

તલખીસ
તકદીમૂલ કુર્આન
(સંક્ષિપ્ત કુર્આન વિવરણ)

ભાગ-૧

અરબીમાંથી ઉર્દૂ અનુવાદ અને વિવરણ
મૌલાના સૈયદ અબૂલ આલા મૌદૂદી (રહ.)

તલખીસ (સંક્ષિપ્તકરણ)
મૌલાના સદુદીન ઈસ્લાહી (રહ.)

તલખીસ તફ્ફીમુલ કુર્આન

(સંક્ષિપ્ત કુર્આન વિવરણ)

ભાગ - ૧

અરબીમાંથી ઉર્દૂ અનુવાદ અને વિવરણ
મોલાના સૈયદ અબૂલ આલા મોદૂદી (રહ.)

તલખીસ (સંક્ષિપ્તિકરણ)
મોલાના સદુદીન ઈસ્લાહી (રહ.)

ગુજરાતી અનુવાદ
મુહમ્મદ જમાલ પટીવાલા
પુસ્તક અને પુનરવલોકન
મુહમ્મદ અમીન શેઠ

—: સાંકેતિક શબ્દાર્થ :—

સંક્ષિપ્ત રૂપમાં પ્રયુક્ત કેટલાક એવા શબ્દો આ પુસ્તકમાં આવશે, જેનું પૂર્ણ સ્વરૂપ અને અર્થ પહેલાંથી જાણી લેવા જરૂરી છે, જેથી અધ્યયન દરમ્યાન કોઈ પરેશાની ન રહે. તે શબ્દો નિમ્નલિખિત છે :

અલૈ. : પૂર્ણ રૂપ 'અલૈહિસ્સલામ' અર્થાત્ 'તેમના ઉપર અલ્લાહ શાંતિ અને સલામતી ઉતારે.' પયગંબરો અને ફરિશ્તાઓના નામના સાથે આદર અને પ્રેમ દર્શાવવા દુઆના આ શબ્દ વધારી દેવામાં આવે છે.

સલ્લ. : પૂર્ણ રૂપ 'સલ્લલ્લાહુ અલૈહિ વસલ્લમ' અર્થાત્ 'તેમના ઉપર અલ્લાહ શાંતિ અને સલામતીની વર્ષા કરે.' અંતિમ પયગંબર હઝરત મુહમ્મદ (સલ્લ.)નું નામ લખતાં, બોલતા કે વાંચતા આદર અને પ્રેમ દર્શાવવા દુઆના આ શબ્દ વધારી દેવામાં આવે છે.

રદિ. : પૂર્ણ રૂપ 'રદિયલ્લાહુ અન્હુ' અર્થાત્ 'અલ્લાહ તેમનાથી પ્રસન્ન થાય.'

'સહાબી'ના નામ સાથે આદર અને પ્રેમ દર્શાવવા દુઆના આ શબ્દ વધારી દેવામાં આવે છે. 'સહાબી' તે ભાગ્યશાળી મુસલમાનને કહે છે, જેને પયગંબર હઝરત મુહમ્મદ (સલ્લ.)થી મુલાકાતની તક મળી હોય. 'સહાબી'નું બહુવચન 'સહાબા' છે. સ્ત્રીલિંગ 'સહાબિય:' છે. જો 'રદિ.' કોઈ 'સહાબિય:'ના નામ સાથે પ્રયુક્ત થાય તો 'રદિયલ્લાહુ અન્હા' તેનું પૂર્ણ રૂપ થાય છે. જો 'સહાબા' માટે પ્રયુક્ત થાય તો 'રદિયલ્લાહુ અન્હુમ' તેનું પૂર્ણ રૂપ થાય છે.

—: અરબી - ઉર્દૂ અને ગુજરાતી અંકો :—

અરબી	ઉર્દૂ	ગુજરાતી
۱	۱	૧
۲	۲	૨
۳	۳	૩
۴	۴	૪
۵	۵	૫
۶	۶	૬
۷	۷	૭
۸	۸	૮
۹	۹	૯
۱۰	۱۰	૧૦

અનુક્રમણિકા

● સાંકેતિક શબ્દાર્થ	-	● સૂર:ઓની સૂચિ વર્ણમાળાનુસાર	VI
● અરબી-ઉર્દૂ-ગુજરાતી અંકો	-	● બે શબ્દો	VII
● અનુક્રમણિકા	-	● પ્રસ્તાવના	XI

સૂર: નં.	સૂર:નું નામ	પૃષ્ઠ	સૂર: નં.	સૂર:નું નામ	પૃષ્ઠ
૧.	અલ-ફતિહા	૧	૧૩.	અર-રઅદ	૮૨૮
૨.	અલ-બકરહ	૪	૧૪.	ઇબ્રાહીમ	૮૫૫
૩.	આલે ઈમરાન	૧૪૭	૧૫.	અલ-હિજ	૮૭૮
૪.	અન્-નિસા	૨૩૦	૧૬.	અન્-નહલ	૮૯૯
૫.	અલ-માઈદા	૩૩૨	૧૭.	બની ઈસરાઈલ	૯૫૨
૬.	અલ-અન્આમ	૪૦૪	૧૮.	અલ-કહફ	૧૦૦૦
૭.	અલ-આ'રાફ	૪૮૧	૧૯.	મરયમ	૧૦૪૩
૮.	અલ-અન્ફાલ	૫૭૩	૨૦.	તા-હા	૧૦૭૦
૯.	અત્-તૌબા	૬૦૭	૨૧.	અલ-અંબિયા	૧૧૧૩
૧૦.	યૂનુસ	૬૭૭	૨૨.	અલ-હજ	૧૧૫૨
૧૧.	હૂદ	૭૨૮	૨૩.	અલ-મુ'મિનૂન	૧૧૯૩
૧૨.	યૂસુફ	૭૭૮	૨૪.	અન્-નૂર	૧૨૨૭

પારા નં.	પારાનું નામ	પૃષ્ઠ	પારા નં.	પારાનું નામ	પૃષ્ઠ
૧.	અલીફ-લામ-મીમ	૪	૧૦.	વઅલમૂ	૫૯૧
૨.	સયફૂલુ	૬૦	૧૧.	યઅતઝિરૂન	૬૫૬
૩.	તિલ્કલ્ રસુલુ	૧૧૭	૧૨.	વમા મીન્ દાબ્બતિ	૭૩૩
૪.	લન્ તનાલૂ	૧૮૯	૧૩.	વમા ઉબરિઉ	૮૦૩
૫.	વલ્ મુહસનાતુ	૨૪૯	૧૪.	રુબમા	૮૭૯
૬.	લા યુહિબ્બુલ્લાહ	૩૧૪	૧૫.	સુબ્હાનલ્લહી	૯૫૪
૭.	વ ઈઝા સમિઝી	૩૮૫	૧૬.	કાલ અલમૂ	૧૦૩૧
૮.	વ લવ અન્ના	૪૪૯	૧૭.	ઈફ્તરિબ	૧૧૧૫
૯.	કાલલ્ મલઉ	૫૨૨	૧૮.	કફ અફ્લાહ	૧૧૯૫

સૂર:ઓની સૂચી વર્ષમાળાનુસાર

સુવિધા માટે સૂર:ઓના નામની સૂચી વર્ષમાળાનુસાર (બારાખડી અનુસાર)
આપવામાં આવી રહી છે, જેથી સૂર: સરળતાથી જોઈ શકાય.

સૂર:નું નામ	સૂર: નં.	પૃષ્ઠ	સૂર:નું નામ	સૂર: નં.	પૃષ્ઠ
અંબિયા	૨૧	૧૧૧૩	બકરહ	૨	૪
અન્આમ	૬	૪૦૪	બની ઈસરાઈલ	૧૭	૯૫૨
અનફાલ	૮	૫૭૩	મરયમ	૧૯	૧૦૪૩
આ'રાફ	૮	૪૮૧	માઈદા	૫	૩૩૨
આલે ઈમરાન	૩	૧૪૭	મુ'મિનૂન	૨૩	૧૧૯૩
ઈબ્રાહીમ	૧૪	૮૫૫	યૂનુસ	૧૦	૬૭૭
કહ્ફ	૧૮	૧૦૦૦	યૂસુફ	૧૨	૭૭૯
તા-હા	૨૦	૧૦૭૦	રઅદ	૧૩	૮૨૮
તૌબા	૯	૬૦૭	હજ	૨૨	૧૧૫૨
નહલ	૧૬	૮૯૯	હિજ	૧૫	૮૭૮
નિસા	૪	૨૩૦	હૂદ	૧૧	૭૨૯
નૂર	૨૪	૧૨૨૭			

سُوْرَةُ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

(શરૂ અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત દયાળુ અને કૃપાળુ છે.)

બે શબ્દો

મૌલાના સૈયદ અબૂલ આલા મૌદૂદી રહ. દ્વારા રચિત કુર્આનની વિશ્વપ્રસિદ્ધ તફસીર (વિવરણ, સમજૂતી કે સ્પષ્ટીકરણ) 'તફ્હીમુલ કુર્આન' આજના યુગની સર્વોત્તમ તફસીર છે. આ તફસીર વર્તમાન સમયની બુદ્ધિને કુર્આન અને તેમાં વર્ણવવામાં આવેલ તથ્યો અને શિક્ષાઓ વિશે જે રીતે વિશ્વાસ અને સંતોષની શીતળતાથી લાભાન્વિત કરે છે, તેનો શ્રેય તેને જ જાય છે. તે વાચકોની અંદર કેવળ કુર્આનની સમજ જ પેદા નથી કરતી, બલકે સત્યના અભિલાષીઓને ઈમાનની તાજગી પ્રદાન કરે છે અને અમલ (કર્મ) માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે, અને તેમનામાં સત્યના પ્રચાર-પ્રસારની ભાવનાઓને જગાવે છે.

દીન (ધર્મ)નું હિત અને ઈસ્લામનો આવાહક સ્વભાવ અપેક્ષા કરે છે કે આવી બહુમૂલ્ય તફસીરનું પ્રકાશન મોટા પ્રમાણમાં કરવામાં આવે અને તે વધુમાં વધુ લોકો સુધી પહોંચે. પરંતુ આ તફસીર એક તરફ ઉર્દૂ ભાષામાં છે, અને બીજું એ કે તે છ મોટા ભાગોમાં ફેલાયેલ છે. આ બંને બાબતોને કારણે ઉર્દૂથી અનભિજ્ઞ લોકો તો તેનાથી લાભ ઉઠાવી જ નથી શકતા, અને ઉર્દૂ જાણવાવાળા લોકો માટે પણ તેની ઉપયોગિતા વ્યવહારિક રીતે એટલી ન હતી રહેતી, જેટલી હોવી જોઈએ. તેથી નક્કી કરવામાં આવ્યું કે આ વિસ્તૃત તફસીરનું એક વ્યાપક સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ તૈયાર કરાવવામાં આવે અને તેને માત્ર ઉર્દૂમાં જ નહીં, બલકે દેશની સમગ્ર મહત્ત્વપૂર્ણ ભાષાઓમાં પણ અનુવાદ કરાવીને પ્રકાશિત કરવામાં આવે, જેથી તેનાથી લાભાન્વિત થવા માગતા લોકોની મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ જાય. લોકો માટે તેને પ્રાપ્ત કરવું જ નહીં, બલકે તેને પાસે રાખવું અને તેની તિલાવત (પઠન) અને અધ્યયન કરવું પણ સરળ થઈ જાય.

આ ગંભીર અને કઠિન કાર્ય અલ્લાહની કૃપાથી મૌલાના સદ્ગુરુદીન ઇદ્રલાહી રહ. ના હસ્તે પૂરું થયું.

આ સંક્ષિપ્તિકરણમાં નીચે મુજબની પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે :

- (૧) 'તફ્હીમુલ કુર્આન'ની ટિપ્પણી (નોંધો)માં જે ટિપ્પણીઓ ખૂબ જ ટૂંકી કે સંક્ષિપ્ત છે, તે આ 'તલ્ખીસ' (સંક્ષિપ્તિકરણ)માં, કોઈપણ પ્રકારના વધારા-ઘટાડા વગર, યથાવત મૂકી દેવામાં આવેલ છે. આવી ટિપ્પણીઓનું પ્રમાણ સમસ્ત ટિપ્પણીઓના લગભગ ૫૫% છે.
- (૨) મધ્યમ પ્રકારની ટિપ્પણીઓમાંથી, જે કુલ ટિપ્પણીઓના ૩૦% છે, અમુકને તેના વિશેષ મહત્ત્વ અને આવશ્યકતાના કારણે યથાવત રાખવામાં આવેલ છે, જ્યારે મોટાભાગની ટિપ્પણીઓને જરૂર અનુસાર સંક્ષિપ્ત કરી દેવામાં આવેલ છે; અર્થાત્ તેમના કેટલાક અંશોને કાઢી નાખવામાં આવેલ છે. પરંતુ આ કાઢી નાખવામાં આવેલ અંશોની હેસિયત સામાન્ય રીતે માત્ર 'વધારાના વિવરણ કે સમજૂતી'ની છે, તેથી તેને કાઢી નાખવા છતાં ટિપ્પણીઓના મૂળ વિષયોમાં કોઈ વિશેષ કમી પેદા થતી નથી.

- (૩) બાકી બચેલ ટિપ્પણીઓ, જે ખૂબ લાંબી છે અને સંખ્યામાં કુલ ટિપ્પણીઓનો લગભગ ૧૫% ભાગ છે, તેમાંથી અમુકને યથાવત લેવામાં આવેલ છે અને તેમનો કોઈ અંશ છોડવામાં નથી આવ્યો. આવું તેમના કોઈ-ને-કોઈ વિશેષ મહત્ત્વને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવ્યું છે. બાકીની ટિપ્પણીઓને ખૂબ જ સંક્ષિપ્ત કરી દેવામાં આવેલ છે. સંક્ષિપ્ત કરવામાં આવેલ આ ટિપ્પણીઓ સામાન્ય રીતે એ ટિપ્પણીઓ છે, જેમાં કાં તો (i) ફિક્કહ (ધાર્મિક કાર્યો) સંબંધે વાતો અથવા ઐતિહાસિક વિવરણોનો ઉલ્લેખ થયો છે, અથવા (ii) કુર્આનની આયતો કે તૌરાત કે ઈજ્જલના એક-પછી-એક ઘણા સંદર્ભો આપવામાં આવ્યા છે, અથવા (iii) તેમની વિષય-વસ્તુનો ઉલ્લેખ અગાઉની અન્ય ટિપ્પણીઓમાં આવી ચૂક્યો છે.
- (૪) સંક્ષિપ્ત કરવામાં આવેલ ટિપ્પણીઓ બે પ્રકારની છે : એક તો એ છે, જેના કેટલાક અંશોને છોડીને અને સંક્ષેપ કરીને મૂળ લેખક મૌલાના મૌદૂદી રહ.ના પોતાના જ શબ્દોમાં યથાવત છે. તેમાં કોઈપણ પ્રકારનો વધારો-ઘટાડો કે ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી. બીજો પ્રકાર એ ટિપ્પણીઓનો છે, જેમાં કોઈક જગ્યાએ એક-બે શબ્દો અથવા એકાદ વાક્ય સંક્ષિપ્ત કરનાર મૌલાના ઈસ્લાહી રહ.એ વધારેલ છે. આ વધારાની જરૂર એટલા માટે પડી કે આ પ્રકારની ટિપ્પણીઓના અમુક અંશોને કાઢી નાખ્યા પછી બાકી લખાણ અસંબદ્ધ થઈ જતું હતું. તેની અસંબદ્ધતાને દૂર કરવા માટે આ વધારાઓ કરવામાં આવ્યા છે.
- (૫) મૂળ લેખકે 'તફ્હીમુલ કુર્આન'ના પૂર્ણ થયા બાદ અને તેના પ્રકાશન પછી પોતાના જીવનના અંતિમ ચરણમાં 'તર્જુમા કુર્આન-મજ્હદ, મઅ મુખ્સર હવાશી' (અનુવાદિત કુર્આન-મજ્હદ, સંક્ષિપ્ત વિવરણ સહિત)ના નામથી કુર્આન-મજ્હદનો જે સંપૂર્ણ અનુવાદ (ઉર્દૂમાં) અત્યંત ટૂંકા વિવરણ સહિત જે નોંધો કે ટિપ્પણીઓની સાથે અલગથી એક ભાગમાં પ્રકાશિત કર્યો હતો, તેની ટિપ્પણીઓ, જો કે, 'તફ્હીમુલ કુર્આન'ની જ ટિપ્પણીઓનું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે, પરંતુ તેમાં તેમણે કેટલીક ટિપ્પણીઓ તદ્દન નવેસરથી લખી છે, જે 'તફ્હીમુલ કુર્આન'માં ન હતી અને ન અત્યારે છે. મૌલાના ઈસ્લાહી રહ.એ મૌલાના મૌદૂદી રહ.ના મંતવ્ય અનુસાર આ 'સંક્ષિપ્તકરણ'માં એ નવી ટિપ્પણીઓને પણ સામેલ કરી લીધી છે.
- (૬) કુર્આનની સૂર: ૪ (અન્-નિસા)ની આયત-ઉના પ્રથમ વાક્ય 'અને જો તમને આશંકા હોય... ત્રણ-ત્રણ કે ચાર-ચારથી...'ના અનુવાદ પર જે વિવરણાત્મક ટિપ્પણી આદરણીય લેખક રહ.એ 'તર્જુમા કુર્આન'માં લખેલ છે, તે 'તફ્હીમુલ કુર્આન'ની ટિપ્પણીઓથી થોડીક ભિન્ન પ્રકારની છે. માત્ર આ જ એક સ્થાન છે, જ્યાં બંનેની વિવરણાત્મક ટિપ્પણીઓ એક-બીજાથી પૂરેપૂરી રીતે અનુરૂપ નથી. આ બંને ટિપ્પણીઓમાંથી એકને લેવું અને એકને છોડી-દેવું ઉચિત નહીં હોય, તેથી આ 'તલ્ખીસ' (સંક્ષિપ્તકરણ)માં બંનેયને અંકિત કરી દેવામાં આવેલ છે. પહેલા 'તફ્હીમુલ કુર્આન'વાળી ટિપ્પણીને અને તે પછી બીજી ટિપ્પણીને. બંનેને સ્પષ્ટ કરવા માટે આ બીજી ટિપ્પણીને એક વિવરણાત્મક નોંધની સાથે આ પ્રકાર [ ] ના કૌંસ અર્થાત્ મોટા કૌંસમાં લખવામાં આવેલ છે.
- (૭) વિદ્વાન લેખક મૌલાના મૌદૂદી રહ.એ 'તર્જુમા કુર્આન-મજ્હદ, મઅ મુખ્સર હવાશી' (અનુવાદિત કુર્આન-મજ્હદ, સંક્ષિપ્ત વિવરણ સહિત)માં આપવા માટે 'તફ્હીમુલ કુર્આન'ની ટિપ્પણીઓને માત્ર સંક્ષિપ્ત જ નથી કરી, બલકે તેમાંથી અમુકમાં થોડોક શાબ્દિક વધારો-ઘટાડો અને ફેરફાર કરેલ છે. આ ફેરફારોની હેસિયત સ્પષ્ટ રૂપે પુનરુવલોકન અને સંશોધિત લખાણની છે, તેથી 'સંક્ષિપ્તકરણ'ના મૂળ

લખાણના બદલે આ જ પરિવર્તિત લખાણને લેવામાં આવેલ છે.

(૮) જ્યાં સુધી કુર્આન-મજ્હદના અનુવાદનો સંબંધ છે, જો કે 'તફ્હીમુલ કુર્આન'નો જ અનુવાદ 'તર્જુમા કુર્આન-મજ્હદ' (અનુવાદિત કુર્આન-મજ્હદ)માં પણ આપેલ છે, પરંતુ ક્યાંક-ક્યાંક નાના-નાના શાબ્દિક ફેરફારોની સાથે આપવામાં આવેલ છે. આ ફેરફારોની હેસિયત પણ સંશોધનોની છે, તેથી 'સંક્ષિપ્તિકરણ'માં 'તફ્હીમુલ કુર્આન'થી કુર્આનનો અનુવાદ લેતી વખતે આ ફેરફારો અને સંશોધનોનું પણ ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે. બીજા શબ્દોમાં, 'સંક્ષિપ્તિકરણ'માં કુર્આનનો એ અનુવાદ લેવામાં આવ્યો છે, જે મૂળ અનુવાદક અને તફ્હીમુલ સંક્ષિપ્ત વિવરણવાળા કુર્આનમાં (અર્થાત્ તર્જુમા કુર્આન-મજ્હદમાં) લખેલ છે. અલબત્ત, કેટલીક આયતોનો મામલો આનાથી અલગ છે. તેના અલગ હોવાનું કારણ એ છે કે 'તફ્હીમુલ કુર્આન'માં આ આયતોના અનુવાદો પર જે બે અલગ-અલગ ટિપ્પણીઓ આપવામાં આવેલ છે, 'તર્જુમા કુર્આન-મજ્હદ'માં તેને ટિપ્પણીના રૂપમાં લેવાને બદલે લેખક એ મૂળ અનુવાદની અંદર કૌસમાં આપી દીધી છે. હવે જો 'સંક્ષિપ્તિકરણ'માં આ પદ્ધતિને અપનાવવામાં આવતી તો પછી આ આયતોના અનુવાદો પર 'તફ્હીમુલ કુર્આન'માં આપવામાં આવેલ ટિપ્પણીઓને અહીંથી કાઢી નાખવી પડતી અને આ વાત એ હેતુના વિરુદ્ધ હોત, જેનું 'તફ્હીમુલ કુર્આન'ની ટિપ્પણીઓ વિશે પૂરેપૂરું ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ 'સંક્ષિપ્તિકરણ'માં 'તફ્હીમુલ કુર્આન'ની કોઈ એક ટિપ્પણી પણ પૂરેપૂરી રીતે છુટવા ન પામે.

આ 'સંક્ષિપ્તિકરણ'ના સમગ્ર લખાણમાં નીચે મુજબની રીત અપનાવવામાં આવી છે :

- (૧) આ 'તલ્ખીસ' (સંક્ષિપ્તિકરણ)માં જ્યાં પણ જે કંઈ મૌલાના ઈસ્લાહી તરફથી વધારો કરવામાં આવ્યો છે અથવા કોઈ વસ્તુ જોડવામાં આવી છે, તો તે શબ્દ કે વાક્ય મોટા કૌસ [] ની અંદર મૂકવામાં આવેલ છે, જેથી વધારવામાં કે જોડવામાં આવેલ શબ્દ કે વાક્ય મૂળ લેખક ના શબ્દોથી તદ્દન અલગ અને સ્પષ્ટ જોઈ શકાય.
- (૨) આ પુસ્તકમાં મૂળ વિવરણકર્તાએ લખેલ જે ટિપ્પણીઓ 'તર્જુમા કુર્આન-મજ્હદ'થી લેવામાં આવેલ છે, તે વધારાનો નંબર લગાવીને લખવામાં આવેલ છે. ઉદાહરણ તરીકે, 'તફ્હીમુલ કુર્આન'ની કોઈ ટિપ્પણીનો નંબર ૬ હતો અને તેના પછી કોઈ નવી લખેલ ટિપ્પણીનો વધારો કરવામાં આવ્યો છે, તો તેના પર ૬-અ નંબર લગાવી દેવામાં આવેલ છે.
- (૩) 'તર્જુમા કુર્આન-મજ્હદ મઅ મુજ્જસર હવાશી' (અનુવાદિત કુર્આન-મજ્હદ સક્ષિપ્ત વિવરણ સહિત)થી લઈને આ 'સંક્ષિપ્તિકરણ'માં જે નવી ટિપ્પણીઓનો વધારો કરવામાં આવ્યો છે તેને પણ, અને જે પરિવર્તિત અને સંશોધિત લખાણને લેવામાં આવેલ છે તેને પણ નિરંતર અર્થાત્ કોઈ અલગ દર્શાવવાના ચિહ્ન વગર મૂકવામાં આવેલ છે; કેમ કે આ નવી ટિપ્પણીઓ અને આ સંશોધિત લખાણો બંને વસ્તુઓ લેખક મહોદય ના પોતાના જ છે, ન કે કોઈ અન્યના, તેથી તેને કોઈ વિશેષ સાંકેતિક ચિહ્ન દ્વારા સ્પષ્ટ કરી દેવાની જરૂર ન હતી. 'તફ્હીમુલ કુર્આન'માં તેના ન હોવા ઉપરાંત પણ વસ્તુતઃ તેને 'તફ્હીમ'નું જ એક અંગ સમજવું જોઈએ.

‘તફ્હીમુલ કુર્આન’ના આ સંક્ષિપ્ત પુસ્તક અર્થાત્ ‘તલ્ખીસ’નું અધ્યયન કરતી વખતે આ તમામ બાબતોને અવશ્ય સામે રાખવી જોઈએ.

ઉર્દૂ તલ્ખીસનો ગુજરાતી અનુવાદ કરવાનો શ્રેય જ. મુહમ્મદ જમાલ પટ્ટીવાલાને પ્રાપ્ત થયો છે, અને તેનું પ્રુફ રીડિંગ અને પુનરવલોકન જ. મુહમ્મદ અમીન શેઠ સાહેબે કરીને તેને વધારે વિશ્વસનીય બનાવ્યો છે. અરબી કુર્આન (આયતો વગેરે, મૂળ પાઠ અને શબ્દો)ની પદ્ધતિસર તિલાવત કરીને તેની ચકાસણી કરવામાં મૌલાના અબ્દુર્રશીદ નદવી સાહેબે પોતાની સેવાઓ આપી છે અને તેને પ્રમાણિત કરેલ છે. આમ, આ અનુવાદને બધી રીતે સારામાં સારો બનાવવામાં જે નિષ્ણાતોએ, લોકોએ, જે તબક્કે સહયોગ આપ્યો છે, અમે તે સૌ માટે ખેર અને બરકત (બલાઈ અને નિરંતર વધતી જતી સમૃદ્ધિ)ની દુઆ કરીએ છીએ.

અમારી પૂરેપૂરી કોશિશ રહી છે કે આ ગ્રંથમાં પ્રુફ વગેરેની કોઈ ભૂલ ન રહી જવા પામે, તેમ છતાં જો વાચકગણ ક્યાંક કોઈ ભૂલ જુએ તો અમને અવશ્ય સૂચિત કરે, જેથી આગામી સંસ્કરણમાં તેને સુધારી શકાય. અમે તેમના હૃદયપૂર્વક આભારી હોઈશું.

અલ્લાહત્ આલા આ ગ્રંથને આપણા-સૌ માટે લાભદાયક બનાવે. આમીન.

શકીલ અહમદ રાજપૂત

ચેરમેન,

ઈસ્લામી સાહિત્ય પ્રકાશન-ગુજરાત

પ્રસ્તાવના

‘પ્રસ્તાવના’ શબ્દ જોઈને કોઈને એવી ગેરસમજ ન થવી જોઈએ કે હું કુર્આનની પ્રસ્તાવના લખી રહ્યો છું. આ કુર્આનની નહીં, પણ ‘તફ્હીમુલ કુર્આન’ (કુર્આન-બોધ)ની પ્રસ્તાવના છે અને તેના લખવા પાછળ મારા બે ઉદ્દેશ્યો છે :

પ્રથમ એ કે, કુર્આનનો અભ્યાસ શરૂ કરતાં પહેલાં એક સામાન્ય વાચક તે વાતોને સારી રીતે જાણી લે, જે આરંભમાં જ સમજી લેવાથી કુર્આનને સમજવાનો માર્ગ સરળ બની જાય છે. નહિં તો આ બાબતો અભ્યાસ દરમ્યાન વારંવાર ખૂંચતી રહે છે અને ક્યારેક તે ન સમજવાને કારણે વ્યક્તિ વર્ષો સુધી કુર્આનના શબ્દોના અર્થની સપાટી ઉપર જ ફર્યા કરે છે અને તેના ઊંડાણમાં જવાનો માર્ગ તેને મળતો નથી.

બીજો એ કે, એ પ્રશ્નોના ઉત્તર પહેલાથી જ આપી દેવામાં આવે, જે કુર્આનને સમજવાના પ્રયાસમાં સામાન્ય રીતે લોકોના મનમાં ઊભા થાય છે. હું આ પ્રસ્તાવનામાં માત્ર એ જ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપીશ, જે સ્વયં મારા મનમાં પ્રથમ ઉદ્ભવ્યા હતા કે પછી પાછળથી મારા સામે ઉપસ્થિત થયા. તે સિવાય કેટલાક અન્ય પ્રશ્નોનાં પણ ઉત્તર આપવાના બાકી રહી ગયા હોય, તો મને માહિતગાર કરવામાં આવે, જેથી આગામી સંસ્કરણ વખતે કે અન્ય કોઈ રીતે તેને, જો અલ્લાહે યાહું તો સામેલ કરી દેવામાં આવશે.

કુર્આનની વર્ણન-શૈલી અને અભિવ્યક્તિ :

સામાન્ય રીતે આપણે જે પુસ્તકો વાંચવા ટેવાયેલા છીએ, તેમાં એક નિર્ધારિત વિષય ઉપર સંબંધિત માહિતીઓ, વિચારો અને દલીલો એક વિશેષ ક્રમ સાથે લખી લેવામાં આવે છે. તેના કારણે કોઈ એવો વ્યક્તિ, જે કુર્આનથી હજુ સુધી અપરિચિત રહ્યો છે, પ્રથમવાર એના અભ્યાસનો ઈરાદો કરે છે, તો તે એ અપેક્ષા સાથે આગળ વધે છે કે ‘પુસ્તક’ હોવાની હેસિયતે તેમાં પણ સામાન્ય પુસ્તકોની જેમ પહેલાં વિષયનું નિર્ધારણ હશે, પછી મૂળ વિષયોને ભાગો તથા પ્રકરણોમાં વહેંચીને ક્રમવાર એક-એક પાસા ઉપર ચર્ચા કરવામાં આવશે અને આ જ રીતે જીવનના એક-એક પાસાને પણ અલગ-અલગ લઈને તેના વિશે આદેશો અને નિર્દેશો લખ્યા હશે. પરંતુ જ્યારે તે આ ગ્રંથ ખોલીને અભ્યાસ શરૂ કરે છે, તો અહીં તેને પોતાની અપેક્ષાથી તદ્દન વિપરીત એક જુદી જ વર્ણનશૈલી જોવા મળે છે, જેનાથી તે હજુ સુધી તદ્દન અપરિચિત હતો. અહીં તે જુએ છે કે આસ્થાથી સંબંધિત બાબતો, નૈતિક આદેશો, શરઈ હુકમો (ધર્મ-વિધાન સંબંધે આદેશો), સંદેશ, ઉપદેશ, બોધપાઠ, આલોચના, ઠપકો, ચેતવણીઓ, શુભ-સૂચના, સાંત્વના, દલીલો, સાક્ષીઓ, ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અને સૂષ્ટિમાં ફેલાયેલ નિશાનીઓ તરફ સંકેત વગેરે વારંવાર એક-બીજા પછી આવી રહ્યા છે. એક જ વિષય જુદી-જુદી રીતે, વિભિન્ન શબ્દોમાં પુનરાવર્તન કરવામાં આવી રહ્યો છે. એક વિષય પછી બીજો, બીજા પછી ત્રીજો અચાનક શરૂ થઈ જાય છે, બહુ એક વિષયના વચ્ચે બીજો વિષય એકાએક આવી જાય છે. સંબોધિત વ્યક્તિ અને સંબોધન કરનાર

વારંવાર બદલાય છે અને સંબોધનનું રુખ થોડી-થોડીવારે વિવિધ દિશાઓમાં ફરે છે. પ્રકરણો અને ભાગોની વહેંચણીમાં કોઈપણ પ્રકારનું વિભાજન નથી. ઇતિહાસ છે તો ઇતિહાસની શૈલીમાં નથી. દર્શનશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર (Metaphysics) છે તો તર્ક અને દર્શનશાસ્ત્રની ભાષામાં નથી. મનુષ્ય અને ભૌતિક જગતનો ઉલ્લેખ છે તો ભૌતિક વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ પ્રમાણે નથી. સત્યતા અને સંસ્કૃતિ, રાજકારણ, આર્થિક અને સામાજિક વાતો છે તો સમાજ વિજ્ઞાનની રીત પ્રમાણે નથી. કાનૂન અને તેના હુકમોનું વર્ણન છે તો કાયદાશાસ્ત્રીઓની રીતથી તદ્દન અલગ. નૈતિકતાનું શિક્ષણ છે તો નીતિશાસ્ત્રને લગતા સમગ્ર સાહિત્યથી તેની શૈલી ભિન્ન. આ બધું પુસ્તક વિષેની પોતાની અગાઉની કલ્પનાઓથી વિપરીત જોઈને વ્યક્તિ પરેશાન થઈ જાય છે અને તેને એવું લાગે છે કે જાણે આ એક અકમબદ્ધ, અસંબદ્ધ અને વિખરાયેલી વાણી છે, જે આરંભથી લઈને અંત સુધી અસંખ્ય નાની-મોટી નોંધો અને ટિપ્પણીઓ પર આધારિત છે, પરંતુ તેને કમવાર વાક્યો રૂપે લખી દેવામાં આવેલ છે. વિરોધી દૃષ્ટિકોણથી જોવાવાળો તેના ઉપર જાત-જાતના વાંધાઓ અને સંદેહોની ભુનિયાદ ઊભી કરી લે છે અને હિમાયતી દૃષ્ટિકોણ રાખનાર ક્યારેક અર્થથી આંખભિયામણાં કરીને સંદેહોથી બચવાનો પ્રયાસ કરે છે. ક્યારેક આ પ્રત્યક્ષ અસંગતતાના કેટલાક કારણો બતાવીને પોતાના મનને મનાવી લે છે. ક્યારેક કૃત્રિમ રીતે તેની સંગતતા શોધીને વિચિત્ર પરિણામો તારવે છે, અને ક્યારેક કુર્આન કોઈ કમબદ્ધતા, નિયમ કે સુસંગતતા વગર વિભિન્ન વિષયો અંગે નિર્ધારણ કરે છે એવા સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કરી લે છે. પરિણામે દરેક આયત તેના સંદર્ભ અને પશ્ચાદભૂમિથી અલગ થઈને એવા અર્થોનો યોગ બની જાય છે, જે કહેનારના હેતુથી વિપરીત હોય છે.

વળી, એક પુસ્તકને સારી રીતે સમજવા માટે એ જરૂરી છે કે વાચકને તેનો વિષય ખબર હોય, તેનો ઉદ્દેશ્ય અને ધ્યેય તથા કેન્દ્રીય વિષયવસ્તુનું તેને જ્ઞાન હોય, તેની વર્ણન-શૈલીની જાણકારી હોય, તેની પરિભાષા અને અર્થઘટન કરવાની તેની ખાસ રીતથી તે પરિચિત હોય, અને તેના વર્ણનો પોતાના સ્પષ્ટ વાક્યોના પાછળ જે પરિસ્થિતિ અને મામલાઓથી સંબંધ રાખતા હોય, તે પણ દૃષ્ટિની સામે રહે. સામાન્ય રીતે જે પુસ્તકો આપણે વાંચીએ છીએ, તેમાં આ વસ્તુઓ સહેલાઈથી મળી જાય છે. તેથી તેના વિષયોના ઊંડાણ સુધી પહોંચવામાં આપણને બહુ મુશ્કેલી નથી પડતી. પણ કુર્આનમાં આ વસ્તુઓ એવી રીતે નથી મળતી, જેવી રીતે બીજા પુસ્તકોમાં તેને મેળવી લેવા આપણે ટેવાયેલાં છીએ. તેથી એક સામાન્ય વાચક જેવી માનસિકતાની સાથે આપણામાંથી કોઈ વ્યક્તિ જ્યારે કુર્આનનો અભ્યાસ શરૂ કરે છે, ત્યારે તેને પુસ્તકના વિષય, ઉદ્દેશ્ય અને કેન્દ્રીય વિષયવસ્તુઓ જોવા નથી મળતા. તેની વર્ણનશૈલી અને અર્થઘટનની રીત પણ તેને થોડીક અપરિચિત લાગે છે અને ઘણે ઠેકાણે એના વર્ણનની પશ્ચાદભૂમિ પણ તેની નજરોથી ઓઝલ રહે છે. પરિણામે વિવિધ આયતોમાં તત્ત્વદર્શિતાના જે મોટીઓ વિખેરાયેલાં હોય છે, વ્યક્તિ તેનાથી થોડે-ઘણે અંશે લાભાન્વિત થવા છતાં અલ્લાહની વાણીનો હાર્દ સમજવાથી વંચિત રહી જાય છે અને આ ગ્રંથનું પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનાં બદલે તેને માત્ર તેના કેટલાક છૂટાછવાયા મુદ્દાઓ અને લાભોથી જ સંતોષ માની લેવો પડે છે; બલ્કે મોટા ભાગના લોકો, જેઓ કુર્આનનો અભ્યાસ કરીને સંદેહોમાં ગ્રસ્ત થઈ જાય છે, તેમના મુંઝવણમાં મૂકવાનું કારણ એ પણ છે કે કુર્આનને સમજવા માટેની આ પ્રાથમિક જરૂરી વાતોથી અનભિજ્ઞ રહીને જ્યારે તેઓ કુર્આનનું અધ્યયન કરે છે, તો તેના પાનાંઓ પર વિભિન્ન વિષયો તેમને વિખેરાયેલાં જોવા મળે છે. મોટા ભાગની આયતોનો અર્થ તેમના

સામે સ્પષ્ટ થતો નથી. ઘણી આયતોને જુએ છે કે તે તત્વદર્શિતાના પ્રકાશથી ઝગમગે છે, પણ આયતના સંદર્ભમાં તે તદ્દન અસંગત લાગે છે. ઘણી જગ્યાએ અર્થ-બોધ અને વર્ણન-શૈલીથી અનભિજ્ઞતા તેમને મૂળ અર્થથી દૂર હટાવીને કોઈ બીજી જ બાજુ લઈ જાય છે અને ઘણી વખતે પશ્ચાદ્ભૂમિનું સાચું જ્ઞાન નહીં હોવાથી ગંભીર ગેરસમજો ઊભી થઈ જાય છે.

કુર્આન કેવા પ્રકારનો ગ્રંથ છે? તેના અવતરિત થવાનું વિવરણ અને તેના કમનું સ્વરૂપ કેવું છે? તેની ચર્ચાનો વિષય શું છે? તેની ચર્ચાઓનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય શું છે? કયા કેન્દ્રીય વિષય સાથે તેના આ અસંખ્ય અને વિવિધ પ્રકારના વિષયો સંકળાયેલા છે? પોતાના વિચાર વ્યક્ત કરવાની દલીલોની તેની રીત કેવી છે અને તેના માટે તેણે કેવી વર્ણનશૈલી અપનાવી છે? આ અને આવા જ પ્રકારના કેટલાક બીજાં જરૂરી પ્રશ્નો છે, જેનો સીધો અને સ્પષ્ટ જવાબ વ્યક્તિને આરંભમાં જ મળી જાય, તો તે ઘણાં ભયસ્થાનોથી બચી શકે છે અને તેના માટે વિચારવા-સમજવાનો અને ચિંતન-મનન કરવાનો માર્ગ ખૂલી શકે છે. જે વ્યક્તિ કુર્આનમાં લેખન-કમ શોધે છે અને ત્યાં તેને ન જોઈને ગ્રંથના પાનાંઓમાં ભટકવા લાગે છે, તેની આ પરેશાનીનું મૂળ કારણ એ જ છે કે તે કુર્આનના અધ્યયનની જરૂરી આરંભિક વાતોથી અજાણ હોય છે. તે એવું વિચારીને અધ્યયન શરૂ કરે છે કે તે 'ધર્મના વિષય પર એક પુસ્તક' વાંચી રહ્યો છે. 'ધર્મનો વિષય' અને 'પુસ્તક' વિશે તેના મગજમાં ધારણા એ જ હોય છે, જે સામાન્યતઃ 'ધર્મ' અને 'પુસ્તક' વિષે લોકોના મગજમાં હોય છે. પણ જ્યારે ત્યાં તેને પોતાની માનસિક ધારણાથી તદ્દન ભિન્ન એક વસ્તુ મળે છે, ત્યારે તે પોતાનામાં તેના પ્રત્યે રુચિ ઉત્પન્ન નથી કરી શકતો અને વિષયનો છેડો હાથ નહીં લાગવાને કારણે લીટીઓમાં એ રીતે ભટકવાનું શરૂ કરી દે છે, જાણે તે એક અજનબી પ્રવાસી છે, જે કોઈ નવા શહેરની ગલીઓમાં ભૂલો પડી ગયો છે. તેને આ રીતે ભટકવાથી અને દુર્મર્ગથી ત્યારે જ બચાવી શકાય છે, જો તેને પહેલાથી જ એ જણાવી દેવામાં આવે કે જે ગ્રંથનો તે અભ્યાસ કરવા જઈ રહ્યો છે, તે આખી દુનિયાના સાહિત્યમાં પોતાના પ્રકારનો એક જ ગ્રંથ છે. તેની 'રચના' જગતના તમામ પુસ્તકોથી તદ્દન ભિન્ન રીતે થઈ છે. પોતાના વિષય અને કમની દૃષ્ટિએ પણ તે એક નિરાળી વસ્તુ છે. તેથી તમારા મગજમાં અંકિત તે 'પુસ્તકીય-ઢાંચો' જે અત્યાર સુધીના પુસ્તકોના વાંચનથી બન્યો છે, આ ગ્રંથને સમજવામાં તમારી સહાયતા નહીં કરે, બલકે તેનાથી વિપરીત અવરોધ ઊભો કરશે. તેને સમજવા ઈચ્છો છો તો પોતાની અગાઉથી બનાવેલી પરિકલ્પનાઓને મગજમાંથી કાઢીને આની અનોખી વિશેષતાઓનો પરિચય પ્રાપ્ત કરો.

આ સંદર્ભમાં વાચકે સૌ પ્રથમ કુર્આનની વાસ્તવિકતાથી પરિચિત થવું જોઈએ. તે ચાહે તેના પર ઈમાન લાવે કે ન લાવે, પણ આ ગ્રંથને સમજવા માટે તેણે આરંભ-બિંદુના રૂપે તેની એ જ વાસ્તવિકતાને માનવી પડશે, જે સ્વયં આ ગ્રંથે અને એના પ્રસ્તુત-કર્તા (પયગંબર હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.)એ દર્શાવેલ છે, અને તે આ પ્રમાણે છે :

(૧) સૃષ્ટિના સ્વામીએ, જે સંપૂર્ણ સૃષ્ટિનો સર્જનહાર, માલિક અને શાસક છે, પોતાના અસીમ રાજ્યના આ ભાગમાં, જેને પૃથ્વી કહે છે, મનુષ્યને પેદા કર્યો. તેને જાણવા અને વિચારવા-સમજવાની શક્તિઓ આપી. ભલાઈ અને બૂરાઈ વચ્ચે ભેદ કરવાની યોગ્યતા આપી. પસંદગી અને નિર્ણય કરવાની સ્વતંત્રતા આપી. ચીજ-વસ્તુઓના ઉપયોગનો અધિકાર આપ્યો અને બધી રીતે એક પ્રકારની સ્વાયત્તતા (Autonomy) આપીને પૃથ્વી પર તેને પોતાનો 'બલીફા' (નાયબ, પ્રતિનિધિ) બનાવ્યો.

(૨) આ હોદ્દા પર મનુષ્યને નિયુક્ત કરતી વખતે સૃષ્ટિના માલિકે સારી રીતે તેના કાન ખોલીને એ વાત

તેના મગજમાં નાખી દીધી હતી કે તમારો અને સમગ્ર વિશ્વનો માલિક, ઉપાસ્ય અને શાસક હું જ છું. મારા આ રાજ્યમાં ન તમે સ્વાધીન છો, ન કોઈ બીજાના દાસ છો અને ન મારા સિવાય કોઈ તમારી ભક્તિ, આજ્ઞાપાલન અને ઉપાસનાનો અધિકારી છે. દુનિયાનું આ જીવન જેમાં તમને અધિકાર આપીને મોકલવામાં આવી રહ્યા છે, વાસ્તવમાં તમારા માટે એક પરીક્ષાની મુદત છે. તેના પછી તમારે મારા પાસે પાછા ફરવું પડશે અને હું તમારા કર્મોને તપાસીને ફેસલો કરીશ કે તમારામાંથી કોણ પરીક્ષામાં સફળ રહ્યું છે અને કોણ નિષ્ફળ. તમારા માટે સાચો માર્ગ એ છે કે મને પોતાનો એક માત્ર ઉપાસ્ય અને શાસક માનો. જે માર્ગદર્શન હું મોકલું તે પ્રમાણે જગતમાં કામ કરો અને જગતને પરીક્ષા-સ્થળ સમજીને, એ સભાનતા સાથે જીવન વિતાવો કે તમારો મૂળ ઉદ્દેશ્ય મારા અંતિમ નિર્ણયમાં સફળ થવાનો હોય. આનાથી વિપરીત તમારા માટે પ્રત્યેક એ માર્ગ ખોટો છે, જે આનાથી ભિન્ન હોય. જો પ્રથમ માર્ગ અપનાવશો (જેને અપનાવવા માટે તમે સ્વતંત્ર છો) તો તમને જગતમાં શાંતિ-સંતોષ પ્રાપ્ત થશે અને જ્યારે તમે મારા પાસે પરત ફરશો તો હું તમને શાશ્વત સુખ-એનનું તે ઘર આપીશ, જેનું નામ 'જન્નત' (સ્વર્ગ) છે; અને જો બીજા કોઈ માર્ગ પર ચાલશો (જેના પર ચાલવાની પણ તમને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત છે) તો જગતમાં તમને બગાડ અને અશાંતિની મજા ચાખવી પડશે અને આ લોકથી કૂચ કરીને પરલોક (આખિરત)માં જ્યારે આવશો ત્યારે શાશ્વત દુઃખ અને કષ્ટના ખાડામાં ફેંકી દેવામાં આવશો, જેનું નામ 'દોઝખ' કે 'જહન્નમ' (નર્ક) છે.

(૩) આ સમજાવ્યા પછી સૃષ્ટિના માલિકે માનવ-જાતને પૃથ્વી પર જગ્યા આપી અને આ જાતિની સૌથી પ્રથમ બે વ્યક્તિઓ (આદમ અને હવ્વા)ને તે માર્ગદર્શન પણ આપી દીધું, જે અનુસાર તેમને તથા તેમના સંતાનોને પૃથ્વી પર કામ કરવાનું હતું. આ પ્રથમ માનવો અજ્ઞાનતા અને અંધકારની સ્થિતિમાં જન્મ્યા નહોતા, પણ અલ્લાહે પૃથ્વી પર તેમના જીવનનો આરંભ પૂર્ણ પ્રકાશમાં કર્યો હતો. તેઓ સત્યથી પરિચિત હતા. તેમને તેમના જીવનનો કાનૂન બતાવી દેવામાં આવ્યો હતો. તેમની જીવન જીવવાની પદ્ધતિ અલ્લાહનું આજ્ઞાપાલન (અર્થાત્ ઈસ્લામ) હતી અને તેઓ પોતાના સંતાનોને આ જ વાત શીખવીને ગયા કે તેઓ અલ્લાહના આજ્ઞાકિત (મુસ્લિમ) બનીને રહે. પરંતુ પછીની સદીઓમાં ધીમે-ધીમે મનુષ્ય તે સાચી જીવન-વ્યવસ્થાથી ચલિત થઈને વિભિન્ન પ્રકારના ખોટાં માર્ગો તરફ વળી ગયો. તેમણે બેદરકારીથી તેને ખોઈ પણ નાખી અને દુષ્ટતાથી તેનું રૂપ પણ બદલી નાખ્યું. તેમણે અલ્લાહ સાથે ધરતી અને આકાશની વિવિધ માનવીય અને અમાનવીય, કાલ્પનિક અને ભૌતિક વસ્તુઓને અલ્લાહની ભાગીદાર ઠરાવી લીધી. તેમણે અલ્લાહે આપેલ સત્ય-જ્ઞાનમાં જાત-જાતની અંધશ્રદ્ધાઓ, ધારણાઓ અને સિદ્ધાંતો ભેળવીને અસંખ્ય ધર્મો પેદા કરી લીધા. તેમણે અલ્લાહની નિર્ધારિત સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાના સર્વથા સંતુલિત અને કલ્યાણકારી નિયમો (શરીઅત)ને છોડીને કે તેને વિકૃત કરીને પોતાની મનેચ્છાઓ અને અનુચિત પક્ષપાતોને અનુરૂપ જીવનના એવા નિયમો ઘડી લીધા, જેનાથી અલ્લાહની ધરતી અન્યાય અને અત્યાચારથી ભરાઈ ગઈ.

(૪) અલ્લાહે જે સીમિત સ્વંત્રતા મનુષ્યને આપી હતી, તેના સાથે એ વાત અનુરૂપ નહોતી કે તે સર્જનહાર હોવાના અધિકારનો ઉપયોગ કરીને બગડેલા મનુષ્યોને બળજબરીપૂર્વક સાચા માર્ગે વાળી દેતો; અને તેણે જગતમાં કામ કરવા માટે જે મહેતલ એમના માટે અને એમની વિભિન્ન જાતિઓ માટે નક્કી કરી હતી, તેના સાથે પણ એ વાત અનુરૂપ નહોતી કે આ વિદ્રોહ ઊભો થવાના સાથે જ તે મનુષ્યોને વિનષ્ટ કરી દેતો. વળી જે કામ આદિકાળથી તેણે પોતાના શિરે લીધું હતું કે મનુષ્યની સ્વતંત્રતાને બાકી રાખીને, તેના કાર્ય-કાળમાં તેમના

માર્ગદર્શનનો પ્રબંધ તે કરતો રહેશે, તેને જોતાં પોતાની આ જવાબદારીને પૂરી કરવા માટે તેણે મનુષ્યોમાંથી જ એવા મનુષ્યોનો ઉપયોગ કરવાનું શરૂ કર્યું, જેઓ તેના પર ઈમાન રાખનારા અને તેની ઈચ્છાનું પાલન કરનારા હતા. તેણે તેમને પોતાના પ્રતિનિધિ બનાવ્યા, પોતાના સંદેશાઓ તેમના પાસે મોકલ્યા, તેમને સત્ય-જ્ઞાન આપ્યું, તેમને સાચું જીવન-વિધાન આપ્યું અને તેમને એ કામ પર નિયુક્ત કર્યા કે આદમના સંતાનોને એ જ સન્માર્ગ તરફ પરત ફરવાનું આમંત્રણ આપે, જેનાથી તેઓ દૂર થઈ ગયા હતા.

(પ) આ પયગંબરો વિવિધ જાતિઓ તથા દેશોમાં આવતા રહ્યા, હજારો વર્ષ સુધી તેમના આગમનનો ક્રમ ચાલુ રહ્યો, હજારોની સંખ્યામાં તેમને મોકલવામાં આવ્યા. તે બધાનો એક જ દીન (ધર્મ) હતો, અર્થાત્ એ જ સાચો માર્ગ, જે પ્રથમ દિવસે જ મનુષ્યને બતાવી દેવામાં આવ્યો હતો. તેઓ સૌ એક જ આદેશનું પાલન કરનારા હતાં, અર્થાત્ નૈતિકતા અને સંસ્કૃતિના એ જ અનાદિકાલીન અને શાશ્વત નિયમો, જે આરંભમાં જ મનુષ્યો માટે નિશ્ચિત કરી દેવામાં આવ્યા હતા અને આ સૌનું એક જ મિશન હતું; અર્થાત્ એ કે આ દીન અને માર્ગદર્શન તરફ પોતાની જાતિવાળાઓને બોલાવે, પછી જે લોકો આ આમંત્રણનો સ્વીકાર કરી લે, તેમને સંગઠિત કરીને એક એવો સમુદાય બનાવે, જે સ્વયં અલ્લાહના કાનૂનનો પાબંદ હોય અને દુનિયામાં ઈશ્વરીય કાનૂનની સ્થાપના કરવા અને તેના નિયમોના ઉલ્લંઘનને રોકવા માટે સંઘર્ષ કરે. પયગંબરોએ પોત-પોતાના કાળમાં પોતાના આ મિશનને સારી રીતે પાર પાડ્યું. પરંતુ હંમેશા એવું થતું રહ્યું છે કે મનુષ્યોની એક મોટી સંખ્યા તેમના આહવાનને સ્વીકારવા તૈયાર જ ન થઈ, અને જેમણે એનો સ્વીકાર કરીને આજ્ઞાંકિત (મુસ્લિમ) સમુદાયનું રૂપ ધારણ કરી લીધું, તેઓ જેમ-જેમ સમય વિતતો ગયો ધીમે-ધીમે સ્વયં બગડતા ગયા, ત્યાં સુધી કે તેમાંથી કેટલાક સમૂહો અલ્લાહના માર્ગદર્શનને તદ્દન ભૂલી ગયા અને કેટલાકે અલ્લાહના આદેશોને પોતાના સંશોધનો અને ભેળસેળથી બગાડીને મૂકી દીધા.

(દ) અંતે, સૃષ્ટિના માલિકે અરબ ભૂભાગ પર હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.ને એ જ કામ માટે મોકલ્યા, જેના માટે અગાઉના પયગંબરો આવતા રહ્યા હતા. તેઓ સામાન્ય લોકોને પણ સંબોધિત કરતા હતા અને અગાઉના પયગંબરોના બગડેલા અનુયાયીઓને પણ. તેમનું કામ હતું - સૌને સન્માર્ગ તરફ બોલાવવા, બધાને ફરીથી અલ્લાહનું માર્ગદર્શન પહોંચાડવું અને જેઓ આ આહવાન અને માર્ગદર્શનનો સ્વીકાર કરે, તેમનો એક એવો સમુદાય બનાવી દેવો, જે એક તરફ સ્વયં પોતાના જીવનની વ્યવસ્થા અલ્લાહના આદેશાનુસાર સ્થાપિત કરે અને બીજી તરફ જગતની સુધારણા માટે સંઘર્ષ કરે.

આ આહવાન અને માર્ગદર્શનનો ગ્રંથ આ કુર્આન છે, જે અલ્લાહે હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. ઉપર અવતરિત કર્યો.

કુર્આનની આ વાસ્તવિકતા જાણી લીધા પછી વાચકો માટે એ સમજવું સરળ બની જાય છે કે આ ગ્રંથનો વિષય શું છે? તેનો કેન્દ્રીય વિષય શું છે? અને તેનો ઉદ્દેશ્ય શું છે?

કુર્આનનું વિષય-વસ્તુ:

કુર્આનનો વિષય 'મનુષ્ય' છે, એ દષ્ટિએ કે વાસ્તવમાં મનુષ્યનું હિત અને અહિત કઈ વસ્તુમાં છે તેનું તેમાં મુખ્યત્વે વર્ણન છે.

મનુષ્યએ બાહ્ય રૂપને જોઈને કે અનુમાનના આધારે જે મત બનાવી લીધો છે કે પછી મનેચ્છના આધીન થઈ જવાને કારણે અલ્લાહ અને સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા, પોતાના અસ્તિત્વ અને પોતાના સાંસારિક જીવન વિષે જે ધારણાઓ સ્થાપિત કરી લીધી છે અને આ ધારણાઓના આધારે જે માર્ગ અપનાવી લીધો છે, તે તમામ વાસ્તવિક રીતે ખોટાં અને પરિણામની દૃષ્ટિએ સ્વયં મનુષ્ય માટે વિનાશકારી છે. હકીકત એ છે, જે મનુષ્યને ‘ખલીફા’ (પ્રતિનિધિ) બનાવતી વખતે અલ્લાહે પોતે જ તેને બતાવી દીધી હતી અને આ હકીકત અનુસાર મનુષ્ય માટે એ જ માર્ગ સાચો અને સફળ છે, જેનો પાછળના પૃષ્ઠોમાં અમે ‘સન્માર્ગ’ના નામથી ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ.

કુર્આનનો ઉદ્દેશ્ય મનુષ્યને એ સન્માર્ગ તરફ બોલાવવો અને અલ્લાહના એ માર્ગદર્શનને સ્પષ્ટ રૂપે પ્રસ્તુત કરવાનો છે, જેને મનુષ્ય પોતાની બેદરકારીથી ગુમ કરતો રહ્યો છે અને પોતાની દુષ્ટતાથી તેને વિકૃત બનાવતો રહ્યો છે.

આ ત્રણ પાયાની બાબતોને મગજમાં રાખીને જો કોઈ વ્યક્તિ કુર્આનને જુએ તો તેને સ્પષ્ટ દેખાશે કે આ ગ્રંથ પોતાના વિષય, પોતાના ઉદ્દેશ્ય અને કેન્દ્રીય વિષયથી કોઈ-પ્રકારે સહેજ પણ ચલિત થતો નથી. આરંભથી અંત સુધી તેના વિવિધ પ્રકારના વિષયો તેના કેન્દ્રીય વિષય સાથે એવી રીતે સંકળાયેલા છે જેવી રીતે નાના-મોટા રંગબેરંગી મોતી એક હારમાં પરોવાયેલા હોય છે. તે ધરતી અને આકાશની રચના પર, મનુષ્યના સર્જન પર, સૃષ્ટિની નિશાનીઓના નિરીક્ષણ પર અને પુરોગામી જાતિઓની ઘટનાઓ પર ચર્ચા કરે છે. વિવિધ જાતિઓની માન્યતાઓ અને ધારણાઓ, ચરિત્ર અને આચરણ પર ટિપ્પણી કરે છે. અપ્રાકૃતિક મામલાઓ અને સમસ્યાઓની વ્યાખ્યા કરે છે અને બીજી ઘણી વસ્તુઓનો ઉલ્લેખ પણ કરે છે. પરંતુ એટલા માટે નહિ કે તેને ભૌતિકશાસ્ત્ર કે ઇતિહાસ કે દર્શનશાસ્ત્ર કે કોઈ અન્ય વિદ્યાકળાનું શિક્ષણ આપવું છે, બલકે એટલા માટે કે તેને સત્ય અંગે મનુષ્યની ગેરસમજો દૂર કરવી છે, મૂળ હકીકત લોકોના મનમાં બેસાડવી છે, સત્ય-વિરોધી માર્ગની અસત્યતા અને તેના દુષ્પરિણામને સ્પષ્ટ કરવું છે અને તે માર્ગ તરફ આમંત્રણ આપવું છે જે સત્યને અનુરૂપ અને સારા પરિણામવાળો છે. આ જ કારણ છે કે તે દરેક વસ્તુનો ઉલ્લેખ માત્ર એ સીમા સુધી અને એ શૈલીમાં કરે છે, જે તેના ઉદ્દેશ્ય માટે આવશ્યક છે. હંમેશા આ વિષયોનું વર્ણન આવશ્યકતા અનુસાર કર્યા પછી, બિનજરૂરી વિગતોને છોડી દઈને પોતાના ઉદ્દેશ્ય અને કેન્દ્રીય વિષય તરફ પરત આવે છે અને તેનું સમગ્ર વર્ણન ખૂબ જ એકરૂપતા સાથે ‘આહવાનુ’ની ધરી ઉપર જ ફરતું રહે છે.

પૃષ્ઠભૂમિ:

પરંતુ કુર્આનની વર્ણન-શૈલી, તેનો ક્રમ અને તેના ઘણાંખરા વિષયોને મનુષ્ય ત્યાં સુધી સારી રીતે નથી સમજી શકતો જ્યાં સુધી તે તેના અવતરણની સ્થિતિને પણ સારી રીતે ન સમજી લે.

આ કુર્આન એવો ગ્રંથ નથી કે અલ્લાહે એક જ સમયમાં તેને લખીને હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.ને આપી દીધો હોય અને કહી દીધું હોય કે તેને પ્રકાશિત કરીને લોકોને એક વિશેષ જીવન-પદ્ધતિ તરફ બોલાવે. તે સાથે આ એવા પ્રકારનો ગ્રંથ પણ નથી કે એમાં વિશિષ્ટ લેખન-શૈલીના રૂપે ગ્રંથના વિષય અને કેન્દ્રીય વિષય અંગે ચર્ચા કરવામાં આવી હોય. આ જ કારણ છે કે એમાં ન તો લેખન-ક્રમ જોવા મળે છે, ન પુસ્તકો જેવી શૈલી. વાસ્તવમાં તેનું સ્વરૂપ એ છે કે અલ્લાહે અરબના શહેર મક્કામાં પોતાના એક બંદાને પયગંબરીની સેવા

માટે પસંદ કર્યો અને તેને હુકમ આપ્યો કે પોતાના શહેર અને કબીલા (કુરૈશ)થી સંદેશ પહોંચાડવાનો આરંભ કરે. આ કામ શરૂ કરવા માટે આરંભમાં જે નિર્દેશોની જરૂર હતી, માત્ર એ જ આપવામાં આવ્યા અને તે મહદ્અંશે ત્રણ વિષયો પર આધારિત હતા :—

એક — પયગંબરને એ વાતની શિક્ષા કે તે સ્વયં પોતાની જાતને આ મહાન કામ માટે કેવી રીતે તૈયાર કરે અને કેવી પદ્ધતિથી કામ કરે.

બીજો — સત્ય અંગેની પ્રારંભિક જાણકારીઓ અને તેના વિષે એ ગેરસમજોનું ટૂંકમાં પણ જોરદાર ખંડન, જે આજુબાજુના લોકોમાં જોવા મળતી હતી જેના કારણે તેમનું વલણ ખોટું થતું જતું હતું.

ત્રીજો — સાચા માર્ગ તરફ આમંત્રણ અને અલ્લાહના માર્ગદર્શનના એ મૂળ નૈતિક સિદ્ધાંતોનું વર્ણન જેના અનુસરણમાં મનુષ્યનું કલ્યાણ અને સૌભાગ્ય છે.

આરંભિક પરિસ્થિતિમાં કુર્આન :

શરૂ-શરૂમાં આ સંદેશાઓ દા'વત (ઈસ્લામના આમંત્રણ અને આહવાન)ની આરંભિક સ્થિતિને અનુરૂપ થોડા નાના-નાના સંક્ષિપ્ત વચનો પર આધારિત હતા; જેની ભાષા ખૂબ જ અલંકારિક, અત્યંત મધુર તથા અસરકારક અને સંબોધિત જાતિની રુચિને અનુરૂપ અત્યંત સાહિત્યિક રંગમાં હતી; જેથી હૃદયોમાં આ શબ્દો તીર અને તીક્ષ્ણ હથિયારની જેમ ઊતરી જાય, કાન આપોઆપ તેના સ્વર-માધુર્યથી આકૃષ્ટ થાય અને જબાનો તેના સુસંતુલિત હોવાને કારણે સહસા તેનું પુનરાવર્તન કરવા લાગે. તદુપરાંત, તેમાં સ્થાનિક વાતાવરણનો પ્રભાવ પણ વધારે હતો. જો કે વર્ણન તો થઈ રહ્યું હતું વિશ્વવ્યાપી તથ્યોનું, પણ તેમના માટે દલીલો, પુરાવાઓ અને દૃષ્ટાંતો સૌથી નજીકના વાતાવરણમાંથી લેવામાં આવ્યા હતા, જેનાથી સંબોધિત લોકો સારી રીતે પરિચિત હતા. તેમનો જ ઈતિહાસ, તેમની જ પરંપરાઓ, તેમના જ રોજબરોજના અનુભવોમાં આવતી નિશાનીઓ અને તેમના જ વિશ્વાસ સંબંધિત દુર્ગુણો પર તેમજ નૈતિક અને સામૂહિક બૂરાઈઓ પર સમગ્ર ચર્ચા થતી હતી, જેથી તેઓ તેનાથી પ્રભાવિત થઈ શકે.

દા'વત (ઈસ્લામના આમંત્રણ)નો આ તબક્કો આશરે ચાર-પાંચ વર્ષ સુધી ચાલતો રહ્યો અને આ તબક્કામાં પયગંબર સલ્લ. ના પ્રચારની પ્રતિક્રિયા ત્રણ રૂપે પ્રગટ થઈ :—

- (૧) કેટલાક સદાચારી લોકો આ આહવાનનો સ્વીકાર કરીને ઉમ્મતે મુસ્લિમા (મુસ્લિમ સમુદાય) બનવા તૈયાર થઈ ગયા.
- (૨) એક મોટી સંખ્યા અજ્ઞાનતા કે સ્વાર્થવશ કે બાપ-દાદાઓના રીત-રિવાજોથી લગાવના કારણે વિરોધ કરવા તત્પર થઈ ગઈ.
- (૩) મક્કા અને કુરૈશની સીમાઓમાંથી નીકળીને આ નવા સંદેશનો અવાજ અપેક્ષાનુસાર વધારે વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં પહોંચવા લાગ્યો.

મક્કામાં અવતરિત સૂર:ઓ (પ્રકરણો)ની પચાદભૂમિ :

અહીંથી દા'વત (ઈસ્લામના આમંત્રણ)નો બીજો તબક્કો શરૂ થાય છે. આ તબક્કામાં ઈસ્લામના આ

આંદોલન અને પુરાણી અજ્ઞાનતા વચ્ચે એક કઠોર પ્રાણઘાતક સંઘર્ષ શરૂ થયો, જેનો ક્રમ આઠ-નવ વર્ષ સુધી ચાલતો રહ્યો. ન માત્ર મક્કામાં, ન માત્ર કુરૈશના કબીલામાં, બલકે અરબસ્તાનના મોટા ભાગોમાં પણ જે લોકો પુરાણી અજ્ઞાનતાને બાકી રાખવા માગતા હતા, તેઓ આ આંદોલનને બળપૂર્વક કચડી નાખવા તૈયાર થઈ ગયા. તેમણે તેને દબાવી દેવા માટે બધી ચાલબાજીઓ ચાલી, ખોટો પ્રચાર કર્યો, આક્ષેપો, શંકાઓ અને વાંધાઓની ઝડી વરસાવી, સામાન્ય લોકોના હૃદયોમાં જાત-જાતની ભ્રમણાઓ પેદા કરી, અજાણ્યા લોકોને નબી ની વાત સાંભળવાથી અટકાવવાનો પ્રયાસ કર્યો, ઈસ્લામનો સ્વીકાર કરનારાઓ પર ખૂબ પાશવી અત્યાચારો કર્યા, તેમનો આર્થિક અને સામાજિક બહિષ્કાર કર્યો અને તેમને એટલા તંગ કર્યા કે તેમનામાંથી ઘણાં લોકો બે વખત પોતાના ઘરબાર છોડીને હબ્શા (એબીસીનિયા) તરફ હિજરત કરવા વિવશ બની ગયા અને છેવટે ત્રીજી વખત તે બધાને મદીના તરફ હિજરત કરવી પડી. પરંતુ આ ઉગ્ર અને રોજબરોજ વધતા વિરોધો છતાં આ આંદોલન જોર પકડતું ગયું. મક્કામાં કોઈ કુટુંબ અને કોઈ ઘર એવું ન રહ્યું, જેના કોઈ-ને-કોઈ સભ્યએ ઈસ્લામનો સ્વીકાર ન કરી લીધો હોય. ઈસ્લામના મોટાભાગના વિરોધીઓના વિરોધ અને શત્રુતામાં ઉગ્રતા અને કટુતા જન્મવાનું કારણ એ જ હતું કે તેમના પોતાના ભાઈ, ભત્રીજા, પુત્રો, પુત્રીઓ, બહેનો અને બનેલીઓ ઈસ્લામી સંદેશના ન માત્ર માનવાવાળા, બલકે પ્રાણ સુદ્ધા ન્યોછાવર કરવાવાળાં અને સમર્થક બની ગયા હતાં. તેમના પોતાના હૃદયના ટુકડાઓ જ તેમનાથી સંઘર્ષ કરવા તૈયાર થઈ ગયા હતાં. પછી જે લોકો પુરાણી અજ્ઞાનતાથી તૂટી-તૂટીને આ નવ-અંકુરિત આંદોલન તરફ આવી રહ્યા હતાં, તેઓ પહેલાં પણ પોતાના સમાજના સૌથી સારા લોકો સમજવામાં આવતા હતાં અને આ આંદોલનમાં સામેલ થયા પછી તો એટલા સારા, સત્યનિષ્ઠ અને સદ્ચરિત્ર બની જતા હતાં કે જગત એ સંદેશની શ્રેષ્ઠતા અનુભવ્યા વગર રહી શકતું નહોતું, જે આવા લોકોને પોતાના તરફ આકર્ષિત કરી રહ્યો હતો અને તેમને આવા ચારિત્ર્યશીલ બનાવી રહ્યો હતો.

આ દીર્ઘકાલીન અને પ્રબળ સંઘર્ષ દરમિયાન અલ્લાહત્તઆલા પ્રસંગ અને આવશ્યકતાનુસાર પોતાનાં પયગંબર પર એવા ઉત્સાહપૂર્ણ અને જોશીલા પ્રવચનો અવતરિત કરતો રહ્યો, જેમાં નદી જેવો પ્રવાહ, પૂર જેવી શક્તિ અને ધગધગતી આગ જેવો પ્રભાવ હતો. આ પ્રવચનોમાં એક તરફ ઈમાનવાળાઓને તેમના આરંભિક કર્તવ્યો બતાવવામાં આવ્યા. તેમનામાં સામૂહિક ચેતના ઉત્પન્ન કરવામાં આવી. તેમને તકવા (અલ્લાહનો ડર અને સંયમ), ચરિત્રનું મહત્ત્વ અને આચરણની શુદ્ધતાનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું. તેમને દીને-હક્ક (સત્ય-ધર્મ)ના પ્રચારની પદ્ધતિઓ બતાવવામાં આવી. સફળતાના વાયદાઓ અને જન્મત (સ્વર્ગ)ની શુભ-સૂચનાઓથી તેમને હિંમત આપવામાં આવી. તેમને ધૈર્ય, ધીરજ અને ઉત્સાહના સાથે અલ્લાહના માર્ગમાં સંઘર્ષ કરવા પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું અને પ્રાણ ન્યોછાવર કરવાનો એવો પ્રબળ જુસ્સો અને ઉમંગ તેમનામાં પેદા કરવામાં આવ્યો કે તેઓ દરેક કષ્ટને સહન કરવા અને વિરોધની મોટામાં મોટી આંધીનો મુકાબલો કરવા તૈયાર થઈ ગયા. બીજી બાજુ વિરોધીઓ, સન્માર્ગથી વિમુખ થવાવાળા અને ગફલતની નિદ્રામાં પોઢેલાઓને એ જાતિઓના દુષ્ચરિણામોથી ડરાવવામાં આવ્યા, જેનો ઈતિહાસ તેઓ પોતે સારી રીતે જાણતા હતા. એ નષ્ટ-વિનષ્ટ થઈ ગયેલ વસ્તીઓના નિશાનીઓથી બોધ લેવાનું કહેવામાં આવ્યું, જેમના ખંડેરો પરથી રાત-દિવસ પોત-પોતાના પ્રવાસોમાં તેઓ પસાર થતા હતા. તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ) અને આબિરત (પરલોક)ની દલીલો તે સ્પષ્ટ દેખાતી નિશાનીઓથી આપવામાં આવી, જે રાત-દિવસ ધરતી તથા આકાશમાં તેમની આંખો સામે મોજૂદ

હતી અને જેને તેઓ પોતાના જીવનમાં પણ હંમેશા જોતા અને અનુભવતા હતા. શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ), સ્વચ્છંદતાનો દાવો, આખિરતથી ઈન્કાર અને પૂર્વજોની પ્રણાલિકાઓના અનુકરણ જેવી ભૂલો એવી ખુલ્લી દલીલોથી સ્પષ્ટ કરવામાં આવી, જે હૃદયને સ્પર્શ કરવાવાળી અને મગજમાં ઊતરી જાય તેવી હતી. વળી તેમના એક-એક ભ્રમનું નિવારણ કરવામાં આવ્યું, એક-એક વાંધાનો યોગ્ય ઉત્તર આપવામાં આવ્યો. એક-એક મૂંઝવણ, જેમાં તેઓ પોતે અટવાયેલા હતા, કે બીજા લોકોને મૂંઝવણમાં નાખવાનો પ્રયાસ કરતા હતા, દૂર કરવામાં આવી અને બધી બાજુથી ઘેરીને જાહિલિયત (ઈસ્લામથી અજ્ઞાનતા)ને એટલી સખ્તાઈથી પકડવામાં આવી કે બુદ્ધિ અને વિવેકના ક્ષેત્રમાં તેના ટકી રહેવાની કોઈ જગ્યા બાકી ન રહી. તેના સાથે, પછી તેમને અલ્લાહના પ્રકોપ, કયામત (મહાપ્રલય)ની ભયાનકતા અને જહન્નમના અઝાબ (નર્કની યાતના)થી ડરાવવામાં આવ્યા. તેમના દુરાચારો, ખોટી જીવન-રીતિઓ, અજ્ઞાનતાભર્યાં રિવાજો, સત્યથી દુશ્મનાવટ અને અલ્લાહ પ્રતિ સમર્પિત લોકો અર્થાત્ મુસ્લિમોને કષ્ટ આપવા અંગે તેમની નિંદા કરવામાં આવી. સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાના એ મોટા-મોટા સિદ્ધાંતો તેમના સામે પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યા, જેના પાયા પર હંમેશાથી અલ્લાહને પ્રિય શુદ્ધ સભ્યતાઓનું નિર્માણ થતું આવ્યું છે.

આ તબક્કો સ્વયં વિભિન્ન મંજિલો પર આધારિત હતો, જેમાં પ્રત્યેક મંજિલમાં ઈસ્લામનો સંદેશ અને આંદોલન વધુને વધુ વ્યાપક થતો ગયો. સંઘર્ષ અને વિરોધમાં પણ તીવ્રતા આવતી ગઈ. વિભિન્ન માન્યતાઓ, ધારણાઓ અને જુદા-જુદા પ્રકારની કાર્ય-પદ્ધતિઓ રાખનારા જૂથોનો સામનો થતો રહ્યો અને તદનુસાર જ અલ્લાહ તરફથી આવનારા સંદેશાઓમાં વિષયોનું વૈવિધ્ય પણ વધતું ગયું — આ છે મક્કામાં અવતરિત કુર્આનની સૂર:ઓની પશ્ચાદ્ભૂમિ.

મદીનામાં અવતરિત સૂર:ઓની પશ્ચાદ્ભૂમિ:—

મક્કામાં આ આંદોલનને પોતાનું કામ કરતાં તેર વર્ષ વિતી ગયા હતા કે એકાએક મદીનામાં તેને એક એવું કેન્દ્ર મળી ગયું, જ્યાં તેના માટે એ સંભવ બની ગયું કે અરબસ્તાનના બધા ભાગોમાંથી પોતાના અનુયાયીઓને સમેટીને એક જ સ્થળે પોતાની શક્તિ ભેગી કરી લે. તેથી પયગંબર ﷺ અને ઈસ્લામના મોટા ભાગના અનુયાયીઓ હિજરત કરીને મદીના પહોંચી ગયા. આમ ઈસ્લામના આમંત્રણનું આ આંદોલન ત્રીજા તબક્કામાં દાખલ થઈ ગયું.

આ તબક્કામાં પરિસ્થિતિનું સ્વરૂપ તદ્દન બદલાઈ ગયું. મુસ્લિમ સમુદાય (ઉમ્મતે મુસ્લિમા) વિધિવત રૂપે એક રાજ્યનો પાયો નાખવામાં સફળ થઈ ગયો. પુરાણી અજ્ઞાનતાના ધ્વજવાહકોથી સશસ્ત્ર મુકાબલો શરૂ થયો. અગાઉના પયગંબરોના સમુદાયો (યહૂદીઓ તથા ઈસાઈઓ)નો પણ સામનો કરવો પડ્યો. સ્વયં મુસ્લિમ સમુદાયની આંતરિક વ્યવસ્થામાં જુદા-જુદા પ્રકારના મુનાફિકો (દંભીઓ-કપટાચારીઓ), નામના મુસલમાનો જેઓ વાસ્તવમાં ઈસ્લામ અને મુસલમાનોના દુશ્મન હતા) ધૂસી આવ્યા અને તેમનાથી પણ નિપટારો કરવો પડ્યો અને દસ વર્ષના ભયંકર સંઘર્ષમાંથી પસાર થઈને અંતે આ આંદોલન સફળતાની એ મંજિલ પર પહોંચ્યું કે આખું અરબસ્તાન તેના આધીન બની ગયું અને વિશ્વવ્યાપી સંદેશ અને સુધારણાના દ્વાર તેના સામે ખુલી ગયા. આ તબક્કાની પણ વિવિધ મંજિલો હતી અને પ્રત્યેક મંજિલમાં આ આંદોલનની વિશિષ્ટ આવશ્યકતાઓ હતી.

આ આવશ્યકતાઓ અનુસાર અલ્લાહ તરફથી એવા પ્રવચનો પયગંબર ﷺ પર અવતરિત થતા રહ્યાં, જેની શૈલી ક્યારેક જોશીલા વક્તવ્યોની, ક્યારેક રાજકીય આદેશોની, ક્યારેક શિખામણ આપવાની, ક્યારેક સુધારકો જેવી સમજવા-સમજાવવાની રહેતી હતી. એમાં દર્શાવવામાં આવ્યું કે સમાજ, રાજ્ય અને નાગરિક અધિકારો અને ચરિત્રવાદ-સદાચારી નાગરિકતાનું નિર્માણ કેવી રીતે કરવામાં આવે. જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રોને કયા નિયમો અને સિદ્ધાંતો પર વ્યવસ્થિત કરવામાં આવે. 'મુનાફિકો' (દંભી મુસલમાનો)થી કેવો વ્યવહાર કરવામાં આવે. રાજ્યના બિનમુસ્લિમો સાથે કેવું વર્તન હોય, ગ્રંથવાળાઓ (યહૂદીઓ અને ઈસાઈઓ)થી સંબંધોનું સ્વરૂપ શું હોય, લડી રહેલી-યુદ્ધરત જાતિઓ અને સંધિ કરી લેનારી જાતિઓ સાથે કેવી નીતિ અપનાવવામાં આવે અને ઈમાનવાળાઓનું આ સુસંગઠિત જૂથ દુનિયામાં અલ્લાહના પ્રતિનિધિત્વ (ખિલાફત)ના કર્તવ્યો નિભાવવા માટે સ્વયં પોતાને કેવી રીતે તૈયાર કરે. આ પ્રવચનોમાં એક તરફ મુસલમાનોને શિક્ષિત-પ્રશિક્ષિત કરવામાં આવતા હતા. તેમની નબળાઈઓ પર તેમને સચેત કરવામાં આવતા હતા. તેમને અલ્લાહના માર્ગમાં જાન-માલથી સંઘર્ષ કરવા પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવતા હતા. તેમને વિજય અને પરાજય, સુખ અને દુઃખ, સંપત્તિ અને દુર્દશા, શાંતિ અને ભય, તાત્પર્ય એ કે દરેક પરિસ્થિતિમાં સાનુકૂળ નૈતિકતા અને સદાચારનો પાઠ ભણાવવામાં આવતો હતો અને એ રીતે તેમને તૈયાર કરવામાં આવતા હતા કે તેઓ નબી પછી તેમના ઉત્તરાધિકારી બનીને દા'વત (ઈસ્લામના આમંત્રણ) અને સુધારણાના આ કામને પૂરું કરી શકે. બીજી બાજુ એ લોકોને જેઓ ઈમાનવાળા નહોતા - ગ્રંથવાળાઓ, મુનાફિકો (દંભીઓ), અધર્મીઓ, અને કેશ્વરવાદીઓ (મુશ્રિકો) એમ બધાને જુદી-જુદી પરિસ્થિતિ અનુસાર સમજાવવાનો, નમ્રતાપૂર્વક ઈસ્લામ તરફ આમંત્રણ આપવાનો, કઠોરતાથી નિંદા કરવાનો અને ઉપદેશ આપવાનો, અલ્લાહના અઝાબ (યાતના)થી ડરાવવાનો તથા બોધપ્રદ ઘટનાઓ અને સ્થિતિઓથી શિખામણ આપવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવતો હતો, જેથી દરેક પાસાથી સ્પષ્ટ થઈને દલીલ તેમના સામે આવી જાય.

આ છે કુર્આનની એ સૂરઃઓની પશ્ચાદ્ભૂમિ જે મદીનામાં અવતરિત થઈ છે.

કુર્આનની પોતાની વિશિષ્ટ શૈલીની સાર્થકતા :-

ઉપરોક્ત વર્ણનથી એ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે કુર્આન એક દા'વત (આહવાન) સાથે અવતરિત થવાનું શરૂ થયું અને તે આહવાન અને આંદોલન પોતાના આંરભથી અંત સુધી ૨૩ વર્ષની મુદતમાં જે-જે તબક્કાઓ અને મંજિલોમાંથી પસાર થતું ગયું, તેની વિવિધ આવશ્યકતાઓ અનુસાર કુર્આનના વિવિધ ભાગો અવતરિત થતા રહ્યા. સ્પષ્ટ છે કે આવા ગ્રંથમાં તે લેખકીય-ક્રમ નથી હોઈ શકતો, જે ડૉક્ટરેટની પદવી લેવા માટે કોઈ શોધ-નિબંધમાં અપનાવવામાં આવે છે. વળી આ આંદોલનના પ્રસારના સાથે-સાથે કુર્આનના જે નાના અને મોટા ભાગો અવતરિત થયા, તે પણ લેખોના રૂપે પ્રકાશિત કરવામાં આવતા નહોતા, બલકે પ્રવચનોના રૂપમાં તેનું વર્ણન કરવામાં આવતું અને એ જ રૂપમાં પ્રસારિત થતા હતા. આથી તેમની શૈલી પણ લેખ જેવી નહોતી, બલકે પ્રવચનની શૈલી હતી. વળી આ પ્રવચનો પણ કોઈ પ્રાધ્યાપકના વ્યાખ્યાનો જેવા નહીં, બલકે એક આવાહકના પ્રવચનો જેવા હતા, જેને મનોમસ્તિષ્ક, બુદ્ધિ અને ભાવના એમ દરેકથી અપીલ કરવાની હોય છે, જેને દરેક પ્રકારની મનોવૃત્તિઓ ધરાવતા લોકોનો સામનો કરવો પડે છે; જેને પોતાના સંદેશના પ્રસાર અને પ્રચાર અને વ્યવહાર આંદોલનના સંદર્ભમાં વિભિન્ન પ્રકારની અસંખ્ય પરિસ્થિતિઓમાં કામ કરવાનું હોય છે.

યથા-સંભવ પોતાની વાત હૃદયોમાં ઉતારવી, વિચારોની દુનિયા બદલવી, ભાવનાઓને પ્રજ્વલિત કરવી, વિરોધીઓની દલીલો અને તેનાં જોરને તોડવું, સાથીઓની સુધારણા કરવી અને તેમને પ્રશિક્ષિત કરવા તથા તેમનાંમાં ઉત્સાહ ભરવો અને નિર્ધારનો જુસ્સો રેડવો, દુશ્મનોને દોસ્ત અને ઈન્કાર કરનારાઓને સ્વીકાર કરનારા બનાવવા, વિરોધીઓના તર્કોનો તોડ કરવો, તેમની નૈતિક શક્તિનું ઉન્મૂલન કરવું; તાત્પર્ય એ કે તેને એ બધું જ કરવું પડે છે જે એક આંદોલનના ધ્વજવાહકો અને એક સુવ્યવસ્થિત-સુગઠિત આંદોલનના વડા અને માર્ગદર્શક માટે જરૂરી છે. તેથી અલ્લાહે આ કામના સંબંધે પોતાના પયગંબર પર જે પ્રવચનો અવતરિત કર્યા તેમની શૈલી એ જ હતી, જે એક ઈસ્લામી આંદોલન માટે ઉપયુક્ત હોય છે. તેમાં કોલેજના વ્યાખ્યાનો જેવી શૈલી શોધવી સાચું અને યોગ્ય નથી.

વિષયોના પુનરાવર્તનનું ઔચિત્ય :-

અહીંથી એ વાત પણ સારી રીતે સમજમાં આવી શકે છે કે કુર્આનમાં વિષયોનું આટલી હદે પુનરાવર્તન શા માટે છે? એક આંદોલન અને તેના પ્રસારનો સ્વાભાવિક તકાદો એ છે કે તે જે સમયે જે તબક્કામાં હોય, તેમાં એ જ વાતો કહેવામાં આવે, જે તે તબક્કા સાથે સંબંધ ધરાવતી હોય, અને જ્યાં સુધી આંદોલન એક તબક્કામાં હોય, પછીના તબક્કાઓની વાત શરૂ કરવામાં ન આવે; બલકે એ જ તબક્કાની વાતોનું પુનરાવર્તન કરવામાં આવતું રહે, ભલે તેમાં થોડા મહિના લાગે કે કેટલાય વર્ષો લાગી જાય. પછી જો એક જ પ્રકારનું પુનરાવર્તન એક જ શૈલી અને એક જ પદ્ધતિથી કરવામાં આવે તો કાન તેને વારંવાર સાંભળીને થાકી જાય છે અને મન અકળાવા લાગે છે. તેથી એ પણ જરૂરી છે કે દરેક મામલામાં જે વાત વારંવાર કહેવાની હોય, તેને દરેક વખતે નવા શબ્દો, નવી શૈલી અને નવા તેજ અને રૂપ-રંગથી કહેવામાં આવે, જેથી ખૂબ જ સુંદર રીતે તે હૃદયોમાં બેસી જાય અને આંદોલનની દરેક મંજિલ સારી રીતે દઢ બનતી જાય. તેના સાથે એ પણ જરૂરી છે કે આહવાન અને આંદોલનનો આધાર જે અકીદાઓ (આસ્થાઓ) અને સિદ્ધાંતો પર હોય, તેને આરંભથી અંતિમ મંજિલ સુધી કોઈ પણ સમયે અને કોઈ પણ સ્થિતિમાં આંખોથી ઓઝલ થવા દેવામાં ન આવે, બલકે તેનું પુનરાવર્તન આંદોલનના દરેક તબક્કામાં થતું રહે. આ જ કારણ છે કે ઈસ્લામી આંદોલનના એક તબક્કામાં કુર્આનની જેટલી સૂરઃઓ (પ્રકરણો) ઊતરી છે, તે બધામાં સામાન્યતઃ એક જ જેવા વિષયો, શબ્દો અને વર્ણન-શૈલીઓ બદલી-બદલીને-પુનરાવર્તિત થઈને આવ્યાં છે, પરંતુ તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ), અલ્લાહના ગુણો, આખિરત (પરલોક) અને તેની પૂછપરછ, જજા અને સજા (પુરસ્કાર અને દંડ), રિસાલત (ઈશદૂતત્વ), આકાશી ગ્રંથ પર ઈમાન, સંયમ, સબ્ર (ધૈર્ય), અલ્લાહ પર ભરોસો અને આ જ પ્રકારના અન્ય મૌલિક વિષયોનું પુનરાવર્તન સમગ્ર કુર્આનમાં જોવા મળે છે, કેમ કે આંદોલનના કોઈ તબક્કામાં પણ તેનાથી દુર્લભ કરી શકાય તેમ નહોતું. આ મૌલિક અને મુખ્ય ધારણાઓ જો સહેજ પણ નબળી પડી જાય તો આ ઈસ્લામી આંદોલન તેના મૂળ આત્મા સાથે આગળ ધપી શકતું નહોતું.

કુર્આનનું સંકલન અવતરણ-ક્રમ અનુસાર નહોવાનું કારણ :-

જો વિચાર કરવામાં આવે તો આ જ વાતથી એ પ્રશ્નનો પણ ઉકેલ આવી જાય છે કે નબી ﷺ (પયગંબર હઝરત મુહમ્મદ)એ કુર્આનને એ જ ક્રમના સાથે કેમ સંપાદિત ન કરી દીધું, જેના સાથે તે અવતરિત થયું હતું?

ઉપર તમને માહિતી મળી ગઈ છે કે ૨૩ વર્ષ સુધી કુર્આનનું અવતરણ એ જ કમથી થતું રહ્યું, જે કમથી ઈસ્લામી આંદોલનનો પ્રારંભ અને તેની પ્રગતિ થઈ. હવે એ સ્પષ્ટ છે કે આંદોલનના પૂર્ણ થઈ ગયા પછી આ અવતરિત અંશો માટે તે કમ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય રહી શકતો ન હતો, જે માત્ર આંદોલનના ઉત્થાન અને તેની પ્રગતિ સાથે જ અનુકૂળ હતો. હવે તો તેના માટે એક બીજો જ કમ આવશ્યક હતો, જે આંદોલનની પૂર્ણતા પછીની પરિસ્થિતિઓ માટે વધારે ઉપયુક્ત હોય; કેમ કે આરંભમાં એ લોકોને સંબોધિત કરવામાં આવ્યા હતા, જેઓ ઈસ્લામથી તદ્દન અજાણ અને અનભિજ્ઞ હતા. તેથી તે વખતે તદ્દન આરંભથી શિક્ષા અને શિખામણ આપવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું. પરંતુ આંદોલન પૂર્ણ થઈ ગયા પછી હવે તેના પ્રથમ સંબોધિત લોકો એ પક્ષના લોકો બની ગયા, જેઓ તેના પર ઈમાન લાવીને એક 'ઉમ્મત' (સમુદાય) બની ગયા હતા અને એ કાર્યને ચાલુ રાખવા માટે જવાબદાર ઠર્યા હતા, જે પયગંબરે વિચાર અને વ્યવહાર બંને રીતે પૂર્ણ કરીને તેમને સુપ્રત કર્યું હતું. હવે નિશ્ચિત રૂપે પ્રથમ બાબત એ બની ગઈ કે પહેલાં આ લોકો સ્વયં પોતાના કર્તવ્યોથી, પોતાના જીવન-સિદ્ધાંતોથી અને એ બગાડથી જે અગાઉના પયગંબરોના અનુયાયીઓમાં પેદા થતો રહ્યો છે, સારી રીતે પરિચિત થઈ જાય, પછી ઈસ્લામથી અપરિચિત જગત સામે અલ્લાહનું માર્ગદર્શન સ્પષ્ટ કરવા આગળ વધે.

તદુપરાંત, કુર્આન જે પ્રકારનો ગ્રંથ છે, તે જો માણસ સારી રીતે સમજી લે તો તેના સામે સ્વયં એ વાસ્તવિકતા પ્રગટ થઈ જશે કે એક જ પ્રકારના વિષયોનું એક જ જગ્યાએ એકત્ર કરવું, આ ગ્રંથની પ્રકૃતિથી જ સંબંધિત નથી. આ ગ્રંથની પ્રકૃતિનો તકાદો તો એ જ છે કે તેના વાચક સામે આંદોલનના મદીના કાળના તબક્કાની વાતો મક્કા કાળના તબક્કાના શિક્ષણમાં અને મક્કા કાળના તબક્કાની વાતો મદીના કાળના તબક્કાના પ્રવચનોમાં અને આરંભિક કાળની શિક્ષાઓ અંતના ઉપદેશોના વચ્ચે અને અંતિમ કાળના આદેશો આરંભિક કાળની શિક્ષાઓના સાથે વારંવાર આવતા રહે, જેથી ઈસ્લામનું પૂર્ણ દેશ્ય અને સર્વગ્રાહી-સર્વવ્યાપી રૂપ તેની દૃષ્ટિમાં રહે અને કોઈ પણ સમયે તે એકપક્ષીય અને એકાંગી કે આંશિક અને અપૂર્ણ ન બની રહે.

વળી, જો કુર્આનને તેના અવતરણ-કમ અનુસાર સંપાદિત કરવામાં આવ્યું હોત તો તે કમ પછીના લોકો માટે માત્ર એ જ સ્થિતિમાં સાર્થક અને અર્થપૂર્ણ બની શકતો હતો, જ્યારે કે કુર્આનના સાથે તેના અવતરણનો સમગ્ર ઇતિહાસ અને તેના એક-એક ભાગના સાથે તેના અવતરણનો ઇતિહાસ અને વિવરણ, તેના અવતરણનો ભાવ અને તેની પશ્ચાદભૂમિ પણ લખીને લગાવી દેવામાં આવતા અને તે અનિવાર્ય રૂપે કુર્આનનું એક પરિશિષ્ટ બનીને રહી ગયું હોત. આ બાબત તે ઉદ્દેશ્યના વિરુદ્ધ હતી, જેના માટે અલ્લાહે પોતાની વાણીનો આ સંગ્રહ સંપાદિત અને સુરક્ષિત કરાવ્યો હતો. ત્યાં તો એ વસ્તુ સામે હતી કે અલ્લાહની વિશુદ્ધ વાણી કોઈ બીજી વાણી સાથે ભેળસેળ કે મિશ્રણ વગર પોતાના સંક્ષિપ્ત રૂપમાં સંકલિત થાય; જેને બાળકો, યુવાનો, વૃદ્ધો, સ્ત્રીઓ, પુરુષો, શહેરીજનો, ગ્રામવાસીઓ, જન-સાધારણ, વિદ્વાનો બધા વાંચે; દરેક યુગમાં અને દરેક સ્થળે, દરેક સ્થિતિમાં વાંચે તથા બુદ્ધિ અને વિવેકના પ્રત્યેક સ્તરની વ્યક્તિ ઓછામાં ઓછી એ વાત અવશ્ય જાણી લે કે તેનો ખુદા (પ્રભુ-પાલનહાર) તેનાથી શું અપેક્ષા રાખે છે અને શું નથી રાખતો. સ્પષ્ટ છે કે આ ઉદ્દેશ્ય અને હેતુ નાશ પામતો, જો અલ્લાહના કલામ (ઈશ-વાણી)ના આ સંકલન સાથે લાંબો-પહોળો ઇતિહાસ પણ લાગેલો હોત અને તેને વાંચવું પણ અનિવાર્ય કરી દેવામાં આવ્યું હોત.

હકીકત એ છે કે કુર્આનના વર્તમાન કમ ઉપર જે લોકો વાંધો ઉઠાવે છે, તેઓ તેના ધ્યેય અને ઉદ્દેશ્યથી

ન કેવળ અજાણ અને અનભિજ્ઞ છે, બલ્કે કેટલાક એ ભ્રમમાં ગ્રસ્ત હોય છે કે આ ગ્રંથ માત્ર ઇતિહાસ, દર્શન અને સામાજિક વિજ્ઞાનના અભ્યાસુઓ માટે જ અવતરિત થયો છે.

કુર્આનમાં ક્રમ અને સંકલન વિષે એ વાત પણ વાચકોએ જાણી લેવી જોઈએ કે આ ક્રમ પછીના લોકોએ બનાવેલ નથી, બલ્કે સ્વયં અલ્લાહના આદેશાનુસાર નબી સલ્લ. એ જ કુર્આનને આ રૂપમાં સંકલિત કર્યું હતું. નિયમ એ હતો કે જ્યારે કોઈ સૂર: ઊતરતી થતી તો આપ સલ્લ. એ જ સમયે પોતાના કાતિબો (લહિયાઓ, કુર્આન લખનારાઓ)માંથી કોઈને બોલાવતા અને તેને બરાબર લખાવ્યા પછી સૂચના આપી દેતા કે આ સૂર: ફલાણી સૂર: પછી અને ફલાણી સૂર:થી પહેલાં મૂકવામાં આવે. એ જ રીતે જો કુર્આનનો કોઈ એવો ભાગ અવતરિત થતો, જેને સ્થાઈ સૂર: બનાવવાનું લક્ષ્ય નહોતું, તો નબી સલ્લ. સૂચના આપી દેતા હતા કે તેને ફલાણી સૂર:માં ફલાણી જગ્યાએ લખી લેવામાં આવે. પછી એ જ ક્રમથી આપ સલ્લ. પોતે પણ નમાઝમાં અને અન્ય પ્રસંગોએ કુર્આનનું પઠન કરતા અને એ જ ક્રમાનુસાર આપના સહાબાએ કિરામ રદિ. (નબી સલ્લ. ના સાથીઓ) પણ તેને યાદ કરતા હતા. તેથી આ એક પ્રમાણિત ઐતિહાસિક તથ્ય છે કે કુર્આન-મજ્હદનું અવતરણ જે દિવસે પૂર્ણ થયું, એ જ દિવસે તેના ક્રમનું પણ નિર્ધારણ અને સ્થાપન થઈ ગયું. જે તેને અવતરિત કરી રહ્યો હતો એ જ તેને સંકલિત પણ કરી રહ્યો હતો. જે વ્યક્તિ પર તે અવતરિત કરવામાં આવ્યું, તેના હસ્તે જ તેને સંકલિત પણ કરી દેવામાં આવ્યું. કોઈબીજો તેની ક્ષમતા ધરાવતો નહોતો કે તેમાં હસ્તક્ષેપ કરતો.

કુર્આનની સુરક્ષા:—

મુસલમાનો પર નમાઝ તો આરંભથી જ ફર્જ (અનિવાર્ય કર્તવ્ય) હતી અને કુર્આનનું પઠન નમાઝનું એક આવશ્યક અંગ સમજવામાં આવ્યું હતું. તેથી કુર્આનના અવતરણના સાથે જ મુસલમાનોમાં કુર્આન કંઠસ્થ કરવાની પરંપરા શરૂ થઈ ગઈ અને જેમ-જેમ કુર્આન અવતરિત થતું ગયું, મુસલમાનો તેને યાદ પણ કરતા ગયા. આ રીતે કુર્આનની સુરક્ષા ખજૂરના એ પાંદડાઓ અને હાડકાં અને ચર્મપત્રના એ ટુકડાઓ ઉપર જ નિર્ભર નહોતી, જેના ઉપર નબી સલ્લ. પોતાના કાતિબો (લહિયાઓ) પાસે તેને લખાવ્યા કરતા હતા, બલ્કે તેના અવતરણના સાથે જ આરંભમાં તે થોડાંક, પછી સેંકડો, પછી હજારો, પછી લાખો હૃદય-પટલો પર અંકિત થઈ જતું હતું અને કોઈ શૈતાન માટે એ સંભવ રહેતું નહોતું કે તેમાં એક શબ્દની પણ હેર-ફેર કરી શકે.

નબી સલ્લ. ના દેહાવસાન પછી જ્યારે અરબસ્તાનમાં ધર્મ-વિમુખતા (ઈર્તિદાદ)નું તોફાન ઉઠ્યું અને તેનો સામનો કરવા માટે નબીના સાથીઓ - સહાબાએ કિરામ રદિ. ને ભારે ઘમાસાણના યુદ્ધો કરવા પડ્યા, તો આ યુદ્ધોમાં એવા સહાબાઓની એક મોટી સંખ્યા શહીદ થઈ ગઈ, જેમને સંપૂર્ણ કુર્આન કંઠસ્થ હતું. તેનાથી નબી સલ્લ. ના સાથી હઝરત ઉમર રદિ. ના મનમાં વિચાર આવ્યો કે કુર્આનની સુરક્ષાના મામલામાં માત્ર એક જ સાધન પર ભરોસો કરી લેવો ઉચિત નથી, બલ્કે હૃદય-પટલ પર અંકિત હોવાના સાથે-સાથે કાગળના પાનાંઓ પર પણ તેને સુરક્ષિત કરવાનો પ્રબંધ કરી લેવો જોઈએ. આમ, આ કામની જરૂરત તેમણે (ખલીફા) હઝરત અબૂબક રદિ. સમક્ષ દર્શાવી અને વિચાર-વિમર્શ કર્યા પછી હઝરત ઝૈદ બિન સાબિત અન્સારી રદિ. ને, જેઓ પયગંબર ના કાતિબ રહી ચૂક્યા હતા, આ સેવા માટે નિયુક્ત કર્યા. નિયમ એ બનાવવામાં આવ્યો કે એક બાજુ તો લખેલા તે તમામ ભાગો એકત્ર કરી લેવા, જે પયગંબર સલ્લ. એ પાછળ છોડેલા છે. બીજી બાજુ સહાબાએ

કિરામ રદિ. માથી જેના-જેના પાસે કુર્આન કે તેનો કોઈ ભાગ લખેલો મળે, તેમનાથી તે લઈ લેવામાં આવે. પ્રમાણભૂત નોંધોથી જ્ઞાત થાય છે કે નબી સલ્વ. ના જીવનમાં અનેક સહાબાએ કિરામ રદિ. એ કુર્આનને કે તેના વિભિન્ન ભાગોને પોતાના પાસે લખી રાખ્યા હતા. આમ, આ સંબંધે હઝરત ઉસ્માન, હઝરત અલી, હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન મસૂઉદ, અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્ર બિન આસ, સાલિમ મૌલા હુઝૈફા, ઝૈદ બિન સાબિત, મુઆઝ બિન જબલ, ઉબઈ બિન કઅબ અને અબૂ ઝૈદ કેસ બિન સુક્કન રદિ. ના નામોનો ઉલ્લેખ મળે છે. પછી કુર્આનના હાફિઝોથી પણ મદદ લેવામાં આવે અને આ ત્રણેય સાધનોની સર્વસંમત સાંક્ષી ઉપર, તદ્દન સાચું હોવાનો સંતોષ થયા પછી કુર્આનનો એક-એક શબ્દ ગ્રંથમાં અંકિત કરી લેવામાં આવે. આ પ્રસ્તાવ પ્રમાણે કુર્આન-મજ્હદની એક પ્રમાણિત પ્રત તૈયાર કરીને ઉમ્મુલ-મુમિનીન (નબી સલ્વ. ના પવિત્ર-પુનિત પત્ની) હઝરત હફ્સા રદિ. ના પાસે મૂકી દેવામાં આવી અને લોકોને જાહેર અનુમતિ આપી દેવામાં આવી કે જે કોઈ ઈચ્છે તેની નકલ કરે અને જે ઈચ્છે તેનાથી સરખામણી કરીને પોતાની પ્રત ઠીક-ઠાક કરી લે.

કુર્આનના પાઠનું એકત્વ :—

તે વખતે અરબસ્તાનના વિભિન્ન ક્ષેત્રો અને કબીલાઓની બોલીઓમાં પણ સામાન્ય રીતે ભેદ જોવા મળતો હતો, જેમ કે આપણા દેશમાં ગામ-ગામની અને જિલ્લા-જિલ્લાની બોલીમાં ભેદ છે, જો કે બધાની ભાષા એ જ એક હિન્દી કે ઉર્દૂ કે પંજાબી કે બંગાળી વગેરે છે. કુર્આન જો કે અવતરિત થયું હતું એ ભાષામાં, જે મક્કાના કુરૈશના લોકો બોલતા હતા, પરંતુ આરંભમાં એ બાબતની પરવાનગી આપી દેવામાં આવી હતી કે બીજા ક્ષેત્રો અને કબીલાઓના લોકો પોત-પોતાની શૈલી અને રૂઢિપ્રયોગ અનુસાર તેને પઢતા રહે, કેમ કે આ રીતે અર્થમાં કોઈ ફરક પડતો નહોતો, માત્ર શબ્દ અને વાક્ય તેમના માટે સરળ બની જતા હતા. પરંતુ ધીમે-ધીમે જયારે ઈસ્લામ ફેલાયો અને અરબસ્તાનના લોકોએ (મુસલમાનોએ) પોતાના રણમાંથી નીકળીને જગતના એક મોટા ભાગ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી લીધો અને બીજી જાતિઓના લોકો પણ ઈસ્લામમાં દાખલ થવા લાગ્યા અને મોટા પ્રમાણમાં આરબ અને બિનઆરબના મેળ-મેળાપથી અરબી ભાષા પર પણ પ્રભાવ પડવા લાગ્યો, ત્યારે એ ભય પેદા થયો કે જો હજુ પણ બીજી શૈલીઓ અને રૂઢિપ્રયોગો અનુસાર કુર્આન પઢવાની અનુમતિ ચાલુ રાખવામાં આવશે તો જાત-જાતના ઉપદ્રવો ઊભા થઈ જશે, જેમ કે એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિને અપરિચિત પદ્ધતિથી અલ્લાહની વાણીનું પઠન કરતા સાંભળશે અને એવું સમજીને તેના સાથે ઝઘડી પડશે કે તે જાણી-જોઈને અલ્લાહની વાણીમાં ફેરફાર કરી રહ્યો છે, અથવા એ કે શબ્દોના આ મતભેદો ધીરે-ધીરે વાસ્તવમાં કુર્આનમાં ફેરફારના દ્વાર ખોલી નાખશે, અથવા એ કે આરબ અને બિનઆરબ વચ્ચેના મેળ-મેળાપથી જે લોકોની ભાષા બગડશે, તેઓ પોતાની બગડેલી ભાષા અનુસાર કુર્આનમાં હેર-ફેર કરીને તેના વાણી-સૌંદર્યને વિકૃત કરી નાખશે. આ કારણોસર (ત્રીજા ખલીફા) હઝરત ઉસ્માન રદિ. એ સહાબાએ કિરામ રદિ. ની સલાહ-મસલતથી એવું નક્કી કર્યું કે બધા ઈસ્લામી દેશોમાં માત્ર કુર્આનની એ જ પ્રમાણિત પ્રતને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે, જે (બીજા ખલીફા) હઝરત અબૂબક રદિ. ના આદેશથી લિપિબદ્ધ કરવામાં આવી હતી અને બીજી શૈલી અને રૂઢિપ્રયોગ અનુસાર લખવામાં આવેલ બાકીના તમામ ગ્રંથો કે ભાગોના પ્રકાશનને પ્રતિબંધિત ઠરાવી દેવામાં આવે.

આજે જે કુર્આન આપણા હાથોમાં છે, તે બરાબર એ જ ગ્રંથ અનુસાર છે જે હઝરત અબૂબક સિદીક રદિ. એ તૈયાર કરાવ્યો હતો અને જેની નકલ હઝરત ઉસ્માન રદિ. એ સરકારી વ્યવસ્થા-તંત્રમાં તમામ ક્ષેત્રોમાં

મોકલાવી હતી. અત્યારે પણ દુનિયાના અનેક સ્થળોએ કુર્આનની તે પ્રમાણિત પ્રતો મોજૂદ છે. જો કોઈને કુર્આનના સુરક્ષિત હોવા અંગે સહેજ પણ શંકા હોય તો તે પોતાના સંતોષ માટે એવું કરી શકે છે કે પશ્ચિમ આફ્રિકામાં કોઈ પુસ્તક-વિકેતાથી કુર્આનની એક પ્રત ખરીદે અને ઈન્ડોનેશિયાના જાવામાં કોઈ હાફિઝથી મૌખિક કુર્આન સાંભળીને તેની સરખામણી કરે અને પછી વિશ્વના જે મોટા-મોટા પુસ્તકાલયોમાં હઝરત ઉસ્માન રદિ.ના સમયથી લઈને આજ સુધી વિભિન્ન સદીઓ દરમિયાન લખવામાં આવેલ જે ગ્રંથો (કુર્આન) મૂકવામાં આવ્યા છે, તેનાથી તેને સરખાવી લે. જો કોઈ અક્ષર કે કોઈ ટુકડાનો ભેદ તેને જોવા મળે તો તેનું કર્તવ્ય છે કે જગતને આ 'સૌથી મોટા ઐતિહાસિક રહસ્યોદ્ઘાટન'થી અવશ્ય માહિતગાર કરે. કોઈ શંકાશીલ સ્વભાવનો માણસ કુર્આન વિશે તે અલ્લાહ તરફથી આવેલ ગ્રંથ હોવાની શંકા કરવા ઈચ્છે, તો કરી શકે છે, પરંતુ એ વાત કે - જે કુર્આન આપણા હાથોમાં છે તે કોઈ પણ જાતના વધારા-ઘટાડા વગરનું બરાબર એ જ કુર્આન છે, જે અલ્લાહના પયગંબર હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ.એ દુનિયા સમક્ષ પ્રસ્તુત કર્યું હતું, એ તો એક એવું ઐતિહાસિક તથ્ય છે જેમાં કોઈ શંકાને અવકાશ જ નથી. માનવ-ઈતિહાસમાં કોઈ અન્ય પુસ્તક એવું જોવા નથી મળતું, જે આટલું અંતિમ અને નિર્ણાયક પ્રમાણભૂત હોય. જો કોઈ માણસ તેના સાચા હોવામાં શંકા કરે છે તો પછી, તે એ વાતની પણ શંકા કરી શકે છે કે રોમન એમ્પાયર નામનું સામ્રાજ્ય પણ ક્યારેક જગતમાં હતું ! ક્યારેક મોગલો પણ ભારત ઉપર શાસન કરી ચૂક્યા છે ! અને નેપોલિયન નામનો કોઈ માણસ પણ દુનિયામાં જન્મ્યો હતો ! આવા ઐતિહાસિક તથ્યો વિષે શંકાઓ પ્રગટ કરવી જ્ઞાનનું નહીં, અજ્ઞાનતાનું પ્રમાણ છે.

કુર્આનથી લાભાન્વિત થવા માટે કેટલાક જરૂરી સૂચનો

કુર્આન એક એવો ગ્રંથ છે, જેના તરફ દુનિયાના અસંખ્ય માણસો અનેક હેતુઓ માટે આકર્ષિત થાય છે. આ બધાની જરૂરતો અને ઉદ્દેશ્યોને સામે રાખીને કોઈ સલાહ-સૂચન કરવા માણસ માટે શક્ય નથી. આવા લોકોના સમૂહમાંથી મને માત્ર એ જ લોકોથી અભિરુચિ છે, જેઓ તેને સમજવા માગે છે અને એ જાણવાના ઈચ્છુક છે કે આ ગ્રંથ માનવ-જીવનની સમસ્યાઓમાં શું માર્ગદર્શન કરે છે. આવા લોકોને હું અહીં કુર્આનના અધ્યયનની પદ્ધતિ અંગે કેટલાક સલાહ-સૂચન આપીશ અને કેટલીક એ મુશ્કેલીઓને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરીશ, જે સામાન્ય રીતે આ મામલામાં પાઠક સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે.

પૂર્વગ્રહોથી મુક્ત થઈને કુર્આનને વાંચો :-

કોઈ માણસ ભલે કુર્આન પર ઈમાન (આસ્થા) રાખતો હોય કે ન રાખતો હોય, જો તે આ ગ્રંથને વાસ્તવમાં સમજવા ઈચ્છતો હોય તો સૌ પ્રથમ કામ-તોણે એ કરવું જોઈએ કે પોતાના મસ્તિષ્કને અગાઉથી બનાવેલ ધારણાઓ અને દષ્ટિકોણોથી, પૂર્વગ્રહોથી તેમજ પક્ષ કે વિપક્ષના સ્વાર્થોથી યથાસંભવ ખાલી કરી લે અને સમજવાના વિશુદ્ધ ઉદ્દેશ્યને લઈને ખુલ્લા મનથી તેનું વાંચન શરૂ કરે. જે લોકો કેટલાક વિશિષ્ટ વિચારોને મનમાં લઈને આ ગ્રંથનું વાંચન કરે છે, તેઓ તેની પંક્તિઓમાં પોતાના જ વિચારો વાંચતા જાય છે, કુર્આનની હવા પણ તેમને સ્પર્શતી નથી. અધ્યયનની આ પદ્ધતિ કોઈ પણ પુસ્તક વાંચવા માટે સાચી નથી, વિશેષ રૂપે કુર્આન તો આ રીતે વાંચન કરવાવાળાઓ માટે પોતાના ગૂઢાર્થોના દ્વાર ખોલતું જ નથી.

કુર્આનનું અધ્યયન વારંવાર કરો :-

વળી જે વ્યક્તિ માત્ર ઉપરછલ્લી જાણકારી મેળવવા ઈચ્છતો હોય, તેના માટે તો કદાચ એક વખતનું વાંચી લેવું પૂરતું થઈ જાય, પરંતુ જે તેના ઊંડાણમાં ઊતરવા માગતો હોય તેના માટે બે-ચાર વખત વાંચવું પણ પૂરતું નથી હોઈ શકતું. તેણે વારંવાર વાંચવું જોઈએ, દરેક વખતે એક ખાસ પદ્ધતિથી વાંચવું જોઈએ અને એક વિદ્યાર્થીની જેમ પેન્સિલ અને નોટબુક સાથે લઈને બેસવું જોઈએ, જેથી જરૂરી બાબતો નોંધતો જાય. આ રીતે જે લોકો વાંચન કરવા તૈયાર હોય તેમણે ઓછામાં ઓછું બે વખત આખા કુર્આનને માત્ર એ ધ્યેયથી વાંચવું જોઈએ કે તેમના સામે સમગ્રપણે આચાર-વિચારની એ સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા આવી જાય, જેને આ ગ્રંથ પ્રસ્તુત કરવા માગે છે. આ આરંભિક અધ્યયનની મુદતમાં તેઓ કુર્આનના સમગ્ર પરિદેશ્ય ઉપર એક વ્યાપક દષ્ટિ નાખવાની કોશિશ કરે અને એ જોતા જાય કે આ ગ્રંથ કઈ મૌલિક ધારણાઓને પ્રસ્તુત કરે છે? અને પછી આ ધારણાઓ ઉપર કયા પ્રકારની જીવન-વ્યવસ્થાનું નિર્માણ કરવા ચાહે છે? આ દરમ્યાન જો કોઈ જગ્યાએ કોઈ પ્રશ્ન મનમાં ખટકે તો તે અંગે ત્યાં એ જ સમયે કોઈ નિર્ણય ન કરી બેસે, બલકે તેની નોંધ કરી લે અને ધીરજપૂર્વક આગળ અધ્યયન ચાલુ રાખે. વધારે સંભાવના એની જ છે કે આગળ ક્યાંક-ને-ક્યાંક તેમને એનો ઉત્તર મળી જશે. જો ઉત્તર મળી જાય તો પોતાના પ્રશ્નની સાથે તેની નોંધ કરી લે, પણ જો પ્રથમ અધ્યયન વખતે તેમને પોતાના કોઈ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન મળે, તો ધીરજપૂર્વક તે બીજી વખત વાંચે. હું મારા અનુભવ પરથી એ કહું છું કે બીજી વખતના ગહન અધ્યયનમાં એકાદ જ એવો પ્રશ્ન રહી જશે, જેનો ઉત્તર અપેક્ષિત રહી ગયો હોય.

કુર્આનથી પૂર્ણ માર્ગદર્શન હેતુસર આવું પણ કરો :-

આ રીતે કુર્આન ઉપર એક વ્યાપક દષ્ટિ નાખી લીધા પછી વ્યાપક અને સર્વગ્રાહી અધ્યયનનો આરંભ કરવો જોઈએ. આ સંદર્ભમાં વાચકે કુર્આનની શિક્ષાઓનું એક-એક પાસું હૃદયમાં બેસાડીને નોંધ કરતા જવું જોઈએ, જેમ કે તે એ વાત સમજવાનો પ્રયાસ કરે કે માનવતાનો આદર્શ કયો છે જેને કુર્આન પ્રિય સમજે છે, અને કેવા પ્રકારના લોકો તેના સમીપ અપ્રિય અને તિરસ્કૃત છે. આ બાબતને સારી રીતે સમજવા માટે જરૂરી છે કે તે પોતાની નોટબુકમાં એક તરફ 'પ્રિય-વ્યક્તિ' અને બીજી તરફ 'અપ્રિય-વ્યક્તિ'ની વિશિષ્ટતાઓ સામ-સામે નોંધ કરતો જાય; અથવા જેમ કે તે એ જાણવાનો પ્રયાસ કરે કે કુર્આનના નજીક મનુષ્યનું કલ્યાણ અને મુક્તિ કઈ બાબતો પર નિર્ભર છે અને કઈ વસ્તુઓ છે જેને તે મનુષ્ય માટે નુકસાનનું તથા વિનાશ અને બરબાદીનું કારણ સમજે છે. આ વિષયને પણ સવિસ્તાર જાણવાની સાચી રીત એ છે કે મનુષ્ય પોતાની નોટબુકમાં 'લાભના કારણો' અને 'નુકસાનના કારણો' જેવા બે શીર્ષકો એક-બીજાના સાપેક્ષમાં લખી લે અને કુર્આનના અધ્યયન વખતે દરરોજ બંને પ્રકારની બાબતોની નોંધ કરતો જાય. આ જ રીતે ધારણાઓ, નૈતિકતા, માનવ-અધિકાર, કર્તવ્ય, સામાજિકતા, સંસ્કૃતિ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજનીતિ, કાનૂન, અનુશાસન-પ્રબંધ, સંધિ, યુદ્ધ અને જીવન અંગેની બીજી સમસ્યાઓમાંથી એક-એક વિશે કુર્આનના આદેશોની તે નોંધ કરતો જાય અને એ સમજવાની કોશિશ કરે કે એમાંથી પ્રત્યેક વિભાગનું સામૂહિક રૂપ કેવું તૈયાર થાય છે અને પછી આ બધાને જોડી દેવાથી પૂર્ણ જીવનનું ચિત્ર કેવું બને છે.

પછી જ્યારે વ્યક્તિ જીવનની કોઈ ખાસ સમસ્યા અંગે શોધ કરવા માગે કે કુર્આનનો દષ્ટિકોણ તેના વિશે શું છે, તો તેના માટે સૌથી સારી રીત એ છે કે પહેલાં તે આ સમસ્યા વિશે પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્યનું

ગહન અધ્યયન કરીને સ્પષ્ટ રીતે એ જાણી લે કે આ સમસ્યાની મૌલિક બાબતો કઈ છે, મનુષ્યએ અત્યાર સુધી તેના ઉપર શું વિચાર્યું અને સમજ્યું છે, કઈ બાબતો તેમાં હલ કરવાની છે અને ક્યાં જઈને માનવ-ચિંતનની ગારી અટકી જાય છે? તે પછી આ જ ઉકેલ માગતી સમસ્યાઓને દૃષ્ટિમાં રાખીને વ્યક્તિએ કુર્આનનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. મારો અનુભવ છે કે આ રીતે જ્યારે વ્યક્તિ કોઈ સમસ્યાની શોધ-ખોળ માટે કુર્આન વાંચવા બેસે છે, તો તેને એવી-એવી આયતોમાં પોતાના પ્રશ્નોના જવાબ મળી જાય છે, જેને તે આનાથી પહેલાં ઘણી વખત વાંચી ગયો હતો અને ક્યારેય તેના મનમાં પણ આ વાત આવી નહોતી કે અહીં આ વિષય પણ ઘુપાયેલો છે.

કુર્આનના હાઈથી પરિચિત થવાની રીત :-

પરંતુ કુર્આન સમજવાના આ ઉપાયો છતાં મનુષ્ય કુર્આનના આત્માથી સંપૂર્ણપણે પરિચિત થઈ શકતો નથી, જ્યાં સુધી તે વ્યવહારિક રૂપે તે કામ ન કરે જેના માટે કુર્આન આવ્યું છે. આ માત્ર સિદ્ધાંતો અને વિચારોનું પુસ્તક નથી કે તમે આરામ-ખુરશીમાં બેસીને તેને વાંચો અને તેની બધી વાતો સમજી જાઓ. જગતની પ્રચલિત ધાર્મિક ધારણાઓ અનુસાર આ માત્ર એક ધાર્મિક પુસ્તક પણ નથી કે મદ્રસાઓ (વિદ્યાપીઠો) અને ખાનકાહો (અધ્યાત્મ-જ્ઞાનના કેન્દ્રો)માં તેના બધા રહસ્યો ઉકેલાઈ જાય. જેમ કે આરંભમાં દર્શાવી દેવામાં આવ્યું છે કે આ એક દા'વત (આહવાન) અને આંદોલનનો ગ્રંથ છે. તેણે આવતાંની સાથે જ એક મૌન પ્રકૃતિના અત્યંત સુશીલ વ્યક્તિને એકાંતમાંથી બહાર કાઢીને અલ્લાહથી વિમુખ થયેલ જગતના સામે લાવીને ઊભો કરી દીધો, અસત્ય વિરુદ્ધ તેનાથી અવાજ બુલંદ કરાવ્યો અને તત્કાલીન વિધર્મીઓ અને અવજ્ઞાકારીઓ તથા અજ્ઞાનતાના ઝંડાધારીઓથી તેને ટકરાવી દીધો. ઘરે-ઘરથી એક-એક પવિત્ર આત્માઓ અને વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળાઓને તે ખેંચી-ખેંચીને લાવ્યો અને તેણે સત્યનું આહવાન કરવાવાળાના ઝંડા હેઠળ આ સૌને એકત્ર કરી દીધા. ખૂણે-ખૂણેથી એક-એક ઉપદ્રવી અને વિદ્રોહીને પડકાર આપીને ઊભો કર્યો અને સત્યના પક્ષકારોથી તેમનો સંઘર્ષ કરાવ્યો. એક જ વ્યક્તિની પોકારથી પોતાનું કામ શરૂ કરીને અલ્લાહની 'ખિલાફત' (શાસન)ની સ્થાપના સુધી પૂરા ૨૩ વર્ષ સુધી આ જ ગ્રંથ તે મહાન આંદોલનની દોરવણી કરતો રહ્યો અને સત્ય-અસત્યના આ દીર્ઘકાલીન અને પ્રાણઘાતક સંઘર્ષ દરમ્યાન એક-એક મંજિલ અને એક-એક તબક્કામાં એણે જ ધ્વંસ-વિધ્વંસના ઢંગ અને નિર્માણની રૂપરેખા બતાવી. હવે એ કેવી રીતે સંભવ છે કે તમે મૂળથી જ 'કુફ' (અધર્મ, ઇન્કાર) અને દીન (ધર્મ)ની અથડામણ તથા ઈસ્લામ અને અજ્ઞાનતા (જાહિલિયત)ના સંઘર્ષની રણભૂમિમાં કદમ જ ન મૂકો અને આ સંઘર્ષની કોઈ મંજિલમાંથી પસાર થવાનો તમને સંયોગ જ ન થયો હોય અને પછી માત્ર કુર્આનના શબ્દો વાંચી-વાંચીને તેની તમામ હકીકતો તમારા સામે ખુલીને આવી જાય. તેને તો તમે સંપૂર્ણપણે ત્યારે જ સમજી શકો છો જ્યારે તમે એને લઈને ઊભા થાઓ અને અલ્લાહ તરફ આહવાનનું કામ શરૂ કરો અને જે-જે રીતે આ ગ્રંથ તમારી દોરવણી કરતો જાય, એ-એ રીતે કદમ ઉઠાવતા જાઓ. ત્યારે તે બધા અનુભવો તમને થશે, જે કુર્આનના અવતરણ વખતે થયા હતા. મક્કા, હબ્શા અને તાઈફની મંજિલો પણ તમે જોશો અને બદ્ર અને ઉહદથી લઈને હુનૈન અને તબૂક સુધીના તબક્કાઓ તમારા સામે આવશે. અબૂ જહલ અને અબૂ લહબ જેવા ઈસ્લામ-વિરોધીઓથી પણ તમને પનારો પડશે. મુનાફિકો (દંભી મુસલમાનો) અને યહૂદીઓ પણ તમને મળશે અને સૌ પ્રથમ ઈસ્લામ અંગીકાર કરનારાઓથી લઈને એવા લોકો જેઓ ઈસ્લામમાં નથી આવ્યા, તે બધા પ્રકારના માનવીય નમૂનાઓ પણ તમે જોઈ લેશો અને તેવા લોકોનો પણ સામનો કરશો. આ એક અનન્ય

પ્રકારનો 'સુલૂફ' (પ્રેમ-માર્ગ) છે, જેને હું 'સુલૂફે કુર્આની' કહું છું. આ 'સુલૂફ'નું ગૌરવ એ છે કે તેની જે-જે મંજિલથી તમે પસાર થતા જશો, કુર્આનની કેટલીક આયતો અને સૂર:ઓ સ્વયં સામે આવીને તમને બતાવતી જશે કે તેનું આ જ મંજિલમાં અવતરણ થયું હતું અને તે આવું માર્ગદર્શન લઈને આવી હતી. તે સમયે સંભવ છે કે શબ્દ, વ્યાકરણ અને ભાવાર્થ સંબંધે કેટલીક સૂક્ષ્મ ખૂબીઓ કદાચ આવા શિષ્ટચારી (સાલિક)ની નજરથી છૂપી રહી જાય, પરંતુ એ સંભવ નથી કે કુર્આન પોતાની રૂહને તેના સામે ખુલ્લી કરવામાં કંજૂસાઈ દાખવે.

પછી આ જ મૂળ સિદ્ધાંત પ્રમાણે કુર્આનના આદેશો, તેની નૈતિક શિક્ષાઓ, તેના આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક નિર્દેશો અને જીવનના વિભિન્ન પાસાઓ વિષે તેણે બતાવેલા નિયમો અને સિદ્ધાંતો પૂર્ણતઃ તે સમય સુધી મનુષ્યની સમજમાં આવી જ શકતા નથી, જ્યાં સુધી તે વ્યવહારિક રૂપે તેને આચરણમાં ન મૂકે; ન તે વ્યક્તિ આ ગ્રંથને પૂર્ણ રૂપે સમજી શકે છે, જેણે પોતાના વ્યક્તિગત જીવનને તેના અનુસરણથી સ્વતંત્ર રાખ્યું હોય અને ન તે કોમ અને સમુદાય તેનાથી પૂર્ણ રૂપે પરિચિત થઈ શકે છે, જેના બધા જ સામૂહિક એકમો-ક્ષેત્રો તેણે દર્શાવેલ માર્ગને ત્યજીને ચાલી રહ્યા હોય.

કુર્આનની શિક્ષાઓ સર્વકાલીન છે :-

કુર્આનના એ દાવાને પ્રત્યેક વ્યક્તિ જાણે છે કે તે સમગ્ર માનવ-જાતના માર્ગદર્શન માટે આવ્યું છે. પરંતુ જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ તેને વાંચવા બેસે છે તો તે જુએ છે કે તેનું સંબોધન મહદ્અંશે તેના અવતરણ-કાળના આરબવાસીઓ તરફ છે. જો કે ક્યારેક-ક્યારેક તે માનવ-જાત અને જન-સાધારણને પણ પોકારે છે, પરંતુ મોટા ભાગની વાતો તે એવી કહે છે જે આરબોના સ્વભાવ, આરબોના જ વાતાવરણ, આરબોના જ ઇતિહાસ અને આરબોના રીત-રિવાજો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ બધી વસ્તુઓને જોઈને તે વિચારવા લાગે છે કે જે વસ્તુ જન-સાધારણના માર્ગદર્શન માટે અવતરિત કરવામાં આવી હતી, તેમાં સામયિક, સ્થાનિક અને રાષ્ટ્રીય તત્ત્વો આટલા વધારે કેમ છે? વાસ્તવિકતાને ન સમજવાના કારણે કેટલાક લોકો એવી શંકામાં પડી જાય છે કે કદાચ આ વસ્તુ મૂળભૂત રીતે તો પોતાના સમકાલીન આરબોની જ સુધારણા માટે હતી, પરંતુ પાછળથી બળજબરીપૂર્વક ખેંચી-તાણીને તેને તમામ મનુષ્યો માટે અને હંમેશ માટે 'માર્ગદર્શનનો ગ્રંથ' ઠરાવી દેવામાં આવ્યો.

જે વ્યક્તિ આ વાંધો માત્ર વાંધા ખાતર નથી ઉઠાવતો, બલકે વાસ્તવમાં તેને સમજવા માગે છે, તેને હું એવી સલાહ આપીશ કે તે પહેલાં સ્વયં કુર્આનને વાંચીને જરા એ સ્થાનો ઉપર નિશાન કરે જ્યાં તેણે કોઈ એવી માન્યતા કે વિચાર કે ધારણા પ્રસ્તુત કરી હોય અથવા કોઈ એવો નૈતિક સિદ્ધાંત કે વ્યવહારિક નિયમનું વર્ણન કર્યું હોય જે માત્ર અરબસ્તાન માટે જ વિશેષ હોય અને જે સમય, યુગ કે સ્થળના કારણે વાસ્તવમાં સીમિત હોય. માત્ર એ વાત કે તે એક ચોક્કસ સ્થળ અને યુગના લોકોને સંબોધિત કરીને તેમની અનેકેશ્વરવાદી ધારણાઓ અને રિવાજોનું ખંડન કરે છે અને તેમના જ આસપાસની વસ્તુઓને પોતાની તર્ક-સામગ્રીના રૂપમાં લઈને તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)ની દલીલો સાબિત કરે છે, એ નિર્ણય કરી દેવા માટે પૂરતું નથી કે તેનું આહવાન અને તેની અપીલ પણ સામયિક અને સ્થાનિક છે. જોવું એ જોઈએ કે શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)ના ખંડનમાં જે કંઈ તે કહે છે, શું તે દુનિયાના દરેક પ્રકારના શિર્ક માટે સાચું ઠરતું નથી, જે રીતે અરબસ્તાનના મુશ્રિકો માટે સાચું ઠરતું હતું? શું આ જ દલીલોને આપણે દરેક યુગ અને દરેક દેશના મુશ્રિકોના વિચારોની સુધારણા માટે પ્રયુક્ત કરી શકતા નથી?

અને શું તૌહીદ સાબિત કરવા માટે કુર્આનની તર્ક-પદ્ધતિનો થોડાઘણાં ફેરફાર સાથે દરેક સમયે દરેક સ્થળે ઉપયોગ કરી શકાય તેમ નથી? જો જવાબ હકારમાં છે, તો પછી કોઈ કારણ નથી કે એક વિશ્વવ્યાપી શિક્ષાને માત્ર એ કારણે સામયિક અને સ્થાનિક સમજી લેવામાં આવે કે તે એક ખાસ યુગમાં એક વિશેષ જાતિને સંબોધિત કરીને પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે.

જગતની કોઈ ફિલસૂફી, કોઈ જીવન-વ્યવસ્થા અને કોઈ વિચારધારા એવી નથી, જેની બંધી વાતો આદિથી અંત સુધી ભાવાત્મક (Abstract) વર્ણન-શૈલીમાં રજૂ કરવામાં આવી હોય અને કોઈ નિશ્ચિત સ્થિતિ અથવા સ્વરૂપ પર તેને લાગુ પાડીને તેની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી ન હોય. આવી વર્ણન-શૈલી એક તો સંભવ નથી અને જો સંભવ પણ હોય તો જે વસ્તુ આ રીતે પ્રસ્તુત કરવામાં આવશે તે માત્ર કાગળના પૃષ્ઠો પર જ રહી જશે, મનુષ્યોના જીવનમાં ઢળી જઈને તેનું એક વ્યવહારિક જીવન-વ્યવસ્થામાં ફેરવાઈ જવું કઠિન છે.

વળી કોઈ વૈચારિક, નૈતિક અને સાંસ્કૃતિક આંદોલનને જો આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ફેલાવવું હોય તો તે માટે પણ અનિવાર્યપણે એ જરૂરી નથી, બલ્કે સાચું તો એ છે કે લાભપ્રદ પણ નથી કે શરૂથી જ તેને તદ્દન આંતરરાષ્ટ્રીય બનાવવાની કોશિશ કરવામાં આવે. વાસ્તવમાં તેનું સાચું વ્યવહારુ રૂપ માત્ર એક જ છે અને તે એ છે કે જે વિચારો, સિદ્ધાંતો અને નિયમો ઉપર તે આંદોલન માનવ-જીવનની વ્યવસ્થાને સ્થાપિત કરવા માગે છે, તેને પૂરી શક્તિથી સ્વયં તે દેશના સામે પ્રસ્તુત કરવામાં આવે જ્યાંથી તેનું આહવાન ઉઠ્યું હોય, તે લોકોના મનમાં બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે જેની ભાષા, સ્વભાવ અને પ્રવૃત્તિઓ તેમજ વલણોથી તે આંદોલનને ચલાવનારાં સારી રીતે પરિચિત હોય અને પછી પોતાના જ દેશમાં તે સિદ્ધાંતોને વ્યવહારિક રૂપમાં લાવીને અને તેના ઉપર એક સફળ જીવન-વ્યવસ્થા ચલાવીને જગતના સામે નમૂનો પ્રસ્તુત કરવામાં આવે, ત્યારે જ બીજી જાતિઓ તેના તરફ ધ્યાન-આપશે અને તેના બુદ્ધિજીવી લોકો સ્વયં આગળ વધીને તેને સમજવા અને પોતાના દેશમાં પ્રચલિત કરવાનો પ્રયત્ન કરશે. તેથી કેવળ એ વાત કે કોઈ આચાર-વિચાર સંબંધિત વ્યવસ્થાને શરૂમાં એક જ જાતિ સમક્ષ પ્રસ્તુત કરવામાં આવી હતી અને તર્કનું બધું જોર તેને જ સમજાવવા અને સંતુષ્ટ કરવા માટે લગાવી દેવામાં આવ્યું હતું, એ વાતની દલીલ નથી કે તે આચાર-વિચાર સંબંધિત વ્યવસ્થા માત્ર રાષ્ટ્રીય છે. વાસ્તવમાં જે વિશેષતાઓ એક રાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થાને એક આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થાથી અને એક સામયિક વ્યવસ્થાને એક સર્વકાલીન વ્યવસ્થાથી જુદી પાડે છે, તે એ છે કે રાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થા કાં તો એક રાષ્ટ્ર કે જાતિની શ્રેષ્ઠતા અને તેના અધિકારોની દાવેદાર હોય છે અથવા પોતાના ભીતર કેટલાક એવા સિદ્ધાંતો અને ધારણાઓ ધરાવે છે જે બીજી જાતિઓમાં પ્રચલિત બની શકતાં નથી. તેનાથી વિપરીત જે વ્યવસ્થા આંતરરાષ્ટ્રીય હોય છે, તે તમામ મનુષ્યોને સમાન દરજ્જે અને બરાબરના અધિકારો આપવા તૈયાર હોય છે અને તેના સિદ્ધાંતોમાં પણ વિશ્વવ્યાપકતા જોવા મળે છે. તે જ રીતે એક સામયિક વ્યવસ્થા અનિવાર્યપણે પોતાનો પાયો કેટલાક એવા સિદ્ધાંતો ઉપર મૂકે છે, જે અમુક સમય પછી અવ્યવહારિક બની જાય છે અને તેનાથી વિપરીત એક સર્વકાલીન વ્યવસ્થાના સિદ્ધાંતો તમામ બદલાતી જતી પરિસ્થિતિઓ ઉપર લાગુ થતા જતા હોય છે. આ વિશેષતાઓને દૃષ્ટિમાં રાખીને કોઈ વ્યક્તિ સ્વયં કુર્આન વાંચે અને તે વસ્તુઓ નિર્ધારિત કરવાનો સહેજ પ્રયત્ન કરે, જેના આધારે વાસ્તવમાં એ અનુમાન કરી શકાતું હોય કે કુર્આન દ્વારા પ્રસ્તુત કરેલ વ્યવસ્થા સામયિક અને રાષ્ટ્રીય છે.

કુર્આન અંગે એ વાત પણ એક સામાન્ય વાચકના કાનમાં પડેલી હોય છે કે આ એક વિસ્તૃત આદેશ-પત્ર અને કાનૂનનું પુસ્તક છે. પરંતુ જ્યારે તે તેને વાંચે છે તો તેમાં સમાજ, સંસ્કૃતિ, અર્થતંત્ર અને રાજનીતિ વગેરેથી સંબંધિત વિસ્તૃત આદેશો અને નિયમો તેને જોવા નથી મળતા, બલ્કે તે જુએ છે કે નમાઝ અને ઝકાત જેવી અનિવાર્ય ઇબાદતો અંગે પણ, જેના ઉપર કુર્આન વારંવાર આટલો ભાર મૂકે છે, તેણે કોઈ એવો નિયમ નથી બનાવ્યો જેમાં તમામ આવશ્યક આદેશોનું સવિસ્તાર વર્ણન હોય. આ બાબત પણ મનુષ્યના મનમાં મૂંઝવણ પેદા કરે છે કે છેવટે આ કયા અર્થમાં આદેશ-પત્ર (હિદાયતનામું) છે.

આ મામલામાં બધી મૂંઝવણો માત્ર એટલા માટે પેદા થાય છે કે મનુષ્યની દૃષ્ટિથી વાસ્તવિકતાનું એક પાસુ તદ્દન ઓઝલ રહી જાય છે; અર્થાત્ એ કે અલ્લાહે માત્ર ગ્રંથ જ અવતરિત નથી કર્યો, બલ્કે એક પયગંબર પણ મોકલ્યો હતો. જો મૂળ યોજના એ હોય કે માત્ર નિર્માણનો એક નકશો લોકોને આપી દેવામાં આવે અને લોકો તે મુજબ સ્વયં એક ઈમારત બનાવી લે, તો આ સ્થિતિમાં નિઃસંદેહ નિર્માણના એક-એક ભાગનું સવિસ્તાર વિવરણ આપણને મળવું જોઈએ. પરંતુ જ્યારે નિર્માણ-સંબંધિ આદેશના સાથે એક એન્જિનીયર પણ સત્તાવાર રીતે નિયુક્ત કરી દેવામાં આવે અને તે આદેશો પ્રમાણે તે એક ઈમારત બનાવીને ઊભી કરી દે, તો પછી એન્જિનીયર અને તેણે બનાવેલ ઈમારતને છોડીને નકશામાં જ તમામ નાની-મોટી વસ્તુઓ શોધવી અને પછી તે ન મળતા નકશાની અપૂર્ણતાની ફરિયાદ કરવી ખોટું છે. કુર્આન ઝીણી-ઝીણી વિગતો દર્શાવતું પુસ્તક નથી, બલ્કે તે સિદ્ધાંતો-નિયમોનો સર્વસાધારણ અને સમગ્રલક્ષી ગ્રંથ છે. તેનું અસલ કામ એ છે કે તે ઈસ્લામી વ્યવસ્થાના વૈચારિક અને નૈતિક આધારોને સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા સાથે ન માત્ર રજૂ કરે, બલ્કે બૌદ્ધિક તર્ક અને ભાવનાત્મક અપીલ, બંને રીતે ખૂબ દઢ કરે. હવે રહ્યું ઈસ્લામી જીવનનું વ્યવહારૂ રૂપ, તો આ બાબતમાં તે મનુષ્યની દોરવણી એ રીતે નથી કરતો કે જીવનના એક-એક પાસા અંગે વિસ્તૃત નિયમો અને કાયદાઓ બનાવે, બલ્કે તે જીવનના દરેક વિભાગની મુખ્ય સીમાઓ બતાવી દે છે અને સ્પષ્ટ રૂપે કેટલાક સ્થાનો ઉપર સીમાચિહ્નો મૂકી દે છે, જે એ વાત નિશ્ચિત કરી દે છે કે અલ્લાહની ઈચ્છા પ્રમાણે આ વિભાગોની સ્થાપના અને નિર્માણ કઈ રૂપરેખાઓ પર થવું જોઈએ. આ આદેશો પ્રમાણે વ્યવહારૂ રૂપે ઈસ્લામી જીવનની રૂપરેખા તૈયાર કરવી પયગંબર નું કામ હતું. તેમને નિયુક્ત જ એટલા માટે કરવામાં આવ્યા હતા કે દુનિયાને એ વ્યક્તિગત ચરિત્ર અને આચરણ તથા એ સમાજ અને એ રાજ્યનો આદર્શ દર્શાવી દે, જે કુર્આને આપેલા સિદ્ધાંતોની વ્યવહારૂ વ્યાખ્યા હોય.

કુર્આનના આદેશોની વિભિન્ન વ્યાખ્યાઓ :-

એક અન્ય પ્રશ્ન જે સામાન્ય રીતે લોકોના મનમાં ખટકે છે, તે એ છે કે એક તરફ તો કુર્આન એ લોકોની અત્યંત નિંદા કરે છે, જેઓ અલ્લાહના ગ્રંથના આવી ગયા પછી જૂથવાદ (ફિરકાબંદી) અને મતભેદોમાં પડી જાય છે અને પોતાના ધર્મ (દીન)ના ટુકડા-ટુકડા કરી નાખે છે અને બીજી તરફ કુર્આનના આદેશોના અર્થઘટન અને વ્યાખ્યામાં માત્ર પછીના લોકોમાં જ નહીં, ઈમામો અને તાબેઈન (સહાબાએ કિરામ અર્થાત્ પયગંબર સાહેબના સાથીઓ પછીના લોકો) અને સ્વયં સહાબાએ કિરામ સુદ્ધાં વચ્ચે એટલા મતભેદો જોવા મળે છે કે કદાચ આદેશ-સંબંધિત કોઈ એક પણ આયત એવી નહીં મળે જેની વ્યાખ્યા સર્વમાન્ય હોય. તો શું આ તમામ લોકો નિંદાને પાત્ર છે જેનો ઉલ્લેખ કુર્આનમાં કરવામાં આવેલ છે ? જો નહીં, તો પછી તે કયો જૂથવાદ

(ફિરકાબંદી) અને મતભેદ છે, જેનાથી કુર્આન રોકે છે?

આ એક અત્યંત વ્યાપક સમસ્યા છે, જેની વિસ્તૃત ચર્ચાનું આ સ્થાન નથી. અહીં કુર્આનના એક સામાન્ય અભ્યાસની મૂંઝવણ દૂર કરવા માટે માત્ર એટલો ઇશારો પૂરતો છે કે કુર્આન એ તંદુરસ્ત મતભેદનો વિરોધી નથી, જે દીન (ધર્મ)માં એકમત અને ઇસ્લામી સમાજ-વ્યવસ્થામાં સંગઠિત રહીને માત્ર આદેશો અને નિયમોનું વિસ્તૃત રૂપ નિર્ધારિત કરવાના ઉદ્દેશ્યથી નિષ્ઠાપૂર્ણ શોધના આધારે કરવામાં આવે, બલકે કુર્આન તે મતભેદની નિંદા કરે છે, જે સ્વાર્થપૂર્ણ હોય અને વક્-દૃષ્ટિથી શરૂ થાય અને સ્થિતિને જૂથવાદ અને પરસ્પરના ઝઘડાઓ સુધી પહોંચાડી દે. આ બંને પ્રકારના મતભેદો ન પોતાની વાસ્તવિકતામાં સમાન છે અને ન પોતાનાં પરિણામોમાં એક-બીજાથી સરખા છે કે બંનેને એક જ લાકડીથી હાંકવામાં આવે. પહેલાં પ્રકારનો મતભેદ તો પ્રગતિ અને ઉન્નતિનો પ્રાણ અને જીવનનો આત્મા છે. તે પ્રત્યેક એવા સમાજમાં જોવા મળશે, જે બુદ્ધિ અને વિવેક ધરાવનારા લોકો પર આધારિત હોય. તેનું અસ્તિત્વ જીવનની નિશાની છે અને તેનાથી ખાલી કેવળ એ જ સમાજ હોઈ શકે છે, જે બુદ્ધિજીવીઓથી નહીં, બલકે લાકડાનાં ઢીમચાંથી બનેલ હોય. રહ્યો બીજા પ્રકારનો મતભેદ, તો સમગ્ર વિશ્વ જાણે છે કે ઓણે જે સમૂહમાં પણ માથું ઊંચકયું, તેને ટુકડે-ટુકડા કરીને મૂકી દીધો, તેનું પ્રગટ થવું તંદુરસ્તીની નહીં, રોગની નિશાની છે અને તેના પરિણામો ક્યારેય કોઈ ઉમ્મત (સમુદાય)ના પક્ષમાં લાભપ્રદ નથી હોઈ શકતા. આ બંને પ્રકારના મતભેદોનો તફાવત સ્પષ્ટ રીતે આમ સમજો :

એક સ્થિતિ તો એ છે, જેમાં અલ્લાહ અને પયગંબર ના આજ્ઞાપાલન ઉપર સમુદાયના બધા લોકો સંમત હોય, અને આદેશોના સ્ત્રોતના રૂપમાં પણ કુર્આન તથા 'સુન્નત' (પયગંબર હજરત મુહમ્મદ સલ્લ.ની પ્રજ્ઞાલી)ને માનવામાં આવે. પછી બે આલિમો (ઇસ્લામી વિદ્વાનો) કોઈ આંશિક સમસ્યાના ઉકેલમાં; અથવા બે કાઝીઓ (ઇસ્લામી ન્યાયાધીશો) કોઈ મુકદ્દમાના ફેસલામાં એક-બીજાથી મતભેદ કરે, પરંતુ એમાંથી કોઈ પણ ન તો એ સમસ્યાને અને તેમાં પોતાના અભિપ્રાયને દીનનો આધાર બનાવે અને ન તેનાથી મતભેદ કરનારને દીનમાંથી બહાર (વિધર્મી) કહી દે, બલકે બંને પોતાની દલીલો આપીને પોતાની હદ સુધી ઉકેલનો હક અદા કરી દે અને એ વાત જનમત ઉપર અથવા જો અદાલતી મામલો હોય તો દેશના ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય ઉપર અથવા જો સાર્વજનિક મામલો હોય તો સમાજ-વ્યવસ્થા ઉપર છોડી દે કે તે બંને અભિપ્રાયોમાંથી જેનો ઈચ્છે તેનો સ્વીકાર કરે અથવા બંનેને ઉચિત ઠેરવે.

બીજી સ્થિતિ એ છે કે મતભેદ મૂળથી જ દીનના પાયાના સિદ્ધાંતોમાં જ હોય અથવા એ કે કોઈ આલિમ કે સૂફી કે મુફતી કે પ્રવક્તા કે નેતા કોઈ એવી સમસ્યા વિશે, જેને અલ્લાહ અને નબી સલ્લ.એ દીનનો પાયાનો પ્રશ્ન દર્શાવ્યો નહોતો, એક મત અપનાવે અને અમસ્તું જ ખેંચી-તાણીને તેને દીનનો પાયાનો પ્રશ્ન બનાવી નાખે અને પછી તેનાથી જે કોઈ મતભેદ કરે તેને દીન અને મિલ્લત (પંથ)માંથી નીકળી ગયેલો કહી દે અને પોતાના સમર્થકોનું એક જૂથ બનાવીને કહે કે મૂળ 'ઉમ્મતે મુસ્લિમા' (મુસ્લિમ સમુદાય) આ જ છે અને શેષ બધા જહન્નમી (નર્કમાં જનારો) છે અને હાંક-પોકાર કરીને કહે કે મુસ્લિમ છે તો આ જૂથમાં આવી જા, નહિં તો તું મુસ્લિમ નથી. કુર્આને જ્યાં પણ મતભેદ અને જૂથવાદનો વિરોધ કર્યો છે, તેનાથી તેનો અભિપ્રાય આ બીજા પ્રકારનો મતભેદ જ છે. રહ્યો પહેલા પ્રકારનો મતભેદ, તો એના અનેક ઉદાહરણો સ્વયં પયગંબર સમક્ષ પ્રસ્તુત થઈ ચૂક્યા હતા.

અને આપ એ કેવળ એટલું જ નહીં કે તેને માન્ય રાખ્યા, બલકે તેને બિરદાવ્યા પણ ખરા, એટલા માટે કે આ મતભેદો તો એવું દર્શાવે છે કે સમાજમાં વિચાર અને ચિંતન, સંશોધન અને તપાસ તથા વિવેક-બુદ્ધિ અને સૂઝ-બૂઝની ક્ષમતાઓ મોજૂદ છે અને તેના બુદ્ધિશાળી લોકોને પોતાના દીનથી અને તેના આદેશોથી રુચિ છે તેમજ તેમની પ્રતિભાઓ જીવનની સમસ્યાઓનો ઉકેલ દીનના બહાર નહીં, બલકે તેના ભીતર જ શોધે છે અને સમાજ સમગ્રપણે સ્વર્ણિમ્ નિયમો પર અમલ કરી રહ્યો છે કે સિદ્ધાંતોમાં એકમત રહીને પોતાની એકતા પણ ટકાવી રાખે અને પછી પોતાના વિદ્વાનો તથા ચિંતકોને સાચી સીમાઓમાં રહીને શોધ અને સંશોધન તેમજ અનુસંધાનની સ્વતંત્રતા આપીને વિકાસની તકો પણ જાળવી રાખે.

هَذَا مَا عِنْدِي وَالْعِلْمُ عِنْدَ اللَّهِ عَلَيْهِ كَلِمَاتُ الْإِنْبِيَاءِ

(આ તો મારો મત છે અને જાણવાવાળો તો અલ્લાહ જ છે, તેના જ ઉપર મારો ભરોસો છે અને તેના જ તરફ હું રજૂ થાઉં છું.)

આ પ્રસ્તાવનામાં તે તમામ સમસ્યાઓ અને બાબતોને સમેટવાનો મારો ઉદ્દેશ્ય નથી, જે કુર્આનના અધ્યયન કરી રહેલા એક વાચકના મસ્તિષ્કમાં ઊભી થાય છે. એટલા માટે કે આવા પ્રશ્નોનો અધિકાંશ હિસ્સો એવો છે જે કોઈને કોઈ આયત કે સૂર: સામે આવતા મનને ખટકે છે, અને તેનો જવાબ 'તફ્હીમુલ્-કુર્આન'માં જે તે અવસરે આપી દેવામાં આવ્યો છે. તેથી આવા પ્રશ્નોને છોડીને જે અહીં માત્ર એ જ વ્યાપક સમસ્યાઓ ઉપર ચર્ચા કરી છે, જે સમગ્રતયા આખા કુર્આનથી સંબંધ ધરાવે છે. સુજ વાચકોથી મારું નિવેદન છે કે માત્ર આ પ્રસ્તાવના જોઈને જ તેના 'અપૂર્ણ' હોવાનો નિર્ણય ન કરી લે, બલકે સમગ્ર પુસ્તક (તફ્હીમુલ્-કુર્આન) જોયા પછી જો તેમના મનમાં કેટલાક પ્રશ્નો 'જવાબ આપવા-યોગ્ય' બાકી રહી જાય અથવા તે અપર્યાપ્ત લાગે તો તેની જાણ કરે.

૧. અલ-ફાતિહા

પરિચય

નામ:

આ સૂર:નું નામ 'અલ-ફાતિહા' તેના વિષયને અનુરૂપ છે. 'ફાતિહા' તે વસ્તુને કહે છે, જેનાથી કોઈ વિષય અથવા પુસ્તક અથવા કોઈ વસ્તુની શરૂઆત થાય. બીજા શબ્દોમાં એમ કહી શકાય કે આ નામ 'પ્રસ્તાવના'નું સમાનાર્થી છે.

ઉત્તરાણકાળ:

આ હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ.ની નુબૂવત (ઈશદૂતત્વ)ના તદ્દન આરંભકાળની સૂર: છે, બલ્કે વિશ્વસનીય નોંધોથી જણાય છે કે સૌપ્રથમ સંપૂર્ણ સૂર:, જે હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ. પર અવતરિત થઈ, તે આ જ છે. આ પહેલાં કેટલીક અલગ-અલગ આયતો ઊતરી હતી, જે સૂર: અલક, સૂર: મુઝ્ઝમ્મિલ અને સૂર: મુદ્દસ્સિર વગેરેમાં સામેલ છે.

વિષય:

વાસ્તવમાં આ સૂર: એક દુઆ (પ્રાર્થના) છે, જે અલ્લાહે તે દરેક મુનખ્યને શીખવી છે, જે આ ગ્રંથનો અભ્યાસ શરૂ કરી રહ્યો હોય. ગ્રંથના આરંભમાં આને રાખવાનો અર્થ એ છે કે જો તમે વાસ્તવમાં આ ગ્રંથથી લાભ પ્રાપ્ત કરવા માગતા હોવ, તો પહેલાં સૃષ્ટિના સ્વામીથી આ દુઆ કરો.

મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતે દુઆ એ જ વસ્તુની કરતો હોય છે, જેની આકાંક્ષા-અભિલાષા અને ઇચ્છા તેના હૃદયમાં હોય છે, અને એ જ સ્થિતિમાં કરે છે જ્યારે કે તેને એ અહેસાસ હોય કે તેની અપેક્ષિત વસ્તુ તે હસ્તીના અધિકારમાં છે, જેનાથી તે દુઆ કરી રહ્યો છે. તેથી કુર્આનના આરંભમાં આ દુઆ શિખવાડીને જાણે મનુષ્યને એ પ્રોત્સાહન આપવામાં આવી રહ્યું છે કે તે આ ગ્રંથ સન્માર્ગની ખોજ માટે પઢે, સત્યના અભિલાષી જેવી મનોભાવના સાથે પઢે, અને એ જાણી લે કે જ્ઞાન (ઈલ્મ)નો સ્રોત સૃષ્ટિનો સ્વામી છે, તેથી તેનાથી જ માર્ગદર્શનનું નિવેદન કરીને પઢવાની શરૂઆત કરે.

આ વિષયને સમજી લીધા પછી એ વાત સ્વયં સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે કુર્આન અને સૂર: ફાતિહા વચ્ચે વાસ્તવિક સંબંધ પુસ્તક અને તેની પ્રસ્તાવના જેવો નહીં, બલ્કે દુઆ અને દુઆના જવાબ જેવો છે. સૂર: ફાતિહા એક દુઆ છે બંદા તરફથી, અને કુર્આન તેનો જવાબ છે અલ્લાહ તરફથી. બંદો દુઆ કરે છે કે હે પાલનહાર ! મારું માર્ગદર્શન કર. જવાબમાં પાલનહાર સંપૂર્ણ કુર્આન તેના સામે મૂકી દે છે કે આ છે તે સન્માર્ગ અને માર્ગદર્શન, જેની માગણી તેં મારાથી કરી છે.

કુફૂઅ-૧

૧. અલ-ફાતિહા (મક્કી)

આયત-૭

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ (۱) سُوْرَةُ الْفَاتِحَةِ مَكِّيَّةٌ (۵) وَكُوْرَةٌ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

۱۳۴

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ ۝ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ ۝
مَلِكِ یَوْمِ الدِّیْنِ ۝

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે. (૧)

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે. (૧)

(૧) પ્રશંસા અલ્લાહ માટે જ છે, (૨) જે સમગ્ર સૃષ્ટિનો રબ (માલિક અને પાલનહાર) (૩) છે,

(૨) અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે, (૩) બદલા (ન્યાય)ના દિવસનો માલિક છે. (૪)

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે. (૧)

(૧) ઈસ્લામ જે સત્યતા અને શિષ્ટાચાર માનવીને શીખવાડે છે, તેની એક રીત એ પણ છે કે તે પોતાના દરેક કાર્યનો આરંભ અલ્લાહના નામથી કરે.

(૨) જેમ કે અમે પરિચયમાં લખી ચૂક્યા છીએ કે સૂર: ફાતિહા વાસ્તવમાં તો એક દુઆ (પ્રાર્થના) છે, પરંતુ દુઆની શરૂઆત એ હસ્તીની પ્રશંસાથી કરવામાં આવી રહી છે જેનાથી આપણે દુઆ માગવા ઈચ્છીએ છીએ. આમાં જાણે એ વાત શીખવાડવામાં આવી રહી છે કે દુઆ શિષ્ટાચારની સાથે માંગો અને જેનાથી દુઆ કરી રહ્યા છો, પહેલા તેનાં ગુણોનો, તેના ઉપકારોનો અને તેની મહાનતાનો સ્વીકાર કરો. 'પ્રશંસા અલ્લાહ માટે જ છે' કહીને એક મોટી સચ્ચાઈ પરથી પરદો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે. દુનિયામાં જ્યાં, જે વસ્તુ અને જે રૂપમાં પણ કોઈ સૌંદર્ય અને કોઈ શ્રેષ્ઠતા છે, તેનો સ્રોત અલ્લાહની જાત છે, તેથી જો કોઈ તેનો હકદાર છે કે આપણે તેના આભારી અને કૃતજ્ઞ બનીએ તો તે શ્રેષ્ઠતાને પેદા કરવાવાળો છે, ન કે શ્રેષ્ઠતાવાળો.

(૩) અરબી ભાષામાં 'રબ'ના ત્રણ અર્થ થાય છે - (૧) માલિક અને સ્વામી, (૨) પાલન-પોષણ કરવાવાળો, દેખરેખ રાખનાર અને દેખભાળ કરનાર, અને (૩) શાસક, હાકેમ, પ્રશાસક અને વ્યવસ્થાપક. અલ્લાહ આ તમામ અર્થમાં સૃષ્ટિનો રબ છે.

(૪) અલ્લાહની પ્રશંસામાં 'રહમાન' (અત્યંત કૃપાળુ) શબ્દનો ઉપયોગ કર્યા પછી ફરી 'રહીમ' (અત્યંત દયાળુ) શબ્દ વધારવો તેની 'રહમત' અર્થાત્ દયાના અસીમ પ્રસારને સ્પષ્ટ કરવા માટે કરવામાં આવ્યો છે.

(૫) અલ્લાહની પ્રશંસામાં કૃપાળુ અને દયાળુ કહ્યા પછી 'બદલાના દિવસનો માલિક' કહેવાથી એ વાત ફલિત થાય છે કે તે કેવળ દયાળુ નથી, બલકે ન્યાયી પણ છે, અને ન્યાયી પણ એવો સત્તાવાન ન્યાયી કે અંતિમ નિર્ણયના દિવસે તેના જ હાથમાં સંપૂર્ણ સત્તા હશે. તેથી આપણે તેનાથી પ્રેમ જ નથી કરતા, બલકે તેના ન્યાયી હોવાના કારણે તેનાથી ડરીએ પણ છીએ.

إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ ۗ اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ۝
 صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ۗ
 غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ ۝

(૪) અમે તારી જ ઈબાદત^(૧) કરીએ છીએ અને તારાથી જ મદદ માગીએ છીએ. ^(૨)(૫) અમને સીધો માર્ગ બતાવ, ^(૩)(૬) એ લોકોનો માર્ગ જેમના ઉપર તેં કૃપા કરી, ^(૪)(૭) જેઓ પ્રકોપનો ભોગ ન બન્યા, જેઓ પથભ્રષ્ટ નથી. ^(૫)

- (૬) 'ઈબાદત' શબ્દ પણ અરબી ભાષામાં ત્રણ અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય છે — (૧) પૂજા અને ઉપાસના, (૨) આજ્ઞાપાલન, અને (૩) બંદગી અને ગુલામી. એક જ સમયે અહીં ત્રણેય અર્થ લેવામાં આવ્યા છે; અર્થાત્ અમે તારા ઉપાસક પણ છીએ, આજ્ઞાપાલક અને બંદા અને ગુલામ પણ છીએ.
- (૭) અર્થાત્ અમે અમારી જરૂરતોની માંગણી માટે તારા જ તરફ રજૂ થઈએ છીએ અને તારી મદદ પર જ અમારો પૂરેપૂરો ભરોસો છે. આ કારણસર જ અમે અમારી દરખાસ્ત લઈને તારી સેવામાં હાજર થઈ રહ્યા છીએ.
- (૮) અર્થાત્ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં ચિંતન, વ્યવહાર અને વર્તનની એ રીત અમને બતાવ, જે તદ્દન સાચી હોય, જેના પર ચાલીને અમે સાચી સફળતા અને સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકીએ.
- (૯) અહીં એ સીધા માર્ગની ઓળખ બતાવવામાં આવી છે, જેનું જ્ઞાન આપણે અલ્લાહથી માંગી રહ્યા છીએ, અર્થાત્ એ માર્ગ જેના પર હંમેશાથી તારા પ્રિય લોકો ચાલતા રહ્યા છે.
- (૧૦) અર્થાત્ 'કૃપા' થી અમારું તાત્પર્ય સાચી અને હંમેશા મળનાર કૃપા છે, જે સીધા માર્ગ પર ચાલવા અને અલ્લાહની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવાના પરિણામે મળતી હોય છે, ન કે તે અસ્થાયી અને બનાવટી કે કૃત્રિમ કૃપા જે પહેલાં પણ ફિરઝીનો, નમરૂદો અને કાઝીનો મળતી રહી છે અને આજે પણ આપણી આંખોની સામે મોટા-મોટા અત્યાચારીઓ, દુષ્કર્મીઓ અને પથભ્રષ્ટ લોકોને મળેલ છે.

૨. અલ-બકરહ

પરિચય

નામ :

આ સૂર:નું નામ 'બકરહ' એટલા માટે છે કે તેમાં એક જગ્યાએ 'બકરહ'નો ઉલ્લેખ થયો છે. 'બકરહ'નો અર્થ થાય છે - ગાય. કુર્આન-મજીદની દરેક સૂર:માં એટલા વ્યાપક વિષયોનો ઉલ્લેખ થયો છે કે તેમના માટે વિષયાનુસાર વ્યાપક શીર્ષકો આપી શકાતા નથી. એટલા માટે પયગંબર હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ. એ અલ્લાહના માર્ગદર્શન મુજબ કુર્આનની મોટાભાગની સૂર:ઓ માટે વિષયાનુસાર શીર્ષક આપવાને બદલે નામો નક્કી કર્યા છે, જે માત્ર ઓળખના હેતુ માટે છે. આ સૂર:ને 'બકરહ' કહેવાનો અર્થ એ નથી કે તેમાં ગાયની સમસ્યા વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે, બલકે તેનો અર્થ માત્ર એ છે કે તે સૂર: જેમાં ગાયનો ઉલ્લેખ થયેલ છે.

ઉતરાણકાળ :

આ સૂર:નો મોટો ભાગ હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ. અને આપના સાથીઓના મદીના હિજરત કરી ગયા પછી મદીનાના આરંભકાળમાં ઊતર્યો છે. અલબત્ત, થોડો હિસ્સો એવો છે જેનું ઉતરાણ પછીથી થયું, પરંતુ વિષયની અનુરૂપતાના કારણે તે ભાગને પણ આ સૂર:માં સામેલ કરી દેવામાં આવ્યો છે.

ઐતિહાસિક પશ્ચાદ્ભૂમિ :

આ સૂર:ને સમજવા માટે સૌપ્રથમ તેના ઉતરાણકાળની ઐતિહાસિક પશ્ચાદ્ભૂમિ સમજી લેવી જરૂરી છે.

(૧) હિજરત અગાઉ મક્કામાં જ્યાં સુધી ઈસ્લામનું આમંત્રણ આપવામાં આવતું રહ્યું, સંબોધન મહદ્અંશે અરબસ્તાનના મુશ્રિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)થી હતું, જેમના માટે ઈસ્લામનો સંદેશ તેમના માટે નવો અને અપરિચિત હતો. હવે હિજરત પછી મદીનાના આસપાસના વિસ્તારોમાં રહેતા યહૂદીઓને ઈસ્લામનું આમંત્રણ આપવાનું શરૂ થયું. તે લોકો તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ), રિસાલત (ઈશદૂતત્વ), આખિરત (પરલોક), વહી (દિવ્ય પ્રકાશના) અને ફરિશ્તાઓના અસ્તિત્વમાં માનતા હતા અને સૈદ્ધાંતિક રૂપે તેમનો દીન (ધર્મ) તે જ ઈસ્લામ હતો, જેનું શિક્ષણ હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ. આપી રહ્યા હતા. પરંતુ સદીઓથી થઈ રહેલા નિરંતર અધ:પતને તેમને પોતાના સાચા ધર્મ (મૂસા-ધર્મ)થી ખૂબ જ દૂર કરી દીધા હતા. જ્યારે અલ્લાહના અંતિમ પયગંબર સલ્વ. મદીના પહોંચ્યા, તો અલ્લાહે આપને માર્ગદર્શન આપ્યું કે તેમને મૂળભૂત ધર્મ તરફ બોલાવવામાં આવે. આ સંદર્ભમાં આ સૂર:ની આરંભની ૧૪૧ આયતો આ જ આહવાન ઉપર આધારિત છે.

(૨) મક્કામાં ઈસ્લામના પ્રચારનું કાર્ય ધર્મના સિદ્ધાંતોનું શિક્ષણ અને ઈસ્લામનો સ્વીકાર કરનારાઓના ચરિત્ર-ઘડતર સુધી મર્યાદિત હતું. પરંતુ મદીનામાં આ ઈસ્લામી આહવાન એક નવા તબક્કામાં પ્રવેશી ચૂક્યું હતું. આરબ દેશોના વિભિન્ન વિભાગોમાં જે આરબોએ ઈસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો હતો તેઓ હિજરત પછી દરેક દિશામાંથી સમેટાઈને મદીનામાં એકત્ર થઈ ગયા હતા. મદીનાના સ્થાનિક અન્સારના સહયોગથી અહીં એક નાનકડા ઈસ્લામી રાજ્યનો પાયો પણ નંખાઈ ગયો તો આ પાંગરતા મુસ્લિમ સમાજને અલ્લાહે નબી સલ્વ. દ્વારા સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક, રાજકીય અને કાનૂની પ્રશ્નો વિષે સૈદ્ધાંતિક માર્ગદર્શન આપવાનો આરંભ

કર્યો. ઈસ્લામના વર્તુળમાં રહીને જીવનની નવતર વ્યવસ્થાનું નિર્માણ કરવાની રૂપરેખા પણ સમજાવવામાં આવી. આ સૂર: આપત ૧૪૨ થી અંત સુધી આ જ દિશા-માર્ગદર્શન ઉપર આધારિત છે.

(૩) હિજરત પહેલા લોકોને ઈસ્લામ તરફ તેમના પોતાના ઘરમાં (અર્થાત્ મક્કામાં) જ આમંત્રણ આપવામાં આવતુ રહ્યું અને વિભિન્ન કબીલાઓમાંથી જેઓ ઈસ્લામનો સ્વીકાર કરતા હતા, તેઓ પોત-પોતાની જગ્યાએ રહીને ધર્મનો પ્રસાર કરતા અને પ્રત્યુત્તરમાં મુસીબતો અને અત્યાચારો સહન કરતા હતા. પરંતુ હિજરત પછી જ્યારે આ વિખેરાયેલા મુસલમાનો મદીનામાં એકત્ર થઈને એક સમૂહ બની ગયા અને તેમણે એક નાનકડું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપિત કરી દીધું તો પરિસ્થિતિ એ થઈ ગઈ કે એક તરફ નાનકડી વસ્તી હતી અને બીજી તરફ શેષ તમામ આરબ જગત તેને વિનષ્ટ કરવા તલપાપડ બની ગયું હતું. હવે આ અલ્પસંખ્યક સમૂહની સફળતા જ નહીં, બલકે તેના સ્થાયિત્વ અને અસ્તિત્વનો આધાર એ વાત ઉપર હતો કે તેઓ પૂરેપૂરા ઉત્સાહ અને ઉમંગ સાથે પોતાના દૈષ્ટિકોણનો પ્રચાર કરીને વધુમાં વધુ લોકોને પોતાના વિચારોનો સ્વીકાર કરનારા બનાવવાના પ્રયત્નો કરે. બીજું તે વિરોધીઓનું અસત્ય પર હોવું એવી રીતે દલીલોથી અને સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવે કે કોઈ પણ સમજદાર વ્યક્તિને તેમાં શંકા ન રહે. ત્રીજું એ કે જે આપત્તિમાં તેઓ ચોતરફથી ઘેરાઈ ગયા છે, તેમાં હતાશ ન થાય, બલકે પૂરેપૂરા ધૈર્ય અને અડગતા સાથે આ સંજોગોનો સામનો કરે. ચોથી વાત એ કે તેઓ બહાદૂરીપૂર્વક દરેક તેવા સશસ્ત્ર અવરોધોનો સશસ્ત્ર મુકાબલો કરવા તૈયાર થઈ જાય, જે તેમના આહવાનને નિષ્ફળ બનાવવા કોઈ પણ સમૂહ કે શક્તિ તરફથી કરવામાં આવે. પાંચમી વાત એ કે તેમનામાં એટલું સાહસ પેદા થઈ જાય કે જો આરબો આ નવીન જીવન વ્યવસ્થાને, જે ઈસ્લામ સ્થાપિત કરવા માંગે છે, સમજાવવા છતાં અપનાવવા તૈયાર ન થાય, તો તેમની અજ્ઞાનતાની દૂષિત જીવન વ્યવસ્થાને શક્તિ વડે દૂર કરી દેવામાં પણ સંકોચ ન કરે. અલ્લાહે આ સૂર:માં આ પાંચ બાબતો વિષે પ્રારંભિક માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

(૪) ઈસ્લામી આહવાનના આ તબક્કામાં એક નવો સમૂહ પણ પ્રગટ થવાનો શરૂ થઈ ગયો હતો અને આ મુનાફિકો (દંભીઓ, કપટાચારીઓ)નો સમૂહ હતો. જો કે નિફાક (દંભ)ની શરૂઆતના લક્ષણો મક્કાના અંતિમ દિવસોમાં જ જાહેર થવા લાગ્યા હતા. પરંતુ ત્યાં માત્ર તે પ્રકારના જ દંભીઓ જોવા મળતા હતા, જેઓ ઈસ્લામની સત્યતાને તો માનતા હતા અને ઈમાનનો સ્વીકાર પણ કરતા હતા, પરંતુ તેના માટે કોઈ પણ પ્રકારનો ભોગ આપવા તૈયાર ન હતા. મદીના પહોંચીને આ પ્રકારના મુનાફિકો સિવાય અમુક બીજા પ્રકારના મુનાફિકો પણ ઈસ્લામી સમૂહમાં દેખાવા લાગ્યા, એટલે તેમના વિષે પણ માર્ગદર્શન આવવું જરૂરી હતું.

સૂર: બકરહની આયતોના ઉત્તરાણ કાળમાં આ વિવિધ પ્રકારના દંભીઓ મુસ્લિમ સમાજમાં પહેલી વખત દેખાયા હતા, તેથી તેમને પારખી શકાય તે હેતુથી અલ્લાહત્ આલાએ આ દંભી મુસલમાનો તરફ ટૂંકાણમાં નિર્દેશ કર્યો છે. પાછળથી જેમ-જેમ આ દંભીઓના ગુણો અને હરકતો જાહેર થવા લાગી તેમ-તેમ પછીની સૂર: ઓમાં દરેક પ્રકારના દંભીઓ વિષે તેમની સ્થિતિ અનુસાર જુદા-જુદા આદેશો અને વિગતવાર માર્ગદર્શન આપવામાં આવ્યું.

રુકૂઅ-૪૦

૨. અલ-બકરહ (મદની)

આયત-૨૮૬

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (۲) سُورَةُ الْبَقَرَةِ مَكِّيَّةٌ (۸۶) وَكَوْنَهَا

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْم ۝ ذٰلِكَ الْكِتٰبُ لَا رَيْبَ ۤ فِيْهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِيْنَ ۝ الَّذِيْنَ يُؤْمِنُوْنَ
بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُوْنَ الصَّلٰوةَ وَمِمَّا رَزَقْنٰهُمْ يُنْفِقُوْنَ ۝

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

(૧) અલીફ-લામ-મીમ, ^(૧) (૨) આ અલ્લાહનો ગ્રંથ છે, એમાં કોઈ શંકા નથી, ^(૩) માર્ગદર્શન છે એ સંયમી લોકો ^(૪) માટે (૩) જેઓ અદૃશ્ય પર ઈમાન ^(૫) લાવે છે, નમાઝ કાયમ કરે છે, ^(૬) જે રોજ

(૧) આ 'હુરુફે મુક્તઆત' (અલગ-અલગ અક્ષરો) કુર્આન-મજીદની કેટલીક સૂર:ઓની શરૂઆતમાં જોવા મળે છે. જે કાળમાં કુર્આન-મજીદનું અવતરણ થયું છે, એ કાળની શૈલીઓમાં આ પ્રકારનાં અલગ-અલગ અક્ષરોના પ્રયોગનું ચલણ હતું. તેથી સાંભળનાર વ્યક્તિ સામાન્ય રીતે જાણતા હતા કે આ અક્ષરોનો અર્થ શું છે. પાછળથી આ શૈલી અરબી ભાષામાં સમાપ્ત થતી ગઈ અને તેથી તફસીરવેત્તાઓ (વિવરણકર્તાઓ) માટે તેનો અર્થ નિર્ધારિત કરવો મુશ્કેલ થઈ ગયું, પરંતુ એ સ્પષ્ટ છે કે આ અક્ષરોનો અર્થ સમજવો કુર્આનથી માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત કરવામાં જરા પણ જરૂરી નથી.

(૨) આનો સરળ અર્થ તો એ છે કે 'નિ:સંદેહ આ અલ્લાહનો ગ્રંથ છે', પરંતુ એક અર્થ એ પણ થઈ શકે છે કે આ એવો ગ્રંથ છે જેમાં સંદેહની કોઈ વાત નથી અને જે પૂર્ણ રૂપે સત્ય-જ્ઞાન પર આધારિત છે, કેમ કે આનો લખવાવાળો એ છે જે તમામ સચ્ચાઈઓનું જ્ઞાન ધરાવે છે, તેથી સાચું તો એ છે કે આમાં સંદેહનો કોઈ અવકાશ નથી.

(૩) અર્થાત્ આ ગ્રંથ છે તો સરાસર માર્ગદર્શન અને નિર્દેશ, પરંતુ તેનાથી લાભ ઉઠાવવા માટે આવશ્યક છે કે માણસમાં કેટલાક ગુણો હોવા જોઈએ. આમાં પહેલો ગુણ એ છે કે માણસ 'સંયમી' હોય, બૂરાઈથી બચવા માગતો હોય અને ભલાઈની ઈચ્છા રાખતો હોય.

(૪) કુર્આનથી લાભ પ્રાપ્ત કરવા માટેની આ બીજી શરત છે. 'ગૈબ' (અદૃશ્ય, પરોક્ષ)થી તાત્પર્ય એ હકીકતો છે જેને માનવીની ઈન્દ્રિયો પકડી શકતી નથી અને ન તો સામાન્ય માનવી પ્રત્યક્ષ રૂપે તેનો અનુભવ કરી શકે છે અને ન તેને તે જોઈ શકે છે, જેમ કે - અલ્લાહની જાત, તેના ગુણો, ફરિશ્તાઓ, વહી, જન્મ, જહન્મ (નર્ક) વગેરે. આ હકીકતોને જોયા વગર માનવી અને એ વિશ્વાસથી માનવી કે પયગંબર તેની જાણકારી આપી રહ્યો છે, એ 'ગૈબ પર ઈમાન' લાવવું છે. આયતનો અર્થ એ છે કે જે વ્યક્તિ આ જેનો અનુભવ ન કરી શકાય એવી સચ્ચાઈઓને માનવા માટે તૈયાર થાય, કેવળ એ જ કુર્આનના માર્ગદર્શનથી લાભ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. રહ્યો એ વ્યક્તિ, જે માનવા માટે જોવા, ચાખવા અને સૂંઘવાની શરત લગાવે. તે આ ગ્રંથથી માર્ગદર્શન પામી શકતો નથી.

(૫) આ ત્રીજી શરત છે. આનો અર્થ એ છે કે માનવી ઈમાન લાવ્યા પછી તરત જ વ્યવહારિક રીતે આજ્ઞાપાલન માટે તૈયાર થઈ જાય, અને આજ્ઞાપાલનની પ્રથમ અને સ્થાયી નિશાની અને લક્ષણ નમાઝ છે. જો કોઈ વ્યક્તિ

السورة (۱) مكية
عندنا

وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ
يُوقِنُونَ ۝ أُولَئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ۝

અમે તેમને આપી છે, તેમાંથી ખર્ચ કરે છે, ^(૬) (૪) જે ગ્રંથ તમારા ઉપર અવતરિત કરવામાં આવ્યો છે (અર્થાત્ કુર્આન) અને જે ગ્રંથો તમારા અગાઉ અવતરિત કરવામાં આવ્યા હતા તે સૌના ઉપર ઈમાન લાવે છે, ^(૭) અને આખિરત પર શ્રદ્ધા રાખે છે. ^(૮) (૫) આવા લોકો પોતાના રબ તરફથી સીધા માર્ગ ઉપર છે અને તેઓ જ સફળતા પ્રાપ્ત કરવાવાળા છે.

ઈમાનનો દાવો કર્યા છતાં મુઅઝ્જિન (અઝાન પોકારનાર)ની અઝાન પર નમાઝ માટે તૈયાર થતો નથી, તો તે એ વાતનું પ્રમાણ છે કે તે આજ્ઞાપાલનની સીમાથી બહાર થઈ ચૂક્યો છે. અહીં એ પણ સમજી લેવાની જરૂર છે કે 'નમાઝ કાયમ કરવી' એક પારિભાષિક શબ્દ છે. તેનો અર્થ માત્ર એ નથી કે માણસ નિયમિત રૂપે નમાઝ અદા કરે, બલકે તેનો અર્થ એ છે કે સામૂહિક રૂપે વિધિસર નમાઝની વ્યવસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવે.

(૬) કુર્આનના માર્ગદર્શનથી લાભ પ્રાપ્ત કરવા માટે આ ચોથી શરત છે કે માણસ સંકીર્ણ અને કંજૂસ ન હોય, ધનનો પૂજારી ન હોય, બલકે તેના ધનમાં અલ્લાહ અને બંદાઓના નિર્ધારિત હક્કોને તે અદા કરવા માટે તૈયાર હોય.

(૭) આ પાંચમી શરત છે કે માણસ એ તમામ ગ્રંથોને સત્ય માને, જે વહી (દીવ્ય પ્રકાશના) દ્વારા અલ્લાહે હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. અને તેમનાથી પહેલાંના પયગંબરો પર વિભિન્ન યુગોમાં અને દેશોમાં અવતરિત કર્યા. આ શરતના આધારે કુર્આનના માર્ગદર્શનનું દ્વાર એ સૌ લોકો પર બંધ છે જેઓ મૂળથી એની જરૂરત ન સમજતા હોય કે માનવીને અલ્લાહ તરફથી માર્ગદર્શન મળવું જોઈએ અથવા તેની જરૂરત તો સમજતા હોય, પરંતુ તેના માટે વહી અને રિસાલત (ઈશદૂતત્વ) તરફ રજૂ થવાનું જરૂરી ન સમજતા હોય અને સ્વયં કેટલાક સિદ્ધાંતો ઘડીને તેને જ ઈશ્વરીય આદેશો સમજી બેસે, અથવા તેઓ આકાશી ગ્રંથોને પણ માનતા હોય, પરંતુ માત્ર એ ગ્રંથ કે એ ગ્રંથો પર ઈમાન લાવે જેને તેમના બાપદાદા માનતા આવ્યા છે. રહું એ જ સ્ત્રોતથી નીકળેલ અન્ય માર્ગદર્શન, તો તેને તેઓ માનવાથી ઈન્કાર કરી દે.

(૮) આ છઠ્ઠી અને અંતિમ શરત છે. 'આખિરત' એક વ્યાપક શબ્દ છે, જે ઘણી આસ્થાઓના સમૂહ માટે બોલવામાં આવે છે. તેમાં આ પ્રમાણે આસ્થાઓ સામેલ છે - (ક) એ કે માનવી આ દુનિયામાં બિનજવાબદાર નથી, બલકે પોતાના તમામ કાર્યો માટે અલ્લાહ સમક્ષ જવાબદાર છે. (ખ) એ કે દુનિયાની વર્તમાન વ્યવસ્થા હંમેશા રહેવાવાળી નથી અને સ્થાયી પણ નથી, બલકે સમય આવ્યે, જેને માત્ર અલ્લાહ જ જાણે છે, તેનો અંત આવી જશે. (ગ) એ કે આ દુનિયાના અંત પછી અલ્લાહ એક બીજી દુનિયા બનાવશે અને તેમાં આદિકાળથી લઈને ક્યામત સુધી ધરતી પર પેદા થનાર સંપૂર્ણ માનવ-જાતિને એકી સાથે ફરીથી પેદા કરશે અને સૌને એકત્ર કરીને તેમના કાર્યોનો હિસાબ લેશે, અને દરેકને તેના માટે પૂરેપૂરો બદલો આપશે. (ઘ) એ કે અલ્લાહના આ નિર્ણય અનુસાર જે લોકો નેક ઠરશે તેઓ જન્મતમાં જશે અને જે લોકો ખરાબ ઠરશે તેમને જહન્નમમાં નાખવામાં આવશે. (ચ) એ કે સફળતા અને નિષ્ફળતાની મૂળ કસોટી વર્તમાન જીવનની ખુશહાલી અને બદહાલી નથી, બલકે વાસ્તવમાં સફળ માનવી એ છે જે અલ્લાહના અંતિમ નિર્ણયમાં સફળ ઠરે, અને નિષ્ફળ એ છે જે ત્યાં નિષ્ફળ હોય. આસ્થાઓના આ સમૂહ પર જે લોકોને વિશ્વાસ ન હોય તેઓ કુર્આનથી કોઈ લાભ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا
 يُؤْمِنُونَ ﴿٧﴾ خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ ۖ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ
 غَشَاوَةٌ ۖ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿٨﴾ وَمِنَ النَّاسِ مَن يُقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ
 وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ ﴿٩﴾ يُخَدِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا ۗ
 وَمَا يُخَدِعُونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ ﴿١٠﴾ فِي قُلُوبِهِمْ مَّرَضٌ
 فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا ۗ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿١١﴾ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ ﴿١٢﴾

(૬) જે લોકોએ (આ વાતોને માનવાનો) ઈન્કાર કરી દીધો, (૭) તેમના માટે એક સરખું છે કે તેમને તેમને ચેતવો કે ન ચેતવો, કોઈ પણ સંજોગોમાં તેઓ માનવાના નથી. (૮) અલ્લાહે તેમના હૃદયો અને કાનો પર મહોર મારી દીધી છે (૧૦) અને તેમની આંખો ઉપર પડદો પડી ગયો છે. તેઓ સખત સજાને પાત્ર છે. (રુકૂઅ-૧) (૯) કેટલાક લોકો એવા પણ છે જેઓ કહે છે કે અમે અલ્લાહ ઉપર અને આખિરત (પરલોક)ના દિવસ ઉપર ઈમાન લાવ્યા છીએ, જો કે હકીકતમાં તેઓ મોમિન નથી. (૧૦) તેઓ અલ્લાહ અને ઈમાન લાવનારાઓ સાથે છેતરપિંડી કરી રહ્યા છે. પરંતુ ખરેખર તો તેઓ સ્વયં પોતાની જાતને જ છેતરી રહ્યાં છે અને તેમને તેનું ભાન નથી. (૧૧) (૧૦) તેમના હૃદયમાં એક રોગ છે જેને અલ્લાહે ઓર વધારી દીધો, (૧૨) અને જે જૂઠ તેઓ બોલે છે તેના બદલામાં તેમના માટે પીડાકારી સજા છે.

(૯) અર્થાત્ તેઓ તમામ છ શરતો, જેનો ઉલ્લેખ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે, પૂરી કરવામાં ન આવી અને એ તમામને અથવા તેમાંથી કોઈ એક શરતને માનવાનો ઈન્કાર કરી દીધો.

(૧૦) આનો અર્થ એ નથી કે અલ્લાહે મહોર લગાવી દીધી હતી એટલા માટે તેમણે માનવાનો ઈન્કાર કરી દીધો, બલ્કે આનો અર્થ એ છે કે જ્યારે તેમણે આ પાયાની વાતોને રદ કરી દીધી, જેનો ઉલ્લેખ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે અને પોતાના માટે કુઅને બતાવેલ માર્ગ વિરુદ્ધ અન્ય માર્ગ પસંદ કરી લીધો, તો અલ્લાહે તેમનાં હૃદયો અને કાનો પર મહોર લગાવી દીધી.

(૧૧) અર્થાત્ તેઓ પોતાની જાતને એ ભ્રમમાં નાખી રહ્યા છે કે તેમનું આ દંભી વલણ તેમના માટે લાભદાયી હશે, જો કે વાસ્તવમાં આ તેમને દુનિયામાં પણ નુકસાન પહોંચાડશે અને આખિરતમાં પણ. દુનિયામાં એક દંભી થોડાક દિવસો માટે તો લોકોને ધોકો આપી શકે છે, પણ હંમેશા તેનો ધોકો ચાલી શકતો નથી. છેવટે તેના આ દંભનો ભેદ ખુલીને રહે છે, અને પછી સમાજમાં તેની કોઈ વિશ્વસનીયતા અને ઈજાત બાકી રહેતી નથી. રહી આખિરત, તો ત્યાં ઈમાનના મૌખિક દાવાનું કોઈ મહત્ત્વ નથી, જો કર્મ તેનાથી વિરુદ્ધ હોય.

(૧૨) 'રોગ'થી તાત્પર્ય નિફાક (દંભ)નો રોગ છે, અને અલ્લાહ દ્વારા આ રોગમાં વધારો કરવાનો અર્થ એ છે કે તે મુનાફિકો (દંભીઓ)ને તેમના નિફાકની સજા તાત્કાલિક નથી આપતો, બલ્કે તેમને ઢીલ આપે છે અને આ ઢીલનું પરિણામ એ હોય છે કે મુનાફિક લોકો પોતાની ચાલબાજીઓને દેખીતી રીતે સફળ થતી જોઈને વધારે પૂર્ણ

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ ﴿١١﴾
 إِلَّا أَنَّهُمْ هُمُ الْفٰسِدُونَ وَلٰكِنْ لَا يَشْعُرُونَ ﴿١٢﴾ وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا
 كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ ۗ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ
 السُّفَهَاءُ وَلٰكِنْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿١٣﴾ وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا
 وَإِذَا خَلَوْا إِلَىٰ شِيْطٰنِيْهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ ۗ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِءُونَ ﴿١٤﴾
 اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدَّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ ﴿١٥﴾ أُولٰٓئِكَ الَّذِينَ

(૧૧) જ્યારે પણ તેમને કહેવામાં આવ્યું કે ધરતી ઉપર બગાડ ન ફેલાવો, તો તેમણે એમ જ કહ્યું : અમે તો સુધારણા કરનારા છીએ. (૧૨) સાવધાન ! હકીકતમાં આ જ લોકો બગાડ ફેલાવનારા છે, પણ તેમને ભાન નથી, (૧૩) અને જ્યારે તેમને કહેવામાં આવ્યું કે જે રીતે બીજા લોકો ઈમાન લાવ્યા છે તે રીતે તમે પણ ઈમાન લાવો, તો તેમણે એ જ જવાબ આપ્યો : શું અમે મૂર્ખ લોકોની જેમ ઈમાન લાવીએ ? (૧૪) સાવધાન ! સાચું તો એ છે કે તેઓ પોતે જ મૂર્ખ છે, પરંતુ તેઓ જાણતા નથી. (૧૪) જ્યારે તેઓ ઈમાનવાળાઓને મળે છે તો કહે છે કે અમે ઈમાન લાવ્યા છીએ, અને જ્યારે એકાંતમાં પોતાના શૈતાનોને (૧૫) મળે છે, તો કહે છે કે ખરેખર તો અમે તમારા સાથે છીએ અને આ લોકો સાથે કેવળ મજાક કરી રહ્યા છીએ. (૧૫) અલ્લાહ તેમના સાથે મજાક કરી રહ્યો છે, તે એમને ઢીલ આપે જાય છે અને તેઓ પોતાની ઉદ્દડતામાં આંધળાઓની જેમ ભટકતા જાય છે. (૧૬) આ એ લોકો છે જેમણે મુનાફિક બનતા જાય છે.

- (૧૩) અર્થાત્ જે પ્રમાણે તમારી જાતિના અન્ય લોકો સચ્ચાઈ અને નિષ્ઠાની સાથે મુસલમાન બન્યા છે, એ જ પ્રમાણે તમે પણ જો ઈસ્લામ કબૂલ કરો છો, તો પ્રમાણિકતાથી સાચા હૃદયથી કબૂલ કરો.
- (૧૪) તેઓ પોતાના મતે એ લોકોને મૂર્ખ સમજતા હતા, જેઓ સચ્ચાઈની સાથે ઈસ્લામ કબૂલ કરીને પોતાને તકલીફી અને મુશ્કેલીઓ અને જોખમોમાં નાખી રહ્યા હતા. તેમના મતે એ તદ્દન મૂર્ખતાનું કાર્ય હતું કે માત્ર સત્ય અને સચ્ચાઈ માટે આખા દેશની દુશ્મની માથે લઈ લેવામાં આવે. તેમના વિચારથી સમજદારી એ હતી કે માણસ સત્ય અને અસત્યના વિવાદમાં ન પડે, બલકે દરેક મામલામાં કેવળ પોતાના સ્વાર્થને જોવામાં આવે.
- (૧૫) 'શૈતાન' અરબી ભાષામાં વિદ્રોહી, ઉદ્દડ અને માથાભારે અને નિરંકુશને કહે છે. માનવી અને જિન્નાત બંને માટે આ શબ્દ પ્રયુક્ત થાય છે. જો કે કુર્આનમાં આ શબ્દ મોટાભાગે જિન્ન-શૈતાનો માટે આવ્યો છે, પરંતુ ક્યાંક-ક્યાંક શૈતાનો જેવા ગુણો ધરાવતા મનુષ્યો માટે પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે; અને પ્રસંગ અને સંદર્ભને જોતાં સરળતાથી ખ્યાલ આવે છે કે ક્યાં શૈતાનથી તાત્પર્ય મનુષ્ય છે અને ક્યાં જિન્ન. અહીં શૈતાનોનો શબ્દ એ મોટા-મોટા સરદારો (નેતાઓ) માટે વપરાયો છે, જે તે વખતે ઈસ્લામના વિરોધમાં અગ્રેસર હતા.

اسْتَرَوْا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَىٰ ۖ فَمَا رَبَّحَتْ بُيُوتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ ﴿١٧﴾
 مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا ۖ فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ
 بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمٍ لَا يَبْصُرُونَ ﴿١٨﴾ ۖ صُمُّكُمْ عَمِّيٰ فَهُمْ لَا
 يَرْجِعُونَ ﴿١٩﴾ ۖ اَوْ كَصَيْبٍ مِّنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمٌ وَّرَعْدٌ وَّبَرْقٌ ۗ يَجْعَلُونَ
 اَصَابِعَهُمْ فِي اْاَذَانِهِمْ مِّنَ الصَّوَاعِقِ حُدُودَ الْمَوْتِ ۗ وَاللَّهُ مُخِيطٌ
 بِالْكَافِرِينَ ﴿٢٠﴾ ۖ يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ ابْصَارَهُمْ ۗ ۖ كَلْبًا اَضَاءَ لَهُمْ مَّشْوًا

અલ્લાહના સ્વરૂપને જાણવાનો માર્ગ મળવાનો અર્થ છે. તેમને માર્ગ દર્શાવવાનો અર્થ છે. તેમને માર્ગ દર્શાવવાનો અર્થ છે. તેમને માર્ગ દર્શાવવાનો અર્થ છે.

માર્ગદર્શનના બદલામાં પથભ્રષ્ટતા ખરીદી લીધી છે, પરંતુ આ સોદો તેમના માટે નફાકારક નથી અને તેઓ કદાપિ સીધા માર્ગ પર નથી. (૧૭) આ લોકોનું દષ્ટાંત એવું છે જેમ કે એક વ્યક્તિએ આગ સળગાવી, અને જ્યારે તેણે સમગ્ર વાતાવરણને પ્રકાશિત કરી દીધું, તો અલ્લાહે તેમની જોવાની દૃષ્ટિ છીનવી લીધી અને તેમને એ હાલતમાં છોડી દીધા કે અંધકારમાં તેમને કશું દેખાતું નથી. ^(૧૭) (૧૮) આ લોકો બહેરા છે, મૂંગા છે, આંધળા છે, ^(૧૯) તેઓ હવે પાછા નહીં ફરે. (૧૮) અથવા પછી તેમનું દષ્ટાંત એમ સમજો કે આકાશમાંથી ધોધમાર વર્ષા થઈ રહી છે અને તેના સાથે ઘનઘોર વાદળો અને ગર્જના અને વીજળી પણ છે, આ લોકો વીજળીના કડાકા સાંભળીને પોતાના જીવના ભયથી કાનોમાં આંગળીઓ ખોસી લે છે અને અલ્લાહે આ સત્યના ઈન્કાર કરનારાઓને દરેક બાજુથી ઘેરામાં લઈ લીધા છે. ^(૨૦)

અલ્લાહના સ્વરૂપને જાણવાનો માર્ગ મળવાનો અર્થ છે. તેમને માર્ગ દર્શાવવાનો અર્થ છે. તેમને માર્ગ દર્શાવવાનો અર્થ છે. તેમને માર્ગ દર્શાવવાનો અર્થ છે.

(૧૬) અર્થ એ છે કે જ્યારે એક અલ્લાહના બંદાએ પ્રકાશ ફેલાવ્યો અને સત્યને અસત્યથી, સાચાને ખોટાથી, સીધા માર્ગને પથભ્રષ્ટતાથી છાંટીને તદ્દન અલગ કરી દીધા, તો જે લોકો આંખો ખુલ્લી રાખતા હતા તેમના પર તો તમામ સચ્ચાઈઓ ખુલીને સામે આવી ગઈ, પરંતુ એ મુનાફિકો જેઓ મનેચ્છાની પૂજામાં આંધળા થઈ ગયા હતા, તેમને આ પ્રકાશમાં કંઈ જ દેખાયું નહીં. ‘અલ્લાહે તેમની જોવાની દૃષ્ટિ છીનવી લીધી’ના શબ્દોથી કોઈને એ ભ્રમ ન થાય કે તેમના અંધકારમાં ભટકવાની જવાબદારી સ્વયં તેમના ઉપર નથી. અલ્લાહ તો જોવાની શક્તિ તેની જ છીનવી લે છે જે સ્વયં સચ્ચાઈનો ઉજ્જવળ ચહેરો જોવા નથી માગતો. જ્યારે તેમણે સત્યના પ્રકાશથી મોહું ફેરવીને અસત્યના અંધકારમાં જ ભટકવાની ઈચ્છા કરી, તો અલ્લાહે તેમનું એ જ ભાગ્ય બનાવી દીધું.

(૧૭) સાચી વાત સાંભળવાથી બહેરા, સાચી વાત બોલવાથી મૂંગા અને સાચું જોવાથી આંધળા.

(૧૮) અર્થાત્ કાનોમાં આંગળીઓ ખોસીને તેઓ પોતાને થોડાક સમય માટે એ ભ્રમમાં તો નાખી શકે છે કે વિનાશથી બચી જશે, પરંતુ વાસ્તવમાં આ રીતે તેઓ બચી શકતા નથી, કેમ કે અલ્લાહ પોતાની તમામ શક્તિથી તેમના ઉપર છવાયેલો છે.

فِيهِ ۗ وَإِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا ۗ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَذَهَبَ بِسَبْعِهِمْ
وَأَبْصَارِهِمْ ۗ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٢٠﴾ يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا ۚ

(૨૦) વીજળીના ચમકારાથી એમની હાલત એવી થઈ રહી છે કે જાણે હમણાં જ વીજળી એમની આંખોની દૃષ્ટિ આંચકી લેશે. જ્યારે થોડો પણ પ્રકાશ એમને દેખાય છે તો તેમાં થોડે દૂર ચાલી લે છે અને જ્યારે એમના ઉપર અંધારું છવાઈ જાય છે તો ઊભા થઈ જાય છે. ^(૧૯) અલ્લાહ ઈચ્છતો તો તેમની સાંભળવાની અને જોવાની શક્તિ જ છીનવી લેતો, ^(૨૦) નિ:શંક તે દરેક વસ્તુ ઉપર સામર્થ્ય ધરાવે છે. (સુકૂઅ-૨) (૨૧) લોકો! ^(૨૧) બંદગી અપનાવો, પોતાના તે રબ (માલિક અને પાલનહાર)ની જે તમારો

(૧૯) પહેલું ઉદાહરણ એ મુનાફિકો (દંભીઓ)નું છે, જેઓ દિલમાં તો તદ્દન ઈન્કાર કરનારાં હતા અને સ્વાર્થવશ ‘મુસલમાન’ બની ગયા હતા, અને આ બીજું ઉદાહરણ એ લોકોનું છે જેઓ સંદેહ, દ્વિધા અને ઈમાનની નબળાઈના ભોગ બનેલા હતા. કંઈક અંશે સત્યને માનતા પણ હતા, પરંતુ એવી સત્યવાદિતાને માનતાં ન હતા કે તેના માટે તકલીફો અને મુસીબતોને પણ સહન કરી શકે. આ ઉદાહરણમાં વર્ષાથી તાત્પર્ય ઈસ્લામ છે, જે માનવતા માટે કૃપા બનીને આવી. ઘનઘોર વાદળો, ગર્જના અને વીજળીથી તાત્પર્ય કઠિનાઈઓ, પરેશાનીઓની ભરમાર અને કઠિન સંઘર્ષ છે, જે ઈસ્લામી આંદોલનના મુકાબલામાં અજ્ઞાનીઓના ભારે અવરોધોના કારણે સામે આવી રહ્યો હતો. ઉદાહરણના છેલ્લા ભાગમાં આ મુનાફિકોની એ સ્થિતિનું ચિત્રણ કરવામાં આવી રહ્યું છે કે જ્યારે મામલો જરા આસાન હોય છે તો આ લોકો ચાલી નીકળે છે અને જ્યારે મુશ્કેલીઓનાં વાદળ છવાવા લાગે છે અથવા એવા આદેશો આપવામાં આવે છે જેનાથી તેમની મનેચ્છાઓ અને તેમના અજ્ઞાનતાપૂર્ણ પૂર્વગ્રહો પર પ્રહાર થાય છે, તો સહસા ઊભા થઈ જાય છે.

(૨૦) અર્થાત્ જે પ્રમાણે પહેલા પ્રકારના મુનાફિકોની જોવાની શક્તિને તેણે તદ્દન છીનવી લીધી, એ જ પ્રમાણે અલ્લાહ તેમને પણ સત્ય માટે આંધળા-બહેરા બનાવી શકતો હતો, પરંતુ અલ્લાહનો એ નિયમ નથી કે જે કંઈક અંશે જોવા અને સાંભળવા ચાહતો હોય, તેને એટલું પણ જોવા-સાંભળવા ન દે. જેટલું પણ સત્ય જોવા અને સત્ય સાંભળવા માટે તેઓ તૈયાર હતા, એટલી જ જોવાની અને સાંભળવાની શક્તિ અલ્લાહે તેમના પાસે રહેવા દીધી.

(૨૧) આમ તો કુર્આનનું આમંત્રણ તમામ મનુષ્યો માટે છે, તેમ છતાં આ આમંત્રણથી ફાયદો ઉઠાવવો કે ન ઉઠાવવો લોકોની પોતાની તૈયારી અને ઈચ્છા-શક્તિ પર અને આ ઈચ્છા-શક્તિ અનુસાર અલ્લાહની તૌફીક (સદ્પ્રેરણા) પર નિર્ભર છે. તેથી સૌપ્રથમ મનુષ્યોમાં ભેદ કરીને એ સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવ્યું કે કયા પ્રકારના લોકો આ ગ્રંથના માર્ગદર્શનથી ફાયદો ઉઠાવી શકે છે અને કયા પ્રકારના નથી ઉઠાવી શકતા. ત્યારબાદ હવે તમામ મનુષ્યો સામે એ મૂળ વાત પ્રસ્તુત કરવામાં આવી રહી છે, જેના તરફ બોલાવવા માટે કુર્આન આવેલ છે.

رَبُّكُمْ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿١﴾ الَّذِي
 جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً ۖ وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً
 فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ ۗ فَلَا تَجْعَلُوا إِلَهًا آتَادًا وَأَنْتُمْ
 تَعْلَمُونَ ﴿٢﴾ وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ
 مِثْلِهِ ۖ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ ۖ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٣﴾ فَإِنْ لَمْ
 تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ ۗ
 أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ ﴿٤﴾ وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ

અને તમારા અગાઉ જે લોકો થઈ ગયા છે, તે સૌનો સર્જનહાર છે. તમારા બચાવની આશા આ જ

(૨૨) તે જ તો છે જેણે તમારા માટે ધરતીનું પાથરણું પાથર્યું, આકાશની છત બનાવી, ઉપરથી પાણી વરસાવ્યું અને તેના દ્વારા દરેક પ્રકારના ખાદ્ય પદાર્થો ઉત્પન્ન કરીને તમારા માટે આજીવિકા પૂરી પાડી. પછી જ્યારે તમે આ જાણો છો તો બીજાઓને અલ્લાહના સમકક્ષ (૨૩) ન ઠેરવો. (૨૩) અને જો તમને એ બાબતમાં શંકા છે કે આ ગ્રંથ જે અમે અમારા બંદા પર અવતરિત કર્યો છે, તે અમારો છે કે નહીં, તો આના જેવી એક જ સૂર: બનાવી લાવો, પોતાના સૌ સમર્થકોને બોલાવી લો, એક અલ્લાહ સિવાય બાકી જેની ચાહો મદદ મેળવી લો, જો તમે સાચા છો તો આ કામ કરીને બતાવો. (૨૪) પરંતુ જો તમે આવું ન કર્યું, અને નિ:શંક ક્યારેય નથી કરી શકતા, તો ડરો તે આગથી, જેનું ઈંધણ બનશે મનુષ્ય અને પથ્થર, (૨૫) જે તૈયાર કરવામાં આવી છે સત્યનો ઈન્કાર કરનારાઓ માટે. (૨૫) અને હે પયગંબર !

(૨૨) અર્થાત્ દુનિયામાં ખોટું જોવા અને ખોટું કરવાથી અને આખિરતમાં અલ્લાહની સજાથી બચવાની આશા.

(૨૩) અર્થાત્ જ્યારે તમે પોતે પણ એ વાતને માનો છો અને તમને ખબર છે કે આ બધા કામ અલ્લાહના જ છે, તો પછી તમારી બંદગી તેના જ માટે વિશિષ્ટ હોવી જોઈએ. બીજો કોણ તેનો હકદાર હોઈ શકે છે કે તમે તેની બંદગી કરો. બીજાઓને અલ્લાહના સમકક્ષ ઠરાવવાનો અર્થ એ છે કે બંદગી (પૂજા) અને ઈબાદત (ઉપાસના)ના જુદા-જુદા પ્રકારોમાંથી કોઈપણ પ્રકારનું વલણ અલ્લાહ સિવાય અન્યોની સાથે અપનાવવામાં આવે. આગળ ચાલીને સ્વયં કુર્આનથી જ સવિસ્તાર ખબર પડી જશે કે ઈબાદતની એ કઈ-કઈ પદ્ધતિઓ છે, જેને કેવળ અલ્લાહ માટે વિશિષ્ટ હોવી જોઈએ અને જેમાં અન્યોને ભાગીદાર ઠરાવવા 'શર્ક' છે, જેને અટકાવવા માટે કુર્આન આવેલ છે.

(૨૪) આનાથી પહેલાં મક્કામાં ઘણી વખત પડકાર આપવામાં આવ્યો હતો કે જો તમે આ કુર્આનને માનવ-લિખિત પુસ્તક સમજો છો તો આના જેવું કોઈ પુસ્તક લખીને બતાવો. હવે મદીના પહોંચીને ફરી તેને દોહરાવવામાં આવી રહ્યું છે. (જુઓ: કુર્આન, ૧૦:૩૮, ૧૧:૧૩, ૧૭:૮૮, ૫૨:૩૩-૩૪)

(૨૫) આમાં એ સૂક્ષ્મ સંકેત છે કે ત્યાં માત્ર તમે જ જહાનમના ઈંધણ નહીં બનો, બલકે તમારી એ મૂર્તિઓ પણ ત્યાં તમારા

جَنَّتِ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ۖ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا ۖ قَالُوا
 هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ ۖ وَأْتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا ۖ وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ
 مُطَهَّرَةٌ ۖ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿۲۵﴾ إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا
 بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا ۖ فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ ۗ

જે લોકો આ ગ્રંથ ઉપર ઈમાન લઈ આવે અને (તેના અનુરૂપ) કર્મો ઠીકઠીક કરી લે, તેમને ખુશખબર આપી દો કે તેમના માટે એવા બગીચા છે, જેમના નીચે નહેરો વહેતી હશે, આ બગીચાઓના ફળો દેખાવમાં દુનિયાના ફળોને મળતા હશે. જ્યારે કોઈ ફળ એમને ખાવા માટે આપવામાં આવશે તો તેઓ કહેશે કે આવા જ ફળો આનાથી પહેલાં દુનિયામાં અમને આપવામાં આવતા હતા. (૨૬) તેમના માટે ત્યાં પુનિત (પાક) પત્નીઓ હશે (૨૭) અને તેઓ ત્યાં હંમેશાં રહેશે. (૨૬) હા, અલ્લાહ એનાથી કદાપિ શરમાતો નથી કે મચ્છર કે તેનાથી પણ વધુ નાની કોઈ વસ્તુનું દષ્ટાંત આપે. (૨૮) જે લોકો સત્ય વાતને સ્વીકારનારા છે, તેઓ આ જ દષ્ટાંતોને જોઈને જાણી લે છે કે આ સત્ય છે, જે એમના રબના જ તરફથી

સાથે હશે, જેમની તમે પૂજાઅર્ચના કરો છો અને જેમના આગળ તમે માથું ટેકવો છો. તે વખતે તમને પોતાને ખબર પડી જશે કે ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)માં તેમનો કેટલો હસ્તક્ષેપ છે.

(૨૬) અર્થાત્ અનોખા અને અજાણ્યા ફળ નહીં હોય, જેનાથી તેઓ પરિચિત ન હોય. રૂપ-આકારમાં એ જ ફળોથી મળતા હશે, જેમને તેઓ દુનિયામાં જાણતા હતા. અલબત્ત, સ્વાદમાં તે તેનાથી ખૂબ જ વધારે સારા હશે. જોવામાં તો કેરી, દાડમ અને મોસંબી જ લાગશે. જન્મતી દરેક ફળને જોઈને ઓળખી લેશે કે આ કેરી છે અને આ દાડમ છે અને આ મોસંબી છે, પરંતુ સ્વાદમાં દુનિયાની કેરીઓ, દાડમ અને મોસંબીથી તેમનો કોઈ સંબંધ કે સરખામણી નહીં હોય.

(૨૭) મૂળ અરબીમાં 'અઝવાજ' શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ છે 'જોડાઓ', અને આ શબ્દ પતિ અને પત્ની બંને માટે વપરાય છે. પતિ માટે પત્ની 'જોઝ' (જોડું) છે અને પત્ની માટે પતિ 'જોઝ' છે. પરંતુ ત્યાં આ જોડાઓ પવિત્રતાના ગુણ સાથે હશે. જો દુનિયામાં કોઈ પુરુષ નેક છે અને તેની પત્ની નેક નથી, તો આખિરતમાં તેમનો સંબંધ તૂટી જશે અને એ નેક પુરુષને કોઈ અન્ય નેક પત્ની આપવામાં આવશે. જો અહીં કોઈ સ્ત્રી નેક છે અને તેનો પતિ દુરાચારી, તો ત્યાં તે આ દુરાચારી પતિની સાથે રહેવાથી મુક્તિ પામશે અને કોઈ નેક પુરુષને તેનો જીવન-સાથી બનાવી દેવામાં આવશે, અને જો અહીં કોઈ પતિ અને પત્ની બંને નેક છે, તો ત્યાં તેમનો આ જ સંબંધ હંમેશા-હંમેશાનો સંબંધ બની જશે.

(૨૮) અહીં એક વાંધાનો ઉલ્લેખ કર્યા વગર તેનો જવાબ આપવામાં આવ્યો છે. કુર્આનમાં ઘણી જગ્યાએ મંતવ્ય સ્પષ્ટ કરવા માટે કરોળિયો, માખી, મચ્છર વગેરેના જે ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યા છે, તેના વિશે વિરોધીઓને વાંધો હતો કે આ અલ્લાહનો કલામ (વાણી) હોત તો આમાં આવી નિરર્થક વાતો ન હોત.

وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا ۗ يُضِلُّ بِهِ
 كَثِيرًا ۖ وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا ۗ وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ ﴿٢٠﴾ الَّذِينَ
 يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ ۗ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ
 يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ ۗ أُولَٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿٢١﴾ كَيْفَ

આવ્યું છે, અને જે લોકો માનવાવાળા નથી, તેઓ આને સાંભળીને કહેવા લાગે છે કે આવા દૃષ્ટાંતોથી અલ્લાહનો શું સંબંધ? આવી રીતે અલ્લાહ એક જ વાતથી ઘણાંને પથભ્રષ્ટતામાં નાખી દે છે અને ઘણાંને સીધો માર્ગ દેખાડી દે છે; ^(૨૦) અને તેનાથી તે એ લોકોને જ પથભ્રષ્ટતામાં નાખે છે, જેઓ 'ફાસિક' ^(૨૦) (અવજ્ઞાકારી) છે, (૨૦) અલ્લાહ સાથે પાકો કરાર કર્યા પછી તોડી નાખે છે, ^(૨૧) અલ્લાહ જેને જોડવાનો હુકમ આપ્યો છે તેને તોડે છે, ^(૨૨) અને ધરતી ઉપર બગાડ પેદા કરે છે. ^(૨૩) હકીકતમાં આ જ લોકો નુકસાન ઉઠાવનારા છે.

(૨૦) અર્થાત્ જે લોકો વાતને સમજવા નથી માગતા, સત્યની અભિલાષા નથી રાખતા, તેમની દૃષ્ટિ તો બસ ઉપરછલ્લા શબ્દોમાં જ અટકીને રહી જાય છે, અને તેઓ એ વસ્તુઓના વિપરીત પરિણામો કાઢીને સત્યથી વધારે દૂર થતા જાય છે. તેનાથી વિપરીત જેઓ સત્યના અભિલાષી છે અને સાચી સૂઝબૂઝ ધરાવે છે, તેમને આ જ વાતોમાં તત્ત્વદર્શિતા અને બુદ્ધિમતાના ગુણો દેખાય છે અને તેમનું હૃદય સાક્ષી આપે છે કે આ ડહાપણભરી વાતો અલ્લાહ તરફથી જ હોઈ શકે છે.

(૩૦) ફાસિક: અવજ્ઞાકારી, આજ્ઞાપાલનની સીમાથી બહાર નીકળી જવાવાળો.

(૩૧) બાદશાહ પોતાના કર્મચારીઓ અને પ્રજાના નામે જે ફરમાન કે આદેશ જારી કરે છે, તેને અરબી રૂઢીપ્રયોગમાં 'અહદ' કહેવામાં આવે છે, કેમ કે તેના પર અમલ કરવો જનતા માટે અનિવાર્ય હોય છે. અહીં 'અહદ' શબ્દ આ જ અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે. અલ્લાહના 'અહદ'થી તાત્પર્ય તેનો એ સ્થાઈ આદેશ છે, જેના અનુસાર તમામ લોકોને કેવળ તેની જ બંદગી, આજ્ઞાપાલન અને ઉપાસના કરવા માટે લગાવવામાં આવેલ છે. 'પાકો કરાર કર્યા પછી'થી સંકેત એ તરફ છે કે આદમના જન્મ વખતે સંપૂર્ણ માનવ-જાતિથી આ ફરમાનના પાલનનું વચન લઈ લેવામાં આવ્યું હતું. કુર્આન, ૭:૧૭૨ માં આ 'અહદ' અને કરાર પર કંઈક વધારે વિસ્તારની સાથે પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

(૩૨) અર્થાત્ જે સંબંધોને બનાવવા અને તેને દઢ કરવા પર માનવીની વ્યક્તિગત અને સામૂહિક સફળતાનો આધાર છે અને જેને બરાબર રાખવાનો અલ્લાહ આદેશ આપ્યો છે, તેના પર આ લોકો કુહાડી મારે છે.

(૩૩) આ ત્રણ વાક્યોમાં 'ફિસ્ક' અને 'ફાસિક'ની સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા આપી દેવામાં આવી છે. અલ્લાહ અને બંદાના સંબંધ અને માનવી અને માનવીના સંબંધને તોડવા કે બગાડવાનું અનિવાર્ય પરિણામ 'ફિસાદ' (ઉપદ્રવ) અને બગાડ છે, અને જે આવો બગાડ પેદા કરે છે એ જ 'ફાસિક' છે.

تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنتُمْ أَمْوَآتًا فَاحْيَاكُمْ ۗ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٢٨﴾ هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَّا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ۗ ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَآءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَوَاتٍ ۗ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿٢٩﴾

(૨૮) તમે અલ્લાહ સાથે કુફર (ઈન્કાર)નું વલણ કરી રીતે અપનાવો છો, જ્યારે કે તમે નિર્જીવ હતા, તેણે તમને જીવન પ્રદાન કર્યું, પછી તે જ તમારા પ્રાણ લઈ લેશે, પછી તે જ તમને ફરીવાર જીવન પ્રદાન કરશે, પછી તેના જ તરફ તમારે પાછા ફરીને જવાનું છે. (૨૯) તે જ તો છે, જેણે તમારા માટે ધરતીની બધી વસ્તુઓ પેદા કરી, પછી ઉપરની તરફ ધ્યાન આપ્યું અને સાત આકાશો^(૩૪) વ્યવસ્થિત રીતે બનાવ્યા, અને તે દરેક વસ્તુનું જ્ઞાન ધરાવનાર છે.^(૩૫) (રુકૂઅ-૩)

(૩૪) સાત આકાશોની હકીકત શું છે, તે બતાવવું કઠિન છે. માનવી દરેક યુગમાં આકાશ કે કે બીજા શબ્દોમાં પૃથ્વીથી પર વિશે પોતાના અનુભવો અને અનુમાનો અનુસાર ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારનાં વિચારો અપનાવતો રહ્યો છે, જે વારંવાર બદલાતાં રહે છે. તેથી તેમાંથી કોઈ વિચારને આધાર માનીને કુર્આનના આ શબ્દોનો અર્થ નિર્ધારિત કરવો સાચું નહીં હોય. બસ, ટૂંકમાં એટલું સમજી લેવું જોઈએ કે કાં તો તેનાથી તાત્પર્ય એ છે કે પૃથ્વીથી પર જે પણ સૃષ્ટિ છે તેને અલ્લાહે સાત મજબૂત વર્ગોમાં વહેંચી રાખેલ છે, અથવા એ કે પૃથ્વી આ સૃષ્ટિના જે ભાગમાં આવેલ છે, તેમાં કુલ સાત વિભાગો છે.

(૩૫) આ વાક્યમાં બે મહત્ત્વની હકીકતો તરફ ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું છે. એક એ કે તમે એ અલ્લાહના મુકાબલામાં ઈન્કાર અને વિદ્રોહનું વલણ અપનાવવાનું સાહસ કેવી રીતે કરો છો, જે તમારા કરતૂકોની ખબર રાખે છે. બીજું એ કે જે અલ્લાહ તમામ હકીકતોનું જ્ઞાન રાખે છે, તેનાથી મોઢું ફેરવીને તમારું અજ્ઞાનતાના અંધકારમાં ભટકવા સિવાય બીજું શું પરિણામ આવી શકે છે.

وَأَذَقَ آلَ رَبِّكَ لِلْمَلِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً ۗ قَالُوا أَتَجْعَلُ
فِيهَا مَنْ يُلْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ ۗ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ

(૩૦) પછી જરા^(૩૦) તે સમયની કલ્પના કરો, જ્યારે તમારા રબે ફરિશ્તાઓને^(૩૧) કહ્યું હતું કે “હું ધરતી પર એક ખલીફા^(૩૨) બનાવવાનો છું.” તેમણે અરજ કરી, “શું આપ ધરતી પર કોઈ એવાને નિયુક્ત કરવાના છો, જે તેની વ્યવસ્થાને બગાડી મૂકશે અને ખૂનામરકી કરશે?^(૩૩) આપની સ્તુતિની સાથે-સાથે તસ્બીહ (ગુણગાન) અને આપની પવિત્રતાનો જાપ તો અમે કરી જ રહ્યા છીએ.”^(૩૦)

(૩૬) ઉપરના રુકૂઅમાં રબની બંદગીનું આમંત્રણ એ આધારે આપવામાં આવ્યું છે કે તે તમારો સર્જનહાર છે, પાલનહાર છે, તેના જ હાથમાં તમારું જીવન અને મૃત્યુ છે, અને જે સૃષ્ટિમાં તમે રહો છો તેની સ્વામી અને પ્રબંધક પણ એ જ છે, તેથી તેની બંદગી સિવાય તમારા માટે અન્ય કોઈ પદ્ધતિ સાચી નથી હોઈ શકતી. હવે આ રુકૂઅમાં એ જ આમંત્રણ એ આધારે આપવામાં આવી રહ્યું છે કે આ દુનિયામાં અલ્લાહે તમને પોતાના ‘ખલીફા’ બનાવેલ છે. ‘ખલીફા’ હોવાની હેસિયતે તમારું કર્તવ્ય કેવળ એટલું જ નથી કે તેની બંદગી કરો, બલકે એ પણ છે કે તેણે મોકલેલ માર્ગદર્શન અનુસાર કાર્ય કરો.

આ સંદર્ભમાં માનવીની હકીકત અને સૃષ્ટિમાં તેની હેસિયત બરાબર બતાવી દેવામાં આવી છે અને માનવ-જાતિના ઇતિહાસનું એ પ્રકરણ પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે, જેને જાણવાનું અન્ય કોઈ સાધન માનવી પાસે નથી. આ પ્રકરણથી જે મુખ્ય નિષ્કર્ષો મળે છે, તે એ પરિણામોથી વધારે કીમતી છે, જે ધરતીના પડોમાંથી વિબેરાયેલ હાડકાંઓ કાઢીને અને તેમને અટકળ-અનુમાનથી જોડીને વ્યક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

(૩૭) અરબી શબ્દ ‘મલક’નો મૂળ અર્થ ‘સંદેશ પહોંચાડનાર’ છે. આનો શાબ્દિક અર્થ ‘મોકલેલ’ કે ફરિશ્તો છે. આ માત્ર એવી શક્તિઓ નથી જે ઓળખ ન ધરાવતી હોય, બલકે આ ઓળખ ધરાવનાર હસ્તીઓ છે જેનાથી અલ્લાહ પોતાના આ મહાન સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થા અને પ્રશાસનનું કાર્ય લે છે.

(૩૮) ‘ખલીફા’ : એ જે કોઈની માલિકીમાં તેણે આપેલ અધિકારોને તેના નાયબ કે પ્રતિનિધિની હેસિયતે ઉપયોગ કરે, અને તેની ઈચ્છા અને મરજીને બરાબર પૂરી કરે.

(૩૯) આ ફરિશ્તાઓનો વાંધો ન હતો, બલકે પ્રમ્ન હતો. ફરિશ્તાઓની શું મજાલ કે અલ્લાહની કોઈ વાત પર વાંધો ઉઠાવે. તેઓ ‘ખલીફા’ શબ્દથી એ તો સમજી ગયા હતા કે આ નવા સર્જન (પ્રાણી)ને ધરતીમાં અમુક અધિકારો આપવામાં આવનાર છે, પરંતુ એ વાત તેમની સમજમાં નહોતી આવતી કે સૃષ્ટિના રાજ્યની આ વ્યવસ્થામાં કોઈ અધિકાર-પ્રાપ્ત સર્જનની આવશ્યકતા કેવી રીતે હોઈ શકે છે, અને જો કોઈને થોડાંક અધિકારો આપી પણ દેવામાં આવે તો રાજ્યના જે ભાગમાં પણ આવું કરવામાં આવશે, ત્યાંની વ્યવસ્થા ખરાબીથી કેવી રીતે બચી શકશે. આ વાતને તેઓ સમજવા માગતા હતા.

(૪૦) આ વાક્યથી ફરિશ્તાઓનો અભિપ્રાય એ ન હતો કે ખિલાફત (નાયબપદ) અમને આપવામાં આવે, અમે તેના વધારે હકદાર છીએ, બલકે તેનો અર્થ એ હતો કે હુઝૂર (અલ્લાહ)ના આદેશોનું પાલન થઈ રહ્યું છે, તમારી ઈચ્છાનુસાર સમગ્ર દુનિયાને પાક-સાફ રાખવામાં આવે છે અને તેના સાથે તમારા ગુણગાન અને ‘તસ્બીહ’ અને ‘તકદીસ’ (શ્રેષ્ઠતા અને પવિત્રતા)નો જાપ પણ સેવક તરીકે ખૂબ શિષ્ટતાથી અમે કરી રહ્યા છીએ, તો પછી કમી કઈ વાતની છે કે તેના માટે એક ‘ખલીફા’ની જરૂર હોય? અમે તેનું રહસ્ય ન સમજી શક્યા. (‘તસ્બીહ’નો અર્થ

بِأَسْمَائِهِمْ ۖ قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنَِّّي أَعْلَمُ غَيْبِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ۖ
وَأَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ ﴿٣٤﴾ وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا
لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ ۖ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ ۖ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ ﴿٣٥﴾

અલ્લાહની આજ્ઞાને કબૂલ કરવાનો આદર્શ આપવામાં આવ્યો છે. આજ્ઞાને કબૂલ કરવાનો આદર્શ આપવામાં આવ્યો છે.

“મैं તમને કહ્યું ન હતું કે હું આકાશો અને ધરતીની તે સમગ્ર હકીકતો જાણું છું જે તમારાથી છુપાયેલી છે. જે કંઈ તમે જાહેર કરો છો, તેની પણ મને ખબર છે અને જે કંઈ તમે છુપાવો છો, તેને પણ હું જાણું છું.”

(૩૪) પછી જ્યારે અમે ફરિશ્તાઓને આદેશ આપ્યો કે આદમ સામે ઝૂકી જાઓ, ત્યારે સૌ^(૩૫) ઝૂકી ગયા, પરંતુ ઇબ્લીસે^(૩૬) ઇન્કાર કર્યો. તે પોતાની મોટાઈના ધમંડમાં પડી ગયો અને અવજ્ઞાકારીઓમાં સામેલ થઈ ગયો.^(૩૭)

અલ્લાહની આજ્ઞાને કબૂલ કરવાનો આદર્શ આપવામાં આવ્યો છે. આજ્ઞાને કબૂલ કરવાનો આદર્શ આપવામાં આવ્યો છે.

(૪૫) આનો અર્થ એ છે કે ધરતી અને તેનાથી સંબંધિત સૃષ્ટિના વિભિન્ન ક્ષેત્રોમાં જેટલા ફરિશ્તાઓ લાગેલા છે, એ સૌને માનવીના આધીન થઈ જવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો. આ ક્ષેત્રમાં અલ્લાહની આજ્ઞાથી માનવીને ‘ખલીફા’ બનાવવામાં આવી રહ્યો હતો, તેથી ફરમાન જારી થયું કે સાચા કે ખોટા, જે કાર્યમાં પણ માનવી પોતાના એ અધિકારોનો, જે અમે તેને આપી રહ્યા છીએ, ઉપયોગ કરવા ઇચ્છે અને અમે અમારી મરજીથી તેને એવું કરવાની તક આપી દઈએ, તો તમારું કર્તવ્ય છે કે તમારામાંથી જેના-જેના કાર્યક્ષેત્રથી તે કાર્ય સંબંધિત હોય, તે પોતાના ક્ષેત્ર સુધી તેનો સાથ આપે. સંભવ છે કે માત્ર આધીન બની જવાને જ અહીં ‘સિજદા’ના નામથી વ્યક્ત કરવામાં આવેલ હોય, પરંતુ એ પણ સંભવ છે કે આ આધીનતાની નિશાની રૂપે કોઈ બાહ્ય કાર્યનો પણ આદેશ આપવામાં આવ્યો હોય, અને આ જ વધારે સાચું પ્રતીત થાય છે.

(૪૬) ‘ઇબ્લીસ’ શબ્દનો અનુવાદ ‘અત્યંત નિરાશ’ છે. પરિભાષામાં આ એ જિજ્ઞાસુ નામ છે જેણે અલ્લાહની અવજ્ઞા કરીને આદમ અને આદમના સંતાનોના આધીન થવાનો ઇન્કાર કરી દીધો હતો. આને જ ‘શૈતાન’ (અશુ-શૈતાન) પણ કહેવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં શૈતાન અને ઇબ્લીસ પણ માત્ર કોઈ શક્તિનું નામ નથી, બલકે તે પણ માનવીની જેમ પોતાની ઓળખ ધરાવનાર એક હસ્તી છે. આગળ ચાલીને કુર્આને સ્વયં સ્પષ્ટ કર્યું છે કે તે જિજ્ઞાસુઓમાંથી હતો, જે ફરિશ્તાઓથી ભિન્ન જીવધારીઓનો સ્થાયી વર્ગ છે.

(૪૭) આ શબ્દોથી એવું લાગે છે કે કદાચ ઇબ્લીસ સિજદાથી ઇન્કાર કરવામાં એકલો ન હતો, બલકે જિજ્ઞાસુઓનો એક સમૂહ પણ અવજ્ઞા પર હામગ્રહી બની ગયો હતો, અને ઇબ્લીસનું નામ કેવળ એટલા માટે લેવામાં આવ્યું છે કે તે તેમનો નેતા અને આ વિદ્રોહમાં અગ્રેસર હતો. પરંતુ આ આયતનો એક અન્ય અનુવાદ એ પણ થઈ શકે છે કે, ‘તે અવજ્ઞાકારીઓમાંથી હતો.’ આનું તાત્પર્ય એ હશે કે જિજ્ઞાસુઓનો એક સમૂહ અગાઉથી જ એવો હતો, જે વિદ્રોહી અને અવજ્ઞાકારી હતો, અને ઇબ્લીસનો સંબંધ એ જ સમૂહથી હતો. કુર્આનમાં સામાન્યતઃ ‘શૈતાનો’નો શબ્દ આ જ જિજ્ઞાસુઓ અને તેમના વંશ માટે પ્રયુક્ત થયો છે, અને જ્યાં શૈતાનોથી માનવી અભિપ્રેત છે એવો કોઈ ઇશારો ન હોય, ત્યાં તેનાથી અભિપ્રેત જિજ્ઞા-શૈતાન જ હોય છે.

وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ ﴿۲۰﴾ فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ ۖ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ ﴿۲۱﴾ فَتَلَقَىٰ

(૨૦) પછી અમે આદમને કહ્યું, “તમે અને તમારી પત્ની, બંને જન્મતમાં રહો, અને અહીં મુક્તપણે જે ચાહો તે ખાઓ, પરંતુ તે વૃક્ષની નજીક ન જશો, (૨૦) નહીં તો જાલિમોમાં (૨૦) ગણાશો. (૨૧) છેવટે શેતાને તે બંનેને તે વૃક્ષનું પ્રલોભન આપીને અમારા આદેશ-પાલનમાંથી ચલિત કરી દીધા અને તેમને તે સ્થિતિમાંથી કઢાવીને રહ્યો, જેમાં તેઓ હતા. અમે આદેશ આપ્યો કે, “હવે તમે બધા અહીંથી ઊતરી જાઓ, તમે એકબીજાના શત્રુ છો (૨૧) અને તમારે એક નિશ્ચિત મુદત સુધી ધરતી ઉપર મુકામ અને ત્યાં જ નિર્વાહ કરવાનો છે.” (૨૧) તે વખતે આદમે પોતાના રબ (પ્રભુ) પાસેથી કેટલાક શબ્દો શીખીને

(૪૮) આનાથી ખબર પડે છે કે ધરતી અર્થાત્ પોતાના મુકામ પર ખલીફાની હેસિયતે મોકલતાં પહેલા આ બંનેની પરીક્ષા લેવાના ઉદ્દેશ્યથી તેમને જન્મતમાં રાખવામાં આવ્યા હતા, જેથી તેમના વલણોની અજમાયશ થઈ જાય, અને એ ખબર પડી જાય કે આ બંને શૈતાનના પ્રલોભનની સામે કઈ હદ સુધી આદેશ-પાલન પર કાયમ રહે છે. આ અજમાયશ માટે એક વૃક્ષને પસંદ કરવામાં આવ્યું અને આદેશ કરવામાં આવ્યો કે તેના નજીક ન ફરકશો અને તેનું પરિણામ પણ બતાવી દેવામાં આવ્યું કે જો આવું કરશો તો અમારી નજરમાં અત્યાચારી ઠરશો. વૃક્ષનું નામ અને તેના ગુણોનો કોઈ ઉલ્લેખ એટલા માટે કરવામાં નથી આવ્યો કે ઉદ્દેશ્યની દૃષ્ટિએ તેની કોઈ આવશ્યકતા ન હતી. આ પરીક્ષા માટે જન્મતની જગ્યા જ પસંદ કરવાનો હેતુ વાસ્તવમાં માનવીના મનમાં એ વાત બેસાડી દેવી હતી કે તમારા માટે, માનવીના પદને જોતાં જન્મત જ સાચી અને યોગ્ય જગ્યા છે. તેથી તમારે એવું જ વલણ અપનાવવું જોઈએ, જેનાથી તમે પોતાને આ જગ્યાના હકદાર બનાવી શકો.

(૪૯) ‘જુલ્મ’ (અત્યાચાર) વાસ્તવમાં હક મારવાને કહે છે. જે માણસ અલ્લાહની અવજા કરે છે, તે વાસ્તવમાં ત્રણ મોટા મૂળભૂત હકોને મારે છે. પહેલો, અલ્લાહનો હક, કેમ કે તે એનો હકદાર છે કે તેનું આજ્ઞાપાલન કરવામાં આવે. બીજો, એ તમામ વસ્તુઓનો હક, જેનો તેણે આ અવજાના અપરાધમાં ઉપયોગ કર્યો, કેમ કે એ સૌનો તેના પર એ હક હતો કે તે કેવળ તેના માલિકની જ મરજી અનુસાર તેમના પર પોતાના અધિકારોનો ઉપયોગ કરે. ત્રીજો, સ્વયં પોતાનો હક, કેમ કે તેના પર તેના જાતનો પોતાનો એ હક છે કે તે અલ્લાહની અવજાથી દૂર રહીને તેને વિનાશથી બચાવે. આ જ કારણોસર કુર્આનમાં ઠેક-ઠેકાણે ગુના માટે ‘જુલ્મ’ અને ગુનેગાર માટે ‘જાલિમ’ની પરિભાષા પ્રયુક્ત કરવામાં આવી છે.

(૫૦) અર્થાત્ માનવીનો શત્રુ શૈતાન અને શૈતાનનો શત્રુ માનવી છે. શૈતાન માનવીનો શત્રુ હોય એ તો દેખીતું છે. પણ શૈતાનનો શત્રુ માનવી હોય, તો વાસ્તવમાં માનવતા તો તેનાથી દુશ્મનીનો જ તકાદો કરે છે, પરંતુ આ માણસનો પોતાનો ધોકો છે કે તે તેને પોતાનો મિત્ર બનાવી લે છે.

أَدْمٌ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ ۗ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿۱۶﴾ قُلْنَا
اهْبُطُوا مِنْهَا جَمِيعًا ۗ فَمَا يَأْتِيَكُمْ مِنْ يَدَيَّ هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا

તૌબા (ક્ષમા અને પશ્ચાતાપ) કરી, ^(૧૬) જે તેના રબે સ્વીકારી લીધી, કારણ કે તે મોટો ક્ષમાશીલ અને દયાળુ છે. ^(૧૭) (૩૮) અમે કહ્યું, “તમે સૌ અહીંથી ઊતરી જાઓ, ^(૧૮) પછી જો મારા તરફથી કોઈ માર્ગદર્શન તમારા પાસે આવે, તો જે લોકો મારા તે માર્ગદર્શનનું અનુસરણ કરશે, તેમના માટે

(૫૧) અર્થાત્ આદમને જ્યારે પોતાના ગુનાનું ભાન થયું અને તેમણે અવજાણી કરી આજ્ઞાપાલન તરફ પલટવાની ઈચ્છા કરી અને તેમના હૃદયમાં એ ઈચ્છા પેદા થઈ કે પોતાના રબથી પોતાની ભૂલને માફ કરાવે, તો તેમને એ શબ્દો મળતા ન હતા, જેના દ્વારા તેઓ પોતાની ભૂલને માફ કરાવવા માટે દુઆ કરી શકતા. અલ્લાહે તેમની સ્થિતિ પર દયા કરી અને તેમને એ શબ્દ બતાવ્યા. ‘તૌબા’નો મૂળ અર્થ રજૂ થવું અથવા પલટવું છે. બંદા તરફથી તૌબાથી અભિપ્રેત એ છે કે તે વિદ્રોહથી અટકી ગયો, બંદગી તરફ પાછો ફર્યો; અને અલ્લાહ તરફથી તૌબાનો અર્થ એ છે કે તેણે પોતાના લજ્જિત ગુલામ તરફ દયાની સાથે ફરી ધ્યાન આપ્યું.

(૫૨) કુર્આન એ વિચારનું ખંડન કરે છે કે ગુનાના પરિણામો જરૂરી હોય છે અને તે છેવટે માનવીએ ભોગવવા પડે છે. આ માનવીના પોતાના ભમિત કરનારા વિચારોમાંથી એક દષ્ટિકોણ છે, જે માનવીને પથભ્રષ્ટ કરનાર છે, કેમ કે જે માણસ એક વાર ગુનાહિત જીવનમાં ફસાઈ ગયો, તેને આ વિચાર હંમેશા માટે નિરાશ કરી દે છે. કુર્આન તેનાથી વિપરીત એ દર્શાવે છે કે ભલાઈ કરો તો ઈનામ મળે છે, તે તમારી ભલાઈનું સ્વાભાવિક પરિણામ નથી, બલકે અલ્લાહની મહેરબાની છે, ચાહે આપે, ચાહે ન આપે. એ જ પ્રમાણે બૂરાઈ કરો તો તમને સજા મળે છે, તે પણ બૂરાઈનું સ્વાભાવિક પરિણામ નથી કે અનિવાર્ય રૂપે એવું જ થાય, બલકે અલ્લાહને એ વાતનો સંપૂર્ણ અધિકાર છે કે તે ચાહે તો માફ કરી દે અને ચાહે તો સજા આપે. અલબત્ત, અલ્લાહ ડહાપણવાળો-વિવેકશીલ છે, તેથી પોતાના અધિકારોનો ઉપયોગ સંપૂર્ણ ન્યાયની સાથે અને લોકોના હકોને જોઈને જ કરે છે.

(૫૩) ઉપરના વાક્યમાં એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે આદમે તૌબા (પ્રાયશ્ચિત) કરી અને અલ્લાહે તેનો સ્વીકાર કરી લીધો. તેનો અર્થ એ થયો કે ગુનાનો જે ડાહ કે ધબ્બો તેના દિલમાં લાગી ગયો હતો, તે ધોઈ નાખવામાં આવ્યો. ન એ ડાહ તેના દિલમાં રહ્યો, ન તેના વંશજોના દિલમાં અને ન તો એ વાતની જરૂર રહી કે મઆઝલલાહ (અલ્લાહનું શરણ !) અલ્લાહે પોતાના એક માત્ર પુત્રને મોકલીને સમગ્ર માનવ-જાતિના ગુનાઓના પ્રાયશ્ચિતના રૂપમાં શૂળી પર ચઢાવવો પડે. હવે જે જન્મતથી નીકળવાનો આદેશ ફરી દોહરાવવામાં આવ્યો, તો તેનો હેતુ એ હતો કે તૌબા કબૂલ થવાનો આ તકાદો ન હતો કે આદમને જન્મતમાં જ રહેવા દેવામાં આવે. તેમને તો ધરતીની ખિલાફત (પ્રતિનિધિત્વ) માટે જ પેદા કરવામાં આવ્યા હતા. જન્મત તેમના રહેવાની અસલ જગ્યા નહોતી. ત્યાંથી નીકળી જવાનો આદેશ તેમના માટે સજાની હેસિયત નહોતી રાખતી. મૂળ હેતુ તો તેમને ધરતી પર જ ઉતારવાનો હતો. અલબત્ત, આનાથી પહેલા તેમને એ પરીક્ષા હેતુસર જન્મતમાં રાખવામાં આવ્યા હતા જેનો ઉલ્લેખ નોંધ નં. ૪૮માં છે.

خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٥٠﴾ وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا
 أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ ۖ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٥١﴾ يُبَيِّنُ لِيَبْنِي إِسْرَائِيلَ إِذْ كُرُوا
 نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أَوْفٍ بِعَهْدِكُمْ ۖ وَآيَاتِي
 فَارْهَبُونِ ﴿٥٢﴾ وَأَمِنُوا بِمَا أَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُوا أُولَٰ

અલ્લાહના આજ્ઞાઓનો અનુભવ કરો અને તેની સાથે સહમત થો. (૩૯) અને જેઓ તેને સ્વીકારવાનો ઇન્કાર કરશે અને

કોઈ ભય અને દુઃખનો અવસર નહીં હોય, (૩૯) અને જેઓ તેને સ્વીકારવાનો ઇન્કાર કરશે અને અમારી આયતો^(૫૦)ને ખોટી ઠેરવશે, તેઓ આગમાં જનારા લોકો છે, જ્યાં તેઓ હંમેશા રહેશે.^(૫૧)

(રુકૂઅ-૪) (૪૦) હે ઈસરાઈલની સંતાન! ^(૫૦) જરા વિચાર કરો મારી એ ને'મત (કૃપા)નો જે મેં તમને પ્રદાન કરી હતી. મારા સાથે તમારો જે કરાર હતો તેને તમે પૂરો કરો તો મારો જે કરાર તમારા સાથે હતો તેને હું પૂરો કરું, અને મારાથી જ તમે ડરો. (૪૧) અને મેં જે ગ્રંથ મોકલ્યો છે તેના પર ઈમાન લાવો. આ તે ગ્રંથના સમર્થનમાં છે જે તમારા પાસે અગાઉથી મોકલ્યું હતું, એટલા માટે સૌપ્રથમ તમે જ તેનો

(૫૪) 'આયતો' બહુવચન છે 'આયત'નું. 'આયત'નો ખરો અર્થ એ નિશાની (ચિહ્ન) છે જે કોઈ વસ્તુ તરફ નિર્દેશ કરે.

કુર્આનમાં આ શબ્દ ચાર વિભિન્ન અર્થોમાં આવ્યો છે - ક્યાંક તેનો અર્થ ચિહ્ન કે નિશાનીનો છે; ક્યાંક સૃષ્ટિની નિશાનીઓને અલ્લાહની આયત કહેવામાં આવેલ છે, કેમ કે પ્રકૃતિના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપનું દરેક રૂપ એ સચ્ચાઈ તરફ ઈશારો કરે છે જે તે પ્રત્યક્ષ પરદાની પાછળ છુપાયેલ છે. ક્યાંક નબીઓના ચમત્કારોને આયત કહેવામાં આવેલ છે, કેમ કે આ ચમત્કારો વાસ્તવમાં એ વાતના પ્રતીકો હતા કે આ લોકો સૃષ્ટિના શાસક અલ્લાહના પ્રતિનિધિ છે. ક્યાંક અલ્લાહના ગ્રંથના વાક્યોને આયત કહેવામાં આવેલ છે, કેમ કે તે ન કેવળ સત્ય તરફ નિર્દેશ કરે છે, બલકે તેના અંદર વાસ્તવમાં આ ગ્રંથના મહિમાવાન રચયિતાની જાતની નિશાનીઓ પણ સ્પષ્ટ રૂપે અનુભવાય છે.

(૫૫) આ માનવ-જાતિ માટે આદિકાળથી લઈને કયામત સુધી અલ્લાહનું સ્થાઈ ફરમાન છે અને આને જ ત્રીજી રુકૂઅમાં અલ્લાહનો 'અહદ' (વચન) કહેવામાં આવેલ છે. માનવીનું કામ સ્વયં માર્ગ નક્કી કરવાનું નથી, બલકે બંદા (દાસ) અને ખલીફા (નાયબ) હોવાની બેવડી હેસિયતોની દૃષ્ટિએ તેને એના પર નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે કે એ માર્ગ પર ચાલે જે તેનો રબ તેના માટે નિશ્ચિત કરી દે.

(૫૬) 'ઈસરાઈલ'નો અર્થ છે 'અબ્દુલ્લાહ' કે અલ્લાહનો બંદો. આ પયગંબર યાકૂબ અલૈ.ની ઉપાધિ હતી જે તેમને અલ્લાહ તરફથી આપવામાં આવી હતી. તેમના જ વંશ (યહૂદીઓ)ને બની ઈસરાઈલ (ઈસરાઈલના સંતાનો) કહે છે. મદીના-તય્યિબા અને તેના આસપાસના વિસ્તારમાં યહૂદીઓની મોટી સંખ્યા આબાદ હતી, તેથી હવે અહીંથી ચૌદમી રુકૂઅ (આ. નં. ૪૦-૧૨૧) સુધી નિરંતર એક વ્યાખ્યાન એ જાતિને સંબોધિત કરતાં આપવામાં આવેલ છે, જેમાં ક્યાંક-ક્યાંક ઈસરાઈલો અને આરબ મુશ્શરિકો તરફ અને ક્યાંક-ક્યાંક ઈમાનવાળાઓ તરફ પણ સંબોધન જોવા મળે છે. આ વ્યાખ્યાનને વાંચતા નીચે લખેલ વાતોને મુખ્ય રૂપે સામે રાખવી જોઈએ -

એક એ કે આનો હેતુ એ છે કે અગાઉના પયગંબરોની ઉમ્મત (સમુદાય)માં જે થોડા-વર્ષો લોકો હજુ એવા બાકી છે, જેમનામાં ભલાઈ અને સારાપણના લક્ષણો છે, તેમને એ સચ્ચાઈ પર ઈમાન લાવવા અને એ કાર્યોમાં સામેલ થવાનું આમંત્રણ આપવામાં આવે જેના સાથે હજરત મુહમ્મદ સલ્લ.નું આગમન થયું હતું.

બીજું, આનો હેતુ સામાન્ય યહૂદીઓ સુધી સંપૂર્ણ વાત પહોંચાડી દેવાનો અને સ્પષ્ટ-રૂપે તેમની ધાર્મિક અને

كَافِرٍ بِهِمْ وَلَا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا ۚ وَإِنِّي فَاتَّقُونِ ﴿٣١﴾ وَلَا
تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٣٢﴾ وَأَقِيمُوا

ઈન્કાર કરનારા ન બની જાઓ. નજીવી કિંમતમાં મારી આયતોને વેચી ન નાખો^(૧૭) અને મારા પ્રકોપથી બચો. (૪૨) અસત્યનો રંગ ચઢાવીને સત્યને શંકાસ્પદ ન બનાવો અને જાણી-બૂઝીને સત્યને છુપાવવાનો પ્રયત્ન ન કરો.^(૧૮) (૪૩) નમાઝ કાયમ કરો, ઝકાત આપો,^(૧૯) અને જે લોકો મારા સમક્ષ

નૈતિક સ્થિતિને ખોલીને મૂકી દેવાનો છે. આનો ફાયદો એ થયો કે એક બાજુ સ્વયં એ જાતિમાં જે ભલા લોકો હતા, તેમની આંખો ખુલી ગઈ, બીજી બાજુ મદીનાના લોકો પર અને સામાન્ય રૂપે આરબ મુશ્શરિકો પર એ લોકોનો જે ધાર્મિક અને નૈતિક પ્રભાવ હતો, તે સમાપ્ત થઈ ગયો અને ત્રીજી બાજુ સ્વયં પોતાને જ ઉઘાડા જોઈને તેઓ ઈસ્લામની સામે હિંમત હારી ગયા.

ત્રીજું પાછલા ચાર રુકૂઅ (આરંભથી ૩૯ આયત) સુધી માનવ-જાતિને જાહેર આમંત્રણ આપતાં જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું હતું, તેના જ અનુસંધાનમાં એક વિશેષ જાતિનું નિશ્ચિત ઉદાહરણ આપીને બતાવવામાં આવી રહ્યું છે કે જે જાતિ અલ્લાહે મોકલેલ માર્ગદર્શનથી મોઢું ફેરવે છે, તેનું પરિણામ શું આવે છે.

ચોથું, આનો હેતુ હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ.ને માનવાવાળાઓને શિક્ષા આપવાનો પણ છે કે તેઓ પતનની એ ખાઈમાં પડવાથી બચે, જેમાં અગાઉના પયગંબરોના અનુયાયીઓ પડ્યા.

(૫૭) 'નજીવી કિંમત'થી અભિપ્રેત દુનિયાનાં એ લાભો છે, જેના માટે આ લોકો અલ્લાહના આદેશો અને તેના માર્ગદર્શનને રદ કરી રહ્યા હતા.

(૫૮) આ આયતને સમજવા માટે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આરબો સામાન્યતઃ અભણ હતા અને તેમની તુલનામાં યહૂદીઓ ખૂબ ભણેલા-ગણેલા. આ કારણસર આરબો પર યહૂદીઓના શિક્ષિત હોવાનો દબદબો હતો. ઉપરાંત, તેમના વિદ્વાનો અને તેમના બુઝૂર્ગોએ પોતાના ધાર્મિક વર્યસ્વથી તેમના આ હીન-ભાવને ખૂબ વધારી દીધો હતો. આ સંજોગોમાં જ્યારે નબી સલ્વ. એ લોકોને ઈસ્લામ તરફ બોલાવવાનું શરૂ કર્યું, તો સ્વાભાવિક હતું કે અભણ આરબો એહલે-કિતાબ યહૂદીઓથી જઈને પૂછતા કે તમે લોકો પણ એક નબીના અનુયાયીઓ છો અને એક ગ્રંથને માનો છો, તમે અમને બતાવો કે આ સાહેબ જે અમારા અંદર નબી હોવાનો દાવો લઈને ઊભા થયા છે, તેમના વિશે અને તેમના શિક્ષણ વિશે તમારો શું અભિપ્રાય છે. આના ઉત્તરમાં તેમના માટે એ કહેવું તો કઠિન હતું કે આપ સલ્વ. નો સંદેશ ખોટો છે, પરંતુ તેઓ તેમને ચોખ્ખા શબ્દોમાં સાચું કહેવા માટે પણ તૈયાર ન હતા. આ બંને રસ્તાઓની વચ્ચે તેમણે એ રીત અપનાવી કે દરેક પૂછવાવાળાના મનમાં નબી સલ્વ. વિરુદ્ધ અને આપના મિશન વિરુદ્ધ કોઈને કોઈ ભ્રમ ઊભો કરી દેતા, કોઈ આરોપ ઘડી લેતા, કોઈ એક ઉપદ્રવકારી વાત કરી દેતા, જેનાથી લોકો શંકા-કુશંકામાં પડી જાય. તેમનું આ જ વલણ હતું, જેના કારણે તેમને કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે સત્ય પર અસત્યનો પરદો ન નાખો, પોતાના જૂઠા પ્રોપેગન્ડા અને દુષ્ટતાપૂર્ણ સંદેહો અને વાંધાઓથી સત્યને દબાવવા અને છુપાવવાની કોશિશ ન કરો, અને સત્ય અને અસત્યને ભેળસેળ કરીને દુનિયાને ધોકો ન આપો.

(૫૯) નમાઝ અને ઝકાત દરેક કાળમાં ઈસ્લામના સર્વાધિક મહત્વપૂર્ણ સ્તંભ રહ્યા છે. બધા નબીઓની જેમ બની ઈસરાઈલના નબીઓએ પણ તેની ભારે તાકીદ કરી હતી, પરંતુ યહૂદીઓ તેનાથી બેપરવા થઈ ગયા હતા. જમાઅત સાથે (સામૂહિક) નમાઝ પઢવાની વ્યવસ્થા તેમનાં ત્યાં મોટાભાગે છિન્ન-ભિન્ન થઈ ગઈ હતી. જાતિના મોટાભાગના લોકો પોતાની વ્યક્તિગત નમાઝ પણ છોડી ચૂક્યા હતા અને ઝકાત આપવાના બદલે આ લોકો વ્યાજ ખાવા લાગ્યા હતા.

الصَّلَاةَ وَأَتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ ﴿٣٠﴾ أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ
 وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿٣١﴾
 وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ ﴿٣٢﴾
 الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلْقَوْنَ رَبَّهُمْ مُلْقُوا رَبَّهُمْ وَإِنَّهُمْ إِلَيْهِ رَاجِعُونَ ﴿٣٣﴾ يٰبَنِي
 إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَلِّي فِضْلَكُمْ عَلَى
 الْعَالَمِينَ ﴿٣٤﴾ وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ

જૂકી રહ્યા છે તેમના સાથે તમે પણ જૂકી જાઓ. (૪૪) તમે બીજાઓને તો સદાચારનો માર્ગ અપનાવવા માટે કહો છો, પરંતુ પોતાની જાતને જ ભૂલી જાઓ છો? જો કે તમે ગ્રંથનો પાઠ કરો છો. શું તમે બુદ્ધિથી સહેજ પણ કામ લેતા નથી? (૪૫) ધૈર્ય અને નમાઝ^(૪૦)થી મદદ લો, નિ:શંક નમાઝ એક ખૂબ જ કઠિન કામ છે, પરંતુ તે આજ્ઞાકારી બંદાઓ માટે કઠિન નથી, (૪૬) જેઓ સમજે છે કે છેવટે તેમને પોતાના રબને મળવાનું છે અને તેના જ તરફ પાછા ફરીને જવાનું છે. ^(૪૧)(રુકૂઅ-૫) (૪૭) હે ઈસરાઈલની સંતાન ! યાદ કરો મારી તે નેઅમત (કૃપા)ને જેનાથી મેં તમને નવાજ્યા હતા અને તે વાતને કે મેં તમને દુનિયાની બધી જાતિઓ પર શ્રેષ્ઠતા પ્રદાન કરી હતી. ^(૪૨)(૪૮) અને ડરો તે દિવસથી, જ્યારે કોઈ કોઈના સહેજ પણ કામમાં નહીં આવે, ન તો કોઈના તરફથી ભલામણ સ્વીકારવામાં આવશે, ન કોઈને

- (૬૦) અર્થાત્ જો તમે નેકીના માર્ગ પર ચાલવામાં મુશ્કેલી અનુભવો છો, તો એ મુશ્કેલીનો ઇલાજ ધૈર્ય (સબ્ર) અને નમાઝ છે. આ બંને વસ્તુઓથી તમને એ શક્તિ મળશે, જેનાથી આ માર્ગ સરળ થઈ જશે. 'સબ્ર'નો શાબ્દિક અર્થ રોકવું અને બંધાવું છે અને તેનાથી તાત્પર્ય ઈરાદાની મજબૂતી, સંકલ્પની એ દૃઢતા અને મનેચ્છાઓ પર એ નિયંત્રણ છે, જેનાથી એક માણસ મનેચ્છાઓ અને બાહ્ય મુશ્કેલીઓની તુલનામાં પોતાના મનો-મસ્તિષ્કે પ્રસંદ કરેલ માર્ગ પર લગાતાર વધતો ચાલ્યો જાય. અલ્લાહના આ કથનનો હેતુ એ છે કે આ નૈતિક ગુણનું પોતાના અંદર સંવર્ધન કરો અને તેને બાહ્ય શક્તિ પહોંચાડવા માટે નમાઝની પાબંદી કરો.
- (૬૧) અર્થાત્ જે માણસ અલ્લાહનો આજ્ઞાકિત ન હોય અને પરલોક પર વિશ્વાસ ન રાખતો હોય તેના માટે તો નમાઝની પાબંદી એક એવી મુશ્કિલ છે, જેને તે ક્યારેય સહન નથી કરી શકતો, પરંતુ જે સ્વેચ્છા અને મન લગાવીને અલ્લાહના આગળ પોતાને સમર્પિત કરી ચૂક્યો હોય અને જેને એ વિશ્વાસ હોય કે ક્યારેક મૃત્યુ પામીને પોતાના રબની સામે જવાનું પણ છે, તો તેના માટે નમાઝ અદા કરવી નહીં, બલકે નમાઝ છોડવી કઠિન છે.
- (૬૨) આનો અર્થ એ નથી કે હંમેશ માટે તમને સમગ્ર દુનિયાની જાતિઓથી શ્રેષ્ઠ બનાવી દીધા હતા, બલકે આનો અર્થ એ છે કે એક સમય હતો, જ્યારે દુનિયાની જાતિઓમાં તમે જ એ જાતિ હતા જેના પાસે અલ્લાહે આપેલ સત્ય-જ્ઞાન હતું અને જેમને દુનિયાની જાતિઓના નેતા અને માર્ગદર્શક બનાવી દેવામાં આવ્યા હતા, જેથી તેઓ રબની બંદગીના માર્ગ પર તમામ જાતિઓને બોલાવે અને ચલાવે.

مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ ﴿٣٨﴾ وَإِذْ نَجَّيْنَاكُمْ
مِّنَ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ يُدَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ
وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ ۗ وَفِي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ مِّن رَّبِّكُمْ عَظِيمٌ ﴿٣٩﴾ وَإِذْ
فَرَقْنَا بِكُمْ الْبَحْرَ فَأَنْجَيْنَاكُمْ وَأَغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ وَأَنْتُمْ
تَنْظُرُونَ ﴿٤٠﴾ وَإِذْ وَعَدْنَا مُوسَىٰ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعَجَلَ مِّنْ

‘ફિદયા’ (મુક્તિ-દંડ) લઈને મુક્ત કરવામાં આવશે, અને ન ગુનેગારોને ક્યાંયથી મદદ મળી શકશે. (૩૮)

(૪૯) યાદ કરો તે સમય, (૩૯) જ્યારે અમે તમને ફિરઝોનવાળાઓની (૪૦) ગુલામીમાંથી મુક્તિ આપી — તેમણે તમને સખત યાતનામાં નાખી રાખ્યા હતા, તમારા પુત્રોને કતલ કરતા હતા અને તમારી પુત્રીઓને જીવતી રહેવા દેતા હતા અને એ સ્થિતિમાં તમારા રબ તરફથી તમારી મોટી કસોટી હતી. (૪૧)

(૫૦) યાદ કરો તે સમય, જ્યારે અમે સમુદ્રને ફાડીને તમારા માટે રસ્તો બનાવ્યો, પછી તેમાંથી તમને સકુશળ પસાર કરાવી દીધા, પછી ત્યાં જ તમારી આંખો સામે ફિરઝોનવાળાઓને ડૂબાડી દીધા. (૫૧) યાદ કરો, જ્યારે અમે મૂસાને ચાળીસ દિવસ અને રાત્રિની નિયત મુદત

(૬૩) બની ઈસરાઈલના બગાડનું એક મોટું કારણ એ હતું કે આખિરત વિશે તેમની આસ્થામાં ખરાબી આવી ગઈ હતી. તેઓ એ પ્રકારના ખોટા વિચારોમાં પડી ગયા હતા કે અમે તો અત્યંત મહિમાવાન અને યશસ્વી નબીઓનાં સંતાનો છીએ, મોટા-મોટા વલીઓ, બુઝૂર્ગો અને અલ્લાહવાળાઓથી સંબંધ ધરાવીએ છીએ. અમારી મુક્તિ માટે (આ સંબંધ) પર્યાપ્ત છે. આ જ ખોટા અને જૂઠા ભરોસાઓએ તેમને દીન (ધર્મ)થી બેપરવા અને ગુનાઓનાં ચક્કરમાં ફસાવી દીધા હતા. તેથી ને’મતો (કૃપાઓ) યાદ દેવાડાવવાની સાથે તરત જ તેમની આ ગેરસમજોને દૂર કરી દેવામાં આવી છે.

(૬૪) અહીંથી આગળ આવતી ઘણી રુકૂઓ (આયત ૪૯-૧૨૩) સુધી નિરંતર જે ઘટનાઓ તરફ ઈશારાઓ કરવામાં આવ્યા છે, તે તમામ બની ઈસરાઈલના ઈતિહાસની ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ ઘટનાઓ છે, જેને એ જાતિનું બાળક સુદ્ધ જાણતું હતું. તેથી વિસ્તૃત વિવેચન કરવાને બદલે એક-એક ઘટના તરફ નાનો ઈશારો કરવામાં આવ્યો છે. આ ઐતિહાસિક વર્ણનમાં વાસ્તવમાં એ દર્શાવવું અભિપ્રેત છે કે એક તરફ આ અને આ ઉપકાર છે, જે અલ્લાહે તમારા પર કર્યા અને બીજી તરફ આ અને આ કરતૂક છે, જે આ ઉપકારોના જવાબમાં તમે કરતા રહ્યા.

(૬૫) આ અરબી શબ્દ ‘આલે ફિરઝોન’નો અનુવાદ છે. આમાં ફિરઝોની પરિવાર અને મિસર (ઈજિપ્ત)નો શાસક વર્ગ બંને સામેલ છે.

(૬૬) કસોટી એ વાતની કે આ ભંડીથી તમે વિશુદ્ધ સોનું બનીને નીકળો છો કે તદ્દન ખોટા બનીને રહી જાઓ છો, અને કસોટી એ વાતની કે આટલી મોટી આફતથી આ ચમત્કારિક રીતે મુક્તિ પામ્યા પછી પણ તમે અલ્લાહના કૃતજ્ઞ બંદા બનો છો કે નહીં.

بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ ﴿٥٩﴾ ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ مِمَّنْ بَعْدَ ذَلِكَ لَعَلَّكُمْ
تَشْكُرُونَ ﴿٦٠﴾ وَإِذْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ﴿٦١﴾
وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ لِقَوْمِهِ إِنَّكُمْ أَنْفُسَكُمْ يَتَّخِذِكُمْ
الْعِجْلَ فَتُؤْبَوْنَ إِلَىٰ بَارِيكُمْ فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ ۗ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ عِنْدَ
بَارِيكُمْ ۗ فَتَابَ عَلَيْكُمْ ۗ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿٦٢﴾ وَإِذْ قُلْتُمْ

માટે બોલાવ્યો, (૬૦) તો તેની ગેરહાજરીમાં તમે વાછરડાને પોતાનો ઉપાસ્ય (૬૧) બનાવી બેસ્યા. તે વખતે તમે ભારે અત્યાચાર કર્યો હતો, (૫૨) તેમ છતાં પણ અમે તમને માફ કરી દીધા કે કદાચ હવે તમે કૃતજ્ઞ બનો. (૫૩) યાદ કરો કે (બરાબર તે સમયે જ્યારે તમે આ અત્યાચાર કરી રહ્યા હતા) અમે મૂસાને ગ્રંથ અને 'હુરકાન' (કસોટી) (૬૨) પ્રદાન કર્યા, જેથી તમે તેના દ્વારા સીધો માર્ગ પામી શકો. (૫૪) યાદ કરો જ્યારે મૂસા (આ ને'મત લઈને પાછા ફર્યા ત્યારે તેમણે) પોતાની કોમને કહ્યું કે, 'લોકો! તમે વાછરડાને ઉપાસ્ય બનાવીને પોતાના ઉપર ભારે અત્યાચાર કર્યો છે, એટલા માટે તમે લોકો પોતાના સર્જનહાર સમક્ષ તૌબા (ક્ષમા-યાચના) કરો અને પોતાના પ્રાણોને કતલ કરો, (૬૦) આમાં જ તમારા સર્જનહારના નજીક તમારી ભલાઈ છે.' તે વખતે તમારા સર્જનહારે તમારી તૌબા સ્વીકારી લીધી, કારણ કે તે મોટો ક્ષમા આપનાર અને દયાળુ છે.

(૬૦) અર્થાત્ મિસર (ઈજિપ્ત)થી છુટકારો મેળવ્યા પછી જ્યારે બની ઇસરાઈલ 'સીના' મહાદ્વીપમાં પહોંચી ગયા, તો હઝરત મૂસા અલૈ. ને અલ્લાહે ચાળીસ દિવસ-રાત માટે 'તૂર' પહાડ પર બોલાવ્યા, જેથી ત્યાં એ જાતિ માટે, જે હવે સ્વતંત્ર થઈ ચૂકી હતી, શરીઅતના કાનૂન અને વ્યવહારિક જીવન માટે નિર્દેશો પ્રદાન કરવામાં આવે. (જુઓ : બાઈબલ, પુસ્તક : નિર્ગમન, અધ્યાય : ૨૪-૩૧)

(૬૧) ગાય અને બળદની પૂજાની બીમારી બની ઇસરાઈલની પાડોસી જાતિઓમાં દરેક બાજુ ફેલાયેલ હતી. મિસર અને કિનઆનમાં તેનો આંમ રિવાજ હતો. હઝરત યુસુફ અલૈ. પછી બની ઇસરાઈલ જ્યારે પતનના ભોગ બન્યા અને ધીમે-ધીમે કિબ્તીઓના ગુલામ બની ગયા, તો તેમણે બીજા અનેક બીમારીઓની સાથે આ એક બીમારી પણ પોતાના શાસકોથી લઈ લીધી. (વાછરડાની પૂજાનો આ અહેવાલ બાઈબલ, પુસ્તક : નિર્ગમન, અધ્યાય : ૩૨માં વિસ્તારથી કરવામાં આવેલ છે.)

(૬૨) 'હુરકાન'થી તાત્પર્ય છે એ વસ્તુ જેના દ્વારા સત્ય અને અસત્ય વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ થાય, અર્થાત્ દીન (ધર્મ)નું એ જ્ઞાન અને સમજ, જેનાથી માણસ સત્ય અને અસત્યમાં ભેદ કરે છે.

(૭૦) અર્થાત્ પોતાના એ માણસોને કતલ કરો, જેમણે વાછરડાને ઉપાસ્ય બનાવ્યો અને તેની પૂજા કરી.

يُمُوسَىٰ لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّىٰ نَرَىٰ اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْكُمُ الصَّعِقَةُ وَأَنْتُمْ
تَنْظُرُونَ ﴿٥٥﴾ ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٥٦﴾
وَوَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ وَأَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّانَ وَالسَّلْوَىٰ ط كَلُوا مِنْ
طَلَبَاتٍ مَا رَزَقْنَاكُمْ ط وَمَا ظَلَمُونَا وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿٥٧﴾

યાદ કરો જ્યારે તમે મૂસાને કહ્યું હતું કે અમે તમારો કદાપિ વિશ્વાસ કરીશું નહીં, જ્યાં સુધી પોતાની આંખોથી ખુલ્લી રીતે અલ્લાહને (તમારા સાથે વાત કરતાં) ન જોઈ લઈએ. તે જ વખતે તમારા જોતાં-જોતાં એક ભયંકર વીજળી કડાકા સાથે તમારા ઉપર પડી. (૫૬) તમે નિર્જીવ થઈને પડી ગયા હતા, પરંતુ પછી અમે તમને જીવતા કર્યા કે કદાચ આ ઉપકાર પછી તમે આભારી બની જાઓ. (૫૭) અમે તમારા ઉપર વાદળનો છાંયડો કર્યો, (૫૮) 'મન્ન અને સલવા'નો ખોરાક તમને પૂરો પાડ્યો (૫૯) અને તમને કહ્યું કે જે શુદ્ધ અને સ્વચ્છ વસ્તુઓ અમે તમને પ્રદાન કરી છે તે ખાઓ, પરંતુ (તમારા પૂર્વજોએ) જે કંઈ કર્યું, તે અમારા પર તેમનો જુલ્મ ન હતો, બલકે તેમણે પોતે જ પોતાના પર જુલ્મ કર્યો.

(૭૧) આ સંકેત જે ઘટના તરફ છે તેની વિગત એ છે કે ચાળીસ દિવસ-રાતના વચન પર જ્યારે હઝરત મૂસા અલૈ. તૂર પર ગયા હતા, તો તેમને આદેશ કરવામાં આવ્યો હતો કે પોતાના સાથે બની ઈસરાઈલના સિનેર પ્રતિનિધિઓને પણ સાથે લઈને આવે. પછી જ્યારે અલ્લાહે મૂસા અલૈ.ને ગ્રંથ અને 'હુરકાન' પ્રદાન કર્યા; તો તેમણે એ પ્રતિનિધિઓ સામે પ્રસ્તુત કર્યા. આ પ્રસંગે કુર્આન કહે છે કે તેમાંથી કેટલાક દુષ્ટ વ્યક્તિઓ કહેવા લાગ્યા કે અમે માત્ર તમારા કહેવાને કેવી રીતે માની લઈએ કે અલ્લાહે તમારા સાથે વાતો કરી છે. આના પર અલ્લાહનો પ્રકોપ આવ્યો અને તેમને સજા આપવામાં આવી, પરંતુ બાઈબલ કહે છે કે — 'તેમણે ઈસરાઈલના ખુદાને જોયો, તેના પગ નીચે નીલમણિના ચબૂતરા જેવું હતું, જે આકાશની જેમ સ્વચ્છ હતો અને તેણે બની ઈસરાઈલના સજજનો પર પોતાનો હાથ આગળ ન વધાર્યો, તો તેમણે ખુદાને જોયો અને ખાધું અને પીધું.' (Exodus, ૨૪ : ૧૦-૧૧) મજાની વાત એ છે કે આ જ પુસ્તકમાં આગળ ચાલીને લખવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે હઝરત મૂસા અલૈ.એ ખુદાથી નિવેદન કર્યું કે મને પોતાનો પ્રતાપ બતાવી દે, તો તેણે કહ્યું કે તું મને નથી જોઈ શકતો. (જુઓ, Exodus, અધ્યાય : ૩૩, આયત : ૧૮-૨૩)

(૭૨) અર્થાત્ સીના મહાદ્વીપમાં જ્યાં તડકાથી બચવા માટે કોઈ શરણ લેવાની જગ્યા તમને ન હતી મળી, અમે વાદળોથી તમારી રક્ષાનો પ્રબંધ કર્યો. આ પ્રસંગે ધ્યાનમાં રહે કે બની ઈસરાઈલ લાખોની સંખ્યામાં મિસર (ઈજિપ્ત)થી નીકળીને આવ્યા હતા અને સીનાના ક્ષેત્રમાં મકાન તો દૂરની વાત છે, માયું છુપાવવા માટે તેમના પાસે તંબુ સુદ્ધા ન હતા. એ જમાનામાં જો અલ્લાહ તરફથી એક મુદત સુધી આકાશને વાદળોથી આચ્છાદિત ન રાખવામાં આવતું, તો આ જાતિ તડકાથી જ નષ્ટ થઈ જતી.

(૭૩) 'મન્ન' અને 'સલવા' ખાવાની એ પ્રાકૃતિક વસ્તુઓ હતી, જે એ પ્રવાસ-કાળમાં એ લોકોને ચાળીસ વર્ષ સુધી નિરંતર મળતી રહી. 'મન્ન' કોથમીરના બીજ જેવી એક વસ્તુ હતી, જે ઝાકળની જેમ પડતી અને જમીન પર જામી જતી હતી અને 'સલવા' તીતર જેવાં પક્ષી હતા. અલ્લાહની મહેરબાનીથી તે એટલા પ્રમાણમાં હતા કે એક

وَإِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا
 وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا حِطَّةً نَّغْفِرْ لَكُمْ خَطِيئَتَكُمْ ۗ وَسَنَزِيدُ
 الْمُحْسِنِينَ ﴿٥٧﴾ فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَنْزَلْنَا
 عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِّنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ ﴿٥٨﴾ وَإِذْ
 اسْتَسْقَىٰ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ ۗ فَانفَجَرَتْ

પરંતુ આજે કોઈપણ મોટામાં મોટા સભ્ય દેશમાં પણ જો અમુક લાખ શરણાર્થીઓ અચાનક આવી જાય, તો તેમના ભોજનનો પ્રંબધ કઠિન થઈ જાય છે. ('મત્ર' અને 'સલવા'ની વિસ્તૃત જાણકારી માટે જુઓ, બાઈબલ, પુસ્તક: Exodus, ૧૬:૧-૩૬, Numbers, ૧૧:૭-૯, Joshua, ૫:૧૧-૧૨)

આખીને આખી કોમ કેવળ આ જ ખોરાક પર જીવન વિતાવતી રહી અને તેને ભૂખમરાની મુસીબત ન ઉઠાવવી પડી. જો કે આજે કોઈપણ મોટામાં મોટા સભ્ય દેશમાં પણ જો અમુક લાખ શરણાર્થીઓ અચાનક આવી જાય, તો તેમના ભોજનનો પ્રંબધ કઠિન થઈ જાય છે. ('મત્ર' અને 'સલવા'ની વિસ્તૃત જાણકારી માટે જુઓ, બાઈબલ, પુસ્તક: Exodus, ૧૬:૧-૩૬, Numbers, ૧૧:૭-૯, Joshua, ૫:૧૧-૧૨)

(૭૪) હજુ સુધી એ વાતની શોધ નથી થઈ શકી કે આ વસ્તીથી કઈ વસ્તી અભિપ્રેત છે. ઘટનાઓનાં જે ક્રમમાં આનો ઉલ્લેખ થઈ રહ્યો છે, તે એ કાળથી સંબંધિત છે, જ્યારે બની ઈસરાઈલ હજુ સીના મહાદ્વીપમાં જ હતા. તેથી અનુમાન એ જ છે કે આ એ જ મહાદ્વીપનું કોઈ શહેર હશે. જો કે એ પણ સંભવ છે કે આનાથી તાત્પર્ય 'શતીમ' હોય, જે યરીહની સામે જોર્ડન નદીના પૂર્વ કિનારે આબાદ હતું. બાઈબલનું વર્ણન છે કે આ શહેરને બની ઈસરાઈલે હઝરત મૂસા અલૈ.ના જીવનના અંતિમ કાળમાં જીત્યું હતું અને ત્યાં ખૂબ દુરાચાર કર્યા, જેના પરિણામ-સ્વરૂપ અલ્લાહ તેમના ઉપર મહામારી મોકલી અને ૨૪ હજાર લોકો માર્યા ગયા. (Numbers, અધ્યાય: ૨૫, આયત: ૧-૮)

(૭૫) અર્થાત્ આદેશ એ હતો કે અન્યાયી અને અત્યાચારી વિજેતાઓની જેમ ઘમંડથી ન ઘૂસજો, બલકે અલ્લાહથી ડરનારાઓની જેમ મન્રતાપૂર્વક દાખલ થજો, જે રીતે હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. મક્કા-વિજયના પ્રસંગે મક્કામાં દાખલ થયા, અને 'હિત્તુન'ના બે અર્થ હોઈ શકે છે - કે એ કે અલ્લાહથી પોતાની ભૂલો અને કસૂરની માફી માંગતા જવું. બીજો એ કે લૂંટફાટ અને કત્લેઆમના બદલે વસ્તીના રહેવાસીઓમાં જાહેર માફીનું એલાન કરતાં જવું.

مِنْهُ اثْنَا عَشَرَ عَيْنًا ۖ قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَّشْرَبَهُمْ ۖ كُلُوا وَاشْرَبُوا
 مِنْ رِزْقِ اللَّهِ وَلَا تَعَثُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ ﴿١٥﴾ وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ
 نُصْبِرَ عَلَىٰ طَعَامِهِمْ وَإِجْدٍ فَأَدْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ
 مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِيهَا وَبَصِلَهَا ۗ قَالَ أَتَسْتَبْدِلُونَ
 الَّذِي هُوَ أَدْنَىٰ بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ ۗ اهْبِطُوا مِصْرًا فَإِنَّ لَكُمْ مَّا سَأَلْتُمْ ۗ
 وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ ۗ وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ ۗ ذَٰلِكَ

બાર ઝરણાં ફૂટી^(૧૬) નીકળ્યાં અને દરેક કબીલાએ જાણી લીધું કે કઈ જગા તેને પાણી લેવા માટેની છે. (તે વખતે આ આદેશ આપી દેવામાં આવ્યો હતો કે) અલ્લાહે આપેલ રોજી ખાઓ-પીઓ અને ધરતી ઉપર બગાડ ફેલાવતા ન ફરો. (૬૧) યાદ કરો, જ્યારે તમે કહ્યું હતું, “હે મૂસા ! અમે એક જ જાતના ખોરાક ઉપર સંતોષ માની શકતા નથી. તમે પોતાના રબને દુઆ કરો કે અમારા માટે જમીનની પેદાશો, લીલી વનસ્પતિ, શાકભાજી, ઘઉં, લસણ, ડુંગળી, દાળ વગેરે પેદા કરે.” તો મૂસાએ કહ્યું, “શું તમે એક વધુ સારી વસ્તુના બદલે ઊતરતી કક્ષાની વસ્તુઓ મેળવવા માંગો છો ?^(૧૭) સારું, કોઈ શહેરી વસ્તીમાં જઈને રહો. જે કંઈ તમે માંગો છો, ત્યાં મળી જશે.” છેવટે સ્થિતિ ત્યાં સુધી પહોંચી કે અપમાન અને દરિદ્રતા તથા પતન અને દુર્દશા તેમના પર છવાઈ ગયાં અને તેઓ અલ્લાહના પ્રકોપમાં ઘેરાઈ ગયા. આ

(૭૬) (એ ખડક હજુ સુધી સીના દ્વીપકલ્પમાં સ્થિત છે. પર્યટકો તેને જઈને જુએ છે અને ઝરણાઓની તરડ કે ફાટ તેમાં હજુ પણ જોવા મળે છે.) ૧૨ સ્રોત કે ઝરણાઓમાં એ હિત છુપાયેલું હતું કે બની ઈસરાઈલના કબીલાઓ પણ ૧૨ જ હતી. અલ્લાહે પ્રત્યેક કબીલા માટે અલગ-અલગ ઝરણાઓ કાઢ્યા, જેથી તેમના વચ્ચે પાણી અંગે ઝઘડો ન થાય.

(૭૭) આનો અર્થ એ નથી કે ‘મત્ર’ અને ‘સલવા’ છોડીને, જે વગર મહેનતે મળી રહ્યું હતું, એ વસ્તુઓ માંગી રહ્યા છો જેના માટે ખેતીવાડી કરવી પડશે, બલકે તેનાથી તાત્પર્ય એ છે કે જે મોટા ઉદ્દેશ્ય માટે આ જે એક જંગલથી બીજા જંગલમાં તમને ફેરવવામાં આવી રહ્યા છે, તેની તુલનામાં શું તમને પેટ અને સ્વાદ એટલાં પ્રિય છે કે એ ઉદ્દેશ્યને છોડવા માટે તૈયાર છો અને આ વસ્તુઓથી વંચિત રહેવાનું થોડાંક સમય માટે પણ તમે સહન નથી કરી શકતા ! (તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે જુઓ : Numbers, અધ્યાય : ૧૧, આયત : ૪-૯)

بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّنَ بِغَيْرِ الْحَقِّ ط ذَلِكَ
 بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ ﴿١١﴾ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا
 وَالنَّصَارَى وَالصَّبِيَّانَ مِنْ أَمَنِ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلْ صَالِحًا
 فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ ۖ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿١٢﴾ وَإِذْ

પરિણામ હતું તેનું કે તેઓ અલ્લાહની આયતોનો ઈન્કાર કરવા લાગ્યા^(૧૧) અને પયગંબરોને નાહક કતલ કરવા^(૧૨) લાગ્યા. આ પરિણામ હતું તેમની અવજ્ઞાઓનું અને તે વાતનું કે તેઓ અલ્લાહના કાનૂનની સીમાઓનું ઉલ્લંઘન કર્યે જતા હતા. (રુકૂઅ-૭) (૬૨) વિશ્વાસ રાખો કે અરબી નબી (હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ.)ના માનનારાઓ હોય કે યહૂદી, ઈસાઈ હોય કે સાબી, જે કોઈ અલ્લાહ અને આખિરત (પરલોક)ના દિવસ ઉપર ઈમાન લાવશે અને સદ્કાર્યો કરશે, તેનો બદલો તેના રબ (માલિક અને પાલનહાર) પાસે છે અને તેના માટે ભય અને રંજનું કોઈ કારણ નથી.^(૧૦)

(૭૮) આયતોથી કુફ કરવાનાં અનેક સ્વરૂપો છે. જેમ કે - એક એ છે કે અલ્લાહે મોકલેલ શિક્ષાઓમાંથી જે વાત પોતાના વિચારો કે ઈચ્છાઓના વિરુદ્ધ હોય, તેને માનવાથી સાફ ઈન્કાર કરી દીધો. બીજું એ કે એક વાતને એમ જાણતા હોવા છતાં કે તે ખુદાએ કહી છે, સંપૂર્ણ બેશરમી અને વિદ્રોહની સાથે તેના વિરુદ્ધ આચરણ કર્યું અને અલ્લાહના આદેશની જરા પણ પરવા ન કરી. ત્રીજું એ કે અલ્લાહના કથનોના અર્થ અને તકાદાને સારી રીતે જાણવા અને સમજવા છતાં પોતાની ઈચ્છા અનુસાર તેની બદલી નાખ્યા.

(૭૯) બની ઈસરાઈલે પોતાના આ ગુનાનું વર્ણન પોતાના ઇતિહાસમાં વિસ્તારથી કર્યું છે. ઉદાહરણ માટે બાઈબલમાં દર્શાવેલ વૃત્તાંત જુઓ - હૈલકે સુલૈમાનીના બરાબર સામે પથ્થરો મારી-મારીને પયગંબર હઝરત ઝકરિયા અલૈ.ના પ્રાણ લઈ લેવાની ઘટના (૨, Chronicles, ૨૪:૨૧), યરમિયાહ પયગંબરને મારવા, કેદ કરવા અને દોરડાથી બાંધીને કીચડવાળા હોજમાં લટકાવી દેવાની ઘટના, (Jeremiah, ૧૫:૧૦, ૧૮:૨૦-૨૩, ૨૦:૧-૧૮ અને અધ્યાય ૩૬-૪૦), હઝરત યાહ્યા અલૈ. (યુહન્ના)ના મુબારક માથાને તત્કાલીન બાદશાહ દ્વારા પોતાની પ્રેમિકા માટે કાપીને તેના સામે ભેટ કરવાની ઘટના (Mark, ૬:૧૭-૨૮) વગેરે. સ્પષ્ટ છે કે જે જાતિએ પોતાના અવજ્ઞાકારી અને દુરાચારી લોકોને નેતૃત્વ અને આગેવાની માટે અને પોતાના નેક અને સદાચારી લોકોને જેલ અને ફાંસી માટે પસંદ કર્યા હોય, અલ્લાહ તેને પોતાની ફિટકાર માટે પસંદ ન કરતો તો છેવટે બીજું શું કરતો.

(૮૦) ઘટનાક્રમને દૃષ્ટિમાં રાખવાથી એ વાત આપોઆપ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે અહીં ઈમાન અને તે અનુસાર ભલા કાર્યોનું વર્ણન કરવાનો હેતુ નથી કે કઈ-કઈ વાતોને માણસ માને અને કયા-કયા કાર્યો કરે તો અલ્લાહના ત્યાં ઈનામ મેળવવા પાત્ર બને. આ તમામ બાબતો પોતાની જગ્યાએ વિગતવાર આવશે. અહીં તો યહૂદીઓના અસત્ય પ્રત્યે જોવા મળતાં દુરાગ્રહનું ખંડન કરવાનો હેતુ છે કે તેઓ કેવળ યહૂદી જૂથને જ મુક્તિના ઠેકેદાર સમજતા હતા તેઓ એ ભ્રમમાં પડેલા હતા કે તેમનાં જૂથથી અલ્લાહનો કોઈ વિશેષ સંબંધ છે જે બીજા લોકોથી નથી, તેથી જે તેમનાં જૂથથી સંબંધ રાખે છે, તે ચાહે કર્મ અને શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિએ ગમે તેવો હોય, છેવટે મુક્તિ તેના માટે નિશ્ચિત છે અને બાકી તમામ માનવો જેઓ તેમનાં જૂથથી બહાર છે, તેઓ માત્ર જહન્નમનું ઈધણ બનવા માટે પેદા થયા છે. આ ભ્રમને દૂર કરવા માટે કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે અલ્લાહના ત્યાં અસલ વસ્તુ તમારો આ

أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ ط خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ
وَأَذْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿٣١﴾ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِمَّنْ بَعْدَ ذَلِكَ ۗ فَلَوْلَا
فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَكُنْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴿٣٢﴾ وَلَقَدْ عَلَّمْتُمُ
الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ ﴿٣٣﴾
فَجَعَلْنَاهَا نَكَالًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَمَا خَلْفَهَا وَمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ ﴿٣٤﴾ وَأَذْ

ચાલુ કરો તે સમય, જ્યારે અમે તૂરને તમારા ઉપર ઉઠાવીને તમારા પાસેથી પાકું વચન લીધું હતું અને કહ્યું હતું, ^(૩૧) “જે ગ્રંથ અમે તમને આપી રહ્યાં છીએ તેને દઢતાપૂર્વક પકડી રાખજો અને જે આદેશો તેમાં લખેલાં છે તે યાદ રાખજો. આના જ વડે આશા રાખી શકાય છે કે તમે તકવા (ધર્મપરાયણતા અને સંયમ)ના માર્ગ પર ચાલી શકશો.” (૩૨) પરંતુ તે પછી તમે પોતાના વચનમાંથી ફરી ગયા, તેમ છતાં પણ અલ્લાહની કૃપા અને તેની દયાએ તમારો સાથ ન છોડ્યો, નહીં તો તમે ક્યારનાય બરબાદ થઈ ગયા હોત; (૩૩) અને તમે પોતાની કોમના તે લોકોની વાત તો જાણો જ છો, જેમણે ‘સબ્ત’^(૩૨)નો કાનૂન તોડ્યો હતો. અમે તેમને કહી દીધું કે વાંદરા બની જાઓ અને એવી સ્થિતિમાં રહો કે દરેક બાજુથી તમારા પર ચિક્કાર અને ફિટકાર પડે. ^(૩૩) (૩૪) આ રીતે અમે તેમના પરિણામને તે જમાનાના લોકો અને પછી આવનારી પેઢીઓ માટે બોધપાઠ અને (અલ્લાહથી) ડર રાખનારાઓ માટે શિખામણ બનાવી દીધું.

જૂથવાદ નથી, બલકે ત્યાં જે વસ્તુ જોવામાં આવશે તે ઈમાન અને સત્કર્મો છે. જે મનુષ્ય પણ આ વસ્તુ લઈને હાજર થશે, તે પોતાના રબ પાસેથી પોતાનો બદલો મેળવશે. અલ્લાહના ત્યાં નિર્ણય માનવીનાં ગુણોના આધારે થશે, ન કે તમારી વસ્તી-ગણતરીના રજિસ્ટરોના આધારે.

(૮૧) આ ઘટનાનો કુર્આનમાં વિભિન્ન જગ્યાએ જે રીતે ઉલ્લેખ થયો છે, તેનાથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે એ વખતે બની ઈસરાઈલમાં આ એક પ્રસિદ્ધ ઘટના હતી, પરંતુ હવે તેનો વિસ્તૃત અહેવાલ પ્રાપ્ત કરવો કઠિન છે. બસ, સંક્ષેપમાં એ સમજવું જોઈએ કે પહાડની તળેટીમાં વચન લેતી વખતે એવી ભયાનક સ્થિતિ ઊભી કરી દેવામાં આવી હતી કે તેમને એવું લાગતું હતું કે જાણે પહાડ તેમના ઉપર આવીને પડશે. આવું જ કંઈક ચિત્રણ કુર્આન, ૭:૧૭૧ માં કરવામાં આવ્યું છે. (જુઓ, કુર્આન, સૂર: આ'રાફ, નોંધ નં. ૧૩૨)

(૮૨) ‘સબ્ત’ અર્થાત્ શનિવાર. બની ઈસરાઈલ માટે એ કાનૂન બનાવવામાં આવ્યો હતો કે તેઓ શનિવારને આરામ અને ઈબાદત માટે વિશેષ કરી રાખે. એ દિવસે કોઈપણ પ્રકારનું સાંસારિક કાર્ય, ત્યાં સુધી કે ખાવા-પીવાનું કાર્ય પણ પોતે ન કરે, ન પોતાના નોકરો પાસે કરાવે. આ વિશે ત્યાં સુધી તાકીદભર્યા આદેશ હતા કે જે માણસ આ પવિત્ર દિવસનો આદર અને પ્રતિષ્ઠાનો ભંગ કરે તે હત્યાને પાત્ર છે. (જુઓ, Exodus, અધ્યાય: ૩૧, આપત : ૧૨-૧૭) પરંતુ જ્યારે બની ઈસરાઈલ પર નૈતિક અને ધાર્મિક પતનનો જમાનો આવ્યો, તો તેઓ ખુલ્લુંખુલ્લા ‘સબ્ત’નો અનાદર કરવા લાગ્યા, ત્યાં સુધી કે તેમનાં શહેરોમાં ખુલ્લેઆમ ‘સબ્ત’ના દિવસે વેપાર થવા લાગ્યો.

(૮૩) આ ઘટનાનું વિગતવાર વર્ણન આગળ કુર્આન, ૭:૧૬૩-૧૬૪ (રુકૂઅ-૨૧)માં આવી રહ્યું છે. તેમને વાંદરા

قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً قَالُوا أَتَتَّخِذُنَا
 هُزُؤًا قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ ﴿٤٥﴾ قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ
 يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ قَالِ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوَانٌ
 بَيْنَ ذَلِكَ قَالُوا مَا تَأْمُرُونَ ﴿٤٦﴾ قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا
 لَوْهَاهُ قَالِ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءٌ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسُرُّ النَّاظِرِينَ ﴿٤٧﴾
 قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ إِنَّ الْبَقَرَ تَشَبَهَ عَلَيْنَا وَإِنَّا إِن
 شَاءَ اللَّهُ لَمُهْتَدُونَ ﴿٤٨﴾ قَالِ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا ذَلُولٌ تُثِيرُ الْأَرْضَ
 وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَ مُسَلَّمَةٌ لَا شِيَةَ فِيهَا قَالُوا آلِنِ جِنَّتٍ بِالْحَقِّ

(૬૭) પછી તે ઘટનાને યાદ કરો, જ્યારે મૂસાએ પોતાની કોમને કહ્યું કે અલ્લાહ તમને એક ગાય ઝબેહ કરવાનો આદેશ આપે છે. કહેવા લાગ્યા, “શું તમે અમારા સાથે મશકરી કરો છો?” મૂસાએ કહ્યું, “હું તેનાથી અલ્લાહનું શરણ માગું છું કે હું અજ્ઞાનીઓ જેવી વાતો કરું.” (૬૮) બોલ્યા, “સારું, તમારા રબને વિનંતી કરો કે તે અમને આ ગાય વિશે વિસ્તારથી બતાવે.” મૂસાએ કહ્યું, “અલ્લાહ તો કહે છે કે તે એવી ગાય હોવી જોઈએ જે ન ઘરડી હોય, ન વાછરડી, પણ મધ્યમ ઉંમરની હોય. તેથી જે આદેશ આપવામાં આવે છે તેનું પાલન કરો.” (૬૯) પછી કહેવા લાગ્યા કે તમારા રબને એ પણ પૂછી બતાવો કે તેનો રંગ કેવો હોવો જોઈએ?” મૂસાએ કહ્યું, “તે ફરમાવે છે કે પીળા રંગની ગાય હોવી જોઈએ, જેનો રંગ એવો ઘેરો હોય કે જોનારાઓનું મન ખુશ થઈ જાય.” (૭૦) પછી બોલ્યા, “પોતાના રબને સ્પષ્ટ રીતે પૂછી બતાવો કે કેવી ગાય જોઈએ છે? અમને તેના નિર્ધારણમાં સંદેહ થઈ ગયો છે. અલ્લાહે ચાહ્યું તો અમે તેને શોધી કાઢીશું.” (૭૧) મૂસાએ જવાબ આપ્યો, “અલ્લાહ કહે છે કે તે એવી ગાય છે, જેના પાસેથી કામ નથી લેવામાં આવતું, ન જમીન ખેડે છે, ન પાણી ખેંચે છે, સાજી-સમી અને ખોડ-ખાંપણ રહિત છે.” આ સાંભળી તેઓ બોલી ઉઠ્યા, “હા, હવે તમે ચોક્કસ બતાવ્યું છે.”

બનાવવાની બાબતે મતભેદ છે. કેટલાક લોકો એવું સમજે છે કે તેમની શારીરિક બનાવટ બગાડીને વાંદરા જેવી કરી દેવામાં આવી હતી અને અમુક તેનો અર્થ એ લે છે કે તેમનાંમાં વાંદરા જેવા ગુણો પેદા થઈ ગયા હતા, પરંતુ કુર્આનના શબ્દો અને શૈલીથી એવું લાગે છે કે આ બગાડ નૈતિક નહીં, બલ્કે શારીરિક હતો. મારું અનુમાન છે કે તેમનાં મગજ બરાબર એ જ સ્થિતિમાં રહેવા દેવામાં આવ્યા હશે, જેમાં તેઓ પહેલા હતા અને શરીર બગાડીને વાંદરા જેવા થઈ ગયા હશે.

فَذَبْحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ ﴿١٦﴾ وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادَرَأْتُم فِيهَا ط
 وَاللَّهُ مُخْرِجٌ مَّا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ ﴿١٧﴾ فَقُلْنَا اضْرِبُوهَا بِبَعْضِهَا ط كَذَلِكَ
 يُحْيِي اللَّهُ الْمَوْتَى ط وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴿١٨﴾ ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ
 مِّنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً ط وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَهَا

પછી તેમણે એને ઝબેહ કરી, નહીં તો તેઓ આવું કરતા જણાતા ન હતા, (૨૨) અને તમને યાદ છે તે પ્રસંગ, જ્યારે તમે એક માણસને મારી નાખ્યો હતો, પછી તેના વિષે ઝબડવા અને એકબીજાના ઉપર હત્યાનો આરોપ મૂકવા લાગ્યા હતા અને અલ્લાહે નિર્ણય કરી લીધો હતો કે જે કંઈ તમે છુપાવો છો, તેને જાહેર કરીને મૂકી દેશે. (૭૩) તે વખતે અમે આદેશ આપ્યો કે કતલ થનારની લાશને તેના એક ભાગ વડે ફટકો મારો. જુઓ, આવી રીતે અલ્લાહ મડદાંઓને જીવન આપે છે અને તમને પોતાની નિશાનીઓ દેખાડે છે જેથી તમે સમજો (૭૪) — પરંતુ આવી નિશાનીઓ જોયા પછી પણ છેવટે તમારા હૃદય કઠોર થઈ ગયા, પથ્થરો જેવા કઠોર, બલ્કે કઠોરતામાં તેનાથી પણ વધારે, કારણ કે પથ્થરોમાંથી તો કોઈ એવો પણ હોય છે, જેમાંથી ઝરણાં ફૂટીને વહી નીકળે છે, (૮૪) બની ઈસરાઈલને મિસરવાસીઓ અને પોતાની પાડોસની જાતિઓથી ગાયની મહાનતા અને પવિત્રતા અને ગૌ-પૂજાની બીમારીનો ચેપ લાગી ગયો હતો અને આ જ કારણસર તેમણે મિસરથી નીકળતાં જ વાછરડાને મા'બૂદ (પૂજ્ય) બનાવી લીધો હતો. તેથી તેમને આદેશ આપવામાં આવ્યો કે ગાયને ઝબેહ કરે. આ પરીક્ષા ખૂબ કઠિન હતી. હૃદયમાં પૂરેપૂરી રીતે ઈમાન હજુ ઉતર્યું ન હતું, તેથી તેમણે ટાળવાની કોશિશ કરી અને ગાય વિશે વિગતવાર વર્ણનના સંદર્ભમાં પૂછવા લાગ્યા, પરંતુ જેટલું વિગતવાર વર્ણન તેઓ પૂછતા ગયા, એટલા જ તેઓ ઘેરાતા ગયા, ત્યાં સુધી કે છેવટે એ જ વિશેષ પ્રકારની સોનેરી ગાય પર, જેને એ જમાનામાં પૂજા માટે વિશિષ્ટ કરવામાં આવતી હતી, જાણે આંગળી મૂકીને બતાવી દેવામાં આવ્યું કે આને ઝબેહ કરો. બાઈબલમાં પણ આ ઘટના તરફ સંકેત છે, પણ ત્યાં એ ઉલ્લેખ નથી કે બની ઈસરાઈલે આ આદેશને કઈ-કઈ રીતે ટાળવાની કોશિશ કરી હતી. (જુઓ, પુસ્તક: Numbers, ૧૯:૧-૧૦)

(૮૫) અહીં તો એ વાત તદ્દન સ્પષ્ટ જણાય છે કે માર્યા ગયેલ વ્યક્તિના અંદર પુન: એટલી વાર માટે પ્રાણ નાખવામાં આવ્યા કે તે હત્યારાનું ઠેકાણું બતાવી દે. પરંતુ આ ઉદ્દેશ્ય માટે જે ઉપાય બતાવવામાં આવ્યો હતો, અર્થાત્ 'લાશને તેના એક ભાગ વડે ફટકો મારો' શબ્દો કંઈક અસ્પષ્ટ લાગે છે. તેમ છતાં તેનો સૌથી નજીકનો અર્થ એ જ છે, જે અગાઉના તફસીરવેત્તાઓ (વિવરણકર્તાઓ)એ લીધો છે, અર્થાત્ એ કે ઉપર જે ગાયને ઝબેહ કરવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો હતો તેના જ માંસ વડે માર્યા ગયેલ વ્યક્તિની લાશ પર ફટકો લગાવવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો. આ રીતે જાણે 'એક પંથ દો કાજ' થઈ ગયું. એક એ કે અલ્લાહના સામર્થ્ય અને શક્તિની એક નિશાની તેમને બતાવવામાં આવી, બીજું એ કે ગાયની મહાનતા અને પવિત્રતા અને તેના ઉપાસ્ય હોવા અંગે પણ એક ભરપૂર પ્રહાર કર્યો કે આ કથિત પૂજ્યની પાસે જો થોડીક પણ શક્તિ હોત તો તેને ઝબેહ કરવાથી કોઈ આફત ઉતરી આવવી જોઈએ, ન કે તેનું ઝબેહ થવું ઊલટું લાભદાયક પુરવાર થાય.

يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْإِهْرَاطُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَّا يَشَقُّ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْبَاءُطُ وَإِنَّ
 مِنْهَا لَمَّا يَهْبُطُ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٤٥﴾
 أَفَتَطْبَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلِمَ اللَّهِ
 ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿٤٦﴾ وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ

કોઈ ફાટે છે અને તેમાંથી પાણી નીકળી આવે છે, અને કોઈ અલ્લાહના ડરથી ધ્રુજને પડી પણ જાય છે. અલ્લાહ તમારા કરતૂતોથી અજાણ નથી. (૭૫) હે મુસલમાનો ! હવે શું તમે આ લોકો પાસે એ આશા રાખો છો કે તેઓ તમારા આમંત્રણ પર ઈમાન લઈ આવશે? (૪૬) જો કે તેમનામાંના એક જૂથની રીત એ રહી છે કે અલ્લાહની વાણી સાંભળી અને ત્યારપછી બરાબર સમજ-વિચારીને ઈરાદાપૂર્વક તેમાં ફેરફારો કર્યા. (૪૭) (૭૬) (તેઓ અલ્લાહના પયગંબર હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. પર) ઈમાન લાવનારાઓને (૮૬) આ સંબોધન મદીનાના એ નવ-મુસ્લિમોને છે, જેઓ નજીકના સમયમાં જ નબી સલ્લ. પર ઈમાન લાવ્યા હતા.

આ લોકોના કાનમાં અગાઉથી જ નુબૂવત (ઈશદૂતવ), ગ્રંથ, ફરિશ્તા, આખિરત (પરલોક), શરીઅત (કાનૂન) વગેરેની જે વાતો પડેલી હતી, તે બધી તેમણે પોતાના પાડોસી યહૂદીઓથી જ સાંભળી હતી, અને એ પણ તેમણે યહૂદીઓથી જ સાંભળ્યું હતું કે દુનિયામાં હજુ એક પયગંબર આવવાના છે, અને એ કે જે લોકો તેમનો સાથ આપશે તેઓ સમગ્ર દુનિયા પર છવાઈ જશે. આ કારણથી તેઓ હવે એ આશા કરી રહ્યા હતા કે જે લોકો અગાઉથી જ પયગંબરો અને આકાશી ગ્રંથોનાં અનુયાયી છે અને જેમના કારણે આપેલ જાણકારીઓના કારણે જ અમને ઈમાનની કૃપા પ્રાપ્ત થઈ છે, તેઓ જરૂર અમારો સાથ આપશે, બલકે આ માર્ગમાં અગ્રેસર રહેશે. તેથી આવી જ આશાઓ લઈને આ ઉત્સાહી અને જોશીલા નવ-મુસ્લિમો પોતાના યહૂદી મિત્રો અને પાડોસીઓ પાસે જતા હતા અને તેમને ઈસ્લામનું આમંત્રણ આપતા હતા. પછી જ્યારે તેઓ આ આમંત્રણનો જવાબ ઈન્કારથી આપતા તો મુનાફિકો (દંભીઓ) અને ઈસ્લામ-વિરોધીઓ આનાથી એ દલીલ આપતા હતા કે મામલો કંઈક સંદિગ્ધ જ લાગે છે, નહિં તો જો આ ખરેખર પયગંબર હોત તો છેવટે કેવી રીતે સંભવ હતું કે એહલે કિતાબના વિદ્વાનો અને સાધુ-મહાત્માઓ અને પવિત્ર બુઝૂર્ગો જાણી-જોઈને ઈમાન લાવવાથી મોઢું ફેરવતા અને વિનાકારણ પોતાનું ભવિષ્યમાં આવનાર પરિણામ (આખિરત) ખરાબ કરતા. આમ, બની ઈસરાઈલનો ઐતિહાસિક અહેવાલ બતાવ્યા પછી હવે આ સીધા-સાદા મુસલમાનોને કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે જે લોકોની અગાઉની પરંપરા કંઈક આ પ્રકારની રહી છે, તેમનાથી તમે વધારે મોટી-મોટી આશાઓ ન રાખો, નહિં તો જ્યારે તેમના પથ્થર દિલોથી તમારું સત્યનું આમંત્રણ ટકરાઈને પાછું આવશે તો તમે નિરાશ થઈ જશો. આ લોકો તો સદીઓથી બગડેલા લોકો છે. અલ્લાહની જે આયતો સાંભળીને તમારા પર કંપારી વ્યાપી જાય છે, તેનાથી જ રમત રમતાં અને તેની મજાક ઉડાવતાં તેમની પેઢીઓ વિતી ગઈ છે. સત્ય-ધર્મને વિકૃત કરીને આ લોકો પોતાની ઈચ્છા અનુસાર ઢાળી ચૂક્યા છે અને આ જ વિકૃત ધર્મથી તેઓ મુક્તિની આશાઓ લગાવીને બેસ્યા છે. તેમનાથી આવી આશા રાખવી વ્યર્થ છે કે સચ્ચાઈનો અવાજ બુલંદ થતાં જ તેઓ દરેક બાજુથી દોડતા ચાલ્યા આવશે.

(૮૭) 'એક જૂથ'થી અભિપ્રેત તેમના ધાર્મિક વિદ્વાનો અને ધર્મશાસ્ત્રીઓ છે. 'અલ્લાહની વાણી'થી અભિપ્રેત તૌરાત,

اٰمَنُوۤا قَالُوۡا اٰمَنَّا ۗ وَاِذَا خَلَاۤ اَبۡعَضُهُمۡ اِلَىۤ بَعۡضِ قَالُوۡا اٰنۡحَدَّ تُوۡنَهُمۡۙ بِمَا
 فَتَحَ اللّٰهُ عَلَیۡكُمۡ لِيَحَاجُّوۡكُمْ بِهٖ عِنۡدَ رَبِّكُمۡ ۗ اَفَلَا تَعۡقِلُوۡنَ ۙ اَوَلَا
 یَعۡلَمُوۡنَ اَنَّ اللّٰهَ یَعۡلَمُ مَا یُسۡرُوۡنَ وَمَا یُعۡلِنُوۡنَ ۙ وَمِنۡهُمۡ اُمۡمِیُّوۡنَ لَا
 یَعۡلَمُوۡنَ الْكِتٰبَ اِلَّا اَمَانِیۡ وَاِنَّ هُمۡ اِلَّا یَظُنُّوۡنَ ۙ فَوَيْلٌ لِّلَّذِیۡنَ

મળે છે તો કહે છે કે અમે પણ તેમને માનીએ છીએ અને જ્યારે એકબીજા સાથે એકાંતમાં વાતચીત થાય છે તો કહે છે કે મૂર્ખ થઈ ગયા છો? આ લોકોને તે વાતો જણાવો છો જે અલ્લાહે તમારા પર જાહેર કરી છે, જેથી તમારા રબ સમક્ષ તમારા સામે તેને પ્રમાણરૂપે રજૂ કરે? (૭૭) — અને શું તેઓ જાણતા નથી કે જે કંઈ તેઓ છુપાવે છે અને જે કંઈ જાહેર કરે છે, અલ્લાહને બધી વાતોની ખબર છે? (૭૮) — તેમનામાંથી એક બીજું જૂથ તે અભણ લોકોનું છે, જેઓ ગ્રંથનું તો જ્ઞાન ધરાવતા નથી, માત્ર પોતાની નિરાધાર આશાઓ અને ઈચ્છાઓને લઈને બેઠાં છે અને ફક્ત અટકળો ઉપર ચાલી જઈ રહ્યાં છે. (૭૯)

ઝબૂર અને એ અન્ય ધર્મગ્રંથો છે જે એ લોકોના પયગંબરોના માધ્યમથી પહોંચ્યા. ફેરફારનો અર્થ એ છે કે વાતને તેના મૂળ અર્થ અને ભાવાર્થથી ફેરવીને પોતાની ઈચ્છાઓ અનુસાર કંઈક બીજો અર્થ ઘડી કાઢવો, જે કહેવાવાળાના આશયથી વિરુદ્ધ હોય. ઉપરાંત, શબ્દોમાં ફેરબદલને પણ ફેરફાર કહે છે. બની ઈસરાઈલના ધાર્મિક વિદ્વાનોએ આ બંને રીતે અલ્લાહની વાણીમાં ફેરફારો કર્યાં છે.

(૮૮) અર્થાત્ તેઓ પરસ્પર એક-બીજાને કહે છે કે તૌરાત અને અન્ય આકાશી ગ્રંથોમાં જે ભવિષ્યવાણીઓ આ પયગંબર વિશે જોવા મળે છે અથવા જે આયતો અને શિક્ષાઓ અમારા પવિત્ર ગ્રંથોમાં આવી મળે છે, જેનાથી અમારા આ વલણની પકડ થઈ શકે છે, તેનું મુસલમાનો સામે વર્ણન ન કરો, નહિ તો તેઓ તમારા રબની સામે તેને તમારા વિરુદ્ધ પ્રમાણરૂપે પ્રસ્તુત કરશે. આ હતી અલ્લાહ વિશે આ અત્યાચારીઓના વિશ્વાસમાં બગાડની સ્થિતિ, જાણે તેઓ પોતાના નજીક એવું સમજતા હતા કે જો દુનિયામાં તેઓ વિકૃતિઓ અને સત્ય પર પરદો નાખવાની કોશિશોને છુપાવી લેશે તો આખિરતમાં તેમના પર કેસ નહીં ચાલી શકે. તેથી પછી આવેલ વાક્યમાં તેમને સચેત કરવામાં આવ્યા છે કે શું તમે અલ્લાહને બેખબર સમજો છો?

(૮૯) આ તેમના સામાન્ય લોકોની સ્થિતિ હતી. ગ્રંથના જ્ઞાનથી કોરા હતા. કંઈ જ નહોતા જાણતા કે અલ્લાહના પોતાના ગ્રંથમાં દીન (ધર્મ) ના શું સિદ્ધાંતો બતાવવામાં આવ્યા છે, નૈતિકતા અને શરીરત (ધર્મ-વિધાન)ના કયા નિયમો શીખવાડવામાં આવ્યા છે તેમજ માનવીની સફળતા-નિષ્ફળતાનો આધાર કઈ વસ્તુઓને બનાવવામાં આવેલ છે. આ જ્ઞાન વગર તેઓ પોતાની કાલ્પનિક અને મનઘડંત વાતોને ધર્મ સમજી બેસ્યા હતા અને જૂઠી આશાઓ પર જીવી રહ્યા હતા.

(૯૦) આ તેમનાં ધાર્મિક વિદ્વાનો વિશે કહેવામાં આવી રહ્યું છે. આ લોકોએ કેવળ એટલું જ ન કર્યું કે અલ્લાહની વાણીના અર્થોને પોતાની ઈચ્છાનુસાર બદલી નાખ્યા હોય, બલકે એ પણ કર્યું કે બાઈબલમાં પોતાના કરારોને, પોતાના જાતિગત ઈતિહાસને, પોતાની અંધશ્રદ્ધાઓ અને અટકળોને, પોતાના કાલ્પનિક દર્શનોને તથા પોતાની સમજ અને સંશોધનથી ઘડેલા ધાર્મિક નિયમોને અલ્લાહની વાણીની સાથે ભેળસેળ કરી દીધા અને આ તમામ

يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ۖ ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لِيَشْتَرُوا
 بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا ۗ فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا
 يَكْسِبُونَ ﴿٥٩﴾ وَقَالُوا لَنْ نَمَسَّنَا النَّارَ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً ۗ قُلْ أَتَّخَذْتُمْ
 عِنْدَ اللَّهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ عَهْدَهُ ۗ أَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا
 تَعْلَمُونَ ﴿٦٠﴾ بَلَى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَٰئِكَ
 أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٦١﴾ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ
 أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ ۗ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٦٢﴾ وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَءِيلَ

અલ્લાહના આજ્ઞાઓને પાલન કરવાનો સંકેત આપવાનો આ છેલ્લો વર્ણન છે.

(૭૯) તો વિનાશ અને તબાહી છે એ લોકો માટે જેઓ પોતાના હાથે ધાર્મિક વિધાન લખે છે, પછી લોકોને કહે છે કે આ અલ્લાહ તરફથી આવેલ છે, જેથી તેના બદલામાં થોડોક ફાયદો મેળવી લે. (૬૦) તેમના હાથોનું આ લખાણ પણ તેમના માટે વિનાશની સામગ્રી છે અને તેમની આ કમાણી પણ તેમના માટે વિનાશનું કારણ. (૮૦) તેઓ કહે છે કે દોજખ (નર્ક)ની આગ અમને કદાપિ સ્પર્શશે નહીં, સિવાય કે થોડા દિવસની સજા મળે તો મળે. (૬૧) તેમને પૂછો, શું તમે અલ્લાહ પાસેથી કોઈ વચન લઈ લીધું છે, જેનું ઉલ્લંઘન તે કરી શકતો નથી ? કે પછી વાત એમ છે કે તમે અલ્લાહના નામે એવી વાતો કહી દો છો જેના વિષે તમને જ્ઞાન નથી કે તેણે તેની જવાબદારી લીધી છે ? છેવટે તમને દોજખની આગ કેમ નહીં સ્પર્શે ? (૮૧) જે કોઈ પાપ (બૂરાઈ) કમાશે અને પોતાના પાપાચારના ચક્કરમાં પડેલો રહેશે, તે દોજખી છે અને દોજખમાં જ તે હંમેશા રહેશે, (૮૨) અને જે લોકો ઈમાન લાવશે અને સદકાર્યો કરશે તેઓ જ જન્મતી છે અને જન્મતમાં તેઓ હંમેશા રહેશે. (રુકૂઅ-૯) (૮૩) યાદ કરો, ઈસરાઈલની

અલ્લાહના આજ્ઞાઓને પાલન કરવાનો સંકેત આપવાનો આ છેલ્લો વર્ણન છે.

વસ્તુઓ લોકોની સામે એ હેસિયતે પ્રસ્તુત કરી કે જાણે આ બધી અલ્લાહ તરફથી જ આવેલ છે. દરેક ઐતિકહાસિક કથા, દરેક વિવરણકર્તાનું વિવરણ, દરેક દાર્શનિકની અલ્લાહ વિશે આસ્થા, દરેક ધર્મશાસ્ત્રીનું કાનૂની સંશોધન, જેણે પવિત્ર ગ્રંથોના સંગ્રહ (બાઈબલ)માં સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું, ઈશ-વાણી (Word of God) બનીને રહી ગયું. તેના પર ઈમાન લાવવું અનિવાર્ય થઈ ગયું અને તેનાથી ફરી જવાનો અર્થ ધર્મથી ફરી જવાનો થઈ ગયો.

(૯૧) આ યહૂદીઓની પ્રચલિત ગેરસમજનું વર્ણન છે, જેનો ભોગ સામાન્ય લોકો અને વિશિષ્ટ લોકો સૌ બનેલા હતા. તેઓ સમજતા હતા કે અમે ચાહે ગમે તે કરીએ, છેવટે અમે યહૂદી છીએ, એટલા માટે જહન્મની આગ અમારા ઉપર હરામ (અવેધ) છે, અને માની લો કે જો અમને સજા આપવામાં પણ આવી, તો બસ, થોડોક દિવસ માટે ત્યાં મોકલવામાં આવીશું, પછી સીધા જન્મ તરફ પલટાવી દેવામાં આવીશું.

إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ ۖ وَالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَذِي الْقُرْبَىٰ
 وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينِ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا
 الزَّكَاةَ ۖ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِّنْكُمْ وَأَنْتُمْ مُّعْرِضُونَ ﴿٧٤﴾ وَإِذْ أَخَذْنَا
 مِيثَاقَكُمْ لَا تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ وَلَا تُخْرِجُونَ أَنْفُسَكُمْ مِّنْ دِيَارِكُمْ
 ثُمَّ أَقْرَرْتُمْ وَأَنْتُمْ تَشْهَدُونَ ﴿٧٥﴾ ثُمَّ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ
 وَتُخْرِجُونَ فَرِيقًا مِّنْكُمْ مِّنْ دِيَارِهِمْ تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِم بِالْإِثْمِ
 وَالْعُدْوَانِ ۗ وَإِن يَأْتُوكُمْ أُسْرَىٰ تَفْدُوهُمْ وَهُوَ حَرْمٌ عَلَيْكُمْ
 إِخْرَاجُهُمْ ۗ أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ ۗ فَمَا

સંતાન પાસેથી અમે પાકું વચન લીધું હતું કે અલ્લાહ સિવાય કોઈની બંદગી (ઉપાસના) ન કરજો અને માતા-પિતા સાથે, સગાઓ સાથે, અનાથો અને ગરીબો સાથે સદ્વર્તન કરજો, લોકોને ભલી વાત કહેજો, નમાઝ કાયમ કરજો અને ઝકાત આપજો, પરંતુ થોડાક લોકો સિવાય તમે સૌ આ વચનમાંથી ફરી ગયા અને અત્યાર સુધી ફરેલા છો. (૮૪) પછી જરા યાદ કરો, અમે તમારા પાસેથી પાકું વચન લીધું હતું કે પરસ્પર એકબીજાનું લોહી ન વહાવજો અને ન તો એકબીજાને ઘરથી બેઘર કરજો. તમે આનો એકરાર કર્યો હતો, તમે પોતે તેના સાક્ષી છો. (૮૫) પરંતુ આજે તમે જ છો કે પોતાના ભાઈ-બંધુઓની હત્યા કરો છો, પોતાની બિરાદરીના કેટલાક લોકોને ઘરવિહોણાં કરી દો છો, અત્યાચાર અને અતિરેકપૂર્વક તેમના વિરુદ્ધ જૂથબંધીઓ કરો છો અને જ્યારે તેઓ યુદ્ધમાં પકડાઈને તમારા પાસે આવે છે, તો તેમની મુક્તિ માટે ફિદયા (પ્રતિદાન)ની રકમની લેવડ-દેવડ કરો છો, જો કે તેમને તેમના ઘરોમાંથી કાઢવું જ તમારા માટે હરામ (અવૈધ) હતું. તો શું તમે ગ્રંથના એક ભાગ પર ઈમાન લાવો છો અને બીજા ભાગનો ઈન્કાર કરો છો ?^(૯૨) પછી તમારામાંથી જે લોકો આવું

(૯૨) નબી સલ્વ.ના આગમન પહેલા મદીનાની આસપાસના યહૂદી કબીલાઓએ પોતાના પાડોસી આરબ કબીલાઓ (ઔસ અને અઝરજ)થી મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો બનાવી રાખ્યા હતા. જ્યારે એક કબીલો બીજા કબીલા સાથે લડી રહ્યો હોય તો બંનેના મિત્ર યહૂદી કબીલાઓ પણ પોત-પોતાના મિત્રનો સાથી આપતા અને એક-બીજાની સામે મેદાનમાં આવી જતા હતા. આ કાર્ય સ્પષ્ટ રૂપે અલ્લાહના ગ્રંથથી વિરુદ્ધ હતું અને તેઓ જાણી-જોઈને ગ્રંથનું ઉલ્લંઘન કરી રહ્યા હતા, પરંતુ લડાઈ પછી યહૂદી કબીલાઓના યુદ્ધના કેદીઓ બીજા યહૂદી કબીલાના હાથ લાગતા હતા, તો વિજેતા કબીલો ફિદયા (પ્રતિદાન) લઈને તેમને છોડી દેતો અને પરાજિત કબીલો ફિદયા

جَزَاءٍ مَنْ يَفْعَلُ ذَلِكَ مِنْكُمْ إِلَّا خِزْيٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ
 الْقِيَامَةِ يُرَدُّونَ إِلَىٰ أَشَدِّ الْعَذَابِ ۗ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٥٨﴾
 أُولَٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالْآخِرَةِ ۚ فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ
 الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ ﴿٥٩﴾ وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَىٰ الْكِتَابَ وَقَفَّيْنَا مِنْ
 بَعْدِهِ بِالرُّسُلِ ۖ وَآتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ
 الْقُدُسِ ۗ أَفَكُلَّمَا جَاءَكُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوَىٰ أَنْفُسُكُمْ
 اسْتَكْبَرْتُمْ ۖ فَفَرِيقًا كَذَّبْتُمْ ۖ وَفَرِيقًا تَقْتُلُونَ ﴿٦٠﴾ وَقَالُوا قُلُوبُنَا

કરે, તેમની સજા એના સિવાય બીજી શું છે કે દુનિયાના જીવનમાં અપમાનિત અને તિરસ્કૃત બનીને રહે
 અને આખિરત (પરલોક)માં અત્યંત કઠોર યાતનામાં નાખી દેવામાં આવે? અલ્લાહ તે કામોથી અજાણ
 નથી જે તમે કરી રહ્યા છો. (૮૬) આ તે લોકો છે, જેમણે આખિરત વેચીને દુનિયાનું જીવન ખરીદી લીધું
 છે, એટલા માટે ન તેમની સજામાં કોઈ ઘટાડો થશે અને ન તેમને કોઈ મદદ મળી શકશે. (રુકૂઅ-૧૦)
 (૮૭) અમે મૂસાને ગ્રંથ આપ્યો, ત્યારબાદ નિરંતર પયગંબરો મોકલ્યાં, છેવટે મરયમના પુત્ર ઈસાને
 સ્પષ્ટ નિશાનીઓ આપીને મોકલ્યો અને પવિત્ર આત્માથી તેની મદદ કરી. ^(૬૦) પછી તમારું આ કેવું વર્તન
 છે કે જ્યારે પણ કોઈ પયગંબર તમારી મનેચ્છાઓ વિરુદ્ધ કોઈ વસ્તુ લઈને તમારા પાસે આવ્યો, તો તમે
 તેના સામે વિદ્રોહ જ કર્યો, કોઈને જૂઠો ઠેરવ્યો અને કોઈની હત્યા કરી નાખી! (૮૮) તેઓ કહે છે કે

આપીને તેમને છોડાવતો હતો અને એ ફિદયાની લેવડ-દેવડને જાયઝ (ઉચિત) ઠરાવવા માટે અલ્લાહના
 ગ્રંથમાંથી દલીલ લાવવામાં આવતી હતી; જાણે તેઓ અલ્લાહના ગ્રંથની આ પરવાનગીને તો માથે ચડાવતા હતા
 કે યુદ્ધના કેદીઓને ફિદયા લઈને મુક્ત કરવામાં આવે, પરંતુ એ આદેશને હુકરાવી દેતા હતા કે પરસ્પર લડાઈ જ
 ન કરવામાં આવે.

(૮૩) 'પવિત્ર આત્મા'થી તાત્પર્ય 'વહી' (દિવ્ય પ્રકાશના)નું જ્ઞાન પણ છે અને હઝરત જિબ્રીલ પણ, જેઓ 'વહી'નું
 જ્ઞાન લાવતા હતા અને સ્વયં હઝરત મસીહ અલૈ.ની પવિત્ર આત્મા પણ, જેને અલ્લાહે 'કુદસી સિફાત' (પવિત્ર
 ગુણોવાળા) બનાવી હતી. 'સ્પષ્ટ નિશાનીઓ'થી તાત્પર્ય એ ખુલ્લી-ખુલ્લી નિશાનીઓ છે, જેને જોઈને દરેક
 સત્ય-પ્રિય અને સત્યનો અભિલાષી વ્યક્તિ એ જાણી શકે છે કે ઈસા અલૈ. અલ્લાહના પયગંબર છે.

عُلْفٌ ۖ بَل لَّعَنَهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ فَقَلِيلًا مَّا يُؤْمِنُونَ ﴿٥٧﴾ وَلَمَّا جَاءَهُمْ
 كِتَابٌ مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِّمَا مَعَهُمْ ۖ وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ
 عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا ۗ فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَّا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ ۖ فَلَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى
 الْكَافِرِينَ ﴿٥٨﴾ بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ أَن يَكْفُرُوا بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ بَعِيًّا

અમારા હૃદય સુરક્ષિત છે. ^(૯૪) નહીં, સાચી વાત એ છે કે તેમના કુફ (ઈન્કાર)ના કારણે તેમના પર અલ્લાહની ફિટકાર પડી છે, એટલા માટે તેઓ ભાગ્યે જ ઈમાન લાવે છે (૮૯) — અને હવે જ્યારે એક ગ્રંથ અલ્લાહ તરફથી તેમના પાસે આવ્યો છે, તેના સાથે તેમનો શું વ્યવહાર છે? તેમ છતાં કે તે એ ગ્રંથની પુષ્ટિ કરે છે જે તેમના પાસે અગાઉથી મોજૂદ હતો, તેમ છતાં કે તેના આગમન અગાઉ તેઓ સ્વયં કાફિરો (વિધર્મીઓ) વિરુદ્ધ વિજય અને મદદની પ્રાર્થનાઓ માગ્યા કરતા હતા, પરંતુ જ્યારે તે વસ્તુ આવી ગઈ, જેને તેઓ ઓળખી પણ ગયા, ત્યારે તેમણે તેને માનવાનો ઈન્કાર કરી દીધો. ^(૯૫) અલ્લાહનો ધિક્કાર આ ઈન્કાર કરવાવાળાઓ ઉપર. (૯૦) કેવી ખરાબ રીત છે જેના વડે તેઓ પોતાના મનનો

(૮૪) અર્થાત્ અમે અમારા વિશ્વાસ અને વિચારોમાં દેઠ છીએ કે તમે ચાહે ગમે તે કહો, અમારાં હૃદયો પર તમારી વાતની કોઈ અસર નહીં થાય. આ એ જ વાત છે, જે તમામ એવા હકામ્મલી લોકો કહ્યા કરે છે, જેમનાં મનો-મસ્તિષ્ક પર અજ્ઞાનતાપૂર્ણ પક્ષપાત અને પૂર્વગ્રહ છવાયેલ હોય છે. તેઓ તેને ‘વિશ્વાસની દેઠતા’નું નામ આપીને એક ગુણ સમજે છે, જો કે આનાથી વધારે માનવી માટે કોઈ દુર્ગુણ નથી કે તે પોતાના પૂર્વજ્ઞાના વિશ્વાસો અને વિચારો પર અટલ થઈ જવાનો નિર્ણય કરે, ભલે તેનું ખોટું હોવું ગમે તેટલી મજબૂત દલીલોથી સાબિત કરી દેવામાં આવે.

(૮૫) નબી સલ્લ.ના આગમન પહેલા યહૂદીઓ બેચેનીથી એ પયગંબરની રાહ જોઈ રહ્યા હતા, જેમને મોકલવાની ભવિષ્યવાણીઓ તેમનાં પયગંબરોએ કરી હતી. દુઆઓ માગ્યા કરતા કે જલ્દીથી તે આવે, તો ઈન્કાર કરનારાઓનું વર્ચસ્વ સમાપ્ત થઈ જાય અને પછી અમારા ઉત્થાન અને ઉન્નતિનો યુગ શરૂ થાય. સ્વયં મદીનાવાસીઓ આ વાતના સાક્ષી હતા કે નબી સલ્લ.ના આગમન પહેલા આ જ તેમનાં યહૂદી પાડોસીઓ આવનારા પયગંબરની આશા પર જીવતા હતા અને તેઓ દરરોજ એ જ કહ્યા કરતા હતા કે, ‘ભલે, હવે તો જેની-જેની ઈચ્છા થાય, અમારા પર અત્યાચાર કરી લે, જ્યારે એ પયગંબર આવશે તો આ સૌ અત્યચારીઓને જોઈ લઈશું.’ મદીનાવાસીઓએ આ વાતો સાંભળી હતી, તેથી જ્યારે તેમને નબી સલ્લ.ના સમાચાર પહોંચ્યા, તો તેમણે પરસ્પર કહ્યું કે, ‘જો જો, ક્યાંક આ યહૂદીઓ તમારાથી બાજી ન લઈ જાય. ચાલો, પહેલા આપણે જ એ નબી પર ઈમાન લઈ આવીએ.’ પરંતુ તેમના માટે એ વિચિત્ર વાત હતી કે એ જ યહૂદીઓ, જે આવનારા પયગંબરની રાહ જોવામાં પળ-પળ ગણી રહ્યા હતા, તેના આગમન પર સૌથી આગળ વધીને તેના વિરોધી બની ગયા.

أَنْ يُزِيلَ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ ۖ فَبَاءُ وَبِغَضَبٍ عَلَى
 غَضَبٍ ۖ وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ ۝ وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ امْنُوا بِمَا أَنْزَلَ
 اللَّهُ قَالُوا نُوْمِنُ بِمَا أَنْزَلَ عَلَيْنَا وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَاءَهُ ۗ وَهُوَ الْحَقُّ

સંતોષ મેળવે છે^(૯૯) કે જે માર્ગદર્શન અલ્લાહે મોકલ્યું છે, તેને સ્વીકારવાથી માત્ર એ જિંદને કારણે ઈન્કાર કરી રહ્યા છે કે અલ્લાહે પોતાની કૃપા (વહી અને રિસાલત) દ્વારા પોતાના જે બંદાને પોતે ઈચ્છ્યું, પુરસ્કૃત કરી દીધો.^(૧૦) એટલા માટે હવે આ લોકો પ્રકોપ-ઉપર-પ્રકોપને પાત્ર થઈ ગયા છે અને આવા કાફિરો (વિધર્માઓ) માટે સખત અપમાનજનક સજા નિશ્ચિત છે. (૮૧) જ્યારે તેમને કહેવામાં આવે છે કે જે કંઈ અલ્લાહે અવતરિત કર્યું છે, તેના પર ઈમાન લાવો, તો તેઓ કહે છે, “અમે તો માત્ર તે વસ્તુ ઉપર ઈમાન લાવીએ છીએ, જે અમારા ત્યાં (અર્થાત્ ઈસરાઈલના વંશજોમાં) અવતરિત થઈ છે.” આ વર્તુળની બહાર જે કંઈ આવ્યું છે, તેને માનવાનો તેઓ ઈન્કાર કરે છે, જો કે તે સત્ય છે

અને એ જે કહેવામાં આવ્યું કે, ‘જેને તેઓ ઓળખી પણ ગયા’, તો તેના અનેક પ્રમાણો એ જ સમયે મળી ગયા હતા. સૌથી વધારે વિશ્વસનીય સાક્ષી ઉમ્મુલ મુ’મિનીન હઝરત સફિયા રદિ.ની છે, જેઓ સ્વયં એક મોટા યહૂદી વિદ્વાનની પુત્રી અને એબ અન્ય વિદ્વાનના ભત્રીજી હતા. તેઓ કહે છે કે જ્યારે નબી સલ્લ. મદીના આવ્યા, તો મારા પિતા અને મારા કાકા બંને આપથી મળવા ગયા. ખૂબ વાર સુધી આપથી વાતચીત થઈ, પછી જ્યારે ઘર પાછા ફર્યા તો મેં મારા કાનોથી સાંભળ્યું આ બંનેને આ વાતો કરતા સાંભળ્યા —

કાકા : શું ખરેખર આ એ જ નબી છે, જેની જાણકારી આપણા ગ્રંથોમાં આપવામાં આવી છે?
 પિતા : ખુદાના સોગંદ ! હા.
 કાકા : શું તમને તેમના પર વિશ્વાસ છે?
 પિતા : હા.
 કાકા : પછી શું ઈરાદો છે?
 પિતા : જ્યાં સુધી શરીરમાં પ્રાણ છે, તેનો વિરોધ કરીશ, તેની વાત ચાલવા નહીં દઉં.

(ઈબને હિશામ, ભાગ-૨, પૃ-૧૬૫, નવી આવૃત્તિ)

(૮૬) આ આયતનો બીનો અનુવાદ એણ થઈ શકે છે કે - ‘કેવી ખરાબ વસ્તુ છે, જેના માટે તેમણે પોતાનાં પ્રાણને વેચી નાખ્યા!’ અર્થાત પોતાના કલ્યાણ, સૌભાગ્ય અને પોતાની મુક્તિની બલિ ચઢાવી દીધી.

(૮૭) આ લોકો ઈચ્છતા હતા કે આવનાર નબી તેમની જાતિમાં પેદા થાય, પરંતુ જ્યારે તે એક અન્ય જાતિમાં પેદા થયા, જેને તેઓ પોતાની તુલનામાં તુચ્છ સમજતા હતા, તો તેઓ તેના ઈન્કાર પર તત્પર થઈ ગયા, જાણે તેમનો હેતુ એ હતો કે અલ્લાહ તેમને પૂછીને નબી મોકલતો ! જ્યારે તેણે તેમને ન પૂછ્યું અને પોતાની કૃપાથી સ્વયં જેને ઈચ્છ્યું, સન્માનિત કર્યા, તો તેઓ નારાજ થઈ ગયા.

مُصَدِّقًا لِّمَا مَعَهُمْ ۖ قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ أَنْبِيَاءَ اللَّهِ مِنْ قَبْلُ إِنْ كُنْتُمْ
 مُؤْمِنِينَ ﴿١١﴾ وَلَقَدْ جَاءَكُمْ مُوسَىٰ بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ
 بَعْدِهَا وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ ﴿١٢﴾ وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ ۖ
 خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاسْمَعُوا ۗ قَالُوا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا ۗ وَأَشْرِكُوا فِي
 قُلُوبِهِم بِالْعِجْلِ يَكْفُرْهُمْ ۖ قُلْ بِئْسَمَا يَأْمُرُكُمْ بِهِ إِيمَانُكُمْ إِنْ
 كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿١٣﴾ قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمْ الدَّارُ الْآخِرَةُ عِنْدَ اللَّهِ خَالِصَةً
 مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوْا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿١٤﴾ وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ
 أَبَدًا بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيهِمْ ۗ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ ﴿١٥﴾ وَلَتَجِدَنَّهُمْ

અને તે શિક્ષણનું સમર્થન કરી રહ્યું છે જે તેઓના ત્યાં પહેલાથી મોજૂદ હતું. સારું, તો તેમને કહો, “જો તમે તે શિક્ષણ ઉપર જ ઈમાન ધરાવનારા છો, જે તમારા ત્યાં આવ્યું હતું, તો તેના અગાઉ અલ્લાહના તે પયગંબરોને (જેઓ પોતે ઈસરાઈલના વંશજોમાં જન્મ્યા હતા) શા માટે કતલ કરતા રહ્યા ? (૯૨) તમારા પાસે મૂસા કેવી-કેવી સ્પષ્ટ નિશાનીઓ સાથે આવ્યા. છતાં પણ તમે એવા અત્યાચારી હતા કે તેમણે પીઠ ફેરવતાં જ વાછરડાને ઉપાસ્ય બનાવી બેઠાં. (૯૩) પછી જરા તે કરારને યાદ કરો, જે તૂરને તમારા ઉપર ઉઠાવીને અમે તમારા પાસેથી લીધો હતો. અમે તાકીદ કરી હતી કે જે માર્ગદર્શન અમે આપી રહ્યા છીએ તેનું ચુસ્તપણે પાલન કરો અને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો. તમારા પૂર્વજોએ કહ્યું કે અમે સાંભળી લીધું, પરંતુ માનીશું નહીં અને તેમની અસત્યવાદની સ્થિતિ એ હતી કે તેમના હૃદયમાં વાછરડું જ વસી ગયું હતું. કહો, “જો તમે ઈમાનવાળા છો, તો આ વિચિત્ર ઈમાન છે, જે આવાં ખરાબ કૃત્યોનો તમને આદેશ આપે છે.” (૯૪) તેમને કહો કે જો હકીકતમાં અલ્લાહ પાસે આબિરત (પરલોક)નું ઘર તમામ મનુષ્યોને છોડીને માત્ર તમારા માટે જ વિશિષ્ટ હોય, ત્યારે તો તમારે મૃત્યુની ઈચ્છા કરવી જોઈએ, (૯૫) જો તમે તમારા આ વિચારમાં સાચા છો. (૯૫) વિશ્વાસ રાખો કે તેઓ આ ઈચ્છા ક્યારેય નહીં કરે, એટલા માટે કે પોતાના હાથો વડે જે કંઈ કમાવીને તેમણે ત્યાં મોકલ્યું છે, તેનો તકાદો એ જ છે (કે તેઓ ત્યાં જવાની ઈચ્છા ન કરે), અલ્લાહ આ અત્યાચારીઓની સ્થિતિથી સારી રીતે વાકેફ છે. (૯૬) આ એક વ્યંગ અને ખૂબ જ સૂક્ષ્મ વ્યંગ છે તેમની દુનિયાપરસ્તી પર. જે લોકોનો આબિરતના ઘરથી ખરેખર કોઈ લગાવ હોય છે, તેઓ દુનિયા પર મરતા નથી અને ન તો મૃત્યુ થી ડરે છે, પરંતુ યહૂદીઓની સ્થિતિ આનાથી વિપરીત હતી અને છે.

أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَوٰةٍ ۖ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا ۖ يَوَدُّ أَحَدُهُمْ لَوْ
 يُعَمَّرَ أَلْفَ سَنَةٍ ۖ وَمَا هُوَ بِمُرْضِحِهِ مِنَ الْعَذَابِ أَنْ يُعَمَّرَ ۗ وَاللَّهُ
 بَصِيرٌۢ بِمَا يَعْمَلُونَ ﴿٩٧﴾ قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَىٰ قَلْبِكَ
 بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ ﴿٩٨﴾ مَنْ
 كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَلَ فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ
 لِلْكَافِرِينَ ﴿٩٩﴾ وَلَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ ۖ وَمَا يَكْفُرُ بِهَا إِلَّا

(૯૬) તમે તેમને જીવનના સૌથી વધારે લોભી જોશો, ત્યાં સુધી કે આ મામલામાં તેઓ મુશ્કરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ) કરતાં પણ આગળ છે. તેમનામાંથી દરેક વ્યક્તિ એવું ઈચ્છે છે કે કોઈ પણ રીતે હજાર વર્ષ જીવે, જો કે લાંબું આયુષ્ય છેવટે તેમને યાતનાથી તો દૂર નથી રાખી શકતું. જે કંઈ કૃત્યો તેઓ કરી રહ્યા છે, અલ્લાહ તો તેને જોઈ જ રહ્યો છે. (રુકૂઅ-૧૧) (૯૭) તેમને કહો કે જે કોઈ જિબ્રઈલ સાથે દુશ્મની રાખતો હોય, ^(૧૦૦) તેને ખબર હોવી જોઈએ કે જિબ્રઈલે અલ્લાહના જ હુકમથી આ કુર્આન તમારા હૃદય પર અવતરિત કર્યું છે, ^(૧૦૧) જે અગાઉ આવેલા ગ્રંથોની પુષ્ટિ અને સમર્થન કરે છે ^(૧૦૨) અને ઈમાન લાવનારાઓ માટે માર્ગદર્શન અને સફળતાની ખુશખબર બનીને આવ્યો છે. ^(૧૦૩) (૯૮) (જો જિબ્રઈલ સાથે તેમની દુશ્મનીનું કારણ આ જ છે, તો કહી દો કે) જેઓ અલ્લાહ અને તેના ફરિશ્તાઓ અને તેના પયગંબરો અને જિબ્રઈલ અને મીકાઈલના દુશ્મનો છે, અલ્લાહ તે કાફિરોનો દુશ્મન છે.

(૯૯) અમે તમારા તરફ એવી આયતો અવતરિત કરી છે જે સ્પષ્ટપણે સત્યને જાહેર કરનારી છે અને
 (૯૯) મૂળ અરબી શબ્દ 'અલા હયાતિન' છે, જેનો અર્થ છે - કોઈને કોઈ પ્રકારનું જીવન. અર્થાત્ તેમને માત્ર દુનિયાના જીવનનો લોભ છે, યાહે તે તે ગમે તેવું જીવન હોય, સન્માનભર્યું હોય કે અપમાનભર્યું અને અધમ.

(૧૦૦) યહૂદીઓ કેવળ નબી સલ્વ.ને અને આપ પર ઈમાન લાવનારાઓને જ ખરાબ નહોતા કહેતા, અલ્લાહના પ્રતિષ્ઠિત ફરિશ્તા જિબ્રઈલ અલૈ.ને પણ ગાળો બોલતા હતા અને કહેતા હતા કે તે અમારો દુશ્મન છે. તે દયાનો નહીં, યાતનાનો ફરિશ્તો છે.

(૧૦૧) અર્થાત્ તેથી જ તમારી ગાળો જિબ્રઈલ પર નહીં, બલકે મહિમાવાન અલ્લાહ પર પડે છે.

(૧૦૨) તાત્પર્ય એ છે કે આ ગાળો તમે એટલા માટે તો આપો છો કે જિબ્રઈલ આ કુર્આન લઈને આવ્યા છે, અને સ્થિતિ એ છે કે આ કુર્આન સંપૂર્ણપણે તૌરાતનું સમર્થન અને પુષ્ટિ કરી રહ્યું છે. તેથી તમારી ગાળોમાં તૌરાત પણ ભાગીદાર થઈ.

(૧૦૩) આમાં સૂક્ષ્મ સંકેત છે એ વિષય તરફ કે મૂર્ખ લોકો ! વાસ્તવમાં તમારી બધી નારાજગી માર્ગદર્શન અને સીધા માર્ગથી વિરુદ્ધ છે. તમે લડી રહ્યા છો એ સાચા માર્ગદર્શન વિરુદ્ધ, જેને જો સીધી રીતે માની લો તો તમારા માટે જ તે ખુશખબર છે.

الْفٰسِقُوْنَ ﴿٩٠﴾ اَوْ كَلِمًا عَهْدًا وَعَهْدًا تَبَدَّلًا فَرِيْقٌ مِّنْهُمْ ط بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا
 يُؤْمِنُوْنَ ﴿٩١﴾ وَلَمَّا جَاءَهُمْ رَسُوْلٌ مِّنْ عِنْدِ اللّٰهِ مُصَدِّقٌ لِّمَا مَعَهُمْ تَبَدَّلَ
 فَرِيْقٌ مِّنَ الدّٰيْنِ اَوْ تَوَالِ الْكِتٰبِ ؕ كَتَبَ اللّٰهُ وِرَآءَ ظَهْرِهِمْ كَاتِبًا لَّآ
 يَعْلَمُوْنَ ﴿٩٢﴾ وَاتَّبَعُوْا مَا تَتْلُو الشّٰيْطٰنُ عَلٰى مُلْكِ سُلَيْمٰنَ ؕ وَمَا كَفَرَ
 سُلَيْمٰنُ وَلٰكِنَّ الشّٰيْطٰنَ كَفَرُوْا يُعَلِّمُوْنَ النَّاسَ السِّّحْرَ ؕ وَمَا اَنْزَلَ
 عَلٰى الْمَلٰٓئِكِیْنَ بِبَابِلَ هٰرُوْتَ وَمَارُوْتَ ط وَمَا يُعَلِّمِیْنَ مِنْ اَحَدٍ حَتّٰی

તેના અનુસરણથી માત્ર તે જ લોકો ઈન્કાર કરે છે, જેઓ અવજ્ઞાકારી છે. (૧૦૦) શું હંમેશાથી એવું જ નથી બનતું રહ્યું કે જ્યારે તેમણે કોઈ કરાર કર્યો તો તેમનામાંથી કોઈ-ને-કોઈ જૂથે તેને જરૂરથી પીઠ પાછળ નાખી દીધો ? બલ્કે તેમનામાંથી ઘણાંબરા એવા જ છે, જેઓ સાચા દિલથી ઈમાન લાવતા નથી, (૧૦૧) અને જ્યારે તેમના પાસે અલ્લાહ તરફથી કોઈ પયગંબર તે ગ્રંથની પુષ્ટિ અને સમર્થન કરતો આવ્યો જે તેમને ત્યાં અગાઉથી મોજૂદ હતો, ત્યારે આ ગ્રંથવાળાઓમાંથી એક જૂથે અલ્લાહના ગ્રંથને એવી રીતે પીઠ પાછળ નાખ્યો, જાણે કે તેઓ કશું જાણતા જ નથી, (૧૦૨) અને તે વસ્તુઓનું અનુસરણ કરવા લાગ્યા, જે શૈતાનો સુલૈમાનના રાજ્યના નામે પ્રસ્તુત કરતા રહેતા હતા, ^(૧૦૨) જો કે સુલૈમાને ક્યારેય કુફ્ર નથી કર્યું, કુફ્ર કરવાવાળા તો એ શૈતાનો હતા, જેઓ લોકોને જાદુનું શિક્ષણ આપતા હતા. તેઓ પાછળ પડ્યા એ વસ્તુના જે બેબિલોનમાં બે ફરિશ્તાઓ, હાડૂત અને માડૂત ઉપર ઉતારવામાં આવી હતી, જો કે તેઓ (ફરિશ્તાઓ) જ્યારે પણ કોઈને તેનું શિક્ષણ આપતા હતા, તો

- (૧૦૪) શૈતાનોથી તાત્પર્ય જિન્ન-શૈતાનો અને મનુષ્ય-શૈતાનો બંને હોઈ શકે છે અને બંને અહીં અભિપ્રેત છે. જ્યારે બની ઈસરાઈલ પર નૈતિક અને ભૌતિક પતન અને દુર્દેશાનો કાળ આવ્યો અને ગુલામી, અજ્ઞાનતા, ગરીબી, અપમાન અને અધમતાએ તેમનામાં કોઈ ઉચ્ચ હિંમત, સાહસ, ઉત્સાહ અને ઉમંગ રહેવા ન દીધા, તો તેમનું ધ્યાન જાદૂટોણા, મંત્રાંત્ર અને તાવીજ-માદગિયા તરફ આકર્ષિત થવા લાગ્યું. તેઓ એવી યુક્તિઓ કરવા લાગ્યા, જેનાથી કોઈ પરિશ્રમ અને સંઘર્ષ વગર માત્ર દૂંકો અને મંત્રોના જોરે બધા કામ બની જાય. તે વખતે શૈતાનોએ તેમને બહેકાવવાનું શરૂ કર્યું કે સુલૈમાન અલૈ.નું ભવ્ય શાસન અને તેમની આશ્ચર્યજનક શક્તિઓ તો બધું જ કુંડળીઓ અને મંત્રોનું પરિણામ હતું અને તે અમે તમને બતાવી દઈએ છીએ. આમ, આ લોકો અનપેક્ષિત ને'મત (બક્સિસ) સમજીને આ વસ્તુઓ પર તૂટી પડ્યા અને પછી ન અલ્લાહના ગ્રંથથી તેમને કોઈ રુચિ રહી અને ન સત્યના કોઈ આવાહકના અવાજ પર તેમણે કાન ધર્યા.

يَقُولَ إِنَّمَا أَخَذْتُم مِّنِّي فَتَنَةٌ فَلَا تَكْفُرُوا ۖ فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ
بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ ۗ وَمَا هُمْ بِضَارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ ۗ

પહેલાં સ્પષ્ટપણે ચેતવી દેતા હતા કે 'જુઓ, અમે તો માત્ર એક પરીક્ષા છીએ, તો કુફ્રમાં ન પડ.'^(૧૦૫)

તેમ છતાં આ લોકો તેમના પાસેથી એ વસ્તુ શીખતા હતા, જેનાથી પતિ અને પત્ની વચ્ચે જુદાઈ નાખી શકાય.^(૧૦૬) સ્પષ્ટ હતું કે અલ્લાહની મરજી વિના તેઓ તેના દ્વારા કોઈને પણ નુકસાન પહોંચાડી શકતા

(૧૦૫) આ આયતનો અર્થ નક્કી કરવામાં ઘણી વાતો કહેવામાં આવી છે, પરંતુ જે કંઈ હું સમજ્યો છું તે એ છે કે જે જમાનામાં બની ઈસરાઈલની આખી જાતિ બેબિલોનમાં કેદી અને ગુલામ બનેલી હતી, અલ્લાહતુઆલાએ બે ફરિશ્તાઓને માનવ-રૂપમાં તેમની પરીક્ષા માટે મોકલ્યા હશે. જે રીતે હઝરત લૂત અલૈ.ની જાતિની પાસે ફરિશ્તાઓ સુંદર છોકરાઓના રૂપમાં ગયા હતા, એ જ રીતે આ ઈસરાઈલીઓ પાસે તેઓ પીર અને ફકીરના રૂપમાં ગયા હશે. ત્યાં એક તરફ તેમણે જાદૂના બજારમાં પોતાની દુકાન લગાવી હશે અને બીજી તરફ બધા પાસાને સ્પષ્ટ કરવા માટે તેઓ દરેક વ્યક્તિને સચેત પણ કરી દેતા હશે કે જુઓ, અમે તમારા માટે પરીક્ષાની હેસિયત ધરાવીએ છીએ, તમે તમારો અંજામ ખરાબ ન કરો. પરંતુ તેમ છતાં લોકો તેમના બતાવેલ જાદૂટોણા, મંત્રાંત્ર અને કુંડળી અને તાવીજ-માદગિયા પર તૂટી પડતા હશે. ફરિશ્તાઓનું માનવ-રૂપમાં આવીને કામ કરવા અંગે કોઈને આશ્ચર્ય ન થવું જોઈએ. તેઓ અલ્લાહના રાજ્યના કર્મચારીઓ છે. પોતાના પદની જવાબદારીના અનુસંધાનમાં જે સમયે જે રૂપ અપનાવવાની આવશ્યકતા હોય છે, તેઓ તેને અપનાવી શકે છે. આપણને શું ખબર કે અત્યારે પણ આપણા આસપાસ કેટલા ફરિશ્તાઓ માનવ-રૂપમાં આવીને કામ કરી જતા હશે. રહ્યું ફરિશ્તાઓ દ્વારા લોકોને એક એવી વસ્તુ શીખવાડવું જે સ્વયં પોતાનામાં ખરાબ હતી, તો તેનું ઉદાહરણ એવું છે, જેમ કે પોલીસના યુનિફોર્મ વગરના સિપાઈ કોઈ લાંચિયા અધિકારીને નિશાન કરેલા સિક્કા અને નોટ લઈ જઈને લાંચના રૂપમાં આપે છે, જેથી તેને બરાબર એ સમયે (રંગે-લાથ) પકડે, જ્યારે કે તે ગુનો કરી રહ્યો હોય અને તેના માટે નિર્દોષ હોવાના બહાનાનો કોઈ અવકાશ બાકી ન રહેવા દે.

(૧૦૬) આ બજારમાં સૌથી વધારે જે વસ્તુની માંગ હતી, તે એ હતી કે કોઈ એવો મંત્ર કે તાવીજ-માદગિયું મળી જાય, જેનાથી એક માણસ બીજાની પતનનીને તેનાથી જુદી પાડીને પોતાનાથી મોહિત કરી લે. નૈતિક પતનની આ એ અંમ સીમા હતી, જ્યાં સુધી તેઓ પતનગ્રસ્ત થઈ ચૂક્યા હતા. દાંપત્ય-સંબંધ વાસ્તવમાં માનવ-સભ્યતાનું મૂળ છે. સ્ત્રી અને પુરુષના સંબંધોના ઠીકઠાક રહેવા પર સમગ્ર માનવ-સભ્યતાનું ઠીકઠાક રહેવું અને તેની ખરાબી સમગ્ર માનવ-સભ્યતાનું ખરાબ થઈ જવું નિર્ભર કરે છે. તેથી એ માણસ સૌથી ખરાબ ફાસદી (બગાડ ફેલાવનાર-ઉપદ્રવી) છે, જે એ વૃષના મૂળ પર કુહાડી મારતો હોય, જેના સ્થાયી રહેવા પર સ્વયં તેનું અને આખા સમાજનું સ્થાયી રહેવું નિર્ભર કરે છે. હદીસમાં આવે છે કે ઈબ્લીસ પોતાના કેન્દ્રથી ધરતીના દરેક ખૂણામાં પોતાના એજન્ટ મોકલે છે. પછી એ એજન્ટ પાછો આવીને પોત-પોતાની કાર્યવાહી સંભળાવે છે. કોઈ કહે છે: મેં ફલાણો ઉપદ્રવ પેદા કર્યો, કોઈ કહે છે: મેં ફલાણો બગાડ ફેલાવ્યો, પરંતુ ઈબ્લીસ દરેકને કહેતો જાય છે કે તમે કંઈ જ કામ નથી કર્યું. પછી એક આવે છે અને બતાવે છે કે હું એક સ્ત્રી અને તેના પતિ વચ્ચે જુદાઈ નાખીને આવ્યો છું આ સાંભળીને ઈબ્લીસ તેને ગળે વળગાડી લે છે અને કહે છે કે તું કામ કરીને આવ્યો છે. આ હદીસ પર વિચાર કરવાથી એ વાત સારી રીતે સમજામાં આવી જાય છે કે બની ઈસરાઈલની પરીક્ષા માટે જે

وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ ۗ وَلَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرَاهُ مَا لَهُ
 فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ ۗ وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ ۗ لَوْ كَانُوا
 يَعْلَمُونَ ﴿١٠٣﴾ وَلَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا وَاتَّقَوْا الْمَثُوبَةَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ خَيْرٌ ۗ لَوْ كَانُوا
 يَعْلَمُونَ ﴿١٠٤﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انظُرْنَا ۗ
 وَاسْمَعُوا ۗ وَاللَّكْفِيرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿١٠٥﴾ مَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ

ન હતા, તેમ છતાં તેઓ એવી વસ્તુ શીખતા હતા જે સ્વયં તેમના માટે લાભદાયક નહીં, બલકે હાનિકારક હતી અને તેમને સારી રીતે ખબર હતી કે જે આ વસ્તુનો ખરીદનાર બન્યો, તેના માટે આખિરત (પરલોક)માં કોઈ હિસ્સો નથી. કેટલી ખરાબ પૂંજ હતી, જેના બદલામાં તેમણે પોતાના પ્રાણોને વેચી નાખ્યા, કદાચ તેઓ જાણતા હોત ! (૧૦૩) જો તેઓ ઈમાન અને તકવા (ધર્મપરાયણતા અને સંયમ) અપનાવતા, તો અલ્લાહને ત્યાં તેનો જે બદલો મળતો, તે તેમના માટે વધુ સારો હતો, કદાચ તેઓ જાણતા હોત ! (રુકૂઅ-૧૨) (૧૦૪) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! ^(૧૦૩) 'રાઈના' ન બોલ્યા કરો, બલકે 'ઉન્નુરના' કહો અને ધ્યાનપૂર્વક વાતને સાંભળો, ^(૧૦૪) આ ઈન્કાર કરવાવાળાઓ તો

ફરિશ્તાઓ મોકલવામાં આવ્યા હતા, તેમને કેમ આદેશ આપવામાં આવ્યો કે સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે જુદાઈ નાખવાનું 'કાર્ય' તેમના સામે પ્રસ્તુત કરે. વાસ્તવમાં આ જ એક એવી કસોટી હતી, જેનાથી તેમના નૈતિક પતનને બરાબર માપી શકાતું હતું.

(૧૦૩) આ રુકૂઅ અને તેના પછીના રુકૂઅમાં નબી સલ્લ ના અનુયાયીઓને એ ઘૃષ્ટતાઓથી સાવધાન કરવામાં આવ્યા છે, જે ઈસ્લામ અને ઈસ્લામી જમાઅત વિરુદ્ધ યહૂદીઓ તરફથી કરવામાં આવી રહી હતી. એ સંદેહોના જવાબ આપવામાં આવ્યા છે જે આ લોકો મુસલમાનોના હૃદયોમાં પેદા કરવાની કોશિશ કરતા હતા અને એ વિશિષ્ટ વાતો પર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, જે મુસલમાનોની સાથે યહૂદીઓની વાતચીતમાં આવી જતી હતી. આ પ્રસંગે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે જ્યારે નબી સલ્લ. મદીના પહોંચ્યા અને આસપાસના વિસ્તારોમાં ઈસ્લામનો સંદેશ ફેલાવાનું શરૂ થયું, તો યહૂદીઓ ઠેક-ઠેકાણે મુસલમાનોને ધાર્મિક વિવાદોમાં ઉલગાવવાની કોશિશ કરતા હતા. પોતાની 'બાલની ખાલ' કાઢવાની, સંદેહ પેદા કરવા અને પ્રશ્નમાંથી પ્રશ્ન કાઢવાની બીમારી આ સીધા-સાદા અને સાચા લોકોને પણ લગાવવા ચાહતા હતા અને અને સ્વયં નબી સલ્લ.ની સભામાં આવીને કપટપૂર્ણ ધૂર્તતાની વાતો કરીને પોતાની હલકી મનોવૃત્તિનું પ્રમાણ આપ્યા કરતા હતા.

(૧૦૮) યહૂદીઓ જ્યારે નબી સલ્લ.ની સભામાં આવતા તો પોતાના સલામ અને કલામમાં દરેક સંભવ રીતે પોતાના હૃદયનો ગુસ્સો કાઢવાની કોશિશ કરતા હતા. આપ પ્રત્યે અનાદર વ્યક્ત કરવા માટે દ્વિઅર્થી શબ્દ બોલવા, જોરથી કંઈક કહેતા અને ધીમેથી બીજું કંઈ કહી દેતા અને બનાવટી શિષ્ટાચાર અપનાવતાં અંદરો-અંદર આપનું અપમાન કરવામાં કોઈ કસર નહોતા છોડતા. કુર્આનમાં આગળ ચાલીને તેના ઘણા ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યા છે. અહીં વિશેષ શબ્દ-પ્રયોગથી મુસલમાનોને રોકવામાં આવ્યા છે. આ એક દ્વિઅર્થી શબ્દ હતો. જ્યારે

الْكِتَابِ وَلَا الْمُشْرِكِينَ أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ ط وَاللَّهُ
يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ ط وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ ﴿١٠٥﴾ مَا نُنسَخُ مِنْ
آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِمَّنْهَا أَوْ مِثْلَهَا ط أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ
قَدِيرٌ ﴿١٠٦﴾ أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ط وَمَا لَكُمْ مِنْ
دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ ﴿١٠٧﴾ أَمْ تَرِيدُونَ أَنْ تَسْأَلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا

દુ:ખદાયક સજાને પાત્ર છે. (૧૦૫) આ લોકો, જેમણે સત્યને સ્વીકારવાનો ઈન્કાર કરી દીધો છે, ચાહે

ગ્રંથવાળાઓમાંથી હોય કે મુશ્રિક (અનેકેશ્વરવાદી) હોય, તેમને કદાપિ તે પસંદ નથી કે તમારા રબ
(માલિક અને પાલનહાર) તરફથી તમારા પર કોઈ ભલાઈ ઉતરે, પરંતુ અલ્લાહ જેને ઈચ્છે છે, પોતાની
કૃપા માટે પસંદ કરી લે છે અને તે મોટો મહેરબાન છે. (૧૦૬) અમે અમારી જે આયતને નિરસ્ત કરી
દઈએ છીએ કે ભૂલાવી દઈએ છીએ, તેના સ્થાને તેનાથી વધુ સારી લાવીએ છીએ અથવા ઓછામાં
ઓછી તેવી જ. ^(૧૦૬) (૧૦૭) શું તમે જાણતા નથી કે અલ્લાહ દરેક વસ્તુનું સામર્થ્ય ધરાવે છે? શું તમને
ખબર નથી કે ધરતી અને આકાશોનું શાસન અલ્લાહ માટે જ છે અને તેના સિવાય કોઈ તમારો સંરક્ષક
અને મદદ કરનાર નથી? (૧૦૮) પછી શું તમે પોતાના પયગંબર પાસે તે પ્રકારના પ્રશ્નો અને

વહાલા નબી સલ્લ. થી વાત કરતી વખતે યહૂદીઓને ક્યારેક એ કહેવાની જરૂર પડતી કે રોકાઈ જાઓ, જરા
અમને આ વાત સમજી લેવા દો, તો તેઓ 'રાહીના' કહેતા હતા. આ શબ્દનો દેખીતો અર્થ તો એ હતો કે જરા
અમારા તરફ ધ્યાન આપો અથવા અમારી વાત સાંભળી લો, પરંતુ તેમાં બીજી ઘણી વાતો પણ હતી - જેમ કે
ઈબ્રાની ભાષામાં તેનાથી મળતો એક શબ્દ હતો, જેનો અર્થ હતો 'સાંભળ, તું બહેરો ઘઈ જાય' અને અરબીમાં
પણ તેનો એક અર્થ હતો ઘમંડી, અજ્ઞાની અને મૂર્ખ; અને સહેજ જીભને લચકાવીને 'રાઈના' પણ બનાવી
લેવામાં આવતો હતો, જેનો અર્થ હતો 'હે અમારા ગોંવાળિયા'. તેથી મુસલમાનોને આદેશ આપવામાં આવ્યો
કે તમે આ શબ્દના ઉપયોગથી દૂર રહો અને તેના બદલે 'ઉન્જુના' કહેવાનું રાખો, અર્થાત્ અમારા તરફ ધ્યાન
આપો અથવા જરા અમને સમજી લેવા દો. પછી કહ્યું કે 'ધ્યાનપૂર્વક વાત સાંભળો' અર્થાત્ યહૂદીઓને તો
વારંવાર આ કહેવાની જરૂર એટલા માટે પડતી હતી કે તેઓ નબીની વાત પર ધ્યાન નથી આપતા અને તેમની
વાતો દરમ્યાન તેઓ પોતાના જ વિચારોમાં ઉલઝેલા રહે છે, પરંતુ તમારે ધ્યાનથી નબીની વાતો સાંભળવી
જોઈએ, જેથી આ કહેવાની જરૂર જ ન પડે.

(૧૦૯) આ એક વિશેષ સંદેહનો જવાબ છે, જે યહૂદીઓ મુસલમાનોનાં હૃદયમાં નાખવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. તેમની
મુશ્કેલી એ હતી કે જો અગાઉના ગ્રંથો પણ અલ્લાહ તરફથી આવ્યા હતા અને આ કુર્આન પણ અલ્લાહ તરફથી
આવેલ છે, તો તેમનાં કેટલાક આદેશોના બદલે આમાં બીજા આદેશો કેમ આપવામાં આવ્યા છે? એક જ
અલ્લાહ તરફથી જુદા-જુદા સમયે જુદા-જુદા આદેશો કેવી રીતે હોઈ શકે છે? પછી તમારું કુર્આન એ દાવો કરે
છે કે યહૂદીઓ અને ઈસાઈ એ શિક્ષાના એક ભાગને ભૂલી ગયા, જે તેમને આપવામાં આવેલ હતી. છેવટે એ

التَّائِبِينَ

سُئِلَ مُوسَىٰ مِنْ قَبْلُ ۖ وَمَنْ يَتَّبِعِ الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ
السَّبِيلِ ۝ وَكَثِيرٌ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُّوْكُمْ مِّنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ
كُفْرًا ۚ حَسَدًا مِّنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ مِّنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ ۗ
فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتَّىٰ يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرٍ ۚ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ۝
وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ ۖ وَمَا تُقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِّنْ خَيْرٍ

માંગણીઓ કરવા ઇચ્છો છો, જે આ અગાઉ મૂસા પાસે કરવામાં આવ્યા હતા? ^(૧૧૦) જ્યારે કે જેણે ઈમાનના વલણને કુફ્રના વલણથી બદલી નાખ્યું તે સીધા માર્ગથી ભટકી ગયો. (૧૦૮) જેમને અગાઉ ગ્રંથ આપવામાં આવ્યો હતો તેમનામાંથી ઘણાં લોકો એવું ઇચ્છે છે કે કોઈપણ રીતે તમને ઈમાનથી ફેરવીને ફરી કુફ્ર (ઈન્કાર) તરફ પાછા લઈ જાય. જો કે સત્ય તેમના ઉપર પ્રગટ થઈ ચૂક્યું છે, પરંતુ પોતાના મનની ઈર્ષ્યાના કારણે તમારા માટે તેમની આ ઇચ્છા છે. તેના જવાબમાં તમે ક્ષમા અને દરગુજરથી કામ લો, ^(૧૧૧) ત્યાં સુધી કે અલ્લાહ પોતે જ તેનો નિર્ણય લાગુ કરી દે. ખાત્રી રાખો કે અલ્લાહ દરેક વસ્તુનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. (૧૧૦) નમાઝ કાયમ કરો અને ઝકાત આપો. તમે તમારી આખિરત માટે જે સદ્કાર્ય કમાવીને આગળ મોકલશો,

કેવી રીતે હોઈ શકે છે કે અલ્લાહે આપેલ શિક્ષા અને તે સ્મૃતિ-પટલમાંથી નીકળી જાય? આ તમામ વાતો તેઓ જાંચ-પડતાલ માટે નહીં, બલ્કે એટલા માટે કરતા હતા કે મુસલમાનોને કુર્આનના અલ્લાહ તરફથી હોવામાં સંદેહ થઈ જાય. તેના જવાબમાં અલ્લાહ કહે છે કે હું માલિક છું. મારી સત્તા અસીમ છે. મારા જે આદેશને ચાહું, નિરસ્ત કરી દઉં અને જે વસ્તુને ચાહું, યાદગીરીમાંથી કાઢી નાખું. પરંતુ જે વસ્તુને હું નિરસ્ત કે મિટાવી દઉં છું, તેનાથી વધારે સારી વસ્તુ તેની જગ્યાએ લાવું છું અથવા ઓછામાં ઓછું તે પોતાના સમયે એટલી જ લાભદાયક અને ઉચિત હોય છે, જેટલી પહેલી વસ્તુ પોતાના સમયે હતી.

(૧૧૦) યહૂદીઓ ઝીણું-ઝીણું જોઈને ખામીઓ શોધીને ચિત્ર-વિચિત્ર પ્રશ્નો મુસલમાનોથી કરતા હતા અને તેમને ઉચ્કેરતા હતા કે પોતાના પયગંબરને આ, તે અને પેલું પૂછો. આના પર અલ્લાહ મુસલમાનોને સચેત કરી રહ્યો છે કે આ મામલામાં યહૂદીઓનું વલણ અપનાવવાથી બચો. આ જ વાત પર નબી સલ્વ. પોતે પણ મુસલમાનોને વારંવાર સાવધાન કરતા હતા કે તર્ક-વિતર્કથી અને ખામીઓ શોધવાના કારણે જ અગાઉની ઉમ્મતો નાશ પામી છે, તમે તેનાથી બચો. જે પ્રશ્નોને અલ્લાહ અને તેના રસૂલે નથી સ્પર્શ્યા, તેની શોધમાં ન લાગો.

(૧૧૧) અર્થાત્ તેમની દુશ્મની અને ઈર્ષ્યાને જોઈને ભડકી નહીં, પોતાનું સંતુલન ખોઈ ન નાખો. તેમનાથી વાદ-વિવાદ અને ધાર્મિક સંવાદ અને તકરારમાં પોતાનો કીમતી સમય અને પોતાની પ્રતિષ્ઠાને ખરાબ ન કરો. ધૈર્યની સાથે જોતા રહો કે અલ્લાહ શું કરે છે. નિરર્થક વાતોમાં પોતાની શક્તિ લગાવવાના બદલે અલ્લાહની યાદ અને ભલાઈના કાર્યોમાં તેને લગાવો કે તે અલ્લાહના ત્યાં કામ આવનારી વસ્તુ છે.

تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿١١٠﴾ وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ
 إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصْرِيًّا تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ تَقُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ
 كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿١١١﴾ بَلَى ۗ مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ
 عِنْدَ رَبِّهِ ۖ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿١١٢﴾ وَقَالَتِ الْيَهُودُ
 لَيْسَتِ النَّصْرِيَّةُ عَلَى شَيْءٍ ۖ وَقَالَتِ النُّصْرِيُّ لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلَى
 شَيْءٍ ۗ وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ تَكَذِّبُكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ
 قَوْلِهِمْ ۗ قَالَ اللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ ﴿١١٣﴾

અલ્લાહને ત્યાં તમે તેને મોજૂદ જોશો. જે કંઈ તમે કરો છો, તે બધું અલ્લાહની નજરમાં છે. (૧૧૧) તેમનું કહેવું છે કે કોઈ વ્યક્તિ જન્મતમાં નહીં જાય, જ્યાં સુધી તે યહૂદી ન હોય કે (ખ્રિસ્તીઓના મતાનુસાર) ખ્રિસ્તી ન હોય. આ તેમની કામનાઓ છે. ^(૧૧૨) તેમને કહો, પોતાની દલીલો રજૂ કરો, જો તમે તમારા દાવામાં સાચા છો. (૧૧૨) (હકીકતમાં ન તમારી કોઈ વિશિષ્ટતા છે, ન કોઈ બીજાની) સાચી વાત તો એ છે કે જે પણ પોતાની જાતને અલ્લાહના આજ્ઞાપાલનમાં સમર્પિત કરી દે અને વ્યવહારમાં ઉત્તમ વલણ અપનાવે, તેના માટે તેના રબ પાસે તેનો બદલો છે અને આવા લોકો માટે કોઈ ભય કે દુઃખની કોઈ શક્યતા નથી. (રુકૂઅ-૧૩) (૧૧૩) યહૂદીઓ કહે છે : ખ્રિસ્તીઓ પાસે કશું નથી. ખ્રિસ્તીઓ કહે છે : યહૂદીઓ પાસે કશું નથી - જો કે બંને ગ્રંથ વાંચે છે - અને આ જ પ્રકારના દાવા તે લોકોના પણ છે, જેમના પાસે ગ્રંથનું જ્ઞાન નથી. ^(૧૧૩) આ વિવાદ જેમાં આ લોકો પડ્યા છે, તેનો નિર્ણય અલ્લાહ કયામત (પ્રલય)ના દિવસે કરી દેશે.

(૧૧૨) અર્થાત્ વાસ્તવમાં આ છે તે તેમની મનોકામનાઓ અને ઈચ્છાઓ, પરંતુ તેઓ તેને એ રીતે કહી રહ્યા છે કે જાણો ખરેખર આવું જ કંઈક થવાનું હોય.

(૧૧૩) અર્થાત્ અરબસ્તાનના મુશ્કરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ).

وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسْجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَىٰ فِي
 خَرَابِهَا ۗ أُولَٰئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ ۗ لَهُمْ فِي
 الدُّنْيَا خِزْيٌ ۖ وَلَهُمْ فِي الآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿١١٣﴾ ۝ وَاللَّهُ الْمَشْرِقُ
 وَالْمَغْرِبُ ۖ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهَ اللَّهِ ۗ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ﴿١١٤﴾
 وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا ۗ لَسُبْحٰنَهُ ۗ بَلْ لَّهُ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ ۗ كُلُّ
 لَّهُ قُنُوتٌ ﴿١١٥﴾ ۝ بَدِيعُ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ ۗ وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ

અલ્લાહને તેના પુત્રના નામથી કોઈને યાદ કરવાની જાણ નથી. તેની કૃપાઓ પણ વ્યાપક છે, અને તેને તેની કૃપાઓ પણ વ્યાપક છે, અને તેને તેની કૃપાઓ પણ વ્યાપક છે.

(૧૧૪) અને તે વ્યક્તિથી વધુ જાલિમ કોણ હશે જે અલ્લાહની ઈબાદતગાહો (ઉપાસનાની જગ્યાઓ)માં તેના નામના સ્મરણથી રોકે અને તેને વેરાન કરી દેવા માટે તૈયાર હોય ? આવા લોકો એ લાયક છે કે આ ઉપાસનાગૃહોમાં પગ ન મૂકે અને જો ત્યાં જાય તો પણ ડરતા-ડરતા જાય. (૧૧૪)

તેમના માટે દુનિયામાં નામોશી છે અને આખિરતમાં મોટી યાતના. (૧૧૫) પૂર્વ અને પશ્ચિમ સર્વ અલ્લાહના છે. જે તરફ પણ તમે મુખ કરશો, એ જ તરફ અલ્લાહનું મુખ હશે. (૧૧૫) અલ્લાહ સર્વવ્યાપી અને સર્વજ્ઞ છે. (૧૧૬) તેમનું કહેવું છે કે અલ્લાહે કોઈને પુત્ર બનાવ્યો છે. અલ્લાહ પવિત્ર છે આવી વાતોથી. સાચી વાત એ છે કે ધરતી અને આકાશોમાં રહેલી તમામ વસ્તુઓનો તે માલિક છે. તમામે તમામ તેની જ આજ્ઞાની પાબંદ છે. (૧૧૭) તે આકાશો અને ધરતીનો નિર્માતા

(૧૧૪) અર્થાત્ ઈબાદતગાહો (ઉપાસનાગૃહો) આ પ્રકારનાં જાલિમ લોકોના કબજા અને અધિકારમાં હોય અને તેઓ તેનાં મુતવલ્લી (જવાબદાર) હોય, તેના બદલે થવું એ જોઈએ કે ખુદાને માનવાવાળા અને ખુદાથી ડરવાવાળા લોકોના હાથમાં અધિકાર હોય અને એ જ લોકો ઈબાદતગાહોના જવાબદાર હોય, જેથી આ ઉપદ્રવી અને નઠારા લોકો જો ત્યાં જાય તો પણ તેમને ડર હોય કે જો ઉપદ્રવ કરીશું તો સજા પામીશું - અહીં એક સૂક્ષ્મ સંકેત મક્કાના ઈસ્લામ-વિરોધીઓના એ અત્યાચાર તરફ પણ છે કે તેમણે પોતાની જાતિના એ લોકોને, જેઓ ઈસ્લામ લાવી ચૂક્યા હતા, અલ્લાહના ધરમાં ઈબાદત કરવાથી રોકી લીધા હતા.

(૧૧૪) અર્થાત્ ઈબાદતગાહો (ઉપાસનાગૃહો) આ પ્રકારનાં જાલિમ લોકોના કબજા અને અધિકારમાં હોય અને તેઓ તેનાં મુતવલ્લી (જવાબદાર) હોય, તેના બદલે થવું એ જોઈએ કે ખુદાને માનવાવાળા અને ખુદાથી ડરવાવાળા લોકોના હાથમાં અધિકાર હોય અને એ જ લોકો ઈબાદતગાહોના જવાબદાર હોય, જેથી આ ઉપદ્રવી અને નઠારા લોકો જો ત્યાં જાય તો પણ તેમને ડર હોય કે જો ઉપદ્રવ કરીશું તો સજા પામીશું - અહીં એક સૂક્ષ્મ સંકેત મક્કાના ઈસ્લામ-વિરોધીઓના એ અત્યાચાર તરફ પણ છે કે તેમણે પોતાની જાતિના એ લોકોને, જેઓ ઈસ્લામ લાવી ચૂક્યા હતા, અલ્લાહના ધરમાં ઈબાદત કરવાથી રોકી લીધા હતા.

(૧૧૪) અર્થાત્ ઈબાદતગાહો (ઉપાસનાગૃહો) આ પ્રકારનાં જાલિમ લોકોના કબજા અને અધિકારમાં હોય અને તેઓ તેનાં મુતવલ્લી (જવાબદાર) હોય, તેના બદલે થવું એ જોઈએ કે ખુદાને માનવાવાળા અને ખુદાથી ડરવાવાળા લોકોના હાથમાં અધિકાર હોય અને એ જ લોકો ઈબાદતગાહોના જવાબદાર હોય, જેથી આ ઉપદ્રવી અને નઠારા લોકો જો ત્યાં જાય તો પણ તેમને ડર હોય કે જો ઉપદ્રવ કરીશું તો સજા પામીશું - અહીં એક સૂક્ષ્મ સંકેત મક્કાના ઈસ્લામ-વિરોધીઓના એ અત્યાચાર તરફ પણ છે કે તેમણે પોતાની જાતિના એ લોકોને, જેઓ ઈસ્લામ લાવી ચૂક્યા હતા, અલ્લાહના ધરમાં ઈબાદત કરવાથી રોકી લીધા હતા.

(૧૧૫) અર્થાત્ અલ્લાહ ન તો પૂર્વીય છે, ન પશ્ચિમી. તે બધી દિશાઓ અને જગ્યાઓનો સ્વામી છે, પરંતુ સ્વયં કોઈ દિશા અને કોઈ જગ્યાએ સ્થાયી નથી, તેથી તેની ઈબાદત માટે કોઈ દિશા કે જગ્યાને નિશ્ચિત કરવાનો અર્થ એ નથી કે અલ્લાહ ત્યાં અથવા એ બાજુ રહે છે; અને ન આ કોઈ ઝઘડવા અને વિવાદ કરવાની વાત છે કે પહેલા તમે ત્યાં અને એ તરફ ઈબાદત કરતા હતા, હવે તમે એ જગ્યા કે દિશાને કેમ બદલી નાખી.

(૧૧૬) અર્થાત્ અલ્લાહ સીમિત, સંકીર્ણ-દૃઢ્ય અને સંકીર્ણ-દૃષ્ટિ અને સંકીર્ણ સાધનોવાળો નથી, જેમ કે તમે લોકોએ પોતાની રીતે વિચાર કરીને તેને સમજી લીધો છે, બલકે તેની ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ) પણ વ્યાપક છે અને તેની દૃષ્ટિકોણ અને તેની કૃપાઓ પણ વ્યાપક છે, અને તે એ પણ જાણે છે કે તેની કયો બંદો ક્યાં, ક્યારે અને કઈ નિયત અને ઈરાદાથી તેને યાદ કરી રહ્યો છે.

لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴿١٧٥﴾ وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ لَوْلَا يُكَلِّمُنَا اللَّهُ أَوْ تَأْتِينَا
 آيَةً ۖ كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِثْلَ قَوْلِهِمْ ۖ تَشَابَهَتْ
 قُلُوبُهُمْ ۖ قَدْ بَيَّيْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ ﴿١٧٦﴾ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا
 وَنَذِيرًا ۖ وَلَا تُسْأَلُ عَنْ أَصْحَابِ الْجَحِيمِ ﴿١٧٧﴾ وَلَنْ تَرْضَىٰ عَنْكَ الْيَهُودُ

વચન (પ્રથમ વાર પેદા કરનાર) છે અને જે વાતનો તે ફેંસલો કરે છે, તેના માટે માત્ર આ હુકમ આપે છે કે 'થઈ જા' અને તે થઈ જાય છે. (૧૧૮) અજ્ઞાનીઓ કહે છે કે અલ્લાહ પોતે કેમ અમારા સાથે વાત નથી કરતો અથવા કોઈ નિશાની અમારા પાસે કેમ નથી આવતી? ^(૧૧૭) આવી જ વાતો તેમના પહેલાંના લોકો પણ કર્યા કરતા હતાં. આ બધા (આગળ-પાછળના પથભ્રષ્ટ લોકો)ની મનોવૃત્તિઓ એકસરખી છે. ^(૧૧૮) વિશ્વાસ કરનારાઓ માટે તો અમે સ્પષ્ટ નિશાનીઓ પ્રગટ કરી ચૂક્યા છીએ. ^(૧૧૯) (૧૧૯) (તેનાથી વધીને નિશાની શું હશે કે) અમે તમને સત્ય જ્ઞાનના સાથે શુભ-સૂચના આપનાર અને ડરાવનાર બનાવીને મોકલ્યા. ^(૧૨૦) હવે જે લોકો જહન્નમ સાથે સંબંધ બાંધી ચૂક્યા છે, તેમના તરફથી તમે જવાબદાર અને ઉત્તરદાયી નથી. (૧૨૦) યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ તમારાથી કદાપિ રાજી નહીં થાય, ^(૧૨૦)

(૧૧૭) આનો અર્થ એ હતો કે ખુદા, કાં તો સ્વયં અમારા સામે આવીને કહે કે આ મારો ગ્રંથ છે અને આ મારા આદેશો છે, તમે લોકો તેનું અનુસરણ કરો, અથવા તો પછી અમને કોઈ એવી નિશાની બતાવવામાં આવે, જેનાથી અમને વિશ્વાસ થઈ જાય કે મુહમ્મદ (સલ્વ.) જે કંઈ કહી રહ્યા છે તે અલ્લાહ તરફથી છે.

(૧૧૮) અર્થાત્ આજના પથભ્રષ્ટ લોકોએ કોઈ આપ્તિ અને કોઈ માંગણી એવી નથી ઘંડી, જે અગાઉના પથભ્રષ્ટ લોકો પ્રસ્તુત ન કરી ચૂક્યા હોય. પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી પથભ્રષ્ટતાનો એક જ સ્વભાવ છે અને તેઓ વારંવાર એક જ પ્રકારના સંદેહો, વાંધાઓ અને પ્રશ્નો દોહરાવતા રહ્યા છે.

(૧૧૯) એ વાત કે અલ્લાહ પોતે આવીને અમારા સાથે વાત કેમ નથી કરતો, એટલી નિરર્થક હતી કે તેનો જવાબ આપવાની જરૂર ન હતી. જવાબ માત્ર એ વાતનો આપવામાં આવ્યો છે કે અમને નિશાની કેમ બતાવવામાં નથી આવતી; અને જવાબ એ છે કે નિશાનીઓ તો અસંખ્ય મોજૂદ છે, પરંતુ જેઓ માનવા માગતા જ ન હોય, તેમને છેવટે કઈ નિશાની બતાવી શકાય છે.

(૧૨૦) અર્થાત્ બીજી નિશાનીઓનો શું ઉલ્લેખ કરવામાં આવે ! સૌથી વધારે સ્પષ્ટ નિશાની તો હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ.નું પોતાનું વ્યક્તિત્વ છે. આપની નુબૂવ્વતથી પહેલાની પરિસ્થિતિ અને એ જાતિ અને દેશની પરિસ્થિતિ, જેમાં આપ પેદા થયા, અને એ સંજોગો જેમાં આપનું પાલન-પોષણ થયું અને યાજ્ઞીસ વર્ષ જીવન પસાર કર્યું અને પછી એ મહાન કાર્ય જે પયગંબર બન્યા પછી આપ સલ્વ.એ કર્યું, આ બધું જ એવી સ્પષ્ટ નિશાનીઓ છે, જેના પછી કોઈ અન્ય નિશાનીની આવશ્યકતા નથી રહેતી.

وَلَا النَّظْرَىٰ حَتَّىٰ تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ ۗ قُلْ إِنَّ هُدَىٰ اللَّهِ هُوَ الْهُدَىٰ ۗ وَلَئِن
 اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ الَّذِي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ ۙ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِن
 وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ ﴿۱۲۱﴾ الَّذِينَ اتَّيْنَهُمُ الْكِتَابُ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ ۗ أُولَٰئِكَ
 يُؤْمِنُونَ بِهِ ۗ وَمَن يَكْفُرْ بِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْخٰسِرُونَ ﴿۱۲۲﴾ يُبَيِّنُ آسْرَ آيَةٍ
 اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي اتَّعَمْتُ عَلَيْكُمْ ۗ وَأَنَّىٰ فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعٰلَمِينَ ﴿۱۲۳﴾

وَقَالَ
 ۙ

જ્યાં સુધી તમે તેમની પદ્ધતિ પર ચાલવા ન લાગો. ^(૧૨૧) સ્પષ્ટ કહી દો કે માર્ગ કેવળ તે જ છે જે અલ્લાહે બતાવ્યો છે. નહીં તો તે જ્ઞાન પછી જે તમારા પાસે આવી ચૂક્યું છે, જો તમે તેમની ઈચ્છાઓનું અનુસરણ કર્યું, તો અલ્લાહની પકડથી બચાવનાર કોઈ મિત્ર અને સહાયક તમારા માટે નથી. (૧૨૧) જે લોકોને અમે ગ્રંથ આપ્યો છે, તેઓ તેને એવી રીતે પઢે છે જેવું કે તેને પઢવાનો હક છે. તેઓ આના (કુર્આન) પર સાચા હૃદયથી ઈમાન લાવે છે, ^(૧૨૨) અને જેઓ તેના સાથે ઈન્કારનું વલણ અપનાવે, તેઓ જ વાસ્તવમાં નુકસાન ઉઠાવનારા છે. (રુકૂઅ-૧૪) (૧૨૨) હે ઈસરાઈલની સંતાન! ^(૧૨૩) યાદ કરો મારી તે ને'મત (કૃપા), જે મેં તમને આપી હતી અને એ કે મેં તમને દુનિયાની બધી કોમો પર શ્રેષ્ઠતા આપી હતી.

(૧૨૧) તાત્પર્ય એ છે કે આ લોકોની નારાજગીનું કારણ માત્ર એ છે કે તમે અલ્લાહની આપતો અને તેના દીન (ધર્મ)ની સાથે એ દંભી તથા ભ્રામક અને છેતરપિંડીની રીત કેમ ન અપનાવી, ખુદાપરસ્તી (ઈશનિષા)ના પરદામાં એ આત્મ-નિષ્ઠા અને સ્વાર્થનું આચરણ કેમ ન કર્યું, ધાર્મિક સિદ્ધાંતો અને આદેશોની પોતાની કલ્પનાઓ કે ઈચ્છાઓ અનુસાર ઢાળવામાં એ દુઃસાહસથી કામ કેમ ન લીધું, એ પાખંડ અને 'ઘઉં બતાવીને જઈ વેચવાની' નીતિ કેમ ન અપનાવી, જે બરેબર તેમની પોતાની રીત છે. તેથી તેમને રાજી અને ખુશ કરવાની ચિંતા છોડી દો, કેમ કે જ્યાં સુધી તમે તેમના જેવા રંગ-ઢંગ નહીં અપનાવો, દીન (ધર્મ)ની સાથે એ જ મામલો ન કરવા લાગો જે સ્વયં તેઓ કરે છે અને વિશ્વાસ અને કર્મની એ જ પથભ્રષ્ટતાઓમાં ન પડી જાઓ જેમાં તેઓ પડેલા છે, ત્યાં સુધી તેમનું તમારાથી ખુશ અને રાજી થવું અસંભવ છે.

(૧૨૨) ગ્રંથવાળાના ભલા લોકો તરફ ઈશારો છે કે તેઓ ઈમાનદારી અને સચ્ચાઈની સાથે અલ્લાહના એ ગ્રંથને વાંચે છે, જે તેમના પાસે અગાઉથી હતો, તેથી તેઓ કુર્આનને સાંભળીને કે વાંચીને તેના પર ઈમાન લઈ આવે છે.

(૧૨૩) અહીંથી એક અન્ય પ્રવચનનો આરંભ થાય છે, જેને સમજવા માટે નીચેની વાતોને સારી રીતે મનો-મસ્તિષ્કમાં ઉતારી લેવી જોઈએ:

(૧) હઝરત નૂહ અલૈ. પછી હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. પહેલા પયગંબર છે, જેમને અલ્લાહે ઈસ્લામનો વિશ્વ-વ્યાપી સંદેશ ફેલાવવા માટે નિયુક્ત કર્યા હતા. તેમણે પહેલા સ્વયં ઈરાકથી મિસર (ઈજિપ્ત) સુધી અને શામ (સીરિયા) અને પેલેસ્ટાઈનથી આરબ-રણદ્વીપના વિભિન્ન પ્રદેશો સુધી વર્ષો સુધી પ્રવાસ કરીને અલ્લાહની બંદગી અને આજ્ઞાપાલન (ઈસ્લામ) તરફ લોકોને બોલાવ્યા. પછી પોતાના આ મિશનના પ્રચાર માટે જુદા-જુદા ક્ષેત્રોમાં ખલીફા (પ્રતિનિધિ) નિયુક્ત કર્યા. પૂર્વીય જોર્ડનમાં પોતાના ભત્રીજા હઝરત લૂત અલૈ.ને, શામ

અને પેલેસ્ટાઈનમાં પોતાના પુત્ર ઈસ્હાક અલૈ.ને અને અરબસ્તાનના અંદરના ભાગોમાં હજરત ઈસ્માઈલ અલૈ.ને નિયુક્ત કર્યાં. પછી અલ્લાહની આજ્ઞાથી મક્કામાં એ ઘરનું નિર્માણ કર્યું, જેનું નામ કાબા છે અને અલ્લાહની જ આજ્ઞાથી તે આ મિશનનું કેન્દ્ર કહેવાયું.

(૨) હજરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.ના વંશથી બે મોટી શાખાઓ નીકળી — એક, હજરત ઈસ્માઈલ અલૈ.ના સંતાનો જેઓ અરબસ્તાનમાં રહ્યા, બીજી, હજરત ઈસ્હાક અલૈ.ના સંતાનો જેઓ 'બની ઈસરાઈલ'ના નામથી મશહૂર થયાં. આ જ શાખામાં જયારે પતન અને અધોગતિનો જમાનો આવ્યો, તો પહેલા 'યહૂદી મત'નો જન્મ થયો અને પછી ઈસાઈ (ખ્રિસ્તી) મતે જન્મ લીધો.

(૩) હજરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.નું મૂળ કાર્ય દુનિયાને અલ્લાહના આજ્ઞાપાલન તરફ બોલાવવાનું અને અલ્લાહ તરફથી આવેલ માર્ગદર્શન અનુસાર માનવોનો વ્યક્તિગત અને સામૂહિક જીવનની વ્યવસ્થાને બરાબર કરવાનું હતું. આ જ સેવા હતી જેના માટે તેમને દુનિયાના ઈમામ (નેતા) અને પેશવા (આગેવાન) બનાવવામાં આવ્યા હતા. તેમના પછી નેતૃત્વ અને સરદારીનું આ પદ તેમના વંશની એ શાખાને મળ્યું, જે હજરત ઈસ્હાક અને હજરત યાકૂબ અલૈ.થી ચાલી અને બની ઈસરાઈલ કહેવાઈ. આમાં જ પયગંબરો પેદા થતા રહ્યા, તેમને જ સન્માર્ગનું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું. તેને જ એ સેવા સુપ્રત કરવામાં આવી કે આ સન્માર્ગ તરફ દુનિયાની જાતિઓનું માર્ગદર્શન કરે અને આ જ એ ને'મત (કૃપા) હતી, જેને અલ્લાહતુઆલા વારંવાર આ શાખાના લોકોને યાદ દેવડાવી રહ્યો છે. આ શાખાએ હજરત સુલૈમાન અલૈ.ના જમાનામાં 'બૈતુલ મુકદ્દસ'ને પોતાનું કેન્દ્ર બનાવ્યું, તેથી જ્યાં સુધી આ શાખાને તૃત્વ અને સરદારીનાં પદ પર કાયમ રહી, બૈતુલ મુકદ્દસ જ અલ્લાહ તરફ બોલાવવાનું કેન્દ્ર અને ખુદાપરસ્તો (ઈશનિષ્ઠો)નો 'કિબ્લા' રહ્યું.

(૪) કુર્આનની આ સૂર:ની પાંછલી દસ રુકૂઓમાં અલ્લાહે બની ઈસરાઈલને સંબોધિત કરીને તેના અપરાધોની ઐતિહાસિક ચાર્જશીટ અને તેમની એ તત્કાલીન પરિસ્થિતિ જે કુર્આનનાં અવતરણ સમયે હતી, યથાવત પ્રસ્તુત કરી દીધી છે અને તેમને બતાવી દીધું છે કે તમે અમારી ને'મતની ખૂબ અવકૃાં કરી ચૂક્યા છો, જે અમે તમને આપી હતી. તમે કેવળ એટલું જ નથી કર્યું કે નેતૃત્વ અને સરદારીના પદનો હક અદા કરવાનું છોડી દીધું, બલ્કે પોતે પણ સત્ય અને સચ્ચાઈથી ફરી ગયા, અને હવે ખૂબ જ ઓછા ભલા લોકો સિવાય તમારી આખી ઉમ્મત (સમુદાય)માં કોઈ યોગ્યતા બાંકી રહી નથી.

(૫) ત્યારબાદ હવે તેમને બતાવવામાં આવી રહ્યું છે કે નેતૃત્વ કોઈ એવો વારસો નથી, જે હજરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.થી લોહીનો સંબંધ હોવાના કારણે આપોઆપ પ્રાપ્ત થઈ જાય, બલ્કે આ સાચી બંદગી અને આજ્ઞાપાલનનું પ્રતિક્રમ છે. હવે તમે પોતાના કર્તવ્યને ન ઓળખવા અને સત્યને ભુલાવી દેવાને કારણે આ પદનો અધિકાર સંપૂર્ણપણે ખોઈ ચૂક્યા છો, તેથી તમને આ પદથી દૂર કરી દેવામાં આવે છે.

(૬) તેના સાથે ઈશારામાં એ પણ બતાવી દેવામાં આવ્યું કે જે બિન-ઈસરાઈલી જાતિઓ હજરત મુસા અને હજરત ઈસા અલૈ.ના સંબંધથી હજરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.ની સાથે પોતાનો સંબંધ જોડે છે, તે સૌ પણ ઈબ્રાહીમી પદ્ધતિથી સંપૂર્ણપણે હટી ગયેલ છે, તેના સાથે અરબસ્તાનના મુશ્શરિકો પણ, જેઓ હજરત ઈબ્રાહીમ અને હજરત ઈસ્માઈલ અલૈ.થી પોતાના સંબંધ પર ગર્વ કરે છે, માત્ર વંશ અને ગોત્રના ગર્વને લઈને બેચ્ચા છે, નહિ તો હજરત ઈબ્રાહીમ અને હજરત ઈસ્માઈલ અલૈ.ની પદ્ધતિથી હવે તેમનો દૂરનો પણ સંબંધ નથી રહ્યો, તેથી એમનામાંથી પણ કોઈ નેતૃત્વના પદનો અધિકારી નથી.

(૭) પછી એ વાત કહેવામાં આવે છે કે હવે અમે હજરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.ની બીજી શાખા બની ઈસ્માઈલમાં એ રસૂલ (ઈશદૂત) પેદા કરેલ છે, જેના માટે હજરત ઈબ્રાહીમ અને હજરત ઈસ્માઈલ અલૈ.એ દુઆ કરી હતી. તેની પદ્ધતિ એ જ છે, જે હજરત ઈબ્રાહીમ, ઈસ્માઈલ, ઈસ્હાક, યાકૂબ અને અન્ય તમામ પયગંબરો અલૈ.ની હતી, તેથી હવે નેતૃત્વ અને સરદારીના અધિકારી કેવળ એ લોકો છે, જેઓ આ રસૂલનું અનુસરણ કરે.

(૮) નેતૃત્વ-પરિવર્તનની ઘોષણા થવાની સાથે જ સ્વાભાવિક રૂપે 'કિબ્લા'ના પરિવર્તનની ઘોષણા પણ થવી જરૂરી હતું. જ્યાં સુધી બની ઈસરાઈલના નેતૃત્વનો જમાનો હતો, બૈતુલ મુકદ્દસ દા'વત (દીને-ઈસ્લામના આમંત્રણ)નું કેન્દ્ર રહ્યું અને એ જ સત્યના અનુયાયીઓનો કિબ્લો પણ રહ્યું. સ્વયં નબી (હજરત મુહમ્મદ સલ્વ.) અને આપનું અનુસરણ

وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا تَنْفَعُهَا شَفَاعَةٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ ﴿١٢٣﴾ وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَبَهُنَّ ۖ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا ۖ قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي ۖ قَالَ لَا يَعْأَلُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ ﴿١٢٤﴾ وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَأَمْنًا ۖ

અને તેને કોઈના સહજ પણ કામમાં નહીં આવે, ન કોઈના પાસેથી ક્ષિદ્યા (મુક્તિ પ્રતિદાન) સ્વીકારવામાં આવશે, ન કોઈ ભલામણ વ્યક્તિને ફાયદો પહોંચાડશે અને ન ગુનેગારોને ક્યાંયથી કોઈ મદદ મંગી શકશે. (૧૨૪) યાદ કરો કે જ્યારે ઈબ્રાહીમની તેના પાલનહારે કેટલીક વાતોમાં પરીક્ષા કરી^(૧૨૩) અને તે એ બધામાં સફળ નીવડ્યો, તો તેણે કહ્યું, “હું તને સૌ લોકોનો ઈમામ (નેતા) બનાવવાનો છું.” ઈબ્રાહીમે કહ્યું, “અને શું મારા સંતાનથી પણ આ જ વચન છે?” તેણે જવાબ આપ્યો, “મારું વચન જાલિમો માટે નહીં.”^(૧૨૪) (૧૨૫) અને એ કે અમે આ ઘર (કા’બા)ને લોકો માટે કેન્દ્ર અને શાંતિનું સ્થળ ઠેરવ્યું હતું

કરવાવાળાઓએ પણ ત્યાં સુધી બૈતુલ મુકદ્દસને જ કિબ્લા બનાવી રાખ્યું, પરંતુ જ્યારે બની ઈસરાઈલને આ પદથી વિધિવત રૂપે હટાવી દેવામાં આવ્યા, તો બૈતુલ મુકદ્દસની કેન્દ્રીયતા આપોઆપ સમાપ્ત થઈ ગઈ. તેથી એ ઘોષણા કરવામાં આવી કે હવે એ સ્થાન અલ્લાહના દીન (ધર્મ)નું કેન્દ્ર છે, જ્યાંથી આ રસુલની દા’વત પ્રગટ થઈ છે; અને શરૂઆતમાં હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.ની દા’વતનું કેન્દ્ર પણ આ જ જગ્યા હતી, તેથી એહલે-કિતાબ (યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ, શ્રંથવાળાઓ) અને મુશ્શરિકો, કોઈના માટે પણ એ માની લેવા સિવાય અન્ય કોઈ માર્ગ નથી કે કિબ્લા હોવાનો વધારે હક ‘કાબા’ને જ પહોંચે છે. હઠાગ્રહની વાત બીજી છે કે તેઓ સત્યને સત્ય જાણતા હોવા છતાં પણ વાંધાઓ ઊભા કરતા રહે.

હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ.ના સાચા અનુયાયીઓના ધાર્મિક નેતૃત્વ અને કાબાના કેન્દ્ર હોવાની ઘોષણા કર્યા પછી જ અલ્લાહે આ સૂર:ની રુકૂઅ-૨૧ (આયત ૧૫૩)થી લઈને સૂર: અંત સુધી લગાતાર આ સમુદાયને એ નિર્દેશો આપ્યાં છે, જેના પર તેમણે અમલ કરવો જોઈએ.

(૧૨૪) કુર્આનમાં વિભિન્ન સ્થાનોએ એ તમામ કઠોર પરીક્ષાઓનું વિવરણ આવ્યું છે, જેમાંથી પસાર થઈને હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.એ પોતાને એ વાતને યોગ્ય સાબિત કર્યા હતા કે તેમને માનવ-જાતિના ઈમામ (નેતા અને માર્ગદર્શક) બનાવવામાં આવે. જ્યારથી સત્ય તેમના સામે પ્રગટ થયું, ત્યારથી લઈને છેલ્લા ત્રાસ સુધી તેમનું આખું જીવન સાક્ષાત્ ત્યાગ હતું. દુનિયામાં જેટલી વસ્તુઓ એવી છે જેનાથી માણસ પ્રેમ કરે છે, તેમાંથી કોઈ વસ્તુ પણ એવી ન હતી જેનું ઈબ્રાહીમ અલૈ.એ બલિદાન ન આપ્યું હોય અને દુનિયામાં જેટલાં જોખમો એવા છે જેનાથી માણસ ડરે છે તેમાંથી કોઈ જોખમ એવું ન હતું જેને તેમણે સત્ય-માર્ગમાં સહન ન કર્યું હોય.

(૧૨૫) અર્થાત્ આ વચન તમારા સંતાનોના માત્ર એ ભાગથી સંબંધિત છે, જેના લોકો નેક અને ભલા હોય. આમાંથી જેઓ જાલિમ હશે, તેમના માટે આ વચન નથી. અહીં ‘જાલિમ’થી તાત્પર્ય કેવળ માનવીઓ પર જ જુલમ કરનાર નહીં, બલકે સત્ય અને સચ્ચાઈ પર જુલમ કરનાર પણ છે.

(૧૨૪) કુર્આનમાં વિભિન્ન સ્થાનોએ એ તમામ કઠોર પરીક્ષાઓનું વિવરણ આવ્યું છે, જેમાંથી પસાર થઈને હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.એ પોતાને એ વાતને યોગ્ય સાબિત કર્યા હતા કે તેમને માનવ-જાતિના ઈમામ (નેતા અને માર્ગદર્શક) બનાવવામાં આવે. જ્યારથી સત્ય તેમના સામે પ્રગટ થયું, ત્યારથી લઈને છેલ્લા ત્રાસ સુધી તેમનું આખું જીવન સાક્ષાત્ ત્યાગ હતું. દુનિયામાં જેટલી વસ્તુઓ એવી છે જેનાથી માણસ પ્રેમ કરે છે, તેમાંથી કોઈ વસ્તુ પણ એવી ન હતી જેનું ઈબ્રાહીમ અલૈ.એ બલિદાન ન આપ્યું હોય અને દુનિયામાં જેટલાં જોખમો એવા છે જેનાથી માણસ ડરે છે તેમાંથી કોઈ જોખમ એવું ન હતું જેને તેમણે સત્ય-માર્ગમાં સહન ન કર્યું હોય.

(૧૨૫) અર્થાત્ આ વચન તમારા સંતાનોના માત્ર એ ભાગથી સંબંધિત છે, જેના લોકો નેક અને ભલા હોય. આમાંથી જેઓ જાલિમ હશે, તેમના માટે આ વચન નથી. અહીં ‘જાલિમ’થી તાત્પર્ય કેવળ માનવીઓ પર જ જુલમ કરનાર નહીં, બલકે સત્ય અને સચ્ચાઈ પર જુલમ કરનાર પણ છે.

وَاتَّخِذُوا مِنْ مَّقَامِ رَبِّهِمْ مَوْجِبَاتٍ ۖ وَعَهْدَنَا إِلَىٰ رَبِّهِمْ وَإِسْمَاعِيلَ ۖ أَن
 طَهَّرَ أَبَيْتِي لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ ﴿۱۶﴾ وَإِذْ قَالَ رَبُّهُمُ
 رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا وَارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ
 بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ۖ قَالَ وَمَنْ كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلًا ثُمَّ أَضْطَرُّهُ إِلَىٰ
 عَذَابِ النَّارِ ۖ وَبِئْسَ النَّصِيرُ ﴿۱۷﴾ وَإِذْ يَرْفَعُ رَبُّهُمْ الْقَوَاعِدَ مِنَ

અને લોકોને આદેશ આપ્યો હતો કે ઈબ્રાહીમ જ્યાં બંદગી માટે ઊભો રહે છે, તે સ્થળને સ્થાયી રૂપે નમાઝની જગ્યા બનાવી લો, અને ઈબ્રાહીમ અને ઈસ્માઈલને તાકીદ કરી હતી કે મારા આ ઘરને તવાફ (પરિક્રમા) અને એતિકાફ (એકાંતમાં અલ્લાહની તપશ્ચર્યા) અને રુકૂઅ અને સિજદો કરનારાઓ માટે પવિત્ર રાખો. ^(૧૨૬) (૧૨૬) અને એ કે ઈબ્રાહીમને દુઆ કરી, “હે મારા માલિક! આ શહેરને શાતિનું શહેર બનાવી દે અને તેના રહેવાસીઓમાંથી જેઓ અલ્લાહ અને આખિરત (પરલોક)ને માને, તેમને દરેક પ્રકારના ફળોની રોજ આપ.” જવાબમાં તેના માલિકે ફરમાવ્યું, “અને જે નહીં માને, દુનિયાની ટૂંકી જિંદગી માટેનો સામાન તો હું તેને પણ આપીશ, ^(૧૨૭) પરંતુ અંતે તેને જહાન્નમની સજા તરફ દસરી જઈશ, અને તે સૌથી ખરાબ ઠેકાણું છે.” (૧૨૭) અને યાદ કરો ઈબ્રાહીમ અને ઈસ્માઈલ જ્યારે એ ^(૧૨૬) પવિત્ર રાખવાથી તાત્પર્ય માત્ર એ જ નથી કે ગંદકી અને કચરાથી તેને પાક રાખવામાં આવે. અલ્લાહના ઘરનો ખરી પવિત્રતા એ છે કે તેમાં અલ્લાહ સિવાય કોઈનું નામ ન લેવામાં આવે. જેણે અલ્લાહના ઘરમાં અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્યને સ્વામી, ઉપાસ્ય, જરૂરતો પૂરી કરનાર અને ફરિયાદ સાંભળનારની હેસિયત પોકાર્યાં. તેણે વાસ્તવમાં તેને ગંદું કરી નાખ્યું. આ આયત અત્યંત સૂક્ષ્મ શૈલીથી કુરૈશના મુશ્શરિકોના ગુના તરફ ઈશારા કરી રહી છે કે આ અત્યાચારી લોકો હઝરત ઈબ્રાહીમ અને હઝરત ઈસ્માઈલ અલૈ.ના વારસદારો હોવા પર ગર્વ તો કરે છે, પરંતુ વારસાનો હક અદા કરવાના બદલે ઊલટાના તે હકને કચડી રહ્યા છે. તેથી જે વચન હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.ને આપવામાં આવ્યું હતું, તેનાથી જે પ્રમાણે બની ઈસરાઈલ અલગ થઈ ગયા છે એ જ પ્રમાણે આ મુશ્શરિકો પણ તેનાથી દૂર છે.

(૧૨૭) હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.એ જ્યારે નેતૃત્વ અને સરદારીના પદ વિશે પૂછ્યું હતું, તો કહેવામાં આવ્યું હતું કે આ પદનું વચન તમારા સંતાનોના કેવળ ઈમાનવાળા અને નેક લોકો માટે છે, અત્યાચારી તેનાથી અલગ છે. ત્યારબાદ જ્યારે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. આજીવિકા માટે દુઆ કરવા લાગ્યા, તો અગાઉના આદેશને દષ્ટિમાં રાખીને તેમણે માત્ર પોતાના મોમિન સંતાનો માટે જ દુઆ કરી, પરંતુ અલ્લાહે જવાબમાં આ ભ્રમને તરત દૂર કરી દીધો અને તેમને બતાવ્યું કે સદ્ગુણી ઈમામત (નેતૃત્વ) બીજી વસ્તુ છે અને દુનિયાની રોજ બીજી વસ્તુ. સદ્ગુણી ઈમામત માત્ર નેક ઈમાનવાળાઓને મળશે, પરંતુ દુનિયાની રોજ અલ્લાહને માનવાવાળા અને ન માનવાવાળા સૌને આપવામાં આવશે. આનાથી એ વાત આપોઆપ નીકળી આવે છે કે જો કોઈને દુનિયાની રોજ પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી રહી છે, તો તે એ ભ્રમમાં ન રહે કે અલ્લાહ તેનાથી રાજી અને ખુશ પણ છે અને એ જ અલ્લાહ તરફથી પેશવા (આગેવાન) બનવાનો અધિકારી પણ છે.

الْبَيْتِ وَإِسْمَعِيلَ ۖ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا ۖ إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿١٢٦﴾
 رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمِينَ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةً مُّسْلِمَةً لَكَ ۗ وَآرِنَا
 مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَيْنَا ۖ إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿١٢٧﴾ رَبَّنَا وَابْعَثْ
 فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ
 وَيُزَكِّيهِمْ ۗ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿١٢٨﴾ وَمَنْ يَّرْغَبْ عَن مِّلَّةِ إِبْرَاهِيمَ
 إِلَّا مَن سَفِهَ نَفْسَهُ ۗ وَلَقَدِ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا ۖ وَآئِنَّا فِي الْآخِرَةِ لَإِيْنَ
 الصَّالِحِينَ ﴿١٢٩﴾ إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمْ ۖ قَالَ أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿١٣٠﴾

ઘરની દીવાલો ઊભી કરી રહ્યા હતા, તો દુઆ કરતા જતા હતા, “હે અમારા માલિક! અમારી આ સેવા સ્વીકારી લે; તું બધું જ સાંભળનાર અને બધું જ જાણનાર છે. (૧૨૮) હે માલિક! અમને બંનેને પોતાના મુસ્લિમ (આજ્ઞાંકિત) બનાવ, અમારા વંશમાંથી એક એવી ઉમ્મત (સમુદાય) ઊભી કર, જે તારી મુસ્લિમ હોય, અમને તારી ઇબાદતની પદ્ધતિઓ બતાવ અને અમારી ખામીઓને માફ કર, તું મોટો ક્ષમાશીલ અને દયાળુ છે, (૧૨૯) અને હે માલિક! એ લોકોમાં સ્વયં તેમના જ સમુદાયમાંથી એક પયગંબર ઉઠાવજે, જે તેમને તારી આયતો સંભળાવે, તેમને ગ્રંથ અને હિકમત (તત્ત્વદર્શિતા)નું શિક્ષણ આપે અને તેમનાં જીવન સુધારે અને ઉન્નત કરે. (૧૨૯) તું મોટો પ્રભુત્વશાળી અને હડાપણવાળો છે. (૧૨૯)

(રુકૂઅ-૧૫) (૧૩૦) હવે કોણ છે, જે ઇબ્રાહીમની પદ્ધતિથી નફરત કરે? જેણે સ્વયં પોતાની જાતને મૂર્ખતા અને અજ્ઞાનતામાં ગ્રસ્ત કરી લીધી હોય, તેના સિવાય કોણ આવી ચેષ્ટા કરી શકે છે? ઇબ્રાહીમ તો એ વ્યક્તિ છે જેમને અમે દુનિયામાં અમારા કામ માટે પસંદ કરી લીધા હતા અને આખિરતમાં તેમની ગણતરી સદાચારીઓમાં થશે. (૧૩૧) તેમની સ્થિતિ એ હતી કે જ્યારે તેમના રબે તેમને કહ્યું કે, “મુસ્લિમ થઈ જા” (૧૩૦) તો તેમણે તરત જ કહ્યું, “હું સૃષ્ટિના માલિકનો મુસ્લિમ થઈ ગયો.”

(૧૨૮) જીવન સુધારવા અને ઉન્નત કરવામાં વિચાર, ચરિત્ર, આદત, રહેણી-કરણી, સભ્યતા, રાજનીતિ, તાત્પર્ય એ કે દરેક વસ્તુને સુધારવું અને ઉન્નત કરવું સામેલ છે.

(૧૨૯) તાત્પર્ય એ છે કે હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. નું આગમન વાસ્તવમાં હઝરત ઇબ્રાહીમ અલૈ. ની દુઆનો જવાબ છે.

(૧૩૦) મુસ્લિમ : એ જે અલ્લાહની સામે માયું નમાવી દે, અલ્લાહને જ પોતાનો માલિક, સ્વામી, શાસક અને ઉપાસ્ય માની લે, જે પોતાને સંપૂર્ણપણે અલ્લાહને સમર્પિત કરી દે અને એ માર્ગદર્શન અનુસાર દુનિયામાં જીવન વિતાવે, જે અલ્લાહ તરફથી આવ્યું હોય. આ આસ્થા અને આચરણનું નામ ‘ઇસ્લામ’ છે, અને આ જ તમામ પયગંબરોનો દીન (ધર્મ) હતો, જે પહેલા દિવસથી દુનિયાના વિભિન્ન પ્રદેશો અને જાતિઓમાં આવ્યા.

وَوَصَّى بِهَا إِبْرَاهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ ط يَبْنِيَّ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى لَكُمْ الدِّينَ
فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ ﴿١٣١﴾ أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ
الْمَوْتَ ﴿١٣٢﴾ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنِّي بَعْدِي ط قَالُوا نَعْبُدُ إِلَهَكَ
وَإِلَهَ آبَائِكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِلَهًا وَاحِدًا ط وَنَحْنُ لَهُ
مُسْلِمُونَ ﴿١٣٣﴾ تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ ۗ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ ۗ

(૧૩૨) આ જ પદ્ધતિનું અનુસરણ કરવાનો નિર્દેશ તેમણે પોતાના સંતાનને આપ્યો હતો અને આની જ વસિયત યાકૂબ^(૧૩૧) પોતાના સંતાનને કરી ગયા હતા. તેમણે કહ્યું હતું કે, “મારા બાળકો ! અલ્લાહે તમારા માટે આ જ દીન (ધર્મ)^(૧૩૩) પસંદ કર્યો છે, તેથી મૃત્યુપર્યંત મુસ્લિમ જ રહેજો.” (૧૩૩) પછી શું તમે તે વખતે હાજર હતા, જ્યારે યાકૂબ આ દુનિયાથી વિદાય થઈ રહ્યા હતા ? તેમણે મૃત્યુ વખતે પોતાના પુત્રોને પૂછ્યું, “બાળકો ! મારા પછી તમે કોની બંદગી કરશો ?” તે બધાએ ઉત્તર આપ્યો, “અમે એ જ એક અલ્લાહની બંદગી કરીશું જેને આપે અને આપના વડવાઓ ઈબ્રાહીમ, ઈસ્માઈલ અને ઈસ્હાકે ખુદા માન્યો છે અને અમે તેના જ મુસ્લિમ છીએ.”^(૧૩૩) (૧૩૪) તેઓ કેટલાક લોકો હતા, જેઓ વિતી ગયા. જે કંઈ તેમણે કમાવ્યું, તે તેમના માટે છે અને જે કંઈ તમે કમાશો, તે તમારા માટે છે.

(૧૩૧) હઝરત યાકૂબ અલૈ.નો ઉલ્લેખ મુખ્ય રૂપે એટલા માટે કરવામાં આવ્યો છે કે બની ઈસરાઈલ સીધા તેમના જ સંતાનો હતા.

(૧૩૨) દીન (ધર્મ) અર્થાત્ જીવન-પદ્ધતિ, જીવન-વ્યવસ્થા, એ કાનૂન જેના પર માનવી દુનિયામાં પોતાની વિચાર-પદ્ધતિ અને કાર્ય-પ્રણાલીનો પાયો મૂકે.

(૧૩૩) બાઈબલમાં હઝરત યાકૂબ અલૈ.ના મૃત્યુની સ્થિતિ ખૂબ વિસ્તારથી દર્શાવવામાં આવેલ છે, પરંતુ આશ્ચર્ય છે કે આ વસિયતનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી. અલબત્ત, તલમૂદમાં જે વિસ્તૃત વસિયતનો ઉલ્લેખ છે, તેનો વિષય કુર્આનના વર્ણનથી ખૂબ મળતો છે. તેમાં હઝરત યાકૂબ અલૈ.ના આ શબ્દો આપણને મળે છે :

“ખુદાવંદ ! પોતાના ખુદાની બંદગી કરતા રહેજો, તે તમને એ જ રીતે તમામ આફતોથી બચાવશે, જે રીતે તમારા બાપ-દાદાને બચાવતો રહ્યો છે... પોતાના બાળકોને ખુદાથી પ્રેમ કરવા અને તેના આદેશોનું પાલન કરવાની શિક્ષા આપજો, જેથી તેમના જીવનની મહેતલ લાંબી થાય...”

જવાબમાં તેમનાં પુત્રોએ કહ્યું : “જે કંઈ તમે નિર્દેશ કર્યો છે, અમે તે અનુસાર કામ કરીશું. ખુદા અમારા સાથે રહે.” ત્યારે યાકૂબ અલૈ.એ કહ્યું : “જો તમે ખુદાના સીધા રસ્તાથી ડાબે-જમણે નહીં કરો, તો ખુદા અવશ્ય તમારા સાથે રહેશે.”

وَلَا تَسْأَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿۳۷﴾ وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى
فَهْتَدُوا ۗ قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا ۖ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿۳۸﴾
قُولُوا أَمَنَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنزِلَ إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ

તમને એ પૂછવામાં નહીં આવે કે તેઓ શું કરતા હતા? (૧૩૫) યહૂદીઓ કહે છે, “યહૂદી હશો તો સન્માર્ગ પામશો.” ખ્રિસ્તીઓ કહે છે, “ખ્રિસ્તી હશો તો માર્ગદર્શન મળશે.” તેમને કહો, “નહીં, સૌને ત્યજીને ઇબ્રાહીમની પદ્ધતિ, અને ઇબ્રાહીમ મુશ્રિકો પૈકીના ન હતા.” (૧૩૬) મુસલમાનો ! કહો, “અમે ઈમાન લાવ્યા અલ્લાહ પર અને તે માર્ગદર્શન પર જે અમારા તરફ અવતરિત થયું છે (૧૩૪) અર્થાત્ ભલે તમે તેમનાં સંતાન છો, પરંતુ વાસ્તવમાં તમારો તેમના સાથે કોઈ સંબંધ નથી. તેમનું નામ લેવાનો તમને શું અધિકાર છે, જ્યારે કે તમે તેમની પદ્ધતિથી ફરી ગયા છો. અલ્લાહના ત્યાં તમને એ નહીં પૂછવામાં આવે કે તમારા બાપ-દાદા શું કરતા હતા, બલ્કે એ પૂછવામાં આવશે કે તમે પોતે શું કરતા રહ્યા; અને એ જે ફરમાવ્યું કે, ‘જે કંઈ તેમણે કમાવ્યું, તે તેમના માટે છે અને જે કંઈ તમે કમાશો તે તમારા માટે છે.’ આ કુર્આનની વિશિષ્ટ શૈલી છે. આપણે જે વસ્તુને કર્મ કે અમલ કહીએ છીએ, કુર્આન પોતાની ભાષામાં તેને ‘કસબ’ કે કમાણી કહે છે. આપણું દરેક કાર્ય એક સારું કે ખરાબ પરિણામ ધરાવે છે, જે અલ્લાહની ખુશી કે નારાજગીના રૂપમાં સામે આવશે. એ જ પરિણામ આપણી કમાણી છે. કુર્આનની દૃષ્ટિએ વાસ્તવિક મહત્ત્વ એ જ પરિણામનું છે, તેથી મોટાભાગે તે આપણા કાર્યોને કર્મ કે કામ કે અમલ શબ્દોથી વ્યક્ત કરવાને બદલે ‘કસબ’ (કમાણી) શબ્દથી વ્યક્ત કરે છે.

(૧૩૫) આ જવાબની સૂક્ષ્મતાને સમજવા માટે બે વાતો નજરમાં રાખો :

એક એ કે યહૂદી-મત અને ખ્રિસ્તી-મત બંને પછીની ઉપજ છે. યહૂદી-મતનો ઉદ્ભવ પોતાના આ નામ અને પોતાની ધાર્મિક વિશેષતાઓ અને રીત-રિવાજોની સાથે ઈસ્વીસન પૂર્વે ત્રીજી-ચોથી સદીમાં થયો અને ખ્રિસ્તી-મત જે ધારણાઓ અને મુખ્ય ધાર્મિક વિચારોના યોગનું નામ છે, તે તો હઝરત મસીહ અલૈ.ના પણ એક લાંબી મુદત પછી અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. હવે એ પ્રશ્ન આપોઆપ ઉદ્ભવે છે કે જો માનવીના માર્ગદર્શન પર હોવાનો આધાર યહૂદી-મત કે ખ્રિસ્તી-મતને અપનાવવા પર જ છે, તો હઝરત ઇબ્રાહીમ અલૈ., બીજા પયગંબરો અને એ નેક લોકો જેઓ આ મતોના જન્મથી સદીઓ પહેલા પેદા થયા હતા અને તેમને યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ પણ માર્ગદર્શન-પ્રાપ્ત માનતા હતા, તેઓ છેવટે કઈ વસ્તુથી માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત કરતા હતા? સ્પષ્ટ છે કે તે યહૂદી-મત કે ખ્રિસ્તી-મત ન હતો, તેથી એ વાત આપોઆપ સ્પષ્ટ થઈ ગઈ કે માનવીના માર્ગદર્શન પામવાનો આધાર એ ધાર્મિક વિશેષતાઓ પર નથી, જેના કારણે આ ખ્રિસ્તી અને યહૂદી વગેરે જુદા-જુદા સંપ્રદાયો બન્યા છે, બલ્કે વાસ્તવમાં તેનો આધાર એ વિશ્વ-વ્યાપી સન્માર્ગને અપનાવવા પર છે, જેનાથી દરેક યુગમાં માનવો માર્ગદર્શન પામતા રહ્યા છે, ન કે યહૂદી-મત અને ખ્રિસ્તી-મત પર.

બીજું એ કે સ્વયં યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓના પોતાના પવિત્ર ગ્રંથો એ વાતના સાક્ષી છે કે હઝરત ઇબ્રાહીમ એક અલ્લાહ સિવાય કોઈ બીજાની પૂજા, બંદગી અને આજ્ઞાપાલનને માનતા ન હતા, તેથી એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે યહૂદી-મત અને ખ્રિસ્તી-મત બંને એ સીધા રસ્તાથી હટી ગયા છે, જેના પર હઝરત ઇબ્રાહીમ અલૈ. ચાલતા હતા, કેમ કે આ બંનેમાં શિક્ષણની ભેળસેળ થઈ ગઈ છે.

وَاسْحَقَّ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَمَا أُوتِيَ مُوسَى وَعِيسَى وَمَا أُوتِيَ
 النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ ۗ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّنْهُمْ ۗ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ ﴿۱۳۷﴾
 فَإِنِ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ فَقَدِ اهْتَدَوْا ۗ وَإِن تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا هُمْ فِي
 شِقَاقٍ ۗ فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللَّهُ ۗ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿۱۳۸﴾ صِبْغَةَ اللَّهِ
 وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً ۗ وَنَحْنُ لَهُ عِبْدُونَ ﴿۱۳۹﴾ قُلْ أَتَحَاجُّونَنَا فِي

અને જે ઈબ્રાહીમ, ઈસ્માઈલ, ઈસહાક, યાકૂબ અને યાકૂબના સંતાનો પર અવતરિત થયું હતું અને જે

મૂસા અને ઈસા અને બીજા તમામ પયગંબરોને તેમના માલિક (૨બ) તરફથી આપવામાં આવ્યું હતું.

અમે તેમના વચ્ચે કોઈ ભેદ નથી કરતા, (૧૩૭) અને અમે અલ્લાહના મુસ્લિમ (આજ્ઞાંકિત) છીએ.”

(૧૩૭) પછી જો તેઓ એવી જ રીતે ઈમાન લાવે, જેવી રીતે તમે લાવ્યા છો, તો તેઓ સાચા માર્ગ ઉપર

છે, અને જો તેનાથી મોટું ફેરવે તો સ્પષ્ટ વાત છે કે તેઓ હઠાઝહમાં પડેલા છે. એટલા માટે ખાત્રી રાખો

કે તેમના વિરુદ્ધ અલ્લાહ તમારી સહાયતા માટે પૂરતો છે. તે બધું જ સાંભળે અને જાણે છે: (૧૩૮) કહો,

“અલ્લાહના રંગમાં રંગાઈ જાઓ. (૧૩૭) તેના રંગથી સારો બીજા કોનો રંગ હશે? અને અમે તેની જ

બંદગી કરનારા લોકો છીએ.” (૧૩૮) હે નબી! તેમને કહો, “શું તમે અલ્લાહ વિષે અમારા

(૧૩૬) પયગંબરો વચ્ચે ભેદ ન કરવાનો અર્થ એ છે કે અમે તેમના વચ્ચે એ દૃષ્ટિથી ભેદ નથી કરતા કે અમુક સત્ય પર

હતા અને અમુક સત્ય પર ન હતા., અથવા એ કે અમે અમુકને માનીએ છીએ અથવા અમુકને નથી માનતા.

સ્પષ્ટ છે કે અલ્લાહ તરફથી જેટલાં પણ પયગંબરો આવ્યા, બધાં જ એક જ સચ્ચાઈ અને એક જ સન્માર્ગ તરફ

બોલાવવા માટે આવ્યા, તેથી જે વ્યક્તિ ખરા અર્થમાં સત્યવાદી છે, તેના માટે બધા પયગંબરોને સત્ય પર

માનવા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નથી. જે લોકો કોઈ પયગંબરને માને છે અને કોઈનો ઈન્કાર કરે છે, તેઓ

વાસ્તવમાં એ પયગંબરના પણ અનુયાયી નથી, જેને તેઓ માને છે; કેમ કે તેઓ વાસ્તવમાં એ વિશ્વ-વ્યાપી

સન્માર્ગને નથી પામ્યા, જેને હઝરત મૂસા કે હઝરત ઈસા અલૈ. અથવા કોઈ અન્ય પયગંબરે પ્રસ્તુત કરેલ હતો,

બલ્કે તેઓ કેવળ બાપ-દાદાના અનુકરણમાં એક પયગંબરને માની રહ્યા છે. તેમનો વાસ્તવિક ધર્મ વંશવાદ

સંબંધે પક્ષપાત અને બાપ-દાદાનું આંધળું અનુકરણ છે, ન કે કોઈ પયગંબરનું અનુસરણ.

(૧૩૭) આ આયતના બે અનુવાદો થઈ શકે છે. એક એ છે – ‘અમે અલ્લાહનો રંગ અપનાવી લીધો’, અને બીજો એ કે
 – ‘અલ્લાહના રંગમાં રંગાઈ જાઓ.’ ખ્રિસ્તી-મતના ઉદ્ભવથી પહેલા યહૂદીઓના ત્યાં એ રસમ હતી કે જે
 વ્યક્તિ તેમના ધર્મમાં દાખલ થતો, તેને નવડાવતા હતા અને આ નવડાવવાનો અર્થ તેમના ત્યાં એ હતો કે જાણે
 તેના ગુનાઓ ધોવાઈ ગયા અને તેણે જીવનનો એક નવીન રંગ અપનાવી લીધો. આ જ વસ્તુ પાછળથી
 ખ્રિસ્તીઓએ અપનાવી લીધી. તેને પરિભાષામાં તેઓ ‘બાપ્તિસ્મા’ (દીક્ષા-વિધિ) કહે છે અને આ બાપ્તિસ્મા ને
 કેવળ એ લોકોને આપવામાં આવે છે, જેઓ તેમના ધર્મમાં દાખલ થાય છે, બલ્કે બાળકોને પણ આપવામાં આવે
 છે. આના જ વિશે કુર્આન કહે છે કે આ ઔપચારિક કે રસ્મી બાપ્તિસ્મામાં શું રાખ્યું છે? અલ્લાહનાં રંગમાં
 રંગાઈ જાઓ, જે કોઈ પાણીથી નથી ચઢતો, બલ્કે તેની બંદગીની રીત અપનાવવાથી ચઢે છે.

اللَّهُ وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ ۖ وَلَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ ۖ وَمَحْنُ لَهُ
 مُخْلِصُونَ ﴿١٣٧﴾ أَمْ تَقُولُونَ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ
 وَالْأَسْبَاطَ كَانُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى ۖ قُلْ ۖ أَنْتُمْ أَعْلَمُ أَمِ اللَّهُ ۗ وَمَنْ

સાથે વાદવિવાદ કરો છો ? જો કે તે જ અમારો રબ પણ છે અને તમારો રબ પણ. ^(૧૩૬) અમારા કર્મો અમારા માટે છે, તમારા કર્મો તમારા માટે, અને અમે અલ્લાહ માટે જ અમારી બંદગી વિશિષ્ટ કરી ચૂક્યા છીએ. ^(૧૩૭) (૧૪૦) કે પછી તમારું કહેવું એમ છે કે ઈબ્રાહીમ, ઈસ્માઈલ, ઈસ્હાક, યાકૂબ અને યાકૂબના સંતાનો સૌ કોઈ યહૂદી કે ખ્રિસ્તી હતા ?” કહો, “તમે વધારે જાણો છો કે અલ્લાહ ?” ^(૧૪૦)

(૧૩૮) અર્થાત્ અમે એ તો કહીએ છીએ કે અલ્લાહ જ આપણા-સૌનો રબ (માલિક અને પાલનદાર) છે અને તેનું જ આજ્ઞાપાલન કરવું જોઈએ. શું આ પણ કોઈ એવી વાત છે કે આના પર તમે અમારા સાથે ઝઘડો કરો ? ઝઘડાનો જો કોઈ અવકાશ પણ છે, તો તે અમારા માટે છે, ન કે તમારા માટે, કેમ કે અલ્લાહ સિવાય બીજાઓને બંદગીના અધિકારી તમે ઠરાવો છો, ન કે અમે ?

‘અતુહાજજુ-ન ફિલ્લાહિ’નો એક અનુવાદ એ પણ થઈ શકે છે કે ‘શું તમારો ઝઘડો અમારા સાથે અલ્લાહના માર્ગમાં છે ?’ આ સ્થિતિમાં અર્થ એ થશે કે જો ખરેખર તમારો આ ઝઘડો સ્વાર્થ પર નથી, બલકે અલ્લાહ માટે છે, તો આ ખૂબ સરળતાથી નક્કી થઈ શકે છે.

(૧૩૯) તમે તમારા કર્મો માટે જવાબદાર છો અને અમે અમારા કર્મોના. તમે જો પોતાની બંદગીને વિભાજિત કરી રાખી છે અને અલ્લાહની સાથે બીજાઓને પણ ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)માં ભાગીદાર બનાવીને તેમની બંદગી અને તેમનું આજ્ઞાપાલન કરો છો, તો તમને આવું કરવાનો અધિકાર છે, તેનું પરિણામ તમે પોતે જોઈ લેશો. અમે બળજબરીપૂર્વક તમને તેનાથી રોકવા નથી માગતા. પરંતુ અમે અમારી બંદગી, આજ્ઞાપાલનને તદ્દન અલ્લાહ માટે જ વિશુદ્ધ અને વિશિષ્ટ કરી લીધા છે. જો તમે માની લો કે અમને પણ આવું કરવાનો અધિકાર છે, તો વિના કારણનો આ ઝઘડો આપોઆપ સમાપ્ત થઈ જાય.

(૧૪૦) આ સંબોધન યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓના એ અણસમજ લોકોથી છે, જેઓ વાસ્તવમાં પોતાના નજીક એમ સમજતા હતા કે આ મહાન પયગંબરો બધા જ યહૂદીઓ કે ખ્રિસ્તીઓ હતા.

أَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللَّهِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا
تَعْمَلُونَ ﴿۱۴۰﴾ تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ ۗ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلكُمْ مَّا كَسَبْتُمْ ۗ

وَلَا تَسْأَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿۱۴۱﴾

﴿۱۴۱﴾

તે વ્યક્તિ કરતાં વધારે જાલિમ કોણ હશે, જેના પાસે અલ્લાહ તરફથી એક સાક્ષી હોય અને તે તેને છુપાવે? તમારા કૃત્યોથી અલ્લાહ અજાણ તો નથી. ^(૧૪૦) (૧૪૧) તે કેટલાક લોકો હતા, જે વિતી ગયા. તેમની કમાણી તેમના માટે હતી અને તમારી કમાણી તમારા માટે, તમને તેમના કર્મો વિષે પૂછવામાં નહીં આવે. (રુકૂમ-૧૬)

(૧૪૧) આ સંબોધન તેમના ધર્માધિકારીઓ અને વિદ્વાનોને છે, જેઓ સ્વયં પણ એ સચ્ચાઈને જાણતા હતા કે યહૂદી-મત અને ખ્રિસ્તી-મત પોતાની વર્તમાન વિશેષતાઓની સાથે ખૂબ પાછળથી ઉદ્ભવ્યા છે, તેમ છતાં તેઓ સત્યને પોતાના સંપ્રદાયો સુધી સીમિત સમજતા હતા અને સામાન્ય લોકોને એ ભ્રમમાં નાખી રાખતાં હતા કે પયગંબરોના ઘણાં સમય પછી જે ધારણાઓ, જે પદ્ધતિઓ અને જે નવીન કાયદા-કાનૂન તેમના ધર્માધિકારીઓ, સંતો અને દાર્શનિકોએ ઘડ્યા અને બનાવ્યા, તેમનાં જ અનુપાલન પર માનવીની સફળતા અને મુક્તિ નિર્ભર છે. એ વિદ્વાનોને જ્યારે પૂછવામાં આવતું હતું કે જો આ જ વાત છે, તો હઝરત ઇબ્રાહીમ, ઇસ્હાક, યાકૂબ વગેરે પયગંબરો અલૈ. છેવટે તમારા આ સંપ્રદાયોમાંથી કોનાથી સંબંધ ધરાવતા હતા, તો તેઓ તેનો જવાબ ટાળી દેતા હતા; કેમ કે તેઓ એમ તો કહી શકતા ન હતા કે આ વડવાઓનો સંબંધ અમારા જ સંપ્રદાયથી હતો. બીજી બાજુ તેઓ વાસ્તવિક સચ્ચાઈને સાર્વજનિક રૂપે સ્વીકાર પણ ન હતા કરી શકતાં, કેમ કે આ સ્થિતિમાં તેમની દલીલનું મૂળ જ કપાઈ જતું હતું.

سَبِّحْ

سَبِّحُوا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتُمْ عَلَيْهَا اِلَّا لِمَنْ يَنْتَبِعُ

وَلَهُمْ عَن قِبْلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا قُلْ لِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ ۗ
 يَهْدِي مَنْ يَّشَاءُ اِلَى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيْمٍ ﴿١٣٧﴾ وَكَذٰلِكَ جَعَلْنٰكُمْ اُمَّةً
 وَسَطًا لِّيَكُوْنُوْا شٰهَدًاۗ عَلَى النَّاسِ وَيَكُوْنَ الرَّسُوْلُ عَلَیْكُمْ
 شٰهِيْدًا ۗ وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتُمْ عَلَيْهَا اِلَّا لِنَعْلَمَ مَن يَّبْتَغِ

(૧૪૨) મૂખ લોકો જરૂર કહેશે, “આમને શું થયું કે પહેલાં તેઓ જે કિબ્લા (ઉપાસના-દિશા) તરફ મુખ કરીને નમાઝ પઢતા હતા, તેનાથી અચાનક ફરી ગયા?”^(૧૪૨) હે નબી ! એમને કહો, “પૂર્વ અને પશ્ચિમ સર્વ અલ્લાહના છે. અલ્લાહ જેને ચાહે છે, સીધો માર્ગ દેખાડી દે છે.”^(૧૪૩) (૧૪૩) અને આવી રીતે તો અમે તમને (મુસલમાનોને) એક ‘ઉમ્મતે વસત’ (ઉત્તમ સમુદાય) બનાવેલ છે, જેથી તમે દુનિયાના લોકો ઉપર સાક્ષી રહો અને પયગંબર તમારા ઉપર સાક્ષી રહે.^(૧૪૪) પહેલાં જે તરફ તમે મુખ કરતા હતા તેને તો અમે કેવળ એ જોવા માટે કિબ્લા ઠેરવ્યો હતો કે કોણ પયગંબરનું અનુસરણ કરે.

(૧૪૨) નબી સલ્વ. હિજરત કર્યા પછી મદીનામાં સોળે કે સત્તર મહિના સુધી બૈતુલ મુકદ્દસ તરફ રૂખ કરીને નમાઝ પઢતા રહ્યા, પછી કાબા તરફ ચહેરો કરીને નમાઝ પઢવાનો આદેશ આવ્યો, જેનું વિસ્તૃત વર્ણન આગળ આવે છે.

(૧૪૩) આ એ મૂખ અને અણસમજ લોકોના વાંધાનો પહેલો જવાબ છે. તેમના મગજ સંકુચિત હતા, દષ્ટિ ટૂંકી હતી. તેઓ દિશા અને જગ્યાના ગુલામ બનેલા હતા. તેમનું અનુમાન એ હતું કે અલ્લાહ કોઈ વિશેષ દિશામાં બંદી છે, તેથી સૌ પ્રથમ તેમના અજ્ઞાનતાપૂર્ણ વાંધાઓનું ખંડન કરવામાં એ જ કહેવામાં આવ્યું કે પૂર્વ અને પશ્ચિમ સૌ અલ્લાહના છે. કોઈ દિશાને ‘કિબ્લા’ બનાવવાનો અર્થ એ નથી કે અલ્લાહ એ જ તરફ છે. જે લોકોને અલ્લાહે સન્માર્ગ બતાવ્યો છે, તેઓ આ પ્રકારની સંકુચિતતાઓથી ખૂબ જ પર હોય છે. (જુઓ, નોંધ- ૧૧૫, ૧૧૬)

(૧૪૪) આ હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ.ની ઉમ્મત (સમુદાય)ની ઈમામત (નેતૃત્વ)નું એલાન છે. ‘આવી રીતે’નો સંકેત બંને તરફ છે-અલ્લાહના એ-માર્ગદર્શન તરફ પણ, જેનાથી હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ.નું અનુસરણ અપનાવનારાઓને સન્માર્ગની ખબર પડી અને તેઓ ‘ઉમ્મતે વસત’ ઠરાવવામાં આવ્યા, અને કિબ્લાના પરિવર્તન તરફ પણ, જે વાસ્તવમાં એ અર્થ ધરાવે છે કે અલ્લાહે બની ઈસરાઈલને દુનિયાના નેતૃત્વના પદથી વિધિસર હટાવ્યા અને હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ.ની ઉમ્મતને તેના પર બેસાડી. ‘ઉમ્મતે વસત’થી અભિપ્રેત એક એવા ઉચ્ચ અને ઉત્તમ સમૂહથી છે, જે ન્યાય, ઈન્સાફ અને મધ્યમ-માર્ગના અનુયાયી હોય, જેને દુનિયાની જાતિઓની વચ્ચે પ્રાધાન્યતા પ્રાપ્ત હોય, જેનો સંબંધ સૌની સાથે સમાન-અધિકાર અને સચ્ચાઈનો સંબંધ હોય અને અનુચિત અને અયોગ્ય સંબંધ કોઈના સાથે ન હોય. ત્યારબાદ જે કહેવામાં આવ્યું કે તમને ‘ઉમ્મતે વસત’ એટલા માટે બનાવવામાં આવ્યા છે કે ‘તમે લોકો પર સાક્ષી રહો અને રસૂલ તમારા પર સાક્ષી રહે’ તો તેનાથી તાત્પર્ય એ છે કે આખિરત (પરલોક)માં જ્યારે. સમસ્ત માનવ-જાતિનો એકત્ર હિસાબ લેવામાં આવશે, તે વખતે રસૂલ અમારા (અર્થાત્ અલ્લાહના) જવાબદાર પ્રતિનિધિની હેસિયતે તમારા ઉપર સાક્ષી આપશે કે સાચા વિચારો, સત્કર્મો અને ન્યાયી વ્યવસ્થાની જે શિક્ષા મેં (અલ્લાહે) તેમને (રસૂલને) આપી હતી, તે તેમણે તમારા (અર્થાત્

الرَّسُولَ هُنَّ يَنْقَلِبُ عَلَى عَقْبَيْهِ ۖ وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ
هَدَى اللَّهُ ۗ وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضَيِّعَ إِيمَانَكُمْ ۗ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَءُوفٌ

કરે છે અને કોણ પાછા પગે ફરી જાય છે. ^(૧૪૫) આ બાબત હતી તો ખૂબ કઠિન, પણ તે લોકો માટે સહેજ પણ કઠિન સાબિત ન થઈ, જેમને અલ્લાહનું માર્ગદર્શન મળ્યું હતું. અલ્લાહ તમારા આ ઈમાનને કદાપિ વ્યર્થ નહીં કરે, વિશ્વાસ રાખો કે લોકો માટે તે અત્યંત માયાળુ અને દયાળુ છે.

માનવો) સુધી કોઈપણ પ્રકારના વધારા-ઘટાડા વગર યથાવત-સંપૂર્ણ પહોંચાડી દીધી અને વ્યવહારિક રૂપે તેમણે તેના અનુસાર કાર્ય કરીને બતાવી દીધું. તે પછી રસૂલના પ્રતિનિધિની હેસિયતે તમારે સામાન્ય માનવો પર સાક્ષીના રૂપમાં ઊંભા રહેવું પડશે અને એ સાક્ષી આપવી પડશે કે રસૂલે જે કંઈ તમને પહોંચાડ્યું હતું, તે તમે તેમને પહોંચાડવામાં અને જે કંઈ રસૂલે તમને બતાવ્યું હતું તે તેમને બતાવવામાં પોતાની હદ સુધી કોઈ નિષ્કાળજી કે બેપરવાઈ નથી કરી.

એ જ પ્રમાણે કોઈ વ્યક્તિ કે સમૂહનું આ દુનિયામાં અલ્લાહ તરફથી સાક્ષીના પદ પર નિયુક્ત થવું જ વાસ્તવમાં તેને નેતૃત્વ અને આગેવાનીના પદ પર નિયુક્ત કરવું છે. તેમાં જ્યાં 'ફઝીલત' (શ્રેષ્ઠતા) અને પદોન્નતિના કારણે મળતી મહાનતા છે, ત્યાં જવાબદારીનો ખૂબ મોટો બોજ પણ છે. આનો અર્થ એ છે કે જે રીતે અલ્લાહના રસૂલ સલ્વ. આ ઉમ્મત માટે ખુદાપરસ્તી (ઈશપરાયણતા), સચ્ચાઈ, ન્યાય અને સત્યવાદિતાના જીવંત સાક્ષી બન્યા, એ જ રીતે ઉમ્મતે (મુસ્લિમ સમુદાયે) પણ સમગ્ર દુનિયા માટે જીવંત સાક્ષી બનવું જોઈએ. ઉપરાંત, તેનો અર્થ એ પણ છે કે જે રીતે અલ્લાહનું માર્ગદર્શન આપણા સુધી પહોંચાડવા માટે અલ્લાહના રસૂલ સલ્વ. ની જવાબદારી ખૂબ કઠિન હતી, ત્યાં સુધી કે જો તેઓ જરા પણ નિષ્કાળજી કે બેપરવાઈ કરતા તો અલ્લાહના ત્યાં તેમની પકડ થતી, એ જ રીતે દુનિયાના સામાન્ય-જન સુધી આ માર્ગદર્શન અને નિર્દેશને પહોંચાડવાની અત્યંત કઠિન જવાબદારી આપણા ઉપર આવી પડે છે. જો આપણે આમાં કોઈ બેપરવાઈ દાખવી, તો કાલે ખૂબ ખરાબ રીતે આપણી પકડ થશે અને આ જ નેતૃત્વનો અહમ્ આપણને ત્યાં લઈ ડૂબશે.

(૧૪૫) અર્થાત્ આનો ઉદ્દેશ્ય એ જોવાનો હતો કે કયા લોકો છે, જેઓ અજ્ઞાનતાની તરફદારીમાં તથા જમીન અને લોહીની ગુલામીમાં ગ્રસ્ત છે અને કોણ છે જેઓ આ બંધનોથી મુક્ત થઈને સચ્ચાઈઓને પામી લે છે. એક બાજુ આરબો પોતાના દેશ અને વંશના ઘમંડમાં ગ્રસ્ત હતા અને અરબસ્તાનના કાબાને છોડીને બહારના બૈતુલ મુકદ્દસને કિબ્લા બનાવવું તેમની આ જાતિવાદની પ્રતીમા પર અસહ્ય પ્રહાર હતો, બીજી બાજુ બની ઈસરાઈલ પોતાના વંશવાદના અહંકારમાં ફસાયેલા હતા અને પોતાના બાપ-દાદાના કિબ્લા સિવાય કોઈ અન્ય કિબ્લાને સહન કરી લેવું તેમના માટે કઠિન હતું.

સ્પષ્ટ છે કે આ મૂર્તિઓ જે લોકોના હૃદયમાં વસી ગયેલી હોય, તેઓ એ માર્ગ પર કેવી રીતે ચાલી શકતા હતા જેના તરફ અલ્લાહના રસૂલ સલ્વ. તેમને બોલાવી રહ્યા હતા, તેથી અલ્લાહે આ મૂર્તિપૂજકોને નિષ્કાવાન સત્યવાદીઓથી અલગ છાંટી દેવા માટે પહેલા બૈતુલ મુકદ્દસને કિબ્લા નિર્ધારિત કર્યું, જેથી જે લોકો અરબવાદની મૂર્તિની પૂજા કરતા હતા, તેઓ અલગ થઈ જાય, પછી આ કિબ્લાને છોડીને કાબાને કિબ્લા બનાવ્યો, જેથી જેઓ ઈસરાઈલવાદના પૂજારી હતા તેઓ પણ અલગ થઈ જાય. આમ, કેવળ એ લોકો રસૂલના સાથે રહી જાય, જેઓ કોઈ મૂર્તિના પૂજારી ન હતા, માત્ર અલ્લાહના પૂજારી હતા.

رَحِيمٌ ﴿١٣٣﴾ قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ ۚ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا ۗ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ۗ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ ۗ وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ ۗ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ ﴿١٣٤﴾ وَلَيْنَ آتَيْتَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ آيَةٍ مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ ۚ وَمَا أَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتِهِمْ ۚ وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍ ۗ وَلَيْنَ آتَيْتَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا

હવે તમને જોઈ રહ્યા છીએ. લો, અમે એ જ કિબ્લા તરફ તમને ફેરવી દઈએ છીએ, જેને તમે પસંદ કરો છો. પ્રતિષ્ઠિત મસ્જિદ (કા'બા) તરફ મુખ ફેરવી દો. હવે તમે ગમે ત્યાં હોવ, તેના તરફ મુખ કરીને નમાઝ પઢવાનું રાખો. (૧૪૪) આ લોકો, જેમને ગ્રંથ આપવામાં આવ્યો હતો, સારી રીતે જાણે છે કે (કિબ્લાને ફેરવવાનો) આ આદેશ તેમનાં રબ તરફથી જ છે અને સત્ય ઉપર આધારિત છે, પરંતુ આમ છતાં જે કંઈ આ લોકો કરી રહ્યા છે, અલ્લાહ તેનાથી અજાણ નથી. (૧૪૫) તમે આ ગ્રંથવાળાઓ સમક્ષ ગમે તે નિશાની લઈ આવો, સંભવ નથી કે તેઓ તમારા કિબ્લાનું અનુસરણ કરવા લાગે, અને ન તો તમારા માટે એ શક્ય છે કે તેમના કિબ્લાનું અનુસરણ કરવું. (૧૪૬) આ છે એ મૂળ આદેશ, જે કિબ્લા બદલવા વિશે આપવામાં આવ્યો હતો. આ આદેશ રજબ કે શાબાન હિજરી સન ૦૨ માં ઉતર્યો. ઇબ્ને સાદની રિવાયત છે કે નબી સલ્લ. બિશૂર બિન બર્ અબીન માઝરના ત્યાં દાવત પર ગયા હતા, ત્યાં ઝૂહર (ની નમાઝ)નો સમય થઈ ગયો અને આપ લોકોને નમાઝ પઢાવવા ઊભા થઈ ગયા. બે રકા'તો પઢાવી ચૂક્યા હતા કે ત્રીજી રકા'તમાં એકાએક વહી દ્વારા આ આયત અવતરિત થઈ અને એ જ વખતે આપ અને આપના અનુકરણમાં જમાઅતના તમામ લોકો બૈતુલ મુકદ્દસથી કાબાના રૂખ તરફ ફરી ગયા. તે પછી મદીના અને તેના ચારે તરફ તેનું જાહેર એલાન કરાવી દેવામાં આવ્યું. બર્ અબીન આઝિબ કહે છે કે એક જગ્યાએ એલાનનો અવાજ એ સ્થિતિમાં પહોંચ્યો કે લોકો ઝુકૂઅમાં હતા. આદેશ સાંભળતાં જ સૌ એ જ સ્થિતિમાં કાબા તરફ વળી ગયા અને એ જે ફરમાવ્યું કે, 'તમારું વારંવાર આકાશ તરફ મુખ કરવું અમે જોઈ રહ્યા છીએ' અને એ કે, 'અમે એ કિબ્લા તરફ તમને ફેરવી દઈએ છીએ, જેને તમે પસંદ કરો છો' તેનાથી સ્પષ્ટ ખબર પડી જાય છે કે કિબ્લા બદલવાનો આદેશ આવતાં પહેલાં નબી સલ્લ. તેની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. આપ સ્વયં એ અનુભવી રહ્યા હતા કે બંની ઈસરાઈલના નેતૃત્વનો યુગ સમાપ્ત થઈ ચૂક્યો છે અને તેના સાથે જ બૈતુલ મુકદ્દસની કેન્દ્રીય હેસિયત પણ સમાપ્ત થઈ ચૂકી છે. હવે વાસ્તવિક ઈબ્રાહીમી કેન્દ્ર તરફ રૂખ કરવાનો સમય આવી ગયો છે.

‘મસ્જિદે હરામ’નો અર્થ છે પ્રતિષ્ઠા અને આદરવાળી મસ્જિદ. આનાથી તાત્પર્ય એ ઈબાદતગાહ (ઉપાસનાગૃહ) છે, જેના વચ્ચે ‘ખાનએ કાબા’ આવેલ છે.

وَقَالَ

وَقَالَ

وَقَالَ

جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ ۗ إِنَّكَ إِذًا لِنَبِّنَ الظَّالِمِينَ ﴿١٧٥﴾ الَّذِينَ اتَّيْنَهُمُ الْكِتَابُ
يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ ۗ وَإِنَّ فَرِيقًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ
وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿١٧٦﴾ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُبْتَرِينَ ﴿١٧٧﴾ وَلِكُلِّ
وَجْهَةٍ هُوَ مُوَلِّيهَا فَاسْتَبِقُوا الْحِزْبَ ۗ أَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمْ اللَّهُ
جَمِيعًا ۗ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿١٧٨﴾ وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ

وَقَالَ

અરબી લખાણો

કરો, અને તેમના પૈકી કોઈ જૂથ પણ બીજાના કિબ્લાના અનુસરણ માટે તૈયાર નથી, અને જો તમે તે જ્ઞાન પછી પણ, જે તમારા પાસે આવી ચૂક્યું છે, તેમની ઈચ્છાઓનું અનુસરણ કર્યું, તો ચોક્કસ જ તમારી ગણના અત્યાચારીઓમાં થશે. (૧૪૬) જે લોકોને અમે ગ્રંથ આપ્યો છે, તેઓ આ સ્થળને (જેને કિબ્લા બનાવેલ છે) એવી રીતે ઓળખે છે, જેવી રીતે પોતાના સંતાનોને ઓળખે છે, (૧૪૮) પરંતુ તેમનામાંથી એક જૂથ જાણી-સમજીને સત્યને છુપાવી રહ્યું છે. (૧૪૭) આ ચોક્કસપણે એક સત્ય વાત છે તમારા રબ તરફથી, તેથી તેના વિષે કદાપિ તમે કોઈ શંકામાં ન પડો. (રુકૂઅ-૧૭) (૧૪૮) દરેકને માટે એક દિશા છે જેના તરફ તે મુખ કરે છે, પછી તમે સદ્કાર્યો તરફ આગળ વધો. (૧૪૯) તમે ગમે ત્યાં હશો અલ્લાહ તમને સૌને શોધી કાઢશે. કોઈ વસ્તુ તેની શક્તિ બહાર નથી. (૧૪૯) તમે જે જગ્યાએથી પણ

અરબી લખાણો

(૧૪૭) અર્થ એ છે કે કિબ્લા વિશે જે દલીલબાજી અને ચર્ચા આ લોકો કરે છે, તેનો નિર્ણય ન તો એ રીતે થઈ શકે છે કે તે તર્ક અને દલીલથી તેમને સંતુષ્ટ કરી દેવામાં આવે, કેમ કે તેઓ પક્ષપાત અને હકાગ્રહમાં પડેલા છે, અને કોઈ દલીલથી પણ એ કિબ્લાને છોડી શકતા નથી જેને તેમણે પોતાના જૂથવાદના પૂર્વગ્રહ અને પક્ષપાતના કારણે પકડી રાખેલ છે; અને ન તેનો નિર્ણય એ રીતે થઈ શકે છે કે તમે તેમના કિબ્લાને અપનાવી લો, કેમ કે તેમનો કોઈ એક કિબ્લા નથી જેના પર આ બધા જૂથો એક-મત હોય અને તેને અપનાવી લેવાથી કિબ્લાનો ઝઘડો સમાપ્ત થઈ જાય. પછી પયગંબરની હેસિયતે તમારું કામ એ નથી કે તમે લોકોને રાજી અને ખુશ કરતા ફરો અને તેમનાથી આપ-લેની રીતે સમાધાન કર્યા કરો. તમારું કામ તો એ છે કે જે જ્ઞાન અમે તમને આપ્યું છે, સૌથી નિશ્ચિત થઈને માત્ર તેના પર જ દબતાપૂર્વક અડગ થઈ જાઓ.

(૧૪૮) આ અરબસ્તાનનો રૂઢિપ્રયોગ છે. જે વસ્તુને વ્યક્તિ વિશ્વાસપૂર્વક જાણતો હોય અને તેના વિશે કોઈપણ સંદેહ ન રાખતો હોય, તેને એમ કહે છે કે તે એ વસ્તુને એ રીતે ઓળખે છે, જેમ કે પોતાની સંતાનને ઓળખે છે. યહૂદી અને ખ્રિસ્તી ધાર્મિક વિદ્વાનો વાસ્તવમાં એ સારી રીતે જાણતા હતા કે કાબાને હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. એ બનાવેલ હતું અને તેનાથી વિપરીત બૈતુલ મુકદ્દસ તેના ૧૩૦૦ વર્ષ પછી સુલૈમાન અલૈ. ના હસ્તે નિર્માણ પામ્યું હતું; આ ઐતિહાસિક ઘટનામાં તેમના માટે રજબાર કોઈ સંદેહનો અવકાશ ન હતો.

(૧૪૯) તાત્પર્ય એ છે કે નમાઝ જેને પઢવી હશે, તેને છેવટે કોઈને કોઈ દિશા તરફ તો રૂખ કરવું જ પડશે; પરંતુ મૂળ વસ્તુ એ રૂખ નથી, જેના તરફ તમે વળો છો. મૂળ વસ્તુ એ ભલાઈઓ છે, જેને પ્રાપ્ત કરવા માટે તમે નમાઝ પઢો છો, તેથી દિશા અને જગ્યાના વિવાદમાં પડવાને બદલે તમારે ભલાઈઓ પ્રાપ્ત કરવાની ચિંતા કરવી જોઈએ.

شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ط وَإِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ ط وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا
تَعْمَلُونَ ﴿١٣٧﴾ وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ط
وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ ۗ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ
عَلَيْكُمْ حِجَّةٌ ۗ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ ۗ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِي ۗ
وَلَا تَمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ﴿١٣٨﴾ كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ
رَسُولًا مِّنْكُمْ يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ

પસાર થાઓ, તમારું મુખ (નમાઝ વખતે) 'મસ્જિદે-હરામ' (પ્રતિષ્ઠિત મસ્જિદ) તરફ ફેરવી દો, કેમ કે આ તમારા રબનો તદ્દન સત્ય પર આધારિત નિર્ણય છે અને અલ્લાહ તમારા લોકોના કાર્યોથી અજાણ નથી. (૧૫૦) અને જ્યાંથી પણ તમે પસાર થાઓ, તમારું મુખ મસ્જિદે-હરામ તરફ જ ફેરવી દેવાનું રાખો, અને જ્યાં પણ તમે હોવ, તેના જ તરફ મુખ રાખીને નમાઝ પઢો, જેથી લોકોને તમારા વિરુદ્ધ વાદવિવાદ માટે કોઈ દલીલ ન મળે^(૧૫૦) - હા, તેમના પૈકી જેઓ જાલિમ છે તેમની જબાન કોઈ હાલતમાં બંધ નહીં થાય, તો તેમનાથી તમે ન ડરો, બલકે મારાથી ડરો - અને એટલા માટે કે હું તમારા પર મારી ને'મત (કૃપા) પૂર્ણ કરી દઉં^(૧૫૧) અને એ આશાએ^(૧૫૨) કે મારા આ આદેશના પાલનથી તમે એ જ રીતે સફળતાનો માર્ગ પામશો, (૧૫૧) જે રીતે (તમને આ વસ્તુથી વિરુદ્ધ) (૧૫૦) અર્થાત્ અમારા આ આદેશનું સંપૂર્ણ પાલન કરો. ક્યારેય એવું ન થાય કે તમારામાંથી કોઈ વ્યક્તિ નક્કી કરેલ દિશા સિવાય કોઈ અન્ય દિશા તરફ નમાઝ પઢતો જોવા મળે, નહિં તો તમારા દુશ્મનોને તમારા પર એ વાંધો ઉઠાવવાની તક મળી જશે કે કેટલી સારી ઉમ્મતે-વસત (શ્રેષ્ઠ ઉમ્મત) છે, કેવાં સત્યના સાક્ષી બનેલા છે, જેઓ એવું પણ કહેતા જાય છે કે આ આદેશ અમારા રબ તરફથી આવ્યો છે અને પછી તેનું ઉલ્લંઘન પણ કરી રહ્યા છે !

(૧૫૧) આ વાતનો સંબંધ એ વાત સાથે છે કે 'તેના જ તરફ મુખ કરીને નમાઝ પઢો, જેથી લોકોને તમારા વિરુદ્ધ કોઈ દલીલ અને પ્રમાણ ન મળે. ને'મતથી તાત્પર્ય એ જ નેતૃત્વ અને આગેવાનીની ને'મત છે, જે બની ઇસરાઈલથી છીનવીને આ ઉમ્મત (સમુદાય)ને આપવામાં આવી હતી. દુનિયામાં એક ઉમ્મતનું સીધા રસ્તા પર ચાલવાનું આ સર્વશ્રેષ્ઠ પરિણામ છે કે તે અલ્લાહના આદેશથી દુનિયાની જાતિઓની માર્ગદર્શક અને નેતા બનાવવામાં આવે અને માનવ-જાતિને ખુદાપરસ્તી (ઇશનિષ્ઠા) અને નેકીના માર્ગ પર ચલાવવાની સેવા સુપ્રત કરવામાં આવે. અલ્લાહ અહીં એ ફરમાવી રહ્યો છે કે કિબ્લા બદલવાનો આ આદેશ વાસ્તવમાં આ પદ પર તમને બિરાજમાન કરવાનું પ્રતીક છે. તેથી તમારે એટલા માટે આ આદેશનું પાલન કરવું જોઈએ કે ક્યાંક અપકાર અને કૃતઘ્નતા અને અવજ્ઞા કરવાથી આ પદ તમારાથી છીનવી ન લેવામાં આવે. આનું અનુપાલન કરશો, તો આ ને'મત તમારા પર પરિપૂર્ણ કરી દેવામાં આવશે.

(૧૫૨) અર્થાત્ આ આદેશનું પાલન કરતાં આ આશા રાખો. આ શાહી વર્ષન-શૈલી છે. બાદશાહનું પોતાની બેનિયાઝી

وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ ﴿١٥١﴾ فَادْكُرُوا آذْكَرْكُمْ
 وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونَ ﴿١٥٢﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ
 وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ ﴿١٥٣﴾ وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ
 اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ وَلَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ ﴿١٥٤﴾ وَلَتَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّن

સફળતા મળી કે) અમે તમારા વચ્ચે સ્વયં તમારામાંથી એક રસૂલ (પયગંબર) મોકલ્યો, જે તમને અમારી આપતો સંભળાવે છે, તમારા જીવન શુદ્ધ કરે છે, તમને ગ્રંથ અને હિકમત (તત્ત્વદર્શિતા)નું શિક્ષણ આપે છે, અને તમને એ વાતો શીખવાડે છે જે તમે જાણતા ન હતા. (૧૫૨) એટલા માટે તમે મને યાદ રાખો, હું તમને યાદ રાખીશ, અને મારો આભાર માનો, કૃતઘન ન બનો. (રૂકૂઅ-૧૮) (૧૫૩) હે લોકો, (૧૫૩) જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! ધૈર્ય અને નમાઝથી મદદ લો. અલ્લાહ ધૈર્યવાન લોકોના સાથે છે. (૧૫૪) અને જે લોકો અલ્લાહના માર્ગમાં મૃત્યુ પામે તેમને મૃત ન કહો, આવા લોકો તો હકીકતમાં જીવંત છે, પરંતુ તમે તેમની જિંદગીને જાણી શકતા નથી. (૧૫૫) (૧૫૫-૧૫૬) અને અમે

(નિસ્પૃહતા અને નિરપેક્ષતા)ની શાનની સાથે કોઈ સેવકને એ કહી દેવું કે અમારા તરફથી ફલાણી કૃપા અને મહેરબાનીની આશા રાખો, એ વાત માટે તદ્દન પૂરતું હોય છે કે તે સેવક પોતાના ઘરમાં ખુશીની ઉજવણી કરે, તેને અભિનંદન આપવામાં આવે.

(૧૫૩) નેતૃત્વના પદ પર નિયુક્ત કર્યા પછી હવે આ સમુદાયને આવશ્યક નિર્દેશો આપવામાં આવી રહ્યા છે. તમામ ગૌણ વાતોથી પહેલાં તેમને જે વાત પર સાવધાન કરવામાં આવી રહ્યા છે, તે એ છે કે આ કોઈ ફૂલોની સેજ નથી, જેના પર તમને લોકોને સૂવડાવવામાં આવી રહ્યા છે. આ તો એક મહાન અને જોખમોથી ભરેલ સેવા છે, જેનો બોજ ઉઠાવવાની સાથે તમારા પર દરેક પ્રકારની મુસીબતોની વર્ષા થશે, કઠોર પરીક્ષાઓમાં નાખવામાં આવશે, ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારના નુકસાન ઉઠાવવા પડશે અને જ્યારે ધીરજ અને દૃઢતા તથા સંકલ્પ અને સ્થાયિત્વની સાથે આ તમામ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરતાં અલ્લાહના માર્ગમાં આગળ વધતા જશો, ત્યારે તમારા પર કૃપાઓની વર્ષા થશે.

(૧૫૪) અર્થાત્ આ ભારે સેવાનો બોજ ઉઠાવવા માટે જે શક્તિની જરૂર છે, તે તમને બે વસ્તુઓથી પ્રાપ્ત થશે — એક એ કે સબ્ર (ધૈર્ય)ના ગુણને પોતાના અંદર વિકસિત કરો, બીજી એ કે નમાઝના અમલથી પોતાને મજબૂત કરો. આગળ ચાલીને ઘણી જગ્યાએ એ વાતની વ્યાખ્યા મળશે કે ધૈર્ય ઘણા નૈતિક ગુણોનું એક વ્યાપક નામ છે અને વાસ્તવમાં આ સફળતાની ચાવી છે, જેના વગર કોઈ વ્યક્તિ કોઈપણ ઉદ્દેશ્યમાં સફળ થઈ શકતો નથી. એ જ પ્રમાણે આગળ ચાલીને નમાઝ વિશે પણ વિસ્તારથી ખબર પડશે કે તે કઈ-કઈ રીતે એક-એક મુસલમાન અને મુસલમાનોના સમૂહને આ મહાન કાર્ય માટે તૈયાર કરે છે.

(૧૫૫) ‘મૃત્યુ’ શબ્દ અને તેની કલ્પના માનવીના મનો-મસ્તિષ્કમાં એક હતોત્સાહ કરનાર પ્રભાવ ઊભો કરે છે. તેથી એ વાતની મનાઈ કરવામાં આવી છે કે અલ્લાહના માર્ગમાં શહીદ થનારાઓને મૃત કહેવામાં આવે, કેમ કે તેનાથી સમૂહના લોકોમાં જિહાદ અને યુદ્ધની ભાવના અને પ્રાણોના બલિદાનની ભાવના શિથિલ પડી જવાની

الْحَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصِ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفِيسِ وَالشُّمْرَاتِ ۖ وَبِئْسَ
 الصِّبْرِينَ ﴿٥٥﴾ الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمُ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ
 رَاجِعُونَ ﴿٥٦﴾ أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِّن رَّبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ ۖ وَأُولَئِكَ هُمُ
 الْمُهْتَدُونَ ﴿٥٧﴾ إِنَّ الصَّفَا وَالْبُرُوءَةَ مِّنْ شَعَائِرِ اللَّهِ ۗ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ
 اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا ۗ وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا ۗ فَإِنَّ اللَّهَ

અવશ્ય તમને ભય અને ડર, ભૂખ, પ્રાણ અને ધન-સંપત્તિના નુકસાન અને આમદાનીઓની પોટમાં

નાખીને તમારી પરીક્ષા કરીશું. આ સંજોગોમાં જે લોકો ધીરજ રાખે અને જ્યારે કોઈ મુસીબત આવી પડે તો કહે કે, “અમે અલ્લાહના જ છીએ અને અલ્લાહના જ તરફ અમારે પાછા ફરવાનું છે”,^(૧૫૬) તેમને ખુશખબર આપી દો. (૧૫૭) તેમના ઉપર તેમના રબ તરફથી મોટી કૃપાઓ થશે, તેની દયા તેમના ઉપર છાંયડો કરશે અને આવા જ લોકો સન્માર્ગે ચાલનારા છે. (૧૫૮) નિ:શંક સફા અને મરવા અલ્લાહની નિશાનીઓ પૈકી છે. તેથી જે વ્યક્તિ બૈતુલ્લાહ (અલ્લાહના ઘર, કા’બા)ની હજજ કે ઉમરા કરે^(૧૫૭) તેના માટે કોઈ ગુનાની વાત નથી કે તે આ બંને ટેકરીઓ વચ્ચે સઈ કરે (ઝડપથી દોડીને ચક્કર લગાવે)^(૧૫૮) અને જે પૂર્ણ સ્વેચ્છાએ અને રુચિથી કોઈ ભલાઈનું કામ કરશે,^(૧૫૯) અલ્લાહને તેની

આશંકા છે. તેના બદલે આદેશ આપવામાં આવ્યો કે ઈમાનવાળાં પોતાના મનો-મસ્તિષ્કમાં એ ધારણા રાખે કે જે વ્યક્તિ અલ્લાહના માર્ગમાં પ્રાણ આપે છે, તે વાસ્તવમાં અમર જીવન પામે છે. આ ધારણા સત્યને અનુરૂપ પણ છે અને તેનાથી સાહસ અને વીરતાની ભાવના પણ તાજી થાય છે અને તાજી રહે છે.

(૧૫૬) કહેવાથી અભિપ્રેત માત્ર જીભથી આ બોલ અદા કરી લેવું નથી, બલકે હૃદયથી એ વાતને માનવી પણ છે કે, ‘અમે અલ્લાહના જ છીએ’ તેથી અલ્લાહના માર્ગમાં અમારી જે વસ્તુ પણ કુરબાન થઈ, તે જાણે યોગ્ય જગ્યાએ ખર્ચ થઈ, જેની વસ્તુ હતી તેના જ કામ આવી અને એ કે, ‘અલ્લાહના જ તરફ અમારે પાછા ફરવાનું છે’, તેથી કેમ ન તેના માર્ગમાં પ્રાણ લડાવીને તેના સામે હાજર થઈએ. આ તેનાથી લાખ દરજજે સારું છે કે અમે અમારી મનોકામનાઓની પૂર્તિમાં લાગેલા રહીએ અને એ જ સ્થિતિમાં અમારા મૃત્યુ વખતે કોઈ બીમારી કે દુર્ઘટનાના ભોગ બની જઈએ.

(૧૫૭) ઝિલહજજની નિશ્ચિત તારીખોમાં કાબાની જે ઝ્યારત (દર્શન) કરવામાં આવે છે, તેનું નામ ‘હજ’ છે, અને આ તારીખોથી હટીને બીજા કોઈ સમયમાં જે ઝ્યારત કરવામાં આવે, તે ‘ઉમરા’ છે.

(૧૫૮) સફા અને મરવા મસ્જિદ-હરામની પાસે આવેલ બે પહાડીઓ છે, જેના વચ્ચે દોડવું એ પ્રજ્ઞાલિકાઓમાંથી હતું, જે અલ્લાહે હજ માટે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.ને શીખવાડી હતી. પાછળથી જ્યારે મક્કા અને આસપાસના બધા વિસ્તારોમાં શિક્ક (અનેકેશ્વરવાદ)ની અજ્ઞાનતા ફેલાઈ ગઈ, તો સફા પર ‘ઈસાફ’ અને મરવા પર ‘નાઈલા’ની ધાનકો બનાવી લેવામાં આવી અને તેનાં ચારે તરફ તવાફ (પરિક્રમા) થવા લાગ્યા. પછી જ્યારે નબી સલ્લ. દ્વારા ઈસ્લામનો પ્રકાશ આરબો સુધી પહોંચ્યો, તો મુસલમાનોના હૃદયોમાં એ પ્રશ્ન ખટકવા લાગ્યો કે

شَاكِرٌ عَلَيْهِمُ ﴿٥٩﴾ إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَىٰ
مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ ۗ أُولَٰئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ
اللَّهُعُونَ ﴿٦٠﴾ إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَبَيَّنُّوا فَأُولَٰئِكَ أَتُوبُ
عَلَيْهِمْ ۗ وَأَنَا التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿٦١﴾ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ

ખબર છે અને તે તેની કદર કરનાર છે. (૧૫૯) જે લોકો અમારા ઉતારેલા સ્પષ્ટ શિક્ષણ અને માર્ગદર્શનને છુપાવે છે, તે પછી પણ કે અમે તેને તમામ મનુષ્યોના માર્ગદર્શન માટે અમારા ગ્રંથમાં વર્ણવી ચૂક્યા છીએ, વિશ્વાસ રાખો કે અલ્લાહ પણ તેમના પર ફિટકાર કરે છે અને બધા ફિટકાર કરનારાઓ પણ તેના પર ફિટકાર મોકલે છે. (૧૬૦) અલબત્ત, જેઓ આ વર્તન છોડી દે અને પોતાનું વર્તન સુધારી લે અને જે કંઈ છુપાવતા હતા, તેને વર્ણવવા લાગે, તેમને હું માફ કરી દઈશ અને હું મોટો ક્ષમાશીલ અને દયાળુ છું. (૧૬૧) જે લોકોએ કુફ્રનું વલણ^(૧૬૧) અપનાવ્યું અને કુફ્રની શું સફા અને મરવાની 'સઈ' હજની મૂળ પ્રજ્ઞાલિકાઓમાંથી છે કે માત્ર અનેકેશ્વરવાદના યુગની ઉપજ છે અને એ કે આ 'સઈ'થી ક્યાંક અમે અનેકેશ્વરવાદી કર્મ કરવાના ગુનેગાર તો નહીં થઈ જઈએ ને! તેના સાથે હઝરત આઈશા^(૧૬૨)ની રિવાયતથી ખબર પડે છે કે મદીનાવાસીઓના હૃદયોમાં પહેલાથી જ સફા અને મરવાના વચ્ચે 'સઈ' વિશે અણગમો મોજૂદ હતો, કેમ કે તેઓ 'મનાત' પ્રત્યે શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા અને 'ઈસાફ' અને 'નાઈલા'ને માનતા ન હતા. આ જ કારણોસર જરૂરી લાગ્યું કે મસ્જિદે-હરામને કિબ્લા નિર્ધારિત કરતી વખતે એ ભ્રમણાઓને પણ દૂર કરી દેવામાં આવે અને લોકોને બતાવી દેવામાં આવે કે આ બંને જગ્યાઓની વચ્ચે 'સઈ' કરવી હજની મૂળ પ્રજ્ઞાલિકાઓમાંથી છે અને એ કે આ સ્થાનોની પવિત્રતા અલ્લાહ તરફથી છે, ન કે અજ્ઞાનતાકાળના લોકોની ઘરેલી.

(૧૫૯) અર્થાત્ વધારે સાદું તો એ છે કે આ કાર્ય હૃદયપૂર્વક કરો, નહિ તો આદેશનું પાલન કરવા તો કરવું પડશે.

(૧૬૦) યહૂદી ધાર્મિક વિદ્વાનોનો સૌથી મોટો ગુનો એ હતો કે તેમણે અલ્લાહના ગ્રંથના જ્ઞાનને ફેલાવવાના બદલે તેને રિબ્બિઓ અને ધાર્મિક આગેવાનોના એક નાનકડા વર્ગ સુધી સીમિત કરી રાખ્યું હતું. પછી જ્યારે સામાન્ય અજ્ઞાનતાના કારણે તેમના અંદર પથભ્રષ્ટતાઓ ફેલાઈ, તો તેમના ધાર્મિક વિદ્વાનોએ, ન કેવળ એ કે સુધારણા કરવાનો કોઈ પ્રયત્ન ન કર્યો, બલકે તેઓ સામાન્ય લોકોમાં પ્રિય બની રહેવા માટે તેમને પોતાના વાણી-વર્તનથી અથવા પોતાના મૌનથી ઊલ્ટું વૈધતાનું પ્રમાણપત્ર આપવા લાગ્યા. આનાથી જ બચવાની તાકીદ મુસલમાનોને કરવામાં આવી રહી છે. દુનિયાના માર્ગદર્શનનું કાર્ય જે ઉમ્મતને સુપ્રત કરવામાં આવે, તેનું કર્તવ્ય એ છે કે એ માર્ગદર્શનને વધારેમાં વધારે ફેલાવે, ન એ કે કંજૂસના ધનની જેમ તેને છુપાવી રાખે.

(૧૬૧) 'કુફ્ર'નો વાસ્તવિક અર્થ 'છુપાવવું' છે. તેનાથી ઈન્કારનો ભાવ પેદા થયો અને આ શબ્દ 'ઈમાન'ના વિરોધમાં બોલાવા લાગ્યો. ઈમાનનો અર્થ છે માનવું, કબૂલ કરવું, માની લેવું. તેનાથી વિપરીત 'કુફ્ર'નો અર્થ છે ન માનવું, રદ કરી દેવું, ઈન્કાર કરવો. કુર્આન અનુસાર 'કુફ્ર'ના વર્તનના અલગ-અલગ સ્વરૂપ છે:

એક એ કે માનવી મૂળથી ખુદાને જ ન માને અથવા તેના સાર્વભૌમત્વને ન સ્વીકારે અને તેને પોતાનો અને

كُفَّارٌ أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ ﴿١٦١﴾
 خُلِدِينَ فِيهَا ۗ لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ ﴿١٦٢﴾ وَالْهُكْمُ
 إِلَهُ وَاحِدٌ ۗ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ ﴿١٦٣﴾ إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ
 وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا
 يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَّاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ

સ્થિતિમાં જ મૃત્યુ પામ્યાં, તેમના પર અલ્લાહ અને ફરિશ્તાઓ અને સૌ મનુષ્યોની ફિટકાર છે. (૧૬૨) આ જ ફિટકારની સ્થિતિમાં તેઓ હંમેશા રહેશે, ન તેમની સજામાં ઘટાડો કરવામાં આવશે અને ન તેમને ફરી બીજી મહેતલ આપવામાં આવશે. (૧૬૩) તમારો ખુદા એક જ ખુદા છે, તે રહમાન (પરમ્ કુપાળુ) અને રહીમ (પરમ્ દયાળુ) સિવાય બીજો કોઈ ખુદા નથી. (રુકૂઅ-૧૯) (૧૬૪) (આ હકીકતને ઓળખવા માટે જો કોઈ નિશાની અને ઓળખ જોઈતી હોય તો) જે લોકો બુદ્ધિથી કામ લે છે, તેમના માટે આકાશો અને ધરતીની રચનામાં, રાત અને દિવસના નિરંતર એકબીજા પછી આવવામાં, તે હોડીઓમાં જે મનુષ્યોના લાભની વસ્તુઓ લઈને નદીઓ અને સમુદ્રોમાં ચાલે-ફરે છે, વરસાદના તે પાણીમાં જેને અલ્લાહ ઉપરથી વરસાવે છે, પછી તેના વડે મૃત ધરતીને જીવન પ્રદાન કરે છે અને (પોતાની આ જ

સમગ્ર સૃષ્ટિનો માલિક અને પૂજ્ય માનવાથી ઈન્કાર કરી દે અથવા તેને એકલો માલિક અને પૂજ્ય ન માને. બીજું એ કે અલ્લાહને તો માને, પરંતુ તેના આદેશ અને તેના માર્ગદર્શનને જ્ઞાન અને કાનૂનનો એક માત્ર સ્ત્રોત માનવાથી ઈન્કાર કરી દે. ત્રીજું એ કે સૈદ્ધાંતિક રીતે એ વાતને પણ માની લે કે તેણે અલ્લાહના જ માર્ગદર્શન અનુસાર ચાલવું જોઈએ, પરંતુ અલ્લાહ પોતાના નિર્દેશો અને પોતાના આદેશોને પહોંચાડવા માટે જે પયગંબરોને માધ્યમ બનાવે છે, તેનો સ્વીકાર ન કરે. ચોથું એ કે પયગંબરો દરમ્યાન ભેદભાવ કરીને અને પોતાની પસંદ કે પોતાના પક્ષપાતના આધારે તેમનામાંથી કોઈને માને અને કોઈને ન માને. પાંચમું એ કે પયગંબરોએ અલ્લાહ તરફથી ધારણાઓ, નૈતિકતા અને જીવન-વિધાનો વિશે જે શિક્ષાઓ આપેલ છે, તેને અથવા તેમાંથી કોઈ વસ્તુનો સ્વીકાર ન કરે. છઠ્ઠું એ કે સૈદ્ધાંતિક રીતે તો આ તમામ વસ્તુઓને માની લે, પરંતુ વ્યવહારિક રીતે અલ્લાહના આદેશોની જાણી-જોઈને અવજા કરે અને આ અવજા પર અડગ પણ રહે અને દુનિયાના જીવનમાં પોતાના વર્તનનો પાયો આજ્ઞાપાલન પર નહીં, બલકે અવજા પર જ મૂકે. આ ઉપરાંત, કયાંક-કયાંક કુર્આનમાં 'કુફ્ર' શબ્દ ને'મત (કૃપા)ના ઈન્કાર અને અપકાર અને કૃતબ્ધતાના અર્થમાં પણ પ્રયુક્ત થયો છે અને કૃતજ્ઞતાના વિરોધમાં બોલવામાં આવેલ છે.

بَعَدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ ۖ وَتَصْرِيفِ الرِّيحِ وَالسَّحَابِ
 الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ ۗ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿١٦٧﴾ وَمِنَ النَّاسِ
 مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَندَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ ۗ وَالَّذِينَ آمَنُوا
 أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ ۗ وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرُونَ الْعَذَابَ ۗ أَنْ الْقُوَّةَ لِلَّهِ

વ્યવસ્થાને કારણે) ધરતીમાં દરેક પ્રકારના સજીવોને ફેલાવે છે, હવાઓના પરિભ્રમણમાં, અને તે વાદળોમાં જે આકાશો અને ધરતી વચ્ચે આજ્ઞાને આધીન બનાવીને રાખવામાં આવ્યા છે, અસંખ્ય નિશાનીઓ છે. (૧૬૫) (પરંતુ ખુદાના એક હોવા પર દલીલ કરનારી આ તદ્દન સ્પષ્ટ નિશાનીઓ હોવા છતાં પણ) કેટલાક લોકો એવા છે જેઓ અલ્લાહ સિવાય બીજાઓને તેના સમકક્ષ અને પ્રતિદ્વંદ્વી બનાવે છે, અને તેઓ તેમને એટલા ચાહે છે, જેટલું અલ્લાહને ચાહવું જોઈએ, જો કેઈમાનવાળા લોકોને સૌથી વધુ અલ્લાહ પ્રિય હોય છે. (૧૬૬) કદાચ, જે કંઈ સજ્જને સામે જોઈને તેમને

(૧૬૨) અર્થાત્ મનુષ્ય સૃષ્ટિના આ કારખાનાને, જે રાત-દિવસ તેમની આંખોની સામે ચાલી રહ્યું છે, કેવળ પશુઓની જેમ ન જુએ, બલકે બુદ્ધિથી કામ લઈને એ વ્યવસ્થા પર વિચાર કરે અને પૂર્વગ્રહ કે પક્ષપાતથી મુક્ત થઈને વિચારે, તો આ નિશાનીઓ જેને તે જોઈ રહ્યો છે, એ પરિણામ સુધી પહોંચાડવા માટે તદ્દન પર્યાપ્ત છે કે આ ભવ્ય વ્યવસ્થા એક જ સર્વશક્તિશાળી તત્ત્વદર્શીના આધીન છે, તમામ અધિકારો અને સત્તા તદ્દન એ જ એકના હાથમાં છે, કોઈ અન્યના સ્વતંત્ર હસ્તકેપ કે ભાગીદારી માટે આ વ્યવસ્થામાં સહેજ પણ અવકાશ નથી, તેથી વાસ્તવમાં એ જ એક અલ્લાહ સંપૂર્ણ સૃષ્ટિનો અલ્લાહ છે.

(૧૬૩) અર્થાત્ ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)ના જે ગુણો અલ્લાહ માટે મુખ્ય છે, તેમાંથી અમુકને બીજાઓથી જોડે છે અને ખુદા હોવાની હેસિયતે બંદાઓ પર મહાન અલ્લાહના જે અધિકારો છે, તે બધા કે તેમાંથી અમુક અધિકારો આ લોકો એ અન્ય બનાવટી ઉપાસ્યોને આપી દે છે, જેમ કે - સાધન-સંપત્તિના સિલસિલા પર પ્રભુત્વ, જરૂરતો પૂરી કરવી, કઠિન ક્ષણોમાં કામ પાર પાડવું, ફરિયાદ સાંભળવી, દુઆઓ સાંભળવી અને જાહેર-છુપી દરેક વાતને જાણવી આ તમામ અલ્લાહના મુખ્ય ગુણો છે. એ જ પ્રમાણે 'માલિકુલ મુલક' (સામ્રાજ્યનો શાસક) હોવાની હેસિયતે એ અલ્લાહનું જ પદ છે કે પોતાની પ્રજા માટે હલાલ (વૈધ) અને હરામ (અવૈધ)ની સીમાઓ નિશ્ચિત કરે, તેમનાં કર્તવ્યો અને અધિકારોનું નિર્ધારણ કરે અને તેમને કરવા - ન કરવાના આદેશો આપે. તેના સાથે એ કેવળ અલ્લાહનો અધિકાર છે કે બંદાઓ તેના સાર્વભૌમત્વને માને, તેના આદેશને કાનૂનનો સ્રોત સ્વીકારે અને તેને જ કરવા - ન કરવાના આદેશો આપવાવાળો સમજે. જે વ્યક્તિ અલ્લાહના આ ગુણોમાંથી કોઈ ગુણને પણ કોઈ બીજાથી જોડી દે છે અને તેના આ અધિકારોમાંથી કોઈ એક અધિકાર પણ બીજાને આપી દે છે, તે વાસ્તવમાં તેને અલ્લાહના સમકક્ષ અને પ્રતિદ્વંદ્વી બનાવે છે. એ જ પ્રમાણે જે વ્યક્તિ કે જે સંસ્થા આ ગુણોમાંથી કોઈ ગુણનો દાવો કરે અને આ અધિકારોમાંથી કોઈ અધિકારની માનવીઓથી માંગ કે અપેક્ષા કરતો હોય, તે પણ વાસ્તવમાં ખુદાનો સમકક્ષ અને પ્રતિદ્વંદ્વી બને છે, ચાહે મોઢેથી ખુદા હોવાનો દાવો કરે કે ન કરે.

(૧૬૪) અર્થાત્ ઈમાનનો તકાદો એ છે કે વ્યક્તિ માટે અલ્લાહની પ્રસન્નતાને દરેક બીજા વ્યક્તિની પ્રસન્નતા પર

جَمِيعًا ۝ وَأَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ ۝ إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا مِنَ الَّذِينَ
 اتَّبَعُوا وَرَأَوُا الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ ۝ وَقَالَ الَّذِينَ
 اتَّبَعُوا لَوْ أَنَّا كَرِهْنَا لَمَا كَرِهْنَا مِمَّنْهُمْ كَمَا تَبَرَّءُوا مِنَّا ۖ كَذَلِكَ يُرِيهِمُ
 اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسْرَتٍ عَلَيْهِمْ ۖ وَمَا هُمْ بِمُخْرِجِينَ مِنَ النَّارِ ۝ يَا أَيُّهَا
 النَّاسُ كُلُوا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا ۖ وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ
 الشَّيْطَانِ ۖ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ ۝ إِنَّمَا يَأْمُرُكُمْ بِالسُّوْءِ وَالْفَحْشَاءِ

સૂરવાનું છે, તે આજે જ આ જાલિમોને સૂઝી જાય કે તમામ શક્તિઓ અને બધા અધિકારો અલ્લાહના જ કબજામાં છે અને એ કે અલ્લાહ સજા આપવામાં પણ ઘણો સખત છે. (૧૬૬) જ્યારે તે સજા આપશે, તે વખતે હાલત એ હશે કે એ જ આગેવાનો અને નેતાઓ, જેમનું દુનિયામાં અનુસરણ કરવામાં આવ્યું હતું, પોતાના અનુયાયીઓ સાથે સંબંધ ન હોવાનું પ્રદર્શન કરશે, પરંતુ સજા પામીને રહેશે અને તેમના તમામ માધ્યમો અને સંસાધનોનો સિલસિલો તૂટી જશે. (૧૬૭) અને તે લોકો જેઓ દુનિયામાં તેમનું અનુસરણ કરતા હતા, કહેશે કે કદાચ, અમને ફરી એક તક આપવામાં આવતી તો જેવી રીતે આજે આ અમારા સાથે વિમુખતાનું પ્રદર્શન કરી રહ્યા છે, એવી જ રીતે અમે પણ તેમનાથી વિમુખ થઈને દેખાડી દેતા. (૧૬૮) આમ, અલ્લાહ આ લોકોના તે કર્મો જે તેઓ દુનિયામાં કરી રહ્યા છે, તેમના સામે એવી રીતે લાવશે કે તેઓ પશ્ચાતાપ અને શરમ-સંકોચથી હાથ મસળતા રહેશે, પરંતુ આગમાંથી નીકળવાનો કોઈ રસ્તો મેળવી નહીં શકે. (રુકૂઅ-૨૦) (૧૬૮) લોકો ! ધરતી ઉપર જે હલાલ (વૈધ) અને પાક (શુદ્ધ) વસ્તુઓ છે તે ખાઓ અને શૈતાનના બતાવેલા રસ્તાઓ પર ન ચાલો. તે તમારો ખુલ્લો શત્રુ છે, (૧૬૯) (૧૬૯) તમને બૂરાઈ અને અશ્લીલતાની આજ્ઞા આપે છે અને એવું શીખવાડે છે કે તમે અલ્લાહના નામે

- પ્રાથમિકતા પ્રાપ્ત હોય અને કોઈ વસ્તુનો પ્રેમ માણસના હૃદયમાં એ દરજ્જો અને સ્થાન પ્રાપ્ત ન કરે કે તે અલ્લાહના પ્રેમ પર તેને કુરબાન ન કરી શકે.
- (૧૬૫) અહીં મુખ્ય રૂપે રસ્તો ભટકાવનારા નેતાઓ અને લીડરો અને તેમના મૂર્ખ અનુયાયીઓના પરિણામનો ઉલ્લેખ એટલા માટે કરવામાં આવ્યો છે કે જે ભૂલમાં પડીને અગાઉની ઉમ્મતો (સમુદાયો) ભટકી ગઈ, તેનાથી મુસલમાનો સાવધાન રહે અને રસ્તો બતાવનારાઓમાં ભેદ કરવાનું શીખે અને ખોટો રસ્તો બતાવનારાઓના પાછળ ચાલવાથી બચે.
- (૧૬૬) અર્થાત્ ખાવા-પીવાના મામલામાં એ તમામ પ્રતિબંધોને તોડી નાખો જે અંધશ્રદ્ધાઓ અને અજ્ઞાનતાપૂર્ણ રસમો અને માન્યતાઓના કારણે લાગેલ છે.

وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿١٧٩﴾ وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ
 اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا
 يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ ﴿١٨٠﴾ وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِينَ
 يَنْعِقُونَ بِمَا لَا يَسْمَعُونَ إِلَّا دُعَاءً وَنِدَاءً ۗ صُمُّ بَكُمْ عُمَىٰ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ ﴿١٨١﴾
 يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِن طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَاشْكُرُوا لِلَّهِ إِنْ

એવી વાતો કહો, જેમના વિષે તમને જ્ઞાન નથી (કે તે અલ્લાહે ફરમાવેલી છે). (૧૭૯) (૧૭૦) તેમને જ્યારે કહેવામાં આવે છે કે અલ્લાહે જે આદેશો ઉતાર્યા છે તેનું પાલન કરો, તો જવાબ આપે છે કે અમે તો તે જ પદ્ધતિનું અનુસરણ કરીશું જેના ઉપર અમે અમારા બાપ-દાદાઓને જોયા છે. (૧૮૦) ભલે, જો તેમના બાપ-દાદાઓએ બુદ્ધિથી સહેજ પણ કામ ન લીધું હોય અને સાચો માર્ગ ન પામ્યા હોય તો શું તે પછી પણ તેઓ તેમનું જ અનુસરણ કર્યે જશે? (૧૭૧) આ લોકો જેમણે અલ્લાહે બતાવેલ માર્ગ ઉપર ચાલવાનો ઈન્કાર કરી દીધો છે, તેમની સ્થિતિ તદ્દન એવી છે જેમ કે ભરવાડ પશુઓને બોલાવે છે અને તેઓ હાકોટા સિવાય કંઈ પણ સાંભળતા નથી. (૧૮૧) તેઓ બહેરા છે, મૂંગા છે, આંધળા છે, આથી કોઈ વાત તેમની સમજમાં આવતી નથી. (૧૭૨) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! જો તમે ખરેખર અલ્લાહની જ બંદગી કરવાવાળા છો, તો જે પાક (શુદ્ધ અને પવિત્ર) વસ્તુઓ અમે તમને પ્રદાન કરી છે તે વિના સંકોચે

- (૧૬૭) અર્થાત્ આ અંધશ્રદ્ધાપૂર્ણ રસમો અને પ્રતિબંધો વિશે એવું માનવું કે આ બધી ધાર્મિક વાતો છે જે ખુદા તરફથી શીખવાડવામાં આવેલ છે, તો ખરેખર તે શૈતાનની ચાલબાજીઓનો ચમત્કાર છે, એટલા માટે કે વસ્તવમાં તેનું અલ્લાહ તરફથી હોવાનું કોઈ પ્રમાણ નથી.
- (૧૬૮) અર્થાત્ એ પ્રતિબંધો માટે તેમના પાસે કોઈ પ્રમાણ અને કોઈ દલીલ એના સિવાય નથી કે બાપ-દાદાથી આમ જ ચાલતું આવ્યું છે. અજ્ઞાનીઓ એવું સમજે છે કે કોઈ રીતના અનુસરણ માટે આ દલીલ તદ્દન પૂરતી છે.
- (૧૬૯) આ ઉદાહરણના બે પાસા છે. એક એ કે આ લોકોની હાલત એ બુદ્ધિહીન પશુઓ જેવી છે, જેમના રેવડ પોત-પોતાના ભરવાડોના પાછળ ચાલતા રહે છે અને કંઈપણ સમજ્યાં વગર તેમના અવાજો પર હલન-ચલન કરે છે; અને બીજું પાસુ એ છે કે તેમને બોલવતી વખતે એવું લાગે છે કે જાણે પશુઓને પોકારવામાં આવી રહ્યા છે, જેઓ માત્ર અવાજ સાંભળે છે, પણ સમજતા કંઈ નથી કે કહેવાવાળો તેને શું કહી રહ્યો છે. અલ્લાહે એવા વ્યાપક શબ્દો પ્રયુક્ત કર્યા છે કે આ બંને પાસાઓનો તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ ﴿١٩٠﴾ إِمَّا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَاللَّهْمَ وَحَمَّ
الْحَيْزِيرِ وَمَا أَهْلٌ بِهِ لِيُغَيِّرِ اللَّهُ ۚ فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ
عَلَيْهِ ۗ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٩١﴾ إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ

ખાઓ અને અલ્લાહનો આભાર માનો. ^(૧૯૦) (૧૭૩) અલ્લાહ તરફથી જો કોઈ મનાઈ તમારા ઉપર છે

તો તે એ છે કે મુડદાલ ન ખાઓ, લોહીથી અને ડુક્કરના માંસથી બચો, અને કોઈ એવી વસ્તુ ન ખાઓ જેના ઉપર અલ્લાહ સિવાય બીજા કોઈનું નામ લેવામાં આવ્યું હોય. ^(૧૯૧) હા, જે વ્યક્તિ મજબૂરીની સ્થિતિમાં હોય અને તે આમાંથી કોઈ વસ્તુ ખાઈ લે, પણ તે કાનૂન-ભંગનો ઈરાદો ધરાવતી ન હોય અથવા આવશ્યકતાની સીમાથી આગળ ન વધે, તો તેના ઉપર કોઈ ગુનો નથી, અલ્લાહ ક્ષમાશીલ અને દયાળુ છે. ^(૧૯૨) (૧૭૪) સાચું તો એ છે કે જે લોકો તે આદેશોને છુપાવે છે જે અલ્લાહે પોતાના ગ્રંથમાં

(૧૭૦) અર્થાત્ જો તમે ઈમાન લાવીને માત્ર અલ્લાહના કાનૂનનું અનુપાલન કરવાવાળા બની ચૂક્યા હોવ, જેમ કે તમારો દાવો છે, તો પછી એ બધી દૂષિતતા અને અજ્ઞાનતા-યુગના એ તમામ બંધનો અને પ્રતિબંધો તોડી નાખો, જે પંડિતો અને પુરોહિતોએ, રિબ્બિઓ અને પાદરીઓએ, યોગીઓ અને સંન્યાસીઓએ તેમજ તમારા બાપ-દાદાઓએ સ્થાપિત કરેલ છે. જે કંઈ અલ્લાહે હરામ કરેલ છે તેનાથી જરૂર બચો, પરંતુ જે વસ્તુઓને ખુદાએ હલાલ કરેલ છે, તેને કોઈપણ પ્રકારના સંકોચ અને રુકાવટ વગર ખાઓ-પીવો. આ જ વિષય તરફ નબી સલ્વ. ની એ હદીસ પણ સંકેત કરે છે, જેમાં આપ સલ્વ. એ ફરમાવ્યું કે,

مَنْ صَلَّى صَلَاتَنَا وَاسْتَقْبَلَ قِبَلَتَنَا وَآكَلَ ذَيْبِحَتَنَا فَذَاكَ الْمُسْلِمُ

(જેણે એ જ નમાઝ પઢી જે અમે પઢીએ છીએ અને એ જ કિબ્લા તરફ રૂખ કર્યું જેના તરફ અમે કરીએ છીએ અને અમારા ઝબેહ કરેલ જાનવરને ખાધું, તે મુસલમાન છે.)

આનો અર્થ એ છે કે નમાઝ પઢવા અને કિબ્લા તરફ રૂખ કરવા છતાં એક વ્યક્તિ ત્યાં સુધી ઈસ્લામમાં વિલીન નથી થતો, જ્યાં સુધી તે ખાવા-પીવાના મામલામાં અગાઉની અજ્ઞાનતાના બંધનો અને પ્રતિબંધોને તોડી ન નાખે.

(૧૭૧) આ આદેશ એ જાનવરોના માંસ પર પણ લાગુ થાય છે, જેને અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્યના નામ પર ઝબેહ કરવામાં આવ્યું હોય અને એ ભોજન પર પણ લાગુ થાય છે, જે અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્યના નામે, માનતા સ્વરૂપે રાંધવામાં આવ્યું હોય. સાચું તો એ છે કે જાનવર હોય કે અન્ય કોઈ ખાવાની વસ્તુ, વાસ્તવમાં તેનો માલિક અલ્લાહ જ છે અને અલ્લાહે જ એ વસ્તુ આપણને આપી છે. તેથી ને'મત (કૃપા)ને સ્વીકારવા કે સદકા કે માનતા કે નિયાઝ અને પ્રસાદ કે ચઢાવાના રૂપમાં જો કોઈનું નામ આ વસ્તુ પર લેવામાં આવી શકે છે, તો તે માત્ર અલ્લાહનું જ નામ છે. તેના સિવાય કોઈ બીજાનું નામ લેવાનો અર્થ એ છે કે આપણે અલ્લાહના બદલે કે અલ્લાહની સાથે તે બીજાની પણ શ્રેષ્ઠતાનો સ્વીકાર કરી રહ્યા છીએ અને તેને પણ કૃપાઓ પ્રદાન કરવાવાળો સમજીએ છીએ.

(૧૭૨) આ આયતમાં હરામ (અવૈધ) વસ્તુના ઉપયોગની પરવાનગી ત્રણ શરતોની સાથે આપવામાં આવેલ છે -

الْكِتَابِ وَيَشْتَرُونَ بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا ۖ أُولَٰئِكَ مَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلَّا
النَّارَ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ ۗ وَلَهُمْ عَذَابٌ
أَلِيمٌ ﴿١٠٧﴾ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالََةَ بِالْهُدَىٰ وَالْعَذَابُ بِالْبَغْفِرَةِ ۗ
فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ ﴿١٠٨﴾ ذَٰلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ نَزَّلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ ۗ وَإِنَّ
الَّذِينَ احْتَلَفُوا فِي الْكِتَابِ لَفِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ ﴿١٠٩﴾ لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُوا

ઉતાર્યા છે અને દુનિયાના નજીવા ફાયદા માટે તેમને વેચી દે છે, તેઓ હકીકતમાં પોતાના પેટ આગથી ભરી રહ્યા છે. ^(૧૦૭) કયામતના દિવસે અલ્લાહ કદાપિ તેમના સાથે વાત નહીં કરે, ન તેમને પવિત્ર કરશે, ^(૧૦૮) અને તેમના માટે દુ:ખદાયી પાતના છે. (૧૦૫) આ તે લોકો છે જેમણે માર્ગદર્શનના બદલે પથભ્રષ્ટતા ખરીદી અને મગફિરત (ક્ષમા)ને બદલે સજા વહોરી લીધી. કેવી વિચિત્ર છે તેમની હિંમત કે જહન્નમની સજા સહન કરવા તૈયાર છે ! (૧૦૬) આ બધું એટલા માટે થયું કે અલ્લાહે તો તદ્દન સત્ય અનુસાર ગ્રંથ ઉતાર્યો હતો, પરંતુ જે લોકોએ ગ્રંથમાં મતભેદ ઊભા કર્યા તેઓ પોતાના વાદવિવાદમાં સત્યથી ઘણાં દૂર નીકળી ગયા. (રુકૂઅ-૨૧) (૧૦૭) નેકી (સદાચાર) એ નથી કે તમે તમારા ચહેરા પૂર્વ

— એક એ કે ખરેખર મજબૂરીની હાલતમાં હોય, જેમ કે ભૂખ કે તરસથી જીવ તાળવે આવી ગયો હોય, અથવા બીમારીના કારણે જીવનું જોખમ હોય અને આ હાલતમાં હરામ વસ્તુ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ ન મળી રહી હોય.

— બીજું એ કે અલ્લાહના કાનૂનને તોડવાની ઈચ્છા દિલમાં ન હોય.

— ત્રીજું એ કે જરૂરતની હદથી આગળ ન વધવામાં આવે, જેમ કે હરામ વસ્તુના થોડાક કોળિયા કે થોડાંક ટીપા કે અમુક ઘૂંટ જો જીવ બચાવી શકતા હોય તો તેનાથી વધારે આ વસ્તુનો ઉપયોગ ન કરવામાં આવે.

(૧૦૩) આનો અર્થ એ છે કે જે નવા-નવા કર્મકાંડો બની ગયા છે, તે સૌની જવાબદારી એ વિદ્વાનો પર છે, જેમના પાસે ઈશ્વરીય ગ્રંથનું જ્ઞાન હતું, પરંતુ તેમણે લોકો સુધી એ જ્ઞાનને ન પહોંચાડ્યું. પછી જ્યારે લોકોમાં અજ્ઞાનતાના કારણે ખોટી પરંપરાઓ પ્રચલિત થવા લાગી, ત્યારે પણ તે જાલિમો મોઢું બંધ રાખીને બેસી રહ્યા (અર્થાત્ મૌન રાખ્યું). બલકે આમાંથી ઘણાંએ પોતાનું હિત એમાં જ જોયું કે અલ્લાહના ગ્રંથના આદેશો પર પરદો જ પડેલો રહે.

(૧૦૪) આ વાસ્તવમાં એ ધાર્મિક નેતાઓના જૂઠા દાવાઓનું ખંડન અને એ ગેરસમજોનો રદિયો છે, જે તેમણે સામાન્ય લોકોમાં પોતાના વિશે ફેલાવી રાખી છે. તેઓ શક્ય એવી તમામ રીતે લોકોના હૃદયોમાં એ વિચાર બેસાડવાની કોશિશ કરે છે કે તેમની હસ્તીઓ ખૂબ જ પાક-સાફ અને પવિત્ર છે અને જે તેમના દામનને પકડી લેશે, તેમની સિકારીશ (ભલામણ) કરીને તેઓ અલ્લાહના ત્યાં તેને માફ કરાવી લેશે. જવાબમાં અલ્લાહ ફરમાવે છે કે અમે તેમને કદાપિ મોઢે નહીં લગાવીએ અને ન તેમને પાક-સાફ ઠેરવીશું.

وَجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ
 الْآخِرِ وَالنَّبِيَّةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيَّاتِ ۗ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي
 الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينِ وَابْنَ السَّبِيلِ ۗ وَالسَّائِلِينَ وَفِي
 الرِّقَابِ ۗ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ ۗ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا
 عَاهَدُوا ۗ وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ ۗ أُولَئِكَ
 الَّذِينَ صَدَقُوا ۗ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ ﴿١٧٧﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ
 عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ ۗ أَلْحُرُّ بِأَلْحُرٍّ ۗ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ ۗ وَالْأُنثَىٰ

તરફ કરી લીધા કે પશ્ચિમ તરફ, ^(૧૭૫) બલકે નેકી એ છે કે મનુષ્ય અલ્લાહને અને આપિરત (પરલોક)ના દિવસને અને ફરિશ્તાઓને અને અલ્લાહે અવતરિત કરેલ ગ્રંથને અને તેના પયગંબરોને હૃદયપૂર્વક માને અને અલ્લાહના પ્રેમમાં પોતાનું પ્રિય ધન સગાઓ અને અનાથો પર, નિર્ધનો અને મુસાફરો પર, મદદ માટે હાથ લંબાવનારાઓ પર અને ગુલામોની મુક્તિ પર ખર્ચ કરે, નમાઝ કાયમ કરે અને ઝકાત આપે અને નેક (સદાચારી) એ લોકો છે કે જ્યારે વચન આપે તો તેને પૂરું કરે અને તંગી તથા મુસીબતમાં તથા સત્ય અને અસત્યની લડાઈમાં ધૈર્યથી કામ લે. આ છે સાચા લોકો, અને આ જ લોકો સંયમી (મુતકી) છે. (૧૭૮) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! તમારા માટે હત્યાના ખટલાઓમાં કિસાસ ^(૧૭૯) નો હુકમ લખી દેવામાં આવ્યો છે. આઝાદ (ગુલામ ન હોય તે) મનુષ્યએ હત્યા કરી હોય તો તે આઝાદ મનુષ્યથી જ બદલો લેવામાં આવે, ગુલામ હત્યારો હોય તો તે ગુલામની જ હત્યા કરવામાં આવે અને સ્ત્રી આ ગુનાનું આચરણ કરી બેસે તો તે સ્ત્રી પાસેથી જ કિસાસ ^(૧૮૦) લેવામાં આવે. હા, જો ^(૧૭૫) પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ મુખ કરવાને તો માત્ર એક ઉદાહરણ રૂપે કહેવામાં આવેલ છે. વાસ્તવમાં તેનાથી અપેક્ષિત એ મનમાં બેસાડવાનું છે કે ધર્મની કેટલીક બાહ્ય વિધિઓ કે રસમોને અદા કરી લેવી અને માત્ર નિયમને પાળવા ખાતર પાળી લઈને કેટલાક નિર્ધારિત ધાર્મિક કાર્યોને પૂરા કરી લેવા અને તકવા (ઈશ-ભય)ના કેટલાક પ્રચલિત સ્વરૂપોનું પ્રદર્શન કરી દેવું વાસ્તવિક નેકી નથી, જે અલ્લાહના ત્યાં વજન અને મૂલ્ય ધરાવે છે. (૧૭૬) 'કિસાસ' અર્થાત્ હત્યાનો બદલો, અર્થાત્ વ્યક્તિ સાથે એ જ કરવામાં આવે જે તેણે બીજા વ્યક્તિ સાથે કર્યું હોય. પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી કે હત્યારાએ જે રીતે કોઈની હત્યા કરી છે, એ જ રીતે તેની હત્યા પણ કરવામાં આવે. બલકે તેનો અર્થ માત્ર એ છે કે પ્રાણ લેવાનું જે કાર્ય તેણે જેની હત્યા થઈ હોય તેના સાથે કર્યું હોય, એ જ તેના સાથે કરવામાં આવે.

(૧૭૭) અજ્ઞાનતા-કાળમાં લોકોની રીત એ હતી કે જો તેમનો કોઈ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ બીજા જૂથના કોઈ નાના વ્યક્તિના હાથે માર્યો ગયો હોય, તો તે મૂળ હત્યારાની હત્યાને પર્યાપ્ત નહોતા સમજતા, બલકે તેમની ઈચ્છા એ રહેતી કે

بِالْأُنثَىٰ ۖ فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتَّبَاعُ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٍ إِلَيْهِ
بِإِحْسَانٍ ۖ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ ۖ فَمَنِ اعْتَدَىٰ بَعْدَ ذَلِكَ

કોઈ હત્યારાની સાથે તેનો ભાઈ કંઈક નરમી કરવા માટે તૈયાર હોય, (૧૭૮) તો સામાન્ય નિયમ (૧૭૯) પ્રમાણે 'ખૂંબડા' (હત્યાનું વળતર, Blood Money)નો પરસ્પર સમજીને નિર્ણય કરવો જોઈએ અને હત્યારા માટે અનિવાર્ય છે કે પ્રમાણિકતાપૂર્વક 'ખૂંબડા' અદા કરે. આ તમારા રબ તરફથી છૂટછાટ અને હત્યારાના કબીલાનો પણ કોઈ એવો જ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ માર્યો જાય અથવા તેના ઘણા વ્યક્તિઓ એ માર્યા ગયેલ વ્યક્તિ પર ભેટ ચઢાવવામાં આવે. આનાથી વિપરીત જો એ વ્યક્તિ જેની હત્યા કરવામાં આવી છે તેમની દૃષ્ટિમાં કોઈ સામાન્ય વ્યક્તિ હોય અને હત્યારો કોઈ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ હોય, તો તેઓ એ વાતને ક્યારેય પસંદ નહોતા કરતા કે માર્યા ગયેલ વ્યક્તિના બદલામાં હત્યારાના પ્રાણ લેવામાં આવે. આ સ્થિતિ કંઈ પ્રાચીન અજ્ઞાનતા-કાળમાં જ ન હતી, બલકે વર્તમાન સમયમાં જે જાતિઓને અત્યંત સુસભ્ય સમજવામાં આવે છે, તેમની વિધિસરની સરકારી જાહેરાતો સુદ્ધામાં ક્યારેક આ વાત કોઈપણ શરમ-સંકોચ વગર દુનિયાને સંભળાવવામાં આવે છે કે અમારો એક માણસ માર્યો જશે તો અમે હત્યારાની જાતિના પચાસ માણસોના પ્રાણ લઈ લઈશું. વારંવાર આ સમાચારો આપણા કાનોથી સાંભળવામાં આવે છે કે એક વ્યક્તિની હત્યાના બદલામાં પરાજિત જાતિના આટલા બંધકોને ગોળીથી ઉડાવી દેવામાં આવ્યા. એક સુસભ્ય જાતિ આ જ વીસમી સદીમાં પોતાના એક માણસ 'સરલી સટીક'ની હત્યાનો બદલો આખી મિસરી જાતિથી લીધો. બીજી બાજુ આ કથિત સુસભ્ય જાતિઓની વિધિસરની અદાલતો સુદ્ધાની રીત એ રહી છે કે જો હત્યારો શાસક વર્ગનો માણસ હોય અને માર્યો ગયેલ વ્યક્તિનો સંબંધ શાસિત વર્ગથી હોય, તો તેમના ન્યાયાધીશો 'કિસાસ'નો નિર્ણય કરવાથી દૂર રહે છે. આ જ ખરાબીઓ છે, જેને અટકાવવાનો આદેશ અલ્લાહે આ આયતમાં આપ્યો છે. તે ફરમાવે છે કે માર્યો ગયેલ વ્યક્તિના બદલામાં કેવળ હત્યારાના જ પ્રાણ લેવામાં આવશે, એ વિચાર કર્યા વિના કે હત્યારો કોણ છે અને જેની હત્યા કરવામાં આવી છે તે કોણ છે.

(૧૭૮) અહીં 'ભાઈ' કહીને અત્યંત સૂક્ષ્મ શૈલીમાં નરમીની અને બદલો લેવામાં ગુસ્સાને પી જવાની ભલામણ પણ કરી દીધી છે. આ આયતથી એ પણ ખબર પડી ગઈ કે ઈસ્લામી દંડ-વિધાનમાં હત્યા સુદ્ધાનો મામલો રાજીનામાને યોગ્ય છે. માર્યા ગયેલ વ્યક્તિના વારસોને એ અધિકાર છે કે હત્યારાને માફ કરી દે અને આ સ્થિતિમાં અદાલત માટે વૈધ નથી કે હત્યારાના પ્રાણ લેવા પર જ આગ્રહ કરે. અલબત્ત, જેમ કે પછીની આયતમાં ઈરશાદ થયો છે કે માફની સ્થિતિમાં હત્યારાએ 'ખૂંબડા' (હત્યાનું નાણાકીય વળતર, Blood Money) અદા કરવો પડશે.

(૧૭૯) મૂળ અરબી શબ્દ 'મારૂફ' પ્રયુક્ત થયો છે, અને આ શબ્દ કુર્આનમાં ખૂબ વધારે વપરાયો છે. તેનાથી તાત્પર્ય એ સાચી કાર્ય-ચદ્ધતિ છે, જેને સામાન્ય રીતે લોકો જાણે છે, જેના વિશે પ્રત્યેક એ વ્યક્તિ જેનો કોઈ અંગત સ્વાર્થ કોઈપણ પ્રકારે જોડાયેલો ન હોય, એ બોલી ઉઠે કે નિ:શંક સત્ય અને ન્યાય આ જ છે અને અમલ કરવા યોગ્ય આ જ રીત છે. સામાન્ય નિયમ (Common Law)ને પણ ઈસ્લામી પરિભાષામાં 'ઉફ' અને 'મારૂફ'થી પરિભાષિત કરવામાં આવે છે અને તે એવા તમામ મામલાઓમાં માન્ય છે જેના વિશે શરીઅતે (ઈસ્લામી ધર્મ-વિધાને) કોઈ વિશેષ નિયમ નક્કી ન કર્યો હોય.

فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿١٥﴾ وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَوةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ
تَتَّقُونَ ﴿١٦﴾ كُتِبَ عَلَيْكُمُ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا ۖ
الْوَصِيَّةَ لِمَا دَلَّ عَلَى الْوَصِيَّةِ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ ۚ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ ﴿١٧﴾ فَمَنْ
بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِمَّا إِثْمَةٌ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ ۗ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ
عَلِيمٌ ﴿١٨﴾ فَمَنْ خَافَ مِنْ مَوْصٍ جَنَفًا أَوْ إِثْمًا فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ فَلَا إِثْمَ
عَلَيْهِ ۗ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٩﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ

મહેરબાની છે. આમ છતાં પણ જો કોઈ અતિરેક કરે, ^(૧૫) તો તેના માટે પીડાકારી સજા છે. (૧૭૯) બુદ્ધિ અને સમજબૂજી રાખનારાઓ ! તમારા માટે કિસાસમાં જીવન છે. ^(૧૬) આશા છે કે તમે આ કાયદાના ભંગથી બચશો. (૧૮૦) તમારા પર ફરજિયાત કરવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે તમારામાંથી કોઈના મૃત્યુનો સમય આવે અને તે પોતાના પાછળ સંપત્તિ મૂકી જઈ રહ્યો હોય, તો માતા-પિતા અને સગાઓ માટે સામાન્ય નિયમાનુસાર વસિયત કરે. આ હક્ક છે, અલ્લાહથી ડરનારા લોકો માટે. ^(૧૭) (૧૮૧) પછી જેમણે વસિયત સાંભળી અને પાછળથી તેને બદલી નાખી, તો તેનો ગુનો બદલી નાખવાવાળાઓ ઉપર છે. અલ્લાહ બધું જ સાંભળે અને જાણે છે. (૧૮૨) અલબત્ત, જેને એ ડર હોય કે વસિયત કરનારે અજાણતામાં અથવા ઈરાદાપૂર્વક હક્ક માર્યો છે, અને પછી પક્ષકારો વચ્ચે તે સુમેળ કરાવે, તો તેના પર કોઈ ગુનો નથી, અલ્લાહ ક્ષમાશીલ અને દયાળુ છે. (રુકૂઅ-૨૨) (૧૮૩) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! તમારા માટે રોજા ફરજિયાત કરી દેવામાં આવ્યા, જેવી રીતે તમારા પહેલાં ^(૧૮૦) જે રીતે એ કે માર્યા ગયેલ વ્યક્તિનો વારસદાર ‘ખૂબહા’ વસૂલ કરી લીધા પછી ફરી બદલો લેવાનો પ્રયત્ન કરે અથવા હત્યારો ‘ખૂબહા’ અદા કરવામાં આનાકાની કરે અને માર્યા ગયેલ વ્યક્તિના વારસદારે જે ઉપકાર તેના પર કર્યો છે, તેનો બદલો અપકાર કે કૃતઘ્નતાના રૂપમાં આપે.

(૧૮૧) આ એક બીજી અજ્ઞાનતાનું ખંડન છે. આ અજ્ઞાનતા પહેલા પણ ઘણા લોકોના મનો-મસ્તિષ્કમાં હતી અને આજે પણ વધારે જોવા મળે છે. જે રીતે અજ્ઞાનતા-કાળમાં લોકોનું એક જૂથ બદલાની દિશામાં ન્યાયીક સીમાઓના ઉલ્લંઘન તરફ વળી ગયું હતું, એ જ રીતે એક બીજું જૂથ ક્ષમા કરી દેવાના મામલામાં બીજી સીમા સુધી ચાલ્યું ગયું છે અને તેણે મૃત્યુ-દંડ વિરુદ્ધ એટલો પ્રયાર કર્યો છે કે ઘણા લોકો તેને એક ઘૃણાસ્પદ વસ્તુ સમજવા લાગ્યા છે અને દુનિયાના કેટલાય દેશોએ તેને તદ્દન સમામ કરી દીધું છે. કુર્આન આના પર બુદ્ધિશાળીઓને સંબોધિત કરીને સચેત કરે છે કે ‘કિસાસ’માં સમાજનું જીવન છે. જે સમાજ માનવ-જીવનું સન્માન ન કરનારાઓના પ્રાણને પ્રતિષ્ઠિત સમજે છે, તે વાસ્તવમાં પોતાના અંદર ઉપદ્રવકારીઓને પાળે-પોષે છે. તમે એક હત્યારાનો જીવ બચાવીને અનેક નિર્દોષ વ્યક્તિઓના પ્રાણને જોખમમાં નાખો છો.

(૧૮૨) આ આદેશ એ જમાનામાં આપવામાં આવ્યો હતો, જ્યારે વારસાની વહેંચણી માટે હજુ કોઈ કાનૂન બન્યો ન

الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿٢١٦﴾ أَيَّامًا
مَعْدُودَاتٍ ۖ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ ۗ

પયગંબરોના અનુયાયીઓ માટે ફરજિયાત કરી દેવામાં આવ્યા હતા. તેનાથી આશા છે કે તમારામાં તકવા (સંયમ અને ઈશભય)નો ગુણ પેદા થશે. ^(૧૮૪) (૧૮૪) કેટલાક નિયત દિવસોના રોઝા છે. જો તમારામાંથી કોઈ બીમાર હોય કે મુસાફરીમાં હોય, તો બીજા દિવસોમાં આટલી જ સંખ્યા પૂરી કરી લે

હતો. તે વખતે દરેક વ્યક્તિ પર અનિવાર્ય કરવામાં આવ્યું કે તે પોતાના વારસદારોના હિસ્સા વસિયત દ્વારા નિશ્ચિત કરીને જાય, જેથી તેના મૃત્યુ પછી ન તો પરિવારમાં ઝઘડાઓ થાય અને ન કોઈ હકદારનો હક માર્યો જાય. પછી વારસાની વહેંચણી માટે અલ્લાહે સ્વયં એક નિયમ બનાવી દીધો, જે આગળ કુર્આનની સૂર: નં. ૪ માં આવશે, તો નબી સલ્લ.એ એવો કાયદો નિર્ધારિત કરી દીધો કે વારસદારોના જે હિસ્સા અલ્લાહે નિશ્ચિત કરી દીધા છે, તેમાં વસિયતથી વધારો-ઘટાડો કરી શકાશે નહીં, અને બિનવારસદારોના હકમાં કુલ સંપત્તિના એક-તૃત્યાંશ (૧/૩)થી વધારે વસિયત કરી શકાય નહીં, અને મુસ્લિમ તથા બિનમુસ્લિમ એક-બીજાના વારસદારો નથી હોઈ શકતા.

આ આદેશોના સપષ્ટીકરણ પછી હવે આ આયતનો ઉદ્દેશ્ય એ સુનિશ્ચિત થાય છે કે માણસ પોતાની ઓછામાં ઓછી બે-તૃત્યાંશ (૧/૩) સંપત્તિ તો એટલા માટે છોડી દે કે તેના મૃત્યુ પછી નિયમાનુસાર તેના વારસદારોમાં વહેંચી દેવામાં આવે અને વધારેમાં વધારે એક-તૃત્યાંશ (૧/૩) સંપત્તિની હદ સુધી તેણે પોતાના એ બિનવારસદાર સગાઓના હકમાં વસિયત કરવી જોઈએ, જે તેના પોતાના ઘરમાં અથવા તેના પરિવારમાં સહાયતાને લાયક હોય, અથવા જેમને તે પરિવારની બહાર મદદના મોહતાજ જોતો હોય, અથવા જનહિતના કાર્યોમાંથી જેની પ્રજા તે મદદ કરવા માગે. પછીના લોકોએ વસિયતના આ આદેશને માત્ર એક ભલામણ-લાયક આદેશ સમજી લીધો, ત્યાં સુધી કે વસિયતની રીત સામાન્ય રૂપે સમાપ્ત જ થઈને રહી ગઈ, પરંતુ કુર્આન-મજીદમાં તેને એક 'હક' ઠેરવવામાં આવેલ છે, જે અલ્લાહ તરફથી નેક અને પરહેજગાર લોકો પર લાગુ થાય છે. જો આ હકને અંદા કરવાનું શરૂ કરી દેવામાં આવે તો ઘણા એ પ્રશ્નો આપોઆપ હલ થઈ જશે, જે વારસા વિશે લોકોને ઉલ્લગ્નમાં નાખે છે; જેમ કે - એ પૌત્રો અને નવાસાઓનો મામલો, જેમના માતા-પિતા, દાદા અને નાનાના જીવનમાં જ મૃત્યુ પામે છે.

(૧૮૩) ઈસ્લામના મોટાભાગના આદેશોની જેમ રોઝાને પણ કમવાર અનિવાર્ય કરવામાં આવેલ છે. નબી સલ્લ.એ શરૂઆતમાં મુસલમાનોને કેવળ દર મહિનાના ત્રણ રોઝા રાખવાનો નિર્દેશ કર્યો હતો. પરંતુ આ રોઝા અનિવાર્ય ન હતા. પછી હિજરી સન-૨ માં રમઝાનના રોઝાનો આ આદેશ કુર્આનમાં આવ્યો, પરંતુ તેમાં એટલી છુટછાટ મૂકવામાં આવી હતી કે જે લોકો રોઝાને સહન કરવાની શક્તિ ધરાવતા હોય અને છતાં રોઝા ન રાખે, તેઓ પ્રત્યેક રોઝાના બદલામાં એક ગરીબને ભોજન કરાવી દે. પરંતુ બીમાર અને મુસાફર અને ગર્ભવતી કે દૂધ પીવડાવનાર મહિલા અને એવા વૃદ્ધ લોકો માટે, જેમનામાં રોઝા રાખવાની શક્તિ ન હોય, આ છુટછાટને પહેલાની જેમ બાકી રહેવા દીધી અને તેમને આદેશ આપવામાં આવ્યો કે પાછળથી જ્યારે આ મજબૂરી દૂર થઈ જાય, તો 'કઝા'ના એટલા રોઝા રાખી લે, જેટલા રમઝાનમાં તેમનાથી છૂટી ગયા હોય.

وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ ۖ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا
فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ ۖ وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿۱۸۳﴾ شَهْرُ
رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَى
وَالْفُرْقَانِ ۗ فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ ۖ وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ
عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ ۗ يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ

અને જે લોકો રોઝા રાખવાની શક્તિ ધરાવતા હોય (છતાં ન રાખે) તો તેઓ ફિદયો (પ્રતિદાન) આપે. એક રોઝાનો ફિદયો એક જરૂરતમંદને ભોજન કરાવવું છે અને જે કોઈ સ્વેચ્છાએ કંઈક વધુ ભલાઈ કરે, ^(૧૮૩) તો તે તેના માટે જ વધુ સારું છે. પરંતુ જો તમે સમજો, તો તમારા હિતમાં વધુ સારું એ છે કે તમે રોઝા રાખો. ^(૧૮૫) (૧૮૫) રમઝાન એ મહિનો છે, જેમાં કુર્આન અવતરિત કરવામાં આવ્યું, જે માનવ-જાત માટે સંપૂર્ણ માર્ગદર્શન છે અને એવું સ્પષ્ટ શિક્ષણ ધરાવે છે, જે સીધો માર્ગ દેખાડનારું તથા સત્ય અને અસત્યનો ભેદ સ્પષ્ટ કરી દેનારું છે. એટલા માટે હવેથી જે વ્યક્તિ આ મહિનો પામે, તેના માટે ફરજિયાત છે કે આ આખા મહિનાના રોઝા રાખે, અને જો કોઈ બીમાર હોય અથવા મુસાફરીમાં હોય તો તે બીજા દિવસોમાં રોઝાની સંખ્યા પૂરી કરે. ^(૧૮૬) અલ્લાહ તમારા માટે સરળતા કરવા માગે છે, સખ્તાર્થ ^(૧૮૪) અર્થાત્ એકથી વધારે વ્યક્તિઓને ભોજન કરાવે, અથવા એ કે રોઝા પણ રાખે અને ગરીબને ભોજન પણ કરાવે.

- (૧૮૫) અહીં સુધી આ આરંભિક આદેશ છે, જે રમઝાનના રોઝાઓ વિશે હિજરી સન-૨ માં બદ્રના યુદ્ધથી પહેલા અવતરિત થયો હતો. તેના પછીની આયતો આના એક વર્ષ પછી અવતરિત થઈ અને વિષયની અનુરૂપતાને જોતાં વર્ણનના આ જ ક્રમમાં જોડી દેવામાં આવી.
- (૧૮૬) મુસાફરીની સ્થિતિમાં રોઝા રાખવા કે ન રાખવા વ્યક્તિની પોતાની ઈચ્છા પર છોડી દેવામાં આવ્યું છે. નબી સલ્વ.ની સાથે જે સહાબા મુસાફરીમાં જતા હતા, તેમાંથી કોઈ રોઝા રાખતા હતા અને કોઈ નહોતા રાખતા, અને બંને જૂથોમાંથી કોઈ બીજા પર વાંધો લેતા ન હતા. સ્વયં વહાલા નબી સલ્વ. પણ ક્યારેક મુસાફરીમાં રોઝા રાખતા હતા અને ક્યારેક નહોતા રાખતા. એક પ્રવાસના સમયે એક માણસની હાલત ખરાબ થઈ ગઈ અને તે પડી ગયો અને તેના ચારે તરફ લોકો એકત્ર થઈ ગયા. નબી સલ્વ.એ આ સ્થિતિ જોઈને જાણકારી મેળવી: શું મામલો છે? બતાવવામાં આવ્યું કે એ માણસ રોઝાથી હતો. ફરમાવ્યું: આ નેકી નથી. યુદ્ધ વખતે તો આપ આદેશ આપીને રોઝાથી રોકી લેતા હતા, જેથી શત્રુથી લડવામાં નબળાઈનો અનુભવ ન થાય. હઝરત ઉમર રદિ.ની રિવાયત છે કે અમે નબી સલ્વ.ની સાથે બે વાર રમઝાનમાં યુદ્ધ પર ગયા. પહેલી વાર બદ્રના યુદ્ધમાં અને છેલ્લી વાર મક્કા-વિજયના અવસરે, અને બંને વાર અમે રોઝા છોડી દીધા. સામાન્ય મુસાફરીના મામલામાં એ વાત કે કેટલા અંતરની મુસાફરી પર રોઝા છોડી શકાય છે, નબી સલ્વ.ના

الْعُسْرُ وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَىٰ مَا هَدَيْتُمْ وَلَعَلَّكُمْ
تَشْكُرُونَ ﴿١٥٠﴾ وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ ۖ أُجِيبُ دَعْوَةَ

કરવા નથી માંગતો. એટલા માટે આ પદ્ધતિ તમને બતાવવામાં આવી રહી છે, જેથી તમે રોજાની સંખ્યા પૂરી કરી શકો અને જે માર્ગદર્શનથી અલ્લાહે તમને નવાજ્યા છે, તેના માટે અલ્લાહની મહિમાની અભિવ્યક્તિ અને એકરાર કરો અને આભારી બનો. ^(૧૫૦) (૧૮૬) અને હે નબી ! મારા બંદાઓ જો તમને મારા વિષે પૂછે, તો તેમને જણાવી દો કે હું તેમના નજીક જ છું. પોકારનાર જ્યારે મને પોકારે છે, હું તેની પોકાર સાંભળું છું અને જવાબ આપું છું. આથી તેઓ મારા આમંત્રણને વધાવી લે અને મારા પર ઈમાન

કોઈ કથનથી સ્પષ્ટ થતી નથી અને સલાહાએ-કિરામ રદિ. નો વ્યવહાર આ વિશે અલગ-અલગ છે. સાચું એ છે કે જે અંતરને સામાન્ય રીતે સફર કે મુસાફરી સમજવામાં આવે છે અને જેના પર મુસાફરો જેવી હાલત માણસ પર છવાઈ જાય છે, તે રોજા ન રાખવા માટે પર્યાપ્ત છે. એ વાત પર સૌ સંમત છે કે જે દિવસે માણસ સફરની શરૂઆત કરી રહ્યો હોય, એ દિવસનો રોજો ન રાખવાનો તેને અધિકાર છે, ચાહે તો ઘરથી ભોજન કરીને નીકળે અને ચાહે તો ઘરથી નીકળતાં જ ભોજન કરી લે. બંને વ્યવહાર સલાહાના ત્યાં મળે છે.

એ વાત કે જો કોઈ શહેર પર દુશ્મનનો હુમલો થાય, તો શું લોકો પોતાની જગ્યાએ રોકાયેલા હોવા છતાં પણ યુદ્ધ માટે રોજા છોડી શકે છે, આલિમોમાં આ અંગે મતભેદ છે.

(૧૮૭) અર્થાત્ જે લોકો રમજાનમાં કોઈ શરઈ મજબૂરીના કારણે રોજા ન રાખી શકે, તેમના માટે અલ્લાહે બીજા દિવસોમાં તેની 'કઝા' કરી લેવાનો રસ્તો પણ ખોલી દીધો છે, જેથી કુર્આનની જે ને'મત (કૃપા) તેણે તમને આપેલ છે; તેનો શુક્ર (આભાર) અદા કરવાના કીમતી અવસરથી તમે વંચિત ન રહી જાઓ.

અહીં એ વાત પણ સમજી લેવી જોઈએ કે રમજાનના રોજાઓને કેવળ ઇબાદત અને માત્ર તકવાની ટ્રેઈનિંગ જ કહેવામાં નથી આવ્યા, બલકે તેમને તેનાથી આગળ વધીને માર્ગદર્શનની એ મહાન ને'મત પર અલ્લાહ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા (આભાર) દર્શાવવું પણ ઠેરવવામાં આવેલ છે, જે કુર્આનના સ્વરૂપે તેણે આપણને પ્રદાન કરેલ છે.

સાચું તો એ છે કે એક બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ માટે કોઈ ને'મત પ્રત્યે આભાર-પ્રદર્શનનું સૌથી સારું સ્વરૂપ જો કોઈ હોઈ શકે છે, તો તે કેવળ આ જ છે કે તે પોતાને એ ઉદ્દેશ્યની પ્રાપ્તિ માટે વધારેમાં વધારે તૈયાર કરે, જેના માટે આપવાવાળાએ એ ને'મત પ્રદાન કરી છે. કુર્આન આપણને એટલા માટે પ્રદાન કરવામાં આવેલ છે કે આપણે અલ્લાહની પ્રસન્નતાનો માર્ગ જાણીને પોતે તેના પર ચાલીએ અને દુનિયાને તેના પર ચલાવીએ. આ ઉદ્દેશ્ય માટે આપણને તૈયાર કરવાની સૌથી સારી રીત રોજા છે, તેથી કુર્આનના અવતરણના મહિનામાં આપણું રોજા રાખવું એ માત્ર ઇબાદત નથી અને માત્ર નૈતિક પ્રશિક્ષણ નથી, બલકે તેના સાથે સ્વયં-કુર્આનની આ ને'મતની પણ સાચી અને યોગ્ય કૃતજ્ઞતા અને આભાર વ્યક્ત કરવો છે.

الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ ۖ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ ﴿٨٩﴾
 أَجَلٌ لَّكُمْ لَيْلَةٌ الصِّيَامِ الرَّفْتُ إِلَى نِسَائِكُمْ ۖ هُنَّ لِبَاسٌ لَّكُمْ
 وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ ۗ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ
 فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ ۗ فَالَّذِينَ بَاشِرُوا هُنَّ وَأَبْتَغُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ

લાવે. ^(૧૮૮) (આ વાત તમે તેમને સંભળાવી દો) કદાચ તેઓ સન્માર્ગ પામી લે. ^(૧૮૯) (૧૮૭) તમારા માટે રોજાની રાત્રિઓમાં પોતાની પત્નીઓ પાસે જવાનું 'હલાલ' (વૈધ) કરી દેવામાં આવ્યું છે. તેઓ તમારા માટે પોશાક છે અને તમે એમના માટે પોશાક છો. ^(૧૯૦) અલ્લાહને ખબર પડી ગઈ કે તમે છૂપી રીતે પોતાની જાત સાથે અપ્રમાણિકતા કરી રહ્યા હતા, પરંતુ તેણે તમારો ગુનો માફ કરી દીધો અને તમારા સાથે દરગુજર કરી. હવે તમે તમારી પત્નીઓ સાથે સહવાસ કરો અને જે સુખ અલ્લાહે તમારા માટે વૈધ

(૧૮૮) અર્થાત્ આમ તો તમે મને જોઈ શકતા નથી અને ન પોતાની ચેતનાથી મને મહેસૂસ કરી શકો છો, તેમ છતાં હું મારાં દરેક બંદાથી એટલો નજીક છું કે જ્યારે તે ઈચ્છે, મને નિવેદન કરી શકે છે અને પોતાની દુઆઓનો જવાબ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જે અસ્તિત્વહીન અને અધિકારરહિતને તમે પોતાની મૂર્ખતાથી 'ઈલાહ' (પૂજ્ય-પ્રભુ, ઉપાસ્ય) અને રબ (માલિક અને પાલનહાર) બનાવી રાખેલ છે, તેમના પાસે તો તમારે દોડી-દોડીને જવું પડે છે, અને છતાં પણ તેઓ તમારું કઈ સાંભળી શકતા નથી, પરંતુ હું અસીમ સૃષ્ટિનો સર્વશક્તિશાળી, એકલો શાસક, તમામ અધિકારો અને તમામ શક્તિઓનો માલિક તમારાથી એટલો નજીક છું કે તમે સ્વયં કોઈપણ માધ્યમ અને વસીલા (સાધન) અને સિફારીશ (ભલામણ) વગર સીધા, કોઈપણ સમયે અને કોઈપણ જગ્યાએ મારા સુધી પોતાના નિવેદનો-ફરિયાદો પહોંચાડી શકો છો, તેથી તમે પોતાની મૂર્ખતાને છોડી દો કે એક-એક અધિકારીહીન બનાવટી અને કાલ્પનિક પુદાના સ્થાનક પર માર્યા-માર્યા ફરો છો. મારી પોકાર પર દોડીને મારું દામન પકડી લો.

(૧૮૯) અર્થાત્ તમારા માધ્યમથી આ સચ્ચાઈ જાણીને તેમની આંખો ખુલી જાય અને તેઓ એ સાચા વર્તન તરફ આવી જાય, જેમાં તેમની પોતાની જ ભલાઈ છે.

(૧૯૦) અર્થાત્ જે પ્રમાણે પોશાક અને શરીરના વચ્ચે કોઈ પરદો નથી રહી શકતો, બલકે બંનેનો પારસ્પારિક સંબંધ અને મિલન તદ્દન અભિન્ન હોય છે, એ જ પ્રમાણે તમારો અને તમારી પત્નીઓનો સંબંધ પણ છે.

لَكُمْ ۖ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ
الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ۖ ثُمَّ أَتَمُّوا الصِّيَامَ إِلَى الْيَلِّ ۖ وَلَا تَبَاشِرُوهُنَّ

ઠેરવી દીધું છે તે પ્રાપ્ત કરો. ^(૧૯૧) ઉપરાંત રાત્રિ દરમ્યાન ખાઓ - પીઓ. ^(૧૯૨) ત્યાં સુધી કે તમને રાતના અંધકારની ધારમાંથી પ્રભાતની સફેદીની ધાર સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે. ^(૧૯૩) ત્યારે આ બધા કામો છોડી દઈ રાત્રિ સુધી પોતાનો રોજો પૂરો કરો ^(૧૯૪) અને જ્યારે તમે મસ્જિદોમાં એમ્તિકાફ ^(૧૯૫) શરૂઆતમાં આમ તો આ પ્રકારનો કોઈ સ્પષ્ટ આદેશ ન હતો કે રમઝાનની રાતોમાં કોઈ વ્યક્તિ પોતાની પત્નીથી સહવાસ ન કરે, પરંતુ લોકો પોતાની રીતે એમ સમજી રહ્યા હતા કે આવું કરવું વૈધ નથી. પછી તેના અવૈધ કે અપ્રિય હોવાનો વિચાર દિલમાં લઈને ક્યારેક-ક્યારેક પોતાની પત્નીઓની પાસે ચાલ્યા જતા હતા. આ જાણે પોતાની અંતરાત્માની સાથે રમત કરવા સમાન હતું અને તેનાથી એ આશંકા હતી કે એક ગુનો અને પાપની મનોવૃત્તિ તેમના અંદર ઉછરતી રહેશે. તેથી અલ્લાહે પહેલા આ અપ્રમાણિકતાં પર ચેતવણી આપી અને પછી ફરમાવ્યું કે આ કામ તમારા માટે વૈધ છે, તેથી હવે તેને ખરાબ કામ સમજીને ન કરો, બલ્કે અલ્લાહની પરવાનગીથી ફાયદો ઉઠાવતાં દિલ અને અંતરાત્માની સંપૂર્ણ પવિત્રતા સાથે કરો.

(૧૯૨) આ વિશે પણ લોકો શરૂઆતમાં ભ્રમમાં હતા. કોઈનો વિચાર હતો કે ઈશાની નમાઝ પઢ્યા પછીથી ખાવું-પીવું હરામ થઈ જાય છે અને કોઈ એમ સમજતું હતું કે રાત્રે જ્યારે વ્યક્તિ જાગી રહ્યો હોય, ખાઈ-પી શકે છે. જ્યારે ઊંઘી જાય, પછી ફરીથી ઊઠીને તે કંઈ જ ખાઈ શકતો નથી. આ આયતમાં આ જ ગેરસમજોને દૂર કરવામાં આવી છે. આમાં રોજાની હદ પ્રભાતથી લઈને સૂર્યાસ્ત સુધી નિશ્ચિત કરી દેવામાં આવી અને સૂર્યાસ્તથી પ્રભાત સુધી રાતભર ખાવા-પીવા અને (પતિ-પત્નીના) સહવાસ માટે અનુમતિ આપવામાં આવી.

(૧૯૩) ઈસ્લામે પોતાની ઈબાદતો માટે સમયનો એ માપદંડ નિશ્ચિત કર્યો છે, જેનાથી દુનિયામાં દરેક સમયે, સભ્યતાના દરેક તબક્કાના લોકો, દરેક જગ્યાએ સમયનું નિર્ધારણ કરી શકે છે. તે ઘડિયાળોના આધારે સમય નક્કી કરવાને બદલે એ નિશાનીઓના આધારે સમય નિશ્ચિત કરે છે, જે અવકાશમાં સ્પષ્ટ જોવાય છે, પરંતુ અણસમજ લોકો સમય-નિર્ધારણની આ રીત પર સામાન્ય રીતે વાંધો ઉઠાવે છે કે ધ્રુવોના નજીક જ્યાં રાત અને દિવસ કેટલાય મહિનાઓના હોય છે, સમયનું આ નિર્ધારણ કેવી રીતે ચાલી શકે છે? જો કે આ વાંધો વાસ્તવમાં ભૂગોળના ઉપરછલ્લા જ્ઞાનનું પરિણામ છે. વાસ્તવમાં ત્યાં ન તો છ મહિનાની રાત આ અર્થમાં હોય છે અને ન છ મહિનાનો દિવસ, જે અર્થમાં આપણે ભૂમધ્ય રેખાના આસપાસ રહેવાવાળા લોકો દિવસ અને રાતના શબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે. ચાહે રાતનો તબક્કો હોય કે દિવસનો, છેવટે સવાર અને સાંજની નિશાનીઓ ત્યાં સંપૂર્ણપણે નિયમાનુસાર નિયમિતપણે ક્ષિતિજ પર ઉભરે છે અને તેના જ આધારે ત્યાંના લોકો આપણી જેમ પોતાના ઊંઘવા-જાગવા, કામ કરવા અને હરવા-ફરવાના સમયને નિશ્ચિત કરે છે. તેથી કોઈ કારણ નથી કે આ નિશાનીઓ નમાઝ અને રોજાના મામલામાં પણ સમયના નિર્ધારણનું કામ ન આપી શકે.

(૧૯૪) રાત સુધી રોજા પૂરા કરવાનો અર્થ એ છે કે જ્યાંથી રાતની સીમા શરૂ થાય છે, ત્યાંથી તમારી રોજાની સીમા સમાપ્ત થઈ જાય, અને સ્પષ્ટ છે કે રાતની સીમા સૂર્યાસ્તથી શરૂ થાય છે, તેથી સૂર્યાસ્ત થતાં જ ઈફતાર કરી લેવું જોઈએ. 'સહર' (પ્રભાત) અને ઈફતારની સાચી નિશાની એ છે કે જ્યારે રાતના અંતિમ ભાગમાં ક્ષિતિજના પૂર્વા કિનારા પર પ્રભાતના

وَأَنْتُمْ عَكْفُونَ ۗ فِي الْمَسْجِدِ ۖ تَلَكَ حُدُودَ اللَّهِ فَلَا تَقْرُبُوهَا ۗ كَذَلِكَ
يُبَيِّنُ اللَّهُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ ﴿١٤٧﴾ وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ
بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِّنْ أَمْوَالِ النَّاسِ
بِالْإِثْمِ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿١٤٨﴾ يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ ۖ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ ۚ

અલ્લાહના સ્મરણ માટે એકાંતવાસ)માં હોવ તો પત્નીઓ સાથે સહવાસ ન કરો. (૧૪૫) આ અલ્લાહની

ઠરાવેલી સીમાઓ છે, તેના નજીક ન ફરકશો. (૧૪૬) આવી રીતે અલ્લાહ પોતાના આદેશો લોકો માટે સ્પષ્ટતાપૂર્વક વર્ણવે છે, આશા છે કે તેઓ ખોટા વલણથી બચશે; (૧૮૮) અને તમે લોકો ન તો પરસ્પર એક-બીજાની સંપત્તિ અનુચિત રીતે ખાઓ અને ન અધિકારીઓ સમક્ષ તેને એ આશયથી રજૂ કરો કે તમને બીજાઓની સંપત્તિનો કોઈ ભાગ ઈરાદાપૂર્વક અન્યાયી રીતે ખાઈ જવાની તક મળી જાય. (૧૪૭)

(રુકૂઅ-૨૩) (૧૮૮) હે નબી! લોકો તમને ચંદ્રના વધતાં-ઘટતાં સ્વરૂપ વિષે પૂછે છે. કહો: આ લોકો માટે અજવાળાની પાતળી ધાર ઉભરીને ઉપર વધવા લાગે, તો સેહરીનો સમય સમાપ્ત થઈ જાય છે અને જ્યારે દિવસના અંતિમ ભાગમાં પૂર્વ તરફથી રાતની કાળાશ ઊંચે ચઢતી દેખાય તો ઈફતારનો સમય થઈ જાય છે.

(૧૮૫) એ'તિકાફ માં હોવાનો મતલબ એ છે કે વ્યક્તિ રમઝાનના અંતિમ દસ દિવસ મસ્જિદમાં રહે અને આ દિવસોને અલ્લાહના ઝિક (સ્મરણ) અને તેની યાદ માટે વિશિષ્ટ કરી દે. આ સ્થિતિમાં વ્યક્તિ પોતાની માનવીય જરૂરતો માટે મસ્જિદથી બહાર જઈ શકે છે, પરંતુ અનિવાર્ય છે કે તે પોતાને વાસના પૂર્ણ રસાસ્વાદથી રોકી રાખે.

(૧૮૬) એ નથી ફરમાવ્યું કે આ સીમાઓથી આગળ ન વધજો, બલ્કે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તેમના નજીક ન ફરકશો. આનો અર્થ એ છે કે જે જગ્યાએથી પાપની સીમા શરૂ થાય છે, બરાબર એ જ જગ્યાના અંતિમ છેડા પર ધૂમતા રહેવું વ્યક્તિ માટે ખતરનાક છે. ભલાઈ એમાં છે કે વ્યક્તિ સીમાથી દુર જ રહે, જેથી ભૂલથી પણ પગ તેના પાર ન ચાલ્યો જાય. આ જ વાત એ હદીસમાં વર્ણવવામાં આવી છે, જેમાં નબી સલ્લ. એ ફરમાવ્યું કે,
لكل ملك حمى وان حمى الله محارمه. فمن رع حول الحمى، يوشك ان يقع فيه

(દરેક બાદશાહની 'હિમા' હોય છે અને અલ્લાહની 'હિમા' તેની એ સીમાઓ છે જે હરામ (અવૈધ) અને હલાલ (વૈધ)માં ભેદ કરે છે. તો જે જાનવર તેના નજીક ચરતો રહેશે તો સંભવ છે કે તે એક દિવસ તેમાં પ્રવેશ કરી જાય.) 'હિમા' એ ગૌચરને કહે છે જેને કોઈ ધનવાન કે બાદશાહ જાહેર-જનતા માટે નિષિદ્ધ કરી દે છે.

(૧૮૭) આ આયતનો એક અર્થ તો એ છે કે અધિકારીઓને લાય આપીને અવૈધ લાભ ઉઠાવવાની કોશિશ ન કરો અને બીજો અર્થ એ છે કે જ્યારે તમે પોતે જાણો છો કે ધન બીજા કોઈ વ્યક્તિનું છે, તો કેવળ એટલા માટે કે તેના પાસે પોતાની મિલકતનો કોઈ પરુવો નથી અથવા એ કારણસર કે કોઈ દાવપેચથી તમે તેને ખાઈ શકો છો, તેનો કેસ ન્યાયાલયમાં ન લઈ જાઓ. સંભવ છે કે ન્યાયાધિકારી કેસના રીપોર્ટની દૃષ્ટિએ એ ધન તમને અપાવી દે. પરંતુ ન્યાયાલયથી તેની મિલકતનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરી લીધા છતાં વાસ્તવમાં તમે તેના વૈધ માલિક નહીં બની જાઓ. હદીસમાં આવે છે કે નબી સલ્લ. એ ફરમાવ્યું — “હું છેવટે એક મનુષ્ય તો છું. બની શકે છે કે તમે એક કેસ મારા પાસે લાવો અને તમારામાંથી એક પક્ષ બીજાની તુલનામાં વધારે તેજ બોલવાવાળો હોય અને તેની દલીલો

لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ ط وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ
الْبِرَّ مَنِ اتَّقَى ء وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ
تُفْلِحُونَ ﴿۱۷۷﴾ وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا ط

તારીખો-તિથિઓના નિર્ધારણની અને હજજની નિશાનીઓ છે. ^(૧૭૮) એ પણ તેમને કહ્યો : આ કોઈ સદ્કાર્ય નથી કે તમે પોતાના ઘરોમાં પાછળની બાજુથી પ્રવેશ કરો છો. સદ્કાર્ય તો ખરેખર એ છે કે વ્યક્તિ અલ્લાહની નારાજગીથી બચે. તેથી તમે પોતાના ઘરોમાં દરવાજામાંથી જ પ્રવેશ કરો. અલબત્ત, અલ્લાહથી ડરતા રહો, કદાચ તમને સફળતા મળી જાય. ^(૧૭૯) (૧૮૦) અને તમે અલ્લાહના માર્ગમાં તે લોકો સાથે લડો, જેઓ તમારા સાથે લડે છે, ^(૨૦૦) પરંતુ અતિરેક ન કરો, કેમ કે અલ્લાહ અતિરેક

સાંભળીને હું તેની તરફેણમાં નિર્ણય આપી દઉં. પરંતુ એ સમજી લો કે જો આ રીતે પોતાના કોઈ ભાઈના હકમાંથી કોઈ વસ્તુ તમે મારા નિર્ણય દ્વારા પ્રાપ્ત કરી, તો વાસ્તવમાં જહન્નમનો એક ટુકડો તમે પ્રાપ્ત કરશો.”

(૧૮૮) ચાંદનું વધવું-ઘટવું એક એવું દૃશ્ય છે, જેણે દરેક યુગમાં માનવીના ધ્યાનને પોતાની તરફ આકર્ષિત કર્યું છે અને તેના વિશે જુદા-જુદા પ્રકારની અંધશ્રદ્ધાઓ અને રીત-રિવાજો દુનિયાની જાતિઓમાં જોવા મળે છે અને અત્યાર સુધી જોવા મળે છે. આરબોમાં પણ આ પ્રકારની કલ્પનાઓ અને અંધશ્રદ્ધાઓથી ભરેલી રસમો જોવા મળતી હતી. આ જ વસ્તુઓની હકીકત નબી સલ્વ. થી પૂછવામાં આવી. જવાબમાં અલ્લાહે બતાવ્યું કે આ વધતો-ઘટતો ચંદ્ર તમારા માટે તેના સિવાય કંઈ નથી કે એક પ્રાકૃતિક જંત્રી છે, જે આકાશમાં પ્રગટ થઈને દુનિયાભરમાં લોકોને એક જ સમયે તેમની તારીખો (અને તિથિઓ)-નો હિસાબ બતાવે છે. હજનો ઉલ્લેખ મુખ્ય રૂપે એટલા માટે કરવામાં આવ્યો કે આરબોના ધાર્મિક, સામાજિક અને આર્થિક જીવનમાં તેનું મહત્ત્વ સૌથી વધારે હતું. વર્ષના ચાર મહિના હજ અને ઉમરાથી જોડાયેલા હતા. આ મહિનાઓમાં લડાઈઓ બંધ રહેતી. રસ્તાઓમાં કોઈ જોખમ ન રહેતું અને શાંતિના કારણે વેપાર અને કારોબારમાં ઉન્નતિ થતી હતી.

(૧૮૯) જે અંધશ્રદ્ધાભરી રસમો આરબોમાં જોવા મળતી હતી, તેમાંથી એક રસમ એ પણ હતી કે જ્યારે તેઓ હજ માટે અહેરામ બાંધી લેતા, તો પોતાના ઘરોમાં દરવાજામાંથી દાખલ નહોતા થતા, બલકે પાછળની દીવાલ ફૂટીને અથવા દીવાલમાં બારી જેવું બનાવીને દાખલ થતા હતા, તેના સાથે એ પણ કે યાત્રાથી પાછા આવીને ઘરોમાં પાછળથી દાખલ થતા હતા. આ આયતમાં ન કેવળ આ રસમનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે, બલકે તમામ અંધશ્રદ્ધાઓ પર એમ કહીને પ્રહાર કરવામાં આવ્યો છે કે નેકી વાસ્તવમાં અલ્લાહથી ડરવાં અને તેના આદેશોના ઉલ્લંઘનથી બચવાનું નામ છે, આ નિરર્થક રીત-રસમોથી નેકીનો કોઈ સંબંધ નથી, જે માત્ર બાપ-દાદાના આંધળા અનુકરણમાં અપનાવવામાં આવી રહી છે.

(૨૦૦) અર્થાત્ જે લોકો અલ્લાહના કાર્યમાં તમારો રસ્તો રોકે છે, અને એ કારણસર તમારા શત્રુ બની ગયા છે કે તમે અલ્લાહના આદેશાનુસાર જીવન-વ્યવસ્થામાં સુધારણા કરવા માગો છો અને સુધારણાના આ કાર્યમાં અવરોધ ઊભો કરવા માટે તેઓ દમન-ચક્ર ચલાવી રહ્યા છે, તેમના સાથે લડો. આનાથી પહેલાં જ્યાં સુધી મુસલમાનો કમજોર અને વિખેરાયેલા હતા, તેમને માત્ર ઈસ્લામનો પ્રચાર કરવાનો આદેશ હતો અને વિરોધીઓના અન્યાય અને અત્યાચાર પર ધીરજ રાખવાની વાત કહેવામાં આવતી હતી. હવે મદીનામાં તેમનું નાનું-સરખું

إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ ﴿١٩﴾ وَأَقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ
وَأَخْرِجُوهُمْ مِّنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ ۗ وَلَا
تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّىٰ يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ ۖ فَإِن قَاتَلُوكُمْ
فَأَقْتُلُوهُمْ ۗ كَذَلِكَ جَزَاءُ الْكٰفِرِينَ ﴿٢٠﴾ فَإِن آنتَهَوْا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ

કરનારાઓને પસંદ કરતો નથી. ^(૨૦૧)(૧૯૧) તેમના સાથે લડો જ્યાં પણ તમારે તેમનો સામનો કરવાનો આવે અને તેમને કાઢી મૂકો જ્યાંથી તેમણે તમને કાઢી મૂક્યા છે, કારણ કે હત્યા જો કે ખરાબ છે, પરંતુ ફિત્નો (ઉપદ્રવ) તેના કરતાં પણ વધુ ખરાબ છે, ^(૨૦૨) અને 'મસ્જિદે-હરામ' (પ્રતિષ્ઠિત મસ્જિદ કા'બા)ના પાસે જ્યાં સુધી તેઓ તમારા સાથે ન લડે, તમે પણ ન લડો, પરંતુ જ્યારે તેઓ ત્યાં પણ લડવાથી ન અટકે, તો તમે પણ વિના સંકોચે તેમને મારો, કારણ કે આવા કાફિરો (અધર્મીઓ)ની આ જ સજા છે. (૧૯૨) પછી જો તેઓ અટકી જાય તો જાણી લો કે અલ્લાહ માફ કરનાર

નાગરિક-રાજ્ય બની ગયા પછી પહેલી વાર આદેશ આપવામાં આવી રહ્યો છે કે જે લોકો સુધારણાના આ માર્ગમાં સશસ્ત્ર રુકાવટો ઊભી કરે છે, તેમને તલવારનો જવાબ તલવારથી આપો. આના પછી જ બદ્રનું યુદ્ધ થયું અને લડાઈઓનો ક્રમ શરૂ થઈ ગયો.

(૨૦૧) અર્થાત્ તમારી લડાઈ ન તો પોતાના ભૌતિક ઉદ્દેશ્યો માટે હોય, ન એ લોકો પર હાથ ઉઠાવો જેઓ સત્ય-ધર્મના માર્ગમાં રુકાવટ ઊભી નથી કરતા અને ન લડાઈમાં અજ્ઞાનતાની રીત અપનાવો. સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો અને ધાયલો પર હાથ ઉઠાવવો, દુશ્મનના માર્યા ગયેલ લોકોના નાક-કાન કે અન્ય કોઈ અંગ કાપવાં, ખેતરો અને ઢોર-ઢાંખરને વ્યર્થ નુકસાન પહોંચાડવું અને બીજા તમામ અત્યાચાર અને બર્બરતાપૂર્ણ કાર્ય 'સીમાથી આગળ વધવા'ની પરિભાષામાં આવે છે અને હદીસમાં આ તમામ કાર્યોથી રોકવામાં આવ્યા છે. આપતનો અર્થ એ છે કે શક્તિનો ઉપયોગ ત્યાં જ કરવામાં આવે, જ્યાં તે અનિવાર્ય હોય અને એ હદ સુધી કરવામાં આવે, જેટલી તેની જરૂર હોય.

(૨૦૨) અહીં 'ફિત્ના'નો શબ્દ એ જ અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે, જેમાં અંગ્રેજી શબ્દ Persecution પ્રયુક્ત થાય છે. અર્થાત્ કોઈ સમૂહ કે વ્યક્તિને માત્ર એ કારણસર અન્યાય અને અત્યાચારનું લક્ષ્ય બનાવવામાં આવે કે તેણે સમયના પ્રચલિત વિચારો અને સિદ્ધાંતોના સ્થાને કંઈક બીજા વિચારો અને સિદ્ધાંતોને સત્ય જોઈને અપનાવી લીધા છે અને આલોચના અને પ્રચાર-પ્રસાર દ્વારા સમાજમાં જોવા મળતી વ્યવસ્થામાં સુધારણા કરવાની કોશિશ કરે છે. આપતનો અર્થ એ છે કે નિઃસંદેહ માનવીનું લોહી વહાવવું-ખૂબ જ ખરાબ કાર્ય છે, પરંતુ જ્યારે કોઈ માનવ-સમૂહ બળજબરીપૂર્વક પોતાના વિચારોને બીજાઓ પર થોપે અને લોકોને સત્ય અપનાવવાથી જબરજસ્તીથી રોકે, તો તે હત્યાની સરખામણીમાં વધારે ખરાબ બૂરાઈ કરે છે અને આવા સમૂહને બળપૂર્વક હટાવી દેવો તદ્દન ઉચિત છે.

رَّحِيمٌ ﴿١٧٧﴾ وَقَتِلُوهُمْ حَتَّىٰ لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ فَإِنِ
 انْتَهَوْا فَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ ﴿١٧٨﴾ الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ
 وَالْحُرْمَتُ قِصَاصٌ ۗ فَمَنِ اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا

અને દયાળુ છે. (૧૮૩) તમે તેમના સાથે લડતા રહો, ત્યાં સુધી કે ફિત્નો (ઉપદ્રવ) નાબૂદ થઈ જાય અને દીન (ધર્મ) અલ્લાહ માટે થઈ જાય. (૧૮૪) પછી જો તેઓ અટકી જાય, તો સમજી લો કે અત્યાચારીઓ સિવાય અન્ય કોઈના વિરુદ્ધ હાથ ઉઠાવવો યોગ્ય નથી. (૧૮૪) હરામ (પ્રતિષ્ઠિત) મહિનાને બદલે

(૨૦૩) અર્થાત્ તમે જે ખુદા પર ઈમાન લાવ્યા છો, તેનો ગુણ એ છે કે ખરાબમાં ખરાબ ગુનેગાર અને પાપીને પણ માફ કરી દે છે, જ્યારે તે પોતાના વિદ્રોહપૂર્ણ વર્તનથી રોકાઈ જાય. આ જ ગુણ તમે તમારા અંદર પણ પેદા કરો. જ્યાં સુધી કોઈ સમૂહ અલ્લાહના માર્ગમાં રુકાવટો ઊભો કરે, બસ ત્યાં સુધી તેનાથી તમારી લડાઈ પણ રહે અને જ્યારે તે પોતાનું વલણ ત્યજી દે, તો તમારો હાથ પણ તેમના પર ન ઉઠવો જોઈએ.

(૨૦૪) અહીં 'ફિત્ના'થી તાત્પર્ય એ સ્થિતિ છે જેમાં 'દીન' અલ્લાહના બદલે બીજા કોઈ માટે હોય અને લડાઈનો ઉદ્દેશ્ય એ છે કે આ 'ફિત્નો' સમાપ્ત થઈ જાય, અને 'દીન' માત્ર અલ્લાહ માટે હોય. અરબી ભાષામાં 'દીન'નો અર્થ 'આજ્ઞાપાલન' છે અને પરિભાષામાં તેનાથી તાત્પર્ય એ જીવન-વ્યવસ્થા છે, જે કોઈને સૌથી ઉચ્ચ માનીને તેના આદેશો અને કાનૂનનું અનુપાલન કરવા માટે અપનાવવામાં આવે. આમ, માનવ-સમાજની એ સ્થિતિ, જેમાં બંદા પર બંદાનું પ્રભુત્વ અને શાસન ચાલે અને જેમાં અલ્લાહના કાનૂન અનુસાર જીવન-વિતાવવું સંભવ ન રહે એ 'ફિત્ના'ની અવસ્થા છે અને ઈસ્લામી યુદ્ધ એટલા માટે જ થાય છે કે આ 'ફિત્ના'ની જગ્યાએ એવી સ્થિતિ પેદા થાય, જેમાં બંદાઓ માત્ર અલ્લાહના કાનૂનના અનુયાયી બનીને રહે.

(૨૦૫) રોકાઈ જવાનો અર્થ ઈન્કાર કરનારાં વિરોધીઓનું પોતાના ઈન્કાર અને શિક્ક (અનેકેશ્વરવાદ)થી રોકાઈ જવું નથી, બલ્કે 'ફિત્ના'થી રોકાઈ જવું છે. ઈન્કાર કરનાર, મુશ્કરિક (અનેકેશ્વરવાદી) અને અનીશ્વરવાદી (નાસ્તિક), બધાને અધિકાર છે કે પોતાની જે આસ્થા રાખે છે, રાખે અને જેની ચાહે ઉપાસના કરે કે ન કરે, પરંતુ તેને એ અધિકાર કદાપિ નથી કે અલ્લાહની ધરતી પર અલ્લાહના કાનૂનના બદલે પોતાના જૂઠા કાનૂન લાગુ કરે અને અલ્લાહના બંદાઓને અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્યનાં બંદા બનાવે. આ 'ફિત્ના'નું મૂળ કાપવાનો પ્રત્યેક સંભવ પ્રયાસ કરવામાં આવશે.

અને, આ જે ફરમાવ્યું કે જો તેઓ રોકાઈ જાય, તો જાલિમો સિવાય કોઈના પર હાથ ઉઠાવવો સાચું નથી, તો તેનાથી એ સંકેત મળે છે કે જ્યારે અસત્ય પર આધારિત વ્યવસ્થાના સ્થાને સત્ય વ્યવસ્થા સ્થાપિત થઈ જાય, તો સામાન્ય લોકોને તો માફ કરી દેવામાં આવશે, પરંતુ એવાં લોકોને સજા કરવાની સત્યવાદીઓની નીતિ તદ્દન સાચી હશે, જેમણે પોતાના સત્તા-કાળમાં સત્ય પર આધારિત વ્યવસ્થાનો માર્ગ રોકવા માટે અન્યાય અને અત્યાચારની હદ કરી નાખી હોય. એ રીતે બદના યુદ્ધના કેદીઓમાંથી ઉકબા બિન અબી મુઈત અને નઅ બિન હારિસની હત્યા અને મક્કા-વિજય પછી નબી સલ્લ.નું ૧૭ વ્યક્તિઓનું જાહેર માફીથી પણ અલગ કરી દેવું અને પછી તેમાંથી ચારને મૃત્યુ-દંડની સજા આપવી આ જ અનુમતિના કારણે હતું.

عَتَدَىٰ عَلَيْكُمْ ۖ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ ﴿١٩٧﴾ وَأَنْفِقُوا
 فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ ۗ وَأَحْسِنُوا ۗ إِنَّ اللَّهَ
 يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ ﴿١٩٨﴾ وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ ۖ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا

હરામ મહિનો જ છે અને સર્વ પ્રતિષ્ઠાઓનો સમાનપણે આદર થશે. ^(૨૦૬) તેથી જે તમારા પર અત્યાચાર કરે તમે પણ એવી જ રીતે તેના ઉપર હાથ ઉઠાવો. અલબત્ત, અલ્લાહથી ડરતા રહો અને એ ધ્યાનમાં રાખો કે અલ્લાહ તે જ લોકોના સાથે છે, જેઓ તેની મર્યાદાઓના ઉલ્લંઘનથી બચે છે. (૧૯૫) અલ્લાહના માર્ગમાં ખર્ચ કરો અને પોતાના હાથે પોતાને વિનાશમાં ન નાખો. ^(૨૦૭) સારામાં સારી રીત અપનાવો, કારણ કે અલ્લાહ સારામાં સારી રીત અપનાવનારાઓને પસંદ કરે છે. ^(૨૦૮) (૧૯૬) અલ્લાહની પ્રસન્નતા માટે જ્યારે હજજ અને ઉમરાનો ઇરાદો કરો, તો તેને પૂરો કરો, અને જો ક્યાંક

- (૨૦૬) આરબોમાં હઠ્ઠરત ઈબ્રાહીમ عليه السلام ના સમયથી એ નિયમ ચાલતો આવી રહ્યો હતો કે ઝીલકઅદ, ઝીલહજજ અને મુહર્રમના ત્રણ મહિના હજ માટે વિશિષ્ટ હતા અને રજબનો મહિનો ઉમરા માટે વિશિષ્ટ કરવામાં આવ્યો હતો, અને આ ચાર મહિનામાં લડાઈ, હત્યા અને લૂંટફાટની મનાઈ હતી, જેથી કાબાની જિયારત (દર્શન) કરનારા લોકો શાંતિ અને સલામતીની સાથે અલ્લાહના ઘર સુધી જઈ શકે અને પોતાના ઘરે પાછા ફરી શકે. આ કારણસર આ મહિનાઓને હરામ (પ્રતિષ્ઠિત) મહિનાઓ કહેવામાં આવતા હતા, અર્થાત્ હુમ્તવાળા મહિનાઓ. આયતનો હેતુ એ છે કે પ્રતિષ્ઠિત મહિનાઓની પ્રતિષ્ઠાનો આદર વિધર્મીઓ પણ કરે, તો મુસલમાનો પણ કરે અને જો તેઓ આ પ્રતિષ્ઠાની અવગણના કરીને કોઈ પ્રતિષ્ઠિત મહિનામાં મુસલમાનો પર હાથ ઉઠાવે, તો પછી મુસલમાનો પણ પ્રતિષ્ઠિત મહિનામાં બદલો લેવાનો હક રાખે છે.
- (૨૦૭) આયતનો અર્થ એ છે કે જો તમે અલ્લાહના દીન (ધર્મ)ને સર્વોચ્ચ કરવા માટે પોતાનું ધન ખર્ચ નહીં કરો અને તેની તુલનામાં પોતાના સ્વાર્થ અને હિતને પ્રિય રાખશો, તો આ તમારા માટે દુનિયામાં પણ વિનાશનું કારણ હશે અને આખિરતમાં પણ. દુનિયામાં તમે દુશ્મનોના હાથે પરાધીન અને અપમાનિત બનીને રહેશો અને આખિરતમાં તમારાથી કઠોર પૂછપરછ થશે.
- (૨૦૮) કર્મનો એક પ્રકાર એ છે કે માણસને જે સેવા સુપ્રત કરવામાં આવી હોય તેના પર સંતોષ કરી લે અને બીજો પ્રકાર એ છે કે તેને તે સુંદર રીતે કરે અને તેને પૂરી કરવાનો યથાસંભવ પ્રયત્ન કરે. પહેલો પ્રકાર માત્ર આજ્ઞાપાલનનો પ્રકાર છે, જેના માટે માત્ર 'તકવા' અને ડર પૂરતો થઈ જાય છે અને બીજો પ્રકાર 'અહેસાન'નો પ્રકાર છે, જેના માટે પ્રેમ અને હૃદયના ઊંડા લગાવની જરૂર હોય છે.

اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ ۚ وَلَا تَحْلِقُوا رُءُوسَكُمْ حَتَّىٰ يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُ ۚ
 فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضًا أَوْ بِهٖ أَدَىٰ مِّن رَّأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِّن صِيَامٍ أَوْ
 صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ ۚ فَإِذَا أَمِنْتُمْ ۖ فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا
 اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ ۚ فَمَنْ لَّمْ يَجِدْ فَصِيَامٌ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ

ઘેરાઈ જાઓ તો જે કુરબાની (નું જાનવર) ઉપલબ્ધ હોય, અલ્લાહની હજૂરમાં રજૂ કરો^(૨૦૯) અને પોતાના માથાં ન મુંડાવો જ્યાં સુધી કુરબાની (નું જાનવર) પોતાના સ્થાને ન પહોંચી જાય.^(૨૧૦) પરંતુ જે વ્યક્તિ બીમાર હોય અથવા જેના માથામાં કોઈ તકલીફ હોય અને એ કારણે પોતાનું માથું મુંડાવી લે, તો તે ફિદયા (બદલા)માં રોજા રાખે અથવા દાન આપે અથવા કુરબાની કરે.^(૨૧૧) પછી જો તમને શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ જાય^(૨૧૨) (અને તમે હજજ પહેલા મક્કા પહોંચી જાઓ), તો તમારા પૈકી જે વ્યક્તિ હજજનો સમય થાય ત્યાં સુધી ઉમરાનો લાભ ઉઠાવે, તે પોતાની શક્તિ અનુસાર કુરબાની કરે, અને જો કુરબાની ન કરી શકતી હોય, તો ત્રણ રોજા હજજના સમયમાં અને સાત ઘરે પહોંચીને, એ રીતે કુલ દસ રોજા રાખે.

(૨૦૯) અર્થાત્ જો માર્ગમાં કોઈ એવું કારણ આવી જાય, જેનાથી આગળ જવું અશક્ય હોય અને મજબૂર થઈને રોકાઈ જવું પડે, તો ગાય, ઊંટ, બકરીમાંથી જે જાનવર ઉપલબ્ધ હોય અલ્લાહ માટે કુરબાન કરી દો.

(૨૧૦) એ વાતમાં મતભેદ છે કે કુરબાનીનું પોતાની જગ્યાએ પહોંચી જવાનો શું અર્થ છે. હનફી હુકલ (ધર્મશાસ્ત્રીઓ)ના નજીક તેનો અર્થ હરમ છે, અર્થાત્ જો વ્યક્તિ રસ્તામાં રોકાઈ જવા મજબૂર હોય તો પોતાની કુરબાનીનું જાનવર અથવા તેની કિંમત મોકલી આપે, જેથી તેના તરફથી હરમની હદોની અંદર કુરબાની કરવામાં આવે, અને ઈમામ માલિક અને ઈમામ શાફઈ રહ.ના નજીક તેનો અર્થ એ છે કે જ્યાં વ્યક્તિ ઘેરાઈ ગયો હોય ત્યાં જ તે કુરબાની કરી દે.

માથું મુંડાવવાથી તાત્પર્ય હજામત છે. તેનો અર્થ એ છે કે જ્યાં સુધી કુરબાની ન કરી લો, હજામત ન કરાવો.

(૨૧૧) હદીસથી જાણકારી મળે છે કે નબી સલ્લ. એ આવી સ્થિતિમાં ત્રણ દિવસના રોજા રાખવા અથવા છ ગરીબો અને વંચિતોને ભોજન કરાવવા અથવા ઓછામાં ઓછી એક બકરી ઝબેહ કરવાનો આદેશ આપ્યો છે.

(૨૧૨) અર્થાત્ એ કારણ દૂર થઈ જાય જેનાથી લાચારીવશ તમારે માર્ગમાં રોકાઈ જવું પડ્યું હતું. એ જમાનામાં હજનો રસ્તો બંધ હોવા અને હાજીઓના રોકાઈ જવાનું કારણ મોટાભાગે ઈસ્લામના દુશ્મન કબીલાઓની રુકાવટ જ હતી, તેથી અલ્લાહ ત્ આલાએ ઉપરની આયતમાં 'ઘેરાઈ જવા' અને તેના વિરુદ્ધમાં અહીં 'શાંતિ અને સલામતી પ્રાપ્ત થઈ જાય'ના શબ્દોનો. પયોગ કર્યો છે, પરંતુ જે રીતે 'ઘેરાઈ જવા'ના અર્થમાં દુશ્મનની રુકાવટો ઉપરાંત એ બીજી તમામ રુકાવટો સામેલ છે, એ જ રીતે 'શાંતિ અને સલામતી પ્રાપ્ત થઈ જાય'ના અર્થમાં પણ દરેક રુકાવટ દૂર થઈ જવું સામેલ છે.

وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ ۖ تِلْكَ عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ ۚ ذٰلِكَ لِيَمِّنَ لَكُمْ يَكُنْ اَهْلُهُ
 حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ۖ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاَعْلَمُوا اَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ
 الْعِقَابِ ﴿١٧﴾ الْحُجَّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَةٌ ۚ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ
 وَلَا فُسُوقَ ۖ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ ۗ وَمَا تَفَعَّلُوا مِنْ خَيْرٍ يَّعْلَمُهُ اللَّهُ ۗ
 وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَىٰ وَاتَّقُونِ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ ﴿١٨﴾ لَيْسَ
 عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِّن رَّبِّكُمْ ۗ فَاِذَا أَقَضْتُمْ مِّن

وَالْحَجَّ
 وَالْحَجَّ

આ છૂટ તે લોકો માટે છે, જેમના ઘર 'મસ્જિદે -હરામ' (કા'બા)ની નજીક ન હોય. ^(૨૧૭) અલ્લાહના આ આદેશોનો ભંગ કરવાથી બચો અને સારી રીતે જાણી લો કે અલ્લાહ સખત સજા આપનાર છે. (રુકૂઅ-૨૪) (૧૮૭) હજજના મહિના સૌ જાણે છે. જે વ્યક્તિ આ ઠરાવેલા મહિનાઓમાં હજજનો ઇરાદો કરે, તેણે સાવધાન રહેવું જોઈએ કે હજજના સમય દરમ્યાન તેનાથી કોઈ કામુક કૃત્ય, ^(૨૧૪) કોઈ દુષ્કૃત્ય ^(૨૧૫) અને કોઈ લડાઈ-ઝઘડાની વાત ^(૨૧૬) ન થવા પામે, અને જે સદ્કાર્ય તમે કરશો, તે અલ્લાહની જાણમાં હશે. હજજની મુસાફરી (યાત્રા) માટે ભાથું સાથે લઈ જાવ, અને સૌથી સારું ભાથું પરહેઝગારી (ઈશભય અને સંયમ) છે. પછી હે સમજદાર લોકો ! મારી અવજાથી બચો; ^(૨૧૭) (૧૮૮) અને જો હજજના સાથે-સાથે ^(૨૧૩) અરબસ્તાનના અજ્ઞાનતા-કાળમાં એ વિચાર કરવામાં આવતો હતો કે ઉમરા માટે અલગ અને હજ માટે અલગ સફર કરવો જરૂરી હતો. અલ્લાહે આ બંધનને સમાપ્ત કરી નાખ્યું અને બહારથી આવનારાઓની સાથે આ છૂટછાટ કરી કે તેઓ એક જ સફરમાં ઉમરા અને હજ બંને કરી લે. હા, જે લોકો મક્કાની આસપાસની 'મીકાતો'ની હદોની અંદર (નિર્ધારિત સીમાઓમાં) રહેતા હોય, તેમને આ છૂટથી અલગ કરી દીધા, કેમ કે તેમના માટે ઉમરાનો સફર અલગ અને હજનો સફર અલગ કરવો કંઈ મુશ્કેલ નથી. હજનો સમય આવવા સુધી ઉમરાનો લાભ ઉઠાવવાનો અર્થ એ છે કે વ્યક્તિ ઉમરા કરીને એહરામ ખોલી લે અને એ પાબંદીઓથી આઝાદ થઈ જાય, જે એહરામની હાલતમાં લગાવવામાં આવેલ છે. પછી જ્યારે હજના દિવસો આવે, તો નવેસરથી એહરામ બાંધી લે. (૨૧૪) એહરામની હાલતમાં પતિ-પત્નીને ન કેવળ સહવાસથી રોકી દેવામાં આવ્યા છે, બલકે તેમના વચ્ચે પરસ્પર કોઈ એવી વાતચીત પણ ન થવી જોઈએ, જે કામવાસના પર આધારિત હોય. (૨૧૫) અવજા અને પાપના બધા કાર્યો, જે આમ તો નાજાઈજ (નિષિદ્ધ) છે, પરંતુ એહરામની હાલતમાં તેનો ગુનો ખૂબ જ મોટો છે. (૨૧૬) ત્યાં સુધી કે નોકર-ચાકરને ઠપકો સુંદા જાઈજ (વૈધ) નથી. (૨૧૭) અજ્ઞાનતા-કાળમાં હજ માટે રસ્તાનો સામાન (ભાથું) સાથે લઈને નીકળવાને એક દુનિયાદારીનું કાર્ય સમજવામાં આવતું હતું. આ આયતમાં તેમના આ ખોટા વિચારને રદ કરવામાં આવ્યો છે અને તેમને બતાવવામાં આવ્યું છે કે રસ્તાનો સામાન લઈને ન નીકળવું કોઈ ખૂબી નથી. ખરી ખૂબી અલ્લાહનો ડર અને

عَرَفْتِ فَادُّكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ ۖ وَاذْكُرُوا كَمَا هَدَيْتُمْ ۗ
 وَإِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهِ لَبِينَ الضَّالِّينَ ﴿٢١٩﴾ ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ
 النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ ۗ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٢٢٠﴾ فَإِذَا قَضَيْتُمْ

તમે પોતાના રબની કૃપા પણ શોધતા જાઓ, તો તેમાં કોઈ વાંધો નથી. (૨૧૯) પછી જ્યારે અરફાતથી નીકળો, તો મશઅરે-હરામ (મુઝદલિફ) પાસે થોભીને અલ્લાહનું સ્મરણ કરો અને એવી રીતે સ્મરણ કરો, જે રીતે તેણે તમને આદેશ આપ્યો છે, નહીં તો આ અગાઉ તમે લોકો ભટકી ગયેલા હતા. (૨૧૯)

(૧૯૯) પછી જ્યાંથી બીજા બધા લોકો પાછા ફરે છે, ત્યાંથી તમે પણ પાછા ફરો અને અલ્લાહ પાસે ક્ષમા માગો, (૨૨૦) નિ:શંક તે ક્ષમા આપનાર અને દયા કરવાવાળો છે; (૨૦૦) પછી જ્યારે પોતાની

તેના આદેશોના ઉલ્લંઘનથી બચવું અને જીવનને પવિત્ર અને શુદ્ધ રાખવું છે. જે મુસાફર પોતાનું ચરિત્ર બરાબર નથી રાખતો અને અલ્લાહથી નીડર થઈને ખરાબ કાર્યો કરે છે, તે જો રસ્તાનો સામાન સાથે ન લઈને માત્ર બાહ્ય રૂપે ફકીરીનું પ્રદર્શન કરે છે, તો તેનો કોઈ લાભ નથી. અલ્લાહ અને દુનિયા બંનેની દૃષ્ટિએ એ નિરાશ થશે અને પોતાના એ ધાર્મિક કાર્યનું પણ અપમાન કરશે, જેના માટે તે સફર કરી રહ્યો છે. પરંતુ જો તેના હૃદયમાં અલ્લાહનો ડર હોય અને તેનું ચરિત્ર બરાબર હોય તો અલ્લાહના ત્યાં પણ તેનું સન્માન થશે અને દુનિયા પણ તેનો આદર કરશે, આહે તેના ખાવાનું વાસણ ભોજનથી ભરેલું હોય.

(૨૧૮) આ પણ પ્રાચીન આરબોનો અજ્ઞાનતાથી ભરેલો વિચાર હતો કે હજીની યાત્રા સમયે રોજી કમાવા માટે કામ કરવાને ખરાબ સમજતા હતા, કેમ કે તેમની દૃષ્ટિએ રોજી કમાવાનું કામ દુનિયાદારીનું એક કામ હતું અને હજ જેવું ધાર્મિક કાર્ય કરતી વખતે આ કામ કરવું ખોટું હતું. કુર્આન આ વિચારને રદ કરે છે અને તેમને બતાવે છે કે એક ખુદાપરસ્ત (ઈશનિહ) વ્યક્તિ જ્યારે અલ્લાહના કાનૂનનું માન-સન્માન ધ્યાનમાં રાખીને પોતાની રોજી માટે કોશિશ કરે છે, તો વાસ્તવમાં પોતાના રબની કૃપાને શોધે છે, અને કોઈ ગુનો નથી જો તે પોતાના રબની પ્રસન્નતા માટે યાત્રા કરતાં તેની કૃપા શોધતો રહે.

(૨૧૯) અર્થાત્ અજ્ઞાનતાના સમયમાં અલ્લાહની ઈબાદત (ઉપાસના)ની સાથે જે બીજા અનેકેશ્વરવાદી અને અજ્ઞાનતાપૂર્ણ કાર્યોની ભેળસેળ થતી હતી, તે સૌને છોડી દો અને હવે જે માર્ગદર્શન અલ્લાહે તમને આપ્યું છે, તે અનુસાર એકાગ્ર થઈને અલ્લાહની ઈબાદત કરો.

(૨૨૦) હઝરત ઈબ્રાહીમ અને હઝરત ઈસ્માઈલ ઈના સમયથી આરબોમાં હજીની પ્રચલિત રીત એ હતી કે ૯ ઝીલહજજના દિવસે મિનાથી અરફાત જતા હતા અને રાત્રે ત્યાંથી પાછા ફરીને મુઝદલિફામાં રોકાતા હતા. પરંતુ પછીના જમાનામાં જ્યારે ધીમે-ધીમે કુરૈશનો પુરોહિતવાદ સ્થાપિત થઈ ગયો, તો તેમણે કહ્યું: અમે હરમવાળા (કાબાવાળા) છીએ; અમારા પદથી એ વાત નિમ્ન છે કે અમે સામાન્ય આરબોની સાથે અરફાત સુધી જઈએ. તેથી તેમણે પોતાના માટે એ વિશિષ્ટ રીત અપનાવી કે મુઝદલિફા સુધી જ જઈને પાછા આવતા અને સામાન્ય લોકોને અરફાત સુધી જવા માટે છોડી દેતા હતા. પછી આ જ શ્રેષ્ઠતા બની ખુઝાઆ, બની કિનાના અને એ અન્ય કબીલાઓને પણ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ, જેમના સાથે કુરૈશના લગ્ન-વિવાહના સંબંધો હતા. આ જ ગર્વ અને અહંકારની પ્રતીમાને આ આયતમાં તોડવામાં આવી છે. તેમને આદેશ આપવામાં આવી રહ્યો છે કે બીજા બધા લોકો જ્યાં સુધી જાય છે, તેમના જ સાથે જાઓ, તેમના સાથે જ રોકાઓ, તેમના સાથે જ પાછા

مَنَاسِكُمْ فَأَذْكُرُوا اللَّهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا ۗ فَمِنَ
النَّاسِ مَن يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ ﴿٢٠٠﴾
وَمِنْهُمْ مَن يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا
عَذَابَ النَّارِ ﴿٢٠١﴾ أُولَئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِّمَّا كَسَبُوا ۗ وَاللَّهُ سَرِيعُ
الْحِسَابِ ﴿٢٠٢﴾ وَأَذْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَّامٍ مَّعْدُودَاتٍ ۗ فَمَن تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ

હજજના કાર્યો પૂરા કરી લો, ત્યારે જે રીતે અગાઉ પોતાના બાપ-દાદાઓને યાદ કરતા હતા, એવી રીતે હવે અલ્લાહને યાદ કરો, બહેકે એનાથી પણ વધારે. (૨૦૦) (પરંતુ અલ્લાહને યાદ કરનારા લોકો વચ્ચે પણ ઘણો તફાવત છે) તેમનામાંથી કોઈ તો એવો છે, જે કહે છે કે હે અમારા રબ ! અમને દુનિયામાં જ બધું આપી દે. આવી વ્યક્તિ માટે આખિરત (પરલોક)માં કોઈ હિસ્સો નથી; (૨૦૧) અને કોઈ કહે છે કે હે અમારા રબ ! અમને દુનિયામાં પણ ભલાઈ આપ અને આખિરતમાં પણ ભલાઈ આપ અને આગ (નર્ક)ની યાતનાથી અમને બચાવી લે. (૨૦૨) આવા લોકો પોતાની કમાણી અનુસાર (બંને જગ્યાએ) હિસ્સો મેળવશે અને અલ્લાહને હિસાબ ચૂકવવામાં કંઈ વાર લાગતી નથી. (૨૦૩) આ ગણત્રીના કેટલાક દિવસો છે, જે તમારે અલ્લાહની યાદમાં પસાર કરવા જોઈએ. પછી જો કોઈ ઉતાવળ કરીને બે જ દિવસમાં પાછો ફરે તો કોઈ દોષ નથી, અને જો કોઈ થોડો વધુ સમય રોકાઈને પાછો ફરે તો પણ કોઈ

ફરો અને અત્યાર સુધી અજ્ઞાનતાના ગર્વ અને ધમંડના કારણે ઈબ્રાહીમી સુન્નત (રીત, નિયમ)ની જે અવજ્ઞા તમે કરતા રહ્યા છો, તેના પર અલ્લાહથી ક્ષમા-ચાચના કરો. જ્યારે ધીમે-ધીમે કુરૈશનો પુરોહિતવાદ સ્થાપિત થઈ ગયો, તો તેમણે કહ્યું : અમે હરમવાળા (કાબાવાળા) છીએ, અમારા પદથી એ વાત નિમ્ન છે કે અમે સામાન્ય આરબોની સાથે અરફાત સુધી જઈએ. તેથી તેમણે પોતાના માટે એ વિશિષ્ટ રીત અપનાવી કે મુઝદલિફા સુધી જ જઈને પાછા આવતા અને સામાન્ય લોકોને અરફાત સુધી જવા માટે છોડી દેતા હતા. પછી આ જ શ્રેષ્ઠતા બની ખુઝાઆ, બની કિનાના અને એ અન્ય કબીલાઓને પણ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ, જેમના સાથે કુરૈશના લગ્ન-વિવાહના સંબંધો હતા. આ જ ગર્વ અને અહંકારની પ્રતીમાને આ આયતમાં તોડવામાં આવી છે. તેમને આદેશ આપવામાં આવી રહ્યો છે કે બીજા બધા લોકો જ્યાં સુધી જાય છે, તેમના જ સાથે જાઓ, તેમના સાથે જ રોકાઓ, તેમના સાથે જ પાછા ફરો અને અત્યાર સુધી અજ્ઞાનતાના ગર્વ અને ધમંડના કારણે ઈબ્રાહીમી સુન્નત (રીત, નિયમ)ની જે અવજ્ઞા તમે કરતા રહ્યા છો, તેના પર અલ્લાહથી ક્ષમા-ચાચના કરો.

(૨૨૧) આરબો હજ પૂરી કરી લીધા પછી મિનામાં સભાઓ કરતા હતા, જેમાં દરેક કબીલાના લોકો પોતાના બાપ-દાદાના કાર્યો અને ઉપલબ્ધિઓ ગર્વની સાથે વર્ણવતા હતા અને પોતાની મોટાઈની બડાઈ મારતા હતા. આના પર કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે આ અજ્ઞાનતાપૂર્ણ વાતોને છોડી દો. પહેલા જે સમય નકામી વાતોમાં લગાવ્યા કરતા હતા, હવે તેને અલ્લાહની યાદ અને તેના 'ઝિક' (સ્મરણ)માં લગાવો. આ 'ઝિક'થી તાત્પર્ય મિનામાં રોકાવાના સમયનો ઉલ્લેખ છે.

فَلَا اِثْمَ عَلَيْهِ وَمَنْ تَاَخَّرَ فَلَا اِثْمَ عَلَيْهِ لِمَنِ اتَّقَىٰ وَاتَّقُوا اللهَ
 وَاَعْلَمُوا اَنَّكُمْ اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ﴿٢٠٣﴾ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي
 الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَيُشْهَدُ اللهُ عَلَىٰ مَا فِي قَلْبِهِ ۗ وَهُوَ الَّذِي الْخَصَامِ ﴿٢٠٤﴾ وَاِذَا
 تَوَلَّىٰ سَعَىٰ فِي الْاَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ ۗ وَاللهُ لَا
 يُحِبُّ الْفٰسَادَ ﴿٢٠٥﴾ وَاِذَا قِيْلَ لَهُ اتَّقِ اللهَ اَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْاِثْمِ فَحَسْبُ
 جَهَنَّمُ ۗ وَلَبِئْسَ الْبِهَادُ ﴿٢٠٦﴾ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ

- દોષ નથી. (૨૦૩) શરત એ છે કે તેણે આ દિવસો તકવાની સાથે (અલ્લાહથી ડરીને સંયમપૂર્વક) પસાર કર્યાં હોય — અલ્લાહની અવજાથી બચો અને સારી રીતે જાણી લો કે એક દિવસે તેના સમક્ષ તમારે હાજરી આપવાની છે. (૨૦૪) મનુષ્યો પૈકી કોઈ તો એવો છે જેની વાતો સાંસારિક જીવનમાં તમને ઘણી સારી લાગે છે, અને પોતાના શુભ આશય માટે તે વારંવાર અલ્લાહને સાક્ષી ઠેરવે છે, (૨૦૩) પરંતુ હકીકતમાં તે સત્યનો સૌથી ખરાબ દુશ્મન હોય છે. (૨૦૫) જ્યારે તેને સત્તા મળી જાય છે (૨૦૫) તો ધરતી ઉપર તેની સમગ્ર દોડધામ એટલા માટે હોય છે કે બગાડ ફેલાવે, ખેતીઓને ઉજાડી નાખે અને માનવવંશને તબાહ કરે — જો કે અલ્લાહ (જેને તે સાક્ષી ઠેરવતો હતો) બગાડને કદાપિ પસંદ કરતો નથી. (૨૦૬) — અને જ્યારે તેને કહેવામાં આવે છે કે અલ્લાહથી ડર, તો પોતાની પ્રતિષ્ઠાનો ખ્યાલ તેને પાપ ઉપર જમાવી દે છે. આવી વ્યક્તિ માટે તો માત્ર જહનમ (નર્ક) જ પર્યાપ્ત છે અને તે ઘણું ખરાબ ઠેકાણું છે. (૨૦૭) બીજી બાજુ મનુષ્યો પૈકી કોઈ એવો પણ છે જે અલ્લાહની પ્રસન્નતાની ચાહનામાં પોતાના પ્રાણ
- (૨૨૨) અર્થાત્ તશ્રીક (૧૧ જીલહજજથી ૧૩ જીલહજજ)ના દિવસોમાં મિનાથી મક્કા તરફ પાછા ફરવું, ચાહે ૧૨ જીલહજજના દિવસે હોય કે ૧૩ જીલહજજના દિવસે, બંને સ્વરૂપોમાં કોઈ વાંધો નથી. અરું મહત્વ એનું નથી કે તમે રોકાયા કેટલા દિવસ, બલ્કે મહત્વ એ વાતનું છે કે જેટલા દિવસ પણ રોકાયા, તેમાં અલ્લાહની સાથે તમારા સંબંધની સ્થિતિ શું રહી, અલ્લાહને યાદ કરતા રહ્યા કે મોજ-મજામાં મગ્ન રહ્યા.
- (૨૨૩) અર્થાત્ એવું કહે છે કે — અલ્લાહ સાક્ષી છે કે હું માત્ર ભલાઈ ચાહું છું, મારા અંગત સ્વાર્થ માટે નહીં, બલ્કે માત્ર સત્ય અને સચ્ચાઈ માટે અથવા લોકોની ભલાઈ માટે કામ કરી રહ્યો છું.
- (૨૨૪) અરબીમાં ‘અ-લહુલ બિસામ’ શબ્દ વપરાયો છે, જેનો અર્થ છે — ‘એ દુશ્મન જે તમામ દુશ્મનોથી વધારે આડો અને કુટિલ હોય.’ એટલે કે જે સત્યના વિરોધમાં યથાસંભવ દરેક યુક્તિથી કામ લે, કોઈ જૂઠું, કોઈ બેઈમાની, કોઈ વિદ્રોહ, વચનભંગ અને કોઈ વિકૃતથી વિકૃત ચાલબાજીનો ઉપયોગ કરવાથી જરા પણ સંકોચ ન કરે.
- (૨૨૫) બીજો અનુવાદ એ પણ થઈ શકે છે કે ‘જ્યારે તે પાછો ફરે છે’ - મતલબ એ છે કે આવી વાતો બનાવીને જ્યારે તે પાછો ફરે છે તો વ્યવહારિક રીતે આ બધું કરે છે.

مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَعُوفٌ بِالْعِبَادِ ﴿٢٠٧﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي
السَّلَامِ كَافَّةً ۖ وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ ۗ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ ﴿٢٠٨﴾
فَإِنْ زَلَلْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْكُمْ الْبَيِّنَاتُ فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ
حَكِيمٌ ﴿٢٠٩﴾ هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ
وَالْمَلَائِكَةُ وَقُضِيَ الْأَمْرُ ۗ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ ﴿٢١٠﴾ سَلِّبْنِي أُسْرًا ۖ

અલ્લાહના સંતોષની આશા રાખીને આપણે આશ્રય લઈએ છીએ. આશ્રય લેવાનો અર્થ એ છે કે આપણે અલ્લાહની આજ્ઞાઓનું પાલન કરીએ છીએ.

અપાવી દે છે અને આવા બંદાઓ ઉપર અલ્લાહ ઘણો મહેરબાન છે. (૨૦૮) હે ઈમાન લાવનારાઓ ! તમે સંપૂર્ણપણે ઈસ્લામમાં આવી જાઓ^(૨૦૭) અને શૈતાનનું અનુસરણ ન કરો, કેમ કે તે તમારો ખુલ્લો શત્રુ છે. (૨૦૯) જે સ્પષ્ટ નિર્દેશો (આદેશો) તમારા પાસે આવી ગયા છે, જો તેને મેળવી લીધા પછી ફરી તમે વિચલિત થઈ ગયા, તો બરાબર જાણી લો કે અલ્લાહ સર્વશક્તિશાળી અને તત્ત્વદર્શી અને જ્ઞાતા છે.^(૨૦૯) (૨૧૦) (આ બધા ઉપદેશો અને માર્ગદર્શન પછી પણ લોકો સીધા ન થાય તો) શું હવે તેઓ તેની રાહ જુએ છે કે અલ્લાહ વાદળોનું છત્ર લગાવે, ફરિશ્તાઓના રસાલા સાથે પોતે સામે આવી જાય અને ફેંસલો જ કરી નાખવામાં આવે?^(૨૧૦) — છેવટે બધા મામલાઓ રજૂ તો અલ્લાહ સમક્ષ જ થવાના છે.

(રુકૂઅ-૨૫) (૨૧૧) ઈસરાઈલની સંતાનને પૂછો : કેવી-કેવી ખુલ્લી નિશાનીઓ અમે તેમને દેખાડી છે

અલ્લાહની આજ્ઞાઓનું પાલન કરીએ છીએ.

(૨૨૬) અર્થાત્ કોઈ અપવાદ અને વિશેષાધિકાર વગર પોતાના જીવનને ઈસ્લામ હેઠળ લઈ આવો. તમારા વિચારો, તમારો દષ્ટિકોણ, તમારું જ્ઞાન-વિજ્ઞાન, તમારા રીત-રિવાજો, તમારાં મામલાઓ અને તમારી દોડધામ તથા કાર્યકરવાની પદ્ધતિ બધું જ તદ્દન ઈસ્લામના આધીન હોય. એવું ન હોય કે તમે પોતાના જીવનને અલગ-અલગ ભાગોમાં વહેંચીને અમુક ભાગોમાં ઈસ્લામનું અનુસરણ કરો અને અમુક ભાગોને તેના અનુસરણમાંથી બાકાત રાખો.

(૨૨૭) અર્થાત્ એ જબરજસ્ત શક્તિ ધરાવે છે અને એ પણ જાણે છે કે પોતાના અપરાધોને સજા કેવી રીતે આપે.

(૨૨૮) આ શબ્દ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. તેનાથી એક મહત્વપૂર્ણ હકીકત પર પ્રકાશ પડે છે. આ દુનિયામાં માનવીની બધી અજમાયશ અને પરીક્ષા માત્ર એ વાતની છે કે તે સત્યને જોવા વગર માને છે કે નહીં, અને માન્યા પછી એટલી નૈતિક શક્તિ રાખે છે કે નહીં કે અવજ્ઞાનો અધિકાર રાખ્યા પછી પણ આજ્ઞાપાલન અપનાવે. એટલા માટે જ અહીં કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે એ સમયની રાહ ન જુઓ, જ્યારે અલ્લાહ અને તેની સલ્તનતના કાર્યકર્તા ફરિશ્તાઓ સ્વયં સામે આવી જશે, કેમ કે પછી તો નિર્ણય જ કરી નાખવામાં આવશે. ઈમાન લાવવાનું અને આજ્ઞાપાલનમાં માથું નમાવી દેવાનું સાચું મહત્ત્વ અને મૂલ્ય ત્યાં સુધી જ છે, જ્યાં સુધી હકીકતને તમારી ઈન્દ્રીઓ નથી પામી શકતી અને તમે માત્ર તર્ક અને અનુમાનથી તેને માનીને પોતાની બુદ્ધિનું અને માત્ર સમજાવવાથી તેનું અનુસરણ અને આજ્ઞાપાલન અપનાવીને પોતાની નૈતિક શક્તિનું પ્રમાણ આપો છો, નહિ

كَمْ اتَيْنُهُم مِّنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ ۖ وَمَنْ يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُ
 فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿٣١﴾ زَيْنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا
 وَيَسْعَرُونَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا ۗ وَالَّذِينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ۖ
 وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿٣٢﴾ كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً ۗ
 فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّنَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ ۗ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ

અને પછી તે પણ તેમને જ પૂછી લો કે) અલ્લાહની ને'મત (બક્ષિસ) મેળવ્યા પછી જે કોમ તેને દુભાગ્યથી બદલી નાખે છે, તેને અલ્લાહ કેવી કઠોર સજા આપે છે. (૨૧૨) જે લોકોએ કુફ (ઈન્કાર)નો માર્ગ અપનાવ્યો છે, તેમના માટે દુનિયાનું જીવન અત્યંત પ્રિય અને મનમોહક બનાવી દેવામાં આવ્યું છે. આવા લોકો ઈમાનનો માર્ગ અપનાવનારાઓની ઠેકડી ઉડાવે છે, પરંતુ કયામત (પ્રલય)ના દિવસે પરહેજગાર (સંયમી) લોકો જ તેમની સરખામણીમાં ઉચ્ચ સ્થાને હશે. રહી દુનિયાની રોજી, તો અલ્લાહને અધિકાર છે, જેને ચાહે બેસુમાર આપે. (૨૧૩) આરંભમાં સૌ લોકો એક જ પદ્ધતિ ઉપર હતા. (પછી આ સ્થિતિ બાકી રહી નહીં અને મતભેદ ઊભા થયા) ત્યારે અલ્લાહે પયગંબરો મોકલ્યા જે સન્માર્ગ પર ચાલવા માટે ખુશખબર આપનારા અને ખોટા માર્ગ પર ચાલવાના પરિણામોથી

તો જ્યારે ખુલ્લી હકીકત સામે આવી જાય અને તમે નરી આંખોથી તેને જોઈ લો કે આ અલ્લાહ પોતાના મહાન રાજ-સિંહાસન પર બિરાજમાન છે અને આ સમગ્ર સૃષ્ટિનું રાજ્ય તેના આદેશ પર ચાલી રહ્યું છે અને આ ફરિશ્તાઓ ધરતી અને આકાશના પ્રબંધમાં લાગેલા છે અને આ તમારી હસ્તી તેની કુદરતના કબજામાં સંપૂર્ણ વિવશતાની સાથે જકડાયેલ છે, તે સમયે જો તમે ઈમાન લાવો અને આજ્ઞાપાલન માટે તૈયાર થાઓ, તો આ ઈમાન અને આજ્ઞાપાલનનું મહત્ત્વ અને મૂલ્ય જ શું છે? તે વખતે તો કોઈ કટ્ટરમાં કટ્ટર ઈન્કાર કરનાર અને ખરાબમાં ખરાબ અપરાધી અને અવજ્ઞાકારી પણ ઈન્કાર અને અવજ્ઞાની હિંમત કરી શકતો નથી. ઈમાન લાવવાની અને આજ્ઞાપાલનનાં સ્વીકારની મહેતલ બસ એ સમય સુધી જ છે, જ્યાં સુધી પરદો ઉઠવાની એ ક્ષણ નથી આવતી. જ્યારે તે ક્ષણ આવી ગઈ, તો પછી ન મહેતલ છે, ન અજમાયશ અને પરીક્ષા, બલ્કે તે સમય નિશ્ચિનો છે.

(૨૨૯) આ પ્રશ્ન માટે બની ઈસરાઈલની પસંદગી બે કારણોસર કરવામાં આવી છે. એક એ કે જુની નિશાનીઓના નિર્જન ખંડેરોની સરખામણીમાં એક જીવતી-જાગતી જાતિ વધારે સારી શિક્ષા અને અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાની સામગ્રી છે. બીજું એ કે બની ઈસરાઈલ એ જાતિ છે, જેને ગ્રંથ અને નુબૂવ્વત (ઈશદૂતત્વ)ની મશાલ આપીને દુનિયાના માર્ગદર્શનના પદ પર નિયુક્ત કરવામાં આવી હતી અને પછી તેણે દુનિયાપરસ્તી, નિફાક (દંભ અને કપટાચાર) તેમજ જ્ઞાન અને વ્યવહારની પથબ્રજતાઓમાં પડીને આ ને'મત (કૃપા)થી પોતાને વંચિત કરી લીધા, તેથી જે સમૂહ આ જાતિ પછી ઈમામત (નેતૃત્વ)ના પદ પર નિયુક્ત થયો છે, તેણે સૌથી ઉત્તમ શિક્ષા જો કોઈના પરિણામથી મળી શકે છે, તો તે આ જ (બની ઈસરાઈલ) જાતિ છે.

لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ ۗ وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ
 أُوتُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ ۗ فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ
 آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ ۗ وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى
 صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿٢٣٠﴾ أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخَلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ

કરાવનારા હતા, અને તેમના સાથે સત્ય-ગ્રંથ અવતરિત કર્યો, જેથી સત્ય વિષે લોકો વચ્ચે જે મતભેદો ઊભા થયા હતા, તેનો નિર્ણય કરે — (અને આ મતભેદો ઊભા થવાનું કારણ એ ન હતું કે આરંભમાં લોકોને સત્ય બતાવવામાં આવ્યું ન હતું. નહીં), મતભેદ એ લોકોએ કર્યો જેમને સત્યનું જ્ઞાન આપી દેવામાં આવ્યું હતું. તેમણે સ્પષ્ટ આદેશો મેળવી લીધા પછી માત્ર એટલા માટે સત્યને ત્યજીને જુદી-જુદી પદ્ધતિઓ ઉપજાવી કાઢી કે તેઓ પરસ્પર અતિરેક કરવા માગતા હતા. ^(૨૩૦) તો જે લોકો પયગંબરો પર ઈમાન લઈ આવ્યા, તેમને અલ્લાહે પોતાની અનુમતિથી તે સત્યનો માર્ગ દેખાડી દીધો, જેમાં લોકોએ મતભેદ કર્યો હતો. અલ્લાહ જેને ઇચ્છે છે સીધો માર્ગ દેખાડી દે છે. (૨૧૪) પછી શું ^(૨૩૧) તમે લોકોએ એમ સમજી લીધું છે કે આમ જ જન્મ (સ્વર્ગ)માં તમને પ્રવેશ મળી જશે, જો કે હજુ તમારા ઉપર તે બધું ^(૨૩૦) અનભિજ્ઞ અને અજાણ્યા લોકો જ્યારે પોતાની અટકળથી 'ધર્મ'નો ઇતિહાસ તૈયાર કરે છે, તો કહે છે કે માનવીએ પોતાના જીવનનો આરંભ 'શિર્ક' (અનેકેશ્વરવાદ)થી કર્યો, પછી વિકાસના તબક્કાઓને ધીમે-ધીમે પસાર કરતાં આ અંધકાર દૂર થતો ગયો અને પ્રકાશ વધતો ગયો, ત્યાં સુધી કે માનવી તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ) સુધી આવી પહોંચ્યો. તેનાથી વિપરીત કુર્આન એ બતાવે છે કે દુનિયામાં માનવીના જીવનનો આરંભ સંપૂર્ણ પ્રકાશમાં થયો છે. અલ્લાહે સૌપ્રથમ જે માનવીને પેદા કર્યો તેને એ પણ બતાવી દીધું હતું કે સત્ય શું છે અને તમારા માટે સાચો માર્ગ કયો છે. ત્યારબાદ એક મુદત સુધી આદમના વંશજો સન્માર્ગ પર ચાલતા રહ્યા અને એક સમુદાય બનીને રહ્યા. પછી લોકોએ નવા-નવા રસ્તાઓ કાઢ્યા અને અલગ-અલગ રીતો શોધી કાઢી, એટલા માટે નહીં કે તેમને સત્ય બતાવવામાં આવ્યું ન હતું, બલકે એ કારણસર કે સત્યને જાણી લીધા પછી પણ કેટલાક લોકો પોતાના કાયદેસર અને યોગ્ય હકથી આગળ વધીને વિશેષાધિકાર અને લાભ પ્રાપ્ત કરવા માગતા હતા અને પરસ્પર એક-બીજા પર અન્યાય અને અત્યાચાર, વિદ્રોહ અને અતિરેક કરવાના ઇચ્છુક હતા. આ જ ખરાબીને દૂર કરવા માટે અલ્લાહે નબીઓ (પયગંબરો)ને મોકલવાનું શરૂ કર્યું. આ નબીઓ એટલા માટે મોકલવામાં આવ્યા ન હતા કે દરેક પોતાના નામથી એક નવા ધર્મનો પાયો નાખે અને પોતાનો એક નવો સમુદાય બનાવી લે, બલકે તેમને મોકલવાનો ઉદ્દેશ્ય એ હતો કે લોકોની સામે આ ખોવાઈ ગયેલ સન્માર્ગને સ્પષ્ટ કરીને તેમને ફરીથી એક સમુદાય બનાવી દે.

(૨૩૧) ઉપરની આયત અને આ આયતના વચ્ચે એક આખું-ને-આખું વૃત્તાંત છે, જેને કહ્યા વગર છોડી દેવામાં આવેલ છે, કેમ કે આ આયત સ્વયં તેના તરફ સંકેત કરી રહી છે અને કુર્આનની મક્કામાં અવતરિત સૂર:ઓમાં (જે સૂર: બકરાથી પહેલા અવતરિત થઈ હતી) તે વૃત્તાંત સવિસ્તાર વર્ણવી દેવામાં આવ્યું છે. નબી જ્યારે પણ દુનિયામાં

الذِّينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ ط مَسَّتْهُمُ الْبَأْسَاءُ وَالصَّرَآءُ وَزُلْزَلُوا حَتَّى
 يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصُرَ اللَّهُ ط آلا إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ
 قَرِيبٌ ﴿٣٣﴾ يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ ؕ قُلْ مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ
 فَلِلَّوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ وَالْيَتَامَى وَالْمَسْكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ ط وَمَا
 تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ ﴿٣٤﴾ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهُ
 لَكُمْ ؕ وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ ؕ وَعَسَى أَنْ تُحِبُّوا
 شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ ط وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٣٥﴾ يَسْأَلُونَكَ عَنِ
 الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ ط قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ ط وَصَدٌّ عَنْ سَبِيلِ
 اللَّهِ وَكُفْرٌ بِهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ؕ وَإِخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ ؕ

વીત્યું નથી, જે તમારા અગાઉ ઈમાન લાવનારાઓ ઉપર વિતી ચૂક્યું છે ? તેમના ઉપર સખાઈઓ આચરવામાં આવી, મુસીબતો આવી, હચમચાવી નાખવામાં આવ્યા, ત્યાં સુધી કે તે વખતના રસૂલ અને તેના સાથી ઈમાનવાળાઓ પોકારી ઉઠ્યા કે અલ્લાહની મદદ ક્યારે આવશે ?- (તે વખતે તેમને આશ્વાસન આપવામાં આવ્યું કે) હા, અલ્લાહની મદદ નજીક છે. (૨૧૫) લોકો પૂછે છે, અમે શું ખર્ચ કરીએ ? જવાબ આપો કે જે ધન પણ તમે ખર્ચ કરો, પોતાના માતા-પિતા પર, સગાઓ પર, અનાથો અને મિસ્કીનો (વંચિતો) અને મુસાફરો પર ખર્ચ કરો. અને જે કંઈ સદ્કાર્ય તમે કરશો, અલ્લાહ તેને જાણતો હશે. (૨૧૬) તમને યુદ્ધનો આદેશ આપવામાં આવ્યો છે અને તે તમને અપ્રિય છે - બની શકે છે કે એક વસ્તુ તમને અપ્રિય હોય અને તે જ તમારા માટે વધુ સારી હોય અને બની શકે કે એક વસ્તુ જે તમને પસંદ હોય અને તે જ તમારા માટે ખરાબ હોય. અલ્લાહ જાણે છે, તમે નથી જાણતા. (રુકૂઅ-૨૬) (૨૧૭) લોકો પૂછે છે કે હરામ (પ્રતિષ્ઠિત) મહિનામાં લડવું કેવું છે ? કહો : એમાં લડાઈ કરવી ઘણું ખરાબ છે, પરંતુ અલ્લાહના માર્ગથી લોકોને રોકવા અને અલ્લાહનો ઈન્કાર કરવો અને મસ્જિદે-હરામ (કા'બા)નો રસ્તો અલ્લાહવાળાઓ (ઈશભક્તો) માટે બંધ કરી દેવો અને હરમ (મક્કા)ના આવા, તેમને અને તેમના ઉપર ઈમાન લાવનારાં લોકોનો અલ્લાહના વિદ્રોહી અને બળવાખોર બંદાઓથી જોરદાર મુકાબલો થયો અને તેમણે પોતાના પ્રાણ જોખમમાં નાખીને મિથ્યાવાદી ધર્મના સ્થાને સત્ય-ધર્મ સ્થાપિત કરવા માટે સંઘર્ષ કર્યો, ત્યારે તેઓ જન્મતના હકદાર થયા. અલ્લાહની જન્મ એટલી સસ્તી નથી કે તમે અલ્લાહ અને તેના દીન માટે કોઈ કષ્ટ સહન ન કરો અને તે તમને મળી જાય.

وَالْفِتْنَةُ أَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ ۗ وَلَا يَزَالُ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ حَتَّىٰ يَرُدُّوكُمْ عَن
 دِينِكُمْ إِنِ اسْتَطَاعُوا ۗ وَمَنْ يَّرْتِدِدْ مِنْكُمْ عَن دِينِهِ فَمَا لِي
 وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَٰئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ ۗ وَأُولَٰئِكَ
 أَصْحَابُ النَّارِ ۗ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٢٣٢﴾ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا

ત્યાંથી કાઢી મૂકવા અલ્લાહના નજીક તેનાથી પણ વધુ ખરાબ છે અને ફિત્નો (ઉપદ્રવ) રક્તપાત કરતાં પણ વધુ સંગીન છે. ^(૨૩૨) તેઓ તો તમારા સાથે લડતા જ રહેશે, ત્યાં સુધી કે જો તેમનું ચાલે તો તમારા દીન (ધર્મ)થી તમને ફેરવી નાખે. (અને એ સારી રીતે સમજી લો કે) તમારામાંથી જે કોઈ પોતાના દીન (ધર્મ)થી ફરી જશે અને કુફર (ઈન્કાર)ની સ્થિતિમાં મૃત્યુ પામશે, તેના કર્મ દુનિયા અને આખિરત (પરલોક) બંનેમાં વ્યર્થ જશે. આવા સૌ લોકો દોષખી (નર્કવાસી) છે અને હંમેશા દોષખમાં જ રહેશે. ^(૨૩૩) (૨૧૮) આનાથી વિપરીત જે લોકો ઈમાન લાવ્યા છે અને જેમણે અલ્લાહના માર્ગમાં

(૨૩૨) આ વાત એક ઘટનાથી સંબંધિત છે. રજબ, હિજરી ૦૨ માં નબી સલ્લ. એ આઠ માણસોની એક ટુકડી નખલા તરફ મોકલી હતી, જે મક્કા અને તાઈફના વચ્ચે એક જગ્યા છે, અને તેમને નિર્દેશ કર્યો હતો કે કુરૈશના હલન-ચલન અને તેમની ભાવિ યોજનાઓ વિશે જાણકારી પ્રાપ્ત કરે. લડાઈની કોઈ પરવાનગી આપ સલ્લ. એ આપી ન હતી, પરંતુ આ લોકોને રસ્તામાં કુરૈશનો એક નાનો વેપારી કાફલો મળ્યો અને તેના પર તેમણે હુમલો કરીને એક વ્યક્તિની હત્યા કરી નાખી અને બાકી લોકોને તેમના માલ સહિત પકડીને મદીના લઈ આવ્યા. આ કાર્યવાહી એવા સમયે થઈ, જ્યારે કે રજબ સમાપ્ત થઈને શાબાનનો મહિનો શરૂ થઈ રહ્યો હતો અને એ વાતમાં સંદેહ હતો કે હુમલો રજબ મહિનામાં થયો છે કે નહીં? પરંતુ કુરૈશે અને પરદાના પાછળથી એક-બીજાથી મળેલા યહૂદીઓ અને મદીનાના મુનાફિકોએ મુસલમાનો વિરુદ્ધ પ્રચાર કરવા માટે આ ઘટનાને ખૂબ ઉછાળી અને મોટા વાંધાઓ ઉઠાવવાનું શરૂ કરી દીધું કે આ લોકો ચાલ્યા તો છે મોટા અલ્લાહવાળા બનીને અને હાલત એ છે કે પ્રતિષ્ઠિત મહિનાઓ સુદ્ધામાં લોહી વહાવવાથી નથી ચૂકતા. આ વાંધાઓનો જવાબ આ આયતમાં આપવામાં આવ્યો છે. જવાબનો સાર એ છે કે નિઃશંક, પ્રતિષ્ઠિત મહિનાઓમાં લડાઈ કરવી ઘણું જ ખરાબ કૃત્ય છે, પરંતુ તેના માટે વાંધાઓ ઉઠાવવા એ લોકોને શોભાસ્પદ નથી જેમણે નિરંતર તેર વર્ષ સુધી પોતાના સૈંકડો ભાઈઓ પર માત્ર એટલા માટે અત્યાચારના પહાડ તોડ્યા કે તેઓ એક અલ્લાહ પર ઈમાન લાવ્યા હતા.

(૨૩૩) મુસલમાનોમાંથી કેટલાક ભોળા લોકો જેમના મન પર નેકી અને સમાધાન અંગેની એક ખોટી કલ્પના છવાયેલ હતી, તેઓ મક્કાના ઈન્કાર કરનારાઓ અને યહૂદીઓના ઉપરોક્ત વાંધાઓથી પ્રભાવિત થઈ ગયા હતા. આ આયતમાં તેમને સમજાવવામાં આવ્યા છે કે તમે પોતાની આ વાતોથી એ આશા ન રાખો કે તમારા અને તેમના વચ્ચે સુલેહ થઈ જશે. તેમના વાંધાઓ સુલેહના ઉદ્દેશ્યથી છે જ નહીં, તે તો ખરેખર કીચડ ઉછાળવા માગે છે. તેમને એ વાત ખટકી રહી છે કે તમે આ દીન (ધર્મ) પર ઈમાન કેમ લાવ્યા છો અને તેના તરફ દુનિયાને કેમબોલાવો છો? તો જ્યાં સુધી તેઓ પોતાના ઈન્કાર પર હઠાગ્રહી છે અને તમે આ દીન પર કાયમ છો, તમારા અને તેમના વચ્ચે સુલેહ કોઈપણ પ્રકારે થઈ શકશે નહીં. તેમના તરફથી સાવધાન રહો, તેઓ તમારા

وَجَهْدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ ۖ أُولَٰئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ ۖ وَاللَّهُ غَفُورٌ
 رَّحِيمٌ ﴿١٧٦﴾ يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ ۖ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ
 وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِن نَّفْعِهِمَا ۖ وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا
 يُنْفِقُونَ ۖ قُلِ الْعَفْوَ ۖ كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ
 تَتَفَكَّرُونَ ﴿١٧٧﴾ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ ۖ وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَىٰ ۖ قُلْ

પોતાના ઘરબાર છોડ્યા અને જિહાદ (૨૩૪) કર્યો છે, તેઓ અલ્લાહની કૃપાના યોગ્ય ઉમેદવાર છે, અને અલ્લાહ તેમની ભૂલોને માફ કરવાવાળો અને પોતાની કૃપાથી તેમને પ્રદાન કરવાવાળો છે. (૨૧૯) પૂછે છે : દારૂ અને જુગારનો શું આદેશ છે ? કહો : આ બંને વસ્તુઓમાં મોટી ખરાબી છે. જો કે આમાં લોકો માટે થોડાક ફાયદા પણ છે, પરંતુ તેમનો ગુનો તેમના ફાયદા કરતાં ઘણો વધારે છે. (૨૩૫) પૂછે છે : અમે અલ્લાહના માર્ગમાં શું ખર્ચ કરીએ ? કહો : જે કંઈ તમારી જરૂરિયાતથી વધારે હોય. (૨૩૫-અ) આ રીતે અલ્લાહ તમારા માટે સ્પષ્ટ આદેશો વણવે છે (૨૨૦) કદાચ તમે દુનિયા અને આખિરત (પરલોક) બંનેનો વિચાર કરો. પૂછે છે : અનાથો સાથે શું મામલો કરવામાં આવે ? કહો : જે વર્તનમાં તેમના માટે ખરાબ શત્રુ છે, કેમ કે તેઓ તમને સાચા દીનથી ફેરવીને આખિરતના હંમેશાના અઝાબ (યાતના)માં ધકેલી દેવા માગે છે.

(૨૩૪) 'જિહાદ'નો અર્થ છે કોઈ ઉદ્દેશ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતાના તરફથી ભરપૂર પ્રયત્ન કરી નાખવા. આ માત્ર યુદ્ધનો સમાનાર્થી નથી, યુદ્ધ માટે તો 'કિતાલ' શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે. 'જિહાદ' તો તેનાથી વ્યાપક અર્થ ધરાવે છે, અને તેમાં દરેક પ્રકારનો પ્રયત્ન સામેલ છે. 'મુજાહિદ' એ વ્યક્તિ છે, જે હંમેશા પોતાના ઉદ્દેશ્યની ધુનમાં લાગેલો હોય, મગજથી તેના માટેના જ ઉપાયો વિચારે, જીભ અને કલમથી તેનો જ પ્રચાર કરે, હાથ અને પગથી તેના જ માટે દોડધામ અને પરિશ્રમ કરે, પોતાના બધા સંભવિત સંસાધનો તેને આગળ વધારવામાં લગાવી દે અને પ્રત્યેક એ અવરોધનો પૂરેપૂરી શક્તિથી સામનો કરે જે આ માર્ગમાં ઊભો હોય, ત્યાં સુધી કે જ્યારે પ્રાણની બાજી લગાવવની જરૂર ઊભી થાય તો તેમાં પણ સંકોચ ન કરે. આનું નામ 'જિહાદ' અને અલ્લાહના માર્ગમાં જિહાદ એ છે કે આ બધું માત્ર અલ્લાહની પ્રસન્નતા માટે હોય અને એ ઉદ્દેશ્યથી કરવામાં આવે કે અલ્લાહનો દીને તેની જમીન પર સ્થાપિત થાય અને અલ્લાહનો કલિમાં (બોલ) બધા કલિમાંઓ પર છવાઈ જાય. આના સિવાય અન્ય કોઈ લક્ષ્ય મુજાહિદની નજરમાં ન હોવો જોઈએ.

(૨૩૫) દારૂ અને જુગાર વિશે આ પહેલો આદેશ છે, જેમાં તેને માત્ર અપ્રિય કહીને છોડી દેવામાં આવેલ છે, જેથી દિલ અને દિમાગ તેની અવેધતાનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર થઈ જાય. તે પછી દારૂ પીને નમાઝ પઢવાથી રોકી દેવામાં સૌથી આવી, અને પછી દારૂ અને જુગાર અને આ પ્રકારની તમામ વસ્તુઓને તદ્દન હરામ (અવેધ) કરી દેવામાં આવી. (જુઓ કુર્આન, ૪:૪૩:૦૯)

(૨૩૫-અ) આ આયતથી આજે ચિત્ર-વિચિત્ર અર્થ કાઢવામાં આવે છે, જો કે આયતના શબ્દોથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે

إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ ط وَإِنْ تَحَالَطَوْهُمْ فَأَحْوَانُكُمْ ط وَاللَّهُ يَعْلَمُ
 الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ ط وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَأَعَنَتَكُمْ ط إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ
 حَكِيمٌ ﴿٢٢﴾ وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَةَ حَتَّى يُؤْمِنَ ط وَلَا أَمَةٌ مُؤْمِنَةٌ خَيْرٌ
 مِنْ مُشْرِكَةٍ وَلَوْ أَعْجَبَتْكُمْ ء وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتَّى يُؤْمِنُوا ط
 وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ خَيْرٌ مِّنْ مُّشْرِكٍ وَلَوْ أَعْجَبَكُمْ ط أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى

ભલાઈ હોય, તે જ અપનાવવું વધારે સારું છે. ^(૨૩૬) જો તમે પોતાનો અને તેમનો ખર્ચ અને રહેવું-વસવું ભેગું રાખો, તો તેમાં કોઈ વાંધો નથી, અંતે તેઓ તમારા ભાઈબંધો જ છે. બૂરાઈ કરનારા અને ભલાઈ કરનારા, બંનેની સ્થિતિ અલ્લાહ સમક્ષ સ્પષ્ટ છે. અલ્લાહ ઈચ્છતો તો આ મામલામાં તમારા પર સખતાઈ કરતો, પરંતુ તે પ્રભુત્વશાળી હોવાના સાથે-સાથે તત્ત્વદર્શી પણ છે. (૨૨૧) તમે મુશ્રિક (અનેકેશ્વરવાદી) સ્ત્રીઓ સાથે કદાપિ નિકાહ (લગ્ન) ન કરજો, જ્યાં સુધી તેઓઈમાન ન લઈ આવે. એક ઈમાનવાળી ગુલામ સ્ત્રી ખાનદાની મુશ્રિક સ્ત્રી કરતાં વધુ સારી છે, ભલે તે તમને ખૂબ જ પસંદ હોય; અને પોતાની સ્ત્રીઓના નિકાહ (લગ્ન) મુશ્રિક પુરુષો સાથે કદાપિ ન કરજો, જ્યાં સુધી તેઓ ઈમાન ન લઈ આવે. એક ઈમાનવાળો ગુલામ પુરુષ ખાનદાન મુશ્રિક પુરુષ કરતાં વધુ સારો છે, ભલે તે તમને ઘણો પસંદ હોય. આ લોકો તમને આગ તરફ બોલાવે છે ^(૨૩૭) અને અલ્લાહ પોતાની આજ્ઞાથી લોકો પોતાના માલના માલિક હતા. પ્રશ્ન એ કરી રહ્યા હતા કે અમે અલ્લાહની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવા માટે શું ખર્ચ કરીએ? ફરમાવવામાં આવ્યું કે પહેલા તેનાથી પોતાની જરૂરતો પૂરી કરો, પછી જે વધારે બચે તેને અલ્લાહના માર્ગમાં ખર્ચ કરો. આ પોતાની મરજીથી કરવામાં આવેલ ખર્ચ છે, જે બંદો પોતાના રબના માર્ગમાં પોતાની ખુશીથી કરે છે.

(૨૩૬) આ આયતના અવતરણ પહેલા કુર્આનમાં અનાથોના અધિકારોની રક્ષા વિશે વારંવાર કઠોર આદેશો આવી ચૂક્યા હતા અને ત્યાં સુધી કહી દેવામાં આવ્યું હતું કે, 'અનાથના માલની પાસે ન ફરકો' અને એ કે, 'જે લોકો અનાથનો માલ અનુચિત રીતે ખાય છે, તેઓ પોતાના પેટ આગથી ભરી રહ્યા છે.' આ કઠોર આદેશોના કારણે એ લોકો, જેમની દેખરેખમાં અનાથ બાળકો હતા, એટલા ડરી ગયા હતા કે તેમણે તેમનું ખાવું-પીવું સુદા પોતાનાથી અલગ કરી દીધું હતું અને એટલી સાવધાની પછી પણ તેમને ડર હતો કે ક્યાંક અનાથોના માલનો કોઈ હિસ્સો તેમના માલમાં ભળી ન જાય. એટલા માટે તેમણે નબી સલ્વ. થી જાણકારી મેળવી કે આ બાળકોની સાથે અમારા મામલાઓનું સાચું સ્વરૂપ શું છે.

(૨૩૭) આ છેં કારણ અને હેતુ એ આદેશનો જે મુશ્રિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ) સાથે લગ્ન-વિવાહનો સંબંધ ન રાખવા વિશે ઉપર વર્ણવવામાં આવ્યો હતો. સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે લગ્નનો સંબંધ માત્ર એક કામવાસનાનો સંબંધ નથી, બલકે તે એક ઊંડો સાંસ્કૃતિક, નૈતિક અને હાર્ટિક સંબંધ છે. મોમિન અને મુશ્રિક વચ્ચે જો આ હાર્ટિક સંબંધ હોય

النَّارِ ۖ وَاللَّهُ يَدْعُوا إِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ بِأَذْنِهِ ۖ وَيُبَيِّنُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ
لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ ﴿٣٣﴾ وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ ۖ قُلْ هُوَ أَذَىٰ ۖ
فَاعْتَرِلُوا الْبَسَاءَ فِي الْمَحِيضِ ۖ وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهَرْنَ ۚ فَإِذَا
تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ ۚ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ
وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ ﴿٣٤﴾ نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ ۖ فَأَتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّىٰ

તમને જન્મ અને મગફિરત (ક્ષમા) તરફ બોલાવે છે, અને તે પોતાના આદેશો સ્પષ્ટપણે લોકો સમક્ષ વર્ણવે છે, આશા છે તેઓ બોધપાઠ ગ્રહણ કરશે અને જે સમજાવવામાં આવી રહ્યું છે તેનો સ્વીકાર કરશે. (રુકૂઅ-૨૭)(૨૨૨) પૂછે છે : માસિક સ્ત્રાવનો શું આદેશ છે? કહો : તે ગંદકીની એક સ્થિતિ છે. ^(૨૩૮) તેમાં સ્ત્રીઓથી અલગ રહો અને તેમના પાસે ન જાઓ, જ્યાં સુધી તેઓ પાક-સાફ ન થઈ જાય. ^(૨૩૯) પછી જ્યારે તેઓ પાક-સાફ થઈ જાય તો તેમના પાસે જાઓ, એવી રીતે જે રીતે અલ્લાહે તમને આદેશ આપ્યો છે. ^(૨૪૦) અલ્લાહ તેમને પસંદ કરે છે, જેઓ બૂરાઈથી બચે અને પવિત્રતા અપનાવે. (૨૨૩) તમારી સ્ત્રીઓ તમારા માટે ખેતીઓ છે. તમને અધિકાર છે, જેવી રીતે ઈચ્છો, પોતાની ખેતીમાં

તો જ્યાં એ વાતની સંભાવના છે કે મોમિન પતિ કે પત્નીના પ્રભાવથી મુશ્કરિક પતિ કે પત્નીના વિચારો અને રીત-રસમોથી ન માત્ર મોમિન પતિ કે પત્ની, બલકે તેના પરિવાર અને બંનેની પેઢીઓ સુદ્ધા પ્રભાવિત થઈ જશે અને વધારે સંભાવના એ જ વાતની છે કે આવા જોડાંથી ઈસ્લામ તેમજ કુફ અને શિકનું એક એવું મિશ્રણ એ ઘર અને એ પરિવારમાં તૈયાર થશે, જેને બિનમુસ્લિમ ચાહે ગમે તેટલું પસંદ કરે, પરંતુ ઈસ્લામ કોઈપણ પ્રકારે તેને પસંદ કરવા તૈયાર નથી.

(૨૩૮) મૂળ અરબી શબ્દ 'અઝા' વપરાયો છે, જેનો અર્થ ગંદકી પણ છે અને બીમારી પણ. માસિક-સ્ત્રાવ કેવળ એક ગંદકી જ નથી, બલકે તબીબી રીતે તે એક એવી સ્થિતિ છે, જેમાં સ્ત્રી તંદુરસ્તીની તુલનાએ બીમારીથી વધારે નજીક હોય છે.

(૨૩૯) 'સ્ત્રીઓથી અલગ રહો' અને 'તેમના પાસે ન જાઓ'નો અર્થ એ નથી કે માસિક-સ્ત્રાવવાળી સ્ત્રીની સાથે એક ફર્શ પર બેસવા કે એક જગ્યાએ ભોજન લેવાથી બચવામાં આવે અને તેને તદ્દન અદ્દૂત બનાવીને મૂકી દેવામાં આવે, જેમ કે યહૂદીઓ, હિંદુઓ અને બીજી કેટલીક જાતિઓમાં આવી પરંપરા જોવા મળે છે. નબી સલ્લ. એ આ આદેશનું જે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે તેનાથી જાણકારી મળે છે કે આ સ્થિતિમાં માત્ર સંભોગથી બચવું જોઈએ, બાકી તમામ સંબંધો પહેલાની જેમ જ રાખવામાં આવે.

(૨૪૦) અહીં 'આદેશ'થી તાત્પર્ય શરઈ આદેશ નથી, બલકે એ નૈસર્ગિક આદેશ છે જે માનવી અને પશુ, સૌની પ્રકૃતિમાં મૂકી દેવામાં આવેલ છે અને જેને પ્રત્યેક જીવધારી સ્વભાવિક રૂપે જાણે છે.

شِئْتُمْ وَقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ ۖ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ مُلْقَوَةٌ ۗ
 وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ ﴿۳۳﴾ وَلَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِأَيْمَانِكُمْ أَنْ تَبَرُّوا
 وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِ ۗ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿۳۴﴾ لَا يُؤَاخِذُكُمْ

જાઓ, ^(૨૪૧) પરંતુ પોતાના ભવિષ્યની ચિંતા કરો ^(૨૪૨) અને અલ્લાહની નારાજગીથી બચો. બરાબર જાણી લો કે તમારે એક દિવસ તેનાથી મળવાનું છે, અને હે નબી ! જે તમારા આદેશોને માની લે તેમને (સફળતા અને સૌભાગ્યની) ખુશખબર આપી દો. (૨૨૪) અલ્લાહના નામનો એવા સોગંદ લેવા માટે ઉપયોગ ન કરો, જેનો ઉદ્દેશ્ય સદાચાર અને તકવા (ધર્મપરાયણતા અને સંયમ) અને અલ્લાહના બંદાઓની ભલાઈના કાર્યોથી રોકાઈ રહેવાનો હોય. ^(૨૪૩) અલ્લાહ તમારી બધી વાતો સાંભળી રહ્યો છે અને બધું જ જાણે છે.

(૨૪૧) અર્થાત્ સ્વાભાવિક રીતે અલ્લાહે સ્ત્રીઓને પુરુષો માટે મનોરંજનનું સાધન નથી બનાવી, બલકે આ બંને વચ્ચે ખેતી અને ખેડૂત જેવો સંબંધ છે. ખેતીમાં ખેડૂત કેવળ હરવા-ફરવા નથી જતો, બલકે એટલા માટે જાય છે કે તેનાથી ઉપજ હાંસલ કરે. માનવ-પેઢીના ખેડૂતને પણ માનવતાની આ ખેતીમાં એટલા માટે જવું જોઈએ કે તેનાથી તે પેઢીની ઉપજ પ્રાપ્ત કરે. અલ્લાહની શરીઅતને એ વાતથી કોઈ સંબંધ નથી કે તમે આ ખેતરમાં ખેતી કેવી રીતે કરો છો, અલબત્ત તેની માંગ તમારાથી એ છે કે જાઓ ખેતરમાં જ અને એ ઉદ્દેશ્ય માટે જાઓ કે તેનાથી ઉપજ પ્રાપ્ત કરવાની છે.

(૨૪૨) વ્યાપક શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જેના બે અર્થ લઈ શકાય છે, અને બંનેનું સમાન મહત્ત્વ છે. એક એ કે પોતાનો વંશ બાકી રાખવાની કોશિશ કરો, જેથી તમારા દુનિયા છોડતાં પહેલા તમારી જગ્યાએ બીજા કામ કરનારા પેદા થાય. બીજો એ કે જે આવનાર પેઢીને તમે પોતાની જગ્યાએ છોડવાના છો, તેને ધર્મ, ચરિત્ર અને માનવતાના ગુણોથી સુસજ્જ કરવાની કોશિશ કરો. પછીના વાક્યમાં એ વાતની પણ ચેતવણી આપી દેવામાં આવી છે કે જો આ બંને કર્તવ્યોને અદા કરવામાં તમે જાણી-જોઈને નિષ્કાળજી દાખવી તો અલ્લાહ તમારી પૂછપરછ કરશે.

(૨૪૩) સહીહ હદીસોથી જાણકારી મળે છે કે જે વ્યક્તિએ કોઈ વાતની સોગંદ ખાધી હોય અને પછી તેના સામે સ્પષ્ટ થઈ જાય કે આ સોગંદને તોડી નાખવામાં જ ભલાઈ છે, તેણે સોગંદ તોડી નાખવી જોઈએ અને કફ્કારો (પ્રાયશ્ચિત્ત-મૂલ્ય) અદા કરવો જોઈએ. સોગંદ તોડવાનો કફ્કારો દસ ગરીબોને ભોજન કરાવવું અથવા તેમને કપડાં પહેરાવવા અથવા એક ગુલામ આઝાદ કરવો અથવા ત્રીસ દિવસના રોઝા રાખવા છે. (જુઓ કુર્આન, પ:૮૮)

اللَّهُ بِاللَّغْوِ قِيَ آيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ ۗ وَاللَّهُ
 غَفُورٌ حَلِيمٌ ﴿٢٢٧﴾ لِلَّذِينَ يُؤَلُّونَ مِنْ نِسَائِهِمْ تَرَبُّصٌ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ ۗ فَإِنْ
 فَأَوْ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٢٢٨﴾ وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ

(૨૨૫) જે નિરર્થક સોગંદો તમે ઈરાદા વિના ખાઈ લો છો, તે માટે અલ્લાહ પકડતો નથી, (૨૨૬) પરંતુ જે સોગંદો તમે ખરા હૃદયથી ખાઓ છો, અલ્લાહ તેની પૂછપરછ જરૂર કરશે. અલ્લાહ ઘણો ક્ષમાશીલ અને સહનશીલ છે. (૨૨૬) જે લોકો પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ ન રાખવાના સોગંદ ખાઈ બેસે છે, તેમના માટે ચાર મહિનાની મહેતલ છે, (૨૨૭) જો તેઓ 'રુજૂ' (સંબંધ પુનઃસ્થાપિત) કરી લે, તો અલ્લાહ ક્ષમા આપનાર અને દયાળુ છે. (૨૨૭) અને જો તેમણે તલાકનો જ નિર્ધાર કરી લીધો હોય (૨૨૭) તો (૨૨૮) અર્થાત્ આમ જ ઈરાદાવિહિન જે સોગંદો મોઢામાંથી નીકળી જાય છે, એવી સોગંદો પર ન કફ્ફારો છે અને ન તેના પર પકડ થશે.

(૨૪૫) શરીરતની પરિભાષામાં આને 'ઈલા' કહે છે. પતિ અને પત્ની વચ્ચે સંબંધો હંમેશા સારા તો નથી રહી શકતા. બગાડના કારણો તો ઊભા થતા જ રહે છે. પરંતુ આવા બગાડને અલ્લાહની શરીરત પસંદ કરતી નથી કે બંને એક-બીજાની સાથે કાનૂની રીતે પતિ-પત્નીના સંબંધમાં તો બંધાયેલા રહે, પણ વ્યવહારમાં એક-બીજાથી એ રીતે અલગ રહે કે જાણે તેઓ પતિ-પત્ની નથી. આવા બગાડ માટે અલ્લાહે ચાર મહિનાનો સમય નિશ્ચિત કરી દીધો કે કાં તો આ મુદ્દતમાં પોતાના સંબંધો સુધારી લે, નહિં તો પતિ-પત્નીનો સંબંધ જ તોડી નાખે, જેથી બંને એક-બીજાથી સ્વતંત્ર થઈને જેના સાથે નિભાવ કરી શકે તેના સાથે નિકાલ કરી લે.

આયતમાં 'સોગંદ ખાઈ લેવા'ના શબ્દો વપરાયા છે, તેથી હનફી અને શાફી ફુકહા (ધર્મશાસ્ત્રીઓ)એ આ આયતનો ઉદ્દેશ્ય એ સમજ્યો છે કે જ્યાં પતિએ પત્નીથી પતિ-પત્નીનો સંબંધ ન રાખવાની સોગંદ ખાધી હોય, માત્ર ત્યાં જ આ આદેશ લાગુ થશે, પરંતુ માલિકી વિદ્વાનોનો મત એ છે કે ભલે સોગંદ ખાવામાં આવી હોય કે ન ખાવામાં આવી હોય, બંને સ્થિતિમાં સંબંધ તોડવા માટે આ જ ચાર મહિનાની મુદ્દત છે. એક કથન ઇમામ અહમદનું પણ આના જ સમર્થનમાં છે. (બિદાયતુલ મુજતહિદ, પૃ. ૮૮, આવૃત્તિ: ઈજિપ્ત, સિ. ૧૩૩૮)

(૨૪૬) અમુક ફુકહા (ઈસ્લામી ધર્મશાસ્ત્રીઓ)એ આનો અર્થ એ લીધો છે કે જો તેઓ આ મુદ્દતની અંદર પોતાની સોગંદ તોડી નાખે અને ફરીથી પતિ-પત્નીનો સંબંધ સ્થાપિત કરી લે, તો તેમના પર સોગંદ તોડવાનો કફ્ફારો નથી. અલ્લાહ આમ જ માફ કરી દેશે, પરંતુ મોટાભાગના ફુકહાનો મત એ છે કે સોગંદ તોડવાનો કફ્ફારો અદા કરવો પડશે. 'ક્ષમા આપનાર અને દયાળુ' કહેવાનો મતલબ એ નથી કે કફ્ફારાથી તમને માફ કરી દેવામાં આવ્યા, બલકે તેનો અર્થ એ છે કે અલ્લાહ તમારા કફ્ફારાનો સ્વીકાર કરી લેશે અને સંબંધ-વિચ્છેદની મુદ્દતમાં જે અતિરેક બંનેએ એક-બીજા પર કર્યો હોય, તેને માફ કરી દેવામાં આવશે.

(૨૪૭) હઝરત ઉસ્માન, ઇબ્ને મસૂબીદ, ઝૈદ બિન સાબિત રહિ.ના મતે 'રુજૂઆ'ની મહેતલ ચાર મહિનાની અંદર જ છે. આ મુદ્દતનું વિતી જવું સ્વયં એ વાતનું પ્રમાણ છે કે પતિએ તલાકનો ઈરાદો કરી લીધો છે, તેથી મુદ્દત પસાર થતાં જ તલાક આપોઆપ થઈ જશે અને તે એક 'તલાકે-બાઈન' હશે, અર્થાત્ ઈદત દરમ્યાન પતિને રુજૂઆનો હક્ક નહીં હોય. અલબત્ત, જો તે બંને ઈચ્છે તો ફરીથી નિકાલ કરી શકે છે. હનફી ફુકહાએ આ મતને અપનાવ્યો છે.

عَلَيْكُمْ ﴿١٧٠﴾ وَالْبُطْلُقُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ ۖ وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ
 أَنْ يَكْتُبْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ إِنْ كُنَّ يُؤْمِنَنَّ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ
 الْآخِرِ ۗ وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرِدَّتِهِنَّ فِي ذَلِكَ إِنْ أَرَادُوا إِصْلَاحًا وَلَهُنَّ
 مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ ۚ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ ۗ وَاللَّهُ عَزِيزٌ
 حَكِيمٌ ﴿١٧١﴾ الطَّلَاقُ مَرَّتَيْنِ ۖ فَمَا مَسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ ۗ

ધ્યાનમાં રાખે કે અલ્લાહ બધું જ સાંભળે અને જાણે છે. (૧૭૦) (૨૨૮) જે સ્ત્રીઓને તલાક આપવામાં આવી હોય, તેઓ ત્રણ વખત માસિક-સ્નાવની મુદત આવી જાય ત્યાં સુધી પોતાને રોકી રાખે, અને તેમના માટે એ ઉચિત નથી કે અલ્લાહે તેમના ગર્ભાશયમાં જે કંઈ પેદા કર્યું છે તેને છુપાવે. તેમણે કદાપિ આવું ન કરવું જોઈએ, જો તેઓ અલ્લાહ અને આભિરતના દિવસ ઉપર ઈમાન રાખતી હોય. તેમના પતિઓ સંબંધ સુધારી લેવા માટે તૈયાર હોય, તો તેઓ આ ઈદત (મુદત) દરમિયાન તેમને પત્ની તરીકે પાછા રાખી લેવાના હકકદાર છે. (૧૭૧) સ્ત્રીઓ માટે પણ સામાન્ય નિયમ અનુસાર એવા જ અધિકારો છે, જેવા પુરુષોના અધિકારો તેમના ઉપર છે. અલબત્ત, પુરુષોને તેમના ઉપર એક દરજ્જો પ્રાપ્ત છે, અને સૌના ઉપર અલ્લાહ પ્રભુત્વશાળી, વર્ચસ્વ ધરાવનાર અને તત્ત્વદર્શી અને જ્ઞાતા મોજૂદ છે. (રુકૂઅ-૨૮) (૨૨૯) તલાક બે વાર છે. પછી સીધી રીતે સ્ત્રીને રોકી લેવામાં આવે અથવા ભલાઈપૂર્વક તેને વિદાય

સંદર્ભ બિન મુસલ્મિબ, મકહૂલ, સુહરી વગેરેની નજીક પણ ચાર મહિનાની મુદત વિતી ગયા પછી આપોઆપ તલાક થઈ જશે, પરંતુ આ 'તલાકે રજઈ' હશે, બાઈન નહીં હોય; અર્થાત્ ઈદતમાં રુજૂઅ કરી શકાશે, નિકાહની જરૂરત નહીં હોય.

આનાથી વિપરીત, હઝરત આઈશા, અબૂ દરદા અને મદીનાના મોટાભાગના ફુકહાનો મત એ છે કે ચાર મહિનાની મુદત વિતી ગયા પછી મામલો અદાલતમાં રજૂ થશે અને અદાલત પતિને આદેશ આપશે કે કાં તો એ સ્ત્રીથી રુજૂઅ કરે અથવા તેને તલાક આપે. ઈમામ માલિક અને શાફઈએ આ મતને અપનાવ્યો છે.

(૨૪૮) અર્થાત્ જો તમે પત્નીને અનુચિત વાત પર છોડી છે, તો અલ્લાહ પ્રત્યે નીડર ન બનો, તે તમારા અતિરેકથી અજાણ નથી.

(૨૪૯) આ આદેશ માત્ર એ સ્થિતિ માટે છે, જેમાં પતિએ પત્નીને એક કે બે તલાક આપી હોય. આ સ્થિતિમાં 'તલાકે રજઈ' થાય છે અને ઈદત દરમિયાન પતિ રુજૂઅ કરી શકે છે. ત્રણ તલાક આપવાની સ્થિતિમાં પતિને રુજૂઅનો હક નથી.

وَلَا يَجِلُّ لَكُمْ أَنْ تَأْخُذُوا بِهَا آتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئًا إِلَّا أَنْ يَخَافَا أَلَّا يُقِيمَا

કરી દેવામાં આવે; ^(૨૫૦) અને વિદાય કરતી વખતે એવું કરવું તમારા માટે ઉચિત નથી કે જે કંઈ તમે તેને આપી ચૂક્યા છો, તેમાંથી કેટલુંક પાછું લઈ લો, ^(૨૫૧) અલબત્ત એ અપવાદ છે કે પતિ-પત્નીને અલ્લાહની

(૨૫૦) આરબ અજ્ઞાનતા-કાળમાં પતિ પોતાની પત્નીને અસંખ્ય તલાક આપવાનો અધિકાર ધરાવતો હતો. જે સ્ત્રીથી તેનો પતિ નારાજ થઈ જતો તેને તે વારંવાર તલાક આપીને રુજૂઅ કરતો રહેતો હતો, જેથી ન તો તે બિચારી તેના સાથે રહી શકે અને ને તેનાથી મુક્ત થઈને કોઈ બીજાથી નિકાલ કરી શકે. કુર્આનની આ આયત આ અત્યાચારનો દરવાજો બંધ કરે છે. આ આયતના પ્રકાશમાં એક પુરુષ નિકાલના બંધનમાં બંધાયેલ પોતાની પત્ની પર વધારેમાં વધારે બે જ વાર 'તલાકે રજઈ' (એવી તલાક જેના પછી રુજૂઅ કરી શકાય, અર્થાત્ ફરી પત્નીના રૂપમાં રાખી શકાય)ના હકનો ઉપયોગ કરી શકે છે. જે વ્યક્તિ પોતાની પત્નીને બે વાર તલાક આપીને તેનાથી રુજૂઅ કરી ચૂક્યો હોય, તે પોતાની ઉંમરમાં જ્યારે પણ તેને ત્રીજી વાર તલાક આપશે, સ્ત્રી તેનાથી હંમેશ માટે અલગ થઈ જશે.

તલાકની સાચી રીત જે કુર્આન અને હદીસથી જાણવા મળે છે, તે એ છે કે સ્ત્રીને પાકી (પવિત્રતા)ની સ્થિતિમાં એક વાર તલાક આપવામાં આવે, પછી એક તલાક આપ્યા પછી જો ઈચ્છે તો બીજી પાકીની સ્થિતિમાં ફરીથી એક તલાક વધુ આપી દે, નહિ તો વધારે સાચું એ જ છે કે પહેલી જ તલાક પર બસ કરે. આ સ્થિતિમાં પતિને એ અધિકાર રહે છે કે ઈદત (તલાક પછીની મુદત) પસાર થાય એ પહેલા જ્યારે ઈચ્છે રુજૂઅ કરી લે અને જો ઈદત પસાર થઈ પણ જાય તો બંને માટે તક બાકી રહે છે કે ફરી પરસ્પર રાજખુશીથી પુનઃ નિકાલ કરી લે. પરંતુ ત્રીજી પાકીની સ્થિતિમાં ત્રીજી તલાક આપ્યા પછી ન તો પતિને રુજૂઅનો અધિકાર બાકી રહે છે અને ન એ વાતની તક રહે છે કે બંનેના ફરીથી નિકાલ થઈ શકે. રહી એ સ્થિતિ કે એક જ સમયે ત્રણ તલાકો આપી દેવામાં આવે, જેમ કે આજે અજ્ઞાનીઓની સામાન્ય રીત છે, તો આ શરીઅતની નજરમાં મોટો ગુનો છે. નબી સલ્લ. એ આની ખૂબ નિંદા કરી છે અને હઝરત ઉમર રદિ. થી ત્યાં સુધી સાબિત છે કે જે વ્યક્તિ એક જ સમયે પોતાની પત્નીને ત્રણ તલાક આપતો હતો, આપ તેને કોરડા મારતા હતા.

(૨૫૧) અર્થાત્ મહર અને એ ઘરેણા અને કપડાં વગેરે જે પતિ પોતાની પત્નીને આપી ચુક્યો હોય, તેમાંથી કોઈ વસ્તુ પણ તેને પાછું માંગવાનો અધિકાર નથી. આ વાત આમ પણ ઈસ્લામના નૈતિક સિદ્ધાંતોના વિરુદ્ધ છે કે કોઈ વ્યક્તિ કોઈ એવી વસ્તુને જેને તે બીજા વ્યક્તિને ભેટ કે ઉપહાર સ્વરૂપે આપી ચૂક્યો હોય, પાછી માંગે. આ તુચ્છ પ્રકારના કાર્યને હદીસમાં એ કૂતરાની હરકતની જેમ બતાવવામાં આવેલ છે જે પોતાની જ ઉલ્ટીને સ્વયં ચાટી લે, અને વિશેષ રૂપે એક પતિ માટે તો આ ખૂબ જ શરમજનક વાત છે કે તે તલાક આપીને વિદાય કરતી વખતે પોતાની પત્નીથી એ બધું રાખી લેવા માંગે જે તેણે ક્યારેક તેને પોતે આપ્યું હતું. તેનાથી વિપરીત ઈસ્લામે એ શિષ્ટાચાર શીખવાડ્યા છે કે વ્યક્તિ જે સ્ત્રીને તલાક આપે, તેને વિદાય કરતી વખે કંઈને કંઈ આપીને વિદાય કરે, જેમ કે આગળ આયત ૨૪૧માં કહેવામાં આવ્યું છે.

حُدُودَ اللَّهِ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهَا فِيمَا
 أَقْتَدْتُمْ بِهِ ۖ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا ۚ وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ
 فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿۲۳۰﴾ فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدِ حَتَّى تَنْكِحَ
 زَوْجًا غَيْرَهُ ۖ فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهَا أَنْ يَتَرَاجَعَا إِنْ طَلَّقَا أَنْ

નિર્ધારિત સીમાઓ પર કાયમ ન રહી શકવાનો ભય હોય. આવી સ્થિતિમાં જો તમને એ ભય હોય કે તેઓ બંને અલ્લાહની નિર્ધારિત સીમાઓ ઉપર કાયમ રહેશે નહીં, તો એ બંનેના વચ્ચે આ મામલો કરી લેવામાં વાંધો નથી કે સ્ત્રી પોતાના પતિને કંઈક બદલો ચૂકવી દઈ પોતે છૂટાછેડા મેળવી લે. (૨૫૨) આ અલ્લાહે ઠરાવેલી સીમાઓ છે, આનાથી આગળ ન વધો, અને જે લોકો અલ્લાહની સીમાઓથી આગળ વધી જાય, તેઓ જ અત્યાચારી છે. (૨૩૦) પછી જો (બે વાર તલાક આપ્યા પછી પતિએ સ્ત્રીને ત્રીજી વાર) તલાક આપી દીધી, તો તે સ્ત્રી પછી તેના માટે હલાલ (વૈધ) રહેશે નહીં, સિવાય કે તેના નિકાહ (લગ્ન) કોઈ બીજા પુરુષ સાથે થાય અને તે તેને તલાક આપી દે. (૨૫૩) ત્યારે જો પહેલો પતિ અને આ સ્ત્રી બંને એમ વિચારે કે અલ્લાહની નિર્ધારિત સીમાઓ પર કાયમ રહેશે, તો તેમના માટે એક-બીજા તરફ

(૨૫૨) શરીરતમાં આને 'ખુલ્અ' કહે છે, અર્થાત્ સ્ત્રીનું પોતાના પતિને કંઈ આપી-અપાવીને તેનાથી તલાક લઈ લેવા. આ સંદર્ભમાં જો સ્ત્રી અને પુરુષ દરમ્યાન ઘરમાં જ કોઈ મામલો નક્કી થઈ જાય, તો જે નક્કી થયું હોય એ જ લાગુ થશે. પરંતુ જો અદાલતમાં મામલો જાય, તો અદાલત માત્ર એ વાતની તપાસ કરશે કે શું ખરેખર આ સ્ત્રીને એ પુરુષથી એટલી હદે ઘૃણા થઈ ચૂકી છે કે તેના સાથે તેનો નિભાવ નથી થઈ શકતો. તેની તપાસ થઈ ગયા પછી અદાલતને અધિકાર છે કે પરિસ્થિતિને જોતાં જે પણ (ફિદયા) અપાવવા ઇચ્છે, તેનો પ્રસ્તાવ મૂકે, અને એ વસ્તુનો સ્વીકાર કરીને પતિએ તેને તલાક આપવી પડશે. સામાન્ય રીતે કુકહા (ઇસ્લામી ધર્મશાસ્ત્રીઓ)એ એ વાતને પસંદ કરી નથી કે જે માલ પતિએ તે સ્ત્રીને આપ્યો હોય, તેને પાછો લેવાથી વધારે કોઈ વસ્તુ તેને અપાવવામાં આવે.

'ખુલ્અ'ની સ્થિતિમાં જે તલાક આપવામાં આવે છે, તે 'રજઈ' નહીં, બલકે 'બાઈના' છે; અર્થાત્ પતિ રુજૂઅ નથી કરી શકતો, અલબત્ત બંનેની મરજીથી ફરી નિકાહ થઈ શકે છે.

(૨૫૩) અર્થાત્ કોઈક સમયે સ્વયં પોતાની મરજીથી તલાક આપી દે. સહીહ હદીસોથી જાણકારી મળે છે કે જો કોઈ વ્યક્તિ પોતાની તલાકશુદા પત્નીને પોતાના માટે માત્ર હલાલ (વૈધ) કરવા માટે કોઈના સાથે ષડયંત્રના રૂપમાં તેના નિકાહ કરાવે અને પહેલાથી એ નક્કી કરી લે કે તે નિકાહ પછી તેને તલાક આપી દેશે, તો આ સંપૂર્ણપણે એક અવૈધ અને ધર્મ-વિરુદ્ધ કાર્ય છે. આવા નિકાહ, નિકાહ નથી, બલકે માત્ર એક વ્યભિચાર હશે અને આવા ષડયંત્રકારી નિકાહ અને તલાકથી સ્ત્રી કદાપિ પોતાના અગાઉના પતિ માટે હલાલ નહીં હોય. નબી સલ્વ. એ આ રીતે હલાલા કરવા અને હલાલા કરાવનાર પર ફિટકાર ફરમાવી છે.

يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ ۖ وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ يُبَيِّنُهَا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿٣٠﴾ وَإِذَا
 طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلِّغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأُمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سِرِّ حَوْهِنَّ
 بِمَعْرُوفٍ ۖ وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِّتَعْتَدُوا ۗ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَقَدْ
 ظَلَمَ نَفْسَهُ ۖ وَلَا تَتَّخِذُوا آيَاتِ اللَّهِ هُزُوعًا ۚ وَإِذْ كُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ
 عَلَيْكُمْ وَمَا أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ لِيُعْظَمَ بِهِ ۖ وَاتَّقُوا
 اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿٣١﴾ وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلِّغْنَ

الْحَوْلَىٰ

રુજૂઅ કરી લેવામાં કોઈ દોષ નથી. આ અલ્લાહની નિર્ધારિત સીમાઓ છે, જેને તે એ લોકોના માર્ગદર્શન માટે સ્પષ્ટ કરી રહ્યો છે, જેઓ (આ સીમાઓના ઉલ્લંઘનનું પરિણામ) જાણે છે; (૨૩૧) અને જ્યારે તમે સ્ત્રીઓને તલાક આપી દો અને તેમની ઈદત પૂરી થવા આવે, તો ભલી રીતે તેમને રોકી લો અથવા ભલી રીતે તેમને વિદાય કરી દો. માત્ર હેરાન કરવા માટે તેમને રોકી ન રાખજો, કેમ કે તે અતિરેક હશે, અને જે આવું કરશે તે હકીકતમાં પોતાના પર જ અત્યાચાર કરશે. ^(૨૫૪) અલ્લાહની આયતોને ખેલ-તમાશો ન બનાવો. એ ન ભૂલી જાઓ કે અલ્લાહે કેટલી મોટી કૃપા તમને પ્રદાન કરી છે. તે તમને શિખામણ આપે છે કે જે ગ્રંથ અને 'હિકમત' (તત્ત્વદર્શિતા) તેણે તમારા ઉપર અવતરિત કર્યા છે, તેના આદર-સન્માનનું ધ્યાન રાખો. ^(૨૫૫) અલ્લાહથી ડરો અને બરાબર જાણી લો કે અલ્લાહને દરેક વાતની ખબર છે. (રુજૂઅ-૨૯) (૨૩૨) જ્યારે તમે તમારી સ્ત્રીઓને તલાક આપી દો અને તેઓ તેમની

(૨૫૪) અર્થાત્ આવું કરવું સાચું નથી કે એક વ્યક્તિ પોતાની પત્નીને તલાક આપે અને ઈદત પસાર થયા પહેલા માત્ર એટલા માટે રુજૂઅ કરી લે કે તેને ફરી સતાવવા અને પરેશાન કરવાની તક મળી જાય. અલ્લાહ નિર્દેશ કરે છે કે રુજૂઅ કરો છો તો એ નિયતથી કરો કે હવે ભલી રીતે રહેવાનું છે, નહિ તો વધારે સારું એ છે કે સજ્જનતાથી વિદાય કરી દો. (વધારે સમજૂતી માટે જુઓ નોંધ: ૨૫૦)

(૨૫૫) અર્થાત્ એ સચ્ચાઈને ન ભૂલી જાઓ કે અલ્લાહે તમને ગ્રંથ અને હિકમત (તત્ત્વદર્શિતા, હડાપણ)નું શિક્ષણ આપીને દુનિયાના માર્ગદર્શનના મહાન પદ ઉપર નિયુક્ત કર્યા છે. તમને 'ઉમ્મતે વસત' બનાવવામાં આવ્યા છે. તમને નેકી અને સચ્ચાઈના સાક્ષી બનાવીને ઊભા કરવામાં આવ્યા છે. તમારું એ કામ નથી કે ખોટા બહાનાઓથી કામ લઈને અલ્લાહની આયતોને રમત બનાવો, કાનૂનના શબ્દોથી કાનૂનની ભાવનાથી વિપરીત અવૈધ લાભ ઉઠાવો અને દુનિયાને સીધો માર્ગ બતાવવાને બદલે પોતે પોતાના ઘરોમાં અત્યાચારી અને પથભ્રષ્ટ બનીને રહો.

أَجْلَهُنَّ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ يَنْكِحْنَ آزْوَاجَهُنَّ إِذَا تَرَاضُوا بَيْنَهُمْ
 بِالْمَعْرُوفِ ۖ ذَٰلِكَ يُوعَظُ بِهِ مَنْ كَانَ مِنْكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ
 الْآخِرِ ۖ ذَٰلِكُمْ أَزْكَى لَكُمْ وَأَطْهَرُ ۗ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿۳۰﴾
 وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ
 الرَّضَاعَةَ ۗ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ ۖ لَا
 تُكَلِّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا ۗ لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بَوْلِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ

ઈદત પૂરી કરી લે, તો પછી એમાં અવરોધરૂપ ન બનો કે તેઓ પોતાના પ્રસ્તાવિત પતિઓ સાથે નિકાહ કરી લે, જ્યારે કે તેઓ ભલી રીતે એક-બીજા સાથે નિકાહ કરવા માટે રાજી હોય. (૨૫૯) તમને શિખામણ આપવામાં આવે છે કે આવું કૃત્ય કદાપિ ન કરજો, જે તમે અલ્લાહ અને આખિરતના દિવસ ઉપર ઈમાન ધરાવતા હોવ. તમારા માટે શિષ્ટ અને શુદ્ધ પદ્ધતિ આ જ છે કે તમે તેનાથી બચો. અલ્લાહ જાણે છે, તમે નથી જાણતા. (૨૩૩) જે પિતાઓ ઈચ્છતા હોય કે તેમના સંતાનો દૂધ પીવડાવવાની પૂરી મુદત માટે દૂધ લે, તો માતાઓ પોતાના બાળકોને પૂરા બે વર્ષ દૂધ પીવડાવે. (૨૫૭) આ સ્થિતિમાં બાળકના પિતાએ સામાન્ય નિયમાનુસાર તેમને ખોરાક-પોશાક આપવાં પડશે, પરંતુ કોઈના ઉપર તેની શક્તિથી વધુ બોજ ન નાખવો જોઈએ. ન માતાને એ કારણે તકલીફમાં મૂકવામાં આવે કે બાળક તેનું છે, અને ન પિતાને એ કારણે તંગ કરવામાં આવે કે બાળક તેનું છે — દૂધ પીવડાવનારીનો આ હક્ક જેમ બાળકના

(૨૫૬) અર્થાત્ કોઈ સ્ત્રીને તેના પતિએ તલાક આપી દીધી હોય અને ઈદતના અંદર તેનાથી રુજૂઅ ન કર્યું હોય (અર્થાત્ ઈદતના અંદર પતિએ તલાકને રદ કરીને પુનઃ દાંપત્ય-સંબંધ ન બાંધ્યો હોય), પછી ઈદત પસાર થઈ ગયા પછી તે બંને પરસ્પર ફરી નિકાહ કરવા માટે તૈયાર હોય, તો સ્ત્રીના સગાવહાલાએ તેમાં અવરોધ ઊભો ન કરવો જોઈએ. સ્પષ્ટ રહે કે ફરીથી નિકાહની આ પરવાનગી માત્ર બે તલાક સુધી છે. તેના સાથે આનો અર્થ એ પણ થઈ શકે છે કે જે વ્યક્તિ પોતાની પત્નીને તલાક આપી ચૂક્યો હોય અને સ્ત્રી ઈદત પછી તેનાથી આઝાદ થઈને ક્યાંક બીજા જગ્યાએ પોતાનો નિકાહ કરવા માગતી હોય તો તે પહેલા પતિને એવું નીચ કૃત્ય ન કરવું જોઈએ કે તેના નિકાહમાં અવરોધ ઊભો કરે અને એ કોશિશ કરતો કરે કે જે સ્ત્રીને તેણે છોડી દીધી છે, તેને કોઈ નિકાહમાં લેવા તૈયાર ન થાય.

(૨૫૭) આ એ સ્થિતિનો આદેશ છે, જ્યારે કે પતિ-પત્ની એક-બીજાથી અલગ થઈ ચૂક્યા હોય, ચાહે તલાક દ્વારા અથવા ખુલ્લું કે ફરઅ (નિકાહ તોડવા) અને જુદાઈ કરી નાખવા દ્વારા, અને સ્ત્રીના ખોળામાં દૂધ પીતું બાળક હોય.

يُولَدِهِۦٓ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ ۚ فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا عَنْ تَرَاضٍ
 مِّنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا ۗ وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا
 أَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَأَلْتُمْ مَّا آتَيْتُم بِالْمَعْرُوفِ ۗ
 وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ۝ وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ
 مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا ۚ
 فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ
 بِالْمَعْرُوفِ ۗ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ۝ وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا
 عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاءِ أَوْ أَكْنَنْتُمْ فِي أَنْفُسِكُمْ ۗ عَلِمَ اللَّهُ

સલાહ-મસૂલતથી દૂધ છોડાવવા ઇચ્છે, તો તેમ કરવામાં કોઈ દોષ નથી અને જો તમારો વિચાર પોતાના

પિતા ઉપર છે, તેવો જ તેના વારસદારો ઉપર પણ છે^(૨૫૮) - પરંતુ જો પક્ષકારો પરસ્પર સંમતિ અને
 સલાહ-મસૂલતથી દૂધ છોડાવવા ઇચ્છે, તો તેમ કરવામાં કોઈ દોષ નથી અને જો તમારો વિચાર પોતાના
 સંતાનને કોઈ બીજી સ્ત્રી પાસે દૂધ પીવડાવવાનો હોય, તો તેમાં પણ કોઈ દોષ નથી, માત્ર શરત એ છે કે
 તેનું જે કંઈ વળતર નક્કી કરો, તે સામાન્ય પદ્ધતિથી ચૂકવો. અલ્લાહથી ડરો અને જાણી લો કે જે કંઈ તમે
 કરો છો, બધું અલ્લાહની નજરમાં છે. (૨૩૪) તમારામાંથી જે લોકો મૃત્યુ પામે, તેમના પાછળ જો
 તેમની પત્નીઓ હયાત હોય, તો તેઓ પોતાને ચાર મહિના અને દસ દિવસ રોકી રાખે.^(૨૫૯) પછી જ્યારે
 તેમની ઇદત પૂરી થઈ જાય, તો તેમને અધિકાર છે, પોતાના માટે સામાન્ય પદ્ધતિએ જે ઇચ્છે તે કરે.
 તમારા ઉપર તેની કોઈ જવાબદારી નથી. અલ્લાહ તમારા સૌના કાર્યોની ખબર રાખે છે. (૨૩૫)
 ઇદતના સમયમાં ચાહે તમે તે વિધવા સ્ત્રીઓ માટે માગું મોકલવાનો ઇરાદો પરોક્ષ રીતે - સંકેતમાં જાહેર
 કરી દો, ચાહે હૃદયમાં છૂપાવી રાખો, બંને સ્થિતિમાં કોઈ દોષ નથી. અલ્લાહ જાણે છે કે તેમનો ખ્યાલ
 (૨૫૮) અર્થાત્ જો પિતા મૃત્યુ પામે તો જે તેની જગ્યાએ બાળકનો વાલી હોય, તેને આ હક અદા કરવો પડશે.

(૨૫૯) પતિના મૃત્યુની આ ઇદત એ સ્ત્રીઓ માટે પણ છે જેમનાથી તેમના પતિઓએ શારીરિક સંબંધ ન જોડવો હોય.
 હા, ગર્ભવતી મહિલા તેનાથી અપવાદ છે. તેના માટે પતિના મૃત્યુની ઇદત બાળકના જન્મ સુધી છે, ચાહે
 પતિના મૃત્યુ પછી બાળકનો જન્મ થાય કે તેમાં ગમે તેટલા મહિના લાગે.

'પોતાને રોકી રાખો'થી તાત્પર્ય માત્ર એ નથી કે તેઓ ઇદતમાં નિકાહ ન કરે, બલકે તેનો અર્થ પોતાને
 શક્ષગારથી પણ રોકી રાખવું છે. હદીસોથી પણ સ્પષ્ટ રૂપે એ આદેશ મળે છે કે ઇદતના સમયમાં સ્ત્રીએ રંગીન
 કપડાં અને ઘરેણાં પહેરવાથી, મહેંદી, સુરમો, ખુશ્બૂ અને ડાઈ લગાવવાથી અને વાળોની સાજ-સજાથી
 બચવું જોઈએ. હા, એ મામલામાં મતભેદ છે કે શું આ મુદતમાં સ્ત્રી ઘરથી બહાર નીકળી શકે છે કે નહીં? હઝરત

أَنْكُمْ سَتَذَكُرُونَهُنَّ وَلَكِنَّ لَا تُؤَاعِدُوهُنَّ سِرًّا إِلَّا أَنْ تَقُولُوا قَوْلًا
 مَعْرُوفًا ۖ وَلَا تَعْرِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتَّىٰ يَبْلُغَ الْكِتَابَ أَجَلَهُ ۗ
 وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي أَنْفُسِكُمْ فَاحْذَرُوهُ ۗ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ
 غَفُورٌ حَلِيمٌ ﴿٢٧﴾ لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ طَلَقْتُمْ النِّسَاءَ مَا لَمْ مَمْسُوهُنَّ
 أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً ۖ وَمَتَّعُوهُنَّ ۖ عَلَى الْمَوْسِعِ قَدْرَهُ وَعَلَى
 الْمُقْتِرِ قَدْرَهُ ۖ مَتَاعًا بِالْمَعْرُوفِ ۖ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ ﴿٢٨﴾ وَإِنْ
 طَلَقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ

તો તમારા હૃદયમાં આવશે જ. પરંતુ જુઓ, ગુપ્ત કોલ-કરાર ન કરજો. જો કોઈ વાત કરવી હોય તો સામાન્ય પદ્ધતિ અનુસાર કરો, અને નિકાહનો સંબંધ બાંધવાનો નિર્ણય ત્યાં સુધી ન કરો, જ્યાં સુધી ઈદત પૂરી ન થઈ જાય. બરાબર સમજી લો કે અલ્લાહ તમારા હૃદયોની સ્થિતિ સુધાં જાણે છે, તેથી તેનાથી ડરો અને એ પણ જાણી લો કે અલ્લાહ સહનશીલ છે, (નાની-નાની વાતોને) ક્ષમા કરી દે છે. (સુફૂઅ-૩૦) (૨૩૬) તમારા ઉપર કોઈ ગુનો નથી, જો તમે તમારી સ્ત્રીઓને તલાક આપી દો, તે પહેલાં કે તેમને હાથ લગાવવાનો પ્રસંગ આવે કે તેમની મહેર નક્કી હોય. આવી સ્થિતિમાં તેમને કંઈ-ને-કંઈ જરૂર આપવું જોઈએ. ^(૨૬૦) સંપન્ન વ્યક્તિ પોતાની શક્તિ મુજબ અને ગરીબ વ્યક્તિ પોતાની શક્તિ મુજબ સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે આપે. આ ફરજ છે સત્કર્મીઓ ઉપર; (૨૩૭) અને જો તમે હાથ લગાવતાં પહેલાં તલાક આપી હોય, પરંતુ મહેર નક્કી થઈ ગઈ હોય, તો આ સ્થિતિમાં અડધી

ઉમર, ઉસ્માન, ઝૈદ બિન સાબિત, ઈબ્ને મસ્જીદ, ઉમ્મે સલમા, સઈદ બિન મુસય્બિબ રદિ., હઝરત ઇબ્રાહીમ નખઈ, મુહમ્મદ બિન સીરિન રહ. આ બધા મહાનુભાવો અને ચારેય ઇમામો રહ. એ વાતને માને છે કે ઈદતના સમયમાં સ્ત્રીએ એ જ ઘરમાં રહેવું જોઈએ જ્યાં તેના પતિનું મૃત્યુ થયું હોય. દિવસ દરમ્યાન કોઈ જરૂરતથી બહાર જઈ શકે છે, પરંતુ નિવાસ તેનો એ જ ઘરમાં હોવો જોઈએ. તેનાથી વિપરીત હઝરત આઈશા, ઈબ્ને અબ્બાસ, હઝરત અલી, જાબિર બિન અબ્દુલ્લાહ રદિ., અતા, તાહિસ, હસન બસરી, ઉમર બિન અબ્દુલ અઝીઝ રહ. અને તમામ 'અહલુલ્લાહિર' (ઈસ્લામી વિદ્વાનો) એ વાતને માને છે કે સ્ત્રી પોતાની ઈદતનો સમય જ્યાં ઈચ્છે ત્યાં વિતાવી શકે છે અને એ સમયમાં સફર પણ કરી શકે છે.

(૨૬૦) આ રીતે સંબંધ જોડ્યા પછી તોડી નાખવાથી છેવટે સ્ત્રીને કંઈ-ને-કંઈ નુકસાન તો થાય જ છે, તેથી અલ્લાહે આદેશ આપ્યો કે જેટલું સામર્થ્ય હોય તે નુકસાનની પૂર્તિ કરો.

مَا فَرَضْتُمْ إِلَّا أَنْ يَتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ عُنُقُهُ الْجَنَّةُ وَأَنْ
تَعْقُوا أَقْرَبَ لِلتَّقْوَىٰ وَلَا تَنْسُوا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِمَا
تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿٢٣٠﴾ حَفِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَقُومُوا
لِلَّهِ قَبِيلِينَ ﴿٢٣١﴾ فَإِنْ خِفْتُمْ فَرَجَلًا أَوْ كَبَاءً ۖ فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَأَدْكُرُوا

મહેર આપવી પડશે. એ જુદી વાત છે કે સ્ત્રી-નરમાશ બતાવે (અને મહેર ન લે) અથવા તે પુરુષ, જેના અધિકારમાં નિકાહની લગામ છે, નરમાશ બતાવે (અને પૂરેપૂરી મહેર આપી દે) અને તમે (અર્થાત્ પુરુષો) નરમાશથી કામ લો, તો તે તકવા (ઈશપરાયણતા અને સંયમ) સાથે વધુ સુસંગત છે. પરસ્પરનાં વ્યવહારમાં ઉદારતા અને વિશાળ-હૃદયતાને ન ભૂલો. ^(૨૩૧) તમારા કર્મોને અલ્લાહ જોઈ રહ્યો છે.

(૨૩૮) પોતાની નમાઝોની કાળજી રાખો, ^(૨૩૨) ખાસ કરીને એવી નમાઝની જે નમાઝની તમામ ખૂબીઓ ધરાવતી હોય. ^(૨૩૩) અલ્લાહ સમક્ષ એવી રીતે ઊભા રહો, જેવી રીતે આજ્ઞાકિત દાસ ઊભા રહે છે. (૨૩૯) અશાંતિની સ્થિતિ હોય, તો ચાહે પગપાળા હોવ કે સવારી ઉપર, જે રીતે સંભવ હોય, નમાઝ અદા કરો અને જયારે શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો અલ્લાહને એ રીતે યાદ કરો જે તેણે તમને ^(૨૪૧) અર્થાત્ માનવ-સંબંધોને વધારે સારા અને સુખદ બનાવવા માટે લોકોએ પરસ્પર ઉદાર વ્યવહાર કરવો જરૂરી છે. જો દરેક વ્યક્તિ સતત પોતાના કાનૂની હકનો જ આગ્રહ કરે, તો સામાજિક જીવન ક્યારેય સુખદ નથી બની શકતું.

(૨૪૨) રહેણી-કરણી અને સામાજિક નિયમ બતાવ્યા પછી અલ્લાહ ત્આલા આ વર્ણનનું નમાઝની તાકીદની સાથે સમાપન કરે છે, કેમ કે નમાઝ જ એ વસ્તુ છે જે માનવીના અંદર અલ્લાહનો ડર, નેકી અને સ્વચ્છ-પવિત્ર ભાવના અને અલ્લાહના આદેશોના પાલનની સ્પિરિટ (ભાવના, સામર્થ્ય) પેદા કરે છે, અને તેને સચ્ચાઈ પર કાયમ રાખે છે. આ વસ્તુ ન હોય તો માનવી ક્યારેય અલ્લાહના કાનૂનોની પાબંદી પર અડગ રહી શકતો નથી અને છેવટે એ જ અવજ્ઞાની ધારામાં વહી જાય છે જેના પર યહૂદીઓ વહી નીકળ્યા.

(૨૪૩) મૂળ અરબી શબ્દ ‘સલાતુલ વુસ્તા’ વપરાયો છે. કેટલાક તફસીરવેત્તાઓએ આનાથી તાત્પર્ય સવારની નમાઝ લીધી છે, કેટલાકે સુહૂર, કેટલાકે મગરિબ અને કેટલાકે ઈશા. પરંતુ આમાંથી કોઈ કથન પણ નબી સલ્લ. થી નોંધવામાં આવ્યું નથી, માત્ર અર્થઘટન કરનારાઓએ તેના અર્થ આ કર્યા છે. સૌથી વધારે કથન અક્સની નમાઝ માટે મળે છે અને કહેવામાં આવે છે કે નબી સલ્લ. એ આ જ નમાઝને ‘સલાતુલ વુસ્તા’ (વચ્ચેની નમાઝ) બતાવી છે. પરંતુ જે ઘટનાથી આ નિષ્કર્ષ કાઢવામાં આવેલ છે, તે માત્ર એ છે કે ‘અહઝાબના યુદ્ધ’ના પ્રસંગે નબી સલ્લ. ને મુશરિકો (અને કેશરવાદીઓ)ના હુમલાંએ એટલા વધારે વ્યસ્ત રાખ્યા કે સૂર્ય ડૂબવા આવ્યો અને આપ અક્સની નમાઝ ન પઢી શક્યા. એ વખતે આપ સલ્લ. એ ફરમાવ્યું, “અલ્લાહ એ લોકોની કબરો અને તેમનાં ઘર આગથી ભરી દે, જેમના કારણે અમારી ‘સલાતુલ વુસ્તા’ છુટી ગઈ.” આનાથી એવું સમજવામાં આવ્યું કે આપ સલ્લ. એ અક્સની નમાઝને ‘સલાતુલ વુસ્તા’ ફરમાવી છે, જો કે આનો એ અર્થ અમારા

اللَّهُ كَمَا عَلَيْكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ ﴿٢٤٠﴾ وَالَّذِينَ يَتُوقُونَ مِنْكُمْ
 وَيَنْذِرُونَ أَرْوَاجًا ۖ وَصِيَّةً لِأَرْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرِ إِخْرَاجٍ ۖ
 فَإِنْ خَرَجْنَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِي مَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَّعْرُوفٍ ۗ
 وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٢٤١﴾ وَلِلْمُطَلَّقَاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ ۗ حَقًّا عَلَى
 الْمُتَّقِينَ ﴿٢٤٢﴾ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴿٢٤٣﴾ أَلَمْ تَرَ إِلَى

શીખવાડી દીધી છે, જે પહેલાં તમે જાણતા ન હતા. (૨૪૦) તમારામાંથી^(૨૪૦) જે લોકોનું મૃત્યુ થઈ જાય અને પાછળ પત્નીઓ મૂકી જઈ રહ્યા હોય, તેમને જોઈએ કે પોતાની પત્નીઓ માટે વસિયત કરી જાય કે એક વર્ષ સુધી તેમને ભરણ-પોષણ આપવામાં આવે, અને તેમને ઘરમાંથી કાઢી મૂકવામાં ન આવે. પછી જો તેઓ પોતે જ નીકળી જાય, તો પોતાની જાત માટે સામાન્ય નિયમાનુસાર તેઓ જે કંઈ પણ કરે, તેની કોઈ જવાબદારી તમારા ઉપર નથી, અલ્લાહ સૌના ઉપર વર્યસ્વ ધરાવનાર, પ્રભુત્વશાળી અને તત્વદર્શી અને જ્ઞાતા છે. (૨૪૧) આવી જ રીતે જે સ્ત્રીઓને તલાક આપવામાં આવી હોય, તેમને પણ યોગ્ય રીતે કંઈ-ને-કંઈ આપીને વિદાય કરવામાં આવે. આ કર્તવ્ય છે 'મુત્તકીઓ' (ઈશભય રાખનારા અને સંયમી લોકો) પર. (૨૪૨) આવી રીતે અલ્લાહ પોતાના આદેશો તમને સ્પષ્ટ બતાવે છે. આશા છે કે તમે સમજી-વિચારીને કામ કરશો. (રુકૂઅ-૩૧) (૨૪૩) તમે^(૨૪૩) તે લોકોની સ્થિતિ નજીક વધારે બરાબર છે કે આ વ્યસ્તતાના કારણે આટલી ઉચ્ચ શ્રેણીની નમાઝ અમારાથી છુટી ગઈ, કસમયે પઢવી પડશે, જલ્દી-જલ્દી અદા કરવી પડશે, વિનમ્રતાપૂર્વક સંતોષ અને શાંતિથી નહીં પઢી શકીએ.

'વુસ્તા'નો અર્થ વચ્ચેવાળી વસ્તુ પણ છે અને એવી વસ્તુ પણ જે ઉચ્ચ અને શ્રેષ્ઠ હોય. 'સલાતુલ વુસ્તા'થી તાત્પર્ય વચ્ચેની નમાઝ પણ હોઈ શકે છે અને એવી નમાઝ પણ જે બરાબર સમયે, વિનમ્રતાની સાથે અને અલ્લાહ તરફ સંપૂર્ણ ધ્યાન લગાવીને પઢવામાં આવે અને જેમાં નમાઝની તમામ ખૂબીઓ જોવા મળતી હોય. પછીનું વાક્ય કે, 'અલ્લાહની આગળ આજ્ઞાપાલક ગુલામની જેમ ઊભા રહો' સ્વયં તેની વ્યાખ્યા કરી રહ્યું છે. (૨૬૪) સંભાષણનો ક્રમ ઉપર સમાપ્ત થઈ ગયો હતો, આ વાણી તેના પૂરક અને પરિશિષ્ટના રૂપમાં છે.

(૨૬૫) અહીંથી વ્યાખ્યાનનો એક અન્ય ક્રમ શરૂ થાય છે જેમાં મુસલમાનોને અલ્લાહના માર્ગમાં જિહાદ અને માલની કુરબાનીઓ આપવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવ્યા છે અને તેમને એ નબળાઈઓથી બચવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો છે જેના કારણે છેવટે બની ઈસરાઈલ પતનની ખાઈમાં જઈને પડ્યા. આ પ્રસંગને સમજવા માટે એ વાત ધ્યાનમાં રહેવી જોઈએ કે મુસલમાનોને તે વખતે મક્કાથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હતા, વર્ષ-દોઢ વર્ષથી મદીનામાં આશ્રય લીધો હતો અને વિરોધીઓના અત્યાચારોથી તંગ આવીને પોતે વારંવાર માંગ કરી ચૂક્યા હતા કે અમને લડવાની પરવાનગી આપવામાં આવે. પરંતુ જ્યારે તેમને લડાઈનો આદેશ આપી દેવામાં આવ્યો તો હવે તેમનામાંથી અમુક લોકો ગભરાઈ રહ્યા હતા, જેમ કે રુકૂઅ-૨૬ના અંત (આયત-૨૧૬)માં

الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ فَقَالَ لَهُمُ اللَّهُ
 مُوتُوا ثُمَّ أَحْيَاهُمْ ۗ إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ
 النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ ﴿٣٠﴾ وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَعَلِمُوا أَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ
 عَلِيمٌ ﴿٣١﴾ مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضِعُّهُ لَهُ أَضْعَافًا
 كَثِيرَةً ۗ وَاللَّهُ يَقْبِضُ وَيَبْصُطُ ۗ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٣٢﴾ أَلَمْ تَرَ إِلَى الْبَلَاءِ
 مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَى إِذْ قَالُوا لِلنَّبِيِّ لَّهُمْ ائْتِنَا مَلَكًا

વિષે પણ કંઈ વિચાર કર્યો, જેઓ મૃત્યુના ભયથી પોતાના ઘરબાર છોડી નીકળ્યા હતા અને હજારોની સંખ્યામાં હતા? અલ્લાહે તેમને ફરમાવ્યું: મરી જાવ, પછી તેણે તેમને ફરીવાર જીવન પ્રદાન કર્યું. (૨૬૯) હકીકત એ છે કે અલ્લાહ મનુષ્ય ઉપર મોટી કૃપા કરવાવાળો છે, પરંતુ મોટાભાગના લોકો આભાર દર્શાવતા નથી. (૨૪૪) — મુસલમાનો! અલ્લાહના માર્ગમાં યુદ્ધ કરો અને બરાબર જાણી લો કે અલ્લાહ સાંભળનાર અને જાણનાર છે. (૨૪૫) તમારામાંથી કોણ છે જે અલ્લાહને સારું ઋણ (૨૬૯) આપે, જેથી અલ્લાહ તેને અને કગણું વધારીને પરત કરે? ઘટાડવાનું પણ અલ્લાહના અધિકારમાં છે અને વધારવાનું પણ, અને તેના જ તરફ તમારે પાછા જવાનું છે. (૨૪૬) પછી તમે તે મામલા ઉપર પણ વિચાર કર્યો, જે મૂસા પછી બની ઇસરાઈલના આગેવાનો સાથે બન્યો હતો? તેમણે પોતાના નબી (પયગંબર)ને કહ્યું: કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી અહીં બની ઇસરાઈલના ઇતિહાસની બે મહત્વપૂર્ણ ઘટનાઓથી તેમને બોધપાઠ લેવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.

(૨૬૬) આ સંકેત બની ઇસરાઈલના નીકળવાની ઘટના તરફ છે. સૂર: માઈદાની આયત-૨૦ માં અલ્લાહ ત્જાલાએ આનું સવિસ્તાર વર્ણન કર્યું છે. આ લોકો ખૂબ જ મોટી સંખ્યામાં મિસર (ઈજિપ્ત)થી નીકળ્યા હતા. જંગલો અને વેરાન સ્થળોમાં બેઘર ફરી રહ્યા હતા, સ્વયં એક ઠેકાણું મેળવવા માટે બેચેન હતા, પરંતુ જ્યારે અલ્લાહની પરવાનગીથી હઝરત મૂસા ઋણે તેમને આદેશ આપ્યો કે અત્યાચારી કિનાઆનીઓને ફલસ્તિનની ધરતીમાંથી કાઢી મૂકો અને એ ક્ષેત્ર પર વિજય પ્રાપ્ત કરી લો, તો તેમણે કાયરતાનું પ્રદર્શન કર્યું અને આગળ વધવાથી ઈન્કાર કરી દીધો. છેવટે અલ્લાહે તેમને ચાળીસ વર્ષ સુધી જમીનમાં માર્યા-માર્યા ફરવા માટે છોડી દીધા, ત્યાં સુધી કે તેમની એક પેઢી સમાપ્ત થઈ ગઈ અને બીજી પેઢી રણના ખોળામાં ઉછરીને મોટી થઈને ઉઠી, ત્યારે અલ્લાહ ત્જાલાએ તેમને કિનાઆનીઓ પર વર્ચસ્વ પ્રદાન કર્યું. એવું લાગે છે કે આ જ મામલો મૃત્યુ અને ફરીથી જીવનના શબ્દોથી વ્યક્ત કરવામાં આવેલ છે.

(૨૬૭) અરબીમાં 'કર્જન હસનન' પ્રયુક્ત થયેલ છે, જેનો ઉર્દૂ અનુવાદ 'કર્જ હસન' અને ગુજરાતીમાં 'સારું ઋણ' કરવામાં આવેલ છે. આનાથી અભિપ્રેત વિશુદ્ધ ભલાઈની ભાવનાથી નિઃસ્વાર્થ રૂપે અલ્લાહના માર્ગમાં માલ

نُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ۗ قَالَ هَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ
 أَلَّا تُقَاتِلُوا ۗ قَالُوا وَمَا لَنَا أَلَّا نُقَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَقَدْ أُخْرِجْنَا مِنْ
 دِيَارِنَا وَأَبْنَاءِنَا ۗ فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ تَوَلَّوْا إِلَّا قَلِيلًا مِّنْهُمْ ۗ
 وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ ﴿٢٤٧﴾ وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ اللَّهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ

અમારા માટે એક બાદશાહ નિયુક્ત કરી આપો, જેથી અમે અલ્લાહના માર્ગમાં યુદ્ધ કરીએ. (૨૪૭) નબીએ પૂછ્યું : ક્યાંક એવું તો નહીં થાય ને કે તમને યુદ્ધનો આદેશ આપવામાં આવે અને પછી તમે યુદ્ધ ન કરો ? તેઓ કહેવા લાગ્યા : અરે, એ કેવી રીતે બની શકે કે અમે અલ્લાહના માર્ગમાં ન લડીએ, જ્યારે કે અમને અમારા ઘરોમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા છે અને અમારા બાળ-બચ્ચાઓને અમારાથી વિખૂટા પાડી દેવામાં આવ્યા છે. પરંતુ જ્યારે તેમને યુદ્ધનો આદેશ આપવામાં આવ્યો તો થોડાંક લોકો સિવાય બધા જ પીઠ ફેરવી ગયા, અને અલ્લાહ તેમાંના એક-એક જાંલિમને જાણે છે. (૨૪૭) તેમના નબીએ તેમને કહ્યું કે અલ્લાહે તાલૂત (૨૪૮) ને તમારા માટે બાદશાહ નિયુક્ત કર્યો છે. આ સાંભળીને તેઓ બોલ્યા : ‘‘અમારા ખર્ચ કરવું છે. આને અલ્લાહ પોતાના શિરે કરજ ઠરાવે છે અને વચન આપે છે કે હું ન માત્ર મૂળ પૂજી અદા કરીશ, બલકે તેનાથી અનેકગણું વધારે આપીશ.

(૨૪૮) આ આશરે એક હજાર ઈસ્વી સન પૂર્વેની ઘટના છે. તે વખતે બની ઈસરાઈલ પર ‘અમાલિકા’ વર્ચસ્વશાળી થઈ ગયા હતા અને તેમણે ઈસરાઈલીઓ પાસેથી ફલસ્તિનનો મોટો ભાગ છીનવી લીધો હતો. સેમ્યુઅલ નબી એ જમાનામાં બની ઈસરાઈલમાં શાસન કરી રહ્યા હતા, પરંતુ તેઓ ખૂબ વૃદ્ધ થઈ ચૂક્યા હતા, તેથી બની ઈસરાઈલના સરદારોએ એ જરૂરત અનુભવી કે કોઈ અન્ય વ્યક્તિ તેમનો શાસક હોય, જેના નેતૃત્વમાં તેઓ યુદ્ધ કરી શકે. પરંતુ તે વખતે બની ઈસરાઈલમાં એટલી બધી અજ્ઞાનતા આવી ગઈ હતી અને તેઓ બિનમુસ્લિમોની રહેણી-કરણીથી એટલી હદે પ્રભાવિત થઈ ગયા હતા કે ખિલાફત અને બાદશાહીનો ફરક તેમના મનો-મસ્તિષ્કમાંથી નીકળી ચૂક્યો હતો. તેથી તેમણે જે નિવેદન કર્યું, તે ખલીફા નિયુક્ત કરવાનું ન હતું, બલકે એક બાદશાહની નિમણૂંક કરવાનું હતું. આ સંદર્ભમાં બાઈબલના ગ્રંથ સેમ્યુઅલ-૧ માં જે વિવરણ આવેલ છે તે આ પ્રમાણે છે—

સેમ્યુઅલ જીવનભર ઈસરાઈલીઓ પર શાસન કરતો રહ્યો... ત્યારે બધા ઈસરાઈલી બુઝૂર્ગો એકત્ર થઈને રામામાં સેમ્યુઅલની પાસે આવ્યા અને તેમને કહેવા લાગ્યા કે જો, તુ વૃદ્ધ છે અને તારા પુત્રો તારા માર્ગ પર નથી ચાલતા. હવે તુ કોઈને અમારો બાદશાહ નિયુક્ત કરી દે, જે અન્ય જાતિઓની જેમ અમારા પર શાસન કરે... આ વાત સેમ્યુઅલને ખરાબ લાગી અને સેમ્યુઅલે ખુદાવંદથી દુઆ કરી અને ખુદાવંદે સેમ્યુઅલને કહ્યું કે જે કંઈ આ લોકો તને કહે છે, તુ તેને માની લે, કેમ કે તેમણે તારો નહીં, બલકે મારો તિરસ્કાર કર્યો છે કે હું તેમનો બાદશાહ ન રહું... અને સેમ્યુઅલે એ લોકોને જેઓ તેનાથી બાદશાહની માંગણી કરી રહ્યા હતા, ખુદાવંદની બધી વાતો કહી સંભળાવી અને તેમને કહ્યું કે જે બાદશાહ તમારા પર શાસન કરશે, તેની પદ્ધતિ એ

હશે કે તે તમારા પુત્રોને લઈને પોતાના રથો માટે અને પોતાની સેનામાં નોકર રાખશે અને તેઓ તેના રથોના આગળ દોડશે અને તે તેમને હજાર-હજારના નેતા અને પચાસ-પચાસના જમાદાર બનાવશે અને કેટલાકથી હળ જોતરાવશે અને ખેતી કપાવશે અને પોતાના માટે લડાઈના હથિયારો અને રથોના સાઝ બનવડાવશે અને તમારી પુત્રીઓને લઈને તેમનાથી સુગંધ-દ્રવ્ય, રસોઈ અને રોટીઓ બનાવડાવશે અને તમારા ખેતરો, દ્રાક્ષ અને જૈતુનના બગીચાઓને, જે સારામાં સારા હશે, લઈને પોતાના સેવકોને આપશે અને તમારા ખેતરો અને દ્રાક્ષના બગીચાઓનો દસમો ભાગ લઈને પોતાના અધિકારીઓ અને સેવકોને આપશે અને તમારા નોકર-ચાકરો, દાસીઓ અને તમારા સુંદર યુવકો અને તમારા ગધેડાઓને લઈને પોતાના કામ પર લગાવશે અને તે તમારા ઘેટા-બકરાઓનો પણ દસમો ભાગ લેશે. તમે લોકો તેના દાસ બની જશો અને તમે એ દિવસે તે બાદશાહના કારણે, જેને તમે પોતાના માટે પસંદ કર્યા હશે, ફરિયાદ કરશો, પરંતુ એ દિવસે ખુદાવંદ તમને જવાબ નહીં આપે. તો પણ લોકોએ સેમ્યુઅલની વાત ન સાંભળી અને કહેવા લાગ્યા : નહીં, અમે તો બાદશાહ ઈચ્છીએ છીએ, જે અમારા ઉપર હોય, જેથી અમે પણ બીજી જાતિઓની જેમ હોઈએ, અને અમારો બાદશાહ અમારા પર શાસન કરે અને અમારા આગળ-આગળ ચાલે અને અમારા તરફથી યુદ્ધ કરે... ખુદાવંદે સેમ્યુઅલને ફરમાવ્યું : તુ તેમની વાત માની લે અને તેમના માટે એક બાદશાહ નિયુક્ત કર.” (૭:૧૫ થી ૮:૨૨)

“પછી સેમ્યુઅલ લોકોને કહેવા લાગ્યો... જ્યારે તમે જોયું કે બની અમૂનનો બાદશાહ તમારા ઉપર ચઢાઈ કરીને આવ્યો તો તમે મને કહ્યું કે અમારા પર કોઈ બાદશાહ રાજ કરે, જો કે તમારો ખુદા તમારો બાદશાહ હતો, તો હવે એ બાદશાહને જુઓ, જેને તમે પસંદ કર્યો અને જેના માટે તમે નિવેદન કર્યું હતું. જુઓ, ખુદાવંદે તમારા પર બાદશાહ નિયુક્ત કરી દીધો છે. જો તમે ખુદાવંદથી ડરતા અને તેની ઉપાસના કરતા અને તેની વાત માનતા રહો અને ખુદાના આદેશનું ઉલ્લંઘન ન કરો, અને તમે અને એ બાદશાહ પણ જે તમારા પર રાજ કરે છે, બંને પોતાના ખુદાનું અનુસરણ કરવાવાળા બની રહો, ત્યારે તો ભલું થશે, પરંતુ જો તમે ખુદાની વાત ન માની, બલ્કે ખુદાના આદેશોનું ઉલ્લંઘન કર્યું તો ખુદાનો હાથ તમારા વિરુદ્ધ હશે, જેમ કે તે તમારા બાપ-દાદાના વિરુદ્ધ રહેતો હતો... અને તમે જાણી લેશો અને જોઈ પણ લેશો કે તમે બાદશાહ માંગીને ખુદાની નજરમાં ખૂબ મોટી ભૂરાઈ કરી છે... હવે રહ્યો હું, તો ખુદા ન કરે કે તમારા માટે દુઆ કરવાથી દૂર રહીને ખુદાનો ગુનેગાર ઠરું, બલ્કે હું એ જ માર્ગ, જે સારો અને સીધો છે, તમને બતાવીશ.” (૧-સેમ્યુઅલ, ૧૨:૧૨-૧૩)

‘સેમ્યુઅલ’ પુસ્તકના ઉપરના વિવરણોથી એ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે બાદશાહીના સ્થાપિત થવાની આ માંગ અલ્લાહ અને તેના નબીને પસંદ ન હતી. હવે રહ્યો એ પ્રશ્ન કે કુર્આન-મજીદમાં આ જગ્યાએ બની ઈસરાઈલના સરદારોની આ માંગની નિંદા કેમ કરવામાં ન આવી, તો તેનો જવાબ એ છે કે અલ્લાહે અહીં આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ જે ઉદ્દેશ્યથી કર્યો છે, તેનાથી એ વાત કોઈ સંબંધ નથી રાખતી કે તેમની માંગ સાચી હતી કે નહીં. અહીં તો એ બતાવવાનો હેતુ હતો કે બની ઈસરાઈલ કેટલા ડરપોક અને કાયર થઈ ગયા હતા અને તેમનામાં કેટલી સ્વાર્થપરાયણતા આવી ગઈ હતી અને તેમના અંદર નૈતિક અનુશાસનની કેટલી કમી હતી, જેના કારણે છેવટે તેઓ પતનગ્રસ્ત થઈ ગયા, અને આને બતાવવાનો ઉદ્દેશ્ય એ છે કે મુસલમાનો આનાથી શિક્ષા ગ્રહણ કરે અને પોતાના અંદર આ નબળાઈઓને ઉછરવા ન દે.

(૨૬૯) બાઈબલમાં આમનું નામ ‘શાહીલ’ લખ્યું છે. આ બીન્યામીન (બિન યામીન) કબીલાનો એક ત્રીસ વર્ષીય નવયુવાન હતો. બની ઈસરાઈલમાં તેનાથી વધારે સુંદર કોઈ માણસ ન હતો અને એવો લાંબો-ઊંચો હતો કે લોકો તેના ખભા સુધી આવતા હતા. અલ્લાહના ઈશારા પર સેમ્યુઅલ નબી તેને પોતાના ઘરે લાવ્યા, તેલની

طَالُوتَ مَلِكًا ط قَالُوا أَنَّى يَكُونُ لَهُ الْمُلْكُ عَلَيْنَا وَنَحْنُ أَحَقُّ بِالْمُلْكِ
 مِنْهُ وَلَمْ يَأْتِ سَعَةً مِنَ الْمَالِ ط قَالَ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاهُ عَلَيْكُمْ وَزَادَهُ
 بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ ط وَاللَّهُ يُؤْتِي مُلْكَهُ مَن يَشَاءُ ط وَاللَّهُ وَاسِعٌ
 عَلِيمٌ ﴿٢٠﴾ وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ
 سَكِينَةٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِّمَّا تَرَكَ آلُ مُوسَىٰ وَآلُ هَارُونَ تَحْمِلُهُ
 الْمَلَائِكَةُ ط إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لَّكُمْ إِن كُنْتُمْ مُّؤْمِنِينَ ﴿٢١﴾ فَلَمَّا فَصَلَ

ઉપર બાદશાહ થવાનો તે કેવી રીતે હક્કદાર થઈ ગયો ? તેની સરખામણીમાં બાદશાહીના અમે વધુ હક્કદાર છીએ. તે તો કોઈ મોટો ધનવાન વ્યક્તિ નથી.” નબીએ ઉત્તર આપ્યો, “અલ્લાહે તમારી સરખામણીમાં તેને પસંદ કર્યો છે અને તેને બૌદ્ધિક અને શારીરિક બંને પ્રકારની લાયકાતો ભરપૂર પ્રમાણમાં પ્રદાન કરી છે અને અલ્લાહને અધિકાર છે કે પોતાનું રાજ્ય જેને ચાહે આપે, અલ્લાહ ખૂબ વિશાળતા ધરાવે છે અને તે બધું જ જાણે છે.” (૨૪૮) તેના સાથે તેમના નબીએ તેમને એ પણ બતાવ્યું કે “અલ્લાહ તરફથી તેના બાદશાહ નિયુક્ત થવાની નિશાની એ છે કે તેના જમાનામાં એ સંદૂક તમને પાછી મળી જશે, જેમાં તમારા રબ તરફથી તમારા માટે હૃદયની શાંતિનો સામાન છે, જેમાં મૂસાના લોકો અને હારૂનના લોકોએ પાછળ મૂકેલ બરકતવાળી વસ્તુઓ છે, અને જેને અત્યારે ફરિશ્તાઓએ સંભાળીને રાખેલ છે.” (૨૫૦) જો તમે ઈમાનવાળા હોવ તો આ તમારા માટે મોટી નિશાની છે. (૨૬૩-૨૬૪)

કુખી લઈને તેના માથા પર ઊંધી કરી અને તેને યુમી લીધો અને કહ્યું કે “ખુદાવંદે તને મસહ (સ્પર્શ) કર્યો, જેથી તુ તેના વારસાનો આગેવાન હોય.” તે પછી તેમણે બની ઈસરાઈલની જાહેર સભા કરીને તેની બાદશાહીનું એલાન કર્યું.

આ બની ઈસરાઈલમાં બીજો વ્યક્તિ હતો, જેને ખુદાના આદેશથી ‘મસહ’ કરીને આગવાનીના પદ પર નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો. આનાથી અગાઉ હઝરત હારૂન મુખ્ય પુરોહિત (Chief Priest)ની હેસિયતથી ‘મસહ’ કરવામાં આવ્યા હતા. તેના પછી ત્રીજા ‘મસહ’ કરેલ અથવા મસીહ હઝરત દાઉદ અલૈ. થયા અને ચોથા મસીહ હઝરત ઈસા અલૈ., પરંતુ તાલૂત વિશે એવી કોઈ વાત કુર્આન કે હદીસમાં નથી કે તેઓ નુબૂવતના પદ પર પણ બિરાજમાન થયા હતા. માત્ર બાદશાહીના પદ પર નિયુક્ત કરવામાં આવવું, એ વાત માટે પર્યાપ્તિ નથી કે તેમને નબી માનવામાં આવે.

(૨૭૦) બાઈબલનું વર્ણન આ વિશે કુર્આનથી થોડુંક જૂદું છે. તેમ છતાં તેનાથી મૂળ ઘટનાના વિવરણો પર ઘણો પ્રકાશ પડે છે. આનાથી ખ્યાલ આવે છે કે આ સંદૂક જેને બની ઈસરાઈલ પરિભ્રાષામાં ‘કરાનામાની કે વચનની સંદૂક’ (Arc of Covenant) કહેતા હતા, એક યુદ્ધના પ્રસંગે પલસ્તી મુશરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)એ

طَالُوتُ بِالْجُنُودِ ۗ قَالَ إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرٍ ۗ فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ
فَلَيْسَ مِنِّي ۗ وَمَنْ لَّمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّي إِلَّا مَنِ اعْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِ ۗ
فَشَرِبُوا مِنْهُ إِلَّا قَلِيلًا مِّنْهُمْ ۗ فَلَمَّا جَاوَزَهُ هُوَ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ ۗ
قَالُوا لَآ طَاقَةَ لَنَا الْيَوْمَ بِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ ۗ قَالَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ

બની ઈસરાઈલથી છીનવી લીધી હતી. પરંતુ તે મુશ્કરિકોના જે શહેર અને જે વસ્તીમાં રાખવામાં આવી હતી, ત્યાં રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો. છેવટે તેમણે ડરના કારણે તેને એક બળદગાડી પર મૂકીને બળદગાડીને હાંકી દીધી. (૧-સેમ્યુઅલ, પ:૧ થી ૭:૧) સંભવતઃ આ જ મામલા તરફ કુર્આન આ શબ્દોમાં ઈશારો કરે છે કે તે વખતે એ સંદૂક ફરિશ્તાઓની સુરક્ષામાં હતી, કેમ કે એ બળદગાડી કોઈપણ ચાલક વગર હાંકી દેવામાં આવી હતી અને અલ્લાહના આદેશથી તે ફરિશ્તાઓનું જ કાર્ય હતું કે તે તેને હાંકીને બની ઈસરાઈલ તરફ લઈ આવ્યા. રહુ એમ કહેવું કે “આ સંદૂકમાં તમારા માટે મનની શાંતિનો સામાન છે” તો બાઈબલના વર્ણનથી તેની હકીકત એ જણાય છે કે બની ઈસરાઈલ તેને ખૂબ જ પવિત્ર અને પોતાના માટે વિજય અને મદદની નિશાની સમજતા હતા. જ્યારે તે તેમના હાથથી નીકળી ગઈ તો આખી કોમની હિંમત તૂટી ગઈ અને દરેક ઈસરાઈલી એ વિચારવા લાગ્યો કે અલ્લાહની દયા અમારાથી ફરી ગઈ છે અને હવે અમારા ખરાબ દિવસો આવી ગયા છે. તો એ સંદૂકનું પાછું આવવું આ જાતિ માટે હૃદયના અત્યંત સંતોષ અને શક્તિનું કારણ હતું. આ એક એવું સાધન હતું જેનાથી તેમની તૂટી ગયેલ હિંમત ફરી બંધાઈ શકતી હતી.

‘મૂસાના લોકો અને હાઝનના લોકોએ છોડેલ બરકતવાળી વસ્તુઓ’ જે આ સંદૂકમાં રાખેલી હતી તેનાથી તાત્પર્ય પથ્થરની એ તક્તીઓ છે, જે સીના પહાડ પર અલ્લાહે હઝરત મૂસા અલૈ.ને આપી હતી. તદુપરાંત, તૌરાતની એ મૂળ પ્રત પણ તેમાં હતી, જેને હઝરત મૂસા અલૈ.એ સ્વયં લખાવીને બની લાવીને સુપ્રત કરી હતી. તેના સાથે એક બોટલમાં ‘મગ્ન’ પણ ભરીને તેમાં મૂકી દેવામાં આવેલ હતું, જેથી આગળ આવતી પેઢીઓ અલ્લાહના એ ઉપકારને યાદ કરે જે રણમાં તેણે તેમના બાપ-દાદા પર કર્યો હતો, અને સંભવતઃ હઝરત મૂસા અલૈ.ની એ લાંઠી પણ તેના અંદર હતી જે અલ્લાહના મહાન ચમતકારોનું પ્રતીક હતી.

(૨૭૧) સંભવ છે કે આનાથી અભિપ્રેત જોડન નદી હોય અથવા કોઈ અન્ય નદી કે નાળું. તાલૂત બની ઈસરાઈલના સૈન્યને લઈને તેના પાર જવા માગતો હતો, પરંતુ તેને ખબર હતી કે તેની જાતિના અંદર નૈતિક અનુશાસન ખૂબ જ ઓછું રહી ગયું છે,

مُلِقُوا اللّٰهُ ۗ كَمْ مِّنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللّٰهِ ۗ وَاللّٰهُ مَعَ
 الصّٰبِرِيْنَ ۝ وَلَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ قَالُوا رَبَّنَا اَفْرِغْ عَلَيْنَا
 صَبْرًا وَثَبِّتْ اَقْدَامَنَا وَاَنْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكٰفِرِيْنَ ۝ فَهَزَمُوهُمْ
 بِاِذْنِ اللّٰهِ ۗ وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ وَاَتَتْهُ اللّٰهُ الْمَلِكُ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ مَا
 يَشَآءُ ۗ وَلَوْ لَا دَفَعُ اللّٰهُ النَّاسَ بَعْضَهُم بِبَعْضٍ لَّفَسَدَتِ الْاَرْضُ

મુકાબલો કરવાની શક્તિ નથી, ^(૨૦૨) પરંતુ જે લોકો એ સમજતા હતા કે એક દિવસે તેમને અલ્લાહને મળવાનું છે, તેમણે કહ્યું, “ઘણીવાર એવું બન્યું છે કે એક નાનું જૂથ અલ્લાહના આદેશથી એક મોટા જૂથ ઉપર વિજયી થયું છે. અલ્લાહ ધૈર્ય રાખનારાઓનો સાથી છે.” (૨૫૦) અને જ્યારે તેઓ જાલૂત અને તેની સેનાઓનો મુકાબલો કરવા નીકળ્યા, તો તેમણે દુઆ કરી, “હે અમારા માલિક ! અમારા ઉપર ધૈર્યની વર્ષા કર, અમારા કદમ જમાવી દે અને અમને આ ઈન્કાર કરવાવાળા જૂથ ઉપર વિજય પ્રદાન કર.” (૨૫૧) અંતે અલ્લાહના આદેશથી તેમણે ઈન્કાર કરવાવાળા લોકોને મારી ભગાડ્યા, અને દાઉદે ^(૨૦૩) જાલૂતને મારી નાખ્યો, અને અલ્લાહે તેને રાજ્ય અને તત્ત્વદર્શિતા અને સૂઝબૂઝ પ્રદાન કર્યા, અને જે-જે વસ્તુઓનું ઈચ્છ્યું, તેને જ્ઞાન આપ્યું — જો આવી રીતે અલ્લાહ મનુષ્યોના એક જૂથને બીજા જૂથ વડે હટાવતો રહ્યો ન હોત, તો ધરતીનું વ્યવસ્થા-તંત્ર બગાડી જાત, ^(૨૦૪) પરંતુ દુનિયાના લોકો ઉપર

તેથી તેણે ઉપયોગી લોકો અને અનુપયોગી લોકોને અલગ-અલગ કરવા માટે આ પરીક્ષામાંથી પસાર કર્યા. સ્પષ્ટ છે કે જે લોકો થોડી વાર માટે પોતાની તરસ સુદ્ધા ન રોકી શકે, તેમના ઉપર શું ભરોસો કરી શકાય છે કે એ દુશ્મનના મુકાબલામાં બહાદૂરી બતાવશે જેનાથી તેઓ પહેલાથી હારી ચૂક્યા હતા.

(૨૦૨) સંભવત: આવું કહેવાવાળા એ લોકો હશે જેમણે નદી પર અગાઉથી જ પોતાની અધીરાઈનું પ્રદર્શન કરી દીધું હતું.

(૨૦૩) હઝરત દાઉદ અલૈ. એ વખતે એક કિશોર નવયુવાન હતા. સંયોગથી તાલૂત (શાહીલ)ના સૈન્યમાં બરાબર એ સમયે પહોંચ્યા જ્યારે કે ફલિશતીઓના સૈન્યનો કદાવર પહેલવાન જાલૂત (ગોલિયત) બની ઈસરાઈલના સૈન્યને લલકારી રહ્યો હતો અને ઈસરાઈલીઓમાંથી કોઈમાં સાહસ પેદા નહોતું થઈ રહ્યું કે તેના સામના માટે નીકળે. હઝરત દાઉદ અલૈ. આ સ્થિતિ જોઈને રાહ જોયા વિના તેના સામના માટે મેદાનમાં જઈ પહોંચ્યા અને તેને મારી નાખ્યો. આ ઘટનાએ તેમને તમામ ઈસરાઈલીઓની આંખોના તારા બનાવી દીધા. તાલૂતે (શાહીલે) પોતાની પુત્રીના લગ્ન તેમનાથી કરાવી દીધા અને છેવટે તેઓ જ ઈસરાઈલીઓના શાસક બન્યા. (વધુ વિગત માટે જુઓ, બાઈબલ, પુસ્તક : સેમ્યુઅલ-૧, અ. : ૧૭-૧૮)

(૨૦૪) અર્થાત્ અલ્લાહે ધરતીની વ્યવસ્થા બનાવી રાખવા માટે એ નિયમ બનાવી રાખ્યો છે કે તે માનવીઓના જુદા-જુદા જૂથોને એક વિશેષ હદ સુધી તો ધરતીમાં સત્તા અને શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા દે છે, પરંતુ જ્યારે કોઈ જૂથ હદથી

وَلَكِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ ﴿١٥٦﴾ تِلْكَ آيَةُ اللَّهِ تَعْلُومًا عَلَيْكَ

بِالْحَقِّ ۖ وَإِنَّكَ لَبَيْنَ الْمُرْسَلِينَ ﴿١٥٧﴾

تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ

عَلَى بَعْضٍ مِنْهُمْ مِنْ كَلِمَةِ اللَّهِ وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ ۖ وَآتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ ۖ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَقْتَلْنَا الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَلَكِنْ اختلفوا

الْحَقُّ الْبَيِّنَاتِ (۳)

وَقَالُوا

અલ્લાહની મોટી કૃપા છે (કે તે આવી રીતે બગાડને દૂર કરવાની વ્યવસ્થા કરતો રહે છે.) (૨૫૨) આ અલ્લાહની આયતો છે જે અમે બરાબર તમને સંભળાવી રહ્યા છીએ અને (હે મુહમ્મદ !) નિશ્ચિતપણે તમે તે લોકોમાંથી છો, જેમને રસૂલ (ઈશદૂત) બનાવીને મોકલવામાં આવ્યા છે. (૨૫૩) આ રસૂલો, (જેઓ અમારા તરફથી મનુષ્યોના માર્ગદર્શન માટે નીમાયા) અમે તેમને એક-બીજાથી વધીને દરજ્જા આપ્યા. તેમાંથી કોઈ એવા હતા, જેમના સાથે અલ્લાહે પોતે વાર્તાલાપ કર્યો, કોઈને તેણે બીજી હેસિયતોથી ઉચ્ચ દરજ્જાઓ આપ્યા અને પછી મરયમના પુત્ર ઈસાને સ્પષ્ટ નિશાનીઓ પ્રદાન કરી અને પવિત્ર આત્મા વડે તેમની મદદ કરી. જો અલ્લાહ ચાહતો તો એ શક્ય ન હતું કે આ પયગંબરો પછી જે લોકો સ્પષ્ટ નિશાનીઓ જોઈ ચૂક્યા હતા, તેઓ પરસ્પર લડતા. પરંતુ (અલ્લાહ એ નહોતો ઈચ્છતો કે તે લોકોને બળજબરીપૂર્વક મતભેદોથી રોકે, આ કારણે) તેમણે પરસ્પર મતભેદ કર્યો,

આગળ વધવા લાગે છે તો કોઈ બીજા જૂથ વડે તેનું જોર તોડી નાખે છે. જો ક્યાંક એવું હોત કે એક જાતિ અને એક પાર્ટી (પક્ષ)ની જ સત્તા ધરતીમાં હંમેશા બાકી રાખવામાં આવતી અને તેનો અત્યાચાર અને અન્યાય ક્યારેય સમાપ્ત ન થતો તો નિશ્ચિતપણે અલ્લાહની ધરતીમાં અત્યંત વિનાશ અને બગાડ ઊભો થઈ જતો.

فِيهِمْ مِّنْ أَمِنٍ وَمِنْهُمْ مَّنْ كَفَرَ ۗ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا اقْتَتَلُوا ۗ وَلَكِنَّ
 اللَّهُ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ ۗ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا انْفِقُوا حِمَارًا زَقْنَكُمْ ۖ مِّنْ قَبْلِ
 أَنْ يَأْتِيَنَّكُمْ يَوْمَ لَا يَبِيعُ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ ۗ وَالْكَافِرُونَ هُمْ

પછી કોઈ ઈમાન લાવ્યો અને કોઈએ ઈન્કારનો માર્ગ અપનાવ્યો. હા, અલ્લાહ ઇચ્છતો હોત તો તેઓ કદાપિ એક-બીજા સાથે લડ્યા ન હોત, પરંતુ અલ્લાહ જે ચાહે છે, કરે છે. ^(૨૭૫) (રૂકૂઅ-૩૩) (૨૫૪) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! જે કંઈ ધન-સામગ્રી અમે તમને પ્રદાન કરી છે, તેમાંથી ખર્ચ કરો, ^(૨૭૬) તે પહેલાં કે તે દિવસ આવી પહોંચે, જેમાં ન ખરીદ-વેચાણ થશે, ન મિત્રતા કામ આપશે અને ન ભલામણ ચાલશે અને જાલિમો હકીકતમાં તેઓ જ છે, જેઓ કુફૂ (ઈન્કાર)નું વલણ અપનાવે છે. ^(૨૭૭)

(૨૭૫) અર્થ એ છે કે રસૂલો (ઈશદૂતો) દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ ગયા પછી જે મતભેદો લોકોમાં ઊભા થયા અને મતભેદોથી વધીને લડાઈઓ સુધી વાત પહોંચી, તો તેનું કારણ એ ન હતું કે અલ્લાહ વિવશ હતો અને તેના પાસે આ મતભેદો અને લડાઈઓને રોકવાની શક્તિ ન હતી. ના, જો તે ઇચ્છતો તો કોઈમાં એ સાહસ ન હતું કે નબીઓના આમંત્રણથી મોઢું ફેરવી શકતો અને ઈન્કાર અને વિદ્રોહના માર્ગ પર ચાલી શકતો અને તેની ધરતીમાં બગાડ પેદા કરી શકતો. પરંતુ તે એ ઇચ્છતો જ ન હતો કે માનવોમાંથી ઈરાદા અને અધિકારની આઝાદી છીનવી લે અને તેમને એક વિશેષ પદ્ધતિ પર ચાલવા મજબૂર કરી દે. તેણે પરીક્ષાના ઉદ્દેશ્યથી તેમને ધરતી પર પેદા કર્યા હતા, તેથી તેણે તેમને આસ્થા અને આચરણના માર્ગોમાંથી પસંદગીની આઝાદી આપી અને નબીઓને લોકો પર દરવાન બનાવીને નથી મોકલ્યા કે બળજબરીપૂર્વક તેમને ઈમાન અને અનુપાલન તરફ ખેંચી લાવે, બલકે તેમને એટલા માટે મોકલ્યા કે દલીલો અને ખુલ્લી સાક્ષીઓથી લોકોને સચ્ચાઈ તરફ બોલાવવાનો પ્રયત્ન કરે. આમ, જેટલા વધારે મતભેદો અને લડાઈઓની ઘટનાઓ ઘટી, તે બધું એ કારણસર થયું કે અલ્લાહે લોકોને ઈરાદાની જે આઝાદી આપી હતી તેનાથી કામ લઈને લોકોએ અલગ-અલગ માર્ગો અપનાવી લીધા, ન કે એ કારણસર કે અલ્લાહ તેમને સચ્ચાઈ પર ચલાવવા માગતો હતો, પરંતુ (અલ્લાહનું શરણ !) તેને સફળતા ન મળી.

(૨૭૬) અર્થાત્ અલ્લાહના માર્ગમાં ખર્ચ કરવો. કહેવામાં એ આવી રહ્યું છે કે જે લોકોએ ઈમાનનો માર્ગ અપનાવ્યો છે, તેમને એ ઉદ્દેશ્ય માટે જેના પર તેઓ ઈમાન લાવ્યા છે, નાણાકીય કુરબાનીઓ સહન કરવી જોઈએ.

(૨૭૭) અહીં ઈન્કારનું વલણ અપનાવનારાઓથી તાત્પર્ય કાં તો એ લોકો છે જેઓ અલ્લાહના આદેશોનું પાલન કરવાનો ઈન્કાર કરે અને પોતાના ધનને તેની પ્રસન્નતાથી વધારે પ્રિય સમજે, અથવા એ લોકો છે જેઓ એ દિવસમાં વિશ્વાસ ન રાખતા હોય જેના આવવાનો ડર બતાવવામાં આવ્યો છે, અથવા તો પછી એ લોકો છે જેઓ એ ભ્રમમાં હોય કે આખિરત (પરલોક)માં તેમને કોઈને કોઈ રીતે મુક્તિ ખરીદી લેવાનો કે મિત્રતા અને ભલામણથી કામ કાઢી લેવાની તક મળી જ જશે.

الظَّالِمُونَ ﴿٢٧٤﴾ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ ۖ الْحَيُّ الْقَيُّومُ ۚ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا
 نَوْمٌ ۚ لَهُ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ ۚ مَن ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ اِلَّا
 بِاِذْنِهٖ ۚ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ ۚ وَلَا يُحِيطُوْنَ بِشَيْءٍ مِّنْ

અલ્લાહને કોઈ પુદા (૨૫૫) અલ્લાહ, તે શાશ્વત જીવંત-સત્તા, જે સમગ્ર સૃષ્ટિને સંભાળી રહી છે, તેના સિવાય કોઈ પુદા (પૂજ્ય) નથી. (૨૭૪) તે ન સૂવે છે અને ન તેને ઝોકું આવે છે. (૨૭૫) ધરતી અને આકાશોમાં જે કંઈ છે, તેનું જ છે. (૨૭૬) કોણ છે જે તેની હજૂરમાં તેની પરવાનગી વગર ભલામણ કરી શકે? (૨૭૭) જે કંઈ બંદાઓના સામે છે, તેને પણ તે જાણે છે અને જે કંઈ તેમનાથી ઓઝલ છે, તેનાથી પણ તે વાકેફ છે અને તેના જ્ઞાનમાંથી કોઈ વસ્તુ તેમની સમજ અને પકડમાં આવી શકતી નથી, સિવાય કે કોઈ વસ્તુનું જ્ઞાન તે પોતે જ તેમને

(૨૭૮) અર્થાત્ અણસમજ અને મૂર્ખ લોકોએ પોતાની જગ્યાએ. ગમે તેટલા પુદા અને ઉપાસ્યો બનાવી રાખ્યા હોય, પરંતુ સાચી વાત એ છે કે પુદાઈ (ઈશ્વરત્વ) સમગ્રપણે કોઈની ભાગીદારી વગર એ શાશ્વત સત્તાની છે જે કોઈના આપેલ જીવનથી નહીં, બલકે સ્વયં પોતાના જ જીવનથી જીવંત છે અને જેના આધાર પર જ સૃષ્ટિની આ સમગ્ર વ્યવસ્થા સ્થિત છે. પોતાના સામ્રાજ્યમાં પ્રભુત્વના તમામ અધિકારોનો માલિક તે પોતે જ છે. કોઈ બીજો ન તેના ગુણોમાં તેનો ભાગીદાર છે, ન તેના અધિકારોમાં અને ન તેના હક્કોમાં. તેથી તેને છોડીને અથવા તેના સાથે ભાગીદાર ઠેરવીને ધરતી અને આકાશમાં જ્યાં પણ કોઈ અન્યને ઉપાસ્ય (પુદા) બનાવવામાં આવી રહ્યો છે, હકીકતમાં તે એક જૂઠ ઘડવામાં આવી રહ્યું છે અને સચ્ચાઈના વિરુદ્ધ લડાઈ લડવામાં આવી રહી છે.

(૨૭૯) આ એ લોકોના વિચારોનું ખંડન છે જેઓ સમસ્ત જગતના સ્વામીની સત્તાને પોતાની ત્રુટિપૂર્ણ હસ્તીઓ પર અનુમાનિત કરે છે અને તેના તરફ એ નબળાઈઓને જોડી દે છે જે માનવીઓની સાથે વિશેષ છે. જેમ કે - બાઈબલનું એ વર્ણન કે પુદાએ છ દિવસોમાં ધરતી અને આકાશનું સર્જન કર્યું અને સાતમા દિવસે આરામ કર્યો.

(૨૮૦) અર્થાત્ તે ધરતી અને આકાશનો અને એ દરેક વસ્તુનો માલિક છે જે ધરતી અને આકાશમાં છે. તેની માલિકીમાં, તેની વ્યવસ્થામાં અને તેની બાદશાહી અને શાસનમાં કોઈનો કોઈ જ હિસ્સો નથી. તેના પછી સૃષ્ટિમાં જે અન્ય સત્તા વિશે તમે વિચારી શકતા હોવ, તે છેવટે આ સૃષ્ટિનું એક એકમ કે વ્યક્તિ છે, અને જે આ સૃષ્ટિનું એકમ કે વ્યક્તિ છે, તે અલ્લાહને આધીન અને તેનાં દાસ છે, ન કે તેના ભાગીદાર કે તેના સમકક્ષ.

(૨૮૧) અહીં શિક્ક કરનારાઓ અને અનેકેશ્વરવાદીઓના એ વિચારોનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે જે બુઝૂર્ગ માનવો કે ફરિશ્તાઓ કે અન્ય હસ્તીઓ પ્રત્યે એ કલ્પના રાખે છે કે અલ્લાહના ત્યાં તેમનું ખૂબ જોર ચાલે છે, જે વાત પર તેઓ આગ્રહી થઈને બેસી જાય તે મનાવીને છોડે છે અને જે કામ ચાહે, પુદાથી લઈ શકે છે. તેમને બતાવવામાં આવી રહ્યું છે કે જોર ચલાવવાની વાત તો દૂર રહી, કોઈ મહાનમાં મહાન પયગંબર અને કોઈ અત્યંત સામીખ્ય ધરાવતો ફરિશ્તો પણ, આકાશો અને ધરતીના એ બાદશાહના દરબારમાં પરવાનગી વગર મોઢું ખોલવા સુદ્ધાનું સાહસ કરી શકતો નથી.

عَلَيْهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ ۖ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ ۖ وَلَا يَئُودُهُ
حِفْظُهُمَا ۚ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ ﴿٢٢٢﴾ لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ ۚ قَدْ تَبَيَّنَ
الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ ۚ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ
بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى ۚ لَا انْفِصَامَ لَهَا ۗ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿٢٢٣﴾ اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ

આપવા ચાહે. (૨૮૨) તેની 'હકૂમત' (શાસન) (૨૮૩) આકાશો અને ધરતી ઉપર વ્યાપ્ત છે અને તેમનીદેખભાળ (સુરક્ષા) તેના માટે કોઈ થકવી નાખનારું કાર્ય નથી. બસ, તે જ એક મહાન અને સર્વોપરી હસ્તી છે. (૨૮૪) (૨૫૬) દીન (ધર્મ)ના મામલામાં કોઈ બળજબરી નથી. (૨૮૫) સાચી વાતને ખોટાવિચારોથી અલગ છાંટીને મૂકી દેવામાં આવી છે. હવે જો કોઈ તાગૂતનો (૨૮૬) ઈન્કાર કરીને અલ્લાહ ઉપર ઈમાન લઈ આવ્યો, તેણે એક એવો મજબૂત સહારો પકડી લીધો, જે ક્યારેય તૂટવાનો નથી, અને અલ્લાહ (જેનો તેણે સહારો લીધો છે) બધું જ સાંભળનાર અને જાણનાર છે. (૨૫૭) જે લોકો

(૨૮૨) આ હકીકતને બતાવી દેવાથી શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)ની બુનિયાદો પર એક વધારે પ્રહાર થાય છે. ઉપરના વાક્યોમાં અલ્લાહના અસીમ સાર્વભૌમત્વ અને તેના અબાધિત અધિકારોનો વિચાર સામે લાવીને એ બતાવવામાં આવ્યું હતું કે તેના સામ્રાજ્યમાં ન તો કોઈ ભાગીદાર છે અને ન કોઈનું તેના ત્યાં એવું જોર ચાલે છે કે તે પોતાની સિફારીશો (બલામણો)થી તેના નિર્ણયોને પ્રભાવિત કરી શકે. હવે એક બીજી રીતે એ બતાવવામાં આવી રહ્યું છે કે કોઈ અન્ય તેના કાર્યમાં હસ્તક્ષેપ કરી પણ કેવી રીતે શકે છે, જ્યારે કે કોઈ બીજાની પાસે એ જ્ઞાન જ નથી જેનાથી તે સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા અને તેના તકાદાઓ અને હિતોને સમજી શકતો હોય. માનવી હોય કે જિન્નાત કે ફરિશ્તાઓ કે અન્ય વસ્તુઓ, સૌનું જ્ઞાન અપૂર્ણ અને સીમિત છે. સૃષ્ટિની તમામ હકીકતો પર કોઈની નજર પણ પહોંચી શકતી નથી. ત્યારપછી જો કોઈ નાનામાં નાના ભાગમાં પણ કોઈ બંદાનો સ્વતંત્ર રૂપે કોઈ હસ્તક્ષેપ કે અટલ ભલામણ ચાલી શકે તો આખી દુનિયાની વ્યવસ્થા છિન્ન-ભિન્ન થઈ જાય. દુનિયાની વ્યવસ્થા તો દૂરની વાત છે, બંદાઓ તો પોતે પોતાની અંગત અપેક્ષાઓ અને હિતોને પણ સમજવા યોગ્ય નથી. તેમની અપેક્ષાઓને પણ સૃષ્ટિનો સર્જનહાર જ સંપૂર્ણપણે જાણી શકે છે અને તેમના માટે તેના સિવાય કોઈ રસ્તો નથી કે એ અલ્લાહના માર્ગદર્શન અને નિર્દેશ પર ભરોસો કરે જે જ્ઞાનનો મૂળ સ્ત્રોત છે.

(૨૮૩) મૂળ અરબી શબ્દ 'કુર્સી' પ્રયુક્ત થયો છે, જેને સામાન્ય રીતે હકૂમત અને સત્તા માટે વાપરવામાં આવે છે. ઉર્દૂમાં 'કુર્સી' અને ગુજરાતી ભાષામાં 'મુરશી' કહીને તેનાથી સત્તાધિકાર કે શાસનાધિકાર સમજવામાં આવે છે.

(૨૮૪) આ આયત 'આયતુલ કુર્સી'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, અને આમાં અલ્લાહની એવી સંપૂર્ણ 'મા'રિકત' (વિશિષ્ટ ઓળખ) પ્રદાન કરવામાં આવી છે કે જેનું ઉદાહરણ ક્યાંય નથી મળતું. આ જ કારણથી હદીસમાં આને કુર્સીની સર્વશ્રેષ્ઠ આયત કહેવામાં આવેલ છે. આ જગ્યાએ એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે અહીં અલ્લાહની હસ્તી અને ગુણોનો ઉલ્લેખ શા માટે થયો છે? આને સમજવા માટે ફરી એક વાર એ વ્યાખ્યાન પર નજર નાખી લો જે રુકૂઅ-૩૨ (આયત-૨૪૩)થી ચાલતું આવી રહ્યું છે. સૌપ્રથમ મુસલમાનોને સત્ય-દીનને સ્થાપિત કરવાના

માર્ગમાં જાન અને માલથી જિહાદ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવ્યા છે અને એ નબળાઈઓથી બચવાની તાકીદ કરવામાં આવી છે જેનો ભોગ બની ઈસરાઈલ બની ચૂક્યા હતા. પછી એ હકીકત સમજાવવામાં આવી છે કે વિજય અને સફળતાનો આધાર સંખ્યા અને સાધન-સામગ્રીની વિપુલતા પર નથી હોતો, બલકે ઈમાન, ધૈર્ય, અનુશાસન અને દૃઢ નિશ્ચયના આધાર પર હોય છે. પછી યુદ્ધની સાથે અલ્લાહની જે તત્વદર્શિતા જોડાયેલી છે તેના તરફ સંકેત કરવામાં આવ્યો છે, અર્થાત્ એ કે સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા બાકી રાખવા માટે તે હંમેશા માનવોના એક સમૂહને બીજા સમૂહ દ્વારા હટાવતો રહે છે, નહિં તો જો એક જ સમૂહને સત્તા અને અધિકારનો હંમેશાનો પટ્ટો મળી જતો તો બીજાઓ માટે જીવન મુશ્કેલ થઈ જતું. પછી એ શંકાને દૂર કરવામાં આવી છે, જે અજાણ્યા લોકોના દૃઢયોમાં વારંવાર ખટકતી રહે છે કે જો અલ્લાહે પોતાના પયગંબરોને મતભેદોને સમાપ્ત કરવા અને ઝઘડાઓનો દરવાજો બંધ કરવા માટે મોકલ્યા હતા અને તેમના આવી ગયા પછી પણ વિરોધ અને મતભેદો દૂર ન થયા, ન ઝઘડાઓ દૂર થયા, તો શું અલ્લાહ એટલો વિવશ હતો કે તેણે આ ખરાબીઓને દૂર કરવાની ઈચ્છા કરી અને ન કરી શક્યો. આના જવાબમાં બતાવવામાં આવ્યું કે મતભેદોને શક્તિથી રોકી લેવા અને માનવ-જાતિને એક વિશેષ માર્ગ પર બળજબરીપૂર્વક ચલાવવી અલ્લાહ ચાહતો જ ન હતો, નહિં તો માનવીની શું મજાલ હતી કે તેની ઈચ્છા વિરુદ્ધ ચાલતો. પછી એક વાક્યમાં એ મૂળ વિષય તરફ સંકેત કરી દેવામાં આવ્યો છે, જેનાથી વ્યાખ્યાનની શરૂઆત થઈ હતી. તે પછી હવે એ કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે માનવોની ધારણાઓ-આસ્થાઓ, પંથ, મત અને મઝહબો-ધર્મો ભલે ગમે તેટલા અલગ-અલગ હોય, છેવટે સચ્ચાઈ જેના પર ધરતી અને અકાશની વ્યવસ્થા ચાલી રહી છે, એ છે જેનો આ આયતમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. માનવોની ગેરસમજોથી આ સચ્ચાઈમાં જરા પણ કોઈ ફરક પડતો નથી, પરંતુ અલ્લાહ એ નથી ચાહતો કે તેને માનવા માટે બળજબરીપૂર્વક લોકોને મજબૂર કરવામાં આવે. જે તેને માની લેશે, તે સ્વયં જ ફાયદામાં રહેશે અને જે તેની અવગણના કરશે, તે પોતે પોતાનું નુકસાન કરશે.

(૨૮૫) અર્થાત્ કોઈને ઈમાન લાવવા માટે મજબૂર નથી કરી શકાતો. અહીં 'દીન'થી તાત્પર્ય અલ્લાહથી સંબંધિત એ આસ્થા છે જે ઉપર 'આયતુલ કુર્સી'માં વર્ણવવામાં આવેલ છે, અને જીવનની એ પૂર્ણ વ્યવસ્થા છે જે આ આસ્થા પર નિર્માણ પામેલ છે. આયતનો અર્થ એ છે કે 'ઈસ્લામ'ની આ ધારણા સંબંધે નૈતિક અને વ્યવહારિક વ્યવસ્થા કોઈના પર પણ બળજબરીપૂર્વક થોપી નથી શકાતી. આ કોઈ એવી વસ્તુ નથી જે કોઈના માથે બળજબરીપૂર્વક થોપી શકાય.

(૨૮૬) 'તાગૂત' શબ્દકોષની દૃષ્ટિએ એ વ્યક્તિને કહેવામાં આવશે જે પોતાની વૈધ સીમાથી આગળ નીકળી ગયો હોય. કુર્આનની પરિભાષામાં 'તાગૂત'થી તાત્પર્ય એ બંદો (દાસ) છે, જે આજ્ઞાપાલનની હદોથી આગળ નીકળીને પોતે માલિક અને ખુદા હોવાનું માને અને અલ્લાહના બંદાઓથી પોતાની બંદગી કરાવડાવે. અલ્લાહની સરખામણીમાં એક બંદાના વિદ્રોહના ત્રણ દરજ્જા છે—પહેલો દરજ્જો એ છે કે એક વ્યક્તિ સૈદ્ધાંતિક રીતે તેના આજ્ઞાપાલનને જ સત્ય માને, પરંતુ વ્યવહારમાં તેના આદેશોનું ઉલ્લંઘન કરે. આનું નામ 'ફિસ્ક' છે. બીજો દરજ્જો એ છે કે તે તેના આજ્ઞાપાલનથી સૈદ્ધાંતિક રીતે વિમુખ થઈને કાં તો સ્વતંત્ર થઈ જાય અથવા તેના સિવાય કોઈ અન્યની બંદગી કરવા લાગે. આ 'કુફર' છે. ત્રીજો દરજ્જો એ છે કે તે માલિકથી પણ બળવો કરીને તેના રાજ્યમાં અને તેની પ્રજામાં સ્વયં પોતાનો આદેશ ચલાવવા લાગે. આ અંતિમ દરજ્જા પર જે વ્યક્તિ પહોંચી જાય તેનું જ નામ 'તાગૂત' છે અને કોઈ માણસ સાચા અર્થમાં અલ્લાહ પર ઈમાન લાવવાવાળો નહીં હોઈ શકતો, જ્યાં સુધી તે એ 'તાગૂત'નો ઈન્કાર કરનાર ન હોય.

أَمْوًا لَا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ ۗ وَالَّذِينَ كَفَرُوا أُولَئِيهِمُ
الطَّاغُوتُ ۗ يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ ۗ أُولَئِكَ أَصْحَابُ
النَّارِ ۗ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿۲۲۷﴾ أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ حَاجَّ إِبرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ أَنْ

ઈમાન લાવે છે, તેમનો સમર્થક અને સહાયક અલ્લાહ છે અને તે તેમને અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં કાઢી લાવે છે^(૨૨૭) અને જે લોકો ઈન્કારનો માર્ગ અપનાવે છે, તેમના સમર્થકો અને સહાયકો તાગૂત છે^(૨૨૮) અને તેઓ તેમને પ્રકાશમાંથી અંધકાર તરફ ખેંચી લઈ જાય છે. આ આગમાં જનારા લોકો છે, જ્યાં તેઓ હંમેશા રહેશે. (રુકૂઅ-૩૪) (૨૫૮) શું^(૨૨૯) તમે એ વ્યક્તિની દશા ઉપર વિચાર કર્યો

- (૨૮૭) 'અંધકાર' તાત્પર્ય અજ્ઞાનતાનો અંધકાર છે, જેમાં ભટકીને માનવી પોતાની સફળતાના માર્ગથી દૂર નીકળી જાય છે અને હકીકતના વિરુદ્ધ ચાલીને પોતાની તમામ શક્તિઓ અને કોશિશોને ખોટા રસ્તામાં લગાવવા લાગે છે, અને 'નૂર'થી તાત્પર્ય સત્ય-જ્ઞાન છે જેના પ્રકાશમાં માનવી પોતાની અને સૃષ્ટિની હકીકત અને પોતાના જીવનના ઉદ્દેશ્યને સાફ-સાફ જોઈને વિવેકબુદ્ધિના આધારે વ્યવહારના એક સાચા માર્ગ પર ચાલી નીકળે છે.
- (૨૮૮) 'તાગૂત' અહીં તેના બહુવચન 'તવાગીત'ના અર્થમાં પ્રયુક્ત કરવામાં આવેલ છે, અર્થાત્ અલ્લાહથી મોઢું ફેરવીને માનવી એક જ 'તાગૂત'ના પંજામાં નથી ફસાતો, બલ્કે ઘણા તાગૂતો તેના પર વર્ચસ્વશાળી થઈ જાય છે. એક તાગૂત શૈતાન છે જે તેના સામે નીતનવા જૂઠા પ્રલોભનોનો સદાબહાર હરિયાળો બાગ પ્રસ્તુત કરે છે. બીજા તાગૂત વ્યક્તિનું પોતાનું મન છે જે તેને ભાવનાઓ અને ઈચ્છાઓનો ગુલામ બનાવીને જીવનના વાંકાચૂકા-વિકૃત રસ્તાઓમાં ખેંચી-ખેંચીને ફરતું રહે છે; અને અસંખ્ય તાગૂતો બહારની દુનિયામાં ફેલાયેલા છે — પત્ની અને બાળકો, સગાવહાલાઓ, બિરાદરીના લોકો અને પરિવાર, મિત્રો અને પરિચિત લોકો, સમાજ અને કોમના લીડરો અને આગેવાનો, સરકાર અને સત્તાધારીઓ — આ બધા તેના માટે તાગૂત જ તાગૂત હોય છે જેમાંથી દરેક તેનાથી પોતાના સ્વાર્થોનું પાલન કરાવે છે, અને અસંખ્ય માલિકોનો આ ગુલામ આંખી ઉંમર આ જ ચક્કરમાં ફસાયેલો રહે છે કે કયા માલિકને ખુશ કરે અને કોની નારાજગીથી બચે.
- (૨૮૯) ઉપર દાવો કરવામાં આવ્યો હતો કે ઈમાનવાળાઓનો હિમાયતી અને મદદગાર અલ્લાહ હોય છે અને તે તેને અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં કાઢી લાવે છે અને ઈન્કાર કરનારાઓનો સહાયક 'તાગૂત' હોય છે અને તેઓ તેને પ્રકાશમાંથી અંધકારમાં ખેંચીને લઈ જાય છે. હવે આને હજુ વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે ત્રણ ઘટનાઓ ઉદાહરણ રૂપે પ્રસ્તુત કરવામાં આવી રહી છે. આમાંથી પહેલું ઉદાહરણ એક એવા માણસનું છે, જેના સામે ખુલ્લી દલીલોની સાથે સચ્ચાઈ પ્રસ્તુત કરવામાં આવી અને તે તેના સામે અનુત્તર પણ થઈ ગયો, પરંતુ તેણે તાગૂતના હાથમાં પોતાની લગામ આપી દીધી હોવાથી સત્ય ખુલીને સામે આવી ગયા પછી પણ તે પ્રકાશમાં ન આવ્યો અને અંધકારમાં જ ભટકતો રહ્યો. પછીના બે ઉદાહરણો એવા માણસોનાં છે, જેમણે અલ્લાહનો સહારો પકડ્યો હતો, તો અલ્લાહ તેમને અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં એ રીતે કાઢી લાવ્યો કે ગૈબ (પરોક્ષ)ના પરદામાં છુપાયેલ તથ્યો સુદ્ધા તેમને આંખોથી બતાવી દીધાં.

اِنَّهُ اللّٰهُ الْمَلِكُ ۝ اِذْ قَالَ اِبْرٰهِيْمُ رَبِّي الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ ۝ قَالَ اِنَا اٰمِيْنُ ۝
 وَاْمِيْنُ ۝ قَالَ اِبْرٰهِيْمُ فَاِنَّ اللّٰهَ يٰٓاْتِي بِالسَّمٰوٰتِ مِنَ الشَّرْقِ فَاَتِ بِهَا

નથી, જેણે ઇબ્રાહીમ સાથે વિવાદ કર્યો હતો? (૨૯૦) વિવાદ એ વાત માટે કે ઇબ્રાહીમનો રબ કોણ છે, અને એ કારણે કે તે વ્યક્તિને અલ્લાહે શાસન આપેલું હતું. (૨૯૧) જ્યારે ઇબ્રાહીમે કહ્યું કે, “મારો રબ એ છે, જેના અધિકારમાં જીવન અને મૃત્યુ છે.” તો તેણે જવાબ આપ્યો, “જીવન અને મૃત્યુ મારા અધિકારમાં છે.” ઇબ્રાહીમે કહ્યું, “સારું, અલ્લાહ સૂર્યને પૂર્વમાંથી કાઢે છે, (૨૯૦) એ વ્યક્તિથી અભિપ્રેત નમરૂદ છે, જે હઝરત ઇબ્રાહીમ ઈ. ના દેશ (ઇરાક)નો બાદશાહ હતો. જે ઘટનાનો અહીં ઉલ્લેખ કરવામાં આવી રહ્યો છે તેના વિશે કોઈ સંકેત બાઈબલમાં નથી, પરંતુ તલમૂદમાં આ સમગ્ર ઘટના નોંધેલી છે અને મહદ્અંશે તે કુર્આનના અનુરૂપ છે. તેમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે હઝરત ઇબ્રાહીમ ઈ. ના પિતા નમરૂદના ત્યાં રાજ્યના સૌથી મોટા અધિકારી (Chief Officer of the State)ના પદ પર હતા. હઝરત ઇબ્રાહીમ ઈ. એ જ્યારે ખુલ્લાંખુલ્લા અને કેશ્વરવાદ (શિક)નો વિરોધ અને એકેશ્વરવાદ (તૌહીદ)નો પ્રચાર શરૂ કર્યો અને મૂર્તિઘરમાં ઘૂસીને મૂર્તિઓને તોડી નાખી, તો તેમના પિતાએ સ્વયં તેમનો કેસ બાદશાહના દરબારમાં રજૂ કર્યો અને પછી એ વાતો થઈ જેનો અહીં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

(૨૯૧) અર્થાત્ આ વિવાદમાં જે વાત મુખ્ય હતી, તે એ હતી કે ઇબ્રાહીમ ઈ. પોતાનો રબ કોને માને છે? અને આ ઝઘડો એ કારણસર પેદા થયો હતો કે આ ઝઘડનાર વ્યક્તિ અર્થાત્ નમરૂદને અલ્લાહે સત્તા આપી રાખી હતી. આ બે વાક્યોમાં ઝઘડાના સ્વરૂપ તરફ સંકેત કરવામાં આવ્યો છે, તેને સમજવા માટે નીચે લખેલ હકીકતો પર નજર રહેવી આવશ્યક છે:

(૧) પ્રાચીનથી અતિ પ્રાચીન જમાનાથી લઈને આજ સુધી તમામ મુશ્શરિક (અનેકેશ્વરવાદી) સમાજોની એ સામાન્ય વિશેષતા રહી છે કે તેઓ અલ્લાહને તમામ ખુદાઓના ખુદાની હેસિયતથી તો માનતા હતા, પરંતુ કેવળ તેને જ રબ અને એકલો તેને જ ખુદા અને ઉપાસ્ય નહોતા માનતા.

(૨) ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)ને મુશ્શરિકોએ હંમેશા બે ભાગોમાં વહેંચેલ છે — એક પ્રકૃતિથી પર (Super Nature) ખુદાઈ, જે કાર્ય-કારણ પર શાસન કરે છે અને જેના તરફ માનવી પોતાની જરૂરિયાતો અને મુશ્કેલીઓમાં મદદ માટે રજૂ થાય છે. આ ખુદાઈમાં તેઓ અલ્લાહની સાથે આત્માઓ, ફરિશ્તાઓ, જિન્નાતો, બ્રહ્મો અને બીજા અનેક વસ્તુઓને ભાગીદાર કરાવે છે. તેમનાથી દુઆઓ માગે છે, તેમના સામે બંદગી (ઉપાસના)ની તમામ રીત-રસમો અદા કરે છે અને તેમના સ્થાનકો પર ચઢાવાઓ ચઢાવે છે. બીજો સાંસ્કૃતિક અને રાજનૈતિક મામલાઓનો ખુદા, જે જીવન-વિધાન નિર્ધારિત કરવાનો અધિકારી અને આજ્ઞાપાલનનો હકદાર હોય અને જેને દુનિયાના મામલાઓમાં શાસનના તમામ અધિકારો પ્રાપ્ત હોય. આ બીજા પ્રકારની ખુદાઈને દુનિયાના તમામ મુશ્શરિકોએ મોટાભાગે પ્રત્યેક જમાનામાં અલ્લાહ ત્આલાથી છીનવીને અથવા તેના સાથે શાહી ખાનદાનો અને ધાર્મિક પુરોહિતો, ગુરુઓ-સંતો-મહાત્માઓ અને સમાજના અનુગામી-પુરગામીઓમાં વહેંચી નાખી છે. મોટાભાગે રાજઘરાનાઓ આ જ બીજા અર્થમાં ખુદાઈના દાવેદાર થયા છે અને તેને મજબૂત કરવા માટે તેમણે સામાન્ય રીતે પહેલા અર્થવાળા ખુદાઓની સંતાન હોવાનો દાવો કર્યો છે અને ધાર્મિક વર્ગ આ મામલામાં તેમના સાથે ષડયંત્રમાં ભાગીદાર રહે છે.

مِنَ الْبَعْرِبِ فَبِئْسَ الَّذِي كَفَرَ ۗ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿٢٤٢﴾
 كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا ۚ قَالَ أَنَّى يُحْيِي هَذِهِ اللَّهُ

તું જરા તેને પશ્ચિમમાંથી કાઢી લાવ.” આ સાંભળી તે સત્યનો ઈન્કાર કરનાર ચક્રિત થઈ ગયો, (૨૪૨) પરંતુ અલ્લાહ જાલિમોને સીધો માર્ગ દેખાડતો નથી.

(૨૫૮) કે પછી ઉદાહરણ તરીકે તે મનુષ્યને જુઓ, જે એક એવી વસ્તીમાંથી પસાર થયો, જે પોતાની

(૩) નમરૂદનો ખુદાઈનો દાવો પણ આ જ બીજા પ્રકારનો હતો. તે અલ્લાહના અસ્તિત્વનો ઈન્કાર નહોતો કરતો. તેનો દાવો એ ન હતો કે ધરતી અને આકાશને પેદા કરવાવાળો અને સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા સંભાળનાર તે સ્વયં છે. તેનું કહેવું એ ન હતું કે કાર્ય-કારણ અને પ્રયોજનની દુનિયાની સમગ્ર હારમાળાઓ પર તેનું જ શાસન ચાલી રહ્યું છે, બલ્કે તેનો દાવો એ વાતનો હતો કે આ ઈરાક દેશનો અને તેના રહેવાસીઓનો એકલો અને અબાધિત શાસક હું છું. મારો શબ્દ કાનૂન છે, મારા ઉપર કોઈ ઉચ્ચ સત્તા નથી જેના સામે હું ઉત્તરદાયી હોઉં અને ઈરાકનો એ પ્રત્યેક રહેવાસી દ્રોહી અને વિશ્વાસઘાતી અને બેવફા છે જે આ હેસિયતથી મને પોતાનો રબ ન માને અથવા મારા સિવાય કોઈ અન્યને રબ માને.

(૪) હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. એ જ્યારે કહ્યું કે હું જગતના એક માત્ર પાલનહારને જ ખુદા, ઉપાસ્ય અને રબ માનું છું અને તેના સિવાય કોઈને પણ રબ માનવા અને કોઈની ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)નો તદ્દન ઈન્કાર કરવાવાળો છું — તો પ્રશ્ન કેવળ એ જ ઊભો ન થયો કે રાષ્ટ્રીય ધર્મ અને ધાર્મિક ઉપાસ્યો વિશે તેમની આ નવી ધારણા કયાં સુધી સહન કરવા યોગ્ય છે, બલ્કે પ્રશ્ન એ પણ ઊભો થયો કે નેશનલ સ્ટેટ અને તેની કેન્દ્રીય સત્તા પર આ ધારણાથી જે પ્રહાર થતો હતો, તેની કઈ રીતે અવગણના કરી શકાય છે. આ જ કારણ છે કે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. વિદ્રોહના આરોપમાં નમરૂદની સામે રજૂ કરવામાં આવ્યા.

(૨૮૨) આમ તો હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. ના પહેલા વાક્યથી જ વાત સ્પષ્ટ થઈ ચૂકી હતી કે રબ અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્ય નથી હોઈ શકતો, તેમ છતાં નમરૂદે તેનો જવાબ ઉદ્ધતાઈ અને બેશરમીથી આપ્યો. પરંતુ બીજા વાક્ય પછી તેના માટે બીજી કોઈ રીતે ઉદ્ધતાઈ અને બેશરમીથી જવાબ આપવો મુશ્કેલ થઈ ગયું. તે પોતે પણ જાણતો હતો કે સૂર્ય અને ચંદ્ર એ જ અલ્લાહના આદેશને આધીન છે જેને ઈબ્રાહીમે રબ માન્યો છે, તેમ છતાં તે કહેતો તો છેવટે શું કહેતો? પરંતુ આ રીતે જે સચ્ચાઈ તેના સામે સ્પષ્ટ થઈને આવી રહી હતી તેને માની લેવાનો અર્થ પોતાની નિરંકુશ સત્તાથી હટી જવું હતું, જેના માટે તેના મનનો તાગૂત તૈયાર ન હતો, તેથી તે કેવળ અચંબિત બનીને રહી ગયો. અહંકારના અંધકારમાંથી નીકળીને સત્યવાદિતાના પ્રકાશમાં ન આવ્યો. જો આ તાગૂતના બદલે તેણે અલ્લાહને પોતાનો સમર્થક અને સહાયક બનાવ્યો હોત તો તેના માટે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. ના આ પ્રચાર પછી સન્માર્ગ ખુલી જતો.

તલમૂદનું વર્ષાન છે કે આના પછી એ બાદશાહના આદેશથી હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. ને કેદ કરી લેવામાં આવ્યા. દસ દિવસ સુધી તેઓ જેલમાં રહ્યા, પછી બાદશાહની કાઉન્સિલે તેમને જીવતા બાળી નાખવાનો નિર્ણય કર્યો અને તેમને આગમાં ફેંકવાની એ ઘટના સામે આવી જેનો ઉલ્લેખ કુર્આનમાં સૂર: અંબિયા: ૨૧-૫૧, અનૂકબૂત : ૨૮-૧૬, સૂર: સાફ્ફાત: ૩૭-૮૩ માં છે.

بَعْدَ مَوْتِهَا ۖ فَأَمَاتَهُ اللَّهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ ۖ قَالَ كَمْ لَبِثْتَ ۖ قَالَ
 لَبِثْتُ يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ ۖ قَالَ بَلْ لَبِثْتَ مِائَةَ عَامٍ فَانظُرْ إِلَى
 طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ ۖ وَانظُرْ إِلَى حِمَارِكَ وَلِنَجْعَلَ آيَةً
 لِلنَّاسِ ۖ وَانظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنشِئُهَا ثُمَّ نَكْسُوهَا لَحْمًا ۖ فَلَمَّا
 تَبَيَّنَ لَهُ ۖ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ۖ وَإِذْ قَالَ
 إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَىٰ ۖ قَالَ أَوَلَمْ تُؤْمِنْ ۖ قَالَ بَلَىٰ

છતો ઉપર ઊંઘી પડી હતી. ^(૨૯૩) તેણે કહ્યું, “આ વસ્તી, જે નાશ પામી છે, તેને અલ્લાહ ફરી વાર કેવી રીતે જીવન પ્રદાન કરશે?” ^(૨૯૪) આના પર અલ્લાહે તેના પ્રાણ લઈ લીધા અને તે સો વર્ષ સુધી મૃત પડી રહ્યો. પછી અલ્લાહે તેને ફરી વાર જીવન પ્રદાન કર્યું અને તેને પૂછ્યું, “બતાવો, કેટલી મુદત સુધી પડી રહ્યા છો?” તેણે કહ્યું, “એક દિવસ અથવા કેટલાક કલાકો રહ્યો હોઈશ.” ફરમાવ્યું, “તારા ઉપર સો વર્ષ આ જ સ્થિતિમાં પસાર થઈ ચૂક્યા છે. હવે જરા તારા ખોરાક અને પાણીને જો કે તેમાં સહેજ પણ ફેરફાર થયો નથી. બીજી તરફ જરા તારા ગધેડાને પણ જો (તેના હાડકાંનો ઢાંચો પણ જર્જરિત થઈ ગયો છે), અને આ અમે એટલા માટે કર્યું છે કે અમે લોકો માટે તને એક નિશાની બનાવી દેવા માગીએ છીએ. ^(૨૯૫) પછી જો, આ હાડકાંને કેવી રીતે ઊભું કરીને તેના ઉપર માંસ-ચામડું ચઢાવીએ છીએ.” આવી રીતે જ્યારે હકીકત તેના સામે તદ્દન સ્પષ્ટ થઈ ગઈ, તો તેણે કહ્યું, “હું જાણું છું કે અલ્લાહને દરેક વસ્તુ ઉપર સામર્થ્ય પ્રાપ્ત છે.” (૨૯૦) અને તે ઘટના પણ ધ્યાનમાં રહે, જ્યારે ઈબ્રાહીમે કહ્યું હતું, “મારા માલિક! મને દેખાડી દે, તું મહાદાને કેવી રીતે જીવતા કરે છે.” ફરમાવ્યું, “શું તું ઈમાન રાખતો ^(૨૯૩) આ એક બિનજરૂરી વાત છે કે માણસ કોણ હતો અને તે વસ્તી કઈ હતી. મૂળ ઉદ્દેશ્ય જેના માટે અહીં તેનો ઉલ્લેખ થયો છે તે કેવળ એ બતાવવાનું છે કે જેણે અલ્લાહને પોતાનો સંરક્ષક બનાવ્યો હતો, તેને અલ્લાહે કેવી રીતે પ્રકાશ પ્રદાન કર્યો. માણસ અને જગ્યાનાં નિશ્ચિત કરી લેવાનું ન આપણી પાસે કોઈ સાધન છે, ન તેનો કોઈ લાભ. અલબત્ત, પછીના વર્ણનથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જે સજ્જનનો અહીં ઉલ્લેખ છે, તે અવશ્ય કોઈ નબી હશે.

(૨૯૪) આ પ્રશ્નનો અર્થ એ નથી કે તે સજ્જન મૃત્યુ પછીના જીવનનો ઈન્કાર કરતા હતા અથવા તેમને તેમાં શંકા હતી, બલકે વાસ્તવમાં તેઓ સચ્ચાઈને આંખોથી જોવા માગતા હતા, જેમ કે નબીઓને બતાવવામાં આવતું રહ્યું છે.

(૨૯૫) એક એવા માણસનું જીવંત થઈને પાછા આવવું, જેને દુનિયા એકસો વર્ષ પહેલા મૃત સમજી ચૂકી હતી, સ્વયં તેને પોતાના સમકાલીન લોકોમાં એક જીવતી-જાગતી નિશાની બનાવી દેવા માટે પૂરતું હતું.

وَلَكِنْ لِّيَطَّيَّبِينَ قَلْبِي ۖ قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِّنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِنَّكَ تَمَّ
 اجْعَلْ عَلَىٰ كُلِّ جَبَلٍ مِّنْهُنَّ جُزْءًا ۖ ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَأْتِيَنَّكَ سَعْيًا ۖ
 وَاعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٢٤٥﴾ مَعْلُ الَّذِينَ يُتَفَقَّهُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي ۖ

નથી?" તેણે કહ્યું, "ઈમાન તો રાખું છું, પરંતુ દિલને સંતોષ જોઈએ છે." (૨૪૫) ફરમાવ્યું, "સારું, તુ ચાર પક્ષીઓ લે અને તેમને તારા સાથે હળાવી-મળાવી લે. પછી તેમનો એક-એક ટુકડો એક-એક પર્વત ઉપર મૂકી દે. પછી તેમને પોકાર, તે તારા પાસે દોડતાં ચાલ્યા આવશે. બરાબર જાણી લે કે અલ્લાહ અત્યંત પ્રભુત્વશાળી અને તત્ત્વદર્શી છે." (૨૪૬) (રુકૂઅ-૩૫) (૨૬૧) જે લોકો (૨૪૮) પોતાનું ધન અલ્લાહના (૨૮૬) અર્થાત્ એ સંતોષ જે આંખો વડે જોવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨૮૭) કેટલાક લોકોએ આ ઘટના અને ઉપરની ઘટનાના ચિત્ર-વિચિત્ર અર્થ બતાવ્યા છે, પરંતુ નબીઓની સાથે અલ્લાહનો જે મામલો છે તેને જો સારી રીતે મનમાં ઉતારી લેવામાં આવે તો કોઈ ખેંચતાણની અવાશ્યકતા ઊભી થઈ શકતી નથી. સામાન્ય ઈમાનવાળાઓને આ જીવનમાં જે સેવા કરવાની છે, તેના માટે કેવળ ગૌબ (પરોક્ષ) પર ઈમાન (જોયા વગર માનવું) પૂરતું છે, પરંતુ નબીઓથી જે સેવા અલ્લાહ લેવા માગતો હતો, તેના માટે જરૂરી હતું કે તેઓ પોતાની આંખો વડે એ સચ્ચાઈઓને જોઈ લેતા જેના પર ઈમાન લાવવાનું આમંત્રણ તેમણે દુનિયાને આપવાનું હતું. તેમને દુનિયાને સંપૂર્ણ ભારપૂર્વક કહેવાનું હતું કે તમે લોકો તો અટકળો કરો છો, પરંતુ અમે આંખોએ જોયેલી વાત કહી રહ્યા છીએ. તમારા પાસે અનુમાન છે અને અમારા પાસે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, તમે આંખોએ જોયેલી વાત કહી રહ્યા છીએ. તેથી નબીઓની સામે ફરિશ્તાઓ પોતાના મૂળ રૂપમાં આવ્યા છે, તેમને આકાશ અને ધરતીની શાસન-વ્યવસ્થાનું અવલોકન કરાવવામાં આવ્યું છે, તેમને જન્મ અને જહન્મ આંખોથી બતાવવામાં આવી છે અને મૃત્યુ પછી ઉઠાવવાનું દૃશ્ય તેમના સામે પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યું છે. 'ગૌબ' પર ઈમાન લાવવાની આ મંજિલથી આ લોકો નબી બન્યા તે પહેલાં પસાર થઈ ચૂક્યા હોય છે. નબી બન્યા પછી તેમને આંખે જોયેલ સાક્ષી પર ઈમાનની ને'મત (કૃપા) આપવામાં આવે છે અને આ ને'મત તેમના માટે વિશેષ છે. (વધારે સમજૂતી માટે જુઓ : સૂર: ૧૧ની નોંધ ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૩૪)

(૨૮૮) હવે ફરી વાતનો ક્રમ એ જ વિષય તરફ પલટાય છે, જે રુકૂઅ-૩૨ (આયત ૨૪૪ થી)માં શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. આ વ્યાખ્યાનના આરંભમાં ઈમાનવાળાઓને આહવાન કરવામાં આવ્યું હતું કે જે મહાન ઉદ્દેશ્ય પર તમે ઈમાન લાવ્યા છો, તેના માટે જાન અને માલની કુરબાનીઓ સહન કરો; પરંતુ કોઈ સમૂહને, જ્યાં સુધી તેનો આર્થિક દૃષ્ટિકોણ તદ્દન ન બદલાઈ જાય, એ વાત માટે તૈયાર નથી કરી શકાતો કે તે પોતાના અંગત કે જાતિના સ્વાર્થોથી ઉપર ઉઠીને માત્ર એક શ્રેષ્ઠ નૈતિક ઉદ્દેશ્ય માટે પોતાનું ધન નિ:સંકોચ ખર્ચ કરવા લાગે. ભૌતિકવાદી લોકો, જેઓ પૈસા કમાવા માટે જીવતા હોય, અને પૈસા-પૈસા પર જાન આપતા હોય અને જેમની નજર હર પળ નફા અને નુકસાનના ત્રાજવા પર જ અટકેલી રહેતી હોય, ક્યારેય એ યોગ્ય નથી હોઈ શકતા કે ઉચ્ચ ઉદ્દેશ્યો માટે કંઈ કરી શકે. તેઓ જાહેરમાં નૈતિક ઉદ્દેશ્યો માટે કંઈક ખર્ચ પણ કરે છે, તો પહેલા પોતાની જાત કે પોતાની બિરાદરી અથવા પોતાની જાતિના ભૌતિક નફાનો હિસાબ લગાવી લે છે. આ મનોવૃત્તિની સાથે એ દીનના

سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةٌ
 حَبَّةٌ ط وَاللَّهُ يُضِعُّ لِمَنْ يُشَاءُ ط وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ﴿٣١﴾ الَّذِينَ
 يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لَا يُتَّبِعُونَ مَا أَنْفَقُوا مَنًّا وَلَا
 أَدَى ۖ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ ۖ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ

માર્ગમાં ખર્ચ કરે છે, (૨૯૯) તેમના ખર્ચનું ઉદાહરણ એવું છે, જેમ કે એક દાણો વાવવામાં આવે અને તેમાંથી સાત ડુંડા નીકળે અને દરેક ડુંડામાં એકસો દાણા હોય. આવી જ રીતે અલ્લાહ જેના કાર્યને ઈચ્છે છે, અનેકગણા વધારી આપે છે. તે ઉદાર પણ છે અને સર્વજ્ઞ પણ. (૩૦૦) (૨૬૨) જે લોકો પોતાનું ધન અલ્લાહના માર્ગમાં ખર્ચ કરે છે અને ખર્ચ કર્યા પછી ઉપકારનો દેખાડો કરતા નથી, ન દુ:ખ આપે છે, તેમનો બદલો તેમના રબના પાસે છે અને તેમના માટે કોઈ દુ:ખ અને ભયની શક્યતા

માર્ગ પર માનવી એક ડગલું પણ નથી ચાલી શકતો જેની માંગ એ છે કે દુનિયાના નફા અને નુકસાનથી બેપરવા થઈને માત્ર અલ્લાહના કલિમા (બોલ)ને સર્વોચ્ચ કરવા માટે પોતાનો સમય, પોતાની શક્તિઓ અને પોતાની કમાણીઓ ખર્ચ કરો. આવા માર્ગ પર ચાલવા માટે તો બીજા જ પ્રકારનાં નૈતિક ગુણોની જરૂર છે. આના માટે દીર્ઘદષ્ટિ, નિષ્કપટ અને નિખાલસ શૌર્ય અને ઉમંગ, હૃદયની વિશાળતા અને ઉદારતા અને સૌથી વધારે તો વિશુદ્ધ રૂપે અલ્લાહના પ્રેમની જરૂર છે, અને સામૂહિક જીવન-વ્યવસ્થામાં એવા પરિવર્તનની જરૂર છે કે લોકોના અંદર ભૌતિકવાદી નૈતિકતાના બદલે આ નૈતિક ગુણોનું પોષણ અને વૃદ્ધિ થાય. આમ, અહીંથી લગાતાર ત્રણ રુકૂઅ (આ. ૨૬૧ થી ૨૮૧) સુધી આ જ મનોવૃત્તિને પેદા કરવા માટે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

(૨૯૯) ધનનો ખર્ચ ચાહે પોતાની જરૂરતો પૂરી કરવા માટે હોય કે પોતાના પત્ની-બાળકોના ભરણ-પોષણ માટે હોય અથવા પોતાના સગાહાલાઓની દેખભાળમાં કે ગરીબો-નિર્ધનોની મદદમાં અથવા જનહિતના કાર્યોમાં અથવા દીન (ધર્મ)ના પ્રચાર અને જિહાદ (અનથક પરિશ્રમ દ્વારા ઉદ્દેશ્યને પ્રાપ્ત કરવા) માટે હોય, છેવટે જો તે અલ્લાહના કાનૂન અનુસાર હોય અને વિશેષ રૂપે અલ્લાહની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવા માટે હોય તો તે અલ્લાહના માર્ગમાં ગણાશે.

(૩૦૦) અર્થાત્ જેટલી નિષ્ઠા અને જેટલી ઊંડી ભાવનાની સાથે માનવી અલ્લાહના માર્ગમાં ધન ખર્ચ કરશે, એટલો જ અલ્લાહ તરફથી તેનો બદલો વધારે મળશે. જે અલ્લાહ એક દાણામાં આટલી બરકત આપે છે કે તેનાથી સાતસો દાણા ઊગી શકે છે, તેના માટે જરા પણ કઠિન નથી કે તમારી ખૈરાત (દાન)ને પણ એ જ રીતે વધારે અને એક રૂપિયાનાં ખર્ચને એટલો વધારી દે કે તેનો બદલો સાતસો ગણો વધીને તમારા તરફ પાછો વળે. આ વાસ્તવિકતા પર પ્રકાશ પાડ્યા પછી અલ્લાહના બે ગુણ બતાવવામાં આવ્યા છે — એક એ કે તે ઉદાર છે, તેનો હાથ તંગ નથી કે તમારાં કર્મો, વાસ્તવમાં જેટલી વૃદ્ધિ અને જેટલા વળતરનાં હકદાર હોય, તે આપી ન શકે. બીજું એ કે તે જ્ઞાની છે, અજ્ઞાન નથી કે જે કંઈ તમે ખર્ચ કરો છો અને જે ભાવનાથી કરો છો, તેને તે જાણી ન શકે અને તમારું વળતર તમને ન મળે.

يَحْزَنُونَ ﴿٣٠١﴾ قَوْلٌ مَّعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِّنْ صَدَقَةٍ يَتَّبِعَهَا أَدَىٰ ط
 وَاللَّهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ ﴿٣٠٢﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَبْطُلُوا صَدَقَتِكُمْ بِالْمَنِّ
 وَالْأَدَىٰ ۚ كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِثَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ
 الْآخِرِ ۚ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانَ عَلَيْهِ تُرَابٌ فَأَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ

નથી. ^(૩૦૧) (૨૬૩) એક મીઠો બોલ અને કોઈ અણગમતી વાત તરફ સહેજ જોયું-ન-જોયું કરી દેવું તે એ દાન કરતાં વધુ સારું છે, જેના પાછળ દુ:ખ હોય. અલ્લાહ બેનિયાઝ (નિસ્પૃહ, અનપેક્ષિત, તમામ જરૂરિયાતોથી મુક્ત) છે અને સહનશીલતા તેનો ગુણ છે. ^(૩૦૨) (૨૬૪) હે ઈમાનવાળાઓ ! તમારા દાનને ઉપકારનો દેખાડો કરીને અને દુ:ખ આપીને તે વ્યક્તિની જેમ વ્યર્થ ન કરો, જે પોતાનું ધન માત્ર લોકોને દેખાડવા માટે ખર્ચ કરે છે અને ન અલ્લાહ ઉપર ઈમાન ધરાવે છે, ન આખિરત (પરલોક) ઉપર. ^(૩૦૩) તેના ખર્ચનું ઉદાહરણ એવું છે, જાણે એક ખડક હતો, જેના ઉપર માટીનું પડ જામેલું હતું.

- (૩૦૧) અર્થાત્ ન તો તેમના માટે એ વાતનું કોઈ જોખમ છે કે તેમનો બદલો વ્યર્થ જશે અને ન ક્યારેય એ ધડી આવશે કે તેમને પોતાના આ ખર્ચ પર પસ્તાવું પડે.
- (૩૦૨) આ એક વાક્યમાં બે વાતો કહેવામાં આવી છે — એક એ કે તમારા દાનની અલ્લાહને જરૂર નથી. બીજું એ કે અલ્લાહ સ્વયં અત્યંત સહનશીલ છે, તેથી તેને પસંદ પણ એ જ લોકો છે જેઓ છીછરા અને સંકીર્ણ ન હોય, બલ્કે વિશાળ-દૃઢથી અને સહનશીલ હોય. જે અલ્લાહ તમારા ઉપર જીવનના સંસાધનોની ભરપૂર વર્ષા કરી રહ્યો હોય અને તમારી ભૂલો છતાં તમને વારંવાર માફ કરે છે, તે એવા લોકોને કેવી રીતે પસંદ કરી શકે છે જેઓ કોઈ ગરીબને એક રોટી ખવડાવી દે તો ઉપકાર જતાવીને તેના માન-સન્માનને માટીમાં ભેળવી દે. એટલા માટે જ હદીસમાં ઉલ્લેખ છે કે અલ્લાહ એ વ્યક્તિથી કયામતના દિવસે ન બોલશે અને ન તેના પર કૃપા-દષ્ટિ કરશે જેણે પોતે જે કંઈ આપ્યું છે તેના પર ઉપકાર જતાવતો હોય.
- (૩૦૩) તેનો દેખાડો સ્વયં એ વાતનું પ્રમાણ છે કે તે અલ્લાહ અને આખિરત પર વિશ્વાસ નથી રાખતો. તેનું માત્ર લોકોને દેખાડવા માટે કામ કરવું સ્પષ્ટ રૂપે એ દર્શાવે છે કે દુનિયા જ તેનો ખુદા છે જેનાથી તે બદલો ચાહે છે, અલ્લાહથી ન તેને બદલો મળવાની આશા છે અને ન તો તેને વિશ્વાસ છે કે એક દિવસે કર્મોનો હિસાબ થશે અને બદલો આપવામાં આવશે.

صَلَدًا لَا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِّمَّا كَسَبُوا ۗ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ
الْكَافِرِينَ ﴿٣٠٧﴾ وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ
وَتَشْبِيهًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ أَصَابَهَا وَابِلٌ فَآتَتْ أُكُلَهَا
ضِعْفَيْنِ ۗ فَإِن لَّمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطَلَّ ۗ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿٣٠٨﴾

તેના ઉપર જ્યારે ભારે વરસાદ વરસ્યો તો બધી માટી વહી ગઈ અને કોરો ખડકનો ખડક રહી ગયો. (૩૦૭)

આવા લોકો પોતે દાન કરીને જે પુણ્ય કમાય છે, તેનાથી તેમના હાથમાં કંઈ પણ આવતું નથી, અને કાફિરો (ઈન્કાર કરનારાઓ)ને સીધો માર્ગ દેખાડવો એ અલ્લાહની રીત નથી. (૩૦૮) (૨૬૫) તેનાથી વિપરીત જે લોકો પોતાનું ધન માત્ર અલ્લાહની પ્રસન્નતા માટે હૃદયપૂર્વક અને હૃદયની પૂરેપૂરી દૃઢતાના સાથે ખર્ચ કરે છે, તેમના ખર્ચનું ઉદાહરણ એવું છે, જાણે કોઈ ઊંચા પ્રદેશમાં એક બગીચો હોય. જો વરસાદ જોરદાર વરસે તો બમણા ફળ આપે, અને જો વરસાદ જોરદાર ન પણ વરસે તો એક હળવો વરસાદ જ તેના માટે પૂરતો થઈ રહે. (૩૦૯) તમે જે કંઈ કરો છો, બધું જ અલ્લાહની નજરમાં છે.

(૩૦૪) આ ઉપમામાં વર્ષાથી તાત્પર્ય ખૈરાત (દાન-પુણ્ય) છે. ખડકથી તાત્પર્ય એ નિયત અને એ ભાવનાનો દોષ છે જેના સાથે ખૈરાત કરવામાં આવી છે. માટીના પડથી તાત્પર્ય નેકીનું એ પ્રત્યક્ષ રૂપ છે જેના નીચે નિયતનો દોષ છુપાયેલ છે. આ સ્પષ્ટીકરણ પછી ઉદાહરણ સારી રીતે સમજમાં આવી શકે છે. વર્ષાની પ્રાકૃતિક અપેક્ષા તો એ જ છે કે તેનાથી હરિયાળી થાય અને ખેતી ફૂલે-ફાલે. પરંતુ જ્યારે ઊગવા-વધવાની ક્ષમતા ધરાવનાર જમીન માત્ર નામની જ હોય અને ઉપર-ઉપર હોય અને એ ઉપરના પડના નીચે નર્ચા પથ્થરનો એક ખડક મૂકેલ હોય, તો વર્ષા લાભદાયી હોવાને બદલે ઊલટી નુકસાનકારક હશે. એ જ પ્રમાણે ખૈરાત પણ, જો કે ભલાઈઓને વૃદ્ધિ આપવાની શક્તિ ધરાવે છે, પરંતુ તેના લાભદાયી હોવા માટે સારી અને સાચી નિયત શરત છે. નિયત નેક અને સારી ન હોય તો કૃપા-વર્ષા ધનની બરબાદીથી વધારે બીજું કંઈ નહીં હોય.

(૩૦૫) અહીં ઈન્કાર કરનારાઓથી તાત્પર્ય અપકારી અને ને'મતો (કૃપાઓ)નો ઈન્કાર કરનાર છે. જે વ્યક્તિ અલ્લાહે આપેલ ને'મતનો તેના માર્ગમાં તેની પ્રસન્નતા માટે ખર્ચ કરવાને બદલે દુનિયાને ખુશ કરવા માટે ખર્ચ કરે છે અથવા જો અલ્લાહના માર્ગમાં થોડોક માલ ખર્ચ કરે પણ છે તો તેના સાથે પીડા પણ આપે છે, તે વાસ્તવમાં અપકારી- નિમકહરામ અને પોતાના અલ્લાહનો કૃતઘ્ન છે; અને જ્યારે તે પોતે જ અલ્લાહની પ્રસન્નતાનો અભિલાષી નથી, તો અલ્લાહ તેનાથી બેનિયાઝ (નિસ્પૃહ) છે કે તેને આમ જ સરળતાથી પોતાની પ્રસન્નતાનો માર્ગ બતાવે.

(૩૦૬) 'જોરદાર વરસાદ'થી તાત્પર્ય એ ખૈરાત (દાન-પુણ્ય) છે, જે અત્યંત સારી ભાવના અને ઉચ્ચ દરજ્જાની નેક નિયતની સાથે કરવામાં આવે ઔર 'હળવો વરસાદ'થી તાત્પર્ય એવી ખૈરાત છે જેના પાછળ સદ્ભાવનાઓનું જોર ન હોય.

أَيُّودٌ أَحَدُكُمْ أَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِّنْ نَّجِيلٍ وَأَعْنَابٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا
 الْأَنْهَارُ لَهُ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَأَصَابَهُ الْكِبَرُ وَلَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفَاءُ
 فَأَصَابَهَا إِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ
 لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ ﴿٣٠﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا
 كَسَبْتُمْ وَحَيْثُ أَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَلَا تَيَسَّبُوا الْحَيِّثُ مِنْهُ
 تُنْفِقُونَ وَلَسْتُمْ بِأَخِيذِيهِ إِلَّا أَنْ تُغِصُّوا فِيهِ ط وَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِيُّ

(૨૬૬) શું તમારામાંથી કોઈ તે પસંદ કરે છે કે તેના પાસે એક લીલોછમ બગીચો હોય, નહેરોથી સિંચીત, ખજૂર અને દ્રાક્ષ અને દરેક પ્રકારના ફળોથી લદાયેલ, અને તે બરાબર એ જ સમયે એક તીવ્ર આગ સાથેના વાવંટોળની લપેટમાં બળી જાય જ્યારે તે પોતે વૃદ્ધ હોય અને તેના નાના બાળકો હજુ કોઈ કામ કરવા માટે લાયક ન હોય? (૩૦૦) આવી રીતે અલ્લાહ પોતાની વાતો તમારા સમક્ષ વર્ણવે છે, કદાચ તમે વિચાર કરો. (રુક્ન-૩૬) (૨૬૭) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! જે ધન તમે કમાવ્યું છે અને જે કંઈ અમે ધરતીમાંથી તમારા માટે કાઢ્યું છે, તેમાંથી શ્રેષ્ઠ ભાગ અલ્લાહના માર્ગમાં ખર્ચ કરો. એવું ન થાય કે તેના માર્ગમાં આપવા માટે બરાબમાં બરાબ વસ્તુ છાંટવાની કોશિશ કરવા લાગો, જો કે તે જ વસ્તુ જો કોઈ તમને આપે, તો તમે તેને લેવાનું કદાપિ પસંદ નહીં કરો, સિવાય કે તેનો સ્વીકાર કરતી વખતે તમે આંખમિચામણા કરી લો. તમારે જાણી લેવું જોઈએ કે અલ્લાહ બેનિયાઝ (નિસ્પૃહ, તમામ

(૩૦૦) અર્થાત્ જો તમે એ પસંદ નથી કરતા કે તમારી જીવનભરની કમાણી એક એવા સંગીન અવસરે નાશ પામે, જ્યારે કે તમે તેનાથી ફાયદો ઉઠાવવાના સૌથી વધારે જરૂરતમંદ હોવ અને નવેસરથી કમાવાની તક પણ ન રહી હોય, તો એ વાત તમે કેવી રીતે પસંદ કરી રહ્યા છો કે દુનિયામાં જીવનભર કામ કર્યા પછી આખિરતના જીવનમાં તમે એ રીતે પગ મૂકો કે ત્યાં પહોંચીને એકાએક તમને ખબર પડે કે જીવનભરની તમારી ઉપલબ્ધિનું અહીં કોઈ મૂલ્ય નથી. જે કંઈ તમે દુનિયા માટે કમાવ્યું હતું, તે દુનિયામાં જ રહી ગયું, આખિરત માટે કંઈ કમાણી કરીને લાવ્યા જ નથી કે અહીં તેના ફળ ખાઈ શકો. ત્યાં તમને એ વાતની કોઈ તક નહીં મળે કે નવેસરથી હવે આખિરત માટે કમાણી કરો. આખિરત માટે કામ કરવાની જે કંઈ તક છે આ જ દુનિયામાં છે. અહીં જો તમે આખિરતની ચિંતા કર્યા વગર આખી ઉંમર દુનિયાની જ ધુનમાં લાગેલા રહ્યા અને પોતાની તમામ શક્તિઓ અને કોશિશો દુનિયાના લાભ શોધવામાં જ ખપાવતા રહ્યા, તો જીવનનો સૂર્ય ડુબતાં જ તમારી હાલત બરાબર એ વૃદ્ધ જેવી હતાશાભરી હશે જેની જીવનભરની કમાણી અને જેના જીવનનો સહારો એક બગીચો હતો અને એ બગીચો બરાબર ઘડપણમાં એ વખતે બળી ગયો, જ્યારે કે ન તે નવેસરથી એ બગીચો ઊગાડી શકે છે અને ન તેના સંતાનો એ યોગ્ય છે કે તેની મદદ કરી શકે.

حَمِيدٌ ۝ الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَاءِ ۗ وَاللَّهُ يَعِدُكُمْ
مَغْفِرَةً مِّنْهُ وَفَضْلًا ۗ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ۝ يُّوتِي الْحِكْمَةَ مَن يَّشَاءُ ۗ
وَمَن يُؤْتِ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا ۗ وَمَا يَدْرِكُهُ إِلَّا أُولُو
الْأَبْصَارِ ۗ وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِّنْ نَّفَقَةٍ أَوْ نَذَرْتُمْ مِّنْ نَّذْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ

જરૂરતોથી મુક્ત) છે અને શ્રેષ્ઠ ગુણોથી વિભૂષિત છે. (૩૦૮) (૨૬૮) શૈતાન તમને ગરીબીથી ડરાવે છે અને શરમજનક વર્તન અપનાવવા માટે પ્રેરે છે, પરંતુ અલ્લાહ તમને પોતાની ક્ષમા અને કૃપાની આશા આપે છે. અલ્લાહ મોટો ઉદાર અને સર્વજ્ઞ છે. (૨૬૯) જેને યાહે છે હિકમત (તત્ત્વદર્શિતા) પ્રદાન કરે છે અને જેને 'હિકમત' મળી, તેને હકીકતમાં મોટી દોલત મળી ગઈ. (૩૦૯) આ વાતો પરથી માત્ર તે જ લોકો બોધપાઠ ગ્રહણ કરે છે, જેઓ બુદ્ધિશાળી છે. (૨૭૦) તમે જે કંઈ પણ ખર્ચ કર્યો હોય અને જે નજર

(૩૦૮) સ્પષ્ટ છે કે જે પોતે ઉચ્ચ પ્રકારનાં ગુણોનો માલિક હોય, તે દુર્ગુણો ધરાવનારાઓને પસંદ કરી શકતો નથી. અલ્લાહ સ્વયં દાનશીલ છે અને પોતાની સૃષ્ટિ પર હર પળ દાનની વર્ષા કરી રહ્યો છે, કેવી રીતે સંભવ છે કે તે સંકુચિત, સંકીર્ણ અને અલ્પસાહસી, અધીરા તેમજ દુષ્ટ અને અધમ ચરિત્રવાળા લોકોને પ્રેમ કરે.

(૩૦૯) 'હિકમત' (તત્ત્વદર્શિતા)થી તાત્પર્ય સાચી સૂઝબૂઝ અને નિર્ણય-શક્તિ છે. અહીં આવું કહીને એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે જે વ્યક્તિની પાસે તત્ત્વદર્શિતાની દોલત હશે, તે કદાપિ શૈતાને બતાવેલ માર્ગ પર નહીં જાય, બલ્કે એ ખુલ્લો અને સ્પષ્ટ માર્ગ અપનાવશે જે અલ્લાહે બતાવ્યો છે. શૈતાનના સંકીર્ણ અને સંકુચિત ચેલાઓની નજરમાં એ મોટી હોશિયારી અને બુદ્ધિમતાની વાત છે કે વ્યક્તિ પોતાનું ધન સંભાળી-સંભાળીને રાખે અને હંમેશા વધારે કમાવાની ચિંતામાં જ લાગેલો રહે, પરંતુ જે લોકોએ અલ્લાહથી સૂઝબૂઝનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત કર્યો છે, તેમની દૃષ્ટિમાં આ કેવળ મૂર્ખતા છે. તત્ત્વદર્શિતા અને ડહાપણ તેમના નજીક એ છે કે વ્યક્તિ જે કંઈ કમાણી કરે, તેને પોતાની મધ્યમ-સ્તરની, સંતુલિત જરૂરતોને પૂરી કર્યા પછી દિલ ખોલીને ભલાઈના કાર્યોમાં ખર્ચ કરે. પહેલો વ્યક્તિ સંભવ છે કે દુનિયાના આ થોડાક દિવસોવાળા જીવનમાં બીજા વ્યક્તિની સરખામણીમાં ખૂબ વધારે સુખી-સંપન્ન હોય, પરંતુ માનવી માટે દુનિયાનું આ જીવન જ સંપૂર્ણ જીવન નથી, બલ્કે વાસ્તવિક જીવનનો એક અત્યંત નાનો-સરખો ભાગ છે. આ નાના-સરખા ભાગની સુખ-સંપત્તતા અને સમૃદ્ધિ માટે જે વ્યક્તિ મોટા અને હંમેશા રહેવાવાળા જીવનની દુર્દશા ખરીદી લે છે, તે હકીકતમાં મહામૂર્ખ છે. બુદ્ધિશાળી અને સમજદાર વ્યક્તિ હકીકતમાં એ જ છે જેણે આ ટૂંકા જીવનની મહેતલથી ફાયદો ઉઠાવીને થોડી પૂજીથી જ એ શાશ્વત જીવનમાં પોતાની સુખ-સંપત્તતા અને સમૃદ્ધિનો પ્રબંધ કરી લીધો.

يَعْلَبُهُ ط وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ ﴿٣٠﴾ إِنَّ تُبَدُّوا الصَّدَاقَتِ فَنِعِمَّا هِيَ ؕ
وَإِنْ تَحْفُوهَا وَتُوتُوهَا الْفُقَرَاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ ط وَيُكَفِّرُ عَنْكُمْ مِّنْ
سَيِّئَاتِكُمْ ط وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ﴿٣١﴾ لَيْسَ عَلَيْكَ هُدَاهُمْ وَلَكِنَّ

અલ્લાહ તેને જાણે છે, અને જાલિમોનો કોઈ મદદગાર નથી. (૩૦) (૨૭૧)
જો તમારા દાન જાહેરમાં આપો, તો આ પણ સારું છે, પરંતુ જો છુપાવીને જરૂરતમંદોને આપો, તો તે
તમારા માટે વધુ સારું છે, (૩૧) તમારી ઘણી બૂરાઈઓ આ રીતે દૂર થઈ જાય છે, (૩૨) અને જે કંઈ તમે કરો
છો, એવટે અલ્લાહને તેની જાણ છે. (૨૭૨) હે નબી ! લોકોને માર્ગદર્શન પ્રદાન કરી દેવાની
અવાજો

(૩૧૦) ખર્ચ ચાહે અલ્લાહના માર્ગમાં કર્યો હોય કે શૈતાનના માર્ગમાં, અને નજર (માનતા) અલ્લાહ માટે માની હોય કે
ગૈરુલ્લાહ (અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્ય) માટે, બંને સ્થિતિમાં માણસની નિયત અને તેના કર્મને અલ્લાહ સારી
રીતે જાણે છે. જેમણે અલ્લાહ માટે ખર્ચ કર્યો હશે અને અલ્લાહ માટે 'નજર' માની હશે, તેઓ તેનો બદલો
મેળવશે અને જે જાલિમોએ શૈતાનના માર્ગમાં ખર્ચ કર્યો હશે અને અલ્લાહને છોડીને બીજાઓ માટે 'નજર'
માની હશે, તેમને અલ્લાહની સજાથી બચાવનાર કોઈ મદદગાર નહીં મળે. 'નજર' એ છે કે માણસ પોતાની
કોઈ ઈચ્છા પૂરી થવા પર કોઈ એવું નેક કાર્ય કરવાનો ઈરાદો અને સંકલ્પ કરે જે તેના માથે અનિવાર્ય ન હોય. જો
આ ઈચ્છા અને જરૂરત કોઈ હલાલ (વૈધ) અને જાઈઝ (માન્ય, બ્રાહ્મ, કાયદેસર કે નિયમસર) બાબતની હોય
અને તેના પૂરી થવા પર જે કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા માણસે કરી છે, તે અલ્લાહ માટે જ હોય, તો આવી 'નજર'
અલ્લાહના આજ્ઞાપાલનમાં છે અને તેને પૂરું કરવું બદલા અને સવાબ (પુણ્ય)નું કારણ છે. જો આ સ્થિતિ ન
હોય તો આવી 'નજર'નું માનવું મોટો ગુનો છે અને તેને પૂરું કરવું અઝાબ (યાતના)નું કારણ છે.

(૩૧૧) જે 'સદકા' (દાન) અનિવાર્ય હોય તે જાહેરમાં આપવું ઉત્તમ છે અને જે 'સદકા' અનિવાર્ય ન હોય તેને છુપાવીને
આપવું વધારે ઉત્તમ છે. આ જ રીત અને નિયમ બધા કાર્યો માટે છે કે તમામ ફઝલ (અનિવાર્ય કર્તવ્યો)ને જાહેર
રીતે અદા કરવાં ઉત્તમ છે અને નફલ (અનિવાર્ય ન હોય, સ્વૈચ્છિક હોય તેવા કાર્યો)ને છુપાવીને અદા કરવાં
ઉત્તમ છે.

(૩૧૨) અર્થાત્ છુપાવીને નેકીના કામ કરવાથી વ્યક્તિના મન અને ચરિત્રમાં નિરંતર સુધારણા થતી જાય છે. તેના સારા
ગુણો ફૂલેફાલે છે, તેના દુર્ગુણો ધીમે-ધીમે દૂર થઈ જાય છે અને આ જ વસ્તુ તેને અલ્લાહના ત્યાં એટલો પ્રિય
બનાવી દે છે કે જે થોડા-ઘણા ગુનાઓ તેની કર્મ-નોંધમાં હોય પણ છે, તેને તેની ખૂબીઓ પર નજર કરતાં
અલ્લાહ માફ કરી દે છે.

اللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ ط وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَا تُنْفِسْكُمْ ط وَمَا
 تُنْفِقُونَ إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ ط وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُؤْتِ الْيَتَامَى
 وَأَنْتُمْ لَا تَظْلِمُونَ ﴿٣١﴾ لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أَحْصَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا
 يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ
 التَّعَفُّفِ ۗ تَعْرِفُهُمْ بِسَيِّئِهِمْ ۗ لَا يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِحْفَافًا وَمَا
 تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ ﴿٣٢﴾ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِالْيَلِيلِ ۗ

જવાબદારી તમારા ઉપર નથી. માર્ગદર્શન તો અલ્લાહ જ જેને ચાહે છે, પ્રદાન કરે છે અને ભલાઈના કાર્યોમાં જે ધન તમે ખર્ચ કરો છો તે તમારા પોતાના માટે સારું છે. છેવટે તમે એટલા જ માટે તો ખર્ચ કરો છો કે અલ્લાહની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થઈ જાય, તો જે કંઈ ધન તમે ભલાઈના માર્ગમાં ખર્ચ કરશો, તેનો પૂરેપૂરો બદલો તમને આપવામાં આવશે અને તમારો હક કદાપિ માર્યો નહીં જાય. ^(૩૧) (૨૭૩) વિશેષ રૂપે મદદના હકદાર તે નિર્ધન લોકો છે, જેઓ અલ્લાહના માર્ગમાં એવા ઘેરાઈ ગયા છે કે સ્વયં પોતાના રોજગાર માટે ધરતી ઉપર કોઈ દોડધામ કરી શકતા નથી. તેમના સ્વાભિમાનને જોઈને અજાણી વ્યક્તિ વિચાર કરે છે કે તેઓ સુખ-સંપન્ન છે. તમે તેમના ચંહેરા ઉપરથી તેમની આંતરિક સ્થિતિ ઓળખી શકો છો, પરંતુ તેઓ એવા લોકો નથી કે લોકોના પાછળ પડી જઈને કંઈક માંગે. તેમની સહાયતા માટે તમે જે કંઈ ધન ખર્ચ કરશો તે અલ્લાહથી છૂપું રહેશે નહીં. ^(૩૨) (રુકૂઅ-૩૭) (૨૭૪) જે લોકો પોતાનું ધન રાત-
 (૩૧૩) શરૂઆતમાં મુસલમાનો પોતાના બિનમુસ્લિમ સગાવહાલાઓ અને સામાન્ય બિનમુસ્લિમ જરૂરતમંદોની મદદ કરવામાં સંકોચ કરતા હતા. તેઓ એવું વિચારતા હતા કે માત્ર મુસલમાન જરૂરતમંદોની જ મદદ કરવી અલ્લાહના માર્ગમાં ખર્ચ કરવું છે.

(૩૧૪) આ જૂથથી તાત્પર્ય એ લોકો છે જેઓ અલ્લાહના દીન (ધર્મ)ની સેવામાં પોતાને સંપૂર્ણપણે સમર્પિત કરી દે છે અને બંધો સમય દીનની સેવામાં લગાવી દેવાના કારણે એ યોગ્ય નથી રહેતા કે પોતાની રોજી કમાવા માટે કોઈ કોશિશ કરી શકે. નબી સલ્વ.ના જમાનામાં આ પ્રકારનાં સ્વયંસેવકોનું એક સ્થાયી જૂથ હતું જે ઈતિહાસમાં 'અસ્લાબે સુફફા' (ચબૂતરાવાળા)ના નામથી પ્રખ્યાત છે. આ ત્રણસો-ચારસો વ્યક્તિઓ હતા જેઓ પોત-પોતાના ઘરબાર છોડીને મદીના આવી ગયા હતા, હર પળ હુઝૂર સલ્વ.ની સાથે રહેતા હતા, દરેક સેવા માટે હર સમયે હાજર રહેતા હતા. હુઝૂર સલ્વ. જે અભિયાન પર ઈચ્છતા, તેમને મોકલી દેતા હતા અને જ્યારે મદીનાથી બહાર કોઈ કામ ન રહેતું, તે વખતે તેઓ મદીનામાં જ રહીને દીનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા અને અલ્લાહના અન્ય બંદાઓને તેની શિક્ષા આપતા હતા, કેમકે આ લોકો પૂરો સમય આપવાવાળા કાર્યકરો હતા અને પોતાની અંગત જરૂરતો પૂરી કરવા માટે પોતાનું કોઈ સાધન નહોતા રાખતા, તેથી અલ્લાહે સામાન્ય મુસલમાનોનું

وَقَفَّازًا

وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ ۖ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ
وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ۝ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقْوَمُونَ إِلَّا كَمَا يَقْوَمُ
الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ۗ ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ

દિવસ જાહેરમાં અને છૂપી રીતે ખર્ચ કરે છે, તેમનો બદલો તેમના માલિક અને પાલનહાર (રબ)ના પાસે છે અને તેમના માટે કોઈ ભય અને દુઃખની શક્યતા નથી. (૨૭૫) પરંતુ જે લોકો વ્યાજ^(૩૧૫) ખાય છે, તેમની સ્થિતિ તે વ્યક્તિ જેવી હોય છે, જેને શૈતાને સ્પર્શ કરીને બેબાકળો કરી દીધો હોય,^(૩૧૬) અને આ સ્થિતિમાં તેમના ફસાઈ જવાનું કારણ એ છે કે તેઓ કહે છે, ‘વેપાર પણ ધ્યાન દોર્યું કે વિશેષ રૂપે આમની મદદ કરવી ‘ઇન્ફાક ફી સબીલિલલાહ’ (અલ્લાહના માર્ગમાં ખર્ચ કરવા)નો સૌથી ઉત્તમ વપરાશ છે.

(૩૧૫) વાસ્તવમાં અરબી શબ્દ ‘રિબા’ પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ ‘વધારે અને ચઢેલું’ થાય છે. પરિભાષામાં આરબો તેનો પ્રયોગ એ વધારાની રકમ માટે કરતા હતા, જે એક કરજ આપનાર પોતાના કરજ લેનાર પાસેથી એક નિર્ધારિત દરના હિસાબથી મૂળ રકમ ઉપરાંત વસૂલ કરે છે. આને જ આપણી ભાષામાં વ્યાજ (ઉદ્દમાં સૂઠ) કહે છે. કુર્આનના અવરતણ સમયે વ્યાજના વ્યવહારોના જે સ્વરૂપો પ્રચલિત હતા અને જેને આરબો ‘રિબા’ના નામથી જાણતા હતા, તે એ હતી કે જેમ કે — એક વ્યક્તિ બીજા વ્યક્તિને કોઈ વસ્તુ વેચતો અને કિંમત અદા કરવા માટે એક મુદત નક્કી કરી દેતો. જો એ મુદત વિતી જતી અને કિંમત અદા ન થતી, તો પછી તે વધારે મહેતલ આપતો અને કિંમત વધારી દેતો; અથવા જેમ કે એક વ્યક્તિ બીજા વ્યક્તિને કરજ આપતો અને તેના સાથે નક્કી કરી લેતો કે આટલી મુદતમાં આટલી રકમ મૂળ રકમથી વધારે આપવી પડશે, અથવા જેમ કે કરજ આપનાર અને કરજ લેનારની વચ્ચે એક વિશેષ સમયગાળા માટે એક દર નક્કી થઈ જતો હતો અને જો એ મુદતમાં મૂળ રકમ વૃદ્ધિ સહિત અદા ન થતી તો વધારે મહેતલ પહેલાથી વધારે દર પર આપવામાં આવતી હતી, આ પ્રકારના વ્યવહારોનો મામલો અહીં પ્રસ્તુત કરવામાં આવી રહ્યો છે.

(૩૧૬) આરબો પાગલ માણસ માટે ‘મજનૂન’ (ભૂતપ્રેતની અસર થયેલ) શબ્દનો ઉપયોગ કરતા હતા અને જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ વિશે એ કહેવું હોય કે એ માણસ પાગલ થઈ ગયો છે, તો એમ કહેતા કે તેને ‘જિન્નાત’ (ભૂત-પ્રેત કે પિશાચ) વળગી ગયો છે. આ જ રૂઢિપ્રયોગ કરતાં કુર્આન વ્યાજખોરને એ વ્યક્તિ જેવો બતાવે છે, જેની સૂઘબૂઘ ગૂમ થઈ ગઈ હોય, અર્થાત્ જે રીતે એ વ્યક્તિ બુદ્ધિથી કોરો થઈને અસંતુલિત હરકતો કરવા લાગે છે, એ જ રીતે વ્યાજખોર પણ રૂપિયાની પાછળ દીવાનો થઈ જાય છે અને સ્વાર્થ-પરાયણતાથી વશીભૂત થઈને કંઈ જ પરવા નથી કરતો કે આ વ્યાજખોરીથી કંઈ-કંઈ રીતે માનવ-પ્રેમ, ભારઈચારો અને સહાનુભૂતિના મૂળ કપાઈ રહ્યા છે, સામૂહિક હિત અને કલ્યાણના કાર્યો પર કેટલો વિનાશક પ્રભાવ પડી રહ્યો છે અને કેટલા લોકોની દુર્દશાથી તે પોતાની ખુશહાલીનો સામાન એકઠો કરી રહ્યો છે. આ તેના પાગલપણાની સ્થિતિ અત્યારે આ દુનિયામાં છે, અને આખિરતમાં માનવી એ જ સ્થિતિમાં ઉઠાવવામાં આવશે, જે સ્થિતિ પર તેણે દુનિયામાં પ્રાણ આપ્યા છે; તેથી વ્યાજખોર વ્યક્તિ કયામતના દિવસે એક ઉન્મત્ત અને મદહોશ માણસના રૂપમાં ઉઠશે.

مَثَلُ الرِّبَا أَوْ أَحْلَى اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِّنْ

એવટે તો વ્યાજ જેવી જ વસ્તુ છે, ^(૩૧૭) જો કે અલ્લાહે વેપારને હલાલ (વૈધ) કરેલ છે અને વ્યાજને હરામ (અવૈધ). ^(૩૧૮) તેથી જે વ્યક્તિને તેના રબ તરફથી આ ઉપદેશ પહોંચે અને ભવિષ્યમાં તે

(૩૧૭) અર્થાત્ તેમના દષ્ટિકોણનો દોષ એ છે કે વેપારમાં મૂળ કિંમત પર જે નફો લેવામાં આવે છે તેમાં અને વ્યાજમાં એ ફરક નથી સમજતા, અને બંનેને એક જ પ્રકારની વસ્તુ સમજીને એવી દલીલ કરે છે કે જ્યારે વેપારમાં લાગેલા નાણાનો લાભ હલાલ (વૈધ) છે તો કરજ પર આપેલ નાણાનો નફો કેવી રીતે હરામ (અવૈધ) છે. આ જ પ્રકારનાં તર્ક આજના યુગના વ્યાજખોર વ્યાજની તરફેણમાં પ્રસ્તુત કરે છે. તેઓ કહે છે કે એક વ્યક્તિ જે રકમથી પોતે લાભ ઉઠાવી શકે છે તેને તે કરજ પર બીજા વ્યક્તિને સુપ્રત કરે છે, તે બીજો વ્યક્તિ પણ વાસ્તવમાં તેનાથી ફાયદો જ ઉઠાવે છે. તો પછી છેવટે શું કારણ છે કે કરજ આપનારની રકમથી જે ફાયદો કરજ લેનાર ઉઠાવી રહ્યો છે તેમાંથી એક ભાગ તે કરજ આપનારને અદા ન કરે? પરંતુ આ લોકો એ વાત પર વિચાર નથી કરતા કે દુનિયામાં જેટલાં કારોબાર છે, ચાહે તે ખેતીવાડીનો હોય, વેપારનો હોય કે ઉદ્યોગ-ધંધાનો હોય અને ચાહે તેને વ્યક્તિ કેવળ પોતાની મહેનતથી કરતો હોય કે પોતાની મૂડી અને મહેનત બંનેથી, તેમાંથી કોઈપણ એવો નથી કે જેમાં વ્યક્તિ નુકસાનનું જોખમ (રેંજા) ઉઠાવતો ન હોય અને જેમાં વ્યક્તિ માટે આવશ્યક રૂપે એક નિર્ધારિત નફાની ગેરંટી હોય. પછી છેવટે સમગ્ર કારોબારી દુનિયામાં એક કરજ આપનાર મૂડીપતિ જ એવો કેમ હોય જે નુકસાનના જોખમથી બચીને એક નિર્ધારિત અને આવશ્યક નફાનો હકદાર ઠરે. લાભ કે નફો ન આપનાર કાર્યો માટે કરજ લેનારનો મામલો થોડી વાર માટે છોડી દો અને દરના ઓછા-વત્તાના મામલાથી પણ નજર હટાવી લો. પ્રશ્ન એ છે કે જે લોકો એક કારોબારમાં પોતાનો સમય, પોતાની મહેનત, પોતાની યોગ્યતા અને પોતાની મૂડી રાત-દિવસ ખપાવી રહ્યા છે અને જેમની કોશિશોના આધારે જ આ કારોબાર ફૂલી-ફાલી રહ્યો છે, તેમના માટે તો એક નિશ્ચિત નફાની ગેરંટી ન હોય, બલકે નુકસાનનું બધું જોખમ તદ્દન તેમના જ માથે હોય, પરંતુ જેણે માત્ર પોતાની રકમ તેમને કરજ આપી હોય તે કોઈપણ જોખમ લીધા વગર એક નિશ્ચિત નફો વસૂલ કરતો જાય. આ છેવટે કયા વિચાર, કઈ દલીલ, ન્યાયના કયા નિયમ અને અર્થશાસ્ત્રના કયા સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ સાચું છે? અને આ કયા કારણસર સાચું છે કે એક વ્યક્તિ એક કારખાનાને વીસ વર્ષ માટે એક રકમ કરજ આપે અને આજે જ એ નક્કી કરી લે કે પછીના વીસ વર્ષ સુધી તે નિરંતર પાંચ ટકા વાર્ષિકના હિસાબથી પોતાનો નફો લેવાને હકદાર હશે, જ્યારે કે તે કારખાનું જે માલ તૈયાર કરે છે, તેના વિશે કોઈને પણ એ ખબર નથી કે બજારમાં તેની કિંમતોમાં પછીના વીસ વર્ષમાં કેટલો ઉતાર-ચઢાવ થશે? અને એ કેવી રીતે સાચું છે કે એક રાષ્ટ્રના તમામવર્ગો એક લડાઈમાં જોખમ, નુકસાન અને બલિદાનો સહન કરે, પરંતુ સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રના અંદર માત્ર એક કરજ આપનાર મૂડીપતિ જ એવો હોય, જે પોતે આપેલ જંગી કરજ પર પોતાના જ રાષ્ટ્ર પાસેથી લડાઈની એક સદી પછી સુધી વ્યાજ વસૂલ કરતો રહે!

(૩૧૮) વેપાર અને વ્યાજ વચ્ચે સૈદ્ધાંતિક ફરક, જેના કારણે બંનેની આર્થિક અને નૈતિક સ્થિતિ એક-સમાન નથી હોઈ શકતી, તે આ પ્રમાણે છે—

(૧) વેપારમાં વેચનારાં અને ખરીદનારાંની વચ્ચે નફાનો સમાન રૂપે વિનિમય થાય છે, કેમ કે ખરીદનાર એ વસ્તુથી નફો ઉઠાવે છે, જે તેણે વેચનાર પાસેથી ખરીદી હતી અને વેચનાર પોતાની એ મહેનત, યોગ્યતા અને

رَّبِّهِ فَانْتَبِهْ ۖ فَلَهُ مَا سَلَفَ ۖ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ ۖ وَمَنْ عَادَا فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ

વ્યાજખોરીથી દૂર રહે, તો જે કંઈ તે પહેલા ખાઈ ચૂક્યો, તે ખાઈ ચૂક્યો, તેનો મામલો અલ્લાહને હવાલે છે; ^(૩૧૯) અને જે આ આદેશ પછી ફરી આ જ કૃત્યનું પુનરાવર્તન કરે તે જહન્નમી છે,

સમયનું વળતર લે છે જે તેણે ખરીદનાર માટે એ વસ્તુ ઉપલબ્ધ કરવામાં લગાવી છે. તેનાથી વિપરીત વ્યાજવાળી લેવડ-દેવડમાં નફાનું રૂપાંતર સમાનતાની સાથે નથી થતું. વ્યાજ લેનાર તો માલની એક નિશ્ચિત માત્રા લઈ લે છે જે તેના માટે નિશ્ચિત રૂપે લાભદાયી છે, પરંતુ તેની તુલનામાં વ્યાજ આપનારને કેવળ મહેતલ મળે છે જેનું લાભદાયી હોવું અનિવાર્ય નથી. જો તેણે રકમ પોતાની અંગત જરૂરતો પર ખર્ચ કરવા માટે લીધી છે તો સ્પષ્ટ છે કે મહેતલ તેના માટે નિશ્ચિત રૂપે લાભદાયી નથી અને જો તે વેપાર કે ખેતી કે ઉદ્યોગ-ધંધામાં લગાવવા માટે રકમ લે છે, ત્યારે તો મહેતલમાં જે રીતે તેને લાભની સંભાવના છે એ રીતે નુકસાનની પણ સંભાવના છે, તેથી વ્યાજના મામલામાં કાં તો એક પક્ષકારને લાભ અને બીજા પક્ષકારને નુકસાન થાય છે અથવા એકને નિશ્ચિત અને નિર્ધારિત લાભ અને બીજાને અનિશ્ચિત અને અનિર્ધારિત લાભ.

(૨) વેપારમાં વેચનાર ખરીદનારથી યાહે ગમે તેટલો લાભ લે, વાસ્તવમાં તે જે કંઈ લે છે એક જ વાર લે છે. પરંતુ વ્યાજના મામલામાં માલ આપનાર પોતાના માલ પર નિરંતર નફો વસૂલ કરતો રહે છે અને સમય પસાર થવાની સાથે તેનો લાભ વધતો જાય છે. કરજદારે તેના માલથી ગમે તેટલો લાભ ઉઠાવ્યો હોય, દરેક સંજોગોમાં તેનો લાભ એક વિશેષ હદ સુધી જ રહેશે. પરંતુ કરજ આપનાર આ લાભના બદલામાં જે નફો મેળવે છે તેની કોઈ સીમા નથી હોતી. બની શકે છે કે તે કરજદારની પૂરેપૂરી કમાણી, કમાવાના તેના તમામ સાધનો, ત્યાં સુધી કે તેના શરીરના કપડાં અને ઘરના વાસણો સુદ્ધા હડપ કરી લે અને તે પછી પણ તેની માંગ બાકી રહી જાય.

(૩) વેપારમાં વસ્તુ અને તેની કિંમતના રૂપાંતર થવાની સાથે મામલો સમાપ્ત થઈ જાય છે અને તે પછી ખરીદનારે કોઈ વસ્તુ વેચનારને પાછી આપવાની હોતી નથી. મકાન કે જમીન કે સામાનના ભાડામાં માત્ર મૂળ વસ્તુ જેના ઉપયોગનું વળતર આપવાનું હોય છે, ખર્ચ થતી નથી, બલ્કે બાકી રહે છે અને એ જ રૂપમાં ભાડે આપનારને પાછી આપી દેવામાં આવે છે. પરંતુ વ્યાજના મામલામાં કરજ લેનાર મૂડીને ખર્ચ કરી નાખે છે અને પછી તેણે એ ખર્ચ કરેલ માલને ફરીથી પેદા કરીને વધારા સાથે પરત આપવાનો હોય છે.

(૪) વેપાર, ઉદ્યોગ-ધંધા અને ખેતીમાં માણસ મહેનત, યોગ્યતા અને સમય લગાવીને તેનો લાભ પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ વ્યાજના કારોબારમાં તે માત્ર પોતાની જરૂરતથી બચેલો માલ આપીને કોઈપણ મહેનત અને કષ્ટ વગર બીજાઓની કમાણીમાં પૂરેપૂરો ભાગીદાર બની જાય છે. તેની સ્થિતિ, પરિભાષામાં 'ભાગીદાર'ની જેમ એવી નથી હોતી જે ભાગીદારી નફા-નુકસાનના પ્રમાણમાં હોય છે, બલ્કે તે એવો ભાગીદાર હોય છે જે નફા અને નુકસાનનો વિચાર કર્યા વિના અને નફાના હિસાબનો ખ્યાલ કર્યા વગર પોતાના નિર્ધારિત નફાનો દાવેદાર હોય છે. આ કારણોથી વેપારની આર્થિક હેસિયત અને વ્યાજની આર્થિક હેસિયત વચ્ચે એટલો ભારે ફરક ઊભો થઈ જાય છે કે વેપાર માનવ-સભ્યતાનું નિર્માણ કરનાર શક્તિ બની જાય છે અને તેનાથી વિપરીત વ્યાજ તેના બગાડનું કારણ બને છે. ઉપરાંત, નૈતિક હેસિયતથી એ વ્યાજનો મૂળ સ્વભાવ છે કે તે લોકોમાં કંજૂસી, સ્વાર્થ, નિહુરતા, નિર્દયતા અને ધન-પૂજા જેવાં ગુણો પેદા કરે છે, અને હમદર્દી અને પરસ્પર મદદ કરવાની ભાવનાને સમાપ્ત કરી દે છે. આ કારણસર વ્યાજ આર્થિક અને નૈતિક બંને દષ્ટિએ માનવ-જાતિ માટે ઘાતક છે.

(૩૧૯) એ નથી ફરમાવ્યું કે જે કંઈ તેણે ખાઈ લીધું તેને અલ્લાહ માફ કરી દેશે, બલ્કે કહેવામાં એ આવી રહ્યું છે કે તેનો

النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٣٠﴾ يَمْحُقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُزِيهِ الصَّدَقَاتِ ۗ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ ﴿٣١﴾ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ
وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ ۖ وَلَا خَوْفٌ

જ્યાં તે હંમેશા રહેશે. (૨૭૬) અલ્લાહ વ્યાજને નષ્ટ કરી દે છે અને દાનને વૃદ્ધિ આપે છે, ^(૩૨૦) અને અલ્લાહ કોઈ અપકારી અને દુરાચારી વ્યક્તિને પસંદ કરતો નથી. ^(૩૨૧) (૨૭૭) હા, જે લોકો ઈમાન લઈ

આવે અને સદ્કાર્યો કરે અને નમાઝ કાયમ કરે અને ઝકાત આપે, તેમનો બદલો નિઃસંદેહ તેમના રબ

મામલો અલ્લાહના હવાલે છે. આ વાક્યથી ખ્યાલ આવે છે કે 'જે કંઈ ખાઈ ચૂક્યો, તે ખાઈ ચૂક્યો' કહેવાનો અર્થ એ નથી કે જે ખાઈ ચૂક્યો તેને માફ કરી દેવામાં આવ્યું, બલ્કે તેનાથી તાત્પર્ય માત્ર કાનૂની છૂટ છે. અર્થાત્ જે વ્યાજ પહેલા ખાઈ ચૂક્યો તેને પરત આપવાની કાનૂન અનુસાર માંગણી કરવામાં નહીં આવે, કેમ કે જો તેની માંગણી કરવામાં આવશે, તો કેસોનો એક સમાપ્ત ન થનાર કમ શરૂ થઈ જશે, પણ નૈતિક રીતે એ માલની અપવિત્રતા અગાઉની જેમ જ બાકી રહેશે જે માલ વ્યક્તિએ વ્યાજના કારોબારથી સમેટ્યો છે. જો તે વાસ્તવમાં અલ્લાહથી ડરવાવાળો અને તેનો આર્થિક અને નૈતિક દષ્ટિકોણ ખરેખર ઈસ્લામ અપનાવવાથી બદલાઈ ગયો હશે, તો તે સ્વયં પોતાની એ દોલતને જે હરામ (અવૈધ) રીતે આવી હતી, પોતાના ઉપર ખર્ચ કરવાથી બચશે અને કોશિશ કરશે કે જ્યાં સુધી હકદારોનો પત્તો મેળવી શકાય એમ હોય, જેમનો માલ તેના પાસે છે, ત્યાં સુધી તેમનો માલ તેમને પરત કરી દેવામાં આવે અને માલના જે ભાગના હકદારોનો પત્તો લગાવી ન શકાય, તેને સામૂહિક હિતના કાર્યોમાં ખર્ચ કરવામાં આવે. આ જ કર્મ તેને અલ્લાહની સજાથી બચાવી શકશે. રહ્યો એ વ્યક્તિ જે અગાઉ કમાયેલ માલથી પહેલાંની જેમ જ મજા લેતો રહે, તો અશક્ય નથી કે તે પોતાની આ હરામખોરીની સજા મેળવીને રહે.

(૩૨૦) આ આપતમાં એક એવી સચ્ચાઈ બતાવવામાં આવી છે, જે નૈતિક અને આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ પણ સંપૂર્ણપણે સત્ય છે અને આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ પણ સત્ય છે. જો કે બાહ્ય રૂપે જોવામાં વ્યાજથી દોલત વધતી દેખાય છે અને સદકા (દાન)થી ઘટતી હોય એવું લાગે છે, પરંતુ સાચું તો એ છે કે મામલો તેનાથી વિપરીત છે. અલ્લાહનો પ્રાકૃતિક નિયમ એ જ છે કે વ્યાજ નૈતિક, આધ્યાત્મિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રગતિ અને ઉન્નતિમાં ન માત્ર અવરોધરૂપ બને છે, બલ્કે પતનનું કારણ પણ બને છે; અને તેનાથી વિપરીત સદકાથી (જેમાં કર્મો-હસન અર્થાત્ ઉત્તમ ઋણ પણ સામેલ છે) નૈતિકતા, આધ્યાત્મિકતા, સાંસ્કૃતિ અને આર્થિક સ્થિતિ દરેક વસ્તુ વિકસિત થાય છે.

(૩૨૧) સ્પષ્ટ છે કે વ્યાજ પર નાણા એ જ વ્યક્તિ ફેરવી શકે છે જેને ધનદોલતની વહેંચણીમાં તેની વાસ્તવિક જરૂરતથી વધારે ભાગ મળ્યો છે. આ જરૂરતથી વધારેનો ભાગ, જે કોઈ વ્યક્તિને મળે છે, કુર્આન અનુસાર વાસ્તવમાં અલ્લાહની કૃપા છે અને અલ્લાહની કૃપાની સાચી કૃતજ્ઞતા (શુક, આભાર) એ છે કે જે રીતે અલ્લાહે પોતાના બંદા પર કૃપા કરી છે, એ જ રીતે બંદો પણ અલ્લાહના અન્ય બંદાઓની સાથે મહેરબાની કરે. જો તે આવું નથી કરતો, બલ્કે તેનાથી વિપરીત અલ્લાહની કૃપાનો એ ઉદ્દેશ્ય માટે ઉપયોગ કરે છે કે જે બંદાઓને ધનદોલતની વહેંચણીમાં પોતાની જરૂરતથી ઓછો ભાગ પ્રાપ્ત થયો છે, તેમના એ થોડા ભાગને પણ તે પોતાની દોલતના

عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٢٢٢﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ
 مِنَ الرِّبَا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿٢٢٣﴾ فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِّن
 اللَّهِ وَرَسُولِهِ ۗ وَإِن تُبْتِغُوا فَلَئِمَّ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ ۗ لَا تَطْلُبُونَ وَلَا

પાસે છે અને તેમના માટે કોઈ ભય અને દુઃખની શક્યતા નથી. (૨૭૮) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! અલ્લાહથી ડરો અને જે કંઈ તમારું વ્યાજ લોકો પાસે બાકી રહી ગયું છે તેને જતું કરો, જો તમે સાચે જ ઈમાન લાવ્યા છો. (૨૭૯) પરંતુ જો તમે આમ ન કર્યું, તો તમને ચેતવણી આપવામાં આવે છે કે અલ્લાહ અને તેના રસૂલ તરફથી તમારા સામે યુદ્ધનું એલાન છે. (૨૮૩) હજુ પણ તૌબા (પ્રાયશ્ચિત) કરી લો (અને વ્યાજને જતું કરો) તો તમારું મુદ્દલ (મૂળ ધન) લેવા માટે તમે હક્કદાર છો. ન તમે અત્યાચાર

જોરે એક-એક ભાગ પોતાની તરફ ખેંચી લે, તો હકીકતમાં તે કૃતઘન (નિમકહરામ અને અપકારી) પણ છે અને અન્યાયી, અત્યાચારી અને દુષ્કર્મી પણ છે.

(૩૨૨) આ રુક્આ (આ. ૨૭૩ થી ૨૮૧)માં અલ્લાહ વાંરવાર બે પ્રકારના ચરિત્રોને સામ-સામે મૂકી રહ્યો છે. એક ચરિત્ર સ્વાર્થી, ધનની પૂજા કરનાર લોભી અને Shylock* પ્રકારનો માણસ છે, જે અલ્લાહ અને બંદાઓ, બંનેના હક્કોથી બેપરવા થઈને રૂપિયા ગણી-ગણીને રાખવા-સંભાળવા અને અઠવાડિયાઓ, મહિનાઓના હિસાબે તેને વધારવા અને તેની વૃદ્ધિનો હિસાબ કરવામાં લાગેલો હોય. બીજું ચરિત્ર એક ખુદાપરસ્ત, દાનશીલ અને માનવોના હમદર્દનું ચરિત્ર છે જે અલ્લાહ અને તેના બંદાઓ, બંનેના હક્કોનું ધ્યાન રાખતો હોય, પોતાનાં હાથના જોરે કમાઈને પોતે ખાય અને અલ્લાહના બીજા બંદાઓને પણ ખવડાવે અને દિલ ખોલીને સારા અને ભલા કાર્યોમાં ખર્ચ કરે. પહેલા પ્રકારનું ચરિત્ર અલ્લાહને ખૂબ અપ્રિય છે. દુનિયામાં આ ચરિત્ર પર કોઈ સારો અને ભલો સમાજ નથી બની શકતો અને આખિરતમાં આવા ચરિત્ર માટે દુઃખ, પરેશાની, પીડા અને કષ્ટ સિવાય કંઈ નથી. તેનાથી વિપરીત અલ્લાહને બીજા પ્રકારનું ચરિત્ર પસંદ છે. આનાથી દુનિયામાં સારો અને ભલો સમાજ બને છે અને આ જ આખિરતમાં મનુષ્ય માટે સફળતાનું કારણ બનશે.

(૩૨૩) આ આયત મક્કા-વિજય પછી ઉતરી હતી, જ્યારે આરબ પ્રદેશ ઈસ્લામી શાસન આધીન આવી ગયો હતો. આનાથી પહેલા વ્યાજને આમ તો એક અપ્રિય વસ્તુ સમજવામાં આવતું હતું, પરંતુ કાનૂની રીતે તેને બંધ કરવામાં આવ્યું નહોતું. આ આયત ઉતર્યા પછી ઈસ્લામી રાજ્યની સીમાઓની અંદર વ્યાજ-આધારિત કારોબાર એક ફોજદારી ગુનો બની ગયો. આરબોના જે કબીલાઓ વ્યાજ ખાતા હતા તેમને નબી સલ્લ. એ પોતાના અધિકારીઓ દ્વારા કહેવડાવી દીધું કે જો હવે તેઓ આવી લેવડ-દેવડથી ન રોકાયા તો તેમના વિરુદ્ધ લડાઈ કરવામાં આવશે. આયતના અંતિમ શબ્દોના આધારે ઈબ્ને અબ્બાસ, હસન બસરી, ઈબ્ને સીરિન અને રાબેઅ બિન બસરીનો મત એ છે કે જે વ્યક્તિ 'દારુલ ઈસ્લામ' (ઈસ્લામી રાજ્ય)માં વ્યાજ ખાય, તેને તૌબા કરવા માટે મજબૂર કરવામાં આવે અને જો ન માને તો તેને મૃત્યુ-દંડની સજા આપવામાં આવે. બીજા ફુકહા (ઈસ્લામી ધર્મશાસ્ત્રીઓ)ના મતે એવા વ્યક્તિને કેદ કરી લેવું પૂરતું છે. જ્યાં સુધી તે વ્યાજખોરી છોડી દેવાનું વચન ન આપે, તેને છોડવામાં ન આવે.

* શેક્સપિયરના નાટકનું એક પાત્ર, જે અતિશય વ્યાજ-દરે લોકોને નાણા ધીરનાર એક શાહુકાર છે. - અનુ.

تُظَلِّمُونَ ﴿٢٨﴾ وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ ۗ وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٢٩﴾ وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَىٰ اللَّهِ ۖ ثُمَّ تُوَفَّىٰ كُلُّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظَلَّمُونَ ﴿٣٠﴾ يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدِينٍ إِلَىٰ آجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ ۗ وَلْيَكْتُب بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ

કરો, ન તમારા ઉપર અત્યાચાર કરવામાં આવે. (૨૮૦) તમારો દેવાદાર તંગીમાં હોય, તો તેનો હાથ છૂટો થાય ત્યાં સુધી તેને મહેતલ આપો, અને દાન કરી દો તો તે તમારા માટે વધુ સારું છે, જો તમે સમજો. (૩૨૪) (૨૮૧) તે દિવસની ફજેતી અને મુસીબતથી બચો જ્યારે તમે અલ્લાહ તરફ પાછા ફરશો, ત્યાં દરેક વ્યક્તિને તેણે કમાયેલા સત્કર્મો કે દુષ્કર્મોનો પૂરેપૂરો બદલો મળી જશે અને કોઈના ઉપર કદાપિ અન્યાય નહીં થાય. (રુકૂઅ-૩૮) (૨૮૨) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! જ્યારે કોઈનકડી કરેલી મુદત માટે તમે એક-બીજા સાથે કરજની લેવડ-દેવડ કરો (૩૨૫)

(૩૨૪) આ આયતથી શરીઅતમાં એ આદેશ આપવામાં આવ્યો છે કે જે વ્યક્તિ કરજ અદા ન કરી શકતો હોય, ઈસ્લામી અદાલત તેને કરજ આપનારાઓને મજબૂર કરશે કે તેને મહેતલ આપે અને અમુક પરિસ્થિતિઓમાં અદાલતને સંપૂર્ણ કરજ અથવા કરજનો એક ભાગ માફ કરાવવાનો પણ અધિકાર હશે. હદીસમાં આવે છે કે એક વ્યક્તિના કારોબારમાં નુકસાન થઈ ગયું અને તેના પર કરજઓનો બોજ ખૂબ વધી ગયો. મામલો નબી સલ્લ. પાસે આવ્યો. આપ સલ્લ. એ લોકોને અપીલ કરી કે પોતાના આ ભાઈની મદદ કરો. તેથી ઘણા લોકોએ તેને આર્થિક મદદ કરી, પરંતુ કરજઓની અદાયગી તેમ છતાં પૂરી ન થઈ શકી. ત્યારે આપ સલ્લ. એ તેને કરજ આપનારાઓને ફરમાવ્યું કે જે કંઈ હાજર છે, બસ એ જ લઈને તેને મુક્ત કરી દો, આનાથી વધારે તમને અપાવી શકાય તેમ નથી. ફુહલાએ આને વધારે સ્પષ્ટ કરીને લખ્યું છે કે એક વ્યક્તિના રહેવાનું મકાન, ખાવાના વાસણો, પહેરવાના કપડાં અને એ સંસાધનો જેનાથી તે પોતાની રોજી કમાય છે, કોઈપણ સ્થિતિમાં 'ફુક' (જમ) નથી કરી શકાતાં.

(૩૨૫) આનાથી એ આદેશ સામે આવે છે કે કરજના મામલામાં મુદત નકડી થઈ જવી જોઈએ.

بِالْعَدْلِ ۝ وَلَا يَأْب كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْيَكْتُبْ ۝
 وَلْيَمْلِكِ الَّذِينَ عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئًا ۝
 فَإِنْ كَانَ الَّذِينَ عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمِلَّ
 هُوَ فْلْيَمْلِكْ وَلِيَّهُ بِالْعَدْلِ ۝ وَأَسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ ۝
 فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتْنِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ
 تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى ۝ وَلَا يَأْب الشُّهَدَاءُ

તો તેને લખી લેવાનું રાખો. ^(૩૨૬) બંને પક્ષો વચ્ચે ન્યાયપૂર્વક એક વ્યક્તિ દસ્તાવેજ લખી આપે. જેને અલ્લાહે લખવા-વાંચવાની કાબેલિયત પ્રદાન કરી હોય, તેણે લખવાનો ઈન્કાર ન કરવો જોઈએ. તે લખે અને લખાવે તે વ્યક્તિ જેના પર તેનો હક્ક બને છે (અર્થાત્ કરજદાર), અને તેણે અલ્લાહ, પોતાના રબથી ડરવું જોઈએ કે જે મામલો નક્કી થયો હોય તેમાં કોઈ વધારો-ઘટાડો ન કરે. પરંતુ જો કરજ લેનાર પોતે ઓછી સમજવાળો અથવા કમજોર હોય, અથવા લખાવી શકતો ન હોય, તો તેનો 'વલી' (સંરક્ષક) ન્યાયપૂર્વક લખાવે. પછી પોતાના પુરુષો ^(૩૨૭) પૈકી બે પુરુષોની આના ઉપર સાક્ષી લઈ લો. જો બે પુરુષો ન હોય તો એક પુરુષ અને બે સ્ત્રીઓ હોય, જેથી એક ભૂલી જાય તો બીજી તેને યાદ દેવાડાવી દે. આસાક્ષીઓ એવા લોકોમાંથી હોવા જોઈએ જેમની સાક્ષી તમારા વચ્ચે સ્વીકાર્ય હોય. ^(૩૨૮) સાક્ષીઓને

(૩૨૬) સામાન્ય રીતે મિત્રો અને સગવાહાલાઓ વચ્ચે કરજના મામલામાં દસ્તાવેજ લખવા અને સાક્ષી-પુરાવાઓ લેવાને વાંધાજનક અને અવિશ્વાસનું પ્રમાણ સમજવામાં આવે છે, પરંતુ અલ્લાહનું કહેવું એ છે કે કરજ અને કારોબારી કરારો લેખિત સ્વરૂપે હોવા જોઈએ અને તેના પર સાક્ષી પણ લેવી જોઈએ, જેથી લોકો વચ્ચે મામલાઓ-વ્યવહારો સાફ રહે. હદીસમાં આવે છે કે ત્રણ પ્રકારનાં વ્યક્તિઓ એવા છે જેઓ અલ્લાહથી ફરિયાદ કરે છે, પરંતુ તેમની ફરિયાદ સાંભળવામાં આવતી નથી—

એક એ વ્યક્તિ, જેની પત્ની ખરાબ આદતવાળી હોય અને તે તેને તલાક ન આપે.

બીજો એ વ્યક્તિ, જે અનાથના પુત્ર થતાં પહેલા તેનો માલ તેના હવાલે કરી દે.

ત્રીજો એ વ્યક્તિ, જે કોઈને પોતાનો માલ કરજના રૂપમાં આપે અને કોઈને તેના પર સાક્ષી ન બનાવે.

(૩૨૭) અર્થાત્ મુસલમાન પુરુષોમાંથી. આનાથી એ જાણવા મળ્યું કે જ્યાં સાક્ષી બનાવવાનો અધિકાર કામ પોતાનું હોય, ત્યાં મુસલમાન માત્ર મુસલમાનને જ પોતાનો સાક્ષી બનાવે. હા, જિમ્મીઓ (બિનમુસ્લિમ)ના સાક્ષી 'જિમ્મી' પણ હોઈ શકે છે.

(૩૨૮) અર્થ એ છે કે કોઈ ગમે-તેવો માણસ સાક્ષી માટે યોગ્ય નથી, બલકે એવા લોકોને સાક્ષી બનાવવામાં આવે જે પોતાના ચરિત્ર અને સત્ય-પ્રિયતાની દૃષ્ટિએ સામાન્ય રીતે લોકોમાં ભરોસાપાત્ર સમજાતા હોય.

إِذَا مَا دُعُوا وَلَا تَسْمُوا أَنْ تَكْتُبُوهُ صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا إِلَىٰ أَجَلِهِ ط ذَلِكُمْ
 أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ وَأَقْوَمُ لِلشَّهَادَةِ وَأَدْنَىٰ أَلَّا تَرْتَابُوا إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً
 حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلَّا تَكْتُبُوهَا ط
 وَأَشْهَدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ ۖ وَلَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ ۖ وَإِنْ تَفَعَّلُوا
 فَإِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْ ط وَاتَّقُوا اللَّهَ ط وَيُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ ط وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ

જયારે સાક્ષી થવા માટે કહેવામાં આવે તો તેમણે ઈન્કાર ન કરવો જોઈએ. વ્યવહાર ચાહે નાનો હોય કે મોટો, મુદત નક્કી કરી લેવાની સાથે તેનો દસ્તાવેજ લખાવી લેવામાં આણસ ન કરો. અલ્લાહના નજીક આ પદ્ધતિ તમારા માટે વધુ ન્યાયસંગત છે. આનાથી સાક્ષી સ્થાપિત થવામાં વધુ આસાની રહે છે, અને તમારા શક અને સંદેહમાં પડવાની શક્યતા ઓછામાં ઓછી રહી જાય છે. હા, જે કારોબારી લેવડ-દેવડ હાથો-હાથ તમે લોકો પરસ્પર કરો છો, તેને ન લખવામાં આવે તો કોઈ દોષ નથી, (૩૨૯) પરંતુ વેપારી સોદો નક્કી કરતી વખતે સાક્ષી કરી લો. લખનાર અને સાક્ષીને સતાવવામાં ન આવે. (૩૩૦) આવું કરશો તો ગુનો કરશો. અલ્લાહના પ્રકોપથી બચો. તે તમને સાચી કાર્ય-પદ્ધતિનું શિક્ષણ આપે છે અને તેને દરેક વસ્તુનું જ્ઞાન છે.

(૩૨૯) અર્થ એ છે કે આમ તો દરરોજના ખરીદ-વેચાણના કામોમાં પણ વેચાણ જેવા વ્યવહારમાં લેખિત હોવું સારું છે, જેમ કે આજકાલ કેશમેમો લખવાની પદ્ધતિ પ્રચલિત છે, તેમ છતાં આવું કરવું જરૂરી નથી. એ જ પ્રમાણે પાડોસી વેપારી એક-બીજાથી રાત-દિવસ જે લેવડ-દેવડ કરતા રહે છે, તેને પણ જો લેખિત રૂપમાં ન લાવવામાં આવે તો કોઈ વાંધો નથી.

(૩૩૦) આનો અર્થ એ પણ છે કે કોઈ વ્યક્તિને દસ્તાવેજ લખવા કે તેના સાક્ષી બનાવવા માટે મજબૂર ન કરવામાં આવે અને એ પણ કે કોઈ પક્ષકાર લખનારને કે સાક્ષીને એ કારણસર ન સતાવે કે તે તેના હિત વિરુદ્ધ સાચી સાક્ષી આપે છે.

عَلَيْكُمْ ۖ وَإِنْ كُنْتُمْ عَلَى سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا فَرِهْنِ مَقْبُوضَةً ۖ
فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُم بَعْضًا فَلْيُؤَدِّ الَّذِي أُؤْتِمِنَ أَمَانَتَهُ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ ۖ
وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ ۗ وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلْبُهُ ۗ وَاللَّهُ بِمَا

જો તમે મુસાફરીની હાલતમાં હોવ અને દસ્તાવેજ લખવા માટે કોઈ લખનાર ન મળે, તો (વસ્તુ) ગીરો રાખી વ્યવહાર કરો. (૩૩૧) જો તમારામાંથી કોઈ વ્યક્તિ બીજા ઉપર ભરોસો રાખીને તેના સાથે કોઈ વ્યવહાર કરે, તો જેના ઉપર ભરોસો કરવામાં આવ્યો છે, તેને જોઈએ કે તે અમાનત અદા કરી દે અને પોતાના પાલનહાર અલ્લાહથી ડરે અને સાક્ષી કદાપિ ન છૂપાવો. (૩૩૨) જે સાક્ષી છૂપાવે છે, તેનું હૃદય ગુનાથી લથપથ છે અને અલ્લાહ તમારા

(૩૩૧) આનો અર્થ એ નથી કે ગીરોનો વ્યવહાર માત્ર મુસાફરીમાં થઈ શકે છે, બલ્કે આવી સ્થિતિ મોટાભાગે સફરમાં ઊભી થતી હોય છે તેથી મુખ્ય રૂપે આનો ઉલ્લેખ કરી દેવામાં આવ્યો છે. તેના સાથે ગીરોના વ્યવહાર માટે એ શરત પણ નથી કે જ્યારે દસ્તાવેજ લખવું સંભવ ન હોય, માત્ર એ જ સ્થિતિમાં 'રેહન' (ગીરો)નો વ્યવહાર કરવામાં આવે. આ ઉપરાંત, એક સ્થિતિ એ પણ હોઈ શકે છે કે જ્યારે માત્ર દસ્તાવેજ લખવા પર કોઈ કરજ આપવા માટે તૈયાર ન હોય તો કરજ લેવા માગતો વ્યક્તિ પોતાની કોઈ વસ્તુ ગીરો મૂકીને રકમ લઈ લે. પરંતુ કુર્આન-મજીદ પોતાનું અનુપાલન કરનારાઓને દાનશીલતાની શિક્ષા આપવા માગે છે અને એ વાત ઉચ્ચ ચરિત્રથી ઉતરતી કક્ષાની છે કે કોઈ વ્યક્તિ માલ રાખતો હોય અને છતાં તે એક જરૂરતમંદ વ્યક્તિને તેની કોઈ વસ્તુ ગીરો રાખ્યા વિના કરજ ન આપે, તેથી કુર્આન જાણીજોઈને આ બીજી સ્થિતિનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો. આ સંદર્ભમાં એ પણ ખ્યાલ હોવો જોઈએ કે ગીરોનો ઉદ્દેશ્ય માત્ર એ છે કે કરજ આપનારને પોતાનું કરજ પરત આવવાનો ભરોસો થઈ જાય, પરંતુ તેને પોતે આપેલ માલના વળતર રૂપે ગીરો મૂકેલ વસ્તુથી ફાયદો ઉઠાવવાનો અધિકાર નથી. જો કોઈ વ્યક્તિ ગીરો મૂકેલ મકાનમાં પોતે રહે છે અથવા તેનું ભાડું લે છે તો વાસ્તવમાં વ્યાજ ખાય છે. કરજ પર સીધું વ્યાજ લેવામાં અને ગીરો મૂકેલ વસ્તુથી ફાયદો ઉઠાવવામાં સૈદ્ધાંતિક રીતે કોઈ ફરક નથી. હા, જો કોઈ જાનવર ગીરો લેવામાં આવ્યું હોય તો તેના દૂધનો ઉપયોગ કરી શકાય છે અને તેનાથી સવારી અને સામાન લાવવા-લઈ જવાની સેવા લઈ શકાય છે., કેમ કે વાસ્તવમાં તે એ ચારાનું વળતર છે જે ગીરો મૂકનાર તે જાનવરને ખવડાવે છે.

(૩૩૨) સાક્ષી આપવાથી બચવું સાક્ષીમાં સાચી વાત બતાવવાથી બચવું, બંનેય સાક્ષી છૂપાવવું છે.

تَعْمَلُونَ عَلَيْهِ ۖ إِنَّ لِلَّهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ ۗ وَاِنْ تُبَدُّوْا مَا
 فِيْ اَنْفُسِكُمْ اَوْ يُخَفُّوْا يُحَاسِبِكُمْ بِهٖ اللّٰهُ ۗ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَّشَآءُ وَيُعَذِّبُ
 مَنْ يَّشَآءُ ۗ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ ۝۳۳

કાર્યોથી અજાણ નથી. (રુકૂઅ-૩૯) (૨૮૪) આકાશો^(૩૩૩) અને ધરતીમાં જે કંઈ છે, બધું અલ્લાહનું છે.^(૩૩૪) તમે પોતાના હૃદયની વાતો ચાહે જાહેર કરો, ચાહે છુપાવો, અલ્લાહ ચોક્કસપણે તેનો હિસાબ તમારા પાસેથી લઈ લેશે.^(૩૩૫) પછી તેને અધિકાર છે, જેને ચાહે માફ કરી દે અને જેને ચાહે સજા આપે. તેને દરેક વસ્તુ ઉપર સામર્થ્ય પ્રાપ્ત છે.^(૩૩૬) (૨૮૫) રસૂલ (ઈશદૂત) તે માર્ગદર્શન ઉપર ઈમાન લાવ્યો છે જે તેના રબ તરફથી તેના ઉપર અવતરિત થયું છે અને જે લોકો આ

(૩૩૩) અહીં વાતનું સમાપન થઈ રહ્યું છે. તેથી જે રીતે સૂર:નો આરંભ દીન (ધર્મ)ની પાયાની શિક્ષાઓથી કરવામાં આવ્યો હતો, એ જ રીતે સૂર:નું સમાપન કરતી વખતે પણ એ તમામ મૂળ વાતોનો ઉલ્લેખ કરી દેવામાં આવ્યો છે જેના પર દીને-ઈસ્લામ (ઈસ્લામ ધર્મ)નો આધાર છે. તુલના માટે આ સૂર:ના પ્રથમ રુકૂઅ (શરૂઆતની સાત આયતો)ને સામે રાખવામાં આવે તો વધારે લાભદાયી રહેશે.

(૩૩૪) દીનની આ સૌથી પહેલી બુનિયાદ છે. અલ્લાહનું ધરતી અને આકાશના માલિક હોવું અને એ તમામ વસ્તુઓ જે આકાશ અને ધરતીમાં છે, અલ્લાહની મિલકત હોવી વાસ્તવમાં આ જ એ પાયાની હકીકત છે, જેના કારણે માનવી માટે કામ કરવાની કોઈ અન્ય પદ્ધતિ એના સિવાય જાઈઝ (માન્ય, કાયદેસર) અને સાથી નથી હોઈ શકતી કે તે અલ્લાહના આજ્ઞાપાલનનો સ્વીકાર કરી લે.

(૩૩૫) આ વાક્યમાં વધારે બે વાતો કહેવામાં આવી છે. એક એ કે દરેક વ્યક્તિ અલગ-અલગ અલ્લાહ સમક્ષ જવાબદાર અને ઉત્તરદાયી છે. બીજું એ કે ધરતી અને આકાશના જે બાદશાહની સામે વ્યક્તિ જવાબદાર છે, તે જાહેર અને છુપાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવે છે, ત્યાં સુધી કે હૃદયોમાં છુપાયેલ ઈરાદાઓ અને વિચારો સુદ્ધાં તેનાથી છુપા નથી.

(૩૩૬) આ અલ્લાહના અબાધિત અધિકારનો ઉલ્લેખ છે. તેને કોઈ કાનૂને બાંધી રાખ્યો નથી કે તેના અનુસાર કાર્ય કરવા માટે તે મજબૂર હોય, બલકે તે સર્વાધિકાર-સ્વામી છે. સજા આપવા અને માફ કરવાના તમામ અધિકારો તેને જ પ્રાપ્ત છે.

رَّبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ ۖ كُلُّ آمِنٍ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ ۚ قَالُوا تَقَرُّقُ
بَيْنَ أَحَدٍ مِّن رُّسُلِهِ ۚ وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا ۚ غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ
الْمَصِيرُ ﴿٣٣٥﴾ لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا ۚ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا

રસૂલના માનવાવાળા છે, તેમણે પણ તે માર્ગદર્શનને હૃદયપૂર્વક સ્વીકારી લીધું છે. આ સૌ અલ્લાહ અને તેના ફરિશ્તાઓ અને તેના ગ્રંથો અને તેના રસૂલોને માને છે અને તેમનું કહેવું એ છે કે “અમે અલ્લાહના રસૂલોને એક-બીજાથી અલગ કરતા નથી, અમે આદેશ સાંભળ્યો અને આજ્ઞાપાલન સ્વીકાર્યું. માલિક ! અમે તારા પાસે ગુનાહોની ક્ષમા-યાચના કરીએ છીએ અને અમારે તારા જ તરફ પાછા ફરવાનું છે.”^(૩૩૭) (૨૮૬) અલ્લાહ કોઈ પણ વ્યક્તિ પર તેની શક્તિથી વધુ જવાબદારીનો બોજ નાખતો નથી.^(૩૩૮) દરેક વ્યક્તિએ જે સત્કર્મો કમાવ્યા છે, તેનું ફળ તેના માટે જ છે અને જે

(૩૩૭) આ આયતમાં વિસ્તારમાં ગયા વગર ઈસ્લામની આસ્થાઓ અને ઈસ્લામી કાર્ય-પદ્ધતિનો સારાંશ વર્ણવી દેવામાં આવેલ છે અને તે એ છે કે – અલ્લાહને, તેના ફરિશ્તાઓને અને તેના ગ્રંથોને માનવું, તેના તમામ રસૂલો (ઈશહુતો)ને માનવું, તેમના વચ્ચે કોઈપણ પ્રકારનો ભેદ કર્યા વગર માનવું, (અર્થાત્ કોઈને માનવામાં આવે અને કોઈને ન માનવામાં ન આવે એવું ન કરવું) અને એ વાતને માનવી કે છેવટે આપણે તેના સામે હાજર થવાનું છે. આ પાંચ વાતો ઈસ્લામની પાયાની આસ્થાઓ (મૂળ ધારણાઓ, માન્યતાઓ) છે. આ આસ્થાઓને કબૂલ કર્યા પછી એક મુસલમાન માટે કામ કરવાની સાચી પદ્ધતિ એ છે કે અલ્લાહ તરફથી જે આદેશો પહોંચે, તેનો તે હૃદયપૂર્વક સ્વીકાર કરે, તેનું પાલન કરે અને પોતાના નેક-ભલા કાર્યો પર ઘમંડ ન કરે, બલકે અલ્લાહથી ક્ષમાની પ્રાર્થના કરતો રહે.

(૩૩૮) અલ્લાહના ત્યાં માનવીની જવાબદારી તેની શક્તિ અને સામર્થ્ય અનુસાર છે. એવું કદાપિ નહીં થાય કે બંદો કોઈ કામ કરવાની શક્તિ ન ધરાવતો હોય અને અલ્લાહ તેની પૂછપરછ કરે કે અમુક કામ તે કેમ ન કર્યું અથવા કોઈ વસ્તુથી બચવું વાસ્તવમાં તેની શક્તિથી બહાર હોય અને અલ્લાહ તેના પર તેની પકડ કરે કે તેનાથી કેમ બચ્યો નહીં. પરંતુ એ વાત યાદ રહે કે પોતાની શક્તિ અને સામર્થ્યનો નિર્ણય કરનાર માનવી પોતે નથી. તેનો નિર્ણય તો અલ્લાહ જ કરી શકે છે કે વ્યક્તિ વાસ્તવમાં કઈ વસ્તુનું સામર્થ્ય ધરાવતો હતો અને કઈ વસ્તુનું નહોતો ધરાવતો.

مَا كُنْتُمْ عَلَيْهِ إِصْرًا كَمَا كُنْتُمْ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا ۚ رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إصْرًا كَمَا كُنْتُمْ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا ۚ رَبَّنَا

દુષ્કર્મો સમેટ્યા છે, તેની મુસીબત અને જંજાળ પણ તેના જ ઉપર છે. ^(૩૩૯) (ઈમાન લાવનારાઓ ! તમે આવી રીતે પ્રાર્થના કરતા રહો) હે અમારા રબ ! અમારાથી ભૂલે-ચૂકે જે કસૂર થાય તેના પર પકડ ન કર. માલિક ! અમારા ઉપર તે બોજ ન નાખ, જે તે અમારા અગાઉના લોકો ઉપર નાખ્યા હતા. ^(૩૪૦)

(૩૩૯) બદલો કે વળતર આપવા અંગે જે નિયમો અલ્લાહે નિર્ધારિત કરેલ છે, તેમાં આ તેનો બીજો પાયાનો નિયમ છે. દરેક વ્યક્તિ ઈનામ એ જ સેવાનું પ્રાપ્ત કરશે જે તેણે સ્વયં કરી હોય. એ સંભવ નથી કે એક વ્યક્તિની સેવાઓ પર બીજો વ્યક્તિ ઈનામ મેળવે અને એ જ રીતે દરેક વ્યક્તિ એ જ ગુનાસર પકડાશે જે તેણે પોતે કર્યો હોય. એ નથી બની શકતું કે એકના અપરાધમાં બીજાને પકડવામાં આવે. હા, એ અવશ્ય સંભવ છે કે એક વ્યક્તિએ કોઈ નેક અને સારા કાર્યનો પાયો નાખ્યો હોય અને દુનિયામાં હજારો વર્ષ સુધી એ કાર્યની અસર અને પ્રભાવ બાકી રહે અને આ બધું તેની ઉપલબ્ધિઓમાં લખવામાં આવે; અને એક બીજા વ્યક્તિએ કોઈ બૂરાઈનો પાયો મૂક્યો હોય અને સદીઓ સુધી દુનિયામાં તેની અસર પડતી રહે અને તે એ જાલિમના હિસાબમાં લખવામાં આવતું રહે, પરંતુ આ સાદું કે ખરાબ, જે કંઈ પણ ફળ હશે, તેની જ કોશિશ અને તેની જ કમાણીનું પરિણામ હશે. વાસ્તવમાં, સંભવ નથી કે જે ભલાઈ કે જે બૂરાઈમાં માણસની નિયત કે કોશિશ અને કાર્યનો કોઈ હિસ્સો ન હોય, તેનો બદલો કે વળતર તેને મળી જાય. કાર્યનો બદલો કંઈ બીજાઓ સુધી પહોંચી જનારી વસ્તુ નથી.

(૩૪૦) અર્થાત્ અમારા પૂરોગામીઓને તારા માર્ગમાં જે અજમાયશોનો સામનો કરવો પડ્યો, જે મોટી મુસીબતોમાંથી તેઓ પસાર થયા, જે કષ્ટો તેમને ભોગવવા પડ્યા, તેનાથી અમને બચાવ. જો કે અલ્લાહની સુન્નત (રીત કે નિયમ) હંમેશા એ રહી છે કે જેણે સત્ય અને સચ્ચાઈના અનુસરણનો ઈરાદો કર્યો છે, તેને કઠોર પરીક્ષાઓ અને ફિત્ના (કસોટીઓ, ઉપદ્રવો)નો સામનો કરવો પડ્યો છે, અને જ્યારે અજમાયશો આવે તો મોખિમનનું કામ એ છે કે સંપૂર્ણ અડગતાથી અને દૃઢતાથી તેનો સામનો કરે, પરંતુ વાસ્તવમાં મોખિને તો અલ્લાહથી એ દુઆ કરવી જોઈએ કે તે તેના માટે સત્યના માર્ગને સરળ કરી દે.

مُحِبِّلَنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ ۚ وَاعْفُ عَنَّا ۖ وَاعْفِرْ لَنَا ۖ وَإِرْحَمْنَا ۚ
 أَنْتَ مَوْلَانَا فَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ ﴿٣٧﴾

પાલનહાર ! જે બોજ ઉપાડવાની શક્તિ અમારામાં નથી, તે અમારા ઉપર ન મૂક. ^(૩૪૧) અમારા સાથે નરમાશ કર, અમને ક્ષમા કરી દે, અમારા ઉપર દયા કર, તું અમારો માલિક છે, કાફિરો (ઈનકાર કરનારાઓ)ના મુકાબલામાં અમારી મદદ કર. ^(૩૪૨) (રુકૂઅ-૪૦)

- (૩૪૧) અર્થાત્ કષ્ટોનો એટલો જ બોજ અમારા પર નાખ જેને અમે સહન કરી શકીએ. એવું ન થાય કે અમારી સહન-શક્તિથી વધારે સન્નાઈઓ અમારા પર આવે અને અમારા કદમ સત્ય-માર્ગથી ડગમગી જાય.
- (૩૪૨) આ દુઆની રૂહ અને તેની ભાવનાને સમજવા માટે એ વાત સામે રહેવી જોઈએ કે આ આયતો હિજરતથી લગભગ એક વર્ષ પહેલા મે'રાજના પ્રસંગે અવતરિત થઈ હતી, જ્યારે મક્કામાં કુફ અને ઈસ્લામનો સંઘર્ષ પોતાની ચરમસીમા સુધી પહોંચી ગયો હતો અને મુસલમાનો પર મુશ્કેલીઓ અને મુસીબતોના પહાડ તૂટી રહ્યા હતા. આ પરિસ્થિતિમાં મુસલમાનોને નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો કે પોતાના માલિકથી આ રીતે દુઆ માંગો. સ્પષ્ટ છે કે આપવાવાળો જ્યારે પોતે જ માંગવાની રીત બતાવે, તો મળવાનો વિશ્વાસ આપોઆપ પેદા થઈ જાય છે. તેથી આ દુઆ તે વખતે મુસલમાનો માટે અસાધારણ રૂપે હૃદયની સાંત્વનાનું કારણ બની. તદ્દુપરાંત, આ દુઆમાં અલગથી એ વાત પણ મુસલમાનોને કહી દેવામાં આવી કે તેઓ પોતાની ભાવનાઓને કોઈ અનુચિત અને અયોગ્ય દિશામાં ન વહેવા દે, બલકે તેને આ દુઆના બીબામાં ઢાળી દે.

૩. આલે ઈમરાન

પરિચય

નામ:

આ સૂર:માં એક જગ્યાએ 'આલે ઈમરાન' (ઈમરાનના ઘરવાળા)નો ઉલ્લેખ આવ્યો છે. તેને જ ઓળખ રૂપે આ સૂર:નું નામ રાખી લેવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ:

આ સૂર:માં ચાર પ્રવચનો છે.

પ્રથમ પ્રવચન સૂર:ના આરંભથી આયત-૩૨ સુધી છે અને તે સંભવત: બદ્રના યુદ્ધ પછી નજીકના સમયે અવતરિત થયું છે.

બીજું પ્રવચન આયત-૩૩, "અલ્લાહે આદમ અને નૂહ અને ઈબ્રાહીમના સંતાનો અને ઈમરાનના સંતાનોને સમગ્ર દુનિયાના લોકો ઉપર પસંદગી આપીને (પોતાની રિસાલત-પયગંબરી માટે) ચૂંટી લીધા હતા" થી શરૂ થાય છે અને આયત-૬૩ પર પૂરું થાય છે. તે હિજરી-૯માં નજરાનના પ્રતિનિધિમંડળના આગમનના પ્રસંગે અવતરિત થયું.

ત્રીજું પ્રવચન આયત-૬૪થી શરૂ થાય છે અને આયત-૧૨૦ સુધી ચાલે છે અને તેનો સમય પ્રથમ પ્રવચનના સમયથી સંલગ્ન હોય એવું લાગે છે.

ચોથું પ્રવચન આયત-૧૨૧ થી શરૂ થઈને સૂર:ના અંત સુધી ચાલે છે. તે ઉહદના યુદ્ધ પછી અવતરિત થયું છે.

સંબોધન અને વિષયો:

આ વિભિન્ન પ્રવચનો મળીને જે વસ્તુ કમબદ્ધ વિષય બનાવે છે, તે ઉદ્દેશ્ય, અભિપ્રાય અને કેન્દ્રીય વિષયની એકરૂપતા છે. સૂર:નું સંબોધન મુખ્ય રૂપે બે સમૂહો તરફ છે : એક એહલે કિતાબ (યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ), બીજા એ લોકો જેઓ હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. પર ઈમાન લાવ્યા હતા.

પહેલા સમૂહને એ જ રીતે વધારે આગળની વાત પહોંચાડવામાં આવી છે, જેનો સિલસિલો સૂર: અલ-બકરહમાં શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો.

બીજા સમૂહને, જે હવે સર્વશ્રેષ્ઠ 'ઉમ્મત' (સમુદાય) હોવાની હેસિયતે સત્યનો ધ્વજવાહક અને દુનિયાની સુધારણા માટે જવાબદાર બનાવી દેવામાં આવ્યો છે, એ જ સંદર્ભમાં કેટલાક વધુ આદેશો આપવામાં આવ્યા છે, જે સૂર: અલ-બકરહમાં શરૂ થયા હતા. તેમને અગાઉની ઉમ્મતો (સમુદાયો)ના ધાર્મિક અને નૈતિક પતનનું શિક્ષાપ્રદ દૃશ્ય બતાવીને સચેત કરવામાં આવ્યા છે કે તેમના પદ-ચિહ્નો પર ચાલવાથી બચે. તેમને બતાવવામાં આવ્યું છે કે એક સુધારક જમાઅત (સમૂહ) હોવાની હેસિયતે તેઓ કેવી રીતે કામ કરે.

પશ્ચાદ્ભૂમિ:

આ સૂર:ની ઐતિહાસિક પશ્ચાદ્ભૂમિ આ પ્રમાણે છે :

(૧) સૂર: અલ-બકરહમાં આ દીને-હક (સત્ય-ધર્મ) પરં ઈમાન લાવનારાઓને જે પરીક્ષાઓ, મુસીબતો અને મુશ્કેલીઓથી સમયથી પહેલાં સચેત કરી દેવામાં આવ્યા હતા, તે પૂરેપૂરી તીવ્રતાથી સામે આવી ગઈ હતી. બદના યુદ્ધમાં જો કે ઈમાનવાળાઓને વિજય મળ્યો હતો, પરંતુ આ લડાઈ મધપૂડા પર પથ્થર ફેંકવા સમાન હતી. પરિણામે તે પછી દરેક બાજુ તોફાનના લક્ષણો દેખાવા લાગ્યા અને મુસલમાનો સતત ભય અને નિરંતર અશાંતિનો સામનો કરી રહ્યા હતા.

(૨) હિજરત પછી પયગંબર સલ્લ.એ મદીનાના આસપાસના યહૂદી કબીલાઓ સાથે જે સંધિઓ કરી હતી, તે લોકોએ તે સંધિઓની જરા પણ દરકાર ન કરી અને સતત તેનું ઉલ્લંઘન કરવા લાગ્યા. છેવટે તેમની દુષ્ટતાઓ અને વચનભંગની હરકતો અસહ્ય બની ગઈ તો પયગંબર સલ્લ.એ બદના કેટલાક મહિનાઓ પછી બની કેનૂકાઅ પર, જે આ બધા યહૂદી કબીલાઓમાં સૌથી વધુ દુષ્ટ અને ઉપદ્રવી હતા, હુમલો કરી દીધો અને તેમને મદીનાના આસપાસથી બહાર કાઢી મૂક્યા. પરંતુ તેનાથી બીજા યહૂદી કબીલાઓની દુશ્મનીની આગ વધુ ભડકી ઉઠી. તેમણે મદીનાના મુનાફિક (દંભી) મુસલમાનો અને હિજાઝ (મક્કા પ્રદેશ)ના મુશ્કેલી કબીલાઓ સાથે સાંઠગાંઠ કરીને ઈસ્લામ અને મુસલમાનો માટે દરેક બાજુએથી મુશ્કેલીઓ ઊભી કરી દીધી.

(૩) બદના યુદ્ધમાં પરાજય પછી મક્કાના કુરૈશીઓનાં હૃદયમાં આપોઆપ પ્રતિશોધની આગ ભડકી રહી હતી અને એમાં વળી યહૂદીઓએ બળતામાં ઘી હોમવાનું કામ કર્યું. પરિણામ એ આવ્યું કે એક જ વર્ષ પછી ત્રણ હજારના ભારે સૈન્યએ મદીના પર હુમલો કરી દીધો અને ઉહદ પહાડની તળેટીમાં એ યુદ્ધ થયું જે 'ઉહદના યુદ્ધ' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

(૪) ઉહદના યુદ્ધમાં મુસલમાનોનો જે પરાજય થયો, તેમાં આમ તો મુનાફિકો (દંભીઓ)ની ખૂબ મોટી ભૂમિકા હતી, પરંતુ તેના સાથે મુસલમાનોની પોતાની નબળાઈઓનો હિસ્સો પણ કંઈ ઓછો ન હતો, તેથી એ જરૂરી હતું કે યુદ્ધ પછી એ યુદ્ધના સંપૂર્ણ ઘટનાક્રમની એક વિસ્તૃત સમીક્ષા કરવામાં આવે અને તેમાં ઈસ્લામી દૃષ્ટિકોણથી જે નબળાઈઓ મુસલમાનોમાં જોવા મળી હતી, તેમાંથી એક-એક તરફ અંગુલીનિર્દેશ કરીને તેની સુધારણા વિશે આદેશો આપવામાં આવે. આ સંબંધે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે કે આ યુદ્ધ પર કુર્આનની સમીક્ષા એ તમામ સમીક્ષાઓથી કેટલી ભિન્ન છે, જે જગતના સેના-નાયકો પોતાના યુદ્ધો પછી કરતા હોય છે.

રુકૂઅ-૨૦

૩. આલે ઈમરાન (મદની)

આયત-૨૦૦

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

اللّٰهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ ۝ نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ
بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَأَنزَلَ التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ ۝
مِّن قَبْلُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَأَنزَلَ الْفُرْقَانَ ۝ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

(૧) અલિફ-લામ-મીમ. (૨) અલ્લાહ, તે શાશ્વત જીવંત હસ્તી, જે સૃષ્ટિની વ્યવસ્થાને સંભાળી રહી છે, હકીકતમાં તેના સિવાય કોઈ ખુદા નથી. (૩-૪) હે નબી ! તેણે તમારા ઉપર આ ગ્રંથ ઉતાર્યો, જે સત્ય લઈને આવ્યો છે અને તે ગ્રંથોનું સમર્થન કરી રહ્યો છે જે પહેલાથી આવેલા હતા. તે આના પહેલાં મનુષ્યોના માર્ગદર્શન માટે તૌરાત અને ઈજ્જલ અવતરિત કરી ચૂક્યો છે, અને તેણે તે કસોટી ઉતારી છે (જે સત્ય-અસત્યનો ભેદ દર્શાવે છે) હવે જે લોકો અલ્લાહના આદેશોને માનવાનો

(૧) વિવરણ માટે જુઓ સૂર: બકરહ, નોંધ નં. ૨૭૮.

(૨) સામાન્ય રીતે લોકો તૌરાતથી તાત્પર્ય બાઈબલના જૂના કરાર (Old Testament)ના શરૂઆતના પાંચ પુસ્તકો અને ઈજ્જલથી તાત્પર્ય નવા કરાર (New Testament)ના ચાર પ્રખ્યાત ઈજ્જલો લે છે. પરિણામે એ દ્વિધા ઊભી થાય છે કે શું વાસ્તવમાં આ પુસ્તકો ઈશવાણી છે? અને શું ખરેખર કુર્આન એ બધી વાતોની પુષ્ટિ કરે છે, જે તેમાં લખેલી છે? પરંતુ વાસ્તવિકતા એ છે કે તૌરાત, બાઈબલના જૂના કરારના પહેલા પાંચ પુસ્તકોનું નામ નથી, બલકે તે તેના અંદર અંકિત છે અને ઈજ્જલ, નવા કરારની ચાર ઈજ્જલોનું નામ નથી, બલકે તે તેના અંદર જોવા મળે છે.

વાસ્તવમાં તૌરાતથી અભિપ્રેત એ આદેશો છે, જે હઝરત મૂસા અલૈ. ના આગમનથી લઈને તેમના દેહાંત સુધી લગભગ ચાળીસ વર્ષ દરમ્યાનમાં તેમના પર અવતરિત થયા. તેમાંથી દસ આદેશો તો એ હતા જે અલ્લાહે પથ્થરની પાટીઓ પર કોતરીને તેમને આપ્યા હતા. બાકી આદેશોને હઝરત મૂસા અલૈ. એ લખાવીને તેની ૧૨ નકલો બની ઈસરાઈલના ૧૨ કબીલાઓને આપી દીધી હતી અને એક નકલ 'બની લાવી' (Levites, લાવી વંશ)ને સુપ્રત કરી હતી, જેથી તેઓ તેની રક્ષા કરે. આ જ પુસ્તકનું નામ 'તૌરાત' હતું. આ એક સ્થાયી પુસ્તકના રૂપમાં બૈતુલ-મુકદ્દિસની પ્રથમ તબાહીના સમય સુધી સુરક્ષિત હતું. તેની એક નકલ જે 'બની લાવી'ને સુપ્રત કરવામાં આવી હતી, પથ્થરની પાટીઓ સહિત, યહૂદી કાયદાઓની પેટી (Ark of the Covenant)માં મૂકી દેવામાં આવેલ હતી અને બની ઈસરાઈલ તેને 'તૌરાત'ના નામથી જ જાણતા હતા, પરંતુ તેના પ્રત્યે તેમની

بَايَاتِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انتِقَامٍ ﴿٣﴾
 اللَّهُ لَا يَخْفَى عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ ﴿٤﴾

ઈન્કાર કરે, તેમને ચોક્કસપણે કઠોર સજા મળશે. અલ્લાહ અસીમ શક્તિશાળી અને બૂરાઈનો બદલો આપનાર છે. (૫) ધરતી અને આકાશની કોઈ વસ્તુ અલ્લાહથી છૂપી નથી. (૬)

બેપરવાઈ એ હદ સુધી પહોંચી ગઈ હતી કે 'યહૂદિયા'ના બાદશાહ 'જોસિયાહ' (Josiah the King of Judah)ના શાસનકાળમાં, જ્યારે 'હૈકલે સુલૈમાની'ની મરામત કરવામાં આવી તો સંયોગથી 'સરદારે-કાહિન' (ઉચ્ચ પદાધિકારી પાદરી, અર્થાત્ હૈકલના ઉત્તરાધિકારી અને જાતિના સૌથી મોટા ધાર્મિક નેતા) 'હિલકિયાહ'ને એક જગ્યાએ તૌરાત મૂકેલી મળી ગઈ અને તેણે તેને એક અનોખી વસ્તુની જેમ રાજમંત્રીને આપી અને રાજમંત્રીએ તેને લઈ જઈને બાદશાહની સામે એ રીતે રજૂ કરી, જાણે કોઈ વિચિત્ર રહસ્યોદ્ઘાટન થયું છે. (જુઓ, બાઈબલ, 2-Kings, ૨૨:૮-૧૩). આ જ કારણ હતું કે જ્યારે 'બખ્ત નસરે' (બેબિલોનનો રાજા Nebuchadnezzar) યરૂશલમને જીતી લીધું અને હૈકલ સહિત શહેરને ધ્વસ્ત કરી નાખ્યું, તો બની ઈસરાઈલે તૌરાતની એ મૂળ પ્રતો, જે તેમના ત્યાં ભુલાવી દેવામાં આવી હતી અને ખૂબ જ ઓછી સંખ્યામાં હતી, હંમેશ માટે ગૂમ કરી દીધી. પછી જ્યારે 'અઝરા-કાહીન' (ઉચ્ચ પાદરી ઈઝેર)ના જમાનામાં બની ઈસરાઈલના બચેલા લોકો બેબિલોનની કેદમાંથી પાછા યરૂશલમ આવ્યા અને ફરીથી બૈતુલ-મુકદ્દિસનું નિર્માણ થયું તો 'અઝરા'એ પોતાની જાતિના કેટલાક બુઝુર્ગોની મદદથી બની ઈસરાઈલનો આખો ઇતિહાસ લખ્યો, જે હવે બાઈબલના પ્રથમ ૧૭ પુસ્તકો પર આધારિત છે. આ ઇતિહાસના ચાર પ્રકરણો અર્થાત્ Exodus, Leviticus, Numbers અને Deuteronomy હઝરત મૂસા અલૈ. ના જીવન પર આધારિત છે અને આ જીવન-ચરિત્રમાં જ અવતરણના ઇતિહાસના કમાનુસાર તૌરાતની એ આપતો પણ પ્રસંગાનુસાર લખી દેવામાં આવેલ છે, જે 'અઝરા' અને તેના મદદગાર બુઝુર્ગોને મળી શકી. આમ, વાસ્તવમાં હવે તૌરાત એ વેરવિખેર ભાગોનું નામ છે, જે મૂસા અલૈ. ના જીવન-ચરિત્રમાં જોવા મળે છે. કુર્આન આ જ વેરવિખેર ભાગોને 'તૌરાત' કહે છે અને તેની જ તે પુષ્ટિ કરે છે, અને સાચું તો એ છે કે આ ભાગોને એકત્ર કરીને જ્યારે કુર્આનથી તેની તુલના કરવામાં આવે છે, તો બંને ગ્રંથોની મૂળ શિક્ષાઓમાં સહેજ પણ ફરક જોવા નથી મળતો.

એ જ પ્રમાણે 'ઈજલ' નામ છે વાસ્તવમાં એ ઈશ્વર-પ્રેરિત પ્રવચનો અને કથનોનું, જે મસીહ અલૈ. એ પોતાના જીવનના અંતિમ અઠી-ત્રણ વર્ષોમાં પયગંબરની હેસિયતથી કહ્યા હતા. લાંબા સમયગાળા પછી જ્યારે આપના પવિત્ર જીવન-ચરિત્ર પર પુસ્તકો લખવામાં આવ્યા, તો તેમાં ઐતિહાસિક તથ્યોની સાથે-સાથે એ પ્રવચનો અને કથનોને પણ ઠેક-ઠેકાણે પ્રસંગ જોઈને સામેલ કરી લેવામાં આવ્યા, જે આ પુસ્તકોના લેખકો સુધી મૌખિક વાતો અને લેખિત સંસ્મરણોના માધ્યમથી પહોંચ્યા હતા. આજે મત્તી, મરકુસ, લ્યૂકા અને યુહનાના જે પુસ્તકોને 'ઈજલ' કહેવામાં આવે છે, વાસ્તવમાં તે ઈજલ નથી, બલકે ઈજલ હઝરત ઈસા અલૈ. ના એ કથનો છે, જે તેમના અંદર લખેલા છે. કુર્આન આ જ કથનો અને પ્રવચનોના સંગ્રહને 'ઈજલ' કહે છે અને તેની તે પુષ્ટિ કરે છે.

(૩) અર્થાત્ તે સૃષ્ટિની તમામ હકીકતોને જાણવાવાળો છે. તેથી જે ગ્રંથ તેણે અવતરિત કર્યો હોય તે સંપૂર્ણપણે સત્ય જ હોવો જોઈએ, બલકે વિશુદ્ધ સત્ય કેવળ એ જ ગ્રંથમાં માનવીને મળી શકે છે, જે એ સર્વજ્ઞતા અને વિવેકબુદ્ધિવાળા તરફથી અવતરિત થાય.

وَقُلْ لِيُحْيِيَنَّكَ اللَّهُ بِرَحْمَتِهِ إِنَّكَ أَنْتَ الرَّحِيمُ الرَّحِيمُ

وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ ۚ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ - وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ ۚ كُلٌّ مِّنْ عِنْدِ رَبِّنَا ۚ وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبَابِ ۚ رَبَّنَا لَا تَزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً ۚ إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ ۝

تفسير

અને તેમનું (મનમાન્યું) અર્થઘટન કરવાના પ્રયત્નો કર્યા કરે છે, જો કે તેમના સાચા અર્થ અલ્લાહ સિવાય કોઈ જાણતું નથી. તેનાથી વિપરીત, જે લોકો જ્ઞાનમાં પરિપક્વ છે, તેઓ કહે છે કે ‘અમારું તેમના પર ઈમાન છે, આ બધું અમારા રબ તરફથી જ છે, (૭) અને સાચું એ છે કે કોઈ વસ્તુમાંથી સાચી શિક્ષા અને બોધ કેવળ સમજદાર લોકો જ પ્રાપ્ત કરે છે. (૮) તેઓ અલ્લાહથી દુઆ કરતા રહે છે કે, ‘પાલનહાર ! જ્યારે તું અમને સીધા માર્ગે લગાવી ચૂક્યો છે, તો પછી ક્યાંક અમારા હૃદયોને વિકૃતિમાં ન નાખી દેજે, અમને પોતાના કૃપા-ભંડારમાંથી દયા પ્રદાન કર, કારણ કે તું જ સાચો દાતા છે. (૯) પાલનહાર ! તું

અને એવી વર્ણન-શૈલીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે, જે વાસ્તવિક તથ્યથી વધુમાં વધુ સમાનતા અને સંદેશતા રાખવાવાળી પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓ માટે માનવીય ભાષાઓમાં જોવા મળે છે. તેથી આ હકીકતોના વર્ણનમાં કુર્આનમાં આવી જ ભાષા પ્રયુક્ત થઈ છે, અને ‘મુતશાબિહાત’ (ગર્ભિત આયતો)થી અભિપ્રેત એ આયતો છે, જેમાં આવી ભાષાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

પરંતુ આ ભાષાનો વધારેમાં વધારે લાભ કેવળ એટલો જ હોઈ શકે છે કે વ્યક્તિને હકીકતના નિકટ પહોંચાડી દે અથવા તેની ધૂંધળી કલ્પના ઉત્પન્ન કરી દે. આવી આયતોનો અર્થ નિશ્ચિત કરવાની જેટલી વધારે કોશિશ કરવામાં આવશે, એટલો જ શંકા-કુશંકાઓ અને સંદેહોનો સામનો કરવો પડશે, ત્યાં સુધી કે માનવી હકીકતથી વધારે નજીક થવાને બદલે તેનાથી વધારે દૂર થતો ચાલ્યો જશે. તેથી જે લોકો સત્યના અભિલાષી છે અને જેમની રુચિ નિરર્થક નથી હોતી, તેઓ તો મુતશાબિહાત આયતોના એ જ અર્થો પર, જે અસ્પષ્ટ કલ્પના હોય છે પરંતુ સત્યને અનુરૂપ હોય છે, સંતોષ કરી લે છે, જે કામ ચલાવવા માટે પર્યાપ્ત છે; અને પોતાનું બધું ધ્યાન મુહકમાત આયતો પર કેન્દ્રિત રાખે છે. પરંતુ જે લોકો નિરર્થક વાતોમાં રુચિ રાખનારા અથવા ફિત્ના (ઉપદ્રવ)ની ચાહના રાખે છે, તેઓ મુતશાબિહાત આયતો પર વાદવિવાદ કરવા અને તેના જ તર્ક-વિતર્કમાં વ્યસ્ત રહેતા હોય છે.

(૭) અહીં કોઈને એ સંદેહ ન થાય કે જ્યારે એ લોકો ગર્ભિત (મુતશાબિહાત) આયતોનો સાચો અર્થ જાણતા જ નથી તો તેના પર ઈમાન કેવી રીતે લઈ આવ્યા. હકીકત એ છે કે એક સમજ-બૂઝ રાખતા વ્યક્તિને કુર્આન અલ્લાહની વાણી છે એવો વિશ્વાસ અટલ (મુહકમાત) આયતોના અધ્યયનથી પ્રાપ્ત થાય છે, ન કે ગર્ભિત (મુતશાબિહાત) આયતોથી. જ્યારે અટલ આયતોમાં ચિંતન-મનન કરવાથી તેને એ સંતોષ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે કે આ ગ્રંથ ખરેખર અલ્લાહનો જ ગ્રંથ છે, તો પછી ગર્ભિત આયતો તેના મનમાં કોઈ દ્વિધા અને મૂંઝવણ પેદા કરતી નથી. જ્યાં સુધી તેમનો સીધો-સાદો અર્થ તેની સમજમાં આવી જાય છે, તેને તે લઈ લે છે અને જ્યાં મૂંઝવણ અને દ્વિધા પેદા થાય છે, ત્યાં ખોજ લગાવવા અને મિથ્યા ઝીણવટભરી તપાસના ચક્કરમાં પડવાને બદલે તે અલ્લાહની વાણી પર ઈમાન લાવીને પોતાનું ધ્યાન કામની વાતો તરફ ફેરવી લે છે.

إِنَّكَ جَامِعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فِيهِ ۗ إِنَّ اللَّهَ لَا يُخْلِفُ
 الْبِعَادَ ۗ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِي عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلَا
 أَوْلَادُهُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا ۗ وَأُولَئِكَ هُمْ وَقُودُ النَّارِ ۗ كَذَّابِ
 الْفِرْعَوْنَ ۗ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ ۗ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا ۗ فَآخَذَهُمُ
 اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ ۗ وَاللَّهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ ۗ قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا
 سَتُغْلَبُونَ وَتُحْشَرُونَ إِلَىٰ جَهَنَّمَ ۗ وَبِئْسَ الْبِهَادُ ۗ قَدْ كَانَ
 لَكُمْ آيَةٌ فِي فِئَتَيْنِ الْتَقَتَا ۗ فِئَةٌ تُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ
 وَأُخْرَىٰ كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُمْ مِثْلِهِمْ رَأَىٰ الْعَيْنُ ۗ وَاللَّهُ يُؤَيِّدُ

શ્રીકૃષ્ણના પાસે બધા લોકોને એક દિવસ એકઠાં કરવાનો છે, જેના આવવામાં કોઈ શંકા નથી. તું કદાપિ તારા વચનથી ફરી જનારો નથી.” (રુકૂઅ-૧) (૧૦) જે લોકોએ કુફર (ઈન્કાર)નું વલણ અપનાવ્યું છે, તેમને અલ્લાહના મુકાબલામાં ન તો તેમનું ધન કોઈ કામ આપશે, ન સંતાન. તેઓ દોષખનું ઈંધણ બનીને રહેશે. (૧૧) તેમનું પરિણામ એવું જ હશે, જેવું ફિરઝાનના સાથીઓ અને તેમના પહેલાંના અવજાકારીઓનું આવી ચૂક્યું છે, કારણ કે તેમણે અલ્લાહની આયતો (નિશાનીઓ)ને ખોટી ઠેરવી હતી. પરિણામ એ આવ્યું કે અલ્લાહે તેમના ગુનાઓ માટે તેમને પકડી લીધા અને સાચું એ છે કે અલ્લાહ સખત સજા આપનાર છે. (૧૨) તેથી હે નબી ! જે લોકોએ તમારા આમંત્રણને સ્વીકારવાનો ઈન્કાર કરી દીધો છે, તેમને કહી દો કે નજીક છે તે સમય, જ્યારે તમે પરાજિત થશો અને જહન્નમ તરફ ધકેલવામાં આવશો, અને જહન્નમ અત્યંત ખરાબ ઠેકાણું છે. (૧૩) તમારા માટે તે બે જૂથોમાં એક બોધપ્રદ નિશાની હતી, જેમણે (બદ્રમાં) એક-બીજાથી યુદ્ધ કર્યું. એક જૂથ અલ્લાહના માર્ગમાં લડી રહ્યું હતું અને બીજું જૂથ કાફિર (અધર્મી) હતું. જેવાવાળા પોતાના માથાની આંખોથી જોઈ રહ્યા હતા કે કાફિર જૂથ ઈમાનવાળાઓના જૂથથી બમણું છે. (૧૪) પરંતુ (પરિણામે સાબિત કરી દીધું કે) અલ્લાહ

(૮) વિવરણ માટે જુઓ-સૂર: અલ-બકરહ, નોંધ નં. ૧૬૧.

(૯) જો કે વાસ્તવિક ફરક ત્રણ ગણો હતો, પરંતુ ઉપરછલ્લી નજરથી જેવાવાળો પણ એ અનુભવ કર્યા વગર રહી શકતો ન હતો કે શત્રુઓનું સૈન્ય મુસલમાનોથી બમણું છે.

بِنَصْرِهِ مَنْ يَشَاءُ ۗ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ ﴿١٣﴾ زَيْن
 لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ
 الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ
 وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ ۗ ذَلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ۗ وَاللَّهُ عِنْدَهُ
 حُسْنُ الْبَابِ ﴿١٤﴾ قُلْ أَوْنَيْتُكُمْ بِخَيْرٍ مِّنْ ذَلِكُمْ ۗ لِلَّذِينَ

પોતાના વિજય અને સહાયતા વડે જેને ચાહે છે, મદદ કરે છે. આંખો ખુલ્લી રાખનારાઓ માટે તેમાં મોટો બોધપાઠ છે. (૧૪) લોકો માટે મનગમતી વસ્તુઓ — સ્ત્રીઓ, સંતાનો, સોના-ચાંદીના ઢગલા, ચુનંદા ઘોડાઓ, ચોપગાં પશુઓ અને ખેડાઉ જમીનો ઘણી મનોહર અને આકર્ષક બનાવી દેવામાં આવી છે, પરંતુ આ બધી વસ્તુઓ દુનિયાની થોડા દિવસની જિંદગીની સામગ્રી છે. હકીકતમાં જે વધારે સારું ઠેકાણું છે, તે તો અલ્લાહ પાસે છે. (૧૫) કહો, ‘હું તમને બતાવું કે આનાથી વધારે સારી વસ્તુ કઈ છે ?

(૧૦) બદના યુદ્ધની ઘટના એ વખતે નજીકના સમયમાં જ ઘટી ચૂકી હતી, તેથી તેના અનુભવો અને પરિણામો તરફ ઈશારો કરીને લોકોને શિક્ષા આપવામાં આવી છે. આ યુદ્ધમાં ત્રણ વાતો અત્યંત શિક્ષાપ્રદ હતી — એક એ કે મુસલમાનો અને કાફિરો (વિધર્મીઓ) જે શાનથી એક-બીજાની સામનો કરવા આવ્યા હતા, તેનાથી બંને સમૂહો વચ્ચેનો નૈતિક ફરક સ્પષ્ટ રૂપે સામે આવી રહ્યો હતો. એક તરફ કાફિરોના સૈન્યમાં દારૂનો દોર ચાલી રહ્યો હતો, નાચવા અને ગાવાવાળી દારૂઓ સાથે આવી હતી અને ખૂબ મોજ-મસ્તી ચાલી રહી હતી. બીજી તરફ મુસલમાનોના સૈન્યમાં સંયમ હતો, અલ્લાહનો ડર હતો, નૈતિકતા પર ખૂબ જ અંકૂશ હતો, નમાઝો પઢવામાં આવી રહી હતી અને રોઝા રાખેલા હતા, વાત-વાતમાં અલ્લાહનું નામ હતું અને અલ્લાહથી જ દુઆઓ અને આજીજીઓ કરવામાં આવી રહી હતી. બંને લશ્કરોને જોઈને કોઈપણ વ્યક્તિ સરળતાથી જાણી શકતો હતો કે બંનેમાં કોણ અલ્લાહના માર્ગમાં લડી રહ્યું છે.

બીજું એ કે મુસલમાનો પોતાની અલ્પ-સંખ્યા અને ટાંચા સંસાધનો છતાં મોટી સંખ્યા અને ઉત્તમ શસ્ત્રો ધરાવનાર કાફિરોના સૈન્યની સરખામણીમાં જે રીતે સફળ થયા, તેનાથી સ્પષ્ટ ખબર પડી ગઈ હતી કે તેમને અલ્લાહનો સહયોગ પ્રાપ્ત છે.

ત્રીજું એ કે અલ્લાહની પ્રભાવશાળી શક્તિથી બેપરવા થઈને જે લોકો પોતાના સંસાધનો અને પોતાના સમર્થકોની ભારે સંખ્યા પર ફૂલાઈ ગયા હતા, તેમના માટે આ ઘટના ચેતવણીરૂપ હતી કે અલ્લાહ કેવી રીતે થોડાંક ગરીબ, બેહાલ, પરદેશી મુહાજિરો અને મદીનાના ખેડૂતોના એક મુઠ્ઠીભર સમૂહ દ્વારા કુરૈશ જેવા કબીલાને પરાજય અપાવી શકે છે, જે સમગ્ર આરબોનો સરતાજ હતો.

اتَّقُوا عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّتْ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا
 وَأَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَرِضْوَانٌ مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ ﴿١٥﴾
 الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا إِنَّنَا أَمْنَا فَأَغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَوَقْنَا
 عَذَابَ النَّارِ ﴿١٦﴾ الصَّابِرِينَ وَالصَّادِقِينَ وَالْقَنِيتِينَ
 وَالْمُنْفِقِينَ وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ ﴿١٧﴾ شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ
 إِلَّا هُوَ ۖ وَالْمَلِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ ۗ لَا إِلَهَ إِلَّا

જે લોકો તકવા (ઈશભય)નો વ્યવહાર અપનાવે તેમના માટે તેમના રબના પાસે બાગ છે, જેના નીચે નહેરો વહેતી હશે, ત્યાં તેમને શાશ્વત જીવન પ્રાપ્ત થશે, પવિત્ર પત્નીઓ તેમની સંગિની હશે^(૧૫) અને અલ્લાહની પ્રસન્નતા તેમને પ્રાપ્ત હશે. અલ્લાહ પોતાના બંદાઓના આચરણ ઉપર ઊંડી નજર રાખે છે.^(૧૬) (૧૬) આ તે લોકો છે જેઓ કહે છે કે; “માલિક, અમે ઈમાન લાવ્યા, અમારી ભૂલોને માફ કર અને અમને જહન્નમની આગથી બચાવી લે.” (૧૭) આ લોકો ધૈર્યવાન છે,^(૧૭) સત્યનિષ્ઠ, આશંકિત અને દાનશીલ છે અને રાત્રિના અંતિમ પહોરમાં અલ્લાહ પાસે ક્ષમા માટે દુઆઓ માંગ્યા કરે છે. (૧૮) અલ્લાહે પોતે આ વાતની સાક્ષી આપી છે કે તેના સિવાય કોઈ ખુદા નથી^(૧૮) અને ફરિશ્તાઓ અને સૌ જ્ઞાન ધરાવનારાઓ પણ સચ્ચાઈ અને ન્યાયપૂર્વક તેના ઉપર સાક્ષી છે^(૧૯) કે તે વર્ચસ્વશાળી-તત્ત્વદર્શી

- (૧૧) વિવરણ માટે જુઓ - સૂર: અલ-બકરહ, નોંધ નં. ૨૭.
- (૧૨) અર્થાત્ અલ્લાહ અનુચિત રૂપે આપવાવાળો નથી અને ન તો અંછડતી અને ઉપરછલ્લી રીતે નિર્ણય કરવાવાળો છે. તે બંદાઓના કર્મો અને પ્રવૃત્તિઓ તેમજ નિયતો અને ઈરાદાઓને સારી રીતે જાણે છે. તેને બરાબર ખબર છે કે બંદાઓમાંથી કોણ તેના ઈનામનો હકદાર છે અને કોણ નથી.
- (૧૩) અર્થાત્ આ લોકો સન્માર્ગમાં સંપૂર્ણ દૃઢતા બતાવનારાં છે. તેઓ કોઈ નુકસાન કે મુસીબતથી હિંમત નથી હારતા, કોઈ નિષ્ફળતાથી તેમનું હૃદય તૂટી જતું નથી, કોઈ લાલચથી તેઓ ફોસલાઈ જતા નથી, અને એવી સ્થિતિમાં પણ તેઓ સત્યને મજબૂતીથી પકડી રાખે છે જ્યારે કે પ્રત્યક્ષ રૂપે તેની સફળતાની કોઈ સંભાવના દેખાતી ન હોય. (જુઓ - સૂર: અલ-બકરહ, નોંધ નં. ૬૦)
- (૧૪) અર્થાત્ અલ્લાહ, જે સૃષ્ટિની તમામ હકીકતોનું જ્ઞાન ધરાવે છે, આ તેની સાક્ષી છે - અને તેનાથી પણ વધારે વિશ્વસનીય, આંખે જોયેલી સાક્ષી બીજા કોની હશે કે સંપૂર્ણ સૃષ્ટિમાં તેની પોતાની જાત સિવાય કોઈ એવી હસ્તી નથી, જે ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)ની વિશેષતાઓ ધરાવતી હોય, ખુદાઈ સત્તાની માલિક હોય અને ખુદાઈ અધિકારોની હકદાર અને પાત્ર હોય.
- (૧૫) અલ્લાહ પછી સૌથી વધારે વિશ્વસનીય સાક્ષી ફરિશ્તાઓની છે, કેમ કે તેઓ સૃષ્ટિના રાજ્યના વહીવટી કર્મચારી અને કાર્યકરો છે અને તેઓ પ્રત્યક્ષ રૂપે પોતાના અંગત જ્ઞાનના આધારે સાક્ષી આપી રહ્યા છે કે આ રાજ્યમાં અલ્લાહ સિવાય કોઈનો આદેશ નથી ચાલતો અને તેના સિવાય કોઈ હસ્તી એવી નથી કે જેનાથી ધરતી અને

هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ۝۱۸ إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ ۗ وَمَا
 اخْتَلَفَ الَّذِينَ أَوْتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ
 بَعِيًا بَيْنَهُمْ ۗ وَمَنْ يَكْفُرْ بِآيَاتِ اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ
 الْحِسَابِ ۝۱۹ فَإِنْ حَاجُّوكَ فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ وَمَنِ

સિવાય વાસ્તવમાં કોઈ ખુદા (ઉપાસ્ય) નથી. (૧૯) અલ્લાહના નજીક દીન (ધર્મ) માત્ર ઈસ્લામ (૧૯) જ છે. આ દીન (ધર્મ)થી હટીને જે જુદા-જુદા માર્ગો અને વિભિન્ન પદ્ધતિઓ તે લોકોએ અપનાવી, જેમને ગ્રંથ આપવામાં આવ્યો હતો. તેમના આ વર્તન માટેનું કોઈ કારણ તેના સિવાય ન હતું કે તેમણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ ગયા પછી પરસ્પર એક-બીજા ઉપર અત્યાચાર કરવા માટે આવું કર્યું, (૧૯) અને જે કોઈ અલ્લાહના આદેશો અને નિર્દેશોનું પાલન કરવાનો ઈજ્જકાર કરી દે, અલ્લાહને તેના પાસેથી હિસાબ લેતાં વાર લાગતી નથી. (૨૦) હવે જો હે નબી ! આ લોકો તમારા સાથે વાદ-વિવાદ કરે, તો તેમને કહો, “મેં અને મારા અનુયાયીઓએ તો અલ્લાહ સમક્ષ માથું ઝૂકાવી દીધું છે”, આકાશના વહીવટી મામલાઓમાં તેઓ સંપર્ક કરતા હોય. તેના પછી જીવધારીઓ અને પ્રાણીઓમાંથી જે લોકોને પણ હકીકતોનું થોડુંઘણું જ્ઞાન મળેલું છે, એ સૌની આરંભથી લઈને આજ પર્યંત એ સર્વસંમત સાક્ષી રહી છે કે એક જ ખુદા આ સમગ્ર સૃષ્ટિનો સ્વામી અને શાસક છે.

(૧૬) અર્થાત્ અલ્લાહના નજીક માનવી માટે કેવળ એક જ જીવન-વ્યવસ્થા અને એક જ જીવન-પદ્ધતિ સાચી અને બરાબર છે, અને તે એ છે કે માનવી અલ્લાહને પોતાનો સ્વામી અને ઉપાસ્ય માને અને તેની બંદગી (ઉપાસના) અને ગુલામીમાં પોતાને સંપૂર્ણપણે સમર્પિત કરી દે અને તેની બંદગી અને આજ્ઞાપાલનની પદ્ધતિ પોતે ન ધરે, બલ્કે તેણે પોતાના પયગંબરોના માધ્યમથી જે માર્ગદર્શન મોકલ્યું છે, કોઈપણ પ્રકારના વધારા-ઘટાડા વગર માત્ર તેનું જ પાલન કરે. આ જ વિચારધારા અને કાર્ય-પદ્ધતિનું નામ ‘ઈસ્લામ’ છે અને એ વાત તદ્દન ઉચિત છે કે સૃષ્ટિના સર્જનહાર અને સ્વામી પોતાની સૃષ્ટિ અને પ્રજા માટે આ ઈસ્લામ સિવાય કોઈ અન્ય કાર્ય-પદ્ધતિને વૈધ ન માને. વ્યક્તિ પોતાની મૂર્ખતાથી પોતાને નાસ્તિકતાથી લઈને શિર્ક (બહુદેવવાદ) અને મૂર્તિપૂજા સુધી પ્રત્યેક દષ્ટિકોણ અને દરેક પંથના અનુસરણનો વૈધ હકદાર સમજી શકે છે, પરંતુ સૃષ્ટિના સમ્રાટની દષ્ટિમાં તો તે ખુલ્લો વિદ્રોહ છે.

(૧૭) અર્થ એ છે કે અલ્લાહ તરફથી જે પયગંબર પણ દુનિયાના કોઈ ખૂણા અને કોઈ યુગમાં આવ્યા છે, તેમનો દીન (ધર્મ) ઈસ્લામ જ હતો અને જે ગ્રંથ પણ દુનિયાની કોઈ ભાષા અને કોઈ જાતિમાં અવતરિત થયો છે, તેણે ઈસ્લામનું જ શિક્ષણ આપ્યું છે. આ મૂળ દીન (ધર્મ)ને બગાડીને અને તેમાં વધારો-ઘટાડો કરીને જે અનેક ધર્મો માનવ-જાતિમાં પ્રચલિત કરવામાં આવ્યા, તેમનું ઉત્પન્ન થવાનું કારણ એના સિવાય કંઈ ન હતું કે લોકોએ પોતાની વૈધ સીમાથી આગળ વધીને અધિકાર, લાભ અને વિશિષ્ટતાઓ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા કરી અને પોતાની ઈચ્છાઓ અનુસાર મૂળ ધર્મની આસ્થાઓ અને ધારણાઓ, સિદ્ધાંતો અને આદેશોમાં ફેરબદલ કરી નાખી.

اتَّبِعْنِ ط وَقُلْ لِلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالْأُمِّيِّينَ ءَأَسْلَمْتُمْ ط
فَإِنْ أَسْلَمُوا فَقَدِ اهْتَدَوْا ؕ وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلْغُ ط
وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ ۝ إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ
النَّبِيِّنَ بِغَيْرِ حَقٍّ ۙ وَيَقْتُلُونَ الَّذِينَ يَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ مِنَ
النَّاسِ ۙ فَبِئْسَ رَهْمٌ بِعَذَابِ الْيَوْمِ ۝ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ حَبِطَتْ
أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ ۙ وَمَا لَهُمْ مِّنْ نَّصِيرِينَ ۝

પછી ગ્રંથવાળા અને જેમના પાસે ગ્રંથ નથી બંનેને પૂછો, “શું તમે પણ તેનું આજ્ઞાપાલન અને બંદગીનો સ્વીકાર કરી લીધો?”^(૧૮) જો સ્વીકાર કરી લીધો તો તેઓ સન્માર્ગ પામી ગયા, અને જો તેનાથી વિમુખ થયા તો તમારા પર માત્ર સંદેશો પહોંચાડી દેવાની જવાબદારી હતી. આગળ અલ્લાહ પોતે પોતાના બંદાઓના મામલાઓ જોવાવાળો છે. (રુકૂઅ-૨) (૨૧) જે લોકો અલ્લાહના આદેશો અને માર્ગદર્શનને માનવાનો ઈન્કાર કરે છે અને તેના પયગંબરોને નાહક કતલ કરે છે અને એવા લોકોના જીવ પાછળ પડી જાય છે, જેઓ ખુદાના સર્જનોમાંથી ન્યાય અને સત્યનો આદેશ આપવા માટે ઊઠે, તેમને પીડાકારી સજાની ખુશખબર સંભળાવી દો.^(૧૯) (૨૨) આ તે લોકો છે જેમના કર્મ દુનિયા અને આખિરત (પરલોક) બંનેમાં વ્યર્થ થઈ ગયા,^(૨૦) અને તેમનો મદદગાર કોઈ નથી.^(૨૧)

- (૧૮) બીજા શબ્દોમાં આને એ રીતે સમજો કે, “હું અને મારું અનુસરણ કરવાવાળાએ તો આ પૂર્ણ ઈસ્લામને માની લીધો છે, જે અલ્લાહનો મૂળ દીન (ધર્મ) છે. હવે તમે બતાવો કે શું તમે પોતાના અને પોતાના બાપ-દાદાઓએ ઘડી કાઢેલી વાતોને છોડીને એ વાસ્તવિક અને મૂળ દીન (ધર્મ) તરફ આવો છો?”
- (૧૯) આ વ્યંગાત્મક વર્ણન-શૈલી છે કે પોતાના જે કરતૂકો પર તેઓ આજે ખૂબ ખુશ છે અને સમજી રહ્યા છે કે અમે ખૂબ સારું કાર્ય કરી રહ્યા છીએ, તેમને બતાવી દો કે તમારા આ કાર્યોનું પરિણામ આ છે.
- (૨૦) અર્થાત્ તેમણે પોતાની શક્તિઓ અને કોશિશો એવા માર્ગમાં લગાવી છે જેનું પરિણામ દુનિયામાં પણ ખરાબ છે અને આખિરતમાં પણ ખરાબ.
- (૨૧) અર્થાત્ કોઈ શક્તિ એવી નથી કે જે તેમના ખોટા પ્રયાસો અને કામને સફળ બનાવી શકે, અથવા ઓછામાં ઓછું ખરાબ પરિણામોથી બચાવી શકે. જે-જે શક્તિઓ પર તેઓ ભરોસો કરે છે કે તે દુનિયામાં કે આખિરતમાં અથવા બંને ઠેકાણે તેમના કામ આવશે, તેમાંથી હકીકતમાં કોઈપણ તેમના માટે સહાયક સિદ્ધ નહીં થાય.

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أَوْتُوا نَصِيبًا مِّنَ الْكِتَابِ يُدْعَوْنَ إِلَى كِتَابِ
 اللَّهِ لِيَحْكَمَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِّنْهُمْ وَهُمْ مُّعْرِضُونَ ﴿٢٣﴾
 ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لَنْ نَمَسَّنَا النَّارَ إِلَّا أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ
 وَغَرَّهُمْ فِي دِينِهِمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿٢٤﴾ فَكَيْفَ إِذَا جُمِعْتَهُمْ
 لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فِيهِمْ ۖ وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا
 يُظْلَمُونَ ﴿٢٥﴾ قُلِ اللَّهُمَّ مَلِكُ الْمَلِكِ تُؤْتِي الْمَلِكَ مَن تَشَاءُ

- (૨૩) તમે જોયું નહીં કે જે લોકોને ગ્રંથના જ્ઞાનમાંથી કેટલોક ભાગ મળ્યો છે, તેમની દશા શું છે? તેમને જ્યારે અલ્લાહના ગ્રંથ તરફ બોલાવવામાં આવે છે જેથી તે તેમના વચ્ચે ફેંસલો કરે, ^(૨૩) તો તેમનામાંથી એક પક્ષ તેને ટાળે છે અને આ ફેંસલા તરફ આવવાથી મોઢું ફેરવી લે છે. (૨૪) તેમનું આવું વર્તન એ કારણે છે કે તેઓ કહે છે, “જહન્નમની આગ તો અમને સ્પર્શ સુધાં નહીં કરે અને જો અમને જહન્નમની સજા મળશે, તો પણ ફક્ત થોડા દિવસ જ.” ^(૨૪) તેમની પોતાની ઉપજાવી કાઢેલી ધારણાઓએ તેમને પોતાના દીન (ધર્મ)ની બાબતમાં મોટા ભ્રમમાં નાખી રાખ્યા છે. (૨૫) પરંતુ શું વિતશે તેમના ઉપર જ્યારે અમે તેમને એ દિવસે એકત્ર કરીશું જેનું આવવું નિશ્ચિત છે? તે દિવસે દરેક વ્યક્તિને તેની કમાણીનો પૂરેપૂરો બદલો આપી દેવામાં આવશે અને કોઈના ઉપર અત્યાચાર નહીં થાય. (૨૬) કહો, હે ખુદા ! રાજ્યના માલિક ! તું જેને ચાહે રાજ્ય-સત્તા આપે અને જેના પાસેથી ચાહે છીનવી લે,
- (૨૨) અર્થાત્ તેમને કહેવામાં આવે છે કે અલ્લાહના ગ્રંથને અંતિમ પ્રમાણ માની લો, તેના ફેંસલાની સામે માથું ઝુકાવી લો અને જે કંઈ તેના અનુસાર સત્ય સિદ્ધ થાય તેને સત્ય અને જે તેના અનુસાર અસત્ય સિદ્ધ થાય, તેને અસત્ય માની લો. એ વાત સ્પષ્ટ રહે કે અહીં અલ્લાહના ગ્રંથથી અભિપ્રેત તૌરાત અને ઈજ્જલ છે અને ‘જે લોકોને ગ્રંથના જ્ઞાનમાંથી કેટલોક ભાગ મળ્યો છે’થી તાત્પર્ય ખ્રિસ્તી અને યહૂદી ધાર્મિક-વિદ્વાનો (આલિમો) છે.
- (૨૩) અર્થાત્ આ લોકો પોતાને અલ્લાહના પ્રિય સમજી બેસ્યા છે. તેઓ એ ભ્રમમાં પડેલા છે કે અમે ગમે તે કરીએ દરેક સ્થિતિમાં જન્મ અમારી છે. અમે ઈમાનવાળા છીએ, અમે ફલાણાની સંતાન અને ફલાણાને માનવાવાળા છીએ અને ફલાણાના મુરિદ (અનુયાયી) અને ફલાણાનું દામન અમે પકડી લીધું છે, ભલા જહન્નમની આગની શું મજાલ છે કે અમને સ્પર્શી જાય; અને માની લો કે અમને જહન્નમમાં નાખી પણ દેવામાં આવે, તો બસ અમુક દિવસ અમને ત્યાં રાખવામાં આવશે, જેથી ગુનાઓની જે ગંદકી લાગી ગઈ છે તે સાફ થઈ જાય, પછી અમને સીધા જન્મમાં પહોંચાડી દેવામાં આવશે. આ પ્રકારના વિચારોએ તેમને એટલા નિર્ભય તથા દુઃસાહસી અને બેશરમ બનાવી દીધા છે કે તેઓ મોટામાં મોટો અપરાધ કરી બેસે છે, ખરાબમાં ખરાબ ગુનો કરી નાખે છે, ખુલ્લુંખુલ્લા સત્યથી મોઢું ફેરવી લે છે અને જરા પણ અલ્લાહનો ડર તેમનાં હૃદયમાં ઊભો થતો નથી.

وَتَنْزِعُ الْمَلِكَ مَن تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَن تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَن تَشَاءُ ط
 بِيَدِكَ الْخَيْرُ ط إِنَّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٢٦﴾ تَوُجِّعُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ
 وَتَوُجِّعُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ
 الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَتَرزُقُ مَن تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿٢٧﴾ لَا يَتَّخِذِ
 الْمُؤْمِنُونَ الْكُفْرِينَ أَوْلِيَاءَ مِن دُونِ الْمُؤْمِنِينَ ؕ وَمَن
 يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ إِلَّا أَن تَتَّقُوا مِنْهُمْ

જેને યાહે ઈજ્જત આપે અને જેને યાહે અપમાનિત કરે. ભલાઈ તારા જ અધિકારમાં છે. નિ:સંદેહ તને દરેક વસ્તુ પર સામર્થ્ય પ્રાપ્ત છે. (૨૭) રાતને દિવસમાં પરોવીને લઈ આવે છે અને દિવસને રાતમાં. નિર્જીવમાંથી સજીવને કાઢે છે અને સજીવમાંથી નિર્જીવને, અને જેને યાહે છે અઠળક રોજી આપે છે. (૨૮) ઈમાનવાળાઓ, ઈમાનવાળાઓને છોડીને કાફિરો (અધર્મીઓ)ને પોતાના મિત્ર અને સહાયક કદાપિ ન બનાવે. જે આવું કરશે, તેનો અલ્લાહથી કોઈ સંબંધ નથી. હા, એ માફ છે કે જો તમે તેમના અત્યાચારથી ભયવા માટે ઉપર-ઉપરથી આવું વર્તન અપનાવી લો. (૨૯) પરંતુ અલ્લાહ તમને પોતાનાથી

(૨૪) જ્યારે માનવી એક તરફ ઈન્કાર કરવાવાળા અને અવજ્ઞાકારીઓના કરતુકો જુએ છે, અને પછી એ જુએ છે કે તેઓ દુનિયામાં કેવી રીતે ફૂલીફાલી રહ્યા છે, બીજી તરફ ઈમાનવાળાઓના આજ્ઞાપાલનને જુએ છે અને પછી તેમને ઐ ગરીબી અને નિર્ધનતા અને એ મુસીબતો અને દુ:ખોમાં ગ્રસ્ત જુએ છે, જેમાં નબી સલ્લ. અને આપના સહાબા કિરામ રહિ. હિજરી સન-૩ અને તેના આસપાસના જમાનામાં ગ્રસ્ત હતા, તો સ્વાભાવિક રીતે તેના મનમાં એક વિચિત્ર ઝંખનાભર્યો પ્રશ્ન ફરવા લાગે છે. અલ્લાહે અહીં એ જ પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યો છે અને એવી સૂક્ષ્મ શૈલીમાં આપ્યો છે કે તેનાથી વધારે સૂક્ષ્મતાની કલ્પના કરી શકાતી નથી.

(૨૫) જો કોઈ ઈમાનવાળો કોઈ ઈસ્લામ-વિરોધી જૂથના ફંદામાં ફસાઈ ગયો હોય અને તેને તેના અત્યાચાર અને ઉત્પીડનનો ભય હોય, તો તેને છૂટ છે કે પોતાના ઈમાનને છુપાવી રાખે અને વિધર્મીઓની સાથે દેખીતી રીતે ઉપર-ઉપરથી એવી રીતે રહે જાણે તે તેમનામાંનો જ કોઈ માણસ છે અથવા જો તેનું મુસલમાન હોવું જાહેર થઈ ગયું હોય તો પોતાના પ્રાણની રક્ષા માટે તે વિધર્મીઓની સાથે મૈત્રીપૂર્ણ વર્તનનું પ્રદર્શન કરી શકે છે, ત્યાં સુધી કે ભારે ભયની સ્થિતિમાં જે વ્યક્તિની અંદર સહન કરવાની શક્તિ ન હોય, તેને ધર્મ-વિરુદ્ધ વાત કહેવા સુદ્ધાની પણ છૂટ છે.

تُفَسِّهُ وَيُحَذِّرُكُمْ اللَّهُ نَفْسَهُ ۖ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ ﴿٣٩﴾ قُلْ إِنْ
تُخَفُّوْا مَا فِي صُدُوْرِكُمْ أَوْ تُبَدُّوْهُ يَعْْلَبُهُ اللَّهُ ۖ وَيَعْلَمُ مَا فِي
السَّنُوْتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ۖ وَاللَّهُ عَلِيٌّ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ ﴿٤٠﴾ يَوْمَ
تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُّحْضَرًا ۖ وَمَا عَمِلَتْ مِنْ
سُوْءٍ ۗ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيْدًا ۖ وَيُحَذِّرُكُمْ اللَّهُ

عند الطغيان
مما أقدم

ડરાવે છે અને તમારે તેના તરફ જ પાછા જવાનું છે. (૨૯) હે પયગંબર ! લોકોને ચેતવી દો કે તમારા હૃદયોમાં જે કંઈ છે, તેને તમે ચાહે છૂપાવો કે જાહેર કરો, અલ્લાહ દરેક હાલમાં તેને જાણે છે. ધરતી અને આકાશોની કોઈ વસ્તુ તેના જ્ઞાનની બહાર નથી અને તેનું પ્રભુત્વ દરેક વસ્તુ ઉપર છવાયેલું છે. (૩૦) તે દિવસ આવવાનો છે જ્યારે દરેક મનુષ્ય પોતાના કર્મોના ફળ પોતાના સામે હાજર જોશે, ચાહે તેણે ભલાઈ કરી હોય કે બૂરાઈ. તે દિવસે મનુષ્ય અભિલાષા કરશે કે કદાચ ! હજુ આ દિવસ તેનાથી ઘણો દૂર હોત ! અલ્લાહ તમને પોતાનાથી ડરાવે છે, અને તે પોતાના

(૨૯) અર્થાત્ ક્યાંક માનવીઓનો ડર તમારા પર એટલો ન છવાઈ જાય કે અલ્લાહનો ડર હૃદયમાંથી નીકળી જાય. માનવી વધારેમાં વધારે તમારી દુનિયા બગાડી શકે છે, પરંતુ અલ્લાહ તમને હંમેશાની યાતના આપી શકે છે. તેથી પોતાના બચાવ માટે જો મજબૂરીની હાલતમાં ક્યારેક ઈસ્લામ-વિરોધીઓથી બચવા માટે કોઈ બહાનું કરી લેવામાં આવે, તો બસ એટલી હદ સુધી હોવું જોઈએ કે ઈસ્લામના મિશન અને ઈસ્લામી સમાજના હિત અને કોઈ મુસલમાનના જાન અને માલને ક્ષતિ પહોંચાડ્યા વગર તમે પોતાના જાન અને માલની રક્ષા કરી લો. પરંતુ સાવધાન ! ઈસ્લામ વિરુદ્ધ અને ધર્મ-વિરોધીઓની કોઈ એવી સેવા તમારા હાથે ન થવા પામે જેનાથી ઈસ્લામની સામે ઈસ્લામ-વિરોધીઓને પ્રોત્સાહન મળવાની અને મુસલમાનો પર વિધર્મીઓના પ્રભાવી થઈ જવાની સંભાવના ઊભી થઈ જાય. સારી રીતે સમજી લો કે જો પોતાને બચાવવા માટે તમે અલ્લાહના દીનને કે ઈમાનવાળાઓના સમૂહને અથવા કોઈ એક મુસલમાનને પણ નુકસાન પહોંચાડવું અથવા અલ્લાહના વિદ્રોહીઓની સાચા દિલથી કોઈ સેવા કરી, તો અલ્લાહની પકડથી કદાપિ બચી નહીં શકો. તમારે દરેક સ્થિતિમાં છેવટે જવાનું તો તેના જ પાસે છે.

نَفْسَهُ ط وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ ﴿٣٠﴾ قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ ۖ
فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ ط وَاللَّهُ غَفُورٌ
رَحِيمٌ ﴿٣١﴾ قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ ؕ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ لَا

અલ્લાહના પ્રેમ કરવાનો અર્થ એવો છે કે તેની આજ્ઞાઓનું પાલન કરવું છે. (૩૦) હે નબી! લોકોને કહી દો, “જો તમે ખરેખર અલ્લાહને પ્રેમ કરતા હોવ તો મારું અનુસરણ કરો, અલ્લાહ તમારા સાથે પ્રેમ કરશે અને તમારી ભૂલોને માફ કરી દેશે. તે મોટો ક્ષમાશીલ અને દયાળુ છે.” (૩૧) તેમને કહો, “અલ્લાહ અને રસૂલનું આજ્ઞાપાલન સ્વીકારી લો.” પછી જો તેઓ તમારું આ આમંત્રણ ન સ્વીકારે તો ચોક્કસપણે એ સંભવ નથી કે અલ્લાહ એવા લોકોને પ્રેમ કરે, જેઓ તેનું અને તેના રસૂલનું આજ્ઞાપાલન કરવાનો ઇન્કાર કરતા હોય. (૩૨)

- (૨૭) અર્થાત્ તે તમારો એટલો મોટો હિતેચ્છુ છે કે તમને સમયથી પહેલા એવા કાર્યો પર સચેત કરી રહ્યો છે, જે તમારા પરિણામની ખરાબીનું કારણ બની શકે છે.
- (૨૮) અહીં પહેલું પ્રવચન સમાપ્ત થાય છે. આના વિષયવસ્તુ, વિશેષ રૂપે બદના યુદ્ધ તરફ જે સંકેત આમાં કરવામાં આવ્યો છે, તેની શૈલી પર વિચાર કરવાથી વધારે અનુમાન એ જ થાય છે કે આ પ્રવચનના અવતરણનો સમય બદના યુદ્ધ પછી અને ઉહદના યુદ્ધ પહેલાનો છે, અર્થાત્ હિજરી ૩. મુહમ્મદ બિન ઇસ્હાકની નોંધથી સામાન્ય રીતે લોકોને એ ભ્રમ થયો છે કે આ સૂર:ની શરૂઆતની ૮૦ આયતો નજરાનના પ્રતિનિધિ-મંડળના આગમનના પ્રસંગે હિજરી સન ૯માં અવતરિત થઈ હતી. પરંતુ એક તો આ આરંભિક પ્રવચનનો વિષય સ્પષ્ટ દર્શાવી રહ્યો છે કે આ તેનાથી ખૂબ પહેલા અવતરિત થઈ હશે, બીજું મુકાતિલ બિન સુલૈમાનની નોંધમાં એ ઉલ્લેખ છે કે નજરાનના પ્રતિનિધિ-મંડળના આગમન પર કેવળ એ આયતો અવતરિત થઈ છે જે હઝરત યાહ્યા અને હઝરત ઈસા અલૈ. ના વર્ણનથી સંબંધિત છે અને તેની સંખ્યા ૩૦ કે તેનાથી થોડીક વધારે છે.

مُحِبُّ الْكٰفِرِيْنَ ﴿٣٠﴾ اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰٓى اٰدَمَ وَنُوْحًا وَّآلَ اِبْرٰهِيْمَ
وَّآلَ عِمْرٰنَ عَلٰى الْعٰلَمِيْنَ ﴿٣١﴾ ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ ۗ وَاللّٰهُ

અલ્લાહે (૨૯) આદમ અને નૂહ અને ઈબ્રાહીમના સંતાનો અને ઈમરાન (૩૦) ના સંતાનોને સમગ્ર દુનિયાના લોકો ઉપર પસંદગી આપીને (પોતાની પયગંબરી માટે) ચૂંટી લીધા હતા. (૩૧) તેઓ એક સિલસિલાના લોકો હતા જેઓ એક-બીજાના વંશથી પેદા થયા હતા. અલ્લાહ બધું જ સાંભળે અને

(૨૯) અહીંથી આ બીજું પ્રવચન શરૂ થાય છે. તેના અવતરિત થવાનો સમય હિજરી સન ૯ છે, જ્યારે નજરાનના ખ્રિસ્તી લોકતાંત્રિક રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ નબી સલ્લ. ની સેવામાં હાજર થયા હતા. નજરાનનો પ્રદેશ હિજાઝ અને યમનના વચ્ચે આવેલો છે. તે વખતે એ ક્ષેત્રમાં ૭૩ વસ્તીઓ સામેલ હતી અને કહેવામાં આવે છે કે એક લાખ વીસ હજાર લડવાને યોગ્ય પુરુષો તેમાંથી નીકળી શકતા હતા. વસ્તી આખેઆખી ખ્રિસ્તી હતી અને ત્રણ સરદારોના આજ્ઞાધીન હતી. એક 'આકિબ' કહેવાતો હતો જેની હેસિયત જાતિના અમીર (સરદાર, વડા)ની હતી. બીજો 'સૈયદ' કહેવાતો હતો જે તેમના સાંસ્કૃતિક અને રાજનૈતિક મામલાઓનું નિરીક્ષણ કરતો હતો અને ત્રીજો 'ઉસ્કૂફ' (બિશપ) હતો જેને ધાર્મિક માર્ગદર્શનનું કાર્ય સુપ્રત હતું. જ્યારે નબી સલ્લ.એ મક્કા પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો અને તમામ આરબોને વિશ્વાસ થઈ ગયો કે દેશનું ભવિષ્ય હવે અલ્લાહના પયગંબર હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.ના હાથમાં છે, તો અરબસ્તાનના જુદા-જુદા ભાગોમાંથી આપ સલ્લ.ની પાસે પ્રતિનિધિ-મંડળો આવવાના શરૂ થઈ ગયા હતા. આ જ અનુસંધાનમાં નજરાનના ત્રણેય સરદારો પણ ૬૦ માણસોનું એક પ્રતિનિધિ-મંડળ લઈને મદીના પહોંચ્યા. યુદ્ધ માટે તેઓ કોઈપણ સ્થિતિમાં તૈયાર ન હતા. હવે પ્રશ્ન માત્ર એ હતો કે તેઓ ઈસ્લામ અપનાવે છે કે ઝિમ્મી બનીને રહેવા માગે છે. આ પ્રસંગે અલ્લાહે નબી સલ્લ. પર આ પ્રવચન અવતરિત કર્યું, જેથી તેના દ્વારા નજરાનના પ્રતિનિધિ-મંડળને ઈસ્લામ તરફ બોલાવવામાં આવે.

(૩૦) ઈમરાન હઝરત મૂસા અને હઝરત હારૂન અલૈ. ના પિતાનું નામ હતું, જેને બાઈબલ (નિર્ગમન, ૬:૨૦) માં 'અમ્રામ' લખવામાં આવેલ છે.

سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿٣٣﴾ اِذْ قَالَتِ امْرَأَتُ عِمْرَانَ رَبِّ اِنِّي نَذَرْتُ لَكَ
مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا فَتَقَبَّلْ مِنِّي ۗ اِنَّكَ اَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿٣٤﴾
فَلَمَّا وَضَعَتْهَا قَالَتْ رَبِّ اِنِّي وَضَعْتُهَا اُنْثَىٰ ۗ وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا

જાણે છે. (૩૧) (૩૫) (તે વખતે એ સાંભળી રહ્યો હતો) જ્યારે ઈમરાનની સ્ત્રી (૩૨) કહી રહી હતી કે, “મારા પાલનહાર! હું આ બાળકને, જે મારા ગર્ભમાં છે, તને નજા’ (ભેટ સ્વરૂપે અર્પણ) કરું છું, તે તારા જ કામ માટે વક્ફ (સમર્પિત) હશે. મારી આ ભેટનો સ્વીકાર કર. તું સાંભળનાર અને જાણનાર છે.” (૩૩) (૩૬) પછી જ્યારે તે બાળકી તેને ત્યાં જન્મી તો તેણે કહ્યું, “માલિક! મારે ત્યાં તો પુત્રી જન્મી છે — જો કે જે કંઈ તેણે જણ્યું હતું, અલ્લાહને તેની ખબર હતી

(૩૧) મસીહીઓ (ખ્રિસ્તીઓ)ની પથબ્રષ્ટાનું એક માત્ર કારણ એ છે કે તેઓ મસીહને બંદા અને રસૂલ (ઈશદૂત) માનવાને બદલે ઈશ્વરનો પુત્ર અને ઉલૂહિયત (ઈશ્વરત્વ)માં તેનો ભાગીદાર ઠેરવે છે. જો તેમની આ પાયાની ભૂલ દૂર થઈ જાય તો સાચા અને વિશુદ્ધ ઈસ્લામ તરફ તેમનું પલટવું સરળ થઈ જાય. તેથી જ આ પ્રવચનની શરૂઆત એમ કરવામાં આવી કે આદમ અને નૂહ અને ઈબ્રાહીમની સંતતિ અને ઈમરાનની સંતતિના સૌ પયગંબરો મનુષ્ય હતા, એક જ વંશથી બીજા પેદા થતા ગયા, આમાંથી કોઈપણ ખુદા ન હતા, તેમની વિશેષતા કેવળ એ હતી કે અલ્લાહે પોતાના દીનના પ્રચાર અને દુનિયાની સુધારણા માટે તેમને ચૂંટી લીધા હતા.

(૩૨) જો ‘ઈમરાનની સ્ત્રી’થી તાત્પર્ય ‘ઈમરાનની પત્ની’ લેવામાં આવે તો તેનો અર્થ એ હશે કે આ એ ઈમરાન નથી, જેનો ઉલ્લેખ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે, બલકે આ હઝરત મરયમના પિતા હતા, જેમનું નામ સંભવતઃ ઈમરાન હશે. મસીહી નોંધોમાં હઝરત મરયમના પિતાનું નામ યુઆખેમ (Ioachim) લખ્યું છે અને જો ‘ઈમરાનની સ્ત્રી’નો મતલબ આલે ઈમરાનની સ્ત્રી લેવામાં આવે, તો તેનો અર્થ એ હશે કે હઝરત મરયમની માતા આ જ કબીલાથી સંબંધ ધરાવતી હતી. પરંતુ આપણા પાસે જાણવાનું કોઈ એવું સાધન નથી જેનાથી આપણે નિશ્ચિત રૂપે આ બંને અર્થોમાંથી કોઈ એક અર્થને પ્રાધાન્યતા આપી શકીએ, કેમ કે ઈતિહાસમાં આનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી કે હઝરત મરયમના પિતા કોણ હતા અને તેમની માતા કયા કબીલાની હતી. હા, જો એ નોંધ સાચી માની લેવામાં આવે કે હઝરત યાહ્યાની માતા અને હઝરત મરયમની માતા પરસ્પર બહેનો હતી, તો પછી ‘ઈમરાનની સ્ત્રી’નો અર્થ ‘ઈમરાન કબીલાની સ્ત્રી’ જ સાચું હશે, કેમ કે ઈજ્જલ ‘લૂકા’માં આપણને એ ઉલ્લેખ મળે છે કે હઝરત યાહ્યાની માતા હઝરત હારૂનની સંતાનથી હતી. (લૂકા, ૧:૫)

(૩૩) અર્થાત્ તું પોતાના બંદાઓની દુઆઓ સાંભળે છે અને તેમની નિયતોની સ્થિતિથી વાકેફ છે.

وَضَعَتْ ۖ وَلَيْسَ الذَّاكِرُ كَالأُنثَى ۖ وَإِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ وَإِنِّي
 أُعِيدُهَا بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ ﴿٣٧﴾ فَتَقَبَّلَهَا
 رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَأَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا ۖ وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا ۖ
 كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْبِحَرَابِ ۖ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا ۖ قَالَ
 يَمْرُؤُا أَنَّى لَكَ هَذَا ۖ قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ ۖ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ
 يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿٣٨﴾ هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ ۖ قَالَ رَبِّ هَبْ

— અને પુત્ર, પુત્રી જેવો હોતો નથી. (૩૭) ભલે, મેં તેનું નામ મરયમ રાખી દીધું છે અને હું તેને અને તેના

પછી આગળના વંશને તિરસ્કૃત (ધુત્કારી દીધેલ) શૈતાનના ઉપદ્રવથી તારા શરણમાં આપું છું.” (૩૭) છેવટે તેના રબે આ બાળકીને સહર્ષ સ્વીકારી લીધી, તેને ખૂબ સારી છોકરી બનાવીને મોટી કરી, અને ઝકરિયાને તેનો પાલક-સંરક્ષક બનાવી દીધો. ઝકરિયા (૩૪) જ્યારે પણ તેના પાસે મેહરાબ (૩૬)માં જતો તો તેના પાસે કંઈ-ને-કંઈ ખાવા-પીવાની વસ્તુઓ જોતો. પૂછતો, “મરયમ! આ વસ્તુઓ તારા પાસે ક્યાંથી આવી?” તે જવાબ આપતી, “અલ્લાહ પાસેથી આવી છે, અલ્લાહ જેને યાહે છે, પુષ્કળ રોજી આપે છે.” (૩૮) આ સ્થિતિ નિહાળી ઝકરિયાએ પોતાના રબને પોકાર્યો, “પાલનહાર! પોતાના

(૩૪) અર્થાત્ પુત્ર કે છોકરો એ ઘણીબધી સ્વાભાવિક નબળાઈઓ અને સામાજિક પાબંદીઓથી મુક્ત હોય છે જે પુત્રી કે છોકરીની સાથે લાગેલી હોય છે. તેથી જો છોકરો હોત તો એ ઉદ્દેશ્ય વધારે સારી રીતે સિદ્ધ થઈ શકતો હતો જેના માટે હું મારા બાળકને તારા માર્ગમાં નઝ (ભેટ) કરવા માગતી હતી.

(૩૫) હવે એ સમયના ઉલ્લેખની શરૂઆત થાય છે, જ્યારે હઝરત મરયમ પ્રૌઢાવસ્થાએ પહોંચી ગયા અને બૈતુલ-મુકદ્દિસની ઈબાદતગાહ (હૈકલ)માં દાખલ કરી દેવામાં આવ્યા અને અલ્લાહની યાદમાં રાત-દિવસ લાગી ગયા. હઝરત ઝકરિયા અલૈ., જેમની દેખરેખમાં તેમને આપવામાં આવ્યા હતા, સંભવતઃ સંબંધમાં તેમના માસા હતા અને હૈકલના મુજાવરો (વ્યવસ્થાપકો)માંથી હતા. આ એ ઝકરિયા પયગંબર નથી જેમની હત્યાનો ઉલ્લેખ બાઈબલમાં ઓહલ ટેસ્તામેન્ટમાં થયો છે.

(૩૬) ‘મેહરાબ’ શબ્દથી લોકોનું ધ્યાન સામાન્ય રીતે એ મેહરાબ તરફ જાય છે જે આપણી મસ્જિદોમાં ઈમામને ઊભા રહેવા માટે બનાવવામાં આવે છે, પરંતુ અહીં મેહરાબથી તાત્પર્ય એ નથી. ગિરજાઘરો, દેવળો અને કલીસાઓમાં મૂળ ઉપાસનાગૃહની ઈમારતથી જોડાયેલ અને જમીનથી ઘણી ઊંચાઈ પર જે ઓરડાઓ બનાવવામાં આવે છે, જેમાં ઉપાસનાગૃહના મુજાવરો (વ્યવસ્થાપકો), સેવકો અને એકાંતમાં બેસીને એકાગ્રચિત્તે ઈશ્વરના સ્મરણમાં લીન રહેવાવાળા લોકો (એ)તિકાફ કરવાવાળા) રહેતા હોય છે, તેને ‘મેહરાબ’ કહે છે. આ જ પ્રકારનાં ઓરડાઓમાંથી એકમાં હઝરત મરયમ એ’તિકાફમાં ખુદાની ઈબાદત માટે રહેતાં હતા.

لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً ۗ إِنَّكَ سَمِيعُ الدُّعَاءِ ﴿٣٨﴾ فَنادته
 الْمَلِكُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْبَحْرَابِ ۗ أَنْ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ
 بِيَحْيَىٰ مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَسَيِّدًا وَحَصُورًا وَنَبِيًّا مِّنَ
 الصَّالِحِينَ ﴿٣٩﴾ قَالَ رَبِّ إِنِّي لَكُن لِّيَ غُلَامٌ ۖ وَقَدْ بَلَغَنِي الْكِبَرُ
 وَامْرَأَتِي عَاقِرٌ ۖ قَالَ كَذَلِكَ اللَّهُ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ ﴿٤٠﴾ قَالَ رَبِّ

સામર્થ્યથી મને નેક (સુશીલ) સંતાન આપ. તું જ દુઆ સાંભળનાર છે.”^(૩૭) (૩૯) જવાબમાં ફરિશ્તાઓએ સાદ પાડ્યો, જ્યારે તે મેહરાબમાં ઊભો રહી નમાઝ પઢી રહ્યો હતો કે, “અલ્લાહ તને યાહ્યા^(૩૮)ની ખુશખબર આપે છે. તે અલ્લાહ તરફથી એક ફરમાન^(૩૯)ની પુષ્ટિ કરનાર બનીને આવશે. તેનામાં નેતૃત્વ અને મોટાઈની શાન હશે. ખૂબ જ આત્મસંયમી હશે. નબી (પયગંબર) બનાવવામાં આવશે અને ભલા લોકોમાં તેની ગણતરી થશે.” (૪૦) ઝકરિયાએ કહ્યું, “પાલનહાર ! મારે ત્યાં પુત્ર ક્યાંથી થશે વળી? હું તો ઘણો વૃદ્ધ થઈ ચૂક્યો છું અને મારી પત્ની વાંઝણી છે.” ઉત્તર મળ્યો, “આવું જ થશે,^(૪૦) અલ્લાહ જે ચાહે છે કરે છે.” (૪૧) નિવેદન કર્યું,

- (૩૭) હઝરત ઝકરિયા તે વખતે નિ:સંતાન હતા. એ નવયુવાન છોકરીને જોઈને સ્વાભાવિક રીતે તેમના મનમાં એ અભિલાષા જાગી કે કદાચ, અલ્લાહ તેમને પણ આવી જ ભલી સંતાન આપે, અને એ જોઈને કે અલ્લાહ કેવી રીતે પોતાના સામર્થ્યથી આ એકાંતવાસી છોકરીને રોજ પહોંચાડી રહ્યો છે, તેમને એ આશા જાગી કે અલ્લાહ ચાહે તો આ ઘડપણમાં પણ તેમને સંતાન આપી શકે છે.
- (૩૮) બાઈબલમાં આમનું નામ ‘યૂહના’ લખ્યું છે. તેમની પરિસ્થિતિ માટે જુઓ - Mathew, પ્ર. ૩, ૧૧, ૧૪; Mark, પ્ર. ૩, ૬; Luke, પ્ર. ૧, ૩.
- (૩૯) અલ્લાહના ‘ફરમાન’થી તાત્પર્ય હઝરત ઈસા ~~જે~~ છે. તેમનો જન્મ અલ્લાહના એક અસાધારણ આદેશથી ચમત્કાર-સ્વરૂપે થયો હતો, તેથી તેમને કુર્આન-મજીદમાં ‘કલિમતુમ્-મિનલ્લાહિ’ (અર્થાત્ અલ્લાહનું ફરમાન) કહેવામાં આવેલ છે.
- (૪૦) અર્થાત્ તમારા ઘડપણ અને તમારી પત્ની વાંઝણી હોવા છતાં અલ્લાહ તમને પુત્ર આપશે.

اجْعَلْ لِي آيَةً ۖ قَالَ أَيُّكَ إِلَّا تَكَلَّمَ النَّاسُ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ إِلَّا
 رَمَزًا ۖ وَادْكُرْ رَبَّكَ كَثِيرًا وَسَبِّحْ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ ﴿٣١﴾ وَادْكُرْ
 قَالَتِ الْمَلِكَةُ يَمْرُؤُا إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفَاكِ
 عَلَى نِسَاءِ الْعَالَمِينَ ﴿٣٢﴾ يَمْرُؤُا اقْنُتِي لِرَبِّكِ وَاسْجُدِي وَارْكَعِي
 مَعَ الرَّاكِعِينَ ﴿٣٣﴾ ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهِ إِلَيْكَ ۖ وَمَا

“માલિક! તો પછી કોઈ નિશાની મારા માટે નક્કી કરી દે.”^(૧૧) કહ્યું, “નિશાની એ છે કે તમે ત્રણ દિવસ સુધી લોકો સાથે સંકેત સિવાય કોઈ વાતચીત નહીં કરો (અથવા નહીં કરી શકો). આ દરમ્યાન પોતાના રબ (માલિક)ને પુષ્કળ યાદ કરજો અને સવાર-સાંજ તેની તસ્બીહ (તેની પવિત્રતાનું) રટણ અને તેના ગુણગાન) કરતા રહેજો.”^(૧૨) (રુકૂઅ-૪) (૪૨) પછી તે સમય આવ્યો જ્યારે મરયમને ફરિશ્તાઓએ આવીને કહ્યું, “હે મરયમ! અલ્લાહે તને પસંદ કરી લીધી અને પવિત્રતા પ્રદાન કરી અને સમગ્ર દુનિયાની સ્ત્રીઓની સરખામણીમાં તને પ્રાધાન્યતા આપીને તેની સેવા માટે પસંદ કરી. (૪૩) હે મરયમ! પોતાના રબની આજ્ઞાંકિત બનીને રહે, તેના સામે સિજદો કર (માથું ઝૂકાવી દે) અને જે બંદાઓ તેના સામે ઝૂકનારાઓ છે તેમના સાથે તું પણ ઝૂકી જા.” (૪૪) હે નબી! આ ગૈબ (અદૃશ્ય)ની વાતો છે, જે અમે તમને વહી મારફતે બતાવી રહ્યા છીએ, નહીં તો તમે તે વખતે ત્યાં

(૪૧) અર્થાત્ એવી નિશાની બતાવી દો કે જ્યારે એક તદ્દન વૃદ્ધ અને ઘરડી વાંઝણીના ત્યાં છોકરાના જન્મ જેવી અસાધારણ ઘટના ઘટવાની હોય તો તેની જાણકારી મને અગાઉથી મળી જાય.

(૪૨) આ પ્રવચનનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય ખ્રિસ્તીઓ પર તેમની એ પારણાની ખામી સ્પષ્ટ કરવાનો છે કે તેઓ મસીહ અલૈ.ને અલ્લાહનો પુત્ર અને ‘ઈલાહ’ (ઉપાસ્ય) સમજે છે. શરૂઆતમાં હઝરત યાહ્યા અલૈ.નો ઉલ્લેખ એટલા માટે કરવામાં આવ્યો છે કે જે રીતે મસીહ અલૈ.નો જન્મ ચમત્કારિક રીતે થયો હતો, એ જ રીતે તેમનાથી છ મહિના પહેલા આ જ પરિવારમાં હઝરત યાહ્યા અલૈ.નો જન્મ પણ એક બીજા પ્રકારના ચમત્કારથી થઈ ચૂક્યો હતો. આનાથી અલ્લાહ તૂઆલા ખ્રિસ્તીઓને એ સમજાવવા માગે છે કે જો યાહ્યા અલૈ.ને તેમના ચમત્કારિક જન્મએ ‘ઈલાહ’ (ઉપાસ્ય) નથી બનાવી દીધા, તો મસીહ અલૈ. માત્ર પોતાના અસાધારણ જન્મના કારણે ‘ઈલાહ’ કેવી રીતે હોઈ શકે છે.

كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يُلْقُونَ أَقْلَامَهُمْ أَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ ۖ
 وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يَخْتَصِمُونَ ﴿٤٣﴾ إِذْ قَالَتِ الْمَلِكَةُ
 يَمْرُؤُا إِنَّ اللَّهَ بِبَشَرِكِ بِكَلِمَةٍ مِّنْهُ ۗ اسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى
 ابْنُ مَرْيَمَ وَجِيهًا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ ﴿٤٤﴾
 وَيُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًا ۖ وَمِنَ الصَّالِحِينَ ﴿٤٥﴾ قَالَتْ

ઉપસ્થિત ન હતા, જ્યારે હૈકલ (ઉપાસનાગૃહ)ના સેવકો એવો નિર્ણય કરવા માટે કે મરયમનો વાલી કોણ થાય, પોત-પોતાની કલમો ફેંકી રહ્યા હતા, (૪૩) અને ન તમે તે વખતે હાજર હતા જ્યારે તેમના વચ્ચે ઝઘડો થઈ રહ્યો હતો. (૪૫) અને જ્યારે ફરિશ્તાઓએ કહ્યું, “હે મરયમ ! અલ્લાહ તને પોતાના એક ફરમાનની ખુશખબર આપે છે. તેનું નામ મસીહ મરયમનો પુત્ર ઈસા હશે, દુનિયા અને આધિરત (પરલોક)માં સન્માનિત હશે, અલ્લાહના સમીપવર્તી બંદાઓમાં ગણવામાં આવશે, (૪૬) લોકો સાથે પારણામાં પણ વાતચીત કરશે અને મોટી વયે પહોંચીને પણ, અને તે એક સદાચારી અને ભલો વ્યક્તિ હશે.” (૪૭) આ સાંભળી મરયમે કહ્યું,

(૪૩) અર્થાત્ શિદ્દીઓ નાખી રહ્યા હતા. શિદ્દી નાખવાની જરૂર એટલા માટે પડી કે હઝરત મરયમની માતાએ તેમને અલ્લાહના કાર્ય માટે હૈકલ (ઉપાસનાગૃહ)ની નઝ (ભેટ) કરી દીધા હતા, અને તે છોકરી હોવાથી આ એક ગંભીર સમસ્યા બની ગઈ હતી કે હૈકલના પુરોહિતોમાંથી કોના સંરક્ષણમાં તે રહે.

رَبِّ اَنۡىٰ يَكُوۡنُ لِىْ وَّلَدٌ وَّلَٰكُمۡ يَمۡسُسُنِىۡ بَشَرٌ ؕ قَالَ كَذٰلِكَ اَللّٰهُ
يَخۡلُقُ مَا يَشَآءُ ؕ اِذَا قَضٰى اَمۡرًا فَاِمۡمًا يَقُوۡلُ لَهٗ كُنۡ فَيَكُوۡنُ ﴿٤٥﴾

“પાલનહાર ! મારે ત્યાં બાળક ક્યાંથી થશે, મને તો કોઈ પુરુષે હાથ સુદ્ધા નથી લગાવ્યો.” ઉત્તર મળ્યો,
“આવું જ થશે, (૪૪) અલ્લાહ જે ચાહે છે પેદા કરે છે. તે જ્યારે કોઈ કામ કરવાનો નિર્ણય કરે છે, તો માત્ર
કહે છે કે ‘થઈ જા’ અને તે થઈ જાય છે.”

(૪૪) અર્થાત્ કોઈ પુરુષે તમને હાથ નથી લગાવ્યો તેમ છતાં તમારા ત્યાં બાળક પેદા થશે. આ જ શબ્દો ‘ક-ઝાલિ-ક’
(આવું જ થશે) હઝરત ઝકરિયા અલૈ.ને આપવામાં આવેલ જવાબમાં પણ કહેવામાં આવ્યા હતા. આનો જે અર્થ
ત્યાં છે, એ જ અર્થ અહીં પણ હોવો જોઈએ. તેના સાથે પછીનું વાક્ય, બલ્કે તેના પહેલાનું અને પછીનું આખું
પ્રવચન આ જ અર્થની પુષ્ટિ કરે છે કે હઝરત મરયમ અલૈ.ને કોઈની સાથે કોઈપણ લૈંગિક સંબંધ વગર બાળકના
જન્મની ખુશખબર આપવામાં આવી હતી અને વાસ્તવમાં એ જ પ્રમાણે હઝરત ઈસા અલૈ.નો જન્મ પણ થયો.
નહિં તો જો વાત એ જ હતી કે હઝરત મરયમ અલૈ.ના ત્યાં એ જ પ્રચલિત, સ્વાભાવિક રીતે બાળકનો જન્મ
થવાનો હતો જે રીતે દુનિયામાં સ્ત્રીઓના ત્યાં થતો રહે છે, અને જો હઝરત ઈસા અલૈ.નો જન્મ વાસ્તવમાં એ જ
રીતે થયો હોત, તો આ સમગ્ર પ્રવચન તદ્દન નિરર્થક ઠરે છે જે આ સૂર:ની આયત-૩૫ થી ૬૩ સુધી ચાલી રહ્યું છે,
અને એ તમામ પ્રવચનો પણ નિરર્થક સમજી શકાય છે જે મસીહ અલૈ.ના જન્મથી સંબંધિત કુર્આનમાં બીજે ઘણે
ઠેકાણે આપણને જોવા મળે છે. ખ્રિસ્તીઓએ હઝરત ઈદ્રા અલૈ.ને ખુદા અને ખુદાના પુત્ર એટલા માટે સમજ્યા
હતા કે તેમનો જન્મ અસ્વાભાવિક રીતે, પિતા વગર થયો હતો, અને યહૂદીઓએ હઝરત મરયમ અલૈ. પર
આરોપ પણ એ જ કારણથી લગાવ્યો હતો કે સૌની સામે એ ઘટના ઘટી હતી કે એક છોકરી અવિવાહિત હતી અને
તેના ત્યાં બાળક પેદા થયું. જો આ ઘટના મૂળરૂપે ઘટી જ ન હતી, ત્યારે આ બંને જૂથોના વિચારોના ખંડનમાં માત્ર
એટલું કહી દેવું તદ્દન પૂરતું હતું કે તમે લોકો ખોટું કહો છો, એ છોકરી વિવાહિત હતી, ફલાણો વ્યક્તિ તેનો પતિ
હતો અને તેના જ વીર્યથી ઈસા પેદા થયા હતા. આ એકદમ ટૂંકી સ્પષ્ટ વાત કહેવાને બદલે છેવટે આટલી લાંબી
ભૂમિકા બાંધવા અને વિગતવાર વાત કરવા અને સોખ્ખા શબ્દોમાં ફલાણાના પુત્ર મસીહ કહેવાને બદલે
મરયમના પુત્ર મસીહ કહેવાની શું જરૂર હતી, જેનાથી વાતની ગૂંચ ઉકેલાવાને બદલે વધારે ગૂંચાઈ જાય. આમ,
જે લોકો કુર્આનને અલ્લાહની વાણી માને છે અને પછી મસીહ અલૈ. વિશે એ પણ સાબિત કરવાની કોશિશ કરે છે
કે તેમનો જન્મ નિયમાનુસાર માતા અને પિતાના સહવાસથી થયો હતો, તેઓ વાસ્તવમાં સાબિત એ કરે છે કે
અલ્લાહ હૃદયની વાત પ્રગટ કરવા અને ઉદ્દેશ્યને બતાવી દેવાની એટલી શક્તિ પણ નથી ધરાવતો જેટલી સ્વયં
આ લોકો ધરાવે છે. (મઆઝ-લ્લાહ - અલ્લાહનું શરણ)

وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ ﴿٣٨﴾ وَرَسُولًا
إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ ۖ آتَىٰ قَدْ جِئْتَكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ ۖ آتَىٰ أَخْلُقُ
لَكُمْ مِنَ الطَّيْرِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ فَأَنْفُخُ فِيهِ فَيَكُونُ طَيْرًا
بِإِذْنِ اللَّهِ ۗ وَأُبْرِئِي الْأَكْمَةَ وَالْأَبْرَصَ وَأُحْيِ الْمَوْتَىٰ بِإِذْنِ اللَّهِ ۗ
وَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا تَأْكُلُونَ وَمَا تَدْخُرُونَ ۖ فِي بُيُوتِكُمْ ۗ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ
لَآيَةً لِّكُمْ ۖ إِنَّ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿٣٩﴾ وَمُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنْ

તત્ત્વદર્શિતાનું શિક્ષણ આપશે, તૌરાત અને ઈજલનું જ્ઞાન પ્રદાન કરશે. (૪૮) અને બની ઈસરાઈલ તરફ પોતાનો રસૂલ (ઈશદૂત) નિયુક્ત કરશે.” (અને જ્યારે તેઓ રસૂલની હેસિયતથી બની ઈસરાઈલની પાસે આવ્યા તો તેમણે કહ્યું), “હું તમારા રબ તરફથી તમારા પાસે નિશાની લઈને આવ્યો છું. હું તમારા સામે માટીમાંથી પક્ષીના રૂપનું એક પૂતળું બનાવું છું અને તેમાં ફૂંક મારું છું, તે અલ્લાહની આજ્ઞાથી પક્ષી બની જાય છે. હું અલ્લાહના આદેશથી જન્મજાત આંધળા અને કુષ્ઠ-રોગીને સાજા કરું છું અને તેના આદેશથી મડદાઓને જીવતા કરું છું. હું તમને બતાવું છું કે તમે શું ખાઓ છો અને તમારા ઘરોમાં શું સંગ્રહ કરી રાખો છો. આમાં તમારા માટે પૂરતી નિશાની છે જો તમે ઈમાન લાવનારા હોવ. (૩૯) (૫૦) અને હું તે શિક્ષણ અને માર્ગદર્શનની પુષ્ટિ કરનારો બનીને આવ્યો છું જે તૌરાતમાંથી

(૪૫) અર્થાત્ આ નિશાનીઓ તમને એ વાંતનો વિશ્વાસ અપાવવા માટે પર્યાપ્ત છે કે હું એ ખુદાનો મોકલેલો છું જે સૂચિની સર્જનહાર અને પ્રભુત્વશાળી શાસક છે, શરત માત્ર એ છે કે તમે સત્યને માનવા માટે તૈયાર હોવ, હઠાગ્રહી ન હોવ.

التَّوْرَةَ وَالْإِنجِيلَ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ وَجِئْتُكُمْ
بِآيَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا ۝ إِنَّ اللَّهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ

અત્યારે મારા જમાનામાં મોજૂદ છે, ^(૪૬) અને એટલા માટે આવ્યો છું કે તમારા માટે કેટલીક તે વસ્તુઓને હલાલ (વૈધ) કરી દઉં જે તમારા માટે હરામ (અવૈધ) કરી દેવામાં આવેલ છે. ^(૪૭) જુઓ, હું તમારા રબ તરફથી તમારા પાસે નિશાની લઈને આવ્યો છું, એટલા માટે અલ્લાહથી ડરો અને મારું અનુસરણ કરો.

(૪૬) અર્થાત્ આ મને અલ્લાહ તરફથી મોકલેલ હોવાનું એક વધારે પ્રમાણ છે. જો હું તેના તરફથી મોકલેલ ન હોત, બલ્કે જૂઠી દાવેદાર હોત, તો સ્વયં એક સ્થાયી અને સ્વતંત્ર ધર્મનો પાયો નાખતો અને મારા આ ચમત્કારોના જોર પર તમને અગાઉના ધર્મથી હટાવીને મારા ઘડેલા ધર્મ તરફ લાવવાની કોશિશ કરતો. પરંતુ હું તો એ જ મૂળ ધર્મને માનું છું અને એ જ શિક્ષણને સાચું ઠરાવું છું જે અલ્લાહ તરફથી તેના પયગંબરો મારાથી પહેલાં લાવ્યા હતા. એ વાત કે મસીહ અલૈ. એ જ દીન (ધર્મ) લઈને આવ્યા હતા જે મૂસા અલૈ. અને અન્ય પયગંબરોએ પ્રસ્તુત કર્યો હતો, આજે જે ઈજ્જલો (અર્થાત્ બાઈબલ) ઉપલબ્ધ છે, તેમાં સ્પષ્ટ રીતે આપણને મળે છે, જેમ કે Mathewની નોંધ અનુસાર મસીહ અલૈ. સ્પષ્ટ ફરમાવે છે—

“એમ ન સમજો કે હું ધર્મ-વ્યવસ્થા (તૌરાત) અથવા પયગંબરોની શિક્ષાઓનો નાશ કરવા આવ્યો છું. નાશ કરવા નહીં, બલ્કે પૂરી કરવા આવ્યો છું.” (Mathew, Sermon on the Mount, ૫:૧૭)

એક યહૂદી વિદ્વાને હઝરત મસીહ અલૈ.ને પૂછ્યું કે ધર્મના આદેશોમાં સૌપ્રથમ આદેશ કયો છે? તેના જવાબમાં આપ અલૈ. એ ફરમાવ્યું—

“તુ પોતાના પ્રભુ પરમેશ્વરથી પોતાના સમગ્ર હૃદયથી અને પોતાના સમગ્ર પ્રાણથી અને પોતાની સમગ્ર બુદ્ધિથી પ્રેમ કર. મોટો અને પહેલો આદેશ આ જ છે. અને તેના જ સમાન બીજો એ પણ છે કે પોતાના પાડોસીથી પોતાના સમાન પ્રેમ કર. આ જ બે આદેશ સમગ્ર ધર્મ-વ્યવસ્થા (તૌરાત) અને પયગંબરોનો આધાર છે.”

(Mathew, ૨૨ : ૩૭-૪૦)

પછી હઝરત મસીહ અલૈ. પોતાના શિષ્યોને કહે છે—

“ધર્મશાસ્ત્રીઓ અને ફરોશીઓ મૂસાની ગાદી પર બેસેલા છે. તેથી તેઓ તમને જે કહે, એ બધું કરજો અને માનજો; પરંતુ તેમના જેવા કાર્યો ન કરજો, કેમ કે તેઓ કહે તો છે, પણ કરતા નથી.” (Mathew, ૨૩ : ૨-૩)

(૪૭). અર્થાત્ તમારા અજ્ઞાનીઓની અંધશ્રદ્ધાઓ, તમારો ધર્મશાસ્ત્રીઓની કાનૂનના મામલામાં બાલમાંથી પાલ કાઢવાની (વિતંડાવાદ)ની પ્રવૃત્તિ, તમારા સંન્યાસ-પ્રિય લોકોનાં કષ્ટો અને બિનમુસ્લિમ જાતિઓના પ્રભાવશાળી હોવાં અને છવાઈ જવાના કારણે તમારા ત્યાં મૂળ ઈશ્વર-રચિત ધર્મ-વિધાન (અલ્લાહની શરીઅત) પર જે પ્રતિબંધોની વૃદ્ધિ થઈ ગઈ છે, હું તેમને રદ કરીશ અને તમારા માટે એ જ વસ્તુઓને હલાલ (વૈધ) અને એ જ હરામ (અવૈધ) ઠેરવીશ જેને અલ્લાહે (ઈશ્વરે) હલાલ કે હરામ કરેલ છે.

فَاعْبُدُوهُ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ ﴿٥١﴾ فَلَمَّا أَحَسَّ عَيْسَىٰ مِنْهُمْ
الْكُفْرَ قَالَ مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ

(૫૧) અલ્લાહ મારો રબ પણ છે અને તમારો રબ પણ, તેથી તમે તેની જ બંદગી અપનાવો, આ જ સીધો માર્ગ છે.”^(૪૮) (૫૨) જ્યારે ઈસાને લાગ્યું કે બની ઈસરાઈલ અધર્મ અને ઈન્કાર જ કરવા માગે છે તો તેણે કહ્યું, “કોણ અલ્લાહના માર્ગમાં મારો મદદગાર બને છે?” હવારીઓ^(૪૯) (મદદગારો)એ જવાબ

(૪૮) આનાથી ખબર પડે છે કે તમામ પયગંબરોની જેમ હજરત ઈસા અલૈ. ના આમંત્રણની પણ આ જ ત્રણ આધારભૂત વાતો હતી—

એક એ કે સાર્વભૌમત્વ, જેના અંતર્ગત બંદગી અને આજ્ઞાપાલનની નીતિ અપનાવવામાં આવે છે અને જેના અનુપાલન પર નૈતિકતા અને સભ્યતાની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા સ્થાપિત થાય છે, તે માત્ર અલ્લાહ માટે વિશિષ્ટ માનવામાં આવે.

બીજું એ કે આ સર્વસત્તાધીશના પ્રતિનિધિની હેસિયતે પયગંબરના આદેશોનું પાલન કરવામાં આવે.

ત્રીજું એ કે માનવીય જીવનને હલાલ (વૈધ) અને હરામ (અવૈધ) તથા ઉચિત અને અનુચિતના પ્રતિબંધોમાં બાંધનાર કાનૂન કેવળ અલ્લાહનો હોય, બીજાઓના કે બીજાઓ દ્વારા લાગુ કરવામાં આવેલ કાનૂનને રદ કરી નાખવામાં આવે.

આમ, વાસ્તવમાં હજરત ઈસા અલૈ., હજરત મૂસા અલૈ. અને હજરત મુહમ્મદ સલ્લ. તેમજ બીજા પયગંબરોના મિશનમાં સહેજ પણ અંતર નથી. જે લોકોએ જુદા-જુદા પયગંબરોના જુદા-જુદા મિશન બતાવ્યા છે અને તેમાં ઉદ્દેશ્ય અને સ્વરૂપની દૃષ્ટિથી ફરક કર્યો છે, તેમણે મોટી ભૂલ કરી છે. રાજ્યના સ્વામી તરફથી તેની પ્રજા તરફ જે માણસને પણ નિયુક્ત કરવામાં આવશે, તેના આવવાનો ઉદ્દેશ્ય તેના સિવાય બીજો કોઈ હોઈ જ શકતો નથી કે તે પ્રજાને અવજાથી અને મનમાન્યું કરવાથી રોકે અને શિક્ષી (અર્થાત્ એ વાતથી કે તેઓ સાર્વભૌમત્વમાં કોઈપણ હેસિયતે બીજાઓને રાજ્યના સ્વામીની સાથે ભાગીદાર ઠેરવવાની અને પોતાના આજ્ઞાપાલન અને વફાદારીને તેમનામાં વહેંચી નાખવાની) મનાઈ કરે અને તેમને વાસ્તવિક સ્વામીના વિશુદ્ધ આજ્ઞાપાલન અને ઉપાસના અને વફાદારી તરફ બોલાવે.

અફસોસ છે કે વર્તમાન ઈજ્જલોમાં મસીહ અલૈ. ના મિશનને એ સ્પષ્ટતાની સાથે દર્શાવવામાં આવ્યું નથી, જે રીતે ઉપર કુર્આનમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે. તેમ છતાં વિખેરાયેલા સંકેતોના રૂપમાં એ ત્રણેય મૂળ વાતો આપણને તેમાં મળે છે જેનો ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. જેમ કે એ વાત કે મસીહ કેવળ અલ્લાહની બંદગીને માનતા હતા, તેમના આ કથનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે—

“તું પોતાના પ્રભુ પરમેશ્વરને પ્રણામ (સિજદો) કર અને કેવળ તેની જ ઉપાસના કર.” (Mathew, ૪:૧૦)

અને એટલું જ નહીં કે તેઓ તેને માનતા હતા, બલકે તેમની બધી કોશિશોનો ઉદ્દેશ્ય એ હતો કે ધરતી પર અલ્લાહ

(ઈશ્વર)ના ધર્મ સંબંધી આદેશોનું એ જ પ્રમાણે પાલન થાય, જે પ્રમાણે આકાશ પર તેના સર્જનહારના આદેશોનું પાલન થઈ રહ્યું છે -

“તારું રાજ્ય આવે. તારી ઈચ્છા જે રીતે આકાશમાં પૂરી થાય છે એ રીતે પૃથ્વી પર પણ થાય.”

(Mathew, ૬:૧૦)

ઉપરાંત, એ વાત કે મસીહ અલૈ. પોતાને પયગંબર અને આકાશી રાજ્યના પ્રતિનિધિની હેસિયતે પ્રસ્તુત કરતા હતા અને એ જ હેસિયતથી લોકોને પોતાના આજ્ઞાપાલન તરફ બોલવતા હતા, એ વાત તેમના ઘણા કથનોમાં મળે છે: તેમણે જ્યારે પોતાના વતન નાસેરાથી ધર્મના પ્રચાર-પ્રસારના કાર્યની શરૂઆત કરી, તો તેમનાં પોતાના જ કુળ-કુટુંબ અને શહેરના લોકો તેમના વિરોધ માટે ઊભા થઈ ગયા. તેના વિશે Mathew, Mark અને Luke ત્રણેયમાં વર્ણન છે કે તેમણે ફરમાવ્યું: “પયગંબર પોતાના વતનમાં લોકપ્રિય નથી હોતા.” (Luke, ૪:૨૪) અને જ્યારે યરૂશલમમાં તેમની હત્યાના કાવતરાઓ થવા લાગ્યા અને લોકોએ તેમને સલાહ આપી કે તમે બીજે ક્યાંક ચાલ્યા જાઓ, તો તેમણે જવાબ આપ્યો, “સંભવ નથી કે પયગંબર યરૂશલમથી બહાર માર્યા જાય.” (Luke, ૧૩:૨૩) અંતિમ વાર જ્યારે તેઓ યરૂશલમમાં દાખલ થઈ રહ્યા હતા, તો તેમના શિષ્યોએ ઊંચા અવાજથી કહેવાનું શરૂ કર્યું, “ધન્ય છે એ રાજા, જે પ્રભુના નામથી આવે છે.” (Luke, ૧૯:૩૮) આના પર યહૂદી વિદ્વાનો નારાજ થઈ ગયા અને તેમણે હઝરત મસીહ અલૈ.ને કહ્યું કે તમે પોતાના શિષ્યોને ચૂપ કરાવી દો. આના પર આપ અલૈ.એ ફરમાવ્યું: જો આ લોકો ચૂપ રહેશે તો પથ્થરો પોકારી ઉઠશે.” (Luke, ૧૯:૪૦) એક અન્ય પ્રસંગે આપ અલૈ.એ ફરમાવ્યું, “હે પરિશ્રમ કરવાવાળાઓ અને બોજથી લદાયેલા લોકો! મારા પાસે આવો, હું તમને આરામ આપીશ. મારી ધૂંસરી પોતાના ઉપર ઉઠાવી લો.... કેમ કે મારી ધૂંસરી સહજ છે અને મારો બોજ હલકો.” (Mathew, ૧૧:૨૮-૩૦)

વધુમાં એ વાત કે મસીહ અલૈ. માનવીએ બનાવેલ કાનૂનોના બદલે અલ્લાહના કાનૂનનું પાલન કરવા ચાહતા હતા, Mathew અને Markના એ કથનથી સ્પષ્ટ રૂપે સામે આવે છે, જેનો સાર એ છે કે યહૂદી ધાર્મિક વિદ્વાનોએ ઈસા અલૈ. થી પૂછ્યું કે તમારા શિષ્યો કેમ બુઝુર્ગો (પૂર્વજો કે વડીલો)ની પરંપરાઓ પર નથી ચાલતા અને ખાતા પહેલા પોતાના હાથ કેમ નથી ધોતા? આના પર હઝરત મસીહ અલૈ.એ તેમને કહ્યું - “તમે પાખંડીઓની હાલત એવી જ છે જેના પર યશાયાહ નબીની જીભથી એ ભવિષ્યવાણી કરવામાં આવી છે કે - આ સમુદાય મોઢેથી તો મારો આદર કરે છે, પરંતુ તેમનાં હૃદય મારાથી દૂર છે, કેમ કે આ લોકો માનવીય કાનૂનોની શિક્ષા આપે છે.” ∴ “તમે લોકો ખુદાની આજ્ઞાઓને તો રદ કરો છો અને પોતે ઘડેલા કાનૂનોને યથાવત ઠેરવો છો. ખુદાએ તૌરાતમાં આદેશ આપ્યો હતો કે માતા-પિતાનો આદર કરો અને જે કોઈ માતા-પિતાને બુરું કહે તેને જાનથી મારી નાખવામાં આવે. પરંતુ તમે કહો છો કે જો કોઈ વ્યક્તિ પોતાની માતા કે પિતાથી એમ કહી દે કે મારી જે સેવાઓ તમારા કામ આવી શકતી હતી તેને હું ખુદાને ભેટ કરી ચૂક્યો છું, તેના માટે તદ્દન જાઈઝ (ઉચિત) છે કે પછી માતા કે પિતાની કોઈ સેવા ન કરે.” (Mathew, ૧૫:૨-૯; (Mark, ૭:૫-૧૩)

(૪૯) ‘હવારી’ શબ્દનો અર્થ લગભગ એ જ છે જે અરબીમાં ‘અન્સાર’ (મદદગાર)નો છે. બાઈબલમાં સામાન્યતઃ હવારીઓના બદલે ‘શિષ્યો’નો શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે અને અમુક સ્થાનોએ તેમને ‘રસૂલ’ પણ કહેવામાં આવ્યા છે. પરંતુ ‘રસૂલ’ એ અર્થમાં કે મસીહ અલૈ. તેમને પ્રચાર માટે મોકલતા હતા, ન કે એ અર્થમાં કે અલ્લાહે તેમને ‘રસૂલ’ (ઈશદૂત) નિયુક્ત કર્યા હતા.

أَنْصَارُ اللَّهِ ءُ أُمَّتًا بِاللَّهِ ۖ وَاشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ ﴿٧٠﴾ رَبَّنَا أَمَّا بِمَاءِ
 أَنْزَلْتُمْ وَاتَّبَعْنَا الرَّسُولَ فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ ﴿٧١﴾ وَمَكْرُوهًا

આપ્યો, “અમે અલ્લાહના મદદગાર છીએ. (૫૦) અમે અલ્લાહ પર ઈમાન લાવ્યા, તમે સાક્ષી રહો કે અમે મુસ્લિમ (અલ્લાહના આજ્ઞાકિત) છીએ. (૫૩) માલિક ! જે આદેશ તેં અવતરિત કર્યો છે અમે તેને માની લીધો અને રસૂલનું અનુસરણ સ્વીકારી લીધું, અમારું નામ સાક્ષી આપનારાઓમાં લખી લે.”

(૫૦) દીને-ઈસ્લામ (ઈસ્લામ ધર્મ)ની સ્થાપનાનાં કાર્યમાં ભાગ લેવાને કુર્આન-મજીદમાં ઘણી જગ્યાએ ‘અલ્લાહની મદદ કરવા’થી વ્યક્ત કરવામાં આવેલ છે. આ વિષય સ્પષ્ટીકરણ માગે છે. જીવનના જે ક્ષેત્રમાં અલ્લાહે માનવીને ઈરાદા અને અધિકારની સ્વતંત્રતા આપી છે, તેમાં તે માનવીને ઈન્કાર અથવા સ્વીકાર, વિદ્રોહ અથવા આધીનતામાંથી કોઈ એક માર્ગને અપનાવવા પર પોતાની ઈશ્વરીય શક્તિથી વિવશ નથી કરતો. તેના બદલે તે દલીલ અને શિખામણથી માનવીને એ વાતનો સ્વીકાર કરાવવા ચાહે છે કે ઈન્કાર અને અવજ્ઞા અને વિદ્રોહની સ્વતંત્રતા રાખવા છતાં તેના માટે સત્ય એ જ છે અને તેના કલ્યાણ અને મુક્તિનો માર્ગ પણ એ જ છે કે તે પોતાને પેદા કરવાવાળાની બંદગી અને આજ્ઞાપાલનનું વર્તન અપનાવે. આ રીતે બંદાઓને સમજાવવા અને શિખામણ આપીને તેમને સીધા માર્ગે લાવવાનો ઉપાય કરવો, એ વાસ્તવમાં અલ્લાહનું કાર્ય છે, અને જે બંદાઓ આ કાર્યમાં અલ્લાહનો સાથ આપે, તેમને અલ્લાહ પોતાનો મિત્ર અને મદદગાર કહે છે અને આ એ સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાન છે જ્યાં કોઈ બંદો પહોંચી શકે છે. નમાઝ, રોઝા અને દરેક પ્રકારની ઈબાદતોમાં તો માનવી કેવળ બંદો અને દાસ હોય છે, પરંતુ દીન (ધર્મ)નો પ્રચાર અને ઈકામતે-દીન (ધર્મની સ્થાપના)ની કોશિશોમાં બંદાને અલ્લાહના સાથ અને તેની મદદગારીનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, જે આ દુનિયામાં રૂહાની (આધ્યાત્મિક) વિકાસનો સૌથી ઉચ્ચ દરજ્જો અને પરાકાષ્ઠા છે.

وَمَكَرَ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَكِرِينَ ﴿٥٨﴾ إِذْ قَالَ اللَّهُ يُعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ بَدِّئْكَ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَجَاعِلٌ

(૫૪) પછી બની ઈસરાઈલ (મસીહના વિરુદ્ધ) ધૂપી યુક્તિઓ કરવા લાગ્યા. જવાબમાં અલ્લાહે પણ પોતાની ધૂપી યુક્તિ કરી અને આવી યુક્તિઓમાં અલ્લાહ સૌથી ચઢિયાતો છે. (રુકૂઅ-૫) (૫૫) (તે અલ્લાહની ધૂપી યુક્તિ જ હતી કે) જ્યારે તેણે કહ્યું, “હે ઈસા ! હવે હું તને પાછો લઈ લઈશ”^(૫૫) અને તને મારા તરફ ઊઠાવી લઈશ, અને જેમણે તારો ઈન્કાર કર્યો છે તેમનાથી (અર્થાત્ તેમની સંગત અને ગંદા વાતાવરણમાં તેમના સાથે રહેવાથી) તને મુક્ત કરી દઈશ અને તારું અનુસરણ કરનારાઓને (૫૬) મૂળ શબ્દ ‘મુ-ત-વફ્ફી-ક’ પ્રયુક્ત થયો છે. ‘તવફ્ફી’નો વાસ્તવિક અર્થ ‘લેવું અને વસૂલ કરવું’ છે. ‘પ્રાણ કબજે કરવા’ તો આ શબ્દનો લાક્ષણિક પ્રયોગ છે, ન કે વાસ્તવિક. અહીં આ શબ્દ અંગ્રેજી શબ્દ ‘To Recall’ના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે, અર્થાત્ કોઈ પદાધિકારીને તેના પદ અને કાર્યથી પાછો બોલાવી લેવો. બની ઈસરાઈલ સદીઓથી નિરંતર અવજ્ઞા કરતા રહ્યા હતા, વારંવારની ચેતવણીઓ અને ઠપકો અને શિખામણ છતાં તેમનું સામૂહિક વલણ બગડતું જ જઈ રહ્યું હતું. તેઓ એક પછી એક કેટલાય પયગંબરોની હત્યા કરી ચૂક્યા હતા અને પ્રત્યેક એ નેક બંદાના લોહીના તરસ્યા થઈ ગયા હતા જે નેકી અને સચ્ચાઈ તરફ તેમને બોલાવતો હતો. તેથી અલ્લાહે તેમના પર પ્રમાણ સ્થાપવા અને તેમને એક અંતિમ તક આપવા માટે હઝરત ઈસા અને હઝરત યાહ્યા અલૈ. જેવા બે મહાન પયગંબરોને એક જ સમયે મોકલ્યા, જેમના સાથે અલ્લાહ તરફથી મોકલ્યા હોવાના પ્રમાણમાં એવી ખુલ્લી નિશાનીઓ હતી કે તેનો ઈન્કાર માત્ર એ જ લોકો કરી શકતા હતા, જેઓ સત્ય અને સચ્ચાઈથી અત્યંત વેર રાખતા હોય અને સત્યની સામે જેમનું દુઃસાહસ અને ઉદ્વતાઈ ચરમસીમાએ પહોંચી ગઈ હોય. પરંતુ બની ઈસરાઈલે આ અંતિમ અવસરને પણ હાથથી ખોઈ નાખ્યો અને માત્ર એટલું જ ન કર્યું કે આ બંને પયગંબરોના આમંત્રણને રદ કરી દીધું, બલકે તેમના એક સરદારે જાહેરમાં હઝરત યાહ્યા અલૈ. જેવા મહાન વ્યક્તિનું માથું એક નર્તકીની માગણી પર ઉડાવડાવી દીધું, અને તેમના આલિમો અને ફુકહા (ધાર્મિક વિદ્વાનો અને ધર્મશાસ્ત્રીઓ)એ કાવતરું કરીને હઝરત ઈસા અલૈ. ને રોમન સામ્રાજ્યથી મોતની સજા અપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તે પછી બની ઈસરાઈલને ઠપકો અને શિખામણ આપવામાં વધારે સમય અને શક્તિ લગાવવી તદ્દન નકામું અને વ્યર્થ હતું. તેથી અલ્લાહે પોતાના પયગંબરને પાછા બોલાવી લીધા અને કયામત સુધી બની ઈસરાઈલ પર અપમાન અને નાલેશીના જીવનનો નિર્ણય લખી નાખ્યો.

અહીં વધુ એક વાત સમજી લેવી જોઈએ કે કુર્આનનું આ આખું પ્રવચન વાસ્તવમાં ખ્રિસ્તીઓની એ આસ્થા અને ધારણાને કે ‘ઈસા ઈશ્વર છે’ને રદ કરવા અને તેને સુધારવા પર આધારિત છે. ખ્રિસ્તીઓમાં આ ખોટી અને જૂઠી ધારણાના ઉત્પન્ન થવાના સૌથી મહત્વપૂર્ણ ત્રણ કારણો હતા -

૧. હઝરત મસીહ અલૈ. નો ચમત્કારિક જન્મ.

૨. તેમના સ્પષ્ટ રૂપે અનુભવાતા ચમત્કારો (મો’જિઝાઓ).

૩. તેમને આકાશ તરફ ઉઠાવી લેવા, જેનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં તેમના પુસ્તકોમાં જોવા મળે છે.

કુર્આને પહેલી વાતની પુષ્ટિ કરી અને કહ્યું કે મસીહનું પિતા વગર પેદા થવું કેવળ અલ્લાહના સામર્થ્યનો ચમત્કાર

الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ ۗ

ક્યામત સુધી તે લોકો ઉપર વર્યસ્વ આપી રાખીશ, જેમણે તારો ઈન્કાર કર્યો છે. (૫૨)

હતો. અલ્લાહ જેને જે રીતે ચાહે છે, પેદા કરે છે. જન્મની આ અસાધારણ રીત કદાપિ એ વાતનું પ્રમાણ નથી કે મસીહ ઈશ્વર હતા અથવા ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)માં કંઈક ભાગ રાખતા હતા.

બીજી વાતની પણ કુઆનિ પુષ્ટિ કરી અને સ્વયં મસીહ અલૈ.ના ચમત્કારો એક-એક કરીને ગણાવ્યા, પરંતુ બતાવી દીધું કે આ બધા કાર્યો તેમણે અલ્લાહની અનુમતિથી કર્યા હતા, પોતાના અધિકારથી કંઈ જ નથી કર્યું. તેથી આમાંથી પણ કોઈ વાત એવી નથી, જેનાથી તમને એ નિષ્કર્ષ કાઢવામાં કંઈપણ સત્ય પર હોવાનું કહી શકાય કે મસીહનો ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)માં કોઈ ભાગ હતો.

હવે ત્રીજી વાત વિશે જો ખ્રિસ્તીઓનું કથન મૂળેથી તદ્દન ખોટું હોત, ત્યારે તો તેમની એ ધારણાને કે ઈસા મસીહ ઈશ્વર છે, રદ કરવા માટે જરૂરી હતું કે સ્પષ્ટરૂપે કહી દેવામાં આવતું કે જેને તમે ખુદા અને ખુદાનો પુત્ર બનાવી રહ્યા છો, તેઓ મરીને માટીમાં ભળી ગયા છે, અને વધારે સંતોષ ચાહો છો તો ફલાણી જગ્યાએ જઈને તેમની કબર જોઈ લો. પરંતુ આવું કરવાને બદલે કુઆનિ, ફક્ત એટલું જ નહીં કે તેમના મૃત્યુને સ્પષ્ટ નથી કરતું અને કેવળ એટલું જ નહીં કે એવા શબ્દો પ્રયુક્ત કરે છે જે જીવતા ઉઠાવવાનો ઓછામાં ઓછો અર્થ તો ધરાવે જ છે, બલ્કે ખ્રિસ્તીઓને ઊલટું તે એ પણ બતાવી દે છે કે મસીહને શૂળી પર ચઢાવવામાં જ આવ્યા નથી, અર્થાત્ જેમણે અંતિમ સમયે 'એલી-એલી લિમા શબક-તાની' કહ્યું હતું અને જેમની શૂળીના તખ્તા પર ચઢેલી સ્થિતિનું ચિત્ર તમે લઈને ફરી રહ્યા છો, તે મસીહ ન હતા, મસીહને તો તેનાથી પહેલા જ અલ્લાહે ઉઠાવી લીધા હતા — આના પછી જે લોકો કુઆનિની આયતોથી મસીહના મૃત્યુનો અર્થ કાઢવાની કોશિશ કરે છે, તેઓ વાસ્તવમાં એ સાબિત કરે છે કે અલ્લાહને સાફ અને ચોખ્ખા શબ્દોમાં પોતાનો મતલબ સ્પષ્ટ કરવાની શિષ્ટતા નથી. (આનાથી અમે અલ્લાહનું શરણ માગીએ છીએ.)

(૫૨) ઈન્કાર કરવાવાળાથી તાત્પર્ય યહૂદીઓ છે, જેમને હઝરત ઈસા અલૈ.એ ઈમાન લાવવાનું આમંત્રણ આપ્યું હતું અને તેમણે તેને રદ કરી નાખ્યું. તેનાથી વિપરીત અનુસરણ કરવાવાળાઓથી તાત્પર્ય જો સાચું અનુસરણ કરવાવાળા હોય, તો તેઓ માત્ર મુસલમાનો છે અને જો તેનાથી તાત્પર્ય આપના તમામ માનવાવાળા હોય તો તેમાં ખ્રિસ્તી અને મુસલમાનો બંને સામેલ છે.

ثُمَّ إِلَىٰ مَرْجِعِكُمْ فَأَحْكُم بَيْنَكُمْ فِيمَا كُنْتُمْ فِيهِ
 تَخْتَلِفُونَ ﴿٥٥﴾ فَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَأَعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا
 فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ ﴿٥٦﴾ وَأَمَّا الَّذِينَ
 آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ ۗ وَاللَّهُ لَا
 يُحِبُّ الظَّالِمِينَ ﴿٥٧﴾ ذَلِكَ نَتْلُوهُ عَلَيْكَ مِنَ الْآيَاتِ وَالذِّكْرِ
 الْحَكِيمِ ﴿٥٨﴾ إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ ۗ خَلَقَهُ
 مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴿٥٩﴾ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ

પછી તમને સૌને અંતે મારા પાસે આવવાનું છે, તે વખતે હું એ વાતોનો ફેસલો કરી દઈશ જેમાં તમારા વચ્ચે મતભેદ થયો છે. (૫૬) જે લોકોએ કુફ અને ઈન્કારની નીતિ અપનાવી છે, તેમને દુનિયા અને આખિરત (પરલોક) બંનેમાં સખત સજા કરીશ અને તેઓ કોઈ મદદગાર નહીં મેળવી શકે, (૫૭) અને જેમણે ઈમાન અને સદાચરણનું વલણ અપનાવ્યું છે તેમને તેમનાં પૂરેપૂરા વળતર આપી દેવામાં આવશે અને (બરાબર જાણી લોકે) અત્યાચારીઓથી અલ્લાહ કદાપિ પ્રેમ કરતો નથી.” (૫૮) હે નબી ! આ આયતો અને તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર વાતો છે જે અમે તમને સાંભળાવી રહ્યા છીએ. (૫૯) અલ્લાહના સમીપ ઈસાનું દૃષ્ટાંત આદમ જેવું છે કે અલ્લાહે તેને માટીમાંથી પેદા કર્યો અને આજ્ઞા આપી કે ‘થઈ જા’ અને તે થઈ ગયો. ^(૫૯) (૬૦) આ મૂળ હકીકત છે જે તમારા રબ તરફથી

(૫૩) અર્થાત્ જો કેવળ ચમત્કારિક જન્મ જ કોઈને ખુદા કે ખુદાનો પુત્ર બનાવવા માટે પર્યાપ્ત પ્રમાણ છે, ત્યારે તો પછી તમારે (અર્થાત્ ખ્રિસ્તીઓએ) આદમ વિશે પણ સૌથી પહેલા આવી ધારણા ગ્રહણ કરવી જોઈતી હતી, કેમ કે મસીહ તો માત્ર પિતા વગર જ પેદા થયા હતા, પરંતુ આદમ તો માતા અને પિતા બંને વગર પેદા થયા.

فَلَا تَكُن مِّنَ الْمُبْتَزِّينَ ﴿٥﴾ فَمَنْ حَاجَّكَ فِيهِ مِن بَعْدِ مَا
جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ
وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ
فَنَجْعَل لَّعْنَتَ اللَّهِ عَلَى الْكٰذِبِينَ ﴿٦﴾ إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْقَصَصُ

બતાવવામાં આવી રહી છે અને તમે તે લોકોમાં સામેલ ન થાઓ જેઓ તેમાં સંદેહ કરે છે. (૫૪)

(૬૧) આ જ્ઞાન આવી ગયા પછી હવે જો કોઈ આ મામલામાં તમારા સાથે વાદ-વિવાદ કરે તો હે પયગંબર! તેને કહો, “આવો, અમે અને તમે પોતે પણ આવી જઈએ અને પોત-પોતાના બાળ-બચ્ચાઓને પણ લઈ આવીએ અને અલ્લાહને પ્રાર્થના કરીએ કે જે જૂઠો હોય તેના ઉપર અલ્લાહની ફિટકાર થાય.” (૬૨) આ તદ્દન સાચી ઘટનાઓ છે, અને હકીકત એ છે કે

(૫૪) અહીં સુધી પ્રવચનમાં જે પાયાની વાતો ખ્રિસ્તીઓની સામે પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે તેનો સારાંશ કમશ: આ પ્રમાણે છે -

પહેલી વાત, જે તેમના મનમાં બેસાડવાની કોશિશ કરવામાં આવી છે, તે એ છે કે મસીહને ખુદા બનાવવાની ધારણા તમારા અંદર જે કારણોથી પેદા થઈ છે તેમાંથી કોઈ કારણ પણ આવી ધારણા માટે સાચું નથી. એક માનવી હતો, જેને અલ્લાહે પોતાના નિહિત ઉદ્દેશ્ય હેઠળ ઉચિત સમજ્યું કે અસાધારણ રીતે પેદા કરે અને તેને એવા ચમત્કારો પ્રદાન કરે જે નુબૂવ્વત (ઈશદૂતત્વ)ની સ્પષ્ટ નિશાનીઓ હોય અને સત્યના ઈન્કાર કરનારાઓને તેને શૂળી પર ન ચઢાવવા દે, બલકે તેને પોતાના પાસે ઉઠાવી લે. માલિકને અધિકાર છે, પોતાના જે બંદાનો જે રીતે ઈચ્છે એ રીતે ઉપયોગ કરે. કેવળ આ અસાધારણ વર્તનને જોઈને એ નિષ્કર્ષ કાઢવો કેવી રીતે સાચું હોઈ શકે છે કે તે સ્વયં માલિક હતો, અથવા માલિકનો પુત્ર હતો, અથવા માલિકીમાં તેનો ભાગીદાર હતો.

બીજી મહત્વપૂર્ણ વાત જે તેમને સમજાવવામાં આવી છે તે એ છે કે મસીહ જે વસ્તુ તરફ આમંત્રણ આપવા આવ્યા હતા, તે એ જ વસ્તુ હતી જેના તરફ હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ. આમંત્રણ આપી રહ્યા હતા. બંનેના મિશનમાં સહેજ પણ અંતર નથી.

ત્રીજી પાયાની વાત આ પ્રવચનમાં એ છે કે મસીહ પછી તેમના હવારીઓનો ધર્મ પણ એ જ ઈસ્લામ હતો, જે કુર્આન પ્રસ્તુત કરી રહ્યું છે. પાછળથી ઈસા અલૈ. ના અનુયાયીઓ ન એ શિક્ષા પર કાયમ રહ્યા, જે મસીહ અલૈ. એ આપી હતી અને ન એ ધર્મનું અનુસરણ કરવાવાળા રહ્યા જેનું અનુસરણ મસીહના હવારીઓ કરતા હતા.

(૫૫) નિર્ણયનું આ સ્વરૂપ પ્રસ્તુત કરવાનો ઉદ્દેશ્ય વાસ્તવમાં એ સાબિત કરવાનો હતો કે નજરાનનું પ્રતિનિધિ-મંડળ જાણી-જોઈને હકાગ્રહ કરી રહ્યું છે. ઉપરના પ્રવચનમાં જે વાતો કહેવામાં આવી છે, તેમાંથી કોઈનો જવાબ પણ એ લોકોની પાસે ન હતો. ખ્રિસ્તી ધર્મની જુદી-જુદી આસ્થાઓમાંથી કોઈના પક્ષમાં પણ તેઓ પોતે પોતાના પવિત્ર ગ્રંથોનું એવું પ્રમાણ જોતા ન હતા જેના આધારે સંપૂર્ણ વિશ્વાસની સાથે એ દાવો કરી શકતા કે તેમની આસ્થા સચ્ચાઈને તદ્દન અનુરૂપ છે.

الْحَقُّ ۚ وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا اللَّهُ ۖ وَإِنَّ اللَّهَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٣٧﴾
 فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِالْمُفْسِدِينَ ﴿٣٨﴾ قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ
 تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا
 نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ ۗ

અલ્લાહ સિવાય કોઈ ખુદા નથી, અને તે અલ્લાહની જ હસ્તી છે જેની શક્તિ સર્વોપરી અને જેની તત્ત્વદર્શિતા આખા જગતની વ્યવસ્થામાં કાર્યરત છે. (૬૩) હવે જો આ લોકો (આ શરતે મુકાબલામાં આવવાથી) મોઢું ફેરવે તો (તેમનું બગાડ ફેલાવનાર હોવું સ્પષ્ટ જાહેર થઈ જશે) અને અલ્લાહ બગાડ ફેલાવનારાઓની હાલતથી વાકેફ જ છે. (રુકૂઅ-૬) (૬૪) હે નબી! કહો, ^(૫૯) “હે ગ્રંથવાળાઓ! આવો એક એવી વાત તરફ જે તમારા અને અમારા વચ્ચે સમાન છે, ^(૫૭) એ કે આપણે અલ્લાહ સિવાય કોઈની બંદગી ન કરીએ, તેના સાથે કોઈને ભાગીદાર ન ઠેરવીએ અને આપણામાંથી કોઈ અલ્લાહ સિવાય કોઈને પોતાનો રબ ન બનાવી લે.”

અને હકીકત તેનાથી તદ્દન વિપરીત હરગિજ નથી. વધુમાં નબી સલ્લ.નું આચરણ, આપની શિક્ષા અને આપના કાર્યો અને ઉપલબ્ધિઓને જોઈને પ્રતિનિધિ-મંડળના મોટાભાગના સભ્યો પોતાના હૃદયમાં આપની નુબૂવ્વતને માની ગયા હતા અથવા ઓછામાં ઓછું પોતાના ઈન્કારમાં ડગમગી ગયા હતા. તેથી જ્યારે તેમને કહેવામાં આવ્યું કે ભલે, જો તમને તમારી આસ્થા વિશે પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે કે તે સત્ય પર આધારિત છે, તો આવો, અમારા સામે દુઆ કરો કે જે જૂઠો હોય તેના પર અલ્લાહની ફિટકાર થાય, તો એમનામાંથી કોઈપણ આના માટે તૈયાર ન થયું. આમ, આ વાત આખા અરબસ્તાનમાં જાહેર થઈ ગઈ કે નજરાનના મસીહી ધર્મના નેતાઓ અને પાદરીઓ, જેમની પવિત્રતાનો ડંકો દૂર-દૂર સુધી વાગી રહ્યો હતો, વાસ્તવમાં એવી આસ્થાઓ અને ધારણાઓ પર ચાલી રહ્યા છે, જેની સચ્ચાઈ પર સ્વયં તેમને પણ પૂરો ભરોસો નથી.

(૫૬) અહીંથી એક ત્રીજું પ્રવચન શરૂ થાય છે, જેના વિષય પર વિચાર કરવાથી અનુમાન લગાવી શકાય છે કે આ બદ્ અને ઉહદના યુદ્ધની વચ્ચેના સમયનું છે. પરંતુ આ ત્રણેય પ્રવચનોની વચ્ચે અર્થોની એક એવી નજીકની સુસંગતતા જોવા મળે છે કે સૂર:ના આરંભથી લઈને અહીં સુધી, કોઈપણ જગ્યાએ વાણીનો ક્રમ અને પારસ્પારિક સંબંધ તૂટતો દેખાતો નથી. આ જ કારણસર કેટલાક તફસીરવેત્તાઓ (વિવરણકર્તાઓ)ને સંદેહ થયો કે આ પછીની આયતો પણ નજરાનના પ્રતિનિધિ-મંડળવાળા પ્રવચનના જ ક્રમની છે. પરંતુ અહીંથી જે પ્રવચન શરૂ થઈ રહ્યું છે તેની શૈલી સ્પષ્ટ રૂપે બતાવી રહી છે કે આ વાતો યહૂદીઓને સંબોધિત કરીને કહેવામાં આવી રહી છે.

(૫૭) અર્થાત્ એક એવી આસ્થા પર અમારાથી સહમતિ કરી લો, જેના પર અમે પણ ઈમાન લાવ્યા છીએ અને જેના સાથા હોવાનો તમે પણ ઈન્કાર કરી શકતા નથી. તમારા પોતાના પયગંબરોથી આ જ આસ્થા નોંધવામાં આવેલ છે. તમારા પોતાના પવિત્ર ગ્રંથોમાં આની શિક્ષા છે.

فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ ﴿١٣﴾ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ
تُحَاجُّونَ فِي إِبْرَاهِيمَ وَمَا أُنزِلَتِ التَّوْرَةُ وَالْإِنْجِيلُ إِلَّا مِنْ
بَعْدِهِ ۗ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿١٤﴾ هَآأَنْتُمْ هَؤُلَاءِ حَآجَجْتُمْ فِيمَ لَكُمْ بِهِ
عِلْمٌ فَلِمَ تُحَاجُّونَ فِيمَ لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ ۗ وَاللَّهُ يَعْلَمُ
وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿١٥﴾ مَا كَانَ إِبْرَاهِيمَ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا
وَلَكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُّسْلِمًا ۗ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿١٦﴾ إِنَّ

— આ આમંત્રણનો સ્વીકાર કરવાથી જો તેઓ મોઢું ફેરવે તો સ્પષ્ટ કહી દો કે “સાક્ષી રહો, અમે તો મુસ્લિમ (માત્ર અલ્લાહની બંદગી અને તેનું જ આજ્ઞાપાલન કરનારા) છીએ.” (૬૫) હે ગ્રંથવાળાઓ! તમે ઈબ્રાહીમ વિષે અમારા સાથે કેમ વાદ-વિવાદ કરો છો? તૌરાત અને ઈજલ તો ઈબ્રાહીમ પછી જ અવતરિત થયેલ છે. પછી શું તમે આટલી વાત પણ નથી સમજતા? ^(૧૩) (૬૬) — તમે લોકો જે બાબતોનું જ્ઞાન ધરાવો છો તેમાં તો ઘણી ચર્ચાઓ કરી ચૂક્યા, હવે એ બાબતોમાં શા માટે ચર્ચાઓ કરવા નીકળ્યા છો જેનું તમારા પાસે કંઈ પણ જ્ઞાન નથી. અલ્લાહ જાણે છે, તમે નથી જાણતા. (૬૭) ઈબ્રાહીમ ન યહૂદી હતા, ન ખ્રિસ્તી, પરંતુ તેઓ તો એક એકાગ્રચિત્ત મુસ્લિમ (આજ્ઞાંકિત) હતા, ^(૧૪) અને તેઓ કદાપિ મુશ્શરિકોમાંથી ન હતા.

(૫૮) અર્થાત્ તમારો આ યહૂદી મત અને આ ખ્રિસ્તી મત છેવટે તૌરાત અને ઈજલના અવતરિત થયા પછી પેદા થયો છે, અને ઈબ્રાહીમ અલૈ. આ બંનેના અવતરિત થયાના ઘણા સમય પહેલા વિત્તી ચૂક્યા છે. હવે એક સામાન્ય બુદ્ધિનો માણસ પણ એ વાત સરળતાથી સમજી શકે છે કે ઈબ્રાહીમ અલૈ. જે દીન (ધર્મ) પર હતા તે છેવટે યહૂદી મત કે ખ્રિસ્તી મત તો હતો નહીં. તો પછી જો ઈબ્રાહીમ અલૈ. સીધા માર્ગ પર હતા અને તેમને મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હતી, તો જરૂરી બની જાય છે કે વ્યક્તિનું સીધા માર્ગ પર હોવું અને મુક્તિ પામી જવું યહૂદી મત અને ખ્રિસ્તી મતના અનુસરણ પર આધારિત નથી. (જુઓ - સૂર: બકરહ, નોંધ: ૧૩૫, ૧૪૧)

(૫૯) મૂળ અરબી શબ્દ ‘હનીફ’ પ્રયુક્ત થયો છે. આ શબ્દથી અભિપ્રેત એક એવો વ્યક્તિ છે, જે દરેક બાજુથી રૂખ ફેરવીને એક વિશિષ્ટ માર્ગ પર ચાલે. આ જ અર્થને અમે ‘અલ્લાહનો એકાગ્રચિત્ત મુસ્લિમ’ કહીને વ્યક્ત કરેલ છે.

أُولَى النَّاسِ بِأَرْهَيْمَ لِلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ وَهَذَا النَّبِيُّ وَالَّذِينَ
 آمَنُوا وَاللَّهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ ﴿٦٨﴾ وَذَاتَ طَائِفَةٍ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ
 لَوْ يُضِلُّوكُمْ ۖ وَمَا يُضِلُّونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ ﴿٦٩﴾
 يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَأَنْتُمْ تَشْهَدُونَ ﴿٧٠﴾
 يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَلْبِسُونَ الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُونَ الْحَقَّ
 وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٧١﴾ وَقَالَتْ طَائِفَةٌ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ آمِنُوا ۙ

ઈબ્રાહીમ સાથે સંબંધ રાખવાનો સૌથી વધુ અધિકાર જો કોઈને પહોંચે છે, તો તે એ લોકોને પહોંચે છે જેમણે તેમનું અનુસરણ કર્યું અને હવે આ નબી અને તેમના અનુયાયીઓ આ સંબંધના વધુ હકદાર છે. અલ્લાહ માત્ર તેમનો જ સમર્થક અને સહાયક છે જેઓ ઈમાન ધરાવતા હોય. (૬૮) (હે ઈમાન લાવનારાઓ !) ગ્રંથવાળાઓમાંથી એક જૂથ ચાહે છે કે કોઈ રીતે તમને સીધા માર્ગેથી હટાવી દે, જો કે હકીકતમાં તેઓ પોતાના સિવાય કોઈને ભટકાવી રહ્યા નથી, પરંતુ તેમને તેનું ભાન નથી. (૭૦) હે ગ્રંથવાળાઓ ! શા માટે અલ્લાહની આયતોનો ઈન્કાર કરો છો, જો કે તમે પોતે તેનો અનુભવ કરી રહ્યા છો ? (૭૧) હે ગ્રંથવાળાઓ ! શા માટે સત્ય ઉપર અસત્યનો રંગ ચઢાવીને શંકાસ્પદ બનાવો છો ? કેમ જાણી-જોઈને સત્યને છુપાવો છો ? (રુકૂઅ-૭) (૭૨) ગ્રંથવાળાઓમાંથી એક જૂથ કહે છે કે

(૬૦) આનો બીજો અનુવાદ એ પણ થઈ શકે છે કે 'તમે પોતે સાક્ષી આપો છો.' બંને સ્થિતિમાં મૂળ ભાવમાં કોઈ ફરક પડતો નથી. વાસ્તવમાં નબી સલ્લ.નું પવિત્ર જીવન અને સહાબા કિરામ રહિ. ના જીવન પર આપની શિક્ષા-દીક્ષાનો આશ્ચર્યજનક પ્રભાવ તથા એ ઉચ્ચ પ્રકારના વિષયો જે કુર્આનમાં વર્ણવવામાં આવી રહ્યા હતા, આ તમામ વસ્તુઓ અલ્લાહની એવી પ્રકાશિત આયતો હતી કે જે વ્યક્તિ નબીઓનાં અહેવાલો અને આકાશી ગ્રંથોની શૈલીને જાણતો હોય, તેના માટે આ આયતોને જોઈને વહાલા નબી સલ્લ.ની નુબૂવ્વતામાં સંદેહ કરવો ખૂબ જ કઠિન હતું. તેથી આ એક સત્ય છે કે ઘણા ગ્રંથવાળાઓ (મુખ્ય રૂપે તેમના વિદ્વાનો) એ જાણી ચૂક્યા હતા કે હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. એ જ પયગંબર છે જેમના આગમનનું વચન અગાઉના પયગંબરોએ આપ્યું હતું, ત્યાં સુધી કે ક્યારેક સત્યની પ્રબળ શક્તિથી મજબૂર થઈને તેમની જીભો આપની સચ્ચાઈ અને આપ દ્વારા લાવેલ શિક્ષાના સત્ય હોવાનો સ્વીકાર સુદ્ધા કરી લેતી હતી. આ જ કારણસર કુર્આન વારંવાર તેમને આરોપિત કરે છે કે અલ્લાહની જે આયતોને તમે આંખોથી જોઈ રહ્યા છો, જેના સત્ય હોવા અંગે તમે પોતે સાક્ષી આપો છો, તેને ઈરાદાપૂર્વક પોતાના મનની દુષ્ટતા અને વિકૃતિના કારણે ખોટી ઠેરવી રહ્યા છો.

بِالَّذِي أَنْزَلَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَجَهَ النَّهَارِ وَكَفَرُوا آخِرَهُ
 لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ﴿٤١﴾ وَلَا تُؤْمِنُوا إِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ قُلْ إِنْ
 الْهُدَىٰ هُدَىٰ اللَّهِ لَا أَنْ يُؤْتَىٰ أَحَدٌ مِّثْلَ مَا أُوتِيْتُمْ أَوْ
 يُجَازَىٰكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْ قُلْ إِنْ الْفَضْلُ بِيَدِ اللَّهِ ۖ يُؤْتِيهِ مَنْ
 يَشَاءُ ۗ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ﴿٤٢﴾ يُخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ ۗ وَاللَّهُ
 ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ ﴿٤٣﴾ وَمِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ

અનબીના અનુયાયીઓ ઉપર જે કંઈ અવતરિત થયું છે, તેના પર સવારે ઈમાન લાવો અને સાંજે તેનો

ઈન્કાર કરી દો, કદાચ આ યુક્તિથી આ લોકો પોતાના ઈમાનથી ફરી જાય. (૪૧) (૭૩) ઉપરાંત, આ

લોકો પરસ્પર કહે છે કે પોતાના સહધર્મીઓ સિવાય કોઈની વાત ન માનો. હે નબી ! આ લોકોને કહી દો

કે, “ખરેખર માર્ગદર્શન તો અલ્લાહનું જ માર્ગદર્શન છે અને આ તેની જ દેશ છે કે કોઈને એ જ આપી

દેવામાં આવે જે ક્યારેક તમને આપવામાં આવ્યું હતું, અથવા એ કે બીજાઓને તમારા રબ સમક્ષ રજૂ

કરવા માટે તમારા વિરુદ્ધ મજબૂત પ્રમાણ મળી જાય.” (૪૨) હે નબી ! તેમને કહો, “કૃપા અને બહુમાન

અલ્લાહના અધિકારમાં છે, જેને ચાહે આપે. તે વિશાળ દૃષ્ટિવાળો છે અને બધું જ જાણે છે. (૪૩)

(૭૪) પોતાની કૃપા માટે જેને ચાહે છે વિશિષ્ટ કરી લે છે અને તે મોટો કૃપાવાન છે.”

(૭૫) ગ્રંથવાળાઓમાં કોઈ એવો છે કે જો તમે તેના ઉપર ભરોસો કરીને ધન-દોલતનો એક ઢગલો પણ

(૬૧) આ એ ચાલબાજીઓમાંથી એક ચાલ હતી, જે મદીનાના આસપાસ રહેવાવાળા યહૂદીઓના નેતાઓ અને

ધર્મગુરુઓ ઈસ્લામી આંદોલનને કમજોર કરવા માટે ચાલતા રહેતા હતા. તેમણે મુસલમાનોને હતોત્સાહ કરવા

અને નબી સલ્વ. પ્રત્યે જનસામાન્યમાં શંકાકુશંકાઓ ઊભી કરવા માટે છૂપી રીતે માણસોને તૈયાર કરીને

મોકલવાનું શરૂ કર્યું, જેથી તેઓ પહેલા જાહેરમાં ઈસ્લામ કબૂલ કરે, પછી મુર્તદ થઈ જાય (અર્થાત્ તેનો ત્યાગ

કરી દે), અને તેના પછી ઠેકઠેકાણે લોકોમાં એવો પ્રચાર કરતા ફરે કે અમે ઈસ્લામમાં અને મુસલમાનોમાં અને

તેમના પયગંબરમાં આ અને આ દુર્ગુણો જોયાં છે, એટલા માટે તો અમે તેમનાથી અલગ થઈ ગયા.

(૬૨) મૂળ અરબી શબ્દ ‘વાસિઅ’ પ્રયુક્ત થયો છે. આ શબ્દ સામાન્યતઃ કુર્આનમાં ત્રણ ઠેકાણે આવ્યો છે. એક એ

પ્રસંગ, જ્યાં માનવીઓના કોઈ જૂથના સંકુચિત વિચારો અને સંકુચિત દૃષ્ટિનો ઉલ્લેખ થાય છે અને તેને એ

હકીકતથી વાકેફ કરવાની જરૂર પડે છે કે અલ્લાહ તમારી જેમ સંકુચિત દૃષ્ટિવાળો નથી. બીજો એ પ્રસંગ, જ્યારે

કોઈની કંજૂસી, સંકીર્ણતા અને કાયરતાની નિંદા કરતાં એ બતાવવાનું હોય છે કે અલ્લાહ ઉદાર અને સહિષ્ણુ છે,

તમારી જેમ કંજૂસ નથી. ત્રીજો એ પ્રસંગ, જ્યાં લોકો પોતાની સંકીર્ણ ધારણાઓના કારણે અલ્લાહ તરફ કોઈ

પ્રકારની મર્યાદા અને સીમાબંધનનો આરોપ મૂકે છે અને તેમને એ બતાવવાનું હોય છે કે અલ્લાહ અસીમ છે.

(જુઓ - સૂર: બકરહ, નોંધ: ૧૧૬)

(૬૩) અર્થાત્ અલ્લાહને ખબર છે કે કોણ કૃપા તથા પ્રતિષ્ઠા અને બહુમાનનો અધિકારી છે.

بِقِنْطَارٍ يُؤَدِّدُ إِلَيْكَ ۖ وَمِنْهُمْ مَّنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِيَدَيْكَ لَآ يُؤَدِّدُ
إِلَيْكَ إِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَائِبًا ۗ ذٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لَيْسَ
عَلَيْنَا فِي الْأُمِّيَّنَ سَبِيلٌ ۖ وَيَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَهُمْ
يَعْلَمُونَ ﴿٥٧﴾ بَلَىٰ مَنْ أَوْفَىٰ بِعَهْدِهِ وَاتَّقَىٰ فَإِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ

આપી દો તો તે તમારું ધન તમને પાછું ચૂકવી દેશે અને કોઈની સ્થિતિ એવી છે કે જો તમે એક દીનારના મામલામાં પણ તેના ઉપર ભરોસો કરો તો તે પરત નહીં આપે, સિવાય કે તમે તેના માથા ઉપર સવાર થઈ જાઓ. તેમની આ નૈતિક દશાનું કારણ એ છે કે તેઓ કહે છે, “ઉમ્મીઓ (બિનયહૂદી લોકો)ના મામલામાં અમારી કોઈ પકડ નથી.”^(૬૪) અને આ વાત માત્ર જૂઠ ઘડી કાઢીને અલ્લાહના નામે ચઢાવે છે, જો કે તેઓ જાણે છે (કે અલ્લાહે આવી કોઈ વાત કહી નથી). (૭૬) છેવટે શા માટે તેમની પૂછપરછ નહીં થાય? જે કોઈ પણ પોતાના કરારને પૂરો કરશે અને બૂરાઈથી બચીને રહેશે તે અલ્લાહનો પ્રિય બનશે, કેમ કે પરહેજગાર (સંયમી) લોકો અલ્લાહને પસંદ છે.

(૬૪) આ માત્ર સામાન્ય યહૂદીઓનો જ અજ્ઞાનતાપૂર્ણ વિચાર ન હતો, બલકે તેમના ત્યાં ધાર્મિક શિક્ષા પણ આવી જ કંઈક હતી અને તેમના મોટા-મોટા ધાર્મિક વિદ્વાનોના કાનૂની આદેશો પણ આવા જ હતા. બાઈબલ કરજ અને વ્યાજના આદેશોમાં ઈસરાઈલી અને બિનઈસરાઈલી વચ્ચે સ્પષ્ટ અંતર કરે છે. (Deuteronomy, ૧૫:૧-૩, ૨૩:૨૦) તલમૂદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જો ઈસરાઈલીનો બળદ કોઈ બિનઈસરાઈલીના બળદને ધાયલ કરી દે તો તેના પર કોઈ દંડ નથી, પરંતુ બિનઈસરાઈલીનો બળદ જો ઈસરાઈલીના બળદને ધાયલ કરી દે તો તેના પર દંડ છે. જો કોઈ માણસને નીચે પડેલી કોઈ વસ્તુ મળે તો તેણે જોવું જોઈએ કે આસપાસ વસ્તી ક્યા લોકોની છે. જો ઈસરાઈલીઓની વસ્તી હોય તો તેણે એવાન કરવું જોઈએ અને બિનઈસરાઈલીઓની હોય તો એવાન કર્યા વગર તે વસ્તુ તેણે રાખી લેવી જોઈએ. ૨૭મી સેમ્યૂઅલ કહે છે કે જો ઈસરાઈલી અને બિનઈસરાઈલીનો કેસ ન્યાયાધીશની પાસે જાય તો ન્યાયાધીશ જો ઈસરાઈલી કાનૂન અનુસાર પોતાના ધાર્મિક ઈસરાઈલી ભાઈને જીતાડી શકતો હોય તો તેના અનુસાર જીતાડે અને કહે કે આ અમારો કાનૂન છે અને જો બિનઈસરાઈલીઓના કાનૂન અનુસાર જીતાડી શકતો હોય તો તેના અનુસાર જીતાડે અને કહે કે આ તમારો કાનૂન છે, અને જો બંને કાનૂન સાથ ન આપે તો પછી જે ચાલબાજીથી તે ઈસરાઈલીને સફળ કરી શકતો હોય, કરે. ૨૭મી સેમ્યૂઅલ કહે છે કે બિનઈસરાઈલીની પ્રત્યેક ભૂલથી ફાયદો ઉઠાવવો જોઈએ. (Talmudic Miscellany-A Thousand and One Extracts from the Talmud, the Midrashim and Kabbalah, by Paul Isaac Hershon, London, 1880, P-37, 210, 221)

الْمُتَّقِينَ ﴿٥١﴾ إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا
 قَلِيلًا أُولَئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ وَلَا
 يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ ۖ وَلَهُمْ عَذَابٌ
 أَلِيمٌ ﴿٥٢﴾ وَإِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلْوَنَ أَسْنِنَتَهُمْ بِالْكِتَابِ
 لِتَحْسَبُوهُ مِنَ الْكِتَابِ وَمَا هُوَ مِنَ الْكِتَابِ ۖ وَيَقُولُونَ هُوَ

રહ્યા એ લોકો જેઓ અલ્લાહ સાથેના કરાર અને પોતાની સોગંદોને થોડી કિંમતમાં વેચી નાખે છે, તો તેમના માટે આખિરતમાં કોઈ હિસ્સો નથી, અલ્લાહ કયામતના દિવસે ન તેમના સાથે વાત કરશે, ન તેમના તરફ જોશે અને ન તેમને વિશુદ્ધતા પ્રદાન કરશે, (૫૧) બલકે તેમના માટે તો કઠોર દુ:ખદાયી સજા છે. (૫૨) તેમનામાં કેટલાક લોકો એવા છે જેઓ ગ્રંથ વાંચતી વખતે જીભને એવી રીતે ઉલટ-સુલટ કરે છે કે તેમને એવું સમજે કે જે કંઈ તેઓ વાંચી રહ્યા છે તે ગ્રંથની જ 'ઈબારત' (ગ્રંથનો મૂળ પાઠ) છે, જો કે તે ગ્રંથની 'ઈબારત' નથી હોતી. (૫૨) તેઓ કહે છે કે

(૬૫) કારણ એ છે કે આ લોકો એવા-એવા મોટા નૈતિક ગુનાઓ કર્યા પછી પણ પોતાની રીતે એમ સમજે છે કે કયામતના દિવસે બસ તેઓ જ અલ્લાહના અંતરંગ અને નિકટવર્તી બંદાઓ હશે, તેમના તરફ જ કૃપા-દષ્ટિ હશે અને જે થોડીઘણી ગુનાઓની ગંદકી દુનિયામાં તેમને લાગી ગઈ છે, તે પણ બુરુગોના સદકામાં તેમના પરથી ધોઈ નાખવામાં આવશે. જો કે વાસ્તવમાં ત્યાં તેમના સાથે તદ્દન ઊલટો વ્યવહાર થશે.

(૬૬) આનો અર્થ, જો કે એ પણ હોઈ શકે છે કે તેઓ અલ્લાહના ગ્રંથના અર્થોમાં પરિવર્તન કરી નાખે છે અથવા શબ્દોની ઊલટફેર કરીને કંઈ-નો-કંઈ અર્થ કાઢી લે છે, પરંતુ આનો વાસ્તવિક અર્થ એ છે કે તેઓ ગ્રંથને વાંચતાં કોઈ વિશેષ શબ્દ કે વાક્યને, જે તેમના હિત અને સ્વાર્થ કે તેમણે સ્વયં ઘડી કાઢેલ ધારણાઓ અને સિદ્ધાંતો વિરુદ્ધ હોય, જીભ હલાવીને કંઈ-નો-કંઈ બનાવી નાખે છે. આના ઉદાહરણો કુર્આનને માનવાવાળા ગ્રંથવાળાઓમાં પણ જોવા મળે છે. જેમ કે - કેટલાક લોકો જેઓ પયગંબરના 'મનુષ્ય' હોવાનો ઈન્કાર કરે છે, આ આયતમાં **كُلُّ نَفْسٍ لَّحْمٌ** (કુલ ઈન્સા અના બ-શ-રુમ મિસ્લુકુમ)માં **كُلُّ** (ઈન્સા)ને **لَحْمٌ** (ઈન્સ મા) વાંચે છે અને તેનો અનુવાદ એ કરે છે કે - 'હે પયગંબર ! કહી દો કે નિ:સંદેહ, નથી હું મનુષ્ય તમારા જેવો.'

مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَمَا هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَيَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ
الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿٤٧﴾ مَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُؤْتِيَهُ اللَّهُ
الْكِتَابَ وَالْحِكْمَ وَالنُّبُوَّةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَادًا لِي
مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ كُونُوا رَبَّيْنَ بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ
الْكِتَابَ وَبِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَ ﴿٤٨﴾ وَلَا يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَتَّخِذُوا

આ જે કંઈ અમે વાંચી રહ્યા છીએ, તે અલ્લાહ તરફથી છે, જો કે તે અલ્લાહ તરફથી નથી હોતું, તેઓ જાણી-જોઈને જૂઠી વાતોને અલ્લાહ સાથે જોડી દે છે. (૭૯) કોઈ મનુષ્યનું એ કામ નથી કે અલ્લાહ તો તેને ગ્રંથ અને 'હુકમ' (વિવેકપૂર્ણ નિર્ણય-શક્તિ) અને નબૂવત (ઈશદૂતત્વ) પ્રદાન કરે અને તે લોકોને કહે કે અલ્લાહના બદલે તમે મારા બંદા બની જાવ. તે તો એમ જ કહેશે કે સાચા રબ્બાની^(૭) બનો, જેમ કે આ ગ્રંથની શિક્ષાનો તકાદો છે, જેને તમે વાંચો અને વંચાવો છો. (૮૦) તે તમને કદાપિ એમ નહીં કહે

(૬૭) યહૂદીઓના ત્યાં જે વિદ્વાનો ધાર્મિક પદાધિકારી હતા અને જેમનું કાર્ય ધાર્મિક મામલાઓમાં લોકોને નિર્દેશ કરવાનું અને ઈબાદતોનું આયોજન કરવાનું અને ધાર્મિક આદેશોને લાગુ કરવાનું હતું તેમના માટે 'રબ્બાની' શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો, જેમ કે સ્વયં કુર્આનમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે,

لَوْلَا فَهْمُ الرَّبِّ الْغَيْبِيِّ وَالْأَعْيُنِ عَنْ قَوْلِهِمْ إِنَّهُمْ السُّعْط

“તેમના રબ્બાની અને તેમના ધાર્મિક વિદ્વાનો તેમને ગુનાઓની વાતો કરવાથી અને હરામ (અવૈધ) માલ ખાવાથી કેમ રોકતા ન હતા?” (સૂર: માઈદા, પ:૪૪) એ જ રીતે ખ્રિસ્તીઓના ત્યાં પણ Divine શબ્દ 'રબ્બાની'નો સમાનાર્થી છે.

الْمَلِكَةِ وَالنَّبِيِّنَ أَرْبَابًا ۖ أَيَأْمُرُكُمْ بِالْكُفْرِ بَعْدَ إِذْ أَنْتُمْ
 مُسْلِمُونَ ﴿٨٠﴾ وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّنَ لَبِئْسَ أَتَيْتُكُمْ مِنْ
 رَبِّكُمْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ

કે ફરિશ્તાઓને અથવા પયગંબરોને પોતાનો રબ (પ્રભુ-પાલનહાર) બનાવી લો. શું એ શક્ય છે કે એક પયગંબર તમને કુફ્ર (અવજ્ઞા)નો આદેશ આપે, જ્યારે કે તમે મુસ્લિમ (આજ્ઞાકિત) હોવ? (૯૮) (રુક્કઅ-૮) (૮૧) યાદ કરો, અલ્લાહે પયગંબરોથી વચન લીધું હતું કે, “આજે મેં તમને ગ્રંથ અને હિકમત (તત્ત્વદર્શિતા) અને બુદ્ધિમત્તા પ્રદાન કર્યા છે, કાલે જો કોઈ બીજો પયગંબર તમારા પાસે એ જ શિક્ષણનું સમર્થન કરતો આવે, જે પહેલાંથી તમારા પાસે મોજૂદ છે,

(૯૮) આ એ તમામ ખોટી વાતોનું એક સર્વગ્રાહી ખંડન છે, જે દુનિયાની વિભિન્ન જાતિઓએ અલ્લાહ તરફથી આવેલ પયગંબરોથી જોડીને પોતાના ધાર્મિક ગ્રંથોમાં સામેલ કરી દીધી છે અને જેના આધારે કોઈ પણ પયગંબર કે ફરિશ્તાને કોઈ-ને-કોઈ રીતે ‘ખુદા’ અને ‘ઉપાસ્ય’ બનાવી લેવામાં આવે છે. આ આયતોમાં એ સર્વગ્રાહી નિયમ બતાવવામાં આવ્યો છે કે એવી કોઈ શિક્ષા, જે અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્યની બંદગી અને ઉપાસના શિખવાડતી હોય અને કોઈ બંદાને બંદગીની હદથી આગળ વધારીને ‘ખુદાઈ’ (ઈશ્વરત્વ)ના સ્થાન સુધી લઈ જતી હોય, તો તે કદાપિ કોઈ પયગંબરે આપેલ શિક્ષા નથી હોઈ શકતી. જ્યાં પણ કોઈ ધર્મગ્રંથમાં આ વસ્તુ જોવા મળે, સમજી લો કે આ પથભ્રષ્ટ લોકોની ફેરબદલનું પરિણામ છે.

لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ ط قَالَ ءَاَقْرَرْتُمْ وَاَخَذْتُمْ عَلٰی ذٰلِكُمْ
اِصْرِيْ ط قَالُوْا اَقْرَرْنَا ط قَالَ فَاَشْهَدُوْا وَاَنَا مَعَكُمْ مِّنَ
الشَّاهِدِيْنَ ﴿٨﴾ فَمَنْ تَوَلَّى بَعْدَ ذٰلِكَ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْفٰسِقُوْنَ ﴿٩﴾

તો તમારે તેના પર ઈમાન લાવવું પડશે અને તેની મદદ કરવાની રહેશે.”^(૯૯) આ વાત કહીને અલ્લાહે પૂછ્યું, “શું તમે આનો સ્વીકાર કરો છો અને આ બાબત પર મારા તરફથી પ્રતિજ્ઞાની ભારે જવાબદારી ઉપાડો છો?” તેમણે કહ્યું, “હા, અમે સ્વીકારીએ છીએ.” અલ્લાહે ફરમાવ્યું, “સારું તો સાક્ષી રહો અને હું પણ તમારા સાથે સાક્ષી છું. (૮૨) આ પછી જે પોતાની પ્રતિજ્ઞામાંથી ફરી જાય એ જ અવજ્ઞાકારી છે.”^(૧૦૦)

(૯૯) અર્થ એ છે કે દરેક પયગંબરથી એ વાતનું વચન લેવામાં આવતું રહ્યું છે, અને જે વચન પયગંબરથી લેવામાં આવ્યું હોય, તે અનિવાર્ય રૂપે તેના અનુયાયીઓ પર પણ આપોઆપ લાગુ થઈ જાય છે — કે જે પયગંબર અમારા તરફથી એ દીન (ધર્મ)ના પ્રચાર અને તેને સ્થાપિત કરવા માટે મોકલવામાં આવે, જેના પ્રચાર અને સ્થાપના માટે તમે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હોવ, તેનો તમારે સાથ આપવો પડશે. તેના સાથે પક્ષપાત ન કરજો, પોતાને દીનના ઠેકેદાર ન સમજજો, સત્યનો વિરોધ ન કરજો, બલકે જ્યાં જે વ્યક્તિને પણ અમારા તરફથી સત્યનો ઝંડો ઊંચો કરવા માટે ઉઠાવવામાં આવે, તેના ઝંડા હેઠળ એકત્ર થઈ જજો.

અહીં એટલી વાત એ પણ સમજી લેવી જોઈએ કે હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. થી પહેલા દરેક પયગંબરથી આ જ વચન લેવામાં આવતું રહ્યું છે અને એ જ આધાર પર દરેક પયગંબરે પોતાના અનુયાયીઓ (ઉમ્મત)ને પછી આવનારા પયગંબરના સમાચાર આપ્યા છે અને તેને સાથ આપવાનો આદેશ કર્યો છે. પરંતુ ન કુર્આનમાં અને ન હદીસમાં, ક્યાંય પણ એ વાતની જાણકારી નથી મળતી કે હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. પાસેથી આવું વચન લેવામાં આવ્યું હોય અથવા આપ સલ્લ. એ પોતાની ઉમ્મતને કોઈ પછી આવનારા પયગંબરના સમાચાર આપીને તેના પર ઈમાન લાવવાનો આદેશ આપ્યો હોય, બલકે કુર્આનમાં ચોખ્ખા શબ્દોમાં પયગંબર હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.ને ‘ખાતમુન્નબીયીન’ (પયગંબરોના સમાપક, અંતિમ નબી) કહેવામાં આવ્યા છે અને ઘણી હદીસોમાં નબી સલ્લ. એ ફરમાવ્યું છે કે તેમના પછી કોઈ નબી કે પયગંબર આવનાર નથી.

(૧૦૦) આ કથનનો હેતુ ગ્રંથવાળાઓને સચેત કરવાનો છે કે તમે અલ્લાહના વચનનો ભંગ કરી રહ્યા છો. મુહમ્મદ સલ્લ.નો ઈન્કાર અને તેમનો વિરોધ કરીને એ વચનનો ભંગ કરી રહ્યા છો જે તમારા પયગંબરોથી લેવામાં આવ્યું હતું, તેથી હવે તમે અવજ્ઞાકારી બની ચૂક્યા છો, અર્થાત્ અલ્લાહના આજ્ઞાપાલનમાંથી નીકળી ગયા છો.

أَفَغَيْرَ دِينِ اللَّهِ يَبِغُونَ وَلَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ
 طَوْعًا وَكَرْهًا وَإِلَيْهِ يُرْجَعُونَ ﴿٧٩﴾ قُلْ أَمَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنزِلَ
 عَلَيْنَا وَمَا أُنزِلَ عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ
 وَالْأَسْبَاطِ وَمَا أُوتِيَ مُوسَىٰ وَعِيسَىٰ وَالنَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ
 لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّنْهُمْ نَوْحًا لَهُ مُسْلِمُونَ ﴿٨٠﴾ وَمَنْ يَبْتَغِ
 غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ ۗ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ
 الْخَسِرِينَ ﴿٨١﴾ كَيْفَ يَهْدِي اللَّهُ قَوْمًا كَفَرُوا ۖ أَبَعَدِ إِيْمَانِهِمْ

અલ્લાહના આજ્ઞાપાલનનો માર્ગ (અલ્લાહનો દીન) છોડીને કોઈ બીજો માર્ગ ઇચ્છે છે? જો કે આકાશ અને ધરતીની સમગ્ર વસ્તુઓ ઇચ્છા-અનિચ્છાએ અલ્લાહની જ આજ્ઞાકિત (મુસ્લિમ) છે^(૭૯) અને તેના તરફ જ સૌને પાછા ફરવાનું છે? (૮૪) હે નબી! કહો કે, “અમે અલ્લાહને માનીએ છીએ, તે શિક્ષાને માનીએ છીએ જે અમારા પર અવતરિત કરવામાં આવી છે, તે શિક્ષાઓને પણ માનીએ છીએ જે ઇબ્રાહીમ, ઇસ્માઈલ, ઇસ્હાક, યાકૂબ અને યાકૂબના સંતાનો પર અવતરિત થઈ હતી, અને તે આદેશો પર પણ ઈમાન ધરાવીએ છીએ જે મૂસા અને ઈસા અને બીજા પયગંબરોને તેમના રબ તરફથી પ્રદાન કરવામાં આવ્યું. અમે તેમના વચ્ચે ભેદ કરતા નથી^(૮૦) અને અમે અલ્લાહના આજ્ઞાકિત (મુસ્લિમ) છીએ.” (૮૫) આ આજ્ઞાપાલન (ઈસ્લામ) સિવાય જે વ્યક્તિ બીજી કોઈ રીત અપનાવવા માગે તેની તે રીત કદાપિ સ્વીકારવામાં નહીં આવે અને આખિરત (પરલોક)માં તે નિષ્ફળ નીવડશે. (૮૬) કેવી રીતે બની શકે કે અલ્લાહ એ લોકોને માર્ગદર્શન આપે જેમણે ઈમાનની કૃપા પામ્યા પછી ફરીથી કુફ (ઈન્કાર)નું

- (૭૯) અર્થાત્ સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ અને સૃષ્ટિની દરેક વસ્તુનો દીન (ધર્મ) તો આ જ ઈસ્લામ અર્થાત્ અલ્લાહનું આજ્ઞાપાલન અને તેની બંદગી છે. હવે તમે આ સૃષ્ટિમાં રહીને ઈસ્લામને છોડીને જીવન વિતાવવાની બીજી કઈ રીત શોધી રહ્યા છો?
- (૮૦) અર્થાત્ અમારી રીત એ નથી કે અમે કોઈ પયગંબરને માનીએ અને કોઈને ન માનીએ, કોઈને જૂઠા કહીએ અને કોઈને સાચા. અમે ભેદભાવ અને અજ્ઞાનતાપૂર્ણ પક્ષપાતથી મુક્ત છીએ. દુનિયામાં જ્યાં, જે અલ્લાહનો બંદો પણ અલ્લાહ તરફથી સત્ય લઈને આવ્યો છે, અમે તેના સત્ય પર હોવાની સાક્ષી આપીએ છીએ.

وَشَهِدُوا أَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَجَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَاللَّهُ لَا
 يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿٨٧﴾ أُولَئِكَ جَزَاءُهُمْ أَنَّ عَلَيْهِمْ لَعْنَةَ
 اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ ﴿٨٨﴾ خُلِدِينَ فِيهَا ۗ لَا يُخَفَّفُ
 عَنْهُمْ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ ﴿٨٩﴾ إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ
 ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا ۗ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٩٠﴾ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا
 بَعْدَ إِيمَانِهِمْ ثُمَّ أَزْدَادُوا كُفْرًا لَنْ تُقْبَلَ تَوْبَتُهُمْ ۗ
 وَأُولَئِكَ هُمُ الضَّالُّونَ ﴿٩١﴾ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ

વલણ અપનાવ્યું, જો કે તેઓ પોતે આ વાતની સાક્ષી આપી ચૂક્યા છે કે આ રસૂલ સત્ય ઉપર છે અને તેના પાસે સ્પષ્ટ નિશાનીઓ પણ આવી ચૂકી છે. ^(૮૭) અલ્લાહ અત્યાચારીઓને તો માર્ગદર્શન આપતો નથી.

(૮૭.) તેમના અત્યાચારોનો સાચો બદલો એ જ છે કે તેમના ઉપર અલ્લાહ અને ફરિશ્તાઓ અને તમામ મુનખ્યોની ફિટકાર છે. (૮૮) આ જ દશામાં તેઓ હંમેશાં રહેશે, ન તેમની સજામાં ઘટાડો થશે અને ન તેમને મહેતલ આપવામાં આવશે. (૮૯) અલબત્ત, તે લોકો બચી જશે જેઓ આ પછી તૌબા (ક્ષમા અને પશ્ચાતાપ) કરીને પોતાનું વર્તન સુધારી લે, અલ્લાહ ક્ષમા આપનાર અને દયાળુ છે. (૯૦) પરંતુ જે લોકોએ ઈમાન લઈ આવ્યા પછી કુફ (ઈન્કાર)નું વલણ અપનાવ્યું, પછી પોતાના કુફમાં વધતા ચાલ્યા ગયા, ^(૯૧) તેમની તૌબા કદાપિ સ્વીકારવામાં આવશે નહીં, એવા લોકો તો પાકા પથભ્રષ્ટ છે.

(૯૧) વિશ્વાસ રાખો, જે લોકોએ કુફ અપનાવ્યું અને કુફની જ સ્થિતિમાં મૃત્યુ પામ્યા તેમનામાંથી

(૭૩) અહીં ફરીથી એ જ વાતને દોહરાવવામાં આવી છે, જે આનાથી પહેલા વારંવાર કહેવામાં આવી ચૂકી છે કે નબી સલ્લ. ના કાળમાં આરબ પ્રદેશના યહૂદી ધાર્મિક વિદ્વાનો જાણી ચૂક્યા હતા અને તેમની જબાનો સુદાથી એ વાતની સાક્ષી મળી ચૂકી હતી કે આપ સાચા પયગંબર છે અને જે શિક્ષા આપ લઈને આવ્યા છે, તે એ જ શિક્ષા છે જે અગાઉના પયગંબરો લઈને આવતા રહ્યા છે. તે પછી યહૂદી ધાર્મિક વિદ્વાનોએ જે કંઈ કર્યું તે માત્ર પક્ષપાત, જૂઠ અને સત્યથી વૈમનસ્યની એ જૂની આદતનું પરિણામ હતું, જેના તેઓ સદીઓથી ગુનેગાર બનતા ચાલ્યા આવતા હતા.

(૭૪) અર્થાત્ કેવળ ઈન્કાર પર જ સંતોષ ન માન્યો, બલકે વ્યવહારિક રૂપે વિરોધ કર્યો અને અવરોધો પણ ઊભા કર્યા, લોકોને અલ્લાહના માર્ગથી રોકવાની કોશિશમાં એડી-ચોટીનું જોર સુદા લગાવી દીધું, સંદેહોને જન્મ આપ્યો, અવિશ્વાસ અને અંદેશાઓ ફેલાવ્યા, હૃદયોમાં ભ્રમ ઊભા કર્યા અને ખરાબમાં ખરાબ પર્યંતો રચ્યા અને જોડ-તોડ કર્યા, જેથી પયગંબરનું મિશન કોઈપણ રીતે સફળ ન થઈ શકે.

كَفَّارٌ فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ مِلْءُ الْأَرْضِ ذَهَبًا وَلَوْ
 افْتَدَى بِهِ ۗ أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ ﴿٩١﴾

لَنْ تَعَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ ۗ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ

કોઈ જો પોતાને સજામાંથી બચાવવા માટે ધરતીભર સોનું પણ ફિદયા (બદલા) તરીકે આપે તો તે સ્વીકારવામાં આવશે નહીં. એવા લોકો માટે પીડાકારી સજા તૈયાર છે અને તેઓ પોતાના કોઈ મદદગાર નહીં મેળવી શકે. (રુકૂઅ-૯) (૯૨) તમે નેકી (ઉચ્ચતમ્ સદાચાર)ને નથી પહોંચી શકતા, જ્યાં સુધી તમારી એ વસ્તુઓ (અલ્લાહના માર્ગમાં) ખર્ચ ન કરો જેને તમે પ્રિય રાખો છો, (૯૫)

(૭૫) આનો ઉદ્દેશ્ય તેમના એ ભ્રમને દૂર કરવાનો છે, જે તેઓ 'નેકી' વિશે રાખતા હતા. તેમનાં મનમાં નેકીની ઊંચામાં ઊંચી કલ્પના કેવળ એ હતી કે સદીઓની વારસાગત-પરંપરાઓથી ધર્મ સંબંધે કાનૂનનું તેમના ત્યાં જે એક બાહ્ય સ્વરૂપ બની ગયું હતું, તેની આબેહૂબ નકલ વ્યક્તિ પોતાના જીવનમાં ઉતારી લે અને તેમના ધાર્મિક વિદ્વાનો દ્વારા કાનૂનમાં બાલની ખાલ કાઢવાની નીતિના પરિણામ-સ્વરૂપ જે એક લાંબી-પહોળી કાનૂની-વ્યવસ્થા બની ગઈ હતી તે અનુસાર રાત-દિવસના જીવનના નાના-નાના ગૌણ અને ક્ષુલ્લક મામલાઓને માપતો રહે. આ કાનૂનના ઉપરના સ્તરના નીચે સામાન્ય રીતે યહૂદીઓના મોટા-મોટા 'દીનદાર' (ધાર્મિક) લોકોએ કૃપણતા, લોભ, કંજૂસી તેમજ સત્ય છુપાવવા અને સત્ય વેચવાના દુર્ગુણો છુપાવી રાખ્યા હતા અને સામાન્ય લોકો તેમને નેક અને સદાચારી સમજતા હતા. આ જ ભ્રમને દૂર કરવા માટે તેમને બતાવવામાં આવી રહ્યું છે કે 'નેક માણસ' હોવાનો દરજ્જો એ વસ્તુઓથી ઉપર છે, જેને તમે ભલાઈનું માપદંડ અને કસોટી સમજી રાખેલ છે. નેકીનો મૂળ આત્મા અલ્લાહનો પ્રેમ છે; એવો પ્રેમ કે અલ્લાહની મરજી અને પ્રસન્નતાની સરખામણીએ દુનિયાની બીજી કોઈ વસ્તુ પ્રિય ન હોય. જે વસ્તુનો પણ પ્રેમ માનવીના દિલ પર એટલો છવાઈ જાય કે તે તેને અલ્લાહના પ્રેમ પર કુરબાન ન કરી શકતો હોય, બસ એ જ 'બૂત' (મૂર્તિ) છે, અને જ્યાં સુધી આ મૂર્તિને માણસ તોડી ન નાખે, નેકીનો દરવાજો તેના માટે બંધ છે. આ ભાવથી ખાલી થઈ ગયા પછી બાહ્ય દીનદારી (ધાર્મિકતા)ની હેસિયત કેવળ એ ચમકદાર રંગની છે, જે ઉંચઈ ખાઈ ગયેલ લાકડા પર ફેરવી દેવામાં આવેલ હોય. માનવી આવા રંગરોગાનથી ધોકો ખાઈ શકે છે, પરંતુ અલ્લાહ નથી ખાઈ શકતો.

شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ ﴿٩٢﴾ كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حِلاًّ لِّبَنِيّ
 إِسْرَائِيلَ إِلَّا مَا حَرَّمَ إِسْرَائِيلُ عَلَى نَفْسِهِ مِنْ قَبْلِ أَنْ
 تُنزَّلَ التَّوْرَةُ ۗ قُلْ فَأْتُوا بِالتَّوْرَةِ فَاتْلُوهَا إِن كُنْتُمْ
 صَادِقِينَ ﴿٩٣﴾ فَمَنْ أَفْتَرَى عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ

અને જે કંઈ તમે ખર્ચ કરશો અલ્લાહ તેનાથી અજાણ નહીં હોય. (૯૩) આ બધી ખાદ્ય વસ્તુઓ (જે ઈસ્લામી શરીઅતમાં હલાલ છે) બની ઈસરાઈલ માટે પણ હલાલ (વૈધ) હતી, (૯૨) અલબત્ત, કેટલીક વસ્તુઓ એવી હતી જેને તૌરાતના અવતરણ પહેલાં (૯૩) ઈસરાઈલે (હઝરત યાકૂબ) પોતે પોતાના માટે હરામ કરી લીધી હતી. તેમને કહો, જો તમે (તમારા વાંધામાં) સાચા હોવ તો લાવો તૌરાત અને રજૂ કરો તેનું લખાણ — (૯૪) આના પછી પણ જે લોકો તેમની જૂઠી ઘડી કાઢેલી વાતો અલ્લાહના સાથે જોડતા

(૭૬) કુર્આન અને મુહમ્મદ સલ્વ.ની શિક્ષાઓ પર જ્યારે યહૂદી ધાર્મિક વિદ્વાનો કોઈ સૈદ્ધાંતિક વાંધો ન ઉઠાવી શક્યા, કેમ કે દીન (ધર્મ)ની જે મૂળ વાતો છે તેમાં અગાઉના પયગંબરોની શિક્ષાઓ અને હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ.ની શિક્ષામાં સહેજ પણ ફરક ન હતો, તો તેમણે ફિક્કહી (કાનૂનશાસ્ત્રને લગતા) વાંધાઓ ઉઠાવવાના શરૂ કરી દીધા. આ સંદર્ભમાં તેમનો પહેલો વાંધો એ હતો કે તમે ખાવા-પીવાની એવી વસ્તુઓ હલાલ (વૈધ) કરી દીધી છે, જે અગાઉના પયગંબરોના સમયથી હરામ (અવૈધ) ચાલતી આવી રહી છે. આ વાંધાનો જવાબ અહીં આપવામાં આવી રહ્યો છે. એ જ પ્રમાણે એક વાંધો તેમનો એ પણ હતો કે બૈતુલ-મુકદ્દિસને છોડીને ખાનએ-કાબાને કિબ્લા (ઉપાસના-દિશા) કેમ બનાવવામાં આવ્યો. પછીની આયતો તેના જવાબરૂપે છે.

(૭૭) ઈસરાઈલથી અભિપ્રેત જો બની ઈસરાઈલ લેવામાં આવે તો અર્થ એ થશે કે તૌરાતના અવતરણથી પહેલા કેટલીક વસ્તુઓ બની ઈસરાઈલે કેવળ ઔપચારિક રીતે હરામ ઘોષિત કરી હતી અને જો તેનાથી અભિપ્રેત હઝરત યાકૂબ અલૈ. લેવામાં આવે તો આનો અર્થ એ થશે કે તેઓ કેટલીક વસ્તુઓ પ્રત્યે પોતાની સ્વાભાવિક રુચિ ન હોવાના કારણે અથવા કોઈ બીમારીના કારણે બચતા હતા. પરંતુ પાછળથી તેમના સંતાનોએ તેને નિષિદ્ધ વસ્તુ સમજી લીધી. આ જ વાત વધારે પ્રસિદ્ધ છે અને અને આગળ આવતી આયતથી એ વાત સ્પષ્ટ રૂપે સામે આવે છે કે ઊંટ અને સસલા વગેરેને હરામ કરવાનો જે આદેશ બાઈબલમાં લખેલ છે તે મૂળ તૌરાતનો આદેશ નથી, બલકે યહૂદી ધાર્મિક વિદ્વાનોએ પાછળથી તેને પુસ્તકમાં દાખલ કરી દીધેલ છે. (વધુ વિગત માટે જુઓ - સૂર: અન્-આમ, નોંધ-૧૨૨)

وَقَدْ جَاءَ بِالسَّامِ

فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿٤٧﴾ قُلْ صَدَقَ اللَّهُ ۖ فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ
إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا ۚ وَمَا كَانَ مِنَ المُنشَرِكِينَ ﴿٤٨﴾ إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ
وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبْرَكًا وَهُدًى لِلْعَالَمِينَ ﴿٤٩﴾ فِيهِ

રહે, તેઓ જ હકીકતમાં અત્યાચારીઓ છે. (૮૫) કહો, અલ્લાહે જે કંઈ ફરમાવ્યું છે, સાચું ફરમાવ્યું છે. તમારે એકાગ્ર થઈને ઈબ્રાહીમની પદ્ધતિનું અનુસરણ કરવું જોઈએ અને ઈબ્રાહીમ શિર્ક કરનારાઓમાંથી (અનેકેશ્વરવાદીઓમાંથી) ન હતા. (૯૮) નિ:શંક સૌપ્રથમ ઈબાદતગાહ (ઉપાસના-ગૃહ), જે મનુષ્યો માટે બનાવવામાં આવી, તે એ જ છે જે મક્કામાં આવેલ છે. તેને ભલાઈ અને બરકત (સમૃદ્ધિ અને નિરંતર ઉન્નતિ) આપવામાં આવી હતી અને સમગ્ર વિશ્વના લોકો માટે માર્ગદર્શનનું કેન્દ્ર બનાવવામાં આવ્યું હતું. (૯૯) (૮૭) તેમાં

- (૭૮) અર્થ એ છે કે ફિક્લી (કાનૂની) નાની-નાની સુલ્લક વાતોમાં ક્યાં જઈને ફસાયા છે, દીન (ધર્મ)નું મૂળ તો એક અલ્લાહની બંદગી છે, જેનો તમે ત્યાગ કરી દીધો અને શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)માં ફસાઈ ગયા. હવે વિવાદ કરો છો ફિક્લી મામલાઓમાં, જ્યારે કે આ એ વાતો છે જે ઈબ્રાહીમ અલૈ.ના વાસ્તવિક પંથથી હટી ગયા પછી પતનની લાંબી સદીઓમાં તમારા ધાર્મિક વિદ્વાનોના વિતંડાવાદ (બાલની ખાલ કાઢવા)ના વલણને કારણે પેદા થઈ છે.
- (૭૯) યહૂદીઓનો બીજો વાંધો એ હતો કે તમે બૈતુલ મુકદ્દિસને છોડીને કાબાને કિબ્લા કેમ બનાવ્યો, જ્યારે કે અગાઉના પયગંબરોનો કિબ્લા બૈતુલ મુકદ્દિસ જ હતો. આનો ઉત્તર સૂર: બકરહમાં આપી દેવામાં આવ્યો છે. પરંતુ યહૂદીઓ તેના પછી પણ પોતાના વાંધા પર દુરાગ્રહી રહ્યા, તેથી અહીં ફરીથી તેનો જવાબ આપવામાં આવ્યો છે. બૈતુલ મુકદ્દિસ વિશે સ્વયં બાઈબલમાં જ સાક્ષી છે કે હઝરત મૂસા અલૈ.ના સાડા ચારસો વર્ષ પછી હઝરત સુલૈમાન અલૈ.એ તેનું નિર્માણ કર્યું (1-Kings, ૬:૧) અને હઝરત સુલૈમાન અલૈ.ના જ સમયમાં તેને તૌદીદ (એકેશ્વરવાદ)ને માનવાવાળાઓનો કિબ્લા ઘેરવવામાં આવ્યો. (1-Kings, ૮:૨૯-૩૦) તેનાથી વિપરીત એ વાત આખા આરબ પ્રદેશની અનુક્રમિક અને સર્વસંમત નોંધોથી સાબિત છે કે કાબાનું નિર્માણ હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.એ કર્યું અને તેઓ હઝરત મૂસા અલૈ. થી આઠસો-નવસો વર્ષ પહેલાં વિતી ગયા છે. તેથી કાબાનું સર્વપ્રથમ (ઈબાદતગાહ) હોવું એક એવી સચ્ચાઈ છે જેમાં કોઈ વિવાદને અવકાશ નથી.

أَيُّ بَيْتٍ مَّقَامٍ إِبْرَاهِيمَ ۖ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا ۗ وَاللَّهُ
عَلَى النَّاسِ حُجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا ۗ وَمَنْ
كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ ﴿٤٥﴾ قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ
تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ ۖ وَاللَّهُ شَهِيدٌ عَلَىٰ مَا تَعْمَلُونَ ﴿٤٦﴾ قُلْ

સ્પષ્ટ નિશાનીઓ છે, (૪૦) ઈબ્રાહીમનું બંદગીનું સ્થળ છે, અને તેની સ્થિતિ એ છે કે જેણે તેમાં પ્રવેશ કર્યો સુરક્ષિત થઈ ગયો. (૪૧) લોકો પર અલ્લાહનો એ હક્ક છે કે જે આ ઘર સુધી પહોંચવાનું સામર્થ્ય ધરાવતો હોય તે આ ઘરની હજજ કરે, અને જે કોઈ આ આદેશનું પાલન કરવાનો ઈન્કાર કરે તો તેણે જાણી લેવું જોઈએ કે અલ્લાહ તમામ જગતવાસીઓથી બેનિયાઝ (નિરપેક્ષ) છે. (૪૮) કહો, હે ગ્રંથવાળાઓ ! તમે શા માટે અલ્લાહની વાતો માનવાનો ઈન્કાર કરો છો ? જે કૃત્યો તમે કરી રહ્યો છો, અલ્લાહ બધું જ જોઈ રહ્યો છે. (૪૯) કહો,

(૪૦) અર્થાત્ એ ઘરમાં એવી ખુલ્લી નિશાનીઓ જોવા મળે છે, જેનાથી સાબિત થાય છે કે આ અલ્લાહના ત્યાં સ્વીકૃત છે અને તેને અલ્લાહે પોતાના ઘરની હેસિયતે પસંદ કરી લીધું છે. લાંબા-વિશાળ નિર્જન સ્થાનમાં બનાવવામાં આવ્યું અને પછી અલ્લાહે તેના પાસે રહેનારાઓને આજીવિકા પહોંચાડવાનો સારામાં સારો પ્રબંધ કરી દીધો. અઢી હજાર વર્ષ સુધી અજ્ઞાનતાના કારણે આખો આરબ પ્રદેશ ઘોર અશાંતિની સ્થિતિમાં સપડાયેલો રહ્યો. પરંતુ આ બગાડથી ભરપૂર ભૂમિમાં કાબા અને કાબાના આસપાસનો આ એક જ વિસ્તાર એવો હતો, જેમાં શાંતિ કાયમ રહી. બલ્કે આ જ કાબાની બરકત હતી કે આખા વર્ષમાં ચાર મહિના માટે સમગ્ર દેશને તેના કારણે શાંતિ ઉપલબ્ધ થઈ જતી હતી. વધુમાં હમણા અડધી સદી પહેલા જ સૌ જોઈ ચૂક્યા હતા કે અબ્રહાએ જ્યારે કાબાના વિધ્વંસ માટે મક્કા પર હુમલો કર્યો, તો તેનું સૈન્ય કેવી રીતે અલ્લાહના પ્રકોપનું ભોગ બન્યું. આ ઘટનાથી તે વખતે આરબ પ્રદેશનું એકે-એક બાળક વાકેફ હતું અને તેના નજરે જોનારા સાક્ષીઓ આ આયતોના અવતરણ વખતે મોજૂદ હતા.

(૪૧) અજ્ઞાનતાના અંધકારભર્યા કાળમાં પણ આ ઘરનું એવું માન-સન્માન હતું કે લોહી તરસ્યા દુશ્મનો એક-બીજાને ત્યાં જોતા હતા, પરંતુ તેમનામાં એક-બીજા પર હાથ નાખવાનું સાહસ ન હતું.

يَا هَلْ الْكِتَابِ لِمَ تَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ مَنْ آمَنَ تَبْغُوتَهَا عَوجًا
 وَأَنْتُمْ شُهَدَاءُ ۗ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٩٩﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا
 إِنْ تَطِيعُوا فَرِيقًا مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ يَرُدُّوكُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ
 كُفْرَيْنَ ﴿١٠٠﴾ وَكَيْفَ تَكْفُرُونَ وَأَنْتُمْ تُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ آيَاتُ اللَّهِ وَفِيكُمْ
 رَسُولُهُ ۗ وَمَنْ يَعْتَصِمْ بِاللَّهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿١٠١﴾
 يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ
 مُسْلِمُونَ ﴿١٠٢﴾ وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا ۗ وَاذْكُرُوا

હે ગ્રંથવાળાઓ ! આ તમારું કેવું વર્તન છે કે જે અલ્લાહની વાત માને છે તેને પણ તમે અલ્લાહના માર્ગથી રોકો છો અને ઈચ્છો છો કે તે આડ-માર્ગે ચાલે, જો કે તમે પોતે (તેના સીધા માર્ગ પર હોવા વિષે) સાક્ષી છો ? તમારા કૃત્યોથી અલ્લાહ અજાણ નથી. (૧૦૦) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! જો તમે આ ગ્રંથવાળાઓમાંથી એક જૂથની વાત માની તો તેઓ તમને ઈમાનથી ફરી કુફ (અધર્મ) તરફ ફેરવીને લઈ જશે. (૧૦૧) હવે તમારા માટે કુફ તરફ જવાનો શું મોકો બાકી રહ્યો છે, જ્યારે કે તમને અલ્લાહની આયતો સંભળાવવામાં આવી રહી છે અને તમારા વચ્ચે તેનો પયગંબર મોજૂદ છે ? જે અલ્લાહના દામન (શરણ)ને મજબૂતીથી પકડીને રહેશે, તે ચોક્કસ સન્માર્ગ પામી લેશે. (રુકૂઅ-૧૦) (૧૦૨) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! અલ્લાહથી ડરો, જે પ્રમાણે તેનાથી ડરવાનો હક છે. તમને મૃત્યુ ન આવે, પરંતુ એ હાલતમાં કે તમે મુસ્લિમ (આજ્ઞાકિત) હોવ. (૧૦૩) સૌ ભેગા મળીને અલ્લાહની રસ્સી^(૯૯)ને દઢતાપૂર્વક પકડી લો અને વિભાજિત ન થઈ જાવ. અલ્લાહના એ ઉપકારને યાદ રાખો જે

(૮૨) અર્થાત્ છેલ્લા ત્રાસ સુધી અલ્લાહની ફરમાબરદારી (આજ્ઞાકિતતા) અને વફાદારી પર અંડગ રહો.
 (૮૩) ‘અલ્લાહની રસ્સી’થી અભિપ્રેત તેનો દીન છે અને તેને ‘રસ્સી’ની સંજ્ઞા એટલા માટે આપવામાં આવી છે કે આ જ એ સંબંધ છે જે એક તરફ ઈમાનવાળાઓનો સંબંધ અલ્લાહથી સ્થાપે છે અને બીજી તરફ તમામ ઈમાનવાળાઓને પરસ્પર મેળવીને એક જમાઅત (દઢ-અનુશાસિત સમૂહ) બનાવે છે. આ રસ્સીને ‘મજબૂત પકડી લેવાનો’ અર્થ એ છે કે મુસલમાનોની નજરમાં વાસ્તવિક મહત્ત્વ ‘દીન’ (ધર્મ)નું હોય, તેનાથી જ તેમને રુચિ હોય, તેને જ સ્થાપિત કરવાની તેઓ કોશિશો કરતા રહે અને તેની જ સેવા માટે પરસ્પર મદદ કરતા રહે. જ્યાં દીનની મૂળભૂત શિક્ષાઓ અને તેની સ્થાપનાના લક્ષ્યથી મુસલમાનો દૂર હટયા અને તેમનું ધ્યાન અને રુચિઓ નાની-નાની, ગૌણ અને ક્ષુલ્લક વાતો તરફ વળી ગયું, તો પછી તેમનામાં નિશ્ચિતપણે એ જ ફાટફૂટ અને મતભેદ ઊભા થઈ જશે, જે આનાથી અગાઉના પયગંબરોના અનુયાયીઓને તેમના જીવનના મૂળ ઉદ્દેશ્યથી વિચલિત કરીને દુનિયા અને આખિરતના અપમાન અને નાલેશીમાં ગ્રસ્ત કરી ચૂક્યા છે.

نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ
فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا ۚ وَكُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ
فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا ۗ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ﴿١٣﴾

તેણે તમારા ઉપર કર્યો છે. તમે એક-બીજાના શત્રુ હતા, તેણે તમારા હૃદય જોડી દીધા અને તેની કૃપા અને મહેરબાનીથી તમે ભાઈ-ભાઈ બની ગયા. તમે આગથી ભરેલા એક ખાડાના કિનારે ઊભા હતા, અલ્લાહે તમને તેનાથી બચાવી લીધા. (૧૩) આવી રીતે અલ્લાહ પોતાની નિશાનીઓ તમારા સામે સ્પષ્ટ કરે છે. કદાચ આ નિશાનીઓથી તમને પોતાની સફળતાનો સીધો માર્ગ દેખાઈ આવે. (૧૪)

(૮૪) આ ઈશારો છે એ સ્થિતિ તરફ જેમાં ઈસ્લામથી પહેલા અરબના લોકો ગ્રસ્ત હતા. કબીલાઓની પરસ્પર દુશ્મની, વાત-વાત પર તેમની લડાઈઓ અને રાત-દિવસની ખુનામરકી જેના કારણે નજીક હતું કે આખી અરબ જાતિ નષ્ટ-વિનષ્ટ થઈ જતી. આ આગમાં બળી મરવાથી જો કોઈ વસ્તુએ તેમને બચાવ્યા હતા તો તે ઈસ્લામની આ જ કૃપા હતી. આ આયતો જે વખતે અવતરિત થઈ છે, તેનાથી ત્રણ-ચાર વર્ષ પહેલા જ મદીનાના લોકો મુસલમાન બન્યા હતા અને ઈસ્લામની આ જીવંત કૃપા સૌ-કોઈ જોઈ રહ્યા હતા કે ઔસ અને ખઝરજના એ કબીલાઓ, જે વર્ષોથી એક-બીજાનાં લોહીના તરસ્યા હતા, પરસ્પર હબીમળીને એક બની ચૂક્યા હતા અને આ બંને કબીલાઓ મક્કાથી આવનારા મુહાજિરોની સાથે એવા અભુતપૂર્વ ત્યાગ અને પ્રેમનું વર્તન કરી રહ્યા હતા, જે એક પરિવારના લોકો પણ પરસ્પર નથી કરતા.

(૮૫) અર્થાત્ જો તમે આંખો રાખો છો તો આ નિશાનીઓને જોઈને સ્વયં અનુમાન કરી શકો છો કે શું તમારું કલ્યાણ અને સફળતા આ દીનને મજબૂતીથી પકડી લેવામાં છે કે તેને છોડીને ફરીથી એ જ હાલત તરફ પલટવામાં છે, જેમાં તમે લોકો પહેલાથી ગ્રસ્ત હતા? શું તમારી ખરેખર ભલાઈ ચાહવાવાળાં તમારો અલ્લાહ અને તેના રસૂલ (ઈશદૂત) છે કે એ યહૂદીઓ, મુશ્રિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ) અને મુનાફિકો (દંભી મુસલમાનો) છે જેઓ તમને અગાઉની હાલત તરફ પલટાવીને લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે?

وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْبَعْرِوفِ
 وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿١٠٤﴾ وَلَا تَكُونُوا
 كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ
 وَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿١٠٥﴾ يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ
 وُجُوهٌ فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَكْفَرْتُمْ بَعْدَ
 إِيمَانِكُمْ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ ﴿١٠٦﴾ وَأَمَّا

(૧૦૪) તમારામાંથી કેટલાક લોકો તો એવા જરૂર હોવા જોઈએ જેઓ નેકી (સદાચાર) તરફ બોલાવે, ભલાઈની આજ્ઞા આપે અને બૂરાઈઓથી રોકતા રહે. જે લોકો આ કામ કરશે, તેઓ જ સફળતા પામશે. (૧૦૫) ક્યાંક તમે એ લોકોના જેવા ન થઈ જજો જેઓ 'ફિરકાઓ' (પંથો)માં વહેંચાઈ ગયા અને સ્પષ્ટ આદેશો મેળવ્યા પછી ફરી મતભેદોમાં પડી ગયા. (૧૦૬) જેમણે આ વલણ અપનાવ્યું, તેઓ તે દિવસે સખત સજા પામશે, (૧૦૬) જ્યારે કે કેટલાક લોકોના ચહેરા ઉજ્જવળ હશે અને કેટલાક લોકોના મોઢાં કાળા હશે. જેમના મોઢાં કાળા હશે (તેમને કહેવામાં આવશે કે) ઈમાનની ને'મત (કૃપા) પામ્યા પછી પણ તમે કુફ (ઈન્કાર)નું વલણ અપનાવ્યું? સારું, તો હવે આ ને'મત ઠુકરાવાના બદલામાં સજાની મજા ચાખો.

(૮૬) આ સંકેત એ સમુદાયો તરફ છે, જેમને અલ્લાહના પયગંબરોથી સત્ય-ધર્મનું સ્પષ્ટ અને સારું શિક્ષણ પ્રાપ્ત થયું, પરંતુ થોડોક સમય વિતી ગયા પછી ધર્મની મૂળ વાતોને છોડી દેવામાં આવી તેમજ અસંબદ્ધ અને ગૌણ નાના-નાના મામલાઓના આધારે અલગ-અલગ 'ફિરકાઓ' (પંથો અને જૂથો) બનાવવાના શરૂ કરી દેવામાં આવ્યા. પછી નકામી અને નિરર્થક વાતો પર ઝઘડવામાં એટલા વ્યસ્ત થઈ ગયા કે ન તેમને એ કાર્યનું ભાન રહ્યું જે અલ્લાહે તેમને સુપ્રત કર્યું હતું અને ન આસ્થા અને સદાચરણના એ મૂળભૂત સિદ્ધાંતોથી તેમને કોઈ લગાવ અને રુચિ રહી, જેના પર વાસ્તવમાં માનવીની સફળતા અને સૌભાગ્યનો આધાર છે.

الَّذِينَ ابْيَضَّتْ وُجُوهُهُمْ فِى رَحْمَةِ اللّٰهِ هُمْ فِىهَا
 خٰلِدُونَ ﴿١٠٧﴾ تِلْكَ اٰيٰتُ اللّٰهِ تَنْزِلُهَا عَلَيْكَ بِالحَقِّ ط وَمَا اللّٰهُ
 يَرِىْدُ ظُلْمًا لِّلْعٰلَمِیْنَ ﴿١٠٨﴾ وَاللّٰهُ مَا فِى السَّمٰوٰتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ ط
 وَاِلٰى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ ﴿١٠٩﴾ كُنْتُمْ حٰیْرًا اُمَّةً اَخْرَجْتُمُ لِلنَّاسِ
 تٰمُرًا وَّ بِالْبَعْرِوْفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُوْمِنُوْنَ بِاللّٰهِ ط

અલ્લાહની રહ્યા એ લોકો જેમના ચહેરા ઉજ્જવળ હશે, તો તેમને અલ્લાહની દયાની છત્ર-છાયામાં જગ્યા મળશે અને તેઓ હંમેશાં એ જ સ્થિતિમાં રહેશે. (૧૦૮) આ અલ્લાહના કથનો છે જે અમે તમને બરાબર સંભળાવી રહ્યા છીએ, કેમ કે અલ્લાહ જગતવાસીઓ ઉપર અત્યાચાર કરવાનો કોઈ ઈરાદો ધરાવતો નથી. (૧૦૯) ધરતી અને આકાશોની સર્વ વસ્તુઓનો માલિક અલ્લાહ છે અને બધા જ મામલાઓ અલ્લાહ સમક્ષ જ રજૂ થાય છે. (૧૧૦) હવે દુનિયામાં એ ઉત્તમ સમુદાય તમે છો, જેને મનુષ્યોના માર્ગદર્શન અને સુધારણા માટે મેદાનમાં લાવવામાં આવેલ છે. તમે ભલાઈની આજ્ઞા આપો છો, બૂરાઈથી રોકો છો અને અલ્લાહ પર ઈમાન ધરાવો છો.

(૧૦૭) અર્થાત્, અલ્લાહ જગતવાસીઓ પર અત્યાચાર કરવા નથી ચાહતો, તેથી તે તેમને સન્માર્ગ પણ બતાવી રહ્યો છે અને એ વાતથી પણ તેમને સમયસર સચેત કરી દે છે કે છેવટે તે કઈ વાતોમાં તેમની પૂછપરછ કરવાનો છે. તે પછી પણ જો લોકો વિકૃત વલણ અને આડ-માર્ગ અપનાવે અને પોતાની ખોટી રીતોથી ન રોકાય, તો તેઓ પોતે જ પોતાના ઉપર અત્યાચાર કરશે.

(૧૦૮) આ એ જ વિષય છે જેનું વર્ણન સૂર: બકરહ, આયત નં. ૧૪૨-૧૪૭માં થઈ ચૂક્યું છે. અલ્લાહના પયગંબર હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ. નું અનુસરણ કરવાવાળાઓને બતાવવામાં આવી રહ્યું છે કે દુનિયાની ઈમામત (નેતૃત્વ) અને માર્ગદર્શનના જે પદથી બની ઈસરાઈલને તેમની અયોગ્યતાને કારણે હટાવવામાં આવી ચૂક્યા છે, તે પદ ઉપર હવે તમને બિરાજમાન કરવામાં આવ્યા છે, એટલા માટે કે ચરિત્ર અને આચરણની દૃષ્ટિએ હવે તમે દુનિયામાં સૌથી ઉત્તમ માનવ-સમુદાય બની ગયા છો અને તમારામાં એ ગુણો પેદા થઈ ગયા છે જે ન્યાયોચિત નેતૃત્વ માટે આવશ્યક છે, અર્થાત્ નેકી (સદાચાર)ને સ્થાપિત કરવા અને બૂરાઈને મિટાવવાની ભાવના અને પ્રયાસ તેમજ એક અલ્લાહને આસ્થા અને શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિથી પણ અને વ્યવહારિક રીતે યંણ પોતાનો સ્વામી અને રબ માનવો. તેથી હવે આ કાર્ય તમને સુપ્રત કરવામાં આવ્યું છે અને તમારા માટે જરૂરી છે કે પોતાની જવાબદારીઓને સમજો અને એ ભૂલોથી બચો જે તમારા પહેલાના લોકો કરી ચૂક્યા છે. (જુઓ - સૂર: બકરહ, નોંધ ૧૨૩ અને ૧૪૪)

وَلَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ ۖ مِنْهُمْ الْمُؤْمِنُونَ
 وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿١١٥﴾ لَنْ يَضُرُّوكُمْ إِلَّا أَذًى ۖ وَإِنْ
 يُقَاتِلُوكُمْ يُؤَلُّوكُمْ الْأَدْبَارُ ثُمَّ لَا يُنصَرُونَ ﴿١١٦﴾ ضَرَبَتْ
 عَلَيْهِمُ الدِّيَّةَ أَيَّنَ مَا ثُقِفُوا إِلَّا بِحَبْلٍ مِّنَ اللَّهِ وَحَبْلٍ مِّنَ
 النَّاسِ وَبَاءٌ وَبِغَضَبٍ مِّنَ اللَّهِ وَضَرَبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَتَةَ ۖ
 ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ الْأَنْبِيَاءَ
 بِغَيْرِ حَقٍّ ۖ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ ﴿١١٧﴾ لَيْسُوا سَوَاءً ۖ
 مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَابِلَةٌ يَتَّبِعُونَ آيَاتِ اللَّهِ أَنْتَاءَ اللَّيْلِ وَهُمْ

અવજાઓને કોઈ પણ કારણે મારવાની જાણ નથી, તેમના જ હિતમાં વધુ સારું હતું. જો કે તેમનામાંથી કેટલાક

આ ગ્રંથવાળાઓ^(૮૯) ઈમાન લાવતા તો તેમના જ હિતમાં વધુ સારું હતું. જો કે તેમનામાંથી કેટલાક લોકો ઈમાનદાર પણ જોવા મળે છે, પરંતુ તેમના મોટા ભાગના લોકો અવજાકારી છે. (૧૧૧) આ લોકો તમારું કશું બગાડી શકતા નથી, વધુમાં વધુ માત્ર થોડી સતામણી કરી શકે છે. જો આ લોકો તમારા સાથે લડે તો મુકાબલો કરતી વખતે પીઠ દેખાડશે, પછી એવા લાચાર હશે કે ક્યાંયથી એમને મદદ નહીં મળે. (૧૧૨) તેઓ જ્યાં પણ જોવા મળ્યા, અપમાનની માર પડી, ક્યાંક અલ્લાહનું અથવા મનુષ્યોનું શરણ મળી ગયું તો તે બીજી વાત છે.^(૯૦) તેઓ અલ્લાહના પ્રકોપમાં ઘેરાઈ ચૂક્યા છે, તેમના ઉપર લાચારી અને પરાધીનતા થોપી દેવામાં આવેલ છે અને આ બધું માત્ર એ કારણસર થયું કે તેઓ અલ્લાહની આયતોથી કુફર (ઈન્કાર) કરતા રહ્યા અને તેમણે પયગંબરોને નાહક કતલ કર્યા. આ તેમની અવજાઓ અને અત્યાચારોનું પરિણામ છે. (૧૧૩) પરંતુ બધા ગ્રંથવાળા સરખા નથી.

તેમનામાં કેટલાક લોકો એવા પણ છે જેઓ સીધા માર્ગ ઉપર કાયમ છે, રાત્રિઓમાં અલ્લાહની આયતો

અહીં એહલે-કિતાબ (ગ્રંથવાળાઓ) થી તાત્પર્ય યહૂદીઓ છે.

(૮૯) અર્થાત્ દુનિયામાં જો ક્યાંક તેમને થોડીઘણી શાંતિ અને ચેન પ્રાપ્ત પણ થયા છે તો તે તેમના પોતાના જોરે પ્રાપ્ત કરેલ શાંતિ અને ચેન નથી, બલકે બીજાઓની હિમાયત અને મહેરબાનીનું પરિણામ છે. ક્યાંક કોઈ મુસ્લિમ રાજ્યએ તેમને અલ્લાહના નામે શરણ આપી દીધું અને ક્યાંક કોઈ બિનમુસ્લિમ રાજ્યએ તેમને પોતાની હિમાયતમાં લઈ લીધા. એ જ રીતે ક્યારેક તેમને દુનિયામાં ક્યાંક વર્ચસ્વ પ્રાપ્ત કરવાની તક પણ મળી ગઈ છે. પરંતુ તે પણ પોતાની શક્તિ અને સામર્થ્યથી નહીં, બલકે કેવળ કોઈ પાડોસીના જોરથી. આ જ હેસિયત એ યહૂદી રાજ્યની છે જે ઈસરાઈલના નામે માત્ર અમેરિકા, બ્રિટન અને રશિયાના સમર્થનથી અસ્તિત્વમાં આવ્યું.

مِّنْ دُونِكُمْ لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًا ۖ وَدُّوا مَا عَنِتُّمْ ؕ قَدْ بَدَتِ
 الْبَغْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ ۖ وَمَا تُخْفِي صُدُورُهُمْ أَكْبَرُ ۖ قَدْ
 بَيَّنَّا لَكُمُ الْآيَاتِ إِن كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ ﴿١٧٨﴾ هَآئِنْتُمْ أَوْلَآءُ
 تُحِبُّونَهُمْ وَلَا يُحِبُّونَكُمْ وَتُؤْمِنُونَ بِالْكِتَابِ كُلِّهِ ؕ وَإِذَا

અંગત ભરોસાદાર ન બનાવો. તેઓ તમને નુકસાન પહોંચાડવાની કોઈ તકનો લાભ લેવાનું ચૂકતા નથી. (૧૭૮) તમને જે વસ્તુથી નુકસાન થાય એ જ તેમને પ્રિય છે. તેમના મનનો દ્વેષ તેમની વાતોમાંથી છતો થાય છે, અને જે કંઈ તેમણે પોતાના હૃદયમાં છુપાવી રાખ્યું છે તે તેનાથી વધુ ખરાબ છે. અમે તમને તદ્દન સ્પષ્ટ આદેશો આપી દીધા છે. જો તમે બુદ્ધિ રાખો છો તો (તમે તેમના સાથે સંબંધ રાખવામાં સાવચેતી દાખવશો). (૧૧૮) તમે તેમની સાથે પ્રેમ રાખો છો, પરંતુ તેઓ તમારા સાથે પ્રેમ રાખતા

ખેતીનું સંવર્ધન કરવાને બદલે તેને નષ્ટ કરી નાખે છે. એ જ રીતે ખૈરાત પણ, આમ તો માનવીની આખિરતની ખેતીને સંવર્ધન કરનારી વસ્તુ છે, પરંતુ જ્યારે તેના અંદર કુફ (અધર્મ)નું ઝેર ભળેલું હોય તો આ જ ખૈરાત લાભપ્રદ હોવાને બદલે ઊલ્ટી વિનાશકારી બની જાય છે. સ્પષ્ટ છે કે મનુષ્યનો માલિક અલ્લાહ છે અને એ ધનનો માલિક પણ અલ્લાહ જ છે, જેનો મનુષ્ય ઉપયોગ કરી રહ્યો છે, અને આ રાજ્ય પણ અલ્લાહનું જ છે જેમાં રહીને મનુષ્ય કામ કરી રહ્યો છે. હવે જો અલ્લાહનો આ ગુલામ પોતાના માલિકની સર્વોચ્ચ સત્તા (સાર્વભૌમત્વ)નો સ્વીકાર નથી કરતો અથવા તેની બંદગીની સાથે કોઈ અન્યની નાજાઈઝ (અનુચિત) બંદગી પણ કરે છે અને અલ્લાહના ધન અને તેના સામ્રાજ્યનો ઉપયોગ કરતાં તેના કાનૂન અને નિયમનું પાલન પણ નથી કરતો, તો તેના આ બધા કાર્યો અને તેણે કરેલ ઉપયોગ માથાથી પગ સુધી અપરાધ બની જાય છે. અજ (ઈનામ)ની વાત તો દૂર રહી, તે તો એને પાત્ર બની જાય છે કે આ તમામ કૃત્યો માટે તેના પર કોજદારી કેસ ચલાવવામાં આવે. તેની ખૈરાત (દાન)નું ઉદાહરણ એવું છે જાણે એક સેવક પોતાના સ્વામીની પરવાનગી વગર તેનો ખજાનો ખોલે અને જ્યાં-જ્યાં પોતાની સમજ પ્રમાણે સાચું સમજે, ખર્ચ કરી નાખે.

(૧૨) મદીનાના ચારે તરફ જે યહૂદીઓ વસતા હતા, તેમના સાથે ઔસ અને ખઝરજના લોકોની મિત્રતા જૂના સમયથી ચાલી આવતી હતી. વ્યક્તિગત રૂપે પણ આ કબીલાઓના લોકો તેમના લોકો સાથે મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો ધરાવતા હતા અને કબીલાઓની હેસિયતે પણ આ અને તેઓ એક-બીજાના પાડોસી અને મિત્ર હતા. જ્યારે ઔસ અને ખઝરજના કબીલાઓ મુસલમાન બની ગયાં, તો તે પછી પણ તેઓ યહૂદીઓની સાથે એવા જ જૂના સંબંધો નિભાવતા રહ્યા અને તેમનાં લોકો પોતાના અગાઉના યહૂદી મિત્રોથી એ જ પ્રેમ અને નિષ્ઠાની સાથે મળતા રહ્યા. પરંતુ યહૂદીઓને અલ્લાહના પયગંબર હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. અને આપના મિશનથી જે દુશ્મની થઈ ગઈ હતી, તેના કારણે તેઓ કોઈ એવા વ્યક્તિથી નિષ્ઠાપૂર્ણ પ્રેમ રાખવા માટે તૈયાર ન હતા, જે આ નવા આંદોલનમાં સામેલ થઈ ગયા હોય. તેમણે અન્સારની સાથે તો બાહ્ય રૂપે એ જ સંબંધ રાખ્યો જે અગાઉથી ચાલતો આવી રહ્યો હતો, પરંતુ હૃદયમાં હવે તેઓ તેમના ઘોર શત્રુ બની ચૂક્યા હતા, અને આ બાહ્ય મૈત્રીથી ખોટો ફાયદો ઉઠાવીને હંમેશા એ કોશિશમાં લાગેલા રહેતા હતા કે કોઈપણ રીતે મુસલમાનોની જમાઅતમાં આંતરિક ક્લિત્તો (ઉપદ્રવ) અને બગાડ પેદા કરી દે અને તેમના સાંમૂહિક રહસ્યની જાણકારી મેળવીને તેમના દુશ્મનો સુધી પહોંચાડે. અલ્લાહ અહીં તેમની આ જ કપટપૂર્ણ નીતિથી મુસલમાનોને સાવધાન રહેવાનો નિર્દેશ કરી રહ્યો છે.

لَقُّوْكُمْ قَالُوْا اٰمَنَّا ۗ وَاِذَا خَلَوْا عَضُّوا عَلَیْكُمْ الْاَكَامِلَ مِنْ
 الْغَیْظِ ۗ قُلْ مُؤْتُوْا بِغَیْظِكُمْ ۗ اِنَّ اللّٰهَ عَلِیْمٌ بِذٰتِ
 الصُّدُوْرِ ۙ ﴿۱۱۹﴾ اِنْ تَمَسَّكُمْ حَسَنَةٌ تَسُوْهُمۡ ۚ وَاِنْ تُصِْبْكُمْ
 سَیِّئَةٌ یَّفْرَحُوْا بِهَا ۗ وَاِنْ تَصِیْبُوْا وَتَتَّقُوْا لَا یَضُرَّكُمْ
 كَیْدُهُمْ شَیْئًا ۗ اِنَّ اللّٰهَ بِمَا یَعْمَلُوْنَ حَیْیٌ ۙ ﴿۱۲۰﴾ وَاِذْ عَدَوْتَ مِنْ

નથી, જો કે તમે સૌ આકાશી ગ્રંથોને માનો છો. (૯૩) જ્યારે તેઓ તમને મળે છે તો કહે છે કે અમે પણ (તમારા રસૂલ અને તમારા ગ્રંથને) માની લીધા છે, પરંતુ જ્યારે છૂટા પડે છે તો તમારા વિરુદ્ધ તેમના ક્રોધ અને રોષની સ્થિતિ એવી હોય છે કે પોતાના આંગળા ચાવવા લાગે છે. — તેમને કહી દો કે પોતાના ગુસ્સામાં પોતે બળી મરો. અલ્લાહ હૃદયોમાં છુપાયેલા રહસ્યો સુદ્ધ જાણે છે. (૧૨૦.) — તમારું ભલું થાય છે તો તેમને ખરાબ લાગે છે, અને તમારા ઉપર કોઈ મુસીબત આવે છે તો તેઓ ખુશ થાય છે. પરંતુ તેમની કોઈ યુક્તિ તમારા વિરુદ્ધ સફળ થઈ શકતી નથી, એ શરતે કે તમે ધૈર્ય દાખવો અને અલ્લાહથી ડરીને કામ કરતા રહો. જે કંઈ તેઓ કરી રહ્યા છે, અલ્લાહ તેના ઉપર કાબૂ ધરાવે છે. (રુકૂઅ-૧૨) (૧૨૧) (હે પયગંબર ! (૯૪) મુસલમાનો (૯૩) અર્થાત્ આ ખૂબ વિચિત્ર વાત છે કે ફરિયાદ તેમને તમારાથી છે. એના બદલે ખરેખર તમને તેમનાથી ફરિયાદ હોવી જોઈએ. તમે તો કુર્આનની સાથે તૌરાતને પણ માનો છો, તેથી તેમને તમારાથી ફરિયાદ અને વાંધો હોવાનું કોઈ ઉચિત કારણ નથી હોઈ શકતું. હા, જો ફરિયાદ હોઈ શકતી હતી તો તમને તેમનાથી હોઈ શકતી હતી, કેમ કે તેઓ કુર્આનને નથી માનતા.

(૯૪) અહીંથી ચોથું પ્રવચન શરૂ થાય છે. આ ઉહદના યુદ્ધ પછી અવતરિત થયું છે અને આમાં ઉહદના યુદ્ધની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. ઉપરના પ્રવચનનું સમાપન કરતાં અંતે કહેવામાં આવ્યું હતું કે ‘તેમની કોઈ ચાલબાજી તમારા વિરુદ્ધ સફળ નથી થઈ શકતી, એ શરતે કે તમે ધૈર્ય દાખવો અને અલ્લાહથી ડરીને કામ કરતા રહો.’ હવે ઉહદના મેદાનમાં મુસલમાનોના પરાજયનું મૂળ કારણ જ એ બન્યું કે તેમના અંદર સભ્ર (ધૈર્ય)નો પણ અભાવ હતો અને તેમના લોકોથી થોડીક એવી ભૂલો પણ થઈ ગઈ હતી જે ખુદાતરસી (ઈશપરાયણતા) વિરુદ્ધ હતી. તેથી આ પ્રવચન, જેમાં તેમને આ નબળાઈઓ અંગે સાવધાન કરવામાં આવ્યા છે, ઉપરોક્ત વાક્ય પછી તરત જ પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે.

આ પ્રવચનની વર્ણન-શૈલી એ છે કે ઉહદના યુદ્ધના સંદર્ભમાં જેટલી મહત્વપૂર્ણ ઘટનાઓ બની હતી, તેમાંથી એક-એકને લઈને તેના પર થોડાક ચોક્કસ વાક્યોમાં ખૂબ સુંદર શિક્ષાપ્રદ સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. તેને સમજવા માટે તેના ઘટનાત્મક સંદર્ભને નજરમાં રાખવો આવશ્યક છે.

શબ્દાલ હિ.૩ ના આરંભમાં ઈસ્લામના દુશ્મન કુરૈશીઓએ લગભગ ત્રણ હજારનું સૈન્ય લઈને મદીના પર

હુમલો કરી દીધો. સંખ્યામાં વધારે હોવાની સાથે-સાથે તેમના પાસે યુદ્ધની સાધન-સામગ્રી પણ મુસલમાનોની તુલાનામાં ખૂબ વધારે હતી, અને વધુમાં તેઓ બદ્રના યુદ્ધના બદલાની તીવ્ર ભાવના પણ ધરાવતા હતા. પયગંબર સલ્લ. અને અનુભવી સહાબા રદિ.નો મત એ હતો કે મદીનામાં રહીને પ્રતિરક્ષા કરવામાં આવે, પરંતુ કેટલાક નવુયવાનોએ, જેઓ શહાદતના શોખમાં ખૂબ ઉત્સુક હતા અને જેમને બદ્રના યુદ્ધમાં સામેલ થવાની તક મળી ન હતી, બહાર નીકળીને લડવાનો આગ્રહ કર્યો. છેવટે તેમના આગ્રહથી વિવશ થઈને પયગંબર સલ્લ.એ બહાર નીકળવાનો જ નિર્ણય કર્યો. એક હજાર માણસો આપની સાથે નીકળ્યા, પરંતુ 'શૌત' નામના સ્થળે પહોંચીને (મુનાફિકોનો નેતા) અબ્દુલ્લાહ બિન ઉબઈ પોતાના ત્રણસો સાથીઓને લઈને અલગ થઈ ગયો. અણીના સમયે તેના આ કૃત્યથી મુસલમાનોના સૈન્યમાં ઘણી બેચેની ફેલાઈ ગઈ, ત્યાં સુધી કે બનૂ સલમા અને બનૂ હારિસાના લોકો તો એવા હતોત્સાહ થઈ ગયા કે તેમણે પણ પાછા વળી જવાનો ઈરાદો કરી લીધો હતો, પરંતુ સાહસી અને હિંમતવાળા સહાબીઓના પ્રયાસોથી આ બેચેની દૂર થઈ ગઈ. બાકીના આ સાતસો માણસોની સાથે પયગંબર સલ્લ. આગળ વધ્યા અને ઉહદની પહાડીની તળેટીમાં, મદીનાથી લગભગ ચાર માઈલ દૂર પોતાના સૈન્યને એ રીતે કતારબદ્ધ કર્યું કે પહાડ પાછળ હતો અને કુરૈશનું સૈન્ય સામે. પડખે માત્ર એક ઘાટ એવો હતો જેનાથી અચાનક હુમલાનું જોખમ હોઈ શકતું હતું. ત્યાં આપ સલ્લ.એ અબ્દુલ્લાહ બિન જુબૈર રદિ.ના નેતૃત્વમાં પચાસ તીરંદાજોને બેસાડી દીધા અને તેમને તાકીદ કરી દીધી કે - 'કોઈને અમારા નજીક ફરકવા ન દેજો, કોઈપણ સ્થિતિમાં અહીંથી હટજો નહીં. જો તમે જુઓ કે અમારું માંસ પક્ષીઓ તોડી-તોડીને ખાઈ રહ્યા છે, તો પણ તમે આ જગ્યાથી ન હટજો.' તે પછી લડાઈ શરૂ થઈ. આરંભમાં મુસલમાનોનું પલ્લુ ભારે રહ્યું, ત્યાં સુધી કે શત્રુના સૈન્યમાં ભાગદોડ મચી ગઈ. પરંતુ આ આરંભિક સફળતાને સંપૂર્ણ વિજય સુધી પહોંચાડવાને બદલે મુસલમાનો માલે-ગનીમત (યુદ્ધમેદાનમાં શત્રુઓ દ્વારા ત્યજ દેવાલ માલસામાન)ના લોભમાં પડી ગયા અને તેમણે શત્રુની સેનાને લૂટવાનું શરૂ કરી દીધું. બીજા બાજુ જે તીરંદાજોને પયગંબર સલ્લ.એ પીઠ બાજુની સુરક્ષા માટે બેસાડ્યા હતા, તેમણે જ્યારે જોયું કે શત્રુઓ ભાગી ગયા છે અને માલે-ગનીમત લૂટવામાં આવી રહ્યો છે, તો તેઓ પણ પોતાની જગ્યા છોડીને માલે-ગનીમત તરફ દોડ્યા. હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન જુબૈરે તેમને પયગંબર સલ્લ.નો તાકીદી હુકમ યાદ દેવડાવીને રોકવાની ભરપૂર કોશિશ કરી, પરંતુ થોડાક માણસો સિવાય કોઈ ન રોકાયું. આ તકનો ખાલિદ બિન વલીદે, જેઓ તે વખતે શત્રુના સૈન્યની એક ટુકડીનું નેતૃત્વ કરી રહ્યા હતા, લાભ ઉઠાવ્યો અને પહાડનો ચક્કર કાપીને પડખાના ઘાટથી હુમલો કરી દીધો. અબ્દુલ્લાહ બિન જુબૈરે, જેમના સાથે થોડાક જ માણસો રહી ગયા હતા, આ હુમલાને રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ રોકી ન શક્યા અને આ ઝંઝાવાત એકાએક મુસલમાનો પર તૂટી પડ્યો. બીજા બાજુ જે શત્રુઓ ભાગી ગયા હતા, તેમણે પણ પલટીને હુમલો કરી દીધો. આમ, લડાઈનું પાસુ એકાએક પલટાઈ ગયું અને મુસલમાનો આ આકસ્મિક પરિસ્થિતિથી એટલા ગભરાઈ ગયા કે તેમની મોટી સંખ્યા વિખેરાઈને ભાગી ગઈ. તેમ છતાં કેટલાક બહાદુર સૈનિકો હજુ સુધી મેદાનમાં અટલ હતા. એટલામાં ક્યાંકથી એ અફવા ઊડી કે પયગંબર સલ્લ. શહીદ થઈ ગયા છે. આ સમાચારે સહાબાના બચેલા હોશકોશને પણ ગુમ કરી દીધા અને બાકી લોકો પણ હિંમત હારી બેસ્યા. તે વખતે પયગંબર સલ્લ.ની આસપાસ માત્ર દસ-બાર સમર્પિત પ્રાણ ન્યોછાવર કરી દેવા તૈયાર સહાબા રહી ગયા હતા અને આપ સલ્લ. પોતે પણ ઘાયલ થઈ ગયા હતા. સંપૂર્ણ પરાજય થવામાં કોઈ કસર બાકી રહી ન હતી, પરંતુ બરાબર એ જ વખતે સહાબા રદિ.ને ખબર પડી ગઈ કે વહાલા પયગંબર સલ્લ. જીવતા છે, તેથી તેઓ દરેક બાજુથી સમેટાઈને ફરીથી આપની પાસે એકત્ર થઈ ગયા અને આપને સુરક્ષિત રીતે પહાડ તરફ લઈ ગયા. આ અવસરે આ એક કોયડો છે જે હલ ન થઈ શક્યો કે એ કઈ વસ્તુ હતી કે જેણે મક્કાના દુશ્મનોને પોતાની મેળે પાછા ફેરવી દીધા. મુસલમાનો એટલા વેરવિખેર થઈ ગયા હતા કે તેમનું ફરીથી એકત્ર થઈને વિધિસર લડાઈ કરવું કઠિન હતું. જો દુશ્મનો પોતાના વિજયને અંત સુધી પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કરતા, તો તેમની સફળતા અશક્ય ન હતી. પરંતુ કોણ જાણે, કેવી રીતે તેઓ પોતાની મેળે મેદાન છોડીને પાછા ચાલ્યાં ગયા.

أَهْلِكَ تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ ۗ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿١٣١﴾
 إِذْ هَبَّتْ طَائِفَتٌ مِّنْكُمْ أَنْ تَفْشَلَا ۗ وَاللَّهُ وَلِيُّهَا ۗ وَعَلَى اللَّهِ
 فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ﴿١٣٢﴾ وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرٍ وَأَنْتُمْ أَذِلَّةٌ ۗ
 فَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿١٣٣﴾ إِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ أَلَنْ
 يَكْفِيَكُمْ أَنْ يُبَدِّدَ كُمْ رَبُّكُمْ بِثَلَاثَةِ آلْفٍ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ
 مُنْزَلِينَ ﴿١٣٤﴾ بَلَىٰ ۗ إِنْ تَصْبِرُوا وَاتَّقُوا وَيَأْتُوكُم مِّن فَوْرِهِمْ هَذَا
 يُبَدِّدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلْفٍ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ ﴿١٣٥﴾

સમક્ષ એ પ્રસંગની ચર્ચા કરો) જ્યારે તમે વહેલી સવારે પોતાના ઘરેથી નીકળ્યા હતા અને

(ઉહદના મેદાનમાં) મુસલમાનોને યુદ્ધ માટે ઠેર-ઠેર નિયુક્ત કરી રહ્યા હતા. અલ્લાહ બધી વાતો સાંભળે છે અને તે ખૂબ માહિતગાર છે. (૧૨૨) યાદ કરો જ્યારે તમારામાંથી બે જૂથો કાયરતા દર્શાવવા પર આવી ગયા હતા, (૧૨૩) જો કે અલ્લાહ તેમની મદદમાં મોજૂદ હતો અને ઈમાનવાળાઓએ અલ્લાહ પર જ ભરોસો રાખવો જોઈએ, (૧૨૩) છેવટે આ પહેલાં બદના યુદ્ધમાં અલ્લાહ તમારી મદદ કરી ચૂક્યો હતો, જો કે તે વખતે તમે ખૂબ નિર્બળ હતા, આથી તમારે અલ્લાહના અપકારી અને કૃતઘ્ન થવાથી બચવું જોઈએ, આશા છે કે હવે તમે કૃતજ્ઞ બનશો. (૧૨૪) હે નબી! યાદ કરો જ્યારે તમે ઈમાનવાળાઓને કહી રહ્યા હતા, “શું તમારા માટે આ વાત પૂરતી નથી કે અલ્લાહ ત્રણ હજાર ફરિશ્તાઓ ઉતારીને તમારી મદદ કરે?” (૧૨૫) — નિ:શંક, જો તમે ધૈર્ય રાખો અને અલ્લાહનો ડર રાખીને કામ કરો તો જે ક્ષણે શત્રુઓ તમારા ઉપર હુમલો લઈ આવશે, તે જ ક્ષણે તમારો રબ (ત્રણ હજાર નહીં) પાંચ હજાર નિશાનીવાળા ફરિશ્તાઓ વડે તમારી મદદ કરશે.

સમક્ષ એ પ્રસંગની ચર્ચા કરો) જ્યારે તમે વહેલી સવારે પોતાના ઘરેથી નીકળ્યા હતા અને

(૮૫) આ ઈશારો છે બનૂ સલમા અને બનૂ હારિસા તરફ, જેઓ અબ્દુલ્લાહ બિન ઉબઈ અને તેના સાથીઓનાં પાછા ફરી ગયા પછી હિંમત હારી ચૂક્યા હતા.
 (૮૬) મુસલમાનોએ જ્યારે જોયું કે એક તરફ દુશ્મનોની સંખ્યા ત્રણ હજાર છે અને આપણી સંખ્યા એક હજારમાંથી પણ ત્રણસો અલગ થઈ ગયા છે, તો તેમના દિલ તૂટવા લાગ્યા. તે વખતે નબી સલ્વ.એ તેમને આ શબ્દો કહ્યા હતા.

وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْرَىٰ لَكُمْ وَلِتَطْبِئِنَّ قُلُوبُكُمْ بِهِ ۖ وَمَا
النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ ﴿١٣٧﴾ لِيَقْطَعَ طَرَفًا مِّنَ
الَّذِينَ كَفَرُوا أَوْ يَكْبِتَهُمْ فَيَنْقَلِبُوا خَائِبِينَ ﴿١٣٨﴾ لَيْسَ لَكَ
مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ أَوْ يُعَذِّبَهُمْ فَإِنَّهُمْ
ظَالِمُونَ ﴿١٣٩﴾ وَاللَّهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ۖ يَغْفِرُ لِمَن
يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَن يَشَاءُ ۗ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿١٤٠﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ
آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُّضَاعَفَةً ۖ وَاتَّقُوا اللَّهَ

આ વાત તમને અલ્લાહે એટલા માટે બતાવી દીધી છે કે તમે ખુશ થઈ જાઓ અને તમારા હૃદયો સંતુષ્ટ થઈ જાય. વિજય અને મદદ જે કંઈ પણ છે અલ્લાહ તરફથી છે, જે અત્યંત શક્તિશાળી અને તત્વદર્શી છે. (૧૨૭) (અને આ મદદ તે તમને એટલા માટે આપશે) જેથી કુફરના રસ્તે ચાલનારાઓની એક બાજુ કાપી નાખે, અથવા તેમને એવો અપમાનજનક પરાજય આપે કે તેઓ નિષ્ફળ થઈને પીછેહઠ કરે. (૧૨૮) (હે પયગંબર!) નિર્ણય કરવાના અધિકારોમાં તમારો કોઈ હિસ્સો નથી, અલ્લાહને અધિકાર છે, યાહે તેમને માફ કરે, યાહે સજા આપે. કારણ કે તેઓ અત્યાચારીઓ છે. (૧૨૯) ધરતી અને આકાશોમાં જે કંઈ છે તેનો માલિક અલ્લાહ છે, જેને યાહે માફી પ્રદાન કરે અને જેને યાહે સજા આપે, તે ક્ષમા આપનાર અને દયાળુ છે. (૧૩૦) (રુકૂઅ-૧૩) (૧૩૦) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો! આ બમાણું અને યોગણું વ્યાજ ખાવાનું છોડી દો^(૯૯) અને અલ્લાહથી ડરો, (૧૩૧) ઉહદના યુદ્ધમાં જ્યારે નબી સલ્લ. ધાયલ થયા, તો આપના મોઢેથી દુશ્મનો મોઢે બદદુઆ (શ્રાપ) નીકળી ગઈ, અને આપ સલ્લ. એ ફરમાવ્યું કે, “એ કોમ કેવી રીતે સફળ થઈ શકે છે જે પોતાના નબી (પયગંબર)ને ધાયલ કરે.” આ આયતો તેના જવાબમાં અવતરિત થઈ છે.

(૧૩૮) ઉહદના પરાજયનું મોટું કારણ એ હતું કે મુસલમાનો બરાબર સફળતાના સમયે ધનની લાલચના ભોગ બની ગયા અને પોતાના કર્તવ્યને અંત સુધી પહોંચાડવાને બદલે માલે-ગનીમત લૂટવામાં લાગી ગયા. તેથી પૂર્ણ તત્વદર્શી અને ઉદાપણવાળા અલ્લાહે આ સ્થિતિની સુધારણા માટે ધનના પ્રેમ અને પૂજાના જ્વોત પર બંધ બાંધવાનું આવશ્યક સમજ્યું અને આદેશ આપ્યો કે વ્યાજખોરીથી અટકી જાઓ, જેમાં માણસ રાત-દિવસ પોતાના સ્વાર્થ અને લાભના વધવા અને ચડવાનો હિસાબ લગાવતો રહે છે અને તેના કારણે માણસના અંદર પૈસાનો લોભ અનહદ વધતો ચાલ્યો જાય છે.

لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿١٣٠﴾ وَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ ﴿١٣١﴾
 وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ﴿١٣٢﴾ وَسَارِعُوا إِلَى
 مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ
 أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ ﴿١٣٣﴾ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ
 وَالْكُظَيْبِ الْغَيْظِ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ ۗ وَاللَّهُ يُحِبُّ
 الْمُحْسِنِينَ ﴿١٣٤﴾ وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاجِشَةً أَوْ ظَلَمُوا
 أَنفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللَّهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ ۖ وَمَن يَغْفِرِ
 اللَّهُ فَمَا لَهُ مِن دُونِ اللَّهِ ۗ وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا ذُنُوبًا مَّا

આશા છે કે સફળતા પામશો. (૧૩૧) એ આગથી બચો જે કાફિરો માટે તૈયાર કરવામાં આવી છે. (૧૩૨) અલ્લાહ અને રસૂલનું આજ્ઞાપાલન કરો, આશા છે કે તમારા પર દયા કરવામાં આવશે. (૧૩૩) દોડો એ માર્ગ ઉપર જે તમારા રબની બક્ષિસ અને એ જન્મ તરફ જાય છે, જેની વિશાળતા ધરતી અને આકાશો જેવી છે અને તે એ ખુદાતરસ (ઈશપરાયણ) લોકો માટે તૈયાર કરવામાં આવી છે, (૧૩૪) જેઓ દરેક સ્થિતિમાં પોતાનું ધન ખર્ચ કરે છે, ચાહે ખરાબ સ્થિતિમાં હોય કે સારી, જેઓ ગુસ્સાને પી જાય છે અને બીજાઓની ભૂલોને માફ કરી દે છે — આવા નેક લોકો અલ્લાહને ખૂબ પ્રિય છે (૧૩૫) અને જેમની હાલત એ છે કે જો ક્યારેક કોઈ અપ્લીલ કામ તેમનાથી થઈ જાય છે અથવા કોઈ ગુનાનું આચરણ કરીને પોતાના પર અત્યાચાર કરી બેસે છે તો તરત જ અલ્લાહ તેમને યાદ આવી જાય છે અને તેના પાસે તેઓ પોતાની ભૂલોની માફી માગે છે — કેમ કે અલ્લાહ સિવાય બીજો કોણ છે જે ગુનાઓ માફ કરી શકતો હોય, અને તેઓ જાણી-સમજીને પોતાના આચરણ ઉપર દુરાગ્રહ કરતા નથી. (૧૩૬) વ્યાજબી જે સમાજમાં પ્રચલિત હોય છે, તેના કારણે બે પ્રકારની નૈતિક બીબારીઓ એ સમાજમાં પેદા થઈ જાય છે — વ્યાજ ખાવાવાળાઓમાં લોભ-લાલચ, કંજૂસી અને સ્વાર્થપરાયણતા; તથા વ્યાજ આપનારાઓમાં નફરત, ગુસ્સો, દ્વેષ અને ઈર્ષ્યા. ઉહદના યુદ્ધના પરાજયમાં આ બંને પ્રકારનાં રોગોનો કંઈ-ને-કંઈ ભાગ સામેલ હતો. અલ્લાહ મુસલમાનોને બતાવે છે કે વ્યાજબીથી બંને પક્ષો (વ્યાજ લેનાર અને વ્યાજ આપનાર)માં જે નૈતિક દુર્ગુણો પેદા થાય છે તેનાથી તદ્દન વિપરીત અલ્લાહના માર્ગમાં ખર્ચ કરવાથી આ બીજા પ્રકારનાં ગુણો પેદા થાય છે, અને અલ્લાહની ક્ષમા અને તેની જન્મ આ જ બીજા પ્રકારના ગુણોથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, ન કે પહેલા પ્રકારના દુર્ગુણોથી. (વધારે સમજૂતી માટે જુઓ - સૂર: બકરહ, નોંધ ૩૨૦)

أُولَئِكَ جَزَاءُهُمْ مَغْفِرَةٌ مِّن رَّبِّهِمْ وَجِزَاءُ تَجَرَّتِي مِّن تَحْتِهَا
 الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا ۖ وَنِعْمَ أَجْرُ الْعَمَلِينَ ﴿٣٨﴾ قَدْ خَلَتْ مِّن
 قَبْلِكُمْ سُنَنٌ ۖ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ
 عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ ﴿٣٩﴾ هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ
 لِّلْمُتَّقِينَ ﴿٤٠﴾ وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ
 مُؤْمِنِينَ ﴿٤١﴾ إِنْ يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قَرْحٌ
 مِّثْلَهُ ۖ وَتِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ ۗ وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ

(૧૩૬) આવા લોકોનો બદલો તેમના રબના પાસે એ છે કે તે તેમને ક્ષમા કરી દેશે અને એવા બાગીમાં તેમને દાખલ કરશે જેમની નીચે નહેરો વહેતી હશે અને ત્યાં તેઓ હંમેશા રહેશે. કેવો સુંદર બદલો છે સદ્કાર્યો કરનારાઓ માટે! (૧૩૭) તમારા પહેલાં ઘણાં યુગો પસાર થઈ ચૂક્યા છે. ધરતી ઉપર હરી-ફરીને જોઈ લો કે તે લોકોનું શું પરિણામ આવ્યું જેમણે (અલ્લાહના આદેશો અને માર્ગદર્શનને) ખોટા ઠેરવ્યાં. (૧૩૮) લોકો માટે આ એક સ્પષ્ટ ચેતવણી છે અને જેઓ અલ્લાહથી ડરતા હોય તેમના માટે માર્ગદર્શન અને શિખામણ. (૧૩૯) નાસીપાસ ન થાવ, દુઃખી ન થાવ, તમે જ વર્ચસ્વ પ્રાપ્ત કરશો જો તમે મોમિન હોવ. (૧૪૦) અત્યારે જો તમને ઘા લાગ્યો છે તો આ પહેલાં આવો જ ઘા તમારા વિરોધી પક્ષને પણ લાગી ચૂક્યો છે. ^(૧૦૦) આ તો જમાનાની ચડતી-પડતી છે જેમને અમે લોકોની વચ્ચે ફેરવ્યા કરીએ છીએ. તમારા ઉપર આ સમય એટલા માટે લાવવામાં આવ્યો કે અલ્લાહ જોવા માગતો હતો કે તમારામાંથી સાચા ઈમાનવાળા કોણ છે, અને તે લોકોને

(૧૦૦) ઈશારો છે બદના યુદ્ધ તરફ. કહેવાનો અર્થ એ છે કે જ્યારે એ ઘાને ખાઈને શત્રુઓ નિરુત્સાહ નથી થયા તો ઉહદના યુદ્ધમાં આ ઘા ખાઈને તમે નિરુત્સાહ કેમ થાઓ છો?

عَقِبِيهِ فَلَنْ يَصُرَّ اللَّهُ شَيْئًا ط وَسَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ ﴿١٠٣﴾
 وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تَمُوتَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ كِتَابًا مُؤَجَّلًا ط
 وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا ء وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الْآخِرَةِ
 نُؤْتِهِ مِنْهَا ء وَسَنَجْزِي الشَّاكِرِينَ ﴿١٠٤﴾ وَكَأَيِّنْ مِنْ نَبِيِّ قُتِلَ ۝

અલ્લાહને કોઈ નુકસાન પહોંચાડી શકશે નહીં. અલબત્ત, જેઓ અલ્લાહના કૃતજ્ઞ બંદા બનીને રહેશે, તેમને તેનો બદલો આપશે. (૧૪૫) કોઈ જીવધારી અલ્લાહના આદેશ વિના મરતો નથી. મૃત્યુનો સમય તો લખાયેલો છે. ^(૧૦૩) જે વ્યક્તિ દુનિયામાં બદલો મેળવવાના ઇરાદાથી કામ કરશે, તેને અમે દુનિયામાંથી જ આપીશું અને જે આખિરત (પરલોક) ^(૧૦૪)ના સવાબના ઇરાદાથી કામ કરશે, તે આખિરતનો બદલો પામશે અને 'શુક્ર' કરનારાઓ (કૃતજ્ઞતા દાખવનારાઓ) ^(૧૦૫)ને અમે તેમનો બદલો જરૂર આપીશું. (૧૪૬) આ અગાઉ કેટલાય પયગંબરો એવા થઈ ગયા છે જેમના સાથે મળીને ઘણાં

ઉબઈના પાસે જઈએ, જેથી તે આપણા માટે અબૂ સુફિયાનથી શરણ અપાવે, કેટલાકે તો ત્યાં સુધી કહી નાખ્યું કે જો મુહમ્મદ અલ્લાહના રસૂલ હોત તો કતલ કેવી રીતે થતા ? ચાલો, હવે બાપ-દાદાના ધર્મ તરફ પાછા ફરીએ. આ જ વાતોના જવાબમાં કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે જો તમારી સત્યવાદિતા માત્ર મુહમ્મદના વ્યક્તિત્વથી જોડાયેલી છે અને તમારો ઈસ્લામ આવો નબળો આધાર ધરાવે છે કે મુહમ્મદ દુનિયાથી વિદાય થતાં જ તમે એ જ કુફ (અધર્મ) તરફ પાછા ફરી જશો, જેનાથી નીકળીને આવ્યા હતા, તો અલ્લાહના દીનને તમારી જરૂર નથી.

(૧૦૪) આનાથી એ વાત મુસલમાનોના મનમાં બેસાડવાની છે કે મૃત્યુના ડરથી તમારું ભાગવું વ્યર્થ છે. કોઈ માણસ ન તો અલ્લાહે નિર્ધારિત કરેલ સમયથી પહેલા મરી શકે છે અને ન તેના પછી જીવી શકે છે. તેથી તમને ચિંતા મોતથી બચવાની નહીં, બલકે એ વાતની હોવી જોઈએ કે જીવનની જે મહેતલ પણ તમને મળેલી છે, તેમાં તમારી કોશિશો અને દોડધૂપનું લક્ષ્ય શું છે, દુનિયા કે આખિરત (આલોક કે પરલોક)?

(૧૦૫) સવાબનો અર્થ છે કર્મનું ફળ. દુનિયાના સવાબથી અભિપ્રેત એ લાભો છે જે માનવીને તેની કોશિશો અને કર્મોના પરિણામે આ જ દુનિયાના જીવનમાં પ્રાપ્ત થાય અને આખિરત (પરલોક)ના સવાબથી અભિપ્રેત એ ફાયદાઓ છે જે એ જ કાર્યો અને કોશિશોના પરિણામે આખિરતના શાશ્વત જીવનમાં પ્રાપ્ત થશે. ઈસ્લામી દૃષ્ટિકોણથી માનવ-જાતિ વિશે સ્પષ્ટ પ્રશ્ન આ જ છે કે જીવનના આ મેદાનમાં માણસ જે દોડધૂપ કરી રહ્યો છે, તેમાં શું તે દુનિયાના પરિણામો પર નજર રાખે છે કે આખિરતના પરિણામો પર.

(૧૦૬) શુક્ર કરનારાઓ (કૃતજ્ઞતા દાખવનારાઓ)થી અભિપ્રેત એ લોકો છે જેઓ અલ્લાહની એ કૃપાનું મૂલ્ય સમજતા હોય કે તેણે દીન (ધર્મ)ની શિક્ષા આપીને તેમને દુનિયા અને તેના સીમિત જીવનથી અત્યંત વિશાળ અને અસીમ દુનિયાના સમાચાર આપ્યા અને તેમને એ હકીકતની ઓળખ આપી કે માનવીના પ્રયાસોના પરિણામો

مَعَهُ رَبِّيُونَ كَثِيرٌ ۖ فَمَا وَهَنُوا لِمَا أَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ
 اللَّهِ وَمَا ضَعُفُوا وَمَا اسْتَكَانُوا ۗ وَاللَّهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ ﴿١٣﴾
 وَمَا كَانَ قَوْلَهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَإِسْرَافَنَا
 فِي أَمْرِنَا وَثَبِّتْ أَقْدَامَنَا وَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ ﴿١٤﴾
 فَآتَاهُمُ اللَّهُ ثَوَابَ الدُّنْيَا وَحُسْنَ ثَوَابِ الْآخِرَةِ ۗ وَاللَّهُ يُحِبُّ

પુદાપરસ્તો (ઈશ-ભક્તો)એ યુદ્ધ કર્યું. અલ્લાહના માર્ગમાં જે મુશ્કેલીઓ તેમના ઉપર પડી તેનાથી તેઓ હતાશ ન થયા, તેમણે કમજોરી ન દેખાડી, તેઓ (અસત્ય સામે) ઝુક્યા નહીં. ^(૧૦૭) આવા જ ધૈર્યવાન લોકોને અલ્લાહ પસંદ કરે છે. (૧૪૭) તેમની દુઆ માત્ર એ જ હતી, “હે અમારા રબ ! અમારી ભૂલો અને ખામીઓથી દરગુજર કર, અમારા કાર્યોમાં તારી સીમાઓનું જે કંઈ ઉલ્લંઘન થઈ ગયું હોય તેને ક્ષમા કરી દે. અમારા કદમ જમાવી દે અને કાફિરોના મુકાબલામાં અમારી મદદ કર.” (૧૪૮) છેવટે અલ્લાહે તેમને દુનિયાનો બદલો પણ આપ્યો અને તેનાથી વધુ સારો આખિરત

કેવળ આ દુનિયાના અમુક વર્ષના જીવન સુધી સીમિત નથી, બલકે આ જીવન પછી એક બીજી દુનિયા સુધી તેનો ક્રમ ચાલે છે. આ ઉદારતા, આ દૂરદર્શિતા અને આ સૂક્ષ્મદર્શિતા અને પરિણામદર્શિતા પ્રાપ્ત થઈ ગયા પછી જે માણસ પોતાની કોશિશો અને મહેનતોને દુનિયાના આ જીવનના આરંભિક તબક્કાઓમાં ફૂલતા-ફાલતા ન જુએ અથવા તેનું વિપરીત પરિણામ નીકળતું જુએ, અને તેમ છતાં અલ્લાહના ભરોસે કામ કરતો રહે જેના વિશે અલ્લાહે તેને વિશ્વાસ અપાવ્યો છે કે નિશ્ચિત રૂપે આખિરત (પરલોક)માં તેનું પરિણામ સારું જ નીકળશે, તે શુક્રગુઝાર (કૃતજ્ઞ) બંદો છે. તેનાથી વિપરીત જે લોકો તે પછી પણ ભૌતિકવાદની સંકુચિતતાઓમાં ગ્રસ્ત રહે, તેમની સ્થિતિ એ હોય છે કે દુનિયામાં જે ખોટા પ્રયત્નોના બાહ્ય રૂપે સારા પરિણામો મળતા દેખાય તેના તરફ, તેઓ આખિરતના ખરાબ પરિણામોની પરવા કર્યા વગર ઝુકી ગયા, અને સાચા પ્રયત્નોના અહીં ફૂલવા-ફાલવાની આશા ન હોય અથવા જેનાથી નુકસાનનું જોખમ હોય, તેમાં આખિરતના સારા પરિણામોની આશા પર પોતાનો સમય, પોતાનું ધન અને પોતાની શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવા તૈયાર ન થાય, તે કૃતબ્ન છે, અને તેઓ એ જ્ઞાનનું મૂલ્ય નથી સમજતા જે અલ્લાહે તેમને પ્રદાન કર્યું છે.

(૧૦૭) અર્થાત્ પોતાની ઓછી સંખ્યા, નિ:સહાયતા અને કાફિરો (શત્રુઓ)ની મોટી સંખ્યા તેમજ શક્તિ જોઈને તેમણે અસત્યવાદીઓના આગળ હાથ હેઠા ન મૂક્યા.

الْمُحْسِنِينَ ﴿١٣٨﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَطِيعُوا الَّذِينَ كَفَرُوا
 يُرَدُّكُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ فَتَنْقَلِبُوا خِيسِرِينَ ﴿١٣٩﴾ بَلِ اللَّهُ مَوْلَاكُمْ
 وَهُوَ خَيْرُ النَّاصِرِينَ ﴿١٤٠﴾ سَنُلْقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ
 بِمَا أُشْرِكُوا بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزَّلْ بِهِ سُلْطَانًا ۖ وَمَأْوَهُمُ النَّارُ
 وَبئس مَثْوَى الظَّالِمِينَ ﴿١٤١﴾ وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ إِذْ

(પરલોક)નો બદલો પણ આપ્યો. અલ્લાહને આવા જ સદાચારી લોકો પસંદ છે. (૩૩૩-૧૫)
 (૧૪૯) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! જો તમે એ લોકોના ઈશારાઓ ઉપર ચાલશો જેમણે
 કુફ (અધર્મ)નો માર્ગ અપનાવ્યો છે, તો તેઓ તમને પાછા ફેરવીને લઈ જશે^(૧૦૦) અને તમે નિષ્ફળ
 થઈ જશો. (૧૫૦) (તેમની વાતો ખોટી છે) સાચું તો એ છે કે અલ્લાહ તમારો સમર્થક અને સહાયક છે
 અને તે સૌથી સારો મદદગાર છે. (૧૫૧) ખૂબ જ જલ્દી તે સમય આવવાનો છે જ્યારે અમે સત્યનો
 ઈન્કાર કરનારાઓના હૃદયોમાં ધાક બેસાડી દઈશું, એટલા માટે કે તેમણે અલ્લાહ સાથે તેમને ખુદાઈ
 (ઈશ્વરત્વ)માં ભાગીદાર ઠેરવ્યા છે જેમના ભાગીદાર હોવા અંગે અલ્લાહે કોઈ સંનંદ ઉતારી નથી.
 તેમનું અંતિમ ઠેકાણું જહન્નમ (નર્ક) છે અને ઘણું જ ખરાબ છે તે રહેઠાણ જે આ અત્યાચારીઓને
 મળશે. (૧૫૨) અલ્લાહે (સમર્થન અને સહાયનું) જે વચન તમને આપ્યું હતું તે તો તેણે પૂરું કરી દીધું.

(૧૦૮) અર્થાત્ જે કુફ (ઈન્કાર)ની હાલતમાંથી તમે બહાર નીકળી આવ્યા છો તેમાં જ આ લોકો તમને પાછા લઈ જશે.
 મુનાફિકો અને યહૂદીઓ, ઉહદના પરાજય પછી મુસલમાનોમાં એ વિચાર ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા
 કે મુહમ્મદ જો ખરેખર પયગંબર હોત તો હારી જતા કેમ ? આ તો એક મામૂલી માણસ છે. તેમનો મામલો પણ
 બીજા લોકોના જેવો છે. આજે જીત છે તો કાલે હાર. અલ્લાહની જે મદદ અને સહાયતાનો તેમણે જે વિશ્વાસ
 અપાવી રાખ્યો છે, તે કેવળ એક ઢોંગ છે.

تَحْسُونَهُمْ بِأَذْنِهِ ۖ حَتَّىٰ إِذَا فَشِلْتُمْ وَتَنَزَّعْتُمْ فِي الْأَمْرِ
وَعَصَيْتُمْ مِّنْ بَعْدِ مَا أَرْكَبُوا مَا تُحِبُّونَ ۖ مِنكُمْ مَّن يُرِيدُ
الدُّنْيَا وَمِنكُمْ مَّن يُرِيدُ الْآخِرَةَ ۖ ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ
لِيَبْتَلِيَكُمْ ۖ وَلَقَدْ عَفَا عَنْكُمْ ۖ وَاللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَلَى
الْمُؤْمِنِينَ ﴿١٠٧﴾ إِذْ تَصْعَدُونَ وَلَا تَلُونَ عَلَىٰ أَحَدٍ وَالرَّسُولُ

શરૂઆતમાં તેના આદેશથી તમે જ તેમને કતલ કરી રહ્યા હતા. પરંતુ જ્યારે તમે નબળાઈ દાખવી અને પોતાના કાર્યમાં પરસ્પર મતભેદ કર્યો, અને જેવી તે વસ્તુ અલ્લાહે તમને દેખાડી જેના મોહમાં તમે ગ્રસ્ત હતા (અર્થાત્ માલે ગનીમત - યુદ્ધમાં મેળવેલ માલ), તમે તમારા નાયકના આદેશનો અનાદર કરી બેસ્યા - એટલા માટે કે તમારામાંથી કેટલાક દુનિયાની ઈચ્છા ધરાવતા હતા અને કેટલાક આખિરત (પરલોક)ની ઈચ્છા ધરાવતા હતા - ત્યારે અલ્લાહે તમને કાફિરો (અધર્મીઓ)ના મુકાબલામાં પરાસ્ત કરી દીધા જેથી તમારી પરીક્ષા કરે, અને સત્ય એ છે કે અલ્લાહે ત્યારપછી પણ તમને માફ કરી દીધા, (૧૦૯) કેમ કે ઈમાનવાળાઓ ઉપર અલ્લાહની ઘણી કૃપાદૃષ્ટિ હોય છે. (૧૫૩) યાદ કરો જ્યારે તમે ભાગતા જઈ રહ્યા હતા, કોઈના તરફ પાછા ફરીને જોવા સુદ્ધાનું ભાન તમને ન હતું, અને પયગંબર તમારા પાછળ તમને પોકારી રહ્યો હતો. (૧૧૦) તે વખતે તમારા આ વર્તનનો બદલો અલ્લાહે તમને એ આપ્યો

(૧૦૯) અર્થાત્ તમે ભૂલ તો એવી કરી હતી કે જો અલ્લાહ તમને માફ ન કરી દેતો તો તે વખતે તમને નાબૂદ કરી દેવામાં આવતા. એ અલ્લાહની કૃપા હતી અને તેની મદદ અને સહાયતા હતી જેના કારણે તમારા દુશ્મનો તમારા પર કાબૂ મેળવી લીધા પછી ભાન ગુમાવી બેસ્યા અને અકારણ આપમેળે હારીને ચાલ્યા ગયા.

(૧૧૦) ઉલ્લદના યુદ્ધમાં જ્યારે મુસલમાનો પર અચાનક બે દિશાએથી એક જ સમયે હુમલો થયો અને તેમની હરોળ વેરવિખેર થઈ ગઈ તો કેટલાક લોકો મદીના તરફ ભાગી ગયા અને કેટલાક ઉલ્લદના પહાડ પર ચઢી ગયા, પરંતુ નબી સલ્લ. એક ઈંચ પણ પોતાની જગ્યાએથી ન હટ્યા. ચારે તરફ દુશ્મનોની ભીડ હતી. દસ-બાર માણસોની મુઠ્ઠીભર જમાઅત પાસે રહી ગઈ હતી. પરંતુ અલ્લાહના રસૂલ આ સંગીન પ્રસંગે પણ પહાડની જેમ પોતાની જગ્યાએ અટલ હતા અને ભાગવાવાળાઓને પોકારી રહ્યા હતા - "ઈલૈ-ય ઈબાદલ્લાહ, ઈલૈ-ય ઈબાદલ્લાહ" (અલ્લાહના બંદાઓ! મારા પાસે આવો, અલ્લાહના બંદાઓ! મારા પાસે આવો).

يَدْعُوكُمْ فِي أُخْرَاكُمْ فَأَثَابَكُمْ غَمًّا بِغَمِّ لَكَيْلًا تَحَزَنُوا عَلَى
مَا فَاتَكُمْ وَلَا مَا أَصَابَكُمْ ۖ وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿١٥٧﴾ ثُمَّ
أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ بَعْدِ الْغَمِّ أَمَنَةً نَاعَسًا يَغْشَى طَآئِفَةً
مِّنْكُمْ ۖ وَطَآئِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنفُسُهُمْ يَظُنُّونَ بِاللَّهِ غَيْرَ
الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ ۖ يَقُولُونَ هَلْ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ ۖ
قُلْ إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ ۖ يُخْفُونَ فِي أَنفُسِهِم مَّا لَا يُبْدُونَ لَكَ ۖ
يَقُولُونَ لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ مَّا قُتِلْنَا هَهُنَا ۖ قُلْ لَوْ
كُنْتُمْ فِي بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ إِلَى

કે તમને દુ:ખ-ઉપર-દુ:ખ આપ્યા, ^(૧૧૧) જેથી ભવિષ્ય માટે તમને એ બોધપાઠ મળે કે જે કંઈ તમારા હાથમાંથી જતું રહે અથવા જે મુસીબત તમારા ઉપર ઊતરી આવે તેના માટે દુ:ખી ન થાવ. અલ્લાહ તમારા બધા કાર્યોની ખબર રાખે છે. (૧૫૪) આ દુ:ખ પછી અલ્લાહે તમારામાંથી કેટલાક લોકો ઉપર શાંતિ અને નિશ્ચિંતતાની એવી સ્થિતિ પેદા કરી દીધી કે તેઓ ઝોકાં ખાવા લાગ્યા. ^(૧૧૨) પરંતુ એક બીજું જૂથ, જેના માટે સઘળું મહત્વ પોતાના હિતનું જ હતું, અલ્લાહ વિષે જાત-જાતની અજ્ઞાનતાપૂર્ણ ધારણાઓ કરવા લાગ્યું, જે સરાસર સત્યથી વિરુદ્ધ હતી. આ લોકો હવે કહે છે કે, “આ કાર્યને ચલાવવામાં અમારો પણ કોઈ હિસ્સો છે?” એમને કહો, “(કોઈનો કોઈ હિસ્સો નથી) આ કાર્યના બધા અધિકારો અલ્લાહના હાથમાં છે.” હકીકતમાં આ લોકો પોતાના હૃદયોમાં જે વાત છુપાવી રાખે છે તેને તમારા ઉપર પ્રગટ કરતા નથી. તેમનો મૂળ આશય એ છે કે, “જો (નેતૃત્વના) અધિકારોમાં અમારો કોઈ હિસ્સો હોત તો અહીં અમે માર્યા ન જતા.” તેમને કહી દો કે, “જો તમે પોતાના ઘરોમાં પણ હોત તો જે લોકોનું મૃત્યુ લખાયેલું હતું, તેઓ પોતે પોતાના મૃત્યુના સ્થળો તરફ નીકળી આવતા.”

(૧૧૧) દુ:ખ હારવાનું, દુ:ખ એ અફવા ફેલાવાનું કે નબી સલ્લ. શહીદ થઈ ગયા, દુ:ખ મોટી સંખ્યામાં પોતાના માણસોની કતલ અને ઘાયલ થવાનું, દુ:ખ એ વાતનું કે હવે ઘરો પણ સુરક્ષિત નથી, ત્રણ હજાર દુશ્મનો, જેમની સંખ્યા મદીનાની સંખ્યાથી પણ વધારે હતી, હારેલ સૈન્યને પગ તળે કચડતાં ગામમાં આવી ધૂસરો અને બધાને નષ્ટ કરી દેશે.

(૧૧૨) આ એક એવો વિચિત્ર અનુભવ હતો, જે તે વખતે ઈસ્લામી સેનાના અમુક લોકોને થયો. હઝરત અબૂ તલહા રદિ., જેઓ એ યુદ્ધમાં સામેલ હતા, સ્વયં વર્ણવે છે કે આ સ્થિતિમાં અમારા પર એવી ઊંઘ છવાઈ રહી હતી કે તલવારો હાથમાંથી છૂટી જતી હતી.

مَصَاجِعِهِمْ ۖ وَلِيَبْتَلِيَ اللَّهُ مَا فِي صُدُورِكُمْ وَلِيَبْحِصَ مَا فِي قُلُوبِكُمْ ۗ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿١٥٣﴾ إِنَّ الَّذِينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ ۗ إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا ۗ وَلَقَدْ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمْ ۗ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ ﴿١٥٤﴾ يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ كَفَرُوا وَقَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ إِذَا ضَرَبُوا فِي الْأَرْضِ أَوْ كَانُوا غُزًى لَوْ كَانُوا عِنْدَنَا مَا مَاتُوا وَمَا قُتِلُوا ۗ لِيَجْعَلَ اللَّهُ ذَلِكُمْ حَسْرَةً فِي قُلُوبِهِمْ ۗ وَاللَّهُ يُحْيِي وَيُمِيتُ ۗ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿١٥٦﴾

અને આ મામલો જે બન્યો, તે એ માટે હતો કે જે કંઈ તમારા અંતઃકરણમાં છૂપાયેલું છે અલ્લાહ તેને અજમાવી લે અને જે ખોટ તમારા હૃદયોમાં છે તેને દૂર કરી દે, અલ્લાહ હૃદયોની સ્થિતિ સારી રીતે જાણે છે. (૧૫૫) તમારામાંથી જે લોકો મુકાબલાના દિવસે પીઠ ફેરવી ગયા હતા, તેમની આ ચૂકનું કારણ એ હતું કે તેમની કેટલીક નબળાઈઓના કારણે શૈતાને તેમના કદમ ડગમગાવી દીધા હતા. અલ્લાહે તેમને માફ કરી દીધા, અલ્લાહ મોટો ક્ષમાશીલ અને સહનશીલ છે. (રુકૂઅ-૧૬) (૧૫૬) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! કાફિરો જેવી વાતો ન કરો કે જેમના સગાં-વહાલા જો ક્યારેક મુસાફરીમાં જાય છે અથવા યુદ્ધમાં ભાગ લે છે (અને ત્યાં કોઈ દુર્ઘટનાનો ભોગ બને છે) તો તેઓ કહે છે કે જો તેઓ અમારા પાસે હોત તો માર્યા ન જતા, ન કતલ કરવામાં આવતા. અલ્લાહ આ પ્રકારની વાતોને તેમના હૃદયોમાં અફસોસ અને દુઃખનું કારણ બનાવી દે છે, ^(૧૧૩) નહિં તો વાસ્તવમાં મારનાર અને જીવાડનાર તો અલ્લાહ જ છે અને તમારા બધા કૃત્યોની એ જ દેખરેખ રાખવાવાળો છે.

(૧૧૩) અર્થાત્ આ વાતો હકીકત પર આધારિત નથી, સાચું તો એ છે કે અલ્લાહનો નિર્ણય કોઈના ટાળે નથી ટળી શકતો, પરંતુ જે લોકો અલ્લાહ પર ઈમાન નથી રાખતા અને બધું જ પોતાના પ્રયત્નો અને ઉપાયો પર જ આધારિત સમજે છે તેમના માટે આ પ્રકારનાં અનુમાનો બસ અફસોસનું કારણ બનીને રહી જાય છે અને તેઓ હાથ મસળતા રહી જાય છે કે કદાચ ! આમ હોત તો આવું થઈ જતું !

وَلَيْن قُتِلْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْ مُتُّمْ لِبَغْفِرَةٍ مِّنَ اللَّهِ وَرَحْمَةٍ
 خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمَعُونَ ﴿٥٨﴾ وَلَيْن مُتُّمْ أَوْ قُتِلْتُمْ لِرِآءِ اللَّهِ
 تَحْشُرُونَ ﴿٥٩﴾ فِيمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لِنْت لَهُمْ ۗ وَلَوْ كُنْتَ فَظًا
 غَلِيظَ الْقَلْبِ لَأَنَّفُذُوا مِنْ حَوْلِكَ ۖ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ
 لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ ۗ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ ۗ إِنَّ
 اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ ﴿٦٠﴾ إِنْ يَنْصُرْكُمْ اللَّهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ ۗ
 وَإِنْ يَخْذُلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذِي يَنْصُرْكُمْ مِنْ بَعْدِهِ ۗ وَعَلَى اللَّهِ
 فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ﴿٦١﴾ وَمَا كَانَ لِنَبِيِّ أَنْ يُعْلَلُ ۗ وَمَنْ يَّعْلَلُ

જો તમે અલ્લાહના માર્ગમાં માર્યા જાવ અથવા મરી જાવ તો અલ્લાહની જે દયા અને માફી તમારા હિસ્સામાં આવશે તે તમામ વસ્તુઓ કરતાં વધુ સારી છે જે આ લોકો એકઠી કરે છે, (૧૫૮) અને ચાહે તમે મૃત્યુ પામો અથવા માર્યા જાવ, છેવટે તમને સૌને સમેટાઈને જવાનું તો અલ્લાહના જ તરફ છે. (૧૫૯) (હે પયગબર!) આ અલ્લાહની મોટી કૃપા છે કે તમે આ લોકો માટે વાસ્તવમાં ઘણાં વિનમ્ર સ્વભાવના છો, નહીં તો જો તમે કઠોર સ્વભાવના અને પાપાણ-હૃદયી હોત તો આ સૌ તમારા આસપાસથી (દૂર) ચાલ્યા જતા. તેમની ભૂલો માફ કરી દો, તેમના માટે મગફિરત (ક્ષમા)ની દુઆ કરો, અને દીન (ધર્મ)ના કાર્યમાં તેમને પણ વિચાર-વિમર્શમાં સામેલ રાખો. પછી જો કોઈ અભિપ્રાય ઉપર તમે દઢ નિશ્ચય કરી લો તો અલ્લાહ પર ભરોસો કરો. અલ્લાહને એ લોકો પસંદ છે જેઓ તેના જ ભરોસે કામ કરે છે. (૧૬૦) અલ્લાહ તમારી મદદ હોય તો કોઈ તાકાત તમારા ઉપર વર્ચસ્વ મેળવી શકશે નહીં અને તે તમને છોડી દે, તો તેના પછી કોણ છે જે તમારી મદદ કરી શકતો હોય? તો જે સાચા ઈમાનવાળા છે તેમણે અલ્લાહ પર જ ભરોસો રાખવો જોઈએ. (૧૬૧) કોઈ પયગબરનું એ કામ નથી હોઈ શકતું કે તે અપ્રમાણિકતા આચરે^(૧૧૪) — અને જો કોઈ અપ્રમાણિકતા આચરે તો તે

(૧૧૪) જે તીરંદાજોને નબી સલ્લ.ના પાછળની સુરક્ષા માટે બેસાડવામાં આવ્યા હતાં, તેમણે જ્યારે જોયું કે દુશ્મનોના લશ્કરને લૂટવામાં આવી રહ્યું છે, તો તેમને આશંકા થઈ કે ક્યાંક બધો માલે-ગનીમત (યુદ્ધમાં પ્રાપ્ત સામગ્રી) એ જ લોકોને ન મળી જાય જે તેને લૂટી રહ્યા છે અને અમે વહેંચણીના સમયે વંચિત રહી જઈએ. આ જ કારણસર તેમણે પોતાની જગ્યા છોડી દીધી હતી. યુદ્ધ સંમાપ્ત થઈ ગયા પછી જ્યારે નબી સલ્લ. મદીના પાછા પધાર્યા તો આપ સલ્લ. એ એ લોકોને બોલાવીને એ અવજ્ઞાના કારણની જાણકારી મેળવી તો તેમણે જવાબમાં

يَأْتِ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ۖ ثُمَّ تُوْفَىٰ كُلُّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ
 وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿١١١﴾ أَمَّنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَ اللَّهِ كَمَنْ بَاءَ بِسَخِطٍ
 مِّنَ اللَّهِ وَمَأْوَاهُ جَهَنَّمُ ۖ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ ﴿١١٢﴾ هُمْ دَرَجَاتٌ
 عِنْدَ اللَّهِ ۖ وَاللَّهُ بِصِيرٍ بِمَا يَعْمَلُونَ ﴿١١٣﴾ لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى
 الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ
 آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ ۖ وَإِنْ كَانُوا مِن
 قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ﴿١١٤﴾ أَوْلَاٰ أَصَابَتْكُمْ مُّصِيبَةٌ قَدْ

પોતાની અપ્રમાણિકતા સહિત ક્યામત (પ્રલય)ના દિવસે હાજર થઈ જશે, પછી દરેક મનુષ્યને તેની કમાણીનું પૂરેપૂરું વળતર મળી જશે અને કોઈના સાથે અન્યાય નહીં થાય. (૧૬૨) – વળી એવું કઈ રીતે બની શકે છે કે જે વ્યક્તિ હંમેશા અલ્લાહની પ્રસન્નતા અને મરજી મુજબ ચાલવાવાળો હોય તે એ વ્યક્તિ જેવાં કામ કરે જે અલ્લાહના પ્રકોપમાં ઘેરાઈ ગયો હોય અને જેનું અંતિમ ઠેકાણું જહાન્નમ (નર્ક) હોય, જે સૌથી ખરાબ ઠેકાણું છે? (૧૬૩) અલ્લાહના સમીપ બંને પ્રકારની વ્યક્તિઓમાં અત્યધિક તફાવત છે અને અલ્લાહ બધાના કાર્યો ઉપર નજર રાખે છે. (૧૬૪) હકીકતમાં ઈમાનવાળાઓ પર તો અલ્લાહે ઘણો મોટો ઉપકાર કર્યો છે કે તેમના વચ્ચે સ્વયં તેમનામાંથી જ એવો પયગંબર મોકલ્યો જે તેની (અર્થાત્ અલ્લાહની) આયતો તેમને સંભળાવે છે, તેમના જીવનનું સંવર્ધન કરે છે અને તેને શુદ્ધ કરે છે અને તેમને ગ્રંથ અને તત્ત્વદર્શિતા અને બુદ્ધિમત્તાનું શિક્ષણ આપે છે, જો કે આ પહેલાં આ લોકો સ્પષ્ટ પથભ્રષ્ટતાઓમાં પડેલા હતા. (૧૬૫) અને આ તમારી શું સ્થિતિ છે કે જ્યારે તમારા ઉપર મુસીબત

અમુક કારણો બતાવ્યા, જે ખૂબ નબળા હતા. આના પર હુજૂર સલ્લ. એ ફરમાવ્યું, “મૂળ વાત એ છે કે તમને અમારા પર વિશ્વાસ ન હતો, તમે એ વિચાર્યું કે અમે તમારા સાથે ધોકો (અપ્રમાણિકતા) કરીશું અને તમને ભાગ નહીં આપીએ.” આ આયતનો ઈશારો આ જ મામલા તરફ છે. અલ્લાહના કથનનો અર્થ એ છે કે જ્યારે તમારી સેનાનો કમાન્ડર સ્વયં અલ્લાહનો પયગંબર હતો અને બધા મામલાઓ તેના હાથમાં હતા, તો તમારા મનમાં એ આશંકા કેમ ઊભી થઈ કે પયગંબરના હાથમાં તમારું હિત સુરક્ષિત નહીં હોય. શું અલ્લાહના પયગંબરથી એ આશા રાખો છો કે જે માલસામગ્રી તેમના નિરીક્ષણમાં હોય તેની વહેંચણી ઈમાનદારી અને ન્યાય સિવાય કોઈ અન્ય રીતે પણ થઈ શકે છે.

أَوْ ادْفَعُوا ط قَالُوا لَوْ نَعْلَمُ قِتَالًا لَا اتَّبَعْنَاكُمْ ط هُمْ لِلْكَفْرِ
 يَوْمَئِذٍ أَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْإِيمَانِ ؕ يَقُولُونَ يَا فَوَاهِهِمْ
 مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ ط وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُونَ ﴿١٦٤﴾

ઓહું (પોતાના શહેરનું) રક્ષણ જ કરો,” તો કહેવા લાગ્યા, “જો અમને ખબર હોત કે આજે યુદ્ધ થશે તો અમે ચોક્કસ તમારા સાથે આવ્યા હોત.”^(૧૧૯) આ વાત જ્યારે તેઓ કહી રહ્યા હતા તે વખતે તેઓ ઈમાનની સરખામણીમાં કુફ્ર (અધર્મ)ના વધુ નજીક હતા. તેઓ પોતાના મોઢેથી એ વાતો કહે છે જે તેમના હૃદયોમાં નથી હોતી, અને જે કંઈ તેઓ હૃદયોમાં છુપાવે છે અલ્લાહ તેને સારી રીતે જાણે છે.

(૧૧૯) અબ્દુલ્લાહ બિન ઉબઈ જ્યારે ત્રણસો મુનાફિકોને પોતાની સાથે લઈને રસ્તામાંથી પાછો વળવા લાગ્યો, તો અમુક મુસલમાનોએ જઈને તેને સમજાવવાની કોશિશ કરી અને સાથે ચાલવા માટે રાજી કરવા ઈચ્છ્યું, તો તેણે જવાબ આપ્યો કે અમને વિશ્વાસ છે કે આજે લડાઈ નહીં થાય, એટલા માટે અમે જઈ રહ્યા છીએ. જો અમને આશા હોત કે આજે લડાઈ થશે તો અમે અવશ્ય તમારા સાથે ચાલતા.

الَّذِينَ قَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ وَقَعَدُوا لَوْ أَطَاعُونَا مَا قُتِلُوا قُلْ
 فَادْرَأُوا عَنْ أَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿١٦٨﴾ وَلَا
 تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ
 رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ ﴿١٦٩﴾ فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ
 وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ أَلا
 خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿١٧٠﴾ يَسْتَبْشِرُونَ بِنِعْمَةِ
 اللَّهِ وَفَضْلٍ ۗ وَاللَّهُ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ ﴿١٧١﴾

﴿١٦٨﴾
 ﴿١٦٩﴾
 ﴿١٧٠﴾
 ﴿١٧١﴾

(૧૬૮) આ એ જ લોકો છે જેઓ પોતે તો બેસી રહ્યા અને તેમના જે બાંધવો લડવા ગયા અને માર્યા ગયા તેમના વિષે તેમણે કહી દીધું કે જો તેમણે અમારી વાત માની લીધી હોત તો માર્યા ન જતા. તેમને કહો કે જો તમે પોતાના આ કથનમાં સાચા છો તો સ્વયં તમારું મૃત્યુ આવે ત્યારે તેને ટાળીને દેખાડી દેજો. (૧૬૯) જે લોકો અલ્લાહના માર્ગમાં માર્યા ગયા છે તેમને મૃત ન સમજો, તેઓ તો હકીકતમાં જીવંત છે, ^(૧૭૦) પોતાના રબને ત્યાં રોજ મેળવી રહ્યા છે, (૧૭૦) જે કંઈ અલ્લાહે પોતાની કૃપાથી તેમને પ્રદાન કર્યું છે, તેના ઉપર ખુશ અને આનંદિત છે, ^(૧૭૧) અને સંતુષ્ટ છે કે જે ઈમાનવાળાઓ તેમના પાછળ દુનિયામાં રહી ગયા છે અને હજુ ત્યાં પહોંચ્યા નથી તેમના માટે પણ કોઈ ભય અને દુ:ખનું કારણ નથી. (૧૭૧) તેઓ અલ્લાહના ઈનામ અને તેની કૃપા ઉપર હર્ષ અને ઉલ્લાસમાં છે અને તેમણે જાણી લીધું છે કે અલ્લાહ ઈમાનવાળાઓના બદલાને વ્યર્થ જવા દેતો નથી. (રુકૂઅ-૧૭)

(૧૨૦) સમજૂતી માટે જુઓ - સૂર: બકરહ, નોંધ ૧૫૫.

(૧૨૧) હદીસ સંગ્રહ 'મુસ્નદ અહમદ'માં નબી સલ્લ. નું એક ફરમાન છે, જેમાં ઉલ્લેખ છે કે જે વ્યક્તિ સત્કર્મો લઈને દુનિયાથી જાય છે તેને અલ્લાહના ત્યાં એટલું આનંદિત અને સુંદર જીવન મળે છે, જેના પછી તે ક્યારેય દુનિયામાં પાછો આવવાની ઈચ્છા નથી કરતો, પરંતુ શહીદ તેનાથી ભિન્ન છે. તે અભિલાષા કરે છે કે ફરી તેને દુનિયામાં મોકલવામાં આવે અને ફરી એ લિજ્જત, એ આહ્વાદકતા અને આનંદ પ્રાપ્ત કરે જે અલ્લાહના માર્ગમાં પ્રાણ ન્યોછાવર કરતી વખતે મળે છે.

عند المصحين مع

الَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِلَّهِ وَالرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ مَا أَصَابَهُمُ
الْقَرْحُ ۗ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا مِنْهُمْ وَاتَّقُوا ۗ أَجْرٌ عَظِيمٌ ﴿٤٦﴾ الَّذِينَ
قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ
فَزَادَهُمْ إِيمَانًا ۗ وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ ﴿٤٧﴾
فَانْقَلَبُوا بِنِعْمَةِ رَبِّهِمْ إِلَىٰ أَرْضِهِمْ ۗ وَاللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَظِيمٍ ﴿٤٨﴾
وَاتَّبَعُوا رِضْوَانَ اللَّهِ ۗ وَاللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَظِيمٍ ﴿٤٩﴾

અલ્લાહ અને રસૂલની પોકારનો જવાબ આપ્યો^(૧૨૨) - તેમનામાંથી જે લોકો સદાચારી અને સંયમી છે, તેમના માટે મોટો બદલો છે. (૧૭૩) - જેમને^(૧૨૩) લોકોએ કહ્યું, “તમારા વિરુદ્ધ મોટી સેનાઓ એકઠી થઈ છે, તેમનાથી ડરો.” તો આ સાંભળી તેમનું ઈમાન ઓર વધી ગયું અને તેમણે જવાબ આપ્યો, “અમારા માટે અલ્લાહ પૂરતો છે અને તે જ સર્વોત્તમ કાર્યસાધક છે.” (૧૭૪) છેવટે તેઓ અલ્લાહની બક્ષિસ અને કૃપા સાથે પાછા આવ્યા, તેમને કોઈ પ્રકારનું નુકસાન પણ ન થયું અને અલ્લાહની મરજી મુજબ ચાલવાનું શ્રેય પણ તેમને પ્રાપ્ત થઈ ગયું. અલ્લાહ મોટો કૃપાવાન છે. (૧૭૫) હવે તેમને ખબર પડી ગઈ કે તે

(૧૨૨) ઉહદના યુદ્ધથી પાછા ફરીને જ્યારે મુશ્રિકો ખૂબ દૂર નીકળી ગયા તો તેમને ભાન આવ્યું અને તેમણે પરસ્પર કહ્યું કે આ આપણે શું કરી નાખ્યું કે મુહમ્મદ (સલ્લ.)ની તાકાતને તોડી નાખવાની જે કીમતી તક મળી હતી તેને ખોઈને નીકળી આવ્યા. તેથી એક જગ્યાએ રોકાઈને તેમણે પરસ્પર વિચાર-વિમર્શ કર્યો કે મદીના પર તરત જ બીજો હુમલો કરી દેવામાં આવે, પરંતુ પછી તેમની હિંમત ન થઈ અને મક્કા પાછા ચાલ્યા ગયા. આ તરફ નબી સલ્લ.ને પણ એ આશંકા હતી કે આ લોકો ક્યાંક ફરી પલટીને ન આવે. તેથી ઉહદના યુદ્ધના બીજા જ દિવસે આપ સલ્લ.એ મુસલમાનોને એકત્ર કરીને ફરમાવ્યું કે દુશ્મનોનો પીછો કરવા માટે જવું જોઈએ. જો કે આ ખૂબ સંગીન પળ હતી, તેમ છતાં જેઓ સાચા ઈમાનવાળા હતા, તેઓ પ્રાણ ન્યોછાવર કરવા માટે તૈયાર થઈ ગયા અને નબી સલ્લ.ની સાથે ‘હમરા-અલ-અસદ’ સુધી ગયા, જે મદીનાથી ૮ માઈલ દૂર આવેલ છે. આ આયતનો ઈશારો આ જ સમર્પિત લોકો માટે છે.

(૧૨૩) આ કેટલીક આયતો ઉહદના યુદ્ધના એક વર્ષ પછી અવતરિત થઈ હતી, પરંતુ તેનો સંબંધ ઉહદના જ ઘટનાક્રમ સાથે હતો, તેથી તેને પણ આ પ્રવચનમાં સામેલ કરી દેવામાં આવી છે.

الشَّيْطَانُ يَخَافُ أَوْلِيَآءَهُ فَلَا تَخَافُوهُمْ وَخَافُونَ إِنَّا
 كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿٥٠﴾ وَلَا يَحْزُنكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ
 إِنَّهُمْ لَنْ يَصُورُوا اللَّهَ شَيْئًا ط يُرِيدُ اللَّهُ أَلَّا يَجْعَلَ لَهُمْ حِطًّا فِي
 الْآخِرَةِ ۗ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿٥١﴾ إِنَّ الَّذِينَ اشْتَرُوا الْكُفْرَ
 بِالْإِيمَانِ لَنْ يَصُورُوا اللَّهَ شَيْئًا ۗ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿٥٢﴾ وَلَا
 يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ مَالَهُمْ خَيْرٌ لِّأَنفُسِهِمْ ۗ إِنَّمَا
 مُمْلِكُهُمْ لِيَزِدَّادُوا إِمًّا ۗ وَلَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ ﴿٥٣﴾ مَا كَانَ

પરેખર શૈતાન હતો જે પોતાના મિત્રોથી અમસ્તો ડરાવી રહ્યો હતો, એટલે ભવિષ્યમાં તમે મનુષ્યોથી ન ડરશો, મારાથી ડરજો, જો તમે ખરેખર ઈમાનવાળા છો. (૧૭૬) (હે પયગંબર!) જે લોકો આજે કુફ (ઈન્કાર)ના માર્ગમાં ભારે દોડધામ કરી રહ્યા છે તેમની પ્રવૃત્તિઓ તમને દુઃખી ન કરે, તેઓ અલ્લાહનું કંઈ પણ બગાડી શકશે નહીં. અલ્લાહનો ઈરાદો એ છે કે તેમના માટે આખિરત (પરલોક)માં કોઈ હિસ્સો ન રાખે, અને છેવટે તેમને કઠોર સજા મળવાની છે. (૧૭૭) જે લોકો ઈમાનને છોડીને કુફ (ઈન્કાર)ના ખરીદનારા બન્યા છે, તેઓ નિશ્ચિતપણે અલ્લાહને કોઈ નુકસાન નથી પહોંચાડી રહ્યા, તેમના માટે પીડાકારી યાતના તૈયાર છે. (૧૭૮) આ મહેતલ જે અમે તેમને આપતા જઈ રહ્યા છીએ, તેને આ કાફિરો (અધર્મીઓ) પોતાના હિતમાં સારી ન સમજે, અમે તો તેમને એટલા માટે મહેતલ આપી રહ્યા છીએ કે તેઓ ગુનાઓનો ભારે બોજ ભેગો કરી લે, પછી તેમના માટે કઠોર અપમાનજનક સજા છે.

(૧૨૪) ઉલદથી પાછ ફરતી વખતે અબૂ સુફિયાન મુસલમાનોને પડકાર આપી ગયો હતો કે આવતા વર્ષે બદ્રમાં અમારો-તમારો ફરીથી સામનો થશે. પરંતુ વચનનો સમય નજીક આવ્યો તો તે હિંમત હારી ચૂક્યો, કેમ કે તે વર્ષે મક્કામાં દુષ્કાળ પડ્યો હતો. તેથી તેણે બચવા માટે એ યુક્તિ કરી કે છૂપી રીતે એક માણસને મોકલ્યો, જેણે મદીના પહોંચીને મુસલમાનોમાં એ અફવા ફેલાવવાનું શરૂ કર્યું કે આ વર્ષે કુરૈશીઓ ખૂબ મોટી જબરજસ્ત સેના એકત્ર કરી રહ્યા છે, જેનો સામનો આખા આરબ પ્રદેશમાં કોઈ નહીં કરી શકે. આનો હેતુ એ હતો કે મુસલમાનો ભયભીત થઈને પોતાની જગ્યાએ રહે અને સામનો કરવાની જવાબદારી તેમના પર જ રહે. અબૂ સુફિયાનની આ ચાલબાજીની અસર એ થઈ કે જ્યારે હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.એ બદ્ર તરફ જવા માટે મુસલમાનોથી અપીલ કરી તો તેનો કોઈ ઉત્સાહજનક જવાબ ન મળ્યો. છેવટે અલ્લાહના રસૂલે તમામ લોકોની સામે એલાન કરી દીધું કે જો કોઈ નહીં જાય તો હું એકલો જઈશ. આ વાત પર ૧૫૦૦ સમર્પિતો આપની સાથે જવા માટે તૈયાર થઈ ગયા અને આપ તેમને જ લઈને બદ્ર ગયા. પેલી બાજુથી અબૂ સુફિયાન બે

اللَّهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَىٰ مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ حَتَّىٰ يَمِيزَ الْخَبِيثَ
 مِنَ الطَّيِّبِ ۗ وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُظِلَّكُمُ عَلَى الْغَيْبِ وَلَكِنَّ
 اللَّهَ يَجْتَبِيٰ مِنْ رُسُلِهِ مَنْ يَشَاءُ ۚ فَأَمِنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ ۗ وَإِنْ
 تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا فَلَكُمْ أَجْرٌ عَظِيمٌ ﴿٧٩﴾ وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ
 يَبْخُلُونَ بِمَا أَنَّهُمْ آتَاهُمْ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ هُوَ خَيْرًا لَّهُمْ ۗ بَلْ
 هُوَ شَرٌّ لَّهُمْ ۗ سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخُلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ۗ وَاللَّهُ

અલ્લાહ ઈમાનવાળાઓને એ સ્થિતિમાં કદાપિ નહીં રહેવા દે જેમાં તમે લોકો અત્યારે જોવા મળો છો. (૧૩૦) તે પાક (પવિત્ર) લોકોને નાપાક (અપવિત્ર) લોકોથી અલગ કરીને રહેશે. પરંતુ અલ્લાહની એ રીત નથી કે તમને ગૈબ (અદૃશ્ય)ની વાતો જણાવી દે. (૧૩૧) (ગૈબની વાતો બતાવવા અંગે તો) અલ્લાહ પોતાના રસૂલો (ઈશદૂતો) પૈકી જેને યાહે છે પસંદ કરી લે છે, તેથી (ગૈબની વાતોની બાબતમાં) અલ્લાહ અને તેના રસૂલો ઉપર વિશ્વાસ રાખો. જો તમે ઈમાન અને તકવા (ઈશભય અને સંયમ)ના માર્ગે ચાલશો તો તમને મોટું વળતર મળશે. (૧૮૦) જે લોકોને અલ્લાહે પોતાની કૃપા પ્રદાન કરી છે અને પછી તેઓ કંજૂસી કરે છે તેઓ એ ભ્રમમાં ન રહે કે આ કંજૂસી તેમના માટે સારી છે. નહીં, આ તેમના માટે અત્યંત ખરાબ છે. જે કંઈ તેઓ પોતાની કંજૂસી વડે એકઠું કરી રહ્યા છે તે કયામત (મહાપ્રલય પછી પુનર્જીવન)ના દિવસે તેમના ગણાની તોક બની જશે. ધરતી અને

હજારની ટુકડી લઈને નીકળ્યો. પરંતુ બે દિવસ સુધી ચાલ્યા પછી તેણે પોતાના સાથીઓને કહ્યું કે આ વર્ષે લડવું યોગ્ય નથી લાગતું, આગલા વર્ષે આવીશું. આમ, તે અને તેના સાથીઓ પાછા ફરી ગયા. હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. આઠ દિવસ સુધી બદ્ર નામના સ્થળે તેની રાહ જોતા રહ્યા અને આ દરમ્યાન આપના સાથીઓ વેપારી કાફલાઓથી કારોબાર કરીને ખૂબ આર્થિક લાભ કમાયા. પછી જ્યારે એ સમાચાર મળ્યા કે દુશ્મનો પાછા જતા રહ્યા છે તો આપ મદીના પાછા પધાર્યા.

(૧૨૫) અર્થાત્ અલ્લાહ મુસલમાનોની જમાઅતને એ સ્થિતિમાં જોવાનું પસંદ કરતો નથી કે તેમના વચ્ચે સાચા ઈમાનવાળા અને મુનાફિકો (દંભીઓ) સૌ ભળેલા અને મિશ્રિત રહે.

(૧૨૬) અર્થાત્ ઈમાનવાળા અને મુનાફિકોની ઓળખ કરવા માટે અલ્લાહ એવી રીત નથી અપનાવતો કે ગૈબ (અદૃશ્ય)થી મુસલમાનોને હૃદયોની સ્થિતિ બતાવી દે કે ફલાણો ઈમાનવાળો છે અને ફલાણો મુનાફિક, બલકે તેના આદેશથી એવી પરીક્ષાની ક્ષણો સામે આવશે, જેમાં અનુભવોથી ઈમાનવાળા અને મુનાફિકોની સ્થિતિ સ્પષ્ટ થઈ જશે.

مِثْرَاتُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ط وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ﴿١٨﴾
 لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ
 أَغْنِيَاءُ م سَنَكْتُبُ مَا قَالُوا وَقَتْلَهُمُ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ
 حَقٍّ ۖ وَنُقُولُ ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ ﴿١٩﴾ ذَلِكَ بِمَا قَدَّمْتُمْ
 أَيْدِيَكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ ﴿٢٠﴾ الَّذِينَ قَالُوا
 إِنَّ اللَّهَ عَهْدَ إِلَيْنَا إِلَّا نُونُ مِن لِّرَسُولٍ حَتَّىٰ يَأْتِينَنَا بِقُرْبَانٍ
 تَأْكُلُهُ النَّارُ ط قُلْ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّن قَبْلِي بِالْبَيِّنَاتِ

આકાશનો વારસો અલ્લાહ માટે જ છે^(૧૨૦) અને તમે જે કંઈ કરો છો અલ્લાહ તેને જાણે છે. (૩૬અ-૧૮) (૧૮૧) અલ્લાહે એ લોકોની વાત સાંભળી, જેઓ કહે છે કે અલ્લાહ નિર્ધન છે અને અમે ધનવાન છીએ.^(૧૨૧) તેમની આ વાતો પણ અમે લખી લઈશું, અને આ પહેલાં જે તેઓ પયગંબરોને નાહક કતલ કરતા રહ્યા છે તે પણ તેમની કાર્યનોંધમાં અંકિત છે, (જ્યારે ન્યાયનો સમય આવશે તે વખતે) અમે તેમને કહીશું કે લો, હવે જહન્નમની સજાની મજા માણો, (૧૮૨) આ તમારા પોતાના હાથોની કમાણી છે, અલ્લાહ પોતાના બંદાઓ માટે અત્યાચારી અને અન્યાયી નથી. (૧૮૩) જે લોકો કહે છે કે, “અલ્લાહે અમને આદેશ આપી રાખ્યો છે કે અમે કોઈને રસૂલ ન માનીએ, જ્યાં સુધી તે અમારા સમક્ષ એવી કુરબાની ન કરે જેને (અદૃશ્યમાંથી આવીને) આગ ખાઈ જાય.” તેમને કહો, “તમારા પાસે મારા પહેલા ઘણાં રસૂલો આવી ચૂક્યા છે જેઓ ઘણી સ્પષ્ટ નિશાનીઓ લાવ્યા હતા અને એ નિશાનીઓ પણ લાવ્યા હતા જેનો તમે ઉલ્લેખ કરો છો, પછી જો

- (૧૨૦) અર્થાત્ જમીન અને આકાશની જે વસ્તુઓનો પણ કોઈ જીવધારી ઉપયોગ કરી રહ્યો છે, તે વાસ્તવમાં અલ્લાહની મિલકત છે અને તેના પર કોઈ જીવધારીનો કબજો કે તેનો ઉપયોગ અસ્થાયી છે. દરેકને પોતાના કબજાની વસ્તુઓથી બેદખલ થવાનું છે અને છેવટે બધું જ અલ્લાહની પાસે રહી જવાનું છે. તેથી બુદ્ધિશાળી છે એ વ્યક્તિ, જે આ અસ્થાયી કબજાના સમયે અલ્લાહના માલને અલ્લાહના માર્ગમાં દિલ ખોલીને ખર્ચ કરે છે અને મોટો મૂર્ખ છે એ વ્યક્તિ જે તેને બચાવી-બચાવીને રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે.
- (૧૨૧) આ યહૂદીઓનું કથન હતું. કુર્આનમાં જ્યારે આયત **مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِن بَعْدِ إِيمَانِهِ سَأَلِمْنَا كَيْفَ يَكْفُرُهُمْ رَبُّنَا حَسْبًا لَّهُمُ السَّمُومُ الَّتِي يُسْفِكُونَ** (૨:૨૪૫) અવતરિત થઈ કે (કોણ છે જે અલ્લાહને સારું ઋણ આપે), તો તેની હાંસી ઉડાવતા યહૂદીઓએ કહેવાનું શરૂ કર્યું કે, ‘જી હા, અલ્લાહમિયાં નિર્ધન થઈ ગયા છે, હવે તેઓ બંદાઓથી ઋણ માંગી રહ્યા છે.’

وَبِالَّذِي قُلْتُمْ فَلِمَ قَتَلْتُمُوهُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿١٣٦﴾
 فَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقَدْ كُذِّبَ رَسُولٌ مِّن قَبْلِكَ جَاءُوا بِالْبَيِّنَاتِ
 وَالزُّبُرِ وَالْكِتَابِ الْمُنِيرِ ﴿١٣٧﴾ كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَإِنَّمَا

ઉદ્ધરણ: (ઈમાન લાવવા માટે એ શરત મૂકવામાં) તમે સાચા છો તો તે રસૂલોને તમે શા માટે કતલ કર્યા? (૧૩૬)
 (૧૮૪) હવે હે નબી ! જો આ લોકો તમને ખોટા ઠેરવે છે તો તમારા પહેલાં ઘણાં રસૂલોને ખોટા ઠેરવવામાં આવી ચૂક્યા છે, જેઓ સ્પષ્ટ નિશાનીઓ અને સહીફાઓ (દિવ્ય પુસ્તિકાઓ) અને પ્રકાશ આપનારા પુસ્તકો લાવ્યા હતા. (૧૮૫) છેવટે દરેક વ્યક્તિને મરવાનું છે અને તમે સૌ ખોત-ખોતાનું

(૧૨૯) બાઈબલમાં ઘણે ઠેકાણે એ ઉલ્લેખ થયો છે કે ખુદાના ત્યાં કોઈ કુરબાની (બલિ)ના કબૂલ થવાની ઓળખ એ હતી કે ગૈબ (અદશ્ય)થી એક આગ પ્રગટ થઈને તેને ભસ્મ કરી દેતી હતી. (Judges, ૬:૨૦-૨૧ અને ૧૩:૧૯-૨૦) તેના સાથે એ ઉલ્લેખ પણ બાઈબલમાં છે કે અમુક પ્રસંગે કોઈ પયગંબર બાળી નાખનારી કુરબાની (હોમબલિ) કરતો હતો, જેમાં એક અદશ્ય આગ આવીને કુરબાની કરેલ પશુનું માંસ ખાઈ લેતી હતી. (Leviticus, ૯:૨૪, Chronicles, Part-2, ૭:૧-૨) પરંતુ એ કોઈપણ ઠેકાણે નથી લખ્યું કે આ પ્રકારની કુરબાની પયગંબર હોવાની કોઈ જરૂરી નિશાની છે અથવા એ કે જે વ્યક્તિને આ ચમત્કાર ન આપવામાં આવ્યો હોય, તે કદાપિ પયગંબર નથી હોઈ શકતો. આ માત્ર એક મનઘડત-કાલ્પનિક બહાનું હતું, જે યહૂદીઓએ મુહમ્મદ સલ્લ.ના પયગંબર હોવાનો ઈન્કાર કરવા માટે ઘડી લીધું હતું. પરંતુ આનાથી પણ વધારે તેમની સત્યથી દુશ્મનીનું પ્રમાણ એ હતું કે સ્વયં બની ઈસરાઈલના પયગંબરોમાંથી કેટલાક પયગંબરો એવા વિત્તી ગયા છે, જેમણે આગની આ કુરબાનીનો ચમત્કાર પ્રસ્તુત કર્યો અને તેમ છતાં આ ગુનેગાર લોકો તેમની હત્યાથી ન અટક્યા. ઉદાહરણ રૂપે, બાઈબલમાં હઝરત ઈલિયાસ (Elijah) વિશે લખ્યું છે કે તેમણે બા'લના પૂજારીઓને પડકાર ફેંક્યો કે જનસભામાં એક બળદની કુરબાની તમે કરો અને એકની કુરબાની હું કરું છું. જેની કુરબાની ગૈબ (અદશ્ય)ની આગ ખાઈ લે એ જ સત્ય પર છે. આમ, એક ભરચક જનસભાની સામે આ મુકાબલો થયો અને અદશ્યની આગે હઝરત ઈલિયાસની કુરબાની ખાધી, પરંતુ તેનું જે પરિણામ નીકળ્યું તે એ હતું કે ઈસરાઈલના બાદશાહની બા'લની પૂજારણ રાણી હઝરત ઈલિયાસ (અલૈ.)ની દુશ્મન બની ગઈ અને તે સ્ત્રીનો પૂજારી બાદશાહ તેની રાણી માટે તેમની હત્યા માટે તૈયાર થઈ ગયો અને તેમને લાચારીવશ દેશમાંથી કાઢી મૂકીને સીના દ્વીપકલ્પના પહાડોમાં શરણ લેવું પડ્યું. (1-Kings, પ્ર. ૧૮-૧૯) આ જ કારણસર કહેવામાં આવ્યું છે કે સત્યના શત્રુઓ ! તમે કયા મોઢેથી આગની કુરબાનીનો ચમત્કાર માંગો છો ? જે પયગંબરોએ આ ચમત્કાર બતાવ્યો હતો, તેમની જ હત્યાથી તમે ક્યારે દૂર રહ્યા ?

تَوْفُونَ أَجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ۖ فَمَنْ زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ وَأُدْخِلَ
الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ ۖ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ ﴿١٣٥﴾
لَتُبْلَوُنَّ فِي أَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ ۖ وَلَتَسْمَعُنَّ مِنَ الَّذِينَ
أَوْتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا أَذًى كَثِيرًا ۖ

પૂરેપૂરું વળતર ક્યામતના દિવસે પામવાના છે. સફળ ખરેખર તે છે જે ત્યાં જહન્નમની આગથી બચી જાય અને જન્મત (સ્વર્ગ)માં દાખલ કરી દેવામાં આવે. રહી આ દુનિયા, તો આ માત્ર છેતરામણી વસ્તુ છે. ^(૧૩૦) (૧૮૬) મુસલમાનો ! તમને ધન અને પ્રાણ બંને પરીક્ષાઓનો સામનો કરવો જ પડશે અને તમે ગ્રંથવાળાઓ (યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ) અને મુશ્શરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ) પાસેથી ઘણી દુઃખદાયક વાતો સાંભળશો.

(૧૩૦) અર્થાત્ આ દુનિયાના જીવનમાં જે પરિણામ સામે હોય છે, તેને જ જો કોઈ વ્યક્તિ વાસ્તવિક અને અંતિમ પરિણામ સમજી લે અને તેને જ સત્ય અને અસત્ય તથા સફળતા અને નિષ્ફળતાના નિર્ણયનો આધાર બનાવી લે, તો વાસ્તવમાં તે મોટા ધોકામાં પડી જશે. અહીં કોઈના ઉપર કૃપાઓની વર્ષા થવી એ વાતનું પ્રમાણ નથી કે એ સત્ય ઉપર પણ છે અને તેને જ અલ્લાહનું સાનિધ્ય પ્રાપ્ત છે; અને એ જ રીતે કોઈનું અહીં કષ્ટો અને દુઃખોમાં સપડાવાનો અર્થ પણ અનિવાર્ય રૂપે એ નથી કે તે અસત્ય ઉપર છે અને અલ્લાહનો ધુત્કારેલ છે. મોટાભાગે આ આરંભિક તબક્કાના પરિણામો એ અંતિમ પરિણામોથી વિપરીત હોય છે, જે શાશ્વત જીવનના તબક્કામાં સામે આવે છે, અને ખરું મહત્વ આ જ પરિણામોનું છે.

وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ ﴿٣١﴾ وَإِذْ أَخَذَ
اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا
تَكْتُمُونَهُ ۚ فَنَبَذُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ وَاشْتَرَوْا بِهِ ثَمَنًا
قَلِيلًا ۖ فَبُئْسَ مَا يَشْتَرُونَ ﴿٣٢﴾ لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ

જો આ તમામ સંજોગોમાં તમે ધૈર્ય અને તકવા (સંયમ અને ઈશભય)ના માર્ગ ઉપર અડગ રહો^(૩૧) તો તે ભારે હિંમતનું કામ છે. (૧૮૭) આ ગ્રંથવાળાઓને તે વચન પણ યાદ દેવડાવો જે અલ્લાહે તેમના પાસેથી લીધું હતું કે તમારે ગ્રંથની શિક્ષાઓને લોકોમાં ફેલાવવી પડશે, તેને છૂપાવી રાખવાની નથી.^(૩૨) પરંતુ તેમણે ગ્રંથને પીઠ પાછળ નાખી દીધો અને થોડી કિંમતમાં તેને વેચી નાખ્યો. કેવો ખરાબ સોદો છે જે તેઓ કરી રહ્યા છે. (૧૮૮) તમે તે લોકોને સજાથી મુક્ત ન સમજો જેઓ પોતાના કરતૂકો પર ખુશ^(૩૩) (૧૩૧) અર્થાત્ તેમનાં વ્યંગ, તેમના આક્ષેપો અને તેમની ઘૃષ્ટતાપૂર્ણ વાતો અને તેમનાં જૂઠા પ્રોપેગન્ડાની સામે અધીરા થઈને તમે એવી વાતો પર ન ઉતરી આવજો, જે સચ્ચાઈ અને ન્યાય, પ્રતિષ્ઠા અને શાલીનતાથી વિપરીત હોય.

(૧૩૨) અર્થાત્ તેમને એ તો યાદ રહી ગયું કે કેટલાક પયગંબરોને આગમાં બળવાવાળી કુરબાની પ્રમાણના રૂપમાં આપવામાં આવી હતી, પરંતુ એ યાદ ન રહ્યું કે અલ્લાહે પોતાનો ગ્રંથ તેમને સુપ્રત કરતી વખતે તેમનાથી શું વચન લીધું હતું અને કઈ મહાન સેવાની જવાબદારી તેમના ઉપર નાખી હતી.

અહીં જે વચનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેનો ઉલ્લેખ ઠેક-ઠેકાણે બાઈબલમાં જોવા મળે છે, મુખ્ય રૂપે Deuteronomy (૬:૪-૯) માં હઝરત મૂસા عليه السلام નું જે અંતિમ પ્રવચન આપવામાં આવ્યું છે, તેમાં તો તેઓ વારંવાર બની ઈસરાઈલથી વચન લે છે કે જે આદેશો મેં તમને પહોંચાડ્યા છે, તેને પોતાના હૃદયમાં બેસાડી લેજો, પોતાની આગામી પેઢીઓને શિખવાડજો, ઘરમાં બેસીને અને રસ્તામાં ચાલતાં તેમજ ઊંઘતા અને બેસતાં હર પળ તેની ચર્ચા કરજો, પોતાના ઘરની બેઠકો પર અને પોતાના દરવાજાઓ પર તેને લખી લેજો. પછી પોતાની અંતિમ વસિયતમાં તેમણે તાકીદ કરી કે ફલસ્તીન (પેલેસ્ટાઈન)ની સીમાઓમાં દાખલ થયા પછી પહેલું કામ એ કરજો કે 'એબાલ' પહાડ પર મોટા-મોટા પથ્થરો લગાવીને Deuteronomy (તૌરાત)ના બધા વચનોને તેના પર અંકિત કરી દેજો. (Deuteronomy, ૨૭:૨-૪) તેના સાથે મૂસાએ 'બની લાવી'ને તૌરાત (Deuteronomy)ની એક પ્રત આપીને તાકીદ કરી કે દર સાતમા વર્ષે તંબુઓ (ઝુંપડાઓ)ના પર્વના પ્રસંગે જાતિના પુરુષો, સ્ત્રીઓ, બાળકો બધાને ઠેક-ઠેકાણે એકઠા કરીને આ આખું પુસ્તક શબ્દસઃ તેમને સંભળાવતા રહેજો. (Deuteronomy, ૩૧:૯-૧૧) પરંતુ તે પછી પણ અલ્લાહના ગ્રંથથી બની ઈસરાઈલની ગફલત ધીમે-ધીમે ત્યાં સુધી વધી કે હઝરત મૂસા عليه السلام ના સાતસો વર્ષ પછી હેકલે-સુલૈમાનીના પીઠાપીથ અને યરૂશલમના યહૂદી શાસકો સુદાને એ ખબર ન હતી કે તેમના ત્યાં તૌરાત નામની કોઈ વસ્તુ છે? (2-Kings, ૨૨:૮-૧૩)

بِمَا آتَوْا وَيُحِبُّونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ
بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ ۗ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿١٣٣﴾ وَ لِلَّهِ مُلْكُ
السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ۗ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿١٣٤﴾ إِنَّ فِي
خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ
لِّأُولِي الْأَلْبَابِ ﴿١٣٥﴾ الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَمًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ
جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ۗ رَبَّنَا

છે અને ઈચ્છે છે કે એવા કાર્યોનો શ્રેય અને પ્રશંસા તેમને મળે જે ખરેખર તેમણે નથી કર્યા. ^(૧૩૩) હકીકતમાં તેમના માટે પીડાકારી યાતના તૈયાર છે. (૧૮૯) ધરતી અને આકાશોનો માલિક અલ્લાહ છે અને દરેક ઉપર તેને વર્ચસ્વ પ્રાપ્ત છે. (રુકૂઅ-૧૯) (૧૯૦) ધરતી ^(૧૩૪) અને આકાશોની રચનામાં અને રાત અને દિવસના વારાફરતી આવવામાં એ સમજદાર અને બુદ્ધિશાળી લોકો માટે ઘણી નિશાનીઓ છે (૧૯૧) જેઓ ઉઠતાં-બેસતાં અને સૂતાં, દરેક સ્થિતિમાં અલ્લાહને યાદ કરે છે અને આકાશો અને ધરતીની સંરચનામાં ચિંતન-મનન કરે છે, ^(૧૩૫) (તેઓ સહસા બોલી ઉઠે છે) “પાલનહાર ! આ બધું તે

- (૧૩૩) ઉદાહરણ રૂપે, તેઓ પોતાની પ્રશંસામાં એ સાંભળવા ચાહે છે કે હઝરત મોટા સંયમી, ધર્મપરાયણ અને પવિત્ર છે, અને ધર્મ-સેવક અને ઈશ્વરના કાનૂનના સમર્થક છે, લોકોની સુધારણા કરવાવાળા અને તેમનાં જીવનને પવિત્ર કરવાવાળા છે. જો કે આવું કંઈપણ નથી. આ લોકો પોતાના માટે ઢંદેરો પીટાવવા માગે છે કે ફલાણા સાહેબ મોટા ત્યાગી અને નિષાવાન અને સત્યનિષ્ઠ માર્ગદર્શક છે અને તેમણે મિલ્લત (સમુદાય)ની મોટી સેવા કરી છે, જો કે હકીકત તેનાથી તદ્દન વિપરીત છે.
- (૧૩૪) પ્રવચનનું આ સમાપન છે. આનો સંબંધ ઉપરની નજીકની આયતોથી નથી, બલ્કે આખી સૂર:માં શોધવો જોઈએ. આને સમજવા માટે મુખ્ય રૂપે સૂર:ની ભૂમિકાને નજરમાં રાખવું જરૂરી છે.
- (૧૩૫) અર્થાત્ આ નિશાનીઓથી દરેક વ્યક્તિ સરળતાથી સચ્ચાઈ સુધી પહોંચી શકે છે. બસ, શરત એ છે કે તે અલ્લાહથી ગાફેલ અને બેપરવા ન હોય અને સૃષ્ટિની નિશાનીઓને જાનવરોની જેમ ન જુએ, બલ્કે ઊંડા વિચાર અને ચિંતન-મનનની સાથે તેનું અવલોકન કરે.

مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا ۖ سُبْحٰنَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ ﴿١٩١﴾ رَبَّنَا
 إِنَّكَ مَنْ تَدْخِلُ النَّارَ فَقَدْ أَخْزَيْتَهُ ۗ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ
 أَنْصَارٍ ﴿١٩٢﴾ رَبَّنَا إِنَّنَا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِي لِلْإِيمَانِ أَنْ آمِنُوا
 بِرَبِّكُمْ فَآمَنَّا ۗ رَبَّنَا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّئَاتِنَا
 وَتَوَفَّنَا مَعَ الْأَبْرَارِ ﴿١٩٣﴾ رَبَّنَا وَآتِنَا مَا وَعَدْتَنَا عَلَىٰ رُسُلِكَ وَلَا

નિરર્થક અને નિરુદ્દેશ્ય નથી બનાવ્યું, તું પવિત્ર અને મહાન છે એનાથી કે વ્યર્થ કામ કરે. પછી હે રબ ! અમને જહન્નમની યાતનાથી બચાવી લે. (૧૯૨) તેં જેને જહન્નમમાં નાખ્યો, તેને હકીકતમાં ભારે અપમાનિત અને ફજેત કર્યો, અને પછી આવા અત્યાચારીઓનો કોઈ મદદગાર નહીં હોય. (૧૯૩) માલિક ! અમે એક પોકારનારને સાંભળ્યો જે ઈમાન તરફ બોલાવતો હતો અને કહેતો હતો કે પોતાના રબ (માલિક અને પાલનહાર)ને માનો. અમે તેના આહવાન (સંદેશ)ને સ્વીકારી લીધું, (૧૯૩) તો હે અમારા રબ ! જે ભૂલો અમારાથી થઈ છે તેને માફ કરી દે, જે બૂરાઈઓ અમારામાં છે તેમને દૂર કરી દે અને અમારો અંત નેક (સદાચારી) લોકો સાથે કર. (૧૯૪) હે અમારા રબ ! જે વાયદાઓ તેં પોતાના રસૂલો (ઈશદૂતો) મારફતે કર્યા છે તેમને અમારા સાથે પૂરા કર અને

(૧૩૬) જ્યારે તેઓ સૃષ્ટિની વ્યવસ્થાનું ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કરે છે, તો એ હકીકત તેમના પર ખુલી જાય છે કે આ પૂર્ણરૂપે એક તત્ત્વદર્શિતાથી ભરપૂર વ્યવસ્થા છે, અને એ વાત સંપૂર્ણપણે તત્ત્વદર્શિતાથી તદ્દન વિપરીત છે કે જે જીવધારીમાં અલ્લાહે નૈતિક ચેતના પેદા કરી હોય, જેને ઉપભોગના અધિકારો આપ્યા હોય, જેને બુદ્ધિ અને વિવેક પ્રદાન કર્યા હોય, તેનાથી તેના સાંસારિક જીવનના કર્મોની પૂછપરછ ન થાય અને તેને નેકી પર ઈનામ અને બૂરાઈ માટે સજા ન આપવામાં આવે. આ રીતે સૃષ્ટિ-વ્યવસ્થા પર ચિંતન-મનન કરવાથી તેમને આભિરતનો વિશ્વાસ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, અને તેઓ અલ્લાહની સજાથી શરણ માગવા લાગે છે.

(૧૩૭) આ પ્રમાણે આ જ અવલોકન તેમને એ વાત પર પણ સંતુષ્ટ કરી દે છે કે પંચગંબર આ સૃષ્ટિ અને તેના આરંભ અને અંત વિશે જે દષ્ટિકોણ પ્રસ્તુત કરે છે અને જીવનનો જે માર્ગ બતાવે છે, તે સંપૂર્ણપણે સાત્ય છે.

تُخْرِتَانَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ ۗ إِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْبِعَادَ ﴿١٣٦﴾ فَاسْتَجَابَ
لَهُمْ رَبُّهُمْ أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِّنْكُمْ مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ
أُنْثَى ۖ بَعْضُكُمْ مِّنْ بَعْضٍ ۗ فَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَأُخْرِجُوا مِنْ
دِيَارِهِمْ وَأُودُوا فِي سَبِيلِي وَقَتَلُوا وَقُتِلُوا أَلَا كَفَرًا عَنْهُمْ
سَيِّئَاتِهِمْ وَلَا دُخْلَ لَهُمْ جَنَّتِ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ۗ ثَوَابًا

કયામતના દિવસે અમને ફજેત ન કર, નિ:શંક તું પોતાના વાયદાથી વિપરીત કરવાવાળો નથી.”^(૧૩૬) (૧૮૫) જવાબમાં તેમના રબે ફરમાવ્યું, “હું તમારામાંથી કોઈનું કર્મ વ્યર્થ જવા દેવાનો નથી, ચાહે પુરુષ હોય કે સ્ત્રી, તમે સૌ એક-બીજાની સહજાતિ છો.”^(૧૩૬) તેથી જે લોકોએ મારા માટે પોતાનાં વતન છોડ્યા અને જેમને મારા માર્ગમાં પોતાના ઘરોમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા અને પજવવામાં આવ્યા અને મારા માટે લડ્યા અને માર્યા ગયા, તેમની બધી ભૂલો હું માફ કરી દઈશ અને તેમને એવા બાગોમાં દાખલ કરીશ જેની નીચે નહેરો વહેતી હશે.

(૧૩૮) અર્થાત્ તેમને એ વાતમાં તો સંદેહ નથી કે અલ્લાહ પોતાના વચનોને પૂરા કરશે કે નહીં. હા, જો તેમને દ્વિધા છે તો એ વિશે કે શું તે વચનો તેમના પર ચરિતાર્થ થશે કે નહીં. તેથી તેઓ દુઆ માગે છે કે અમને એ વચનો અનુસાર ઈનામ પામવાના પાત્ર બનાવી દે. દુનિયામાં તો અમે પયગંબરો પર ઈમાન લાવીને ઈન્કાર કરનારાઓની મજાક અને વ્યંગનો ભોગ બન્યા જ છીએ, ક્યાંક એવું ન બને કે કયામતમાં પણ આ ઈન્કાર કરનારાઓની સામે અમારું અપમાન અને ફજેતી થાય અને તેઓ અમને મહેલું મારે કે ઈમાન લાવીને પણ આમનું ભલું ન થયું.

(૧૩૯) અર્થાત્ તમે સૌ માનવી છો અને મારી દૃષ્ટિમાં સમાન છો. મારા ત્યાં એ પ્રથા નથી કે સ્ત્રી અને પુરુષ, માલિક અને સેવક, કાળા અને ગોરા, ઊંચ અને નીચ માટે ન્યાયના નિયમ અને નિર્ણયના માપદંડ અલગ-અલગ હોય.

مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوَابِ ﴿١٤٥﴾ لَا يَغْرَبُكَ تَقَلُّبُ
 الَّذِينَ كَفَرُوا فِي الْبِلَادِ ﴿١٤٦﴾ مَتَاعٌ قَلِيلٌ ثُمَّ مَا لَهُمْ
 جَهَنَّمُ ط وَبِئْسَ الْبِهَادُ ﴿١٤٧﴾ لَكِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ
 جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا نُرُؤًا مِّنْ عِنْدِ
 اللَّهِ ط وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ لِلْآبِرَارِ ﴿١٤٨﴾ وَإِنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَمَنَ

આ તેમનો બદલો (ઈનામ) છે અલ્લાહને ત્યાં, અને સૌથી શ્રેષ્ઠ બદલો અલ્લાહના જ પાસે છે. ” (૧૪૦) (૧૮૬) હે નબી ! દુનિયાના દેશોમાં અલ્લાહના અવજાકારી લોકોની ગતિવિધિઓ તમને કોઈ ભ્રમમાં ન નાખી દે. (૧૮૭) આ માત્ર ટૂંકા જીવનનો થોડો આનંદ છે, પછી આ બધા જહન્નમ (નર્ક)માં જશે, જે સૌથી ખરાબ ઠેકાણું છે. (૧૮૮) તેનાથી વિપરીત જે લોકો પોતાનાં રબનો ડર રાખીને જીવન વિતાવે છે, તેમના માટે એવા બાગો છે જેમની નીચે નહેરો વહે છે, તે બાગોમાં તેઓ હંમેશાં રહેશે, અલ્લાહ તરફથી આ મિજબાનીનો સામાન છે તેમના માટે, અને જે કંઈ અલ્લાહ પાસે છે સદાચારી લોકો માટે તે જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. (૧૮૯) ગ્રંથવાળાઓમાં પણ

- (૧૪૦) નોંધ છે કે કેટલાક બિનમુસ્લિમો નબી સલ્લ. પાસે આવ્યા અને કહ્યું કે મૂસા (અલૈ.) લાઠી અને યદે-બૈઝા (ચમકતો સફેદ હાથ) લાવ્યા હતા. ઈસા (અલૈ.) આંધળાને આંખોવાળો અને કોઢવાળાઓને સાજા કરતા હતા. બીજા પયગંબરો પણ કંઈ-ને-કંઈ ચમત્કારો લાવ્યા હતા. તમે બતાવો કે તમે શું લાવ્યા છો ? આના પર આપ એ આયત ૧૮૦થી અહીં સુધીની આયતો પઢી અને તેમને કહ્યું, “હું તો આ લાવ્યો છું.”

يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْهِمْ خَشِعِينَ لِلَّهِ
 لَا يَشْتَرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلًا ط أُولَئِكَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ
 عِنْدَ رَبِّهِمْ ط إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ ﴿١٩٩﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا
 اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿٢٠٠﴾

કેટલાક લોકો એવા છે જેઓ અલ્લાહને માને છે, તે ગ્રંથ ઉપર ઈમાન લાવે છે જે તમારા તરફ મોકલવામાં આવ્યો છે અને તે ગ્રંથ ઉપર પણ ઈમાન ધરાવે છે જે આ પહેલાં સ્વયં તેમના તરફ મોકલવામાં આવ્યો હતો. અલ્લાહ સમક્ષ ઝૂકેલા છે, અને અલ્લાહની આયતોને થોડી કિંમતમાં વેચી નથી નાખતા. તેમનો બદલો તેમના રબના પાસે છે અને અલ્લાહ હિસાબ ચૂકવવામાં વાર નથી લગાડતો. (૨૦૦) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! ધૈર્યથી કામ લો, સત્ય-વિરોધીઓના મુકાબલામાં દૃઢતા દાખવો, ^(૧૯૯) સત્યની સેવા માટે કટિબદ્ધ રહો, અને અલ્લાહથી ડરતા રહો. આશા છે કે સફળતા પ્રાપ્ત કરશો. (રુકૂઅ-૨૦)

-----

(૧૪૧) મૂળ અરબીમાં 'સાબિર' શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આના બે અર્થ છે — એક એ કે શત્રુ પોતાની શત્રુતા પર જે મજબૂતી બતાવી રહ્યા છે અને તેને ઉચ્ચ રાખવામાં જે તકલીફો ઉઠાવી રહ્યા છે, તમે તેમની તુલનામાં તેમનાથી વધારે દૃઢતા બતાવો. બીજો એ કે તેમના મુકાબલામાં એક-બીજાથી વધીને દૃઢતા બતાવો.

૪. સૂર: અન્-નિસા

પરિચય

ઉતરાણકાળ અને વિષયો :

આ સૂર: વિભિન્ન પ્રવચનો પર આધારિત છે, જે સંભવત: હિજરી સન ૩ના અંતથી લઈને હિ. સ. ૪ના અંત અથવા હિ. સ. ૫ના આરંભ સુધી જુદા-જુદા સમયે અવતરિત થયા છે. જો કે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે કે આ સૂર:ની ક્યાંથી ક્યાં સુધીની આયતો એક સળંગ પ્રવચન તરીકે ઊતરી હતી અને તેનો ચોક્કસ ઉતરાણકાળ કયો છે. આમ છતાં કેટલાક આદેશો અને ઘટનાઓ અંગે કેટલાક સંકેતો એવા છે જેના ઉતરાણના સમયની ખબર રિવાયતો (વૃત્તાંતો, લખાણો કે નોંધો) દ્વારા પડી જાય છે. તેનાથી આપણે તે જુદા-જુદા પ્રવચનોની એક આછી ભેદરેખા દોરી શકીએ છીએ, જેમાં આ આદેશો અને સંકેતો મળે છે.

જેમ કે આપણે જાણીએ છીએ કે વારસાની વહેંચણી અને અનાથોના અધિકારો અંગેના આદેશો ઉહદના યુદ્ધ પછી આવ્યા હતા, જ્યારે કે આ યુદ્ધમાં મુસલમાનોના સિત્તેર માણસો શહીદ થયા હતા. આ કારણસર આપણે વિચારી શકીએ છીએ કે શરૂઆતના ચાર રુકૂઅ અને પાંચમાં રુકૂઅની પહેલી ત્રણ આયતો આ જ સમયમાં અવતરિત થઈ હશે.

રિવાયતોમાં 'સલાતે ખૌફ' (બરાબર યુદ્ધની સ્થિતિમાં પઢાતી નમાઝ)નો ઉલ્લેખ આપણને 'આતુરિકાઅ'ના યુદ્ધમાં મળે છે, જે હિ. સ. ૪માં થયું હતું. તે જોતાં અનુમાન કરી શકાય છે કે તેના જ નજીકના સમયમાં તે પ્રવચન અવતરિત થયું હશે, જેમાં આ નમાઝની રીત બતાવવામાં આવી છે. (રુકૂઅ ૧૫)

મદીનાથી બની નઝીરને દેશનિકાલ કરવાનો પ્રસંગ રબીઉલ અવ્વલ હિ. સ. ૪માં બન્યો હતો, તેથી પ્રબળ સંભાવના એ છે કે તે પ્રવચન તેનાથી પહેલાંના નજીકના સમયમાં અવતરિત થયું હશે, જેમાં યહૂદીઓને છેલ્લી ચેતવણી આપવામાં આવી છે કે 'ઈમાન લઈ આવો, તે પહેલાં કે અમે ચહેરા બગાડીને પાછળના તરફ ફેરવી દઈએ.'

પાણી ન મળવાના સંજોગોમાં 'તયમ્મુમ' (પવિત્ર અને સ્વચ્છ માટીથી વુઝૂ કરવાની પદ્ધતિ)ની પરવાનગી 'બની અલ-મુસ્તલિક'ના યુદ્ધ વખતે આપવામાં આવી હતી, જે હિ. સ. ૫માં થયું હતું. તેથી તે પ્રવચન જેમાં 'તયમ્મુમ'નો ઉલ્લેખ છે, તેના નજીકના જ ગાળાનું સમજવું જોઈએ. (રુકૂઅ ૭)

પશ્ચાદભૂમિ અને ચર્ચા:

આમ, સમગ્રપણે સૂર:ના ઉતરાણકાળને જાણી લીધા પછી આપણે તે વખતના ઈતિહાસ ઉપર એક દૃષ્ટિપાત કરી લેવો જોઈએ, જેથી સૂર:ના વિષયો સમજવામાં મદદરૂપ થાય.

નબી સલ્વ. સમક્ષ તે સમયે જે કામ હતું, તેને ત્રણ મોટા-મોટા વિભાગોમાં વહેચી શકાય છે. એક, તે નવીન સંગઠિત ઈસ્લામી સમાજનો વિકાસ, જેનો પાયો હિજરતની સાથે જ મદીના-તૈયબા અને તેના આસપાસના ક્ષેત્રોમાં નંખાઈ ચૂક્યો હતો. દ્વિતીય, તે સંઘર્ષનો સામનો, જે અરબસ્તાનના મુશ્કેલ (અનેકેશ્વરવાદીઓ), યહૂદી કબીલાઓ અને મુનાફિકો (દંભીઓ)ના સમાજ-સુધારણાના વિરોધી બળોની સાથે જોરશોરથી ચાલી

રહ્યો હતો. તૃતીય, ઈસ્લામની દાવત (આમંત્રણ)નો આ વિરોધી બળોના વિરોધ છતાં પ્રસાર કરવો. અલ્લાહ તરફથી આ પ્રસંગે જેટલાં પ્રવચનો અવતરિત થયા, તે બધા આ જ ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચાયેલા છે.

ઈસ્લામી સમાજને સંગઠિત કરવા માટે સૂર: બકરહમાં જે આદેશો આપવામાં આવ્યા હતા, હવે આ સમાજને તેનાથી વધુ આગળના આદેશો અપેક્ષિત હતા. તેથી સૂર: નિસાના આ પ્રવચનોમાં વિસ્તારપૂર્વક બતાવવામાં આવ્યું કે મુસલમાનો પોતાના સામૂહિક જીવનને ઈસ્લામી રીતથી કેવી રીતે વ્યવસ્થિત કરે. ગ્રંથવાળાઓ (યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ)ના નૈતિક અને ધાર્મિક વલણ પર આલોચના કરીને મુસલમાનોને સચેત કરવામાં આવ્યા કે પોતાના પહેલાંની ઉમ્મતો (સમુદાયો)ના પદચિહ્નો પર ચાલવાથી બચે. મુનાફિકોના વર્તનની ટીકા કરીને સાચી ઈમાનદારી (ધર્મપરાયણતા)ના તકાદાઓ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યા.

સુધારણા-વિરોધી બળોથી જે સંઘર્ષ ચાલી રહ્યો હતો તેણે ઉહદના યુદ્ધ પછી ગંભીર રૂપ ધારણ કરી લીધું હતું. આ પરિસ્થિતિમાં અલ્લાહે એક તરફ ઉત્સાહજનક પ્રવચનો દ્વારા મુસલમાનોને મુકાબલા માટે ઉભાર્યા અને બીજી તરફ યુદ્ધની સ્થિતિમાં કામ કરવા માટે તેમને વિભિન્ન આવશ્યક આદેશો આપ્યા. મુસલમાનોને વારંવાર યુદ્ધો અને નાની-નાની લડાઈઓમાં જવું પડતું હતું અને મોટાભાગે એવા રસ્તે જવું પડતું હતું, જ્યાં પાણી ઉપલબ્ધ થઈ શકતું ન હતું, ત્યારે પરવાનગી આપવામાં આવી કે પાણી ન મળે તો સ્નાન અને લુઝૂ બંનેના બદલે 'તયમ્મુમ' કરી લેવામાં આવે. સાથે-સાથે આવા સંજોગોમાં નમાઝને ટૂંકી કરવાની પણ છૂટ આપી દેવામાં આવી અને જ્યાં જોખમ માથા પર હોય, ત્યાં 'સલાતે ખૌફ' અદા કરવાની રીત બતાવવામાં આવી. અરબસ્તાનના જુદા-જુદા પ્રદેશોમાં જે મુસલમાનો વિરોધી કબીલાઓના વચ્ચે વિખરાયેલા હતા તેમના વિશે સવિસ્તાર આદેશો આપવામાં આવ્યા.

યહૂદીઓના અત્યંત દુશ્મનીભર્યા અને કાવત્રોપોર વલણ અને વચનોને વારંવાર તોડવાના તેમના વર્તન પર તેમની સખત પકડ કરવામાં આવી અને તેમને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ચેતવણી આપી દેવામાં આવી.

મુનાફિકોના જુદા-જુદા જૂથો જુદી-જુદી રીતે વર્તી રહ્યા હતા. તે બધાને અલગ-અલગ વર્ગોમાં વહેંચીને દરેક વર્ગના મુનાફિકો વિશે બતાવી દેવામાં આવ્યું કે તેમના સાથે આવો વ્યવહાર કરવો જોઈએ.

એવા તટસ્થ કબીલાઓ, જેમના સાથે સંધિ થઈ હતી, તેમના સાથે મુસલમાનોનો જે વ્યવહાર હોવો જોઈતો હતો, તેને પણ સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવ્યું. સૌથી મહત્વપૂર્ણ બાબત એ હતી કે મુસલમાનોનું પોતાનું ચરિત્ર નિષ્કલંક હોવું જોઈએ, કેમ કે આ સંઘર્ષમાં આ નાનકડું જૂથ જો જીતી શકતું હતું, તો પોતાના ઉત્તમ ચરિત્રના આધારે જ જીતી શકતું હતું. તેથી મુસલમાનોને સારામાં સારા ચરિત્રની શિક્ષા આપવામાં આવી અને જે ઊણપો કે નબળાઈઓ આ સમુદાયમાં દેખાઈ આવી, તેની આકરી પકડ કરવામાં આવી. ઈસ્લામી સુધારણાના આહવાનને સ્પષ્ટ કરવા ઉપરાંત, યહૂદીઓ, ખ્રિસ્તીઓ અને મુશ્રિકો, ત્રણેય જૂથોના ખોટાં ધાર્મિક વિચારો અને ખરાબ ચરિત્ર અને આચરણ પર આ સૂર:માં આલોચના કરીને તેમને સાચા દીન (ધર્મ) તરફ આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું.

રુકૂઅ-૨૪

૪. અન્-નિસા (મદની)

આયત-૧૭૬

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

يٰۤاَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ
وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيْرًا
وَّنِسَاءً ۗ وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّذِي تَسَاءَلُوْنَ بِهِ وَّالْاَرْحَامَ

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

(૧) લોકો ! પોતાના રબ (માલિક)થી ડરો, જેણે તમને એક જીવથી પેદા કર્યા અને તે જ જીવથી તેનું જોડું બનાવ્યું અને આ બંનેથી ઘણા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ દુનિયામાં ફેલાવી દીધા. (૧) તે અલ્લાહથી ડરો જેના નામે તમે એકબીજાથી પોતાના હકકો માગો છો, અને રિશ્તાનાતાઓના સંબંધો બગાડવાથી દૂર રહો. વિશ્વાસ રાખો કે અલ્લાહ તમારા ઉપર દેખરેખ રાખી રહ્યો છે.

(૧) આગળ ચાલીને મનુષ્યોના પરસ્પર અધિકારોનું વર્ણન કરવાનું છે અને મુખ્ય રૂપે ઉત્તમ પારિવારિક વ્યવસ્થા અને તેની મજબૂતી માટે જરૂરી આદેશોનો ઉલ્લેખ કરવાનો છે, તેથી શરૂઆત એ રીતે કરવામાં આવી કે એક બાજુ અલ્લાહથી ડરવા અને તેની નારાજગીથી બચવાની તાકીદ કરી અને બીજી બાજુ એ વાત મનો-મસ્તિષ્કમાં બેસાડવામાં આવી કે સૌ મનુષ્યો એક મૂળથી છે અને એક-બીજાના લોહી અને શરીરથી છે.

‘તમને એક જીવથી પેદા કર્યા’ અર્થાત્ મનુષ્યોના વંશનો આરંભ સૌપ્રથમ એક વ્યક્તિથી કર્યો. બીજી જગ્યાએ કુર્આન સ્વયં તેની સ્પષ્ટતા કરે છે કે એ સર્વપ્રથમ મનુષ્ય આદમ હતા, જેનાથી દુનિયામાં માનવ-વંશ ફેલાયો.

‘તે જ જીવથી તેનું જોડું બનાવ્યું’ - આનું વિસ્તૃત વિવરણ અને હકીકત અમારી જાણકારીમાં નથી. સામાન્ય રીતે તફસીરવેત્તાઓ (વિવરણકર્તાઓ) જે વાત વર્ણવે છે અને જે બાઈબલમાં પણ વર્ણવવામાં આવેલ છે તે એ છે કે હઝરત આદમ અલૈ.ની પાંસળીથી હવ્વાને પેદા કરવામાં આવ્યા. (તલમૂદમાં વધારે વિસ્તારની સાથે એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે હઝરત હવ્વાને હઝરત આદમ અલૈ.ની જમણી બાજુની તેરમી પાંસળીથી પેદા કરવામાં આવ્યા હતા.) પરંતુ કિતાબુલ્લાહ (કુર્આન) આ બાબતે મૌન છે, અને જે હદીસ આના સમર્થનમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે તેનો ભાવર્થ એ નથી જે લોકોએ સમજ્યો છે. તેથી વધારે સારું એ છે કે વાતને એ જ રીતે સારગર્ભિત રહેવા દેવામાં આવે, જે રીતે અલ્લાહે તેને સારગર્ભિત રાખી છે અને ઊંડાણમાં જઈને તેની વિસ્તૃત હકીકત નિશ્ચિત કરવામાં સમય નષ્ટ ન કરવામાં આવે.

إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا ۝ وَأَتُوا الْيَتَامَىٰ أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَتَبَدَّلُوا
الْحَبِيطَ بِالطَّيِّبِ ۖ وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَىٰ أَمْوَالِكُمْ ۗ إِنَّهُ كَانَ
حُوبًا كَبِيرًا ۝ وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا
طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثَلِيٍّ وَتِلْكَ أَرْبَعٌ ۖ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا

(૨) અનાથોનો માલ તેમને પાછો આપો, (૩) સારા માલને ખરાબ માલથી બદલી ન નાખો, (૩) અને તેમનો માલ પોતાના માલના સાથે ભેળવી દઈને ખાઈ ન જાઓ, આ ખૂબ મોટું પાપ છે, (૩) અને જો તમને ડર હોય કે અનાથો સાથે ન્યાય નહીં કરી શકો, તો જે સ્ત્રીઓ તમને પસંદ પડે તેમાંથી બબ્બે, ત્રણ-ત્રણ, ચાર-ચાર સાથે નિકાહ (લગ્ન) કરી લો, (૪) પરંતુ જો તમને ડર હોય કે તેમના સાથે ન્યાય નહીં

(૨) અર્થાત્ જ્યાં સુધી તેઓ બાળકો છે તેમનો માલ તેમના હિતમાં ખર્ચ કરો અને જ્યારે મોટા થઈ જાય તો જે તેમનો હક છે તે તેમને પાછો આપી દો.

(૩) વ્યાપક અને સર્વગ્રાહી વાક્ય છે, જેનો એક અર્થ એ છે કે હલાલ (વૈધ) કમાણીના બદલે હરામખોરી (અવૈધ રીતે કમાણી) ન કરવા લાગો, અને બીજો અર્થ એ છે કે અનાથોના સારા અને ઉમદા માલને પોતાના ખરાબ માલથી બદલી ન નાખો.

(૪) વિવરણકર્તાઓએ આના ત્રણ અર્થ વર્ણવ્યા છે—

૧. — હઝરત આઈશા રદિ. આની સ્પષ્ટતામાં કહે છે કે અજ્ઞાનતાકાળ (બિનઈસ્લામી કાળ)માં જે અનાથ બાળકીઓ લોકોના સંરક્ષણમાં રહેતી હતી તેમની સંપત્તિ અને તેમની સુંદરતાને કારણે અથવા એ વિચારથી કે તેમનું કોઈ રણી-ધણી તો છે નહીં, જે રીતે અમે ઈસ્વીએ તેમને દબાવીને રાખીશું, તેઓ તેમના સાથે લગ્ન કરી લેતા હતા અને પછી તેમના પર અત્યાચાર કરતા રહેતા હતા. આ અંગે કહેવામાં આવ્યું કે જો તમને આશંકા હોય કે અનાથ છોકરીઓની સાથે ન્યાય નહીં કરી શકો તો બીજી સ્ત્રીઓ દુનિયામાં છે, તેમાંથી જે તમને પસંદ આવે તેમના સાથે નિકાહ (લગ્ન) કરી લો. આ જ સૂર:માં ઓગણીસમાં રુકૂઅની પહેલી આયત (૧૨૭) આ સ્પષ્ટીકરણની પુષ્ટિ કરે છે.

૨. — ઈબ્ને અબ્બાસ રદિ. અને તેમના શિષ્ય ઈકરિમા આની વ્યાખ્યા એ રીતે કરે છે કે અજ્ઞાનતાકાળમાં લગ્નોની (સંખ્યાની) કોઈ સીમા ન હતી. એક વ્યક્તિ દસ-દસ પત્નીઓ કરી લેતો હતો અને જ્યારે પત્નીઓની આ મોટી સંખ્યામાં ખર્ચ વધી જતો હતો તો મજબૂર થઈને પોતાના અનાથ ભત્રીજાઓ, ભાણિયાઓ અને અન્ય લાચાર રિશ્તેદારોના હકો પર તરાપ મારતો હતો. આ અંગે અલ્લાહે નિકાહ માટે ચારની સીમા નિશ્ચિત કરી દીધી અને ફરમાવ્યું કે અત્યાચાર અને અન્યાયથી બચવાનો ઉપાય એ છે કે એકથી લઈને ચાર સુધી એટલી પત્નીઓ કરો જેમના સાથે તમે ન્યાય કરી શકો.

૩. — સઈદ બિન જુબૈર અને કતાદા અને બીજા કેટલાક વિવરણકર્તાઓ કહે છે કે જ્યાં સુધી અનાથોનો મામલો છે, અજ્ઞાની લોકો પણ તેમના સાથે અન્યાય કરવાનું સારું સમજતા નહોતા. પરંતુ સ્ત્રીઓના મામલામાં તેમનું મન ન્યાય અને ઈન્સાફથી ખાલી હતું. જેટલા ઈસ્વીતા લગ્નો કરી લેતા અને પછી તેમના સાથે ખૂબ અન્યાય કરતા હતા. આ અંગે કહેવામાં આવ્યું કે જો તમે અનાથોની સાથે અન્યાય કરવાથી ડરતા હોવ તો સ્ત્રીઓની સાથે

تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ط ذَلِكَ آدْنَى أَلَّا تَعُولُوا ﴿١٧﴾ وَأَتُوا النِّسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً ط فَإِن

કરી શકો તો પછી એક જ પત્ની રાખો, (૧૭) અથવા તે સ્ત્રીઓને પત્નીઓ બનાવી લો જે તમારા કબ્જામાં આવી છે, (૧૮) અન્યાયથી બચવા માટે આ વધુ યોગ્ય છે, (૪) અને સ્ત્રીઓની મહ્ત્વ રાજી-પુશીથી (અનિવાર્ય સમજીને) અદા કરો. અલબત્ત, જો તેઓ પોતે પોતાની મરજીથી અન્યાય કરવાથી ડરો. એક તો ચારથી વધારે નિકાલ જ ન કરો અને આ ચારની સીમામાં પણ બસ એટલી જ પત્નીઓ રાખો જેમના સાથે ન્યાય કરી શકો.

આયતના શબ્દોમાં આ ત્રણેય અર્થનો અવકાશ છે અને અસંભવ નથી કે તાત્પર્ય ત્રણેયથી હોય. ઉપરાંત, આનો એક અર્થ એ પણ હોઈ શકે છે કે જો તમે અનાથોની સાથે એ રીતે ન્યાય નથી કરી શકતા તો એ સ્ત્રીઓથી નિકાલ કરી લો જેમના સાથે અનાથ બાળકો છે.

[નોંધ : 'તફ્ફીમુલ કુર્આન'ના લેખકે પોતાના 'તર્જુમએ કુર્આન-મજીદ'માં, જેમાં સક્ષિત ટિપ્પણીઓ છે, આ જગ્યાએ આ પ્રમાણે ટિપ્પણી નોંધી છે -] “ધ્યાનમાં રહે કે આ આયત એકથી વધારે પત્નીઓની પરવાનગી આપવા માટે આવી ન હતી, કેમ કે આના અવતરણ પહેલા આ કાર્ય જાઈઝ (વૈધ) હતું અને સ્વયં રસુલુલ્લાહ સલ્લ.ની એકથી વધારે પત્નીઓ હતી. વાસ્તવમાં આ એટલા માટે અવતરિત થઈ હતી કે યુદ્ધોમાં શહીદ થનારાઓના જે અનાથ બાળકો રહી ગયા હતા તેમની સમસ્યાને હલ કરવા માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે જો આ અનાથોના હક તમે એ રીતે અદા નથી કરી શકતા તો એ સ્ત્રીઓથી નિકાલ કરી લો જેમના સાથે બાળકો છે.”

(૫) એ વાત પર ઉમ્મતના ફુકહા (તમામ મુસ્લિમ ધર્મશાસ્ત્રીઓ) સંમત છે કે આ આયત અનુસાર પત્નીઓની સંખ્યાની સીમા નક્કી કરી દેવામાં આવી છે અને એક જ સમયે ચારથી વધારે પત્નીઓ રાખવાની મનાઈ કરી દેવામાં આવી છે. રિવાયતો (પ્રમાણિત નોંધો)થી પણ આ વાતની પુષ્ટિ થાય છે.

ઉપરાંત, આ આયત બહુપત્નીત્વની છૂટને ન્યાય અને સમાનતાની શરત સાથે જોડે છે. જે વ્યક્તિ ન્યાય અને સમાનતાની શરત પૂરી નથી કરતો, પરંતુ એકથી વધારે પત્નીઓની છૂટથી ફાયદો ઉઠાવે છે, તે અલ્લાહ સાથે છેતરપિંડી કરે છે. ઈસ્લામી રાજ્યની અદાલતોને એ અધિકાર પ્રાપ્ત છે કે જે પત્ની કે પત્નીઓની સાથે તે ન્યાય ન કરી શકતો હોય તેમની ફરિયાદને સાંભળે.

કેટલાક લોકો પશ્ચિમવાદીઓના વિચારોથી પ્રભાવિત અને આકર્ષિત થઈને એ સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે કુર્આનનો મૂળ હેતુ બહુપત્નીત્વની રીતને (જે પશ્ચિમી દષ્ટિકોણથી વાસ્તવમાં ખરાબ રીત છે), સમાપ્ત કરી દેવાનો હતો. પરંતુ આ રીત ખૂબ પ્રચલિત થઈ ચૂકી હતી તેથી તેના પર માત્ર પ્રતિબંધો લગાવીને છોડી દેવામાં આવી. પરંતુ આ પ્રકારની વાતો વાસ્તવમાં કેવળ માનસિક ગુલામીનું પરિણામ છે. બહુપત્નીત્વ પોતાનામાં જ એક બૂરાઈ છે એવું માનવું જ સ્વીકાર્ય નથી, કેમ કે કેટલીક પરિસ્થિતિઓમાં આ વસ્તુ એક સાંસ્કૃતિક તથા નૈતિક જરૂરત બની જાય છે. કુર્આને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આને હલાલ (વૈધ) ઠરાવેલ છે અને સંકેતોમાં પણ તેની નિંદામાં કોઈ એવો શબ્દ પ્રયુક્ત નથી કર્યો, જેનાથી એ ખ્યાલ આવે કે વાસ્તવમાં ઈસ્લામ તેને રોકી દેવા માગતો હતો.

(૬) આનાથી તાત્પર્ય દાસીઓ છે. અર્થાત્ એ સ્ત્રીઓ, જે યુદ્ધમાં પકડાઈને આવી હોય અને યુદ્ધકેદીઓની અસરપરસ સોંપણી ન થવાની સ્થિતિમાં રાજ્ય તરફથી લોકોમાં વહેંચી નાખવામાં આવી હોય. અર્થ એ છે કે એક સ્વતંત્ર ખાનદાની (જાણીતા કુળની) પત્નીનો બોજ સહન કરવાની શક્તિ તમારામાં નથી, તો પછી દાસીઓથી નિકાલ (લગ્ન) કરી લો, જેમ કે રુકૂઅ-૪, આયત-૨૫૭માં આગળ આવે છે અથવા એ કે વધારે સ્ત્રીઓની તમને જરૂર

طِبْن لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِّنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِيئًا مَّرِيئًا ﴿٣﴾
 وَلَا تَوْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا
 وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا ﴿٤﴾
 وَابْتَلُوا الَّتِي هِيَ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ ۚ فَإِنْ أَنْسَمُمْ

મહરનો કોઈ ભાગ તમને માફ કરી આપે તો તેને તમે મજેથી ખાઈ શકો છો, ^(૩) (૫) અને પોતાના તે માલ (ધન-સંપત્તિ) જેમને અલ્લાહે તમારા જીવન-નિર્વાહ માટેના સાધનો બનાવ્યા છે, નાસમજ લોકોને ન સોંપો. અલબત્ત, તેમને ખોરાકી-પોશાકી (ખાવા-પહેરવાનો ખર્ચ, નિર્વાહનો ખર્ચ) આપો અને તેમને સારી શિખામણ આપો, ^(૪) (૬) અને અનાથોની પરીક્ષા કરતા રહો, જ્યાં સુધી તેઓ નિકાહ (લગ્ન)ની યોગ્ય ઉંમરે પહોંચી જાય. ^(૫) પછી જો તમને

હોય અને સ્વતંત્ર ખાનદાની પત્નીઓની વચ્ચે ન્યાય કરવું તમારા માટે કઠિન હોય તો દાસીઓ તરફ ધ્યાન કરો, કેમ કે તેમના કારણે તમારા પર જવાબદારીઓનો બોજ પ્રમાણમાં ઓછો પડશે.

- (૭) હઝરત ઉમર રદિ. અને કાઝી શુરૈહનો નિર્ણય એ છે કે જો કોઈ સ્ત્રીએ પોતાના પતિને પૂરેપૂરી મહર કે તેનો કોઈ હિસ્સો માફ કરી દીધો હોય અને પાછળથી તે તેની ફરી માંગ કરે તો પતિને તે અદા કરવા માટે મજબૂર કરવામાં આવશે, કેમ કે તેની માંગ કરવાનો અર્થ એ છે કે તે પોતાની ખુશીથી મહર કે તેનો હિસ્સો છોડવા માંગતી નથી.
- (૮) આ આયતમાં મુસ્લિમ સમુદાયને એ સર્વત્રાહી આદેશ આપવામાં આવ્યો છે કે ધન, જે જીવન-નિર્વાહનું સાધન છે, ખરેખર એવા અણસમજ લોકોના અધિકાર અને ઉપયોગમાં ન રહેવું જોઈએ, જે તેનો ખોટી રીતે ઉપયોગ કરીને સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક વ્યવસ્થા અને છેવટે સમગ્ર નૈતિક વ્યવસ્થાને બગાડી નાખે. સંપત્તિનો અધિકાર જે કોઈ વ્યક્તિને પોતાની સંપત્તિ પર પ્રાપ્ત છે, એટલો અસીમિત નથી કે જો તે વ્યક્તિ આ અધિકારોનો સાચી રીતે ઉપયોગ કરવા યોગ્ય ન હોય અને તેના ઉપયોગથી સામૂહિક બગાડ પેદા કરી નાખે તો પણ તેના તે અધિકારો તેનાથી છીનવી લઈ ન શકાય. આ આદેશ અનુસાર નાના પ્રમાણમાં દરેક ધનવાને એ વાતને ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે તે પોતાનું ધન જેને સુપ્રત કરી રહ્યો છે તે તેના ઉપયોગની યોગ્યતા ધરાવે છે કે નહીં, અને મોટા પ્રમાણમાં ઈસ્લામી રાજ્યને એ વાતની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ કે જે લોકો પોતાની ધન-સંપત્તિ પર સ્વયં માલિકીપૂર્ણ ઉપયોગની યોગ્યતા ન ધરાવતા હોય અથવા જે લોકો પોતાના ધનને ખરાબ રીતે ઉપયોગ કરી રહ્યા હોય, તેમની સંપત્તિઓને તે પોતાના આધીન લઈ લે અને તેમની જીવન-જરૂરિયાતની ચીજ-વસ્તુઓનો પ્રબંધ કરી દે.
- (૯) અર્થાત્ જ્યારે તેઓ પુષ્પ ઉમર સુધી પહોંચી રહ્યા હોય તો જોતા રહે કે તેમનો બૌદ્ધિક અને માનસિક વિકાસ કેવો છે અને તેમનામાં પોતાના મામલાઓને સ્વયં પોતાની જવાબદારી પર ચલાવવાની યોગ્યતા કઈ હદ સુધી પેદા થઈ રહી છે.

فَإِنْ أَنْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ ۖ وَلَا
تَأْكُلُوهَا إِسْرَافًا وَبِدَارًا أَنْ يَكْبَرُوا ۗ وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا
فَلْيَسْتَعْفِفْ ۖ وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ ۗ فَإِذَا
دَفَعْتُمْ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ فَأَشْهَدُوا عَلَيْهِمْ ۗ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ
حَسِيبًا ۝ لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدِينَ وَالْأَقْرَبُونَ
وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدِينَ وَالْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ

તેમનામાં યોગ્યતા દેખાય તો તેમના માલ તેમને સોંપી દો. (૧૦) એવું કદાપિ ન કરશો કે ન્યાયની સીમાઓનું ઉલ્લંઘન કરીને એવા ડરથી તેમનો માલ ઝડપથી ખાઈ જાઓ કે તેઓ મોટા થઈને પોતાના અધિકારની માગણી કરશે. અનાથનો જે સંરક્ષક ધનવાન હોય, તે તકવા (સંયમ)થી કામ લે અને જે ગરીબ હોય તે સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે ભલી રીતે ખાય. (૧૧) પછી જ્યારે તેમના માલ તેમને સોંપવા લાગો ત્યારે લોકોને તેના ઉપર સાક્ષી બનાવી લો, અને હિસાબ લેવા માટે અલ્લાહ પૂરતો છે. (૭) પુરુષો માટે તે માલમાં હિસ્સો છે જે માતા-પિતા અને નજીકના સગાઓએ પાછળ મૂક્યો હોય, અને સ્ત્રીઓ માટે પણ તે માલમાં હિસ્સો છે જે માતા-પિતા અને નજીકના સગાઓએ પાછળ મૂક્યો હોય, (૧૦) માલ (ધન-સંપત્તિ) તેમને સોંપી દેવા માટે બે શરતો લગાવવામાં આવી છે — એક પુત્ર ઉંમરે પહોંચ્યું, બીજી સમજદારી અર્થાત્ ધન-સંપત્તિના ઉપયોગની યોગ્યતા. પહેલી શરત વિશે તો મુસ્લિમ સમુદાયના કુકલા (ધર્મશાસ્ત્રીઓ)માં પૂર્ણ સંમતિ છે. બીજી શરત વિશે ઈમામ અબૂ હનીફા રહ.નો મત એ છે કે જો પુત્ર ઉંમરે પહોંચીને અનાથમાં યોગ્યતા અને સમજ-બૂઝ ન જોવા મળે તો અનાથના 'વલી'એ (વાલીએ, સંરક્ષકે) વધુમાં વધુ સાત વર્ષ વધારે રાહ જોવી જોઈએ અને પછી સમજ-બૂઝ જોવા મળે કે ન મળે, તેનો માલ તેને સુપ્રત કરી દેવો જોઈએ. ઈમામ અબૂ યુસુફ, ઈમામ મુહમ્મદ અને ઈમામ શાફઈ રહ.નો મત એ છે કે માલ સુપ્રત કરી દેવા માટે દરેક સ્થિતિમાં યોગ્યતા (રુશદ) હોવું અનિવાર્ય છે. સંભવતઃ પછી ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ મહાનુભાવોના મતાનુસાર એ વાત વધારે ઉચિત હશે કે આ મામલામાં શરીઅત (ઈસ્લામી કાનૂનશાસ્ત્ર)ના કાઝી (ન્યાયાધીશ)ની સામે વાતને પ્રસ્તુત કરવામાં આવે અને જો કાઝીની સામે સાબિત થઈ જાય કે તેનામાં યોગ્યતા અને સમજદારી (રુશદ) જોવા મળતી નથી તો તેઓ તેના મામલાઓની દેખરેખ માટે સ્વયં કોઈ ઉચિત પ્રબંધ કરી દે.

(૧૧) અર્થાત્ પોતાની સેવાનું મહેનતાણું એ હદ સુધી લે કે દરેક નિષ્પક્ષ અને સમજદાર વ્યક્તિ તેને ઉચિત સમજે. ઉપરાંત એ કે જે કંઈ સેવાનું મહેનતાણું તે લે, ચોરી-છૂપીથી ન લે, બલ્કે જાહેરમાં નિર્ધારિત કરીને લે અને તેનો હિસાબ-કિતાબ રાખે. .

أَوْ كَثُرَتْ نَصِيبًا مَّفْرُوضًا ④ وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْبَةَ أُولُو
الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينُ فَأَرْزُقُوهُمْ مِمَّنْهُ وَقُولُوا لَهُمْ
قَوْلًا مَّعْرُوفًا ⑤ وَلْيَخْشَ الَّذِينَ لَوْ تَرَكَوْا مِنْ خَلْفِهِمْ
ذُرِّيَّةً ضِعْفًا خَافُوا عَلَيْهِمْ ⑥ فَلْيَتَّقُوا اللَّهَ وَلْيَقُولُوا قَوْلًا
سَدِيدًا ⑦ إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا

ચાહે થોડો હોય કે વધારે,^(૧૩) અને આ હિસ્સો (અલ્લાહ તરફથી). નિર્ધારિત કરેલો છે, (૮) અને જ્યારે વહેંચણીના સમયે કુટુંબના લોકો અને અનાથો અને નિર્ધનો આવે તો તે માલ (ધન-સંપત્તિ)માંથી તેમને પણ થોડું આપો અને તેમના સાથે સજ્જનોની જેમ ભલા માણસો જેવી વાત કરો.^(૧૩) (૯) લોકોએ તે વાતનો વિચાર કરીને ડરવું જોઈએ કે જો તેઓ પોતે પોતાના પાછળ લાચાર સંતાન મૂકી ગયા હોત તો મૃત્યુ વખતે તેમને પોતાના બાળકો વિષે કેટલી આશંકાઓ ઘેરી લેતી. તેથી તેમણે અલ્લાહથી ડરવું જોઈએ અને ન્યાયોચિત વાત કરવી જોઈએ. (૧૦) જે લોકો અન્યાયપૂર્વક અનાથોનો માલ ખાય છે, હકીકતમાં તેઓ પોતાના પેટ આગથી

(૧૨) આ આયતમાં સ્પષ્ટતાથી પાંચ કાનૂની આદેશો આપવામાં આવ્યા છે — એક એ કે વારસો માત્ર પુરુષોનો જ હિસ્સો નથી, બહે સ્ત્રીઓ પણ તેની હકદાર છે. બીજો એ કે વારસાની વહેંચણી થવી જ જોઈએ, ચાહે તે ગમે તેટલો ઓછો હોય, ત્યાં સુધી કે જે મૃત્યુ પામનારે એક ગઝ (ત્રણ ફૂટ) કાપડ છોડ્યું હોય અને તેના દસ વારસદારો હોય, તો તેને પણ દસ ભાગમાં વહેંચવું જોઈએ. એ વાત અલગ છે કે એક વારસદાર બીજા વારસદારો પાસેથી તેમનો હિસ્સો ખરીદી લે. ત્રીજી વાત આ આદેશથી એ પણ ખબર પડે છે કે વારસાનો કાનૂન દરેક પ્રકારના માલ અને મિલકતો પર લાગુ થશે, ચાહે તે સ્થાયી હોય કે અસ્થાયી, ખેતીલાયક હોય કે ખેતીલાયક ન હોય, પૈતૃક હોય કે અપૈતૃક હોય કે અન્ય. ચોથી વાત આનાથી એ ખબર પડે છે કે વારસાનો હક ત્યારે પેદા થાય છે જ્યારે મૃતકે કોઈ માલ (ધન-સંપત્તિ) છોડેલ હોય. પાંચમી વાત, આનાથી એ નિયમ પણ નીકળે છે કે નજીકના સગાઓની હાજરીમાં દૂરના સગાઓને વારસો નહીં મળે. આગળ આ જ નિયમને આયત-૧૧ના અંતે અને આયત-૩૩માં વધારે સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે.

(૧૩) સંબોધન મૃતકના પરિવારજનોને છે, અને તેમને આદેશ આપવામાં આવી રહ્યો છે કે વારસાની વહેંચણી વખતે જે દૂર અને નજીકના સગાઓ અને કુટુંબના ગરીબ અને જરૂરતમંદ લોકો અને અનાથ બાળકો આવી જાય, તો તેમના સાથે સંકીર્ણતાનો વ્યવહાર ન કરો. વારસામાં શરીરત અનુસાર તેમનો હિસ્સો નથી તો કંઈ વાંધો નથી, પણ ઉદારતાથી કામ લઈને મૃતક દ્વારા છોડેલ માલમાંથી તેમને પણ કંઈ-ને-કંઈ આપો અને તેમના સાથે એવી હૃદયને ઠેસ પહોંચાડનારી વાતો ન કરો, જે આવા પ્રસંગે સામાન્ય રીતે સંકુચિત હૃદયવાળા લોકો કરતા હોય છે.

إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا ۖ وَسَيَصْلُونَ سَعِيرًا ﴿١٠﴾ يُؤْصِيكُمُ
 اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ ۗ فَإِن كُنَّ نِسَاءً
 فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ ۗ وَإِن كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا

ભરે છે, અને તેઓ ચોક્કસ જહન્નમ (નર્ક)ની ભડકે બળતી આગમાં ઝોકવામાં આવશે. ^(૧૩) (રુકૂઅ-૧)
 (૧૧) તમારા સંતાનો અંગે અલ્લાહ તમને આદેશ આપે છે કે પુરુષનો હિસ્સો બે સ્ત્રીઓ બરાબર છે. ^(૧૪)
 જો (મૃત્યુ પામનારની વારસદાર) બેથી વધુ પુત્રીઓ હોય તો તેમને છોડવામાં આવેલ સંપત્તિનો બે-
 તૃતિયાંશ આપવામાં આવે, ^(૧૫) અને જો એક જ પુત્રી વારસદાર હોય તો છોડવામાં આવેલ સંપત્તિનો

- (૧૪) હદીસમાં આવ્યું છે કે ઉહદના યુદ્ધ પછી હઝરત સઅદ બિન રુબૈઅના પત્ની પોતાની બે બાળકીઓને લઈને નબી સલ્વાની સેવામાં આવી અને તેમણે કહ્યું કે, “હે અલ્લાહના રસૂલ ! આ સઅદની બાળકીઓ છે જેઓ ઉહદના યુદ્ધમાં શહીદ થઈ ગયા છે. તેમના કાકાએ સંપૂર્ણ સંપત્તિ પર કબજો કરી લીધો છે અને તેમના માટે એક દાણો સુદ્ધા નથી છોડ્યો. હવે આ બાળકીઓ સાથે કોણ નિકાલ કરશે?” આના પર આ આયત ઉતરી.
- (૧૫) વારસાના મામલામાં આ સૌપ્રથમ સૈદ્ધાંતિક આદેશ છે કે પુરુષનો હિસ્સો સ્ત્રીથી બમણો છે. શરીઅતે પારિવારિક જીવનમાં પુરુષ પર વધારે આર્થિક જવાબદારીઓનો બોજ નાખેલ છે અને સ્ત્રીને ઘણી આર્થિક જવાબદારીઓના બોજથી બચાવી છે, તેથી ન્યાયનો તકાદો આ જ હતો કે વારસામાં સ્ત્રીનો હિસ્સો પુરુષની તુલનામાં ઓછો રાખવામાં આવે.
- (૧૬) આ જ આદેશ બે પુત્રીઓનો પણ છે. અર્થ એ છે કે જો કોઈ વ્યક્તિને કોઈ પુત્ર ન હોય અને તેના સંતાનોમાં માત્ર પુત્રીઓ જ હોય, તો ચાહે બે પુત્રીઓ હોય કે તેનાથી વધારે, દરેક સ્થિતિમાં તેણે કુલ છોડેલ સંપત્તિનો બે-તૃત્યાંશ (૨/૩) હિસ્સો એ પુત્રીઓમાં વહેંચાશે અને બાકીનો એક-તૃત્યાંશ (૧/૩) અન્ય વારસદારોમાં, પરંતુ જો મૃતકનો માત્ર એક પુત્ર હોય તો એ વાત પર સૌ સંમત છે કે બીજા વારસોની ગેરહાજરીમાં તે સંપૂર્ણ સંપત્તિનો માલિક હશે અને બીજા વારસદારો હોય તો તેમનો હિસ્સો આખા પછી બાકી બધી સંપત્તિ તેને મળશે.

الْيَصْفُطُ وَلَا بُوَيْهَ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِنْ
 كَانَ لَهُ وَلَدٌ ۚ فَإِنْ لَّمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَوَرِثَةٌ أَبُوهُ فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ ۚ
 فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأُمِّهِ السُّدُسُ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةِ يُوَصِّي بِهَا

અડધો ભાગ તેનો છે. જો મરનાર બાળકો ધરાવતો હોય તો તેના માતા-પિતામાંથી પ્રત્યેકને છોડવામાં આવેલ સંપત્તિનો છઠ્ઠો હિસ્સો મળવો જોઈએ, ^(૧૭) અને જો તે નિ:સંતાન હોય અને માતા-પિતા જ તેના વારસદાર હોય તો માતાને ત્રીજો હિસ્સો આપવામાં આવે, ^(૧૮) અને જો મૃત્યુ પામનારના ભાઈ-બહેન પણ હોય તો માતા છઠ્ઠા ભાગની હક્કદાર થશે. ^(૧૯) (આ બધા હિસ્સા તે વખતે કાઢવામાં આવશે) જ્યારે વસિયત, જે મૃત્યુ પામનારે કરી હોય તે પૂરી કરી દેવામાં આવે અને

(૧૭) અર્થાત્ મૃતકને સંતાન હોવાની સ્થિતિમાં મૃતકના માતા-પિતામાંથી દરેક છઠ્ઠા હિસ્સાનો હક્કદાર થશે, ચાહે મૃતકના વારસદારો માત્ર પુત્રીઓ હોય અથવા માત્ર પુત્રો હોય, અથવા પુત્રો અને પુત્રીઓ હોય, અથવા એક પુત્ર હોય કે એક પુત્રી. રહી બાકી બે-તૃત્યાંશ (૨/૩) તો તેમાં બીજા વારસદારો સામેલ હશે.

(૧૮) માતા-પિતા ઉપરાંત કોઈ અન્ય વારસદાર ન હોય તો બાકી બે-તૃત્યાંશ (૨/૩) હિસ્સો પિતાને મળશે, નહિ તો બે-તૃત્યાંશ (૨/૩) હિસ્સામાં પિતા અને બીજા વારસદારો સામેલ હશે.

(૧૯) ભાઈ-બહેન હોવાની સ્થિતિમાં એક-તૃત્યાંશ (૧/૩)ના બદલે છઠ્ઠો કરી દેવામાં આવેલ છે. આમ, માતાના હિસ્સામાંથી જે છઠ્ઠો હિસ્સો લેવામાં આવેલ છે તે પિતાના હિસ્સામાં નાખવામાં આવશે, કેમ કે આ સ્થિતિમાં પિતાની જવાબદારી વધી જાય છે. અહીં એ વાત સ્પષ્ટ રહે કે માતા-પિતા જો જીવતા હોય તો તેના બહેન-ભાઈઓને હિસ્સો નથી પહોંચતો.

أَوْ دَيْنٍ ۖ أَبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ لَا تَدْرُونَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ لَكُمْ
نَفْعًا ۖ فَرِيضَةٌ مِّنَ اللَّهِ ۗ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا ۝ لَكُمْ
نِصْفُ مَا تَرَكَ آزْوَاؤُكُمْ إِن لَّمْ يَكُن لَّهُنَّ وَلَدٌ ۗ فَإِن كَانَ

દેવું, જે તેના માથે હોય તે ચૂકવી દેવામાં આવે. (૨૦) તમે નથી જાણતા કે તમારા માતા-પિતા અને તમારા સંતાનોમાંથી કોણ લાભની દૃષ્ટિએ તમારાથી વધુ નિકટ છે. આ હિસ્સા અલ્લાહે નિર્ધારિત કરી દીધા છે, અને અલ્લાહ નિઃસંદેહ બધી હકીકતોથી વાકેફ છે અને તમામ હિતો અને ભલાઈઓને જાણવાવાળો છે. (૨૧) (૧૨) અને તમારી પત્નીઓએ જે કંઈ પાછળ મૂક્યું હોય તેનો અડધો હિસ્સો તમને મળશે જો

(૨૦) વસિયતના ઉલ્લેખને દેવા ઉપર પ્રાથમિકતા આપવામાં આવી છે કે દેવાનું હોવું પ્રત્યેક મૃતક માટે જરૂરી નથી અને વસિયત કરવું તેના માટે જરૂરી છે. પરંતુ આદેશને જોતાં મુસ્લિમ સમુદાય એ વાત પર સંમત છે કે દેવાને વસિયત પર પ્રાથમિકતા પ્રાપ્ત છે, અર્થાત્ જો મૃતકના માથે દેવું હોય તો સૌપ્રથમ મૃતકે છોડેલ સંપત્તિમાંથી તે અદા કરવામાં આવશે, પછી વસિયત પૂરી કરવામાં આવશે અને ત્યારબાદ વારસો વહેંચાશે. વસિયત વિશે સૂર: બકરહની નોંધ-૧૮૨માં અમે બતાવી ચૂક્યા છીએ કે વ્યક્તિને પોતાની કુલ ધન-સંપત્તિમાંથી ત્રીજા ભાગ સુધી વસિયત કરવાનો અધિકાર છે અને વસિયતનો આ નિયમ એટલા માટે નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છે કે વારસાના કાનૂન અનુસાર જે સગાઓને વારસામાંથી હિસ્સો નથી મળતો, તેમાંથી જેને અથવા જેને-જેને વ્યક્તિ મદદનો હકદાર સમજતો હોય, તેના માટે પોતાના અધિકારથી હિસ્સો નિશ્ચિત કરી દે; જેમ કે કોઈ અનાથ પૌત્ર કે પૌત્રી છે અથવા કોઈ પુત્રની વિધવા મુસીબતના દિવસો પસાર કરી રહી છે અથવા કોઈ ભાઈ કે બહેન કે ભાભી કે ભત્રીજો કે ભાણિયો કે કોઈ અન્ય સગો એવો છે જેને સહાયતાની જરૂર છે, તો તેના હકમાં વસિયત દ્વારા હિસ્સો નિશ્ચિત કરી શકાય છે અને જો કોઈ સગો એવો નથી તો બીજા હકદારો માટે અથવા કોઈ જનહિતના કાર્યમાં ખર્ચ કરવા માટે વસિયત કરી શકાય છે. સારાંશ એ છે કે વ્યક્તિની કુલ સંપત્તિમાંથી બે-તૃત્યાંશ અથવા તેનાથી અમુક વધારે માટે શરીરઅતે વારસાનો નિયમ બનાવી દીધો છે, જેમાંથી શરીરઅતે બતાવેલ વારસદારોને નિશ્ચિત હિસ્સો મળશે અને એક-તૃત્યાંશ કે તેનાથી અમુક ઓછાને સ્વયં તેની સમજ પર છોડવામાં આવેલ છે કે પોતાના વિશેષ પારિવારિક સંજોગો અનુસાર (જે દેખીતું છે કે દરેક વ્યક્તિના મામલામાં અલગ-અલગ હશે) જે રીતે યોગ્ય સમજે, વહેંચવાની વસિયત કરી દે. પછી જો કોઈ વ્યક્તિ પોતાની વસિયતમાં અન્યાય કરે અથવા બીજા શબ્દોમાં પોતાના અધિકારોનો એ પ્રમાણે ખોટી રીતે ઉપયોગ કરે, જેનાથી બીજાના જાઈઝ હકો પર અસર થતી હોય, તો તેના માટે વિકલ્પ મૂકી દેવામાં આવ્યો છે કે પરિવારના લોકો પરસ્પર રાજીબુશીથી તેને સુધારી લે અથવા શરીરઅતના કાઝીને હસ્તક્ષેપ કરવાની દરખાસ્ત કરવામાં આવે અથવા તે વસિયતને બરાબર-ન્યાયોચિત કરી દે.

(૨૧) આ જવાબ છે એ સૌ અણસમજ લોકોને જેઓ વારસાના આ ઈશ્વરીય કાનૂનને નથી સમજતા અને પોતાની ખામીયુક્ત બુદ્ધિથી આ કમીને પૂરી કરવા માગે છે, જે તેમની દૃષ્ટિએ અલ્લાહના કાનૂનમાં રહી ગઈ છે.

لَهُنَّ وَلَدٌ فَلَكُمْ الرُّبُحُ مِمَّا تَرَكَنَّ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوَصِّينَ بِهَا أَوْ
 دَيْنٍ ۗ وَلَهُنَّ الرُّبُحُ مِمَّا تَرَكَتُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَكُمْ وَلَدٌ ۚ فَإِنْ
 كَانَ لَكُمْ وَلَدٌ فَلَهُنَّ الثُّمُنُ مِمَّا تَرَكَتُمْ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ
 تُوَصَّوْنَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ ۗ وَإِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَلَةً أَوْ امْرَأَةً وَوَلَةً
 أَخًا أَوْ أُخْتًا فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِمَّنْهُمَا السُّدُسُ ۚ فَإِنْ كَانُوا أَكْثَرَ
 مِنْ ذَلِكَ فَهُمْ شُرَكَاءُ فِي الثُّلُثِ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوَصَّى بِهَا

તેઓ નિ:સંતાન હોય, નહીં તો સંતાન હોવાની સ્થિતિમાં છોડવામાં આવેલ સંપત્તિનો એક-ચતુર્થાંશ હિસ્સો તમારો છે, જ્યારે કે વસિયત જે તેમણે કરી છે તે પૂરી કરી દેવામાં આવે, અને દેવું જે તેઓ મૂકી ગઈ હોય તે ચૂકવી આપવામાં આવે, અને તેઓ તમારી છોડવામાં આવેલ સંપત્તિમાંથી એક-ચતુર્થાંશ હિસ્સાની હકદાર થશે જો તેમને નિ:સંતાન હોવ, નહીં તો સંતાન હોવાની સ્થિતિમાં તેમનો હિસ્સો આઠમો હશે, (૨૨) તે પછી કે વસિયત જે તેમને કરી હોય તે પૂરી કરી દેવામાં આવે અને જે દેવું તેમને મૂકી ગયા હોય તે ચૂકવી આપવામાં આવે.

અને જો તે પુરુષ અથવા સ્ત્રી (જેનો વારસો વહેંચણીપાત્ર છે) નિ:સંતાન પણ હોય અને તેના માતા-પિતા પણ જીવતા ન હોય, પરંતુ તેનો એક ભાઈ કે એક બહેન મોજૂદ હોય તો ભાઈ અને બહેન પ્રત્યેકને છઠ્ઠો હિસ્સો મળશે, અને ભાઈ-બહેન એક કરતાં વધુ હોય તો કુલ છોડવામાં આવેલ સંપત્તિના એક-તૃતિયાંશમાં તેઓ સૌ ભાગીદાર હશે, (૨૩) જ્યારે કે વસિયત જે કરવામાં આવી હોય તે પૂરી કરી દેવામાં આવે અને દેવું જે મરનારે મૂક્યું હોય તે ચૂકવી આપવામાં આવે,

(૨૨) અર્થાત્ ચાહે એક પત્ની હોય અથવા વધારે પત્નીઓ હોય, સંતાન હોવાની સ્થિતિમાં તેઓ આઠમા હિસ્સાની અને સંતાન ન હોવાની સ્થિતિમાં એક-ચતુર્થાંશની હિસ્સેદાર હશે અને આ ચોથો ભાગ કે આઠમો ભાગ સૌ પત્નીઓમાં સરખે ભાગે વહેંચાશે.

(૨૩) બાકી પાંચમો કે છઠ્ઠો હિસ્સો અથવા બે-તૃત્યાંશ જે બચે છે, તેમાં જો કોઈ અન્ય વારસદાર હયાત હોય તો તેને હિસ્સો મળશે, નહિં તો આ બધી બાકી મિલકત વિશે એ વ્યક્તિને વસિયત કરવાનો હક રહેશે.

આ આયત વિશે વિવરણકર્તાઓ સંમત છે કે આમાં ભાઈ અને બહેનોથી અભિપ્રેત એવા ભાઈ-બહેનો છે જેમના પિતા અલગ-અલગ છે અને માતા એક છે. રહ્યા સગા ભાઈ-બહેનો અને એ ઓરમાયા ભાઈ-બહેનો જેઓ પિતા તરફથી મૃતકની સાથે સંબંધ ધરાવતા હોય, તો તેમના માટેનો આદેશ આ સૂર:ના અંતે આપવામાં આવેલ છે.

أَوْ دَيْنٍ ۚ غَيْرِ مُضَارٍّ ۖ وَصِيَّةً مِّنَ اللَّهِ ۗ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَلِيمٌ ﴿١٣﴾
 تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ ۗ وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي
 مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا ۗ وَذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ﴿١٤﴾ وَمَنْ
 يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَتَعَدَّ حُدُودَ مَا يَدْخُلْهُ تَارًا خَالِدًا فِيهَا ۖ

તે શરતે કે તે નુકસાનકારક ન હોય. (૨૪) આ હુકમ છે અલ્લાહ તરફથી અને અલ્લાહ સર્વજ્ઞ બધું જોવાવાળો અને સહનશીલ છે. (૨૫) (૧૩) આ અલ્લાહની નિર્ધારિત કરેલ સીમાઓ છે. જે અલ્લાહ અને તેના રસૂલનું આજ્ઞાપાલન કરશે તેને અલ્લાહ એવા બાગોમાં દાખલ કરશે જેના નીચે નહેરો વહેતી હશે અને તે બાગોમાં તે હંમેશાં રહેશે અને આ જ મોટી સફળતા છે, (૧૪) અને જે અલ્લાહ અને તેના રસૂલની અવજ્ઞા કરશે અને તેણે ઠરાવેલી સીમાઓનું ઉલ્લંઘન કરશે તેને અલ્લાહ આગમાં નાખશે જેમાં

(૨૪) વસિયતમાં નુકસાનકારક એ છે કે એવી રીતે વસિયત કરવામાં આવે જેનાથી હકદાર સગાઓનાં હક માર્યા જતા હોય, અને દેવામાં હાનિ પહોંચાડવું એ છે કે માત્ર હકદારોને વંચિત કરવા માટે વ્યક્તિ વિનાકારણ પોતાના ઉપર એવા દેવાઓની કબૂલાત કરે જે તેણે વાસ્તવમાં લીધા જ ન હોય અને કોઈ એવી ચાલબાજી ચાલે જેનો ઉદ્દેશ્ય એ હોય કે હકદાર વારસાથી વંચિત થઈ જાય. આ પ્રકારે નુકસાન પહોંચાડવાને મોટો ગુનો કહેવામાં આવેલ છે, જેમ કે હદીસમાં ઉલ્લેખ છે કે વ્યક્તિ આખું આયુષ્ય જમતીઓ જેવાં કાર્યો કરતો રહે છે, પરંતુ મરતી વખતે વસિયતમાં નુકસાન પહોંચાડીને પોતાના જીવનના પુસ્તકને એવા કાર્ય પર સમાપ્ત કરી નાખે છે જે તેને જહન્નમનો હકદાર બનાવી દે છે. આ નુકસાન પહોંચાડવું અને હક છીનવી લેવો સામાન્ય રીતે તો દરેક સ્થિતિમાં ગુનો છે, પરંતુ વિશેષ રૂપે ‘કલાલા’ વિશે અલ્લાહે તેનો ઉલ્લેખ એટલા માટે કર્યો છે કે (‘કલાલા’ અર્થાત્) જે વ્યક્તિને ન સંતાન હોય, ન માતા-પિતા હોય, તેમાં સામાન્ય રીતે એ વલણ પેદા થઈ જાય છે કે પોતાની સંપત્તિને કોઈને કોઈ રીતે નિકાલ કરી નાખે કે સમાપ્ત કરી નાખે અને અપેક્ષાકૃત દૂરના સગાને હિસ્સો પ્રાપ્ત કરવાથી વંચિત કરી દે.

(૨૫) અહીં અલ્લાહના જ્ઞાનના ગુણનો ઉલ્લેખ બે કારણોસર કરવામાં આવ્યો છે — એક એ કે જો આ કાનૂનનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવ્યું તો અલ્લાહની પકડથી આદમી બચી નહીં શકે. બીજું એ કે અલ્લાહે જે હિસ્સાઓ જે રીતે નિશ્ચિત કરેલ છે, તે તદ્દન સાચા છે, કેમ કે બંદાઓની ભલાઈ અને તેમનું હિત જે વસ્તુમાં છે, અલ્લાહ તેને સ્વયં બંદાઓથી વધારે જાણે છે અને અલ્લાહનો સહનશીલતાનો ગુણ અર્થાત્ તેની નમ્રતાના ગુણનો ઉલ્લેખ એટલા માટે કરવામાં આવ્યો છે કે અલ્લાહે આ કાનૂનોને નિશ્ચિત કરવામાં કઠોરતા નથી વાપરી, બલકે એવા નિયમો નિશ્ચિત કર્યાં છે જેમાં બંદાઓ માટે વધારેમાં વધારે સુવિધા છે, જેથી તેઓ પરેશાની અને તંગીમાં ન પડે.

وَلَهُ عَذَابٌ مُّهِينٌ ۝۱۴ وَالَّتِي يَأْتِيَنَّ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ ۚ
فَأَسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةٌ مِّنْكُمْ ۚ فَإِنْ شَهِدُوا فَأَمْسِكُوهُنَّ
فِي الْبُيُوتِ حَتَّىٰ يَتَوَفَّاهُنَّ الْمَوْتُ أَوْ يَجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلًا ۝۱۵
وَالَّذِينَ يَأْتِيَنَّهَا مِنْكُمْ فَادَّوْهُمَا ۚ فَإِنْ تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرَضُوا
عَنْهَا ۚ إِنَّ اللَّهَ كَانَ تَوَّابًا رَّحِيمًا ۝۱۶ اِمَّا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ لِلَّذِينَ

જેમાં તે હંમેશાં રહેશે અને તેના માટે અપમાનજનક સજા છે. (૨૫૫) (રુકૂઅ-૨) (૧૫) તમારી સ્ત્રીઓમાંથી

જે બદકારી (વ્યભિચાર) કરે તેમના પર પોતાનામાંથી ચાર માણસોની સાક્ષી લો, અને જો ચાર માણસો સાક્ષી આપી દે તો તેમને ઘરોમાં બંધ રાખો ત્યાં સુધી કે તેમને મૃત્યુ આવી જાય અથવા અલ્લાહ તેમના માટે કોઈ રસ્તો કાઢે, (૧૬) અને તમારામાંથી જે આ કૃત્ય કરે તે બંનેને પીડા આપો, પછી જો તેઓ (ક્ષમા અને પશ્ચાતાપ) કરે અને પોતાને સુધારી લે તો તેમને છોડી દો કે અલ્લાહ ખૂબ જ તૌબા સ્વીકારનાર અને દયાળુ છે. (૧૭) હા, એ જાણી લો કે અલ્લાહ ઉપર તૌબાના સ્વીકારનો હક્ક તે લોકો માટે જ છે

(૨૫૫) આ એક ખૂબ ભય ઉપજાવનારી આયત છે, જેમાં એ લોકોને હંમેશાના અઝાબની ધમકી આપવામાં આવી છે,

જેઓ અલ્લાહના નિર્ધારિત કરેલ વારસાના કાનૂનને બદલી નાખે અથવા બીજા કાનૂની સીમાઓને તોડે જે અલ્લાહે પોતાના ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ નિર્ધારિત કરી દીધેલ છે. પરંતુ ખૂબ અફસોસ છે કે આટલી કઠોર ધમકી હોવા છતાં પણ મુસલમાનો તદ્દન યહૂદીઓ જેવી ઉદ્ધતાઈ અને દુઃસાહસની સાથે અલ્લાહના કાનૂનને બદલી નાખે છે અને તેની સીમાઓને તોડે છે. વારસાના આ કાનૂનના મામલામાં જે નાફરમાનીઓ કરવામાં આવી છે તે અલ્લાહની સામે ખુલ્લા વિદ્રોહની હદ સુધી પહોંચી જાય છે. ક્યાંક સ્ત્રીઓને વારસામાં સ્થાઈ રૂપે વંચિત કરી દેવામાં આવી છે, ક્યાંક માત્ર મોટા પુત્રને વારસાનો હકદાર ઠેરવી દેવામાં આવ્યો છે, ક્યાંક મૂળ રૂપે વહેંચણીની પદ્ધતિને છોડીને 'સંયુક્ત પારિવારિક સંપત્તિ'ની પદ્ધતિ અપનાવી લેવામાં આવી છે, ક્યાંક સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનો હિસ્સો એક સમાન કરી દેવામાં આવ્યો છે; અને અત્યારે એ જૂના વિદ્રોહો ની સાથે સૌથી તાજો વિદ્રોહ એ છે કે મુસ્લિમ દેશો પશ્ચિમવાદીઓના અનુકરણમાં 'મૃત્યુ-કર' (Death-duty) પોતાના ત્યાં લાગુ કરી રહ્યા છે, જેનો અર્થ એ છે કે મૃતકના વારસદારોમાં એક વારસદાર 'રાજ્ય' પણ છે, જેનો હિસ્સો રાખવો અલ્લાહમિયાં ભૂલી ગયા હતા! જો કે ઈસ્લામી નિયમો મુજબ જો મૃતકે છોડેલ સંપત્તિ કોઈપણ રીતે રાજ્યને પહોંચે છે તો તે કેવળ એ છે કે મૃતકનો કોઈ નજીક કે દૂરનો સગો હયાત ન હોય અને તેજો છોડેલ મિલ્કત તમામ 'નધણિયાતી મિલ્કત' (Unclaimed Properties)ની જેમ 'બૈતુલમાલ' (રાજ્ય-કોષ)માં દાખલ થઈ જાય છે અથવા રાજ્ય એ રૂપમાં કોઈ હિસ્સો પ્રાપ્ત કરી શકે છે જ્યારે કે મૃતક પોતાની વસિયતમાં તેના માટે કોઈ હિસ્સો નિશ્ચિત કરી જાય.

(૨૬) આ બંને આયતો (૧૫ અને ૧૬)માં વ્યભિચારની સજા વર્ણવવામાં આવી છે. પહેલી આયત કેવળ વ્યભિચાર કરવાવાળી મહિલાઓ વિશે છે અને તેમની સજા એ બતાવવામાં આવી છે કે તેમને બીજા આદેશ સુધી કેદ

يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ فَأُولَئِكَ
 يَتُوبُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ ۗ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴿١٥﴾ وَلَيْسَتِ
 التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ ۗ حَتَّىٰ إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ
 الْمَوْتُ قَالَ إِنِّي تُبْتُ الْإِسْلَامَ وَلَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ

જેઓ અજ્ઞાણતામાં કોઈ ખરાબ કૃત્ય કરી બેસે છે અને તે પછી તરત જ તૌબા કરી લે છે. આવા લોકો તરફ અલ્લાહ પોતાની કૃપાદૃષ્ટિથી ફરી ધ્યાન આપે છે, અને અલ્લાહ બધી જ વાતોની ખબર રાખનાર અને તાત્વદર્શી અને ઊંડી સમજ ધરાવનાર છે. (૧૮) પરંતુ તૌબા તે લોકો માટે નથી જેઓ ખરાબ કૃત્યો કરતા જ રહે છે, ત્યાં સુધી કે જ્યારે તેમનામાંથી કોઈના મૃત્યુનો સમય આવી જાય છે તે વખતે તે કહે છે કે હવે મેં તૌબા કરી, અને તે જ રીતે તૌબા તે લોકો માટે પણ નથી

રાખવામાં આવે. બીજી આયત વ્યભિચારી પુરુષ અને વ્યભિચારી સ્ત્રી બંને વિશે છે કે બંનેને કષ્ટ આપવામાં આવે, અર્થાત્ મારવામાં આવે, કઠોર વ્યવહાર કરવામાં આવે, નિંદા કરવામાં આવે અને તેમને અપમાનીત કરવામાં આવે. વ્યભિચાર વિશે આ આરંભિક આદેશ હતો. પાછળથી સૂર: નૂરની એ આયત અવતરિત થઈ જેમાં પુરુષ અને સ્ત્રી બંને માટે એક જ આદેશ આપવામાં આવ્યો કે તે બંનેને એકસો કોડા મારવામાં આવે. આરબવાસીઓ ત્યાં સુધી કોઈ વિધિસર લકૂમત હેઠળ રહેવા તેમજ અદાલત અને કાનૂન-વ્યવસ્થાના પાલન કરવા ટેવાયેલા ન હતા, તેથી એ વાત સમજ-બૂઝ અને દૂરદેશી વિરુદ્ધ હતો જો ઈસ્લામી રાજ્યની સ્થાપના થતાં જ એક ફોજદારી કાનૂન બનાવીને એકાએક તેમના ઉપર લાગુ કરી દેવામાં આવતી. અલ્લાહે તેને ધીમે-ધીમે ફોજદારી કાનૂનથી ટેવાઈ જાય એ માટે પહેલાં વ્યભિચાર વિશે આ સજાઓ નિર્ધારિત કરી, પછી ધીમે-ધીમે વ્યભિચાર, બદનક્ષી અને ચોરીની સીમાઓ નિર્ધારિત કરી, અને છેવટે આના જ આધારે સજા-સંબંધી એ વિસ્તૃત કાનૂન બન્યો જે નબી સલ્લ. અને ખુલફાએ રાશિદીન (પ્રથમ ચાર ખલીફાઓ રહિ.)ના શાસનમાં લાગુ હતો.

વિવરણકર્તા સુદીને આ બંને આયતોના પ્રત્યક્ષ ફરકથી એ ગેરસમજ થઈ કે પહેલી આયત વિવાહિતાઓ માટે છે અને બીજી આયત કુંવારા પુરુષ અને સ્ત્રીઓ માટે. પરંતુ આ એક નબળી વ્યાખ્યા છે જેના સમર્થનમાં કોઈ મજબૂત દલીલ નથી અને તેનાથી પણ વધારે નબળી વાત એ છે, જે અબૂ મુસ્લિમ અસ્ફહાનીએ લખી છે કે પહેલી આયત સ્ત્રી અને સ્ત્રી વચ્ચેના અવૈધ સંબંધો વિશે છે અને બીજી આયત પુરુષ અને પુરુષ વચ્ચેના અવૈધ સંબંધો વિશે. આશ્ચર્ય છે અબૂ મુસ્લિમ અસ્ફહાની જેવા વિદ્વાનની નજર એ તથ્ય તરફ કેમ ન ગઈ કે કુર્આન માનવ-જીવન માટે કાનૂન અને આચરણનો રાજમાર્ગ તૈયાર કરે છે અને એ જ સમસ્યાઓ અંગે ચર્ચા કરે છે જે આ રાજમાર્ગમાં સામે આવે છે. રહી ગલીઓ અને પગદંડીઓ, તો તેના તરફ ધ્યાન આપવું અને તેમાં સામે આવતી ગૌણ સમસ્યાઓ અંગે ચર્ચા કરવી શાહી વાણી માટે કદાપિ ઉચિત નથી. આવી વસ્તુઓને તેણે ઈજિતહાદ (ઈસ્લામી શિક્ષાઓના પ્રકાશમાં વિવેકાનુસાર નિર્ણય) પર છોડી દીધી છે. આ જ કારણ છે કે નુબૂવ્યત પછી જ્યારે એ પ્રશ્ન ઊભો થયો કે પુરુષ અને પુરુષ વચ્ચેના અવૈધ સંબંધો માટે શું સજા આપવામાં આવે, તો સહાબા-કિરામ રહિ.માંથી કોઈએ પણ એ ન સમજ્યું કે સૂર: નિસાની આ આયતમાં તે અંગેનો આદેશ આપવામાં આવેલ છે.

كُفَّارًا ۖ أُولَٰئِكَ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا ﴿١٨﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا
لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرِهًا ۖ وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ
لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَآءِ تَيْتُبُوهُنَّ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ
مُبَيِّنَةٍ ۚ وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ ۚ فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَىٰ

જેઓ મૃત્યુ-પર્યંત કાફિર રહ્યા. આવા લોકો માટે તો અમે દુ:ખદાયી યાતના તૈયાર કરી રાખી છે. (૧૭)

(૧૮) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! તમારા માટે એ હલાલ (વેધ) નથી કે બળજબરીપૂર્વક સ્ત્રીઓના વારસદાર બની બેસો, (૧૮) અને એ પણ હલાલ નથી કે તેમને પંજવીને તે મહરનો કેટલોક ભાગ પડાવી લેવાની કોશિશ કરો જે તમે તેમને આપી ચૂક્યા છો. હા, જો તેઓ કોઈ ખુલ્લી બદકારીનું કામ કરે

(૨૦) 'તૌબા'નો અર્થ પાછા ફરવું અને રજૂ થઈ જવું છે. ગુનો આચર્યા પછી બંદા દ્વારા અલ્લાહથી તૌબા કરવાનો એ અર્થ છે કે એક ગુલામ (દાસ), જેણે પોતાના માલિકના નાફરમાન (અવજાકારી) બનીને તેનાથી મોહું ફેરવી લીધું હતું, હવે તેને પોતાના કાર્યો માટે પસ્તાવો થઈ રહ્યો છે, તથા અનુસરણ અને આજ્ઞાપાલન તરફ પાછો આવ્યો છે; અને અલ્લાહ તરફથી બંદા પર તૌબાનો અર્થ એ છે કે ગુલામ તરફથી માલિકની કૃપા-દષ્ટિ જે ફરી ગઈ હતી તે નવેસરથી તેના તરફ પાછી આવી છે. અલ્લાહ આ આયતમાં ફરમાવે છે કે મારા ત્યાં ક્ષમા કેવળ એ બંદાઓ માટે છે, જે ઈરાદાપૂર્વક નહીં, બલકે અણસમજ અને અજાણતામાં ભૂલ કરે છે અને જ્યારે આંખો પરથી અજ્ઞાનતાનું આવરણ હટે છે, તો લજિજત થઈને પોતાની ભૂલની માફી માંગી લે છે. આવા બંદાઓ જ્યારે પણ પોતાની ભૂલ પર પસ્તાવો કરીને પોતાના માલિક તરફ પાછા ફરશે તેનાં દ્વાર ખુલ્લા જોશે -

ઈ દરગહે માદરગહે નૌ મીદી નીસ્ત

સદ બાર અગર તૌબા શિકસ્તી બાઝ આ.

(આ દ્વાર માતાના દ્વારની જેમ છે, અહીં નિરાશાની કોઈ વાત નથી. એકસો વાર જો તૌબા તૂટી જાય તો પણ ગુનાને છોડી દે.) પરંતુ તૌબા તેમના માટે નથી જેઓ અલ્લાહથી નિડર અને બેપરવા બનીને આખું આયુષ્ય ગુના પર ગુના કર્યે જાય છે અને પછી બરાબર એ સમયે જ્યારે કે મૃત્યુનો ફરિશ્તો સામે આવીને ઊભો હોય, માફી માંગવા લાગે. આ જ વિષયનું વર્ણન નબી સલ્લ. એ આ શબ્દોમાં કર્યું છે કે, "અલ્લાહ બંદાની તૌબાનો સ્વીકાર બસ એ જ સમય સુધી કરે છે જ્યાં સુધી મૃત્યુની નિશાનીઓ શરૂ ન થઈ જાય," કેમ કે પરીક્ષાની મુદત જ્યારે પૂરી થઈ ગઈ અને જીવનનું પુસ્તક સમાપ્ત થઈ ગયું તો હવે પાછા ફરવાનો કયો અવકાશ બાકી છે. એ જ રીતે જ્યારે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ કુફની હાલતમાં દુનિયાથી વિદાય થઈ જાય અને બીજા જીવનની સીમામાં દાખલ થઈને પોતાની આંખોથી જોઈ લે કે મામલો તેના વિરુદ્ધ છે, જે તે દુનિયામાં સમજતો રહ્યો, તો એ વખતે માફી માંગવાનો કોઈ અવસર નથી.

(૨૮) આનાથી તાત્પર્ય એ છે કે પતિના મૃત્યુ પછી તેના કુટુંબીજનો તેની વિધવાને મૂતકનો વારસો સમજીને તેના વાલી-વારસ ન બની બેસે. સ્ત્રીનો પતિ જ્યારે મૃત્યુ પામ્યો તો તે સ્વતંત્ર છે. ઈહત (નિર્ધારિત મુદત) વિતાવીને જ્યાં ઈચ્છે અને જેનાથી ઈચ્છે નિકાલ (લગ્ન) કરી લે.

أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَيَجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا ۝١٩ وَإِنْ أَرَدْتُمْ
 اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَّكَانَ زَوْجٍ ۖ وَآتَيْتُمْ إِحْدَهُنَّ قِنطَارًا فَلَا
 تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا ۚ تَأْخُذُونَهُ بِهْتَانًا وَإِثْمًا مُّبِينًا ۝٢٠ وَكَيْفَ
 تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ أَفْضَىٰ بَعْضُكُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ ۖ وَأَخَذْنِ مِنْكُمْ مِيثَاقًا
 غَلِيظًا ۝٢١ وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ ۚ

(તો ચોક્કસ તેમને તંગ કરવાનો હક્ક છે.)^(૨૯) તેમના સાથે ભલી રીતે જીવન વિતાવો. જો તેઓ તમને પસંદ ન હોય તો બની શકે છે કે એક વસ્તુ તમને પસંદ ન હોય પરંતુ અલ્લાહે તેમાં જ ઘણીબધી ભલાઈઓ મૂકી દીધી હોય.^(૩૦) (૨૦) અને જો તમે એક પત્નીની જગ્યાએ બીજી પત્નીને લઈ આવવાનો ઇરાદો જ કરી લીધો હોય તો ચાહે તમે તેને ધનનો ઢગલો જ કેમ ન આપ્યો હોય, તેમાંથી કંઈ પણ પાછું ન લેશો. શું તમે તેને ખોટું કલંક લગાવીને અને ખુલ્લો અન્યાય કરીને પાછું લેશો? (૨૧) અને તમે તે કેવી રીતે લઈ લેશો જ્યારે કે તમે એકબીજાથી આનંદ પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છો અને તેણીઓ તમારા પાસેથી પાકું વચન લઈ ચૂકી છે?^(૩૧) (૨૨) અને જે સ્ત્રીઓ સાથે તમારા પિતાઓ નિકાહ કરી ચૂક્યા હોય તેમના સાથે કદાપિ નિકાહ ન કરો, પરંતુ જે પહેલાં ધન-સંપત્તિ હડપ કરી જવા માટે નહીં, બલકે વ્યભિચારની સજા આપવા માટે.

(૩૦) અર્થાત્ જો સુંદર ન હોય અથવા તેનામાં કોઈ એવી ખામી હોય જેના કારણે તે પતિને પસંદ ન આવે, તો એ યોગ્ય નથી કે પતિ તરત જ નાસીપાસ થઈને તેને છોડવા માટે તૈયાર થઈ જાય. જ્યાં સુધી સંભવ હોય તેણે ધીરજ અને સહનશીલતાથી કામ લેવું જોઈએ. ક્યારેક એવું બને છે કે કોઈ સ્ત્રી સુંદર નથી હોતી, પરંતુ તેનામાં કેટલીક બીજી ખૂબીઓ એવી હોય છે જે દાંપત્ય-જીવનમાં સુંદરતાથી વધારે મહત્ત્વની હોય છે. જો તેને પોતાની એ ખૂબીઓને પ્રગટ કરવાની તક મળે તો એ જ પતિ જે શરૂઆતમાં માત્ર તેના રૂપની ખરાબીથી નાસીપાસ થઈ રહ્યો હતો, તેના સુંદર ચરિત્રથી મોહિત થઈ જાય છે. એ જ પ્રમાણે ક્યારેક દાંપત્ય-જીવનના આરંભમાં સ્ત્રીની કેટલીક વાતો પતિને ગમતી નથી હોતી અને તે તેનાથી હતોત્સાહ થઈ જાય છે, પરંતુ જો તે ધૈર્યથી કામ લે અને સ્ત્રીના તમામ સંભવિત ગુણોને ખીલવાની તક આપે તો તેના પર આપોઆપ સાબિત થઈ જાય છે કે તેની પત્ની અણગમતી વસ્તુઓ કરતાં ગમે એવી ખૂબીઓ વધારે ધરાવે છે. તેથી એ વાત સારી નથી કે વ્યક્તિ દાંપત્ય-સંબંધને કાપી નાખવામાં ઉતાવળથી કામ લે. તલાક તદ્દન છેલ્લો ઉપાય છે, જેનો અનિવાર્ય પરિસ્થિતિમાં જ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. નબી સલ્લ. નો ઇરશાદ છે **ابغض الحلال الى الله الطلاق** (તલાક, જો કે જાઈઝ છે, પરંતુ તમામ જાઈઝ કાર્યોમાં અલ્લાહને સૌથી વધારે અપ્રિય જો કોઈ વસ્તુ છે તો તે તલાક છે.)

(૩૧) 'પાકું વચન'થી તાત્પર્ય નિકાહ છે, કેમ કે એ વાસ્તવમાં પ્રેમ અને વફાદારીનો એક દૃઢ કરાર છે, જેની દૃઢતા પર વિશ્વાસ કરીને સ્ત્રી પોતાની જાતને એક પુરુષને સોંપે છે. હવે જો પુરુષ પોતાની ઈચ્છાથી તેને તોડે છે, તો તેને એ વળતર પરત લેવાનો હક્ક નથી જે તેણે કરાર કરતી વખતે આપેલ હતું. (જુઓ : સૂર: બકરહ, નોંધ - ૨૫૧)

إِنَّه كَانَ فَاحِشَةً وَمَقْتًا وَسَاءَ سَبِيلًا ﴿٣٢﴾ حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ ۖ

થઈ ગયું તે થઈ ગયું. ^(૩૨) હકીકતમાં આ એક અશ્લીલ કૃત્ય છે; અપ્રિય છે અને ખરાબ પ્રથા છે. ^(૩૩)

(રુકૂઅ-૩) (૨૩) તમારા માટે હરામ (અવૈધ) કરવામાં આવી તમારી માતાઓ, ^(૩૪)

(૩૨) આનો અર્થ એ નથી કે અજ્ઞાનતાકાળમાં જેણે સાવકી માતાથી નિકાલ કરી લીધા હતા તે આ આદેશ આવ્યા પછી પણ તેને પોતાની પત્ની બનાવીને રાખી શકે છે, બલ્કે આનો અર્થ એ છે કે પહેલા જે આ પ્રકારના નિકાલ કરવામાં આવ્યા હતા તેનાથી જન્મ લેનાર સંતાન હવે આ આદેશ આવ્યા પછી અનૌરસ નહીં ઠરે અને ન પોતાના પિતાઓની સંપત્તિમાં તેમના વારસાનો અધિકાર સમાપ્ત થશે. સત્યતા અને સમાજના મામલાઓમાં અજ્ઞાનતા-કાળની ખોટી પ્રથાઓને હરામ (અવૈધ) ઠરાવતાં સામાન્ય રીતે કુર્આન-મજ્હદમાં એ વાત અવશ્ય કહેવામાં આવતી રહી છે કે, “જે થઈ ચૂક્યું એ થઈ ચૂક્યું.” આના બે અર્થ છે — એક એ કે અજ્ઞાનતા અને અનભિજ્ઞતાના કાળમાં જે ભૂલો તમે લોકો કરતા રહ્યા તેની કોઈ પકડ કરવામાં નહીં આવે. શરત એ છે કે હવે આદેશ આવી ગયા પછી પોતાના વલણને સુધારી લો અને જે ખોટા કાર્યો છે તેને છોડી દો. બીજું એ કે ભુતકાળની કોઈ રીતને અત્યારે જો હરામ ઠેરવવામાં આવેલ છે તો તેનાથી એ નિષ્કર્ષ કાઢવો સાચું નથી કે પાછલા કાનૂન કે પ્રચલન અને રિવાજ અનુસાર જે કાર્યો પહેલાં કરવામાં આવી ચૂક્યા છે તેને સમાપ્ત, તેમજ તેનાથી નીપજેલાં પરિણામોને અનુચિત અને નાખવામાં આવેલ જવાબદારીઓને અનિવાર્ય રૂપે ખતમ કરવામાં આવી રહી છે.

(૩૩) ઈસ્લામી કાનૂનમાં આ કાર્ય ફોજદારી ગુનો છે અને જેમાં દખલગીરી (સંજ્ઞાન) કરવાનો પોલીસને અધિકાર (Cognizable Offence) છે. અબૂ દાઉદ, નસઈ અને મુસનદ અહમદમાં એ રિવાયતો મળે છે કે નબી સલ્લ. એ આ અપરાધ કરનારાઓને મૃત્યુ-દંડ અને સંપત્તિ જપ્ત કરવાની સજા આપી છે, અને ઈબ્ને માજાએ ઈબ્ને અબ્બાસ રદિ. થી જે રિવાયત નોંધી છે તેનાથી ખ્યાલ આવે છે કે વહાલા નબી સલ્લ. એ એ મૂળ નિયમ બતાવ્યો હતો કે, “જે વ્યક્તિ મહરમ સ્ત્રીઓ (એ નજીકના સંબંધોની સ્ત્રીઓ જેનાથી નિકાલ ન થઈ શકે)માંથી કોઈની સાથે વ્યભિચાર કરે તેને મૃત્યુ-દંડની સજા આપો.” કુકલા (ઈસ્લામી ધર્મશાસ્ત્રીઓ) દરમ્યાન આ મામલામાં મતભેદ છે. ઈમામ અહમદ તો આ જ વાતના સમર્થક છે કે આવા માણસને કતલ કરી નાખવામાં આવે અને તેની સંપત્તિ જપ્ત કરી લેવામાં આવે. [બાકી ત્રણેય ઈમામોના મતે આવા વ્યક્તિ પર વ્યભિચારની સજા લાગુ થશે.]

(૩૪) ‘માતા’થી અભિપ્રેત સગી અને સાવકી બંને પ્રકારની માતાઓ છે, તેથી બંને હરામ છે. તેના સાથે આ આદેશમાં પિતાની માતા અને માતાની માતા પણ સામેલ છે.

એ બાબતે આલિમોમાં મતભેદ છે કે જે સ્ત્રીથી પિતાનો અવૈધ સંબંધ થઈ ચૂક્યો હોય [અથવા તેને તેણે કામવાસનાથી હાથ લગાવ્યો હોય], તે પણ પુત્ર માટે હરામ છે કે નહીં. એ જ પ્રમાણે પૂર્વ સમયના ઈસ્લામી વિદ્વાનો વચ્ચે એ બાબતે પણ મતભેદ રહ્યો છે કે જે સ્ત્રી સાથે પુત્રનો અવૈધ સંબંધ થઈ ચૂક્યો હોય, તે પિતા માટે હરામ છે કે નહીં; અને જે પુરુષથી માતા કે પુત્રીનો અવૈધ સંબંધ રહ્યો હોય કે પછી થઈ જાય તેનાથી નિકાલ માતા કે પુત્રી માટે હરામ છે કે નહીં. પરંતુ હકીકત એ છે કે અલ્લાહની શરીઅતનો સ્વભાવ આ મામલામાં એ કાનૂની જાંચ-પડતાલને સ્વીકારતો નથી જેના કારણે લગ્ન અને લગ્નેતર અને લગ્ન પહેલાં અને લગ્ન પછી અને સ્પર્શ કરવા અને જોવામાં ફરક કરવામાં આવે છે. સીધી અને સાફ વાત એ છે કે પારિવારિક જીવનમાં એક જ સ્ત્રી સાથે પિતા અને પુત્રના અથવા એક જ પુરુષની સાથે માતા અને પુત્રીની જાતીય-કામુક ભાવનાઓનું સ્થાપિત થવું ખોટા-ખોટા બગાડોનું કારણ છે, અને શરીઅત તેને કદાપિ સહન કરી શકતી નથી, જેમ કે નબી સલ્લ. ના ઘણા કથનોથી સ્પષ્ટ થાય છે.]

وَبَنَاتِكُمْ وَأَخَوَاتِكُمْ وَعُمَّاتِكُمْ وَخَالَاتِكُمْ وَبَنَاتُ الْأَخِ وَبَنَاتُ
 الْأُخْتِ وَأُمَّهَاتِكُمُ اللَّيْتِي أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَاتِكُمْ مِنَ الرِّضَاعَةِ
 وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ وَرَبَائِبُكُمُ اللَّيْتِي فِي حُجُورِكُمْ مِّنْ نِّسَائِكُمْ

પુત્રીઓ, (૩૫) બહેનો; (૩૬) ફોઈઓ, માસીઓ, ભત્રીજીઓ, ભાણીઓ (૩૭) અને તમારી તે માતાઓ જેમણે તમને દૂધ પીવડાવ્યું હોય, અને તમારી દૂધ-બહેનો, (૩૮) અને તમારી પત્નીઓની માતાઓ, (૩૯) અને તમારી પત્નીઓની પુત્રીઓ જેઓ તમારા ખોળામાં ઉછરી છે. (૪૦) —

- (૩૫) પુત્રીના આદેશમાં પૌત્રી અને નવાસી પણ સામેલ છે. અલબત્ત, આ મામલામાં ચકુકલામાં મતભેદ છે કે અવૈષ સંબંધના પરિણામે જે પુત્રી હોય તે પણ હરામ છે કે નહીં.
- (૩૬) સગી બહેન અને માતાથી સાવકી બહેનો તથા પિતાથી સાવકી બહેનો ત્રણેય આ આદેશમાં સરખા છે.
- (૩૭) આ બધા સંબંધોમાં પણ સગા અને સાવકા વચ્ચે કોઈ ભેદ નથી.
- (૩૮) આ મામલામાં મુસ્લિમ સમુદાય એક મત છે કે એક પુત્ર કે પુત્રીએ જે સ્ત્રીનું દૂધ પીધું હોય તેના માટે તે સ્ત્રી માતાના આદેશમાં છે અને તેનો પતિ પિતાના આદેશમાં છે, અને તમામ એ સંબંધો જે સગી માતા અને સગા પિતાથી સંબંધિત હરામ છે, 'રિઝઈ' (દૂધ-શરીક) માતા અને પિતાના સંદર્ભમાં પણ હરામ થઈ જાય છે. આ બાળક માટે (દૂધ-શરીક) માતાનું કેવળ એ જ બાળક હરામ નથી જેના સાથે તેણે દૂધ પીધું હોય, બલકે તેમની તમામ સંતાનો તેના સગા ભાઈ-બહેનોની જેમ છે અને તેમના બાળકો તેના સગા ભાણિયા-ભત્રીજાઓની જેમ છે. આ આદેશનો સ્રોત નબી સલ્લ.નું એ કથન છે કે — **حرم من الرضاع ما يرضع من النسب** (દૂધ પીવા એટલે કે સ્તનપાનથી એ જ હરામ થાય છે જે વંશમાં હોય છે.) અલબત્ત, આ મામલામાં કુકલા અર્થાત્ ઈસ્લામી ધર્મશાસ્ત્રીઓમાં મતભેદ જોવા મળે છે કે કેટલું દૂધ પીવાથી હરામ હોવાનો આ નિયમ લાગુ થાય છે.
- (૩૯) આ વિશે મતભેદ છે કે જે સ્ત્રીથી માત્ર નિકાહ (લગ્ન) થયા હોય તેની માતા હરામ છે કે નહીં. ઈમામ અબૂ હનીફા, માલિક, અહમદ અને શાફઈ રહ. આને હરામ માને છે અને હઝરત અલી રદિ.નો મત એ છે કે જ્યાં સુધી કોઈ સ્ત્રીથી યૌન-સંબંધ સ્થાપિત ન થયો હોય તેની માતા હરામ નથી.
- (૪૦) આવી છોકરીના હરામ હોવા માટે એ શરત નથી કે તે સાવકા પિતાના ઘરમાં ઉછરી હોય. આ શબ્દો અલ્લાહે કેવળ એ સંબંધની સંવેદનશીલતા પ્રગટ કરવા માટે પ્રયુક્ત કર્યા છે. મુસ્લિમ સમુદાયના કુકલા (ધર્મશાસ્ત્રીઓ) એ વાત પર મોટાભાગે સંમત છે કે સાવકી પુત્રી માણસ અર્થાત્ સાવકા પિતા માટે હરામ છે, ચાહે તે સાવકા પિતાના ઘરમાં ઉછરી હોય કે ન ઉછરી હોય.

الَّتِي دَخَلْتُمْ فِيهَا مِنْكُمْ تَكُونُوا دَخَلْتُمْ فِيهَا فَلَا جُنَاحَ
عَلَيْكُمْ وَلَا جُنَاحَ عَلَى الَّذِينَ يَدْعُونَ أَنْ تَنْجَسُوا
بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ ۗ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا ﴿٤﴾

وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ۗ كَتَبَ اللَّهُ

عَلَيْكُمْ ۗ وَأَجَلٌ لَكُمْ مِمَّا وَرَاءَ ذَلِكَُمْ أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ

النِّسَاءِ الْكَافِرَاتِ (٥)

તે પત્નીઓની પુત્રીઓ જેમના સાથે તમારો પતિ-પત્ની તરીકેનો સંબંધ સ્થાપિત થઈ ચૂક્યો હોય, અન્યથા જો (માત્ર નિકાહ થયા હોય અને) પતિ-પત્નીનો સંબંધ ન થયો હોય તો (તેમને છોડીને તેમની પુત્રીઓ સાથે નિકાહ કરી લેવામાં) તમારી કોઈ પકડ નથી - અને તમારા તે પુત્રોની પત્નીઓ જેઓ તમારા વીર્યથી હોય; ^(૪૧) અને તમારા માટે એ પણ હરામ (અવૈધ) કરવામાં આવ્યું છે કે એક નિકાહમાં બે બહેનોને એકત્ર કરો, ^(૪૨) પરંતુ જે અગાઉ થઈ ગયું તે થઈ ગયું, અલ્લાહ માફ કરનાર અને દયાળુ છે. ^(૪૩)

(૨૪) અને તે સ્ત્રીઓ પણ તમારા માટે હરામ (અવૈધ) છે જેઓ કોઈ બીજાના નિકાહમાં હોય (મુહસનાત). અલબત્ત, એવી સ્ત્રીઓ આમાં અપવાદરૂપ છે જે (યુદ્ધમાં) તમારા હાથ લાગે. ^(૪૪)

આ અલ્લાહનો કાનૂન છે જેનું પાલન કરવું તમારા પર અનિવાર્ય કરી દેવામાં આવ્યું છે.

(૪૧) આ બંધન એ હેતુસર વધારે મુકવામાં આવેલ છે કે જેને વ્યક્તિએ પુત્ર બનાવી લીધો હોય તેની વિધવા કે તલાકશુદ્ધા સ્ત્રી વ્યક્તિ માટે હરામ નથી. હરામ માત્ર એ પુત્રની પત્ની છે જે વ્યક્તિના પોતાના વીર્યથી હોય, અને પુત્રની જેમ પૌત્ર અને નવાસાની પત્ની પણ દાદા અને નાના માટે હરામ છે.

(૪૨) નબી સલ્વ.નો નિર્દેશ છે કે માસી અને ભાણી, ફઈ અને ભત્રીજીને પણ એકી સાથે નિકાહમાં રાખવા હરામ છે. આ મામલામાં એ નિયમ સમજી લેવો જોઈએ કે એવી બે સ્ત્રીઓને એકત્ર કરવું તદ્દન હરામ છે જેમનામાંથી કોઈ એક જો પુરુષ હોત તો તેના નિકાહ બીજીથી હરામ હોત.

(૪૩) અર્થાત્ અજાનતા-કાળ (બિનઈસ્લામી કાળ)માં જે અત્યાચાર તમે લોકો કરતા રહ્યા છો કે બબ્બે બહેનોથી એક જ સમયમાં નિકાહ કરી લેતા હતા, આના માટે પૂછપરછ નહીં થાય, શરત એ છે કે હવે તેનાથી રોકાઈ જાઓ. (જૂઓ નોંધ: ૩૨) આના આધારે એ આદેશ છે કે જે વ્યક્તિએ કુફ્રની સ્થિતિમાં બે બહેનોને નિકાહમાં એકત્ર કરી રાખી હોય તેણે ઈસ્લામ સ્વીકાર્યા પછી એકને રાખવી અને એકને છોડવી પડશે.

(૪૪) અર્થાત્ જે સ્ત્રીઓ યુદ્ધમાં પકડાઈને આવે અને તેમના કાફિર પતિઓ 'દારુલ હર્બ' (એ દેશ જેનાથી યુદ્ધ ચાલુ હોય)માં હયાત હોય, તે હરામ નથી, કેમ કે 'દારુલ હર્બ'થી 'દારુલ ઈસ્લામ' (ઈસ્લામી દેશ)માં આવ્યા પછી તેમના નિકાહ તૂટી ગયા. આવી સ્ત્રીઓની સાથે નિકાહ પણ કરી શકાય છે અને જેના કબજામાં તેઓ હોય, તે તેનાથી સહવાસ પણ કરી શકે છે. અલબત્ત, કુકલા (ઈસ્લામી ધર્મશાસ્ત્રીઓ) દરમ્યાન આ વિશે મતભેદ છે કે જો પતિ અને પત્ની બંને એક સાથે પકડાયા હોય તો તેમના માટે શું આદેશ છે. ઈમામ અબૂ હનીફા રહ. અને તેમના

શિષ્ય કહે છે કે તેમનાં નિકાહ યથાવત રહેશે અને ઇમામ માલિક અને ઇમામ શાફઈ ~~કે~~ નો મત એ છે કે તેમનાં નિકાહ બાકી રહેશે નહીં.

લોંડીઓ (દાસીઓ)થી સહવાસના મામલામાં ઘણી ગેરસમજો લોકોના મનમાં છે, તેથી નીચે દર્શાવેલ વાતોને સારી રીતે સમજી લેવી જોઈએ—

(૧) — જે સ્ત્રીઓ યુદ્ધમાં કેદ પકડાઈ હોય તેમને પકડતાં જ પ્રત્યેક સૈનિક તેના સાથે સંભોગ કરી લેવાનો અધિકારી નથી, બલકે ઇસ્લામી કાનૂન એ છે કે આવી સ્ત્રીઓ પ્રશાસનને સુપ્રત કરી દેવામાં આવશે. પ્રશાસનને અધિકાર છે કે ચાહે તેમને મુક્ત કરી દે, ચાહે તેમના પાસેથી 'ફિદયા' (મુક્તિ-દંડ) લે, ચાહે તેમની અદલા-બદલી એ મુસ્લિમ કેદીઓથી કરે જે દુશ્મનના હાથમાં હોય, અને ચાહે તો તેમને સૈનિકોમાં વિતરિત કરી દે. એક સૈનિકને માત્ર એક જ સ્ત્રીથી સહવાસ કરવાનો અધિકાર છે, જે પ્રશાસન તરફથી વિધિસર તેની માલિકીમાં સોંપવામાં આવી હોય.

(૨) — જે સ્ત્રી આ રીતે કોઈની માલિકીમાં આપવામાં આવે તેના સાથે પણ ત્યાં સુધી સંભોગ નથી કરી શકાતો, જ્યાં સુધી કે તેને એક વાર માસિક-ધર્મ (ઋતુસ્રાવ)ના દિવસો ન આવી જાય, અને એ સંતોષ ન થઈ જાય કે તે ગર્ભવતી નથી. આનાથી સંભોગ કરવું હરામ છે અને જો તે ગર્ભવતી હોય તો પ્રસૂતિ (બાળક જણવા) પહેલા પણ સંભોગ નાજાઈઝ છે.

(૩) — યુદ્ધમાં પકડાઈને આવેલ સ્ત્રીઓ સાથે સહવાસના મામલામાં એ શરત નથી કે તેઓ એહલે-કિતાબ (યહૂદીઓ અને ખ્રીસ્તીઓ, ગ્રંથવાળા)માંથી જ હોય. તેમનો ધર્મ ચાહે ગમે તે હોય, છેવટે જ્યારે તેમને વિતરિત કરી દેવામાં આવશે, તો જેના હિસ્સામાં તેઓ આવે, તે તેમના સાથે સહવાસ કરી શકે છે.

(૪) — જે સ્ત્રીને જે વ્યક્તિના હિસ્સામાં આપવામાં આવી હોય, માત્ર એ જ તેના સાથે સહવાસ કરી શકે છે, કોઈ બીજાને તેને હાથ લગાવવાનો પણ અધિકાર નથી. આ સ્ત્રીથી જે સંતાન થશે તેને એ જ વ્યક્તિની કાયદેસર સંતાન સમજવામાં આવશે, જેની માલિકીમાં તે સ્ત્રી છે. એ સંતાનના કાનૂની અધિકારો એ જ હશે જે શરીઅતમાં સગા સંતાનના નિર્ધારિત છે. સંતાનવાળી થઈ ગયા પછી તે સ્ત્રીનું વેચાણ નહીં થઈ શકે અને માલિકનું મૃત્યુ થતાં જ તે આપોઆપ સ્વતંત્ર થઈ જશે.

(૫) — જે સ્ત્રી આ રીતે કોઈ વ્યક્તિની માલિકીમાં આવી હોય તેને જો તેનો માલિક કોઈ અન્ય વ્યક્તિના નિકાહમાં આપી દે, તો પછી માલિકનો તેનાથી બાકીની તમામ સેવાઓ લેવાનો અધિકાર તો રહે છે, પણ તેનો યૌન-સંબંધ સ્થાપિત કરવાનો અધિકાર રહેતો નથી.

(૬) — જે પ્રમાણે શરીઅતે પત્નીઓની સંખ્યા પર ચારની પાબંદી લગાવી છે એ પ્રમાણે દાસીઓની સંખ્યા પર નથી લગાવી, પરંતુ આ મામલામાં કોઈ સીમા નિશ્ચિત ન કરવાનો શરીઅતનો હેતુ એ ન હતો કે ધનવાન લોકો અસંખ્ય દાસીઓ ખરીદી-ખરીદીને રાખી લે અને પોતાના ઘરને ભોગવિલાસનું ઘર બનાવી લે, બલકે વાસ્તવમાં આ મામલામાં સંખ્યા નિશ્ચિત ન કરવાનું કારણ યુદ્ધની પરિસ્થિતિની અનિશ્ચિતતા છે.

(૭) — માલિકીના તમામ બીજા અધિકારોની જેમ એવા માલિકી-અધિકારો પણ હસ્તાંતર કરી શકાય છે જે રાજ્યએ કાનૂન અનુસાર કોઈ વ્યક્તિને યુદ્ધના કોઈ કેદી પર પ્રદાન કર્યા હોય.

(૮) — પ્રશાસન તરફથી માલિકીનાં અધિકારોનું વિધિસર આપવું એવું જ એક કાનૂની કાર્ય છે, જેમ કે નિકાહ (લગ્ન) એક કાનૂની કાર્ય છે. તેથી કોઈ ઉચિત કારણ નથી કે જે વ્યક્તિ નિકાહમાં કોઈ પ્રકારની ઘૂણાનો અનુભવ નથી કરતો, તે વિનાકારણ દાસીથી સહવાસ કરવામાં ઘૂણા અનુભવે.

(૯) — યુદ્ધ-કેદીઓમાંથી કોઈ સ્ત્રીને કોઈ વ્યક્તિની માલિકીમાં આપી દીધા પછી રાજ્યને તેને પાછી લેવાનો અધિકાર નથી; તદ્દન એ જ રીતે, જે રીતે કોઈ સ્ત્રીને કોઈના નિકાહમાં આપી દીધા પછી ફરી પાછી લેવાનો અધિકાર તે સ્ત્રીના વાલી (સંરક્ષક)ને નથી.

(૧૦) — જો કોઈ લશ્કરી કમાન્ડર માત્ર સામયિક અને અસ્થાઈ રૂપે પોતાના સૈનિકોને કેદી સ્ત્રીઓથી વાસના-તૃપ્તિની

مُحْصِنِينَ غَيْرِ مُسْفِحِينَ ط فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ
 أَجُورَهُنَّ فَرِيضَةً ط وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ قِيمًا تَرْضَيْتُمْ
 بِهِ مِنْ بَعْدِ الْفَرِيضَةِ ط إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴿٣٣﴾
 وَمَنْ لَّمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ
 الْمُؤْمِنَاتِ فَمِنْ مَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِّنْ فَتْيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ط
 وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِأَيْمَانِكُمْ ط بَعْضُكُمْ مِّنْ بَعْضٍ ؕ فَانْكِحُوهُنَّ
 بِإِذْنِ أَهْلِهِنَّ وَآتُوهُنَّ أَجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ مُحْصَنَاتٍ غَيْرِ
 مُسْفِحَاتٍ وَلَا مُتَّخِذَاتِ أَخْدَانٍ ؕ فَإِذَا أُحْصِنَ فَإِنَّ أَتَيْنَ

આ સિવાય જેટલી સ્ત્રીઓ છે તેમને પોતાના ધન દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાનું તમારા માટે હલાલ (વૈધ) કરી દેવામાં આવ્યું છે, એ શરતે કે નિકાહના બંધનમાં તેમને સુરક્ષિત કરો, ન કે સ્વછંદતાપૂર્વક કામવાસના સંતોષવા લાગો. પછી દાંપત્ય-જીવનનો જે આનંદ તમે તેમનાથી મેળવો તેના બદલામાં તેમની મહર અનિવાર્ય સમજીને અદા કરો. અલબત્ત, મહર નક્કી થઈ ગયા પછી પરસ્પર રાજીખુશીથી તમારા વચ્ચે જો કોઈ સમજૂતી થઈ જાય તો તેમાં કોઈ દોષ નથી, અલ્લાહ સર્વજ્ઞ અને તત્ત્વદર્શી છે, (૨૫) અને તમારામાંથી જે માણસ એટલી શક્તિ ન ધરાવતો હોય કે ખાનદાન મુસલમાન સ્ત્રીઓ (મુહસનાત) સાથે નિકાહ કરી શકે, તે તમારી એ દાસીઓમાંથી કોઈના સાથે નિકાહ કરી લે, જે તમારા કબજામાં હોય અને ઈમાનવાળી હોય. અલ્લાહ તમારા ઈમાનની સ્થિતિને સારી રીતે જાણે છે. તમે સૌ એક જ જૂથના લોકો છો. (૩૩) આથી તેમના વાલીઓની અનુમતીથી તેમના સાથે નિકાહ કરી લો અને ભલી રીતે તેમની મહર ચૂકવી દો, જેથી તેઓ નિકાહના બંધનમાં સુરક્ષિત બનીને રહે, સ્વછંદતાપૂર્વક કામવાસના પૂરી કરતી ન પરવાનગી આપી દે અને માત્ર થોડાક સમય માટે તે સ્ત્રીઓને સૈન્યમાં વહેંચી નાખે તો લશ્કરી કમાન્ડરનું આવું કૃત્ય ઈસ્લામી કાનૂન અનુસાર તદ્દન નાજાઈઝ (અવૈધ) છે. આમાં અને 'ઝિના' (વ્યભિચાર)માં કોઈ અંતર નથી, અને વ્યભિચાર ઈસ્લામી કાનૂનમાં ગુનો છે.

(વિસ્તૃત જાણકારી માટે જુઓ - અમારાં પુસ્તકો 'તફ્હીમાત' ભા-૨, 'રસાઈલ-વ-મસાઈલ, ભા-૧)

(૪૫) અર્થાત્ રહેણી-કરણીમાં લોકોની વચ્ચે જે સ્તરનો ફરક છે, તે કેવળ નામનો અને ઔપચારિક છે, નહિ તો વાસ્તવમાં સૌ મુસલમાનો બરાબર છે, અને જો તેમના વચ્ચે ફરકનું કોઈ કારણ છે તો તે ઈમાન છે જે માત્ર ઊંચા ઘરોનો જ મામલો નથી. સંભવ છે કે એક દાસી ઈમાન અને નૈતિકતામાં એક કુલીન સ્ત્રીથી શ્રેષ્ઠ હોય.

بِفَاجِشَةٍ فَعَلَيْهِنَّ نِصْفُ مَا عَلَى الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْعَذَابِ ۗ ذَٰلِكَ
لِمَنْ خَشِيَ الْعَنَتَ مِنْكُمْ ۗ وَأَنْ تَصْبِرُوا خَيْرٌ لَّكُمْ ۗ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿٥٦﴾

ફરે અને ગુપચુપ અવૈધ સંબંધો ઊભા ન કરે. પછી જ્યારે તેઓ નિકાલના બંધનમાં સુરક્ષિત થઈ જાય અને પછી કોઈ બદકારી (વ્યભિચાર) કરી બેસે તો તેમના માટે એ સજાની સરખામણીમાં અડધી સજા છે જે ખાનદાન સ્ત્રીઓ (મુહસનાત) માટે નિર્ધારિત છે. ^(૪૯) આ સુવિધા ^(૫૦) તમારામાંથી એ લોકો માટે ઊભી કરવામાં આવી છે જેમને નિકાલ ન કરવાથી 'તકવા' (સંયમ)નું બંધન તૂટી જવાનો ભય હોય. પરંતુ જો તમે ધૈર્ય રાખો તો એ તમારા માટે વધુ સારું છે, અને અલ્લાહ ક્ષમાશીલ અને દયાળુ છે. (રુકૂઅ-૪)

(૪૬) ઉપરછલ્લી દષ્ટિમાં અહીં એક મૂંઝવણ ઊભી થાય છે, જેનાથી 'ખારજ' જૂથ અને અન્ય બીજા લોકોએ ફાયદો ઉઠાવ્યો છે, જેઓ 'રજૂમ' (પથ્થરો મારી-મારીને દોષિત વ્યક્તિને મારી નાખવાનો આદેશ)નો ઇન્કાર કરે છે. તેઓ કહે છે કે, "જો સ્વતંત્ર વિવાહિત સ્ત્રી માટે ઈસ્લામી શરીઅતમાં ઝિના (વ્યભિચાર)ની સજા 'રજૂમ' છે તો તેની અડધી સજા શું હોઈ શકે છે, જે દાસીને આપવામાં આવે? તેથી આ આયત એ વાતનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ છે કે ઈસ્લામમાં 'રજૂમ'ની સજા છે જ નહીં." પરંતુ એ લોકોએ કુર્આનના શબ્દો પર વિચાર કર્યો નથી. આ રુકૂઅમાં 'મુહસનાત' બે અલગ-અલગ અર્થોમાં પ્રયુક્ત થયો છે. એક 'વિવાહિત સ્ત્રીઓ' જેમને પતિની સુરક્ષા પ્રાપ્ત હોય, બીજી 'ખાનદાની કે પારિવારિક સ્ત્રીઓ' જેમને પરિવારની સુરક્ષા પ્રાપ્ત હોય, ચાહે તે વિવાહિત ન હોય. આ આયતમાં 'મુહસનાત' શબ્દ દાસીની તુલનામાં 'પારિવારિક સ્ત્રીઓ' માટે બીજા અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે, ન કે પહેલા અર્થમાં, જેમ કે આયતના વિષયથી તદ્દન સ્પષ્ટ છે. તેનાથી વિપરીત દાસીઓ માટે 'મુહસનાત'નો શબ્દ પહેલા અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે અને ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે તેમને નિકાલની સુરક્ષા પ્રાપ્ત થઈ જાય (فَادَّأَحْصِنُ) ત્યારે તેમના માટે 'ઝિના' કરવા માટે એ સજા છે જેનો ઉલ્લેખ થયો. હવે જો ઊંડી નજરથી જોવામાં આવે તો એ વાત તદ્દન સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે પારિવારિક સ્ત્રીને બે પ્રકારની સુરક્ષા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે - એક પરિવારની સુરક્ષા, જેના આધારે તે લગ્ન વગર સુરક્ષિત હોય છે. બીજી પતિની સુરક્ષા, જેના કારણે તેના માટે પરિવારની સુરક્ષા પર એક બીજી સુરક્ષાનો વધારો થઈ જાય છે. તેનાથી વિપરીત દાસી જ્યાં સુધી દાસી છે, તે 'મુહસનાત' નથી, કેમ કે તેને કોઈ પરિવારની સુરક્ષા પ્રાપ્ત નથી. અલબત્ત, નિકાલ થઈ જાય તો તેને કેવળ પતિની સુરક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પણ અધૂરી, કેમ કે પતિની સુરક્ષામાં આવ્યા પછી પણ ન તો તે એ લોકોની ગુલામીથી આઝાદ થાય છે જેમની માલિકીમાં તે હતી અને ન સમાજમાં એ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે જે કુલીન સ્ત્રીને પ્રાપ્ત હોય છે. તેથી તેને જે સજા આપવામાં આવશે તે અવિવાહિત પારિવારિક સ્ત્રીઓની સજાથી અડધી હશે, ન કે વિવાહિત પારિવારિક સ્ત્રીઓની સજાથી અડધી. વધુમાં, અહીંથી એ વાતની પણ ખબર પડે ગઈ કે કુર્આન સૂર: નૂરની આ-૨ માં 'ઝીના'ની જે સજાનો ઉલ્લેખ છે તે માત્ર અવિવાહિત પારિવારિક સ્ત્રીઓ માટે છે, જેની તુલનામાં અહીં વિવાહિત દાસીની સજા અડધી દર્શાવવામાં આવી છે. રહી વિવાહિત પારિવારિક સ્ત્રીઓ, તો તે અવિવાહિત 'મુહસનાત'થી વધારે કઠોર સજાને પાત્ર છે, કેમ કે તેઓ બમણી સુરક્ષા તોડે છે. જો કે કુર્આન તેમના માટે 'રજૂમ'ની સજાની સ્પષ્ટતા કરતું નથી, પરંતુ ખૂબ સરસરીતે તેના તરફ સંકેત કરે છે, જે મંદબુદ્ધિ લોકોથી તો છૂપું રહી જાય, પણ નબી સલ્વ.ની તીવ્ર વિવેક-બુદ્ધિથી છૂપું રહી શકતું ન હતું.

(૪૭) અર્થાત્ પારિવારિક સ્ત્રીથી લગ્ન કરવાની ક્ષમતા ન હોય તો કોઈ દાસીથી તેના માલિકની પરવાનગી લઈને નિકાલ કરી લેવાની સુવિધા.

يُرِيدُ اللَّهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ وَيَهْدِيَكُمْ سُنَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَ
يَتُوبَ عَلَيْكُمْ ۗ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿٣٦﴾ وَاللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يَتُوبَ
عَلَيْكُمْ ۗ وَيُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهْوَاتِ أَنْ تَمِيلُوا مَيْلًا عَظِيمًا ﴿٣٧﴾

(૨૬) અલ્લાહ ચાહે છે કે તમારા ઉપર તે માર્ગો સ્પષ્ટ કરે અને તે જ માર્ગો ઉપર તમને ચલાવે જેનું પાલન તમારા પહેલાં થઈ ગયેલા સદાચારીઓ કરતા હતા. તે પોતાની કૃપાની સાથે તમારા તરફ પલટવા ચાહે છે, અને તે બધું જાણનાર પણ છે અને ઊંડી સમજ રાખનાર પણ છે. ^(૨૭) હા, અલ્લાહ તો તમારા તરફ દયાળુતાની સાથે પલટવા ઇચ્છે છે, પરંતુ જે લોકો સ્વયં પોતાની મનેચ્છાઓના પાછળ ચાલી રહ્યા છે, તેઓ ચાહે છે કે તમે સીધા માર્ગથી ચલિત થઈને દૂર નીકળી જાઓ. ^(૨૮)

(૪૮) સૂર:ની શરૂઆતથી અહીં સુધી જે આદેશો આપવામાં આવ્યા છે અને આ સૂર:ના અવતરણથી પહેલા સૂર: અલ-બકરહમાં સભ્યતા અને રહેણી-કરણીના મામલાઓ અને સમસ્યાઓ વિશે જે આદેશો આપવામાં આવી ચૂક્યા હતા, એ બધા તરફ એકી સાથે સંકેત કરતાં ફરમાવવામાં આવી રહ્યું છે કે આ સામાજિક, નીતિમત્તા અને સભ્યતાના એ કાનૂન છે, જેના ઉપર પ્રાચીનતમ કાળથી દરેક યુગના પયગંબરો અને તેમનાં સાચા અને નિકાવાન અનુયાયીઓ અમલ કરતા આવી રહ્યા છે, અને આ અલ્લાહની બક્ષિસ અને મહેરબાની છે કે તે તમને અજ્ઞાનતાની સ્થિતિમાંથી કાઢીને સદાચારી લોકોની જીવન-પદ્ધતિ તરફ તમારું માર્ગદર્શન કરી રહ્યો છે.

(૪૯) આ મુનાફિકો (દંભી મુસલમાનો) અને રૂઢિવાદી અજ્ઞાનીઓ તેમજ મદીનાના આસપાસના યહૂદીઓ તરફ સંકેત છે. મુનાફિકો અને રૂઢિવાદીઓને તો આ સુધારાઓ અત્યંત અસહ્ય હતા જે સભ્યતા અને સમાજમાં સદીઓથી પ્રચલિત, ઊંડે સુધી ઘર કરી ગયેલ અને જીવનમાં વજાઈ ગયેલ અતાર્કિક અને ખાંટા ખ્યાલો, રીત-રિવાજો વિરુદ્ધ કરવામાં આવી રહ્યા હતા. વારસામાં સ્ત્રીઓનો હિસ્સો, સાસરીના બંધનોમાંથી વિધવાની મુક્તિ અને ઇદત પછી તેનું કોઈપણ વ્યક્તિ સાથે લગ્ન માટે સ્વતંત્ર થઈ જવું, સાવકી માતાથી નિકાલનું હરામ (અવૈધ) હોવું, બે બહેનોને એકી સાથે નિકાહમાં એકત્ર કરવાનું હરામ ઠેરવવું, દત્તક-પુત્રને વારસાથી વંચિત કરવું અને પાલક-પિતા માટે દત્તક-પુત્રની વિધવા અને તલાકશુદ્ધ સ્ત્રી હલાલ (વૈધ) હોવી - આ અને આ જ પ્રકારનાં સુધારાઓમાંથી એકે-એક વસ્તુ એવી હતી, જેના પર અબાલ-વૃદ્ધ અને બાપ-દાદાની પરંપરાઓના પૂજારીઓએ બુમરાશ મચાવી હતી. મુદતો સુધી આ આદેશો પર ચર્ચાઓ થતી રહેતી હતી. દુષ્ટ લોકો આ વાતોને લઈને નબી સલ્વ. અને આપના સુધારાત્મક સંદેશ વિરુદ્ધ લોકોને ભડકાવતા ફરતા હતા. ઉદાહરણ રૂપે, જે વ્યક્તિ પણ કોઈ એવા નિકાહથી પેદા થયો હતો જેને હવે ઇસ્લામી શરીઅત હરામ ઠેરવી રહી હતી તેને એમ કહી-કહીને ભડકાવવામાં આવી રહ્યો હતો કે લો, આજે જે નવા આદેશો ત્યાં આવ્યા છે તેના પ્રકાશમાં તો તમારી માતા અને તમારા પિતાનો સંબંધ અવૈધ ઠરાવી દેવામાં આવ્યો છે. આમ, આ અણસમજ લોકો એ સુધારાઓના કાર્યમાં અવરોધો ઊભા કરી રહ્યા હતા જે તે વખતે અલ્લાહના આદેશો હેઠળ અમલમાં આવી રહ્યા હતા.

બીજી બાજુ યહૂદીઓ હતા, જેમણે સદીઓથી 'બાલમાંથી ખાલ કાઢવાની વૃત્તિ'થી અલ્લાહની વાસ્તવિક શરીઅત પર પોતે ઘેડેલા આદેશો અને કાનૂનોનું ભારે આવરણ ચઢાવી રાખ્યું હતું, અસંખ્ય પ્રતિબંધો તથા

يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ ۗ وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا ﴿٢٨﴾
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ

(૨૮) અલ્લાહ તમારા પરથી પ્રતિબંધો હળવાં કરવા ઇચ્છે છે, કારણ કે મનુષ્ય નિર્બળ પેદા કરવામાં આવ્યો છે. (૨૯) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો! પરસ્પર એકબીજાનો માલ અનુચિત રીતે ન ખાઓ,

જટિલતાઓ અને મૂંઝવણો અને સમ્પાઈઓ હતી, જે તેમણે શરીરતમાં ઉમેરી લીધી હતી. મોટાભાગની હલાલ (વૈધ) ચીજ-વસ્તુઓને તેમણે હરામ (અવૈધ) કરી લીધી હતી. કેટલીય અંધશ્રદ્ધાઓની વાતો હતી જેમને તેમણે અલ્લાહના કાનૂનમાં દાખલ કરી લીધી હતી. હવે એ વાત તેમનાં ધાર્મિક નેતાઓ અને સામાન્ય લોકોની મનોવૃત્તિ અને સ્વભાવથી તદ્દન વિપરીત હતી કે તેઓ આ સીધી-સાદી શરીરતનું મહત્વ ઓળખી શકતા જે કુર્આન પ્રસ્તુત કરી રહ્યાં હતાં. તેઓ કુર્આનના આદેશો સાંભળીને આકુળ-વ્યાકુળ થઈ જતા હતા. એક-એક વસ્તુ પર સૈંકડો વાંધાઓ ઊભા કરતા હતા. તેમની માંગણી એ હતી કે કાં તો કુર્આન તેમનાં ધર્મશાસ્ત્રીઓની તમામ નવીન વાતો તેમજ તેમનાં પૂર્વજોની બધી અંધશ્રદ્ધાઓ અને મિથ્યા અને ખોટી માન્યતાઓને અલ્લાહની શરીરત ઠેરવી દે, નહિં તો આ કદાપિ અલ્લાહનો ગ્રંથ નથી. ઉદાહરણ રૂપે, યહૂદીઓના ત્યાં પ્રચલન હતું કે માસિક-ધર્મમાં સ્ત્રીને તદ્દન ગંદકી સમજવામાં આવતી હતી. ન તેના હાથે રાંધેલ ભોજન ખાતા, ન તેના હાથનું પાણી પીતા, ન તેના સાથે ફર્શ પર બેસતા; બલકે તેના હાથને હાથથી સ્પર્શ થવાને પણ ઘૃણિત સમજતા હતા. આ થોડાક દિવસોમાં સ્ત્રી પોતે પોતાના જ ઘરમાં અછૂત બનીને રહી જતી હતી. આ જ રિવાજ યહૂદીઓની અસરથી મદીનાના અન્-સારમાં પણ ચાલી નીકળ્યો હતો. જ્યારે નબી સલ્લ. મદીના પધાર્યા, તો આપને આ વિશે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો. જવાબમાં એ આયત આવી જે સૂર: બકરહ, રુકૂઅ-૨૮ની શરૂઆતમાં નોંધેલ છે. નબી સલ્લ. એ આ આયતના પ્રકાશમાં આદેશ આપ્યો કે માસિક-ધર્મના દિવસોમાં માત્ર સંભોગ નાજાઈએ છે. બાકી તમામ સંબંધો સ્ત્રીઓની સાથે એક જ પ્રમાણે રાખવામાં આવે જે પ્રમાણે અન્ય દિવસોમાં હોય છે. આના પર યહૂદીઓએ ભુમરાણ મચાવી દીધી. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે આ માણસ તો સોગંદ ખાઈને બેસ્યો છે કે જે-જે કંઈ આપણા ત્યાં હરામ (અવૈધ) છે, તેને હલાલ (વૈધ) કરીને રહેશે અને જે-જે વસ્તુને આપણે અપવિત્ર કહીએ છીએ, તેને પવિત્ર ઠેરવીને રહેશે.

إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِّنْكُمْ ۖ وَلَا تَقْتُلُوا
 أَنْفُسَكُمْ ۗ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا ﴿٢٩﴾ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ

લેવડદેવડ થવી જોઈએ પરસ્પર એકબીજાની સંમતિથી, ^(૫૦) અને પોતે પોતાની હત્યા ન કરો. ^(૫૧) વિશ્વાસ રાખો કે અલ્લાહ તમારા ઉપર મહેરબાન છે. ^(૫૨) (૩૦) જે વ્યક્તિ અત્યાચાર અને અતિરેકપૂર્વક

(૫૦) 'અનુચિત રીતે'થી અભિપ્રેત એ તમામ રીતો-પદ્ધતિઓ છે, જે સત્યના પ્રતિકૂળ હોય તેમજ શરીર અને નૈતિકતાની દૃષ્ટિએ નાજાઈઝ (અવૈધ) હોય. 'લેવડ-દેવડ'થી અભિપ્રેત એ છે કે પરસ્પર હિત અને લાભની અદલા-બદલી કે વિનિમય થવો જોઈએ, જે પ્રમાણે વેપાર અને ઉદ્યોગ-ધંધામાં થાય છે કે એક વ્યક્તિ બીજા વ્યક્તિની જરૂરતોને પૂરી કરવા માટે મહેનત કરે છે અને તે તેનું વળતર આપે છે. 'પરસ્પર એક-બીજાની સંમતિથી'થી તાત્પર્ય એ છે કે લેવડ-દેવડ ન તો કોઈ અનુચિત દબાણથી થાય અને ન છળ-કપટથી. રુશ્વત અને વ્યાજમાં પ્રત્યક્ષ રૂપે સંમતિ હોય છે, પરંતુ એ સંમતિ મજબૂરી હેઠળ હોય છે અને દબાણનું પરિણામ હોય છે. જુગાર અને સદ્કામાં પણ પ્રત્યક્ષ રૂપે સંમતિ હોય છે, પરંતુ સાચું તો એ છે કે જુગાર અને સદ્કામાં ભાગ લેનાર દરેક વ્યક્તિ એ ખોટી આશા પર સંમત હોય છે કે જીત તેની જ થશે. હારવાના ઈરાદાથી કોઈ પણ સંમત નથી થતો. છળ-કપટના કારોબારમાં પણ પ્રત્યક્ષ રૂપે સંમતિ હોય છે, પણ તે એ ભ્રમના કારણે હોય છે કે ભીતર છળ-કપટ નથી. જો બીજા પક્ષકારને ખબર હોય કે તમે તેનાથી છળ-કપટ કરી રહ્યા છો તો તે કદાપિ તેના માટે તૈયાર નહીં થાય.

(૫૧) આ વાક્ય પહેલાના વાક્યનું પૂરક પણ હોઈ શકે છે અને સ્વયં એક સ્થાયી વાક્ય પણ. જો તેને પહેલાના વાક્યનું પૂરક સમજવામાં આવે તો તેનો અર્થ એ છે કે બીજા લોકોનો માલ અવૈધ રૂપે ખાવો સ્વયં પોતાને વિનાશમાં નાખવું છે. દુનિયામાં આનાથી સભ્યતાની વ્યવસ્થા ખરાબ થાય છે અને તેના દુષ્પરિણામોથી હરામખોર માણસ સ્વયં પણ નથી બચી શકતો અને આખિરતમાં તેના કારણે વ્યક્તિ કઠોર સજાને પાત્ર બની જાય છે, અને જો તેને સ્થાયી રૂપે એક વાક્ય સમજવામાં આવે તો તેના બે અર્થ છે — એક એ કે એક-બીજાની હત્યા ન કરો. બીજો એ કે આત્મ-હત્યા ન કરો. અલ્લાહે અહીં એવા વ્યાપક શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો છે અને વર્ણન-ક્રમ પણ એવો રાખ્યો છે કે આનાથી આ ત્રણેય અર્થ નીકળે છે અને ત્રણેય સાચા છે.

(૫૨) અર્થાત્ અલ્લાહ તમારો હિતુચ્છુ છે, તમારી ભલાઈ ચાહે છે અને આ તેની મહેરબાની છે કે તે તમને એવા કાર્યોથી મનાઈ કરી રહ્યો છે જેમાં તમારી પોતાની બરબાદી છે.

عُدْوَانًا وَظُلْمًا فَسَوْفَ نُصَلِّيْهِ نَارًا ۗ وَكَانَ ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَسِيْرًا ﴿٣٠﴾
 اِنْ تَجْتَنِبُوْا كِبٰٓرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيَِّٓٔاتِكُمْ وَنُدْخِلْكُمْ
 مُدْخَلًا كَرِيْمًا ﴿٣١﴾ وَلَا تَتَّبِعُوْا مَا فَضَّلَ اللّٰهُ بِهٖ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ ۗ

આવું કરશે તેને અમે ચોક્કસ આગમાં ઝોંકીશું અને અલ્લાહ માટે આ કોઈ મુશ્કેલ કાર્ય નથી. (૩૧) જો તમે તે મોટા-મોટા ગુનાઓથી બચતા રહો, જેનાથી તમને રોકવામાં આવી રહ્યા છે, તો તમારી નાની-નાની ભૂરાઈઓ અમે તમારા હિસાબમાંથી દૂર કરી નાખીશું^(૫૩) અને તમને પ્રતિષ્ઠાપૂર્ણ સ્થાનમાં દાખલ કરીશું. (૩૨) અને અલ્લાહે તમારામાંથી કોઈને બીજાઓની સરખામણીમાં જે કંઈ વધારે આપ્યું છે

(૫૩) અર્થાત્ અમે તંગદિલ અને તંગનજર નથી કે નાની-નાની વાતો પર પકડ કરીને પોતાના બંદાઓને સજા આપીએ. જો તમારું કર્મ-પત્રક ભારે અને મોટા ગુનાઓથી ખાલી હોય તો નાની ભૂલો તરફ દુર્લક્ષ કરી દેવામાં આવશે અને તમારા સામે ચાર્જશીટ મૂકવામાં જ નહીં આવે, પરંતુ જો ભારે અને મોટા ગુનાઓ કરીને આવશો, તો પછી તમારા સામે જે કેસ કરવામાં આવશે, તેમાં નાની-નાની ભૂલોની પણ પકડ કરવામાં આવશે.

અહીં એ સમજી લેવું જોઈએ કે મોટા ગુનાઓ અને નાના ગુનાઓમાં મૂળભૂત રીતે શું ફરક છે. જ્યાં સુધી મેં કુર્આન અને સુન્નાત પર ચિંતન-મનન કરેલ છે, મને એવું લાગે છે કે (જો કે અલ્લાહ જ વધારે સારી રીતે જાણે છે) ત્રણ વસ્તુઓ છે જે કોઈ કાર્યને મોટો ગુનો બનાવી નાખે છે -

૧ - કોઈનો હક મારવો, ચાહે તે અલ્લાહ જ હોય જેનો હક મારવામાં આવ્યો છે; અથવા માતા-પિતા હોય કે બીજા મનુષ્યો, અથવા સ્વયં પોતાનું મન. પછી જેનો હક જેટલો વધારે છે એટલું જ તેના હકને મારવું વધારે મોટો ગુનો છે. આ જ આધારે ગુનાને 'જુલ્મ' (અન્યાય અને અત્યાચાર) પણ કહેવામાં આવે છે અને આ જ આધારે કુર્આનમાં 'શિક્' (અનેકેશ્વરવાદ)ને 'મોટો જુલ્મ' કહેવામાં આવેલ છે.

૨ - અલ્લાહથી નિડર થઈ જવું અને તેના સામે અહંકાર, જેના કારણે માણસ અલ્લાહે આપેલ કરવા અને ન કરવાના આદેશોની પરવા ન કરે અને નાફરમાની (અવજ્ઞા)ના ઈરાદાથી જાણીજોઈને એ કાર્ય કરે જેનાથી અલ્લાહે મનાઈ કરી છે અને જાણીજોઈને એ કાર્યો ન કરે જેનો તેણે આદેશ આપ્યો છે. આ નાફરમાનીમાં જેટલી વધારે ઉદ્દતાઈ, દુઃસાહસ અને નાખુદાતરસી (ધર્મભ્રષ્ટતા)ની ભાવના હશે, તેટલો ગુનો પણ મોટો હશે. આ અર્થને જોતાં ગુના માટે અરબીમાં 'ફિસ્ક' અને 'મઆસિયત' શબ્દો પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે. ૩ - એ સંપર્કોને તોડવા અને એ સંબંધોને બગાડવા, જેના જોડવા, મજબૂત બનાવવા અને તેના યથોચિત હોવા પર માનવ-જીવનની શાંતિ નિર્ભર કરે છે, ચાહે આ સંબંધ બંદા અને અલ્લાહ વચ્ચે હોય કે બંદા અને બંદા વચ્ચે. પછી જે સંબંધ જેટલો વધારે મહત્વનો છે અને જેના કપાવાથી શાંતિને જેટલી વધારે હાનિ પહોંચે છે અને જેના મામલામાં શાંતિની જેટલી વધારે આશા કરી શકાય છે, એટલો જ તેને તોડવા અને કાપવા અને ખરાબ કરવાનો ગુનો વધારે મોટો છે. જેમ કે વ્યભિચાર અને તેના અનેક સ્વરૂપો પર વિચાર કરો. આ કાર્ય પોતાનામાં સંસ્કૃતિ-વ્યવસ્થાને નષ્ટ કરવાવાળું છે, તેથી તે પોતાનામાં એક મોટો ગુનો છે, પરંતુ તેના જુદા-જુદા સ્વરૂપો એક-બીજાથી ગુનામાં વધારે સખત અને ગંભીર છે. વિવાહિત વ્યક્તિનું વ્યભિચાર કરવું અવિવાહિત વ્યક્તિની તુલનામાં વધારે મોટો

لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا كَتَبْنَا لَهُمْ ۖ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا كَتَبْنَا لَهُنَّ ۗ
 وَسَأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ ۗ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا ﴿٣٢﴾

તેની કામના ન કરો. જે કંઈ પુરુષોએ કમાવ્યું છે, તે મુજબ તેમનો હિસ્સો છે અને જે કંઈ સ્ત્રીઓએ કમાવ્યું છે, તે મુજબ તેમનો હિસ્સો. હા, અલ્લાહ પાસે તેની કૃપા માટે પ્રાર્થના કરતા રહો, નિ:સંદેહ અલ્લાહ દરેક વસ્તુનું જ્ઞાન ધરાવે છે. (૫૪)

ગુનો છે, પાડોસીના ઘરવાળાથી વ્યભિચાર કરવો બિનપાડોસીથી વ્યભિચાર કરવાની તુલનામાં વધારે ખરાબ છે. મહરમ સ્ત્રીઓ, જેમ કે બહેન કે પુત્રી કે માતાથી વ્યભિચાર કરવો પરાયી સ્ત્રીથી વ્યભિચાર કરવાની તુલનામાં વધારે નિંદનીય અને ઘૃણાસ્પદ છે. મસ્જિદમાં વ્યભિચાર કરવો બીજી કોઈ જગ્યાએ વ્યભિચાર કરવાની તુલનામાં વધારે સંગીન અપરાધ છે. આ ઉદાહરણોમાં એક જ કાર્યના વિભિન્ન સ્વરૂપો દરમ્યાન ગુનો હોવાની હેસિયતથી ગુનાના દરજ્જાનો ફરક એ જ કારણોથી છે જે ઉપર દર્શાવવામાં આવેલ છે. જ્યાં શાંતિ અને સુરક્ષાની અપેક્ષા વધારે છે, જ્યાં માનવ-સંબંધ જેટલો વધારે પ્રતિષ્ઠિત છે અને જ્યાં આ સંબંધને કાપવો જેટલું વધારે બગાડનું કારણ છે, ત્યાં વ્યભિચાર કરવો એટલો જ વધારે મોટો ગુનો છે. આ અર્થને જોતાં ગુના માટે 'હુજૂર'ની પરિભાષા પ્રયુક્ત કરવામાં આવેલ છે.

(૫૪) આ આયતમાં એક ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો છે, જેને જો ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો સામાજિક જીવનમાં માનવીને ખૂબ શાંતિ મળી જાય. અલ્લાહે તમામ માનવોને એક સરખા નથી બનાવ્યા, બલકે તેમના વચ્ચે વિભિન્ન હેસિયતોથી ફરક રાખ્યો છે — કોઈ સુંદર છે અને કોઈ કુરૂપ, કોઈના અવાજમાં માધુર્ય છે અને કોઈનો અવાજ કર્કશ, કોઈ શક્તિશાળી છે અને કોઈ શક્તિહીન, કોઈ સ્વસ્થ છે અને કોઈ જન્મથી જ કમજોર. કોઈને શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓમાંથી કોઈ શક્તિ વધારે આપવામાં આવી છે અને કોઈને કોઈ બીજી શક્તિ, કોઈને સારી સ્થિતિમાં પેદા કર્યો છે અને કોઈને ખરાબ સ્થિતિમાં, કોઈને વધારે સાધનો આપ્યા છે અને કોઈને ઓછા. આ જ અંતર અને વિશિષ્ટતા પર માનવ-સંસ્કૃતિનું વૈવિધ્ય આધારિત છે, અને એ તદ્દન તત્વદર્શિતા અને ડહાપણનો તકાદો પણ છે. જ્યાં આ અંતરને તેની સ્વાભાવિક સીમાઓથી વધારીને માનવી પોતાના કૃત્રિમ અને સ્વરચિત અંતરોની અભિવૃદ્ધિ કરે છે, ત્યાં એક પ્રકારનો બગાડ પેદા થઈ જાય છે અને જ્યાં મૂળ રૂપે આ અંતરને જ સમાપ્ત કરી નાખવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે, ત્યાં એક જુદા જ પ્રકારનો બગાડ પેદા થાય છે. વ્યક્તિની એ મનોવૃત્તિ કે જેને કોઈ હેસિયતથી પોતાની સરખામણીમાં વધારે અગ્રેસર જુએ, બેચેન થઈ જાય, આ જ સામાજિક જીવનમાં અદેખાઈ, ઈર્ષ્યા, દ્વેષભાવ, શત્રુતા, સંઘર્ષ અને ખેંચતાણનું મૂળ છે, અને આનું પરિણામ એ આવે છે કે જે વસ્તુ વૈધ રીતોથી નથી મળતી તેને તે અવૈધ રીતોથી પ્રાપ્ત કરવા માટે તૈયાર થઈ જાય છે. અલ્લાહ આ આયતમાં આ જ માનસિકતાથી બચવાનો નિર્દેશ કરી રહ્યો છે. તેનો કહેવાનો અર્થ એ છે કે જે વસ્તુ તેણે બીજાઓને આપી છે તેની ઈચ્છા ન કરો, અલબત્ત અલ્લાહથી કૃપાની દુઆ કરો, તે જે કૃપાને પોતાના જ્ઞાન અને ડહાપણથી તમારા માટે ઉચિત સમજશે, તે તમને પ્રદાન કરશે; અને એ જે ફરમાવ્યું કે 'પુરુષોએ જે કંઈ કમાવ્યું છે, તે અનુસાર તેમનો હિસ્સો છે અને જે કંઈ સ્ત્રીઓએ કમાવ્યું છે તે અનુસાર તેમનો હિસ્સો' આનો અર્થ જ્યાં સુધી હું સમજી શક્યો છું, એ છે કે પુરુષો અને સ્ત્રીઓમાંથી જેને જે કંઈ અલ્લાહે આપ્યું છે તેનો ઉપયોગ કરીને જે જેટલી અને જેવી બૂરાઈ કે ભલાઈ કમાશે, તે અનુસાર અથવા બીજા શબ્દોમાં એ જ સ્વરૂપમાં અલ્લાહના ત્યાં હિસ્સો પામશે.

وَلَكُلِّ جَعَلْنَا مَوَالِيَهَا تَرَكَ الْوَالِدِينَ وَالْأَقْرَبُونَ ط وَالَّذِينَ
عَقَدْتُمْ أَيْمَانَكُمْ فَأَتَوْهُمْ نَصِيْبَهُمْ ط إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ
شَهِيدًا ﴿٣٧﴾ أَلرِّجَالُ قَوْمُونَ عَلَىٰ النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَىٰ
بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ ط فَالصَّالِحَاتُ قُنَّتُمْ حَفِيظَاتٌ

અને અમે તે દરેક વારસાના હકકદાર નિયત કરી દીધા છે, જે માતા-પિતા અને નજીકના સગાઓ પાછળ મૂકે. હવે રહ્યા એ લોકો જેમના સાથે તમે વાયદાઓ અને કરારો કર્યા હોય તો તેમનો હિસ્સો તેમને આપો. નિ:સંદેહ દરેક વસ્તુ અલ્લાહની નજરમાં છે. (૩૭) (રુકૂઅ-૫) (૩૪) પુરુષો સ્ત્રીઓના ક્વ્યામ (મામલાઓના જવાબદાર) છે, (૩૬) એ આધારે કે અલ્લાહે તેમનામાંથી એકને બીજા ઉપર ફઝીલત (વિશિષ્ટતા) આપી છે, (૩૭) અને એ આધારે પણ કે પુરુષ પોતાનું ધન ખર્ચ કરે છે. તેથી જે સદાચારી સ્ત્રીઓ છે તેઓ આજ્ઞાંકિત હોય છે અને પુરુષોની ગેરહાજરીમાં અલ્લાહની સુરક્ષા અને

(૫૫) આરબોમાં પ્રચલન હતું કે જે લોકોની વચ્ચે મિત્રતા અને ભાઈચારાના કોલકરાર થઈ જતા હતા, તેઓ એક-બીજાના વારસાના હકકદાર બની જતા હતા. એ જ પ્રમાણે જેને પુત્ર બનાવી લેવામાં આવતો હતો, તે પણ સાવકા પિતાનો વારસદાર ઠરતો હતો. આ આયતમાં અજ્ઞાનતાની આ રીતને રદ કરતાં કહેવામાં આવ્યું કે વારસો તો એ જ નિયમ અનુસાર સગાઓમાં વહેંચાવો જોઈએ જે અમે નિર્ધારિત કરી દીધો છે. અલબત્ત, જે લોકોથી તમારા કોલકરાર હોય, તેમને પોતાના જીવનમાં તમે જે ઈચ્છો આપી શકો છો.

(૫૬) અરબી શબ્દ 'ક્વ્યામ' કે 'કવ્મિમ' એ વ્યક્તિને કહે છે, જે કોઈ વ્યક્તિ કે સંસ્થા કે વ્યવસ્થાના મામલાઓની યથોચિત અને બરાબર ચલાવવા અને તેની રક્ષા અને દેખભાળ કરવા અને તેની જરૂરતો પૂરી કરવા માટે જવાબદાર હોય.

(૫૭) અહીં 'ફઝીલત' શ્રેષ્ઠતા, પ્રતિષ્ઠા અને સન્માનના અર્થમાં નથી, જેમ કે એક સામાન્ય ઉર્દૂ-હિન્દી-ગુજરાતી વાચક આ શબ્દનો અર્થ લઈ શકે છે, બલકે અહીં આ શબ્દ એ અર્થમાં છે કે પુરુષને અલ્લાહે પ્રાકૃતિક રૂપે કેટલીક એવી વિશિષ્ટતાઓ અને ક્ષમતાઓ પ્રદાન કરી છે, જે સ્ત્રી જાતિને નથી આપી, અને જો આપી છે તો તેનાથી ઓછી આપી છે. આ આધારે પારિવારિક વ્યવસ્થામાં પુરુષ જ 'ક્વ્યામ' હોવાની યોગ્યતા ધરાવે છે અને સ્ત્રીને પ્રાકૃતિક રૂપે એવી બનાવવામાં આવી છે કે તેને પારિવારિક જીવનમાં પુરુષની રક્ષા અને નિરીક્ષણક્રમ રહેવું જોઈએ.

لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ ۗ وَالَّتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ
 وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاصْرَبُوهُنَّ ۗ فَإِنْ أَطَعْنَكُمْ فَلَا
 تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا ۗ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا كَبِيرًا ﴿٣٣﴾ وَإِنْ
 خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَأَبْعَثُوا حَكَمًا مِّنْ أَهْلِهِ وَحَكَمًا
 مِّنْ أَهْلِهَا ۗ إِنَّ يُرِيدَا إِصْلَاحًا يُوَفِّقُ اللَّهُ بَيْنَهُمَا ۗ

દેખરેખ હેઠળ તેમના હિતોની રક્ષા કરે છે, (૧૮) અને જે સ્ત્રીઓ તરફથી તમને ઉદ્દંડતા અને અવજ્ઞાનો ભય હોય તેમને સમજાવો, શયનખંડોમાં તેમનાથી જુદા રહો અને મારો, (૧૯) પછી જો તેઓ તમારી વાત માનવા લાગે તો અકારણ તેમના પર હાથ ઉઠાવવાના બહાના ન શોધો, વિશ્વાસ રાખો કે ઉપર અલ્લાહ મોજૂદ છે જે મહાન અને ઉચ્ચતર છે, (૩૫) અને જો તમને લોકોને પતિ-પત્નીના સંબંધો બગડી જવાનો ભય હોય તો એક નિર્ણય કરનાર (લવાદ, પંચ) પુરુષના સગામાંથી અને એક સ્ત્રીના સગામાંથી નિયુક્ત કરો, તે બંને (૩૬) સંબંધો સુધારવા ચાહશે તો અલ્લાહ તેમના વચ્ચે સુમેળનો રસ્તો કાઢી આપશે.

(૫૮) હદીસમાં છે કે નબી સલ્લ.એ ફરમાવ્યું, ‘સૌથી ઉત્તમ પત્ની એ છે કે જ્યારે તમે તેને જુઓ તો તમારું મન ખુશ થઈ જાય, જ્યારે તમે તેને કોઈ વાતનો આદેશ આપો તો તે તમારું આજ્ઞાપાલન કરે અને જ્યારે તમે ઘરમાં ન હોવ તો તે તમારી ગેરહાજરીમાં તમારી સંપત્તિની અને પોતાની જાતની રક્ષા કરે.’ આ હદીસ આ આયતની સુંદર વ્યાખ્યા કરે છે, પરંતુ અહીં એ વાત સારી રીતે સમજી લેવી જોઈએ કે સ્ત્રી પર પોતાના પતિના આજ્ઞાપાલનથી મહત્વપૂર્ણ અને પ્રથમ કાર્ય પોતાને પેદા કરવાવાળા [અલ્લાહ]નું આજ્ઞાપાલન છે. તેથી જો કોઈ પતિ અલ્લાહની અવજ્ઞાનો આદેશ આપે, અથવા અલ્લાહે મૂકેલ કોઈ ફર્જ (અનિવાર્ય કર્તવ્ય)થી રોકવાની કોશિશ કરે, તો તેના આજ્ઞાપાલનથી ઈન્કાર કરી દેવો સ્ત્રીનું કર્તવ્ય છે. આ સ્થિતિમાં જો તે તેની વાત માનશે તો ગુનેગાર થશે. તેનાથી વિપરીત જો પતિ પોતાની પત્નીને નફલ (અનિવાર્ય ન હોય એવી) નમાઝ કે નફલ રોઝા છોડી દેવાનું કહે તો જરૂરી છે કે તે તેનું પાલન કરે. આ સ્થિતિમાં જો તે નફલ કાર્ય કરશે તો [અલ્લાહને ત્યાં] સ્વીકૃત થશે નહીં.

(૫૯) આનો અર્થ એ નથી કે ત્રણેય કાર્યો એક જ સમયે કરી નાખવામાં આવે, બલકે આનો અર્થ છે વિદ્રોહ અને ઉદ્દંડતાની સ્થિતિમાં આ ત્રણેય ઉપાયોની અનુમતી છે. હવે રહી તેમને વ્યવહારમાં લાવવાની વાત, તો તેના માટે ભૂલ અને તેની સજા વચ્ચે અનુરૂપતા હોવી જોઈએ અને જ્યાં હળવા ઉપાયોથી સુધારણા થઈ શકતી હોય, ત્યાં કઠોર ઉપાયોથી કામ ન લેવું જોઈએ. નબી સલ્લ.એ પત્નીઓને મારવાની જ્યારે પણ અનુમતી આપી છે, અણગમા સાથે આપી છે અને તેમ છતાં તેને અપ્રિય ઠેરવ્યું છે. તેમ છતાં કેટલીક સ્ત્રીઓ એવી હોય છે કે જે માર ખાધા વગર સુધરતી જ નથી. આવી સ્થિતિમાં નબી સલ્લ.એ નિર્દેશ કર્યો છે કે ચહેરા પર મારવામાં ન આવે, નિર્દયતાથી અને નિહુરતાથી મારવામાં ન આવે અને એવી વસ્તુથી પણ મારવામાં ન આવે જે શરીર પર નિશાન છોડી જાય.

(૬૦) બંનેથી તાત્પર્ય ‘હકમ’ (મધ્યસ્થી, પંચ કે લવાદ) પણ છે અને પતિ-પત્ની પણ. દરેક ઝઘડામાં સુલેહ થવી સંભવ

إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴿٣٥﴾ وَعَابِدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا
وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَبِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينِ

અલ્લાહ બધું જ જાણે છે અને ખબર રાખવાવાળો છે. (૩૫) અને તેમ સૌ અલ્લાહની બંદગી કરો, તેના સાથે કોઈને ભાગીદાર ન બનાવો, માતા-પિતા સાથે સારો વ્યવહાર કરો, સગા-સંબંધીઓ અને અનાથો અને જરૂરતમંદ લોકો સાથે સદ્વર્તન દાખવો, અને છે, શરત એ હોય કે બંને પક્ષકારો પણ સુલેહ કરવા ઈચ્છતા હોય અને વચ્ચેવાળા પણ ઈચ્છતા હોય કે બંને પક્ષકારોમાં કોઈપણ રીતે સુલેહ-સમાધાન થઈ જાય.

(૬૧) આ આયતમાં આદેશ આપવામાં આવ્યો છે કે જ્યાં પતિ-પત્નીમાં વાદ-વિવાદ અને મતભેદ થઈ જાય, ત્યાં ઝઘડાથી છૂટાછેડા સુધી વાત પહોંચી જાય અથવા અદાલતમાં મામલો પહોંચી જાય એ પહેલાં મામલો ઘરમાં જ સુધરી જાય તેનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અને તેનો ઉપાય એ છે કે પતિ-પત્નીમાંથી દરેકના પરિવારમાંથી એક-એક વ્યક્તિ એ ઉદ્દેશ્ય માટે નિયુક્ત કરવામાં આવે કે બંને મળીને મતભેદના કારણોની તપાસ કરે અને પછી પરસ્પર સલાહ-મસ્લત કરે અને સમાધાનનો કોઈ ઉપાય શોધી કાઢે. આ લવાદ કે પંચ નિયુક્ત કરનાર કોણ હોય ? આ પ્રશ્નને અલ્લાહે અસ્પષ્ટ રાખેલ છે, જેથી જો પતિ-પત્ની સ્વયં ઈચ્છે તો પોત-પોતાના સગાઓમાંથી પોતે જ એક-એક વ્યક્તિને પોતાના મતભેદનો નિર્ણય કરવા માટે પસંદ કરી લે, નહિં તો બંને પરિવારોના વડીલો કાર્યવાહી કરીને પંચ નિયુક્ત કરે અને જો મામલો અદાલતમાં પહોંચી જ જાય, તો અદાલત સ્વયં કોઈ કાર્યવાહી કરતાં પહેલાં પારિવારિક પંચ નિયુક્ત કરીને સુધારણાની કોશિશ કરે.

એ બાબતે મતભેદ છે કે લવાદો (પંચો)ની સત્તાઓ શું છે ? હુકલા (ઈસ્લામી ધર્મશાસ્ત્રીઓ)માંથી એક જૂથ કહે છે કે આ લવાદો નિર્ણય કરવાનો અધિકાર નથી રાખતા, અલબત્ત સમસ્યા હલ કરવાનો જે ઉપાય તેમની દૃષ્ટિએ યોગ્ય હોય, તેના માટે ભલામણ કરી શકે છે. માનવું, ન માનવું પતિ-પત્નીના અધિકારમાં છે. હા, જો પતિ-પત્નીએ તેમને તલાક કે ખુલૂઅ અથવા કોઈ અન્ય નિર્ણય કરવા માટે પોતાનો વકીલ બનાવેલ છે, તો એવી સ્થિતિમાં તેમનો નિર્ણય માનવો પતિ-પત્ની માટે અનિવાર્ય હશે. આ હનફી અને શાફઈ આલિમો (ઈસ્લામી વિદ્વાનો)નો મત છે. બીજા જૂથની દૃષ્ટિએ બંને પંચોને મેળ-મેળાપનો નિર્ણય કરવાનો અધિકાર છે, પરંતુ છૂટા થવાનો નિર્ણય તેઓ નથી કરી શકતા. આ હસન બસરી અને કતાદા અને બીજા કેટલાક આલિમોનો મત છે. એક અન્ય જૂથ એ વાતને માને છે કે આ પંચોને મેળાપ કરી આપવાનો અને છૂટા કરી દેવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર છે. ઈબને અબ્બાસ, સઈદ બિન ઝુબૈર, ઈબ્રાહીમ નખઈ, શાબી, મુહમ્મદ બિન સીરીન અને બીજા કેટલાક મહાનુભાવોએ આ જ મત અપનાવ્યો છે.

હઝરત ઉસ્માન રદિ. અને હઝરત અલી રદિ. ના નિર્ણયોના જે દૃષ્ટાંતો આપણા સુધી પહોંચ્યા છે, તેનાથી ખ્યાલ આવે છે કે આ બંને પંચ નિયુક્ત કરતાં અદાલત તરફથી તેમને નિર્ણય કરવાનો અધિકાર આપી દેતા હતા. આ અનુસંધાનમાં જ્યારે હઝરત અકીલ બિન અબી તાલિબ અને તેમની પત્ની હઝરત ફાતિમા બિન્ને ઉત્બા બિન રબીઆનો મામલો હઝરત ઉસ્માન રદિ.ની અદાલતમાં રજૂ થયો, તો તેમણે પતિના પરિવારમાંથી હઝરત ઈબને અબ્બાસ રદિ.ને અને પત્નીના પરિવારમાંથી હઝરત મુઆવિયા બિન અબી સુફિયાન રદિ.ને પંચ નિયુક્ત કર્યા અને તેમને કહ્યું કે જો તમારા બંનેના અભિપ્રાયમાં તેમના વચ્ચે છૂટાછેડા જ કરી દેવું યોગ્ય હોય તો છૂટાછેડા

وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَالْجَارِ الْجُنُبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجَنبِ وَابْنِ السَّبِيلِ
 وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ۗ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَن كَانَ مُخْتَالًا
 فَخُورًا ۗ الَّذِينَ يَبْخُلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَيَكْتُمُونَ
 مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ ۗ وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُّهِينًا ۝

પાડોશી સગા સાથે, અજાણ્યા પાડોશી સાથે, સાથે બેસનારા સંગાથીઓ^(૬૨) અને મુસાફરો સાથે, અને તે દાસ-દાસીઓ સાથે જેઓ તમારા કબજામાં હોય, ભલાઈનું વર્તન દાખવો. વિશ્વાસ રાખો કે અલ્લાહ કોઈ એવા માણસને પસંદ કરતો નથી જે પોતાના અહંકારમાં ગળાડૂબ હોય અને પોતાની મોટાઈનું ઘમંડ કરે, (૩૭) અને એવા લોકો પણ અલ્લાહને પસંદ નથી જેઓ કંજૂસી કરે છે અને બીજાઓને પણ કંજૂસીની શિખામણ આપે છે અને જે કંઈ અલ્લાહે પોતાની કૃપાથી તેમને પ્રદાન કર્યું છે તેને છૂપાવે છે.^(૬૩) નેઅમતો (કૃપાઓ)નો ઈન્કાર કરનારા આવા (કૃતખ્ત) લોકો માટે અમે અપમાનપૂર્ણ યાતના

કરાવી દેવામાં આવે. એ જ પ્રમાણે એક અન્ય મામલામાં હઝરત અલી રદિ. એ લવાદ નિયુક્ત કર્યા અને તેમને અધિકાર આપ્યો કે ઈચ્છે તો મેળ-મેળાપ કરાવી દે અને ઈચ્છે તો અલગ કરી દે. આનાથી જાણવા મળે છે કે પંચ પોતાની રીતે અદાલતી અધિકાર નથી ધરાવતા. અલબત્ત, જો અદાલત તેમને નિયુક્ત કરતી વખતે તેમને અધિકાર આપી દે તો પછી તેમનો નિર્ણય એક અદાલતી નિર્ણયની જેમ લાગુ થશે.

(૬૨) અરબીમાં ‘અસ્સાહિબિ બિલ્ જંબિ’ કહેવામાં આવ્યું છે, જેનાથી તાત્પર્ય હંમેશા સાથે ઉઠવા-બેસવાવાળા મિત્રો પણ છે અને એવો વ્યક્તિ પણ જેનાથી ક્યાંક કોઈક સમયે વ્યક્તિનો સંગાથ થઈ જાય. જેમ કે તમે બજારમાં જઈ રહ્યો હોવ અને કોઈ વ્યક્તિ તમારા સાથે રસ્તામાં ચાલી રહ્યો હોય, અથવા કોઈ દુકાન પર તમે કોઈ વસ્તુ ખરીદી રહ્યા હોવ અને કોઈ બીજો ખરીદનાર પણ તમારા પાસે બસેલો હોય, અથવા મુસાફરી દરમ્યાન કોઈ વ્યક્તિ તમારો સાથી હોય. આ સામયિક કે ક્ષણિક સંગાથ પણ પ્રત્યેક સભ્ય અને સજ્જન વ્યક્તિ પર એક અધિકાર નિશ્ચિત કરે છે, જેની અપેક્ષા એ છે કે તે યથાસંભવ એ સાથીની સાથે સારું વર્તન કરે અને તેને તકલીફ આપવાથી બચે.

(૬૩) અલ્લાહની કૃપાને છુપવવાની અર્થ એ છે કે વ્યક્તિ એ રીતે રહે, જાણે અલ્લાહે તેના પર કૃપા જ કરી નથી, જેમ કે અલ્લાહે ધન આપ્યું હોય અને તે પોતાની હેસિયતથી નિમ્ન સ્તરે રહે, ન પોતાના પર અને ન પત્ની-બાળકો પર ખર્ચ કરે, ન અલ્લાહના બંદાઓની મદદ કરે, ન સારા કાર્યોમાં ભાગ લે. લોકો જુએ તો સમજે કે બિચારો ખૂબ ખરાબ હાલતમાં છે. આ વાસ્તવમાં અલ્લાહનો મોટો અપકાર અને કૃતખ્તતા છે. હદીસમાં છે કે નબી સલ્વ. એ ફરમાવ્યું, “અલ્લાહ જ્યારે કોઈ બંદાને કૃપાથી નવાજે છે, તો તે પસંદ કરે છે કે આ કૃપાનો પ્રભાવ બંદા પર પ્રગટ થાય, અર્થાત્ તેના ખાવા-પીવામાં, તેની રહેણી-કરણીમાં, કપડાં અને મકાન અને તેની લેવડ-દેવડ, દરેક વસ્તુથી અલ્લાહે પ્રદાન કરેલ કૃપા પ્રગટ થતી રહેવી જોઈએ.

وَالَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا
 بِالْيَوْمِ الْآخِرِ ۗ وَمَنْ يَكُنِ الشَّيْطَانُ لَهُ قَرِينًا فَسَاءَ قَرِينًا ﴿٣٨﴾
 وَمَاذَا عَلَيْهِمْ لَوْ آمَنُوا بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَنْفَقُوا مِنْ رِزْقِهِمْ
 اللَّهُ ۗ وَكَانَ اللَّهُ بِهِمْ عَلِيمًا ﴿٣٩﴾ إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ ۗ وَإِنْ
 تَكَ حَسَنَةً يُضْعِفْهَا وَيُؤْتِ مِنْ لَدُنْهُ أَجْرًا عَظِيمًا ﴿٤٠﴾ فَكَيْفَ إِذَا
 جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَىٰ هَؤُلَاءِ شَهِيدًا ﴿٤١﴾ يَوْمَئِذٍ
 يُوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَعَصُوا الرَّسُولَ لَوْ تُسَوَّىٰ بِهِمُ الْأَرْضُ ۗ

وَالَّذِينَ
 كَفَرُوا
 وَالَّذِينَ
 كَفَرُوا

તૈયાર કરી રાખી છે, (૩૮) અને તે લોકો પણ અલ્લાહને પસંદ નથી, જેઓ પોતાનું ધન માત્ર લોકોને દેખાડવા માટે ખર્ચ કરે છે અને હકીકતમાં ન તો અલ્લાહ પર ઈમાન રાખે છે, ન આખિરત (પરલોક)ના દિવસ પર. સાચું એ છે કે શેતાન જેનો સાથી થયો, તેને ખૂબ જ ખરાબ સંગાથ મળ્યો. (૩૯) છેવટે આ લોકો ઉપર શું આફત તૂટી પડી હોત, જો તેઓ અલ્લાહ અને આખિરતના દિવસ પર ઈમાન રાખતા અને જે કંઈ અલ્લાહે આપ્યું છે તેમાંથી ખર્ચ કરતા. જો તેમણે આવું કર્યું હોત તો અલ્લાહથી તેમની નેકી (ભલાઈ)ની સ્થિતિ ઘૂપી ન રહેતી. (૪૦) અલ્લાહ કોઈના ઉપર રજાભાર પણ અત્યાચાર નથી કરતો, જો કોઈ એક નેકી (ભલાઈ) કરે તો અલ્લાહ તેને બમણી કરે છે અને પછી પોતાના તરફથી મોટો બદલો પ્રદાન કરે છે. (૪૧) પછી વિચારો કે તે વખતે આ લોકો શું કરશે જ્યારે અમે દરેક ઉમ્મત (સમુદાય)માંથી એક સાક્ષી લાવીશું અને લોકો માટે તમને (અર્થાત્ મુહમ્મદ ને) સાક્ષીની હેસિયતથી ઊભા કરીશું. (૪૨) તે વખતે તે સૌ લોકો જેમણે પયગંબરની વાત ન માની અને તેની અવજા કરતા ઈસ્ફશરે કે ખુદા કરે, ધરતી ફાટી જાય અને તેઓ તેમાં સમાઈ જાય.

(૬૪) અર્થાત્ દરેક યુગના પયગંબર પોતાના યુગના લોકો પર અલ્લાહની અદાલતમાં સાક્ષી આપશે કે જીવનનો એ સીધો માર્ગ તેમજ આચાર-વિચારની એ સાથી રીત જેની શિક્ષા તમે મને આપી હતી, તેને મેં આ લોકો સુધી પહોંચાડી દીધી હતી. પછી આ જ સાક્ષી હજરત મુહમ્મદ સલ્વ. પોતાના યુગનાં લોકો પર આપશે અને કુઆનથી જાણવા મળે છે કે આપનો યુગ આપને પયગંબર બનાવ્યાના સમયથી કયામત સુધી છે. (આલે ઈમરાન, નોં. ૬૯)

وَلَا يَكْتُمُونَ اللَّهَ حَدِيثًا ۗ يُآئِيهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِلَّا تَقَرَّبُوا
 الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَرَىٰ حَتَّىٰ تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ

ત્યાં આ લોકો પોતાની કોઈ વાત અલ્લાહથી છૂપાવી શકશે નહીં. (રુકૂઅ-૬) (૪૩) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! જ્યારે તમે નશાની હાલતમાં હોવ તો નમાઝના નજીક^(૬૫) પણ ન જાઓ. નમાઝ તે વખતે પઢવી જોઈએ જ્યારે તમે જાણતા હોવ કે શું કહી રહ્યા છો^(૬૬)

(૬૫) દારૂ વિશે આ બીજો આદેશ છે. પહેલો આદેશ એ હતો, જે સૂર: બકરહ, આયત-૨૧૮માં આવી ચૂક્યો છે. તેમાં કેવળ એ બતાવીને છોડી દેવામાં આવેલ કે દારૂ ખરાબ વસ્તુ છે, અલ્લાહને પસંદ નથી. એ આદેશ અનુસાર મુસલમાનોમાંથી એક જૂથ તેના પછી જ દારૂથી દૂર રહેવા લાગ્યો હતો, પરંતુ ઘણા લોકો તેનો અગાઉની જેમ જ ઉપયોગ કરતા હતા, ત્યાં સુધી કે ક્યારેક નશાની હાલતમાં જ નમાઝ પઢવા ઊભા થઈ જતા હતા અને નમાઝમાં કંઈને કંઈ પઢી નાખતા હતા. સંભવત: હિ. ૪ના આરંભમાં આ બીજો આદેશ આવ્યો અને નશામાં નમાઝ પઢવાની મનાઈ કરી દેવામાં આવી. આની અસર એ થઈ કે લોકોએ પોતાનો દારૂ પીવાનો સમય બદલી નાખ્યો અને એવા સમયે દારૂ પીવાનું છોડી દીધું જેમાં એ આશંકા રહેતી હતી કે ક્યાંક નશાની જ હાલતમાં નમાઝનો સમય ન આવી જાય. આના થોડાક દિવસ પછી દારૂને તદ્દન હરામ (અવૈધ) કરવાનો એ આદેશ આવ્યો, જે સૂર: માઈદા, આયત-૯૦-૯૧માં છે. અહીં એ વાત પણ સમજી લેવી જોઈએ કે આયતમાં 'સુક' અર્થાત્ નશાનો શબ્દ આવ્યો છે, તેથી આ આદેશ માત્ર દારૂ (શરાબ) માટે જ વિશેષ ન હતો, બલકે દરેક નશીલી ચીજ-વસ્તુ માટે સામાન્ય હતો અને અત્યારે પણ આ આદેશ યથાવત છે. જો કે નશીલી ચીજ-વસ્તુઓનો ઉપયોગ પોતાનામાં જ હરામ છે, પરંતુ નશાની હાલતમાં નમાઝ પઢવી બમણો અને ખૂબ મોટો ગુનો (મહાપાપ) છે.

(૬૬) આ જ કારણસર નબી સલ્લ. એ નિર્દેશ કર્યો છે કે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ પર ઊંઘ છવાઈ રહી હોય અને તે નમાઝ પઢવામાં વારંવાર ઊંઘી જતો હોય, તો તેણે નમાઝ છોડીને ઊંઘી જવું જોઈએ. કેટલાક લોકો આ આયતના આધારે એ નિષ્કર્ષ કાઢે છે કે જે વ્યક્તિ નમાઝમાં પઢવામાં આવતી અરબી ઈબારત (Text, લખાણ)નો અર્થ નથી સમજતા તેની નમાઝ નથી થતી, પરંતુ તેમનો આ અનુચિત તર્ક અને અતિરેક છે, સ્વયં કુર્આનના શબ્દો પણ આની પુષ્ટિ કરતા નથી. કુર્આનમાં 'હત્તા તઅ-લમૂ મા તક્લૂન' [જ્યારે તમે જાણતા હોવ કે શું કહી રહ્યા છો] ફરમાવ્યું છે; અર્થાત્ નમાઝમાં વ્યક્તિને એટલું ભાન રહેવું જોઈએ કે તે જાણે કે તે શું વસ્તુ પોતાની જાભથી બોલી રહ્યો છે. એવું ન થાય કે તે ઊભો તો હોય નમાઝ પઢવા અને શરૂ કરી દે કોઈ ગઝલ.

وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّى تَغْتَسِلُوا ۗ وَإِنْ كُنْتُمْ مَرَضَىٰ
أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِّنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَمَسْتُمُ النِّسَاءَ

અને આવી જ રીતે નાપાકીની સ્થિતિમાં^(૬૭) પણ નમાઝના નજીક ન જાઓ જ્યાં સુધી ગુસ્લ (સ્નાન) ન કરી લો, એના સિવાય કે માર્ગમાંથી પસાર થતા હોવ, ^(૬૮) અને ક્યારેક એવું બને કે તમે બીમાર હોવ, કે મુસાફરીમાં હોવ, કે તમારામાંથી કોઈ જરૂરત પૂરી કરીને આવે, કે તમે સ્ત્રીઓને સ્પર્શ કર્યો હોય^(૬૯)

(૬૭) મૂળ આયતમાં શબ્દ 'જુનુબન્' પ્રયુક્ત થયો છે, અને મૂળ 'જુનુબન્' શબ્દમાંથી ઉદ્ભવેલ શબ્દ 'જનાબત' છે. 'જનાબત'નો અર્થ - અંતર અને અપરિચિતતા છે. આનાથી જ 'અજનબી' (અપરિચિત, અજાણ્યો) શબ્દ નીકળ્યો છે. ઈસ્લામી શરીઅતની પરિભાષામાં 'જનાબત'થી અભિપ્રેત એ નાપાકી (અપવિત્રતા, અશુદ્ધિ) છે જે મૈથુનક્રિયા પછી કે સ્વપ્રદોષ [અથવા કોઈ અન્ય વિધિ]ના પરિણામે વીર્ય બહાર નીકળે છે. શરીઅતની દષ્ટિએ આવો વ્યક્તિ પવિત્રતાથી દૂર થઈ જાય છે, તેથી આવી સ્થિતિને 'જનાબત' કહેવામાં આવે છે.

(૬૮) ઈસ્લામના કુકહા (ધર્મશાસ્ત્રીઓ) અને વિવરણકર્તાઓમાંથી એક જૂથે આ આયતનો અર્થ એ સમજ્યો છે કે 'જનાબત' (નાપાકી, અપવિત્રતા)ની હાલતમાં મસ્જિદમાં ન જવું જોઈએ, સિવાય કે કોઈ કામથી મસ્જિદમાંથી પસાર થવું પડે. આ મતને અબ્દુલ્લાહ બિન મસ્'ઉદ, અનસ બિન માલિક રદિ., હસન બસરી અને ઈબ્રાહીમ નખઈ રહ. વગેરેએ અપનાવ્યો છે. બીજા જૂથનું આનાથી તાત્પર્ય મુસાફરી છે, અર્થાત્ જો વ્યક્તિ મુસાફરી કરી રહ્યો હોય અને અપવિત્ર થઈ જાય તો 'તયમ્મુમ' કરી શકાય છે. રહ્યો મસ્જિદનો મામલો, તો આ જૂથના મતે નાપાક (અપવિત્ર) વ્યક્તિ માટે વુઝૂ કરીને મસ્જિદમાં બેસવું જાઈઝ (વેધ) છે. આ મત હઝરત અલી, ઈબ્ને અબ્બાસ, સઈદ બિન ઝુબૈર રદિ. અને અન્ય કેટલાક લોકોએ અપનાવ્યો છે. જો કે એ મામલામાં મોટાભાગે બધા સંમત છે કે જો વ્યક્તિ સફરની હાલતમાં હોય અને નાપાક થઈ જાય અને નહાવું (સ્નાન કરવું) સંભવ ન હોય તો 'તયમ્મુમ' કરીને નમાઝ પઢી શકે છે, પરંતુ પહેલું જૂથ આ મામલાને હદીસથી લઈ રહ્યું છે અને બીજું જૂથ આ છૂટનો આધાર કુર્આનની ઉપરોક્ત આયત પર મૂકે છે.

(૬૯) [મૂળ અરબી આયતમાં વાક્ય 'અવ્-લામસ્તુમુન્-નિસા-અ' પ્રયુક્ત થયેલ છે, જેનો ગુજરાતી અનુવાદ 'સ્ત્રીઓને સ્પર્શ કર્યો હોય' કરેલ છે.] આ મામલામાં મતભેદ છે કે 'લમ્સ' અર્થાત્ સ્પર્શ કરવાનો કે હાથ લગાવવાનો શું અર્થ છે. હઝરત અલી, ઈબ્ને અબ્બાસ, અબૂ મૂસા અશૂઅરી, ઉબઈ બિન કાબ, સઈદ બિન ઝુબૈર રદિ., હસન બસરી રહ. અને અન્ય ઘણા ઈમામોનો મત છે કે આનાથી અભિપ્રેત મૈથુન-ક્રિયા (Sexual Intercourse) છે, અને આ જ મતને ઈમામ અબૂ હનીફા રહ. અને તેમના સાથી અને ઈમામ સુફિયાન સૌરી રહ. એ અપનાવ્યો છે. આનાથી વિપરીત હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન મસ્'ઉદ અને અબ્દુલ્લાહ બિન ઉમર રદિ.નો મત છે અને કેટલીક રિવાયતો (નોંધો)થી જાણ થાય છે કે હઝરત ઉમર બિન ખત્તાબ રદિ.નો પણ આ જ મત છે કે આનાથી અભિપ્રેત સ્પર્શ કરવું કે હાથ લગાવવું છે, અને આ જ મતને ઈમામ શાફઈ રહ.એ અપનાવ્યો છે. કેટલાક ઈમામોએ વચ્ચેનો મત અપનાવ્યો છે, જેમ કે ઈમામ માલિક રહ.નો મત છે કે જો સ્ત્રી કે પુરુષ એક-બીજાને કામવાસનાથી હાથ લગાવે તો તેમનું વુઝૂ સમાપ્ત થઈ જશે અને નમાઝ માટે તેમણે નવેસરથી વુઝૂ કરવું પડશે, પરંતુ જો કામવાસના વગર એકનું શરીર બીજાને સ્પર્શી જાય તો તેમાં કોઈવાંધો નથી.

فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا
بِأَيْدِيكُمْ وَأَنتُمْ مُسْمَعُونَ ۝

અને પછી પાણી ન મળે તો શુદ્ધ માટીનો ઉપયોગ કરો અને તેનાથી પોતાના ચહેરા અને હાથો ઉપર મસહ કરી લો (હાથ ફેરવી લો), ^(૭૦) નિ:શંક અલ્લાહ નરમીથી કામ લેનાર અને માફ કરનાર છે.

(૭૦) આદેશનું વિસ્તૃત રૂપ એ છે કે જો વ્યક્તિ વુજૂ વગર છે અથવા તેને ગુસ્લ (સ્નાન)ની જરૂરત છે અને પાણી નથી મળતું, તો 'તયમ્મુમ' કરીને નમાઝ પઢી શકે છે. જો વ્યક્તિ બીમાર છે અને ગુસ્લ કે વુજૂ કરવાથી તેને નુકસાનની આશંકા છે, તો પાણી હોવા છતાં 'તયમ્મુમ'ની પરવાનગીથી ફાયદો ઉઠાવી શકે છે.

'તયમ્મુમ'નો અર્થ ઈરાદો કરવો છે. અર્થ એ છે કે જ્યારે પાણી ન મળે અથવા પાણી હોવા છતાં તેનો ઉપયોગ સંભવ ન હોય, તો [પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે] પાક (પવિત્ર અને શુદ્ધ) માટીથી કામ લો.

'તયમ્મુમ'ની પદ્ધતિમાં કુકલા (ઈસ્લામી ધર્મશાસ્ત્રીઓ) દરમ્યાન મતભેદ છે. એક જૂથની દૃષ્ટિએ તેની પદ્ધતિ એ છે કે એક વાર માટી પર હાથ મારીને ચહેરા પર ફેરવી લેવામાં આવે, પછી બીજી વાર હાથ મારીને કોણીઓ સુધી હાથો પર ફેરવી લેવામાં આવે. ઈમામ અબૂ હનીફા, ઈમામ શાફઈ, ઈમામ માલિક રહ. અને મોટાભાગના કુકલા (ઈસ્લામી ધર્મશાસ્ત્રીઓ)નો મત આ જ છે, અને સહાબા અને તાબેઈનમાંથી હઝરત અલી રદિ., અબ્દુલ્લાહ બિન ઉમર રદિ., હસન બસરી, શાબી અને સાલિમ બિન અબ્દુલ્લાહ રહ. વગેરે આ વાતને માનતા હતા. બીજા જૂથની દૃષ્ટિએ માત્ર એક વાર હાથ મારવો પર્યાપ્ત છે. એ જ હાથ ચહેરા પર પણ ફેરવી લેવામાં આવે અને તેને જ કાંડા સુધી હાથો પર પણ ફેરવી લેવામાં આવે, કોણીઓ સુધી ફેરવવાની આવશ્યકતા નથી. આ મત અતા, મકહૂલ, ઔઝાઈ અને અહમદ બિન હમ્બલ રહ.નો છે અને સામાન્ય રીતે અહલે હદીસ પણ આને જ માને છે.

'તયમ્મુમ' માટે જરૂરી નથી કે જમીન પર જ હાથ મારવામાં આવે. આ ઉદ્દેશ્ય માટે દરેક ધૂળવાળી વસ્તુ અને દરેક એવી વસ્તુ જે જમીનના સૂકાચેલા કણોમાં સામેલ થઈ ચૂકી હોય, પર્યાપ્ત છે.

કેટલાક લોકો વાંધો ઉઠાવે છે કે આ રીતે માટી પર હાથ મારીને ચહેરા અને હાથો પર ફેરવી લેવાથી છેવટે પાકી (પવિત્રતા) કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં આ વસ્તુ વ્યક્તિમાં પાકીની ભાવના અને નમાઝનો આદર યથાવત રાખવા માટે એક મહત્વપૂર્ણ મનોવૈજ્ઞાનિક ઉપાય છે. આનાથી ફાયદો એ છે કે વ્યક્તિ ચાહે ગમે તેટલી મુદત સુધી પાણીના ઉપયોગ માટે સમર્થ ન હોય, છેવટે તેના અંદર પાકી (પવિત્રતા)ની ભાવના બાકી રહેશે. પાકીના જે નિયમો શરીરને નિર્ધારિત કર્યા છે તેનું પાલન તે હંમેશા કરતો રહેશે અને તેના મનમાંથી નમાઝને યોગ્ય હોવાની સ્થિતિ અને યોગ્ય ન હોવાની સ્થિતિ વચ્ચેનો ભેદ ક્યારેય નષ્ટ નહીં થઈ શકે.

عَنْ مَوَاضِعِهِ وَيَقُولُونَ سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَاسْمَعُ غَيْرَ مُسْمِعٍ
 وَرَاعِنَا لَيًّا بِالسِّنْتِهِمْ وَطَعْنًا فِي الدِّينِ ۖ وَلَوْ أَنَّهُمْ قَالُوا
 سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا وَاسْمَعُ وَانظُرْنَا لَكَانَ خَيْرًا لَّهُمْ وَأَقْوَمًا ۖ
 وَلَكِنْ لَعَنَهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا ﴿٥٧﴾ يَا أَيُّهَا
 الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ آمِنُوا بِمَا نَزَّلْنَا مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ مِّنْ
 قَبْلِ أَنْ نُنزِّلَ عَلَيْهَا فَاذْبَارَهَا عَلَىٰ أَدْبَارِهَا أَوْ نَلْعَنَهُمْ كَمَا

‘સમિઅના વ અસૈના’^(૭૪) (અમે સાંભળ્યું, પણ અમે માનતા નથી) અને ‘ઇસ્મઅ ગૈર-મુસ્મઇન’^(૭૫) (સાંભળો, તમે એવા નથી કે કોઈ તમને સંભળાવે) અને રાઇના^(૭૬) (અમને દરગુજર કરો). જો કે તેઓ કહેતા ‘સમિઅના વ અતઅના’ (અમે સાંભળ્યું અને માન્યું) અને ‘ઇસ્મઅ’ (સાંભળો) અને ‘ઉન્જૂના’ (અમારા તરફ ધ્યાન આપો) તો તે તેમના જ માટે વધુ સારું હતું અને વધુ ઉચિત પદ્ધતિ હતી. પરંતુ તેમના ઉપર તો તેમના કુફ્રના કારણે અલ્લાહની ફિટકાર પડેલી જ છે, આથી તેઓ ભાગ્યે જ ઈમાન લાવે છે. (૪૭) હે તે લોકો, જેમને ગ્રંથ આપવામાં આવ્યો હતો ! માની લો તે ગ્રંથને જે અમે હવે અવતરિત કર્યો છે અને પુષ્ટિ અને સમર્થન કરે છે તે ગ્રંથનું જે તમારા પાસે અગાઉથી મોજૂદ હતો.^(૭૭) તેના પર ઈમાન લઈ આવો, તે પહેલાં કે અમે તમારા ચહેરા અગાડીને પાછળની તરફ ફેરવી દઈએ અથવા તેમને એવી

(૭૪) અર્થાત્ જ્યારે તેમને અલ્લાહના આદેશ સંભળાવવામાં આવે છે, તો જોરથી કહે છે ‘સમિઅના’ (અમે સાંભળી લીધું) અને ધીમેથી કહે છે ‘અસૈના’ (અમે સ્વીકાર નથી કર્યો) અથવા ‘અતઅના’ (અમે સ્વીકારી લીધું)નો ઉચ્ચાર એ રીતે જીભને લટકો આપીને કરે છે કે ‘અસૈના’ બની જાય છે.

(૭૫) અર્થાત્ વાતચીત કરતી વખતે જ્યારે તેઓ કોઈ વાત હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ.ને કરવા માગે છે, તો કહે છે, ‘ઇસ્મ-અ’ (સાંભળો) અને પછી તેના સાથે જ ‘ગૈરમુસ્મઇન’ પણ કહે છે, જેના બે અર્થ છે — એક અર્થ એ છે કે તમે એવા સન્માનનીય છો કે તમને કોઈ વાત મરજીની વિરુદ્ધ નથી સંભળાવી શકાતી. બીજો અર્થ એ થાય છે કે તમે એ યોગ્ય નથી કે તમને કંઈ સંભળાવીએ. એક અન્ય અર્થ એ છે કે અલ્લાહ કરે તમે બહેરા થઈ જાઓ.

(૭૬) આની સમજૂતી માટે જુઓ — સૂર: બકરહ, નોંધ-૧૦૮.

(૭૭) સમજૂતી માટે જુઓ — સૂર: આલે ઈમરાન, નોંધ-૨.

لَعَنَّا أَصْحَابَ السَّبْتِ ۖ وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا ﴿٧٤﴾ إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ
 أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ ۗ وَمَنْ يُشْرِكْ
 بِاللَّهِ فَقَدِ افْتَرَىٰ إِثْمًا عَظِيمًا ﴿٧٥﴾ أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يُزَكُّونَ
 أَنْفُسَهُمْ ۖ بَلِ اللَّهُ يُزَكِّي مَن يَشَاءُ وَلَا يُظْلَمُونَ فَتِيلًا ﴿٧٦﴾ أُنظُرْ
 كَيْفَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ ۖ وَكَفَىٰ بِهِ إِثْمًا مُّبِينًا ﴿٧٧﴾ أَلَمْ
 تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِّنَ الْكِتَابِ يُؤْمِنُونَ بِالْحَبِيبِ

રીતે હડધૂત કરી દઈએ જેવી રીતે 'સબત' (શનિવાર)વાળાઓ સાથે અમે કર્યું હતું, (૭૮) અને યાદ રાખો કે અલ્લાહનો આદેશ લાગુ થઈને જ રહે છે. (૪૮) અલ્લાહ માત્ર શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)ને જ માફ નથી કરતો. (૭૯) આ સિવાય બીજા જેટલા પણ ગુનાઓ છે, તે જેના માટે યાહે છે માફ કરી દે છે. (૮૦) અલ્લાહના સાથે જેણે કોઈ બીજાને ભાગીદાર ઠેરવ્યો તેણે તો ઘણું જ મોટું જૂઠું ઘડી કાઢ્યું અને ખૂબ જ સખત ગુનાનું કામ કર્યું. (૪૯) તમે એ લોકોને પણ જોયા જેઓ પોતાના મનની પવિત્રતાનો ખૂબ દાવો કરે છે ? જો કે પવિત્રતા તો અલ્લાહ જ જેને યાહે છે પ્રદાન કરે છે, અને (તેમને જો પવિત્રતા પ્રાપ્ત થતી નથી તો વાસ્તવમાં) એમના ઉપર કણ બરાબર પણ અત્યાચાર કરવામાં નથી આવતો. (૫૦) જુઓ તો ખરા, આ લોકો અલ્લાહ માટે પણ જૂઠી વાતો ઘડવાનું ચૂકતા નથી, અને તેમના સ્પષ્ટ ગુનેગાર હોવા માટે આ જ એક ગુનો પૂરતો છે. (રુકૂઅ-૭) (૫૧) શું તમે તે લોકોને નથી જોયા જેમને ગ્રંથના જ્ઞાનમાંથી થોડોક ભાગ આપવામાં આવ્યો છે

(૭૮) જુઓ—સૂર: બકરહ, નોંધ-૮૨-૮૩.

(૭૯) આ એટલા માટે ફરમાવ્યું કે ગ્રંથવાળા (એહલે-કિતાબ અર્થાત્ યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ) આમ તો પયગંબરો અને અવકાશી ગ્રંથોના અનુસરણનો દાવો કરતા હતા, પરંતુ શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)માં ગ્રસ્ત હતા.

(૮૦) આનો અર્થ એ નથી કે વ્યક્તિ બસ શિર્ક ન કરે, બાકી બીજા બધા ગુનાઓ દિલ ખોલીને કરતો રહે, બલકે વાસ્તવમાં આનાથી એ વાત મનમાં બેસાડવાનો હેતુ છે કે શિર્ક, જેને આ લોકોએ ખૂબ મામૂલી વસ્તુ સમજી લીધી હતી, તમામ ગુનાઓથી મોટો ગુનો છે, ત્યાં સુધી કે અન્ય ગુનાઓની માફી તો સંભવ છે, પરંતુ આ એક ગુનો એવો છે કે માફ કરી શકાય એમ નથી. યહૂદી ધાર્મિક નેતાઓ શરીરતના નાના-નાના આદેશોની તો ખૂબ કાળજી કરતા હતા, બલકે તેમનો બધો સમય એ ગૌણ વાતો કરવામાં જ પસાર થતો હતો, જેને તેમનાં ધર્મશાસ્ત્રીઓએ જબરજસ્તી શોધી-શોધીને કાઢ્યા હતા. પરંતુ શિર્ક તેમની નજરમાં એવું હળવું કાર્ય હતું કે ન પોતે તેનાથી બચવાની ચિંતા કરતા હતા, ન પોતાની જાતિને શિર્કયુક્ત વિચારો અને કાર્યોથી બચાવવાની કોશિશ કરતા હતા અને ન મુશ્કરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)ની મિત્રતા અને સમર્થનમાં તેમને કોઈ વાંધો જોવાતો હતો.

وَالطَّاعُونَ وَيَقُولُونَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا هَؤُلَاءِ أَهْدَى مِنَ الَّذِينَ
 آمَنُوا سَبِيلًا ﴿٥١﴾ أُولَئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ ۖ وَمَنْ يَلْعَنِ اللَّهُ
 فَلَنْ تَجِدَ لَهُ نَصِيرًا ﴿٥٢﴾ أَمْ لَهُمْ نَصِيبٌ مِّنَ الْمُلْكِ فَإِذَا لَا
 يُؤْتُونَ النَّاسَ نَقِيرًا ﴿٥٣﴾ أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَىٰ مَا آتَاهُمُ اللَّهُ

અને તેમની દશા એ છે કે જિબ્ત^(૮૧) અને તાગૂત^(૮૨)ને માને છે અને કાફિરો (અધર્મીઓ) વિષે કહે છે કે ઈમાન લાવનારાઓથી તો આ જ વધુ સાચા માર્ગ ઉપર છે. ^(૮૩) (૫૨) આવા જ લોકો છે જેમના ઉપર અલ્લાહે ફિટકાર કરી છે અને જેના ઉપર અલ્લાહ ફિટકાર કરી દે પછી તમે તેનો કોઈ મદદગાર નહીં જુઓ. (૫૩) શું (અલ્લાહના) રાજ્યમાં તેમનો કોઈ હિસ્સો છે ? જો આવું હોય તો તેઓ બીજાઓને કાણી પાઈ પણ ન આપતા. ^(૮૪) (૫૪) પછી શું તેઓ બીજાઓની ઈર્ષ્યા એટલા માટે કરે છે કે અલ્લાહે

(૮૧) 'જિબ્ત'નો મૂળ અર્થ છે અવાસ્તવિક, તથ્યહીન અને નિરર્થક વસ્તુ. ઈસ્લામી પરિભાષામાં જાદૂ, જ્યોતિષ, મંત્રાંત્ર અને દોરાધાગા, શકુનવિદ્યા અને મુહૂર્ત તથા તમામ અંધશ્રદ્ધાયુક્ત અને કાલ્પનિક વાતોને 'જિબ્ત' કહે છે. હદીસમાં છે કે પશુઓના અવાજોથી મુહૂર્ત કાઢવું, જમીન પર પશુઓના પગલાંના નિશાનોથી શકુન કાઢવું તેમજ મંત્રાંત્ર અને જાદૂદોષાની બીજી રીતો બધું 'જિબ્ત' જ છે. 'જિબ્ત'નો અર્થ એ જ છે, જે આપણે ગુજરાતીમાં અંધશ્રદ્ધા કહીએ છીએ અને જેના માટે અંગ્રેજીમાં Superstitions નો શબ્દ-પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

(૮૨) સમજૂતી માટે જુઓ—સૂર: બકરહ, નોંધ-૨૮૬, ૨૮૮.

(૮૩) અહીં કાફિરો (અધર્મીઓ)થી અભિપ્રેત અરબસ્તાનના મુશ્શરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ) છે. યહૂદી વિદ્વાનોનો હકામ્મહ ત્યાં સુધી પહોંચી ગયો હતો કે જે લોકો હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ. પર ઈમાન લાવ્યા હતા તેમને તેઓ અરબસ્તાનના મુશ્શરિકોની સરખામણીમાં વધારે પથબ્રષ્ટ બતાવતા હતા અને કહેતા હતા કે તેમનાથી તો આ મુશ્શરિકો જ વધારે સીધા રસ્તા પર છે. જો કે તેઓ સપષ્ટ જોઈ રહ્યા હતા કે એક તરફ વિશુદ્ધ તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ) છે, જેમાં શિક્ક લેશમાત્ર પણ નથી અને બીજી તરફ ખુલ્લી મૂર્તિપૂજા છે જેની નિંદાથી આખું બાઈબલ ભરેલું પડ્યું છે.

(૮૪) અર્થાત્ શું અલ્લાહના રાજ્યનો કોઈ ભાગ તેમના કબજામાં છે કે આ લોકો નિર્ણય કરવા નીકળી પડ્યા છે કે કોણ સન્માર્ગ પર છે અને કોણ નહીં ? જો આવું હોત તો તેમના હાથે બીજાઓને એક કાણી પાઈ પણ ન મળતી, કેમ કે તેમના હૃદય તો એટલા નાના છે કે તેઓ સત્યનો સ્વીકાર સુદ્ધા નથી કરી શકતા. બીજો અર્થ એ પણ હોઈ શકે છે કે શું તેમના પાસે કોઈ દેશની સત્તા છે કે તેમાં બીજા લોકો ભાગ પડાવવા માગે છે અને આ લોકો તેમાંથી કંઈ નથી આપવા માગતા. અહીં તો માત્ર સત્યના સ્વીકારનો પ્રશ્ન છે અને તેમાં પણ આ લોકો કંજૂસીથી કામ લઈ રહ્યા છે.

مِنْ فَضْلِهِ ۖ فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَآتَيْنَاهُمْ
 مُلْكًا عَظِيمًا ﴿٥٧﴾ فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ بِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ صَدَّ عَنْهُ ۗ وَكَفَى
 بِجَهَنَّمَ سَعِيرًا ﴿٥٨﴾ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا سَوْفَ نُصَلِّيهِمْ
 نَارًا ۗ كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا
 الْعَذَابَ ۗ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَزِيزًا حَكِيمًا ﴿٥٩﴾ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا
 الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ

તેમને પોતાની કૃપા પ્રદાન કરી છે? ^(૫૬) જો આ વાત છે તો તેમને જાણ થાય કે અમે તો ઈબ્રાહીમની સંતાનને ગ્રંથ અને ઊંડી સમજ-બૂઝ આપ્યાં અને મહાન રાજ્ય પ્રદાન કરી દીધું, ^(૫૭) પરંતુ તેમનામાંથી કોઈ તેના ઉપર ઈમાન લાવ્યો અને કોઈ તેનાથી મોઢું ફેરવી ગયો, ^(૫૮) અને મોઢું ફેરવી જનારાઓ માટે તો બસ જહન્નમની ભડકે બળતી આગ જ પૂરતી છે. (૫૯) જે લોકોએ અમારી આયતોને માનવાનો ઈન્કાર કરી દીધો છે તેમને ચોક્કસપણે અમે આગમાં ઝોંકીશું અને જ્યારે તેમના શરીરની ચામડી ગળી જશે તો તેની જગ્યાએ બીજી ચામડી પેદા કરી દઈશું, જેથી તેઓ બરાબર યાતનાનો સ્વાદ ચાખે, અલ્લાહ ખૂબ સામર્થ્ય ધરાવે છે અને પોતાના નિર્ણયોને અમલમાં મૂકવાની હિકમત (વિવેક અને ડહાપણ) ખૂબ સારી રીતે જાણે છે, (૫૭) અને જે લોકોએ અમારી આયતોને માની લીધી અને સદ્કાર્યો કર્યા, તેમને અમે એવા બાગોમાં દાખલ કરીશું જેના નીચે નહેરો વહેતી હશે, જ્યાં તેઓ ^(૫૮) અર્થાત્ આ લોકો પોતાની અયોગ્યતા છતાં અલ્લાહની જે કૃપા અને જે ઈનામની આશા પોતે લગાવીને બેસ્યા હતા, તેને જ્યારે બીજા લોકોને પ્રદાન કરી દેવામાં આવ્યું અને અરબસ્તાનના 'ઉમ્મીઓ' (નિરક્ષરો)માં એક મહાન પયગંબરનું આગમન થવાથી એવાં આધ્યાત્મિક, નૈતિક તથા માનસિક અને વ્યવહારિક જીવને જન્મ લીધો, જેનું અનિવાર્ય પરિણામ ઉન્નતિ અને ઉત્થાન તેમજ પ્રતિષ્ઠા છે, તો હવે આ લોકો તેના પર બળી રહ્યા છે અને આ વાતો એ ઈર્ષ્યાની બળતરાના કારણે તેમના મોઢામાંથી નીકળી રહી છે.

(૮૬) 'મહાન રાજ્ય'નો અર્થ દુનિયાની ઈમામત (નેતૃત્વ) અને માર્ગદર્શન તેમજ દુનિયાની વિભિન્ન જાતિઓ પર નેતૃત્વ સંબંધે પ્રભુત્વ અને અગ્રણી શક્તિ છે, જે અલ્લાહના ગ્રંથનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી તેમજ એ જ્ઞાન અને ડહાપણ અનુસાર આચરણ કરવાથી અનિવાર્ય રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે.

(૮૭) યાદ રહે કે અહીં જવાબ બની ઈસરાઈલની દ્વેષપૂર્ણ વાતોનો આપવામાં આવી રહ્યો છે. આ જવાબનો અર્થ એ છે કે તમે લોકો છેવટે કઈ વાત પર ઈર્ષ્યા કરી રહ્યા છો? તમે પણ ઈબ્રાહીમ અલૈ. ના સંતાનો છો અને આ બની ઈસરાઈલ પણ ઈબ્રાહીમ અલૈ. ના સંતાનો છે. ઈબ્રાહીમ અલૈ. થી દુનિયાના નેતૃત્વનો જે વાયદો અમે કર્યો હતો, તે ઈબ્રાહીમ અલૈ. ના સંતાનોમાંથી માત્ર એ લોકો માટે હતો જેઓ અમારા અવતરિત ગ્રંથો અને હિકમત

فِيهَا أَبَدًا ۖ لَهُمْ فِيهَا أزْوَاجٌ مُّطَهَّرَةٌ ۖ وَنُدَّخِلُهُمْ ظِلًّا
ظَلِيلًا ۖ إِنَّ اللَّهَ يُأْمَرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا ۖ وَإِذَا
حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ ۗ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا

હંમેશા-હંમેશા રહેશે અને તેમને પવિત્ર પત્નીઓ મળશે અને તેમને અમે ધનિષ્ઠ છાંયડામાં રાખીશું.
(૫૮) મુસલમાનો ! અલ્લાહ તમને હુકમ આપે છે કે અમાનતો અમાનતદાર લોકો (Worthy of Trust)ને સોંપો, અને જ્યારે લોકો વચ્ચે ફેંસલો કરો તો ન્યાયપૂર્વક કરો, (૮૮) અલ્લાહ તમને સર્વોત્તમ

અગાઉ અમે તમારા પાસે મોકલ્યા હતા, પરંતુ તમારી પોતાની નાલાયકી હતી કે તમે તેનાથી મોઢું ફેરવી લીધું. હવે આ જ વસ્તુ અમે બની ઈસ્માઈલ (ઈસ્માઈલ અલૈ. ના વંશજો)ને આપી છે અને આ તેમનું સૌભાગ્ય છે કે તેઓ આના પર ઈમાન લાવ્યા છે.

(૮૮) અર્થાત્ તમે એ બૂરાઈઓથી બચતા રહેજો, જેમાં બની ઈસરાઈલ લિખ થઈ ગયા છે. બની ઈસરાઈલની મૂળભૂત ભૂલોમાંથી એક એ હતી કે તેમણે પોતાના પતનના જમાનામાં અમાનતો, અર્થાત્ જવાબદારીનું પદ તેમજ ધાર્મિક નેતૃત્વ અને રાષ્ટ્રીય નેતૃત્વના પદ (Positions of Trust) એવા લોકોને આપવાનું શરૂ કર્યું, જેઓ અયોગ્ય, અનુદાર, બ્રષ્ટ, બેઈમાન અને દુરાચારી હતા. પરિણામ-સ્વરૂપે ખરાબ અને દુષ્ટ લોકોના નેતૃત્વમાં આખી જાતિ ખરાબ અને દુષ્ટ બનતી ગઈ. મુસલમાનોને આદેશ આપવામાં આવી રહ્યો છે કે તમે આવું ન કરજો, બલકે અમાનતો એ લોકોને સુપ્રત કરજો જેઓ તેના કાબેલ હોય, અર્થાત્ અમાનતોનો ભાર ઉઠાવવાની જેમનામાં યોગ્યતા હોય. બની ઈસરાઈલની બીજી મોટી નબળાઈ એ હતી કે તેઓ ન્યાયના આત્માથી ખાલી થઈ ગયા હતા. તેઓ અંગત અને જાતીય સ્વાર્થો માટે નિઃસંકોચ ઈમાનને ગણી જતા હતા, મુલ્લા હકામ્મદ પર ઉતરી આવતા હતા. ન્યાયના ગણા પર છરી ફેરવવામાં તેમને જરાપણ સંકોચ થતો ન હતો. તેમના અન્યાયનો સૌથી કડવો અનુભવ એ જમાનામાં સ્વયં મુસલમાનોને થઈ રહ્યો હતો. એક બાજુ તેમના સામે અલ્લાહના પયગંબર હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ. અને તેમના પર ઈમાન લાવનારાઓનું પવિત્ર અને નિષ્કલંક જીવન હતું, બીજી બાજુ એ લોકો હતા જેઓ મૂર્તિઓને પૂજી રહ્યા હતા, પુત્રીઓને જીવતી દાટી દેતા હતા, સાવકી માતાઓ સુદ્ધાથી લગ્ન કરી લેતા હતા અને કાબાના ચારે તરફ તદ્દન નગ્ન થઈને તવાફ (પરિક્રમા) કરતા હતા. આ કહેવાતા નામના એહલે-કિતાબ (શ્રંધવાળા લોકો) આમાંથી બીજા જૂથને પ્રાધાન્યતા આપતા હતા અને તેમને એવું કહેતાં સહેજ-પણ શરમ આવતી ન હતી કે પહેલા જૂથની સરખામણીમાં આ બીજું જૂથ વધારે સાચા માર્ગ પર છે. અલ્લાહ તેમનાં આ અન્યાય અંગે સચેત કર્યા પછી હવે મુસલમાનોને નિર્દેશ કરે છે કે તમે ક્યાંક આવા અન્યાય કરનારાં ન બની જજો, ચાહે કોઈના સાથે મિત્રતા હોય કે દુશ્મની, કોઈપણ સ્થિતિમાં જ્યારે પણ વાત કહો ન્યાયની કહો અને જ્યારે પણ નિર્ણય કરો તો ન્યાયની સાથે કરો.

يَعِظُكُمْ بِهِ ۖ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا ﴿٥٠﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ
 آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ
 مِنْكُمْ ۗ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ

શિખામણ આપે છે અને ચોક્કસપણે અલ્લાહ બધું જ સાંભળે અને જુએ છે. (૫૯) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! આજ્ઞાપાલન કરો અલ્લાહનું અને આજ્ઞાપાલન કરો રસૂલનું અને તે લોકોનું જે તમારા પૈકી જવાબદાર (આદેશ આપવાના અધિકારી) હોય, પછી જો કોઈ મામલામાં તમારા વચ્ચે ઝઘડો પડે તો તેને અલ્લાહ અને રસૂલના તરફ રજૂ કરો (૬૦) આ આયત ઈસ્લામની સંપૂર્ણ ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક અને રાજનૈતિક વ્યવસ્થાનો આધાર અને ઈસ્લામી રાજ્યના બંધારણની પહેલી કલમ છે. તેમાં નીચે દર્શાવેલ ચાર નિયમો સ્થાઈ રૂપે વર્ણવી દેવામાં આવ્યા છે —

૧— ઈસ્લામી વ્યવસ્થામાં આદેશ આપવાનો વાસ્તવિક અધિકાર અલ્લાહનો છે. એક મુસલમાન સૌપ્રથમ અલ્લાહનો બંદો છે, બાકી જે કંઈ પણ છે તેના પછી છે.

૨— ઈસ્લામી વ્યવસ્થાનો બીજો આધાર રસૂલ (ઈશદૂત)નું આજ્ઞાપાલન છે. આ પોતાનામાં કોઈ સ્થાઈ આજ્ઞાપાલન નથી, બલ્કે અલ્લાહના આજ્ઞાપાલનનું એક માત્ર વ્યવહારિક રૂપ છે. આપણે અલ્લાહનું આજ્ઞાપાલન માત્ર એ જ રીતે કરી શકીએ છીએ કે રસૂલનું આજ્ઞાપાલન કરીએ. અલ્લાહનું કોઈ આજ્ઞાપાલન રસૂલના પ્રમાણ વગર વિશ્વસનીય નથી, અને રસૂલના અનુસરણથી મોહું ફેરવવું કે અવગણના કરવી અલ્લાહ વિરુદ્ધ વિદ્રોહ છે.

૩— ઉપરોક્ત બંને આજ્ઞાપાલનો પછી અને તેના હેઠળ ત્રીજું આજ્ઞાપાલન, જે ઈસ્લામી વ્યવસ્થામાં મુસલમાનો પર અનિવાર્ય છે, તે એ તમામ જવાબદારોનું આજ્ઞાપાલન છે, જે સ્વયં મુસલમાનોમાંથી હોય. જવાબદારના અર્થમાં એ બધા લોકો સામેલ છે, જે મુસલમાનોના સામૂહિક મામલાઓના ઉચ્ચાધીકારી હોય, ચાહે તેઓ બૌદ્ધિક અને વૈચારિક માર્ગદર્શન કરવાવાળા આલિમો (ઈસ્લામી વિદ્વાનો) હોય, કે રાજનૈતિક માર્ગદર્શન કરવાવાળા નેતા હોય અથવા રાજ્યના વહીવટી અધિકારીઓ અથવા અદાલતોમાં નિર્ણય કરવાવાળા જજ, અથવા સાંસ્કૃતિક, સામાજિક મામલાઓમાં કબીલાઓ-બિરાદરીઓ, વસ્તીઓ અને મહોલ્લાઓની આગેવાની કરવાવાળા વડીલો અને સરદારો હોય.

૪— ચોથી વાત, જે આમાં એક સ્થાઈ અને નિશ્ચિત નિયમના રૂપમાં નક્કી કરી દેવામાં આવી છે, એ છે કે ઈસ્લામી વ્યવસ્થામાં અલ્લાહનો આદેશ અને રસૂલની રીત મૂળભૂત કાનૂન અને અંતિમ સનદ (Final Authority) છે, મુસલમાનો વચ્ચે કે શાસન અને જનતા વચ્ચે જે મામલામાં પણ વિવાદ ઊભો થાય, તેમાં નિર્ણય માટે કુર્આન અને હદીસ તરફ રજૂ કરવામાં આવશે અને જે નિર્ણય ત્યાંથી મળશે, તેના સામે સૌ-કોઈ માથું નમાવી દેશે. આ પ્રમાણે જીવનના તમામ મામલાઓમાં અલ્લાહના ગ્રંથ અને અલ્લાહના રસૂલ સલ્લ.ની સુન્નતને પ્રમાણ અને સનદ, મૂળ સ્ત્રોત અને અંતિમ વાત સ્વીકારવું ઈસ્લામી વ્યવસ્થાની એ અનિવાર્ય વિશેષતા છે, તેને અધર્મ અને અનેકેશ્વરવાદ પર આધારિત જીવન-વ્યવસ્થાથી સ્પષ્ટ રૂપે અલગ કરે છે. જે વ્યવસ્થામાં આ વસ્તુ જોવા મળતી ન હોય એ નિશ્ચિતરૂપે એક બિનઈસ્લામી વ્યવસ્થા છે.

إِنَّ كُنْتُمْ تُوْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ۖ ذٰلِكَ خَيْرٌ وَّاَحْسَنُ
 تَاْوِيْلًا ۗ اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِيْنَ يَزْعُمُوْنَ اَنَّهُمْ اٰمَنُوْا بِمَا اُنزِلَ اِلَيْكَ ۗ
 وَمَا اُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ يُرِيْدُوْنَ اَنْ يَّتَّخِذُوْا اِلَى الطَّاغُوْتِ وَقَدْ
 اٰمَرُوْا اَنْ يَّكْفُرُوْا بِهٖ ۗ وَيُرِيْدُ الشَّيْطٰنُ اَنْ يُّضِلَّهُمْ ضَلٰلًا بَعِيْدًا ۝

જો તમે ખરેખર અલ્લાહ અને આખિરતના દિવસ ઉપર ઈમાન ધરાવતા હોવ. આ જ એક સાચી કાર્ય-પદ્ધતિ છે અને પરિણામની દૃષ્ટિએ પણ વધુ સારી છે. (૨૩૫-૮) (૬૦) હે નબી ! તમે જોયા નહીં એ લોકોને જેઓ દાવો તો કરે છે કે અમે ઈમાન લાવ્યા છીએ તે ગ્રંથ પર જે તમારો તરફ ઉતારવામાં આવ્યો છે અને તે ગ્રંથો પર જે તમારા પહેલાં ઉતારવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ તેમની ઈચ્છા એ છે કે પોતાના મામલાઓના ફેસલા કરાવવા માટે 'તાગૂત' પાસે જાય, જો કે તેમને 'તાગૂત'નો ઈન્કાર કરવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો હતો. (૮૧) - શૈતાન તેમને ભટકાવીને સીધા માર્ગથી ઘણે દૂર લઈ જવા માગે છે, (૮૦) કુર્આન-મજીદ, કેમ કે કેવળ કાનૂનનું એક પુસ્તક જ નથી, બલકે શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણ, નિર્દેશ, ઉપદેશ અને શિખામણનો પણ ગ્રંથ છે, તેથી પહેલા વાક્યમાં જે કાનૂની સિદ્ધાંતોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું, હવે આ બીજા વાક્યમાં તેની તત્ત્વદર્શિતા અને ઉદ્દેશ્ય સમજાવવામાં આવી રહ્યા છે. આમાં બે વાતો કહેવામાં આવી છે - એક એ કે ઉલ્લેખિત ચાર સિદ્ધાંતોનું પાલન ઈમાનનો અનિવાર્ય તકાદો છે. મુસલમાન હોવાનો દાવો અને આ સિદ્ધાંતોની અવગણના કે તેનાથી મોઢું ફેરવવું એ બંને વાતો એક જગ્યાએ એકત્ર નથી રહી શકતી. બીજું એ કે આ સિદ્ધાંતો પર પોતાની જીવન-પદ્ધતિનું નિર્માણ કરવામાં જ મુસલમાનોની ભલાઈ છે. માત્ર આ જ એક વસ્તુ તેમને દુનિયામાં સીધા માર્ગ પર કાયમ રાખી શકે છે અને આનાથી જ તેમની આખિરત (પરલોક) પણ સફળ થઈ શકે છે. આ ઉપદેશ બરાબર એ પ્રવચન પર સમાપ્ત કરવામાં આવ્યું, જેમાં યહૂદીઓની નૈતિક અને ધાર્મિક દશાની સમીક્ષા કરવામાં આવી રહી હતી. આ પ્રમાણે અત્યંત બુદ્ધિપૂર્વક અને સૂક્ષ્મ રીતે મુસલમાનોને સચેત કરવામાં આવ્યા છે કે તમારા પહેલાંની ઉમ્મત (સમુદાય) ધર્મના આ આધારભૂત સિદ્ધાંતોથી વિમુખ થઈને જે અધઃપતનમાં જઈ ચૂકી છે, તેનાથી બોધપાઠ લો. જ્યારે કોઈ સમૂહ અલ્લાહના ગ્રંથ અને તેના રસૂલ (ઈશદૂત)ના નિર્દેશોને પીઠ પાછળ નાખી દે છે અને એવા નેતા અને માર્ગદર્શકોના પાછળ લાગી જાય છે જેઓ અલ્લાહ અને રસૂલનું આજ્ઞાપાલન ન કરતા હોય અને પોતાના ધાર્મિક ગુરુઓ અને રાજનૈતિક શાસકોથી ગ્રંથ અને સુન્નતની સનદ પૂછ્યા વગર તેમનું આજ્ઞાપાલન કરવા લાગે છે, તો તેઓ એ ખરાબીઓમાં પડવાથી કોઈપણ રીતે બચી શકતા નથી જેમાં બની ઈસરાઈલ પડી ગયા હતા.

(૮૧) અહીં સ્પષ્ટ રૂપે 'તાગૂત'થી અભિપ્રેત એ શાસક છે, જે અલ્લાહના કાનૂન સિવાય કોઈ અન્ય કાનૂન અનુસાર નિર્ણય કરતો હોય અને એ અદાલતની એવી [બિનઈસ્લામી] વ્યવસ્થા છે, જે ન તો અલ્લાહના સાર્વભૌમત્વનો સ્વીકાર કરતી હોય અને ન અલ્લાહના ગ્રંથને અંતિમ સનદ માનતી હોય. તેથી આ આયત એ અર્થમાં તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે જે અદાલત 'તાગૂત'ની હેસિયત ધરાવતી હોય તેના પાસે પોતાના મામલાઓને નિર્ણય માટે લઈ જવું

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَىٰ مَا أَنزَلَ اللَّهُ وَإِلَى الرَّسُولِ رَأَيْتَ
 الْمُنَافِقِينَ يَصُدُّونَ عَنكَ صُدُودًا ۖ فَكَيْفَ إِذَا أَصَابَتْهُمُ
 مُصِيبَةٌ مِّمَّا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ ثُمَّ جَاءُوكَ يَحْلِفُونَ ۗ بِاللَّهِ إِنْ أَرَدْنَا
 إِلَّا إِحْسَانًا وَتَوْفِيقًا ۖ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ يَعْلَمُ اللَّهُ مَا فِي قُلُوبِهِمْ ۗ
 فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَعِظْهُمْ وَقُلْ لَهُمْ فِي أَنفُسِهِمْ قَوْلًا بَلِيغًا ۝

અને જ્યારે તેમને કહેવામાં આવે છે કે આવો તે વસ્તુ તરફ જે અલ્લાહે અવતરિત કરી છે અને આવો રસૂલ તરફ, તો આ મુનાફિકો (દંભીઓ)ને તમે જુઓ છો કે તેઓ તમારા તરફ આવવાથી કતરાય છે. (૬૨) પછી તે વખતે શું થાય છે જ્યારે તેમના પોતાના હાથોએ આણેલી મુસીબત તેમના ઉપર આવી પડે છે? તે વખતે તેઓ તમારા પાસે સોગંદો ખાતા આવે છે (૬૩) અને કહે છે કે ખુદાના સોગંદ ! અમે તો માત્ર સારું થાય તેમ ઈચ્છતા હતા અને અમારી નિયત તો એ હતી કે બંને પક્ષોમાં કોઈ રીતે સુમેળ થઈ જાય. (૬૩) અલ્લાહ જાણે છે જે કંઈ તેમના હૃદયોમાં છે, તેમની ઉપેક્ષા ન કરો, તેમને સમજાવો અને એવી શિખામણ આપો જે તેમના હૃદયમાં ઉતરી જાય.

ઈમાનના વિરુદ્ધ છે તેમજ અલ્લાહ અને તેના ગ્રંથ પર ઈમાન લાવવાનો આવશ્યક તકાદો એ છે કે વ્યક્તિ એવી અદાલતને જાઈઝ (વૈધ) અદાલત માનવાથી ઈન્કાર કરી દે. કુર્આન અનુસાર અલ્લાહ પર ઈમાન અને 'તાગૂત'થી ઈન્કાર બંને એક-બીજા માટે અનિવાર્ય છે તથા અલ્લાહ અને 'તાગૂત' બંનેની સામે એક જ સમયે ઝૂકવું ખુલ્લી મુનાફિકત (દંભ, કપટ) છે.

(૯૨) આનાથી જાણ થાય છે કે પાખંડ અને ઢોંગ કરનારાં (મુનાફિકો)નું આ નિત્ય આચરણ હતું કે જે મુકદ્દમામાં તેમને આશા રહેતી હતી કે નિર્ણય તેમના પક્ષમાં થશે, તેને તો નબી સલ્લ.ની પાસે લઈ આવતા હતા, પરંતુ જે મુકદ્દમામાં આશંકા રહેતી હતી કે નિર્ણય તેમના વિરુદ્ધ હશે, તેને આપની પાસે લાવવાનો ઈન્કાર કરી દેતા હતા. આવી સ્થિતિ અત્યારે પણ ઘણા મુનાફિકો (દંભીઓ)ની છે. [જેઓ ઈમાન રાખવાનો દમ ભરે છે, પરંતુ કોઈપણ મામલામાં જો શરીઅતનો નિર્ણય તેમના પક્ષમાં હોય તો તેને માથે યઢાવે છે, નહિં તો દરેક એ કાનૂન, દરેક એ રીત-રિવાજ તેમજ દરેક એ અદાલતની છત્રછાયામાં શરણ લે છે, જેનાથી તેમને પોતાની ઈચ્છા અનુસાર નિર્ણય થવાની આશા હોય છે.

(૯૩) સંભવતઃ આનાથી તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે તેમની દંભયુક્ત હરકતોનું જ્ઞાન મુસલમાનોને થઈ જાય છે અને તેમને ભય હોય છે કે હવે પૂછપરછ થશે અને સજા મળશે તે વખતે સોગંદો ખાઈ-ખાઈને પોતાના ઈમાનનો વિશ્વાસ અપાવવા લાગે છે.

وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا لِيُطَاعَ بِإِذْنِ اللَّهِ وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ
ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ جَاءُوكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ
الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا ﴿٤٣﴾ فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى
يُحَكِّمُوكَ قِيمًا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا
مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا ﴿٤٥﴾ وَلَوْ أَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ

અલ્લાહના આદેશના આધારે તેનું આજ્ઞાપાલન કરવામાં આવે. (૬૪) જો તેમણે આ પદ્ધતિ અપનાવી હોત કે જ્યારે તેઓ પોતાની જાત પર અત્યાચાર કરી બેસ્યા હતા તો તમારા પાસે આવી ગયા હોત અને અલ્લાહથી માફી માગી લીધી હોત, અને રસૂલે પણ તેમના માટે માફીની અરજ કરી હોત, તો ચોક્કસ તેમણે અલ્લાહને ક્ષમા કરનાર અને દયાળુ જોયો હોત. (૬૫) નહીં, હે મુહમ્મદ ! તમારા રબના સોગંદ ! આ લોકો કદાપિ મોમિન (ઈમાનવાળા) થઈ શકશે નહીં જ્યાં સુધી પોતાના પરસ્પરના ઝઘડાઓમાં તેઓ તમને ફેસલો કરવાવાળા ન માને, પછી તમે જે કંઈ ફેસલો કરો તેના માટે પોતાના હૃદયમાં સહેજ પણ સંકોચ ન અનુભવે, બલકે તેને સંપૂર્ણપણે માની લે. (૬૫)

(૬૪) અર્થાત્ અલ્લાહ તરફથી રસૂલ (ઈશદૂત) એટલા માટે નથી આવતા કે બસ તેની રિસાલત (ઈશદૂતત્વ) પર ઈમાન લઈ આવો અને તે પછી આજ્ઞાપાલન જેનું ચાહો કરતા રહો, [પરંતુ આવું નથી] બલકે રસૂલના આગમનનો ઉદ્દેશ્ય જ એ હોય છે કે જીવનનો જે કાનૂન તે લઈને આવ્યા છે, તમામ કાનૂનને છોડીને માત્ર તેનું જ અનુપાલન કરવામાં આવે અને અલ્લાહ તરફથી જે આદેશ તે આપે છે, તમામ આદેશોને છોડીને માત્ર તેના પર જ ચાલવામાં આવે. જો કોઈએ આવું ન કર્યું તો પછી તેનું રસૂલને પણ માત્ર રસૂલ માની લેવું કોઈ અર્થ નથી રાખતું.

(૬૫) આ આયતનો આદેશ માત્ર નબી સલ્લ.ના જીવન સુધી સીમિત નથી, બલકે ક્યામત સુધી છે. જે કંઈ અલ્લાહ તરફથી નબી સલ્લ. લાવ્યા છે અને જે પદ્ધતિ પર અલ્લાહના માર્ગદર્શન અને નિર્દેશ અનુસાર આપ સલ્લ.એ અમલ કર્યો છે, તે હંમેશ માટે મુસલમાનો દરમ્યાન નિર્ણાયક સનદ છે, અને આ સનદને માનવા કે ન માનવા પર વ્યક્તિના મોમિન હોવા અને ન હોવાનો નિર્ણય છે. હદીસમાં આ જ વાતને નબી સલ્લ.એ આ શબ્દોમાં ઈરશાદ ફરમાવેલ છે — لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّىٰ يَكُونَ هُوَ تَابِعًا لِمَا جَاءَتْ بِهِ “તમારામાંથી કોઈ વ્યક્તિ મોમિન નથી હોઈ શકતો, જ્યાં સુધી કે તેની ઈચ્છા એ પદ્ધતિને આધીન ન થઈ જાય જેને હું લઈને આવ્યો છું.”

أَنْ أَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ أَوْ أَخْرَجُوا مِنْ دِيَارِكُمْ مَا فَعَلُوا إِلَّا قَلِيلٌ
 مِنْهُمْ ۖ وَلَوْ أَنَّهُمْ فَعَلُوا مَا يُوعَظُونَ بِهِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَأَشَدَّ
 تَثْبِيثًا ﴿١٦﴾ وَإِذَا لَأَتَيْنَهُمْ مِنْ لَدُنَّا أَجْرًا عَظِيمًا ﴿١٧﴾ وَلَهَدَيْنَاهُمْ
 صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا ﴿١٨﴾ وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ

(૬૬) જો અમે તેમને આદેશ આપ્યો હોત કે પોતાને મારી નાખો અથવા પોતાના ઘરોમાંથી નીકળી જાઓ, તો તેમનામાંથી થોડાક જ માણસો તેના પર અમલ કરતા. (૬૬) જો કે જે શિખામણ તેમને આપવામાં આવે છે તેના પર જો તેમણે અમલ કર્યો હોત તો તેમના માટે વધારે સારું અને વધારે મક્કમતાનું કારણ (૬૭) બની હોત (૬૭) અને જો આ લોકોએ આવું કર્યું હોત તો અમે તેમને પોતાના તરફથી ઘણો મોટો બદલો આપતા (૬૮) અને તેમને સીધો માર્ગ દેખાડી દેતા. (૬૮) જે લોકો અલ્લાહ અને રસૂલનું આજ્ઞાપાલન કરશે તેઓ તે લોકો સાથે હશે

(૬૬) અર્થાત્ જ્યારે તેમની સ્થિતિ એ છે કે શરીરતનું પાલન કરવાથી જરાપણ નુકસાન કે થોડુંઘણુ કષ્ટ પણ આ લોકો સહન કરી શકતા નથી, તો તેમના પાસેથી કોઈ મોટા ત્યાગની આશા રાખી શકાતી નથી. જો પ્રાણ આપવા કે ઘરબાર છોડવાની માંગ તેમનાથી કરવામાં આવે તો આ લોકો તરત જ ભાગી જશે અને ઈમાન અને આજ્ઞાપાલનના બદલે ઈન્કાર અને અવજ્ઞાનો રસ્તો પકડશે.

(૬૭) અર્થાત્ જો આ લોકો શંકા-કુશંકા અને સંકોચ છોડીને એકાગ્રતાની સાથે રસૂલના આજ્ઞાપાલન અને તેમના અનુસરણ પર કાયમ થઈ જતા અને દ્વિધામાં ન રહેતા, તો તેમનું જીવન અસ્થિરતા અને અસુરક્ષિતતાથી બચી જતું. તેમનાં વિચારો, ચરિત્ર અને વ્યવહાર બધું જ એક સ્થાયી અને સુદૃઢ આધાર પર સ્થાપિત થઈ જતું, અને આ લોકો તેની બરકતો (નિરંતર વધતી જતી સમૃદ્ધિ)થી લાભાન્વિત થતા, જે એક સીધા માર્ગ પર અડગતાની સાથે ચાલવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. જે વ્યક્તિ દ્વિધા અને સંકોચની હાલતમાં ગ્રસ્ત હોય, ક્યારેક આ માર્ગ પર ચાલે અને ક્યારેક તે માર્ગ પર, અને સંતોષ કોઈપણ માર્ગના સાચા હોવા પર ન થાય, તેનું આખું જીવન પાણી પર બનેલ ચિત્ર જેવું બની જાય છે, અને બધા પ્રયત્નો નિરર્થક બનીને રહી જાય છે.

(૬૮) અર્થાત્ જ્યારે તેઓ સંદેહ છોડીને ઈમાન અને વિશ્વાસની સાથે રસૂલના આજ્ઞાપાલનનો નિર્ણય કરી લેતા તો અલ્લાહની મહેરબાનીથી તેમના સામે પ્રયત્ન અને વ્યવહારનો સીધો માર્ગ તદ્દન પ્રજ્વલિત થઈ જતો અને તેમને સ્પષ્ટ દેખાઈ જતું કે તેઓ પોતાની શક્તિ અને મહેનત કયા માર્ગમાં લગાવે, જેનાથી તેમનું દરેક ડગલું પોતાની વાસ્તવિક મંજિલ તરફ ઉઠે.

أَنعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِّنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ
وَالصَّالِحِينَ ۗ وَحَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا ۗ ذَٰلِكَ الْفَضْلُ مِنَ
اللَّهِ ۗ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ عَلِيمًا ۝ (90)

જેમને અલ્લાહે ઈનામથી નવાજ્યા છે એટલે કે નબીઓ અને સિદ્દીકો અને શહીદો અને સાલેહીન (સદાચારીઓ)^(૯૯). કેવા ઉત્તમ છે આ સાથીઓ જે કોઈને પ્રાપ્ત થાય!^(૧૦૦) (૭૦) આ સાચી કૃપા છે જે અલ્લાહ તરફથી મળે છે, અને હકીકત જાણવા માટે માત્ર અલ્લાહનું જ જ્ઞાન પૂરતું છે. (રુકૂઅ-૯) (૭૧) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! મુકાબલો કરવા માટે

(૯૯) આનો અર્થ એ છે કે આખિરત (પરલોક)માં તેઓ આ લોકોની સાથે હશે. એ અર્થ નથી કે આમાંથી કોઈ પોતાના આ કાર્યના કારણે પયગંબર પણ બની જશે. 'સિદ્દીક'થી તાત્પર્ય એ વ્યક્તિ છે જે અત્યંત સાચો હોય, જેના અંદર સચ્ચાઈ અને સત્યનિષ્ઠા પૂર્ણરૂપે જોવા મળતી હોય, જ્યારે સાથ આપે તો સત્ય અને ન્યાયનો જ સાથ આપે અને સાચા હૃદયથી આપે અને જે વસ્તુને સત્ય વિરુદ્ધ જુએ, તેના વિરુદ્ધ મક્કમતાથી ઊભો થઈ જાય અને જરાપણ નબળાઈ ન દાખવે.

'શહીદ'નો વાસ્તવિક અર્થ સાક્ષી છે. આનાથી અભિપ્રેત એ વ્યક્તિ છે, જે પોતાના ઈમાનની સચ્ચાઈ પર પોતાના સમગ્ર જીવનની નીતિ-રીતિથી સાક્ષી આપે. અલ્લાહના માર્ગમાં લડીને પ્રાણ ન્યોછાવર કરનારને પણ 'શહીદ' એટલા માટે જ કહે છે કે તે પ્રાણ આપીને સિદ્ધ કરી દે છે કે તે જે વસ્તુ પર ઈમાન લાવ્યો હતો તેને વાસ્તવમાં સાચા દિલથી સાચું સમજતો હતો અને તેને એટલું પ્રિય રાખતો હતો કે તેના માટે પ્રાણ ન્યોછાવર કરવામાં પણ સંકોચ ન દાખવ્યો. એવા સાચા લોકોને પણ 'શહીદ' કહેવામાં આવે છે, જેઓ એટલા ભરોસાવાળા અને વિશ્વસનીય હોય કે જે વસ્તુ પર તેઓ સાક્ષી આપે, તેનું સાચું અને સત્ય પર હોવું નિઃસંકોચ માની લેવામાં આવે.

'સાલેહીન' (સદાચારી અને ભલા લોકો)થી અભિપ્રેત એ લોકો છે, જેઓ પોતાના આચાર-વિચાર અને આસ્થાઓમાં, પોતાની નિયત અને ઈરાદાઓમાં તેમજ પોતાના વાણી અને વર્તનમાં સીધા માર્ગ પર અડગ હોય અને સર્વાંગી રીતે પોતાના જીવનમાં સારું વલણ અપનાવતા હોય.

(૧૦૦) અર્થાત્ એ માનવી ભાગ્યશાળી છે, જેને આવા લોકો સાથે માટે મળી જાય અને જેનું પરિણામ આખિરતમાં પણ આવા જ લોકોની સાથે હોય. કોઈ વ્યક્તિની સંવેદનાઓ મૃત:પ્રાય થઈ જાય તો વાત અલગ છે, નહિં તો વાસ્તવમાં દુરાચારીઓ અને ચરિત્રહીન લોકોની સાથે જીવન વિતાવવું દુનિયામાં જ એક અત્યંત પીડાદાયક યાતના છે, ક્યાં કે આખિરતમાં પણ વ્યક્તિ તેમના જ સાથે એ પરિણામનો સામનો કરે જે તેમના માટે નિર્ધારિત છે. તેથી અલ્લાહના સદાચારી બંદાઓની હંમેશા એ કામના હોય છે કે તેમને સદાચારી અને ભલા લોકોનો સમાજ મળે અને મૃત્યુ પછી પણ તેઓ સદાચારી અને ભલા લોકોના જ સાથે રહે.

حَدْرَكُمْ فَأَنْفِرُوا ثُبَاتٍ أَوْ أَنْفِرُوا جَمِيعًا ﴿٤٠﴾ وَإِنَّ مِنْكُمْ لَمَنْ لِيُبْتَطِنَ ۖ فإِنْ أَصَابَكُمْ مُمْصِبَةٌ قَالَ قَدْ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيَّ إِذْ لَمْ أَكُنْ مَعَهُمْ شَهِيدًا ﴿٤١﴾ وَلَئِنْ أَصَابَكُمْ فُضْلٌ مِّنَ اللَّهِ لَيَقُولَنَّ كَأَنْ لَّمْ تَكُنْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُ مَوَدَّةٌ يُّلَيْتِي كُنْتُ مَعَهُمْ فَأَفُوزَ فَوْزًا عَظِيمًا ﴿٤٢﴾ فَلْيَقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يَشْرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالْآخِرَةِ ۗ وَمَنْ يُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ

હરપણ તૈયાર રહો, ^(૧૦૧) પછી પરિસ્થિતિ અનુસાર જુદી-જુદી ટુકડીઓના રૂપમાં નીકળો અથવા એકત્ર થઈને. (૭૨) હા, તમારામાંથી કોઈ-કોઈ માણસ એવો પણ છે જે લડાઈથી (બહાનાઓ બતાવીને) છટકી જાય છે, ^(૧૦૨) જો તમારા ઉપર કોઈ મુશીબત આવે તો કહે છે અલ્લાહે મારા ઉપર મોટી કૃપા કરી કે હું તે લોકો સાથે ન ગયો, (૭૩) અને જો અલ્લાહ તરફથી તમારા ઉપર કૃપા થાય તો કહે છે — અને એવી રીતે કહે છે કે જાણે તમારા અને તેના વચ્ચે પ્રેમનો તો કોઈ સંબંધ હતો જ નહીં — કે કદાચ, હું પણ તેમના સાથે હોત તો મોટું કામ બની જતું! (૭૪) (આમણે લેવું જોઈએ કે) અલ્લાહના માર્ગમાં લડવું જોઈએ તે લોકોએ જેઓ આખિરતના બદલે દુનિયાના જીવનને વેચી દે. ^(૧૦૩) પછી જે અલ્લાહના માર્ગમાં લડશે

(૧૦૧) સ્પષ્ટ રહે કે આ આદેશ એ વખતે અવતરિત થયો હતો, જ્યારે ઉહદના પરાજયના કારણે આસપાસના કબીલાઓની હિંમત વધી ગઈ હતી અને મુસલમાનો દરેક બાજુથી જોખમમાં ઘેરાઈને રહી ગયા હતા. દરરોજ સમાચારો આવતા રહેતા હતા કે ફલાણા કબીલાનું વલણ બગડી રહ્યું છે, ફલાણો કબીલો દુશ્મની પર ઉતરી આવ્યો છે, ફલાણી જગ્યાએ હુમલાની તૈયારીઓ થઈ રહી છે. મુસલમાનો સાથે નિરંતર વિશ્વાસઘાત કરવામાં આવી રહ્યો હતો. તેમનાં પ્રચારકોને ધોકાથી બોલાવીને મારી નાખવામાં આવતા હતા. મદીનાની સરહદોથી બહાર તેમના માટે જાન-માલની સુરક્ષા બાકી ન હતી. આ પરિસ્થિતિમાં મુસલમાનો તરફથી એક પ્રબળ સંઘર્ષ અને તનતોડ મહેનતની આવશ્યકતા હતી, જેથી આનિરંતર જોખમથી ઈસ્લામનું આ આંદોલન સમાપ્ત ન થઈ જાય.

(૧૦૨) એક અર્થ એ પણ છે કે સ્વયં તો બહાનાઓ કરીને છટકી જાય છે, બીજાઓની હિંમત પણ તોડી નાખે છે અને તેમને જિહાદથી રોકવા માટે એવી વાતો કરે છે કે તેઓ પણ તેમની જેમ જ બેસી રહે.

(૧૦૩) અર્થાત્ અલ્લાહના માર્ગમાં લડવું દુનિયાથી મોહ રાખનારાઓનું કામ છે જ નહીં. આ તો એવા લોકોનું કામ છે જેમની નજરોમાં કેવળ અલ્લાહની પ્રસન્નતા હોય, જેઓ અલ્લાહ અને આખિરત પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખતા હોય અને દુનિયામાં પોતાની સફળતા અને સમૃદ્ધિની બધી સંભાવનાઓ અને પોતાના દરેક પ્રકારનાં સાંસારિક લાભોનો એ આશાએ ત્યાગ કરવા માટે તૈયાર થઈ જાય કે તેમનો રબ તેમનાથી પ્રસન્ન થશે અને આ દુનિયામાં નહીં તો આખિરતમાં છેવટે તેમનાં બલિદાનો નષ્ટ નહીં થાય. રહ્યા એ લોકો, જેમની નજરમાં મૂળ મહત્વ

فَيَقْتُلْ أَوْ يَغْلِبْ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا ﴿٧٠﴾ وَمَا لَكُمْ لَا
 تُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ
 وَالْوِلْدَانِ الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ
 الظَّالِمِ أَهْلُهَا ۗ وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا ۗ وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ
 لَدُنْكَ نَصِيرًا ﴿٧١﴾ الَّذِينَ آمَنُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ
 وَالَّذِينَ كَفَرُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ الظَّالِمِينَ فَقاتِلُوا أَوْلِيَاءَ
 الشَّيْطَانِ ۗ إِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ كَانَ ضَعِيفًا ﴿٧٢﴾ أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ

અને માર્યો જશે અથવા વિજયી રહેશે તેને ચોક્કસપણે અમે મહાન બદલો આપીશું. (૭૦) છેવટે શું કારણ છે કે તમે અલ્લાહના માર્ગમાં એ વિવશ પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે ન લડો જેમને નબળા જોઈને દબાવી દેવામાં આવ્યા છે અને જેઓ ફરિયાદ કરી રહ્યા છે કે હે અલ્લાહ ! અમને આ વસ્તીમાંથી બહાર કાઢ જેના રહેવાસીઓ જાલિમ છે, અને પોતાના તરફથી અમારો કોઈ સમર્થક અને સહાયક પેદા કરી દે. (૭૧) જે લોકોએ ઈમાનનો માર્ગ અપનાવ્યો છે, તેઓ અલ્લાહના માર્ગમાં લડે છે અને જેમણે કુફ (અધર્મ)નો માર્ગ અપનાવ્યો છે, તેઓ તાગૂતના માર્ગમાં લડે છે, (૧૦૫) તેથી શૈતાનના સાથીઓ સાથે લડો અને વિશ્વાસ રાખો કે શૈતાનની ચાલબાજીઓ તદ્દન કમજોર છે. (૧૦૬) (રુકૂઅ-૧૦) (૭૭) તમે એ લોકોને

પોતાના સાંસારિક લાભોનું જ હોય, તો વાસ્તવમાં આ માર્ગ તેમના માટે નથી.

(૧૦૪) સંકેત છે એ પીડિત બાળકો, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો તરફ જેઓ મક્કામાં અને અરબસ્તાનના બીજા કબીલાઓમાં ઈસ્લામ સ્વીકારી ચૂક્યા હતા, પરંતુ ન હિજરત કરવાને યોગ્ય હતા અને ન પોતાને અત્યાચારથી બચાવી શકતા હતા. આ લાચાર લોકો પર વિવિધ પ્રકારનાં અત્યાચારો કરવામાં આવી રહ્યા હતા અને તેઓ દુઆઓ માંગી રહ્યા હતા કે કોઈ તેમને આ અત્યાચારોથી અને યાતનાઓથી બચાવે.

(૧૦૫) આ અલ્લાહનો સ્પષ્ટ નિર્ણય છે. અલ્લાહના માર્ગમાં એ ઉદ્દેશ્યથી લડવું કે ધરતી પર અલ્લાહનો દીન (ધર્મ) સ્થાપિત થાય, એ ઈમાનવાળાઓનું કામ છે, અને જે વસ્તવમાં ઈમાનવાળો છે, તે આ કામથી ક્યારેય અટકશે નહીં; અને તાગૂતના માર્ગમાં એ ઉદ્દેશ્યથી લડવું કે અલ્લાહની ધરતી પર અલ્લાહના વિદ્રોહીઓનું રાજ ચાલે, એ કાફિરો (ઈન્કાર કરનારાઓ)નું કામ છે, અને કોઈ ઈમાનવાળો વ્યક્તિ આ કામ નથી કરી શકતો.

(૧૦૬) અર્થાત્ પ્રત્યક્ષમાં શૈતાન અને તેના સાથીઓ મોટી તૈયારીઓ કરીને ઉઠે છે અને મોટી જબરજસ્ત ચાલબાજીઓ ચાલે છે. પરંતુ ઈમાનવાળાઓએ ન તો તેમની તૈયારીઓથી ભયભીત થવું જોઈએ અને તેમની ચાલબાજીઓથી ડરવું જોઈએ. છેવટે તેમનું પરિણામ નિષ્ફળતા છે.

قِيلَ لَهُمْ كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ ۚ فَلَمَّا
 كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ إِذَا فَرِيقٌ مِّنْهُمْ يَخْشَوْنَ النَّاسَ كَخَشْيَةِ
 اللَّهِ أَوْ أَشَدَّ خَشْيَةً ۚ وَقَالُوا رَبَّنَا لِمَ كَتَبْتَ عَلَيْنَا الْقِتَالَ ۗ لَوْلَا
 أَخَّرْتَنَا إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ ۗ قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ ۗ وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ

પણ જોયા જેમને કહેવામાં આવ્યું હતું કે પોતાના હાથ રોકી રાખો અને નમાઝ કાયમ કરો અને ઝકાત આપો? હવે જ્યારે તેમને લડાઈનો હુકમ આપવામાં આવ્યો તો તેમનામાંથી એક જૂથની હાલત એવી છે કે લોકોથી એવી રીતે ડરી રહ્યું છે જેવી રીતે ખુદાથી ડરવું જોઈએ, બલકે થોડું તેનાથી પણ વધુ. ^(૧૦૭) કહે છે હે અલ્લાહ! અમારા માટે આ લડાઈનો હુકમ કેમ લખી દીધો? શા માટે અમને હજુ થોડી મહેતલ ન આપી? તેમને કહો, દુનિયાની જીવન-સામગ્રી થોડી છે, અને આખિરત એક ઈશપરાયણ વ્યક્તિ માટે વધારે સારી

(૧૦૭) આ આયતના ત્રણ ભાવાર્થ છે અને ત્રણેય પોત-પોતાની જગ્યાએ સાચા છે —

એક ભાવાર્થ એ છે કે શરૂઆતમાં આ લોકો સ્વયં યુદ્ધ માટે આતુર હતા. વારંવાર કહેતા હતા કે સાહેબ! અમારા પર અત્યાચાર કરવામાં આવી રહ્યા છે, અમને સતાવવામાં આવી રહ્યા છે, ગાળો બોલવામાં આવી રહી છે, છેવટે અમે ક્યાં સુધી ધીરજથી કામ લઈશું, અમને લડવાની પરવાનગી આપવામાં આવે. તે વખતે તેમને કહેવામાં આવતું હતું કે ધૈર્યથી કામ લો, અને નમાઝ અને ઝકાતથી હજુ મનની સુધારણા કરતા રહો, તો આ ધૈર્ય અને સહનશીલતાનો આદેશ તેમને બોજ લાગતો હતો. પરંતુ હવે તો યુદ્ધનો આદેશ આપી દેવામાં આવ્યો, તો એ જ માંગણી કરનારાઓમાંથી એક જૂથ દુશ્મનોની ભીડ અને યુદ્ધના જોખમો જોઈ-જોઈને ગભરાઈ રહ્યા છે. બીજો ભાવાર્થ એ છે કે જ્યાં સુધી નમાઝ, ઝકાત અને અન્ય એવા જ જોખમ વગરના કામોની માંગ હતી અને જાન લડાવવાનો કોઈ પ્રશ્ન વચ્ચે ન હતો આવતો, ત્યારે આ લોકો પાકા દીનદાર (ધાર્મિક) હતા, પરંતુ હવે જ્યારે સત્ય કાજે જીવ જોખમમાં નાખવાની વાત આવી તો તેમના પર ધ્રુજારી વ્યાપી ગઈ.

ત્રીજો ભાવાર્થ એ છે કે પહેલા તો લૂટમાર અને સ્વાર્થોથી ભરેલી લડાઈઓ માટે તેમની તલવારો હંમેશા મ્યાનમાંથી બહાર નીકળી જતી હતી અને રાત-દિવસનું તેમનું કામ જ લડાઈઓ હતું. તે વખતે તેમને ખુનામરકીથી હાથ રોકવા તેમજ નમાઝ અને ઝકાતથી મનની સુધારણા માટે કહેવામાં આવ્યું હતું. હવે જ્યારે અલ્લાહ માટે તલવાર ઉઠાવવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો, તો એ લોકો, જેઓ સ્વાર્થ માટે લડવામાં બહાદુર હતા, અલ્લાહ માટે લડવામાં કાયર બની રહ્યા છે. તલવારવાળો એ હાથ જે મનેચ્છા અને શૈતાનના માર્ગમાં ખૂબ ઝડપ અને તીવ્રતા બતાવતો હતો, હવે અલ્લાહના માર્ગમાં ઠંડો અને સુસ્ત બની જતો હતો.

આ ત્રણેય અર્થ જુદા-જુદા પ્રકારનાં લોકો પર ચરિતાર્થ થાય છે અને આયતના શબ્દો એટલા સર્વગ્રાહી છે કે ત્રણેય અર્થ સમાન રૂપે લઈ શકાય છે.

لِمَنِ اتَّقَىٰ ۖ وَلَا تُظْلَمُونَ فَتِيلًا ﴿٤٤﴾ أَيُّنَ مَا تَكُونُوا يُدْرِكْكُمْ
 الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُّشِيدَةٍ ۖ وَإِنْ تُصِبْهُمْ حَسَنَةٌ
 يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ ۗ وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ
 مِنْ عِنْدِكَ ۖ قُلْ كُلٌّ مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ ۖ فَمَالِ الْقَوْمِ لَا
 يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثًا ﴿٤٥﴾ مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ
 اللَّهِ ۗ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنَ نَفْسِكَ ۖ وَأَرْسَلْنَاكَ
 لِلنَّاسِ رَسُولًا ۖ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا ﴿٤٦﴾ مَن يُطِيعِ الرَّسُولَ
 فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ ۗ وَمَن تَوَلَّىٰ فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا ۗ

છે, અને તમારા પર લેશમાત્ર પણ અત્યાચાર કરવામાં નહીં આવે. ^(૧૦૮) (૭૮) રહુ મૃત્યુ, તો જ્યાં

પણ તમે હશો તે ચોક્કસ તમને આવીને રહેશે, યાહે તમે ગમે તેવી મજબૂત ઇમારતોમાં હોવ. જો તેમને
 કોઈ લાભ થાય છે તો કહે છે કે અલ્લાહ તરફથી છે, અને જો કોઈ નુકસાન થાય છે તો કહે છે કે હે નબી !
 આ તમારા કારણે છે. ^(૧૦૯) કહો, બધું જ અલ્લાહ તરફથી છે. છેવટે આ લોકોને શું થઈ ગયું છે કે કોઈ વાત
 તેમની સમજમાં નથી આવતી. (૭૯) હે મનુષ્ય ! જે ભલાઈ પણ તને પ્રાપ્ત થાય છે અલ્લાહની કૃપાથી
 પ્રાપ્ત થાય છે, અને જે મુસીબત તારા ઉપર આવે છે તે તારા પોતાના દુષ્ટત્યોના કારણે છે. હે
 મુહમ્મદ ! અમે તમને લોકો માટે રસૂલ બનાવીને મોકલ્યા છે અને આ માટે અલ્લાહની
 સાક્ષી પૂરતી છે. (૮૦) જેણે રસૂલનું આજ્ઞાપાલન કર્યું તેણે હકીકતમાં અલ્લાહનું આજ્ઞાપાલન કર્યું અને
 જેણે મોઢું ફેરવી લીધું, તો છેવટે અમે તમને એ લોકો ઉપર નિરીક્ષક બનાવીને તો મોકલ્યા નથી. ^(૧૧૦)

(૧૦૮) અર્થાત્ જો તમે અલ્લાહના દીન (ધર્મ)ની સેવા કરશો અને તેના માર્ગમાં જાન લડાવી દેશો તો એ સંભવ નથી કે
 અલ્લાહના ત્યાં તમારો બદલો સમાપ્ત થઈ જાય.

(૧૦૯) અર્થાત્ જ્યારે વિજય અને સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે તો તેને અલ્લાહની કૃપા ઠરાવે છે અને ભૂલી જાય છે કે અલ્લાહે
 તેમના પર આ કૃપા પયગંબર દ્વારા જ કરી છે, પરંતુ જ્યારે સ્વયં પોતાની ભૂલો અને નબળાઈઓના કારણે
 ક્યાંક પરાજય થાય છે અને આગળ વધતા કદમ પીછેહઠક કરવા લાગે છે, તો આખો આરોપ પયગંબરના માથે
 થોપી દે છે અને પોતે ઉત્તરદાયિત્વથી છૂટી જવા માગે છે.

(૧૧૦) અર્થાત્ પોતાના કર્મના તેઓ પોતે જવાબદાર છે. તેમના કર્મોની પૂછપરછ તમારાથી નહીં થાય. તમારા સુપ્રત

وَيَقُولُونَ طَاعَةٌ فَإِذَا بَرَزُوا مِنْ عِنْدِكَ بَيَّتَ طَائِفَةٌ مِّنْهُمْ
 غَيْرَ الَّذِي تَقُولُ ۗ وَاللَّهُ يَكْتُبُ مَا يُبَيِّتُونَ ۗ فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ
 وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ ۗ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ وَكِيلًا ﴿٧٩﴾ أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ ۗ
 وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا ﴿٨٠﴾

તેઓ મોઢા ઉપર કહે છે કે અમે આજ્ઞાપાલક છીએ, પરંતુ જ્યારે તમારા પાસેથી જાય છે તો તેમનામાંથી એક જૂથ રાત્રે એકત્ર થઈને તમારી વાતો વિરુદ્ધ સલાહ-મસલત કરે છે. અલ્લાહ તેમની આ બધી ગુસપુસ લખી રહ્યો છે. તમે તેમની પરવા ન કરો અને અલ્લાહ ઉપર ભરોસો રાખો, એ જ ભરોસો કરવા માટે પૂરતો છે. (૮૨) શું આ લોકો કુર્આન ઉપર વિચાર નથી કરતા? જો આ અલ્લાહ સિવાય કોઈ બીજા તરફથી હોત તો આમાં ઘણા વિરોધાત્માસી વર્ણનો જોવા મળતા. (૧૧)

જે કામ કરવામાં આવ્યું છે તે તો માત્ર એ છે કે અલ્લાહના આદેશ અને માર્ગદર્શન તેમના સુધી પહોંચાડી દો. આ કામ તમે સારી રીતે પૂરું કર્યું છે. હવે એ કામ તમારું નથી કે હાથ પકડીને તેમને બળજબરીપૂર્વક સીધા માર્ગ ચલાવો. જો આ લોકો એ આદેશોનું પાલન ન કરે જે તમારા દ્વારા તેમને પહોંચી રહ્યા છે, તો તેની કોઈ જવાબદારી તમારા પર નથી. તમને એ નહીં પૂછવામાં આવે કે આ લોકો કેમ અવજ્ઞા કરતા હતા.

(૧૧૧) મુનાફિકો (દંભીઓ) અને કમજોર ઈમાનવાળા લોકોના જે વલણ પર ઉપરની આયતોમાં જે ચેતવણી આપવામાં આવી છે, તેનું મોટું અને ખરું કારણ એ હતું કે તેમને કુર્આન વિશે સંદેહ હતો કે તે અલ્લાહ તરફથી છે. તેમને વિશ્વાસ નહોતો આવતો કે રસૂલ (ઈશદૂત) પર વાસ્તવમાં વહી (દિવ્ય પ્રકાશના) અવતરિત થાય છે અને આ જે કંઈ આદેશો આવી રહ્યા છે, સીધે-સીધા અલ્લાહ પાસેથી જ આવી રહ્યા છે. તેથી તેમનાં દંભી આચરણની નિંદા કર્યા પછી હવે ફરમાવવામાં આવી રહ્યું છે કે આ લોકો કુર્આન પર વિચાર જ નથી કરતા, નહિં તો આ વાણી તો સ્વયં સાક્ષી આપી રહી છે કે આ અલ્લાહ સિવાય કોઈ બીજાની વાણી નથી હોઈ શકતી. કોઈ મનુષ્ય એ વાતનું સામર્થ્ય ધરાવતો નથી કે વર્ષો સુધી તે જુદી-જુદી પરિસ્થિતિઓમાં, જુદા-જુદા પ્રસંગો પર, જુદા-જુદા વિષયો પર વ્યાખ્યાન આપતો રહે અને આરંભથી અંત સુધી તેના બધા વક્તવ્યો એવો અનુરૂપ, એક રંગ, સંતુલિત સંગ્રહ બની જાય, જેનો કોઈ એક ભાગ બીજા ભાગથી ટકરાતો ન હોય, જેમાં નીતિ અને અભિપ્રાયના બદલાવાનું કોઈ ચિહ્ન સુદ્ધા ન મળે, જેમાં વાત કરવાવાળાની જુદી-જુદી સ્થિતિ પોતાના જુદા-જુદા રંગ ન દેખાડે અને જેના પર પુનરવલોકન સુદ્ધાની ક્યારેય આવશ્યકતા સામે ન આવે.

وَكَانَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ مُّقْتَدِرًا ﴿٨٥﴾ وَإِذَا حُيِّيْتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوْا
 بِأَحْسَنِ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا ۗ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ حَسِيْبًا ﴿٨٦﴾
 اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ ۗ لَيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ ۗ
 وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا ﴿٨٧﴾ فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِئْتَيْنِ ۙ

અલ્લાહની શક્તિ સૌથી વધુ ભારે અને તેની સજા સૌથી વધારે સખત છે. (૮૫) જે ભલાઈની ભલામણ કરશે તે તેમાંથી હિસ્સો મેળવશે અને જે બૂરાઈની ભલામણ કરશે તે તેમાંથી હિસ્સો મેળવશે, (૮૬) અને અલ્લાહ દરેક વસ્તુ ઉપર નજર રાખે છે. (૮૬) અને જ્યારે કોઈ આદરપૂર્વક તમને સલામ કરે તો તેને તેનાથી વધારે સારી રીતે જવાબ આપો અથવા ઓછામાં ઓછું તેવી જ રીતે, (૮૬) અલ્લાહ દરેક વસ્તુનો હિસાબ લેવાનો છે. (૮૭) અલ્લાહ તે છે જેના સિવાય કોઈ ખુદા નથી, તે તમને સૌને તે કયામતના દિવસે એકઠા કરશે જેના આવવામાં કોઈ શંકા નથી અને અલ્લાહની વાતથી વધુ સાચી વાત બીજા કોની હોઈ શકે છે? (૮૮) (રુકૂઅ-૧૧) (૮૮) પછી આ તમને શું થઈ ગયું છે કે મુનાફિકો (દંભીઓ)

(૧૧૩) અર્થાત્ એ પોત-પોતાની પસંદ અને પોત-પોતાનું ભાગ્ય છે કે કોઈ અલ્લાહના માર્ગમાં કોશિશ કરવા અને સત્યને સર્વોપરી કરવા માટે લોકોને ઉત્તેજિત કરે અને તેનો સારો બદલો મેળવે અને કોઈ અલ્લાહના બંદાઓને ભ્રમમાં નાખવા અને તેમને હતોત્સાહ કરવા અને તેમને અલ્લાહના કલમાને સર્વોપરી કરવાની કોશિશ અને સંઘર્ષ કરવાથી રોકવામાં પોતાની શક્તિ લગાવે અને તેની સજાને પાત્ર બને.

(૧૧૪) એ સમયે મુસલમાનો અને બિનમુસ્લિમો વચ્ચેના સંબંધો ખૂબ વણસી ગયા હતા, અને જેમ કે સંબંધો જ્યારે વણસી ગયા હોય ત્યારે બને છે, એ વાતનો ડર હતો કે ક્યાંક મુસલમાનો બીજા લોકોની સાથે અસભ્ય વ્યવહાર ન કરવા લાગે. તેથી તેમને આદેશ આપવામાં આવ્યો કે જે તમારા સાથે સન્માનનીય વ્યવહાર કરે, તેના સાથે તમે પણ એવો જ, બલકે તેનાથી વધારે સન્માનનીય વ્યવહાર કરો. સૌજન્યશીલતાનો જવાબ સૌજન્યશીલતા જ છે, બલકે તમારું સ્થાન તો એ છે કે બીજા લોકોથી વધારે સભ્ય અને શિષ્ટ બનો. દાઈ (ઈસ્લામનો નિમંત્રક) અને પ્રચારક સમૂહ માટે, જે દુનિયાને સન્માર્ગ પર લાવવા અને અને સત્યના પક્ષ તરફ આમંત્રણ આપવા માટે ઉઠ્યો હોય, અસંસ્કારિતા અને અસભ્યતા, કટુભાષી અને તીખી ભાષા ઉચિત નથી. તેનાથી મનને સંતૃપ્તિ તો મળી જાય છે, પણ એ ઉદ્દેશ્યને ઊલટું નુકસાન થાય છે જેના માટે તે ઉઠ્યો છે.

(૧૧૫) અર્થાત્ કાફિર (ઈન્કાર કરનારા), મુશ્રિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ), નાસ્તિકો અને અધર્મીઓ જે કંઈ કરી રહ્યા છે તેનાથી ખુદાની ખુદાઈ (ઈશ્વરના ઈશ્વરત્વ)નું કંઈ બગડતું નથી. તેનું એક માત્ર ખુદા હોવું અને સર્વસત્તાધીશ ખુદા હોવું એક એવી હકીકત છે, જેને કોઈ બદલી શકવાનું નથી. પછી એક દિવસે તે સૌ મનુષ્યોને એકત્ર કરીને દરેકને તેના કર્મનું પરિણામ બતાવી દેશે. તેના સામર્થ્યના ઘેરા અને પકડથી કોઈ બચીને ભાગી શકશે નહીં. તેથી અલ્લાહને કદાપિ એ વાતની જરૂર નથી કે તેના તરફથી કોઈ તેના વિદ્રોહીઓ પર બળતા દિલનો ગુસ્સો કાઢતો ફરે અને અસભ્ય અને તીખી વાતોને હૃદયના ઘાનું મલમ બનાવે.

وَاللَّهُ أَرْكَسَهُمْ بِمَا كَسَبُوا ۖ أَتُرِيدُونَ أَنْ يُكْفَرُوا مَنْ
 أَضَلَّ اللَّهُ ۖ وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَبِيلًا ﴿١٤﴾

વિષે તમારા વચ્ચે બે મત પ્રવર્તે છે, ^(૧૧૬) જો કે જે ભૂરાઈઓ તેમણે આચરી છે તેના કારણે અલ્લાહે તેમને ઊલટા ફેરવી દીધા છે. ^(૧૧૭) શું તમે ચાહો છો કે જેને અલ્લાહે માર્ગદર્શન નથી આપ્યું, તેને તમે માર્ગદર્શન આપો ? જ્યારે કે જેને અલ્લાહે પથભ્રષ્ટ કરી દીધો તેના માટે તમે કોઈ માર્ગ નથી શોધી શકતા.

આ તો આ આયતનો સંબંધ ઉપરની આયત સાથે છે, પરંતુ આ જ આયત આ સમગ્ર વાણી-કર્મનું સમાપન પણ છે, જે પાછલા બે-ત્રણ રુકૂઅથી ચાલતો આવ્યો છે. આ હેસિયતે આયતનો અર્થ એ છે કે દુનિયાના જીવનમાં વ્યક્તિ જે રીત પર ચાહે, ચાલતો રહે અને જે માર્ગમાં પોતાની કોશિશો અને મહેનત લગાવવા માગે છે, લગાવતો રહે. છેવટે સૌને એક દિવસે એ અલ્લાહની સામે હાજર થવાનું છે, જેના સિવાય કોઈ ઈલાહ (ઉપાસ્ય) નથી, પછી દરેક વ્યક્તિ પોતાની કોશિશ અને કર્મનું પરિણામ જોઈ લેશે.

(૧૧૬) અહીં એ મુનાફિક મુસલમાનોના પ્રશ્ન પર ચર્ચા કરવામાં આવી છે, જેઓ મક્કામાં અને અરબસ્તાનના અન્ય ભાગોમાં ઈસ્લામનો સ્વીકાર તો કરી ચૂક્યા હતા, પરંતુ હિજરત કરીને ‘દારુલ ઈસ્લામ’ તરફ ચાલી નીકળવાને બદલે પહેલાની જેમ જ ઈન્કાર કરનાર પોતાની જાતિની સાથે જ રહી રહ્યા હતા, અને ઓછાવત્તા અંશે એ તમામ કાર્યવાહીઓમાં સામેલ રહેતા હતા જે તેમની જાતિ ઈસ્લામ અને મુસલમાનો વિરુદ્ધ કરતી હતી. મુસલમાનો માટે આ સમસ્યા ખૂબ જટિલ હતી કે તેમના સાથે છેવટે કેવો વ્યવહાર કરવામાં આવે ? કેટલાક લોકો કહેતા હતા કે ગમે તે થાય, છેવટે છે તો આ લોકો મુસલમાન ને ! કલમો પઢે છે, નમાઝ અદા કરે છે, રોઝા રાખે છે, કુર્આનની તિલાવત કરે છે, તેમના સાથે ઈન્કાર કરનારાઓ જેવો વ્યવહાર કેવી રીતે કરી શકાય ? અલ્લાહે આ રુકૂઅમાં આ જ મતભેદનો ખુલાસો કર્યો છે.

આ પ્રસંગે એક વાત સ્પષ્ટ રૂપે સમજી લેવી જરૂરી છે, નહિં તો ભય છે કે ન કેવળ આ જગ્યાને, બલ્કે કુર્આન-મજીદની એ બધી જગ્યાઓને સમજવામાં વ્યક્તિ ઠોકર ખાઈ શકે છે, જ્યાં હિજરત ન કરવાવાળા મુસલમાનોની મુનાફિકોમાં ગણતરી કરવામાં આવી છે. સાચું તો એ છે કે જ્યારે નબી સલ્લ. એ મદીના-તૈયિબા તરફ હિજરત કરી અને એક નાની-સરખી જમીન અરબસ્તાનની ધરતી પર એવી મળી ગઈ, જ્યાં એક ઈમાનવાળા વ્યક્તિ માટે પોતાના દીન (ધર્મ) અને ઈમાનના તકાદાઓને પૂરાં કરવું સંભવ હતું, તો જાહેર આદેશ આપી દેવામાં આવ્યો કે જ્યાં-જ્યાં, જે-જે ક્ષેત્ર અને જે-જે કબીલાઓમાં ઈમાનવાળા લોકો વિરોધીઓથી દબાયેલા છે અને ઈસ્લામી જીવન જીવવાની તેમને આઝાદી નથી, ત્યાંથી તેઓ હિજરત કરે અને મદીનાના ‘દારુલ ઈસ્લામ’માં આવી જાય. એ સમયે જે લોકો હિજરતનું સામર્થ્ય ધરાવતા હતા અને તેમ છતાં માત્ર એટલા માટે ઉઠીને ન આવ્યા કે તેમને પોતાના ઘરબાર, સગાવહાલાઓ અને પોતાનાં હિત અને સ્વાર્થ ઈસ્લામની સરખામણીમાં વધારે પ્રિય હતા, તે સૌને મુનાફિક ઠરાવવામાં આવ્યા અને જે લોકો વાસ્તવમાં તદ્દન વિવશ હતા, તેમની ગણતરી ‘મુસ્તજ-અફીન’ (કમજોર, અસમર્થ લોકો)માં કરવામાં આવી, જેમ કે આગળ રુકૂઅ ૧૪ માં આવી રહ્યું છે. હવે એ સ્પષ્ટ છે કે ‘દારુલ કુફ’ના રહેવાસી કોઈ મુસલમાનને કેવળ હિજરત ન કરવા માટે મુનાફિક (દંભી) માત્ર એ જ રૂપે કહી શકાય એમ હતું કે જ્યારે કે ‘દારુલ ઈસ્લામ’ તરફથી એવા તમામ મુસલમાનોને જાહેર આમંત્રણ હોય, અથવા ઓછામાં ઓછું તેણે તેમના માટે પોતાના દરવાજા ખુલ્લા

وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ أَوْ جَاءُوكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ أَنْ
يُقَاتِلُوكُمْ أَوْ يُقَاتِلُوا قَوْمَهُمْ ۖ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَسَلَّطَهُمْ عَلَيْكُمْ
فَلَقَتُلُوكُمْ ۚ فَإِنْ اعْتَزَلُوكُمْ فَلَمْ يُقَاتِلُوكُمْ وَالْقَوَا إِلَيْكُمْ
السَّلَامَ ۚ فَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا ۝۹
آخِرِينَ يُرِيدُونَ أَنْ يَأْمَنُوكُمْ وَيَأْمَنُوا قَوْمَهُمْ ۖ كُلُّ مَا رُدُّوْا إِلَى
الْفِتْنَةِ أُرِكِسُوا فِيهَا ۚ فَإِنْ لَمْ يَعْتَزِلُوكُمْ وَيُلْقُوا إِلَيْكُمْ
السَّلَامَ وَيَكْفُرُوا أَيْدِيَهُمْ فُحِّدُوهُمْ فَاغْلُظْهُمْ حَيْثُ
تَقِفْتُمُوهُمْ ۖ وَأُولَئِكَ جَعَلْنَاكُمْ عَلَيْهِمْ سُلْطٰنًا مَبِينًا ۝۱۰

જેઓ કોઈ એવી જાતિ સાથે જઈ મળે જેના સાથે તમારી સંધિ છે. (૧૦) એ જ રીતે એ દંભીઓ પણ અપવાદરૂપ છે જેઓ તમારા પાસે આવે છે અને લડાઈથી દુઃખી છે, ન તમારા સાથે લડવા માગે છે, ન તો પોતાની જાતિ સાથે. અલ્લાહ ઇચ્છતો તો તેમને તમારા ઉપર પ્રભુત્વ આપી દેતો અને તેઓ પણ તમારા સાથે લડ્યા હોત. તેથી જો તેઓ તમારાથી અળગા રહે અને લડવાથી દૂર રહે અને તમારા તરફ સુલેહ અને સુરક્ષાનો હાથ લંબાવે તો અલ્લાહે તમારા માટે તેમના ઉપર આક્રમણ કરવાનો કોઈ માર્ગ રાખ્યો નથી. (૮૧) એક બીજા પ્રકારના દંભીઓ તમને એવા મળશે જેઓ ઇચ્છે છે કે તમારાથી પણ સુરક્ષિત રહે અને પોતાની જાતિથી પણ, પરંતુ જ્યારે પણ ફિત્ના (ઉપદ્રવ)ની તક મેળવશે, તેમાં કૂદી પડશે. આવા લોકો જો તમારો મુકાબલો કરવાથી દૂર ન રહે અને સુલેહ અને સુરક્ષાની વાત તમારા સમક્ષ ન મૂકે અને પોતાના હાથ ન રોકે, તો તેઓ જ્યાં પણ મળે તેમને પકડો અને મારો, તેમના ઉપર હાથ ઉપાડવા માટે અમે તમને ખુલ્લો અધિકાર આપી દીધો છે. (રુકૂઅ-૧૨)

(૧૧૮) આ અપવાદ એ આદેશનો નથી કે 'તેમને મિત્ર અને સહાયક ન બનાવવામાં આવે', બલ્કે એ આદેશથી છે કે 'તેમને પકડવામાં આવે અને મારવામાં આવે'. અર્થ એ છે કે જો આ લોકો ઈમાનનો ઢોંગ કરનારા પાખંડી મુસલમાનો, જેમને કતલ કરી નાખવા જરૂરી છે, કોઈ એવી ઈસ્લામ-વિરોધી જાતિની સરહદોમાં શરણ લઈ લે જેના સાથે ઈસ્લામી રાજ્યની સંધિ થઈ ચૂકી હોય, તો તેના ક્ષેત્રમાં તેમનો પીછો કરવામાં નહીં આવે અને ન એ ઉચિત હશે કે 'દારુલ-ઈસ્લામ (ઈસ્લામના અધિકાર-ક્ષેત્ર)ના કોઈ મુસલમાનને નિષ્પક્ષ (કે તટસ્થ) દેશમાં કતલને લાયક કોઈ મુનાફિક મળી જાય અને તેને મારી નાખે. આદર, વાસ્તવમાં મુનાફિકના લોહીનું નહીં, બલ્કે સંધિનું છે.

وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَاً ۗ وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا
 خَطَاً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ إِلَّا أَنْ يَصَّدَّقُوا ۗ
 فَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ عَدُوٍّ لَكُمْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ ۗ وَإِنْ
 كَانَ مِنْ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ فَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ

અને અન્ય મુસ્લમાનોનો ઉલ્લેખ નથી, જેમના કતલની ઉપર પરવાનગી આપવામાં આવી છે, બલ્કે એ મુસ્લમાનોનો ઉલ્લેખ છે જેઓ કાં તો 'દારુલ ઈસ્લામ'ના રહેવાસી હોય અથવા જો 'દારુલ કુફ્ર'માં પણ હોય તો તેમના ઈસ્લામ-વિરોધીઓની કાર્યવાહીઓમાં સામેલ હોવાનું પ્રમાણ ન હોય. એ સમયે ઘણા લોકો એવા પણ હતા જેઓ ઈસ્લામ-સ્વીકારી લીધા પછી પોતાની વાસ્તવિક વિવશતાને કારણે ઈસ્લામ-વિરોધી કબીલાઓ વચ્ચે રહેતા હતા, અને મોટાભાગે એવો સંયોગ આવી જતો હતો કે મુસ્લમાનો કોઈ દુશ્મન કબીલા પર હુમલો કરતા અને ત્યાં અજાણતામાં કોઈ મુસ્લમાન તેમના હાથે માર્યો જતો, તેથી અલ્લાહે અહીં એ પ્રકારનો આદેશ આપ્યો છે, જ્યારે ભૂલથી કોઈ મુસ્લમાન કોઈ મુસ્લમાનના હાથે માર્યો જાય.

- (૧૨૦) અહીં એ મુનાફિક મુસ્લમાનોનો ઉલ્લેખ નથી, જેમના કતલની ઉપર પરવાનગી આપવામાં આવી છે, બલ્કે એ મુસ્લમાનોનો ઉલ્લેખ છે જેઓ કાં તો 'દારુલ ઈસ્લામ'ના રહેવાસી હોય અથવા જો 'દારુલ કુફ્ર'માં પણ હોય તો તેમના ઈસ્લામ-વિરોધીઓની કાર્યવાહીઓમાં સામેલ હોવાનું પ્રમાણ ન હોય. એ સમયે ઘણા લોકો એવા પણ હતા જેઓ ઈસ્લામ-સ્વીકારી લીધા પછી પોતાની વાસ્તવિક વિવશતાને કારણે ઈસ્લામ-વિરોધી કબીલાઓ વચ્ચે રહેતા હતા, અને મોટાભાગે એવો સંયોગ આવી જતો હતો કે મુસ્લમાનો કોઈ દુશ્મન કબીલા પર હુમલો કરતા અને ત્યાં અજાણતામાં કોઈ મુસ્લમાન તેમના હાથે માર્યો જતો, તેથી અલ્લાહે અહીં એ પ્રકારનો આદેશ આપ્યો છે, જ્યારે ભૂલથી કોઈ મુસ્લમાન કોઈ મુસ્લમાનના હાથે માર્યો જાય.
- (૧૨૧) જેને કતલ કરી નાખવામાં આવ્યો છે તે મોમિન હતો, તેથી તેના કતલનો કફ્ફારો (પ્રાયશ્ચિત) એક મોમિન ગુલામની આઝાદી કરાવવામાં આવ્યો.
- (૧૨૨) નબી સલ્વ.એ ખૂબહાની માત્રા એકસો ઊંટ, અથવા બસો ગાય, અથવા બે હજાર બકરીઓ નિશ્ચિત કરી છે. જો બીજી કોઈ રીતે કોઈ વ્યક્તિ ખૂબહા આપવા માગે તો તેની માત્રા આ જ વસ્તુઓની બજાર-કિંમત અનુસાર નક્કી કરવામાં આવશે. જેમ કે નબી સલ્વ.ના જમાનામાં રોકડ ખૂબહા આપનારાઓ માટે આઠસો દીનાર અથવા આઠ અજાર દિરહમ નિશ્ચિત હતા. જ્યારે હઝતર ઉમર રદિ.નો સમયકાળ આવ્યો તો તેમણે ફરમાવ્યું કે ઊંટોની કિંમત હવે વધી ગઈ છે, તેથી હવે સોનાના સિક્કામાં એક હજાર દીનાર કે ચાંદીના સિક્કામાં બાર હજાર દિરહમ ખૂબહા અપાવવામાં આવશે. પરંતુ સ્પષ્ટ રહે કે ખૂબહાની આ માત્રા જે નિશ્ચિત કરવામાં આવી છે, ઈરાદાપૂર્વક કરવામાં આવેલ હત્યાની સ્થિતિમાં નથી, બલ્કે બિનઈરાદાથી હત્યાની સ્થિતિમાં છે.

وَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُّؤْمِنَةٍ ۖ فَمَنْ لَّمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ ۖ
 تَوْبَةٌ مِّنَ اللّٰهِ ۗ وَكَانَ اللّٰهُ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴿١٢٣﴾ وَمَنْ يَقْتُلْ مُّؤْمِنًا
 مُّتَعَبِدًا ۖ فَجَزَاءُ مَا جَزَاءُ لَمْ يَخْلُدْ فِيهَا ۖ وَغَضِبَ اللّٰهُ عَلَيْهِ وَلَعْنَهُ ۖ وَأَعَدَّ
 لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا ﴿١٢٤﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ۖ إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ

મુક્ત કરવો પડશે. ^(૧૨૩) પછી જેને ગુલામ ન મળે તો તે સતત બે મહિનાના રોજા રાખે. ^(૧૨૪) આ ગુના માટે અલ્લાહ પાસે તૌબા કરવાની આ પદ્ધતિ છે ^(૧૨૫) અને અલ્લાહ બધું જાણનાર અને તત્વદર્શી છે. (૯૩) રહી એ વ્યક્તિ જે કોઈ મોમિનને જાણી-બૂઝીને કતલ કરે તો તેનો બદલો જહન્નમ છે જેમાં તે હંમેશા રહેશે. તેના ઉપર અલ્લાહનો પ્રકોપ અને તેનો ધિક્કાર છે અને અલ્લાહ તેના માટે સખત યાતના તૈયાર કરી રાખી છે. (૯૪) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! જ્યારે તમે અલ્લાહના માર્ગમાં જિહાદ માટે નીકળો ^(૧૨૩) આ આપતમાં વ્યક્ત આદેશોનો સાર આ પ્રમાણે છે —

જો કતલ કરવામાં આવેલ વ્યક્તિ ઈસ્લામી રાજ્યનો નિવાસી હોય તો તેના હત્યારાએ ખૂબહા પણ આપવો પડશે અને અલ્લાહથી પોતાના ગુનાની માફી માંગવા માટે એક ગુલામ પણ આઝાદ કરવો પડશે.

જો તે 'દારુલ હર્બ'નો નિવાસી હોય તો હત્યારાએ માત્ર ગુલામને આઝાદ કરવો પડશે, તેનો ખૂબહા કંઈ જ નથી.

જો તે કોઈ એવા 'દારુલ કુફ'નો નિવાસી હોય જેનાથી ઈસ્લામી રાજ્યની સંધિ હોય તો હત્યારાએ એક ગુલામ આઝાદ કરવો પડશે અને વધારામાં ખૂબહા પણ આપવો પડશે, પરંતુ 'ખૂબહા'ની માત્રા એટલી જ હશે જેટલી એ સંધિ કરેલ જાતિના કોઈ બિનમુસ્લિમ વ્યક્તિની હત્યા કરી દેવાની સ્થિતિમાં સમજૂતી અનુસાર આપવામાં આવે.

(૧૨૪) અર્થાત્ લગાતાર રોજા રાખવામાં આવે, વચ્ચે છોડી દેવામાં ન આવે. જો કોઈ વ્યક્તિ શરઈ ઉઝ (ધાર્મિક કારણ) વગર એક રોજો પણ વચ્ચે છોડી દે તો નવેસરથી રોજાનો ક્રમ શરૂ કરવો પડશે.

(૧૨૫) અર્થાત્ આ 'દડ' નથી, બલકે 'તૌબા' અને 'કફ્કારો' છે. દડમાં દિલગીરી અને પશ્ચાતાપ અને મનની સુધારણાનો કોઈ આશય અને હેતુ નથી હોતો, બલકે સામાન્ય રીતે તે ખૂબ નિરસતાથી, મજબૂરીમાં આપવામાં આવે છે, અને કડવાશ અને અણગમો પોતાની પાછળ મૂકી જાય છે. તેનાથી વિપરીત, અલ્લાહ ઈચ્છે છે કે જે બંદાથી ભૂલ થઈ છે તે ઈબાદત અને ભલા કાર્યો અને હક્કોની અદાયગી દ્વારા એ (ગુનાની) અસર પોતાના આત્મા પરથી ધોઈ નાખે અને દિલગીરી અને પશ્ચાતાપની સાથે અલ્લાહ તરફ રજૂ થાય, જેથી ન માત્ર આ ગુનો માફ થાય, બલકે ભવિષ્યમાં તેનું મન આ પ્રકારની ભૂલોને પુનરાવર્તિત કરવાથી બચે. 'કફ્કારો'નો શાબ્દિક અર્થ છે 'છુપાવવાની વસ્તુ'. કોઈ સદ્કાર્યને ગુનાનો 'કફ્કારો' ઠેરવવાનો અર્થ એ છે કે આ ભલાઈ એ ગુના પર છવાઈ જાય છે અને તેને ઢાંકી દે છે; જેમ કે કોઈ દીવાલ પર ડાઘ લાગી ગયો હોય અને તેના પર સફેદ રંગ ફેરવીને ડાઘની અસર સમાપ્ત કરી નાખવામાં આવે.

فَتَبَيَّنُوا أَوْ لَا تَقُولُوا الْبَيْنَ الْقَلَىٰ إِلَيْكُمْ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا ۗ تَبَتَّغُونَ
عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ۗ فَعِنْدَ اللَّهِ مَغَانِمٌ كَثِيرَةٌ ۖ كَذَلِكَ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلُ

તો મિત્ર-શત્રુમાં ભેદ કરો અને જે તમારા તરફ સલામ કરીને આગળ આવે તો તેને તરત જ ન કહી દો કે તું ઈમાનવાળો નથી. (૧૨૬) જો તમે દુનિયાનો ફાયદો ચાહતા હોવ તો અલ્લાહ પાસે તમારા માટે ઘણો માલે ગનીમત છે. છેવટે તો તમે પોતે પણ આ જ પરિસ્થિતિમાં આ પહેલા રહી ચૂક્યા છો,

(૧૨૬) ઈસ્લામના આરંભિક કાળમાં 'અસ્સલામુ અલઈકુમ' શબ્દો મુસલમાનો માટે ઓળખની હેસિયત ધરાવતા હતા અને એક મુસલમાન બીજા મુસલમાનને જોઈને આ શબ્દો એ અર્થમાં પ્રયુક્ત કરતો હતો કે હું તમારા જ સમૂહનો માણસ છું, મિત્ર અને હિતેચ્છુ છું, મારા પાસે તમારા માટે સુખ-શાંતિ સિવાય કંઈ નથી, તેથી ન તમે મારાથી વેર રાખો અને ન મારા તરફથી દુશ્મની અને નુકસાનનો ડર રાખો. જે પ્રમાણે સૈન્યમાં એક શબ્દ ઓળખ (Password, Codeword)ના રૂપમાં નિશ્ચિત કરવામાં આવે છે અને રાત્રિના સમયે એક સૈન્યનો માણસ એક-બીજાની પાસેથી પસાર થતી વખતે તેને એ હેતુસર પ્રયુક્ત કરે છે કે તે વિરોધી સૈન્યના માણસોથી અલગ તરી આવે. એ જ પ્રમાણે 'સલામ'ના શબ્દો પણ મુસલમાનોમાં ઓળખના રૂપમાં નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યા હતા. મુખ્ય રૂપે એ સમયે આ ઓળખનું મહત્ત્વ એ કારણસર વધારે હતું કે તે સમયે અરબસ્તાનના નવમુસ્લિમો અને બિનમુસ્લિમ વિધર્મીઓની વચ્ચે પહેરવેશ, ભાષા અને અન્ય વસ્તુઓમાં કોઈ વિશેષ અંતર ન હતું, જેના કારણે એક મુસલમાન ઉપરછલ્લી નજરે બીજા મુસલમાનને ઓળખી શકતો ન હતો. પરંતુ યુદ્ધોના પ્રસંગે એક ગૂંચવણ એ સામે આવતી હતી કે મુસલમાન જ્યારે કોઈ શત્રુ સમૂહ પર હુમલો કરતા અને ત્યાં કોઈ મુસલમાન તેમની લપેટમાં આવી જતો તો તે હુમલો કરનાર મુસલમાનોને એ બતાવવા માટે કે તે પણ તેમનો દીની ભાઈ (ધર્મ-ભાઈ) છે, 'અસ્સલામુ અલઈકુમ' કે 'લા-ઈલાહ ઈલ્લલ્લાહુ' પોકારતો હતો. પરંતુ મુસલમાનોને એ વાત પર સંદેહ થતો હતો કે આ કોઈ 'ઈસ્લામ-દુશ્મન વિધર્મી' છે જે કેવળ પ્રાણ બચાવવા માટે બહાનું કરી રહ્યો છે, તેથી ક્યારેક તેઓ તેને કતલ કરી નાખતા હતા અને તેમની વસ્તુને 'માલે-ગનીમત'ના રૂપમાં લઈ જતા હતા. નબી સલ્લ.એ આવા દરેક પ્રસંગે અત્યંત કઠોરતાની સાથે ઠપકો આપ્યો, પરંતુ આ પ્રકારની ઘટનાઓ નિરંતર સામે આવતી રહી. છેવટે અલ્લાહે કુર્આન-મજીદમાં આ ગૂંચવણને હલ કરી. આયતનો હેતુ એ છે કે જે વ્યક્તિ પોતાને મુસલમાનની હેસિયતથી પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છે, તેના વિશે તમને ઉપરછલ્લી રીતે એ નિર્ણય કરવાનો અધિકાર નથી કે તે કેવળ પ્રાણ બચાવવા માટે જૂઠ્ઠો બોલી રહ્યો છે. સંભવ છે કે તે સાચો હોય અને બની શકે છે કે જૂઠો પણ હોય. સચ્ચાઈની ખબર તો જાંચ-પડતાલથી જ થઈ શકે છે. જાંચ-પડતાલ વગર કોઈને છોડી દેવામાં જો કે એ સંભાવના હોય છે કે એક દુશ્મન જૂઠ્ઠો બોલીને પોતાના પ્રાણ બચાવી લે છે, તો કતલ કરી દેવામાં એ વાતની પણ સંભાવના છે કે એક મોમિન નિર્દોષ હોવા છતાં તમારા હાથે માર્યો જાય, અને કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં એક મોમિનની હત્યા ભૂલથી કરી બેસવાની સરખામણીમાં એ કેટલાય દરજ્જે સારું છે કે એક વિધર્મી શત્રુને છોડી દેવામાં આવે.

فَمَنْ اللَّهُ عَلَيْهِمُ فَتَبَيَّنُوا ط إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا ﴿٩٧﴾ لَا
 يَسْتَوِي الْقَعْدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ وَالْمُجَاهِدُونَ
 فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ ط فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ
 بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَعْدِينَ دَرَجَةً ط وَكُلًّا وَعَدَ اللَّهُ
 الْحُسْنَى ط وَفَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَعْدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا ﴿٩٨﴾
 دَرَجَتٍ مِّنْهُ وَمَغْفِرَةً وَرَحْمَةً ط وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَّحِيمًا ﴿٩٩﴾

પછી અલ્લાહે તમારા ઉપર ઉપકાર કર્યો, (૧૨૭) એટલા માટે ખાત્રી કરી લો, જે કંઈ તમે કરો છો અલ્લાહ તેની ખબર રાખે છે. (૯૫) મુસલમાનોમાંથી તે લોકો જેઓ કોઈ લાચારી વિના ઘરમાં બેસી રહે છે અને એ લોકો જેઓ અલ્લાહના માર્ગમાં પ્રાણ અને ધન વડે જિહાદ કરે છે, બંનેનો દરજ્જો સમાન નથી. અલ્લાહે બેસી રહેવાવાળાઓની સરખામણીમાં પ્રાણ અને ધન વડે જિહાદ કરનારાઓનો દરજ્જો ઊંચો રાખ્યો છે. જો કે દરેકને માટે અલ્લાહે ભલાઈનું જ વચન આપ્યું છે, પરંતુ તેને ત્યાં જિહાદ કરનારાઓની સેવાઓનો બદલો બેસવાવાળાઓથી ઘણો વધારે છે. (૧૨૮) તેમના માટે અલ્લાહ તરફથી ઊંચા દરજ્જાઓ છે અને ક્ષમા અને દયા છે, અને અલ્લાહ મોટો ક્ષમાશીલ અને દયાળુ છે. (રુકૂઅ-૧૩)

(૧૨૭) અર્થાત્ એક સમય તમારા ઉપર પણ આવી ચૂક્યો છે કે વ્યક્તિગત રૂપે તમે જુદા-જુદા શત્રુ કબીલાઓમાં વિખેરાયેલા હતા, પોતાના ઈસ્લામને ઉત્પીડન અને અત્યાચારના ડરથી છુપાવવા વિવશ હતા અને તમારા પાસે ઈમાનની મૌખિક સ્વીકારોક્તિ સિવાય પોતાના ઈમાનનો કોઈ પુરાવો ન હતો. હવે આ અલ્લાહનો ઉપકાર છે કે તેણે તમને સામૂહિક જીવન પ્રદાન કર્યું અને તમે એ યોગ્ય થયા કે વિધર્મીઓની સામે ઈસ્લામનો ધ્વજ સર્વોપરી કરવા માટે ઊભા થયા છો. આ ઉપકાર પ્રત્યે આ કોઈ ઉચિત કૃતજ્ઞતા અને આભાર નથી કે જે મુસલમાન હજુ પહેલી દશામાં પડેલા છે તેમના સાથે તમે નરમી અને છુટછાટથી કામ ન લો.

(૧૨૮) અહીં એ બેસી રહેનારાઓનો ઉલ્લેખ નથી કે જેમને જિહાદ પર જવાનો આદેશ આપવામાં આવે અને તેઓ બહાનાઓ કરીને બેસી રહે અથવા જાહેર એલાન થાય અને જિહાદ અનિવાર્ય થઈ જાય તો પણ જવાથી છટકી જાય, બલકે અહીં ઉલ્લેખ એવા બેસી રહેનારાઓનો છે જેઓ જિહાદના 'કર્જે કિફાયા' હોવાના રૂપમાં યુદ્ધના મેદાન તરફ જવાના બદલે બીજા કાર્યોમાં લાગેલા રહે. પહેલી બે પરિસ્થિતિઓમાં જિહાદ માટે ન નીકળનાર માત્ર મુનાફિક જ હોઈ શકે છે અને તેના માટે અલ્લાહ તરફથી કોઈ ભલાઈનું વચન નથી, સિવાય કે તે કોઈ વાસ્તવિક લાચારીનો ભોગ બનેલો હોય. તેનાથી વિપરીત, આ અંતિમ સ્વરૂપ એવું છે, જેમાં ઈસ્લામી સમૂહનું આખું સૈન્ય-બળ અપેક્ષિત નથી હોતું, બલકે તેનો કેવળ એક ભાગ જ અપેક્ષિત હોય છે. આ સ્થિતિમાં જો શાસનાધ્યક્ષ તરફથી અપીલ કરવામાં આવે કે કોણ છે જાનની બાજી લગવાનારાઓ, જેઓ ફલાણી ચડાઈ

إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّيْنَاهُمُ الْمَلَائِكَةَ ظَالِمِينَ أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ
 كُنْتُمْ ط قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ ط قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ
 أَرْضَ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا ط فَأُولَئِكَ مَا لَهُمْ جَهَنَّمُ ط
 وَسَاءَتْ مَصِيرًا ﴿٧٤﴾ إِلَّا الْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ
 وَالْوِلْدَانِ لَا يَسْتَطِيعُونَ حِيلَةً وَلَا يَهْتَدُونَ سَبِيلًا ﴿٧٥﴾
 فَأُولَئِكَ عَسَى اللَّهُ أَنْ يَعْفُوَ عَنْهُمْ ط وَكَانَ اللَّهُ عَفُورًا ﴿٧٦﴾

જે લોકો સ્વયં પોતાના પર અત્યાચાર કરી રહ્યા હતા (૭૪) તેમની આત્માઓ જ્યારે ફરિશ્તાઓએ કાઢી તો તેમને પૂછ્યું કે આ તમે કેવી સ્થિતિમાં હતા ? તો તેમણે જવાબ આપ્યો કે અમે ધરતી ઉપર નિર્બળ અને વિવશ હતા. ફરિશ્તાઓએ કહ્યું, “શું અલ્લાહની ધરતી વિશાળ ન હતી કે તમે તેમાં હિજરત કરતા ?” (૭૫) આ એ લોકો છે જેમનું ઠેકાણું જહાન્નમ છે અને તે ઘણું જ ખરાબ ઠેકાણું છે. (૭૬) હા, જે પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો ખરેખર લાચાર છે અને નીકળવાનો કોઈ માર્ગ અને સાધન મેળવી શકતા નથી, (૭૭) અશક્ય નથી કે અલ્લાહ તેમને માફ કરી દે. અલ્લાહ મોટો કામશીલ અને દરગુજર કરનાર છે.

માટે પોતાને પ્રસ્તુત કરે છે, તો જે લોકો આ આહવાનનો સહર્ષ સ્વીકાર કરવા આગળ આવે, તેઓ શ્રેષ્ઠ છે એ લોકોની સરખામણીમાં જેઓ બીજા કાર્યોમાં લાગેલા રહે, ભલે તે બીજા કાર્યો પણ પોતાનામાં લાભપ્રદ હોય.

(૧૨૮) અભિપ્રેત એ લોકો છે, જેઓ ઈસ્લામ સ્વીકાર્યા પછી પણ હજુ સુધી કોઈપણ મજબૂરી અને વિવશતા વગર પોતાની વિધર્મી જાતિની વચ્ચે રહી રહ્યા હતા અને અર્ધ-મુસ્લિમ અને અર્ધ-વિધર્મીઓ જેવું જીવન જીવવા પર ખુશ હતા, જ્યારે કે એક ઈસ્લામી રાજ્યની સ્થાપના થઈ ચૂકી હતી જેના તરફ હિજરત કરીને પોતાના ધર્મ અને આસ્થા અનુસાર સંપૂર્ણ ઈસ્લામી જીવન વિતાવવું તેમના માટે સંભવ બની ગયું હતું અને ઈસ્લામી રાજ્ય તરફથી તેમને બોલાવવામાં પણ આવી ચૂક્યા હતા કે પોતાના ઈમાનને બચાવવા માટે તેઓ તેના તરફ હિજરત કરીને આવી જાય. આ જ તેમનો સ્વયં પોતાના ઉપર અત્યાચાર હતો, કેમ કે તેમને સંપૂર્ણ ઈસ્લામી જીવનની સરખામણીમાં આ અર્ધ-કુધર્મ અને અર્ધ-ઈસ્લામ પર જે વસ્તુએ સંતુષ્ટ રાખ્યા હતા, તે કોઈ વાસ્તવિક મજબૂરી ન હતી, બલ્કે કેવળ પોતાનાં સુખ અને પોતાના પરિવાર, પોતાની માલ-મિલકત અને સંપત્તિ અને પોતાની દુનિયાના લાભોનો પ્રેમ હતો, જેને તેમણે પોતાના ધર્મ પર પ્રાથમિકતા આપી રાખી હતી. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ : નોંધ ૧૧૬)

(૧૩૦) અર્થાત્ જ્યારે એક જગ્યાએ અલ્લાહના વિદ્રોહીઓનું વર્ચસ્વ હતું અને અલ્લાહના દીન (ધર્મ)ના કાનૂન પર અમલ કરવો સંભવ ન હતો, તો ત્યાં રહેવાની જરૂર હતી? કેમ ન તેમણે એ જગ્યાને છોડીને કોઈ એવા ભૂભાગ તરફ સ્થળાંતર કર્યું જ્યાં અલ્લાહના કાનૂનનું પાલન સંભવ હોત?

وَمَنْ يُهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يَجِدْ فِي الْأَرْضِ مُرْعَمًا كَثِيرًا
 وَسَعَةً ۖ وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ
 يُدْرِكُهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ ۗ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا
 رَحِيمًا ۝

જે કોઈ અલ્લાહના માર્ગમાં હિજરત કરશે, તે ધરતી ઉપર શરણ મેળવવા માટે ઘણી જગ્યા અને ગુજરાન માટે ઘણી ગુંજાશ મેળવશે, અને જે પોતાના ઘરથી અલ્લાહ અને રસૂલ તરફ હિજરત કરવા માટે નીકળે, પછી રસ્તામાં જ તેને મૃત્યુ આવી જાય તો તેનો બદલો આપવો અલ્લાહ માટે અનિવાર્ય થઈ ગયો. અલ્લાહ મોટો ક્ષમાશીલ અને દયાળુ છે. ^(૧૩૧)(રુકૂઅ-૧૪) (૧૦૧) અને જ્યારે તમે લોકો

(૧૩૧) અહીં એ વાત સમજી લેવી જોઈએ કે જે વ્યક્તિ અલ્લાહના દીન (ધર્મ) પર ઈમાન લાવ્યો હોય, તેના માટે બિનઈસ્લામી અને અધાર્મિક વ્યવસ્થાના આધીન રહીને જીવન વિતાવવું માત્ર બે જ પરિસ્થિતિઓમાં જાઈઝ (વૈધ) હોઈ શકે છે - એક એ કે તે ઈસ્લામને એ પ્રદેશ પર વર્યસ્વ અપાવવા અને અધાર્મિક વ્યવસ્થાને ઈસ્લામી ધર્મ-વ્યવસ્થામાં બદલવા માટે સંઘર્ષ કરતો રહે, જે રીતે નબી સલ્લ. અને તેમનાં શરૂઆતના અનુયાયીઓ કરતા રહ્યા. બીજું એ કે તે વાસ્તવમાં ત્યાંથી નીકળવાનો કોઈ માર્ગ ન પામી શકતો હોય અને અત્યંત ઘૂણા અને અનિચ્છાની સાથે ત્યાં લાચારીવશ રહેતો હોય. આ બંને પરિસ્થિતિઓ સિવાય અન્ય દરેક સ્થિતિમાં બિનઈસ્લામી અને અધાર્મિક વ્યવસ્થાના આધીન થઈને રહીને જીવન વિતાવવું અવિરત પાપ છે. કેટલાક લોકોને એક હદીસથી ભ્રમ થયો છે, જેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે મક્કા-વિજય પછી હવે હિજરત નથી, જો કે વાસ્તવમાં આ હદીસ કોઈ સ્થાયી આદેશ નથી, બલકે એ સમયની પરિસ્થિતિઓમાં આરબોને એવું કહેવામાં આવ્યું હતું. જ્યાં સુધી અરબસ્તાનનો એક મોટો પ્રદેશ 'દારુલ કુફ' (એવો પ્રદેશ જ્યાં કાફિરોનું રાજ્ય છે, પણ મુસલમાનોને જાન-માલ અને ઈજાત-આબરૂની સુરક્ષા પ્રાપ્ત હોય અને ઈસ્લામી આદેશો પર અમલ કરવાની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત હોય) અને 'દારુલ હર્બ' (એવો પ્રદેશ જ્યાં યુદ્ધ જાઈઝ હોય. ઈસ્લામમાં આવું એ વખતે જાઈઝ છે, જ્યારે મુસ્લિમોને તેમના ધર્મના આદેશોના પાલન માટે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત ન હોય) હતો, અને માત્ર મદીના અને તેના આસપાસ ઈસ્લામી આદેશો લાગુ થઈ રહ્યા હતા, મુસલમાનો માટે તાકીદ સાથેનો આદેશ હતો કે દરેક બાજુથી સમેટાઈને ઈસ્લામી રાજ્યમાં આવી જાય. પરંતુ જ્યારે મક્કા-વિજય પછી અરબસ્તાનમાં કુફ (વિધર્મીઓ)નું જોર તૂટી ગયું અને લગભગ આખો પ્રદેશ ઈસ્લામના આધીન આવી ગયો, તો નબી સલ્લ. એ ફરમાવ્યું કે હવે હિજરતની આવશ્યકતા બાકી રહી નથી. આનાથી એ તાત્પર્ય કદાપિ ન હતું કે આખી દુનિયાના મુસલમાનો માટે તમામ પરિસ્થિતિઓમાં કયામત સુધી હિજરતનું અનિવાર્ય હોવું સમાપ્ત કરી દેવામાં આવ્યું છે.

أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ ۗ إِنَّ خِفْتُمْ أَنْ يُفْتِنَكُمْ الَّذِينَ
كَفَرُوا ۗ إِنَّ الْكُفْرِينَ كَانُوا لَكُمْ عَدُوًّا مُّبِينًا ۗ وَإِذَا كُنْتُمْ
فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلَاةَ فَلْتَقُمْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ مَعَكَ

મુસાફરીએ નીકળો ત્યારે કોઈ વાંધો નથી, જો નમાઝમાં કસૂર (સંક્ષિપ્ત) કરો^(૧૩૨) (ખાસ કરીને) જ્યારે તમને ભય હોય કે કાફિરો (વિરોધીઓ) તમને સતાવશે^(૧૩૩) કેમ કે તેઓ તર્કન ખુલ્લી રીતે તમારી દુશ્મની ઉપર ઉતરી આવેલા છે. (૧૦૨) અને હે નબી ! જ્યારે તમે મુસલમાનો વચ્ચે હોવ અને (યુદ્ધની સ્થિતિમાં) તેમને નમાઝ પઢાવવા માટે ઊભા હોવ^(૧૩૪)

(૧૩૨) શાંતિના સમયમાં સફર દરમ્યાન નમાઝની કસૂર (સંક્ષિપ્ત કરવું) એ છે કે જે સમયની નમાઝની ચાર રકા'તો કર્ક (અનિવાર્ય) હોય છે તેમાં બે રકા'ત પઢવામાં આવે, અને યુદ્ધની સ્થિતિમાં 'કસૂર' માટે કોઈ સીમા નક્કી નથી. યુદ્ધની પરિસ્થિતિઓ જે પ્રકારની પરવાનગી આપે, નમાઝ એ જ રીતે પઢવામાં આવે. જમાઅત કરીને નમાઝ પઢવાની સ્થિતિ હોય તો જમાઅત કરીને પઢો, નહિં તો અલગ-અલગ પઢો. કિબ્લા તરફ રૂખ ન કરી શકતા હોવ તો જે તરફ રૂખ હોય, સવારી પર બેસીને અને ચાલતાં-ચાલતાં પણ નમાઝ પઢી શકાય છે. રુકૂઅ અને સિજદો સંભવ ન હોય તો ઇશારાથી, જરૂર પડે તો નમાઝની હાલતમાં ચાલી પણ શકો છો. કપડાંમાં લોહી લાગ્યું હોય, તો પણ કોઈ વાંધો નથી. આ તમામ છૂટછાટ છતાં જો એવી ખતરનાક પરિસ્થિતિ હોય કે કોઈપણ રીતે નમાઝ પઢી શકાય એમ નથી, તો મજબૂરીના કારણે પછીના સમય માટે સ્થગિત કરી દેવામાં આવે, જેમ કે -ખંદકના યુદ્ધ વખતે થયું.

(૧૩૩) 'ઝાહિરી' અને 'ખારજી' સંપ્રદાયના લોકોએ આ વાક્યનો અર્થ એ લીધો છે કે 'કસૂર' માત્ર યુદ્ધની સ્થિતિ માટે છે અને શાંતિની સ્થિતિમાં સફર વખતે 'કસૂર' કરવું કુર્આનના આદેશ વિરુદ્ધ છે. પરંતુ હદીસની પ્રમાણિત નોંધોથી સાબિત છે કે હઝરત ઉમર રદિ.એ જ્યારે આ જ સંદેહ વહાલા નબી સલ્લ.ની સામે પ્રસ્તુત કર્યો, તો નબી સલ્લ.એ ફરમાવ્યું: *صدقة تصدق الله بها عليكم فاقبلوا صدقته* (આ કસૂરની પરવાનગી એક ઇનામ છે, જે અલ્લાહે તમને પ્રદાન કરેલ છે, તેથી તેના ઇનામનો સ્વીકાર કરો.) આ વાત મોટાભાંગે પરંપરાથી સાબિત છે કે નબી સલ્લ.એ ભય અને શાંતિ બંને સ્થિતિમાં કરવામાં આવતા સફરમાં કસૂર કરેલ છે. ઇબ્ને અબ્બાસ રદિ. તેની વ્યાખ્યા કરે છે કે *ان النبي ﷺ خرج من المدينة الى مكة لا يخاف الا را الغلبن ففصل ركعتين* (નબી સલ્લ. મદીનાથી મક્કા ગયા અને તે વખતે અલ્લાહ સિવાય કોઈનો ભય ન હતો, પરંતુ આપ સલ્લ.એ બે જ રકા'તો પઢી.) તેથી મેં અનુવાદમાં 'ખાસ કરીને' શબ્દોને કૌંસમાં વધારી દીધા છે.

(૧૩૪) ઇમામ અબૂ યૂસુફ અને હસન બિન ઝિયાદે આ શબ્દોથી પોતાનો એ મત વ્યક્ત કર્યો છે કે 'સલાતુલ ખૌફ' (ભયની નમાઝ) માત્ર નબી સલ્લ.ના જમાના માટે વિશેષ હતી. પરંતુ કુર્આનમાં એ વાતના ઘણા ઉદાહરણો છે કે નબી સલ્લ.ને સંબોધિત કરીને એક આદેશ આપવામાં આવ્યો અને એ જ આદેશ આપના પછી આપના ઉત્તરાધિકારીઓ માટે પણ છે. તેથી ભયની સ્થિતિમાં નમાઝને વહાલા નબી સલ્લ.ની સાથે વિશિષ્ટ કરવાનું કોઈ કારણ નથી, વધુમાં ઘણા મહાન સહાબીઓથી સાબિત છે કે તેમણે નબી સલ્લ. પછી પણ ભયની સ્થિતિમાં નમાઝ પઢી છે અને આ સંદર્ભમાં કોઈ સહાબીના મતભેદનો ઉલ્લેખ કરવામાં નથી આવ્યો.

وَلِيَا أَخْدُوا أَسْلِحَتَهُمْ ۖ فَإِذَا سَجَدُوا فَلْيَكُونُوا مِنْ وَرَائِكُمْ ۝
 وَلَتَأْتِ طَائِفَةٌ أُخْرَىٰ لَمْ يُصَلُّوا فَلْيُصَلُّوا مَعَكَ وَلِيَا أَخْدُوا
 حُدْرَهُمْ وَأَسْلِحَتَهُمْ ۗ وَدَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ
 أَسْلِحَتِكُمْ وَأَمْتِعَتِكُمْ فَيَبِيلُونَكُمْ عَلَيْهِمْ ۖ سَبِيلَةٌ ۖ وَاحِدَةٌ ۖ ط

તો તેમાંથી એક જૂથ તમારા સાથે ઊભું રહે અને પોતાના શસ્ત્રો સાથે રાખે, ^(૧૩૫) પછી જ્યારે તે સિજદો કરી લે તો પાછળ જતું રહે અને બીજું જૂથ જેણે હજુ નમાઝ નથી પઢી, આવીને તમારા સાથે પઢે અને તે પણ સાવધ રહે અને પોતાના શસ્ત્રો સાથે રાખે, ^(૧૩૬) કેમ કે કાફિરો (વિરોધીઓ) એ લાગમાં છે કે તમે પોતાના શસ્ત્રો અને પોતાના સામાન તરફથી સહેજ બેદરકાર થાવ તો તેઓ તમારા ઉપર ઓચિંતા તૂટી પડે.

(૧૩૫) ભયની સ્થિતિમાં નમાઝનો આ આદેશ એ સ્થિતિ માટે છે, જ્યારે શત્રુના હુમલાનું જોખમ હોય, પરંતુ વ્યવહારમાં યુદ્ધ થઈ ન રહ્યું હોય. રહી એ સ્થિતિ જ્યારે વ્યવહારમાં યુદ્ધ થઈ રહ્યું હોય તો એ પરિસ્થિતિમાં હનફીઓની દૃષ્ટિએ નમાઝ પછીના સમય માટે સ્થગિત કરી દેવામાં આવશે. ઈમામ માલિક અને ઈમામ સૌરી રહ.ના મતે જો રુક્કઅ અને સિજદો સંભવ ન હોય તો ઈશારાથી પઢી લેવામાં આવે. ઈમામ શાફઈ રહ.ના મતે નમાઝની જ હાલતમાં થોડો-ઘણો સામનો પણ કરી શકાય છે. નબી સલ્લ.ના અમલથી સાબિત છે કે આપ સલ્લ.એ ખંદકના યુદ્ધ પ્રસંગે ચાર નમાઝો નથી પઢી, અને પછી તક જોઈને કમશ: તેને અદા કરી, જો કે ખંદકના યુદ્ધથી પહેલા ભયની સ્થિતિમાં નમાઝનો આદેશ આવી ચૂક્યો હતો.

(૧૩૬) ભયની હાલતમાં નમાઝ કેવી રીતે પઢવામાં આવે એ મોટાભાગે યુદ્ધની પરિસ્થિતિઓ પર નિર્ભર છે. નબી સલ્લ.એ જુદી-જુદી પરિસ્થિતિઓમાં જુદી-જુદી રીતે નમાઝ પઢાવી છે અને જે-તે સમયનો ઈમામ એ વાતનો અધિકાર ધરાવે છે કે આ રીતોમાંથી જે રીતની પરવાનગી યુદ્ધની પરિસ્થિતિ આપે, તેને અપનાવે. એક રીત એ છે કે સૈન્યનો એક હિસ્સો ઈમામની સાથે નમાઝ પઢે અને બીજો હિસ્સો દુશ્મનથી સામનો કરતો રહે. પછી જ્યારે એક રકા'ત સમાપ્ત થઈ જાય તો પહેલો હિસ્સો સલામ ફેરવીને ચાલ્યો જાય અને બીજો હિસ્સો આવીને બીજી રકા'ત ઈમામની સાથે પૂરી કરે. આ રીતે ઈમામની બે રકા'તો થશે અને સૈન્યની એક-એક રકા'ત. બીજી રીત એ છે કે એક હિસ્સો ઈમામની સાથે એક રકા'ત પઢીને ચાલ્યો જાય અને પછી બીજો હિસ્સો આવીને એક રકા'ત ઈમામની પાછળ પઢે, પછી બંને હિસ્સાઓ એક-પછી-એક આવીને પોત-પોતાની છૂટેલી એક-એક રકા'ત આવીને પોતાની રીતે અદા કરી લે. આ રીતે બંને હિસ્સાઓની એક-એક રકા'ત ઈમામની પાછળ અદા થશે અને એક રકા'ત વ્યક્તિગત રૂપે. ત્રીજી રીત એ છે કે ઈમામની પાછળ સૈન્યનો એક હિસ્સો બે રકા'ત અદા કરે અને 'તશહુદુદ' પછી સલામ ફેરવીને ચાલ્યો જાય. પછી બીજો હિસ્સો ત્રીજી રકા'તમાં આવીને સામેલ થઈ જાય અને ઈમામની સાથે ચોથી રકા'તમાં સલામ ફેરવી લે. આ રીતે ઈમામની ચાર અને સૈન્યની બબે રકા'તો થશે. ચોથી રીત એ છે કે સૈન્યનો એક હિસ્સો ઈમામની સાથે એક રકા'ત પઢે અને જ્યારે ઈમામ બીજી રકા'ત માટે ઊભા થાય તો મુક્તદી (પાછળ નમાઝ પઢવાવાળા) પોતાની રીતે એક રકા'ત

وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ كَانَ بِكُمْ أَذًى مِّن مَّطَرٍ أَوْ كُنْتُمْ
مَّرْضَىٰ أَنْ تَضَعُوا أَسْلِحَتَكُمْ ۖ وَخُذُوا حِذْرَكُمْ ۗ إِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ
لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُّهِينًا ﴿١٣٦﴾ فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ فَادْكُرُوا اللَّهَ
قِيَمًا وَقُوعُودًا ۖ وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ ۗ فَإِذَا اطْمَأْنَنْتُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ ۗ
إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَّوْقُوتًا ﴿١٣٧﴾ وَلَا تَهِنُوا فِي
الْبِتْغَاءِ الْقَوْمِ ۗ إِنَّ تَكُونُوا تَأْلَمُونَ فَإِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمُونَ ۗ

અલબત્ત, જો તમે વરસાદના કારણે તકલીફ અનુભવો કે બીમાર હોવ તો શસ્ત્રો બાજુએ રાખી દેવામાં વાંધો નથી, પરંતુ તે પછી પણ ચેતતા રહો. વિશ્વાસ રાખો કે અલ્લાહે કાફિરો માટે નામોશીભરી યાતના તૈયાર કરી રાખી છે. (૧૦૩) પછી જ્યારે નમાઝ પૂરી કરી લો તો ઊભા અને બેઠાં અને સૂતાં, દરેક હાલતમાં અલ્લાહને યાદ કરતા રહો. અને જ્યારે શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો પૂરેપૂરી નમાઝ પઢો. નમાઝ હકીકતમાં એવું અનિવાર્ય કાર્ય છે જે સમયની પાબંદી સાથે ઈમાનવાળાઓ માટે ફરજિયાત બનાવવામાં આવેલ છે.

(૧૦૪) આ જૂથ (૧૩૮) નો પીછો કરવામાં નબળાઈ ન દાખવો. જો તમે તકલીફ ઉઠાવી રહ્યા છો તો તમારી

‘તશદ્દુદ’ની સાથે પઢીને સલામ ફેરવી દે. પછી બીજી હિસ્સો આવીને એ સ્થિતિમાં ઈમામની પાછળ ઊભો હોય કે હજુ ઈમામ બીજી રકા’તમાં જ હોય અને આ લોકો બાકીની નમાઝ ઈમામની સાથે અદા કર્યા પછી એક રકા’ત પોતે ઊભા થઈને પઢી લે. આમાં ઈમામને બીજી રકા’તમાં લાંબો ક્રિયામ કરવો પડશે. પહેલી રીતને ઈબ્ને અબ્બાસ, જાબિર બિન અબ્દુલ્લાહ રહિ. અને મુજાહિદ રહ.એ રિવાયત કરેલ છે. બીજી રીતને અબ્દુલ્લાહ બિન મસૂઉદ રહિ.એ રિવાયત કરેલ છે અને હનફીઓ તેને પ્રાથમિકતા આપે છે. ત્રીજી રીતને હસન બસરી રહ.એ અબૂ બક્ર રહિ.થી રિવાયત કરેલ છે અને ચોથી રીતને ઈમામ શાફઈ અને ઈમામ માલિક રહ.એ થોડા મતભેદ સાથે પ્રાથમિકતા આપી છે અને તેનો સ્ત્રોત સહલ બિન અબી હસના રહ. ની રિવાયત છે. આ ઉપરાંત, અસુરક્ષાની સ્થિતિમાં પઢવામાં આવેલ નમાઝની બીજી ઘણી રીતો છે, જેની વિસ્તૃત જાણકારી ઈસ્લામી ધર્મ-વિધાનના પુસ્તકોમાં મળી શકે છે.

(૧૩૭) અર્થાત્ આ સાવધાની, જેનો આદેશ તમને આપવામાં આવી રહ્યો છે, માત્ર દુન્યવી ઉપાયોની દૃષ્ટિથી છે, નહિ તો વાસ્તવમાં હાર-જીતનો આધાર તમારા ઉપાયો પર નથી, બલકે અલ્લાહના ફેસલા પર છે. તેથી આ સાવધાનીપૂર્વકના ઉપાયોને વ્યવહારમાં લાવીને તમારે એ વાતનો વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ કે જે લોકો અલ્લાહના નૂરને પોતાની કૂંડોથી બુઝાવવાની કોશિશ કરી રહ્યા છે, અલ્લાહ તેમને અપમાનિત કરશે.

(૧૩૮) અર્થાત્ કાફિરો (શત્રુઓ)નો સમૂહ, જે તે વખતે ઈસ્લામના આમંત્રણ અને ઈસ્લામી વ્યવસ્થાની સ્થાપનાની રાહમાં અવરોધ બનીને ઊભો હતો.

وَتَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ ۗ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴿١٠٤﴾
 أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ ۗ
 وَلَا تَكُنْ لِلْغَائِبِينَ حَصِيمًا ﴿١٠٥﴾ ۗ وَاسْتَغْفِرِ اللَّهُ ۗ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا ﴿١٠٦﴾

જેમ તેઓ પણ તકલીફ ઉઠાવી રહ્યા છે અને તમે અલ્લાહ પાસે એ વસ્તુની આશા રાખો છો જેની તેઓ આશા રાખતા નથી. ^(૧૦૬) અલ્લાહ બધું જ જાણે છે અને તત્ત્વદર્શી છે. (રુકૂઅ-૧૫) (૧૦૫) હે નબી ! ^(૧૦૫)

અમે આ ગ્રંથ સત્ય સાથે તમારા તરફ અવતરિત કર્યો છે, જેથી જે સીધો માર્ગ અલ્લાહે તમને દેખાડ્યો છે તે મુજબ લોકો વચ્ચે ફેંસલો કરો. તમે વિશ્વાસઘાતી લોકો તરફથી વાદ-વિવાદ કરનારા ન બનો, (૧૦૬) અને અલ્લાહ પાસે દરગુજર માટે યાચના કરો, તે મોટો દરગુજર કરનાર અને દયાળુ છે.

^(૧૦૬) અર્થાત્ આશ્ચર્યની વાત છે કે જો ઈમાનવાળા સત્ય માટે એટલું કષ્ટ પણ સહન ન કરે, જેટલું શત્રુઓ અસત્ય માટે સહન કરી રહ્યા છે, જો કે તેમનાં સમક્ષ કેવળ દુનિયા છે અને તેના લાભો નશ્વર છે, અને તેનાથી વિપરીત ઈમાનવાળા આકાશો અને ધરતીના રબ (પ્રભુ-પાલનહાર)ની પ્રસન્નતા અને સાનિધ્ય તેમજ તેના શાશ્વત ઈનામોના ઉમેદવાર છે.

(૧૪૦) આ આયતથી લઈને આયત ૧૧૩ સુધી (રુકૂઅ ૧૬ અને રુકૂઅ ૧૭)માં એક મહત્ત્વપૂર્ણ ઘટના પર ચર્ચા કરવામાં આવી છે, જે એ જ તબક્કામાં ઘટી હતી. મામલો એ છે કે અન્સારના કબીલા બની ઝફરમાં એક વ્યક્તિ તામા કે બશીર બિન ઉબેરિક હતો. તેણે એક અન્સારીનું બખ્તર ચોરી લીધું અને જ્યારે તેની તપાસ કરવામાં આવી રહી હતી તો ચોરી કરવામાં આવેલ માલને એક યહૂદીના ત્યાં મૂકી દીધો. બખ્તરના માલિકે વહાલા નબી સલ્વ.ની પાસે ફરિયાદ કરી અને તામા પર પોતાની શંકા વ્યક્ત કરી. પરંતુ તામા અને તેના મિત્રો અને બની ઝફરના ઘણા લોકોએ પરસ્પર સાંઠ-ગાંઠ કરીને એ યહૂદી પર બધો દોષ નાખી દીધો. યહૂદીને પૂછવામાં આવ્યું તો તેણે તેની જવાબદારી લેવાનો ઈન્કાર કર્યો, પરંતુ આ લોકો તામાની હિમાયતમાં જોર-શોરથી વકીલાત કરતા રહ્યા અને કહ્યું કે આ યહૂદી દુષ્ટ, જે સત્યનો અને અલ્લાહના રસૂલનો ઈન્કાર કરવાવાળો છે, તેની વાતનો શું ભરોસો, વાત અમારી માનવી જોઈએ, કેમ કે અમે મુસલમાન છીએ. નિકટ હતું કે નબી સલ્વ. આ મુકદ્દમાના દેખીતા રીપોર્ટથી પ્રભાવિત થઈને એ યહૂદીના વિરુદ્ધ નિર્ણય સંભળાવી દેતા અને ફરિયાદ કરવાવાળાને પણ બની ઉબેરિક (તામા) પર આરોપ લગાવવા પર ચેતવણી આપી દેતા, એટલામાં વહી આવી અને મામલાની બધી સચ્ચાઈ ખોલી દેવામાં આવી.

જો કે એક કાઝી (ન્યાયાધીશ)ની હેસિયતે નબી સલ્વ. દ્વારા સાક્ષીઓ અને પુરાવાઓ અનુસાર ફેંસલો કરી દેવો પોતાનામાં કોઈ ખોટી વાત ન હોત અને આવી પરિસ્થિતિઓ કાઝીઓની સામે આવતી રહેતી હોય છે કે તેમના સામે ખોટો રીપોર્ટ પ્રસ્તુત કરીને વાસ્તવિકતાના વિરુદ્ધ નિર્ણય પ્રાપ્ત કરી લેવામાં આવે છે, પરંતુ તે વખતે જ્યારે કે ઈસ્લામ અને કુફ્ર વચ્ચે એક જોરદાર સંઘર્ષ ચાલી રહ્યો હતો, જો નબી સલ્વ. મુકદ્દમાના રીપોર્ટ અનુસાર યહૂદી વિરુદ્ધ ફેંસલો કરી દેતા, તો ઈસ્લામ-વિરોધીઓને આપના વિરુદ્ધ અને સમગ્ર ઈસ્લામી સમુદાય અને સ્વયં ઈસ્લામી સંદેશ વિરુદ્ધ એક સશક્ત નૈતિક હથિયાર મળી જતું. તેઓ એવું કહેતા ફરતા કે

وَلَا مُجَادِلَ عَنِ الَّذِينَ يَخْتَتُونَ أَنفُسَهُمْ ۖ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ
 مَن كَانَ خَوَّانًا أَثِيمًا ﴿١٧٤﴾ يَسْتَخْفُونَ مِنَ النَّاسِ وَلَا
 يَسْتَخْفُونَ مِنَ اللَّهِ وَهُوَ مَعَهُمْ إِذْ يُبَيِّتُونَ مَا لَا يَرْضَىٰ مِنَ
 الْقَوْلِ ۖ وَكَانَ اللَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطًا ﴿١٧٥﴾ هَآأَنْتُمْ هَٰؤُلَاءِ
 جَدَلْتُمْ عَنْهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ۖ فَمَنْ يُجَادِلِ اللَّهَ عَنْهُمْ
 يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَمْ مَن يَكُونُ عَلَيْهِمْ وَكِيلًا ﴿١٧٦﴾ وَمَن يَعْمَلْ

૧૭૪) જે લોકો સ્વયં પોતાના સાથે જ વિશ્વાસઘાત કરે છે (૧૭૪) તમે તેમનો પક્ષ ન લો. અલ્લાહને એવી વ્યક્તિ પસંદ નથી જે વિશ્વાસઘાતી અને પાપી હોય. (૧૭૫) આ લોકો મનુષ્યોથી પોતાના કરતૂકો છૂપાવી શકે છે, પરંતુ અલ્લાહથી નથી છૂપાવી શકતા. તે તો તે વખતે પણ તેમના સાથે હોય છે જ્યારે તેઓ રાત્રે સંતાઈને તેની મરજી વિરુદ્ધ મસલતો કરે છે. તેમના બધા કાર્યો અલ્લાહના ઘેરામાં છે. (૧૭૬) હા, તમે લોકોએ આ ગુનેગારો વતી દુનિયાના જીવનમાં તો તકરાર કરી લીધી, પરંતુ ક્યામતના દિવસે તેમના માટે અલ્લાહ સામે કોણ તકરાર કરશે? છેવટે ત્યાં કોણ તેમનો વકીલ થશે?

જુઓ, અહીં સત્ય અને ન્યાયનો પ્રશ્ન છે, અહીં તો એ જ જૂથવાદ અને પક્ષપાત કામ કરી રહ્યો છે, જેના વિરુદ્ધ પ્રચાર કરવામાં આવે છે. આ જ જોખમથી બચાવવા માટે અલ્લાહે વિશેષ રૂપે આ મુકદ્દમામાં હસ્તક્ષેપ કર્યો. આ આયતો (૧૦૫ થી ૧૧૩)માં એક તરફ એ મુસલમાનોની કઠોરતાથી નિંદા કરવામાં આવી છે, જેમણે માત્ર પરિવાર અને કબીલાના પક્ષપાતમાં અપરાધીઓનું સમર્થન કર્યું હતું. બીજા બાજુ સામાન્ય મુસલમાનોને એ શિક્ષા આપવામાં આવી છે કે ન્યાયના વિષયમાં કોઈપણ પ્રકારના પક્ષપાતનો હસ્તક્ષેપ ન હોવો જોઈએ. એ ક્યારેય ન્યાય નથી કે પોતાના જૂથનો માણસ જો ભૂલ કરે તો તેનું અનુચિત સમર્થન કરવામાં આવે અને બીજા જૂથનો માણસ જો સત્ય પર હોય તો તેના સાથે અન્યાય કરવામાં આવે.

(૧૪૧) જે વ્યક્તિ બીજાઓની સાથે વિશ્વાસઘાત કરે છે તે વાસ્તવમાં સૌથી પહેલા સ્વયં પોતાની સાથે વિશ્વાસઘાત કરે છે, કેમ કે દિલ અને દીમાગની જે શક્તિઓ તેના પાસે અમાનતના રૂપે છે, તેનો દુરુપયોગ કરીને તે તેમને વિવશ કરે છે કે વિશ્વાસઘાતમાં તેનો સાથ આપે અને પોતાની અંતરાત્માને, જેણે અલ્લાહે તેના ચરિત્રનો રક્ષક બનાવેલ હતો, એટલી હદ સુધી દબાવી દે છે કે તે આ વિશ્વાસઘાતના કાર્યમાં રસ્તાની રુકાવટ બનવા યોગ્ય નથી રહેતો. જ્યારે માનવી પોતાની અંદર આ અપ્રમાણિકતા અને હડપ કરી જવાની વૃત્તિને પૂર્ણતા સુધી પહોંચાડી દે છે ત્યારે બહાર તેનાથી અપ્રમાણિકતા અને પાપના કાર્યો થાય છે.

سَوْءًا أَوْ يَطْلِمَ نَفْسَهُ ثُمَّ يَسْتَغْفِرِ اللَّهُ يَجِدِ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا ﴿١٠﴾
 وَمَنْ يَكْسِبْ إِثْمًا فَإِذَا مَا يَكْسِبُهُ عَلَى نَفْسِهِ ط وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا
 حَكِيمًا ﴿١١﴾ وَمَنْ يَكْسِبْ خَطِيئَةً أَوْ إِثْمًا ثُمَّ يَرْمِ بِهِ بَرِيئًا فَقَدِ
 احْتَمَلَ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُّبِينًا ﴿١٢﴾ وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ وَرَحْمَتُهُ
 لَهَيَّتَ طَائِفَةٌ مِّنْهُمْ أَنْ يُضِلُّوكَ ط وَمَا يُضِلُّونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ
 وَمَا يَضُرُّونَكَ مِنْ شَيْءٍ ط وَأَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ
 وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ ط وَكَانَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا ﴿١٣﴾

الْقَائِلِ

જો કોઈ વ્યક્તિ ખરાબ કૃત્ય કરી નાખે અથવા પોતાની જાત ઉપર અત્યાચાર કરી બેસે અને ત્યારપછી અલ્લાહ પાસે દરગુજર માટે યાચના કરે તો અલ્લાહને દરગુજર કરનાર અને દયાળુ જોશે. (૧૧૧) પરંતુ જો કોઈ બૂરાઈ કમાવી લે તો તેની આ કમાણી તેના જ માટે જંજાળ બનશે, અલ્લાહને બધી વાતોની ખબર છે અને તે જાણવાવાળો અને ઊંડી સમજ ધરાવે છે. (૧૧૨) પછી જેણે કોઈ ભૂલ અથવા ગુનો કરીને તેનો આરોપ કોઈ નિર્દોષના માથે ધરી દીધો તેણે તો મોટા દોષારોપણ અને સ્પષ્ટ ગુનાનો બોજ ઉપાડી લીધો. (રુકૂઅ-૧૬) (૧૧૩) હે નબી ! જો અલ્લાહની કૃપા તમારા ઉપર ન હોત અને તેની મહેરબાની તમારા સાથે ન હોત તો આમાંથી એક જૂથે તો તમને ભ્રમમાં નાખી દેવાનો નિર્ણય કરી જ લીધો હતો, જો કે હકીકતમાં તેઓ સ્વયં પોતાના સિવાય કોઈને ભ્રમમાં નાખી રહ્યા ન હતા અને તમારું કોઈ નુકસાન કરી શકતા ન હતા. (૧૨) અલ્લાહે તમારા પર ગ્રંથ અને તત્ત્વદર્શિતા ઉતાર્યા છે અને તમને તે સઘળું બતાવ્યું છે જે તમે જાણતા ન હતા અને તેની તમારા ઉપર ઘણી કૃપા છે.

(૧૪૨) અર્થાત્ જો તેઓ જૂઠી વાત કહીને તમને ભ્રમિત કરવામાં સફળ પણ થઈ જતા અને તમારાથી (અર્થાત્ નબી સલ્લ. થી) પોતાની તરફેણમાં ન્યાય વિરુદ્ધ નિર્ણય પ્રાપ્ત કરી પણ લેતા તો નુકસાન તેમનું જ હતું, તમારું કંઈ જ ન બગાડતું, કેમ કે અલ્લાહના નજીક અપરાધીઓ તેઓ જ હોત, ન કે તમે. જે વ્યક્તિ ન્યાયાધિકારીને ધોકો આપીને પોતાના પક્ષમાં ખોટો નિર્ણય પ્રાપ્ત કરી લે છે, તે હકીકતમાં સ્વયં પોતાને ધોકામાં નાખી દે છે કે આ ઉપાયોથી સત્ય તેના સાથે થઈ ગયું, જો કે હકીકતમાં અલ્લાહના નજીક સત્ય જેનું છે તેનું જ રહે છે અને કોઈ ગેરસમજના કારણે અદાલતના ન્યાયાધિકારી દ્વારા નિર્ણય કરી નાખવાથી હકીકત પર કોઈ પ્રભાવ પડતો નથી. (જુઓ : સૂર: બકરહ, નોંધ-૧૮૭)

لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِّنْ نُّجُوبِهِمْ إِلَّا مَن أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ
 إِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ ۗ وَمَن يَفْعَلْ ذَلِكَ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ فَسَوْفَ
 نُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا ﴿١٧٣﴾ وَمَن يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِن بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ
 الْهُدَىٰ وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلَّىٰ وَنُصَلِّهِ جَهَنَّمَ ۗ
 وَسَاءَتْ مَصِيرًا ﴿١٧٤﴾ إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَن يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ
 ذَلِكَ لِمَن يَشَاءُ ۗ وَمَن يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا ﴿١٧٥﴾

લોકોની ગુપ્ત મસલતોમાં મોટા ભાગે કોઈ ભલાઈ નથી હોતી. હા, જે કોઈ છૂપી રીતે દાન કરવા માટે શિખામણ આપે અથવા કોઈ ભલાઈના કામ માટે અથવા લોકોમાં મેળાપ કરાવી આપવા માટે કોઈને કંઈ કહે તો તે અલબત્ત સારી વાત છે, અને જે કોઈ અલ્લાહની પ્રસન્નતા મેળવવા માટે આમ કરશે તેને અમે મોટો બદલો આપીશું. (૧૧૫) પરંતુ જે માણસ રસૂલનો વિરોધ કરવા ઉપર ઉતરી આવ્યો હોય અને ઈમાનવાળાઓના માર્ગ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ અપનાવે, જ્યારે કે સીધો માર્ગ તેના સામે સ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યો હોય, તો અમે તેને એ જ તરફ ચલાવીશું જે દિશામાં તે પોતે વળી ગયો^(૧૭૩) અને તેને જહનમ (નર્ક)માં ઝાંકીશું, જે સૌથી ખરાબ ઠેકાણું છે. (રુકૂઅ-૧૭) (૧૧૬) અલ્લાહને ત્યાં^(૧૭૪) માત્ર શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ) માટે જ માફી નથી, આના સિવાય બીજું બધું જ માફ થઈ શકે છે, જેને તે માફ કરવા ચાહે. જેણે અલ્લાહના સાથે કોઈને ભાગીદાર ઠેરવ્યો તે તો પથભ્રષ્ટતામાં ઘણો આગળ નીકળી ગયો.

(૧૪૩) જ્યારે ઉપરોક્ત મુકદ્દમામાં અલ્લાહની વહીના આધારે નબી સલ્લ. એ એ અપ્રમાણિકતા કરનારા મુસલમાન વિરુદ્ધ અને એ નિર્દોષ યહૂદીના પક્ષમાં નિર્ણય કરી દીધો, તો એ મુનાફિક [દંભ અને કપટની નીતિ અપનાવનાર મુસલમાન] પર અજાનતાનો એવો હુમલો થયો કે તે મદીનાથી નીકળીને ઈસ્લામ અને નબી સલ્લ.ના દુશ્મનોની પાસે મક્કા ચાલ્યો ગયો અને ખુલ્લુંખુલ્લા વિરોધ પર ઉતરી આવ્યો. આ આચતમાં તેના આ જ કૃત્ય તરફ સંકેત છે.

(૧૪૪) આ રુકૂઆમાં ઉપરોક્ત ચર્ચા-કમને ચાલુ રાખતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પોતાની અજાનતાના ઉન્માદમાં આવીને આ માણસ જે માર્ગ તરફ ગયો છે, તે કેવો માર્ગ છે તેમજ સદાચારી અને ભલા લોકોના સમૂહથી અલગ થઈને જે લોકોનો સાથ તેણે લીધો છે, તે કેવા લોકો છે.

اِنْ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ الْاِلهِ اِنْعَاءً وَاِنْ يَدْعُونَ اِلَّا شَيْطٰنًا
 مَّرِيْدًا ﴿١٧٤﴾ لَعَنَهُ اللهُ وَقَالَ لَا اتَّخَذَنَّ مِنْ عِبَادِكَ نَصِيْبًا
 مَّفْرُوْضًا ﴿١٧٥﴾ وَلَا ضَلٰلَةً لَهُمْ وَلَا اَمْنِيَّةً لَهُمْ وَلَا مَرَمًا لَهُمْ فَلْيَبْتِكُنْ
 اٰذَانَ الْاَنْعَامِ وَلَا مَرَمًا لَهُمْ فَلْيَغَيِّرُنْ خَلْقَ اللهِ ط وَمَنْ يَتَّخِذِ
 الشَّيْطٰنَ وَلِيًّا مِّنْ دُوْنِ اللهِ فَقَدْ خَسِرَ خُسْرًا اَبْسًا ﴿١٧٦﴾

(૧૧૭) તેઓ અલ્લાહને છોડીને દેવીઓને ઉપાસ્ય બનાવે છે. તેઓ તે વિદ્રોહી શૈતાનને ઉપાસ્ય બનાવે છે^(૧૧૫) (૧૧૮) જેના ઉપર અલ્લાહે ફિટકાર કરેલી છે. (તેઓ તે શૈતાનનું આજ્ઞાપાલન કરી રહ્યા છે) જેણે અલ્લાહને કહ્યું હતું, “હું તારા બંદાઓ પાસેથી એક ચોક્કસ ભાગ લઈને રહીશ.”^(૧૧૬) (૧૧૯) હું તેમને બહેકાવીશ, હું તેમને ઈચ્છાઓમાં ગૂંચવીશ, હું તેમને આદેશ આપીશ અને તેઓ મારા આદેશ મુજબ પ્રાણીઓના કાન ચીરશે^(૧૧૭) અને હું તેમને આદેશ આપીશ અને તેઓ મારા આદેશાનુસાર અલ્લાહની રચનામાં ફેરફાર^(૧૧૮) કરશે.” જેણે અલ્લાહના બદલે એ શૈતાનને પોતાનો મિત્ર અને વાલી બનાવી લીધો તે સ્પષ્ટ નુકસાનમાં પડી ગયો.

(૧૧૪) શૈતાનને એ અર્થમાં તો કોઈપણ વ્યક્તિ ઉપાસ્ય નથી બતાવતો કે તેના આગળ પૂજા-અર્ચનાની વિધિ અદા કરતો હોય અને તેને અલ્લાહ (ઈશ્વર)નું સ્થાન આપતો હોય. હા, તેને ઉપાસ્ય બનાવવાનું સ્વરૂપ એ છે કે માણસ પોતાના મનની લગામ શૈતાનના હાથમાં આપી દે છે અને જે-જે બાજુ તે જાય છે તે એ બાજુ ચાલે છે, જાણે માણસ શૈતાનનો બંદો છે અને શૈતાન તેનો ખુદા. આનાથી ખ્યાલ આવે છે કે કોઈના આદેશોનું વગર-વિચાર્યે કે સમજ્યા વગર પાલન કરવાનું અને તેનું આંધળું અનુકરણ કરવાનું નામ પણ ‘ઈબાદત’ (ઉપાસના) છે અને જે માણસ આ રીતે આજ્ઞાપાલન કરે છે તે હકીકતમાં એ માણસની ઉપાસના કરે છે, જેને અલ્લાહને છોડીને તેણે પોતાનો પ્રભુ અને આજ્ઞા આપનાર બનાવી લીધો હોય.

(૧૧૬) અર્થાત્ તેમનાં સમયમાં, તેમની મહેનત અને કોશિશોમાં, તેમની શક્તિઓ અને યોગ્યતાઓમાં, તેમનાં ધન અને તેમનાં સંતાનોમાં મારો ભાગ લગાવીશ અને તેમને ધોકો આપીને એવા કેળવી લઈશ કે તેઓ આ બધી વસ્તુઓનો મોટો ભાગ મારા માર્ગમાં લગાવી દેશે.

(૧૧૭) અરબસ્તાનની અંધશ્રદ્ધાઓમાંથી એકની તરફ સંકેત છે. તેમના ત્યાં એ પ્રથા હતી કે જ્યારે ઊંટણી પાંચ કે દસ બચ્ચાઓ જણાતી તો તેના કાન કાપીને તેને પોતાના દેવતાના નામે છોડી દેતા હતા અને તેનાથી કામ લેવાનું અવૈધ સમજતા હતા. એ જ પ્રમાણે જે ઊંટના વીર્યથી દસ બચ્ચા થઈ જતા તેને પણ દેવતાના નામે દાન કરી દેવામાં આવતું હતું અને કાન ચીરવા એ વાતની નિશાની હતી કે આ દાન કરેલ પશુ છે.

(૧૧૮) ‘અલ્લાહની રચના’ (ઈશ્વરીય સંરચના)માં પરિવર્તન કરવાનો અર્થ વસ્તુઓની મૌલિક કે મૂળભૂત સંરચનામાં પરિવર્તન કરવું નથી. જો આનો અર્થ આ લેવામાં આવે ત્યારે તો સમગ્ર માનવ-સભ્યતા જ

يَعِدُهُمْ وَيُمَنِّيهِمْ ۖ وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا ﴿١٢٠﴾
 أُولَئِكَ مَا لَهُمْ جَهَنَّمَ نَزْلًا يَجِدُونَ عَنْهَا مَحْيَصًا ﴿١٢١﴾ وَالَّذِينَ
 آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا
 الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ۖ وَعْدَ اللَّهِ حَقًّا ۖ وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ
 قِيلًا ﴿١٢٢﴾ لَيْسَ بِأَمَانِيِّكُمْ وَلَا أَمَانِي أَهْلِ الْكِتَابِ ۖ مَنْ يَعْمَلْ
 سُوءًا أُجْرِزْ بِهِ ۖ وَلَا يَجِدْ لَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا ﴿١٢٣﴾

તે આ લોકો સાથે વાયદાઓ કરે છે અને તેમને આશાઓ અપાવે છે, ^(૧૨૦) પરંતુ શૈતાનના બધા જ વાયદાઓ છેતરપિંડી સિવાય બીજું કંઈ નથી. (૧૨૧) આ લોકોનું ઠેકાણું જહન્નમ છે જેનાથી મુક્તિનો કોઈ માર્ગ તેઓ પામશે નહીં. (૧૨૨) રહ્યા તે લોકો જેઓ ઈમાન લઈ આવે અને સદ્કાર્યો કરે, તો તેમને અમે એવા બાગોમાં દાખલ કરીશું જેના નીચે નહેરો વહેતી હશે અને તેઓ ત્યાં હંમેશાં રહેશે. આ અલ્લાહનો સાચો વાયદો છે અને અલ્લાહથી વધીને કોણ પોતાની વાતમાં સાચો હશે. (૧૨૩) પરિશામ ન તમારી ઈચ્છાઓ પર નિર્ભર છે, ન ગ્રંથવાળાઓની ઈચ્છાઓ પર. જે કોઈ બૂરાઈ કરશે તેનું ફળ પામશે અને અલ્લાહના મુકાબલામાં પોતાના માટે કોઈ સમર્થક અને સહાયક નહીં મેળવી શકે,

શૈતાનના અપહરણનું પરિશામ ઠરશે. એટલા માટે કે સભ્યતા નામ જ એ ઉપયોગોનું છે, જે માનવી અલ્લાહે બનાવેલ વસ્તુઓનો કરે છે. હકીકતમાં અહીં જે પરિવર્તનને શૈતાની કાર્ય કહેવામાં આવેલ છે, તે એ છે કે માનવી કોઈ વસ્તુથી એ કામ લે જેના માટે અલ્લાહે તેનું સર્જન નથી કર્યું અને કોઈ વસ્તુથી એ કામ ન લે જેના માટે અલ્લાહે તેનું સર્જન કર્યું છે. બીજા શબ્દોમાં એવા તમામ કાર્યો, જે માનવી પોતાની અન્ય વસ્તુઓની પ્રકૃતિના વિરુદ્ધ કરે છે અને એ તમામ સ્વરૂપો જે તે પ્રકૃતિની ઈચ્છાથી બચવા માટે અપનાવે છે, આ આયત અનુસાર શૈતાનના પથબ્રષ્ટામાં નાખવાની ઉત્પ્રેરણાનું પરિશામ છે; જેમ કે પયગંબર લૂત ગાલે. ની જાતિના લોકોનું કુકૃત્ય, બર્થ-કંટ્રોલ, સંન્યાસ, બ્રહ્મચર્ય, પુરુષો અને સ્ત્રીઓને વાંઝણા બનાવવા, પુરુષોને વ્યંઢળ અને નપુસંક બનાવવા, સજાતીય લગ્નો, સ્ત્રીઓને એ સેવાઓથી દૂર કરવી જે પ્રકૃતિએ તેમને સુપ્રત કરેલ છે અને તેમને સંસ્કૃતિના એ વિભાગોમાં ઘસડીને લઈ જવી જેના માટે પુરુષોને પેદા કરવામાં આવ્યા છે. આ અને આવા બીજા ઘણા કાર્યો જે શૈતાનના ચેલાઓ દુનિયામાં કરી રહ્યા છે, હકીકતમાં એ અર્થ ધરાવે છે કે આ લોકો સૃષ્ટિને પેદા કરવાવાળાના ઠરાવેલ નિયમો અને કાનૂનોને ખોટા સમજે છે અને તેમાં સુધારો કરવા ઈચ્છે છે.

(૧૪૯) શૈતાનનો બધો કારોબાર જ વાયદાઓ અને આશાઓના આધારે ચાલે છે. તે માનવીને વ્યક્તિગત રૂપે અથવા સામૂહિક રૂપે જ્યારે કોઈ ખોટા માર્ગે લઈ જવા ચાહે છે, તો તેમના આગળ એક સપનાનો મહેલ પ્રસ્તુત કરી દે છે. કોઈને વ્યક્તિગત આનંદ અને સફળતાની આશા, કોઈને રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનની આશા, કોઈને માનવ

وَمَنْ يَّعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ
يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظْلَمُونَ نَقِيرًا ﴿٣٣﴾ وَمَنْ أَحْسَنُ دِينًا مِّمَّنْ
أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ وَاتَّبَعَ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَ
اتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا ﴿٣٤﴾ وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ط
وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطًا ﴿٣٥﴾ وَيَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ ط

(૧૨૪) અને જે ભલા કાર્યો કરશે, ચાહે પુરુષ હોય કે સ્ત્રી, પણ હોય તે મોમિન (ઈમાનવાળા), તો આવા જ લોકો જન્મ (સ્વર્ગ)માં દાખલ થશે અને તેમને રજમાત્ર અન્યાય નહીં થવા પામે. (૧૨૫) તે વ્યક્તિથી વધુ સારી બીજી કોની જીવન-પદ્ધતિ હોઈ શકે છે જેણે અલ્લાહ સામે આજ્ઞાપાલનમાં માથું ઝૂકાવી દીધું અને પોતાનું આચરણ ઉત્તમ રાખ્યું અને એકાગ્ર થઈને ઈબ્રાહીમની પદ્ધતિનું અનુસરણ કર્યું, તે ઈબ્રાહીમની પદ્ધતિનું જેને અલ્લાહે પોતાનો મિત્ર બનાવી લીધો હતો. (૧૨૬) આકાશો અને ધરતીમાં જે કંઈ છે અલ્લાહનું છે^(૧૨૪) અને અલ્લાહે દરેક વસ્તુને પોતાના ઘેરામાં લઈ રાખી છે.^(૧૨૫) (કુફુઅ-૧૮) (૧૨૭) લોકો તમારા પાસેથી સ્ત્રીઓ વિષે ફતવો (ધમદિશ) પૂછે છે.^(૧૨૬)

-જાતિના હિત અને કલ્યાણનો વિશ્વાસ, કોઈને સચ્ચાઈ સુધી પહોંચી જવાનો સંતોષ, કોઈને એ ભરોસો કે ન અલ્લાહ છે અને ન આખિરત, બસ મરીને માટી જ બની જવાનું છે, કોઈને એ સાંત્વના કે આખિરત જો છે તો ત્યાંની પકડથી કોઈની કૃપાદષ્ટિ અને કોઈના કારણે બચી નીકળશો વગેરે. તાત્પર્ય એ કે જે વ્યક્તિ જે વાયદા અને જે આશાથી ધોકો ખાઈ શકે છે, તેના સામે એ જ પ્રસ્તુત કરે છે અને તેને ફસાવી લે છે.

(૧૫૦) અર્થાત્ અલ્લાહ સમક્ષ પોતાને સમર્પિત કરી દેવું તથા ઉદ્દંડતા અને સ્વેચ્છાચારથી રોકાઈ જવું, એટલા માટે કે સૌથી સારી રીત આ જ છે અને આ વાસ્તવીકતા ખૂબ અનુકૂળ પણ છે. જ્યારે અલ્લાહ ધરતી અને આકાશનો અને સમગ્ર વસ્તુઓનો માલિક છે, જે ધરતી અને આકાશમાં છે, તો માનવી માટે સારી નીતિ અને વલણ એ જ છે કે તેની બંદગી અને આજ્ઞાપાલન માટે તૈયાર થઈ જાય અને ઉદ્દંડતા છોડી દે.

(૧૫૧) અર્થાત્ જો માનવી અલ્લાહ સમક્ષ પોતાને સમર્પિત ન કરે તથા સ્વચ્છંદતા અને ઉદ્દંડતાથી ન રોકાય, તો તે અલ્લાહની પકડથી બચીને ક્યાંય ભાગી શકતો નથી, અલ્લાહના સામર્થ્યએ તેને દરેક બાજુથી ઘેરામાં લઈ રાખેલ છે.

(૧૫૨) એ વાતને સ્પષ્ટ કરવામાં નથી આવી કે સ્ત્રીઓના મામલામાં લોકો શું ફતવો (ધમદિશ) પૂછતા હતા, પરંતુ આયત ૧૨૮ થી ૧૩૦ સુધી જે ફતવો આપવામાં આવેલ છે તેનાથી પ્રશ્ન કયા પ્રકારનો છે તે વાત આપોઆપ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ ۖ وَمَا يُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ فِي يَتِمِّي
النِّسَاءِ الَّتِي لَا تُوْتُوهُنَّ مَا كُتِبَ لَهُنَّ وَتَرَعَبُونَ أَن
تَنكِحُوهُنَّ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الْوِلْدَانِ ۖ وَأَن تَقُومُوا
لِلْيَتَامَىٰ بِالْقِسْطِ ۗ وَمَا تَفَعَّلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِهِ عَلِيمًا ﴿١٤﴾

કહો, અલ્લાહ તમને તેમના વિષે ફતવો આપે છે અને સાથે-સાથે તે આદેશો પણ યાદ દેવડાવે છે જે પહેલાથી તમને આ ગ્રંથમાં સંભળાવવામાં આવી રહ્યા છે. ^(૧૪૩) અર્થાત્ તે આદેશો જે તે અનાથ છોકરીઓ વિષે છે જેમના હક્ક તમે ચૂકવતા નથી ^(૧૪૪) અને જેમના નિકાહ (લગ્ન) કરવાથી તમે દૂર રહો છો (અથવા લોભના કારણે તમે પોતે તેમના સાથે લગ્ન કરવા ઇચ્છો છો), ^(૧૪૫) અને તે આદેશો જે તે બાળકો વિષે છે જેઓ બિચારા કંઈ પણ કરવા માટે અશક્ત છે. ^(૧૪૬) અલ્લાહ તમને આદેશ આપે છે કે અનાથો સાથે ન્યાય ઉપર કાયમ રહો, અને જે ભલાઈ તમે કરશો તે અલ્લાહની જાણ બહાર રહેશે નહીં.

(૧૫૩) આ પૂછવામાં આવેલ મૂળ પ્રશ્નનો જવાબ નથી, બલકે લોકોના પ્રશ્નો પર ધ્યાન આપતાં પહેલા અલ્લાહે એ આદેશોના પાલન પર ફરી એક વાર ભાર મૂક્યો છે, જે આ જ સૂર:ની શરૂઆતમાં અનાથ છોકરીઓ વિશે મુખ્ય રૂપે અને અનાથ છોકરાઓ વિશે સામાન્ય રૂપે આપવામાં આવ્યા હતા. આનાથી ખ્યાલ આવે છે કે અલ્લાહની દૃષ્ટિએ અનાથોના હક્કોનું મહત્વ કેટલું વધારે છે.

(૧૫૪) સંકેત છે એ આયત તરફ જેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, “જો અનાથોની સાથે અન્યાય કરવાથી ડરો છો, તો જે સ્ત્રીઓ તમને પસંદ આવે...” (કુર્આન, ૪: ૩)

(૧૫૫) ‘તર-ગભૂન અન્ તન્-કિહ્ હુન્’નો અર્થ એ પણ હોઈ શકે છે કે ‘તમે તેમનાથી નિકાહ કરવાની રુચિ ધરાવો છો’; અને એ પણ હોઈ શકે છે કે, ‘તમે તેમનાથી નિકાહની રુચિ ધરાવતા નથી.’ હઝરત આઈશા رضي الله عنها આની વ્યાખ્યા કરતાં ફરમાવે છે કે જે લોકોના સંરક્ષણમાં એવી અનાથ છોકરીઓ હતી, જેમના પાસે પોતાના માતા-પિતાએ મૂકેલ સંપત્તિ હતી, તેઓ આ છોકરીઓની સાથે અનેક રીતે અત્યાચાર કરતા હતા. જો છોકરી ધનવાન હોવાની સાથે સુંદર પણ હોતી તો આ લોકો ઇચ્છતા હતા કે સ્વયં તેનાથી નિકાહ કરી લે અને મહર અને ભરણ-પોષણ આપ્યા વગર તેના ધન અને સૌંદર્ય બંનેથી લાભ ઉઠાવે, અને જો તેણીઓ સુંદર ન હોતી, તો આ લોકો ન તેનાથી પોતે નિકાહ કરતા અને ન કોઈ બીજાથી તેના નિકાહ થવા દેતા હતા, જેથી તેનો કોઈ એવો સંરક્ષક પેદા ન થઈ જાય જે કાલે તેના હક્કની માંગ કરવાવાળો હોય.

(૧૫૬) સંકેત છે એ આદેશો તરફ જે આ જ સૂર:ની ૧ થી ૧૦ આયતોમાં અનાથોના હક્કો વિશે આપવામાં આવ્યા છે.

وَإِنِ امْرَأَةٌ خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُوزًا أَوْ إِعْرَاضًا فَلَا
جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحًا وَالصُّلْحُ خَيْرٌ ۗ

જો (૧૫૭) કોઈ સ્ત્રીને પોતાના પતિ તરફથી દુર્વ્યવહાર કે ઉપેક્ષાનો ભય હોય તો કોઈ વાંધો નથી કે પતિ અને પત્ની (હક્કીમાં થોડી છૂટછાટ મૂકીને) પરસ્પર સુલેહ કરી લે. સુલેહ દરેક રીતે સારી છે. (૧૫૮)

(૧૫૭) અહીંથી મૂળ પ્રશ્નનો જવાબ શરૂ થાય છે. આ જવાબને સમજવા માટે જરૂરી છે કે સૌપ્રથમ પ્રશ્નને સારી રીતે સમજી લેવામાં આવે. અજ્ઞાનતા-કાળ (બિનઈસ્લામી-કાળ)માં એક વ્યક્તિ અનેક પત્નીઓ કરવા માટે સ્વતંત્ર હતો અને આ પત્નીઓ માટે કોઈપણ હક્કો નિશ્ચિત ન હતા. આ સૂર: નિસાની આરંભિક આયતો જ્યારે અવતરિત થઈ, તો આ સ્વતંત્રતા પર બે પ્રકારનાં પ્રતિબંધો મૂકવામાં આવ્યા. એક એ કે પત્નીઓની સંખ્યા વધારેમાં વધારે ચાર સુધી સીમિત કરી દેવામાં આવી. બીજો એ કે એકથી વધારે પત્નીઓ રાખવા માટે ન્યાય (અર્થાત્ બધા સાથે સમાન વ્યવહાર)ને શરત ઠરાવી દેવામાં આવી. હવે એ પ્રશ્ન ઊભો થયો કે જો કોઈ વ્યક્તિની પત્ની વાંઝણી છે અથવા કોઈ સ્થાયી રોગથી પીડિત અથવા લૈંગિક સંબંધ બનાવવા માટે યોગ્ય નથી રહી, એવી પરિસ્થિતિઓમાં જો પતિ બીજી પત્ની કરે છે, તો શું તેના માટે જરૂરી છે કે બંનેની સાથે એક જેવો લગાવ રાખે? એક જેવો પ્રેમ રાખે? શારીરિક સંબંધોમાં પણ સમાનતા બતાવે? અને જો તે આવું ન કરે તો શું ન્યાયની શરતનો તકાદો એ છે કે તે બીજા લગ્ન કરવા માટે પહેલી પત્નીને છોડી દે? તેના સાથે એ કે જો પહેલી પત્ની સ્વયં અલગ ન થવા ચાહે, તો શું પતિ-પત્નીમાં એ પ્રકારનો મામલો થઈ શકે છે કે જે પત્ની સાથે લગાવ ન રહી ગયો હોય તે પોતાના અમુક હક્કોને જવા દઈને પતિને તલાક આપવાથી રોકાઈ જવા માટે તૈયાર કરી લે? શું આવું કરવું ન્યાયની શરતના વિરુદ્ધ તો નહીં-હોય ને? આ પ્રશ્ન છે જેનો જવાબ આ આયતોમાં આપવામાં આવેલ છે.

(૧૫૮) અર્થાત્ તલાક અને છૂટાછેડાથી વધારે સારું છે કે આ રીતે પરસ્પર સુલેહ કરીને એક સ્ત્રી એ જ પતિની સાથે રહે જેના સાથે તે પોતાની ઉમરનો એક ભાગ વિતાવી ચૂકી છે.

وَأَحْضَرَتِ الْأَنْفُسَ الشُّحَّ ۗ وَإِنْ تُحْسِنُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ
 كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا ﴿١٨﴾ وَلَنْ تَسْتَطِيعُوا أَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ
 النِّسَاءِ وَلَوْ حَرَصْتُمْ ۚ فَلَا تَمِيلُوا كُلَّ الْمَيْلِ فَتَذَرُوهَا
 كَالْمُعَلَّقَةِ ۗ وَإِنْ تُصْلِحُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا

મન 'તંગદિલી' તરફ જલ્દી ઝૂકી જાય છે, (૧૫૯) પરંતુ જો તમે 'એહસાન' (ઉપકાર)નો વ્યવહાર કરો અને અલ્લાહનો ડર રાખો તો વિશ્વાસ રાખો કે અલ્લાહ તમારી આ વર્તણૂંકથી અજાણ નહીં હોય. (૧૬૦) (૧૨૯)

પત્નીઓ વચ્ચે પૂરેપૂરો ન્યાય કરવો તમારી શક્તિની વાત નથી. તમે ઈચ્છો તો પણ આમ નથી કરી શકતા, તેથી (અલ્લાહના કાનૂન પાછળનો આશય પૂરો કરવા માટે એ પૂરતું છે કે) એક પત્ની તરફ એવી રીતે ન ઝૂકી જાઓ કે બીજીને લટકતી છોડી દો. (૧૬૧) જો તમે પોતાની વર્તણૂંક સારી રાખો અને અલ્લાહથી

(૧૫૯) સ્ત્રી તરફથી તંગદિલી (અભાવ) એ છે કે તે પોતાના અંદર તો પોતાના પતિ પ્રત્યે ઉદાસિનતા અને અરુચિના કારણોને સ્વયં અનુભવતી હોય અને તેમ છતાં પણ તે એનાથી એવો વ્યવહાર ઈચ્છે જે પોતાની પસંદગીની પત્નીની સાથે જ કરી શકાય છે. પુરુષ તરફથી 'તંગદિલી' એ છે કે જે સ્ત્રી મનમાંથી ઉતરી ગઈ હોય છતાં તેના સાથે જ રહેવા માગતી હોય, તેને હદથી વધારે દબાવવાની કોશિશ કરે અને તેના હક્કોને સહન ન કરી શકાય એવી સ્થિતિ સુધી ઓછા કરી નાખવા ચાહે.

(૧૬૦) અહીં ફરીથી અલ્લાહે પુરુષની જ ઉદારતા અને વિશાળ-હૃદયતાને ઉત્તેરિત કરી છે, જેમ કે આવા મામલાઓમાં તેની રીત છે. તેણે પુરુષને પ્રેરણા આપી છે કે તે લગાવ ન હોવા છતાં સ્ત્રીની સાથે ઉપકારનું વલણ અપનાવે અને એ અલ્લાહથી ડરે જે જો કોઈ માનવીની ખામીઓના કારણે પોતાનું ધ્યાન તેનાથી ફેરવી લે તો પછી દુનિયામાં તેનું ક્યાંય ઠેકાણું ન રહે.

(૧૬૧) અર્થ એ છે કે માણસ તમામ પરિસ્થિતિઓમાં બધી હેસિયતોથી બે કે તેનાથી વધારે પત્નીઓની વચ્ચે સમાન વ્યવહાર નથી કરી શકતો. એક સ્વરૂપવાન છે અને બીજી કુરૂપ, એક યુવાન છે અને બીજી આધેડ-વૃદ્ધ, એક હંમેશાની રોગિષ્ઠ છે અને બીજી સ્વસ્થ, એક ચીડિયલ સ્વભાવની છે અને બીજી હસમુખી, અને આ જ પ્રમાણે બીજા ભેદ પણ સંભવ છે જેના કારણે એક પત્ની તરફ સ્વભાવિક રૂપે માણસનો લગાવ ઓછો અને બીજી તરફ વધારે હોઈ શકે છે. આવી પરિસ્થિતિઓમાં કાનૂન એ માંગ નથી કરી શકતો કે પ્રેમ અને લગાવ તથા શારીરિક સંબંધોમાં આવશ્યક રૂપે બંનેની વચ્ચે સમાન વ્યવહાર કરવામાં આવે, બલકે કેવળ એ માંગ કરી શકે છે કે જે ચારે તમે લગાવ ન હોવા છતાં પણ એક સ્ત્રીને તલાક નથી આપતા અને તેને પોતાની ઈચ્છા કે સ્વયં તેની ઈચ્છાના કારણે પત્ની બનાવી રાખો છો, તો તેનાથી ઓછામાં ઓછો એ સીમા સુધી સંબંધ અવશ્ય રાખો કે તે વ્યવહારિક રૂપે પતિહીન સ્ત્રી જેવી બનીને ન રહી જાય. આવી સ્થિતિમાં એક પત્નીની સરખામણીમાં બીજી પત્ની તરફ ઝુકાવ વધારે હોવો સ્વભાવિક વાત છે, પરંતુ એવું પણ ન હોવું જોઈએ કે બીજી પત્ની એવી બનીને રહી જાય કે જાણે તેનો કોઈ પતિ જ નથી.

આ આયતથી કેટલાક લોકો એ નિષ્કર્ષ કાઢે છે કે કુઆન એક બાજુ ન્યાય અને સમાનતાની શરતની સાથે બહુ

تَوَابُ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ ۖ وَكَانَ اللَّهُ سَمِيعًا بَصِيرًا ﴿١٣٣﴾

બદલો પણ છે અને આખિરતનો પણ, અને અલ્લાહ બધું સાંભળનાર અને જોનાર છે. ^(૧૬૩) (રુકૂઅ-૧૯)

(૧૬૩) સામાન્ય રીતે કાનૂની આદેશો વર્ણવી દીધા પછી અને વિશેષ રૂપે સંસ્કૃતિ અને સામાજિક વ્યવસ્થાના એ પાસાઓની સુધારણા પર ભાર મૂક્યા પછી, જેમાં માનવી અવાર-નવાર અત્યાચાર અને અન્યાય કરતો રહે છે, અલ્લાહ તઆલા આ પ્રકારનાં કેટલાક અસરકારક વાક્યોમાં એક સંક્ષિપ્ત ઉપદેશ જરૂર આપે છે, અને તેનો હેતુ એ હોય છે કે મનો-મસ્તિષ્કને આ આદેશોના પાલન પર તૈયાર કરવામાં આવે. ઉપર, કેમ કે સ્ત્રીઓ અને અનાથ બાળકોની સાથે ન્યાય અને સદ્વ્યવહારનો આદેશ આપવામાં આવ્યો છે, તેથી તેના પછી જરૂરી સમજવામાં આવ્યું કે કેટલીક વાતો ઈમાનવાળાઓના મનમાં બેસાડી દેવામાં આવે :

એક એ કે તમે ક્યારેય એ ભ્રમમાં ન રહેજો કે કોઈના ભાગ્યને બનાવવું અને બગાડવું તમારા હાથમાં છે, જો તમે તેનાથી હાથ ખેંચી લેશો તો તેનું કોઈ ઠેકાણું નહીં રહે. ના, તમારા, તેના અને બધાના ભાગ્યનો માલિક અલ્લાહ છે અને અલ્લાહની પાસે પોતાના કોઈ બંદા કે બંદીની મદદનું તમે જ એક માત્ર માધ્યમ નથી. ધરતી અને આકાશના એ માલિકના સંસાધનો અત્યંત વિશાળ અને વ્યાપક છે અને તે પોતાના સંસાધનોથી કામ લેવાની સૂઝબૂઝ પણ રાખે છે.

બીજું એ કે તમને અને તમારી જેમ અગાઉના પયગંબરોની ઉમ્મતો (સમુદાયો)ને હંમેશા એ જ આદેશ આપવામાં આવતો રહ્યો છે કે અલ્લાહથી ડરીને, ઈશાનિષ્ઠાથી કામ કરો. આ આદેશના પાલનમાં તમારી પોતાની સફળતા રહેલી છે, અલ્લાહનો કોઈ લાભ નથી. જો તમે તેના વિરુદ્ધ આચરણ કરશો અને અવજા કરશો તો અગાઉની ઉમ્મતોએ અવજા કરીને અલ્લાહનું શું ખરાબ કરી નાખ્યું, જે તમે ખરાબ કરી શકશો ? સૃષ્ટિના સર્વસત્તાધીશ અને શાસકને ન પહેલા કોઈની પરવા હતી, ન હવે તમારી પરવા છે. તેના આદેશથી મોહું ફેરવશો તો તે તમને હટાવીને કોઈ બીજા જાતિને ઉદયમાન કરી દેશે અને તમારા હટી જવાથી તેના રાજ્યની કીર્તિ અને ભવ્યતામાં કોઈ ફરક નહીં પડે.

ત્રીજું એ કે અલ્લાહની પાસે દુનિયાના લાભો પણ છે અને આખિરત (પરલોક)ના લાભો પણ, સામયિક અને ક્ષણિક લાભો પણ છે અને શાશ્વત, અનંત અને ચિરકાલીન લાભો પણ. હવે એ તમારી ક્ષમતા, ઉમંગ અને હિંમતની વાત છે કે તમે તેનાથી કયા પ્રકારના લાભો ઈચ્છો છો. જો તમે માત્ર દુનિયાના ક્ષણિક લાભો પર જ રાજી થઈ જાઓ છો અને તેના માટે શાશ્વત જીવનના લાભોનો ત્યાગ કરવા તૈયાર છો, તો અલ્લાહ આ બધું તમને અહીં અને હમણા આપી દેશે, પરંતુ તે પછી આખિરતના શાશ્વત લાભોમાં તમારો કોઈ હિસ્સો નહીં હોય. નદી તો તમારી ખેતીને હંમેશા માટે સિંચવા તૈયાર છે, પણ એ તમારી પોતાની ક્ષમતાની કમી તેમજ તમારા ઉત્સાહ અને સાહસની શિથિલતા છે કે માત્ર એક ફસલ (ખેતીના પાક)ની સિંચાઈને હંમેશાના દુષ્કાળના બદલામાં ખરીદો છો. કંઈક ક્ષમતામાં વ્યાપકતા અને સાહસ હોય તો આજ્ઞાપાલન અને બંદગીનો એ માર્ગ અપનાવો જેનાથી દુનિયા અને આખિરત બંનેના લાભો તમારા હિસ્સામાં આવે.

અંતે ફરમાવ્યું, 'અલ્લાહ બધું સાંભળનાર અને જોનાર છે.' આનો અર્થ એ છે કે અલ્લાહ આંધળો-બહેરો નથી કે કોઈ અજાણ બાદશાહની જેમ અંધાધૂંધ કામ કરે અને પોતાના પ્રદાન અને બક્ષિસ વિશે ભલા અને બૂરામાં કોઈ ફરક ન કરે. તે પૂરેપૂરી જાણકારી સાથે પોતાની આ સૃષ્ટિ પર શાસન કરી રહ્યો છે. દરેકની ક્ષમતા, સાહસ અને ઉમંગ પર તેની નજર છે. દરેકના ગુણોને તે જાણે છે. તેને બરાબર ખબર છે કે તમારામાંથી કોણ કયા માર્ગમાં પોતાની મહેનતો લગાવી રહ્યો છે અને કોશિશો કરી રહ્યો છે. તમે તેની અવજાનો માર્ગ અપનાવીને એ બક્ષિસોની અને કૃપાઓની આશા નથી કરી શકતા, જે તેણે કેવળ આજ્ઞાકિતો માટે જ વિશિષ્ટ કરેલ છે.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوِّمِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَىٰ أَنفُسِكُمْ
 أَوِ الْوَالِدِينَ وَالْأَقْرَبِينَ ۚ إِن يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أَوْلَىٰ بِهِمَا فَلَا
 تَتَّبِعُوا الْهَوَىٰ أَن تَعْدِلُوا ۚ وَإِن تَلَوَّا أَوْ تَعْرِضُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا
 تَعْمَلُونَ خَبِيرًا ﴿١٣٥﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالْكِتَابِ
 الَّذِي نَزَّلَ عَلَىٰ رَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي أَنْزَلَ مِن قَبْلُ ۗ وَمَن يَكْفُرْ

અને અલ્લાહ માટે સાક્ષી આપનારા બનો, (૧૩૫) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! ન્યાયના ધ્વજવાહક બનો^(૧૩૫) અને અલ્લાહ માટે સાક્ષી આપનારા બનો, (૧૩૫) ભલે તમારા ન્યાય અને તમારી સાક્ષીની વિરુદ્ધ અસર સ્વયં તમારા પર અથવા તમારા માતા-પિતા અને સગાઓ પર જ કેમ ન પડતી હોય. મામલાથી સંબંધ ધરાવનાર પક્ષ ચાહે ધનવાન હોય કે ગરીબ, અલ્લાહ તમારાથી વધુ તેમનો શુભેચ્છક છે, આથી પોતાની મનેચ્છાઓનું અનુસરણ કરીને ન્યાયથી હટો નહીં અને જો તમે અધૂરી અને પક્ષપાતપૂર્ણ વાત કહી અથવા સાચી વાત કહેવાનું ટાળ્યું તો જાણી લો કે જે કંઈ તમે કરો છો અલ્લાહને તેની ખબર છે. (૧૩૬) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! ઈમાન લાવો^(૧૩૬) અલ્લાહ પર અને તેના રસૂલ પર અને તે ગ્રંથ પર જે અલ્લાહે પોતાના રસૂલ ઉપર અવતરિત કર્યો છે અને તે દરેક ગ્રંથ પર જે આ પહેલાં

(૧૩૪) એટલું ફરમાવવા પર સંતોષ ન કર્યો કે ન્યાયનું વલણ અપનાવો, બલકે એમ ફરમાવ્યું કે ન્યાયના ધ્વજવાહક બનો. તમારું કામ કેવળ ન્યાય કરવો જ નથી, બલકે ન્યાયનો ઝંડો લઈને ઉઠવાનું છે. તમારે એ વાત માટે તત્પર રહેવું જોઈએ કે અન્યાય અને અત્યાચાર નાબૂદ થાય અને તેની જગ્યાએ ન્યાય અને સચ્ચાઈની સ્થાપના થાય. ન્યાયને પોતાની સ્થાપના માટે જે સહારાની જરૂર છે, મોમિન હોવાની હેસિયતે તમારું સ્થાન એ છે કે તે સહારો તમે બનો.

(૧૩૫) અર્થાત્ તમારી સાક્ષી માત્ર અલ્લાહ માટે હોવી જોઈએ, કોઈની સવલત કે પક્ષપાત તેમાં ન હોવો જોઈએ, કોઈ અંગત હિત અને સ્વાર્થ અથવા અલ્લાહ સિવાય કોઈની ખુશી તમારો આશય અને ઉદ્દેશ્ય ન હોય.

(૧૩૬) ઈમાનવાળાઓને કહેવું કે ઈમાન લાવો, દેખીતી રીતે વિચિત્ર લાગે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં અહીં 'ઈમાન' શબ્દ બે જુદા-જુદા અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે. ઈમાન-લાવવાનો અર્થ એ છે કે માણસ ઈન્કારના બદલે સ્વીકારનો માર્ગ અપનાવે. ન માનવાવાળાઓથી અલગ થઈને માનવાવાળાઓમાં સામેલ થઈ જાય, અને તેનો બીજો અર્થ એ છે કે માણસ જે વસ્તુને માને, તેને સાચા હૃદયથી માને, સંપૂર્ણ ગંભીરતા અને નિષ્ઠાની સાથે માને. આયતમાં સંબંધન એ તમામ મુસલમાનોને છે, જેઓ પહેલા અર્થની દૃષ્ટિએ 'માનવાવાળાઓ' (શ્રદ્ધાળુઓ)માં ગણાય છે અને તેમનાથી તકાદો એ કરવામાં આવ્યો છે કે બીજા અર્થની દૃષ્ટિથી સાચા ઈમાનવાળા (શ્રદ્ધાળુ) બને.

بِاللّٰهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا
 بَعِيدًا ﴿١٣﴾ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ
 أَرَادُوا كُفْرًا لَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيَغْفِرْ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ
 سَبِيلًا ﴿١٤﴾ بَشِيرِ الْمُنْفِقِينَ بِأَنَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا ﴿١٥﴾ الَّذِينَ
 يَتَّخِذُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ ط اَيَّبَتَّغُونَ

તે અવતરિત કરી ચૂક્યો છે. જેણે અલ્લાહ અને તેના ફરિશ્તાઓ અને તેના ગ્રંથો અને તેના રસૂલો અને આબિરતના દિવસને માનવાનો ઈન્કાર કર્યો^(૧૩) તે પથભ્રષ્ટતામાં ભટકીને ખૂબ દૂર નીકળી ગયો. (૧૩૭) રહ્યા તે લોકો જેઓ ઈમાન લાવ્યા, પછી કુફ (ઈન્કાર) કર્યું, ફરી ઈમાન લાવ્યા, ફરી કુફ કર્યું, પછી પોતાના કુફમાં વધતા ગયા^(૧૪) તો અલ્લાહ કદાપિ તેમને માફ નહીં કરે અને ન ક્યારેય તેમને સીધો માર્ગ દેખાડશે, (૧૩૮-૧૩૯) અને જે મુનાફિકો (દંભીઓ) ઈમાનવાળાઓને છોડીને કાફિરોને પોતાના મિત્રો બનાવે છે, તેમને આ શુભ સમાચાર સંભળાવી દો કે તેમના માટે પીડાકારી સજા તૈયાર છે.

(૧૬૭) કુફ (ઈન્કાર) કરવાના પણ બે અર્થ છે. એક એ કે માણસ સ્પષ્ટ ઈન્કાર કરી દે. બીજો એ કે મૌખિક રીતે તો માને, પણ હૃદયથી ન માને અથવા પોતાના આચરણથી સાબિત કરી દે કે તે જે વસ્તુને માનવાનો દાવો કરી રહ્યો છે, વાસ્તવમાં તે તેને નથી માનતો. અહીં કુફ (ઈન્કાર)થી આ બંને અર્થ અપેક્ષિત છે, અને આયતનો હેતુ લોકોને એ વાત પર સચેત કરવાનો છે કે ઈસ્લામની આ મૂળ ધારણાઓની સાથે ઈન્કારના આ બંને પ્રકારોમાંથી જે પ્રકારનું પણ માણસ વલણ અપનાવશે, તેનું પરિણામ સત્યથી દૂર થઈ જવા અને અસત્યના માર્ગોમાં મૂઝવણ અને નિષ્ફળતા સિવાય બીજું કંઈ નહીં હોય.

(૧૬૮) આનાથી તાત્પર્ય એ લોકો છે, જેમના માટે દીન (ધર્મ) માત્ર બિનગંભીર મનોરંજન છે, એક રમકડું છે જેનાથી તેઓ પોતાના વિચારો કે પોતાની ઈચ્છાઓ અનુસાર રમતા રહે છે. જ્યારે મનમાં એક લહેર ઉઠી તો મુસલમાન બની ગયા અને જ્યારે બીજી લહેર ઉઠી તો કાફિર (ઈન્કાર કરનારો) બની ગયા; અથવા જ્યારે ફાયદો મુસલમાન બની જવામાં લાગ્યો તો મુસલમાન બની ગયા અને નફા રૂપી ઉપાસ્યનું બીજી બાજુ પ્રગટીકરણ થયું તો તેની પૂજા કરવામાં નિ:સંકોચ તેના તરફ વળી ગયા. આવા લોકો માટે અલ્લાહની પાસે ન માફી છે, ન માર્ગદર્શન; અને એ જે ફરમાવ્યું કે, ‘પછી પોતાના કુફમાં વધતા ગયા’, તો તેનો અર્થ એ છે કે એક માણસ માત્ર કાફિર (વિધર્મી) બની જવા પર સંતોષ ન માને, બલકે તેના પછી બીજા લોકોને પણ ઈસ્લામથી ફેરવી દેવાની કોશિશ કરે, ઈસ્લામના વિરુદ્ધ ગુમ ષડયંત્રો રચે અને ખુલ્લુંખુલ્લા યુક્તિઓ શરૂ કરી દે અને પોતાની શક્તિઓ એ કોશિશોમાં લગાવે કે કુફ (વિધર્મ)ની બોલબાલા ધાય અને તેની તુલનામાં અલ્લાહના દીન (ઈશ્વરીય ધર્મ)નો ધ્વજ ઝૂકી જાય. આ કુફમાં વધારે વૃદ્ધિ અને એક ગુના પછી વારંવાર કરવામાં આવતા ગુનાઓમાં વધારો છે, જેની સજા અને સંતાપ પણ માત્ર કુફની સજા અને સંતાપ કરતાં વધારે જ હોવાં જોઈએ.

عِنْدَهُمُ الْعِزَّةُ فَإِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا ﴿١٧٩﴾ وَقَدْ نَزَّلَ عَلَيْكُمْ فِي
الْكِتَابِ أَنْ إِذَا سَمِعْتُمْ آيَاتِ اللَّهِ يُكْفَرُ بِهَا وَيُسْتَهْزَأُ بِهَا فَلَا
تَقْعُدُوا مَعَهُمْ حَتَّى يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ ۗ إِنَّكُمْ إِذَا
مِثْلَهُمْ ۗ إِنَّ اللَّهَ جَامِعُ الْمُنْفِقِينَ وَالْكَافِرِينَ فِي جَهَنَّمَ
جَمِيعًا ﴿١٨٠﴾ الَّذِينَ يَتَرَبَّصُونَ بِكُمْ ء فَإِنْ كَانَ لَكُمْ فَتْحٌ مِّنَ
اللَّهِ قَالُوا أَلَمْ نَكُنْ مَّعَكُمْ ۗ وَإِنْ كَانَ لِلْكَافِرِينَ نَصِيبٌ ۖ
قَالُوا أَلَمْ نَسْتَحِوْذْ عَلَيْكُمْ ۖ وَنَمْنَعُكُمْ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ ۗ

શું આ લોકો પ્રતિષ્ઠાની ચાહનામાં તેમના પાસે જાય છે? (૧૭૯) જો કે પ્રતિષ્ઠા તો સંપૂર્ણપણે અલ્લાહ જ માટે છે. (૧૪૦) અલ્લાહ આ ગ્રંથમાં તમને પહેલાથી જ આદેશ આપી ચૂક્યો છે કે જ્યાં તમે સાંભળો કે અલ્લાહની આયતો વિરુદ્ધ કુફ (અધર્મ)ની બકવાસ કરવામાં આવી રહી છે અને તેની હાંસી ઉડાવવામાં આવી રહી છે તો ત્યાં ન બેસો, જ્યાં સુધી લોકો કોઈ બીજી વાતમાં ન લાગી જાય. હવે જો તમે આવું કરી રહ્યા છો તો તમે પણ એમના જ જેવા છો. (૧૮૦) વિશ્વાસ રાખો કે અલ્લાહ મુનાફિકોને (દંભીઓને) અને કાફિરો (અધર્મીઓ)ને જહનમમાં એક જગ્યાએ એકઠા કરવાનો છે. (૧૪૧) આ મુનાફિકો તમારા મામલામાં રાહ જોઈ રહ્યા છે (કે ઊંટ કઈ તરફ બેસશે). જો અલ્લાહ તરફથી વિજય તમારો થયો તો આવીને કહેશે કે શું અમે તમારા સાથે ન હતા? જો કાફિરોનું પલ્લુ ભારે રહે તો તેમને કહેશે કે શું અમે તમારા વિરુદ્ધ લડવા માટે સમર્થ ન હતા, અને છતાં પણ અમે તમને મુસલમાનોથી બચાવ્યા? (૧૮૧)

(૧૬૯) અરબીમાં 'ઈઝ્ઝત'નો અર્થ ઉર્દૂની તુલનામાં વધારે વ્યાપક છે. ઉર્દૂમાં 'ઈઝ્ઝત'નો અર્થ છે માન-સન્માન અને આદર. (ગુજરાતીમાં તેનો અર્થ પ્રતિષ્ઠા અને આબરૂ થાય છે.) પરંતુ અરબીમાં 'ઈઝ્ઝત'નો અર્થ એ છે કે કોઈ વ્યક્તિને એવી ઉચ્ચ અને સુરક્ષિત હેસિયત પ્રાપ્ત થઈ જાય કે કોઈ તેનું કંઈ જ બગાડી ન શકે. બીજા શબ્દોમાં 'ઈઝ્ઝત' શબ્દ હાનિ ન પહોંચાડી શકાય એવી પ્રતિષ્ઠાનો સમાનાર્થી છે.

(૧૭૦) અર્થાત્ જો એક વ્યક્તિ ઈસ્લામનો દાવો રાખવા છતાં કાફિરો (ઈન્કાર કરનારાઓ)ની એ બેઠકોમાં સામેલ થઈ જાય છે, જ્યાં અલ્લાહની આયતો વિરુદ્ધ 'કુફ' (અધર્મ)નો બકવાસ થાય છે અને ઠીક કલેજે એ લોકોને અલ્લાહ અને રસૂલનો ઉપહાસ કરતાં સાંભળે છે, તો તેનામાં અને એ અધર્મીઓમાં કોઈ અંતર રહેતું નથી. (જે આદેશનો આ આયતમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે કુર્આન, ૬:૬૮માં દર્શાવેલ છે.)

فَاللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ۗ وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ
عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا ﴿١٧١﴾ إِنَّ الْمُنْفِقِينَ يُخَدِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ
خَادِعُهُمْ ۗ وَإِذَا قَامُوا إِلَى الصَّلَاةِ قَامُوا كَسَالَى ۗ يُرْءَاوُونَ
النَّاسَ وَلَا يَذْكُرُونَ اللَّهَ إِلَّا قَلِيلًا ﴿١٧٢﴾ مُذَبْذَبِينَ بَيْنَ ذَلِكَ ۝

બસ, અલ્લાહ જ તમારા અને તેમના મામલાનો નિર્ણય કયામતના દિવસે કરશે અને (આ નિર્ણયમાં) અલ્લાહે કાફિરો માટે મુસલમાનો ઉપર વિજયી થવાનો કદાપિ કોઈ માર્ગ રાખ્યો નથી. (રુકૂઅ-૨૦) (૧૪૨) આ મુનાફિકો (દંભીઓ) અલ્લાહ સાથે છેતરપિંડી કરી રહ્યા છે, જો કે હકીકતમાં અલ્લાહે જ તેમને ભ્રમમાં નાખી રાખ્યા છે. જ્યારે આ લોકો નમાઝ માટે ઊભા થાય છે, તો ક-મને માત્ર લોકોને દેખાડવા માટે ઊઠે છે, અને અલ્લાહને ભાગ્યે જ યાદ કરે છે, ^(૧૭૩) (૧૪૩) કુફ અને ઈમાનની દ્વિધામાં છે, (૧૭૧) દરેક યુગમાં મુનાફિકોની આ જ વિશેષતા રહી છે. મુસલમાન હોવાની હેસિયતે જે લાભો પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તેમને આ લોકો પોતાના મૌખિક સ્વીકાર અને ઈસ્લામના વર્તુળમાં નામ ખાતર સામેલ થઈને પ્રાપ્ત કરે છે અને જે લાભો કાફિર હોવાની હેસિયતે પ્રાપ્ત થવાની સંભાવના છે, તેના માટે કાફિરો (વિરોધીઓ) સાથે જઈ મળે છે, અને દરેક રીતે તેમને વિશ્વાસ આપાવે છે કે અમે કોઈ 'પક્ષપાતી મુસલમાનો' નથી, અમારા નામનો સંબંધ મુસલમાનો સાથે જરૂર છે, પરંતુ અમારી અભિરુચિઓ અને વફાદારીઓ તો તમારા સાથે છે; વિચાર, સભ્યતા અને રુચિની દષ્ટિએ દરેક પ્રકારનો મેળ તમારા સાથે છે તથા કુફ અને ઈસ્લામના સંઘર્ષમાં અમારું વજન જ્યારે પણ પડશે, તમારાં જ પલ્લામાં પડશે.

(૧૭૨) નબી સલ્વ. ના સમયમાં કોઈ માણસ મુસલમાનોના સમૂહનો સભ્ય સમજી જ શકાતો ન હતો, જ્યાં સુધી તે નમાઝનો પાબંદ ન હોય. જે પ્રમાણે દુનિયાની તમામ પાર્ટીઓ અને સંસ્થાઓ પોતાની મીટિંગો, સભાઓ અને સંમેલનોમાં કોઈ સભ્ય વિશે તેના અકારણ સામેલ ન થવા અંગે સમજે છે કે તેની રુચિ નથી રહી, અને લગાતાર અમુક મીટિંગોમાં અનુપસ્થિત રહેવા માટે તેને સભ્ય-પદથી કાઢી મૂકે છે, એ જ પ્રમાણે ઈસ્લામી સમૂહના કોઈ સભ્યનું 'જમાઅત' સાથે (સામૂહિક) નમાઝ ન પઢવું તે વખતે એ વાતનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ સમજવામાં આવતું હતું કે તે માણસ ઈસ્લામમાં કોઈ રસ રાખતો નથી, અને જો તે નિરંતર ઘણી વખત 'જમાઅત'માંથી ગેરહાજર રહેતો તો એવું સમજી લેવામાં આવતું કે તે મુસલમાન નથી. આ કારણસર કઢરમાં કઢર મુનાફિકોને પણ તે જમાનામાં પાંચેય સમયે મસ્જિદમાં હાજરી જરૂર આપવી પડતી હતી, કેમ કે તેના વગર તેઓ મુસલમાનોના સમુદાયમાં સામેલ સમજવામાં જ આવતા ન હતા. અલબત્ત, જે વસ્તુ તેમને સાચા ઈમાનવાળાઓથી અલગ કરતી હતી, તે એ હતી કે સાચા મોમિનો દિલના લગાવ સાથે આવતા હતા, સમયથી પહેલા મસ્જિદોમાં પહોંચી જતા હતા, નમાઝથી નિવૃત્ત થઈને પણ મસ્જિદોમાં રોકાતા હતા અને તેમના એક-એક કૃત્યથી સ્પષ્ટ થતું હતું કે નમાઝથી તેમને સાચી રુચિ છે. તેનાથી વિપરીત અજાનનો અવાજ સાંભળતાં જ મુનાફિકોના જીવ ક્યવાઈ જતા હતા, તે હૃદય પર બોજ લઈને ઉઠતો હતો. તેના આવવાનો અંદાજ સ્પષ્ટ રૂપે બતાવતો હતો કે તે

لَا إِلَىٰ هُوَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ ۚ وَمَنْ يُضِلِّ اللَّهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ
 سَبِيلًا ﴿١٧٣﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْكُفْرِينَ أَوْلِيَاءَ
 مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ ۗ أَتُرِيدُونَ أَنْ تَجْعَلُوا لِلَّهِ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا
 مُّبِينًا ﴿١٧٤﴾ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ ۗ وَلَنْ
 تَجِدَ لَهُمْ نَصِيرًا ﴿١٧٥﴾ إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَاعْتَصَمُوا
 بِاللَّهِ وَأَخْلَصُوا دِينَهُمْ لِلَّهِ فَأُولَٰئِكَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ ۗ
 وَسَوْفَ يُؤْتِي اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ أَجْرًا عَظِيمًا ﴿١٧٦﴾ مَا يَفْعَلُ اللَّهُ

ન તો પૂરા આ તરફ છે, ન પૂરા તે તરફ. જેને અલ્લાહે પથભ્રષ્ટ કરી દીધો હોય તેના માટે તમે કોઈ માર્ગ પામી શકતા નથી. (૧૭૩) (૧૪૪) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! ઈમાનવાળાઓને છોડીને કાફિરો (ઈન્કાર કરનારાઓ)ને પોતાના સાથી અને મિત્ર ન બનાવો. શું તમે ઈચ્છો છો કે અલ્લાહને પોતાના વિરુદ્ધ સ્પષ્ટ પુરાવો આપી દો ? (૧૪૫) નિ:શંક, મુનાફિકો (દંભીઓ) જહન્નમના સૌથી નીચલા ભાગમાં જશે અને તમે કોઈને તેમનો સહાયક નહીં જુઓ. (૧૪૬) અલબત્ત, તેમનામાંથી જેઓ તૌબા (ક્ષમા અને પશ્ચાતાપ) કરી લે અને પોતાની વર્તણૂંક સુધારી લે અને અલ્લાહનું દામન મજબૂત પકડી રાખે અને પોતાના દીન (ધર્મ)ને અલ્લાહ માટે જ વિશિષ્ટ કરી દે, (૧૭૫) આવા લોકો ઈમાનવાળાઓની સાથે છે અને અલ્લાહ ઈમાનવાળાઓને જરૂર મોટો બદલો આપશે. (૧૪૭) છેવટે અલ્લાહને શું પડી છે તે આવી નથી રહ્યો, બલ્કે પોતાને ખેંચીને લાવી રહ્યો છે, જમાઅત સમાપ્ત થતાં જ એ રીતે ભાગતો હતો કે જાણે કોઈ કેદીને મુક્તિ મળી છે, અને તેની તમામ પ્રવૃત્તિઓથી સાફ પ્રતીત થતું હતું કે આ માણસ અલ્લાહના 'ઝિક' (સ્મરણ)થી કોઈ લગાવ નથી રાખતો.

(૧૭૩) અર્થાત્ જે અલ્લાહની વાણી અને તેના રસૂલ (ઈશદૂત)ના જીવન-ચરિત્રથી માર્ગ ન પામ્યો હોય, જેને સચ્ચાઈથી ચલિત તથા જૂઠ અને અસંત્ય તરફ આકૃષ્ટ જોઈને અલ્લાહે પણ એ જ તરફ ફેરવી દીધો હોય, જે તરફ તે સ્વયં વળવા ઈચ્છતો હતો અને પથભ્રષ્ટતા ચાહવાના કારણે અલ્લાહે જેના પર માર્ગદર્શનના દરવાજા બંધ કરી દીધા હોય અને માત્ર પથભ્રષ્ટતાના જ માર્ગો ખોલી દીધા હોય, એવા માણસને સન્માર્ગ બતાવવો વાસ્તવમાં કોઈપણ માનવીની શક્તિ બહારનું કાર્ય છે.

(૧૭૪) પોતાનો દીન (ધર્મ)ને અલ્લાહ માટે વિશુદ્ધ કરી દેવાનો અર્થ એ છે કે વ્યક્તિની વફાદારી અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્યથી જોડાયેલ ન હોય, પોતાની બધી રુચિ-અભિરુચિઓ અને પ્રેમ અને શ્રદ્ધાઓને તે અલ્લાહ સમક્ષ સમર્પિત કરી દે, કોઈ વસ્તુથી પણ દિલનો એવો લગાવ બાકી ન રહે કે અલ્લાહની પ્રસન્નતા માટે તેનો ત્યાગ ન કરી શકાતો હોય.

الْحَمْدُ لِلَّهِ
(۷)

بِعَذَابِكُمْ إِن شَكَرْتُمْ وَآمَنْتُمْ ۖ وَكَانَ اللَّهُ شَاكِرًا عَلِيمًا ﴿۱۴﴾

لَا يُحِبُّ اللَّهُ الْجَهْرَ بِالسُّوۡءِ مِنَ الْقَوْلِ إِلَّا مَنْ ظَلَمَ ۖ وَكَانَ اللَّهُ

سَمِيۡعًا عَلِيمًا ﴿۱۵﴾ ۖ إِن تَبَدُّوۡا خَيْرًا أَوْ تُخَفُّوۡهُ أَوْ تَعْفُوۡا عَن سُوۡءٍ

فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا قَدِيرًا ﴿۱۶﴾ ۖ إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ

તમને અમસ્તી જ સજા આપે જો તમે શુક્રગુજાર (કૃતજ્ઞ) બંદા બનીને રહો^(૧૦૫) અને ઈમાનના માર્ગ ઉપર ચાલો. અલ્લાહ મોટો કદરદાન છે^(૧૦૬) અને સૌની સ્થિતિથી વાકેફ છે. (૧૪૮) અલ્લાહ તેને પસંદ કરતો નથી કે કોઈ વ્યક્તિ અપશબ્દોની સાથે પોતાનું મોહું ખોલે, સિવાય કે કોઈના સાથે અન્યાય કરવામાં આવ્યો હોય, અને અલ્લાહ બધું સાંભળનાર અને જાણનાર છે. (૧૪૯) (અત્યાચારનો ભોગ બન્યા હોય એ સ્થિતિમાં તમને અપશબ્દો કહેવાનો અધિકાર છે) પરંતુ જો તમે જાહેર અને ખાનગીમાં ભલાઈ જ કર્યે જાવ અથવા ઓછામાં ઓછું બૂરાઈને દરગુજાર કરો, તો અલ્લાહ (નો ગુણ પણ આ જ છે કે તે) મોટો કામાશીલ છે, (જો કે તે સજા આપવાનું) સંપૂર્ણ સામર્થ્ય ધરાવે છે.^(૧૦૭) (૧૫૦) જે લોકો અલ્લાહ અને તેના રસૂલો

(૧૭૫) 'શુક'નો મૂળ અર્થ (કોઈએ કરેલ) કૃપાની અથવા ઉપકારની સ્વીકૃતિ છે. આયતનો અર્થ એ છે કે જો તમે અલ્લાહ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા અને નિમકહરામીનું વલણ ન અપનાવો, બલકે સાચા હૃદયથી તેના કૃતજ્ઞ બનીને રહો, તો કોઈ કારણ નથી કે અલ્લાહ અમસ્તો જ તમને સજા આપે.

ઉપકાર કરવાવાળા પ્રત્યે સાચી કૃતજ્ઞતા દાખવવાનું વલણ એ હોઈ શકે છે કે વ્યક્તિ હૃદયપૂર્વક તેના ઉપકારને માને, તેનો મૌખિક સ્વીકાર કરે અને પોતાના આચરણથી કૃતજ્ઞ હોવાનું પ્રમાણ આપે. આ જ ત્રણ વસ્તુઓના સંયોજન અને સંયથનું નામ 'શુક' છે, અને આ 'શુક'નો તકાદો એ છે કે એક તો વ્યક્તિ ઉપકારને તેનાથી જ જોડે જેણે વાસ્તવમાં ઉપકાર કર્યો છે, કોઈ અન્યને ઉપકારના આભાર અને કૃપાની સ્વીકૃતિમાં ભાગીદાર ન બનાવે. બીજું એ કે વ્યક્તિનું હૃદય પોતાના ઉપકારકના પ્રેમ અને વફાદારીની ભાવનાથી છલોછલ હોય અને તેના વિરોધીઓ પ્રત્યે થોડોધણો પણ પ્રેમ, નિષ્ઠા અને વફાદારીનો સંબંધ ન રાખે. ત્રીજું એ કે ઉપકારકનો આજ્ઞાપાલક અને અનુપાલક હોય અને તેણે આપેલ કૃપાઓને તેના નિર્દેશથી વિરુદ્ધ ઉપયોગ ન કરે.

(૧૭૬) મૂળ અરબીમાં 'શાકિર' શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અનુવાદ અમે 'કદરદાન' કર્યો છે. 'શુક' જ્યારે અલ્લાહ તરફથી બંદા તરફ હોય તો તેનો અર્થ 'સેવાનો સ્વીકાર' અથવા 'કદરદાની' થશે અને જ્યારે બંદા તરફથી અલ્લાહ તરફ હોય તો તેને 'કૃપાની સ્વીકૃતિ' અથવા 'ઉપકારને માનવા'ના અર્થમાં લેવામાં આવશે. અલ્લાહ તરફથી તેના બંદાઓનો 'શુક' અદા કરવાનો અર્થ એ છે કે અલ્લાહ ઉપેક્ષક અને અનાદર કરનાર નથી. જેટલી અને જેવી સેવા બંદો તેના માર્ગમાં બજાવી લાવે, અલ્લાહના ત્યાં તેની કદર કરવામાં આવે છે, કોઈની પણ સેવા એવી નથી હોતી જેનો બદલો કે ઈનામ તેને ન મળે.

(૧૭૭) આ આયતમાં મુસલમાનોને એક ખૂબ ઉચ્ચ શ્રેણીની નૈતિક શિક્ષા આપવામાં આવી છે. મુનાફિકો, યહૂદીઓ અને મૂર્તિપૂજકો બધા જ તે સમયે દરેક સંભવ રીતે ઈસ્લામના માર્ગમાં અવરોધ ઊભા કરવા અને તેનું

وَيُرِيدُونَ أَنْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ اللَّهِ وَرُسُلِهِ وَيَقُولُونَ نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَنَكْفُرُ
 بِبَعْضٍ ۗ وَيُرِيدُونَ أَنْ يَتَّخِذُوا بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا ﴿١٥٠﴾ أُولَٰئِكَ هُمُ
 الْكٰفِرُونَ حَقًّا ۖ وَأَعْتَدْنَا لِلْكَٰفِرِينَ عَذَابًا مُّهِينًا ﴿١٥١﴾ وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ
 وَرُسُلِهِ وَلَمْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ أَحَدٍ مِّنْهُمْ أُولَٰئِكَ سَوْفَ يُؤْتِيهِمُ أَجْرًا هَمًّا ط

સાથે ઈ-કારનું વલણ અપનાવે છે, અને ચાહે છે કે અલ્લાહ અને તેના રસૂલો વચ્ચે ભેદભાવ કરે અને કહે છે કે અમે કોઈને માનીશું અને કોઈને નહીં માનીએ તથા કુફર અને ઈમાન વચ્ચે એક રસ્તો કાઢવાનો ઈરાદો રાખે છે, (૧૫૧) તે બધા કટ્ટર કાફિરો છે^(૧૦૮) અને આવા કાફિરો માટે અમે એ સજા તૈયાર કરી રાખી છે, જે તેમને અપમાનિત અને ફજેત કરી દેનારી હશે. (૧૫૨) તેનાથી વિપરીત જે લોકો અલ્લાહ અને તેના તમામ રસૂલોને માને અને તેમના વચ્ચે ભેદભાવ ન કરે, તેમને અમે ચોક્કસ તેમના બદલા આપીશું,^(૧૦૯)

અનુસરણ સ્વીકારનારાઓને સતાવવા અને પરેશાન કરવામાં લાગેલા હતાં. કોઈ ખરાબમાં ખરાબ ચાલબાજી એવી ન હતી, જે તેઓ આ નવીન આંદોલન વિરુદ્ધ ચાલી ન રહ્યા હોય. તેને લઈને મુસલમાનોમાં ધૃષ્ટા અને કોધની ભાવના ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક વાત હતી. અલ્લાહે તેમનાં હૃદયોમાં આ પ્રકારની ભાવનાઓની આંધી ઉઠતી જોઈને ફરમાવ્યું કે અપશબ્દો બોલવા માટે મોઢું ખોલવું તમારા અલ્લાહની દૃષ્ટિમાં કોઈ શોભાસ્પદ કામ નથી. એમાં કોઈ સંદેહ નથી કે તમારા પર અત્યાચાર થયો છે, અને જો પીડિત વ્યક્તિ અત્યાચારી વિરુદ્ધ અવાજ ઉઠાવે તો તેનો તેને અધિકાર છે, પરંતુ તેમ છતાં ઉત્તમ એ જ છે કે છૂપી રીતે કે જાહેરમાં, દરેક સ્થિતિમાં ભલાઈ કરતા રહો અને બૂરાઈઓથી દરગુજર કરો, કેમ કે તમારે પોતાની નૈતિકતા અને શિષ્ટતામાં અલ્લાહની નૈતિકતા અને શિષ્ટતાથી વધારે નજીક હોવું જોઈએ. જે અલ્લાહના સાનિધ્યની તમે કામના કરો છો, તેની શાન એ છે કે તે ઘણો સહિષ્ણુ અને સૌમ્ય છે, કટ્ટરથી કટ્ટર ગુનેગારો સુદ્ધાને આજીવિકા આપે છે અને મોટામાં મોટા ગુનાઓ પર પણ દરગુજર કરતો રહે છે. તેથી તેનું સાનિધ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે તમે પણ અત્યંત ઉચ્ચ સાહસી અને વિશાળ-હૃદયી બનો.

(૧૭૮) અર્થાત્ કાફિર (અધર્મી) હોવામાં એ લોકો જેઓ ન અલ્લાહને માને છે અને ન તેના રસૂલોને, અને એ લોકો જેઓ અલ્લાહને તો માને છે, પણ રસૂલોને નથી માનતા, અને એ લોકો જેઓ કોઈ રસૂલને માને છે અને કોઈ રસૂલને નથી માનતા, સૌ સમાન છે. તેમનામાંથી કોઈના કાફિર હોવામાં સહેજ પણ સંદેહને અવકાશ નથી.

(૧૭૯) અર્થાત્ જે લોકો અલ્લાહને પોતાનો એક માત્ર ઉપાસ્ય અને માલિક માની લે અને તેણે મોકલેલ તમામ રસૂલોના અનુસરણનો સ્વીકાર કરી લે, માત્ર તેઓ જ પોતના કાર્યોનો બદલો પ્રાપ્ત કરવાના હકદાર છે, અને તેઓ જે પ્રકારનું કાર્ય કરશે એવો જ બદલો પ્રાપ્ત કરશે. રહ્યા એ લોકો જેમણે અલ્લાહના પ્રભુત્વ અને આધિપત્યને કોઈને પણ તેનો ભાગીદાર બનાવ્યા વગર સ્વીકાર ન કર્યો અથવા જેમણે અલ્લાહના પ્રતિનિધિઓમાંથી અમુકના સ્વીકારનું અને અમુકને રદ કરી દેવાનું વિદ્રોહી વલણ અપનાવ્યું, તો તેમના માટે કોઈ કાર્ય પર કોઈ બદલાનો મૂળમાંથી કોઈ પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી, કેમ કે આવા લોકોનું કોઈ કાર્ય અલ્લાહની નજરમાં કાનૂની અમલ નથી.

وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا ﴿١٦٢﴾ يَسْأَلُكَ أَهْلُ الْكِتَابِ أَنْ تُنزِلَ عَلَيْهِمْ كِتَابًا مِّنَ السَّمَاءِ فَقَدْ سَأَلُوا مُوسَىٰ أَكْبَرَ مِنْ ذَلِكَ فَقَالُوا أَرِنَا اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْهُمُ الصَّعِقَةُ بِظُلْمِهِمْ ۗ ثُمَّ اتَّخَذُوا الْجِبْلَ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمْ الْبَيِّنَاتُ فَعَفَوْنَا عَنِ ذَلِكَ ۗ وَآتَيْنَا مُوسَىٰ سُلْطَانًا مُّبِينًا ﴿١٦٣﴾

અને અલ્લાહ ઘણો ક્ષમાશીલ અને દયાળુ છે. ^(૧૬૦) (રુકૂઅ-૨૧) (૧૫૩) હે નબી ! આ ગ્રંથવાળા જો આજે તમારા પાસે માંગણી કરી રહ્યા છે કે તમે આકાશમાંથી કોઈ લખાણ તેમના ઉપર અવતરિત કરાવો ^(૧૬૧) તો તેનાથી પણ વધુ ગુનાહિત માંગણીઓ તેઓ પહેલાં મૂસા પાસે કરી ચૂક્યા છે. તેમને તો આમણે કહ્યું હતું કે અમને ખુદાને પ્રત્યક્ષ દેખાડી દો અને આ જ ઉદ્દેશતા અને દુષ્ટતાના કારણે તેમના ઉપર અચાનક વીજળી ત્રાટકી ^(૧૬૨) હતી, પછી તેમણે વાછરડાને પોતાનો ઉપાસ્ય બનાવી લીધો, જો કે તેઓ ખુલ્લી નિશાનીઓ જોઈ ચૂક્યા હતા. ^(૧૬૩) તેમ છતાં પણ અમે તેમને માફ કરી દીધા. અમે મૂસાને સ્પષ્ટ આદેશ આપ્યો, ^(૧૬૦) અર્થાત્ જે લોકો અલ્લાહ અને તેના રસૂલો પર ઈમાન લાવશે તેમનો હિસાબ લેવામાં અલ્લાહ કઠોરતાથી કામ નહીં લે, બલકે તેમના સાથે અત્યંત નરમી અને ક્ષમાથી કામ લેશે.

(૧૬૧) મદીનાના યહૂદીઓ પયગંબર હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. થી જે વિચિત્ર માંગણીઓ કરતા હતા, તેમાંથી એક એ પણ હતી કે અમે તમારી પયગંબરીનો ત્યાં સુધી સ્વીકાર નહીં કરીએ જ્યાં સુધી અમારી આંખોની સામે એક લખેલું પુસ્તક આકાશમાંથી અવતરિત ન થાય અથવા અમારામાંથી એક-એક માણસના નામે ઉપરથી એ વિષયનો લેખ ન આવી જાય કે આ મુહમ્મદ (સલ્લ.) અમારા રસૂલ (ઈશદૂત) છે, તેમના પર ઈમાન લાવો.

(૧૬૨) અહીં કોઈ ઘટનાનું વિગતવાર વર્ણન કરવાનો હેતુ નથી, બલકે ઉદ્દેશ્ય યહૂદીઓના અપરાધોની એક સંક્ષિપ્ત યાદી પ્રસ્તુત કરવાનો છે. તેથી તેમની જાતિના ઇતિહાસની કેટલીક સ્પષ્ટ ઘટનાઓ તરફ ઉપરછલ્લી રીતે સંકેત કરવામાં આવ્યા છે. આ આયતમાં જે ઘટનાનો ઉલ્લેખ છે, તે સૂર: બકરહ, આયત-૫૫ માં પણ આવી ચૂકી છે. (જુઓ - સૂર: બકરહ, નોંધ ૭૧)

(૧૬૩) ખુલ્લી નિશાનીઓથી અભિપ્રેત એ નિશાનીઓ છે, જે હઝરત મૂસા અલૈ.ને રસૂલ બનાવ્યા પછીથી લઈને ફિરઔનના ડૂબવા અને બની ઈસરાઈલના મિસર (ઈજિપ્ત)થી નીકળવા સુધી નિરંતર એ લોકોના અનુભવમાં આવી ચૂકી હતી. સ્પષ્ટ છે કે મિસરના સામ્રાજ્યની મહાશક્તિના પંજામાંથી જેણે બની ઈસરાઈલને છોડાવ્યા હતા તે કોઈ ગાયનું વાછરું ન હતું, બલકે સમગ્ર જગતનો પાલનહાર હતો, પરંતુ આ એ જાતિની અસત્યપ્રિયતાનું 'કૌશલ્ય' હતું કે અલ્લાહના સામર્થ્ય અને તેની મહેરબાનીની અત્યંત જવલંત નિશાનીઓનો અનુભવ કરી લીધા પછી અને જોઈ લીધા પછી પણ જ્યારે તે ઝૂકી તો પોતાના ઉપકારક અલ્લાહ સમક્ષ નહીં, બલકે એક વાછરડાની કૃત્રિમ મૂર્તિની સામે જ ઝૂકી.

وَرَفَعْنَا فَوْقَهُمُ الطُّورَ بِمِيثَاقِهِمْ وَقُلْنَا لَهُمُ ادْخُلُوا
 الْبَابَ سُجَّدًا وَقُلْنَا لَهُمْ لَا تَعْدُوا فِي السَّبْتِ وَأَخَذْنَا
 مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا ﴿١٥٣﴾ فِيمَا نَقَضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ وَكُفْرِهِمْ
 بآيَاتِ اللَّهِ وَقَتْلِهِمُ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَقَوْلِهِمْ قُلُوبُنَا غُلْفٌ ط
 بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا ﴿١٥٥﴾

અને આ લોકો ઉપર તૂર (પહાડ)ને ઉઠાવીને એમના પાસેથી (એ આદેશના પાલનનું) વચન લીધું. (૧૫૪) અમે તેમને હુકમ આપ્યો કે દરવાજામાં સિજદો કરતાં (નતમસ્તકે) પ્રવેશ કરો. અમે તેમને કહ્યું કે 'સબત' (શનિવાર)નો નિયમ ન તોડો અને તે માટે તેમના પાસેથી પાકું વચન લીધું. (૧૫૫) છેવટે તેમના વચન-ભંગના કારણે અને એ કારણે કે તેમણે અલ્લાહની ઓયતોને ખોટી ઠેરવી અને ઘણા પયગંબરોને નાહક કતલ કર્યા અને ત્યાં સુધી કહ્યું કે અમારા હૃદયો આવરણોમાં સુરક્ષિત છે, જો કે હકીકતમાં તેમના કુફર (અધર્મ)ના કારણે અલ્લાહે તેમના હૃદયો ઉપર મહોર મારી દીધી છે, અને આ જ કારણે તેઓ ભાગ્યે જ ઈમાન લાવે છે.

(૧૮૪) 'સ્પષ્ટ આદેશ'થી અભિપ્રેત એ આદેશ છે, જે હઝરત મૂસા અલૈ.ને પાટીઓ પર લખીને આપવામાં આવ્યા હતા. આગળ કુર્આન ૭:૪૩માં તેનો ઉલ્લેખ વધારે વિસ્તૃત રીતે આવશે, અને 'વચન'થી અભિપ્રેત એ અભિવચન છે જે તૂર પહાડની તળેટીમાં બની ઈસરાઈલના પ્રતિનિધિઓથી લેવામાં આવેલ હતું. કુર્આનસૂર: બકરહ, આ. ૬૩માં આનો ઉલ્લેખ થઈ ચૂક્યો છે અને સૂર: આ'રાફ, આ. ૧૭૧માં ફરી તેના તરફ સંકેત કરવામાં આવ્યો છે.

(૧૮૫) વિગત માટે જુઓ - સૂર: બકરહ, આ. ૫૮-૫૯ અને સૂર: બકરહમાં જ નોંધ-૭૫.

(૧૮૬) વિગત માટે જુઓ - સૂર: બકરહ, આ. ૬૫ અને સૂર: બકરહમાં જ નોંધ-૮૨-૮૩.

(૧૮૭) અર્થાત્ તમે ગમે તે કહો, અમારાં હૃદય પર તેની કોઈ અસર થવાની નથી. યહૂદીઓના આ કથન તરફ કુર્આન, સૂર: બકરહ, આ. ૮૮માં પણ સંકેત કરવામાં આવ્યો છે. વાસ્તવમાં આ લોકો તમામ અસત્યવાદી અજ્ઞાનીઓની જેમ એ વાત પર ગર્વ કરતા હતા કે જે ધારણાઓ, પૂર્વગ્રહો અને પરંપરાઓ અમે અમારા બાપ-દાદાથી મેળવેલ છે, તેના પર અમારો વિશ્વાસ એટલો દઢ છે કે કોઈપણ રીતે અમને તેનાથી હટાવી શકાતા નથી. (જુઓ - સૂર: બકરહ, નોંધ-૮૪)

(૧૮૮) આ એ વાક્ય છે જેમાં સંદર્ભથી હટીને એક અન્ય વાત કહેવામાં આવી છે.

وَبِكْفُرِهِمْ وَقَوْلِهِمْ عَلَىٰ مَرْيَمَ بُهْتَانًا عَظِيمًا ﴿١٥٩﴾ وَقَوْلِهِمْ
إِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ رَسُولَ اللَّهِ ۗ

(૧૫૬) પછી તેઓ પોતાના કુફ (અધર્મ) ^(૧૬૦) માં એટલા આગળ વધ્યા કે મરયમ પર ભારે તહોમત મૂકી, ^(૧૬૦)

(૧૫૭) અને પોતે કહ્યું કે અમે મસીહ, મરયમના પુત્ર ઈસા, અલ્લાહના રસૂલને કતલ કરી દીધા છે ^(૧૬૧)

(૧૬૮) આ વાક્ય પ્રવચનના મૂળ વિષયથી સંબંધ ધરાવે છે.

(૧૬૦) હઝરત ઈસા અલૈ. ના જન્મનો મામલો યહૂદી જાતિમાં વાસ્તવમાં જરાપણ પણ સંદિગ્ધ ન હતો, બલકે જે દિવસે તેઓ જન્મ્યા, એ જ દિવસે અલ્લાહે આખી જાતિને એ વાત માટે સાક્ષી બનાવી લીધી હતી કે આ એક અસાધારણ વ્યક્તિત્વનું બાળક છે, જેનો જન્મ ચમત્કારનું પરિણામ છે, ન કે કોઈ નૈતિક અપરાધનું. [અને તેનું પ્રમાણ પારણામાં સૂતેલા સ્વયં એ નવજાત શિશુના મોઢેથી અપાવ્યું હતું, જ્યારે] એ બાળકે ખૂબ જ સ્પષ્ટ અને ઉચ્ચ ભાષામાં ભીડને સંબોધિત કરીને કહ્યું કે **إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ الْعَلِيِّ الْكَرِيمِ الْكَرِيمِ الْكَرِيمِ** (હું અલ્લાહનો બંદો છું, અલ્લાહે મને ગ્રંથ આપ્યો છે અને પયગંબર બનાવ્યો છે.) (સૂર: મરયમ, ૩૦) આ જ કારણ છે કે હઝરત ઈસા અલૈ. ના યૌવનાવસ્થામાં પહોંચવા સુધી ક્યારેય કોઈએ ન હઝરત મરયમ પર વ્યભિચારનું લાંછન લગાવ્યું, ન હઝરત ઈસા અલૈ. ને અનોરસ જન્મનું મહેણું માર્યું, પરંતુ જ્યારે ત્રીસ વર્ષની વયે પહોંચીને આપ અલૈ. એ નુબૂવત (પયગંબરી)નું કામ આરંભ કર્યું અને જ્યારે આપ અલૈ. એ યહૂદીઓની તેમનાં કુકર્મો પર નિંદા કરવાનું શરૂ કર્યું, તેમનાં ધાર્મિક વિદ્વાનો, ધર્મશાસ્ત્રીઓને તેમનાં પાખંડ પર ટોક્યા, તેમનાં વિશિષ્ટ લોકો અને જનસામાન્યને એ નૈતિક પતન પર સાવધાન કર્યા જેમાં તેઓ લિપ્ત થઈ ગયા હતા અને એ જોખમી માર્ગ તરફ પોતાની જાતિને આહવાન કર્યું જેમાં અલ્લાહના ધર્મને વ્યવહારિક રૂપે સ્થાપિત કરવા માટે બલિદાનો સહન કરવા પડતા હતા, તો આ નિર્લજ્જ અપરાધી લોકો સત્યના અવાજને દબાવવા માટે દરેક પ્રકારના ગંદામાં ગંદા દાવપેચના ઉપયોગ પર ઉતરી આવ્યા. તે વખતે તેમણે એ વાત કહી જે ત્રીસ વર્ષ સુધી કહી ન હતી કે મરયમ અલૈ., મઆઝલ્લાહ, વ્યભિચારી છે અને તેમનો પુત્ર ઈસા વ્યભિચારનું પરિણામ છે, જ્યારે કે આ અત્યાચારી અને અન્યાયી લોકો વિશ્વાસપૂર્વક જાણતા હતા કે આ બંને માતા-પુત્ર આ ગંદકીથી તદ્દન પવિત્ર છે. વાસ્તવમાં તેમનો આ આરોપ કોઈ વાસ્તવિક સંદેહનું પરિણામ ન હતું જે ખરેખર તેમના હૃદયોમાં હતો, બલકે માત્ર આરોપ હતો જે તેમણે જાણીજોઈને કેવળ સત્યના વિરોધમાં ઘડી લીધો હતો. આ જ કારણસર અલ્લાહે તેને અત્યાચાર અને અન્યાય તેમજ જૂઠ્ઠા બદલે 'કુફ' (અધર્મ) ઠેરવેલ છે, કેમ કે આરોપથી તેમનો મૂળ હેતુ અલ્લાહના દીન (ધર્મ)નો માર્ગ રોકવાનો હતો, ન કે એક નિર્દોષ મહિલા પર લાંછન લગાવવાનો.

(૧૬૧) અર્થાત્ ગુનાહિત સાહસ એટલું વધી ગયું હતું કે રસૂલ (ઈશદૂત)ને રસૂલ (ઈશદૂત) જાણતા હતા તો પણ તેમની હત્યાનો પ્રયાસ કર્યો અને ગર્વથી કહ્યું કે અમે અલ્લાહના રસૂલની હત્યા કરી છે. ઉપર પારણાની ઘટનાનો જે સંદર્ભ આપવામાં આવ્યો છે તેના પર વિચાર કરવાથી એ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે યહૂદીઓ માટે મસીહ અલૈ.ની પયગંબરીમાં સંદેહ કરવાનો કોઈ અવકાશ બાકી ન હતો, પછી જે જવલંત નિશાનીઓ તેમણે આપ અલૈ. તરફથી જોઈ (જેનો ઉલ્લેખ સૂર: આલે ઈમરાન, આ. ૩૯માં થઈ ચૂક્યો છે) તે પછી તો આ મામલો તદ્દન અસંદિગ્ધ થઈ ચૂક્યો હતો કે આપ અલ્લાહના પયગંબર છે. તેથી સત્ય એ છે કે તેમણે જે કંઈ આપની

وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلَٰكِن شُبِّهَ لَهُمْ ۗ وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا
فِيهِ لَفِي شَكٍّ مِّنْهُ ۗ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ ۗ وَمَا

જો કે (૧૯૨) હકીકતમાં તેમણે ન તેને કતલ કર્યો, ન (સલીબ) કોસ પર ચઢાવ્યો, બલકે મામલો તેમના માટે સંદિગ્ધ બનાવી દેવામાં આવ્યો, (૧૯૩) અને જે લોકોએ આ અંગે મતભેદ કર્યો છે તેઓ પણ ખરેખર શંકામાં પડેલા છે, તેમના પાસે આ અંગે કોઈ જ્ઞાન નથી, માત્ર અટકળનું જ અનુસરણ છે. (૧૯૪)

સાથે કર્યું, [એ જાણતાં હોવા છતાં કર્યું કે આપ અલ્લાહના પયગંબર છે] — પ્રત્યક્ષ રૂપે આ વાત ઘણી વિચિત્ર લાગે છે કે કોઈ જાતિ કોઈ વ્યક્તિને પયગંબર જાણતાં અને માનતા હોવા છતાં તેની હત્યા કરી દે, પરંતુ સાચું તો એ છે કે બગડેલ જાતિઓની રીત-રસમો હોય છે જ કંઈક વિચિત્ર — તેઓ પોતાની વચ્ચે કોઈ એવા વ્યક્તિને સહન કરવા માટે તૈયાર નથી હોતી જે તેમની બૂરાઈઓ પર તેમને ટોકે અને નાજાઈઝ (અવૈધ) કાર્યોથી તેમને રોકે. આવા લોકો, ચાહે તે પયગંબર જ કેમ ન હોય, હંમેશા દુષ્ચરિત્ર જાતિઓમાં કેદ અને કતલની સજાઓ મેળવતા રહ્યા છે. (યહૂદીઓનો ઇતિહાસ તો આવા કુકૃત્યોથી ભરેલો પડ્યો છે.)

(૧૯૨) આ વાક્યમાં ફરી સંદર્ભથી હટીને એક અન્ય વાત કહેવામાં આવી છે.

(૧૯૩) આ આયત સ્પષ્ટ કરે છે કે હઝરત મસીહ અલૈ.ને ફાંસી પર ચઢાવતા પહેલા ઉઠાવી લેવામાં આવ્યા હતા અને એ કે ખ્રિસ્તીઓ અને યહૂદીઓ બંનેનો એ વિચાર કે મસીહ ફાંસી પર પ્રાણ આપ્યા, માત્ર ભ્રમણા છે. કુર્આન અને બાઈબલના વર્ણનોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાથી અમે એમ સમજીએ છીએ કે સંભવતઃ પેલાતુસની અદાલતમાં રજૂ તો આપને જ કરવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ જ્યારે તેણે મૃત્યુની સજાનો ચુકાદો સંભળાવી દીધો અને જ્યારે યહૂદીઓએ મસીહ જેવા પવિત્ર અંતઃકરણવાળા માણસની તુલનામાં એક ડાકૂના પ્રાણને વધારે મૂલ્યવાન ઠરાવીને પોતાના સત્યના વિરોધ અને અસત્યવાદિતા પર અંતિમ મહોર લગાવી દીધી, ત્યારે અલ્લાહે કોઈક સમયે આપને ઉઠાવી લીધા. તે પછી યહૂદીઓએ જે માણસને ફાંસી પર ચઢાવ્યો, આપ (ઈસા અલૈ.) ન હતા, બલકે કોઈ અન્ય માણસ હતો જેને કોણ જાણે કયા કારણસર એ લોકોએ મરયમના પુત્ર ઈસા અલૈ. સમજી લીધા. હવે એ જાણવાનો આપણા પાસે કોઈ સ્ત્રોત નથી કે મામલો કઈ રીતે તેમના માટે સંદિગ્ધ થઈ ગયો (અને યહૂદીઓ કેમ) એવું સમજ્યા કે તેમણે મરયમના પુત્ર ઈસા અલૈ.ને સૂળી પર ચઢાવ્યા છે, જ્યારે કે મરયમના પુત્ર ઈસા અલૈ. તેમના હાથમાંથી નીકળી ચૂક્યા હતા.

(૧૯૪) મતભેદ કરનારાઓથી અભિપ્રેત ખ્રિસ્તીઓ છે. તેમાં મસીહ અલૈ. ના સૂળી પર ચઢાવવા વિશે કોઈ એક કથન પણ એવું નથી, જેના માટે સૌ સમંત હોય, બલકે અનેક કથનો એવાં છે જેની વિપુલતા સ્વયં એ વાતની દલીલ છે કે મૂળ હકીકત તેમના માટે સંદિગ્ધ જ રહી.

قَتَلُوا لَا يَقِينًا ﴿١٥٦﴾ بَلْ رَفَعَهُ اللَّهُ إِلَيْهِ ۖ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا ﴿١٥٧﴾

તેમણે મસીહને નિશ્ચિતપણે કતલ નથી કર્યા, (૧૫૮) બલકે અલ્લાહે તેમને પોતાના તરફ ઉઠાવી લીધા, ^(૧૫૫) અલ્લાહ પ્રબળ શક્તિશાળી અને તત્ત્વદર્શી છે,

(૧૫૫) આ એ મામલાની હકીકત છે, જે અલ્લાહે બતાવી છે. તેમાં સુદઢ અને સ્પષ્ટ રૂપે જે વસ્તુ બતાવવામાં આવી છે તે કેવળ એ છે કે હઝરત મસીહને કતલ કરવામાં યહૂદીઓ સફળ ન થયા અને એ કે અલ્લાહે તેમને પોતાના તરફ ઉઠાવી લીધા. [પરંતુ કુર્આન એ વાતનું કોઈ સ્પષ્ટીકરણ પ્રસ્તુત નથી કરતું કે તેઓ શરીર અને આત્મા બંનેની સાથે ઉઠાવવામાં આવ્યા કે સ્વાભાવિક મૃત્યુ આપીને માત્ર તેમની આત્માને ઉઠાવી લેવામાં આવી, તેમ છતાં] તેની વર્ણન-શૈલી પર વિચાર કરવાથી એ વાત તદ્દન સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે ઉઠાવવામાં આવેલ સ્વરૂપ અને પરિસ્થિતિ ગમે તે હોય, ખરેખર મસીહ અલૈ.ની સાથે અલ્લાહે એવો કોઈ મામલો જરૂર કર્યો છે જે અસાધારણ પ્રકારનો છે. આ અસાધારણતા ત્રણ વસ્તુઓથી વ્યક્ત થાય છે—

એક એ કે ખ્રિસ્તીઓમાં મસીહ અલૈ.ના શરીર અને આત્મા સહિત ઉઠાવવાની ધારણા પહેલાથી હતી અને એ કારણોમાંથી હતી જેના કારણે એક મોટો સમૂહ મસીહ અલૈ.ના ખુદા હોવાનો સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ તેમ છતાં કુર્આને ન કેવળ એ કે તેનું સ્પષ્ટ રૂપે ખંડન નથી કર્યું, બલકે બરાબર એ જ ‘રફઅ’ (Ascension અર્થાત્ ઉઠાવવું)નો શબ્દ પ્રયોગ કર્યો છે, જેનો ખ્રિસ્તીઓ આ ઘટના માટે ઉપયોગ કરે છે. કિતાબે-મુબીન (સ્પષ્ટ ગ્રંથ)ની શાનથી એ વાત દૂર છે કે તે કોઈ વિચારનું ખંડન કરવા માગતી હોય અને પછી એવી ભાષાનો ઉપયોગ કરે જે આ વિચારને વધારે બળ પહોંચાડે.

બીજું એ કે જો મસીહ અલૈ.નું ઉઠાવી લેવું એ જ પ્રમાણેનું ઉઠાવી લેવું હોત જેવું કે દરેક મૃત્યુ પામનારને દુનિયાથી ઉઠાવી લેવામાં આવે છે અથવા જો આ ઉઠાવી લેવાથી તાત્પર્ય માત્ર પદ અને શ્રેણીની ઉચ્ચતા હોત, જેમ કે હઝરત ઈદ્રીસ અલૈ. વિશે ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે **رَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَالِيًّا** (તેને અમે ઉચ્ચ સ્થાને ઉઠાવ્યો હતો. - સૂર: મરયમ, ૫૭), તો આ વિષયની વર્ણન-શૈલી આ ન હોત જે આપણે અહીં જોઈ રહ્યા છીએ. આનું વર્ણન કરવા માટે વધારે યોગ્ય શબ્દો એ જ હોઈ શકતા હતા કે, “નિશ્ચિતપણે તેમણે મસીહને કતલ નથી કર્યા, બલકે અલ્લાહે તેમને જીવતા બચાવી લીધા અને પછી સ્વાભાવિક મૃત્યુ આપ્યું. યહૂદીઓએ તેમને અપમાનિત કરવાનું ચાહ્યું હતું, પરંતુ અલ્લાહે તેમને વધારે પ્રતિષ્ઠિત પદ પ્રદાન કર્યું.”

ત્રીજું એ કે જો આ ઉઠાવી લેવું એવું જ સામાન્ય પ્રકારનું ઉઠાવી લેવું હોત, જેમ કે આપણે કહેવતમાં કોઈ મૃત્યુ પામનારને કહીએ છીએ કે તેને અલ્લાહે ઉઠાવી લીધો, તો તેનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી આ વાક્ય તદ્દન અપ્રસ્તુત હતું કે, ‘અલ્લાહ પ્રબળ શક્તિશાળી અને તત્ત્વદર્શી છે.’ આ તો માત્ર કોઈ એવી ઘટનાના ઉપરાંત જ પ્રસ્તુત અને યોગ્ય હોઈ શકે છે જેમાં અલ્લાહની મહાન શક્તિ અને તત્ત્વદર્શિતા અસાધારણ રૂપે પ્રગટ થઈ હોય. આના જવાબમાં કુર્આનમાંથી જો કોઈ પ્રમાણ પ્રસ્તુત કરી શકાય છે તો તે વધારેમાં વધારે માત્ર એ છે કે સૂર: આલે ઈમરાનમાં અલ્લાહે ‘મુત-વફફીક’નો શબ્દ પ્રયુક્ત કર્યો છે (આ.૫૫) પરંતુ જેમ કે સૂર: આલે ઈમરાનની નોંધ-૫૧ માં અમે સ્પષ્ટ કરી ચૂક્યા છીએ કે આ શબ્દ સ્વાભાવિક મૃત્યુના અર્થમાં સ્પષ્ટ નથી, બલકે તેમાં પ્રાણ-ગ્રસ્ત કરવા તેમજ પ્રાણ અને શરીર બંને ગ્રસ્ત કરવાના બંને અર્થ નીકળી શકે છે. તેથી આ એ સાંયોગિક પુરાવાઓને નિરસ્ત કરવા માટે પર્યાપ્ત નથી જે અમે ઉપર વર્ણવ્યા છે. કેટલાક લોકો જેઓ મસીહના

وَإِنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لَيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ ۗ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ
يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا ۗ فَبِظُلْمٍ مِّنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا
عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ أُجِلَّتْ لَهُمْ وَبِضَدِّهِمْ عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ كَثِيرًا ۗ ﴿١٦﴾

(૧૫૯) અને ગ્રંથવાળાઓમાંથી કોઈ એવો નહીં હોય જે તેના મૃત્યુ પહેલા તેના પર ઈમાન ન લઈ આવે^(૧૬૬) અને કયામત (પુનર્જીવન)ના દિવસે તે તેના ઉપર સાક્ષી આપશે,^(૧૬૭) (૧૬૦-૧૬૧) - તાત્પર્ય એ છે કે,^(૧૬૮) આ યહૂદીઓના આ જ અન્યાયી અને અત્યાચારપૂર્ણ વલણના કારણે અને એ કારણે કે તેઓ મોટાભાગે અલ્લાહના માર્ગથી રોકે છે,^(૧૬૯)

સ્વાભાવિક મૃત્યુ પર પૂરેપૂરો ભાર મૂકે છે તેઓ પ્રશ્ન કરે છે કે 'તવફફી' શબ્દ પ્રાણ લેવા અને શરીરને ઉઠાવી લેવા માટે પ્રયુક્ત થાય છે, તેનું શું બીજું કોઈ ઉદાહરણ પણ છે? પરંતુ જ્યારે કે પ્રાણ અને શરીર ઉઠાવી લેવાની ઘટના સમગ્ર માનવ-જાતિના ઇતિહાસમાં એક જ વાર ઘટી હોય તો આ અર્થમાં આ શબ્દના ઉપયોગનું બીજા ઉદાહરણ વિશે પૂછવું નિરર્થક વાત છે.

(૧૬૬) આ વાક્યના બે અર્થ બતાવવામાં આવ્યા છે અને શબ્દોમાં બંને અર્થની સમાન રૂપે સંભાવના છે. એક અર્થ એ જે અમે અનુવાદમાં અપનાવેલ છે અને બીજો અર્થ એ કે, 'ગ્રંથવાળાઓમાંથી કોઈ એવો નથી જે પોતાના મૃત્યુથી પહેલા મસીહ પર ઈમાન ન લઈ આવે.' ગ્રંથવાળાઓથી અભિપ્રેત યહૂદીઓ છે અને સંભવ છે કે ખ્રિસ્તી પણ હોય. પહેલા અર્થની દૃષ્ટિએ મતલબ એ હશે કે મસીહનું સ્વાભાવિક મૃત્યુ જ્યારે ઘટશે, તે વખતે જેટલા ગ્રંથવાળાં હયાત હશે તે સૌ તેમના પર [અર્થાત્ તેમની રિસાલત (ઈશદૂતત્વ) પર] ઈમાન લાવી ચૂક્યા હશે. બીજા અર્થની દૃષ્ટિએ અર્થ એ હશે કે બધા ગ્રંથવાળાઓ સામે મૃત્યુના બરાબર પહેલા મસીહની રિસાલતની હકીકત સપષ્ટ થઈ જાય છે અને તેઓ મસીહ પર ઈમાન લઈ આવે છે, પરંતુ આવું એ વખતે થાય છે જ્યારે કે ઈમાન લાવવું લાભપ્રદ નથી હોઈ શકતું.

(૧૬૭) અર્થાત્ યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓએ મસીહ અલૈ.ની સાથે અને એ સંદેશની સાથે જે આપ લઈને આવ્યા હતા, જે મામલો કર્યો છે તેના પર આપ અલૈ. અલ્લાહની અદાલતમાં સાક્ષી આપશે. આ સાક્ષીનું અમુક વિવરણ આગળ આવતી સૂર: માઈદાની આયત-૧૧૬ થી ૧૧૮માં આવશે.

(૧૬૮) સંદર્ભથી હટીને વચ્ચે આવેલ વાતના સમાપ્ત થયા પછી અહીંથી ફરી એ જ પ્રવચન-ક્રમ શરૂ થાય છે જે ઉપરથી ચાલતું ગાવી રહ્યું છે.

(૧૬૯) અર્થાત્ માત્ર એને જ પર્યાપ્ત નથી સમજતા કે સ્વયં અલ્લાહના માર્ગથી ફરી ગયેલા છે, બલકે એટલા નિડર ગુનેગાર બની ચૂક્યા છે કે દુનિયામાં અલ્લાહના બંદાઓને પથભ્રષ્ટ કરવા માટે જે આંદોલન પણ ચાલે છે, મોટાભાગે તેના પાછળ યહૂદી માનસિકતા અને યહૂદી ધન જ કામ કરતું દેખાઈ રહ્યું છે, અને સન્માર્ગ પર બોલાવવા માટે જે આંદોલન પણ શરૂ થાય છે, મોટાભાગે તેના સામે યહૂદીઓ જ સૌથી મોટો અવરોધ બને છે, જ્યારે કે આ દુભાગીઓ અલ્લાહનો ગ્રંથ ધરાવનાર અને પયગંબરોના ઉત્તરાધિકારીઓ છે. તેમનો સૌથી તાજેતરનો અપરાધ આ સામ્યવાદી આંદોલન છે જેને યહૂદી દિમાગે ઘડેલ આ સામ્યવાદી આંદોલન છે જેને

وَأَخَذَهُمُ الرَّبُّوَا وَقَدَّحْنُهُوَا عَنَّهُوَا أَكْلِهِمُ أَمْوَالِ النَّاسِ
بِالْبَاطِلِ ۖ وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ مِنْهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا ﴿٢٠١﴾

અને વ્યાજલે છે જેનાથી તેમને મનાઈ કરવામાં આવી હતી, ^(૨૦૦) અને લોકોનું ધન અવૈધરીતે ખાય છે, અમે ઘણી પવિત્ર વસ્તુઓ તેમના માટે હરામ કરી દીધી જે પહેલાં તેમના માટે હલાલ હતી, ^(૨૦૧) અને જે લોકો તેમના પૈકી કાફિર (ઈન્કાર કરનારા) છે તેમના માટે અમે પીડાકારી યાતના તૈયાર કરી રાખી છે, ^(૨૦૨)

યહૂદી દિમાગે ઘડેલ છે અને તે યહૂદી છત્રછાયામાં જ ફૂલ્યું-ફાલ્યું છે. આ નામ માત્રના ગ્રંથવાળાઓના ભાગ્યમાં એ અપરાધ પણ લખ્યો હતો કે દુનિયાના ઇતિહાસમાં પહેલી વાર જે જીવન-પદ્ધતિ અને શાસન-પદ્ધતિ અલ્લાહના સ્પષ્ટ ઈન્કાર પર, અલ્લાહથી ખુલ્લુંખુલ્લા દુશ્મની પર, ખુદાપરસ્તી (ઈશનિષ્ઠા)ને નાબૂદ કરી દેવાના સ્પષ્ટ ઈરાદા અને નિર્ધાર પર નિર્મિત કરવામાં આવી, તેના નિર્માતા, શોષક, સંસ્થાપક અને વડાઓ મૂસા અલૈ.નું નામ લેનારા હોય. સામ્યવાદ પછી આધુનિક યુગમાં પથભ્રષ્ટતાનો બીજો સૌથી મોટો સ્તંભ ફોઈડની વિચારધારા છે અને મજાની વાત એ છે કે એ પણ બની ઈસરાઈલનો જ એક વ્યક્તિ છે.

(૨૦૦) તૌરાત (બાઈબલ)માં ચોખ્ખા શબ્દોમાં એ આદેશ છે કે -

“જો તું મારી પ્રજામાંથી કોઈ વંચિતને, જે તારા પાસે રહેતો હોય, કરજ આપે તો ન તેનાથી મહાજન જેવો વ્યવહાર કરજે અને ન તેનાથી વ્યાજ લેજે.” (Exodus, 22:25)

આ ઉપરાંત, અન્ય ઘણી જગ્યાઓએ તૌરાત (Old Testament)માં વ્યાજને નિષિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે, તેમ છતાં આ જ તૌરાતને માનવાવાળા યહૂદીઓ આજે દુનિયાના સૌથી મોટા વ્યાજખોર અને પોતાની સંકીર્ણતા અને ફૂરતા માટે ઉદાહરણ બની ચૂક્યા છે.

(૨૦૧) સંચવત: આ એ જ વિષય તરફ સંકેત છે જે આગળ સૂર: અનુઆમ, આપત-૧૪૬માં આવશે, અર્થાત્ એ કે બની ઈસરાઈલ પર તમામ એ પશુઓ હરામ (અવૈધ) કરી દેવામાં આવ્યા જેના નાખ હોય છે અને તેમના પર ગાય અને બકરીની ચરબી પણ હરામ કરી દેવામાં આવી. તદુપરાંત, સંભવ છે કે સંકેત એ અન્ય પ્રતિબંધો અને સખાઈઓ તરફ પણ હોય જે યહૂદી ફિક્કલ (ધર્મશાસ્ત્ર)માં જોવા મળે છે. કોઈ સમૂહ માટે જીવન-ક્ષેત્રને તંગ કરી દેવું હકીકતમાં તેના માટે એક પ્રકારની સજા જ છે. (વધુ વિગત માટે જુઓ - સૂર: અનુઆમ, નોંધ-૧૨૨)

(૨૦૨) અર્થાત્ આ જાતિના જે લોકો ઈમાન અને આજ્ઞાપાલનથી હટી ગયેલા છે તેમજ દ્રોહ અને ઈન્કારના વલણ પર હકામતી છે, તેમના માટે અલ્લાહ તરફથી પીડાદાયક સજા તૈયાર છે, દુનિયામાં પણ અને આખિરત (પરલોક)માં પણ. બે હજાર વર્ષથી દુનિયામાં દુર્દેશા અને અપમાનની જે શિક્ષાપ્રદ સજા તેમને મળી અને મળી રહી છે, તે ક્યારેય કોઈ અન્ય જાતિને નથી મળી, વધુમાં વિચિત્ર એ છે કે જાતિઓ પેદા થાય છે અને નાશ પામે છે, પરંતુ આ જાતિને મોત પણ નથી આવતી. આને દુનિયામાં જ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيَى (ન મરે છે, ન જીવે છે)ની સજા આપવામાં આવી છે, જેથી દુનિયાની જાતિઓ માટે એક જીવંત શિક્ષાપ્રદ નમૂનો બની રહે અને પોતાના અહેવાલથી એ સબક આપતી રહે કે અલ્લાહના ગ્રંથને બગલમાં રાખીને અલ્લાહની સામે વિદ્રોહાત્મક દુ:સાહસ કરવાનું આવું પરિણામ હોય છે. રહી આખિરત, તો જો અલ્લાહે ઈચ્છ્યું તો, ત્યાંનો અઝાબ આનાથી પણ વધારે પીડાદાયક હશે. (આ પ્રસંગે જે સંદેહ ફલસ્તિનના ઈઝરાયલી સ્ટેટની સ્થાપનાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેને દૂર કરવા માટે જુઓ - સૂર: આલે ઈમરાન, આ. ૧૧૨)

لَكِنَّ الرِّسْحُونَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ وَالْمُؤْمِنُونَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ
إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَالْبُقِيَّيْنِ الصَّلَاةَ وَالْمُؤْتُونَ الزَّكَاةَ
وَالْمُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ۗ أُولَٰئِكَ سَنُؤْتِيهِمْ أَجْرًا عَظِيمًا ﴿٢٠٣﴾
إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّنَ مِنْ بَعْدِهِ ۗ

પરંતુ તેમનામાંથી જે લોકો પરિપક્વ જ્ઞાન ધરાવે છે અને ઈમાનવાળા છે, તે સૌ તે શિક્ષણ પર ઈમાન લાવે છે જે (હે નબી સલ્લ. !) તમારા તરફ અવતરિત કરવામાં આવ્યું છે અને જે તમારા પહેલા અવતરિત કરવામાં આવ્યું હતું. ^(૨૦૩) આ રીતે ઈમાન લાવનારાઓ અને નમાઝ અને ઝકાતની પાબંદી કરવાવાળા અને અલ્લાહ અને આભિરત (પરલોક)ના દિવસ પર સાચું ઈમાન રાખનારા લોકોને અમે જરૂર મહાન બદલો આપીશું. (રુકૂઅ-૨૨) (૧૬૩) હે નબી સલ્લ. ! અમે તમારા તરફ એવી જ રીતે વહી (દિવ્ય પ્રકાશના) મોકલી છે જેવી રીતે નૂહ અને તે પછીના પયગંબરો તરફ મોકલી હતી. ^(૨૦૪)

(૨૦૩) અર્થાત્ તેમાંથી જે લોકો આકાશી ગ્રંથોની સાચી શિક્ષાને જાણે છે અને દરેક પ્રકારના પક્ષપાત અને પૂર્વગ્રહ, અજ્ઞાનતા, બાપ-દાદાનું અનુકરણ અને મનેચ્છાની ગુલામીથી મુક્ત થઈને એ સાચી વાતને હૃદયપૂર્વક માને છે, જેનું પ્રમાણ આકાશી ગ્રંથોથી મળે છે, તેમનું આચરણ અને વ્યવહાર વિરોધી અને અત્યાચારી યહૂદીઓનાં આચરણ અને વ્યવહારથી તદ્દન ભિન્ન છે. તેમને એક જ નજરમાં પ્રતીત થઈ જાય છે કે જે દીન (ધર્મ)ની શિક્ષા અગાઉના પયગંબરોએ આપી હતી, તેની જ શિક્ષા કુર્આન આપી રહ્યું છે, તેથી તેઓ વિશુદ્ધ હૃદયથી સત્ય-નિષ્ઠાની સાથે બંને પર ઈમાન લઈ આવે છે.

(૨૦૪) આનાથી એ બતાવવું અભિપ્રેત છે કે હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. કોઈ અનોખી વસ્તુ લઈને નથી આવ્યા, જે પહેલા ન આવી હોય. તેમનો એ દાવો નથી કે હું દુનિયામાં પહેલી વાર એક નવી વસ્તુ પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છું, બલ્કે વાસ્તવમાં તેમને પણ એ જ જ્ઞાન-સ્ત્રોતથી માર્ગદર્શન મળ્યું છે, જેનાથી તમામ અગાઉના પયગંબરોને માર્ગદર્શન મળતું રહ્યું છે અને તેઓ પણ એ જ એક સચ્ચાઈ અને હકીકતને પ્રસ્તુત કરી રહ્યા છે જેને દુનિયાના વિભિન્ન ભાગોમાં પેદા થનારાં પયગંબરો હંમેશાથી પ્રસ્તુત કરતા આવ્યા છે.

‘વહી’નો અર્થ છે — ઈશારો કરવો, હૃદયમાં કોઈ વાત નાખવી, ગુમ રીતે કોઈ વાત કહેવી, સંદેશ મોકલવો..

وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ
وَالْأَسْبَاطِ وَعِيسَىٰ وَأَيُّوبَ وَيُونُسَ وَهَارُونَ وَسُلَيْمَانَ
وَاتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا ۗ وَرُسُلًا قَدْ قَصَصْنَاهُمْ عَلَيْكَ مِنْ
قَبْلُ وَرُسُلًا لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ ۗ وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَىٰ تَكْلِيمًا ۗ

અમે ઈબ્રાહીમ, ઈસ્માઈલ, ઈસ્હાક, યાકૂબ અને યાકૂબના સંતાનો, ઈસા, ઐયૂબ, યૂનુસ, હારૂન અને સુલૈમાનના તરફ વહી મોકલી. અમે દાઉદને ઝબૂર^(૨૦૫) આપી. (૧૬૪) અમે તે રસૂલો પર પણ વહી કરી જેમનો ઉલ્લેખ અમે આ પહેલાં તમારા સામે કરી ચૂક્યા છીએ અને તે રસૂલો પર પણ જેમનો ઉલ્લેખ તમારા સામે નથી કર્યો. અમે મૂસા સાથે એ રીતે વાતચીત કરી જે રીતે વાતચીત કરવામાં આવે છે.^(૨૦૬)

(૨૦૫) [બાઈબલના જુના કરારમાં સંકલિત ૧૯મું પુસ્તક, જે ગુજરાતીમાં ‘ગીતશાસ્ત્ર’, હિન્દીમાં ‘ભજન-સંહિતા’ અને અંગ્રેજીમાં ‘Psalms’ના નામથી ઓળખાય છે, એ જ ‘ઝબૂર’ છે] આ આખેઆખી દાઉદ અલૈ.ના માધ્યમથી પ્રસ્તુત ઈશ્વરીય ગ્રંથ ‘ઝબૂર’ નથી. તેમાં બીજા લોકોનાં પણ ઘણા ભજનો ભરી દેવામાં આવેલ છે અને તેને તેના લખવાવાળાઓની સાથે જોડી દેવામાં આવેલ છે. પરંતુ જે ભજન સ્પષ્ટ છે કે તે હઝરત દાઉદના છે, તેમાં વાસ્તવમાં સત્ય-વાણીની જ્યોતિનો અનુભવ થાય છે. એ જ પ્રમાણે બાઈબલમાં સુલૈમાનના ‘નીતિ-વચન’ના નામથી જે પુસ્તક છે, તેમાં પણ ઘણુંબધું મિશ્રણ જોવા મળે છે અને તેના અંતિમ બે પ્રકરણ તો સ્પષ્ટ રૂપે પાછળથી વધારવામાં આવ્યા હોય એવું લાગે છે, તેમ છતાં આ ‘નીતિ-વચનો’નો મોટો ભાગ સાચો અને ખરો દેખાય છે. આ બે પુસ્તકોની સાથે એક અન્ય પુસ્તક હઝરત ઐયૂબ અલૈ.ના નામથી પણ બાઈબલમાં અંકિત છે, પરંતુ તત્ત્વદર્શિતાના ઘણા મોતીઓ પોતાની અંદર રાખવા છતાં તેને વાંચતા એ વિશ્વાસ નથી થતો કે ખરેખર હઝરત ઐયૂબ અલૈ. સાથે આ પુસ્તકને સંબંધ કરવું સાચું છે, એટલા માટે કે કુર્આનમાં અને સ્વયં આ પુસ્તકના આરંભમાં હઝરત ઐયૂબ અલૈ.ના જે મહાન ધૈર્યની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે, તેનાથી તદ્દન વિપરીત એ આખું પુસ્તક આપણને બતાવે છે કે હઝરત ઐયૂબ અલૈ. પોતાની મુસીબતના જમાનામાં અલ્લાહ વિરુદ્ધ સાક્ષાત ફરિયાદ બનેલા હતા, ત્યાં સુધી કે તેમના સાથે ઉઠવા-બેસવાવાળા લોકો પણ તેમને એ વાત પર સંતુષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ કરતા હતા કે અલ્લાહ અત્યાચારી નથી, પરંતુ તેઓ કોઈપણ રીતે માનવા તૈયાર ન હતા. આ પુસ્તકો સિવાય બાઈબલમાં બની ઈસરાઈલના પયગંબરોના ૧૭ પુસ્તકો બીજા પણ અંકિત છે, જેનો મોટો ભાગ સાચો હોય એવું લાગે છે.

(૨૦૬) બીજા પયગંબરો પર વહી એ રીતે આવતી હતી કે એક અવાજ આવી રહ્યો છે અથવા ફરિશ્તો સંદેશ સંભળાવી રહ્યો છે અને તેઓ સાંભળી રહ્યા છે, પરંતુ હઝરત મૂસા અલૈ.ની સાથે એ વિશિષ્ટ વ્યવહાર અપનાવવામાં આવ્યો કે અલ્લાહે સ્વયં તેમના સાથે વાતો કરી. જેમ કે એ વાતચીતનો ઉલ્લેખ ઘણી જગ્યાએ છે, જે સૂર: તા-હામાં છે. બાઈબલમાં પણ હઝરત મૂસા અલૈ.ની એ વિશેષતાનો ઉલ્લેખ આ જ રીતે કરવામાં આવ્યો છે, જેમ કે લખ્યું છે – “જાણે કોઈ માણસ પોતાના મિત્રથી વાત કરે છે, એવી રીતે પ્રભુ આમને-સામને થઈને મૂસાથી વાતો કરતો હતો.” (Exodus, 33:11)

رُسُلًا مُّبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ لِمَن لَّا يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ
 بَعْدَ الرُّسُلِ ۗ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا ﴿١٦٥﴾ لَكِنِ اللَّهُ يَشْهَدُ بِمَا
 أَنْزَلَ إِلَيْكَ أَنْزَلَهُ بِعِلْمِهِ ۗ وَالْمَلِكَةُ يَشْهَدُونَ ۗ وَكَفَى بِاللَّهِ
 شَهِيدًا ﴿١٦٦﴾ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَن سَبِيلِ اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا
 ضَلًّا بَعِيدًا ﴿١٦٧﴾ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَظَلَمُوا لَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيُغْفِرَ

અલ્લાહ તમામ રસૂલોને ખુશખબર આપનારા અને ડરાવનારા બનાવીને મોકલવામાં આવ્યા હતા, (૧૬૫) જેથી તેમને મોકલી દીધા પછી લોકો પાસે અલ્લાહ સામે કોઈ દલીલ બાકી ન રહે (૧૬૬) અને અલ્લાહ દરેક સંજોગોમાં પ્રભુત્વશાળી અને તત્વદર્શી છે. (૧૬૬) (લોકો નથી માનતા તો ન માને) પરંતુ અલ્લાહ સાક્ષી આપે છે કે હે નબી ! જે કંઈ તેણે તમારા ઉપર ઉતાર્યું છે, પોતાના જ્ઞાનમાંથી ઉતાર્યું છે અને તેના પર ફરિશ્તાઓ પણ સાક્ષી છે, જો કે અલ્લાહનું સાક્ષી હોવું તદ્દન પૂરતું છે. (૧૬૭) જે લોકો તેને માનવાનો સ્વયં ઈન્કાર કરે છે અને બીજાઓને અલ્લાહના માર્ગથી રોકે છે, તેઓ વાસ્તવમાં પથભ્રષ્ટામાં સત્યથી ઘણે દૂર નીકળી ગયા છે. (૧૬૮-૧૬૯) આ રીતે જે લોકોએ કુફ્ર અને વિદ્રોહનું વર્તન અપનાવ્યું અને અન્યાય અને અત્યાચાર કરવા પર ઉતરી આવ્યા, અલ્લાહ તેમને કદાપિ માફ

- (૨૦૭) અર્થાત્ આ બધાનું એક જ કામ એ હતું કે જે લોકો અલ્લાહે મોકલેલ શિક્ષા પર ઈમાન લાવે અને પોતાના વર્તનને તદ્દનુસાર ઠીકઠાક કરી લે, તેમને સફળતા અને સૌભાગ્યની શુભસૂચના સંભળાવી દે અને જે વિચાર અને વ્યવહારના ખોટા માર્ગો પર ચાલતા રહે, તેમને આ ખોટા વર્તનના ખરાબ પરિણામથી સચેત કરી દે.
- (૨૦૮) અર્થાત્ આ બધા પયગંબરોને મોકલવાનો એક જ ઉદ્દેશ્ય હતો અને તે એ હતો કે અલ્લાહ માનવ-જાતિ સમક્ષ પોતાની વાત એ રીતે સતર્ક અને સ્પષ્ટ રૂપે મૂકી દેવા માગતો હતો, જેથી અંતિમ અદાલત વખતે કોઈ પથભ્રષ્ટ અપરાધી તેના સામે એ બહાનું ન કરી શકે કે અમે નહોતા જાણતા અને તમે અમને સાચી હકીકતથી માહિતગાર કરાવવાનો કોઈ પ્રબંધ કર્યો ન હતો. આ જ ઉદ્દેશ્ય માટે અલ્લાહે દુનિયાના વિભિન્ન ભૂભાગોમાં પયગંબરો મોકલ્યા અને ગ્રંથો અવતરિત કર્યાં. આ પયગંબરોએ માનવ-જાતિની મોટી સંખ્યા સુધી સત્ય-જ્ઞાન પહોંચાડ્યું અને પોતાના પાછળ ગ્રંથો મૂકી ગયા, જેમાંથી કોઈ-ને-કોઈ ગ્રંથ માનવોના માર્ગદર્શન માટે દરેક યુગમાં વિદ્યમાન રહ્યો. હવે જો કોઈ વ્યક્તિ પથભ્રષ્ટ થાય છે તો તેનો દોષ અલ્લાહપર અને તેના પયગંબરો પર નથી આવતો, બલ્કે કાં તો સ્વયં એ વ્યક્તિ પર આવે છે કે તેના સુધી સંદેશ પહોંચ્યો અને તેણે તેનો સ્વીકાર ન કર્યો અથવા એ લોકો પર આવે છે જેમને સન્માર્ગની ખબર હતી અને તેમણે અલ્લાહના બંદાઓને પથભ્રષ્ટામાં લિખ જોયા, પરંતુ તેમને સાવધાન ન કર્યાં.

لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ طَرِيقًا إِلَّا طَرِيقَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا
 أَبَدًا ۖ وَكَانَ ذَٰلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا ﴿١٩﴾ يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ
 الرَّسُولُ بِالْحَقِّ مِنْ رَبِّكُمْ فَأَمِنُوا خَيْرًا لَكُمْ ۖ وَإِنْ تَكْفُرُوا
 فَإِنَّ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ۖ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴿٢٠﴾
 يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ ۖ

અલ્લાહ માટે આ કોઈ મુશ્કેલ કામ નથી. (૧૭૦) લોકો ! આ રસૂલ (પયગંબર) તમારા પાસે તમારા રબ (પ્રભુ-પાલનહાર) તરફથી સત્ય લઈને આવી ગયો છે, ઈમાન લઈ આવો, તમારા જ માટે સારું છે, અને જો ઈન્કાર કરો છો તો જાણી લો કે આકાશો અને ધરતીમાં જે કંઈ છે, બધું જ અલ્લાહનું છે^(૨૦૯) અને અલ્લાહ સર્વજ્ઞ પણ છે અને તત્ત્વદર્શી પણ.^(૨૧૦) (૧૭૧) હે ગ્રંથવાળાઓ ! પોતાના દીન (ધર્મ)માં હદથી ન વધો^(૨૧૧) અને અલ્લાહ તરફ સત્ય સિવાય કોઈ વાત ન જોડો,

- (૨૦૯) અર્થાત્ ધરતી અને આકાશના માલિકની અવજ્ઞા કરીને તમે તેને કોઈ હાનિ નથી પહોંચાડી શકતા, નુકસાન જે કંઈ થશે, તમારું પોતાનું થશે.
- (૨૧૦) અર્થાત્ તમારો ખુદા ન તો બેખબર છે કે તેના રાજ્યમાં રહેતા હોવા છતાં તમે દુષ્ટતાઓ કરો અને તેને ખબર ન હોય, અને ન તો તે અજ્ઞાસમજ છે કે તેને પોતાના આદેશોનું ઉલ્લંઘન કરનારાઓથી નિપટવાની રીત ન આવડતી હોય.
- (૨૧૧) અહીં ગ્રંથવાળાઓનો અર્થ ખ્રિસ્તીઓ છે અને 'ગુલૂ'નો અર્થ છે કોઈ વસ્તુની પુષ્ટિ અને સમર્થનમાં હદથી આગળ વધી જવું. યહૂદીઓનો ગુનો એ હતો કે તેઓ મસીહ (હઝરત ઈસા અલૈ.)ના ઈન્કાર અને વિરોધમાં હદ પાર કરી ગયા હતા, અને ખ્રિસ્તીઓનો ગુનો એ હતો કે તેઓ મસીહ પ્રત્યે શ્રદ્ધા અને પ્રેમમાં મર્યાદા ઓળંગી ગયા અને તેમને ખુદાનો પુત્ર, બલકે તેમને જ ખુદા ઠેરવી દીધા.

إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولَ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ
الْقَسَا إِلَى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِّنْهُ نَفَاثِمْنَا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ
وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةٌ ۚ إِنْتَهُوَ خَيْرًا لَّكُمْ ۗ إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهُ وَاحِدٌ ۗ

મરયમનો પુત્ર ઈસા મસીહ તે સિવાય કંઈ ન હતો કે અલ્લાહનો એક પયગંબર હતો અને એક ફરમાન હતો^(૨૧૨) જે અલ્લાહે મરયમ તરફ મોકલ્યો અને એક રૂહ હતી અલ્લાહ તરફથી^(૨૧૩) (જેણે મરયમના ગભશયમાં બાળકનું રૂપ ધારણ કર્યું) તેથી તમે અલ્લાહ અને તેના રસૂલો પર ઈમાન લાવો^(૨૧૪) અને ન કહો કે 'ત્રણ' છે,^(૨૧૫) અટકી જાઓ, આ તમારા જ માટે સારું છે. અલ્લાહ તો માત્ર એક જ ઈશ્વર છે.

(૨૧૨) મૂળ શબ્દ 'કલિમા' પ્રયુક્ત થયો છે. મરયમ તરફ 'કલિમા' મોકલવાનો અર્થ એ છે કે અલ્લાહે હકરત મરયમ અલૈ. ના ગભશય પર એ ફરમાન અવતરિત કર્યું કે કોઈ પુરુષના વીર્યથી સિચિત થયા વગર ગર્ભ ધારણ કરી લે. ખ્રિસ્તીઓને શરૂઆતમાં મસીહ અલૈ.ને પિતા વગર જન્મ લેવાનું આ જ રહસ્ય બતાવવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ તેમણે યૂનાની દર્શનથી ગુમરાહ થઈને પહેલાં શબ્દ 'કલિમા'ને વાક્ય કે બોલ (Logos)નો સમાનાર્થી સમજી લીધું. પછી આ કલામ કે વાણીથી અભિપ્રેત અલ્લાહના વ્યક્તિગત કલામના ગુણનો અર્થ લઈ લીધો, પછી એ વિચાર કર્યો કે અલ્લાહના આ વ્યક્તિગત ગુણે મરયમ અલૈ.ના ગર્ભમાં પ્રવેશ કરીને તે શારીરિક રૂપ ધારણ કર્યું, જે મસીહના રૂપમાં પ્રગટ થયો. આમ, ખ્રિસ્તીઓમાં મસીહ અલૈ.ના ખુદા હોવાની વિકૃત ધારણાએ જન્મ લીધો અને એ ખોટા વિચારે જડ પકડી લીધી કે ખુદાએ સ્વયં પોતાને અથવા પોતાના અનાદિકાલીન ગુણોમાંથી એક વાણી અને કલામના ગુણને મસીહના રૂપમાં પ્રગટ કરેલ છે.

(૨૧૩) અહીં સ્વયં મસીહને 'રૂહુમ્-મિન્હુ' (અલ્લાહ તરફથી એક રૂહ) કહેવામાં આવેલ છે અને સૂર: બકરહમાં આ વિષયને આ રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે કે 'અય્યહ-નાહૂ બિન્-રૂહિલ કુદુસ' (અમે પવિત્ર રૂહથી મસીહની સહાયતા કરી.) બંને વાક્યોનો અર્થ એ છે કે અલ્લાહે મસીહ અલૈ.ને એ પવિત્ર રૂહ પ્રદાન કરી હતી, જેને બૂરાઈ સ્પર્શી પણ શકી ન હતી, જે સર્વથા સત્ય અને સચ્ચાઈ હતી અને સંપૂર્ણ નૈતિકતાના ઉચ્ચ સ્થાને હતી. આપની આ જ વિશેષતા ખ્રિસ્તીઓને બતાવવામાં આવી હતી, પરંતુ તેમણે તેમાં પણ અતિશયોક્તિ કરી. 'રૂહુમ્-મિન્હલાહિ' (અલ્લાહ તરફથી એક રૂહ)ને તદ્દન 'રૂહુલ્લાહ' (અલ્લાહની રૂહ) બનાવી દીધી અને 'રૂહુલ-કુદુસ' (પવિત્ર આત્મા, Holy Ghost)નો અર્થ લીધો કે તે અલ્લાહની પોતાની પવિત્ર રૂહ (પવિત્ર આત્મા) હતી, જે મસીહના અંદર વિલિન થઈ ગઈ હતી. આમ, અલ્લાહ અને મસીહની સાથે એક ત્રીજો ખુદા 'રૂહુલ-કુદુસ' (પવિત્ર આત્મા) બનાવી નાખવામાં આવ્યો.

(૨૧૪) અર્થાત્ અલ્લાહને પોતાનો એક માત્ર ઉપાસ્ય માનો અને તમામ રસૂલો (ઈશદૂતો)ની રિસાલત (પયગંબરી)નો સ્વીકાર કરો, જેમાંથી એક રસૂલ 'મસીહ' પણ છે. આ જ મસીહ અલૈ.ની વાસ્તવિક શિક્ષા હતી અને આ જ સાચી વાત છે, જેને મસીહના એક સાચા અનુયાયીએ માનવી જોઈએ.

(૨૧૫) અર્થાત્ ત્રિત્વ (ત્રણ ખુદા)ની આસ્થાને છોડી દો, ચાહે તે કોઈપણ રૂપમાં તમારા અંદર જોવા મળતી હોય. સાચું તો એ છે કે ખ્રિસ્તીઓ એકી સાથે એકેશ્વરવાદ (તૌહીદ)ને પણ માને છે અને ત્રિત્વ પરમેશ્વરવાદ (Trinity)ને પણ. મસીહ અલૈ. ના સ્પષ્ટ કથન, જે ઈજ્જલોમાં મળે છે, તેના આધારે કોઈ ખ્રિસ્તી તેનાથી

سُبْحٰنَہٗ اَنْ یَّکُوْنَ لَہٗ وَلَدٌ ۗ لَہٗ مَا فِی السَّمٰوٰتِ وَمَا فِی الْاَرْضِ ۗ ط

તે પવિત્ર અને મહાન છે તેનાથી કે કોઈ તેનો પુત્ર હોય. ^(૨૧૯) ધરતી અને આકાશોની સમગ્ર વસ્તુઓ તેની

ઈન્કાર કરી શકતો નથી કે ખુદા બસ એક જ ખુદા છે અને તેના સિવાય કોઈ અન્ય ખુદા નથી. તેમના માટે એ માનવા સિવાય અન્ય કોઈ રસ્તો નથી કે એકેશ્વરવાદ જ મૂળ ધર્મ છે. પરંતુ એ જે એક ભ્રમ શરૂઆતમાં તેમને થઈ ગયો હતો કે અલ્લાહનો 'કલામ' મસીહના રૂપમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યો અને અલ્લાહની રૂહ તેમાં વિલિન થઈ ગઈ, તેના કારણે તેમણે મસીહ અને 'રૂહુલ-કુદુસ' (પવિત્ર આત્મા)ની પ્રભુતાને પણ સમસ્ત સંસારના ખુદાની પ્રભુતાની સાથે માનવાનું અકારણ જ પોતાના પર અનિવાર્ય કરી લીધું. આ બળજબરીપૂર્વકની અનિવાર્યતાથી તેમના માટે આ સમસ્યા એક ઉકેલી ન શકાય એવો કોયડો બની ગઈ કે એકેશ્વરવાદની ધારણા છતાં 'ત્રિત્વ' (ત્રણ ખુદા)ની ધારણાને અને 'ત્રિત્વ' છતાં એકેશ્વરવાદની ધારણાને કેવી રીતે નિભાવે.

(૨૧૬) આ ખ્રિસ્તીઓની ચોથી અતિશયોક્તિ (ગુલુ)નું ખંડન છે. ખ્રિસ્તી નોંધો જો સાચી પણ હોય, તો તેનાથી (મુખ્ય રૂપે પહેલી ત્રણ ઈજ્જલોથી) વધુમાં વધુ એટલું જ સાબિત થાય છે કે મસીહ અલૈ. એ અલ્લાહ અને બંદાઓના સંબંધને પિતા અને સંતાનના સંબંધથી ઉપમા આપી હતી અને 'પિતા' શબ્દનો ઉપયોગ તેઓ અલ્લાહ માટે માત્ર લાક્ષણિક અને રૂપકના ભાવથી કરતા હતા. આ કંઈ એકલા મસીહ અલૈ.ની જ વિશેષતા નથી. પ્રાચીનકાળમાં બની ઈસરાઈલ અલ્લાહ માટે 'પિતા'નો શબ્દ બોલતા આવતા રહ્યા હતા અને તેના ઘણા ઉદાહરણો બાઈબલના 'જૂના કરાર'માં છે. મસીહ અલૈ. એ આ શબ્દનો ઉપયોગ પોતાની જાતિની કહેવત અનુસાર જ કર્યો હતો અને તેઓ અલ્લાહને કેવળ પોતાના જ નહીં, બલકે તમામ માનવોના 'પિતા' કહેતા હતા, પરંતુ ખ્રિસ્તીઓએ અહીં ફરીથી અતિશયોક્તિથી કામ લીધું અને મસીહ અલૈ. ને અલ્લાહના એક માત્ર પુત્ર ઠેરવી દીધા. આમનો વિચિત્ર દષ્ટિકોણ આ સંદર્ભમાં એ છે કે, કેમ કે મસીહ અલ્લાહનું પ્રગટ રૂપ છે અને તેના 'કલિમા' અને તેની રૂહનું સશરીર પ્રાગટ્ય છે, તેથી તે અલ્લાહના એક માત્ર પુત્ર છે અને અલ્લાહે પોતાના એક માત્ર પુત્રને ધરતી પર એટલા માટે મોકલ્યા કે માનવીઓના ગુનાઓ પોતાને શિરે લઈને સૂળી પર ચઢી જાય અને પોતાના લોહીથી માનવીના ગુનાઓનો 'કફ્કારો' (પ્રાયશ્ચિત) અદા કરે. જો કે તેઓ આ સંબંધે મસીહ અલૈ. ના કોઈ કથનથી કોઈ પ્રમાણ નથી આપી શકતા. આ આસ્થા તેમના પોતાના વિચારોએ ઘડી કાઢી છે અને એ અતિશયોક્તિનું પરિણામ છે, જેમાં તેઓ પોતાના પયગંબરના મહાન વ્યક્તિત્વથી પ્રભાવિત થઈને પડી ગયા.

અલ્લાહે અહીં 'કફ્કારા' (પ્રાયશ્ચિત)ની આસ્થાનું ખંડન નથી કર્યું, કેમ કે ખ્રિસ્તીઓના ત્યાં આ કોઈ સ્થાયી આસ્થા નથી, બલકે મસીહને અલ્લાહના પુત્ર બનાવી દેવાનું પરિણામ છે અને આ પ્રશ્નનો સૂફીમત જેવો દાર્શનિક જવાબ એ છે કે - જ્યારે મસીહ અલ્લાહના એક માત્ર પુત્ર હતા તો તેઓ 'સલીબ' (સૂળી) પર ચઢીને પિક્કારપાત્ર અને શાપિત મોતે કેમ મર્યા? તેથી આ આસ્થાનું ખંડન આપોઆપ થઈ જાય છે જો મસીહના અલ્લાહના એક માત્ર પુત્ર હોવાનું ખંડન કરી દેવામાં આવે અને આ ભ્રમને દૂર કરી દેવામાં આવે કે મસીહ અલૈ. ને સૂળી પર ચઢાવી દેવામાં આવ્યા હતા.

وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا ﴿١٤١﴾ لَنْ يَسْتَنْكَفَ الْبَسِيحُ أَنْ يَكُونَ عِبَادًا لِلَّهِ وَلَا الْمَلِيكَةُ الْمُقَرَّبُونَ ط وَمَنْ يَسْتَنْكَفَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيَسْتَكْبِرْ فَسَيَحْشُرُهُمْ إِلَيْهِ جَمِيعًا ﴿١٤٢﴾ فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ ء وَأَمَّا الَّذِينَ اسْتَنْكَفُوا وَاسْتَكْبَرُوا فَيَعَذِّبُهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا ۖ وَلَا يَجِدُونَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا ﴿١٤٣﴾

મિલકત છે^(૨૧૭) અને તેમના ગુજરાન અને દેખરેખ માટે માત્ર તે જ પૂરતો છે.^(૨૧૮) (રુકૂઅ-૨૩) (૧૭૨) મસીહ ક્યારેય આ વાતને પોતાના માટે શરમ અને માનહાનિ નથી સમજી કે તે અલ્લાહનો બંદો હોય અને ન તો સૌથી નિકટના ફરિશ્તાઓ તેને પોતાના માટે શરમ અને માનહાનિ સમજે છે. જો કોઈ અલ્લાહની બંદગીને પોતાના માટે શરમ અને માનહાનિ સમજે છે અને ઘમંડ કરે છે, તો એક સમય આવશે જ્યારે અલ્લાહ સૌને એકઠા કરીને પોતાના સામે હાજર કરશે. (૧૭૩) તે વખતે તે લોકો, જેમણે ઈમાન લાવીને સદ્વર્તન અપનાવ્યું છે, પોતાનું વળતર પૂરેપૂરું મેળવશે અને અલ્લાહ પોતાની કૃપાથી તેમને વધારે બદલો આપશે અને જે લોકોએ બંદગીને પોતાના માટે શરમ અને માનહાનિ સમજી અને ઘમંડ કર્યો છે, તેમને અલ્લાહ દુ:ખદાયી યાતના આપશે, અને અલ્લાહ સિવાય જેના-જેના વાલીપણા અને મદદ પર તેઓ ભરોસો રાખતા હતા, તે પૈકી કોઈને પણ ત્યાં જોશે નહીં.

(૨૧૭) અર્થાત્ ધરતી અને આકાશમાં સ્થિત વસ્તુઓમાંથી કોઈની સાથે પણ અલ્લાહનો સંબંધ પિતા-પુત્રનો નથી, બલકે કેવળ માલિક અને મિલકતનો સંબંધ છે.

(૨૧૮) અર્થાત્ અલ્લાહ પોતાની સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા કરવા માટે પોતે જ પર્યાપ્ત છે, તેને કોઈથી મદદ લેવાની આવશ્યકતા નથી કે કોઈને પોતાનો પુત્ર બનાવે.

يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ بُرْهَانٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَأَنزَلْنَا إِلَيْكُمْ
 نُورًا مُّبِينًا ﴿١٧٧﴾ فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَاعْتَصَمُوا بِهِ
 فَسَيُدْخِلُهُمْ فِي رَحْمَةٍ مِّنْهُ وَفَضْلٍ ۖ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ
 مُسْتَقِيمٍ ﴿١٧٨﴾ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَّةِ ۖ

લોકો ! તમારા રબ તરફથી તમારા પાસે સ્પષ્ટ પ્રમાણ આવી ગયું છે અને અમે તમારા તરફ એવો પ્રકાશ મોકલી દીધો છે જે તમને સાફ-સાફ રસ્તો દેખાડનારો છે. (૧૭૫) હવે જેઓ અલ્લાહની વાત માની લેશે અને તેનું શરણ શોધશે તેમને અલ્લાહ પોતાની દયા અને પોતાની કૃપામાં દાખલ કરી લેશે અને પોતાના તરફ આવવાનો સીધો માર્ગ તેમને દેખાડી દેશે. (૧૭૬) હે નબી ! લોકો^(૧૭૭) તમને કલાલા^(૧૭૮)ના મામલા અંગે ફતવો (ધર્મદિશ) પૂછે છે. કહો, અલ્લાહ તમને ફતવો (ધર્મદિશ) આપે છે.

(૧૭૮) આ આયત આ સૂર:ના અવતરિત થયાના ઘણા સમય પછી અવતરિત થઈ છે. કેટલીક રિવાયતો (નોંધો)થી તો ત્યાં સુધી જાણકારી મળે છે કે આ કુર્આનની સૌથી અંતિમ આયત છે. આ કથન જો સાચું ન હોય, તો પણ ઓછામાં ઓછું એટલું તો સાબિત થાય છે કે આ આયત હિજરી સન ૯માં અવતરિત થઈ હતી અને સૂર: નિસા તેના ઘણા સમય પહેલાથી એક પૂર્ણ સૂર:ના રૂપમાં પઢવામાં આવી રહી હતી. આ જ કારણસર આ આયતને એ આયતોના ક્રમમાં સામેલ ન કરવામાં આવી, જે વારસાના આદેશોથી સંબંધિત સૂર:ના આરંભમાં આવેલ છે, બલ્કે આને પરિશિષ્ટના સ્વરૂપે અંતમાં સામેલ કરી દેવામાં આવી.

(૧૭૯) 'કલાલા'ના અર્થમાં મતભેદ છે. અમુકના મતાનુસાર 'કલાલા' એ વ્યક્તિ છે જે નિ:સંતાન પણ હોય અને જેના પિતા અને દાદા પણ જીવિત ન હોય, અને અમુકના મતે 'કલાલા' એ મૃત વ્યક્તિને કહેવામાં આવે છે, જે નિ:સંતાન રહ્યો હોય. હઝરત ઉમર રદિ. અંતિમ સમય સુધી આ મામલામાં કોઈ નિશ્ચિત અભિપ્રાય ન બનાવી શક્યા. પરંતુ સામાન્ય કુકલા (ધર્મશાસ્ત્રીઓ)એ હઝરત અબૂ બક રદિ.ના એ અભિપ્રાયને માની લીધો છે કે 'કલાલા' માત્ર પહેલા પ્રકારના જ અર્થમાં છે અને સ્વયં કુર્આનમાં પણ તેની પુષ્ટિ થાય છે, કેમ કે અહીં 'કલાલા'ની બહેનને છોડવામાં આવેલ ધનસંપત્તિના અડધાની વારસદાર ઠરાવવામાં આવશે, જ્યારે કે જો 'કલાલા'નો પિતા જીવતો હોય તો બહેનને મૂળમાંથી કોઈ હિસ્સો મળશે જ નહીં.

۞ إِنِ امْرُؤًا هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ وَلَهُ أُخْتٌ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ ۗ
 وَهُوَ يَرِيهَا إِنْ لَّمْ يَكُنْ لَهَا وَلَدٌ فَإِن كَانَتَا اثْنَتَيْنِ فَلَهُمَا
 الثُّلُثُ مِمَّا تَرَكَ ۗ وَإِن كَانُوا إِخْوَةً رِّجَالًا وَنِسَاءً فَلِلذَّكَرِ مِثْلُ
 حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ ۗ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَن تَضِلُّوا ۗ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ۝ ٤

જો કોઈ વ્યક્તિ નિ:સંતાન મરણ પામે અને તેની એક બહેન હોય^(૨૨૧) તો તે તેણે છોડેલ ધનસંપત્તિમાંથી અડધું મેળવશે અને જો બહેન નિ:સંતાન મરણ પામે તો ભાઈ તેનો વારસ થશે,^(૨૨૨) અને જો મૃત્યુ પામનારની વારસદાર બે બહેનો હોય તો તેણે છોડેલ ધનસંપત્તિમાંથી બે-તૃત્યાંશની હક્કદાર થશે^(૨૨૩) અને જો ઘણા ભાઈ-બહેનો હોય તો સ્ત્રીઓનો એક અને પુરુષોનો બમણો ભાગ હશે, અલ્લાહ તમારા માટે આદેશોને સ્પષ્ટ કરે છે જેથી તમે ભટકતા ન ફરો, અને અલ્લાહ દરેક વસ્તુનું જ્ઞાન ધરાવે છે. (રુકૂઅ-૨૪)

- (૨૨૧) અહીં એ ભાઈ-બહેનોના વારસાનો ઉલ્લેખ થઈ રહ્યો છે, જેમના માતા-પિતા બંને એ જ હોય જે મૃતકના હોય, અથવા માત્ર પિતા મૃતકનો અને તેમનો એક હોય. હઝરત અબૂ બકર રદિ.એ એક વાર એક પ્રવચનમાં આ અર્થને સ્પષ્ટ કર્યો હતો અને સહાબામાંથી કોઈએ તેનાથી મતભેદ ન કર્યો, આ આધારે એ સાબિત થયું કે સૌ આ મામલામાં એકમત છે.
- (૨૨૨) અર્થાત્ ભાઈ તેની સંપૂર્ણ ધનસંપત્તિનો વારસદાર હશે જો કોઈ હક્કદાર ન હોય, અને જો કોઈ હક્કદાર હયાત હોય, જેમ કે પતિ, તો તેનો હિસ્સો અદા કર્યા પછી બાકી છોડેલ ધનસંપત્તિ ભાઈને મળશે.
- (૨૨૩) આ જ આદેશ બેથી વધારે બહેનોના સંબંધે પણ છે.

પ. અલ-માઈદા

પરિચય

નામ:

આ સૂર:નું નામ પંદરમી રુકૂઅની આયત (નં. ૧૧૨) **مَلِكُ مُطِيعٌ رَّاكَ لِيَوْمِ الدِّينِ** (શું તમારો રબ અમારા ઉપર આકાશમાંથી ભોજનનો એક ધાળ ઉતારી શકે છે?) માં આવતા શબ્દ 'માઈદહ'થી લેવામાં આવેલ છે.

ઉત્તરાણકાળ:

સૂર:ના વિષયોથી સ્પષ્ટ થાય છે અને રિવાયતોથી તેની પુષ્ટિ થાય છે કે આ 'હુદૈબિયહ'ની સંધિ પછી હિ.સ. ૬ના અંતમાં અથવા હિ.સ. ૭ની શરૂઆતમાં અવતરિત થઈ છે. ઝિલ્કહ હિ.સ. ૬ની ઘટના છે કે નબી સલ્લ. ચૌદસો મુસલમાનો સાથે ઉમરા કરવા માટે મક્કા તશરીફ લઈ ગયા. પરંતુ સત્યના વિરોધી કુરૈશીઓએ દુશ્મનીના જોશમાં અરબસ્તાનની પ્રાચીન ધાર્મિક પરંપરાઓથી વિપરીત આપને ઉમરા કરવા ન દીધા અને ખૂબ વાદ-વિવાદ પછી એ વાત સ્વીકારી કે આગામી વર્ષે આપ સલ્લ. 'ઝિયારત' (દર્શન) માટે આવી શકે છે. આ પ્રસંગે આવશ્યકતા એ પડી કે મુસલમાનોને એક તરફ કાબાની ઝિયારત માટેના શિષ્ટાચાર બતાવવામાં આવે અને બીજી તરફ તેમને તાકીદ કરવામાં આવે કે કાફિર (અધર્મી) દુશ્મનોએ તેમને ઉમરાથી રોકીને જે અન્યાય કર્યો છે, તેના જવાબમાં તેઓ સ્વયં કોઈ અતિરેકનો માર્ગ ન અપનાવે, એટલા માટે કે ઘણા વિરોધી કબીલાઓનો હજજનો માર્ગ ઇસ્લામી પ્રદેશોમાંથી પસાર થાય છે અને મુસલમાનો માટે એ સંભવ હતું કે જે રીતે તેમને કાબાની ઝિયારતથી રોકવામાં આવ્યા છે, તે રીતે તેઓ પણ તેમને રોકી દે.

પશ્ચાદભૂમિ:

સૂર: આલે ઇમરાન અને સૂર: નિસાના ઉત્તરાણકાળથી આ સૂર:ના અવતરણ સુધી પહોંચતા-પહોંચતા પરિસ્થિતિઓમાં ખૂબ મોટું પરિવર્તન આવી ગયું હતું. એક તે સમય હતો કે ઉહદના યુદ્ધના આઘાતે મુસલમાનો માટે મદીનાના આસપાસના વાતાવરણને પણ ખતરનાક બનાવી દીધું હતું, અને હવે સમય એ આવી ગયો કે અરબસ્તાનમાં ઇસ્લામ એક અજેય શક્તિ દષ્ટિગોચર થતી હતી અને ઇસ્લામી રાજ્ય એક તરફ નજ્દ સુધી, બીજી તરફ સીરિયાની સીમાઓ સુધી, ત્રીજી તરફ રાતા સમુદ્રના તટ પર અને ચોથી તરફ મક્કાના આસપાસ સુધી ફેલાઈ ગયું હતું. હવે ઇસ્લામ કેવળ એક આસ્થા અને દષ્ટિકોણ જ ન હતો, જેનું શાસન માત્ર મનો-મસ્તિષ્ક સુધી સીમિત હોય, બલકે તે એક રાજ્ય પણ હતું, જેની સત્તા વ્યવહારૂ રૂપે પોતાની સીમાઓમાં વસનારા તમામ લોકોના જીવન પર છવાયેલ હતી.

તદુપરાંત, આ કેટલાક વર્ષોમાં ઇસ્લામી સિદ્ધાંતો અને ધારણાઓ અનુસાર મુસલમાનોની પોતાની એક સ્થાયી સભ્યતા બની ગઈ હતી, જે જીવનના તમામ ક્ષેત્રોમાં બીજાઓથી ભિન્ન પોતાનું એક વિશિષ્ટ ગૌરવ ધરાવતી હતી. નૈતિકતા, રહેણી-કરણી, સંસ્કૃતિ, દરેક બાબતોમાં હવે મુસલમાનો બિનમુસ્લિમોથી તદ્દન અલગ ઓળખાતા હતા. ઇસ્લામી જીવનનું આવું પૂર્ણ સ્વરૂપ બની ગયા પછી બિનમુસ્લિમ જગત એ તરફથી તદ્દન નિરાશ થઈ ચૂક્યું હતું કે આ લોકો, જેમની પોતાની એક અલગ સંસ્કૃતિ બની ચૂકી છે, હવે ફરી તેમનામાં આવીને ભળી જશે. હુદૈબિયાની સંધિથી પહેલાં સુધી મુસલમાનોના માર્ગમાં એક મોટો અવરોધ એ હતો કે તેઓ

કુરૈશ-વિરોધીઓ સાથે એક અવિરત સંઘર્ષમાં અટવાયેલા હતા અને તેમને પોતાના સંદેશના આમંત્રણના ક્ષેત્રને સીમાઓમાં શાંતિ ઉપલબ્ધ થઈ ગઈ, બલ્કે એટલો અવકાશ અને તક પણ મળી ગયા કે આસપાસના પ્રદેશોમાં ઈસ્લામના આમંત્રણને લઈને ફેલાઈ જાય.

વિષયો:

આ સંજોગો હતા, જ્યારે આ સૂર: માઈદાનું અવતરણ થયું. આ સૂર: નિમ્નલિખિત ત્રણ મોટાં-મોટાં વિષયો પર આધારિત છે:

૧. મુસલમાનોના ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય જીવન વિશે વધુ આદેશો અને માર્ગદર્શન:

આ સંબંધે હજજના સફરના શિષ્ટાચાર નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા. અલ્લાહની નિશાનીઓના આદર-સન્માનના તેમજ કાબાની ઝિયારત કરનારાઓને પરેશાન ન કરવાના આદેશો આપવામાં આવ્યા. ખાવા-પીવાની ચીજ-વસ્તુઓમાં હરામ (અવૈધ) અને હલાલ (વૈધ)ની સ્પષ્ટ સીમાઓ નિર્ધારિત કરવામાં આવી અને અજ્ઞાનતા (બિનઈસ્લામી) કાળના કપોળ-કલ્પિત બધંનોને તોડી નાખવામાં આવ્યા. એહલે કિતાબ (ગ્રંથવાળાઓ, યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ)ના સાથે ખાવા-પીવા અને તેમની સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવી. વુજૂ અને તયમ્મુમ અને ગુસ્લ (સ્નાન)ની રીત નિશ્ચિત કરવામાં આવી. વિદ્રોહ કરવા, બગાડ અને ઉપદ્રવ પેદા કરવા તથા ચોરી કરવાની સજાઓ નક્કી કરવામાં આવી. મદ્યપાન (શરાબખોરી) અને જુગારને પૂર્ણ રૂપે હરામ કરી દેવામાં આવ્યા. સોગંદો તોડવાનો 'કફ્ફારો' (પ્રાયશ્ચિત) નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો અને ગવાહી (સાક્ષી)ના કાયદામાં કેટલીક વધુ કલમોને વધારવામાં આવી.

૨. મુસલમાનોને શિખામણ:

હવે મુસલમાનો એક શાસક સમુદાય બની ગયા હોવાથી તેમને સંબોધિત કરતાં વારંવાર શિખામણ આપવામાં આવી કે ન્યાય પર અડગ રહે, પોતાનાથી પહેલાંના ગ્રંથવાળાઓ જેવા આચરણથી બચે. અલ્લાહના અનુસરણ અને આજ્ઞાપાલન અને તેના આદેશોના પાલનનું જે વચન તેમણે આપ્યું છે તેના પર અટલ રહે.

૩. યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓને તાકીદ:

યહૂદીઓનું વર્ચસ્વ હવે તૂટી ગયું હતું અને ઉત્તર અરબસ્તાનની લગભગ તમામ યહૂદી આબાદીઓ મુસલમાનોના આધીન થઈ ગઈ હતી. આ પ્રસંગે તેમને ફરી એક વાર તેમની ખોટી નીતિઓ પર સચેત કરવામાં આવ્યા છે અને સન્માર્ગ પર આવવાનું આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું છે. તદુપરાંત હુદૈબિયાની સંધિને કારણે અરબસ્તાન અને પાડોસી દેશોની જાતિઓમાં ઈસ્લામના પ્રચાર-પ્રસારની તક મળી ગઈ હતી, તેથી ખ્રિસ્તીઓને પણ સવિસ્તાર સંબોધિત કરીને તેમની આસ્થાઓ અને માન્યતાઓની ભૂલો બતાવવામાં આવી છે અને તેમને નબી-એ-અરબી હઝરત મુહમ્મદ (સલ્વ.) પર ઈમાન લાવવાનું આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું છે.

રુકૂઅ-૧૬

૫. અલ-માઈદા (મદની)

આયત-૧૨૦

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ ۗ أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ
الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ ۗ

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

(૧) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! પ્રતિબંધોનું પૂરેપૂરું પાલન કરો. (૧) તમારા માટે ઢોરના પ્રકારના બધા પશુઓ હલાલ (વૈધ) કરવામાં આવ્યા, (૨) સિવાય તેના જે આગળ તમને બતાવવામાં આવશે, પરંતુ એહરામની હાલતમાં શિકારને પોતાના માટે હલાલ ન કરી લો, (૩)

(૧) અર્થાત્ એ સીમાઓ અને શરતોનું પાલન કરો, જે આ સૂર:માં તમારા પર લાગુ કરવામાં આવી રહી છે અને જે સામાન્ય રૂપે અલ્લાહની શરીઅત (ધર્મ-વિધાન)માં તમારા પર લગાવવામાં આવેલ છે. આ ભૂમિકા-રૂપી સંક્ષિપ્ત વાક્ય પછી તરત જ એ બંધનોનું વર્ણન શરૂ થઈ જાય છે, જેના પાલનનો આદેશ આપવામાં આવ્યો છે.

(૨) 'અનુઆમ' (ચોપગાં, ઢોર) શબ્દ અરબી ભાષામાં ઊંટ, ગાય, ઘેટાં અને બકરી માટે બોલવામાં આવે છે અને 'બહીમા' દરેક ચરવાવાળા ચોપગા પશુઓ માટે પ્રયુક્ત થાય છે. 'ઢોરના પ્રકારનાં પશુઓ તમારા માટે હલાલ કરવામાં આવ્યા'નો અર્થ એ છે કે તે સૌ ચરવાવાળા પશુઓ હલાલ (વૈધ) છે જે ઢોરના પ્રકારના હોય; અર્થાત્ જેના રાક્ષસી-દાંત ન હોય, જીવ-જંતુઓને ખાવાને બદલે ઘાસ અને વનસ્પતિઓ ખાતા હોય અને બીજા પશુઓના ગુણોમાં ચોપગા પશુઓથી સમાનતા ધરાવતા હોય, તેમજ આનાથી સાંકેતિક રૂપે એ વાત પણ સામે આવે છે કે એ ચોપગા પ્રાણીઓ જે ઢોરોથી વિપરીત રાક્ષસી દાંત રાખતા હોય અને બીજા પશુઓને મારીને ખાતા હોય, હલાલ (વૈધ) નથી. આ જ સંકેતને નંબી સલ્લ.એ સ્પષ્ટ કરીને હદીસમાં સાફ આદેશ આપી દીધો કે હિંસક પશુ હરામ (અવૈધ) છે. એ જ પ્રમાણે હુઝૂર સલ્લ.એ એ પક્ષીઓને પણ હરામ ઠેરવ્યા છે, જેના પંજ્ર હોય છે અને જે અન્ય પ્રાણીઓનો શિકાર કરીને ખાય છે અથવા મુડદાલ ખાય છે.

(૩) 'એહરામ' એ અત્યંત દરિદ્ર જેવા પોશાકને કહે છે જે કાબાની ઝૂંચારત (દર્શન) માટે પહેરવામાં આવે છે. આ પોશાકમાં માત્ર એક તેહબંદ (શરીરના નીચેના ભાગને ઢાંકવાની ચાદર) હોય છે અને એક ચાદર જે ઉપરથી ઓઢવામાં આવે છે. આને 'એહરામ' એટલા માટે કહે છે કે તેને બાંધ્યા પછી વ્યક્તિ પર ઘણી-બધી વસ્તુઓ હરામ (અવૈધ) થઈ જાય છે, જે સામાન્ય સંજોગોમાં હલાલ (વૈધ) છે, જેમ કે હજામત, ખુશબૂનો ઉપયોગ, કોઈપણ પ્રકારની સાજ-સજા અને શણગાર તથા કામવાસનાની પૂર્તિ વગેરે. આ જ પ્રતિબંધોમાંથી એક એ પણ છે કે કોઈ જીવની હત્યા ન કરવામાં આવે, ન શિકાર કરવામાં આવે અને ન કોઈને શિકારનું ઠેકાણું બતાવવામાં આવે.

إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ ۝ يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحْلُوا شَعَائِرَ
اللَّهِ وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَلَا الْهَدْيَ وَلَا الْقَلَائِدَ وَلَا أُمِينَ

નિ:શંક અલ્લાહ જે ચાહે છે આદેશ આપે છે. (૨) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! ખુદાપરસ્તી (અલ્લાહના આજ્ઞાપાલન)ની નિશાનીઓનો અનાદર ન કરો^(૧) — હરામ (પ્રતિષ્ઠિત) મહિનાઓમાંથી કોઈને હલાલ (વૈધ) ન કરી લો, કુરબાનીના પશુઓ પર હાથ ન નાખો, ન તો તે પશુઓ પર હાથ નાખો જેમની ડોકમાં અલ્લાહને સમર્પણની નિશાની તરીકે પટ્ટાઓ નાખેલા હોય, ન તે લોકોને સતાવો જેઓ પોતાના રબ (માલિક)ની કૃપા અને પ્રસન્નતાની શોધમાં 'મસ્જિદે-હરામ'

(૪) અર્થાત્ અલ્લાહ સાર્વભૌમ શાસક છે, તેને સંપૂર્ણ અધિકાર છે જે ઈચ્છે એ આદેશ આપે, બંદાઓએ તેના આદેશ અંગે જરા પણ ક્યવાટ કે ફરિયાદ કરવાનો અધિકાર નથી. જો કે તેના તમામ આદેશો વિવેકશીલતા, હડાપણ અને હિત પર આધારિત હોય છે, તેમ છતાં મુસલમાન તેના આદેશનું પાલન એ હેસિયતે નથી કરતો કે તે તેને યોગ્ય માને છે કે હિતો પર આધારિત સમજે છે, બલકે માત્ર એ આધારે આદેશનું પાલન કરે છે કે એ માલિકની આજ્ઞા છે: કુર્આન ભારપૂર્વક એ નિયમ સ્થાપિત કરે છે કે વસ્તુઓને હરામ અને હલાલ કરવા માટે માલિકની પરવાનગી કે મનાઈ સિવાય અન્ય કોઈ આધારની આવશ્યકતા નથી, અને એ જ પ્રમાણે બંદા માટે કોઈ કાર્યના જાઈઝ (વૈધ) હોવા કે નાજાઈઝ (અવૈધ) હોવાનો આધાર પણ તેના સિવાય બીજો કોઈ પર નથી કે અલ્લાહ જેને હલાલ રાખે તે હલાલ છે અને જેને હરામ ઠરાવે તે હરામ છે.

(૫) પ્રત્યેક એ વસ્તુ જે કોઈ પંથ કે આસ્થા કે વિચારધારા કે કોઈ વ્યવસ્થાનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી હોય, તે તેનો 'શિઆર' (અહુવચન : 'શઆઈર' - ઓળખ, પ્રતીક) કહેવાશે, કેમ કે તે તેના માટે લક્ષણ કે નિશાનીનું કામ આપે છે. સરકારી ધ્વજ, સૈન્ય અને પોલિસ વગેરેના યુનિફોર્મ, સિક્કાઓ, નોટ અને સ્ટેમ્પ વગેરે સરકારોના 'શઆઈર' છે અને તે પોતાના આધીન લોકોથી, બલકે જેમના ઉપર પણ તેમનો હુકમ ચાલે છે, એ તમામથી તેમના સન્માનની માંગ કરે છે. દેવળ અને વધસ્થળ અને સલીબ (Cross) એ ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રતીક છે. ચોટલી, જનોઈ અને મંદિર એ હિંદુત્વના પ્રતીક છે. કેશ (વાળ), કુંડું અને પાઘડી એ શિખ મતના પ્રતીક છે. હથોડો અને દાતરડું એ સામ્યવાદના પ્રતીક છે. સ્વસ્તિક આર્યોનું પ્રતીક છે. આ બધા પંથ પોત-પોતાના માનવાવાળાઓથી આ પ્રતીકોનું સન્માન કરવાની માંગ કરે છે. જો કોઈ વ્યક્તિ, કોઈ વ્યવસ્થાના પ્રતીકોમાંથી કોઈનો અનાદર કે અપમાન કરે છે, તો તે એ વાતનું પ્રમાણ છે કે તે વાસ્તવમાં એ વ્યવસ્થા વિરુદ્ધ દુશ્મની રાખે છે અને જો તે અનાદર કરવાવાળો વ્યક્તિ સ્વયં એ જ વ્યવસ્થાથી સંબંધ ધરાવતો હોય તો તેનું એ કાર્ય પોતાની વ્યવસ્થાથી ફરી જવા અને વિદ્રોહ કરવા સમાન છે.

'અલ્લાહના પ્રતીકો'થી અભિપ્રેત એ તમામ લક્ષણો અને નિશાનીઓ છે, જે શિર્ક અને કુફર (અનેકેશ્વરવાદ અને અધર્મ) અને નાસ્તિકતાથી વિપરીત વિશુદ્ધ ખુદાપરસ્તી (ઈશનિષ્ઠા અર્થાત્ એકેશ્વરવાદ)ના મતનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી હોય. આવી નિશાનીઓ જ્યાં, જે પંથ અને જે વ્યવસ્થામાં પણ જોવા મળે, મુસલમાનોને તેના સન્માન માટે નિયુક્ત કરી દેવામાં આવ્યા છે. બસ, શરત એ છે કે તેની મનોવૈજ્ઞાનિક પૃષ્ઠભૂમિ વિશુદ્ધ ઈશનિષ્ઠા (અર્થાત્ એકેશ્વરવાદ) પર આધારિત હોય. — યાદ રાખવું જોઈએ કે અલ્લાહના 'શઆઈર'ના સન્માનનો આ આદેશ એ

الْبَيْتِ الْحَرَامِ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِّن رَّبِّهِمْ وَرِضْوَانًا ۖ وَإِذَا حَلَلْتُمْ
فَأَصْطَادُوا ۗ وَلَا يُجْرِمَكُمُ شَيْءٌ مِّن قَوْمٍ أَن صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ
الْحَرَامِ أَن تَعْتَدُوا ۗ وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ ۖ وَلَا تَعَاوَنُوا
عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ ۖ وَاتَّقُوا اللَّهَ ۖ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿٥﴾

(પ્રતિષ્ઠિત ઘર કા'બા) તરફ જઈ રહ્યા હોય. (૬) હા, જ્યારે એહરામની હાલત સમાપ્ત થઈ જાય તો તમે શિકાર કરી શકો છો (૭) — અને જુઓ, એક જૂથે જે તમારા માટે મસ્જિદ-હરામનો માર્ગ બંધ કરી દીધો છે, તો આ બાબતે તમારો ગુસ્સો તમને એટલો ઉત્તેજિત ન કરી દે કે તમે પણ તેમના મુકાબલામાં અનુચિત અતિરેક કરવા લાગો. (૮) નહીં, જે કાર્યો સદાચાર અને તકવા (ઈશપરાયણતા અને સંયમ)ના છે તેમાં સૌના સાથે સહયોગ કરો અને જે ગુના અને અત્યાચારના કાર્યો છે તેમાં કોઈના સાથે સહયોગ ન કરો.

અલ્લાહથી ડરો, તેની સજા ઘણી આકરી છે.

સમયે આપવામાં આવ્યો હતો જ્યારે મુસલમાનો અને અરબસ્તાનના મુશ્શરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ) વચ્ચે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. મક્કા પર અનેકેશ્વરવાદીઓનો કબજો હતો. અરબસ્તાનના દરેક ભાગમાંથી મુશ્શરિક કબીલાઓના લોકો હજ અને ઝૂચારત (દર્શન) માટે કાબા તરફ જતા હતા અને ઘણા કબીલાઓનો રસ્તો મુસલમાનોના લક્ષ્ય પર હતો. તે વખતે આ આદેશ આપવામાં આવ્યો કે આ લોકો ભલે મુશ્શરિક હોય, ભલે તમારા અને તેમના વચ્ચે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હોય, પરંતુ જ્યારે તેઓ અલ્લાહના ઘર તરફ જાય છે તો તેમને ન રોકી, કેમ કે તેમના ભગડેલા ધર્મમાં ખુદાપરસ્તી (ઈશનિહા)નો જેટલો અંશ બાકી છે, તે પોતાનામાં સન્માનને યોગ્ય છે, ન અપમાનના યોગ્ય.

- (૬) અલ્લાહના 'શઆઈર'ના સન્માનનો સામાન્ય આદેશ આપ્યા પછી કેટલાક 'શઆઈર'નું નામ લઈને તેમના સન્માનનો મુખ્ય રૂપે આદેશ આપવામાં આવ્યો, કેમ કે તે સમયે યુદ્ધની પરિસ્થિતિ હોવાના કારણે એ આશંકા ઊભી થઈ ગઈ હતી કે યુદ્ધના ઉન્માદમાં ક્યાંક મુસલમાનોના હાથે તેમનો અનાદર ન થઈ જાય.
- (૭) 'એહરામ' પણ અલ્લાહના પ્રતીકોમાંથી છે અને તેના પ્રતિબંધોમાંથી કોઈ એક પ્રતિબંધને તોડવો તેનો અનાદર કરવો છે. તેથી અલ્લાહના પ્રતીકોના જ સંદર્ભમાં તેનો પણ ઉલ્લેખ કરી દેવામાં આવ્યો કે જ્યાં સુધી તમે એહરામ બાંધેલો હોય, શિકાર કરવો ખુદાપરસ્તીના પ્રતીકોમાંથી એક પ્રતીકનો અનાદર કરવાનું કાર્ય છે. હા, જ્યારે શરઈ નિયમો મુજબ એહરામનો સમય સમાપ્ત થઈ જાય તો શિકાર કરવાની પરવાનગી છે.
- (૮) કેમ કે વિરોધીઓએ તે વખતે મુસલમાનોને કાબાની ઝૂચારતથી રોકી લીધા હતા અને અરબસ્તાનની પ્રાચીન પરંપરાના વિરુદ્ધ હજ સુદ્ધાથી મુસલમાનોને વચિત કરી દેવામાં આવ્યા હતા, તેથી મુસલમાનોમાં એ વિચાર પેદા થયો કે જે વિરોધી કબીલાઓના રસ્તા ઈસ્લામી પ્રદેશોના નજીકથી પસાર થાય છે તેમને અમે પણ હજથી રોકી લઈએ અને હજના જમાનામાં તેમના કાફલાઓ પર છાપા મારવાનું શરૂ કરી દઈએ. પરંતુ અલ્લાહે આ આચત અવતરિત કરીને તેમને આવું કરવાથી અટકાવી દીધા.

حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالِدًا وَالْحَمُّ الْخِنْزِيرُ وَمَا أَهَلَ لِغَيْرِ
اللَّهِ بِهِ وَالْمُنْخَنِقَةُ وَالْمَوْقُوذَةُ وَالْمُتَرَدِّيَةُ وَالنَّطِيحَةُ وَمَا أَكَلَ
السَّبْعُ إِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ وَمَا ذُحِّجَ عَلَى التُّصْبِ وَأَنْ تَسْتَقْسِبُوا

હુર્રિમત્તુ અલૈકુમુ મૈત્તુ વાલિદા વાહમ્મુ અલ્ખિન્ઝીરુ વમા અહલ્ લિગૈરિ
લ્લાહિ બૈહિ વામુન્ખનિકતુ વામૌવુઝતુ વામુતરદ્દીયતુ વાનટીહતુ વામા અકલ
સબ્બુ અલા મા ડકકૈયતુ વમા ડહ્જિ અલૈ તુસબિ વાન તસત્કસીબુ

(૩) તમારા માટે હરામ કરવામાં આવ્યું મુડદાલ,^(૯) લોહી, ડુક્કરનું માંસ, એ પશુ જે અલ્લાહ સિવાય કોઈબીજાના નામે ઝબેહ કરવામાં આવ્યું હોય,^(૧૦) તે જે ગળું ટૂંપાઈને કે પ્રહારથી કે ઊંચેથી પંડી જવાથી કે ટકરાઈને મૃત્યુ પામ્યું હોય, અથવા જેને કોઈ હિંસક પશુએ ફાડી ખાધું હોય—સિવાય એ કે જેને તમે જીવતું જોઈને ઝબેહ કરી લીધું,^(૧૧) અને તે જે કોઈ વેદી (કે આસ્તાના)^(૧૨) ઉપર ઝબેહ કરવામાં આવ્યું હોય.^(૧૩)

હુર્રિમત્તુ અલૈકુમુ મૈત્તુ વાલિદા વાહમ્મુ અલ્ખિન્ઝીરુ વમા અહલ્ લિગૈરિ
લ્લાહિ બૈહિ વામુન્ખનિકતુ વામૌવુઝતુ વામુતરદ્દીયતુ વાનટીહતુ વામા અકલ
સબ્બુ અલા મા ડકકૈયતુ વમા ડહ્જિ અલૈ તુસબિ વાન તસત્કસીબુ

(૮) અર્થાત્ એ જાનવર જે સ્વાભાવિક મૃત્યુ પામ્યું હોય.

(૧૦) અર્થાત્ જેને ઝબેહ કરતી વખતે અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્યનું નામ લેવામાં આવ્યું હોય અથવા જેને ઝબેહ કરતાં પહેલાં એ નિયત કરવામાં આવી હોય કે આ અમુક બુઝુર્ગ કે અમુક દેવી કે દેવતાને ભેટ છે. (જુઓ સૂર: બકરહ, નોંધ-૧૭૧)

(૧૧) અર્થાત્ જે જાનવર ઉપરોક્ત દુર્ઘટનાઓમાંથી કોઈ દુર્ઘટનાનો ભોગ થઈ જવા છતાં મર્યું ન હોય, બલ્કે જીવનના થોડાક લક્ષણો તેમાં જોવા મળતા હોય; તેને જો ઝબેહ કરી લેવામાં આવે તો તેને ખાઈ શકાય છે. આનાથી એ પણ જાણકારી મળે છે કે હલાલ જાનવરનું માંસ માત્ર ઝબેહ કરવાથી હલાલ થાય છે, કોઈ અન્ય રીત કે પદ્ધતિ તેને હલાલ કરવાની સાચી નથી. આ 'ઝબેહ' અને 'ઝકાત' ઈસ્લામના પારિભાષિક શબ્દો છે. તેનાથી અભિપ્રેત હલક (ગરદન)નો એટલો ભાગ કાપી નાખવાનો છે જેનાથી શરીરનું લોહી સારી રીતે નીકળી જાય. 'ઝટકા'થી (શિરસ્થેદ કરી નાખવો) કે ગળું દબાવીને કે રૂંધાવીને કે કોઈ અન્ય પદ્ધતિથી જાનવરને મારવાનું નુકસાન એ થાય છે કે મોટી માત્રામાં લોહી શરીરના અંદર રહી જાય છે અને તે ઠેક-ઠેકાણે જામીને માંસની સાથે ચોટી જાય છે. તેનાથી વિપરીત ઝબેહ કરવાના સ્વરૂપે મગજની સાથે શરીરનો સંબંધ થોડી વાર સુધી બાકી રહે છે, જેના કારણે નસ-નસમાંથી લોહી ખેંચાઈને બહાર આવી જાય છે અને એ રીતે આખા શરીરનું માંસ લોહીથી સાફ થઈ જાય છે. લોહી વિશે હમણાં ઉપર જ એ વાત આવી ચૂકી છે કે તે હરામ છે, તેથી માંસના પવિત્ર અને હલાલ હોવા માટે જરૂરી છે કે લોહી તેનાથી અલગ થઈ જાય.

(૧૨) અરબીમાં મૂળ શબ્દ 'નુસુબ' પ્રયુક્ત થયો છે. તેનાથી તાત્પર્ય એ તમામ જગ્યાઓ છે જેને અલ્લાહથી હટીને કોઈ અન્યની નજર (માનતા) કે નિયાઝ ચઢાવવા માટે લોકોએ વિશિષ્ટ કરી રાખી હોય, યાદે ત્યાં કોઈ પથ્થર કે લાકડાની મૂર્તિ હોય કે ન હોય. આપણી ભાષામાં આનો સમાનાર્થી શબ્દ 'આસ્તાના કે થાનક કે સ્થાનક' છે, જે કોઈ બુઝુર્ગ કે દેવી કે દેવતાથી અથવા કોઈ ખાસ અનેકેશ્વરવાદી માન્યતાથી સંબંધિત હોય. આવા કોઈ આસ્તાના (કે થાનક, સ્થાનક) પર ઝબેહ કરેલ જાનવર પણ હરામ છે.

(૧૩) અહીં એ વાત સારી રીતે સમજી લેવી જોઈએ કે ખાવા-પીવામાં હરામ (વેધ) અને હલાલ (હલાલ)ના જે પ્રતિબંધો શરીર અત તરફથી લગાવવામાં આવે છે, તેનો મૂળ આધાર એ વસ્તુઓના મેડિકલ ફાયદાઓ કે નુકસાન નથી હોતા, બલ્કે તેમનાં નૈતિક ફાયદાઓ અને નુકસાન હોય છે. જ્યાં સુધી પ્રાકૃતિક મામલાઓ અને મેડિકલ તથ્યોનો સંબંધ છે, અલ્લાહે તેને માનવીઓની પોતાની કોશિશ, શોધ અને પ્રયત્નો પર છોડી દીધેલ છે.

بِالْآزْلَامِ ط ذُلِكُمْ فِسْقٌ ط الْيَوْمَ يَبْسُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ دِينِكُمْ
فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنَ ط الْيَوْمَ أَكْبَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَثْمَبْتُ

સાથે તે પણ તમારા માટે હરામ છે કે પાસાઓ વડે તમારું ભાગ્ય જાણો, (૧૪) આ બધા ફિસ્ક (અવજ્ઞાના) કાર્યો છે. આજે કાફિરો (વિરોધીઓ)ને તમારા દીન (ધર્મ)થી સંપૂર્ણ નિરાશા થઈ ગઈ છે, તેથી તમે તેમનાથી ન ડરો, પરંતુ મારાથી ડરો. (૧૫) આજે મેં તમારા દીન (જીવન-વ્યવસ્થા)ને તમારા માટે

(૧૪) આ આયતમાં જે વસ્તુને હરામ (અવૈધ) કરવામાં આવી છે તેનાં ત્રણ મોટા પ્રકારો દુનિયામાં જોવા મળે છે અને આયતનો આદેશ આ ત્રણેય પર લાગુ થાય છે —

(૧) અનેકેશ્વરવાદી પદ્ધતિથી ભવિષ્ય જાણવું, જેમાં કોઈ દેવી કે દેવતાથી ભાગ્યનો નિર્ણય જાણવામાં આવે છે, અથવા ગૌબ (પરોક્ષ)ની માહિતી પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે, અથવા અરસ-પરસના ઝથડાઓનો નિપટારો કરવામાં આવે છે. મક્કાના મુશરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)એ આ હેતુસર કાબાના અંદર ‘હુબલ’ નામના દેવતાની મૂર્તિને ‘વિશેષ’ કરી રાખી હતી. તેના સ્થાનક પર સાત તીર મૂકવામાં આવ્યા હતા, જેના પર અલગ-અલગ શબ્દો અને વાક્યો કોતરેલા હતા. કોઈ કામ કરવા કે ન કરવાનો પ્રશ્ન હોય કે ખોવાયેલ વસ્તુનો પત્તો પૂછવાનો હોય, અથવા હત્યાના મુકદ્દમાનો નિર્ણય અપેક્ષિત હોય, મતલબ એ કે કોઈપણ કામ હોય તેના માટે હુબલના પાસાદારની પાસે તેઓ પહોંચી જતા. તેને નજરાણુ પ્રસ્તુત કરતા અને હુબલથી દુઆ (પ્રાર્થના) માંગતા કે અમારા આ મામલાઓ નિર્ણય કરી દે, પછી પાસાઓ નાખવાવાળો (પૂજારી) એ તીરો વડે ભવિષ્ય કાઢતો અને જે કોતરેલું તીર પણ આમાં નીકળી આવતું, તેના પર લખેલ શબ્દને હુબલનો નિર્ણય સમજવામાં આવતો હતો.

(૨) અંધશ્રદ્ધા પર આધારિત ભવિષ્યવાણી : રમલ-વિદ્યા (શકુન-વિદ્યા, Geomancy), જ્યોતિષવિદ્યા, ભવિષ્ય-કથન કરવું, અને નક્ષત્રવિદ્યા અને ભવિષ્ય જાણવાની અનેક પદ્ધતિઓ આમાં સામેલ છે.

(૩) જુગારના પ્રકારની બધી રમતો અને કાર્ય, જેમાં વસ્તુઓની વહેંચણીનો આધાર, હક્કો, સેવાઓ અને તર્કસંગત નિર્ણયો પર રાખવાના બદલે માત્ર કોઈ સંયોગવશ વાત પર રાખવામાં આવે, ઉદાહરણ રૂપે લોટરી કે કોયડો.

(૧૫) ‘આજે’થી અભિપ્રેત કોઈ વિશેષ દિવસ કે તિથિ નથી, બલકે તે સમય કે કાળ અભિપ્રેત છે, જેમાં આ આયતો અવતરિત થઈ હતી. આપણી ભાષામાં ‘આજે’ શબ્દ ‘વર્તમાન કાળ’ માટે સામાન્ય રીતે બોલવામાં આવે છે. ‘વિરોધીઓને તમારા દીન (ધર્મ)થી સંપૂર્ણ નિરાશા થઈ ગઈ છે’ અર્થાત્ હવે તમારો દીન એક સ્થાયી વ્યવસ્થાનું રૂપ ધારણ કરી ચૂક્યો છે અને સ્વયં પોતાની શાસન-શક્તિની સાથે લાગુ અને સ્થાપિત છે. કાફિરો (વિરોધીઓ), જેઓ અત્યાર સુધી તેની સ્થાપનામાં રુકાવટ અને અવરોધરૂપ રહ્યા છે, હવે આ બાબતે નિરાશ થઈ ચૂક્યા છે કે તેઓ તેને સમાપ્ત કરી શકશે અને તમને ફરીથી અગાઉની અજ્ઞાનતા તરફ પાછા લઈ જઈ શકશે. ‘તેથી તમે તેમનાથી ન ડરો, બલકે મારથી ડરો’ અર્થાત્ આ દીનના આદેશો અને તેના નિર્દેશો પર ચાલવામાં હવે કોઈ વિરોધી શક્તિના વર્ચસ્વ અને આતંક, હસ્તક્ષેપ અને અવરોધનું જોખમ તમારા માટે બાકી રહ્યું નથી. મનુષ્યોના ડરનું હવે કોઈ કારણ રહ્યું નથી.

عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيْتُ لَكُمْ الْإِسْلَامَ دِينًا ۖ فَمَنِ اضْطُرَّ فِي
مَخْصَصَةٍ غَيْرٍ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ ۖ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٣٠﴾ يَسْأَلُونَكَ
مَاذَا أُجِلَّ لَهُمْ ۖ قُلْ أُجِلَّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ ۖ وَمَا عَلَّمْتُم مِّنَ الْجَوَارِحِ
مُكَلِّبِينَ تَعْلَمُونَهُنَّ مِمَّا عَلَّمَكُمُ اللَّهُ فَكُلُوا مِمَّا أَمْسَكَنَّ عَلَيْكُمْ

સંપૂર્ણ કરી દીધો છે અને પોતાની કૃપા તમારા ઉપર પરિપૂર્ણ કરી દીધી છે અને તમારા માટે ઇસ્લામને તમારા દીન (ધર્મ) તરીકે પસંદ કરી લીધો છે, (તેથી હરામ અને હલાલના જે પ્રતિબંધો તમારા ઉપર મૂકવામાં આવ્યા છે તેનું પાલન કરો).^(૧૯) અલબત્ત, જે વ્યક્તિ ભૂખથી વિવશ થઈને આ પૈકી કોઈ વસ્તુ ખાઈ લે, સિવાય કે ગુનો કરવા તરફ તેની રુચિ હોય, તો નિ:શંક અલ્લાહ ક્ષમાશીલ અને દયાળુ છે.^(૨૦)

(૪) લોકો પૂછે છે કે તેમના માટે શું હલાલ કરવામાં આવ્યું છે, કહો, તમારા માટે બધી જ સારી અને શુદ્ધ વસ્તુઓ હલાલ કરી દેવામાં આવી છે,^(૨૧) અને જે શિકારી જાનવરોને તમે કેળવ્યા હોય — જેમને અલ્લાહે આપેલા જ્ઞાનના આધારે તમે શિકારનું પ્રશિક્ષણ આપો છો — તેઓ જે જાનવરને તમારા માટે પકડી રાખે, હવે તમને અલ્લાહથી ડરવું જોઈએ કે તેના આદેશોના પાલનમાં જો કોઈ ભૂલ-ચૂક તમે કરી તો તમારા પાસે કોઈ એવું બહાનું નહીં હોય, જેના આધારે તમારા સાથે નરમી કરવામાં આવે. હવે અલ્લાહના કાનૂનના ઉલ્લંઘનનો અર્થ એ નહીં હોય કે તમે બીજાઓના પ્રભાવના કારણે મજબૂર છો, બલકે આનો સ્પષ્ટ અર્થ એ હશે કે તમે અલ્લાહનું આજ્ઞાપાલન કરવા માંગતા નથી.

(૧૬) 'દીન (ધર્મ)ને સંપૂર્ણ કરી દીધો છે'નો અર્થ તેને આચાર-વિચારની એક સ્થાયી વ્યવસ્થા અને એક એવી પૂર્ણ સાંસ્કૃતિક વ્યવસ્થા બનાવી દેવું છે, જેમાં જીવનની તમામ સમસ્યાઓનો ઉકેલ સૈદ્ધાંતિક સ્વરૂપે કે વિસ્તૃત રૂપે મોજૂદ હોય અને માર્ગદર્શન અને નિર્દેશન પ્રાપ્ત કરવા માટે કોઈપણ સ્થિતિમાં તેનાથી બહાર જવાની આવશ્યકતા ન પડે. કૃપા પરિપૂર્ણ કરી દેવાનો અર્થ માર્ગદર્શનની કૃપા પૂર્ણ કરી દેવું છે, અને ઇસ્લામને દીન (ધર્મ) તરીકે પસંદ કરી લેવાનો અર્થ એ છે કે તમે મારું આજ્ઞાપાલન અને બંદગી અપનાવવાનું જે વચન આપ્યું હતું, તેને તમે પોતાના પ્રયાસો અને કાર્યથી સાચું અને નિષ્ઠાપૂર્ણ વચન સિદ્ધ કરી ચૂક્યા છો, તેથી મેં તેની સ્વીકાર કરી લીધો છે અને તમને વ્યવહારિક રૂપે એ સ્થિતિએ પહોંચાડી દીધા છે કે હવે વાસ્તવમાં મારા સિવાય કોઈના આજ્ઞાપાલન અને બંદગીનો ફંદો તમારી ગરદનોમાં બાકી રહ્યો નથી. હવે જે રીતે આસ્થા અને શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિએ તમે મારા 'મુસ્લિમ' (આજ્ઞાપાલક) છો, એ જ રીતે વ્યવહારિક જીવનમાં પણ મારા સિવાય કોઈ અન્યના 'મુસ્લિમ' બનીને રહેવા માટે તમારા પર કોઈ મજબૂરી રહી નથી.

(૧૭) જુઓ : સૂર: બકરહ, નોંધ-૧૭૨.

(૧૮) પૂછવાવાળાઓનો ઉદ્દેશ્ય એ હતો કે તેમને તમામ હલાલ વસ્તુઓ વિશે વિસ્તારથી બતાવવામાં આવે, જેથી તેના સિવાય દરેક વસ્તુને તેઓ હરામ (અવૈધ) સમજે. જવાબમાં કુર્આને હરામ વસ્તુઓ વિશે વિસ્તારથી બતાવ્યું અને ત્યારબાદ એ સામાન્ય નિર્દેશ આપીને છોડી દીધા કે બધી પવિત્ર વસ્તુઓ હલાલ છે. આ રીતે પ્રાચીન ધાર્મિક

وَاذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهِمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ ۖ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ ﴿١٧﴾
 الْيَوْمَ أُجِّلَ لَكُمْ الظَّيْبُ ط وَطَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ
 لَكُمْ ۖ وَطَعَامُكُمْ حِلٌّ لَهُمْ ۖ وَالْبُحْصَنُ مِنَ الْبُؤْمِنِ وَالْبُحْصَنُ

તેને પણ તમે ખાઈ શકો છો, ^(૧૯) અલબત્ત તેના ઉપર અલ્લાહનું નામ લઈ લો ^(૨૦) અને અલ્લાહના કાનૂનનું ઉલ્લંઘન કરવાથી ડરો, અલ્લાહને હિસાબ લેતા વાર લાગતી નથી. (પ) આજે તમારા માટે બધી શુદ્ધ વસ્તુઓ હલાલ કરી દેવામાં આવી છે. ગ્રંથવાળાઓનો ખોરાક તમારા માટે હલાલ છે અને તમારો ખોરાક તેમના માટે, ^(૨૧) અને સુરક્ષિત સ્ત્રીઓ (મુહસનાત) પણ તમારા માટે હલાલ છે, ચાહે તેઓ ઈમાનવાળાઓના જૂથમાંથી હોય કે તે જાતિઓમાંથી જેમને તમારા પહેલાં ગ્રંથ આપવામાં આવ્યો હતો. દૈષ્ટિકોણ તદ્દન ઊલટો થઈ ગયો. પ્રાચીન દૈષ્ટિકોણ એ હતો કે બધું જ હરામ (અવૈધ) છે, સિવાય તેના જેને હલાલ (અવૈધ) ઠરાવવામાં આવે. કુઅનિ આનાથી વિપરીત એ સિદ્ધાંત નિર્ધારિત કર્યો કે બધું જ હલાલ છે, સિવાય તેના જેના વિશે હરામ હોવાની સ્પષ્ટતા કરી દેવામાં આવી હોય. આ એક ખૂબ મહત્વની સુધારણા હતી, જેણે માનવ-જીવનને બંધનોથી મુક્ત કરીને ફેલાયેલ દુનિયાની વિશાળતાઓનો દરવાજો ખોલી દીધો.

‘હલાલ’ માટે ‘પવિત્ર’નું બંધન એટલા માટે લગાવ્યું કે અપવિત્ર વસ્તુઓને આ સામાન્ય વૈધતાના તર્કથી હલાલ ઠરાવવાની કોશિશ કરવામાં ન આવે. હવે રહ્યો એ પ્રશ્ન કે વસ્તુઓનું ‘પવિત્ર’ હોવું કેવી રીતે નક્કી થશે, તો તેનો જવાબ એ છે કે જે વસ્તુ શરીરઅંતના નિયમાનુસાર અપવિત્ર હોય અથવા જે વસ્તુઓથી સામાન્ય બુદ્ધિ કે સમજણથી ઘૃણા આવે અથવા જેને સભ્ય માનવીએ સામાન્ય રૂપે પોતાની સ્વાભાવિક નિર્મળતાની ભાવનાના વિરુદ્ધ જોઈ હોય તેના સિવાય બધું જ પવિત્ર છે.

(૧૯) શિકારી જાનવરોથી અભિપ્રેત કૂતરો, ચિત્તો, સમડી, ગરૂડ અને તમામ એ જંગલી પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓ છે, જેનાથી માનવી શિકારનું કામ લે છે. પ્રશિક્ષિત કરેલા જાનવરોની વિશેષતા એ હોય છે કે તે જેનો શિકાર કરે છે તેને સામાન્ય જંગલી પ્રાણીઓની જેમ પકડી નથી રાખતો, બલ્કે પોતાના માલિક માટે પકડી રાખે છે. આ જ કારણસર સામાન્ય જંગલી પ્રાણીઓએ ફાડેલ જાનવર હરામ છે અને કેળવેલ જંગલી પ્રાણીઓનો શિકાર હલાલ.

(૨૦) અર્થાત્ શિકારી જાનવરને શિકાર પર છોડતી વખતે ‘બિસ્મિલ્લાહ’ કહો.

આ આયતથી એ વાતની જાણકારી મળે છે કે શિકારી જાનવરને શિકાર પર છોડતી વખતે અલ્લાહનું નામ લેવું આવશ્યક છે. ત્યારબાદ જો શિકાર જીવતો મળે, તો પછી અલ્લાહનું નામ લઈને તેને ઝબેહ કરી લેવું જોઈએ અને જો જીવતો ન મળે તો તેના વગર જ તે હલાલ (વૈધ) હશે, કેમ કે શરૂઆતમાં શિકારી જાનવરને તેના પર છોડતી વખતે અલ્લાહનું નામ લઈ લેવામાં આવ્યું હતું. આ જ આદેશ તીરનો પણ છે.

(૨૧) ગ્રંથવાળાઓનાં ખોરાકમાં તેમણે ઝબેહ કરેલ જાનવર પણ સામેલ છે. આપણા માટે તેમનો અને તેમના માટે આપણો ખોરાક હલાલ હોવાનો અર્થ એ છે કે આપણા અને તેમના વચ્ચે ખાવા-પીવામાં કોઈ રુકાવટ અને કોઈ આભડછેટ નથી. આપણે તેમના સાથે ખાઈ શકીએ છીએ અને તેઓ આપણા સાથે, પરંતુ આ સામાન્ય પરવાનગી આપતાં પહેલા એ વાક્યને ઠોઠરાવવામાં આવ્યું છે કે ‘તમારા માટે પવિત્ર વસ્તુઓ હલાલ કરી દેવામાં આવી છે’ આનાથી ખ્યાલ આવે છે કે ગ્રંથવાળા જો પવિત્રતા અને નિર્મળતાને એ કાનૂનોની પ્રતિબદ્ધતા

مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ إِذَا آتَيْتُمُوهُنَّ أَجُورَهُنَّ
مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسْفِحِينَ وَلَا مُتَّعِدِي أَخْدَانٍ ۖ وَمَنْ يَكْفُرْ
بِالْإِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ ۖ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَسِرِينَ ۝

હતો, (૨૨) શરત માત્ર એ છે કે તમે તેમની મહૂર અદા કરીને નિકાહ (લગ્ન)માં તેમના રક્ષક બની, એવું નહીં કે સ્વચ્છંદ કામવાસનામાં પડી જાવ અથવા ચોરી-છૂપીથી અનુચિત સંબંધો બાંધો, અને જેણે ઈમાનના માર્ગ ઉપર ચાલવાનો ઈન્કાર કર્યો તો તેના જીવનના બધા કર્મો વ્યર્થ થઈ જશે અને તે આખિરત (પરલોક)માં દેવાળિયો હશે. (૨૩) (રુકૂઅ-૧)

ન કરે, જે શરીઅતના દષ્ટિકોણથી જરૂરી છે અથવા જો ખાવામાં હરામ વસ્તુઓ સામેલ હોય તો તેનાથી બચવું જોઈએ, જેમ કે - જો તેઓ અલ્લાહનું નામ લીધા વગર કોઈ જાનવરને ઝબેહ કરે અથવા તેના પર અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્યનું નામ લે તો તે ખાવું આપણા માટે વૈધ નથી. એ જ પ્રમાણે જો તેમના દસ્તરખાન પર દાડૂ કે ડુક્કર કે કોઈ બીજા હરામ વસ્તુ હોય તો આપણે તેમના સાથે સામેલ થઈ શકતા નથી. ગ્રંથવાળા સિવાય બીજા બિનમુસ્લિમો વિશે પણ આ જ આદેશ છે. ફરક માત્ર એ છે કે ઝબેહ કરેલ જાનવર ગ્રંથવાળાઓનું જ વૈધ છે, જો તેમણે અલ્લાહનું નામ તેના પર લીધું હોય. રહ્યા તેઓ જેઓ ગ્રંથવાળા નથી, તો તેમણે મારેલ જાનવર આપણે ખાઈ શકતા નથી.

(૨૨) આનાથી અભિપ્રેત યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ છે. નિકાહની પરવાનગી માત્ર તેમની જ સ્ત્રીઓથી આપવામાં આવી છે અને તેના સાથે શરત એ લગાવી દેવામાં આવી છે કે તે 'મુહસનાત' (સુરક્ષિત) સ્ત્રીઓ હોય. આ આદેશના સ્પષ્ટીકરણમાં કુફલા (ઈસ્લામી ધર્મશાસ્ત્રીઓ)માં મતભેદ જોવા મળે છે. ઇબ્ને અબ્બાસ રદિ. નો વિચાર છે કે અહીં ગ્રંથવાળાઓથી તાત્પર્ય એ ગ્રંથવાળા છે જેઓ ઈસ્લામી રાજ્યની પ્રજા હોય. રહ્યા 'દારુલ હર્બ' અને 'દારુલ કુફર'ના યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ, તો તેમની સ્ત્રીઓથી નિકાહ કરવું બરાબર નથી. હનફિયા આનાથી થોડોક મતભેદ કરે છે. તેમની દષ્ટિએ વિદેશી ગ્રંથવાળાઓની સ્ત્રીઓથી નિકાહ કરવા હરામ તો નથી, પરંતુ મકરૂહ (અપ્રિય) અવશ્ય છે. આનાથી વિપરીત સઈદ બિન મુસયિબ અને હસન બસરી રહ. એ વાતને સ્વીકારે છે કે આયત પોતાના આદેશમાં સામાન્ય છે, તેથી ઝિમ્મી (દેશી) અને બિનઝિમ્મી (વિદેશી)માં ફરક કરવાની આવશ્યકતા નથી. ઉપરાંત, 'મુહસનાત'ના અર્થમાં પણ કુફલા વચ્ચે મતભેદ છે. હઝરત ઉમર રદિ. ના મતે આનાથી તાત્પર્ય શીલવાન અને સતીત્વની રક્ષા કરનારી સ્ત્રીઓ છે અને તેથી તેઓ ગ્રંથવાળાઓની સ્વચ્છંદ આચરણવાળી સ્ત્રીઓને આ અનુમતીથી બાકાત કરી દે છે. આ જ મત હસન, શાબી અને ઇબ્રાહીમ નખઈનો છે અને હનફિયાએ પણ આને જ પસંદ કરેલ છે. આનાથી વિપરીત ઈમામ શાફઈનો મત એ છે કે અહીં આ શબ્દ દાસીઓની તુલનામાં પ્રયુક્ત થયો છે, અર્થાત્ આનાથી ગ્રંથવાળાઓની સ્ત્રીઓ છે, જે દાસીઓ નહોત, (સ્વતંત્ર હોય).

(૨૩) ગ્રંથવાળાઓની સ્ત્રીઓથી લગ્નની અનુમતી આપ્યા પછી આ વાક્ય એટલા માટે ચેતવણીના રૂપમાં પ્રયોગ કરવામાં આવેલ છે કે જે વ્યક્તિ આ અનુમતીથી લાભ ઉઠાવે તે પોતાના ઈમાન અને ચરિત્ર તરફથી સજાગ રહે. ક્યાંક એવું ન થાય કે બિનમુસ્લિમ પત્નીના પ્રેમમાં તેની આસ્થાઓ અને કર્મોથી પ્રભાવિત થઈને તે પોતાના ઈમાનથી હાથ ધોઈ બેસે અથવા ચરિત્ર અને રહેણી-કરણીના મામલાઓમાં એવા રસ્તે ચાલી નીકળે જે ઈમાનથી વિરુદ્ધ હોય.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ
 وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى
 الْكَعْبَيْنِ ۖ وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا ۚ وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى
 أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِّنْكُمْ مِنَ الْغَايِبِ أَوْ لَبَسْتُمُ النِّسَاءَ
 فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَبَّيْهُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ
 وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ ۚ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ
 يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٦﴾

(૬) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! જ્યારે તમે નમાઝ માટે ઉઠો તો પોતાનાં ચહેરા અને કોણીઓ સુધીના હાથ ધોઈ લો, માથા ઉપર હાથ ફેરવી લો અને પગ ઘૂંટીઓ સુધી ધોઈ લેવાનું રાખો. ^(૨૪) જો નાપાકી (અપવિત્રતા)ની હાલતમાં હોવ તો ગુસ્લ (સ્નાન) કરીને પવિત્ર થઈ જાઓ. ^(૨૫) જો બીમાર હોવ કે મુસાફરીની હાલતમાં હોવ કે તમારામાંથી કોઈ વ્યક્તિ જરૂરત પૂરી કરીને આવે કે તમે સ્ત્રીઓને હાથ લગાડ્યો હોય અને પાણી ન મળે, તો પવિત્ર માટીનો ઉપયોગ કરો, બસ તેના ઉપર હાથ મારીને પોતાના ચહેરા અને હાથો ઉપર ફેરવી લેવાનું રાખો. ^(૨૬) અલ્લાહ તમારા ઉપર જીવનને મુશ્કેલ બનાવવા નથી ઈચ્છતો, પરંતુ તે ઈચ્છે છે કે તમને પવિત્ર કરે અને પોતાની નેઅમત (કૃપા) તમારા ઉપર પરિપૂર્ણ કરી દે, ^(૨૭) કદાચ તમે શુક્રગુઝાર (આભારી, કૃતજ્ઞ) બનો.

(૨૪) પયગંબર સલ્લ. એ આ આદેશની જે સ્પષ્ટતા કરી છે તેનાથી જાણ થાય છે કે ચહેરા ધોવામાં કોગળા કરવા અને નાક સાફ કરવું પણ સામેલ છે, આના વગર ચહેરાનું ધોવું પૂર્ણ થતું નથી અને કાન માથાનો એક ભાગ છે, તેથી માથાના 'મસહ' (બીના હાથ ફેરવવા)માં કાનોની અંદર અને બહારના ભાગોનો 'મસહ' પણ સામેલ છે તથા વુજૂ શરૂ કરતાં પહેલા હાથ ધોઈ લેવા જોઈએ, જેથી જે હાથોથી વ્યક્તિ વુજૂ કરી રહ્યો હોય તે પહેલા પવિત્ર થઈ જાય.

(૨૫) અપવિત્રતા ચાહે સંભોગથી થઈ હોય કે સ્વપ્નમાં વીર્યના નીકળી જવાના કારણે, બંને સ્થિતિમાં ગુસ્લ (સ્નાન) આવશ્યક છે. આ સ્થિતિમાં સ્નાન કર્યા વગર નમાઝ પઢવું કે કુર્આનને હાથ લગાવવું જાઈઝ (વૈધ) નથી. (વધારે વિસ્તૃત જાણકારી માટે જુઓ - સૂર: નિસા, આ. ૪૩ની નોંધ-૬૭ થી ૬૯)

(૨૬) સ્પષ્ટીકરણ માટે જુઓ - સૂર: નિસાની નોંધ-૬૭ થી ૭૦.

(૨૭) જે પ્રમાણે મનની પવિત્રતા એક કૃપા છે, એ જ પ્રમાણે શરીરની પવિત્રતા પણ એક કૃપા છે. માનવી પર અલ્લાહની કૃપા ત્યારે જ પરિપૂર્ણ થઈ શકે છે, જ્યારે મન અને શરીર બંનેની સ્વચ્છતા અને પવિત્રતા માટે તેને સંપૂર્ણ માર્ગદર્શન મળી જાય.

وَأَذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَمِيثَاقَهُ الِّذِي وَاثَقَّكُمْ بِهِ إِذْ
 قُلْتُمْ سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ
 الصُّدُورِ ⑦ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوْمِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ
 بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَا نُ قَوْمٍ عَلَى آلا تَعْدِلُوا
 إِعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا
 تَعْمَلُونَ ⑧ وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ
 مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ ⑨ وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ
 أَصْحَابُ الْجَحِيمِ ⑩ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ

અલ્લાહે તમને જે કૃપા પ્રદાન કરી છે તેનું ધ્યાન રાખો અને તે પાકા વચન અને પ્રતિજ્ઞાને ન ભૂલો જે તેણે તમારા પાસેથી લીધેલ છે, એટલે કે તમારું આ કથન કે, “અમે સાંભળ્યું અને આજ્ઞાપાલન સ્વીકાર્યું.” અલ્લાહથી ડરો, અલ્લાહ હૃદયના ભેદ સુદ્ધાં જાણે છે. (૮) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! અલ્લાહ માટે સચ્ચાઈ ઉપર કાયમ રહેવાવાળા અને ન્યાયની સાક્ષી આપવાવાળા બનો, કોઈ જૂથની દુશ્મનાવટ તમને એટલા ઉત્તેજિત ન કરી દે કે તમે ન્યાયથી ફરી જાઓ. ન્યાય કરો, આ તકવા (અલ્લાહથી ડરવા) સાથે વધુ સુસંગત છે. અલ્લાહનો ડર રાખીને કામ કરતા રહો, જે કંઈ તમે કરો છો અલ્લાહ તેનાથી પૂરેપૂરો વાકેફ છે. (૯) જે લોકો ઈમાન લાવે અને સદ્કાર્યો કરે, અલ્લાહે તેમનાથી વાપદો કર્યો છે કે તેમની ભૂલોને માફ કરવામાં આવશે અને તેમને મોટો બદલો મળશે. (૧૦) રહ્યા એ લોકો જેઓ કુફર (ઈન્કાર) કરે અને અલ્લાહની આયતોને ખોટી ઠેરવે, તો તેઓ જહન્નમમાં જવાવાળા છે. (૧૧) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! અલ્લાહના તે ઉપકારને યાદ કરો જે તેણે (હજુ હમણાં જ)

(૨૮) અર્થાત્ એ કૃપા કે જીવનનો સીધો માર્ગ તમારા માટે પ્રશસ્ત કરી દીધો અને દુનિયાના માર્ગદર્શન અને નેતૃત્વના પદથી તમને સન્માનિત કર્યાં.

(૨૯) જુઓ કુર્આન, સૂર: નિસા, નોંધ ૧૬૪-૧૬૫.

عَلَيْكُمْ إِذْ هُمْ قَوْمٌ أَنْ يَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ فَكَفَّ أَيْدِيَهُمْ
عَنْكُمْ ۖ وَاتَّقُوا اللَّهَ ۖ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ﴿٣٠﴾ وَلَقَدْ
أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ ۖ وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا
وَقَالَ اللَّهُ إِنِّي مَعَكُمْ ۖ لَئِنْ أَقَمْتُمُ الصَّلَاةَ وَآتَيْتُمُ الزَّكَاةَ وَآمَنْتُمْ

તમારા ઉપર કર્યો છે, જ્યારે એક જૂથ તમારા પર હાથ ઉગામવાનો નિશ્ચય કરી લીધો હતો, પરંતુ અલ્લાહે તેમના હાથ તમારા પર ઉઠતા રોકી લીધા. (૩૦) અલ્લાહથી ડરીને કામ કરતા રહો, ઈમાન ધરાવનારાઓએ અલ્લાહ ઉપર જ ભરોસો કરવો જોઈએ. (રુકૂઅ-૨) (૧૨) અલ્લાહે બની ઈસરાઈલ (ઈસરાઈલના સંતાનો)થી પાકું વચન લીધું હતું અને તેમનામાં બાર નકીબ^(૩૧) નીમ્યા હતા અને તેમને કહ્યું હતું, “હું તમારા સાથે છું, જો તમે નમાઝ કાયમ રાખો અને ઝકાત આપો અને મારા રસૂલો ઉપર અમન કરો તો મારા સાથે હોઈશો. (૩૦) સંકેત એ ઘટના તરફ છે, જેનો સંબંધ હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ રદિ.એ કર્યો છે કે યહૂદીઓમાંથી એક જૂથ નબી સલ્લ. અને આપના ખાસ-ખાસ સાથીઓને ભોજનના આમંત્રણ પર બોલાવ્યા હતા અને છૂપી રીતે એ કાવતરું રચ્યું હતું કે અચાનક તેમના પર તૂટી પડીશું અને આ રીતે ઈસ્લામના પ્રાણ કાઢી નાખીશું, પરંતુ સમયસર અલ્લાહની કૃપાથી નબી સલ્લ.ને આ કાવતરાની ખબર પડી ગઈ અને આપ ભોજનના આમંત્રણ પર ન ગયા. અહીંથી બની ઈસરાઈલને સંબોધિત કરવાનું શરૂ થઈ રહ્યું છે, તેથી પ્રસ્તાવના રૂપે આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવી રહ્યો છે.

અહીંથી જે પ્રવચન શરૂ થઈ રહ્યું છે તેના બે ઉદ્દેશ્ય છે —

પહેલો ઉદ્દેશ્ય એ છે કે મુસલમાનોને એવા વલાણથી રોકવામાં આવે, જેના પર તેમનાથી પહેલાના ગ્રંથવાળા ચાલી રહ્યા હતા. તેથી તેમને બતાવવામાં આવી રહ્યું છે કે જે રીતે આજે તમારા પાસેથી વચન લેવામાં આવી રહ્યું છે, એ જ રીતે કાલે આ જ વચન બની ઈસરાઈલથી અને મસીહ અલૈ.ની ઉમ્મત (અનુયાયીઓ)થી પણ લેવામાં આવી ચૂક્યું છે. પછી ક્યાંક એવું ન થાય કે જે રીતે તેઓ પોતાના વચનને તોડીને પથભ્રષ્ટાઓમાં પડી ગયા, એ જ રીતે તમે પણ તેને તોડી નાખો અને પથભ્રષ્ટ થઈ જાઓ.

બીજો ઉદ્દેશ્ય એ છે કે યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ બંનેને તેમની ભૂલો પર સચેત કરવામાં આવે અને તેમને સત્ય-ધર્મ તરફ બોલાવવામાં આવે.

(૩૧) ‘નકીબ’નો અર્થ છે — નિરીક્ષણ અને તપાસ કરનાર’. બની ઈસરાઈલના બાર કબીલાઓ હતા અને અલ્લાહે તેમનામાં દરેક કબીલા પર એક-એક ‘નકીબ’ સ્વયં એ જ કબીલામાંથી નિયુક્ત કરવાનો આદેશ આપ્યો હતો. જેથી તે તેમની સ્થિતિ પર નજર રાખે અને તેમને અધર્મ અને અનૈતિકતાથી બચાવવાનો પ્રયત્ન કરતો રહે. બાઈબલના ગ્રંથ ‘Numbers’માં બાર (સરદારો)નો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ તેમની આ હેસિયત જે અહીં ‘નકીબ’ શબ્દથી કુર્આનમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે, બાઈબલના વર્ણનથી સપષ્ટ થતી નથી. બાઈબલ તેમને માત્ર ધનવાનો અને સરદારોની હેસિયતે પ્રસ્તુત કરે છે અને કુર્આન તેમની હેસિયત નૈતિક અને ધાર્મિક સંરક્ષક ઠરાવે છે. .

بُرْسُلِيٍّ وَعَزَّرْتُمُوهُمْ وَأَقْرَضْتُمُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا لَّا كَفِرْنَ
عَنكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَلَا دُخِلْنَاكُمْ جَنَّتِ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ۗ فَمَن كَفَرَ
بَعْدَ ذَلِكَ مِنكُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ ﴿١٣٧﴾ فِيمَا نَقُضِيهِم مِّثْقَاتَهُمْ

અલ્લાહને માનો અને તેમની મદદ કરો (૩૩) અને પોતાના અલ્લાહને ઉત્તમ ઋણ આપતા રહો (૩૩) તો વિશ્વાસ રાખો કે હું તમારી ભૂરાઈઓ તમારામાંથી દૂર કરી દઈશ (૩૪) અને તમને એવા ભાગોમાં દાખલ કરીશ જેના નીચે નહેરો વહેતી હશે, પરંતુ આ પછી જેણે તમારામાંથી કુફરનું વલણ અપનાવ્યું તે હકીકતમાં સીધા માર્ગથી ભટકી ગયો. (૩૫) (૧૩) પછી આ તેમનું પોતાના વચનને તોડી નાખવું હતું

(૩૨) અર્થાત્ જે પયગંબરો પણ મારા તરફથી આવ્યા, તેમની પોકાર પર જો તમે આગળ આવતા અને તેમની મદદ કરતા રહેતા.

(૩૩) અર્થાત્ અલ્લાહના માર્ગમાં પોતાનું ધન ખર્ચ કરતા રહો. અલ્લાહ તે એક-એક પૈસાને, જે માનવી તેના માર્ગમાં ખર્ચ કરે, અનેક ગણા અધિક ઈનામની સાથે પરત કરવાનું વચન આપે છે, તેથી કુર્આનમાં કેકઠેકાણે અલ્લાહના માર્ગમાં ધન ખર્ચ કરવાને 'ઋણ'ની સંજ્ઞા આપવામાં આવેલ છે. બસ શરત એ છે કે તે ઉત્તમ ઋણ' હોય, અર્થાત્ વૈધ સાધનોથી કમાયેલ ધનનો ખર્ચ કરવામાં આવે. અલ્લાહના કાનૂન અનુસાર ખર્ચ કરવામાં આવે અને નિષ્ઠા અને સારી નિયતથી ખર્ચ કરવામાં આવે.

(૩૪) કોઈનાથી તેની ભૂરાઈઓ દૂર કરવાના બે અર્થ છે -
એક એ કે સન્માર્ગ અપનાવવા અને અલ્લાહના માર્ગદર્શન અનુસાર આચાર-વિચારની સાચી પદ્ધતિ પર ચાલવાનું આવશ્યક પરિણામ એ હશે કે માનવીનું મન કેટલીય ભૂરાઈઓથી અને તેની જીવન-શૈલી ઘણી ખરાબીઓથી મુક્ત થતી જશે.
બીજું એ કે એ સુધારણા છતાં જો કોઈ વ્યક્તિ પૂરેપૂરી રીતે પૂર્ણતાએ ન પહોંચી શકે અને કંઈને કંઈ ભૂરાઈઓ તેના અંદર બાકી રહી જાય, તો અલ્લાહ પોતાની દયાથી તેની પકડ નહીં કરે અને તેને તેમના હિસાબમાંથી કાઢી નાખશે.

(૩૫) અર્થાત્ તેણે 'સવાઉસ્સબીલ' (સન્માર્ગ)ને પામીને પછી ખોઈ નાખ્યો અને તે વિનાશના રસ્તાઓમાં ભટકી ગયો. 'સવાઉસ્સબીલ' શબ્દની સાર્થકતાને સમજવા માટે પહેલા એ સમજી લેવાની જરૂર છે કે મનુષ્ય પોતે પોતાનામાં એક નાની દુનિયા છે, જેના અંદર અગણિત જુદી-જુદી શક્તિઓ અને યોગ્યતાઓ છે, ઈચ્છાઓ છે, ભાવનાઓ અને રુચિઓ છે, મન અને શરીરની અલગ-અલગ માંગો છે, આત્મા અને સ્વભાવના જુદા-જુદા તકાદાઓ છે. પછી આ વ્યક્તિઓના મળવાથી જે સામૂહિક જીવન બને છે, તે પણ અસીમિત અને અગણ્ય (દિન પ્રતિદિન વધનારાં) જટિલ સંબંધોનું સંમિશ્રણ છે. તે પછી દુનિયામાં જે જીવન-સામગ્રી માનવીના ચોતરફ ફેલાયેલ છે તેનાથી કામ લેવા અને તેને માનવીય સત્યતામાં પ્રયોગ કરવાનો પ્રશ્ન પણ વ્યક્તિગત અને સામૂહિક રૂપે નિરંતર એક પછી એક જટિલ સમસ્યાઓ પેદા કરે છે.

لَعَنَهُمْ وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً ۖ يُخَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ ۗ
 وَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ ۗ وَلَا تَزَالُ تَطَّلِعُ عَلَى خَائِنَةٍ مِّنْهُمْ
 إِلَّا قَلِيلًا مِّنْهُمْ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ ۗ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ ﴿١٣﴾

જેને કારણે અમે તેમને પોતાની કૃપાથી દૂર ફેંકી દીધા અને તેમના હૃદય કઠોર બનાવી દીધા. હવે તેમની સ્થિતિ એ છે કે શબ્દોને ઉલટ-ફેર કરીને વાતને ક્યાંથી ક્યાં લઈ જાય છે, જે શિક્ષણ તેમને આપવામાં આવ્યું હતું તેનો મોટો ભાગ ભૂલી ચૂક્યા છે અને વારંવાર તમને તેમના કોઈને કોઈ વિશ્વાસઘાતની જાણ થતી જંરહે છે. તેમનામાંથી ઘણાં ઓછા માણસો એવા છે જે આ દુર્ગુણથી બચેલા છે. (તો જ્યારે તેઓ આ સ્થિતિએ પહોંચી ચૂક્યા છે તો જે દુષ્ટતાઓ પણ તેઓ આચરે તેમનાથી એ જ અપેક્ષિત છે) તેથી તેમને માફ કરી દો અને તેમની હરકતોને ધ્યાનમાં ન લો, અલ્લાહ તે લોકોને પસંદ કરે છે જેઓ ઉત્તમકર્મી છે.

માનવી પોતાની નબળાઈના કારણે આ સમગ્ર જીવન-કાળ પર એક જ સમયમાં એક સંતુલિત દષ્ટિ નથી નાખી શકતો. આ કારણસર માનવી સ્વયં પોતાના માટે જીવનનો કોઈ એવો માર્ગ પણ નથી બનાવી શકતો, જેમાં તેની તમામ શક્તિઓની સાથે ન્યાય થઈ શકે, તેના બધા આંતરિક અને બાહ્ય તકાદાઓ ન્યાય અને સંતુલનની સાથે પૂરા થાય, તેના સામૂહિક જીવનની તમામ સમસ્યાઓનું યોગ્ય ધ્યાન રાખવામાં આવે, અને આ સૌનો એક સરળ અને સંતુલિત ઉકેલ નીકળી આવે. જ્યારે માનવી સ્વયં પોતાનો માર્ગદર્શક અને પોતાનો વિધિ-નિર્માતા (કાનૂન બનાવનાર) બને છે, તો હકીકતોના વિભિન્ન પાસાઓમાંથી એક પાસુ, જીવનની જરૂરતોમાંથી કોઈ એક જરૂરત, ઉકેલ માંગતી સમસ્યાઓમાંથી કોઈ એક સમસ્યા તેના મનો-મસ્તિષ્ક પર એ રીતે છવાઈ જાય છે કે બીજા પાસાઓ અને જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓની સાથે તે જાણે-અજાણે અન્યાય કરવા લાગે છે; અને તેના આ મતને બળજબરીપૂર્વક લાગુ કરવાનું પરિણામ એ આવે છે કે જીવનનું સંતુલન બગડી જાય છે અને તે અસંતુલનના કોઈ એક છેડા (અતિ) તરફ વિકૃત થઈને ચાલવા લાગે છે. પછી જ્યારે આ અવળા માર્ગે ચાલવાનું (વિચલન) પોતાની અંતિમ સીમાઓ પર પહોંચતા-પહોંચતા માનવી માટે અસહ્ય બની જાય છે, તો એ પાસાઓ અને એ જરૂરતો અને એ સમસ્યાઓ, જેના સાથે અન્યાય થયો હતો, વિદ્રોહ શરૂ કરી દે છે અને જોર લગાવવાનું શરૂ કરે છે કે તેના સાથે ન્યાય કરવામાં આવે, પરંતુ તેમ છતાં ન્યાય થતો જ નથી, કેમ કે ત્યારબાદ પ્રતિક્રિયા રૂપે એ જ અન્યાય અને અસંતુલનનું કાર્ય એક બીજી દિશાથી શરૂ થઈ જાય છે,] આ રીતે માનવ-જીવનને ક્યારેય સીધા માર્ગે પર ચાલવાનું નસીબ થતું નથી. હંમેશા તે હિચકોલા જ ખાતું રહે છે અને વિનાશના એક કિનારેથી બીજા કિનારા તરફ ગબડતું જાય છે. તમામ એ માર્ગો, જે સ્વયં માનવીએ પોતાના જીવન માટે બનાવ્યા છે, વકરેખાના સ્વરૂપે અસ્તિત્વમાં છે, ખોટી દિશાથી શરૂ થઈને ખોટી દિશામાં ચાલે છે અને ખોટી દિશા પર સમાપ્ત થઈને ફરી કોઈ અન્ય ખોટી દિશા તરફ વળી જાય છે — આ અસંખ્ય વિકૃત-વાંકાયુક્ત અને ખોટા માર્ગોની વચ્ચે એક એવો માર્ગ, જે તદ્દન મધ્યમાં હોય, જેમાં માનવીની તમામ શક્તિઓ અને ઈચ્છાઓની સાથે, તેની બધી ભાવનાઓ અને રુચિ-અભિરુચિઓની સાથે, તેની આત્મા અને શરીરની તમામ માંગો અને તકાદાઓની સાથે તેમજ તેના જીવનની તમામ સમસ્યાઓની સાથે સંપૂર્ણ ન્યાય કરવામાં આવ્યો હોય, જેમાં કોઈ વિકૃતિ, કોઈ આડાઈ અને

وَمِنَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصْرِي أَخَذْنَا مِيثَاقَهُمْ فَنَسُوا حَظًّا مِمَّا
ذُكِّرُوا بِهِ فَأَغْرَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ إِلَى يَوْمِ
الْقِيَامَةِ وَسَوْفَ يُنَبِّئُهُمُ اللَّهُ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ ﴿١٣﴾ يَا هَلَل

(૧૪) આ જ રીતે અમે તે લોકો પાસેથી પણ પાકું વચન લીધું હતું જેમણે કહ્યું હતું કે અમે 'નસારા' (ખ્રિસ્તી) છીએ, ^(૩૬) પરંતુ જે પાઠ યાદ કરાવવામાં આવ્યો હતો તેનો એક મોટો ભાગ તેમણે ભૂલાવી દીધો. છેવટે અમે તેમના વચ્ચે કયામત સુધી શત્રુતા, પારસ્પરિક દ્વેષ અને વૈમનસ્યના બીજ વાવી દીધા અને અવશ્ય એક સમય આવશે, જ્યારે અલ્લાહ તેમને બતાવશે કે તેઓ દુનિયામાં શું બનાવતા રહ્યા છે.

કુટિલતા, કોઈ પાસાને અનુચિત પ્રાધાન્યતા તથા કોઈ અન્ય પાસાની સાથે અત્યાચાર અને અન્યાય ન હોય, એવો સીધો માર્ગ માનવ-જીવનના સાચા વિકાસ અને તેની સફળતા અને તેના સૌભાગ્ય માટે આવશ્યક છે. માનવીની તો પ્રકૃતિ જ આવા માર્ગની ઈચ્છુક છે અને જુદા-જુદા વિકૃત અને વાંકાચૂકા માર્ગોથી તેના વિદ્રોહનું મૂળ કારણ જ એ છે કે તે એ સીધા માર્ગને શોધે છે, પરંતુ માનવી સ્વયં એ રાજમાર્ગને જાણવાનું અને શોધવાનું સામર્થ્ય નથી ધરાવતો. તેના તરફ કેવળ અલ્લાહ માર્ગદર્શન કરી શકે છે અને અલ્લાહે પોતાના પયગંબરોને એટલા માટે જ મોકલ્યા છે કે આ સન્માર્ગ તરફ માનવીનું માર્ગદર્શન કરે — કુર્આન આ જ માર્ગને 'સવાઉસ્સબીલ' અને 'સિરાતે મુસ્તકીમ' કહે છે — આ રાજમાર્ગ દુનિયાના જીવનથી લઈને આખિરત (પરલોક)ના બીજા જીવન સુધી અસંખ્ય વિકૃત-વાંકાચૂકા માર્ગોની વચ્ચેથી સીધો પસાર થતો ચાલ્યો જાય છે. જે આના પર ચાલ્યો, તે અહીં (દુનિયામાં) સન્માર્ગો અને આખિરતમાં સફળ અને લક્ષ્યને પામવાવાળો છે અને જે આ માર્ગથી ભટકી ગયો, તે અહીં ખોટું જોવાવાળો, ખોટું ચાલવાવાળો અને ખોટું કાર્ય કરવાવાળો છે અને આખિરતમાં અવશ્ય તેને જહન્નમ (નર્ક)માં જવાનું છે, કેમ કે જીવનના તમામ વિકૃત અને વાંકાચૂકા માર્ગો જહન્નમ તરફ જ જાય છે.

(૩૬) લોકોનો એ વિચાર ખોટો છે કે 'નસારા' (ખ્રિસ્તી, ઈસાઈ) શબ્દ 'નાસિરા'થી બન્યો છે, જે ઈસા મસીહ અલૈ.નું વતન હતું. વાસ્તવમાં આ 'નુસરત'થી બનેલ છે અને તેનો આધાર એ કથન (સૂર: આલે ઈમરાન, આ. ૫૨) છે, જે ઈસા મસીહ અલૈ.ના પ્રશ્ન **مَنْ أَصْرَارِي إِلَى اللَّهِ** (અલ્લાહના માર્ગમાં કોણ મારો મદદગાર છે?)ના જવાબમાં હવારીઓ (અનુયાયીઓ)એ કહ્યું હતું કે **مَنْ أَصْرَارِي اللَّهُ** (અમે અલ્લાહના માર્ગમાં મદદગાર છીએ.) ઈસાઈ લેખકોને માત્ર બાહ્ય અનુરૂપતા જોઈને એ ભ્રમ થયો કે ઈસાઈ ધર્મના આરંભિક ઇતિહાસમાં નાસરિયા (Nazarenes)ના નામથી જે એક સંપ્રદાય જોવા મળતો હતો અને જેમને તુચ્છ સમજીને નાસિરી અને એબોની કહેવામાં આવતા હતા, તેમના જ નામને કુર્આને તમામ ઈસાઈઓ માટે પ્રયુક્ત કરેલ છે. પરંતુ અહીં કુર્આન સ્પષ્ટ રૂપે કહે છે કે તેમણે સ્વયં કહ્યું હતું કે અમે 'નસારા' છીએ અને એ સ્પષ્ટ છે કે ઈસાઈઓએ પોતાનું નામ ક્યારેય 'નાસિરી' નથી રાખ્યું. આ વિશે એ વાત નોંધપાત્ર છે કે હઝરત ઈસા અલૈ.એ પોતાના અનુયાયીઓનું નામ ક્યારેય 'ઈસાઈ' કે 'મસીહી' રાખ્યું નહોતું, ન તેમણે આમ બની ઈસરાઈલ અને મૂસા અલૈ.ની શરીઅતને માનવાવાળાઓનો કોઈ અલગ સમુદાય બનાવ્યો હતો. તેમના આરંભિક અનુયાયીઓ સ્વયં પણ ન પોતાને ઈસરાઈલી સમુદાયથી અલગ સમજતા હતા, ન કોઈ સ્થાયી સમૂહ બનીને રહ્યા. તેઓ સામાન્ય યહૂદીઓની

الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولَنَا بَيِّنٌ لَكُمْ كَثِيرًا مِمَّا كُنْتُمْ تُخْفُونَ مِنَ الْكِتَابِ وَيَعْفُوا عَنْ

(૧૫-૧૬) હે ગ્રંથવાળાઓ ! અમારો રસૂલ તમારા પાસે આવી ગયો છે જે અલ્લાહના ગ્રંથની ઘણી તે વાતોને તમારા સમક્ષ ખોલી રહ્યો છે જેના ઉપર તમે પડદો નાખ્યા કરતા હતા, અને ઘણી વાતોને

સાથે બેતુલ મુકદ્દિસના જ ઉપાસના-ગૃહમાં ઈબાદત કરવા માટે જતા હતા અને પોતાને હઝરત મૂસા અલૈ.ની શરીઅત પર જ અમલ કરવા પાબંદ સમજતા હતા. (જુઓ : બાઈબલમાં પુસ્તક 'Acts' (Mosaic Law, મૂસાના કાનૂન) ૩:૧, ૧૦:૧૪, ૧૫:૧ અને ૫:૨૧-૨૨)

આગળ ચાલીને સંક્રમણાવસ્થા (અલગ થવા)નું કાર્ય બે બાજુથી શરૂ થયું. એક હઝરત ઈસા અલૈ.ના અનુયાયીઓમાંથી પોલોસે (સેન્ટ પોલે) શરીઅત (ધર્મ-વિધાન)ની પાબંદી સમાપ્ત કરીને એ ધોષણા કરી દીધી કે બસ ઈસા મસીહ પર ઈમાન લઈ આવવું મુક્તિ માટે પર્યાપ્ત છે અને બીજી બાજુ યહૂદી ધર્મશાસ્ત્રીઓએ ઈસા મસીહના અનુયાયીઓને પથભ્રષ્ટ સંપ્રદાય ઠરાવીને સામાન્ય બની ઈસરાઈલથી અલગ કરી નાખ્યા. પરંતુ આ સંક્રમણ છતાં શરૂઆતમાં આ નવીન સંપ્રદાયનું કોઈ વિશેષ નામ ન હતું. સ્વયં ઈસા મસીહના અનુયાયીઓ પોતાના માટે ક્યારેય 'શિષ્ય'નો સમાનાર્થી શબ્દ પ્રયુક્ત કરતા હતા અને ક્યારેક પોતાના સાથીઓનો ઉલ્લેખ 'ભાઈઓ', 'ઈમાનવાળાઓ', 'જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો' અને 'પવિત્ર લોકો - સંત'ના સમાનાર્થી શબ્દોથી કરતા હતા. (બાઈબલમાં પુસ્તક 'Acts' ૨:૪૪, ૪:૩૨, ૯:૨૬, ૧૧:૨૯, ૧૩:૫૨, ૧૫:૧, ૨૩, 'Romans' 15:25, 'Colossians' 1:2). આનાથી વિપરીત યહૂદીઓ એ લોકોને ક્યારેક 'ગલેલી' (Galileans) કહેતા હતા, ક્યારેક 'નાસિરીઓનો બિદઅતી (ધર્મમાં નવી વાત પેદા કરવાવાળો અર્થાત્ કુપંથી) સંપ્રદાય' કહીને બોલાવતા હતા. ('Acts' ૫:૨૪, 'Luke' 13:2). વ્યંગના રૂપે તેમને નામ આપવાની તેમની આ કોશિશ એ કારણસર હતી કે હઝરત ઈસા અલૈ.નું વતન 'નાસિરા' (Nazareth) હતું અને તે ફલસ્તિન (પેલેસ્ટાઈન)ના 'ગલીલ' (Galilee) પ્રાંતમાં સ્થિત હતું.

આ સમુદાયનું વર્તમાન નામ મસીહી (ઈસાઈ, ખ્રિસ્તી કે Christian) પહેલી વાર ઈ.સ. ૪૩ અથવા ૪૪માં એન્ટાકીયા (Antioch)ના અનેકેશ્વરવાદી નિવાસીઓએ [વ્યંગ કે મજાકના રૂપે] રાખ્યું હતું, જ્યારે સેન્ટ પોલ અને બનાબાસે ત્યાં પહોંચીને પોતાના ધર્મનો જાહેર પ્રચાર શરૂ કર્યો. ('Acts' ૧૧:૨૬) [પરંતુ પાછળથી] ધીમે-ધીમે આ લોકો સ્વયં પણ પોતાને આ જ નામથી જોડવા લાગ્યા, ત્યાં સુધી કે છેવટે તેમના અંદરથી એ ભાવના જ સમાપ્ત થઈ ગઈ કે આ વાસ્તવમાં એક ખરાબ નામ હતું, જે તેમને આપી દેવામાં આવ્યું હતું.

કુર્આન-મજીદે એટલા માટે ઈસા મસીહને માનવાવાળાઓને 'મસીહી' કે 'ઈસાઈ' નામથી યાદ નથી કર્યા, બલકે તેમને યાદ દેવડાવ્યું છે કે તેમ વાસ્તવમાં એ લોકોના અનુયાયીઓ છો, જેમને મયરમના પુત્ર ઈસાએ પોકાર્યા હતા કે **مَنْ أَنْصَرَنِي إِلَى اللَّهِ** (અલ્લાહના માર્ગમાં કોણ મારો મદદગાર છે?) અને તેમણે જવાબ આપ્યો હતો કે **مَنْ أَنْصَرَنِي لِلَّهِ** (અમે અલ્લાહના માર્ગમાં મદદગાર છીએ.) તેથી તમે પોતાની આરંભિક અને મૂળભૂત વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ 'નસારા' કે 'અન્સાર' છો. પરંતુ આજે ઈસાઈ (ખ્રિસ્તી) મિશનરીઓ આ અનુસ્મરણ પર કુર્આનનો આભાર વ્યક્ત કરવાને બદલે ઊલટી ફરિયાદ કરી રહ્યા છે કે કુર્આને તેમને 'મસીહી' (ઈસાઈ કે ખ્રિસ્તી) કહેવાને બદલે 'નસારા'ના નામથી કેમ યાદ કર્યા?

كثيرٍ ۖ قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ ﴿١٥﴾ يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ
اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ
بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿١٦﴾ لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا
إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ ۖ قُلْ فَمَنْ يَمْلِكُ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا إِنْ
أَرَادَ أَنْ يُهْلِكَ الْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ۗ

દરગુજર પણ કરતો જાય છે. (૧૫) તમારા પાસે અલ્લાહ તરફથી પ્રકાશ આવી ગયો છે અને એક એવો સત્ય-દર્શક ગ્રંથ જેના વડે અલ્લાહ એ લોકોને જેઓ તેની પ્રસન્નતાની પ્રબળ ઈચ્છા રાખે છે, સલામતીના માર્ગો બતાવે છે (૧૬) અને પોતાના હુકમથી તેમને અંધકારમાંથી કાઢીને અજવાળા તરફ લાવે છે અને સન્માર્ગ તરફ તેમનું માર્ગદર્શન કરે છે. (૧૭) નિ:શંક, કુફ કર્યું એ લોકોએ જેમણે કહ્યું કે મરયમનો પુત્ર મસીહ જ ખુદા છે. (૧૮) હે પયગંબર ! આમને કહો કે જો અલ્લાહ મરયમના પુત્ર મસીહને અને તેની માતા અને તમામ ધરતીવાસીઓને નષ્ટ કરી દેવા ચાહે તો કોની મજાલ છે કે તેને આ ઇરાદાથી રોકી શકે ?

- (૩૭) અર્થાત્ તમારી કેટલીક ચોરીઓ અને અપ્રમાણિકતાઓને ખોલી દે છે, જેનું ખોલવું સત્ય-ધર્મને સ્થાપિત કરવા માટે જરૂરી છે, અને અમુકથી આંખ આડા કાન કરે છે, જેને ખોલવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી.
- (૩૮) 'સલામતી'થી તાત્પર્ય ખોટું જોવા, ખોટું વિચારવું અને ખોટાં કર્મોથી બચવું અને તેના પરિણામોથી સુરક્ષિત રહેવું છે. જે વ્યક્તિ અલ્લાહના ગ્રંથ અને તેના પયગંબરના જીવનથી રોશની પ્રાપ્ત કરે છે, તેના આચાર-વિચારના પ્રત્યેક ત્રિભેદે એ ખબર પડી જાય છે કે તે કઈ રીતે આ ભૂલોથી બચેલો રહે.
- (૩૯) ખ્રિસ્તીઓએ શરૂઆતમાં ઈસા મસીહ ~~જે~~ના વ્યક્તિત્વને માનવતા અને ઉલૂહિયત (ઈશ્વરત્વ, ખુદાઈ)નું સંયોજન બતાવીને જે ભૂલ કરી હતી; તેનું ફળ એ નીકળ્યું કે તેમના માટે ઈસા મસીહની વાસ્તવિકતા એક કોયડો બનીને રહી ગઈ, જેને તેમનાં ધાર્મિક વિદ્વાનોએ શબ્દોની માયાજાળ અને અટકળની મદદથી હલ કરવાની જેટલી કોશિશ કરી એટલા જ તેઓ વધારે ઉલઝતા ગયા. તેમાંથી જેના મગજ પર આ મિશ્રિત વ્યક્તિત્વનો માનવ-અંશ છવાઈ ગયો તેણે ઈસા મસીહને ખુદાનો પુત્ર હોવા અને ત્રણ સ્થાયી ખુદામાંથી એક હોવા પર ભાર મૂક્યો અને જેના મગજ પર ઈશ્વરત્વના અંશનો પ્રભાવ વધારે થઈ ગયો તેણે ઈસા મસીહને અલ્લાહનું શારીરિક પ્રાગટ્ય સમજીને સાક્ષાત્ 'ખુદા' જ બનાવી દીધા અને ખુદા હોવાની હેસિયતથી જ ઈસા મસીહની ઉપાસના કરી. તેના વચ્ચેનો માર્ગ કાઢવાનો જેમણે પ્રયાસ કર્યો, તેમણે બધો ભાર શબ્દોની એવી વ્યાખ્યા પ્રસ્તુત કરવા પર મૂકી દીધો, જેનાથી ઈસા મસીહને મનુષ્ય પણ કહેવામાં આવતા રહે અને તેના સાથે 'ખુદા' પણ સમજી શકાય. ખુદા અને ઈસા મસીહ અલગ-અલગ પણ હોય અને તેમ છતાં એક પણ રહે. (જુઓ કુર્આન - સૂર: નિસા, આ. ૧૭૧ની નોંધ ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૧૫)

وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا ۗ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ ۗ وَاللَّهُ
عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿١٧﴾ وَقَالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارَىٰ مَحْنُ أَبْنَاءَ اللَّهِ
وَأَحِبَّاؤُهُ ۗ قُلْ فَلِمَ يُعَذِّبُكُمْ بِذُنُوبِكُمْ ۗ بَلْ أَنْتُمْ بَشَرٌ مِّثْلَهُمْ ۗ خَلَقَ
يَغْفِرُ لِمَن يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَن يَشَاءُ ۗ وَاللَّهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ
وَمَا بَيْنَهُمَا ۗ وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ ﴿١٨﴾ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا

અલ્લાહ તો ધરતી અને આકાશોનો અને તે બધી વસ્તુઓનો માલિક છે જે ધરતી અને આકાશો વચ્ચે જોવા મળે છે, જે કંઈ ચાહે છે પેદા કરે છે, (૧૭) અને તેનું પ્રભુત્વ દરેક વસ્તુ ઉપર છવાયેલું છે. (૧૮) યહૂદ અને નસારા (યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ) કહે છે કે અમે અલ્લાહના પુત્રો અને તેના વહાલાં છીએ. તેમને પૂછો, પછી તે તમારા ગુનાઓ માટે તમને કેમ સજા આપે છે ? હકીકતમાં તમે પણ એવા જ મનુષ્ય છો જેવા બીજા મનુષ્યો અલ્લાહે પેદા કર્યા છે. તે જેને ચાહે છે, માફ કરે છે અને જેને ચાહે છે, સજા આપે છે. ધરતી અને આકાશો અને તેમાં મોજૂદ તમામ વસ્તુઓ તેની માલિકીની છે અને તેના જ તરફ સૌને જવાનું છે. (૧૮) હે ગ્રંથવાળાઓ ! અમારો આ પયગંબર એવા સમયે તમારા પાસે આવ્યો છે અને દીન (ધર્મ)નું

- (૪૦) આ વાક્યમાં એક સૂક્ષ્મ સંકેત છે એ તરફ કે માત્ર ઈસા મસીહનો ચમત્કારિક જન્મ અને તેમની નૈતિક પરિપૂર્ણતાઓ અને અનુભવી શકાય એવા ચમત્કારોને જોઈને જે લોકો એ ભ્રમમાં પડી ગયા કે ઈસા મસીહ જ ખુદા છે, તેઓ વાસ્તવમાં નર્ચા મૂર્ખ છે. ઈસા મસીહ તો અલ્લાહની અસંખ્ય અદ્ભુત રચનાઓમાંથી માત્ર એક નમૂનો છે, જેને જોઈને આ નબળી આંખોવાળા લોકોની આંખો અંજાઈ ગઈ. જો આ લોકોની દષ્ટિ થોડીક વ્યાપક હોત તો તેમને દેખાતું કે અલ્લાહ પોતાનાં સર્જનોમાં આનાથી પણ વધારે આશ્ચર્યજનક નમૂનાઓ પ્રસ્તુત કર્યા છે અને તેનું સામર્થ્ય અને કુદરત કોઈ સીમાની અંદર સીમિત નથી. તેથી આ ખૂબ મૂર્ખતાપૂર્ણ વાત છે કે સૃષ્ટિની પરાકાષાઓને જોઈને તેના પર સર્જનહાર હોવાનું અનુમાન કરી લેવામાં આવે. સમજદાર લોક એ છે જેઓ સૃષ્ટિની પરિપૂર્ણતા અને પરાકાષાઓમાં સર્જનહારની મહાન કુદરત અને તેના સામર્થ્યની નિશાનીઓ જુએ છે અને તેનાથી ઈમાનની જ્યોતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

يُبَيِّنْ لَكُمْ عَلَى فَتْرَةٍ مِّنَ الرَّسْلِ أَنْ تَقُولُوا مَا جَاءَنَا مِن
 بَشِيرٍ وَلَا نَذِيرٍ فَقَدْ جَاءَكُمْ بَشِيرٌ وَنَذِيرٌ ۗ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ
 قَدِيرٌ ﴿١٩﴾ وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ يُقَوْمِ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ
 عَلَيْكُمْ إِذْ جَعَلْ فِيكُمْ أَنبِيَاءَ وَجَعَلَكُم مَّلُوكًا ۖ وَأَثَمَكُمْ
 مَا لَمْ يُؤْتِ أَحَدًا مِّنَ الْعَالَمِينَ ﴿٢٠﴾ يُقَوْمِ ادْخُلُوا الْأَرْضَ

સ્પષ્ટ શિક્ષણ તમને આપી રહ્યો છે, જ્યારે કે રસૂલો (પયગંબરો)ના આગમનનો ક્રમ એક મુદ્દતથી બંધ હતો, જેથી તમે એમ ન કહી શકો કે અમારા પાસે કોઈ ખુશખબર આપનાર અને ડરાવનાર નથી આવ્યો. તો જુઓ, હવે તે ખુશખબર આપનાર અને ડરાવનાર આવી ગયો — અને અલ્લાહને દરેક વસ્તુનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત છે. ^(૨૧)(રુકૂઅ-૩) (૨૦) યાદ કરો, જ્યારે મૂસાએ પોતાની કોમને કહ્યું હતું, “હે મારી કોમના લોકો ! અલ્લાહની તે નેઅમત (કૃપા)ને યાદ કરો જે તેણે તમને આપી હતી. તેણે તમારામાં પયગંબરો પેદા કર્યા, તમને શાસક બનાવ્યા અને તમને તે બધું આપ્યું જે દુનિયામાં કોઈને આપ્યું ન હતું. ^(૨૨)(૨૧) હે મારી કોમના લોકો !

(૪૧) આ પ્રસંગે આ વાક્ય અત્યંત અલંકારિક અને સૂક્ષ્મ છે. આનો અર્થ એ પણ છે કે જે અલ્લાહ પહેલા ખુશખબર આપનાર અને ડરાવનાર મોકલવાનું સામર્થ્ય ધરાવતો હતો, તેણે જ મુહમ્મદ સલ્વ. ને આ સેવા પર નિયુક્ત કર્યા છે અને તે આવું કરવા માટે સમર્થ હતો. બીજો અર્થ એ છે કે જો તમે એ ખુશખબર આપનાર અને ડરાવનારની વાત ન માની, તો યાદ રાખો કે અલ્લાહ સામર્થ્ય ધરાવનાર અને શક્તિશાળી છે. કોઈપણ સજા જે તે તમને આપવા માગે, કોઈપણ પ્રતિરોધ વગર આપી શકે છે.

(૪૨) આ સંકેત છે બની ઈસરાઈલના એ અગાઉના ગૌરવ તરફ, જે હઝરત મૂસા અલૈ. થી ઘણા સમય પહેલા કોઈ યુગમાં તેમને પ્રાપ્ત હતું. એક તરફ હઝરત ઈબ્રાહીમ, હઝરત ઈસ્હાક, હઝરત યાકૂબ અને હઝરત યૂસુફ અલૈ. જેવા મહાન પયગંબરો તેમની જાતિમાં પેદા થયા અને બીજી તરફ હઝરત યૂસુફ અલૈ. ના સમયમાં અને ત્યારબાદ મિસર (ઈજિપ્ત)માં તેમને મોટી સત્તા પ્રાપ્ત થઈ. લાંબી મુદ્દત સુધી તેઓ જ તે સમયની સભ્ય દુનિયાના સૌથી મોટા શાસક હતા અને તેમનું જ વર્ચસ્વ મિસર અને તેના આસપાસમાં હતું. સામાન્ય રીતે લોકો બની ઈસરાઈલની ઉન્નતિનો ઈતિહાસ હઝરત મૂસા અલૈ. થી શરૂ કરે છે, પરંતુ કુર્આન અહીં સ્પષ્ટતા કરે છે કે બની ઈસરાઈલનો ખરો ઉન્નતિ-કાળ હઝરત મૂસા અલૈ. થી પહેલા વીતી ચૂક્યો હતો, જેને સ્વયં હઝરત મૂસા અલૈ. પોતાની જાતિની સામે તેમના ભવ્ય ભૂતકાળની હેસિયતે રજૂ કરતા હતા.

الْبُقَدَّسَةَ الَّتِي كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَرْتَدُّوا عَلَىٰ أَدْبَارِكُمْ
فَتَنْقَلِبُوا خِسِرِينَ ﴿٣١﴾ قَالُوا يَمُوسَىٰ إِنَّ فِيهَا قَوْمًا جَبَّارِينَ ۗ وَإِنَّا
لَنُتَدَخِّلُهَا حَتَّىٰ يَخْرُجُوا مِنْهَا ۚ فَإِن يَخْرُجُوا مِنْهَا فَإِنَّا دَاخِلُونَ ﴿٣٢﴾
قَالَ رَجُلٌ مِّنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ أُنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهَا إِذْ دَخَلُوا عَلَيْهَا
الْبَابَ ۚ فَإِذَا دَخَلْتُمُوهُ فَإِنَّكُم مَّغْلِبُونَ ۚ وَعَلَىٰ اللَّهِ فَتَوَكَّلُوا إِن
كُنْتُمْ مُّؤْمِنِينَ ﴿٣٣﴾ قَالُوا يَمُوسَىٰ إِنَّا لَنُتَدَخِّلُهَا أَبَدًا مَّا دَامُوا
فِيهَا فَادْهَبْ أَنتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا إِنَّا هُنَا قَاعِدُونَ ﴿٣٤﴾ قَالَ رَبِّ إِنِّي

આ પવિત્ર ભૂમિમાં પ્રવેશ કરો જે અલ્લાહે તમારા માટે લખી નાખી છે, ^(૩૧) પીછેહઠન કરો, નહીં તો નિષ્ફળ અને નિરાશ પાછા ફરશો. ^(૩૨) તેમણે જવાબ આપ્યો, “હે મૂસા, ત્યાં તો ભારે બળવાન લોકો રહે છે, અમે ત્યાં કદાપિ જઈશું નહીં જ્યાં સુધી તેઓ ત્યાંથી નીકળી ન જાય. હા, જો તેઓ નીકળી જાય તો અમે દાખલ થવા માટે તૈયાર છીએ.” ^(૩૩) તે ડરનારાઓ પૈકી બે વ્યક્તિઓ એવી પણ હતી ^(૩૪) જેમને અલ્લાહે પોતાની કૃપાઓ આપી રાખી હતી. તેમણે કહ્યું, “આ શક્તિશાળી લોકોના મુકાબલામાં ડરવાજાની અંદર ધૂસી જાઓ, જ્યારે તમે અંદર પહોંચી જશો તો તમે જ વિજયી થશો, અલ્લાહ ઉપર ભરોસો રાખો જો તમે ઈમાનવાળા હોવ.” ^(૩૪) પરંતુ તેમણે ફરી એ જ કહ્યું, “હે મૂસા! અમે તો ત્યાં હરગિજ જઈશું નહીં જ્યાં સુધી તેઓ ત્યાં મોજૂદ છે. બસ, તમે અને તમારો રબ બંને જાઓ અને લડો, અમે અહીં બેસ્યા છીએ.”

^(૪૩) આનાથી અભિપ્રેત ફલસ્તીન (પેલેસ્ટાઈન)ની ધરતી છે, જે હઝરત ઈબ્રાહીમ, હઝરત ઈસ્હાક અને હઝરત યાકૂબ અલૈ.નું નિવાસ-સ્થાન રહી ચૂક્યું હતું, અને તે વખતે કહર અને કેશ્વરવાદી અને દુષ્ટર્મી જાતિઓ આબાદ હતી. બની ઈસરાઈલ જ્યારે મિસર (ઈજિપ્ત)થી નીકળી આવ્યા, તો આ જ ભૂભાગને અલ્લાહે તેમના માટે પસંદ કર્યો અને આદેશ આપ્યો કે જઈને તેમના પર વિજય પ્રાપ્ત કરી લો.

^(૪૪) હઝરત મૂસા અલૈ.નું આ પ્રવચન એ પ્રસંગનું છે, જ્યારે મિસરથી નીકળ્યાના લગભગ બે વર્ષ પછી આપ પોતાની જાતિને લઈને ફારાનના જંગલોમાં પડાવ નાખીને રહ્યા હતા. આ જંગલ સીના દ્વીપકલ્પમાં અરબસ્તાનની ઉત્તરીય અને ફલસ્તીનની દક્ષિણી સીમાથી મળેલ છે.

^(૪૫) قَالَ رَبِّ إِنِّي ^(૩૪) (તે ડરનારાઓ પૈકી બે વ્યક્તિઓ એવી પણ હતી)ના બે અર્થ હોઈ શકે છે — એક એ કે જે લોકો ફૂર લોકોથી ડરી રહ્યા હતા તેમના વચ્ચે બે માણસો બોલી ઉઠ્યા, બીજો અર્થ એ છે કે જે લોકો અલ્લાહથી ડરવાળા હતા તેમાંથી બે માણસોએ આ વાત કહી. એ બે મહાનુભાવોમાંથી એક હઝરત યશૂઅ

لَا أَمْلِكُ إِلَّا نَفْسِي وَأَخِي فَافَرُقْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ ﴿٢٥﴾
 قَالَ فَإِنَّهَا مُكْرَمَةٌ عَلَيْهِمْ أَرْبَعِينَ سَنَةً ۖ يَتِيهُونَ فِي الْأَرْضِ ط

(૨૫) તેના ઉપર મૂસાએ કહ્યું, “હે મારા માલિક ! મારા કાબૂમાં કોઈ નથી, પરંતુ વ્યક્તિગત રીતે કાં હું અથવા મારો ભાઈ, તેથી તું અમને આ અવજાકારી લોકોથી અલગ કરી દે.” (૨૬) અલ્લાહે જવાબ આપ્યો, “સારું તો તે દેશ ચાળીસ વર્ષ સુધી તેમના પર હરામ (વર્જિત) છે, તેઓ ધરતીમાં માર્યા-માર્યા ફરશે, (૪૬) બિન નૂન હતા, જેઓ હઝરત મૂસા પછી તેમના ખલીફા (ઉત્તરાધિકારી) બન્યા. બીજા હઝરત કાલિબ હતા, જેઓ હઝરત યશૂઅના જમણા હાથ (અર્થાત્ સહયોગી) બન્યા. ચાળીસ વર્ષ સુધી ભટક્યા પછી જ્યારે બની ઈસરાઈલ ફલસ્તીનમાં દાખલ થયા, તે વખતે હઝરત મૂસાના સાથીઓમાંથી માત્ર આ જ બે મહાનુભાવો જીવિત હતા.

(૪૬) આ પ્રસંગનું વિવરણ બાઈબલના પુસ્તક ‘Numbers’, ‘Deuteronomy’ અને ‘Joshua’માં મળશે. આનો સારાંશ એ છે કે હઝરત મૂસા અલૈ. એ ફારાનના જંગલોથી બની ઈસરાઈલના ૧૨ સરદારોને ફલસ્તીનના પ્રવાસે મોકલ્યા, જેથી ત્યાંની પરિસ્થિતિઓની જાણકારી લઈને આવે. આ લોકો ચાળીસ દિવસ પ્રવાસ કરીને ત્યાંથી પાછા આવ્યા અને જાતિની સામાન્ય સભામાં બતાવ્યું કે, “વાસ્તવમાં ત્યાં દૂધ અને મધની નહેરો વહી રહી છે, પરંતુ એ દેશના નિવાસીઓ શક્તિશાળી છે... અમે એટલી શક્તિ નથી ધરાવતા કે આ લોકો પર હુમલો કરીએ... ત્યાં જેટલા લોકોને અમે જોયા તે સૌ મોટા કદવાળા છે અને અમે ત્યાં ‘નેફિલિમ’ (Nephilim, અનાકવંશના લોકો, જેઓ Nephilimથી આવ્યા હતા)ને પણ જોયા, જેઓ કૂર છે. આપણે આપણી દૃષ્ટિમાં એવા લાગતા હતા, જેમ કે તીર્તીઘોડા હોય છે અને એવા જ તેમની દૃષ્ટિમાં હતા.” આ વાતો સાંભળીને બધા લોકો ચીસ પાડી ઉઠ્યા કે, “જો એવું થતું કે અમે મિસરમાં જ મરી જતા ! અથવા આ જંગલમાં જ મરી જતા ! ખુદાવંદ, શા માટે અમને એ દેશમાં લઈ જઈને તલવારથી કતલ કરાવવા માંગે છે ? પછી તો અમારી સ્ત્રીઓ અને બાળકો લૂંટમાં જતા રહેશે. શું આપણા માટે એ સારું નહીં હોય કે આપણે મિસર પાછા જતા રહીએ ?” પછી તેઓ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે આવો, આપણે કોઈને આપણો સરદાર બનાવી લઈએ અને મિસર પાછા જતા રહીએ. આના પર એ બાર સરદારોમાંથી, જેઓ ફલસ્તીનના પ્રવાસ પર મોકલવામાં આવ્યા હતા, બે સરદાર યશૂઅ અને કલિબ ઉઠ્યા અને તેમણે આ ડર પર જાતિની નિંદા કરી. કાલિબે કહ્યું, “ચાલો, આપણે અચાનક જઈને એ દેશ પર કબજો કરી લઈએ, કેમ કે આપણે એટલી શક્તિ ધરાવીએ છીએ કે તેનો ઉપભોગ કરીએ.” પછી બંનેએ એકી સાથે કહ્યું, “જો ખુદા આપણાથી પ્રસન્ન રહે તો તે આપણને એ દેશમાં પહોંચાડશે... માત્ર એટલું કરવાનું છે કે તમે ખુદાવંદથી વિદ્રોહ ન કરો અને ન એ દેશના લોકોથી ડરો... અને અપણા સાથે ખુદાવંદ છે, તેથી તેમનો ડર ન રાખો.” પરંતુ જાતિએ તેનો જવાબ એ આપ્યો કે, “આમનો પથ્થરો મારી-મારીને નાશ કરી નાખો.” છેવટે અલ્લાહનો પ્રકોપ ભડકી ઉઠ્યો અને તેણે નિર્ણય કર્યો કે સારું, હવે યશૂઅ અને કાલિબ સિવાય આ જાતિના પુત્ર પુરુષોમાંથી કોઈ પણ આ ધરતીમાં પ્રવેશ નહીં કરી શકે. આ જાતિ ચાળીસ વર્ષ સુધી ધરવિહોણી ભટકતી રહેશે, ત્યાં સુધી કે જ્યારે તેમનામાંથી ૨૦ વર્ષથી લઈને ઉપરની વય સુધીના બધા પુરુષો મૃત્યુ પામશે અને નવી પેઢી યુવાન થઈને ઉઠશે, ત્યારે તેમને ફલસ્તીન જીતવાની તક આપવામાં આવશે. તેથી અલ્લાહના આ નિર્ણય અનુસાર બની ઈસરાઈલને ફારાનના જંગલથી પૂર્વ જોર્ડન સુધી પહોંચતા-પહોંચતા પૂરા ૩૮ વર્ષ લાગી ગયા. આ દરમ્યાન એ સૌ લોકો મરી-ખપી ગયા, જેઓ યુવાનીની વયે મિસરથી નીકળ્યા હતા. પૂર્વ જોર્ડન પર વિજય

فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ ﴿٢٧﴾ وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ ابْنَيْ آدَمَ
 بِالْحَقِّ إِذْ قَرَّبَا قُرْبَانًا فَتُقْبِلَ مِنْ أَحَدِهِمَا وَلَمْ يُتَقَبَّلْ مِنَ
 الْآخَرِ ط قَالَ لَا قُوَّةَ لَكَ ط قَالَ إِنَّمَا يُتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ ﴿٢٨﴾
 لَئِنْ بَسَطْتَ إِلَيَّ يَدَكَ لِتَقْتُلَنِي مَا أَنَا بِبَاسٍ يَدِي إِلَيْكَ
 لِأَقْتُلَكَ ء إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ ﴿٢٩﴾

આ અવજ્ઞાકારીઓની હાલત ઉપર કંદાપિ દયા ન ખાઓ.”^(૪૭) (રૂકૂઅ-૪) (૨૭) અને જરા તેમને આદમના બે પુત્રોનો કિસ્સો પણ શબ્દસઃ સંભળાવી દો, જ્યારે તે બંનેએ કુરબાની કરી તો તેમના પૈકી એકની કુરબાની કબૂલ કરવામાં આવી અને બીજાની (સ્વીકાર) ન કરવામાં આવી. તેણે કહ્યું, “હું તને મારી નાંખીશ.” તેણે જવાબ આપ્યો, “અલ્લાહ તો પોતાના ડરવાવાળા (સંયમી) લોકોના જ અર્પણનો સ્વીકાર કરે છે.”^(૪૮) (૨૮) જો તું મને મારી નાખવા માટે હાથ ઉઠાવીશ તો હું તને મારી નાખવા માટે હાથ નહીં ઉઠાવું,^(૪૯) હું અલ્લાહ, સૃષ્ટિના માલિકથી ડરું છું.

પછી હઝરત મૂસા અલૈ.નું પણ અવસાન થઈ ગયું. ત્યારબાદ હઝરત યશૂઅ બિન નૂનના શાસનકાળમાં બની ઈસરાઈલ એ યોગ્ય થઈ ગયા કે ફલસ્તિન પર વિજય પ્રાપ્ત કરી શક્યા.

(૪૭) અહીં આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરવાનો હેતુ સમગ્ર વાર્તાક્રમ પર વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટરૂપે સમજમાં આવી જાય છે. કથાશૈલીમાં વાસ્તવમાં બની ઈસરાઈલને એ બતાવવું અપેક્ષિત છે કે મૂસા અલૈ.ના કાળમાં અવજ્ઞા, વિમુખતા અને હતોત્સાહથી કામ લઈને જે સજા તમે પ્રાપ્ત કરી હતી, હવે તેનાથી ખૂબ વધારે કઠોર સજા મુહમ્મદ સલ્લ.ની સામે વિદ્રોહપૂર્ણ વલણ અપનાવીને પામશો.

(૪૮) અર્થાત્ તારી કુરબાની જો સ્વીકાર નહીં થાય તો આ મારી કોઈ ભૂલના કારણે નહીં, બલકે એ કારણે કે તારામાં અલ્લાહનો ડર નથી, તેથી મારા પ્રાણ લેવાના બદલે તારે તારા અંદર અલ્લાહનો ડર પેદા કરવાની ચિંતા કરવી જોઈએ.

(૪૯) આનો અર્થ એ નથી કે જો તું મને મારી નાખવા આવીશ તો હું હાથ બાંધીને તારા સામે કતલ થવા બેસી જઈશ અને પોતાનો બચાવ નહીં કરું, બલકે આનો અર્થ એ છે કે તું મારી હત્યા કરવા તૈયાર થાય છે તો ભલે મારી હત્યા કર, હું તારી હત્યા કરવા માટે તૈયાર નહીં થાઉં, તું મારી હત્યાનો પ્રયાસ કરવા ચાહે તો તને અધિકાર છે, પરંતુ એ જાણ્યા પછી પણ કે તું મારી હત્યાની તૈયારી કરી રહ્યો છે, એ કોશિશ નહીં કરું કે પહેલા હું જ તને મારી નાખું. અહીં એ વાત સમજી લેવાની જરૂર છે કે કોઈ વ્યક્તિનું સ્વયં પોતાને હત્યારાની સામે રજૂ કરી દેવું અને અત્યાચારપૂર્ણ હુમલાથી બચાવ ન કરવો કોઈ નેકી નથી. અલબત્ત, નેકી એ છે કે જો કોઈ વ્યક્તિ મારી હત્યા પર ઉતરી આવે અને અને હું જાણું છું કે તે મારી ઘાતમાં લાગેલો છે, તો પણ હું તેની હત્યાની ચિંતા ન કરું અને એ જ વાતને પ્રાથમિકતા આપું કે આ અત્યાચારપૂર્ણ કાર્યવાહી તેના તરફથી થાય, ન કે મારા તરફથી. આ જ અર્થ હતો આ વાતનો, જે આદમ અલૈ.ના એ નેક પુત્રને કહી.

إِنِّي أُرِيدُ أَنْ تَبُوءَ بِآثْمِي وَإِثْمِكَ فَتَكُونَ مِنْ أَصْحَابِ النَّارِ ۗ
 وَذَلِكَ جَزَاءُ الظَّالِمِينَ ﴿٢٩﴾ فَطَوَّعَتْ لَهُ نَفْسُهُ قَتْلَ أَخِيهِ فَقَتَلَهُ
 فَأَصْبَحَ مِنَ الخَاسِرِينَ ﴿٣٠﴾ فَبَعَثَ اللهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِي الأَرْضِ
 لِيُرِيَهُ كَيْفَ يُؤَارِي سَوْءَةَ أَخِيهِ ۗ قَالَ يُؤَيِّلَتِي أَعَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ
 مِثْلَ هَذَا الغُرَابِ فَأُوَارِي سَوْءَةَ أَخِي ۗ فَأَصْبَحَ مِنَ التَّوَّابِينَ ﴿٣١﴾

(૨૯) હું ઈચ્છું છું કે મારો અને તારો ગુનો તું જ તારા માથે લઈ લે^(૨૯) અને દોષખી બનીને રહે. અત્યાચારીઓના અત્યાચારનો આ જ યોગ્ય બદલો છે.” (૩૦) છેવટે તેના મનએ પોતાના ભાઈની હત્યા તેના માટે સરળ કરી દીધી અને તે તેને મારીને એ લોકોમાં સામેલ થઈ ગયો જેઓ નુકસાન ઉઠાવનારા છે. (૩૧) પછી અલ્લાહે એક કાગડો મોકલ્યો જે જમીન ખોદવા લાગ્યો, જેથી તેને બતાવે કે પોતાના ભાઈની લાશ કેવી રીતે છૂપાવે. આ જોઈને તે બોલ્યો, “અફસોસ છે-મારી પર ! હું આ કાગડા જેવો પણ ન થઈ શક્યો કે પોતાના ભાઈની લાશ છૂપાવવાનો ઉપાય શોધી કાઢતો.”^(૩૧) ત્યારબાદ તે પોતાની કરણી પર ખૂબ પસ્તાયો.^(૩૨)

(૫૦) અર્થાત્ એક-બીજાની હત્યાની કોશિશમાં આપણે બંને ગુનેગાર બનીએ, તેના બદલે હું તેને વધારે સારું સમજું છું કે બંનેનો ગુનો એકલા તારા ભાગમાં આવી જાય, તારી હત્યા કરવાની કાર્યવાહીનો ગુનો પણ અને એ ભૂલનો ગુનો પણ જે મારા પ્રાણ બચાવવાના પ્રયોગમાં મારા હસ્તે તને કોઈ હાનિ પહોંચે.

(૫૧) આ રીતે અલ્લાહે એક કાગડા દ્વારા આદમના એ દુરાચારી પુત્રને તેની અજ્ઞાનતા અને મૂર્ખતા પર સચેત કર્યો અને જ્યારે એક વાર તેને પોતાના મન તરફ ધ્યાન આપવાનો અવસર મળી ગયો, તો તેનો પશ્ચાતાપ માત્ર એ વાત સુધી સીમિત ન રહ્યો કે તે લાશ છૂપાવવાનો ઉપાય શોધવામાં કાગડાથી પાછળ કેમ રહી ગયો, બલકે તેને એ પણ અનુભૂતિ થવા લાગી કે તેણે પોતાના ભાઈની હત્યા કરીને કેટલી મોટી અજ્ઞાનતા અને મૂર્ખતાનો પુરાવો આપ્યો છે. પછીનું વાક્ય કે “તે પોતાની કરણી પર ખૂબ પસ્તાયો” આ જ અર્થને પ્રમાણિત કરે છે.

(૫૨) અહીં આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરવાનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય યહૂદીઓના એ કાવતરા પર સૂક્ષ્મ રીતે નિંદા કરવાનો છે, જે તેમણે નબી સલ્વ. અને આપના પ્રતિષ્ઠિત સહાબા રહિ.ની હત્યા કરવા માટે રચ્યું હતું. (જુઓ આ જ સૂર:ની નોંધ ૩૦) બંને ઘટનાઓમાં એકરૂપતા તંદન સ્પષ્ટ છે. એ વાત કે અલ્લાહે અરબસ્તાનના આ ‘ઉમ્મીઓ’ને સ્વીકૃતિનું સન્માન પ્રદાન કર્યું અને એ જૂના ગ્રંથવાળાઓને રદ કરી દીધા, સ્પષ્ટ રૂપે એ આધારે હતું કે એક બાજુ તકવા (ધર્મપરાયણતા) હતો અને બીજી તરફ તકવા નહોતો. પરંતુ એ લોકો જેમને રદ કરી દેવામાં આવ્યા હતા, તેઓ પોતાના રદ કર્યા પર વિચાર કરતા અને પોતાની એ ભૂલને દૂર કરવા માટે તૈયાર થતા જેના કારણે તેમને રદ કરી દેવામાં આવ્યા હતા, તેના બદલે તેમના પર બરાબર એ જ અજ્ઞાનતાનો હુમલો થઈ ગયો જેમાં આદમ નો એ દુરાચારી પુત્ર ગ્રસ્ત થયો હતો અને તેની જેમ જ તેઓ ઈર્ષ્યા અને અંદેખાઈના કારણે એ લોકોની હત્યા માટે

وَقَدْ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُبَشِّرًا وَمُنذِرًا
مُتَّفِقًا ۚ عِنْدَ النَّاسِ عُذْرًا

مِنْ أَجْلِ ذَلِكَ ۚ كَتَبْنَا عَلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنَّهُ مَنْ قَتَلَ
نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ
جَمِيعًا ۚ وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا ۚ وَلَقَدْ
جَاءَتْهُمْ رُسُلُنَا بِالْبَيِّنَاتِ ۖ ثُمَّ إِنَّ كَثِيرًا مِّنْهُمْ بَعَدَ ذَلِكَ
فِي الْأَرْضِ لَفُسْرٌ قَوْنٌ ﴿٣٦﴾ ۖ إِنَّمَا جَزَاؤُا الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ

(૩૨) આ જ કારણે ઈસરાઈલના સંતાનો માટે અમે તે કાનૂન લખી દીધો હતો, ^(૩૬) “જેણે કોઈ વ્યક્તિના મનુષ્યના બદલે કે ધરતી પર બગાડ ફેલાવવા સિવાય કોઈ અન્ય કારણસર કોઈની હત્યા કરી, તેણે જાણે કે તમામ મનુષ્યોની હત્યા કરી અને જેણે કોઈને જીવન પ્રદાન કર્યું, તેણે જાણે કે તમામ મનુષ્યોને જીવન પ્રદાન કર્યું.” ^(૩૭) પરંતુ તેમની હાલત એ છે કે અમારા પયગંબરો નિરંતર તેમના પાસે સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન લઈને આવ્યા, તો પણ તેમાંના બહુમતી લોકો ધરતી પર અત્યાચાર કરનારા છે. (૩૩) જે લોકો અલ્લાહ અને તેના રસૂલ સાથે લડાઈ કરે છે અને ધરતીમાં એટલા માટે દોડ-ધૂપ કરતા ફરે છે કે

થઈ ગયા જેમને અલ્લાહે સ્વીકારી લીધા હતા, જો કે સ્પષ્ટ હતું કે આવી અજ્ઞાનતાપૂર્ણ ચાલબાજીઓથી તેઓ અલ્લાહના પ્રિય બની શકતા નહોતા, બલ્કે આવા કરતૂટોથી તેઓ વધારે તિરસ્કૃત થઈ જવાના હતા.

(૫૩) અર્થાત્ બની ઈસરાઈલના અંદર એ જ દુર્ગુણોના લક્ષણો જોવા મળતા હતા, જેનું પ્રદર્શન આદમ અલૈના એ અત્યાચારી પુત્રએ કર્યું હતું, તેથી અલ્લાહે કોઈની પણ હત્યાથી દૂર રહેવાની સખત તાકીદ કરી હતી અને પોતાના ફરમાનમાં આ શબ્દો લખ્યા હતા. દુ:ખ એ છે કે આજે જે બાઈબલ જોવા મળે છે તે ઈશ્વરીય આદેશોના આ બહુમૂલ્ય શબ્દોથી ખાલી છે. અલબત્ત, તલમૂદમાં આ વિષય આ રીતે વર્ણવવામાં આવેલ છે—

“જેણે એક ઈસરાઈલીની હત્યા કરી, અલ્લાહના ગ્રંથની દૃષ્ટિએ તેણે જાણે જગતના તમામ મનુષ્યોની હત્યા કરી અને જેણે એક ઈસરાઈલીની રક્ષા કરી, અલ્લાહના ગ્રંથની દૃષ્ટિએ તેણે જાણે જગતના તમામ મનુષ્યોની રક્ષા કરી.” આ જ પ્રમાણે તલમૂદમાં એ પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે હત્યાના મુકદ્દમાઓમાં બની ઈસરાઈલના ન્યાયાધીશ સાક્ષીઓને સંબોધિત કરીને કહ્યા કરતા હતા કે, “જે વ્યક્તિ એક માનવીની હત્યા કરે છે, તે એવી પૂછપરછને પાત્ર છે કે જાણે તેણે દુનિયાભરના મનુષ્યોની હત્યા કરી છે.”

(૫૪) અર્થ એ છે કે દુનિયામાં માનવ-જાતનું અસ્તિત્વ બાકી રહેવું નિર્ભર કરે છે એ વાત પર કે પ્રત્યેક માનવીના હૃદયમાં બીજા માનવીના પ્રાણનું સન્માન જોવા મળતું હોય અને પ્રત્યેક એક-બીજાના જીવનને બાકી રાખવા અને રક્ષામાં સહાયક બનવાની ભાવના રાખતા હોય. જે વ્યક્તિ નાહક (અકારણ કે ગેરકાયદેસર) કોઈના પ્રાણ હણે છે, તે માત્ર એક જ વ્યક્તિ પર અત્યાચાર નથી કરતો, બલ્કે તે એ પણ સાબિત કરે છે કે તેનું હૃદય માનવ-જીવનના ગૌરવ અને આદરથી હત્યા માટે તૈયાર અને માનવીય સહાનુભૂતિથી ખાલી છે, તેથી તે સમગ્ર માનવતાનો દુશ્મન છે, કેમ કે તેના અંદર જે દુર્ગુણ જોવા મળે છે, તે જો તમામ મનુષ્યોમાં જોવા મળે તો સમગ્ર

وَرَسُولُهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ
تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خَلْفٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ ط
ذَلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿٣٧﴾
إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ تَقْدِرُوا عَلَيْهِمْ ؕ فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ
غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٣٨﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا جُ

બગાડ પેદા કરે, (૩૭) તેમની સજા એ છે કે તેમને કતલ કરવામાં આવે કે શૂળીએ ચઢાવવામાં આવે કે તેમના હાથ અને પગ સામ-સામી બાજુએથી કાપી નાખવામાં આવે કે તેમને દેશનિકાલ કરવામાં આવે. (૩૮) આ અપમાન અને અનાદર તો તેમના માટે દુનિયામાં છે અને આખિરત (પરલોક)માં તેમના માટે આનાથી મોટી સજા છે, (૩૮) સિવાય એ લોકોના જેઓ તૌબા (ક્ષમા અને પ્રાયશ્ચિત) કરી લે, તે પહેલાં કે તમે તેમના પર કાબૂ મેળવો — તમને ખબર હોવી જોઈએ કે અલ્લાહ ક્ષમાશીલ અને દયાળુ છે. (૩૮) (રુકૂઅ-૫)

(૩૫) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! અલ્લાહથી ડરો અને તેનું સામિપ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું માનવતાનો નાશ થઈ જાય. આનાથી વિપરીત જે વ્યક્તિ માનવીના જીવનને બાકી રાખવામાં સહયોગ કરે છે, તે વાસ્તવમાં માનવતાનો સમર્થક છે, કેમ કે તેનામાં એ વિશેષતા જોવા મળે છે જેના પર માનવતાનું બાકી રહેવું નિર્ભર છે.

(૫૫) ‘ધરતી’થી તાત્પર્ય અહીં દેશ કે એ પ્રદેશ છે, જેમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા સ્થાપિત રાખવાની જવાબદારી ઈસ્લામી રાજ્યે લઈ રાખી હોય અને અલ્લાહ અને તેના પયગંબરથી લડવાનો અર્થ એ કલ્યાણકારી વ્યવસ્થાના વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવું છે જે ઈસ્લામી રાજ્યએ દેશમાં સ્થાપિત કરી રાખી છે. ઈસ્લામી કુકલા (ધર્મશાસ્ત્રીઓ)ના નજીક આનાથી અભિપ્રેત એ લોકો છે જેઓ સશસ્ત્ર થઈને અને જૂથ બનાવીને લૂંટફાટ અને મારામારી કરે.

(૫૬) આ વિભિન્ન સજાઓ સંક્ષિપ્તમાં વર્ણવી દેવામાં આવી છે, જેથી કાઝી (ન્યાયાધીશ) અથવા સમયનો શાસનાધ્યક્ષ પોતાના વિવેકથી દરેક અપરાધીને તેના અપરાધ અનુસાર સજા આપે. મૂળ ઉદ્દેશ્ય એ બતાવવું છે કે કોઈ વ્યક્તિનું ઈસ્લામી રાજ્યની અંદર રહીને ઈસ્લામી વ્યવસ્થાને ઉથલાવવાની કોશિશ કરવી જથ્થા અપરાધ છે અને આ કઠોર સજાઓમાંથી કોઈપણ સજા આપી શકાય છે.

(૫૭) અર્થાત્ જો તેઓ બગાડ અને ઉપદ્રવ પેદા કરવાની કોશિશથી અટકી ગયા હોય અને કલ્યાણકારી વ્યવસ્થાને અસ્ત-વ્યસ્ત કરવા કે ઉથલાવવાની કોશિશ છોડી ચૂક્યા હોય અને તેમની પછીની કાર્યવાહી એ સાબિત કરી રહી હોય કે તેઓ શાંતિપ્રિય, કાનૂનનું પાલન કરવાવાળા અને સદાચારી માનવી બની ચૂક્યા છે અને તેના પછી તેમના અગાઉના અપરાધોની ખબર પડે, તો આ સજાઓમાંથી કોઈ સજા તેમને આપવામાં નહીં આવે, જે ઉપર વર્ણવવામાં આવેલ છે. હા, લોકોના અધિકારો પર જો તેમણે કોઈ હાથ નાખ્યો હતો તો તેની જવાબદારી તેમના પરથી સમાપ્ત નહીં થાય. ઉદાહરણ રૂપે જો કોઈ માનવીની તેમણે હત્યા કરી નાખી હતી અથવા કોઈની સંપત્તિ

إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿٣٥﴾ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَالَّذِينَ هُمْ فِي الْأَرْضِ

આ અલ્લાહના રસ્તામાં જાહેદ કરો અને તેના માર્ગમાં સંઘર્ષ કરો, (૩૫) કદાચ તમને સફળતા પ્રાપ્ત થાય. (૩૬) બરાબર જાણી લો કે જે લોકોએ કુફર (અધાર્મિકતા)નું વલણ અપનાવ્યું છે, જો તેમના કબજામાં

પડાવી લીધી હતી અથવા કોઈ અન્ય અપરાધ માનવીના જાન-માલ વિરુદ્ધ કર્યો હતો, તો એ જ અપરાધ વિશે ફોજદારી કેસ તેમના પર ચલાવવામાં આવશે, પરંતુ વિદ્રોહ અને વિશ્વાસઘાત તથા અલ્લાહ અને તેના પયગંબર વિરુદ્ધ યુદ્ધનો કોઈ કેસ નહીં ચલાવવામાં આવે.

(૫૮) અર્થાત્ પ્રત્યેક એ માધ્યમના અભિલાષી અને ઈચ્છુક રહો, જેનાથી તમે અલ્લાહનું સાનિધ્ય પ્રાપ્ત કરી શકો અને તેની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરી શકો.

(૫૯) મૂળ અરબી શબ્દ **اِحْتِزَابًا** (જાહિદ્) પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ માત્ર 'સંઘર્ષ' (શબ્દ)થી સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ થતો નથી. 'મુજાહેદા' શબ્દ મુકાબલા (સામના)નો તકાદો કરે છે અને તેનો સાચો અર્થ એ છે કે જે શક્તિઓ અલ્લાહના માર્ગમાં અવરોધરૂપ બની રહી છે, જે તમને અલ્લાહની મરજી અનુસાર ચાલવાથી રોકે છે અને તેના માર્ગથી હટાવવાની કોશિશ કરે છે અને જે તમને સંપૂર્ણપણે અલ્લાહનો બંદો બનીને નથી રહેવા દેતી અને તમને પોતાનો કે અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્યના બંદા બનવા પર મજબૂર કરે છે, તેમના વિરુદ્ધ પોતાની સંભવ શક્તિઓથી સંઘર્ષ અને પ્રયત્ન કરો. આ જ સંઘર્ષ પર તમારું કલ્યાણ અને સફળતા અને અલ્લાહથી તમારું સામીપ્ય નિર્ભર છે.

આ રીતે આ આયત મોમિન બંદાને દરેક મોરચે ચતુર્મુખી લડાઈ લડવાનો નિર્દેશ કરે છે. એક બાજુ તિરસ્કૃત ઈબલીસ અને તેનું શૈતાની લશ્કર છે, બીજી બાજુ વ્યક્તિનું પોતાનું મન અને તેની વિદ્રોહી મનેચ્છાઓ છે. ત્રીજી બાજુ અલ્લાહથી ફરેલા ઘણા મનુષ્યો છે જેમના સાથે વ્યક્તિ દરેક પ્રકારનાં સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક બંધનોમાં બંધાયેલો છે. ચોથી બાજુ એ ખોટી ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક અને રાજનૈતિક વ્યવસ્થાઓ છે, જે અલ્લાહથી વિદ્રોહના પાયા પર સ્થાપિત થઈ છે અને હક (સત્ય)ની બંદગી (ઉપાસના)ના બદલે બાતિલ (અસત્ય)ની બંદગી પર માનવીને વિવશ કરે છે. આ બધાની ચાલબાજીઓ અલગ-અલગ છે, પરંતુ સૌની કોશિશ એક જ છે કે માનવીને અલ્લાહના બદલે પોતાનો આજ્ઞાપાલક બનાવે. આનાથી વિપરીત માનવીની ઉન્નતિ અને અલ્લાહના સામીપ્યના સ્થાન સુધી તેના ઉત્થાનની નિર્ભરતા સંપૂર્ણપણે એ વાત પર છે કે તે પૂરેપૂરી રીતે અલ્લાહનો આજ્ઞાપાલક અને બાહ્યથી લઈને પોતાના અંદર સુધી વિશુદ્ધ રૂપે તેનો બંદો બની જાય. તેથી પોતાના ઉદ્દેશ્ય સુધી તેનું પહોંચવું એ સિવાય સંભવ નથી કે તે આ તમામ રુકાવટો અને અવરોધરૂપ શક્તિઓ વિરુદ્ધ એક સાથે યુદ્ધરત હોય; દરેક સમયે, દરેક પરિસ્થિતિમાં તેમના સાથે સંઘર્ષ કરતો રહે અને એ તમામ રુકાવટોને દૂર કરતો અલ્લાહના માર્ગમાં આગળ વધતો જાય.

جَمِيعًا وَمِثْلَهُ مَعَهُ لِيَفْتَدُوا بِهِ مِنْ عَذَابِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَا تُقْبَلُ مِنْهُمْ ۗ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿٣٨﴾ يُرِيدُونَ أَنْ يُخْرِجُوكُم مِّنَ النَّارِ وَمَا هُمْ بِمُخْرِجِينَ مِنْهَا ۗ وَلَهُمْ عَذَابٌ مُّقِيمٌ ﴿٣٩﴾ وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جِزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِّنَ اللَّهِ ۗ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٤٠﴾ فَمَنْ تَابَ مِن بَعْدِ ظُلْمِهِ وَأَصْلَحَ فَإِنَّ اللَّهَ

સમગ્ર દુનિયાનું ધન હોય અને એટલું જ બીજું તેના સાથે, અને તેઓ ચાહે કે તેને ફિદયા (અર્થદંડ) તરીકે આપીને કયામતના દિવસની સજાથી બચી જાય, તો પણ તે તેમના પાસેથી સ્વીકારવામાં નહીં આવે અને તેમને પીડાકારી સજા મળીને જ રહેશે. (૩૭) તેઓ ઈચ્છે કે જહન્નમ (નર્ક)ની આગમાંથી નીકળી ભાગે, પરંતુ નહીં નીકળી શકે અને તેમને કાયમી યાતના આપવામાં આવશે, (૩૮) અને ચોર, ચાહે સ્ત્રી હોય કે પુરુષ, બંનેના હાથ કાપી નાખો, (૪૦) આ તેમની કમાણીનો બદલો છે અને અલ્લાહ તરફથી શિક્ષાપ્રદ સજા. અલ્લાહનું સામર્થ્ય બધા ઉપર છવાયેલું છે અને તે સર્વજ્ઞ અને તત્ત્વદર્શી છે, (૩૯) અને જે અત્યાચાર કર્યા પછી તૌબા કરે અને પોતાને સુધારી લે તો (૪૦) બંને હાથ નહીં, બલકે એક હાથ; અને ઉમ્મત (મુસ્લિમ સમુદાય)ની એ વાતે સર્વસંમતી છે કે પહેલી ચોરી પર જમણો હાથ કાપવામાં આવશે.

નબી સલ્વ.એ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે لا قطع على حائنی (અપ્રમાણિકતા કરવાવાળા પર હાથ કાપવાની સજા લાગુ નહીં થાય.) આનાથી જાણ થાય છે કે ચોરીમાં અપ્રમાણિકતા વગેરે સામેલ નથી, બલકે ચોરી એ કાર્યને કહેવામાં આવે છે કે વ્યક્તિ કોઈના ધન કે સંપત્તિને તેની રક્ષામાંથી કાઢીને પોતાના કબજામાં કરી લે.

ઉપરાંત, નબી સલ્વ.એ નિર્દેશ પણ આપ્યો છે કે એક ઢાલની કિંમતથી ઓછી ચોરીમાં હાથ કાપવામાં ન આવે. એક ઢાલની કિંમત નબી સલ્વ.ના સમયમાં અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ રદિ.ની રિવાયત અનુસાર દસ દિરહમ, હઝરત ઈબ્ને ઉમર રદિ.ની રિવાયત અનુસાર ત્રણ દિરહમ, હઝરત અનસ બિન માલિક રદિ.ની રિવાયત અનુસાર પાંચ દિરહમ અને હઝરત આઈશા રદિ.ની રિવાયતના પ્રકાશમાં એક-ચતુર્થાંશ (1/4) દીનાર થાય છે. આ મતભેદના આધારે કુકહા (ઈસ્લામી ધર્મશાસ્ત્રીઓ) વચ્ચે ચોરીની ઓછામાં ઓછી માત્રામાં મતભેદ થયો છે. ઈમામ અબૂ હનીફા રહ.ના નજીક ચોરીની માત્રા દસ દિરહમ છે અને ઈમામ માલિક, શાફઈ અને અહમદ રદિ.ના નજીક એક-ચતુર્થાંશ (1/4) દીનાર (તે વખતે દિરહમમાં ૩ માશા 1/4 રત્તી ચાંદી થતી હતી અને એક-ચતુર્થાંશ (1/4) દીનાર ૩ દિરહમ બરાબર હતો.)

પછી ઘણી વસ્તુઓ એવી છે, જેની ચોરીમાં હાથ કાપવાની સજા આપવામાં નહીં આવે. ઉદાહરણ રૂપે નબી સલ્વ.નો નિર્દેશ છે કે لا قطع في ثمر ولا كثر (ફળ અને શાકભાજીની ચોરીમાં હાથ કાપવામાં નહીં આવે) لا قطع في طعام (ખાવાની વસ્તુઓની ચોરીમાં હાથ કાપવાની સજા નથી), અને હઝરત આઈશા રદિ.ની હદીસ છે કે

يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ لَا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ مِنَ
 الَّذِينَ قَالُوا آمَنَّا بِأَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِنْ قُلُوبُهُمْ ۗ وَمِنَ
 الَّذِينَ هَادُوا ۗ سَمَّعُونَ لِلْكَذِبِ سَمَّعُونَ لِقَوْمٍ آخَرِينَ لَمْ

الْقَوْمِ عَلَى الْكُفْرِ
 عِنْدَ الْمُؤْمِنِينَ

(૪૧) હે પયગંબર ! તમારા માટે દુ:ખનું કારણ ન બને, એ લોકો જેઓ કુફ્રના માર્ગમાં ખૂબ સક્રિય છે, ^(૬૨) યાહે તેઓ એમાંથી હોય જેઓ મોઢેથી કહે છે ‘અમે ઈમાન લાવ્યા’, પરંતુ તેમના હૃદય ઈમાન નથી લાવ્યા, અથવા એમના પૈકી હોય જેઓ યહૂદી છે જેમની સ્થિતિ એ છે કે જૂઠ માટે કાન લગાવે છે, ^(૬૩) અને બીજા લોકો માટે, જેઓ તમારા પાસે ક્યારેય નથી આવ્યા, બાતમી લેતા ફરે છે, ^(૬૪)

(૬૨) અર્થાત્ જેમની બધી હોશિયારીઓ અને ગતિવિધિઓ એ પ્રયાસમાં લાગી રહી છે કે અજ્ઞાનતાની જે સ્થિતિ અગાઉથી ચાલી આવી રહી છે, એ જ બાકી રહે અને ઈસ્લામનું આ સુધારાત્મક આંદોલન એ બગાડને ઠીકઠાક કરવામાં સફળ ન થઈ શકે. આ લોકો તમામ નૈતિક બંધનોથી સ્વતંત્ર થઈને નબી સલ્લ. વિરુદ્ધ દરેક પ્રકારની અધમ અને અશોભનીય ચાલબાજીઓ કરી રહ્યા હતા, જાણીજોઈને સત્યને છુપાવી રહ્યા હતા. અત્યંત ઘૃષ્ટતા અને દુ:સાહસની સાથે જૂઠ, છળકપટ અને દગાના હથિયારોથી એ પવિત્રાત્મા પયગંબરના કામને પરાસ્ત કરવાની કોશિશ કરી રહ્યા હતા, જેઓ સંપૂર્ણ નિખાલસતા અને નિ:સ્વાર્થના આધારે સામાન્ય માનવીઓની અને સ્વયં તેમના કલ્યાણ અને ભલાઈ માટે રાત-દિવસ પરિશ્રમ કરી રહ્યા હતા. તેમની આ હરકતોને જોઈ-જોઈને નબી સલ્લ.નું હૃદય પીડા અનુભવતું હતું અને આ પીડા તદ્દન સ્વભાવિક વાત હતી. જ્યારે કોઈ શિષ્ટ અને પવિત્ર વ્યક્તિને અશોભનીય અને અશિષ્ટ ચરિત્રવાળા લોકોથી નિપટવું પડે છે અને તેઓ માત્ર પોતાની અજ્ઞાનતા અને સ્વાર્થ અને સંકુચિત દષ્ટિના કારણે તેના હિતકારી પ્રયાસોને રોકવા માટે અધમ દરજ્જાની ચાલબાજીઓથી કામ લે છે, તો સ્વાભાવિક રૂપે દિલ દુ:ખે જ છે. તેથી અલ્લાહના ઈરશાદનો આશય એ નથી કે આ હરકતો પર જે સ્વાભાવિક દુ:ખ આપને થાય છે, તે ન થવું જોઈએ, બલકે આશય વાસ્તવમાં એ છે કે તેનાથી આપ હતોત્સાહ ન થાઓ, હિંમત ન હારો, ધૈર્યની સાથે અલ્લાહના બંદાઓની સુધારણાનું કામ કર્યે જાઓ. રહ્યા આ લોકો, તો જે પ્રકારના અધમ આચરણ અને વ્યવહારને પોતાની અંદર વિકસિત કર્યો છે, તેના આધારે તેમનાથી આવા જ આચરણની આશા છે, કોઈ વસ્તુ તેમના આ આચરણમાં આશાથી વિપરીત નથી.

(૬૩) આના બે અર્થ છે — એક એ કે આ લોકો મનેચ્છાઓના દાસ બની ગયા છે, તેથી તેમને સત્યમાં કોઈ રુચિ નથી. જૂઠ જ તેમને પસંદ છે અને તેને જ આ લોકો મન લગાવીને સાંભળે છે, કેમ કે તેમના મનની તરસ આનાથી બુઝાય છે. બીજો અર્થ એ છે કે નબી સલ્લ. અને મુસલમાનોની સભાઓમાં આ લોકો જૂઠના હેતુથી આવીને બેસે છે, જેથી અહીં જે કંઈ જુએ અને જે વાતો સાંભળે તેને ઊલટો અર્થ પહેરાવીને અથવા તેના સાથે પોતાના તરફથી ખોટી વાતોને ભેળવીને નબી સલ્લ. અને મુસલમાનોને બદનામ કરવા માટે તેને લોકોમાં ફેલાવે.

(૬૪) આના પણ બે અર્થ છે — એક એ કે જાસૂસ બનીને આવે છે અને નબી સલ્લ. અને મુસલમાનોની સભાઓમાં એટલા માટે ચકકર લગાવતા ફરે છે કે કોઈ રહસ્ય કે ભેદની વાત કાનમાં પડી જાય તો તેને આપના દુશ્મનો સુધી પહોંચાડે. બીજું એ કે જૂઠા આરોપ લગાવવા અને જૂઠ ફેલાવવા માટે સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરાવતા રહે છે, જેથી એ

يَأْتُوكَ ط مِحْرَفُونَ الْكَلِمَ مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهِ ۖ يَقُولُونَ إِنْ أُوتِيتُمْ
 هَذَا فَخُذُوهُ وَإِنْ لَمْ تُؤْتَوْهُ فَاحْذَرُوا ط وَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ فِتْنَتَهُ فَلَنْ
 تَمْلِكَ لَهُ مِنْ اللَّهِ شَيْئًا ط أُولَئِكَ الَّذِينَ لَمْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يُطَهِّرْ
 قُلُوبَهُمْ ط لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ ۗ وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿٣١﴾

અલ્લાહના ગ્રંથના શબ્દોને તેમનો સાચો સંદર્ભ નક્કી હોવા છતાં વાસ્તવિક અર્થથી ફેરવે છે^(૬૫) અને લોકોને કહે છે કે જો તમને આ આદેશ આપવામાં આવે તો માનો, નહીં તો ન માનો.^(૬૬) જેને અલ્લાહે જ અજમાયશ (ફિત્ના)માં નાખવાનો ઈરાદો કરી લીધો હોય તેને અલ્લાહની પકડમાંથી બચાવવા માટે તમે કશું કરી શકતા નથી,^(૬૭) આ એ લોકો છે જેમના હૃદયોને શુદ્ધ કરવાનું અલ્લાહે ન ઈચ્છ્યું,^(૬૮) તેમના માટે દુનિયામાં નામોશી છે અને આખિરતમાં સખત સજા.

લોકોમાં ખોટી વાતો અને ભ્રમણાઓ ફેલાવે, જેમને નબી સલ્લ. અને મુસલમાનો સાથે સીધા સંપર્કનો અવસર નથી મળ્યો.

- (૬૫) અર્થાત્ તૌરાતના જે આદેશો તેમની ઈચ્છાનુસાર નથી, તેમાં જાણી-સમજીને ફેરબદલ કરે છે અને શબ્દોનો અર્થ બદલીને માનમાન્યા આદેશો તેમાંથી કાઢે છે:
- (૬૬) અર્થાત્ અનભિજ્ઞ-અજાણ સામાન્ય લોકોથી કહે છે કે જે આદેશો અમે બતાવી રહ્યા છીએ, જો મુહમ્મદ (સલ્લ.) પણ આ જ આદેશો તમને બતાવે, તો તેને સ્વીકારજો, નહિં તો રદ કરી નાખજો.
- (૬૭) અલ્લાહ તરફથી કોઈને ફિત્ના (અજમાયશ)માં નાખવાનો અર્થ એ છે કે જે માણસની અંદર અલ્લાહ કોઈ પ્રકારના ખરાબ વલણો ફુલતાફાલતા જુએ છે, તેના સામે લગાતાર એવા પ્રસંગો લાવે છે, જેમાં તેની કઠોર પરીક્ષા થાય છે. જો તે વ્યક્તિ હજુ બૂરાઈ તરફ સંપૂર્ણપણે ઝૂક્યો નથી, તો તે આ પરીક્ષાઓથી સજાગ થઈ જાય છે અને બૂરાઈનો સામનો કરવા માટે ભલાઈની જે શક્તિઓ તેના અંદર હોય છે, તે ઉભરી આવે છે, પરંતુ જો તે બૂરાઈ તરફ સંપૂર્ણપણે ઝૂકી ચૂક્યો હોય છે અને તેની બૂરાઈથી તેની ભલાઈ અંદરને અંદર હારી ચૂકી હોય છે, તો દરેક એવી પરીક્ષાના પ્રસંગે તે વધારેને વધારે બૂરાઈના ફંદામાં ફસાતો ચાલ્યો જાય છે. આ જ અલ્લાહનો એ 'ફિત્નો' (અજમાયશ) છે, જેનાથી કોઈ બગડતા વ્યક્તિને બચાવી લેવો તેના કોઈ હિતેચ્છુની શક્તિમાં નથી હોતું, અને આવા 'ફિત્ના'માં માત્ર વ્યક્તિને નાખવામાં નથી આવતો, બલ્કે જાતિઓ અને સમુદાયોને પણ નાખવામાં આવે છે.
- (૬૮) એટલા માટે કે તેમણે સ્વયં પવિત્ર થવાનું ન ઈચ્છ્યું. જે પોતે પવિત્રતાનો અભિલાષી હોય છે અને તેના માટે પ્રયત્ન કરે છે, તેને પવિત્રતાથી વંચિત કરવો અલ્લાહની નીતિ નથી. અલ્લાહ પવિત્ર તેને જ કરવા નથી માગતો, જે પોતે પવિત્ર થવા ન ઈચ્છતો હોય.

سَمْعُونَ لِلْكَذِبِ أَكْلُونَ لِّلْسِحْتِ ۖ فَإِن جَاءُوك فَاحْكُم
 بَيْنَهُمْ أَوْ أَعْرِضْ عَنْهُمْ ۗ وَإِن تُعْرِضْ عَنْهُمْ فَلَن يَصْرِؤَكَ
 شَيْئًا ۖ وَإِن حَكَمْتَ فَاحْكُم بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ ۗ إِنَّ اللّهَ يُحِبُّ
 الْمُقْسِطِينَ ﴿٧٩﴾ وَكَيْف يُحْكِمُونَكَ وَعِنْدَهُمُ التَّوْرَةُ فِيهَا

આ લોકો જૂઠ સાંભળવાવાળા અને હરામનો (અવૈધ) માલ ખાનારાં છે. (૬૯) તેથી જો

આ લોકો તમારા પાસે (પોતાના મુકદમાઓ લઈને) આવે તો તમને અધિકાર આપવામાં આવે છે કે ઈચ્છો તો તેમનો ફેંસલો કરો, નહીં તો ઈન્કાર કરી દો. ઈન્કાર કરી દો તો આ લોકો તમારું કશું બગાડી શકતા નથી, અને ફેંસલો કરો તો પછી બરાબર ન્યાયપૂર્વક કરો, કેમ કે અલ્લાહ ન્યાય કરનારાઓને પસંદ કરે છે^(૭૦) - (૪૩) અને તેઓ તમને કેવી રીતે મધ્યસ્થી બનાવે છે જ્યારે કે તેમના પાસે તૌરાત મૌજૂદ છે, જેમાં અલ્લાહનો આદેશ લખેલો છે

(૬૯) અહીં મુખ્ય રૂપે તેમના ધર્મદિશા આપવાવાળા અને કાઝીઓ (ન્યાયાધીશો) તરફ સંકેત છે, જેઓ જૂઠી સાક્ષીઓ લઈને અને જૂઠી વાતઓ સાંભળીને એ લોકોના પક્ષમાં ન્યાય વિરુદ્ધ નિર્ણયો કરતા હતા, જેમના પાસેથી તેમને લાંચ-રુશ્વત પહોંચી જતી હતી અથવા જેમના સાથે તેમના અનુચિત હિત જોડાયેલા હતા.

(૭૦) યહૂદીઓ ત્યાં સુધી ઈસ્લામી રાજ્યની વિધિસર પ્રજા નહોતા, બલ્કે ઈસ્લામી રાજ્યની સાથે તેમના સંબંધો સંધિઓ પર આધારિત હતા. આ સંધિઓ અનુસાર યહૂદીઓને પોતાના આંતરિક મામલાઓમાં સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત હતી અને તેમના મુકદમાઓના નિર્ણયો તેમના જ કાનૂન અનુસાર તેમના પોતાના ન્યાયાધીશો કરતા હતા. નબી સલ્લ .ની પાસે અથવા આપ દ્વારા નિયુક્ત ન્યાયાધીશોની પાસે પોતાના મુકદમાઓ લાવવા માટે તેઓ કાનૂની રીતે મજબૂર ન હતા. પરંતુ આ લોકો જે મામલાઓમાં સ્વયં પોતાના ધાર્મિક કાનૂન અનુસાર નિર્ણય કરાવવા નહોતા ઈચ્છતા, તેનો નિર્ણય કરાવવા માટે નબી સલ્લ .ની પાસે એ આશા સાથે આવી જતા હતા કે કદાચ, આપની શરીઅતમાં તેમના માટે કોઈ અન્ય આદેશ હોય અને આ રીતે તેઓ પોતાના ધાર્મિક કાનૂનની સુનાવણીથી બચી જાય.

અહીં મુખ્ય રૂપે જે મુકદમા તરફ સંકેત છે, તે એ હતો કે બૈબરના પ્રતિષ્ઠિત યહૂદી પરિવારોમાંથી એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ વચ્ચે અવૈધ સંબંધ જોવા મળ્યો. તૌરાત અનુસાર તેમની સજા 'રઝ્મ' હતી, અર્થાત્ એ કે બંનેને પથ્થરો મારી-મારીને મૃત્યુ-દંડ આપી દેવામાં આવે. (બાઈબલના પુસ્તક 'Deuteronomy' ૨૨:૨૩-૨૪) પરંતુ યહૂદી આ સજાને લાગુ કરવા માગતાં નહોતા. તેથી તેમણે પરસ્પર સલાહ-મસ્લત કરી કે આ મુકદમામાં મુહમ્મદ (સલ્લ.)ને પંચ બનાવવામાં આવે. જો તેઓ 'રઝ્મ' (પથ્થરો મારીને મૃત્યુ-દંડ) સિવાય કોઈ બીજો નિર્ણય સંભળાવે તો કબૂલ કરી લેવામાં આવે અને 'રઝ્મ'નો જ નિર્ણય આપે તો કબૂલ કરવામાં ન આવે. તેથી મુકદમો આપની સામે પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યો. આપ સલ્લ .એ 'રઝ્મ'નો નિર્ણય સંભળાવ્યો. તેમણે આ નિર્ણયને માનવાનો ઈન્કાર કરી દીધો. આ વિશે આપ સલ્લ .એ પૂછ્યું, "તમારા ધર્મમાં આની શું સજા છે?" તેમણે કહ્યું, "કોરડા મારવા અને ચહેરો કાળો કરીને ગધેડા પર સવાર કરવું." આપ સલ્લ .એ તેમનાં આલિમો (ધાર્મિક વિદ્વાનો)ને સોગંદ આપીને પૂછ્યું, "શું તૌરાતમાં પરણિત વ્યભિચારી પુરુષ અને સ્ત્રીની આજ સજા છે?" તેમણે ફરી એ જ જૂઠી જવાબ આપ્યો.

حُكْمِ اللَّهِ ثُمَّ يَتَوَلَّوْنَ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ ط وَمَا أَوْلِيكَ
بِالْمُؤْمِنِينَ ﴿٣١﴾ إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْرَةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ ؤ
يُحْكَمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا لِلَّذِينَ هَادُوا

અને પછી તેઓ તેનાથી મોઢું ફેરવી રહ્યા છે? ^(૩૧) સાચી વાત એ છે કે આ લોકો ઈમાન જ ધરાવતા નથી. (રુક્ન-૬) (૪૪) અમે તૌરાત અવતરિત કરી જેમાં માર્ગદર્શન અને પ્રકાશ હતા. બધા જ પયગંબરો, જેઓ મુસ્લિમ હતા, તેના જ અનુસાર આ યહૂદીઓ ^(૩૧)ના મામલાઓનો

પરંતુ તેમાંથી એક વ્યક્તિ ઇબ્ને સુરિયા, જે સ્વયં યહૂદીઓના વર્ણન અનુસાર પોતાના સમયમાં તૌરાતનો સૌથી મોટો વિદ્વાન હતો, મૌન રહ્યો. આપ સલ્લ.એ તેને સંબોધીને કહ્યું કે હું તને એ ખુદાના સોગંદ આપીને પૂછું છું, જેણે તમને લોકોને ફિરઝોનથી બચાવ્યા અને તૂર (પહાડ) પર તમને શરીઅત (કાનૂન) પ્રદાન કરી, શું વાસ્તવમાં તૌરાતમાં વ્યભિચારની આજ સજા લખી છે? તેણે જવાબ આપ્યો કે, “જો આપ મને આવી ભારે સોગંદ ન આપતા તો હું ન બતાવતો. સાચું તો એ છે કે વ્યભિચારની સજા તો ‘રઝમ’ જ છે, પરંતુ અમારા ત્યાં જ્યારે વ્યભિચાર વધી ગયો તો અમારા સત્તાધીશોએ એ પદ્ધતિ અપનાવી કે મોટા લોકો વ્યભિચાર કરતા તો તેમને છોડી દેવામાં આવતા અને નાના લોકોથી આ જ ગુનો થતો તો તેમને ‘રઝમ’ કરી દેવામાં આવતા. પછી જ્યારે આનાથી સામાન્ય લોકોમાં રોષ ઊભો થવા લાગ્યો તો અમે તૌરાતના કાનૂન બદલીને એ નિયમ બનાવી લીધો કે વ્યભિચાર કરનાર પુરુષ અને સ્ત્રીને કોરડા મારવામાં આવે અને તેમના ચહેરા કાળા કરીને ગંધડા પર ઊલટા મોઢે સવાર કરવામાં આવે.” આના પછી યહૂદીઓ માટે કંઈ બોલવાનો અવકાશ ન રહ્યો અને નબી સલ્લ.ના આદેશથી વ્યભિચાર કરનાર પુરુષ અને સ્ત્રીને પથ્થર મારી-મારીને મૃત્યુ-દંડ આપવામાં આવ્યો.

(૭૧) આ આયતમાં અલ્લાહે આ લોકોની અપ્રમાણિકતાને તદ્દન ખોલીને મૂકી દીધી છે. આ ‘ધાર્મિક લોકો’, જેમણે આખા અરબસ્તાન પર પોતાની ધાર્મિકતા અને પોતાના ગ્રંથના જ્ઞાનનો સિક્કો જમાવી રાખ્યો હતો, તેમની દશા એ હતી કે જે ગ્રંથને સ્વયં અલ્લાહનો ગ્રંથ માનતા હતા અને જેના પર ઈમાન રાખવાનો દાવો કરતા હતા, તેના આદેશને છોડીને નબી સલ્લ.ની પાસે પોતાનો મુકદ્દમો લાવ્યા હતા, જેમના પયગંબર હોવાનો તેઓ કઠોરતાથી ઈન્કાર કરતા હતા, આનાથી એ રહસ્ય તદ્દન ખૂલી ગયું કે આ લોકો કોઈ વસ્તુ પર પણ સચ્ચાઈની સાથે ઈમાન નથી રાખતા, વાસ્તવમાં તેમનું ઈમાન તેમના નફસ (મન) અને તેની ઈચ્છાઓ પર છે. જેને અલ્લાહનો ગ્રંથ માને છે, તેનાથી માત્ર એટલા માટે મોઢું ફેરવે છે કે તેનો આદેશ તેમના મનને અસહ્ય છે અને જેને (અલ્લાહનું શરણ) પયગંબર હોવાનો જૂઠો દાવેદાર કહે છે, તેના પાસે માત્ર એ આશા લઈને જાય છે કે કદાચ ત્યાંથી કોઈ એવો નિર્ણય મળી જાય જે તેમની મરજી અનુસાર હોય.

(૭૨) અહીં સંકેતમાં એ વાસ્તવિકતાથી પણ સચેત કરી દેવામાં આવ્યા છે કે તમામ નબીઓ (પયગંબરો) ‘મુસ્લિમ’ (ઈશ્વરના આજ્ઞાકિત) હતા, તેનાથી વિપરીત આ યહૂદીઓ ‘ઈસ્લામ’ (ઈશ્વરનું આજ્ઞાપાલન)થી હટીને અને જૂથવાદમાં પડીને માત્ર ‘યહૂદી’ બનીને રહી ગયા હતા.

وَالرُّبُيُؤُونَ وَالْأَحْبَارُ بِمَا اسْتُحْفِظُوا مِنْ كِتَابِ اللَّهِ وَكَانُوا
 عَلَيْهِ شُهَدَاءَ ۗ فَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ وَاحْشَوْنَ اللَّهَ وَلَا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي
 ثَمَنًا قَلِيلًا ۗ وَمَنْ لَّمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ
 الْكَافِرُونَ ﴿٣٣﴾ وَكُتِبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ ۙ
 وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ وَالْأُذُنَ بِالْأُذُنِ وَالسِّنَّ
 بِالسِّنِّ ۙ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ ۗ فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَّهُ ۗ
 وَمَنْ لَّمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿٣٤﴾

કેંસલો કરતા હતા અને આવી જ રીતે રબ્બાની અને અહબાર^(૩૩) પણ (તેના જ આધારે નિર્ણય કરતા હતા), કેમ કે તેમને અલ્લાહના ગ્રંથની રક્ષા માટે જવાબદાર બનાવવામાં આવ્યા હતા અને તેઓ તેના પર સાક્ષી હતા. (તો હે યહૂદીઓ!) તમે લોકોથી ન ડરો, બલકે મારાથી ડરો અને મારી આયતોને થોડી-થોડી કિંમત લઈને વેચવાનું છોડી દો. જે લોકો અલ્લાહે અવતરિત કરેલા કાનૂન મુજબ નિર્ણય ન કરે તેઓ જ કાફિરો (અધર્મીઓ) છે. (૪૫) તૌરાતમાં અમે યહૂદીઓ માટે આ આદેશ લખી દીધો હતો કે પ્રાણના બદલે પ્રાણ, આંખના બદલે આંખ, નાકના બદલે નાક, કાનના બદલે કાન, દાંતના બદલે દાંત અને તમામ ઈજાઓ માટે સમાન બદલો.^(૩૪) પછી જે કિસાસ (ખૂનનો બદલો) દાન કરી દે તો તે તેના માટે કફ્ફારો (પ્રાયશ્ચિત) છે,^(૩૫) અને જે લોકો અલ્લાહે અવતરિત કરેલા કાનૂન મુજબ નિર્ણય ન કરે તેઓ જ અત્યાચારી છે.

(૩૩) 'રબ્બાની'થી અભિપ્રેત ધાર્મિક વિદ્વાનો (આલિમો) છે અને 'અહબાર'થી અભિપ્રેત ધાર્મિક કાનૂનશાસ્ત્રીઓ (ફુકહા) છે.

(૩૪) તુલના માટે જુઓ - બાઈબલના ના પુસ્તક 'Exodus' અધ્યાય-૨૧, આયત ૨૩-૨૫.

(૩૫) અર્થાત્ જે વ્યક્તિ 'સદકા' (દાન)ની નિંયતથી 'કિસાસ' (બદલો) માફ કરી દે, તેના માટે આ નેકી તેના ધણા ગુનાઓનો 'કફ્ફારો' (પ્રાયશ્ચિત) બની જશે. આ જ અર્થમાં નબી સલ્લ.નું એ કથન છે કે—

من جرح في جسده جراحة فتصدق بها كفر عنه ذنوبه مثل ما تصدق به (જેના શરીરમાં કોઈ ઈજા કરવામાં આવી હોય અને તેણે માફ કરી દીધું તો જે શ્રેણીની આ માફી હશે, તેના જ પ્રમાણમાં તેના ગુનાઓ માફ કરી દેવામાં આવશે.)

وَقَفَّيْنَا عَلَىٰ آثَارِهِم بِعَيْسَىٰ ابْنِ مَرْيَمَ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ
يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ ۖ وَآتَيْنَاهُ الْإِنجِيلَ فِيهِ هُدًى وَنُورٌ ۙ
وَمُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةً
لِّلْمُتَّقِينَ ﴿٣٨﴾ وَلِيَحْكُمَ أَهْلَ الْأَمْجِلِ ۚ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فِيهِ ۗ
وَمَنْ لَّمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿٣٩﴾

(૪૬) ત્યારબાદ અમે એ પયગંબરો પછી મરયમના પુત્ર ઈસાને મોકલ્યો. તૌરાતમાંથી જે કંઈ તેના સામે મોજૂદ હતું, તે તેનું સમર્થન કરનારો હતો અને અમે તેને ઈજ્જલ પ્રદાન કરી, જેમાં માર્ગદર્શન અને પ્રકાશ હતા અને તે પણ, જે કંઈ તૌરાતમાં તે વખતે મોજૂદ હતું, તેનું સમર્થન કરવાવાળી હતી^(૩૮) અને અલ્લાહથી ડરનારા લોકો માટે સંપૂર્ણપણે માર્ગદર્શન અને શિખામણ હતી. (૪૭) અમારો આદેશ એ હતો કે ઈજ્જલવાળાઓ તે કાનૂન મુજબ ન્યાય કરે જે અલ્લાહે તેમાં અવતરિત કર્યો છે અને જે લોકો અલ્લાહના અવતરિત કરેલા કાનૂન મુજબ ફેસલો ન કરે તેઓ જ ફાસિક (અવજ્ઞાકારીઓ) છે.^(૩૯)

(૭૬) અર્થાત્ ઈસા મસીહ ~~જે~~ કોઈ નવો ધર્મ લઈને નહોતા આવ્યા, બલકે એ જ દીન (ધર્મ), જે તમામ અગાઉના પયગંબરોની દીન હતી, ઈસા મસીહનો દીન પણ હતો અને તેના જ તરફ તેઓ અમંત્રણ આપતા હતા. તૌરાતની મૂળ શિક્ષાઓમાંથી જે કંઈ તેમના સમયમાં સુરક્ષિત હતું, તેને ઈસા મસીહ સ્વયં પણ માનતા હતા અને ઈજ્જલ પણ તેની પુષ્ટિ કરતી હતી. (જુઓ - 'Mathew' ૫:૧૭-૧૮) કુર્આન આ વાસ્તવિકતાને વારંવાર પુનરાવર્તિત કરે છે કે અલ્લાહ તરફથી જેટલા પયગંબરો દુનિયાના કોઈપણ ભાગમાં આવ્યા છે, તેમાંથી કોઈપણ તેના પહેલાના પયગંબરનું ખંડન કરવા માટે અને તેમના કાર્યને નષ્ટ કરીને પોતાનો નવો ધર્મ ચલાવવા માટે નહોતા આવ્યા, બલકે પ્રત્યેક પયગંબર પોતાના પહેલાના પયગંબરોની પુષ્ટિ કરતા હતા અને એ જ કાર્યને આગળ વધારવા માટે આવતા હતા જેને અગાઉના પયગંબરોએ એક પવિત્ર વારસાના રૂપમાં છોડ્યું હતું. એ જ પ્રમાણે અલ્લાહે પોતાનો કોઈ ગ્રંથ પોતાના અગાઉના ગ્રંથોનું ખંડન કરવા માટે નહોતો મોકલ્યો, બલકે તેનો પ્રત્યેક ગ્રંથ અગાઉ અવતરિત થયેલ ગ્રંથોનું સમર્થન અને પુષ્ટિ કરનાર હતો.

(૭૭) અહીં અલ્લાહે એ લોકો માટે, જેઓ અલ્લાહે ઉતારેલ કાનૂન અનુસાર નિર્ણય ન કરે, ત્રણ આદેશો આપ્યા છે — એક એ કે તેઓ ઈન્કાર કરનાર (કાફિર) છે, બીજો એ કે તેઓ અત્યાચારી છે, એ ત્રીજો એ કે તેઓ અવજ્ઞાકારી (ફાસિક) છે. આનો સ્પષ્ટ અર્થ એ છે કે જે મનુષ્ય અલ્લાહના આદેશો અને તેણે અવતરિત કરેલ કાનૂનને છોડીને પોતાના કે બીજા લોકોના બનાવેલ કાનૂનો અનુસાર નિર્ણય કરે છે, તે વાસ્તવમાં ત્રણ મોટા ગુનાઓ આચરે છે — પહેલો એ કે તેનું આ કાર્ય અલ્લાહના આદેશોનો ઈન્કાર કરવા સમાન જ છે અને એ સત્યથી ઈન્કાર અને કુફ (અધર્મ) છે. બીજો એ કે તેનું આ કાર્ય ન્યાય અને ઈન્સાફના વિરુદ્ધ છે, કેમ કે સાચા ન્યાય અનુસાર જે આદેશ હોઈ શકતો હતો, તે તો અલ્લાહે આપી દીધો હતો, તેથી જ્યારે અલ્લાહના આદેશથી હટીને તેણે નિર્ણય કર્યો,

وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ
الْكِتَابِ وَمُهَيِّبًا عَلَيْهِ فَاحْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ

૪૮) પછી હે નબી ! અમે તમારા તરફ આ ગ્રંથ મોકલ્યો જે સત્ય લઈને આવ્યો છે અને અલ-કિતાબમાંથી જે કંઈ તેના સામે મોજૂદ છે તેનું સમર્થન કરનાર^(૭૮) અને તેનું રક્ષણ કરનાર અને દેખરેખ

તો અન્યાય અને અત્યાચાર કર્યો. ત્રીજો એ કે બંદો હોવા છતાં જ્યારે તેણે પોતાના માલિકના કાનૂનથી વિમુખ થઈને પોતાના કે કોઈ બીજાના કાનૂનને લાગુ કર્યો તો વાસ્તવમાં તેણે બંદગી અને આજ્ઞાપાલનની સીમાનું ઉલ્લંઘન કર્યું અને આ જ ‘ફિસ્ક’ (અવજ્ઞા) છે. આ કુફ, અન્યાય અને અત્યાચાર તથા ફિસ્ક પોતાની પ્રકૃતિની દૃષ્ટિએ અનિવાર્યપણે ‘અલ્લાહના આદેશથી વિમુખ થઈ જવા’ના મૂળ અર્થમાં સામેલ છે. સંભવ નથી કે જ્યાં વિમુખતા હોય, ત્યાં આ ત્રણેય વસ્તુઓ ન હોય. અલબત્ત, જે રીતે વિમુખતાના દરજ્જાઓ અને શ્રેણીઓમાં ફરક છે, એ જ રીતે આ ત્રણેય વસ્તુઓની શ્રેણીઓમાં પણ ફરક છે. જે વ્યક્તિ અલ્લાહના આદેશ વિરુદ્ધ એટલા માટે નિર્ણય કરે છે કે તે અલ્લાહના આદેશને ખોટો અને પોતાના કે કોઈ અન્ય વ્યક્તિના આદેશને સાચો સમજે છે, તે સંપૂર્ણ કાફિર (અધર્મી), ઝાલિમ (અત્યાચારી) અને ફાસિક (અવજ્ઞાકારી) છે, અને જે અકીદા (આસ્થા)ની રીતે અલ્લાહના આદેશને સત્ય સમજે છે, પરંતુ વ્યવહારિક રૂપે તેના વિરુદ્ધ નિર્ણય કરે છે, તે જો કે મિલ્લતથી નીકળી ગયેલ તો નથી, પરંતુ પોતાના ઈમાનને કુફ, સુલ્મ અને ફિસ્કથી ભેળવી રહ્યો છે. એ જ રીતે જેણે તમામ મામલાઓમાં અલ્લાહના આદેશથી વિમુખતા અપનાવી લીધી છે, તે તમામ મામલાઓમાં કાફિર, ઝાલિમ અને ફાસિક છે, અને જે અમુક મામલાઓમાં આજ્ઞાપાલક છે અને અમુકમાં વિમુખ છે, તેના જીવનમાં ઈમાન અને ઈસ્લામ તેમજ કુફ, સુલ્મ અને ફિસ્કની ભેળસેળ બરાબર એ જ પ્રમાણમાં છે જે પ્રમાણમાં તેણે આજ્ઞાપાલન અને વિમુખતાને ભેળવી રાખ્યા છે. કુર્આનના કેટલાક વિવરણકર્તાઓએ આ આયતોને ગ્રંથવાળા (યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ)ની સાથે વિશિષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ વહી (ઈશવાણી)ના શબ્દોમાં આ પ્રકારના અર્થ-નિર્ધારણ માટે કોઈ અવકાશ નથી. આ અર્થ-નિર્ધારણનો સાચો ઉત્તર એ છે, જે હઝરત હુઝૈફા رضي الله عنه એ આપ્યો છે. તેમને કોઈએ કહ્યું કે આ ત્રણેય આયતો તો બની ઈસરાઈલ વિશે છે. આના પર હઝરત હુઝૈફા رضي الله عنه એ ફરમાવ્યું, “કેટલા સારા ભાઈ છે તમારા માટે આ બની ઈસરાઈલ કે કડવું-કડવું બધું તેમના માટે છે અને મીઠું-મીઠું બધું તમારા માટે ! કદાપિ નહીં, અલ્લાહના સોગંદ ! તમે તેમની જ રીત પર તેમના પદચિહ્નો પર ચાલશો.”

(૭૮) અહીં એક મહત્વપૂર્ણ તથ્ય તરફ સંકેત કરવામાં આવ્યો છે. જો કે આ વિષયને એ રીતે પણ વ્યક્ત કરી શકાતો હતો કે ‘અગાઉના ગ્રંથો’માંથી જે કંઈ પોતાના મૂળ અને સાચા સ્વરૂપે બાકી છે, કુર્આન તેની પુષ્ટિ કરે છે. પરંતુ અલ્લાહે ‘અગાઉના ગ્રંથો’ના બદલે ‘અલ-કિતાબ’ શબ્દ-પ્રયોગ કર્યો. આનાથી એ રહસ્ય પણ સામે આવે છે કે કુર્આન અને તમામ એ ગ્રંથો, જે અલગ-અલગ સમયો અને અલગ-અલગ ભાષાઓમાં અલ્લાહ તરફથી અવતરિત થયા, તે સૌ વાસ્તવમાં એક જ ગ્રંથ છે. એક જ તેનો રચયિતા છે, એક જ તેનો હેતુ અને ઉદ્દેશ્ય છે, એક જ તેની શિક્ષા છે અને એક જ જ્ઞાન છે, જે માનવજાતિને પ્રદાન કરવામાં આવ્યું. ફરક જો છે, તો તે વર્ણનોનો છે, જે એક જ ઉદ્દેશ્ય માટે વિભિન્ન શ્રોતાઓ અને સંમુખો અનુસાર જુદી-જુદી રીતે અપનાવવામાં આવ્યું.

أَهْوَاءَهُمْ عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِّ ط لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شُرْعَةً
وَمِنْهَا جَا ط وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ
لِيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَيْتُمْكُمْ فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ ط إِلَى اللَّهِ
مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ ﴿٢٧﴾

રાખનાર છે. (૨૯) તેથી તમે અલ્લાહના અવતરિત કરેલા કાનૂન મુજબ લોકોના મામલાઓનો નિર્ણય કરો અને જે સત્ય તમારા પાસે આવ્યું છે, તેનાથી વિમુખ થઈને તેમની ઈચ્છાઓનું અનુસરણ ન કરો - અમે તમારા (મનુષ્યો) માંથી દરેક માટે એક શરીઅત (કાનૂન) અને કાર્ય-પ્રણાલી નિશ્ચિત કરી. (૩૦) જો કે તમારો અલ્લાહ ઈચ્છતો તો તમને સૌને એક ઉમ્મત (સમુદાય) પણ બનાવી શકતો હતો, પરંતુ આવું તેણે એટલા માટે કર્યું કે જે કંઈ તેણે તમને આપ્યું છે તેમાં તમારી પરીક્ષા કરે. તેથી ભલાઈઓમાં એકબીજાથી આગળ વધી જવાનો પ્રયાસ કરો. છેવટે તમને સૌને અલ્લાહ તરફ પાછા ફરીને જવાનું છે, પછી તે તમને તે સાચી હકીકત બતાવી દેશે જેમાં તમે મતભેદ કરતા રહ્યા છો. (૩૧) -

(૨૯) કુર્આને 'અલ-કિતાબ'ની રક્ષા કરનાર અને દેખરેખ રાખનાર કહેવાનો અર્થ એ છે કે તેણે એ તમામ સાચી શિક્ષાઓને, જે અગાઉના આકાશી ગ્રંથોમાં આપવામાં આવી હતી, પોતાના અંદર લઈને સુરક્ષિત કરી દીધી છે. હવે તેમની સાચી શિક્ષાઓનો કોઈ અંશ પણ નષ્ટ થવા નહીં પામે.

(૩૦) અહીં સંદર્ભથી હટીને એક વાત કહેવામાં આવી છે કે જેનો ઉદ્દેશ્ય એક પ્રશ્નનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો છે, જે ઉપરના પ્રવચન-ક્રમને સાંભળતા કોઈના મગજમાં ઉલ્કાન ઊભી કરી શકે છે. પ્રશ્ન એ છે કે જ્યારે તમામ પયગંબરો અને બધા આકાશી ગ્રંથોનો દીન (ધર્મ) એક છે અને આ સૌ એક-બીજાની પુષ્ટિ અને સમર્થન કરતાં આવ્યા છે, તો શરીઅતના વિવરણ (ધાર્મિક કાનૂનના વિવરણ) પછી પરસ્પર આટલો ફરક કેમ છે ?

(૩૧) આ ઉપરોક્ત પ્રશ્નનો ઉત્તર છે. આ ઉત્તરની વિગત આ પ્રમાણે છે -

૧. - માત્ર શરીઅતો (ધાર્મિક કાનૂનો)ની ભિન્નતાને એ વાતની દલીલ ઠરાવવું ખોટું છે કે આ શરીઅતો વિભિન્ન ઉદ્દગમોથી લેવામાં આવેલ છે અને વિભિન્ન સ્ત્રોતોથી લેવામાં આવી છે. વાસ્તવમાં એ અલ્લાહ જ છે, જેણે વિભિન્ન જાતિઓ માટે વિભિન્ન યુગો અને પરિસ્થિતિઓમાં જુદા-જુદા નિયમો બનાવ્યા.

૨. - નિ:શંક, એ સંભવ હતું કે આરંભથી જ તમામ મનુષ્યો માટે એક નિયમ બનાવીને સૌને એક ઉમ્મત (સમુદાય) બનાવી દેવામાં આવતા. પરંતુ એ ફરક, જે અલ્લાહે અલગ-અલગ પયગંબરોની શરીઅતો વચ્ચે રાખ્યો, તેમાં બીજા નિહિત હિતોની સાથે એક મોટો ઉદ્દેશ્ય એ પણ હતો કે અલ્લાહ આ રીતે લોકોની પરીક્ષા કરવા માગતો હતો. જે લોકો સાચા ધર્મ અને તેની આત્મા અને હકીકતને સમજે છે અને ધર્મમાં આ નિયમોની વાસ્તવિક હેસિયતને જાણે છે અને કોઈ પક્ષપાતની ભાવનામાં ગ્રસ્ત નથી, તેઓ સત્યને, જે સ્વરૂપમાં પણ આવશે, ઓળખી લેશે અને સ્વીકાર કરી લેશે. તેમને અલ્લાહે મોકલેલ અગાઉના આદેશોના બદલે પછીના આદેશોને માનવામાં કોઈ સંકોચ નહીં થાય. આનાથી વિપરીત જે લોકો ધર્મની આત્માથી અજાણ છે તથા નિયમ

وَأَنِ احْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ
وَاحْذَرْهُمْ أَنْ يَفْتِنُوكَ عَنْ بَعْضِ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ
إِلَيْكَ ۗ فَإِنْ تَوَلَّوْا فاعْلَمْ أَنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُصِيبَهُمْ
بِبَعْضِ ذُنُوبِهِمْ ۗ وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ لَفَاسِقُونَ ﴿٧٧﴾

હવે અલ્લાહના અવતરિત કરેલા કાનૂન મુજબ આ લોકોના મામલાઓનો ફેસલો કરો અને તેમની ઈચ્છાઓનું અનુસરણ ન કરો. સાવધાન રહો કે આ લોકો તમને ભ્રમમાં નાખીને તે માર્ગદર્શનથી તસુ બરાબર પણ ચલિત કરવા ન પામે જે અલ્લાહે તમારા તરફ અવતરિત કર્યું છે. પછી જો તેઓ આનાથી વિમુખ થાય, તો જાણી લો કે અલ્લાહે તેમના કેટલાક ગુનાઓના બદલામાં તેમને મુસીબતમાં નાખવાનો નિર્ધાર જ કરી લીધો છે અને આ હકીકત છે કે તે લોકોમાંથી ઘણાં ખરા ફાસિક (અવજ્ઞાકારી) છે.

અને તેના વિવરણોને જ મૂળ ધર્મ સમજી બેસ્યા છે અને જેઓ અલ્લાહ તરફથી આવેલ વસ્તુઓ પર સ્વયં પોતાની મનમાની વાતો જોડીને તેના પર હકાગ્રહી છે અને પૂર્વગ્રહને અપનાવી ચૂક્યા છે, તેઓ દરેક એ માર્ગદર્શનને રદ કરતા ચાલ્યા જશે, જે પાછળથી અલ્લાહ તરફથી આવ્યું. આ બંને પ્રકારના વ્યક્તિઓમાં અંતર કરવા માટે આ પરીક્ષા જરૂરી હતી, તેથી અલ્લાહે શરીઅતોમાં ભિન્નતા રાખી.

૩. — તમામ શરીઅતોનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય સદાચાર અને ભલાઈઓને પામવાનો છે અને તે એ જ રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે કે જ્યારે અલ્લાહનો જે આદેશ હોય તેનું અનુસરણ કરવામાં આવે. તેથી જે લોકો મૂળ ઉદ્દેશ્ય પર નજર રાખે છે તેમના માટે શરીઅતોની વિભિન્નતા અને પદ્ધતિઓમાં અંતર હોવા પર ઝઘડો કરવાને બદલે સાચી કાર્ય-પદ્ધતિ એ છે કે ઉદ્દેશ્ય તરફ એ માર્ગ પર ડગ આગળ વધારવામાં આવે, જેને અલ્લાહની સ્વીકૃતિ પ્રાપ્ત હોય.

૪. — જે ફરક મનુષ્યોએ પોતાની યથાસ્થિતિ, પૂર્વગ્રહ, હકાગ્રહ અને મગજની ઉપજથી સ્વયં પદા કરી લીધા છે, તેનો અંતિમ નિર્ણય ન ચર્ચા-ગોષ્ઠીઓમાં થઈ શકે છે, ન યુદ્ધ-ભૂમિમાં. અંતિમ નિર્ણય અલ્લાહ સ્વયં કરશે, જ્યારે હકીકત ખોલી નાખવામાં આવશે અને લોકોની સામે સ્પષ્ટ થઈ જશે કે જે ઝઘડા અને વિવાદોમાં તેઓ આયુષ્ય ખપાવીને દુનિયાથી આવ્યા છે, તેના ઊંડાણમાં 'સત્ય'નું ખમીર કેટલું હતું અને અસત્યની ભેળસેળ કેટલી !

(૮૨) અહીંથી એ જ પ્રવચન-ક્રમ આગળ ચાલે છે, જે ઉપરથી ચાલતો આવી રહ્યો હતો.

أَفْكُمْ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ ط وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا لِقَوْمٍ
 يُوقِنُونَ ﴿٥٠﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارَى
 أَوْلِيَاءَ ۚ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ ط وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَإِنَّهُ
 مِنْهُمْ ط إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿٥١﴾ فَتَرَى الَّذِينَ فِي
 قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يُسَارِعُونَ فِيهِمْ يَقُولُونَ نَخْشَى أَنْ تُصِيبَنَا

﴿٥٠﴾
 وَقَالُوا
 عَنَّا لَيْسَ
 بِنَبَأٍ
 عِنَّا

જાહેલિયાતનો અર્થ છે કે જે લોકો અલ્લાહના કાનૂનથી વિમુખ બને છે તો શું પણી 'જાહિલિયત' (૮૩) નો ફેસલો ઈસ્લામ છે? જો કે જે લોકો અલ્લાહ પર ઈમાન રાખે છે તેમના સમીપ અલ્લાહથી વધુ સારો નિર્ણય કરનાર બીજો કોણ હોઈ શકે છે? (રુકૂઅ-૭) (૫૧) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો! યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓને પોતાના મિત્રો ન બનાવો, આ લોકો એક-બીજાના જ મિત્રો છે, અને જો તમારામાંથી કોઈ તેમને પોતાનો મિત્ર બનાવે છે તો તે પણ તેમનામાંનો જ છે, નિ:શંક અલ્લાહ અત્યાચારીઓને પોતાના માર્ગદર્શનથી વંચિત કરી દે છે. (૫૨) તમે જુઓ છો કે જેમના હૃદયમાં નિફાક (દંભ)ની બીમારી છે, તેઓ તેમાં જ દોડ્યામ કરતા ફરે છે. કહે છે, "અમને ડર લાગે છે કે ક્યાંક અમે કોઈ મુસીબતના ચક્કરમાં ન

(૮૩) 'જાહિલિયત' (અજ્ઞાનતા) શબ્દ ઈસ્લામ (શબ્દ)ના વિરોધમાં પ્રયુક્ત કરવામાં આવે છે. ઈસ્લામની રીત સાક્ષાત જ્ઞાન છે, કેમ કે તેના તરફ અલ્લાહે માર્ગદર્શન કર્યું છે, જે તમામ હકીકતોનું જ્ઞાન ધરાવે છે અને તેનાથી વિપરીત પ્રત્યેક એ રીત જે ઈસ્લામથી ભિન્ન છે, 'જાહિલિયત'ની રીત છે. ઈસ્લામથી પહેલાના અરબસ્તાનના કાળને 'જાહિલિયત'નો કાળ આ જ અર્થમાં કહેવામાં આવ્યો છે કે એ જમાનામાં જ્ઞાન વિના, માત્ર અંધવિશ્વાસો કે અટકળ કે ઈચ્છાઓના આધારે મનુષ્યોએ પોતાના માટે જીવનની પદ્ધતિઓ નક્કી કરી લીધી હતી. આ કાર્યશીલી જ્યાં, જે યુગમાં પણ મનુષ્ય અપનાવે તેને દરેક સ્થિતિમાં 'જાહિલિયત'ની જ કાર્યશીલી કહેવામાં આવશે. વિદ્યાલયો અને યુનિવર્સિટીઓમાં જે કંઈ ભણાવવામાં આવે છે તે માત્ર એક આંશિક જ્ઞાન છે અને કોઈપણ અર્થમાં મનુષ્યના માર્ગદર્શન માટે પર્યાપ્ત નથી. તેથી અલ્લાહે આપેલ જ્ઞાનથી બેપરવા થઈને જીવનની જે વ્યવસ્થા આ આંશિક જ્ઞાનની સાથે ભ્રમ, અટકળ અને કામનાઓની ભેળસેળ કરીને બનાવી લેવામાં આવી છે, તે પણ એ જ રીતે 'જાહિલિયત'ની પરિભાષામાં આવે છે જે રીતે પ્રાચીનકાળની 'જાહિલી' પદ્ધતિઓ આ પરિભાષામાં આવે છે.

دَائِرَةً ۞ فَعَسَىٰ أَن يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ أَوْ أَمْرٍ مِّنْ عِنْدِهِ
 فَيُصْبِحُوا عَلَىٰ مَا أَسْرُوا فِي أَنفُسِهِمْ نِدْمِينَ ﴿٥٧﴾ وَيَقُولُ
 الَّذِينَ آمَنُوا أَهَؤُلَاءِ الَّذِينَ أَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ
 أَنَّهُمْ لَبَعَكُم ۞ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فَأَصْبَحُوا خُسِرِينَ ﴿٥٨﴾

الْقَائِلِينَ

કસાઈ જઈએ.” (૮૪) પરંતુ એ દૂર નથી કે જ્યારે અલ્લાહ તમને નિર્ણાયક વિજય આપશે અથવા પોતાના તરફથી કોઈ બીજી વાત પ્રગટ કરશે (૮૫) તો આ લોકો પોતાના આ નિફાક (દંભ) માટે, જેને તેમણે હૃદયોમાં છૂપાવી રાખ્યું છે, શરમ અનુભવશે, (૫૩) અને તે વખતે ઈમાનવાળાઓ કહેશે, “શું આ એ જ લોકો છે જેઓ અલ્લાહના નામની મોટી-મોટી સોગંદો ખાઈને વિશ્વાસ અપાવતા હતા કે અમે તમારા સાથે છીએ?” — તેમના બધા કર્મો વ્યર્થ થઈ ગયા અને છેવટે તેઓ નિષ્ફળ અને નિરાશ થઈને રહ્યા. (૮૬)

- (૮૪) ત્યાં સુધી અરબસ્તાનમાં કુફ (અધર્મ) અને ઈસ્લામના સંઘર્ષનો નિર્ણય નહોતો થયો. જો કે ઈસ્લામ પોતાના અનુયાયીઓનાં શૌર્ય અને બહાદુરીના કારણે એક શક્તિ બની ગયો હતો, પરંતુ વિરોધીઓની શક્તિઓ પણ જબરજસ્ત હતી. ઈસ્લામના વિજયની જેટલી સંભાવનાઓ હતી, એવી જ કુફના વિજયની પણ સંભાવનાઓ હતી. તેથી મુસલમાનોમાં જે લોકો મુનાફિકો (દંભીઓ) હતા, તેઓ ઈસ્લામી સમુદાયમાં રહીને યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓની સાથે પણ મેળમેળાપ બનાવી રાખવા માગતા હતા, જેથી આ સંઘર્ષ જો ઈસ્લામના પરાજય પર સમાપ્ત થઈ જાય તો તેમના માટે કોઈને કોઈ આશ્રય-સ્થાન સુરક્ષિત રહે. આ ઉપરાંત તે વખતે અરબસ્તાનના યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ આર્થિક રીતે વધારે સશક્ત હતા. નાણાકીય લેવડ-દેવડનો કારોબાર (બેંકિંગ) મોટાભાગે તેમના જ હાથમાં હતો. અરબસ્તાનના હરિયાળા અને ફળદ્રુપ વિસ્તારો તેમના કબજામાં હતા. તેમની વ્યાજબોરીની જાળ દરેક બાજુ ફેલાયેલી હતી. તેથી આર્થિક કારણોથી પણ આ મુનાફિક લોકો તેમના સાથે પોતાના અગાઉના સંબંધોને બનાવી રાખવાના ઈચ્છુક હતા. તેમનો વિચાર હતો કે જો ઈસ્લામ અને કુફના આ સંઘર્ષમાં સંપૂર્ણપણે લાગીને અમે આ સૌ જાતિઓથી અમારા સંબંધો કાપી નાખ્યા, જેમના સાથે ઈસ્લામ હાલ યુદ્ધમાં વ્યસ્ત છે, તો આ કાર્ય રાજકીય અને આર્થિક બંને રીતે અમારા માટે ખતરનાક હશે.
- (૮૫) અર્થાત્ નિર્ણાયક વિજયથી નિમ્ન સ્તરની કોઈ એવી વસ્તુ, જેનાથી સામાન્ય રીતે લોકોને એ વિશ્વાસ થઈ જાય કે હાર-જીતનો અંતિમ નિર્ણય ઈસ્લામના જ પક્ષમાં આવશે.
- (૮૬) અર્થાત્ જે તેમણે ઈસ્લામના અનુસરણમાં કર્યું, નમાઝો પઢી, રોઝા રાખ્યા, ઝકાત આપી, જિહાદમાં સામેલ થયા, ઈસ્લામના કાનૂનોને માન્યા, આ બધું એ કારણસર નષ્ટ થઈ ગયું કે તેમનાં હૃદયોમાં ઈસ્લામ માટે નિષ્ઠા ન હતી અને તેઓ બધાથી કપાઈને માત્ર એક અલ્લાહના બનીને રહ્યા નહોતા, બલકે પોતાની દુનિયા માટે તેમણે પોતાને અલ્લાહ અને વિદ્રોહીઓની વચ્ચે અડધા-અડધા વહેંચી રાખ્યા હતા.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي
 اللَّهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٍ
 عَلَى الْكَافِرِينَ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ
 لَوْمَةَ لَائِمٍ ۚ ذَٰلِكُمْ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَن يَشَاءُ ۗ وَاللَّهُ
 وَاسِعٌ عَلِيمٌ ﴿٥٨﴾ إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا
 الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ ﴿٥٩﴾

- ૫૪) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! જો તમારામાંથી કોઈ વ્યક્તિ પોતાના દીન (ધર્મ)થી ફરી જાય છે (તો ફરી જાય), અલ્લાહ એવા બીજા ઘણાં લોકો પેદા કરી દેશે જે અલ્લાહને પ્રિય હશે અને અલ્લાહ તેમને પ્રિય હશે, જેઓ ઈમાનવાળાઓ સાથે નરમ અને કાફિરો (વિરોધીઓ, શત્રુઓ) માટે કઠોર હશે, ^(૫૭) જેઓ અલ્લાહના માર્ગમાં સંઘર્ષ કરશે અને કોઈ નિંદા કરનારની નિંદાથી ડરશે નહીં. ^(૫૮) આ અલ્લાહની મહેરબાની છે, જેને ચાહે છે પ્રદાન કરે છે. અલ્લાહ વિશાળ સાધનોનો માલિક છે અને બધું જ જાણે છે. (૫૫) તમારા મિત્રો તો હકીકતમાં માત્ર અલ્લાહ અને અલ્લાહના રસૂલ અને તે ઈમાનવાળાઓ છે જેઓ નમાઝ કાયમ કરે છે, ઝકાત આપે છે અને અલ્લાહ આગળ ઝુકનારા છે,
- ૫૯) 'ઈમાનવાળા' પર નરમ હોવાનો અર્થ એ છે કે એક વ્યક્તિ ઈમાનવાળાઓની સામે પોતાની શક્તિનો ક્યારેય ઉપયોગ ન કરે. તેની બૌદ્ધિક શક્તિ, તેની સમજદારી, તેની યોગ્યતા, તેની પહોંચ અને પ્રભાવ, તેની સંપત્તિ, તેની શારીરિક શક્તિ, કોઈ વસ્તુ પણ મુસલમાનોને દબાવવા અને સતાવવા અને નુકસાન પહોંચાડવા માટે ન હોય. મુસલમાનો પોતાના વચ્ચે તેને હંમેશા એક નમ્ર સ્વભાવવાળો, હિતેચ્છુ અને સહનશીલ વ્યક્તિ જ જુએ. 'કાફિરો પર કઠોર' હોવાનો અર્થ એ છે કે એક ઈમાનવાળો વ્યક્તિ પોતાની ઈમાનની દૃઢતા, ધર્મનિષ્ઠા, સિદ્ધાંતની મક્કમતા, દૃઢ ચરિત્ર અને ઈમાનની પ્રતિભા અને વિવેકના કારણે ઈસ્લામના વિરોધીની સામે પથ્થરની ચઢાનની જેમ હોય કે કોઈપણ રીતે તેને પોતાની જગ્યાએથી હટાવી ન શકાય. તેઓ તેને કદાપિ મીણની જેમ ન સમજે જેને કોઈપણ રીતે પીગાળી શકાય, કે એવો ખોરાક ન સમજે જેને ગમે તે રીતે હજમ કરી શકાય. તેમને જ્યારે પણ તેમનો સામનો કરવાનો થાય, તો તેમના સામે એ સાબિત થઈ જાય કે અલ્લાહનો આ બંદો મરી શકે છે, પણ કોઈપણ કિંમતે વેચાઈ શકતો નથી અને કોઈ દબાણથી દબાઈ શકતો નથી.
- (૬૦) અર્થાત્ અલ્લાહના દીન (ધર્મ)ના અનુસરણમાં, તેના આદેશોનું પાલન કરવામાં અને આ દીન અનુસાર જે કંઈ સત્ય છે તેને સત્ય અને જે કંઈ અસત્ય છે તેને અસત્ય કહેવામાં તેને કોઈ સંકોચ નહીં થાય. કોઈનો વિરોધ, કોઈના વ્યંગ અને ઉપહાસ કોઈની આપત્તિ અને કોઈના મહેણા અને અવાજોની તેઓ પરવા ન કરે. જો સામાન્ય લોકોનો અભિપ્રાય ઈસ્લામના વિરુદ્ધ હોય અને ઈસ્લામની પદ્ધતિ પર ચાલવાનો અર્થ પોતાને દુનિયાભરમાં

وَمَنْ يَتَوَلَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا فَإِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ
 الْغَالِبُونَ ﴿٥٦﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الَّذِينَ اتَّخَذُوا
 دِينَكُمْ هُزُؤًا وَلَعِبًا مِّنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِن قَبْلِكُمْ
 وَالْكُفَّارَ أَوْلِيَاءَ ۗ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ كُنتُمْ مُّؤْمِنِينَ ﴿٥٧﴾ وَإِذَا
 نَادَيْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ اتَّخَذُوهَا هُزُؤًا وَلَعِبًا ۗ ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ
 لَا يَعْقِلُونَ ﴿٥٨﴾ قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ هَلْ تَنقِمُونَ مِنِّي إِلَّا أَنْ آمَنَّا
 بِاللَّهِ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنزِلَ مِن قَبْلُ ۗ وَإِنَّ أَكْثَرَكُمْ
 فِسْقُونَ ﴿٥٩﴾ قُلْ هَلْ أُنبِئُكُمْ بِشَرِّ مِّنْ ذَٰلِكَ مَثُوبَةً عِندَ اللَّهِ ۗ

અલ્લાહના પક્ષ જ વિજયી રહેનાર છે. (રુકૂઅ-૮) (૫૭) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! તમારા પુરોગામી ગ્રંથવાળાઓ પૈકી જે લોકોએ તમારા દીનને મજાક અને મનોરંજનની વસ્તુ બનાવી લીધી છે, તેમને અને બીજા કાફિરો (અધર્મીઓ)ને પોતાના મિત્ર ન બનાવો. અલ્લાહથી ડરો જો તમે ઈમાનવાળા છો. (૫૮) જ્યારે તમે નમાઝ માટે પોકારો છો તો તેઓ તેની મજાક ઉડાવે છે અને તેના સાથે રમત કરે છે. (૫૯) તેનું કારણ એ છે કે તેઓ બુદ્ધિ નથી ધરાવતા. (૬૦) તેમને કહો, “હે ગ્રંથવાળાઓ ! જે વાત પર તમે અમારાથી નામુશ છો તે એ સિવાય બીજું શું છે કે અમે અલ્લાહ ઉપર અને દીનના એ શિક્ષણ પર ઈમાન લઈ આવ્યા છીએ જે અમારા તરફ અવતરિત થયું છે અને અમારા પહેલાં પણ અવતરિત થયું હતું, અને તમારામાંથી મોટા ભાગના લોકો અવજ્ઞાકારી છે.” (૬૦) પછી કહો, “શું હું એ લોકોની નિશાની બતાવું જેમનું પરિણામ અલ્લાહને ત્યાં અવજ્ઞાકારીઓના પરિણામથી પણ ખરાબ છે ?

હાંસીપાત્ર બનાવી લેવું હોય, તો પણ તેઓ એ જ માર્ગ પર ચાલશે જેને તેઓ સાચા હૃદયથી સત્ય માને છે.

(૮૮) અર્થાત્ અજાનનો અવાજ સાંભળીને તેની નકલ ઉતારે છે, ઉપહાસ માટે તેના શબ્દો બદલે છે અને તોડી-મરોડીને વિકૃત કરી નાખે છે અને તેના પર મહેણા મારે છે.

(૯૦) અર્થાત્ તેમની આ હરકતો બુદ્ધિહીનતાનું પરિણામ છે. જો તેઓ અજાનતા અને મૂર્ખતામાં ન પડ્યા હોત તો મુસલમાનોથી ધાર્મિક મંતલેદ રાખવા છતાં આવી હલકી અને ભુલ્લક હરકતો તેઓ ન કરતા. છેવટે કોણ સમજદાર વ્યક્તિ એ પસંદ કરી શકે છે કે જ્યારે કોઈ સમૂહ અલ્લાહની ઈબાદત માટે બોલાવે તો તેમની મજાક ઉડાવવામાં આવે.

مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ وَجَعَلَ مِنْهُمْ الْقِرَدَةَ وَالْخَنَازِيرَ
 وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ ۖ أُولَئِكَ شَرٌّ مَكَانًا وَأَضَلُّ عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ ﴿١٥﴾
 وَإِذَا جَاءُوكُمْ قَالُوا آمَنَّا وَقَدْ دَخَلُوا بِالْكَفْرِ وَهُمْ قَدْ خَرَجُوا
 بِهِ ۖ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا كَانُوا يَكْتُمُونَ ﴿١٦﴾ وَتَرَى كَثِيرًا مِنْهُمْ
 يُسَارِعُونَ فِي الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَأَكْلِهِمُ السُّحْتَ ۖ لَبِئْسَ مَا
 كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٧﴾ لَوْلَا يَنْهَاهُمُ الرَّبُّنِيُّونَ وَالْأَحْبَارُ عَنْ
 قَوْلِهِمُ الْإِثْمَ وَأَكْلِهِمُ السُّحْتَ ۖ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَصْنَعُونَ ﴿١٨﴾

તેઓ જેમના ઉપર અલ્લાહની ફિટકાર પડી, જેમના ઉપર તેનો પ્રકોપ ઊતર્યો, જેમનામાંથી વાનરો અને
 ડુક્કર બનાવવામાં આવ્યા, જેમણે તાગૂત (અલ્લાહ સિવાય અન્ય)ની બંદગી કરી, તેમનો દરજ્જો
 વધારે ખરાબ છે અને તેઓ સીધા માર્ગથી ભટકીને ઘણે દૂર નીકળી ગયેલા છે. (૧૫) (૬૧) જ્યારે તેઓ
 તમારા પાસે આવે છે તો કહે છે કે અમે ઈમાન લાવ્યા, જો કે કુફ (અધર્મ) લઈને આવ્યા હતા અને કુફ જ
 લઈને પાછા ગયા અને અલ્લાહ સારી રીતે જાણે છે જે કંઈ તેમણે હૃદયોમાં છૂપાવી રાખ્યું છે. (૬૨) તમે
 જુઓ છો કે તેમનામાંથી મોટાભાગના લોકો ગુના અને અત્યાચારના કાર્યોમાં દોડધામ કરતા ફરે છે અને
 હરામનો (અવૈધ) માલ ખાય છે. ઘણાં ખરાબ કૃત્યો છે જે આ લોકો કરી રહ્યા છે ! (૬૩) શા માટે તેમના
 વિદ્વાનો અને ધર્મગુરુઓ તેમને ગુનાની વાતો કરવાથી અને હરામનું ખાવાથી રોકતા નથી ? નિ:શંક
 જીવનની ઘણી જ ખરાબ કાર્યનોંધ છે જે તેઓ તૈયાર કરી રહ્યા છે.

(૮૧) સૂક્ષ્મ સંકેત છે સ્વયં યહૂદીઓ તરફ, જેમનો પોતાનો ઈતિહાસ એ કહી રહ્યો છે કે વારંવાર તેઓ અલ્લાહના
 પ્રકોપ અને તેની ફિટકારમાં ગ્રસ્ત થયા. 'સબત' (શનિવાર)નો કાનૂન તોડવા પર તેમની જાતિના ઘણા લોકોના
 ચહેરા વિકૃત થઈ ગયા, ત્યાં સુધી કે તેઓ પતનની એ સીમા સુધી પહોંચ્યા કે 'તાગૂત'ની બંદગી સુદ્ધા તેમને
 કરવી પડી. આમ, કહેવાનો અર્થ એ છે કે છેવટે તમારી નિર્લજ્જતા અને અપરાધી સાહસ-વૃત્તિની કોઈ સીમા
 પણ છે કે સ્વયં અવજ્ઞા અને અધમતા તથા અત્યંત નૈતિક અધ:પતનમાં ગ્રસ્ત થઈ ગયા છો અને જો કોઈ અન્ય
 સમૂહ અલ્લાહ પર ઈમાન લાવીને સાચી દીનદારી (ધાર્મિકતા)ની પદ્ધતિ અપનાવે છે તો તેના પાછળ હાથ
 ધોઈને પડી જાઓ છો.

وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَلِعِنَّا بِمَا
 قَالُوا مَبْلٌ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَيْنِ ۖ يُنْفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ ۖ وَلَيَزِيدَنَّ
 كَثِيرًا مِّنْهُمْ مَّا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَانًا وَكُفْرًا ۗ

(૬૪) યહૂદીઓ કહે છે અલ્લાહના હાથ બંધાયેલા છે. (૯૨) બાંધી દેવામાં આવ્યા તેમના હાથ (૯૩) અને ધિક્કાર તેમના ઉપર એ બકવાસના બદલામાં જે તેઓ કરે છે. (૯૪) અલ્લાહના હાથ તો ખુલ્લા છે, જે રીતે ચાહે છે, ખર્ચ કરે છે. હકીકત એ છે કે જે વાણી તમારા રબ તરફથી તમારા પર અવતરિત થઈ છે, તે ઊલટાનું તેમના પૈકી મોટાભાગના લોકોના વિદ્રોહ અને અસત્ય-પ્રિયતામાં વધારાનું કારણ બની ગઈ છે (૯૫)

(૯૨) અરબી ભાષાની કહેવત અનુસાર કોઈના હાથ બંધાયેલા હોવાનો અર્થ એ છે કે તે કંજૂસ છે, દાન-પુણ્યથી તેનો હાથ રોકાયેલ છે. તેથી યહૂદીઓના આ કથનનો અર્થ એ નથી કે વાસ્તવમાં અલ્લાહના હાથ બંધાયેલા છે, બલકે અર્થ એ છે કે અલ્લાહ કંજૂસ છે. સદીઓથી યહૂદીઓ અપમાન અને નાલેશીની સ્થિતિમાં પડેલ હતા અને તેમની અગાઉની ભવ્યતાની એક પ્રાચીન દંતકથા બનીને રહી ગયા હતા, જેની ફરી પાછી આવવાની કોઈ સંભાવના તેમને દેખાતી નહોતી, તેથી સામાન્ય રીતે પોતાની જાતિગત આપત્તિઓ પર માતમ કરતાં એ જાતિના મૂર્ખ લોકો આ અશિષ્ટ વાક્ય કહ્યા કરતા હતા કે અલ્લાહનું શરણ ! અલ્લાહ તો કંજૂસ થઈ ગયો છે, તેના ખજાનાનું મોહું બંધ છે, અમને આપવા માટે હવે તેના પાસે આફતો અને મુસીબતો સિવાય બીજું કંઈ રહ્યું નથી. આ વાત કેટલાક યહૂદીઓ સુધી સીમિત નથી, બીજી જાતિઓના અજ્ઞાનીઓની પણ આ જ સ્થિતિ છે કે જ્યારે તેમના પર કોઈ કઠિન સમય આવે છે તો અલ્લાહ તરફ પલટવાના બદલે બળી-બળીને આ પ્રકારની ઘૃષ્ટતાની વાતો કર્યા કરે છે.

(૯૩) અર્થાત્ કંજૂસીમાં આ લોકો પોતે જ ગ્રસ્ત છે. દુનિયામાં પોતાની કંજૂસી અને પોતાની સંકીર્ણતા માટે કહેવત બની ચૂક્યા છે.

(૯૪) અર્થાત્ આ પ્રકારની ઘૃષ્ટતા તરફ વ્યંગાત્મક વાતો કરીને આ લોકો ચાહે કે અલ્લાહ તેમના પર મહેરબાન થઈ જાય અને કૃપાઓની વર્ષા કરવા લાગે, તો એ કોઈપણ રીતે સંભવ નથી, બલકે આ વાતોનું ઊલટું પરિણામ એ છે કે આ લોકો અલ્લાહની કૃપાદૃષ્ટિથી વધારે વંચિત અને તેની દયાથી વધારે દૂર થતા જાય છે.

(૯૫) અર્થાત્ આ વાણીને સાંભળીને તેઓ કોઈ શિક્ષા લેતા, પોતાની ભૂલો અને ખોટા કાર્યો પર સાવધાન થઈને તેની ક્ષતિપૂર્તિ કરતા અને પોતાની પતનગ્રસ્ત હાલતના કારણોને જાણીને સુધારણા તરફ ધ્યાન આપતા, તેના બદલે તેમના પર ઊલટો પ્રભાવ એ થયો કે જીદમાં આવીને તેમણે સત્ય અને સચ્ચાઈનો વિરોધ શરૂ કરી દીધો છે. ભલાઈ અને સુધારણાના ભૂલી ગયેલ પાઠને સાંભળીને સ્વયં સીધા માર્ગ પર આવવું તો દૂર રહ્યું, તેમની ઊલટી કોશિશ એ છે કે જે અવાજ આ પાઠને યાદ દેવડાવી રહ્યો છે, તેને જ દબાવી દે, જેથી કોઈ બીજો તેને સાંભળી ન શકે.

وَأَلْقَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ ۗ كُلَّمَا
 أَوْقَدُوا نَارًا لِلْحَرْبِ أَطْفَأَهَا اللَّهُ ۗ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ
 فَسَادًا ۗ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ ﴿٦٣﴾ وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْكِتَابِ
 آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَكَفَّرْنَا عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَا دَخَلْنَا لَهُمُ جَنَّةِ
 النَّعِيمِ ﴿٦٤﴾ وَلَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُوا التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ وَمَا أُنزِلَ
 إِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ لَأَكَلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ ۗ
 مِنْهُمْ أُمَّةٌ مُقْتَصِدَةٌ ۗ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ سَاءَ مَا يَعْمَلُونَ ﴿٦٥﴾

(તેના બદલામાં) અમે તેમના વચ્ચે કયામત સુધી દ્વેષ અને વૈમનસ્ય નાખી દીધા છે. જ્યારે પણ તેઓ યુદ્ધની આગ ભડકાવે છે, અલ્લાહ તેને ઠંડી કરી દે છે. આ લોકો ધરતીમાં બગાડ ફેલાવવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે, પરંતુ અલ્લાહ બગાડ ફેલાવનારાઓને કદાપિ પસંદ કરતો નથી. (૬૫) જો (આ વિદ્રોહના બદલે) આ ગ્રંથવાળાઓ ઈમાન લઈ આવ્યા હોત અને અલ્લાહથી ડરવા (ધર્મપરાયણતા)નો માર્ગ અપનાવ્યો હોત તો અમે તેમની બૂરાઈઓ તેમનામાંથી દૂર કરી દેતા અને તેમને નેઅમતો (બક્ષિસો)થી ભરપૂર જન્મતોમાં દાખલ કરતા. (૬૬) કદાચ, તેમણે તૌરાત અને ઈજીલ અને તે અન્ય ગ્રંથોને પ્રસ્થાપિત કર્યા હોત, જે તેમના રબ (પ્રભુ) તરફથી તેમના પાસે મોકલવામાં આવ્યા હતા ! આવું કરતા તો તેમના માટે ઉપરથી રોજી વરસતી અને નીચેથી ઉભરાતી. (૬૬) જો કે તેમનામાંથી કેટલાક સીધા રસ્તે ચાલનારા પણ છે, પરંતુ તેમનામાં મોટાભાગના દુરાચારી છે. (રુકૂઅ-૯)

(૯૬) બાઈબલના પુસ્તક 'Leviticus' (પ્રકરણ-૨૬) અને 'Deuteronomy' (પ્રકરણ-૨૮)માં હઝરત મૂસા અલૈ.ના એક પ્રવચનનો ઉલ્લેખ છે, જેમાં તેમણે બની ઈસરાઈલને ખૂબ વિસ્તારથી બતાવ્યું છે કે જો તમે અલ્લાહના આદેશોનું બરાબર પાલન કરશો, તો કયા-કયા પ્રકારની દયાઓ અને બરકતો (નિરંતર સમૃદ્ધિઓ)થી નવાજવામાં આવશે અને જો અલ્લાહના ગ્રંથને પીક પાછળ નાખીને અવજ્ઞાઓ કરશો, તો કઈ રીતે આફતો, મુસીબતો અને વિનાશ દરેક બાજુથી તમારા પર તૂટી પડશે. હઝરત મૂસા અલૈ.નું આ પ્રવચન કુર્આનના આ નાના વાક્યની સુંદર વ્યાખ્યા છે.

يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ ۗ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا
 بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ ۗ وَاللَّهُ يَعْصِبُكَ مِنَ النَّاسِ ۗ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي
 الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ ﴿٤٧﴾ قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُمْ عَلَىٰ شَيْءٍ حَتَّىٰ
 تُقِيمُوا التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ ۗ

(૬૭) હે પયગંબર ! જે કંઈ તમારા રબ તરફથી તમારા પર અવતરિત કરવામાં આવ્યું છે, તે લોકો સુધી પહોંચાડી દો. જો તમે આમ ન કર્યું તો તેના તરફથી પયગંબરીનો હક્ક અદા ન કર્યો. અલ્લાહ તમને લોકોની બૂરાઈ અને દુષ્ટતાથી બચાવનાર છે. વિશ્વાસ રાખો કે તે કાફિરોને (તમારા સામે) સફળતાનો માર્ગ કદાપિ નહીં દેખાડે. (૬૮) સ્પષ્ટપણે કહી દો, “હે ગ્રંથવાળાઓ ! તમે કદાપિ કોઈ બુનિયાદ ઉપર નથી, જ્યાં સુધી તૌરાત અને ઈજલ અને તે બીજા ગ્રંથોની સ્થાપના ન કરો, જે તમારા તરફ તમારા રબ તરફથી અવતરિત કરવામાં આવ્યા છે.” (૬૯)

(૮૭) તૌરાત અને ઈજલને સ્થાપિત કરવાથી અભિપ્રેત સચ્ચાઈની સાથે તેનું પાલન કરવું અને તેને પોતાનું જીવન-બંધારણ બનાવવું છે. આ પ્રસંગે એ વાત સારી રીતે મનો-મસ્તિષ્કમાં બેસાડી લેવી જોઈએ કે બાઈબલના પવિત્ર પુસ્તકોના સંગ્રહમાં એક પ્રકારના લેખો તો એ છે જે યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તી લેખકોએ પોતાની રીતે લખ્યા છે અને બીજા પ્રકારના લેખો એ છે જે અલ્લાહના આદેશો અથવા હઝરત મૂસા અલૈ. , હઝરત ઈસા અલૈ. અને અન્ય પયગંબરોના કથનો હોવાની હેસિયતે વર્ણવવામાં આવેલ છે, અને જેમાં એ વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે કે અલ્લાહે આવું ફરમાવ્યું અથવા ફલાણા પયગંબરે આવું કહ્યું. આમાંથી પહેલા પ્રકારના લેખોને અલગ કરીને જો કોઈ વ્યક્તિ માત્ર બીજા પ્રકારના લેખો પર વિચાર કરે તો સરળતાથી એ જોઈ શકે છે કે તેમની શિક્ષા અને કુર્આનની શિક્ષામાં કોઈ સ્પષ્ટ અંતર નથી. જો કે અનુવાદકો અને લાહિયાઓ-નકલો ઉતારનારાઓ તથા ટીકાકારોના હસ્તક્ષેપથી અને અમુક જગ્યાએ મૌખિક નોંધ ઉતરાવનારાઓની ભૂલોથી આ બીજા પ્રકારના લેખો પણ સંપૂર્ણપણે સુરક્ષિત નથી રહ્યા, તેમ છતાં કોઈ વ્યક્તિ એ અનુભવ કર્યા વિના રહી શકતો નથી કે એમાં બરાબર એ જ વિશુદ્ધ તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)નું આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું છે, જેના તરફ કુર્આન બોલાવી રહ્યું છે, એ જ આસ્થાઓ પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે જે કુર્આન પ્રસ્તુત કરે છે અને જીવનની એ જ પદ્ધતિ તરફ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે જેનો નિર્દેશ કુર્આન આપે છે. આમ, વાસ્તવિકતા એ છે કે જો યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ એ જ શિક્ષા પર મક્કમ રહેતા જે આ ગ્રંથોમાં અલ્લાહ અને પયગંબરો તરફથી નોંધવામાં આવેલ છે, તો નિશ્ચિતપણે નબી ને પયગંબર બનાવવામાં આવ્યા ત્યારે તેઓ એક સત્યનિષ્ઠ અને સીધા માર્ગ ચાલનાર સમુદાય હોત અને તેમને કુર્આનમાં એ જ પ્રકાશ દેખાતો જે અગાઉના ગ્રંથોમાં જોવા મળતો હતો. આ સ્થિતિમાં તેમના માટે નબી સલ્લ.નું અનુસરણ અપનાવવામાં ધર્મ-પરિવર્તનનો મૂળથી પ્રશ્ન જ ઊભો ન થતો, બલકે તેઓ એ જ માર્ગ પર નિરંતર ચાલતાં, જેના પર તેઓ અગાઉથી ચાલતા આવી રહ્યા હતા, આપ સલ્લ.ના અનુપાલક બનીને આગળ ચાલી શકતા હતા.

وَلِيَزِيدَنَّ كَثِيرًا مِّنْهُمْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَانًا وَكُفْرًا ۗ
 فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ ﴿٧٨﴾ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا
 وَالصَّبِئُونَ وَالتَّضَلُّوا مِنَ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلُوا
 صَالِحًا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٧٩﴾ لَقَدْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ
 بَنِي إِسْرَائِيلَ وَارْسَلْنَا إِلَيْهِمْ رَسُولًا ۖ كُلَّمَا جَاءَهُمْ رَسُولٌ
 بِمَا لَا تَهْوَىٰ أَنفُسُهُمْ ۖ فَرِيقًا كَذَّبُوا وَفَرِيقًا يَقْتُلُونَ ﴿٨٠﴾
 وَحَسِبُوا أَنَّا لَنَكُونَ فَتْنَةً فَعَبَّوْا وَصَمَّوْا ثُمَّ تَابَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ
 ثُمَّ عَمَّوْا وَصَمَّوْا كَثِيرًا مِّنْهُمْ ۖ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ ﴿٨١﴾

નિ:સંદેહ આ ફરમાન જે તમારા રબ તરફથી તમારા પર પર અવતરિત કરવામાં આવ્યું છે, તેમનામાંથી ઘણાંખરાના વિદ્રોહ અને ઈન્કારને ઓર વધારી દેશે. (૮૦) પરંતુ ઈન્કાર કરનારાઓની હાલત ઉપર સહેજ પણ અફસોસ ન કરો. (૮૧) (વિશ્વાસ કરો કે અહીં ઈજારો કોઈનો પણ નથી) મુસલમાન હોય કે યહૂદી, સાબી હોય કે ખ્રિસ્તી, જે કોઈ પણ અલ્લાહ અને આખિરત (પરલોક)ના દિવસ પર ઈમાન લાવશે અને સદ્કાર્યો કરશે, નિ:શંક તેના માટે કોઈ ભય અને દુ:ખનું કારણ નથી. (૮૨) (૮૦) અમે ઈસરાઈલના સંતાનો પાસેથી પાકું વચન લીધું અને તેમના તરફ ઘણાં રસૂલો (ઈશદૂતો) મોકલ્યા, પરંતુ જ્યારે પણ તેમના પાસે કોઈ રસૂલ તેમની મનેચ્છાઓ વિરુદ્ધ કંઈ લઈને આવ્યો તો કોઈને તેમણે ખોટો ઠેરવ્યો અને કોઈને કતલ કરી દીધો, (૮૧) અને પોતે એમ સમજી લીધું કે કોઈ આફત આવશે નહીં, તેથી તેઓ આંધળા અને બહેરા બની ગયા. પછી અલ્લાહે તેમને માફ કરી દીધા, તો તેમના પૈકી મોટાભાગના લોકો વધુ આંધળા અને બહેરા બનતા ગયા. અલ્લાહ તેમના આ બધા કૃત્યો જોતી રહ્યો છે.

(૮૦) અર્થાત્ એ વાત સાંભળીને ઠંડા મનથી વિચાર કરવા અને હકીકતને સમજવાના બદલે જીદમાં આવીને વધારે સખત વિરોધ શરૂ કરી દેશે.
 (૮૧) જુઓ સૂર: બકરહ, આ. ૬૨ની નોંધ-૮૦.

لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ ۗ وَقَالَ
 الْمَسِيحُ يَبْنِي إِسْرَائِيلَ اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ ۗ إِنَّهُ مَنْ
 يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ وَمَأْوَاهُ النَّارُ ۗ وَمَا
 لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ ۝ لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ
 ثَلَاثَةٍ ۗ وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا إِلَهٌ وَاحِدٌ ۗ وَإِنْ لَمْ يَنْتَهُوا عَمَّا يَقُولُونَ
 لَيَمَسَّنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ۝ أَفَلَا يَتُوبُونَ إِلَى
 اللَّهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لَهُ ۗ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ ۝ مَا الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ
 إِلَّا رَسُولٌ ۗ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ ۗ وَأُمُّهُ صِدِّيقَةٌ ۗ كَانَا
 يَأْكُلَنِ الطَّعَامَ ۗ أَنْظِرْ كَيْفَ نُبَيِّنُ لَهُمُ الْآيَاتِ ثُمَّ انظُرْ أَنَّى يُؤْفَكُونَ ۝

વળાંત

નિ:શંક, કુફ (ઈન્કાર) કર્યુ એ લોકોએ જેમણે કહ્યું કે અલ્લાહ મરયમનો પુત્ર મસીહ જ છે. જો કે મસીહ કહ્યું હતું, “હે ઇસરાઈલના સંતાનો ! અલ્લાહની બંદગી કરો, જે મારો રબ પણ છે અને તમારો રબ પણ.” જેણે અલ્લાહ સાથે કોઈને ભાગીદાર બનાવ્યો, તેના માટે અલ્લાહે જન્મત હરામ (વર્જિત) કરી દીધી અને તેનું ઠેકાણું જહન્નમ છે, અને આવા અત્યાચારીઓનો કોઈ મદદગાર નથી. (૭૩) નિ:શંક, કુફ કર્યુ એ લોકોએ જેમણે કહ્યું કે અલ્લાહ ‘ત્રણ’માંનો એક છે, જો કે એક અલ્લાહ સિવાય કોઈ ખુદા (ઉપાસ્ય) નથી. જો આ લોકો પોતાની આ વાતોથી અટકશે નહીં તો તેમના પૈકી જેણે-જેણે કુફ કર્યુ છે, તેને દુ:ખદાયી યાતના આપવામાં આવશે. (૭૪) પછી શું આ લોકો અલ્લાહ સામે તૌબા (પ્રાયશ્ચિત) નહીં કરે અને તેના પાસે માફી નહીં માગે? અલ્લાહ મોટો ક્ષમાશીલ અને દયાળુ છે. (૭૫) મરયમનો પુત્ર મસીહ તેના સિવાય કંઈ નહોતો કે બસ એક રસૂલ (ઈશદૂત) હતો, તેના પહેલાં બીજા પણ ઘણાં રસૂલો થઈ ગયા હતા, તેની માતા એક સત્યનિષ્ઠ સ્ત્રી હતી અને તેઓ બંને ભોજન કરતા હતા. જુઓ, અમે કેવી રીતે તેમના સામે હકીકતની નિશાનીઓ સ્પષ્ટ કરીએ છીએ, પછી જુઓ, તેઓ ક્યાં અવળા જઈ રહ્યા છે? (૧૦૦) આ થોડાંક શબ્દોમાં ઈસા મસીહ વિશે ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)ની ખ્રિસ્તીઓની આસ્થાનું એવું સ્પષ્ટ ખંડન કરવામાં આવ્યું છે કે આનાથી વધારે સ્પષ્ટીકરણ સંભવ નથી. ઈસા મસીહ વિશે જો કોઈ એ જાણવા માગે કે વાસ્તવમાં તેઓ શું હતા, તો આ વિશેષતાઓથી તદ્દન અસંદિગ્ધ રૂપે જાણી શકે છે કે તેઓ કેવળ એક મનુષ્ય હતા. સ્પષ્ટ છે કે જેઓ એક સ્ત્રીના પેટથી પેદા થયા, જેમની વંશાવલી સુદ્ધા છે, જેઓ માનવીય શરીર ધરાવતા હતા, જેઓ એ

قُلْ أَتَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلَا
 نَفْعًا وَاللَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿٩٦﴾ قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا
 تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعُوا أَهْوَاءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا
 مِنْ قَبْلُ وَأَضَلُّوا كَثِيرًا وَضَلُّوا عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ ﴿٩٧﴾

(૭૬) એમને કહો, “શું તમે અલ્લાહને છોડીને તેની ઉપાસના કરો છો, જે તમારા માટે ન તો નુકસાનનો અધિકાર ધરાવે છે, ન નફાનો? જો કે સૌનું સાંભળનાર અને બધું જ જાણનાર તો અલ્લાહ જ છે.” (૭૭) કહો, “હે ગ્રંથવાળાઓ! પોતાના ધર્મમાં નાહક હદથી આગળ ન વધો અને તે લોકોની કલ્પનાઓનું અનુસરણ ન કરો, જેઓ તમારા પહેલાં પોતે પથભ્રષ્ટ થઈ ગયા અને ઘણાને પથભ્રષ્ટ કરી દીધા અને સીધા માર્ગથી ભટકી ગયા.”^(૧૦૧) (રુકૂઅ-૧૦)

તમામ સીમાઓથી સીમિત અને એ તમામ બંધનોથી બંધાયેલા હતા અને એ બધા ગુણોથી પરિપૂર્ણ હતા જે મનુષ્ય માટે વિશિષ્ટ છે, જેઓ ઊંઘતા હતા, ગરમી અને ઠંડીનો અનુભવ કરતા હતા, ત્યાં સુધી કે જેમને શૈતાન દ્વારા અજમાયશમાં પણ નાખવામાં આવ્યા, તેમના વિશે કયો બુદ્ધિ રાખનાર વ્યક્તિ વિચારી શકે છે કે તેઓ સ્વયં ઈશ્વર કે ખુદા છે અથવા ખુદાઈ કે ઈશ્વરત્વમાં તેઓ સામેલ છે કે તેઓ ઈશ્વરના ભાગીદાર છે? પરંતુ આ માનવ-બુદ્ધિની પથભ્રષ્ટતાનો અનોખો ચમત્કાર છે કે ખ્રિસ્તીઓ પોતે પોતાના ધાર્મિક ગ્રંથોમાં ઈસા મસીહના જીવનને સ્પષ્ટ રૂપે એક માનવીય જીવન જુએ છે અને તેમ છતાં તેમને ઈશ્વરત્વના ગુણોથી પરિપૂર્ણ ઠરાવવા પર જીદ કરતા ચાલ્યા જાય છે. વાસ્તવિકતાએ છે કે આ લોકો એ ઐતિહાસિક ઈસા મસીહને માનતા જ નથી, જે હકીકતની દુનિયામાં આવ્યા હતા, બલ્કે તેમણે સ્વયં પોતાની અટકળ અને કલ્પનાથી એક કાલ્પનિક મસીહ ઘડીને તેને ખુદા (ઈશ્વર, God) બનાવી લીધો છે.

(૧૦૧) સંકેત છે કે એ પથભ્રષ્ટ જાતિઓ તરફ જેનાથી ખ્રિસ્તીઓએ ખોટી ધારણાઓ-આસ્થાઓ અને ખોટી રીતો મેળવી, વિશેષ રૂપે યૂનાનના દાર્શનિકો તરફ (આ સંકેત છે). ઈસા મસીહના આરંભિક અનુયાયીઓ જે આસ્થાઓ રાખતા હતા, તે મહદ્અંશે એ હકીકત અનુસાર હતી, જેનું અવલોકન તેમણે કર્યું હતું, અને જેની શિક્ષા તેમના માર્ગદર્શકો અને ઉપદેશકોએ તેમને આપી હતી. પરંતુ પાછળના ખ્રિસ્તીઓએ એક તરફ ઈસા મસીહની શ્રદ્ધા અને પ્રતિષ્ઠામાં અતિશયોક્તિ કરીને અને બીજી તરફ સમકાલીન જાતિઓની અંધશ્રદ્ધાઓ અને ફિલસૂફીથી પ્રભાવિત થઈને પોતાની આસ્થાઓનું અતિશયોક્તિપૂર્ણ ફિલોસોફિકલ (દાર્શનિક) અર્થઘટન કરવાનું શરૂ કરી દીધું, અને એક તદ્દન નવો જ ધર્મ તૈયાર કરી લીધો, જેને ઈસા મસીહની મૌલિક શિક્ષાઓથી દૂરનો પક્ષ સંબંધ ન રહ્યો. આ વિશે સ્વયં એક ખ્રિસ્તી ધાર્મિક વિદ્વાન (Reverend Charles Anderson Scott)નું કથન સૂચક અને નીંધપાત્ર છે. એન્સાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકાના ચૌદમા સંસ્કરણમાં ‘યીશુ મસીહ’ (Jesus Christ) વિશે તેણે જે લાંબો લેખ લખ્યો છે, તેમાં તે કહે છે –

“પહેલી ત્રણ ઈજલો (Mathew, Luke, Mark) માં કોઈ વસ્તુ એવી નથી, જેનાથી એ અનુમાન લગાવી

શકાતું હોય કે આ ઈજલો લખવાવાળાં યીશૂને મનુષ્ય સિવાય બીજું કંઈ સમજતા હતા... સ્વયં Mathew તેમનો ઉલ્લેખ સુથારના પુત્રની હેસિયતે કરે છે અને એક જગ્યાએ કહે છે કે પીટરે તેને 'મસીહ' માની લીધા પછી અલગ એક તરફ લઈ જઈને તેની નિંદા કરી. (Mathew, ૧૬:૨૨) Luke માં આપણે જોઈએ છીએ કે શૂળી ચઢાવવાની ઘટના પછી યીશૂના બે શિષ્યો ઈમ્મુઅસ (Emmuas) તરફ જતાં તેઓ એ રીતે ઉલ્લેખ કરે છે કે, "તેઓ અલ્લાહ અને તમામ ઉમ્મત (સમુદાય)ના નજીક વાણી અને વર્તન (આચાર-વિચાર)માં સમર્થ પયગંબર હતા." (Luke, ૨૪:૧૯)

આગળ જતાં ફરી તે લખે છે —

"એ વાત કે યીશૂ સ્વયં પોતાને એક પયગંબરની હેસિયતથી પ્રસ્તુત કરતા હતા, ઈજલોના ઘણા લેખોથી સ્પષ્ટ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે એ કે 'મને આજે અને કાલે અને તે પછીના દિવસે પોતાના માર્ગ પર ચાલવું અવશ્ય છે, કેમ કે સંભવ નથી કે પયગંબર યરૂશલમથી બહાર નષ્ટ થાય.' (Luke, ૧૩:૨૩) તે વારંવાર પોતાનો ઉલ્લેખ 'આદમની સંતાન'ના નામથી કરે છે... યીશૂ ક્યાંય પોતાને 'અલ્લાહની સંતાન' નથી કહેતા." પછી આ જ લેખક લખે છે —

"પેન્ટિકોસ્ટ (Pentecost, ખ્રિસ્તીઓ/યહૂદીઓનો ઉત્સવ) પર્વના પ્રસંગે પીટરના એ શબ્દો કે 'એક મનુષ્ય જે ખુદા તરફથી હતો' યીશૂને એ હેસિયતમાં પ્રસ્તુત કરે છે જેમાં તેના સમકાલીન લોકો તેને જાણે અને સમજે છે.... ઈજલોથી આપણને જાણકારી મળે છે કે યીશૂ બાળપણથી યુવાની સુધી તદ્દન સ્વભાવિક રૂપે શારીરિક અને માનસિક વિકાસના તબક્કાઓમાંથી પસાર થયા... તેમણે કેવળ એટલું જ નહીં કે 'સર્વજ્ઞ' હોવાનો દાવો નથી કર્યો, બલકે સ્પષ્ટ રૂપે તેનાથી ઈન્કાર કર્યો છે... વાસ્તવમાં તેના બધી જગ્યાએ હાજર (સર્વવ્યાપી) હોવાના અને સર્વદેશ હોવાનો જો દાવો કરવામાં આવે તો આ એ કલ્પનાના તદ્દન વિપરીત હશે જે આપણને ઈજલોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે... ઉપરાંત, ઈસા મસીહને સર્વશક્તિમાન સમજવાનો અવકાશ તો ઈજલોમાં તેનાથી પણ વધારે ઓછો છે. ક્યાંય એ વાતનો સંકેત સુદ્ધા નથી મળતો કે તે અલ્લાહથી નિરપેક્ષ થઈને સ્વતંત્ર રૂપે કામ કરતા હતા, તેનાથી વિપરીત તેઓ વારંવાર દુઆ માંગવાની આદતથી અને એ પ્રકારના શબ્દોથી કે 'આ વસ્તુ દુઆ સિવાય કોઈ અન્ય માધ્યમથી ટળી શકતી નથી' એ વાતને સ્પષ્ટ રૂપે સ્વીકારે છે કે તેમની હસ્તી તદ્દન અલ્લાહ પર આધારિત છે."

તે પછી આ લેખક ફરી લખે છે —

"એ સેન્ટ પોલ હતો જેણે એવાન કર્યું કે 'ઉઠાવવાની' ઘટના વખતે આ જ ઉઠાવવાની પ્રક્રિયાના માધ્યમથી યીશૂને સંપૂર્ણ અધિકારોની સાથે 'ઇબ્નુલ્લાહ' (અલ્લાહના પુત્ર)ના પદ પર ખુલ્લેઆમ બિરાજમાન કરવામાં આવ્યા... આ વાતનો નિર્ણય હવે નથી કરી શકાતો કે શું તે આરંભિક ખ્રિસ્તીઓનું જૂથ હતું કે પોલ; જેણે ઈસા મસીહ માટે 'ખુદાવંદ' (પ્રભુ)ની ઉપાધિનો પ્રયોગ મૂળ ધાર્મિક ગ્રંથમાં કર્યો. કદાચ આ કૃત્ય પૂર્વ ઉલ્લેખિત જૂથનું જ હોય; પરંતુ એમાં કોઈ સંદેહ નથી કે તે પોલ હતો, જેણે આ ઉપાધિને પૂર્ણ અર્થમાં બોલવાનું શરૂ કર્યું, પછી પોતાના ઉદ્દેશ્યને આ રીતે ઓર વધારે સ્પષ્ટ કરી દીધો કે 'ખુદાવંદ યીશૂ મસીહ'થી ઘણી એવી ધારણાઓ અને પારિભાષિક શબ્દો સ્થાનાંતરિત કરી દેવામાં આવ્યા, જે પ્રાચીન પવિત્ર ગ્રંથોમાં ખુદાવંદ યહુવહ (અલ્લાહ ત્આલા) માટે વિશિષ્ટ હતા."

એન્સાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકાના એક અન્ય લેખ 'Christianity'માં રેવરન્ડ જ્યોર્જ વિલિયમ નાક્સ (Reverend George William Knox) ચર્ચના પાયાની આસ્થા પર ચર્ચા કરતાં લખે છે —

"ત્રિત્વ (Trinity) ની આસ્થાનો વૈચારિક ઢાંચો યૂનાની છે અને યહૂદી શિક્ષાઓને તેમાં ઢાળવામાં આવી છે. આ દષ્ટિએ આ આપણા માટે એક વિચિત્ર પ્રકારનું મિશ્રણ છે. 'ધાર્મિક વિચાર બાઈબલના અને ઢળેલા એક વધુ અજાણ્યા દર્શનના સ્વરૂપમાં."

"પિતા-પુત્ર અને પવિત્ર આત્માની પરિભાષાઓ યહૂદી માધ્યમોએ આપેલ છે...." (અંત સુધી)

આ જ અનુસંધાનમાં એન્સાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકાના એક અન્ય લેખ 'ચર્ચનો ઇતિહાસ' (Church History)નું

لُعِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى لِسَانِ دَاوُدَ
وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ ط ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ ﴿٥٧﴾

ઉસરાઈલના સંતાનો પૈકી જે લોકોએ કુફ (અધર્મ)નો માર્ગ અપનાવ્યો, તેમના પર દાઉદ અને મરયમના પુત્ર ઈસાના મુખેથી ધિક્કાર કરવામાં આવ્યો, કારણ કે તેઓ વિદ્રોહી થઈ ગયા હતા અને અતિરેક કરવા લાગ્યા હતા.

આ વાક્ય પણ નોંધનીય છે -

‘ત્રીજી સદી ઈસ્વીના અંતરથી પહેલા ઈસા મસીહને સામાન્ય રીતે ‘વાણી’નું દૈહિક પ્રગટીકરણ તો માની જ લેવામાં આવ્યું હતું. તેમ છતાં ઘણા ખ્રિસ્તીઓ એવા હતા, જેઓ ઈસા મસીહની ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)ને માનતા ન હતા. ચોથી સદીમાં આ સમસ્યા પર ખૂબ વિવાદ ચાલી રહ્યો હતો, જેનાથી ચર્ચના પાયા હથમચી ગયા હતા. છેવટે ઈ.સ. ૩૨૫ માં નીકિયા (Nicaea)ની કાઉન્સિલે ઈસા મસીહની ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)ને વિધિસર સરકારી રીતે મૂળ ખ્રિસ્તી આસ્થા ઠેરવી લીધી. . . . પુત્રની ખુદાઈની સાથે ‘રૂહ’ (આત્મા)ની ખુદાઈ પણ માની લેવામાં આવી અને તેને બસિસ્માની સંસ્કારવિધિ (ખ્રિસ્તીઓની દીક્ષાવિધિ) કરતી વખતે પઢવામાં આવતા વાક્યો અને તે વખતના પ્રચલિત પ્રતીકોમાં પિતા અને પુત્રને સ્થાન આપવામાં આવ્યું. આ રીતે નીકિયામાં ઈસા મસીહ વિશે જે ધારણા સ્થાપિત કરવામાં આવી, તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે ‘ત્રિત્વ’ (Trinity)ની આસ્થા મૂળ ખ્રિસ્તી ધર્મનું એક અભિન્ન અંગ હોવાનું સ્થાન પામી ગઈ.

ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્રીઓના આ વક્તવ્યોથી એ વાત તદ્દન સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે શરૂઆતમાં જે વસ્તુએ ખ્રિસ્તીઓને ભટકાવ્યા, તે શ્રદ્ધા અને પ્રેમની અતિશયોક્તિ હતી. આ જ અતિશયોક્તિના આધારે ઈસા મસીહ માટે ‘ખુદાવંદ’ (પ્રભુ) અને ઈશ્વર-પુત્ર જેવા શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો, ઈશ્વરીય ગુણો તેમનાથી સંલગ્ન કરી દેવામાં આવ્યા અને ‘કર્ફારા’ (Salvation, પ્રાયશ્ચિત)ની ધારણા ઘડવામાં આવી, જો કે હઝરત ઈસા મસીહની શિક્ષાઓમાં આ વાતોનો કદાપિ કોઈ અવકાશ નહોતો. પછી જયારે દર્શનની હવા ખ્રિસ્તીઓને લાગી તો આ લોકોએ, આને શરૂઆતની પથભ્રષ્ટતા સમજીને તેનાથી બચવાની કોશિશ કરવાને બદલે અગાઉના ધર્મગુરુઓની ભૂલોને છાવરવા માટે તેમની પુષ્ટિમાં તર્ક આપવાનું શરૂ કરી દીધું, અને ઈસા મસીહની મૂળભૂત શિક્ષાઓ તરફ પલટીને જોયા વગર માત્ર તર્ક અને દર્શનની મદદથી ધારણાઓ પર ધારણાઓ ઘડતા ચાલ્યા ગયા. આ જ એ પથભ્રષ્ટતા છે જેના પર કુઅનિ આ આયતોમાં ખ્રિસ્તીઓને સચેત કર્યા છે.

كَانُوا لَا يَتَنَاهَوْنَ عَنْ مُنْكَرٍ فَعَلُوهُ لَبِئْسَ مَا
 كَانُوا يَفْعَلُونَ ﴿٤٩﴾ تَرَى كَثِيرًا مِّنْهُمْ يَتَوَلَّوْنَ
 الَّذِينَ كَفَرُوا لَبِئْسَ مَا قَدَّمَتْ لَهُمْ أَنفُسُهُمْ
 أَنْ سَخِطَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَفِي الْعَذَابِ هُمْ خَالِدُونَ ﴿٥٠﴾

ઉદ્ધરણ: (૭૯) તેમણે એક-બીજાને દુષ્કૃત્યોથી રોકવાનું છોડી દીધું હતું. (૧૦૩) ખરાબ વર્તન હતું જે તેમણે અપનાવ્યું. (૮૦) આજે તમે તેમનામાં અધિકાંશ એવા લોકો જુઓ છો જેઓ (ઈમાનવાળાઓના મુકાબલામાં) કાફિરો (અધર્મીઓ)નું સમર્થન અને તેમનો સાથ આપે છે. નિ:શંક, ઘણું ખરાબ પરિણામ છે જેની તૈયારી તેમના મનએ તેમના માટે કરી છે, અલ્લાહ તેમના ઉપર ક્રોધિત થયો છે અને તેઓ સ્થાયી રહેનારી યાતનામાં પડવાના છે.

(૧૦૨) કોઈપણ જાતિનો બગાડ આરંભમાં અમુક લોકોથી શરૂ થાય છે. જો જાતિની સામૂહિક અંતરાત્મા જીવંત હોય છે તો પ્રજામત આ બગડેલા વ્યક્તિઓને દબાવી રાખે છે અને જાતિ સામૂહિક રૂપે બગડવા નથી પામતી. પરંતુ જો જાતિ આ વ્યક્તિઓ વિશે ભૂલો શરૂ કરી દે છે અને ખોટાં કાર્યો કરનારાઓની નિંદા કરવાને બદલે તેમને સમાજમાં ખોટા કાર્યો કરવા માટે સ્વતંત્ર છોડી દે છે, તો પછી ધીમે-ધીમે એ જ ખરાબીઓ જે અગાઉ થોડાક લોકો સુધી સીમિત હતી, આખી જાતિમાં ફેલાઈને રહે છે. આ જ વસ્તુ હતી જે છેવટે બની ઈસરાઈલના બગાડનું કારણ બની.

હઝરત દાઉદ અને હઝરત ઈસા ~~જી~~ ના મોઢેથી જે ફિટકાર બની ઈસરાઈલ પર કરવામાં આવી તેના માટે જુઓ બાઈબલના પુસ્તકો Psalms ૧૦, ૫૦ અને Matthew ૨૩.

وَلَوْ كَانُوا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالنَّبِيِّ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مَا اتَّخَذُواهُمْ
 أَوْلِيَاءَ وَلَكِنَّ كَثِيرًا مِّنْهُمْ فَسِقُونَ ﴿٧٩﴾ لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ
 عَدَاوَةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا ۗ وَلَتَجِدَنَّ
 أَقْرَبَهُمْ مَّوَدَّةَ الَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَحْنُ مُسْلِمُونَ ۗ
 بِأَنَّ مِنْهُمْ قِسِيَسِينَ وَرُهَبَانًا وَأَنَّهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ ﴿٨٠﴾

(૮૧) જો હકીકતમાં આ લોકો અલ્લાહ અને પયગંબર અને તે વસ્તુના માનનારા હોત જે પયગંબર પર અવતરિત થઈ હતી, તો કદાપિ (ઈમાનવાળાઓના મુકાબલામાં) કાફિરો (અધર્મીઓ)ને પોતાના સાથી ન બનાવતા, ^(૧૦૩) પરંતુ તેમનામાંથી તો ઘણાંખરા લોકો અલ્લાહના આજ્ઞાપાલનથી નીકળી ચૂક્યા છે. (૮૨) તમે ઈમાનવાળાઓની શત્રુતામાં સૌથી વધુ કટ્ટર યહૂદીઓ અને મુશ્શરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)ને જોશો અને ઈમાન લાવનારાઓ માટે મિત્રતામાં વધારે નજીક એ લોકોને જોશો જેમણે કહ્યું હતું કે અમે 'નસારા' (ખ્રિસ્તી) છીએ. આવું એ કારણે કે તેમનામાં ઉપાસનામાં વ્યસ્ત રહેનારા જ્ઞાનીઓ અને સંસાર-ત્યાગી સંતો જોવા મળે છે અને તેમનામાં અહંકાર નથી.

(૧૦૩) અર્થ એ છે કે જે લોકો અલ્લાહ અને પયગંબર અને ગ્રંથને માનવાવાળા હોય છે તેમને સ્વભાવિક રીતે મુશ્શરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)ની સરખામણીમાં એ લોકોની સાથે વધારે સહાનુભૂતિ હોય છે જેઓ ધર્મમાં ચાહે તેમનાથી મતભેદ રાખતા હોય, પરંતુ છેવટે તેમના જેમ જ અલ્લાહ અને વહી (દિવ્ય પ્રકાશના) અને રિસાલત (ઈશદૂતત્વ)ના કમને માનતા હોય, પરંતુ આ યહૂદીઓ વિચિત્ર પ્રકારના ગ્રંથવાળા છે કે એકેશ્વરવાદ અને અનેકેશ્વરવાદની લડાઈમાં ખુલ્લુંખુલ્લા અનેકેશ્વરવાદીઓનો સાથ આપી રહ્યા છે. પયગંબરને માનવા અને ન માનવાની લડાઈમાં જાહેરમાં તેમની સહાનુભૂતિઓ પયગંબરનો ઈન્કાર કરનારાઓની સાથે છે અને તેમ છતાં તેઓ કોઈપણ પ્રકારના સંકીચ અને શરમ વગર એ દાવો કરે છે કે અમે અલ્લાહ અને પયગંબરો અને ગ્રંથોને માનવાવાળા છીએ.

﴿۷﴾

وَإِذْ أَسْمَعُوا مَا أَنْزَلَ إِلَى الرَّسُولِ تَرَىٰ أَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ

الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ ۚ يَقُولُونَ رَبَّنَا آمَنَّا فَاكْتُبْنَا مَعَ
الشُّهَدَاءِ ﴿۷﴾ وَمَا لَنَا لَا نُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَمَا جَاءَنَا مِنَ الْحَقِّ
وَنَطْمَعُ أَنْ يَدْخِلَنَا رَبَّنَا مَعَ الْقَوْمِ الصَّالِحِينَ ﴿۸﴾ فَاتَّكَبَهُمُ اللَّهُ
بِمَا قَالُوا جَنَّتِ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خُلِدِينَ فِيهَا ۗ وَذَلِكَ
جَزَاءُ الْمُحْسِنِينَ ﴿۹﴾ وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَٰئِكَ
أَصْحَابُ الْجَحِيمِ ﴿۱۰﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحْرِمُوا طَيِّبَاتِ مَا
أَحَلَّ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا ۗ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ ﴿۱۱﴾

જ્યારે તેઓ આ વાણીને સાંભળે છે જે અલ્લાહના પયગંબર ઉપર અવતરિત થઈ છે, તો તમે જુઓ છો કે સત્ય ઓળખવાના કારણે તેમની આંખો અશ્રુભીની થઈ જાય છે. તેઓ બોલી ઉઠે છે, “પાલનહાર ! અમે ઈમાન લાવ્યા, અમારાં નામો સાક્ષી આપનારાઓમાં લખી લે.” (૮૪) અને તેઓ કહે છે, “છેવટે શા માટે અમે અલ્લાહ પર ઈમાન ન લાવીએ અને જે સત્ય અમારા પાસે આવ્યું છે તેને શા માટે ન માની લઈએ, જ્યારે કે અમે એ વાતની ઈચ્છા રાખીએ છીએ કે અમારો રબ અમને સદાચારી લોકોમાં સામેલ કરે ?” (૮૫) તેમની આ વાત પર અલ્લાહે તેમને એવી જન્મતો પ્રદાન કરી, જેના નીચે નહેરો વહે છે અને તેઓ તેમાં હંમેશાં રહેશે. આ બદલો છે સદ્વર્તન અપનાવનારાઓ માટે. (૮૬) રહ્યા એ લોકો જેમણે અમારી આયતોને માનવાનો ઈન્કાર કરી દીધો અને તેમને ખોટી ઠેરવી, તો તેઓ જહન્નમને પાત્ર છે. (રુકૂઅ-૧૧) (૮૭) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! જે શુદ્ધ અને પવિત્ર વસ્તુઓ અલ્લાહે તમારા માટે હલાલ (વૈધ) કરી છે તેને હરામ (અવૈધ) ન કરી લો^(૧૦૪) અને હદથી આગળ ન વધો, ^(૧૦૫) અલ્લાહને અતિરેક કરનારા લોકો ખૂબ અપ્રિય છે.

(૧૦૪) આ આયતમાં બે વાતો કહેવામાં આવી છે—

પ્રથમ એ કે કોઈ વસ્તુને હરામ કરવાવાળા સ્વયં ન બનો. હલાલ એ જ છે જે અલ્લાહે હલાલ કરેલ છે અને હરામ એ જ છે જે અલ્લાહે હરામ કરેલ છે. પોતાના અધિકારથી કોઈ હલાલને હરામ કરશે તો અલ્લાહના કાનૂનના બદલે મનના કાનૂનનું પાલન કરવાવાળા ઠરશે.

બીજું એ કે ખ્રિસ્તી સંન્યાસીઓ, હિંદુ યોગીઓ, બૌદ્ધ ભિક્ષુકો અને પ્લેટોનિસ્ટ (પ્લેટોના તત્ત્વજ્ઞાનને માનનારા) સાધકોની જેમ સંન્યાસ અને દુનિયાની લિજ્જતોથી નિગ્રહ અને નાસકિતનું વર્તન ન અપનાવો. ધાર્મિક વૃત્તિના ભલા સ્વભાવના લોકોમાં હંમેશા એવું વલણ જોવા મળ્યું છે કે મન અને શરીરના હકકોને પૂરા કરવાને તેઓ ધાર્મિક (અને આધ્યાત્મિક) વિકાસમાં અવરોધરૂપ સમજે છે અને એવું વિચારે છે કે પોતાને કષ્ટમાં નાખવું, મનને સાંસારિક સુખ-સ્વાદોથી વંચિત કરવું અને દુનિયાની જીવન-સામગ્રીથી સંબંધ તોડી નાખવો, પોતાનામાં એક પુણ્ય કર્મ છે અને અલ્લાહ (ઈશ્વર)નું સાન્નિધ્ય આ બધું છોડ્યા વગર પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. નબી સલ્લ.ના આદરણીય સાથીઓમાંથી કેટલાક લોકો એવા હતા, જેમના અંદર આવી મનોવૃત્તિ જોવા મળતી હતી. તેથી એક વાર નબી સલ્લ.ને ખબર પડી કે તેમના કેટલાક સાથીઓએ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે હંમેશા દિવસે રોઝા રાખશે, રાત્રે બિસ્તર પર સૂઈ નહીં જાય, બલકે જાગી-જાગીને ઈબાદત કરતા રહેશે, માંસ અને ખાવામાં ચીકણી વસ્તુનો ઉપયોગ નહીં કરે, સ્ત્રીઓથી સંબંધ નહીં રાખે. આના પર આપ સલ્લ.એ એક પ્રવચન આપ્યું અને તેમાં ફરમાવ્યું, “મને એવી વાતોનો આદેશ આપવામાં નથી આવ્યો. તમારા નફ્સ (ઈન્દ્રિયો)નાં પણ તમારા પર અધિકારો છે, રોઝા પણ રાખો અને ખાઓ-પીવો પણ, રાત્રે ઈબાદત પણ કરો અને ઊંઘો પણ. મને જુઓ, હું ઊંઘી પણ જાઉં છું અને ઈબાદત પણ કરું છું, રોઝા પણ રાખું છું અને નથી પણ રાખતો, માંસ પણ ખાઉં છું અને ઘી પણ, તો જે મારી રીતને પસંદ નથી કરતો તેનો મારા સાથે કોઈ સંબંધ નથી.” પછી ફરમાવ્યું, “લોકોને આ શું થઈ ગયું છે કે તેમણે સ્ત્રીઓને અને સારા ભોજનને અને ખૂશ્બુ અને ઊંઘ અને સાંસારિક સુખ-સ્વાદોને પોતાના માટે હરામ (અવૈધ) કરી લીધા છે? મેં તો તમને આવી શિક્ષા આપી નથી કે તમે સંન્યાસી અને પાદરી બની જાઓ. મારા દીન (ધર્મ)માં ન સ્ત્રીઓ અને માંસથી બચવાની વાત છે અને ન એકાંતવાસ (સંન્યાસ) અને બ્રહ્મચર્ય છે. ઈન્દ્રિયો પર નિયંત્રણ માટે મારા ત્યાં રોઝા છે, સંન્યાસના બધા લાભો અહીં જિહાદથી પ્રાપ્ત થાય છે. અલ્લાહની બંદગી કરો, તેના સાથે કોઈને ભાગીદાર ન બનાવો, હજ અને ઉમરા કરો, નમાઝ કાયમ કરો અને ઝકાત આપો અને રમઝાનના રોઝા રાખો. તમારાથી પહેલાંના જે લોકો નષ્ટ થયા, તેઓ એટલા માટે નષ્ટ થયા કે તેમણે પોતાના પર સખ્લાઈ કરી અને જ્યારે તેમણે સ્વયં પોતાના પર સખ્લાઈ કરી તો અલ્લાહે પણ તેમના પર સખ્લાઈ કરી. આ તેમના જ અવશેષો છે, જે તમને મઠો અને ખાનકાહો (આશ્રમો)માં દેખાય છે.” આ જ અનુસંધાનમાં અમુક રિવાયતો (નોંધો)થી એ પણ જાણકારી મળે છે કે એક સહાબી વિશે નબી સલ્લ.એ સાંભળ્યું કે તેઓ લાંબા સમયથી પોતાની પત્નીની પાસે નથી ગયા અને રાત-દિવસ ઈબાદતમાં લાગેલા રહે છે, તો આપ સલ્લ.એ બોલાવીને તેમને આદેશ આપ્યો કે હમણા તમારી પત્નીની પાસે જાઓ. તેમણે કહ્યું કે હું રોઝાથી છું. આપ સલ્લ.એ ફરમાવ્યું, રોઝો તોડી નાખો અને જાઓ. હઝરત ઉમર રદિ.ના સમયમાં એક સ્ત્રીએ આવીને ફરિયાદ કરી કે મારા પતિ દિવસે રોઝા રાખે છે અને રાત્રે ઈબાદતમાં વ્યસ્ત રહે છે અને મારાથી કોઈ સંબંધ નથી રાખતા. હઝરત ઉમર રદિ.એ મશહૂર તાબઈ મહાનુભાવ કા'બ બિન સૌરલ અઝદીને તેમના કેસની સુનાવણી માટે નિયુક્ત કર્યા અને તેમણે ચુકાદો આપ્યો કે આ સ્ત્રીના પતિને ત્રણ રાત્રિઓ સુધી અધિકાર છે કે જેટલી ચાહે ઈબાદત કરે, પરંતુ ચોથી રાત્રે અનિવાર્ય રૂપે તેની પત્નીનો અધિકાર છે.

(૧૦૫) ‘હદથી આગળ ન વધો’નો વ્યાપક અર્થ છે. હલાલ (વૈધ)ને હરામ (અવૈધ) કરવું અને અલ્લાહે પાક (પવિત્ર) ઠરાવેલ વસ્તુઓથી એવી રીતે બચવું કે જાણે તે નાપાક (અપવિત્ર) છે, આ પોતાનામાં એક અતિરેક છે. ઉપરાંત, પવિત્ર વસ્તુઓના ઉપયોગમાં જરૂરથી વધારે ખર્ચ કરવો પણ અતિરેક છે. ઉપરાંત, હલાલની સીમાથી ડગ બહાર કાઢીને હરામની સીમાઓમાં પ્રવેશ કરવો પણ અતિરેક છે. અલ્લાહને આ ત્રણેય અપ્રિય

وَكُلُوا حِمَارًا زَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا ۖ وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي أَنْتُمْ بِهِ
 مُؤْمِنُونَ ﴿٨٧﴾ لَا يَأْخُذُكُمْ اللَّهُ بِاللُّغُوبِ ۚ أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يَأْخُذُكُمْ
 بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ ۚ فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشْرَةِ مَسْكِينٍ مِنْ أَوْسَطِ
 مَا تَطْعَمُونَ أَهْلِيكُمْ أَوْ كِسْوَتُهُمْ أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ ۖ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ
 فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ ۖ ذَلِكَ كَفَّارَةٌ أَيْمَانِكُمْ إِذَا حَلَفْتُمْ ۖ وَاحْفَظُوا
 أَيْمَانَكُمْ ۖ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٨٨﴾

જે કંઈ હલાલ અને પવિત્ર વસ્તુઓ અલ્લાહે તમને પ્રદાન કરી છે તે ખાઓ-પીવો, અને તે ખુદાની અવજાથી બચતા રહો જેના પર તમે ઈમાન લાવ્યા છો. (૮૮) તમે લોકો જે નિરર્થક સોગંદો ખાઈ લો છો તેના માટે અલ્લાહ પકડતો નથી, પરંતુ જે સોગંદો તમે ઈરાદાપૂર્વક ખાઓ છો તેના માટે તે તમારી જરૂર પકડ કરશે. (આવી સોગંદ તોડવાનો) કફારો (પ્રાયશ્ચિત) એ છે કે દસ ગરીબોને એવું મધ્યમસરનું ખવડાવો જેવું તમે પોતાના બાળ-બચ્ચાઓને ખવડાવો છો, અથવા તેમને કપડાં પહેરાવો, અથવા એક ગુલામને આઝાદ કરો, અને જે આવું કરવા સમર્થ ન હોય તે ત્રણ દિવસના રોઝા રાખે. આ તમારી સોગંદોનો કફારો છે, જ્યારે કે તમે સોગંદ ખાઈને તોડી નાખો. (૧૦૮) પોતાની સોગંદોની કાળજી રાખો. (૧૦૯) આવી રીતે અલ્લાહ પોતાના આદેશો તમારા માટે સ્પષ્ટ કરે છે, કદાચ તમે આભાર વ્યક્ત કરો.

(૧૦૬) કેટલાક લોકોએ હલાલ વસ્તુઓને પોતાના ઉપર હરામ કરી લેવાની સોગંદ લઈ રાખી હતી, તેથી અલ્લાહે આ જ સંદર્ભમાં સોગંદનો હુકમ પણ વર્ણવી દીધો કે જો કોઈ વ્યક્તિના મોઢામાંથી ઈરાદા વગર સોગંદના શબ્દો નીકળી ગયા છે તો તેની યાબંદી કરવાની આમ પણ આવશ્યકતા નથી, કેમ કે આવી સોગંદો પર કોઈ પકડ નથી અને જો જાણી-સમજીને કોઈએ સોગંદ ખાધા છે, જો તે તેને તોડી નાખે તો કફારો (પ્રાયશ્ચિત) અદા કરે, કેમ કે જેણે કોઈ પાપ કે ગુનાના સોગંદ ખાધા હોય તો તેણે પોતાના આવા સોગંદ પર કાયમ ન રહેવું જોઈએ. (જુઓ - સૂર: બકરહ, નોંધ ૨૪૩-૨૪૪, તથા કફારાની સમજૂતી માટે જુઓ - સૂર: નિસા, નોંધ ૧૨૫).

(૧૦૭) સોગંદની રક્ષા કે કાળજીના ઘણા અર્થ છે - એક એ કે સોગંદનો સાચા કાર્યમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે, વ્યર્થ અને નકામી વાતો અને ગુનાના કાર્યોમાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં ન આવે. બીજું એ કે જ્યારે કોઈ વાત માટે વ્યક્તિ સોગંદ ખાય તો તેને યાદ રાખે, એવું ન થાય કે પોતાની બેપરવાઈના કારણે તે તેને ભૂલી જાય અને પછી તેના વિરુદ્ધ કાર્ય કરે. ત્રીજું એ કે જ્યારે કોઈ સાચા મામલામાં ઈરાદાપૂર્વક સોગંદ ખાવામાં આવે તો તેનું પાલન કરવામાં આવે અને જો તૂટી જાય તો તેનો કફારો અદા કરવામાં આવે.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْبَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ
 رَجَسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿٤٠﴾
 إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي
 الْخَمْرِ وَالْبَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ ۗ فَهَلْ
 أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ ﴿٤١﴾ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَاحْذَرُوا ۗ
 فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَأَعْلَمُوا إِنَّمَا عَلَى رَسُولِنَا الْبَلْغُ الْمُبِينُ ﴿٤٢﴾

૯૦) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! આ દારૂ અને જુગાર, વેદીઓ અને પાસાં, (૧૦૦) આ તમામ ગંદા શૈતાની કાર્યો છે, તેનાથી બચો. આશા છે કે તમને સફળતા પ્રાપ્ત થશે. (૧૦૧) (૮૧) શૈતાન તો એવું ઈચ્છે છે કે દારૂ અને જુગાર દ્વારા તમારામાં વૈમનસ્ય અને દ્વેષ નાખી દે અને તમને અલ્લાહના સ્મરણથી અને નમાઝથી રોકી દે. પછી શું તમે આ વસ્તુઓથી રોકાઈ જશો ? (૮૨) અલ્લાહ અને તેના રસૂલની વાત માનો અને અટકી જાઓ, પરંતુ જો તમે અવજા કરી તો જાણી લો કે અમારા પયગંબર પર માત્ર સ્પષ્ટપણે આદેશ પહોંચાડી દેવાની જવાબદારી હતી.

(૧૦૮) વેદીઓ અને પાસાંઓ સમજૂતી માટે જુઓ - સૂર: માઈદા, નોંધ ૧૨, ૧૪. આ જ અનુસંધાનમાં તથા જુગારની સમજૂતી પણ નોંધ ૧૪માં મળી જશે. જો કે પાસાં (અઝ્લામ) પોતાની રીત-સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ 'મૈસર' (જુગાર)નો જ એક પ્રકાર છે, પરંતુ આ બંનેમાં ફરક એ છે કે અરબી ભાષામાં 'અઝ્લામ' શુકન-અપશુકન અને ચિદ્દી નાખવાને કહે છે, જે શિર્કયુક્ત (અનેકેશ્વરવાદી) ધારણાઓ અને અંધશ્રદ્ધાઓથી પ્રદૂષિત હોય, અને 'મૈસર' (જુગાર) એ રમતો અને એ કાર્યોને કહે છે, જેમાં સંયોગ અને આકસ્મિક વાતોને કમાણી, નસીબ અને ધનસંપત્તિ અને વસ્તુઓની વહેંચણીનું સાધન બનાવવામાં આવે છે.

(૧૦૯) આ આયતમાં ચાર વસ્તુઓ નિશ્ચિત રૂપે હરામ (અવેધ) કરવામાં આવી છે - એક દારૂ (મદિરા), બીજી જુગાર, ત્રીજી એવી જગ્યાઓ જે અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્યની ઈબાદત કરવા કે અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્યના નામે કુરબાની અને ભેટ ચઢાવવા માટે વિશિષ્ટ કરવામાં આવી હોય, ચોથી પાસા. પાછળ ઉલ્લેખિત ત્રણેય વસ્તુઓની જરૂરી સમજૂતી અગાઉ આવી ચૂકી છે. દારૂ કે મદિરાથી સંબંધિત આદેશોની સમજૂતી નીચે આપવામાં આવી રહી છે.

શરાબ કે દારૂ કે મદિરાના હરામ કરવાના સંદર્ભમાં આના પહેલા બે આદેશો આવી ચૂક્યા હતા, જેનો ઉલ્લેખ સૂર: બકરહ (આ. ૨૧૯) અને સૂર: નિસા (આ. ૪૩)માં છે. હવે આ અંતિમ આદેશના આવતાં પહેલા નબી સલ્વ. એ એક પ્રવચનમાં લોકોને સચેત કર્યા કે અલ્લાહને શરાબ ખૂબ જ અપ્રિય છે. અસંભવ નથી કે આને સંપૂર્ણપણે હરામ કરવાનો આદેશ આવી જાય. તેથી જે-જે લોકોની પાસે શરાબ હોય, તેઓ તેને વેચી દે. આના

થોડાક સમય પછી આ આપત અવતરિત થઈ અને આપ સલ્લ. એ ઘોષણા કરાવી દીધી કે હવે જેમના પાસે શરાબ છે, તેઓ ન તેને પી શકે છે, ન વેચી શકે છે, બલ્કે તેઓ તેનો નાશ કરી દે. તેથી એ જ સમયે મદીનાની શેરીઓમાં શરાબ વહાવી દેવામાં આવી. કેટલાક લોકોએ પૂછ્યું, “આપણે યહૂદીઓને ભેટમાં કેમ ન આપી દઈએ?” આપ સલ્લ. એ ફરમાવ્યું, “જેણે આ વસ્તુ હરામ કરી છે તેણે તેને ભેટના રૂપમાં આપવાની પણ મનાઈ કરી દીધી છે.” અમુક લોકોએ પૂછ્યું કે અમે શરાબને સિરકામાં કેમ ન બદલી નાખીએ? આપ સલ્લ. એ તેનાથી પણ મનાઈ કરી અને આદેશ આપ્યો કે, “ના, તેને વહાવી દો.” એક સાહેબે આગ્રહ કરીને પૂછ્યું કે, “દવાના રૂપમાં ઉપયોગ કરીએ, તો તેની પરવાનગી છે?” ફરમાવ્યું, “ના, એ દવા નથી, બલ્કે બીમારી છે.” એક બીજા સાહેબે નિવેદન કર્યું કે હે અલ્લાહના રસૂલ સલ્લ. ! અમે એક એવા પ્રદેશના રહેવાસી છીએ જે ખૂબ જ ઠંડો છે અને અમને મહેનત પણ ખૂબ કરવી પડે છે. અમે લોકો શરાબથી ધાક અને ઠંડીનો સામનો કરીએ છીએ. આપ સલ્લ. એ પૂછ્યું, “જે વસ્તુ તમે પીવો છો, તે નશો કરે છે?” તેમણે બતાવ્યું કે, હા. આપ સલ્લ. એ ફરમાવ્યું, “તો તેનાથી બચો.” તેમણે કહ્યું, “પરંતુ અમારા વિસ્તારના લોકો તો નહીં માને.” તો આપ સલ્લ. એ ફરમાવ્યું, “જો તેઓ ન માને તો તેમના સાથે યુદ્ધ કરો.”

ઈબ્ને ઉમર રદિ. ની રિવાયત છે કે નબી સલ્લ. એ ફરમાવ્યું, **لَعَنَ اللهُ الْخَمْرَ وَشَارِبَهَا وَسَاقِيَهَا وَبَائِعَهَا وَمُبْتَاعَهَا وَعَاصِرَهَا** (અલ્લાહે ફિટકાર કરી છે: ૧. શરાબ પર, ૨. તેને પીવાવાળા પર, ૩. પીવડાવનાર પર, ૪. વેચનાર પર, ૫. ખરીદનાર પર, ૬. નીચોવનાર અને તૈયાર કરનાર પર, ૭. તૈયાર કરાવનાર પર, ૮. ઊંચકીને લાવનાર પર અને (૯) એ વ્યક્તિ પર જેના માટે એ ઊંચકીને લાવવામાં આવી હોય.) (જુઓ, અહમદ બિન હમ્બલ, મુસ્નદ, ભા-૧, પૃ. ૯૭; ભા-૧, પૃ. ૩૧૬; અબૂ દાઉદ, અશ્રિબહ, ૨)

એક અન્ય હદીસમાં છે કે નબી સલ્લ. એ એ દસ્તરખાન પર ખાવાનું ખાવાથી મનાઈ ફરમાવી, જેના પર શરાબ પીવામાં આવી રહી હોય. શરૂઆતમાં આપ સલ્લ. એ એ વાસણો સુદ્ધાના ઉપયોગની મનાઈ કરી દીધી હતી, જેમાં શરાબ બનાવવામાં અને પીવામાં આવતી હતી. પાછળથી જ્યારે શરાબને હરામ કરવાનો આદેશ સંપૂર્ણપણે લાગુ થઈ ગયો, ત્યારે આપ સલ્લ. એ વાસણો પરથી આ બંધન ઉઠાવી લીધું. (જુઓ, અબૂ દાઉદ, ‘અતિમહ’ ૧૮; તિરમિઝી, ‘અદબ’ ૪૩; દારિમિ, ‘અશ્રિબહ’, ૧૫; અહમદ બિન હમ્બલ, મુસ્નદ, ભા-૧, પૃ. ૨૦૪ ભા-૩, પૃ. ૩૩૯)

‘ખમ્ર’ શબ્દ અરબસ્તાનમાં અંગૂરી શરાબ (દ્રાક્ષમાંથી બનાવેલ શરાબ) માટે પ્રયુક્ત થતો હતો અને લાક્ષણિક રૂપે ઘઉં, જઉં, કિસમિસ, ખજૂર અને મધની શરાબો માટે પણ આ શબ્દ બોલાતો હતો. પરંતુ નબી સલ્લ. એ હરામના આ આદેશમાં તમામ એ વસ્તુઓને સામેલ કરી દીધી, જે નશો કરનારી છે. તેથી હદીસમાં નબી સલ્લ. ના એવા સ્પષ્ટ આદેશો આપણને મળે છે કે, **كل مسكر حرام** (નશો પેદા કરે એ દરેક વસ્તુ ‘ખમ્ર’ છે અને નશો પેદા કરે એ દરેક વસ્તુ હરામ છે.) **وانا انهي ون كل مسكر** (અને હું દરેક નશીલી વસ્તુથી મનાઈ કરું છું.) હઝરત ઉમર રદિ. એ જુમ્હાના ખુલામાં શરાબની એ વ્યાખ્યા વર્ણવી કે, **ما اسكر ككثيره فقليله حرام** (‘ખમ્ર’થી અતિપ્રેત દરેક એ વસ્તુ છે જે બુદ્ધિને ઠાંકી લે.) (જુઓ, બુખારી, ‘બુઝૂ’, ૭૧; મગાઝી, ૬૦, ‘અશ્રિબહ’, ૪, ૧૦, ‘અદબ’ ૮, ‘અહકામ’ ૨૨; મુસ્લિમ, ‘અશ્રિબહ’ ૬૭-૯; અબૂ દાઉદ, ‘અશ્રિબહ’ ૯, ૧૩, ૧૪; દારિમિ, ‘અશ્રિબહ’ ૮, ૯; મુવત્તા, ‘દહ્લ્યા, ૮; અહમદ બિન હમ્બલ, મુસ્નદ, ભા-૧, પૃ. ૨૭૪, ૨૮૯, ૩૫૦; ભા-૨, પૃ. ૧૬, ૧૫૮, ૧૭૧, ૧૮૫, ૪૨૯, ૫૦૧; ભા-૩, પૃ. ૬૩, ૬૬, ૧૧૨, ૧૧૯, ૩૬૧, ભા-૪, પૃ. ૪૧, ૪૧૬; ભા-૬, પૃ. ૩૬, ૭૧, ૭૨, ૯૭, ૧૩૧, ૧૯૦)

ઉપરાંત, નબી સલ્લ. એ એ નિયમ પણ વર્ણવ્યો કે **الخمر ما غامر العقل** (જે વસ્તુની અધિક માત્રા નશો પેદા કરે, તેની થોડી માત્રા પણ હરામ છે.) અને **ما اسكر الفرق منه قبل الكف منه حرام** (જે વસ્તુનું એક આખું પાત્ર (કે કુંજો કે સુરાહી) નશો પેદા કરતું હોય, તેનો એક પ્યાલો (કે ઘૂંટ કે ચમચીનો એક ખામણો) પીવો પણ હરામ છે.) (જુઓ, અબૂ દાઉદ, ‘અશ્રિબહ’ ૫; ઈબ્ને માજા, ‘અશ્રિબહ’ ૧૦; અહમદ બિન હમ્બલ, મુસ્નદ, ભા-૨, પૃ. ૧૬૭, ૧૭૯ અને ભા-૩, પૃ. ૩૪૭) નબી સલ્લ. નાં સમયમાં શરાબ પીવાવાળાઓ માટે કોઈ ખાસ સજા નિર્ધારિત નહોતી. જે વ્યક્તિ આ ગુનામાં પકડાઈને

لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ قِيمًا طَعِبُوا إِذَا
 مَا اتَّقَوْا وَآمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ثُمَّ اتَّقَوْا وَآمَنُوا ثُمَّ اتَّقَوْا
 وَأَحْسَنُوا ۗ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ ﴿٧٣﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا يَبْلُوْنَكُمْ
 اللَّهُ بِشَيْءٍ مِّنَ الصَّيِّدِ تَعَالَىٰ أَيْدِيكُمْ وَرِمَاحِكُمْ لِيَعْلَمَ اللَّهُ مَن
 يَخَافُهُ بِالْغَيْبِ ۗ فَمَنِ اعْتَدَىٰ بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿٧٤﴾

(૯૩) જે લોકો ઈમાન લઈ આવ્યા અને સદ્કાર્યો કરવા લાગ્યા, તેમણે પહેલાં જે કંઈ ખાધું-પીધું હતું, તેના માટે કોઈ પકડ નહીં થાય, બસ શરત એ છે કે તેઓ ભવિષ્યમાં તે વસ્તુઓથી દૂર રહે જે હરામ (અવૈધ) કરવામાં આવી છે અને ઈમાન પર અડગ રહે અને સદ્કાર્યો કરે, પછી જે-જે વસ્તુથી રોકવામાં આવે તેનાથી રોકાઈ જાય અને અલ્લાહનો જે આદેશ હોય તેને માને, પછી અલ્લાહનો ડર રાખીને સદ્વર્તન અપનાવે. અલ્લાહ સદ્-ચરિત્ર લોકોને પસંદ કરે છે. (રુકૂઅ-૧૨) (૯૪) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! અલ્લાહ તમને તે શિકાર દ્વારા ત્યારે કસોટીમાં નાખશે જે બિલકુલ તમારા હાથો અને ભાલાઓના લક્ષ્ય પર હશે, એ જોવા માટે કે તમારામાંથી કોણ તેનાથી જોયા વિના ડરે છે, પછી જેણે આ ચેતવણી છતાં અલ્લાહની ઠરાવેલી સીમાનું ઉલ્લંઘન કર્યું તેના માટે દુઃખદાયી યાતના છે.

આવતો હતો, તેને પગરખા, લાત, મુક્કા, વાળેલી ચાદરોના સાટકા અને ખજૂરની સૂકાયેલ ડાળીઓથી મારવામાં આવતા હતા. વધારેમાં વધારે ૪૦ ફટકાઓ આપના સમયમાં આ ગુના માટે મારવામા આવતા હતા. હઝરત અબૂ બક રદિ.ના સમયમાં ૪૦ કોરડાઓ મારવામાં આવતા હતા. હઝરત ઉમર રદિ.ના સમયમાં પણ શરૂઆતમાં ચાળીસ કોરડાઓ મારવામાં આવતા હતા. પછી જ્યારે તેમણે જોયું કે લોકો આ ગુનાથી રોકાતા નથી, તો તેમણે સહાબા કિરામ રદિ.ની સલાહ-મસ્લતથી ૮૦ કોરડા સજા નિર્ધારિત કરી. આ જ સજાને ઈમામ માલિક અને ઈમામ અબૂ હનીફા રહ. અને એક રિવાયત અનુસાર ઈમામ શાફઈ રહ. પણ શરાબની સજા ઠરાવે છે, પરંતુ ઈમામ અહમદ બિન હમ્બલ રહ. અને એક અન્ય રિવાયત અનુસાર ઈમામ શાફઈ રહ. ૪૦ કોરડાને સ્વીકારે છે અને હઝરત અલી રદિ.એ પણ આને જ પસંદ કરેલ છે.

શરીઅત અનુસાર એ વાત ઈસ્લામી રાજ્યની જવાબદારીમાં સામેલ છે કે તે દારૂબંધીના આ આદેશને બળપૂર્વક લાગુ કરે. હઝરત ઉમર રદિ.ના સમયમાં બની સકીફના રુવૈશિદ નામના એક વ્યક્તિની દુકાન એ કારણસર બાળી નાખી કે તે ધૂપી રીતે શરાબ વેચતો હતો. એક અન્ય પ્રસંગે એક આખું ગામ હઝરત ઉમર રદિ.ના આદેશથી એ ગુનાસર બાળી નાખવામાં આવ્યું કે ત્યાં ગુપ્ત રીતે શરાબ બનાવવા અને વેચવાનો ધંધો ચાલી રહ્યો હતો.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ ۖ وَمَنْ
 قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَدًّا فَجَزَاءٌ مِّثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ يَحْكُمُ بِهِ
 ذَوَا عَدْلٍ مِّنْكُمْ هَدْيًا بَالِغَ الْكَعْبَةِ أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامُ مَسْكِينٍ
 أَوْ عَدْلٌ ذَلِكِ صِيَامًا لِّيَذُوقَ وَبَالَ أَمْرِهِ ۗ عَفَا اللَّهُ عَمَّا سَلَفَ ۗ
 وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمُ اللَّهُ مِنْهُ ۗ وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ ﴿٧٥﴾
 أَجَلٌ لَّكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ وَطَعَامُهُ مَتَاعًا لَّكُمْ وَلِلسَّيَّارَةِ ۗ

શિકાર કરવાનો આજ્ઞા છે, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો! 'એહરામ'ની હાલતમાં શિકારને ન મારો, (૭૫) અને જો તમારા પૈકી કોઈ જાણી-બૂઝીને આમ કરી બેસે તો જે જાનવર તેણે માર્યું હોય તેના બરાબર એક જાનવર તેણે ઢોરોમાંથી અર્પણ કરવું પડશે, જેનો નિર્ણય તમારામાંથી બે ન્યાયી વ્યક્તિઓ કરશે, અને આ અર્પણ કા'બામાં પહોંચાડવામાં આવશે, નહિ તો આ ગુનાના કફ્ફારા (પ્રાયશ્ચિત) તરીકે કેટલાક ગરીબોને ખવડાવવાનું રહેશે અથવા તેના પ્રમાણમાં રોઝા રાખવાના રહેશે, (૭૬) જેથી તે પોતાની કરણીનો સ્વાદ ચાખે. પહેલાં જે કંઈ થઈ ગયું તેને અલ્લાહે માફ કરી દીધું, પરંતુ હવે જો કોઈએ આ જ કૃત્યનું પુનરાવર્તન કર્યું તો તેનાથી અલ્લાહ બદલો લેશે, અલ્લાહ સૌના ઉપર વર્યસ્વ ધરાવે છે અને બદલો લેવાની શક્તિ ધરાવે છે. (૭૬) તમારા માટે સમુદ્રનો શિકાર અને તેનો ખોરાક હલાલ (વૈધ) કરી દેવામાં આવ્યો, (૭૭) જ્યાં તમે રોકાણ કરો ત્યાં પણ તેને ખાઈ શકો છો અને કાફલા માટે ભાથું પણ બનાવી શકો છો,

(૧૧૦) શિકાર ચાહે વ્યક્તિ પોતે કરે અથવા કોઈ બીજાની શિકારમાં મદદ કરે, બંને વાતો 'એહરામ' બાંધવાની સ્થિતિમાં મનાઈ છે, તેના સાથે જો એહરામ બાંધનાર માટે શિકાર મારવામાં આવ્યો હોય તો પણ તેને ખાવું એહરામ બાંધનાર માટે જાઈઝ (વૈધ) નથી. અલબત્ત, જો કોઈ વ્યક્તિએ પોતાના માટે સ્વયં શિકાર કર્યો હોય અને પછી તે તેમાંથી એહરામ બાંધનારને ભેટ-સ્વરૂપે કંઈક આપી દે, તો તેને ખાવામાં પણ કંઈ વાંધો નથી. આ સામાન્ય આદેશથી હિંસક અને જંગલી પ્રાણીઓ અપવારરૂપે છે. સાપ, વીંછી, પાગલ કૂતરો અને એવા બીજા જાનવરો, જે માનવીને નુકસાન પહોંચાડે એવા હોય છે, એહરામની હાલતમાં મારી શકાય છે.

(૧૧૧) આ વાતોનો નિર્ણય પણ બે ન્યાયી વ્યક્તિઓ જ કરશે કે કયા જાનવરને મારવાથી વ્યક્તિ કેટલા ગરીબોને ભોજન કરાવે અથવા કેટલા રોઝા રાખે.

(૧૧૨) સમુદ્રની યાત્રામાં ક્યારેક રસ્તા માટે લીધેલો સામાન સમાપ્ત થઈ જાય છે અને ખાવા માટે પાણીના જાનવરોના શિકાર સિવાય કોઈ બીજો ઉપાય સંભવ નથી હોતો, તેથી સમુદ્રી શિકારને હલાલ (વૈધ) કરી દેવામાં આવ્યો.

وَحَرَّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرْمًا ۖ وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي
إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ﴿٩٦﴾ جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَمًا لِلنَّاسِ
وَالشَّهْرَ الْحَرَامَ وَالْهَدْيَ وَالْقَلَائِدَ ۚ ذَٰلِكَ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ
مَا فِي السُّبُوتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿٩٧﴾

અલબત્ત જમીનનો શિકાર, જ્યાં સુધી તમે એહરામની હાલતમાં હોવ, તમારા માટે હરામ (અવેધ) કરવામાં આવ્યો છે. તેથી બચો એ અલ્લાહની અવજાણી જેની હજૂરમાં તમને સૌને ઘેરીને હાજર કરવામાં આવશે. (૯૭) અલ્લાહે પ્રતિષ્ઠિત ઘર કા'બાને લોકો માટે (સામૂહિક જીવનની) સ્થાપનાનું માધ્યમ બનાવ્યું અને પવિત્ર મહિનાઓને અને કુરબાનીના જાનવરો અને 'કલાદાઓને' પણ (આ કાર્યમાં સહાયક બનાવી દીધા), ^(૧૧૩) જેથી તમને જાણ થઈ જાય કે અલ્લાહ આકાશો અને ધરતીની બધી બાબતોથી વાકેફ છે અને તેને દરેક વસ્તુનું જ્ઞાન છે. ^(૧૧૪)

(૧૧૩) અરબસતાનમાં કાબાનું સ્થાન માત્ર એક 'પવિત્ર ઉપાસનાગૃહ'નું જ નહોતું, બલકે પોતાની કેન્દ્રિયતા અને પોતાની પવિત્રતાના કારણે એ જ આખા પ્રદેશના આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક જીવનનો આધાર બનેલ હતું. હજ અને ઉમરા માટે આખો પ્રદેશ તેના તરફ આકૃષ્ટ થઈને આવતો હતો અને આ સંમેલનના કારણે વિચરતા આરબોમાં એકતાનો એક સંબંધ ઊભો થઈ ગયો હતો. અલગ-અલગ કબીલાઓ અને ક્ષેત્રોના લોકો પરસ્પર સાંસ્કૃતિક સંબંધ બનાવતા, શાયરીઓની સ્પર્ધાઓથી તેમની ભાષા અને સાહિત્યનો વિકાસ થતો તથા વેપારી લેવડ-દેવડથી આખા પ્રદેશની આર્થિક આવશ્યકતાઓ પૂરી થતી. પ્રતિષ્ઠિત મહિનાઓના કારણે આરબોને વર્ષનો એક-તૃત્યાંશ સમય શાંતિનો મળી જતો હતો. બસ, આ જ સમય એવો હતો જેમાં તેમના કાફલાઓ પ્રદેશના એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી સરળતાથી આવતા-જતા હતા. કુરબાનીના જાનવરો અને 'કલાદાઓ'થી પણ આ અવર-જવરમાં ખૂબ મદદ કરણતી હતી, કેમ કે નજૂર (માનતા)ની નિશાનીના રૂપમાં જે જાનવરોના ગળામાં પટ્ટા નાખેલ હોય, તેમને જોઈને આરબોના માથા આદરથી ઝુકી જતા હતા અને કોઈ લૂંટારા કબીલાઓને તેમના પર હાથ નાખવાનું સાહસ ન થતું.

(૧૧૪) અર્થાત્ જો તમે આ વ્યવસ્થા પર વિચાર કરો, તો તમને પોતાને પોતાના દેશના સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક જીવનમાં જ એ વાતની એક ખુલ્લી સાક્ષી મળી જાય કે અલ્લાહ પોતાની સૃષ્ટિના હિતો અને તેમની આવશ્યકતાઓનું કેવું અને ઊંડું જ્ઞાન ધરાવે છે અને પોતાના એક-એક આદેશથી માનવ-જીવનના કેટ-કેટલા વિભાગોને લાભ પહોંચાડે છે. અશાંતિના એ સેંકડો વર્ષ જે પયગંબરના આગમન પહેલા વિત્યા છે, તેમાં તમે લોકો સ્વયં પોતાના હિતોથી અજાણ હતા અને પોતાને નષ્ટ કરવા માટે તત્પર હતા, પરંતુ અલ્લાહ તમારી આવશ્યકતાઓને જાણતો હતો અને તેણે કેવળ એક કા'બાની કેન્દ્રિયતા સ્થાપિત કરીને તમારા માટે એ વ્યવસ્થા કરી દીધી હતી, જેના કારણે તમારા રાષ્ટ્રીય જીવનનું અસ્તિત્વ બાકી રહી શક્યું. બીજી અસંખ્ય વાતોને છોડીને જો માત્ર આ જ એક વાત પર ધ્યાન આપો તો તમને વિશ્વાસ થઈ જશે કે અલ્લાહે જે આદેશો

اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ وَأَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٩٨﴾ مَا
 عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا
 تَكْتُمُونَ ﴿٩٩﴾ قُلْ لَا يَسْتَوِي الْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ وَلَوْ أَعْجَبَكَ
 كَثْرَةُ الْخَبِيثِ ۖ فَاتَّقُوا اللَّهَ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿١٠٠﴾
 يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنَ أَشْيَاءَ إِن تَبَدَّلَكُم تَسْؤُكُمْ ۖ

સાવધાન થઈ જાઓ, અલ્લાહ સજા આપવામાં પણ કઠોર છે અને તેના સાથે ઘણો દરગુજર કરનાર અને દયાળુ પણ છે. (૯૯) પયગંબર પર તો માત્ર સંદેશ પહોંચાડી દેવાની જવાબદારી છે, આગળ તમારી જાહેર અને છૂપી તમામ સ્થિતિને જાણવાવાળો અલ્લાહ છે. (૧૦૦) હે પયગંબર ! તેમને કહી દો કે પાક (પવિત્ર) અને નાપાક (અપવિત્ર) કોઈ પણ સંજોગોમાં સમાન નથી, ચાહે નાપાકની વિપુલતા તમને ગમે તેટલી મુગ્ધ કરનારી હોય. (૧૦૧) તેથી હે લોકો, જેઓ બુદ્ધિ ધરાવો છો ! અલ્લાહની અવજાથી બચતા રહો, આશા છે કે તમને સફળતા પ્રાપ્ત થશે. (રુકૂઅ-૧૩) (૧૦૧) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! એવી વાતો ન પૂછ્યા કરો જે તમારા પર સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવે તો તમને અપ્રિય લાગે, તમને આપ્યા છે, તેના પાલનમાં તમારી પોતાની ભલાઈ છે અને તેમાં તમારા માટે એવા-એવા લાભો નિહિત છે, જેને ન તમે સ્વયં સમજી શકો છો અને ન પોતાના ઉપાયોથી પૂરા કરી શકો છો.

(૧૧૫) આ આયત મુલ્યાંકનનો એક અનોખો આદર્શ પ્રસ્તુત કરે છે, જે પ્રત્યક્ષ રૂપે મનુષ્યના આંદર્શથી તદ્દત ભિન્ન છે. પ્રત્યક્ષ જોનાર નજરમાં એકસો રૂપિયા પાંચ રૂપિયાની તુલનામાં અનિવાર્ય રૂપે વધારે મૂલ્યવાન છે, કેમ કે તે એકસો છે અને આ પાંચ. પરંતુ આ આયત કહે છે કે એકસો રૂપિયા જો અલ્લાહની અવજા કરીને પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યા હોય, તે નાપાક છે અને પાંચ રૂપિયા જો અલ્લાહનું આજ્ઞાપાલન કરીને કમાવ્યા હોય તો તે પાક છે; અને નાપાક, ચાહે માત્રામાં ગમે તેટલું વધારે હોય, છેવટે તે પાકના સમાન કોઈ પણ રીતે થઈ શકતું નથી. ગંદકીના એક ઢગલાથી અત્તરનું એક ટીપું વધારે કીમતી છે, અને મૂત્રથી ભરેલ એક મોટા દેગડાંની તુલનામાં પાક પાણીનો એક નાનો પ્યાલો વધારે મૂલ્યવાન છે. તેથી એક સાચા બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિએ અનિવાર્ય રૂપે હલાલ (વૈધ) પર જ સંતોષ કરવો જોઈએ, ચાહે તે પ્રત્યક્ષ રૂપે ગમે તેટલું તુચ્છ અને થોડું જ હોય અને હરામ (અવૈધ) તરફ કોઈપણ સ્થિતિમાં હાથ ન વધારવો જોઈએ, ચાહે તે જોવામાં ગમે તેટલું વધારે આકર્ષક અને ભવ્ય હોય.

(૧૧૬) નબી સલ્વ.ને કેટલાક લોકો વિચિત્ર પ્રકારના અને નિરર્થક પ્રશ્નો કર્યા કરતા હતા, જેની ન તો દીન (ધર્મ)ના મામલામાં જરૂરત હતી અને ન દુનિયાના કોઈ મામલામાં. ઉદાહરણ રૂપે, એક પ્રસંગે એક સાહેબ ભરી સભામાં પૂછી બેસ્યા કે, “મારો અસલી પિતા કોણ છે ?” આ જ રીતે કેટલાક લોકો શરીઅતના આદેશોમાં બિનજરૂરી પૂછપરછ કર્યા કરતા હતા અને નિરર્થક પૂછી-પૂછીને એવી વસ્તુઓ અંગે નિશ્ચિત કરી લેવા માંગતા હતા, જેને શરીઅત આપનારે કોઈ નિહિત ઉદ્દેશ્યના કારણે અનિશ્ચિત રાખ્યું હતું. ઉદાહરણ તરીકે, કુર્આનમાં સંક્ષિપ્તમાં એ આદેશ આપવામાં આવ્યો હતો કે હજ તમારા પર ફર્જ (અનિવાર્ય કર્તવ્ય) કરવામાં આવેલ છે.

وَإِنْ تَسْأَلُوا عَنْهَا حِينَ يُنَزَّلُ الْقُرْآنُ تُبَدَّ لَكُمْ ۖ عَفَا اللَّهُ عَنْهَا ۖ وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ ﴿١٠﴾

પરંતુ જો તમે તેને એવા સમયે પૂછશો જ્યારે કુર્આન ઉતરી રહ્યું હોય તો તે તમારા પર સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવશે. અત્યાર સુધી તમે જે કંઈ કર્યું તેને અલ્લાહે માફ કરી દીધું, તે દરગુજર કરનાર અને સહનશીલ છે.

એક સાહેબે આદેશ સાંભળીને નબી સલ્લ.ને પૂછ્યું, “શું હજ દર વર્ષે ફઝા કરવામાં આવી છે?” આપ સલ્લ.એ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. તેમણે ફરીવાર પૂછ્યું. આપ ફરી મૌન રહ્યા. ત્રીજી વાર પૂછતાં આપ સલ્લ.એ ફરમાવ્યું, “તમારા પર અફસોસ છે. જો મારા મોઢામાંથી ‘હા’ નીકળી જાય તો હજ દર વર્ષે ફઝા કરી દેવામાં આવે. પછી તમે જ લોકો તેનું પાલન નહીં કરી શકો અને અવજા કરવા લાગશો.” (જુઓ - બુખારી, રિકાક ૨૨; ઝકાહ ૫૩; ઇતિસામ ૩; આદાબ ૬; મુસ્લિમ, અકદિયહ ૧૦, ૧૧, ૧૩, ૧૪; દારિમિ, રિકાક, ૩૮; મુવત્તા, કલામ ૨૦; અહમદ બિન હમ્બલ, મુસ્નદ, ભા-૨, પૃ.૩૨૭; ભા-૪, પૃ.૨૪૬, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૧) આવા નિરર્થક અને અનાવશ્યક પ્રશ્નોથી આ આયતમાં મનાઈ કરવામાં આવી છે. નબી સલ્લ. સ્વયં પણ લોકોને ખૂબ વધારે પ્રશ્નો કરવાથી અને નિરર્થક દરેક વાતની ખોજ લગાવવાથી મનાઈ કરતા હતા. તેથી હદીસમાં છે કે *ان اوظم المسلمين في المسلمين* (મુસલમાનો માટે સૌથી મોટો અપરાધી એ વ્યક્તિ છે, જેણે કોઈ એવી વસ્તુ વિશે પ્રશ્ન કર્યો જે લોકો પર હરામ (અવૈધ) કરવામાં આવી નહોતી અને પછી માત્ર તેના પ્રશ્ન કરવાના કારણે તે વસ્તુ હરામ ઠરાવી દેવામાં આવી.” (જુઓ, બુખારી, ‘ઇતિસામ’ ૩; મુસ્લિમ, ‘ફઝાઈલ’ ૧૩૨, ૧૩૩; અબૂ દાઉદ, ‘સુન્નાહ’ ૬) એક અન્ય હદીસમાં છે કે *ان الله فرض فرائض فلا تضيعوها وحرم حرمات فلا* (અલ્લાહે તમારા પર કેટલીક જવાબ-દારીઓ નાખી છે, તેને નષ્ટ ન કરો. કેટલીક વસ્તુઓ હરામ કરી છે, તેના પાસે ન ફરકો. કેટલીક સીમાઓ નિશ્ચિત છે, તેનું ઉલ્લંઘન ન કરો અને કેટલીક વસ્તુઓ વિશે ખામોશી અપનાવી છે, તેનાથી કોઈ ભૂલના આચરણ વગર. તેથી તેની ખોજમાં ન પડો.) (જુઓ, ‘Towards Understanding the Qur’an’ Vol. I, Surah 2, N. 110) આ બંને હદીસોમાં એક મહત્વપૂર્ણ હકીકતથી સચેત કરવામાં આવ્યા છે. જે મામલાઓને શરીઅત આપનારે સંક્ષિપ્ત રૂપે વર્ણવેલ છે, અને તેનું પ્રમાણ (કે માત્રા) કે સંખ્યા કે બીજી વાતો નિશ્ચિત નથી કરી તેમાં સંક્ષિપ્તતા અને વિસ્તૃત વિવરણનું ન હોવું તે એ કારણથી નથી કે શરીઅત આપનારથી કોઈ ભૂલ થઈ ગઈ છે, વિસ્તૃત વિવરણ આપવાનું હતું, પણ નથી આપ્યું, બલકે તેનું મૂળ કારણ એ છે કે શરીઅત આપનાર આ વાતોને વિસ્તૃત વિવરણથી સીમિત કરવા નથી ઇચ્છતો અને આદેશમાં લોકો માટે વિશાળતા અને વ્યાપકતા રાખવા ઇચ્છે છે. હવે જે વ્યક્તિ નિરર્થક પ્રશ્ન પર પ્રશ્ન કાઢીને વિસ્તૃત વિવરણને, નિશ્ચિત કરેલ વસ્તુઓને અને બંધનોને વધારવાની કોશિશ કરે છે અને જો શરીઅત આપનારના શબ્દોથી આ વસ્તુઓ કોઈપણ રીતે નથી નીકળતી તો અટકળથી, ઢંઢોળીને, કોઈને કોઈ રીતે સંક્ષિપ્તને વિસ્તૃત, અભાષિતને બંધનયુક્ત, અનિશ્ચિતને નિશ્ચિત બનાવીને છોડે છે, તે વાસ્તવમાં મુસલમાનોને મોટા જોખમમાં નાખે છે; એટલા માટે કે નૈસર્ગિક (તેમજ ગૂઢ અને તાત્ત્વિક) મામલાઓમાં જેટલું વિસ્તૃત વિવરણ હશે, ઈમાન લાવનારાઓ માટે એટલા જ ઉલ્લઝનના અવસરો વધશે અને આદેશોમાં જેટલા બંધનો વધારે હશે, પાલન કરનારાઓ માટે આદેશ વિરુદ્ધ કાર્ય કરવાની સંભાવનાઓ પણ એટલી જ વધારે હશે.

قَدْ سَأَلَهَا قَوْمٌ مِّنْ قَبْلِكُمْ ثُمَّ أَصْبَحُوا بِهَا كُفِرِينَ ﴿١٠٢﴾ مَا جَعَلَ
 اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ وَلَا وَصِيلَةٍ وَلَا حَامٍ ۖ وَلَكِنَّ الَّذِينَ
 كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ ۗ وَآكُثْرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ ﴿١٠٣﴾

(૧૦૨) તમારા પહેલાં એક જૂથે આવા જ પ્રશ્નો કર્યા હતા, પછી એ લોકો આવી જ વાતોના કારણે કુફ (અધર્મ)માં પડી ગયા. ^(૧૦૩) (૧૦૩) અલ્લાહે ન કોઈ બહીરા ઠેરવ્યો છે, ન સાઈબા, ન વસીલા, ન હામ, ^(૧૦૪) પરંતુ આ કાફિરો (અધર્મીઓ) અલ્લાહ પર જૂઠું તહોમત મૂકે છે અને તેમના પૈકી ઘણાંખરા બુદ્ધિહીન છે (કે આવી અંધશ્રદ્ધાઓને માની રહ્યા છે).

(૧૧૭) અર્થાત્ પહેલા તેમણે પોતે જ આસ્થાઓ અને આદેશોમાં નિરર્થક સૂક્ષ્મ વાતોની પાછળ પડીને અને એક-એક વસ્તુ વિશે પ્રશ્ન કરી-કરીને વિસ્તાર અને બંધનોની એક જાળ પોતાના માટે તૈયાર કરાવી, પછી પોતે જ તેમાં ઉલઝીને આસ્થાઓની પથભ્રષ્ટતાઓ અને વ્યવહારિક અવજ્ઞાઓમાં પડી ગયા—આ જૂથથી તાત્પર્ય યલ્હદીઓ છે, જેના પદચિહ્નો પર ચાલવામાં, કુર્આન અને મુહમ્મદ (સલ્લ.)ની ચેતવણીઓ છતાં, મુસલમાનોએ કોઈ કસર ભાકી રાખી નથી.

(૧૧૮) આ આરબવાસીઓની અંધશ્રદ્ધાનો ઉલ્લેખ છે. જે રીતે આપણા દેશમાં ગાય, બળદ અને બકરા અલ્લાહના નામે કે કોઈ મૂર્તિ કે કબર કે પીરના નામે છોડી દેવામાં આવે છે અને તેનાથી કોઈ સેવા લેવી કે તેમને ઝબેહ (બલિ) કરવું કે કોઈપણ રીતે તેનાથી લાભ ઉઠાવવું હરામ (અવૈધ) સમજવામાં આવે છે, એ જ રીતે અજ્ઞાનતા-કાળમાં આરબવાસીઓ પણ વિભિન્ન રીતે પુણ્ય સમજીને જાનવરોને છોડી દેતા હતા અને આ રીતે છોડેલ જાનવરોના અલગ-અલગ નામો રાખતા હતા.

‘બહીરા’—એ ઊંટણીને કહેતા હતા, જે પાંચ વાર બચ્ચા જણી ચૂકી હોય અને છેલ્લી વાર તેના ત્યાં નર બચ્ચું થયું હોય. તેના કાન ચીરીને તેને સ્વતંત્ર છોડી દેવામાં આવતી હતી, પછી ન કોઈ તેના પર સવાર થતું, ન તેનું દુધ પીવામાં આવતું, ન તેને ઝબેહ કરવામાં આવતી, ન તેનું ઊન ઉતારવામાં આવતું. તેને અધિકાર રહેતો કે જે ખેતરમાં અને જે ગોચરમાં ચાહે, ચરે અને જે ઘાટથી ઈચ્છે, પાણી પીવે.

‘સાઈબા’—એ ઊંટને કહેતા હતા, જેને કોઈ માનતાને પૂરી થવા કે કોઈ બીમારીથી મુક્ત થવા કે કોઈ જોખમથી બચી જવા પર આત્માર-પ્રદર્શનના રૂપમાં પુણ્ય કરી દેવામાં આવ્યું હોય. આ ઉપરાંત, જે ઊંટણીએ દસ વાર બચ્ચા આપ્યા હોય અને દરેક વખતે માદા બંચ્યું જ જણ્યું હોય, તેને પણ સ્વતંત્ર છોડી દેવામાં આવતું હતું.

‘વસીલા’—જો બકરીનું પહેલું બચ્ચું નર હોય તો તે ખુદાઓના નામે ઝબેહ કરી દેવામાં આવતું અને જો તે પહેલી વાર માદા જણતી તો તેને પોતાના માટે રાખી લેવામાં આવતું હતું, પરંતુ જો નર અને માદા એક સાથે પેદા થતા તો નરને ઝબેહ કરવાને બદલે આમ જ ખુદાઓના નામે છોડી દેવામાં આવતું હતું અને તેનું નામ ‘વસીલા’ હતું.

‘હામ’—જો કોઈ ઊંટનો પૌત્ર સવારી આપવા યોગ્ય થઈ જતો તો તે વૃદ્ધ ઊંટને સ્વતંત્ર છોડી દેવામાં આવતું અને જો કોઈ ઊંટના વીર્યથી દસ બચ્ચા પેદા થઈ જતા તો તેને પણ સ્વતંત્રતા મળી જતી.

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَىٰ مَا أَنزَلَ اللَّهُ وَإِلَى الرَّسُولِ قَالُوا حَسْبُنَا مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا ۖ أُولَٰئِكَ كَانَ أَبَاؤُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ ﴿١٠٤﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَىٰكُمْ أَنْفُسُكُمْ ۗ لَا يَصُرُّكُمْ مَن ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ ۖ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿١٠٥﴾

અને જ્યારે તેમને કહેવામાં આવે છે કે આવો, એ કાનૂન તરફ જે અલ્લાહે ઉતારેલ છે અને આવો પયગંબર તરફ, તો તેઓ જવાબ આપે છે કે અમારા માટે તો બસ એ જ પદ્ધતિ પૂરતી છે જેના પર અમે અમારા બાપદાદાને જોયા છે. શું તેઓ બાપદાદાનું જ અનુસરણ કર્યે જશે, ચાહે તેઓ કંઈ પણ જાણતા ન હોય અને સાચા માર્ગની તેમને ખબર જ ન હોય? (૧૦૫) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો! પોતાની ચિંતા કરો, કોઈ બીજાની પથભ્રષ્ટતાથી તમારું કંઈ બગડતું નથી, જો તમે પોતે સન્માર્ગ પર હોવ, (૧૦૬) અલ્લાહ તરફ તમને સૌને પાછા ફરીને જવાનું છે, પછી તે તમને બતાવી દેશે કે તમે શું કરતા રહ્યા છો.

(૧૧૮) અર્થાત્ વ્યક્તિ હંમેશા એ જોતો રહે કે ફલાણો શું કરી રહ્યો છે અને ફલાણાની આરથામાં શું ખરાબી છે અને ફલાણાના કાર્યોમાં શું બૂરાઈ છે, એ જોવાને બદલે તેણે એ જોવું જોઈએ કે તે પોતે શું કરી રહ્યો છે. તેને ચિંતા પોતાના વિચારોની, પોતાના ચરિત્રની અને આચરણની હોવી જોઈએ કે તે ક્યાંક ખરાબ ન હોય. જો વ્યક્તિ સ્વયં અલ્લાહનું આજ્ઞાપાલન કરી રહ્યો છે, અલ્લાહ અને તેના બંદાઓના જે હક્કો તેના પર છે તેને તે અદા કરી રહ્યો છે તેમજ ધર્મપરાયણતા અને સત્યવાદિતાની અપેક્ષાઓને તે પૂરી કરી રહ્યો છે, જેનામાં અનિવાર્ય રૂપે ભલાઈનો ઉપદેશ આપવાનું અને બૂરાઈને નષ્ટ કરવું પણ સામેલ છે, તો નિશ્ચિત રૂપે કોઈ બીજા વ્યક્તિની પથભ્રષ્ટતા, વિકૃતિ અને દુરાચાર તેના માટે હાનિકારક નથી હોઈ શકતા.

આ આયતનો એ હેતુ કદાપિ નથી કે વ્યક્તિ બસ પોતાની મુક્તિની જ ચિંતા કરે, બીજાઓની સુધારણાની ચિંતા ન કરે. હઝરત અબૂબક રદિ. આ ભ્રમને દૂર કરતાં પોતાના એક ભાષણમાં ફરમાવે છે, “લોકો! તમે આ આયતને પઢો છો અને તેનો ખોટો અર્થ કાઢો છો. મેં અલ્લાહના રસૂલ સલ્લ. ને એમ ફરમાવતા સાંભળ્યા છે કે જ્યારે લોકોની સ્થિતિ એ થઈ જાય કે તેઓ બૂરાઈને જુએ અને તેને બદલવાની કોશિશ ન કરે, અત્યાચારીને અત્યાચાર કરતા જુએ અને તેનો હાથ ન પકડે, તો અસંભવ નથી કે અલ્લાહ પોતાના અજાબ (યાતના)માં સૌને લપેટી લેશે. અલ્લાહના સોગંદ! તમારા માટે જરૂરી છે કે ભલાઈનો ઉપદેશ આપો અને બૂરાઈથી રોકો, નહિ તો અલ્લાહ તમારા પર એવા લોકોને થોપી દેશે જેઓ તમારામાં સૌથી ખરાબ હશે અને તેઓ તમને ખૂબ તકલીફો પહોંચાડશે, પછી તમારા ભલા અને નેક લોકો અલ્લાહથી દુઆઓ માગશે, પરંતુ તે કબૂલ નહીં થાય.”

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شَهَادَةٌ بَيْنَكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ
 الْمَوْتُ حِينَ الْوَصِيَّةِ اثْنِ ذَوَا عَدْلٍ مِّنكُمْ أَوْ آخَرِينَ مِنْ
 غَيْرِكُمْ إِنْ أَنْتُمْ طَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَأَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةُ
 الْمَوْتِ تَحْبِسُونَهُمَا مِنْ بَعْدِ الصَّلَاةِ فَيُقْسِمْنَ بِاللَّهِ إِنْ
 ارْتَبْتُمْ لَا نَشْتَرِي بِهِ ثَمَنًا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ وَلَا نَكْتُمُ
 شَهَادَةَ اللَّهِ إِنَّا إِذَا لِينِ الْأَثْمِينَ ﴿١٠٦﴾ فَإِنْ عَثَرَ عَلَىٰ أَنَّهُمَا
 اسْتَحَقَّا إِثْمًا فَآخَرِينَ يَقُومُنِ مَقَامَهُمَا مِنَ الَّذِينَ اسْتَحَقَّ
 عَلَيْهِمُ الْأَوْلِيَانِ فَيُقْسِمْنَ بِاللَّهِ لَشَهَادَتُنَا أَحَقُّ مِنْ
 شَهَادَتِهِمَا وَمَا اعْتَدَيْتُمْ إِذَا لِينِ الظَّالِمِينَ ﴿١٠٧﴾

હવે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છે ! જ્યારે તમારામાંથી કોઈના મૃત્યુનો સમય આવી જાય અને તે વસિયત કરી રહ્યો હોય તો તેના માટે સાક્ષીનું પ્રમાણ આ છે કે તમારા સમુદાયમાંથી બે ન્યાયી (૧૦૬) વ્યક્તિઓને સાક્ષી બનાવવામાં આવે, અથવા જો તમે મુસાફરીની હાલતમાં હોવ અને ત્યાં મૃત્યુની મુસીબત આવી જાય તો અન્ય વ્યક્તિઓમાંથી જ બે સાક્ષી લઈ લેવામાં આવે. (૧૦૭) પછી જો શંકા પડે તો નમાઝ પછી બંને સાક્ષીઓને (મસ્જિદમાં) રોકી લેવામાં આવે અને તેઓ અલ્લાહના સોગંદ ખાઈને કહે કે, “અમે કોઈ અંગત ફાયદાના બદલામાં સાક્ષી વેચવાવાળા નથી, અને યાહે કોઈ અમારો સગો જ કેમ ન હોય (અમે તેના તરફ પક્ષપાત દાખવીશું નહીં), અને ન તો અમે અલ્લાહ માટેની સાક્ષીને છુપાવનારા છીએ, જો અમે આવું કર્યું તો ગુનેગારોમાં ગણાઈશું.” (૧૦૭) પરંતુ જો ખબર પડી જાય કે આ બંનેએ પોતાને ગુનામાં નાખી દીધા છે, તો પછી તેમની જગ્યાએ બીજા બે વ્યક્તિઓ જે તેમની સરખામણીમાં સાક્ષી આપવા માટે વધુ લાયક હોય, તે લોકોમાંથી ઊભા થાય જેમનો હક્ક માર્યો ગયો હોય અને તેઓ અલ્લાહના સોગંદ ખાઈને કહે કે, “અમારી સાક્ષી એમની સાક્ષી કરતાં વધુ સાચી છે અને અમે અમારી સાક્ષીમાં સહેજ પણ અતિરેક કર્યો નથી, જો અમે આવું કરીએ તો અત્યાચારીઓમાંથી હોઈશું.”

(૧૨૦) અર્થાત્ દીનદાર (ધાર્મિક), સત્યપ્રિય અને વિશ્વાસુ મુસલમાન.
 (૧૨૧) આનાથી ખ્યાલ આવે છે કે મુસલમાનોના મામલામાં બિનમુસ્લિમને સાક્ષી બનાવવું કેવળ એ સ્થિતિમાં સાચું છે, જ્યારે કે કોઈ મુસલમાન સાક્ષી બનવા માટે મળી ન શકે.

ذٰلِكَ اَدْنٰى اَنْ يَّاتُوْا بِالشَّهَادَةِ عَلٰى وَجْهٍ اَوْ يَخَافُوْا اَنْ تُرَدَّ
 اِيْمَانٌ بَعْدَ اِيْمَانِهِمْ ۗ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاسْمَعُوْا ۗ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِي
 الْقَوْمَ الْفٰسِقِيْنَ ﴿١٢٢﴾ يَوْمَ يَجْمَعُ اللّٰهُ الرُّسُلَ فَيَقُوْلُ مَاذَا
 اٰجَبْتُمْ ۗ قَالُوْا لَا عِلْمَ لَنَا ۗ اِنَّكَ اَنْتَ عَلٰمُ الْغُيُوْبِ ﴿١٢٣﴾ اِذْ
 قَالَ اللّٰهُ لِيَعِيْسٰى ابْنَ مَرْيَمَ اذْكُرْ نِعْمَتِيْ عَلَیْكَ وَعَلٰى
 وَالِدَتِكَ ۗ اِذْ اَيَّدْتُكَ بِرُوْحِ الْقُدُسِ ۗ تَكْلِمُ النَّاسِ فِي الْبَهْدِ
 وَكَهْلًا ۗ وَاِذْ عَلَّمْتُكَ الْكِتٰبَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرَةَ وَالْاِنْجِيْلَ ۗ

અલ્લાહની આ પદ્ધતિ દ્વારા વધુ અપેક્ષા રાખી શકાય છે કે લોકો સાચી સાક્ષી આપશે અથવા ઓછામાં ઓછું એ વાતનો જ ડર રાખશે કે તેમની સોગંદો પછી બીજી સોગંદો વડે ક્યાંક તેમનું ખંડન ન થઈ જાય. અલ્લાહથી ડરો અને સાંભળો, અલ્લાહ અવજ્ઞાકારીઓને પોતાના માર્ગદર્શનથી વંચિત કરી દે છે. (રુકૂઅ-૧૪) (૧૦૮) જે દિવસે^(૧૨૨) અલ્લાહ તમામ પયગંબરોને એકઠા કરીને પૂછશે કે તમને શું જવાબ^(૧૨૩) આપવામાં આવ્યો, તો તેઓ કહેશે કે અમને કશી ખબર નથી,^(૧૨૪) આપ જ તમામ છૂપી હકીકતો જાણો છો. (૧૧૦-૧૧૧) પછી કલ્પના કરો તે સમયની જ્યારે અલ્લાહ ફરમાવશે^(૧૨૫) કે, “હે મરયમના પુત્ર ઈસા ! યાદ કર મારી એ કૃપાને જે મેં તારા પર અને તારી માતા પર કરી હતી, મેં પવિત્ર રૂહ વડે તારી મદદ કરી, તું પારણામાં પણ લોકો સાથે વાત કરતો હતો અને મોટી વયે પહોંચીને પણ, મેં તને ગ્રંથ અને તત્ત્વદર્શિતા (ગ્રાંડી સમજ-બૂઝ) અને તૌરાત અને ઈજ્જલનું શિક્ષણ આપ્યું,
 (૧૨૨) અભિપ્રેત છે કયામતનો દિવસ.

(૧૨૩) અર્થાત્ ઈસ્લામ તરફ જે આમંત્રણ અને આહવાન તમે દુનિયાને આપ્યું હતું, તેનો શું જવાબ દુનિયાએ તમને આપ્યો.

(૧૨૪) અર્થાત્ અમે તો કેવળ એ સીમિત પ્રત્યક્ષ જવાબને જાણીએ છીએ, જે અમને અમારા જીવનમાંથી મળતો હોય એવું લાગ્યું. બાકી રહ્યું એ કે વાસ્તવમાં અમારા આમંત્રણ અને આહવાનની પ્રતિક્રિયા ક્યાં, ક્યા સ્વરૂપમાં, કેટલી થઈ તો તેનું સાચું જ્ઞાન તમારા સિવાય કોઈને નથી હોઈ શકતું.

(૧૨૫) શરૂઆતનો પ્રશ્ન તમામ પયગંબરોથી સામૂહિક રૂપે થશે. પછી એક-એક રસૂલ પાસેથી અલગ-અલગ સાક્ષી લેવામાં આવશે, જેમ કે કુર્આન-મજીદમાં ઘણી જગ્યાએ સ્પષ્ટ રૂપે કહેવામાં આવ્યું છે. આ અનુસંધાનમાં હઝરત ઈબ્રાહીમ^(અલે) થી જે પ્રશ્ન કરવામાં આવશે, તે અહીં મુખ્ય રૂપે નકલ કરવામાં આવી રહ્યો છે.

وَإِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِأُذُنِي فَتَنْفُخُ فِيهَا
فَتَكُونُ طَيْرًا بِأُذُنِي وَتُبْرِئُ الْأَكْبَةَ وَالْأَبْرَصَ بِأُذُنِي ۗ وَإِذْ
تُخْرِجُ الْمَوْتَىٰ بِأُذُنِي ۗ وَإِذْ كَفَفْتُ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَنْكَ إِذْ
جِئْتَهُم بِالْبَيِّنَاتِ فَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ إِنْ هَذَا
إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ ﴿١١٠﴾ وَإِذْ أَوْحَيْتُ إِلَى الْحَوَارِيِّينَ أَنْ آمِنُوا
بِي وَبِرَسُولِي ۗ قَالُوا آمَنَّا وَاشْهَدْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ ﴿١١١﴾

તું મારી આજ્ઞાથી પક્ષીના આકારનું માટીનું પૂતળું બનાવતો અને તેમાં ફૂંક મારતો હતો અને તે મારી આજ્ઞાથી પક્ષી બની જતું હતું, તું જન્મજાત આંધળાં અને રક્તપિત્તિયાને મારી આજ્ઞાથી સાજા કરતો હતો, તું મડદાંને મારી આજ્ઞાથી કાઢતો હતો.^(૧૨૯) પછી જ્યારે તું ઈસરાઈલના સંતાનો પાસે સ્પષ્ટ નિશાનીઓ લઈને પહોંચ્યો અને જે લોકો તેમના પૈકી સત્યનો ઈન્કાર કરનારા હતા તેમણે કહ્યું કે આ નિશાનીઓ જાદૂ સિવાય બીજું કંઈ નથી, તો મેં જ તને એમનાથી બચાવ્યો અને જ્યારે મેં હવારીઓ (પયગંબરના સાથીઓ)ને ઈશારો કર્યો કે મારા પર અને મારા રસૂલ પર ઈમાન લાવો ત્યારે તેમણે કહ્યું કે અમે ઈમાન લાવ્યા, અને સાક્ષી રહો કે અમે મુસ્લિમ (આજ્ઞાંકિત) છીએ.^(૧૩૦) —

(૧૨૬) અર્થાત્ મૃત્યુની સ્થિતિથી કાઢીને જીવનની સ્થિતિમાં લાવતો હતો.

(૧૨૭) અર્થાત્ હવારીઓનું તારા પર ઈમાન લાવવું પણ અમારી કૃપા અને મદદનું પરિણામ હતું, નહિં તો તારામાં તો એટલી શક્તિ પણ નહોતી કે તે ખોટી ઠેરવનાર વસ્તીમાં એક જ પુષ્ટિ કરવાવાળો પોતાના સામર્થ્ય પર પેદા કરી લેતો — અહીં એ પણ સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવ્યું કે હવારીઓનો મૂળ ધર્મ ઈસ્લામ હતો, ન કે ઈસાઈયત (ખ્રિસ્તી ધર્મ).

اذ قال الحواريون يعيسى ابن مريم هل نستطيع ربك ان
 ينزل علينا مائدة من السماء ط قال اتقوا الله ان كنتم
 مؤمنين ﴿١١٣﴾ قالوا ائريد ان ناكل منها وتطمين قلوبنا ونعلم ان
 قد صدقتنا ونكون عليها من الشاهدين ﴿١١٤﴾ قال عيسى ابن
 مريم اللهم ربنا انزل علينا مائدة من السماء تكون لنا
 عيداً لأولنا وآخرنا واية منك ؁ وارزقنا وانت خير الرزقين ﴿١١٥﴾

(૧૧૨) (હવારીઓ^(૧૧૨) વિષે) એ ઘટના પણ યાદ રહે કે જ્યારે હવારીઓએ કહ્યું, “હે મરયમના પુત્ર ઈસા ! શું તમારો રબ (પ્રભુ) અમારા ઉપર આકાશમાંથી ભોજનનો એક થાળ ઉતારી શકે છે ?” તો ઈસાએ કહ્યું, “અલ્લાહથી ડરો, જો તમે ઈમાનવાળા હોવ.” (૧૧૩) તેમણે કહ્યું, “અમે માત્ર એટલું જ ચાહીએ છીએ કે તે થાળમાંથી ખાઈએ અને અમારા હૃદય સંતુષ્ટ થઈ જાય અને અમને જાણ થઈ જાય કે તમે અમને જે કંઈ કહ્યું છે તે સાચું છે અને અમે તેના પર સાક્ષી હોઈએ.” (૧૧૪) આના પર મરયમના પુત્ર ઈસાએ પ્રાર્થના કરી, “હે અલ્લાહ, અમારા માલિક ! અમારા પર આકાશમાંથી એક થાળ ઉતાર જે અમારા માટે અને અમારા આગળ-પાછળના લોકો માટે આનંદનો પ્રસંગ ઠરે અને તારા તરફથી એક નિશાની હોય, અમને રોજી આપ અને તું સર્વશ્રેષ્ઠ રોજી આપનાર છે.”

(૧૨૮) હવારીઓનો ઉલ્લેખ આવી ગયો હતો, તેથી વાતક્રમને તોડીને એ સંદર્ભથી હટીને એક અન્ય વાત, અહીં હવારીઓ વિશે જ એ ઘટના તરફ સંકેત કરી દેવામાં આવ્યો, જેનાથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે ઈસા મસીહથી જે શિષ્યોએ પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તેઓ ઈસા મસીહને એક મનુષ્ય અને કેવળ એક બંદો સમજતા હતા અને તેમની કલ્પના અને ભાવનાઓમાં પણ પોતાના ગુરુના ખુદા (ઈશ્વર) કે ખુદાના ભાગીદાર કે ખુદાના પુત્ર હોવાની કોઈ ધારણા કે આસ્થા ન હતી. તદુપરાંત, એ ધારણા પણ કે ઈસા મસીહે સ્વયં પણ પોતાને તેમના સામે એક અધિકારહીન અને વિવશ બંદાની હેસિયતે પ્રસ્તુત કર્યા હતા. અહીં એ પ્રશ્ન કરી શકાય છે કે જે વાતચીત ક્યામતના દિવસે થવાની છે તેમાં સંદર્ભથી હટીને આવેલ આ વાતનો શું અવસર હશે ? આનો ઉત્તર એ છે કે સંદર્ભથી હટીને વચ્ચે જે વાત કહેવામાં આવી છે તે એ વાતથી સંબંધિત નથી, જે ક્યામતના દિવસે હશે, બલકે તેની પહેલાની વાતથી સંબંધિત છે, જે આ દુનિયામાં કરવામાં આવી રહી છે. ક્યામતમાં જે વાતલાપ થવાનો છે તેનો ઉલ્લેખ અહીં એટલા માટે જ કરવામાં આવ્યો છે કે વર્તમાન જીવનમાં ખ્રિસ્તીઓને તેનાથી બોધપાઠ મળે અને તેઓ સન્માર્ગ પર આવે. તેથી આ વાતના અનુસંધાનમાં હવારીઓની આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ સંદર્ભથી હટીને વચ્ચે આવવો કોઈપણ રીતે અસંબંધ નથી.

قَالَ اللَّهُ إِنِّي مُنَزَّلُهَا عَلَيْكُمْ ۖ فَمَنْ يَكْفُرْ بَعْدَ مَنكُم فَاِنَّ
 أُعَذِّبُهُ عَذَابًا لَّا أُعَذِّبُهُ أَحَدًا مِّنَ الْعَالَمِينَ ﴿١٧٥﴾ وَإِذْ قَالَ اللَّهُ
 يُعِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ ۖ أَنْتَ قُلْتُ لِلنَّاسِ امْكُذُوبِي وَأُمَّيَ الْهَيْئِ
 مِن دُونِ اللَّهِ ۖ قَالَ سُبْحَانَكَ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِي
 بِحَقِّ ۖ إِن كُنْتُ قُلْتُهُ فَقَدْ عَلِمْتَهُ ۖ تَعَلَّمْ مَا فِي نَفْسِي
 وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ ۖ إِنَّكَ أَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ ﴿١٧٦﴾

وَإِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ ۖ خُذْ هَذِهِ

(૧૧૫) અલ્લાહે જવાબ આપ્યો, “હું તેને તમારા પર ઉતારવાનો છું, (૧૨૯) પરંતુ તે પછી તમારા પૈકી જે કુફર (ઈન્કાર) કરશે, તેને હું એવી સજા આપીશ જે દુનિયામાં કોઈને નહીં આપી હોય.” (રુકૂઅ-૧૫) (૧૧૬) ટૂંકમાં, જ્યારે (આ ઉપકારો યાદ દેવડોવીને) અલ્લાહ ફરમાવશે, “હે મરયમના પુત્ર ઈસા ! શું તે લોકોને કહ્યું હતું કે અલ્લાહ સિવાય મને અને મારી માતાને પણ ખુદા બનાવી લો ?” (૧૩૦) તો તે જવાબમાં નિવેદન કરશે, “સુબ્હાનલ્લાહ ! (પવિત્ર અને મહાન છે તારી હસ્તી !), મારું આ કામ ન હતું કે એ વાત કહેતો જે કહેવાનો મને અધિકાર નહોતો. જો મેં આવી વાત કહી હોત તો આપને જરૂર ખબર હોત. આપ જાણો છો જે કંઈ મારા હૃદયમાં છે અને હું નથી જાણતો જે કંઈ આપના હૃદયમાં છે. આપ તો તમામ છુપી હકીકતોના જાણનાર છો.

(૧૨૯) કુર્આન આ વિશે મૌન છે કે આ થાળ વાસ્તવમાં ઉતારવામાં આવ્યો કે નહીં. બીજા કોઈ પ્રમાણિત અને વિશ્વસનીય માધ્યમોથી પણ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર નથી મળતો, સંભવ છે કે આ ઉતર્યો હોય, અને સંભવ છે કે હવારીઓએ પછીની ભયાનક ધંમકી સાંભળીને પોતાનું નિવેદન પાછું લઈ લીધું હોય.

(૧૩૦) ખ્રિસ્તીઓએ અલ્લાહની સાથે માત્ર ઈસા મસીહ અને પવિત્ર આત્મા (રૂહ)ને જ ખુદા (ઈશ્વર) બનાવવા પર સંતોષ નથી માન્યો, બલકે ઈસા મસીહની માતા હઝરત મરયમને પણ સ્થાયી રૂપે એક મા’બૂદ (ઉપાસ્ય, પૂજ્ય) બનાવી નાખ્યા. હઝરત મરયમ (અલૈ.)ના ઈશ્વરત્વ કે ‘અતિપવિત્રતા’ વિશે કોઈ સંકેત સુદ્ધા બાઈબલમાં નથી. ઈસા મસીહ પછી આરંભિક ત્રણસો વર્ષ સુધી ખ્રિસ્તી જગત આ કલ્પનાથી અજાણ હતું. ત્રીજી સદી ઈસ્વીનાં અંતિમ ચરણમાં સિકન્દરિયા (Alexandria)ના કેટલાક પાર્મિક વિદ્વાનોએ પહેલી વાર હઝરત મરયમને અલ્લાહની માતા કે ઈશ્વરની માતા કહી. ત્યારબાદ ધીમે-ધીમે મરયમના ઈશ્વરત્વ (ખુદાઈ, કે ઈશ્વર હોવા)ની આસ્થા અને મરયમની પૂજા-અર્ચના ખ્રિસ્તીમાં ફેલાવાની શરૂ થઈ. પરંતુ શરૂઆતમાં ચર્ચ તેને વિધિસર સ્વીકારવા તૈયાર નહોતું, બલકે મરયમની પૂજા-અર્ચના કરનારાઓને ભ્રષ્ટ આસ્થા રાખવાવાળા કહેવામાં આવ્યા હતા. પછી જ્યારે નેસ્ટોરિયનો (Nestorians)ની એ આસ્થા પર કે ઈસા મસીહની એકલી હસ્તીમાં બે સ્થાયી ભિન્ન-ભિન્ન વ્યક્તિત્વો એકત્ર હતા, ખ્રિસ્તી જગતમાં વાદ-વિવાદનું એક તોફાન ઊભું થઈ

مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ ۖ
 وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَّا دُمْتُ فِيهِمْ ۚ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتُ
 أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ ۖ وَأَنْتَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ ﴿١٧﴾ إِنَّ
 تُعَذِّبُهُمْ فَإِنَّهُمْ عَبَادُكَ ۚ وَإِنْ تَغْفِرَ لَهُمْ فإِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ
 الْحَكِيمُ ﴿١٨﴾ قَالَ اللَّهُ هَذَا يَوْمُ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ ۖ
 لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ۖ رَضِيَ
 اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ۖ ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ﴿١٩﴾ لِلَّهِ مُلْكُ
 السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا فِيهِنَّ ۖ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٢٠﴾

અલ્લાહને તેમને તે સિવાય કંઈ કહ્યું નહીં જેનો આપે આદેશ આપ્યો હતો, એ કે અલ્લાહની બંદગી કરો જે મારો પણ રબ છે અને તમારો રબ પણ. હું ત્યાં સુધી જ તેમનો નિરીક્ષક હતો જ્યાં સુધી હું તેમના વચ્ચે હતો. જ્યારે આપે મને પાછો બોલાવી લીધો તો આપ તેમના ઉપર નિરીક્ષક હતા અને આપ તો બધી જ વસ્તુઓ ઉપર નિરીક્ષક છો. (૧૧૮) હવે જો આપ તેમને સજા આપો તો તેઓ આપના બંદા છે અને જો માફ કરી દો તો આપ સૌના ઉપર પ્રભુત્વશાળી અને તત્ત્વદર્શી છો. (૧૧૯) ત્યારે અલ્લાહ ફરમાવશે, “આ તે દિવસ છે જેમાં સાચા લોકોને તેમની સચ્ચાઈ ફાયદો આપે છે, તેમના માટે એવા બાગો છે જેના નીચે નહેરો વહી રહી છે, અહીં તેઓ હંમેશા રહેશે. અલ્લાહ તેમનાથી પ્રસન્ન થયો અને તેઓ અલ્લાહથી, આ જ મોટી સફળતા છે.” (૧૨૦) આકાશો અને ધરતી અને જે કંઈ તેમાં છે, તેની બાદશાહી અલ્લાહ માટે જ છે અને તે દરેક વસ્તુ ઉપર વર્ચસ્વ ધરાવે છે. (રુકૂઅ-૧૬)

ગયું, તો તેના નિવારણ માટે ઈ.સ. ૪૩૧ માં Ephesus શહેરમાં એક કાઉન્સિલ આયોજિત કરવામાં આવી અને આ કાઉન્સિલમાં પહેલી વાર ચર્ચની સરકારી ભાષામાં હઝરત મરયમ માટે ‘ઈશ્વરની માતા’ (Mother of God)ની ઉપાધિના શબ્દો પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યા. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે મરયમની પૂજાનો જે રોગ અત્યાર સુધી ચર્ચની બહાર ફેલાઈ રહ્યો હતો, તે આના પછી ચર્ચના અંદર પણ તીવ્રતાથી ફેલાવા લાગ્યો, ત્યાં સુધી કે કુર્આનના અવતરણના જમાના સુધી પહોંચતા-પહોંચતા હઝરત મરયમ એટલી મોટી દેવી બની ગઈ કે કે પિતા, પુત્ર અને પવિત્ર આત્મા ત્રણેય તેના સામે તુચ્છ થઈ ગયા. તેમની પ્રતિમાઓ ઠેક-ઠેકાણે ચર્ચોમાં મૂકવામાં આવેલ હતી, તેમના આગળ પૂજા-અર્ચના અને ઉપાસનાની તમામ વિધિઓ કરવામાં આવતી હતી.

કૈસર જસ્ટીનેન (રોમનો તત્કાલીન બાદશાહ Justinian) પોતાના એક કાનૂનની પ્રસ્તાવનામાં હઝરત મરયમને પોતાના રાજ્યની સંરક્ષક અને સહાયક ઠેરવે છે. તેનો પ્રખ્યાત જનરલ નારસીસ (Narses) યુદ્ધના મેદાનમાં હઝરત મરયમથી નિર્દેશ અને માર્ગદર્શનની પ્રાર્થના કરે છે. નબી સલ્વ. ના સમયે કૈસર હિરકલ (Heraclius)એ પોતાના ઝંડા પર 'ઈશ-માતા'નું ચિત્ર બનાવી રાખ્યું હતું અને તેને વિશ્વાસ હતો કે આ ચિત્રની બરકતથી આ ઝંડો ઝુકશે નહીં. જો કે પછીની સદીઓમાં સુધારણા આંદોલનના પ્રભાવથી પ્રોટેસ્ટન્ટ ખ્રિસ્તીઓએ મરયમની પૂજા-અર્ચનાના વિરુદ્ધ જોરદાર અવાજ ઉઠાવ્યો, પરંતુ રોમન કેથોલિક ચર્ચ આજ સુધી એ જ માર્ગ પર ચાલી રહ્યું છે.

૬. અલ-અનુઆમ

પરિચય

નામ:

આ સૂર:ના રુકૂઅ ૧૬-૧૭ (આ. ૧૩૦-૧૪૪)માં કેટલાક 'અનુઆમ' (પશુ, ઢોર)ને હરામ (અવૈધ) ઠેરવવાનો અને કેટલાકને હલાલ (વૈધ) કરવા વિશે આરબોના અંધવિશ્વાસોનું ખંડન કરવામાં આવેલ છે. આ દષ્ટિએ આ સૂર:નું નામ 'અલ-અનુઆમ' રાખવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ:

ઇબ્ને અબ્બાસ રદિ.નું કથન છે કે આ આખી સૂર: મક્કામાં એક જ સમયે અવતરિત થઈ હતી. હઝરત મુઆઝ બિન જબલ રદિ.ના પિતરાઈ બહેન અસ્મા બિન્તે યઝીદ કહે છે કે, "જ્યારે આ સૂર:નું પયગંબર સલ્લ. પર અવતરણ થઈ રહ્યું હતું, તે વખતે આપ ઊંટણી ઉપર સવાર હતા. મેં તેની નાથ પકડી હતી અને બોજના કારણે ઊંટણીની દશા એ થઈ રહી હતી કે એવું લાગતું હતું કે તેના હાડકાં હમણાં જ તૂટી જશે." રિવાયતોમાં એનું પણ સ્પષ્ટીકરણ છે કે જે રાત્રે આ સૂર:નું અવતરણ થયું, એ જ રાત્રે આપ સલ્લ.એ તેને લખાવી દીધી.

આના વિષયો ઉપર વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ સૂર: મક્કા કાળના અંતિમ સમયમાં અવતરિત થઈ હશે.

પશ્ચાદ્ભૂમિ:

જે વખતે આ પ્રવચન અવતરિત થયું છે, તે સમયે ઈસ્લામનું આમંત્રણ આપતાં અલ્લાહના પયગંબર સલ્લ.ને બાર વર્ષ વિતી ચૂક્યા હતા. કુરૈશે ઊભા કરેલ અવરોધો તથા અત્યાચાર અને કૂરતા પોતાની અંતિમ સીમાએ પહોંચી ગયા હતા. ઈસ્લામ સ્વીકાર કરનારાઓની એક મોટી સંખ્યા તેમના અત્યાચારોથી તંગ આવીને દેશ છોડી ચૂકી હતી અને હબશા (ઇથોપીઆ)માં રોકાઈ હતી.

વિષયો:

આ પરિસ્થિતિમાં આ પ્રવચનનું અવરતણ થયું છે અને તેના વિષયોને સાત મોટા-મોટા શીર્ષકોમાં વહેંચી શકાય છે:

૧. શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)ને ખોટું ઠેરવવું અને તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)ની આસ્થા તરફ આમંત્રણ આપવું.
૨. આખિરત (પરલોક)ની ધારણાનો પ્રચાર.
૩. અજ્ઞાનતાના અંધવિશ્વાસોનું ખંડન.
૪. નૈતિકતાના તે મોટા-મોટા નિયમોની તાકીદ, જેના પર ઈસ્લામ સમાજનું નિર્માણ કરવા યાહે છે.
૫. પયગંબર સલ્લ. અને તેમના આહવાન્ વિરુદ્ધ લોકોના વાંધાઓનો જવાબ.
૬. વ્હાલા પયગંબર સલ્લ. અને સામાન્ય મુસ્લિમોને આશ્વાસન, અને
૭. ઈન્કાર કરનારાઓ અને વિરોધીઓને ઉપદેશ, ચેતવણી અને ધમકી.

મક્કી જીવનકાળના તબક્કાઓ :

અહીં પ્રથમ વાર પઢવાવાળાઓ સામે એક સવિસ્તાર ‘મક્કી’ સૂર: આવી રહી છે, તેથી યોગ્ય લેખાંશે કે અહીં અમે મક્કામાં અવતરિત સૂર:ની ઐતિહાસિક પશ્ચાદભૂમિની એક વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરી દઈએ, જેથી આગળ આવતી તમામ ‘મક્કી’ સૂર:ઓના અને તેની વ્યાખ્યાઓ અંગેના અમારા સંદર્ભોને સમજવામાં સરળતા રહે.

જ્યાં સુધી ‘મદની’ સૂર:ઓનો સંબંધ છે, તો તેમાંથી લગભગ તમામ સૂર:ઓનો ઉત્તરાણકાળ ખબર છે અથવા થોડાંઘણા પ્રયત્નથી નિશ્ચિત કરી શકાય છે, બલ્કે આ સૂર:ઓની તો ઘણી આયતોના અવતરણના જુદાજુદા કારણો પણ વિશ્વસનીય રિવાયતો (નોંધો)માં મળી જાય છે, પરંતુ ‘મક્કી’ સૂર:ઓ વિશે આપણા પાસે જાણકારી મેળવવાનું એવું કોઈ માધ્યમ નથી. ઘણી ઓછી સૂર:ઓ અથવા આયતો એવી છે, જેના અવતરણના સમય અને સંજોગો વિશે કોઈ સાચી અને પ્રમાણિત રિવાયત મળે છે. પરિણામે ‘મક્કી’ સૂર:ઓ વિશે આપણે ઐતિહાસિક પુરાવાઓના બદલે મહદ્અંશે તે આંતરિક પુરાવાઓ પર વિશ્વાસ રાખવો પડે છે, જે અલગ-અલગ સૂર:ઓના વિષયો, વસ્તુલક્ષી માહિતી અને શૈલીમાં તથા પોતાની પૃષ્ઠભૂમિ તરફ તેના સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ સંકેતો અને સંદર્ભોમાં જોવા મળે છે, અને સ્પષ્ટ છે કે આ પ્રકારના પુરાવાઓની મદદ લઈને એક-એક સૂર: અને એક-એક આયત વિશે એ નિર્ધારિત નથી કરી શકાતું કે આ ફલાણી તારીખે કે ફલાણા સનમાં ફલાણા પ્રસંગે અવતરિત થઈ છે. વધુ વિશ્વાસની સાથે જે વાત કહી શકાય એમ છે, તે કેવળ એ છે કે એક તરફ આપણે ‘મક્કી’ સૂર:ઓના આંતરિક પુરાવાઓને અને બીજી તરફ પયગંબર હજરત મુહમ્મદ સલ્લ. ના મક્કી જીવનના ઇતિહાસને સામ-સામે રાખીએ અને પછી બંનેની તુલના કરતાં એ મત બનાવીએ કે કઈ સૂર: કયા કાળથી સંબંધિત છે — સંશોધનની આ પદ્ધતિને મનો-મસ્તિષ્કમાં રાખીને જ્યારે આપણે પયગંબર સલ્લ. ના ‘મક્કી’ જીવન પર નજર નાખીએ છીએ તો તે ઇસ્લામી આહવાનૂની દૃષ્ટિએ આપણને તે ચાર મોટા-મોટા તબક્કાઓમાં વહેંચાયેલ જોવા મળે છે :

પ્રથમ તબક્કો, પયગંબર બનાવ્યા પછીથી લઈને પયગંબરની એલાન સુધી, લગભગ ત્રણ વર્ષ, જેમાં ઇસ્લામનું આમંત્રણ દૂધી રીતે ખાસ-ખાસ માણસોને આપવામાં આવી રહ્યું હતું અને સામાન્ય મક્કાવાસીઓને તેની જાણ નહોતી.

બીજો તબક્કો, નબૂવત (ઈશદૂતત્વ)ના એલાનથી લઈને અત્યાચાર અને કૂરતા અને ફિત્નાઓ (ઉપદ્રવો, Persecutions)ના આરંભ સુધી, લગભગ બે વર્ષ, જેમાં પહેલા વિરોધ શરૂ થયો, પછી તેણે રોકટોકનું રૂપ ધારણ કર્યું, પછી ઠહ્કા-મશ્કરી, ચાળા પાડવા અને મજાક કરવી, આરોપો મૂકવા, ગાળાગાળી અને અપશબ્દો, અપપ્રચાર અને વિરોધીઓની જૂથબંદી સુધી મામલો પહોંચી ગયો હતો અને છેવટે એ મુસલમાનો પર અત્યાચાર શરૂ થઈ ગયા, જે બીજાઓની સરખામણીમાં વધારે નિર્ધન, કમજોર અને નિ:સહાય હતા.

ત્રીજો તબક્કો, ‘ફિત્નાઓ’ની શરૂઆત (પ નબવી)થી લઈને અબૂ તાલિબ અને હજરત ખદીજા રદિ. ના દેહાવસાન (૧૦ નબવી) સુધી, લગભગ પાંચ-છ વર્ષ. આ ગાળામાં વિરોધ અત્યંત ઉગ્ર બનતો ગયો. ઘણા મુસલમાનો મક્કાના કાફિરો (શત્રુઓ)ના અત્યાચારથી તંગ આવીને હબશા (એબીસીનિયા) તરફ હિજરત કરી ગયા. પયગંબર સલ્લ. અને આપના પરિવારનો અને શેષ મુસલમાનોનો આર્થિક અને સામાજિક બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો અને આપ પોતાના સમર્થકો અને સાથીઓ સહિત ‘શેઅ્બે અબૂ તાલિબ’ (અબૂ તાલિબની

ખીણ)માં કેદ કરી લેવામાં આવ્યા.

ચોથો તબક્કો, ૧૦ નબવીથી લઈને ૧૩ નબવી સુધી, લગભગ ત્રણ વર્ષ. આ ગાળો પયગંબર ;સલ્લ. અને આપના સાથીઓ માટે અત્યંત કઠોર અને આપત્તિઓનો જમાનો હતો. મક્કામાં આપના માટે જીવન દુષ્કર બનાવી દેવામાં આવ્યું હતું. છેવટે અલ્લાહની મહેરબાનીથી અન્સારના હૃદયો ઈસ્લામ માટે ખૂલી ગયા અને તેમના આમંત્રણથી આપ સલ્લ.એ મદીના તરફ હિજરત કરી.

આમાંથી પ્રત્યેક તબક્કામાં કુર્આન-મજીદની જે સૂર:ઓ અવતરિત થઈ છે, તેમાં તે તબક્કાની વિશેષ બાબતોનો ખૂબ જ પ્રભાવ જોવા મળે છે. આ જ નિશાનીઓ પર વિશ્વાસ રાખીને આપણે આગળ દરેક 'મક્કી' સૂર:ના આરંભમાં એ બતાવીશું કે તે મક્કાના કયા તબક્કામાં અવતરિત થઈ છે.

સુક્રમ-૨૦

૬. અલ-અનુઆમ (મક્કા)

આયત-૧૬૫

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمٰتِ وَالنُّوْرَ ۚ
 ثُمَّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا بِرَبِّهِمْ يَعْـَدِلُوْنَ ۝۱ هُوَ الَّذِيْ خَلَقَكُمْ مِّنْ طِيْنٍ ثُمَّ
 قَضٰۤى اَجَلًا وَّ اَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهٗ ثُمَّ اَنْتُمْ تَمْتَرُوْنَ ۝۲ وَهُوَ اللّٰهُ فِي
 السَّمٰوٰتِ وَفِي الْاَرْضِ ۚ يَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَجَهْرَكُمْ وَيَعْلَمُ مَا تَكْسِبُوْنَ ۝۳

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

(૧) પ્રશંસા અલ્લાહ માટે છે, જેણે આકાશો અને ધરતી બનાવ્યા, પ્રકાશ અને અંધકારોને પેદા કર્યા, તેમ છતાં એ લોકો જેમણે સત્ય-સંદેશને માનવાનો ઈન્કાર કરી દીધો છે, બીજાઓને પોતાના રબના સમકક્ષ ઠેરવી રહ્યા છે. (૨) એ જ છે જેણે તમને માટીમાંથી પેદા કર્યા, (૩) પછી તમારા માટે જીવનની એક મુદત નિશ્ચિત કરી દીધી, અને હજુ એક બીજી મુદત પણ છે જે તેના ત્યાં નિશ્ચિત છે, (૪) પણ તમે લોકો છો કે શંકામાં પડેલા છો. (૫) એ જ એક અલ્લાહ આકાશોમાં પણ છે અને ધરતીમાં પણ, તમારી જાહેર અને છૂપી બધી જ સ્થિતિ જાણે છે અને જે બૂરાઈ અથવા ભલાઈ તમે કમાવો છો તેનાથી સારી રીતે વાકેફ છે.

(૧) યાદ રહે કે સંબોધન અરબસ્તાનના એ મુશ્શરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)ને છે, જેઓ એ વાતને માનતા હતા કે ધરતી અને આકાશને પેદા કરનાર અલ્લાહ છે, એ જ દિવસને કાઢે છે અને રાત લાવે છે અને તેણે જ સૂર્ય અને ચંદ્રને અસ્તિત્વ પ્રદાન કર્યું છે. તેમનામાંથી કોઈનો એ વિશ્વાસ નહોતો કે આ કાર્ય લાત કે હુબલ કે ઉગ્રા કે કોઈ અન્ય દેવીનાં છે. તેથી તેમને સંબોધિત કરતાં કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે મૂર્ખ લોકો ! જ્યારે તમે સ્વયં એ માનો છો કે ધરતી અને આકાશને પેદા કરનાર તેમજ રાત અને દિવસને વારફરતી લાવવા અને લઈ જવાવાળો અલ્લાહ છે, તો આ બીજા કોણ છે કે તેમના સામે સિજદા (દંડવત્) કરો છો, માનતાઓ માનો છો અને ચઢાવાઓ ચઢાવો છે, દુઆઓ માંગો છો અને પોતાની જરૂરતો માટે હાથ ફેલાવો છો. (જૂઓ સૂર: ફાતિહા, નોંધ-૨, સૂર: બકરહ, નોંધ-૧૬૩) પ્રકાશની સરખામણીમાં અંધકારને બહુવચનમાં વર્ણવવામાં આવ્યું, કેમ કે અંધકાર નામ છે પ્રકાશના અભાવનું અને તેના વિભિન્ન તબક્કાઓ છે, તેથી પ્રકાશ એક જ છે અને અંધકારો વધારે છે.

(૨) માનવ-શરીર તમામ તત્ત્વો જમીનમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે: તેમાં કોઈ એક અંશ પણ જમીનથી બહારનું નથી, તેથી કહ્યું કે તમને માટીમાંથી પેદા કરવામાં આવ્યા છે.

(૩) અર્થાત્ કયામત (મહાપ્રલય)ની શણ, જ્યારે કે તમામ આગળ-પાછળના મનુષ્યોને નવેસરથી જીવંત કરવામાં આવશે અને હિસાબ આપવા માટે સૌ પોતાના રબની સામે હાજર થશે.

وَمَا تَأْتِيهِمْ مِنْ آيَةٍ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ إِلَّا كَانُوا عَنْهَا
 مُعْرِضِينَ ﴿٤﴾ فَقَدْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ ۖ فَسَوْفَ يَأْتِيهِمْ
 أَنْبَاءُ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ ﴿٥﴾ أَلَمْ يَرَوْا كَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ
 قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ مَكَّنَّهِمْ فِي الْأَرْضِ مَا لَمْ تُمَكِّنْ لَكُمْ
 وَارْسَلْنَا السَّمَاءَ عَلَيْهِمْ مِدْرَارًا ۖ وَجَعَلْنَا الْأَنْهَارَ تَجْرِي مِنْ
 تَحْتِهِمْ فَأَهْلَكْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ ۖ وَأَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْنًا آخَرِينَ ﴿٦﴾
 وَلَوْ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ كِتَابًا فِي قِرْطَابٍ فَلَبَسُوهَ بِأَيْدِيهِمْ لَقَالُوا
 الذِّبْنَ كَفَرُوا ۖ إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ ﴿٧﴾ وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ

(૪) લોકોની હાલત એવી છે કે તેમના રબની નિશાનીઓ પૈકી કોઈ નિશાની એવી નથી જે તેમના સામે આવી હોય અને તેમણે મોઢું ફેરવી ન લીધું હોય. (૫) આથી હવે જે સત્ય તેમના પાસે આવ્યું તો તેને પણ તેમણે મોઢું ઠેરવી દીધું. સારું, તો જે વસ્તુની તેઓ અત્યાર સુધી મજાક ઉડાવતા રહ્યા છે, ખૂબ જલ્દી તેના વિષે કેટલાક સમાચારો તેમને પહોંચશે. (૬) શું તેમણે જોયું નથી કે તેમના પહેલાં કેટલીય એવી કોમોને અમે નષ્ટ કરી ચૂક્યા છીએ, જેમનો પોત-પોતાના યુગમાં ખૂબ દબદબો અને પ્રભાવ રહ્યો છે? તેમને અમે ધરતી ઉપર તે વર્ચસ્વ પ્રદાન કર્યું હતું, જે તેમને પ્રદાન નથી કર્યું. તેમના ઉપર અમે આકાશમાંથી ખૂબ વરસાદ વરસાવ્યો અને તેમના નીચે નદીઓ વહેવડાવી દીધી, (પરંતુ જ્યારે તેમણે કૃતઘ્નતાથી કામ લીધું તો) અમે તેમના ગુનાઓના કારણે તેમને નષ્ટ કરી દીધા અને તેમના સ્થાને બીજા યુગની કોમોને ઉઠાવી. (૭) હે પયગંબર ! જો અમે તમારા પર કોઈ કાગળમાં લિખિત પુસ્તક પણ અવતરિત કરી દેતા અને લોકો તેને પોતાના હાથો વડે સ્પર્શ કરીને જોઈ લેતા, તો પણ જેમણે સત્યનો ઈન્કાર કર્યો છે તેઓ એમ જ કહેતા કે આ તો નર્ચો જાદુ છે. (૮) કહે છે કે આ પયગંબર પર શા માટે કોઈ ફરિશ્તો ઉતારવામાં ન

(૪) સંકેત છે હિજરત અને એ સફળતાઓ તરફ, જે હિજરત પછી ઈસ્લામને નિરંતર મળવાની હતી. જે સમયે આ સંકેત કરવામાં આવ્યો હતો તે વખતે ન દુશ્મનો એ વિચારી શકતા હતા કે કયા પ્રકારના સમાચારો તેમને પહોંચવાના હતા અને ન મુસલમાનોના મનમાં તેની કોઈ કલ્પના હતી, બલકે નબી સલ્વ. પોતે પણ આગળની સંભાવનાઓ વિશે કોઈ જાણકારી રાખતા નહોતા.

مَلِكٌ ۖ وَلَوْ أَنزَلْنَا مَلَكًا لَّقُضِيَ الْأَمْرُ ثُمَّ لَا يُنظَرُونَ ﴿٨﴾ وَلَوْ
 جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَّجَعَلْنَاهُ رَجُلًا وَلَلَبَسْنَا عَلَيْهِم مَّا يَلْبَسُونَ ﴿٩﴾
 وَلَقَدْ اسْتَهْزَيْتُمْ بِرُسُلٍ مِّن قَبْلِك فَحَاقَ بِالَّذِينَ سَخِرُوا مِنْهُمْ

આવ્યો? ^(૮) જો ક્યાંક અમે ફરિશ્તો ઉતારી દીધો હોત તો અત્યાર સુધી ક્યારનોય ફેંસલો થઈ ચૂક્યો હોત, પછી તેમને કોઈ મહેતલ આપવામાં ન આવતી, ^(૯) (૯) અને જો અમે ફરિશ્તાઓને ઉતારતા, તો પણ તેને મનુષ્યના રૂપમાં જ ઉતારતા અને આવી રીતે તેમને એ જ શંકામાં નાખી દેતા જેમાં અત્યારે તેઓ પડેલા છે. ^(૧૦) (૧૦) હે નબી ! તમારા પહેલાં પણ ઘણા રસૂલો (ઈશદૂતો)ની મજાક ઉડાવવામાં આવી છે,

(૫) અર્થાત્ જ્યારે આ વ્યક્તિને અલ્લાહ તરફથી પયગંબર બનાવીને મોકલવામાં આવ્યો છે, તો આકાશમાંથી એક ફરિશ્તો ઉતરવો જોઈતો હતો, જે લોકોને કહેતો કે આ અલ્લાહનો પયગંબર છે, તેની વાત માનો, નહિ તો તમને સજા આપવામાં આવશે. વાંધાઓ ઉઠાવનાર અજ્ઞાનીઓને એ વાત પર આશ્ચર્ય થતું હતું કે ધરતી અને આકાશને પેદા કરનાર કોઈને પયગંબર નિયુક્ત કરે અને પછી તેને આ રીતે નિ:સહાય, પથ્થરો ખાવા અને ગાળો સાંભળવા માટે છોડી દે. આટલા મોટા બાદશાહનો દૂત જો કોઈ મોટા સ્ટાફની સાથે નથી આવ્યો, તો ઓછામાં ઓછો એક ફરિશ્તો તો અંગરક્ષક હોવો જોઈતો હતો, જેથી તે તેની રક્ષા કરતો, પોતાનો દબદબો બતાવતો, તેની નિયુક્તિનો વિશ્વાસ અપાવતો અને અલૌકિક રીતે તેના કાર્યો કરતો.

(૬) આ તેમના વાંધાનો પહેલો જવાબ છે. આનો અર્થ એ છે કે ઈમાન લાવવા અને પોતાના વર્તનમાં સુધારણા કરવા માટે જે મહેતલ તમને મળી છે તે ત્યાં સુધી છે, જ્યાં સુધી હકીકત અદૃશ્યના પરદામાં છુપાયેલી છે, નહિ તો જ્યાં અદૃશ્યની સ્થિતિ સમાપ્ત થઈ, પછી મહેતલનો કોઈ અવસર બાકી નહીં રહે. તેના પછી તો માત્ર હિસાબ જ લેવાનો બાકી રહી જશે, એટલા માટે કે સાંસારિક જીવન તમારા માટે પરીક્ષા-કાળ છે અને પરીક્ષા એ વાતની છે કે તમે હકીકતને જોયા વગર બુદ્ધિ અને વિવેકનો સાચો ઉપયોગ કરીને તેની અનુભૂતિ કરી શકો છો કે નહીં, અને આ અનુભૂતિ પછી પોતાના મન અને તેની કામનાઓને કાબૂમાં લઈને પોતાના કર્મોને હકીકત અનુસાર ઠીકઠાક રાખો છો કે નહીં. આ પરીક્ષા માટે અદૃશ્યનું અદૃશ્ય રહેવું અનિવાર્ય શરત છે અને તમારું દુનિયાનું જીવન, જે વાસ્તવમાં પરીક્ષાની એક મહેતલ છે, એ સમય સુધી જ રહી શકે છે, જ્યાં સુધી અદૃશ્ય કાયમ છે. જેવું અદૃશ્ય, દૃશ્યમાં કે પ્રોક્ષ, પ્રત્યક્ષમાં પરિવર્તિત થઈ ગયું, અનિવાર્ય રૂપે (આ દુનિયાનું જીવન) સમાપ્ત થઈ જશે અને પરીક્ષાના બદલે પરીક્ષાનું પરિણામ આવવાનો સમય આવી જશે. તેથી તમારી માંગણીના જવાબમાં એ સંભવ નથી કે તમારા સામે ફરિશ્તાને વાસ્તવિક રૂપમાં પ્રગટ કરી દેવામાં આવે, કેમ કે અલ્લાહ હજુ તમારી પરીક્ષાનો સમય સમાપ્ત કરવા માગતો નથી. (જુઓ - સૂર: બકરહ, નોંધ-૨૨૮)

(૭) આ તેમના વાંધાનો બીજો જવાબ છે. ફરિશ્તાના આવવાનું પહેલું સ્વરૂપ એ હોઈ શકતું હતું કે તે લોકોની સામે પોતાના વાસ્તવિક રૂપમાં પ્રગટ થાય. પરંતુ ઉપર દર્શાવી દીધું છે કે હજુ તેનો સમય આવ્યો નથી. હવે બીજું સ્વરૂપ એ બાકી રહી ગયું કે તે માનવ-રૂપમાં આવે. આના વિશે ફરમાવવામાં આવી રહ્યું છે કે જો તે માનવ-રૂપમાં આવે તો તેને અલ્લાહ તરફથી મોકલેલ હોવામાં પણ તમને એ જ સંદેહ થશે, જે મુહમ્મદ સલ્લ. ને અલ્લાહ તરફથી મોકલ્યા હોવામાં થઈ રહ્યો છે.

مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِءُونَ ﴿١٥﴾ قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ انظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ ﴿١٦﴾ قُلْ لِمَنْ مَّا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ط قُلْ لِلَّهِ ط كَتَبَ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ ط لِيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ ط الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٧﴾ وَلَهُ مَا سَكَنَ فِي اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ ط وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿١٨﴾ قُلْ أَعْيَرَ اللَّهُ أَخْخَذُ وَلِيًّا فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ

પરંતુ આ મજાક ઉડાવનારાઓ પર છેવટે એ જ હકીકત છવાઈને રહી જેની તેઓ મજાક ઉડાવતા હતા. (રુકૂઅ-૧) (૧૧) તેમને કહો, જરા ધરતી ઉપર હરી-ફરીને જુઓ, ખોટું ઠેરવનારાઓનું શું પરિણામ આવ્યું છે? (૧૨) તેમને પૂછો, આકાશો અને ધરતીમાં જે કંઈ છે તે કોનું છે? — કહો, બધું અલ્લાહનું જ છે, (૧૩) તેણે દયા અને મહેરબાનીના વલણને પોતાના પર અનિવાર્ય કરી લીધું છે (આથી જ તે અવજ્ઞાઓ અને વિદ્રોહ બદલ તમને જલ્દી પકડતો નથી), ક્યામતના દિવસે તે તમને સૌને જરૂર એકઠા કરશે, આ તદ્દન અસંદિગ્ધ હકીકત છે, પરંતુ જે લોકોએ સ્વયં પોતાને વિનાશના જોખમમાં નાખી દીધાં છે તેઓ તેને માનતા નથી. (૧૪) રાત્રિના અંધકારમાં અને દિવસના અજવાળામાં જે કંઈ સ્થિર છે બધું જ અલ્લાહનું છે અને તે બધું જ સાંભળે અને જાણે છે. (૧૫) કહો, અલ્લાહને છોડીને શું હું કોઈ બીજાને પોતાનો સંરક્ષક બનાવી લઉં? તે અલ્લાહને છોડીને, જે ધરતી અને આકાશોનો સર્જનહાર છે

(૮) અર્થાત્ વિતી ગયેલ જાતિઓના અવશેષો અને તેમની ઐતિહાસિક વાર્તાઓ સાબી આપશે કે સત્ય અને વાસ્તવિકતાથી મોટું ફેરવવા અને અસત્ય પર હઠાગ્રહ કરવાને કારણે કેવી રીતે આ જાતિઓને શિક્ષાપદ પરિણામ ભોગવવું પડ્યું.

(૯) આ એક સૂક્ષ્મ વર્ણન-શૈલી છે. પહેલા આદેશ થયો કે આમને પૂછો, ધરતી અને આકાશની વસ્તુઓ કોની છે? પૂછવાવાળાએ પૂછ્યું અને જવાબની રાહ જોતો રહ્યો. સંબોધિત લોકો જો કે સ્વયં કહેવાના છે કે બધું જ અલ્લાહનું છે, પરંતુ ન તો ખોટો જવાબ આપવાનું સાહસ તેમનામાં છે અને ન તેઓ સાચો જવાબ આપવા માગે છે, કેમ કે જો સાચો જવાબ આપે છે તો તેમને ડર છે કે વિરોધીઓ આનાથી અનેકેશ્વરવાદ (શિક્) વિરુદ્ધ પ્રમાણ પ્રસ્થાપિત કરશે. તેથી તેઓ કંઈ જવાબ આપતા નથી. ત્યારે આદેશ થાય છે કે તમે સ્વયં જ કહી કે બધું જ અલ્લાહનું છે.

وَهُوَ يُطْعِمُهُمْ وَلَا يُطْعَمُ ۖ قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ أَوَّلَ مَنْ
 أَسْلَمَ وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُبْشِرِينَ ﴿١٣﴾ قُلْ إِنِّي أَخَافُ إِنْ
 عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ ﴿١٥﴾ مَنْ يُضَرْفُ عَلَيْهِ
 يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمَهُ ۖ وَذَلِكَ الْفَوْزُ الْمُبِينُ ﴿١٦﴾ وَإِنْ يَمَسُّكَ
 اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ ۖ وَإِنْ يَمَسُّكَ بِخَيْرٍ فَهُوَ
 عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿١٧﴾ وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ ۖ وَهُوَ
 الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ ﴿١٨﴾ قُلْ أَمَّا شَيْءٌ أَكْبَرُ شَهَادَةً ۖ قُلْ اللَّهُ ۖ

અને જે રોજી આપે છે, રોજી લેતો નથી? (૧૩) કહો, મને તો આ જ હુકમ આપવામાં આવ્યો છે કે સૌથી પહેલા હું તેના આગળ આજ્ઞાપાલનમાં માથું ઝુકાવી દઉં (અને તાકીદ કરવામાં આવી છે કે કોઈ શર્ક કરતો હોય તો કરે) તું કોઈ પણ સંજોગોમાં મુશ્કરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)માં સામેલ ન થા. (૧૫) કહો, જો હું મારા રબની અવજા કરું તો ડરું છું કે એક મોટા (ભયંકર) દિવસે મારે સજા ભોગવવી પડશે. (૧૬) તે દિવસે જે સજાથી બચી ગયો તેના પર અલ્લાહની મોટી કૃપા થઈ અને આ સ્પષ્ટ સફળતા છે. (૧૭) જો અલ્લાહ તમને કોઈ પ્રકારનું નુકસાન પહોંચાડે, તો તેના સિવાય કોઈ નથી જે તમને આ નુકસાનથી બચાવી શકે, અને જો તે તમને કોઈ ભલાઈ પ્રદાન કરે તો તેને દરેક વસ્તુનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત છે. (૧૮) તે પોતાના બંદાઓ પર સંપૂર્ણ સત્તા ધરાવે છે, અને તત્ત્વદર્શી અને બધી ખબર રાખનારો છે. (૧૯) તેમને પૂછો, કોની સાક્ષી સૌથી ઉત્તમ છે? — કહો,

(૧૦) આમાં એક સૂક્ષ્મ વ્યંગ છે. મુશ્કરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)એ અલ્લાહ સિવાય જેમને પોતાના ખુદા (ઉપાસ્ય) બનાવી રાખ્યા છે, તે સૌ પોતાના એ બંદાઓને રોજી આપવાને બદલે ઊલટા તેનાથી રોજી પ્રાપ્ત કરવા માટે મોહતાજ છે. કોઈ ફિરઝાઈનો ઠાક જમાવી શકતો નથી, જ્યાં સુધી તેના બંદાઓ તેને ટેક્ષ અને નજરાનાઓ (બેટ-સોગાદો) ન આપે. કોઈ કબરવાળાની (પોતે) મા'બૂદ (ઉપાસ્ય) હોવાની શાન સ્થાપિત નથી થઈ શકતી, જ્યાં સુધી તેના યાચકો તેનો શાનદાર મકબરો ન બનાવે. કોઈ દેવતાનો દેવી દરબાર સજી શકતો નથી, જ્યાં સુધી તેના પૂજારીઓ તેની મૂર્તિ બનાવીને કોઈ ભવ્ય મંદિરમાં ન મૂકે અને તેને સાજ-શણગારની સામગ્રીઓથી ન સજાવે. બધા બનાવટી ખુદાઓ બિચારા સ્વયં પોતાના બંદાઓના મોહતાજ છે. પરંતુ સૃષ્ટિનો એક માત્ર ખુદા જ એ વાસ્તવિક ખુદા છે, જેની ખુદાઈ પોતાના બળ ઉપર સ્થાપિત છે અને જે કોઈની મદદનો મોહતાજ નથી, બલકે સૌ તેના જ મોહતાજ છે.

شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَأَوْحَىٰ إِلَىٰ هَذَا الْقُرْآنِ
 لِأُنذِرَكُمْ بِهِ وَمَنْ بَلَغَ ۗ أَيْنَكُمْ لَتَشْهَدُونَ أَنَّ مَعَ اللَّهِ
 إِلَهًا أُخْرَىٰ ۗ قُلْ لَا أَشْهَدُ ۗ قُلْ إِنَّمَا هُوَ إِلَهُهُ وَإِنِّي
 بَرِيءٌ ۗ مِمَّا تُشْرِكُونَ ﴿١٩﴾ الَّذِينَ آتَيْنَهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ
 كَمَا يَعْرِفُونَ آبْنَاءَهُمْ ۗ وَالَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ فَهُمْ
 لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٢٠﴾ وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا ۙ

بِالْقُرْآنِ
 وَالْقُرْآنِ
 وَالْقُرْآنِ

મારા અને તમારા વચ્ચે અલ્લાહ સાક્ષી છે^(૧૧) અને આ કુઆન મારા તરફ વહી મારફતે મોકલવામાં આવ્યું છે, જેથી તમને અને જેને-જેને તે પહોંચે, સૌને સચેત કરી દઉં. શું ખરેખર તમે લોકો આ સાક્ષી આપી શકો છો કે અલ્લાહ સાથે બીજા ખુદાઓ પણ છે?^(૧૨) કહો, હું તો આની સાક્ષી કદાપિ આપી શકતો નથી.^(૧૩) કહો, અલ્લાહ તો તે જ એક છે અને હું એ શિક્ષી તદ્દન વિમુખ છું જેમાં તમે પડેલા છો. (૨૦) જે લોકોને અમે ગ્રંથ આપ્યો છે તેઓ આ વાતને એવી રીતે અસંદિગ્ધ રૂપે ઓળખે છે, જેવી રીતે તેમને પોતાના પુત્રોને ઓળખવામાં કોઈ શંકા હોતી નથી,^(૧૪) પરંતુ જેમણે સ્વયં પોતાને નુકસાનમાં નાખી દીધા છે તેઓ તેને માનતા નથી, (રૂકૂઅ-૨) (૨૧) અને તે વ્યક્તિથી વધુ જાલિમ કોણ હશે જે અલ્લાહ પર જૂઠો

- (૧૧) અર્થાત્ એ વાત પર સાક્ષી છે કે હું તેના તરફથી મોકલવામાં આવ્યો છું અને જે કંઈ કહી રહ્યો છું તેના જ આદેશથી કહી રહ્યો છું
- (૧૨) કોઈ વસ્તુની સાક્ષી આપવા માટે માત્ર અટકળ અને અનુમાન પર્યાપ્ત નથી, બલકે તેના માટે જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે, જેના આધારે વ્યક્તિ વિશ્વાસની સાથે કહી શકે કે આવું છે. આમ, પ્રશ્નનો અર્થ એ છે કે શું વાસ્તવમાં તમને એ જ્ઞાન છે કે આ સંપૂર્ણ જગતમાં અલ્લાહ સિવાય બીજા પણ કોઈ અધિકાર-પ્રાપ્ત અને સાર્વભૌમ શાસકો છે, જેઓ બંદગી અને પૂજા-અર્ચનાના અધિકારી છે?
- (૧૩) અર્થાત્ જો તમે જ્ઞાન વિના માત્ર જૂઠી સાક્ષી આપવા માગો છો, તો આપો, હું તો આવી સાક્ષી આપી શકતો નથી.
- (૧૪) અર્થાત્ આકાશી ગ્રંથોનું જ્ઞાન રાખનારાઓ આ સમ્બાધને અસંદિગ્ધ રૂપે ઓળખે છે કે અલ્લાહ એક જ છે અને ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)માં કોઈની કંઈ જ ભાગીદારી નથી. જે રીતે કોઈનું બાળક ઘણાં બાળકોમાં મળીને ઊભું રહ્યું હોય, તો તે અલગથી ઓળખી લેશે કે તેનું બાળક કયું છે, એ જ રીતે જે વ્યક્તિ ઈશ-ગ્રંથનું જ્ઞાન રાખતો હોય તે ખુદાઈ વિશે લોકોની અસંખ્ય ધારણાઓ અને વિચારો દરમિયાન કોઈપણ પ્રકારના સંદેહ વગર એ ઓળખી લેશે કે આમાંથી સાચી વાત કઈ છે?

أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ ﴿٣١﴾ وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا
 ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا آيِنَ شِرْكَائِكُمْ الَّذِينَ كُنْتُمْ
 تَزْعُمُونَ ﴿٣٢﴾ ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فَتَنْتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا وَاللَّهِ رَبَّنَا مَا كُنَّا
 مُشْرِكِينَ ﴿٣٣﴾ أَنْظِرْ كَيْفَ كَذَبُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا
 كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿٣٤﴾ وَمِنْهُمْ مَّنْ يَسْتَبِحُ إِلَيْكَ ۖ وَجَعَلْنَا عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ

આરોપ મૂકે, ^(૧૫) અથવા અલ્લાહની નિશાનીઓને ખોટી ઠેરવે? ^(૧૬) નિ:શંક, આવા જાલિમો ક્યારેય સફળ થઈ શકતા નથી. (૨૨) જે દિવસે અમે આ સૌને એકઠા કરીશું અને મુશ્શરિકોને પૂછીશું કે હવે તે તમારા ઠેરવેલા ભાગીદારો ક્યાં છે, જેમને તમે પોતાના ખુદા (ઉપાસ્યો) સમજતા હતા, (૨૩) તો તેઓ આ સિવાય કોઈ યુક્તિ નહીં અજમાવી શકે કે (આ ખોટું નિવેદન આપે કે) હે અમારા માલિક ! તારા સોગંદ, અમે કદાપિ મુશ્શરિક ન હતા. (૨૪) જુઓ, તે વખતે તેઓ કેવી રીતે પોતાના પર પોતે જૂઠ ઘડી કાઢશે અને ત્યાં તેમના બધા બનાવટી ઉપાસ્યો ગૂમ થઈ જશે. (૨૫) તેમના પૈકી કેટલાક લોકો એવા છે જેઓ કાન ધરીને તમારી વાતો સાંભળે છે, પરંતુ સ્થિતિ એ છે કે અમે તેમના હૃદયો પર આવરણ નાખી

(૧૫) અર્થાત્ એવો દાવો કરે અલ્લાહના સાથે બીજી ઘણી હસ્તીઓ પણ ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)માં ભાગીદાર છે, ખુદાઈ ગુણો તેમના અંદર જોવા મળે છે, ખુદાઈ અધિકારો ધરાવે છે અને તેની અધિકારી પણ છે કે માનવી તેના આગળ બદગીનું વલણ અપનાવે; અને એ પણ અલ્લાહ પર જૂઠી આરોપ છે કે કોઈ એમ કહે કે અલ્લાહે ફલાણી-ફલાણી હસ્તીઓને પોતાનું સામીપ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટેનું માધ્યમ બનાવેલ છે અને તેણે જ આ આદેશ આપ્યો છે અથવા ઓછામાં ઓછું એ કે તે તેના પર રાજ છે કે તેમનાથી ખુદાઈ ગુણો જોડવામાં આવે અને તેમના સાથે એવો વ્યવહાર કરવામાં આવે જે બંદાએ પોતાના અલ્લાહ સાથે કરવો જોઈએ.

(૧૬) અલ્લાહની નિશાનીઓથી તાત્પર્ય એ નિશાનીઓ પણ છે, જે માનવીના પોતાની અંદર અને સંપૂર્ણ સૃષ્ટિમાં ફેલાયેલ છે અને એ પણ જે પયગંબરોના આચરણ અને તેમના કાર્યોમાં પ્રગટ થઈ અને એ પણ જે આકાશી ગ્રંથોમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવી. આ તમામ નિશાનીઓ એક જ હકીકત તરફ નિર્દેશ કરે છે, અર્થાત્ એ કે સમગ્ર સૃષ્ટિમાં અલ્લાહ માત્ર એક છે, તેના સિવાય બધા તેના બંદાઓ છે. હવે જે વ્યક્તિ આ તમામ નિશાનીઓની સામે કોઈ વાસ્તવિક સાક્ષી વગર, કોઈ જ્ઞાન, કોઈ અવલોકન અને કોઈ અનુભવ વિના, માત્ર અટકળ અને અનુમાન કે બાપ-દાદાના અનુસરણના આધારે બીજાઓને ખુદાઈ ગુણોવાળો અને ખુદાઈ અધિકારોને પાત્ર ઠરાવે છે, સ્પષ્ટ છે કે તેનાથી વધારે અત્યાચારી બીજું કોઈ નથી હોઈ શકતું. તે સચ્ચાઈ અને સત્ય પર અત્યાચાર કરી રહ્યો છે, સ્વયં પોતાની જાત પર અત્યાચાર કરી રહ્યો છે અને સૃષ્ટિની દરેક વસ્તુ પર અત્યાચાર કરી રહ્યો છે, જેના સાથે તે આ ખોટા દષ્ટિકોણના આધારે કોઈ વ્યવહાર કરે છે.

اَكِنَّةً اَنْ يَّفْقَهُوهُ وَفِي اٰذَانِهِمْ وَقْرًا ۗ وَاِنْ يَّرَوْا كُلَّ اٰيَةٍ لَا
يُؤْمِنُوْا بِهَا ۗ حَتّٰى اِذَا جَاءُوْكَ مُجَادِلُوْنَكَ يَقُوْلُ الَّذِيْنَ
كَفَرُوْا اِنْ هٰذَا اِلَّا اَسَاطِيْرُ الْاَوَّلِيْنَ ۗ وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ
وَيَنْتَوْنَ عَنْهُ ۗ وَاِنْ يُهْلِكُوْنَ اِلَّا اَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُوْنَ ۝۳۶

રાખ્યા છે, જેના કારણે તેઓ તેને સહેજ પણ નથી સમજતા અને તેમના કાનો સૂના કરી દીધા છે (કે બધું જ સાંભળ્યા પછી પણ કંઈ નથી સાંભળતા). (૧૭) તેઓ ચાહે કોઈ પણ નિશાની જોઈ લે, તેના પર ઈમાન લાવશે જ નહીં. હદ તો એ છે કે જ્યારે તેઓ તમારા પાસે આવીને તમારાથી ઝઘડે છે, તો તેમનામાંથી જે લોકોએ ઈન્કારનો નિર્ણય કરી લીધો છે તેઓ (બધી વાતો સાંભળ્યા પછી) એમ જ કહે છે કે આ પ્રાચીન વાતઓ સિવાય કશું નથી. (૧૮) તેઓ આ સત્ય વાતને સ્વીકારવાથી લોકોને અટકાવે છે અને પોતે પણ તેનાથી દૂર ભાગે છે. (તેઓ સમજે છે કે આવું કરીને તેઓ તમારું કંઈ બગાડી રહ્યા છે) જો કે હકીકતમાં તેઓ પોતાના જ વિનાશની સામગ્રી તૈયાર કરી રહ્યા છે, પરંતુ તેમને તેનું ભાન નથી.

(૧૭) અહીં એ વાત સામે રહે કે પ્રકૃતિના નિયમ અનુસાર જે કંઈ દુનિયામાં ઘટિત થાય છે, તેને અલ્લાહ તઆલા પોતાનાથી જોડે છે, કેમ કે વાસ્તવમાં આ કાનૂનને બનાવનાર અલ્લાહ જ છે, અને જે પરિણામો આ કાનૂન અંતર્ગત સામે આવે છે, તે તમામ વાસ્તવમાં અલ્લાહના આદેશ અને ઈરાદા અનુસાર જ સામે આવતા હોય છે. સત્યના હઠાગ્રહી ઈન્કાર કરનારાઓનું બધું જ સાંભળ્યા પછી પણ ન સાંભળવું અને સત્યના આવાહકની કોઈ વાતનું તેમના હૃદયમાં ન ઉતરવું તેમનો હઠાગ્રહ અને દ્વેષ અને સ્થગિતતાનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. પ્રકૃતિનો કાનૂન એ જ છે કે જે વ્યક્તિ હઠાગ્રહ પર ઉતરી આવે છે અને નિષ્પક્ષતા સાથે સત્ય-પ્રિય વ્યક્તિ જેવું વર્તન અપનાવવા તૈયાર થતો નથી, તેના હૃદયનાં દ્વાર પ્રત્યેક એ સચ્ચાઈ માટે બંધ થઈ જાય છે, જે તેની ઈચ્છાઓથી વિપરીત હોય. આ વાતને જ્યારે આપણે કહીશું તો એમ કહીશું કે ફલાણા માણસના દિલનો દરવાજો બંધ છે, અને આ જ વાત જ્યારે અલ્લાહ કહેશે તો એમ કહેશે તેના હૃદયનાં દ્વાર અમે બંધ કરી દીધા છે, કેમ કે આપણે કેવળ ઘટનાનું વર્ણન કરીએ છીએ અને અલ્લાહ સત્ય અને યથાર્થને પ્રગટ કરે છે.

(૧૮) અણસમજ લોકોનો સામાન્ય રીતે એ નિયમ હોય છે કે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ તેમને સત્ય તંરફ બોલાવે છે તો તેઓ કહે છે કે તમે નવી વાત શું કહી, આ તો એ જ જૂની વાતઓ છે; જે અમે અગાઉથી સાંભળતા આવી રહ્યા છીએ. જાણે આ મૂર્ખ લોકોનો દષ્ટિકોણ એ છે કે કોઈ વાતનું સત્ય હોવા માટે તેનું નવું હોવું પણ જરૂરી છે અને જે વાત જૂની-પુરાણી છે, સત્ય નથી; જ્યારે કે સત્ય દરેક યુગમાં-દરેક સમયે એક જ રહ્યું છે અને હંમેશા એક જ રહેશે. અલ્લાહે પ્રદાન કરેલ જ્ઞાનના આધારે જે લોકો મનુષ્યોના માર્ગદર્શન માટે આગળ વધ્યા છે, તે સૌ પ્રાચીન સમયથી એક જ સત્યને પ્રસ્તુત કરતા આવ્યા છે અને આગળ પણ જે વ્યક્તિ આ જ્ઞાનના સ્ત્રોતથી લાંબ ઉઠાવીને કંઈ પ્રસ્તુત કરશે, તે એ જ પ્રાચીન વાતનું પુનરાવર્તન કરશે. હા, નવી વાત કેવળ એ જ લોકો કાઢી શકે છે, જેઓ અલ્લાહના પ્રકાશથી વંચિત થઈને આદિકાળ અને સર્વકાલીન સત્યને જોઈ શકતા નથી અને પોતાના મનો-

وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ وَقَفُوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا أَلَيْسَتْ نَارُ دُونَ هَذِهِ وَلَا نَكْذِبُ بِآيَاتِ
 رَبِّنَا وَنَكُونُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ ﴿٢٦﴾ بَلْ بَدَأَ لَهُمْ مَا كَانُوا يُخْفُونَ مِنْ
 قَبْلُ ۗ وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ ﴿٢٧﴾ وَقَالُوا
 إِن هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ ﴿٢٨﴾ وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ
 وَقَفُوا عَلَى رَبِّهِمْ ۗ قَالَ أَلَيْسَ هَذَا بِالْحَقِّ ۗ قَالُوا بَلَىٰ وَرَبِّنَا ۗ
 قَالَ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ ﴿٢٩﴾ قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ
 كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ حَتَّىٰ إِذَا جَاءَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً قَالُوا

(૨૭) કદાચ, તમે તે વખતની હાલત જોઈ શકતા જ્યારે તેમને દોજખના કિનારે ઊભા કરવામાં આવશે. ત્યારે તેઓ કહેશે, કદાચ કોઈ રસ્તો એવો હોય કે અમને દુનિયામાં ફરી પાછા મોકલવામાં આવે અને પોતાના રબની નિશાનીઓને ખોટી ન ઠેરવીએ અને ઈમાન લાવનારાઓમાં સામેલ થઈએ. (૨૮) હકીકતમાં આ વાત તેઓ માત્ર એ કારણે કહેશે કે જે સત્ય પર તેમણે પકડી નાખી રાખ્યો હતો, તે ત્યારે ખૂલીને તેમના સામે આવી ચૂક્યું હશે, (૨૯) નહીં તો જો તેમને પાછલા જીવન તરફ પરત મોકલવામાં આવે તો ફરી પાછું એ જ બધું કરે જેની તેમને મનાઈ કરવામાં આવી છે, તેઓ તો છે જ જૂઠા (તેથી પોતાની આ ઈચ્છા વ્યક્ત કરવામાં પણ જૂઠથી જ કામ લેશે). (૨૯) આજે આ લોકો કહે છે કે જીવન જે કંઈ પણ છે, બસ આ જ અમારું દુનિયા (આલોક)નું જીવન છે અને અમને મૃત્યુ પછી કદાપિ બીજાવાર ઉઠાવવામાં નહીં આવે. (૩૦) કદાચ, તે દશ્ય તમે જોઈ શકો જ્યારે તેઓ પોતાના રબ (માલિક)ના સામે ઊભા કરવામાં આવશે. તે વખતે તેમનો રબ તેમને પૂછશે, “શું આ સત્ય નથી?” તેઓ કહેશે, “હા, હા અમારા રબ ! આ સત્ય જ છે.” તે કહેશે, “સારું, તો હવે પોતાના સત્યના ઈન્કારના પરિણામરૂપે યાતનાનો સ્વાદ ચાખો.” (રુકૂઅ-૩) (૩૧) નુકસાનમાં ગયા એ લોકો, જેમણે અલ્લાહ સાથેની પોતાની મુલાકાતની ખબરને ખોટી ઠેરવી. જ્યારે અયાનક તે ક્ષણ આવી જશે તો આ જ લોકો કહેશે,

મસ્તિષ્કની ઉપજથી કેટલાક સિદ્ધાંતો ઘડીને તેને સત્યના નામે પ્રસ્તુત કરે છે. આ પ્રકારનાં લોકો નિઃસંદેહ એવી અનોખી વાત કહેવાવાળા હોઈ શકે છે કે એવી વાત કહે જે તેમનાથી પહેલાં ક્યારેય દુનિયામાં કોઈએ કહી ન હોય. (૧૯) અર્થાત્ તેમનું આ કથન વાસ્તવમાં બુદ્ધિ અને વિવેકના કોઈ સાચા નિર્ણય અને અભિપ્રાયના કોઈ વાસ્તવિક પરિવર્તનનું પરિણામ નહીં હોય, બલકે માત્ર સત્યના અવલોકનનું પરિણામ હશે, જેમાં સ્પષ્ટ છે કે કોઈ કટ્ટરમાં કટ્ટર ઈન્કાર કરનાર પણ ઈન્કારનું સાહસ કરી શકતો નથી.

يَحْسَرُ تَنَا عَلَى مَا فَرَّطْنَا فِيهَا ۖ وَهُمْ يَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ عَلَى
ظُهُورِهِمْ ۖ أَلَا سَاءَ مَا يَزِرُونَ ﴿٣١﴾ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَعِبٌ
وَلَهْوٌ ۖ وَاللَّذَائِرُ الْآخِرَةُ خَيْرٌ لِّلَّذِينَ يَتَّقُونَ ۖ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿٣٢﴾
قَدْ نَعَلِمُ إِنَّهُ لَيَحْزُنُكَ الَّذِي يَقُولُونَ فَإِنَّهُمْ لَا يُكَذِّبُونَكَ

કેવી ભૂલ થઈ?” અને તેમની હાલત એવી હશે કે પોતાની પીઠો પર પોતાના ગુનાઓનો બોજ ઉપાડી રહ્યા-હશે. જુઓ, કેવો ખરાબ બોજ છે જે આ લોકો ઉપાડી રહ્યા છે! (૩૨) દુનિયાનું જીવન તો એક ખેલ અને તમાશો છે. (૩૦) હકીકતમાં આખિરતનું ઠેકાણું જ એ લોકો માટે સારું છે જેઓ નુકસાનથી બચવા માગે છે. પછી શું તમે લોકો બુદ્ધિથી કામ નહીં લો? (૩૩) હે નબી! અમને ખબર છે કે જે વાતો આ લોકો બનાવે છે તેનાથી તમને દુઃખ પહોંચે છે, પરંતુ આ લોકો તમને ખોટા નથી ઠેરવતા, (૨૦) આનો અર્થ એ નથી કે સાંસારિક જગતમાં કોઈ ગંભીરતા નથી અને આ માત્ર ખેલ અને તમાશા માટે બનાવેલ છે.

હકીકતમાં આનો અર્થ એ છે કે આખિરત (પરલોક) વાસ્તવિક અને સ્થાયી જીવનની તુલનામાં આ જીવન એવું છે કે જાણે કોઈ વ્યક્તિ થોડોક સમય રમત-ગમત અને મનોરંજનમાં મનને બહેલાવે અને પછી મૂળ ગંભીર વ્યવસાય તરફ પાછો વળી જાય. આ ઉપરાંત, તેને ખેલ અને તમાશાથી ઉપમા એટલા માટે પણ આપવામાં આવી છે કે અહીં હકીકત છુપાયેલ હોવાને કારણે દૂરદેશી ન રાખનાર અને માત્ર ઉપર-છલ્લી વસ્તુઓને જોઈને રાજી થઈ જનારાં લોકો માટે ગેરસમજોમાં પડી જવાના અનેક કારણો છે અને આ ગેરસમજોમાં ફસાઈને લોકો મૂળ હકીકત વિરુદ્ધ એવું-એવું વિચિત્ર વર્તન અપનાવે છે, જેના કારણે તેમનું જીવન માત્ર એક ખેલ અને તમાશો બનીને રહી જાય છે; જેમ કે જે વ્યક્તિ અહીં બાદશાહ બનીને બેસે છે, તેની હેસિયત વાસ્તવમાં થીએટરના એ બનાવટી બાદશાહથી ભિન્ન નથી હોતી, જે તાજ પહેરીને બિરાજમાન થાય છે અને એ રીતે હુકમ ચલાવે છે, જાણે તે ખરેખર બાદશાહ છે, જ્યારે કે વાસ્તવિક બાદશાહીની તેને હવા સુદ્ધાં લાગી નથી હોતી. ડાયરેક્ટરના એક ઈશારા પર તે પંદબજ થઈ જાય છે, કેદ કરવામાં આવે છે અને તેની હત્યા સુદ્ધાંનો નિર્ણય કરી દેવામાં આવે છે. આવા જ તમાશાઓ આ દુનિયામાં દરેક બાજુ થઈ રહ્યા છે. ક્યાંક કોઈ વલી કે દેવીના દરબારથી કામનાઓ પૂરી થઈ રહી છે, જ્યારે કે ત્યાં કામનાઓ પૂરી કરવાનું નામો-નિશાન સુદ્ધાં નથી હોતું. ક્યાંક કોઈ અદૃશ્ય ચમત્કારોનું પ્રદર્શન કરી રહ્યો છે, જ્યારે કે અદૃશ્યનું જ્ઞાન ત્યાં લેશમાત્ર પણ નથી. ક્યાંક કોઈ લોકોનો પ્રદાતા (અને રોજી આપનાર) બની જાય છે, જ્યારે કે બિચારો એ પોતે જ પોતાની આજીવિકા માટે કોઈ બીજાનો મોહતાજ છે. ક્યાંક કોઈ પોતાને ઈજ્જત અને અપમાન આપનાર, લાભ અને હાનિ પહોંચાડનાર સમજી બેસ્યો છે અને આ રીતે પોતાની મહાનતાનો ડંકો બજાવી રહ્યો છે, જાણે એ જ આસપાસના બધા જીવોનો ખુદા છે, તેના માથે એ ચિહ્ન લગાવેલું છે કે તે તુચ્છ બંદો છે અને ભાગ્યની એક નાની થપાટ તેને મહાનતાના પદ પરથી પાડીને એ જ લોકોના પગોમાં પાયમાલ કરી શકે છે, જેમનો તે કાલ સુધી ખુદા બનેલો હતો. આ બધો ખેલ જે દુનિયાના થોડાક દિવસોના જીવનમાં ખેલવામાં આવી રહ્યો છે, મૃત્યુની ઘડી આવતાં જ એકાએક સમાપ્ત થઈ જશે અને આ સીમા પાર થતાં જ માનવી એ દુનિયામાં પહોંચી જશે જ્યાં બધું જ તદ્દન વાસ્તવિકતા અનુસાર હશે અને જ્યાં સાંસારિક જીવનની બધી ભ્રમણાઓની છાલ ઉતારીને દરેક વ્યક્તિને બતાવી દેવામાં આવશે કે તે સચ્ચાઈના કેટલા મોતી લઈને આવ્યો છે, જેનું સત્યના ત્રાજવામાં કોઈ વજન અને થોડુંક પણ મૂલ્ય હોય.

وَلَكِنَّ الظَّالِمِينَ بِآيَاتِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ ﴿٣١﴾ وَلَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ
 مِنْ قَبْلِكَ فَصَبَرُوا عَلَىٰ مَا كُذِّبُوا وَأُوذُوا حَتَّىٰ أَنَّهُمْ نَصَرْنَا
 وَلَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ ۗ وَلَقَدْ جَاءَكَ مِنْ نَبِيِّ الْأُمْرُسَلِينَ ﴿٣٢﴾
 وَإِنْ كَانَ كِبَرَ عَلَيْكَ إِعْرَاضُهُمْ فَإِنْ اسْتَطَعْتَ أَنْ تَبْتَغِي

બલ્કે આ અત્યાચારીઓ વાસ્તવમાં અલ્લાહની આયતોનો ઈન્કાર કરી રહ્યા છે. (૩૧) તમારા પહેલાં પણ ઘણાં રસૂલોને ખોટા ઠેરવવામાં આવી ચૂક્યા છે, પરંતુ આ જૂઠા પર અને તે પીડાઓ પર જે તેમને પહોંચાડવામાં આવી, તેમણે ધીરજ રાખી, ત્યાં સુધી કે તેમના પાસે અમારી મદદ પહોંચી ગઈ. અલ્લાહની વાતોને બદલી નાખવાની તાકાત કોઈનામાં નથી^(૩૨) અને અગાઉના પયગંબરો સાથે જે થયું તેના સમાચારો તેમને પહોંચી જ ગયા છે. (૩૨) તે પછી પણ જો આ લોકોની ઉપેક્ષા તમારા માટે અસહ્ય હોય તો જો તમારામાં શક્તિ હોય તો ધરતીમાં કોઈ સુરંગ શોધી કાઢો અથવા આકાશમાં સીડી લગાવો (૨૧) સાચું તો એ છે કે જ્યાં સુધી મુહમ્મદ સલ્વ. એ અલ્લાહની આયતો સંભળાવવાની શરૂઆત કરી નહોતી, આપની જાતિના સૌ લોકો આપને અમીન (અમાનતદાર, પ્રમાણિક) અને સાદિક (સાચા, સત્યનિષ્ઠ) સમજતા હતા અને આપની સચ્ચાઈ પર સંપૂર્ણ ભરોસો કરતા હતા. તેમણે આપને ખોટા ઠેરવ્યાં તે વખતે, જ્યારે કે આપ સલ્વ. એ અલ્લાહ તરફથી સંદેશ પહોંચાડવાનું શરૂ કર્યું અને આ બીજા તબક્કામાં પણ તેમનામાં એવો કોઈ વ્યક્તિ ન હતો જે વ્યક્તિગત રૂપે આપને જૂઠા ઠેરવવાનું સાહસ કરી શકતો હોય. આપના કોઈ મોટામાં મોટા વિરોધીએ પણ ક્યારેય આપના ઉપર એ આરોપ નથી લગાવ્યો કે આપ દુનિયાના કોઈ મામલામાં ક્યારેય જૂઠા બોલ્યા છે. તેમણે જેટલા આપને ખોટા ઠેરવ્યા, તે માત્ર પયગંબર હોવાની હેસિયતે ખોટા ઠેરવ્યા. આપનો સૌથી મોટો દુશ્મન અબૂ જહલ હતો અને હઝરત અલી રદિ. ની રિવાયત છે કે એક વાર તેણે સ્વયં નબી સલ્વ. થી વાતચીત કરતાં કહ્યું, “અમે તમને તો જૂઠા નથી કહેતા, પરંતુ તમે જે કંઈ પ્રસ્તુત કરી રહ્યા છો તેને જૂઠા ઠેરવીએ છીએ.” બદ્રના યુદ્ધના પ્રસંગે અખનસ બિન શુરૈકે એકાંતમાં અબૂ જહલને પૂછ્યું કે અહીં મારા અને તમારા સિવાય કોઈ ત્રીજો હાજર નથી. સાચું બતાવો કે મુહમ્મદને તમે સાચા સમજો છો કે જૂઠા? તેણે જવાબ આપ્યો કે “ખુદાના સોગંદ! મુહમ્મદ એક સાચા માણસ છે, આખી ઉંમર ક્યારેય જૂઠા નથી બોલ્યા, પરંતુ જ્યારે ધ્વજ ઉઠાવવો, પાણી પીવડાવવું, કાબાનો વહીવટ અને પયગંબરી બધું જ બની કુસઈના જ ભાગમાં આવી જાય, તો બતાવો બાકી બધા કુરૈશની પાસે શું રહી ગયું?” આ જ કારણસર અલ્લાહ પોતાના પયગંબરને સાંત્વના આપી રહ્યો છે કે વાસ્તવમાં તમને નહીં, અમને ખોટા ઠેરવવામાં આવી રહ્યા છે અને જ્યારે અમે ધૈર્ય અને સહનશીલતાની સાથે તેને સહન કરતા રહ્યા છીએ અને ઢીલ પર ઢીલ આપતા જઈ રહ્યા છીએ, તો તમે કેમ બેચેન થાઓ છો?

(૨૨) અર્થાત્ અલ્લાહે સત્ય-અસત્યના સંઘર્ષ માટે જે કાનૂન બનાવી દીધો છે, તેને બદલી નાખવો કોઈના સામર્થ્યમાં નથી. સત્યવાદીઓ માટે અનિવાર્ય છે કે તેઓ એક લાંબા સમય સુધી અજમાયશોની ભઠ્ઠીમાં તપાવવામાં આવે. પોતાના ધૈર્યની, પોતાની સચ્ચાઈની, પોતાના ત્યાગ અને પોતાના સમર્પણની, પોતાના ઈમાનની દૃઢતા અને અલ્લાહ પર પોતાના ભરોસાની પરીક્ષા આપે. કષ્ટો અને કઠિનાઈઓના યુગમાંથી પસાર થઈને પોતાના અંદર

نَفَقًا فِي الْأَرْضِ أَوْ سُلْبًا فِي السَّمَاءِ فَتَأْتِيَهُمُ بَأْيَةٌ ۗ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ
لَجَمَعَهُمْ عَلَى الْهُدَىٰ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْجَاهِلِينَ ﴿٢٣﴾ إِنَّمَا يَسْتَجِيبُ

અને તેમના પાસે કોઈ નિશાની લાવવાની કોશિશ કરો. ^(૨૩) જો અલ્લાહ ઇચ્છતો તો આ સૌને સન્માર્ગ પર એકત્ર કરી શકતો હતો, તેથી નાસમજ ન બનો. ^(૨૪) (૩૬) સત્ય-સંદેશનો સ્વીકાર તે લોકો જ કરે છે

એવા ગુણોનું સંવર્ધન કરે, જે માત્ર આ જ કઠિન ખીણમાં ફૂલી-ફાલી શકે છે, અને આરંભમાં વિશુદ્ધ અને ઉત્કૃષ્ટ આચરણ અને સદ્ચરિત્રના હથિયારોથી અજ્ઞાનતા પર વિજય પ્રાપ્ત કરીને બતાવે. આ રીતે જ્યારે તેઓ સાબિત કરી દેશે કે તેઓ ઉત્કૃષ્ટ ગુણોવાળા છે, ત્યારે અલ્લાહની મદદ બરાબર પોતાના સમયે તેમનો હાથ પકડવા માટે આવી પહોંચશે. સમયથી પહેલા તે કોઈના લાવવાથી નથી આવી શકતી.

(૨૩) નબી સલ્વ. જ્યારે જોતા હતા કે આ કોમને સમજાવવામાં મુદતો નીકળી ગઈ છે અને કોઈપણ રીતે તે રસ્તા પર નથી આવતી, તો ક્યારેક આપના મનમાં એ ઇચ્છા થતી કે કાશ ! કોઈ નિશાની અલ્લાહ તરફથી એવી પ્રગટ થાય, જેનાથી આ લોકોનો વિરોધ સમાપ્ત થઈ જાય અને આ લોકો સચ્ચાઈનો સ્વીકાર કરી લે. આપની આ ઇચ્છાનો ઉત્તર આ આયતમાં આપવામાં આવ્યો છે. અર્થ એ છે કે અધીરાઈથી કામ ન લો. જે રીતે અને જે કમથી અમે આ કાર્યને ચલાવી રહ્યા છીએ તેના પર જ ધૈર્યની સાથે ચાલતા રહો. ચમત્કારોથી કામ લેવાનું હોત તો શું અમે સ્વયં નહોતા લઈ શકતા ? પરંતુ અમે જાણીએ છીએ કે જે વૈચારિક અને નૈતિક ક્રાંતિ અને જે કલ્યાણકારી સભ્યતાના નિર્માણના કાર્ય પર તમને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે, તેને સફળતાની મંજિલ સુધી પહોંચાડવાનો સાથો રસ્તો આ નથી. તેમ છતાં જો લોકોની વર્તમાન સ્થિતિ અને તેમના ઇન્કારની કઠોરતા પર તમે ધીરજ ધરી શકતા નથી અને તમને એવું લાગે છે કે આ હઠાગ્રહને તોડવા માટે કોઈ પ્રત્યક્ષ અને દૃષ્ટિગોચર નિશાની બતાવવી આવશ્યક છે, તો સ્વયં જોર લગાવો અને તમારી શક્તિ હોય તો જમીનમાં ધૂસીને કે આકાશ પર ચઢીને કોઈ એવો ચમત્કાર લાવવાની કોશિશ કરો, જેને તમે સમજો કે આ અવિશ્વાસને વિશ્વાસમાં બદલવા માટે પર્યાપ્ત હશે, પરંતુ અમારાથી અપેક્ષા ન રાખો કે અમે તમારી આ ઇચ્છા પૂરી કરીશું, કેમ કે અમારી યોજનામાં આ ઉપાય માટે કોઈ સ્થાન નથી.

(૨૪) અર્થાત્ જો માત્ર આ જ વાત અપેક્ષિત હોત કે તમામ મનુષ્યો કોઈને કોઈ રીતે સન્માર્ગ પર ચાલનારા બની જાય, તો પયગંબર મોકલવા અને ગ્રંથો ઉતારવા અને મોમિનો (આસ્થાવાનો)થી નાસ્તિકો (કાફિરો) વિરુદ્ધ સંઘર્ષ કરાવવા અને સત્ય-સંદેશને કમશ: આંદોલનના તબક્કાઓમાંથી પસાર કરાવવાની આવશ્યકતા જ શું હતી ? આ કાર્ય તો અલ્લાહના એક જ સર્જનાત્મક સંકેતથી પૂરું થઈ શકતું હતું, પરંતુ અલ્લાહ આ કાર્યને એ રીતે કરવા ઇચ્છતો નથી. તેની મરજી તો એ છે કે સત્યને દલીલોની સાથે લોકોના સામે લાવવામાં આવે. પછી આમાંથી જે લોકો સાચા ચિંતનથી કામ લઈને સત્યને ઓળખી લે, તેઓ પોતાના સ્વતંત્ર અધિકારથી તેના પર ઈમાન લાવે. પોતાના આચરણને તેના બીબામાં ઢાળીને અસત્યવાદીઓની તુલનામાં પોતાની નૈતિક શ્રેષ્ઠતાને પુરવાર કરે. મનુષ્યોના સમૂહમાંથી ભલા અને સારા તત્ત્વોને પોતાના સશક્ત તર્ક, પોતાના મહાન લક્ષ્ય, જીવનના પોતાના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો અને પોતાના પવિત્ર આચરણના આકર્ષણથી પોતાના તરફ ખેંચતા ચાલ્યા જાય, અને અસત્ય વિરુદ્ધ નિરંતર સંઘર્ષ કરીને સ્વાભાવિક વિકાસના માર્ગથી સત્ય-ધર્મની સ્થાપનાની મંજિલ સુધી પહોંચે. અલ્લાહ આ કાર્યમાં તેમનું માર્ગદર્શન કરશે અને જે તબક્કા પર જેવી મદદ અલ્લાહથી પ્રાપ્ત કરવા માટે તેઓ પોતાને લાયક બનાવશે, તેવી મદદ પણ તે તેમને આપતો જશે, પરંતુ જો કોઈ એમ ઇચ્છે કે આ સ્વાભાવિક માર્ગ છોડીને અલ્લાહ કેવળ પોતાની પ્રભાવશાળી શક્તિના જોરથી દૂષિત વિચારને મિટાવીને લોકોમાં ઉત્કૃષ્ટ વિચાર ફેલાવી

الَّذِينَ يَسْمَعُونَ ط وَالْمَوْتَىٰ يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ ثُمَّ إِلَيْهِ يُرْجَعُونَ ﴿٣٦﴾
 وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِّن رَّبِّهِ ط قُلْ إِنَّ اللَّهَ قَادِرٌ عَلَىٰ أَنْ
 يُنَزِّلَ آيَةً وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٣٧﴾ وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي
 الْأَرْضِ وَلَا ظَلِيٍّ يَّطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمٌّ أَمْثَالِكُمْ ط مَا
 فَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ ﴿٣٨﴾ وَالَّذِينَ
 كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا هُمْ وَبُكْمٌ فِي الظُّلُمِ ط مَن يَشَاءِ اللَّهُ يُضِلَّهُ ط

وَالَّذِينَ يَسْمَعُونَ
 وَالْمَوْتَىٰ يَبْعَثُهُمُ
 اللَّهُ ثُمَّ إِلَيْهِ
 يُرْجَعُونَ ﴿٣٦﴾

જેઓ સાંભળવાવાળા છે. રહ્યા મડદાં, (૨૫) તો એમને તો અલ્લાહ બસ કબરોમાંથી જ ઉઠાવશે અને પછી તેમને (તેની અદાલતમાં રજૂ થવા માટે) પાછા લાવવામાં આવશે. (૩૭) આ લોકો કહે છે કે આ પયગંબર પર તેના રબ તરફથી કોઈ નિશાની કેમ ઉતારવામાં ન આવી? કહો, અલ્લાહ નિશાની ઉતારવા સંપૂર્ણપણે શક્તિમાન છે, પરંતુ તેમાંથી ઘણાંખરા લોકો અજ્ઞાનતામાં પડેલા છે. (૨૬) (૩૮) ધરતી ઉપર ચાલતા કોઈ જાનવર અને હવામાં પાંખો વડે ઉડતા કોઈ પક્ષીને જોઈ લો, આ સૌ તમારા જેવી જ જાતિઓ છે, અમે તેમના ભાગ્ય-લેખમાં કોઈ કસર રાખી નથી, પછી — આ બધા પોતાના રબના તરફ સમેટી લેવામાં આવે છે. (૩૯) પરંતુ જે લોકો અમારી આયતોને ખોટી ઠેરવે છે, તેઓ બહેરા અને મૂંગા છે, અંધારાઓમાં પડેલા છે. (૨૭) અલ્લાહ જેને ચાહે છે ભટકાવી દે છે

દે અને દૂષિત સભ્યતાને નાબૂદ કરીને કલ્યાણકારી સભ્યતાનું નિર્માણ કરી દે, તો એવું કદાપિ નહીં થાય, કેમ કે આ અલ્લાહની યોજના વિરુદ્ધ છે જેના હેઠળ તેણે મનુષ્યને દુનિયામાં એક ઉત્તરદાયી જીવધારીની હેસિયતે પેદા કર્યા છે, તેને ઉપભોગના અધિકારો આપ્યા છે, આજ્ઞાપાલન કરવા અને ન કરવાની સ્વતંત્રતા પ્રદાન કરી છે, પરીક્ષા માટે મહેતલ આપી છે અને તેની કોશિશો અનુસાર પુરસ્કાર અને સજા આપવા માટે નિર્ણયનો એક સમય નિશ્ચિત કરી દીધો છે.

(૨૫) સાંભળનારાઓથી તાત્પર્ય એ લોકો છે, જેમનો અંતરાત્મા જીવિત છે, જેમણે પોતાની બુદ્ધિ અને ચેતનાને બંધ કરી દીધી નથી, અને જેમણે પોતાના હૃદયના દ્વાર પર પક્ષપાત અને સ્થગિતતાના તાળાં નથી ચઢાવી દીધા. આની સાપેક્ષમાં મડદાં એ લોકો છે, જેઓ પોતાની બુદ્ધિથી કામ ન લઈને, કાળગ્રસ્ત રસ્તા પર આંધળા બનીને ચાલી રહ્યા છે અને આ લાઈનથી હટીને કોઈ વાત કબૂલ કરવા તૈયાર નથી, ચાહે તે સ્પષ્ટ સત્ય જ કેમ ન હોય.

(૨૬) નિશાનીથી તાત્પર્ય પ્રત્યક્ષ-દૃષ્ટિગોચર ચમત્કાર છે. અલ્લાહના આ કથનનો અર્થ એ છે કે ચમત્કાર ન બતાવવાનું કારણ એ નથી કે અમે તેને બતાવવામાં અસમર્થ છીએ, બલકે તેનું કારણ બીજું છે, જેને આ લોકો માત્ર પોતાની અજ્ઞાનતાના કારણે સમજી શકતા નથી.

(૨૭) અર્થ એ છે કે જો તમને માત્ર તમાશો જોવાનો શોખ નથી, બલકે વાસ્તવમાં એ જાણવા માટે નિશાની જોવા માગો છો કે આ પયગંબર જે વસ્તુ તરફ બોલાવી રહ્યો છે તે સત્ય વાત છે કે નહીં, તો આંખો ખોલીને જુઓ, તમારા

وَمَنْ يَشَأْ يَجْعَلْهُ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿٦٩﴾ قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ
 أَتَكُمْ عَذَابُ اللَّهِ أَوْ أَتَتْكُمْ السَّاعَةُ أَغَيْرَ اللَّهِ تَدْعُونَ ؕ إِنْ
 كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٧٠﴾ بَلْ آيَاتُ اللَّهِ تَدْعُونَ فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ إِلَيْهِ

અને જેને ચાહે છે સન્માર્ગ પર લગાવી દે છે^(૨૮) (૪૦) તેમને કહો, થોડોક વિચાર કરીને બતાવો, જો ક્યારેક તમારા પર અલ્લાહ તરફથી કોઈ મોટી મુસીબત આવી જાય છે અથવા અંતિમ ઘડી આવી પહોંચે છે તો શું તે વખતે તમે અલ્લાહ સિવાય કોઈ બીજાને પોકારો છો? બોલો, જો તમે સાચા હોવ. (૪૧) તે વખતે તમે અલ્લાહને જ પોકારો છો, પછી જો તે ચાહે છે તો તે મુસીબત તમારા પરથી ટાળી દે છે.

યોતરફ દરેક જગ્યાએ નિશાનીઓ જ નિશાનીઓ ફેલાયેલી છે. ધરતીના જનવરો અને હવાના પક્ષીઓની કોઈ એક પ્રજાતિને લઈને તેના જીવન પર વિચાર કરો, કઈ રીતે તેની બનાવટ બરાબર તેની સ્થિતિને અનુકૂળ બનાવી છે, કેવી રીતે તેની પ્રકૃતિમાં તેની સ્વાભાવિક જરૂરતોના બરાબર અનુકૂળ શક્તિઓ અને યોગ્યતાઓ મૂકવામાં આવી છે, કેવી રીતે તેને આજીવિકા પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા થઈ રહી છે, કેવી રીતે તેનું ભાગ્ય નિશ્ચિત છે જેની સીમાઓથી આગળ ન તે વધી શકે છે અને પાછળ હટી શકે છે, કેવી રીતે તેમાંથી એક-એક પ્રાણી અને એક-એક નાના કીડાઓની, એ જ સ્થાન પર જ્યાં તે છે, દેખભાળ, નિરીક્ષણ, રક્ષા અને માર્ગદર્શન કરવામાં આવી રહ્યું છે, કેવી રીતે તેનાથી એક નિશ્ચીત યોજના અનુસાર કામ લેવામાં આવી રહ્યું છે અને કેવી રીતે એક નિયમના પ્રતિબદ્ધ બનાવી રાખવામાં આવ્યા છે અને કેવી રીતે જન્મ, પ્રજનન અને મૃત્યુનો ક્રમ પૂર્ણરૂપે વિધિવત ચાલી રહ્યો છે. જો અલ્લાહની અસંખ્ય નિશાનીઓમાંથી માત્ર એક નિશાની પર વિચાર કરો, તો તમને ખ્યાલ આવી જાય કે અલ્લાહની તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ) અને તેના ગુણોની જે ધારણા આ પયગંબર તમારા સામે પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છે અને આ ધારણા અનુસાર દુનિયામાં જીવન વ્યતીત કરવાની જે નીતિ તરફ તમને બોલાવી રહ્યો છે, તે તદ્દન સત્ય છે. પરંતુ તમે લોકો ન સ્વયં પોતાની આંખો ખોલીને જુઓ છો, ન કોઈ સમજાવનારની વાત સાંભળો છો, અજ્ઞાનતાના અંધકારોમાં પડેલા છો અને ઈચ્છો છો કે પ્રકૃતિનાં અદ્ભુત ચમત્કારોને બતાવીને તમારું મન બહેલાવવામાં આવે.

(૨૮) અલ્લાહ દ્વારા ભટકાવવું એ છે કે એક અજ્ઞાનતાપ્રિય માનવીને અલ્લાહની આયતોના અધ્યયનનું સૌભાગ્ય પ્રદાન કરવામાં ન આવે અને એક પક્ષપાતી, અસત્યવાદી વિદ્યાર્થી જો અલ્લાહની આયતોને જુએ પણ, તો વાસ્તવિકતા સુધી પહોંચવાના ચિહ્નો તેની આંખોથી ઓઝલ રહે અને ભ્રમણાઓમાં નાખવાવાળી વસ્તુઓ તેને સત્યથી દૂર અને ખૂબ દૂર ખેંચીને લઈ જાય. આનાથી વિપરીત, અલ્લાહનું માર્ગદર્શન એ છે કે સત્યના એક અભિલાષીને જ્ઞાનના સાધનોથી લાભાન્વિત થવાનું સૌભાગ્ય પ્રદાન કરવામાં આવે અને અલ્લાહની આયતોમાં તેને હકીકત સુધી પહોંચાડે એવી નિશાનીઓ અને ચિહ્નો મળતા રહે. આ ત્રણેય પ્રકારોના અનેક ઉદાહરણો દરરોજ આપણા સામે આવતા રહે છે. ઘણા લોકો એવાં છે, જેમના સામે સૃષ્ટિમાં અને સ્વયં તેમની પોતાની જાતમાં અલ્લાહની અસંખ્ય નિશાનીઓ ફેલાયેલી છે, પરંતુ તેઓ પશુઓની જેમ તેમને જુએ છે અને કોઈ શિક્ષા પ્રાપ્ત નથી કરતા, અને ઘણા લોકો છે, જેઓ પ્રાણીશાસ્ત્ર (Zoology), વનસ્પતિશાસ્ત્ર (Botany), જીવવિજ્ઞાન (Biology), ભૂસ્તરશાસ્ત્ર (Geology), ખગોળવિજ્ઞાન (Astronomy), શરીરવિજ્ઞાન (Physiology) અને શરીર-રચનાશાસ્ત્ર (Anatomy) તથા વિજ્ઞાનની બીજી શાખાઓનું અધ્યયન કરે છે. ઈતિહાસ, પુરાતત્વ અને

إِنْ شَاءَ وَتَنْسَوْنَ مَا تُشْرِكُونَ ﴿٣١﴾ وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَىٰ أُمَمٍ مِّن قَبْلِكَ
فَأَخَذْنَاهُم بِالْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ ﴿٣٢﴾ فَلَوْلَا إِذْ جَاءَهُمْ
بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا وَلَكِنْ قَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَزَيَّنَّ لَهُمُ الشَّيْطَانُ مَا كَانُوا
يَعْمَلُونَ ﴿٣٣﴾ فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ فَتَحْنَا عَلَيْهِمُ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ ط
حَتَّىٰ إِذَا فَرِحُوا بِمَا أُوتُوا أَخَذْنَاهُم بَغْتَةً فَإِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ ﴿٣٤﴾

અવા સમયે તમે પોતાના ઠેરવેલા ભાગીદારોને ભૂલી જાઓ છો. (૩૧) (રુકૂઅ-૪) (૪૨) તમારા અગાઉ

અનેક કોમો તરફ અમે પયગંબરો મોકલ્યા અને તે કોમોને મુસીબતો અને દુ:ખોમાં નાખી, જેથી તેઓ વિનમ્રતાપૂર્વક અમારા સામે ઝુકી પડે. (૪૩) પછી જ્યારે અમારા તરફથી તેમના પર સંકટ આવ્યું તો શા માટે તેમણે વિનમ્રતા ન અપનાવી? પરંતુ તેમના હૃદય તો વધુ કઠોર થઈ ગયા અને શૈતાને તેમને હૈયા-ધારણ આપી કે જે કંઈ તમે કરી રહ્યા છો, ઘણું સારું કરી રહ્યા છો. (૪૪) પછી જ્યારે તેમણે તે શિખામણ, જે તેમને આપવામાં આવી હતી, ભુલાવી દીધી તો અમે દરેક પ્રકારની સમૃદ્ધિના દ્વાર તેમના માટે ખોલી દીધા, ત્યાં સુધી કે જ્યારે તેઓ તે બક્ષિસોમાં જે તેમને પ્રદાન કરવામાં આવી હતી, ખૂબ મગ્ન થઈ ગયા તો ઓચિંતા અમે તેમને ઝડપી લીધા અને હવે સ્થિતિ એ હતી કે તેઓ દરેક ભલાઈથી નિરાશ હતા.

સમાજશાસ્ત્ર (Social Science)નો અભ્યાસ કરે છે અને એવી-એવી નિશાનીઓ તેમના જોવામાં આવે છે કે હૃદયને ઈમાનથી ભરી દે, પરંતુ કેમ કે તેઓ અધ્યયનનો આરંભ જ પૂર્વગ્રહણી સાથે કરે છે અને તેમના સામે દુનિયા અને તેના ફાયદાઓ સિવાય બીજું કંઈ નથી હોતું, તેથી આ અવલોકન દરમ્યાન તેમને સચ્ચાઈ સુધી પહોંચાડનાર કોઈ નિશાની નથી મળતી, બલકે જે નિશાની પણ સામે આવે છે તે તેમને ઊલટું અનિશ્ચરવાદ અને નાસ્તિકતા, ભૌતિકવાદ અને પ્રકૃતિવાદ તરફ જ ખેંચીને લઈ જાય છે. તેના સામે એવા લોકોનો અભાવ નથી, જેઓ આંખો ખોલીને દુનિયાના આ કારખાનાને જુએ છે અને તેમની સ્થિતિ એ છે કે—

બર્ગ દરખાને સજ્જ દર નગરે હોશિયાર

હર વરકે દફતરીસ્ત મારફતે કિરદિગાર

(અર્થાત્ હર્યા-ભર્યા વૃક્ષોનાં પાંદડાઓ પણ બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ ખૂબ જ મહત્ત્વપૂર્ણ છે અને તેમાંથી દરેક પાંદડાના અંદર સર્જનહારની ઓળખની અસંખ્ય નિશાનીઓ છુપાયેલી છે.)

(૨૯) અગાઉની આયતમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે તમે એક નિશાનીની માંગણી કરો છો અને સ્થિતિ એ છે કે તમારા આસપાસ દરેક બાજુ નિશાનીઓ જ નિશાનીઓ ફેલાયેલી છે. આ ક્રમમાં સૌપ્રથમ ઉદાહરણ રૂપે પ્રાણીઓનાં જીવનના અવલોકન તરફ ધ્યાન આકૃષ્ટ કરાવવામાં આવ્યું. તેના પછી હવે એક અન્ય નિશાની તરફ સંકેત કરવામાં આવી રહ્યો છે, જે સ્વયં ઈન્કાર કરનારાઓના પોતાના મનમાં છે. જ્યારે માનવી પર કોઈ મોટી આપત્તિ આવી પડે છે અથવા મૃત્યુ પોતાના ભયાનક રૂપમાં સામે આવીને ઊભું રહે છે, તે વખતે એક અલ્લાહના શરણ

فَقُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا ۗ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٧٥﴾
 قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَخَذَ اللَّهُ سَمْعَكُمْ وَأَبْصَارَكُمْ وَخَتَمَ عَلَى
 قُلُوبِكُمْ مِّنْ إِلَهِ غَيْرِ اللَّهِ يَأْتِيكُم بِهِ ۗ أُنظِرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ
 الْآيَاتِ ثُمَّ هُمْ يَصْذِفُونَ ﴿٧٦﴾ قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُ اللَّهِ

અલ્લાહના આશીર્વાદો અને કૃપાઓને કારણે જો તેમને કોઈ અન્યાયી કૃત્યો કરવાની તક મળે તો તેઓ તેને કરી શકે છે. (૪૫) આવી રીતે તે લોકોને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવામાં આવ્યા જેમણે અત્યાચાર કર્યો હતો અને પ્રશંસા છે અલ્લાહ, સર્વ જગતોના માલિક માટે (કે તેણે તેમને જડમૂળથી ઉખેડી ફેંક્યા). (૪૬) હે પયગંબર! તેમને કહો, ક્યારેય તમે એ પણ વિચાર્યું કે જો અલ્લાહ તમારી દૃષ્ટિ અને શ્રવણ શક્તિ તમારાથી છીનવી લે અને તમારા હૃદયો પર મહોર મારી દે^(૭૦) તો અલ્લાહ સિવાય બીજો કયો ખુદા છે જે આ શક્તિઓ તમને પાછી અપાવી શકતો હોય? જુઓ, કેવી રીતે અમે વારંવાર અમારી નિશાનીઓ તેમના સામે રજૂ કરીએ છીએ અને પછી તેઓ કેવી રીતે તેની ઉપેક્ષા કરી જાય છે. (૪૭) કહો, “ક્યારેય તમે વિચાર્યું કે જો અલ્લાહ તરફથી પ્રકોપ તમારા ઉપર આવી જાય

સિવાય કોઈ અન્ય આશ્રય-સ્થાન તેમને દેખાતું નથી. મોટા-મોટા અને કેશ્વરવાદીઓ (મુશ્શરિકો) આવા પ્રસંગે પોતાના ઉપાસ્યોને ભૂલીને એક ઈશ્વરને પોકારવા લાગે છે. કટ્ટરમાં કટ્ટર નાસ્તિક સુદ્ધા ઈશ્વરના આગળ પ્રાર્થના માટે હાથ ફેલાવી દે છે. આ જ નિશાનીને અહીં સત્યને પ્રકાશિત કરવા માટે પ્રસ્તુત કરવામાં આવી રહી છે, કેમ કે આ એ વાતની દલીલ છે કે ખુદાપરસ્તી (ઈશ્વરપરાયણતા) અને તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)ની સાક્ષી દરેક વ્યક્તિના અંદર છે, જેના પર અનભિજ્ઞતા અને અજ્ઞાનતાના ગમે તેટલા આવરણો નાખી દેવામાં આવ્યા હોય, તેમ છતાં ક્યારેક તે ઉભરીને સામે આવી જાય છે. અબૂ જહલના પુત્ર ઈકરિમાને આવી જ નિશાની જોઈને ઈમાનનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. જ્યારે પ્રતિષ્ઠિત મક્કા નબી સલ્લ. ના હાથે જીતી લેવામાં આવ્યું, તો ઈકરિમા જિદ્દાહ તરફ ભાગ્યા અને એક નૌકામાં સવાર થઈને હબશાનો માર્ગ પકડ્યો. રસ્તામાં ભયંકર તોફાન આવ્યું અને નૌકા જોખમમાં પડી ગઈ. પહેલા તો દેવીઓ અને દેવતાઓને પોકારવામાં આવતા રહ્યા, પરંતુ જ્યારે તોફાનની તીવ્રતા વધી અને મુસાફરોને વિશ્વાસ થઈ ગયો કે હવે નૌકા ડૂબી જશે, તો સૌ કહેવા લાગ્યા કે આ સમય ઈશ્વર સિવાય કોઈને પોકારવાનો નથી, એ જ ઈચ્છે તો આપણે બચી શકીએ છીએ. તે વખતે ઈકરિમાની આંખો ખૂલી અને તેમના હૃદયે અવાજ આપ્યો કે જો અહીં ઈશ્વર સિવાય કોઈ સહાયક નથી તો બીજે ક્યાંક પણ કેવી રીતે હોઈ શકે છે? આ જ તો એ વાત છે, જે ઈશ્વરનો એ ભલો બંદો (મુહમ્મદ) અમને વીસ વર્ષથી સમજાવી રહ્યો છે અને અમે અકારણ તેનાથી લડતા રહ્યા છીએ. આ ઈકરિમાના જીવનમાં નિર્ણાયક પળ હતી. તેમણે એ જ વખતે અલ્લાહ (ઈશ્વર)ને વચન આપ્યું કે જો હું આ તોફાનથી બચી ગયો, તો સીધો મુહમ્મદ (સલ્લ.)ની પાસે જઈશ અને તેમના હાથમાં હાથ આપી દઈશ. તેથી તેમણે પોતાના આ વચનને પૂરું કર્યું અને પછી આવીને ન માત્ર ઈસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો, બલકે પોતાનું શેષ જીવન ઈસ્લામ માટે સંઘર્ષમાં વિતાવી દીધું.

(૩૦) અહીં હૃદયો પર મહોર લગાવવાથી તાત્પર્ય વિચારવા અને સમજવાની શક્તિને છીનવી લે છે.

بَعْتَهُ أَوْ جَهْرَةً هَلْ يِهْلِكُ إِلَّا الْقَوْمُ الظَّالِمُونَ ﴿٤٦﴾ وَمَا تُرْسِلُ
 الْمُرْسَلِينَ إِلَّا مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ ۚ فَمَنْ أَمِنَ وَأَصْلَحَ فَلَا خَوْفٌ
 عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٤٧﴾ وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا يَمَسُّهُمْ
 الْعَذَابُ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ ﴿٤٨﴾ قُلْ لَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ
 اللَّهِ وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلَا أَقُولُ لَكُمْ إِنِّي مَلَكٌ ۚ إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا
 يُوحَىٰ إِلَيَّ ۚ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ ۗ أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ ﴿٤٩﴾

અહીં અલ્લાહની આજ્ઞાઓને અમલમાં લાવવાની સલાહ આપવામાં આવી છે.

ઓચિંતી કે ખુલ્લી રીતે તો શું અત્યાચારીઓ સિવાય કોઈ બીજો માર્યો જશે ? (૪૮) અમે જે રસૂલ મોકલીએ છીએ એટલા જ માટે તો મોકલીએ છીએ કે તેઓ સદાચારી લોકોને શુભસૂચના આપનારા અને દુરાચારીઓને ડરાવનારા હોય. પછી જે લોકો તેમની વાત માની લે અને પોતાનું વર્તન સુધારી લે, તેમના માટે કોઈ ભય અને દુઃખનો પ્રસંગ નથી, (૪૯) અને જે લોકો અમારી આયતોને ખોટી ઠેરવે, તેઓ પોતાની અવજ્ઞાના પરિણામે સજા ભોગવીને રહેશે. (૫૦) હે નબી ! તેમને કહો, “હું તમને એમ નથી કહેતો કે મારા પાસે અલ્લાહના ખજાના છે, ન હું અદૃશ્યનું જ્ઞાન ધરાવું છું, અને ન તો એમ કહું છું કે હું ફરિશ્તો છું. હું તો માત્ર એ વહીનું અનુસરણ કરું છું જે મારા પર ઉતારવામાં આવે છે.”^(૪૩) પછી આમને પૂછો, “શું આંધળો અને દેખતો બંને સમાન હોઈ શકે છે ?^(૪૩) શું તમે વિચાર કરતા નથી ?” (રુકૂઅ-૫)

અહીં અલ્લાહની આજ્ઞાઓને અમલમાં લાવવાની સલાહ આપવામાં આવી છે.

(૩૧) અણસમજ લોકોના મનમાં હંમેશાથી આ મૂર્ખતાપૂર્ણ વિચાર જોવા મળે છે કે જે વ્યક્તિને અલ્લાહની નિકટતા પ્રાપ્ત હોય તેને માનવતાથી દૂર હોવું જોઈએ. તેનાથી અદ્ભુત અને વિચિત્ર વાતો પ્રગટ થવી જોઈએ. તે એક ઈશારો કરે અને પહાડ સોનાનો બની જાય, તે આંજા આપી દે અને ધરતીમાંથી ખજાનાઓ નીકળવા લાગે, તેના પર લોકોના આગળ-પાછળના તમામ સંજોગો પ્રગટ હોય, તે બતાવી દે કે ગૂમ થઈ ગયેલ વસ્તુ ક્યાં મૂકેલી છે, બીમાર બચી જશે કે મૃત્યુ પામશે, ગર્ભવતીના પેટમાં નર છે કે માદા, વગેરે. પછી તેને માનવીય નબળાઈઓ અને મર્યાદાઓથી પણ પર હોવું જોઈએ. અરે, એ પણ અલ્લાહ સુધી કેવી રીતે પહોંચેલો હોય, જેને ભૂખ અને તરસ લાગે, જેને ઊંઘ આવે, જે બાળબચ્ચાઓ રાખતો હોય, જે પોતાની જરૂરતો પૂરી કરવા માટે ખરીદ-વેચાણ કરતો ફરે, જેને ક્યારેક કરજ લેવાની જરૂર પડે અને ક્યારેક ગરીબી અને નિર્ધનતામાં પડીને પરેશાન હોય. આ જ પ્રકારની કલ્પનાઓ નબી સલ્વ.ના કાળમાં લોકોના મગજમાં છવાયેલી હતી. તેઓ જ્યારે આપથી પયગંબરીનો દાવો સાંભળતા હતા, તો આપની સચ્ચાઈની તપાસ માટે આપનાથી અદૃશ્યના સમાચારો પૂછતા હતા, અસ્વાભાવિક વાતોની માંગણી કરતા હતા અને આપને તદ્દન સામાન્ય માનવીઓ જેવા માનવી જોઈને વાંધાઓ ઉઠાવતા હતા કે આ ‘ખરો’ પયગંબર છે, જે ખાય-પીવે છે, બાળબચ્ચા રાખે છે અને બજારોમાં હરે-ફરે છે. આ જ વાતોનો જવાબ આ આયતમાં આપવામાં આવ્યો છે.

(૩૨) અર્થ એ છે કે હું જે સચ્ચાઈઓને તમારા સામે પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છું, તેને મેં જોઈ છે, તે-મારા પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં

وَأَنْذِرْ بِهِ الَّذِينَ يَخَافُونَ أَنْ يُخَشِّرُوا إِلَىٰ رَبِّهِمْ لَيْسَ لَهُمْ مِنْ
 دُونِهِ وَابِيٌّ وَلَا شَفِيعٌ لَّهُمْ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ ﴿٥٦﴾ وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ
 رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ ۗ مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ
 مِنْ شَيْءٍ وَمَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِمْ مِنْ شَيْءٍ فَتَطْرُدَهُمْ فَتَكُونَ

અલ્લાહના આજ્ઞાઓનું અનુકરણ કરવાનું છે. (૫૬) અને હે પયગંબર ! તમે આ (વહીના શિક્ષણ) દ્વારા એ લોકોને ઉપદેશ આપો જેઓ એ વાતનો ભય રાખે છે કે તેમને પોતાના રબના સામે ક્યારેક એવી સ્થિતિમાં રજૂ કરવામાં આવશે કે તેના સિવાય ત્યાં કોઈ (એવો સત્તાધિકારી) નહીં હોય જે તેમનો સમર્થક અને સહાયક હોય કે તેમની ભલામણ કરે, કદાચ (આ ઉપદેશથી ચેતી જઈને) તેઓ અલ્લાહથી ડરવાનું વલણ અપનાવે, ^(૫૭) (૫૭) અને જે લોકો પોતાના રબને રાત-દિવસ પોકારતા રહે છે અને તેની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવામાં વ્યસ્ત છે તેમને પોતાનાથી દૂર ન હડસેલો. ^(૫૮) તેમના હિસાબમાંથી કોઈ વસ્તુનો બોજ તમારા પર નથી અને તમારા હિસાબમાંથી કોઈ વસ્તુનો બોજ તેમના પર નથી. તેમ છતાં પણ જો તમે તેમને દૂર હડસેલશો તો આવી છે, મને વહી દ્વારા તેનું બરાબર જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે, તેના વિશે મારી સાક્ષી આંખે દેખી સાક્ષી છે. તેનાથી વિપરીત, તમે એ સચ્ચાઈઓ તરફ આંધળા બની ગયા છો, તમે તેના વિશે જે વિચાર રાખો છો તે કાં તો અટકળ અને અનુમાન પર આધારિત છે અથવા માત્ર આંધળા અનુકરણ પર, તેથી મારા અને તમારા વચ્ચે દષ્ટિવાન અને દષ્ટિહીન જેટલું અંતર છે, અને આ જ દષ્ટિએ મને તમારા પર પ્રાધાન્યતા પ્રાપ્ત છે, ન એ દષ્ટિએ કે મારા પાસે ઈશ્વરીય ખજાનાઓ છે અથવા હું અદૃશ્યનો જ્ઞાતા કે માનવીય નબળાઈઓથી પર છું.

(૩૩) અર્થ એ છે કે જે લોકો દુનિયાના જીવનમાં એવા મગ્ન છે કે તેમને ન તો મૃત્યુની ચિંતા છે, ન એ વિચાર છે કે ક્યારેક અમને અમારા અલ્લાહને પણ મોઢું બતાવવાનું છે, તેમના પર તો આ ઉપદેશ કદાપિ કામ નહીં કરે અને એ જ રીતે એ લોકો પર પણ તેનો કોઈ પ્રભાવ નહીં થાય, જેઓ નિરાધાર ભરોસા પર જીવી રહ્યા છે કે દુનિયામાં અમે જે ઈચ્છીએ, કરીએ, આખિરત (પરલોક)માં અમારો વાળ પણ વાંકો નહીં થાય, કેમ કે અમે ફલાણાનું દામન પકડ્યું છે અથવા ફલાણો અમારી 'સિફારીશ' (ભલામણ) કરી દેશે અથવા ફલાણો અમારા માટે પ્રાયશ્ચિત બની ચૂક્યો છે, તેથી આવા લોકોને છોડીને તમે પોતાનું સંબોધન એ લોકો તરફ રાખો, જેઓ અલ્લાહ સમક્ષ હાજરીની પણ આશંકા રાખતા હોય અને તેના સાથે જૂઠા ભરોસા પર ફૂલાયેલા પણ ન હોય. આ ઉપદેશની અસર માત્ર આવા જ લોકો પર થઈ શકે છે અને તેમના જ સારા થવાની આશા રાખી શકાય છે.

(૩૪) કુરૈશના મોટા-મોટા સરદારો અને સંપન્ન લોકોને નબી સલ્લ. પર અન્ય વાંધાઓની સાથે એક વાંધો એ પણ હતો કે આપના ચારે તરફ અમારી જાતિના ગુલામો, દલિત અને નિમ્ન વર્ગના લોકો એકત્ર થઈ ગયા છે. તેઓ કટાક્ષ કરતા હતા કે આ માણસને સાથીઓ પણ કેવા-કેવા 'પ્રતિષ્ઠિત' લોકો મળ્યા છે, બિલાલ, અમ્માર, સુહેબ અને ખબ્બાબ રદિ., બસ આ જ લોકો અમારામાંથી અલ્લાહને એવા મળ્યા, જેમને સંનિષ્ઠ અને સમર્પિત કરી શકાતા હતા, પછી તેઓ આ ઈમાન લાવનારાઓની દુર્દશાની મજાક કરવા સુધી અટકી જતા ન હતા, બલકે

مِنَ الظَّالِمِينَ ﴿٥٧﴾ وَكَذَلِكَ فَتَنَّا بَعْضَهُم بِبَعْضٍ لِيَقُولُوا
 أَهَؤُلَاءِ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْنِنَا أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ
 بِالشَّاكِرِينَ ﴿٥٨﴾ وَإِذَا جَاءَكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِنَا فَقُلْ سَلِّمٌ
 عَلَيْكُمْ كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ ۖ أَنَّهُ مَنْ عَمِلَ مِنْكُمْ
 سُوءًا بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابَ مِنْ بَعْدِهَا وَأَصْلَحَ ۖ فَأَنَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٥٩﴾

અત્યાચારીઓમાં ગણાશો. (૫૭) હકીકતમાં અમે આવી રીતે આ લોકોમાંથી કેટલાકને

કેટલાક વડે અજમાયશમાં નાખ્યા છે^(૫૭) જેથી તેઓ તેમને જોઈને કહે, “શું આ છે એ લોકો
 જેમના પર આપણા વચ્ચે અલ્લાહની કૃપા થઈ છે?” — હા, શું અલ્લાહ પોતાના કૃતજ્ઞ
 બંદાઓને તેમના કરતાં વધારે નથી જાણતો ? (૫૮) જ્યારે તમારા પાસે એ લોકો આવે,
 જેઓ અમારી આયતો પર ઈમાન લાવે છે, તો તેમને કહો, “તમારા પર સલામતી છે.
 તમારા રહે તમારા પર દયા કરવાનું અનિવાર્ય કરી લીધું છે. (આ તેની દયા અને મહેરબાની
 જ છે કે) જો તમારામાંથી કોઈ અજાણતામાં બૂરાઈનું આચરણ કરી બેસ્યો હોય, પછી તૌબા (ક્ષમા
 અને પશ્ચાતાપ) કરે અને સુધારણા કરી લે તો તે તેને માફ કરી દે છે^(૫૯) અને નરમીથી કામ લે છે.”

આમનામાંથી જે પણ વ્યક્તિથી અગાઉ કોઈ નૈતિક નળબાઈ પ્રદર્શિત થઈ હતી, તેના પર પણ મહેશ્વા મારતા
 હતા અને કહેતા હતા કે ફલાણો જે કાલ સુધી તો આવો હતો અને ફલાણો જેણે આવું કર્યું હતું, આજે તે પણ એ
 પુનિત અને સંનિષ્ઠ સમૂહમાં સામેલ છે. આવી જ વાતોનો જવાબ અહીં આપવામાં આવી રહ્યો છે.

(૩૫) અર્થાત્ દરેક વ્યક્તિ પોતાના સારા-ખરાબ માટે પોતે જ જવાબદાર છે. આ મુસલમાન થવાવાળાઓમાંથી કોઈ
 વ્યક્તિની જવાબદારી માટે તમે ઊભા નહીં થાઓ અને ન તમારી જવાબદારી માટે આમાંથી કોઈ ઊભો થશે.
 તમારા ભાગની કોઈ નેકી આ લોકો તમારા પાસેથી છીનવી શકતા નથી અને પોતાના ભાગની કોઈ બૂરાઈ
 તમારા પર નાખી નથી શકતા. પછી જ્યારે આ લોકો માત્ર સત્યના અભિલાષી બનીને તમારા પાસે આવે છે, તો
 છેવટે તમે કેમ તેમને પોતાનાથી દૂર હડસેલો.

(૩૬) અર્થાત્ ગરીબો, દલિતો અને એવા લોકોને, જેઓ સમાજમાં સામાન્ય હેસિયત ધરાવે છે, સૌથી પહેલા ઈમાનનું
 સૌભાગ્ય પ્રદાન કરીને અમે ધન અને પ્રતિષ્ઠાનું ધમંડ રાખવાવાળા લોકોને પરીક્ષામાં નાખી દીધા છે.

(૩૭) જે લોકો તે વખતે નબી સલ્લ. પર ઈમાન લાવ્યા હતા, તેમાં મોટાભાગના લોકો એવા પણ હતા, જેમનાથી
 અજ્ઞાનતા-કાળમાં મોટા-મોટા પાપ થઈ ચૂક્યા હતા. હવે ઈસ્લામ સ્વીકાર કર્યા પછી, જો કે તેમનાં જીવન તદ્દન
 બદલાઈ ગયાં હતા, પરંતુ ઈસ્લામ-વિરોધીઓ તેમને પાછલા જીવનની ત્રુટિઓ, દોષો અને કાર્યોના મહેશ્વાટોણા
 મારતા હતા. આ વાત પર ફરમાવવામાં આવી રહ્યું છે કે ઈમાનવાળાઓને સાંત્વના આપો. તેમને બતાવો કે જે
 વ્યક્તિ તૌબા કરીને પોતાને સુધારી લે છે, તેની પાછલી ભૂલોની પકડ કરવાની રીત અલ્લાહના ત્યાં નથી.

وَكَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ۝٥٦
 قُلْ إِنِّي نُهَيْتُ أَنْ أَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ ۖ قُلْ
 لَا آتِبِعُ أَهْوَاءَ كُمْ ۖ قَدْ ضَلَلْتُ إِذًا وَمَا آتَا مِنْ
 الْمُهْتَدِينَ ۝٥٧ قُلْ إِنِّي عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِّنْ رَبِّي وَكَذَّبْتُمْ بِهِ ۖ مَا
 عِنْدِي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ ۖ إِنِ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ ۖ يَقُصُّ الْحَقَّ
 وَهُوَ خَيْرُ الْفَصِيلِينَ ۝٥٨ قُلْ لَوْ أَنَّ عِنْدِي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ
 لَقُضِيَ الْأَمْرُ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ ۖ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِالظَّالِمِينَ ۝٥٩

(૫૫) અને આવી રીતે અમે પોતાની નિશાનીઓ ખોલી-ખોલીને સામે લાવીએ છીએ, જેથી ગુનેગારોનો માર્ગ તદ્દન સ્પષ્ટ થઈને સામે આવી જાય. (૫૬) હું પયગંબર ! આમને કહો કે, “તમે અલ્લાહ સિવાય જે બીજાઓને પોકારો છો, તેમની બંદગી કરવાની મને મનાઈ કરવામાં આવી છે.” કહો, “હું તમારી ઈચ્છાઓનું પાલન નહીં કરું. જો મેં આવું કર્યું તો પથભ્રષ્ટ થઈ ગયો, સીધો માર્ગ પામનારાઓ પૈકીનો ન રહ્યો.” (૫૭) કહો, “હું મારા રબ તરફથી મળેલ સ્પષ્ટ દલીલ ઉપર કાયમ છું અને તમે તેને ખોટી ઠેરવી દીધી છે, હવે મારા અધિકારમાં એ વસ્તુ નથી, જેના માટે તમે ઉતાવળા થયા છો, (૫૮) નિર્ણય કરવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર અલ્લાહને છે, તે જ સત્ય હકીકત વર્ણવે છે અને તે જ સૌથી સારો નિર્ણય કરનાર છે.” (૫૯) કહો, “જો ક્યાંક એ વસ્તુ મારા અધિકારમાં હોત, જેના માટે તમે ઉતાવળા થઈ રહ્યા છો, તો મારા અને તમારા વચ્ચે ક્યારનોય ફેંસલો થઈ ગયો હોત. પરંતુ અલ્લાહ વધુ સારી રીતે જાણે છે કે અત્યાચારીઓ સાથે શું મામલો કરવો જોઈએ.

(૫૬) ‘આવી રીતે’નો સંકેત પ્રવચનના એ સમગ્ર ક્રમ તરફ છે, જે ચોથા રુકૂઅની આ આયતથી શરૂ થયો હતો. ‘આ લોકો કહે છે કે તેના પર કોઈ નિશાની કેમ નથી ઉતરી’ આનો અર્થ એ છે કે આવી સાફ અને ખુલ્લી દલીલો અને નિશાનીઓ પછી પણ જે લોકો પોતાની અવજા અને ઈન્કાર પર આગ્રહ જ કરતા હોય, તેમનું ગુનેગાર હોવું તદ્દન અસંદિગ્ધ રૂપે સાબિત થઈ જાય છે અને હકીકત તદ્દન દર્પણની જેમ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે વાસ્તવમાં આ લોકો પથભ્રષ્ટતાને પસંદ કરવાને આધારે આ વર્તન કરી રહ્યા છે, ન એ કારણે કે સત્યના માર્ગની દલીલો સ્પષ્ટ નથી અથવા એ કે કેટલીક દલીલો તેમની આ પથભ્રષ્ટતાના પક્ષમાં પણ છે.

(૫૯) સંકેત છે અલ્લાહના અઝાબ (યાતના) તરફ. વિરોધીઓ કહે છે કે જો તમે અલ્લાહ તરફથી મોકલવામાં આવેલ પયગંબર છો અને અમે ખુલ્લુંખુલ્લા તમને ખોટા ઠેરવી રહ્યા છીએ, તો શા માટે અલ્લાહની યાતના અમારા પર તૂટી પડતી નથી?

وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ ۗ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ
 وَالْبَحْرِ ۗ وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٍ فِي ظُلْمَةٍ
 الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ ﴿٥٩﴾ وَهُوَ الَّذِي
 يَتَوَفَّاكُم بِاللَّيْلِ وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُم بِالنَّهَارِ ۚ ثُمَّ يَبْعَثُكُمْ
 فِيهِ لِيُقْضَىٰ أَجَلٌ مُّسَمًّى ۚ ثُمَّ إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ ثُمَّ يُنَبِّئُكُم بِمَا
 كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٦٠﴾ وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً ۗ
 حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَكُمْ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا وَهُمْ لَا يُفِرُّونَ ﴿٦١﴾

અલ્લાહ પાસે ગૈબ (અદૃશ્ય)ની ચાવીઓ છે, જેને તેના સિવાય કોઈ નથી જાણતું. ધરતી અને સમુદ્રમાં જે કંઈ છે, બધાથી તે વાકેફ છે. વૃક્ષ પરથી પડનાર કોઈ પાંદડું એવું નથી જેનું જ્ઞાન તેને ન હોય. ધરતીના અંધારા પડોમાં કોઈ દાણો એવો નથી જેની જાણકારી તેને ન હોય. સૂકું અને લીલું બધું જ એક ખુલ્લા ગ્રંથમાં લખેલું છે. (૬૦) એ જ છે, જે રાત્રે તમારી રૂહો (આત્માઓ) ખેંચી લે છે અને દિવસે જે કંઈ તમે કરો છો તેને જાણે છે, પછી બીજા દિવસે તે તમને એ જ કારોબારની દુનિયામાં પાછા મોકલી દે છે, જેથી જીવનની નિર્ધારિત મુદત પૂરી થાય. છેવટે તેના જ તરફ તમારે પાછા ફરવાનું છે, પછી તે તમને બતાવી દેશે કે તમે શું કરતા રહ્યા છો. (રુકૂઅ-૭) (૬૧) પોતાના બંદાઓ ઉપર તે સંપૂર્ણ કાબૂ ધરાવે છે અને તમારા ઉપર દેખરેખ રાખનાર નિયુક્ત કરીને મોકલે છે, ^(૫૦) ત્યાં સુધી કે જ્યારે તમારામાંથી કોઈના મૃત્યુનો સમય આવી જાય છે તો તેના મોકલેલા ફરિશ્તાઓ તેના પ્રાણ કાઢી લે છે અને પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવામાં સહેજ પણ ભૂલ કરતા નથી.

અલ્લાહ તરફથી તમને મોકલવાનો તકાદો તો એ હતો કે અહીં એક બાજુ તમને કોઈ ખોટું ઠેરવતું અને તમારું અપમાન કરતું અને ત્યાં બીજી બાજુ ધરતી ધસી પડતી અને તે તેમાં સમાઈ જતી અથવા વીજળી પડતી અને તે ભસ્મ થઈ જતી. આ કેવું કે અલ્લાહનો સંદેશવાહક છે અને તેના પર ઈમાન લાવનારાઓ તો મુસીબતો પર મુસીબત અને અપમાનો પર અપમાન સહન કરી રહ્યા છે અને તેમને ગાળો બોલનારાઓ અને પથ્થરો મારનારાઓ ચેનથી જીવી રહ્યા છે.

(૪૦) અર્થાત્ એવા ફરિશ્તાઓ, જેઓ તમારી એક-એક હલન-ચલન પર અને એક-એક વાત પર નજર રાખે છે અને તમારી પ્રત્યેક હરકતનો રેકર્ડ સુરક્ષિત કરતા રહે છે.

ثُمَّ رُدُّوْا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمْ الْحَقَّ ۖ لَا إِلَهَ إِلَّا لَهُ الْحُكْمُ ۖ وَهُوَ أَسْرَعُ
 الْحُسَيْبِينَ ﴿٤٢﴾ قُلْ مَنْ يُنَجِّيكُمْ مِّنْ ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ
 تَدْعُوْنَهُ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً ۗ لَّيْنٌ أُنجِنَا مِن هَذِهِ لَنَكُوْنَنَّ مِنَ
 الشَّاكِرِيْنَ ﴿٤٣﴾ قُلِ اللَّهُ يُنَجِّيكُمْ مِّمَّهَا وَمِنْ كُلِّ كَرْبٍ ثُمَّ أَنْتُمْ
 تُشْرِكُوْنَ ﴿٤٤﴾ قُلْ هُوَ الْقَادِرُ عَلَىٰ أَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عَذَابًا مِّنْ
 فَوْقِكُمْ أَوْ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِكُمْ أَوْ يَلْبَسَكُمْ شِيْعًا وَيُزَيِّقَ بَعْضَكُمْ
 بَأْسَ بَعْضٍ ۗ أَنْظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُوْنَ ﴿٤٥﴾

વડાભગવાનના આજ્ઞાઓને અચૂક અચૂટ રીતે અનુસરવું જોઈએ. (૬૨) પછી બધા જ તેમના સાચા માલિક અલ્લાહ તરફ પાછા લાવવામાં આવે છે. સાવધાન થઈ જાઓ, ફેસલાના બધા અધિકારો એ જ ધરાવે છે અને તે હિસાબ લેવામાં ખૂબ ઝડપી છે. (૬૩) હે નબી ! આમને પૂછો, “રણ અને સમુદ્રના અંધકારોમાં કોણ તમને જોખમોથી બચાવે છે? કોણ છે જેના પાસે તમે (મુસીબત વખતે) કરગરી-કરગરીને અને ઇશાની રીતે દુઆઓ કરો છો? કોને કહો છો કે જો આ આપત્તિમાંથી તેણે અમને બચાવી લીધા તો અમે જરૂર કૃતજ્ઞ થઈશું? (૬૪) “કહો, અલ્લાહ તમને આનાથી અને દરેક તકલીફથી છુટકારો આપે છે, પછી તમે બીજાઓને તેના ભાગીદાર ઠેરવો છો.” (૬૫) કહો, “તે એવું કરવા સમર્થ છે કે તમારા પર કોઈ આફત ઉપરથી ઉતારી દે કે તમારા પગનીચેથી લઈ આવે કે તમને જૂથોમાં વહેંચીને એક જૂથને બીજા જૂથની તાકાતનો સ્વાદ ચખાડી દે.” જુઓ, અમે કેવી રીતે વારંવાર જુદી-જુદી રીતે પોતાની નિશાનીઓ તેમના સામે રજૂ કરી રહ્યા છીએ, કદાચ તેઓ હકીકતને સમજી લે. (૬૬)

(૪૧) અર્થાત્ એ સચ્ચાઈ કે એક માત્ર અલ્લાહ જ સર્વશક્તિમાન છે અને એ જ તમામ અધિકારોનો માલિક અને તમારી ભલાઈ અને બૂરાઈ પર સંપૂર્ણ અધિકાર ધરાવે છે અને તેના જ હાથમાં તમારા ભાગ્યની લગામ છે. તેની સાક્ષી તમારા અંદર જ છે. જ્યારે કોઈ કઠિન પળ આવે છે અને તેનાથી બચવાનો ઉપાય નથી મળી શકતો, તો તે વખતે તમે આપોઆપ તેના જ તરફ પલટો છો, પરંતુ આ ખુલ્લી નિશાની હોવા છતાં પણ તમે ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)માં કોઈપણ તર્ક અને કોઈપણ પ્રમાણ વગર બીજાઓને તેના ભાગીદાર બનાવી રાખ્યા છે. ઉછરો છો તેની રોજીથી અને અમદાતા બનાવો છો બીજાઓને, મદદ મેળવો છો તેની મહેરબાનીથી અને સમર્થક અને સહાયક ઠરાવો છો બીજાઓને ! ગુલામ છો તેના અને બંદગી કરો છો બીજાઓની ! મુશ્કેલીઓ દૂર કરે છે તે, ખરાબ સમયે કરગરો છો તેના સામે અને જ્યારે તે સમય વિતી જાય છે, તો તમારી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાવાળા બની જાય છે બીજા અને ચઢાવાઓ ચઢવા લાગે છે બીજાઓના નામે !

(૪૨) જે લોકો અલ્લાહના અઝાબને પોતાનાથી દૂર જોઈને સત્યના વિરોધમાં દુ:સાહસ બતાવી રહ્યા હતા, તેમને

وَكَذَّبَ بِهِ قَوْمُكَ وَهُوَ الْحَقُّ ۖ قُلْ لَسْتُ عَلَيْكُمْ بِوَكِيلٍ ﴿١٦﴾
 لِكُلِّ نَبِيٍّ مُّسْتَقَرٌّ ۖ وَسَوْفَ تَعْلَمُونَ ﴿١٧﴾ وَإِذَا رَأَيْتَ الَّذِينَ
 يَخُوضُونَ فِي آيَاتِنَا فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ حَتَّىٰ يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ
 غَيْرِهِ ۖ وَإِمَّا يُنسِيَنَّكَ الشَّيْطَانُ فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرِ مَعَ
 الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ ﴿١٨﴾ وَمَا عَلَى الَّذِينَ يَتَّقُونَ مِن حِسَابِهِمْ مِن

તમને સંભાળવાનો કોઈ અંશ નથી. (૬૬) તમારી કોમ તેનો ઈન્કાર કરી રહી છે, જો કે તે સત્ય છે. તેમને કહી દો કે હું તમારા ઉપર નિરીક્ષક બનાવવામાં નથી આવ્યો. (૬૭) દરેક વાતના પ્રગટ થવાનો એક સમય નિશ્ચિત છે, ટૂંક સમયમાં જ તમને પોતાને પરિણામની ખબર પડી જશે, (૬૮) અને હે પયગંબર ! જ્યારે તમે જુઓ કે લોકો અમારી આયતોમાં નુકસાનેની (મીનમેખ) કરી રહ્યા છે તો તેમના પાસેથી ખસી જાઓ, ત્યાં સુધી કે તેઓ આ વાત છોડીને બીજી વાતોમાં લાગી જાય, અને જો ક્યારેક શૈતાન તમને ભુલાવવામાં નાખી દે (૬૯) તો જે વખતે તમને આ ભૂલનો અહેસાસ થઈ જાય, તે પછી ફરી આવાં અત્યાચારી લોકો પાસે ન'બેસો. (૬૯) તેમના હિસાબમાંથી કોઈ વસ્તુની જવાબદારી પરહેઝગાર (સંયમી) લોકો ઉપર નથી, (૬૯)

સચેત કરવામાં આવી રહ્યા છે કે અલલાહના અઝાબને આવવામાં કંઈ વાર લાગતી નથી. હવાનું એક તોફાન તમને એકાએક વિનષ્ટ કરી શકે છે, ભૂકંપનો એક ઝાટકો તમારી વસતીઓને માટીમાં ભેળવવા માટે પર્યાપ્ત છે. કબીલાઓ અને કોમો અને દેશોની દુશ્મનીઓના દારૂગોળામાં એક ટિંગારી એ વિનાશ ફેલાવી શકે છે કે વર્ષો સુધી રક્તપાત અને અશાંતિથી મુક્તિ ન મળે. તેથી જો અઝાબ નથી આવી રહ્યો, તો તે તમારા માટે ગફલત અને નશાની મદહોશી ન બની જાય કે શાંતિથી-સંતોષની સાથે, સાચાં અને ખોટામાં ભેદ કર્યા વગર, આંધળાઓની જેમ જીવનના માર્ગ પર ચાલતા રહો. આભાર માનો કે અલલાહ તમને મહેતલ આપી રહ્યો છે અને એવી નિશાનીઓ તમારા સામે પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છે, જેનાથી તમે સત્યને ઓળખીને સન્માર્ગ અપનાવી શકો.

(૪૩) અર્થાત્ મારું એ કામ નથી કે જે કંઈ તમે નથી જોઈ રહ્યા તે બળજબરીથી તમને બતાવું અને જે કંઈ તમે નથી સમજી રહ્યા તે બળપૂર્વક તમારી સમજમાં ઉતારી દઉં અને મારું કામ એ પણ નથી કે જો તમે ન જુઓ અને ન સમજો, તો તમારા પર અઝાબ (યાતના) ઉતારી દઉં. મારું કામ કેવળ સત્ય અને અસત્યને અલગ-અલગ કરીને તમારા સામે પ્રસ્તુત કરી દેવાનું છે. હવે જો તમે નથી માનતા, તો જે ખરાબ પરિણામથી હું તમને ડરાવી રહ્યો છું, તે પોતાના સમય પર સ્વયં તમારા સામે આવી જશે.

(૪૪) અર્થાત્ જો ક્યારેક તમને અમારો આ આદેશ યાદ ન રહે અને તમે ભૂલથી એવા લોકોની સાથે બેસી રહી જાઓ.

شَيْءٍ وَلَكِنْ ذِكْرِي لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ ﴿٦٩﴾ وَذَرِ الَّذِينَ
 اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَعِبًا وَلَهْوًا وَغَرَّتْهُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا
 وَذَكْرِي بِهِ أَنْ تَبْسَلَ نَفْسٌ بِمَا كَسَبَتْ لَيْسَ لَهَا مِنْ
 دُونِ اللَّهِ وَلِيٌّ وَلَا شَفِيعٌ ؕ وَإِنْ تَعِدِلْ كُلَّ عَدْلٍ لَأَ
 يُؤْخَذَ مِنْهَا ۗ أُولَئِكَ الَّذِينَ أُبْسِلُوا بِمَا كَسَبُوا ۗ لَهُمْ
 شَرَابٌ مِّنْ حَمِيمٍ وَعَذَابٌ أَلِيمٌ ۗ مَا كَانُوا يَكْفُرُونَ ﴿٧٠﴾

અલબત્ત ઉપદેશ આપવો તેમનું કર્તવ્ય છે, કદાચ તેઓ ખોટા વર્તનથી બચી જાય. (૭૦) છોડો એ લોકોને, જેમણે પોતાના દીન (ધર્મ)ને ખેલ અને તમાશો બનાવી રાખ્યો છે અને જેમને દુનિયાના જીવને ભ્રમમાં નાખી રાખ્યા છે. હા, પરંતુ આ કુર્આન સંભળાવીને ઉપદેશ અને ચેતવણી આપતા રહો કે ક્યાંક કોઈ વ્યક્તિ પોતાના કરતૂકોની આફતમાં સપડાઈ ન જાય, અને સપડાય પણ તો એવી હાલતમાં કે અલ્લાહથી બચાવનાર કોઈ સમર્થક કે સહાયક અને કોઈ ભલામણ કરનાર તેના માટે ન હોય, અને જો તે દરેક શક્ય વસ્તુ ફિદયા (બદલા)માં આપીને છૂટવા ચાહે તો પણ તેના પાસેથી સ્વીકારવામાં ન આવે, કારણ કે આવા લોકો તો સ્વયં પોતાની કમાણીના પરિણામે પકડાઈ જશે, એમને તો પોતાના સત્યના ઈન્કારના બદલા રૂપે પીવા માટે ઉકળતું પાણી અને પીડાકારી સજા ભોગવવા મળશે. (રૂકૂઅ-૮)

(૪૫) તાત્પર્ય એ છે કે જે લોકો અલ્લાહની અવજાથી સ્વયં બચીને કામ કરે છે, તેમના પર અવજાકારીઓના કોઈ કર્મની જવાબદારી નથી, પછી તેઓ શા માટે અકારણ આ વાતને પોતાના ઉપર અનિવાર્ય કરી લે કે આ અવજાકારીઓથી વાદ-વિવાદ કરીને અવશ્ય તેમને મનાવીને જ છોડશે અને તેમના દરેક નિરર્થક વાંધાનો ઉત્તર જરૂર આપશે અને જો તેઓ ન માનતા હોય તો કોઈને કોઈ રીતે મનાવીને જ રહીશું: તેમનું કર્તવ્ય માત્ર એટલું છે કે જેમને પથભ્રષ્ટામાં ભટકતા જોઈ રહ્યા છો, તેમને ઉપદેશ આપો અને સત્ય વાત તેમના સામે પ્રસ્તુત કરી દો. પછી જો તેઓ ન માને અને ઝઘડો કરે અને વાદ-વિવાદ અને તર્ક-વિતર્ક પર ઉતરી આવે, તો સત્યવાદીઓનું એ કામ નથી કે તેમના સાથે માથાફોડી કરવામાં સમય અને શક્તિને બરબાદ કરતા ફરે. પથભ્રષ્ટાને પસંદ કરતા લોકોના બદલે તેમણે પોતાનો સમય અને પોતાની શક્તિઓ એ લોકોની શિક્ષા-દીક્ષા અને સુધારણા અને ઉપદેશ પર લગાવવા જોઈએ, જેઓ સ્વયં સત્યની તત્પરતા ધરાવતા હોય.

قُلْ اٰنۡدَعُوۡا مِنْ دُوۡنِ اللّٰهِ مَا لَا يَنْفَعُنَا وَلَا يَضُرُّنَا وَنُرۡدُّ عَلٰۤى
 اَعۡقَابِنَا بَعۡدَ اِذْ هَدٰنَا اللّٰهُ كَالَّذِيۡ اسۡتَهۡوٰتُهُ الشَّيۡطٰنُ فِي
 الْاَرۡضِ حَيۡرٰنًا ۗ لَهٗ اَصۡحٰبٌ يَّدۡعُوۡنَهٗ اِلَى الْهُدٰى اِتِّبَاۗءُ قُلْ اِنَّ
 هُدٰى اللّٰهِ هُوَ الْهُدٰى ۗ وَاَمۡرًا لِّنۡسَلِمَ لِرَبِّ الْعٰلَمِيۡنَ ﴿٤﴾ وَاَنْ
 اَقِيۡمُوا الصَّلٰوةَ وَآتُوۡهُ ۗ وَهُوَ الَّذِيۡ اِلَيْهِ تُحۡشِرُوۡنَ ﴿٥﴾ وَهُوَ الَّذِيۡ
 خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرۡضَ بِالْحَقِّ ۗ وَيَوْمَ يَقُوۡلُ كُنْ فَيَكُوۡنُ ۗ ۝

الَّذِي

સત્યપૂર્વક પેદા કર્યા છે, (૭૧) હે નબી ! તેમને પૂછો, શું અમે અલ્લાહને છોડીને તેમને પોકારીએ, જેઓ અમને ન ફાયદો

પહોંચાડી શકે છે, ન નુકસાન ? અને જ્યારે કે અલ્લાહ અમને સન્માર્ગ બતાવી ચૂક્યો છે, તો શું હવે અમે ઊલટા પગે પાછા ફરી જઈએ ? શું અમે અમારી હાલત એ વ્યક્તિ જેવી કરી લઈએ જેને શૈતાનોએ જંગલમાં ભટકાવી દીધો હોય અને તે આકુળ-વ્યાકુળ થઈને ફરી રહ્યો હોય, જ્યારે કે તેના સાથીઓ તેને બોલાવી રહ્યા હોય કે અહીં આવ, આ સીધો માર્ગ મોજૂદ છે ? કહો, “હકીકતમાં સાચું માર્ગદર્શન તો માત્ર અલ્લાહનું જ માર્ગદર્શન છે અને તેના તરફથી અમને આ આદેશ મળ્યો છે કે સૃષ્ટિના માલિકના સામે આજ્ઞાપાલનમાં માથું ઝુકાવી દો, (૭૨) નમાઝ કાયમ કરો અને તેની અવજાથી બચો, તેના જ સામે તમે એકઠા કરવામાં આવશો.” (૭૩) તે જ છે જેણે આકાશ અને ધરતીને સત્યપૂર્વક પેદા કર્યા છે, (૭૪) અને જે દિવસે તે કહેશે કે હમ્ર (પ્રલય) થઈ જાય, તે જ દિવસે તે થઈ જશે.

કુર્આનમાં આ વાત અનેક ઠેકાણે કહેવામાં આવી છે કે અલ્લાહે ધરતી અને આકાશને સત્ય પર પેદા કર્યા છે

(૪૬) અથવા સત્યની સાથે પેદા કર્યા છે. આ કથન ખૂબ જ વિસ્તૃત અર્થ પોતાનામાં રાખે છે.

આનો એક અર્થ એ છે કે ધરતી અને આકાશોનું સર્જન માત્ર ખેલના રૂપમાં નથી થયું. આ કોઈ દેવી-દેવતાની લીલા નથી. આ બાળકોનું કોઈ રમકડું નથી કે માત્ર મન બહેલાવવા માટે તે તેનાથી રમતો રહે અને પછી આમ જ તોડી-ફોડીને કેંકી દે. વાસ્તવમાં આ એક ખૂબ મોટું ગંભીર કાર્ય છે, જે તત્વદર્શિતા (ડંડાપણ)ના આધારે કરવામાં આવ્યું છે. એક મહાન ઉદ્દેશ્ય તેના ભીતર કામ કરી રહ્યો છે અને આનો એક યુગ વિતી ગયા પછી અનિવાર્ય છે કે સર્જનહાર એ સમગ્ર કાર્યનો હિસાબ લે, જે એ યુગમાં કરવામાં આવ્યું હોય અને એ યુગના પરિણામો પર બીજા યુગનો પાયો મૂકે. આ જ વાત છે, જે કુર્આનમાં બીજા જગ્યાઓએ આ રીતે વર્ણવવામાં આવી છે, “હે અમારા રબ ! તેં આ બધું કંઈ વ્યર્થ પેદા નથી કર્યું.”, “અને અમે આકાશ અને ધરતી અને એ વસ્તુઓને જે આકાશ અને ધરતીના વચ્ચે છે, ખેલના રૂપમાં પેદા નથી કર્યા.” અને “તો શું તમે એમ સમજી લીધું છે કે અમે તમને આમ જ વ્યર્થ પેદા કર્યા છે અને તમને અમારા તરફ પાછા લાવવામાં નહીં આવે ?”

બીજો અર્થ એ છે કે અલ્લાહે સૃષ્ટિની આ સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા સત્યની નક્કર આધારશીલા પર સ્થાપિત કરેલ છે. ન્યાય

قَوْلُهُ الْحَقُّ ط وَلَهُ الْمَلِكُ يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ ط عِلْمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ ط وَهُوَ الْحَكِيمُ الْحَبِيرُ ﴿٤٣﴾ وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ

તેનું ફરમાન તદ્દન સત્ય છે, અને જે દિવસે સૂર (રણશિંગુ) ફૂંકવામાં આવશે^(૪૭) તે દિવસે બાદશાહી તેની જ હશે,^(૪૮) તે ગૈબ અને શહાદત^(૪૯) દરેક વસ્તુનો જાણકાર છે અને તત્ત્વદર્શી તથા બધી વસ્તુની ખબર રાખનાર છે. (૭૪) ઈબ્રાહીમનો કિસ્સો યાદ કરો, જ્યારે તેણે પોતાના પિતા આઝરને કહ્યું હતું,

અને તત્ત્વદર્શિતા અને સચ્ચાઈના કાનૂનો પર તેની દરેક વસ્તુ નિર્ભર છે. અસત્ય માટે વાસ્તવમાં આ વ્યવસ્થામાં જડ પકડવા અને ફેલવા-ફાલવાનો કોઈ અવકાશ જ નથી. એ વાત જુદી છે કે અલ્લાહ અસત્યવાદીઓને અવસર આપી દે કે તેઓ જો પોતાના જૂઠા, અત્યાચાર અને અસત્યને વધારવા ઈચ્છે તો પોતાની કોશિશ કરીને જોઈ લે. પરંતુ છેવટે ધરતી અસત્યના દરેક બીજને બહાર કાઢીને ફેંકી દેશે અને પોતાના હિસાબની અંતિમ ચાર્જશીટમાં પ્રત્યેક અસત્યવાદી જોઈ લેશે કે જે કોશિશો તેણે આ ખરાબ છોડની ખેતી કરવા અને સિંચવામાં લગાવી, તે બધી બરબાદ થઈ ગઈ.

ત્રીજો અર્થ એ છે કે અલ્લાહે આ સમગ્ર સૃષ્ટિને સત્યના આધારે પેદા કરેલ છે અને પોતાના અંગત અધિકારના આધારે જ તે તેના પર શાસન કરી રહ્યો છે. તેનો આદેશ અહીં એટલા માટે ચાલે છે કે એ જ પોતે પેદા કરેલ સૃષ્ટિમાં શાસનનો અધિકાર ધરાવે છે. બીજાઓના આદેશો જો પ્રત્યક્ષ રીતે ચાલતા દેખાતા પણ હોય, તો તેનાથી ધોકો ન ખાઓ, વાસ્તવમાં ન તેનો આદેશ ચાલે છે, ન ચાલી શકે છે, કેમ કે સૃષ્ટિની કોઈ વસ્તુ પર પણ તેમને કોઈ અધિકાર નથી કે તેઓ તેના પર પોતાનો આદેશ ચલાવી શકે.

(૪૭) સૂર (રણશિંગુ) ફૂંકવાનું સાચું રૂપ શું હશે, તેનું વિવરણ અમારી સમજથી બહાર છે. કુઅનથી જે કંઈ અમને જાણવા મળ્યું છે, તે માત્ર એટલું છે કે કયામતના દિવસે અલ્લાહના આદેશથી એક વાર સૂર ફૂંકવામાં આવશે અને સૌ નાશ પામશે. પછી ખબર નહીં, કેટલી મુદત પછી, જેને અલ્લાહ જ જાણે છે, બીજો સૂર ફૂંકવામાં આવશે અને તમામ પૂરોગામીઓ-અનુગામીઓ નવેસરથી જીવંત થઈને પોતાને હથ્થના મેદાનમાં જોશે. પહેલા સૂર વખતે સૃષ્ટિની સમગ્ર વ્યવસ્થા છિન્ન-ત્વિન્ન થઈ જશે અને બીજા સૂર વખતે એક નવીન વ્યવસ્થા નવા રૂપ અને નવા નિયમોની સાથે સ્થાપિત થઈ જશે.

(૪૮) એ અર્થ નથી કે આજે બાદશાહી તેની નથી, બલકે અર્થ એ છે કે એ દિવસે, જ્યારે પરદો ઉઠાવવામાં આવશે અને હકીકત તદ્દન સામે આવી જશે, તો ખબર પડી જશે કે તે સૌ જેઓ અધિકારવાળા દેખાતા હતા, અથવા સમજતા હતા, તદ્દન અધિકારવિહિન છે અને બાદશાહીના બધા અધિકારો એ જ એક અલ્લાહ માટે છે, જેણે સૃષ્ટિને પેદા કરી છે.

(૪૯) ગૈબ (અદૃશ્ય) અર્થાત્ એ બધું, જે મખ્લૂક (સર્જનો)થી છુપાયેલ અને અદૃશ્ય છે. 'શહાદત' અર્થાત્ એ બધું, જે મખ્લૂક સામે પ્રત્યક્ષ અને દૃશ્ય છે અને મખ્લૂક જેનાથી માહિતગાર છે.

أَزَرَ اتَّخَذَ اصْنَعًا مَّا إِلَهَةٌ ۚ إِنِّي أَنزَلْتُكَ وَقَوْمَكَ فِي ضَلَالٍ
مُّبِينٍ ﴿٤٠﴾ وَكَذَلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ

“શું તું મૂર્તિઓને ખુદા બનાવે છે ?”^(૫૦) હું તો તને અને તારી કોમને સ્પષ્ટ પથભ્રષ્ટતામાં જોઉં છું.” (૭૫) ઈબ્રાહીમને અમે આવી જ રીતે આકાશો અને ધરતીનું રાજ્ય-તંત્ર દેખાડતા^(૫૧) હતા.

(૫૦) અહીં હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.નો ઉલ્લેખ એ વાતના સમર્થન અને સાક્ષીમાં કરવામાં આવી રહ્યો છે કે જે રીતે અલ્લાહે આપેલ માર્ગદર્શનથી આજે હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ.એ અને આપના સાથીઓએ શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)થી ઈન્કાર કર્યો છે અને સૌ બનાવટી ખુદાઓ (ઉપાસ્યો)થી મોહું ફેરવીને સૃષ્ટિના એક માત્ર માલિક સામે આજ્ઞાપાલનની સાથે પોતાનું માથું ઝુકાવી દીધું છે, એ જ રીતે કાલે આ બધું હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. પણ કરી ચૂક્યા છે અને જે રીતે આજે હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ. અને તેમના પર ઈમાન લાવનારાઓથી તેમની અજ્ઞાની કોમ લડી-ઝઘડી રહી છે, એ જ રીતે કાલે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. થી પણ તેમની કોમ આ જ ઝઘડો કરી ચૂકી છે અને કાલે જે ઉત્તર હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.એ પોતાની કોમને આપ્યો હતો, આજે હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ. અને તેમના અનુયાયીઓ તરફથી તેમની કોમને એ જ ઉત્તર છે. હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ. એ માર્ગ પર છે, જે હઝરત નૂહ અને હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. અને ઈબ્રાહીમી વંશના તમામ પયગંબરોનો માર્ગ રહ્યો છે. હવે જે લોકો તેમના અનુસરણથી ઈન્કાર કરી રહ્યા છે, તેમને ખબર પડી જવી જોઈએ કે તેઓ પયગંબરોની પદ્ધતિથી હટીને પથભ્રષ્ટતાના માર્ગ પર જઈ રહ્યા છે. અહીં એ વાત સમજી લેવી જોઈએ કે અરબસ્તાનના લોકો સામાન્ય રીતે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.ને પોતાના ‘પેશવા’ (કુળ-વડા) અને અનુકરણીય પૂર્વજ માનતા હતા. મુખ્ય રૂપે કુરૈશના તો ગર્વનો બધો આધાર જ એ હતો કે તેઓ ઈબ્રાહીમ અલૈ.ની સંતાન અને તેમણે બનાવેલ ‘અલ્લાહના ઘર’ના સેવકો છે. તેથી તેમના સામે ઈબ્રાહીમ અલૈ.ની એકેશ્વરવાદની આસ્થાનો તથા શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)થી તેમના ઈન્કાર અને મુશ્કરિક (અનેકેશ્વરવાદી) કોમથી તેમના વિવાદનો ઉલ્લેખ કરવાનો અર્થ એ હતો કે કુરૈશના ગર્વ અને અહંકારની બધી મૂડી અને આરબ કાફિરો (ઈન્કાર કરનારાઓ)નો પોતાના અનેકેશ્વરવાદી ધર્મ પરનો બધો વિશ્વાસ તેમનાથી છીનવી લેવામાં આવે, અને તેમના પર સાબિત કરી દેવામાં આવે કે આજે મુસલમાનો એ જગ્યા પર છે, જેના પર હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. હતા અને તમારી હેસિયત એ છે જે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. થી લડવાવાળી અજ્ઞાની કોમની હતી. આ તદ્દન એવું જ છે, જાણે (આજે) કોઈ શૈખ અબ્દુલ કાદિર જીલાની રહ.ના શ્રદ્ધાળુઓ અને કાદરી પરિવારના પીરઝાદાઓની સામે હઝરત શૈખની મૂળ શિક્ષાઓ અને તેમના જીવનની ઘટનાઓ પ્રસ્તુત કરીને એ સાબિત કરી દે કે જે બુઝુર્ગોનું તમે નામ લો છો, તમારી પોતાની પદ્ધતિ તેમનાથી તદ્દન વિપરીત છે અને તમે આજે એ જ પથભ્રષ્ટ લોકોની હેસિયત અપનાવી લીધી છે, જેમના વિરુદ્ધ તમારા ‘પેશવા’ (કુળ-વડા) અને માર્ગદર્શક જીવનભર સંઘર્ષ કરતા રહ્યા.

(૫૧) અર્થાત્ જે રીતે તમારા લોકોની સામે સૃષ્ટિની નિશાનીઓ સ્પષ્ટ છે અને અલ્લાહની નિશાનીઓ તમને બતાવવામાં આવી રહી છે, એ જ રીતે ઈબ્રાહીમ રહ.ના સામે પણ આ જ નિશાનીઓ હતી. પરંતુ તમે લોકો તેને જોઈને પણ આંધળાઓની જેમ કંઈ જ નથી જોતા અને ઈબ્રાહીમ રહ.એ તેમને આંખો ખોલીને જોઈ અને એ જ નિશાનીઓથી તેઓ હકીકત સુધી પહોંચી ગયા.

وَلْيَكُونَنَّ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ ﴿٦٠﴾ فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا
 قَالَ هَذَا رَبِّي ۖ فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَا أُحِبُّ الْأَفْلِينَ ﴿٦١﴾ فَلَمَّا رَأَى
 الْقَمَرَ بَارِغًا قَالَ هَذَا رَبِّي ۖ فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَئِن لَّمْ يَهْدِنِي رَبِّي
 لَأَكُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّالِّينَ ﴿٦٢﴾ فَلَمَّا رَأَى الشَّمْسَ بَارِغَةً قَالَ
 هَذَا رَبِّي هَذَا أَكْبَرُ ۖ فَلَمَّا أَفَلَتْ قَالَ يُقَوْمِ إِنِّي بَرِّيءٌ

અને એટલા માટે દેખાડતા હતા કે તે વિશ્વાસ કરનારાઓમાંથી થઈ જાય. (૬૨) (૭૬) આથી જ્યારે રાત તેના પર છવાઈ તો તેણે એક તારો જોયો, કહ્યું આ મારો રબ (પ્રભુ-પાલનહાર) છે ! પરંતુ જ્યારે તે આથમી ગયો તો બોલ્યો : આથમી જનારાઓનો તો હું મોહિત નથી. (૭૭) પછી જ્યારે ચંદ્ર ચમકતો દેખાયો તો કહ્યું : આ છે મારો રબ ! પરંતુ જ્યારે તે પણ આથમી ગયો તો કહ્યું : જો મારા માલિકે મારું માર્ગદર્શન ન કર્યું હોત તો હું પણ પથભ્રષ્ટ થઈ ગયેલા લોકોમાં સામેલ થઈ ગયો હોત. (૭૮) પછી જ્યારે સૂર્યને પ્રકાશિત જોયો તો કહ્યું : આ છે મારો રબ, આ સૌથી મોટો છે ! પરંતુ જ્યારે તે પણ આથમ્યો તો ઈબ્રાહીમ પોકારી ઉઠ્યો, “હે મારી કોમના લોકો ! હું તે બધાથી વિમુખ છું

(૫૨) આ જગ્યાએ અને કુઆનની એ અન્ય જગ્યાઓએ, જ્યાં હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. થી તેમની જાતિના વિવાદનો ઉલ્લેખ થયો છે, સારી રીતે સમજવા માટે જરૂરી છે કે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. ની જાતિની ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિઓ પર એક નજર નાખી લેવામાં આવે. આજના નવા સંશોધનોના અનુસંધાનમાં ન માત્ર એ શહેરની જાણકારી મેળવી લેવામાં આવી છે, જ્યાં હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. પેદા થયા હતા, બલકે ઈબ્રાહીમી યુગમાં એ વિસ્તારના લોકોની જે દશા હતી તેના પર પણ ઘણો પ્રકાશ પડ્યો છે. સર લ્યુનાર્ડ વૂલી (Sir Leonard Woolley) એ પોતાના પુસ્તક ‘Abraham’, London, 1935 માં આ સંશોધનોના જે તારણો પ્રકાશિત કર્યા છે, તેનાથી જાણકારી મળે છે કે ઈ.પૂ. 2100 ના લગભગ સમયમાં, જેને હવે સામાન્ય રીતે સંશોધકો હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. ના આગમનનો સમય માને છે, રાજ્યની રાજધાની ‘ઉર’ નગરની વસ્તી અઢી લાખ જેટલી હતી અને અસંભવ નથી કે પાંચ લાખ હોય, તે મોટું ઔદ્યોગિક અને વેપારી કેન્દ્ર હતું. અહીંના લોકોનો દૈનિકોણ તદ્દન ભૌતિકવાદી હતો. ધન કમાવવું અને વધારેમાં વધારે સુખ-સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરાવવી તેમના જીવનનું સૌથી મોટું લક્ષ્ય હતું. વ્યાજ ખાવાનું ચલાણ હતું. વસ્તીમાં ત્રણ વર્ગ જોવા મળતા હતા, તેમાંથી પહેલા વર્ગને, જેને ‘અમીલૂ’ કહેવામાં આવતો હતો, તેને વિશેષ અધિકાર પ્રાપ્ત હતો. તેના ફોજદારી અને દિવાની અધિકારો બીજાઓથી ભિન્ન હતા, અને તેમના પ્રાણ અને સંપત્તિની કિંમત બીજાઓથી વધારે હતી.

આ શહેર અને આ સમાજ હતો, જેમાં હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. એ આંખો ખોલી. તેમની અને તેમના પરિવારની જે સ્થિતિ આપણને તલમૂદમાં મળે છે, તેનાથી જાણકારી મળે છે કે તે ‘અમીલૂ’ વર્ગના એક વ્યક્તિ હતા અને તેમના પિતા રાજ્યના સૌથી મોટા પદાધિકારી હતા. (જુઓ - સૂર: બકરહ, નોંધ-૨૮૦)

مِمَّا تُشْرِكُونَ ۗ إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ
حَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ ۗ وَحَاجَّةٌ قَوْمُهُ ۗ قَالَ أَتُحَاجُّونِي

જેમને તમે અલ્લાહના ભાગીદાર ઠેરવો છો. ^(૫૩) (૭૯) મેં તો એકાગ્ર થઈને મારું મુખ એ હસ્તી તરફ કરી લીધું જેણે ધરતી અને આકાશોને પેદા કર્યા છે અને હું કદાપિ શિર્ક કરનારાઓ (અનેકેશ્વરવાદીઓ) પૈકીનો નથી.” (૮૦) તેની કોમ તેના સાથે ઝઘડો કરવા લાગી, તો તેણે કોમને કહ્યું, “શું તમે ઉરના શિલાલેખોમાં લગભગ પાંચ હજાર ખુદાઓના નામ મળે છે. દેશના વિભિન્ન શહેરોના અલગ-અલગ ખુદાઓ હતા. દરેક શહેરનો એક વિશેષ રક્ષક ખુદા હતો, જ ‘રબ્બુલ બલદ’, ‘મહાદેવ’ કે ‘રઈસુલ આલિહા’ ગણાતો હતો અને તેનો આદર બીજા ઉપાસ્યોથી વધારે થતો હતો. ઉરનો ‘રબ્બુલ બલદ’ નન્નાર (ચંદ્રદેવ) હતો. બીજા મોટા શહેર ‘લરસા’નો રબ્બુલ બલદ ‘શમાશ’ (સૂર્યદેવ) હતો. આ મોટા ખુદાઓ હેઠળ ઘણા નાના ખુદાઓ પણ હતા, જે મોટાભાગે આકાશી તારાઓ અને નક્ષત્રોમાંથી અને તેનાથી નિમ્નતર જમીનથી પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

‘નન્નાર’ની મૂર્તિ ઉરમાં સૌથી ઊંચી પહાડી પર એક ભવ્ય ઈમારતમાં સ્થાપિત હતી. તેના નજીક ‘નન્નાર’ની પત્ની ‘નિનગલ’નું પૂજાસ્થળ હતું. નન્નારના પૂજાસ્થળની શાન એક શાહી મહેલ સમાન હતી. તેના શયનકક્ષમાં દરેક દિવસ અને રાત એક પૂજારણ જઈને તેની દુલ્હન બનતી હતી. મંદિરમાં અસંખ્ય સ્ત્રીઓ દેવતાના નામે સમર્પિત હતી અને તેમની હેસિયત દેવદાસીઓ (Religious Prostitutes) જેવી હતી. નન્નાર માત્ર દેવતા જ ન હતો, બલકે દેશનો સૌથી મોટો જમીનદાર, સૌથી મોટો વેપારી, સૌથી મોટો કારખાનેદાર અને દેશના રાજકીય જીવનનો સૌથી મોટો શાસક પણ હતો. કેટલાય બગીચાઓ, મકાનો અને જમીનો તેના મંદિર માટે સમર્પિત હતી. દેશનું સૌથી મોટું ન્યાયાલય પણ મંદિરમાં જ હતું. પૂજારીઓ તેના ન્યાયાધીશો હતા અને તેમના નિર્ણયો ‘ખુદા’ના નિર્ણયો સમજવામાં આવતા હતા. સ્વયં રાજકીય પરિવારનું સંપ્રભુત્વ પણ નન્નારથી જ લેવામાં આવ્યું હતું. અસલ બાદશાહ નન્નાર હતો અને દેશનો શાસક તેના તરફથી રાજ્ય કરતો હતો. આ સંબંધી બાદશાહ સ્વયં પણ ઉપાસ્યોમાં સામેલ થઈ જતો હતો અને ખુદાઓની જેમ તેની ઉપાસના કરવામાં આવતી હતી.

ઉરનું રાજકીય પરિવાર, જે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. ના જમાનામાં શાસક હતો, તેના પહેલા સંસ્થાપકનું નામ ઉર નમુવ્વ હતું. આનાથી જ આ પરિવાર ‘નમુવ્વ’નું નામ મળ્યું, જે અરબીમાં જઈને ‘નમરૂદ’ થઈ ગયું. હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. ની હિજરત પછી આ પરિવાર અને આ જાતિ પર નિરંતર વિનાશ આવવાનો શરૂ થયો. આ વિનાશોએ નન્નારની સાથે ઉરના લોકોની આસ્થાને ડગમગાવી દીધી, કેમ કે તે તેમની રક્ષા ન કરી શક્યો. આ બધા આધુનિક સંશોધનોના તારણો જો સાચા છે, તો આનાથી એ વાત તદ્દન સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. ની કોમમાં શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ) માત્ર ધાર્મિક આસ્થા અને મૂર્તિપૂજક ઉપાસનાઓનો યોગ જ ન હતો, બલકે વાસ્તવમાં આ કોમની સમગ્ર આર્થિક, સાંસ્કૃતિક, રાજકીય અને સામાજિક જીવન વ્યવસ્થા આ જ આસ્થા પર આધારિત હતી. તેના સામે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)નો જે સંદેશ લઈને ઉઠ્યા હતા, તેનો પ્રભાવ માત્ર મૂર્તિઓની પૂજા પર જ પડતો ન હતો, બલકે આ સમગ્ર વ્યવસ્થા પર પડતો હતો.

(૫૩) અહીં હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. ના એ આરંભિક ચિંતનની સ્થિતિ વર્ણવવામાં આવી છે, જે નુબૂવ્વતના પદ પર બિરાજમાન થતાં પહેલા તેમના માટે સત્ય સુધી પહોંચવાનું માધ્યમ બન્યું. તેમાં બતાવવામાં આવ્યું કે એક

બુદ્ધિશાળી અને દીર્ઘદષ્ટા વ્યક્તિ, જેણે સરાસર શિક્ષના માહોલમાં આંખો ખોલી હતી અને જેને તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)ની શિક્ષા ક્યાંયથી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નહોતી, કેવી રીતે સૃષ્ટિની નિશાનીઓને જોઈને અને તેના પર ચિંતન-મનન કરીને અને તેનાથી યોગ્ય તર્ક દ્વારા સત્ય વાત જાણવામાં સફળ થઈ ગયો. ઉપર ઈબ્રાહીમ અલૈ. ની કોમની જે પરિસ્થિતિ વર્ણવવામાં આવી છે, તેના પર એક દષ્ટિ નાખવાથી એ ખ્યાલ આવી જાય છે કે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. જ્યારે સમજદાર થઈ ગયા તો તેમના આસપાસ દરેક બાજુ ચંદ્ર, સૂર્ય અને તારાઓની ખુદાઈના ડંકા વાગી રહ્યા હતા, તેથી સ્વાભાવિક રૂપે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. ની સત્યની ખોજનો આરંભ આ જ પ્રશ્નથી થવો જોઈતો હતો કે શું વાસ્તવમાં આમનામાંથી કોઈ રબ હોઈ શકે છે? આ જ કેન્દ્રીય પ્રશ્ન પર તેમણે ચિંતન-મનન કર્યું અને છેવટે પોતાની કોમના બધા ખુદાઓને એક અટળ કાનૂન હેઠળ ગુલામોની જેમ પરિભ્રમણ કરતા જોઈને તેઓ એ નિષ્કર્ષ પર પહોંચી ગયા કે જેમના માટે રબ હોવાનો દાવો કરવામાં આવે છે, તેમાંથી કોઈના અંદર રબ હોવાનો કોઈ અંશ સુદ્ધાં નથી. રબ માત્ર એ જ એક છે, જેણે આ સૌનું સર્જન કર્યું અને બંદગી પર મજબૂર કર્યા છે. આ ઘટનાના શબ્દોથી સામાન્ય રીતે લોકોના મનમાં એક સંદેહ ઊભો થાય છે [અને તે એ છે કે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. એ] આ ચિંતન-મનન તો સમજદારીની વયે પહોંચ્યા પછી જ કર્યું હશે, તો પછી આ ઘટના આ રીતે કેમ વર્ણવવામાં આવી છે કે જ્યારે રાત થઈ તો આ જોયું અને દિવસ નીકળ્યો તો આ જોયું? જાણે આ વિશેષ ઘટનાથી પહેલા તેમને આ વસ્તુઓને જોવાનો કોઈ સંયોગ થયો નહોતો, જ્યારે કે આવું થવું તદ્દન અસંભવ છે. આ સંદેહ કેટલાક લોકો માટે એટલો વિકટ થઈ ગયો કે તેને દૂર કરવાનું કોઈ સ્વરૂપ તેમને તેના સિવાય ન દેખાયું કે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. ના જન્મ અને પાલન-પોષણ વિશે એક અસાધારણ વાર્તા ઘડે. તેથી કહેવામાં આવે છે કે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. નો જન્મ અને પાલન-પોષણ એક ગુફામાં થયું હતું, જ્યાં સૂઝ-બૂઝની વય સુધી પહોંચવા સુધી તેઓ ચંદ્ર, તારાઓ અને સૂર્યને જોવાથી વંચિત રહી ગયા હતા. જ્યારે કે વાત તદ્દન સ્પષ્ટ છે અને આને સમજવા માટે આ પ્રકારની કોઈ વાર્તાની આવશ્યકતા નથી. ન્યૂટન વિશે પ્રસિદ્ધ છે કે તેણે બગીચામાં એક સફરજનને વૃક્ષ પરથી પડતું જોયું અને તેનાથી તેનું મગજ અચાનક એ પ્રશ્ન તરફ ધ્યાનાકર્ષિત થઈ ગયું કે વસ્તુઓ છેવટે જમીન પર જ કેમ પડે છે? ત્યાં સુધી કે ચિંતન કરતા-કરતા તે ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમની શોધ સુધી પહોંચી ગયો. સ્પષ્ટ છે કે [આ ઘટનાથી પહેલા ન્યૂટને જમીન પર વસ્તુઓને વારંવાર પડતા જોઈ હશે, પછી શું કારણ છે કે એ વિશેષ તારીખથી પહેલા તેના મગજે આ પ્રકારે કામ ન કર્યું?] આનો ઉત્તર જો કોઈ હોઈ શકે છે તો એ જ કે વિચાર કરવાવાળું મન હંમેશા એક પ્રકારના નિરીક્ષણોથી એક જ પ્રકારનો પ્રભાવ ગ્રહણ નથી કરતું. ઘણી વાર એવું બને છે કે માણસ એક વસ્તુને હંમેશા જોતો રહે છે અને તેના મનમાં કોઈ ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા થતી નથી, પરંતુ એક સમયે એ જ વસ્તુને જોઈને એકાએક મનમાં એક ખટકો પેદા થઈ જાય છે, જેનાથી વિચારની શક્તિઓ એક વિશેષ વિષય તરફ કામ કરવા લાગે છે અથવા પહેલાથી કોઈ પ્રશ્નની તપાસમાં મન ઉલઝી રહ્યું હોય છે અને એકાએક દરરોજના નિરીક્ષણોમાંથી કોઈ વસ્તુ પર નજર પડતાં જ ગૂંચનો એ છેડો હાથ લાગી જાય છે, જેનાથી તમામ ઉલઝનો સુલઝતી જાય છે. આવો જ મામલો હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. ની સાથે બન્યો. રાત્રિઓ દરરોજ આવતી હતી અને વિતી જતી હતી. સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાઓ, બધા જ આંખોની સામે ડૂબતા હતા અને નીકળતા હતા. પરંતુ તે એક ખાસ દિવસ હતો, જ્યારે એક તારાના નિરીક્ષણે તેમના મનને એ રસ્તા પર નાખી દીધું, જેનાથી છેવટે તેઓ તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)ના કેન્દ્ર-બિંદુ સુધી પહોંચીને રહ્યા.

આ સંદર્ભમાં એક બીજો પ્રશ્ન પણ ઊભો થાય છે, તે એ કે જ્યારે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. એ તારાને, અને પછી ચંદ્રને અને સૂર્યને જોઈને કહ્યું 'આ મારો રબ છે' તો શું તે વખતે, ભલે થોડાક સમય માટે જ, તેઓ શિક્ષમાં પડી ગયા નહોતા? આનો ઉત્તર એ છે કે સત્યનો એક અભિલાષી પોતાની શોધના માર્ગમાં આગળ વધતાં વચ્ચેના જે-જે તબક્કાઓમાં વિચાર કરવા માટે રોકાય છે, તેના પર તેનું રોકાણ અભિલાષા અને શોધના અનુસંધાનમાં હોય છે, ન કે નિર્ણયના રૂપમાં. વાસ્તવમાં આ રોકાણ સમજવા અને જાંચ-પડતાલ કરવા માટે હોય છે, ન કે નિર્ણાયક રૂપે. શોધ કરનાર વ્યક્તિ જ્યારે આમાંથી કોઈ

فِي اللّٰهِ وَقَدْ هَدٰى ۙ وَلَا آخَافُ مَا تُشْرِكُوْنَ بِهِ ۚ اِلَّا اَنْ يَّشَاءَ
 رَبِّيْ شَيْئًا ۙ وَسِعَ رَبِّيْ كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا ۙ اَفَلَا تَتَذَكَّرُوْنَ ﴿١٧﴾
 وَكَيْفَ آخَافُ مَا اَشْرَكْتُمْ ۗ وَلَا تَخَافُوْنَ اَنَّكُمْ اَشْرَكْتُمْ
 بِاللّٰهِ مَا لَمْ يُنَزَّلْ بِهِ عَلَيْهِمْ سُلْطٰنًا ۙ فَاٰمِنُ الْفٰرِيقَيْنِ اَحَقُّ
 بِالْاٰمِنِ ؕ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ ﴿١٨﴾ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَلَمْ يَلْبِسُوْا
 اِيْمَانَهُمْ بِظُلْمٍ ۗ اُولٰٓئِكَ لَهُمُ الْاٰمِنُ وَهُمْ مُّهْتَدُوْنَ ﴿١٩﴾

وَقَدْ هَدٰى
 رَبِّيْ شَيْئًا
 اَفَلَا تَتَذَكَّرُوْنَ
 اِيْمَانَهُمْ
 بِظُلْمٍ

અલ્લાહની બાબતમાં મારા સાથે ઝઘડો કરો છો, જો કે તેણે મને સન્માર્ગ બતાવી દીધો છે? અને હું તમારા ઠેરવેલા ભાગીદારોથી નથી ડરતો. હા, જો મારો રબ ચાહે તો તે જરૂર બની શકે, મારા રબનું જ્ઞાન દરેક વસ્તુને આવરી લે છે. પછી શું તમે ભાનમાં નહીં આવો? (૧૭) (૮૧) અને છેવટે હું તમારા ઠેરવેલા ભાગીદારોથી શા માટે ડરું, જ્યારે કે તમે અલ્લાહસાથે તે વસ્તુઓને ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)માં ભાગીદાર બનાવતા નથી ડરતા, જેમના માટે તેણે તમારા પર કોઈ સનંદ ઉતારી નથી? આપણા બંને પક્ષોમાંથી કોણ વધુ નિર્ભયતા અને સંતોષનો હક્કદાર છે? બતાવો, જો તમે કંઈ જ્ઞાન ધરાવતા હોવ. (૮૨) હકીકતમાં તો શાંતિ તેમના જ માટે છે અને સન્માર્ગ પર તેઓ જ છે જેઓ ઈમાન લાવ્યા અને જેમણે પોતાના ઈમાન (આસ્થા)ને જુલમ (અન્યાય) વડે દૂષિત કર્યું નથી. (૨૩૫) (રુકૂઅ-૯)

મંજિલ પર રોકાઈને કહે છે કે 'આવું છે', તો વાસ્તવમાં આ તેનો અંતિમ અભિપ્રાય નથી હોતો, બલ્કે આનો અર્થ એ હોય છે કે 'આવું છે?'; અને શોધ કરવાથી તેનો ઉત્તર 'ના'માં મળતાં તે આગળ વધી જાય છે. તેથી એવું વિચારવું તદ્દન ખોટું છે કે રસ્તામાં જ્યાં-જ્યાં તેઓ રોકાતા રહ્યા, ત્યાં તેઓ સામયિક રૂપે કુફ (ઈન્કાર) કે શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)માં પ્રસ્ત રહ્યા.

(૫૪) મૂળ શબ્દ 'તઝક્કુર' પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો સાચો અર્થ એ છે કે એક વ્યક્તિ જે ગફલત અને ભુલાવામાં પડેલો હોય તે ચકિત થઈને એ વસ્તુને યાદ કરી લે, જેનાથી ન્તે ગાફેલ હતો. તેથી અમે 'અ-ફ-લા તન્-તઝક્કરૂન'નો આ અનુવાદ કર્યો છે. હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. ના કથનનો અર્થ એ હતો કે તમે જે કંઈ કરી રહ્યા છો, તમારો અસલી અને વાસ્તવિક રબ તેનાથી અજાણ નથી, તેનું જ્ઞાન તમામ વસ્તુઓ સુધી વ્યાપ્ત છે, પછી શું આ હકીકતને જાણીને પણ તમે ભાનમાં નહીં આવો?

(૫૫) આ સમગ્ર પ્રવચન એ વાત પર સાક્ષી છે કે આ કોમ આકાશો અને ધરતીના સર્જનહાર અલ્લાહની હસ્તીનો ઈન્કાર કરતી નહોતી, બલ્કે તેનો ખરો ગુનો અલ્લાહની સાથે બીજાઓને ઈશ્વરીય ગુણો અને ઈશ્વરીય અધિકારોમાં ભાગીદાર ઠરાવવાનો હતો. એક તો હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. પોતે જ ફરમાવી રહ્યા છે કે તમે અલ્લાહના સાથે બીજી વસ્તુઓને ભાગીદાર બનાવો છો. બીજું, જે રીતે આપ અલૈ. એ લોકોને સંબોધિત કરતાં

وَتِلْكَ حُجَّتُنَا آتَيْنَاهَا إِبْرَاهِيمَ عَلَىٰ قَوْمِهِ ۖ نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مِّنْ
 نَّشَاءٍ ۖ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ ﴿٧٣﴾ وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ ۖ
 كُلًّا هَدَيْنَا ۚ وَنُوحًا هَدَيْنَا مِن قَبْلُ وَمِن ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ
 وَأَيُّوبَ وَيُوسُفَ وَمُوسَىٰ وَهَارُونَ ۖ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ ﴿٧٤﴾
 وَزَكَرِيَّا وَيَحْيَىٰ وَعِيسَىٰ وَإِيلَىٰ ۖ كُلًّا مِّن الصَّالِحِينَ ﴿٧٥﴾

અલ્લાહના પુત્રોને આપીને તેની કોમના સામે આપી. અમે જેને ઈચ્છીએ છીએ, ઉચ્ચ દરજ્જો પ્રદાન કરીએ છીએ. સત્ય એ છે કે તમારો માલિક અને પાલનહાર અત્યંત તત્વદર્શી અને જાણકાર છે. (૮૪) પછી અમે ઈબ્રાહીમને ઈસ્હાક અને યાકૂબ જેવા સંતાનો આપ્યા અને દરેકને સન્માર્ગ દેખાડ્યો, (એ જ સન્માર્ગ જે) તેના પહેલાં નૂહને દેખાડ્યો હતો અને તેના જ વંશમાંથી અમે દાઉદ, સુલેમાન, ઐયૂબ, યૂસુફ, મૂસા અને હારૂનને (માર્ગદર્શન પ્રદાન કર્યું). આ રીતે અમે સત્કર્મ કરનારાઓને તેમના સત્કર્મોનો બદલો આપીએ છીએ. (૮૫) (તેના જ સંતાનોમાંથી) ઝકરિયા, યાહ્યા, ઈસા અને ઇલ્યાસને (માર્ગ દેખાડ્યો). આમાંથી દરેક સદાચારી હતો.

અલ્લાહનું વર્ણન કરે છે, આ વર્ણન-શૈલી માત્ર એ જ લોકોની સામે અપનાવી શકાય છે, જેઓ અલ્લાહના અસ્તિત્વનો ઈન્કાર કરનાર ન હોય. તેથી એ વિવરણકર્તાઓનો મત બરાબર નથી, જેમણે આ જગ્યાએ અને હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. ના સંદર્ભમાં બીજી જગ્યાઓએ કુર્આનના વર્ણનોની વ્યાખ્યા એ કાલ્પનિક વાત પર કરી છે કે ઈબ્રાહીમ અલૈ. ની કોમ અલ્લાહનો ઈન્કાર કરનાર હતી અથવા તેનાથી અપરિચિત હતી અને માત્ર પોતાના ઉપાસ્યોને જ ખુદાઈના સંપૂર્ણ માલિક સમજતી હતી.

અંતિમ આયતમાં એ વાક્ય છે કે 'જેમણે પોતાના ઈમાનને અન્યાય વડે દૂષિત કર્યું નથી', તો આમાં શબ્દ 'અન્યાય'થી અમુક સલાબા રદિ. ને ભ્રમ થયો હતો કે કદાચ આનાથી તાત્પર્ય 'અવજા' છે, પરંતુ નબી સલ્વ. એ સ્વયં વ્યાખ્યા કરી દીધી કે વાસ્તવમાં અહીં અન્યાયથી તાત્પર્ય શિક્ક છે, તેથી આ આયતનો અર્થ એ થયો કે જે લોકો અલ્લાહને માને અને પોતાની આ માન્યતાને કોઈ અનેકેશ્વરવાદી આસ્થા અને કર્મથી ન જોડે, શાંતિ માત્ર તેમના જ માટે છે અને તેઓ જ સન્માર્ગ પર છે.

આ પ્રસંગે એ જાણી લેવું પણ રુચિપૂર્ણ હશે કે આ ઘટના જે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. ની મહાન પયગંબરીના જીવનનો આરંભ કરી રહી છે, બાઈબલમાં ક્યાંય જોવા મળતી નથી. હા, તલમૂદમાં આનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે, પરંતુ તેમાં બે વાતો કુર્આનથી ભિન્ન છે. એક એ કે તે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. ની સત્યની શોધને સૂર્યથી શરૂ કરીને તારાઓ સુધી અને પછી અલ્લાહ સુધી લઈ જાય છે. બીજું, તેનું વર્ણન છે કે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. એ જ્યારે સૂર્યને 'આ મારો રબ છે' કહ્યું, તો તેના સાથે તેની પૂજા પણ કરી નાખી અને એ જ પ્રમાણે ચંદ્રની પણ 'આ મારો રબ છે' કહીને પૂજા કરી.

فَإِنْ يَكْفُرْ بِهَا هُوَ لَا فَعَدَّ وَكَلْنَا بِهَا قَوْمًا لَيَسُؤُنَّ بِهَا
 بِكُفْرِيْنَ ﴿٥٨﴾ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدْهُمْ اِقْتَدِهٖ ط قُلْ لَا
 أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْرًا ط اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٌ لِّلْعَالَمِيْنَ ﴿٥٩﴾ وَمَا
 قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرِهٖ اِذْ قَالُوْا مَا اَنْزَلَ اللّٰهُ عَلٰى بَشَرٍ مِّنْ شَيْءٍ ط
 قُلْ مَنْ اَنْزَلَ الْكِتٰبَ الَّذِىْ جَاءَ بِهٖ مُّوْسٰى نُورًا وَّهَدٰى لِّلنَّاسِ

હવે જો આ લોકો તેને માનવાનો ઇન્કાર કરે છે તો (પરવાનથી), અમે કેટલાક બીજા લોકોને આ નેઅમત (કૃપા) સોંપી દીધી છે જેઓ તેનો ઇન્કાર કરનારા નથી. (૫૮) હે નબી ! એ જ લોકો અલ્લાહ તરફથી માર્ગદર્શન પામેલા હતા, તેમના જ માર્ગે તમે ચાલો, અને કહી દો કે હું (આ પ્રચાર અને માર્ગદર્શનના) કાર્ય માટે તમારા પાસેથી કોઈ બદલો માગતો નથી, આ તો એક જાહેર શિખામણ છે તમામ દુનિયાવાળાઓ માટે. (રુકૂઅ-૧૦) (૫૯) આ લોકોએ અલ્લાહ વિષે ખૂબ ખોટું અનુમાન કર્યું, જ્યારે કહ્યું કે અલ્લાહે કોઈ મનુષ્ય પર કશું અવતરિત કર્યું નથી. (૫૯) તેમને પૂછો, પછી તે ગ્રંથ જે મૂસા લાવ્યો હતો, જે તમામ મનુષ્યો માટે

(૫૮) અર્થ એ છે કે જો આ કાફિરો (ઇન્કાર કરનારાઓ) અને મુશ્કરિક (અનેકેશ્વરવાદી) લોકો અલ્લાહના માર્ગદર્શનને કબૂલ કરવાનો ઇન્કાર કરે છે, તો કરે, અમે ઈમાનવાળાઓનો એક સમૂહ પેદા કરી દીધો છે, જે આ કૃપાને મહત્વ આપવાવાળો છે.

(૫૯) અગાઉના વર્ણન-ક્રમ અને પછીના જવાબી પ્રવચનથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે આ કથન યહૂદીઓનું હતું. નબી સલ્લ. નો દાવો એ હતો કે હું નબી છું અને મારા પર ગ્રંથ અવતર્યો છે, તેથી સ્વાભાવિક રૂપે કુરૈશ અને અરબના બીજા મુશ્કરિકો એ દાવાની તપાસ માટે યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓની પાસે જતા હતા અને તેમને પૂછતા હતા કે તમે પણ એહલે-કિતાબ (ગ્રંથવાળા) છો, પયગંબરોને માનો છો, બતાવો કે શું ખરેખર આ માણસ પર અલ્લાહની વાણી અવતરિત થઈ છે ? પછી જે કંઈ જવાબ તેઓ આપતા, તેને નબી સલ્લ. ના સક્રિય વિરોધીઓ ઠેક-ઠેકાણે વર્ણવીને લોકોને ભડકાવતા ફરતા હતા. તેથી અહીં યહૂદીઓના આ કથનને, જેને ઈસ્લામના વિરોધીઓએ પોતાના માટે પ્રમાણ બનાવી રાખેલ હતું, નકલ કરીને તેનો ઉત્તર આપવામાં આવી રહ્યો છે. સંદેહ કરી શકાય છે કે એક યહૂદી, જે સ્વયં તૌરાતને અલ્લાહ તરફથી અવતરિત થયેલ ગ્રંથ માને છે, એ એવું કેવી રીતે કહી શકે છે કે અલ્લાહે કોઈ માનવી પર કંઈ જ અવતરિત કર્યું નથી. પરંતુ આ સંદેહ સાચો નથી, એટલા માટે કે દુરાગ્રહ અને હકથર્મીના કારણે ક્યારેક માણસ કોઈ બીજાની સાચી વાતોને રદ કરવા માટે એવી વાતો પણ કહી નાખે છે, જેનાથી સ્વયં તેની પોતાની માન્યતાઓ પર પણ પ્રહાર થાય છે. આ લોકો મુહમ્મદ સલ્લ. ની નુબૂવ્વત (પયગંબરી)ને રદ કરવા પર હકાગ્રહી હતા અને પોતાના વિરોધના ઉન્માદમાં એટલા આંધળા બની જતા હતા કે નબી સલ્લ. ની પયગંબરીનું ખંડન કરતી વખતે સ્વયં પયગંબરીનું જ ખંડન કરી નાખતા હતા.

تَجَعَلُونَهُ قَرَاطِيسَ تُبْدُونَهَا وَتُخْفُونَ كَثِيرًا ۗ وَعَلَيْتُمْ مَا
 لَمْ تَعْلَمُوا أَنْتُمْ وَلَا آبَاؤُكُمْ ۗ قُلِ اللَّهُ لَا تُمْ ذُرَّهُمْ فِي خَوْضِهِمْ
 يَلْعَبُونَ ﴿٩١﴾ وَهَذَا كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ مُصَدِّقُ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ
 وَلِتُنذِرَ أُمَّ الْقُرَىٰ وَمَنْ حَوْلَهَا ۗ وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ يُؤْمِنُونَ

પ્રકાશ અને માર્ગદર્શન હતો, જેને તમે ટુકડે-ટુકડે કરી રાખો છો, કેટલુંક દેખાડો છો અને ઘણું-ખરું છુપાવી દો છો, અને જેના વડે તમને એ જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું, જે ન તમને પ્રાપ્ત હતું, ન તમારા બાપ-દાદાઓને, છેવટે તેને ઉતારનાર કોણ હતો? ^(૯૦) — બસ આટલું કહી દો કે અલ્લાહ ! પછી તેમને તેમની દલીલબાજીઓ સાથે રમવા માટે છોડી દો. (૯૨) (એ જ ગ્રંથના જેવો જ) આ એક ગ્રંથ છે, જે અમે ઉતાર્યો છે, ઘણી ભલાઈ અને બરકતવાળો છે, તે વસ્તુની પુષ્ટિ કરે છે જે આના પહેલા આવી હતી અને એટલા માટે ઉતારવામાં આવ્યો છે કે તેના વડે તમે વસ્તીઓના આ કેન્દ્ર-સ્થાન (મક્કા) અને તેના આસપાસ રહેવાવાળાઓને સચેત કરી દો. જે લોકો આખિરતમાં માને છે,

અને, એ જે ફરમાવ્યું કે લોકોએ અલ્લાહ વિશે ખૂબ ખોટું અનુમાન લગાવ્યું, તો તેનો અર્થ એ છે કે તેમણે અલ્લાહની તત્વદર્શિતા અને ડહાપણ તથા તેના સામર્થ્યનું અનુમાન લગાવવામાં ભૂલ કરી છે. જે વ્યક્તિ એમ કહે છે કે અલ્લાહે કોઈ મનુષ્ય પર સત્ય-જ્ઞાન અને જીવન માટે કોઈ માર્ગદર્શન અવતરિત નથી કર્યું, તે કાં તો મનુષ્ય પર વહી (દિવ્ય પ્રકાશના)ના અવતરિત થવાને જ અસંભવ સમજે છે અને એ અલ્લાહની શક્તિ અને સામર્થ્યનું ખોટું અનુમાન છે, અથવા તો પછી તે એમ સમજે છે કે અલ્લાહે મનુષ્યને બુદ્ધિનું હથિયાર અને ઉપયોગના અધિકારો તો આપી દીધા, પરંતુ તેના સાચા માર્ગદર્શનની કોઈ વ્યવસ્થા ન કરી, બલકે તેને દુનિયામાં અંધાધૂંધ કામ કરવા માટે આમ જ છોડી દીધો અને આ અલ્લાહના ડહાપણ અને તત્વદર્શિતાનું ખોટું અનુમાન છે.

(૯૦) આ ઉત્તર યહૂદીઓને આપવામાં આવી રહ્યો છે, તેથી મૂસા અલૈ. પર તૌરાતના અવતરિત થવાના પ્રમાણના રૂપે પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે, કેમ કે તેઓ સ્વયં તેને માનતા હતા. સ્પષ્ટ છે કે તેમનું એ માની લેવું કે હઝરત મૂસા પર તૌરાત અવતરિત થઈ હતી, તેમના આ કથનનું આપોઆપ ખંડન કરી નાખે છે કે અલ્લાહે કોઈ મનુષ્ય પર કંઈ જ અવતરિત કર્યું નથી, તેના સાથે તેનાથી ઓછામાં ઓછી એટલી વાત તો સાબિત થઈ જાય છે કે મનુષ્ય પર અલ્લાહની વાણી અવતરિત થઈ શકે છે અને અવતરિત થઈ ચૂકી છે.

بِهِ وَهُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ ﴿٤٢﴾ وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ قَالَ أُوحِيَ إِلَيَّ وَلَمْ يُوحَ إِلَيْهِ شَيْءٌ وَمَنْ قَالَ سَأُنزِلُ مِثْلَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الظَّالِمُونَ فِي غَمَرَاتِ الْمَوْتِ وَالْمَلَائِكَةُ بَاسِطُوا أَيْدِيهِمْ ۖ أَخْرِجُوا أَنْفُسَكُمُ ۗ الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ بِمَا كُنْتُمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ وَكُنْتُمْ عَنْ آيَاتِهِ تَسْتَكْبِرُونَ ﴿٤٣﴾ وَلَقَدْ جِئْتُمُوْنَا فِرَادَىٰ كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَتَرَكْتُمْ مَا خَوَّلْنَاكُمْ وَرَاءَ ظُهُورِكُمْ ۗ وَمَا نَرَىٰ مَعَكُمْ شُفَعَاءَكُمُ الَّذِينَ زَعَمْتُمْ أَنَّهُمْ فِيكُمْ شُرَكَاءُ ۗ لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ وَضَلَّ عَنْكُمْ مَا كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ ﴿٤٤﴾

તેઓ આ ગ્રંથ પર ઈમાન લાવે છે અને તેમની હાલત એ છે કે પોતાની નમાઝોની પાબંદી કરે છે, (૪૧) (૯૩) અને તે વ્યક્તિ કરતાં મોટો અત્યાચારી બીજો કોણ હશે જે અલ્લાહ પર જૂઠું આરોપ મૂકે અથવા કહે કે મારા પર વહી આવી છે, જો કે તેના પર કોઈ વહી ઉતારવામાં ન આવી હોય, અથવા જે અલ્લાહે ઉતારેલ વસ્તુના મુકાબલામાં કહે કે હું પણ આવી વસ્તુ ઉતારીને દેખાડી દઈશ ? કદાચ, તમે તે અત્યાચારીઓને એ હાલતમાં જોઈ શકો જયારે કે તેઓ મૃત્યુની પીડામાં ડૂબકીઓ ખાઈ રહ્યા હોય છે અને ફરિશ્તાઓ હાથ લંબાવી-લંબાવીને કહી રહ્યા હોય છે કે “લાવો, કાઢો પોતાના પ્રાણ, આજે તમને એ વાતોના બદલામાં અપમાનજનક યાતના આપવામાં આવશે જે તમે અલ્લાહ પર જૂઠું ઘડીને નાહક બક્તા હતા અને તેની આપતો વિરુદ્ધ વિદ્રોહ કરતા હતા.” (૯૪) (અને અલ્લાહ ફરમાવશે) “લો, હવે તમે એવા જ એકલા અમારા સામે હાજર થઈ ગયા જેવા અમે તમને પહેલી વાર એકલા પેદા કર્યા હતા, જે કંઈ અમે દુનિયામાં તમને આપ્યું હતું તે બધું તમે પાછળ મૂકી આવ્યા છો, અને હવે અમે તમારા સાથે તમારા એ ભલામણકર્તાઓને પણ જોતા નથી, જેમના વિષે તમે સમજતા હતા કે તમારા કામ પાર પાડવામાં તેમનો પણ કોઈ હિસ્સો છે, તમારા પરસ્પરના બધા સંપર્કો તૂટી ગયા અને તે સૌ તમને છોડી ગયા, જેનો તમે દાવો કરતા હતા.” (રુકૂઅ-૧૧)

(૬૧) પહેલી દલીલ એ વાતના પ્રમાણ રૂપે હતી કે માનવી પર અલ્લાહની વાણી અવતરિત થઈ શકે છે અને વ્યવહારિક રૂપે (આવું) થયું પણ છે. હવે આ બીજી દલીલ એ વાતના પ્રમાણ રૂપે છે કે આ વાણી, જે મુહમ્મદ સલ્વ. પર અવતરિત થઈ છે, તે અલ્લાહની જ વાણી છે, આ તથ્યને પ્રમાણિત કરવા માટે ચાર વાતો સાક્ષીના રૂપમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે—

إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى ۝ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ
 الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ ۝ ذَلِكُمْ اللَّهُ فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ ﴿٥٥﴾ فَالِقُ الإِصْبَاحِ ۝ وَجَعَلَ
 اللَّيْلَ سَكَنًا ۝ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ حُسْبَانًا ۝ ذَلِكُمْ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ ﴿٥٦﴾
 وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ النَّجْمَ لِتَهْتَدُوا بِهَا فِي ظُلُمَاتِ اللَّيْلِ وَالْبَحْرِ ۝

અલ્લાહને અલ્લાહનાં નામો અને ગુણોનો સમૂહ આપવાનો છે. આ સૂરમાં ૫૬ આયતો છે.

(૮૫) દાણા અને ઠળિયાને ફાડનાર અલ્લાહ છે, (૬૨) એ જ સજીવને નિર્જીવમાંથી કાઢે છે અને એ જ નિર્જીવને સજીવમાંથી કાઢનાર છે. (૬૩) આ સર્વ કામો કરનાર તો અલ્લાહ છે, પછી તમે ક્યાં બહેકતા જઈ રહ્યા છો ? (૮૬) રાત્રિના પડદાને ચીરીને તે જ પ્રભાત કાઢે છે, તેણે જ રાત્રિને શાંતિનો સમય બનાવ્યો છે. તેણે જ ચંદ્ર અને સૂર્યના ઉદય અને અસ્તનો હિસાબ નક્કી કર્યો છે. આ બધું તે જ પ્રભુત્વશાળી સમર્થ અને જાણકારની ઠરાવેલી યોજના છે. (૮૭) અને તે જ છે જેણે તમારા માટે તારાઓને ભૂમિ અને સમુદ્રના અંધારાઓમાં રસ્તો જાણવાના સાધન બનાવ્યા.

અલ્લાહને અલ્લાહનાં નામો અને ગુણોનો સમૂહ આપવાનો છે. આ સૂરમાં ૫૬ આયતો છે.

એક એ કે આ ગ્રંથ અત્યંત ભલાઈ અને બરકતવાળો છે, અર્થાત્ આમાં માનવીની ભલાઈ અને સફળતા માટે સર્વોત્તમ નિયમ પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યા છે, સાચી આસ્થાઓનું શિક્ષણ છે, ભલાઈઓ માટે પ્રોત્સાહન છે, ઉચ્ચ ચરિત્રની તાકીદ કરવામાં આવી છે, પવિત્ર જીવન વિતાવવાનો નિર્દેશ છે, ઉપરાંત આ અજ્ઞાનતા, સ્વાર્થપરાયણતા, સંકીર્ણતા, અત્યાચાર અને અશ્લીલતા તેમજ અન્ય એ બૂરાઈઓથી, જેનો ભંડાર તમે લોકોએ પવિત્ર ગ્રંથોના સંગ્રહમાં ભરી રાખ્યો છે, તદ્દન પવિત્ર છે.

બીજું એ કે આનાથી પહેલા અલ્લાહ તરફથી જે માર્ગદર્શન-પત્રો આવ્યા હતા, આ ગ્રંથ તેનાથી અલગ હટીને કોઈ અલગ માર્ગદર્શન પ્રસ્તુત નથી કરતો, બલકે એ જ વસ્તુની પુષ્ટિ અને સમર્થન કરે છે જે તેમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવી હતી.

ત્રીજું એ કે આ ગ્રંથ એ જ ઉદ્દેશ્ય માટે અવતરિત થયો છે, જે દરેક યુગમાં અલ્લાહ તરફથી ગ્રંથોને અવતરિત કરવાનો ઉદ્દેશ્ય રહ્યો છે, અર્થાત્ ગફલતમાં પડેલાં લોકોને સચેત કરવા અને વિકૃત માર્ગ પર ચાલવાના ખરાબ પરિણામથી સાવધાન કરવા.

ચોથું એ કે આ ગ્રંથના સંદેશ અને આહવાને માનવીઓના સમૂહોમાંથી એ લોકોને નથી સમેટવા, જેઓ દુનિયાપ્રેમી અને મનેચ્છાઓના દાસ છે, બલકે એવા લોકોને પોતાના પાસે એકત્ર કર્યા છે જેમની નજર દુનિયાના જીવનની સંકુચિત સીમાઓથી આગળ સુધી જાય છે અને પછી આ ગ્રંથથી પ્રભાવિત થઈને જે કાંતિ તેમના જીવનમાં આવી છે, તેની સૌથી સ્પષ્ટ નિશાની એ છે કે તે માનવીઓની વચ્ચે પોતાની ખુદાપરસ્તી (ઈશ-પરાયણતા)ની રીતે વિશિષ્ટ છે. શું આ ખૂબીઓ અને આ પરિણામો કોઈ એવા ગ્રંથના હોઈ શકે છે જેને કોઈ જૂઠા માણસે ઘડી લીધો હોય, જે પોતાના ગ્રંથને અલ્લાહનો ગ્રંથ કહેવાનું અત્યંત ગુનાઈત દુઃસાહસ સુદ્ધા કરી નાખે ?

(૬૨) અર્થાત્ ધરતીના પડોમાં બીજને ફાડીને તેનાથી વૃક્ષની કુંપળ કાઢવાવાળો.

(૬૩) સજીવને નિર્જીવમાંથી કાઢવાનો અર્થ છે નિર્જીવ પદાર્થોમાંથી સજીવ પ્રાણીઓને પેદા કરવા અને નિર્જીવને સજીવમાંથી કાઢવાનો અર્થ સજીવ શરીરમાંથી નિર્જીવ પદાર્થોને કાઢવા.

قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿٩٤﴾ وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَكُمْ مِنْ
 نَفْسٍ وَاحِدَةٍ فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ ۗ قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ
 يَفْقَهُونَ ﴿٩٥﴾ وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً ۖ فَأَخْرَجْنَا بِهِ
 نَبَاتٍ كُلِّ شَيْءٍ فَأَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا مُخْرِجٌ مِنْهُ حَبًّا
 مُتَرَابًا ۖ وَمِنَ النَّخْلِ مِنْ طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ وَجَنَّاتٍ مِنْ
 أَعْنَابٍ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ ۗ انظُرُوا
 إِلَى ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَيَنْعِهِ ۗ إِنَّ فِي ذَلِكُمْ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٩٦﴾

જુઓ, અમે નિશાનીઓ ખોલી-ખોલીને વર્ણવી દીધી છે, એ લોકો માટે જેઓ જ્ઞાન ધરાવે છે, (૯૪) અને એ જ છે જેણે એક જીવમાંથી તમને પેદા કર્યા, (૯૫) પછી દરેકને માટે એક રોકાવાનું સ્થળ છે અને એક તેની સોંપણીની જગ્યા. આ નિશાનીઓ અમે સ્પષ્ટ કરી દીધી છે એ લોકો માટે જેઓ સમજબૂઝ ધરાવે છે, (૯૬) અને એ જ છે જેણે આકાશમાંથી પાણી વરસાવ્યું, પછી તેના વડે દરેક પ્રકારની વનસ્પતિ ઉગાડી, પછી તેનાથી હરિયાળા ખેતરો અને વૃક્ષો પેદા કર્યા, પછી તેમાંથી પડ ઉપર પડ ચઢેલા દાણા કાઢ્યા અને ખજૂરની ડાળીઓમાંથી ફળોના ઝૂમખા-ને-ઝૂમખા પેદા કર્યા જે ભારથી લચી પડે છે, અને દ્રાક્ષ, જૈતૂન અને અનારના ભાગ ઉગાડ્યા, જેમના ફળ એક-બીજાને મળતા પણ છે અને પાછાં દરેકના ગુણ પણ જુદા-જુદા છે. આ વૃક્ષો પર (૯૪) અર્થાત્ એ સત્યની નિશાનીઓ કે અલ્લાહ માત્ર એક છે, કોઈ અન્ય ન ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)ના ગુણો ધરાવે છે, ન ખુદાઈના અધિકારોમાં ભાગીદાર છે અને ન ખુદાઈના હક્કોમાંથી કોઈ હક્કનો હક્કદાર છે. પરંતુ આ નિશાનીઓ અને ચિહ્નોથી હકીકત સુધી પહોંચવું અજ્ઞાનીઓની શક્તિની વાત નથી. આ દોલતથી લાભ કેવળ એ જ લોકો ઉઠાવી શકે છે, જેઓ વૈજ્ઞાનિક રીતે સૃષ્ટિની નિશાનીઓનું અવલોકન કરે છે.

(૯૫) અર્થાત્ માનવ વંશની શરૂઆત એક જીવથી કરી.

(૯૬) અર્થાત્ માનવ-જાતિના સર્જન અને તેમાં પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે ભેદ અને પ્રજનન-ક્રિયા દ્વારા તેનો વધારો તથા માતાના ગર્ભાશયમાં માનવીના બાળકનું વીર્ય રોકાઈ ગયા પછી જમીનમાં તેને સોંપવામાં આવે ત્યાં સુધી તેના જીવનના વિભિન્ન રંગ-ઢંગ પર નજર નાખવામાં આવે, તો તેમાં અસંખ્ય ખુલ્લી નિશાનીઓ માણસની સામે આવશે, જેનાથી તે એ તથ્યને ઓળખી શકે છે જે ઉપર વર્ણવવામાં આવેલ છે. પરંતુ આ નિશાનીઓથી આ પરિચય પ્રાપ્ત કરવો એ જ લોકોનું કામ છે, જેઓ સમજ-બૂઝથી કામ લે. પશુઓની જેમ જીવન વિતાવનારાઓ, જેઓ માત્ર પોતાની મનેચ્છાઓથી અને તેને પૂરી કરવાના રસ્તાઓથી જ સંબંધ રાખે છે, આ નિશાનીઓમાં તેઓ કંઈપણ જોઈ નથી શકતા.

وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ وَخَلَقَهُمْ وَخَرَقُوا لَهُ بَنِينَ
 وَبَنَاتٍ بِغَيْرِ عِلْمٍ ۗ سُبْحٰنَهُ وَتَعَالٰى عَمَّا يَصِفُوْنَ ﴿١٥﴾ بَدِيْعٌ
 السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ ۗ اَنۡىۤ يَكُوْنُ لَهٗ وَلَدٌ وَّلَمْ تَكُنۡ لَهٗ صٰحِبَةً ۗ
 وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ ۗ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيْمٌ ﴿١٦﴾ ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمْ ۗ
 لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ ۗ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاَعْبُدُوْهُ ۗ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ
 وَكِيْلٌ ﴿١٧﴾ لَا تُدْرِكُهٗ الْاَبْصَارُ ۗ وَهُوَ يُدْرِكُ الْاَبْصَارَ ۗ وَهُوَ اللّٰطِيْفُ
 الْخَبِيْرُ ﴿١٨﴾ قَدْ جَاءَكُمْ بِصٰبِرٍ مِّنۡ رَبِّكُمْ ۗ فَمَنْ اَبۡصَرَ فَلِنَفْسِهٖ ۗ

જયારે ફળ આવે છે તો તેમાં ફળ આવવા અને પછી તેમના પાકવાની સ્થિતિને જરા ધ્યાનપૂર્વક જુઓ, આ વસ્તુઓમાં નિશાનીઓ છે તે લોકો માટે જેઓ ઈમાન લાવે છે. (૧૦૦) તેમ છતાં પણ લોકોએ જિજ્ઞાસોને અલ્લાહના ભાગીદાર ઠેરવી દીધા, (૧૦૧) જો કે તે એમનો પેદા કરનાર છે, અને કંઈ પણ જાણ્યા-કર્યા વિના તેના માટે પુત્રો અને પુત્રીઓ ઉપજાવી કાઢી, (૧૦૨) જો કે તે પવિત્ર અને ઉચ્ચતર છે તે વાતોથી જે આ લોકો કહે છે. (૧૦૩) તે તો આકાશો અને ધરતીનો નિર્માતા છે. તેને કોઈ પુત્ર કેવી રીતે હોઈ શકે છે, જ્યારે કે તેનો કોઈ જીવનસાથી જ નથી ! તેણે દરેક વસ્તુને પેદા કરી છે અને તે દરેક વસ્તુનું જ્ઞાન ધરાવે છે. (૧૦૪) આ છે અલ્લાહ તમારો રબ (માલિક અને પાલનહાર), કોઈ ખુદા તેના સિવાય નથી, દરેક વસ્તુનો પેદા કરનાર, તેથી તમે તેની જ ઉપાસના કરો અને તે દરેક વસ્તુનો પોષક અને પાલક છે. (૧૦૫) દૃષ્ટિ તેને પામી શકતી નથી અને તે દૃષ્ટિઓને પામી જાય છે, તે અત્યંત સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળો અને સુમાહિતગાર છે. (૧૦૬) જુઓ, તમારા પાસે તમારા રબ તરફથી બુદ્ધિમતાનો પ્રકાશ આવી ગયો છે, હવે જે સમજદારીનો ઉપયોગ કરશે, તે પોતાનું જ ભલું કરશે (૧૦૭) અર્થાત્ પોતાના અનુમાન અને અટકળથી એ વાત નક્કી કરી લીધી કે સૃષ્ટિની વ્યવસ્થામાં અને મનુષ્યના ભાગ્ય બનાવવા અને બગાડવામાં અલ્લાહની સાથે અન્ય છૂપી હસ્તીઓ પણ સામેલ છે, કોઈ વર્ષાનો દેવતા છે, તો કોઈ પેદા કરવા અને પાલન-પોષણનો, કોઈ ધનની દેવી છે, તો કોઈ બીમારીની, વગેરે. આ પ્રકારની મિથ્યા અને વાહિયાત માન્યતાઓ દુનિયાની તમામ મુશ્કરિક (અનેકેશ્વરવાદી) કોમોમાં - આત્માઓ, શૈતાનો, રાક્ષસો, દેવતાઓ અને દેવીઓ વિશે જોવા મળે છે.

(૧૦૮) અરબસ્તાનના અજ્ઞાનીઓ ફરિશ્તાઓને અલ્લાહની પુત્રીઓ કહેતા હતા. એ જ પ્રમાણે દુનિયાની અન્ય મુશ્કરિક કોમોએ પણ અલ્લાહથી વંશ-ક્રમ ચલાવ્યો છે અને પછી દેવી-દેવતાઓનો એક આખો વંશ પોતાના મનથી ઉત્પન્ન કરી લીધો છે.

وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا ۖ وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفِيظٍ ۝۹۰ وَكَذَلِكَ نُصَرِّفُ
الْآيَاتِ وَلِيَقُولُوا دَرَسْتَ وَلِنُبَيِّنَهُ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ۝۹۱ إِنِّبِعُ مَا أَوْحَىٰ
إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ ۚ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ ۚ وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُبَشِّرِ كَيْفَ ۝۹۲ وَلَوْ
شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكُوا ۖ وَمَا جَعَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا ۚ وَمَا أَنْتَ

અને જે આંધળો બનશે, પોતે જ નુકસાન ભોગવશે. હું તમારા પર કોઈ નિરીક્ષક નથી. (૯૦) (૧૦૫) આ રીતે અમે અમારી આયતોને વારંવાર જુદી-જુદી રીતે વર્ણવીએ છીએ અને એટલા માટે વર્ણવીએ છીએ કે આ લોકો કહે, “તમે કોઈના પાસેથી ભણીને આવ્યા છો”, અને જે લોકો જ્ઞાન ધરાવે છે તેમના પર અમે હકીકતને સ્પષ્ટ કરી દઈએ. (૯૧) (૧૦૬) હે નબી ! તે વહીનું અનુસરણ કરતા રહો જે તમારા પર તમારા રબ તરફથી અવતરિત થઈ છે, કારણ કે તે એક રબ સિવાય કોઈ અન્ય ઉપાસ્ય નથી અને આ મુશ્રિકોની પાછળ ન પડો. (૧૦૭) જો અલ્લાહની ઈચ્છા હોત તો (તે પોતે એવી વ્યવસ્થા કરી શકતો હતો કે) આ લોકો શિક્ષા ન કરતા. તમને અમે તેમના ઉપર રખેવાળ નીમ્યા નથી અને ન તો તમે તેમના માટે

આ વાક્ય, જો કે અલ્લાહની જ વાણી છે, પરંતુ પયગંબર તરફથી અદા થઈ રહી છે, જે રીતે કુર્આનની સૂર: ફાતિહા છે તો અલ્લાહની વાણી, પરંતુ બંદાઓના મુખથી અદા થાય છે. કુર્આન-મજીદમાં જે રીતે સંબોધિત લોકો વારંવાર બદલાતા રહે છે કે ક્યારેક નબી સલ્લ.ને સંબોધન કરવામાં આવે છે, ક્યારેક ઈમાનવાળાઓને, ક્યારેક અંધવાળાઓને (યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓને), ક્યારેક કાફિરો (ઈન્કાર કરનારાઓ) અને મુશ્રિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)ને, ક્યારેક કુરૈશના લોકોને, ક્યારેક આરબોને અને ક્યારેક સામાન્ય મનુષ્યોને, જ્યારે કે મૂળ ઉદ્દેશ્ય સંપૂર્ણ માનવ-જાતિનું માર્ગદર્શન છે. એ જ રીતે વાત કહેવાવાળાઓ પણ વારંવાર બદલાય છે કે ક્યાંક તે અલ્લાહ હોય છે, ક્યાંક વહી લાવનાર ફરિશ્તો, ક્યાંક ફરિશ્તાઓનો સમૂહ, ક્યાંક નબી સલ્લ. અને ક્યાંક ઈમાનવાળા, જ્યારે કે આ તમામ પ્રકારોમાં વાણી એ જ એક અલ્લાહની વાણી હોય છે.

‘હું તમારા પર નિરીક્ષક નથી’ અર્થાત્ મારું કાર્ય બસ એટલું છે કે આ પ્રકાશને તમારા સામે મૂકી દઉં. તેના પછી આંખો ખોલીને જોવું કે ન જોવું તમારું પોતાનું કામ છે. મારા સુપ્રત એ કામ કરવામાં આવ્યું નથી કે જેમણે સ્વયં આંખો બંધ કરી રાખી છે તેમની આંખો બળજબરીથી ખોલું અને જે કંઈ તેઓ નથી જોતા તે તેમને બતાવીને જ છોડું.

(૭૦) આ એ જ વાત છે, જે સૂર: બકરહ, આ-૨૬ માં કહેવામાં આવી છે કે મચ્છર અને કરોળિયો વગેરેના ઉદાહરણો સાંભળીને સત્યની અભિલાષા રાખનારાં તો એ સચ્ચાઈને પામી લે છે, જે આ ઉદાહરણોના રૂપમાં વર્ણવવામાં આવેલ છે. પરંતુ જેમના પર ઈન્કારનો પૂર્વગ્રહ સવાર છે, તેઓ મહેણા મારતાં કહે છે કે અરે, અલ્લાહની વાણીમાં આ તુચ્છ વસ્તુઓના ઉલ્લેખનું શું કામ હોઈ શકે છે? એ જ વિષય અહીં એક અન્ય શૈલીમાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે. કહેવાનો હેતુ એ છે કે આ વાણી લોકો માટે કસોટી બની ગઈ છે, જેનાથી ખરા-ખોટા માણસોને ઓળખવામાં આવે છે. એક પ્રકારના માણસો એ છે, જેઓ આ વાણીને સાંભળીને કે વાંચીને તેના ઉદ્દેશ્ય પર વિચાર કરે છે અને જે તત્ત્વદર્શિતા અને ડહાપણ તથા ઉપદેશ તેમાં દર્શાવવામાં આવેલ છે તેનાથી લાભ

عَلَيْهِمْ يَوْمَ كَيْلٍ ۝ وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ
فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ ط كَذَلِكَ زَيْنًا لِكُلِّ أُمَّةٍ

જવાબદાર છો, ^(૭૧) (૧૦૮) અને (હે મુસલમાનો!) આ લોકો અલ્લાહ સિવાય જેમને પોકારે છે, તેમને અપશબ્દો ન કહો, ક્યાંક એવું ન થાય કે આ લોકો શિક્ષી આગળ વધીને અજ્ઞાનતાના કારણે અલ્લાહને અપશબ્દો કહેવા લાગે. ^(૭૨) અમે તો આવી જ રીતે દરેક જૂથ માટે તેના કર્મોને ઉઠાવે છે. તેનાથી વિપરીત એક બીજા પ્રકારના માણસોની સ્થિતિ એ છે કે તેને સાંભળ્યા અને વાંચ્યા પછી તેમનું મન વાણીના તત્ત્વ-સત્વ તરફ ધ્યાન આપવાને બદલે એ ઢંઢોળવામાં લાગી જાય છે કે છેવટે આ નિરક્ષર વ્યક્તિ આ વિષયોને લાભ્યો છે ક્યાંથી? અને વિરોધપૂર્ણ પૂર્વગ્રહે અગાઉથી જ તેમનાં હૃદય પર કબજો કરેલો હોય છે, તેથી એક ખુદા તરફથી અવતરિત થવાની સંભાવનાને છોડીને બાકી તમામ સ્વરૂપો, જેની કલ્પના સંભવ હોઈ શકે છે, તેઓ પોતાના મનથી પ્રસ્તાવિત કરે છે અને તેમને એ રીતે વર્ણવે છે કે જાણે તેમણે આ ગ્રંથના સ્ત્રોતની શોધ કરી લીધી છે.

(૭૧) અર્થ એ છે કે તમને આમંત્રણ આપનાર અને અલ્લાહનો સંદેશ પહોંચાડનાર બનાવવામાં આવેલ છે, રખેવાળ બનાવવામાં આવ્યા નથી. તમારું કામ માત્ર એ છે કે લોકોની સામે એ પ્રકાશને પ્રસ્તુત કરી દો અને સત્યને પ્રગટ કરવાનો હક્ક અદા કરવામાં પોતાની હદ સુધી કોઈ કસર બાકી ન રાખો. હવે જો કોઈ આ સત્યને સ્વીકાર નથી કરતો, તો ન કરે, તમને ન એ કામ પર લગાવવામાં આવ્યા છે કે લોકોને સત્યવાદી બનાવીને જ રહો અને ન તમારી જવાબદારી અને ઉત્તરદાયિત્વમાં આ વાત સાંભેલ છે કે તમારા નુબૂવત-ક્ષેત્રમાં કોઈ વ્યક્તિ અસત્યવાદી રહી જાય, તેથી આ ચિંતામાં અકારણ પોતાના મનને પરેશાન ન કરો કે આંધળાને કેવી રીતે દૃષ્ટિવાન બનાવવામાં આવે, અને જે આંખો ખોલીને જોવા નથી માંગતા, તેમને કેવી રીતે બતાવવામાં આવે. જો વાસ્તવમાં અલ્લાહની તત્ત્વદર્શિતાને એ જ અપેક્ષિત હોત કે દુનિયામાં કોઈ માણસને અસત્યવાદી રહેવા દેવામાં ન આવે, તો અલ્લાહને આ કામ તમારાથી લેવાની જરૂર શું હતી? શું તેનો એક સર્જનાત્મક સંકેત તમામ માનવીઓને સત્યવાદી બનાવી શકતો ન હતો? પરંતુ ત્યાં તો મૂળથી આ ઉદ્દેશ્ય છે જ નહીં. ઉદ્દેશ્ય તો માત્ર એ છે કે માનવી માટે સત્ય અને અસત્યને પસંદ કરવાની સ્વતંત્રતા બાકી રહે અને પછી સત્યનો પ્રકાશ તેના સામે પ્રસ્તુત કરીને તેની પરીક્ષા લેવામાં આવે કે તે બંને વસ્તુઓમાંથી કોને પસંદ કરે છે? તેથી તમારા માટે સાચું વલણ એ છે કે જે પ્રકાશ તમને બતાવી દેવામાં આવ્યો છે તેના પ્રકાશમાં સીધા માર્ગ પર સ્વયં ચાલતા રહો અને બીજાઓને તેનું આમંત્રણ આપતા રહો. જે લોકો આ આમંત્રણને કબૂલ કરી લે તેમને છાતીથી લગાવી લો અને તેમનો સાથ ન છોડો, ચાહે તેઓ દુનિયાની નજરમાં ગમે તેટલા તુચ્છ હોય અને જેઓ તેનો સ્વીકાર ન કરે, તેમના પાછળ ન પડો. જે દુષ્પરિણામ તરફ તેઓ પોતે જવા માગે છે અને જવા પર તેમને આગ્રહ છે, તેના તરફ જવા માટે તેમને છોડી દો.

(૭૨) આ ઉપદેશ નબી સલ્લ.ના અનુયાયીઓનું અનુસરણ કરનારાઓને આપવામાં આવ્યો છે કે પોતાના પ્રચારના ઉત્સાહમાં તેઓ પણ એટલા બેકાબૂ ન બની જાય કે મુનાઝરા (ધર્મ વિશેની ચર્ચાસભા) તથા ચર્ચા અને વાદ-વિવાદથી મામલો આગળ વધતા-વધતા બિનમુસ્લિમોની આસ્થાઓ પર કઠોર હુમલાઓ કરવા અને તેમના ધર્મગુરુઓ અને ઉપાસ્યો (અને સંત-મહાત્માઓ)ને અપશબ્દો બોલવા સુધી નોબત પહોંચી જાય, કેમ કે આ વસ્તુ તેમને સત્યથી નજીક લાવવાને બદલે વધારે દૂર કરી દેશે.

عَمَلُهُمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ مَرْجِعُهُمْ فَيُنَبِّئُهُم بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٣٨﴾ وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَئِن جَاءَتْهُمْ آيَةٌ لِّيُؤْمِنُوا بِهَا قُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ وَمَا يُشْعِرُكُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٣٩﴾ وَنُقَلِّبُ أَفْئِدَتَهُمْ وَأَبْصَارَهُمْ كَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا بِهِ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَنَذَرُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ ﴿١٤٠﴾

મોહક બનાવી દીધા છે, ^(૧૩૮) પછી તેમને પોતાના રબના જ તરફ પાછા ફરવાનું છે, તે વખતે તે તેમને બતાવી દેશે કે-તેઓ શું કરતા રહ્યા છે. (૧૦૮) આ લોકો મોટીમોટી સોગંદો ખાઈને કહે છે કે જો કોઈ નિશાની ^(૧૩૯) (ચમત્કાર) અમારા સામે આવી જાય તો અમે તેના પર ઈમાન લઈ આવીશું. હે નબી ! તેમને કહો કે નિશાનીઓ તો અલ્લાહના અખત્યારમાં છે, ^(૧૪૦) અને તમને કેવી રીતે સમજાવવામાં આવે કે જો નિશાનીઓ આવી પણ જાય તો આ લોકો ઈમાન લાવવાના નથી. ^(૧૪૧) (૧૧૦) અમે એ જ રીતે તેમના હૃદયો અને આંખોને ફેરવી રહ્યા છીએ જે રીતે તેઓ પહેલી વખત આ (ગ્રંથ) પર ઈમાન લાવ્યા ન હતા. ^(૧૪૨) અમે તેમને તેમના વિદ્રોહમાં જ ભટકવા માટે છોડી દઈએ છીએ. (રુકૂઅ-૧૩)

(૭૩) અહીં ફરી એ હક્કીતને ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ, જેના તરફ આનાથી પહેલા પણ અમે અમારી ટીપ્પણીમાં સંકેતકરી ચૂક્યા છીએ કે જે વસ્તુઓ પ્રાકૃતિક નિયમો હેઠળ પ્રગટ થાય છે, અલ્લાહ તેને પોતાનું પ્રાકૃતિક કાર્ય ઠરાવતો રહ્યો છે, કેમ કે એ જ તે નિયમોને નક્કી કરવાવાળો છે અને જે કંઈ આ નિયમો હેઠળ પ્રગટ થાય છે, તે તેના જ આદેશથી પ્રગટ થાય છે. જે વાતને અલ્લાહ એ રીતે વર્ણવે છે કે અમે આવું કર્યું છે, તેને જ જો માનવી વર્ણવે તો એ રીતે કહેશે કે પ્રાકૃતિક રૂપે આવું થતું રહે છે.

(૭૪) નિશાનીથી તાત્પર્ય કોઈ એવો સ્પષ્ટ ઇન્દ્રિયગમ્ય મોજિઓ (ચમત્કાર) છે, જેને જોઈને નબી સલ્લ. ની સત્યતા અને આપને અલ્લાહ તરફથી મોકલવામાં આવેલ હોવાની વાતને માનવા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો બાકી ન રહે.

(૭૫) અર્થાત્ નિશાનીઓને પ્રસ્તુત કરવા અને બનાવી લેવાનું સામર્થ્ય મને પ્રાપ્ત નથી, તેનો અધિકાર તો અલ્લાહને છે, ચાહે બતાવે અને નં ચાહે, ન બતાવે.

(૭૬) આ સંબોધન મુસલમાનોને છે, જેઓ બેચેન થઈને અભિલાષા કરતા હતા અને ક્યારેક જીભથી પણ આ ઈચ્છા વ્યક્ત કરી દેતા હતા કે કોઈ એવી નિશાની પ્રગટ થઈ જાય, જેનાથી તેમના પથભ્રષ્ટ ભાઈઓ સન્માર્ગ પર આવી જાય. તેમની આ અભિલાષા અને ઈચ્છાના જવાબમાં કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે છેવટે તમને કેવી રીતે સમજાવવામાં આવે કે આ લોકોનું ઈમાન લાવવું કોઈ નિશાની પ્રગટ થવા પર અટકેલું નથી.

(૭૭) અર્થાત્ તેમના અંદર એ જ મનોવૃત્તિ કામ કરી રહી છે, જેના કારણે તેમણે પહેલી વાર મુહમ્મદ સલ્લ. નો સંદેશ સાંભળીને તેને માનવાનો ઈન્કાર કરી દીધો હતો. તેમના દષ્ટિકોણમાં હજુ સુધી કોઈ પરિવર્તન આવ્યું નથી. એ જ બુદ્ધિની અવદિશા અને ભ્રમ તથા દંષ્ટિની વિકૃતિ, જે તેમને એ સમયે સાચું સમજવા અને સાચું જોવાથી રોકી રહી હતી, આજે પણ તેમના પર એ જ રીતે છવાયેલ છે.

الْحَمْدُ لِلَّهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

وَلَوْ اَنَّآ نَزَّلْنَا إِلَيْهِمُ الْمَلِیْكَۃَ وَكَلَّمَهُمُ الْبَوْتِی وَحَشَرْنَا
عَلَيْهِمْ كُلَّ شَیْءٍ قَبْلًا مَا كَانُوا لَیُؤْمِنُوْا اِلَّا اَنْ یَّشَآءَ اللّٰهُ
وَلَكِنَّ اَكْثَرَهُمْ یَجْهَلُوْنَ ﴿۱۱۱﴾ وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِیٍّ عَدُوًّا
شَیْطٰنِ الْاِنْسِ وَالْجِنِّ یُوْحٰی بَعْضُهُمْ اِلٰی بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ
غُرُوْرًا ۗ وَلَوْ شَآءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوْهُ فَذَرُّهُمْ وَمَا یَفْتَرُوْنَ ﴿۱۱۲﴾

(૧૧૧) જો અમે ફરિશ્તાઓ પણ તેમના પર ઉતારી દેતા અને મડદાં તેમના સાથે વાતો કરતા અને દુનિયાભરની વસ્તુઓ અમે તેમની આંખો સમક્ષ એકઠી કરી દેતા તો પણ તેઓ ઈમાન લાવવાના ન હતા, સિવાય કે અલ્લાહની ઈચ્છા એ જ હોય (કે તેઓ ઈમાન લાવે) (૧૧૨) પરંતુ ઘણાંબરા લોકો નાદાનીની વાતો કરે છે, (૧૧૨) અને અમે તો આવી જ રીતે હંમેશાં શૈતાન- મનુષ્યો અને શૈતાન-જિનાતોને દરેક પયગંબરના દુશ્મન બનાવ્યા છે જેઓ આકર્ષક વાતો ધોખો આપવા અને છેતરવા માટે એકબીજાના મનમાં નાખતા રહ્યા છે. (૧૧૩) જો તમારા રબે આ જ ચાહું હોત કે તેઓ આવું ન કરે તો તેઓ કદાપિ આવું ન કરતા. (૧૧૩) તો તમે તેમને તેમની હાલત પર છોડી દો જેથી તેઓ જૂઠી વાતો ઘડવાનું કામ કરતા રહે.

(૧૧૨) અર્થાત્ આ લોકો પોતાના અધિકાર અને પસંદગીથી તો સત્યને અસત્યની સામે પ્રાથમિકતા આપીને સ્વીકાર કરવાવાળા છે નહીં, હવે તેમના સત્યવાદી બનવાનું માત્ર એક જ સ્વરૂપ બાકી છે અને તે એ છે કે પ્રાકૃતિક પ્રક્રિયાથી જે રીતે સૃષ્ટિની તમામ વિવશ વસ્તુઓને સત્યનું અનુસરણ કરવાવાળી બનાવીને પેદા કરવામાં આવી છે, એ જ રીતે તેમને પણ વિવશ કરીને પ્રાકૃતિક અને જન્મ-જાત સત્યવાદી બનાવી નાખવામાં આવે, પરંતુ આ એ તત્વદર્શિતા અને ડહાપણથી વિપરીત છે જેના હેઠળ અલ્લાહે મનુષ્યનું સર્જન કર્યું છે, તેથી તમારું એ આશા કરવું નિરર્થક છે કે અલ્લાહ પ્રત્યક્ષ રૂપે પોતાના અભાષિત પ્રાકૃતિક હસ્તક્ષેપથી તેમને ઈમાનવાળા બનાવશે.

(૧૧૩) અર્થાત્ આજે જો જિનાત અને મનુષ્ય-શૈતાનો એક ઘઈને તમારા સામે એડી-એટીનું જોર લગાવી રહ્યા છે, તો ગભરાવાની કોઈ વાત નથી. આ કોઈ નવી વાત નથી કે જે તમારા સાથે જ બની રહી હોય. દરેક યુગમાં આવું જ થતું આવ્યું છે કે જ્યારે કોઈ પયગંબર દુનિયાને સન્માર્ગ બતાવવા માટે ઉઠ્યો છે, તો શૈતાની બળો તેના મિશનને નિષ્ફળ બનાવવા માટે ઊભા ઘઈ ગયા છે.

આકર્ષક વાતોથી તાત્પર્ય એ તમામ ચાલબાજીઓ, યુક્તિઓ, શંકા-કુશંકાઓ અને વાંધાઓ છે, જેનાથી આ લોકો પ્રજાને સત્ય તરફ આમંત્રણ આપવા અને તેના સંદેશ વિરુદ્ધ ભડકાવવા અને ઉશ્કેરવાનું કામ લે છે. ઉપરાંત, આ તમામ વાતોને સરવાળે ધોકો અને ફરેબ કહેવામાં આવેલ છે, કેમ કે સત્યથી લડવા માટે જે હથિયારો પણ સત્ય-વિરોધીઓ પ્રયુક્ત કરે છે, તેન માત્ર બીજાઓ માટે, બહે સ્વયં તેમના પોતાના માટે પણ વાસ્તવિક રૂપે માત્ર એક ધોકો જ હોય છે, જો કે જોવામાં તે તમામ તેમને ખૂબ જ લાભપ્રદ અને સફળ હથિયાર દેખાય છે.

(૧૧૦) અહીં અમારી અગાઉની નોંધો ઉપરાંત એ હકીકત પણ સારી રીતે મનમાં બેસી જવી જોઈએ કે કુર્આન અનુસાર અલ્લાહની મરજી અને તેની પ્રસન્નતામાં ખૂબ મોટું અંતર છે, જેની અવગણના કરી દેવાથી સામાન્ય રીતે ભારે

ગેરસમજો ઊભી થાય છે. કોઈ વસ્તુના અલ્લાહની મરજી અને તેની પરવાનગી હેઠળ પ્રગટ હોવાનો અર્થ અનિવાર્યપણે એ નથી હોતો કે અલ્લાહ તેનાથી પ્રસન્ન પણ છે અને તેને પસંદ પણ કરે છે. દુનિયામાં કોઈ ઘટના ક્યારેય નથી ઘટતી, જ્યાં સુધી અલ્લાહ તેનો આદેશ ન આપી દે અને પોતાની વ્યાપક યોજનામાં તેના ઘટિત થવાનો અવકાશ ન કાઢે અને પરિસ્થિતિઓ ઊભી ન કરે કે જેથી તે ઘટના ઘટિત થઈ શકે. કોઈ ચોરનું ચોરી કરવું, કોઈ હત્યારાનું હત્યા કરવી, કોઈ અત્યાચારી અને ઉપદ્રવકારીનું અત્યાચાર અને ઉપદ્રવ કરવું તથા કોઈ કાફિર અને મુશ્કરિક (અધર્મી અને અનેકેશ્વરવાદી)નો અધર્મ અને શિક્ક કરવું અલ્લાહની મરજી વગર સંભવ નથી; અને એ જ પ્રમાણે કોઈ ઈમાનવાળા અને કોઈ મુત્તકી (ઈશપરાયણ અને સંયમી) વ્યક્તિનું ઈમાન અને તેનો તકવા પણ અલ્લાહની મરજી વગર અસંભવ છે. બંને પ્રકારની ઘટનાઓ સમાન રૂપે અલ્લાહની ઈચ્છા અને પરવાનગી હેઠળ ઘટિત થાય છે. પરંતુ પહેલા પ્રકારની ઘટનાઓથી અલ્લાહ પ્રસન્ન નથી અને તેનાથી વિપરીત બીજા પ્રકારની ઘટનાઓને તેની પ્રસન્નતા, તેની પસંદ અને તેને પ્રિય હોવાનું પ્રમાણ પ્રાપ્ત છે. જો કે છેવટે કોઈ મોટી ભલાઈ માટે જ સૃષ્ટિના શાસકની ઈચ્છા કામ કરી રહી છે, પરંતુ એ મોટી ભલાઈના પ્રગટ થવાનો માર્ગ પ્રકાશ અને અંધકાર, ભલાઈ અને બૂરાઈ તથા બનાવ અને બગાડની જુદી-જુદી શક્તિઓનું એક-બીજાની સામે સંઘર્ષરત હોવાથી જ સ્પષ્ટ થાય છે, તેથી પોતાના દૂરગામી હિતોના આધારે અલ્લાહ આજ્ઞાપાલન અને અવજ્ઞા, ઈબ્રાહીમી વિચારધારા અને નમરૂદી વિચારધારા, મૂસાની વિચારધારા અને ફિરઝૌનની વિચારધારા, માનવીયતા અને શૈતાનીયત બંનેને પોત-પોતાનું કાર્ય કરવાની છૂટ અને તક આપે છે. તેણે પોતાના અધિકાર-પ્રાપ્ત જીવધારીઓ (મનુષ્ય અને જિનાત)ને ભલાઈ અને બૂરાઈમાંથી કોઈ એકને પસંદ કરવાની સ્વતંત્રતા પ્રદાન કરી છે. જેની ઈચ્છા હોય તે દુનિયાના આ કારખાનામાં પોતાના માટે ભલાઈનું કાર્ય પસંદ કરી લે અને જેની ઈચ્છા હોય તે બૂરાઈનું કાર્ય. બંને પ્રકારના કાર્યકર્તાઓને, જે સીમા સુધી અલ્લાહની મરજી અને તેણે નક્કી કરેલ હિત અનુમતિ આપે છે, સાધનોનું સમર્થન મળે છે, પરંતુ અલ્લાહની પ્રસન્નતા અને તેની પસંદ માત્ર ભલાઈ માટે જ કાર્ય કરનારાઓને પ્રાપ્ત છે અને અલ્લાહને પ્રિય વાત એ જ છે કે તેના બંદાઓ (આ) પસંદ કરવાની સ્વતંત્રતાથી લાભ ઉઠાવીને પોતાના માટે ભલાઈને અપનાવે, ન કે બૂરાઈને.

તેના સાથે એક અન્ય વાત સમજી લેવાની જરૂર છે કે સત્યના દુશ્મનોની વિરોધપૂર્ણ કાર્યવાહીઓનો ઉલ્લેખ કરતાં અલ્લાહ પોતાની જે ઈચ્છાનો વારંવાર સંદર્ભ આપે છે, તેનો ઉદ્દેશ્ય વાસ્તવમાં નબી સલ્વ.ને અને આપના માધ્યમથી ઈમાનવાળાઓને એ સમજાવવાનો છે કે તમારા કાર્યનો પ્રકાર ફરિશ્તાઓના કાર્યના પ્રકાર જેવો નથી, જે કોઈ રુકાવટ વગર અલ્લાહના આદેશોનું પાલન કરે છે, બલ્કે તમારું વાસ્તવિક કાર્ય દુષ્ટ લોકો અને વિદ્રોહીઓની સામે અલ્લાહ પસંદ કરેલ કાર્ય-પદ્ધતિને અસરકારક બનાવવા માટે અથાગ પ્રયત્નો કરવાનું છે. અલ્લાહ પોતાની ઈચ્છા અનુસાર એ લોકોને પણ કાર્ય કરવાની તક આપી રહ્યો છે, જેમણે પોતાની કોશિશો અને મહેનત માટે સ્વયં અલ્લાહથી વિદ્રોહના માર્ગને અપનાવ્યો છે અને એ જ પ્રમાણે તે તમને પણ, જેમણે આજ્ઞાપાલન અને બંદગીના માર્ગને અપનાવ્યો છે, કાર્ય કરવાની પૂરેપૂરી તક આપે છે. જો કે તેની પ્રસન્નતા અને માર્ગદર્શન અને નિર્દેશ તથા સમર્થન અને સહાયતા તમારાં જ સાથે છે, કેમ કે તમે એ દિશામાં કાર્ય કરી રહ્યા છો, જેને તે પસંદ કરે છે, પરંતુ તમારે એ આશા ન રાખવી જોઈએ કે અલ્લાહ પોતાના અલૌકિક હસ્તક્ષેપથી એ લોકોને ઈમાન લાવવા માટે વિવશ કરી દેશે, જેઓ ઈમાન લાવવા માગતા નથી અથવા એ જિનાત અને મનુષ્ય રૂપી શૈતાનોને બળજબરીથી તમારા માર્ગથી હટાવી દેશે, જેમણે પોતાનાં મનો-મસ્તિષ્કને અને હાથ-પગની શક્તિઓને અને પોતાના સાધનોને સત્ય-માર્ગને અવરોધવા માટે પ્રયુક્ત કરવાનો સંકલ્પ કરી લીધો છે, તો હવે તમારે અસત્યના ઝંડાધારીઓની સામે કઠોર સંઘર્ષ અને ખૂબ જ મહેનત કરીને પોતાની સત્યવાદીતાનું પ્રમાણ આપવું પડશે, નહિં તો મો'જિઝા (ચમતકારો)ના બળે અસત્યને મિટાવવું અને સત્યને વિજયી બનાવવું હોત તો તમારી આવશ્યકતા જ શું હતી, અલ્લાહ સ્વયં આવો પ્રબંધ કરી શકે છે કે દુનિયામાં કોઈ શૈતાન ન હોત અને કોઈ શિક્ક (અનેકેશ્વરવાદ) અને કુફ (અધર્મ)ના પ્રગટ થવાની કોઈ સંભાવના ન હોત.

وَإِنْ تُطِيعْ أَكْثَرَ مَنْ فِي الْأَرْضِ يُضِلُّوكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ ۗ إِنَّ
 يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ ﴿١٧﴾ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ
 مَنْ يَضِلُّ عَنْ سَبِيلِهِ ۗ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ ﴿١٨﴾ فَكُلُوا مِنْهَا
 ذِكْرَ اسْمِ اللَّهِ عَلَيْهِ إِنْ كُنْتُمْ بِآيَاتِهِ مُؤْمِنِينَ ﴿١٩﴾ وَمَا لَكُمْ إِلَّا
 أَنْ تَأْكُلُوا مِنْهَا ذِكْرَ اسْمِ اللَّهِ عَلَيْهِ وَقَدْ فَصَّلَ لَكُمْ مَا حَرَّمَ

અને હે નબી ! જો તમે તેમના બહુમતિ લોકોના કહેવા પર ચાલો જેઓ ધરતી ઉપર વસે છે, તો તેઓ તમને અલ્લાહના માર્ગથી ભટકાવી દેશે. તેઓ તો માત્ર કલ્પનાઓ પર ચાલે છે અને અટકળો કરે છે. (૧૧૬) હકીકતમાં તમારો રબ વધુ સારી રીતે જાણે છે કે કોણ તેના માર્ગથી હટી ગયેલો છે અને કોણ સીધા માર્ગ ઉપર છે. (૧૧૮) પછી જો તમે લોકો અલ્લાહની આયતો પર ઈમાન ધરાવો છો તો જે પશુ પર અલ્લાહનું નામ લેવામાં આવ્યું હોય તેનું માંસ ખાઓ. (૧૧૯) એવું તો શું કારણ છે કે તમે તે વસ્તુ ન ખાઓ જેના પર અલ્લાહનું નામ લેવામાં આવ્યું હોય ? જો કે જે વસ્તુઓનો ઉપયોગ મજબૂરી અર્થાત્ મોટાભાગના લોકો, જેઓ દુનિયામાં વસી રહ્યા છે, જ્ઞાનના બદલે અટકળ અને અનુમાનનું પાલન કરે છે અને તેમની ધારણાઓ, વિચાર, ફિલસૂફીઓ, જીવન-સિદ્ધાંતો અને કાર્ય-પદ્ધતિઓ બધું જ અટકળ અને અનુમાનો પર આધારિત છે. તેનાથી વિપરીત, અલ્લાહનો માર્ગ, અર્થાત્ દુનિયામાં જીવન વિતાવવાની એ પદ્ધતિ જે અલ્લાહની પ્રસન્નતા અનુસાર છે, અનિવાર્ય રૂપે માત્ર તે જ એક છે જેનું જ્ઞાન અલ્લાહે સ્વયં આપ્યું છે, નહિ કે એ જેને લોકોએ પોતાની રીતે અનુમાનો અને અટકળો કરીને પસંદ કરી લીધો છે. તેથી સત્યની અભિલાષા રાખનાર કોઈપણ વ્યક્તિને એ ન જોવું જોઈએ કે દુનિયાના અસંખ્ય લોકો કયા માર્ગે જઈ રહ્યા છે, બલ્કે તેણે સંપૂર્ણ દૃઢતાથી એ માર્ગ પર ચાલવું જોઈએ જે અલ્લાહે બતાવેલ છે, ચાહે એ માર્ગ પર ચાલવા માટે તે દુનિયામાં એકલો જ કેમ ન રહી જાય.

(૮૪) એ તમામ ખોટી પદ્ધતિઓમાંથી, જે હંમેશા ધરતીવાસીઓએ પોતાની રીતે અટકળ અને અનુમાનથી ઘડી લીધી અને જેને ધાર્મિક માન્યતાઓનું સ્થાન પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે, એક એ પ્રતિબંધો પણ છે જે ખાવા-પીવાની વસ્તુઓમાં વિભિન્ન જાતિઓમાં જોવા મળે છે. કેટલીક વસ્તુઓને લોકોએ પોતાની રીતે હલાલ (વૈધ) ઠરાવી લીધી છે, જો કે અલ્લાહની દૃષ્ટિમાં તે હરામ (અવૈધ) છે અને કેટલીક વસ્તુઓને તેમણે હરામ ઠરાવી લીધી છે, જો કે અલ્લાહે તેને હલાલ કરી છે. મુખ્ય રૂપે, સૌથી વધારે અજ્ઞાનતાપૂર્ણ વાત, જેના પર પહેલા પણ કેટલાક સમૂહોનો આગ્રહ હતો અને આજે પણ દુનિયાના કેટલાક સમૂહોનો આગ્રહ છે, તે એ છે કે અલ્લાહનું નામ લઈને જે જાનવરને ઝબેહ કરવામાં આવે, તે તો તેમના નજીક નાજાઈઝ (અવૈધ) છે અને અલ્લાહના નામ વિના જેને ઝબેહ કરવામાં આવે, તે તદ્દન જાઈઝ (વૈધ) છે. આનું જ ખંડન કરતાં અલ્લાહ અહીં મુસલમાનોને ફરમાવે છે કે જો તમે વાસ્તવમાં અલ્લાહ પર ઈમાન લાવ્યા છો અને તેના આદેશોને માનો છો, તો એ તમામ અંધશ્રદ્ધાઓ અને

عَلَيْكُمْ إِلَّا مَا اضْطُرِرْتُمْ إِلَيْهِ ۗ وَإِنَّ كَثِيرًا لَّيُضِلُّونَ
بِأَهْوَاءِهِمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ ۗ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُعْتَدِينَ ﴿١١٩﴾ وَذَرُوا
ظَاهِرَ الْإِثْمِ وَبَاطِنَهُ ۗ إِنَّ الَّذِينَ يَكْسِبُونَ الْإِثْمَ سَيُجْزَوْنَ
بِمَا كَانُوا يَفْعَرُونَ ﴿١٢٠﴾ وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يَذْكَرِ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ
وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ ۗ وَإِنَّ الشَّيْطَانَ لِيُؤْخَذُونَ إِلَىٰ أُولِيهِمْ لِيُجَادِلُوهُمْ ۗ

(પ્રાણ જવા)ની હાલત સિવાય બીજી તમામ પરિસ્થિતિઓમાં અલ્લાહે હરામ (અવૈધ) ઠેરવેલ છે, તેમની વિગતો તે તમને બતાવી ચૂક્યો છે. ^(૧૧૯) મોટાભાગના લોકોની હાલત એ છે કે જ્ઞાન વિના માત્ર પોતાની ઈચ્છાઓના આધારે પથભ્રષ્ટ કરનારી વાતો કરે છે. આ હદથી વધી જનારાઓને તમારો રબ બરાબર જાણે છે. (૧૨૦) તમે ખુલ્લા ગુનાઓથી પણ બચો અને છૂપા ગુનાઓથી પણ, જે લોકો ગુનાઓની કમાણી કરે છે, તેઓ પોતાની આ કમાણીનો બદલો પામીને રહેશે, (૧૨૧) અને જે પશુ અલ્લાહનું નામ લઈને ઝબેહ કરવામાં આવ્યું ન હોય તેનું માંસ ન ખાઓ, આવું કરવું ફિસ્ક (અવજા) છે. શૈતાનો પોતાના સાથીઓના હૃદયોમાં શંકાઓ અને વાંધાઓ નાખી દે છે, જેથી તેઓ તમારા સાથે ઝઘડો કરે. ^(૧૨૧)

પૂર્વગ્રહોને છોડી દો, જે કાફિરો (અધર્મીઓ) અને મુશ્કરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)માં જોવા મળે છે. એ તમામ પ્રતિબંધોને તોડી નાખો જે અલ્લાહના માર્ગદર્શનથી નિરપેક્ષ અને બેપરવા થઈને લોકોએ સ્વયં લગાવી રાખ્યા છે. હરામ માત્ર એ જ વસ્તુને સમજો જેને અલ્લાહે હરામ કરેલ છે અને હલાલ એને જ ઠરાવો જેને અલ્લાહે હલાલ ઠરાવેલ છે.

(૮૫) જુઓ, કુર્આનની સૂર: નહલ, આયત-૧૧૫. આ સંકેતથી એ વાતની પણ જાણકારી મળે છે કે સૂર: નહલ આ સૂર:થી પહેલા અવતરિત થઈ ચૂકી હતી.

(૮૬) હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ રદિ.ની રિવાયત છે કે યહૂદી આલિમો (ધાર્મિક વિદ્વાનો) અરબસ્તાનના અજ્ઞાનીઓને નબી સલ્લ. પર વાંધો ઉઠાવવા માટે જે પ્રશ્નો શિખવાડતા હતા, તેમાંથી એક આ પણ હતો કે, 'છેવટે આ શું મામલો છે કે જેને અલ્લાહ મારે, તે તો હરામ હોય અને જેને અમે મારીએ, તે હલાલ થઈ જાય.' આ એક નાનો નમૂનો છે એ વિકૃત મનોદશાનો, જે આ કથિત ગ્રંથવાળાઓમાં જોવા મળતી હતી. તેઓ આ પ્રકારના પ્રશ્નો ઘડી-ઘડીને પ્રસ્તુત કરતા હતા, જેથી સામાન્ય લોકોના હૃદયોમાં શંકા-કુશંકાઓ ઊભી કરે અને સત્યથી લડવા માટે તેમને હથિયાર ઉપલબ્ધ કરાવે.

وَإِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ ﴿١٣١﴾ أَوْ مَن كَانَ مِثْلًا
فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَن مَّثَلَهُ فِي
الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِّنْهَا ۗ كَذَلِكَ زُيِّنَ لِلْكَافِرِينَ مَا كَانُوا
يَعْمَلُونَ ﴿١٣٢﴾ وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ أَكْبَرًا مُّجْرِمِيهَا
لِيَمْكُرُوا فِيهَا ۗ وَمَا يَمْكُرُونَ إِلَّا بِأَنْفُسِهِمْ وَمَا يَشْعُرُونَ ﴿١٣٣﴾

પરંતુ જો તમે તેમની વાત માની લીધી તો નિ:શંક તમે મુશ્શરિક (અનેકેશ્વરવાદી) છો. (૩૫૫-૧૪) (૧૨૨) શું તે વ્યક્તિ જે પહેલાં મૃત હતી, પછી અમે તેને જીવન પ્રદાન કર્યું^(૧૩૧) અને તેને એ પ્રકાશ પ્રદાન કર્યો જેના અજવાળામાં તે લોકોની વચ્ચે જીવનનો માર્ગ પસાર કરે છે, તે વ્યક્તિ જેવી હોઈ શકે છે જે અંધારાઓમાં પડેલી હોય અને કોઈ રીતે એમાંથી નીકળતી ન હોય? ^(૧૩૨) કાફિરો (ઈન્કાર કરનારાઓ) માટે તો આવી જ રીતે તેમના કાર્યો મોહક બનાવી દેવામાં આવ્યા છે, ^(૧૩૩) (૧૨૩) અને આવી જ રીતે અમે દરેક વસ્તીમાં તેમના મોટા-મોટા અપરાધીઓને લગાડી દીધા છે કે ત્યાં પોતાના છળકપટની જાળ ફેલાવે. હકીકતમાં તેઓ પોતાના છળકપટની જાળમાં પોતે જ ફસાય છે, પરંતુ તેમને તેનું ભાન નથી.

(૮૭) અર્થાત્ એક તરફ અલ્લાહની ખુદાઈનો સ્વીકાર કરવો અને બીજી તરફ અલ્લાહથી ફરી ગયેલા લોકોના આદેશ પર ચાલવું અને તેમણે નિર્ધારિત કરેલ પદ્ધતિઓનું પાલન કરવું, શિર્ક (અહુદેવવાદ) છે. તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ) એ છે કે જીવન સરાસર અલ્લાહના આજ્ઞાપાલનમાં પસાર થાય. અલ્લાહની સાથે બીજાઓને પોતાની આસ્થા અને ધારણાઓમાં સ્વતંત્રરૂપે આજ્ઞા આપનાર સ્વીકારી લેવામાં આવે, તો આ આસ્થા સંબંધી શિર્ક છે અને જો વ્યવહારિક રૂપે આવા લોકોનું આજ્ઞાપાલન કરવામાં આવે, જેઓ અલ્લાહના માર્ગદર્શનથી બેપરવા થઈને સ્વયં આદેશ આપવા અથવા મનાઈ કરવાના અધિકારી બની ગયા હોય, તો આ વ્યવહારિક શિર્ક છે.

(૮૮) અહીં મૃત્યુથી તાત્પર્ય અજ્ઞાનતા અને અનભિજ્ઞતાની સ્થિતિ છે અને જીવનથી તાત્પર્ય જ્ઞાન અને સમજશક્તિ તથા સત્યને ઓળખવાની સ્થિતિ છે. જે વ્યક્તિને સાચા અને ખોટાની ઓળખ નથી તેમજ જેને એ ખબર નથી કે સીધો રસ્તો કયો છે, તે ભૌતિક રીતે ભલે સજીવ હોય, પરંતુ હકીકતની દૃષ્ટિએ તેને માનવતાનું જીવન પ્રાપ્ત નથી. તે જીવંત પ્રાણી તો અવશ્ય છે, પરંતુ જીવંત મનુષ્ય નથી. જીવંત મનુષ્ય વાસ્તવમાં માત્ર એ વ્યક્તિ છે, જેને સત્ય અને અસત્ય, ભલાઈ અને બૂરાઈ, સાચા અને ખોટાની સમજ પ્રાપ્ત થઈ છે.

(૮૯) અર્થાત્ તમે કેવી રીતે આજ્ઞા રાખી શકો છો કે જે માનવીને માનવતાની ચેતના પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી છે અને જે જ્ઞાનના પ્રકાશમાં વિકૃત માર્ગોની વચ્ચે સત્યના સાચા માર્ગને સ્પષ્ટ જોઈ રહ્યો છે, તે એ અણસમજ લોકોની જેમ દુનિયામાં જીવન વિતાવશે, જેઓ અણસમજ અને અજ્ઞાનતાના અંધકારોમાં ભટકતા ફરી રહ્યા છે.

(૯૦) અર્થાત્ જે લોકોની સામે પ્રકાશ પ્રસ્તુત કરવામાં આવે અને તેઓ તેને સ્વીકારવાથી ઈન્કાર કરી દે, જેમને સન્માર્ગ તરફ બોલાવવામાં આવે અને તેઓ પોતાના વિકૃત માર્ગો પર જ ચાલતા રહેવાને પ્રાથમિકતા આપે,

وَإِذَا جَاءَهُمْ آيَةٌ قَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ حَتَّى نُؤْتَىٰ مِثْلَ مَا أُوتِيَ
 رُسُلُ اللَّهِ ۗ اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ ۗ سَيُصِيبُ
 الَّذِينَ أَجْرَمُوا صَغَارٌ عِنْدَ اللَّهِ وَعَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا كَانُوا
 يَمْكُرُونَ ﴿١٣٣﴾ فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ ۗ
 وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَمَّا يَصْعَدُ فِي
 السَّمَاءِ ۗ كَذَلِكَ يَجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٣٤﴾

જ્યારે તેમના સામે કોઈ આયત આવે છે તો તેઓ કહે છે, ‘અમે માનીશું નહીં જ્યાં સુધી તે વસ્તુ અમને પોતાને આપવામાં ન આવે જે અલ્લાહના પયગંબરોને આપવામાં આવી છે.’^(૧૩૧) અલ્લાહ વધુ સારી રીતે જાણે છે કે પોતાની પયગંબરીનું કામ કોના પાસેથી લે અને કઈ રીતે લે. નજીક છે તે સમય જ્યારે આ ગુનેગારો પોતાની ચાલબાજીઓના બદલામાં અલ્લાહને ત્યાં અપમાન અને સાખત યાતના ભોગવશે. (૧૨૫) તો (આ હકીકત છે કે) જેને અલ્લાહ માર્ગદર્શન આપવાનો ઈરાદો કરે છે, તેની છાતી (હૃદય) ઈસ્લામ માટે ખોલી દે છે^(૧૩૨) અને જેને પથભ્રષ્ટતામાં નાખવાનો ઈરાદો કરે છે તેની છાતીને તંગ કરી દે છે અને એવી ભીંસમાં લે છે કે (ઈસ્લામનો વિચાર કરતાં જ) તેને ઈવું લાગવા માંડે છે, જાણે તેનો જીવ આકાશ તરફ ઊડી જઈ રહ્યો છે. આ રીતે અલ્લાહ (સત્યથી દૂર ભાગવાની અને ઘૃષ્ટાની) ગંદકી એ લોકો પર થોપી દે છે જેઓ ઈમાન નથી લાવતા,^(૧૩૩)

તેમના માટે અલ્લાહનો કાનુન એ જ છે કે પછી તેમને અંધકાર જ સારો લાગવા માંડે છે. તેઓ આંધળાઓની જેમ ખોટા ફાંફાં મારીને ચાલવા અને ઠોકરો ખાવાનું જ પસંદ કરે છે. તેમને ગીચ ઝાડીઓ જ બગીચો અને કાંટાઓ જ ફૂલ દેખાય છે, તેમને પ્રત્યેક દુષ્કર્મમાં આનંદ મળે છે, દરેક મૂર્ખતાને તેઓ શોધ સમજે છે અને દરેક દૂષિત અનુભવ પછી તેનાથી વધારે દૂષિત અનુભવ માટે તેઓ એ આશાએ તૈયાર થઈ જાય છે કે પહેલા સંયોગવશ ધગધગતા અંગારા પર હાથ પડી ગયો હતો, તો હવે કીમતી હીરાઓ હાથ લાગશે.

(૯૧) અર્થાત્ અમે રસૂલો (પયગંબરો)ની એ વાત પર ઈમાન નહીં લાવીએ કે તેમના પાસે ફરિશ્તો આવ્યો અને અલ્લાહનો સંદેશ લાવ્યો, બલકે અમે કેવળ ત્યારે જ ઈમાન લાવી શકીએ છીએ જ્યારે કે ફરિશ્તો સ્વયં અમારા પાસે આવે અને પ્રત્યક્ષ અમને કહે કે આ અલ્લાહનો સંદેશ છે.

(૯૨) છાતી ખોલી દેવાથી તાત્પર્ય ઈસ્લામની સત્યતા પર સંપૂર્ણપણે સંતુષ્ટ કરી દેવું અને શંકા-કુશંકા અને સંકોચ અને ક્ષિધાને દૂર કરી દેવું છે.

(૯૨અ) આ વાક્યથી એ વાત સ્પષ્ટ થઈ ગઈ કે જે લોકો ઈમાન નથી લાવતા, અલ્લાહ તેમની જ છાતી ઈસ્લામ માટે તંગ કરી દે છે અને તેમને સન્માર્ગ બતાવવાનો ઈરાદો નથી કરતો.

وَهَذَا صِرَاطٌ رَبِّكَ مُسْتَقِيمًا ۖ قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ
 يَذَّكَّرُونَ ﴿١٣٦﴾ لَهُمْ دَارُ السَّلَامِ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَهُوَ وَلِيُّهُمْ بِمَا كَانُوا
 يَعْمَلُونَ ﴿١٣٧﴾ وَيَوْمَ يُحْشَرُهُمْ جَمِيعًا ۖ يَمُعْشِرُ الْجِنِّ قَدِ اسْتَكْبَرْتُمْ
 مِنَ الْإِنْسِ ۗ وَقَالَ أَوْلِيُوهُمْ مِنَ الْإِنْسِ رَبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنَا
 بِبَعْضٍ وَبَلَّغْنَا آجَلَنَا الَّذِي أَجَلْت لَنَا ۗ قَالَ النَّارُ مَثْوَاكُمْ
 خُلْدِيْنَ فِيهَا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ ۗ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ ﴿١٣٨﴾

જો કે આ રસ્તો તમારા રબનો સીધો રસ્તો છે અને તેની નિશાનીઓ તે લોકો માટે સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવી છે જેઓ શિખામણ સ્વીકારે છે. (૧૨૭) તેમના રબના પાસે તેમના માટે સલામતીનું ઘર છે^(૧૩૬) અને તે તેમનો સંરક્ષક છે, તે સારા વર્તનને કારણે જે તેમણે અપનાવ્યું. (૧૨૮) જે દિવસે અલ્લાહ તે સૌ લોકોને ઘેરીને એકત્ર કરશે, તે દિવસે તે જિન્નાતો^(૧૩૭)ને ઉદ્દેશીને ફરમાવશે, “હે જિન્નાતોના જૂથ ! તમે તો માનવ-જાત પર ખૂબ હાથ સાફ કર્યો.” મનુષ્યોમાંથી જેઓ તેમના મિત્રો હતો તેઓ કહેશે, “પાલનહાર ! અમારામાંથી દરેકે એક-બીજાનો ખૂબ ઉપયોગ કર્યો છે,^(૧૩૮) અને હવે અમે એ સમય પર પહોંચી ગયા છીએ જે તે અમારા માટે નિશ્ચિત કરી દીધો હતો.” અલ્લાહ ફરમાવશે, “સારું, હવે આગ તમારું ઠેકાણું છે, તેમાં તમે હંમેશાં રહેશો.” તેનાથી બચશે માત્ર એ જ લોકો જેમને અલ્લાહ બચાવવા માગશે, નિ:શંક તમારો રબ તત્વદર્શી-હાપણવાળો અને સર્વજ્ઞ છે.^(૧૩૯)

જો કે આ રસ્તો તમારા રબનો સીધો રસ્તો છે અને તેની નિશાનીઓ તે લોકો માટે સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવી છે જેઓ શિખામણ સ્વીકારે છે. (૧૨૭) તેમના રબના પાસે તેમના માટે સલામતીનું ઘર છે^(૧૩૬) અને તે તેમનો સંરક્ષક છે, તે સારા વર્તનને કારણે જે તેમણે અપનાવ્યું. (૧૨૮) જે દિવસે અલ્લાહ તે સૌ લોકોને ઘેરીને એકત્ર કરશે, તે દિવસે તે જિન્નાતો^(૧૩૭)ને ઉદ્દેશીને ફરમાવશે, “હે જિન્નાતોના જૂથ ! તમે તો માનવ-જાત પર ખૂબ હાથ સાફ કર્યો.” મનુષ્યોમાંથી જેઓ તેમના મિત્રો હતો તેઓ કહેશે, “પાલનહાર ! અમારામાંથી દરેકે એક-બીજાનો ખૂબ ઉપયોગ કર્યો છે,^(૧૩૮) અને હવે અમે એ સમય પર પહોંચી ગયા છીએ જે તે અમારા માટે નિશ્ચિત કરી દીધો હતો.” અલ્લાહ ફરમાવશે, “સારું, હવે આગ તમારું ઠેકાણું છે, તેમાં તમે હંમેશાં રહેશો.” તેનાથી બચશે માત્ર એ જ લોકો જેમને અલ્લાહ બચાવવા માગશે, નિ:શંક તમારો રબ તત્વદર્શી-હાપણવાળો અને સર્વજ્ઞ છે.^(૧૩૯)

- (૮૩) ‘સલામતીનું ઘર’ અર્થાત્ જ્યાં મનુષ્ય દરેક આફતથી સુરક્ષિત અને દરેક ખરાબીથી બચેલો હોય.
 (૮૪) અહીં જિન્નાતથી અભિપ્રેત શૈતાન-જિન્નાત છે.
 (૮૫) અર્થાત્ અમારામાંથી દરેક વ્યક્તિએ બીજાથી અનુચિત લાભ ઉઠાવ્યો છે, દરેક બીજાને ધોકામાં નાખીને પોતાની ઈચ્છાઓ પૂરી કરતો રહ્યો છે.
 (૮૬) અર્થાત્ આમ તો અલ્લાહને અધિકાર છે કે જેને ઈચ્છે, સજા આપે અને જેને ઈચ્છે, માફ કરી દે, પરંતુ આ સજા અને માફી કોઈ ઉચિત કારણ વગર, માત્ર ઈચ્છાના આધારે નહીં હોય, બલકે જ્ઞાન અને તત્વદર્શિતા પર આધારિત હશે. અલ્લાહ માફ એ જ ગુનેગારને કરશે, જેના વિશે તે જાણે છે કે તે સ્વયં પોતાના ગુનાનો જવાબદાર નથી અને જેના વિશે તેની તત્વદર્શિતા એ નિર્ણય કરે કે તેને સજા આપવી ન જોઈએ.

وَكَذَلِكَ نُؤَيُّ بِبَعْضِ الظَّالِمِينَ بَعْضًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿١٢٩﴾
 يَمْعَشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِّنكُمْ يَقُصُّونَ
 عَلَيْكُمْ آيَاتِي وَيُنذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا قَالُوا
 شَهِدْنَا عَلَىٰ أَنفُسِنَا وَغَرَّبْنَاهُمْ حَيٰوةَ الدُّنْيَا وَشَهِدُوا
 عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَافِرِينَ ﴿١٣٠﴾ ذٰلِكَ أَن لَّمْ
 يَكُن رَّبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَىٰ بِظُلْمٍ وَأَهْلَهَا غٰفِلُونَ ﴿١٣١﴾

જુઓ, આવી રીતે અમે (આખિરતમાં) અત્યાચારીઓને એકબીજાના સાથીદાર બનાવીશું, એ કમાણીના કારણે જે તેઓ (દુનિયામાં એકબીજાના સાથે મળીને) કરતા હતા. (૧૨૯) (૧૩૦) (તે વખતે અલ્લાહ તેમને એ પણ પૂછશે કે), “હે જિન્નાતો અને મનુષ્યોના જૂથ ! શું તમારા પાસે તમારા પોતાનામાંથીએવા રસૂલો આવ્યા ન હતા, જેઓ તમને મારી આયતો સંભળાવતા હતા અને આ દિવસના અંજામથી ડરાવતા હતા?” તેઓ કહેશે, “હા, અમે અમારા વિરુદ્ધ સ્વયં સાક્ષી આપીએ છીએ.” આજે દુનિયાના જીવને આ લોકોને ધોખામાં નાખી રાખ્યા છે, પરંતુ તે વખતે તેઓ સ્વયં પોતાના વિરુદ્ધ સાક્ષી આપશે કે તેઓ કાફિર (સત્યનો ઈન્કાર કરનાર) હતા. (૧૩૧) (આ સાક્ષી તેમના પાસેથી એટલા માટે લેવામાં આવશે કે જેથી એ પુરવાર થઈ જાય કે) તમારો રબ વસ્તીઓને અત્યાચારપૂર્વક નાશ કરી દેનાર ન હતો, જ્યારે કે તેમના રહેવાસીઓ હકીકતથી અજાણ હોય.

- (૧૩૧) અર્થાત્ જે પ્રમાણે તેઓ દુનિયામાં ગુનાઓ સમેટતા રહ્યા અને બૂરાઈઓ કમાવામાં એક-બીજા સાથે ભાગીદાર હતા, એ જ પ્રમાણે આખિરત (પરલોક)ની સજા પામવામાં પણ તેઓ એક-બીજાના ભાગીદાર હશે.
- (૧૩૨) અર્થાત્ અમે સ્વીકાર કરીએ છીએ કે તમારા તરફથી એક-પછી-એક રસૂલો આવતા અને અમને હકીકતથી માહિતગાર કરતા, પરંતુ આ અમારો પોતાનો દોષ હતો કે અમે તેમની વાત ન માની.
- (૧૩૩) અર્થાત્ અજાણ અને અનભિજ્ઞ ન હતા, બલ્કે ઈન્કાર કરવાવાળા હતા તેઓ સ્વયં માનશે કે સત્ય અમારા સુધી પહોંચ્યું હતું, પરંતુ અમે પોતે તેને માનવાનો ઈન્કાર કરી દીધો હતો.
- (૧૩૪) અર્થાત્ અલ્લાહ પોતાના બંદાઓને એ તક નથી આપવા માગતો કે તેઓ તેના સામે એ વિરોધ પ્રદર્શિત કરી શકે કે તેમને અમને હકીકત તો બતાવી નથી અને ન અમને સન્માર્ગ બતાવવાનો કોઈ પ્રબંધ કર્યો, પરંતુ જ્યારે જાણતા ન હોવાને કારણે અમે ખોટા માર્ગે ચાલી નીકળ્યા, તો હવે તમે અમને પકડો છો. આ જ તર્કના રદિયા માટે અલ્લાહે પયગંબરો મોકલ્યા અને ગ્રંથો અવતરિત કર્યા, જેથી જિન્નાતો અને મનુષ્યોને સ્પષ્ટ રૂપે સચેત કરી દેવામાં આવે. હવે જો લોકો ખોટા માર્ગે ચાલે છે અને અલ્લાહ તેમને સજા આપે છે, તો તેનો આરોપ સ્વયં તેમના ઉપર છે, ન કે અલ્લાહ પર.

وَلِكُلِّ دَرَجَتٍ مِّمَّا عَمِلُوا ۖ وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ ﴿١٣٢﴾
 وَرَبُّكَ الْغَنِيُّ ذُو الرَّحْمَةِ ۗ إِنْ يَشَاءُ يُدْهِبْكُمْ وَيَسْتَخْلِفْ مِنْ
 بَعْدِكُمْ مَا يَشَاءُ كَمَا أَنْشَأَكُمْ مِنْ ذُرِّيَةِ قَوْمٍ آخَرِينَ ﴿١٣٣﴾

દરેક વ્યક્તિનો દરજ્જો તેના કર્મ મુજબ છે અને તમારો રબ લોકોના કર્મોથી અજાણ નથી. (૧૩૩) તમારો રબ બેનિયાઝ (નિરપેક્ષ) છે અને દયા તેની નીતિ છે. (૧૦૧) જો તે ઈચ્છે તો તમને લોકોને લઈ જાય અને તમારી જગ્યાએ બીજા જે લોકોને ઈચ્છે લઈ આવે, જેવી રીતે તેણે તમને બીજા જે લોકોની સંતતિથી પેદા કર્યા છે.

(૧૦૧) 'તમારો પાલનહાર બેનિયાઝ છે', અર્થાત્ તેનો કોઈ સ્વાર્થ તમારા કારણે અટકેલ નથી, તેનું કોઈ હિત તમારાથી જોડાયેલ નથી કે તમારી અવજ્ઞાથી તેનું કંઈ ખરાબ થતું હોય, અથવા તમારા આજ્ઞાપાલનથી તેને કોઈ લાભ પહોંચી જતો હોય, તમે સૌ મળીને કઠોર અવજ્ઞાકારી બની જાઓ, તો તેની બાદશાહીમાં રજ માત્ર પણ ઘટાડો નથી કરી શકતા અને સૌ મળીને તેના આજ્ઞાપાલક અને ઉપાસક બની જાઓ તો તેના સામ્રાજ્યમાં કંઈ વધારો કરી શકતા નથી. તે ન તમારી સલામીઓનો મોહતાજ છે અને ન તમારી નજ (માનતા) અને નિયાઝ (અર્પણ-સમર્પણ)નો. તે પોતાનાં અગણિત ખજાનાઓ લુટાવી રહ્યો છે, કોઈપણ પ્રકારનો બદલો તમારાથી ઈચ્છ્યા વગર.

'દયા તેની નીતિ છે', અહીં સંદર્ભની દૃષ્ટિએ આના બે અર્થ છે — એક એ કે તમારો પાલનહાર તમને સન્માર્ગ પર ચાલવાની જે તાકીદ કરે છે અને મૂળભૂત અને અંતિમ સત્ય વિરુદ્ધ વર્તન અપનાવવાની જે મનાઈ કરે છે, તેનું કારણ એ નથી કે તમારા સન્માર્ગ પર ચાલવાથી તેને કોઈ લાભ થાય છે અને ખોટો માર્ગ અપનાવવાથી તેને કોઈ નુકસાન થાય છે, બલકે તેનું કારણ ખરેખર એ છે કે સન્માર્ગ પર ચાલવામાં તમારો પોતાનો ફાયદો અને ખોટા માર્ગે ચાલવામાં તમારું પોતાનું નુકસાન છે. તેથી આ સંપૂર્ણપણે તેની કૃપા છે કે તે તમને એ સાચા માર્ગનું શિક્ષણ આપે છે, જેનાથી તમે ઉચ્ચ દરજ્જા સુધી ઉમતિ કરવાને કાબેલ બની શકો છો અને એ ખોટા માર્ગથી રોકે છે, જેના કારણે તમે નિમ્ન દરજ્જા તરફ ઉતરી જાઓ છો.

બીજું એ કે તમારો પાલનહાર સખત પકડ કરવાવાળો નથી, તમને સજા આપવામાં તેને કોઈ આનંદ નથી આવતો, તે તમને પકડવા અને મારવા માટે તત્પર નથી કે જરા તમારાથી ભૂલ થઈ જાય, અને તે તમારી ખબર લઈ નાખે. વાસ્તવમાં તે પોતાની સમસ્ત સૃષ્ટિ માટે ખૂબ જ મહેરબાન છે, અત્યંત દયા અને કૃપા સાથે ખુદાઈ કરી રહ્યો છે, અને આ જ વ્યવહાર તેનો મનુષ્યો સાથે પણ છે. તેથી તે તમારી એક-પછી-એક ભૂલોને માફ કરતો રહે છે. તમે અવજ્ઞા કરો છો, પાપ કરો છો, ગુનાઓ આચરો છો, તેની રોજી પર પોષણ પામીને પણ તેના આદેશોથી મોઢું ફેરવો છો, પરંતુ તે નરમી અને ક્ષમાથી જ કામ કરતો રહે છે અને તમને સંયમી બનવા અને સમજવા અને સુધારણા કરી લેવા માટે મહેતલ પર મહેતલ આપતો જાય છે, નહિ તો જો તે સખત પકડ કરવાવાળો હોત, તો તેના માટે કંઈ મુશ્કેલ ન હતું કે તમને દુનિયાથી વિદાય કરી દેતો અને તમારી જગ્યાએ કોઈ અન્ય જાતિને ઉઠાવી ઊભો કરી દેતો અથવા તમામ મનુષ્યોને સમામ કરીને કોઈ અન્ય મખ્લૂક (સર્જન) પેદા કરી દેતો.

إِنَّ مَا تُوْعَدُونَ لَآئٍ ۖ وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ ﴿١٠٢﴾ قُلْ يَقَوْمِ
اعْمَلُوا عَلَىٰ مَكَانَتِكُمْ إِنِّي عَامِلٌ ۗ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ ۗ لَا مَن
تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ ۗ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ ﴿١٠٣﴾ وَجَعَلُوا لِلَّهِ

(૧૦૪) તમારા સાથે જે વસ્તુનો વાયદો કરવામાં આવી રહ્યો છે તે નિશ્ચિત રૂપે આવવાની છે^(૧૦૨) અને તમે અલ્લાહને વિવશ કરી દેવાની શક્તિ ધરાવતા નથી. (૧૦૫) હે નબી! કહી દો કે, લોકો! તમે તમારી જગ્યાએ કર્મ કરતા રહો અને હું પણ મારી જગ્યાએ કામ કરી રહ્યો છું.^(૧૦૩) ખૂબ જ જલ્દી તમને ખબર પડી જશે કે પરિણામ કોના પક્ષે સારું આવે છે. જો કે આ હકીકત છે કે અત્યાચારીઓ કદાપિ સફળતા પામી શકતા નથી. (૧૦૬) આ લોકોએ^(૧૦૪)

- (૧૦૨) અર્થાત્ ક્યામત, જેના પછી તમામ આગળ-પાછળના મનુષ્યોને નવેસરથી જીવંત કરવામાં આવશે અને પોતાના રબની સામે અંતિમ નિર્ણય માટે રજૂ થશે.
- (૧૦૩) અર્થાત્ જો મારા સમજાવવાથી તમે નથી સમજતા અને પોતાના ખોટા વર્તનથી અટકતા નથી, તો જે માર્ગ પર તમે ચાલી રહ્યા છો, ચાલો અને મને મારા માર્ગે ચાલવા માટે છોડી દો, પરિણામ જે કંઈ આવશે તે તમારા સામે પણ આવી જશે અને મારા સામે પણ.
- (૧૦૪) ઉપરનો પ્રવચન-ક્રમ એ વાત પર સમાપ્ત થયો હતો કે જો આ લોકો ઉપદેશ માનવા માટે તૈયાર નથી અને પોતાની અજ્ઞાનતા પર આગ્રહ કરી રહ્યા છે, તો તેમને કહી દો કે સારું, તમે તમારી પદ્ધતિ પર કામ કરતા રહો અને હું મારી પદ્ધતિ પર કામ કરીશ. ક્યામત એક દિવસ અવશ્ય આવવાની છે, તે વખતે તમને ખબર પડી જશે કે આ વર્તનનું પરિણામ શું આવે છે. જો કે એ સારી રીતે સમજી લો કે ત્યાં અન્યાયીઓ અને અત્યાચારીઓને સફળતા નહીં મળે. ત્યારબાદ હવે એ અજ્ઞાનતાની કંઈક વ્યાખ્યા કરવામાં આવી રહી છે, જેનો આ લોકો આગ્રહ કરી રહ્યા હતા અને જેને છોડવા માટે કોઈપણ રીતે તૈયાર થતા નહોતા, અને તેમને બતાવવામાં આવી રહ્યું છે કે તમારો એ 'અત્યાચાર' શું છે, જેના પર કાયમ રહેતાં તમે કોઈ સફળતાની આશા કરી શકતા નથી.

هَذَا ذَرَأٌ مِّنَ الْحَرْثِ وَالْأَنْعَامِ نَصِيبًا لِّمَا هَدَا اللَّهُ بِزَعْمِهِمْ
 وَهَذَا الشَّرُّ كَانِنًا ۗ فَمَا كَانَ لِشُرِّكَائِهِمْ فَلَا يَصِلُ إِلَى اللَّهِ ۗ وَمَا
 كَانَ لِلَّهِ فَهُوَ يَصِلُ إِلَى شُرِّكَائِهِمْ ۗ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ ﴿١٠٧﴾

અલ્લાહ માટે સ્વયં તેની જ પેદા કરેલ ખેતીઓ અને ઢોરોમાંથી એક હિસ્સો નિશ્ચિત કરી લીધો છે, અને પોતાની કલ્પનાથી કહે છે કે આ અલ્લાહ માટે છે, અને આ અમારા ઠેરવેલા ભાગીદારો માટે, (૧૦૫) પછી જે હિસ્સો તેમના ઠેરવેલા ભાગીદારો માટે છે તે તો અલ્લાહને નથી પહોંચતો, પરંતુ જે અલ્લાહ માટે છે તે તેમના ભાગીદારોને પહોંચી જાય છે. (૧૦૬) કેવા ખરાબ નિર્ણયો કરે છે આ લોકો !

(૧૦૫) આ વાતને તેઓ સ્વયં પણ માનતા હતા કે ધરતી અલ્લાહની છે અને ખેતીઓ એ જ ઊગાડે છે, અને એ જાનવરોને પેદા કરવાવાળો પણ અલ્લાહ જ છે, જેનાથી તેઓ પોતાના જીવનમાં સેવા લે છે, પરંતુ તેમનો વિચાર એ હતો કે તેમના પર અલ્લાહની આ કૃપા એ દેવીઓ અને દેવતાઓ તથા ફરિશ્તાઓ અને જિન્નાતા અને આકાશના નક્ષત્રો-ગ્રહો તેમજ પૂર્વજોની આત્માઓની કૃપા અને બરકતથી છે, જેઓ તેમના પર કૃપા-દૃષ્ટિ રાખે છે, તેથી તેઓ પોતાના ખેતરોની ઉપજ અને પોતાના જાનવરોમાંથી બે ભાગ કાઢતા હતા. એક ભાગ અલ્લાહના નામનો, એ આભારમાં કે તેણે આ ખેતરો અને આ જાનવરો તેમને પ્રદાન કર્યા અને બીજો ભાગ પોતાના કબીલા (બિરાદરી) કે પરિવારના 'મોટા ઉપાસ્યો'ને નજ-અને-નિયાઝ (ભેટ અને અર્પણ)નો, જેથી તેમની મહેરબાનીઓ તેમના સાથે રહે. અલ્લાહ સૌપ્રથમ તેમના આ જ અત્યાચાર પર પકડ કરે છે કે આ તમામ ઢોરો અમારા પેદા કરેલા છે અને અમે પ્રદાન કરેલા છે, તેમાં આ બીજાઓને નજ અને નિયાઝ કેમ ? આ નિમકહરામી અને કૃતજ્ઞતા નથી તો બીજું શું છે કે તમે પોતાના ઉપકારકના ઉપકારને, જે તેણે પૂર્ણરૂપે સ્વયં પોતાની મહેરબાનીથી તમારા પર કરેલ છે, બીજાઓના હસ્તક્ષેપ અને તેમની મધ્યસ્થતાનું પરિણામ બતાવો છો અને આભારના હક્કમાં તેમને તેના સાથે ભાગીદાર ઠરાવો છો. પછી સાંકેતિક રૂપે બીજી પકડ એ વાત પર પણ કરી છે કે આ અલ્લાહનો ભાગ જે તેમણે નિશ્ચિત કર્યો છે, એ પણ પોતાની રીતે જ કરી લીધો છે, પોતાના નિયમના નિર્માતા સ્વયં બની બેસ્યા છે, પોતે જ જે ભાગ ઇચ્છે છે, અલ્લાહ માટે નિશ્ચિત કરી લે છે અને જે ઇચ્છે છે, બીજાઓ માટે નક્કી કરી દે છે. જો કે પોતાની પ્રદાન કરેલ વસ્તુઓનો વાસ્તવિક માલિક અને અધિકારી સ્વયં અલ્લાહ છે અને આ વાત તેની જ શરીઅત (કાનૂન) અનુસાર નક્કી થવી જોઈએ કે આ આપવામાંથી કેટલો ભાગ તેના આભાર માટે કાઢવામાં આવે અને બાકીમાં કોણ-કોણ અધિકારી છે. તેથી વાસ્તવમાં આ મનમાની રીતથી જે ભાગ આ લોકો પોતાના જૂઠા વિચારમાં અલ્લાહ માટે કાઢે છે અને નિર્ધનો અને જરૂરતમંદો વગેરેને દાન આપે છે, તે પણ કોઈનેકી નથી. અલ્લાહના ત્યાં તેના સ્વીકાર્ય હોવાનું પણ કોઈ કારણ નથી.

(૧૦૬) આ એક સૂક્ષ્મ વ્યંગ છે, તેમના એ કૃત્ય પર કે તેઓ અલ્લાહના નામે જે ભાગ કાઢતા હતા તેમાં પણ ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારની ચાલબાજીઓ કરીને ઘટાડો કરતા રહેતા હતા અને દરેક પ્રકારે પોતાના સ્વયં ધરેલા ભાગીદારોનો ભાગ વધારવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, જેનાથી સ્પષ્ટ થતું હતું કે જે રુચિ તેમને પોતાના આ (ઠરાવેલા) ભાગીદારોથી છે, તે અલ્લાહથી નથી, જેમ કે - જે અનાજ કે ફળ વગેરે અલ્લાહના નામે કાઢવામાં આવતા, તેમાંથી જો કંઈક નીચે પડી જતું તો તે ભાગીદારોના ભાગમાં સામેલ કરી દેવામાં આવતું હતું અને જો

وَكَذَلِكَ زَيْنٌ لِكَثِيرٍ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ قَتَلَ أَوْلَادِهِمْ
شُرَكَاءَهُمْ لِيَرُدُّوهُمْ وَلِيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ ۗ وَلَوْ شَاءَ

(૧૩૭) અને આવી જ રીતે ઘણા મુશ્કરિકો માટે તેમના ઠેરવેલા ભાગીદારોએ પોતાના સંતાનોની હત્યાને સુંદર બનાવી દીધી છે, ^(૧૦૭) જેથી તેમને વિનાશમાં નાખી દે ^(૧૦૮) અને તેમના માટે તેમના દીન (ધર્મ)ને શંકાસ્પદ બનાવી દે. ^(૧૦૯) જો અલ્લાહ ઇચ્છતો તો તેઓ આવું ન કરતા, (ઠરાવેલા) ભાગીદારોના ભાગમાંથી નીચે પડી જતું કે અલ્લાહના ભાગમાં ભળી જતું તો તેને તેમના જ (અર્થાત્ ઠરાવેલા ભાગીદારોના) ભાગમાં પરત કરી દેવામાં આવતું. ખેતરનો જે ભાગ ભાગીદારોના અર્પણ માટે મુખ્ય કરી દેવામાં આવતો હતો, જો તેમાંથી પાણી એ ભાગ તરફ વહી નીકળતું, જે અલ્લાહને અર્પણ માટે મુખ્ય હતું, તો તેની તમામ ઉપજ ભાગીદારોના ભાગમાં દાખલ કરી દેવામાં આવતી હતી, પરંતુ જો તેનાથી વિપરીત સ્થિતિ હોય તો અલ્લાહના ભાગમાં કોઈ વધારો કરવામાં ન આવતો. જો ક્યારેક દુષ્કાળના કારણે અર્પણનું અનાજ સ્વયં ઉપયોગ કરવાની જરૂર પડી જતી, તો અલ્લાહનો ભાગ ખાઈ જતા હતા, પરંતુ ભાગીદારોના ભાગને હાથ લગાવતા ડરતા હતા કે ક્યાંક કોઈ આફત ન આવી જાય. જો કોઈ કારણસર ભાગીદારોના ભાગમાં કોઈ ઘટાડો થઈ જતો, તો તે ઘટાડાને અલ્લાહના ભાગમાંથી પૂરો કરવામાં આવતો હતો. પરંતુ અલ્લાહના ભાગમાં ઘટાડો થતો, તો ભાગીદારોમાંથી એક દાણો પણ તેમાં નાખવામાં ન આવતો. આ વર્તન પર કોઈ આલોચના કરતું, તો ઉત્તરમાં જાત-જાતના મનફાવે એવા સ્પષ્ટીકરણો કરવામાં આવતા. જેમ કે - કહેતા હતા કે અલ્લાહ તો 'ગની' (ઉદાર) છે, તેના ભાગમાંથી કંઈ ઓછું પણ થઈ જાય, તો તેને શું પરવા હોઈ શકે છે? રહ્યા આ ભાગીદારો, તો આ બંદાઓ છે, અલ્લાહની જેમ 'ગની' નથી, તેથી સહેજ પણ ઓછું-વતું થાય તો તેના પર તેમની પકડ થઈ જાય છે.

આ અંધશ્રદ્ધાઓના મૂળમાં શું હતું, તેને સમજવા માટે એ જાણી લેવું પણ આવશ્યક છે કે અરબના અજ્ઞાની લોકો પોતાના ધનમાંથી જે ભાગ અલ્લાહ માટે કાઢતા હતા, તે નિર્ધનો, જરૂરતમંદો, મુસાફરો અને અનાથો વગેરેના શીર્ષકમાં ખર્ચ કરવામાં આવતો હતો અને જે ભાગ ઠરાવેલા ભાગીદારોના અર્પણ માટે કાઢતા હતા, તે કાં તો સીધે-સીધું ધાર્મિક વર્ગના પેટમાં જતું હતું અથવા આસ્તાનાઓ (સ્થાનકો) પર અર્પણના સ્વરૂપે પ્રસ્તુત કરવામાં આવતું અને આ રીતે હરીફરીને મુજાવરો (ધર્મસ્થાનોની દેખરેખ રાખનાર) અને પૂજારીઓ સુધી પહોંચી જતું હતું. તેથી જ આ સ્વાર્થી ધાર્મિક ગુરુઓએ સદીઓની લગાતાર તાકીદથી આ અજ્ઞાનીઓના હૃદયમાં આ વાત બેસાડી હતી કે અલ્લાહના ભાગમાં ઘટાડો થઈ જાય તો કોઈ ગુનો નથી, પરંતુ 'પુદાના વહાલાઓ'ના ભાગમાં ઘટાડો ન થવો જોઈએ, બલકે જ્યાં સુધી સંભવ હોય, કંઈક વધારો જ થતો રહે એ વધારે ઉત્તમ છે.

(૧૦૭) અહીં 'ભાગીદારો' શબ્દ એક બીજા અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે, જે ઉપરના અર્થથી ભિન્ન છે. ઉપરની આયતમાં જેમના માટે 'ભાગીદાર' શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તેઓ તેમના એ ઉપાસ્યો હતા, જેમની શક્તિ કે ભલામણ કે માધ્યમને આ લોકો કૃપાની પ્રાપ્તિમાં મદદગાર સમજતા હતા અને કૃપાના આભારના હક્કદારની હેસિયતે તેમને અલ્લાહના સાથે ભાગીદાર બનાવતા હતા. તેનાથી વિપરીત આ આયતમાં 'ભાગીદાર'થી તાત્પર્ય એ લોકો છે, જેમણે સંતાનને બલિ ચઢાવવાનો રિવાજ શરૂ કર્યો હતો, અને એ શૈતાનો છે જેમણે આ અત્યાચારપૂર્ણ રિવાજને આ લોકોની નજરમાં એક જાઈઝ (વેધ) અને પ્રિય કાર્ય બનાવી દીધું હતું, તેમને

ભાગીદાર બનાવવાનું કારણ એ છે કે ઈસ્લામની દૃષ્ટિએ જે રીતે ઈબાદતનો હક્કદાર એક માત્ર અલ્લાહ છે, એ જ રીતે બંદાઓ માટે કાનૂન બનાવવા અને જાઈઝ (વૈધ) અને નાજાઈઝ (અવૈધ)ની સીમાઓ નિર્ધારિત કરવાનો હક્કદાર પણ માત્ર અલ્લાહ છે. તેથી જે રીતે કોઈ અન્યના આગળ ઈબાદતના કાર્યોમાંથી કોઈ કાર્ય કરવું તેને અલ્લાહનો ભાગદાર બનાવવાના સમાનાર્થી છે, એ જ રીતે કોઈના દ્વારા સ્વયં ઘડેલ કાનૂનને સત્ય આધારિત સમજીને તેની પાબંદી કરવી અને તેની નિર્ધારિત કરેલ સીમાઓના પાલનને અનિવાર્ય માનવું પણ તેને ખુદાઈમાં અલ્લાહના ભાગીદાર ઠરાવવાના સમાનાર્થી છે. આ બંને કાર્ય શિક્ક છે, ભલે તેનું આચરણ કરનાર એ હસ્તીઓને મોટેથી ઈલાહ (ઉપાસ્ય, પ્રભુ) અને રબ કહે કે ન કહે, જેના આગળ તે ભેટ-સોગાદ અને અર્પણ પ્રસ્તુત કરે છે, અથવા જેના નિર્ધારિત કરેલ કાનૂનના પાલનને અનિવાર્ય સમજે છે. સંતાનની હત્યાના ત્રણ સ્વરૂપો આરબવાસીઓમાં પ્રચલિત હતા અને કુર્આનમાં ત્રણેય તરફ સંકેત કરવામાં આવ્યો છે—

૧.— બાળકીઓ/છોકરીઓની હત્યા, એ વિચારથી કે કોઈ તેમનો જમાઈ ન બને અથવા કબીલાઓની લડાઈઓમાં તેણીઓ દુશ્મનના હાથ ન લાગે અથવા કોઈ અન્ય કારણસર તેણીઓ તેમના માટે શરમનું કારણ ન બને.

૨.— બાળકોની હત્યા, એ વિચારથી કે તેમના પાલન-પોષણનો બોજ ઉઠાવી નહીં શકાય અને આર્થિક સાધનોની અછતને કારણે તેઓ અસહ્ય બોજ બની જશે.

૩.— બાળકોને પોતાના ઉપાસ્યોની પ્રસન્નતા માટે ભેટ (કે બલિ) ચઢાવવા.

(૧૦૮) ‘બરબાદી’ શબ્દ ખૂબ અર્થપૂર્ણ છે. તેનાથી તાત્પર્ય નૈતિક વિનાશ પણ છે, જે માનવી કઠોરતા, નિર્દયતા અને ક્રૂરતાની એ સીમા સુધી પહોંચી જાય કે પોતાની સંતાનને પોતાના હાથે જ કતલ કરવા લાગે. આમાં માનવતાનું તત્ત્વ તો દૂરની વાત છે, પાશવતાનું તત્ત્વ બાકી રહેતું નથી; અને વંશીય અને જાતિય બરબાદી પણ કે સંતાનની હત્યાનું અનિવાર્ય પરિણામ પેઢીઓનું ઘટવું અને વસ્તીનું ઓછું થવું છે, જેનાથી માનવ-જાતિને પણ હાનિ પહોંચે છે અને એ કોમ પણ વિનાશની ગતિમાં સરી જાય છે, જે પોતાના સમર્થકો અને પોતાની સંસ્કૃતિના કાર્યકર્તાઓ અને પોતાની સંપત્તિના વારસદારોને પેદા થવા દેતી નથી, અથવા પેદા થતાં જ સ્વયં પોતાને હાથે તેમને સમાપ્ત કરી નાખે છે; અને આંનાથી તાત્પર્ય ‘અંતિમ’ વિનાશ પણ છે કે જે વ્યક્તિ નિર્દોષિ બાળકો પર આ અત્યાચાર કરે છે અને જે પોતાની માનવતાને, બહે પોતાની પાશવતા સુદ્ધાને આ રીતે ઊલટી છરીથી ઝબેહ કરે છે અને જે માનવ-વંશની સાથે અને સ્વયં પોતાની કોમની સાથે આ દુશ્મની કરે છે, તે પોતાને અલ્લાહની કઠોર યાતનાને પાત્ર બનાવે છે.

(૧૦૯) અજ્ઞાનતા-કાળના આરબોપોતાને હઝરત ઈબ્રાહીમ અને ઈસ્માઈલ અલૈ. ના અનુપાલન કરવાવાળા કહેતા હતા અને સમજતા હતા, અને આ કારણસર તેમનો વિચાર એ હતો કે જે ધર્મનું તેઓ પાલન કરી રહ્યા છે, તે અલ્લાહે પસંદ કરેલ દીન (ધર્મ) જ છે, પરંતુ જે ધર્મ આ લોકોએ હઝરત ઈબ્રાહીમ અને ઈસ્માઈલ અલૈ. થી શીખ્યો હતો, તેમાં પાછળની સદીઓમાં પાર્થિક ગુરુઓ, કબીલાઓના સરદારો, પરિવારના વડીલો અને વિભિન્ન લોકોએ જાત-જાતની માન્યતાઓ, કર્મો અને રીત-રિવાજોમાં વધારો કરતા રહ્યા, જેને આવનાર પેઢીઓએ મૂળ ધર્મનો અંશ સમજ્યો અને પૂરી શ્રદ્ધાની સાથે તેનું અનુસરણ કર્યું. રિવાયતોમાં કે ઇતિહાસમાં કે કોઈ ગ્રંથમાં આવો રેકર્ડ સુરક્ષિત નહોતો, જેનાથી જાણકારી મળતી કે મૂળ ધર્મ શું હતો અને પાછળથી કઈ વસ્તુઓ, કયા યુગમાં, કોણે, કઈ રીતે વધારી. આથી આરબવાસીઓ માટે તેમનો આખો ધર્મ સંદિગ્ધ બનીને રહી ગયો હતો, ન કોઈ વસ્તુ વિશે વિશ્વાસની સાથે કહી શકતા હતા કે આ એ મૂળ ધર્મનો અંશ છે, જે અલ્લાહ તરફથી આવ્યો હતો અને ન તેઓ એ જાણતા હતા કે આ બિદઅતો (ધર્મમાં નવી ઘડેલી વાતો) અને ખોટા રીત-રિવાજો છે જે પછીના લોકોએ વધારી દીધા. આ સ્થિતિને આ વાક્યમાં વ્યક્ત કરવામાં આવી છે.

اللَّهُ مَا فَعَلُوا فَنَدَرَهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ ﴿١١٠﴾ وَقَالُوا هَذِهِ
 أَنْعَامٌ وَحَرْتُ حِجْرًا ۖ لَا يَطْعَمُهَا إِلَّا مَنْ نَشَاءُ بِرِزْقِهِمْ
 وَأَنْعَامٌ حُرِّمَتْ ظُهُورُهَا وَأَنْعَامٌ لَا يَذْكُرُونَ اسْمَ اللَّهِ

તેથી તેમને છોડી દો કે જેથી પોતાનાં જૂઠ ઘડવામાં લાગ્યા રહે. ^(૧૧૦) (૧૩૮) કહે છે, આ પશુઓ અને આ ખેતરો સુરક્ષિત છે, તેમને માત્ર એ જ લોકો ખાઈ શકે છે જેમને અમે ખવડાવવા માગીએ, જો કે આ પ્રતિબંધ તેમનો પોતાનો ઘડી કાઢેલો છે. ^(૧૧૧) પછી કેટલાક પશુઓ છે જેમના ઉપર સવારી અને ભારવહન હરામ કરી દેવામાં આવ્યું છે અને કેટલાક પશુઓ છે જેમના ઉપર તેઓ અલ્લાહનું નામ લેતા નથી. ^(૧૧૨)

(૧૧૦) અર્થાત્ જો અલ્લાહ ઈચ્છતો કે તેઓ આવું ન કરે, તો તેઓ કદાપિ કરી શકતા ન હતા, પરંતુ અલ્લાહ એ જ ઈચ્છતો હતો કે જે વ્યક્તિ જે માર્ગ પર જવા ઈચ્છે છે તેને જવાનો અવસર આપવામાં આવે, તેથી આ બધું થયું. આમ, જો આ લોકો તમારા સમજાવવાથી નથી માનતા અને જૂઠ ઘડવા પર જ દુરાગ્રહ કરી રહ્યા છે, તો જે કંઈ આ લોકો કરવા ઈચ્છે છે, કરવા દો, તેમના પાછળ પડવાની જરૂર નથી.

(૧૧૧) આરબવાસીઓનો નિયમ હતો કે કેટલાક જાનવરો વિશે અથવા અમુક ખેતીઓની ઉપજ વિશે માનતાં માની લેતા હતા કે આ ફલાણા આસ્તાના (સ્થાનક) કે ફલાણા હઝરત (મહાનુભાવ, સંત-મહાત્મા)ને 'નિયાઝ' (અર્પણ) માટે વિશિષ્ટ છે. એ અર્પણને દરેક ખાઈ શકતો નહોતો, બલકે તેના માટે તેમના ત્યાં એક વિસ્તૃત આચાર-સંહિતા હતી, જેના અનુસાર અલગ-અલગ 'નિયાઝો'ને અલગ-અલગ પ્રકારના વિશિષ્ટ લોકો જ ખાઈ શકતા હતા. અલ્લાહ તેમના આ કાર્યને ન માત્ર શિર્કયુક્ત (અનેકેશ્વરવાદી) કાર્ય સમજે છે, બલકે એ અંગે પણ સચેત કરે છે કે આ કાનૂન કે આચાર-સંહિતા તેમણે પોતે ઘડેલ છે. અર્થાત્ જે અલ્લાહની રોજીમાંથી તેઓ આ માનતાઓ માને અને નિયાઝો કરે છે, તેણે ન એ માનતાઓ અને નિયાઝોનો આદેશ આપ્યો છે અને ન તેના ભોજન વિશે એ પ્રતિબંધો લગાવ્યા છે. આ બધું એ મનસ્વી લોકો અને વિદ્રોહી બંદાઓએ પોતાના અધિકારથી સ્વયં જ ઘડી લીધું છે.

(૧૧૨) રિવાયતો અનુસાર જાણકારી મળે છે કે આરબવાસીઓના ત્યાં કેટલીક વિશેષ માનતાઓ અને નજરાણાઓના જાનવરો એવા હતા, જેના પર અલ્લાહનું નામ લેવું જાઈઝ (વૈધ) સમજવામાં આવતું નહોતું, તેમના પર સવાર થઈને હજ કરવાની મનાઈ હતી, કેમ કે હજ માટે 'લબ્બૈક, અલ્લાહુમ્મ લબ્બૈક' (હાજર છું, હે અલ્લાહ! હું હાજર છું) કહેવું પડતું હતું. એ જ પ્રમાણે તેમનું દૂધ દોહતા સમયે અથવા તેમના પર સવાર થવાની સ્થિતિમાં અથવા તેમને ઝબેહ કરતી વખતે અથવા તેમને ખાવાના સમયે વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી હતી કે અલ્લાહનું નામ જીભ પર ન આવે.

عَلَيْهَا افْتِرَاءٌ عَلَيْهِ ۖ سَيَجْزِيهِمْ بِمَا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿١١٧﴾ وَقَالُوا مَا
 فِي بُطُونِ هَذِهِ الْأَنْعَامِ خَالِصَةٌ لِّذُكُورِنَا وَمُحَرَّمٌ عَلَىٰ أَزْوَاجِنَا
 وَإِنْ يَكُنْ مَيْتَةً فَهُمْ فِيهِ شُرَكَاءُ ۗ سَيَجْزِيهِمْ وَصْفَهُمْ ۗ إِنَّهُ حَكِيمٌ
 عَلِيمٌ ﴿١١٨﴾ قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُوا أَوْلَادَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ وَحَرَّمُوا
 مَا رَزَقَهُمُ اللَّهُ افْتِرَاءً عَلَى اللَّهِ ۗ قَدْ ضَلُّوا وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ ﴿١١٩﴾

અને આ બધું તેમણે અલ્લાહના નામે ઘડી કાઢેલું છે. ^(૧૧૭) ખૂબ જલ્દી અલ્લાહ તેમને આ મિથ્યારોપણની બદલો આપશે, (૧૩૯) અને કહે છે, જે કંઈ આ પશુઓના પેટમાં છે, તે અમારા પુરુષો માટે વિશિષ્ટ છે અને અમારી સ્ત્રીઓ માટે હરામ (અવૈધ), પરંતુ જો તે મૃત હોય તો બંને તેને ખાવામાં ભાગીદાર થઈ શકે છે. ^(૧૧૮) આ વાતો જે તેમણે ઘડી કાઢી છે, તેમનો બદલો અલ્લાહ તેમને આપીને રહેશે. નિ:શંક તે તત્વદર્શી છે અને બધી જ વાતોની તેને ખબર છે. (૧૪૦) નિશ્ચિતપણે નુકસાનમાં પડ્યા એ લોકો જેમણે અજ્ઞાનતા અને મૂર્ખતાના કારણે પોતાના સંતાનોની હત્યા કરી અને અલ્લાહે આપેલી રોજીને અલ્લાહ પર જૂઠ ઘડીને હરામ (અવૈધ) ઠેરવી દીધી. નિ:શંક તેઓ ભટકી ગયા અને કદાપિ તેઓ સન્માર્ગ પામનારાઓમાંથી ન હતા. ^(૧૧૯) (રુકૂઅ-૧૬)

(૧૧૩) અર્થાત્ આવા નિયમો અલ્લાહે બનાવેલ નથી, પરંતુ તેઓ તેમનું પાલન એમ સમજીને જ કરી રહ્યા છે કે તેમને અલ્લાહે નિર્ધારિત કર્યા છે અને આવું સમજવા માટે તેમના પાસે અલ્લાહના કોઈ આદેશનું પ્રમાણ નથી, બલ્કે માત્ર એ પ્રમાણ છે કે બાપ-દાદાથી આમ જ ચાલતું આવી રહ્યું છે.

(૧૧૪) આરબવાસીઓના ત્યાં નઝ અને માનતાઓના જાનવરો વિશે, જે પોતે ઘડેલ શરીઅત (આચાર-સંહિતા) બની ગયેલ હતી, તેની એક કલમ એ પણ હતી કે આ જાનવરોના પેટથી જે બચ્ચું પેદા થાય તેનું માંસ કેવળ પુરુષ ખાઈ શકે છે, સ્ત્રીઓ માટે તેને ખાવું જાઈઝ (વૈધ) નથી, પરંતુ જો તે બચ્ચું મૃત હોય કે મરી જાય તો તેનું માંસ ખાવામાં પુરુષ અને સ્ત્રી બધા સામેલ થઈ શકે છે.

(૧૧૫) અર્થાત્ આમ તો એ લોકો, જેમણે આ રીત-રિવાજો ઘડી કાઢ્યા હતા, તમારા બાપ-દાદા હતા, ધાર્મિક ગુરુઓ હતા, તમારા આગેવાનો અને સરદારો હતા, પરંતુ સત્ય છેવટે સત્ય છે, તેમના દ્વારા ઘડેલ રીત-રસમો માત્ર એટલા માટે સાચી અને પવિત્ર નથી હોઈ શકતી કે તે તમારા બાપ-દાદા અને બુઝુર્ગ હતા. જે અત્યાચારીઓએ સંતાનની હત્યા જેવા પાશવી કૃત્યોને રિવાજ બનાવ્યો હોય, જેમણે અલ્લાહે પ્રદાન કરેલ રોજીને અકારણ અલ્લાહના બંદાઓ પર હરામ (અવૈધ) કરી હોય, જેમણે દીન (ધર્મ)માં પોતાના તરફથી નવી-નવી વાતોને સામેલ કરીને અલ્લાહથી જોડી દીધી હોય, તેઓ છેવટે સફળ અને સન્માર્ગ પર ચાલનારા કેવી રીતે હોઈ શકે છે, ચાહે તેઓ તમારા બાપ-દાદા અને બુઝુર્ગ જ કેમ ન હોય? છેવટે હતા તો તેઓ પથભ્રષ્ટ અને પોતાની આ પથભ્રષ્ટતાનું ખરાબ પરિણામ પણ તેઓ જોઈને રહેશે.

وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ جَنَّاتٍ مَّعْرُوسَاتٍ وَغَيْرِ مَعْرُوسَاتٍ وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ
مُخْتَلِفًا أَكْلُهُ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ ط كُلُوا
مِنْ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَآتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ ۗ وَلَا تُسْرِفُوا ۗ إِنَّهُ لَا
يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ ﴿١٣٧﴾ وَمِنَ الْأَنْعَامِ حَمُولَةٌ وَفَرَسَاتٌ ۗ كُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ

તે અલ્લાહ જ છે જેણે જાત-જાતના બાગ અને દ્રાક્ષના બગીચાઓ^(૧૧૬) અને ખજૂરના બગીચાઓ પેદા કર્યા, ખેતરો ઉગાડ્યા જેમાંથી ભાત-ભાતની ખાદ્ય-વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય છે, જૈતૂન અને અનારના વૃક્ષો પેદા કર્યા જેમના ફળ દેખાવમાં સમાન અને સ્વાદમાં જુદા હોય છે. ખાઓ તેમની પેદાશ, જ્યારે તેમને ફળ લાગે, અને અલ્લાહનો હક્ક અદા કરો જ્યારે તેમની ફસલની લણણી કરો અને હદથી આગળ ન વધો, કેમ કે અલ્લાહ હદ વટાવી જનારાઓને પસંદ કરતો નથી. (૧૪૨) પછી તે જ છે જેણે ઢોરોમાંથી તે જાનવરો પણ પેદા કર્યા જેમનાથી સવારી અને ભારવહનનું કામ લેવામાં આવે છે અને તે પણ જેઓ ખાવાના અને પાથરવાના કામમાં આવે છે.^(૧૧૭) ખાઓ તે વસ્તુઓમાંથી, જે અલ્લાહ

(૧૧૬) વાસ્તવમાં 'જન્નાતિમ્ મઅ-રૂશાતિવ્-વ ગઈર મઅ-રૂશાતિન્' શબ્દો પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે, જેનાથી અભિપ્રેત બે પ્રકારનાં બાગ છે. એક એ જેની વેલ ટટ્ટીઓ પર ચડાવવામાં આવે છે, બીજા એ જેના વૃક્ષો સ્વયં પોતાના થડ પર ઊભા રહે છે. આપણી ભાષામાં 'બાગ' શબ્દ માત્ર બીજા પ્રકારના બાગ માટે પ્રયુક્ત થાય છે, તેથી અમે 'જન્નાતિન્ ગઈર મઅ-રૂશાતિન્'નો અનુવાદ 'બાગ' કર્યો છે અને 'જન્નાતિમ્ મઅ-રૂશાતિન્' માટે 'દ્રાક્ષના બાગ' શબ્દો પ્રયુક્ત કરેલ છે.

(૧૧૭) મૂળ અરબી શબ્દ 'ફર્શ' (પાથરવું) શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે. જાનવરોને ફર્શ કહેવું કાં તો એ કારણસર છે કે તે નાના કદના હોય છે અને ધરતીથી અડીને ચાલે છે અથવા એ કારણસર કે તેમને ઝબેહ માટે જમીન પર સૂવડાવવામાં આવે છે અથવા એ કારણસર કે તેમના ચામડાઓ અને તેમના વાળથી ફર્શ (પાથરણા) બનાવવામાં આવે છે.

اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوبَ الشَّيْطَانِ ۖ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ ﴿١١٦﴾ مُنِيَّةً
 أَرْوَاجٌ ۖ مِنَ الضَّأْنِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْبَعِزِّ اثْنَيْنِ ۖ قُلْ آلَ الدَّكَّرِ
 حَرَّمَ أُمَّ الْأُنثَيَيْنِ أَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ أَرْحَامُ الْأُنثَيَيْنِ ۖ
 نَبِيُّنِي يَعْلَمُ إِنَّ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿١١٧﴾ وَمِنَ الْإِبِلِ اثْنَيْنِ وَمِنَ
 الْبَقَرِ اثْنَيْنِ ۖ قُلْ آلَ الدَّكَّرِ حَرَّمَ أُمَّ الْأُنثَيَيْنِ أَمَّا اشْتَمَلَتْ
 عَلَيْهِ أَرْحَامُ الْأُنثَيَيْنِ ۖ أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ أِذْ وَصَّكُمْ اللَّهُ بِهَذَا ۖ

તમને પ્રદાન કરી છે અને શૈતાનનું અનુસરણ ન કરો કારણ કે તે તમારો ખુલ્લો દુશ્મન છે. (૧૧૬)

(૧૪૩) આ આઠ નર-માદા છે, બે ઘેટાંની જાતમાંથી અને બે બકરાની જાતમાંથી. હે નબી ! આમને પૂછો કે અલ્લાહે તેમના નર હરામ (અવૈધ) ઠેરવ્યા છે કે માદા, અથવા એ બચ્ચાં જે ઘેટીઓ અને બકરીઓના પેટમાં હોય ? ચોક્કસ જ્ઞાનના આધારે મને બતાવો, જો તમે સાચા હોવ, (૧૧૬)

(૧૪૪) અને આવી જ રીતે બે ઊંટની જાતમાંથી છે અને બે ગાયની જાતમાંથી. પૂછો, તેમના નર અલ્લાહે હરામ ઠેરવ્યા છે કે માદા, અથવા તે બચ્ચાં જે ઊંટણી અને ગાયના પેટમાં હોય ? (૧૨૦)

શું તમે તે વખતે હાજર હતા, જ્યારે અલ્લાહે તેના હરામ હોવાનો આદેશ તમને આપ્યો હતો ?

(૧૧૮) વાર્તા-કમને જોવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે અહીં અલ્લાહ ત્રણ વાતો મનમાં બેસાડવા ઈચ્છે છે. એક એ કે આ બાગ અને ખેતરો તથા આ પશુઓ જે તમને પ્રાપ્ત છે, તે સૌ અલ્લાહે પ્રદાન કરેલ છે, આ પ્રદાનમાં કોઈ અન્યનો કોઈ હિસ્સો નથી. તેથી પ્રદાનના આભારમાં પણ કોઈનો હિસ્સો નથી હોઈ શકતો. બીજું એ કે જ્યારે આ વસ્તુઓ અલ્લાહની બક્ષિસ છે, તો તેના ઉપયોગમાં અલ્લાહના જ કાનૂનનું પાલન હોવું જોઈએ. કોઈ અન્યને હક્ક નથી પહોંચતો કે તેના ઉપયોગ પર પોતાના તરફથી સીમાઓ નિર્ધારિત કરી દે. અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્યની નિર્ધારિત રસમોનું પાલન કરવું અને અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્યના આગળ કૃપાના આભાર અંગે ભેટ પ્રસ્તુત કરવું જ સીમાનું ઉલ્લંઘન કરવું છે, અને આ જ શૈતાનનું અનુસરણ છે. ત્રીજું એ કે આ બધી વસ્તુઓ અલ્લાહે માનવીના ખાવા-પીવા અને ઉપયોગ કરવા માટે જ પેદા કરી છે. એટલા માટે નથી કરી કે તેને અકારણ હરામ (અવૈધ) કરી દેવામાં આવે. પોતાની અંધશ્રદ્ધાઓ અને અટકળોના આધારે જે પ્રતિબંધો લોકોએ અલ્લાહની રોજી અને તેણે પ્રદાન કરેલ વસ્તુઓના ઉપયોગ પર લગાવી રાખી છે, તે બધું જ અલ્લાહની ઈચ્છા વિરુદ્ધ છે.

(૧૧૯) અર્થાત્, અનુમાન, અંધશ્રદ્ધા કે બાપ-દાદાની પરંપરાઓ પ્રસ્તુત ન કરો, બલ્કે જ્ઞાન પ્રસ્તુત કરો, જો તે તમારા પાસે હોય.

(૧૨૦) આ પ્રશ્ન આટલી વિસ્તૃત રીતે તેમના સામે એટલા માટે કરવામાં આવ્યો છે કે તેમના પર સ્વયં પોતાની એ અંધશ્રદ્ધાઓનું અનુચિત હોવું સ્પષ્ટ થઈ જાય. એ વાત કે એક જ પશુનું નર હલાલ (વૈધ) હોય અને માદા હરામ (અવૈધ), અથવા માદા હલાલ અને નર હરામ, અથવા પશુ સ્વયં હલાલ હોય, પરંતુ તેનું બચ્ચું હરામ,

فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا لِيُضِلَّ النَّاسَ بِغَيْرِ عِلْمٍ ۗ
 إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿١٣٧﴾ قُلْ لَا أَجِدُ فِي مَا أُوْحِيَ إِلَيَّ
 فَحْرًا مَّا عَلَى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَّسْفُوحًا أَوْ
 لَحْمَ خَيْزِرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ أَوْ فِسْقًا أُهْلًا لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ ۗ فَمَنْ اضْطُرَّ
 غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٣٨﴾ وَعَلَى الَّذِينَ
 هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِي ظُفْرٍ ۗ وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ

પછી તે વ્યક્તિ કરતાં વધુ અત્યાચારી કોણ હશે, જે અલ્લાહ સાથે જોડીને જૂઠી વાતનું આરોપણ કરે, જેથી જ્ઞાન વિના લોકોને ગેરમાર્ગે દોરે. નિ:શંક, અલ્લાહ આવા અત્યાચારીઓને સન્માર્ગ દેખાડતો નથી. (રુક્કુઅ-૧૭) (૧૪૫) હે નબી! તેમને કહો કે જે વહી (પ્રકાશના) મારા પાસે આવી છે, તેમાં હું તો કોઈ વસ્તુ એવી જોતો નથી, જે કોઈ ખાનાર માટે હરામ (અવેધ) હોય, સિવાય એ કે તે મુડદાલ હોય અથવા વહેવડાવેલું લોહી હોય અથવા ડુક્કરનું માંસ હોય, કારણ કે તે નાપાક (અશુદ્ધ) છે, અથવા ફિસ્ક (અવજા) હોય કે અલ્લાહ સિવાય કોઈ બીજાના નામે ઝબેહ કરવામાં આવેલ હોય, (૧૩૭) પછી જે વ્યક્તિ મજબૂરીની હાલતમાં (કોઈ વસ્તુ આમાંથી ખાઈ લે) સિવાય કે તે અવજાનો ઈરાદો ધરાવતી હોય અને સિવાય કે તે જરૂરતની મર્યાદા ઓળંગી જાય, તો ચોક્કસ તમારો રબ માફ કરનાર અને દયાળુ છે; (૧૪૬) અને જે લોકોએ યહૂદી મત અપનાવ્યો, તેમના પર અમે નખવાળા બધા જાનવરો હરામ ઠેરવી દીધા હતા અને ગાય તથા બકરીની ચરબી પણ, સિવાય કે જે તેમની પીઠ અથવા તેમના આંતરડાઓ સાથે

આ સ્પષ્ટ રૂપેએવી અનુચિત વાત છે કે એક સારી બુદ્ધિ તેને માનવાનો ઈન્કાર કરે છે અને કોઈ બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ એ કલ્પના નથી કરી શકતો કે અલ્લાહે આવી વ્યર્થ વાતોનો આદેશ આપ્યો હોય. પછી જે રીતે કુર્આનિ આરબવાસીઓને તેમની આ અંધશ્રદ્ધાઓનું અનુચિત હોવા અંગે સમજાવવાની કોશિશ કરી છે, બરાબર એ જ રીતે દુનિયાની એ બીજી જાતિઓને પણ તેમની અંધશ્રદ્ધાપૂર્ણ વ્યર્થ વાતો પર સચેત કરી શકાય છે, જેમના અંદર ખાવા-પીવાની વસ્તુઓમાં હરામ (અવેધ) અને હલાલ (વેધ) હોવાના અનુચિત પ્રતિબંધો અને છૂટ-અછૂતના બંધનો જોવા મળે છે.

(૧૨૧) આ વિષય કુર્આનની સૂર: બકરહ, આયત-૧૭૩ અને સૂર: માઈદા, આયત-૩માં આવી ચૂક્યો છે અને આગળ સૂર: નહૂલ, આયત-૧૧૫માં પણ આવશે. સૂર: બકરહની આયત અને આ આયતમાં પ્રત્યક્ષ રૂપે એટલો તફાવત જોવા મળે છે કે ત્યાં માત્ર 'લોહી' કહેવામાં આવ્યું છે અને અહીં લોહીની સાથે 'મસ્ફૂહ'નું બંધન લગાવવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ એવું લોહી જે કોઈ પશુને ઘાયલ કરીને અથવા ઝબેહ કરીને કાઢવામાં આવ્યું હોય. પરંતુ વાસ્તવમાં આ તફાવત નથી, બલ્કે એ આદેશની સમજૂતી છે. એ જ પ્રમાણે સૂર: માઈદાની

شُكْرُوهَا إِلَّا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمْ أَوِ الْحَوَايَا أَوْ مَا اخْتَلَطَ

ચોટેલી હોય કે હાડકા સાથે ચોટેલી રહી જાય. આ સજા અમે તેમના વિદ્રોહ બદલ તેમને આપી હતી, (૧૨૨)

આયતમાં આ ચાર વસ્તુઓ ઉપરાંત બીજી કેટલીક વસ્તુઓના હરામ (નિષેધ) હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે,

અર્થાત્ એ પશુ જે ગળુ દબાવીને કે પ્રહારથી કે ઊંચાઈએથી પડીને કે ટક્કર ખાઈને મૃત્યુ પામ્યું હોય અથવા જેને કોઈ જંગલી પ્રાણીએ ફાડી ખાધું હોય. પરંતુ વાસ્તવમાં આ પણ કોઈ મતભેદ નથી, બલ્કે એક સમજૂતી છે જેનાથી જાણકારી મળે છે કે જે પશુઓ આ રીતે માર્યા ગયા હોય, તે પણ મુડદાલની પરિભાષામાં આવે છે.

જો કે ઈસ્લામી કુકલા (ધર્મશાસ્ત્રીઓ)માંથી એક જૂથ એ વાતને માને છે કે પશુ-આહારમાંથી આ જ ચાર વસ્તુઓ હરામ છે અને તેના સિવાય દરેક વસ્તુ ખાઈ શકાય છે. આ જ મત હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ રદિ. અને હઝરત આઈશા રદિ. નો છે. પરંતુ કેટલીય હદીસોથી જાણકારી મળે છે કે નબી સલ્વ. એ કેટલીક વસ્તુઓને ખાવાથી કાં તો મનાઈ ફરમાવી છે અથવા તેને નાપસંદ કરી છે, જેમ કે - પાળેલા ગધેડાઓ, રાક્ષસી દાંતવાળા પ્રાણીઓ અને પંજાવાળા પક્ષીઓ. આ કારણસર મોટાભાગના કુકલા હરામ હોવાને આ ચાર વસ્તુઓ સુધી સીમિત માનતા નથી, બલ્કે અન્ય વસ્તુઓ સુધી તેને વ્યાપક કરી દે છે. પરંતુ ત્યારબાદ ફરી જુદી-જુદી વસ્તુઓના હરામ અને હલાલા હોવામાં કુકલા વચ્ચે મતભેદ થઈ ગયો છે, પરંતુ કેટલાક બીજા કુકલા કહે છે કે તે હરામ નથી, બલ્કે કોઈ કારણસર નબી સલ્વ. અએ એક પ્રસંગે તેને નિષેધ કરી દીધા હતા. ફાડી નાખનારા (જંગલી) પ્રાણીઓ અને શિકારી પક્ષીઓ અને મુડદાલ ખાનારા પ્રાણીઓને હનફી (મસ્લકવાળા) પૂર્ણરૂપે હરામ ઠેરવે છે, પરંતુ ઈમામ માલિક અને ઔઝાઈ રહ. ના મતે શિકારી પક્ષીઓ હલાલ છે. લૈસની દૃષ્ટિએ બિલાડી હલાલ છે. ઈમામ શાફઈ રહ. ના અભિપ્રાય અનુસાર માત્ર એ જંગલી પ્રાણીઓ હરામ છે, જે મનુષ્ય પર હુમલો કરે છે, જેમ કે વાઘ, વરુ, ચિત્તો વગેરે. ઈકરિમાની નજીક કાગડો અને વિંછુ બંને હલાલ છે. એ જ પ્રમાણે હનફી (મસ્લકવાળા) તમામ કીડા-મકોડાઓને હરામ ઠેરવે છે, પરંતુ ઈબને અબી લૈલા, ઈમામ માલિક અને ઔઝાઈ રહ. ના નજીક સાપ હલાલ છે.

આ તમામ વિભિન્ન વાતો અને તેમના તર્કો પર વિચાર કરવાથી એ વાત સ્પષ્ટ જણાય છે કે વાસ્તવમાં અલ્લાહની શરીઅતમાં તદ્દન હરામ વસ્તુઓ આ જ ચાર છે, જેનો ઉલ્લેખ કુર્આનમાં કરવામાં આવ્યો છે. તેના સિવાય અન્ય પશુ-માંસની અપ્રિયતા અલગ-અલગ શ્રેણીઓમાં છે. જે વસ્તુઓની અપ્રિયતા સાચી રિવાયતો અનુસાર નબી સલ્વ. અથી પ્રમાણિત છે, તે હરામ હોવાની શ્રેણીથી વધારે નજીક છે અને જે વસ્તુઓમાં કુકલામાં મતભેદ થયો છે, તેની અપ્રિયતા સંદિગ્ધ છે. રહી સ્વાભાવિક ઘૂણા અને અરુચિ, જેના આધારે કેટલાક લોકો અમુક વસ્તુઓને ખાવી પસંદ કરતા નથી, અથવા વર્ગીય ઘૂણા, જેના આધારે કેટલીક જાતિઓ અમુક વસ્તુઓથી નફરત કરે છે, તો અલ્લાહની શરીઅત કોઈને અકારણ વિવશ નથી કરતી કે તેઓ યેનકેન એ વસ્તુને અવશ્ય ખાય જે હરામ કરવામાં નથી આવી અને એ જ રીતે શરીઅત કોઈને એ અધિકાર પણ નથી આપતી કે તે પોતાની અપ્રિયતા કે ઘૂણાને કાનૂન ઠેરવી દે અને એ લોકો પર આરોપ લગાવે જેઓ આવું ખાવાનું ખાય છે જેને તેઓ અપ્રિય અને ઘૂણાસ્પદ સમજે છે.

(૧૨૨) આ વિષયનો ઉલ્લેખ કુર્આનમાં ત્રણ જગ્યાએ થયો છે. સૂર: આલે ઈમરાનમાં ફરમાવવામાં આવ્યું, ‘‘આ બધી ખાધ વસ્તુઓ (જે શરીઅતે મુહમ્મદી અર્થાત્ ઈસ્લામી કાનૂનમાં હલાલ છે) ઈસરાઈલના સંતાનો માટે પણ હલાલ (વૈધ) હતી, અલબત્ત કેટલીક વસ્તુઓ એવી હતી જેને તૌરાતના અવતરણ પહેલાં ઈસરાઈલે (હઝરત

بِعَظْمٍ ۖ ذَٰلِكَ جَزَايَهُمْ بِبِغْيِهِمْ ۗ وَإِنَّا لَصَدِيقُونَ ﴿٣٠﴾ فَإِن
كَذَّبُوكَ فَقُلْ رَبُّكُمْ ذُو رَحْمَةٍ وَاسِعَةٍ ۖ وَلَا يُرَدُّ بَأْسُهُ عَنِ

અને આ જે કંઈ અમે કહી રહ્યા છીએ તે તદ્દન સાચું કહી રહ્યા છીએ. (૧૪૭) હવે જો તેઓ તમને ખોટા ઠેરવે તો તેમને કહી દો કે તમારા રબની કૃપા વિશાળ છે અને ગુનેગારો પરથી તેની યાતના

યાકૂબે) પોતે પોતાના માટે હરામ કરી લીધી હતી. તેમને કહો, જો તમે (તમારા વાંધામાં) સાચા હોવ તો લાવો તૌરાત અને રજૂ કરો તેનું લખાણ..." (આ-૯૩) પછી સૂર: નિસામાં ફરમાવ્યું કે બની ઈસરાઈલના અપરાધોના કારણે, "અમે ઘણી પવિત્ર તે વસ્તુઓ તેમના માટે હરામ (અવેધ) કરી દીધી જે પહેલાં તેમના માટે હલાલ (વૈધ) હતી." (આ-૧૨૦) અને અહીં કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે તેમની ઉદ્દેશતાઓ અને મનસ્વીપણાના બદલામાં અમે આમના પર તમામ નખવાળા પ્રાણીઓ હરામ કર્યા તથા બકરી અને ગાયની ચરબી પણ તેમના માટે હરામ ઠેરવી દીધી. આ ત્રણેય આયતોને એકત્ર કરતાં જણાય છે કે શરીરતે મુહમ્મદી અને યહૂદી ફિક્હ (ધર્મશાસ્ત્ર)ની વચ્ચે પશુ-આહારના હલાલ અને હરામ હોવાના મામલામાં જે અંતર જોવા મળે છે તેના બે કારણો છે -

એક એ કે તૌરાત અવતરિત થવાના સદીઓ પહેલા હઝરત યાકૂબ عليه السلام એ કેટલીક વસ્તુઓનો ઉપયોગ છોડી દીધો હતો અને તેમના પછી તેમનાં સંતાનો પણ તે વસ્તુઓથી દૂર રહ્યા, ત્યાં સુધી કે યહૂદી ધર્મશાસ્ત્રીઓએ તેમને વિધિસર હરામ સમજી લીધી અને તેમનું હરામ હોવું તૌરાતમાં લખી દીધું. આ વસ્તુઓમાં ઊંટ અને સસલા અને 'સાફાન' (Rock-Badger, જાડા અને ટૂંકા પગવાળુ ભૂરા રંગનું પ્રાણી) સામેલ છે. આજે બાઈબલમાં તૌરાતના જે અંશો આપણને મળે છે તેમાં આ ત્રણેય વસ્તુઓના હરામ હોવાનો ઉલ્લેખ છે (Leviticus 11:4-6, Deuteronomy 14:7) પરંતુ કુર્આન-મજીદમાં યહૂદીઓને જે પડકાર કરવામાં આવ્યો હતો કે લાવો, તૌરાત અને બતાવો આ વસ્તુઓને હરામ ઠરાવવામાં આવી છે, તેનાથી ખબર પડે છે કે તૌરાતમાં આ આદેશોનો વધારો તેના પછી કરવામાં આવ્યો છે, કેમ કે જો તે વખતે તૌરાતમાં આ આદેશો હોત તો બની ઈસરાઈલ તરત જ લાવીને પ્રસ્તુત કરી દેતા.

બીજું કારણ એ છે કે અલ્લાહે અવતરિત કરેલ શરીરતથી જ્યારે યહૂદીઓએ વધોડ કર્યો અને પોતે જ પોતાના વિધિ-નિર્માતા (શરીરત બનાવનાર) બની બેસ્યા, તો તેમણે ઘણી વસ્તુઓને પોતાની 'બાલની ખાલ કાઢવાની (વિકૃત) મનોવૃત્તિથી સ્વયં હરામ કરી લીધી હતી અને અલ્લાહે સજ્જાના રૂપમાં તેમને એ ભ્રમમાં પડેલા રહેવા દીધા. આ વસ્તુઓમાં એક તો નખવાળા પ્રાણીઓ સામેલ છે, અર્થાત્ શાહમૃગ, બગલાં અને બતક વગેરે, બીજી બકરી અને ગાયની ચરબી. બાઈબલમાં આ બંને પ્રકારની હરામ કરવામાં આવેલ વસ્તુઓને તૌરાતના આદેશોમાં સામેલ કરી દેવામાં આવેલ છે. (Leviticus 11:16-18, Deuteronomy 14 : 15-17, Leviticus 3 : 17, 7 : 22-23) પરંતુ સૂર: નિસાથી ખ્યાલ આવે છે કે આ વસ્તુઓ તૌરાતમાં હરામ ન હતી, બલ્કે હઝરત ઈસા عليه السلام પછી હરામ થઈ છે, અને ઈતિહાસ પણ સાક્ષી આપે છે કે આજની યહૂદી શરીરત બીજી સદી ઈસ્વીના અંતમાં રિબ્બી યહૂદાહના હાથે પૂર્ણ થઈ છે.

રહ્યો એ પ્રશ્ન કે તો પછી આ વસ્તુઓ વિશે અહીં અને સૂર: નિસામાં અલ્લાહે 'હરમના' (અમે હરામ કરી)નો શબ્દ કેમ પ્રયુક્ત કર્યો? તો આનો ઉત્તર એ છે કે અલ્લાહના હરામ કરવાની માત્ર આ જ એક રીત નથી કે તે

قُلْ هَلْ مَشَّاهَا كُمْ الَّذِينَ يَشْهَدُونَ أَنَّ اللَّهَ حَرَّمَ هَذَا ۖ فَإِنْ
 شَهِدُوا فَلَا تَشْهَدُ مَعَهُمْ ۚ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَ الَّذِينَ كَذَّبُوا
 بِآيَاتِنَا وَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَهُمْ بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ ﴿١٥٠﴾

ગુનેગારોની જૂની રીત રહી છે, અને આનું પરિણામ એ આવ્યું કે છેવટે તેઓ નષ્ટ થઈ ગયા અને સત્યના વિરુદ્ધ ચાલવાનું દુષ્પરિણામ તેમણે જોઈ લીધું.

(૧૫૦) એમને કહો, “લાવો પોતાના તે સાંક્ષીઓ જેઓ આ વાતની સાક્ષી આપે કે-અલ્લાહે જ આ વસ્તુઓ હરામ કરી છે.” પછી જો તેઓ સાક્ષી આપી દે, તો તમે તેમના સાથે સાક્ષી ન આપજો, (૧૨૬) અને કદાપિ તે લોકોની ઈચ્છાઓ પાછળ ન ચાલજો, જેમણે અમારી આયતોને ખોટી ઠેરવી છે અને જેઓ આખિરતનો ઈન્કાર કરે છે અને જેઓ બીજાઓને પોતાના રબના સમકક્ષ ઠેરવે છે. (રુકૂઅ-૧૮)

ગુનેગારોની જૂની રીત રહી છે, અને આનું પરિણામ એ આવ્યું કે છેવટે તેઓ નષ્ટ થઈ ગયા અને સત્યના વિરુદ્ધ ચાલવાનું દુષ્પરિણામ તેમણે જોઈ લીધું.

પછી કહ્યું કે આ બહાનું જે તમે બનાવી રહ્યા છો, એ વાસ્તવમાં વાસ્તવિક જ્ઞાન અનુસાર નથી, બલ્કે માત્ર અનુમાન અને અટકળ છે. તમે કેવળ અલ્લાહની ઈચ્છાનો શબ્દ ક્યાંકથી સાંભળી લીધો અને તેના પર અટકળોની એક ઈમારત ઊભી કરી લીધી. તમે એ સમજ્યું જ નહીં કે મનુષ્યના હિતમાં વાસ્તવમાં અલ્લાહની ઈચ્છા શું છે. તમે ઈચ્છાનો અર્થ એ સમજી રહ્યા છો કે ચોર જો અલ્લાહની ઈચ્છા અનુસાર ચોરી કરી રહ્યો છે, તો તે ગુનેગાર નથી, કેમ કે તેણે આ કાર્ય અલ્લાહની ઈચ્છા અનુસાર કર્યું છે, જો કે વાસ્તવમાં માનવીના હિતમાં અલ્લાહની ઈચ્છા એ છે કે તે શુક (કૃતજાતા) અને નાશુકી (કૃતખતા), માર્ગદર્શન અને પથભ્રષ્ટતા, આજ્ઞાપાલન અને અવજ્ઞામાંથી જે માર્ગ પણ પોતાના માટે પસંદ કરશે, અલ્લાહ એ જ માર્ગ તેના માટે ખોલી દેશે, અને પછી ખોટું કે સાચું જે કાર્ય પણ માનવી કરવા ઈચ્છશે, અલ્લાહ પોતાનાં વિશ્વવ્યાપી ઉદ્દેશ્યો અને હિતોને ધ્યાનમાં રાખીને જે સીમા સુધી ઉચિત સમજશે તેને એ કાર્યની અનુમતિ અને તેને કરવાના અવસરો આપી દેશે. તેથી જો તમે અને તમારા પૂર્વજોએ અલ્લાહની ઈચ્છા અનુસાર શિર્ક અને પવિત્ર વસ્તુઓને હરામ કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત કર્યો, તો તેનો અર્થ એ કદાપિ નથી કે તમે લોકો પોતાનાં આ કાર્યોના ઉત્તરદાયી નથી. માર્ગની પોતાની ખોટી પસંદગી, પોતાના ખોટા ઈરાદાઓ અને કોશિશોના જવાબદાર તો તમે પોતે જ છો.

અંતે એક જ વાક્યની અંદર અંતિમ વાત પણ કહી દીધી કે **فَلَا تَشْهَدُ مَعَهُمْ** અર્થાત્ તમે પોતાના બહાનામાં એ દલીલ આપો છો કે “જો અલ્લાહ ઈચ્છતો તો અમે શિર્ક ન કરતા”, આનાથી સંપૂર્ણ વાત અદા નથી થતી, પૂરી વાત કહેવા માગતા હોવ તો એમ કહો કે, “જો અલ્લાહ ઈચ્છતો તો આપણા-સૌને માર્ગદર્શન આપી દેતો.” બીજા શબ્દોમાં તમે સ્વયં પોતાની પસંદગીથી સીધો માર્ગ અપનાવવા તૈયાર નથી, બલ્કે એમ ઈચ્છો છો કે અલ્લાહે જે રીતે ફરિશ્તાઓને જન્મ-જાત સીધા માર્ગ પર ચાલવાવાળા બનાવ્યા હતા, એ જ રીતે તમને પણ બનાવી દેતો; તો નિ:શંક જો અલ્લાહની ઈચ્છા માનવીના પક્ષમાં એ હોત તો તે અવશ્ય આવું કરી શકતો હતો, પરંતુ આ તેની ઈચ્છા નથી, તેથી જે પથભ્રષ્ટતાને તમે પોતાના માટે સ્વયં પસંદ કરેલ છે, અલ્લાહ પણ તમને એમાં જ પડેલા રહેવા દેશે.

(૧૨૬) અર્થાત્ જો તેઓ સાક્ષીની જવાબદારીને સમજતા હોય અને જાણતા હોય કે સાક્ષી એ વાતની જ આપવી જોઈએ જેનું વ્યક્તિને જ્ઞાન હોય, તો તે કદાપિ એ સાક્ષી આપવાનું સાહસ નહીં કરે કે ખાવા-પીવા પર એ પ્રતિબંધો જે

وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا ۖ وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِمَّنْ إِمْلَاقٍ ط مَحْنُ
نَزُّقِكُمْ وَإِيَّاهُمْ ۖ وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَّنَ ۖ

અને માતા-પિતા સાથે ભલું વર્તન કરો, ^(૧૨૯) અને પોતાના સંતાનોની ગરીબીના ડરથી હત્યા ન કરો, અમે તમને પણ રોજી આપીએ છીએ અને તેમને પણ આપીશું, અને નિર્લજ્જ અને અશ્લીલ વાતોની નજીક પણ ન ફરકો, ^(૧૩૦) ચાહે તે ખુલ્લી હોય કે છૂપી,

માટે માનતાઓ, મુસીબતો અને પરેશાનીઓમાં મદદ માટે પોકારવું અને આવા જ પૂજા-અર્ચના (કે પાઠ અને ઉપાસના)ના બીજા તમામ સ્વરૂપો અને પ્રકારો અલ્લાહના હક્કો અને અધિકારોમાંથી છે. એ જ પ્રમાણે એવું પ્રિય હોવું કે તેના પ્રેમ પર બીજા તમામ પ્રેમ કુરબાન કરવામાં આવે અને અલ્લાહના ડર જેવો હક્ક રાખવો કે ગૈબ (અદૃશ્ય) અને શહાદત (છૂપા કે જાહેર)માં તેની નારાજગી અને તેના આદેશના ઉલ્લંઘનથી ડરવામાં આવે, અને એ પણ અલ્લાહનો જ હક્ક છે કે તેનું કોઈપણ શરત વગર આજ્ઞાપાલન કરવામાં આવે અને તેના માર્ગદર્શનને સાચા અને ખોટાનું માપદંડ માનવામાં આવે અને કોઈ એવા આજ્ઞાપાલનનો પટ્ટો પોતાના ગળામાં ન નાખવામાં આવે જે અલ્લાહના આજ્ઞાપાલનથી સ્વતંત્ર એક સ્થાઈ આજ્ઞાપાલન હોય અને જેના આદેશ માટે અલ્લાહના આદેશનું પ્રમાણ ન હોય. આ હક્કોમાંથી જે હક્ક પણ બીજાઓને આપવામાં આવશે, તે અલ્લાહનો ભાગીદાર કરશે, ચાહે તેને અલ્લાહના નામોમાંથી કોઈ નામ આપવામાં આવે કે ન આપવામાં આવે.

(૧૨૯) ભલા વર્તનમાં શિષ્ટાચાર, આદર, આજ્ઞાપાલન, પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવાની કોશિશ, સેવા બધું જ સામેલ છે. માતા-પિતાના આ હક્કને કુર્આનમાં દરેક જગ્યાએ તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)ના આદેશ પછી ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે, જેનાથી સ્પષ્ટ છે કે અલ્લાહ પછી બંદાઓના હક્કોમાંથી સૌપ્રથમ હક્ક વ્યક્તિ પર તેના માતા-પિતાનો છે.

(૧૩૦) મૂળ શબ્દ 'ફવાહિશ' પ્રયુક્ત થયો છે, જેમાં એ તમામ કાર્યો સામેલ છે, જેની બૂરાઈ તદ્દન સ્પષ્ટ હોય. કુર્આનમાં વ્યભિચાર, લૂતની જાતિનું કાર્ય (સમલૈંગિકતા), નગ્નતા, જૂઠી તહોમત અને પિતાની વિવાહિતાથી નિકાહ કરવાને 'ફહશ' કાર્યોમાં ગણવામાં આવેલ છે. હદીસમાં ચોરી કરવા, શરાબ પીવા અને ભીખ માંગવાને પણ 'ફહશ' કાર્ય બતાવવામાં આવેલ છે. એ જ પ્રમાણે બીજા તમામ શરમજનક કાર્યો પણ 'ફવાહિશ'માં સામેલ છે અને અલ્લાહનો આદેશ એ છે કે આ પ્રકારના કાર્યો ન તો જાહેરમાં કરવામાં આવે, ન છૂપી રીતે.

وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ۗ ذٰلِكُمْ وَصَّيْتُكُمْ
 بِهٖ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُوْنَ ﴿١٥١﴾ وَلَا تَقْرُبُوْا مَالَ الْيَتِيْمِ اِلَّا بِالَّتِي هِيَ
 اَحْسَنُ حَتّٰى يَبْلُغَ اَشُدَّاهٖ ۗ وَاَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيْزَانَ بِالْقِسْطِ ۗ
 لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا ۗ وَاِذَا قُلْتُمْ فَاَعِدُوْا وَاَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبٰى ۗ

અને કોઈ જીવને જેને અલ્લાહે હરામ (પ્રતિષ્ઠિત) ઠેરવ્યો છે મારો નહીં, પરંતુ હક્ક (સત્ય)ની સાથે. ^(૧૩૧) આ વાતો છે, જેનું માર્ગદર્શન તેણે તમને આપ્યું છે, કદાચ તમે બુદ્ધિથી કામ લો, (૧૫૨) અને આ પણ કે અનાથના માલના નજીક ન જાઓ, પરંતુ એવી રીતે જે સૌથી ઉત્તમ હોય, ^(૧૩૨) ત્યાં સુધી કે તે 'સિને રુશ્દ' (યુવાવસ્થાએ) પહોંચી જાય, અને તોલ-માપમાં પૂરેપૂરો ન્યાય કરો. અમે દરેક વ્યક્તિ પર જવાબદારીનો એટલો જ બોજ નાખીએ છીએ જેટલી તેની શક્તિમાં છે ^(૧૩૩) અને જ્યારે વાત કહો, ન્યાયની કહો, ચાહે મામલો પોતાના સગાનો જ કેમ ન હોય,

(૧૩૧) અર્થાત્ માનવ-જીવની, જે હકીકતમાં અલ્લાહ તરફથી હરામ (પ્રતિષ્ઠિત) કરાવવામાં આવેલ છે, હત્યા કરવામાં ન આવે, પણ સત્યની સાથે. હવે રહ્યો પ્રશ્ન કે, 'સત્યની સાથે'નો શું અર્થ છે? તો તેના ત્રણ સ્વરૂપો કુર્આનમાં બતાવવામાં આવેલ છે અને બે સ્વરૂપો બીજા છે જેનો ઉલ્લેખ નબી સલ્લ અંએ કર્યો છે. કુર્આનમાં વર્ણન કરવામાં આવેલ સ્વરૂપો આ પ્રમાણે છે -

૧. - માનવી કોઈ અન્ય માનવીને જાણીજોઈને મારી નાખવાનો અપરાધી હોય અને તેના માટે 'કિસાસ' (હત્યાના બદલા)નો હક્ક સ્થાપિત થઈ ગયો હોય.

૨. - સત્ય-ધર્મની સ્થાપનાના માર્ગમાં રુકાવટ હોય અને તેનાથી લજ્યા વગર કોઈ બીજો ઉપાય ન હોય.

૩. - 'દારુલ ઈસ્લામ'ની સીમાઓમાં અશાંતિ ફેલાવે કે ઈસ્લામી શાસન-વ્યવસ્થાને ઉથલાવવાની કોશિશ કરે. બાકી બે સ્વરૂપો, જે હદીસોમાં વર્ણવેલ છે, આ પ્રમાણે છે -

૧. - પરણિત હોવા છતાં વ્યભિચાર કરે,

૨. - 'ઈર્તિદાદ' (ઈસ્લામથી ફરી જવું) અને જમાઅતથી 'ખુરૂજ' (બળવા)નો અપરાધ કરે.

આ પાંચ સ્વરૂપો સિવાય કોઈપણ સ્થિતિમાં પણ માનવીની હત્યા માનવી માટે હલાલ (વેધ) નથી, ચાહે તે મોમિન (ઈમાનવાળો) હોય કે 'ઝિમ્મી' (ઈસ્લામી રાજ્યનો બિન-મુસ્લિમ નાગરિક) કે સામાન્ય કાફિર (ઈન્કાર કરનાર).

(૧૩૨) અર્થાત્ એવી રીતે, જેમાં વધારેમાં વધારે નિઃસ્વાર્થ, નિષ્ઠા અને અનાથનું ભલું ઈચ્છવામાં આવ્યું હોય અને જેના પર અલ્લાહ અને દુનિયા, કોઈના તરફથી તમારા પર આરોપ મૂકી ન શકાય.

(૧૩૩) આ જો કે અલ્લાહની શરીઅત (ઈશ્વરીય આચાર-સંહિતા)નો એક સ્થાયી નિયમ છે, પરંતુ અહીં તેને બતાવવાનો હેતુ એ છે કે જે વ્યક્તિ પોતાની હદ સુધી તોલ-માપ અને લેવડ-દેવડના મામલાઓમાં સત્ય અને ન્યાયથી કામ લેવાની કોશિશ કરે, તે પોતાની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થઈ જશે. ભૂલ-ચૂક કે અજાણતામાં ઓછુ-વતુ થઈ જવામાં તેનાથી પૂછપરછ નહીં થાય.

وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا ۗ ذَٰلِكُمْ وَصَّكُم بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ ﴿١٥٣﴾
 وَأَنَّ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ فَاتَّبِعُوهُ ۗ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ
 بِكُمْ عَن سَبِيلِهِ ۗ ذَٰلِكُمْ وَصَّكُم بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿١٥٤﴾

અને અલ્લાહનો કરાર પૂરો કરો. ^(૧૩૪) આ વાતોની શીખ અલ્લાહે તમને આપી છે, કદાચ તમે શિખામણ

સ્વીકારો, (૧૫૩) ઉપરાંત, તેની શિખામણ આ પણ છે કે આ જ મારો સીધો માર્ગ છે, તેથી તમે આના જ ઉપર ચાલો અને બીજા માર્ગો ઉપર ન ચાલો કે તે તેના માર્ગ ઉપરથી હટાવીને તમને વિખેરી નાખશે. ^(૧૩૫) આ છે તે શિખામણ જે તમારા રબે તમને કરી છે કે કદાચ તમે પથભ્રષ્ટતાથી બચો.

(૧૩૪) ‘અલ્લાહનો કરાર’થી તાત્પર્ય એ કરાર (પ્રતિજ્ઞા) પણ છે, જે મનુષ્ય પોતાના અલ્લાહથી કરે અને એ પણ જે અલ્લાહનું નામ લઈને બંદાઓથી કરે અને એ પણ જે મનુષ્ય અને અલ્લાહ તથા મનુષ્ય અને મનુષ્ય વચ્ચે એ સમયે આપોઆપ થઈ જાય છે જે સમયે એક વ્યક્તિ અલ્લાહની ધરતી પર એક માનવ-સમાજમાં જન્મ લે છે.

પહેલા બંને કરારો સમજી-વિચારીને અને ઈરાદાની સાથે કરવામાં આવે છે અને આ ત્રીજો કરાર એક સ્વાભાવિક (Natural Contract) છે, જેને કરવામાં વ્યક્તિના ઈરાદાનો કોઈ હસ્તક્ષેપ નથી, પરંતુ આદરપાત્ર હોવામાં આ પહેલા બંને કરારોથી કોઈપણ રીતે ઓછો નથી. કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા, અલ્લાહે અર્પેલ અસ્તિત્વથી, તેણે પ્રદાન કરેલ શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓથી, તેણે આપેલ અંગો-ઉપાંગોથી અને તેણે પેદા કરેલ જમીન, આજીવિકા અને સાધનોથી ફાયદો ઉઠાવવો અને જીવનના એ અવસરોથી ફાયદો ઉઠાવવો જે પ્રાકૃતિક કાનૂનોના કારણે મળે છે, આપોઆપ સ્વાભાવિક રૂપે અલ્લાહના અમુક હક્કો તેના શિરે નાખી દે છે અને એ જ પ્રમાણે વ્યક્તિનું એક માતાના પેટમાં તેના લોહીથી પોષણ મેળવવું અને ઉછરવું, એક પિતાની મહેનતોથી વસેલા ઘરમાં જન્મ લેવો અને એક સામૂહિક જીવનની અનેક જુદી-જુદી સંસ્થાઓથી અલગ-અલગ સ્વરૂપોથી ફાયદો ઉઠાવવો, દરજજાઓના સંદર્ભમાં તેના શિરે અનેક લોકો અને સામૂહિક સંસ્થાઓના હક્કો પણ નાખી દે છે. મનુષ્યનો અલ્લાહથી અને મનુષ્યનો સમાજથી આ કરાર કોઈ કાગળ પર લખેલ નથી, તેમ છતાં તેના એક-એક રૂંવાટા પર અંકિત છે. મનુષ્યએ આને સમજી-વિચારીને ઈરાદાની સાથે નથી કર્યો, પરંતુ તેનું આખું અસ્તિત્વ આ જ કરાર પર આધારિત છે. આ જ કરાર તરફ સૂર: બકરહ, આયત-૨૭માં સંકેત કરવામાં આવ્યો છે કે અવજ્ઞાકારી તેઓ છે, જેઓ “અલ્લાહના કરારને તેને મજબૂત બાંધી દીધા પછી તોડી નાખે છે, અને જેને અલ્લાહે જોડવાનો આદેશ આપ્યો છે તેને કાપી નાખે છે અને ધરતીમાં બગાડ ઊભો કરે છે.” અને આનો જ ઉલ્લેખ આગળ ચાલીને સૂર: આ’રાફ, આયત-૧૭૨માં થયો છે કે અલ્લાહે આરંભમાં જ આદમની પીઠથી તેમની સંતાનોને કાઢીને તેમનાથી સાક્ષી માગી હતી કે શું હું તમારો રબ નથી? અને તેમણે સ્વીકાર્યું હતું કે, હા, અમે સાક્ષી છીએ.

(૧૩૫) ઉપર જે સ્વાભાવિક કરારનો ઉલ્લેખ થયો છે, આ એ કરારનો આવશ્યક તકાદો છે કે મનુષ્ય પોતાના રબે બતાવેલ માર્ગ પર ચાલે, કેમ કે તેના આદેશના પાલનની અવગણના કરવી અને સ્વચ્છંદતા કે સ્વાયત્તતા કે બીજાઓની બંદગી તરફ ડગલું ભરવું મનુષ્ય તરફથી એ કરારનું પહેલું ઉલ્લંઘન છે જેના પછી દરેક કદમ પર તે કરારની ધારાઓ તૂટતી જાય છે. તે ઉપરાંત, આ અત્યંત નાજુક, અત્યંત વિસ્તૃત અને અત્યંત જટિલ કરારની

ثُمَّ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ تَمَامًا عَلَى الَّذِي أَحْسَنَ
وَتَفْصِيلًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً لَّعَلَّهُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ
يُؤْمِنُونَ ﴿١٥٤﴾ وَهَذَا كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ فَاتَّبِعُوهُ وَاتَّقُوا
لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ﴿١٥٥﴾ أَنْ تَقُولُوا إِنَّمَا أَنْزَلَ الْكِتَابَ عَلَى
طَائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنَا وَإِنْ كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَفْلِينَ ﴿١٥٦﴾

પછી અમે મૂસાને ગ્રંથ પ્રદાન કર્યો હતો, જે ભલાઈનું વલણ અપનાવનાર મનુષ્ય માટે કૃપાઓની પૂર્તિ કરનાર અને દરેક જરૂરી વસ્તુની વિગત અને પૂર્ણરૂપે માર્ગદર્શન અને કૃપા હતો (અને એટલા માટે બની ઈસરાઈલને આપવામાં આવ્યો હતો કે) કદાચ લોકો પોતાના રબની મુલાકાત ઉપર ઈમાન લાવે, ^(૧૫૪) (રુકૂઅ-૧૯) (૧૫૫) અને આવી જ રીતે આ ગ્રંથ અમે ઉતાર્યો છે, એક બરકતવાળો ગ્રંથ ! પછી તમે આનું અનુસરણ કરો અને તકવા (ઈશભય અને સંયમ)નો માર્ગ અપનાવો. આશા છે કે તમારા પર દયા કરવામાં આવે. (૧૫૬.) હવે તમે એમ કહી શકતા નથી કે ગ્રંથ તો અમારા પહેલાંના બે જૂથોને આપવામાં આવ્યો હતો, ^(૧૫૭) અને અમને કંઈ ખબર ન હતી કે તેઓ શું પઢતા-પઢાવતા હતા,

જવાબદારીઓથી મનુષ્ય કદાપિ પોતાને અલગ નથી કરી શકતો, જ્યાં સુધી કે તે અલ્લાહના માર્ગદર્શનનો સ્વીકાર કરીને તેણે બતાવેલ માર્ગ પર જીવન ન વિતાવે. તેનો સ્વીકાર ન કરવાનાં બે મોટા નુકસાન છે. એક એ કે પ્રત્યેક બીજા માર્ગનું અનુસરણ અનિવાર્ય રૂપે મનુષ્યને એ માર્ગથી હટાવી દે છે, જે અલ્લાહના સાનિધ્ય અને તેની પ્રસન્નતા સુધી પહોંચાવાનો એક માર્ગ છે. બીજું એ કે એ માર્ગથી હટતાં જ અસંખ્ય પગદંડીઓ સામે આવી જાય છે, જેમાં ભટકીને સમગ્ર માનવ-જાતિ વેરવિખેર થઈ જાય છે અને એ વિઘટનની સાથે તેની પરિપક્વતા અને વિકાસનું સ્વપ્ન પણ વિખેરાઈને રહી જાય છે. આ જ બંને નુકસાનોને આ વાક્યમાં વણવેલ છે કે ‘બીજા માર્ગો પર ન ચાલો કે તે તમને તેના માર્ગથી ભટકાવીને વિખેરી નાખશે.’ (જુઓ, સૂર: માઈદા, નોંધ-૩૫)

(૧૩૬) રબની મુલાકાત પર ઈમાન લાવવાથી તાત્પર્ય પોતાને અલ્લાહની સામે ઉત્તરદાયી સમજવું અને જવાબદારીભર્યું જીવન વિતાવવું છે. અહીં આ કથનના બે અર્થ હોઈ શકે છે. એક એ કે સ્વયં બની ઈસરાઈલમાં આ ગ્રંથની વિદ્વતાપૂર્ણ શિક્ષાથી જવાબદારીની ભાવના જાગી ઉઠે. બીજું એ કે સામાન્ય લોકો આ ઉચ્ચ શ્રેણીની જીવન-વ્યવસ્થાનું અધ્યયન કરીને તથા વધારે સદાચારી લોકોમાં માર્ગદર્શનની કૃપા અને આ દયાનો પ્રભાવ જોઈએ એ અનુભવી લે કે આખિરત (પરલોક)ના ઈન્કારના બિનજવાબદારીભર્યા જીવનની તુલનામાં આ જીવન દરેક રીતે વધારે ઉત્તમ છે, જે આખિરતના ઈકરાર અને સ્વીકારના આધારે જવાબદારીપૂર્ણ રીતે વિતાવવામાં આવે છે, અને આ રીતે આ અવલોકન અને અધ્યયન તેમને ઈન્કારથી ઈમાન તરફ ખેંચી લાવે.

(૧૩૭) અર્થાત્ પહુદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ.

أَوْ تَقُولُوا لَوْ أَنَّا أُنزِلَ عَلَيْنَا الْكِتَابُ لَكُنَّا أَهْدَىٰ مِنْهُمْ ۗ فَقَدْ
 جَاءَكُمْ بَيِّنَةٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ ۗ فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّن
 كَذَّبَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَصَدَفَ عَنْهَا ۗ سَنَجْزِي الَّذِينَ يَصْدِفُونَ عَنْ
 آيَاتِنَا سُوءَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يَصْدِفُونَ ﴿١٣٦﴾ هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا
 أَن تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ أَوْ يَأْتِيَ بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ ۗ يَوْمَ
 يَأْتِيَ بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ أَمَنَتْ مِّن
 قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيمَانِهَا خَيْرًا ۗ قُلِ انظُرُوا إِلَاءَ مَن تَنْظُرُونَ ﴿١٣٧﴾

(૧૫૭) અને હવે તમે આ બહાનું પણ નથી કરી શકતા કે જો અમારા પર ગ્રંથ અવતરિત કરવામાં આવ્યો હોત તો અમે તેમનાથી વધુ સન્માર્ગી પુરવાર થતા. તમારા પાસે તમારા રબ તરફથી એક સ્પષ્ટ દલીલ અને માર્ગદર્શન અને કૃપા આવી ગયા છે, હવે તેના કરતાં વધુ અત્યાચારી કોણ હશે જે અલ્લાહની આયતોને ખોટી ઠેરવે અને ઈન્કાર કરે અને તેનાથી વિમુખ બને. ^(૧૩૮) જે લોકો અમારી આયતોથી મોઢું ફેરવે છે, તેમને આ વિમુખ થવાના બદલામાં અમે સૌથી ખરાબ સજા આપીને રહીશું. (૧૫૮) શું હવે લોકો એની રાહ જોઈ રહ્યા છે કે તેમના સામે ફરિશ્તાઓ આવીને ઊભા થઈ જાય, અથવા તમારો રબ સ્વયં આવી જાય અથવા તમારા રબની કેટલીક સ્પષ્ટ નિશાનીઓ ^(૧૩૯) પ્રગટ થઈ જાય ? જે દિવસે તમારા રબની કેટલીક ખાસ નિશાનીઓ પ્રગટ થઈ જશે, પછી કોઈ એવા માણસને તેનું ઈમાન કોઈ લાભ નહીં આપે જે પહેલાં ઈમાન ન લાવ્યો હોય અથવા જેણે ઈમાનની હાલતમાં કોઈ ભલાઈ કમાવી ન હોય. ^(૧૪૦) હે નબી ! આમને કહી દો કે સારું, તમે રાહ જુઓ, અમે પણ રાહ જોઈએ છીએ.

(૧૩૮) અલ્લાહની આયતોથી તાત્પર્ય તેની એ વાતો પણ છે, જે કુર્આનના સ્વરૂપે લોકોની સામે પ્રસ્તુત કરવામાં આવી રહી હતી અને એ નિશાનીઓ પણ, જે નબી સલ્લ. ના વ્યક્તિત્વ અને આપ સલ્લ. પર ઈમાન લાવનારાઓના પવિત્ર જીવનમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ રહી હતી અને સૃષ્ટિના એ લક્ષણો પણ, જેને કુર્આન પોતાના સંદેશના સમર્થનમાં સાક્ષી રૂપે પ્રસ્તુત કરી રહ્યો હતો.

(૧૩૯) અર્થાત્ કયામતની નિશાનીઓ અથવા અઝાબ (યાતના) અથવા કોઈ એવી નિશાની, જે હકીકતને તદન સ્પષ્ટ કરી દેવાવાળી હોય અને જેના સામે આવી ગયા પછી પરીક્ષા અને અજમાયશનો કોઈ પ્રશ્ન બાકી ન રહે.

(૧૪૦) અર્થાત્ એવી નિશાનીઓને જોઈ લીધા પછી જો કોઈ ઈન્કાર કરનાર પોતાના ઈન્કારથી તૌબા (પ્રાયશ્ચિત) કરીને ઈમાન લઈ આવે, તો તેનું ઈમાન લાવવું વ્યર્થ છે અને જો અવજ્ઞાકારી મોમિન વ્યક્તિ પોતાની અવજ્ઞાનું

إِنَّ الَّذِينَ فَرَقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيَعًا لَسْتَ مِنْهُمْ فِي شَيْءٍ ۖ إِنَّمَا أَمْرُهُمْ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ يُنَبِّئُهُم بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ ﴿١٥٩﴾ مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا ۖ وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿١٦٠﴾

જે લોકોએ પોતાના દીન (ધર્મ)ના ટુકડે-ટુકડા કરી નાખ્યા અને જૂથો-જૂથો બની ગયા, નિ:શંક તેમના સાથે તમારો કોઈ સંબંધ નથી, (૧૫૯) તેમનો મામલો તો અલ્લાહના હવાલે છે, તે જ તેમને બતાવશે કે તેમણે શું કર્યું છે. (૧૬૦) જે અલ્લાહની હજૂરમાં સદ્કાર્યો લઈને આવશે તેના માટે દસ ગણું વળતર છે અને જે બૂરાઈ લઈને આવશે તેને એટલો જ બદલો મળશે જેટલો તેણે ગુનો કર્યો છે અને કોઈના સાથે અત્યાચાર અને અન્યાય કરવામાં નહીં આવે.

વર્તન છોડીને આજ્ઞાકિત બની જાય, તો તેનું આજ્ઞાપાલન પણ નિરર્થક છે, એટલા માટે કે ઈમાન અને આજ્ઞાપાલનનું મૂલ્ય તો ત્યાં સુધી જ છે, જ્યાં સુધી હકીકત પરદામાં છે, મહેતલની રસ્સી લાંબી દેખાઈ રહી છે અને દુનિયા ધોકો આપનારી તમામ પૂંજ સાથે એ ધોકો આપવા માટે હાજર છે કે કેવો અલ્લાહ અને કેવી આબિરત (પરલોક), બસ ખાઓ-પીવો અને મોજ કરો.

(૧૪૧) સંબોધન નબી સલ્લ. ને છે અને આપના માધ્યમથી સત્ય-ધર્મના તમામ અનુયાયીઓને સંબોધન છે. કહેવાનો અર્થ એ છે કે મૂળ દીન (ધર્મ) હંમેશાથી આ જ રહ્યો છે અને અત્યારે પણ આ જ છે કે એક અલ્લાહને ઉપાસ્ય અને પાલનદાર માનવામાં આવે. અલ્લાહની જાત, ગુણો, અધિકારો અને હક્કોમાં કોઈને ભાગીદાર બનાવવામાં ન આવે. અલ્લાહની સામે પોતાને ઉત્તરદાયી સમજીને આબિરત પર ઈમાન લાવવામાં આવે અને એ વિસ્તૃત સિદ્ધાંતો અને નિયમો અનુસાર જીવન પસાર કરવામાં આવે, જેની શિક્ષાઓ અલ્લાહે પોતાના રસૂલો (ઈશદૂતો) અને ગ્રંથો દ્વારા આપેલ છે. આ જ દીન તમામ મનુષ્યોને તેમના જન્મના પહેલા દિવસથી આપવામાં આવ્યો હતો. પાછળથી જેટલા અલગ-અલગ ધર્મો બન્યા, તે સૌ એ રીતે બન્યા કે જુદા-જુદા યુગના લોકોએ પોતાના મગજની ખોટી ઉપજથી અથવા મનેચ્છાઓને આધીન અથવા શ્રદ્ધાના અતિરેકમાં આ દીનને બદલ્યો અને તેમાં નવી-નવી વાતોને ભેળવી દીધી. તેની ધારણાઓમાં પોતાની અંધશ્રદ્ધાઓ અને અટકળો અને ફિલસૂફીઓ વડે વધારો અને ઘટાડો કર્યો અને તેમાં હેરફેર અને પરિવર્તનો કર્યા. તેના આદેશો અને નિર્દેશોમાં 'બિદઅતો' (નવી-નવી વાતો)નો વધારો કર્યો, મનઘડત કાનૂનો બનાવ્યા, નાની-નાની અને ગૌણ વાતોમાં વ્યર્થ અને અકારણ છિદ્રો શોધવા, જેનું મહત્વ હોય તેને બિનમહત્વનું અને જેનું કોઈ મહત્વ ન હોય તેને મહત્વનું બનાવ્યું, તેને લાવનુરા પયગંબરો અને તેના ધ્વજવાહક મહાનુભાવોમાંથી કોઈનામાં શ્રદ્ધા રાખવામાં હદથી આગળ વધી ગયા અને કોઈને દુશ્મની અને વિરોધનું લક્ષ્ય બનાવ્યા. આ રીતે અસંખ્ય ધર્મો અને સંપ્રદાયો બનતા ગયા અને પ્રત્યેક ધર્મ અને સંપ્રદાયનો જન્મ માનવ-જાતિને અલગ-અલગ લડવાવાળા જૂથોમાં વિભાજિત કરતો ગયો. હવે જે વ્યક્તિ પણ સાચા ધર્મનો અનુયાયી હોય, તેના માટે અવિાર્ય છે કે આ તમામ જૂથબંદીઓથી અલગ થઈ જાય અને તે સૌથી પોતાનો માર્ગ અલગ કરી લે.

قُلْ إِنِّي هَدَيْتِي رَبِّيَ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ۖ دِينًا قَبِيماً
 مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا ۖ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿٣١﴾
 قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ
 الْعَالَمِينَ ﴿٣٢﴾ لَا شَرِيكَ لَهُ ۗ وَبِذَلِكَ أُمِرْتُ وَأَنَا أَوَّلُ
 الْمُسْلِمِينَ ﴿٣٣﴾ قُلْ أَغْيَرَ اللَّهُ آبِيَّ رَبًّا وَهُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْءٍ ۗ ط

(૧૬૧) હે નબી ! કહો, મારા રબ નિ:સંદેહ મને સીધો રસ્તો બતાવી દીધો છે, તદ્દન સાચો દીન (સત્ય-ધર્મ) જેમાં કોઈ વિકૃતિ નથી, ઈબ્રાહીમનો માર્ગ^(૧૪૨) જેને એકાગ્ર થઈને તેણે અપનાવ્યો હતો અને તે મુશ્કરિકોમાંથી ન હતો. (૧૬૨) કહો, મારી નમાઝ, મારી બંદગીની તમામ વિધિઓ, ^(૧૪૩) મારું જીવવું અને મરવું, બધું જ અલ્લાહ રબ્બુલ્ આલમીન (સૃષ્ટિના માલિક અને પાલનહાર) માટે છે (૧૬૩) જેનો કોઈ ભાગીદાર નથી. તેનો જ મને આદેશ આપવામાં આવ્યો છે અને સૌ પ્રથમ આજ્ઞાપાલનમાં મારું ઝુકાવનાર હું છું. (૧૬૪) કહો, શું હું અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્ય રબ (પ્રભુ-પાલનહાર) શોધું, જ્યારે કે તે જ દરેક વસ્તુનો રબ છે ?^(૧૪૪)

(૧૪૨) 'ઈબ્રાહીમનો માર્ગ', આ એ માર્ગના અંગૂલિનિર્દેશ માટે એક વધુ પરિભાષા છે. જો કે તેને 'મૂસાનો માર્ગ' કે 'ઈસાનો માર્ગ' પણ કહી શકાતો હતો, પરંતુ હઝરત મૂસા અલૈ. તરફ દુનિયાએ યહૂદી મતને અને હઝરત ઈસા અલૈ. તરફ 'ઈસાઈ' (કે ખ્રિસ્તી) મતને સંલગ્ન કરી નાખ્યો છે, તેથી "ઈબ્રાહીમનો માર્ગ" ફરમાવ્યું છે. હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. ને યહૂદી અને ખ્રિસ્તી બંને સમૂહો સત્ય પર માને છે અને બંને એ પણ જાણે છે કે તેઓ યહૂદી મત અને ખ્રિસ્તી મતના જન્મથી ખૂબ પહેલા વિતી ચૂક્યા હતા. તેના સાથે આરબ મુશ્કરિકો પણ તેમને સત્ય-માર્ગી માનતા હતા અને પોતાની અજ્ઞાનતા છતાં ઓછામાં ઓછું એટલી વાત તેઓ પણ સ્વીકારતા હતા કે કાબાનો પાયો નાખનાર પવિત્ર મનુષ્ય વિશુદ્ધ ખુદાપરસ્ત (ઈશપરાયણ) હતા, ન કે મૂર્તિપૂજક.

(૧૪૩) મૂળ શબ્દ 'નુસુક' પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ કુરબાની પણ છે અને આ શબ્દ સામાન્ય રીતે બંદગી અને ઉપાસનાની અન્ય તમામ વિધિઓ અને સ્વરૂપો-પ્રકારો માટે પણ પ્રયુક્ત થાય છે.

(૧૪૪) અર્થાત્ સૃષ્ટિની તમામ વસ્તુઓનો રબ (પ્રભુ-પાલનહાર) તો અલ્લાહ છે, મારો રબ કોઈ બીજો કેવી રીતે હોઈ શકે છે? કેવી રીતે આ વાત બુદ્ધિ-સંગત હોઈ શકે છે કે સમગ્ર સૃષ્ટિ તો અલ્લાહના આજ્ઞાપાલનની વ્યવસ્થા પર ચાલી રહી છે અને સૃષ્ટિના એક અંગ હોવાની હેસિયતે મારું પોતાનું અસ્તિત્વ પણ તેની જ વ્યવસ્થા પર અમલ કરી રહું હોય, પરંતુ હું મારા વિવેકપૂર્ણ અને અધિકારપૂર્ણ જીવન માટે કોઈ અન્ય રબ શોધું? શું સમગ્ર સૃષ્ટિના વિરુદ્ધ હું એકલો એક બીજી દિશામાં ચાલતો રહું?

وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيْهَا ۗ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ ۗ
 ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُم مَّرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ فِيهِ
 تَخْتَلِفُونَ ﴿١٧٣﴾ وَهُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَيفَ الْأَرْضِ وَرَفَعَ
 بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِّيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ ۗ إِنَّ
 رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ ۗ وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿١٧٤﴾

﴿١٧٤﴾

દરેક વ્યક્તિ જે કંઈ કમાય છે, તેનો જવાબદાર સ્વયં તે છે, કોઈ બોજ ઉપાડનાર બીજાનો બોજ નથી ઉપાડતો, (૧૭૩) પછી તમને સૌને પોતાના રબના તરફ પાછા ફરવાનું છે, તે વખતે તે તમારા મતભેદોની વાસ્તવિકતા તમારા સામે ખોલી દેશે. (૧૬૫) એ જ છે જેણે તમને ધરતીના ‘ખલીફા’ (પ્રતિનિધિ, નાયબ) બનાવ્યા અને તમારામાંથી કેટલાકને કેટલાકની સરખામણીમાં વધુ ઉચ્ચ દરજ્જાઓ આપ્યા, જેથી જે કંઈ તમને આપવામાં આવ્યું છે તેમાં તમારી પરીક્ષા કરે. (૧૭૪) નિ:સંદેહ, તમારો રબ સજા આપવામાં પણ ઘણો ઝડપી છે અને ઘણો દરગુજર કરનાર અને દયાળુ પણ છે. (રુકૂઅ-૨૦)

દરેક વ્યક્તિ જે કંઈ કમાય છે, તેનો જવાબદાર સ્વયં તે છે, કોઈ બોજ ઉપાડનાર બીજાનો બોજ નથી ઉપાડતો, (૧૭૩) પછી તમને સૌને પોતાના રબના તરફ પાછા ફરવાનું છે, તે વખતે તે તમારા મતભેદોની વાસ્તવિકતા તમારા સામે ખોલી દેશે. (૧૬૫) એ જ છે જેણે તમને ધરતીના ‘ખલીફા’ (પ્રતિનિધિ, નાયબ) બનાવ્યા અને તમારામાંથી કેટલાકને કેટલાકની સરખામણીમાં વધુ ઉચ્ચ દરજ્જાઓ આપ્યા, જેથી જે કંઈ તમને આપવામાં આવ્યું છે તેમાં તમારી પરીક્ષા કરે. (૧૭૪) નિ:સંદેહ, તમારો રબ સજા આપવામાં પણ ઘણો ઝડપી છે અને ઘણો દરગુજર કરનાર અને દયાળુ પણ છે. (રુકૂઅ-૨૦)

(૧૪૫) અર્થાત્ દરેક વ્યક્તિ પોતે જ પોતાના કર્મ માટે જવાબદાર છે, એકના કર્મની જવાબદારી બીજા પર નથી.

(૧૪૬) આ વાક્યમાં ત્રણ હકીકતો વર્ણવવામાં આવી છે—

એક એ કે તમામ મનુષ્યો ધરતીમાં અલ્લાહના ખલીફા છે, એ અર્થમાં કે અલ્લાહે પોતાની પેદા કરેલ વસ્તુઓમાંથી ઘણી વસ્તુઓ તેમની અમાનતમાં આપી છે અને તેના ઉપયોગનો અધિકાર આપ્યો છે. બીજું એ કે આ ખલીફાઓમાં શ્રેણીનું અંતર પણ અલ્લાહે મૂક્યું છે, કોઈની અમાનતનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે અને કોઈનું સીમિત, કોઈને વધારે વસ્તુઓના ઉપયોગનો અધિકાર પ્રદાન કર્યો છે અને કોઈને ઓછી વસ્તુઓનો, કોઈને વધારે કામ કરવાની ક્ષમતા આપી છે અને કોઈને ઓછી, અને કેટલાક લોકો પણ કેટલાક બીજા લોકોની અમાનતમાં છે. ત્રીજું એ કે આ બધું વાસ્તવમાં પરીક્ષાની સામગ્રી છે. સમગ્ર જીવન એક પરીક્ષા છે અને જેને જે કંઈ અલ્લાહે આપ્યું છે, તેમાં જ તેની પરીક્ષા છે કે તેણે કેવી રીતે અલ્લાહની અમાનતનો ઉપયોગ કર્યો, ક્યાં સુધી અમાનતની જવાબદારીને સમજ્યો અને તેનો હક્ક અદા કર્યો અને કંઈ હદ સુધી પોતાની યોગ્યતા કે અયોગ્યતાનું પ્રમાણ આપ્યું. આ જ પરીક્ષાના પરિણામ પર જીવનના બીજા તબક્કાઓમાં મનુષ્યનો દરજ્જો નિર્ભર છે.

૭. અલ-આ'રાફ

પરિચય

નામ:

આ સૂર:નું નામ 'આ'રાફ' એટલા માટે રાખવામાં આવ્યું છે કે તેની મૂળ અરબી આયત-૪૬માં એક જગ્યાએ 'આરાફ' શબ્દ આવેલ છે. આમ, આને 'સૂર: આરાફ' કહેવાનો અર્થ એ છે કે, 'એ સૂર: જેમાં 'આરાફ' (ઊંચાઈઓ, બુલંદીઓ)નો ઉલ્લેખ થયો છે."

ઉત્તરાણકાળ:

આ સૂર:ના વિષયો પર વિચાર કરતાં સ્પષ્ટપણે લાગે છે કે આનો ઉત્તરાણકાળ લગભગ એ જ છે, જે છઠ્ઠી સૂર: સૂર: અન્-આમનો છે. તેથી આની ઐતિહાસિક પશ્ચાદભૂમિને સમજવા માટે તે ભૂમિકા પર એક દષ્ટિપાત કરી લેવો પર્યાપ્ત છે, જે અમે પાછળની સૂર: અન્-આમ સંદર્ભે લખી છે.

વિષયો:

આ સૂર:ના પ્રવચનનો કેન્દ્રીય વિષય રસૂલ (ઈશદૂત)ના અનુસરણ તરફ બોલાવવાનો છે. સમગ્ર વિષયનો ઉદ્દેશ્ય એ છે કે સંબોધિત લોકોને અલ્લાહે મોકલેલ પયગંબરના અનુસરણ કરવા માટે તૈયાર કરવામાં આવે, પરંતુ આ આમંત્રણમાં ધમકી, ચેતવણી અને ડરાવવાનો રંગ વધુ સ્પષ્ટ રૂપે જોવા મળે છે, કેમ કે જે લોકોને સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે (અર્થાત્ મક્કાવાસીઓને), તેમને સમજાવતા-સમજાવતા લાંબો સમય પસાર થઈ ગયો છે અને તેમનું ન સાંભળવું, હઠાગ્રહ અને વિરોધાત્મક દુરાગ્રહ એ હદે પહોંચી ગયા હતા કે ખૂબ જ જલ્દી પયગંબર સલ્લ.ને તેમને સંબોધન બંધ કરીને બીજા લોકોને સંબોધન કરવાનો આદેશ મળવાનો છે. તેથી સમજાવવાની શૈલીમાં રસૂલના અનુસરણને સ્વીકારવાના આમંત્રણની સાથે તેમને એ પણ બતાવવામાં આવી રહ્યું છે કે જે વલણ તમે પયગંબર સામે અપનાવી રાખ્યું છે, આવું જ વલણ તમારાથી પહેલાંની જાતિઓ પોતાના પયગંબરો સાથે અપનાવીને ખૂબ જ ખરાબ પરિણામ જોઈ ચૂકી છે. તદુપરાંત તેમના પર વાત પુરાવા સહિત પૂરી થવાના નજીક આવી ગઈ હતી, તેથી પ્રવચનના અંતિમ ભાગમાં આહવાનની દિશા તેમનાથી હટીને ગ્રંથવાળાઓ (અર્થાત્ યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ વગેરે) તરફ વળી ગઈ છે અને એક જગ્યાએ સમસ્ત જગતવાસીઓથી સામાન્ય સંબોધન પણ કરવામાં આવ્યું છે, જે એ વાતનું પ્રમાણ છે કે હવે હિજરત નજીક છે અને તે યુગ, જેમાં પયગંબર સલ્લ.નું સંબોધન પૂર્ણતઃ પોતાના નિકટવર્તી લોકોથી છે, અંતિમ ચરણમાં છે.

પ્રવચનના વચ્ચે યહૂદીઓને પણ સંબોધન કરવામાં આવેલ છે, તેથી પયગંબરના અનુસરણ તરફ આમંત્રણના પાસાને પણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે કે પયગંબર પર ઈમાન લાવ્યા પછી તેના સાથે મુનાફિકી (દંભીઓ) જેવું વલણ અપનાવવા તથા સાંભળવા અને તેના પર અમલ કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી તેને તોડી નાખવા અને સત્ય-અસત્યના ભેદને જાણી લીધા પછી અસત્યમાં ડૂબ્યા રહેવાનું પરિણામ શું છે.

સૂર:ના અંતે પયગંબર સલ્લ. અને આપના સાથીઓ (સહાબા રદિ.)ને પ્રચાર-નીતિ સંબંધે કેટલાક મહત્વપૂર્ણ નિર્દેશ આપવામાં આવ્યા છે અને મુખ્ય રૂપે તેમને શિખામણ આપવામાં આવી છે કે વિરોધીઓની ઉત્તેજિત કરનારી વાતો તેમજ તેમના અત્યાચારના મુકાબલામાં ધીરજ અને ધૈર્યથી કામ લો અને ભાવનાઓના પ્રવાહમાં આવીને કોઈ એવું પગલું ન ભરો, જે મૂળ ઉદ્દેશ્યને હાનિ પહોંચાડનાર હોય.

રુકૂઅ-૨૪

૭. અલ-આ'રાફ (મક્કી)

આયત-૨૦૬

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الْبَصِّ ۝ كِتَابٌ أَنْزِلَ إِلَيْكَ فَلَا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِّنْهُ
لِتُنذِرَ بِهِ ۖ وَذِكْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ ۝ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ إِلَيْكُم مِّن
رَّبِّكُمْ وَلَا تَتَّبِعُوا مِن دُونِهِ أَوْلِيَاءَ ۗ قَلِيلًا مَّا تَذَكَّرُونَ ۝

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

- (૧) અલિફ-લામ-મીમ-સાદ. (૨) આ એક ગ્રંથ છે જે તમારા તરફ અવતરિત કરવામાં આવ્યો છે, (૧) તેથી હે નબી ! તમારા હૃદયમાં આનાથી કોઈ ખચકાટ ન થાય. (૨) આને અવતરિત કરવાનો હેતુ એ છે કે તમે આના વડે (ઈન્કાર કરનારાઓને) ડરાવો અને ઈમાન લાવનારા લોકોને શિખામણ પ્રાપ્ત થાય. (૩)
- (૩) લોકો ! જે કંઈ તમારા રબ તરફથી તમારા પર ઉતારવામાં આવ્યું છે તેનું અનુસરણ કરો અને
- (૧) ગ્રંથથી તાત્પર્ય આ સૂર: આ'રાફ છે.
- (૨) અર્થાત્ કોઈપણ પ્રકારના ખચકાટ અને ડર વગર આને લોકો સુધી પહોંચાડી દો અને એ વાતની સહેજ પણ પરવા ન કરો કે વિરોધીઓ આનું કેવું સ્વાગત કરશે — જે અર્થ માટે અમે આ શબ્દ 'ખચકાટ'નો પ્રયોગ કર્યો છે, મૂળ અરબીમાં આના માટે 'હ-ર-જુન' શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે. શબ્દોકોષમાં 'હ-ર-જુન' એ ઘનઘોર ઝાડીને કહે છે, જેમાંથી પસાર થવું કઠિન હોય. હૃદયમાં 'ખચકાટ' હોવાનો અર્થ એ થયો કે વિરોધો અને અવરોધોની વચ્ચે પોતાનો રસ્તો ચોખ્ખો ન જોઈને માણસનું હૃદય આગળ વધવાથી રોકાય. આ જ વિષયને કુર્આનની પંદરમી સૂર: 'અલ-હિજ્જ'ની આયત-૮૭ અને અગિયારમી સૂર: 'હૂદ'ની આયત-૧૨ વગેરેમાં 'ઝિક્રે-સદ્ર' (હૃદય દુ:ખી થવું) શબ્દ દ્વારા પણ વર્ણવવામાં આવ્યો છે.
- (૩) અભિપ્રેત એ છે કે આ સૂર:નો મૂળ ઉદ્દેશ્ય તો છે 'ચેતવણી', અર્થાત્ લોકોને પયગંબરના સંદેશનો સ્વીકાર ન કરવાનાં પરિણામોથી ડરાવવા અને ગાફેલ લોકોને ચોંકાવવા અને તેમને સચેત કરવાનો છે. રહું ઈમાન-વાળાઓને યાદ દેવાવવું, તો એ એક ગૌણ લાભ છે, જે ડરાવવાના કમમાં આપોઆપ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.
- (૪) આ સૂર:નો આ કેન્દ્રીય વિષય છે. આ પ્રવચનમાં મૂખ્યત્વે જેના તરફ આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું છે, તે એ જ છે કે મનુષ્યને દુનિયામાં [યોગ્ય, હકીકત અનુસાર તેમજ કલ્યાણકારી અને સફળ જીવન] વિતાવવા માટે જે આદેશો અને માર્ગદર્શનની આવશ્યકતા છે, તેનાં માટે તેને કેવળ સૃષ્ટિના માલિક અને પાલનહાર અલ્લાહને પોતાનો માર્ગદર્શક માની લેવો જોઈએ અને માત્ર તેના માર્ગદર્શનનું અનુસરણ અપનાવવું જોઈએ, જે અલ્લાહે પોતાના પયગંબરોના માધ્યમથી મોકલેલ છે. અલ્લાહને છોડીને કોઈ અન્ય માર્ગદર્શક તરફ માર્ગદર્શન માટે રજૂ થવું અને પોતાને તેના માર્ગદર્શનના હવાલે કરી દેવું મનુષ્ય માટે મૌલિક રૂપે એક ખોટી કાર્ય-નીતિ છે, જેનું પરિણામ

وَ كُمْ مِّن قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا فِجَاءَهَا بِأَسْنَابِيَّاتٍ أَوْ هُمْ قَائِلُونَ ﴿٧﴾
 فَمَا كَانَ دَعْوَاهُمْ إِذْ جَاءَهُمْ بِأَسْنَاءٍ إِلَّا أَنْ قَالُوا إِنَّا كُنَّا
 ظَالِمِينَ ﴿٨﴾ فَلَنَسْأَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَنَسْأَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ ﴿٩﴾

પોતાના રબ (પ્રભુ-પાલનહાર)ને છોડીને બીજા સંરક્ષકોનું અનુસરણ ન કરો, (૭) પરંતુ તમે શિખામણ ઓછી જ માનો છો. (૪) કેટલીય વસ્તીઓ છે જેમને અમે નષ્ટ કરી દીધી. તેમના ઉપર અમારી આપત્તિ ઓચિંતી રાત્રિના સમયે તૂટી પડી અથવા ધોળે દિવસે એવા સમયે આવી જ્યારે કે તેઓ આરામ કરી રહ્યા હતા, (૫) અને જ્યારે અમારી આપત્તિ તેમના ઉપર આવી ગઈ તો તેમની જીભ ઉપર આ સિવાય કોઈ શબ્દો નહોતા કે વાસ્તવમાં અમે અત્યાચારી હતા. (૬) પછી એ ચોક્કસ થઈને રહેવાનું છે કે અમે તે લોકોની પૂછપરછ કરીએ (૭) જેમના તરફ અમે પયગંબરો મોકલ્યા છે અને પયગંબરોથી પણ પૂછીએ (કે તેમણે સંદેશ પહોંચાડવાનું દાવિત્વ ક્યાં સુધી નિભાવ્યું અને તેમને શું જવાબ મળ્યો). (૯)

હંમેશા વિનાશના રૂપમાં આવે છે અને હંમેશા વિનાશના રૂપમાં જ આવશે.

અહીં મૂળ અરબી આયતમાં 'અવલિયા' શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ ગુજરાતી અનુવાદ 'સંરક્ષક' કરવામાં આવ્યો છે. અહીં આ શબ્દનો એ ભાવાર્થ છે કે મનુષ્ય જેના માર્ગદર્શન પર ચાલે છે, તેને વાસ્તવમાં પોતાનો 'વલી' અને સંરક્ષક બનાવે છે, ચાહે મોઢાથી તે તેના સંરક્ષણનો સ્વીકાર કરતો હોય કે કહોરતાથી ઈન્કાર કરે.

(૫) અર્થાત્ તમારી શિક્ષા માટે એ જાતિઓનું ઉદાહરણ ઉપસ્થિત છે, જે અલ્લાહના માર્ગદર્શનથી વિમુખ થઈને મનુષ્યો અને શૈતાનોના માર્ગદર્શન અનુસાર ચાલી અને છેવટે એટલી બગડી કે ધરતી પર તેમનું અસ્તિત્વ એક અસહ્ય અભિશાપ બની ગઈ અને અલ્લાહની યાતનાએ આવીને તેમની ગંદકીથી દુનિયાને પવિત્ર કરી દીધી.

(૬) 'પૂછપરછ'થી અભિપ્રેત ક્યામતના દિવસની પૂછપરછ છે. દુરાચારી લોકો અને જાતિઓ પર દુનિયામાં જે યાતનાઓ આવે છે તે વાસ્તવમાં તેમના કર્મોની પૂછપરછ નથી અને ન તે તેમના ગુનાઓની પૂરી સજા છે, બલ્કે તેની હેસિયત તો તદ્દન એવી છે જાણે કોઈ ગુનેગાર છૂટો ફરી રહ્યો હતો, અચાનક તેને બંધક બનાવી લેવામાં આવે. માનવ-ઈતિહાસ આ પ્રકારની ધરપકડોના અસંખ્ય ઉદાહરણોથી ભરેલો પડ્યો છે અને આ ઉદાહરણો એ વાતના સ્પષ્ટ પુરાવાઓ છે કે ઉપર કોઈ શક્તિ છે, જે એક વિશેષ સીમા સુધી મનુષ્યોને ઢીલ આપે છે. એક-પછી-એક ચેતવણી મોકલે છે કે પોતાના વિદ્રોહી આચરણને છોડી દો અને જ્યારે તે કોઈપણ રીતે તેને નથી છોડતો, તો તેને અચાનક પકડી લે છે, પછી [આ વાતના પણ પુરાવાઓ છે કે એક દિવસ એવો અવશ્ય આવવો જોઈએ, જ્યારે] તમામ ગુનેગારો પર અદાલત સ્થાપિત થશે અને તેમનાથી તેમનાં કર્મોની પૂછપરછ કરવામાં આવશે. આ જ કારણ છે કે ઉપરની આયતને, જેમાં સાંસારિક યાતનાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, આગળની આયતની સાથે 'તેથી' શબ્દને જોડી દેવામાં આવ્યો છે, જાણે આ સાંસારિક યાતનાનું અવાર-નવાર આવવું આખિરત (પરલોક)ની પૂછપરછની અનિવાર્યતાનું એક પ્રમાણ છે.

(૭) આનાથી જાણ થઈ કે આખિરતની પૂછપરછ સંપૂર્ણપણે રિસાલત (ઈશદૂતત્વ)ના આધારે જ થશે. એક તરફ પયગંબરને પૂછવામાં આવશે કે તમે માનવ-જાતિ સુધી અલ્લાહનો સંદેશ પહોંચાડવામાં શું-શું કર્યું, બીજી તરફ જે લોકો સુધી પયગંબરોનો સંદેશ પહોંચ્યો, તેમને પૂછવામાં આવશે કે આ સંદેશની સાથે તમે શુંવર્તન કર્યું?

فَلَنَقُصَّنَّ عَلَيْهِم بِعِلْمٍ وَمَا كُنَّا غَائِبِينَ ﴿٥﴾ وَالْوَزْنُ يَوْمَئِذٍ
 الْحَقُّ ۖ مَن تَقَلَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿٦﴾
 وَمَن خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَٰئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ
 بِمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَظْلِمُونَ ﴿٧﴾ وَلَقَدْ مَكَّنَّاكُمْ فِي الْأَرْضِ
 وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ ۗ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ ﴿٨﴾ وَلَقَدْ
 خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا

કહવામાં આવે છે કે આ દિવસ અલ્લાહની ન્યાયની તુલામાં સત્ય સિવાય કોઈ વસ્તુનું વજન નહીં હોય અને વજન સિવાય કોઈ વસ્તુ સત્ય નહીં હોય. અસત્યનું જીવન, ચાહે દુનિયામાં ગમે તેટલું લાંબુ રહ્યું હોય અને પ્રત્યક્ષ રૂપે ગમે તેટલી ભવ્ય ઉપલબ્ધિઓ તેના પાછળ હોય, એ તુલામાં સંપૂર્ણપણે વજનહીન ઠરશે, [જેમ કે અદારમી સૂર: કહ્ફની છેલ્લી આયતોમાં સ્પષ્ટ રૂપે બતાવવામાં આવ્યું છે.]

(૮) આ વિષયને એ રીતે સમજો કે મનુષ્યના જીવનની ઉપલબ્ધિઓ બે ભાગોમાં વહેંચાશે. એક સકારાત્મક પાસુ અને બીજું નકારાત્મક પાસુ. સકારાત્મક પાસામાં માત્ર સત્યને જાણવું અને માનવું અને સત્યના પાલનમાં સત્ય માટે જ કામ કરવું સામેલ હશે અને આખિરતમાં જો કોઈ વસ્તુ વજનદાર અને કીમતી હશે, તો તે બસ આ જ હશે. તેનાથી વિપરીત, સત્યથી વિમુખ થઈને મનુષ્ય જે કંઈપણ કરે છે, તે બધું નકારાત્મક પાસામાં સ્થાન પામશે અને માત્ર એટલું જ નહીં કે આ નકારાત્મક પાસું પોતાનામાં મૂલ્યહીન હશે, બલકે આ વ્યક્તિના સકારાત્મક પાસાના મૂલ્યને ઓછું કરી નાખશે.

(૭) પછી અમે પોતે સંપૂર્ણ જ્ઞાનની સાથે પૂરેપૂરો અહેવાલ તેમના સામે મૂકી દઈશું, છેવટે અમે કંઈ અદૃશ્ય તો ન હતા, (૮) અને વજન તે દિવસે તદ્દન સત્ય જ હશે. (૯) જેમના પલ્લાં ભારે હશે, તેઓ જ સફળતા પામનારા હશે (૮) અને જેમના પલ્લાં હલકા હશે તેઓ જ પોતાને નુકસાનમાં નાખનારા હશે, (૧૦) કેમ કે તેઓ અમારી આયતો સાથે અન્યાયપૂર્ણ વર્તન કરતા હતા. (૧૦) અમે તમને ધરતી ઉપર અધિકારો સાથે વસાવ્યા અને તમારા માટે અહીં જીવન-નિર્વાહની સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરી, પરંતુ તમે લોકો ભાગ્યે જ આભારી થાવ છો. (રૂકૂઅ-૧)

(૧૧) અમે તમારા સર્જનની શરૂઆત કરી, પછી તમને રૂપ આપ્યું, પછી ફરિશ્તાઓને કહ્યું, તમારા સર્જનની સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરી, પરંતુ તમે લોકો ભાગ્યે જ આભારી થાવ છો. (રૂકૂઅ-૧)

لَا أَدْمُ فَسَجِدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ ط لَمْ يَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ ۝

આદમને સિજદો કરો. ^(૧૦) આ હુકમ મળતાં સૌએ સિજદો કર્યો, પરંતુ ઈબલીસ સિજદો કરનારાઓમાં તુલના માટે જુઓ સૂર: બકરહ, આયત ૩૦-૩૯.

સૂર: બકરહમાં સિજદાના આદેશનો ઉલ્લેખ જે શબ્દોમાં કરવામાં આવ્યો છે, તેનાથી સંદેહ ઊભો થઈ શકે છે કે ફરિશ્તાઓને સિજદો કરવાનો આદેશ માત્ર આદમ ~~જે~~ ના વ્યક્તિત્વ માટે આપવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ અહીં એ સંદેહ દૂર થઈ જાય છે. અહીં જે વર્ણન-શૈલી અપનાવવામાં આવી છે, તેનાથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે આદમ ~~જે~~ ને જે સિજદો કરાવવામાં આવ્યો હતો, તે આદમ હોવાની હેસિયતે નહીં, બલકે માનવ-જાતિના પ્રતિનિધિ વ્યક્તિ હોવાની હેસિયતે હતો.

અને, એ જે ફરમાવ્યું કે, “અમે તમારા સર્જનની શરૂઆત કરી, પછી તમને રૂપ આપ્યું, પછી ફરિશ્તાઓને કહ્યું કે આદમને સિજદો કરો”, તો આનો અર્થ એ છે કે અમે પહેલા તમારા સર્જનની યોજના બનાવી, અને તમારું જીવન-તત્વ તૈયાર કર્યું, પછી એ તત્વને માનવ-રૂપ આપ્યું, પછી જ્યારે એ જીવંત અસ્તિત્વની હેસિયતે મનુષ્ય સ્વયં અસ્તિત્વમાં આવી ગયો, તો તેને સિજદો કરવા માટે ફરિશ્તાઓને આદેશ આપ્યો. આ આયતની આ સમજૂતી સ્વયં કુર્આન-મજીદમાં અન્ય સથાનોએ કરવામાં આવી છે. (જુઓ, સૂર: સોદ, આયત ૭૧-૭૨, સૂર: હિજ, આયત ૨૮-૨૯)

મનુષ્યના સર્જનની આ શરૂઆતને વિસ્તૃત રૂપે સમજવું આપણા માટે મુશ્કેલ છે. આપણે એ હકીકતને સંપૂર્ણપણે નથી સમજી શકતા કે ધરતીના સત્ત્વથી મનુષ્યને કેવી રીતે બનાવવામાં આવ્યો, પછી તેના રૂપને કેવી રીતે ઢાળવામાં આવ્યું અને તેને સુડોળ કેવી રીતે બનાવવામાં આવ્યો, અને તેના અંદર આત્માને ફૂંકવાનું સ્વરૂપ શું હતું? તેમ છતાં એ વાત તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે કુર્આન-મજીદ માનવતાના આરંભની પરિસ્થિતિને એ દષ્ટિકોણ વિરુદ્ધ બતાવે છે, જે આધુનિક યુગમાં ડાર્વિનના અનુયાયીઓ વિજ્ઞાનના નામે પ્રસ્તુત કરે છે. આ દષ્ટિકોણો અનુસાર મનુષ્ય અમાનવીય અને અર્ધ-માનવીય સ્થિતિઓના વિભિન્ન તબક્કાઓમાંથી પ્રગતિ કરતો માનવીય સ્થાન સુધી પહોંચ્યો છે અને આ ક્રમિક ઉત્ક્રાંતિની લાંબી રેખામાં કોઈ વિશેષ બિંદુ એવું નથી હોઈ શકતું, જ્યાંથી અમાનવીય સ્થિતિને સમાપ્ત સમજીને ‘માનવ-જાતિ’ની શરૂઆત માનવામાં આવે. તેનાથી વિપરીત, કુર્આન આપણને બતાવે છે કે માનવતાની શરૂઆત વિશુદ્ધ રૂપે માનવતાથી જ થઈ છે. તેનો ઈતિહાસ કોઈ અમાનવીય સ્થિતિથી નિશ્ચિત રૂપે કોઈ સંબંધ નથી ધરાવતો, તેને પ્રથમ દિવસથી જ મનુષ્ય જ બનાવવામાં આવ્યો હતો અને અલ્લાહે પૂરેપૂરી માનવીય ચેતનાની સાથે સંપૂર્ણ પ્રકાશમાં તેના પૃથ્વીના જીવનનો આરંભ કર્યો હતો.

માનવતાના ઈતિહાસ સંબંધે આ બે ભિન્ન દષ્ટિકોણો છે અને તેનાથી માનવતાની બે તદ્દન ભિન્ન ધારણાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. એક ધારણા અપનાવી તો તમને માનવી મૂળભૂત રીતે પશુનો એક વંશ દેખાશે. તેના જીવનના તમામ કાનૂન, ત્યાં સુધી કે નૈતિક કાનૂન માટે પણ તમે આધારભૂત નિયમ એ કાનૂનોમાં શોધશો, જેના અંતર્ગત પશુનું જીવન ચાલી રહ્યું છે. તેના માટે પાશવી આચરણ તમને તદ્દન એક સ્વાભાવિક આચરણ લાગશે. વધારેમાં વધારે જે અંતર માનવ-આચરણ અને પાશવી આચરણમાં તમે જોવા માંગશો, તે બસ એટલું હશે કે પશુ જે કંઈ યંત્રો, ઉદ્યોગો અને સાંસ્કૃતિક સાજ-સામાન તથા સામાજિક રૂપરેખા વગર કરે છે, માનવી એ જ બધું એ વસ્તુઓની સાથે કરે. તેનાથી વિપરીત, બીજી ધારણા અપનાવતાં જ તમે માનવીને પશુના બદલે ‘માનવી’ હોવાની હેસિયતે જોશો. તમારી દષ્ટિમાં તે ‘બોલવાવાળું પ્રાણી’ કે ‘સામાજિક પ્રાણી’ (Social Animal) નહીં હોય, બલકે

قَالَ مَا مَنَعَكَ إِلَّا تَسْجُدًا إِذْ أَمَرْتُكَ ۖ قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِّنْهُ ۖ خَلَقْتَنِي
 مِنْ نَّارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ ﴿١٣﴾ قَالَ فَاهْبِطْ مِنْهَا فَمَا يَكُونُ لَكَ أَنْ
 تَتَكَبَّرَ فِيهَا فَاخْرُجْ إِنَّكَ مِنَ الصُّغَرِيِّنَ ﴿١٤﴾ قَالَ أَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ
 يُبْعَثُونَ ﴿١٥﴾ قَالَ إِنَّكَ مِنَ الْمُنظَرِينَ ﴿١٥﴾ قَالَ فَمَا آغْوَيْتَنِي لَأَقْعُدَنَّ
 لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ ﴿١٦﴾ ثُمَّ لَا تَيَسَّرُ لَهُمْ مِّنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ

સામેલ ન થયો. ^(૧૦૫) (૧૨) પૂછ્યું, “તને કઈ વસ્તુએ સિજદો કરતા રોક્યો, જ્યારે કે મેં તને આદેશ આપ્યો હતો?” બોલ્યો, “હું તેનાથી શ્રેષ્ઠ છું. તેં મને આગથી પેદા કર્યો છે અને તેને માટીથી.” (૧૩) ફરમાવ્યું, “સારું, તું અહીંથી નીચે ઉતર. તને અધિકાર નથી કે અહીં મોટાઈનો ધમંડ કરે. નીકળી જા, કેમ કે વાસ્તવમાં તું એ લોકોમાંથી છે જેઓ સ્વયં પોતાનું અપમાન ચાહે છે.” ^(૧૧) (૧૪) બોલ્યો, “મને તે દિવસ સુધી મહેતલ આપ, જ્યારે કે આ બધાને બીજી વાર ઉઠાવવામાં આવશે.” (૧૫) ફરમાવ્યું, “તને મહેતલ છે.” (૧૬) બોલ્યો, “સારું, તો જેવી રીતે તેં મને પથબ્રજતામાં નાખ્યો છે, હું પણ હવે તારા સીધા માર્ગ ઉપર આ મનુષ્યોના લાગમાં રહીશ, (૧૭) આગળ અને પાછળ, જમણે અને ડાબે, દરેક બાજુએથી તેમને ઘેરીશ ધરતી પર અલ્લાહનો ‘બલીફા’ (પ્રતિનિધિ, Vicegerent) હશે. તમારા નજીક એ વસ્તુ, જે બીજા પ્રાણીઓથી તેને અલગ કરે છે, તેની વાણી કે તેની નાગરિકતા નહીં હોય, બલકે તેની નૈતિક જવાબદારી અને અધિકારોની એ ધરોહર હશે, જેને અલ્લાહે તેને સુપ્રત કરેલ છે અને જેના કારણે તે અલ્લાહ-સમક્ષ ઉત્તરદાયી છે. આ રીતે માનવતા અને તેની સમસ્ત સંબંધિતિ બાબતો પર તમારી નજર પ્રથમ દષ્ટિકોણથી તદ્દન ભિન્ન થઈ જશે. તમે મનુષ્યો માટે એક બીજું જ જીવન-દર્શન અને એક બીજી જ નૈતિક અને સાંસ્કૃતિક વ્યવસ્થા અને વિધાનની માંગ કરવા લાગશો અને આ દર્શન અને આ વ્યવસ્થાના સિદ્ધાંતો અને આધારો શોધવા માટે તમારી નજર આપોઆપ આલોક (નીચેની દુનિયા)ના બદલે ઉચ્ચ લોક (ઉપરની દુનિયા) તરફ ઉઠવા લાગશે.

(૧૦૫) આનો અર્થ એ નથી કે ઈબલીસ ફરિશ્તાઓમાંથી હતો. વાસ્તવમાં જ્યારે ધરતીની વ્યવસ્થા કરવાવાળા ફરિશ્તાઓને આદમની સામે સિજદો કરવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો, તો તેનો અર્થ એ હતો કે એ સમગ્ર સૃષ્ટિ પણ આદમના આધીન થઈ જાય, જે ફરિશ્તાઓના પ્રબંધ હેઠળ હતી. એ સૃષ્ટિમાંથી માત્ર ઈબલીસે આગળ વધીને એ એલાન કર્યું કે તે આદમની સામે સિજદો નહીં કરે.

(૧૧) મૂળ અરબી આયતમાં ‘સાગિરીન’ શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે. આ ‘સાગિર’ શબ્દનું બહુવચન છે. ‘સાગિર’થી અભિપ્રેત એ વ્યક્તિ છે, જે અપમાન, ક્ષુદ્રતા અને હલકાપણાની હેસિયત અપનાવે. તેથી અલ્લાહના ઈરશાદનો અર્થ એ હતો કે બંદો અને સર્જન હોવા છતાં તારું પોતાની મોટાઈના ધમંડમાં પડવું અને પોતાના રબના આદેશ પ્રત્યે એ આધારે વિદ્રોહ અપનાવવો વાસ્તવમાં એ અર્થ ધરાવે છે કે તું સ્વયં અપમાનિત થવા ઇચ્છે છે. મોટાઈનો

وَمِنْ خَلْفِهِمْ وَعَنْ أَيْمَانِهِمْ وَعَنْ شَمَائِلِهِمْ ۖ وَلَا تَجِدُ أَكْثَرَهُمْ
 شَاكِرِينَ ﴿١٦﴾ قَالَ اخْرُجْ مِنْهَا مَذْمُومًا مَّدْحُورًا ۗ لَبِنَ تَبِعَكَ
 مِنْهُمْ لَا مَلَكَ جَهَنَّمَ مِنْكُمْ أَجْمَعِينَ ﴿١٧﴾ وَيَأْتِيكَ مِنْهَا
 نُفُوسٌ فَكُلَا مِنْ حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا
 مِنَ الظَّالِمِينَ ﴿١٨﴾ فَوَسَّوَسَ لَهَا الشَّيْطَانُ لِيُبْدِيَ لَهَا مَا وُرِيَ عَنْهَا

અને તું તેમનામાંથી ઘણાંખરાને કૃતજ્ઞ નહીં જુએ.” (૧૮) ફરમાવ્યું, “નીકળ અહીંથી અપમાનિત

અને હાંકી કઢાયેલ ! વિશ્વાસ રાખ કે આમાંથી જે તારું અનુસરણ કરશે, તારા સહિત તે બધાથી જહન્નમને ભરી દઈશ, (૧૯) અને હે આદમ ! તું અને તારી પત્ની, બંને આ જગતમાં રહો, જ્યાં જે વસ્તુની તમને ઈચ્છા થાય તે ખાઓ, પરંતુ આ વૃક્ષના નજીક ન ફરકશો, નહીં તો અત્યાચારીઓ પૈકીના થઈ જશો.”

(૨૦) પછી શૈતાને તેમને બહેકાવ્યા, જેથી તેમની ગુહ્યેન્દ્રિયો જે એક-બીજાથી છૂપાવવામાં આવી હતી, જૂઠી અહંકાર તને મહાન અને સન્માનિત નથી બનાવી શકતો, બહેલે તે તને શુદ્ધ, પતિત અને નીચ જ બનાવશે અને પોતાના આ અપમાન અને નીચતાનું કારણ તું સ્વયં જ હોઈશ.

(૧૨) આ એ પડંકાર હતો, જે ઈબલીસે અલ્લાહને ફેંક્યો. તેના કહેવાનો અર્થ એ હતો કે આ મહેતલ, જે તમે મને કયામત સુધી આપી છે, તેનાથી લાભ ઉઠાવીને હું એ સાબિત કરવા માટે પૂરેપૂરું જોર લગાવી દઈશ કે માનવી આ પ્રતિષ્ઠા અને સન્માનને લાયક નથી, જે તમે મારી તુલનામાં તેને આપેલ છે. હું તમને બતાવી દઈશ કે આ કેવો અપકારી, કેવો નિમકહરામ અને કૃતદ્વન છે.

આ મહેતલથી તાત્પર્ય માત્ર સમય જ નથી, બહેલે એ કાર્યની તક પણ આપવું છે, જે તે કરવા ઈચ્છતો હતો, અર્થાત્ તેની માંગ એ હતી કે મને મનુષ્યને બહેકાવવા અને તેની નબળાઈઓનો લાભ ઉઠાવીને તેની અયોગ્યતા સાબિત કરવાનો અવસર આપવામાં આવે અને આ અવસર, જેમ કે બીજા સ્થાનોએ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે, અલ્લાહે તેને એ શરતની સાથે આપી દીધો કે, **وَإِذْ قَوْلُوا لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ** (મારા બંદાઓ પર તારું કોઈ પ્રભુત્વ નહીં હોય. - સૂર: બની ઈસરાઈલ, ૬૫) અર્થાત્ તારા વશમાં બસ એટલું જ હશે કે તેમને ગેરસમજો અને ભ્રમણાઓમાં નાખે, જૂઠી આશાઓ અપાવે, બૂરાઈ અને પથભ્રષ્ટતાને તેમના સામે આકર્ષક બનાવીને પ્રસ્તુત કરે, પરંતુ એ શક્તિ તને નહીં આપવામાં આવે કે તેમને હાથ પકડીને બળજબરીથી પોતાના માર્ગ પર ખેંચી લઈ જાય અને જો તેઓ સ્વયં સીધા માર્ગ પર ચાલવા ઈચ્છે તો તેમને ચાલવા ન દે. આ જ વાત સૂર: ઈબ્રાહીમ, આયત-૬૨માં ફરમાવવામાં આવી છે કે કયામતમાં અલ્લાહની અદાલતથી નિર્ણય થઈ ગયા પછી શૈતાન પોતાને માનવાવાળા માનવીઓને કહેશે કે, ‘મારું તમારા પર કોઈ જોર તો હતું નહીં કે મેં તમને મારા અનુસરણ માટે મજબૂર કર્યા હોય. મેં એના સિવાય કંઈ નથી કર્યું કે તમને મારા માર્ગ તરફ બોલાવ્યા અને તમે મારી પોકાર સાંભળી લીધી, તેથી હવે મારી નિંદા ન કરો, બહેલે પોતાની જ નિંદા કરો.’

શૈતાનની એ ફરિયાદનો કે, ‘તે મને પથભ્રષ્ટતામાં નાખ્યો’થી તાત્પર્ય એ છે કે આદમની સામે સિજદો કરવાનો

مِنْ سَوَائِبِهَا وَقَالَ مَا نَهَكْنَا رَبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ إِلَّا
 أَنْ تَكُونَا مَلَكَيْنِ أَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ ﴿٣٠﴾ وَقَاسَمَهُمَا إِنِّي لَكُمَا
 لَمِنَ النَّاصِحِينَ ﴿٣١﴾ فَدَلَّهُمَا بِغُرُورٍ ۗ فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ بَدَتْ
 لَهُمَا سَوَائِمُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفْنَ عَلَيْهَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ ط
 وَتَادِبُهُمَا رَبُّهُمَا أَلَمْ أَنْهَكُمَا عَنْ تِلْكَ الشَّجَرَةِ وَأَقُلُّ لَكُمَا
 إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عَدُوٌّ مُبِينٌ ﴿٣٢﴾ قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا
 وَإِنَّ لَنَا تَغْفِرٌ لَنَا وَتَرَحُّمًا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴿٣٣﴾

તેમના સામે ખોલી દે. તેણે તેમને કહ્યું, “તમારા રબે તમને જે આ વૃક્ષથી રોક્યા છે, તેનું કારણ એ સિવાય કંઈ નથી કે ક્યાંક તમે ફરિશ્તા ન બની જાઓ, અથવા તમને શાશ્વત જીવન પ્રાપ્ત ન થઈ જાય.”

(૨૧) અને તેણે સોગંદ ખાઈને તેમને કહ્યું કે હું તમારો સાચો શુભેચ્છક છું. (૨૨) આવી રીતે ધોકો આપીને તે એ બંનેને ધીમે-ધીમે પોતાની વાતોમાં લઈ આવ્યો. છેવટે જ્યારે તેમણે તે વૃક્ષનો સ્વાદ ચાખ્યો તો તેમની ગુહ્યેન્દ્રિયો એક-બીજા સામે ખુલી ગઈ અને તેઓ પોતાના શરીરને જન્મતના પાંદડાઓ વડે ઢાંકવા લાગ્યા. ત્યારે તેમના રબે તેમને પોકાર્યા, “શું મેં તમને આ વૃક્ષથી રોક્યા ન હતા અને કહ્યું ન હતું કે શૈતાન તમારો ખુલ્લો દુશ્મન છે?” (૨૩) બંને બોલી ઊઠ્યા, “હે રબ ! અમે અમારા ઉપર અત્યાચાર કર્યો, હવે જો તેં ક્ષમા ન કરી અને દયા ન કરી તો નિ:શંક અમે બરબાદ થઈ જઈશું.”^(૧૩)

આદેશ આપીને તેં મને પરીક્ષામાં નાખ્યો અને મારા મનના અહંકારને ઠેસ પહોંચાડીને મને એ સ્થિતિમાં ફસાવી દીધો કે મેં તારી અવજા કરી, જાણે એ મૂર્ખની ઈચ્છા એ હતી કે તેના મનની ચોરી પકડાઈ ન જાય, બહે અનુચિત દંભ અને જે વિદ્રોહને તેણે પોતાના અંદર છુપાવી રાખ્યો હતો, તેના પર પરદો જ પડેલો રહેવા દેવામાં આવે. આ એક સ્પષ્ટ મૂર્ખતાપૂર્ણ વાત હતી, જેના જવાબની જરૂર ન હતી, તેથી અલ્લાહે મૂળથી તેની કોઈ નોંધ જ ન લીધી.

(૧૩) આ વૃત્તાંતથી કેટલીક મહત્ત્વપૂર્ણ હકીકતો પર પ્રકાશ પડે છે—

૧.— માનવીમાં શરમ અને લજજાની ભાવના એક સ્વાભાવિક ભાવના છે. તેની પહેલી નિશાની એ શરમ છે, જેની અનુભૂતિ માણસને પોતાના શરીરના મુખ્ય અંગોને બીજા લોકોની સામે ખોલવામાં સ્વાભાવિક રૂપે થાય છે. કુર્આન આપણને બતાવે છે કે આ શરમ માનવીના અંદર સભ્યતાના વિકાસની સાથે કૃત્રિમ રૂપે પેદા નથી થઈ અને ન આ એવી વસ્તુ છે, જેને મહેનત અને કોશિશથી પ્રાપ્ત કરી શકાય, જેમ કે શૈતાનના કેટલાક ચેલાઓએ અનુમાન લગાવ્યું છે, બહે વાસ્તવમાં આ એ સ્વાભાવિક વસ્તુ છે, જે પહેલા દિવસથી માનવીમાં હતી.

૨.— શૈતાનની પ્રથમ ચાલ, જે તેણે માનવીને માનવીય પ્રકૃતિના સીધા માર્ગથી ચલિત કરવા માટે ચાલી, એ હતી કે તેમની શરમ અને લજજાની આ ભાવના પર પ્રહાર કરવામાં આવે અને નગ્નતાના માર્ગથી તેમના માટે

અશ્લીલતાનો દરવાજો ખોલે, અને તેમને યૌન સંબંધી મામલાઓમાં ખોટા રસ્તા પર નાખી દે. શૈતાન અને તેના શિષ્યોની આ નીતિ આજ પર્યંત યથાવત છે. 'પ્રગતિ' અને 'વિકાસ'નું કોઈ કાર્ય તેમના ત્યાં શરૂ નથી થઈ શકતું, જ્યાં સુધી કે સ્ત્રીને નગ્ન કરીને તેઓ બજારમાં લાવીને ઊભી ન કરી દે.

- ૩.— આ પણ માનવીનો મૂળ સ્વભાવ છે કે તે બૂરાઈ તરફ સ્પષ્ટ આમંત્રણનો તો જવલ્લે જ સ્વીકાર કરે છે. સામાન્ય રીતે તેને જાળમાં ફસાવવા માટે બૂરાઈ તરફ બોલવનારા પ્રત્યેક વ્યક્તિએ શુભેચ્છકના વેશમાં જ આવવું પડે છે.
- ૪.— માનવીમાં ઊંચાઈ પર પહોંચવાની સ્વાભાવિક તરસ હોય છે અને શૈતાનને તેને ધોકો આપવાની પહેલી સફળતા આ જ માધ્યમથી મળી કે તેણે માનવીની આ ઈચ્છાને અપીલ કરી. શૈતાનનું સૌથી વધારે ચાલતું હથિયાર એ છે કે તે માણસને ઊંચાઈ પર લઈ જવા અને વર્તમાન પરિસ્થિતિથી ઓર વધારે સારી સ્થિતિ પર પહોંચાડી દેવાની આશા અપાવે છે અને પછી તેના માટે એ રસ્તો પ્રસ્તુત કરે છે, જે તેને ઊલટું પતન તરફ લઈ જાય.
- ૫.— વાસ્તવિક તથ્ય એ નથી કે શૈતાને સૌપ્રથમ હઠારત હવાને જાળમાં ફસાવ્યા, અને પછી તેમને હઠારત આદમને ફસાવવા માટે માધ્યમ બનાવ્યા, બલકે હકીકત એ છે કે શૈતાને બંનેને ધોકો આપ્યો અને બંને તેનાથી ધોકો ખાઈ ગયા. જોવામાં તો આ એક નાની વાત લાગે છે, પરંતુ જે લોકોને ખબર છે કે હઠારત હવા વિશે એ મશહૂર નોંધે દુનિયામાં સ્ત્રીના નૈતિક, કાનૂની અને સામાજિક સ્થાનને પતનગ્રસ્ત કરવામાં કેટલો જબરજસ્ત પ્રભાવ નાખ્યો છે, એ જ લોકો કુર્આનના આ વર્ણનના વાસ્તવિક મહત્ત્વ અને મૂલ્યને સમજી શકે છે.
- ૬.— મનાઈ કરવામાં આવેલ વૃક્ષનો સ્વાદ ચાખતાં જ આદમ અને હવાની ગુહૈન્દ્રિયોનું ખુલી જવું વાસ્તવમાં અલ્લાહની અવજ્ઞાનું પરિણામ હતું, ન કે એ વૃક્ષની પોતાની કોઈ વિશેષતાનું. અલ્લાહે પહેલા તેમની ગુહૈન્દ્રિયોને પોતાની વ્યવસ્થાથી ઢાંકી હતી. જ્યારે તેમણે આદેશના વિરુદ્ધ કાર્ય કર્યું, તો અલ્લાહની રક્ષા તેમનાથી હટાવી દેવામાં આવી, તેમનો પરદો ખોલી દેવામાં આવ્યો અને તેમને સ્વયં તેમના મનના હવાલે કરી દેવામાં આવ્યા કે પોતાને ઢાંકવાનો પ્રબંધ સ્વયં કરે, જો તેની જરૂર તેઓ સમજે છે, અને જો જરૂર ન સમજે અથવા તેના માટે કોશિશ ન કરે, તો અલ્લાહને એ વાતની કોઈ પરવા નથી કે તેઓ કઈ સ્થિતિમાં ફરે છે. આ, જાણે હંમેશ માટે એ સચ્ચાઈનું પ્રદર્શન હતું કે માનવી જ્યારે અલ્લાહની અવજ્ઞા કરશે, તો વહેલા-મોડાં તેનો પરદો ખુલીને રહેશે અને એ કે માનવીની સાથે અલ્લાહની સહાયતા અને સમર્થન ત્યાં સુધી જ રહેશે, જ્યાં સુધી તે અલ્લાહના આદેશોનું પાલન કરવાવાળો રહેશે.
- ૭.— શૈતાન એ સાબિત કરવા માગતો હતો કે માનવી એ મોટાઈ અને શ્રેષ્ઠતાનો અધિકારી નથી, જે તેની સરખામણીમાં માનવીને આપવામાં આવેલ છે. પરંતુ પહેલા જ મોરચે તેને પરાજયનો મોઢું જોવું પડ્યું અને એ નિશ્ચિતરૂપે સાબિત થઈ ગયું કે માનવી (પોતાની કેટલીક સ્વાભાવિક નબળાઈઓ છતાં) પોતાની નૈતિક શ્રેષ્ઠતામાં એક સર્વશ્રેષ્ઠ સર્જન છે.
- ૮.— બંદગી (ઉપાસના, આજ્ઞાપાલન)થી મોઢું ફેરવવું અલ્લાહની સામે વિદ્રોહ અપનાવવો અને [બીજાઓને પણ અલ્લાહથી દૂર કરવાની કોશિશ કરવી વિશુદ્ધ રૂપે શૈતાની માર્ગ છે તથા તેના સામે આજ્ઞાપાલન અને બંદગી, શૈતાની ચાલબાજીઓ પર પ્રતિરોધ અને તૌબા તેમજ અલ્લાહ તરફ રજૂ થવું માનવીય-માર્ગ છે.] આ અંતિમ વાત એ મૂળ શિક્ષા છે, જે અલ્લાહ આ પ્રસંગમાં અહીં આપવા માગે છે. મનમાં એ બેસાડવું અભિપ્રેત છે કે જે રસ્તા પર તમે લોકો જઈ રહ્યા છો, તે શૈતાનનો રસ્તો છે, તમે પોતાના પ્રાચીનતમ દુશ્મનની જાળમાં સપડાઈ ગયા છો, તેનું પરિણામ પણ એ જ છે, જેનો સામનો શૈતાને સ્વયં પણ કરવાનો છે, જો તમે વાસ્તવમાં સ્વયં પોતાના દુશ્મન નથી બની ગયા, તો સાવધાન થઈ જાઓ અને એ રસ્તો અપનાવો જે છેવટે તમારા પિતા અને તમારી માતા આદમ અને હવા ~~જે~~ એ અપનાવ્યો હતો.

قَالَ اهْبُطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ ۗ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ
 مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ ﴿٢٤﴾ قَالَ فِيهَا تَحْيَوْنَ وَفِيهَا تَمُوتُونَ
 وَمِنْهَا تُخْرَجُونَ ﴿٢٥﴾ يَبْنِي أَدَمَ قَدْ آتَرْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُؤَارِي
 سَوَاتِكُمْ وَرِيْشًا ۗ وَلِبَاسُ التَّقْوَىٰ ۗ ذَٰلِكَ خَيْرٌ ۗ ذَٰلِكَ مِنْ
 آيَاتِ اللَّهِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ ﴿٢٦﴾ يَبْنِي أَدَمَ لَا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ

(૨૪) ફરમાવ્યું, “ઉતરી જાઓ, (૨૫) તમે એક-બીજાના શત્રુ છો અને તમારા માટે એક ખાસ મુદત સુધી ધરતી ઉપર જ રોકાવાનું ઠેકાણું અને જીવન-સામગ્રી છે.” (૨૫) અને ફરમાવ્યું, “ત્યાં જ તમારે જીવવાનું અને મરવાનું છે અને તેમાંથી જ તમને છેવટે કાઢવામાં આવશે.” (રૂકૂઅ-૨) (૨૬) હે આદમની સંતાન ! (૨૬) અમે તમારા ઉપર પોશાક ઉતાર્યો છે જેથી તમારા શરીરના લજજાસ્પદ ભાગોને ઢાંકે અને તમારા માટે શરીરની સુરક્ષા અને શોભાનું સાધન પણ બને, અને સૌથી શ્રેષ્ઠ પોશાક તકવા (ઈશભય અને સંયમ)નો પોશાક છે. આ અલ્લાહની નિશાનીઓમાંથી એક નિશાની છે, કદાચ લોકો આમાંથી બોધપાઠ લે. (૨૭) હે આદમની સંતાન ! એવું ન બને કે શૈતાન તમને ફરીથી એવી જ રીતે ફિત્ના

(૧૪) એ સંદેહ કરવામાં ન આવે કે હઝરત આદમ અને હવ્વા ને જન્મતથી ઉતરી જવાનો આ આદેશ સજાના રૂપે આપવામાં આવ્યો હતો. કુર્આનમાં વિભિન્ન સ્થાનોએ આને સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે કે અલ્લાહે તેમની તૌબા (ક્ષમા અને પશ્ચાતાપ) કબૂલ કરી લીધી અને તેમને માફ કરી દીધા. તેથી આ આદેશમાં સજાનો કોઈ મામલો નથી, બલકે આ એ ઉદ્દેશ્યને પૂરો કરવો છે, જેના માટે માનવીનું સર્જન કરવામાં આવ્યું હતું. (સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: બકરહ, નોંધ ૪૮ અને ૫૩).

(૧૫) હવે આદમ અને હવ્વાના પ્રસંગના એક વિશેષ પાસા તરફ ધ્યાન આકૃષ્ટ કરાવીને આરબવાસીઓની સામે સ્વયં તેમના પોતાના જીવનમાં શૈતાની ચાલબાજીના સૌથી વધારે ઉભરેલા એક પ્રભાવ તરફ અંગૂઠિ-નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. એ લોકોના નજીક શરીરના લજજાસ્પદ ભાગોને ઢાંકવાનું કોઈ મહત્ત્વ નથી. તેનાથી પણ વધારે એ કે તેમાંથી ઘણા લોકો હજના પ્રસંગે કાબાના ચોતરફ નગ્ન તવાફ (પરિક્રમા) કરતા હતા અને આ મામલામાં તેમની સ્ત્રીઓ તેમના પુરુષોથી કંઈક વધારે નિર્લજ્જ અને બેશરમ હતી. તેમની દૃષ્ટિમાં આ એક ધાર્મિક કૃત્ય હતું અને સારું કામ સમજીને તેઓ તેને કરતા હતા. પછી આવી જ સ્થિતિ દુનિયાની અન્ય ઘણી કોમોની રહી છે અને આજ સુધી છે, તેથી સંબોધન આરબવાસીઓ માટે વિશિષ્ટ નથી, બલકે સાર્વજનિક છે અને આદમની સમગ્ર સંતાનને સચેત કરવામાં આવી રહી છે કે જુઓ, આ શૈતાની ચાલની એક ખુલ્લી નિશાની તમારા જીવનમાં છે. તમે પોતાના રબના માર્ગદર્શનથી બેપરવા થઈને અને તેના પયગંબરોના સંદેશથી મોહું ફેરવીને પોતાને શૈતાનના હવાલે કરી દીધા અને તેણે તમને માનવ-પ્રકૃતિના માર્ગથી હટાવીને એ જ નિર્લજ્જતામાં નાખી દીધા, જેમાં તે તમારા પ્રથમ પિતા અને માતાને નાખવા માગતો હતો. આના પર વિચાર કરો તો એ હકીકત તમારા પર ખુલી

كَبَا أَخْرَجَ أَبْوَيْكُم مِّنَ الْجَنَّةِ يَنْزِعُ عَنْهَا لِبَاسَهَا
لِيُرِيَهُمَا سَوْآتِهِمَا إِنَّهُ يَرِيكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُ مَن حَيْثُ لَا
تَرَوْنَهُمْ إِنَّا جَعَلْنَا الشَّيْطِينَ أَوْلِيَاءَ لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٧٤﴾

(પ્રલોભન-પરીક્ષા)માં નાખી દે, જેવી રીતે તેણે તમારા માતા-પિતાને જન્મ (સ્વર્ગ)માંથી કઢાવ્યા હતા અને તેમના પોશાક તેમના ઉપરથી ઉતરાવી દીધા હતા, જેથી તેમની ગુહ્યેન્દ્રિયો એક-બીજા સામે ખોલી દે. તે અને તેના સાથીદારો તમને એવી જગ્યાએથી જુએ છે, જ્યાંથી તમે તેમને નથી જોઈ શકતા. આ શૈતાનોને અમે એ લોકોના સંરક્ષક બનાવી દીધા છે જેઓ ઈમાન લાવતા નથી. (૧૬)

જશે કે પયગંબરોના માર્ગદર્શન વગર તમે પોતાની પ્રકૃતિની આરંભિક માંગો સુધાને ન સમજી શકો છો અને ન પૂરી કરી શકો છો.

(૧૬) આ આયતોમાં જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે, તેનાથી કેટલાક મહત્વપૂર્ણ તથ્યો ઉભરીને સામે આવે છે —

એક એ કે વસ્ત્ર માનવી માટે એક કૃત્રિમ વસ્તુ નથી, બલકે માનવીય સ્વભાવની એક મહત્વપૂર્ણ અપેક્ષા છે. અલ્લાહને માનવીના શરીર પર પશુઓની જેમ કોઈ પોશાક જન્મજાત નથી રાખ્યો, બલકે લજ્જા અને શરમનું તત્ત્વ તેની પ્રકૃતિમાં નાખી દીધું. તેણે માનવી માટે ગુહ્યેન્દ્રિયોને માત્ર ગુહ્યેન્દ્રિયો જ નથી બનાવી, બલકે 'સૌઆત' પણ બનાવી, જેનો અર્થ અરબી ભાષામાં એવી વસ્તુ છે, જેના પ્રદર્શનને માણસ ખરાબ સમજે. પછી આ સ્વાભાવિક લજ્જાની અપેક્ષાને પૂરી કરવા માટે તેણે કોઈ તૈયાર પોશાક માનવીને ન આપી દીધો, બલકે તેની પ્રકૃતિમાં પોશાકનો વિચાર નાખી દીધો. (لَبَاسًا مَّا كَانُتُمْ فِيهَا تُخْتَلَفُونَ — અને અમે તમારા પર પોશાક ઉતાર્યો — સૂર: આ'રાફ, ૨૬), જેથી તે પોતાની બુદ્ધિથી કામ લઈને પોતાની પ્રકૃતિની આ માંગને સમજે અને પછી અલ્લાહે ઉત્પન્ન કરેલ સામગ્રીથી કામ લઈને પોતાના માટે પોશાક ઉપલબ્ધ કરે.

બીજું એ કે આ નૈસર્ગિક 'ઇલહામ' (ઈશ્વર તરફથી પ્રેરણા) અનુસાર મનુષ્ય માટે પોશાકની નૈતિક જરૂરતને પ્રાથમિકતા પ્રાપ્ત છે, અર્થાત્ એ કે તે પોતાની 'સૌઆત'ને ઢાંકે, અને તેની સ્વાભાવિક જરૂરત તે પછી છે, અર્થાત્ એ કે તેનો પોશાક તેના માટે 'રીશ' (શારીરિક શોભા અને ઋતુઓના પ્રભાવથી શરીરની રક્ષાનું સાધન) હોય. આ વિશે પણ સ્વાભાવિક રૂપે માનવીનો મામલો પશુઓથી વિપરીત છે. તેમના માટે પોશાકનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય કેવળ તેનું 'રીશ' હોવું છે. રહ્યું તેની ગુહ્યેન્દ્રિયને ઢાંકનાર હોવું, તો તેમના લૈંગિક અંગો મૂળેથી 'સૌઆત' છે જ નહીં કે તેમને છુપાવવા માટે પશુઓની પ્રકૃતિમાં કોઈ ઈચ્છા હોય અને તેની માંગ પૂરી કરવા માટે તેમના શરીરો પર કોઈ પહેરવેશ પેદા કરવામાં આવતી, પરંતુ જ્યારે માનવીઓએ શૈતાનનું માર્ગદર્શન સ્વીકાર કર્યું તો મામલો તે પછી ઊલટો થઈ ગયો, તેણે પોતાના આ ચેલાઓને એ ભ્રમમાં નાખી દીધા કે તમારા માટે પોશાકની જરૂરત બરાબર એવી જ છે, જ રીતે પશુઓ માટે 'રીશ'ની જરૂરત છે. રહ્યું તેનું 'સૌઆત'ને છુપાવનાર વસ્તુ હોવું, તો તેનું સહેજપણ મહત્ત્વ નથી, બલકે જે રીતે પશુઓના અંગ 'સૌઆત' નથી, એ જ રીતે તમારા આ અંગો પણ 'સૌઆત' નથી, માત્ર લૈંગિક અંગો છે.

ત્રીજું એ કે માનવી માટે પોશાકનું ગુહ્યેન્દ્રિયોને ઢાંકવાનું સાધન અને શોભા અને રક્ષાનું સાધન હોવું જ પર્યાપ્ત નથી, બલકે હકીકતમાં આ મામલામાં જે ભલાઈ સુધી માનવીએ પહોંચવું જોઈએ તે એ છે કે તેનો પોશાક ઈશભય

مَسْجِدٍ وَّادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ ۚ كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ ﴿٣٩﴾
 فَرِيقًا هَدَىٰ وَفَرِيقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ ۗ إِنَّهُمْ اتَّخَذُوا
 الشَّيَاطِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَيَحْسَبُونَ أَنََّّهُم مُّهْتَدُونَ ﴿٤٠﴾

પોતાની દિશા સીધી રાખો અને તેને જ પોકારો, પોતાના દીન (ધર્મ)ને તેના માટે વિશુદ્ધ કરીને. જેવી રીતે તેણે તમને અત્યારે પેદા કર્યા છે એવી જ રીતે તમે ફરી પેદા કરવામાં આવશો. ^(૧૯) (૩૦) એક જૂથને તો તેણે સીધો માર્ગ દેખાડી દીધો છે, પરંતુ બીજા જૂથ ઉપર પથભ્રષ્ટતા બરાબર ચોંટીને રહી ગઈ છે, કેમ કે તેણે અલ્લાહને બદલે શૈતાનોને પોતાનાં સંરક્ષક બનાવી લીધા છે અને તેઓ સમજી રહ્યા છે કે અમે સીધા માર્ગ પર છીએ.

(ઉપાસના)ના પ્રસંગે અપનાવતા હતા અને પોતાના ધર્મને અલ્લાહ તરફથી સમજતા હતા, તેથી તેમનો દાવો હતો કે આ રિવાજ પણ અલ્લાહ તરફથી જ નિર્ધારિત કરવામાં આવેલ છે. આના પર કુર્આન-મજીદ એ તર્ક આપે છે કે જે કાર્ય અશ્લીલ છે અને જેને તમે સ્વયં પણ જાણો અને માનો છો કે તે અશ્લીલ છે, તેના વિશે તમે આ કેવી રીતે સમજી લો છો કે અલ્લાહે આનો આદેશ આપ્યો હશે. કોઈ અશ્લીલ કાર્યનો આદેશ અલ્લાહ તરફથી કદાપિ નથી હોઈ શકતો અને જો તમારા ધર્મમાં આવો આદેશ જોવા મળતો હોય તો આ એ વાતની સ્પષ્ટ નિશાની છે કે તમારો ધર્મ અલ્લાહ તરફથી નથી.

(૧૮) અર્થ એ છે કે અલ્લાહના દીન (ધર્મ)ને તમારા આ અશિષ્ટ રિવાજોથી શું સંબંધ ! તેણે જે દિવસની શિક્ષા આપી છે, તેના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો તો એ છે કે—

૧.— માનવી પોતાના જીવનને ન્યાય અને સચ્ચાઈના આધારે સ્થાપિત કરે.

૨.— ઈબાદત (ઉપાસના)માં પોતાની દિશા સીધી રાખે, અર્થાત્ અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્યના આજ્ઞા-પાલનનો સહેજપણ અંશ તેની ઈબાદતમાં ન હોય, વાસ્તવિક ઉપાસ્ય સિવાય કોઈ અન્ય તરફ આજ્ઞાપાલન અને ગુલામી અને વિનમ્રતાની દિશા જરાપણ ફરવા ન પામે.

૩.— માર્ગદર્શન, સમર્થન, સહાયતા, નિરીક્ષણ અને સુરક્ષા માટે અલ્લાહથી જ દુઆ માંગે, પરંતુ શરત એ છે કે એ વસ્તુની દુઆ માંગનાર માણસ પહેલા પોતાના દીન (ધર્મ)ને અલ્લાહ માટે વિશુદ્ધ કરી ચૂક્યો હોય. એવું ન થાય કે જીવનની સમગ્ર વ્યવસ્થા તો કુફ (વિધર્મ), શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ), અવજ્ઞા અને બીજાઓના આજ્ઞાપાલન પર ચલાવવામાં આવી રહી હોય અને સહાયતા અલ્લાહથી માંગવામાં આવે કે હે અલ્લાહ ! આ વિદ્રોહ જે અમે તારા સામે કરી રહ્યા છે, તેમાં અમારી સહાયતા કર.

૪.— અને એ વાતમાં વિશ્વાસ રાખે કે જે રીતે આ દુનિયામાં તે પેદા થયો છે, એ જ રીતે એક બીજી દુનિયામાં પણ તેને પેદા કરવામાં આવશે અને તેને પોતાના કર્મોનો હિસાબ અલ્લાહને આપવો પડશે.

يٰبَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِندَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا
تُسْرِفُوا ۗ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ ﴿۳۱﴾ قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي
أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ ۗ قُلْ هِيَ لِلذَّيْنِ أَمْنُؤَا فِي

(૩૧) હે આદમની સંતાન ! દરેક ઇબાદત વખતે પોતાની સાજ-સજજાથી આભૂષિત રહો^(૨૦) અને ખાઓ-પીઓ અને હદથી આગળ ન વધો. અલ્લાહ હદથી આગળ વધી જનારાઓને પસંદ કરતો નથી.^(૨૧) (રુકૂઅ-૩) (૩૨) હે નબી ! આમને કહો, કોણે અલ્લાહની એ સાજ-સજજાને હરામ કરી દીધી, જેને અલ્લાહે પોતાના બંદાઓ માટે પેદા કરી હતી અને કોણે અલ્લાહની પ્રદાન કરેલી શુદ્ધ વસ્તુઓ હરામ કરી દીધી?^(૨૨) કહો, આ તમામ વસ્તુઓ દુનિયાના જીવનમાં પણ ઈમાન લાવનારાઓ માટે છે

(૨૦) અહીં સાજ-સજજાથી અભિપ્રેત આખો પોશાક છે. અલ્લાહની ઇબાદતમાં ઊભા રહેવા માટે માત્ર એટલું જ પૂરતું નથી કે માણસ કેવળ પોતાના ગુમ અંગો જ છુપાવે, બલકે તેના સાથે એ પણ જરૂરી છે કે પોતાની હેસિયત અનુસાર તે પોતાનો આખો પોશાક પહેરે, જેમાં ગુમ અંગો પણ ઢંકાઈ જાય અને સાજ-સજજા પણ થઈ જાય. આ આદેશ એ ખોટા વર્તનના ખંડન માટે છે, જેના પર અજ્ઞાની લોકો પોતાની ઇબાદતોમાં અમલ કરતા હતા અને આજ સુધી કરી રહ્યા છે. તેઓ સમજે છે કે નગ્ન કે અર્ધ-નગ્ન થઈને અને પોતાના ચહેરાઓને બગાડીને અલ્લાહની ઇબાદત કરવી જોઈએ. તેનાથી વિપરીત, અલ્લાહે કહે છે કે પોતાની સાજ-સજજાથી સંપૂર્ણ આભૂષિત થઈને એવી સ્થિતિમાં ઇબાદત કરવી જોઈએ, જેમાં નગ્નતા તો શું, અશિષ્ટતાનો અંશ પણ ન હોય.

(૨૧) અર્થાત્ અલ્લાહને તમારી દુર્દેશા, ઉપવાસ અને પવિત્ર રોજીથી વંચિતતાથી પ્રેમ નથી કે તેનું આજ્ઞાપાલન કરવા માટે આવું કોઈપણ રીતે અપેક્ષિત હોય, બલકે તેની પ્રસન્નતા તો એમાં છે કે તમે તેણે આપેલ સારા કપડાં પહેરો અને પવિત્ર રોજીનો આનંદ લો. તેની શરીરત (ધર્મ-વિધાન)માં ખરો ગુનો એ છે કે માણસ તેણે મૂળ નિર્ધારિત કરેલ સીમાઓનું ઉલ્લંઘન કરે, ભલે તે ઉલ્લંઘન હલાલ (વેધ)ને હરામ (અવેધ) કરી લેવાના સ્વરૂપે હોય કે હરામને હલાલ કરી લેવાના સ્વરૂપે.

(૨૨) અર્થ એ છે કે અલ્લાહે તો દુનિયાની બધી સાજ-સજજા અને પવિત્ર વસ્તુઓ બંદાઓ માટે જ પેદા કરેલ છે, તેથી અલ્લાહની ઈચ્છા તો છેવટે એ હોઈ શકતી જ નથી કે તેને બંદાઓ માટે હરામ કરી દે. હવે જો કોઈ ધર્મ અથવા આચાર-વિચાર અને રહેણી-કરણીની કોઈ વ્યવસ્થા એવી છે, જે તેને હરામ કે ઘૃણાસ્પદ કે આધ્યાત્મિક વિકાસના માર્ગમાં અવરોધ સમજે છે, તો તેનો એ ધર્મ જ સ્વયં એ વાતનું ખુલ્લું પ્રમાણ છે કે તે અલ્લાહ તરફથી નથી. એ પણ એ તર્કોમાંથી એક મહત્વપૂર્ણ તર્ક છે, જે કુર્આને અસત્ય ધર્મોના ખંડનમાં પ્રસ્તુત કરેલ છે અને તેને સમજી લેવું કુર્આનની તર્ક કરવાની શૈલીને સમજવા માટે જરૂરી છે.

الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ ۗ كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ
يَعْلَمُونَ ﴿٣١﴾ قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّي الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَّنَ
وَالْإِثْمَ وَالْبَغْيَ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَأَنْ تُشْرِكُوا بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزَّلْ بِهِ
سُلْطَانًا ۖ وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٣٢﴾ وَلِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ ۖ

અને કયામતના દિવસે તો ખાસ તેમના જ માટે હશે. ^(૨૩) આવી રીતે અમે પોતાની વાતો સ્પષ્ટપણે વર્ણવીએ છીએ એ લોકો માટે જેઓ જ્ઞાન ધરાવે છે. (૩૩) હે નબી ! એમને કહો કે મારા રબ જે વસ્તુઓ હરામ (અવૈધ) ઠેરવી છે તે તો આ છે — અશ્લીલતાના કૃત્યો — ચાહે જાહેર હોય કે છૂપા ^(૨૪) — અને ગુનો ^(૨૫) અને સત્ય વિરુદ્ધ અતિરેક ^(૨૬) અને એ કે અલ્લાહ સાથે તમે કોઈ એવાને ભાગીદાર બનાવો, જેના માટે તેણે કોઈ સનંદ ઉતારી નથી અને એ કે અલ્લાહના નામે કોઈ એવી વાત કહો જેના વિષે તમને જ્ઞાન ન હોય (કે વાસ્તવમાં તે તેણે જ કહી છે). (૩૪) દરેક કોમ માટે મહેતલની એક મુદત નિશ્ચિત છે,

(૨૩) અર્થાત્ વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ તો અલ્લાહે પેદા કરેલ તમામ વસ્તુઓ દુનિયાના જીવનમાં પણ ઈમાનવાળાઓ માટે જ છે, કેમ કે તેઓ જ અલ્લાહની વફાદાર પ્રજા છે અને ‘નિમક’નો હક્ક કેવળ ‘નિમકહલાલો’ને જ હોય છે, પરંતુ સંસાર-જગતની વર્તમાન વ્યવસ્થા, પરીક્ષા અને મહેતલના સિદ્ધાંત પર સ્થાપિત કરવામાં આવી છે, તેથી અહીં મહદ્અંશે અલ્લાહની કૃપાઓ ‘નિમકહરામો’માં પણ વહેંચાતી રહે છે અને ક્યારેક-ક્યારેક ‘નિમકહલાલો’થી વધારે તેમને કૃપાઓ આપી દેવામાં આવે છે. હા, આખિરત (પરલોક)માં (જ્યાંની તમામ વ્યવસ્થા વિશુદ્ધ રૂપે સત્યના આધારે હશે) જીવનની શોભાની વસ્તુઓ અને પવિત્ર-શુદ્ધ રોજ બધું જ માત્ર ‘નિમકહલાલો’ માટે વિશિષ્ટ હશે અને એ ‘નિમકહરામો’ તેમાંથી કંઈ જ પ્રાપ્ત નહીં કરી શકે, જેમણે પોતાના રબ (પાલનહાર)ની રોજી પર પોષિત થયા પછી પોતાના પાલનહારના વિરુદ્ધ જ વિદ્રોહ કર્યો.

(૨૪) સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: અનુઆમ, નોંધ ૧૨૮, ૧૩૧.

(૨૫) મૂળ અરબી શબ્દ ‘ઈસ્મ’ પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો વાસ્તવિક અર્થ ‘ભૂલ’ છે. ‘આસિમા’ એ ઊંટણીને કહે છે, જે ઝડપથી ચાલી શકતી હોય, પરંતુ જાણીજોઈને સુસ્ત ચાલે. આનાથી આ શબ્દમાં ગુનાનો અર્થ ઉત્પન્ન થયો છે, અર્થાત્ માનવીનું પોતાના રબના આજ્ઞાપાલનમાં શક્તિ અને સામર્થ્ય હોવા છતાં ભૂલ કરવી અને સુસ્તી બતાવવી અને તેની પ્રસન્નતાને પ્રાપ્ત કરવામાં જાણીજોઈને સુસ્તી કરવી.

(૨૬) અર્થાત્ પોતાની સીમાથી આગળ વધીને એવી સીમાઓની અંદર પગ મૂકવો, જેમાં દાખલ થવાનો માણસને અધિકાર ન હોય. આ પરિભાષા અનુસાર એ લોકોને પણ વિદ્રોહી સમજવામાં આવે છે, જેઓ બંદગીની સીમાથી નીકળીને અલ્લાહના રાજ્યમાં સ્વચ્છંદી વર્તન અપનાવે છે અને તેઓ પણ, જેઓ ખુદાની ખુદાઈ (ઈશ્વરના ઈશ્વરત્વ)માં પોતાની મહાનતાનો ડંકો વગાડે છે અને તેઓ પણ, જેઓ અલ્લાહના બંદાઓના હક્કોનું હનન કરે છે.

فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ ﴿٣٧﴾ يَبْنِي
 أَدَمَ إِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ رُسُلٌ مِّنكُمْ يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِي ۖ فَمَنِ اتَّقَى
 وَأَصْلَحَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٣٨﴾ وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا
 وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ ۖ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٣٩﴾
 فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ ۗ أُولَئِكَ
 يَنَالُهُمُ نَصِيبُهُم مِّنَ الْكِتَابِ ۗ حَتَّىٰ إِذَا جَاءَهُمْ رُسُلُنَا

પછી જ્યારે કોઈ કોમની મુદત પૂરી થઈ જાય છે ત્યારે ન એક ક્ષણ ભર મોડું થાય છે અને ન વહેલું. (૩૭)

(૩૮) (અને આ વાત અલ્લાહે સર્જનના આરંભમાં જ સ્પષ્ટપણે ફરમાવી દીધી હતી કે) હે આદમની સંતાન ! યાદ રાખો, જો તમારા પાસે સ્વયં તમારામાંથી જ એવા રસૂલો (ઈશદૂતો) આવે જે તમને મારી આયતો સંભળાવી રહ્યા હોય, તો જે કોઈ અવજ્ઞાથી બચશે અને પોતાનું વર્તન સુધારી લેશે; તેના માટે કોઈ ભય અને દુઃખનું કારણ નથી, (૩૯) અને જે લોકો અમારી આયતોને ખોટી ઠેરવશે અને તેના સામે વિદ્રોહ કરશે, તેઓ જ દોજખી હશે, જ્યાં તેઓ હંમેશા રહેશે. (૩૯) (૩૯) છેવટે તેના કરતાં મોટો જાલિમ કોણ હશે જે તદ્દન જૂઠી વાતો ઘડી કાઢીને અલ્લાહના નામે ચઢાવે અથવા અલ્લાહની સાચી આયતોને ખોટી કહે ? આવા લોકો પોતાના ભાગ્ય-લેખ મુજબ પોતાનો હિસ્સો મેળવતા રહેશે, (૪૦) ત્યાં સુધી કે તે

(૨૭) મહેતલની મુદત નિશ્ચિત કરવાનો અર્થ એ છે કે પ્રત્યેક જાતિ માટે વર્ષો અને મહિનાઓ અને દિવસોના હિસાબથી એક આયુષ્ય નિશ્ચિત કરવામાં આવે છે અને આ આયુષ્ય પૂરું થતાં જ એ જાતિને અનિવાર્યપણે સમાપ્ત કરી દેવામાં આવે છે, બલકે આનો અર્થ એ છે કે પ્રત્યેક જાતિને દુનિયામાં કાર્ય કરવાની જે તક આપવામાં આવે છે તેની એક નૈતિક સીમા નિશ્ચિત કરી દેવામાં આવે છે, એ અર્થમાં કે તેનાં કર્મોમાં ભલાઈ અને બૂરાઈનું ઓછામાં ઓછું કેટલું પ્રમાણ સહન કરી શકાય છે. જ્યાં સુધી કોઈ જાતિના દુર્ગુણો તેના સદ્ગુણોની તુલનામાં પ્રમાણની એ અંતિમ સીમાથી નીચે રહે છે, એ સમય સુધી તેને તેની તમામ બૂરાઈઓ છતાં મહેતલ આપવામાં આવતી રહે છે અને જ્યારે તે સીમાથી આગળ વધી જાય છે, તો પછી એ દુરાચારી અને દુર્ગુણોવાળી જાતિને વધારે કોઈ મહેતલ આપવામાં આવતી નથી.

(૨૮) આ વાત કુર્આનમાં હંમેશા એ પ્રસંગે કહેવામાં આવી છે, જ્યાં આદમ અને હવ્વા અલૈ. ને જત્રતથી ઉતારવાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. (જુઓ, સૂર: બકરહ, આ. ૧૨૩-૧૨૪; સૂર: તા-હા, આ. ૩૮-૩૯). તેથી અહીં પણ આને એ જ પ્રસંગથી સંબંધિત સમજવામાં આવશે, અર્થાત્ માનવ-જાતિના જીવનનો આરંભ જ્યારે થઈ રહ્યો હતો, એ જ વખતે આ વાત સ્પષ્ટ રૂપે સમજાવી દેવામાં આવી હતી. (જુઓ, સૂર: આલેઈમરાન, નોંધ ૬૯)

(૨૯) અર્થાત્ દુનિયામાં જેટલા દિવસ તેમની મહેતલના નક્કી છે, ત્યાં રહેશે અને જે પ્રકારનું પ્રત્યક્ષરૂપે સારું કે ખરાબ જીવન વિતાવવું તેમના ભાગ્યમાં છે, વિતાવી લેશે.

يَتَوَفَّوْنَهُمْ ۚ قَالُوا آيِنَ مَا كُنْتُمْ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ ۗ قَالُوا
 ضَلُّوا عَنَّا وَشَهِدُوا عَلٰى اَنْفُسِهِمْ اَنَّهُمْ كَانُوْا كٰفِرِيْنَ ﴿۳۵﴾ قَالَ
 ادْخُلُوا فِيْ اُمَّمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ مِّنَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ فِي
 النَّارِ ۗ كُلَّمَا دَخَلَتْ اُمَّةٌ لَّعَنَتْ اُخْتَهَا ۗ حَتّٰى اِذَا دَارَكُوْا فِيْهَا
 جَمِيْعًا ۗ قَالَتْ اُخْرِبُهُمْ لِاَوْلٰٓئِهِمْ رَبَّنَا هُوَ لَآءٍ اَصْلُوْنَا فَاْتِيَهُمْ
 عَذَابًا ضِعْفًا مِّنَ النَّارِ ۗ قَالَ لِكُلِّ ضِعْفٍ وَلٰكِنْ لَا تَعْلَمُوْنَ ﴿۳۶﴾
 وَقَالَتْ اَوْلٰٓئِهِمْ لِاُخْرِبُهُمْ فَمَا كَانَ لَكُمْ عَلَيْنَا مِنْ فَضْلٍ

તે ઘડી આવી જશે જ્યારે અમારા મોકલેલા ફરિશ્તાઓ તેમના પ્રાણ લેવા માટે પહોંચશે. તે વખતે તેઓ

તેમને પૂછશે, “બતાવો, હવે કયાં છે તમારા એ ઉપાસ્યો જેમને તમે અલ્લાહને છોડીને પોકારતા

હતા?” તેઓ કહેશે, “બધા અમને છોડીને ગૂમ થઈ ગયા.” અને તેઓ સ્વયં પોતાના વિરુદ્ધ સાક્ષી

આપશે કે અમે હકીકતમાં સત્યનો ઈન્કાર કરનારા હતા. (૩૮) અલ્લાહ ફરમાવશે, “જાઓ, તમે પણ

એ જ જહન્નમમાં ચાલ્યા જાઓ જેમાં તમારા પહેલાં થઈ ગયેલા જિન્નાતો અને મનુષ્યોના જૂથ જઈ ચૂક્યા

છે.” દરેક જૂથ જ્યારે જહન્નમમાં દાખલ થશે તો પોતાના આગળના જૂથ ઉપર પિક્કાર કરતું દાખલ થશે,

એટલે સુધી કે જ્યારે સૌ ત્યાં એકઠા થઈ જશે તો પ્રત્યેક પાછળવાળું જૂથ પહેલા જૂથ માટે કહેશે કે હે રબ !

આ લોકો હતા, જેમણે અમને પથભ્રષ્ટ કર્યા, તેથી તેમને આગની બમણી યાતના આપ. જવાબમાં

કહેવામાં આવશે : દરેકને માટે બમણી જ યાતના છે, પરંતુ તમે જાણતા નથી. (૩૯) અને પહેલું જૂથ

બીજા જૂથને કહેશે કે (જો અમે આરોપી હતા) તો તમને અમારા ઉપર કઈ શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત હતી, હવે

(૩૦) અર્થાત્ છેવટે તમારામાંથી પ્રત્યેક સમુદાય કોઈના પાછળ હતો, તો કોઈના આગળ પણ હતો. જો કોઈ સમૂહના

પૂર્વજોએ તેના માટે આચાર-વિચારની પથભ્રષ્ટતાઓનો વારસો છોડ્યો હતો, તો તે સ્વયં પણ પોતાના

અનુગામીઓ માટે એવો જ વારસો છોડીને દુનિયાથી વિદાય થયો. જો એક સમૂહના પથભ્રષ્ટ થવાની કેટલીક

જવાબદારી તેમનાં પૂર્વજો પર આવે છે, તો તેમના અનુગામીઓની પથભ્રષ્ટતાનો કેટલોક ભોજ સ્વયં તેમના પર

પણ આવે છે. આ જ કારણસર કહેવામાં આવ્યું કે દરેક માટે બમણી યાતના છે. એક યાતના સ્વયં પથભ્રષ્ટા

અપનાવવાની અને બીજી યાતના બીજાઓને પથભ્રષ્ટ કરવાની. એક સજા પોતાના અપરાધોની અને બીજી સજા

બીજાઓ માટે અપરાધો અપનાવવાનો વારસો છોડી આવવાની. હદીસમાં આ જ વિષયની સમજૂતી આ પ્રમાણે

કરવામાં આવી છે કે من عمل بها لا ينقص ذلك من عمل صاحبها الا ما عمل به (જેણે કોઈ નવી ગુમરાહી અર્થાત્ પથભ્રષ્ટતાની શરૂઆત કરી, જે અલ્લાહ અને તેના રસૂલના નજીક

અપ્રિય હોય, તો તેના પર એ સૌ લોકોના ગુનાઓની જવાબદારી આવી પડશે, જેમણે તેણે કાઢેલ રીતનું અનુસરણ કર્યું, એ કર્મ કરવાવાળાની જવાબદારીમાં કોઈ ઘટારો કર્યા વગર.) બીજી હદીસમાં છે, لاقتل نفس ظلما الا كان ابن آدم الاول كفل من دمها (દુનિયામાં જે વ્યક્તિની પણ અન્યાયની સાથે હત્યા કરવામાં આવે છે તેની અન્યાયી હત્યાનો એક ભાગ આદમના એ પહેલા પુત્રને પહોંચે છે જેણે પોતાના ભાઈની હત્યા કરી હતી, કેમ કે માનવીની હત્યાનો રસ્તો સૌપ્રથમ તેણે ખોલ્યો હતો.) આનાથી જાણ થાય છે કે જે વ્યક્તિ કે સમૂહ કોઈ ખોટા વિચાર કે ખોટા વર્તનનો પાયો નાખે છે, તે માત્ર પોતાની જ ભૂલનો જવાબદાર નથી હોતો, બલકે દુનિયામાં જેટલા લોકો તેનાથી પ્રભાવિત થાય છે, એ સૌના ગુનાઓની જવાબદારીનો પણ એક ભાગ તેના હિસાબમાં લખવામાં આવતો રહે છે અને જ્યાં સુધી તેની આ ભૂલનો પ્રભાવ ચાલતો રહે છે, તેના હિસાબમાં નોંધાતો રહે છે. તેના સાથે આનાથી એ પણ જાણ થાય છે કે દરેક વ્યક્તિ પોતાની નેકી કે બદીનો કેવળ પોતાના વ્યક્તિત્વની સીમા સુધી જ જવાબદાર નથી, બલકે એ વાતનો પણ જવાબદાર છે કે તેની નેકી કે બદીનો શુ પ્રભાવ બીજા લોકોના જીવન પર પડ્યો.

ઉદાહરણરૂપે, એક વ્યભિચારીને લો. જે લોકોની શિક્ષા-દીક્ષાથી, જેની સોબતના પ્રભાવથી, જેમના ખરાબ દેશાંતોથી અને જેમના પ્રલોભનોથી એ વ્યક્તિના અંદર વ્યભિચારની બૂરાઈ ફૂલી-ફાલી, તે સૌ તેના વ્યભિચારી બનવામાં ભાગીદાર છે અને સ્વયં એ લોકોએ ઉપર સ્વયં જ્યાં-જ્યાંથી આ કુદષ્ટિ અને ખરાબ ઈચ્છા અને દુષ્કર્મનો વારસો મેળવ્યો છે ત્યાં સુધી તેની જવાબદારી પહોંચે છે, ત્યાં સુધી કે આ ક્રમ એ પહેલા માનવી પર જઈને સમાપ્ત થાય છે, જેણે સૌપ્રથમ માનવ-જાતિને મનોકામના પૂરી કરવાનો આ ખરાબ માર્ગ બતાવ્યો. આ એ વ્યભિચારીના હિસાબનો બીજો ભાગ છે, જે તેના સમકાલીનો અને તેના પૂર્વજોથી સંબંધ રાખે છે. ઉપરાંત તે સ્વયં પણ પોતાના વ્યભિચારનો જવાબદાર છે. તેને ભલાઈ અને બૂરાઈના ભેદને પારખવાની જે યોગ્યતા આપવામાં આવી હતી, તેનામાં અંતરાત્માની જે શક્તિ મૂકવામાં આવી હતી, તેના અંદર આત્મ-સંયમની જે ક્ષમતા આપવામાં આવી હતી, તેને ભલા લોકોથી ભલાઈ અને બૂરાઈનું જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું, તેના સામે ભલા લોકોના જે ઉદાહરણો હતા, તેને યૌન-દુરાચારોના દુષ્પરિણામોની જે જાણકારી હતી, તેમાંથી કોઈ વસ્તુથી તેણે લાભ ન ઉઠાવ્યો અને પોતાને મનની એ આંધળી વાસનાને સુપ્રત કરી દીધી જે માત્ર પોતાની તુષ્ટિ ઈચ્છતી હતી, ચાહે તે ગમે તે રીતે થાય. આ તેના હિસાબનો એ ભાગ છે, જે તેના પોતાના વ્યક્તિત્વથી સંબંધિત છે. ઉપરાંત, આ વ્યક્તિ એ બૂરાઈને, જે તેણે કમાવી અને જેને પોતાની કોશિશથી પાળતો-પોષતો રહ્યો, બીજા લોકોમાં ફેલાવવાનું શરૂ કરે છે, કોઈ ગંદા રોગનો ચેપ ક્યાંકથી લગાવી લાવે છે અને તેને પોતાની પેઢીમાં અને કોણ જાણે કઈ-કઈ પેઢીમાં ફેલાવીને કોણ જાણે કેટલાં જીવનોને નષ્ટ કરી નાખે છે, ક્યાંક પોતાનું વીર્ય છોડી આવે છે અને જે બાળકને પાળવા-પોષવાનો બોજ તેણે સ્વયં ઉઠાવવો જોઈતો હતો, તેને કોઈ અન્યની કમાણીના અવેધ ભાગીદાર, તેના બાળકોના અધિકારોમાં બળજબરીથી હિસ્સેદાર, તેના વારસામાં ગેરકાયદેસર હક્કદાર બનાવી દે છે અને અધિકારોના આ હનનનો ક્રમ કોણ જાણે કેટલીય પેઢીઓ સુધી ચાલતો રહે છે. કોઈ યુવતીને ફોસલાવીને દુરાચારના માર્ગ પર નાખી દે છે અને તેના અંદર એ દુર્ગુણોને ઉભારી દે છે, જે તેનાથી પ્રસરીને કોણ જાણે કેટલાય પરિવારો અને કેટલીય પેઢીઓ સુધી પહોંચે છે અને કેટલાય ઘરોને બગાડી નાખે છે. પોતાના સંતાનો, સગાઓ, પોતાના મિત્રો અને પોતાના સમાજના બીજા લોકોની સામે પોતાના ચરિત્રનું એક બ્રષ્ટ ઉદાહરણ પ્રસ્તુત કરે છે અને કોણ જાણે કેટલા વ્યક્તિઓની ચાલ-ચલગત ખરાબ કરવાનું કારણ બની જાય છે, જેનો પ્રભાવ પછીની પેઢીઓમાં લાંબી મુદત સુધી ચાલતો રહે છે. આ સમગ્ર બગાડ, જે એ વ્યક્તિએ સમાજમાં ફેલાવ્યો, ન્યાયની અપેક્ષા છે કે એ પણ તેના હિસાબમાં લખવામાં આવે અને ત્યાં સુધી લખવામાં આવતું રહે, જ્યાં સુધી તેણે ફેલાવેલ બૂરાઈઓનો ક્રમ દુનિયામાં ચાલતો રહે.

આ જ પ્રમાણે નેકી અને ભલાઈ વિશે પણ વિચારવું અને સમજવું જોઈએ. જે નેક વારસો પોતાના પૂર્વજોથી આપણને મળેલ છે, તેનો બદલો અને સવાબ (પુણ્ય) એ સૌ લોકોને પહોંચવો જોઈએ, જેઓ આરંભિક-કાળથી લઈને આપણા

સમય સુધી તેને આગળ વધારવામાં ભાગ લેતા રહ્યા છે. ઉપરાંત, આ વારસાને લઈને તેને સુરક્ષિત રાખવા અને વિકસિત કરવામાં જે સેવા આપણે કરીશું, તેનો બદલો આપણને મળવો જોઈએ. તે પછી પોતાની સારી કોશિશોનો જે પ્રભાવ આપણે દુનિયામાં છોડી જઈશું, તેને પણ આપણી ભલાઈઓના હિસાબમાં ત્યાં સુધી નિરંતર અંકિત થતું રહેવું જોઈએ, જ્યાં સુધી એ પ્રભાવ બાકી રહે અને તેના પ્રભાવનો ક્રમ માનવ-જાતિમાં ચાલતો રહે અને તેના લાભોથી દુનિયા લાભાન્વિત થતી રહે.

બદલા અને પ્રતિક્ષણનું આ સ્વરૂપ, જે કુર્આન પ્રસ્તુત કરે છે, પ્રત્યેક બુદ્ધિ રાખવાવાળો સ્વીકાર કરશે કે સાંચો અને સંપૂર્ણ ન્યાય જો થઈ શકે છે, તો આ જ પ્રમાણે થઈ શકે છે. આ હકીકતને જો સારી રીતે સમજી લેવામાં આવે તો આનાથી એ લોકોની ભ્રમણાઓ પણ દૂર થઈ શકે છે, જેમણે બદલા અને પ્રતિક્ષણ માટે વર્તમાનના આ જ સાંસારિક જીવનને પર્યાપ્ત સમજી લીધું છે, અને એ લોકોનો ભ્રમ પણ, જેઓ એ વિચાર રાખે છે કે માનવીને તેના કર્મોનો પૂરેપૂરો બદલો આવાગમનના રૂપમાં મળી શકે છે. વાસ્તવમાં આ બંને સમૂહોએ ન તો માનવીય કાર્ય અને તેના પ્રભાવો અને પરિણામોની વ્યાપકતાને સમજી છે અને ન ન્યાયોચિત પ્રતિક્ષણ અને તેની અપેક્ષાઓને. એક મનુષ્ય આજે પોતાના પચાસ-સાઈઠ વર્ષના જીવનમાં જે સારા કે ખરાબ કર્મો કરે છે, તેની જવાબદારીમાં કોણ જાણે કેટલી પેઢીઓ સામેલ છે, જે વિતી ચૂકી અને આજે એ સંભવ નથી કે તેમને તેનું ઈનામ કે સજા પહોંચી શકે. ત્યારબાદ એ વ્યક્તિના સારા કે ખરાબ કર્મો, જેને તે આજે કરી રહ્યો છે, તેના મૃત્યુની સાથે સમાપ્ત નહીં થઈ જાય, બલકે તેના પ્રભાવોનો ક્રમ આગળ સદીઓ સુધી ચાલતો રહેશે. હજારો, લાખો બલકે કરોડો માનવીઓ સુધી ફેલાશે અને તેના હિસાબનું ખાતું ત્યાં સુધી ખુલ્લું રહેશે, જ્યાં સુધી આ પ્રભાવો ચાલી રહ્યા છે અને ફેલાઈ રહ્યા છે. કેવી રીતે સંભવ છે કે આજે જ આ દુનિયાના જીવનમાં એ વ્યક્તિને તેની કમાણીનો પૂરેપૂરો બદલો મળી જાય, જ્યારે કે હજુ તેની કમાણીના પ્રભાવોનો એક લાખમો હીસ્સો પણ પ્રગટ થયો નથી. ઉપરાંત, આ દુનિયાનું સીમિત જીવન અને તેની સીમિત સંભાવનાઓ મૂળથી એટલો અવકાશ નહોતી ધરાવતી કે અહીં કોઈને તેની કમાણીનો પૂરેપૂરો બદલો મળી શકે. તમે કોઈ એવા વ્યક્તિના ગુના વિશે વિચારો, જે ઉદાહરણરૂપે, દુનિયામાં એક મહાયુદ્ધની આગ ભડકાવે છે અને તેના આ કૃત્યના અસંખ્ય ખરાબ પરિણામો હજારો વર્ષ સુધી અબજો માનવીઓ સુધી વ્યાપે છે. શું કોઈ મોટામાં મોટી શારીરિક, નૈતિક, આધ્યાત્મિક કે ભૌતિક સજા પણ, જે આ દુનિયામાં આપવી સંભવ હોય, તેના આ ગુનાની સંપૂર્ણપણે ન્યાયી સજા હોઈ શકે છે? એ જ પ્રમાણે શું દુનિયાનો મોટામાં મોટો પુરસ્કાર પણ, જેની કલ્પના તમે કરી શકો છો, કોઈ એવા વ્યક્તિ માટે પર્યાપ્ત હોઈ શકે છે, જે જીવનભર માનવ-જાતિની ભલાઈ માટે કામ કરતો રહ્યો હોય અને હજારો વર્ષ સુધી અસંખ્ય માનવીઓ જેની કોશિશોના ફળથી લાભાન્વિત થતા રહ્યા હોય? કર્મ અને પ્રતિક્ષણના મામલાને આ પાસાથી જે વ્યક્તિ જોશે, તેને વિશ્વાસ થઈ જશે કે કર્મ અને પ્રતિક્ષણ માટે એક બીજી જ દુનિયા અપેક્ષિત છે, જ્યાં તમામ પૂરોગામી અને અનુગામી પેઢીઓ એકત્ર હોય, તમામ મનુષ્યોના ખાતાઓ બંધ થઈ ગયા હોય, હિસાબ કરવા માટે જાણવાવાળો અને ખબર રાખવાવાળો મહાન અલ્લાહ ન્યાયની ખુરશી પર બેસલો હોય અને કર્મનો સંપૂર્ણ બદલો પામવા માટે માનવીની પાસે અસીમ જીવન અને તેના ચોતરફ ઈનામ અને સજાની અસીમ સંભાવનાઓ હોય.

પછી આ જ પાસા પર વિચાર કરવાથી આવાગમનવાળાઓની એક બીજી પાયાની ભૂલને પણ દૂર કરી શકાય છે, જેમાં પડીને તેમણે આવાગમનનું ચક્કર પ્રસ્તાવિત કર્યું છે. તેઓ એ સમજ્યાઈને નહીં સમજે કે માત્ર એક જ નાનાસરખા પચાસ વર્ષીય જીવનની ઉપલબ્ધિઓનું ફળ પામવા માટે તેનાથી હજારો ગણું વધારે લાંબું જીવન અપેક્ષિત છે. ક્યાં એ કે એ પચાસ વર્ષીય જીવન સમાપ્ત થતાં જ આપણું એક બીજું અને પછી ત્રીજું દાયિત્વપૂર્ણ જીવન આ જ દુનિયામાં શરૂ થઈ જાય અને આ જીવનમાં પણ આપણે તેનાથી વધારે એવા કામ કરતા જઈએ, જેનું સારું કે ખરાબ પરિણામ આપણને મળવું આવશ્યક હોય. આ રીતે તો હિસાબ ચૂકતે થવાને બદલે વધારેને વધારે વધતો જ જશે અને તેના ચૂકતે થવાની નોબત ક્યારેય આવી જ નહીં શકે.

فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ ﴿٣٩﴾ إِنَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلْبِغَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخَيْاطِ ط وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُجْرِمِينَ ﴿٤٠﴾ لَهُمْ مِنْ جَهَنَّمَ مِهَادٌ وَمِنْ فَوْقِهِمْ غَوَاشٍ ط وَكَذَلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ ﴿٤١﴾ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا ۚ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٤٢﴾

પોતાની કમાણીના પરિણામે યાતનાનો સ્વાદ ચાખો. (૪૦) (રુકૂઅ-૪) વિશ્વાસ રાખો, જે લોકોએ અમારી આયતોને ખોટી ઠેરવી છે અને તેના વિરુદ્ધ વિદ્રોહ કર્યો છે, તેમના માટે આકાશના દ્વાર કદાપિ ખોલવામાં નહીં આવે. તેમનું જન્મતમાં જવું એટલું જ અશક્ય છે જેટલું સોયના નાકામાંથી ઊંટનું પસાર થવું. ગુનેગારોને અમારે ત્યાં આવો જ બદલો મળે છે. (૪૧) તેમના માટે તો જહન્નમનું બિછાણું અને જહન્નમનું જ ઓઢવાનું. આ છે એ બદલો જે અમે અત્યાચારીઓને આપીએ છીએ. (૪૨) તેનાથી વિપરીત, જે લોકોએ અમારી આયતોને માની લીધી છે અને સારા કર્મો કર્યા છે, અને આ અંગે અમે દરેકને તેની શક્તિ જેટલો જ જવાબદાર ઠેરવીએ છીએ — તેઓ જન્મતવાસીઓ છે, જ્યાં તેઓ હંમેશાં રહેશે.

(૩૧) જહન્નમવાળાઓના આ પારસ્પારિક વાદ-વિવાદનો કુર્આન-મજીદમાં અનેક ઠેકાણે ઉલ્લેખ થયો છે. જેમ કે સૂર: સબાની આયત ૩૧ અને ૩૩ માં કહેવામાં આવ્યું છે કે, “કદાચ, તમે જોઈ શકો એ અવસરને, જ્યારે આ અત્યાચારીઓ પોતાના રબ સમક્ષ ઊભા હશે અને એક-બીજા પર વાતો બનાવી રહ્યા હશે. જે લોકોને દુનિયામાં કમજોર બનાવીને રાખવામાં આવ્યા હતા તેઓ એ લોકોને, જેઓ મોટા બનીને રહ્યા હતા, કહેશે કે જો તમે ન હોત તો અમે ઈમાનવાળા હોત. એ મોટા બનનારા લોકો આ કમજોર બનાવીને રાખવામાં આવેલ લોકોને જવાબ આપશે, શું અમે તમને માર્ગદર્શનથી રોક્યા હતા, જ્યારે કે તે તમારા પાસે આવ્યું હતું? નહીં, બલકે તમે સ્વયં ગુનેગાર હતા.” અર્થ એ છે કે તમે સ્વયં ક્યારે માર્ગદર્શનના ઈચ્છુક હતા? જો અમે તમને ભૌતિકવાદ અને દુનિયાપરસ્તી અને જાતિવાદ અને એવી જ અન્ય પથભ્રષ્ટતાઓ અને દુષ્કર્મોમાં ગ્રસ્ત કર્યા તો તમે સ્વયં અલ્લાહથી વિમુખ અને દુનિયાના પૂજારી હતા, ત્યારે તો તમે ખુદાપરસ્તી (ઈશ્વરપરાયણતા) તરફ બોલાવનારાઓને છોડીને અમારી પોકાર તરફ આવ્યા. તેથી જવાબદારી એકલા અમારા પર જ નથી, તમે પણ બરાબરના જવાબદાર છો. અમે જો પથભ્રષ્ટતા વેચી રહ્યા હતા, તો તમે તેના ખરીદનારા હતા.

وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِّنْ غِلٍّ تَجْرِي مِن تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ ۖ
 وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا ۖ وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ
 لَوْلَا أَنَّ هَدَانَا اللَّهُ ۖ لَقَدْ جَاءتْ رُسُلٌ رَبِّنَا بِالْحَقِّ ۖ وَتُودُّوٓا
 أَن تِلْكُمْ الْجَنَّةَ ۖ أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٣٣﴾

الْقَابِلِينَ

(૪૩) તેમના હૃદયોમાં એક-બીજા માટે જે મલિનતા અને અણબનાવ હશે, તેને અમે કાઢી નાખીશું. (૩૩)

તેમના નીચે નહેરો વહેતી હશે અને તેઓ કહેશે કે, “પ્રશંસા અલ્લાહ માટે જ છે, જેણે અમને આ માર્ગ દેખાડ્યો. અમે સ્વયં માર્ગ પામી શકતા ન હતા, જો અલ્લાહ અમારું માર્ગદર્શન ન કરતો. અમારા રબના મોકલેલા રસૂલો (ઈશદૂતો) વાસ્તવમાં સત્ય જ લઈને આવ્યા હતા.” તે વખતે અવાજ આવશે, “આ જન્મ, જેના તમે વારસદાર બનાવવામાં આવ્યા છો, તમને તે કર્મોના બદલામાં મળી છે જે તમે કરતા રહ્યા હતા.” (૩૩)

(૩૨) અર્થાત્ દુનિયાના જીવનમાં આ ભલા લોકોની વચ્ચે જો કંઈક મનદુઃખ, કડવાશ અને પરસ્પર ગેરસમજો રહી હોય, તો આખિરતમાં તે સૌને દૂર કરી દેવામાં આવશે. તેમનાં હૃદય એક-બીજાથી ચોખ્ખા થઈ જશે. તેઓ નિષ્ઠાવાન મિત્રોના રૂપમાં જન્મતમાં દાખલ થશે. તેમાંથી કોઈને એ જોઈને કષ્ટ નહીં થાય કે અમુક જે મારો વિરોધી હતો અને અમુક જે મારાથી લડ્યો હતો અને અમુક જેણે મારી આલોચના કરી હતી, આજે તે પણ આ આતિથ્યમાં મારા સાથે સામેલ છે. આ જ આપતને પઠીને હઝરત અલી અલૈ. એ ફરમાવ્યું હતું કે મને આશા છે કે અલ્લાહ મારા અને ઉસ્માન અને તલહા અને જુબૈર રદિ. ની વચ્ચે પણ સુલેહ કરાવી દેશે.

આ આપતને જો આપણે વધારે વ્યાપક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો એ નિષ્કર્ષ નીકળી શકે છે કે નેક લોકોના પાલવ પર આ દુનિયાના જીવનમાં જે ડાઘ-ધબ્બા લાગી જાય છે, અલ્લાહ એ ડાઘ સહિત તેમને જન્મતમાં નહીં લઈ જાય, બલ્કે ત્યાં દાખલ કરતાં પહેલા પોતાની મહેરબાનીથી તેમને તદ્દન પાક-સાફ (પવિત્ર અને શુદ્ધ) કરી દેશે અને તેઓ ડાઘરહિત જીવન લઈને ત્યાં જશે.

(૩૩) આ એક અત્યંત સૂક્ષ્મ મામલો છે, જે ત્યાં ઉપસ્થિત થશે. જન્મતવાળા એ વાત પર નહીં ફૂલાય કે અમે કાર્યો જ એવાં કર્યા હતા જેના માટે અમને જન્મત મળવી જોઈતી હતી, બલ્કે અલ્લાહના ગુણગાન અને તેના પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવા અને ઉપકાર પ્રગટ કરવામાં તેમની જીભો સ્તુતિ અને પ્રશંસામાં સંપૂર્ણપણે ડૂબેલી હશે અને તેઓ કહેશે કે આ બધું અમારા પાલનહારની કૃપા છે, નહિ તો અમે આના યોગ્ય નહોતા. બીજી તરફ અલ્લાહ તેમના પર પોતાના ઉપકારોનાં વખાણ નહીં કરે, બલ્કે જવાબમાં કહેશે કે તમે આ દરજ્જો પોતાની સેવાઓના બદલામાં પ્રાપ્ત કર્યો છે. આ તમારી પોતાની મહેનતની કંમાણી છે, જે તમને આપવામાં આવી રહી છે; આ ભીખના ટુકડા નથી, બલ્કે તમારી કોશિશોનું વળતર છે, તમારા કામનું મહેનતાણું છે અને એ પ્રતિષ્ઠિત રોજ છે જેનો અધિકાર તમે પોતાના બાહુબળથી પોતાના માટે પ્રાપ્ત કરેલ છે. પછી આ વિષય આ રીતે ઓર વધારે સૂક્ષ્મ બની જાય છે કે અલ્લાહ પોતાના જવાબનો ઉલ્લેખ એ સ્પષ્ટીકરણ સાથે નથી કરતો કે અમે આ પ્રમાણે કહીશું, બલ્કે અત્યંત દયાળુતા સાથે કહે છે કે ઉત્તરમાં આ અવાજ આવશે.

وَنَادَى أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ أَنْ قَدْ وَجَدْنَا مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا
 حَقًّا فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا قَالُوا نَعَمْ ۖ فَادْنُ
 مَوْدِنًا بَيْنَهُمْ أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ ﴿٧٣﴾ الَّذِينَ يَصُدُّونَ
 عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا ۖ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ كَفِرُونَ ﴿٧٤﴾ وَ
 بَيْنَهُمَا حِجَابٌ ۖ وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيمَاهُمْ ۖ
 وَنَادُوا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ سَلِّمُوا عَلَيْهِمْ ۖ لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ

بِالْقِيَامَةِ

અલ્લાહના આજ્ઞાઓને અચૂક અચૂત રીતે અનુસરવાના લોકોને સાદ પાડીને કહેશે, “અમે એ તમામ વાયદાઓને સાચા જોયા, જે અમારા રબે અમારા સાથે કર્યા હતા, શું તમે પણ તે વાયદાઓને સાચા જોયા, જે તમારા રબે કર્યા હતા?” તેઓ જવાબ આપશે, “હા.” ત્યારે એક પોકારનાર તેમના વચ્ચે પોકારશે કે “ખુદાની ફિટકાર તે અત્યાચારીઓ ઉપર, (૪૫) જેઓ અલ્લાહના માર્ગથી લોકોને રોકતા હતા અને તેમાં વિકૃતિ પેદા કરવા માગતા હતા, અને આખિરત (પરલોક)નો ઈન્કાર કરનારા હતા.” (૪૬) આ બંને જૂથો વચ્ચે એક આડ હશે જેની ઊંચાઈઓ (આ'રાફ) ઉપર બીજા કેટલાક લોકો હશે. તેઓ દરેકને તેના લક્ષણોથી ઓળખશે અને જન્મતવાસીઓને સાદ પાડીને કહેશે, “સલામતી થાય તમારા પર !” આ લોકો જન્મતમાં દાખલ તો નથી થયા, પરંતુ તેના ઉમેદવાર

વાસ્તવમાં આવો જ મામલો દુનિયામાં પણ અલ્લાહ અને તેના નેક બંદાઓ વચ્ચે છે. અત્યાચારીઓને જે કૃપાઓ દુનિયામાં મળે છે, તેઓ તેના પર ઈતરાય છે; કહે છે કે આ અમારી યોગ્યતા અને પરિશ્રમનું ફળ છે અને આ જ કારણે તેઓ દરેક કૃપાની પ્રાપ્તિ પર વધારે ઘમંડી અને ઉપદ્રવી બનતા જાય છે. તેનાથી વિપરીત ભલા લોકોને જે કૃપા પણ પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓ તેને અલ્લાહની કૃપા સમજે છે, કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરે છે. જેટલા નવાજવામાં આવે છે, એટલા જ વધારે નમ્ર, દયાળુ, પ્રેમાળ અને ઉદાર થતા જાય છે. પછી આખિરત વિશે પણ તેઓ પોતાના ભલા કાર્યો પર ઈતરાતા નથી કે અમે તો નિશ્ચિતરૂપે બક્ષાઈ જ જઈશું, બલકે પોતાની ખામીઓ અને ભૂલ પર ક્ષમાં માંગે છે, પોતાના કર્મોના બદલે અલ્લાહની કૃપા અને દયાથી આશાઓ બાંધી રાખે છે અને હંમેશા ડરતા જ રહે છે કે ક્યાંક અમારા હિસાબમાં લેવાને બદલે કંઈ આપવાનું જ ન નીકળી આવે. (હદીસના પુસ્તકો) બુખારી અને મુસ્લિમ બંનેમાં આ નોંધ આવેલી છે કે વહાલા નબી સલ્લ. એ ફરમાવ્યું, *اعلموا ان احدكم لن يدخله عمله الجنة* “બરાબર જાણી લો કે તમે માત્ર પોતાના કર્મોના બળે જન્મતમાં નહીં પહોંચી જાઓ.” લોકોએ અંરજ કરી, “હે અલ્લાહના રસૂલ ! શું તમે પણ?” ફરમાવ્યું, *الا ان يتعدى الله برحمته وفضل* - “હા, હું પણ, સિવાય કે અલ્લાહ મને પોતાની દયા અને પોતાની કૃપાથી ઢાંકી લે.”

كَمَا نَسُوا لِقَاءَ يَوْمِهِمْ هَذَا وَمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ ﴿٥١﴾
 وَلَقَدْ جِئْنَاهُمْ بِكِتَابٍ فَصَّلْنَاهُ عَلَىٰ عِلْمٍ هُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ
 يُؤْمِنُونَ ﴿٥٢﴾ هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ ۗ يَوْمَ يَأْتِي تَأْوِيلَهُ

છે કે આજે અમે પણ તેમને એવી જ રીતે ભુલાવી દઈશું જેવી રીતે તેઓ આ દિવસની મુલાકાતને ભૂલી ગયા અને અમારી આયતોનો ઈન્કાર કરતા રહ્યા. ”^(૩૫) (૫૨) અમે આ લોકોના પાસે એક એવો ગ્રંથ લઈ આવ્યા છીએ જેને અમે જ્ઞાનના આધારે વિસ્તૃત અને વિગતવાર બનાવ્યો છે^(૩૬) અને જે ઈમાન લાવનારાઓ માટે માર્ગદર્શન અને કૃપા છે.^(૩૭) (૫૩) હવે શું આ લોકો તેના સિવાય કોઈ બીજી વાતની રાહ જુએ છે કે તે પરિણામ સામે આવી જાય જેના સમાચાર આ ગ્રંથ આપી રહ્યો છે ?^(૩૮)

(૩૫) જન્મવાળા, જહન્મવાળા અને આ'રાફવાળાઓની આ વાતચીતથી અમુક અંશે અનુમાન લગાવી શકાય છે કે આખિરતમાં માનવીની શક્તિઓનું પરિમાણ કેટલું વ્યાપક થઈ જશે. ત્યાં આંખોની દૃષ્ટિ એટલા મોટા પ્રમાણમાં હશે કે જન્મ અને જહન્મ અને આ'રાફવાળા લોકો જ્યારે ઈચ્છશે, એક-બીજાને જોઈ શકશે. ત્યાં અવાજ અને સાંભળવાની શક્તિ પણ એટલા મોટા પ્રમાણમાં હશે કે આ વિભિન્ન દુનિયાઓના લોકો એક-બીજાથી સરળતાથી વાતચીત કરી શકશે. આ અને આવા જ અન્ય વર્ણનો જે આખિરત વિશે આપણને કુર્આનમાં મળે છે, એ વાતની કલ્પના અપાવવા માટે પર્યાપ્ત છે કે ત્યાં જીવનના નિયમો આપણા વર્તમાન જીવનના પ્રાકૃતિક નિયમોથી તદ્દન અલગ હશે, જો કે આપણા વ્યક્તિત્વો એ જ રહેશે જે અહીં છે. જે લોકોના મગજ આ વર્તમાન જગતની સીમાઓમાં એટલા બંધાયેલા છે કે વર્તમાન જીવન અને તેના સંક્ષિપ્ત પરિમાણોથી વિસ્તૃત કોઈ વસ્તુની ધારણા તેમનામાં સમાઈ શકતી નથી, તેઓ કુર્આન અને હદીસના એ વર્ણનોને ખૂબ અચરજની નજરથી જુએ છે, અને ક્યારેક-ક્યારેક તેમની હાંસ ઉડાવીને પોતાની અલ્પબુદ્ધિનો વધારે પુરાવો આપવા લાગે છે, પરંતુ વાસ્તવિકતા એ છે કે આ બિચારાઓનું મગજ જેટલું સંકીર્ણ છે, જીવનની સંભાવનાઓ એટલી સંકીર્ણ નથી.

(૩૬) અર્થાત્ આમાં વિગતવાર બતાવી દેવામાં આવ્યું છે કે હકીકત શું છે અને માનવી માટે દુનિયાના જીવનમાં કયું વર્તન યોગ્ય છે અને સાચી જીવન-શૈલીના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો કયા છે. ઉપરાંત, આ વિવરણ પણ અનુમાન કે પૂર્વગ્રહ કે ભ્રમના આધારે નહીં, બલકે વિશુદ્ધ રૂપે જ્ઞાનના આધારે છે.

(૩૭) તાત્પર્ય એ કે એક તો આ ગ્રંથનો વિષય અને તેની શિક્ષાઓ જ પોતાનામાં એટલી સ્પષ્ટ છે કે માણસ જો તેના પર વિચાર કરે તો તેના સામે સત્યનો માર્ગ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે. ઉપરાંત, તેનાથી વધારે એ કે જે લોકો આ ગ્રંથને માને છે તેમના જીવનમાં પણ વ્યવહારિક રૂપે આ હકીકતનું અવલોકન કરી શકાય છે કે આ માનવીનું કેવું સાચું માર્ગદર્શન કરે છે અને કેટલી મોટી કૃપા છે કે તેનો પ્રભાવ ગ્રહણ કરતાં જ માનવીની મનોવૃત્તિ, તેના ચરિત્ર અને તેના વ્યક્તિત્વમાં શ્રેષ્ઠતમ્ ક્રાંતિ આવવા લાગે છે. આ સંકેત છે એ ચમત્કારી પ્રભાવો તરફ, જે આ ગ્રંથ પર ઈમાન લાવવાથી સહાબા કિરામ રદિ. ના જીવનોમાં પ્રગટ થઈ રહ્યા હતા.

(૩૮) બીજા શબ્દોમાં આ વિષયને આ રીતે સમજો કે જે વ્યક્તિને સાચા અને ખોટા વચ્ચેના ભેદને અત્યંત યોગ્ય રીતે સ્પષ્ટરૂપે બતાવવા આવે છે, પરંતુ તે નથી માનતો, પછી તેના સામે કેટલાક લોકો સાચા માર્ગ પર ચાલીને બતાવી પણ દે છે કે ખોટું વર્તન અપનાવીને તેઓ જેવા પણ હતા તેની સરખામણીમાં સીધા અને સાચા રસ્તાને

يَقُولُ الَّذِينَ نَسُوهُ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَاءَتْ رُسُلٌ رَبِّنَا بِالْحَقِّ ۗ
 فَهَلْ لَنَا مِنْ شُفَعَاءَ فَيَشْفَعُوا لَنَا أَوْ نُرَدُّ فَنَعْمَلْ غَيْرَ
 الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ ۗ قَدْ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا
 كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿٥٧﴾ إِنَّ رَبَّكُمْ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ
 وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ ۗ يُغْشَى
 اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا ۗ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ

જે દિવસે તે પરિણામ સામે આવી જશે તો એ જ લોકો જેમણે પહેલાં આને અવગણી દીધો હતો, કહેશે કે, “હકીકતમાં અમારા રબના રસૂલો સત્ય લઈને આવ્યા હતા, પછી શું હવે અમને થોડા ભલામણ કરનારા મળશે, જેઓ અમારા માટે ભલામણ કરે? અથવા અમને બીજી વાર પાછા મોકલી આપવામાં આવે, જેથી જે કંઈ અમે પહેલાં કરતા હતા તેની જગ્યાએ હવે બીજી રીતે કામ કરીને દેખાડીએ?”^(૫૭) તેમણે સ્વયં પોતાને નુકસાનમાં નાખી દીધા અને તે બધા જૂઠાણાં જે તેમણે ઘડી કાઢ્યા હતા, આજે તેમનાથી ગુમ થઈ ગયા. (રુકૂઅ-૬) (૫૪) હકીકતમાં તમારો રબ અલ્લાહ જ છે, જેણે આકાશો અને ધરતીને છ દિવસમાં પેદા કર્યા,^(૫૭) પછી પોતાના રાજ-સિંહાસન પર બિરાજમાન થયો,^(૫૮) જે રાત્રે દિવસ ઉપર ઢાંકી દે છે અને પછી દિવસ રાતની પાછળ દોડતો આવે છે, જેણે સૂર્ય અને ચંદ્ર અને તારા પેદા કર્યા. તેમનું જીવન હવે કેટલું સારું થઈ ગયું છે, પરંતુ તેનાથી પણ તેઓ કોઈ બીધ ગ્રહણ કરતા નથી, તો તેનો અર્થ એ છે કે હવે તેઓ માત્ર પોતાના ખોટા વર્તનની સજા પામીને જ માનશે કે આ ખોટું વર્તન હતું.

(૩૯) અર્થાત્ તેઓ ફરીથી આ દુનિયામાં પાછા આવવાની ઈચ્છા કરશે અને કહેશે કે જે સચ્ચાઈના અમને સમાચાર આપવામાં આવ્યા હતા અને તે વખતે અમે માન્યું નહોતું, હવે જોઈ લીધા પછી અમે તેને જાણી ગયા છીએ, તેથી જો અમને દુનિયામાં ફરી મોકલી દેવામાં આવે, તો અમારી કાર્ય-નીતિ એ નહીં હોય જે પહેલા હતી.

(૪૦) અહીં દિવસનો શબ્દ કાં તો એ જ ચોવીસ કલાકના દિવસનો સમાનાર્થી છે જેને દુનિયાના લોકો દિવસ કહે છે અથવા તો પછી આ શબ્દ યુગ (Period)ના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે, જેમ કે કુઆનની સૂર: હજ, આયત-૪૭માં ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે તારા રબના ત્યાંનો એક દિવસ તમારી ગણતરીના હજાર વર્ષના બરાબર છે અને સૂર: મઆરિજની શરૂઆતની આયત (નં. ૪)માં ઈરશાદ થયો છે કે ફરિશ્તાઓ અને જિબ્રઈલ તેના તરફ એક દિવસમાં ચઢે છે, જેની મુદત પચાસ હજાર વર્ષની છે. આનો સાચો અર્થ અલ્લાહ જ સારી રીતે જાણે છે.

(૪૧) અલ્લાહના રાજ-સિંહાસન પર બિરાજમાન હોવાના સ્વરૂપને સમજવું આપણા માટે સંભવ નથી. આ ‘મુતશાબિહાત’માંથી છે, જેનો અર્થ નિશ્ચિત કરી શકાતો નથી. વધારે સંભવ છે કે અલ્લાહે સૃષ્ટિને પેદા કર્યા પછી કોઈ જગ્યાને પોતાના આ અપાર સામ્રાજ્યનું કેન્દ્ર બનાવીને પોતાની આલા અને ભવ્યતા (તજલ્લીઓ)ને

مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهَا ۝ آيَاتُ الْخَلْقِ وَالْأَمْرِ ۝ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ ﴿٧٣﴾

સૌ તેના આદેશને આધીન છે. સાવધાન રહો ! તેની જ સૃષ્ટિ છે અને તેની જ આજ્ઞા છે. ^(૪૨) અત્યંત બરકતવાળો છે અલ્લાહ ! ^(૪૩) સમસ્ત સૃષ્ટિનો માલિક અને પાલનહાર !

ત્યાં કેન્દ્રિત કરી દીધી હોય અને તેનું જ નામ 'અર્શ' (રાજ-સિંહાસન) હોય, જ્યાંથી સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ પર અસ્તિત્વ અને શક્તિથી ઉપકૃત પણ કરવામાં આવી રહ્યું છે અને વ્યવસ્થાના આદેશો પણ આપવામાં આવી રહ્યા છે, અને એ પણ સંભવ છે કે 'અર્શ'થી અભિપ્રેત રાજ્ય-સત્તા હોય અને તેના પર બિરાજમાન થઈ જવાથી તાત્પર્ય એ હોય કે અલ્લાહે સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરીને તેની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી. જે હોય તે, રાજ-સિંહાસન પર બિરાજમાન હોવાનો વિસ્તૃત ભાવ ચાહે ગમે તે હોય, કુર્આનમાં તેના ઉલ્લેખનો મૂળ હેતુ એ મગજમાં બેસાડવાનો છે કે અલ્લાહ કેવળ સૃષ્ટિને પેદા કરવાવાળો જ નથી, બલ્કે તે સૃષ્ટિનો પ્રબંધક અને વ્યવસ્થાપક પણ છે. તે દુનિયાને અસ્તિત્વમાં લાવ્યા પછી તેનાથી સંબંધ તોડીને ક્યાંક બેસી ગયો નથી, બલ્કે વ્યવહારિક રૂપે સંપૂર્ણ જગતના ઘટક અને સમસ્ત પર શાસન પણ કરી રહ્યો છે. અહીં એક વાત વધુ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. કુર્આન-મજીદમાં અલ્લાહ અને સૃષ્ટિના સંબંધને સ્પષ્ટ કરવા માટે માનવીય ભાષામાંથી મોટાભાગે એ શબ્દો, પરિભાષાઓ, રૂપકો અને વર્ણન-શૈલીઓને પસંદ કરવામાં આવેલ છે, જે શાસન અને બાદશાહીથી સંબંધ ધરાવે છે. આ વર્ણન-શૈલી કુર્આનમાં એટલી પ્રભાવી છે કે કોઈ વ્યક્તિ, જે સમજીને કુર્આન પઢતો હોય, તેને અનુભવ્યા સિવાય નથી રહી શકતો. કેટલાક ઓઈ સમજ ધરાવતા આલોચકોના ઊલટા મગજોએ આનાથી એ નિષ્કર્ષ કાઢ્યો છે કે આ ગ્રંથ જે યુગમાં 'લખવામાં' આવ્યો છે, તે યુગમાં માનવીના મનો-મસ્તિષ્ક પર શાહી-વ્યવસ્થા છવાયેલી હતી, તેથી લખવાવાળાએ (જેનાથી અભિપ્રેત આ અન્યાયી અને અત્યાચારીઓની દૃષ્ટિએ મુહમ્મદ સલ્લ. છે) અલ્લાહને બાદશાહના રૂપમાં પ્રસ્તુત કર્યો, જ્યારે કે વાસ્તવમાં કુર્આન જે શાશ્વત સત્યને પ્રસ્તુત કરી રહ્યું છે, તે તેનાથી તદ્દન વિપરીત છે. તે સત્ય એ છે કે ધરતી અને આકાશોમાં બાદશાહી માત્ર એક હસ્તીની છે અને સાર્વભૌમત્વ (Sovereignty) જે વસ્તુનું નામ છે, તે એ જ હસ્તી માટે વિશિષ્ટ છે અને સૃષ્ટિની આ વ્યવસ્થા એક સંપૂર્ણ કેન્દ્રીય વ્યવસ્થા છે, જેમાં તમામ અધિકારોને એ જ એક હસ્તી પ્રયુક્ત કરી રહી છે, તેથી આ વ્યવસ્થામાં જે વ્યક્તિ કે સમૂહ પોતાના કે અન્ય કોઈના આંશિક કે પૂર્ણ સાર્વભૌમત્વનો દાવો કરે છે, તે ધોકામાં પડેલો છે. તેના સાથે જ એ કે આ વ્યવસ્થામાં રહીને માનવી માટે તેના સિવાય કોઈ બીજું વલણ સાચું નથી હોઈ શકતું કે એ જ એક હસ્તીને ધાર્મિક અર્થમાં એક માત્ર ઉપાસ્ય પણ માને અને રાજનૈતિક અને સાંસ્કૃતિક અર્થમાં પણ એક માત્ર સાર્વભૌમ (Sovereign) માને.

(૪૨) આ એ જ વિષયની વધારે સમજૂતી છે, જે 'રાજ-સિંહાસન પર બિરાજમાન' હોવા જેવા શબ્દોમાં સંક્ષિપ્ત રૂપે વર્ણવવામાં આવેલ હતું. અર્થાત્ એ કે અલ્લાહે જ આ સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું છે અને એ જ આનો શાસક છે. પોતાની સૃષ્ટિને પેદા કરીને તેણે તેને ન તો બીજાઓને સુપ્રત કરી દીધી છે કે તેઓ તેમાં હુકમ ચલાવે અને ન સમગ્ર સૃષ્ટિને કે તેના કોઈ ભાગને સ્વતંત્ર કરી દીધો છે કે જે રીતે ઈચ્છે, પોતે કાર્ય કરે.

(૪૩) 'બરકત'નો મૂળ અર્થ સંવર્ધન, વૃદ્ધિ અને વધારો છે, ઉપરાંત તેના સાથે આ શબ્દમાં ઉચ્ચતા અને શ્રેષ્ઠતાનો અર્થ પણ છે અને સ્થિરતા અને સ્થાયિત્વનો પણ. ઉપરાંત, આ બધા અર્થોની સાથે ભલાઈનો વિચાર તો અનિવાર્યપણે તેમાં સામેલ છે. તેથી અલ્લાહના ખૂબ બરકતવાળા હોવાનો અર્થ એ થયો કે તેના ગુણો અને ભલાઈઓની કોઈ

أَدْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً ۗ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ ﴿٥٥﴾
 وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا ۖ وَادْعُوهُ خَوْفًا
 وَطَمَعًا ۗ إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِينَ ﴿٥٦﴾

પોતાના રબને પોકારો કરગરીને અને ચુપકે-ચુપકે, નિ:શંક તે સીમાનું ઉલ્લંઘન કરનારાઓને પસંદ કરતો નથી. (૫૬) ધરતીમાં બગાડ પેદા ન કરો, જ્યારે કે તેની સુધારણા થઈ ચૂકી છે^(૫૫) અને અલ્લાહને જ પોકારો ડર અને અભિલાષા સાથે,^(૫૬) નિ:શંક અલ્લાહની કૃપા સત્કર્મીઓના સમીપ છે.

સીમા નથી, અસીમ ભલાઈઓ તેની જ હસ્તીથી ફેલાઈ રહી છે અને તે અત્યંત ઉચ્ચ અને શ્રેષ્ઠ હસ્તી છે, ક્યાંક જઈને તેની ઉચ્ચતા સમાપ્ત થતી નથી અને તેની આ ભલાઈ અને ઉચ્ચતા સ્થાયી છે, અસ્થાઈ નથી કે ક્યારેય તેનું પતન થાય.

(૪૪) અર્થાત્ સેંકડો અને હજારો વર્ષમાં અલ્લાહના પયગંબરો અને માનવ-જાતિના સુધારકોના પ્રયત્નોથી માનવ-ચરિત્ર અને રહેણી-કરણીમાં જે સુધારણા થઈ છે, તેમાં પોતાના દુષ્કૃત્યોથી ખરાબી પેદા ન કરો અને ધરતીની વ્યવસ્થાને ખરાબ ન કરો. માનવીનું અલ્લાહના આજ્ઞાપાલનમાંથી નીકળીને અને તેના માર્ગદર્શનને છોડીને પોતાના મનનું કે બીજાઓનું આજ્ઞાપાલન અને માર્ગદર્શન અપનાવવું જ એ મૂળ બગાડ છે, જેનાથી ધરતીની વ્યવસ્થામાં ખરાબીના અસંખ્ય સ્વરૂપો પેદા થાય છે અને આ જ બગાડને રોકવો કુર્આનને અપેક્ષિત છે. ઉપરાંત, તેના સાથે કુર્આન એ સત્ય અંગે પણ સાવધાન કરે છે કે અહીં માનવ-જીવનનો આરંભ વાસ્તવમાં નેકી અને ભલાઈથી થયો છે અને પાછળથી આ સુ-વ્યવસ્થાને કુ-વ્યવસ્થા કરનારા માનવીઓ પોતાની મૂર્ખતાઓ અને દુષ્ટતાઓથી ખરાબ કરતા રહ્યા છે. આ જ બગાડને નાબૂદ કરવા માટે અલ્લાહ સમયાંતરે પોતાના પયગંબરોને મોકલતો રહ્યો છે. (વિસ્તૃત જાણકારી માટે જુઓ, સૂર: બકરહ, નોંધ ૨૩૦)

(૪૫) આ વાક્યથી સ્પષ્ટ થઈ ગયું કે ઉપરના વાક્યમાં જે વસ્તુને બગાડ કહેવામાં આવી હતી, તે વાસ્તવમાં આ જ છે કે માનવી અલ્લાહના બદલે કોઈ અન્યને પોતાનો સંરક્ષક, વાલી, કામ બનાવનાર અને કાર્યસાધક માનીને મદદ માટે પોકારે; અને સુધારણા તેના સિવાય કોઈ બીજી વસ્તુનું નામ નથી કે માનવી માત્ર અલ્લાહથી જ માંગે અને મદદ માટે કેવળ તેને જ પોકારે.

‘ભય અને અભિલાષાની સાથે પોકારે’નો અર્થ એ છે કે અલ્લાહને પોકારો તો એ મનોભાવના સાથે પોકારો કે તમારું ભાગ્ય-સંપૂર્ણપણે તેની કૃપા-દૃષ્ટિ પર આધારિત છે, સફળતા પામી શકો છો કેવળ તેની સહાયતા અને માર્ગદર્શનથી, નહિં તો તમે તેની કૃપાથી વંચિત થયા, ત્યારબાદ તમારા માટે વિનાશ અને નિષ્ફળતા સિવાય કોઈ બીજું પરિણામ નથી.

وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ ۖ حَتَّىٰ إِذَا
 أَقَلَّتْ سَحَابًا ثِقَالًا سُقْنَهُ لِيَلْدَ مِمِّتٍ فَأَنزَلْنَا بِهِ الْمَاءَ
 فَأَخْرَجْنَا بِهِ مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ ۖ كَذَٰلِكَ نُخْرِجُ الْمَوْتَىٰ لَعَلَّكُمْ
 تَذَكَّرُونَ ۗ وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرُجُ نَبَاتُهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ ۗ وَالَّذِي
 خَبُثَ لَا يَخْرُجُ إِلَّا نَكِدًا ۖ كَذَٰلِكَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ
 يُشْكُرُونَ ۗ لَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ فَقَالَ لِقَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ ۗ

અલ્લાહના આજ્ઞાઓને અમને આપવામાં આવી છે. પછી વર્ષ દ્વારા મૃત પડેલ જમીનને એકાએક જીવંત થવા અને તેના ગર્ભમાંથી જીવનના ખજાનાઓ નીકળવાને એ દશા માટે ઉદાહરણરૂપે પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે, જે પયગંબરની શિક્ષા-દીક્ષા અને માર્ગદર્શનથી મૃત પડેલ માનવતાના એકાએક જાગી ઉઠવા અને તેની છાતીથી ભલાઈઓના ખજાનાઓ નીકળવાના સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. પછી એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે જે રીતે વર્ષા થવાથી આ તમામ બરકતો માત્ર એ જ જમીનને પ્રાપ્ત થાય છે, જે વાસ્તવમાં ઉપજાઉ હોય છે, એ જ રીતે રિસાલત (પયગંબરી)ની આ બકરતોથી પણ માત્ર એ જ મનુષ્ય લાભ ઉઠાવે છે, જે હકીકતમાં નેક (સજ્જન) હોય છે. રહ્યા દુષ્ટ અને ધૂર્ત લોકો, તો જે રીતે બિનઉપજાઉ જમીન કૃપાની વર્ષાથી કોઈ ફાયદો નથી ઉઠાવતી, બલ્કે પાણી પડતાં જ પોતાના ગર્ભમાં છુપાયેલ વિષને કાંટાઓ અને ઝાડીઓના રૂપમાં બહાર કાઢે છે, એ જ રીતે રિસાલત (પયગંબરી)ના પ્રગટ થવાથી તેમને પણ કોઈ લાભ નથી પહોંચતો, બલ્કે તેનાથી વિપરીત તેમના અંદર દબાયેલ તમામ દુષ્ટતાઓ ઉભરીને સંપૂર્ણપણે કામ કરવા લાગે છે. પછીની ઘણી આયતોમાં લગાતાર આ જ વાસ્તવિકતાના ઐતિહાસિક પુરાવાઓ પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે.

(૪૭) આ ઐતિહાસિક ઉલ્લેખનો આરંભ હઝરત નૂહ عليه السلام અને તેમની જાતિથી કરવામાં આવ્યો છે, કેમ કે કુર્આન

مَا لَكُمْ مِّنَ إِلٰهِ غَيْرُهُ ۖ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ
عَظِيمٍ ﴿٥٩﴾ قَالَ الْبَلَاءُ مِنْ قَوْمَةٍ إِنَّا لَنَرِيكَ فِي ضَلٰلٍ مُّبِينٍ ﴿٦٠﴾
قَالَ يَقَوْمٍ لَيْسَ بِي ضَلٰلَةٌ وَّلٰكِنِّي رَسُولٌ مِّن رَّبِّ الْعٰلَمِينَ ﴿٦١﴾
أُبَلِّغُكُمْ رِسٰلَتِ رَبِّي وَأَنصَحُ لَكُمْ وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا
تَعْلَمُونَ ﴿٦٢﴾ أَوْ عَجِبْتُمْ أَن جَاءَكُمْ ذِكْرٌ مِّن رَّبِّكُمْ

અલ્લાહની બંદગી કરો, તેના સિવાય તમારો કોઈ ઉપાસ્ય નથી. (૬૦) હું તમારા માટે એક ભયાનક દિવસની યાતનાથી ડરું છું. (૬૦) તેની કોમના આગેવાનોએ જવાબ આપ્યો, “અમને તો એવું દેખાય છે કે તમે સ્પષ્ટ પથભ્રષ્ટતામાં પડેલા છો.” (૬૧) નૂહે કહ્યું, “હે મારી કોમના ભાઈઓ ! હું કોઈ પથભ્રષ્ટતામાં પડેલો નથી, પરંતુ હું સૃષ્ટિના માલિક અને પાલનહારનો રસૂલ છું, (૬૨) તમને પોતાના રબના સંદેશાઓ પહોંચાડું છું, તમારો હિતેચ્છુ છું અને મને અલ્લાહ તરફથી એની ખબર છે જેની તમને ખબર નથી. (૬૩) શું તમને એ વાત પર આશ્ચર્ય થયું કે તમારા પાસે સ્વયં તમારી પોતાની કોમની

અનુસાર જે સદાચારી જીવન-વ્યવસ્થા પર હજરત આદમ અલૈ. પોતાના સંતાનોને છોડીને ગયા હતા, તેમાં સૌથી પહેલો બગાડ હજરત નૂહ અલૈ.ના કાળમાં પ્રગટ થયો અને તેની સુધારણા માટે અલ્લાહે તેમને નિયુક્ત કર્યા. કુર્આનના સંકેતો અને બાઈબલના વિવરણોથી એ વાત પ્રમાણિત થાય છે કે હજરત નૂહ અલૈ.ની કોમ એ ક્ષેત્રમાં રહેતી હતી, જેને આજે આપણે ઈરાકના નામથી જાણીએ છીએ. બેબિલોનના ખંડેરોમાં બાઈબલથી પણ પ્રાચીન જે શિલાલેખો મળ્યા છે, તેનાથી આની પુષ્ટિ થાય છે. તેમાં લગભગ આ જ પ્રકારનો એક પ્રસંગનો ઉલ્લેખ છે, જેનો ઉલ્લેખ કુર્આન અને તૌરાતમાં થયો છે અને તેનું ઘટના-સ્થળ મોસુલ (Mosul)ના આસપાસ બતાવવામાં આવેલ છે. હજરત નૂહ અલૈ.ના આ પ્રસંગથી મળતી નોંધો યૂનાન, મિસર (ઈજિપ્ત), ભારત અને ચીનના પ્રાચીન સાહિત્યમાં પણ મળે છે અને તે ઉપરાંત બર્મા, મલાયા, ઈસ્ટ ઈન્ડીઝ, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યૂ ગિયાના, અમેરિકા અને યુરોપના વિભિન્ન ભાગોમાં પણ આવી નોંધો પ્રાચીન સમયથી ચાલી આવી રહી છે. આનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ પ્રસંગ એ યુગથી સંબંધ ધરાવે છે, જ્યારે કે આદમની આખી પેઢી કોઈ એક ભૂ-ભાગમાં રહેતી હતી અને પછી ત્યાંથી નીકળીને દુનિયાના જુદા-જુદા ભાગોમાં ફેલાઈ. આ જ કારણે તમામ કોમો પોતાના આદિકાલીન ઈતિહાસમાં એક સર્વવ્યાપી તોફાનનો ઉલ્લેખ કરે છે.

(૪૮) આ શબ્દોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ કોમ અલ્લાહના અસ્તિત્વનો ઈન્કાર કરનાર નહોતી, બલ્કે વાસ્તવિક પથભ્રષ્ટતા, જેમાં તે ગ્રસ્ત હતી, શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)ની પથભ્રષ્ટતા હતી. ત્યારબાદ એ મૂળ પથભ્રષ્ટતાથી અસંખ્ય ખરાબીઓ એ કોમમાં ઉત્પન્ન થઈ ગઈ. (વિસ્તૃત જાણકારી માટે જુઓ, સૂર: હૂદ, રુક્કઅ-૩, સૂર: શુઆરા, રુક્કઅ-૬ અને સૂર: નૂહ સંપૂર્ણ).

عَلَى رَجُلٍ مِّنكُمْ لِيُنذِرَكُمْ وَلِتَتَّقُوا وَلَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ﴿٣٧﴾
 فَكَذَّبُوهُ فَأَنْجَيْنَاهُ وَالَّذِينَ مَعَهُ فِي الْفُلِكِ وَأَغْرَقْنَا الَّذِينَ
 كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا عَمِينَ ﴿٣٨﴾ وَإِلَىٰ عَادٍ أَخَاهُمْ

એક વ્યક્તિ મારફતે તમારા રબ (પ્રભુ)નું અનુસ્મરણ આવ્યું, જેથી તમને સચેત કરે અને તમે ખોટા રસ્તે જતાં બચી જાઓ અને તમારા ઉપર દયા કરવામાં આવે?" (૬૪) પરંતુ તેમણે તેને ખોટું ઠેરવી દીધું. (૪૯) છેવટે અમે તેને અને તેના સાથીઓને એક નૌકામાં બચાવી લીધા અને એ લોકોને ડૂબાડી દીધા જેમણે અમારી આયતોને ખોટી ઠેરવી હતી. (૫૦) નિ:સંદેહ, તેઓ આંધળા હતા. (રુકુઅ-૮)

(૪૯) આ મામલો, જે હઝરત નૂહ અલૈ. અને તેમની જાતિ વચ્ચે બન્યો હતો, બરાબર એવો જ મામલો મક્કામાં હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. અને આપની જાતિ વચ્ચે બની રહ્યો હતો. આગળ બીજા પયગંબરો અને તેમની જાતિઓના જે પ્રસંગો નિરંતર વર્ણવવામાં આવી રહ્યા છે, તેમાં પણ એ જ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે દરેક પયગંબરની જાતિનું વલણ મક્કાવાસીઓના વલણથી અને દરેક પયગંબરનું પ્રવચન હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. ના પ્રવચનથી તદ્દન મળતા હતા. આનાથી કુર્આન પોતાના સંબોધિતોને એ સમજાવવા ઈચ્છે છે કે માનવીની પથભ્રષ્ટતા દરેક યુગમાં મૂળ રૂપે એક જ પ્રકારની છે, [બરાબર એ જ પ્રમાણે અલ્લાહ તરફથી આવનારા માર્ગદર્શનો પણ એક જેવા રહ્યા છે અને આ માર્ગદર્શનોનો ઈન્કાર કરનારાઓનાં પરિણામો પણ એક જેવા જ આવતા રહ્યા છે.]

(૫૦) જે લોકો કુર્આનની વર્ણન-શૈલીને સારી રીતે નથી જાણતા-સમજતા, તેઓ ક્યારેક એ સંદેહમાં પડી જાય છે કે કદાચ આ આખો મામલો બસ એક-બે મુલાકાતો અને પ્રસંગોમાં સમાપ્ત થઈ ગયો હશે, જો કે વાસ્તવમાં જે વાતોનો ઉલ્લેખ અહીં સમેટીને કેટલીક પંક્તિઓમાં કરી દેવામાં આવ્યો છે, તે એક લાંબા સમયગાળામાં થઈ હતી. કુર્આન પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કેવળ પ્રસંગ સંભળાવવા માટે નથી કરતું, બલકે બોધ ગ્રહણ કરવા માટે કરે છે. તેથી દરેક જગ્યાએ ઐતિહાસિક ઘટનાઓના ઉલ્લેખમાં તે પ્રસંગના માત્ર એ મહત્વપૂર્ણ અંશોને પ્રસ્તુત કરે છે, જે તેના ઉદ્દેશ્ય અને હેતુથી સંબંધ ધરાવે છે, બાકી આખા વિવેચનને અવગણી દે છે. ઉપરાંત, જો કોઈ પ્રસંગને અલગ-અલગ અવસરો પર જુદા-જુદા ઉદ્દેશ્યો માટે વર્ણવે છે, તો દરેક જગ્યાએ ઉદ્દેશ્યની અનુકૂળતાના આધારે તેનું વિવરણ પણ અલગ-અલગ સ્વરૂપે કરે છે. ઉદાહરણરૂપે નૂહના કોઈ પ્રસંગને લો. અહીં આના ઉલ્લેખનો ઉદ્દેશ્ય એ બતાવવું છે કે પયગંબરના સંદેશને ખોટું ઠેરવવાનું શું પરિણામ આવે છે, તેથી આ સ્થાને [પ્રસંગના એ જ અંશનો ઉલ્લેખ કરી લેવા પર સંતોષ કરી લેવામાં આવ્યો. અહીં પથભ્રષ્ટ જાતિઓના પરિણામ વિશે એક સૈદ્ધાંતિક તથ્યને સમજી લવાની જરૂર છે અને તે એ છે કે] નૈતિક અને વૈધાનિક દૃષ્ટિથી એ જાતિનો મામલો, જેને કોઈ પયગંબરે પ્રત્યક્ષ સંબોધિત કરી હોય, બીજી તમામ જાતિઓના મામલાથી તદ્દન ભિન્ન હોય છે. જે જાતિમાં પયગંબર પેદા થયો હોય અને કોઈ મધ્યસ્થી વગર તે પ્રત્યક્ષ રૂપે તેને સ્વયં તેની જ ભાષામાં અલ્લાહનો સંદેશ પહોંચાડે અને પોતાના વ્યક્તિત્વમાં પોતાના સાચા હોવાનો જીવંત નમૂનો પ્રસ્તુત કરી દે, તેના પર અલ્લાહની દલીલ પૂરી થઈ જાય છે, તેના માટે બહાના કરવાનો કોઈ અવકાશ બાકી રહેતો નથી અને અલ્લાહે મોકલેલ (પયગંબર)ને પ્રત્યક્ષ ખોટો ઠેરવી દીધા પછી તે તેને પાત્ર બની જાય છે કે તેનો નિષ્ણય તે સ્થળે અને સમયે જ કરી દેવામાં આવે. મામલાનું આ સ્વરૂપ એ જાતિઓના મામલાથી મૂળભૂત રીતે ભિન્ન છે, જેના પાસે અલ્લાહનો

هُودًا ۞ قَالَ يُقَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنِّ إِلَهٍ غَيْرُهُ ۗ أَفَلَا تَتَّقُونَ ۝۱۵ قَالَ الْمَلَائِكَةُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِن قَوْمِهِ إِنَّا لَنُرِيكَ فِي سَفَاهَةٍ وَإِنَّا لَنَعْتُبُكَ مِنَ الْكٰذِبِينَ ۝۱۶ قَالَ يُقَوْمِ لَيْسَ بِي سَفَاهَةٌ وَلَكِنِّي رَسُولٌ مِّن رَّبِّ الْعٰلَمِينَ ۝۱۷ أٰبَلِغُكُمْ رِسٰلَتِ رَبِّيْ وَإِنَّا لَكُم تٰصِحْحٰمِينَ ۝۱۸ أَوْ عَجِبْتُمْ أَن جَاءَكُمْ

અલ્લાહની બંદગી કરો, તેના સિવાય તમારો કોઈ ઉપાસ્ય નથી. પછી શું તમે ખોટા રસ્તે જવાથી બચશો નહીં?" (૬૬) તેની કોમના આંગેવાનોએ, જેઓ તેની વાત માનવાનો ઈન્કાર કરી રહ્યા હતા, જવાબમાં કહ્યું, "અમે તો તમને મૂર્ખતામાં ગ્રસ્ત જોઈએ છીએ અને અમને એવું લાગે છે કે તમે જૂઠા છો." (૬૭) તેણે કહ્યું, "હે મારી કોમના ભાઈઓ! હું મૂર્ખતામાં ગ્રસ્ત નથી, બલકે હું સમસ્ત સૃષ્ટિના માલિક અને પાલનહારનો રસૂલ (ઈશદૂત) છું, (૬૮) તમને પોતાના રબનાં સંદેશા પહોંચાડું છું અને તમારો એવો શુભેચ્છક છું, જેના પર ભરોસો કરી શકાય છે. (૬૯) શું તમને એ વાત પર આશ્ચર્ય થયું કે

સંદેશ પ્રત્યક્ષ ન આવ્યો હોય, બલકે વિભિન્ન માધ્યમોથી પહોંચ્યો હોય. હજરત મુહમ્મદ સલ્વ. પછી નુબૂવત (પયગંબરી)નો કમ બંધ થઈ ચૂક્યો છે, [તિથી હવે કોઈ પથભ્રષ્ટ જાતિ પર એવી યાતના પણ નથી આવતી અને આવવી પણ ન જોઈએ] જેવી પયગંબરોને પ્રત્યક્ષ ખોટો ઠેરવનારાઓ પર આવે છે. પરંતુ આનો અર્થ એ પણ નથી કે હવે-એ જાતિઓ પર યાતના આવવાની બંધ થઈ ગઈ છે, જે અલ્લાહથી ફરી ગયેલ અને વૈચારિક અને નૈતિક પથભ્રષ્ટાઓમાં ભટકી રહી છે. વાસ્તવિકતા એ છે કે અત્યારે પણ એવી તમામ જાતિઓ પર યાતના આવતી રહે છે. નાની-નાની સચેત કરનારી યાતનાઓ પણ અને મોટી-મોટી નિજાયિક યાતનાઓ પણ. પરંતુ કોઈ નથી જે પયગંબરો અને આકાશી ગ્રંથોની જેમ એ યાતનાઓ (અજાબો)ના નૈતિક અર્થો તરફ લોકોનું ધ્યાન દોરે, બલકે તેનાથી વિપરીત બાહ્યદષ્ટા વૈજ્ઞાનિકો અને સત્યથી અનભિજ્ઞ ઈતિહાસકારો અને દાર્શનિકો (ફિલોસોફરો)નો એક મોટો સમૂહ માનવ-જાતિ પર છવાંચેલો છે; જે આ પ્રકારની તમામ ઘટનાઓનું વિશ્લેષણ પ્રાકૃતિક નિયમો કે ઐતિહાસિક કારણોના આધારે કરીને તેને [મૂળ હકીકત તરફથી] ભુલાવામાં નાખતો રહે છે.

(૫૧) આ આરબ પ્રદેશની સૌથી પ્રાચીન જાતિ હતી, જેની વાર્તાઓ આરબવાસીઓમાં દરેકની જાહેર હતી. બાળકો સુદ્ધા તેમનાં નામોથી પરિચિત હતા. તેમનો દબદબો અને શાન અને ભવ્યતા એક કહેવત બની ગઈ હતી. ઉપરાંત, દુનિયાથી તેમનું નામ-નિશાન સુદ્ધા મટી જવું પણ કહેવત બનીને રહી ગયું હતું. આ જ ખ્યાતિના કારણે અરબી ભાષામાં દરેક પ્રાચીન વસ્તુ માટે 'આદી' શબ્દ બોલવામાં આવે છે. પ્રાચીન અરબી કાવ્યમાં આપણને આ જાતિનું અત્યધિક વર્ણન મળે છે. — કુર્આન અનુસાર આ જાતિનું મૂળ નિવાસ-સ્થાન 'અહકાફ'નું ક્ષેત્ર હતું, જે હિજાઝ, યમન અને યમામાની વચ્ચે 'અરબિઉલખાલી' (સાઉદી અરબની પાસે આવેલ અરબ રણનો વેરાન વિસ્તાર)ના દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં સ્થિત છે. અહીંથી ફેલાઈને એ લોકોએ યમનના પશ્ચિમી તટ પર અને ઓમાન

ذِكْرٌ مِّن رَّبِّكُمْ عَلَى رَجُلٍ مِّنكُمْ لِيُنذِرَكُمْ ۖ وَادُّكُرُوا ۗ
 جَعَلَكُمْ خُلَفَاءً مِّنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ ۖ وَزَادَكُمْ فِي الْخَلْقِ بَصُطَةً ۗ
 فَادُّكُرُوا ۗ الْآءِ اللَّهُ لَعَلَّكُمْ تَفْلِحُونَ ﴿١٩﴾ قَالُوا أَجِئْتَنَا لِنَعْبُدَ
 اللَّهَ وَحَدَاهُ وَنَذَرَ مَا كَانَ يَعْبُدُ آبَاؤُنَا ۖ فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا إِن
 كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ ﴿٢٠﴾ قَالَ قَدْ وَقَعَ عَلَيْكُمْ مِّن رَّبِّكُمْ
 رَجْسٌ وَغَضَبٌ ۖ أَتُجَادِلُونَنِي فِي أَسْمَاءٍ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ

તમારા પાસે સ્વયં તમારી પોતાની કોમની એક વ્યક્તિ મારફતે તમારા રબનું અનુસ્મરણ આવ્યું, જેથી તે તમને સચેત કરે? એ ન ભૂલો કે તમારા રબે નૂહની કોમ પછી તમને તેના ઉત્તરાધિકારી બનાવ્યા અને તમને દરેક રીતે ખૂબ સશક્ત બનાવ્યા, પછી અલ્લાહની કુદરતના ચમત્કારોને યાદ રાખો, ^(૧૯) આશા છે સફળતા પામશો.” (૭૦) તેમણે જવાબ આપ્યો, “શું તું અમારા પાસે એટલા માટે આવ્યો છે કે અમે એકલા અલ્લાહની જ બંદગી કરીએ અને તેમને છોડી દઈએ જેમની બંદગી અમારા બાપ-દાદા કરતા આવ્યા છે? ^(૨૦) સારું, તો લઈ આવ એ યાતના, જેની તું અમને ધમકી આપે છે, જો તું સાચો છે. (૭૧) તેણે કહ્યું, “તમારા રબની ફિટકાર તમારા ઉપર પડી ગઈ અને તેનો પ્રકોપ તૂટી પડ્યો. શું તમે મારા સાથે તે નામો માટે ઝઘડો છો જે તમે અને તમારા બાપ-દાદાઓએ

અને હજરમૌતથી ઈરાક સુધી પોતાની શક્તિનો સિક્કો જમાવી દીધો હતો. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ જાતિના અવશેષો દુનિયામાંથી તદ્દન નામશેષ થઈ ચૂક્યા છે, પરંતુ દક્ષિણ અરબમાં ક્યાંક-ક્યાંક કેટલાક પ્રાચીન ખંડેરો છે, જેનો સંબંધ આદ જાતિથી જોડવામાં આવે છે. હજરમૌતમાં એક સ્થાને હજરત હૂદ અલૈ. ની કબર પણ પ્રખ્યાત છે. ઈ.સ. ૧૮૩૭માં એક અંગ્રેજ નૌસૈના અધિકારી James R. Wellested ને હિસ્ને ગુરાબમાં એક પ્રાચીન શિલાલેખ મળ્યો હતો, જેમાં હજરત હૂદ અલૈ. નો ઉલ્લેખ છે અને વિષય-વસ્તુથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ એ લોકોનો લેખ છે, જે હૂદ અલૈ. ની શરીઅત (ધર્મવિધાન)નું અનુસરણ કરવાવાળા હતા.

(૫૨) અર્થાત્ આને બંને હેસિયતથી યાદ રાખો. એ હેસિયતથી પણ કે તેણે નૂહ અલૈ. ની કોમને નષ્ટ કર્યા પછી તમને તેની જગ્યાએ શ્રેષ્ઠતા પ્રદાન કરી અને એ હેસિયતે પણ કે તે કાલે તમને નષ્ટ કરીને કોઈ અન્ય કોમને તમારો ઉત્તરાધિકારી બનાવી શકે છે.

(૫૩) અહીં એ વાત ફરી નોંધ કરવા યોગ્ય છે કે આ કોમ પણ અલ્લાહનો ઈન્કાર કરનાર કે તેનાથી અપરિચિત નહોતી અને ન તેને અલ્લાહની ઈબાદતથી ઈન્કાર હતો. વાસ્તવમાં તે હજરત હૂદ અલૈ. ની જે વાતને માનવાનો ઈન્કાર કરતી હતી, તે કેવળ એ હતી કે એકલા અલ્લાહની બંદગી કરવામાં આવે, કોઈ અન્યની બંદગી તેના સાથે સામેલ કરવામાં ન આવે.

مَا نَزَّلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطٰنٍ ۖ فَانْتَظِرُوْا اِنِّيْ مَعَكُمْ مِّنَ
 الْمُنْتَظِرِيْنَ ﴿٤١﴾ فَانجِيْنُهُ وَالَّذِيْنَ مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِّنَّا وَقَطَعْنَا
 دَٰبِرَ الَّذِيْنَ كَذَّبُوْا بِآيٰتِنَا وَمَا كَانُوْا مُؤْمِنِيْنَ ﴿٤٢﴾

રાખી લીધા છે, ^(૫૪) જેના માટે અલ્લાહે કોઈ સનંદ ઉતારી નથી? ^(૫૫) ભલે, તો તમે પણ રાહ જુઓ અને હું પણ તમારા સાથે રાહ જોઉં છું.” (૭૨) છેવટે અમે પોતાની દયાથી હૂદ અને તેના સાથીઓને બચાવી લીધા અને એ લોકોના મૂળ કાપી નાખ્યા, જેઓ અમારી આયતોને ખોટી ઠેરવી ચૂક્યા હતા અને ઈમાન લાવવાના ન હતા. ^(૫૬) (રુકૂઅ-૯)

(૫૪) અર્થાત્ તમે કોઈને વર્ષાનો અને કોઈને વાયુનો અને કોઈને ધનનો અને કોઈને બીમારીનો રબ (દેવતા) કહો છો, જો કે આમાંથી કોઈપણ વાસ્તવમાં કોઈ વસ્તુનો રબ નથી. આના ઉદાહરણો વર્તમાન યુગમાં પણ આપણને મળે છે. કોઈ વ્યક્તિને લોકો ‘મુરિકલકુશા’ (મુશકેલીઓને ટાળનાર અને દૂર કરનાર) કહે છે, જો કે મુશકેલીઓને ટાળવા અને દૂર કરવાની શક્તિ તેના પાસે નથી. કોઈને ‘ગંજબક્ષ’ (ખજાનો આપનાર)ના નામથી પોકારે છે, જો કે તેના પાસે કોઈ ગંજ (ખજાનો) નથી કે કોઈને આપે. કોઈના માટે ‘દાતા’નો શબ્દ બોલે છે, જો કે તે કોઈ વસ્તુનો માલિક નથી કે દાતા (આપનાર) બની શકે. કોઈને ‘ગરીબનવાઝ’ (નિર્ધનો અને ગરીબોની મદદ કરનાર)ના નામથી યાદ કરવામાં આવી રહ્યા છે, જો કે તે ગરીબ (બિચારો) એ સત્તામાં કોઈ ભાગીદારી ધરાવતો નથી, જેના આધારે તે કોઈ ગરીબને કંઈ આપી શકે. કોઈને ‘ગૌસ’ (ફરિયાદ સાંભળનાર) કહેવામાં આવે છે, જો કે તે કોઈ સામર્થ્ય ધરાવતો નથી કે કોઈની ફરિયાદને દૂર કરી શકે. આમ, વાસ્તવમાં આવા બધા નામો માત્ર નામો જ છે, જેના પાછળ એ ગુણો ધરાવતું એવું કોઈ ગુણધારી વ્યક્તિત્વ નથી, જે તેમના માટે ઝઘડે છે, તે વાસ્તવમાં કેટલાક નામો માટે ઝઘડે છે, ન કે કોઈ સચ્ચાઈ માટે.

(૫૫) અર્થાત્ અલ્લાહ, જેને તમે સ્વયં પણ સૌથી મોટો રબ કહો છો, તેણે કોઈ પ્રમાણ તમારા આ બનાવટી ‘ખુદાઓ’ના ઉપાસ્ય અને પ્રભુ-પાલનહાર હોવાના પક્ષમાં પ્રદાન નથી કર્યું. તેણે ક્યાંય એ નથી ફરમાવ્યું કે મેં ફલાણા-ફલાણા તરફ મારી ‘ખુદાઈ’ (ઈશ્વરત્વ)નો આટલો ભાગ આપી દીધો છે. કોઈ પરવાનો તેણે કોઈને ‘મુરિકલકુશાઈ’ કે ‘ગંજબક્ષી’નો આપ્યો નથી. તમે પોતાની રીતે અટકળ અને અંધશ્રદ્ધાઓથી તેની ‘ખુદાઈ’નો જેટલો ભાગ જેને ઈચ્છ્યો, આપી દીધો છે.

(૫૬) ‘મૂળ કાપી નાખ્યા’ અર્થાત્ તેમને નાબૂદ કરી નાખ્યા અને તેમનું નામ-નિશાન સુદ્ધા દુનિયામાં બાકી ન છોડ્યું. આ વાત સ્વયં અરબસ્તાનની ઐતિહાસિક પરંપરાઓથી પણ પ્રમાણિત છે અને આધુનિક શોધો પણ તેની સાક્ષી આપે છે કે ‘આદે-ઊલા’ (પ્રાચીન આદ) તદ્દન નષ્ટ થઈ ગયા અને તેમની યાદગારો સુદ્ધા દુનિયાથી નષ્ટ થઈ ગઈ. તેથી આરબ ઇતિહાસકારો તેમને અરબસ્તાનની ‘ઉમમે બાઈદા’ (લુમ જાતિઓ) ગણે છે. વધુમાં એ વાત પણ અરબસ્તાનની ઐતિહાસિક માન્યતાઓમાંથી છે કે આદનો કેવળ એ ભાગ શેષ રહ્યો, જે હઝરત હૂદ અલૈ.નું અનુયાયી હતો. આદના આ જ શેષ લોકોનું નામ ઇતિહાસમાં ‘આદે સાનિયા’ (બીજા આદ) છે અને ‘હિસ્ને ગુરાબ’નો એ શિલાલેખ, જેનો અમે હમણા ઉલ્લેખ કરી ચૂક્યા છીએ, તેની જ યાદગારોમાંથી છે. આ શિલાલેખમાં (જેને અંદાજે ૧૮૦૦ વર્ષ ઈ.સ. પૂર્વેનો શિલાલેખ માનવામાં આવે છે) પુરાતત્વ વિશેષજ્ઞએ જે અંશો વાંચ્યા છે, તેના કેટલાક વાક્યો આ પ્રમાણે છે —

وَقُلْنَا

وَإِلَىٰ ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا قَالَ يُقَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنِّ
إِلٰهِ غَيْرُهُ ۖ قَدْ جَاءَ تَكْمٌ بَيْنَهُ مِن رَّبِّكُمْ ۗ هَذِهِ نَاقَةُ اللَّهِ لَكُمْ آيَةٌ

(૭૩) અને સમૂહ^(૧૭) તરફ અમે તેમના ભાઈ સાલેહને મોકલ્યો. તેણે કહ્યું, “હે મારી કોમના ભાઈઓ !

અલ્લાહની બંદગી કરો, તેના સિવાય તમારો કોઈ ઉપાસ્ય નથી. તમારા પાસે તમારા રબની સ્પષ્ટ દલીલ

“અમે એક લાંબી મુદત આ કિલ્લામાં એ શાનથી વિતાવી છે કે અમારું જીવન નિર્ધનતા અને દુર્દશાથી દૂર હતું.

અમારી નહેરો નદીના પાણીથી ભરેલી રહેતી હતી... અને અમારા શાસકો એવા બાદશાહ હતા, જેઓ ખરાબ વિચારોથી મુક્ત અને દુષ્ટ, દુર્જનો અને ઉપદ્રવીઓ પર કઠોર હતા. તેઓ અમારા પર હુદની શરીઅત (કાનૂન) અનુસાર શાસન કરતા હતા અને સારા નિર્ણયો એક પુસ્તકમાં લખી લેવામાં આવતા હતા અને અમે ચમત્કારો અને મૃત્યુ પછી ફરીથી ઉઠાવવા પર ઈમાન રાખતા હતા.”

આ વાક્યો આજે પણ કુર્આનના એ વર્ણનની પુષ્ટિ કરી રહ્યા છે કે આદની પ્રાચીન શાન-શૌકત અને સમૃદ્ધિના ઉત્તરાધિકારી છેવટે એ જ લોકો બન્યા, જે હઝરત હુદ અલૈ. પર ઈમાન લાવ્યા હતા.

(૫૭) આ અરબની પ્રાચીન કોમોમાંથી બીજી કોમ છે, જે આદ પછી સર્વાધિક પ્રસિદ્ધ છે. કુર્આનના અવતરિત થતાં પહેલા તેના કિસ્સાઓ આરબવાસીઓમાં સામાન્ય રીતે પ્રચલિત હતા. અજ્ઞાનતા-કાળની કવિતાઓ અન તે સમયના ભાષણોમાં આનો ઉલ્લેખ સૌથી વધારે મળે છે. અસીરિયાના શિલાલેખ અને યુનાન (ગ્રીક), સ્કંદરિયા (Alexandria) અને રોમના પ્રાચીન ઇતિહાસકારો અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ પણ આનો ઉલ્લેખ કરે છે. ઈસા મસીહ અલૈ.ના જન્મથી થોડાક દિવસ પહેલા સુધી આ કોમના કેટલાક અવશેષો મળે છે. તેથી રોમન ઇતિહાસકારોનું વર્ણન છે કે આ લોકો રોમન સેનાઓમાં ભરતી થયા અને નબ્તિઓ (Nabateans)ના વિરુદ્ધ લડ્યા, જેમના સાથે તેમની દુશ્મનાવટ હતી. આ કોમના નિવાસ-સ્થાનો ઉત્તર-પશ્ચિમી અરબસ્તાનનો એ વિસ્તાર હતો, જે આજે પણ ‘અલ-હિજ્જ’ના નામથી પ્રચલિત છે. વર્તમાન યુગમાં મદીના અને તબૂકની વચ્ચે હિજ્જ, રેલ્વે પર એક સ્ટેશન આવે છે, જેને ‘મદાઈને સાલેહ’ કહે છે. આ જ સમૂહનું હેડ-ક્વાર્ટર હતું અને પ્રાચીન સમયમાં ‘હિજ્જ’ કહેવાતું હતું. અત્યાર સુધી ત્યાં હજ્જરો એકરના ક્ષેત્રમાં એ પથ્થરની ઈમારતો યથાવત છે, જેને સમૂહના લોકોએ પહાડોમાં કોતરીને બનાવેલ હતી અને આ ‘મૌનનગર’ ને જોઈને અનુમાન કરવામાં આવે છે કે કોઈક સમયે આ નગરની જનસંખ્યા ચાર-પાંચ લાખથી ઓછી નહીં હોય. કુર્આનના અવતરણ વખતે હિજ્જના વેપારી કાફલાઓ આ પુરાવશેષોની વચ્ચેથી પસાર થતા હતા. નબી સલ્લ. તબૂકના યુદ્ધના અવસરે જ્યારે અહીંથી પસાર થયા તો આપ સલ્લ.એ મુસલમાનોને એ બોધપ્રદ નિશાનીઓ બતાવી અને એ શિક્ષા આપી, જે પુરાવશેષોથી દરેક સમજ-બૂઝ ધરાવનાર વ્યક્તિએ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. એક જગ્યાએ આપ સલ્લ.એ એક કૂવા તરફ અંગૂલિ-નિર્દેશ કરીને બતાવ્યું કે આ જ એ કૂવો છે, જેનાથી હઝરત સાલેહ અલૈ.ની ઊંટણી પાણી પીતી હતી અને મુસલમાનોને આદેશ આપ્યો કે કેવળ આ જ કૂવાથી પાણી લેવું, બાકી કૂવાઓનું પાણી ન પીવું. એક પહાડી-રસ્તાને બતાવીને આપ અલૈ. એ બતાવ્યું કે આ રસ્તે એ ઊંટણી પાણી પીવા માટે આવતી હતી. તેથી એ જગ્યા આજે પણ ‘ફજ્જ અલ-નાકાહ’ (Fajj al-Naqah)ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેમના ખંડેરોમાં જે મુસલમાનો હરી-ફરી રહ્યા હતા તેમને ભેગા કરવામાં આવ્યા અને તેમના સામે એક પ્રવચન આપ્યું, જેમાં સમૂહના પરિણામથી બોધ લેવાનું કહેવામાં આવ્યું અને ફરમાવ્યું કે આ એ જાતિનું ક્ષેત્ર છે, જેના પર અલ્લાહનો અઝાબ આવ્યો હતો, તેથી અહીંથી જલ્દી પસાર થઈ જાઓ, આ હરવા-ફરવાની જગ્યા નથી, બલ્કે રડવાની જગ્યા છે.

فَذَرُوهَا تَأْكُلْ فِي أَرْضِ اللَّهِ وَلَا تَمْسُوهَا بِسُوءٍ فَيَأْخُذَكُمْ
عَذَابُ آيِمٍ ﴿٥٧﴾ وَادْكُرُوا إِيَّاهُ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ عَادٍ
وَبَوَّأَكُمْ فِي الْأَرْضِ تَتَّخِذُونَ مِنْ سَهُولِهَا قُصُورًا وَتَنْجِسُونَ

આવી ગઈ છે. આ અલ્લાહની ઊંટણી તમારા માટે એક નિશાનીના રૂપમાં છે, ^(૫૮) આથી તેને છૂટી મૂકી દો કે અલ્લાહની ધરતી પર ચરતી ફરે. તેને કોઈ બદઠરાદાથી હાથ ન લગાવતા, નહીં તો એક પીડાકારી યાતના તમને ઝડપી લેશે. (૭૪) યાદ કરો એ સમય, જ્યારે અલ્લાહે આદની કોમ પછી તમને તેના ઉત્તરાધિકારી બનાવ્યા અને તમને ધરતી પર એ દરજ્જો આપ્યો કે આજે તમે તેના સપાટ મેદાનોમાં ભવ્ય મહેલો બાંધો છો

(૫૮) પ્રત્યક્ષ લખાણથી સ્પષ્ટપણે એવું લાગે છે કે પહેલા વાક્યમાં અલ્લાહની જે ખુલ્લી દલીલનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેનાથી અભિપ્રેત આ જ ઊંટણી છે, જેને આ બીજા વાક્યમાં 'નિશાની' શબ્દથી યાદ કરવામાં આવેલ છે. સૂર: શુઅરા, આયત ૧૫૪-૧૫૮માં સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવ્યું છે કે સમૂદવાળાઓએ સ્વયં એક એવી નિશાનીની હઝરત સાલેહ અલૈ. થી માંગણી કરી હતી, જે તેમને અલ્લાહ તરફથી મોકલવામાં આવેલ હોવાની સ્પષ્ટ દલીલ હોય અને તેના જ ઉત્તરમાં હઝરત સાલેહ અલૈ. એ ઊંટણીને પ્રસ્તુત કરી હતી. આનાથી એ વાત તો નિશ્ચિત રૂપે સાબિત થઈ જાય છે કે ઊંટણીનું પ્રાગટ્ય ચમત્કારરૂપે થયું હતું અને આ એ જ પ્રકારના ચમત્કારોમાંથી એક હતું, જે કેટલાક પયગંબરોએ પોતાના પયગંબર હોવાના પ્રમાણમાં ઈન્કાર કરનારાઓની માંગ પર પ્રસ્તુત કરેલ છે. એ વાત પણ ઊંટણીના ચમત્કારિક રૂપે જન્મ લેવાનું પ્રમાણ છે કે હઝરત સાલેહ અલૈ. એ તેને પ્રસ્તુત કરીને ઈન્કાર કરનારાઓને ધમકી આપી કે બસ, આ ઊંટણીના પ્રાણની સાથે તમારું જીવન અવલંબિત છે. આ સ્વતંત્રતાથી તમારી જમીનોમાં ચરતી રહેશે. એક દિવસ આ એકલી પાણી પીશે અને બીજા દિવસે આખી જાતિના જાનવરો પીશે અને જો તમે તેને હાથ લગાવ્યો, તો એકાએક તમારા પર અલ્લાહની યાતના તૂટી પડશે. સ્પષ્ટ છે કે આ શાનની સાથે એ જ વસ્તુ પ્રસ્તુત કરી શકાતી હતી, જેનું અસાધારણ હોવું લોકોએ પોતાની આંખોથી જોઈ લીધું હોય. ઉપરાંત, એ વાત કે એક લાંબા સમય સુધી આ લોકો તેના સ્વતંત્રતાથી ચરતા ફરવાને અને એ વાતને કે એક દિવસ એકલી તે જ પાણી પીએ અને બીજા દિવસે તે સૌના જાનવરો પીએ, ઈચ્છતા ન હોવા છતાં પણ સહન કરતા રહ્યા અને અંતે ખૂબ સલાહ-મસ્લત અને ષડયંત્રો પછી તેમણે તેને મારી નાખી, જ્યારે કે હઝરત સાલેહ અલૈ. ની પાસે કોઈ શક્તિ નહોતી, જેનો તેમને કોઈ ડર હોય. આ વાસ્તવિકતા પર એક અન્ય દલીલ છે કે એ લોકો આ ઊંટણીથી ડરેલા હતા અને જાણતા હતા કે આના પાછળ અવશ્ય કોઈ બળ છે, જેના બળે તે અમારા વચ્ચે કોઈ રોકટોક વગર ફરે છે. પરંતુ કુર્આન એ વાતની કોઈ સ્પષ્ટતા નથી કરતું કે આ ઊંટણી કેવી હતી અને કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવી. કોઈ સહીહ હદીસમાં પણ તેના ચમત્કારિક રૂપથી પેદા કરવામાં આવવાની સ્થિતિ બતાવવામાં આવી નથી. તેથી એ નોંધોને માનવું જરૂરી નથી, જે વિવરણકર્તાઓએ તેના પેદા થવાની સ્થિતિ વિશે લખેલ છે, પરંતુ એ વાત કે તે કોઈને કોઈ રૂપમાં ચમત્કારની હેસિયત ધરાવતી હતી, કુર્આનથી સાબિત છે.

الْجِبَالِ بُيُوتًا ۖ فَادْكُرُوا الْآءَ اللّٰهِ وَلَا تَعْتُوا فِي الْاَرْضِ مُفْسِدِينَ ﴿٥٧﴾
 قَالَ الْمَلَا الَّذِيْنَ اسْتَكْبَرُوْا مِنْ قَوْمِهِ لِلَّذِيْنَ اسْتَضْعَفُوْا
 لِمَنْ اٰمَنَ مِنْهُمْ اَتَعْلَمُوْنَ اَنْ صٰلِحًا مَّرْسَلٌ مِّنْ رَّبِّهِ ۗ قَالُوْا اِنَّا
 بِمَآ اُرْسِلَ بِهِ مُؤْمِنُوْنَ ﴿٥٨﴾ قَالَ الَّذِيْنَ اسْتَكْبَرُوْا اِنَّا بِالَّذِيْ
 اٰمَنْتُمْ بِهِ كٰفِرُوْنَ ﴿٥٩﴾ فَعَقَرُوْا النَّاقَةَ وَعَتَوْا عَنْ اَمْرِ رَّبِّهِمْ
 وَقَالُوْا يُصْلِحْ اٰتِنَا بِمَآ تَعِدُنَا اِنْ كُنْتَ مِنَ الْمُرْسَلِيْنَ ﴿٦٠﴾

અને તેના પર્વતોને મકાનોના રૂપમાં કોતરી કાઢે છે. (૫૮) તેથી તેની કુદરતના ચમત્કારોને ભૂલી ન જાઓ અને ધરતી ઉપર બગાડ પેદા ન કરો. (૬૦) (૭૫) તેની કોમના આગેવાનોએ, જેઓ ધમંડી થઈ ગયા હતા, નબળા વર્ગના એ લોકોને જેઓ ઈમાન લઈ આવ્યા હતા, કહ્યું, “શું તમે ખરેખર આ જાણો છો કે સાલેહ પોતાના રબનો પયગંબર છે ?” તેમણે જવાબ આપ્યો, “ચોક્કસ, જે સંદેશ સાથે તેને મોકલવામાં આવ્યો છે તેને અમે માનીએ છીએ.” (૭૬) તે ધમંડી લોકોએ કહ્યું, “જે વસ્તુને તમે માની છે, અમે તેનો ઈન્કાર કરનારા છીએ.” (૭૭) પછી તેમણે તે ઊંટણીને મારી નાખી (૬૧) અને સંપૂર્ણ ઉદ્ધતાઈપૂર્વક પોતાના રબના આદેશનો ભંગ કરી બેઠા અને સાલેહને કહી દીધું કે, “લઈ આવ તે અજાબ (યાતના) જેની તું અમને ધમકી આપે છે જો તું હકીકતમાં પયગંબરોમાંથી છે.”

(૫૯) સમૂદની આ કળા એવી જ હતી, જેવી ભારતમાં અજન્તા-ઇલોરા અને અન્ય બીજા સ્થળોએ જોવા મળે છે. અર્થાત્ તેઓ પહાડોને કોતરીને તેના અંદર મોટી-મોટી ભવ્ય ઈમારતો બનાવતા હતા, જેમ કે ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. ‘મદાઈને સાલેહ’માં હજુ સુધી તેની કેટલીક ઈમારતો યથાવત છે અને તેને જોઈને અનુમાન લગાવી શકાય છે કે આ કોમે એન્જિનીયરિંગમાં આશ્ચર્યજનક પ્રગતિ કરી હતી.

(૬૦) અર્થાત્ આદના પરિણામથી બોધ ગ્રહણ કરો. જે અલ્લાહની કુદરતે એ દુષ્ટ કોમને નષ્ટ કરીને તમને તેની જગ્યાએ ઉઠાવી, એ જ અલ્લાહ તમને નષ્ટ કરીને બીજાઓને તમારા ઉત્તરાધિકારી બનાવી શકે છે, જો તમે પણ આદની જેમ દુષ્ટ બની જશો.

(૬૧) જો કે મારી હતી એક વ્યક્તિએ, જેમ કે સૂર: કમર અને સૂર: શમ્સમાં ઈરશાદ છે, પરંતુ આખી કોમ એ અપરાધીની પીઠ પર હતી અને તે વાસ્તવમાં આ અપરાધમાં કોમની ઈચ્છા-પૂર્તિનું સાધન હતો, તેથી આરોપ આખી કોમ પર લગાવવામાં આવ્યો છે. પ્રત્યેક એ ગુનો, જે કોમની ઈચ્છાનુસાર કરવામાં આવે, અથવા જેના કરવાથી કોમની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય; એક રાષ્ટ્રીય ગુનો છે, ભલે તેને કરનાર એક જ વ્યક્તિ હોય. કેવળ આટલું જ નહીં, બલકે કુર્આન કહે છે કે જે ગુનો કોમની વચ્ચે જાહેરમાં કરવામાં આવે અને કોમ તેને સહન કરી લે, તે પણ રાષ્ટ્રીય ગુનો છે.

فَأَخَذْتَهُمُ الرَّجْفَةَ فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جُثِيمِينَ ﴿٥٧﴾ فَتَوَلَّى
عَنَّهُمْ وَقَالَ يَبْقَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَنَصَحْتُ لَكُمْ
وَلَكِنْ لَا تُحِبُّونَ النَّصِيحِينَ ﴿٥٨﴾ وَلَوْ ظَا أَدَّ قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ
الْفَاحِشَةَ مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِّنَ الْعَالَمِينَ ﴿٥٩﴾ إِنَّكُمْ
لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِّنْ دُونِ النِّسَاءِ ۗ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ ﴿٦٠﴾

(૭૮) છેવટે એક ધ્રુજાવી મૂકનારી આપત્તિ^(૬૨)એ તેમને ઝડપી લીંઘા અને તેઓ પોતાના ઘરોમાં ઊંઘા પડેલા જ રહી ગયા. (૭૯) અને સાલેહ એમ કહેતો તેમની વસ્તીમાંથી નીકળી ગયો કે, “હે મારી કોમ ! મેં મારા રબનો સંદેશો તમને પહોંચાડી દીધો અને મેં તમારું ઘણું ભલું ઈચ્છ્યું, પરંતુ હું શું કરું કે તને પોતાનાં શુભેચ્છકો પસંદ જ નથી.” (૮૦) અને લૂતને અમે પયગંબર બનાવીને મોકલ્યો. પછી યાદ કરો જ્યારે તેણે પોતાની કોમ^(૬૩)ને કહ્યું, “શું તમે એવા નિર્લજ્જ થઈ ગયા છો કે એ શરમજનક કૃત્ય કરો છો, જે તમારા પહેલાં દુનિયામાં કોઈએ નથી કર્યું ? (૮૧) તમે સ્ત્રીઓને છોડીને પુરુષો વડે પોતાની કામવાસના પૂરી કરો છો.”^(૬૪) હકીકત તો એ છે કે તમે તદ્દન હદથી વધી જનારા લોકો છો.”

(૬૨) આ આપત્તિને અહીં ‘રજફ’ (ભયંકર હચમચાવી નાખનાર) કહેવામાં આવેલ છે અને બીજા જગ્યાઓએ આના જ માટે ‘સૈલા’ (ચીસ), ‘સાઈક’ (કડાકો) અને ‘તાગિયા’ (ખૂબ તીવ્ર અવાજ)ના શબ્દો પ્રયુક્ત થયા છે.

(૬૩) હઝરત લૂત અલૈ., હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.ના ભત્રીજા હતા અને આ કોમ, જેના માર્ગદર્શન માટે તેમને મોકલવામાં આવ્યા હતા, એ ક્ષેત્રમાં રહેતી હતી જેને આજકાલ ટ્રાન્સ જોર્ડન કહેવામાં આવે છે અને ઈરાક અને ફલસ્તીન (પેલેસ્ટાઈન)ની વચ્ચે આવેલ છે. બાઈબલમાં આ જાતિની રાજધાનીનું નામ ‘સકૂમ’ બતાવવામાં આવેલ છે, જે કાં તો મૃત સાગર (Dead Sea)ના નજીક કોઈ જગ્યાએ આવેલ હતું, અથવા અત્યારે મૃત સાગરમાં ડૂબી ચૂક્યું છે. હઝરત લૂત અલૈ. પોતાના કાકાના સાથે ઈરાકથી નીકળ્યા અને થોડોક સમય શામ (સીરિયા) અને ફલસ્તીન (પેલેસ્ટાઈન) અને મિસર (ઈજિપ્ત)માં ફરીને ધર્મ-પ્રચારનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરતા રહ્યા, પછી સ્થાઈ રૂપે પયગંબરીના પદ પર બિરાજમાન થઈને એ બગડેલી જાતિની સુધારણા માટે મૂકવામાં આવ્યા. સમૂદવાળાઓને તેમની જાતિ એટલા માટે કહેવામાં આવેલ છે કે કદાચ તેમની રિશ્તેદારીનો સંબંધ એ જાતિથી હશે. — યહૂદીઓની પરિવર્તિત બાઈબલમાં હઝરત લૂત અલૈ.ના આચરણ પર જ્યાં અન્ય ઘણા લાંછન લગાવવામાં આવ્યા છે, ત્યાં એક લાંછન એ પણ છે કે તેઓ હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.થી લડીને સંદૂમના ક્ષેત્રમાં ચાલ્યા ગયા હતા. (Genesis 13:10-12) પરંતુ કુર્આન આ ખોટી વાતોનું ખંડન કરે છે. તેનું વર્ણન એ છે કે અલ્લાહે તેમને રસૂલ (ઈશદૂત) બનાવીને એ જાતિ તરફ મોકલ્યા હતા.

(૬૪) બીજા સ્થાનોએ આ જાતિના કેટલાક અન્ય નૈતિક ગુનાઓનો પણ ઉલ્લેખ થયો છે, પરંતુ અહીં તેના સૌથી મોટા ગુનાના વર્ણનને પર્ચાઈ સમજવામાં આવેલ છે, જેના કારણે અલ્લાહનો અઝાબ (યાતના) તેમના પર આવ્યો.

وَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا أَخْرِجُوهُمْ مِّنْ
قَرْيَتِكُمْ ۗ إِنَّهُمْ أَنَاسٌ يَّتَطَهَّرُونَ ﴿٤٢﴾ فَأَنْجَيْنَاهُ وَأَهْلَهُ إِلَّا

પરંતુ તેની કોમનો જવાબ એ સિવાય કંઈ ન હતો કે, “કાઠી મૂકો આ લોકોને પોતાની વસ્તીઓમાંથી, ખૂબ પવિત્રાચારી બને છે આ!” (૮૩) છેવટે અમે લૂત અને તેના ઘરવાળાઓને—તેની

આ ઘૃષ્ટાસ્પદ કામ, જેના કારણે આ જાતિએ હંમેશ માટે કુખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી છે, એ કુકૃત્યથી તો દુઘ્ચરિત્ર લોકો કદાપિ ન અટક્યા, પરંતુ આ વિશિષ્ટતા માત્ર ત્રીકને પ્રાપ્ત છે કે તેના દાર્શનિકોએ આ ઘૃષ્ટાસ્પદ ગુનાને નૈતિક ગુણ બતાવવાનો પ્રયાસ કર્યો અને તેના પછી જે કસર બાકી રહી ગઈ હતી તેને વર્તમાન યુરોપે પૂરી કરી નાખી છે. સમર્થેનિક સંભોગ નિશ્ચિતરૂપે પ્રાકૃતિક રીત-પ્રચલનના વિરુદ્ધ છે. અલ્લાહે તમામ જીવધારીઓમાં નર અને માદાનો ભેદ કેવળ વંશને આગળ વધારવા અને વંશને બાકી રાખવા માટે રાખેલ છે અને માનવીઓમાં આનો એક ઉદ્દેશ્ય એ પણ છે કે બંને જાતિઓ (નર અને માદા)ના લોકો મળીને એક પરિવાર અસ્તિત્વમાં લાવે અને તેનાથી સભ્યતાનો પાયો નંખાય. આ જ ઉદ્દેશ્ય માટે પુરુષ અને સ્ત્રીની બે અલગ જાતિઓ બનાવવામાં આવી છે, તેમાં એક-બીજા માટે જાતીય આકર્ષણ મૂકવામાં આવેલ છે. તેમની શારીરિક બનાવટ અને માનસિક સંરચના એક-બીજાના જવાબમાં દાંપત્ય-ઉદ્દેશ્યોને સામે રાખીને સર્વથા યોગ્ય બનાવવામાં આવેલ છે, અને તેમના એક-બીજા પ્રત્યે પરસ્પર મિલન અને સમરસ થવામાં એ આનંદ મૂકવામાં આવ્યો છે જે પ્રકૃતિના ઉદ્દેશ્યોને પૂરા કરવા માટે એક જ સમયે સાનિધ્ય કરનાર અને પ્રેરિત કરનાર પણ છે અને એ સેવાનો બદલો પણ. પરંતુ જે વ્યક્તિ પ્રકૃતિની આ યોજનાથી વિપરીત કાર્ય કરીને સમર્થેનિક સંભોગ કરે છે, તે એક જ સમયે ઘણા ગુનાઓ કરનારો હોય છે—

એક તો તે પોતાની અને એ વ્યક્તિની, જેના સાથે તે સંભોગ કરે છે, પ્રાકૃતિક રચના અને માનસિક સંરચનાથી સંઘર્ષ કરે છે અને તેમાં મોટું વિઘ્ન પેદા કરી દે છે, જેનાથી બંનેના શરીર, મન અને ચરિત્ર પર અત્યંત ઊંડો દુઃખભાવ પડે છે.

બીજું તે પ્રકૃતિ પ્રત્યે દ્રોહ અને અપ્રમાણિકતાનો ગુનો આચરે છે, કેમ કે પ્રકૃતિએ જે આનંદને જાતિ અને સંસ્કૃતિની સેવાનો બદલો બનાવ્યો હતો અને જેને પ્રાપ્ત કરવાને કર્તવ્ય, દાયિત્વ અને હક્કની સાથે જોડેલ હતો, તે તેને કોઈ સેવા કરવા અને કોઈ કર્તવ્ય અને હક્કને અદા કરવા અને કોઈ દાયિત્વને નિભાવવાનું કાર્ય કર્યા વિના જ ચોરાવી લે છે.

ત્રીજું એ કે તે માનવ-સમૂહની સાથે ખુલ્લી અપ્રમાણિકતા કરે છે કે માનવ-સમાજ દ્વારા સ્થાપિત સામાજિક સંસ્થાઓથી લાભ તો પ્રાપ્ત કરી લે છે, પરંતુ જ્યારે તેનો પોતાનો વારો આવે છે, તો હક્ક, કર્તવ્ય અને દાયિત્વનો બોજ ઉઠાવવાને બદલે પોતાની શક્તિઓને પૂરા સ્વાર્થની સાથે એવી રીતે ઉપયોગ કરે છે, જે સામૂહિક સંસ્કૃતિ અને ચરિત્ર માટે કેવળ હાનિકારક જ નહીં, બલકે પ્રત્યક્ષ રૂપે નુકસાનકારક છે, તે પોતાને વંશ અને પરિવારની સેવા માટે અયોગ્ય બનાવી દે છે, પોતાની સાથે ઓછામાં ઓછા એક પુરુષને અપ્રાકૃતિક રૂપે સ્ત્રીત્વમાં ફસાવી દે છે અને ઓછામાં ઓછી બે સ્ત્રીઓ માટે પણ જાતીય ભ્રષ્ટાચાર અને નૈતિક પતનનો દરવાજો ખોલી દે છે.

(૬૫) આનાથી જાણ થાય છે કે આ લોકો નૈતિક પતનની એ હદ સુધી પતનગ્રસ્ત થઈ ગયા અને બૂરાઈમાં ત્યાં સુધી ડૂબી ચૂક્યા હતા કે સુધારણાના અવાજને પણ સહન કરી શકતા ન હતા અને પવિત્રતાના એ થોડા તત્ત્વને પણ કાઠી નાખવા માગતા હતા, જે તેમના ઘૃષ્ટાસ્પદ વાતાવરણમાં બાકી રહી ગયું હતું. આ હદ સુધી પહોંચ્યા પછી

امْرَأَتَهُ ۖ كَانَتْ مِنَ الْغَيْرِیْنَ ﴿۸۴﴾ وَاَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ
مَطْرًا ط فَاَنْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُجْرِمِیْنَ ﴿۸۵﴾

પત્નીને છોડીને, જે પાછળ રહી જનારાઓમાંથી હતી^(૯૧) — બચાવીને કાઢી લીધા (૮૪) અને તે કોમ

ઉપર વરસાવી એક વર્ષા,^(૯૨) પછી જુઓ કે તે અપરાધીઓનું શું પરિણામ આવ્યું.^(૯૩) (સુકૂમ-૧૦)

અલ્લાહ તરફથી તેમના ઉન્મૂલનનો નિર્ણય થયો, કેમ કે જે જાતિના સામૂહિક જીવનમાં પવિત્રતાનો થોડોક પણ અંશ બાકી ન રહી શકે, પછી તેને ધરતી પર જીવિત રાખવાનું કોઈ કારણ નથી રહેતું.

(૯૧) બીજી જગ્યાઓએ બતાવવામાં આવ્યું છે કે હઝરત લૂત અલૈ.ની આ પત્ની, જે કદાચ એ જ જાતિની પુત્રી હતી, પોતાના કાફિર (ઈન્કાર કરનાર) સગાઓની સમર્થક રહી અને અંતિમ સમય સુધી તેણે તેમનો સાથ ન છોડ્યો, તેથી અઝાબથી પહેલા જ્યારે અલ્લાહે હઝરત લૂત અલૈ. અને તેમના ઈમાનવાળા સાથીઓને હિજરત કરી જવાનો આદેશ આપ્યો, તો નિર્દેશ આપ્યો કે એ મહિલાને સાથે લેવામાં ન આવે.

(૯૨) વર્ષાથી અભિપ્રેત અહીં પાણીની વર્ષા નહીં, બલકે પથ્થરોની વર્ષા છે, જેમ કે બીજી જગ્યાઓએ કુર્આન-મજીદમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે, તથા એ પણ કે કુર્આન-મજીદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે તેમની વસ્તીઓ ને ઊંધી કરી દેવામાં આવી અને તેમને ઉપર-તળે કરી દેવામાં આવ્યા.

(૯૩) અહીં અને બીજા સ્થાનોએ કુર્આન-મજીદમાં માત્ર એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે લૂતની જાતિનું કુકૃત્ય એક જખન્ય પાપ છે, જેના માટે એક જાતિ અલ્લાહના પ્રકોપમાં ગ્રસ્ત થઈ. તેના પછી એ વાતની જાણકારી આપણને અલ્લાહના નબી ના ઈરશાદથી મળી કે આ એક એવો ગુનો છે, જેનાથી સમાજને પવિત્ર અને મુક્ત રાખવાની કોશિશ કરવી એ ઈસ્લામી રાજ્યના કર્તવ્યોમાંથી છે અને એ કે આ ગુનો કરનારાઓને કઠોર સજા આપવી જોઈએ. હદીસમાં વિભિન્ન રિવાયતો, જે નબી સલ્વ. થી નોંધેલ છે, તેમાંથી કોઈમાં આપણને એ શબ્દો મળે છે કે اقتلوا المفعول به "ગુદામૈથુન કરનાર અને ગુદામૈથુન જેના પર કરવામાં આવ્યું છે એ (Sodomist and his minion) બંનેને કતલ કરી નાખો." (ઈબ્ને માજા, કિતાબુલ હુદૂદ) કોઈમાં આટલો વધારો આ પ્રમાણે છે કે اِحصنا ولم يحصنا "પરણિત હોય કે અપરણિત." (ઈબ્ને માજા, કિતાબુલ હુદૂદ) અને કોઈમાં છે કે فارجمعوا الاعلى والاسفل "ઉપરવાળા અને નીચેવાળા બંનેને સંગસાર કરી દો." અર્થાત પથ્થરોથી મારી નાખો. (ઈબ્ને માજા, કિતાબુલ હુદૂદ) પરંતુ નબી સલ્વ. ના જમાનામાં આવો કોઈ કેસ થયો નથી, તેથી પૂર્ણરૂપે એ વાત નક્કી થઈ શકી નહીં કે આની સજા કઈ રીતે આપવામાં આવે. સહાબા કિરામમાંથી હઝરત અલી રદિ.નો મત એ છે કે ગુનેગારને તલવારથી કતલ કરી નાખવામાં આવે અને દફન કરવાને બદલે તેની લાશને બાળવામાં આવે. આ જ મતથી હઝરત અબૂ બકર રદિ. એ સંમતિ વ્યક્ત કરી. હઝરત ઉમર અને હઝરત ઉસ્માન રદિ.નો મત એ છે કે કોઈ જૂની ઈમારતના નીચે ખાડો કરીને એ ઈમારત તેના ઉપર ધ્વસ્ત કરી દેવામાં આવે. હઝરત ઈબ્ને અબ્બાસ રદિ. નો ફતવો એ છે કે વસ્તીની સૌથી ઊંચી ઈમારત પરથી તેને માથું પટકાય એ રીતે ફેંકી દેવામાં આવે અને ઉપરથી પથ્થરો વરસાવવામાં આવે. હુકલા (ઈસ્લામી ધર્મશાસ્ત્રીઓ)માંથી ઈમામ શાફઈ રહ. કહે છે કે ગુદામૈથુન કરનાર અને ગુદામૈથુન જેના પર કરવામાં આવે છે એ બંનેને કતલ કરી નાખવા અનિવાર્ય છે, ચાહે પરણિત હોય કે અપરણિત. શાબી, ઝોહરી, માલિક અને અહમદ રહ. કહે છે કે તેમની સજા 'રજમ' (પથ્થરોથી મારી-મારીને હત્યા) છે. સઈદ બિન મુસય્યિબ, અતા, હસન બસરી, ઈબ્રાહીમ નખઈ, સુફિયાન સૌરી અને

وَالِى مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا ۗ قَالَ يُقَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ
مِّنْ إِلَهِ غَيْرُهُ ۗ قَدْ جَاءَتْكُمْ بَيِّنَةٌ مِّن رَّبِّكُمْ فَأَوْفُوا الْكَيْلَ

અને મદ્યનવાળાઓ^(૯૯) તરફ અમે તેમના ભાઈ શુએબને મોકલ્યો. તેણે કહ્યું, “હે મારી કોમના ભાઈઓ ! અલ્લાહની બંદગી કરો, તેના સિવાય તમારો કોઈ ઉપાસ્ય નથી, તમારાં પાસે તમારા રબનું સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન આવી ગયું છે, આથી તોલ અને માપ પૂરેપૂરા ભરો, ઔઝાઈ રહ. ના અભિપ્રાયમાં આ ગુના માટે એ જ સજા આપવામાં આવશે, જે વ્યભિચારીની સજા છે, અર્થાત્ અપરણિતને એકસો કોડા મારવામાં આવશે અને દેશનિકાલ કરી દેવામાં આવશે તથા પરણિતને ‘રજમ’ કરવામાં આવશે. ઈમામ અબૂ હનીફા રહ. ના મતાનુસાર આ સંદર્ભમાં કોઈ સજા નિશ્ચિત નથી, બલ્કે આ કૃત્ય સજાપાત્ર છે, જેવી પરિસ્થિતિ અને આવશ્યકતા હોય; તે જોઈને કોઈ શિક્ષાપ્રદ સજા આના પર આપી શકાય છે. એક કથન ઈમામ શાફઈ રહ. નું પણ આના સમર્થનમાં નોંધવામાં આવ્યું છે.

જ્ઞાત રહે કે વ્યક્તિ માટે એ વાત તદ્દન હરામ છે કે તે સ્વયં પોતાની પત્નીની સાથે ‘કૌમે લૂત’ જેવું કુકર્મ કરે. હદીસના એક સંગ્રહ ‘અબૂ દાઉદ’માં નબી સલ્લ. નું એ કથન મળે છે કે *دیبرها* એ *من اتى المرأة فی دبرها* ‘સ્ત્રીના સાથે આવું કર્મ કરનાર તિરસ્કૃત છે.’ ઈબને માજા અને મુસ્નદ અહમદમાં નબી સલ્લ. ના આ શબ્દો નોંધવામાં આવ્યા છે કે *لا ینظر للرجل جامع المرأة فی دبرها* ‘અલ્લાહ એ પુરુષ તરફ કદાપિ દયા-દષ્ટિથી નહીં જુએ, જે સ્ત્રી સાથે આવું કુકર્મ કરે.’ તિરમિઝીમાં આપ સલ્લ. નો આ આદેશ છે કે *من اتى حائطا و المرأة فی دبرها و قد کفر بما أنزل علی محمد* ‘જેણે માસિક-ધર્મવાળી સ્ત્રી સાથે સંભોગ કર્યો અથવા સ્ત્રીની સાથે કૌમે-લૂત જેવું કુકર્મ કર્યું અથવા (ભવિષ્ય જાણવા માટે) જ્યોતિષીની પાસે ગયો અને તેની ભવિષ્યવાણીની પુષ્ટિ કરી, તેણે એ શિક્ષાનો ઈન્કાર (કુફ) કર્યો, જે મુહમ્મદ સલ્લ. પર ઉતરી છે.’

(૬૯) મદ્યનનું મૂળ ક્ષેત્ર હિજ્જાના ઉત્તર-પશ્ચિમ અને પેલેસ્ટાઈનના દક્ષિણમાં રાતા સમુદ્ર અને અકબાના અખાતના કિનારે આવેલ હતું. પરંતુ સીના દ્વીપકલ્પના પૂર્વીય કિનારા પર પણ આનો કેટલોક ભાગ ફેલાયેલો હતો. આ એક મોટી વેપારી જાતિ હતી. પ્રાચીન સમયમાં જે વેપારી રાજમાર્ગ રાતા સમુદ્રના કિનારે-કિનારે યમનથી મક્કા અને યમ્બૂઅ થઈને શામ (સીરિયા) સુધી જતો હતો તેમજ એક બીજો રાજમાર્ગ, જે ઈરાકથી મિસર (ઈજિપ્ત) તરફ જતો હતો, તેના બરાબર ચાર રસ્તા પર આ જાતિની વસ્તીઓ જોવા મળતી હતી. આના જ આધારે અરબસ્તાનનું બાળક સુદાં મદ્યનની જાણકારી ધરાવતું હતું અને તેના નષ્ટ થઈ ગયા પછી પણ અરબસ્તાનમાં તેની ખ્યાતિ બાકી રહી, કેમ કે આરબોના વેપારી કાફલાઓ ઈજિપ્ત અને સીરિયા તરફ જતાં રાત-દિવસ તેના ખંડેરોની વચ્ચેથી પસાર થતા હતા.

મદ્યનવાળાઓ વિશે એક જરૂરી વાત, જેને સારી રીતે મનમાં બેસાડી લેવી જોઈએ, તે એ છે કે આ લોકો વાસ્તવમાં હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. ના સુપુત્ર મિદ્યાનથી સંબંધિત છે, જેઓ તેમની ત્રીજી પત્ની કુતૂરાના પેટથી હતા. જૂના જમાનાના પ્રચલન અનુસાર જે લોકો કોઈ મોટા માણસથી જોડાઈ જતા હતા, તેઓ ધીમે-ધીમે એ જ પરિવારમાં સામેલ થઈને ‘બની ફલાણા’ કહેવાવા લાગતા હતા. આ જ પરંપરા અનુસાર અરબસ્તાનની વસ્તીનો મોટો ભાગ બની ઈસ્માઈલ કહેવાયો અને યાકૂબની સંતાનના હાથ પર ઈસ્લામ અપનાવનારાં લોકો બધા જ બની ઈસરાઈલના વ્યાપક નામની સાથે જોડાઈ ગયા. એ જ પ્રમાણે મદ્યનના ક્ષેત્રની આખી વસ્તી પણ,

وَالْمِيزَانَ وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلَا تَفْسِدُوا فِي
الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ
مُؤْمِنِينَ ﴿٥٧﴾ وَلَا تَقْعُدُوا بِكُلِّ صِرَاطٍ تُوعِدُونَ وَتَصُدُّونَ عَنِ
سَبِيلِ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِهِ وَتَبْغُؤْهَا عِوَجًا ۖ وَادْكُرُوا إِذْ كُنتُمْ
قَلِيلًا فَكثُرْتُمْ ۖ وَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ ﴿٥٨﴾

લોકોને તેમની વસ્તુઓ ઓછી ન આપો, ^(૭૦) અને ધરતી ઉપર બગાડ પેદા ન કરો જ્યારે કે તેની સુધારણા થઈ ચૂકી છે, ^(૭૧) આમાં જ તમારી ભલાઈ છે જો તમે હકીકતમાં ઈમાનવાળા છો. ^(૭૨) (૮૬) અને (જીવનના) દરેક રસ્તા ઉપર મુસાફરોને લૂંટનારા બનીને બેસી ન જાઓ કે લોકોને ભયભીત કરવા લાગો અને ઈમાનવાળાઓને અલ્લાહના માર્ગથી રોકવા લાગો અને સીધા માર્ગને વિકૃત કરવા પર ઊતરી આવો. યાદ કરો એ સમય જ્યારે તમે ઘણાં ઓછા હતા, પછી અલ્લાહે તમને ઘણાં કરી દીધા, અને આંખો ખોલીને જુઓ કે દુનિયામાં બગાડ પેદા કરનારાઓનું શું પરિણામ આવ્યું છે.

જે મિદયાન બિન ઈબ્રાહીમના પ્રભાવ હેઠળ આવી, બની મિદયાન કહેવાઈ અને તેમના દેશનું નામ જ મદયન કે મિદયાન પ્રાપ્ત થઈ ગયું. આ ઐતિહાસિક તથ્યને જાણી લીધા પછી એ અનુમાન કરવાનું કોઈ કારણ બાકી રહેતું નથી કે આ જાતિને સત્ય-ધર્મનો અવાજ પહેલી વાર હજરત શુઅૈબ અલૈ.ના માધ્યમથી પહોંચ્યો હતો. વાસ્તવમાં બની ઈસરાઈલની જેમ શરૂઆતમાં તેઓ પણ મુસલમાન જ હતા અને હજરત શુઅૈબ અલૈ.ના આગમન પછી તેમની સ્થિતિ એક બગડેલ મુસલમાન કોમ જેવી હતી, જેવી હજરત મૂસા અલૈ.ના આગમન વખતે બની ઈસરાઈલની સ્થિતિ હતી. હજરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. પછી છસો-સાતસો વર્ષ સુધી મુશ્કરિક (અનેકેશ્વરવાદી) અને દુરાચારી કોમોની વચ્ચે રહેતા-રહેતા આ લોકો શિર્ક પણ શીખી ગયા હતા અને દુરાચારનો પણ ભોગ બની ગયા હતા, પરંતુ તે પછી પણ ઈમાનનો દાવો અને તેના પર ગર્વ બાકી હતા.

(૭૦) આનાથી જાણ થાય છે કે આ કોમમાં બે મોટા દોષ જોવા મળતા હતા. એક શિર્ક, બીજો વેપારી મામલાઓમાં બેઈમાની, અને આ જ બંને વસ્તુઓમાં સુધારણા માટે હજરત શુઅૈબ અલૈ.ને પયગંબર બનાવીને મોકલવામાં આવ્યા હતા.

(૭૧) આ વાક્યની વ્યાપક સમજૂતી આ જ સૂર: આ'રાફની નોંધ ૪૪-૪૫માં કરવામાં આવી ચૂકી છે. અહીં મુખ્ય રૂપે હજરત શુઅૈબ અલૈ.ના આ કથનનો સંકેત એ તરફ છે કે દીને-હક્ક (સત્ય-ધર્મ) અને સદ્ચરિત્ર પર જીવનની જે વ્યવસ્થા અગાઉના પયગંબરોના માર્ગદર્શનમાં સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી, હવે તમે તેને પોતાના વિશ્વાસ અને આસ્થાની પથભ્રષ્ટતાઓ અને અનૈતિક માર્ગોથી નષ્ટ ન કરો.

(૭૨) આ વાક્યથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ લોકો પોતે ઈમાનનો દાવો કરતા હતા, જેમ કે અમે ઉપર સંકેત કરી ચૂક્યા છીએ. આ લોકો હકીકતમાં બગડેલા મુસલમાનો હતા તેમજ આસ્થા, નીતિમત્તા અને ચરિત્રમાં બગાડમાં ફસાયેલા હોવા છતાં તેમના અંદર ન કેવળ ઈમાનનો દાવો બાકી હતો, બલ્કે તેના પર તેમને ગર્વ પણ હતો. તેથી

وَإِنْ كَانَ طَآئِفَةٌ مِّنْكُمْ أَمَنُوا بِالَّذِي أُرْسِلْتُ بِهِ وَطَآئِفَةٌ لَّمْ
يُؤْمِنُوا فَاصْبِرُوا حَتَّىٰ يَحْكُمَ اللَّهُ بَيْنَنَا ۗ وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ ﴿٥٧﴾
قَالَ الَّذِينَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِن قَوْمِهِ لَنُخْرِجَنَّكَ يَشْعِيبُ

الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا (9)

وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَكَ مِنْ قَرِيْبَتِنَا أَوْ لَتَعُوْدُنَّ فِي مِلَّتِنَا ۗ قَالَ
أَوَلَوْ كُنَّا كُرْهِيْنَ ﴿٥٨﴾ قَدِ افْتَرَيْنَا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا إِنْ عُدْنَا فِي
مِلَّتِكُمْ بَعْدَ إِدْجَانِنَا اللَّهُ مِنْهَا ۗ وَمَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَعُوْدَ فِيهَا
إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّنَا ۗ وَسِعَ رَبُّنَا كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا ۗ عَلَى اللَّهِ

જો તમારામાંથી એક જૂથ તે શિક્ષણ પર જેના સાથે મને મોકલવામાં આવ્યો છે, ઈમાન લાવે છે અને બીજું ઈમાન નથી લાવતું, તો ધૈર્યથી જોતા રહો, ત્યાં સુધી કે અલ્લાહ આપણી વચ્ચે ફેંસલો કરી નાખે, અને તે જ સૌથી સારો ફેંસલો કરનાર છે.” (૮૮) તેની કોમના આગેવાનોએ, જેઓ પોતાની મોટાઈના ધમ્મમાં ગ્રસ્ત હતા, તેને કહ્યું કે “હે શુએબ ! અમે તને અને એ લોકોને જેઓ તારા સાથે ઈમાન લાવ્યા છે, પોતાની વસ્તીમાંથી કાઢી મૂકીશું, નહીં તો તમારે અમારા પંથમાં પાછા આવવું પડશે.” શુએબે જવાબ આપ્યો, “શું બળજબરીપૂર્વક અમને ફેરવી નાખવામાં આવશે, ચાહે અમે રાજી ન હોઈએ? (૮૯) અમે અલ્લાહ પર જૂઠ ઘડનારા હોઈશું જો તમારા પંથમાં પાછા આવીએ તો, જ્યારે કે અલ્લાહ અમને તેનાથી મુક્તિ આપી ચૂક્યો છે. અમારા માટે તો તેના તરફ પાછા ફરવાનું હવે કોઈ રીતે શક્ય નથી, સિવાય કે અમારો રબ જ આવું ચાહે.” (૯૦) અમારા રબનું જ્ઞાન દરેક વસ્તુ ઉપર છવાયેલું છે, હઝરત શુએબે એ ફરમાવ્યું કે જો તમે ઈમાનવાળા છો તો તમારા નજીક હિત અને ભલાઈ, સચ્ચાઈ અને પ્રમાણિકતામાં હોવી જોઈએ અને તમારી દષ્ટિએ ભલાઈ અને બૂરાઈનું માપદંડ એ ભૌતિકવાદીઓથી અલગ હોવું જોઈએ, જેઓ અલ્લાહ અને આખિરત (પરલોક)ને નથી માનતા.

(૭૩) આ વાક્ય એ જ અર્થમાં છે, જેમાં ‘ઈન્શા અલ્લાહ’ (જો અલ્લાહે ઈચ્છ્યું)નો શબ્દ બોલવામાં આવે છે અને જેના વિશે સૂર: કહફ, આયત ૨૩-૨૪માં કહેવામાં આવ્યું છે કે કોઈ વસ્તુ વિશે દાવાની સાથે એમ ન કહો કે હું આવું કરીશ, બલકે એમ કહો કે જો અલ્લાહ ઈચ્છશે તો આવું કરીશ. એટલા માટે કે ઈમાનવાળો, જે અલ્લાહના શાસક અને બાદશાહ હોવાની તથા પોતાના વિશે બંદા અને આધીન હોવાની બરાબર સમજ અને ભાવના રાખે છે, ક્યારેય પોતાના બળે એ દાવો નથી કરી શકતો કે હું અમુક વાત કરીને રહીશ અથવા અમુક કાર્ય કદાપિ નહીં કરું, બલકે જ્યારે તે કહેશે તો એમ કહેશે કે મારો ઈરાદો આવું કરવાનો કે ન કરવાનો છે, પરંતુ મારા આ ઈરાદાનું પૂરું થવું મારા માલિકની મરજી પર નિર્ભર છે. તે સૌભાગ્ય પ્રદાન કરશે, તો તેમાં સફળ થઈ જઈશ, નહિં તો અસફળ રહી જઈશ.

تَوَكَّلْنَا رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَأَنْتَ خَيْرُ
الْفَاتِحِينَ ﴿٨٨﴾ وَقَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لِيَنَّ
اَتَّبَعْتُمْ شُعَيْبًا إِنَّكُمْ إِذًا لَخُسِرُونَ ﴿٨٩﴾ فَأَخَذْتَهُمُ الرَّجْفَةُ
فَصَبَّحُوا فِي دَارِهِمْ جُثَيَيْنَ ﴿٩٠﴾ الَّذِينَ كَذَّبُوا شُعَيْبًا كَانُوا
لَمْ يَغْتُوا فِيهَا ۗ الَّذِينَ كَذَّبُوا شُعَيْبًا كَانُوا هُمُ الْخٰسِرِينَ ﴿٩١﴾

عندنا
مستجابين

તેના પર જ અમે ભરોસો કરી લીધો. હે માલિક ! અમારા અને અમારી કોમ વચ્ચે સાચો ફેંસલો કરી દે અને તું શ્રેષ્ઠ ફેંસલો કરનાર છે.” (૮૦) તેની કોમના આગેવાનોએ, જેઓ તેની વાત માનવાનો ઈન્કાર કરી ચૂક્યા હતા, પરસ્પર કહ્યું, “જો તમે શુએબના અનુસરણનો સ્વીકાર કરી લીધો તો નાશ પામશો.” (૯૦) (૮૧) પરંતુ બન્યું એવું કે એક ધ્રુજાવી દેનારી આપત્તિએ તેમને ઝડપી લીધાં અને તેઓ પોતાના ઘરોમાં ઊંઘા જ પડીને રહી ગયા. (૮૨) જે લોકોએ શુએબને ખોટો ઠેરવ્યો, તેઓ એવા નષ્ટ થઈ ગયા કે જાણે તે મકાનોમાં તેઓ કદી વસ્યા જ ન હતા ! શુએબને ખોટો ઠેરવનારા છેવટે નાશ પામીને રહ્યા. (૯૧)

(૭૪) આ નાના સરખા વાક્યથી ઉપરછલ્લી રીતે પસાર ન થઈ જાઓ. આ જગ્યા થોભીને ખૂબ જ વિચારવાની છે. મદયનના સરદારો અને નેતાઓ વાસ્તવમાં એમ કહી રહ્યા હતા અને એ જ વાત પર પોતાની કોમને વિશ્વાસ અપાવી રહ્યા હતા કે શુએબ જે ઈમાનદારી અને સચ્ચાઈ તરફ બોલાવી રહ્યો છે અને યરિત્ર અને આચરણના જે સ્થાયી સિદ્ધાંતોની પાબંદી કરાવવા માગે છે, જો તેને માની લેવામાં આવે તો આપણે નષ્ટ થઈ જઈશું. આપણો વેપાર કેવી રીતે ચાલી શકે છે જો આપણે તદ્દન સચ્ચાઈના પાબંદ થઈ જઈએ અને સાચા સોદા કરવા લાગીએ ? અને આપણે દુનિયાના જે સૌથી મોટા રાજ-માર્ગના ચાર રસ્તા પર વસીએ છીએ અને ઈજિપ્ત અને ઈરાકના સુસલ્પ્ય ભવ્ય રાજ્યોની સીમાઓ પર આબાદ છીએ; જો આપણે કાફલાઓને લૂટવાના બંધ કરી દઈએ અને સીધા-સાદા શાંતિપ્રિય લોકો જ બનીને રહી જઈએ, જે આર્થિક અને રાજકીય લાભો આપણને આપણી ભૌગોલિક સ્થિતિથી મળી રહ્યા છે, તે બધા સમાપ્ત થઈ જશે અને આસપાસની જાતિઓ પર આપણો જે દબદબો બનેલો છે, તે બાકી નહીં રહે — આ વાત માત્ર શુએબની કોમના સરદારો સુધી સીમિત નથી. દરેક યુગમાં બગડેલા લોકોએ સત્ય, સચ્ચાઈ અને ઈમાનદારીનું વલાણ અપનાવવામાં આવા જ જોખમો અનુભવ્યા છે. દરેક યુગમાં બગાડ પેદા કરનારાઓનો એ જ માનવું રહ્યું છે કે વેપાર અને રાજકારણ અને દુનિયાના બીજા મામલાઓ, જૂઠ, બેઈમાની અને અનૈતિકતા વગર ચાલી શકતા નથી. દરેક ઠેકાણે સત્ય-સંદેશની સામે જે મુખ્ય લાચારીઓ પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે, તેમાંથી એક એ પણ રહી છે કે જો દુનિયાના પ્રચલનથી હટીને એ સંદેશનું પાલન કરવામાં આવશે, તો કોમ નષ્ટ થઈ જશે.

(૭૫) મદયનનો આ વિનાશ એક લાંબા સમયગાળા સુધી આસપાસની કોમોમાં કહેવત બની રહી. તેથી હઝરત દાઉદ અલૈ. ના ગ્રંથ ‘ઝબૂર’માં એક જગ્યાએ ઉલ્લેખ છે કે, ‘હે અલ્લાહ ! અમુક-અમુક કોમોએ તારા વિરુદ્ધ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, તેથી તું તેમના સાથે એ જ કર જે તે મદયનની સાથે કર્યું.’ (Psalms 83: 5-9) અને યશુઆહ નબી

فَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَاقَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رِسَالِ رَبِّي وَنَصَحْتُ
لَكُمْ ۖ فَكَيْفَ أَسَىٰ عَلَىٰ قَوْمٍ كُفِرِينَ ﴿٧٣﴾ وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِّنْ
نَّبِيٍّ إِلَّا أَخَذْنَا أَهْلَهَا بِالْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ لَعَلَّهُمْ يَضُّرَّعُونَ ﴿٧٤﴾ ثُمَّ
بَدَّلْنَا مَكَانَ السَّيِّئَةِ الْحَسَنَةَ حَتَّىٰ عَفَّوْا وَقَالُوا قَدْ مَسَّ

અને શુઆબ એવું કહીને તેમની વસ્તીમાંથી નીકળી ગયો કે “હે મારી કોમના ભાઈઓ ! મેં મારા રબનો સંદેશ તમને પહોંચાડી દીધો અને તમારી ભલાઈનું ઉત્તરદાયિત્વ પૂરી રીતે નિભાવી દીધું. હવે હું તે કોમ માટે કેવી રીતે અફસોસ કરું જે સત્યનો સ્વીકાર કરવાનો ઈન્કાર કરે છે.” (૭૩) (સુફૂઅ-૧૧) (૮૪) ક્યારેય એવું નથી બન્યું કે અમે કોઈ વસ્તીમાં પયગંબર મોકલ્યો હોય અને તે વસ્તીના લોકોને પહેલાં તંગી અને મુશ્કેલીમાં નનાખ્યા હોય, એ વિચારથી કે કદાચ તેઓ વિનમ્રતા અપનાવે. (૮૫) પછી અમે તેમની દુર્દેશને સુખમાં બદલી દીધી, ત્યાં સુધી કે તેઓ ખૂબ ફૂલ્યા-ફાલ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે,

એક સ્થાને બની ઈસરાઈલને સાંત્વના આપતા કહે છે કે આશૂરવાળાઓથી ન ડરો, જો કે તેઓ તમારા માટે મિસરીઓ (ઈજિપ્તવાસીઓ)ની જેમ અત્યાચારી બનતા જઈ રહ્યા છે, પરંતુ વધારે સમય નહીં વિતે કે સેનાઓનો પ્રભુ તેમના ઉપર પોતાનો કોરડો વરસાવશે અને તેમનું એ જ પરિણામ આવશે જે મિદાન (મદ્યન)નું આવ્યું.” (Isaiah 10:21-26)

(૭૬) આ જેટલા પ્રસંગોનો અહીં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, એ સૌમાં *سزولبراس ودرسد وگمراں* “ના માધ્યમથી પોતાના પ્રિયતમના રહસ્યના ઉલ્લેખ”ની શૈલી અપનાવવામાં આવી છે. દરેક પ્રસંગ એ મામલા પર સંપૂર્ણપણે બંધબેસ્તું છે, જે તે વખતે હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. અને આપની જાતિ વચ્ચે બની રહ્યો હતો. દરેક પ્રસંગમાં એક પક્ષકાર પયગંબર છે, જેની શિક્ષા, જેનો સંદેશ, જેનો ઉદ્દેશ્ય અને હિત, જેનું ભલું ચાહવાની ભાવના અને જેની તમામ વાતો બરાબર એ જ છે, જે હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.ની હતી અને બીજો પક્ષકાર સત્યની અવગણના કરનાર કોમ છે, જેની આસ્થા સંબંધે પથભ્રષ્ટતાઓ, જેનાં નૈતિક દુર્ગુણો, જેનો અજ્ઞાનતાપૂર્ણ હઠાગ્રહ, જેના સરદારોનો અહમ, જેના ઈન્કાર કરનારાઓનો પોતાની પથભ્રષ્ટતા પર દુરાગ્રહ, તાત્પર્ય એ કે બધું જ એ છે જે કુરૈશમાં જોવા મળતું હતું. ઉપરાંત, દરેક પ્રસંગમાં ઈન્કાર કરનાર કોમનું જે પરિણામ પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે, તેનાથી વાસ્તવમાં કુરૈશને શિક્ષા આપવામાં આવી છે કે જો તમે અલ્લાહે મોકલેલ પયગંબરની વાત ન માની અને પોતાની સ્થિતિની સુધારણા કરવાનો જે અવસર તમને આપવામાં આવી રહ્યો છે, તેને આંધળા હઠાગ્રહમાં પડીને ખોઈ નાખ્યો, તો છેવટે તમારે પણ એ જ વિનાશનો સામનો કરવો પડશે, જે હંમેશાથી પથભ્રષ્ટતા અને બગાડ પર દુરાગ્રહ કરવાવાળી કોમોના ભાગે આવતો રહ્યો છે.

أَبَاءَنَا الظَّرَاءُ وَالسَّرَاءُ فَأَخَذْنَهُمْ بَعْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ ﴿٩٥﴾

“અમારા પૂર્વજો ઉપર પણ સારાં અને ખરાબ દિવસો આવતા જ રહ્યા છે.” છેવટે અમે તેમને ઓચિંતા જ પકડી લીધા અને તેમને ખબર સુઢાં ન પડી. ^(૭૭)

(૭૭) એક-એક પયગંબર અને એક-એક કોમના મામલાનો અલગ-અલગ ઉલ્લેખ કર્યા પછી હવે એ સર્વપ્રાહી નિયમબતાવવામાં આવી રહ્યો છે, જે દરેક યુગમાં અલ્લાહે પયગંબરોને મોકલવા અંગે અપનાવ્યો છે, અને તે એ છે કે જ્યારે કોઈ કોમમાં કોઈ પયગંબર મોકલવામાં આવ્યો, તો પહેલા એ કોમના બાહ્ય વાતાવરણને સંદેશ સ્વીકાર કરવા માટે અનુકૂળ બનાવવામાં આવ્યું, અર્થાત્ તેને કઠિનાઈઓ અને આપત્તિઓમાં નાખવામાં આવી. દુષ્કાળ, મહામારી, વેપારી નુકસાન, યુદ્ધમાં પરાજય કે એ જ પ્રકારની તકલીફો તેના પર નાખવામાં આવી, જેથી તેનું હૃદય નરમ પડે, તેની અહંકાર અને અહમમાં અકકડ ગરદાન થોડી ઢીલી પડે, શક્તિનો ધમંડ અને ધનદોલતનો તેનો નશો ચૂર થાય, પોતાનાં સંસાધનો, પોતાની શક્તિઓ અને પોતાની યોગ્યતાઓ પર તેનો વિશ્વાસ ડામાડોળ થઈ જાય, તેને એવું લાગે કે ઉપર કોઈ અન્ય શક્તિ પણ છે જેના હાથમાં તેના ભાગ્યની લગામ છે અને એ રીતે તેના કાન ઉપદેશ માટે ખૂલી જાય અને તે પોતાના અલ્લાહ સમક્ષ વિનમ્રતાપૂર્વક ઝૂકી જવા માટે તત્પર થઈ જાય, પછી જ્યારે આ અનુકૂળ વાતાવરણમાં પણ તેનું હૃદય સત્યને સ્વીકારવા માટે તૈયાર નથી થતું, તો તેને સમૃદ્ધિની પરીક્ષામાં નાખી દેવામાં આવે છે અને અહીંથી તેના વિનાશની શરૂઆત થવા લાગે છે. જ્યારે તે કૃપાઓથી માલામાલ થવા લાગે છે, તો પોતાના ખરાબ દિવસો ભૂલી જાય છે અને તેના મૂર્ખ નેતાઓ તેના મનમાં ઈતિહાસનો એ મૂર્ખતાપૂર્ણ વિચાર બેસાડે છે કે પરિસ્થિતિઓનો ઉતાર-ચઢાવ અને ભાગ્યનું બનવું-બગડવું કોઈ તત્ત્વદર્શી અને વિવેકબુદ્ધિ ધરાવનારની દેખરેખમાં નૈતિક આધારો પર નથી થઈ રહ્યું, બલ્કે એક આંધળી કુદરત તદ્દન અનૈતિક કારણોથી ક્યારેક સારા અને ક્યારેક ખરાબ દિવસો લાવતી રહે છે. તેથી મુશ્કેલીઓ અને આપત્તિઓના આવવાથી કોઈ બોધ ગ્રહણ કરવો અને કોઈ ઉપદેશ કરવાવાળાના ઉપદેશને અપનાવીને અલ્લાહ સમક્ષ રડવા અને કાકલૂદી કરવા લાગવું એક પ્રકારની મનોવૈજ્ઞાનિક નિર્બળતા સિવાય બીજું કંઈ નથી. આ જ એ મૂર્ખતાપૂર્ણ મનોવૃત્તિ છે, જેની રૂપરેખા નબી સલ્લ.એ આ હદીસમાં આપી છે, لا يزال البلاء بالمؤمن حتى يخرج تقياً من ذنوبه، والمنافق مثله كمثل الحمار لا يدري فيم يربطه أهله ولا يقيم أرسله “મુસીબત ઈમાનવાળાને તો સુધારતી રહે છે, ત્યાં સુધી કે જ્યારે તે આ ભઠ્ઠીમાંથી નીકળે છે તો બધી ખામીઓથી સાફ થઈને નીકળે છે, પરંતુ મુનાફિક (દંભી)ની સ્થિતિ તદ્દન ગધેડા જેવી હોય છે, જે કંઈ નથી સમજતો કે તેના માલિકે કેમ તેને બાંધ્યો હતો અને કેમ તેને છોડી દીધો.” (ઈબ્ને કસીર) તો જ્યારે કોઈ જાતિની સ્થિતિ એ હોય છે કે ન મુસીબતોથી તેનું હૃદય અલ્લાહ સમક્ષ ઝૂકે છે, ન કૃપાઓ પર તે આભારી બને છે અને ન કોઈ સ્થિતિમાં સુધારણા તરફ આગળ વધે છે, તો પછી તેનો વિનાશ એ રીતે તેના માથા પર ફરવા લાગે છે, જાણે પૂરા દિવસની ગર્ભવતી કે કંઈ કહી શકાય નહીં કે તે ક્યારે બચ્યું જણી દે.

અહીં એ વાત વધુ જાણી લેવાની જરૂર છે કે આ આયતોમાં અલ્લાહે પોતાના જે નિયમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, બરાબર એ જ નિયમ નબી સલ્લ.ને નબી બનાવતી વખતે પણ અપનાવવામાં આવ્યો અને દુર્ભાગી જાતિઓના જે વલણ તરફ સંકેત કરવામાં આવ્યો છે, બરાબર એ જ વલણ સૂર: આ'રાફના અવતરણ વખતે કુરૈશવાળાથી પ્રગટ થઈ રહ્યું હતું. હદીસમાં અબ્દુલ્લાહ બિન મસ'ઉદ અને અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ રદિ. બંનેની રિવાયત છે કે નબી સલ્લ.ને નબી બનાવ્યા પછી જ્યારે કુરૈશના લોકોએ આપના સંદેશ વિરુદ્ધ કઠોર વલણ અપનાવવાનું શરૂ કર્યું, તો

وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ
 السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَلَٰكِن كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُم بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿٦٧﴾
 أَفَأَمِنَ أَهْلُ الْقُرَىٰ أَن يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا بَيَاتًا وَهُمْ نَائِبُونَ ﴿٦٨﴾
 وَأَمِنَ أَهْلُ الْقُرَىٰ أَن يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا ضُحًى وَهُمْ يَلْعَبُونَ ﴿٦٩﴾
 أَفَأَمِنُوا مَكْرَ اللَّهِ ۚ فَلَا يَأْمَنُ مَكْرَ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْخَاسِرُونَ ﴿٧٠﴾

(૯૬) જો વસ્તીઓના લોકો ઈમાન લાવતા અને તકવા (ઈશનિષા)નું વલણ અપનાવતા તો અમે તેમના ઉપર આકાશ અને ધરતીમાંથી બરકતોના દ્વાર ખોલી દેતા, પરંતુ તેમણે તો ખોટું ઠેરવ્યું, તેથી અમે તે ખરાબ કમાણીના હિસાબમાં તેમને પકડી લીધા જે તેઓ એકઠું કરી રહ્યા હતા. (૯૭) પછી શું વસ્તીઓના લોકો હવે તેનાથી નિર્ભય થઈ ગયા છે કે અમારી પકડ ક્યારેક ઓચિંતી તેમના ઉપર રાતના સમયે નહીં આવી જાય, જ્યારે તેઓ ઊંઘતા હોય? (૯૮) અથવા તેઓ નિશ્ચિંત થઈ ગયા છે કે અમારો મજબૂત હાથ ક્યારેય તેમના ઉપર દિવસના સમયે નહીં પડે, જ્યારે તેઓ રમી રહ્યા હોય? (૯૯) શું આ લોકો અલ્લાહની ચાલથી^(૭૦) ડરતા નથી? જો કે અલ્લાહની ચાલથી એ જ કોમ નિડર હોય છે જે નષ્ટ થવાની હોય. (રુકૂઅ-૧૨)

નબી સલ્લ.એ દુઆ કરી કે, “હે અલ્લાહ ! યૂસુફના સમયમાં જેવો સાત વર્ષનો દુષ્કાળ પડ્યો હતો, એવા જ દુષ્કાળ દ્વારા આ લોકોની સામે મારી મદદ કર.” તેથી અલ્લાહે તેમને ભારે દુષ્કાળમાં પ્રસ્ત કરી દીધા અને સ્થિતિ ત્યાં સુધી પહોંચી ગઈ કે લોકો મુડદાલ ખાવા લાગ્યા, ચામડું અને હાડકાં અને ઊંન સુદાં ખાઈ ગયા. છેવટે મક્કાના લોકોએ, જેમાં અબૂ સુફિયાન સોથી આગળ હતો, નબી સલ્લ.થી નિવેદન કર્યું કે અમારા માટે અલ્લાહથી દુઆ કરો, પરંતુ જ્યારે આપની દુઆથી અલ્લાહે એ ખરાબ સમય ટાળી દીધો અને સારા દિવસો આવી ગયા, તો એ લોકોની ગરદનો પહેલા કરતા વધારે અક્કડ થઈ ગઈ અને જેમનાં હૃદય થોડાઘણા નરમ થયા હતા તેમને પણ કોમના દુષ્ટ લોકોએ એમ કહી-કહીને ઈમાનથી રોકવાનું શરૂ કરી દીધું કે, અરે ! આ તો સમયનો ઉતાર-ચઢાવ છે. પહેલા પણ છેવટે દુષ્કાળ પડતા જ રહ્યા છે, આ કોઈ નવી વાત તો છે નહીં કે આ વખતે એક લાંબો દુષ્કાળ પડી ગયો ! તેથી આ વસ્તુઓથી ધોકો ખાઈને મુહમ્મદ (સલ્લ.) ના ફંદામાં ન ફસાઈ જશો. આ ભાષણ એ વખતે થઈ રહ્યું હતું, જ્યારે આ સૂર: આ'રાફ અવતરિત થઈ છે. તેથી કુર્આન-મજીદની આયતો બરાબર પોતાના સમય પર ફિટ બેસે છે અને આ જ પૃષ્ઠભૂમિને દૃષ્ટિમાં રાખવાથી આની સાર્થકતા સંપૂર્ણપણે સમજમાં આવી શકે છે.

(૭૦) મૂળ શબ્દ ‘મક્ર’ પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ અરબી ભાષામાં ‘ગુપ્ત યુક્તિ’ થાય છે, અર્થાત્ કોઈ વ્યક્તિ વિરુદ્ધ એવી ચાલ ચાલવી કે જ્યાં સુધી તેના પર નિર્ણાયક પ્રહાર ન થઈ જાય, ત્યાં સુધી તેને ખબર ન હોય કે તેના પર સંકટ આવનાર છે, બહે પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિને જોતાં તે એમ જ સમજતો રહે કે બધું જ બરાબર છે.

أَوَلَمْ يَهْدِ لِلَّذِينَ يَرِثُونَ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِ أَهْلِهَا أَنْ لَوْ نَشَاءُ أَصَبْنَاهُمْ
بِذُنُوبِهِمْ ۗ وَنَطْبَعُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ ﴿١٠٠﴾ تِلْكَ الْقُرَى
نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِهَا ۗ وَلَقَدْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ ۗ فَمَا كَانُوا
لِيُؤْمِنُوا بِمَا كَذَّبُوا مِنْ قَبْلُ ۗ كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِ الْكَافِرِينَ ﴿١٠١﴾

(૧૦૦) અને શું એ લોકોને, જેઓ પહેલાંના ધરતીવાસીઓ પછી ધરતીના વારસ થાય છે, આ સત્ય એ કોઈ બોધપાઠ નથી શિખવાડ્યો કે જો અમે ઈચ્છીએ તો તેમના ગુનાઓ માટે તેમને પકડી શકીએ છીએ? (૧૦૧) (પરંતુ તેઓ શિક્ષાપ્રદ હકીકતો તરફ બેદરકારી દાખવે છે) અને અમે તેમના હૃદયો ઉપર મહોર મારી દઈએ છીએ, પછી તેઓ કશું જ સાંભળતા નથી. (૧૦૧) આ કોમો, જેમના વૃત્તાંતો અમે તમને સાંભળાવી રહ્યા છીએ (તમારા સમક્ષ દૃષ્ટાંતરૂપે મોજૂદ છે) તેમના પયગંબરો તેમના પાસે ખુલ્લી-ખુલ્લી નિશાનીઓ લઈને આવ્યા, પરંતુ જે વસ્તુને તેઓ એક વખત ખોટી ઠેરવી ચૂક્યા હતા, પછી તેને તેઓ માનવાના ન હતા. જુઓ, આવી રીતે અમે સત્યનો ઈન્કાર કરનારાઓના હૃદયો ઉપર મહોર મારી દઈએ છીએ. (૧)

(૭૯) અર્થાત્ એક પતનગ્રસ્ત કોમની જગ્યાએ જો બીજી કોમ ઉઠે છે, તેના માટે પોતાનાથી પહેલાંની કોમના પતનમાં પર્યાપ્ત માર્ગદર્શન નિહિત હોય. તે જો બુદ્ધિથી કામ લે, તો સમજી શકે છે કે થોડાક સમય પહેલા જે લોકો આ જ જગ્યાએ મોજ કરી રહ્યા હતા અને જેમની 'મહાનતા'નો ઝંડો અહીં લહેરાઈ રહ્યો હતો, તેમને આચાર-વિચાર અને કર્મની કઈ ભૂલોએ બરબાદ કર્યા અને એ પણ અનુભવી શકે છે કે જે સર્વોચ્ચ સત્તાએ કાલે તેમને તેમની ભૂલો પર પકડી હતી અને તેમનાથી આ જગ્યા ખાલી કરાવી હતી, તે આજે ક્યાંય જતો રહ્યો નથી, ન તેનાથી કોઈએ આ શક્તિ છીનવી લીધી છે કે આ જગ્યાએ આજે રહેનારાઓ જો એ જ ભૂલો કરે તો પાછલા રહેવાવાળા કરી રહ્યા હતા, તો તે તેમનાથી પણ એ જ પ્રમાણે જગ્યા ખાલી કરાવી લેશે, જે પ્રમાણે તેણે તેમનાથી ખાલી કરાવી હતી.

(૮૦) અર્થાત્ જ્યારે તેઓ ઈતિહાસથી અને શિક્ષાપ્રદ નિશાનીઓને જોઈને પણ શિક્ષા નથી લેતા અને પોતાને સ્વયં ભુલાવામાં નાખી દે છે, તો પછી અલ્લાહ તરફથી પણ તેમને વિચારવા-સમજવા અને કોઈ ઉપદેશ આપનારની વાત સાંભળવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત નથી થતું. અલ્લાહનો પ્રાકૃતિક નિયમ પણ આ જ છે કે જે પોતાની આંખો બંધ કરી લે છે, તેની દૃષ્ટિ સુધી ચમકતા સૂર્યની કોઈ કિરણ નથી પહોંચી શકતી અને જે સ્વયં સાંભળવા નથી ઈચ્છતો, તેને પછી કોઈ કંઈ નથી સાંભળાવી શકતું.

(૮૧) અગાઉની આયતમાં જે કહેવામાં આવ્યું હતું કે 'અમે તેમના હૃદયો પર મહોર લગાવી દઈએ છીએ, પછી તેઓ કંઈ નથી સાંભળતા', આની સમજૂતી અલ્લાહે આ આયતમાં સ્વયં કરી દીધી છે. આ સમજૂતીથી એ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે હૃદયો પર મહોર લગાવવાનું તાત્પર્ય માનવીના મનનું એ મનોવૈજ્ઞાનિક નિયમની પકડમાં આવી જવું છે, જેના અનુસાર એક વાર અજ્ઞાનતાપૂર્ણ દુરાગ્રહ અને મનેચ્છાઓના આધારે સત્યથી મોઢું કેરવી લીધા પછી માનવી પોતાની જીદ અને હઠાગ્રહની ઉલ્લસનમાં ઉલ્લસતો ચાલ્યો જાય છે અને કોઈ તર્ક, કોઈ નિરીક્ષણ અને કોઈ અનુભવથી તેના હૃદયના દ્વાર સત્યને સ્વીકાર કરવા માટે નથી ખુલતા.

وَمَا وَجَدْنَا لِأَكْثَرِهِمْ مِنْ عَهْدٍ وَإِن وَجَدْنَا أَكْثَرَهُمْ لَفَاسِقِينَ ﴿١٠٢﴾
ثُمَّ بَعَثْنَا مِنْ بَعْدِهِم مُّوسَىٰ بِآيَاتِنَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ

(૧૦૨) અમે તેમનામાંથી ઘણાંખરાને વચનનું પાલન કરતા ન જોયા, બલ્કે મોટાભાગના લોકોને અવજ્ઞાકારી જ જોયા. ^(૧૦૩) ત્યારબાદ એ કોમ પછી (જેમનું વર્ણન ઉપર કરવામાં આવ્યું) અમે મૂસાને પોતાની નિશાનીઓ સાથે ફિરઝૌન અને તેની કોમના આગેવાનો પાસે મોકલ્યો, ^(૧૦૩) પરંતુ તેમણે

(૮૨) 'વચનનું પાલન કરતા ન જોયા' અર્થાત્ કોઈપણ પ્રકારના વચનનું પાલન ન જોયું, ન એ પ્રાકૃતિક વચનનું પાલન જેમાં દરેક મનુષ્ય જન્મજાત અલ્લાહનો બંદો અને પોષિત હોવાની હેસિયતે બંધાયેલ છે, ન એ સામૂહિક વચનનું પાલન જેમાં દરેક વ્યક્તિ માનવ-જાતનો એક સભ્ય હોવાની હેસિયતે બંધાયેલ છે અને ન એ વ્યક્તિગત વચનનું પાલન જે વ્યક્તિ પોતાની મુસીબત અને પરેશાનીની પળોમાં કે કોઈ સફૂભાવનાના પ્રસંગે અલ્લાહથી પોતે સ્વયં બાંધતો હોય છે. આ જ ત્રણેય વચનોને ભંગ કરવાને અહીં 'ફિસ્ક' (અવજ્ઞા) કહેવામાં આવેલ છે.

(૮૩) ઉપર જે પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ થયો છે તેનાથી અભિપ્રેત એ વાત મનમાં બેસાડવાની હતી કે જે કોમ અલ્લાહનો સંદેશ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેને રદ કરી દે છે, તેને પછી નષ્ટ કર્યા વિના છોડવામાં આવતી નથી. ત્યારબાદ હવે મૂસા અને ફિરઝૌન અને બની ઈસરાઈલનો પ્રસંગ કેટલીય આયતો સુધી નિરંતર ચાલે છે, જેમાં આ વિષય ઉપરાંત કેટલીક બીજી મહત્ત્વપૂર્ણ શિક્ષાઓ પણ કાફિર (વિધર્મી) કુરૈશીઓ, યહૂદીઓ અને ઈમાન લાવનારા સમૂહને આપવામાં આવી છે.

કાફિર કુરૈશીઓને આ પ્રસંગથી એ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે કે સત્ય-સંદેશ પહોંચાડવાના આરંભિક તબક્કાઓમાં સત્ય અને અસત્યની શક્તિઓનું જે પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તેનાથી ધોકો ન ખાવો જોઈએ. સત્યનો તો આખો ઈતિહાસ જ એ વાત પર સાક્ષી છે કે તે એકની સામે આખી કોમ, બલ્કે એકની સામે દુનિયાની અલ્પ સંખ્યાથી શરૂ થાય છે અને કોઈપણ સાધન વગર તે અસત્ય વિરુદ્ધ યુદ્ધ શરૂ કરી દે છે, જેના પાંછળ મોટી-મોટી કોમો અને રાજ્યોની શક્તિઓ હોય છે, તેમ છતાં છેવટે એ જ વિજયી થઈને રહે છે. તેના સાથે આ પ્રસંગમાં તેમને એ પણ બતાવવામાં આવ્યું છે કે સત્યનો સંદેશ પહોંચાડનારની સામે જે ચાલબાજીઓ ચાલવામાં આવે છે અને જે યુક્તિઓથી તેના સંદેશને દબાવવાની કોશિશ કરવામાં આવે છે, તે કઈ રીતે ઊલટી પડે છે અને એ કે અલ્લાહ સત્યનો ઈન્કાર કરનારાઓના વિનાશનો અંતિમ નિર્ણય કરતાં પહેલા તેમને કેટ-કેટલી લાંબી મુદત સુધી સુધરવા અને ઠીકઠીક થઈ જવાની તક આપતો ચાલ્યો જાય છે અને જ્યારે કોઈ ચેતવણી, કોઈ બોધદાયક ઘટના અને કોઈ ખુલ્લી નિશાનીથી પણ તેઓ પ્રભાવ ગ્રહણ કરતા નથી, તો પછી તે તેમને કેવી શિક્ષાપ્રદ સજા આપે છે.

જે લોકો નબી સલ્લ. પર ઈમાન લઈ આવ્યા હતા, તેમને આ પ્રસંગમાં બમણી શિખામણ આપવામાં આવી છે. પહેલી શિખામણ એ કે પોતાની અલ્પ સંખ્યા અને નબળાઈને તથા સત્યના વિરોધીઓની ભારે સંખ્યા અને દબદબાને જોઈને તેમની હિંમત ન તૂટે અને અલ્લાહની મદદ આવવામાં વિલંબ થતો જોઈને તેઓ હતાશ નં થાય. બીજી શિખામણ એ વાતની કરવામાં આવી છે કે ઈમાન લાવ્યા પછી જે સમૂહ યહૂદીઓ જેવું વલણ અપનાવે છે, તેઓ પછી યહૂદીઓની જેમ જ અલ્લાહની ફિટકારનો પણ ભોગ બને છે.

فَظَلَمُوا بِهَا ۖ فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ ﴿١٠٣﴾
 وَقَالَ مُوسَى يُفْرِعُونَ إِيَّيْ رَسُولٌ مِّن رَّبِّ الْعَالَمِينَ ﴿١٠٤﴾
 حَقِيقٌ عَلَىٰ أَنْ لَا أَقُولَ عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ ۗ قَدْ جِئْتُكُمْ

પણ અમારી નિશાનીઓ સાથે અન્યાય કર્યો, ^(૮૪) પછી જુઓ તે બગાડ પેદા કરનાઓનું કેવું પરિણામ આવ્યું. (૧૦૪) મૂસાએ કહ્યું, “હે ફિરઝીન! ^(૮૫) હું સૃષ્ટિના રબ (માલિક) તરફથી મોકલવામાં આવ્યો છું, (૧૦૫) મારો દરજ્જો આ જ છે કે અલ્લાહનું નામ લઈ કોઈ વાત સત્ય સિવાય ન કહું, બની ઈસરાઈલની સામે તેમનો પોતાનો બોધપ્રદ ઈતિહાસ પ્રસ્તુત કરીને તેમને અસત્યવાદના દુષ્પરિણામો પર સચેત કરવામાં આવ્યા છે અને એ પયગંબર પર ઈમાન લાવવાનું આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું છે, જે અગાઉના પયગંબરો દ્વારા લાવવામાં આવેલ દીન (ધર્મ)ને તમામ ભેળસેળથી પવિત્ર કરીને ફરી તેને મૂળ રૂપે પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છે.

(૮૪) નિશાનીઓની સાથે અન્યાય કર્યો, અર્થાત્ તેને ન માની અને તેમને જાદુગર કહીને ટાળવાની કોશિશ કરી. જે રીતે કોઈ એવી કવિતાને, જે કાવ્યનો ભરપૂર નમૂનો હોય, સત્વહીન અને રસહીન કહેવું અને તેની હાંસી ઉડાવવી ન કેવળ એ કવિતાની સાથે, બલ્કે સ્વયં કાવ્ય અને કાવ્ય-રુચિ પ્રત્યે પણ અન્યાય છે, એ જ રીતે તેઓ અલ્લાહની નિશાનીઓ, જે સ્વયં અલ્લાહ તરફથી હોવાની સ્પષ્ટ સાક્ષી આપી રહી હોય અને જેના વિશે કોઈ બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ એ વિચારી પણ શકતો ન હોય કે જાદૂના બળે પણ આવી નિશાનીઓ પ્રગટ થઈ શકે છે, બલ્કે જેના વિશે સ્વયં જાદુકળાના વિશેષજ્ઞોએ સાક્ષી આપી દીધી હોય કે તે તેમની કળાની પહોંચની બહાર છે, તેને જાદૂ કહી દેવું ન કેવળ એ નિશાનીઓ પ્રત્યે, બલ્કે સદ્બુદ્ધિ અને સત્યતા પ્રત્યે પણ ધોર અન્યાય છે.

(૮૫) ‘ફિરઝીન’ શબ્દનો અર્થ છે, ‘સૂર્ય દેવતાની સંતાન’ (અર્થાત્ સૂર્યવંશી). મિસર (ઈજિપ્ત)ના પ્રાચીન નિવાસીઓ સૂર્યને, જે તેમનો મહાદેવ અથવા ‘રબ્બે આ’લા’ હતો, ‘રબ’ કહેતા હતા અને ફિરઝીન તેનાથી જ પોતાને જોડતો હતો. મિસરવાસીઓની માન્યતા અનુસાર કોઈ શાસકના સાર્વભૌમત્વ માટે તેના સિવાય કોઈ આધાર નથી હોઈ શકતો કે તે ‘રબ’નો શારીરિક પ્રતીક અને ભૂમિ પર તેનો પ્રતિનિધિ હોય. તેથી જ પ્રત્યેક શાસક-વંશ, જે સિંહાસન પર બેસતો ‘ફિરઝીન’ની ઉપાધિ અપનાવીને દેશવાસીઓને વિશ્વાસ અપાવતો કે તમારો ‘રબ્બે આ’લા’ (સર્વોચ્ચ માલિક અને પાલનહાર) અથવા ‘મહાદેવ’ હું છું.

અહીં એ વાત પણ જાણી લેવી જોઈએ કે કુર્આન-મજીદમાં હઝરત મૂસા ~~જાદુ~~ના પ્રસંગના અનુસંધાનમાં બે ફિરઝીનોનો ઉલ્લેખ આવે છે—

એક એ, જેના સમયમાં આપ પેદા થયા અને જેના ઘરમાં આપ ઉછર્યા. બીજો એ, જેના પાસે આપ ઈસ્લામનો સંદેશ અને બની ઈસરાઈલની મુક્તિની માંગ લઈને પહોંચ્યા અને જે છેવટે ડૂબ્યો. વર્તમાન સમયના સંશોધકોનું સામાન્ય પ્રચલન એ તરફ છે કે પહેલો ફિરઝીન, જેનો અહીં આ આયતોમાં ઉલ્લેખ થઈ રહ્યો છે, મિનિફતા અથવા મિનિફતાહ હતો, જે પોતાના પિતા રામસેસ દ્વિતીયાના જીવનમાં જ શાસનનો ભાગીદાર બની ચૂક્યો હતો અને તેના મૃત્યુ પછી રાજ્યનો માલિક બન્યો. આ અનુમાન પ્રત્યક્ષમાં એટલા માટે સંદિગ્ધ લાગે છે કે

بَيِّنَةٌ مِّن رَّبِّكُمْ فَأَرْسِلْ مَعِيَ بِنْتِي اسْرَأَيْلَ ۗ قَالَ إِنْ كُنْتَ
 جِئْتِ بِآيَةٍ فَاتِّبِعِيهَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ ﴿١٠٤﴾ فَأَلْقَى عَصَاهُ
 فَإِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ مُّبِينٌ ﴿١٠٥﴾ وَنَزَعَ يَدَهُ فَإِذَا هِيَ بَيْضَاءُ
 لِلنَّظِيرِينَ ﴿١٠٦﴾ قَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ إِنَّ هَذَا السَّحَرُ عَلِيمٌ ﴿١٠٧﴾

હું તમારા પાસે તમારા રબ તરફથી નિયુક્તિનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ લઈને આવ્યો છું, તેથી તું બની ઈસરાઈલને મારા સાથે મોકલી દે.” (૧૦૬) ફિરઓને કહ્યું, “જો તું કોઈ પ્રમાણ લાવ્યો છે અને પોતાના દાવામાં સાચો છે તો તેને પ્રસ્તુત કર.” (૧૦૭) મૂસાએ પોતાની લાઠી ફેંકી અને જોત-જોતામાં તે એક જીવતો-જાગતો અજગર હતો. (૧૦૮) તેણે પોતાનો હાથ ખિસ્સામાંથી બહાર કાઢ્યો અને સૌ જોનારાઓની સામે તે ચળકી રહ્યો હતો. (૧૦૯) આ જોઈને ફિરઓનની કોમના આગેવાનોએ એક-બીજાને કહ્યું, “ચોક્કસ આ માણસ ખૂબ પ્રવીણ જાદુગર છે.

ઈસરાઈલી ઇતિહાસ અનુસાર હઝરત મૂસા અલૈ.નું મૃત્યુનું વર્ષ ઈ.સ. પૂર્વે ૧૨૭૨ છે, પરંતુ છવેટે આ બધા ઐતિહાસિક અનુમાનો જ છે, અને ઈજિપ્શીયન, ઈસ્વી અને ઈસરાઈલી જંત્રીઓને મેળવીને તદ્દન સારી તારીખોનો સાચો હિસાબ લગાવવો કઠિન છે.

(૮૬) હઝરત મૂસા અલૈ. બે વસ્તુઓનો સંદેશ લઈને ફિરઓનની પાસે મોકલવામાં આવ્યા હતા — એક એ કે તે અલ્લાહની બંદગીનો સ્વીકાર કરે, બીજો એ કે બની ઈસરાઈલની જાતિને, જે પહેલાથી મુસલમાન હતી, પોતાના અત્યાચારી પંજામાંથી મુક્ત કરી દે. કુર્આનમાં આ બંને સંદેશનો ક્યાંક એક સાથે ઉલ્લેખ થયો છે અને ક્યાંક પરિસ્થિતિ અનુસાર માત્ર એકના જ ઉલ્લેખને પર્યાપ્ત સમજવામાં આવેલ છે.

(૮૭) આ બંને નિશાનીઓ હઝરત મૂસા અલૈ.ને એ વાતના પ્રમાણમાં આપવામાં આવી હતી કે તેઓ એ અલ્લાહના પ્રતિનિધિ છે, જે સૃષ્ટિને પેદા કરનાર અને શાસક છે; જેમ કે આનાથી પહેલા પણ અમે સંકેત કરી ચૂક્યા છીએ કે પયગંબરોએ જ્યારે પણ ક્યારેક પોતાને તમામ સૃષ્ટિઓના રબના પયગંબરની હેસિયતે પ્રસ્તુત કર્યા, તો લોકોએ તેમનાથી એ જ માંગ કરી કે જો તમે વાસ્તવમાં તમામ સૃષ્ટિઓના રબના પ્રતિનિધિ છો, તો તમારા હાથે કોઈ એવી ઘટના સામે આવવી જોઈએ, જે પ્રાકૃતિક નિયમોની સામાન્ય પદ્ધતિથી અલગ હોય અને જેનાથી સ્પષ્ટ જાહેર થઈ રહ્યું હોય કે તમામ સૃષ્ટિઓના રબે તમારી સચ્ચાઈ સાબિત કરવા માટે પોતાના પ્રત્યક્ષ હસ્તક્ષેપથી આ ઘટનાને નિશાનીના રૂપમાં પ્રગટ કરેલ છે. આ જ માંગના ઉત્તરમાં પયગંબરોએ એ નિશાનીઓ બતાવી છે, જેને કુર્આનની પરિભાષામાં ‘આયતો’ અને ઈસ્લામી ધર્મશાસ્ત્રીઓની પરિભાષામાં ‘મો’જિઝા’ (ચમત્કાર) કહેવામાં આવે છે. આવી નિશાનીઓ કે મો’જિઝાઓને, જે લોકો પ્રકૃતિના નિયમો અનુસાર ઘટિત થનાર સામાન્ય ઘટના બતાવવાની કોશિશ કરે છે, તેઓ વાસ્તવમાં અલ્લાહના ગ્રંથને માનવા અને ન માનવાની વચ્ચે એક એવું વલણ અપનાવે છે, જેને કોઈપણ રીતે ઉચિત સમજી શકાય તેમ નથી; એટલા માટે કે કુર્આન જે જગ્યાએ સ્પષ્ટરૂપે અપ્રાકૃતિક ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરી રહ્યું હોય, ત્યાં પ્રસંગ અને સંદર્ભથી તદ્દન વિપરીત એક અસ્વાભાવિક ઘટના બનાવવાનો પ્રયાસ માત્ર એક કઢંગી રચના છે, જેની આવશ્યકતા માત્ર એ લોકોને પડે છે, જેઓ એક તરફ તો

يُرِيدُ أَنْ يُخْرِجَكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ ۖ فَمَاذَا تَأْمُرُونَ ﴿١١٠﴾

(૧૧૦) તમને તમારી ભૂમિથી સત્તાવિહિન કરવા માગે છે, ^(૯૯) હવે બોલો, શું કહો છો ?”

કોઈ એવા ગ્રંથ પર ઈમાન લાવવા નથી માગતા જે અપ્રાકૃતિક ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કરતો હોય અને બીજી તરફ પૈતૃક ધર્મ પર જન્મજાત શ્રદ્ધાળુ હોવાને કારણે એ ગ્રંથનો ઈન્કાર પણ નથી કરવા ઇચ્છતા, જે વાસ્તવમાં અપ્રાકૃતિક ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કરતો હોય. મો'જિઝાઓ (ચમત્કારો)ના સંદર્ભમાં મૂળ નિષ્ણાયિક પ્રશ્ન કેવળ એ છે કે શું અલ્લાહ તઆલા સૃષ્ટિની વ્યવસ્થાને એક નિયમ પર ચલાવી દીધા પછી નિવૃત્ત થઈ ચૂક્યો છે? અને હવે આ ચાલતી વ્યવસ્થામાં તે ક્યારેય કોઈ પ્રસંગે હસ્તક્ષેપ નથી કરી શકતો? અથવા તે વ્યવહારિક રૂપે પોતાના રાજ્યના પ્રબંધ અને વ્યવસ્થાની લગામ પોતાના હાથમાં રાખે છે અને દરેક ક્ષણ તેના આદેશો આ રાજ્યમાં લાગુ થાય છે અને તેને દરેક સમયે અધિકાર પ્રાપ્ત છે કે વસ્તુઓના સ્વરૂપો અને ઘટનાઓની કુદરતી ગતિમાં, આંશિક રૂપે અથવા પૂર્ણ રૂપે, જેવું ઇચ્છે અને જ્યારે ઇચ્છે પરિવર્તન કરી દે? જે લોકો આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પહેલી વાતના સમર્થક છે તેમના માટે મો'જિઝાઓને માનવું અસંભવ છે, કેમ કે મો'જિઝા ન તેમની ઈશ્વર વિશેની ધારણાથી મેળ ખાય છે અને ન સૃષ્ટિથી સંબંધિત તેમની કલ્પનાથી. પરંતુ આવા લોકો માટે ઉચીત એ જ છે કે તેઓ કુર્આનની આલોચના અને વ્યાખ્યા કરવાને બદલે તેનો સાફ-સાફ ઈન્કાર કરી દે, કેમ કે કુર્આને તો પોતાની વર્ણન-શક્તિ જ અલ્લાહ વિશે અપનાવવામાં આવેલ પહેલી ધારણાના ખંડન અને પછી ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ કલ્પનાને સાબિત કરવામાં જ લગાવી દીધી છે. તેનાથી વિપરીત જે વ્યક્તિ કુર્આનની દલીલો અને પ્રમાણોથી સંતુષ્ટ થઈને બીજી ધારણાઓ અને કલ્પનાઓનો સ્વીકાર કરે, તેના માટે મો'જિઝાને સમજવું અને માનવું કંઈ મુશ્કેલ નથી રહેતું. સ્પષ્ટ છે કે જ્યારે તમારો વિશ્વાસ જ એ હશે કે અજગર જે રીતે પેદા થાય છે, એ જ રીતે તે પેદા થઈ શકે છે, તેના સિવાય કોઈ અન્ય રીતે કોઈ અજગર પેદા કરી દેવો અલ્લાહના સામર્થ્યથી બહાર છે, તો તમે વિવશ છો કે આવા વ્યક્તિની વાતને તદ્દન ખોટી ઠેરવી દો, જે તમને જાણકારી આપી રહ્યો હોય કે એક લાઠી અજગરમાં પરિવર્તિત થઈ ગઈ અને પછી અજગરથી લાઠી બની ગઈ. પરંતુ આનાથી વિપરીત જો તમારો વિશ્વાસ એ હોય કે નિર્જીવ પદાર્થમાં અલ્લાહના આદેશથી જીવન પેદા થાય છે, અને અલ્લાહ જે પદાર્થને જે રીતે ઇચ્છે જીવન આપી શકે છે, તો તમારા માટે અલ્લાહના આદેશથી લાઠીનું અજગર બની જવું એટલી જ સામાન્ય ઘટના છે, જેટલી એ જ અલ્લાહના આદેશથી ઈંડાના અંદર ભરેલા અમુક નિર્જીવ પદાર્થોનું અજગર બની જવું અસામાન્ય છે. માત્ર એ ભેદ કે એક ઘટના હંમેશા ઘટિત થતી રહે છે અને બીજી ઘટના માત્ર ત્રણ-ચાર વાર બની છે, એકને સામાન્ય અને બીજાને અસાધારણ બનાવી દેવા માટે પર્યાપ્ત નથી.

(૮૮) [આમ તો હઝરત મૂસા અલૈ.] એ માત્ર પયગંબર હોવાનો દાવો અને બની ઈસરાઈલની મુક્તિની માંગ જ પ્રસ્તુત કરી હતી અને કોઈપણ પ્રકારના રાજકીય વિષયની ચર્ચા મૂળથી કરી જ નહોતી, [તેમ છતાં પણ ફિરઔનના દરબારીઓને રાજકીય પરિવર્તનનું જોખમ લાગ્યું, તેનું કારણ] એ છે કે હઝરત મૂસા અલૈ.નો પયગંબર હોવાનો દાવો સ્વયં પોતાનામાં એ અર્થ ધરાવતો હતો કે તેઓ વાસ્તવમાં જીવનની આખી વ્યવસ્થાને સમગ્રપક્ષે બદલવા ઇચ્છે છે, જેમાં અનિવાર્યરૂપે દેશની રાજકીય વ્યવસ્થા પણ સામેલ છે. કોઈ વ્યક્તિનું પોતાને 'જગત્-સ્વામી'ના પ્રતિનિધિના રૂપમાં પ્રસ્તુત કરવું અનિવાર્યરૂપે એ અર્થ ધરાવે છે કે તે માનવીઓથી પોતાના સંપૂર્ણ આજ્ઞાપાલનની માંગણી કરે છે, કેમ કે 'જગત્-સ્વામી'નો પ્રતિનિધિ ક્યારેય આજ્ઞાપાલક અને પ્રજા બનીને

لَا جَرَّاءَ إِنْ كُنَّا نَحْنُ الْغَالِبِينَ ﴿١١٣﴾ قَالَ نَعَمْ وَإِنَّكُمْ لَمِنَ
 الْمُقَرَّبِينَ ﴿١١٤﴾ قَالُوا يُمُوسَى إِمَّا أَنْ تُلْقَى وَإِمَّا أَنْ نَكُونَ نَحْنُ
 الْمُبْلِقِينَ ﴿١١٥﴾ قَالَ الْقَوَاءُ فَلَبَّأَ الْقَوَاءُ سَحَرًا وَأَعْيَنَ النَّاسِ
 وَأَسْتَرْهَبُوهُمْ وَجَاءُوا بِسِحْرٍ عَظِيمٍ ﴿١١٦﴾ وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَى
 أَنْ أَلْقِ عَصَاكَ فَإِذَا هِيَ تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُونَ ﴿١١٧﴾ فَوَقَعَ الْحَقُّ
 وَبَطَلَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١١٨﴾ فَغَلَبُوا هُنَالِكَ وَانْقَلَبُوا صُغْرَيْنَ ﴿١١٩﴾

“જો અમે જીતી ગયા તો અમને તેનું ઈનામ તો ચોક્કસ મળશે ને?” (૧૧૪) ફિરઓને ઉત્તર આપ્યો, “હા, તમે રાજ-દરબારમાં નિકટવર્તી વ્યક્તિઓમાં હશો.” (૧૧૫) પછી તેમણે મૂસાને કહ્યું, “તમે ફેંકો છો કે અમે ફેંકીએ?” (૧૧૬) મૂસાએ જવાબ આપ્યો, “તમે જ ફેંકો.” તેમણે જેવો પોતાનો જાદુ ફેંક્યો તો આંખોને વશીભૂત કરી દીધી અને હૃદયોમાં ભય પેદા કરી દીધો અને ખૂબ જ જબરજસ્ત જાદુ બનાવી લાવ્યા. (૧૧૭) અમે મૂસાને ઈશારો કર્યો કે ફેંક પોતાની લાઠી. તેનું (લાઠીનું) ફેંકવું હતું કે જોત-જોતામાં તે તેમના એ જૂઠા જાદુને ગળતી ગઈ. (૧૧૮) આ રીતે જે સત્ય હતું, તે સત્ય સિદ્ધ થયું અને જે કંઈ તેમણે બનાવી રાખ્યું હતું તે અસત્ય થઈને રહી ગયું. (૧૧૯) ફિરઓન અને તેના સાથીઓ મુકાબલાના મેદાનમાં પરાજિત થયા અને (વિજયી થવાને બદલે) ઊલટાના અપમાનિત થઈ ગયા,

(૯૦) એ વિચારવું સાચું નથી કે ‘લાઠી’ એ લાઠીઓ અને રસ્સીઓને ગળી ગઈ, જે જાદુગરોએ ફેંકી હતી અને સાપ અને અજગર બનેલી દેખાતી હતી. કુર્આન જે કંઈ કહી રહ્યું છે, તે એ છે કે લાઠીએ સાપ બનીને તેમના ધોકાથી ભરેલા જાદુને ગળવાનું શરૂ કરી દીધું, જે તેમણે તૈયાર કર્યું હતું. આનો સ્પષ્ટ અર્થ એ લાગે છે કે આ સાપ જે-જે બાજુ ગયો, ત્યાંથી જાદુનો એ પ્રભાવ સમાપ્ત થતો ગયો, જેના કારણે લાઠીઓ અને રસ્સીઓ સાપની જેમ લહેરાતી દેખાતી હતી અને તેના એક જ વાર ફરવાથી જાદુગરોની દરેક લાઠી, લાઠી અને દરેક રસ્સી, રસ્સી બનીને રહી ગઈ.

وَالْقِي السَّحَرَةَ لَسِجْدَيْنِ ﴿١٦﴾ قَالُوا أَمَّا بِرَبِّ الْعَلَمِينَ ﴿١٧﴾ رَبِّ مُوسَى
 وَهَارُونَ ﴿١٨﴾ قَالَ فِرْعَوْنُ أَمْنُكُمْ بِهِ قَبْلَ أَنْ أَدْنَى لَكُمْ ۗ إِنَّ هَذَا الْبَكْرُ
 مَكْرٌ مُمُوكَا فِي الْبَدِيئَةِ لِيُخْرِجُوا مِنْهَا أَهْلَهَا ۗ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ ﴿١٩﴾
 لَا قُطْعَانَ أَيِّدِيكُمْ وَأَرْجُلِكُمْ مِّنْ خِلَافٍ ثُمَّ لَا صَلْبَتِكُمْ أَجْمَعِينَ ﴿٢٠﴾
 قَالُوا إِنَّا إِلَىٰ رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ ﴿٢١﴾ وَمَا نُنْقِمُ مِنْهَا إِلَّا أَنْ أَمَّا بِأَيِّتِ
 رَبِّنَا لَبَّا جَاءَ تَنَاطُ رَبِّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَتَوَفَّنَا مُسْلِمِينَ ﴿٢٢﴾

અને જાદુગરોની હાલત એવી થઈ કે જાણે કોઈ વસ્તુએ અંદરથી તેમને સિજદામાં ઢાળી દીધા. (૧૨૦) કહેવા લાગ્યા, “અમે માની લીધો ૨૦બુલ આલમીન (સૂષ્ટિનો માલિક)ને ! (૧૨૨) તે રબને જેને મૂસા અને હારૂન માને છે.” (૧૨૩) ફિરઝોને કહ્યું, “તમે તેના પર ઈમાન લઈ આવ્યા, એના પહેલાં કે હું તમને અનુમતિ આપું ? નિશ્ચિતપણે આ કોઈ ગુપ્ત કાવતરું હતું જે તમે લોકોએ આ પાટનગરમાં કર્યું, જેથી તેના માલિકોને સત્તાથી બેદખલ કરી દો. સારું, તો આનું પરિણામ તમને હંમણાં જ જણાઈ જાય છે. (૧૨૪) હું તમારા હાથ-પગ વિરુદ્ધ દિશાએથી કપાવી નાખીશ અને એ પછી તમને સૌને શૂળીએ ચઢાવીશ.” (૧૨૫) તેમણે જવાબ આપ્યો, “છેવટે અમારે પાછા ફરવાનું તો અમારા રબ તરફ છે, (૧૨૬) તું જે વાત માટે અમારાથી બદલો લેવા ઈચ્છે છે, એ તેના સિવાય કંઈ નથી કે અમારા રબની નિશાનીઓ જ્યારે અમારા સામે આવી ગઈ તો અમે તેમને માની લીધી. હે રબ ! અમને ધૈર્ય પ્રદાન કર અને અમને દુનિયામાંથી ઉઠાવે તો એ હાલતમાં કે અમે તારા આજ્ઞાકિત હોઈએ.” (૨૬) (રુકૂઅ-૧૪)

(૮૧) આ પ્રમાણે અલ્લાહે ફિરઝોનવાળાઓની ચાલને ઊલટી તેમના પર જ પાછી વાળી દીધી. તેમણે તમામ દેશોના જાદુગરોને બોલાવીને સામાન્ય લોકોની વચ્ચે એટલા માટે પ્રદર્શન કરાવ્યું હતું કે પ્રજાને હઝરત મૂસા અલૈ ના જાદુગર હોવાનો વિશ્વાસ અપાવે અથવા ઓછામાં ઓછું તેમને સંદેહમાં નાખી દે. પરંતુ આ મુકાબલામાં પરાજિત થયા પછી સ્વયં તેમના પોતાના બોલાવેલ જાદૂ-કળાના નિપુણોએ એક મત થઈને નિર્ણય કરી દીધો કે હઝરત મૂસા જે વસ્તુ પ્રસ્તુત કરી રહ્યા છે તે કદાપિ જાદૂ નથી, બલકે નિશ્ચિતરૂપે જગત્-સ્વામીની શક્તિનો ચમત્કાર છે, જેના આગળ કોઈ જાદૂનું જોર ચાલી શકતું નથી. સ્પષ્ટ છે કે જાદૂને સ્વયં જાદુગરોથી વધીને બીજું કોણ જાણી શકતું હતું ? તો જ્યારે તેમણે પ્રત્યક્ષ અનુભવ અને નિરીક્ષણ પછી સાક્ષી આપી દીધી કે આ વસ્તુ જાદૂ નથી, તો પછી ફિરઝોન અને તેના દરબારીઓ માટે દેશવાસીઓને એ વિશ્વાસ અપાવવો તદ્દન અસંભવ બની ગયું કે મૂસા માત્ર એક જાદુગર છે.

(૮૨) ફિરઝોને પાસુ પલટતું જોઈને છેલ્લી ચાલ એ ચાલી કે આ સમગ્ર મામલાને મૂસા અને જાદુગરોનું ઘડયંત્ર બનાવી દે અને પછી જાદુગરોને શારીરિક યાતના અને હત્યાની ધમકી આપીને તેમનાથી પોતાના આ આરોપને મનાવડાવી દે. પરંતુ આ ચાલ પણ ઊલટી પડી. જાદુગરોએ પોતાને દરેક સજા માટે પ્રસ્તુત કરીને સાબિત કરી

قَالُوا أَوْزَيْنَا مِنْ قَبْلُ أَنْ تَأْتِيَنَا وَمِنْ بَعْدِ مَا جِئْتَنَا قَالَ
عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَنْ يُهْلِكَ عُدُوَّكُمْ وَيَسْتَخْلِفَكُمْ فِي الْأَرْضِ
فَيَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ ﴿١٢٩﴾ وَلَقَدْ أَخَذْنَا آلَ فِرْعَوْنَ بِالسِّنِينَ
وَنَقِصٍ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ ﴿١٣٠﴾ فَإِذَا جَاءَتْهُمْ الْحَسَنَةُ
قَالُوا لَنَا هَذِهِ ۗ وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسَىٰ وَمَنْ
مَعَهُ ۗ أَلَا أَمْطِئْتَهُمُ عِندَ اللَّهِ وَلَكِنْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿١٣١﴾
وَقَالُوا مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ لِنَسْحَرَنَّ بِهَا ۖ فَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ ﴿١٣٢﴾

તેની કોમના લોકોએ કહ્યું, “તારા આગમન પહેલાં પણ અમને સતાવવામાં આવતા હતા અને હવે તારા આગમન પછી પણ સતાવવામાં આવી રહ્યા છીએ.” તેણે જવાબ આપ્યો, “નજીક છે તે સમય કે તમારો રબ તમારા શત્રુને નષ્ટ કરી નાખે અને તમને ધરતીમાં ખલીફા (નાયબ) બનાવે, પછી જુએ કે તમે કેવા કર્મ કરો છો?” (રુકૂઅ-૧૫) (૧૩૦) અમે ફિરઝોનના લોકોને કેટલાય વર્ષો સુધી દુષ્કાળ અને પેદાશની અછતમાં ગ્રસ્ત રાખ્યા કે કદાચ તેમને ભાન થાય. (૧૩૧) પરંતુ તેમની હાલત એ હતી કે જ્યારે સારા દિવસો આવતા તો કહેતા કે અમે આના જ હક્કદાર છીએ, અને જ્યારે ખરાબ દિવસો આવતા તો મૂસા અને તેના સાથીદારોને પોતાના માટે અપશુકન ઠેરવતા, જો કે હકીકતમાં તેમનું અપશુકન તો અલ્લાહ પાસે જ હતું, પરંતુ તેમના પૈકી મોટાભાગના જાણતા ન હતા. (૧૩૨) તેમણે મૂસાને કહ્યું, “તું અમારા પર જાદૂ કરવા માટે ચાહે ગમે તે નિશાની લઈ આવે, અમે તો તારી વાત માનવાના નથી.” (૯૪)

(૯૪) આ અત્યંત હકામ્મલ અને કટ્ટરતા હતી કે ફિરઝોનના દરબારીઓ એ વસ્તુને પણ જાદૂ કહી રહ્યા હતા, જેના વિશે તેઓ સ્વયં પણ પૂરા વિશ્વાસથી જાણતા હતા કે તે જાદૂનું પરિણામ નથી હોઈ શકતી. કદાચ, કોઈ મૂર્ખ વ્યક્તિ પણ આવું નહીં વિચારે કે એક આખા દેશમાં દુષ્કાળ પડી જવો અને ધરતીની ઉપજમાં બરાબર અછત થતી જવી કોઈ જાદૂનો ચમત્કાર હોઈ શકે છે. આ જ આધારે કુર્આન-મજીદ કહે છે કે, “જ્યારે અમારી નિશાનીઓ ખુલ્લુંખુલ્લા તેમની આંખોની સામે આવી તો તેમણે કહ્યું — આ તો ખુલ્લું જાદૂ છે, જો કે તેમનાં હૃદય અંદરથી માની ચૂક્યા હતા, પરંતુ તેમણે માત્ર અત્યાચાર અને વિદ્રોહના માર્ગથી તેમનો ઈન્કાર કર્યો.”

(સૂર: નમ્લ, આ. ૧૩-૧૪)

كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ مَشَارِقَ الْأَرْضِ وَمَعَارِبِهَا الَّتِي بَرَكْنَا فِيهَا ط
 وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ الْحُسْنَىٰ عَلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ ۖ بِمَا صَبَرُوا ط وَدَمَّرْنَا
 مَا كَانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَقَوْمُهُ وَمَا كَانُوا يَعْرِشُونَ ﴿١٣٠﴾ وَجُوزْنَا بِبَنِي
 إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ فَأَتَوْا عَلَىٰ قَوْمٍ يَعْكُفُونَ عَلَىٰ أَصْنَامٍ لَهُمْ ۗ قَالُوا
 يُمُوسَىٰ اجْعَلْ لَنَا آلِهًا كَمَا لَهُم آلِهَةٌ ط قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ ﴿١٣١﴾

તે ધરતીના પૂર્વ અને પશ્ચિમના વારસદાર બનાવી દીધા, જેને અમે બરકતો (નિરંતર વધતી જતી સમૃદ્ધિ)થી માલામાલ કરેલ હતી. (૧૩૦) આ રીતે બની ઈસરાઈલ પ્રતિ તારા રબનો ભલાઈનો વાયદો પરિપૂર્ણ થયો, કેમ કે તેમણે ધૈર્ય દાખવ્યું હતું અને ફિરઓન અને તેની કોમનું તે સઘળું નષ્ટ કરી દીધું જે તેઓ બનાવતા હતા અને ચઢાવતા હતા. (૧૩૮) બની ઈસરાઈલને અમે સમુદ્રમાંથી પસાર કરી દીધા, પછી તેઓ ચાલ્યા અને રસ્તામાં એક એવી કોમ વચ્ચેથી તેઓ પસાર થયા, જે પોતાની કેટલીક મૂર્તિઓની મોહિત બનેલી હતી. કહેવા લાગ્યા, ‘‘હે મૂસા! અમારા માટે પણ કોઈ એવો ઉપાસ્ય બનાવી દે જેવા આ લોકોના ઉપાસ્યો છે.’’ (૧૩૧) મૂસાએ કહ્યું, ‘‘તમે લોકો મોટી અજ્ઞાનતાની વાત કરો છો.

(૯૭) અર્થાત્ બની ઈસરાઈલને ફલસ્તિન (પેલેસ્ટાઈન)ની ભૂમિના ઉત્તરાધિકારી બનાવી દીધા. કેટલાક લોકોએ આનો અર્થ એ લીધો છે કે બની ઈસરાઈલ સ્વયં મિસર (ઈજિપ્ત)ની ધરતીના સ્વામી બનાવી દેવામાં આવ્યા, પરંતુ [આ વિચાર સાચો નથી.] કુર્આન-મજદમાં અલગ-અલગ જગ્યાઓએ ફલસ્તિન અને શામ (સીરિયા)ના જ ભૂભાગ માટે આ શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે કે અમે આ ધરતીમાં બરકતો મૂકી છે.

(૯૮) બની ઈસરાઈલે જે જગ્યાએથી રાતા સમુદ્રને પાર કર્યો, તે કદાચ વર્તમાન સુએઝ અને ઈસ્માઈલિયા (ઉત્તર-પૂર્વ ઈજિપ્તનું એક શહેર)ની વચ્ચેની કોઈ જગ્યા હતી. અહીંથી પસાર થઈને આ લોકો સીના દ્વીપકલ્પના દક્ષિણ ક્ષેત્ર તરફ કિનારે-કિનારે રવાના થયા. તે વખતે સીના દ્વીપકલ્પનો પશ્ચિમી અને ઉત્તરીય ભાગ મિસર રાજ્યમાં સામેલ હતો. દક્ષિણના ક્ષેત્રમાં વર્તમાન નગર તૂર અને અબૂ ઝનીમાની વચ્ચે તાંબા અને પથ્થરોની ખાણો હતી, જેનાથી મિસરવાસીઓ પૂરેપૂરો લાભ પ્રાપ્ત કરતા હતા અને આ ખાણોની રક્ષા માટે મિસરવાસીઓએ કેટલાક ઠેકાણો છાવણીઓ બનાવી રાખી હતી. એ જ છાવણીઓમાંથી એક છાવણી મફકા નામના સ્થળે હતી, જ્યાં મિસરવાસીઓનું એક ખૂબ મોટું મૂર્તિઘર હતું, જેના અવશેષો અત્યારે પણ દ્વીપકલ્પના દક્ષિણ-પશ્ચિમ ક્ષેત્રમાં જોવા મળે છે. તેના નજીક એક અન્ય સ્થળ પણ હતું, જ્યાં પ્રાચીન-કાળથી સામી જાતિઓ (Semites)ની ચંદ્ર-દેવીનું મૂર્તિઘર હતું. કદાચ આ જ સ્થાનોમાંથી કોઈની નજીકથી પસાર થતાં બની ઈસરાઈલને, જેમના પર મિસરવાસીઓની ગુલામીએ મિસરીપણાનો સારો-એવો ઊંડો થપ્પો લગાવી રાખ્યો હતો, એક બનાવટી ખુદા (ઉપાસ્ય)ની જરૂરત અનુભવાઈ હશે. બની ઈસરાઈલની માનસિકતાને મિસરવાસીઓની ગુલામીએ જેટલી કંઈ અગાડી નાખી હતી, તેનું અનુમાન એ વાતથી સરળતાથી લગાવી શકાય છે કે મિસરથી નીકળીને આવ્યાને સિત્તેર

إِنَّ هَؤُلَاءِ مُتَبَّرٌ مَّا هُمْ فِيهِ وَبِطُلٌّ مَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٣٧﴾ قَالَ
 آخِرَ اللَّهُ أَبْغَيْكُمْ إِلَهًا وَهُوَ فَضَّلَكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ ﴿٣٨﴾ وَإِذْ أَنْجَيْنَاكُمْ
 مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ ۚ يَقْتُلُونَ أَبْنَاءَكُمْ
 وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ ۗ وَفِي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ مِّنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ ﴿٣٩﴾ وَوَعَدْنَا
 مُوسَى ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَأَتَمَّمْنَا بَعْشَرَ فِتْنَةِ رَبِّهِ أَزْبَعِينَ لَيْلَةً ۗ

(૧૩૯) આ લોકો જે પદ્ધતિને અનુસરી રહ્યા છે, તે તો નાશ પામવાની છે અને જે કાર્ય તેઓ કરી રહ્યા છે, તદ્દન મિથ્યા છે.” (૧૪૦) પછી મૂસાએ કહ્યું, “શું હું અલ્લાહ સિવાય કોઈ બીજો ઉપાસ્ય તમારા માટે શોધું ? જો કે તે અલ્લાહ જ છે જેણે તમને જગતની તમામ જાતિઓ પર શ્રેષ્ઠતા પ્રદાન કરી છે, (૧૪૧) અને (અલ્લાહ ફરમાવે છે) તે સમયને યાદ કરો, જ્યારે અમે ફિરઝૌનવાળાઓથી તમને મુક્તિ અપાવી, જેમની હાલત એ હતી કે તમને ભારે યાતનાઓમાં નાખી રાખતા હતા, તમારા પુત્રોને કતલ કરતા હતા અને તમારી સ્ત્રીઓને જીવતી રહેવા દેતા હતા અને તેમાં તમારા રબ તરફથી તમારી મોટી પરીક્ષા હતી.” (રુકૂઅ-૧૬) (૧૪૨) અમે મૂસાને ત્રીસ રાત અને દિવસ માટે (સીના પર્વત ઉપર) બોલાવ્યો અને પાછળથી દસ દિવસનો બીજો વધારો કરી દીધો. આમ, તેના રબની ઠરાવેલી મુદત પૂરા ચાળીસ દિવસ થઈ ગઈ. (૯૨)

વર્ષ પછી હઝરત મૂસા અલૈ.ના પ્રથમ ખલીફા હઝરત પૂશઅ બિન નૂન પોતાના અંતિમ પ્રવચનમાં બની ઈસરાઈલની જનસભાને સંબોધિત કરતાં કહે છે -

“તમે પ્રભુનો ડર રાખો અને નેક નિયત અને સચ્ચાઈની સાથે તેની ઉપાસના કરો અને એ દેવતાઓને દૂર કરી દો, જેમની પૂજા તમારા બાપ-દાદા મોટી નદીના પાર અને મિસરમાં કરતા હતા અને પ્રભુની ઉપાસના કરો, અને જો ખુદાવન્દની ઉપાસના તમને ખરાબ લાગે છે, તો આજે જ તમે તેને, જેની પૂજા કરશો, પસંદ કરી લો... હવે રહી મારી અને મારા પરિવારની વાત, તો અમે તો પ્રભુની જ ઉપાસના કરીશું.” (Joshua 24: 14-15) આનાથી ખ્યાલ આવે છે કે ૪૦ વર્ષ સુધી હઝરત મૂસા અલૈ.ના અને ૨૮ વર્ષ સુધી હઝરત પૂશઅ અલૈ.ના પ્રશિક્ષણ અને માર્ગદર્શનમાં જીવન વ્યતીત કરી લીધા પછી પણ આ જાતિ પોતાના અંદરથી એ પ્રભાવોને ન કાઢી શકી, જે મિસરના ફિરઝૌનોની ગુલામીના કાળમાં તેમની નસ-નસમાં ઉતરી ગયા હતા, પછી એ કેવી રીતે સંભવ હતું કે જ્યારે મિસરથી નીકળ્યા પછી તરત જ મૂર્તિધર સામે આવી ગયું હતું, તેને જોઈને આ બગડેલા મુસલમાનોમાંથી ઘણા લોકોના માથાઓ એ સ્થાનક પર સિજદો કરવા માટે બેચેન ન થઈ જતા, જેના પર તેઓ પોતાના પાછલા સ્વામીઓને માથા ધસતા જોઈ ચૂક્યા હતા.

(૯૯) મિસરથી નીકળ્યા પછી જ્યારે બની ઈસરાઈલના ગુલામીના બંધનો સમાપ્ત થઈ ગયા અને તેમને એક સ્વતંત્ર કોમની હેસિયત મળી ગઈ તો અલ્લાહના આદેશ અંતર્ગત હઝરત મૂસા અલૈ.ને સીના પર્વત પર બોલાવવામાં

وَقَالَ مُوسَى لِأَخِيهِ هَارُونَ اخْلُفْنِي فِي قَوْمِي وَأَصْلِحْ وَلَا
تَتَّبِعْ سَبِيلَ الْمُفْسِدِينَ ﴿١٣٢﴾ وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا
وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ ۖ قَالَ رَبِّ أَرِنِي ۖ أَنْظُرْ إِلَيْكَ ۗ قَالَ لَنْ تَرِنِي
وَلَكِنْ أَنْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرِنِي ۖ
فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا ۖ

મૂસાએ જતી વખતે પોતાના ભાઈ હારૂનને કહ્યું, “મારી ગેરહાજરીમાં તમે મારી કોમમાં મારી જગ્યા સંભાળજો અને સારી રીતે કાર્ય કરતા રહેજો અને બગાડ પેદા કરનારાઓના રસ્તે ન ચાલતા.” (૧૦૦)

(૧૪૩) જ્યારે તે અમારા નિર્ધારિત સમયે પહોંચ્યો અને તેના રબે તેના સાથે વાતાલાપ કર્યો તો તેણે અરજ કરી, “હે રબ! મને જોવાની શક્તિ આપ કે હું તને જોઉં.” ફરમાવ્યું, “તું મને નથી જોઈ શકતો. હા, જરા સામેના પર્વત તરફ જો, જો તે પોતાની જગ્યાએ કાયમ રહે તો અલબત્ત તું મને જોઈ શકીશ.” આથી જ્યારે પર્વત ઉપર તેના રબે પોતાના નૂરને જાહેર કર્યું તો તેના ચૂરેચૂરા કરી દીધા અને મૂસા બેભાન થઈ પડી ગયા.

આવ્યા, જેથી તેમને બની ઈસરાઈલ માટે શરીઅત (ધર્મવિધાન) પ્રદાન કરવામાં આવે. તેથી આ હાજરી, જેનો અહીં ઉલ્લેખ કરવામાં આવી રહ્યો છે, આ અનુસંધાનની પ્રથમ હાજરી હતી અને તેના માટે ચાળીસ દિવસની મુદત એટલા માટે નિશ્ચિત કરવામાં આવી હતી કે હઝરત મૂસા પૂરા ચાળીસ દિવસ પર્વત પર વિતાવે અને રોઝા (ઉપવાસ) રાખીને, રાત-દિવસ ઉપાસના અને ચિંતન-મનન કરીને અને મનો-મસ્તિષ્કને એકાગ્ર કરીને એ ભારે વાણીને અપનાવવાની પોતાના અંદર ક્ષમતા પેદા કરે, જે તેમના પર અવતરિત કરવામાં આવનાર હતી. હઝરત મૂસા અલૈ. એ આ આદેશ અનુસાર સીના પર્વત પર જતી વખતે બની ઈસરાઈલને એ જગ્યાએ છોડ્યા હતા, જે આજના નકશામાં બની સાલેહ અને સીનાઈ પર્વતની વચ્ચે ‘વાદી અલ-શૈબ’ના નામથી પ્રખ્યાત છે. આ ખીણનો એ ભાગ જ્યાં બની ઈસરાઈલે પડાવ કર્યો હતો, આજકાલ ‘મૈદાન અલ-રહાહ’ કહેવાય છે. ખીણના એક છેડે એ પહાડી આવેલ છે જ્યાં સ્થાનિક ઉલ્લેખ અનુસાર હઝરત સાલેહ અલૈ. સમૂદના પ્રદેશને છોડીને આવી ગયા હતા. આજે ત્યાં તેમની યાદગારમાં એક મસ્જિદ બનેલી છે. બીજી બાજુ એક અન્ય પહાડી ‘જબલે-હારૂન’ નામે છે, જ્યાં કહેવાય છે કે હઝરત હારૂન અલૈ. બની ઈસરાઈલની ગૌપૂજાથી ગુસ્સે થઈને જઈ બેસ્યા હતા. ત્રીજી બાજુ સીનાનો ઊંચો પર્વત છે, જેના શિખરનો ભાગ હંમેશા વાદળોથી ઢંકાયેલો રહે છે અને જેની ઊંચાઈ ૭૩૫૯ ફૂટ છે. આ પર્વતના શિખરે આજ સુધી એ ગુફા દર્શન-સ્થળ બનેલ છે, જ્યાં હઝરત મૂસા અલૈ. એ ચાળીસ દિવસ વિતાવ્યા હતા. તેના નજીક મુસલમાનોની એક મસ્જિદ અને ખ્રિસ્તીઓનું એક દેવળ છે અને પહાડની તળેટીમાં રોમન કેસર જસ્ટીનના સમયની એક ખાનકાહ (મઠ) આજ સુધી મોજૂદ છે.

(૧૦૦) હઝરત હારૂન અલૈ., જો કે હઝરત મૂસા અલૈ. થી ત્રણ વર્ષ મોટા હતા, પરંતુ પયગંબરના કર્તવ્યોમાં હઝરત મૂસા અલૈ. ના આધીન અને સહાયક હતા. તેમની પયગંબરી સ્થાયી ન હતી, બલકે હઝરત મૂસા અલૈ. એ અલ્લાહને નિવેદન કરીને તેમને પોતાના મંત્રીના રૂપમાં માંગ્યા હતા, જેમ કે આગળ કુર્આનમાં વિસ્તારથી ઉલ્લેખ થયો છે.

فَلَمَّا آفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ ﴿٣٣﴾
 قَالَ يَمُوسَىٰ إِنِّي اصْطَفَيْتُكَ عَلَى النَّاسِ بِرِسَالَاتِي وَبِكَلَامِي ۖ
 فَخُذْ مَا آتَيْتُكَ وَكُن مِّنَ الشَّاكِرِينَ ﴿٣٤﴾ وَكَتَبْنَا لَهُ فِي الْأَنْوَاحِ
 مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَّوْعِظَةً وَتَفْصِيلًا لِّكُلِّ شَيْءٍ ۖ فَخُذْهَا بِقُوَّةٍ
 وَأْمُرْ قَوْمَكَ يَأْخُذُوا بِأَحْسَنِهَا ۗ سَأُورِيكُمْ دَارَ الْفَاسِقِينَ ﴿٣٥﴾

જયારે ભાન આવ્યું ત્યારે બોલ્યા, “પવિત્ર અને મહાન છે તારી હસ્તી ! હું તારા સમક્ષ તૌબા કરું છું અને સૌથી પહેલાં ઈમાન લાવનાર હું છું.” (૧૪૪) ફરમાવ્યું, “હે મૂસા ! મેં તમામ લોકો ઉપર પ્રાથમિકતા આપીને તને ચૂંટ્યો છે કે મારી પયગંબરી કરે અને મારા સાથે વાર્તાલાપ કરે, તો જે કંઈ હું તને આપું, તે લઈ લે અને કૃતજ્ઞતા બતાવ.” (૧૪૫) એ પછી અમે મૂસાને જીવનના દરેક ક્ષેત્ર વિષે શિખામણ અને દરેક પાસા અંગે સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન પાટીઓ પર લખીને આપી દીધું^(૧૦૧) અને તેને કહ્યું, “આ માર્ગદર્શનને મજબૂત હાથોથી સંભાળ અને પોતાની કોમને આદેશ આપ કે તેનાં ઉત્તમ અર્થનું અનુસરણ કરે,^(૧૦૨) ખૂબ જલ્દી હું તમને અવજાકારીઓના ઠેકાણાં બતાવીશ.”^(૧૦૩)

- (૧૦૧) બાઈબલમાં ઉલ્લેખ છે કે આ બંને પાટીઓ પથ્થરની તક્તીઓ હતી અને આ તક્તી પર લખવાનું કામ બાઈબલ અને કુઆન બંનેમાં અલ્લાહથી જોડવામાં આવેલ છે. આપણા પાસે કોઈ સાધન એવું નથી કે જેનાથી આપણે આ વાત સુનિશ્ચિત કરી શકીએ કે શું આ તક્તીઓ પર લખવાનું કામ સ્વયં અલ્લાહે પોતાની કુદરતથી કર્યું હતું કે ફરિશ્તાઓથી આ સેવા લીધી હતી કે સ્વયં હઝરત મૂસાના હાથનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. (તુલના માટે જુઓ બાઈબલનું પુસ્તક Exodus 31:18, 32:15-16 અને Deuteronomy, 5:6-22)
- (૧૦૨) અર્થાત્ અલ્લાહના આદેશોનો એ સ્પષ્ટ અને સીધો અર્થ લો, જે સામાન્ય બુદ્ધિથી દરેક એ વ્યક્તિ સમજી લેશે, જેની નિયતમાં બગાડ કે જેના હૃદયમાં વિકૃતિ ન હોય. આ પાબંદી એટલા માટે લગાવવામાં આવી કે જે લોકો આદેશોના સીધા-સાદા શબ્દોમાંથી કાનૂની દાવપેચ અને વિતંડાવાદ અને ઉપદ્રવોનો રસ્તો કાઢે છે, ક્યાંક તેમના વિતંડાવાદને અલ્લાહના ગ્રંથનું અનુસરણ ન સમજી લેવામાં આવે.
- (૧૦૩) અર્થાત્ આગળ ચાલીને તમે લોકો એ કોમોના અવશેષો પરથી પસાર થશો, જેમણે અલ્લાહની બંદગી અને આજ્ઞાપાલનથી મોહું ફેરવ્યું અને ખોટું વલણ અપનાવવાનો આગ્રહ કર્યો. આ અવશેષોને જોઈને તમને સ્વયં ખબર પડી જશે કે આવું વલણ અપનાવવાનું શું પરિણામ હોય છે ?

وَإِتَّخَذَ قَوْمُ مُوسَىٰ مِنْ بَعْدِهِ مِنْ حُلِيِّهِمْ عِجْلًا جَسَدًا لَهُ
 خُورٌ ۗ أَلَمْ يَرَوْا أَنَّهُ لَا يُكَلِّمُهُمْ وَلَا يَهْدِيهِمْ سَبِيلًا
 اتَّخَذُوا وَكَانُوا ظَالِمِينَ ﴿١٧٨﴾ وَلَمَّا سَقَطَ فِي أَيْدِيهِمْ وَرَأَوْا أَنَّهُمْ
 قَدْ ضَلُّوا ۗ قَالُوا الْإِن لَم يَرَحْمِنَا رَبُّنَا وَيَغْفِرْ لَنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ
 الْخَاسِرِينَ ﴿١٧٩﴾ وَلَمَّا رَجَعَ مُوسَىٰ إِلَىٰ قَوْمِهِ غَضْبَانَ أَسِفًا
 قَالَ بِئْسَمَا خَلَفْتُمُونِي مِنْ بَعْدِي ۗ أَتَجِلَّتُمْ أَمْرَ رَبِّكُمْ ۗ

وقف لا ابر

તેની કોમના લોકોએ પોતાના ઘરેણાંઓમાંથી એક વાછરડાની મૂર્તિ બનાવી, જેમાંથી બળદ જેવો અવાજ નીકળતો હતો. શું તેમને દેખાતું ન હતું કે તે ન તેમના સાથે બોલે છે, ન કોઈ બાબતમાં તેમનું માર્ગદર્શન કરે છે? તેમ છતાં તેમણે તેને ઉપાસ્ય બનાવી લીધો અને તેઓ ભારે અત્યાચારી હતા. (૧૪૮) પછી જ્યારે ધોખામાં સપડાવાનો તેમનો ભ્રમ તૂટી ગયો અને તેમણે જોઈ લીધું કે હકીકતમાં તેઓ પથભ્રષ્ટ થઈ ગયા છે તો કહેવા લાગ્યા, “જો અમારા રબે અમારા પર દયા ન કરી અને અમને માફ ન કર્યા તો અમે બરબાદ થઈ જઈશું.” (૧૫૦) બીજી તરફથી મૂસા ગુસ્સા અને દુઃખથી ભરેલો પોતાની કોમ તરફ પાછો ફર્યો. આવતાં જ તેણે કહ્યું, “ઘણું ખરાબ પ્રતિનિધિત્વ કર્યું તમે લોકોએ મારા પછી! શું તમારાથી એટલી ધીરજ ન રાખી શકાઈ કે પોતાના રબના આદેશની પ્રતીક્ષા કરી લેતા?”

જો મારી માલિકીની જમીનનો કોઈ માણસ મારી ઈચ્છાથી વિપરીત ઉપયોગ કરતો રહ્યો છે, તો તે મારાથી સજા પ્રાપ્ત કરવા સિવાય છેવટે બીજું શું પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકારી હોઈ શકે છે? અને જો એ જમીન પર પોતાના અવૈધ કબજાના ગાળામાં તેણે બધા કાર્યો સ્વયં એ ઈરાદાની સાથે કર્યા હોય કે જ્યાં સુધી મૂળ માલિક તેના દુઃસાહસને અવગણી રહ્યો છે, ત્યાં સુધી તે તેનાથી લાભ ઉઠાવશે અને માલિકના કબજામાં જમીન પરત જતી રહ્યા પછી તે સ્વયં પણ કોઈ લાભની આશા રાખવાવાળો કે માગવાવાળો નથી, તો છેવટે શું કારણ છે કે હું એ અવૈધ કબજા કરનારાથી પોતાની જમીન પરત લીધા બાદ જમીનની ઉપજમાંથી કોઈ ભાગ અકારણે તેને આપું?

(૧૦૬) અર્થાત્ એ ચાળીસ દિવસોની મુદતમાં જ્યારે કે હઝરત મૂસા અલૈ.ને અલ્લાહ તરફથી બોલાવવા પર સીના પર્વત ગયા હતા અને આ કોમ પહાડના નીચે ‘મૈદાન અલ-રહાહ’માં રોકાયેલી હતી.

(૧૦૭) આ મિસરીપણાનું બીજું પ્રદર્શન હતું, જેને લઈને બની ઈસરાઈલ મિસરથી નીકળ્યા હતા. મિસરમાં ગાયની પૂજા અને તેની પવિત્રતા માનવાનું જે પ્રચલન હતું તેનાથી આ જાતિ એટલી પ્રભાવિત થઈ ચૂકી હતી કે કુર્આન કહે છે કે તેમના હૃદયોમાં વાછરડું વસીને રહી ગયું હતું. સૌથી વધારે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે હજુ મિસરથી નીકળે તેમને માત્ર ત્રણ મહિના જ થયા હતા, સમુદ્રનું ફાટવું, ફિરઔનનું ડૂબવું, આ લોકોનું સકુશળ ગુલામીના એ બંધનથી મુક્ત થવું, જેના તૂટવાની કોઈ આશા ન હતી અને આ સંદર્ભની બીજી ઘટનાઓ હજુ

وَأَلْقَى الْأَوَاخَ وَأَخَذَ بِرَأْسِ أَخِيهِ يَجُرُّهَا إِلَيْهِ ۖ قَالَ ابْنُ أُمِّرَانَ
 الْقَوْمَ اسْتَضْعَفُونِي وَكَادُوا يَقْتُلُونَنِي ۖ فَلَا تُشْبِثْ بِي الْأَعْدَاءَ
 وَلَا تَجْعَلْنِي مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ ﴿٥٨﴾ قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلَا لِأَخِي
 وَأَدْخِلْنَا فِي رَحْمَتِكَ ۖ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّحِيمِينَ ﴿٥٩﴾ إِنَّ الَّذِينَ
 اتَّخَذُوا الْعِجْلَ سَيِّئًا لَهُمْ غَضَبٌ مِّن رَّبِّهِمْ وَذِلَّةٌ فِي الْحَيَاةِ
 الدُّنْيَا ۖ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُفْتَرِينَ ﴿٦٠﴾ وَالَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ
 ثُمَّ تَابُوا مِن بَعْدِهَا وَأَمَنُوا ۗ إِنَّ رَبَّكَ مِن بَعْدِهَا غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿٦١﴾

અને પાટીઓ ફેંકી દીધી અને પોતાના ભાઈ (હાઝન)ના માથાના વાળ પકડીને તેને ખેંચ્યો. હાઝને કહ્યું, “હે મારી માતાના પુત્ર! આ લોકોએ મને દબાવી લીધો અને મને મારી નાખવાની આણી પર હતા, તો તું દુશ્મનોને મારા ઉપર હસવાની તક ન આપ અને આ અત્યાચારી જૂથમાં મને સામેલ ન કર.”^(૧૦૮) (૧૫૧) ત્યારે મૂસાએ કહ્યું, “હે રબ! મને અને મારા ભાઈને માફ કર અને અમને તારી દયામાં દાખલ કરી લે, તું સૌથી મોટો દયાળુ છે.” (રૂકૂઅ-૧૮) (૧૫૨) (જવાબમાં કહેવામાં આવ્યું કે) “જે લોકોએ વાછરડાને ઉપાસ્ય બનાવ્યો, તેઓ ચોક્કસ પોતાના રબના પ્રકોપમાં સપડાઈને રહેશે અને દુનિયાના જીવનમાં ફજેત થશે. જૂઠ ઘડનારાઓને અમે આવી જ સજા આપીએ છીએ. (૧૫૩) અને જે લોકો ખરાબ કાર્ય કરે, પછી તૌબા કરી લે અને ઈમાન લઈ આવે, તો નિ:શંક આ તૌબા અને ઈમાન પછી તારો રબ માફ કરનાર અને દયા કરનાર છે.”

તદન તાજી હતી અને તેમને સારી રીતે ખબર હતી કે આ જે કંઈ થયું, એ માત્ર અલ્લાહના સામર્થ્યથી જ થયું છે, કોઈ અન્યની શક્તિ અને સામર્થ્યનો આમાં કોઈ હાથ ન હતો, પરંતુ તેના પર પણ તેમણે પહેલા તો પયગંબરથી એક બનાવટી ખુદાની માંગણી કરી અને પછી પયગંબરના પીઠ ફેરવતાં જ ઉપાસના માટે એક બનાવટી વાછરડું બનાવી નાખ્યું. આ જ એ કૃત્ય છે, જેના પર બની ઈસરાઈલના કેટલાક પયગંબરોએ પોતાની જાતિનું ઉદાહરણ એ વ્યભિચારી મહિલાથી આપ્યું છે, જે પોતાના પતિ સિવાય પ્રત્યેક બીજા પુરુષથી દિલ લગાવતી હોય અને જે પહેલી રાત્રે પણ બેવફાઈથી ન ચૂકી હોય.

(૧૦૮) અહીં કુઆન-મજહે એક ખૂબ મોટા આરોપથી હઝરત હાઝન અલૈ.ને નિર્દોષ સાબિત કર્યા છે, જે યહૂદીઓએ બળજબરીથી તેમના પર લગાવી રાખ્યો હતો. બાઈબલમાં વાછરડાની પૂજાની ઘટનાનો એ રીતે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે જ્યારે હઝરત મૂસા અલૈ.ને પહાડથી ઉતરવામાં વિલંબ થયો, તો બની ઈસરાઈલે અધીરા બનીને હઝરત હાઝન અલૈ.ને કહ્યું કે અમારા માટે એક ઉપાસ્ય બનાવી આપો અને હઝરત હાઝને તેમની માંગણી અનુસાર સોનાનું એક વાછરડું બનાવી આપ્યું, જેને જોતાં જ બની ઈસરાઈલ પોકારી ઉઠ્યા કે હે ઈસરાઈલ!

وَلَمَّا سَكَتَ عَنْ مُوسَى الْغَضَبُ أَخَذَ الْأَلْوَابَ ۗ وَفِي نَسْخَتِهَا
هُدًى وَرَحْمَةً لِّلَّذِينَ هُمْ لِرَبِّهِمْ يَزْهَبُونَ ﴿٥٧﴾ وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ

અને તેના માટે એક કુરબાનગાહ (બલિ-સ્થળ) બનાવી અને ઘોષણા કરીને બીજા દિવસે તમામ બની ઈસરાઈલને એકત્ર કર્યા અને તેના આગળ કુરબાનીઓ આપી. (Exodus 32: 1-6) કુર્આન-મજીદમાં ઘણી જગ્યાઓએ સ્પષ્ટરૂપે આ ખોટી વાતનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે અને વાસ્તવિકતા એ બતાવી છે કે આ મોટા ગુનાનું આચરણ કરનાર અલ્લાહનો પયગંબર હાડન અલૈ. નહીં, બલકે અલ્લાહનો વિદ્રોહી સામરી હતો.

આ જ તારો એ ખુદા છે, જે તને મિસર દેશમાંથી કાઢીને લાવ્યો છે, પછી હજારત હાડનુ અલૈ. એ તેના માટે એક કુરબાનગાહ (બલિ-સ્થળ) બનાવી અને ઘોષણા કરીને બીજા દિવસે તમામ બની ઈસરાઈલને એકત્ર કર્યા અને તેના આગળ કુરબાનીઓ આપી. (Exodus 32: 1-6) કુર્આન-મજીદમાં ઘણી જગ્યાઓએ સ્પષ્ટરૂપે આ ખોટી વાતનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે અને વાસ્તવિકતા એ બતાવી છે કે આ મોટા ગુનાનું આચરણ કરનાર અલ્લાહનો પયગંબર હાડન અલૈ. નહીં, બલકે અલ્લાહનો વિદ્રોહી સામરી હતો.

પ્રત્યક્ષરૂપે એ વાત ખૂબ આશ્ચર્યજનક દેખાય છે કે બની ઈસરાઈલ જે લોકોને અલ્લાહના પયગંબર માને છે, તેમાંથી કોઈના આચરણને પણ તેમણે કલંકિત કર્યા વિના નથી છોડ્યું અને કલંક પણ એવા ધોર લગાવ્યા છે, જે નૈતિકતા અને શરીઅતની દૃષ્ટિએ અત્યંત જ્ઞાન્ય ગુનાઓ સમજવામાં આવે છે; જેમ કે શર્ક (અનેકેશ્વાવાદ), જાદુ, વ્યભિચાર, જૂઠું, ધોકો અને એવા જ બીજા અત્યંત જ્ઞાન્ય ગુનાઓ, જેમાં લિખ થવું પયગંબર તો ખૂબ મોટી વાત છે, એક સામાન્ય ઈમાનવાળા અને સજ્જન પુરુષ માટે પણ અત્યંત શરમજનક છે. આ વાત પોતાનામાં ખૂબ વિચિત્ર છે. પરંતુ બની ઈસરાઈલના નૈતિક ઇતિહાસ પર વિચાર કરવાથી ખ્યાલ આવે છે કે વાસ્તવમાં આ કોમના મામલામાં આ કોઈ આશ્ચર્યની વાત નથી. આ કોમ જ્યારે નૈતિક અને ધાર્મિક પતનનો ભોગ બની અને સામાન્ય લોકોથી પસાર થઈને તેમના વિશિષ્ટ લોકો સુદ્ધાને, ત્યાં સુધી કે મહાપુરુષો અને વિદ્વાનો અને ધાર્મિક પદાધિકારીઓને પણ, પથભ્રષ્ટતા અને અનૈતિકતાનું મહાપૂર વહાવી લઈ ગયું, તો તેમની ગુનાહિત માનસિકતાએ પોતાની આ દશા માટે બહાનાઓ બનાવવાનું શરૂ કર્યું અને આ અનુસંધાનમાં તેમણે એ તમામ ગુનાઓ, જે તેઓ પોતે કરતા હતા, પયગંબરોથી જોડી દીધા, જેથી એમ કહી શકાય કે જ્યારે પયગંબર સુદ્ધા આ વસ્તુઓથી નથી બચી શક્યા, તો ભલા બીજું કોણ બચી શકે છે? આ મામલામાં યહૂદીઓની સ્થિતિ આપણા દેશના બિનમુસ્લિમોથી મળતી આવે છે. તેમનામાં જ્યારે નૈતિક અધઃપતન પોતાની સીમા પાર કરી ગયું, તો એ સાહિત્ય તૈયાર થયું, જેમાં દેવતાઓના, ઋષિ-મુનિઓના અને અવતારોના, તાત્પર્ય એ કે જે સૌથી ઉચ્ચ આદર્શ કોમની સામે હોઈ શકતા હતા એ સૌનાં જીવન અનૈતિકતાના ડામરથી કાળા કરી નાખવામાં આવ્યા, જેથી કહી શકાય કે જ્યારે આવી-આવી મહાન હસ્તીઓ આ બૂરાઈઓનો ભોગ બની શકે છે, તો ભલા અમે મામૂલી નાશવંત માનવીઓ આમાં પડ્યા વગર કેવી રીતે રહી શકીએ છીએ? અને પછી જ્યારે આ કર્મો આટલા ઉચ્ચ દરજ્જાને ત્યાં પણ શરમજનક નથી, તો અમારા માટે કેમ શરમજનક હોય?

سَبْعِينَ رَجُلًا لِّيِقَاتِنَا ۖ فَلَمَّا أَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ قَالَ رَبِّ لَوْ
 شِئْتَ أَهْلَكْتَهُم مِّن قَبْلِ وَإِيَّاي ۖ أَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ
 السُّفَهَاءُ مِنَّا ۚ إِنَّ هِيَ إِلَّا فِتْنَتُكَ ۖ تُضِلُّ بِهَا مَن تَشَاءُ
 وَتَهْدِي مَن تَشَاءُ ۖ أَنْتَ وَلِيُّنَا فَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا وَأَنْتَ
 خَيْرُ الْغَافِرِينَ ﴿٥٠﴾ وَاسْتَبْنَا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي
 الْآخِرَةِ إِنَّا هُنَا أِلَيْكَ ۖ قَالَ عَذَابِي أُصِيبُ بِهِ مَن أَشَاءُ ۚ

માણસોને ચૂંટી કાઢ્યા, જેથી તેઓ (તેના સાથે) અમારા નિર્ધારિત સમયે હાજર થાય. ^(૧૦૯) જ્યારે તે લોકોને એક ભૂકંપે ઝડપી લીધા તો મૂસાએ અરજ કરી, “હે મારા માલિક ! આપ ઈચ્છતા તો પહેલાં જ આમને અને મને નષ્ટ કરી શકતા હતા. શું આપ એ ગુના માટે, જે અમારા પૈકીના થોડાંક મૂર્ખ લોકોએ કર્યો હતો, અમને સૌને નષ્ટ કરી નાખશો ? આ તો આપે કરેલ એક પરીક્ષા હતી, જેના દ્વારા આપ જેને યાહો છો પથભ્રષ્ટતામાં નાખી દો છો અને જેને યાહો છો માર્ગદર્શન પ્રદાન કરો છો. ^(૧૧૦) અમારા સંરક્ષક તો આપ જ છો, પછી અમને માફ કરી દો અને અમારા પર દયા કરો, આપ સૌથી વધીને માફ કરનારા છો, (૧૫૬) અને અમારા માટે આ દુનિયાની ભલાઈ પણ લાખી દો અને આખિરત (પરલોક)ની પણ, અમે આપના તરફ વળ્યા.” જવાબમાં કહેવામાં આવ્યું, “સજા તો હું જેને યાહું છું આપું છું, ^(૧૦૯) આ માંગણી એ ઉદ્દેશ્ય માટે કરવામાં આવી હતી કે જાતિના સિત્તેર પ્રતિનિધિઓ સીના પર્વત પર પ્રભુની સામે હાજર થઈને કોમ તરફથી વાછરડાની પૂજાના ગુનાની માફી માંગે અને નવેસરથી આજ્ઞાપાલનનું વચન આપે અને તેને પાકું કરે. બાઈબલ અને તલમૂદમાં આ વાતનો ઉલ્લેખ નથી. હા, એ ઉલ્લેખ છે કે જે તક્તીઓ હઝરત મૂસા અલૈ.એ ફેંકીને તોડી નાખી હતી, તેના બદલે બીજી તક્તીઓ પ્રદાન કરવા માટે આપને સીના પર્વત પર બોલાવવામાં આવ્યા હતા. (Exodus 34)

(૧૧૦) અર્થ એ છે કે દરેક પરીક્ષાનો અવસર માનવીઓ વચ્ચે નિર્ણાયક હોય છે. તે ઊપણી યંત્રની જેમ એક મિશ્રિત સમૂહમાંથી કામના માણસો અને નકામા માણસોને છાંટીને અલગ કરી દે છે. આ અલ્લાહની તત્વદર્શિતાનો સ્પષ્ટ તકાદો છે કે આવા પ્રસંગો સમયાંતરે આવતા રહે. આવા પ્રસંગો પર જે સફળતાનો માર્ગ પામે છે, તે અલ્લાહે જ આપેલ સૌભાગ્ય અને માર્ગદર્શનથી પામે છે અને જે નિષ્ફળ થાય છે, તે તેના આપેલ સૌભાગ્ય અને માર્ગદર્શનના અભાવના કારણે જ નિષ્ફળ થાય છે. જો કે અલ્લાહ તરફથી સૌભાગ્ય અને માર્ગદર્શન મળવા અને ન મળવા માટે પણ એક નિયમ છે, જે સંપૂર્ણપણે તત્વદર્શિતા અને ન્યાય પર આધારિત છે, પરંતુ છેવટે એ વાસ્તવિકતા પોતાની જગ્યાએ અટલ છે કે મનુષ્યનું પરીક્ષાના પ્રસંગોએ સફળતાનો માર્ગ પામવો કે ન પામવો અલ્લાહે અર્પેલ સૌભાગ્ય અને માર્ગદર્શન પર આધારિત છે.

وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ طَفَسًا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ يَتَّقُونَ وَيُؤْتُونَ
الزَّكَاةَ وَالَّذِينَ هُمْ بِآيَاتِنَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٩١﴾ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ
الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ

પરંતુ મારી દયા દરેક વસ્તુ ઉપર છવાયલી છે^(૧૧૧) અને તેને હું એવાં લોકોના હક્કમાં લખીશ જેઓ અવજ્ઞાથી બચશે, ઝકાત આપશે અને મારી આયતો પર ઈમાન લાવશે.” (૧૫૭) (પછી આજે આ કૃપા એ લોકોનો હિસ્સો છે) જે આ પયગંબર, ઉમ્મી નબીનું અનુસરણ કરે,^(૧૧૨) જેનો ઉલ્લેખ તેમને (૧૧૧) અર્થાત્ ખુદા જે પદ્ધતિથી ‘ખુદાઈ’ કરી રહ્યો છે, તેમાં વાસ્તવિક વસ્તુ પ્રકોપ નહીં, જેમાં ક્યારેક-ક્યારેક દયા અને કૃપાની ઝલક સામે આવી જાય છે, બલકે મૂળ વસ્તુ દયા છે, જેના પર દુનિયાની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા અવલંબિત છે અને તેમાં પ્રકોપ કેવળ તે સમયે પ્રગટ થાય છે, જ્યારે બંદાઓનો વિદ્રોહ સીમા પાર કરી જાય છે.

(૧૧૨) હઝરત મૂસા અલૈ. ની દુઆનો જવાબ ઉપરના વાક્ય પર સમાપ્ત થઈ ગયો હતો. તે પછી હવે પ્રસંગને જોતાં તરત બની ઈસરાઈલને હઝરત મુહમ્મદ અલૈ. ના અનુસરણનું આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું છે. પ્રવચનનો ઉદ્દેશ્ય એ છે કે તમારા પર અલ્લાહની દયાના ઉતરવા માટે જે શરતો મૂસા અલૈ. ના સમયમાં લગાવવામાં આવી હતી, એ જ શરતો આજ સુધી બાકી છે અને વાસ્તવમાં આ એ જ શરતોનો તકાદો છે કે તમે આ પયગંબર પર ઈમાન લઈ આવો. તમને કહેવામાં આવ્યું હતું કે અલ્લાહની દયા એ લોકોનો હિસ્સો છે, જેઓ અવજ્ઞાથી બચે. તો આજે સૌથી મોટી અવજ્ઞા એ છે કે જે પયગંબરને અલ્લાહે નિયુક્ત કરેલ છે, તેના માર્ગદર્શનને સ્વીકારવાનો ઈન્કાર કરવામાં આવે. તેથી જ્યાં સુધી આ અવજ્ઞાથી બચશો નહીં, તકવા (ઈશનિષ્ઠા અને સંયમ)નું મૂળ જ સ્થાપિત નહીં થાય, ભલે બીજી નાની-નાની અને ગૌણ વાતોમાં તમે ગમે તેટલો ‘તકવા’ બતાવતા રહો. તમને કહેવામાં આવ્યું હતું કે અલ્લાહની દયાથી હિસ્સો પામવા માટે ઝકાત (અનિવાર્ય ધર્મ-દાન) પણ એક શરત છે. તો આજે ધનના કોઈપણ ખર્ચને ત્યાં સુધી ઝકાત કહી શકાતું નથી, જ્યાં સુધી દીને-હક્ક (સત્ય-ધર્મ)ને સ્થાપિત કરવાના એ પ્રયત્નનો સાથ આપવામાં ન આવે, જે આ પયગંબરના નેતૃત્વમાં થઈ રહ્યો છે. તેથી જ્યાં સુધી આ માર્ગમાં ધન ખર્ચ નહીં કરો, ઝકાતનો આધાર જ મજબૂત અને યોગ્ય નહીં હોય; ચાહે તમે ગમે તેટલું દાન અને નઝ-નિયાઝ (બેટ-ચઢાવા) કરતા રહો. તમને કહેવામાં આવ્યું હતું કે અલ્લાહે પોતાની દયા કેવળ એ લોકો માટે લખી છે, જેઓ અલ્લાહની આયતો પર ઈમાન લાવે. તો આજે જે આયતો આ પયગંબર પર અવતરિત થઈ રહી છે, તેનો ઈન્કાર કરીને તમને કોઈપણ રીતે અલ્લાહની આયતોને માનવાવાળા નથી કહી શકાતા. તેથી જ્યાં સુધી તેમના પર ઈમાન નહીં લાવો, આ અંતિમ શરત પણ પૂરી નહીં થાય, ભલે તૌરાત પર ઈમાન રાખવાનો તમે ગમે તેટલો દાવો કરતા રહો.

અહીં નબી સલ્વ. માટે ‘ઉમ્મી’ શબ્દ ખૂબ જ અર્થપૂર્ણ રીતે પ્રયુક્ત થયો છે. બની ઈસરાઈલ પોતાના સિવાય બીજી જાતિઓને ‘ઉમ્મી’ (Gentiles) કહેતા હતા અને તેમનો જાતીય અહંકાર, કોઈ ‘ઉમ્મી’ના નેતૃત્વને માનવાની વાત તો દૂર રહી, તેના માટે પણ તૈયાર ન હતો કે ઉમ્મીઓ માટે પોતાના સમાન માનવીય અધિકારોને માની લે. તેથી કુઆનમાં જ આવે છે કે તેઓ કહે છે કે ઉમ્મીઓના ધનને મારી ખાવામાં અમારી કોઈ પકડ નથી; (સૂર: આલે ઈમરાન, ૭૫) તો અલ્લાહ તેમની જ પરિભાષા પ્રયુક્ત કરીને ફરમાવે છે કે હવે

فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ زِيَامُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ
 الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبِيثَاتِ وَيَضَعُ
 عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ ۗ فَالَّذِينَ آمَنُوا
 بِهِ وَعَزَّرُوا وَنَصَرُواهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنزِلَ مَعَهُ ۗ أُولَٰئِكَ
 هُمُ الْبَاقِلُونَ ﴿١٤٢﴾ قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ ۖ
 جَمِيعًا الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ۗ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ يُحْيِي

પોતાના ત્યાં તૌરાત અને ઈજલમાં લખેલો મળે છે. ^(૧૧૩) તે તેમને ભલાઈનો આદેશ આપે છે, બૂરાઈથી રોકે છે, તેમના માટે શુદ્ધ વસ્તુઓ હલાલ (વૈધ) અને અશુદ્ધ વસ્તુઓ હરામ (અવૈધ) કરે છે, ^(૧૧૪) અને તેમના ઉપરથી એ બોજ ઉતારે છે જે તેમના ઉપર લદાયેલા હતા અને એ બંધનો ખોલે છે જેમાં તેઓ જકડાયેલા હતા, ^(૧૧૫) તેથી જે લોકો તેના પર ઈમાન લાવે અને તેનું સમર્થન અને સહાયતા કરે અને એ પ્રકાશનું અનુસરણ કરે જે તેના સાથે અવતરિત કરવામાં આવેલ છે, તેઓ જ સફળતા પામવાના છે. (રુકૂઅ-૧૯) (૧૫૮) હે નબી! કહો, “હે મનુષ્યો! હું તમારા સૌ માટે તે અલ્લાહનો પયગંબર છું જે ધરતી અને આકાશોની બાદશાહીનો માલિક છે, તેના સિવાય કોઈ ઉપાસ્ય નથી, તે જ જીવન પ્રદાન કરે

તો આ જ ‘ઉમ્મી’ની સાથે તમારું ભાગ્ય જોડાયેલું છે, તેનું અનુસરણ કરશો તો મારી દયામાંથી હિસ્સો મેળવશો, નહિં તો એ જ પ્રકોપ તમારા ભાગ્યમાં છે જેમાં સદીઓથી સપડાયેલા છો.

(૧૧૩) ઉદાહરણ-સ્વરૂપ તૌરાત અને ઈજલના નિમ્ન-લિખિત સ્થાનોને જુઓ, જ્યાં હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.ના આગમન વિશે સ્પષ્ટ સંકેતો આપવામાં આવેલ છે. (Deuteronomy 18:15-19; Matthew 21:33-46; John 1:19-21; 14:15-17, 25-30; 15:25-26; 16:7-15)

(૧૧૪) અર્થાત્ જે પવિત્ર અને શુદ્ધ વસ્તુઓને તેમણે હરામ (અવૈધ) કરી રાખી છે, તે તેને હલાલ (વૈધ) બતાવે છે અને જે અપવિત્ર વસ્તુઓને આ લોકોએ હલાલ કરી રાખી છે તેને તે હરામ ઠેરવે છે.

(૧૧૫) અર્થાત્ તેમના ફકીહો (ધર્મશાસ્ત્રીઓ)એ કાનૂનમાં ઝીણી-ઝીણી વાતો કાઢી-કાઢીને, તેમના રાહિબો (સંન્યાસીઓ)એ પોતાના સંન્યાસ અને વૈરાગ્યમાં સીમાઓનું ઉલ્લંઘન કરીને તથા તેમના અજ્ઞાની લોકોએ પોતાની અંધશ્રદ્ધાઓ અને મનઘડત સીમાઓ અને નિયમોથી તેમનાં જીવનને જે બોજાઓ ડેહળ દબાવી રાખ્યા છે અને જે બંધનોમાં જકડી રાખ્યા છે, આ પયગંબર એ તમામ બોજને ઉતારી દે છે અને એ તમામ બંધનોને તોડીને જીવનને મુક્ત કરી દે છે.

وَيُحْيِيهِمْ فَأَمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ الَّذِي يُؤْمِنُ بِاللَّهِ
 وَكَلِمَاتِهِ وَاتَّبَعُوهُ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ﴿١٥٨﴾ وَمِنْ قَوْمِ مُوسَى أُمَّةٌ
 يَهْتَدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ ﴿١٥٩﴾ وَقَطَّعْنَهُمْ اثْنَتَيْ عَشْرَةَ
 أَسْبَاطًا أَمْحَاطٌ وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ إِذِ اسْتَسْقَاهُ قَوْمُهُ أَن

અને તે જ મૃત્યુ આપે છે, પછી ઈમાન લાવો અલ્લાહ પર અને તેના મોકલેલા ઉમ્મી નબી પર જે અલ્લાહ અને તેના આદેશોને માને છે, અને તેનું અનુસરણ કરો, આશા છે કે તમે સીધો માર્ગ પામી લેશો.” (૧૫૮) મૂસાની કોમ^(૧૧૬)માં એક જૂથ એવું પણ હતું, જે સત્ય અનુસાર માર્ગદર્શન આપતું હતું અને સત્ય અનુસાર જ ન્યાય કરતું હતું,^(૧૧૭)(૧૬૦) અને અમે એ કોમને બાર કુળોમાં વહેંચી દઈને તેમને સ્થાયી જૂથોનું રૂપ આપી દીધું હતું,^(૧૧૮) અને જ્યારે મૂસા પાસે તેની કોમે પાણી માગ્યું તો

(૧૧૬) ખરેખર વાર્તાક્રમ તો વાસ્તવમાં બની ઈસરાઈલ વિશે ચાલી રહ્યો હતો. વચ્ચે પ્રસંગના અનુરૂપ હજરત મુહમ્મદ સલ્લ.ની પયગંબરી પર ઈમાન લાવવાનું આમંત્રણ સંદર્ભથી હટીને આવી ગયું. હવે ફરી પ્રવચન એ જ વિષય પર આવી રહ્યું છે, જે પાછલી કેટલીય આયતોથી ચાલી રહ્યું છે.

(૧૧૭) મોટાભાગના અનુવાદકોએ આ આયતનો અનુવાદ આ પ્રમાણે કર્યો છે કે મૂસાની કોમમાં એક જૂથ એવું છે, જે સત્ય અનુસાર માર્ગદર્શન અને ન્યાય કરે છે, અર્થાત્ તેમના નજીક આ આયતમાં બની ઈસરાઈલની એ નૈતિક અને માનસિક સ્થિતિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જે કુર્આનના અવતરણ સમયે હતી. પરંતુ સંદર્ભને જોતાં અમે એ વાતને પ્રાથમિકતા આપીએ છીએ કે આ આયતમાં બની ઈસરાઈલની એ સ્થિતિનો ઉલ્લેખ થયો છે, જે હજરત મૂસા અલૈ.ના સમયે હતી અને તેનો ઉદ્દેશ્ય એ બતાવવાનો છે કે જ્યારે આ કોમમાં વાહરડાની પૂજાનો ગુનો આચરવામાં આવ્યો અને અલ્લાહ તરફથી તેમની પકડ થઈ તો તે વખતે આખી જાતિ બગડેલી નહોતી, બલકે તેમાં એક સારું-એવું સત્યવાદી જૂથ હતું.

(૧૧૮) સંકેત છે બની ઈસરાઈલના એ સંગઠન તરફ, જેનો ઉલ્લેખ સૂર: માઈદા, આયત-૧૨માં થયો છે, જેનું સંપૂર્ણ વિવરણ બાઈબલના પુસ્તક ‘Numbers’માં મળે છે. આનાથી ખ્યાલ આવે છે કે હજરત મૂસા અલૈ.એ અલ્લાહના આદેશથી સીના પર્વતના વેરાન પ્રદેશમાં બની ઈસરાઈલની વસ્તી-ગણતરી કરાવી, પછી તેમના બાર પરિવારોને, જે હજરત યાકૂબ અલૈ.ના દસ પુત્રો અને હજરત યુસુફ અલૈ.ના બે પુત્રોના વંશથી હતા, અલગ-અલગ જૂથોના રૂપમાં સંગઠિત કર્યા અને દરેક જૂથ પર એક-એક સરદાર (નેતા) નિયુક્ત કર્યા, જેથી તેઓ તેમના અંદર નૈતિક, ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક અને સૈનિક દૃષ્ટિએ અનુશાસન બનાવી રાખે, અને શરીરતના આદેશોને લાગુ કરતો રહે તથા હજરત યાકૂબ અલૈ.ના બારમાં પુત્ર લાવીની સંતાનને, જેના વંશથી હજરત મૂસા અને હજરત હારૂન અલૈ. હતા, એક અલગ જૂથના રૂપમાં સંગઠિત કર્યા, જેથી તેઓ આ બધા કબીલાઓની વચ્ચે સત્યની જ્યોત જલાવી રાખવાની સેવા કરતા રહે.

اَضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ ۗ فَانْبَجَسَتْ مِنْهُ اِثْنَا عَشْرَةَ عَيْنًا ۗ
 قَدْ عَلِمَ كُلُّ اُنَاسٍ مَّشْرَبَهُمْ ۗ وَظَلَّلْنَا عَلَيْهِمُ الْغَمَامَ
 وَاَنْزَلْنَا عَلَيْهِمُ الْمَنَّٰنَ وَالسَّلْوٰى ۗ كُلُّوْا مِنْ طَيِّبٰتِ مَا
 رَزَقْنٰكُمْ ۗ وَمَا ظَلَمُوْا وَلٰكِنْ كَانُوْا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُوْنَ ﴿١٧﴾

અમે તેને ઈશારો કર્યો કે ફલાણા ખડક પર પોતાની લાઠી મારો. આથી તે ખડકમાંથી એકાએક બાર ગરણાં ફૂટી નીકળ્યા અને દરેક જૂથે પોતાની પાણી લેવાની જગ્યા નક્કી કરી લીધી. અમે તેમના ઉપર વાદળોનો છાંયડો કર્યો અને તેમના ઉપર 'મગ્ન અને સલ્વા' ઉતાર્યા^(૧૭) - ખાઓ એ શુદ્ધ વસ્તુઓ જે અમે તમને આપી છે, પરંતુ આ પછી તેમણે જે કંઈ કર્યું, તો અમારા ઉપર અત્યાચાર ન કર્યો, બલકે પોતાના જ ઉપર અત્યાચાર કરતા રહ્યા.

(૧૧૯) ઉપર જે સંગઠનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે એ ઉપકારોમાંથી હતો, જે અલ્લાહે બની ઈસરાઈલ પર કર્યા. તેના પછી હવે બીજા ત્રણ ઉપકારોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવી રહ્યો છે. એક એ કે સીના દ્વીપકલ્પના નિર્જન ક્ષેત્રમાં તેમના માટે પાણી પહોંચાડવાની અસાધારણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. બીજો એ કે તેમના માટે તડકાની ગરમીથી બચવા આકાશ પર વાદળોનો છાંયડો કરી દીધો. ત્રીજો એ કે તેમના માટે ભોજનની ઉપલબ્ધિનો અસાધારણ પ્રબંધ 'મગ્ન-સલવા'ના અવતરણના રૂપમાં કરવામાં આવ્યો. સ્પષ્ટ છે કે જો જીવનની આ ત્રણ મહત્વપૂર્ણ આવશ્યકતાઓની વ્યવસ્થા કરવામાં ન આવતી તો આ જાતિ, જેની સંખ્યા કેટલાય લાખ સુધી પહોંચી ગઈ હતી, આ ક્ષેત્રમાં ભૂમી-તરસી રહીને તદ્દન નષ્ટ થઈ જતી. આજે પણ કોઈ વ્યક્તિ ત્યાં જાય તો એ જોઈને આશ્ચર્યચકિત રહી જશે કે જો અહીં પંદર-વીસ લાખ માણસોનો એક વિશાળ કાફલો અચાનક આવીને રોકાય તો તેના માટે પાણી, ભોજન અને છાંયડાની છેવટે કેવી રીતે વ્યવસ્થા થઈ શકે છે. વર્તમાન સમયમાં આખા દ્વીપકલ્પની વસ્તી અમુક હજારથી વધારે નથી, અને આજે વીસમી સદીમાં પણ જો કોઈ રાજ્ય ત્યાં પાંચ-છ લાખ સૈન્ય લઈ જવા ઈચ્છે તો તેના વ્યવસ્થાપકોને રાશનની ચિંતા માથાનો દુઃખાવો બની જાય. આ જ કારણ છે કે વર્તમાન સમયના ઘણા સંશોધકોએ, જેઓ ન ગ્રંથ (ઈશાંથ)ને માને છે અને ન મો'જિઝા (ઈશ્વરીય ચમત્કાર)ને માને છે, એ માનવાનો ઈન્કાર કરી દીધો છે કે બની ઈસરાઈલ સીના દ્વીપકલ્પના એ ભાગમાંથી પસાર થયા હશે, જેનો ઉલ્લેખ બાઈબલ અને કુર્આનમાં થયો છે. તેમનું અનુમાન છે કે કદાચ આ ઘટનાઓ ફલસ્તિન (પેલેસ્ટાઈન)ના દક્ષિણ અને અરબસ્તાનના ઉત્તરીય ભાગમાં બની હશે. સીના દ્વીપકલ્પના પ્રાકૃતિક અને આર્થિક ભૂગોળને જોતાં તેઓ એ વાતને તદ્દન કાલ્પનિક સમજે છે કે આટલી મોટી જાતિ અહીંથી વર્ષો સુધી એક-એક ઠેકાણે પડાવ કરતી-કરતી પસાર થઈ શકી હતી, મુખ્યરૂપે જ્યારે કે મિસર તરફથી તેમના રાશનનો માર્ગ પણ કપાઈ ગયેલ હતો અને બીજા બાજુ સ્વયં એ દ્વીપકલ્પના પૂર્વ અને ઉત્તરમાં અમાલિકાના કબીલાઓ તેમાં અવરોધ ઊભો કરી રહ્યા હતા. આ વાતોને સામે રાખવાથી સારી રીતે અનુમાન કરી શકાય છે કે આ કેટલીક નાની-નાની આયતોમાં અલ્લાહે બની ઈસરાઈલ પર પોતાના જે ઉપકારોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે વાસ્તવમાં કેટલા મોટા ઉપકારો હતા અને તે પછી પણ એ કેટલી મોટી કૃતજ્ઞતા અને નિમકહરામી હતી કે

وَإِذْ قِيلَ لَهُمُ اسْكُنُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ وَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ
 شِئْتُمْ وَقُولُوا حِطَّةٌ وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا نَغْفِرْ لَكُمْ
 خَطِيئَتِكُمْ ۗ سَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ ﴿١٦٦﴾ فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا
 مِنْهُمْ قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِجْزًا مِّنَ
 السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَظْلِمُونَ ﴿١٦٧﴾ وَسَأَلَهُمُ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ
 حَاضِرَةَ الْبَحْرِ إِذْ يَعْتَدُونَ فِي السَّبْتِ إِذْ تَأْتِيهِمْ حِيتَانُهُمْ

﴿١٦٦﴾
 ﴿١٦٧﴾

અલ્લાહના આજ્ઞાઓનું પાલન કરવામાં નહીં આવતાં અને તેમની પાસેથી અપરાધોની ઓળખ થતાં તેમને કષ્ટ પહોંચાડવામાં આવે છે. (૧૬૧) યાદ કરો^(૧૨૦) એ સમય, જ્યારે તેમને કહેવામાં આવ્યું હતું, “આ વસ્તીમાં જઈને વસી જાઓ અને તેની પેદાશમાંથી પોતાની ઈચ્છા મુજબ રોજી પ્રાપ્ત કરો અને ‘હિત્તતુન-હિત્તતુન’ બોલતા જાઓ અને નગરના દરવાજામાં સિજદો કરતા પ્રવેશ કરો, અમે તમારી ભૂલો માફ કરીશું અને સફવર્તન કરનારાઓ પર વધારે મહેરબાની કરીશું,” (૧૬૨) પરંતુ તેમના પૈકી જે લોકો અત્યાચારી હતા, તેમણે એ વાત ફેરવી નાખી જે તેમને કહેવામાં આવી હતી અને પરિણામ એ આવ્યું કે અમે તેમના અત્યાચારના બદલામાં તેમના ઉપર આકાશમાંથી આપત્તિ મોકલી દીધી.^(૧૨૧) (હુકુમ-૨૦) (૧૬૩) અને જરા એમને તે વસ્તીનું વૃત્તાંત પણ પૂછ્યો, જે સમુદ્રના કિનારે આવેલી હતી.^(૧૨૨) તેમને યાદ દેવડાવો એ ઘટના કે ત્યાંના

અલ્લાહની દયા અને કૃપાની આવી ખુલ્લી નિશાનીઓ જોઈ લીધા પછી પણ આ જાતિ બરાબર એ અવજાઓ, નાફરમાનીઓ અને વિદ્રોહોની દોષિત બની રહી, જેનાથી તેનો ઇતિહાસ ભરેલો પડ્યો છે. (તુલના માટે જુઓ, સૂર: બકરહ, નોંધ ૭૨, ૭૩, ૭૬)

(૧૨૦) હવે બની ઇસરાઈલના ઇતિહાસની એ ઘટનાઓ તરફ સંકેત કરવામાં આવી રહ્યો છે, જેનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અલ્લાહના ઉપરોક્ત ઉપકારોનો જવાબ આ લોકો કેવી-કેવી ગુનાહિત ઘૃષ્ટતાઓની સાથે આપતા રહ્યા અને પછી કેવી રીતે નિરંતર વિનાશની ખાઈમાં પડતા ચાલ્યા ગયા.

(૧૨૧) સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: બકરહ, નોંધ ૭૪, ૭૫.

(૧૨૨) સંશોધકોનું વધારે વલણ એ તરફ છે કે આ સ્થાન ‘એલા’ (Eila) કે ‘એલાત’ (Ellath) કે ‘એલુત’ (Elloth) હતું (Encyclopaedia Britannica, XV edition, ‘Macropaedia’, vol. 3, art. ‘Elat’), જ્યાં અત્યારે ઇઝરાયલના યહૂદી રાજ્યએ આ જ નામનું બંદર બનાવ્યું છે, અને જેના નજીક જ જોર્ડનનું પ્રખ્યાત બંદર અકબા આવેલું છે. આ રાતા સમુદ્રની એ શાખાના બીજા છેડા પર આવેલ છે, જે સીના દ્વીપકલ્પના પૂર્વીય અને અરબસ્તાનના પશ્ચિમી તટની વચ્ચે એકલાંબા અખાતના રૂપમાં દેખાય છે. બની ઇસરાઈલના ઉત્પત્તિ-કાળમાં આ ખૂબ મહત્વપૂર્ણ વેપારી કેન્દ્ર હતું. હજરત સુલૈમાન અલૈ.એ પોતાના રાતા સમુદ્રના સૈનિક અને વેપારી નૌકા-કાફલાનું મુખ્ય-મથક આ જ નગરને બનાવ્યું હતું.

જે ઘટના તરફ અહીં સંકેત કરવામાં આવ્યો છે તેના વિશે યહૂદીઓના પવિત્ર ગ્રંથોમાં આપણને કોઈ ઉલ્લેખ

يَوْمَ سَبَّتِهِمْ شُرْعًا وَيَوْمَ لَا يَسْبِتُونَ ۖ لَا تَأْتِيهِمْ ؕ
 كَذَلِكَ ۖ تَبَلَّوْهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ ﴿١٢٣﴾ وَإِذْ قَالَتْ أُمَّةٌ
 مِّنْهُمْ لِمَ تَعِظُونَ قَوْمًا اللَّهُ مُهْلِكُهُمْ أَوْ مُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا
 شَدِيدًا ۗ قَالُوا مَعذِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّكُمْ ۖ وَلَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ ﴿١٢٤﴾

લોકો 'સબ્ત'ના દિવસે અલ્લાહના આદેશ વિરુદ્ધ કામ કરતા હતા અને એ કે માછલીઓ સબ્તના દિવસે જ ઉભરાઈ-ઉભરાઈને સપાટી પર તેમના સામે આવતી હતી^(૧૨૩) અને સબ્ત સિવાયના બાકીના દિવસોમાં આવતી ન હતી. આવું એટલા માટે થતું હતું કે અમે તેમની અવજ્ઞાઓના કારણે તેમને પરીક્ષામાં નાખી રહ્યા હતા.^(૧૨૪) (૧૬૪) અને તેમને એ પણ યાદ દેવડાવો કે જ્યારે તેમના પૈકી એક જૂથે બીજા જૂથને કહ્યું હતું, "તમે એવા લોકોને શા માટે ઉપદેશ આપો છો જેમને અલ્લાહ નષ્ટ કરવાનો છે અથવા ભારે સજા આપવાનો છે" તો તેમણે જવાબ આપ્યો હતો, "અમે આ બધું તમારા રબ સમક્ષ પોતાને નિર્દોષ પુરવાર કરવા માટે કરીએ છીએ અને એ આશાએ કરીએ છીએ કે કદાચ આ લોકો તેની અવજ્ઞાથી બચવા લાગે."

કરવામાં આવ્યો છે, તેનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કુર્આનના અવતરણ વખતે બની ઈસરાઈલ સામાન્ય રીતે આ ઘટનાને સારી રીતે જાણતા હતા અને એ સત્ય છે કે મદીનાના યહૂદીઓએ, જેઓ નબી સલ્લ ના વિરોધનો કોઈ અવસર હાથથી જવા દેતા નહોતા, કુર્આનના આ ઉલ્લેખ પર સહેજપણ વાંધો ઉઠાવ્યો નહોતો.

(૧૨૩) 'સબ્ત' શનિવારને કહે છે. આ દિવસ બની ઈસરાઈલ માટે પવિત્ર ઘોષિત કરવામાં આવ્યો હતો અને અલ્લાહે આને પોતાના અને બની ઈસરાઈલ વચ્ચે પેઢી-દર-પેઢી હંમેશાના સંકલ્પના નિશાન બતાવતાં તાકીદ કરી હતી કે આ દિવસે દુનિયાનું કોઈ કામ કરવામાં ન આવે, ઘરોમાં આગ સુદ્ધા સળગાવવામાં ન આવે, પશુઓ-ઢોરો અને દાસ-દાસીઓ સુદ્ધાથી કોઈ સેવા લેવામાં ન આવે અને એ કે જે વ્યક્તિ આ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરે, તેને કતલ કરી નાખવામાં આવે. પરંતુ બની ઈસરાઈલે આગળ ચાલીને આ નિષ્ક્રિયનો ખુલ્લુંખુલ્લા ઉલ્લંઘન કરવાનું શરૂ કરી દીધું. યરમિયાહ નબીના સમયમાં (ઈ.સ. પૂર્વે ૬૨૮-૫૮૬) ખાસ યરૂશલમના ફાટકોથી લોકો સબ્તના દિવસે માલ-સામાન લઈ-લઈને આવતા હતા. આના પર નબીએ અલ્લાહ તરફથી યહૂદીઓને ધમકી આપી કે જો તમે લોકો શરીઅતના આ ખુલ્લુંખુલ્લા ઉલ્લંઘનથી અટકશો નહીં તો યરૂશલમને બાળીને ભસ્મ કરી દેવામાં આવશે. (Jeremiah 17:21-7) આની જ ફરિયાદ હઝકી-એલ નબી પણ કરે છે, જેમનો કાળ ઈ.સ. પૂર્વે ૫૮૬ થી ૫૩૬ની વચ્ચે છે, તેથી તેમના ગ્રંથમાં સબ્તના અનાદરને યહૂદીઓના રાષ્ટ્રીય ગુનાઓમાંથી એક મોટો ગુનો કહેવામાં આવેલ છે. (Ezekiel 20:12-24) આ નોંધોથી એ અનુમાન કરી શકાય છે કે કુર્આન-મજીદ અહીં જે ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરી રહ્યું છે તે પણ સંભવતઃ એ જ યુગની ઘટના હશે.

(૧૨૪) અલ્લાહ બંદાઓની પરીક્ષા માટે જે પદ્ધતિઓ અપનાવે છે, તેમાંથી એક પદ્ધતિ એ પણ છે કે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ કે સમૂહના અંદર આજ્ઞાપાલનથી વિમુખતા અને અવજ્ઞાનું વલણ વધવા લાગે છે, તો તેના સામે અવજ્ઞાના અવસરોના દ્વાર ખોલી નાખવામાં આવે છે, જેથી તેનું એ વલણ, જે અંદર છુપાયેલ છે, ખુલીને સંપૂર્ણપણે સામે આવી જાય અને જે ગુનાઓથી તે પોતાના પાલવને સ્વયં કલંકિત કરવા ઈચ્છે છે, તેનાથી તે માત્ર એટલા માટે અટકીને ન રહી જાય કે તેને કરવાના અવસરો તેને ન મળી રહ્યા હોય.

فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ أَتَجَنَّبْنَا الَّذِينَ يَنْهَوْنَ عَنِ السُّوءِ
وَأَخَذْنَا الَّذِينَ ظَلَمُوا بِعَذَابٍ بَیِّنٍ مِمَّا كَانُوا يَفْسُقُونَ ﴿١٧﴾

(૧૬૫) છેવટે જ્યારે તેઓ એ આદેશોને તદ્દન જ ભૂલી ગયા જે તેમને યાદ દેવાવવામાં આવ્યા

હતા, ત્યારે અમે તે લોકોને બચાવી લીધા જેઓ બૂરાઈઓથી રોકતા હતા અને બાકીના સૌ લોકોને, જેઓ અત્યાચારી હતા, તેમની અવજ્ઞાઓના કારણે કઠોર યાતનામાં પકડી લીધા. (૧૨૫)

(૧૨૫) આ વર્ણનથી જાણ થાય છે કે એ વસ્તીમાં ત્રણ પ્રકારનાં લોકો હતા -

એક તેઓ, જેઓ ખુલ્લેઆમ અલ્લાહના આદેશોનું ઉલ્લંઘન કરી રહ્યા હતા.

બીજા એ લોકો, જેઓ સ્વયં તો ઉલ્લંઘન નહોતા કરતા, પરંતુ આ ઉલ્લંઘનને મૌન બેસીને જોઈ રહ્યા હતા અને ઉપદેશ આપવાવાળાને કહેતા હતા કે આ દુર્ભાગીઓને ઉપદેશ આપવાથી શું ફાયદો !

ત્રીજા એ લોકો, જેમનું ઈમાની સ્વાભિમાન અલ્લાહની મર્યાદાઓના આ ખુલ્લુંખુલ્લા અનાદરને સહન કરી શકતું નહોતું અને તેઓ એ વિચારથી ભલાઈની આજ્ઞા આપવા અને બૂરાઈથી રોકવામાં સક્રિય હતા કે કદાચ એ ગુનેગાર લોકો તેમના ઉપદેશથી સીધા માર્ગ પર આવી જાય, અને જો તેઓ સીધો માર્ગ ન અપનાવે તો પણ અમે અમારી હદ સુધી તો અમારું કર્તવ્ય નિભાવીને અલ્લાહ સમક્ષ (જવાબદારીમાંથી) અમારા મુક્ત થવાનું પ્રમાણ પ્રસ્તુત કરી જ દઈએ.

આવી પરિસ્થિતિમાં જ્યારે એ વસ્તી પર અલ્લાહનો અઝાબ (યાતના) આવે તો કુર્આન-મજીદ કહે છે કે આ ત્રણેય સમૂહોમાંથી માત્ર ત્રીજો સમૂહ જ આનાથી બચાવવામાં આવ્યો, કેમ કે તેણે જ અલ્લાહ સમક્ષ પોતાની વિવશતા હોવાની ચિંતા કરી હતી અને એ જ સમૂહ હતો, જેણે પોતે મુક્ત હોવાનું પ્રમાણ ઉપલબ્ધ કરાવી રાખ્યું હતું. બાકી બંને સમૂહોની ગણતરી અત્યાચારીઓમાં કરવામાં આવી અને તેઓ પોતાના ગુનાની હદ સુધી અઝાબનો ભોગ બન્યા. અલબત્ત, વાનર કેવળ એ લોકોને બનાવવામાં આવ્યા, જેઓ પૂરેપૂરા વિદ્રોહની સાથે આદેશની અવગણના કરતા રહ્યા.

કેટલાક વિવરણકર્તાઓએ એ વિચાર વ્યક્ત કર્યો છે કે અલ્લાહે પહેલા સમૂહને અઝાબનો ભોગ બનવાને અને ત્રીજા સમૂહના મુક્ત થવાને સ્પષ્ટ કરેલ છે. પરંતુ બીજા સમૂહ વિશે મૌન ધારણ કર્યું છે. તેથી તેમના વિશે એ નથી કહી શકાતું કે તે મુક્ત થનારાઓમાંથી હતો કે અઝાબનો ભોગ બનનારાઓમાંથી. પરંતુ કુર્આનના વર્ણનથી આ વિચારની પુષ્ટિ થતી નથી. સ્પષ્ટ છે કે કોઈ વસ્તી પર અલ્લાહનો અઝાબ આવવાની સ્થિતિમાં આખી વસ્તી બે જ સમૂહોમાં વહેંચાઈ શકે છે, એક એ જેના પર અઝાબ આવે, અને બીજો એ જેને બચાવી લેવામાં આવે.

હવે જો કુર્આનના વર્ણન અનુસાર બચવાવાળો સમૂહ માત્ર ત્રીજો હતો, તો નિશ્ચિતરૂપે પહેલા અને બીજા બંને સમૂહો ન બચવાવાળામાં સામેલ હશે. આનું જ સમર્થન ﴿كَذَّبُوا إِلَهَ الْغَيْبِ﴾ (તમારા રબની સામે પોતાને નિર્દોષ સાબિત કરવા માટે)ના વાક્યથી પણ થાય છે, જેની પુષ્ટિ પછીના વાક્યમાં સ્વયં અલ્લાહે કરી દીધી છે. કુર્આન અને હદીસના બીજા કથનોથી પણ આપણને એવી જ જાણકારી મળે છે કે સામૂહિક ગુનાઓ વિશે અલ્લાહનો કાનૂન આ જ છે. તેથી કુર્આનમાં ફરમાવ્યું છે કે ﴿وَالَّذِينَ ظَلَمُوا وَإِلَىٰ ظُلْمِهِمْ﴾ (અને બધો એ ઉપદ્રવથી જેની આફત માત્ર એ જ લોકો સુધી સીમિત નહીં રહે જેમણે તમારા પૈકી ગુનો કર્યો હોય... સૂર: અન્ફાલ, ૨૫)

فَلَمَّا عَتَوْا عَنْ مَا نُهُوا عَنْهُ قُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ ﴿١٣٦﴾
 وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكَ لِيُبْعَثَنَّ عَلَيْهِمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَنْ يَسُومُهُمْ
 سُوءَ الْعَذَابِ ۖ إِنَّ رَبَّكَ لَسَرِيعُ الْعِقَابِ ۖ وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٣٧﴾
 وَقَطَّعْنَاهُمْ فِي الْأَرْضِ أُمَّمًا ۖ مِنْهُمْ الصَّالِحُونَ وَمِنْهُمْ دُونَ

પછી જ્યારે તેઓ પૂરેપૂરા વિદ્રોહ સાથે એ જ કાર્ય કરતા રહ્યા જેનાથી તેમને રોકવામાં આવ્યા હતા, તો અમે કહ્યું, “વાનર થઈ જાવ હડપૂત થયેલા”^(૧૬૭) (૧૬૭) અને યાદ કરો જ્યારે તમારા રબે ઘોષણા કરી દીધી કે,^(૧૨૭) “તે ક્યાંમત સુધી નિરંતર એવા લોકોને બની ઇસરાઈલ ઉપર આધિપત્ય આપતો રહેશે, જેઓ તેમને સૌથી ખરાબ યાતના આપશે.”^(૧૨૮) નિશ્ચિત રૂપે તમારો રબ સજા આપવામાં ઝડપી છે અને નિ:શંક તે ક્ષમા અને દયાથી પણ કામ લેવાવાળો છે. (૧૬૮) અમે તેમને ધરતી ઉપર ટુકડે-ટુકડા કરી ઘણી કોમોમાં વહેંચી દીધા. કેટલાક લોકો તેમનામાં સદાચારી હતા અને કેટલાક

અને આની સમજૂતીમાં નબી સલ્લ. ફરમાવે છે કે, ‘સર્વોચ્ચ અને પ્રતાપી અલ્લાહ વિશિષ્ટ લોકોના ગુનાઓ પર સામાન્ય લોકોને સજા નથી આપતો, જ્યાં સુધી જનસાધારણની એ દશા ન થઈ જાય કે તેઓ પોતાની આંખોની સામે ખરાબ કાર્યો થતાં જુએ અને એ કાર્યો વિરુદ્ધ રોષ વ્યક્ત કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવતા હોય તેમ છતાં કોઈ રોષ વ્યક્ત ન કરે. તેથી જ્યારે લોકોની હાલત આવી થઈ જાય છે તો અલ્લાહ સામાન્ય અને વિશિષ્ટ સૌને અઝાબમાં નાખી દે છે.’ (મુસ્નદ અહમદ, ભા-૪, પૃ. ૧૮૨)

આ ઉપરાંત જે આયતો અત્યારે આપણા સામે છે, તેનાથી એ પણ જાણકારી મળે છે કે આ વસ્તી પર અલ્લાહનો અઝાબ બે ભાગમાં આવ્યો હતો. પહેલો ભાગ એ જેને ‘અઝાબે બઈસ’ (કઠોર યાતના) કહેવામાં આવેલ છે અને બીજો ભાગ એ જેમાં અવશા પર દુરાગ્રહી લોકોને વાનર બનાવી દેવામાં આવ્યા. અમે એવું સમજીએ છીએ કે પહેલા ભાગના અઝાબમાં પહેલા બંને સમૂહો સામેલ હતા અને બીજા ભાગનો અઝાબ માત્ર પહેલા સમૂહને આપવામાં આવ્યો હતો. સાચું જ્ઞાન અલ્લાહને જ છે, જો અમે સાચું લખ્યું છે તો અલ્લાહની સદ્ પ્રેરણાથી છે અને જો ભૂલ કરી છે તો તે અમારી ભૂલ છે, અને અલ્લાહ અત્યંત ક્ષમાશીલ, મહેરબાન છે.

(૧૨૬) સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: બકરહ, નોંધ ૮૩.

(૧૨૭) મૂળ શબ્દ قِرَدَةً પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ લગભગ એ જ છે જે નોટિસ આપવા કે સચેત કરી દેવાનો છે.

(૧૨૮) આ ચેતવણી બની ઇસરાઈલને લગભગ આઠમી સદી ઇસ્વીસન પૂર્વેથી નિરંતર આપવામાં આવી રહી હતી. તેથી યહૂદીઓના પવિત્ર ગ્રંથોના સંગ્રહમાં યશયાહ (Isaiah) અને યરમિયાહ (Jeremiah) અને તેમના પછી આવનારાં નબીઓના તમામ ગ્રંથોમાં આ ચેતવણી સામેલ છે. ઉપરાંત, આ જ ચેતવણી ઈસા મસીહ અલૈ. એ તેમને આપી, જેમ કે ઈજીપ્તોમાં તેમના કેટલાય પ્રવચનોથી સપષ્ટ છે. અંતે કુર્આને આની પુષ્ટિ કરી. હવે આ વાત કુર્આન અને તેનાથી અગાઉના ગ્રંથોની સચ્ચાઈ પર એક સ્પષ્ટ સાક્ષી છે કે તે સમયથી લઈને આજ સુધી ઈતિહાસમાં કોઈ યુગ એવો પસાર નથી થયો, જેમાં યહૂદી જાતિને દુનિયામાં ક્યાંક-ને-ક્યાંક પરાધીન અને અપમાનિત કરવામાં આવતી ન રહી હોય.

ذٰلِكَ ۙ وَبَلَّوْا نُهُمْ بِالْحَسَنٰتِ وَالسَّيِّاٰتِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُوْنَ ﴿١٦٨﴾ فَخَلَفَ
 مِنْۢ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ وَرِثُوْا الْكِتٰبَ يَأْخُذُوْنَ عَرَضَ هٰذَا الَّا ذٰلِيْ
 وَيَقُوْلُوْنَ سَيُغْفَرُ لَنَا ۗ وَاِنْ يَّاتِهِمْ عَرَضٌ مِّثْلُهٗا يَأْخُذُوْهُۥٓ اَلَمْ
 يُؤْخَذْ عَلَيْهِمْ مِّمَّا قَدْ كُتِبَ اَنْ لَا يَقُوْلُوْا عَلٰى اللّٰهِ اِلَّا الْحَقَّ وَدَرَسُوْا
 مَا فِيْهِۥٓ وَالذَّارِ الْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لِّلَّذِيْنَ يَتَّقُوْنَ ۗ اَفَلَا تَعْقِلُوْنَ ﴿١٦٩﴾

તેનાથી જુદા પ્રકારના અને અમે તેમને સારી અને ખરાબ પરિસ્થિતિઓથી પરીક્ષામાં નાખતા રહ્યા કે કદાચ તેઓ પાછા ફરે. (૧૬૮) પછી પહેલાંની પેઢીઓ બાદ એવા અયોગ્ય લોકોએ તેમનું સ્થાન લીધું, જેઓ અલ્લાહના ગ્રંથના ઉત્તરાધિકારી બનીને આ જ તુચ્છ દુનિયાના લાભો સમેટે છે અને કહી દે છે કે આશા છે કે અમને માફ કરી દેવામાં આવશે, અને જો દુનિયાની એ જ સાંસારિક સામગ્રી સામે આવે છે તો ફરી દોડીને તેને લઈ લે છે. ^(૧૬૯) શું આમના પાસેથી ગ્રંથનું વચન લેવામાં આવી ચૂક્યું નથી કે અલ્લાહના નામથી એ જ વાત કહે જે સત્ય હોય? અને તેઓ પોતે જ વાંચી ચૂક્યા છે, જે ગ્રંથમાં અંકિત છે. ^(૧૭૦) આખિરતનું ઠેકાણું તો અલ્લાહથી ડરનારા લોકો માટે જ ઉત્તમ છે. ^(૧૭૧) શું તમે આટલી વાત પણ નથી સમજતા?

(૧૨૯) અર્થાત્ ગુનો કરે છે અને જાણે છે કે ગુનો છે; પરંતુ એ વિશ્વાસથી તેનું આચરણ કરે છે કે અમારી તો કોઈને-કોઈ સ્વરૂપે બક્ષિસ થઈ જ જવાની છે, કેમ કે અમે અલ્લાહના પ્રિય છીએ અને અમે ચાહે ગમે તે કરીએ, છેવટે અમારી ક્ષમા થવી તો જરૂરી છે. આ જ ભ્રમનું પરિણામ છે કે ગુનો કર્યા પછી તેઓ ન શરમ અનુભવે છે, ન તૌબા (પ્રાયશ્ચિત) કરે છે, બલકે જ્યારે ફરી એવા જ ગુનાનો અવસર સામે આવે છે તો ફરી તેમાં લિમ થઈ જાય છે. દુર્ભાગી લોકો એ ગ્રંથના ઉત્તરાધિકારી બન્યા, જે તેમને દુનિયાના ઈમામ (નાયક) બનાવવાનો હતો, પરંતુ તેમની સંકીર્ણતા અને તેમનાં તુચ્છ વિચારોએ આ કીમતી નુસખાને લઈને દુનિયાની તુચ્છ પૂંજ કમાવાથી વધારે ઉચ્ચ કોઈ વસ્તુનું સાહસ ન કર્યું અને દુનિયામાં ન્યાય અને સત્યના ધ્વજવાહક તેમજ ભલાઈ અને કલ્યાણના માર્ગદર્શક બનવાને બદલે માત્ર દુનિયાના કૂતરાં બનીને રહી ગયા.

(૧૩૦) અર્થાત્ આ લોકો સ્વયં જાણતા હતા કે તૌરાતમાં બની ઈસરાઈલ માટે મુક્તિનો પરવાનો કોઈપણ શરત વગર મળી જવાનો ક્યાંય પણ ઉલ્લેખ નથી, ન અલ્લાહે ક્યારેય તેમને એમ કહ્યું અને ન તેમનાં પયગંબરોએ ક્યારેય તેમને એ વિશ્વાસ અપાવ્યો કે તમે જે ઈચ્છો કરતા રહો, દરેક સ્થિતિમાં તમારી મુક્તિ અવશ્ય થશે. પછી છેવટે તેમને શું અધિકાર છે કે અલ્લાહથી એ વાત જોડી દે, જે સ્વયં અલ્લાહે ક્યારેય નથી કહી, જો કે તેમનાથી એ વચન લેવામાં આવ્યું હતું કે અલ્લાહના નામથી કોઈ વાત સત્યથી વિપરીત નહીં કહે.

(૧૩૧) આ આયતના બે અનુવાદ થઈ શકે છે. એક એ જે અમે ઉપર કર્યો છે, બીજો એ કે “અલ્લાહથી ડરવાવાળા લોકો માટે તો આખિરતનું ઘર જ ઉત્તમ છે.” પહેલા અનુવાદ અનુસાર અર્થ એ થશે કે ક્ષમા અને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી લેવી એ કોઈનો અંગત કે પારિવારિક ઈજારો નથી. એ કોઈપણ રીતે સંભવ નથી કે તમે કામ તો એ કરો

وَالَّذِينَ يُمَسِّكُونَ بِالْكَتِيبِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ ۖ إِنَّا لَا نُضِيعُ
 أَجْرَ الْمُصْلِحِينَ ﴿١٧٠﴾ وَإِذْ نَتَقْنَا الْجَبَلَ فَوْقَهُمْ كَأَنَّهُ ظُلَّةٌ
 وَظَنُّوا أَنَّهُ وَاقِعٌ بِهِمْ ۗ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ ۖ وَادْكُرُوا
 مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿١٧١﴾ وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِن بَنِي آدَمَ مِنْ

સદ્ગુણિય લોકોનું વળતર અમે વ્યર્થ નહીં કરીએ. (૧૭૧) તેમને એ સમય પણ કંઈ યાદ છે, જ્યારે અમે

(૧૭૦) જે લોકો ગ્રંથની પાબંદી કરે છે અને જેમણે નમાઝ કાયમ કરી રાખી છે, નિશ્ચિત રૂપે આવા સદ્ગુણિય લોકોનું વળતર અમે વ્યર્થ નહીં કરીએ. (૧૭૧) તેમને એ સમય પણ કંઈ યાદ છે, જ્યારે અમે પર્વતને હલાવીને તેમના ઉપર એ રીતે ઢાળી દીધો હતો, જાણે કે તે છત્રી છે અને તેઓ ધારતા હતા કે તે તેમના ઉપર આવી પડશે અને તે વખતે અમે તેમને કહ્યું હતું કે જે ગ્રંથ અમે તમને આપી રહ્યા છીએ તેને દૃઢતાપૂર્વક પકડી રાખો અને જે કંઈ તેમાં લખ્યું છે, તેને યાદ રાખો. આશા છે કે તમે ખોટા રસ્તે ચાલવાથી બચી રહેશો. (૧૭૨) અને હે નબી! લોકોને યાદ દેવડાવો એ સમય

જે સજા આપવા લાયક હોય, પરંતુ તમને આખિરતમાં જગ્યા સારી મળી જાય, કેવળ એટલા માટે કે તમે યહુદી કે ઈસરાઈલી છો. જો તમારામાં થોડીક પણ બુદ્ધિ હોય, તો તમે સ્વયં સમજી શકો છો કે આખિરતમાં સારી જગ્યા કેવળ એ જ લોકોને મળી શકે છે, જેઓ દુનિયામાં અલ્લાહથી ડરીને કામ કરે. રહ્યો બીજો અનુવાદ તો તેના અનુસાર અર્થ એ થશે કે દુનિયા અને તેના લાભોને આખિરત પર પ્રાથમિકતા આપવી તો માત્ર એ લોકોનું કામ છે, જેઓ અલ્લાહથી ડરવાવાળા ન હોય. અલ્લાહથી ડરવાવાળા લોકો તો અવશ્ય દુનિયાના હિતો પર આખિરતના હિતોને અને દુનિયાના ભોગવિલાસ પર આખિરતની ભલાઈને પ્રાથમિકતા આપે છે.

(૧૭૨) સંકેત છે એ ઘટના તરફ છે, જે હઝરત મૂસા અલૈ.ને પ્રમાણ-પત્રની સંગીન શિલાઓ પ્રદાન કરવાના પ્રસંગે સીના પર્વતની તળેટીમાં બની હતી. બાઈબલમાં આ ઘટનાનો આ શબ્દોમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે -

“અને મૂસા લોકોને તંબુઓના સ્થળેથી બહાર લાવ્યો કે ખુદાથી મુલાકાત કરાવે અને તેઓ પહાડના નીચે આવીને ઊભા રહ્યા અને સીના પહાડ ઉપરથી નીચે સુધી ધુમાડાથી ભરાઈ ગયો, કેમ કે પ્રભુ જવાળાઓમાં થઈને તેના પર ઉતર્યો અને ધુમાડો ભઠ્ઠીના ધુમાડાંની જેમ ઉપર ઉઠી રહ્યો હતો અને એ આખો પહાડ જોરથી હલી રહ્યો હતો.” (Exodus 19: 17-18) આમ, અલ્લાહે બની ઈસરાઈલથી ગ્રંથના પાલનનું વચન લીધું અને વચન લેતાં બહારથી તેમના પર એવું વાતાવરણ આચ્છાદિત કરી દીધું, જેનાથી તેમને અલ્લાહના પ્રતાપ અને તેની મહાનતા અને તેની શ્રેષ્ઠતા અને એ વચનના મહત્વની પૂરેપૂરી સભાનતા રહે અને તેઓ સૃષ્ટિના શહેનશાહ સામે પ્રતિજ્ઞા સુદઢ કરવાને કોઈ સામાન્ય વાત ન સમજે.

(૧૭૩) ઉપરનો વર્ણન-ક્રમ એ વાત પર સમાપ્ત થયો હતો કે અલ્લાહે બની ઈસરાઈલથી બંદગી અને આજ્ઞાપાલનનું વચન લીધું હતું. હવે સામાન્ય માનવીઓને સંબોધિત કરીને તેમને બતાવવામાં આવી રહ્યું છે કે આ બની ઈસરાઈલની જ કોઈ વિશિષ્ટતા નથી, વાસ્તવમાં તમે સૌ પોતાના પેદા કરનારની સાથે એક પ્રતિજ્ઞામાં બંધાયેલા છો અને તમને એક દિવસ જવાબ આપવાનો છે કે તમે એ પ્રતિજ્ઞાનું ક્યાં સુધી પાલન કર્યું.

مُتَّاقِينَ عِنْدَ الرَّبِّ الْمُخْتَلِفِينَ
 ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ ۗ أَلَسَتْ بِرَبِّكُمْ
 قَالُوا بَلَىٰ ۗ شَهِدْنَا ۗ أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ ﴿٧٤﴾
 أَوْ تَقُولُوا إِنَّمَا أَشْرَكَ آبَاؤُنَا مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا ذُرِّيَّةً مِّنْ بَعْدِهِمْ ۗ

જ્યારે તમારા રબે આદમના પુત્રોની પીઠમાંથી તેમની સંતતિને કાઢી હતી અને તેમને સ્વયં પોતાના ઉપર સાક્ષી બનાવીને પૂછ્યું હતું, “શું હું તમારો રબ નથી?” તેમણે કહ્યું, “ચોક્કસ, આપ જ અમારા રબ છો, અમે તેની સાક્ષી આપીએ છીએ.”^(૧૩૪) આ અમે એટલા માટે કર્યું કે કદાચ તમે ક્યામતના દિવસે એમ ન કહી દો કે, “અમે તો આ વાતથી અજાણ હતા,” (૧૭૩) અથવા એમ ન કહેવા લાગો કે, “શિક્ક (અનેકેશ્વરવાદ)ની શરૂઆત તો અમારા બાપ-દાદાઓએ અમારા પહેલાં કરી

(૧૩૪) જેમકે ઘણી હદીસોથી જાણકારી મળે છે કે આ મામલો આદમના સર્જનના પ્રસંગે બન્યો હતો. તે વખતે જે રીતે ફરિશ્તાઓને એકત્ર કરીને પહેલા મનુષ્યને સિજદો કરાવવામાં આવ્યો હતો અને ધરતી પર મનુષ્યની ‘મિલાફત’ (પ્રતિનિધિત્વ)ની ઘોષણા કરવામાં આવી હતી, એ જ રીતે આદમની સમગ્ર સંતતિને પણ, જે ક્યામત સુધી પેદા થવાની હતી, અલ્લાહે એકી સાથે અસ્તિત્વ અને ચેતના પ્રદાન કરીને પોતાની સામે હાજર કર્યા હતા અને તેમનાથી પોતાના રબ હોવાની સાક્ષી લીધી હતી.

આ મામલાને કેટલાક લોકો માત્ર રૂપકાત્મક વર્ણનશૈલી પર આધારિત બતાવે છે. તેમનું માનવું છે કે વાસ્તવમાં અહીં કુર્આન-મજીદ કેવળ એ વાત મનમાં બેસાડવા માગે છે કે અલ્લાહના રબ હોવાનો એકરાર માનવીની પ્રકૃતિમાં સંપૂર્ણપણે સમાવિષ્ટ છે અને આ વાતને અહીં એવી રીતે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે જાણે આ એક ઘટના હતી, જે બાહ્ય-જગતમાં બની. પરંતુ અમે આ અર્થને સાચો સમજતા નથી. કુર્આન અને હદીસ બંનેમાં આને એક સ્પષ્ટ ઘટનાના રૂપમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે અને કેવળ ઘટનાને વર્ણવી દેવાને પર્યાપ્ત સમજવામાં નથી આવ્યું, બલકે એ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે ક્યામતના દિવસે આદમની સંતતિ પર હુજજત (પ્રમાણ) સ્થાપિત કરીને આ આદિકાલીન પ્રતિજ્ઞા અને એકરારને પ્રમાણના રૂપમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવશે, તેથી કોઈ કારણ નથી કે અમે આને કેવળ એક રૂપકાત્મક વર્ણનશૈલી સમજીએ. [આદિકાળમાં સમગ્ર માનવ-વંશના] આ સંમેલનને જો કોઈ વ્યક્તિ સંભાવનાથી પર સમજે છે તો તે તેના વિચારના પરિઘની સંકુચિતતાનું પરિણામ છે, નહિં તો વાસ્તવમાં તો માનવ-વંશ વર્તમાન કમાનુગત જન્મની સંભાવનાથી જેટલો નજીક છે, એટલું જ આદિકાળમાં તેમનો સામૂહિક ઉદ્ભવ અને પુનરુજ્જવન (આખિરત)માં તેમને પુનઃ સામૂહિક રૂપે ઉકાવવું પણ સંભાવનાથી નજીક છે. ઉપરાંત, આ વાત અત્યંત બુદ્ધિગમ્ય લાગે છે કે માનવી જેવી બુદ્ધિ અને ચેતનાવાળા અને ઉપભોગ અને અધિકારવાળા પ્રાણીને ધરતી પર ખલીફાના રૂપમાં નિયુક્ત કરતી વખતે અલ્લાહ તેને વાસ્તવિકતાથી માહિતગાર કરાવે અને તેનાથી પોતાની વફાદારીનો એકરાર (Oath of Allegiance) લે.

أَفْتَهَلِكُنَا بِمَا فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ ﴿١٣٥﴾ وَكَذَلِكَ نَقُصُّ الْأَيَاتِ

હતી અને અમે પછીથી તેમના વંશથી પેદા થયા. પછી શું આપ અમને એ કસૂર માટે પકડો છો જે ખોટા કામ કરનારાઓએ કર્યો હતો?"^(૧૩૫) (૧૭૪) જુઓ, આવી રીતે અમે નિશાનીઓ સ્પષ્ટ રૂપે પ્રસ્તુત

(૧૩૫) આ આયતમાં એ ઉદ્દેશ્ય બતાવવામાં આવેલ છે, જેના માટે આદિકાળમાં આદમની સમગ્ર સંતતિથી એકરાર લેવામાં આવ્યો હતો અને તે એ છે કે માનવીઓમાંથી જે લોકો પોતાના અલ્લાહથી વિદ્રોહ કરે, તેઓ પોતાના આ અપરાધ માટે સંપૂર્ણ જવાબદાર ઠરાવવામાં આવે. તેમને પોતાની નિર્દોષતા માટે ન તો ન જાણવાનું બહાનું બનાવવાની તક મળે અને ન તેઓ પૂરોગામી પેઢીઓ પર પોતાની પથભ્રષ્ટતાની જવાબદારી નાખીને સ્વયં જવાબદારીથી મુક્ત થઈ શકે. જાણે બીજા શબ્દોમાં અલ્લાહ આ આદિકાલીન પ્રતિજ્ઞા અને વચનને એ વાત પર દલીલ ઠેરવે છે કે માનવ-જાતિમાંથી દરેક વ્યક્તિએ વ્યક્તિગત રૂપે અલ્લાહના એકલા ઈલાહ (પૂજ્ય, ઉપાસ્ય) હોવા અને એકલા રબ (માલિક અને પાલનહાર) હોવાની સાક્ષી પોતાના અંદરમાં લઈ રાખી છે અને આ આધારે એ કહેવું ખોટું છે કે કોઈ વ્યક્તિ પૂરી અનભિજ્ઞતાના કારણે અથવા એક પથભ્રષ્ટ વાતાવરણમાં પાલન-પોષણ થવાને કારણે પોતાની પથભ્રષ્ટતાની જવાબદારીથી સંપૂર્ણપણે મુક્ત થઈ શકે છે.

હવે પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે જો આ આદિકાલીન પ્રતિજ્ઞા અને વચન વાસ્તવમાં વ્યવહારમાં આવ્યો પણ હતો, તો શું તેની યાદ આપણી ચેતના અને સ્મૃતિમાં સુરક્ષિત છે? જો ના, તો પછી એ એકરારને, જેની યાદ આપણી ચેતના અને સ્મૃતિમાંથી નષ્ટ થઈ ચૂકી છે, આપણા વિરુદ્ધ પ્રમાણ કેવી રીતે સમજી શકાય?

આનો ઉત્તર એ છે કે જો આ પ્રતિજ્ઞા અને વચનની નિશાનીને માનવીની ચેતના અને સ્મૃતિમાં તાજી રહેવા દીધી હોત, તો માનવીને દુનિયાના વર્તમાન પરીક્ષા-સ્થળમાં મોકલવું નિરર્થક થઈ જતું, કેમ કે ત્યારબાદ પછી આ પરીક્ષાનો કોઈ અર્થ જ બાકી ન રહી જતો. તેથી આ નિશાનીને ચેતના અને સ્મૃતિમાં તો તાજી રાખવામાં ન આવી, પરંતુ તે અંતર્યેતના (Subconscious Mind) અને અંતર્જ્ઞાન (Intuition)માં નિશ્ચિતરૂપે છે. તેની સ્થિતિ એ જ છે, જે આપણા બીજા અંતર્યેતના અને અંતર્જ્ઞાન સંબંધિત જ્ઞાનોની સ્થિતિ છે. સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા તેમજ ચરિત્ર અને આચરણના તમામ વિભાગોમાં માનવીથી આજ સુધી જે કંઈ પ્રગટ થયું છે, તે બધું વાસ્તવમાં માનવીનાં અંદર સંભાવના અને ક્ષમતા સ્વરૂપે હતું જ. બાહ્ય પ્રેરકો અને આંતરિક પ્રોત્સાહનોએ મળીને જે કંઈ કર્યું છે, તો કેવળ એટલું જ કે જે કંઈ ક્ષમતા સ્વરૂપે હતું તેને વ્યવહારિક કરી નાખ્યું. આ એક સમ્યાઈ છે કે કોઈ શિક્ષા, કોઈ દીક્ષા, વાતાવરણનો કોઈ પ્રભાવ અને કોઈ આંતરિક ઉત્તેરકો માનવીની અંદર કોઈ વસ્તુ પણ, જે તેનામાં ક્ષમતાના સ્વરૂપે ન હોય, કદાપિ પેદા કરી શકતી નથી અને એ જ પ્રમાણે પ્રભાવ નાખનારી આ તમામ વસ્તુઓ જો પોતાનું બધું જોર લગાવી પણ દે, તો પણ તેમનામાં એ શક્તિ નથી કે એ વસ્તુઓમાંથી, જે માનવીના અંદર ક્ષમતા સ્વરૂપે છે, કોઈ વસ્તુને તદ્દન નષ્ટ કરી દે. વધારેમાં વધારે જે કંઈ તે કરી શકે છે તે માત્ર એ કે તેને મૂળ પ્રકૃતિથી વિમુખ (Pervert) કરી દે. પરંતુ એ વસ્તુ તમામ પરિવર્તનો અને વિકૃતિઓ છતાં અંદર રહેશે, પ્રગટ થવા માટે જોર લગાવતી રહેશે અને બાહ્ય અપીલનો જવાબ આપવા તત્પર રહેશે. આ મામલો, જેમ કે અમે હમણા વર્ણવ્યો છે, આપણાં તમામ અંતર્જ્ઞાન અને સહજ જ્ઞાનથી સંબંધિત જ્ઞાનોની સાથે સામાન્ય રીતે જોવા મળે છે. તે બધું આપણા અંદર ક્ષમતાના સ્વરૂપમાં છે અને તેના હોવાનું નિશ્ચિત પ્રમાણ એ વસ્તુઓથી આપણને મળે છે, જે વ્યવહારિક રૂપે આપણાથી પ્રગટ થાય છે.

આ બધાના પ્રગટ થવામાં બાહ્ય યાદગીરી અને અનુસ્મરણ, શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણ અને રચના અને રૂપરેખાની જરૂર હોય છે અને જે કંઈ આપણાથી પ્રગટ થાય છે, તે જાણે વાસ્તવમાં બાહ્ય અપીલનો એ જવાબ છે જે આપણા અંદરની ક્ષમતાના સ્વરૂપમાં રહેલી વસ્તુઓ તરફથી મળે છે.

આ બધાને અંદરની ખોટી ઈચ્છાઓ અને બહારનાં ખોટા પ્રભાંવો દબાવીને, પરદો નાખીને વિમુખ અને વિકૃત કરીને બિનઅસરકારક કરી શકે છે, પરંતુ તદન સમાપ્ત નથી કરી શકતા, અને એટલા માટે આંતરિક અનુભૂતિ અને બાહ્ય પ્રયત્ન બંનેથી સુધારણા અને પરિવર્તન (Conversion) શક્ય બની શકે છે. બરાબર આ જ સ્થિતિ એ અંતજ્ઞાનની પણ છે, જે આપણને સૃષ્ટિમાં પોતાની વાસ્તવિક સ્થિતિ અને સૃષ્ટિને પેદા કરવાવાળાની સાથે પોતાના સંબંધ વિશે પ્રાપ્ત છે. તેનું હોવાનું પ્રમાણ એ છે કે તે માનવ-જીવનના પ્રત્યેક તબક્કામાં, ધરતીના દરેક ભાગમાં, દરેક વસ્તી, દરેક પેઢી અને દરેક વંશમાં ઉદ્ભવવતું રહ્યું છે અને ક્યારેય દુનિયાની કોઈ શક્તિ તેને નષ્ટ કરવામાં સફળ થઈ શકી નથી. તેના વાસ્તવિકતાને અનુરૂપ હોવાનું પ્રમાણ એ છે કે જ્યારે ક્યારેક તે ઉભરીને વ્યવહારિક રૂપે આપણા જીવનમાં કાર્યરત થયું છે, તેણે સારા અને લાભપ્રદ પરિણામો જ આપ્યા છે.

તેને ઉભરવા અને પ્રગટ થવા તથા વ્યવહારિક રૂપે અપનાવવા માટે એક બાહ્ય અપીલની હંમેશા આવશ્યકતા રહી છે. તેથી તમામ પયગંબરો અને આકાશી ગ્રંથો તથા તેનું અનુસરણ કરવાવાળા સત્યના આવાહકો, બધા આ જ સેવા કરતા રહ્યા છે, એટલા માટે તેમને કુર્આનમાં 'મુઝ્ઝકકીર' (અનુસ્મરણ કરાવનારા કે યાદ દેવડાવનારા) કહેવામાં આવ્યા છે તથા તેમના કામને ઝિક (યાદ), તઝ્ઝકિરા (સ્મૃતિ) અને તઝ્ઝકીર (અનુસ્મરણ)ના શબ્દોથી વ્યક્ત કરવામાં આવેલ છે. તેનો અર્થ એ છે કે પયગંબર અને ગ્રંથો તેમજ સત્યનું આહવાન કરવાવાળાઓ માનવીના અંદર કોઈ નવી વસ્તુ ઉત્પન્ન નથી કરતા, બલકે એ જ વસ્તુને ઉભારે છે અને તાજી કરે છે, જે તેમના અંદર અગાઉથી હતી.

માનવીના અંતઃકરણ તરફથી દરેક યુગમાં આ અનુસ્મરણનો જવાબ 'લબ્બૈક' (હું હાજર છું)ના સ્વરૂપમાં મળવો એ વાતનું એક વધુ પ્રમાણ છે કે અંદર ખરેખર કોઈ જ્ઞાન છુપાયેલ હતું, જે પોતાને પોકારનારનો અવાજ ઓળખીને જવાબ આપવા માટે ઉભરી આવ્યું.

ઉપરાંત, આ (અંતજ્ઞાન)ને નિરક્ષરતા, અજ્ઞાનતા, મનેચ્છાઓ, પૂર્વગ્રહો, જિજ્ઞાસ અને મનુષ્યોની પથભ્રષ્ટ કરવાવાળી શિક્ષાઓ અને પ્રલોભનોએ હંમેશા દબાવવા, છુપાવવા, માર્ગભ્રષ્ટ કરવા અને બગાડવાની કોશિશ કરી છે, જેના પરિણામ-સ્વરૂપે અનેકશ્વરવાદ, નાસ્તિકતા, અનીશ્વરવાદ, વિધર્મિતા તથા નૈતિક અને વ્યવહારિક બગાડ પેદા થતો રહ્યો છે, પરંતુ પથભ્રષ્ટતાની આ તમામ શક્તિઓના સામૂહિક કાર્ય છતાં આ જ્ઞાનની જન્મજાત નિશાની માનવીના હૃદય પર કોઈનેકોઈ સીમા સુધી અંકિત રહી છે અને તેથી જ અનુસ્મરણ કે યાદગીરી અને પુનર્જીવિત કરવાના પ્રયાસો તેને ઉભારવામાં સફળ થતા રહ્યા છે.

નિઃસંદેહ, દુનિયાના વર્તમાન જીવનમાં જે લોકો સત્ય અને વાસ્તવિકતાના ઈન્કાર પર મક્કમ આગ્રહ કરી રહ્યા છે, તેઓ પોતાના ખોટા તર્કો અને બહાનાઓથી આ જન્મજાત નિશાનીના અસ્તિત્વનો ઈન્કાર કરી શકે છે અથવા ઓછામાં ઓછું તેને સંદિગ્ધ સાબિત કરી શકે છે, પરંતુ જ્યારે હિસાબ-કિતાબનો દિવસ આવી જશે તે દિવસે તેમનો સર્જનહાર તેમની ચેતના અને સ્મૃતિમાં એ આદિકાલીન એકત્ર સમૂહની યાદ તાજી કરશે, જ્યારે કે તેમણે તેને પોતાનો એક માત્ર ઈલાહ (ઉપાસ્ય) અને એક માત્ર રબ (પ્રભુ-પાલનહાર) માની લીધો હતો. ઉપરાંત, તે એ વાતનું પ્રમાણ પણ તેમના પોતાના નફસ (મન, આત્મા)થી જ ઉપલબ્ધ કરાવી દેશે કે આ પ્રતિજ્ઞા (અને વચન)ની નિશાની તેમના મનમાં હંમેશા અને બરાબર મોજૂદ રહી, અને એ પણ તે તેમના જીવનના જરેકોઈથી ખુલ્લી આંખે બતાવી દેશે કે તેમણે કંઈ-કંઈ રીતે આ નિશાનીને દબાવી, ક્યારે-ક્યારે અને કયા-કયા પ્રસંગે તેમનાં હૃદયથી પુષ્ટિના અવાજો ઉદ્ભવ્યાં, પોતાની અને પોતાના આસપાસની પથભ્રષ્ટતાઓ પર તેમના અંતજ્ઞાને ક્યાં-ક્યાં અને ક્યાં-ક્યા સમયે ઈન્કારનો અવાજ ઉઠાવ્યો, સત્યનું

وَلَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ﴿١٣٥﴾ وَاتُّلَّ عَلَيْهِمْ نَبَأَ الَّذِي آتَيْنَاهُ آيَاتِنَا
فَأَسْلَخَ مِنْهَا فَأَتْبَعَهُ الشَّيْطَانُ فَكَانَ مِنَ الْغَاوِينَ ﴿١٣٦﴾ وَلَوْ
شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ ۗ
فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ ۗ إِنْ تَحِبَّلَ عَلَيْهِ يَلْهَثُ أَوْ تَتْرُكُهُ

કરીએ છીએ^(૧૩૬) અને એટલા માટે વર્ણવીએ છીએ કે આ લોકો પાછા ફરે, ^(૧૩૫) (૧૭૫) અને હે નબી !

આમના સામે એ માણસની વાત વર્ણવો જેને અમે પોતાની આયતોનું જ્ઞાન આપ્યું હતું, ^(૧૩૬) પરંતુ તે તેની પાબંદીઓથી નીકળી ભાગ્યો. છેવટે શૈતાન તેની પાછળ પડી ગયો, ત્યાં સુધી કે તે પથભ્રષ્ટ થનારાઓમાં સામેલ થઈને રહ્યો. (૧૭૬) જો અમે ઈચ્છ્યું હોત તો તેને એ આયતો મારફતે શ્રેષ્ઠતા પ્રદાન કરતા, પરંતુ તે તો ધરતીની જ તરફ ઝૂકીને રહી ગયો અને પોતાની મનેચ્છાઓના જ પાછળ પડ્યો રહ્યો, આથી તેની હાલત કૂતરા જેવી થઈ ગઈ કે તમે તેના ઉપર હુમલો કરો ત્યારે પણ જીભ લટકાવી રાખે અને તેને છોડી દો

આહવાન કરવાવાળાઓને આહવાનનો ઉત્તર આપવા માટે તેમના અંદર છુપાયેલ જ્ઞાન કેટલી-કેટલી વાર અને કયા-કયા સ્થળે ઉભરવા તૈયાર થયું અને પછી તેઓ પોતાના પૂર્વગ્રહો અને પોતાની મનેચ્છાઓના આધારે કેવા-કેવા બહાનાઓથી તેને ધોકો આપતા રહ્યા અને મૌન કરી દેતા રહ્યા. એ સમય, જ્યારે કે આ બધા ભેદો ખુલશે, બહાનાબાજીઓ અને જૂઠ ઘડવાનો નહીં હોય, બલ્કે સાફ-સાફ ગુનાનો સ્વીકાર કરી લેવાનો હશે. તેથી જ કુર્આન-મજીદ કહે છે કે તે વખતે ગુનેગારો એમ નહીં કહે કે અમે અજ્ઞાની હતા (કે જાણતા નહોતા) કે અચેત હતા, બલ્કે એમ કહેવા માટે વિવશ હશે કે અમે 'કાફિર' હતા, અર્થાત્ અમે જાણી-સમજીને સત્યનો ઈન્કાર કર્યો. — وَشَهِدُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوا كَافِرِينَ ﴿١٣٧﴾ "અને તેઓ સ્વયં પોતાના વિરુદ્ધ સાક્ષી આપશે કે તેઓ સત્યનો ઈન્કાર કરનારાં હતા." (સૂર: અન્-આમ, ૧૩૦)

(૧૩૬) અર્થાત્ સત્યની ઓળખની જે નિશાનીઓ માનવીના અંત:કરણમાં જોવા મળે છે અને સચ્ચાઈ તરફ માર્ગદર્શન કરે છે.

(૧૩૭) અર્થાત્ વિદ્રોહ અને વિમુખતાનું વલણ છોડીને બંદગી અને આજ્ઞાપાલનના વલણ તરફ પાછા ફરો.

(૧૩૮) આ શબ્દોથી એવું લાગે છે કે એ અવશ્ય કોઈ નિશ્ચિત વ્યક્તિ હશે, જેના તરફ સંકેત કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ અલ્લાહ અને તેના રસૂલ સલ્લ.ની એ અત્યંત નૈતિક ઉચ્ચતા છે કે તેઓ જ્યારે ક્યારેક કોઈની ભૂરાઈને ઉદાહરણ રૂપે પ્રસ્તુત કરે છે, તો સામાન્ય રીતે તેના નામને સ્પષ્ટ કરતા નથી, બલ્કે તેના વ્યક્તિત્વ પર પરદો નાખીને માત્ર તેના ખરાબ ઉદાહરણનો ઉલ્લેખ કરી દે છે, જેથી તેનું અપમાન કર્યા વગર વાસ્તવિક ઉદ્દેશ્ય પ્રાપ્ત થઈ જાય. તેથી ન કુર્આનમાં બતાવવામાં આવ્યું છે અને ન કોઈ સહીહ હદીસમાં કે તે વ્યક્તિત્વ, જેનું અહીં ઉદાહરણ પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે, કોણ હતો. વિવરણકર્તાઓએ રસૂલ સલ્લ.ના કાળના અને તેનાથી પહેલાના ઈતિહાસના વિભિન્ન વ્યક્તિઓ પર આ ઉદાહરણને સંલગ્ન કરેલ છે. કોઈ બલઅમ બિન બાઊરાનું નામ લે છે, કોઈ ઉમૈયા બિન અબિસ્સલ્તાનું અને કોઈ સૈફી બિન અર-રાહિબનું. પરંતુ સાચું તો એ છે કે તે

يَلْهَتْ ط ذَلِكَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا ۖ
 فَاقْصِصْ الْقِصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ ﴿١٣٤﴾ سَاءَ مَثَلًا
 الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَأَنْفُسَهُمْ كَانُوا يَظْلِمُونَ ﴿١٣٥﴾
 مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِى ۖ وَمَنْ يُضِلِلْ فَأُولَئِكَ هُمُ
 الْخَاسِرُونَ ﴿١٣٦﴾ وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ ۗ

જીભ લટકાવી રાખે. (૧૩૫) આ જ ઉદાહરણ છે એ લોકોનું જેઓ અમારી આયતોને ખોટી ઠેરવે છે. તેમ આ

કિસ્સાઓ એમને સંભળાવતા રહો, કદાચ આ લોકો કંઈક વિચાર કરે. (૧૩૭) ઘણું જ ખરાબ ઉદાહરણ છે એવા લોકોનું, જેમણે અમારી આયતોને ખોટી ઠેરવી અને તેઓ સ્વયં પોતાની જાત પર અત્યાચાર કરતા રહ્યા છે. (૧૩૮) જેને અલ્લાહ માર્ગદર્શન પ્રદાન કરે, બસ એ જ સન્માર્ગ પામે છે અને જેને અલ્લાહ પોતાના માર્ગદર્શનથી વંચિત કરી દે, તે જ નિષ્ફળ અને નિરાશ બનીને રહે છે, (૧૩૯) અને એ સત્ય છે કે કેટલાય જિજ્ઞાસુઓ અને મનુષ્યો એવાં છે જેમને અમે જહન્નમ (નર્ક) માટે જ પેદા કર્યાં છે. (૧૪૦)

પરદામાં છે, જે આ ઉદાહરણમાં સામે હતો. હા, આ ઉદાહરણ પ્રત્યેક એ વ્યક્તિથી સંલગ્ન થઈ શકે છે, જેમાં આ વિશેષતા જોવા મળતી હોય.

(૧૩૮) આ બે ટૂંકાવાક્યોમાં ખૂબ મહત્વના વિષયનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, જેને જરા વિસ્તારથી સમજી લેવું જોઈએ. એ વ્યક્તિ, જેનું ઉદાહરણ અહીં પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે, અલ્લાહની આયતોનું જ્ઞાન રાખતો હતો, અર્થાત્ હકીકતને જાણતો હતો. આ જ્ઞાનનું પરિણામ એ નીકળવું જોઈતું હતું કે તે એ વલણથી બચતો, જેને તે (ખરેખર) ખોટું સમજતો હતો અને એ વર્તન અપનાવતો જે તેને ખબર હતી તે સાચું છે. જ્ઞાનને અનુરૂપ આ જ કાર્યના કારણે અલ્લાહ તેને માનવતાના શ્રેષ્ઠ પદો પર બિરાજમાન કરતો. પરંતુ તે દુનિયાના લાભો, લિજ્જતો અને ભોગવિલાસ તરફ ઝૂકી ગયો અને એ તમામ સીમાઓને તોડીને નીકળી ભાગ્યો, જેના નિરીક્ષણનો તકાદો સ્વયં તેનું જ્ઞાન કરી રહ્યું હતું. [આ રીતે માનવીય શ્રેષ્ઠતાના દ્વાર તેણે પોતે જ બંધ કરી દીધા.] વધુમાં, જ્યારે તે માત્ર પોતાની નૈતિક નબળાઈને કારણે જાણી-સમજીને સત્યથી મોઢું ફેરવીને ભાગ્યો, તો શૈતાન તેના પાછળ લાગી ગયો અને નિરંતર તેને પતન તરફ ઘસડી લઈ જતો રહ્યો. ત્યારબાદ અલ્લાહ એ માણસની હાલતને કૂતરાનું ઉદાહરણ આપીને સમજાવે છે, જેની દરેક સમયે લટકતી જીભ અને ટપકતી લાળ સંતૃપ્ત ન થનાર લોભની આગ અને ક્યારેય તૃપ્ત ન થનાર નિયત દશાવિ છે. ઉદાહરણ આપવાનો આધાર એ જ છે, જેના કારણે આપણે આપણી ભાષામાં એવા વ્યક્તિને, જે દુનિયાના લોભમાં આંધળો થઈ ગયો હોય, દુનિયાનો કુતરો કહીએ છીએ.

(૧૪૦) આનો અર્થ એ નથી કે અમે તેમને પેદા જ એ ઉદ્દેશ્ય માટે કર્યાં હતા [કે તેમને જહન્નમમાં નાખવા છે], બલકે આનો સાચો અર્થ એ છે કે અમે તો તેમને પેદા કર્યાં હતા મનો-મસ્તિષ્ક અને આંખો અને કાન આપીને, પરંતુ

لَهُمْ قُلُوبٌ لَّا يَفْقَهُونَ بِهَا ۚ وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَّا يُبْصِرُونَ
 بِهَا ۚ وَلَهُمْ أُذَانٌ لَّا يَسْمَعُونَ بِهَا ۚ أُولَٰئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ
 أَضَلُّ ۚ أُولَٰئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ ﴿١٧٩﴾ ۖ وَاللَّهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ
 بِهَا ۖ وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ ۖ سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا
 يَعْمَلُونَ ﴿١٨٠﴾ ۖ وَمِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةً يَهْتَدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ ﴿١٨١﴾

તેમના પાસે હૃદય છે, પરંતુ તેઓ તેનાથી વિચારતા નથી, તેમના પાસે આંખો છે પરંતુ તેઓ તેનાથી જોતા નથી, તેમના પાસે કાન છે પરંતુ તેઓ તેનાથી સાંભળતા નથી. તેઓ પશુઓ જેવા છે, બલ્કે તેમનાથી પણ ખૂબ ખરાબ. આ એ લોકો છે જેઓ ગફલતમાં ખોવાઈ ગયા છે. (૧૮૦) અલ્લાહ ઉત્તમ^(૧૭૯) નામોનો અધિકારી છે. તેને ઉત્તમ નામોથી જ પોકારો અને એ લોકોને છોડી દો જેઓ તેના નામ રાખવામાં સીધા માર્ગથી ચલિત થઈ જાય છે. જે કંઈ તેઓ કરે છે તેનો બદલો તેઓ પામીને જ રહેશે. ^(૧૮૧)(૧૮૧) અમારા સર્જનોમાં એક જૂથ એવું પણ છે જે તદ્દન સત્ય અનુસાર માર્ગદર્શન કરે છે અને સત્ય અનુસાર ન્યાય કરે છે. (રુકૂઅ-૨૨)

અત્યાચારીઓએ તેનાથી કામ ન લીધું અને પોતાના ખોટા કાર્યોના કારણે છેવટે જહન્નમને પાત્ર ઠરીને રહ્યા. આ વિષયને વ્યક્ત કરવા માટે એ વર્ણન-શૈલી અપનાવવામાં આવી છે, જે માનવીય ભાષામાં અત્યંત દુ:ખ અને ક્ષોભના પ્રસંગે અપનાવવામાં આવે છે. ઉદાહરણાર્થે જો કોઈ માતાના ઘણા યુવાન-યુવાન પુત્રો યુદ્ધમાં જઈને મૃત્યુના મુખમાં ચાલ્યા ગયા હોય, તો તે લોકોને કહે છે કે મેં તેમને એટલા માટે પાળી-પોષીને મોટા કર્યા હતા કે લોખંડ અને આગના ખેલમાં સમાપ્ત થઈ જાય. આ વાત કહેવાનો તેનો હેતુ એ નથી હોતો કે ખરેખર તેના પાલન-પોષણનો ઉદ્દેશ્ય આ જ હતો, બલ્કે આ દુ:ખભરી શૈલીમાં વાસ્તવમાં તે એવું કહેવા માગે છે કે મેં તો આટલી મહેનતોથી મારા હૃદયનું લોહી પીવડાવી-પીવડાવીને આ બાળકોને ઉછેર્યા હતા, પરંતુ અલ્લાહ આ લડવાવાળા યુદ્ધખોરથી સમજે કે મારી મહેનત અને કુરબાનીનું ફળ આ રીતે માટીમાં ભળીને રહ્યું.

(૧૪૧) હવે પ્રવચન પોતાના સમાપને પહોંચી રહ્યું છે, તેથી વાર્તાના અંતમાં ઉપદેશ અને નિંદાની વિગ્ર શૈલીમાં લોકોને તેમની કેટલીક અત્યંત સ્પષ્ટ પથભ્રષ્ટતાઓ પર સચેત કરવામાં આવી રહ્યા છે અને તેના સાથે પયગંબરના આહવાનની સામે ઈન્કાર અને હાંસી ઉડાવવાનું જે વલણ તેમણે અપનાવી રાખ્યું હતું, તેની ભૂલ સમજાવતાં તેના ખરાબ પરિણામથી તેમને સાવધાન કરવામાં આવી રહ્યા છે.

(૧૪૨) માનવી પોતાની ભાષામાં વસ્તુઓના જે નામો રાખે છે, તે વાસ્તવમાં એ કલ્પના પર આધારિત હોય છે, જે તેના મનમાં આ વસ્તુઓ વિશે હોય છે. કલ્પનાની ત્રુટિ નામની ત્રુટિના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે અને નામની ત્રુટિ વિચારોની ત્રુટિ દર્શાવે છે. ઉપરાંત, વસ્તુઓની સાથે માનવીનો સંબંધ અને મામલો પણ અનિવાર્યરૂપે એ કલ્પના પર જ આધારિત હોય છે, જે તે પોતાના મનમાં તેના વિશે રાખે છે. વિચારોના દોષ સંબંધના દોષમાં

وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِّنْ حَيْثُ لَا
يَعْلَمُونَ ﴿٧٢﴾ وَأَمْ لِي لَهُمْ ؕ إِنَّا لَنَكِيدِي مَتِّينٌ ﴿٧٣﴾ أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا
مَا بِصَاحِبِهِمْ مِّنْ جِنَّةٍ ۗ إِن هُوَ إِلَّا نَذِيرٌ مُّبِينٌ ﴿٧٤﴾ أَوَلَمْ
يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ

ઉપરના અલ્લાહના કૃતિઓને જોઈને તેમને કોઈ તોડ નથી, (૧૮૨) રહ્યા એ લોકો, જેમણે અમારી આયતોને ખોટી ઠેરવી દીધી છે, તો તેમને અમે ધીમે-ધીમે એવી રીતે વિનાશ તરફ લઈ જઈશું કે તેમને ખબર સુધા નહીં પડે. (૧૮૩) હું તેમને ઢીલ આપી રહ્યો છું, મારી ચાલનો કોઈ તોડ નથી, (૧૮૪) અને શું આ લોકોએ ક્યારેય વિચાર્યું નથી? એમના સાથી ઉપર ઉન્માદનો કોઈ પ્રભાવ નથી. એ તો એક ચેતવણી આપનાર છે જે (ખરાબ પરિણામ આવે તે પહેલાં) સ્પષ્ટપણે સચેત કરી રહ્યો છે. (૧૮૫) શું આ લોકોએ આકાશો અને ધરતીના વ્યવસ્થાતંત્ર ઉપર ક્યારેય ચિંતન કર્યું નથી અને કોઈ પણ વસ્તુને જેને અલ્લાહે પેદા કરી છે,

પ્રગટ થાય છે અને વિચારોનું સ્વસ્થ અને સાચા હોવું સંબંધના સ્વસ્થ અને સાચા હોવામાં પ્રગટ થઈને રહે છે. આ વાસ્તવિકતા જે રીતે દુનિયાની તમામ વસ્તુઓના મામલામાં સાચી છે, એ જ રીતે અલ્લાહના મામલામાં પણ સાચી છે. અલ્લાહ માટે નામ (ચાહે તે વ્યક્તિવાચક નામ હોય કે ગુણવાચક) પ્રસ્તાવિત કરવામાં માનવી જે ભૂલ પણ કરે છે, તે વાસ્તવમાં અલ્લાહની જાત અને ગુણો વિશે તેની ધારણાની ત્રુટિનું પરિણામ હોય છે. વધુમાં, અલ્લાહ વિશે પોતાની કલ્પના અને ધારણામાં માનવી જેટલી અને જેવી ભૂલ કરે છે, એટલી જ અને એવી જ ભૂલ તેનાથી પોતાના જીવનના સમગ્ર નૈતિક વ્યવહારોના નિર્માણમાં પણ થાય છે, કેમ કે માનવીના નૈતિક વ્યવહારનું નિર્માણ એ વિચાર પર નિર્ભર કરે છે, જે તેણે અલ્લાહ વિશે અને અલ્લાહની સાથે પોતાના અને સૃષ્ટિ વિશે કર્યો હોય. તેથી કહ્યું કે અલ્લાહના નામ રાખવામાં ભૂલ કરવાથી ભયો, અલ્લાહ માટે સારા નામો જ સાચા અને યોગ્ય છે અને તેને એ જ નામોથી યાદ કરવો જોઈએ. તેનું નામ પ્રસ્તાવિત કરવામાં નાસ્તિકતાનું પરિણામ ખૂબ જ ખરાબ છે.

‘સારા નામો’થી તાત્પર્ય એ નામો છે, જેનાથી અલ્લાહની શ્રેષ્ઠતા અને મહાનતા, તેની પવિત્રતા અને પાવનતા તથા તેના પરિપૂર્ણ ગુણો પ્રગટ થતા હોય. અલ્લાહના નામ રાખવામાં સચ્ચાઈથી વિમુખતા એ છે કે અલ્લાહને એવા નામો આપવામાં આવે, જે તેના પદથી નિમ્ન સ્તરના હોય, જે તેના સન્માનના પ્રતિકૂળ હોય, જેનાથી દોષ અને નબળાઈઓ તેનાથી સંલગ્ન થતી હોય અને જેનાથી તેની અત્યંત પવિત્ર અને મહાનતમ હસ્તી વિશે કોઈ ખોટી ધારણા સામે આવતી હોય; અને એ પણ વિમુખતા જ છે કે સૃષ્ટિ અને અલ્લાહના સર્જનોમાંથી કોઈના માટે એવું નામ રાખવામાં આવે જે કેવળ અલ્લાહ માટે જ ઉચિત હોય. ઉપરાંત, એ જે ફરમાવ્યું કે અલ્લાહનું નામ રાખવામાં જે લોકો નાસ્તિકતા અને વિકૃતિનું વલણ અપનાવે છે તેમને છોડી દો, તો આનો અર્થ એ છે કે જો આ લોકો સીધી રીતે સમજાવવાથી નથી સમજતા, તો તેમના વાકૂળ તેમજ વિતંડાવાદ અને બકવાદમાં તમારે ઉલ્લાહની જરૂર નથી, પોતાની પથભ્રષ્ટતાનું પરિણામ તેઓ સ્વયં જ જોઈ લેશે.

شَيْءٍ ۚ وَأَنْ عَسَىٰ أَنْ يَكُونَ قَدِ اقْتَرَبَ أَجَلُهُمْ ۖ فَبِأَيِّ حَدِيثٍ
 بَعَدَهُ يُؤْمِنُونَ ﴿٧٥﴾ مَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَلَا هَادِيَ لَهُ ۗ وَيَذَرُهُمْ فِي
 طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ ﴿٧٦﴾ يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسَاهَا ۗ قُلْ
 إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّي ۖ لَا يُجَلِّئُهَا لَوْفَتِهَا إِلَّا هُوَ ۗ ثَقُلَتْ فِي السَّمَاءِ
 وَالْأَرْضِ ۗ لَا تَأْتِيكُمْ إِلَّا بَغْتَةً ۗ يَسْأَلُونَكَ كَأَنَّكَ حَفِيٌّ عَنْهَا ۗ

આંખો ઉઘાડીને જોઈ નથી? ^(૧૪૩) અને શું આ પણ તેમણે વિચાર્યું નથી કે કદાચ તેમના જીવનની મુદત સમાપ્ત થવાનો સમય નજીક આવી ગયો હોય? ^(૧૪૪) પછી છેવટે પયગંબરની આ ચેતવણી બાદ હવે કઈ વાત એવી હોઈ શકે છે જેના પર તેઓ ઈમાન લાવે? (૧૮૬) - જેને અલ્લાહ માર્ગદર્શનથી વંચિત કરી દે તેના માટે પછી કોઈ માર્ગદર્શક નથી, અને અલ્લાહ તેમને તેમના વિદ્રોહમાં જ ભટકતા છોડી દે છે. (૧૮૭) આં લોકો તમને પૂછે છે કે છેવટે તે કયામતની ઘડી ક્યારે આવશે? કહો, “તેની જાણકારી મારા રબ પાસે જ છે. તેને તેના સમય ઉપર એ જ પ્રગટ કરશે. આકાશો અને ધરતીમાં તે ઘણો જ કપરો સમય હશે, તે તમારા ઉપર ઓચિંતો આવી જશે.” આ લોકો તેના વિષે તમને એવી રીતે પૂછે છે, જાણે કે તમે ^(૧૪૩) ‘સાથી’થી તાત્પર્ય હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. છે. આપને મક્કાવાસીઓના સાથી એટલા માટે કહેવામાં આવ્યા છે કે આપ તેમના માટે અજનબી નહોતા, એ જ લોકોમાં પેદા થયા, એમના જ વચ્ચે રહ્યા-વચ્ચા. બાળકથી યુવાન અને યુવાનથી વૃદ્ધ થયા. પયગંબર બન્યા પહેલા આખી જાતિ આપને એક અત્યંત સુશીલ અને અત્યંત સદ્બુદ્ધિવાળા વ્યક્તિની હેસિયતે જાણતી હતી. પયગંબર બન્યા પછી જ્યારે આપ સલ્લ. એ અલ્લાહનો સંદેશ પહોંચાડવાનું શરૂ કર્યું, તો અચાનક આપને મજબૂન (ઉન્માદી) કહેવા લાગી. સ્પષ્ટ છે કે ઉન્માદી એ વાતો પર નહોતા કહેતા, જે આપ પયગંબર બન્યા એ પહેલા કરતા હતા, બલકે માત્ર એ જ વાતો પર કહેવામાં આવી રહ્યું હતું, જેનો આપ સલ્લ. એ પયગંબર બન્યા પછી પ્રચાર કરવાનું શરૂ કર્યું. એ જ કારણથી કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે આ લોકોએ ક્યારેય વિચાર્યું પણ છે કે છેવટે આ વાતોમાંથી કઈ વાત ઉન્માદની છે? કઈ વાત નકામી, નિરાધાર અને અનુચિત છે? જો આ લોકો આકાશ અને ધરતીની વ્યવસ્થા પર વિચાર કરતા અથવા અલ્લાહે બનાવેલ કોઈ વસ્તુને પણ થોભીને જોઈ લેતા, તો તેમને સ્વયં ખબર પડી જતી કે શિક (અનેકેશ્વરવાદ)નું ખંડન, તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)ની પુષ્ટિ, રબની બંદગીનું આહવાન તથા માનવીની જવાબદારી અને ઉત્તરદાયિત્વ વિશે જે કઈ તેમનો ભાઈ તેમને સમજાવી રહ્યો છે, તેની સચ્ચાઈ પર સૃષ્ટિની આ સંમગ્ર વ્યવસ્થા અને અલ્લાહની સૃષ્ટિનો કણ-કણ સાક્ષી ઓપી રહ્યો છે.

(૧૪૪) અર્થાત્ મૂર્ખ લોકો એટલું પણ નથી વિચારતા કે મૃત્યુના સમયની જાણ કોઈને નથી, કંઈ ખબર નથી કે ક્યારે કોની મહેતલ પૂરી થઈ જાય. વધુમાં, જો આમાંથી કોઈનો અંતિમ સમય આવી જાય અને પોતાના વલણની સુધારણા માટે જે મહેતલ તેને મળી છે, તે આ જ પથભ્રષ્ટતાઓ અને દુષ્કર્મોમાં નષ્ટ થઈ ગઈ, તો છેવટે તેનું પરિણામ શું આવશે?

قُلْ إِنَّمَا عَلَّمَهَا عِنْدَ اللَّهِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴿١٧٠﴾ قُلْ
 لَا أَمْلِكُ لِنَفْسِي نَفْعًا وَلَا ضَرًّا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ وَلَوْ كُنْتُ
 أَعْلَمُ الْغَيْبِ لَأَسْتَكْثَرْتُ مِنَ الْخَيْرِ ۗ وَمَا مَسْنِيَ السُّوءُ ۗ إِنْ
 أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ وَبَشِيرٌ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿١٧١﴾ هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ
 نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا ۗ فَلَمَّا
 تَغَشَّيَا حَمَلًا خَفِيًّا فَمَرَّتْ بِهِ ۗ فَلَمَّا أَثْقَلَتْ دَعَا اللَّهَ
 رَبَّهُمَا لَنْ إِنِّي صَالِحًا لَتَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ ﴿١٧٢﴾ فَلَمَّا
 أَتَاهَا صَالِحًا جَعَلَ لَهُ شُرَكَاءَ قِيَمًا أَتَاهَا ۗ فَتَعَلَى اللَّهُ عَمَّا

عند الله
 معافاة

તેની શોધમાં લાગેલા છો. કહો, “તેની જાણકારી તો માત્ર અલ્લાહને છે પરંતુ મોટા ભાગના લોકો આ સત્યને જાણતા નથી.” (૧૮૮) હે નબી ! આ લોકોને કહો, “હું મારી જાત માટે કોઈ ફાયદા કે નુકસાનનો અધિકાર ધરાવતો નથી. અલ્લાહ જ જે કંઈ ચાહે છે તે થાય છે અને જો મને ગૈબ (અદૃશ્ય)નું જ્ઞાન હોત તો હું ઘણાં ફાયદા મારા માટે પ્રાપ્ત કરી લેતો અને મને ક્યારેય કોઈ નુકસાન ન પહોંચતું.” (૧૭૦) હું તો માત્ર એક સચેત કરનાર અને ખુશખબરી સંભળાવનાર છું એ લોકો માટે જેઓ મારી વાત માને.” (રુકૂઅ-૨૩) (૧૮૯) તે અલ્લાહ જ છે, જેણે તમને એક જીવમાંથી પેદા કર્યા અને તેની જ જાતિમાંથી તેનું જોડું બનાવ્યું, જેથી તેના પાસે શાંતિ પ્રાપ્ત કરે. પછી જ્યારે પુરુષે સ્ત્રીને ઢાંકી દીધી તો તેને એક હળવો ગર્ભ રહી ગયો, જેને લઈને તે હરતી-ફરતી રહી. પછી જ્યારે તે ભારે થઈ ગઈ તો બંનેએ મળીને અલ્લાહ, પોતાના રબને પ્રાર્થના કરી કે : જો તેં અમને સ્વસ્થ બાળક પ્રદાન કર્યું તો અમે તારા આભારી થઈશું. (૧૯૦) પરંતુ જ્યારે અલ્લાહે તેમને એક સ્વસ્થ બાળક આપ્યું તો તેઓ તેની બક્ષિસ અને કૃપામાં બીજાઓને ભાગીદાર ઠેરવવા લાગ્યા. અલ્લાહ ઘણો ઉચ્ચ અને શ્રેષ્ઠ છે તે શિર્ક

(૧૪૫) અર્થ એ છે કે કયામતની ચોક્કસ તારીખ એ જ બતાવી શકે છે, જેને ગૈબ (અદૃશ્ય)નું જ્ઞાન હોય, અને મારી સ્થિતિ એ છે કે હું કાલના વિશે પણ નથી જાણતો કે મારા સાથે કે મારા પરિવાર સાથે શું થવાનું છે. તમે સ્વયં સમજી શકો છો કે જો આ જ્ઞાન મને પ્રાપ્ત હોત, તો હું કેટલા નુકસાનોથી સમય પહેલા સચેત થઈને બચી જતો અને કેટલા લાભો માત્ર અગાઉથી જ્ઞાનના કારણે સમેટી લેતો. પછી આ તમારી કેટલી મોટી અણસમજ છે કે તમે મને પૂછો છો કે કયામત ક્યારે આવશે.

يُسْرِكُونَ ﴿١٩﴾ أَيُّسْرِكُونَ مَا لَا يَخْلُقُ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ ﴿٢٠﴾ وَلَا
يَسْتَطِيعُونَ لَهُمْ نَصْرًا وَلَا أَنْفُسَهُمْ يَنْصُرُونَ ﴿٢١﴾ وَإِنْ

(અનેકેશ્વરવાદ)ની વાતોથી જે આ લોકો કરે છે. ^(૧૯)(૧૯૧) કેવા નાસમજ છે આ લોકો કે તેમને

અલ્લાહના ભાગીદાર ઠેરવે છે જે કોઈ વસ્તુ પેદા નથી કરતા, બલ્કે સ્વયં પેદા કરવામાં આવે છે,

(૧૯૨) જેઓ ન તેમની મદદ કરી શકે છે અને ન સ્વયં પોતાની મદદ કરવા સમર્થ છે. (૧૯૩) જો તમે

(૧૯૪) અહીં મુશ્રિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)ની અજ્ઞાનતાપૂર્ણ પથભ્રષ્ટતાઓની આલોચના કરવામાં આવી છે.

પ્રવચનનો ઉદ્દેશ્ય એ છે કે માનવ-જાતિને સર્વપ્રથમ અસ્તિત્વ પ્રદાન કરવાવાળો સર્વોચ્ચ અલ્લાહ છે, જેનાથી સ્વયં મુશ્રિકોને પણ ઈન્કાર નથી. ઉપરાંત, દરેક માનવીને અસ્તિત્વ પ્રદાન કરનાર સર્વોચ્ચ અલ્લાહ જ છે અને આ વાતને મુશ્રિકો પણ જાણે છે. સ્ત્રીના ગર્ભમાં વીર્યને અટકાવવું, પછી એ નાના ગર્ભને પાળી-પોષીને એક જીવંત બાળકનું રૂપ આપવું, પછી એ બાળકના અંદર અનેક પ્રકારની શક્તિઓ અને ક્ષમતાઓને ભરી દેવી અને તેને હૃષ્ટપુષ્ટ-સ્વસ્થ માનવી બનાવીને પેદા કરી દેવો, આ બધું અલ્લાહના અધિકારમાં છે. જો અલ્લાહ સ્ત્રીના પેટમાં વાનર કે સાપ કે કોઈ અન્ય વિચિત્ર જીવ પેદા કરી દે અથવા બાળકને પેટમાં જ આંધળું, બહેરું, લંગડું-લૂલૂ બનાવી દે અથવા તેની શારીરિક, માનસિક અને ઈચ્છા-શક્તિઓમાં કોઈ ખામી મૂકી દે, તો કોઈમાં એ શક્તિ નથી કે અલ્લાહની આ રચનાને બદલી નાખે. આ સચ્ચાઈને મુશ્રિકો પણ એ જ પ્રમાણે જાણતા હતા, જે પ્રમાણે તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)ને માનનારા લોકો. તેથી આ જ કારણ છે કે ગર્ભના દિવસોમાં બધી આશાઓ અલ્લાહથી જ લાગેલી હોય છે કે એ જ સ્વસ્થ-હૃષ્ટપુષ્ટ બાળક પેદા કરશે, પરંતુ આના પર પણ અજ્ઞાન અને મૂર્ખતાના તોફાનની સ્થિતિ એ છે કે જ્યારે આશા પૂરી થઈ જાય છે અને ચંદ્ર સમાન બાળક પ્રાપ્ત થાય છે, તો કૃતજ્ઞતા માટે નઝ-નિયાઝ (ભેટ-સોગાદ અને માનતાઓ) અને ચઢાવાઓ કોઈ દેવી, કોઈ અવતાર, કોઈ વલી અને કોઈ હઝરતના નામ પર કરવામાં આવે છે અને બાળકને એવા નામો આપવામાં આવે છે કે જાણે તે ખુદા સિવાય કોઈ અન્યની કૃપાનું ફળ છે.

આ પ્રવચનને સમજવામાં એક મોટો ભ્રમ પેદા થયો છે, જેને અપ્રમાણિત-નબળી રિવાયતો (નોંધો)એ વધારે બળ પૂરું પાડ્યું. આરંભમાં માનવ-જાતિની ઉત્પત્તિ એક જીવથી થવાનો ઉલ્લેખ થયો છે, જેનાથી તાત્પર્ય હઝરત આદમ અલૈ. છે, અને પછી તરત જ એક પુરુષ અને એક સ્ત્રીનો ઉલ્લેખ શરૂ થઈ ગયો છે, જેમણે પહેલા તો અલ્લાહથી સ્વસ્થ-હૃષ્ટપુષ્ટ બાળકના જન્મ માટે દુઆ કરી અને જ્યારે બાળક પેદા થઈ ગયું, તો અલ્લાહની દેશમાં બીજાઓને ભાગીદાર ઠરાવી લીધા. તેથી લોકોએ એમ સમજ્યું કે આ શિર્ક કરનારાં (અનેકેશ્વરવાદી) પતિ-પત્ની અવશ્ય હઝરત આદમ અને હવ્વા અલૈ. જ હશે. આ ભ્રમ પર રિવાયત (નોંધ)નું આવરણ ચઢી ગયું અને એક આખી વાર્તા ઘડી લેવામાં આવી. પરંતુ વાસ્તવમાં [ન આ રિવાયત સાચી છે, ન કુર્આની વર્ણનનો આ હેતુ છે.] કુર્આન જે કંઈ કહી રહ્યું છે, તે કેવળ એ છે કે માનવ-જાતિનું પ્રથમ જોડું, જેનાથી વંશની શરૂઆત થઈ, તેને પેદા કરવાવાળો પણ અલ્લાહ જ હતો. આ સર્જન-કાર્યમાં કોઈ બીજો ભાગીદાર ન હતો અને પછી પ્રત્યેક પુરુષ અને સ્ત્રીના મિલનથી જે સંતાન પેદા થાય છે, તેને પેદા કરવાવાળો પણ અલ્લાહ જ છે, જેનો તમારા સૌના હૃદયે સ્વીકાર કર્યો છે. તેથી આ એકરારના કારણે આશા-નિરાશાની સ્થિતિમાં જ્યારે દુઆ માંગો છો, તો અલ્લાહથી જ માંગો છો, પરંતુ પછી જ્યારે આશાઓ પૂરી થઈ જાય છે, તો તમને શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)ની સૂઝ

قُلِ ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ كِيدُونِ فَلَا تُنظِرُونَ ﴿١٩٥﴾ إِنَّ وَلِيَّ
 اللَّهِ الَّذِي نَزَّلَ الْكِتَابَ ۗ وَهُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحِينَ ﴿١٩٦﴾ وَالَّذِينَ
 تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَسْتَجِيبُونَ نَصَرَكُمْ وَلَا أَنْفُسَهُمْ
 يَنْصُرُونَ ﴿١٩٧﴾ وَإِنْ تَدْعُوهُمْ إِلَى الْهُدَى لَا يَسْمَعُوا
 وَتَرَاهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ ﴿١٩٨﴾ خُذِ الْعَفْوَ
 وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ ﴿١٩٩﴾ وَإِنَّمَا يَنْزِعُكَ
 مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْعٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ ۗ إِنَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿٢٠٠﴾

હે નબી ! એમને કહો, “બોલાવી લો પોતાના ઠેરવેલા ભાગીદારોને, કે પછી સૌ મળીને મારા વિરુદ્ધ
 યુક્તિઓ કરો અને મને કદાપિ મહેતલ ન આપો, (૧૯૬) મારો સમર્થક અને સહાયક તે અલ્લાહ છે,
 જેણે આ ગ્રંથ અવતરિત કર્યો છે અને તે સદાચારીઓનું સમર્થન કરે છે. (૧૯૭) તેનાથી વિપરીત,
 તમે અલ્લાહને છોડીને જેમને પોકારો છો, તેઓ ન તમારી મદદ કરી શકે છે અને ન તો સ્વયં પોતાની
 મદદ કરવા જ સમર્થ છે, (૧૯૮) બલકે જો તમે તેમને સીધા માર્ગ ઉપર આવવા માટે કહો તો તેઓ તમારી
 વાત સાંભળી પણ શકતા નથી. જો કે તમને એવું દેખાય છે કે તેઓ તમારા તરફ જોઈ રહ્યા છે પરંતુ
 હકીકતમાં તેઓ કંઈ પણ નથી જોતા.” (૧૯૯) હે નબી ! નરમી અને ક્ષમાની રીત અપનાવો,
 ભલાઈની શીખ આપતા રહો અને અજ્ઞાનીઓની ઉપેક્ષા કરો. (૨૦૦) જો ક્યારેક શૈતાન તમને ઉશ્કેરે
 તો અલ્લાહનું શરણ માગો, તે બધું જ સાંભળનાર અને જાણનાર છે.

ત્રીજી એ આસ્થાઓ અને બ્રહ્માઓ, જે આ શિર્કયુક્ત ઉપાસનાઓ અને કર્મોના મૂળમાં કામ કરી રહી છે.

કુર્આન જુદી-જુદી રીતે આ ત્રણેય પર પ્રહાર કરે છે. અહીં આલોચના પહેલી વસ્તુની છે, અર્થાત્ એ મૂર્તિઓ પર
 વાંધો ઉઠાવવામાં આવી રહ્યો છે, જેના સામે મુશ્રિકો પોતાની ઉપાસનાની વિધિઓ અદા કરે છે અને પોતાના
 ચઢાવાઓ ચઢાવે છે અને પ્રાર્થનાઓ કરે છે.

(૧૪૮) આ ઉત્તર છે મુશ્રિકોની એ ધમકીઓનો, જે તેઓ નબી સલ્લ.ને આપતા હતા. તેઓ કહેતા હતા કે જો તમે
 અમારા આ ઉપાસ્યોનો વિરોધ કરવાથી ન અટક્યા અને તેમના પ્રત્યે લોકોની આસ્થાઓને આ જ રીતે ખરાબ
 કરતા રહ્યા, તો તમારા પર તેમનો પ્રકોપ તૂટી પડશે અને તેઓ તમને પલટાવીને મૂકી દેશે.

إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ ظُفٌّ مِنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا
هُم مُبْصِرُونَ ﴿١٥٠﴾ وَأَخْوَانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِي الْغَيِّ ثُمَّ لَا يُقْصِرُونَ ﴿١٥١﴾

શૈતાનની અસર હેઠળ કોઈ ખરાબ વિચાર જો તેમને સ્પર્શી પણ જાય છે, તો તરત જ ચેતી જાય છે અને પછી તેમને સ્પષ્ટ દેખાવા લાગે છે કે તેમના માટે સારી કાર્ય-પ્રણાલી કઈ છે. (૨૦૨) રહ્યા તેમના (અર્થાત્ શૈતાનોના) ભાઈબંધો, તો તેઓ તેમને તેમની વિકૃતિમાં ખેંચતા જાય છે અને તેમને ભટકાવવામાં કોઈ કસર બાકી નથી રાખતા. (૧૫૦)

(૧૫૦) આ આયતોમાં પ્રચાર-પ્રસાર, માર્ગદર્શન અને સુધારણાના લાભોના સંબંધે કેટલીક મહત્વપૂર્ણ વાતો બતાવવામાં આવી છે —

૧.— સત્યનું આહવાન કરવાવાળાએ નરમ સ્વભાવ, સહનશીલ અને ઉદાર-હૃદય હોવું જોઈએ. તેણે પોતાના સાથીઓ માટે પ્રેમાળ, લોકો માટે દયાળુ અને પોતાના વિરોધીઓ માટે સહનશીલ હોવું જોઈએ. તેણે અત્યંત તીવ્ર ઉત્તેજનાપૂર્ણ પ્રસંગો પર પણ પોતાના સ્વભાવને ઠંડો રાખવો જોઈએ. ખૂબ જ અપ્રિય વાતોને પણ સહિષ્ણુતાની સાથે ટાળી દેવી જોઈએ.

૨.— સત્યના આહવાનની સફળતાની મહત્વપૂર્ણ યુક્તિ એ છે કે માણસ ફિલસૂફી છાંટવા અને ઝીણી-ઝીણી વાતોમાં પડવાને બદલે મા'રૂફ અર્થાત્ એ સીધી અને સાફ ભલાઈઓનો ઉપદેશ આપે, જેને સામાન્ય રીતે બધા જ લોકો ભલાઈ માને છે અથવા જેની ભલાઈને સમજવા માટે સામાન્ય બુદ્ધિ (Common Sense) પર્યાપ્ત હોય છે, જે દરેક માનવીને પ્રાપ્ત છે. આવી ભલી પોકારના વિરુદ્ધ જે લોકો શોરબકોર કરે છે તેઓ સ્વયં પોતાની નિષ્ફળતા અને આ સંદેશની સફળતાનું કારણ ઉપલબ્ધ કરાવે છે

૩.— આ આહવાન (સંદેશ)ના કાર્યમાં જ્યાં એ આવશ્યક છે કે ભલાઈની અભિલાષા રાખવાવાળાઓને ભલાઈનો ઉપદેશ આપવામાં આવે, ત્યાં એ વાત પણ એટલી જ આવશ્યક છે કે [જૂઠી વાતો ઘડનારા અને ઝઘડાળુ] અજ્ઞાનીઓથી ઉલ્લાસમાં ન આવે, ચાહે તેઓ ઉલ્લાસ અને ઉલ્લાસવાની ગમે તેટલી કોશિશ કરે, એટલા માટે કે તેમના ઝઘડામાં ઉલ્લાસનો લાભ કઈ નથી અને નુકસાન એ છે કે આહવાન કરવાવાળાની જે શક્તિ સંદેશના પ્રચાર અને લોકોની સુધારણામાં લાગવી જોઈએ, તે આ વ્યર્થ-કાર્ય અને નકામી દલીલબાજીઓમાં નષ્ટ થઈ જાય છે.

૪.— નં ઉમાં જે નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો છે, તેના જ અનુસંધાનમાં આગળનો આદેશ એ છે કે જ્યારે ક્યારેક સત્યનો આવાહક વિરોધીઓના અત્યાચાર અને તેમની ઘૃષ્ટતાઓ અને તેમના અજ્ઞાનતાપૂર્ણ વાંધાઓ અને આરોપો પર પોતાની અંદર ઉત્તેજનાનો અનુભવ કરે, તો તેણે તરત જ સમજી લેવું જોઈએ કે આ શેતાની ઉશ્કેરણી છે અને એ જ સમયે અલ્લાહથી શરણ માંગવું જોઈએ કે પોતાના બંદાને આ ઉન્માદમાં વહી જવાથી બચાવે અને એવો નિરંકુશ ન બનવા દે કે તેનાથી સત્યના આહવાનને ક્ષતિ પહોંચાડનારું કોઈ કૃત્ય થઈ જાય. સત્યના આહવાનનું કાર્ય છેવટે ઠંડા હૃદયથી જ થઈ શકે છે અને એ જ પગલું સાચું ઉઠી શકે છે જે ભાવનાઓના દબાણમાં આવીને નહીં, બલકે સ્થિતિ અને પ્રસંગને જોઈને સારી રીતે સમજી-વિચારીને ઉઠાવવામાં આવે, પરંતુ શૈતાન, જે આ કાર્યને ફૂલતા-ફાલતા ક્યારેય જોઈ શકતો નથી, હંમેશા એ કોશિશમાં લાગેલો રહે છે કે

وَإِذَا لَمْ تَأْتِيهِمْ بَآيَةٌ قَالُوا الْوَلَا أَجْتَبِيَّتَهَا ۖ قُلْ إِنَّمَا آتَيْتُ مَا يُوحَىٰ إِلَىٰ مِنْ رَبِّي ۖ هَذَا بَصَائِرٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ

(૨૦૩) હે નબી ! જ્યારે તમે આ લોકો સામે કોઈ નિશાની પ્રસ્તુત નથી કરતા તો તેઓ કહે છે કે તમે પોતાના માટે કોઈ નિશાની કેમ પસંદ ન કરી લીધી? (૧૫૫) એમને કહો, “હું તો માત્ર તે વહીનું અનુસરણ કરું છું, જે મારા રબે મારા તરફ મોકલી છે. આ બુદ્ધિમતાની રોશનીઓ છે તમારા રબ તરફથી અને માર્ગદર્શન

પોતાના ભાઈબધોથી સત્યના આવાહક પર જાત-જાતના હુમલાઓ કરાવે, અને પછી દરેક હુમલા પર સત્યના આવાહકને ઉશ્કેરે કે આ હુમલાનો જવાબ તો અવશ્ય આપવો જોઈએ. આ અપીલ, જે શૈતાન સત્યના આવાહકના મનથી કરે છે, મહદ્અંશે મોટા-મોટા ધોકાવાળા અર્થઘટનો અને ધાર્મિક પરિભાષાઓના પરદામાં લિપ્ત હોય છે, પરંતુ તેનાં મૂળમાં તુચ્છ ઈચ્છાઓ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ નથી હોતી. તેથી અંતિમ બે આયતોમાં ફરમાવવામાં આવ્યું કે જે લોકો ‘મુત્તકી’ (અલ્લાહથી ડરવાળા અને બૂરાઈથી બચવાની ઈચ્છા રાખવાવાળા) છે, તેઓ તો પોતાના મનમાં કોઈ શૈતાની ઉશ્કેરણીનો પ્રભાવ અને કોઈ ખરાબ વિચારના ખટકાની અનુભૂતિ થતાં તરત જ સચેત થઈ જાય છે અને પછી તેમને સાફ દેખાઈ જાય છે કે આ પ્રસંગે દા'વતે-દીન (ધર્મના આહવાન)નું હિત કઈ પદ્ધતિ અપનાવવામાં છે અને સત્યનિષ્ઠાનો તકાદો શું છે. રહ્યા એ લોકો જેમના કાર્યમાં મનેચ્છાઓની આગ લાગેલી છે અને તેના કારણે જેમનો શૈતાનો સાથે ભાઈચારાનો સંબંધ છે, તો તેઓ શૈતાની ઉશ્કેરણીની સામે ટકી શકતા નથી અને તેના દબાણમાં આવીને ખોટા માર્ગે ચાલી નીકળે છે. આ કથનની એક સામાન્ય પશ્ચાદભૂમિ પણ છે, અને તે એ છે કે અલ્લાહથી ડરવાળાઓની પદ્ધતિ સામાન્ય રીતે પોતાના જીવનમાં અલ્લાહથી ન ડરવાળાઓથી ભિન્ન હોય છે. તેમની સ્થિતિ એ હોય છે કે ખરાબ વિચાર જો તેમના મનને સહેજ પણ સપર્શી જાય છે, તો તેમને એવા જ ખટકાની અનુભૂતિ થાય છે, જેવી અનુભૂતિ ફાંસ ધૂસી જવાથી થાય છે, અને પછી તેમનો અંતરાત્મા જાગીને બૂરાઈની એ ધૂળને પોતાના ઉપરથી ખંબેરવામાં લાગી જાય છે. તેનાથી વિપરીત જે લોકો ન અલ્લાહથી ડરે છે, ન બૂરાઈથી બચવા ઈચ્છે છે અને જેમનો શૈતાનથી સંબંધ છે, તેમના મનમાં ખરાબ વિચારો, ખરાબ ઈરાદાઓ, ખરાબ ઉદ્દેશ્યો પાકતા રહે છે અને તેઓ એ ગંદી વસ્તુઓથી કોઈ બેચેની પોતાના અંદર અનુભવતા નથી.

(૧૫૫) ઈન્કાર કરવાવાળાઓના આ પ્રશ્નમાં એક સ્પષ્ટ વ્યંગ-શૈલી જોવા મળે છે, અર્થાત્ તેમના કહેવાનું તાત્પર્ય એ હતું કે જે રીતે તમે પયગંબર બની બેસ્યા છો, એ જ રીતે કોઈ મો'જિજા (ઈશ્વરીય ચમત્કાર) પણ છાંટીને પોતાના માટે બનાવી લાવ્યા હોત !

لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿١٤٣﴾ وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَبِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا
لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ﴿١٤٤﴾ وَإِذْ كُرِّرْنَا فِي نَفْسِكَ نَضْرُعًا وَخِيفَةً وَدُونَ
الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ وَلَا تَكُن مِّنَ الْغَافِلِينَ ﴿١٤٥﴾

અને કૃપા છે, એ લોકો માટે જેઓ તેને અપનાવે. (૧૫૨) (૨૦૪) જ્યારે કુર્આન તમારા સમક્ષ પઢવામાં આવે તો તેને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો અને ચૂપ રહો, કદાચ તમારા પર પણ કૃપા થઈ જાય. (૧૫૩) (૨૦૫) હે નબી ! પોતાના રબ (પ્રભુ)ને સવાર અને સાંજ યાદ કર્યા કરો, મનમાં કરગરીને અને ડર સાથે અને જીભથી પણ ધીમા અવાજમાં. તમે એ લોકો પૈકીના ન થઈ જાઓ, જેઓ ગફલતમાં પડેલા છે. (૧૫૪)

- (૧૫૨) અર્થાત્ મારું એ પદ નથી કે જે વસ્તુની માંગ કરવામાં આવે અથવા જેની હું પોતે આવશ્યકતા સમજું તેને સ્વયં ઘડીને પ્રસ્તુત કરી દઉં. હું તો એક રસૂલ છું અને મારું પદ કેવળ એટલું છે કે જેણે મને મોકલ્યો છે, તેના આદેશનું પાલન કરું. મો'જિઝાના બદલે મને મોકલનારે જે વસ્તુ મારા પાસે મોકલી છે, તે આ કુર્આન છે. તેના અંદર બુદ્ધિમત્તાની રોશનીઓ છે અને તેની સૌથી સ્પષ્ટ વિશેષતા એ છે કે જે લોકો આને માની લે છે, તેમને જીવનનો સીધો માર્ગ મળી જાય છે અને તેમના શ્રેષ્ઠ ચરિત્રમાં અલ્લાહની દયાની નિશાનીઓ સ્પષ્ટ જોવા મળે છે.
- (૧૫૩) અર્થાત્ આ જે પૂર્વગ્રહ અને દુરાગ્રહના કારણે તમે લોકો કુર્આનનો અવાજ સાંભળતાં જ કાનોમાં આંગળીઓ ખોસી લો છો અને શોરબકોર કરો છો, જેથી ન સ્વયં સાંભળો અને ન કોઈ બીજું સાંભળી શકે, આ વલણને છોડી દો અને ધ્યાનથી સાંભળો તો ખરા કે આમાં શું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. સંભવ છે કે આના શિક્ષણને જાણી લીધા પછી તમે સ્વયં પણ એ જ દયાના ભાગીદાર બની જાઓ, જે ઈમાન લાવનારાઓને પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી છે. આ આયતથી એક એ આદેશ પણ નીકળે છે કે જ્યારે અલ્લાહનો કલામ (વાણી) પઢવામાં આવી રહ્યો હોય તો લોકોએ શિષ્ટતાથી ચૂપ થઈ જવું જોઈએ અને ધ્યાનથી સાંભળવું જોઈએ.
- (૧૫૪) યાદ કરવાથી તાત્પર્ય નમાઝ પણ છે અને બીજા પ્રકારની યાદ પણ, ચાહે તે મોઢાથી હોય કે ધ્યાનથી. સવાર અને સાંજથી તાત્પર્ય આ જ બંને સમય પણ છે અને આ સમયોમાં અલ્લાહની યાદથી તાત્પર્ય નમાઝ છે અને સવાર-સાંજના શબ્દો 'હંમેશા'ના અર્થમાં પણ પ્રયુક્ત થાય છે, અને તેનાથી અભિપ્રેત હંમેશા અલ્લાહની યાદમાં લાગેલું રહેવું છે. આ અંતિમ ઉપદેશ છે, જે પ્રવચનના સમાપન વખતે આપવામાં આવેલ છે અને તેનું તાત્પર્ય એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે તમારી સ્થિતિ ક્યાંક બેપરવા જેવી ન થઈ જાય. દુનિયામાં જે કંઈ પથભ્રષ્ટતા અને અવજ્ઞા ફેલાયેલ છે [તે સંપૂર્ણપણે અલ્લાહથી બેપરવાઈ અને આભિરતને ભુલાવી દેવાનું પરિણામ છે]. તેથી જે વ્યક્તિ સીધા માર્ગ પર ચાલવા અને દુનિયાને તેના પર ચલાવવાની ઈચ્છા રાખે છે, તેણે ખૂબ જ સાવધાન રહેવું જોઈએ ક્યાંક તે પોતે આ બેપરવાઈ અને ભૂલનો ભોગ ન બની જાય. તેથી નમાઝ અને અલ્લાહની યાદ અને અલ્લાહ તરફ હંમેશા ઉન્મુખ રહેવાની વારંવાર તાકીદ કરવામાં આવી છે.

إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيُسَبِّحُونَهُ وَلَهُ يَسْجُدُونَ ﴿٧١﴾

જે ફરિશ્તાઓને તમારા રબ (માલિક અને પાલનહાર)ને ત્યાં સામીપ્યનું સ્થાન પ્રાપ્ત છે, તેઓ કદાપિ પોતાની મોટાઈના ઘમંડમાં આવીને તેની બંદગીથી મોઢું નથી ફેરવતા^(૧૫૫) અને તેની તસ્બીહ (મહિમાગાન) કરે છે^(૧૫૬) અને તેના આગળ ઝૂકેલા રહે છે.^(૧૫૭) (રુકૂઅ-૨૪)

(૧૫૫) અર્થ એ છે કે મોટાઈનો ઘમંડ અને બંદગીથી મોઢું ફેરવવું શૈતાનોનું કામ છે અને તેનું પરિણામ પતન અને અધોગતિ છે. તેનાથી વિપરીત અલ્લાહ સમક્ષ ઝૂકવું અને બંદગીમાં મક્કમ રહેવું ફરિશ્તાઓ જેવાં કામો છે અને તેનું પરિણામ ઉન્નતિ અને ઉચ્ચતા તેમજ અલ્લાહનું સામીપ્ય છે. જો તમે આ ઉન્નતિ ઈચ્છો છો, તો પોતાના વર્તનને શૈતાનોના બદલે ફરિશ્તાઓના વર્તનને અનુકૂળ બનાવો.

(૧૫૬) તસ્બીહ (મહિમાગાન) કરે છે, અર્થાત્ તેઓ અલ્લાહના અવગુણરહિત, દોષરહિત અને તુટિરહિત દરેક પ્રકારની નબળાઈઓથી તેનું પવિત્ર હોવું અને તેનું એવી હસ્તી હોવું, જેનો ન કોઈ ભાગીદાર હોય અને ન કોઈ તેના સમક્ષ હોય અને ન કોઈ તેના સમાન હોય તેને હૃદયપૂર્વક માને છે, તેનો એકરાર કરે છે, તેનો સ્વીકાર કરે છે અને હંમેશા તેનું પ્રદર્શન અને એલાન કરવામાં લાગેલા રહે છે.

(૧૫૭) અહીં એ આદેશ છે કે જે વ્યક્તિ આ આયતને વાંચે અને સાંભળે, તે સિજદો કરે, જેથી તેની સ્થિતિ સાનીધ્ય-પ્રાપ્ત ફરિશ્તાઓની સ્થિતિના અનુકૂળ થઈ જાય અને પોતાના કાર્યોથી તરત એ સાબિત કરી દે કે તેઓ ન તો કોઈપણ પ્રકારના ઘમંડનો ભોગ બનેલા છે અને ન અલ્લાહની બંદગીથી મોઢું ફેરવનાર છે.

કુર્આન-મજીદમાં આવી ચૌદ (૧૪) જગ્યાઓ છે, જ્યાં સિજદાની આયતો આવી છે. આ આયતોને સાંભળવા અને વાંચવાવાળા પર શરીર અત અનુસાર સિજદો આવશ્યક છે. આ વાત પર તમામ આલિમો (ઈસ્લામી વિદ્વાનો) સંમત છે, પરંતુ તેના અનિવાર્ય હોવામાં મતભેદ છે. ઈમામ અબૂ હનીફા રહ. તિલાવતના આ સિજદાને 'વાજિબ' કહે છે અને બીજા આલિમોએ આને 'સુન્નત' ઠેરવેલ છે.

૮. અલ-અન્ફાલ

પરિચય

ઉત્તરાણકાળ:

આ સૂર: હિજરી સન ૦૨ માં બદ્રના યુદ્ધ પછી ઊતરી છે અને આમાં ઈસ્લામ અને કુફ વચ્ચેના આ પ્રથમ યુદ્ધની સવિસ્તાર સમીક્ષા કરવામાં આવી છે.

ઐતિહાસિક પશ્ચાદ્ભૂમિ:

આ સૂર:ની સમીક્ષા કરતાં પહેલાં બદ્રના યુદ્ધ અને તેનાથી સંબંધિત સંજોગો પર એક ઐતિહાસિક દષ્ટિપાત કરી લેવો જોઈએ.

પયગંબર સલ્વ. નો સંદેશ [મક્કા કાળના અંત સુધીમાં] એ હેસિયતથી પોતાની દૃઢતા અને સ્થાયિત્વ પુરવાર કરી ચૂક્યો હતો કે એક બાજુ તેના પાછળ એક ઉત્તમ ચરિત્રવાન, ઉદાર અને વિવેકશીલ ધ્વજવાહક મોજૂદ હતો, જેની કાર્ય-શૈલીથી એ તથ્ય સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ થઈને સામે આવી ગયું હતું કે તે આ સંદેશને અત્યંત સફળતાની મંજિલ સુધી પહોંચાડવા માટે અટલ ઈરાદો રાખે છે. બીજી બાજુ આ સંદેશમાં સ્વયં એટલું આકર્ષણ હતું કે તે દરેકના મનો-મસ્તિષ્કમાં પોતાનું સ્થાન બનાવતો જતો હતો, પરંતુ તે સમયગાળા સુધી કેટલાક પાસાઓમાં આ સંદેશના પ્રચારમાં ઘણી ઊણપો જોવા મળતી હતી—

એક એ કે એ વાત હજુ સંપૂર્ણપણે સિદ્ધ થઈ ન હતી કે તેને એવા અનુયાયીઓની એક મોટી સંખ્યા મળી ગઈ છે, જે તેના માટે પોતાની દરેક વસ્તુનું બલિદાન આપવા માટે અને દુનિયાભરથી લડી લેવા માટે, ત્યાં સુધી કે પોતાના અત્યંત પ્રિય એવા સંબંધોને પણ કાપીને ફેંકી દેવા તૈયાર હોય. બીજું એ કે આ સંદેશનો પડઘો, આમ તો આખા પ્રદેશમાં પ્રસરી ગયો હતો, પરંતુ તેનો પ્રભાવ છુટોછવાયો હતો, હજુ તેને એ સામૂહિક શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ ન હતી જે પુરાણી સ્થાયી થઈ ગયેલ અજ્ઞાનતાપૂર્ણ વ્યવસ્થાથી નિર્ણાયક મુકાબલો કરવા માટે આવશ્યક હતી. ત્રીજું એ કે પ્રદેશનો કોઈ ભાગ એવો ન હતો, જ્યાં આ સંદેશ પોતાના કદમ જમાવીને પોતાના પક્ષને સુદૃઢ બનાવી શકતો અને પછી આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરતો. ચોથું એ કે આ સંદેશને વ્યવહાર જીવનના મામલાઓને પોતાના હસ્તક લઈને ચલાવવાની તક હજુ સાંપડી ન હતી, તેથી તે નૈતિક સિદ્ધાંતોનું પ્રદર્શન થઈ શક્યું ન હતું, જેના પાયા પર આ સંદેશ જીવનની આખી વ્યવસ્થાને સ્થાપિત કરવા અને ચલાવવા માગતો હતો.

પછીની ઘટનાઓ એ એ તકોને જન્મ આપ્યો, જેનાથી આ ચારેય ઊણપો દૂર થઈ ગઈ.

મક્કા કાળના અંતિમ ત્રણ-ચાર વર્ષોથી યસરિબ (મદીના)માં ઈસ્લામના સૂર્યના કિરણો અવિરત પહોંચી રહ્યા હતા અને ત્યાંના લોકો ઘણા કારણોસર અરબસ્તાનના બીજા કબીલાઓની સરખામણીમાં વધુ સહજતાથી આ પ્રકાશને સ્વીકારતા જતા હતા. છેવટે નબૂવ્વતના બારમા વર્ષે હજજના અવસરે ૭૫ માણસોનું એક પ્રતિનિધ-મંડળ પયગંબર સલ્વ. થી રાત્રિના અંધકારમાં મળ્યું અને તેણે ન માત્ર એ કે ઈસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો, બલકે આપને અને આપના અનુયાયીઓને પોતાના શહેરમાં જગ્યા આપવાની તત્પરતા બતાવી. હેતુ એ હતો કે અરબસ્તાનના વિભિન્ન કબીલાઓ અને ભાગોમાં જે મુસલમાનો વેરવિખેર હતા, તેઓ યસરિબમાં એકઠા થઈને

અને યસરિબના મુસલમાનો સાથે મળીને એક સુસંગઠિત સમાજ બનાવી લે. આ રીતે યસરિબે વાસ્તવમાં પોતાને 'ઇસ્લામનું શહેર' (મદીનતુલ ઇસ્લામ)ની હેસિયતે પ્રસ્તુત કર્યું અને પયગંબર સલ્લ.એ તેનો સ્વીકાર કરીને અરબસ્તાનમાં પ્રથમ 'દારુલ ઇસ્લામ' (ઇસ્લામી રાજ્ય)ની રચના કરી લીધી.

આ પ્રસ્તાવનો અર્થ જે પણ હતો, તેનાથી મદીનાવાસીઓ અજાણ નહોતા. તેનો સ્પષ્ટ અર્થ એ હતો કે એક નાનું સરખું શહેર પોતાને આખા દેશની તલવારો અને આર્થિક-સાંસ્કૃતિક બહિષ્કારના મુકાબલામાં પ્રસ્તુત કરી રહ્યું હતું. બીજી બાજુ મક્કાવાસીઓ માટે આ મામલાનો જે અર્થ હતો, તે પણ કોઈથી છૂપો ન હતો. વાસ્તવમાં આ રીતે હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.ના નેતૃત્વમાં ઇસ્લામને માનવાવાળા અને તેના પર ચાલવાવાળા એક સુસંગઠિત સમૂહના રૂપમાં એકત્ર થતા જઈ રહ્યા હતા. પુરાણી વ્યવસ્થા માટે આ મૃત્યુ-ઘંટ હતો. તેના સાથે મદીના જેવી જગ્યાએ મુસલમાનોની આ શક્તિના એકત્ર થવાથી કુરૈશને વધારે જોખમ એ હતું કે યમનથી સીરિયા તરફ જે વેપારી રાજમાર્ગ રાતા સમુદ્રના તટ પર કિનારે-કિનારે જતો હતો, જેના સુરક્ષિત રહેવા પર કુરૈશ અને બીજા મોટા-મોટા મુશ્રિક (અનેકેશ્વરવાદી) કબીલાઓનું આર્થિક જીવન નિર્ભર હતું, તે મુસલમાનોના લક્ષ્ય પર આવી રહ્યો હતો અને તે સમયે [જે પરિસ્થિતિ હતી, તેને જોતાં] મુસલમાનો માટે વાસ્તવમાં તેના સિવાય કોઈ ઉપાય પણ ન હતો કે તે વેપારી રાજમાર્ગ પર પોતાની પકડ મજબૂત કરે. તેથી પયગંબર સલ્લ.એ [મદીના પહોંચ્યા પછી તરત જ આ પ્રશ્ન પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું અને આ સંદર્ભમાં] બે મહત્વપૂર્ણ ઉપાયો કર્યા : એક એ કે મદીના અને રાતા સમુદ્રના તટ દરમ્યાન તે રાજમાર્ગથી લગોલગ જે કબીલાઓ આબાદ હતા તેમનાથી વાટાઘાટો આરંભ કરી દીધી, જેથી તેઓ મૈત્રીપૂર્ણ એકતા કે પછી ઓછામાં ઓછું તટસ્થ રહેવાના કરાર કરી લે. આમાં પયગંબર સલ્લ.ને પૂરેપૂરી સફળતા મળી. બીજો ઉપાય આપે એ કર્યો કે કુરૈશના કાફલાઓને ચેતવણી આપવા માટે તે રાજમાર્ગ પર લગાતાર નાની-નાની ટુકડીઓ મોકલવાની શરૂ કરી અને કેટલીક ટુકડીઓ સાથે આપ સ્વયં પણ ગયા. [બીજુ બાજુ મક્કાવાસીઓ પણ મદીના તરફ લૂંટફાટ કરનારી ટુકડીઓ મોકલતા રહ્યા.] સંજોગો એવા બની ગયા હતા કે શાબાન હિ.સ. ૦૨ (ફિબ્રુઆરી કે માર્ચ ઈ.સ. ૬૨૩)માં કુરૈશનો એક મોટો કાફલો શામ (સીરિયા)થી મક્કા પરત આવતાં એ વિસ્તારમાં પહોંચ્યો, જે મદીનાના લક્ષ્ય પર હતો. માલસામાન વધારે હતો, રક્ષકો ઓછાં હતા અને જોખમ મોટું હતું કે ક્યાંક મુસલમાનોની કોઈ શક્તિશાળી ટુકડી તેના પર છાપો ન મારી દે, તેથી કાફલાના સરદાર અબૂ સુફિયાને તે જોખમી વિસ્તારમાં પહોંચતાં જ એક વ્યક્તિને મદદ લેવા માટે મક્કા તરફ દોડાવી દીધો. તે વ્યક્તિના સમાચારથી આખા મક્કામાં ખળભળાટ મચી ગયો. કુરૈશના તમામ મોટા-મોટા સરદારો લડાઈ માટે તૈયાર થઈ ગયા. આશરે એક હજાર યોદ્ધાઓ, જેમાં છસો બખ્સરધારી હતા અને એકસો ઘોડેસવાર પણ, ખૂબ ધૂમધામથી લડવા માટે નીકળી પડ્યા. તેમના સામે માત્ર એ જ કામ નહોતું કે પોતાના કાફલાને બચાવી લેવામાં આવે, બલકે તેઓ એ ઈરાદા સાથે નીકળ્યા હતા કે આ રોજેરોજના ખતરાને હંમેશ માટે સમાપ્ત કરી દે. હવે પયગંબર સલ્લ.ને, જેઓ પરિસ્થિતિથી હંમેશા માહિતગાર રહેતા હતા, લાગ્યું કે નિર્ણયનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. [તે જોતાં અંદર અને બહારની અનેકાનેક મુશ્કેલીઓ છતાં આપે નિર્ણાયક પગલું લેવાનો ઈરાદો કરી લીધો.] આ ઈરાદો કરીને આપે અન્સાર અને મુહાજિરોને એક જગ્યાએ એકઠા કર્યા અને તેમના સામે આખી પરિસ્થિતિ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મૂકી દીધી કે એક તરફ ઉત્તરમાં વેપારી કાફલો છે અને બીજી તરફ દક્ષિણમાં કુરૈશનું સૈન્ય આગળ વધતું આવી રહ્યું છે. અલ્લાહનું વચન છે કે આ બંનેમાંથી કોઈ એક તમને

મળી જશે. બતાવો, તમે કીના મુકાબલા માટે ચાલવાનું કહો છો? જવાબમાં એક મોટા જૂથ તરફથી એ ઈચ્છા વ્યક્ત કરવામાં આવી કે કાફલા પર હુમલો કરવામાં આવે. પરંતુ પયગંબર સલ્લ.ના સામે બીજું જ કંઈક હતું. તેથી આપે પોતાનો પ્રશ્ન દોહરાવ્યો. તેના પર મુહાજિરોમાંથી હઝરત મિકદાદ બિન અબ્ર રદિ. એ [અને તેના પછી, હુઝૂર અકરમ સલ્લ. તરફથી પ્રશ્ન ફરી દોહરાવવાના કારણે અન્સારમાંથી હઝરત સઅદ બિન મુઆઝ રદિ. એ ઉત્સાહપ્રેરક વક્તવ્યો આપ્યા, જેમાં તેમણે કહ્યું કે] - હે અલ્લાહના રસૂલ ! જે તરફ આપનો રબ હુકમ આપી રહ્યો છે એ જ તરફ ચાલો, અમે આપના સાથે છીએ. આ વક્તવ્યો પછી નિર્ણય લેવામાં આવ્યો કે કાફલાના બદલે કુરૈશી સૈન્યના મુકાબલા માટે જવું જોઈએ. પરંતુ આ નિર્ણય કોઈ સામાન્ય નિર્ણય ન હતો. જે લોકો આ અલ્પ સમયમાં લડાઈ માટે ઊભા થયા હતા, તેમની સંખ્યા ત્રણસોથી થોડીક વધુ હતી. યુદ્ધ-સામગ્રી પણ અપર્યાપ્ત હતી. તેથી મોટાભાગના લોકો મનમાં ડરી રહ્યા હતા અને તેમને લાગી રહ્યું હતું કે જાણીજોઈને મૃત્યુના મુખમાં જઈ રહ્યા છીએ. તકસાધુઓ(મુનાફિકો) આ અભિયાનને પાગલપણું કહી રહ્યા હતા. પરંતુ પયગંબર સલ્લ. અને સાચાં મુસલમાનો એ સમજી ગયા હતા કે આ સમય જાનની બાજી લગાવી દેવાનો જ છે. તેથી અલ્લાહના ભરોસા પર તેઓ નીકળી પડ્યા અને તેમણે સીધા દક્ષિણ-પશ્ચિમનો માર્ગ પકડ્યો, જ્યાંથી કુરૈશનું સૈન્ય આવી રહ્યું હતું, જો શરૂઆતમાં કાફલાને લૂંટવો અપેક્ષિત હોત તો ઉત્તર-પશ્ચિમનો માર્ગ પસંદ કરવામાં આવતો.

૧૭ રમઝાને બદ્ર નામના સ્થળે બંને પક્ષોનો સામનો થયો, જેમાં મુસલમાનોની ઈમાની નિષ્ઠા અલ્લાહ તરફથી 'મદદ'ના રૂપમાં પુરસ્કાર મેળવવામાં સફળ થઈ ગઈ તેમજ કુરૈશ પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિના અભિમાન છતાં નિ:શસ્ત્ર વફાદારો અને જાનની બાજી લગાવી દેવા તત્પર લોકોના હસ્તે પરાજિત થયા. આ નિર્ણાયક વિજય પછી એક પશ્ચિમી સંશોધક અનુસાર "બદ્ર પહેલાં ઈસ્લામ માત્ર એક ધર્મ અને રાજ્ય હતો, પરંતુ બદ્ર પછી તે રાષ્ટ્ર-ધર્મ, બલકે સ્વયં રાષ્ટ્ર બની ગયો."

વિષયો :

આ છે એ મહાન યુદ્ધ, જેના પર કુર્આનની આ સૂર:માં સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. પરંતુ આ સમીક્ષાની શૈલી અન્ય તમામ સમીક્ષાઓથી ભિન્ન છે, જે દુનિયાના રાજા-મહારાજાઓ પોતાના વિજય પછી કરતા હોય છે.

આમાં સૌપ્રથમ તે ઊણપો તરફ અંગૂલિનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે જે નૈતિક દૃષ્ટિએ મુસલમાનોમાં બાકી હતી, જેથી ભવિષ્યમાં તેને સુધારવા માટે અવિરત પ્રયત્ન કરે.

તત્પશ્ચાત્, તેમને બતાવવામાં આવ્યું છે કે આ વિજયમાં અલ્લાહનું સમર્થન અને સહાયતાનો હિસ્સો કેટલો મોટો હતો, જેથી તેઓ પોતાની વીરતા અને સાહસ પર ફૂલાઈ ન જાય, બલકે અલ્લાહ પર ભરોસો તથા અલ્લાહ અને તેના રસૂલના આજ્ઞાપાલનનો બોધ ગ્રહણ કરે.

તે પછી એ નૈતિક ઉદ્દેશ્ય સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે, જેનાં માટે મુસલમાનોને આ સત્ય-અસત્યનો સંઘર્ષ કરવાનો છે અને તે નૈતિક ગુણોને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે, જેનાથી આ સંઘર્ષમાં તેમને સફળતા મળી શકે છે.

ત્યારપછી મુશ્શરિકો અને મુનાફિકો (દંભીઓ) અને યહૂદીઓ તથા એ લોકોને, જેઓ યુદ્ધમાં કેદ પકડાઈને આવ્યા હતા, અત્યંત બોધપ્રેરક સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે.

પછી યુદ્ધમાં મળેલ માલ-સામાન વિશે મુસલમાનોને સૂચનાઓ આપવામાં આવી છે.

તે પછી યુદ્ધ અને સંધિના નીતિ-નિયમો વિષે એ નૈતિક આદેશો આપવામાં આવ્યા છે, જેનું સ્પષ્ટીકરણ આ તબક્કામાં ઈસ્લામી આહવાનના પ્રવેશ કર્યા પછી જરૂરી હતું.

પછી ઈસ્લામી રાજ્યના બંધારણીય નિયમોની કેટલીક કલમોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, જેનાથી 'દારુલ ઈસ્લામ' (ઈસ્લામી રાજ્ય)ના મુસ્લિમ નાગરિકોની કાનૂની હેસિયત એ મુસલમાનોથી જુદી પાડી દેવામાં આવી છે જે 'દારુલ ઈસ્લામ'ની સરહદોથી બહાર રહેતા હોય.

રૂકૂઅ-૧૦

૮. અલ-અન્ફાલ (મદની)

આયત-૭૫

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ ۖ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ ۗ
 فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ ۖ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ
 إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ① إِمَّا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

(૧) તમને અન્ફાલ (યુદ્ધમાં પ્રાપ્ત થયેલ માલ-સામાન) વિષે પૂછે છે ? કહો, “આ અન્ફાલ તો અલ્લાહ અને તેના રસૂલનો છે, તો તમે અલ્લાહથી ડરો અને પોતાના પરસ્પરના સંબંધો દુરસ્ત રાખો અને અલ્લાહ અને તેના રસૂલનું આજ્ઞાપાલન કરો, જો તમે ઈમાનવાળા છો.”^(૧)

(૨) સાચા ઈમાનવાળા તો એ લોકો છે, જેમનાં હૃદય અલ્લાહનું નામ સાંભળીને ધ્રુજી ઉઠે છે અને

(૧) યુદ્ધની સમીક્ષાની આ અનોખી પ્રસ્તાવના છે. બદ્રના યુદ્ધમાં જે માલ-સામાન કુરૈશના સૈન્યથી પ્રાપ્ત થયો હતો, તેની વહેંચણીમાં મુસલમાનોમાં વિવાદ ઊભો થઈ ગયો હતો. ઈસ્લામ અપનાવ્યા પછી એ લોકોને પહેલી વાર ઈસ્લામી ધ્વજ હેઠળ લડવાનો સંયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો, તેથી તેમને ખબર નહોતી કે આ વ્યવસ્થામાં યુદ્ધ અને તેનાથી ઉત્પન્ન સમસ્યાઓ વિશે શું નિયમ છે, તેથી બદ્રના યુદ્ધમાં શત્રુઓના પરાજય પછી જે લોકોએ જે-જે માલ-સામાન પ્રાપ્ત કર્યો હતો, તેઓ આરબ પ્રદેશની જૂની રીત અનુસાર પોતાને તેના માલિક સમજી બેસ્યા હતા. [બાકી લોકોમાં એક જૂથ એ લોકોનું હતું, જેમણે] ‘ગનીમત’ના માલ-સામાન તરફ ધ્યાન આપવાને બદલે શત્રુઓનો પીછો કર્યો હતો, [અને બીજું જૂથ એ લોકોનું હતું, જે અલ્લાહના રસૂલ સલ્લ. ની રક્ષા કરી રહ્યું હતું. આ બંને જૂથોએ પણ પોત-પોતાનો દાવો રજૂ કર્યો, અને એ દલીલની સાથે રજૂ કર્યો કે જો તેણે એ સેવા ન કરી હોત, જે કરી છે, તો ન યુદ્ધમાં આ વિજય મળતો અને ન યુદ્ધનો માલ-સામાન હાથ લાગ્યો હોત.] પરંતુ માલ-સામાન, વ્યવહારિક રૂપે જે પક્ષકારના કબજામાં હતો, તેની માલિકી માટે જાણે કોઈ પ્રમાણની જરૂર નહોતી અને તેઓ બીજાની કોઈ દલીલ માનવા તૈયાર નહોતા. છેવટે આ વિવાદે કડવાશનું રૂપ ધારણ કરી લીધું અને મોઢાથી હૃદયો સુધી આ કડવાશ પહોંચવા લાગી.

આ હતો એ મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રસંગ, જેને અલ્લાહ ત્આલાએ સૂર: અન્ફાલ અવતરિત કરવા માટે પસંદ કર્યો અને યુદ્ધ અંગે પોતાની સમીક્ષાનો આરંભ આ જ સમસ્યાથી કર્યો, અને આ સમીક્ષાનું પ્રથમ જ વાક્ય એ હતું, “તમને અન્ફાલ (યુદ્ધમાં પ્રાપ્ત માલ-સામાન) વિશે પૂછે છે ?” આ એ ‘ગનીમત’ના માલ-સામાનને, જે બદ્રના યુદ્ધમાં મુસલમાનોને હાથ લાગ્યો હતો, ‘ગનાયમ’ (ગનીમત) કહેવાને બદલે ‘અન્ફાલ’ શબ્દથી વ્યક્ત કરવું પોતાનામાં સમસ્યાનો ઉકેલ હતો. ‘અન્ફાલ’ બહુવચન છે ‘નફલ’નું. અરબી ભાષામાં ‘નફલ’ તેને કહે છે, જે

وَجِلَّتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ
رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ ﴿٢﴾ الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيَمَّا رَزَقْنَاهُمْ
يُنْفِقُونَ ﴿٣﴾ أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَهُمْ دَرَجَاتٌ
عِنْدَ رَبِّهِمْ وَمَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ ﴿٤﴾ كَبَا أَخْرَجَكَ رَبُّكَ

જ્યારે અલ્લાહની આયતો તેમના સામે પઢવામાં આવે છે તો તેમનું ઈમાન વધી જાય છે^(૨) અને તેઓ પોતાના રબ (માલિક) ઉપર ભરોસો રાખે છે, (૩) જેઓ નમાઝ કાયમ કરે છે અને જે કંઈ અમે તેમને આપ્યું છે તેમાંથી (અમારા માર્ગમાં) ખર્ચ કરે છે. (૪) આવા જ લોકો સાચા ઈમાનવાળા છે. તેમના માટે તેમના રબના પાસે મોટા દરજ્જાઓ છે, ભૂલોથી ક્ષમા છે^(૩) અને ઉત્તમ રોજી છે. (૫) (આ યુદ્ધમાં પ્રાપ્ત થયેલ માલની બાબતમાં પણ એ જ બની રહ્યું છે જે તે વખતે બન્યું હતું જ્યારે કે) તારો રબ

‘વાજિબ’ (આવશ્યક) થી અથવા ‘હક્ક’થી વધારે હોય. જ્યારે આ આધીન તરફથી હોય તો તેનાથી તાત્પર્ય એ સ્વયં-સેવા છે, જે એક સેવક પોતાના સ્વામી માટે કર્તવ્યથી પણ વધારે કરે છે, જેમ કે ‘નફલ’ નમાઝ; અને જ્યારે આ સ્વામી તરફથી હોય, તો આનાથી તાત્પર્ય એ ઈનામ અને પુરસ્કાર થાય છે, જે સ્વામી પોતાના સેવકને તેના ‘હક્ક’થી વધારે આપે છે. આમ, કહેવાનો અર્થ એ થયો કે આ સમગ્ર વિવાદ શું અલ્લાહે પ્રદાન કરેલ ઈનામો વિશે થઈ રહ્યો છે? જો આ વાત છે તો તમે લોકો તેના માલિક અને અધિકારી કેમ બની રહ્યા છો કે પોતે જ તેની વહેંચણીનો નિર્ણય કરો. માલ-સામાન જેણે આપેલો છે એ જ નિર્ણય કરશે કે કોને આપવામાં આવે અને કોને નહીં; અને જેને પણ આપવામાં આવે તેને કેટલો આપવામાં આવે. અહીં ‘અનુફાલ’ના વિવાદને માત્ર એટલી વાત કહીને સંમાપ કરી દીધો છે કે આ અલ્લાહ અને તેના રસૂલનો છે. વહેંચણીના પ્રશ્નને અહીં છેડવામાં નથી આવ્યો, જેથી પહેલા સમર્પણ અને આજ્ઞાપાલન પૂર્ણ થઈ જાય. પછી કેટલીક આયતો બાદ બતાવવામાં આવ્યું છે કે એ માલ-સામાનની વહેંચણી કેવી રીતે કરવામાં આવે. તેથી અહીં તેને ‘અનુફાલ’ કહેવામાં આવેલ છે અને આયત-૪૧માં જ્યારે વહેંચણીનો આદેશ આપવાનો અવસર આવ્યો, તો એ જ માલ-સામાનને ‘ગનીમત’ના શબ્દથી વ્યક્ત કરવામાં આવેલ છે.

(૨) અર્થાત્ પ્રત્યેક એવા અવસરે, જ્યારે કે અલ્લાહનો કોઈ આદેશ માનવીની સામે આવે અને તે તેને સાચો સમજીને તેનું પાલન કરે, માણસના ઈમાનમાં વધારો થાય છે. તેનાથી વિપરીત જો આંતર કરવામાં માણસ બેપરવાઈ કરે, તો તેના ઈમાનના પ્રાણ નીકળવાના શરૂ થઈ જાય છે. આનાથી જાણ થાય છે કે ઈમાન અને ઈન્કાર બંનેમાં અવનતિ અને ઉન્નતિની ક્ષમતા છે. દરેક ઈન્કારની સ્થિતિ અને ભાવના ઘટી પણ શકે છે અને વધી પણ શકે છે, અને એ જ પ્રમાણે સ્વીકાર અને સમર્થનમાં ઉન્નતિ પણ થઈ શકે છે અને અવનતિ પણ. અલબત્ત, ફિક્કહ (ધર્મશાસ્ત્ર)ના આદેશોના અનુસંધાનમાં સાંસ્કૃતિક વ્યવસ્થામાં અધિકારો અને હેસિયતોનું નિર્ધારણ જ્યારે પણ કરવામાં આવશે, તો માનવા અને ન માનવા બંનેની માત્ર એક જ સ્થિતિનો વિશ્વાસ કરવામાં આવશે. (તેની જુદી-જુદી પરિસ્થિતિઓ અને મનોદશાઓને ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે નહીં.)

(૩) ભૂલો મોટામાં-મોટા અને સારામાં-સારા ઈમાનવાળાઓથી પણ થઈ શકે છે અને થઈ છે, અને જ્યાં સુધી

مِنْ بَيْتِكَ بِالْحَقِّ ۖ وَإِنَّ فَرِيقًا مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكَرِهُونَ
يُجَادِلُونَكَ فِي الْحَقِّ بَعْدَ مَا تَبَيَّنَ كَأَنَّمَا يُسَاقُونَ إِلَى الْمَوْتِ
وَهُمْ يَنْظُرُونَ ۗ ۝۱۷ وَإِذْ يَعِدُكُمُ اللَّهُ إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ أَنَّهَا لَكُمْ

તને સત્ય સાથે તારા ઘરેથી કાઢી લાવ્યો હતો અને ઈમાનવાળાઓમાંથી એક જૂથને તે પસંદ ન હતું. (૬) તેઓ તે સત્યની બાબતમાં તારા સાથે વિવાદ કરી રહ્યા હતા, જો કે તે ખુલીને સ્પષ્ટ થઈ ગયું હતું. તેમની હાલત એવી હતી કે જાણે, તેઓ દેખતી આંખોએ મૃત્યુ તરફ હંકારવામાં આવી રહ્યા છે. (૭) (૭) યાદ કરો તે પ્રસંગ જ્યારે અલ્લાહ તમારા સાથે વાયદો કરી રહ્યો હતો કે બંને જૂથોમાંથી એક તમને

માનવી, માનવી છે, એ અસંભવ છે કે તેની કર્મ-નોંધ સંપૂર્ણપણે ઉત્કૃષ્ટ કાર્યો પર જ આધારિત હોય અને ભૂલ, બેપરવાઈ, ત્રુટિ વગેરેથી તદ્દન ખાલી રહે. પરંતુ અલ્લાહની દયામાંથી આ પણ એક મોટી દયા છે કે જ્યારે માનવી બંદગીની અનિવાર્ય શરતો પૂરી કરી દે છે, તો અલ્લાહ તેની ભૂલોને જોયું-ન જોયું કરી દે છે, અને તેની સેવાઓ જે 'બદલા'ની હકદાર હોય છે, તેનાથી વધારે બદલો પોતાની કૃપાથી પ્રદાન કરે છે.

- (૪) અર્થાત્ જે રીતે તે વખતે આ લોકો જોખમનો સામનો કરવાથી ગભરાઈ રહ્યા હતા, જો કે સત્યની માંગ તે વખતે એ જ હતી કે જોખમના મોઢામાં જતા રહે, એ જ રીતે આજે આમને 'ગનીમત'નો માલ-સામાન હાથથી છોડવાનું અસહ્ય થઈ રહ્યું છે, જો કે માંગ એ જ છે કે તેઓ તેને છોડે અને આદેશની રાહ જુએ. બીજો અર્થ એ પણ હોઈ શકે છે કે જો અલ્લાહનું આજ્ઞાપાલન કરશો અને પોતાની મનેચ્છાના બદલે રસૂલનું કહેવું માનશો, તો એવું જ કંઈક સારું પરિણામ જોશો જેવું બદ્રના યુદ્ધના પ્રસંગે જોઈ ચૂક્યા છો કે તમને કુરૈશના સૈન્યનો સામનો કરવાનું ખૂબ જ અપ્રિય હતું અને તેને તમે વિનાશનો સંદેશ સમજી રહ્યા હતા, પરંતુ જ્યારે તમે અલ્લાહ અને તેના રસૂલના આદેશનું પાલન કર્યું, તો આ જ ભયાનક કાર્ય તમારા માટે જીવનનો સંદેશ પુરેવાર થયો.
- કુર્આનના આ કથનથી ગૌણરૂપે એ રિવાયતો (નોંધો)નું ખંડન થઈ રહ્યું છે, જે બદ્રના યુદ્ધના અનંસંધાનમાં સામાન્ય રીતે પયગંબરના જીવન અને આપના યુદ્ધોથી સંબંધિત પુસ્તકોમાં વર્ણવવામાં આવે છે. અર્થાત્ એ કે એ કે આરંભમાં નબી સલ્લ. અને ઈમાનવાળાં કાફલાને લૂટવા માટે મદીનાથી ચાલી નીકળ્યા હતા, પછી થોડેક દૂર આગળ ચાલીને જ્યારે ખબર પડી કે કુરૈશનું સૈન્ય કાફલાની રક્ષા માટે આવી રહ્યું છે, ત્યારે એ સલાહ-મસ્લત કરવામાં આવી કે કાફલા પર હુમલો કરવામાં આવે કે સૈન્યનો સામનો? આનાથી વિપરીત કુર્આન એ બતાવી રહ્યું છે કે જે વખતે નબી સલ્લ. પોતાના ઘરથી નીકળ્યા હતા, એ જ વખતે એ મૂળ ઉદ્દેશ્ય આપની સામે હતો કે કુરૈશના સૈન્યથી નિર્ણાયક સામનો કરવામાં આવે અને એ સલાહ-મસ્લત પણ એ જ વખતે થઈ હતી કે કાફલા અને સૈન્યમાંથી કોને હુમલા માટે પસંદ કરવામાં આવે અને એ છતાં કે ઈમાનવાળાઓ સામે એ હકીકત સ્પષ્ટ થઈ ચૂકી હતી કે સૈન્યથી જ નિપટવું આવશ્યક છે, તો પણ તેમાંથી એક જૂથ આનાથી બચવા માટે તર્ક-વિતર્ક કરતું રહ્યું અને છેવટે જ્યારે અંતિમ અભિપ્રાય એ બની ગયો કે સૈન્ય તરફ જ ચાલવું જોઈએ, તો આ જૂથ મદીનાથી એ વિચાર કરતું નીકળ્યું કે આપણને સીધા મોતના મુખમાં હંકારવામાં આવી રહ્યા છે.

وَتَوَدُّونَ أَنَّ غَيْرَ ذَاتِ الشَّوْكَةِ تَكُونُ لَكُمْ وَيُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُحِقَّ
 الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ وَيَقْطَعَ دَابِرَ الْكَافِرِينَ ⑤ لِيُحِقَّ الْحَقَّ وَيُبْطِلَ
 الْبَاطِلَ وَلَوْ كَرِهَ الْمُجْرِمُونَ ⑥ إِذْ تَسْتَغِيثُونَ رَبَّكُمْ
 فَاسْتَجَابَ لَكُمْ أَنِّي مُمِدُّكُمْ بِالْفِ مِّنَ الْمَلَكَةِ مُرَدِّفِينَ ⑦
 وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْرَىٰ وَلِتَطْبِئِنَّ بِهِ قُلُوبُكُمْ ۗ وَمَا النَّصْرُ إِلَّا
 مِنْ عِنْدِ اللَّهِ ۗ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ⑧ إِذْ يُغَشِّيكُمُ النَّعَاسَ أَمَنَةً ۗ

મળી જશે. (૫) તમે ઈચ્છતા હતા કે કમજોર જૂથ તમને મળે, (૬) પરંતુ અલ્લાહની મરજી એ હતી કે પોતાના કથનો વડે સત્યને સત્ય કરી દેખાડે અને કાફિરો (વિરોધીઓ)ના મૂળ કાપી નાખે, (૭) જેથી સત્ય, સત્ય થઈને રહે અને અસત્ય, અસત્ય થઈને રહી જાય, ચાહે અપરાધીઓને તે ગમે તેટલું અપ્રિય હોય, (૮) અને એ પ્રસંગ જ્યારે તમે પોતાના રબને ફરિયાદ કરી રહ્યા હતા. જવાબમાં તેણે ફરમાવ્યું કે હું તમારી મદદ માટે એક હજાર ફરિશ્તાઓ એક પછી એક મોકલી રહ્યો છું. (૧૦) આ વાત અલ્લાહે તમને માત્ર એટલા માટે બતાવી દીધી કે તમારા માટે શુભ-સૂચના હોય અને તમારા હૃદય તેનાથી સંતુષ્ટ થઈ જાય, નહીં તો મદદ તો જ્યારે પણ આવે છે, અલ્લાહ તરફથી જ આવે છે. નિ:સંદેહ અલ્લાહ પ્રભુત્વશાળી અને તત્ત્વદર્શી છે, (રુકૂઅ-૧) (૧૧) અને એ સમય જ્યારે કે અલ્લાહ પોતાના તરફથી તંદ્રાધીન (ઊંઘ)ના રૂપે તમારા પર નિશ્ચિંતતા અને નિર્ભયતાની સ્થિતિ લાગુ

- (૫) અર્થાત્ કુરૈશનો વેપારી કાફલો, જે સીરિયા તરફથી આવી રહ્યો હતો અથવા કુરૈશનું સૈન્ય, જે મક્કાથી આવી રહ્યું હતું.
- (૬) અર્થાત્ કાફલો, જેના સાથે માત્ર ૩૦-૪૦ રક્કો હતા.
- (૭) આનાથી અનુમાન લગાવી શકાય છે કે તે વખતે વાસ્તવમાં પરિસ્થિતિ શું ઊભી થઈ ગઈ હતી. કુરૈશના સૈન્યના નીકળી આવવાથી હકીકતમાં પ્રખ્ન એ ઊભો થઈ ગયો હતો કે ઈસ્લામી સંદેશ અને અજ્ઞાનતાપૂર્ણ વ્યવસ્થા બંનેમાંથી કોને આરબ પ્રદેશમાં જીવંત રહેવાનું છે. જો મુસલમાનો તે વખતે વીરતાપૂર્વક સામના માટે નીકળતા તો ઈસ્લામ માટે જીવંત રહેવાનો કોઈ અવસર બાકી ન રહેતો. આનાથી વિપરીત મુસલમાનો માટે નીકળવાથી અને પ્રથમ જ ભરપૂર વારમાં કુરૈશની શક્તિ પર જોરદાર પ્રહાર કરી દેવાથી એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ ગઈ, જેના કારણે ઈસ્લામને પગ જમાવવાની તક મળી ગઈ અને પછી તેના સામે અજ્ઞાનતાપૂર્ણ વ્યવસ્થા નિરંતર પરાજિત થતી ગઈ.

مِّنْهُ وَيُنزِّلُ عَلَيْكُمْ مِّنَ السَّمَاءِ مَاءً لِّيُطَهِّرَ كُمْ بِهِ وَيُذْهِبَ
عَنْكُمْ رِجْزَ الشَّيْطَانِ وَلِيَرْبِطَ عَلَى قُلُوبِكُمْ وَيُثَبِّتَ بِهِ
الْأَقْدَامَ ۝١١ اذْ يُوحِي رَّبُّكَ اِلَى الْمَلِيكَةِ اَنِّي مَعَكُمْ فَثَبِّتُوا
الَّذِينَ اٰمَنُوا ۝ سَالَتْنِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ فَاضْرِبُوا
فَوْقَ الْاَعْنَاقِ وَاضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ ۝١٢ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ شَاقُّوا
اللهَ وَرَسُوْلَهُ ۗ وَمَنْ يُشَاقِقِ اللهَ وَرَسُوْلَهُ فَاِنَّ اللهَ

કરી રહ્યો હતો, (૯) અને આકાશમાંથી તમારા ઉપર પાણી વરસાવી રહ્યો હતો, જેથી તમને પાક (શુદ્ધ) કરે અને તમારા ઉપરથી શૈતાને નાખેલી ગંદકી દૂર કરે અને તમારી હિંમત બંધાવે અને તેના વડે તમારા કદમ જમાવી દે, (૧૨) અને એ સમય, જ્યારે તમારો રબ ફરિશ્તાઓને સંકેત કરી રહ્યો હતો, “હું તમારા સાથે છું, તમે ઈમાનવાળાઓને, જમાવી રાખો, હું હમણા જ આ કાફિરો (વિરોધીઓ)ના હૃદયોમાં ધાક બેસાડી દઉં છું, તો તમે તેમની ગરદનો પર ઘા કરો અને સાંધાઓ પર પ્રહાર કરો.” (૧૦) (૧૩) આ એટલા માટે કે એ લોકોએ અલ્લાહ અને તેના રસૂલનો મુકાબલો કર્યો, અને જે અલ્લાહ અને તેના રસૂલનો

(૮) આ જ અનુભવ મુસલમાનોને ઉહદના યુદ્ધમાં પણ થયો હતો, જેમ કે સૂર: આલે ઈમરાન, આયત-૧૫૪માં આવી ચૂક્યું છે, અને બંને પ્રસંગોએ કારણ એ જ એક હતું કે જે અવસર તીવ્ર ભય અને ગભરાટનો હતો એ વખતે અલ્લાહે મુસલમાનોના હૃદયને એવા સંતોષથી ભરી દીધા કે તેમના પર ઊંચ છવાવા લાગી.

(૯) આ એ રાત્રિની ઘટના છે, જેની સવારે બદ્રનું યુદ્ધ થયું. આ વર્ષના ત્રણ લાભ થયા — એક એ કે મુસલમાનોને પાણી પર્યાપ્ત માત્રામાં મળી ગયું અને તેમણે તરત જ હોજ તૈયાર કરી-કરીને વર્ષાનું પાણી રોકી લીધું. બીજો એ કે મુસલમાનો ખીણના ઉપરના ભાગે હતા, તેથી વર્ષાના કારણે રેતી જામી ગઈ અને જમીન એટલી મજબૂત થઈ ગઈ કે પગ સારી રીતે જામી શકે અને ચાલવા-ફરવામાં સુવિધા રહી શકે. ત્રીજો એ કે દુશ્મનોનું સૈન્ય નીચેની તરફ હતું, તેથી ત્યાં આ વર્ષાના કારણે કીચડ થઈ ગયું અને પગ ખૂંપી જવા લાગ્યા.

‘શૈતાને નાખેલી ગંદકી’થી તાત્પર્ય ભય અને ગભરાટની એ સ્થિતિ હતી, જેનો મુસલમાનો શરૂઆતમાં તેના ભોગ બન્યા હતા.

(૧૦) જે સૈદ્ધાંતિક વાતો આપણને કુર્આનથી જાણવા મળી છે, તેના આધારે અમે એ સમજીએ છીએ કે ફરિશ્તાઓથી યુદ્ધમાં એ કામ લેવામાં નહીં આવ્યું હોય કે તેઓ સ્વયં લડવા-મારવાનું કામ કરે, બલકે સંભવત: તેનું સ્વરૂપ એવું હશે કે દુશ્મનો પર જે પ્રહાર મુસલમાનો લગાવે, તે ફરિશ્તાઓની મદદથી લક્ષ્ય પર બરાબર લાગે અને ઊંડો લાગે. (અલ્લાહ જ વધારે શ્રેષ્ઠ જાણે છે.)

شَدِيدُ الْعِقَابِ ۝۱۳ ذَلِكُمْ فَذُوقُوهُ وَأَنَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابَ
النَّارِ ۝۱۴ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا زَحَفًا
فَلَا تُولُوهُمْ الْأَدْبَارَ ۝۱۵ وَمَنْ يُولِهِمْ يُؤَمِّدِ دُبْرَهُ إِلَّا مُتَحَرِّفًا
لِقِتَالٍ أَوْ مُتَحَيِّزًا إِلَى فِئَةٍ فَقَدْ بَاءَ بِغَضَبٍ مِّنَ اللَّهِ وَمَأْوَاهُ
جَهَنَّمُ ۝۱۶ وَبُنِيَ الْمَصِيرُ ۝۱۷ فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ

મુકાબલો કરે, અલ્લાહ તેના માટે ખૂબ સખત પકડ કરવાવાળો છે^(૧૪) (૧૪) આ છે^(૧૩) તમારી સજા, હવે

આનો સ્વાદ ચાખો અને તમને માલૂમ થાય કે સત્યનો ઈન્કાર કરનારાઓ માટે દોજખની યાતના છે.

(૧૫) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છે ! જ્યારે તમારે એક લશ્કરના રૂપમાં કાફિરો (શત્રુઓ)થી

સામનો થાય તો તેમના મુકાબલામાં પીઠ ન દેખાડો. (૧૬) જેણે આવા પ્રસંગે પીઠ બતાવી — સિવાય કે

યુદ્ધ-વ્યૂહ રૂપે આવું કરે અથવા કોઈ બીજા લશ્કર સાથે જોડાઈ જવા માટે તો તે અલ્લાહના પ્રકોપમાં ઘેરાઈ

જશે. તેનું ઠેકાણું જહન્નમ હશે, અને પાછા ફરવાનું તે ઘણું ખરાબ સ્થાન છે.^(૧૬) (૧૭) તો હકીકત એ છે કે

(૧૧) અહીં સુખી બદના યુદ્ધની જે ઘટનાઓને એક-એક કરીને યાદ દેવડાવવામાં આવી છે, તેનો ઉદ્દેશ્ય વાસ્તવમાં શબ્દ

‘અન્ફાલ’ની સાર્થકતા સ્પષ્ટ કરવાનો છે. આરંભમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે ‘ગનીમત’ના આ માલ-સામાનને

પોતાની બહાદુરીનું ફળ સમજીને તેના માલિક અને સર્વાધિકારી ક્યાં બની રહ્યા છે. આ તો વાસ્તવમાં

અલ્લાહની દેશ છે અને દાતા સ્વયં જ પોતાના માલ-સામાનનો સ્વામી છે. હવે તેના પ્રમાણમાં આ ઘટનાઓ

ગણાવવામાં આવી છે કે આ વિજયમાં તમે સ્વયં જ હિસાબ લગાવીને જુઓ કે તમારી પોતાની મહેનત, બહાદુરી

અને સાહસનો કેટલો ભાગ હતો અને અલ્લાહની કૃપાનો કેટલો ભાગ. તેથી તેનો નિર્ણય કરવો કે આની વહેંચણી

કેવી રીતે કરવામાં આવે, તમારું નહીં, બલ્કે અલ્લાહનું કામ છે.

(૧૨) આ વાક્યમાં કુરૈશના શત્રુઓને સંબોધિત કરવામાં આવ્યા છે, જેમનો બદ્રમાં પરાજય થયો હતો અને તેમના

સજાને પાત્ર હોવાનો ઉલ્લેખ ઉપરના વાક્યમાં થયો હતો.

(૧૩) શત્રુના જબરજસ્ત દબાણ પર વ્યવસ્થીત રૂપે પાછળ હટવું (Orderly Retreat) હરામ (અવૈધ) નથી, બલ્કે

આનો ઉદ્દેશ્ય પોતાના પાછળવાળા કેન્દ્ર તરફ પાછા ફરવાનું અથવા પોતાનાં જ સૈન્યના કોઈ બીજા ભાગથી જઈ

મળવાનું હોય. અલબત્ત, જે વસ્તુ હરામ કરવામાં આવી છે, તે પીછેહઠ કે નાસભાગ (Rout) છે, જે કોઈ સૈનિક

વ્યૂહ-રચનાના ઉદ્દેશ્ય માટે નહીં, બલ્કે માત્ર કાયરતા અને પરાજિત ભાવનાના કારણે હોય છે અને (આ

નાસભાગ) એટલા માટે થતી હોય છે કે ભાગેડુ માણસને પોતાના ઉદ્દેશ્યની અપેક્ષાએ જીવ વધારે વહાલો હોય છે.

આ નાસભાગને મોટા ગુનાઓ (મહા-પાપો)માં સામેલ કરવામાં આવેલ છે. તેથી નબી સલ્લ. ફરમાવે છે કે ત્રણ

ગુનાઓ એવા છે કે તેના સાથે કોઈ નેકી (ભલાઈ) ફાયદો નથી આપતી. એક શિક્ક (અનેકેશ્વરવાદ), બીજો

માતા-પિતાનો હક્ક મારવો, ત્રીજો અલ્લાહના માર્ગમાં કરવામાં આવતા યુદ્ધ-મેદાનમાંથી ભાગવું. એ જ રીતે

એક અન્ય હદીસમાં આપ સલ્લ.એ સાત મોટા ગુનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જે માનવી માટે વિનાશક અને

આભિરતમાં તેના પરિણામ માટે ઘાતક છે. તેમાંથી એક એ ગુનો પણ છે કે માણસ કુફ અને ઈસ્લામની લડાઈમાં

قَتَلَهُمْ ۖ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ ۖ وَلِيُبْلِيَ
 الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءً حَسَنًا ۖ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿١٤﴾ ذَلِكُمْ
 وَأَنَّ اللَّهَ مُؤَهِّنُ كَيْدِ الْكَافِرِينَ ﴿١٥﴾ إِنَّ تَسْتَفْتِحُوا فَقَدْ جَاءَكُمْ
 الْفَتْحُ ۖ وَإِنْ تَنْتَهُوا فَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ ۖ وَإِنْ تَعُدُّوا نَعْدًا وَلَنْ
 نُغْنِي عَنْكُمْ فِئَتَكُمْ شَيْئًا وَلَوْ كَثُرَتْ ۖ وَأَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ ﴿١٦﴾

તમે તેમને કતલ નથી કર્યા, બલકે અલ્લાહે તેમને કતલ કર્યા, અને હે નબી ! તેં નથી ફેંક્યું, બલકે અલ્લાહે ફેંક્યું^(૧૪) (અને ઈમાનવાળાઓના હાથ જે આ કાર્યમાં પ્રયુક્ત થયા) તો આ એટલા માટે હતું કે અલ્લાહ ઈમાનવાળાઓને એક ઉત્તમ પરીક્ષામાંથી સફળતાપૂર્વક પસાર કરી દે, નિ:શંક અલ્લાહ સાંભળનાર અને જાણનાર છે. (૧૮) આ મામલો તો તમારા સાથે છે અને કાફિરો સાથેનો મામલો એ છે કે અલ્લાહ તેમની ચાલોને કમજોર કરનાર છે. (૧૯) (આ કાફિરોને કહી દો,) “જો તમે ફેંસલો ચાહતા હતા તો લો, ફેંસલો તમારા સમક્ષ આવી ગયો.”^(૧૫) હવે અટકી જાવ, તમારા માટે જ સારું છે, નહીં તો ફરીથી જો આ જ મૂર્ખતાને દોહરાવશો તો અમે પણ આ જ સજાને દોહરાવીશું અને તમારો જથ્થો; ચાહે તે ગમે તેટલો વધારે કેમ ન હોય, તમારા કોઈ કામ નહીં આવી શકે. અલ્લાહ ઈમાનવાળાઓના સાથે છે.” (રુકુઅર)

શત્રુઓની સામે પીઠ બતાવીને ભાગે. આ કાર્યને આટલો મોટો ગુનો કહેવાનું કારણ માત્ર એ જ નથી કે આ એક કાયરતાપૂર્ણ કૃત્ય છે, બલકે આનું કારણ એ છે કે એક વ્યક્તિની કાયરતા ક્યારેક એક આખી ટુકડીને અને એક ટુકડીની કાયરતા એક આખી સેનાને વ્યગ્ર અને બેબાકબી બનાવી દે છે, અને પછી જ્યારે એક વાર સેનામાં નાસભાગ મચી જાય તો કહી નથી શકાતું કે એ વિનાશ ક્યાં જઈને અટકશે. આ પ્રકારની નાસભાગ માત્ર સેના માટે જ વિનાશક નથી હોતી, બલકે એ દેશ માટે વિનાશક હોય છે, જેની સેના આવા પરાજયનું મોઢું જુએ.

(૧૪) બદ્રના યુદ્ધમાં જ્યારે મુસલમાનો અને ઈસ્લામના શત્રુઓની સેનાઓ આમને-સામને આવી ગઈ અને યુદ્ધ શરૂ થવાનો સમય આવી ગયો, તો હુઝૂર સલ્લ. એ મુઠ્ઠી ભરીને રેતી લઈને ‘શાહતિલ વજૂહ’ અર્થાત્ ‘તેમના ચહેરા બળી જાય’ કહેતાં શત્રુઓ તરફ ફેંકી અને તેના સાથે જ આપના ઈશારાથી મુસલમાનો એક સાથે શત્રુઓ પર તૂટી પડ્યા. આજઘટના તરફ આનો સંકેત છે. અર્થ એ છે કે હાથ તોરસૂલનો હતો, પરંતુ પ્રહાર અલ્લાહ તરફથી હતો.

(૧૫) મક્કાથી ચાલતી વખતે મુશ્રિકોએ કાંબાનો પરદો પકડીને દુઆ માંગી હતી કે હે અલ્લાહ ! બંને સમૂહોમાંથી જે શ્રેષ્ઠ છે તેને વિજય પ્રદાન કર અને અબૂ જહલે મુખ્ય રૂપે કહ્યું હતું કે હે અલ્લાહ ! અમારામાંથી જે સત્ય પર હોય તેને વિજય પ્રદાન કર અને જે અસત્ય પર હોય તેને અપમાનિત કરી દે. તેથી અલ્લાહે તેમની મોઢે માંગી દુઆઓ શબ્દસ: પૂરી કરી દીધી અને નિર્ણય કરીને બતાવી દીધું કે બંનેમાંથી કોણ શ્રેષ્ઠ અને સત્ય પર છે.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَوَلَّوْا عَنَّهُ وَاتُّمَّ
 تَسْمَعُونَ ﴿٢٠﴾ وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ قَالُوا سَمِعْنَا وَهُمْ لَا
 يَسْمَعُونَ ﴿٢١﴾ إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا
 يَعْقِلُونَ ﴿٢٢﴾ وَلَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَّأَسْمَعَهُمْ ۖ وَلَوْ أَسْمَعَهُمْ
 لَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُّعْرِضُونَ ﴿٢٣﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ
 وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ ۖ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ
 بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ وَأَنَّهُ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ﴿٢٤﴾ وَاتَّقُوا فَتْنَةً لَا

અલ્લાહ અને તેના રસૂલનું આજ્ઞાપાલન કરો અને આદેશ

(૨૦) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! અલ્લાહ અને તેના રસૂલનું આજ્ઞાપાલન કરો અને આદેશ

સાંભળ્યા પછી તેનાથી મોઢું ન ફેરવો. (૨૧) એ લોકો જેવા ન બની જાઓ, જેમણે કહ્યું કે અમે સાંભળ્યું,

જો કે તેઓ નથી સાંભળતા. ^(૧૮) (૨૨) નિ:શંક, અલ્લાહના સમીપ સૌથી ખરાબ પ્રકારના પશુઓ એ

બહેરા-મૂંગા લોકો છે, ^(૧૯) જેઓ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતા નથી. (૨૩) જો અલ્લાહને ખબર હોત કે

તેમનામાં થોડી પણ ભલાઈ છે, તો તે અવશ્ય તેમને સાંભળવાની પ્રેરણા આપતો (પરંતુ ભલાઈ વિના).

જો તે તેમને સાંભળાવતો, તો તેઓ લાપરવાહી સાથે મોઢું ફેરવી લેતા. ^(૨૦) (૨૪) હે લોકો, જેઓ ઈમાન

લાવ્યા છો ! અલ્લાહ અને તેના રસૂલની પોકારને સ્વીકારી લો, જ્યારે રસૂલ તમને તે વસ્તુ તરફ બોલાવે

જે તમને જીવન પ્રદાન કરનારી છે, અને જાણી લો કે અલ્લાહ મનુષ્ય અને તેના હૃદય વચ્ચે આડ બની

જાય છે અને તેના જ તરફ તમે એકત્ર કરવામાં આવશો, ^(૨૧) (૨૫) અને બચો તે ફિત્ના (ઉપદ્રવ)થી જેની

અહીં સાંભળવાથી તાત્પર્ય એ સાંભળવું છે, જે માનવા અને સ્વીકારવાના અર્થમાં હોય છે. સંકેત એ મુનાફિકો

(દંભીઓ) તરફ છે, જેઓ ઈમાનનો સ્વીકાર તો કરતા હતા, પણ આદેશોના પાલનથી મોઢું ફેરવી લેતા હતા.

(૧૭) અર્થત્ત જેઓ ન સત્ય સાંભળે છે, ન સત્ય બોલે છે. જેમના કાન અને જેમના મોઢાં સત્ય માટે બહેરા અને મૂંગા છે.

(૧૮) અર્થત્ત જ્યારે આ લોકોમાં સ્વયં સચ્ચાઈ અને સત્ય માટે કામ કરવાની ભાવના જ નથી, તો તેમને જો આદેશના

પાલનમાં યુદ્ધ માટે નીકળી આવવાનું સૌભાગ્ય પ્રદાન કરી પણ દેવામાં આવતું, તો તેઓ સંકટનો અવસર જોતાં

જ નિ:સંકોચ ભાગી જતા અને તેમનો સાથ તમારા માટે લાભપ્રદ હોવાને બદલે ઊલટું નુકસાનકારક બની જતો.

(૧૯) નિફાક (દંધ)ના વલણથી માનવીને બચાવવા માટે જો કોઈ સૌથી વધારે પ્રભાવી ઉપાય છે, તો તે માત્ર એ છે કે બે

અકીદાઓ (આસ્થાઓ) મનમાં બેસી જાય. એક એ કે મામલો એ અલ્લાહની સાથે છે જે હૃદયોની સ્થિતિ સુદાં

જાણે છે અને એવા ભેદ જાણે છે કે માણસ પોતાના મનમાં જે નિયતો, જે ઈચ્છાઓ, જે સ્વાર્થ, જે ઉદ્દેશ્ય અને જે

વિચાર છુપાવીને રાખે છે, તેની પણ તેને ખબર છે. બીજું એ કે જવાનું તો છેવટે અલ્લાહ સમક્ષ જ છે. તેનાથી

وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٢٦﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ
 آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمْنِيَكُمْ وَأَنْتُمْ
 تَعْلَمُونَ ﴿٢٧﴾ وَاعْلَمُوا أَنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ ۗ وَاللَّهُ
 عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ ﴿٢٨﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ

પોતાની મદદ હવે તમારા હાથ મજબૂત કર્યા અને તમને સારી રોજી પહોંચાડી, કદાચ તમે આભારી
 બનો. (૨૭) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! જાણી જોઈને અલ્લાહ અને તેના રસૂલ સાથે
 વિશ્વાસઘાત ન કરો, પોતાની અમાનતોમાં (૨૬) દ્રોહનું આચરણ ન કરો (૨૮) અને જાણી લો કે તમારું ધન
 અને તમારા સંતાનો હકીકતમાં અજમાયશના સાધનો છે (૨૭) અને અલ્લાહના પાસે વળતર આપવા
 માટે ઘણુંય છે. (રુકૂઅ-૩) (૨૮) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! જો તમે અલ્લાહનો ડર રાખશો
 (૨૯) અહીં 'આભારી બનો' શબ્દ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. ઉપરના પ્રવચન-ક્રમને દૃષ્ટિમાં રાખવામાં આવે, તો સ્પષ્ટ

થઈ જાય છે કે આ પ્રસંગે 'આભારી બનો'થી તાત્પર્ય માત્ર એટલું છે કે લોકો અલ્લાહના આ ઉપકારને માને કે તેણે
 આ નિર્બળતાની હાલતથી તેમને બહાર કાઢ્યા અને મક્કાના સંકટભર્યા જીવનથી બચાવીને શાંતિની જગ્યાએ
 લઈ આવ્યો, જ્યાં પવિત્ર રોજી મળી રહી છે, બલકે તેના સાથે એ વાત પણ આભારના અર્થમાં સામેલ છે કે
 મુસલમાનો એ અલ્લાહનું અને તેના રસૂલનું આજ્ઞાપાલન કરે, જેણે આ ઉપકારો તેમના પર કર્યા છે, અને
 રસૂલના મિશનમાં નિષ્ઠા અને સમર્પણની સાથે કામ કરે અને આ કામમાં જે જોખમો, દુર્ભાગ્યપૂર્ણ ઘટનાઓ અને
 મુશ્કેલીઓ સામે આવે તેનો બહાદુરીથી સામનો એ જ અલ્લાહના ભરોસે કરતા રહે, જેણે આનાથી પહેલા તેમને
 સંકટોમાંથી કુશળતાપૂર્વક બહાર કાઢ્યા, અને વિશ્વાસ રાખે કે જ્યારે તેઓ અલ્લાહનું કામ નિષ્ઠાથી કરશે તો
 અલ્લાહ અવશ્ય તેમનો સહાયક અને સંરક્ષક હશે. આમ, આભાર અને કૃતજ્ઞતા માત્ર તેના સ્વીકાર સુધી જ
 સીમિત નથી, બલકે વ્યવહારિક રૂપે પણ અપેક્ષિત છે. ઉપકારનો સ્વીકાર કર્યા પછી પણ ઉપકારકની ખુશી માટે
 પ્રયત્ન ન કરવો અને તેની સેવામાં નિષ્ઠા ન બતાવવી અને તેના વિશે એ સંદેહ રાખવો કે કોણ જાણે તે આગળ પણ
 ઉપકાર કરશે કે નહીં, એ કદાપિ કૃતજ્ઞતા અને આભાર નથી, બલકે ઊલટું તે કૃતઘ્નતા અને અપકાર છે.

(૨૨) 'પોતાની અમાનતો'થી તાત્પર્ય એ તમામ જવાબદારીઓ છે, જે કોઈના ઉપર ભરોસો કરીને તેને સુપ્રત કરવામાં
 આવે, બલકે તે પ્રતિજ્ઞા અને વફાદારીના પાલનની જવાબદારીઓ હોય કે સામૂહિક સંધિઓ અને સમજૂતીઓની કે
 પછી સંગઠન [અને સંસ્થા]ના રહસ્યોની, કે વ્યક્તિગત અને સામૂહિક ભંડોળની કે એવા પદો અને હોદ્દાઓની જે
 કોઈ વ્યક્તિ પર ભરોસો કરીને સંગઠન તેને સુપ્રત કરે. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ - સૂર: નિસા, નોંધ ૮૮)

(૨૩) મનુષ્યના ઈમાનમાં નિષ્ઠા અને નિખાલસતામાં જે વસ્તુ સામાન્ય રૂપે અવરોધ ઊભો કરે છે અને જેના કારણે
 માનવી મહદ્ અંશે દંભ, કપટ, વિદ્રોહ અને અપ્રમાણિતા અને વિશ્વાસઘાતમાં લિપ્ત થાય છે, તે પોતાના આર્થિક
 સ્વાર્થ અને પોતાના બાળકોના હિતથી તેની અપાર રુચિ હોય છે. તેથી કહ્યું કે આ ધન અને સંતાન, જેના પ્રેમમાં
 ગ્રસ્ત થઈને તમે વારંવાર સત્યથી વિચલિત થઈ જાઓ છો, તે વાસ્તવમાં આ દુનિયારૂપી પરીક્ષા-સ્થળમાં તમારા
 માટે પરીક્ષાની સામગ્રી છે. જેને તમે પુત્ર કે પુત્રી કહો છો, વાસ્તવિકતાની ભાષામાં તે પરીક્ષાનું એક પેપર છે

لَكُمْ فُرْقَانًا وَيُكَفِّرُ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ۗ وَاللَّهُ ذُو
الْفَضْلِ الْعَظِيمِ ﴿٢٩﴾ وَإِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُثْبِتُوكَ أَوْ
يَقْتُلُوكَ أَوْ يُجْرِجُوكَ ۗ وَيَمْكُرُونَ وَيَمْكُرُ اللَّهُ ۗ وَاللَّهُ خَيْرُ
الْبَاكِرِينَ ﴿٣٠﴾ وَإِذْ اتَّعَلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا قَالُوا قَدْ سَمِعْنَا لَوْ نَشَاءُ

તો અલ્લાહ તમારા માટે કસોટી પૂરી પાડશે^(૨૭) અને તમારી બૂરાઈઓને તમારાથી દૂર કરશે અને તમારી ભૂલો માફ કરી દેશે. અલ્લાહ મોટો કૃપાળુ છે. (૩૦) એ સમય પણ યાદ કરવાને યોગ્ય છે જ્યારે સત્યનો ઈન્કાર કરનારાઓ તારા વિરુદ્ધ યુક્તિઓ ઘડી રહ્યા હતા કે તને કેદ કરી લે કે કતલ કરી નાખે અથવા દેશનિકાલ કરી દે. ^(૨૪) તેઓ પોતાની ચાલો ચાલી રહ્યા હતા અને અલ્લાહ પોતાની ચાલ ચાલી રહ્યો હતો અને અલ્લાહ સર્વશ્રેષ્ઠ ચાલ ચાલનાર છે. (૩૧) જ્યારે તેમને અમારી આયતો સંભળાવવામાં આવતી હતી તો કહેતા હતા, “હા, સાંભળી લીધું અમે, અમે ઈચ્છીએ તો આવી જ વાતો અમે પણ બનાવી

અને જેને તમે સંપત્તિ કે વેપાર કહો છો, તે પણ હકીકતમાં એક બીજી પરીક્ષાનું પેપર છે. આ વસ્તુઓ તમારા સુપ્રત એટલા માટે જ કરવામાં આવી છે કે તેના દ્વારા તમને તપાસીને જોવામાં આવે કે તમે ક્યાં સુધી મર્યાદાઓ અને સીમાઓને ધ્યાનમાં રાખો છો, ક્યાં સુધી જવાબદારીઓનો બોજ લાદીને ભાવનાઓના આકર્ષણ પછી પણ સીધા માર્ગ પર ચાલો છો અને ક્યાં સુધી પોતાના મનને, જે દુનિયાની આ વસ્તુઓના પ્રેમમાં ગ્રસ્ત થાય છે, એ રીતે વશમાં રાખો છો કે સંપૂર્ણપણે સત્યના ગુલામ પણ બનેલા રહો અને એ વસ્તુઓના હક્ક પણ એ હદ સુધી અદા કરતા રહો, જે હદ સુધી અલ્લાહે સ્વયં તેમનાં હક્કો નિર્ધારિત કર્યાં છે.

(૨૪) ‘કસોટી’ એ વસ્તુને કહે છે, જે ખરા અને ખોટાના ભેદને સ્પષ્ટ કરે. આ જ અર્થ ‘હુરકાન’નો પણ છે. તેથી અમે ‘હુરકાન’નો અનુવાદ આ શબ્દ (અર્થાત્ કસોટી)થી કર્યો છે. અલ્લાહના કથનનો હેતુ એ છે કે જો તમે દુનિયામાં અલ્લાહથી ડરીને કામ કરશો અને તમારી હાર્દિક ઈચ્છા એ હોય કે તમે કોઈ એવું કૃત્ય ન કરી બેસો જે અલ્લાહની પ્રસન્નતાના વિરુદ્ધ હોય, તો અલ્લાહ તમારા અંદર પારખવાની એ શક્તિ પેદા કરી દેશે, જેનાથી ડગલે-ને-પગલે તમને સ્વયં એ જાણ થતી રહેશે કે કયું વલણ સાચું છે અને કયું ખોટું, કયા વલણમાં અલ્લાહની પ્રસન્નતા છે અને કયામાં શોષ. જીવનના દરેક મોડ પર, દરેક બે-માર્ગ પર, દરેક ઉત્તાર-ચઢાવમાં તમારા અંદરનો વિવેક તમને બતાવવા લાગશે કે કઈ બાજું પગલું ઉઠાવવું જોઈએ અને કઈ બાજું ન ઉઠાવવું જોઈએ, કયો રસ્તો સત્ય પર આધારિત છે અને અલ્લાહ તરફ જાય છે અને કયો રસ્તો અસત્ય પર આધારિત છે અને શૈતાનથી મળે છે.

(૨૫) આ એ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ છે, જ્યારે કુરૈશની એ આશંકા વિશ્વાસની હદ સુધી પહોંચી ચૂકી હતી કે હવે મુહમ્મદ (સલ્વ.) પણ મદીના ચાલ્યા જશે. તે વખતે તેઓ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે જો આ વ્યક્તિ મક્કાથી નીકળી ગયો તો પછી જોખમ આપણા કાબૂથી બંહાર થઈ જશે. તેથી તેમણે આપ સલ્વ. ના મામલામાં એક અંતિમ નિર્ણય કરવા માટે ‘દારુન્-નદવા’ (પરામર્શ-કેન્દ્ર)માં કોમના તમામ સરદારોની એક મીટિંગ કરી અને આ મામલામાં પરસ્પર સલાહ-મસલત કરી કે આ સંકટનો સામનો કેવી રીતે કરવામાં આવે. એક પક્ષકારનો મત એ હતો કે આ વ્યક્તિને બેડીઓ પહેરાવીને એક જગ્યાએ કેદ કરી દેવામાં આવે અને જીવનભર મુક્ત ન કરવામાં આવે. પરંતુ આ

لَقُلْنَا مِثْلَ هَذَا ۖ إِنَّ هَذَا إِلَّا آسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ ﴿٣١﴾ وَإِذْ قَالُوا
اللَّهُمَّ إِنَّ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً
مِّنَ السَّمَاءِ أَوْ ائْتِنَا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ ﴿٣٢﴾ وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ

શકીએ છીએ, આ તો એ જ પુરાણી વાર્તાઓ છે જે પહેલાંથી લોકો કહેતા આવ્યા છે.” (૩૨) અને એ વાત પણ યાદ છે જે તેમણે કહી હતી, “હે ખુદા ! જો આ વાસ્તવમાં સત્ય છે અને તારા તરફથી છે તો અમારા ઉપર આકાશમાંથી પથ્થરો વરસાવી દે અથવા કોઈ પીડાકારી યાતના અમારા ઉપર લઈ આવ.”^(૨૬) (૩૩) તે વખતે તો અલ્લાહ તેમના ઉપર યાતના ઉતારવાનો ન હતો જ્યારે કે તું

અભિપ્રાયને માનવામાં ન આવ્યો, કેમ કે કહેવાવાળાઓએ કહ્યું કે જો આપણે તેને કેદ કરી દીધો તો તેના જે સાથીઓ કેદખાનાના બહાર હશે, તેઓ બરાબર પોતાનું કાર્ય કરતા રહેશે અને જ્યારે થોડી-ઘણી પણ શક્તિ પ્રાપ્ત કરી લેશે તો તેને છોડાવવા માટે પોતાના જાનની બાજી લગાવવામાં કસર નહીં રાખે. બીજા પક્ષકારનો અભિપ્રાય એ હતો કે તેને પોતાના ત્યાંથી કાઢી મૂકો. પછી જ્યારે તે આપણા વચ્ચે નહીં રહે તો તેનાથી આપણને કોઈ સંબંધ નથી કે તે ક્યાં રહે છે અને શું કરે છે ? છેવટે તેના અસ્તિત્વથી આપણી જીવન-વ્યવસ્થામાં અવરોધ ઊભો થતો તો બંધ થઈ જશે. પરંતુ આને પણ એમ કહીને રદ કરી દેવામાં આવ્યું કે આ વ્યક્તિ પોતાની વાતોમાં જાદૂ જેવી અસર રાખે છે અને હૃદયોને મોહી લેવામાં તેને ખૂબ નિપુણતા પ્રાપ્ત છે. જો આ અહીંથી નીકળી ગયો તો કોણ જાણે આરબ પ્રદેશમાં કયા-કયા કબીલાઓને પોતાના અનુયાયી બનાવી લેશે અને પછી કેટલી શક્તિ પ્રાપ્ત કરીને મધ્ય આરબના કબીલાઓને પોતાની સત્તાને આધીન લાવવા માટે તમારા પર હુમલો કરી દેશે. છેવટે અહીં જહલે એ મત આપ્યો કે આપણે આપણા તમામ કબીલાઓમાંથી એક-એક ઉચ્ચ વંશીય મજબૂત અને બહાદુર તથા હોશિયાર યુવાનને પસંદ કરી લઈએ અને આ સૌ મળીને એકી સાથે મુહમ્મદ (સલ્લ.) પર તૂટી પડે અને તેને કતલ કરી નાખે. આ રીતે મુહમ્મદ (સલ્લ.)નું લોહી તમામ કબીલાઓ પર વહેંચાઈ જશે અને બનૂ અબ્દેમનાફ માટે અસંભવ હશે કે સૌની સાથે લડી શકે. તેથી મજબૂર થઈને ખૂબહા (હત્યાનું વળતર) પર નિર્ણય કરવા માટે રાજી થઈ જશે. આ મતને સૌએ પસંદ કર્યો અને કતલ માટે નામોની પસંદગી પણ થઈ ગઈ અને કતલ માટે સમય પણ નિશ્ચિત કરી દેવામાં આવ્યો, ત્યાં સુધી કે જે રાત આ કામ માટે પ્રસ્તાવિત કરવામાં આવી હતી, તેમાં સમયસર કાતિલોનું જૂથ પોતાની ફરજ પર પહોંચી પણ ગયું. પરંતુ તેમનો હાથ પડે એ પહેલા નબી સલ્લ. તેમની આંખોમાં ધૂળ નાખીને નીકળી ગયા અને તેમણે રચેલી ગુપ્ત યોજના અંતિમ સમયે નિષ્ફળ બનીને રહી ગઈ.

(૨૬) આ વાત એ લોકો દુઆના રૂપમાં નહોતા કહેતા, બલકે પડકારના રૂપમાં કહેતા હતા. અર્થાત્ તેમનો અર્થ એ હતો કે જો વાસ્તવમાં આ સત્ય હોત અને અલ્લાહ તરફથી હોત, તો તેને ખોટું ઠેરવવાનું પરિણામ એ હોવું જોઈતું હતું કે અમારા પર આકાશમાંથી પથ્થરો વરસતા અને પીડાદાયક યાતના અમારા ઉપર તૂટી પડતી. પરંતુ જ્યારે આવું નથી થતું, તો તેનો અર્થ એ છે કે આ ન સત્ય છે, ન અલ્લાહ તરફથી છે.

وَأَنْتَ فِيهِمْ ط وَمَا كَانَ اللَّهُ مُعَذِّبَهُمْ وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ ﴿٣١﴾ وَمَا
 لَهُمْ أَلَّا يُعَذِّبَهُمُ اللَّهُ وَهُمْ يَصُدُّونَ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَمَا
 كَانُوا أَوْلِيَاءَهُ ؕ إِنِ أَوْلِيَاءُ إِلَّا الْمُتَّقُونَ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٣٢﴾
 وَمَا كَانَ صَلَاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلَّا مُكَاءً وَتَصَدِيَةً ط فَذُوقُوا الْعَذَابَ

તેમના વચ્ચે મોજૂદ હતો અને ન તો અલ્લાહનો એ નિયમ છે કે લોકો ક્ષમાયાચના કરી રહ્યા હોય અને તે તેમને યાતના આપે. ^(૨૭) (૩૪) પરંતુ હવે તે શા માટે તેમના ઉપર આપત્તિ ન ઉતારે જ્યારે કે તેઓ મસ્જિદે હરામ (પ્રતિષ્ઠિત મસ્જિદ)નો માર્ગ રોકી રહ્યા છે, જો કે તેઓ આ મસ્જિદના સાચા મુતવલ્લી (વ્યવસ્થાપક) નથી. તેના સાચા મુતવલ્લી તો માત્ર અલ્લાહથી ડરનારા લોકો જ હોઈ શકે છે, પરંતુ મોટા ભાગના લોકો આ વાત જાણતા નથી. (૩૫) બૈતુલ્લાહ (અલ્લાહના ઘર)ના નજીક તેમની નમાઝ શું હોય છે? બસ, સીટીઓ વગાડે છે અને તાળીઓ પાડે છે. ^(૨૮) તેથી હવે લો, આ આપત્તિનો સ્વાદ ચાખો, ^(૨૯) આ તેમનાં એ પ્રશ્નનો ઉત્તર છે, જે તેમની ઉપરની પ્રત્યક્ષ દુઆમાં નિહિત હતો. આ ઉત્તરમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે અલ્લાહે મક્કા-કાળમાં કેમ યાતના ન મોકલી. આનું પહેલું કારણ એ હતું કે જ્યાં સુધી પયગંબર કોઈ વસ્તીમાં ઉપસ્થિત હોય અને સત્યનું આહવાન કરી રહ્યો હોય, ત્યાં સુધી વસ્તીના લોકોને મહેતલ આપવામાં આવે છે અને યાતના મોકલીને સમય પહેલા તેમનાથી સુધારણા કરવાની તક છીનવી લેવામાં આવતી નથી. બીજું કારણ એ છે કે જ્યાં સુધી વસ્તીમાંથી એવા લોકો નિરંતર નીકળી રહ્યા હોય, જેઓ પોતાની અગાઉની ભૂલો અને ખોટા આચરણ પર સંતર્ક થઈને અલ્લાહથી ક્ષમા-યાચના કરતા હોય અને આગળ માટે પોતાનું વર્તન સુધારી રહ્યા હોય, ત્યાં સુધી તેનું કોઈ ઉચિત કારણ નથી કે અલ્લાહ અકારણ એ વસ્તીને નષ્ટ કરીને મૂકી દે. અલબત્ત, અઝાબ (યાતના)નો ખરેખર સમય એ હોય છે, જ્યારે પયગંબર આ વસ્તી પર હુજ્જત (પ્રમાણ) સ્થાપિત કરી દીધા પછી નિરાશ થઈને ત્યાંથી નીકળી જાય અથવા તેને કાઢી મૂકવામાં આવે અથવા તેની હત્યા કરી નાખવામાં આવે અને તે વસ્તી પોતાના આચાર-વિચારથી એ સાબિત કરી દે કે તે કોઈ સત્ય-પ્રિય તત્વને પોતાના વચ્ચે સહન કરવા માટે તૈયાર નથી.

(૨૮) આ સંકેત એ ભમને દૂર કરે છે, જે લોકોના મનમાં જોવા મળતો હતો અને જેનાથી સામાન્ય રીતે આરબ પ્રદેશના લોકો ધોકો ખાઈ-રહ્યા હતા. તેઓ સમજતા હતા કે કુરૈશ અલ્લાહના ઘરના મુજાવર અને મુતવલ્લી (દેખરેખ રાખનાર અને વ્યવસ્થાપક) છે અને ત્યાં પૂજા-પાઠ કરે છે, તેથી તેમના ઉપર અલ્લાહની મહેરબાની છે. આના ખંડનમાં કહેવામાં આવ્યું કે માત્ર વારસાગત રીતે મુજાવર અને મુતવલ્લી બની જવાથી કોઈ વ્યક્તિ કે સમૂહ કોઈ ઈબાદતગાહનો કાયદેસરનો સાચો મુજાવર અને મુતવલ્લી હોઈ શકતો નથી. સાચા મુજાવર અને મુતવલ્લી તો માત્ર અલ્લાહથી ડરવાવાળા-ઈશનિષ્ઠ અને સંયમી લોકો જ હોઈ શકે છે, અને આ લોકોની સ્થિતિ એ છે કે એક જૂથને, જે અલ્લાહની વિશુદ્ધ ઈબાદત કરવાવાળું છે, એ ઈબાદતગાહમાં આવવાથી રોકે છે, જે વિશુદ્ધ રૂપે અલ્લાહની ઈબાદત માટે જ વક્ફ કરવામાં આવી હતી. આ રીતે આ મુતવલ્લી અને સેવક બંનીને રહેવાને બદલે આ ઈબાદતગાહના માલિક બની બેસ્યા છે અને પોતાને એ વાતના અધિકારી સમજવા લાગ્યા છે કે જેનાથી તેઓ

بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ ﴿٢٥﴾ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ
 لِيَصُدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ ۖ فَسَيُنْفِقُونَهَا ثُمَّ تَكُونُ عَلَيْهِمْ
 حَسْرَةً ثُمَّ يُغْلَبُونَ ۗ وَالَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ يُحْشَرُونَ ﴿٢٦﴾
 لِيَبَيِّنَ اللَّهُ لِلنَّاسِ الْخَبِيثَاتِ مِنَ الطَّيِّبِ وَيَجْعَلَ الْخَبِيثَاتِ بَعْضُهُ
 عَلَىٰ بَعْضٍ فَيَرْكَبُهُ جَمِيعًا فَيَجْعَلُهُ فِي جَهَنَّمَ ۗ أُولَٰئِكَ
 هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿٢٧﴾ قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِن يَنْتَهُوا يُغْفَرْ
 لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ ۗ وَإِنْ يَعُودُوا فَقَدْ مَضَتْ سُنَّةُ الْأَوَّلِينَ ﴿٢٨﴾

એ સત્ય-ઈન્કારના બદલામાં જે તમે કરતા રહ્યા છો. (૨૬) જે લોકોએ સત્યને માનવાનો ઈન્કાર કર્યો
 છે તેઓ પોતાનું ધન અલ્લાહના માર્ગથી રોકવા માટે ખર્ચી રહ્યા છે અને હજુ વધુ ખર્ચ કરતા રહેશે, પરંતુ
 છેવટે આ જ પ્રયત્નો તેમના માટે પસ્તાવાનું કારણ બનશે. પછી તેઓ પરાજિત થશે, પછી આ કાફિરો
 (અધર્મીઓ)ને જહન્નમ તરફ ઘેરીને લાવવામાં આવશે, (૩૭) જેથી અલ્લાહ ગંદકીને પવિત્રતાથી
 છાંટીને અલગ કરે અને દરેક પ્રકારની ગંદકીને મેળવીને એકઠી કરે, પછી આ ઢગલાને જહન્નમમાં ઝોંકી
 દે. આ જ લોકો અસલી દેવાળિયા છે. (૩૦) (રુક્ન-૪) (૩૮) હે નબી ! આ કાફિરોને કહો કે જો હજુ પણ
 અટકી જાય, તો જે કંઈ પહેલાં થઈ ચૂક્યું છે તેને માફ કરી દેવામાં આવશે, પરંતુ જો તેઓ એ જ અગાઉના
 વલણનું પુનરાવર્તન કરશે તો પહેલાં થઈ ગયેલી કોમો સાથે જે કંઈ થઈ ચૂક્યું છે, તેની સૌને ખબર છે.

નારાજ હોય, તેને ઈબાદતગાહમાં ન આવવા દે. આ કૃત્ય એ વાતની સ્પષ્ટ દલીલ છે કે ન તો તેઓ અલ્લાહથી ડરે
 છે અને ન પરહેઝગાર (સંયમી) છે. રહી તેમની ઈબાદત જે તેઓ અલ્લાહના ઘરમાં કરે છે, તો ન તેમના અંદર
 એકાગ્રતા છે અને ન વિનમ્રતા, ન અલ્લાહ તરફ ધ્યાન છે અને ન અલ્લાહનું સ્મરણ. બસ, એક નિરર્થક
 શોરબકોર અને ખેલતમાશો છે, જેનું નામ તેમણે 'ઈબાદત' રાખી લીધું છે. અલ્લાહના ઘરની આવી અને કથિત
 સેવા તેમજ જૂઠી ઈબાદત પર છેવટે તેઓ અલ્લાહની કૃપાના અધિકારી કેવી રીતે બની ગયા ? અને આ વસ્તુ
 તેમને અલ્લાહના અઝાબ (યાતના)થી કેવી રીતે સુરક્ષિત રાખી શકે છે ?

(૨૯) તેઓ સમજતા હતા કે અલ્લાહનો અઝાબ કેવળ આકાશથી પથ્થરોના રૂપમાં અથવા કોઈ અન્ય પ્રકારે પ્રાકૃતિક
 શક્તિના ઉદ્ભવના રૂપમાં આવતો હોય છે, પરંતુ અહીં તેમને બતાવવામાં આવ્યું છે કે બદ્રના યુદ્ધમાં તેમનો
 નિર્ણાયક પરાજય, જેના કારણે ઈસ્લામ માટે જીવનનો અને પ્રાચીન અજ્ઞાની વ્યવસ્થા માટે મૃત્યુનો નિર્ણય થયો
 છે, વાસ્તવમાં તેમના માટે અલ્લાહનો અઝાબ જ છે.

(૩૦) આનાથી મોટું દેવાળું બીજું શું હોઈ શકે છે કે માનવી જે માર્ગમાં પોતાનો પૂરેપૂરો સમય, બધો પરિશ્રમ, તમામ
 યોગ્યતાઓ અને જીવનની બધી પૂંજ ખપાવી દે, તેની ચરમસીમા પર પહોંચીને તેને ખબર પડે કે તે તેને

وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ كُلَّهُ لِلَّهِ
 فَإِنِ انْتَهَوْا فَإِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿٣٩﴾ وَإِن تَوَلَّوْا
 فَأَعْلَبُوا أَنَّ اللَّهَ مَوْلَاكُمْ طِنَعَمَ الْمَوْلَى وَنِعَمَ النَّصِيرِ ﴿٤٠﴾

وَأَعْلَبُوا أَنبَا غَنِبْتُمْ مِّنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمْسَهُ

وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينِ وَابْنِ
 السَّبِيلِ ۚ إِن كُنتُمْ أُمَّتُمْ بِاللَّهِ وَمَا أُنزِلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا

الْحَرْبِ الْمَكْرَهَةِ (૫)

અલ્લાહ તમારો સંરક્ષક છે, અને તે સૌથી સારો સમર્થક અને સહાયક છે, (૪૧) અને તમને જાણ થાય કે જે કંઈ માલે ગનીમત (યુદ્ધમાં હાથ લાગેલો માલ) તમે પ્રાપ્ત કર્યો છે તેનો પાંચમો હિસ્સો અલ્લાહ અને તેના રસૂલ અને સગાઓ અને અનાથો તથા જરૂરતમંદ લોકો અને મુસાફરો માટે છે. (૩૨) જો તમે ઈમાન લાવ્યા છો અલ્લાહ પર અને તે વસ્તુ પર જે ફેંસલાના દિવસે, એટલે કે બંને સેનાઓની ટક્કરના દિવસે,

વિનાશ તરફ લઈ આવેલ છે અને આ માર્ગમાં જે કંઈ તેણે ખંપાવ્યું છે તેના પર કોઈ વ્યાજ કે લાભ મળવાને બદલે, તેને ઊલટું દંડભોગવવો પડશે.

(૩૧) અહીં ફરી મુસલમાનોના યુદ્ધના એ ઉદ્દેશ્યને પુનરાવર્તિત કરવામાં આવેલ છે, જેને આનાથી પહેલા સૂર: બકરહ, આયત-૧૯૩ માં વર્ણવવામાં આવેલ હતો. આ ઉદ્દેશ્યનો નકારાત્મક અંશ એ છે કે 'ફિત્નો' (બગાડ, ઉપદ્રવ) બાકી ન રહે, અને સકારાત્મક અંશ એ છે કે દીન (ધર્મ) તદ્દન, વિશુદ્ધ રૂપે અલ્લાહ માટે થઈ જાય. બસ, આ જ એક નૈતિક ઉદ્દેશ્ય એવો છે, જેના માટે યુદ્ધ ઈમાનવાળાઓ માટે જાઈઝ (ઉચિત, વૈધ), બલકે 'ફર્જ' (અનિવાર્ય કર્તવ્ય) છે. આના સિવાય કોઈ અન્ય ઉદ્દેશ્યથી લડાઈ કે યુદ્ધ જાઈઝ નથી અને ન ઈમાનવાળાઓને શોભા આપે છે કે તેમાં કોઈપણ પ્રકારનો ભાગ લે. (સમજૂતી માટે જુઓ - સૂર: બકરહ, આયત ૨૦૪-૨૦૫)

(૩૨) અહીં યુદ્ધમાં પ્રાપ્ત એ માલ-સામાનની વહેંચણીનો કાનૂન બતાવવામાં આવેલ છે, જેના વિશે પ્રવચનના આરંભમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે આ અલ્લાહનું ઈનામ છે, જેના વિશે નિર્ણય કરવાનો અધિકાર અલ્લાહ અને તેના રસૂલને જ પ્રાપ્ત છે. હવે એ નિર્ણય દર્શાવી દેવામાં આવ્યો છે, અને તે એ છે કે યુદ્ધ પછી તમામ સૈનિકો દરેક પ્રકારનો 'ગનીમત'નો માલ-સામાન લાવીને સેનાપતિ કે શાસકની સામે મૂકી દે અને કોઈ વસ્તુ ધુપાવીને ન રાખે. પછી આ માલ-સામાનમાંથી પાંચમો ભાગ એ ઉદ્દેશ્યો માટે ફાળવવામાં આવે, જેનો આયતમાં ઉલ્લેખ થયો છે અને બાકીના ચાર ભાગ એ સૌ લોકોમાં વહેંચી નાખવામાં આવે, જેમણે યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હોય. આમ, આ આયત અનુસાર નબી સલ્વ. હંમેશા યુદ્ધ પછી એલાન કરતા હતા કે, ان هذا غنائمكم والله ليس لي فيها الا نصيبى معكم

يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ التَّقِي الْجَمْعِن ط وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٣١﴾
 إِذْ أَنْتُمْ بِالْعُدُوَّةِ الدُّنْيَا وَهُمْ بِالْعُدُوَّةِ الْقُصُوى وَالرَّكْبِ
 أَسْفَلَ مِنْكُمْ ط وَلَوْ تَوَاعَدْتُمْ لَا خْتَلَفْتُمْ فِي الْمِيْعِدِ ۗ وَلَكِن
 لِيَقْضِيَ اللَّهُ أَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا ۗ لِيَهْلِكَ مَن هَلَكَ عَن بَيْتِنَا وَيَمْحِي

અમે પોતાના બંધા ઉપર ઉતારી હતી, ^(૩૩) (તો આ હિસ્સો ખુશીથી ચૂકવો) અલ્લાહ દરેક વસ્તુ કરવા સમર્થ છે. (૪૨) યાદ કરો એ સમય જ્યારે તમે ખીણની આ તરફ હતા અને તેમણે બીજા બાજુ પડાવ નાખ્યો હતો અને કાફલો તમારાથી નીચે (કિનારા)ની તરફ હતો. જો ક્યાંક પહેલાંથી જ તમારા અને તેમના વચ્ચે મુકાબલા અંગે નક્કી થઈ ગયું હોત, તો તમે ચોક્કસ એ વખતે પોતાને બચાવીને નીકળી જતા. પરંતુ જે કંઈ બન્યું, તે એટલા માટે હતું કે જે વાતનો ફેંસલો અલ્લાહ કરી ચૂક્યો હતો તેને પ્રગટ કરે, જેથી જેને વિનષ્ટ થવાનું છે તે સ્પષ્ટ પ્રમાણ સાથે વિનષ્ટ થાય અને જેને જીવંત રહેવાનું છે

‘આ ગનીમતનો માલ-સામાન તમારા જ માટે છે. મારો અંગત આમાં કોઈ ભાગ નથી, સિવાય પાંચમાં ભાગના, અને એ પાંચમો ભાગ પણ તમારા જ સામૂહિક હિતોમાં લગાવી દેવામાં આવે છે, તેથી એક-એક સોઈ અને એક-એક દોરો સુદ્ધાં લાવીને મૂકી દો. કોઈ નાની કે મોટી વસ્તુ છુપાવીને ન રાખો કે આવું કરવું શરમજનક છે અને તેનું પરિણામ જલજમ છે. આ વહેંચણીમાં અલ્લાહ અને રસૂલનો ભાગ એક જ છે અને તેનાથી તાત્પર્ય એ છે કે પાંચમા ભાગનો એક અંશ ‘અમૂલા કલિમતુલ્લાહ’ (અલ્લાહના કલેમાની બોલબાલા કરવા) અને ‘સત્ય ધર્મની સ્થાપના’ના કાર્યમાં લગાવવામાં આવે.

‘સગાઓ’થી તાત્પર્ય નબી સલ્લ. ના જીવનમાં તો આપના જ સગાઓ હતા, કેમ કે જ્યારે આપ પોતાનો બધો સમય દીન (ધર્મ)ના કાર્યોમાં લગાવતા હતા અને પોતાની આજીવિકા માટે કોઈ કાર્ય કરવું આપના માટે સંભવ રહ્યું નહોતું, તો નિશ્ચિતરૂપે તેનો પ્રબંધ હોવો જોઈતો હતો કે આપની અને આપના પત્ની-બાળકો તથા એ બીજા સગાઓની, જેમનો ખર્ચ આપના શિરે હતો, જરૂરતો પૂરી થાય. તેથી ‘ખુસ્સ’ (પાંચમા ભાગ)માં આપના સગાઓનો ભાગ રાખવામાં આવ્યો. પરંતુ એ મામલામાં મતભેદ છે કે નબી સલ્લ. પછી આ ભાગ રદબાતલ થઈ ગયો. બીજા જૂથનો મત છે કે હુઝૂર સલ્લ. પછી આ ભાગ એ વ્યક્તિના સગાઓને પહોંચશે, જે હુઝૂર સલ્લ.ની જગ્યાએ શાસનાધ્યક્ષનું ઉત્તરદાયિત્વ નિભાવે. ત્રીજા જૂથના મતે આ ભાગ નબી સલ્લ.ના પરિવારના નિર્ધનોમાં વહેંચવામાં આવતો રહેશે. જ્યાં સુધી મારું સંશોધન છે, ખુલ્ફા-એ-રાશિદીન (શરૂઆતના ચાર ખલીફાઓ)ના સમયમાં આ જ ત્રીજા મત પર અમલ થતો હતો.

(૩૩) અર્થાત્ એ સમર્થન અને સહાયતા, જેના કારણે તમે વિજયી થયા અને તેના કારણે જ તમને ‘ગનીમત’નો આ માલ-સામાન પ્રાપ્ત થયો.

مَنْ حَىٰ عَنْ بَيْنَةٍ ۖ وَإِنَّ اللَّهَ لَسَبِيحٌ عَلِيمٌ ﴿٣٧﴾ اِذْ يُرِيكُهُمُ اللَّهُ فِي
 مَنَامِكَ قَلِيلًا ۖ وَلَوْ اَرَاكَهُمْ كَثِيرًا لَّفَشَلْتُمْ وَلَتَنَازَعْتُمْ فِي
 الْاَمْرِ وَلَكِنَّ اللَّهَ سَلَّمَ ۗ اِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُوْرِ ﴿٣٨﴾ وَاِذْ
 يُرِيكُوهُمْ اِذِ التَّقِيْتُمْ فِي اَعْيُنِكُمْ قَلِيْلًا وَيَقَلِّلُكُمْ فِي اَعْيُنِهِمْ
 لِيَقْضِيَ اللَّهُ اَمْرًا كَانَ مَفْعُوْلًا ۗ وَاِلَىٰ اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُوْرُ ﴿٣٩﴾ يَا أَيُّهَا
 الَّذِينَ اٰمَنُوْا اِذَا لَقِيْتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوْا وَاذْكُرُوْا اللّٰهَ كَثِيْرًا لَّعَلَّكُمْ
 تُفْلِحُوْنَ ﴿٤٠﴾ وَاَطِيعُوْا اللّٰهَ وَرَسُوْلَهُ وَلَا تَنَازَعُوْا فَتَفْشَلُوْا وَتَذٰهَبَ

તે સ્પષ્ટ પ્રમાણ સાથે જીવંત રહે. (૩૭) નિ:શંક અલ્લાહ સાંભળનાર અને જાણનાર છે, (૩૮) (૪૩) અને યાદ

કરો એ સમય જ્યારે હે નબી ! અલ્લાહ તમારા સ્વપ્નમાં તેમને થોડા દેખાડી રહ્યો હતો. (૩૯) જો ક્યાંક

તે તમને તેમની સંખ્યા વધુ દેખાડી દેતો તો ચોક્કસ તમે લોકો હિંમત હારી બેસતા અને યુદ્ધની બાબતમાં

ઝઘડવાનું શરૂ કરી દેતા, પરંતુ અલ્લાહે જ આનાથી તમને બચાવ્યા, નિ:શંક તે હૃદયની સ્થિતિ સુદ્ધાં

જાણે છે, (૪૪) અને યાદ કરો જ્યારે મુકાબલાના સમયે અલ્લાહે તમારી નજરોમાં શત્રુઓને થોડા

દેખાડ્યા અને તેમની નજરોમાં તમને ઓછા કરીને રજૂ કર્યા, જેથી જે વાત બનવાની હતી અલ્લાહ તેને

પ્રકાશમાં લઈ આવે, અને છેવટે બધા જ મામલાઓ અલ્લાહ સમક્ષ રજૂ થાય છે. (રુકૂઅ-૫) (૪૫) હે

લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! જ્યારે તમારે કોઈ જૂથનો મુકાબલો થાય તો અડગ રહો અને

અલ્લાહને પુષ્કળ પ્રમાણમાં યાદ કરો, આશા છે કે તમને સફળતા પ્રાપ્ત થશે. (૪૬) અને અલ્લાહ

અને તેના રસૂલનું આજ્ઞાપાલન કરો અને પરસ્પર ઝઘડો નહીં, નહીં તો તમારા અંદર કમજોરી

(૩૪) અર્થાત્ સાબિત થઈ જાય કે જે જીવંત રહ્યો તે જીવંત રહેવો જ જોઈતો હતો અને જે નષ્ટ થયો તેને નષ્ટ થવાનું જ હતું.

અહીં જીવંત રહેનાર અને નષ્ટ થનારથી તાત્પર્ય વ્યક્તિ નહીં, બલ્કે ઈસ્લામ અને જાહિલિયત (અજ્ઞાનતા) છે.

(૩૫) અર્થાત્ અલ્લાહ આંધળો, બહેરો, અજાણ ખુદા નથી, બલ્કે જાણવાવાળો અને જોવાવાળો છે. તેના સામ્રાજ્યમાં

અંધાધૂંધ કામ નથી થઈ રહ્યું.

(૩૬) આ એ સમયની વાત છે, જ્યારે નબી સલ્લ. મુસલમાનોને લઈને મદીનાથી નીકળી રહ્યા હતા અથવા રસ્તામાં

કોઈ જગ્યાએ રોકાવેલા હતા અને તેની તપાસ નહોતી થઈ શકી કે દુશ્મનોનું સૈન્ય વાસ્તવમાં કેટલું છે. તે વખતે

હુઝૂર સલ્લ.એ સ્વપ્નમાં એ સૈન્યને જોયું અને જે દૃશ્ય આપની સામે પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું, તેનાથી આપ

સલ્લ.એ અનુમાન લગાવ્યું કે દુશ્મનોની સંખ્યા કંઈ વધારે નથી. આ જ સ્વપ્ન આપ સલ્લ.એ મુસલમાનોને

સંભળવાની દીધું અને તેનાથી હિંમત પ્રાપ્ત કરીને મુસલમાનો આગળ વધતા ગયા.

رِيحِكُمْ وَاصْبِرُوا ۗ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ ﴿٣٩﴾ وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ
خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بَطْرًا وَرِثَاءَ النَّاسِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ
اللَّهِ ۗ وَاللَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ حَيِّطٌ ﴿٤٠﴾ وَإِذْ زَيْنُّ لَهُمُ الشَّيْطَانُ

આવી જશે અને તમારી હવા ઉખડી જશે. સબ્ર (ધૈર્ય)થી કામ લો, ^(૩૯) નિ:શંક અલ્લાહ ધૈર્યવાન લોકોના સાથે છે (૪૦) અને એ લોકો જેવા રંગ-ઢંગ ન અપનાવો, જેઓ પોતાના ઘરોમાંથી ઘમંડ કરતા અને લોકોને પોતાની શાન દેખાડતા નીકળ્યા અને જેમનું વર્તન એ છે કે અલ્લાહના માર્ગથી રોકે છે, ^(૪૦) જે કંઈ

તેઓ કરી રહ્યા છે, તે અલ્લાહની પકડની બહાર નથી. (૪૮) જરા વિચાર કરો એ સમયનો જ્યારે ^(૩૯) અર્થાત્ પોતાની ભાવનાઓ અને ઈચ્છાઓને કાબૂમાં રાખો. ઉતાવળ, ગભરાટ, ભય, લોભ અને અનુચિત ઉત્તેજનાથી બચો. ઠંડા હૃદયથી અને સમજ-વિચારીને કરેલા નિર્ણયની સાથે કામ કરો. સંકટ અને મુશ્કેલીઓ સામે હોય, તો તમારા કદમ ડગમગે નહીં. ઉત્તેજનાપૂર્ણ અવસર હોય તો ક્રોધ અને ઉન્માદ તમારા પાસે કોઈ અનુચિત કામ ન કરાવે. આપત્તિઓ સામે હોય અને પરિસ્થિતિ બગડતી દેખાતી હોય, તો ગભરાઈને તમે વિચલિત ન થઈ જાઓ. ધ્યેયની પ્રાપ્તિના જોશમાં બેબાકળા થઈને કે કોઈ કાચા-પાકા ઉપાયને ઉપરછલ્લી નજરમાં અસરકારક જોઈને તમારા ઈરાદાઓ અધીરાઈનો ભોગ ન બની જાય, અને જો ક્યારેક દુનિયાના લાભ, મનેચ્છાનું પ્રલોભન તમને પોતાના તરફ આકર્ષી રહ્યા હોય તો તેના સામના માટે પણ તમારું મન એટલું નબળું ન હોય કે અનિચ્છાએ તેના તરફ ખેંચાઈ જાઓ. આ તમામ અર્થ કેવળ એક શબ્દ 'સબ્ર' (ધૈર્ય)માં જોવા મળે છે, અને અલ્લાહ ફરમાવે છે કે જે લોકો આ તમામ પાસાઓથી 'સબ્ર' કરવાવાળા છે, મારું સમર્થન તેમને જ પ્રાપ્ત છે.

(૩૮) સંકેત છે કુરૈશી શત્રુઓ તરફ, જેમનું સૈન્ય મક્કાથી એ શાનથી નીકળ્યું હતું કે ગાવા-વગાડવાવાળી દારૂઓ સાથે હતી, ઠેક-ઠેકાણે રોકાઈને નાચ-ગાન અને મદીરાપાનની મહેફિલો, આયોજિત કરતા જઈ રહ્યા હતા, જે-જે કબીલાઓ અને ગામો રસ્તામાં આવતા હતા, તેમના પર પોતાની શક્તિ, વૈભવ, પોતાની મોટી સંખ્યા અને યુદ્ધ-સામગ્રીની ધાક જમાવતા હતા અને બડાઈ મારતા હતા કે વળી અમારા સામે કોણ ટકી શકે છે. આ તો હતી તેમની નૈતિક દશા અને તેના પર વધારે અભિશાપ એ હતી કે તેમના નીકળવાનો ઉદ્દેશ્ય તેમના ચરિત્રથી પણ વધારે અપવિત્ર હતો. તેઓ એટલા માટે જાન-માલની બાજુ લગાવવા નહોતા નીકળ્યા કે સત્ય અને ન્યાયનો ધ્વજ ઊંચો થાય, બલ્કે એટલા માટે નીકળ્યા હતા કે આવું થવા ન પામે, અને તે એકલો સમૂહ જે દુનિયામાં આ સાચા ઉદ્દેશ્ય માટે ઊભો થયો છે તેને પણ સમાપ્ત કરી દેવામાં આવે, જેથી આ ધ્વજને ઉઠાવનાર આખા જગતમાં કોઈ ન રહે. આના વિશે મુસલમાનોને સાવધાન કરવામાં આવી રહ્યા છે કે તમે ક્યાંક આવા ન બની જાઓ. તમને અલ્લાહે ઈમાન અને સચ્ચાઈની જે કૃપા પ્રદાન કરી છે, તેનો તકાદો એ છે કે તમારા ચરિત્રો પણ પવિત્ર હોય અને યુદ્ધનો તમારો ઉદ્દેશ્ય પણ પવિત્ર હોય.

આ આદેશ માત્ર એ જ સમય માટે નહોતો, આજના માટે પણ છે અને હંમેશ માટે છે. શત્રુઓની સેનાઓની જે સ્થિતિ તે સમયે હતી, એ જ આજે પણ છે. વૈશ્યાલયો અને અશ્લીલતાના અડ્ડાઓ અને દારૂના પીપડાઓ તેમના સાથે અતૂટ અંગની જેમ લાગેલા રહે છે. ગુપ્ત રીતે નહીં, બલ્કે ખુલ્લેઆમ અત્યંત નિર્લજ્જતાની સાથે તેઓ સ્ત્રીઓ અને દારૂનું વધારેમાં વધારે રાશન માંગે છે અને તેમના સૈનિકોને સ્વયં પોતાની કોમથી જ આવી માંગ કરવામાં કોઈ સંકોચ થતો નથી કે તેઓ પોતાની પુત્રીઓને વધારેમાં વધારે સંખ્યામાં તેમની વાસનાનું રમકડું

أَعْمَالَهُمْ وَقَالَ لَا غَالِبَ لَكُمْ الْيَوْمَ مِنَ النَّاسِ وَإِنِّي جَارٌ
 لَّكُمْ ۚ فَلَمَّا تَرَأَتِ الْفِئْتَيْنِ نَكَصَ عَلَى عَقَبَيْهِ وَقَالَ إِنِّي
 بَرِيءٌ مِّمَّنْكُمْ إِنِّي أَرَىٰ مَا لَا تَرَوْنَ إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ ۗ وَاللَّهُ شَدِيدُ
 الْعِقَابِ ﴿٣٩﴾ إِذْ يَقُولُ الْمُنِفِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ غَرَّ
 هُوَ لَا دِيْنَهُمْ ۗ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٤٠﴾
 وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ يَتَوَكَّلُ الَّذِينَ كَفَرُوا ۙ عَلَى الْمَلَائِكَةِ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ

આ લોકોના કરતૂકો તેમની નજરોમાં આકર્ષક બનાવીને દેખાડ્યા હતા અને તેમને કહ્યું હતું કે આજે તમારા ઉપર કોઈ વિજયી થઈ શકતું નથી અને એ કે હું તમારા સાથે છું. પરંતુ જ્યારે બંને ટુકડીઓ સામસામે આવી તો તે ઊંધા પગે પાછો ફરી ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે મારો-તમારો સંગાથ નથી. હું એ બધું જોઈ રહ્યો છું જે તમે નથી જોતા, મને અલ્લાહનો ડર લાગે છે અને અલ્લાહ ઘણી આકરી સજા આપનાર છે. (રુકૂઅ-૬) (૪૯) જ્યારે કે મુનાફિકો (દંભીઓ) અને એ સૌ લોકો જેમના હૃદયમાં રોગ લાગેલો છે, કહી રહ્યા હતા કે આ લોકોને તો તેમના દીને (ધર્મ)ને પાગલ કરી દીધા છે, (૫૦) જો કે કોઈ અલ્લાહ પર ભરોસો કરે તો નિ:શંક અલ્લાહ ખૂબ પ્રભુત્વશાળી અને તત્ત્વદર્શી છે. (૫૦) કદાચ, તમે એ સ્થિતિ જોઈ શક્યા હોત જ્યારે ફરિશ્તાઓ કતલ થયેલા કાફિરોના પ્રાણ ખેંચીને કાઢી રહ્યા હતા. તેઓ તેમના

બનાવવા માટે પ્રસ્તુત કરે. પછી વળી કોઈ બીજી કોમ તેમનાથી શું આશા રાખી શકે છે કે આ લોકો તેને પોતાની નૈતિક ગંદકીનું શૌચાલય બનાવવામાં કોઈ કસર છોડશે. રહ્યો તેમનો ધમંડ અને તેમની શેખી, તો તેમના પ્રત્યેક સૈનિક અને દરેક અધિકારીની ચાલ-ઢાલ અને વાતચીતની રીતમાં તેને સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે અને તેમાંથી દરેક કોમના રાજકીય નેતાઓના પ્રવચનોમાં ‘આજે તમારા પર કોઈ વિજય પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી’ તથા ‘આપણી શક્તિની તુલનામાં કોણ છે?’ની બડાઈઓ સાંભળી શકાય છે. આ નૈતિક ગંદકીઓથી વધારે ગંદા તેમના યુદ્ધોના ઉદ્દેશ્યો છે. તેમાંથી દરેક પૂરેપૂરી મક્કારી અને ઘૃષ્ટતાની સાથે દુનિયાને વિશ્વાસ અપાવે છે કે તેમની દષ્ટિમાં માનવતાના હિત અને કલ્યાણ સિવાય બીજું કંઈ નથી, પરંતુ વાસ્તવમાં તેમના સામે માત્ર માનવતાનું જ હિત નથી, બાકી બધું જ છે. તેમના યુદ્ધનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય એ હોય છે કે અલ્લાહે પોતાની ધરતીમાં જે કંઈ સમગ્ર મનુષ્યો માટે પેદા કરેલ છે, તેનો ઉપયોગ એક-માત્ર તેમની કોમ કરે અને બીજા લોકો તેમનાં ચાકર અને મોહતાજ બનીને રહે. આમ, ઈમાનવાળાઓને કુર્આનનો સદા-સર્વદા માટે નિર્દેશ છે કે તેઓ આવા અવજ્ઞાકારીઓ અને ઈસ્લામના દુશ્મનોના રંગ-ઢંગથી પણ બચે અને એ અપવિત્ર ઉદ્દેશ્યોમાં પણ પોતાનાં જાન-માલ ખપાવવાથી બચે, જેના માટે આ લોકો લડે છે.

(૩૯) અર્થાત્ મદીનાના મુનાફિકો (દંભીઓ) અને એ બધા લોકો, જેઓ દુનિયાપરસ્તી અને અલ્લાહથી ગફલતના રોગના ભોગ બનેલા હતા, એ જોઈને કે મુસલમાનોનો મુઠ્ઠીભર નિ:સહાય સમુદાય કુરૈશ જેવી પ્રબળ શક્તિ

وَأَذْبَارُهُمْ ۖ وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ ۝۵۰ ذَلِكِ بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيَكُمْ
 وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ ۝۵۱ كَذَّابِ آلِ فِرْعَوْنَ ۖ وَالَّذِينَ مِن
 قَبْلِهِمْ ۖ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ ۖ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ
 شَدِيدُ الْعِقَابِ ۝۵۲ ذَلِكِ بِأَنَّ اللَّهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّرًا نِّعَمَةً أَنْعَمَهَا
 عَلَىٰ قَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ ۖ وَأَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ۝۵۳
 كَذَّابِ آلِ فِرْعَوْنَ ۖ وَالَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ ۖ كَذَّبُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ
 فَأَهْلَكْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَأَغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ ۖ وَكُلٌّ كَانُوا ظَالِمِينَ ۝۵۴
 إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الَّذِينَ كَفَرُوا فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ۝۵۵

મોઢાં અને કૂલાઓ ઉપર પ્રહાર કર્યે જતા હતા અને કહેતા જતા હતા, ‘લો હવે બળવાની સજા ભોગવો, (૫૧) આ એ બદલો છે, જેનો સામાન તમારા પોતાના હાથોએ અગાઉથી તૈયાર રાખ્યો હતો, નહીં તો અલ્લાહ તો પોતાના બંદાઓ પર અત્યાચાર કરનાર નથી.’ (૫૨) આ મામલો તેમના સાથે એવી જ રીતે બન્યો જેવી રીતે ફિરઝૌનવાળાઓ અને તેમનાથી પહેલાં બીજા લોકો સાથે થતો રહ્યો છે કે તેમણે અલ્લાહની આયતો (નિશાનીઓ)ને માનવાનો ઈન્કાર કર્યો અને અલ્લાહે તેમના ગુનાઓ માટે તેમને પકડ્યા. અલ્લાહ અત્યંત શક્તિશાળી છે અને સખત સજા આપનાર છે. (૫૩) આ અલ્લાહના એ નિયમાનુસાર થયું કે તે કોઈ નેઅમત (કૃપા)ને, જે તેણે કોઈ કોમને પ્રદાન કરી હોય, ત્યાં સુધી નથી બદલતો જ્યાં સુધી તે કોમ પોતે પોતાના વર્તનને બદલી નથી નાખતી. (૫૪) અલ્લાહ બધું જ સાંભળનાર અને જાણનાર છે. (૫૪) ફિરઝૌનવાળાઓ અને તેમના પહેલાંની જાતિઓ સાથે જે કંઈ બન્યું, તે આ જ નિયમ મુજબ હતું. તેમણે પોતાના રબની આયતોને ખોટી ઠેરવી, ત્યારે અમે તેમના ગુનાઓના બદલામાં તેમને નષ્ટ કર્યા અને ફિરઝૌનવાળાઓને ગરકાવ કરી દીધા, આ સૌ અત્યાચારી લોકો હતા. (૫૫) નિ:સંદેહ, અલ્લાહના સમીપ ધરતી ઉપર ચાલતા પ્રાણીઓમાં સૌથી ખરાબ એ લોકો છે, જેમણે સત્યને માનવાનો ઈન્કાર કરી દીધો, પછી કોઈ રીતે તેઓ તેને સ્વીકારવા તૈયાર નથી.

સાથે ટકરાવા માટે જઈ રહ્યો છે, પરસ્પર કહેતા હતા કે આ લોકો પોતાના ધાર્મિક ઉન્માદમાં પાગલ થઈ ગયા છે, આ યુદ્ધમાં તેમનો વિનાશ નિશ્ચિત છે, પરંતુ આ પયગંબરે કંઈક એવો જાદૂ તેમના પર કરી રાખ્યો છે કે તેમની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ ગઈ છે અને દેખતી આંખે આ લોકો મોતના મુખમાં ચાલ્યા જઈ રહ્યા છે.

(૪૦) અર્થાત્ જ્યાં સુધી કોઈ કોમ પોતાને સંપૂર્ણપણે અલ્લાહની કૃપાને અયોગ્ય નથી બનાવી લેતી, અલ્લાહ તેનાથી પોતાની કૃપા છીનવી લેતો નથી.

الَّذِينَ عَاهَدْتَ مِنْهُمْ ثُمَّ يَنْقُضُونَ عَهْدَهُمْ فِي كُلِّ مَرَّةٍ وَهُمْ
 لَا يَتَّقُونَ ﴿٥٦﴾ فَاِمَّا تَثَقَّفَتْهُمْ فِي الْحَرْبِ فَشَرِّدْ بِهِمْ مِّنْ
 خَلْفِهِمْ لَعَلَّهُمْ يَدُّرُّوْنَ ﴿٥٧﴾ وَاِمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً

(૫૬) (ખાસ કરીને) તેમના પૈકી એ લોકો જેમના સાથે તે સંધિ કરી, પછી તેઓ દરેક પ્રસંગે તેને તોડે છે અને અલ્લાહથી સહેજ પણ ડરતા નથી. (૫૭) તેથી જો આ લોકો તમને યુદ્ધમાં મળી જાય તો તેમની એવી ખબર લો કે તેમના પછી બીજા જે લોકો આવું વલણ અપનાવવાના હોય, તેમના હોશકોશ ઊડી જાય. (૫૮) આશા છે કે સંધિનો ભંગ કરનારાઓના આ અંજામથી તેઓ બોધપાઠ ગ્રહણ કરશે. (૫૯) અને જો ક્યારેય તમને કોઈ કોમ તરફથી વિશ્વાસઘાતનો ભય હોય તો તેની

(૪૧) અહીં મુખ્યત્વે સંકેત છે યહૂદીઓ તરફ. નબી સલ્લ.એ મદીના-તખિબામાં પધાર્યા પછી સૌપ્રથમ તેમના જ સાથે પાડોસી જેવો વ્યવહાર અને પરસ્પર સહયોગ અને સહાયતાની સંધિ કરી હતી અને પોતાની હદ સુધી પૂરેપૂરી કોશિશ કરી હતી કે તેમનાથી મધુર સંબંધો સ્થાપિત કરવામાં આવે. તેના સાથે ધાર્મિક રૂપે પણ આપ યહૂદીઓને મુશ્કરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)ની સરખામણીએ પોતાનાથી વધારે નજીક સમજતા હતા અને દરેક મામલામાં મુશ્કરિકોની તુલનાએ એહલે-કિતાબ (ગ્રંથવાળાઓ)ની રીતોને પ્રાધાન્યતા આપતા હતા. પરંતુ તેમના આલિમો (ધાર્મિક વિદ્વાનો) અને બુહુર્ગા (વડવાઓ)ને, વિશુદ્ધ તૌહિદ (એકેશ્વરવાદ) તથા સદ્ચરિત્રનો પ્રચાર તેમજ વિશ્વાસ અને વ્યવહારની પથબ્રષ્ટતાઓ પર આલોચના અને દીન (ધર્મ)ની સ્થાપનાની કોશિશો જે નબી સલ્લ. કરી રહ્યા હતા, એક પળ માટે પણ પસંદ નહોતી અને તેમની નિરતર એ કોશિશ હતી કે આ નવીન આંદોલન કોઈપણ રીતે સફળ ન થાય. આ જ ઉદ્દેશ્ય માટે તેઓ મદીનાના દંભી મુસલમાનોથી સાંઠગાંઠ કરતા હતા, આના જ માટે તેઓ ઔસ અને ખઝરજના લોકોમાં એ જૂની શત્રુતાને ભડકાવતા હતા, જે ઈસ્લામથી પહેલા તેમના વચ્ચે લોહીભીની અચડામણોનું કારણ બનતી હતી. આના જ માટે કુરૈશ અને બીજા ઈસ્લામ-વિરોધી કબીલાઓથી તેમનાં ગુપ્ત ષડયંત્રો ચાલી રહ્યા હતા અને આ બધાં કૃત્યો એ મૈત્રી-સમજૂતી હોવા છતાં આચરવામાં આવી રહ્યા હતા, જે નબી સલ્લ. અને તેમના વચ્ચે લખી લેવામાં આવેલ હતી. જ્યારે બદ્રનું યુદ્ધ થયું તો આરંભમાં તેમને આશા હતી કે કુરૈશનો પહેલો જ પ્રહાર આ આંદોલનને સમાપ્ત કરી દેશે, પરંતુ જ્યારે પરિણામ તેમની આશાઓથી વિપરીત આવ્યું, તો તેમના દિલમાં દ્વેષની આગ વધારે ભડકી ઊઠી. તેમણે એ ભયથી કે બદ્રનો વિજય ક્યાંક ઈસ્લામની શક્તિને એક સ્થાયી 'જોખમ' ન બનાવી દે, પોતાના વિરોધના પ્રયાસોને વધારે તેજ કરી દીધા, ત્યાં સુધી કે તેમનો એક નેતા કાબ બિન અશરફ (જે કુરૈશના પરાજયના સમાચાર સાંભળતાં જ ચીસ પાડી ઉઠ્યો કે આજે ધરતીનું પેટ આપણા માટે તેની પીઠથી વધારે ઉત્તમ છે), સ્વયં મક્કા ગયો અને ત્યાં તેણે ઉશ્કેરણીજનક શોક-ગીતો સંભળાવી-સંભળાવીને કુરૈશમાં બદલાની ભાવના ભરી દીધી. આના પર પણ એ લોકોએ સંતોષ ન માન્યો. યહૂદીઓના કબીલા બની કૈનુકાએ સારી પાડોસીવાળી સંધિ વિરુદ્ધ એ મુસલમાન સ્ત્રીઓને છોડવાનું શરૂ કર્યું, જે તેમની વસ્તીમાં કોઈ કામકાજથી જતી હતી અને જ્યારે નબી સલ્લ.એ તેમના આ કૃત્યની નિંદા કરી, તો તેમણે ઉત્તરમાં ધમકી આપી કે, 'આ કુરૈશ નથી, અમે લડવા-મરવાવાળા લોકો છીએ અને લડવાનું જાણીએ છીએ. અમારા સામે આવશો ત્યારે તમને ખબર પડશે કે મર્દ કેવા હોય છે.'

(૪૨) આનો અર્થ એ છે કે જો કોઈ કોમથી આપણી સંધિ હોય અને પછી તે પોતાની સંધિની જવાબદારીઓને પીઠ

فَأَنْبِئِ الَّذِينَ عَلَى سَوَآءٍ ۖ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْخَائِبِينَ ۗ وَلَا يَجْعَلِ اللَّهُ لَهُمْ مَأْتًا سَبَقُوا ۗ إِنَّهُمْ لَا يُعْجِزُونَ ۗ وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهَبُونَ بِهِ ۖ عَدُوًّا لِلَّهِ وَعَدُوًّاكُمْ وَآخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ ۗ لَا تَعْلَمُونَهُمُ ۗ اللَّهُ

સંધિને જાહેરમાં તેના સામે ફેંકી દો. ^(૪૩) નિ:શંક અલ્લાહ વિશ્વાસઘાતીઓને પસંદ કરતો નથી. (રુકૂઅ-૭) (૫૮) સત્યનો ઈન્કાર કરનારાઓ એવી ગેરસમજમાં ન રહે કે તેઓ બાજી લઈ ગયા, નિ:શંક તેઓ અમને હરાવી શકતા નથી, (૬૦) અને તમે લોકો, જ્યાં સુધી તમારાથી બની શકે, વધુમાં વધુ શક્તિ અને પલાણેલા ઘોડા તેમના મુકાબલા માટે તૈયાર રાખો, ^(૪૪) જેથી તેના વડે અલ્લાહના અને પોતાના શત્રુઓને અને એ બીજા શત્રુઓને ભયભીત કરી દો જેમને તમે નથી જાણતા, પણ અલ્લાહ જાણે છે.

પાછળ નાખીને આપણા વિરુદ્ધ કોઈ યુદ્ધમાં ભાગ લે, તો આપણે પણ સંધિની નૈતિક જવાબદારીઓથી મુક્ત થઈ જઈશું અને આપણને એ અધિકાર પ્રાપ્ત હશે કે તેનાથી યુદ્ધ કરીએ, તેના સાથે જ જો કોઈ કોમથી આપણું યુદ્ધ થઈ રહ્યું હોય અને આપણે જોઈએ કે શત્રુની સાથે એક એવી કોમના લોકો પણ લડી રહ્યા છે, જેનાથી આપણી સંધિ છે, તો આપણે તેને કતલ કરવા અને તેનાથી શત્રુ જેવો વ્યવહાર કરવામાં કદાપિ કોઈ સંકોચ નહીં કરીએ, કેમ કે તેમણે પોતાની વ્યક્તિગત હેસિયતમાં પોતાની કોમની સંધિનું ઉલ્લંઘન કરીને પોતાને એના અધિકારી નથી રહેવા દીધા કે તેમના પ્રાણ અને સંપત્તિના મામલાઓમાં એ સંધિની મર્યાદાને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે, જે આપણા અને તેમની કોમ વચ્ચે છે.

(૪૩) આ આયત અનુસાર આપણા માટે એ કોઈપણ રીતે યોગ્ય નથી કે જો કોઈ વ્યક્તિ કે જૂથ કે દેશથી આપણી સંધિ હોય અને આપણને તેના વર્તન-વ્યવહારથી એ ફરિયાદ ઊભી થઈ જાય કે તે વચનના પાલનમાં નિષ્કાળજી દાખવી રહ્યો છે અથવા એ આશંકા ઊભી થઈ જાય કે તક મળતાં જ તે આપણા સાથે વિદ્રોહ કરી બેસશે, તો આપણે આપણી જગ્યાએ સ્વયં નિર્ણય લઈ લઈએ કે આપણા અને તેના વચ્ચે સંધિ નથી રહી અને અચાનક તેના સાથે એ વર્તન અપનાવવાનું શરૂ કરી દઈએ, જે સંધિ ન હોવાના રૂપમાં અપનાવી શકાતું હોય. તેનાથી વિપરીત આપણને એ વાતના પાબંદ બનાવવામાં આવ્યા છે કે જ્યારે આવી સ્થિતિ સામે આવે તો આપણે કોઈ વિરોધપૂર્ણ કાર્યવાહી કરતાં પહેલા બીજા પક્ષકારને સ્પષ્ટપણે સાવધાન કરી દઈએ કે અમારા અને તમારા વચ્ચે હવે સંધિ બાકી રહી નથી, કેમ કે તમે વચનનો ભંગ કરી રહ્યા છો.

હા, જો બીજો પક્ષકાર ખુલ્લંખુલ્લા સંધિનો ભંગ કરી ચૂક્યો હોય અને તેણે સ્પષ્ટરૂપે આપણા વિરુદ્ધ દ્વેષપૂર્ણ કાર્યવાહી કરી હોય, તો એવી સ્થિતિમાં એ જરૂરી નથી રહેતું કે આપણે એ ઉપરોક્ત આયત અનુસાર સંધિના ભંગ થવાની નોટિસ આપીએ, બલકે આપણને તેના વિરુદ્ધ કોઈપણ સૂચના વગર સૈનિક કાર્યવાહી કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ઈસ્લામી ફુકહા (ધર્મશાસ્ત્રીઓ)એ આ અપવાદરૂપ આદેશ નબી સલ્લ. ના એ કાર્યથી કાઢ્યો છે કે કુરૈશે જ્યારે બની ખુજાઆના મામલામાં હુદૈબિયાની સંધિને ખુલ્લંખુલ્લા ભંગ કરી દીધી, તો આપ સલ્લ. એ પછી તેમને સંધિના ભંગની નોટિસ આપવાની જરૂરત નસમજી, બલકે કોઈપણ સૂચના વગર મક્કા પર ચઢાઈ કરી દીધી.

(૪૪) અર્થ એ છે કે તમારા પાસે યુદ્ધ-સામગ્રી અને એક સ્થાયી સૈન્ય હંમેશા તૈયાર રહેવું જોઈએ, જેથી જરૂર પડે ત્યારે

يَعْلَمُهُمْ ۖ وَمَا تَنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوفِّ إِلَيْكُمْ
 وَأَنْتُمْ لَا تظَلُمُونَ ﴿٥٠﴾ وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ
 عَلَى اللَّهِ ۖ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿٥١﴾ وَإِنْ يُرِيدُوا أَنْ يَخْدَعُوكَ
 فَإِنَّ حَسْبَكَ اللَّهُ ۖ هُوَ الَّذِي آتَاكَ بِنَضْرَةٍ ۖ وَالْمُؤْمِنِينَ ﴿٥٢﴾
 وَأَلْفَ بَيْنٍ قُلُوبِهِمْ ۖ لَوْ أَنْفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مَا أَلْفَتْ
 بَيْنَ قُلُوبِهِمْ ۖ وَلَكِنَّ اللَّهَ أَلْفَ بَيْنِهِمْ ۖ إِنَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٥٣﴾

અલ્લાહના માર્ગમાં તમે જે કંઈ ખર્ચ કરશો તેનો પૂરેપૂરો બદલો તમારા તરફ વાળવામાં આવશે અને તમારા સાથે કદાપિ અન્યાય નહીં થાય, (૬૧) અને હે નબી ! જો શત્રુઓ સુલેહ અને સલામતી ચાહતા હોય તો તમે પણ તેના માટે તૈયાર થઈ જાઓ અને અલ્લાહ પર ભરોસો કરો. નિઃશંક, એ જ બધું સાંભળ-નાર અને જાણનાર છે (૬૨) અને જો તેઓ ધોકાની નિયત રાખતા હોય તો તમારા માટે અલ્લાહ પૂરતો છે. (૫૦) એ જ તો છે, જેણે પોતાની સહાયતા વડે અને ઈમાનવાળાઓ દ્વારા તમારી મદદ કરી (૬૩) અને ઈમાનવાળાઓનાં હૃદય એક-બીજા સાથે જોડી દીધા. તમે ધરતીનું સમગ્ર ધન પણ જો ખર્ચી નાખતા તો આ લોકોનાં હૃદય એક-બીજા સાથે જોડી શકતા ન હતા, પરંતુ તે અલ્લાહ છે જેણે આ લોકોનાં હૃદય જોડી દીધા, (૫૧) નિશ્ચિત રૂપે તે ખૂબ પ્રભુત્વશાળી અને તત્ત્વદર્શી છે. તત્કાળ સૈનિક કાર્યવાહી કરી શકો. એવું ન થાય કે જોખમ માઘા પર આવી ગયા પછી ગભરાટથી જલ્દી-જલ્દી સ્વયં-સેવકો, શસ્ત્રો અને રાશન-સામગ્રી એકત્ર કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે અને તૈયારી પૂર્ણ થાય તેના વચ્ચે જ શત્રુ પોતાનું કામ કરી જાય.

(૪૫) અર્થાત્ આંતરરાષ્ટ્રીય મામલાઓમાં તમારી નીતિ કાયરતાપૂર્ણ ન હોવી જોઈએ, બલ્કે અલ્લાહના ભરોસા પર વીરતાપૂર્ણ અને સાહસપૂર્ણ હોવી જોઈએ. શત્રુ જયારે સંધિ માટે વાતચીતની ઈચ્છા વ્યક્ત કરે, તો નિઃસંકોચ તેના માટે તૈયાર થઈ જાઓ અને સંધિ માટે હાથ આગળ વધારવાથી એ કારણે ઈન્કાર ન કરો કે તે સારા ઈરાદાથી સંધિ કરવા માગતો નથી, બલ્કે વિદ્રોહનો ઈરાદો રાખે છે. કોઈની નિયતની છેવટે નિશ્ચિતરૂપે ખબર પડી શકતી નથી. જો તે ખરેખર સંધિનો ઈરાદો રાખે છે, તો તમે અકારણ તેની નિયત અંગે સંદેહ કરીને ખુનામરકીને કેમ આગળ વધાવો અને જો તે વિદ્રોહનો ઈરાદો રાખે છે, તો તમારે અલ્લાહના ભરોસે બહાદુર હોવું જોઈએ. સંધિ માટે આગળ વધનાર હાથના જવાબમાં હાથ આગળ વધારો, જેથી તમારી નૈતિક શ્રેષ્ઠતા સાબિત થાય અને યુદ્ધ માટે ઉઠવાવાળા હાથને પોતાના બાહુબળથી તોડીને ફેંકી દો, જેથી કદી કોઈ કોમનો ગદાર તમને નરમ ચારો સમજવાની હિંમત ન કરે.

(૪૬) સંકેત છે એ ભાઈચારા અને પ્રેમ અને લગાવ તરફ, જે અલ્લાહે ઈમાનવાળા આરોમાં ઉત્પન્ન કરીને તેમને એક મજબૂત સમૂહ બનાવી દીધા હતા, જો કે એ સમૂહના લોકો એ જુદા-જુદા કબીલાઓથી નીકળેલા હતા, જેમના

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللَّهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ ﴿١٤﴾ يَا أَيُّهَا
 النَّبِيُّ حَرِّضَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ ۗ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ
 عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ ۗ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ
 يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ ﴿١٥﴾

હે નબી ! તમારા માટે અને તમારા અનુયાયી ઈમાનવાળાઓ માટે તો માત્ર અલ્લાહ જ પૂરતો છે. (રુક્ન-૮) (૬૫) હે નબી ! ઈમાનવાળાઓને યુદ્ધ માટે પ્રોત્સાહન આપો, જો તમારામાંથી વીસ વ્યક્તિઓ ધૈર્યવાન હોય તો તેઓ બસો ઉપર વિજયી થશે અને જો એકસો વ્યક્તિઓ એવી હોય તો સત્યના ઈન્કાર કરનારાઓમાંની હજાર વ્યક્તિઓ ઉપર ભારે રહેશે, કેમ કે તે એવા લોકો છે જેઓ સમજ ધરાવતા નથી. (૧૭)

વચ્ચે સદીઓથી વૈમનસ્ય ચાલી આવી રહ્યું હતું. મુખ્યરૂપે અલ્લાહની આ મહેરબાની ઔસ અને ખઝરજના મામલામાં તો સૌથી વધારે ઉભરીને આવી હતી. આ બંને કબીલાઓ બે જ વર્ષ પહેલા સુધી એક-બીજાના લોહીના તરસ્યા હતા અને બુઆસની પ્રખ્યાત લડાઈને કંઈ વધારે દિવસો વિત્યા નહોતા, જેમાં ઔસે ખઝરજના અને ખઝરજે ઔસના અસ્તિત્વને જાણે સમાપ્ત કરી નાખવાનો નિશ્ચય કરી લીધો હતો. આવી તીવ્ર દુશ્મનાવટોને બે-ત્રણ વર્ષમાં ગાઢ મિત્રતા અને ભાઈચારામાં બદલી નાખવું અને આ વિરોધી તત્વોને જોડીને એક સીસુ પાપેલ દીવાલ બનાવી દેવું, જેમ કે નબી સલ્લ. ના સમયમાં ઈસ્લામી સમુદાય હતો, નિશ્ચિતરૂપે માનવીની શક્તિથી પર હતું અને સાંસારિક સાધનોની સહાયતાથી આ મહાન ઉપલબ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નહોતી. તેથી અલ્લાહ ત્આલા ફરમાવે છે કે જ્યારે અમારા સમર્થન અને સહાયતાએ આવું કરી દેખાડ્યું છે, તો આગળ પણ તમારી નજર સાંસારિક સાધનો પર નહીં, બલ્કે અલ્લાહના સમર્થન અને સહાયતા પર હોવી જોઈએ, કે જે કંઈ કામ બનશે તેનાથી જ બનશે.

(૪૭) આજકાલની પરિભાષામાં જે વસ્તુને ‘મનોબળ’ કે ‘નૈતિક શક્તિ’ (Morale) કહે છે, અલ્લાહે તેને જ જ્ઞાન અને બુદ્ધિ, વિવેક અને સમજ-બૂઝ (Understanding)નું નામ આપ્યું છે, અને આ શબ્દ આ અર્થ માટે નવી પરિભાષાથી વધારે વૈજ્ઞાનિક છે. જે વ્યક્તિ પોતાના ઉદ્દેશ્ય પ્રત્યે સજાગ હોય અને ઠંડા મનથી બરાબર સમજ-વિચારીને એટલા માટે લડી રહ્યો હોય કે જે વસ્તુ માટે તે જાનની બાજી લગાવવા માટે આવ્યો છે, તે તેના વ્યક્તિગત જીવનથી વધારે મૂલ્યવાન છે અને તેના નષ્ટ થઈ ગયા પછી જીવવાનો કોઈ અર્થ નથી, તે અજાગૃતાવસ્થામાં લડનારાં વ્યક્તિ કરતાં અનેકગણી વધારે શક્તિ ધરાવે છે, ભલે શારીરિક શક્તિમાં બંને વચ્ચે કોઈ ફરક ન હોય. વળી, જે વ્યક્તિ હકીકતને બરાબર જાણતો હોય, જે પોતાની હસ્તી અને અલ્લાહની હસ્તી અને અલ્લાહ સાથે પોતાના સંબંધ તથા દુનિયાના જીવનની હેસિયત અને મૃત્યુની હકીકત તેમજ મૃત્યુ પછીના જીવનની હકીકતને સારી રીતે જાણતો હોય અને જેને સત્ય અને અસત્યના ભેદ અને અસત્યના પ્રભાવી થવાના પરિણામોનું સાચું જ્ઞાન અને બોધ હોય, તેની શક્તિને તો એ લોકો પણ નથી પહોંચી શકતા, જેઓ રાષ્ટ્રવાદ, પ્રદેશવાદ અને વર્ગીય સંઘર્ષની વિચારધારા લઈને મેદાનમાં આવ્યા. એટલા માટે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે એક

اَلَّذِي خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا ۗ فَإِنْ يَكُنْ
 مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ ۗ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ
 أَلْفٌ يَغْلِبُوا أَلْفَيْنِ بِإِذْنِ اللَّهِ ۗ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ ﴿٦٦﴾
 مَا كَانَ لِنَبِيِّ أَنْ يَكُونَ لَهُ آسْرَى حَتَّىٰ يُثْخِنَ فِي الْأَرْضِ ۗ
 تُرِيدُونَ عَرَصَ الدُّنْيَا ۗ وَاللَّهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ ۗ وَاللَّهُ عَزِيزٌ
 حَكِيمٌ ﴿٦٧﴾ لَوْلَا كِتَابٌ مِّنَ اللَّهِ سَبَقَ لَمَسَّكُمْ فِيمَا أَخَذْتُمْ
 عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿٦٨﴾ فَكُلُوا مِنَّمَا غَنِمْتُمْ حَلَالًا طَيِّبًا ۗ

(૬૬) સારું, હવે અલ્લાહે તમારો બોજ હળવો કર્યો અને તેને જણાયું કે હજુ તમારામાં કમજોરી છે, તો જો તમારામાંથી એકસો વ્યક્તિઓ ધૈર્યવાન હોય તો તેઓ બસો ઉપર અને હજાર વ્યક્તિઓ એવી હોય તો બે હજાર ઉપર અલ્લાહના હુકમથી વિજય મેળવશે, (૬૭) અને અલ્લાહ એ લોકોના સાથે છે જેઓ ધૈર્યવાન છે. (૬૭) કોઈ પયગંબર માટે એ ઉચિત નથી કે તેના પાસે કેદીઓ હોય જ્યાં સુધી તે ધરતીમાં દુશ્મનોને સારી રીતે કચડી ન નાખે. તમે લોકો દુનિયાના ફાયદાઓ ચાહો છો, જો કે અલ્લાહની નજર સમક્ષ તો આખિરત (પરલોક) છે, અને અલ્લાહ પ્રભુત્વશાળી અને તત્ત્વદર્શી છે. (૬૮) જો અલ્લાહનું લખાણ અગાઉથી ન લખાઈ ગયું હોત, તો જે કંઈ તમે લોકોએ લીધું છે તેના બદલામાં તમને મોટી સજા આપવામાં આવતી. (૬૮) તો જે કંઈ માલ તમે મેળવ્યો છે, તે ખાઓ કે તે હલાલ (વૈધ) અને પવિત્ર છે

સમજ-બૂઝ ધરાવનાર મોમિન (ઈમાનવાળો) અને એક કાફિર (વિરોધી, અધર્મી)ની વચ્ચે હકીકતના વિવેક અને અવિવેકના કારણે સ્વાભાવિક રીતે એક અને દસનું પ્રમાણ છે. પરંતુ આ પ્રમાણ કેવળ સમજ-બૂઝથી સ્થાપિત નહીં થાય, બલકે તેના સાથે 'સબ્ર' (ધૈર્ય)નો ગુણ પણ એક અનિવાર્ય શરત છે.

(૪૮) આનો એ અર્થ નથી કે પહેલા એક અને દસનું પ્રમાણ હતું, અને હવે તમારામાં કમજોરી આવી ગઈ છે, તેથી એક અને બેનું પ્રમાણ નિશ્ચિત કરી દેવામાં આવ્યું છે, બલકે આનો સાચો અર્થ એ છે કે સૈદ્ધાંતિક દષ્ટિએ પણ અને આદર્શ રૂપે પણ ઈમાનવાળા અને કુફરવાવાળા વચ્ચે એક અને દસનું જ પ્રમાણ છે, પરંતુ હજુ તમારા લોકોમાં નૈતિક પ્રશિક્ષણ પૂર્ણ નથી થયું અને હજુ સુધી તમારી ચેતના અને સમજ-બૂઝનું માપદંડ પુષ્પતાની સીમા સુધી પહોંચ્યું નથી, તેથી અત્યારે આ પ્રમાણ ઘટોડીને તમારાથી એ માંગ કરવામાં આવી રહી છે કે પોતાનાથી બમણી શક્તિથી ટકરાવામાં તો તમને કોઈ સંકોચ ન હોવો જોઈએ. ધ્યાન રહે કે આ કથન હિજરી સન ૦૨નું છે, જ્યારે મુસલમાનોમાં ઘણા લોકો હજુ તાજા-તાજા જ ઈસ્લામમાં દાખલ થયા હતા અને તેમનું પ્રશિક્ષણ આરંભિક સ્થિતિમાં હતું. પાછળથી જ્યારે નબી સલ્લ.ના માર્ગદર્શનમાં આ લોકો પુષ્પતાએ પહોંચી ગયા તો વાસ્તવમાં તેમના અને ઈન્કાર કરનારા (શત્રુઓ) વચ્ચે એક અને દસનું જ પ્રમાણ નિશ્ચિત થઈ ગયું, તેથી નબી સલ્લ.ના અંતિમ સમયે અને ખુલફાએ-રાશિદીનના સમયના યુદ્ધોમાં વારંવાર આનો અનુભવ થયો છે.

وَاتَّقُوا اللَّهَ ۖ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٩﴾ يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِمَن فِي رِجْلِ
 أَيْدِيكُمْ مِّنَ الْأَسْرَىٰ ۖ إِن يَتَّعَلَمِ اللَّهُ فِي قُلُوبِكُمْ خَيْرًا
 فَرَأَيْتُمْ خَيْرًا مِّمَّا أَخَذَ مِنْكُمْ وَيَغْفِرَ لَكُمْ ۖ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٢٠﴾

અને અલ્લાહથી ડરતા રહો. (૧૯) નિ:શંક અલ્લાહ કામાશીલ અને દયાળુ છે. (રુકૂઅ-૯) (૭૦) હે નબી !

તમારા કબજામાં જે કેદીઓ છે તેમને કહો કે જો અલ્લાહને ખબર પડી કે તમારા હૃદયોમાં થોડી પણ ભલાઈ છે તો તે તમને તેનાથી ઘણું વધારે આપશે જે તમારા પાસેથી લઈ લેવામાં આવ્યું છે, અને તમારી ભૂલો માફ કરશે. અલ્લાહ દરગુજર કરનાર અને દયાળુ છે.

(૪૯) આ આયતની સમજૂતીમાં વિવરણકર્તાઓએ જે રિવાયતો (નોંધો)નું વર્ણન કર્યું છે તે એ છે કે બદના યુદ્ધમાં કુરૈશી સૈન્યના જે લોકો પકડાયા હતા, તેમના વિશે પછી પરામર્શ થયો કે તેમના સાથે કેવો વ્યવહાર કરવામાં આવે. હઝરત અબૂ બક રહિ.એ એ અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે 'ફિદયા' (અર્થદંડ) લઈને છોડી દેવામાં આવે. હઝરત ઉમર રહિ.એ કહ્યું કે મૃત્યુ-દંડ આપવામાં આવે. નબી સલ્લ.એ હઝરત અબૂ બક રહિ.ના અભિપ્રાયને માની લીધો અને 'ફિદયા'નો મામલો નક્કી કરી લીધો. આના પર અલ્લાહે આ આયતો ઠપકા રૂપે અવતરિત કરી. પરંતુ વિવરણકર્તાઓ આયતના એ વાક્યનું કોઈ યોગ્ય સ્પષ્ટીકરણ નથી કરી શક્યા કે, 'જો અલ્લાહનું લખાણ પહેલાથી લખેલું ન હોત'. તેઓ કહે છે કે આનાથી તાત્પર્ય અલ્લાહે બનાવેલ ભાગ્ય છે, અથવા એ કે અલ્લાહ પહેલાથી જ ઈરાદો કરી ચૂક્યો હતો કે મુસલમાનો માટે 'ગનીમતો'ને હલાલ કરી દેશે. પરંતુ એ સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં સુધી કાનૂની વહી દ્વારા કોઈ વસ્તુની પરવાનગી આપવામાં ન આવી હોય, તેને લેવું જાઈઝ (કાયદેસર) નથી હોઈ શકતું. તો નબી સલ્લ. સહિત સમગ્ર ઈસ્લામી સમુદાય આ સમજૂતીના પ્રકાશમાં ગુનેગાર ઠરે છે અને કેટલાક રિવાયત (વર્ણન) કરનારાઓ દ્વારા ઉલ્લેખિત રિવાયતો (અખબારે આહાદ) પર ભરોસો કરીને આવી સમજૂતીને સ્વીકારી લેવી એક ખૂબ ભારે વાત છે.

મારા મતે આ જગ્યાની સાચી સમજૂતી એ છે કે બદના યુદ્ધથી પહેલા કુર્આનની સૂર: મુહમ્મદમાં યુદ્ધ સંબંધે જે આરંભિક આદેશો આપવામાં આવ્યા હતા, તેમાં એ સંકેત આપવામાં આવ્યો હતો કે—

فَاذْكُوا مِمَّا الْاَلْيَسَنِ كَفَرُوا فَكَرَبَ الرِّقَابِ ۗ حَتَّىٰ اِيَّاكُمْ يَرْجِعُوهُم فَمَا لَكُمْ اَلْوَالِيٰٓ اَلَّذِيْنَ كَفَرُوْا وَمَا لِلَّذِيْنَ كَفَرُوْا اَوْلِيٰٓ اَوْ اٰرَآءُ

“આમ, જ્યારે આ ઈન્કાર કરનારાં (દુશ્મનો)થી તમારી અથડામણ થઈ જાય, તો પહેલું કામ ગરદનો ઉડાવી દેવાનું છે, ત્યાં સુધી કે જ્યારે તમે તેમને સારી રીતે કચડી નાખો, ત્યારે કેદીઓને મજબૂત બાંધો, ત્યારબાદ (તમને અધિકાર છે) ઉપકાર કરો કે 'ફિદયા' (અર્થદંડ)નો મામલો કરો, ત્યાં સુધી કે યુદ્ધ પોતાનાં હથિયાર નાખી દે.” (આયત-૪) આ આયતમાં યુદ્ધ કેદીઓથી 'ફિદયા' વસૂલ કરવાની પરવાનગી તો આપી દેવામાં આવી હતી, પરંતુ તેના સાથે શરત એ લગાવવામાં આવી હતી કે પહેલા શત્રુની શક્તિને બરાબર કચડી નાખવામાં આવે, પછી કેદી પકડવાની ચિંતા કરવામાં આવે. આ આદેશ અનુસાર મુસલમાનોએ જે કેદીઓ બદના યુદ્ધમાં પકડ્યા અને તે પછી તેમના પાસેથી જે 'ફિદયા' વસૂલ કર્યો, તે હતું તો પરવાનગી અનુસાર, પરંતુ ભૂલ એ થઈ કે 'શત્રુની શક્તિને કચડી નાખવાની' જે શરતને પ્રાધાન્યતા આપવામાં આવી હતી, તેને પૂરી કરવામાં બેપરવાઈ કરવામાં આવી. યુદ્ધમાં જ્યારે કુરૈશનું સૈન્ય ભાગી રહ્યું હતું, તો મુસલમાનોનું એક મોટું જૂથ 'ગનીમત' લૂટવા

وَإِنْ يُرِيدُوا خِيَانَتَكَ فَقَدْ خَانُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ فَأَمْكَنَ
مِنْهُمْ ۝ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿٤١﴾ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا
وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ
وَالَّذِينَ آوُوا وَنَصَرُوا أُولَئِكَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ ۝

પરંતુ જો તેઓ તારા સાથે વિશ્વાસઘાત કરવાનો ઈરાદો રાખતા હોય તો તેઓ આ પહેલાં અલ્લાહ સાથે વિશ્વાસઘાત કરી ચૂક્યા છે, તેથી તેની જ સજા અલ્લાહે તેમને આપી કે તેઓ તારા કાબૂમાં આવી ગયા. અલ્લાહ સર્વજ્ઞ અને તત્વદર્શી છે. (૩૨) જે લોકોએ ઈમાનનો સ્વીકાર કર્યો અને હિજરત કરી અને અલ્લાહના માર્ગમાં પોતાની જાનની બાજી લગાવી અને પોતાના ધન ખર્ચ્યા, અને જે લોકોએ હિજરતીઓને આશ્રય આપ્યો અને તેમની મદદ કરી, તેઓ જ હકીકતમાં એક-બીજાના સંરક્ષક-મિત્રો છે.

અને દુશ્મનના માણસોને પકડી-પકડીને બાંધવામાં લાગી ગયું અને ખૂબ ઓછા માણસોએ શત્રુઓનો થોડેક દૂર સુધી પીછો કર્યો, જ્યારે કે જો મુસલમાનો સંપૂર્ણ શક્તિથી તેમનો પીછો કરતા, તો કુરૈશની શક્તિનો એ જ દિવસે અંત થઈ ગયો હોત. આ વાત પર જ અલ્લાહ નારાજ થઈ રહ્યો છે અને આ રોષ નબી સલ્લ. પર નથી, બલ્કે મુસલમાનો પર છે. અલ્લાહના આદેશનો હેતુ એ છે કે, “તમે લોકો હજુ નબીના મિશનને સારી રીતે સમજ્યા નથી. નબીનું મૂળ કાર્ય એ નથી કે ‘ફિદયા’ અને ‘ગનીમતો’ વસૂલ કરીને ખજાનાઓ ભરે, બલ્કે તેના લક્ષ્યથી જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ સંબંધ રાખે છે તે કેવળ એ છે કે કુફ્રની શક્તિ તૂટી જાય. પરંતુ તમારા લોકો પર વારંવાર દુનિયાનો લોભ છવાઈ જાય છે. પહેલા શત્રુની અસલ તાકાત પર હુમલો કરવાને બદલે કાફલા પર હુમલો કરવાની ઈચ્છા કરી. પછી શત્રુનું માથું કચડી નાખવાને બદલે ‘ગનીમત’ને લૂટવા અને કેદીઓને પકડવામાં લાગી ગયા. પછી ‘ગનીમત’ માટે ઝઘડવા લાગ્યાં. જો પહેલા અમે ‘ફિદયા’ વસૂલ કરવાની પરવાનગી ન આપી ચૂક્યા હોત, તો આના પર તમને કઠોર સજા આપતા. ભલે, હવે જે કંઈ તમે લીધું છે, તે ખાઈ લો, પરંતુ હવે પછી એવા વર્તનથી બચતા રહેજો જે અલ્લાહની નજીક અપ્રિય છે.” હું આ મત સુધી પહોંચી ચૂક્યો હતો કે ઈમામ જસ્સાનના પુસ્તક ‘અહકામુલ કુર્આન’માં એ જોઈને મને વધારે સંતોષ થયો કે ઈમામ જસ્સાન પણ આ અર્થને ઓછામાં ઓછું સ્વીકાર્યું કહે છે. પછી પુસ્તક ‘સીરત ઈબ્ને હિશામ’માં એ રિવાયત નજરમાં આવી કે જે વખતે ઈસ્લામના મુજાહિદો (યોદ્ધાઓ) ‘ગનીમત’નો માલ-સામાન લૂટવા અને શત્રુઓના માણસોને પકડી-પકડીને બાંધવામાં લાગેલા હતા, નબી સલ્લ. એ જોયું કે સાદ બિન મુઆઝ રહિ. ના ચહેરા પર કંઈક નારાજગી ઝલકી રહી હતી. નબી સલ્લ. એ તેમને કહ્યું કે ‘હે સાદ ! લાગે છે કે લોકોની આ કાર્યવાહી તમને પસંદ નથી આવી રહી.’ તેમણે કહ્યું, “જી હા, હે અલ્લાહના રસૂલ સલ્લ. ! આ પહેલી લડાઈ છે, જેમાં અલ્લાહે મુશૂરિકો (અનેકેશ્વાવાદીઓ)ને પરાજય દેખાડ્યો છે, એવા વખતે તેમને કેદીઓ બનાવીને તેમનાં પ્રાણ બચાવી લેવાથી વધારે સારું એ હતું કે તેમને કચડી નાખવામાં આવ્યા હોત.” (ભા-૨, પૃ. ૨૮૦-૨૮૧)

وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِّنْ وَلَا يَتِيهِمْ مِّنْ شَيْءٍ
حَتَّىٰ يُهَاجِرُوا ۚ وَإِنِ اسْتَنْصَرُواكُمْ فِي الدِّينِ فَعَلَيْكُمُ النَّصْرُ
إِلَّا عَلَىٰ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُم مِّيثَاقٌ ۗ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿٤٧﴾

રહ્યા એ લોકો જેઓ ઈમાન તો લઈ આવ્યા પરંતુ હિજરત કરીને (દારુલ ઈસ્લામ અર્થાત્ ઈસ્લામી રાજ્યમાં) આવી ગયા નથી તો તેમના સાથે તમારો વિલાયત (સંરક્ષણ)નો કોઈ સંબંધ નથી, જ્યાં સુધી તેઓ હિજરત કરીને આવી ન જાય. (૫૦) પણ હા, જો તેઓ દીન (ધર્મ)ના મામલામાં તમારાથી મદદ માગે તો તેમની મદદ કરવી તમારા પર અનિવાર્ય છે, પરંતુ કોઈ એવી જાતિ વિરુદ્ધ નહીં જેના સાથે તમારી સંધિ હોય. (૫૧) જે કંઈ તમે કરો છો અલ્લાહ તેને જુએ છે.

(૫૦) આ આયત ઈસ્લામના બંધારણીય નિયમની એક મહત્વની કલમ છે. આમાં એ નિયમ બતાવવામાં આવ્યો છે કે 'વિલાયત' (સંરક્ષણ-મિત્ર)નો સંબંધ માત્ર એ મુસલમાનોની વચ્ચે હશે, જે કાં તો ઈસ્લામી રાજ્યના નિવાસી હોય અથવા બહારથી આવે તો હિજરત કરીને આવી જાય. બાકી રહ્યા એ મુસલમાનો, જેઓ ઈસ્લામી રાજ્યની ભૌગોલિક સીમાઓથી બહાર હોય તો તેમના સાથે ધાર્મિક ભાઈચારો તો અવશ્ય સ્થાપિત થશે, પરંતુ 'વિલાયત'નો સંબંધ નહીં હોય, અને એ જ પ્રમાણે એ મુસલમાનોથી પણ 'વિલાયત'નો સંબંધ નહીં રહે જેઓ હિજરત કરીને ન આવે, બલ્કે 'દારુલ કુફ' (કુફના રાજ્ય)ના નાગરિક હોવાની હેસિયતે 'દારુલ ઈસ્લામ' (ઈસ્લામી રાજ્ય)માં આવે. 'વિલાયત' શબ્દ અરબી ભાષામાં સમર્થન, સહાયતા, મદદ, પીઠબળ પુરું પાડવું, મિત્રતા, રિશ્તેદારી, સંરક્ષણ અને તેનાથી મળતા અર્થો માટે બોલવામાં આવે છે, અને આ આયતના સંદર્ભમાં સ્પષ્ટ રૂપેઆનાથી તાત્પર્ય એ સંબંધ છે, જે એક રાજ્યનો પોતાના નાગરિકોથી, અને નાગરિકોનો પોતાના રાજ્યથી, અને નાગરિકોની વચ્ચે પરસ્પર હોય છે. આમ, આ આયત 'બંધારણીય અને રાજકીય વિલાયત'ને રાજ્યની ભૌગોલિક સીમાઓ સુધી સીમિત કરી દે છે અને આ સીમાઓના બહારના મુસલમાનોને આ વિશેષ સંબંધથી અલગ કરી દે છે. આ 'વિલાયત'ના ન હોવાનાં કાનૂની પરિણામો ખૂબ જ વ્યાપક છે, જેનું વિવરણ આપવાનો અહીં અવસર નથી. ઉદાહરણરૂપે એટલો સંકેત પર્યાપ્ત હશે કે કોઈ 'વિલાયત'ના ન હોવાના કારણે 'દારુલ કુફ' અને 'દારુલ ઈસ્લામ'ના મુસલમાનો એક-બીજાના વારસદાર નથી હોઈ શકતા, એક-બીજાના કાનૂની વલી (Guardian) નથી બની શકતા, પરસ્પર શાદી-વિવાહ નથી કરી શકતા અને ઈસ્લામી રાજ્ય કોઈ એવા મુસલમાનને પોતાના ત્યાં જવાબદારીવાળું પદ કે હોદ્દો નથી આપી શકતું જેણે 'દારુલ કુફ'થી નાગરિકતાનો સંબંધ તોડી ન નાખ્યો હોય. આ ઉપરાંત, આ આયત ઈસ્લામી રાજ્યની વિદેશ રાજનીતિ પર પણ ખૂબ પ્રભાવ નાખે છે. આના અનુસાર ઈસ્લામી રાજ્યની જવાબદારી એ મુસલમાનો સુધી સીમિત છે, જે તેની સીમાઓની અંદર રહે છે. બહારના મુસલમાનો માટે કોઈ જવાબદારીનો બોજ તેના શિરે નથી. એ જ પ્રમાણે ઈસ્લામી કાનૂને એ ઝખડાનું મૂળ કાપી નાખ્યું છે, જે વારંવાર આંતરરાષ્ટ્રીય જટિલતાઓના કારણે ઊભા થાય છે, કેમ કે જ્યારે કોઈ સરકાર પોતાની સીમાથી બહાર રહેવાવાળા કેટલાક અલ્પ-સંખ્યકોની જવાબદારી પોતાના માથે લઈ લે છે તો તેના કારણે એવી ઉલ્લઝનો પેદા થઈ જાય છે, જેને વારંવારની લડાઈઓ પણ સુલઝાવી શકતી નથી.

(૫૧) ઉપરની આયતમાં 'દારુલ ઈસ્લામ'થી બહાર રહેવાવાળા મુસલમાનોને 'બંધારણીય અને રાજકીય વિલાયત'ના

وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِعَصْمِهِمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٌ إِلَّا تَفْعَلُوهُ تَكُنْ
فِتْنَةً فِي الْأَرْضِ وَفَسَادٌ كَبِيرٌ ﴿٧٤﴾ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا
وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ آوَوْا وَنَصَرُوا أُولَئِكَ هُمْ

(૭૩) જે લોકો સત્યનો ઇન્કાર કરનારા છે, તેઓ એક-બીજાનું સમર્થન કરે છે. જો તમે આમ નહીં કરો તો ધરતી ઉપર ઉપદ્રવ અને ભારે અરાજકતા પેદા થશે. ^(૧૧૩)(૭૪) જે લોકો ઈમાન લાવ્યા અને જેમણે અલ્લાહના માર્ગમાં ધરબાર છોડ્યા અને જિહાદ (સંઘર્ષ) કર્યો અને જેમણે આશ્રય આપ્યો અને મદદ

સંબંધથી અલગ કરી દેવામાં આવ્યા હતા. હવે આ આયત એ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે કે આ સંબંધથી અલગ થવા છતાં તેઓ 'ધાર્મિક ભાઈચારા'ના સંબંધથી અલગ નથી. જો ક્યાંક તેમના પર અત્યાચાર થઈ રહ્યો હોય અને તેઓ ઈસ્લામી ભાતૃત્વના સંબંધના આધારે 'દારુલ ઈસ્લામ'ની સરકાર અને તેના નિવાસીઓથી સહાયતા માંગે તો તેમનું કર્તવ્ય છે કે પોતાના એ પીડિત ભાઈઓની સહાયતા કરે. પરંતુ ત્યારબાદ વધારે સ્પષ્ટ કરતાં કહેવામાં આવ્યું કે પોતાના એ પીડિત ભાઈઓની સહાયતાનું કર્તવ્ય અંધાધૂંધ નિભાવવામાં નહીં આવે, બલકે આંતરરાષ્ટ્રીય દાયિત્વો અને નૈતિક મર્યાદાઓને ધ્યાનમાં રાખીને જ નિભાવી શકાશે. જો અત્યાચાર કરનાર જાતિથી 'દારુલ ઈસ્લામ'ના સંધિપૂર્ણ સંબંધો હોય તો આ સ્થિતિમાં પીડિત મુસલમાનોની કોઈ એવી સહાયતા કરી શકાશે નહીં જે એ સંબંધોની નૈતિક જવાબદારીઓ વિરુદ્ધ હોય.

'એવી કોમ વિરુદ્ધ નહીં જેનાથી તમારી સંધિ હોય' શબ્દોથી સ્પષ્ટરૂપે જણાય છે કે 'દારુલ ઈસ્લામ'ની સરકારે જે મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો કોઈ બિનમુસ્લિમ રાજ્યથી સ્થાપિત કર્યા હોય તે માત્ર બે રાજ્યોના જ સંબંધો નથી, બલકે બે સમુદાયોના સંબંધો પણ છે અને તેમની નૈતિક જવાબદારીઓમાં મુસલમાન સરકારની સાથે મુસલમાન સમુદાય અને તેના લોકો પણ સામેલ છે.

(૫૧અ) અર્થાત્ જો 'દારુલ ઈસ્લામ'ના મુસલમાનો એક-બીજાના 'વહી' ન બને અને ધરબાર છોડીને ઈસ્લામમાં ન આવનારાં તથા 'દારુલ કુફ'માં નિવાસ કરવાવાળા મુસલમાનોને 'દારુલ ઈસ્લામ'ના મુસલમાનો પોતાની રાજકીય વિદાયતથી અલગ ન સમજે અને જો બહારના પીડિત મુસલમાનો દ્વારા સહાયતા માંગવા છતાં તેમની સહાયતા કરવામાં ન આવે અને જો તેના સાથે-સાથે એ નિયમની પાબંદી પણ ન કરવામાં આવે કે જે કોમથી ઈસ્લામી રાજ્યની સંધિ હોય તેના વિરુદ્ધ મુસલમાનોને સહાયતા કરવામાં નહીં આવે અને જો મુસલમાનો કાફિરોથી 'વિદાયત'નો સંબંધ સમાપ્ત ન કરી લે, તો ધરતીમાં ઉપદ્રવ અને બગાડ પેદા થશે.

الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ ﴿٤٣﴾ وَالَّذِينَ
 آمَنُوا مِنْ بَعْدُ وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا مَعَكُمْ فَأُولَئِكَ مِنْكُمْ ط
 وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ ط
 إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿٤٤﴾

﴿٤٣﴾

કરી, તેઓ જ સાચા ઈમાનવાળા છે. તેમના માટે ભૂલોની ક્ષમા છે અને શ્રેષ્ઠ રોજ છે, (૭૫) અને જે લોકો પાછળથી ઈમાન લાવ્યા અને ઘરબાર છોડીને આવી ગયા અને તમારા સાથે મળીને સંઘર્ષ અને પ્રયાસ કરવા લાગ્યા, તેઓ પણ તમારામાં જ સામેલ છે, પરંતુ અલ્લાહના ગ્રંથમાં લોહીની સગાઈવાળા એક-બીજાના વધુ હક્કદાર છે. ^(૫૩) નિ:શંક અલ્લાહ દરેક વસ્તુને જાણે છે. (૩૬અ-૧૦)

સૂર: ૮, અલ-અન્ફાલ

- (૫૨) તાત્પર્ય એ છે કે ઈસ્લામી ભાઈચારાના આધારે વારસો વહેંચવામાં નહીં આવે અને ન એ હક્કો જે વંશ અને લગ્નના સંબંધના આધારે સ્થાપિત થાય છે, દીની (ધાર્મિક) ભાઈઓને એક-બીજાના મામલામાં પ્રાપ્ત થશે. આ મામલાઓમાં ઈસ્લામી સંબંધના બદલે રિશ્તેદારીનો સંબંધ જ કાનૂની અધિકારોનો આધાર રહેશે. આ વાત એટલા માટે કહેવામાં આવી છે કે હિજરત પછી નબી સલ્લ.એ મુહાજિરો અને અન્સાર વચ્ચે જે ભાઈચારો કરાવ્યો હતો, તેના કારણે કેટલાક લોકો એવું વિચારી રહ્યા હતા કે આ દીની (ધાર્મિક) ભાઈઓ એક-બીજાના વારસ પણ હશે. નબી સલ્લ. (ની સ્પષ્ટતા અનુસાર) માત્ર મુસલમાન રિશ્તેદાર જ એક-બીજાના વારસ થશે. મુસલમાન કોઈ બિનમુસ્લિમનો કે બિનમુસ્લિમ કોઈ મુસ્લિમનો વારસ નહીં હોય.

૯. અત્-તૌબા

પરિચય

નામ:

આ સૂર: બે નામોથી પ્રસિદ્ધ છે. એક 'અત્-તૌબા', અને બીજું 'અલ-બરાઅત'. 'તૌબા' એ રીતે કે આમાં એક જગ્યાએ કેટલાક ઈમાનવાળાઓની ભૂલોની માફીનો ઉલ્લેખ છે અને 'બરાઅત' એ રીતે કે આમાં શરૂઆતમાં મુશ્રિકો પ્રત્યે જવાબદારીથી મુક્તિની જાહેરાત છે.

'બિસ્મિલ્લાહ' ન લખવાનું કારણ:

આ સૂર:ના આરંભમાં 'બિસ્મિલ્લાહિર્રહમાનિર્રહીમ' લખવામાં આવતું નથી, કેમ કે પયગંબર (હઝરત મુહમ્મદ) સલ્લ. એ સ્વયં લખાવ્યું નહોતું.

ઉતરાણકાળ અને સૂર:ના ભાગો:

આ સૂર:માં ત્રણ પ્રવચનો સામેલ છે —

પ્રથમ પ્રવચન સૂર:ના આરંભથી આયત-૩૭ સુધી ચાલે છે. તેના ઉતરાણકાળનો સમય ઝિક્કદ હિ.સ. ૦૯ અથવા તેના આસપાસનો છે. પયગંબર સલ્લ. આ વર્ષે હઝરત અબૂબક રદિ.ને 'અમીરુલ હજજ' (હજયાત્રાના અમીર) નિયુક્ત કરીને મક્કા મોકલી ચૂક્યા હતા કે આ પ્રવચનનું અવરતાણ થયું અને પયગંબર સલ્લ. એ તરત જ હઝરત અલી રદિ.ને તેમના પાછળ મોકલ્યા, જેથી હજના પ્રસંગે આખા અરબસ્તાનના પ્રતિનિધિ સંમેલનમાં તેને સંભળાવે અને તદનુસાર જે કાર્ય-પદ્ધતિ નિર્ધારિત કરવામાં આવી હતી, તેની જાહેરાત કરી દે.

બીજું પ્રવચન આયત-૩૮ થી ૭૨ સુધી ચાલે છે અને આ રજજબ હિ.સ. ૦૯ અથવા તેના થોડાક સમય પહેલાં અવતરિત થયું, જ્યારે કે પયગંબર સલ્લ. તબૂકના યુદ્ધની તૈયારી કરી રહ્યા હતા. તેમાં ઈમાનવાળાઓને જિહાદ પર પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવ્યા છે અને (મુનાફિકો અને કમજોર ઈમાનવાળાઓની) કઠોર નિંદા કરવામાં આવી છે.

ત્રીજું પ્રવચન આયત-૭૩થી શરૂ થઈને સૂર:ની સાથે સમાપ્ત થાય છે અને આ તબૂકના યુદ્ધથી પાછા ફરતી વખતે અવતરિત થયું હતું. તેમાં મુનાફિકો (દંભીઓ)ની હરકતો પર ચેતવણી, તબૂકના યુદ્ધમાં પાછળ રહી જનારાઓને ઠપકો અને એ સાચા ઈમાનવાળાઓની નિંદાની સાથે (તેમને) માફ કરવાની જાહેરાત છે, જેઓ પોતાના ઈમાનમાં સાચા તો હતા, પણ અલ્લાહના માર્ગમાં જિહાદમાં ભાગ લેવાથી રોકાઈને રહી ગયા હતા.

ઐતિહાસિક પશ્ચાદભૂમિ:

જે ઘટનાક્રમથી આ સૂર:ના વિષયોનો સંબંધ છે, તેનો આરંભ હુદૈબિયાની સંધિથી થાય છે. હુદૈબિયા સુધી અરબસ્તાનના એક તૃત્યાંશ ભાગમાં ઈસ્લામ એક સંગઠિત સમાજનો દીન (ધર્મ) અને એક સ્વયં-સંપૂર્ણ અને પરિપૂર્ણ અધિકારયુક્ત રાજ્યનો ધર્મ બની ગયો હતો. હુદૈબિયાની જ્યારે સંધિ થઈ તો આ દીનને એ તક પણ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ કે પોતાના પ્રભાવને થોડાક વધારે સુખ-શાંતિના વાતાવરણમાં ચોતરફ ફેલાવી શકે. તે પછીની ઘટનાઓના ક્રમમાં બે મોટા રસ્તાઓ અપનાવ્યા, જેના આગળ ચાલીને ખૂબ મહત્વપૂર્ણ પરિણામો મળ્યા. તેમાંથી એકનો સંબંધ અરબસ્તાનથી હતો અને બીજાનો રોમન સામ્રાજ્યથી હતો.

આરબ પ્રદેશ ઉપર આધિપત્ય :

અરબસ્તાનમાં હુદૈબિયા પછી પ્રચાર-પ્રસાર અને શક્તિ સુદૃઢ કરવાના જે ઉપાયો કરવામાં આવ્યા, તેના કારણે બે વર્ષમાં જ ઈસ્લામનું પ્રભાવ-ક્ષેત્ર એટલું વ્યાપક થઈ ગયું કે કુરૈશના અતિ જુસ્સાવાળા તત્ત્વોથી રહેવાયું નહીં અને તેમણે હુદૈબિયાની સંધિનો ભંગ કરી નાખ્યો. તેઓ આ બંધનમાંથી મુક્ત થઈને ઈસ્લામ સાથે અંતિમ નિર્ણાયક મુકાબલો કરવા માગતા હતા, પરંતુ પયગંબર સલ્લ. એ તેમના આ સંધિના ભંગ પછી તેમને સ્થિર થવાની કોઈ તક ન આપી અને એકાએક મક્કા ઉપર હુમલો કરીને હિ.સ. ૦૮ના રમઝાનમાં તેના પર વિજય મેળવી લીધો. તે પછી પુરાણી અજ્ઞાનતાપૂર્ણ વ્યવસ્થાએ પોતાની અંતિમ ખતરનાક ચાલ હુનૈનના મેદાનમાં ચાલી, પરંતુ એ ચાલબાજી પણ નિષ્ફળ રહી અને હુનૈનના પરાજયના સાથે આરબ પ્રદેશનો અંતિમ ફેંસલો થઈ ગયો કે તેણે હવે 'દારુલ ઈસ્લામ' (ઈસ્લામી રાજ્ય) બનીને રહેવાનું છે. આ ઘટનાને હજુ એક વર્ષ પણ થયું ન હતું કે અરબસ્તાનનો મોટો વિસ્તાર ઈસ્લામી ક્ષેત્રમાં સામેલ થઈ ગયો.

તબૂકનું યુદ્ધ :

રોમન સામ્રાજ્ય સાથે સંઘર્ષની શરૂઆત મક્કા વિજય પહેલાં જ થઈ ચૂકી હતી. નબી સલ્લ. એ હુદૈબિયા પછી ઈસ્લામના સંદેશના પ્રસાર માટે જે પ્રતિનિધિ મંડળો આરબ પ્રદેશના જુદા-જુદા ભાગોમાં મોકલ્યા હતા, તેમાંથી એક ઉત્તર તરફ સીરિયાની સરહદને અડીને આવેલા ખ્રિસ્તી કબીલાઓમાં અને એક બુસરાના ખ્રિસ્તી સરદારના પાસે પણ ગયું હતું, પણ આ પ્રતિનિધિ મંડળોનો મોટાભાગના માણસોની હત્યા કરી નાખવામાં આવી. આ કારણોસર નબી સલ્લ. એ જમાદિલ અવ્વલ હિ.સ. ૦૮માં ત્રણ હજાર મુજાહિદોનું એક સૈન્ય સીરિયાની સરહદ તરફ મોકલ્યું, જેથી ભવિષ્યમાં આ ક્ષેત્ર મુસલમાનો માટે શાંતિપૂર્ણ બની જાય. આ નાનું-સરખું સૈન્ય 'મૌતા' નામની જગ્યાએ શુરહબીલના એક લાખના સૈન્ય સાથે જઈ ટકરાયું. એક અને ૩૩ના મુકાબલામાં પણ શત્રુઓ મુસલમાનો પર વિજયી ન થઈ શક્યા. આ જ વસ્તુ હતી જેણે સીરિયા અને તેનાથી અડીને આવેલા ક્ષેત્રોમાં રહેનારા અર્ધ-સ્વતંત્ર આરબ કબીલાઓને, બલ્કે ઈરાક પાસે રહેતા નજદી કબીલાઓને પણ, જે કેસરના પ્રભાવ હેઠળ હતા, ઈસ્લામ તરફ આકૃષ્ટ કરી દીધા અને તેઓ હજારોની સંખ્યામાં મુસલમાન બની ગયા. બીજા જ વર્ષે કેસરે મુસલમાનોને 'મૌતા'ની લડાઈની સજા આપવા સીરિયાની સરહદે સૈનિક તૈયારીઓ આરંભી દીધી. નબી સલ્લ. ને આના સમાચાર મળ્યા તો રજજબ હિ.સ. ૦૯માં ત્રીસ હજાર મુજાહિદો સાથે સીરિયા તરફ રવાના થઈ ગયા. 'તબૂક' પહોંચીને જાણ થઈ કે કેસરે મુકાબલો કરવાને બદલે પોતાનું લશ્કર સરહદેથી ખસેડી લીધું છે. કેસરના આ રીતે મેદાન છોડી જવાથી જે નૈતિક વિજય મળ્યો તેને નબી સલ્લ. એ આ તબક્કે પૂરતો સમજ્યો અને 'તબૂક'થી આગળ વધીને સીરિયાની સીમાઓમાં પ્રવેશ કરવાને બદલે, આપ સલ્લ. એ એ વાતને પસંદગી આપી કે આ વિજયથી શક્ય એટલા રાજકીય અને લશ્કરી લાભો મેળવી લે. આથી આપ સલ્લ. એ 'તબૂક'માં ૨૦ દિવસ રોકાઈને એ ઘણાં નાના-નાના રાજ્યોને, જે રોમન સામ્રાજ્ય અને 'દારુલ ઈસ્લામ' (ઈસ્લામી રાજ્ય) વચ્ચે આવેલા હતા અને અત્યાર સુધી રોમનોના પ્રભાવમાં હતા, સૈનિક દબાણથી ઈસ્લામી રાજ્યને મહેસુલ આપવાવાળા અને આધીન બનાવી લીધા. તેનાથી સૌથી મોટો ફાયદો એ થયો કે રોમન સામ્રાજ્ય સાથે એક લાંબા સંઘર્ષમાં અટવાયા વિના ઈસ્લામને આરબ પ્રદેશ ઉપર પોતાની પકડ મજબૂત કરવાની પૂરતી તક મળી ગઈ.

સમસ્યાઓ અને ચર્ચાના વિષયો:

આ પશ્ચાદ્ભૂમિને નજરમાં રાખ્યા પછી આપણે સરળતાથી એ મુખ્ય-મુખ્ય સમસ્યાઓને સમજી શકીએ છીએ, જે તે વખતે હતી અને જે અંગે સૂર: તૌબામાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

(૧) હવે જ્યારે કે આરબ પ્રદેશનો સંપૂર્ણ વહીવટ ઈમાનવાળાઓના હાથમાં આવી ગયો હતો, તેથી એ નીતિ સ્પષ્ટપણે સામે આવી જવી જોઈતી હતી જે આરબ પ્રદેશને પૂર્ણ 'દારુલ ઈસ્લામ' બનાવવા માટે અપનાવવી જરૂરી હતી. તેથી તે નિમ્નલિખિત રૂપે પ્રસ્તુત કરવામાં આવી —

— આરબ પ્રદેશમાંથી શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)ને સંપૂર્ણપણે નાબૂદ કરી દેવામાં આવે, જેથી ઈસ્લામનું કેન્દ્ર હંમેશ માટે વિશુદ્ધ ઈસ્લામી કેન્દ્ર બની જાય. આ જ ઉદ્દેશ્યથી મુશ્શરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)થી છૂટકારો અને તેમના સાથેની સંધિના અંતની જાહેરાત કરી દેવામાં આવી.

— આદેશ થયો કે ભવિષ્યમાં કા'બાની દેખરેખ પણ તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)ના અનુયાયીઓના કબજામાં જ રહેવી જોઈએ અને અલ્લાહના ઘરની સીમાઓમાં શિર્ક અને અજ્ઞાનતાના તમામ રીત-રિવાજો પણ બળપૂર્વક બંધ કરી દેવા જોઈએ, બલકે હવે મુશ્શરિકો આ ઘરના સમીપ પણ ફરકે નહીં.

— આરબ પ્રદેશના સાંસ્કૃતિક જીવનમાં અજ્ઞાનતાના રીત-રિવાજોની જે નિશાનીઓ હજુ જોવા મળતી હતી, તેની નાબૂદી તરફ ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું. 'નસી'નો નિયમ તે રિવાજોમાંથી સૌથી વધુ ખરાબ નિયમ હતો, તેથી તેના પર પ્રત્યક્ષ રૂપે પ્રહાર કરવામાં આવ્યો.

(૨) આરબ પ્રદેશમાં ઈસ્લામનું મિશન પૂરું થયા પછી બીજો મહત્વપૂર્ણ તબક્કો જે સામે હતો, તે એ હતો કે આરબ પ્રદેશની બહાર સત્ય-ધર્મના પ્રભાવ-ક્ષેત્રને વ્યાપક બનાવવામાં આવે. તેથી આ સંદર્ભમાં મુસલમાનોને આદેશ આપવામાં આવ્યો કે આરબ પ્રદેશની બહાર જે લોકો સત્ય-ધર્મનું પાલન કરવાવાળા નથી તેમના સ્વતંત્ર પ્રભુત્વને તલવારના જોરે સમાપ્ત કરી દો, એટલે સુધી કે તેઓ ઈસ્લામી સત્તાના આધીન બનીને રહેવાનું સ્વીકારી લે. જ્યાં સુધી સત્ય-ધર્મ પર ઈમાન લાવવાનો સંબંધ છે, તેમનો અધિકાર છે કે ચાહે ઈમાન લાવે કે ન લાવે.

(૩) ત્રીજો મહત્વનો પ્રશ્ન મુનાફિકો (દંભીઓ)ની હતો, જેમના સાથે અત્યાર સુધી સમયાનુરૂપ હિતોને સામે રાખીને આંખ આડા કાન કરવાનો અને દરગુજરનો વ્યવહાર કરવામાં આવતો હતો. હવે આદેશ આપવામાં આવ્યો કે ભવિષ્યમાં તેમના સાથે કોઈ નરમાશ દાખવવામાં ન આવે અને એવો જ કઠોર વ્યવહાર આ છૂપા સત્યનો ઈન્કાર કરનારાઓ સાથે કરવામાં આવે, જે ખુલ્લુંખુલ્લા સત્યનો ઈન્કાર કરનારાઓ સાથે કરવામાં આવે છે.

(૪) સાચા ઈમાનવાળાઓમાં હજુ સુધી નિર્ધાર અને ઈરાદાની જે થોડીઘણી નબળાઈ દેખાતી હતી તેનો ઈલાંજ પણ જરૂરી હતો. તેથી જે લોકોએ 'તબૂક'ના બનાવ વખતે આળસ અને નબળાઈ દાખવી હતી તેમની ધોર નિંદા કરવામાં આવી અને ભવિષ્યમાં પૂર્ણ સ્પષ્ટતા સાથે એ વાત સાફ કરી દેવામાં આવી કે અલ્લાહના કલિમાને બુલંદ કરવાની કોશિશ તથા કુફ અને ઈસ્લામ વચ્ચેનો સંઘર્ષ જ એ સાચી કસોટી છે, જેના પર ઈમાનવાળાઓના ઈમાનના દાવાને ચકાસવામાં આવશે.

રુકૂઅ-૧૬

૯. અત્-તૌબા (મદની)

આયત-૧૨૯

سُورَةُ التَّوْبَةِ مَدَنِيَّةٌ (۱) مَكِّيَّةٌ (۲) مَكِّيَّةٌ (۳)

بَرَاءَةٌ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ ①

(૧) બરાઅત (સંધિની સમાપ્તિ)ની ઘોષણા^(૧) છે અલ્લાહ અને તેના રસૂલ તરફથી, તે મુશ્રિકો (અને કેશ્વરવાદીઓ) સાથે જેમના સાથે તમે સંધિઓ કરી હતી.^(૨)

(૧) આ પ્રવચન આયત-૧ થી ૩૭ સુધી હિજરી સન ૦૯માં એ વખતે અવતર્યું હતું, જ્યારે નબી સલ્લ. હઝરત અબૂબક રદિ. ને હજ માટે રવાના કરી ચૂક્યા હતા. તેમના ગયા પછી જ્યારે આ આયતો અવતરિત થઈ, તો નબી સલ્લ.એ હઝરત અલી રદિ.ને મોકલ્યા, જેથી હાજીઓની જન-સભામાં આને સંભળાવે અને પછી નિમ્ન-લિખિત ચાર વાતોનું એલાન પણ કરી દે -

૧. જમતમાં કોઈ એવા વ્યક્તિનો પ્રવેશ નહીં થાય જે ઈસ્લામ સ્વીકારવાનો ઈન્કાર કરે,
૨. આ વર્ષ પછી કોઈ મુશ્રિક (અને કેશ્વરવાદી) હજ માટે ન આવે,
૩. અલ્લાહના ઘરની પાસે નગ્ન તવાફ (પરિક્રમા) કરવાની મનાઈ છે,
૪. જે લોકોની સાથે અલ્લાહના પયગંબર સલ્લ.ની સંધિ ચાલુ છે, અર્થાત્ જેમણે સંધિ તોડી નથી, તેમના સાથે સંધિની મુદત સુધી તેનું પાલન કરવામાં આવશે.

નબી સલ્લ.ના આ આદેશ અનુસાર હઝરત અલી સલ્લ.એ આ એલાન ૧૦ ઝિલહજજના દિવસે કર્યું.

અહીં એ જાણી લેવું પણ લાભપ્રદ રહેશે કે મક્કાના વિજય પછી ઈસ્લામી કાળની પહેલી હજ હિજરી સન ૦૮માં જૂની પદ્ધતિ અનુસાર થઈ. પછી હિજરી સન ૦૯માં બીજી હજ મુસલમાનોએ પોતાની પદ્ધતિથી કરી અને મુશ્રિકોએ પોતાની પદ્ધતિ મુજબ. તેના પછી ત્રીજી હજ હિજરી સન ૧૦માં વિશુદ્ધ ઈસ્લામી પદ્ધતિ મુજબ થઈ અને આ જ પ્રચલિત હજ છે, જેને 'હજજતુલ વિદાઅ' કહે છે. નબી સલ્લ. પહેલા બે વર્ષ હજ માટે ગયા નહોતા. ત્રીજા વર્ષે જ્યારે શિર્ક તદ્દન સમાપ્ત થઈ ગયું ત્યારે આપ સલ્લ.એ હજ અદા કરી.

- (૨) સૂર: અન્ફાલની આયત-૫૮માં દર્શાવવામાં આવ્યું હતું કે જ્યારે તમને કોઈ જાતિ તરફથી વિશ્વાસઘાતની આશંકા હોય તો ખુલ્લંખુલ્લા તેની સંધિ તેના તરફ ફેંકી દો અને તેને સચેત કરી દો કે હવે અમારી અને તમારી વચ્ચે કોઈ સંધિ શેષ રહી નથી. આ જ આચાર-સંહિતા અનુસાર સંધિઓની સમાપ્તિનું આ જાહેર એલાન એ તમામ કબીલાઓ વિરુદ્ધ કરવામાં આવ્યું, જેઓ પ્રતિજ્ઞા અને વચન આપ્યા પછી પણ હંમેશા ઈસ્લામ વિરુદ્ધ ષડયંત્રો કરતા રહ્યા હતા અને તક મળતાં જ વચન-પાલનને એક બાજુ મૂકીને દુશ્મની પર ઉતરી આવતા હતા. 'બરાઅત' (સંધિ સમાપ્તિ)ના આ એલાનથી અરબસ્તાનમાં શિર્ક અને શિર્ક કરનારાઓનું અસ્તિત્વ જાણે વ્યવહારિક રૂપે ગેરકાયદેસર (Out-law) થઈ ગયું અને તેમના માટે આખા દેશમાં કોઈ શરણ લેવાનું સ્થળ ન રહ્યું, કેમ કે દેશનો મોટો ભાગ ઈસ્લામના શાસન હેઠળ આવી ચૂક્યો હતો. આ એલાન પછી અરબસ્તાનના મુશ્રિકો માટે કોઈ ઉપાય બાકી ન રહ્યો કે કાં તો તેઓ લડવા માટે તૈયાર થઈ જાય અને ઈસ્લામી તાકાતથી

فَسِيحُوا فِي الْأَرْضِ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي
 اللَّهِ ۗ وَأَنَّ اللَّهَ يُحْزِي الْكُفْرِينَ ﴿٣﴾ وَأَذَانٌ مِّنَ اللَّهِ وَرِسُولَةٌ إِلَى
 النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ ۗ
 وَرَسُولُهُ ۗ فَإِنْ تُبْتُمْ فَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ ۗ وَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَاعْلَمُوا
 أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ ۗ وَبَشِّرِ الَّذِينَ كَفَرُوا بِعَذَابِ آلِيمٍ ﴿٤﴾

દેશમાં ચાર મહિના વધુ હરી-ફરી લો^(૩) અને જાણી લો કે તમે અલ્લાહને વિવશ કરી શકવાના નથી, અને એ કે અલ્લાહ સત્યનો ઈન્કાર કરનારાઓને અપમાનિત કરવાનો છે. (૩) જાહેર સૂચના છે અલ્લાહ અને તેના રસૂલ તરફથી 'હજજે અકબર' (મોટી હજજ)ના દિવસે તમામ^(૪) લોકો માટે કે અલ્લાહ મુશ્કરિકોથી મુક્ત છે અને તેનો રસૂલ પણ. હવે જો તમે તૌબા (ક્ષમા અને પ્રાયશ્ચિત) કરી લો તો તમારા જ માટે સારું છે અને જો મોઢું ફેરવતા હોવ તો બરાબર સમજી લો કે તમે અલ્લાહને વિવશ કરી શકવાના નથી, અને હે નબી ! ઈન્કાર કરનારાઓને સખત સજાની ખુશખબર સંભળાવી દો,

ટકરાઈને દુનિયાથી નષ્ટ થઈ જાય, અથવા દેશ છોડીને નીકળી જાય કે પછી ઈસ્લામ સ્વીકારીને પોતાને અને પોતાના પ્રદેશને એ શાસન અને વ્યવસ્થામાં આપી દે જે દેશના મોટા ભાગને પહેલાથી જ ઈસ્લામી રાજ્યના આધીન બનાવી ચૂક્યો હતો.

આ સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાયની સાર્થકતા ત્યારે સમજમાં આવી શકે છે, જ્યારે આપણે ઈસ્લામ-વિમુખતાના એ કિત્લા (ઉપદ્રવ)ને નજરમાં રાખીએ, જે આ ઘટનાના માત્ર દોઢ વર્ષ પછી હઝરત અબૂબક રદિ.ની ખિલાફતના આરંભમાં ઉત્પન્ન થયો હતો. જો ક્યાંક હિજરી સન ૦૯ના 'બરાઅત'ના આ એલાનથી શિકની સંગઠિત શક્તિને સમાપ્ત કરી દેવામાં ન આવતી અને સમગ્ર દેશમાં ઈસ્લામની વૈધાનિક શક્તિ અગાઉથી જ પ્રભાવી ન થઈ ચૂકી હોત તો કહી શકાય એમ નહોતું કે આ ઉપદ્રવ, વિદ્રોહ અને ગૃહ-યુદ્ધનું કેવું ભયાનક રૂપ ધારણ કરી લેતો અને પછી ઈસ્લામનો ઈતિહાસ શું હોત ?

(૩) આ એલાન ૧૦ ઝિલહજજ હિજરી સન ૦૯ના દિવસે કરવામાં આવ્યું હતું. તે સમયથી ૧૦ રબિઉલ આખિર હિજરી સન ૧૦ સુધી ચાર મહિનાની મહેતલ એ લોકોને આપવામાં આવી કે આ ગાળામાં બરાબર સમજી-વિચારીને પોતાના માટે કોઈ માર્ગ નક્કી કરી લે.

(૪) અર્થાત્ ૧૦ ઝિલહજજ, જેને 'યલ્મુન્-નહ્' કહે છે. સહીહ હદીસમાં છે કે હજજતુલ વિદાઅમાં નબી સલ્વ.એ પ્રવચન આપતાં હાજરજનોને પૂછ્યું, આ કયો દિવસ છે ? લોકોએ અરજ કરી, યલ્મુન્-નહ્ (કુરબાનીનો દિવસ) છે. ફરમાવ્યું : **هَذَا يَوْمُ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ** (આ હજજે-અકબરનો દિવસ છે.) હજજે-અકબર (મોટી હજજ)નો શબ્દ 'હજજે-અસગર' (નાની હજજ)ની સાપેક્ષમાં છે. અરબસ્તાનના લોકો ઉમરાને 'હજજે-અસગર' (નાની હજજ) કહે છે. તેના સાપેક્ષમાં એ હજ, જે ઝિલહજજની નિર્ધારિત તારીખોમાં કરવામાં આવે છે, 'હજજે-અકબર' કહેવાય છે.

إِلَّا الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ثُمَّ لَمْ يَنْقُصُواكُمْ شَيْئًا
وَلَمْ يُظَاهِرُوا عَلَيْكُمْ أَحَدًا فَأَتِمُّوا إِلَيْهِمْ عَهْدَهُمْ إِلَى
مُدَّتِهِمْ ۗ إِنَّ اللَّهَ مُحِيبٌ الْمُتَّقِينَ ﴿٤﴾ فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرْمُ
فَأَقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُواهُمْ
وَاحْضَرُوهُمْ وَأَقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصِدٍ ۗ فَإِن تَابُوا وَأَقَامُوا
الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ ۗ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿٥﴾

૪) એ મુશ્કરિકો સિવાય, જેમના સાથે તમે સંધિઓ કરી પછી તેમણે પોતાના વચન પાળવામાં તમારા સાથે કોઈ કયાશ ન રાખી અને ન તો તમારા વિરુદ્ધ કોઈની મદદ કરી, તો આવા લોકોના સાથે તમે પણ સંધિની મુદત સુધી તેનું વચન-પાલન કરો, કારણ કે અલ્લાહ ૩૨ રાખનારા (સંયમી) લોકોને જ પસંદ કરે છે. (૫) પછી હરામ (પ્રતિષ્ઠિત) મહિનાઓ પસાર થઈ જાય (૬) તો મુશ્કરિકોને કતલ કરો જ્યાં જુઓ અને તેમને પકડો અને ઘેરો અને તેમની ખબર લઈ નાખવા માટે દરેક જગ્યાએ તાકમાં બેસો. પછી જો તેઓ તૌબા કરી લે અને નમાઝ કાયમ કરે અને ઝકાત આપે તો તેમને છોડી દો. (૭) અલ્લાહ માફ કરનાર અને દયાળુ છે.

૫) અર્થાત્ એ વાત તકવા (ઈશનિષ્ઠા)ના વિરુદ્ધ હશે કે જેમણે તમારા સાથે સંધિનું કોઈ ઉલ્લંઘન નથી કર્યું, તેમના સાથે તમે સંધિનું ઉલ્લંઘન કરો. અલ્લાહને કેવળ એ જ લોકો પસંદ છે જેઓ કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં તકવા પર અટલ રહે.

૬) અહીં હરામ (પ્રતિષ્ઠિત) મહિનાઓથી તાત્પર્ય પારિભાષિક રીતે હરામ મહિનાઓ નથી, જે હજ અને ઉમરા માટે હરામ (પ્રતિષ્ઠિત, હુરમતવાળા) ઠરાવી દેવામાં આવ્યા છે, બલકે અહીં એ ચાર મહિનાઓ તાત્પર્ય છે જેની મુશ્કરિકોને મહેતલ આપવામાં આવી હતી. આ મહેતલના ગાળામાં મુસલમાનો માટે વૈધ નહોતું કે મુશ્કરિકો પર ચઢાઈ કરી દેતા, તેથી તેમને હરામ મહિનાઓ કહેવામાં આવ્યા છે.

૭) અર્થાત્ માત્ર કુફ (ઈન્કાર) અને શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)થી તૌબા (પ્રાયશ્ચિત) કરી લેવાથી મામલો સમાપ્ત થઈ જતો નથી, બલકે તેમને નમાઝની સ્થાપના કરવી પડશે અને ઝકાત આપવી પડશે, નહિ તો એવું માનવામાં નહીં આવે કે તેમણે કુફ છોડીને ઈસ્લામ અપનાવી લીધો છે. આ આયતને હઝરત અબૂબક રદિ.એ 'ઈરતિદાદ'ના ફિત્ના (ઈસ્લામ-વિમુખતાના ઉપદ્રવ) વખતે પ્રમાણના રૂપમાં મૂકી હતી. નબી સલ્વ.ના દેહાવસાન પછી જે લોકોએ ઉપદ્રવ કર્યો હતો, તેમનામાંથી એક સમૂહ કહેતો હતો કે અમે ઈસ્લામનો ઈન્કાર કરનારાં નથી, નમાઝ પણ પઢવા માટે તૈયાર છીએ, પરંતુ ઝકાત નહીં આપીએ. સહાબા કિરામને સામાન્ય રીતે એ પરેશાની હતી કે છેવટે આવા લોકો વિરુદ્ધ તલવાર કેવી રીતે ઊઠાવી શકાય છે? પરંતુ હઝરત અબૂબક રદિ.એ આ જ આયતનો સંદર્ભ આપીને ફરમાવ્યું કે આપણને તો આ લોકોને છોડી દેવાનો આદેશ કેવળ એ સ્વરૂપે અપવામાં આવ્યો હતો

وَإِنْ أَحَدٌ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّى يَسْمَعَ
 كَلِمَ اللَّهِ ثُمَّ ابْلِغْهُ مَأْمَنَهُ ۚ ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٦﴾
 كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِكِينَ عَهْدٌ عِنْدَ اللَّهِ وَعِنْدَ رَسُولِهِ
 إِلَّا الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ۗ فَمَا اسْتَقَامُوا
 لَكُمْ فَاسْتَقِيمُوا لَهُمْ ۚ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ ﴿٧﴾ كَيْفَ
 وَإِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ لَا يَرْقُبُوا فِيكُمْ إِلَّا وَلَا ذِمَّةً ۚ
 يُرْضُونَكُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ وَتَأْبَىٰ قُلُوبُهُمْ ۗ وَآكُثْرُهُمْ فَسُقُونَهُمْ ﴿٨﴾

અને જે મુશ્શરિકોમાંથી કોઈ વ્યક્તિ શરણ માંગીને તમારા પાસે આવવા ઇચ્છે (જેથી અલ્લાહની વાણી સાંભળે) તો તેને શરણ આપી દો, ત્યાં સુધી કે તે અલ્લાહની વાણી સાંભળી લે. પછી તેને તેના સલામત સ્થળ સુધી પહોંચાડી દો. આવું એટલા માટે કરવું જોઈએ કે આ લોકો જ્ઞાન ધરાવતા નથી. (૬) આ મુશ્શરિકો માટે અલ્લાહ અને તેના રસૂલના નજીક કોઈ સંધિ કેવી રીતે સંભવી શકે છે?— સિવાય એ લોકોના જેમના સાથે તમે મસ્જિદે હરામના પાસે સંધિ કરી હતી, (૭) તો જ્યાં સુધી તેઓ તમારા સાથે સીધા રહે, તમે પણ તેમના સાથે સીધા રહો, કારણ કે અલ્લાહ ડર રાખનારા લોકોને પસંદ કરે છે — (૮) પરંતુ તેમના સિવાય બીજા મુશ્શરિકો સાથે કોઈ સંધિ કેવી રીતે હોઈ શકે છે જ્યારે કે તેમની હાલત એ છે કે તમારા પર કાબૂ મેળવી લે તો તમારા મામલામાં ન કોઈ સગપણનું ધ્યાન રાખે, ન કોઈ સંધિની જવાબદારીનું? તેઓ પોતાની જાભોથી તમને ખુશ કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ તેમના હૃદય ઇન્કાર કરે છે (૯) અને તેમના પૈકી ઘણાં ખરા અવજ્ઞાકારી છે. (૧૦)

કે જ્યારે આ લોકો શિક્ષી તૌબા કરે, નમાઝની સ્થાપના કરે અને ઝકાત આપે, પરંતુ જ્યારે આ લોકો ત્રણ શરતોમાંથી એક શરત ઉડાવી દે છે તો પછી આપણે આમને કેવી રીતે છોડી દઈએ.

(૮) અર્થાત્ યુદ્ધના સમયમાં જો કોઈ શત્રુ તમારાથી નિવેદન કરે કે હું ઇસ્લામને સમજવા ઇચ્છું છું, તો મુસલમાનોએ તેને શરણ આપીને પોતાના ત્યાં આવવાનો અવસર આપવો જોઈએ અને તેને સમજાવવું જોઈએ, પછી જો તે સ્વીકાર ન કરે તો તેને પોતાની સુરક્ષામાં તેના કેકાણા સુધી પહોંચાડી દેવો જોઈએ.

(૯) અર્થાત્ બની કિનાના અને બની ખુઝાઆ અને બની ઝમરા.

(૧૦) અર્થાત્ પ્રત્યક્ષમાં તો તેઓ સંધિની શરતો નક્કી કરે છે, પરંતુ હૃદયમાં ઉલ્લંઘનનો ઇરાદો હોય છે અને અનુભવથી તેનું પ્રમાણ એ રીતે મળે છે કે જ્યારે પણ તેમણે સંધિ કરી, તોડવા માટે જ કરી છે.

(૧૧) અર્થાત્ એવા લોકો છે, જેમને ન તો નૈતિક જવાબદારીઓનું ભાન છે અને ન ચરિત્રના બંધનોને તોડવામાં કોઈ સંકોચ.

اِشْتَرَوْا بِآيَاتِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِهِ ۖ إِنَّهُمْ سَاءَ مَا
 كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٩﴾ لَا يَرْقُبُونَ فِي مُؤْمِنٍ إِلَّا وِلَا ذِمَّةً ۖ وَأُولَئِكَ هُمُ
 الْمُعْتَدُونَ ﴿١٠﴾ فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ
 فَإِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ ۖ وَنُفِصِلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿١١﴾ وَإِنْ نَكَثُوا
 إِيمَانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ وَطَعَنُوا فِي دِينِكُمْ فَقَاتِلُوا أَبْنَاءَ الْكُفْرِ ۚ

- તેમણે અલ્લાહની આયતોના બદલામાં થોડી કિંમત સ્વીકારી લીધી^(૯) પછી અલ્લાહના માર્ગમાં અવરોધ બનીને ઊભા થઈ ગયા.^(૧૦) ખૂબ જ ખરાબ કરતૂકો હતા જે તેઓ કરતા રહ્યા. (૧૦) કોઈ પણ ઈમાનવાળાના મામલામાં આ લોકો ન સગપણની પરવા કરે છે અને ન કોઈ સંધિના દાયિત્વની, અને અતિરેક હંમેશા તેમના તરફથી જ થયો છે. (૧૧) તો જો આ લોકો તૌબા કરી લે અને નમાઝ કાયમ કરે અને ઝકાત આપે તો તમારા દીની-ભાઈ છે, અને જાણવાવાળા લોકો માટે અમે અમારા આદેશો સ્પષ્ટ કરી દઈએ છીએ.^(૧૨) (૧૨) અને જો સંધિ કર્યા પછી ફરી આ લોકો પોતાની પ્રતિજ્ઞાઓનો ભંગ કરે અને તમારા દીન (ધર્મ) ઉપર હુમલા કરવાનું શરૂ કરી દે તો કુફર (અધર્મ)ના ધ્વજવાહકો સાથે લડો, (૧૨) અર્થાત્ એક તરફ અલ્લાહની આયતો તેમને ભલાઈ અને સચ્ચાઈ અને સત્ય પર આધારિત કાનૂનની પાબંદી માટે આમંત્રણ આપી રહી હતી અને બીજી બાજુ સાંસારિક જીવનના એ થોડાક લાભો હતા જે મનેસ્થાઓના નિરંકૂશ પાલનથી પ્રાપ્ત થતા હતા. આ લોકોએ આ બંને વસ્તુઓની તુલના કરી અને પછી પહેલી વસ્તુને છોડીને બીજી વસ્તુને પોતાના માટે પસંદ કરી લીધી.
- (૧૩) અર્થાત્ આ અત્યાચારીઓએ આટલા પર જ સંતોષ ન માન્યો કે માર્ગદર્શનના બદલે પથબ્રજતાને સ્વયં પોતાના માટે પસંદ કરી લીધી, બલકે તેનાથી આગળ વધીને તેમણે કોશિશ એ કરી કે સત્ય સંદેશનું કાર્ય કોઈપણ રીતે ચાલવા ન પામે, ભલાઈ અને સુધારણાની આ પોકાર કોઈ સાંભળવા ન પામે, બલકે એ મોઢાં જ બંધ કરી દેવામાં આવે જેનાથી આ પોકાર ભુલંદ થાય છે. જે શુભ અને ઉત્તમ જીવન-વ્યવસ્થાને અલ્લાહત્ આલા ધરતીમાં સ્થાપિત કરવા માગતો હતો, તેની સ્થાપનાને રોકવામાં તેમણે એડીથોટીનું જોર લગાવી દીધું અને એ લોકોનું જીવન દુષ્કર બનાવી દીધું જેઓ આ વ્યવસ્થાને સાચી સમજીને તેના અનુયાયી બન્યા હતા.
- (૧૪) ‘જાણવાવાળા’થી તાત્પર્ય એ લોકો છે, જેઓ અલ્લાહની અવજ્ઞાનું પરિણામ જાણે છે અને તેનો થોડોક ડર પોતાના હૃદયમાં રાખે છે, અને એ જે ફરમાવવામાં આવ્યું કે જો આવું કરે તો તેઓ ‘તમારા દીની ભાઈ છે’, તો આનો અર્થ એ છે કે આ શરતોને પૂરી કરવાનું પરિણામ માત્ર એ જ નહીં હોય કે તમારા માટે તેમના પર હાથ ઉઠાવવું અને તેમના પ્રાણ અને સંપત્તિને નુકસાન પહોંચાડવું હરામ (અવૈધ) થઈ જશે, બલકે તેનાથી આગળ વધીને તેનો લાભ એ પણ હશે કે ઈસ્લામી સમાજમાં તેમને સમાન અધિકારો પ્રાપ્ત થઈ જશે. સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને કાનૂની હેસિયતથી તેઓ તમામ અન્ય મુસલમાનો જેવા હશે. કોઈ અંતર અને ભેદભાવ તેમના વિકાસના માર્ગમાં અવરોધ નહીં બને.

إِنَّهُمْ لَا أَيْمَانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ ﴿١٣﴾ أَلَا تُقَاتِلُونَ قَوْمًا
 نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ وَهَمُّوا بِإِخْرَاجِ الرَّسُولِ وَهُمْ بَدءُكُمْ وَأَوَّلُ
 مَرَّةٍ اتَّخَشَوْنَهُمْ ۗ فَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَوْهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿١٤﴾

કેમ કે તેમની પ્રતિજ્ઞાઓનો કોઈ ભરોસો નથી. કદાચ (પછી તલવારના જોરે જ) તેઓ આમ કરતા અટકશે. (૧૩) શું તમે (૧૪) નહીં લડો એવા લોકોથી જેઓ પોતાની સંધિઓનો ભંગ કરતા રહ્યા છે અને જેમણે રસૂલને દેશમાંથી કાઢી મૂકવાનો નિર્ધાર કર્યો હતો અને અતિરેકની શરૂઆત કરનારા તેઓ જ હતા? શું તમે તેમનાથી ડરો છો? જો તમે મોમિન છો તો અલ્લાહ તેનો વધુ હકદાર છે કે તમે તેનાથી ડરો.

(૧૫) આ આયતના શબ્દોથી પ્રત્યક્ષ-રૂપે તો એવું જ પ્રતીત થાય છે કે જો તેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞાઓને તોડી નાખે તો તેમના સાથે લડો, પરંતુ સંદર્ભ પર વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અહીં પ્રતિજ્ઞાથી તાત્પર્ય ઈસ્લામ અને આજ્ઞાપાલનની પ્રતિજ્ઞા છે, કેમ કે સંધિઓને તો પહેલા જ સમાપ્ત કરી નાખવામાં આવી હતી અને હવે આગળ તેમના સાથે કોઈ સંધિ કરવાનું મૂળથી જ નજર સમક્ષ નહોતું, તેથી અહીં સંધિ વિરુદ્ધ કાર્ય કરવાનો કોઈ પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી. વધુમાં આ આયત ઉપરની આયત પછી તરત જ આવી છે, જેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જો તેઓ તૌબા કરે અને નમાઝ અને ઝકાતની પાબંદીનો સ્વીકાર કરી લે તો તેઓ તમારા દીની ભાઈ છે. તેના પછી એમ કહેવું કે, 'જો... તેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞાઓ તોડી નાખે' સ્પષ્ટ રૂપે એ અર્થ રાખે છે કે આનાથી તાત્પર્ય તેમના દ્વારા ઈસ્લામ સ્વીકાર કરવાની અને ઈસ્લામની સામૂહિક વ્યવસ્થાની પાબંદીની પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી તેને તોડી નાખવું છે. વાસ્તવમાં આ આયતમાં ઈસ્લામ-વિમુખતા)ના કિત્ના તરફ સંકેત છે જે દોઢ વર્ષ પછી હઝરત અબૂબક રદિ.ની ખિલાફતના આરંભમાં ઊભો થયો હતો. હઝરત અબૂબક રદિ.એ આ પ્રસંગે જે નીતિ અપનાવી, તે બરાબર એ નિર્દેશ અનુસાર હતી જે આ આયતમાં અગાઉથી જ આપી દેવામાં આવ્યો હતો. (વધારે સમજૂતી માટે જુઓ પુસ્તક 'મુરતદ કી સજા ઈસ્લામ કે કાનૂન મેં' - ઉર્દૂ આવૃત્તિ)

(૧૬) હવે પ્રવચનનું સંબોધન મસલમાનો તરફ થઈ જાય છે અને તેમને યુદ્ધ માટે ઉત્તેરિત કરવા અને દીન (ધર્મ)ના મામલામાં કોઈ સગપણ અને કોઈ દુન્યવી લાભ કે હિતનો વિચાર ન કરવાની ભારપૂર્વક તાકીદ કરવામાં આવે છે. પ્રવચનના આ ભાગની સમગ્ર ભાવનાને સમજવા માટે ફરી એક વાર એ પરિસ્થિતિને સામે રાખી લેવી જોઈએ, જે તે વખતે ઊભી થઈ હતી. એમાં કોઈ સંદેહ નથી કે ઈસ્લામ હવે દેશના એક મોટા ભાગ પર છવાઈ ગયો હતો અને અરબસ્તાનમાં કોઈ એવી મોટી શક્તિ રહી નહોતી જે તેને પડકાર આપી શકતી હોય, તેમ છતાં જે નિષ્ણાયિક કદમ અને અત્યંત ક્રાંતિકારી પગલું આ પ્રસંગે ઉઠાવવામાં આવી રહ્યું હતું તેમાં ઘણા ખતરનાક પાસાઓ પ્રત્યક્ષ જોવાવાળાઓને જોવાઈ રહ્યા હતા.

એક તો એ કે તમામ મુશ્કરિક કબીલાઓને એક જ સમયે સંધિઓ રદ કરી દેવાનો પંડકાર આપી દેવો, પછી મુશ્કરિકોને હજથી રોકી દેવા, કાબાના વ્યવસ્થા-અધિકારોમાં ફેરફાર અને અજ્ઞાનતાપૂર્ણ રીત-રિવાજોની સંપૂર્ણ નાબૂદી એ અર્થ રાખતાં હતાં કે એકી સાથે આખા દેશમાં આગ લાગી જાય અને મુશ્કરિકો અને મુનાફિકો પોતાના લોહીનું અંતિમ ટીપું સુદ્ધાં પોતાના સ્વાર્થો અને દુરાગ્રહોની રક્ષા માટે વહાવી દેવા તૈયાર થઈ જાય.

બીજું એ કે હજને માત્ર તૌહીદને માનનારાઓ (એકેધરવાદીઓ) માટે વિશિષ્ટ કરી દેવા અને મુશ્કરિકો પર

قَاتِلُوهُمْ يُعَذِّبُهُمُ اللَّهُ بِأَيْدِيكُمْ وَيُخْزِهِمْ وَيَنْتَصِرْكُمْ عَلَيْهِمْ
 وَيَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُّؤْمِنِينَ ﴿١٤﴾ وَيَذِيبْ غَيْظَ قُلُوبِهِمْ ۖ
 وَيَتُوبُ اللَّهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ ۗ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿١٥﴾ أَمْ
 حَسِبْتُمْ أَنْ تُتْرَكُوا وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ

તેમના સાથે લડો, અલ્લાહ તમારા હાથે તેમને સજા અપાવશે અને તેમને અપમાનિત કરશે અને તેમના મુકાબલામાં તમારી મદદ કરશે અને ઘણા ઈમાનવાળાના હૃદયોને ઠંડા કરશે (૧૫) અને તેમના હૃદયોની બળતરા મટાડી દેશે, અને જેને ઈચ્છશે તૌબાની પ્રેરણા પણ આપશે. (૧૬) અલ્લાહ બધું જ જાણનાર અને તત્ત્વદર્શી છે. (૧૬) શું તમે લોકોએ એમ સમજી લીધું છે કે આમ જ છોડી દેવામાં આવશો, જો કે હજુ અલ્લાહે એ તો જોયું જ નથી કે તમારામાંથી કોણ તે લોકો છે, જેમણે (તેના માર્ગમાં) જાન લડાવી

કાબાનો રસ્તો બંધ કરી દેવાનો અર્થ એ હતો કે દેશની વસ્તીનો મોટો ભાગ, જે હજુ મુશ્રિક હતો, કાબા તરફ આવવા-જવા માટે રોકાઈ જાય જે કેવળ ધાર્મિક પાસાથી જ નહીં, બલકે આર્થિક પાસાથી પણ અરબસ્તાનમાં અસાધારણ મહત્ત્વ ધરાવતું હતું અને જેના પર તે વખતે અરબસ્તાનના આર્થિક જીવનનો મોટો આધાર હતો.

ત્રીજું એ કે જે લોકો હુદૈબિયાની સંધિ અને મક્કાના વિજય પછી ઈમાન લાવ્યા હતા, તેમના માટે આ મામલો ખૂબ મોટી પરીક્ષાનો હતો, કેમ કે ઘણા ભાઈબંધો, સગાવહાલાઓ હજુ સુધી મુશ્રિક હતા અને તેમાં એવા લોકો પણ હતા, જેમના સ્વાર્થો જૂની અજ્ઞાની (બિનઈસ્લામી) વ્યવસ્થાના પરિમાણોથી જોડાયેલા હતા. હવે જો પ્રત્યક્ષરૂપે અરબસ્તાનના તમામ મુશ્રિકોને નષ્ટ-વિનષ્ટ કરી નાખવાની તૈયાર કરવામાં આવી રહી હતી, તો તેનો અર્થ એ હતો કે આ નવા મુસલમાનો સ્વયં પોતાના હાથે પોતાના પરિવારો અને પોતાના હૃદયના ટુકડાઓને ધૂળ ભેગા કરી દે અને તેમની પ્રતિષ્ઠા અને પદ તેમજ સદીઓના સ્થાપિત ભેદભાવોને સમાપ્ત કરી દે.

જો કે વાસ્તવમાં આમાંથી કોઈ જોખમ પણ વ્યવહારિક રૂપે સામે ન આવ્યું. પોતાને તેમનાથી વિમુક્ત કરી દેવાના એલાનથી દેશમાં સંપૂર્ણ યુદ્ધની આગ ભડકવાને બદલે એ પરિણામ સામે આવ્યું કે અરબસ્તાનની ચોતરફના બચેલા મુશ્રિક કબીલાઓ અને સરદારોના પ્રતિનિધિ-મંડળો આવવાના શરૂ થઈ ગયા, જેમણે નબી સલ્લ.ની સામે ઈસ્લામ અને આજ્ઞાપાલનનું પ્રણ લીધું અને તેમના ઈસ્લામી સ્વીકારી લેવાથી નબી સલ્લ.એ દરેકને તેમના સ્થાન અને પદ પર રહેવા દીધા, પરંતુ જે સમયે આ નવી નીતિનું એલાન કરવામાં આવી રહ્યું હતું તે સમયે તો કોઈપણ વ્યક્તિ આ પરિણામને જોઈ શકતો ન હતો. ઉપરાંત એ કે આ એલાનની સાથે જ જો મુસલમાનો આને બળપૂર્વક લાગુ કરવા માટે સંપૂર્ણપણે તૈયાર ન થઈ જતા તો સંભવતઃ આ પરિણામ પણ ન મળતું, તેથી અનિવાર્ય હતું કે મુસલમાનોને આ પ્રસંગે અલ્લાહના માર્ગમાં જિહાદ (યુદ્ધ) પર જોરદાર રીતે ઉત્પ્રેરિત કરવામાં આવતા અને તેમના મનમાંથી એ તમામ આશંકાઓને દૂર કરી દેવામાં આવતી, જે આ નીતિ પર અમલ કરવામાં તેમને દેખાઈ રહી હતી અને તેમને આદેશ આપવામાં આવતો કે અલ્લાહની મરજી પૂરી કરવામાં તેમને કોઈ વસ્તુની પણ પરવા કરવી ન જોઈએ. આ પ્રવચનનો આ જ વિષય છે.

(૧૭) આ એક સૂક્ષ્મ સંકેત છે એ સંભાવના તરફ જે આગળ ચાલીને ઘટનાના રૂપમાં પ્રગટ થઈ. મુસલમાનો જેઓ એવું સમજી રહ્યા હતા કે બસ આ એલાનની સાથે જ દેશમાં લોહીની નદીઓ વહેવા લાગશે, તેમનો આ ભ્રમ દૂર

وَلَمْ يَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَا رَسُولِهِ وَلَا الْمُؤْمِنِينَ وَلِيجَةً ط
 وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿١٦﴾ مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَنْ يَعْمُرُوا مَسْجِدَ اللَّهِ شَاهِدِينَ عَلَىٰ أَنفُسِهِم بِالْكَفْرِ ط أُولَٰئِكَ حَبِطَتْ
 أَعْمَالُهُمْ ۖ وَفِي النَّارِ هُمْ خَالِدُونَ ﴿١٧﴾ إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسْجِدَ اللَّهِ مَنْ

અને અલ્લાહ અને રસૂલ અને ઈમાનવાળાઓ સિવાય કોઈને ધનિષ્ઠ મિત્ર ન બનાવ્યા, ^(૧૬) જે કંઈ તમે કરો છો અલ્લાહ તેની ખબર રાખે છે. (રુકૂઅ-૨) (૧૭) મુશ્શરિકોનું આ કામ નથી કે તેઓ અલ્લાહની મસ્જિદોના મુજાવર અને સેવક બને જો કે પોતાના પર તેઓ સ્વયં કુફ (ઈન્કાર)ની સાક્ષી આપી રહ્યા છે. ^(૧૬) તેમનું તો બધું જ કર્યુ-કરાવ્યું વ્યર્થ થઈ ગયું ^(૨૦) અને જહન્નમમાં તેમને હંમેશા રહેવાનું છે.

(૧૮) અલ્લાહની મસ્જિદોને આબાદ કરનાર (મુજાવર અને સેવક) તો એ જ લોકો હોઈ શકે છે ^(૧૮) કરવાના સંકેત રૂપે તેમને બતાવવામાં આવ્યું છે કે આ નીતિ અપનાવવામાં જ્યાં એ વાતની સંભાવના છે કે યુદ્ધ શરૂ થઈ જશે, ત્યાં તેની પણ સંભાવના છે કે લોકોને તૌબાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થઈ જશે, પરંતુ આ સંકેતને વધારે સ્પષ્ટ એટલા માટે નથી કરવામાં આવ્યો કે આવું કરવાથી એક તરફ તો મુસલમાનોની યુદ્ધની તૈયારીઓ મંદ પડી જતી અને બીજી તરફ મુશ્શરિકો માટે એ ધમકીનું પાસુ પણ હળવું થઈ જતું જેણે તેમને પૂરેપૂરી ગંભીરતાથી પોતાની નબળી સ્થિતિ પર વિચાર કરવા અને છેવટે ઈસ્લામી વ્યવસ્થામાં આત્મસાત થઈ જવા માટે તૈયાર કર્યા.

(૧૮) સંબોધન છે એ નવા લોકોને, જેમણે તાજેતરમાં ઈસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો હતો. તેમને કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે જ્યાં સુધી તમે આ પરીક્ષામાંથી પસાર થઈને એ પ્રમાણિત નહીં કરી દો કે વાસ્તવમાં તમે અલ્લાહ અને તેના દીન (ધર્મ)ને પોતાના પ્રાણ અને ધનથી તથા ભાઈબંધોથી વધારે પ્રિય રાખો છો, તમને સાચા ઈમાનવાળા નથી કહી શકાતા. હજુ સુધી તો પ્રત્યક્ષરૂપે જોતાં તમારી સ્થિતિ એ છે કે ઈસ્લામ સાચા ઈમાનવાળાઓ અને સૌપ્રથમ ઈમાનવાળાઓનાં ત્યાગ અને બલિદાનોથી વિજેતા થયો અને દેશ પર છવાઈ ગયો, તેથી તમે મુસલમાન બની ગયા.

(૧૯) અર્થાત્ જે મસ્જિદો એક અલ્લાહની ઈબાદત (ઉપાસના) માટે બની હોય તેમના મુતવલ્લી, મુજાવર, સેવક અને આબાદ કરવાવાળા બનવા માટે એ લોકો કોઈપણ રીતે યોગ્ય નથી હોઈ શકતા, જેઓ અલ્લાહની સાથે અલ્લાહના ગુણો, અધિકારો અને સત્તામાં બીજાઓને ભાગીદાર ઠરાવતા હોય. વધુમાં, જ્યારે કે તેઓ સ્વયં પણ તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)નું આમંત્રણ સ્વીકાર કરવાનો ઈન્કાર કરી ચૂક્યા હોય અને તેમણે સાફ-સાફ કહી દીધું હોય કે અમે અમારી બંદગી અને ઈબાદતને એક અલ્લાહ માટે વિશિષ્ટ કરી દેવા માટે તૈયાર નથી, તો છેવટે તેમને શું અધિકાર છે કે કોઈ એવી ઈબાદતગાહ (ઉપાસનાગૃહ)ના મુતવલ્લી (વ્યવસ્થાપક અને સંરક્ષક) બનેલા રહે જે કેવળ એક અલ્લાહની ઈબાદત માટે બનાવવામાં આવેલ હતી.

અહીં, જો કે વાત સામાન્ય રૂપે કહેવામાં આવી છે અને પોતાની વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ એ સામાન્ય પણ છે, પરંતુ મુખ્ય રૂપે અહીં આનો ઉલ્લેખ કરવાનો આશય એ છે કે ખાનએ-કાબા અને મસ્જિદે-હરામ પરથી મુશ્શરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)ના વ્યવસ્થાપક તરીકેના અધિકારને સમાપ્ત કરી દેવામાં આવે અને તેના પર હંમેશ માટે તૌહીદને માનનારાઓ (એકેશ્વરવાદીઓ)ને વ્યવસ્થાપક બનાવી દેવામાં આવે.

(૨૦) અર્થાત્ વાસ્તવમાં બૈતુલ્લાહની જે થોડીઘણી સેવા તેમણે કરી, એ પણ એ કારણે વ્યર્થ થઈ ગઈ કે આ લોકો તેના

أَمَّنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ
 يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَن يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ ﴿١٨﴾
 أَجَعَلْتُم سِقَايَةَ الْحَآجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَن أَمَّنَ
 بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَجَهَدَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَوِنَ عِنْدَ
 اللَّهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿١٩﴾ الَّذِينَ آمَنُوا
 وَهَاجَرُوا وَجَهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ
 أَكْظَمُ دَرَجَةً عِنْدَ اللَّهِ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ ﴿٢٠﴾ يُبَشِّرُهُمْ
 رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِّنْهُ وَرِضْوَانٍ وَجَنَّاتٍ لَّهُمْ فِيهَا نَعِيمٌ مُّقِيمٌ ﴿٢١﴾

લવ્બલાઝ

જેઓ અલ્લાહ અને આખિરતના દિવસને માને અને નમાઝ કાયમ કરે, ઝકાત આપે અને અલ્લાહ સિવાય કોઈથી ન ડરે. તેમનાથી જ એ આશા છે કે સીધા માર્ગ ઉપર ચાલશે. (૧૮) શું તમે હાજીઓને પાણી પીવડાવવા અને મસ્જિદે હરામની મુજાવરી કરવાના કામને તે માણસના કામ બરાબર ઠેરવી લીધું છે જે ઈમાન લાવ્યો અલ્લાહ પર અને આખિરતના દિવસ પર અને જેણે પ્રાણ ન્યોછાવર કર્યા અલ્લાહના માર્ગમાં? (૨૦) અલ્લાહના નજીક તો આ બંને સમાન નથી અને અલ્લાહ જાલિમોને માર્ગ બતાવતો નથી. અલ્લાહને ત્યાં તો એ જ લોકોનો દરજ્જો ઉચ્ચ છે જેઓ ઈમાન લાવ્યા અને જેમણે તેના માર્ગમાં ધરબાર છોડ્યા અને પ્રાણ અને ધનથી જિહાદ કર્યો, તેઓ જ સફળ છે. (૨૧) તેમનો રબ તેમને પોતાની કૃપા અને પ્રસન્નતા અને એવી જગતોની ખુશખબર આપે છે જ્યાં તેમના માટે સ્થાયી સુખ-સુવિધાઓ છે. સાથે શિર્ક અને અજ્ઞાનતાપૂર્ણ રીત-રિવાજોનું મિશ્રણ કરતા રહ્યા. તેમની થોડી ભલાઈને તેમની ખૂબ મોટી ભૂરાઈ ખાઈ ગઈ.

(૨૧) અર્થાત્ કોઈ રૂચારતગાહની સજજાદાનશીની (મકાધ્યક્ષતા, તીર્થસ્થળની પદાધિકારિતા), મુજાવરી (ધાર્મિક સ્થળની સેવા) અને કેટલાક ધાર્મિક આડંબરયુક્ત કાર્યો, જેને દુનિયાના ટૂંકી દષ્ટિ ધરાવતા લોકો સામાન્ય રીતે સૌભાગ્ય અને પવિત્રતાનો આધાર ઠરાવે છે, અલ્લાહના નજીક તેનું કોઈ મૂલ્ય નથી. વાસ્તવિક મૂલ્ય તો ઈમાનનું છે અને અલ્લાહના માર્ગમાં ત્યાગ અને બલિદાનનું છે. જે વ્યક્તિ આ ગુણો ધરાવતો હોય એ વ્યક્તિ મૂલ્યવાન છે, ભલે ને તેનો સંબંધ કોઈ ઉચ્ચ કુળથી ન હોય અને કોઈ પ્રકારની વિશેષતાઓ તેના સાથે સંબંધિત ન હોય. પરંતુ જે લોકો આ ગુણોથી વંચિત છે, તેઓ કેવળ એટલા માટે કે ઉચ્ચ લોકોની સંતાન છે, સજજાદાનશીની તેમના પરિવારમાં મુદતોથી ચાલતી આવી રહી છે અને વિશેષ પ્રસંગોએ કેટલાક ધાર્મિક રીત-રિવાજોનું પ્રદર્શન ખૂબ શાનથી તેઓ કરી લેતા હોય છે, ન કોઈ

خُلِيدِينَ فِيهَا أَبَدًا ۖ إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ ﴿٢٣﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ
 آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا آبَاءَكُمْ وَإِخْوَانَكُمْ أَوْلِيَاءَ إِنِ اسْتَحَبُّوا الْكُفْرَ
 عَلَى الْإِيمَانِ ۗ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنكُمْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿٢٤﴾
 قُلْ إِن كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ
 وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسْكِنٌ
 تَرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ
 فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرٍ ۗ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ ﴿٢٥﴾

નિ:શંક અલ્લાહ પાસે સેવાઓનું વળતર આપવા માટે ઘણું છે. (૨૩) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! પોતાના પિતાઓ અને ભાઈઓને પણ પોતાના સાથી ન બનાવો જો તેઓ ઈમાન પર કુફરને પ્રાથમિકતા આપે. તમારા પૈકી જે લોકો તેમને (પોતાના) સાથી બનાવશે, તેઓ જ અત્યાચારી હશે. (૨૪) હે નબી ! કહી દો કે જો તમારા પિતાઓ અને તમારા પુત્રો, અને તમારા ભાઈઓ, અને તમારી પત્નીઓ, અને તમારા સગા-સંબંધીઓ, અને તમારા એ ધન-દોલત જે તમે કમાવ્યા છે, અને તમારા એ વેપાર-ધંધા જેના મંદ પડી જવાનો તમને ભય છે, અને તમારાં એ ઘર જે તમને પસંદ છે, તમને અલ્લાહ અને તેના રસૂલ અને તેના માર્ગમાં જિહાદથી વધારે પ્રિય છે, તો રાહ જુઓ જ્યાં સુધી અલ્લાહ પોતાનો નિર્ણય તમારા સામે લઈ આવે, (૨૫) અને અલ્લાહ અવજાકારીઓનું માર્ગદર્શન નથી કરતો. (રુકૂઅ-૩)

પદના અધિકારી હોઈ શકે છે અને ન એ વેધ હોઈ શકે છે કે આવા મૂલ્યહીન 'પૈતૃક' અધિકારોને માનીને પવિત્ર સ્થાન અને ધાર્મિક સંસ્થાઓને અયોગ્ય લોકોના હાથોમાં રહેવા દેવામાં આવે. આ કથનથી એ નિર્ણય કરી દેવામાં આવ્યો કે અલ્લાહના ઘરની વ્યવસ્થાનો અધિકારી હવે મુશ્કરિક નથી રહી શકતો, કુરૈશના મુશ્કરિકો માત્ર એ કારણસર આના અધીકારી નથી હોઈ શકતા કે તેઓ હાજીઓની સેવા કરતા રહ્યા છે.

(૨૨) અર્થાત્ તમને હટાવીને સાચી દીનદારી (ધાર્મિકતા)ની કૃપા અને તેના ધ્વજવાહકનું સૌભાગ્ય અને માર્ગદર્શન કરવાનું પદ કોઈ અન્ય સમૂહને પ્રદાન કરી દે.

لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ ۗ وَيَوْمَ حُنَيْنٍ ۗ إِذْ
 أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنْكُمْ شَيْئًا وَضَاقَتْ عَلَيْكُمْ
 الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ ۖ ثُمَّ وَلَّيْتُم مُّدْبِرِينَ ﴿٥٥﴾ ثُمَّ أَنْزَلَ اللَّهُ
 سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ ۖ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَأَنْزَلَ جُنُودًا لَمْ
 تَرَوْهَا وَعَذَّبَ الَّذِينَ كَفَرُوا ۗ وَذَلِكَ جَزَاءُ الْكٰفِرِينَ ﴿٥٦﴾

(૨૫) અલ્લાહ આ અગાઉ અનેક પ્રસંગોએ તમારી મદદ કરી ચૂક્યો છે. હમણાં જ હુનૈનના યુદ્ધના દિવસે (તેની મદદની શાન તમે નિહાળી ચૂક્યા છો), ^(૨૫) તે દિવસે તમને તમારા અધિક સંખ્યા-બળનું ઘમંડ હતું. પરંતુ તે તમારા કોઈ કામ ન આવ્યું અને ધરતી પોતાની વિશાળતા છતાં તમારા માટે તંગ થઈ ગઈ અને તમે પીઠ ફેરવી નાસી છૂટ્યા. (૨૬) પછી અલ્લાહે પોતાની સકીનત (પ્રશાંતિ) પોતાના રસૂલ પર અને ઈમાનવાળાઓ પર ઉતારી અને એ સેનાઓ ઉતારી જે તમને દેખાતી ન હતી અને સત્યનો ઈન્કાર કરનારાઓને સજા આપી કે આ જ બદલો છે તે લોકો માટે જેઓ સત્યનો ઈન્કાર કરે.

(૨૩) જે લોકો એ વાતથી ડરતા હતા કે ઉત્તરદાયિત્વથી મુક્ત થવાના એલાનની ભયાનક નીતિને વ્યવહારમાં લાવવાથી સમગ્ર અરબસ્તાનના ખૂણે-ખૂણે યુદ્ધની આગ ભડકી ઉઠશે અને તેનો સામનો કરવો કઠિન હશે, તેમને કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે આ આશંકાઓથી કેમ ડરી રહ્યા છો? જે અલ્લાહ આનાથી અત્યંત ભયાનક જોખમોના પ્રસંગે પણ તમારી સહાયતા કરી ચૂક્યો છે, તે અત્યારે પણ તમારી મદદ માટે હાજર છે. જો આ કાર્ય તમારી શક્તિ પર આધારિત હોત તો મક્કાથી જ આગળ ન વધતું, નહિં તો બદ્રમાં તો તે અવશ્ય સમાપ્ત થઈ જતું. પરંતુ તેના પાછળ તો અલ્લાહની શક્તિ છે અને અગાઉના અનુભવો તમારા પર સિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે કે અલ્લાહની જ શક્તિ અત્યાર સુધી તેને આગળ વધારતી રહી છે. તેથી વિશ્વાસ રાખો કે આજે પણ એ જ તેને આગળ વધારશે. હુનૈનનું યુદ્ધ, જેનો અહીં ઉલ્લેખ થયો છે, તે શવ્વાલ હિજરી સન ૦૮માં આ આયતોના અવતરણથી માત્ર બાર-તેર મહિના પહેલા મક્કા અને તાઈફના વચ્ચે હુનૈનની ખીણમાં થયું હતું. આ યુદ્ધમાં મુસલમાનો તરફથી ૧૨૦૦૦નું સૈન્ય હતું, જે આનાથી અગાઉ ક્યારેય કોઈ ઈસ્લામી યુદ્ધમાં એકત્ર થયું નહોતું અને બીજા બાજુ શત્રુ તેનાથી ઘણા ઓછા હતા, તેમ છતાં હવાઝન કબીલાના તીરંદાજોએ તેમનું મુખ ફેરવી દીધું અને ઈસ્લામી સૈન્ય ખરાબ રીતે વેરણ-છેરણ થઈને પરાજિત થયું. તે વખતે નબી સલ્લ. અને કેટલાક મુક્કીભર સહાબા કિરામ હતા, જેઓ પોતાની જગ્યાએ અડગ રહ્યા અને તેમનાં અડગ રહેવાનું પરિણામ હતું કે ફરીથી સૈન્યને વ્યવસ્થિત કરી દેવામાં આવ્યું અને અંતે વિજય મુસલમાનોના હાથ લાગ્યો, નહિં તો મક્કાના વિજયથી જે કંઈ પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેનાથી ખૂબ વધારે હુનૈનમાં ખોઈ નાખવું પડતું.

قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ
مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ
أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ مُسْتَضْعَفُونَ ﴿٧٩﴾

(૨૯) યુદ્ધ કરો ગ્રંથવાળાઓ પૈકી એ લોકો વિરુદ્ધ જેઓ અલ્લાહ અને આબિરતના દિવસ પર ઈમાન નથી લાવતા^(૨૬) અને જે કંઈ અલ્લાહ અને તેના રસૂલે હરામ (અવેધ) ઠેરવ્યું છે તેને હરામ નથી કરતા^(૨૭) અને સત્ય દીન (ધર્મ)ને પોતાનો દીન નથી બનાવતા. (તેમનાથી લડો) ત્યાં સુધી કે તેઓ પોતાના હાથે જિઝ્યા (રક્ષા-કર) આપે અને આધીન બની રહે. ^(૨૮)(રુકૂઅ-૪)

(૨૬) આમ તો ગ્રંથવાળાં અલ્લાહ અને આબિરત (પરલોક) પર ઈમાન રાખવાનો દાવો કરે છે, પરંતુ સાચું તો એ છે કે તેઓ ન તો અલ્લાહ પર ઈમાન રાખે છે, ન આબિરત પર. અલ્લાહ પર ઈમાન રાખવાનો અર્થ એ નથી કે માણસ બસ એ વાતને માની લે કે અલ્લાહ છે, બલ્કે આનો અર્થ એ છે કે માણસ અલ્લાહને એક માત્ર ઉપાસ્ય અને એક માત્ર પાલનહાર માની લે અને તેની જાત, તેનાં ગુણો, તેનાં હક્કો અને અધિકારોમાં ન પોતે ભાગીદાર બને, ન કોઈને ભાગીદાર ઠરાવે. પરંતુ ખ્રિસ્તીઓ અને યહૂદીઓ, બંને આ અપરાધ કરે છે, જેમ કે પછીની આયતોમાં સ્પષ્ટરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી તેમનું અલ્લાહને માનવું નિરર્થક છે અને તેને કદાપિ ‘અલ્લાહ પર ઈમાન’ કહી શકાતું નથી. એ જ રીતે આબિરતને માનવાનો અર્થ માત્ર એ જ નથી કે માણસ એ વાત માની લે કે આપણને મૃત્યુ પછી ફરી ઉઠાવવામાં આવશે, બલ્કે તેના સાથે એ માનવું પણ આવશ્યક છે કે ત્યાં ભલામણની કોઈ કોશિશ, કોઈ ફિદયા (અર્થદંડ) અને કોઈ બુઝુર્ગ (સંત-મહાત્મા)થી જોડાયેલા હોવું કામ નહીં લાગે અને ન કોઈ કોઈનો ‘કફરો’ (પ્રાયશ્ચિત) બની શકશે. અલ્લાહની અદાલતમાં નિષ્પક્ષ ન્યાય થશે અને વ્યક્તિના ઈમાન અને કર્મ સિવાય કોઈ વસ્તુને ધ્યાનમાં લેવામાં નહીં આવે. આ વિશ્વાસ વગર આબિરતને માનવું નિરર્થક છે. પરંતુ યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓએ આ જ પાસાથી પોતાના વિશ્વાસ અને આસ્થાને બરાબ કરી નાખ્યા છે, તેથી તેમનું આબિરત પર ઈમાન પણ માન્ય નથી.

(૨૭) અર્થાત્ એ શરીઅત (કાનૂન)ને પોતાના જીવનનો કાનૂન નથી બનાવતા, જે અલ્લાહે પોતાના રસૂલ સલ્લ. દ્વારા અવતરિત કરેલ છે.

(૨૮) અર્થાત્ યુદ્ધનો ઉદ્દેશ્ય એ નથી કે તેઓ ઈમાન લઈ આવે અને સાચા હૃદયથી અનુસરણ કરવાવાળા બની જાય, બલ્કે આનો ઉદ્દેશ્ય એ છે કે તેમની સ્વાયત્તા અને શ્રેષ્ઠતા સમાપ્ત થઈ જાય. તેઓ ધરતીમાં શાંસક અને સત્તાધારી બનીને ન રહે, બલ્કે ધરતીની જીવન-વ્યવસ્થાની ધૂરા અને સત્તા અને શાસનના અધિકારો દીન (ધર્મ)ને માનનારાં સાચા લોકોના હાથોમાં હોય અને તેઓ તેમના હેઠળ, આધીન અને આજ્ઞાપાલક બનીને રહે.

‘જિઝ્યા’ બદલો છે એ શરણ અને એ રક્ષાનો જે ‘જિમ્મીઓ’ (ઈસ્લામી રાજ્યના બિનમુસ્લિમ પ્રજાજનો)ને ઈસ્લામી રાજ્યમાં આપવામાં આવશે. વધુમાં એ નિશાની છે એ વાતની કે આ લોકો આદેશને માનવા માટે રાજી છે. ‘હાથથી જિઝ્યા’ આપવાનો અર્થ સીધી રીતે આજ્ઞાપાલનની શાનની સાથે ‘જિઝ્યા’ અદા કરવું છે, અને ‘આધીન બનીને રહે’નો અર્થ એ છે કે જમીનમાં મોટા તેઓ ન હોય, બલ્કે એ ઈમાનવાળા મોટા હોય જેઓ અલ્લાહના ‘બલીફા’ (નાયબ, પ્રતિનિધિ) હોવાનું કર્તવ્ય નિભાવી રહ્યા હોય.

وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ۗ ذَٰلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ ۗ يُضَاهُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا

(૩૦) યહૂદીઓ કહે છે કે ઉઝૈર અલ્લાહનો પુત્ર છે^(૨૯) અને ખ્રિસ્તીઓ કહે છે કે મસીહ અલ્લાહનો પુત્ર

છે. આ તથ્યહીન વાતો છે જે તેઓ પોતાના મોઢેથી બોલે છે, એ લોકોના દેખાદેખી જેઓ તેમના પહેલાં

આરંભમાં આ આદેશ યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ વિશે આપવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ આગળ ચાલીને સ્વયં નબી સલ્લ.એ મજૂસીઓ (અગ્નિ-પૂજકો)થી 'જિઝ્યા' લઈને તેમને 'જિમ્મી' બનાવ્યા અને તેના પછી સહાબા કિરામ રદિ.એ સર્વસંમતિથી આરબ પ્રદેશના બહારની તમામ જાતિઓ પર આ આદેશને લાગુ કરી દીધો.

આ 'જિઝ્યા' એ વસ્તુ છે જેના માટે મોટી-મોટી પ્રતિરક્ષાત્મક વાતો ઓગણીસમી સદી ઈસ્વીના અપમાનજનક યુગમાં મુસલમાનો તરફથી પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે અને એ યુગના યાદગાર સમા કેટલાક લોકો હજુ પણ જોવા મળે છે જેઓ ખુલાસો કરવામાં લાગેલા છે. પરંતુ અલ્લાહનો દીન (ધર્મ) આનાથી અત્યંત ઉચ્ચ અને શ્રેષ્ઠ છે કે તેને અલ્લાહના વિદ્રોહીઓની સામે વિવશતા વ્યક્ત કરવાની કોઈ આવશ્યકતા હોય. સીધી અને સાફ વાત એ છે કે જે લોકો અલ્લાહના દીનને નથી અપનાવતા અને પોતે કે અન્યએ કાઢેલ ખોટા માર્ગો પર ચાલે છે, તેઓ વધારેમાં વધારે બસ એટલી જ સ્વાયત્તાના અધિકારી છે કે સ્વયં જે ભૂલ કરવા ઈચ્છે છે, કરે; પરંતુ તેમને એ વાતનો જરાપણ અધિકાર નથી કે અલ્લાહની ધરતી પર કોઈ જગ્યાએ પણ સત્તા અને શાસનની ધૂરા તેમના હાથોમાં હોય અને તેઓ મનુષ્યોની સામૂહિક જીવન-વ્યવસ્થા પોતાની પથભ્રષ્ટતાઓ અનુસાર સ્થાપિત કરે અને ચલાવે. આ વસ્તુ ક્યાંય પણ તેમને પ્રાપ્ત હશે, બગાડ ફેલાવશે અને ઈમાનવાળાઓનું દાપિત્વ હશે કે તેમને તેનાથી હટાવી દેવા અને તેમને કલ્યાણકારી વ્યવસ્થાના આધીન બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે.

હવે સ્વોં એ પ્રશ્ન કે આ 'જિઝ્યા' છેવટે કઈ વસ્તુની કિંમત છે, તો આનો ઉત્તર એ છે કે આ એ સ્વતંત્રતાની કિંમત છે, જે તેમને ઈસ્લામી રાજ્યના અંતર્ગત પોતાની પથભ્રષ્ટતાઓ પર અટલ રહેવા માટે આપવામાં આવે છે અને આ કિંમતને એ કલ્યાણકારી શાસન-વ્યવસ્થાના પ્રબંધ પર ખર્ચ થવી જોઈએ, જે તેમને આ સ્વતંત્રતાના ઉપયોગની પરવાનગી આપે છે અને તેમનાં અધિકારોની રક્ષા કરે છે, અને આનો મોટો લાભ એ છે કે 'જિઝ્યા' આપતી વખતે દરેક વર્ષે 'જિમ્મીઓ'માં એ ભાવના તાજી થતી રહેશે કે અલ્લાહના માર્ગમાં 'ઝકાત' આપવાનાં સૌભાગ્યથી વંચિતતા અને તેના બદલે પથભ્રષ્ટતાઓ પર અટલ રહેવાની કિંમત અદા કરવું કેટલું મોટું દુભાગ્ય છે, જેમાં તેઓ પડેલા છે.

(૨૯) 'ઉઝૈર'થી.તાત્પર્ય 'ઝૈરા' (Ezra) છે, જેમને યહૂદીઓ પોતાના ધર્મના પુનર્સ્થાપક માને છે. તેમનો કાળ ઈ.સ.પૂર્વે ૪૫૦ની આસપાસ બતાવવામાં આવે છે. ઈસરાઈલી નોંધો અનુસાર હઝરત સુલૈમાન અલૈ. પછી જે અજમાયશનો તબક્કો બની ઈસરાઈલ પર આવ્યો, તેમાં ન કેવળ એ કે (ઈશઅંથ) તૌરાત દુનિયાથી ગૂમ ગઈ ગઈ હતી, બલ્કે બેબિલોનની કેદના કારણે ઈસરાઈલી વંશજો પોતાની શરીઅત (ધાર્મિક કાનૂન), પોતાની પરંપરાઓ અને પોતાની માતૃભાષા 'ઈબરાની'. (હિબ્રુ) સુદ્ધાંથી અનભિજ્ઞ થઈ ગયા હતા. છેવટે એ જ 'ઉઝૈર' કે 'ઝૈરા'એ બાઈબલના 'ઓલ ટેસ્ટામેન્ટ' (જૂના કરાર)ને ફરીથી સંકલિત કર્યો અને નવેસરથી શરીઅત બનાવી. આ જ કારણસર બની ઈસરાઈલ તેમનું ખૂબ સન્માન કરે છે અને આ સન્માન એ હદ સુધી વધી ગયું કે કેટલાક યહૂદી જૂથોએ તેમને અલ્લાહનો પુત્ર સુદ્ધાં બનાવી દીધો. અહીં કુર્આન-મજ્દના કથનનો હેતુ એ નથી કે

مِنْ قَبْلُ ۖ قُتِلَهُمُ اللَّهُ ۗ أَلَىٰ يُؤْفَكُونَ ﴿٣٠﴾ اِتَّخَذُوا اٰحْبَارَهُمْ وُرُهْبَانَهُمْ
 اَرَبَابًا مِّنْ دُونِ اللّٰهِ وَالْمَسِيحِ ابْنِ مَرْيَمَ ۗ وَمَا اٰمُرُوْا اِلَّا لِيَعْبُدُوْا
 اِلٰهًا وَّاحِدًا ۗ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ ۙ سُبْحٰنَهُ عَمَّا يُشْرِكُوْنَ ﴿٣١﴾ يُرِيْدُوْنَ اَنْ
 يُظْفَرُوْا نُوْرَ اللّٰهِ بِاَفْوَاهِهِمْ وَيٰٓأَيُّ اللّٰهِ اِلَّا اَنْ يُتِمَّ نُوْرَهُ وَلَوْ كَرِهَ الْكٰفِرُوْنَ ﴿٣٢﴾

કુફર (અધર્મ)માં પડેલા હતા. (૩૦) ખુદાની ફિટકાર તેમના પર, આ લોકો ક્યાંથી ધોખો ખાઈ રહ્યા છે ? (૩૧) તેમણે પોતાના વિદ્વાનો અને સંતોને અલ્લાહ સિવાય પોતાના રબ બનાવી લીધા છે (૩૨) અને આ જ રીતે મરયમના બેટા મસીહને પણ, જો કે તેમને એક ઉપાસ્ય સિવાય કોઈની બંદગી કરવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો નહોતો, તે કે જેના સિવાય કોઈ ઉપાસનાનો અધિકારી નથી, પવિત્ર છે તે એ શિક્ષ્યુક્ત વાતોથી જે આ લોકો કરે છે. (૩૨) આ લોકો ઈચ્છે છે કે અલ્લાહના પ્રકાશને પોતાની ફૂંકો વડે ઓલવી નાખે. પરંતુ અલ્લાહ પોતાના પ્રકાશને પરિપૂર્ણ કર્યા વિના રહેવાનો નથી, ચાહે તે કાફિરો (ઈન્કાર કરનારાઓ)ને ગમે તેટલું અપ્રિય હોય.

તમામ યહૂદીઓએ એકમત થઈને અલ્લાહનો પુત્ર બનાવેલ છે, બલ્કે હેતુ એ બતાવવાનો છે કે અલ્લાહ વિશે યહૂદીઓની માન્યતાઓમાં જે દોષ પેદા થયો, તે એ હદ સુધી વધી ગયો કે 'ઝૈઝરા'ને અલ્લાહનો પુત્ર કહેવાવાળાઓ પણ તેમાં પેદા થયા.

(૩૦) અર્થાત્ મિસર (ઈજિપ્ત), યૂનાન, રોમ, ઈરાન અને બીજા દેશોમાં જે જાતિઓ પહેલા પથભ્રષ્ટ થઈ ચૂકી હતી, તેમનાં દર્શનશાસ્ત્રો અને અંધશ્રદ્ધાઓ અને કલ્પનાઓથી પ્રભાવિત થઈને એ લોકોએ પણ એવી જ ભ્રષ્ટ ધારણાઓ ઘડી લીધી.

(૩૧) હદીસમાં આવે છે કે હઝરત અદી બિન હાતિમ રદિ., જેઓ પહેલા ખ્રિસ્તી હતા, જ્યારે નબી સલ્લ.ની સેવામાં હાજર થઈને મુસલમાન બન્યા, તો તેમણે અન્ય પ્રશ્નોની સાથે એક પ્રશ્ન આ પણ કર્યો હતો કે આ આયતમાં અમારા પર અમારા વિદ્વાનો અને સંતોને 'રબ' (પ્રભુ) બનાવી લેવાનો જે આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે તેની વાસ્તવિકતા શું છે ? જવાબમાં નબી સલ્લ.એ ફરમાવ્યું, "શું એ સાચું નથી કે જે કંઈ આ લોકો હરામ (અવૈધ) ઠરાવી દે છે, તેને તમે હરામ માની લો છો અને જે કંઈ આ લોકો હલાલ (વૈધ) ઠેરવી દે છે, તેને હલાલ માની લો છો ?" તેમણે કહ્યું કે આવું તો અવશ્ય અમે કરીએ છીએ. ફરમાવ્યું, 'બસ, આ જ તેમને રબ બનાવી લેવું છે.' આનાથી જાણ થાય છે કે અલ્લાહના ગ્રંથના પ્રમાણ વગર જે લોકો માનવ-જીવન માટે હલાલ અને હરામની સીમાઓ નિર્ધારિત કરે છે, તેઓ વાસ્તવમાં 'ખુદાઈ' (પ્રભુતા, ઈશ્વરત્વ)ના સ્થાન પર આપોઆપ જઈ બિરાજે છે અને જેઓ તેમની શરીરતના આ અધિકારને માને છે, તેઓ તેમને 'રબ' (પ્રભુ) સ્વીકારે છે.

આ બંને આરોપો, અર્થાત્ કોઈને અલ્લાહનો પુત્ર ઠરાવવો અને કોઈને શરીરત (ધાર્મિક કાનૂન) બનાવવાનો અધિકાર આપી દેવો, એ વાતના પ્રમાણમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યાં છે કે આ લોકો અલ્લાહ પર ઈમાનના દાવામાં જૂઠા છે. અલ્લાહની હસ્તીને ચાહે આ લોકો માનતાં હોય, પરંતુ તેમની ઈશ્વર વિશેની ધારણા એટલી ખોટી છે કે તેના કારણે તેમનું ઈશ્વર (અલ્લાહ)ને માનવું એ ન માનવા બરાબર થઈ ગયું છે.

هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى
 الدِّينِ كُلِّهِ ۗ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ ﴿٣٣﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ
 كَثِيرًا مِّنَ الْأَحْبَارِ وَالرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ
 وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ ۗ وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ
 وَلَا يُنفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ ۗ فَبَشِّرْهُم بِعَذَابٍ أَلِيمٍ ﴿٣٤﴾

(૩૩) તે અલ્લાહ જ છે જેણે પોતાના રસૂલને માર્ગદર્શન અને સત્ય દીન (ધર્મ) સાથે મોકલ્યો છે, જેથી તેને દીનના તમામ 'જિન્સ' (પ્રકારો) પર પ્રભુત્વ આપી દે^(૩૩) ચાહે મુશ્રિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)ને તે ગમે તેટલું અપ્રિય હોય. (૩૪) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! આ ગ્રંથવાળાઓના અધિકતર વિદ્વાનો અને સંતોની હાલત એ છે કે તેઓ લોકોનું ધન ખોટી રીતે ખાય છે અને તેમને અલ્લાહના માર્ગથી રોકે છે.^(૩૩) પીડાકારી સજાની ખુશખબર આપો તેમને જેઓ સોનું અને ચાંદી એકઠા કરીને રાખે છે અને તેને ખુદાના માર્ગમાં ખર્ચ કરતા નથી.

(૩૨) અરબીમાં 'અદ્-દીન' શબ્દનો ઉપયોગ થયો છે, જેનો અનુવાદ અમે 'દીનનાં જિન્સ (પ્રકારો)' કર્યો છે. 'દીન' શબ્દ, જેમ કે અમે અગાઉ પણ વર્ણવી ચૂક્યા છીએ, અરબી ભાષામાં એ જીવન-વ્યવસ્થા કે જીવન જીવવાની પદ્ધતિ માટે પ્રયુક્ત થાય છે, જેને સ્થાપિત કરનારને વિશ્વસનીય અને માનનીય સ્વીકારીને તેનું પાલન કરવામાં આવે. તેથી રસૂલને મોકલવાનો ઉદ્દેશ્ય આ આયતમાં એ બતાવવામાં આવ્યો છે કે જે માર્ગદર્શન અને સત્ય-ધર્મને તે અલ્લાહ તરફથી લઈને આવ્યા છે, તેને દીન (ધર્મ)નું સ્વરૂપ રાખવાવાળી તમામ પદ્ધતિઓ અને વ્યવસ્થાઓ પર પ્રભુત્વ અપાવી દે. બીજા શબ્દોમાં રસૂલ ક્યારેય એ ઉદ્દેશ્ય માટે મોકલવામાં નથી આવ્યા કે જે જીવન-વ્યવસ્થા લઈને તે આવ્યા, તે કોઈ અન્ય જીવન-વ્યવસ્થાના આધીન, તેના પ્રભાવ હેઠળ અને તેણે આપેલ પરંપરાઓ અને પ્રથાઓ તેમજ તેણે આપેલ છૂટછાટો અને અવકાશોમાં સમેટાઈને રહે, બલકે તે ધરતી અને આકાશના સમ્રાટનો પ્રતિનિધિ બનીને આવે છે અને પોતાના સમ્રાટની સત્ય વ્યવસ્થાને વર્ચસ્વશાળી જોવા માંગે છે. જો કોઈ અન્ય જીવન-વ્યવસ્થા દુનિયામાં રહે પણ તો તેણે અલ્લાહની વ્યવસ્થાએ આપેલ છૂટછાટો અને અવકાશોમાં સમેટાઈને રહેવું જોઈએ, જેમ કે 'જિઝ્યા' અદા કરવાના સ્વરૂપમાં 'જિમ્મીઓ'ની જીવન-વ્યવસ્થા રહે છે.

(૩૩) અર્થાત્ અત્યાચારીઓ કેવળ એ જ અત્યાચાર નથી કરતા કે ફતવા (ધર્મદિશ) વેચે છે, લાંચ-નુશ્વત લે છે, નજરાનાઓ (ભેટસોગાદો) લૂટે છે, એવા-એવા ધર્મ-વિધાનો અને રીત-રિવાજો ઘડે છે જેનાથી લોકો પોતાની મુક્તિ તેમનાથી ખરીદે અને તેમનું જીવવું-મરવું તેમજ લગ્ન અને દુઃખનો પ્રસંગ તેમને ખવડાવ્યા વગર ન થઈ શકે, તેઓ પોતાના ભાગ્યને બનાવવા અને બનાવવાના ઠેકેદાર તેમને સમજે, વધુમાં તેના સાથે પોતાના આ જ સ્વાર્થી માટે આ લોકો અલ્લાહના બંદાઓને પથભ્રષ્ટાઓનાં ચક્કરમાં ફસાવી રાખે છે અને જ્યારે પણ કોઈ સત્યનું આહવાન સુધારણા માટે ઊભું થાય છે તો સૌથી પહેલા આ જ લોકો પોતાની વિદ્વતાપૂર્ણ છેતરપિંડી અને મક્કારીના હથિયારો લઈને તેનો માર્ગ અવરોધવા માટે ઊભા થઈ જાય છે.

يَوْمَ يُحْمَىٰ عَلَيْهَا فِي نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكْوَىٰ بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ
 وَظُهُورُهُمْ ۗ هَذَا مَا كُنْتُمْ لَا تَنْفُسُكُمْ فَذُوقُوا مَا كُنْتُمْ
 تَكْفُرُونَ ﴿٣٥﴾ إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فِي كِتَابِ
 اللَّهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ مِنْهَا أَرْبَعَةٌ حُرْمٌ ۗ ذَلِكَ الدِّينُ
 الْقَيِّمُ ۗ فَلَا تَظْلِمُوا فِيهِنَّ أَنْفُسَكُمْ وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ
 كَافَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَافَّةً ۗ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ ﴿٣٦﴾

(૩૫) એક દિવસ આવશે કે જ્યારે આ જ સોના-ચાંદી વડે જહનમની આગ સળગાવવામાં આવશે અને પછી તેનાથી જ આ લોકોના કપાળો અને પડપાઓ અને પીઠો ડામવામાં આવશે — આ છે એ ખજાનો જે તમે પોતાના માટે એકઠો કર્યો હતો, લો હવે પોતાની એકઠી કરેલી દોલતનો સ્વાદ ચાખો ! (૩૬) હકીકત એ છે કે મહિનાઓની સંખ્યા જ્યારથી અલ્લાહે આકાશ અને ધરતીને પેદા કર્યા છે, ત્યારથી અલ્લાહના લેખમાં બાર (૧૨) જ છે^(૩૫) અને તેમાંથી ચાર મહિના હરામ (પ્રતિષ્ઠિત) છે,^(૩૬) આ જ યોગ્ય નિયમ છે. તેથી આ ચાર મહિનાઓમાં પોતાના ઉપર અત્યાચાર ન કરો,^(૩૫) અને મુશ્કરિકોથી સૌ ભેગા મળીને લડો જેવી રીતે તેઓ સહુ ભેગા મળીને તમારાથી લડે છે,^(૩૬) અને જાણી લો કે અલ્લાહ (તેનાથી) ડરવાવાળા લોકોના જ સાથે છે.

- (૩૪) અર્થાત્ જ્યારથી અલ્લાહે ચંદ્ર, સૂર્ય અને ધરતીને પેદા કર્યા છે, ત્યારથી જ આ હિસાબ પણ ચાલતો આવી રહ્યો છે કે મહિનામાં એક જ વાર 'હિલાલ' (પૂનમનો ચંદ્ર) બનીને ઉદય થાય છે અને આ હિસાબથી વર્ષના ૧૨ મહિના જ થાય છે. આ વાત એટલા માટે ફરમાવવામાં આવી છે કે આરબ પ્રદેશના લોકો 'નસી' (મહિનાઓના કમ-ફેરની પ્રથા) માટે મહિનાઓની સંખ્યા ૧૩ કે ૧૪ બનાવી લેતા હતા, જેથી જે હરામ (પ્રતિષ્ઠિત) મહિનાને તેમણે હલાલ (વૈધ) કરી લીધો હોય, તેને વર્ષની જંત્રીમાં ખપાવી શકે. આ વિષયની સમજૂતી આગળ આવી રહી છે.
- (૩૪અ) ચાર મહિનાઓથી તાત્પર્ય છે ઝિલકઅદ, ઝિલહજજ અને મુહર્રમ હજ માટે તથા રજબ ઉમરા માટે.
- (૩૫) અર્થાત્ જે હિતો અને ફાયદાઓના કારણે આ મહિનાઓમાં યુદ્ધ કરવું નિષિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે, તેને નષ્ટ ન કરો અને એ દિવસોમાં અશાંતિ ફેલાવીને પોતાના ઉપર અત્યાચાર ન કરો.
- (૩૬) અર્થાત્ જો મુશ્કરિકો આ મહિનાઓમાં પણ યુદ્ધ કરવા અને લડવાથી અટકે નહીં તો જે રીતે તેઓ એક થઈને તમારા સાથે લડે છે, તમે પણ એક થઈને તેમના સાથે લડો. કુર્આનની સૂર: બકરહ, આયત-૧૯૪ આ આયતની સમજૂતી કરે છે.

إِنَّمَا النَّسِيءُ زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ يُضَلُّ بِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا يُحِلُّونَهُ
عَامًا وَيُحَرِّمُونَهُ عَامًا لِيُؤْاطُوا عِدَّةَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ فَيَحِلُّوا مَا حَرَّمَ
اللَّهُ طُ زَيْنَ لَهُمْ سُوءَ أَعْمَالِهِمْ ط وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ ﴿٤٧﴾

અરબી લિપિમાં સૂરના શબ્દોનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે આ વાક્યો લખવામાં આવ્યા છે.

(૩૭) 'નસી' તો કુફ (અધર્મ)માં એક વધારાનું કુફયુક્ત કૃત્ય છે જેના વડે આ કાફિર લોકોને ગુમરાહીમાં નાખવામાં આવે છે. કોઈ વર્ષે એક મહિનાને હલાલ (વૈધ) કરી લે છે અને કોઈ વર્ષે તેને હરામ (અવૈધ) કરી દે છે, જેથી અલ્લાહના હરામ ઠેરવેલા મહિનાઓની સંખ્યા પૂરી પણ કરી દે અને અલ્લાહના હરામ ઠેરવેલાને હલાલ પણ કરી લે. (૩૭) તેમનાં દુષ્કર્મો તેમના માટે સુંદર બનાવી દેવામાં આવ્યા છે અને અલ્લાહ સત્યનો ઈન્કાર કરનારાઓને માર્ગદર્શન આપતો નથી. (રુકૂઅ-૫)

અરબી લિપિમાં સૂરના શબ્દોનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે આ વાક્યો લખવામાં આવ્યા છે.

(૩૭) આરબ પ્રદેશમાં 'નસી' (મહિનાઓના કમ-ફેરની પ્રથા) બે પ્રકારની હતી. એક પ્રકારની 'નસી' તો એ હતી કે લઠાઈ-ઝખોડો, લૂટફાટ કરવા અને હત્યાનો બદલો લેવા માટે કોઈ હરામ મહિનાને હલાલ ઠેરવી લેતા હતા અને તેના બદલામાં કોઈ હલાલ મહિનાને હરામ કરીને હરામ મહિનાઓની સંખ્યા પૂરી કરી લેતા હતા. બીજા પ્રકારની 'નસી' એ હતી કે ચંદ્રના વર્ષને સૂર્યના વર્ષ અનુસાર ઢાળવા માટે તેમાં 'કબીસાં' (અધિક માસ)નો એક મહિનો ઉમેરી દેતા હતા, જેથી હજ હંમેશા એક જ મોસમ (ઋતુ)માં આવતી રહે અને તેઓ એ પરેશાનીઓથી બચી જાય જે ચંદ્રના હિસાબ અનુસાર અલગ-અલગ મોસમોમાં હજના ફરતા રહેવાથી સહન કરી પડે છે. આમ, ૩૩ વર્ષ સુધી હજ પોતાના મૂળ સમયથી વિપરીત બીજી તારીખોમાં થતી રહેતી હતી અને માત્ર યોગીસમાં વર્ષે એક વાર મૂળ ઝિલહજજની ૯-૧૦ તારીખે અદા થતી હતી. આ જ એ વાત છે જે 'હજજતુલ-વિદાઅ'ના પ્રસંગે નબી સલ્લ.એ પોતાના વક્તવ્યમાં ફરમાવી હતી કે, *إن الزمان قد استدار كهيئته يوم خلق الله السماوات والأرض*. (આ વર્ષે હજનો સમય ફરતો-ફરતો બરાબર પોતાની એ તારીખ પર આવી ગયો છે જે પ્રાકૃતિક રૂપે તેની મૂળ તારીખ છે.) આ આયતમાં 'નસી'ને હરામ (અવૈધ) અને નિષિદ્ધ કરીને આરબ પ્રદેશના અજ્ઞાનીઓના એ બંને ઉદ્દેશ્યોને ખોટા બતાવી દેવામાં આવ્યા છે. પહેલો ઉદ્દેશ્ય તો સ્પષ્ટ છે કે ખુલ્લી રીતે એક ગુનો હતો. આનો તો અર્થ જ એ હતો કે અલ્લાહે હરામ કરેલને હલાલ પણ કરી લેવામાં આવે અને પછી બહાનાબાજી કરીને અને કાનૂનનું પ્રત્યક્ષ રૂપે પાલન કરીને તેની પૂર્તિ પણ કરી લેવામાં આવે. રહ્યો બીજો ઉદ્દેશ્ય, તો ઉપરછલ્લી રીતે દષ્ટિપાત કરતાં તે દોષરહિત અને હિતની પૂર્તિ કરતો હોય એવું લાગે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં એ પણ અલ્લાહના કાનૂન પ્રત્યે ધોર વિદ્રોહ હતો. અલ્લાહતુઆલાએ પોતે બતાવેલ કર્તવ્યો માટે સૂર્યના હિસાબના બદલે ચંદ્રનો હિસાબ જે મહત્વપૂર્ણ હેતુઓના કારણે અપનાવેલ છે, તેમાંથી એક એ પણ છે કે તેનાં બંદાઓ સમયની તમામ ઉલટફેરમાં, દરેક પ્રકારની હાલત અને પરિસ્થિતિઓમાં તેના આદેશો પર ચાલવા ટેવાઈ જાય, જેમ કે રમઝાન છે, તો તે ક્યારેક ગરમીમાં અને ક્યારેક વરસાદમાં અને ક્યારેક ઠંડીમાં આવે છે અને ઈમાનવાળાઓ આ તમામ બદલાતાં મોસમોમાં રોઝા રાખીને આજ્ઞાપાલનનું પ્રમાણ પણ આપે છે અને સર્વોત્તમ નૈતિક શિક્ષણ પણ મેળવે છે. એ જ પ્રમાણે હજ પણ ચંદ્રના હિસાબથી જુદા-જુદા મોસમોમાં આવે છે અને આ બધા પ્રકારના સારા અને ખરાબ સંજોગોમાં અલ્લાહની પ્રસન્નતા માટે યાત્રા કરીને બંદાઓ પોતાના અલ્લાહની પરીક્ષામાં પૂરા પણ ઉતરે છે અને

إِلَّا تَنْفَرُوا يُعَذِّبُكُمْ عَذَابًا أَلِيمًا ۖ وَيَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ
 وَلَا تَنْصُرُوهُ شَيْئًا ۗ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٧٩﴾ إِلَّا تَنْصُرُوهُ
 فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا ثَانِيَ اثْنَيْنِ إِذْ هُمَا فِي
 الْغَارِ إِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا ۗ فَأَنْزَلَ اللَّهُ
 سَكِينَتَهُ عَلَيْهِ وَأَيَّدَهُ بِجُنُودٍ لَّمْ تَرَوْهَا وَجَعَلَ كَلِمَةَ الَّذِينَ
 كَفَرُوا السُّفْلَىٰ ۗ وَكَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا ۗ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٨٠﴾

(૩૯) તમે નહીં ઉઠો તો અલ્લાહ તમને પીડાકારી સજા આપશે, ^(૪૦) અને તમારી જગ્યાએ કોઈ બીજું જૂથ ઉઠાવશે, ^(૪૧) અને તમે અલ્લાહનું કંઈ પણ બગાડી નહીં શકો, તે દરેક વસ્તુનું સામર્થ્ય ધરાવે છે.

(૪૦) તમે જો નબી (પયગંબર)ની મદદ ન કરી તો કોઈ પરવા નથી, અલ્લાહ તેની મદદ તે વખતે કરી ચૂક્યો છે જ્યારે કાફિરોએ તેને કાઢી મૂક્યો હતો, જ્યારે તે માત્ર બેમાંનો બીજો હતો, જ્યારે તેઓ બંને ગુફામાં હતા, જ્યારે તે પોતાના સાથીને કહી રહ્યો હતો, “દુ:ખી ન થા, અલ્લાહ આપણા સાથે છે.” ^(૪૨) તે વખતે અલ્લાહે તેના ઉપર પોતાના તરફથી હૃદયની શાંતિ ઉતારી અને તેની મદદ એવી સેનાઓ વડે કરી જે તમને દેખાતી ન હતી અને કાફિરો (શત્રુઓ)નો બોલ નીચો કરી દીધો, અને અલ્લાહનો બોલ તો ઊંચો જ છે, અલ્લાહ પ્રભુત્વશાળી અને તત્ત્વદર્શી છે.

(૪૦) આનાથી એ નિયમ બન્યો છે કે જ્યાં સુધી જાહેર ઘોષણા (યુદ્ધ સંબંધી સેવાઓ માટે જાહેર આહવાન) ન હોય અથવા જ્યાં સુધી કોઈ ક્ષેત્રની મુસ્લિમ આબાદી કે મુસલમાનોના કોઈ સમૂહને જિહાદ માટે નીકળવાનો આદેશ ન આપવામાં આવે, ત્યાં સુધી તો જિહાદ ‘ફર્જ કિફાયા’ (મુસલમાનોનું સામૂહિક કર્તવ્ય) રહે છે. અર્થાત્ જો અમુક લોકો તેને અદા કરતા રહે તો બાકી લોકો પરથી તેની અનિવાર્યતા સમાપ્ત થઈ જાય છે. પરંતુ જ્યારે મુસલમાનોના ઈમામ (વડા) તરફથી મુસલમાનોને જિહાદ માટે બોલાવવામાં આવે, અથવા કોઈ વિશેષ સમૂહ કે વિશેષ ક્ષેત્રની આબાદીને બોલાવવામાં આવે તો પછી જેમને બોલાવવામાં આવ્યા હોય તેમના પર જિહાદ ‘ફર્જ-એન’ (દરેક વ્યક્તિ માટે અનિવાર્ય) છે, ત્યાં સુધી કે જે વ્યક્તિ કોઈ યોગ્ય મજબૂરી વગર ન નીકળે, તેનું ઈમાન સુદ્ધાં માન્ય નથી.

(૪૧) અર્થાત્ અલ્લાહનું કાર્ય કંઈ તમારા પર નિર્ભર નથી કે તમે કરશો તો થશે, નહિ તો નહીં થાય. વાસ્તવમાં આ તો અલ્લાહની મહેરબાની અને ઉપકાર છે કે તે તમને પોતાના દીન (ધર્મ)ની સેવાનો સોનેરી અવસર આપી રહ્યો છે. જો તમે પોતાની અણસમજથી આ અવસરને ખોઈ નાખશો, તો અલ્લાહ કોઈ અન્ય જાતિને આનું સૌભાગ્ય પ્રદાન કરશે અને તમે નિષ્ફળ બનીને રહી જશો.

(૪૨) આ એ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ છે, જ્યારે મક્કાના ઈસ્લામ-દુશ્મનોએ નબી સલ્વ. ની હત્યાનો નિશ્ચય કરી લીધો હતો અને

إِنْفِرُوا خِفَافًا وَثِقَالًا وَجَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي
 سَبِيلِ اللَّهِ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٨١﴾ لَوْ كَانَ عَرَضًا
 قَرِيبًا وَسَفَرًا قَاصِدًا لَاتَّبَعُوكَ وَلَكِنْ بَعَدَتْ عَلَيْهِمُ الشُّقَّةُ ۗ

૪૧) નીકળો, ચાહે હળવા હોવ કે ભારે, (૪૧) અને જિહાદ કરો અલ્લાહના માર્ગમાં પોતાના ધન-દોલત અને પોતાના પ્રાણો વડે, આ તમારા માટે વધુ સારું છે જો તમે જાણો. (૪૨) હે નબી ! જો લાભ સરળતાપૂર્વક પ્રાપ્ત થઈ શકતો હોત અને મુસાફરી આસાન હોત તો તેઓ જરૂર તમારા પાછળ ચાલવા માટે તૈયાર થઈ જતા, પરંતુ તેમના પર તો આ રસ્તો ઘણો કઠિન થઈ ગયો. (૪૨)

આપ બરાબર એ રાત્રે, જે હત્યા માટે નિશ્ચિત કરવામાં આવી હતી, મક્કાથી નીકળીને મદીના તરફ હિજરત કરી ગયા હતા. મુસલમાનોની મોટી સંખ્યા બબ્બે, ચાર-ચાર કરીને અગાઉથી જ મદીના જઈ ચૂકી હતી. મક્કામાં કેવળ એ જ મુસલમાનો રહી ગયા હતા, જેઓ તદ્દન વિવશ હતા અથવા દંભી ઈમાન રાખતા હતા અને તેમના પર કોઈપણ પ્રકારનો ભરોસો કરી શકાય એમ નહોતો. આ સ્થિતિમાં જ્યારે આપને ખબર પડી કે આપની હત્યાનો નિર્ણય થઈ ચૂક્યો છે, તો આપ કેવળ એક સાથી હઝરત અબૂબક રદિ. ને સાથે લઈને મક્કાથી નીકળ્યા, અને એ વિચારથી કે આપનો પીછો અવશ્ય કરવામાં આવશે, આપ સલ્લ.એ મદીનાનો રસ્તો છોડીને (જે ઉત્તર તરફ હતો) દક્ષિણનો રસ્તો અપનાવ્યો. અહીં ત્રણ દિવસ સુધી આપ 'સૌર' નામની ગુફામાં છુપાયેલા રહ્યા. લોહીના તરસ્યા દુશ્મનો આપને દરેક બાજુ શોધતા ફરી રહ્યા હતા. મક્કાની આસપાસની ખીણોમાં તેમણે કોઈ ખૂણો એવો નહોતો છોડ્યો, જ્યાં આપને શોધ્યા ન હોય. આ જ સંદર્ભમાં એક વાર તેમાંથી કેટલાક લોકો બરાબર એ જ ગુફાના મોઢા આગળ પણ પહોંચી ગયા, જેમાં આપ છુપાયેલા હતા. હઝરત અબૂબક રદિ. ખૂબ જ ડરી ગયા કે જો આ લોકોમાંથી કોઈએ સહેજ આગળ વધીને ગુફામાં ઝાંખ્યું તો તે અમને જોઈ લેશે, પરંતુ નબી જરાપણ ગભરાયા નહીં અને આપ સલ્લ.એ એમ કહીને હઝરત અબૂબક રદિ.ને સાંત્વના આપી કે, 'દુઃખી ન થાઓ, અલ્લાહ આપણા સાથે છે.'

(૪૩) 'હળવા અને ભારે'ના શબ્દો વ્યાપક અર્થ ધરાવે છે. અર્થ એ છે કે જ્યારે નીકળવાનો આદેશ થઈ ચૂક્યો છે, તો છેવટે તમારે નીકળવું જોઈએ, ચાહે ઈચ્છાથી કે અનિચ્છાથી, ચાહે નિર્ધનતામાં, ચાહે સંપત્તિમાં, ચાહે સામાનની અહુલતા સાથે, ચાહે સામાન વગર, ચાહે અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં, ચાહે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં, ચાહે યુવાન અને તંદુરસ્ત હોવ, ચાહે વૃદ્ધ અને અશક્ત.

(૪૪) અર્થાત્ એ જોઈને કે સામનો રોમ જેવી શક્તિ સાથે છે, અને ઋતુ પણ તીવ્ર ગરમીની છે અને દેશમાં દુષ્કાળ પડેલો છે અને નવા વર્ષનો પાક, જેનાથી આશાઓ બંધાયેલી હતી, લાજવાનો સમય નજીક છે, તેમને તબૂકની મુસાફરી ખૂબ જ ભારે લાગી.

وَسَيَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَوِ اسْتَطَعْنَا لَخَرَجْنَا مَعَكُمْ ۖ يُهْلِكُونَ
 أَنْفُسَهُمْ ۖ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ ﴿٣٢﴾ عَفَا اللَّهُ عَنْكَ ۖ لِمَ
 أَذْنَتْ لَهُمْ حَتَّىٰ يَتَّبِعِينَ لَكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَتَعْلَمَ
 الْكَذِبِينَ ﴿٣٣﴾ لَا يَسْتَأْذِنُكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ
 الْآخِرِ أَنْ يُجَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ ۗ وَاللَّهُ عَلِيمٌ
 بِالْمُتَّقِينَ ﴿٣٤﴾ إِنَّمَا يَسْتَأْذِنُكَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ
 الْآخِرِ وَارْتَابَتْ قُلُوبُهُمْ فَهُمْ فِي رَيْبِهِمْ يَتَرَدَّدُونَ ﴿٣٥﴾

હવે તેઓ ખુદાના સોગંદ ખાઈ-ખાઈને કહેશે કે જો અમે આવી શકતા હોત તો ચોક્કસ તમારા સાથે આવતા. તેઓ સ્વયં પોતાને નુકસાનમાં નાંખી રહ્યા છે. અલ્લાહ સારી રીતે જાણે છે કે તેઓ જૂઠા છે. (રુકૂઅ-૬) (૪૩) હે નબી ! અલ્લાહ તમને માફ કરે, તમે શા માટે તેમને પરવાનગી આપી દીધી ? (તમારે એવું કરવું જોઈતું હતું કે તમે પોતે તેમને પરવાનગી ન આપતા) જેથી તમારા ઉપર એ સ્પષ્ટ થઈ જતું કે કયા લોકો સાચા છે અને જૂઠાઓને પણ તમે જાણી લેતા. ^(૩૫) (૪૪) જે લોકો અલ્લાહ અને આખિરતના દિવસ પર ઈમાન ધરાવે છે તેઓ તો કદાપિ તમને એ વિનંતી નહીં કરે કે તેમને પોતાના પ્રાણ અને ધન સાથે જિહાદ કરવામાંથી મુક્તિ આપવામાં આવે. અલ્લાહ (તેનાથી) ડરનારાઓને બરાબર જાણે છે. (૪૫) આવી વિનંતીઓ તો માત્ર એ જ લોકો કરે છે જેઓ અલ્લાહ અને આખિરતના દિવસ પર ઈમાન નથી રાખતા, જેમના હૃદયોમાં શંકા છે અને તેઓ પોતાની શંકામાં જ દુવિધાગ્રસ્ત થઈ રહ્યા છે. ^(૩૬)

(૪૫) કેટલાક મુનાફિકો (દંભી મુસલમાનો)એ બનાવટી બહાનાઓ પ્રસ્તુત કરીને નબી સલ્લ. થી છૂટ માંગી હતી અને નબી સલ્લ.એ પણ પોતાના નરમ સ્વભાવના કારણે, એ જાણવા છતાં કે તેઓ માત્ર બહાનાઓ કરી રહ્યા છે, તેમને છૂટ આપી દીધી હતી. આને અલ્લાહે પસંદ ન કર્યું અને આપને સચેત કર્યાં કે આવી નરમી ઉચિત નથી. છૂટ આપવાને કારણે આ મુનાફિકોને પોતાના નિફાક (દંભ) પર પરદો નાખવાની તક મળી ગઈ. જો તેમને છૂટ આપવામાં ન આવી હોત અને પછી આ લોકો ઘર બેસી રહેતા, તો તેમનો ઈમાનનો જૂઠો દાવો ખૂલી જતો.

(૪૬) આનાથી જાણ થાય છે કે કુફર અને ઈસ્લામનો સંઘર્ષ એક કસોટી છે, જે સાચા મોમિન અને ઈમાનના જૂઠા દાવેદારોના ભેદને સ્પષ્ટ ખોલીને મૂકી દે છે. જે વ્યક્તિ આ સંઘર્ષમાં દિલ અને જાનથી ઈસ્લામનું સમર્થન કરે અને પોતાની બધી શક્તિ અને તમામ સાધનોને તેની બોલબાલા કરવાની કોશિશમાં ખપાવી દે અને કોઈપણ પ્રકારના ત્યાગથી સંકોચ ન કરે એ જ સાચો મોમિન છે. આનાથી વિપરીત જે આ સંઘર્ષમાં ઈસ્લામનો સાથ આપવાથી દૂર ભાગે અને કુફરના પ્રભુત્વનું જોખમ સામે જોવા છતાં પણ ઈસ્લામના પ્રભુત્વ માટે જાન-માલની બાજી લગાવવાથી બચે; તેનું આ વલણ સ્વયં એ હકીકતને સ્પષ્ટ કરી દે છે કે તેના હૃદયમાં ઈમાન નથી.

وَلَوْ أَرَادُوا الْخُرُوجَ لَأَعَدُّوا لَهُ عُدَّةً وَلَكِنْ كَرِهَ اللَّهُ انبِعَاثَهُمْ
 فَثَبَّطَهُمْ وَقِيلَ اقْعُدُوا مَعَ الْقُعْدِيَّيْنَ ﴿٣٩﴾ لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ مَا
 زَادُوكُمْ إِلَّا خَبَالًا وَلَا أُوْضِعُوا لَكُمْ خِلاَفًا يَبْغُونَكُمْ الْفِتْنَةَ
 وَفِيكُمْ سَمْعُونَ لَهُمْ ط وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ ﴿٤٠﴾ لَقَدْ ابْتَغُوا
 الْفِتْنَةَ مِنْ قَبْلُ وَقَلَّبُوا لَكَ الْأُمُورَ حَتَّى جَاءَ الْحَقُّ وَظَهَرَ أَمْرُ
 اللَّهِ وَهُمْ كَرِهُونَ ﴿٤١﴾ وَمِنْهُمْ مَّنْ يَقُولُ ائْذِنْ لِي وَلَا تَفْتِنِّي ط

(૪૬) જો હકીકતમાં તેમનો ઈરાદો નીકળવાનો હોત તો તેઓ તેના માટે કંઈક તૈયારી કરતા, પરંતુ અલ્લાહને તેમનું ઉઠવું પસંદ જ ન હતું, ^(૩૯) તેથી તેણે તેમને સુસ્ત કરી દીધા અને કહી દેવામાં આવ્યું કે બેસ્યા રહો બેસનારાઓની સાથે. (૪૭) જો તેઓ તમારા સાથે નીકળ્યા હોત તો તમારા અંદર ખરાબી સિવાય કોઈ વસ્તુનો વધારો ન કરતા, તેઓ તમારા અંદર ફિત્નો (ઉપદ્રવ) પેદા કરવા માટે દોડધૂપ કરતા અને તમારા જૂથની હાલત એવી છે કે હજુ તેમનામાં એવા ઘણા લોકો મોજૂદ છે જેઓ તેમની વાતો કાન દઈને સાંભળે છે, અલ્લાહ આ જાલિમોને સારી રીતે જાણે છે. (૪૮) આનાથી પહેલાં પણ આ લોકોએ ફિત્નો પેદા કરવાના પ્રયત્નો કર્યા છે અને તમને નિષ્ફળ બનાવવા માટે તેઓ દરેક પ્રકારની યુક્તિઓ અજમાવી ચૂક્યા છે, ત્યાં સુધી કે તેમની મરજી વિરુદ્ધ સત્ય આવી ગયું અને અલ્લાહનું કામ થઈને રહ્યું.

(૪૯) તેમના પૈકી કોઈ છે જે કહે છે કે, “મને રજા આપો અને મને ‘ફિત્ના’માં ન નાખશો” ^(૪૦)

(૪૭) અર્થાત્ ઈચ્છા ન હોય છતાં ઉઠવું અલ્લાહને પસંદ નહોતું, કેમ કે જ્યારે તેઓ જિહાદમાં સામેલ થવાની ભાવના અને નિયતથી ખાલી હતા અને તેમના અંદર દીન (ધર્મ)ને સર્વોચ્ચ બનાવવા માટે પ્રાણ ન્યોછાવર કરવાની કોઈ કામના ન હતી, તો તેઓ માત્ર મુસલમાનોની શરમના કારણે અનિચ્છાએ, મન વગર કે કોઈ તોફાન અને અટકચાળા કરવાના ઈરાદાથી આવતા, અને આ વસ્તુ હજાર ખરાબીઓનું કારણ બનતી, જેમ કે પછીની આયતમાં સ્પષ્ટ રૂપે કહી દેવામાં આવ્યું છે.

(૪૮) જે મુનાફિકો બહાનાઓ કરી-કરીને પાછળ રોકાઈ જવાની અનુમતિ માંગી રહ્યા હતા, તેમાંથી કેટલાક એવા નઠારો પણ હતા, જેઓ અલ્લાહના માર્ગથી પીછેહઠ કરવા માટે ધાર્મિક અને નૈતિક પ્રકારનાં બહાનાઓ શોધતા હતા. તેથી તેમનામાંથી એક વ્યક્તિ જદ્ બિન કેસ વિશે નોંધોમાં આવ્યું છે કે તેણે નબી સલ્વ.ની સેવામાં આવીને કહ્યું કે હું એક સૌંદર્ય-પ્રિય માણસ છું, મારી જાતિના લોકો મારી આ નબળાઈને જાણે છે કે સ્ત્રીના મામલામાં મારાથી ધીરજ નથી રાખી શકાતી. ડરું છું કે ક્યાંક રોમન મહિલાઓને જોઈને મારા પગ લપસી ન જાય, તેથી આપ મને પરીક્ષામાં ન નાખો અને આ જિહાદમાં સામેલ થવા અંગે મને લાચાર સમજો.

۞ اَلَا فِي الْفِتْنَةِ سَقَطُوا ۗ وَاِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيْطَةٌ بِالْكَافِرِيْنَ ۝۴۹ اِنَّ
 تُصِْبَكَ حَسَنَةٌ تَّسُوْهُمْ ؕ وَاِنَّ تُصِْبَكَ مُصِیْبَةٌ یَّقُوْلُوْا قَدْ اَخَذْنَا
 اَمْرًا مِّنْ قَبْلُ وَیَتَوَلَّوْا وَهُمْ فَرِحُوْنَ ۝۵۰ قُلْ لَنْ یُّصِیْبَنَا اِلَّا مَا
 كَتَبَ اللّٰهُ لَنَا ؕ هُوَ مَوْلَانَا ؕ وَعَلَى اللّٰهِ فَلَیْتَوَلَّ كُلُّ الْمُوْمِنُوْنَ ۝۵۱

— સાંભળી લો, ‘ફિત્ના’માં તો આ લોકો પડેલા છે^(૪૯) અને જહન્નમે આ કાફિરો (અધર્મીઓ)ને ઘેરી રાખ્યા છે. ^(૫૦) (૫૦) તમારું ભલું થાય છે તો તેમને દુઃખ થાય છે અને તમારા પર કોઈ મુસીબત આવે છે તો આ લોકો મોહું ફેરવીને હરખાતા પાછા ફરે છે અને કહેતા જાય છે કે સારું થયું અમે અગાઉથી જ પોતાનો મામલો બરાબર કરી લીધો હતો. (૫૧) તેમને કહો, “અમને કદાપિ કોઈ (બૂરાઈ કે ભલાઈ) નથી પહોંચતી, પરંતુ એ જે અલ્લાહે અમારા માટે લખી દીધી છે. અલ્લાહ જ અમારો માલિક છે, અને ઈમાનવાળાઓએ તેના જ ઉપર ભરોસો કરવો જોઈએ.”^(૫૧)

(૪૯) અર્થાત્ નામ તો ‘ફિત્ના’થી બચવાનું લે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં નિફાક (દંભ) અને જૂઠ અને પાખંડનો ઉપદ્રવ ખરાબ રીતે તેમના પર છવાયેલો છે. પોતાના નજીક એમ સમજે છે કે નાના-નાના ઉપદ્રવોની સંભાવનાથી પરેશાની અને ભય પ્રગટ કરીને આ લોકો અલ્લાહથી મોટા ડરવાવાળા સાબિત બની રહ્યા છે, જો કે વાસ્તવમાં કુફર અને ઈસ્લામના નિર્જાયક સંઘર્ષના પ્રસંગે ઈસ્લામના સમર્થનથી બચીને આ લોકો એટલી મોટી અજમાયશમાં પડી રહ્યા છે, જેનાથી વધીને કોઈ અજમાયશ વિશે વિચાર પણ શકાતો નથી.

(૫૦) અર્થાત્ અલ્લાહના ડર (તકવા)ના દેખાડાએ તેમને જહન્નમથી દૂર નથી કર્યા, બલકે નિફાક (દંભ)ની આ ફિટકારે તેમને જહન્નમના પંજામાં ઊલટા ફસાવી દીધા.

(૫૧) અહીં દુનિયાપરસ્ત (ભૌતિકવાદી) અને ખુદાપરસ્ત (ઈશપરાયણ)ની મનોવૃત્તિના ભેદને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. દુનિયાપરસ્ત જે કંઈ કરે છે, પોતાના મનની ખુશી માટે કરે છે અને તેના મનની ખુશી કેટલાક દુનિયાના લાભોને પ્રાપ્ત કરવા પર નિર્ભર હોય છે. આ ઉદ્દેશ્ય તેને પ્રાપ્ત થઈ જાય તો તે ફૂલાઈ જાય છે અને પ્રાપ્ત ન થાય તો તે નિરાશ થઈ જાય છે. પછી તેનો સહારો પૂર્ણરૂપે ભૌતિક સાધનો પર હોય છે. તે અનુકૂળ હોય તો તેનું દિલ ફૂલાઈ જાય છે, પ્રતિકૂળ થતા જોવાય તો તેની હિંમત તૂટી જાય છે. તેનાથી વિપરીત ખુદાપરસ્ત વ્યક્તિ જે કંઈ કરે છે, અલ્લાહની પ્રસન્નતા માટે કરે છે અને આ કાર્યમાં તેનો ભરોસો પોતાની શક્તિ કે ભૌતિક સાધનો પર નહીં, બલકે અલ્લાહની જાત પર હોય છે. સત્ય-માર્ગમાં કાર્ય કરતાં તેના પર આપત્તિઓ આવે અથવા સફળતાઓની વર્ષા થાય, બંને પરિસ્થિતિઓમાં તે એ જ સમજે છે કે જે કંઈ અલ્લાહની ઈચ્છા છે, તે પૂરી થઈ રહી છે. આપત્તિઓ તેનું હૃદય નથી તોડી શકતી અને સફળતાઓ તેને અહંકારમાં નથી નાખી શકતી, કેમ કે એક તો બંનેને તે પોતાના પક્ષમાં અલ્લાહ તરફથી સમજે છે અને તેને હંમેશા એ ચિંતા રહે છે કે અલ્લાહે નાખેલ આ પરીક્ષામાંથી સકુશળ પસાર થઈ જાય. બીજું, તેની દૃષ્ટિમાં દુનિયાના લક્ષ્ય નથી હોતા કે તેના હિસાબથી તે પોતાની સફળતા કે નિષ્ફળતાનું અનુમાન કરે. તેના સામે તો અલ્લાહની પ્રસન્નતાનો એક માત્ર ઉદ્દેશ્ય હોય છે

قُلْ هَلْ تَرَبُّصُونَ بِنَاءِ إِلَّا أَحَدَى الْحُسَيْنَيْنِ ط وَمَنْ نَرَبُّصُ
بِكُمْ أَنْ يُصِيبَكُمْ اللَّهُ بِعَذَابٍ مِّنْ عِنْدِهِ أَوْ بِأَيْدِينَا
فَتَرَبُّصُوا إِنَّمَا مَعَكُمْ مُتَرَبِّصُونَ ۗ قُلْ أَنْفِقُوا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا

(પર) તેમને કહો, “તમે અમારા મામલામાં જે વસ્તુની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છો તે તેના સિવાય અન્ય શું છે કે બે ભલાઈઓમાંથી એક ભલાઈ છે ?^(૧૨) અને અમે તમારા મામલામાં જે વસ્તુની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છીએ તે એ છે કે અલ્લાહ સ્વયં તમને સજા આપે છે અથવા અમારા હાથે અપાવડાવે છે ? સારું, તો હવે તમે પણ પ્રતીક્ષા કરો અને અમે પણ તમારા સાથે પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છીએ. (પૃ.૩) તેમને કહો, “તમે પોતાનું ધન ચાહે રાજી-ખુશીથી ખર્ચ કરો અથવા અનિચ્છાએ,^(૧૩)

અને આ ઉદ્દેશ્યથી તેના સમીપ હોવા કે દૂર હોવાની કસોટી દુનિયાની કોઈ સફળતાનું પ્રાપ્ત થઈ જવું કે પ્રાપ્ત ન થવું નથી હોતી, બલ્કે કેવળ એ વાત હોય છે કે અલ્લાહના માર્ગમાં જાન અને માલની બાજી લગાવવાનું જે દાવિત્વ તેના પર આવે છે, તેને તેણે ક્યાં સુધી નિભાવ્યું. જો આ દાવિત્વ તેણે અદા કરી દીધું હોય, તો ભલે ને દુનિયામાં તેની બાજી તદ્દન જ હારી જવાય, પરંતુ તેને સંપૂર્ણ ભરોસો રહે છે કે જે અલ્લાહ માટે તેણે પોતાનો માલ ખપાવ્યો અને પ્રાણ ન્યોછાવર કર્યા, તે તેના બદલાને નષ્ટ કરવાવાળો નથી. વધુમાં, દુનિયાના સાધનોથી તે આશા જ રાખતો નથી કે તેની અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતા તેને ખુશ કરે કે દુઃખી કરે. તેનો સંપૂર્ણ ભરોસો અલ્લાહ પર હોય છે, જે દુનિયાના તમામ સંસાધનોનો સ્વામી છે, શાસક છે અને તેના ભરોસે તે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓમાં પણ એ જ સંકલ્પ અને સાહસની સાથે કામ કરતો રહે છે, જેનું પ્રદર્શન દુનિયાપરસ્તોથી માત્ર અનુકૂળ પરિસ્થિતિઓમાં જ થતું હોય છે. તેથી, અલ્લાહ ફરમાવે છે કે આ દુનિયાપરસ્ત મુનાફિકોને કહી દો કે અમારો મામલો તમારા મામલાથી મૂળભૂત રીતે ભિન્ન છે. તમારી ખુશી અને દુઃખનાં કાનૂન બીજા છે અને અમારા બીજા છે. તમે સંતોષ અને અસંતોષ કોઈ અન્ય સ્રોતથી લો છો અને અમે કોઈ બીજા સ્રોતથી.

(પર) મુનાફિકો પોતાની આદત અનુસાર આ પ્રસંગે પણ કુફ અને ઈસ્લામના આ સંઘર્ષમાં ભાગ લેવાના બદલે પોતાની સમજ પ્રમાણે ખૂબ વિચારીને દૂર બેસીને એ જોવા ઈચ્છતા હતા કે આ સંઘર્ષનું પરિણામ શું આવે છે, રસૂલ સલ્વ. અને રસૂલના સાથીઓ રદિ. જીતીને આવે છે કે રોમનોની સૈન્ય-શક્તિથી ટકરાઈને ટુકડે-ટુકડા થઈ જાય છે. આનો ઉત્તર તેમને એ આપવામાં આવ્યો છે કે જે બે પરિણામોમાંથી એકના પ્રગટ થવાની તમે રાહ જોઈ રહ્યા છો, ઈમાનવાળાઓ માટે તો એ બંને સરાસર ભલાઈ છે. તેઓ જો વિજયી થાય તો તેનું ભલાઈ હોવું તો સ્પષ્ટ છે જ, પરંતુ જો પોતાના ઉદ્દેશ્યના માર્ગમાં પ્રાણ ન્યોછાવર કરતાં તેઓ બધા જ માર્યા જાય તો પણ દુનિયાની નજરમાં ચાહે આ ભારે નિષ્ફળતા હોય, પરંતુ વાસ્તવમાં આ પણ એક બીજી સફળતા છે, એટલા માટે કે ઈમાનવાળાઓની સફળતા અને નિષ્ફળતાની કસોટી એ નથી કે તેણે કોઈ દેશ જીતી લીધો કે નહીં, અથવા કોઈ શાસનની સ્થાપના કરી કે નહીં, બલ્કે તેની કસોટી એ છે કે તેણે પોતાના અલ્લાહના કલેમા (બોલ)ને ઉચ્ચ કરવા માટે પોતાના મનો-મસ્તિષ્ક અને શરીર અને પ્રાણની બધી શક્તિઓ લડાવી દીધી કે નહીં. આ કાર્ય જો તેણે કરી દીધું તો વાસ્તવમાં તે સફળ છે, ભલે ને દુનિયાની નજરે તેની કોશિશનું પરિણામ શૂન્ય જ કેમ ન હોય !

لَنْ يُتَقَبَلَ مِنْكُمْ ۖ إِنَّكُمْ كُنْتُمْ قَوْمًا فَاسِقِينَ ﴿٥٧﴾ وَمَا مَنَعَهُمْ أَنْ
تُقَبَلَ مِنْهُمْ نَفَقَتُهُمْ إِلَّا أَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَبِرَسُولِهِ وَلَا يَأْتُونَ
الصَّلَاةَ إِلَّا وَهُمْ كُسَالَىٰ وَلَا يُنْفِقُونَ إِلَّا وَهُمْ كِرْهُونَ ﴿٥٨﴾ فَلَا تَحْجِبْكَ
أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُمْ ۖ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ بِهَا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا

બંને સંજોગોમાં તે સ્વીકારવામાં નહીં આવે, કેમ કે તમે ફાસિક (અવજ્ઞાકારી) લોકો છો. (૫૪) તેમનો આપેલો માલ સ્વીકાર ન થવાનું કારણ એ સિવાય કંઈ નથી કે આ લોકોએ અલ્લાહ અને તેના રસૂલનો ઈન્કાર કર્યો છે, નમાઝ માટે આવે છે તો આળસ કરતા આવે છે અને અલ્લાહની રાહમાં ખર્ચ કરે છે તો અનિચ્છાએ ખર્ચ કરે છે. (૫૫) તેમના ધન-દોલત અને તેમના સંતાનોની અધિકતા જોઈને છેતરાશો નહીં, અલ્લાહ તો એ ચાહે છે કે આ જ વસ્તુઓ વડે એમને દુનિયાના જીવનમાં પણ યાતનામાં નાખે

(૫૩) કેટલાક મુનાફિકો (દંભી મુસલમાનો) એવા પણ હતા, જેઓ પોતાને જોખમમાં નાખવા માટે તો તૈયાર નહોતા, પરંતુ એવું પણ નહોતા ઈચ્છતા કે આ જિહાદ અને તેની કોશિશથી તદ્દન દૂર રહીને મુસલમાનોની દૃષ્ટિમાં પોતાનું બધું મહત્ત્વ ખોઈ નાખે અને પોતાના નિકાક (દંભ)ને જાહેરમાં પ્રગટ કરી દે. તેથી તેઓ કહેતા હતા કે અમે સૈનિક સેવા માટે તો અત્યારે માફી ચાહીએ છીએ, પરંતુ ધનથી સહાયતા કરવા માટે હાજર છીએ.

(૫૪) અર્થાત્ એ ધન અને સંતાનના મોહમાં પડીને જે દંભી વલણ તેમણે અપનાવ્યું છે, તેના કારણે મુસ્લિમ સમાજમાં તેઓ ખૂબ અપમાનિત બનીને રહેશે અને સત્તાની એ બધી શાન અને માન-સન્માન અને ખ્યાતિ, વડપણ અને નેતૃત્વ, જે અત્યાર સુધી આરબ સમાજમાં તેમને પ્રાપ્ત રહ્યું છે, નવીન ઈસ્લામી સામૂહિક વ્યવસ્થામાં તે ધૂળમાં મળી જશે. સામાન્યથી સામાન્ય ગુલામ અને ગુલામનો પુત્ર તેમજ સામાન્ય ખેડૂત અને ઢોર ચરાવનારાઓ, જેમણે ઈમાની નિષ્ઠાનું પ્રમાણ આપ્યું છે, આ નવી વ્યવસ્થામાં સન્માનિત હશે અને પરંપરાગત નેતાઓ પોતાની દુનિયાપરસ્તીના કારણે અપમાનિત બનીને રહી જશે.

આ સ્થિતિનો એક રસદાયક નમૂનો એ ઘટના છે, જે એક વાર હઝરત ઉમર રદિ.ની સભામાં બની હતી. કુરૈશના કેટલાક મોટા સરદારો, જેમાં સુહૈલ બિન અમ્ર અને હારિસ બિન હિશામ જેવા લોકો પણ હતા, હઝરત ઉમર રદિ.ને મળવા આવ્યા. ત્યાં એવી સ્થિતિ ઊભી થઈ કે અન્સાર અને મુહાજિરોમાંથી કોઈ સામાન્ય વ્યક્તિ પણ આવતો તો હઝરત ઉમર રદિ. તેને પોતાના પાસે બોલાવીને બેસાડતા અને આ સરદારોને કહેતા કે આના માટે જગ્યા ખાલી કરો. થોડી વારમાં સ્થિતિ ત્યાં સુધી પહોંચી કે આ લોકો સરકતા-સરકતા સભાના પાછળના ભાગમાં પહોંચી ગયા. બહાર નીકળીને હારિસ બિન હિશામે સાથીઓને કહ્યું કે તમે લોકોએ જોયું કે આજે આપણા સાથે શું વ્યવહાર થયો છે? સુહૈલ બિન અમ્રએ કહ્યું, આમાં ઉમર (રદિ.)ની કોઈ ભૂલ નથી, ભૂલ આપણી જ છે કે જ્યારે આપણને આ દીન (ધર્મ) તરફ બોલાવવામાં આવ્યા તો આપણે મોઢું ફેરવ્યું અને આ લોકો તેના તરફ દોડીને આવ્યા. પછી આ બંને વ્યક્તિઓ ફરીથી હઝરત ઉમર રદિ.ની પાસે હાજર થયા અને કહ્યું કે આજે અમે તમારો વ્યવહાર જોયો અને અમે જાણીએ છીએ કે આ અમારી પોતાની ભૂલોનું પરિણામ છે, પરંતુ શું તેની ભરપાઈની

وَتَزْهَقَ أَنفُسُهُمْ وَهُمْ كَافِرُونَ ﴿٥٥﴾ وَيَحْلِفُونَ بِاللَّهِ إِنَّهُمْ
 لَبِئْسَ كُفْرًا ۖ وَمَا هُمْ بِمِنكُمْ وَلَكِنَّهُمْ قَوْمٌ يَّفَرَّقُونَ ﴿٥٦﴾ لَوْ يَجِدُونَ
 مَلَجًا أَوْ مَغْرَبًا أَوْ مُدْخَلًا لَّوَلَّوْا إِلَيْهِ وَهُمْ يَجْحَدُونَ ﴿٥٧﴾

અને તેઓ પ્રાણ આપે તો પણ સત્યના ઈન્કારની જ હાલતમાં આપે. (૫૫) તેઓ અલ્લાહના સોગંદ

ખાઈ-ખાઈને કહે છે કે અમે તમારામાંથી જ છીએ, જો કે કદાપિ તેઓ તમારામાંથી નથી. હકીકતમાં તો તેઓ એવા લોકો છે જેઓ તમારાથી ભયભીત છે. (૫૭) જો તેઓ કોઈ આશ્રયસ્થાન મેળવી લે, કે કોઈ ગુફા કે સંતાવાની જગ્યા, તો ભાગીને તેમાં સંતાઈ જાય. (૫૬)

કોઈ ઉપાય છે? હઝરત ઉમર રદિ.એ જીભથી કોઈ જવાબ ન આપ્યો અને માત્ર રોમન સરહદ તરફ સંકેત કરી દીધો. અર્થ એ હતો કે હવે જિહાદના મેદાનમાં જાન અને માલ ખપાવો તો કદાચ એ સ્થાન ફરી મળી જાય, જેને ખોઈ ચૂક્યા છો.

(૫૫) અર્થાત્ આ અપમાન અને અનાદરથી વધીને પરેશાની તેમના માટે એ હશે કે જે દંભી ગુણોને આ લોકો પોતાના અંદર પાળી રહ્યા છે, તેના કારણે તેમને મૃત્યુ-પર્યંત સાચા ઈમાનનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત નહીં થાય અને પોતાની દુનિયા ખરાબ કરી લીધા પછી આ લોકો એ સ્થિતિમાં દુનિયાથી વિદાય થશે કે આખિરત પણ ખરાબ, બલ્કે અત્યંત ખરાબ હશે.

(૫૬) મદીનાના આ મુનાફિકો મોટાભાગે, બલ્કે બધા જ ધનવાન અને વૃદ્ધ અને જૂના લોકો હતા. ઈબ્ને કસીરે ‘અલ-બિદાયા વન્-નિહાયા’માં આ લોકોની યાદી આપી છે. તેમાં માત્ર એક યુવાનનું વર્ણન મળે છે, અને નિર્ધન તો આમાંથી કોઈપણ નથી. આ લોકો મદીનામાં સંપત્તિઓ અને બહોળો વેપાર ધરાવતા હતા અને તેમણે દુનિયા જોઈ હતી તેથી તેઓ પોતાના સ્વાર્થોના પૂજારી બની ગયા હતા. ઈસ્લામ જ્યારે મદીના પહોંચ્યો અને આબાદીના એક મોટા ભાગે પૂરી નિષ્ઠા અને ઈમાનભર્યા ઉત્સાહની સાથે તેને અપનાવી લીધો, તો આ લોકો એક વિચિત્ર દ્વિધામાં મૂકાઈ ગયા. તેમણે જોયું કે એક બાજુ તો સ્વયં તેમના પોતાના કબીલાઓની મોટી સંખ્યા, બલ્કે તેમનાં પુત્રો અને પુત્રીઓ સુદ્ધાંને આ નવા દીને (ધર્મ) ઈમાનના નશાથી ભરી દીધા હતા, તેનાથી વિપરીત જો તેઓ કુફર અને ઈન્કાર પર દુરાગ્રહી રહે છે તો તેમની સત્તા, સન્માન અને પ્રસિદ્ધિ બધું જ પૂળમાં મળી જાય છે, ત્યાં સુધી કે તેમનાં પોતાના ઘરોમાં તેમનાં વિરુદ્ધ વિદ્રોહ ઊભો થઈ જવાનો ભય છે. બીજી બાજુ આ દીનનો સાથ આપવાનો અર્થ એ છે કે તેઓ સમગ્ર આરબ પ્રદેશ, બલ્કે આસપાસની જાતિઓ અને રાજયોથી પણ લડાઈ કરવા તૈયાર થઈ જાય. મનોકામનાઓની બંદગીએ મામલાના આ પાસા પર નજર કરવાની ક્ષમતા તો તેમના અંદર બાકી જ રહેવા દીધી નહોતી કે સત્ય અને સચ્ચાઈ પોતે પણ કોઈ મૂલ્યવાન વસ્તુ છે, જેના પ્રેમમાં માનવી જોખમો ઉઠાવી શકે છે અને જાન-માલનું બલિદાન સહન કરી શકે છે. તેમને દુનિયાના તમામ મામલાઓ અને સમસ્યાઓ પર માત્ર સ્વાર્થ અને પોતાનાં હિતોની જ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની આદત પડી ગઈ હતી, તેથી તેમને પોતાનાં હિતોની રક્ષા માટે સૌથી સારો ઉપાય એ જ લાગ્યો કે ઈમાનનો દાવો કરે, જેથી પોતાની જાતિમાં પોતાના બાહ્ય સન્માન અને પોતાની સંપત્તિઓ અને પોતાનાં વેપારને યથાવત બાકી રાખી શકે, પરંતુ નિષ્ઠાપૂર્ણ ઈમાન ન અપનાવે, જેથી એ જોખમો અને નુકસાનોનો સામનો ન કરવો પડે જે નિષ્ઠાનો માર્ગ અપનાવવાથી અનિવાર્ય રૂપે

وَمِنْهُمْ مَّنْ يَلْبِزُكَ فِي الصَّدَقَاتِ ۚ فَإِنْ أُعْطُوا مِنْهَا
رِضًا وَإِنْ لَمْ يُعْطُوا مِنْهَا إِذَا هُمْ يَسْعَظُونَ ﴿٥٨﴾

(૫૮) હે નબી ! આમાંના કેટલાક લોકો સદકા^(૫૬અ)ના માલની વહેંચણીમાં તમારા સામે વાંધા ઉઠાવે છે. જો આ માલમાંથી તેમને થોડું આપી દેવામાં આવે તો રાજી થઈ જાય અને ન આપવામાં આવે તો રોષે ભરાય છે.^(૫૭)

સામે આવતા હોય છે. તેમની આ જ મનોદશા અને વિચારનો અહીં આ રીતે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે વાસ્તવમાં આ લોકો તમારા સાથે નથી, બલકે નુકસાનના ભયે તેમને બળજબરીથી તમારા સાથે બાંધી દીધા છે. જે વસ્તુ તેમને આ વાત પર મજબૂર કરે છે કે પોતાની ગણતરી મુસલમાનોમાં કરાવે, તે માત્ર એ ડર છે કે મદીનામાં રહીને ખુલ્લુંખુલ્લા બિનમુસ્લિમ બનીને રહે તો માન-મર્યાદા અને પ્રતિષ્ઠા સમાપ્ત થઈ જાય છે અને પત્ની-બાળકો સુદ્ધાંથી સંબંધો સમાપ્ત થઈ જાય છે. મદીના છોડી દે તો પોતાની માલ-મિલકતો અને વેપારથી હાથ ધોવા પડે છે, અને તેમના અંદર કુફ માટે એટલી પણ વફાદારી નથી કે તેના માટે તેઓ એ નુકસાનોને સહન કરવા માટે તૈયાર થઈ જાય. આ ઉલ્લંઘન અને દ્વિધાએ તેમને કંઈક એવા ફસાવી દીધા છે કે વિવશ થઈને મદીનામાં બેસેલા છે, કંટાળા સાથે-અનિચ્છાએ નમાઝ પઢી રહ્યા છે અને ઝકાતનો 'દંડ' ભોગવી રહ્યા છે, નહિ તો વારંવાર જિહાદ અને રોજેરોજ કોઈને-કોઈ ભયાનક શત્રુથી અથડામણ અને હંમેશા જાન અને માલના બલિદાનોના તકાદાઓની જે 'મુસીબત' તેમના પર આવી પડી છે, તેનાથી બચવા માટે એટલા વ્યાકુળ છે કે જો કોઈ ગુફા કે બખોલ પણ એવી જોવા મળે જેમાં તેમને આશ્રય મળવાની આશા હોય, તો આ લોકો ભાગીને તેમાં ઘૂસીને બેસી જાય.

(૫૬અ) અર્થાત્ ઝકાતનો માલ.

(૫૭) આરબ પ્રદેશમાં આ પહેલો પ્રસંગ હતો કે પ્રદેશના એ તમામ નિવાસીઓ પર, જેઓ એક નિર્ધારિત માત્રાથી વધારે ધન-સંપત્તિ રાખતા હતા, વિધિસર 'ઝકાત' લગાવવામાં આવી હતી, અને તેમની ખેતીની ઉપજથી, તેમનાં ઢોરઢાંબરથી, તેમનાં વેપારના માલથી, તેમનાં બનીજ-પદાર્થોથી અને તેમનાં સોના-ચાંદીના ભંડારોથી ૨%, ૫%, ૧૦% અને ૨૦% ના જુદા-જુદા દર પ્રમાણે વસૂલ કરવામાં આવતી હતી. ઝકાતનો આ તમામ માલ વ્યવસ્થિત રૂપે વસૂલ કરવામાં આવતો અને એક કેન્દ્ર પર એકત્ર કરીને સંગઠિત રૂપે ખર્ચ કરવામાં આવતો. આ રીતે નબી સલ્વ.ની પાસે દેશના ચારે કોર એટલું ધન એકઠું થઈને આવતું અને પોતાને હાથે ખર્ચ થતું હતું, જે આરબ પ્રદેશના લોકોએ અગાઉ ક્યારેય કોઈ એક વ્યક્તિના હાથમાં એકત્ર થતું અને વહેંચાતું જોયું નહોતું. આ ધનને જોઈને દુનિયાપરસ્ત મુનાફિકો (ભૌતિકવાદી દંભી મુસલમાનો)ના મોઢામાંથી લાળ ટપકવા લાગતી હતી. તેઓ ઈચ્છતા હતા કે આ વહેતી નદીથી તેમને ખૂબ પેટ ભરીને પાણી પીવાની તક મળે; પરંતુ અહીં તો પીવડાવનાર સ્વયં પોતાના પર અને પોતાનાં સગાવહાલાંઓ પર આ નદીની એક-એક બુંદને હરામ (અવૈધ) કરી ચૂક્યો હતો અને કોઈ એ આશા કરી શકતું નહોતું કે તેના હાથે હક્કદાર લોકો સિવાય કોઈ અન્યના હોઠો સુધી જામ પહોંચી શકશે. આ જ કારણ હતું કે મુનાફિકો નબી સલ્વ. દ્વારા 'સદકા'ની વહેંચણીને જોઈ-જોઈને મનમાં ઘૂંટાતા હતા, અને પ્રત્યેક વહેંચણીના પ્રસંગે આપ સલ્વ. પર જાત-જાતના આરોપ લગાવ્યા કરતા હતા. વાસ્તવમાં ફરિયાદ તો તેમને એ હતી કે આ ધન-સંપત્તિ પર અમને હાથ મારવાની તક આપવામાં નથી આવતી, પરંતુ આ સાચી ફરિયાદને છુપાવીને તેઓ એ આરોપ લગાવતા હતા કે ધન-સંપત્તિની વહેંચણી ન્યાયની સાથે કરવામાં આવતી નથી અને તેમાં પક્ષપાતથી કામ લેવામાં આવે છે.

وَلَوْ أَنَّهُمْ رَضُوا مَا آتَاهُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ
سَيُؤْتِينَا اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَرَسُولُهُ إِنَّا إِلَى اللَّهِ رَاغِبُونَ ﴿٥٧﴾
إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْغِلِيَيْنِ عَلَيْهَا

(૫૮) કેવું સારું થતું કે અલ્લાહ અને રસૂલે જે કંઈ પણ તેમને આપ્યું હતું તેના પર તેઓ રાજી રહેતા^(૫૮) અને કહેતા કે, “અલ્લાહ અમારા માટે પૂરતો છે, તે પોતાની કૃપાથી અમને ઘણું આપશે અને તેનો રસૂલ પણ અમારા પર મહેરબાની કરશે.”^(૫૯) અમે અલ્લાહ તરફ જ મીટ માંડીને બેઠા છીએ.”^(૬૦) (રુકૂઅ-૭) (૬૦) આ સદકા (નો માલ) તો હકીકતમાં ફકીરો^(૬૧) અને મિસ્કીનો^(૬૨) માટે છે અને એ લોકો માટે જેઓ સદકાના કામ માટે નિયુક્ત હોય,^(૬૩)

(૫૮) અર્થાત્ ‘ગનીમત’ (યુદ્ધ-પશ્ચાત પ્રાપ્ત થયેલ માલસામાન)માંથી જે ભાગ નબી સલ્વ. તેમને આપે છે, તેના પર સંતુષ્ટ રહેતા અને અલ્લાહની મહેરબાનીથી જે કંઈ સ્વયં કમાય છે અને અલ્લાહે આપેલ આજીવિકાના સાધનોથી જે સુખ-સંપત્તતા તેમને મળેલ છે, તેને પોતાના માટે પર્યાપ્તિ સમજતા.

(૫૯) અર્થાત્ ‘ઝકાત’ ઉપરાંત જે ધન-સંપત્તિ રાજ્ય-કોષમાં આવશે, તેમાંથી હક્ક અનુસાર અમને-સૌને એ જ પ્રમાણે લાભ ઉઠાવવાનો અવસર પ્રાપ્ત હશે, જે પ્રમાણે અત્યાર સુધી રહ્યો છે.

(૬૦) અર્થાત્ અમારી નજર દુનિયા અને તેની તુચ્છ પૂંજ પર નથી, બલકે અલ્લાહ અને તેની મહેરબાની પર છે. તેની જ પ્રસન્નતા અમે ઇચ્છીએ છીએ. તેનાથી જ આશા રાખીએ છીએ, જે કંઈ તે આપે, તેના પર જ સંતુષ્ટ છીએ.

(૬૧) ‘ફકીર’થી તાત્પર્ય એ વ્યક્તિ છે, જે પોતાના જીવનના ગુજરાન માટે બીજાઓની મદદ પર નિર્ભર હોય. આ શબ્દ તમામ જરૂરતમંદો માટે સામાન્યરૂપે પ્રયુક્ત થાય છે, ચાહે તે કોઈપણ કારણથી મદદનો મોહતાજ થઈ ગયો હોય, જેમ કે - અનાથ બાળકો, વિધવા સ્ત્રીઓ, બેરોજગાર લોકો અને એ લોકો જેઓ આકસ્મિક ઘટનાઓનો ભોગ બની ગયા હોય.

(૬૨) ‘મસ્કિનત’ શબ્દમાં વિનમ્રતા, લાંચારી, વિવશતા અને અપમાનનો અર્થ સામેલ છે. આ દષ્ટિએ ‘મસાકીન’ એ લોકો છે, જેઓ સામાન્ય જરૂરતમંદોની સાપેક્ષમાં વધારે દરિદ્ર હોય. નબી સલ્વ. એ આ શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં મુખ્યરૂપે એવા લોકોને મદદના અધિકારી ઠરાવ્યા છે, જેઓ ખૂબ જ દરિદ્ર હોય, પરંતુ ન તો તેમનું સ્વાભિમાન કોઈના આગળ હાથ ફેલાવવાની અનુમતિ આપતું હોય અને ન તેમની બાહ્ય સ્થિતિ એવી હોય કે કોઈ તેમને જરૂરતમંદ સમજીને તેમની મદદ માટે હાથ લંબાવે.

(૬૩) અર્થાત્ એ લોકો, જેઓ સદકા વસૂલ કરવા અને વસૂલ કરેલ ધન-સંપત્તિની રક્ષા કરવા અને તેનો હિસાબ-કિતાબ લખવા અને તેનું વિતરણ કરવામાં સરકાર તરફથી નિયુક્ત કરવામાં આવે, આવા લોકો ચાહે ફકીર અને મિસ્કીન ન હોય, તેમનું વેતન સદકાના કોષમાંથી જ આપવામાં આવશે. — આ સંદર્ભમાં એ વાત નોંધપાત્ર છે કે નબી સલ્વ. એ પોતાની જાત અને પોતાના પરિવાર (અર્થાત્ બનૂ હાશિમ) પર ઝકાતનો માલ હરામ (અવેધ) ઠેરવ્યો હતો, તેથી આપ સલ્વ. એ સ્વયં પણ સદકા વસૂલ કરવા અને તેનું વિતરણ કરવાનું કાર્ય હંમેશા કોઈપણ વેતન વગર કર્યું અને અન્ય બનૂ હાશિમ માટે પણ એ નિયમ બનાવી દીધો હતો કે જો તેઓ આ સેવા કોઈ વેતન વગર કરે તો હલાલ (વેધ) છે, પરંતુ વેતન લઈને આ વિભાગની કોઈ સેવા કરવી તેમના માટે હલાલ નથી.

وَالْمَوْلَانَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغُرْمَيْنِ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ

અને તેમના માટે જેમના હૃદય મોહી લેવાનો આશય હોય, ^(૬૪) ઉપરાંત આ ગરદનો છોડાવવા ^(૬૫) અને કરજદારોની સહાય કરવામાં ^(૬૬) અને અલ્લાહના માર્ગમાં ^(૬૭)

(૬૪) અરબી શબ્દ 'તાલીફે કલ્બ'નો અર્થ છે મન મોહવું. આ આદેશથી અભિપ્રેત એ છે કે જે લોકો ઈસ્લામના વિરોધમાં સક્રિય હોય અને ધન આપીને તેમની ભડકતી દુશ્મનીને ઠંડી કરી શકાય તેમ હોય અથવા જે લોકો શત્રુઓના કેમ્પમાં એવા હોય કે જો ધનથી તેમને તોડી શકાય તો તુટીને મુસલમાનોના સહાયક બની શકતા હોય અથવા જે લોકો નવા-નવા ઈસ્લામમાં દાખલ થયા હોય અને તેમની નબળાઈઓને જોતા ડર હોય કે જો ધનથી તેમની સહાયતા કરવામાં ન આવી તો ફરી કુફ (અધર્મ) તરફ પાછા વળી જશે, એવા લોકોને, ચાહે તેઓ નિર્ધન હોય કે ધનવાન, સ્થાયી રૂપે મહેનતાણું જારી કરીને અથવા હંગામી રૂપે ઉપહાર આપીને ઈસ્લામના સમર્થક અને સહાયક કે અનુયાયી કે ઓછામાં ઓછા બિનહાનિકારક શત્રુ બનાવી લેવામાં આવે. આ શીર્ષક હેઠળ ગનીમતો (યુદ્ધ-પશ્ચાત પ્રાપ્ત થયેલ માલસામાન) અને આવકના બીજા સાધનોથી પણ ધન ખર્ચ કરી શકાય છે અને જો આવશ્યકતા પડે તો ઝકાતના શીર્ષકથી પણ. એ વાત પર તો સૌ સંમત છે કે નબી સલ્વ. ના સમયમાં ઘણા લોકોને 'તાલીફે કલ્બ' માટે મહેનતાણાં અને ઉપહાર આપવામાં આવતા હતા, પરંતુ એ વાતમાં મતભેદ થઈ ગયો છે કે શું આપ સલ્વ. ના પછી પણ આ શીર્ષક બાકી રહી ગયું છે કે નહીં. ઈમામ અબૂ હનીફા રહ. અને તેમના સાથીઓનો મત એ છે કે હઝરત અબૂબક રદિ. અને હઝરત ઉમર રદિ. ના સમયમાં આ શીર્ષક સમાપ્ત થઈ ગયું છે અને હવે 'તાલીફે કલ્બ'માં આપવું હલાલ (વૈધ) નથી. ઈમામ શાફઈ રહ. નો મત એ છે કે ફાસિક (અવજ્ઞાકારી) મુસલમાનોને 'તાલીફે કલ્બ' માટે ઝકાતના શીર્ષકથી આપી શકાય છે, પરંતુ કુફ કરનારાઓને નહીં, અને બીજા કેટલાક હુકલા (ઈસ્લામી ધર્મશાસ્ત્રીઓ)ની દૃષ્ટિએ 'તાલીફે કલ્બ'નો ભાગ અત્યારે પણ બાકી છે, જો તેની આવશ્યકતા હોય. અમારા નજીક આ જ અંતિમ મત સાચો છે. આ અનુસંધાને હઝરત ઉમર રદિ. અને સહાબા કિરામ રદિ. જે વાત પર એકમત થયા હતા તે માત્ર એ હતી કે તેમના સમયમાં જે પરિસ્થિતિઓ હતી, તેમાં 'તાલીફે કલ્બ' માટે કોઈને કંઈ આપવાની એ લોકો જરૂરત અનુભવતા ન હતા. આનાથી એ નિષ્કર્ષ કાઢવાનું કોઈ ઉચિત કારણ નથી કે સહાબા કિરામની સંમતિએ આ ખર્ચને ક્યામત સુધી માટે સમાપ્ત કરી દીધો, જે કુઆનમાં કેટલાક મહત્વપૂર્ણ ધાર્મિક હિતો માટે મૂકવામાં આવ્યો હતો.

(૬૫) 'ગરદનો છોડાવવા'થી તાત્પર્ય એ છે કે ગુલામોને સ્વતંત્ર કરાવવામાં ઝકાતનો માલ ખર્ચ કરવામાં આવે.

(૬૬) અર્થાત્ એવા કરજદારો, જેઓ જો પોતાના ધનમાંથી પોતાનું બધું કરજ ચૂકવી દે તો તેમના પાસે 'નિસાબ' (એટલી ધન-સંપત્તિ જેનાથી ઝકાત અનિવાર્ય થઈ જાય છે)ની માત્રાથી ઓછું ધન બચી શકે છે.

(૬૭) 'અલ્લાહના માર્ગ'નો શબ્દ સામાન્ય છે. તમામ એ નેકીઓના કાર્યો, જેમાં અલ્લાહની પ્રસન્નતા હોય, આ શબ્દના અર્થમાં સામેલ છે. આ જ કારણસર આલિમો (ઈસ્લામી વિદ્વાનો)ના એક જૂથે એ મત વ્યક્ત કર્યો છે કે આ આદેશ અનુસાર ઝકાતનો માલસામાન દરેક પ્રકારનાં નેક કાર્યોમાં ખર્ચ કરી શકાય છે. પરંતુ મોટાભાગના એ વાતને માને છે કે અહીં 'અલ્લાહના માર્ગ'થી તાત્પર્ય 'અલ્લાહના માર્ગમાં જિહાદ' છે, અર્થાત્ એ કોશિશ અને સંઘર્ષ, જેનો હેતુ કુફની વ્યવસ્થાને નાબૂદ કરવી અને તેની જગ્યાએ ઈસ્લામી વ્યવસ્થાને સ્થાપિત કરવું હોય. આ કોશિશ અને સંઘર્ષમાં જે લોકો કામ કરે, તેમના મુસાફરી ખર્ચ માટે, સવારી માટે, અસ્ત્ર-શસ્ત્ર અને

وَابْنِ السَّبِيلِ ط فَرِيضَةً مِّنَ اللَّهِ ط وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿٦٥﴾
 وَمِنْهُمْ الَّذِينَ يُؤَدُّونَ النَّبِيَّ وَيَقُولُونَ هُوَ أَدْنَىٰ ط قُلْ أَدْنَىٰ خَيْرٌ
 لَّكُمْ يَوْمِنِ بِاللَّهِ وَيُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ وَرَحْمَةٌ لِّلَّذِينَ آمَنُوا
 مِنْكُمْ ط وَالَّذِينَ يُؤَدُّونَ رَسُولَ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿٦٦﴾

અને મુસાફરની સહાયતામાં^(૬૬) ઉપયોગ કરવા માટે છે. (આ) એક કર્તવ્ય છે અલ્લાહ તરફથી, અને અલ્લાહ સર્વજ્ઞ, તત્વદર્શી અને જોનાર છે. (૬૧) આમાંથી કેટલાક લોકો એવા છે, જેઓ પોતાની વાતોથી પયગંબરને દુઃખ આપે છે અને કહે છે કે આ વ્યક્તિ કાયા કાનની છે.^(૬૭) કહો, “તેઓ તમારી ભલાઈ માટે આવા છે,^(૬૮) અલ્લાહ પર ઈમાન રાખે છે અને ઈમાનવાળાઓ પર ભરોસો કરે છે^(૬૯) અને સંપૂર્ણપણે રહમત (દયા) છે એ લોકો માટે જેઓ તમારા પૈકી ઈમાનવાળા છે, અને જે લોકો અલ્લાહના રસૂલને દુઃખ આપે છે તેમના માટે પીડાકારી સજા છે.”

અને મુસાફરની સહાયતામાં^(૬૬) ઉપયોગ કરવા માટે છે. (આ) એક કર્તવ્ય છે અલ્લાહ તરફથી, અને અલ્લાહ સર્વજ્ઞ, તત્વદર્શી અને જોનાર છે. (૬૧) આમાંથી કેટલાક લોકો એવા છે, જેઓ પોતાની વાતોથી પયગંબરને દુઃખ આપે છે અને કહે છે કે આ વ્યક્તિ કાયા કાનની છે.^(૬૭) કહો, “તેઓ તમારી ભલાઈ માટે આવા છે,^(૬૮) અલ્લાહ પર ઈમાન રાખે છે અને ઈમાનવાળાઓ પર ભરોસો કરે છે^(૬૯) અને સંપૂર્ણપણે રહમત (દયા) છે એ લોકો માટે જેઓ તમારા પૈકી ઈમાનવાળા છે, અને જે લોકો અલ્લાહના રસૂલને દુઃખ આપે છે તેમના માટે પીડાકારી સજા છે.”

સાધન-સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરાવવા માટે ઝકાતથી મદદ આપી શકાય છે, યાહે તેઓ અંગત રીતે સુખી લોકો હોય અને પોતાની અંગત જરૂરતો માટે તેમને મદદની આવશ્યકતા ન હોય. એ જ પ્રમાણે જે લોકો સ્વચ્છાએ પોતાની તમામ સેવાઓ અને પોતાનો તમામ સમય, સ્થાઈ અને અસ્થાઈ રૂપે આ કામ માટે આપી દે, તેમની બધી જરૂરતો પૂરી કરવા માટે ઝકાતથી સ્થાઈ કે અસ્થાઈ મદદ આપી શકાય છે.

(૬૮) મુસાફર, ભલે પોતાના ઘરે સુખી-સંપન્ન હોય, પરંતુ મુસાફરીની હાલતમાં જો તે મદદનો મોહતાજ થઈ જાય તો તેની મદદ ઝકાતમાંથી કરવામાં આવશે.

(૬૯) મુનાફિકો નબી સલ્વ. પર જે આરોપ લગાવતા હતા તેમાંથી એક એ વાત પણ હતી કે નબી સલ્વ. દરેક વ્યક્તિની વાત સાંભળી લેતા હતા અને દરેક વ્યક્તિને પોતાની વાત કહેવાની તક આપતા હતા. આ ગુણ તેમની દૃષ્ટિમાં ધોષ હતો. કહેતા હતા કે આપ સલ્વ. કાયા કાનના છે, દરેકની વાત માની લે છે. આ આરોપની ચર્ચા મોટાભાગે એ કારણસર કરવામાં આવતી હતી કે સાચા ઈમાનવાળા, આ મુનાફિકોના ષડયંત્રો અને તેમનાં દુષ્ટતાભર્યા કૃત્યો અને તેમની વિરોધી વાતો નબી સલ્વ. સુધી પહોંચાડી દેતા હતા અને તેના પર આ લોકો બળીને કહેતા હતાં કે આપ અમારા જેવા સજજનો અને પ્રતિજિત લોકો વિરુદ્ધ દરેક કંગાળ અને નિર્ધન વ્યક્તિએ આપેલ જાણકારી પર ભરોસો કરી લો છો.

(૭૦) જવાબમાં એક સર્વગ્રાહી વાત કહેવામાં આવી છે, જે પોતાનામાં બે પાસાઓ રાખે છે. એક એ કે આ બગાડ અને દુષ્ટતાની વાતો સાંભળનાર વ્યક્તિ નથી, બલકે કેવળ એ જ વાતો પર ધ્યાન આપે છે જેમાં ભલાઈ અને સદાચાર છે અને જેના તરફ ધ્યાન આપવું મુસ્લિમ સમુદાયના કલ્યાણ અને દીનના હિતમાં લાભદાયક હોય છે. બીજું એ કે તેમનું આવું હોવું તમારા માટે જ ભલાઈ છે. જો તેઓ દરેકની સાંભળનાર તથા ધૈર્ય અને સહનશીલતાથી કામ લેનાર માણસ ન હોત તો ઈમાનના તમારા જૂઠા દાવાને સાંભળી-સાંભળીને તેઓ આ રીતે ચૂપ ન બેસી રહેતા.

(૭૧) અર્થાત્ તમારો એ વિચાર ખોટો છે કે તેઓ દરેકની વાત પર ભરોસો કરી લે છે, તેઓ યાહે સાંભળતા હોય સૌની,

يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَكُمْ لِيَرْضَوْكُمْ ۖ وَاللَّهُ وَرَسُولُهُ أَحَقُّ أَنْ يُرْضَوْهُ
 إِنَّ كَانُوا مُؤْمِنِينَ ﴿٦٢﴾ أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّهُ مَنْ يُحَادِدِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ
 فَأَنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا ۗ ذَٰلِكَ الْخِزْيُ الْعَظِيمُ ﴿٦٣﴾ يَحْذَرُ
 الْمُنَافِقُونَ أَنْ تُنزَّلَ عَلَيْهِمْ سُورَةٌ تُنَبِّئُهُمْ بِمَا فِي قُلُوبِهِمْ ۗ قُلِ
 اسْتَهْزِئُوا ۗ إِنَّ اللَّهَ مُخْرِجٌ مَّا تَحْذَرُونَ ﴿٦٤﴾ وَلَيْنِ سَأَلْتَهُمْ لَيَقُولُنَّ إِنَّمَا
 كُنَّا نَخُوضُ وَنَلْعَبُ ۗ قُلِ أَبِاللَّهِ وَآيَاتِهِ وَرَسُولِهِ كُنْتُمْ تَسْتَهْزِئُونَ ﴿٦٥﴾

અલ્લાહના સુરતોને વાંચવાના સમયે મુશ્કેલી પડે તો તેઓ તેમને મુશ્કેલી પડે તેવું કહેવાની કોઈ યોજના બનાવે છે.

(૬૨) આ લોકો તમારા સામે સોગંદો ખાય છે જેથી તમને ખુશ કરે, જો કે તેઓ ઈમાનવાળા હોય તો અલ્લાહ અને રસૂલ આના વધુ હક્કદાર છે કે તેઓ તેમને ખુશ કરવાની ચિંતા કરે. (૬૩) શું તેમને ખબર નથી કે જે અલ્લાહ અને તેના રસૂલનો મુકાબલો કરે છે, તેના માટે દોષખની આગ છે જેમાં તે હંમેશાં રહેશે? આ ભારે નામોશી છે. (૬૪) આ મુનાફિકો ડરી રહ્યા છે કે ક્યાંક મુસલમાનો ઉપર એવી સૂર: ન ઊતરી આવે, જે તેમના હૃદયોના ભેદ ખોલીને મૂકી દે. (૬૫) હે નબી! એમને કહો, “હજુ મજાક ઉડાવો! અલ્લાહ તે વસ્તુને ખોલી દેવાનો છે જેના પ્રગટ થઈ જવાથી તમે ડરો છો.” (૬૫) જો તેમને પૂછો કે તમે શું વાતો કરી રહ્યા હતા, તો તરત જ કહેશે કે અમે તો મજાક-મશકરી અને ઠહો કરી રહ્યા હતા. (૬૬) એમને કહો, “શું તમારી મજાક-મશકરી અને ઠહો અલ્લાહ અને તેની આયતો અને તેના રસૂલ સાથે જ હતી?

અલ્લાહના સુરતોને વાંચવાના સમયે મુશ્કેલી પડે તો તેઓ તેમને મુશ્કેલી પડે તેવું કહેવાની કોઈ યોજના બનાવે છે.

પરંતુ ભરોસો માત્ર એ જ લોકો પર કરે છે જેઓ સાચા ઈમાનવાળા છે. તમારી જે દુષ્ટતાઓના સમાચારો તેના સુધી પહોંચ્યા અને તેમણે તેના પર ભરોસો કર્યો, તે ચરિત્રહીન, જૂઠી વાતો ફેલાવનારાઓ દ્વારા પહોંચાડેલ નથી, બલકે ભલા ઈમાનવાળાઓએ પહોંચાડેલ હતી અને એ યોગ્ય હતી કે તેના પર ભરોસો કરવામાં આવે.

(૭૨) આ લોકો નબી સલ્લ.ના રસૂલ હોવા પર સાચું ઈમાન તો નહોતા રાખતા, પરંતુ જે અનુભવો તેઓ પાછલા આઠ-નવ વર્ષોમાં કરી ચૂક્યા હતા તેના આધારે તેમને એ વાતનો વિશ્વાસ થઈ ચૂક્યો હતો કે આપની પાસે કોઈ-ને-કોઈ જાણકારીનું અલૌકિક સાધન અવશ્ય છે, જેનાથી આપને છૂપાં ભેદો સુઢાંની માહિતી પહોંચી જાય છે, અને ક્યારેક-ક્યારેક કુર્આનમાં (જેને તેઓ નબી સલ્લ.એ પોતે લખેલ પુસ્તક સમજતા હતા) આપ તેમના નિઢાક (દંભ) અને તેમના ષડયંત્રોને જાહેર કરીને મૂકી દેતા હતા.

(૭૩) તબૂકના યુદ્ધ વખતે મુનાફિકો હંમેશા પોતાની સભાઓમાં બેસીને નબી સલ્લ. અને મુસલમાનોની મજાક ઉડાવતા હતા અને પોતાની મજાકથી એ લોકોનું મનોબળ તોડવાનો પ્રયાસ કરતા હતા, જેમને તેઓ નિઢાકપૂર્વક જિહાદ માટે તૈયાર જોતા હતા. તેથી રિવાયતોમાં આ લોકોની ઘણી વાતો નોંધવામાં આવી છે, જેમ કે એક સભામાં કેટલાક મુનાફિકો બેસીને ગપ્પા મારી રહ્યા હતા. એકે કહ્યું, “અરે, શું રોમનોને પણ તમે કંઈ આરબોની જેમ સમજી લીધા છે? કાલે જોઈ લેજો કે આ બધા યોદ્ધા જેઓ લડવા માટે આવ્યા છે, રસ્સીઓમાં બાંધેલા હશે.”

لَا تَعْتَدِرُوا قَدْ كَفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ ط إِنَّ نَعْفَ عَن طَائِفَةٍ
 مِّنْكُمْ نَعِدْب طَائِفَةً بِأَنَّهُمْ كَانُوا مُجْرِمِينَ ﴿٦٨﴾ ۞ الْمُنْفِقُونَ
 وَالْمُنْفِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِّنْ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمُنْكَرِ وَيَنْهَوْنَ
 عَنِ الْمَعْرُوفِ وَيَقْبِضُونَ أَيْدِيَهُمْ ط نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ ط إِنَّ
 الْمُنْفِقِينَ هُمُ الْفٰسِقُونَ ﴿٦٩﴾ وَعَدَّ اللَّهُ الْمُنْفِقِينَ وَالْمُنْفِقَاتِ

۞
 ﴿٦٨﴾
 ﴿٦٩﴾

બહુ સમય સુધી મુનાફિકોના અવસ્થાને વિષય રાખીને આ સૂરામાં આ બંને વચ્ચેના અંતરને દર્શાવવામાં આવેલું છે. (૬૬) હવે બહાના ન બનાવો. તમે ઈમાન લાવ્યા પછી કુફર કર્યું છે. જો અમે તમારામાંથી એક જૂથને માફ કરી પણ દીધું તો બીજા જૂથને તો અમે ચોક્કસ સજા આપીશું, કારણ કે તે ગુનેગાર છે. (૬૭) (રુકૂઅ-૮) (૬૭) મુનાફિક પુરુષો અને મુનાફિક સ્ત્રીઓ સૌ સમાન આચાર-વિચારવાળાં છે, બૂરાઈની આજ્ઞા આપે છે અને ભલાઈની મનાઈ કરે છે અને પોતાના હાથ ભલાઈ (ના કામો)થી રોકી રાખે છે. (૬૮) આ લોકો અલ્લાહને ભૂલી ગયા તો અલ્લાહે પણ તેમને ભુલાવી દીધા. નિ:શંક આ દંભીઓ જ અવજ્ઞાકારી છે. (૬૯) આ દંભી પુરુષો અને સ્ત્રીઓ

બીજા બોલ્યો, “મજા તો ત્યારે આવે, જ્યારે વધારામાં સો-સો કોરડાઓ લગાવવાનો પણ આદેશ આપવામાં આવે.” એક અન્ય મુનાફિકે નબી સલ્લ. ને યુદ્ધની તડામાર તૈયારીઓ કરતાં જોઈને પોતાના મિત્રો-સાથીઓને કહ્યું, “આમને જુઓ, તેઓ રોમ અને સીરિયાના કિલ્લાઓ જીતવા નીકળ્યા છે !”

(૭૪) અર્થાત્ તે મૂર્ખ હાંસી ઉડાવનારાઓને તો માફ કરી શકાય છે, જેઓ માત્ર એટલા માટે એવી વાતો કરે છે અને તેમાં રુચિ લે છે કે તેમના નજીક દુનિયામાં કોઈ વસ્તુ ગંભીર છે જ નહીં, પરંતુ જે લોકોએ જાણી-સમજીને આ વાતો એટલા માટે કરી છે કે તેઓ રસૂલ અને તેણે લાવેલ દીન (ધર્મ)ને પોતાના ઈમાનના દાવા છતાં એક મજાક સમજે છે અને જેમના આ ઉપહાસનો વાસ્તવિક ઉદ્દેશ્ય એ છે કે ઈમાનવાળાઓનું મનોબળ તૂટે અને તેઓ સંપૂર્ણ શક્તિની સાથે જિહાદની તૈયારી ન કરી શકે, તેમને તો કદાપિ માફ કરી શકાય એમ નથી, કેમ કે તેઓ મજાક ઉડાવનારાં નહીં, બલકે ગુનેગાર છે.

(૭૫) આ બધા મુનાફિકોની એકસરખી વિશેષતા છે. આ સૌને બૂરાઈથી રુચિ અને ભલાઈથી દુશ્મની હોય છે. કોઈ માણસ ખરાબ કાર્ય કરવા માગે તો તેમની સહાનુભૂતિ, તેમનો પરામર્શ, તેમનું પ્રોત્સાહન, તેમની સહાયતા, તેમની ભલામણો, તેમની પ્રશંસાઓ બધું તેના માટે હંમેશા પ્રાપ્ત રહેશે, દિલ અને જાનથી સ્વયં આ ખરાબ કાર્યમાં સામેલ થશે, બીજાઓને તેમાં ભાગ લેવા માટે પ્રેરિત કરશે, કરવાવાળાની હિંમત વધારશે અને તેમની પ્રત્યેક હલચલથી એ જાહેર થશે કે આ બૂરાઈના પ્રસારથી જ તેમના હૃદયને કંઈક રાહત અને તેમની આંખોને ઠંડક પહોંચે છે. આનાથી વિપરીત કોઈ સારું કામ થઈ રહ્યું છે, તો તેના સમાચારથી તેમને આઘાત પહોંચે છે, તેને વિચારીને તેમનું દિલ દુ:ખે છે. તેની પ્રસ્તાવ સુદ્ધાં તેમને સહ્ય નથી હોતો, તેના તરફ કોઈને આગળ વધતા જુએ છે તો તેમનો આત્મા આકુળ-વ્યાકુળ થઈ જાય છે. પ્રત્યેક સંભવ રીતથી તેમના રસ્તામાં અવરોધ ઊભો કરે છે

وَالْكَفَّارَ تَارَ جَهَنَّمَ خُلْدَيْنِ فِيهَا ۖ هِيَ حَسْبُهُمْ ۖ وَلَعَنَهُمُ
 اللَّهُ ۖ وَلَهُمْ عَذَابٌ مُّقِيمٌ ﴿٦٨﴾ كَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ كَانُوا أَشَدَّ
 مِنْكُمْ قُوَّةً وَأَكْثَرَ أَمْوَالًا وَأَوْلَادًا ۖ فَاسْتَمْتَعُوا بِمَخْلَقِهِمْ
 فَاسْتَمْتَعْتُمْ بِمَخْلَقِكُمْ كَمَا اسْتَمْتَعَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ
 بِمَخْلَقِهِمْ وَخُضْتُمْ كَالَّذِي خَاضُوا ۖ أُولَئِكَ حَبِطَتْ
 أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ ۖ وَأُولَئِكَ هُمُ الْخٰسِرُونَ ﴿٦٩﴾

અને કાફિરો (ઈન્કાર કરનારાઓ) માટે અલ્લાહે દોજખ (નર્ક)ની આગનો વાયદો કર્યો છે જેમાં તેઓ હંમેશાં રહેશે, એ જ તેમના માટે યોગ્ય છે. તેમના પર અલ્લાહની ફિટકાર છે અને તેમના માટે સ્થાયી રહેવાવાળી યાતના છે. - (૬૯) તમારા લોકોના^(૭૯) રંગ-ઢંગ પણ એ જ છે જેવાં તમારાથી પહેલાંના લોકોના હતા. તેઓ તમારા કરતાં વધુ બળવાન અને તમારાથી વધુ ધન અને સંતાનોવાળા હતા. પછી તેમણે દુનિયામાં પોતાના ભાગની મજા લૂંટી લીધી અને તમે પણ પોતાના હિસ્સાની મજા એવી જ રીતે લૂંટી જેવી રીતે તેમણે લૂંટી હતી, અને એવા જ વાદ-વિવાદોમાં તમે પણ પડ્યા જેવા વાદ-વિવાદોમાં તેઓ પડ્યા હતા, તો તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે દુનિયા અને આખિરતમાં તેમનું બધું કર્યું-કરાવ્યું વ્યર્થ થઈ ગયું અને તેઓ જ નુકસાનમાં છે.

અને દરેક રીતે એ કોશિશ કરે છે કે કોઈપણ રીતે તે આ ભલાઈથી અટકી જાય અને જો અટકતો નથી તો આ કામમાં સફળ ન થઈ શકે. ઉપરાંત એ પણ આ સૌની સામાન્ય વિશેષતા છે કે નેકીના કામમાં ખર્ચ કરવા માટે તેમનો હાથ ક્યારેય નથી ખુલતો, ચાહે તેઓ કંજૂસ હોય કે પુષ્કળખર્ચ કરવાવાળાં, છેવટે તેમનું ધન કાં તો તિજોરીઓ માટે હોય છે અથવા હરામ (અવૈધ) રસ્તાઓથી આવે છે અને હરામ રસ્તાઓમાં વહી જાય છે. બૂરાઈ માટે ચાહે તેઓ પોતાના સમયના કાફર હોય, પરંતુ નેકી માટે તેમનાથી વધારે દરિદ્ર કોઈ નથી હોતો.

(૭૯) મુનાફિકોનું પરોક્ષ વર્ણન કરતાં-કરતાં એકાએક તેમને સીધું સંબોધન શરૂ થઈ ગયું છે.

أُولَئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ ط إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٤١﴾ وَعَدَّ
 اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا
 الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَمَسْكِنٍ ط طَيِّبَةٍ فِي جَنَّاتٍ عَدْنٍ ط
 وَرِضْوَانٍ مِّنَ اللَّهِ أَكْبَرُ ط ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ﴿٤٢﴾

આ એ લોકો છે જેમના ઉપર અલ્લાહની રહમત (કૃપા) જરૂર ઊતરીને રહેશે. નિ:શંક, અલ્લાહ સૌના ઉપર વચ્ચે ધરાવનાર છે અને તે તત્વદર્શી અને અત્યંત સૂઝબૂઝવાળો છે. (૭૨) આ મોમિન પુરુષો અને સ્ત્રીઓ સાથે અલ્લાહનો વાયદો છે કે તેમને એવા બાગો આપશે જેમના નીચે નહેરો વહેતી હશે અને તેઓ તેમાં હંમેશાં રહેશે. આ સદાબહાર બાગોમાં તેમના માટે પાક-સાફ રહેવાની જગ્યાઓ હશે, અને સૌથી વધીને એ કે અલ્લાહની પ્રસન્નતા તેમને પ્રાપ્ત હશે. આ જ મોટી સફળતા છે. (રુકૂઅ-૯)

કૃત્યથી ઈમાનના દાવાને ખોટો ઠેરવી રહ્યા છે. ઉપરના લેબલ પર તો લખેલું છે કે આ કસ્તૂરી છે, પરંતુ લેબલના નીચે જે કંઈ છે તે પોતાના સમગ્ર અસ્તિત્વથી પ્રમાણિત કરી રહ્યું છે કે આ ગંદા પદાર્થ સિવાય કંઈ નથી. તેનાથી વિપરીત જ્યાં ઈમાન પોતાની મૂળ વાસ્તવિકતાની સાથે હોય છે, ત્યાં કસ્તૂરી પોતાના રૂપથી, પોતાની સુવાસથી, પોતાના ગુણોથી દરેક પરીક્ષા અને પ્રત્યેક મામલામાં પોતાનું કસ્તૂરી હોવું જાહેર કરી રહી છે. ઈસ્લામ અને ઈમાનના પ્રચલિત નામે પ્રત્યક્ષ રૂપે બંને સમૂહોને એક ઉમ્મત (મુસ્લિમ સંમુદાય) બનાવી રાખ્યા છે, પરંતુ સાચું તો એ છે કે મુનાફિક મુસલમાનોનો નૈતિક સ્વભાવ અને રંગ-ઢંગ કંઈક બીજા છે અને સાચા ઈમાનવાળા મુસલમાનોના કંઈક બીજા. આ જ કારણસર દંભી દુર્ગુણ ધરાવનારાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ એક અલગ જૂથ બની ગયા છે, જેમને અલ્લાહથી બેપરવાઈ, બૂરાઈથી રુચિ, નેકીથી અંતર અને ભલાઈથી અસહયોગની સામાન્ય અને એકસરખી વિશેષતાઓએ એક-બીજાથી જોડેલા રાખ્યા છે અને ઈમાનવાળાઓથી વ્યવહારિક રૂપે અસંબદ્ધ કરી દીધા છે, બીજા બાજુ સાચા ઈમાનવાળા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ એક બીજું જ જૂથ બની ગયું છે, જેમના તમામ લોકોમાં એ વિશેષતા સંયુક્ત રૂપે જોવા મળે છે કે નેકીથી તેઓ રુચિ રાખે છે, બૂરાઈથી નફરત કરે છે, અલ્લાહની યાદ તેમના માટે ભોજનની જેમ જીવનની અનિવાર્ય આવશ્યકતાઓમાં સામેલ છે. અલ્લાહના માર્ગમાં ખર્ચ કરવા માટે તેમનાં હાથ ખુલ્લા છે, તથા અલ્લાહ અને રસૂલનું આજ્ઞાપાલન તેમની જીવનશૈલી છે. આ એકસરખો નૈતિક સ્વભાવ અને જીવન-પદ્ધતિએ તેમને પરસ્પર એક-બીજાથી જોડી દીધા છે અને મુનાફિકોના જૂથથી અલગ કરી નાખ્યા છે.

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ ۚ وَمَأْوَهُمْ جَهَنَّمُ ۖ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ ﴿٩٣﴾

(૭૩) હે નબી !^(૯૩) કાફિરો (અધર્મીઓ) અને મુનાફિકો બંનેનો પૂરેપૂરી તાકાતથી મુકાબલો કરો અને તેમના સાથે સખતાઈથી વર્તો.^(૯૪) છેવટે તેમનું ઠેકાણું જહનમ છે અને તે સૌથી ખરાબ ઠેકાણું છે.

(૮૧) અહીંથી એ આપતો શરૂ થાય છે, જે તબૂકના યુદ્ધ પછી અવતરિત થઈ હતી.

(૮૨) એ સમય સુધી મુનાફિકો (દંભી મુસલમાનો) સાથે મોટાભાગે માફીનો મામલો કરવામાં આવી રહ્યો હતો, અને તેના બે કારણો હતા. એક એ કે મુસલમાનોની શક્તિ હજુ એટલી મજબૂત થઈ નહોતી કે બહારના શત્રુઓ સાથે લડવાની સાથે-સાથે ઘરના દુશ્મનો સાથે પણ લડાઈનું જોખમ ઉઠાવતા. બીજું એ કે આમાંથી જે લોકો સંદેહોમાં પડેલા હતા, તેમને ઈમાન અને વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરવા માટે પર્યાપ્ત સમય પણ આપવાનો હતો. આ બંને કારણો હવે બાકી રહ્યા નહોતા. મુસલમાનોની શક્તિ હવે સમગ્ર આરબ પ્રદેશને પોતાની પકડમાં લઈ ચૂકી હતી અને આરબ પ્રદેશના બહારની શક્તિઓથી સંઘર્ષનો કમ શરૂ થઈ રહ્યો હતો. તેથી અંદરના દુશ્મનોનું માથું કચડવું હવે સંભવ પણ હતું અને જરૂરી પણ થઈ ગયું હતું, જેથી આ લોકો બાહ્ય શક્તિઓની સાંકળાઈ કરીને દેશમાં કોઈ આંતરિક સંકટ ઊભું ન કરી શકે. વધુમાં, આ લોકોને આખા નવ વર્ષ સુધી વિચારવા-સમજવા અને સત્ય-ધર્મને પારખવાનો અવસર પણ આપી દેવામાં આવ્યો હતો, જેનાથી તેઓ લાભ ઉઠાવી શકતા હતા, જો તેમનામાં ખરેખર ભલાઈની કોઈ અભિલાષા હોત. તે પછી તેમને વધારે છૂટ આપવાનું કોઈ કારણ નહોતું. તેથી આદેશ થયો કે કાફિરો (અધર્મીઓ)ની સાથે-સાથે હવે મુનાફિકો (દંભી મુસલમાનો) વિરુદ્ધ પણ જિહાદ શરૂ કરી દેવામાં આવે અને જે નરમ વલણ અત્યાર સુધી તેમના મામલામાં અપનાવવામાં આવતું રહ્યું છે, તેને સમાપ્ત કરીને હવે તેમના સાથે કડક વ્યવહાર કરવામાં આવે.

મુનાફિકો વિરુદ્ધ જિહાદ અને કડક વર્તનથી તાત્પર્ય એ નથી કે તેમના સામે યુદ્ધ કરવામાં આવે. વાસ્તવમાં આનાથી તાત્પર્ય એ છે કે તેમના નિફાકપૂર્ણ (દંભી) વલણને, જેની અત્યાર સુધી ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે, જેના કારણે આ લોકો મુસલમાનોમાં ભળીને રહ્યા અને સામાન્ય મુસલમાનો તેમને પોતાના જ સમાજનું એક અંગ સમજતા રહ્યા અને તેમને 'જમાઅત' (સમુદાય)ના મામલાઓમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો અને સમાજમાં પોતાના નિફાક (દંભ)નું ઝેર ફેલાવવાનો અવસર મળતો રહ્યો, તેને હવે પછી આગળ માટે સમાપ્ત કરી દેવામાં આવે. હવે કોઈપણ વ્યક્તિ મુસલમાનોમાં સામેલ રહીને નિફાકપૂર્ણ વર્તન અપનાવે અને જેની રીત-ભાતથી પણ એ સ્પષ્ટ થઈ રહ્યું હોય કે તે અલલાહ અને તેના રસૂલ અને ઈમાનવાળાઓનો વફાદાર સાથી નથી, તેને ખુલ્લુંખુલ્લા જાહેર કરી દેવામાં આવે, ખુલ્લી રીતે તેની નિંદા કરવામાં આવે, સમાજમાં તેના માટે આદર અને ભરોસાનું કોઈ સ્થાન બાકી રહેવા દેવામાં ન આવે, સામાજિક મામલાઓમાં કોઈ સંબંધ ન રહે, સામૂહિક પરામર્શથી તેને અલગ રાખવામાં આવે, અદાલતોમાં તેની સાક્ષી અમાન્ય હોય, પદ અને હોદ્દાઓના દરવાજા તેના માટે બંધ રહે, સભાઓમાં તેને મોઢે લગાવવામાં ન આવે, દરેક મુસલમાન તેનાથી એવું વર્તન કરે જેનાથી તેને સ્વયં ખબર પડી જાય કે મુસલમાનોની આખી વસ્તીમાં ક્યાંય પણ તેનું સન્માન નથી અને કોઈના દિલમાં પણ તેના માટે આદરનો કોઈ અંશ નથી. ઉપરાંત, જો તેમનામાંથી કોઈ વ્યક્તિ ખુલ્લો વિદ્રોહ કરી બેસે, તો તેના અપરાધ પર પરદો નાખવાની કોશિશ કરવામાં ન આવે, ને તેને માફ કરવામાં આવે, બલ્કે સૌના સામે તેના પર કેસ ચલાવવામાં આવે અને તેને દાખલારૂપ સજા આપવામાં આવે.

يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ مَا قَالُوا وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ وَكَفَرُوا
بَعْدَ إِسْلَامِهِمْ وَهُمْ يَوْمًا يُنَالُونَ وَمَا نَقَمُوا إِلَّا أَنْ

(૭૪) આ લોકો અલ્લાહના સોગંદ ખાઈ-ખાઈને કહે છે કે અમે એ વાત નથી કહી, જો કે તેમણે ચોક્કસ એ કુફ (અધર્મ)ની વાત કહી છે. ^(૯૩) તેમણે ઈસ્લામનો સ્વીકાર કર્યા પછી કુફ કર્યું અને તેમણે એ બધું કરવાનો ઈરાદો કર્યો છે જે કરી ન શક્યા. ^(૯૪) તેમનો આ બધો રોષ એ જ વાત માટે છે ને કે

આ એક ખૂબ મહત્વપૂર્ણ નિર્દેશ હતો, જે આ તબક્કે મુસલમાનોને આપવો આવશ્યક હતો. તેના વગર ઈસ્લામી સમાજને પડતી અને પતનના આંતરિક કારણોથી બચાવી રાખી શકાય તેમ નહોતું. કોઈ જમાઅત (સમુદાય), જે પોતાના અંદર મુનાફિકો અને ગદારોને પાળી-પોષી રહી હોય અને જેમાં ઘરનાં સાપોને, માન-સન્માન અને સુરક્ષાની સાથે આસ્તિનોમાં બેસાડવામાં આવતા હોય, તે નૈતિક પતન અને છેવટે સંપૂર્ણ વિનાશનો ભોગ બન્યા સિવાય નથી રહી શકતી. નિફાકની સ્થિતિ પ્લેગના રોગ જેવી છે અને મુનાફિક એ ઉદર છે જે આ મહામારીના જીવાણુઓ લઈને ફેરે છે. તેને વસ્તીમાં સ્વતંત્રતાપૂર્વક ચાલવા-ફરવાનો અવસર આપવો, જાણે આખી વસ્તીને મૃત્યુના જોખમમાં મૂકવા સમાન છે. એક મુનાફિકને મુસલમાનોની સમાજમાં ઈજ્જત અને માન-સન્માનનું સ્થાન પ્રાપ્ત હોવાનો અર્થ એ છે કે હજારો માણસો વિદ્રોહ અને નિફાક પર નિડર બની જાય અને એ વિચાર ફેલાઈ જાય કે આ સમાજમાં ઈજ્જત પ્રાપ્ત કરવા માટે નિષ્ઠા અને વફાદારી, ભલાઈ અને ઈમાનની સચ્ચાઈ કંઈ આવશ્યક નથી, બલકે ઈમાનના જૂઠા પ્રદર્શનની સાથે વિશ્વાસઘાત અને બેવફાઈનું વંલણ અપનાવીને પણ અહીં માણસ ફૂલીફાલી શકે છે. આ જ વાત છે, જે નબી સલ્લ.એ આ નાનાસરખા ડહાંપણભર્યા વાક્યમાં વર્ણવી છે કે *من وقرصاحب بدعة فقد اعان على هدم الاسلام* “જે માણસે કોઈ બિદઅતી (ધર્મમાં કોઈ નવી વાત કાઢવાવાળા)નું માન-સન્માન કર્યું, તે વાસ્તવમાં ઈસ્લામની ઈમારતને ધ્વસ્ત કરવામાં સહાયક બન્યો.”

(૮૩) એ શું વાત હતી, જેના તરફ અહીં સંકેત કરવામાં આવ્યો છે, તેના વિશે કોઈ નિશ્ચિત જાણકારી અમારા સુધી પહોંચી નથી. અલબત્ત, રિવાયતોમાં ઘણી એવી કુફયુક્ત વાતોનો ઉલ્લેખ મળે છે, જે તે વખતે મુનાફિકોએ કરી હતી, જેમ કે - એક મુનાફિક વિશે રિવાયત કરવામાં આવી છે કે તેણે પોતાના સગાવડાલાઓમાંથી એક મુસ્લિમ નવયુવાનની સાથે વાતો કરતાં કહ્યું કે, “જો ખરેખર એ બધું સત્ય છે જે આ વ્યક્તિ (મુહમ્મદ સલ્લ.) પ્રસ્તુત કરે છે, તો આપણે-સૌ ગંધેડાઓથી પણ ખરાબ છીએ.” એક અન્ય રિવાયતમાં છે કે તબૂકના પ્રવાસમાં એક જગ્યાએ નબી સલ્લ.ની ઊંટણી ખોવાઈ ગઈ. મુસલમાનો તેને શોધતા ફરી રહ્યા હતા. આના પર મુનાફિકોના એક સમૂહે પોતાની સભામાં બેસીને ખૂબ મજાક ઉડાવી અને પરસ્પર કહ્યું કે, “આ મહાનુભાવ આકાશના સમાચારો તો ખૂબ સંભળાવે છે, પરંતુ તેમને પોતાની ઊંટણીની કંઈ ખબર નથી કે તે અત્યારે ક્યાં છે !”

(૮૪) આ સંકેત છે એ ષડયંત્રો તરફ, જે મુનાફિકોએ તબૂકના યુદ્ધ વખતે રચ્યા હતા. આમાંથી પહેલા ષડયંત્રની ઘટનાનું વર્ણન હદીસના આલિમોએ આ પ્રમાણે કર્યું કે તબૂકથી પાછા ફરતાં જ્યારે મુસલમાનોનું લશ્કર એક એવા સ્થાનની નજીક પહોંચ્યું જ્યાંથી પહાડોની વચ્ચેથી રસ્તો પસાર થતો હતો, તો કેટલાક મુનાફિકોએ પરસ્પર નક્કી કર્યું કે રાતના સમયે કોઈ ખીણમાંથી પસાર થતી વખતે નબી સલ્લ.ને ખાડામાં ફેંકી દઈશું. વહાલા નબી સલ્લ.ને આની ખબર પડી ગઈ. આપ સલ્લ.એ સૈન્યને આદેશ આપ્યો કે ખીણના રસ્તામાંથી નીકળી જાય અને આપ સલ્લ. કેવળ અમ્માર બિન યાસર રદિ. અને હુઝૈફા બિન યમાન રદિ.ને લઈને ખીણમાં ઘઈને

أَعْنَهُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ مِنْ فَضْلِهِ ۖ فَإِنْ يَتُوبُوا يَكْ خَيْرًا لَهُمْ ۗ
 وَإِنْ يَتَوَلَّوْا يُعَذِّبْهُمْ اللَّهُ عَذَابًا أَلِيمًا ۖ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ ۗ
 وَمَا لَهُمْ فِي الْأَرْضِ مِنْ وَّلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ ﴿٧٧﴾ وَمِنْهُمْ مَن مَّنَّ عَهْدَ اللَّهِ
 لِيُنِ اتُّبْنَا مِنْ فَضْلِهِ لَنَصَّدَّقَنَّ وَلَنَكُتُنَّ ۖ مِنَ الصَّالِحِينَ ﴿٧٨﴾

અલ્લાહ અને તેના રસૂલે પોતાની કૃપાથી તેમને ધનવાન બનાવી દીધા છે !^(૮૫) હવે જો તેઓ પોતાનું આ વર્તન બદલે તો તેમના જ માટે સારું છે, અને જો આમ કરતાં તેઓ ન અટકે તો અલ્લાહ તેમને અત્યંત પીડાકારી સજા આપશે. દુનિયામાં પણ અને આખિરત (પરલોક)માં પણ, અને ધરતી ઉપર કોઈ નથી જે તેમનો સમર્થક અને સહાયક હોય. (૭૫) તેમના પૈકી કેટલાક એવા પણ છે જેમણે અલ્લાહથી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જો તેણે પોતાની કૃપા વડે અમને નવાજ્યા તો અમે દાન કરીશું અને સદાચારી બનીને રહીશું.

નીકળ્યા. રસ્તામાં એકાએક ખબર પડી કે દસ-બાર મુનાફિકો ભુકાનીઓ બાંધીને પાછળ-પાછળ આવી રહ્યા છે. આ જોઈને હઝરત હુઝૈફા રહિ. તેમના તરફ દોડ્યા, જેથી તેમના ઊંટોને મારી-મારીને તેમના મોઢા ફેરવી દે. પરંતુ તેઓ દૂરથી જ હઝરત હુઝૈફા રહિ. ને આવતા જોઈને ડરી ગયા અને એ ડરથી કે ક્યાંક અમે ઓળખાઈ ન જઈએ, તરત જ ભાગી ગયા. બીજું ષડયંત્ર, જેનો આના અનુસંધાનમાં ઉલ્લેખ થયો છે, એ છે કે મુનાફિકોને રોમનો સાથે લડાઈથી નબી સલ્લ. અને આપના વફાદાર સાથીઓને સકુશળ પાછા આવી જવાની આશા નહોતી, તેથી તેમણે પરસ્પર નક્કી કરી લીધું હતું કે જેવી ત્યાં કોઈ દુર્ઘટના બને, અહીં મદીનામાં અબ્દુલ્લાહ બિન ઉબઈ (મુનાફિક)ના માથા પર તાજ મૂકી દેવામાં આવે.

(૮૫) નબી સલ્લ. ની હિજરત પહેલા મદીના આરબ પ્રદેશના ગામોમાંથી એક સાધારણ ગામ હતું, અને ઔસ અને ખઝરજના કબીલાઓ ધનસંપત્તિ કે પદની દૃષ્ટિએ કોઈ ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવતા નહોતા. પરંતુ જ્યારે નબી સલ્લ. ત્યાં પધાર્યા અને અન્સારે આપનો સાથ આપીને પોતાને વિભિન્ન જોખમોમાં નાખી દીધા, તો માત્ર આઠ-નવ વર્ષના અંદર-અંદર આ સાધારણ પ્રકારનું ગામ આખા આરબ પ્રદેશની રાજધાની બની ગયું. એ જ ઔસ અને ખઝરજના ખેડૂતો રાજ્યના કર્તાધિર્તા બની ગયા અને ચોતરફથી વિજયો, યુદ્ધ-પશ્ચાત પ્રાપ્ત થયેલ માલસામાન (ગનીમત) અને વેપારની બરકતો (વૃદ્ધિ-સમૃદ્ધિઓ) એ કેન્દ્રીય નગર પર વર્ષાની જેમ વરસવા લાગી. અલ્લાહ આના પર જ તેમને શરમ અપાવી રહ્યો છે કે અમારા પયગંબર પર તમારો આ રોષ શું આ જ ભૂલના બદલામાં છે કે તેના કારણે આ કૃપાઓ તમને પ્રદાન કરવામાં આવી ?

فَلَبَّآ اٰتٰهُم مِّنْ فَضْلِهِۦ بَخْلًا وَّتَوَلَّوْا وَّهُمْ مُّعْرِضُوْنَ ﴿٤٦﴾
 فَاَعْقَبَهُمْ نِفَاقًا فِىۡ قُلُوْبِهِمْ اِلٰى يَوْمٍ يَلْقَوْنَهٗۤ اِمَّا اَخْلَفُوْا
 اللّٰهَ مَا وَعَدُوْهُ وِمَا كَانُوْا يَكْذِبُوْنَ ﴿٤٧﴾ اَلَمْ يَعْلَمُوْا اَنَّ
 اللّٰهَ يَعْلَمُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ وَاَنَّ اللّٰهَ عَلٰمُ الْغُيُوْبِ ﴿٤٨﴾

અવગણના કરવાને બદલે તેમને પોતાની કૃપાથી ધનવાન કરી દીધા તો તેઓ કંજૂસી કરવા લાગ્યા અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાથી એવા ફર્યાકે તેમને તેની પરવા સુદ્ધાં નથી. (૪૬) પરિણામ એ આવ્યું કે તેમના આ પ્રતિજ્ઞા-ભંગના કારણે જે તેમણે અલ્લાહ સાથે કર્યો હતો, અને એ જૂઠના કારણે જે તેઓ બોલતા રહ્યા, અલ્લાહે તેમના હૃદયોમાં દંભ નાખી દીધો, જે તેના સમક્ષ તેમની હાજરીના દિવસ સુધી તેમનો પીછો નહીં છોડે. (૪૭) શું આ લોકો જાણતા નથી કે અલ્લાહને તેમના છૂપા ભેદ અને તેમની છૂપી ગુસપુસ સુદ્ધાંની ખબર છે અને તે બધી અદૃશ્યની વાતોથી સંપૂર્ણપણે માહિતગાર છે ?

(૪૬) ઉપરની આયતમા એ મુનાફિકોની જે કૃતજ્ઞતા, નિમકહરામી અને અપકારની નિંદા કરવામાં આવી હતી, તેનું એક વધારે પ્રમાણ સ્વયં તેમના જ જીવનમાંથી પ્રસ્તુત કરીને અહીં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે વાસ્તવમાં આ લોકો ટેવાયેલા ગુનેગારો છે, તેમના નૈતિક નિયમોમાં આભાર-પ્રદર્શન, ઉપકાર માનવા અને વચન નિભાવવા જેવા ગુણોનું ક્યાંય નામ-નિશાન સુદ્ધાં જોવા મળતું નથી.

الَّذِينَ يَلْبِزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فِي الصَّدَقَاتِ
 وَالَّذِينَ لَا يَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ فَيَسْخَرُونَ مِنْهُمْ ۖ سَخِرَ اللَّهُ
 مِنْهُمْ ۖ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ۙ اِسْتَغْفِرْ لَهُمْ ۙ اَوْ لَا تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ ۖ اِنْ
 تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ ۗ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ
 كَفَرُوْا بِاللّٰهِ وَرَسُوْلِهٖ ۗ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفٰسِقِيْنَ ﴿٩٠﴾

(૭૯) (તે ખૂબ જાણે છે એ કંજૂસ ધનવાનોને) જેઓ રાજી-ખુશીથી આપવાવાળા ઈમાનવાળાઓના આર્થિક બલિદાનો પર મહેણાં મારે છે અને એમની મજાક ઉડાવે છે જેમના પાસે અલ્લાહના માર્ગમાં આપવા માટે એ સિવાય કંઈ નથી જે તેઓ પોતાના પર કષ્ટ ઉઠાવીને આપે છે. ^(૭૯) અલ્લાહ આ મજાક ઉડાવનારાઓની મજાક ઉડાવે છે અને તેમના માટે પીડાકારી સજા છે. (૮૦) હે નબી ! તમે ચાહે આવા લોકોની માફી માટે વિનંતી કરો કે ન કરો, જો તમે સિત્તેર વખત પણ તેમને માફ કરી દેવાની વિનંતી કરશો તો અલ્લાહ તેમને કદાપિ માફ નહીં કરે, કેમ કે તેમણે અલ્લાહ અને તેના રસૂલ સાથે કુફ્ર કર્યું છે અને અલ્લાહ અવજાકારીઓને મુક્તિનો માર્ગ દેખાડતો નથી. (રુકૂઅ-૧૦)

(૮૦) તબૂકના યુદ્ધ વખતે જ્યારે નબી સલ્લ.એ ફાળાની અપીલ કરી, તો મોટા-મોટા ધનવાન મુનાફિકી હાથ રોકીને બેસ્યા હતા, પરંતુ જ્યારે નિષ્ઠાવાન ઈમાનવાળાં આગળ વધી-વધીને ફાળો આપવા લાગ્યા તો આ લોકોએ તેમના પર મહેણાં મારવાનું શરૂ કર્યું. કોઈ સમર્થ મુસ્લિમ પોતાની હેસિયત મુજબ અથવા તેનાથી વધીને કોઈ મોટી રકમ પ્રસ્તુત કરતો તો આ લોકો તેના પર દેખાડો કરવાનો આરોપ લગાવતા અને જો કોઈ નિર્ધન મુસલમાન પોતાનું અને પોતાનાં પત્ની-બાળકોનું પેટ કાપીને કોઈ નાની રકમ પ્રસ્તુત કરતો કે રાતભર મહેનત-મજૂરી કરીને થોડીક ખજૂરો પ્રાપ્ત કરતો અને એ જ લાવીને પ્રસ્તુત કરી દેતો, તો આ લોકો તેના પર મહેણાં મારતા કે, લો આ તીતીઘોડાનો પગ પણ આવી ગયો છે, જેથી તેનાથી રોમના કિલ્લાઓ પર વિજય પ્રાપ્ત કરાય.

فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ وَكَرِهُوا أَنْ
يُجَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَقَالُوا لَا تَنْفِرُوا فِي
الْحَرْبِ قُلْ نَارُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرًّا لَوْ كَانُوا يَفْقَهُونَ ﴿٧٩﴾
فَلْيَضْحَكُوا قَلِيلًا وَلْيَبْكُوا كَثِيرًا ۗ جَزَاءً بِمَا كَانُوا
يَكْسِبُونَ ﴿٨٠﴾ فَإِنْ رَجَعَكَ اللَّهُ إِلَى طَائِفَةٍ مِّنْهُمْ فَاسْتَأْذَنُوكَ
لِلْخُرُوجِ فَقُلْ لَنْ تَخْرُجُوا مَعِيَ أَبَدًا وَلَنْ تُقَاتِلُوا مَعِيَ
عَدُوًّا ۗ إِنَّكُمْ رَضِيتُمْ بِالْقُعُودِ أَوَّلَ مَرَّةٍ فَاقْعُدُوا مَعَ
الْمُخَلَّفِينَ ﴿٨١﴾ وَلَا تُصَلِّ عَلَى أَحَدٍ مِّنْهُمْ مَاتَ أَبَدًا وَلَا تَقُمْ عَلَى
قَبْرِهِ ۗ إِنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَمَاتُوا وَهُمْ فَسِقُونَ ﴿٨٢﴾

જે લોકોને પાછળ રહી જવાની પરવાનગી આપી દેવામાં આવી હતી તેઓ અલ્લાહના રસૂલનો સાથ ન આપવા અને ઘરમાં બેસી રહેવા માટે ખુશ થયા અને તેમને ગમ્યું નહીં કે અલ્લાહના માર્ગમાં જાન અને માલથી જિહાદ કરે. તેમણે લોકોને કહ્યું, “આવી સખત ગરમીમાં ન નીકળો.” તેમને કહો કે જહન્નમની આગ આનાથી પણ વધુ ગરમ છે, કદાચ તેમને આનું ભાન હોત. (૮૧) હવે તેઓ હસવાનું ઓછું રાખે અને રડે વધારે, એટલા માટે કે જે બૂરાઈ આ લોકો કમાતા રહ્યા છે તેનો બદલો આવો જ છે (કે તેમણે તેના પર રડવું જોઈએ.) (૮૩) જો અલ્લાહ તમને તેમના વચ્ચે પાછા લઈ જાય અને હવે પછી તેમના પૈકી કોઈ જૂથ જિહાદ માટે નીકળવાની તમારા પાસે પરવાનગી માગે તો સ્પષ્ટ કહી દેજો, “હવે તમે મારા સાથે કદાપિ આવી શકતા નથી અને ન મારા સાથે રહી કોઈ દુશ્મન સાથે લડી શકો છો, તમે પહેલાં બેસી રહેવાનું પસંદ કર્યું હતું, તો હવે ઘરે બેસનારાઓ સાથે જ બેસી રહો.” (૮૪) અને ભવિષ્યમાં તેમના પૈકી જે કોઈ મૃત્યુ પામે તેની જનાઝાની નમાઝ પણ તમે કદાપિ ન પઢતા અને ન ક્યારેય તેની કબર પાસે ઊભા રહો, કેમ કે તેમણે અલ્લાહ અને તેના રસૂલ સાથે કુફ (અવજા) કર્યું છે અને તેઓ મૃત્યુ પામ્યા છે એવી હાલતમાં કે તેઓ અવજાકારી હતા. (૮૬)

(૮૮) તબૂકથી પાછા ફરતી વખતે કંઈ વધારે સમય વિત્યો નહોતો કે અબ્દુલ્લાહ બિન ઉબઈ, મુનાફિકોના સરદારનું મૃત્યુ થઈ ગયું. તેના પુત્ર અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્દુલ્લાહ, જેઓ નિષાવાન મુસલમાનોમાંથી હતા, નબી સલ્વ.ને

وَلَا تُعْجِبْكَ أَمْوَالُهُمْ وَأَوْلَادُهُمْ ۖ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُعَذِّبَهُمْ بِهَا فِي
الدُّنْيَا وَتَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَهُمْ كَافِرُونَ ﴿٨٥﴾ وَإِذَا أَنْزَلْتَ سُورَةَ أَنْ
أَمِنُوا بِاللَّهِ وَجَاهِدُوا مَعَ رَسُولِهِ اسْتَأْذَنَكَ أُولُوا الطَّلُوقِ
مِنْهُمْ وَقَالُوا ذَرْنَا نَكُنْ مَعَ الْقُعْدِيِّينَ ﴿٨٦﴾ رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا
مَعَ الْخَوَالِفِ وَطُبِعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ ﴿٨٧﴾

(૮૫) તેમની અમીરી અને સંતાનોની અધિકતા તમને ધોખામાં ન નાખે. અલ્લાહે તો ઈરાદો કરી લીધો છે કે આ ધન અને સંતાનો વડે તેમને આ જ દુનિયામાં સજા આપે અને તેમનાં પ્રાણ એવી હાલતમાં નીકળે કે તેઓ કાફિર (અધર્મી) હોય. (૮૬) જ્યારે પણ કોઈ સૂર: આ વિષે ઊતરી કે અલ્લાહને માનો અને તેના રસૂલ સાથે મળીને જિહાદ કરો તો તમે જોયું કે જે લોકો તેમના પૈકી સમર્થ હતા તેઓ જ તમને વિનંતી કરવા લાગ્યા કે અમને જિહાદમાં ભાગ લેવામાંથી માફ કરવામાં આવે અને તેમણે કહ્યું કે અમને છોડી દો કે અમે બેસનારાઓની સાથે છીએ. (૮૭) આ લોકોએ ઘરમાં બેસી રહેનારીઓમાં સામેલ થવાનું પસંદ કર્યું અને તેમના હૃદયો પર મહોર મારી દેવામાં આવી, આથી તેમની સમજમાં હવે કંઈ નથી આવતું. ^(૮૮)

સેવામાં આવ્યા અને કફનમાં લગાવવા માટે આપનો કુરતો માંગ્યો. આપ સલ્લ. એ સહૃદયતાથી તે આપ્યો. પછી તેમણે નિવેદન કર્યું કે આપ જ આના જનાજાની નમાઝ પઢાવો. આપ તેના માટે પણ તૈયાર થઈ ગયા. હઝરત ઉમર રદિ.એ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે હે અલ્લાહના રસૂલ ! શું આપ એ વ્યક્તિની જનાજાની નમાઝ પઢાવશો જે આ અને આવું કરી ચૂક્યો છે. પરંતુ હુજૂર સલ્લ. તેમની આ બધી વાતો સાંભળીને મલકાતા રહ્યા અને પોતાની એ દયાળુતાના કારણે, જે શત્રુ-મિત્ર સૌ માટે સમાન હતી, આપ સલ્લ.એ એ સૌથી ખરાબ શત્રુ માટે પણ મગફિરત (માફી અને મુક્તિ)ની દુઆ કરવામાં સંકોચ ન કર્યો. છેવટે જ્યારે આપ નમાઝ પઢાવવા ઊભા થઈ ગયા, તો આ આયત અવતરિત થઈ અને આપને અલ્લાહે પોતાના સીધે-સીધા આદેશથી રોકી દીધા, કેમ કે હવે એ સ્થાયી નીતિ નક્કી કરી દેવામાં આવી હતી કે મુસલમાનોની જમાઅતમાં મુનાફિકોને કોઈપણ રીતે ફૂલવા-ફાલવા દેવામાં નહીં આવે અને કોઈ એવું કામ ન કરવામાં આવે જેનાથી આ જૂથને પ્રોત્સાહન મળે.

આનાથી એ મસ્લો (મામલો) નીકળ્યો કે ફાસિક (અવજાકારી, પાપી), ફાજિર (નીતિભ્રષ્ટ) તથા પાપ અને ગુના માટે પ્રસિદ્ધ લોકોની જનાજાની નમાઝ મુસલમાનોના ઈમામ (વડા) અને જવાબદાર લોકોએ ન પઢાવવી જોઈએ, ન પઢવી જોઈએ. આ આયતો પછી નબી સલ્લ. ની રીત એ બની ગઈ હતી કે જ્યારે આપને કોઈ જનાજા માટે જવાનું કહેવામાં આવતું તો આપ પહેલા મૃતક વિશે પૂછી લેતા હતા કે કયા પ્રકારનો માણસ હતો, અને જો ખબર હોય કે ખરાબ ચાલ-ચલગતનો માણસ હતો તો આપ તેના ઘરવાળાઓને કહી દેતા કે તમને અધિકાર છે કે જે રીતે ઈચ્છો, તેને દફન કરી દો.

(૮૮) અર્થાત્ આમ તો આ ખૂબ લજજાસ્પદ વાત છે કે સારા કહેવાતા, હૃષ્ટપુષ્ટ, સ્વસ્થ, સમર્થ લોકો ઈમાનનો દાવો

لَكِنَّ الرُّسُولَ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ جَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ ط
 وَأُولَئِكَ لَهُمُ الْخَيْرَاتُ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿٧٨﴾ أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ
 جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ﴿٧٩﴾
 وَجَاءَ الْمُعَذِّبُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ لِيُؤْذَنَ لَهُمْ وَقَعَدَ الَّذِينَ كَذَبُوا
 اللَّهَ وَرَسُولَهُ ط سَيُصِيبُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿٨٠﴾

(૮૮) તેનાથી વિપરીત, રસૂલે અને એ લોકોએ જેઓ રસૂલના સાથે ઈમાન લાવ્યા હતા પોતાની જાન અને માલ વડે જિહાદ કર્યો અને હવે બધી જ ભલાઈઓ તેમના જ માટે છે અને તેઓ જ સફળતા પામવાના છે. (૮૯) અલ્લાહે તેમના માટે એવા બાગ તૈયાર કરી રાખ્યા છે જેની નીચે નહેરો વહી રહી છે, તેમાં તેઓ હંમેશાં રહેશે. આ છે ભવ્ય સફળતા. (રુકૂઅ-૧૧) (૯૦) બદ્દુ આરબો પૈકી પણ ઘણા લોકો આવ્યા^(૯૦) જેમણે બહાના કર્યા, જેથી તેમને પણ પાછળ રહી જવાની પરવાનગી મળી જાય. આવી રીતે બેસી રહ્યા એ લોકો, જેમણે અલ્લાહ અને તેના રસૂલથી ઈમાનની જૂઠી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. આ બદ્દુઓ પૈકી જે લોકોએ કુફનો માર્ગ અપનાવ્યો છે ટૂંકમાં જ તેઓ પીડાકારી સજાના ભોગ બનશે.^(૯૧) રાખવા છતાં પણ કામના સમયે મેદાનમાં નીકળવાના બદલે ઘરોમાં ધૂસી રહે અને સ્ત્રીઓમાં જઈને સામેલ થઈ જાય. પરંતુ આ લોકોએ સ્વયં જાણી-સમજીને પોતાના માટે આવું વલણ પસંદ કર્યું હતું, તેથી પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર તેમનાથી એ પવિત્ર ભાવનાઓ છીનવી લેવામાં આવી, જેના કારણે માણસ આવી પરિસ્થિતિમાં તુચ્છ અને નીચ રીત-ભાત અપનાવવામાં શરમ અનુભવ કરતો હોય છે.

(૯૦) આરબ બદ્દુઓથી તાત્પર્ય મદીનાના આસપાસ રહેવાવાળા ગ્રામવાસીઓ અને રણપ્રદેશમાં રહેનારાં આરબો છે, જેમને સામાન્ય રીતે 'બદુ' કહેવામાં આવે છે.

(૯૧) ઈમાનનું દંભયુક્ત પ્રદર્શન, જેના પાછળ વાસ્તવમાં સમર્થન, સ્વીકૃતિ, નિષ્ઠા અને આજ્ઞાપાલન ન હોય અને જેના ઉપરછલ્લા એકરાર પછી પણ વ્યક્તિ અલ્લાહ અને તેના દીન (ધર્મ)ની સરખામણીમાં પોતાનાં સ્વાર્થ અને પોતાની સાંસારિક રુચિઓને વધારે પ્રિય રાખતો હોય, વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ 'કુફ' (અધર્મ) અને ઈન્કાર જ છે. અલ્લાહના ત્યાં આવા લોકોની સાથે એ જ વ્યવહાર થશે, જે ઈન્કાર કરનારાઓ અને વિદ્રોહીઓની સાથે થશે, ભલે દુનિયામાં આ પ્રકારના લોકોને 'કાફિર' (અધર્મીઓ) ઠરાવી શકાતા ન હોય અને તેમના સાથે મુસલમાનો જેવો જ વ્યવહાર થતો રહે. દુનિયાના આ જીવનમાં જે કાનૂન પર મુસ્લિમ સમાજની વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવામાં આવી છે અને જે આચાર-સંહિતાના આધારે ઈસ્લામી રાજ્ય અને તેના ન્યાયાધીશો નિયમોને લાગુ કરે છે, તેની દૃષ્ટિથી તો નિફાક (દંભ) બતાવવા માટે 'કુફ' કે 'કુફ જેવો' હુકમ માત્ર એ જ સ્વરૂપોમાં લગાવી શકાય છે, જ્યારે કે ઈન્કાર, દ્રોહ કે ગદારી અને વિશ્વાસઘાત અને બેવફાઈનું પ્રદર્શન ખુલ્લેઆમ થઈ જાય. તેથી નિફાકના ઘણા સ્વરૂપો અને સ્થિતિઓ એવી રહી જાય છે, જે શરીરતની અદાલતમાં કુફના હુકમથી બચી જાય છે, પરંતુ

لَيْسَ عَلَى الضُّعَفَاءِ وَلَا عَلَى الْمَرْضَى وَلَا عَلَى الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ
مَا يَنْفِقُونَ حَرَجٌ إِذَا نَصَحُوا لِلَّهِ وَرَسُولِهِ ۗ مَا عَلَى الْمُحْسِنِينَ
مِنْ سَبِيلٍ ۗ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٤١﴾ وَلَا عَلَى الَّذِينَ إِذَا مَا آتَوْكَ

અશક્ત, વૃદ્ધ અને બીમાર લોકો અને એ લોકો જેમના પાસે જિહાદમાં સામેલ થવા માટે રસ્તાનો ખર્ચ નથી, જો પાછળ રહી જાય તો કોઈ દોષ નથી, જ્યારે તેઓ નિખાલસ હૃદયથી અલ્લાહ અને તેના રસૂલના વફાદાર હોય. (૯૧) આવું ભલું વર્તન કરનારા લોકોને દોષ આપવા માટે કોઈ કારણ નથી, અને અલ્લાહ દરગુજર કરનાર અને દયાળુ છે. (૯૨) આવી જ રીતે એ લોકોને પણ દોષ આપવાનું કોઈ શરીર અતના કોઈ નિર્ણયમાં કોઈ મુનાફિકનું કુકના હુકમમાંથી બચી નીકળવાનો અર્થ એ નથી કે અલ્લાહના નિર્ણયમાં પણ તે આ હુકમ અને તેની સજામાંથી બચી નીકળશે.

(૯૨) આનાથી જાણ થઈ કે જે લોકો જોવામાં વિવશ હોય, તેમના માટે પણ માત્ર નબળાઈ અને બીમારી કે માત્ર નિર્ધનતા માફી માટે પર્યાપ્ત કારણ નથી, બલકે તેમની એ મજબૂરીઓ કેવળ એ સ્થિતિમાં તેમના માટે માફીનું કારણ બની શકે છે, જ્યારે તેઓ અલ્લાહ અને તેના રસૂલના સાચા વફાદાર હોય, નહિ તો જો વફાદારી ન હોય તો કોઈ વ્યક્તિને માત્ર એટલા માટે માફ કરી શકાતો નથી કે તે કર્તવ્ય નિભાવવાના સમયે બીમાર કે નિર્ધન હતો. અલ્લાહ કેવળ પ્રત્યક્ષને નથી જોતો કે આવા બધા લોકો જેઓ બીમારીનું મેડિકલ સર્ટિફિકેટ કે ઘડપણ અને શારીરિક નબળાઈની મજબૂરી રજૂ કરી દે, તેના ત્યાં સંમાન રૂપે તેને મજબૂર સમજી લેવામાં આવે અને તેની પૂછપરછ સમાપ્ત થઈ જાય. તે તો તેમનામાંથી એક-એક વ્યક્તિના દિલનું પરીક્ષણ કરશે, તેના સંપૂર્ણ છૂપા અને જાહેર વ્યવહારોને જોશે અને એ તપાસ કરશે કે તેની આ મજબૂરી એક વફાદાર બંદા જેવી મજબૂરી હતી કે પછી એક દ્રોહી અને વિશ્વાસઘાતી જેવી. એક વ્યક્તિ છે કે જ્યારે તેણે કર્તવ્યની પોકાર સાંભળી તો મનમાં લાખ-લાખ આભાર માન્યો કે, “ખૂબ સારા સમયે હું બીમાર થઈ ગયો, નહિ તો આ આફત કોઈ રીતે ટાળ્યે ન ટળતી અને અકારણ મુસીબત ભોગવવી પડતી.” બીજા વ્યક્તિએ આ જ પોકાર સાંભળી તો વ્યાકુળ થઈ ઉઠ્યો કે, “અરે ! કેવા સમયે આ દુષ્ટ બીમારીએ મને પકડી લીધો છે. જે સમય મેદાનમાં સેવા કરવાનો હતો, તે કેવી ખરાબ રીતે અહીં બિસ્તર પર નષ્ટ થઈ રહ્યો છે.” એક વ્યક્તિએ પોતાના માટે તો સેવાથી બચવાનું બહાનું પ્રાપ્ત કરી જ લીધું હતું, પરંતુ તેના સાથે તેણે બીજા લોકોને પણ આનાથી રોકવાની કોશિશ કરી. બીજો જો કે સ્વયં બીમારીની પથારીએ વિવશ થઈને પડ્યો હતો, પરંતુ તે ખરાબર પોતાના સગાવહાલાઓ, મિત્રો અને ભાઈઓને જિહાદનું પ્રોત્સાહન આપતો રહ્યો અને પોતાની દેખભાળ કરવાવાળાઓને પણ કહેતો રહ્યો કે, “મારો માલિક અલ્લાહ છે, દવા-ઇલાજનો પ્રબંધ કોઈ-ને-કોઈ રીતે થઈ જ જશે, મારા એકલા માણસ માટે તમે આ કીમતી સમયને નષ્ટ ન કરો, જે સત્ય-ધર્મની સેવામાં લાગવો જોઈએ.” એક વ્યક્તિએ બીમારીના બહાને ઘર બેરીને લડાઈનો બધો સમય હતોત્સાહ ફેલાવવામાં, ખરાબ સમાચારો ઉડાવવામાં, યુદ્ધ-સંબંધી કોશિશોને ખરાબ કરવામાં અને મુજાહિદો (યોદ્ધાઓ)ની પાછળ તેમના ઘરોને બગાડવામાં લગાવ્યો. બીજાએ એ જોઈને કે મેદાનમાં જવાના સૌભાગ્યથી તે વંચિત રહી ગયો છે, પોતે યથાશક્તિ કોશિશ કરી કે ઘરના મોરચા (Home-front)ને મજબૂત

لِتَحْبِلَهُمْ قُلْتَ لَا أَجِدُ مَا أَحْمِلُكُمْ عَلَيْهِ تَوَلَّوْا وَأَعْيِبُهُمْ
تَفِيضٌ مِنَ الدَّمْعِ حَزَنًا أَلَّا يَجِدُوا مَا يُنْفِقُونَ ﴿٧٣﴾ إِنَّمَا السَّبِيلُ
عَلَى الَّذِينَ يَسْتَأْذِنُونَكَ وَهُمْ أَغْنِيَاءُ رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا
مَعَ الْخَوَالِفِ وَطَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٧٤﴾

કારણ નથી, જેમણે પોતે આવીને તમને વિનંતી કરી હતી કે અમારા માટે સવારીઓ ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવે, અને જ્યારે તમે કહ્યું હતું કે હું તમારા માટે સવારીની વ્યવસ્થા કરી શકતો નથી તો તેઓ મજબૂર થઈને પાછા ગયા અને હાલત એ હતી કે તેમની આંખોમાંથી અશ્રુ વહી રહ્યા હતા અને તેમને એ વાતનું ઘણું દુઃખ હતું કે તેઓ પોતાના ખર્ચે જિહાદમાં સામેલ થવાની શક્તિ ધરાવતા નથી. ^(૯૩) (૯૩) અલબત્ત, વાંધો એ લોકો પર છે જેઓ ધનવાન છે અને છતાં પણ તમને વિનંતી કરે છે કે તેમને જિહાદમાં સામેલ થવામાંથી મુક્તિ આપવામાં આવે. તેમણે ઘરમાં બેસનારીઓમાં સામેલ થવાનું પસંદ કર્યું અને અલ્લાહે તેમના હૃદયો ઉપર મહોર મારી દીધી, તેથી હવે આ લોકો કંઈ જાણતા નથી (કે અલ્લાહને ત્યાં તેમના આવર્તનનું શું પરિણામ આવવાનું છે.)

રાખવામાં વધારેમાં વધારે સેવા તેનાથી જે થઈ શકે, તે કરે. પ્રત્યક્ષમાં તો આ બંને વિવશ છે, પરંતુ અલ્લાહની દૃષ્ટિએ આ બે અલગ-અલગ પ્રકારના વિવશ લોકો કોઈપણ રીતે સમાન નથી હોઈ શકતા. અલ્લાહના ત્યાં માફી જો છે, તો કેવળ બીજા પ્રકારના વ્યક્તિ માટે છે. રહ્યો પહેલો વ્યક્તિ, તો તે પોતાની મજબૂરી છતાં ગદારી અને બેવફાઈનો ગુનેગાર છે.

(૯૩) એવા લોકો, જેઓ દીન (ધર્મ)ની સેવા માટે બેચેન હોય, અને જો કોઈ વાસ્તવિક મજબૂરીના કારણે અથવા સાધન ન હોવાને કારણે વ્યવહારિક રૂપે સેવા ન કરી શકે, તો તેમનાં હૃદયને એટલું જ ઊંડું દુઃખ થાય, જેટલું કોઈ દુનિયાપરસ્ત (ભૌતિકવાદી)ને રોજગાર સમાપ્ત થઈ જવાથી કે કોઈ મોટા લાભના અવસરથી વંચિત થઈ જવાથી થતું હોય છે. તેમની ગણતરી અલ્લાહના ત્યાં સેવા કરવાવાળાઓમાં જ થશે, ભલે ને તેમણે વ્યવહારિક રૂપે કોઈ સેવા કરી ન હોય, એટલા માટે કે તેઓ ચાહે હાથ-પગથી કામ ન કરી શક્યા હોય, પરંતુ દિલથી તો તેઓ સેવામાં જ લાગેલા રહ્યા છે. આ જ વાત તબૂકના યુદ્ધથી પાછા આવતી વખતે પ્રવાસની વચ્ચે નબી સલ્વ. એ પોતાની સાથીઓને સંબોધિત કરતાં કહી હતી કે, “મદીનામાં કેટલાક લોકો એવા છે કે તમે કોઈ ખીણ પાર નથી કરી અને કોઈ કૂચ એવી નથી કરી, જેમાં તેઓ તમારા સાથે-સાથે ન રહ્યા હોય.” સહાબાએ આશ્ચર્યથી કહ્યું, “શું મદીનામાં રહીને?” ફરમાવ્યું, “હા, મદીનામાં રહીને, કેમ કે મજબૂરીએ તેમને રોકી લીધા હતા, નહિ તો તેઓ સ્વયં રોકાવાવાળા નહોતા.”

الْحَبْرَةَ السَّائِيَةَ عَنَّا (۱۱)

يَعْتَذِرُونَ إِلَيْكُمْ إِذَا رَجَعْتُمْ إِلَيْهِمْ ۗ قُلْ لَا تَعْتَذِرُوا لَنْ
 تُؤْمِنَ لَكُمْ قَدْ نَبَأْنَا اللَّهُ مِنْ أَحْبَارِكُمْ ۗ وَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ
 وَرَسُولُهُ ثُمَّ تُرَدُّونَ إِلَىٰ عِلْمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنبِّئُكُمْ
 بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿۹۴﴾ سَيَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَكُمْ إِذَا انْقَلَبْتُمْ إِلَيْهِمْ
 لِتُعْرِضُوا عَنْهُمْ ۗ فَأَعْرِضُوا عَنْهُمْ ۗ إِنَّهُمْ رِجْسٌ ۚ وَمَأْوَاهُمْ
 جَهَنَّمُ ۗ جَزَاءٌ لِّمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿۹۵﴾ يَحْلِفُونَ لَكُمْ لِتَرْضَوْا عَنْهُمْ ۗ
 فَإِنْ تَرْضَوْا عَنْهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَرْضَىٰ عَنِ الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ ﴿۹۶﴾

તમે જ્યારે પાછા ફરીને તેમના પાસે પહોંચશો તો તે લોકો જાત-જાતના બહાના આગળ ધરશે. પરંતુ તમે સ્પષ્ટ કહી દેજો, “બહાના ન કાઢો, અમે તમારી કોઈ વાતનો વિશ્વાસ નહીં કરીએ. અલ્લાહે અમને તમારી હાલત બતાવી દીધી છે. હવે અલ્લાહ અને તેનો રસૂલ તમારા વર્તનને જોશે, પછી તમે તેના તરફ પાછા લઈ જવામાં આવશો, જે દૃશ્ય અને અદૃશ્ય સૌને જાણવાવાળો છે અને તે તમને બતાવી દેશે કે તમે શું-શું કરતાં રહ્યા છો.” (૯૫) તમારા પાછા ફરવા ઉપર આ લોકો તમારા સામે સોગંદો ખાશે જેથી તમે તેમના તરફ દુર્લક્ષ કરો. તો નિઃસંદેહ તમે તેમના તરફ દુર્લક્ષ જ કરી દો, (૯૬) કેમ કે આ ગંદકી છે અને તેમનું અસલ ઠેકાણું તો જહન્નમ છે, જે તેમની કમાણીના બદલામાં તેમને મળશે. (૯૬) આ લોકો તમારા સામે સોગંદો ખાશે જેથી તમે તેમનાથી ખુશ થઈ જાવ, જો કે તમે તેમનાથી ખુશ થઈ પણ જાઓ, તો અલ્લાહ આવા અવજ્ઞાકારી લોકોથી કદાપિ ખુશ થશે નહીં.

(૯૪) પહેલા વાક્યમાં દુર્લક્ષ કરવાથી તાત્પર્ય માફ કરી દેવું છે, અને બીજા વાક્યમાં સંબંધ તોડી નાખવું છે. અર્થાત્ તેઓ તો ઈચ્છે છે કે તમે તેમનાથી ઝખડો નહીં, પરંતુ સારું એ છે કે તમે તેમના સાથે કોઈ સંબંધ જ ન રાખો અને સમજી લો કે તમે તેમનાથી કપાઈ ગયા અને તેઓ તમારાથી.

الْأَعْرَابُ أَشَدُّ كُفْرًا وَنِفَاقًا وَأَجْدَرُ أَلَّا يَعْلَمُوا حُدُودَ مَا
 أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ ۗ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿٧٥﴾ وَمِنَ الْأَعْرَابِ

(૯૭) આ બહુ આરબો કુફર (ઈન્કાર) અને નિફાક (દંભ)માં વધારે કટ્ટર છે અને તેમના મામલામાં એ વાતની સંભાવના વધુ છે કે તેઓ તે દીન (ધર્મ)ની મર્યાદાઓથી અજાણ રહે, જે અલ્લાહે પોતાના રસૂલ ઉપર અવતરિત કરેલ છે. (૯૮) આ બહુ આરબોમાં (૯૫) જેમ કે અમે અગાઉ ઉલ્લેખ કરી ચૂક્યા છીએ, અહીં આરબ બહુઓથી તાત્પર્ય એ ગ્રામવાસી અને રણમાં રહેવાવાળા આરબો છે, જેઓ મદીનાના ચોતરફ વસેલા હતા. આ લોકો મદીનામાં એક સુદઢ અને સંગઠિત શક્તિને ઉભરતી જોઈને પહેલા તો ભયભીત થઈ ગયા. પછી ઈસ્લામ અને કુફના સંઘર્ષ દરમ્યાન એક સમય સુધી તકવાદ અને સ્વાર્થ-સિદ્ધિની નીતિ પર ચાલતા રહ્યા. પછી જ્યારે ઈસ્લામી રાજ્યની સત્તા હિજાઝ અને નજ્દના એક મોટા ભાગ પર વ્યાપ્ત થઈ ગઈ અને વિરોધી કબીલાઓનું જોર તેની સરખામણીમાં તૂટવા લાગ્યું, તો આ લોકોએ પોતાનું હિત એમાં જ જોયું કે ઈસ્લામના વર્તુળમાં દાખલ થઈ જાય. પરંતુ આમાં ખૂબ ઓછા લોકો હતા, જેઓ આ દીન (ધર્મ)ને સાચો દીન સમજીને સાચા દિલથી ઈમાન લાવ્યા હોય અને નિષ્ઠાપૂર્ણ રીતે તેના તકદાઓને પૂરા કરવા માટે તૈયાર હોય. મોટાભાગના બહુઓ માટે ઈસ્લામ અપનાવવાની હેસિયત ઈમાન અને આસ્થાની નહીં, બલકે માત્ર સ્વાર્થ અને નીતિની હતી. તેઓ ઈચ્છતા હતા કે તેમના હિસ્સામાં કેવળ એ લાભો આવી જાય, જે સત્તામાં રહેવાવાળા સમૂહના સભ્ય બનવાથી પ્રાપ્ત થતા હોય છે. પરંતુ એ નૈતિક બંધન, જે ઈસ્લામ તેમના પર મૂકે છે, એ નમાઝ-રોઝાની પાબંદીઓ, જે આ દીનને અપનાવતાં જ તેમના પર લાગુ થઈ જાય છે, એ ઝકાંત જે વિધિસર વસૂલ કરવાવાળાઓ દ્વારા તેમના બગીચાઓ અને તેમનાં રેવડો (ઢોર-ઢાંખર) પર વસૂલ કરવામાં આવતી હતી, એ અનુશાસન અને વ્યવસ્થા જેના બંધનમાં તેમને તેમના ઈતિહાસમાં પહેલી વાર જકડવામાં આવ્યા હતા, એ જાન અને માલના બલિદાનો જે લૂટમારની લડાઈઓમાં નહિ, બલકે અલ્લાહના વિશુદ્ધ માર્ગમાં જિહાદમાં વારંવાર તેમનાથી માંગવામાં આવી શકે છે, આ બધી વસ્તુઓ તેમને ખૂબ જ અપ્રિય હતી, અને તેઓ તેનાથી પીછો છોડાવવા માટે દરેક પ્રકારની ચાલબાજીઓ અને બહાનાબાજીઓ કરતા રહેતા હતા. તેમને તેનાથી કોઈ મતલબ નહોતો કે સત્ય શું છે તથા તેમની અને તમામ મનુષ્યોની વાસ્તવિક સફળતા કઈ વસ્તુમાં છે. તેમને જેનાથી પણ રુચિ હતી તે બસ પોતાના આર્થિક લાભ, પોતાના આરામ, પોતાની જમીનો, પોતાના ઊંટો અને પોતાની બકરીઓથી અને પોતાના તંબુઓની આસપાસની સીમિત દુનિયાથી હતી. આનાથી ઉપર કોઈ વસ્તુની સાથે તેઓ એ પ્રકારની શ્રદ્ધા તો રાખી શકતા હતા જેવી પીરો અને ફકીરોથી રાખવામાં આવે છે કે તેઓ તેમના આગળ નજ-અને-નિયાઝ (માનતા અને ચઢાવા) પ્રસ્તુત કરે અને તેઓ તેના બદલામાં રોજગારની ઉગ્રિતિ, આફતોથી રક્ષા અને એવા જ બીજા કામો માટે તેમને દોરા-ધાગા અને તાવીજ-માદળિયા આપે તથા તેમના માટે દુઆઓ કરે, પરંતુ એવા ઈમાન અને આસ્થા માટે તેઓ તૈયાર નહોતા જે તેમના સમગ્ર સાંસ્કૃતિક, આર્થિક અને સામાજિક જીવનને નૈતિકતા અને કાનૂનોની જકડબંદીઓમાં કસી નાખે અને તેના સાથે એક વિશ્વ-વ્યાપી સુધારાત્મક મિશન માટે તેમનાથી જાન અને માલના બલિદાનોની માંગ પણ કરે. તેમની આ જ દશાનો અહીં આ રીતે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે શહેરવાળાઓની અપેક્ષાએ આં ગ્રામવાસીઓ અને રણપ્રદેશમાં રહેનારાઓ વધારે નિફાકપૂર્ણ વલણ ધરાવે છે, અને સત્યથી ઈન્કારની સ્થિતિ તેમનામાં વધારે

مَنْ يَتَّخِذْ مَا يُنْفِقُ مَغْرَمًا وَيَتَرَبَّصْ بِكُمُ الدَّوَائِرَ عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ
السُّوءِ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿٩٨﴾ وَمِنَ الْأَعْرَابِ مَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ
الْآخِرِ وَيَتَّخِذْ مَا يُنْفِقُ قُرْبًا عِنْدَ اللَّهِ وَصَلَوَاتِ الرَّسُولِ أَلَّا
يَأْتِيَ قُرْبَةً لَهُمْ سَيُدْخِلُهُمُ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٩٩﴾

એવા-એવા લોકો મોજૂદ છે, જેઓ અલ્લાહના માર્ગમાં કંઈક ખર્ચ કરે છે તો તેને પોતાના ઉપર દંડ સમજે છે^(૯૮) અને તમારા માટે કાળચક ફરે તેની રાહ જોઈ રહ્યા છે (કે તમે કોઈ મુસીબતમાં ફસાઓ તો તેઓ પોતાની ડોકમાંથી આ વ્યવસ્થાની તાબેદારીનો ગલપટો ઉતારી ફેંકે જેમાં તમે તેમને જકડી દીધા છે), જો કે બૂરાઈના ચક્કરે સ્વયં તેમને પોતાની લપેટમાં લઈ લીધા છે અને અલ્લાહ બધું જ સાંભળે અને જાણે છે. (૯૯) અને આ જ બદ્દુ આરબોમાં કેટલાક એવા પણ છે જેઓ અલ્લાહ અને આખિરતના દિવસ પર ઈમાન ધરાવે છે અને જે કંઈ ખર્ચ કરે છે તેને અલ્લાહને ત્યાં નિકટતાનું અને રસૂલ તરફથી રહમત (કૃપા)ની દુઆઓ પ્રાપ્ત કરવાનું માધ્યમ બનાવે છે. હા, તે જરૂર તેમના માટે નિકટતા પ્રાપ્ત કરવાનું માધ્યમ છે અને અલ્લાહ જરૂર તેમને પોતાની રહમત (દયા)માં દાખલ કરશે, નિ:શંક અલ્લાહ દરગુજર કરનાર અને દયાળુ છે. (રુકૂઅ-૧૨)

જોવા મળે છે. વધુમાં, આનું કારણ પણ બતાવી દીધું છે કે શહેરના લોકો તો જ્ઞાનીઓ અને સત્યને માનવાવાળાઓની સંગતિથી વધારે લાભ ઉઠાવીને કંઈક દીનને અને તેની સમાઓને જાણી પણ લે છે, પરંતુ આ બદ્દુઓ પોતાનું આખું આયુધ્ય તદ્દન એક આર્થિક પશુની જેમ રાત-દિવસ રોજના ચક્કરમાં જ પડ્યા રહે છે અને પશુવત જીવનની જરૂરતોથી ઉપર ઉઠીને કોઈ વસ્તુ તરફ ધ્યાન આપવાનો તેમને અવસર જ નથી મળતો, તેથી દીન અને તેની મર્યાદાઓથી તેમના અનભિજ્ઞ રહેવાની સંભાવનાઓ વધારે છે. આગળ આયત-૧૨૨ માં તેમના આ રોગનો ઈલાજ પ્રસ્તાવિત કરવામાં આવ્યો છે.

અહીં એ હકીકત તરફ પણ ઈશારો કરી દેવો અનુચિત નહીં હોય કે આ આયતોના અવતરિત થવાના લગભગ બે વર્ષ પછી હઝરત અબૂબક رضي الله عنه ના આર્થિક ખિલાફત-કાળમાં 'ઈરતિદાદા' (ઈસ્લામથી વિમુખ થવા) અને ઝકાત ન આપવાનું જે તોફાન ઊભું થયું હતું, તેના કારણોમાં એક મોટું કારણ આ જ હતું, જેનો ઉલ્લેખ આ આયતોમાં કરવામાં આવ્યો છે.

(૯૯) અર્થ એ છે કે જે ઝકાત તેમના પાસેથી વસૂલ કરવામાં આવે છે, તેને આ લોકો એક દંડ સમજે છે. યાત્રાળુઓના સત્કાર અને આતિથ્યનું જે દાયિત્વ તેમના પર મૂકવામાં આવ્યું છે, તે તેમને ખરાબ રીતે પીડે છે અને જો કોઈ યુદ્ધના પ્રસંગે આ લોકો કોઈ ફાળો આપે છે તો પોતાના હૃદયની ઊંડી ભાવનાથી અલ્લાહને પ્રસન્ન કરવા માટે નથી આપતા, બલકે અનિચ્છાએ, ઊંચા મનથી પોતાની વફાદારીનો ભરોસો અપાવવા માટે આપે છે.

وَالشُّبْقُونَ الْأَوْلُونَ مِنَ الْمُهْجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ
 اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ ۗ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ وَأَعَدَّ لَهُمْ
 جَنَّاتٍ تَجْرِي تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ۗ ذَٰلِكَ الْفَوْزُ
 الْعَظِيمُ ۝ (૧૦૦) وَمَنْ حَوْلَكُمْ مِنَ الْأَعْرَابِ مُنْفِقُونَ ۗ وَمِنْ أَهْلِ
 الْمَدِينَةِ مَرَدُوا عَلَى النِّفَاقِ ۗ لَا تَعْلَمُهُمْ ۗ نَحْنُ نَعْلَمُهُمْ ۗ
 سَنُعَذِّبُهُمْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ يُرَدُّونَ إِلَىٰ عَذَابٍ عَظِيمٍ ۝ (૧૦૧)
 وَآخَرُونَ اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَآخَرَ
 سَيِّئًا ۗ عَسَىٰ اللَّهُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ ۗ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ۝ (૧૦૨)

عبدالعظیم
 ۱۱ وقت ۱۲

અને અન્સાર (મદીનાવાસી સહાયકો) જેઓ સૌથી પહેલાં ઈમાનનો પોકાર પડતાં તત્કાળ તેને સ્વીકારવામાં અગ્રેસર રહ્યા, ઉપરાંત તેઓ જેઓ પછીથી સચ્ચાઈની સાથે તેમના પાછળ આવ્યા, અલ્લાહ તેમનાથી પ્રસન્ન થયો અને તેઓ અલ્લાહથી પ્રસન્ન થયા, અલ્લાહે તેમના માટે એવા બાગ તૈયાર કરી રાખ્યા છે જેના નીચે નહેરો વહેતી હશે અને તેઓ તેમાં હંમેશાં રહેશે, આ જ ભવ્ય સફળતા છે. (૧૦૧) તમારા આસપાસ જે બદુ આરબો રહે છે તેમાં ઘણાં ખરા મુનાફિક છે અને એ જ રીતે સ્વયં મદીનાના નિવાસીઓમાં પણ મુનાફિકો છે જેઓ નિફાકમાં કદર થઈ ગયા છે. તમે તેમને નથી જાણતા, અમે તેમને જાણીએ છીએ. (૧૦૧) નજીક જ છે એ સમય, જ્યારે અમે તેમને બમણી સજા આપીશું, (૧૦૨) પછી તેમને વધારે મોટી સજા માટે પાછા લાવવામાં આવશે. (૧૦૨) બીજા કેટલાક લોકો છે જેમણે પોતાના ગુનાઓ કબૂલ કરી લીધા છે. તેમના કર્મો મિશ્રિત છે, થોડાંક સારા અને થોડાંક ખરાબ. અશક્ય નથી કે અલ્લાહ તેમના પર ફરીથી મહેરબાન થઈ જાય, કેમ કે તે કામાશીલ અને દયાળુ છે. (૧૦૨) અર્થાત્ પોતાના નિફાક (દેભ)ને છુપાવવામાં તેઓ એટલા નિષ્ણાત અને કુશળ થઈ ગયા છે કે સ્વયં નબી પણ પોતાની ઉચ્ચ શ્રેણીની બુદ્ધિમત્તા અને સૂઝબૂઝ છતાં તેમને ઓળખી શકતા નહોતા. (૧૦૨) બમણી સજાથી તાત્પર્ય એ છે કે એક બાજુ તો તેઓ દુનિયા, જેના મોહમાં પડીને તેમણે ઈમાન અને નિષાના સ્થાને નિફાક અને દ્રોહનું વલણ અપનાવ્યું છે, તેમના હાથમાંથી જતી રહેશે અને તેઓ ધન અને પ્રતિષ્ઠા અને આદર પ્રાપ્ત કરવાના સ્થાને ઊલટા અપમાન અને નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત કરશે. બીજી બાજુ જે મિશનને આ લોકો નિષ્ફળ જોવા અને પોતાની ચાલબાજીઓથી અસફળ બનાવવા માગે છે, તે તેમની કામનાઓ અને કોશિશો છતાં તેમની આંખોની સામે ફૂલશે-ફાલશે અને વધશે.

خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ ط
 إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ ط وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿٩٣﴾ أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ
 هُوَ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ
 الرَّحِيمُ ﴿٩٤﴾ وَقُلْ اعْمَلُوا فَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ وَالْمُؤْمِنُونَ ط

હવે અલ્લાહ તૈયાબી (૧૦૩) હે નબી ! તમે તેમના માલમાંથી સદકો લઈને તેમને પવિત્ર કરો અને (બલાઈની રાહમાં) તેમને આગળ વધારો અને તેમના માટે રહમતની દુઆ કરો, કેમ કે તમારી દુઆ તેમના માટે સાંત્વનાનું કારણ બનશે, અલ્લાહ બધું જ સાંભળે અને જાણે છે. (૧૦૪) શું આ લોકોને ખબર નથી કે તે અલ્લાહ જ છે જે પોતાના બંદાઓની તૌબા (ક્ષમા-પ્રાયશ્ચિત) કબૂલ કરે છે અને તેમના દાનને સ્વીકૃતિ પ્રદાન કરે છે, અને એ કે અલ્લાહ ઘણો ક્ષમાશીલ અને દયાળુ છે? (૧૦૫) અને હે નબી ! આ લોકોને કહી દો કે તમે અમલ કર્યે જાવ, અલ્લાહ અને તેનો રસૂલ અને ઈમાનવાળાઓ સૌ જોશે કે તમારું વર્તન હવે કેવું રહે છે, (૯૯)

હવે અલ્લાહ તૈયાબી (૯૯) અહીં ઈમાનના જૂઠા દાવેદારો અને ગુનેગાર મોમિનો વચ્ચેના ભેદને સાફ-સાફ સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવેલ છે. જે વ્યક્તિ ઈમાનનો દાવો કરે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં અલ્લાહ અને તેના દીન (ધર્મ) અને ઈમાનવાળાઓના સમુદાય પ્રત્યે કોઈ નિષ્ઠા નથી રાખતો, તેના વિશ્વાસઘાતી હોવાનું પ્રમાણ જો તેની નીતિ-રીતિથી મળી જાય, તો તેના સાથે કઠોર વ્યવહાર કરવામાં આવશે, અલ્લાહના માર્ગમાં ખર્ચ કરવા માટે તે કોઈ માલ આપે તો તેને રદ કરી દેવામાં આવશે. મૃત્યુ પામે તો ન મુસલમાન તેની જનાઝાની નમાઝ પઢશે અને ન કોઈ ઈમાનવાળો તેના માટે મગફિરત (માફી અને મુક્તિ)ની દુઆ કરશે, ચાહે તે તેનો પિતા કે ભાઈ જ કેમ ન હોય. તેનાથી વિપરીત જે વ્યક્તિ ઈમાનવાળો હોય અને તેનાથી કોઈ અનિષ્ટાપૂર્ણ કૃત્ય થઈ જાય, જો તે પોતાની ભૂલને માની લે તો તેને માફ-પણા કરવામાં આવશે, તેના સદકા (દાન) પણ સ્વીકારવામાં આવશે અને તેના માટે રહમત (દયા)ની દુઆ પણ કરવામાં આવશે. હવે રહી એ વાત કે કઈ વ્યક્તિને અનિષ્ટાપૂર્ણ નીતિ-રીતિ અપનાવવા છતાં મુનાફિકના બદલે કેવળ ગુનેગાર મોમિન સમજવામાં આવશે, તો આ ત્રણ કસોટીઓથી પારખવામાં આવશે, જેના તરફ આ આપતોમાં સંકેત કરવામાં આવ્યો છે -

- ૧ - તે પોતાની ભૂલનું કોઈ અનુચિત કારણ અને સ્પષ્ટતા પ્રસ્તુત કરવાના બદલે સીધી રીતે સાફ-સાફ માની લેશે,
૨. - તેના અગાઉના વર્તન પર નજર નાખીને જોવામાં આવશે કે તે અનિષ્ટાનો એદી ગુનેગાર તો નથી. જો તેનો વ્યવહાર અને વલણ પહેલા નેકી અને બલાઈનું રહ્યું છે તો માની લેવામાં આવશે કે તે માત્ર એક નબળાઈ છે જે ક્ષણિક રૂપે સામે આવી ગઈ છે.
- ૩ - તેના હવે પછીના વર્તન પર નજર રાખવામાં આવશે કે શું તેનું પોતાની ભૂલને સ્વીકારી લેવું કેવળ મૌખિક છે કે વાસ્તવમાં તેના અંદર પસ્તાવાનો કોઈ ઊંડો અહેસાસ છે. જો તે પોતાની ભૂલની ક્ષતિ-પૂર્તિ માટે વ્યાકુળ દેખાય તો સમજવામાં આવશે કે તે વાસ્તવમાં દિલગીર છે અને આ દિલગીરી જ તેના ઈમાન અને નિષ્ઠાનું પ્રમાણ હશે.

وَسُرُّدُونَ إِلَىٰ عِلْمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿١٠٠﴾ وَآخِرُونَ مَرْجُونَ لِأَمْرِ اللَّهِ إِمَّا يُعَذِّبُهُمْ وَإِمَّا

જવાશો, જે દૃશ્ય અને અદૃશ્ય બધું જ જાણે છે, અને તે તમને બતાવી દેશે કે તમે શું કરતા રહ્યા છો. ^(૧૦૦)

(૧૦૬) કેટલાક બીજા લોકો છે જેમનો મામલો હજુ અલ્લાહનો હુકમ આવવા સુધી અનિર્ણિત છે, ચાહે

હદીસ-વિશેષજ્ઞોએ આ આયતોના અવતરિત થવાનું કારણ બતાવતા જે ઘટનાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેનાથી આ વિષય સ્પષ્ટ થઈને સામે આવી જાય છે. તેઓ કહે છે કે આ આયતો અબૂ લુબાબા બિન અબ્દુલ મુઝિર રદિ. અને તેમના છ સાથીઓના મામલામાં અવતરિત થઈ હતી. અબૂ લુબાબા રદિ: એ લોકોમાંથી હતા, જેમણે બૈતે-ઉકબાના પ્રસંગે હિજરતથી પહેલા ઈસ્લામ સ્વીકાર્યો હતો. પછી બદ્ર, ઉહદના યુદ્ધો અને બીજા યુદ્ધોમાં નિરંતર સામેલ રહ્યા. પરંતુ તબૂકના યુદ્ધ પ્રસંગે 'નફસ'ની નબળાઈ પ્રભાવી થઈ ગઈ અને તેઓ કોઈ શરઈ અશક્તિ વગર ઘર બેસી રહ્યા. આવા જ નિષ્ઠાવાન તેમનાં બીજા સાથીઓ પણ હતા અને તેઓ પણ આ જ નબળાઈનો ભોગ બની ગયા. જ્યારે નબી સલ્લ. તબૂકના યુદ્ધથી પાછા ફર્યા અને એ લોકોને ખબર પડી કે પાછળ રહી જનારાઓ વિશે અલ્લાહ અને રસૂલનો શું મત છે, તો તેઓ અત્યંત દિલગીર થયા. એ પહેલાં કે કોઈ પૂછપરછ થતી, તેમણે સ્વયં જ પોતાને એક થાંભલાથી બાંધી લીધા અને કહ્યું કે અમારા પર ઊંઘવું-ખાવું હરામ (અવૈધ) છે, જ્યાં સુધી અમને માફ કરી દેવામાં ન આવે કે પછી અમે મૃત્યુ પામીએ. આમ, કેટલાય દિવસો તેઓ આ જ રીતે કંઈ ખાધા-પીધા વગર અને ઊંઘ્યા વગર બંધાયેલા રહ્યા, ત્યાં સુધી કે બેભાન થઈને પડી ગયા. છેવટે જ્યારે તેમને બતાવવામાં આવ્યું કે અલ્લાહ અને તેના રસૂલ સલ્લ.એ તમને માફ કરી દીધા છે, તો તેમણે નબી સલ્લ.થી નિવેદન કર્યું કે અમારી તૌબા (પ્રાયશ્ચિત)માં એ પણ સામેલ છે કે જે ઘરના આરામે અમને કર્તવ્યથી ગાફેલ કરી દીધા, તેને અને પોતાની તમામ ધનદોલતને અલ્લાહના માર્ગમાં આપી દઈએ. પરંતુ નબી સલ્લ.એ ફરમાવ્યું કે બધી ધનદોલત આપવાની જરૂર નથી, માત્ર એક-તુત્યાંશ પર્યાપ્ત છે. તેથી તે તેમણે એ જ વખતે અલ્લાહના માર્ગમાં આપી દીધી. આ વાત પર વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે અલ્લાહના ત્યાં માફી કયા પ્રકારની નબળાઈઓ માટે છે. આ લોકો રીઠા અનિષ્ઠાવાન નહોતા, બલકે તેમના જીવનના અગાઉના કાર્યો તેમની ઈમાની નિષ્ઠાનું પ્રમાણ હતા. આમાંથી કોઈએ બહાનાઓ ન બનાવ્યા, બલકે પોતાની ભૂલને સ્વયં જ ભૂલ માની લીધી. તેમણે ભૂલ માની લેવાની સાથે પોતાના વલણથી સિદ્ધ કરી દીધું કે તેઓ ખરેખર ખૂબ જ દિલગીર અને પોતાના એ ગુનાની ક્ષતિ-પૂર્તિ માટે વ્યાકુળ હતા.

(૧૦૦) અર્થ એ છે કે છેવટે મામલો એ અલ્લાહની સાથે છે, જેનાથી કોઈ વસ્તુ છૂપી નથી રહી શકતી નથી. તેથી માની લો કે જો કોઈ વ્યક્તિ દુનિયામાં પોતાના નિફાક (દંભ)ને છુપાવવામાં સફળ થઈ જાય અને માણસ જે-જે કસોટીઓ પર કોઈના ઈમાન અને નિષ્ઠાને ચકાસી શકે છે તે બધા પર પણ પૂરો ઉતરી જાય, તો એમ ન સમજવું જોઈએ કે તે નિફાકની સજા પામવાથી બચી નીકળ્યો છે.

يَتُوبُ عَلَيْهِمْ ۖ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿١٠١﴾ وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا
 مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَإِرْصَادًا
 لِّمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ ۖ وَلَيَحْلِفُنَّ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا
 الْحُسْنَىٰ ۖ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ ﴿١٠٢﴾ لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا ۖ
 لِمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَىٰ مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ
 فِيهِ ۖ فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَّطَهَّرُوا ۖ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ ﴿١٠٣﴾

તેમને સજા આપે અને યાહે તો તેમના પર ફરીથી મહેરબાન થઈ જાય. અલ્લાહ બધું જ જાણે છે અને તત્ત્વદર્શી અને સર્વજ્ઞ છે. (૧૦૧) (૧૦૭) કેટલાક બીજા લોકો છે જેમણે એક મસ્જિદ બનાવી, એ આશયથી કે (સત્યના સંદેશને) નુકસાન પહોંચાડે અને (ખુદાની બંદગી કરવાના બદલે) કુફ્ર (અવજ્ઞા) કરે અને ઈમાનવાળાઓમાં ફાટકૂટ પડાવે અને (આ દેખાવ માત્રના ઉપાસના-ગૃહને) એ વ્યક્તિ માટે છાપો મારવાનું ગુપ્ત સ્થાન બનાવે જે આ અગાઉ અલ્લાહ અને તેના રસૂલ વિરુદ્ધ લડાઈ કરી ચૂક્યો છે. તેઓ જરૂર સોગંદો ખાઈ-ખાઈને કહેશે કે અમારો આશય તો ભલાઈ સિવાય કોઈ બીજી વસ્તુનો ન હતો, પરંતુ અલ્લાહ સાક્ષી છે કે તેઓ તદ્દન જૂઠાં છે. (૧૦૮) તમે કદાપિ એ ઘરમાં ઊભા ન રહેશો. જે મસ્જિદની પ્રથમ દિવસથી જ તકવા (અલ્લાહના ડર) પર સ્થાપના કરવામાં આવી છે તે જ એ માટે વધુ યોગ્ય છે કે તમે તેમાં (બંદગી માટે) ઊભા રહો. તેમાં એવા લોકો છે જેઓ પાક (પવિત્ર અને શુદ્ધ) રહેવાનું પસંદ કરે છે અને અલ્લાહને પાક રહેનારાઓ જ પસંદ છે. (૧૦૨)

(૧૦૧) આ લોકો એવા હતા જેમનો મામલો સંદિગ્ધ હતો. ન તેમના માટે મુનાફિક હોવાનો નિર્ણય કરી શકાતો હતો, ન ગુનેગાર મોમિન હોવાનો. આ બંને વસ્તુઓની નિશાનીઓ હજુ પૂરેપૂરી રીતે ઉભરીને સામે આવી નહોતી. તેથી અલ્લાહ ત્આલાએ તેમના મામલાને મુલતવી રાખ્યો. એ અર્થમાં નહીં કે ખરેખર અલ્લાહની સામે મામલો સંદિગ્ધ હતો, બલ્કે એ અર્થમાં કે મુસલમાનોને કોઈ વ્યક્તિ કે જૂથના મામલામાં પોતાનું વર્તન ત્યાં સુધી નિર્ધારિત ન કરવું જોઈએ, જ્યાં સુધી તેની પોઝીશન એવી નિશાનીઓથી સપષ્ટ ન થઈ જાય જે અદેશ્ય જ્ઞાનથી નહિ, બલ્કે સમજબૂઝ અને બુદ્ધિથી પારખી શકાતી હોય.

(૧૦૨) નબી સલ્વ. ના મદીના આવતાં પહેલા ખઝરજ કબીલામાં એક વ્યક્તિ અબૂ આમિર નામનો હતો, જે અજ્ઞાનતાં-કાળમાં ખ્રિસ્તી સંન્યાસી બની ગયો હતો. તેની ગણતરી ગ્રંથવાળા આલિમો (વિદ્વાનો)માં થતી હતી. જ્યારે નબી સલ્વ. મદીના પહોંચ્યા, તો તેણે આપની પયગંબરી અને સંદેશને પોતાની ધાર્મિક પ્રતિષ્ઠા અને નેતૃત્વ સામે મૃત્યુ-ઘંટ સમજીને વિરોધ શરૂ કરી દીધો. ઉહદના યુદ્ધથી લઈને હુનૈનના યુદ્ધ સુધી જેટલા યુદ્ધો આરબ

أَمَّنْ أَسْسَ بُنْيَانَهُ عَلَى تَقْوَى مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانٍ خَيْرٍ أَمْ مَنْ
 أَسْسَ بُنْيَانَهُ عَلَى شَفَا جُرْفٍ هَارٍ فَأَنْهَارُ بِهِ فِي نَارٍ جَهَنَّمَ ط

(૧૦૮) પછી તમારો શું ખ્યાલ છે કે વધુ સારો માણસ એ છે જેણે પોતાની ઈમારતનો પાયો અલ્લાહના ડર અને તેની પ્રસન્નતાની પ્રાપ્તિ ઉપર રચ્યો હોય કે એ માણસ જેણે પોતાની ઈમારતનો પાયો એક ખીણની જર્જરિત પોલી કાંગરી^(૧૦૭) ઉપર ઊભો કર્યો, અને તે તેને લઈને સીધી જહન્નમની આગમાં જઈ પડી ?

પ્રદેશના મુશ્કરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ) અને મુસલમાનો વચ્ચે થયા તે સૌમાં આ ખ્રિસ્તી સંત ઈસ્લામના વિરુદ્ધ શિક્ક (અનેકેશ્વરવાદ)નો સક્રિય સમર્થક રહ્યો. અંતે તેણે આરબ પ્રદેશ છોડીને રોમની દિશા પકડી, જેથી કેસર (રોમનો બાદશાહ)ને એ જોખમથી માહિતગાર કરે, જે અરબસ્તાનથી માથું ઉંચકી રહ્યું હતું. આ એ જ પ્રસંગ હતો જ્યારે મદીનામાં એ સમાચારો પહોંચ્યા કે કેસર અરબસ્તાન પર ચઢાઈની તૈયારીઓ કરી રહ્યો છે અને તેને રોકવા માટે નબી સલ્વ.ને તબૂકના અભિયાન પર જવું પડ્યું.

અબૂ આમિર સંન્યાસીની આ તમામ ગતિવિધિઓમાં મદીનાના મુનાફિકોનું એક જૂથ તેના સાથે ષડયંત્રમાં સામેલ હતું. જ્યારે તે રોમ તરફ જવા લાગ્યો, તો તેના અને આ મુનાફિકો વચ્ચે એ સમજૂતી થઈ કે મદીનામાં આ લોકો પોતાની એક અલગ મસ્જિદ બનાવી લેશે, જેથી સામાન્ય મુસલમાનોથી બચીને મુનાફિક મુસલમાનોની અલગ જૂથબંધી એ રીતે કરી શકાય કે તેના પર દીન (ધર્મ) પર પરદો પડેલો રહે અને સરળતાથી તેના પર કોઈ સંદેહ ન કરી શકાય અને ત્યાં ન કેવળ એ કે મુનાફિકો સંગઠિત થઈ શકે અને આગળની કાર્યવાહીઓ માટે સલાહ-મસ્લત કરી શકે, બલકે અબૂ આમિર પાસેથી જે એજન્ટ સમાચારો અને નિર્દેશો લઈને આવે, તેઓ પણ અસંદિગ્ધ ફકીરો અને પ્રવાસીઓના રૂપમાં મસ્જિદમાં રોકાણ કરી શકે. આ હતું એ અપવિત્ર ષડયંત્ર જેના હેઠળ એ મસ્જિદ તૈયાર કરવામાં આવી હતી, જેનો આ આયતોમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

મદીનામાં તે વખતે બે મસ્જિદો હતી. એક મસ્જિદે-કુબા જે શહેરના કિનારા પર હતી, બીજી મસ્જિદે-નબવી જે શહેરની અંદર હતી. આ બે મસ્જિદો હોવા છતાં એક ત્રીજી મસ્જિદ બનાવવાની કોઈ જરૂર નહોતી, બલકે તેનાથી મુસલમાનોની જમાઅતમાં અકારણ ફાટફૂટ ઊભી થવાની આશંકા હતી. તેથી આ લોકો મજબૂર થયા કે પોતાની અલગ મસ્જિદ બનાવતાં પહેલા તેની જરૂરત બતાવે. આમ, તેમણે નબી સલ્વ.ની સામે આ નવા નિર્માણ માટે એ જરૂરત મૂકી કે વરસાદમાં અને ઠંડીની ઋતુમાં સામાન્ય લોકોને અને મુખ્યરૂપે વૃદ્ધ અને મજબૂર લોકોને, જેઓ આ બે મસ્જિદોથી દૂર રહે છે, પાંચેય સમયે હાજરી આપવી મુશ્કેલ હોય છે, તેથી અમે માત્ર નમાઝીઓની સુવિધા માટે આ નવી મસ્જિદનું નિર્માણ કરવા માગીએ છીએ. આ રીતે તેમણે આના નિર્માણની પરવાનગી લઈ લીધી અને તેને પોતાના ષડયંત્રોનો અડો બનાવી લીધો. તેઓ ઈચ્છતા હતા કે નબી સલ્વ.ને ધોકો આપીને આપના હસ્તે તેનું ઉદ્ઘાટન કરાવે, પરંતુ આપ સલ્વ.એ એમ કહીને ટાળી દીધું કે, “અત્યારે હું યુદ્ધની તૈયારીમાં વ્યસ્ત છું અને એક મોટું અભિયાન સામે છે. આ અભિયાનથી પાછો ફરીને જોઈશ.” આના પછી આપ તબૂક તરફ રવાના થઈ ગયા અને આપના પાછળ આ લોકો આ મસ્જિદમાં પોતાની જૂથબંધી અને ષડયંત્ર કરતા રહ્યા. પરત ફરતાં નબી સલ્વ. મદીનાના નજીક ‘જુ અદાન’ નામના સ્થળે પહોંચ્યા, તો આ આયતો અવતરિત થઈ અને આપ સલ્વ.એ એ જ વખતે કેટલાક માણસોને મદીના તરફ મોકલી દીધા, જેથી આપના શહેરમાં દાખલ થતાં પહેલા તેઓ આ નુકસાન પહોંચાડવાવાળી મસ્જિદને જ ધ્વસ્ત કરી દે.

(૧૦૩) અરબીમાં શબ્દ ‘જુરુફ’ પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ કોઈ નદી કે સમુદ્રના એ કિનારા માટે પ્રયુક્ત થાય છે, જેના

وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿١٠٩﴾ لَا يَزَالُ بُنْيَانُهُمُ الَّذِي
 بَنَوْا رِيبَةً فِي قُلُوبِهِمْ إِلَّا أَنْ تَقَطَّعَ قُلُوبُهُمْ ۗ وَاللَّهُ عَلِيمٌ
 حَكِيمٌ ﴿١١٠﴾ إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ
 بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ ۗ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ ۚ

આવા અત્યાચારી લોકોને અલ્લાહ કદાપિ સીધો માર્ગ નથી દેખાડતો. ^(૧૦૯) (૧૧૦) આ ઈમારત જે તેમણે બનાવી છે, હંમેશાં તેમના હૃદયોમાં અવિશ્વાસનું મૂળ બની રહેશે (જેના દૂર થવાનો હવે કોઈ માર્ગ નથી) સિવાય કે તેમના હૃદયોના જ ટુકડે-ટુકડા થઈ જાય. ^(૧૦૯) અલ્લાહ સર્વજ્ઞ અને તત્ત્વદર્શી છે. (રુકૂઅ-૧૩) (૧૧૧) હકીકત એ છે કે અલ્લાહે ઈમાનવાળાઓ પાસેથી તેમના પ્રાણ અને તેમના ધન જતનના બદલામાં ખરીદી લીધા છે. ^(૧૦૯) તેઓ અલ્લાહના માર્ગમાં લડે છે તથા મારે અને મરે છે.

નીચેની માટીને પાણીએ કાપી-કાપીને વહાવી દીધી હોય અને ઉપરનો હિસ્સો નિરાધાર ઊભો હોય. જે લોકો પોતાના કર્મનો આધાર અલ્લાહથી નિર્ભયતા અને તેની પ્રસન્નતાથી બેપરવાઈ પર રાખે છે, તેમના જીવનના નિર્માણને અહીં એ ઈમારતથી ઉપમા આપવામાં આવી છે, જે નદીના આવા જર્જરીત અસ્થિર કિનારા પર ઊભી કરવામાં આવી હોય.

- (૧૦૪) 'સીધો માર્ગ' અર્થાત્ એ માર્ગ જેનાથી મનુષ્યનાં મનોરથો પૂરા થાય છે અને તે વાસ્તવિક સફળતાની મંજિલ પર પહોંચે છે.
- (૧૦૫) અર્થાત્ એ લોકોએ નિકાકથી ભરેલાં છળકપટનો આટલો મોટો ગુનો આચરીને પોતાનાં હૃદયોને હંમેશ માટે ઈમાનની ક્ષમતાથી વંચિત કરી લીધાં છે અને બેઈમાનીનો રોગ એ રીતે તેમનાં હૃદયોની એક-એક નસમાં ધૂસી ગયો છે કે જ્યાં સુધી તેમનાં હૃદય બાકી છે, આ રોગ પણ તેમાં બાકી રહેશે.
- (૧૦૬) અહીં ઈમાનના એ મામલાને જે અલ્લાહ અને બંદાના વચ્ચે નક્કી થાય છે, 'ખરીદ-વેચાણ' કહેવામાં આવેલ છે. આનો અર્થ એ છે કે ઈમાન વાસ્તવમાં એક સમજૂતી છે, જેના અનુસાર બંદો પોતાના પ્રાણ અને પોતાનું ધન અલ્લાહને વેચી દે છે અને તેના બદલામાં અલ્લાહ તરફ તરફથી એ વચનને કબૂલ કરી લે છે કે મૃત્યુ પછી બીજા જીવનમાં તે તેને જતન પ્રદાન કરશે. આ મહત્ત્વપૂર્ણ વિષયના ગર્ભિત અર્થોને સમજવા માટે જરૂરી છે કે સૌપ્રથમ આ ખરીદ-વેચાણની વાસ્તવિકતાને સારી રીતે મનો-મસ્તિષ્કમાં બેસાડી લેવામાં આવે. જ્યાં સુધી મૂળ વાસ્તવિકતાનો સંબંધ છે, તે અનુસાર તો માનવીના પ્રાણ અને ધનનો માલીક અલ્લાહ ત્આલા જ છે, તેથી આ ખરીદ-વેચાણ એ અર્થમાં નથી કે જે વસ્તુ માનવીની છે, અલ્લાહ તેને ખરીદવા માગે છે, બલ્કે આ મામલાનું સાચું સ્વરૂપ એ છે કે જે વસ્તુ અલ્લાહની છે અને જેને તેણે અમાનતના રૂપમાં માનવીને સુપ્રત કરી છે અને જેમાં અમાનતદાર રહેવા કે અપ્રમાણિક બની જવાની સ્વતંત્રતા તેણે માનવીને આપી રાખી છે. તેના વિશે તે માનવીથી માંગ કરે છે કે તું રાજબુશીથી (ન કે મજબૂરીથી) મારી વસ્તુને મારી જ વસ્તુ માની લે અને જીવનભર તેમાં અધિકારપ્રાપ્ત માલિકની હેસિયતથી નહીં, બલ્કે અમાનતદાર હોવાની હેસિયતથી ખર્ચ કરવાનું સ્વીકારી

وَعَدًا عَلَيْهِ حَقًّا فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ وَالْقُرْآنِ وَمَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ
اللَّهِ فَاسْتَبْشِرْ وَأَبْيَعُكُمْ الَّذِي بَايَعْتُمْ بِهِ ۗ وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ﴿١٠٩﴾

તેમના સાથે (જન્મતનો વાયદો) અલ્લાહ માટે એક પાકો વાયદો છે, તોરાત અને ઈજીલ અને કુર્આનમાં, ^(૧૦૯) અને બીજો કોણ છે જે અલ્લાહથી વધીને પોતાનો વાયદો પૂરો કરનાર હોય? બસ, ખુશી

મનાવો પોતાના આ સોદા પર જે તમે અલ્લાહ સાથે કરી લીધો છે, આ જ સૌથી મોટી સફળતા છે.

લે. ખરીદ-વેચાણની આ વાસ્તવિકતાને સમજી લીધા પછી હવે તેમાં ગર્ભિત અર્થની સમીક્ષા કરો —

૧. — આ મામલામાં અલ્લાહે માનવીને બે ખૂબ મોટી પરીક્ષાઓમાં નાખ્યો છે. પહેલી પરીક્ષા એ વાતની કે સ્વતંત્ર છોડી દીધા પછી તે પોતાના માલિકનો માલિકી અધિકાર સ્વીકારે છે કે નહીં? બીજી પરીક્ષા એ વાતની કે તે પોતાના અલ્લાહ પર એટલો ભરોસો કરે છે કે નહીં કે તેણે કરેલા ‘આવતી કાલ’ના જન્મતના વાયદાના બદલામાં પોતાની ‘આજ’ની સ્વતંત્રતા અને તેનો આનંદ વેચી દેવા પર ખુશીથી તૈયાર થઈ જાય.

૨. — અલ્લાહના ત્યાં જે ઈમાન વિશ્વસનીય છે તેની હકીકત એ છે કે બંદો વિચાર અને વ્યવહાર બંનેમાં પોતાની સ્વતંત્રતાને અલ્લાહને વેચી દે અને તેના પક્ષમાં માલિકીના પોતાના દાવાથી સંપૂર્ણપણે અલગ થઈ જાય.

૩. — ઈમાનની આ હકીકત જીવનની ઈસ્લામી નીતિ-રીતિ અને જીવનની કુફ્યુક્ત નીતિ-રીતિને આદિથી અંત સુધી તદ્દન એક-બીજાથી અલગ કરી દે છે. મુસ્લિમ વ્યક્તિ પણ અને મુસ્લિમ સમુદાય પણ, પોતાના જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં અલ્લાહની મરજીને આધીન થઈને કામ કરે છે. અલ્લાહથી સ્વતંત્ર થઈને કામ કરવું અને પોતાના મન અને મનથી સંબંધિત વસ્તુઓ વિશે સ્વયં એ નિર્ણય કરવો કે અમે શું કરીએ અને શું ન કરીએ, છેવટે કુફથી સંબંધિત જીવનની નીતિ-રીતિ છે.

૪. — આ ખરીદ-વેચાણના પ્રકાશમાં અલ્લાહની જે મરજીનું પાલન વ્યક્તિ પર અનિવાર્ય હોય છે, તે વ્યક્તિની પોતે પ્રસ્તાવિત કરેલ મરજી નહીં, બલકે એ મરજી જે અલ્લાહ સ્વયં બતાવે:

આ એ ખરીદ-વેચાણમાં છુપાયેલા વિષયો છે અને તેને સમજી લીધા પછી એ વાત પણ આપોઆપ સમજમાં આવી જાય છે કે આ ખરીદ-વેચાણના મામલામાં મૂલ્ય (અર્થાત્ જન્મત)ને વર્તમાન દુનિયાના જીવનના અંત સુધી કેમ સ્થગિત કરવામાં આવ્યું છે? સ્પષ્ટ છે કે જન્મત કેવળ એ માની લેવાનું વળતર નથી કે ‘વેચનારે પોતાના પ્રાણ અને પોતાનું ધન અલ્લાહને વેચી દીધા’, બલકે તે એ કર્મ અને કાર્યોનું વળતર છે કે ‘વેચનાર પોતાના દુનિયાના જીવનમાં આ વેચેલ વસ્તુઓનો સ્વતંત્ર માલિકી અધિકારના રૂપમાં ઉપભોગ અને ઉપયોગ કરવાનું છોડી દે અને અલ્લાહનો અમાનતદાર બનીને તેની મરજી અનુસાર ઉપભોગ અને ઉપયોગ કરે.’ તેથી આ વેચાણ સંપૂર્ણ ત્યારે જ થશે, જ્યારે વેચનારનું દુનિયાનું જીવન સમાપ્ત થઈ જાય અને વાસ્તવમાં એ પ્રમાણિત થઈ જાય કે તેણે વેચાણની સમજૂતી કર્યા પછીથી પોતાના દુનિયાના જીવનની અંતિમ ક્ષણ સુધી વેચાણની શરતોને પૂરી કરી છે. આનાથી પહેલા તે ન્યાયની દૃષ્ટિએ મૂઢી પ્રાપ્ત કરવાનો હક્કદાર નથી બની શકતો.

(૧૦૭) જ્યાં સુધી ઈજીલનો સંબંધ છે, તેમાં આજે પણ હઝરત ઈસા મસીહ અલૈ.ના ઘણા કથનો આપણને એવા મળે છે, જે આ આયતના સમાનાર્થી છે, જેમ કે—

“મુબારક છે તેઓ જેમને સચ્ચાઈના કારણે સતાવવામાં આવ્યા, કેમ કે આકાશનું રાજ્ય તેમનું જ છે.”

(Mathew - 5:10, 10:39, 19:29 વગેરે)

التَّائِبُونَ الْعَبْدُونَ الْحِيدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّجِدُونَ الْأَمْرُونَ
 بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَالْحَفِظُونَ لِحُدُودِ اللَّهِ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ ﴿١١٢﴾

અલ્લાહ તરફ વારંવાર પલટનારા, ^(૧૦૯) તેની બંદગી કરનારા, તેના ગુણગાન કરનારા, તેના માટે ધરતી પર ભ્રમણ કરનારા, ^(૧૦૯) તેના આગળ રુકૂઅ અને સિજદો કરનારા, ભલાઈની આજ્ઞા આપનારા, ભૂરાઈથી રોકનારા અને અલ્લાહની ઠરાવેલી મર્યાદાઓની રક્ષા કરનારા, ^(૧૧૦) (એ શાનના હોય છે એ ઈમાનવાળાઓ જેઓ અલ્લાહ સાથે ખરીદ-વેચાણનો આ મામલો નક્કી કરે છે) અને હે નબી ! આ ઈમાનવાળાઓને ખુશખબર આપી દો.

અલબત્ત, તૌરાત જે સ્થિતિમાં અત્યારે છે, તેમાં આ વિષય જોવા મળતો નથી, અને આ વિષય શું, તે તો મૃત્યુ પછીના જીવન, હિસાબના દિવસ અને આખિરત (પરલોક)ના બદલા અને સજાના વિચારથી જ ખાલી છે, જો કે આ આસ્થા હંમેશાથી સત્ય-ધર્મનું અભિન્ન અંગ રહી છે, પરંતુ વર્તમાન તૌરાતમાં આ વિષય ન જોવા મળવાથી એ નિષ્કર્ષ કાઢવો સાચું નથી કે વાસ્તવમાં તૌરાત આનાથી ખાલી છે. સાચું તો એ છે કે યહૂદીઓ પોતાના પતન-કાળમાં કંઈક એવા ભૌતિકવાદી અને સાંસારિક સમૃદ્ધિના ભૂખ્યા બની ગયા હતા કે તેમના નજીક કૃપા અને ઈનામનો કોઈ અર્થ તેના સિવાય રહ્યો નહોતો કે તે આ જ દુનિયામાં મળી જાય.

(૧૦૮) અરબીમાં ‘અતાઈબૂન’ શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો શાબ્દિક અર્થ છે ‘તૌબા કરવાવાળાં’, પરંતુ જે શૈલીમાં આ શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે, તેનાથી સ્પષ્ટ છે કે તૌબા કરવી ઈમાનવાળાઓના સ્થાયી ગુણોમાંથી છે, તેથી તેનો સાચો અર્થ એ છે કે એક જ વાર તૌબા નથી કરતા, બલકે હંમેશા તૌબા કરતા રહે છે, અને તૌબાનો મૂળ અર્થ રજૂ થવું કે પલટવું છે, તેથી આ શબ્દનો વાસ્તવિક ભાવ વ્યક્ત કરવા માટે અમે તેનો વ્યાખ્યાત્મક અનુવાદ એમ કર્યો છે કે, તેઓ અલ્લાહ તરફ વારંવાર પલટે છે.’ ઈમાનવાળો આમ તો બરાબર સમજી-વિચારીને અલ્લાહથી પોતાના પ્રાણ અને ધનને ખરીદવા-વેચવાનો સોદો કરે છે, પરંતુ વારંવાર એવા પ્રસંગો આવતા રહે છે જ્યારે તે મનુષ્ય હોવાને લીધે અસ્થાયી રૂપે અલ્લાહની સાથે પોતાના ખરીદ-વેચાણના સોદાને ભૂલી જાય છે, તેથી એક સાચા ઈમાનવાળાની હેસિયતથી જ્યારે પણ તેની આ અસ્થાયી ભૂલ દૂર થાય છે અને તે પોતાની ગફલતથી સચેત થાય છે, તો તેને દિલગીરી થાય છે અને તે પોતાના અલ્લાહ તરફ પલટીને પોતાની પ્રતિજ્ઞાને ફરીથી તાજી કરી લે છે.

(૧૦૯) અરબીમાં ‘સાઈહૂન’ શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે, જેની વ્યાખ્યા કેટલાક વિવરણકર્તાઓએ ‘અસ્સાઈમૂન’ (રોજા રાખવાવાળા)ના રૂપમાં કરી છે. પરંતુ ‘સિયાહત’નો અર્થ ‘રોજા’ એ લાક્ષણિક અર્થ છે. શબ્દકોષમાં આનો અર્થ આ નથી અને કોઈ સહીહ હદીસમાં પણ આ શબ્દનો આ અર્થ પ્રમાણિત નથી. તેથી અમે આ શબ્દને મૂળ અર્થમાં જ લેવો વધારે સાચું સમજીએ છીએ. વધુમાં જે રીતે કુર્આનમાં ઘણી જગ્યાએ ખાલી ‘ઈન્ફાક’ શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ ખર્ચ કરવું છે અને તાત્પર્ય તેનાથી અલ્લાહના માર્ગમાં ખર્ચ કરવું છે, એ જ રીતે અહીં પણ ‘સિયાહત’થી તાત્પર્ય માત્ર ભ્રમણ કરવું નહીં, બલકે એવા ઉદ્દેશ્યો માટે ધરતી પર ભ્રમણ કરવું છે જે પવિત્ર અને ઉચ્ચ હોય અને જેમાં અલ્લાહની પ્રસન્નતાની ઈચ્છા હોય, જેમ કે દીન (ધર્મ)ની સ્થાપના કરવા માટે જિહાદ, કુફવાળા ભેત્રોથી હિજરત, દીનનું આમંત્રણ, માનવીઓની સુધારણા, સારા જ્ઞાનની અભિલાષા, અલ્લાહની નિશાનીઓનું અવલોકન અને હલાલ રોજીની શોધ વગેરે.

(૧૧૦) અર્થાત્ અલ્લાહે આસ્થાઓ, ઈબાદતો, નૈતિકતા, સામાજિકતા, સભ્યતા, અર્થ-વ્યવસ્થા, રાજનીતિ, ન્યાય

وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَا إِيَّاهُ
فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ ۗ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ ﴿١١٣﴾

ઇબ્રાહીમને પોતાના પિતા માટે ક્ષમાની જે પ્રાર્થના કરી હતી તે તો એ વાયદાના કારણે હતી જે તેણે પોતાના પિતા સાથે કર્યો હતો, ^(૧૧૩) પરંતુ જ્યારે તેના ઉપર આ વાત પ્રગટ થઈ ગઈ કે તેનો બાપ અલ્લાહનો દુશ્મન છે, તો તે તેનાથી વિમુખ થઈ ગયો. સત્ય એ છે કે ઇબ્રાહીમ ખૂબ કોમળ હૃદયનો અને અલ્લાહથી ડરનાર અને સહનશીલ મનુષ્ય હતો. ^(૧૧૩)

(૧૧૨) સંકેત છે એ વાત તરફ, જે પોતાના મુશ્કરિક પિતાથી સંબંધ સમાપ્ત કરતી વખતે હઝરત ઇબ્રાહીમ અલૈ.એ કહી હતી કે “તમને સલામ છે. હું તમારા માટે મારા રબથી દુઆ કરીશ કે તમને માફ કરી દે. તે મારા પર ખૂબ મહેરબાન છે.” (સૂર: મરયમ, ૪૭) આમ, આ જ વચનના આધારે તેમણે પોતાના પિતાના માટે એ દુઆ માંગી હતી કે, “અને મારા પિતાને માફ કરી દે, નિ:સંદેહ તે પથભ્રષ્ટ લોકોમાંથી હતો અને એ દિવસે મને અપમાનિત ન કર, જ્યારે સૌ મનુષ્યોને ઉઠાવવામાં આવશે, જ્યારે ન ધનદોલત કોઈને કંઈ કામ લાગશે, ન સંતાન. મુક્તિ માત્ર તેને મળશે જે પોતાના અલ્લાહ સામે વિદ્રોહથી પવિત્ર હૃદય લઈને હાજર થયો હોય.” (સૂર: શુઅરા, ૮૬-૮૮) આ દુઆ એક તો સ્વયં ખૂબ સંતુલિત શૈલીમાં માંગવામાં આવી છે, પરંતુ તેના પછી જ્યારે હઝરત ઇબ્રાહીમ અલૈ.ની નજર એ તરફ ગઈ કે હું જે વ્યક્તિ માટે દુઆ કરી રહ્યો છું, તે તો અલ્લાહનો ખુલ્લુંખુલ્લો વિદ્રોહી હતો, તો તેઓ તેનાથી અટકી ગયા અને એક સાચા વફાદાર ઈમાનવાળાની જેમ તેમણે વિદ્રોહીની સહાનુભૂતિથી સાફ-સાફ પોતાને અલગ કરી લીધા.

(૧૧૩) અરબીમાં ‘અવ્વાહ’ અને ‘હલીમ’ શબ્દો પ્રયુક્ત થયા છે. ‘અવ્વાહ’નો અર્થ છે ખૂબ જ આહો ભરેવાવાળો, આંસું વહાવનાર, ડરવાવાળો, અભિલાષા રાખવાવાળો અને ‘હલીમ’ એ વ્યક્તિને કહે છે જે પોતાના સ્વભાવ પર કાબૂ રાખતો હોય; ન ક્રોધ, દુશ્મની અને વિરોધમાં કાબૂની બહાર હોય અને ન પ્રેમ, મિત્રતા અને સંબંધ જોડવામાં સંતુલન ખોઈ નાખતો હોય. આ બંને અહીં બે અર્થ સૂચવી રહ્યા છે. હઝરત ઇબ્રાહીમ અલૈ.એ પોતાના પિતા માટે મુક્તિની દુઆ કરી, કેમ કે તેઓ ખૂબ નરમ દિલના માણસ હતા, એ વિચારથી ધ્રુજી ઉઠ્યા હતા કે મારા આ પિતા જહન્નમનું ઈંધણ બનશે, અને ‘હલીમ’ હતા એ અત્યાચાર પછી પણ જે સૈમના પિતાએ ઈસ્લામથી તેમને રોકવા માટે તેમના પર કર્યો હતો; તેમની જીભ તેમના માટે દુઆ માટે જ ખુલી. વધુમાં, તેમણે એ જોઈને કે તેમનો પિતા અલ્લાહનો દુશ્મન છે, તેનાથી પોતાને અલગ કરી લીધા, કેમ કે તે અલ્લાહથી ડરવાવાળા વ્યક્તિ હતા અને કોઈના પ્રેમમાં સીમાનું ઉલ્લંઘન કરવાવાળા નહોતા.

وَمَا كَانَ لِلَّهِ لِيُضِلَّ قَوْمًا بَعْدَ إِذْ هَدَاهُمْ حَتَّى يُبَيِّنَ لَهُمْ مَا
 يَتَّقُونَ ۗ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿١١٥﴾ إِنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ
 وَالْأَرْضِ ۗ يُحْيِي وَيُمِيتُ ۗ وَمَا لَكُم مِّنْ دُونِ اللَّهِ مِن وَّلِيٍّ وَلَا
 نَصِيرٍ ﴿١١٦﴾ لَقَدْ تَابَ اللَّهُ عَلَى النَّبِيِّ وَالْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ الَّذِينَ
 اتَّبَعُوهُ فِي سَاعَةِ الْعُسْرَةِ مِن بَعْدِ مَا كَادَ يَزِيغُ قُلُوبَ

અલ્લાહની રીત એ નથી કે લોકોને માર્ગદર્શન આપ્યા પછી ફરીથી ભટકાવી દે, જ્યાં સુધી તેમને સ્પષ્ટપણે દર્શાવી ન દે કે તેમણે કઈ વસ્તુઓથી બચવું જોઈએ. ^(૧૧૫) હકીકતમાં અલ્લાહ સર્વજ્ઞ છે. (૧૧૬) અને એ પણ હકીકત છે કે અલ્લાહના જ કબજામાં ધરતી અને આકાશનું રાજ્ય છે, તેના જ અધિકારમાં જીવન અને મૃત્યુ છે, અને તમારો કોઈ સમર્થક અને સહાયક એવો નથી જે તમને તેનાથી બચાવી શકે. (૧૧૭) અલ્લાહે માફ કરી દીધા પયગંબરને અને એ હિજરત કરનારાઓને અને અન્સાર (મદીનાના સહાયકો)ને, જેમણે ભારે મુસીબતના સમયે પયગંબરનો સાથ આપ્યો. ^(૧૧૬) જો કે તેમના પૈકી કેટલાક લોકોના હૃદય વંકતા તરફ ઝૂકવા માંડ્યા હતા, ^(૧૧૬) (પરંતુ જ્યારે તેમણે આ વક્તાનું પાલન

(૧૧૪) અર્થાત્ અલ્લાહ પહેલા એ બતાવી દે છે કે લોકોએ કયા વિચારો, કયા કાર્યો અને કઈ રીતોથી બચવું જોઈએ. પછી જ્યારે તેઓ તેનાથી અટકતા નથી તો અલ્લાહ પણ તેમના માર્ગદર્શન અને નિર્દેશથી હાથ ખેંચી લે છે અને એ જ ખોટા માર્ગ પર તેમને ધકેલી દે છે, જેના પર તેઓ સ્વયં જવા માંગે છે.

આ કથન એક સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતને વર્ણવે છે, જેનાથી કુર્આન-મજીદની એ તમામ જગ્યાઓને સારી રીતે સમજી શકાય છે, જ્યાં માર્ગદર્શન આપવા અને પંચભ્રષ્ટ કરવાને અલ્લાહે પોતાનું કાર્ય બતાવ્યું છે. વાણીના આ વિશિષ્ટ ક્રમમાં આ વાત એક પ્રકારની ચેતવણી છે, જેને ખૂબ યોગ્ય રીતે પાછલા વર્ષાનનું સમાપન પણ કહી શકાય છે અને આગળ જે વર્ષાન આવી રહ્યું છે, તેની પ્રસ્તાવના પણ.

(૧૧૫) અર્થાત્ તબૂકના યુદ્ધના સંદર્ભમાં જે નાની-નાની ભૂલો નબી સલ્લ. અને આપના સહાબાથી થઈ, એ સૌને અલ્લાહે તેમની શ્રેષ્ઠ સેવાઓને ધ્યાનમાં રાખીને માફ કરી દીધી. નબી સલ્લ. થી જે ચૂક થઈ હતી તેનો ઉલ્લેખ આયત-૪૩માં થઈ ચૂક્યો છે.

(૧૧૬) અર્થાત્ કેટલાક નિષ્ઠાવાન સહાબા પણ એ કઠિન ઘડીમાં યુદ્ધ પર જવાથી કોઈ-ને-કોઈ હદ સુધી બચવાની કોશિશ કરતા હતા. પરંતુ તેમનાં હૃદયોમાં ઈમાન હતું અને તેઓ સાચા દિલથી સત્ય-ધર્મની સાથે લગાવ રાખતા હતા, તેથી છેવટે તેમણે પોતાની આ નબળાઈ પર કાબૂ મેળવી લીધો.

فَرِيقٍ مِّنْهُمْ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ ط إِنَّهُ بِهِمْ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ ﴿١١٤﴾
 وَعَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خَلَفُوا ط حَتَّىٰ إِذَا ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا
 رَحَبَتْ وَضَاقَتْ عَلَيْهِمْ أَنفُسُهُمْ وَظَنُّوا أَن لَّا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا
 إِلَيْهِ ط ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا ط إِنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿١١٥﴾

ન કર્યું, બલકે પયગંબરનો સાથ આપ્યો તો) અલ્લાહે તેમને માફ કરી દીધા. ^(૧૧૭) નિ:શંક તેનો મામલો આ લોકો સાથે પ્રેમ અને દયાનો છે (૧૧૮) અને એ ત્રણેયને પણ માફ કર્યા જેમનો મામલાને સ્થગિત કરી દેવામાં આવ્યો હતો. ^(૧૧૮) જ્યારે ધરતી પોતાની સમગ્ર વિશાળતા છતાં તેમના માટે તંગ થઈ ગઈ અને તેમના પોતાના પ્રાણ પણ તેમના ઉપર બોજારૂપ બનવા લાગ્યા અને તેમણે જાણી લીધું કે અલ્લાહથી બચવા માટે કોઈ આશ્રયસ્થાન સ્વયં અલ્લાહની દયા સિવાય કોઈ નથી, તો અલ્લાહ પોતાની મહેરબાનીથી તેમના તરફ વળ્યો, જેથી તેઓ તેના તરફ પાછા આવી જાય, નિ:શંક તે મોટો ક્ષમાશીલ અને દયાળુ છે. ^(૧૧૯) (રુકૂઅ-૧૪)

(૧૧૭) અર્થાત્ હવે અલ્લાહ એ વાત માટે તેમની પકડ નહીં કરે કે તેમનાં હૃદયોમાં વિકૃતિ તરફ ઝુકાવ કેમ પેદા થયો હતો, એટલા માટે કે અલ્લાહ એ નબળાઈ પર પકડ નથી કરતો જેને માનવીએ સ્વયં સુધારી લીધી હોય.

(૧૧૮) નબી સલ્લ. જ્યારે તબૂકથી મદીના પાછા પધાર્યા, તો એ લોકો મજબૂરી બતાવવા માટે ઉપસ્થિત થયા, જેઓ પાછળ રહી ગયા હતા. આમાંથી ૮૦થી થોડાક વધારે મુનાફિકો હતા અને ત્રણ સાચા ઈમાનવાળાં પણ હતા. મુનાફિકો જૂઠા બહાનાઓ પ્રસ્તુત કરતા ગયા અને વહાલા નબી સલ્લ. તેમની મજબૂરીનો સ્વીકાર કરતા ગયા. પછી આ ત્રણેય મોમિનોનો વારો આવ્યો અને તેમણે સાફ-સાફ પોતાની ભૂલોને માની લીધી. નબી સલ્લ. એ આ ત્રણેયના મામલામાં નિર્ણયને સ્થગિત કરી દીધો અને સામાન્ય મુસલમાનોને આદેશ આપી દીધો કે જ્યાં સુધી અલ્લાહનો આદેશ ન આવે, તેમના સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સામાજિક સંબંધ રાખવામાં ન આવે. આ જ મામલાનો નિર્ણય કરવા માટે આ આયત અવતરિત થઈ. (અહીં એ વાત સામે રહે કે આ ત્રણ સહાબાનો મામલો એ સાત સહાબાથી અલગ છે, જેમનો ઉલ્લેખ નોંધ-૯૯ માં થઈ ચૂક્યો છે. તેમણે પૂછપરછથી પહેલા જ સ્વયં પોતાને સજા આપી દીધી હતી.)

(૧૧૯) આ ત્રણ મહાનુભાવો કઅબ બિન માલિક રહિ., હિલાલ બિન ઉમૈયા રહિ. અને મુરારા બિન રુબૈઅ રહિ. હતા. જેમ કે અમે ઉપર વર્ણવી ચૂક્યા છીએ કે ત્રણેય સાચા ઈમાનવાળા હતા. આનાથી પહેલા પોતાની નિષ્ઠાનું કેટલીય વાર પ્રમાણ આપી ચૂક્યા હતા. છેલ્લા બે સહાબા તો બદ્રના યુદ્ધમાં સામેલ થવાવાળાઓમાંથી હતા, જેમના ઈમાનની સમ્પ્રાઈ કોઈપણ પ્રકારના સંદેહથી પર હતી અને પહેલા મહાનુભાવ જો કે બદ્રના યુદ્ધમાં સામેલ નહોતા, પરંતુ બદ્ર સિવાય દરેક યુદ્ધમાં નબી સલ્લ.ની સાથે રહ્યા. પરંતુ આ સેવાઓ છતાં જે આળસ તબૂકના યુદ્ધના ગંભીર પ્રસંગે, જ્યારે કે યુદ્ધ લડવા યોગ્ય તમામ ઈમાનવાળાઓને યુદ્ધ માટે નીકળી આવવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો હતો, આ લોકોએ બતાવી તેના પર તેમની કડક પકડ કરવામાં આવી. નબી સલ્લ. એ

وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنفِرُوا كَافَّةً ۖ فَلَوْلَا نَفَرَ مِن كُلِّ فِرْقَةٍ
 مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا
 إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ ﴿۱۲۲﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ

(૧૨૨) અને એ કંઈ જરૂરી ન હતું કે ઈમાનવાળા બધા જ નીકળી પડતા, પરંતુ એવું શા માટે ન થયું કે તેમની આબાદીના દરેક ભાગમાંથી કેટલાક લોકો નીકળીને આવ્યા હોત અને દીન (ધર્મ)ની સમજ પેદા કરી હોત અને પાછા જઈને પોતાના વિસ્તારના રહેવાસીઓને ચેતવ્યા હોત જેથી તેઓ (બિનઈસ્લામી વર્તનથી) બચ્યા હોત. (૧૨૩) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! યુદ્ધ કરો સત્યના (૧૨૦) આ આયતનો ઉદ્દેશ્ય સમજવા માટે આ જ સૂરની આયત-૯૭ સામે રાખવી જોઈએ, જેમાં માત્ર એટલી વાત વર્ણવવાને પર્યાપ્ત સમજી લેવામાં આવ્યું હતું કે ‘દારુલ ઈસ્લામ’ (ઈસ્લામી રાજ્ય)ની ગ્રામ્ય વસ્તીનો મોટો ભાગ નિફાકના રોગમાં એ કારણસર ગ્રસ્ત છે કે આ બધા જ લોકો અજ્ઞાનતામાં પડેલા છે. જ્ઞાનના કેન્દ્રથી જોડાયેલા ન હોવા અને જ્ઞાનવાળાઓનો સંસંગ ન મળવાના કારણે અલ્લાહના દીનની મર્યાદાઓ તેમને ખબર નથી. હવે એ ફરમાવવામાં આવી રહ્યું છે કે ગ્રામ્ય વસ્તીઓને આ હાલતમાં પડેલા રહેવા દેવામાં ન આવે, બલકે તેમની અજ્ઞાનતાને દૂર કરવા અને તેમનામાં ઈસ્લામી જાગૃતિ ઉત્પન્ન કરવાની હવે વિધિવત વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. આ ઉદ્દેશ્ય માટે એ કંઈ જરૂરી ન હતું કે તમામ ગ્રામ્ય આરબો પોત-પોતાના ઘરોથી નીકળીને મદીના આવી જતા અને અહીં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા. દરેક ગ્રામ્ય પ્રદેશ અને દરેક વસ્તી અને દરેક કબીલાથી જો અમુક માણસો નીકળીને જ્ઞાનના કેન્દ્રો, જેમ કે મદીના અને મક્કા અને એવી જ બીજી જગ્યાઓમાં આવીને દીનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા, પછી પોત-પોતાની વસ્તીઓમાં પાછા જઈને પોતાના ક્ષેત્રના લોકોને દીન શીખવાડતા, તો બધાઓમાં એ અજ્ઞાનતા બાકી ન રહેતી જેના કારણે તેઓ નિફાકની બીમારીનો ભોગ બનેલા છે અને ઈસ્લામનો સ્વીકાર કરી લીધા પછી પણ મુસલમાન હોવાનો હક અદા નથી કરતા.

અહીં એક અન્ય વાત સમજી લેવી જોઈએ કે સાર્વજનિક શિક્ષણની જે વ્યવસ્થાનો આદેશ આ આયતમાં આપવામાં આવ્યો છે, તેનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય સામાન્ય લોકોને માત્ર ભણેલા-ગણેલા બનાવવાનો અને તેમનામાં ગ્રંથ વાંચી લેવા જેટલા જ્ઞાનને ફેલાવવાનો ન હતો, બલકે સ્પષ્ટ રૂપે તેનો વાસ્તવિક ઉદ્દેશ્ય એ નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો હતો કે લોકોમાં દીનની સમજ પેદા થાય અને તેમને એ હદ સુધી હોશિયાર, સચેત અને જાગૃત કરી દેવામાં આવે કે તેઓ બિનઈસ્લામી જીવનશૈલીથી બચવા લાગે. આ મુસલમાનોના શિક્ષણનો એ મૂળભૂત અને વાસ્તવિક ઉદ્દેશ્ય છે, જે હંમેશા માટે અલ્લાહે સ્વયં નિર્ધારિત કરી દીધો છે, અને પ્રત્યેક શિક્ષણ-વ્યવસ્થાને આ જ દૃષ્ટિથી પારખવામાં આવશે કે તે આ ઉદ્દેશ્યને ક્યાં સુધી પૂરો કરે છે. (બીજી વસ્તુઓનું જે મહત્વ હશે, તે તેના પછી જ હશે, તેના વગર કંઈ પણ નહીં હોય.)

આ આયતમાં ‘લિ ય-ત-ફકહુ ફીદ્-દીન’ (દીનની સમજ પેદા કરી હોત) શબ્દો પ્રયુક્ત થયા છે, જેનાથી પછીના લોકોમાં એક વિચિત્ર ગેરસમજ પેદા થઈ ગઈ. અલ્લાહે તો ‘દીનની સમજ’ને શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય બતાવ્યો હતો, જેનો અર્થ છે - દીનને સમજવું, તેની વ્યવસ્થામાં સૂઝબૂઝ પ્રાપ્ત કરવી, તેના સ્વભાવ અને તેના

مِّنَ الْكُفَّارِ وَلَيَجِدُوا فِيكُمْ غِلظَةً ۗ وَعَلِّمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ
الْمُتَّقِينَ ﴿١٢٣﴾ وَإِذَا مَا أَنْزَلَتْ سُورَةً فَمِنْهُمْ مَّنْ يَقُولُ أَيُّكُمْ

એ ઈન્કાર કરનારાઓ સાથે જેઓ તમારા નિકટ છે^(૧૨૧) અને એ જરૂરી છે કે તેઓ તમારામાં સખ્તાઈ જુએ,^(૧૨૨) અને જાણી લો કે અલ્લાહ (તેનાથી) ડર રાખનારાઓના સાથે છે.^(૧૨૩) (૧૨૪) જ્યારે કોઈ

નવી સૂર: ઉતરે છે તો તેમના પૈકી કેટલાક લોકો (મજાકમાં મુસલમાનોને) પૂછે છે કે, “કહો, તમારામાંથી

આત્માને સમજવું અને એ યોગ્ય બની જવું કે આચાર-વિચારના દરેક પાસામાં માનવી એ જાણી શકે કે વિચારની કઈ પદ્ધતિ અને કાર્યની કઈ શૈલી દીનની ભાવનાના અનુરૂપ છે, પરંતુ આગળ ચાલીને જે કાનૂની જ્ઞાન ‘ફિકહ’ શબ્દથી ઓળખાવા લાગ્યું અને જે ધીમે-ધીમે ઈસ્લામી જીવનના કેવળ ઢાંચાના સ્વરૂપે (સ્પિરિટ અર્થાત્ ભાવનાની તુલનામાં) વિસ્તૃત જ્ઞાન બનીને રહી ગયું, લોકોએ શાબ્દિક સમાનતાના કારણે સમજી લીધું કે બસ, આ જ એ વસ્તુ છે જેને પ્રાપ્ત કરવું અલ્લાહના આદેશ અનુસાર શિક્ષણનો અંતિમ ઉદ્દેશ્ય છે, જો કે તે સંપૂર્ણ ઉદ્દેશ્ય નહીં, બલકે માત્ર ઉદ્દેશ્યનો એક અંશ હતો. આ મોટી ગેરસમજથી જે નુકસાન દીન અને દીનને માનવાવાળાઓને થયું, તેની સમાલોચના અને સમીક્ષા માટે તો એક દળદાર પુસ્તક જોઈએ, પરંતુ અમે અહીં આના વિશે સાવધાન કરવા માટે સક્ષિપ્તમાં એટલો ઇશારો કરી દઈએ છીએ કે મુસલમાનોના ધાર્મિક શિક્ષણને જે વસ્તુએ દીનના આત્માથી ખાલી કરીને કેવળ દીનના શરીર કે દીનના ઢાંચાની વ્યાખ્યા સુધી સીમિત કરી દીધું અને છેવટે જે વસ્તુના કારણે મુસલમાનોના જીવનમાં એક નયો નિઘ્રાણ ઓડંબર દીનદારી (ધાર્મિકતા)ની અંતિમ મંજિલ બનીને રહી ગયો, એ વસ્તુ મોટાભાગે આ જ ગેરસમજ છે.

(૧૨૧) સંદર્ભ પર વિચાર કરવાથી એ વાત સ્પષ્ટ છે કે અહીં ઈન્કાર કરનારાઓથી તાત્પર્ય એ મુનાફિક લોકો છે, જેમનો સત્યથી ઈન્કાર સંપૂર્ણપણે ખૂલીને સામે આવી ચૂક્યો છે, જેમના ઈસ્લામી સમાજમાં ભળીને રહેવાને કારણે ખૂબ હાનિઓ પહોંચી રહી હતી. આયત-૭૩થી પ્રવચનના આ ક્રમની શરૂઆત થઈ હતી, પહેલી વાત એ જ કહેવામાં આવી હતી કે હવે આ આસ્તીનના સાપોનું મૂળ કાપવા માટે વિધિસર જિહાદ શરૂ કરી દેવામાં આવે. એ જ વાત હવે પ્રવચનના અંતમાં તાકીદ માટે પુનરાવર્તિત કરવામાં આવી છે, જેથી મુસલમાનો તેના મહત્વને સમજે અને આ મુનાફિકોના મામલામાં તેમના સાથે પોતાના વંશીય અને પારિવારિક સંબંધોનો લિહાજ ન કરે. ત્યાં આમના વિરુદ્ધ જિહાદ કરવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો હતો, અહીં તેનાથી વધારે તીવ્ર શબ્દ ‘કિતાલ’ પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે, જેનાથી તાત્પર્ય એ છે કે આમના સંપૂર્ણપણે મૂળ ઉખાડી નાખવામાં આવશે. કાફિરો (અધર્મીઓ) અને મુનાફિકો (દંભી મુસલમાનો) બે અલગ શબ્દો બોલવામાં આવ્યા હતા. અહીં એક જ શબ્દ ‘કુફર’ને પર્યાય સમજવામાં આવ્યો છે, જેથી આ લોકોનો સત્યનો ઈન્કાર, જે સ્પષ્ટ રૂપે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો હતો, તેમના બાહ્ય એકરાર અને ઈમાનના પરદામાં છુપાઈને કોઈ છૂટછાટને પાત્ર ન સમજી લેવામાં આવે.

(૧૨૨) અર્થાત્ હવે એ નમ્રતાનો વ્યવહાર સમાપ્ત થઈ જવો જોઈએ, જે અત્યાર સુધી તેના સાથે થતો રહ્યો છે. આ જ વાત આયત-૭૩ માં કહેવામાં આવી હતી કે, ‘આમના સાથે કઠોરતાથી વર્તો.’

(૧૨૩) આ ચેતવણીના બે અર્થ છે અને બંને સમાન રૂપે અપેક્ષિત છે. એક એ કે સત્યના આ ઈન્કાર કરનારાઓના મામલામાં જો તમે અંગત અને પારિવારિક અને આર્થિક સંબંધોનો લિહાજ કર્યો, તો આ તકવા (ઈશનિહા)ના

زَادَتْهُ هَذِهِ إِيمَانًا ۖ فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فزَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَهُمْ
يَسْتَبْشِرُونَ ﴿٧٢﴾ وَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فزَادَتْهُمْ رِجْسًا
إِلَىٰ رِجْسِهِمْ وَمَاتُوا وَهُمْ كَفِرُونَ ﴿٧٣﴾ أَوَلَا يَرَوْنَ أَنَّهُمْ يُفْتَنُونَ
فِي كُلِّ عَامٍ مَّرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ لَا يَتُوبُونَ وَلَا هُمْ يَذَّكَّرُونَ ﴿٧٤﴾

કોના ઈમાનમાં આનાથી વધારો થયો ?” જે લોકો ઈમાન લાવ્યા છે તેમના ઈમાનમાં તો હકીકતમાં (ઉતરનારી દરેક સૂર:એ) અભિવૃદ્ધિ જ કરી છે અને તેઓ આનાથી ખુશ છે. (૧૨૫) અલબત્ત જે લોકોના હૃદયોને દંભનો રોગ લાગેલો હતો તેમની પહેલાની ગંદકીમાં (દરેક નવી સૂર:એ) એક બીજી ગંદકીનો વધારો કરી દીધો, ^(૧૨૩) અને તેઓ મૃત્યુપર્યંત કુફ્રમાં જ ગ્રસ્ત રહ્યા. (૧૨૬) શું આ લોકો જોતા નથી કે દર વર્ષે એક-બે વખત તેમને પરીક્ષામાં નાખવામાં આવે છે ? ^(૧૨૪) આમ છતાં પણ તેઓ ન તૌબા કરે છે, ન કોઈ બોધ ગ્રહણ કરે છે.

વિરુદ્ધ હશે. તેથી અલ્લાહની મદદ પોતાના સાથે રાખવા માગતા હોવ તો આ પક્ષપાતથી દૂર રહો. બીજું એ કે તેમના સાથે સખતાઈ બતાવવા અને યુદ્ધ લડવામાં ચરિત્ર અને માનવતાની સીમાઓનું ઉલ્લંઘન ન કરજો. અલ્લાહની સીમાઓની કાળજી તમારા દરેક કાર્યોમાં હોવી જ જોઈએ. આને જો તમે છોડી દીધું તો આનો અર્થ એ થશે કે અલ્લાહ તમારો સાથ છોડી દે.

- (૧૨૪) ઈમાન અને કુફ્ર અને નિફાકમાં વધારો-ઘટાડોનો શું અર્થ છે, તેની સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: અન્ફાલ, નીંધ-૨.
- (૧૨૫) અર્થાત્ કોઈ વર્ષ એવું નથી પસાર નથી થતું કે જ્યારે એક-બે વાર એવી પરિસ્થિતિઓ સામે ન આવી જતી હોય, જેમાં તેમના ઈમાનના દાવાને પરીક્ષાની ક્સોટી પર પારખવામાં આવતો હોય અને તેમના દોષનો ભેદ ખૂલી ન જતો હોય. ક્યારેક કુઅનિમાં કોઈ એવો આદેશ આવી જાય છે જેનાથી તેમના મનની કામનાઓ પર કોઈ નવી પાબંદી લાગી જાય છે, ક્યારેક દીનની કોઈ એવી માંગ સામે આવી જાય છે જેનાથી તેમનાં હિતોને નુકસાન પહોંચે છે, ક્યારેક કોઈ આંતરિક ઝઘડો આવીને ઊભો થઈ જાય છે જેમાં એ પરીક્ષા છૂપાયેલી હોય છે કે તેમને પોતાના દુનિયાના સંબંધો અને પોતાની અંગત અને પારિવારિક અને બિરાદરીથી સંબંધિત વાતોથી રુચિની તુલનામાં અલ્લાહ અને તેનો રસૂલ અને તેનો દીન કેટલો પ્રિય છે. ક્યારેક કોઈ યુદ્ધ એવું સામે આવી જાય છે જેમાં એ પરીક્ષા થાય છે કે આ લોકો જે દીન પર ઈમાન લાવવાનો દાવો કરી રહ્યા છે તેના માટે જાન-માલ, સમય અને મહેનતનો કેટલો ત્યાગ કરવા માટે તૈયાર છે. આવા તમામ પ્રસંગોમાં કેવળ એટલું જ નહીં કે નિફાકની એ ગંદકી, જે તેમની જૂઠી માન્યતાના નીચે છૂપાયેલ હોય છે, ખૂલીને સામે આવી જાય છે, બધે દરેક વખતે જ્યારે આ લોકો ઈમાનના તકાદાઓથી મોહું કેરવીને ભાગે છે, તો તેમના અંદરની ગંદકી પહેલાથી કંઈક વધારે વધી જાય છે.

وَإِذَا مَا أَنْزَلْنَا سُورَةً نَّظَرَ بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ ۖ هَلْ يَرَاكُمْ مِنْ
 أَحَدٍ ثُمَّ انصَرَفُوا ۗ صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ ﴿١٢٤﴾

(૧૨૭) જ્યારે કોઈ સૂર: ઉતરે છે તો આ લોકો આંખો-આંખોમાં એક-બીજાથી (ઈશારાઓમાં) વાતો કરે છે કે ક્યાંક કોઈ તેમને જોઈ તો નથી રહ્યું, પછી ચુપકેથી ભાગી નીકળે છે. ^(૧૨૬)
 અલ્લાહે તેમનાં હૃદય ફેરવી દીધા છે, કેમ કે તેઓ નાસમજ લોકો છે. ^(૧૨૭)

(૧૨૬) નિયમ એ હતો કે જ્યારે કોઈ સૂર: અવતરિત થતી, તો નબી સલ્લ. મુસલમાનોને એકઠા થઈ જવાનું એલાન કરાવતા અને પછી તેમના સામે એ સૂર:ને પ્રવચનના રૂપમાં સંભળાવતા હતા. એ સભામાં ઈમાનવાળાઓની તો એ હાલત થતી હતી કે પૂરેપૂરું ધ્યાન લગાવીને એ પ્રવચનને સાંભળતા અને તેમાં ડૂબી જતા હતા, પરંતુ મુનાફિકોના રંગ-ઢંગ કંઈક બીજા રહેતા. તેઓ એટલા મોટે આવી જતા હતા કે હાજરીનો આદેશ હતો અને ત્યાં ન આવવાનો અર્થ હતો કે પોતાના નિફાકનો ભેદ પોતે જ ખોલી દે, પરંતુ એ પ્રવચનમાં તેમને કોઈ રુચિ રહેતી નહીં. જરાય ઉત્સાહ વગર, ખૂબ કંટાળાની સાથે બેસી રહેતા અને પોતાને હાજર લોકોમાં ગણાવી લીધા પછી તેમને બસ એ ચિંતા લાગેલી રહેતી કે કોઈપણ રીતે તાત્કાલિક અહીંથી ભાગી નીકળે. તેમની આ જ સ્થિતિનું અહીં ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે.

لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ
عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ ﴿١٢٨﴾ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ
اللَّهُ ۗ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ ﴿١٢٩﴾

(૧૨૮) જુઓ, તમારા પાસે એક રસૂલ આવ્યો છે જે સ્વયં તમારામાંથી જ છે. તમારું નુકસાનમાં પડવું તેના માટે અસહ્ય છે, તમારી સફળતા માટે તે ખૂબ જ આતુર છે. ઈમાન લાવનારાઓ માટે તે મહેરબાન અને દયાળુ છે - (૧૨૯) હવે જો આ લોકો તમારાથી મોઢું ફેરવે છે તો હે નબી ! એમને કહી દો કે, “મારા માટે અલ્લાહ પૂરતો છે, તેના સિવાય કોઈ ઉપાસ્ય નથી, તેના પર જ મેં ભરોસો કર્યો અને તે માલિક છે અર્શ-અઝીમ (મહાન સિંહાસન)નો. (સુક્ર-૧૬)

(૧૨૭) અર્થાત્ આ મૂર્ખ લોકો સ્વયં પોતાના હિતને નથી સમજતા. પોતાની સફળતાથી બેપરવા અને પોતાની ભલાઈથી નિશ્ચિત છે. તેમને એ વાતનું ભાન નથી કે કેટલી મોટી કૃપા છે, જે આ કુર્આન અને આ પયગંબર દ્વારા તેમને આપવામાં આવી રહી છે. પોતાની નાની-સરખી દુનિયા અને તેની અત્યંત તુચ્છ પ્રકારની રુચિઓમાં આ કૂવાના દેડકાં એવા ડૂબેલા છે કે એ ભવ્ય જ્ઞાન અને એ પ્રબળ માર્ગદર્શનનું મૂલ્ય અને મહત્ત્વ તેમની સમજમાં નથી આવતું, જેના કારણે આ લોકો અરબસ્તાનના આ રણપ્રદેશના આ તંગ અને આંધળા ખૂણાથી સંપૂર્ણ માનવ-જગતના ઈમામ (વડા) અને પેશવા (આગેવાન) બની શકે છે અને આ નશ્વર જીવનમાં જ નહીં, બલ્કે પછી આવનાર અનંત, શાશ્વત જીવનમાં પણ હંમેશ માટે સફળ થઈ શકે છે. આ અણસમજ અને મૂર્ખતાનું સ્વાભાવિક પરિણામ એ છે કે અલ્લાહે તેમને લાભ ઉઠાવવાના સૌભાગ્યથી વંચિત કરી દીધા છે. જ્યારે સફળતા અને કલ્યાણ તથા શક્તિ અને મહાનતાનો આ ખજાનો વિનામૂલ્યે લૂંટાઈ રહ્યો હોય છે અને ભાગ્યવાન લોકો તેને બંને હાથોથી લૂંટી રહ્યા હોય છે, તે વખતે આ દુભાગીઓનાં હૃદય કોઈ બીજી દિશામાં ધ્યાન-મગ્ન હોય છે અને તેમને એ ખબર સુદ્ધાં નથી હોતી કે કઈ દોલતથી તેઓ વંચિત રહી ગયા.

૧૦. યૂનુસ

પરિચય

નામ:

આ સૂર:નું નામ નિયમાનુસાર કેવળ પ્રતીક રૂપે આચત-૯૮માંથી લેવામાં આવ્યું છે, જેમાં સાંકેતિક રીતે પયગંબર હઝરત યૂનુસ અલૈ.નો ઉલ્લેખ થયો છે. સૂર:ની ચર્ચાનો વિષય હઝરત યૂનુસ અલૈ.નું વત્તાંત નથી.

ક્યાં અવતરિત થઈ ?

રિવાયતો (કથનો)થી અને વિષયવસ્તુથી એ વાતનું સમર્થન મળે છે કે આ આખી સૂર: મક્કામાં અવતરિત થઈ છે.

ઉત્તરાણકાળ :

અવતરિત થવાના સમય અંગે કોઈ રિવાયત અમને મળતી નથી. પરંતુ વિષયથી એવું જ પ્રગટ થાય છે કે આ સૂર: નબી સલ્લ.ના મક્કા-નિવાસના અંતિમ સમયમાં ઊતરી હશે, જ્યારે ઈસ્લામી સંદેશના વિરોધીઓ પૂરી તીવ્રતાથી અવરોધો ઊભા કરી રહ્યા હતા. પરંતુ આ સૂર:માં હિજરત (ઘરબાર છોડવા)નો પણ કોઈ સંકેત મળતો નથી. તેથી આનો સમય એ સૂર:ઓ પહેલાંનો સમજવો જોઈએ, જેમાં આપણને હિજરત અંગે કોઈને કોઈ સૂક્ષ્મ અથવા સ્પષ્ટ સંકેત મળે છે. સમયના આ નિર્ધારણ પછી ઐતિહાસિક પશ્ચાદ્ભૂમિના ઉલ્લેખની જરૂર રહેતી નથી, કેમ કે આ કાળની ઐતિહાસિક પશ્ચાદ્ભૂમિનું સૂર: અન્આમ અને સૂર: આ'રાફના પરિચયમાં વર્ણન કરી દેવામાં આવ્યું છે.

વિષય:

પ્રવચનનો વિષય 'દાવત' (આહવાન), ઉપદેશ અને ચેતવણી છે. વાત આ રીતે શરૂ થાય છે કે — લોકો એક માણસના નબી (પયગંબર) હોવાના સંદેશને પ્રસ્તુત કરવાથી આશ્ચર્યચકિત છે અને તેના પર અમસ્તા જ જાદુવિદ્યાનો આક્ષેપ મૂકી રહ્યા છે. જ્યારે કે જે વસ્તુ તે પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છે એમાં કોઈ વસ્તુ ન તો વિચિત્ર છે અને ન જાદૂ અને જ્યોતિષથી સંબંધિત છે. તે તો બે મહત્વપૂર્ણ તથ્યોથી તમને વાકેફ કરી રહ્યો છે. [એક તો એકેશ્વરવાદ, બીજું ક્યામત અને વળતર આપવાના દિવસનું આગમન.] આ બંને તથ્યો જે તે તમારા સામે પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છે, પોતાનામાં સાચા છે, ચાહે તમે માનો કે ન માનો. તેને જો તમે માની લેશો તો તમારો પોતાનો અંજામ સારો હશે, નહિ તો સ્વયં ખરાબ પરિણામ ભોગવશો.

ચર્ચાના વિષયો:

આ ભૂમિકા પછી નીચેના વિષયો એક વિશેષ ક્રમમાં સામે આવે છે —

- (૧) એ દલીલો જે રબ (માલિક અને પાલનહાર)ના એક હોવા અને મૃત્યુ પછીના જીવન વિશે એવા લોકોની બુદ્ધિ અને અંતરાત્માને સંતુષ્ટ કરી શકે છે, જેઓ અજ્ઞાનતાપૂર્ણ વિદેષમાં ગ્રસ્ત ન હોય.
- (૨) એ ગેરસમજોને દૂર કરવામાં આવી અને એ ગફલતો માટે ચેતવણી આપવામાં આવી, જે લોકોને તૌહીદ અને આધિરતમાં વિશ્વાસ લાવવામાં અવરોધરૂપ હતી (અને હંમેશા અવરોધરૂપ બનતી હોય છે.)

- (૩) એ શંકાઓ અને વાંધાઓનો જવાબ, જે હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.ના રસૂલ (ઈશદૂત) હોવા અને આપના દ્વારા લાવવામાં આવેલ સંદેશ વિષે ઊભા કરવામાં આવતા હતા.
- (૪) બીજા જીવનમાં જે કાંઈ બનવાનું છે તેની પૂર્વસૂચના.
- (૫) એ વાત પર ચેતવણી કે આ દુનિયાનું વર્તમાન જીવન વાસ્તવમાં પરીક્ષા માટેનું જીવન છે. આ જીવનની મહેતલને જો તમે વેડફી નાખી અને પયગંબરના માર્ગદર્શનને સ્વીકારીને પરીક્ષામાં સફળતાની તૈયારી ન કરી, તો પછી બીજી કોઈ તક તમને મળવાની નથી.
- (૬) એ ખુલ્લી અજ્ઞાનતાઓ અને પથભ્રષ્ટતાઓ તરફ સંકેત, જે લોકોના જીવનમાં માત્ર એ કારણે જોવા મળે છે કે તેઓ અલ્લાહના માર્ગદર્શન વિના જીવી રહ્યા હતા.

આ સંદર્ભમાં પયગંબર હઝરત નૂહ અલૈ.નો પ્રસંગ ટૂંકમાં અને હઝરત મૂસા અલૈ.નો પ્રસંગ થોડાક વિસ્તારથી વર્ણવવામાં આવ્યો છે, જેનાથી ચાર વાતો હૃદયમાં ઉતારવાની છે : એક એ કે હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. સાથે જે વર્તન તમે કરી રહ્યા છો, તે તેનાથી મળતું આવે છે જે પયગંબર નૂહ અને મૂસા અલૈ. સાથે તમારા પુરોગામીઓ કરી ચૂક્યા છે અને વિશ્વાસ રાખો કે આ વર્તનનું જે પરિણામ તેમણે જોઈ લીધું છે, એ જ તમારે પણ જોવું પડશે. બીજી એ કે હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. અને તેમના સાથીઓને આજે નિ:સહાય અને નિર્બળ જોઈને એવું ન સમજી લેજો કે સ્થિતિ હંમેશા આવી જ રહેશે. તમને જાણ નથી કે આ લોકોના પાછળ એ જ અલ્લાહ છે, જે મૂસા અને હારૂન અલૈ.ના પાછળ હતો અને તે એવી રીતે સ્થિતિમાં પરિવર્તન લાવી દે છે કે કોઈની દૃષ્ટિ ત્યાં સુધી પહોંચી શકતી નથી. ત્રીજી એ કે સુધરવાની મહેતલ સમાપ્ત થઈ ગયા પછી (તદ્દન) અંતિમ ઘડીએ તૌબા (પશ્ચાતાપ) કરશો તો તમને માફ કરવામાં નહીં આવે. ચોથી એ કે ઈમાનવાળાઓ, વિરોધી વાતાવરણની તીવ્રતા જોઈને નિરાશ ન થાઓ અને તેમને જાણ રહે કે આ સંજોગોમાં તેમને કઈ રીતે કામ કરવું જોઈએ. તેના સાથે તેઓ એ વાત પર પણ સચેત થઈ જાય કે જ્યારે અલ્લાહ પોતાની કૃપાથી આ સ્થિતિમાંથી ઉગારી દે તો ક્યાંક તેઓ એ માર્ગ ન અપનાવે જે બની ઈસરાઈલે મિસરથી છુટકારો મેળવ્યા પછી અપનાવ્યો.

૩૬૨-૧૧

૧૦. યૂનુસ (મક્કા)

આયત-૧૦૯

سُورَةُ يُونُسَ مَكِّيَّةٌ (۱۰) ۱۰۱

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الرَّحْمٰنِ تِلْكَ اٰیٰتِ الْكِتٰبِ الْحَكِیْمِ ۝ اَكَانَ لِلنَّاسِ عَجَبًا اَنْ
 اَوْحٰیْنَا اِلٰی رَجُلٍ مِّنْهُمْ اَنْ اَنْذِرِ النَّاسَ وَبَشِّرِ الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا اَنْ لَهُمْ
 قَدَمٌ صِدْقٍ عِنْدَ رَبِّهِمْ ۚ قَالَ الْكٰفِرُوْنَ اِنَّ هٰذَا لَسِحْرٌ مُّبِیْنٌ ۝

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

(૧) અલિફ-લામ-રા. આ એ ગ્રંથની આયતો છે, જે તત્ત્વદર્શિતા અને વિદ્વતાથી ભરપૂર છે. (૧) (૨) શું લોકો માટે આ એક વિચિત્ર વાત થઈ ગઈ કે અમે સ્વયં તેમનામાંથી જ એક મનુષ્ય પર વહી (દિવ્ય પ્રકાશના) મોકલી કે (ગફલતમાં પડેલા) લોકોને ચેતવણી આપી દે અને જેઓ માની લે તેમને ખુશખબર આપી દે કે તેમના માટે તેમના રબ (માલિક અને પાલનહાર) પાસે સાચું માન-સન્માન છે? (૨) (આના પર) ઈન્કાર કરનારાઓએ કહ્યું કે આ માણસ તો સ્પષ્ટ જાદુગર છે. (૩)

(૧) અણસમજ લોકો એવું સમજી રહ્યા હતા કે પયગંબર કુર્આનના નામે જે વાણી અમને સંભળાવી રહ્યા છે, તે માત્ર ભાષાનો જાદૂ છે, કાવ્યાત્મક ઉડાન છે અને કંઈક જ્યોતિષીની વાંતો જેવી ઉપરની દુનિયાની વાતો છે. આના પર તેમને ચેતવણી આપવામાં આવી રહી છે કે જે કંઈ તંમે મિથ્યા-વિચાર કરી રહ્યા છો, આ તે વસ્તુ નથી. આ તો તત્ત્વદર્શી ગ્રંથની આયતો છે. આના તરફ ધ્યાન નહીં આપો તો તત્ત્વદર્શિતા અને જ્ઞાનથી વંચિત રહી જશો.

(૨) અર્થાત્ છેવટે આમાં વિચિત્ર શું છે? મનુષ્યોને સચેત કરવા માટે મનુષ્યને નિયુક્ત કરવામાં ન આવતો તો શું ફરિશ્તા કે જિન્નાત કે પશુને નિયુક્ત કરવામાં આવતો? વિચિત્ર વાત તો એ છે કે વાસ્તવિકતાથી ગાફેલ મનુષ્યોને તેમને પેદા કરનાર અને પાલનહાર તેમના હાલ પર છોડી દે અથવા એ કે તે તેમના માર્ગદર્શન અને નિર્દેશ માટે કોઈ વ્યવસ્થા કરે? અને જો અલ્લાહ તરફથી કોઈ માર્ગદર્શન આવે તો માન-સન્માન અને સફળતા તેમના માટે હોવી જોઈએ, જે તેને માની લે કે પછી તેમના માટે જે તેને રદ કરી દે?

(૩) તેઓ નબી સલ્વ. ને જાદુગર એ અર્થમાં કહેતા હતા કે જે વ્યક્તિ પણ કુર્આન સાંભળીને અને આપના પ્રચારથી પ્રભાવિત થઈને ઈમાન લાવતો હતો, તે જાનની બાજી લગાવી દેવા અને દુનિયાત્મરથી કપાઈ જવા અને દરેક આપત્તિ સહન કરી લેવા તૈયાર થઈ જતો હતો. જાદુગરનું મહેણું તો તેમણે આપને માર્યું, પરંતુ એ ન-વિચાર્યું કે તે તેમના પર બંધ બેસે છે કે નહીં? માત્ર એ વાત કે કોઈ વ્યક્તિ ઉચ્ચ શ્રેણીના વક્તવ્યથી કામ લઈને મનો-મસ્તિષ્કને વશમાં કરી રહ્યો છે, તેના પર એ આરોપ લગાવી દેવા માટે તો પર્યાપ્ત નથી હોઈ શકતું કે તે જાદૂ કરી રહ્યો છે. જોવાનું એ છે કે આ વક્તવ્યમાં તે વાત શું કહે છે, કયા ઉદ્દેશ્ય માટે વક્તવ્યનો ઉપયોગ કરી રહ્યો છે અને

إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ
اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ ۗ مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ ۗ

૩) હકીકત એ છે કે તમારો રબ એ જ અલ્લાહ છે, જેણે આકાશો અને ધરતીને છ દિવસમાં પેદા કર્યા, પછી રાજ-સિંહાસન ઉપર બિરાજમાન થઈને સૃષ્ટિનું તંત્ર ચલાવી રહ્યો છે. (૩) કોઈ ભલામણ કરનાર નથી, સિવાય કે તેની પરવાનગી પછી ભલામણ કરે. (૪)

જે પ્રભાવ તેના વક્તવ્યથી ઈમાન લાવવાવાળાઓના જીવન પર પડી રહ્યો છે તે કયા પ્રકારનો છે. તમે જોઈ રહ્યા છો કે પયગંબર જે વાણી પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છે, તેમાં બુદ્ધિમત્તા છે, પ્રમાણસરની વૈચારિક વ્યવસ્થા છે, ઉચ્ચ શ્રેણીનું સંતુલન અને સંયમ તેમજ સત્ય અને સચ્ચાઈની ભરપૂર સુસજ્જતા છે. તેના વક્તવ્યમાં તમે ઈશ્વરીય સૃષ્ટિમાં સુધારણા કરવા સિવાય કોઈ અન્ય ઉદ્દેશ્ય હોય એવું દર્શાવી શકતા નથી. તે માત્ર એ ઈચ્છે છે કે લોકો ખોટા વર્તનને છોડીને એ માર્ગ પર આવી જાય, જેમાં તેમનું પોતાનું ભલું છે. ઉપરાંત, તેના વક્તવ્યનો જેણે પણ પ્રભાવ ગ્રહણ કર્યો છે, તેનું જીવન સુધરી ગયું છે. હવે તમે પોતે વિચારી લો, શું જાદુગર આવી જ વાતો કરે છે અને તેનો જાદૂ આવું જ પરિણામ લાવે છે?

(૪) અર્થાત્ પેદા કરીને તે નિષ્ક્રીય અને નિવૃત્ત નથી થઈ ગયો, બલ્કે પોતે પેદા કરેલ સૃષ્ટિના રાજ-સિંહાસન પર તે સ્વયં બિરાજમાન થયો અને હવે સમગ્ર દુનિયાની વ્યવસ્થા વ્યવહારિક રૂપે તેના જ હાથમાં છે. (જુઓ, સૂર: આ'રાફ, નોંધ ૪૦-૪૧)

(૫) અર્થાત્ દુનિયાની વ્યવસ્થા અને પ્રબંધમાં કોઈ અન્યના હસ્તકેપની વાત તો દૂર રહી, કોઈ એટલો પણ અધિકાર નથી રાખતો કે અલ્લાહથી ભલામણ કરીને તેનો કોઈ નિર્ણય બદલાવી શકે કે કોઈનું ભાગ્ય બનાવડાવી શકે કે બગાવડાવી શકે. વધારેમાં વધારે કોઈ કંઈ કરી શકે છે તો તે બસ એટલું કે અલ્લાહથી દુઆ કરે, પરંતુ તેની દુઆનો સ્વીકાર થવો કે ન થવો તદ્દન અલ્લાહની મરજી પર નિર્ભર છે.

ذٰلِكُمْ اللّٰهُ رَبُّكُمْ فَاَعْبُدُوْهُ ۗ اَفَلَا تَذَكَّرُوْنَ ۙ ۝۱۰ اِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ
 جَمِيْعًا ۗ وَعَدَّ اللّٰهُ حَقًّا ۗ اِنَّهٗ يَبْدُوْا الْخُلُقِ ثُمَّ يُعِيْدُهٗ لِيَجْزِيَ
 الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ بِالْقِسْطِ ۗ وَالَّذِيْنَ كَفَرُوْا

આ જ અલ્લાહ તમારો રબ છે, આથી તમે તેની જ ઉપાસના કરો. (૯) પછી શું તમે ભાનમાં નહીં આવો? (૧૦) તેના જ તરફ તમને સૌને પાછા ફરીને જવાનું છે, (૯) આ અલ્લાહનો પાકો વાયદો છે. નિ:શંક સર્જનની શરૂઆત એ જ કરે છે, પછી એ જ બીજીવાર પેદા કરશે, (૯) જેથી જે લોકો ઈમાન લાવ્યા અને જેમણે સદ્કાર્યો કર્યા તેમને ન્યાયપૂર્વક બદલો આપે, અને જેમણે કુફ (ઈન્કાર)નો માર્ગ

- (૬) અર્થાત્ જ્યારે વાસ્તવિકતા એ છે કે રબૂબિયત (પ્રભુતા) પૂર્ણરૂપે અલ્લાહની છે, તો તેનો અનિવાર્ય તકાદો એ છે કે તમે કેવળ તેની જ ઈબાદત કરો. વધુમાં, જે રીતે 'રબ' હોવાનો શબ્દ ત્રણ અર્થ રાખે છે, અર્થાત્ પાલનહાર હોવું, માલિક અને સ્વામી હોવું અને શાસક હોવું, એજ રીતે તેના સાપેક્ષમાં 'ઈબાદત' શબ્દમાં પણ ત્રણ અર્થ સામેલ છે, અર્થાત્ પરસ્તિશ (પૂજા-અર્ચના, ઉપાસના), ગુલામી (દાસતા) અને ઈતાઅત (આજ્ઞાપાલન). અલ્લાહના એકલા પાલનહાર હોવાથી અનિવાર્ય થાય છે કે માનવી તેનો જ કૃતજ્ઞ અને આભારી હોય, તેનાથી જ દુઆઓ માંગે તથા તેના જ આગળ પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી માથું ઝુકાવે. ઈબાદતનો આ પહેલો અર્થ છે. અલ્લાહના એક સ્વામી અને માલિક હોવાથી અનિવાર્ય થઈ જાય છે કે માનવી તેનો બંદો અને દાસ બનીને રહે. ઈબાદતનો આ બીજો અર્થ છે. અલ્લાહના એકલા શાસક હોવાથી અનિવાર્ય થઈ જાય છે કે માનવી તેના આદેશોનું પાલન અને તેના કાનૂનનું અનુસરણ કરે, ન સ્વયં પોતાનો શાસક બને અને ન તેના સિવાય કોઈ અન્યના સાર્વભૌમત્વનો સ્વીકાર કરે. ઈબાદતનો આ ત્રીજો અર્થ છે.
- (૭) અર્થાત્ શું વાસ્તવિકતાની આ સ્પષ્ટતા પછી પણ તમારી આંખો નહીં ખૂલે, અને એ જ ભ્રમશાઓમાં પરેલા રહેશો જેના આધારે તમારા જીવનનો સમગ્ર વ્યવહાર અત્યાર સુધી સચ્ચાઈના વિરુદ્ધ રહ્યો છે?
- (૮) આ પયગંબરના શિક્ષણનો બીજો પાયાનો સિદ્ધાંત છે. પહેલો સિદ્ધાંત એ છે કે તમારો રબ કેવળ અલ્લાહ છે, તેથી તેની જ ઈબાદત કરો, અને બીજો સિદ્ધાંત એ છે કે તમારે આ દુનિયાથી પાછા જઈને પોતાના રબને હિસાબ આપવાનો છે.
- (૯) આ વાક્ય દાવા અને પ્રમાણ બંનેનું સંયોજન છે. દાવો એ છે કે અલ્લાહ પુન: મનુષ્યને પેદા કરશે અને તેનું પ્રમાણ એ આપવામાં આવ્યું છે કે તેણે પહેલી વાર મનુષ્યને પેદા કર્યો. જે વ્યક્તિ એ વાતનો સ્વીકાર કરતો હોય કે અલ્લાહે દુનિયાનો આરંભ કર્યો છે, તે એ વાતને અસંભવ કે સમજથી પર નથી કહી શકતો કે એ જ અલ્લાહ આ સૃષ્ટિનું પુનરાવર્તન કરશે.

لَهُمْ شَرَابٌ مِّنْ حَمِيمٍ وَعَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ ﴿١٠﴾
 هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسُ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا وَقَدَرَهُ مَنَازِلَ
 لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ ۗ مَا خَلَقَ اللَّهُ ذَلِكَ إِلَّا بِالْحَقِّ ۗ
 يُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿١١﴾ إِنَّ فِي اخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ
 وَمَا خَلَقَ اللَّهُ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَّقُونَ ﴿١٢﴾

અપનાવ્યો, તેઓ ઉકળતું પાણી પીએ અને પીડાકારી સજા ભોગવે સત્યના એ ઈન્કારના બદલામાં જે તેઓ કરતા રહ્યા. (૧૦) (૫) તે જ છે, જેણે સૂર્યને તેજસ્વી બનાવ્યો અને ચંદ્રને ચમક આપી અને ચંદ્રની વધઘટની મંજિલો ચોક્કસપણે નિર્ધારિત કરી દીધી, જેથી તમે તેના વડે વર્ષો અને તારીખોનો હિસાબ જાણો. અલ્લાહે આ બધું સત્યપૂર્વક જ પેદા કર્યું છે. તે પોતાની નિશાનીઓ ખોલી-ખોલીને દર્શાવી રહ્યો છે એ લોકો માટે જેઓ જ્ઞાન ધરાવે છે. (૬) નિ:સંદેહ, રાત અને દિવસના ફેરબદલમાં અને એ દરેક વસ્તુમાં જે અલ્લાહે ધરતી અને આકાશોમાં પેદા કરી છે, નિશાનીઓ છે એ લોકો માટે જેઓ (ખોટું જોવાથી અને ખોટા માર્ગે ચાલવાથી) બચવા માગે છે. (૧૧)

(૧૦) આ એ આવશ્યકતા છે, જેના કારણે અલ્લાહ માનવીને ફરીથી પેદા કરશે. ઉપર જે દલીલ આપવામાં આવી છે, તે એ વાત સાબિત કરવા માટે પર્યાપ્ત હતી કે સૂરિનું પુનરાવર્તન સંભવ છે અને તેને અસંભવ સમજવું સાચું નથી. હવે એ બતાવવામાં આવી રહ્યું છે કે સૂરિનું આ પુનરાવર્તન બુદ્ધિ અને ન્યાયની દૃષ્ટિએ આવશ્યક છે. ઈમાન, આજ્ઞાપાલન અને બંદગીનું વર્તન અપનાવનારાં તથા ઈન્કાર અને અવજ્ઞાના માર્ગે ચાલનારાં બંને તેના હકદાર છે કે તેમને પોત-પોતાના વર્તનનો પૂરેપૂરો બદલો મળે. આ આવશ્યકતા જો વર્તમાન દુનિયાના જીવનમાં પૂરી નથી થઈ રહી (અને દરેક વ્યક્તિ જે હઠાગ્રહી નથી, જાણે છે કે નથી થઈ રહી) તો તેને પૂરી કરવા માટે નિશ્ચિતરૂપે ફરીથી જીવન અનિવાર્ય છે. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: આ'રાફ, નોંધ-૩૦ અને સૂર: હૂદ, નોંધ-૧૦૫)

(૧૧) આ આભિરતના અકીદા (પરલોકની આસ્થા)નું ત્રીજું પ્રમાણ છે. સૂરિમાં અલ્લાહના જે કાર્યો દરેક બાજુ દેખાઈ રહ્યા છે, જેની મોટી-મોટી નિશાનીઓ સૂર્ય અને ચંદ્ર અને રાત અને દિવસની ઉલટફેરના રૂપમાં દરેક વ્યક્તિની આંખો સામે છે, તેનાથી એ વાતનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ મળે છે કે આ મહાન સૂરિને પેદા કરવાવાળો કોઈ બાળક નથી, જેણે માત્ર રમવા માટે આ બધું બનાવ્યું છે, અને પછી મન ભરાઈ ગયા પછી આમ જ તેને તોડી-ફોડી નાખે (જે રીતે કોઈ બાળક માટીનું ઘર બનાવે અને પછી મન ભરાઈ જાય તો તોડી-ફોડી નાખે). સ્પષ્ટ રૂપે દેખાઈ રહ્યું છે કે તેના દરેક કાર્યમાં વ્યવસ્થા છે, બુદ્ધિમત્તા અને વિવેકશીલતા છે, હેતુ અને હિત છે અને રજે-રજના સર્જનમાં એક મોટો ઉદ્દેશ્ય જોવા મળે છે. આમ, જ્યારે એ ડહાપણ અને તત્વદર્શિતા તેમજ તેના પાછળના ઉદ્દેશ્યનાં ચિહ્નો અને નિશાનીઓ તમારા સામે ખુલ્લી છે, તો તેનાથી તમે કેવી રીતે આશા રાખી શકો છો કે તે માનવીને બુદ્ધિ અને નૈતિક ચેતના અને સ્વતંત્ર જવાબદારી અને ઉપયોગ અને ઉપભોગના અધિકારો પ્રદાન કર્યા પછી તેના જીવનના કાર્યોનો ક્યારેય હિસાબ નહીં લે અને બૌદ્ધિક અને નૈતિક જવાબદારીઓના આધારે જજા (બદલા) અને સજાનો

إِنَّ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا وَرَضُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاطْمَأَنَّنُوا
بِهَا وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ آيَاتِنَا غٰفِلُونَ ⑥ أُولَٰئِكَ مَا لَهُمْ النَّارُ
بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ⑦ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ

⑥ હકીકત એ છે કે જે લોકો અમારા સાથે મુલાકાતની આશા રાખતા નથી અને દુનિયાની જિંદગી પર જ ખુશ અને સંતુષ થઈ ગયા છે અને જે લોકો અમારી નિશાનીઓ પ્રત્યે ગાફેલ છે, ⑦ તેમનું અંતિમ ઠેકાણું જહન્નમ (નર્ક) હશે, તે બૂરાઈઓના બદલા રૂપે જેની કમાણી તેઓ (પોતાની આ ખોટી માન્યતા અને ખોટી વર્તણૂકના કારણે) કરતા રહ્યા. ⑧ અને તે પણ હકીકત છે કે જે લોકો ઈમાન લાવ્યા

જે હક્ક અનિવાર્યપણે પેદા થાય છે, તેને આમ જ વ્યર્થ જવા દેશે.

આ અનુસંધાનમાં એક અન્ય મહત્વપૂર્ણ વિષય પણ વર્ણવી દેવામાં આવ્યો છે, જે વિશેષ ધ્યાન માંગી લે છે. ફરમાવ્યું કે, ‘અલ્લાહ પોતાની નિશાનીઓને ખોલી-ખોલીને પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છે એ લોકો માટે જેઓ જ્ઞાન રાખે છે.’ અને ‘અલ્લાહે પેદા કરેલ દરેક વસ્તુમાં નિશાનીઓ છે એ લોકો માટે જેઓ ખોટા વિચાર અને ખોટા વર્તનથી બચવા માગે છે.’ આનો અર્થ એ છે કે અલ્લાહે ખૂબ વિવેકપૂર્ણ શૈલીમાં જીવનની પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓમાં દૂરેક બાજુ નિશાનીઓ ફેલાવી રાખી છે, જે આ પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓના પાછળ છુપાયેલ તથ્યોને સ્પષ્ટરૂપે બતાવી રહી છે, પરંતુ આ નિશાનીઓથી તથ્યો સુધી માત્ર એ જ લોકો પહોંચી શકે છે, જેમના અંદર આ બે ગુણો જોવા મળતા હોય — એક એ કે તેઓ અજ્ઞાનતાપૂર્ણ પૂર્વગ્રહોથી પવિત્ર થઈને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના એ સાધનોને અપનાવે, જે અલ્લાહે માનવીને પ્રદાન કર્યા છે. બીજું એ કે તેમના અંદર સ્વયં એ ઈચ્છા હોય કે ભૂલથી બચે અને સાચો રસ્તો અપનાવે.

(૧૨) અહીં ફરી દાવાની સાથે-સાથે તેની દલીલ પણ સંકેતમાં બતાવી દેવામાં આવી. દાવો એ છે કે આખિરતના વિશ્વાસના ઈન્કારનું અનિવાર્ય અને નિશ્ચિત પરિણામ જહન્નમ છે, અને દલીલ એ છે કે આ વિશ્વાસનો ઈન્કાર કરનાર કે તેના પર પોતાનો કોઈ વિચાર ન રાખનાર માણસ એ બૂરાઈઓ આચરે છે, જેની સજા જહન્નમ સિવાય બીજી કોઈ નથી હોઈ શકતી. આખિરતના આ વિશ્વાસ પર આ એક અન્ય પ્રકારની દલીલ છે. પહેલી ત્રણ દલીલો બૌદ્ધિક દલીલો જેવી હતી અને આ અનુભવો પર આધારિત દલીલ છે. અહીં તેનો માત્ર સંકેતમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ કુર્આનમાં અલગ-અલગ પ્રસંગોમાં આપણને આનું વિસ્તૃત વિવરણ મળે છે. આ દલીલનો સાર એ છે કે માનવીનું પોતાનું વર્તન અને માનવીય સમૂહોનું સામૂહિક વર્તન ક્યારેય ત્યાં સુધી સાચું નથી હોઈ શકતું, જ્યાં સુધી એ ચેતના અને એ વિશ્વાસ માનવીય આચરણમાં પરોવાયેલું ન હોય કે આપણે અલ્લાહ સમક્ષ પોત-પોતાના કર્મોનો જવાબ આપવાનો છે. હવે વિચારવાની વાત એ છે કે છેવટે આવું કેમ છે? શું કારણ છે કે આ ચેતના અને વિશ્વાસના ન હોવા કે કમજોર થતાં જ માનવીય ચરિત્ર અને આચરણની ગાડી બૂરાઈના માર્ગે ચાલી નીકળે છે. જો આખિરતનો વિશ્વાસ વાસ્તવિકતા અનુસાર ન હોત, અને તેનો ઈન્કાર સચ્ચાઈના વિરુદ્ધ હોત, તો સંભવ ન હતું કે માનવા અને ન માનવાના આ પરિણામો એક અનિવાર્ય વિશિષ્ટતાની સાથે નિરંતર આપણા અનુભવમાં આવતા. એક જ વસ્તુથી અવિરત સાચા પરિણામોનું નીકળવું અને તેના ન હોવા પર વસ્તુઓનું હંમેશા ખોટું થઈ જવું એ વાતનું પાકું પ્રમાણ છે કે એ વસ્તુ પોતાનામાં સાચી છે.

يٰٓاَيُّهَا رَبُّهُمْ بِاَيْمَانِهِمْ ۚ تَجَرَّيْ مِنْ تَحْتِهِمُ الْاَنْهَارُ فِي
 جَنَّتِ التَّعِيْمِ ۙ دَعَوْهُمْ فِيهَا سُبْحٰنَكَ اللّٰهُمَّ وَتَحِيَّتُهُمْ
 فِيهَا سَلٰمٌ ۚ وَاٰخِرُ دَعْوَاهُمْ اَنْ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِيْنَ ۝ ۙ

અર્થાત્ જેમણે એ સચ્ચાઈઓને માની લીધી જે આ ગ્રંથમાં રજૂ કરવામાં આવી છે) અને સદ્કાર્યો કરતા રહ્યા, તેમને તેમનો રબ તેમના ઈમાનના કારણે સન્માર્ગે ચલાવશે, નેઅમતો (કૃપાઓ અને બક્ષિસો)થી ભરપૂર જન્મતોમાં તેમના નીચે નહેરો વહેશે, ^(૧૩) (૧૦) ત્યાં તેમનો પોકાર એ હશે કે, 'પવિત્ર છે તું હે અલ્લાહ !' તેમની પ્રાર્થના એ હશે કે 'સલામતી થાવ' અને તેમની દરેક વાતનું સમાપન આના પર થશે કે, 'સર્વ પ્રશંસા અલ્લાહ રબ્બુલ આલમીન (સૃષ્ટિઓના પ્રભુ-પાલનહાર) માટે જ છે. ^(૧૪) (રુકૂઅ-૧)

[કહી શકાય છે કે અલ્લાહ અને આખિરતનો ઈન્કાર કરનારાં ઘણા લોકો સાચું ચરિત્ર રાખે છે અને સદાચારી હોય છે, પરંતુ આ વિચાર કે આ વાંધો ઉપરહલ્લી રીતે જોવાનું પરિણામ છે.] તેમ છતાં જો અલ્લાહ અને આખિરતનો ઈન્કાર કરનાર ખરેખર દુનિયામાં એવો હયાત છે જે સ્થાયી રૂપે કેટલીક નેકીઓનું પાલન કરનાર અને કેટલીક બૂરાઈઓથી બચેલો છે, તો વાસ્તવમાં તેની આ નેકી અને સંયમ તેના જીવનના ભૌતિકવાદી દૃષ્ટિકોણનું પરિણામ નથી, બલ્કે ધર્મના એ પ્રભાવોનું ફળ છે જે અજ્ઞાતાવસ્થાના રૂપે તેના મનમાં છે. તેની નૈતિક પૂજા ધર્મથી ચોરાવેલી છે અને તેને તે અનુચિત રીતે અધાર્મિકતામાં પ્રયોગ કરી રહ્યો છે, કેમકે તે પોતાની અધાર્મિકતા અને ભૌતિકવાદના ખજાનામાં આ પૂજના સ્રોતનો નિર્દેશ કદાપિ કરી શકતો નથી.

(૧૩) આ વાક્યના વિષયનો કમ વિશેષ ધ્યાન માંગી લે છે : (૧) આ લોકોને આખિરતના જીવનમાં જન્મત કેમ મળશે ? — એટલા માટે કે આ લોકો દુનિયાના જીવનમાં સન્માર્ગ પર ચાલ્યા. દરેક કાર્યમાં તેમણે સાચું વર્તન અપનાવ્યું અને અસત્ય વર્તનને છોડી દીધું. (૨) આ ડગલે-ને-પગલે સત્ય અને અસત્ય, સાચા અને ખોટાના ભેદની કેવી રીતે ખબર પડી ? અને વધુમાં આ ભેદ મુજબ સાચા માર્ગ પર અટલ રહેવા અને વિકૃત માર્ગથી બચવાની શક્તિ તેમને ક્યાંથી મળી ? — તેમના રબ તરફથી, કેમકે એ જ જ્ઞાન અંગેના માર્ગદર્શન અને વ્યવહારિક સદ્પ્રેરણાનો સ્રોત છે. તેમનો રબ તેમને આ માર્ગદર્શન અને આ પ્રેરણા કેમ આપતો રહ્યો છે ? — તેમના ઈમાનના કારણે. આ પરિણામો, જે ઉપર વર્ણવવામાં આવ્યા છે કયા ઈમાનના પરિણામો છે ? — એ ઈમાનના નહીં, જે માત્ર માની લેવાના અર્થમાં હોય, બલ્કે એ ઈમાનના જે હૃદયના ઊંડાણમાં ઉતરી જાય, જે ચરિત્ર અને આચરણનો આત્મા બની જાય અને જેની શક્તિથી નીતિમત્તા અને કાર્યોમાં ભલાઈ પ્રગટ થવા લાગે.

(૧૪) અહીં એક સૂક્ષ્મ શૈલીમાં એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે ને'મતભરી જન્મતોમાં પહોંચી ગયા પછી એવું નહીં થાય કે આ લોકો બસ ત્યાં પહોંચતાં જ સુખ-વૈભવની સામગ્રીઓ પર તૂટી પડશે, જેમ કે જન્મતનું નામ સાંભળતાં જ કેટલાક વિકૃત સમજ રાખનારા લોકોના મનમાં તેનું ચિત્ર ફરવા લાગે છે, બલ્કે વાસ્તવમાં સદાચારી ઈમાન-વાળાઓ દુનિયામાં ઉચ્ચ વિચારો અને સદ્ચરિત્ર અપનાવીને, પોતાની ભાવનાઓનું સંવર્ધન કરીને અને પોતાના આચરણ અને ચરિત્રને પવિત્ર બનાવીને જે રીતે શ્રેષ્ઠતમ્ વ્યક્તિત્વ પોતાની અંદર ઊભું કરશે, એ જ દુનિયાના વાતાવરણથી અલગ, જન્મતના પવિત્રતમ્ વાતાવરણમાં ઓર અધિક નિખરીને ઉભરી આવશે અને તેમનાં એ જ ગુણો, જે દુનિયામાં તેમણે સંવર્ધન કર્યા હતા, ત્યાં પોતાની સંપૂર્ણ શાનની સાથે તેમના ચરિત્રમાં

وَلَوْ يُعَجِّلُ اللَّهُ لِلنَّاسِ الشَّرَّ اسْتِعْجَالَهُمْ بِالْخَيْرِ لَقَضَىٰ
إِلَيْهِمْ أَجْلَهُمْ ۖ فَتَذَرُ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا فِي طُغْيَانِهِمْ
يَعْمَهُونَ ۝ وَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ الضُّرُّ دَعَانَا بِجُبْنَةٍ أَوْ قَاعِدًا
أَوْ قَابِلًا ۖ فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُ ضُرَّهُ مَرَّ كَأَن لَّمْ يَدْعُنَا إِلَىٰ
ضُرِّ مَسَّهُ ۖ كَذَلِكَ زُيِّنَ لِلْمُسْرِفِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ۝

જો અલ્લાહ લોકો સાથે ખરાબ મામલો કરવામાં પણ એટલી જ ઉતાવળ કરતો, જેટલી તેઓ દુનિયાની ભલાઈ માંગવામાં કરે છે, તો તેમની કર્મ કરવાની મહેતલ ક્યારનીય સમાપ્ત કરી દેવામાં આવી હોત. (પરંતુ અમારી આ રીત નથી), આથી અમે એ લોકોને જેઓ અમારી મુલાકાતની આશા રાખતા નથી, તેમને વિદ્રોહમાં ભટકવા માટે છૂટ આપી દઈએ છીએ. (૧૨) મનુષ્યની હાલત એ છે કે જ્યારે તેના પર કોઈ કઠિન સમય આવે છે તો ઊભા અને બેઠા અને સૂતાં અમને પોકારે છે, જ્યારે અમે તેની મુસીબત ટાળી દઈએ છીએ તો એવી રીતે ચાલી નીકળે છે કે જાણે તેણે ક્યારેય પોતાના ખરાબ સમયમાં અમને પોકાર્યા જ ન હતા. આવી રીતે હદ વટાવી જનારાઓ માટે તેમના કરતૂકો સુંદર બનાવી દેવામાં આવ્યા છે.

જોવા મળશે. તેમનું સર્વપ્રિય કાર્ય એ જ અલ્લાહના ગુણગાન અને તેની પવિત્રતાનું વર્ણન કરવાનું હશે, જેનાથી દુનિયામાં તેમને પ્રેમ હતો, અને તેમના સમાજમાં એ જ એક-બીજાની સલામતી ઈચ્છવાની ભાવના કામ કરી હશે, જેને દુનિયામાં તેમણે પોતાના સામૂહિક વર્તન-વ્યવહારનો ઉદ્દેશ્ય બનાવ્યો હતો.

(૧૫) ઉપરના આરંભિક વાક્યો પછી હવે ઉપદેશ અને સમજાવવાનું પ્રવચન શરૂ થાય છે. આ પ્રવચનને વાંચતા પહેલા તેની પૃષ્ઠભૂમિ વિશે બે વાતો સામે રહેલી જોઈએ -

એક એ કે આ પ્રવચનથી થોડા સમય પહેલા એ ભીષણ દુષ્કાળ સમાપ્ત થયો હતો, જેની આફતથી મક્કાવાળા ત્રાહિમામ પોકારી ઉઠ્યા હતા. આ દુષ્કાળના સમયે કુરૈશના ધમંડી લોકોની અક્કડ ગરદનો ખૂબ જુકી ગઈ હતી. દુઆઓ કરતા અને રોતા હતા, મૂર્તિપૂજામાં ઘટાડો થઈ ગયો હતો. એક અલ્લાહ તરફ પલટવાનું વધી ગયું હતું અને નોબત ત્યાં સુધી પહોંચી ગઈ હતી કે છેવટે, અબૂ સૂફિયાને આવીને નબી સલ્લ.ને વિનંતી કરી કે આ ઑફતને ટાળવા માટે આપ અલ્લાહને દુઆ કરો. પરંતુ જ્યારે દુષ્કાળ દુર થઈ ગયો, વરસાદ થવા લાગ્યો અને ખુશહાલીનો સમય આવ્યો, તો આ લોકોની એ જ ઉદ્દેશ્યો, દુષ્કર્મો અને સત્ય-ધર્મ વિરુદ્ધ કાર્યવાહીઓ શરૂ થઈ ગઈ અને જે હૃદય અલ્લાહ તરફ પલટવા લાગ્યા હતા, તે ફરી પોતાની અગાઉની બેપરવાઈમાં ડૂબી ગયા.

બીજું એ કે નબી સલ્લ. જ્યારે પણ આ લોકોને સત્યના ઈન્કારની સજાથી ડરાવતા હતા, તો આ લોકો જવાબમાં કહેતા હતા કે તમે અલ્લાહના જે અઝાબ (યાતના)ની ધમકીઓ આપો છો, તે છેવટે આવી જતો કેમ નથી? તેના આવવામાં વિલંબ કેમ થઈ રહ્યો છે?

وَلَقَدْ أَهَلَكْنَا الْقُرُونَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَمَّا ظَلَمُوا ۖ وَجَاءَهُمْ رَسُولُهُمْ
بِالْبَيِّنَاتِ وَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا ۗ كَذَلِكَ نَجْزِي الْقَوْمَ الْمُجْرِمِينَ ﴿١٣﴾ ثُمَّ
جَعَلْنَاكُمْ خَلِيفَ فِي الْأَرْضِ مِنْ بَعْدِهِمْ لِنَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ ﴿١٤﴾

વલલ્લકના કરુણાના કાલે તમારા પહેલાંની કોમોને^(૧૩) અમે નષ્ટ કરી દીધી જ્યારે તેમણે અત્યાચારનો^(૧૪) માર્ગ અપનાવ્યો અને તેમના રસૂલો (ઈશદૂતો) તેમના પાસે તદ્દન સ્પષ્ટ નિશાનીઓ લઈને આવ્યા અને તેઓ ઈમાન લાવ્યા જ નહીં. આવી રીતે અમે ગુનેગારોને તેમના ગુનાઓનો બદલો આપીએ છીએ. (૧૪) હવે તેમના પછી અમે તમને ધરતી પર તેમનું સ્થાન આપ્યું છે, જેથી જોઈએ કે તમે કેવાં કાર્યો કરો છો.^(૧૫)

આના પર ફરમાવવામાં આવી રહ્યું છે કે અલ્લાહ લોકો પર દયા અને કૃપા કરવામાં જેટલી જલ્દી કરે છે, તેમને સજા આપવા અને તેમનાં ગુનાઓ પર તેમને પકડી લેવામાં જલ્દી નથી કરતો. તમે ઈચ્છો છો કે જે રીતે તેણે તમારી દુઆઓ સાંભળીને દુષ્કાળની આપત્તિ જલ્દીથી દૂર કરી દીધી, એ જ રીતે તે તમારા પડકારો સાંભળીને અને તમારી ઉદ્દેશતાઓ જોઈને અઝાબ (યાતના) પણ તરત જ મોકલી દે, પરંતુ અલ્લાહની રીત આ નથી. લોકો ચાહે ગમે તેટલી ઉદ્દેશતાઓ કરતા રહે, તે તેમને પકડતાં પહેલા સુધરવાની પર્યાપ્ત તકો આપે છે, જ્યારે પ્રચલનમાં અતિશયોક્તિ આવી જાય છે ત્યારે કર્મોના બદલાનો નિયમ લાગુ કરવામાં આવે છે.

(૧૬) મૂળ અરબીમાં શબ્દ 'કર્ન' પ્રયુક્ત થયો છે, જેનાથી તાત્પર્ય સામાન્ય રીતે અરબી ભાષામાં તો એક યુગના લોકો થાય છે, પરંતુ કુર્આન-મજ્દમાં જે રીતે અલગ-અલગ પ્રસંગોએ આ શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તેનાથી એવું લાગે છે કે 'કર્ન'થી તાત્પર્ય એ જાતિ છે, જે પોતાના યુગમાં ઉન્નતિના શિખરે હોય અને આંશિક કે પૂર્ણરૂપે દુનિયાના નેતૃત્વ પર બિરાજમાન રહી હોય. આવી જાતિનો વિનાશ અનિવાર્યરૂપે એ જ અર્થ નથી રાખતો કે તેના વંશને તદ્દન સમાપ્ત જ કરી દેવામાં આવે, બલકે તેનું વિકાસ અને નેતૃત્વના પદ પરથી નીચે પડી જવું, તેની સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનું નષ્ટ થઈ જવું, તેની ઓળખનું નામશેષ થઈ જવું અને તેના અંશોના ટુકડે-ટુકડા થઈને અન્ય જાતિઓમાં ગૂમ થઈ જવું, એ પણ વિનાશનું જ એક રૂપ છે.

(૧૭) આ 'ગુલ્મ' (અત્યાચાર) શબ્દ એ સીમિત અર્થોમાં નથી, જે સામાન્ય રૂપે તેનાથી સમજવામાં આવે છે, બલકે આ એ તમામ ગુનાઓ પર છવાયેલો છે, જે માનવી બંદગીની સીમાનું ઉલ્લંઘન કરીને કરે છે. (સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: બકરહ, નોંધ-૪૯)

(૧૮) સંબોધન આરબોને છે અને તેમને એ કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે અગાઉની જાતિને પોત-પોતાના સમયમાં કામ કરવાની તક આપવામાં આવી હતી, પરંતુ તેમણે [પોતાના પયગંબરોની વાત ન માની અને અત્યાચાર અને વિદ્રોહનું વલણ અપનાવ્યું અને એ રીતે] અમારી પરીક્ષામાં નિષ્ફળ થઈ ગઈ અને મેદાનમાંથી હટી ગઈ. હવે હે આરબવાસીઓ ! તમારો વારો આવ્યો છે. જો તમે નથી ઈચ્છતા કે તમારો અંજામ પણ એ જ હોય જે તેમનો આવ્યો હતો, તો આ તકથી, જે તમને આપવામાં આવી રહી છે, ખરો ફાયદો ઉઠાવો, અગાઉની જાતિઓના ઈતિહાસથી બોધ ગ્રહણ કરો અને એ ભૂલોનું પુનરાવર્તન ન કરો, જે તેમના વિનાશનું કારણ બની.

وَإِذَا تَنَلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ ۖ قَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا
 إِنَّا بُرْهَانَ غَيْرِ هَذَا أَوْ بَدِّلْهُ ۗ قُلْ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أُبَدِّلَهُ مِنْ
 تَلْقَائِي نَفْسِي ۚ إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ ۚ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ
 رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ ﴿١٥﴾ قُلْ لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا تَلَوْتُهُ عَلَيْكُمْ وَلَا
 أَدْرَاكُمْ بِهِ ۖ فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمْرًا ۖ مِمَّنْ قَبْلِهِ ۗ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿١٦﴾

(૧૫) જ્યારે તેમને અમારી સ્પષ્ટ વાતો સંભળાવવામાં આવે છે, તો એ લોકો જેઓ અમારી મુલાકાતની આશા રાખતા નથી, કહે છે કે “આના બદલે કોઈ બીજું કુર્આન લઈ આવો અથવા આમાં થોડો ફેરફાર કરો.”^(૧૬) હું નબી ! તેમને કહો, “મારું આ કામ નથી કે મારા તરફથી આમાં કોઈ ફેરફાર અને ફેરબદલ કરી લઉં. હું તો માત્ર એ વહીનું અનુસરણ કરનારો છું જે મારા પાસે મોકલવામાં આવે છે. જો હું મારા રબની અવજા કરું તો મને એક મોટા ભયંકર દિવસની સજાનો ડર છે.”^(૨૦) (૧૬) અને કહો, “જો અલ્લાહની ઈચ્છા આ જ હોત તો હું આ કુર્આન તમને કદી ન સંભળાવતો અને અલ્લાહે તમને આની ખબર સુદ્ધાં ન આપી હોત. છેવટે આ પહેલાં હું એક આયુષ્ય તમારા વચ્ચે પસાર કરી ચૂક્યો છું, શું તમે બુદ્ધિથી કામ લેતા નથી?”^(૨૧)

(૧૮) તેમનું આ કથન એક તો એ કલ્પના પર આધારિત હતું કે મુહમ્મદ (સલ્વ.) જે કંઈ પ્રસ્તુત કરી રહ્યા છે, તે અલ્લાહ તરફથી નથી, બલકે તેમના પોતાના દિમાગની ઉપજ છે. તેનો બીજો અર્થ એ હતો કે આ તમે તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ) અને આખિરત (પરલોક) અને નૈતિક બંધનોનો વિવાદ કેમ છેડી દીધો, જો માર્ગદર્શન માટે ઊભા થયા છો તો કોઈ એવી વસ્તુ પ્રસ્તુત કરો, જેનાથી જાતિના લોકોનું ભલું થાય અને તેમની દુનિયા બનતી દેખાય. તેમ છતાં જો તમે પોતાના આ સંદેશને તદ્દન બદલવા જ નથી માગતા તો ઓછામાં ઓછું તેમાં એટલી ઢીલ જ પેદા કરી દો કે અમારા અને તમારા વચ્ચે ઓછાવત્તા અંશે સમાધાન થઈ શકે. થોડુંક અમે તમારું માનીએ, થોડુંક તમે અમારું માની લો.

(૨૦) આ ઉપરની બંને વાતોનો જવાબ છે. આમાં એ પણ કહી દેવામાં આવ્યું છે કે હું આ ગ્રંથનો રચયિતા નથી, બલકે આ વહી દ્વારા મારા પાસે આવેલ છે, જેમાં કોઈ પરિવર્તનનો મને અધિકાર નથી, અને એ પણ કે આ મામલામાં સમાધાનની કોઈ સંભાવના નથી, કબૂલ કરવું હોય તો આ સંપૂર્ણ દીન (ધર્મ)ને યથાવત કબૂલ કરી લો, નહિ તો આખાને રદ કરી દો.

(૨૧) આ એક નક્કર પ્રમાણ છે તેમના વિચારના ખંડેનમાં કે મુહમ્મદ (સલ્વ.) કુર્આનને સ્વયં પોતાના મનથી ઘડીને અલ્લાહથી જોડી રહ્યા છે અને મુહમ્મદ (સલ્વ.) ના આ દાવાના સંમર્થનમાં કે તેઓ સ્વયં તેના રચયિતા નથી, બલકે આ અલ્લાહ તરફથી વહી દ્વારા તેમના પર અવતરિત થઈ રહ્યો છે. બીજા પ્રમાણો તો કંઈક અંશે દૂરની વસ્તુઓ છે, પરંતુ મુહમ્મદ (સલ્વ.) નું જીવન તો એ લોકોની સામેની વસ્તુ હતી. આપ સલ્વ. એ પયગંબરીથી પહેલા પૂરા ચાલીસ વર્ષ તેમના વચ્ચે વિતાવ્યા હતા. તેમના શહેરમાં પેદા થયા, તેમની આંખોની સામે બાળપણ વિતાવ્યું,

فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ إِنَّهُ لَا
يُقْلِحُ الْمُجْرِمُونَ ﴿١٤﴾ وَيَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَضُرُّهُمْ

(૧૭). પછી તેનાથી વધુ જાલિમ કોણ હશે જે એક જૂઠી વાત ઘડીને અલ્લાહથી જોડે અથવા અલ્લાહની સાથે આયતોને ખોટી ઠેરવે. ^(૧૨) નિ:શંક, ગુનેગારો ક્યારેય સફળતા પામી શકતા નથી. ^(૧૩) (૧૮) આ

લોકો અલ્લાહ સિવાય તેમની ઉપાસના કરી રહ્યા છે જેઓ તેમને ન નુકસાન પહોંચાડી શકે છે, યુવાન થયા, આપેડ ઉંમરે પહોંચ્યા. રહેવું-સહેવું, હળવું-મળવું; લેવડ-દેવડ, શાદી-વિવાહ, તાત્પર્ય એ કે દરેક પ્રકારનો સામાજિક સંબંધ તેમના જ સાથે હતો અને આપના જીવનનું કોઈ પાસુ તેમનાથી છુપાયેલ નહોતું. આવી જ્ઞાત અને જોયેલી વસ્તુથી મોટી સ્પષ્ટ સાક્ષી બીજી શું હોઈ શકતી હતી?

આપ સલ્લ.ના આ જીવનમાં બે વસ્તુઓ તદ્દન સ્પષ્ટ હતી, જેને મક્કાના લોકોમાંથી એકે-એક વ્યક્તિ જાણતો હતો — એક એ કે નુબૂવ્વત (પયગંબરી)થી પહેલાના પૂરા ચાળીસ વર્ષના જીવનમાં આપ સલ્લ.એ કોઈ એવી શિક્ષા-દીક્ષા અને સંગતિ લીધી નહોતી, જેનાથી આપને એ જાણકારીઓ મળતી જેના સ્રોત એકાએક નુબૂવ્વતના દાવાની સાથે જ આપના મુખેથી ફૂટવાના શરૂ થઈ ગયા, ન ક્યારેય કોઈએ આપની વાતોમાં અને આપની ચેષ્ટાઓ અને હાવભાવમાં કોઈ એવી વસ્તુ અનુભવી જેને એ મહાન સંદેશની ભૂમિકા કહી શકાતી હોય જે આપ સલ્લ.એ અચાનક ચાળીસમાં વર્ષે પહોંચીને આપવાનું શરૂ કરી દીધું હોય. આ એ વાતનું ખુલ્લું પ્રમાણ હતું કે કુર્આન આપના પોતાના મનો-મસ્તિષ્કની ઉપજ નથી, બલ્કે બહારથી આપના અંદર આવેલી વસ્તુ છે, એટલા માટે કે માનવ-મસ્તિષ્ક પોતાના આયુષ્યના કોઈ તબક્કામાં પણ એવી કોઈ વસ્તુ પ્રસ્તુત નથી કરી શકતું, જેના ક્રમિક વિકાસ અને પ્રગતિની ખુલ્લી નિશાનીઓ તેનાથી પહેલાના તબક્કાઓમાં જોવા મળતી ન હોય.

બીજી વાત જે આપના અગાઉના જીવનમાં તદ્દન સ્પષ્ટ અને સમગ્ર સમાજમાં પ્રસિદ્ધ અને માન્યતા-પ્રાપ્ત હતી, તે આપની સચ્ચાઈ અને પ્રમાણિકતા હતી. આપને પયગંબર બનાવવાના થોડાક જ વર્ષ પહેલા, હજે-અસ્વદ (કાળા પથ્થર)ને લગાવવાના મામલામાં અલ્લાહત્ત્વાલા આખા કુરૈશ કબીલાથી ભરેલી સભામાં આપના ‘અમીન’ (અમાનતદાર) હોવાની સાક્ષી લઈ ચૂક્યો હતો. હવે એ અનુમાન કરવાનો શું અવકાશ હતો કે જે વ્યક્તિએ આખું આયુષ્ય ક્યારેય પોતાના જીવનના કોઈ નાનામાં નાના મામલામાં પણ જૂઠ, છળકપટ અને ધોકાથી કામ લીધું નહોતું, તે એકાએક આટલા મોટા જૂઠ અને આવા જોરદાર છળકપટ અને ધોકાથી કામ લઈને ઊભો થઈ ગયો કે પોતાના મનથી કેટલીક વાતો ઘડીને તેને બળપૂર્વક અને શક્તિની સાથે અલ્લાહ સાથે જોડવા લાગ્યો!

(૨૨) અર્થાત્ જો આ આયતો અલ્લાહની નથી અને હું તેને સ્વયં રચીને અલ્લાહની આયતોની હેસિયતે પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છું, તો મારાથી મોટો અત્યાચારી કોઈ નથી, અને જો આ ખરેખર અલ્લાહની આયતો છે અને તમે તેને ખોટી ઠેરવી રહ્યા છો, તો પછી તમારાથી મોટો પણ કોઈ અત્યાચારી નથી.

(૨૩) એ વાત કે ‘ગુનેગારો ક્યારેય સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી’ અહીં એ અર્થમાં કહેવામાં આવી છે કે ‘હું સંપૂર્ણ વિશ્વાસથી જાણું છું કે ગુનેગારોને સફળતા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી, તેથી હું સ્વયં તો આ ગુનો નથી કરી શકતો કે પયગંબરીનો જૂઠો દાવો કરું, અલબત્ત તમારા વિશે મને વિશ્વાસ છે કે તમે સાચા પયગંબરને ખોટો ઠેરવવાનો ગુનો કરી રહ્યા છો, તેથી તમને સફળતા પ્રાપ્ત નહીં થાય.’ ‘ફલાહ’ (સફળતા) એક કુર્આની શબ્દ છે અને તેનાથી તાત્પર્ય એ સુદૃઢ અને સુનિશ્ચિત સફળતા છે જેમાં કોઈપણ પ્રકારના નુકસાનની સંભાવના ન હોય,

فَانْتَظِرُوا ۗ اِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ ﴿۱۰﴾ وَاِذَا اَذَقْنَا النَّاسَ حُرِّ
رَحْمَةً مِّنْ بَعْدِ ضَرَّاءٍ مَّسَّتْهُمْ اِذَا لَهُمْ مَكْرٌ فِيْ آيَاتِنَا ۗ قُلِ اللّٰهُ

ન આવી, ^(૨૭) તો એમને કહો, “અદૃશ્યનો માલિક અને અધિકારી તો અલ્લાહ જ છે. સારું, રાહ જુઓ, હું પશ તમારા સાથે રાહ જોઈ રહ્યો છું.” ^(૨૮) (રૂકૂઅ-૨) (૨૧) લોકોની હાલત એવી છે કે મુસીબત પછી જ્યારે

અમે તેમને કૃપાનો સ્વાદ ચખાડીએ છીએ તો તરત જ તેઓ અમારી નિશાનીઓની બાબતમાં ચાલો શરૂ કરે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં છેવટે એ નિર્ણયનું સ્વરૂપ શું છે કે કોણ સત્ય પર છે અને કોણ નહીં? આના વિશે કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે આ ધર્મોનો મતભેદ તો વાસ્તવમાં પછીની ઉપજ છે. શરૂઆતમાં સંપૂર્ણ માનવ-જાતિનો ધર્મ એક હતો અને એ જ ધર્મ સત્ય હતો. પછી આ સત્યમાં મતભેદ કરીને લોકો જુદી-જુદી ધારણાઓ-આસ્થાઓ અને ધર્મો બનાવતા ગયા. હવે જો ધર્મોના આ મતભેદનો નિર્ણય તમારા નજીક બુદ્ધિ અને વિવેકના સાચા ઉપયોગના બદલે માત્ર એ જ રીતે થઈ શકે છે કે અલ્લાહ સ્વયં સત્યને ખોલીને સામે લઈ આવે, તો આ વાતનો ખુલાસો વર્તમાન દુનિયાના જીવનમાં નહીં થાય. આ દુનિયાનું જીવન તો છે જ પરીક્ષા માટે અને અહીં તમામ પરીક્ષા એ વાતની છે કે તમે સત્યને જોયા વિના બુદ્ધિ અને વિવેકથી ઓળખો છો કે નહીં.

(૨૭) અર્થાત્ એ વાતની નિશાની કે વાસ્તવમાં આ પયગંબર સત્ય પર છે અને જે કંઈ તે પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છે, તે તદ્દન બરાબર છે. આ અનુસંધાનમાં એ વાત નજરમાં રહે કે નિશાની માટે તેમની આ માંગ કંઈ એ કારણસર નહોતી કે તેઓ સાચા હૃદયથી સત્ય-સંદેશને ગ્રહણ કરવા અને તેના તકાદાઓ અનુસાર પોતાના ચરિત્રને, આદતોને, રહેણી-કરણીને અને સભ્યતાની વ્યવસ્થાને, તાત્પર્ય એ કે પોતાના સમગ્ર જીવનને ઢાળવા માટે તૈયાર હતા અને બસ, એટલા માટે થોભી ગયા હતા કે પયગંબરના સમર્થનમાં કોઈ નિશાની હજુ તેમણે એવી જોઈ નહોતી, જેનાથી તેમને તેના પયગંબર હોવાનો વિશ્વાસ થઈ જાય. મૂળ વાત એ હતી કે નિશાનીની આ માંગ કેવળ ઈમાન ન લાવવા માટે એક બહાનાના રૂપમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવતી હતી. જે કંઈપણ તેમને બતાવી દેવામાં આવતું, તેના પછી તેઓ એ જ કહેતા કે કોઈ નિશાની તો અમને દેખાઈ જ નહીં, એટલા માટે કે તેઓ ઈમાન લાવવા માગતા નહોતા. દુનિયાના જીવનના પ્રત્યક્ષ પાસાને અપનાવવામાં જે સ્વતંત્રતા તેમને પ્રાપ્ત હતી કે મનેચ્છાઓ અને અભિલાષાઓ અનુસાર જે રીતે ઈચ્છે કામ કરે અને જે વસ્તુમાં મજા આવે કે લાભ પ્રાપ્ત થાય એવું લાગે તેના પાછળ લાગી જાય, તેને છોડીને તેઓ એવી અદૃશ્ય હકીકતો (તૌહીદ અર્થાત્ એકેશ્વરવાદ અને આધિરત અર્થાત્ પરલોક)ને માનવા માટે તૈયાર નહોતા, જેને માની લીધા પછી તેમને પોતાની સમગ્ર જીવન-વ્યવસ્થા સ્થાયી નૈતિક નિયમોના બંધનમાં બાંધવી પડતી.

(૨૮) અર્થાત્ જે કંઈ અલ્લાહે અવતરિત કર્યું છે તે તો મેં પ્રસ્તુત કરી દીધું અને જે તેણે અવતરિત નથી કર્યું તે મારા અને તમારા માટે ‘ગૈબ’ (અદૃશ્ય) છે, જેના પર અલ્લાહ સિવાય કોઈને અધિકાર નથી, તે ઈચ્છે તો અવતરિત કરે અને ઈચ્છે તો અવતરિત ન કરે. હવે જો તમારું ઈમાન લાવવું આના પર જ આધારિત છે કે જે કંઈ અલ્લાહે અવતરિત નથી કર્યું તે અવતરિત થાય, તો તેની રાહમાં બેસી રહો. હું પણ જોઈશ કે તમારો આ દુરાગ્રહ પૂરો કરવામાં આવે છે કે નહીં.

أَسْرَعُ مَكْرًا ۖ إِنَّ رُسُلَنَا يَكْتُبُونَ مَا تَمْكُرُونَ ﴿٣١﴾ هُوَ الَّذِي
يُسَبِّرْكُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ ۖ حَتَّىٰ إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلِكِ ۖ وَجَرَينَ بِهِمْ
بِرِيحٍ طَيِّبَةٍ وَفَرِحُوا بِهَا جَاءَتْهَا رِيحٌ عَاصِفٌ وَجَاءَهُمُ الْمَوْجُ
مِنْ كُلِّ مَكَانٍ وَظَنُّوْا أَنَّهُمْ أُحِيطَ بِهِمْ ۖ دَعَوُا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ
الدِّينَ ۚ لَئِنِ أُنجِيْتَنَا مِنْ هَذِهِ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ ﴿٣٢﴾

કરી દે છે. (૩૧) એમને કહ્યો, “અલ્લાહ પોતાની ચાલમાં તમારાથી વધુ ઝડપી છે. તેના ફરિશ્તાઓ તમારી

બધી દગાબાજીઓ નોંધી રહ્યા છે.” (૩૦) (૨૨) તે અલ્લાહ જ છે જે તમને જમીન અને સમુદ્રમાં ચલાવે છે.

આથી જ્યારે તમે નૌકાઓમાં સવાર થઈને સાનુકૂળ પવન પર હરખાઈ રહ્યા હોવ છો અને પછી

અચાનક પ્રતિકૂળ પવન જોર પકડે છે અને દરેક દિશામાંથી મોજાની થપાટો વાગે છે અને મુસાફરો સમજી

લે છે કે તોફાનમાં ઘેરાઈ ગયા, તે વખતે સૌ પોતાના દીનને અલ્લાહ માટે જ વિશિષ્ટ કરીને તેના પાસે

દુઆઓ માગે છે કે, “જો તેં અમને આ આફતમાંથી ઉગારી લીધા તો અમે કૃતજ્ઞ બંદા બનીશું.” (૩૧)

(૨૮) આ ફરી એ જ દુષ્કાળ તરફ સંકેત છે, જેનો ઉલ્લેખ આપત ૧૧-૧૨ માં થઈ ચૂક્યો છે. અર્થ એ છે કે તમે નિશાની

છેવટે કયા મોઢેથી માંગો છો? હમણા જે દુષ્કાળ તમારા પર વિત્યો છે, તેમાં તમે પોતાના એ ઉપાસ્યોથી નિરાશ

થઈ ગયા હતા જેમને તમે અલ્લાહના ત્યાં પોતાના ભલામણકર્તા ઠરાવી રાખ્યા હતા અને જેમના વિશે કહ્યા કરતા

હતા કે અમુક આસ્તાનાઓની નિયાઝ (સ્થાનકોના ચઢાવો) તો અચૂક બાણ છે અને અમુક દરગાહ પર તો ચઢાવો

ચઢાવતાં જ મુરાદો (અભિલાષાઓ) પૂરી થઈ જાય છે. તમે જોઈ લીધું કે આ તથાકથિત ઉપાસ્યોના હાથમાં કંઈ

નથી અને તમામ અધિકારોનો માલિક માત્ર અલ્લાહ છે. આ જ કારણસર તો છેવટે તમે અલ્લાહથી જ દુઆઓ

માગવા લાગ્યા હતા. શું એ પર્યામિ નિશાની નહોતી કે તમને એ શિક્ષાના સત્ય હોવાનો વિશ્વાસ થઈ જતો, જે

મુહમ્મદ સલ્લ. તમને આપી રહ્યા છે? પરંતુ આ નિશાનીને જોઈને તમે શું કર્યું? જેવો દુષ્કાળ દૂર થયો અને

કૃપાની વર્ષાએ તમારી આફતને સમાપ્ત કરી દીધી, તમે એ આફતના આવવા અને પછી તેના દૂર થવા વિશે

હજારો વાતો બનાવવાની શરૂ કરી દીધી, જેથી તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)ને માનવાથી બચી શકો અને પોતાના શિક્ક

પર અટલ રહી શકો. હવે જે લોકોએ પોતાના અંતરાત્માને આ સ્તર સુધી ખરાબ કરી લીધો હોય, તેમને છેવટે કંઈ

નિશાની બતાવવામાં આવે? અને તે બતાવવાનો લાભ શું?

(૩૦) અલ્લાહની ચાલથી તાત્પર્ય એ છે કે જો તમે સચ્ચાઈને નથી માનતા અને તે અનુસાર પોતાનું વર્તન બરાબર નથી

કરતા, તો તે તમને આ વિદ્રોહપૂર્ણ વર્તન પર ચાલવાની છૂટ આપી દેશે. તમને જીવતે-જીવ પોતાની રોજી અને

પોતાની કૃપાઓ આપતો રહેશે, જેનાથી તમારા જીવનનો નશો આમ જ તમને મસ્ત કર્યે રાખશે અને આ જ મસ્તી

દરમ્યાન જે કંઈ તમે કરશો, તે બધું અલ્લાહના ફરિશ્તાઓ ચૂપચાપ બેસીને લખતા રહેશે, ત્યાં સુધી કે અચાનક મૃત્યુનો સંદેશો આવી જશે અને તમને પોતાના કરતૂકોનો હિસાબ આપવા માટે ઝડપી લેવામાં આવશે.

(૩૧) આ તૌહીદના સત્ય હોવાની નિશાની દરેક મનુષ્યના નફસ (મન)માં છે. જ્યાં સુધી પરિસ્થિતિઓ અને સંસાધનો

فَلَمَّا أَنْجَاهُمْ إِذَا هُمْ يَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ ۗ يَا أَيُّهَا
النَّاسُ إِنَّمَا بَغِيكُمُ عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ ۖ مَتَاعَ الْحَيَاةِ
الدُّنْيَا ۗ ثُمَّ إِلَيْنَا مَرْجِعُكُمْ فَنُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ
تَعْمَلُونَ ﴿٢٣﴾ إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ
فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ ۚ مِمَّا يَأْكُلُ النَّاسُ وَالْأَنْعَامُ ۗ حَتَّىٰ
إِذَا أَخَذَتِ الْأَرْضُ زُخْرُفَهَا وَازَّيَّنَتْ وَظَنَّ أَهْلُهَا أَنَّهُمْ
قَدِירוْنَ عَلَيْهَا ۖ آتَاهَا أَمْرًا لَّيْلًا أَوْ نَهَارًا ۖ فَجَعَلْنَاهَا حَصِيدًا
كَأَنَّ لَّمْ تَعْنُ بِالْأَمْسِ ۗ كَذَلِكَ نَفْصِلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿٢٤﴾

પરંતુ જ્યારે તે તેમને ઉગારી લે છે, તો પછી એ જ લોકો સત્યથી વિચલિત થઈને ધરતી ઉપર વિદ્રોહ કરવા લાગે છે. લોકો ! તમારો આ વિદ્રોહ તમારા જ વિરુદ્ધ જઈ રહ્યો છે. (૨૪) દુનિયાના જીવનની ક્ષણિક મજા છે (લૂંટી લો), પછી અમારા તરફ તમારે પાછા ફરવાનું છે, તે વખતે અમે તમને બતાવી દઈશું કે તમે શું-શું કરતા રહ્યા છો. દુનિયાનું આ જીવન (જેમાં મદમસ્ત બનીને તમે અમારી નિશાનીઓ પ્રત્યે બેદરકારી દાખવી રહ્યા છો) તેનું ઉદાહરણ એવું છે જાણે આકાશમાંથી અમે પાણી વરસાવ્યું તો ધરતીની પેદાશ, જેને મનુષ્ય અને પશુઓ સૌ ખાય છે, ખૂબ ભરાવદાર થઈ ગઈ, પછી બરાબર એ જ સમયે જ્યારે ધરતી પૂરબહારમાં હતી અને પ્રચુર સમૃદ્ધિવાળાં પાકો ઊભા હતા અને તેમના માલિકો સમજી રહ્યા હતા કે હવે અમે આનો લાભ મેળવવા માટે સમર્થ છીએ, અચાનક રાત્રે કે દિવસે અમારો આદેશ આવી ગયો અને અમે તેને એવા નષ્ટ કરીને મૂકી દીધા કે જાણે કાલે ત્યાં કશું હતું જ નહીં. આવી રીતે અમે નિશાનીઓ ખોલી-ખોલીને રજૂ કરીએ છીએ એ લોકો માટે જેઓ વિચારવા-સમજવાવાળા છે.

સાનુકૂળ રહે છે, માનવી અલ્લાહને ભૂલી જાય છે અને દુનિયાના જીવન પર ફૂલાઈ જાય છે. જ્યાં સંસાધનોએ તેનો સાથ છોડ્યો અને એ બધા સહારાઓ જેના આધારે તે જીવી રહ્યો હતો, તૂટી ગયા, પછી કટ્ટરમાં કટ્ટર મુશ્કેલ અને ધોર નાસ્તિકના હૃદયમાંથી પણ એ સાક્ષી નીકળવા લાગે છે કે આ સમસ્ત જગત-વ્યવસ્થા પર કોઈ ખુદાનો અંકૂશ છે અને તે છે એક જ પ્રભુત્વશાળી અને શક્તિશાળી અલ્લાહ. (જુઓ, સૂર: અન્-આમ, નોંધ-૨૯)

وَاللَّهُ يَدْعُوا إِلَىٰ دَارِ السَّلَامِ ۖ وَيَهْدِي مَن يَشَاءُ إِلَىٰ صِرَاطٍ
 مُّسْتَقِيمٍ ﴿٥٠﴾ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ ۖ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ
 قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ ۗ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ ۗ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٥١﴾
 وَالَّذِينَ كَسَبُوا السَّيِّئَاتِ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ مِّثْلَهَا ۖ وَتَرَهُمْ ذُلًّا ۖ
 مَا لَهُم مِّنَ اللَّهِ مِن عَاصِمٍ ۗ كَأَمَّا أُغْشِيَتْ وُجُوهُهُمْ قِطْعًا
 مِّنَ اللَّيْلِ مُظْلِمًا ۖ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ ۗ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٥٢﴾

વડલ્લાહ તમને 'દારુસ્સલામ' (સલામતીના ઘર) તરફ બોલાવી રહ્યો છે. (૨૫) (તમે આ નાશવંત જીવનના ભ્રમમાં પડી રહ્યા છો) અને અલ્લાહ તમને 'દારુસ્સલામ' (સલામતીના ઘર) તરફ બોલાવી રહ્યો છે. (૨૬) જે લોકોએ ભલાઈનો માર્ગ અપનાવ્યો, તેમના માટે ભલાઈ છે અને વધારામાં કૃપા. (૨૭) તેમના ચહેરાઓ પર અંધકાર અને નામોશી નહીં છવાય. તેઓ જન્મ (સ્વર્ગ)ના અધિકારી છે જ્યાં તેઓ હંમેશા રહેશે, (૨૮) અને જે લોકોએ બૂરાઈઓ કરાવી, તેમની બૂરાઈ જેવી છે તેવો જ બદલો તેઓ પામશે. (૨૯) નામોશી તેમના પર છવાયેલી હશે, અલ્લાહથી કોઈ તેમને બચાવનાર નહીં હોય, તેમના ચહેરાઓ પર એવો અંધકાર છવાયેલો હશે (૩૦) જાણે રાતના કાળા પડદા તેમના પર પડેલા હોય. તેઓ જહન્મ (નર્ક)ના અધિકારી છે જ્યાં તેઓ હંમેશાં રહેશે.

વડલ્લાહ તમને 'દારુસ્સલામ'ની તાત્પર્ય છે જન્મ, અને તેનો અર્થ છે, 'સલામતીનું ઘર', એ જગ્યા જ્યાં કોઈ આફત, કોઈ નુસકાન, કોઈ દુઃખ અને કોઈ કષ્ટ ન હોય.

(૨૨) અર્થાત્ દુનિયામાં જીવન વિતાવવાની એ પદ્ધતિ તરફ બોલાવી રહ્યો છે, જે આખિરતના જીવનમાં તમને 'દારુસ્સલામ'ને પાત્ર બનાવે. 'દારુસ્સલામ'થી તાત્પર્ય છે જન્મ, અને તેનો અર્થ છે, 'સલામતીનું ઘર', એ જગ્યા જ્યાં કોઈ આફત, કોઈ નુસકાન, કોઈ દુઃખ અને કોઈ કષ્ટ ન હોય.

(૨૩) અર્થાત્ તેમને કેવળ તેમની નેકી અનુસાર જ બદલો નહીં મળે, બલકે અલ્લાહ પોતાની કૃપાથી તેમને ખૂબ વધારે પુરસ્કાર પણ પ્રદાન કરશે.

(૨૪) અર્થાત્ સદાચારીઓથી વિપરીત દુરાચારીઓની સાથે મામલો એ હશે કે જેટલી બૂરાઈ છે એટલી જ સજા આપવામાં આવશે. એવું નહીં થાય કે ગુનાઓથી જરાપણ વધારે સજા આપવામાં આવે.

(૨૫) એ અંધકાર, જે ગુનેગારોના ચહેરા પર પકડાઈ જવા અને બચાવથી નિરાશ થઈ જવાના કારણે છવાઈ જાય છે.

وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا مَكَانَكُمْ
 أَنْتُمْ وَشُرَكَائِكُمْ ۖ فَزَيَّلْنَا بَيْنَهُمْ وَقَالَ شُرَكَائُهُمْ مَا كُنْتُمْ
 إِلَّا آيَاتُنَا نَعْبُدُونَ ﴿٢٨﴾ فَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ إِنْ كُنَّا عَنْ
 عِبَادَتِكُمْ لَغْفِيلِينَ ﴿٢٩﴾ هُنَالِكَ تَبْلُغُوا كُلُّ نَفْسٍ مَّا أَسْلَفَتْ
 وَرُدُّوْا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمْ الْحَقَّ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿٣٠﴾

(૨૮) જે દિવસે અમે તેમને સૌને એક સાથે (પોતાની અદાલતમાં) એકઠા કરીશું, પછી એ લોકોને જેમણે શિક્ષ કર્યું છે, કહીશું કે થોભો, તમે પણ અને તમારા બનાવેલા ભાગીદારો પણ, પછી અમે તેમના વચ્ચેથી અપરિચિતતાનો પરદો હટાવી લઈશું^(૨૯) અને તેમના (ઠેરવેલા) ભાગીદારો કહેશે, “તમે અમારી ઉપાસના તો કરતા ન હતા. (૨૯) અમારા અને તમારા વચ્ચે અલ્લાહની સાક્ષી પૂરતી છે કે (જો તમે અમારી ઉપાસના કરતા પણ હતા તો) અમે તમારી આ ઉપાસનાથી તદ્દન અજાણ હતા.”^(૩૦) (૩૦) તે વખતે દરેક મનુષ્ય પોતાની કરણીનો સ્વાદ ચાખી લેશે, સૌને પોતાના સાચા માલિક તરફ પાછા લઈ જવામાં આવશે અને એ સર્વ જૂઠાણાં જે તેમણે ઘડી રાખ્યા હતા, ગાયબ થઈ જશે. (૩૦અ-૩)

(૩૬) મૂળ અરબીમાં ‘ફ-અયલના બઈનહુમ’ વાક્ય પ્રયુક્ત થયેલ છે. આનો અર્થ કેટલાક વિવરણકર્તાઓએ એ લીધો છે કે અમે આમનો પારસ્પારિક સંબંધ અને સંપર્ક તોડી નાખીશું, જેથી કોઈ સંબંધના આધારે તેઓ એક-બીજાનું ધ્યાન ન કરે. પરંતુ આ અર્થ અરબી રૂઢિપ્રયોગ અનુસાર નથી. આરબ પ્રદેશના રૂઢિપ્રયોગ અનુસાર આનો સારો અર્થ એ છે કે અમે તેમના વચ્ચે અંતર પેદા કરી દઈશું અથવા તેમને એક-બીજાથી અલગ ઓળખાવીશું. આજ અર્થ બતાવવા માટે અમે આ શૈલી અપનાવી છે કે, ‘આમના વચ્ચેથી અપરિચિતતાનો પરદો હટાવી દઈશું.’ અર્થાત્ મુશ્શરિકો અને તેમનાં ઉપાસ્યો આમને-સામને ઊભા હશે અને બંને સમૂહોના ઓળખની હેસિયત એક-બીજા પર ખૂલી જશે. મુશ્શરિકો જાણી લેશે કે આ એ લોકો છે, જેમને અમે દુનિયામાં ઉપાસ્ય બનાવી રાખ્યા હતા અને તેમના ઉપાસ્યો જાણી લેશે કે આ એ લોકો છે, જેમણે અમને ઉપાસ્ય બનાવી રાખ્યા હતા.

(૩૭) અર્થાત્ એ તમામ ફરિશ્તાઓ, જેમને દુનિયામાં દેવી અને દેવતા બનાવીને પૂજવામાં આવ્યા અને એ તમામ જિન્નાતો, આત્માઓ, પૂર્વજો, બાપ-દાદાઓ, પયગંબરો, વલીઓ (સંતો), શહીદો વગેરે જેમને ઈશ્વરીય ગુણોમાં ભાગીદાર કરાવીને એ અધિકારો તેમને આપી દેવામાં આવ્યા જે વાસ્તવમાં અલ્લાહના અધિકારો હતા, ત્યાં પોતાના પૂજારીઓને સાફ શબ્દોમાં કહી દેશે કે અમને તો ખબર સુદ્ધાં નહોતી કે તમે અમારી બંદગી (ઉપાસના) કરી રહ્યા છો. તમારી કોઈ દુઆ, કોઈ વિનંતી, કોઈ પોકાર અને ફરિયાદ, કોઈ નજા (માનતા) અને નિયાઝ (ચઢાવો), કોઈ ભેટસોગાદની વસ્તુ, કોઈ પ્રશંસા અને સ્તુતિ તેમજ અમારા નામનો જાપ અને તમારું અમને સિજદો (દંડવત્) કરવું, અમારા આસ્તાના (સ્થાનક)ને ચૂમવું અને દરગાહોના ચક્કર લગાવવા અમારા સુધી નથી પહોંચ્યું.

كَذَلِكَ حَقَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ فَسَقُوا أَنَّهُمْ لَا
 يُؤْمِنُونَ ﴿٣١﴾ قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَبْدُوا الْخَلْقَ ثُمَّ
 يُعِيدُهُ ۖ قُلِ اللَّهُ يَبْدُوا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ ﴿٣٢﴾

(૩૩) (હે નબી! જુઓ,) આવી રીતે અવજ્ઞા કરવાવાળાઓ માટે તમારા રબની વાત સાચી ઠરી કે તેઓ કદાપિ માનશે નહીં. ^(૩૦) (૩૪) એમને પૂછો, તમારા ઠેરવેલા ભાગીદારોમાંથી કોઈ છે જે સર્જનની શરૂઆત પણ કરતો હોય અને પછી તેનું પુનરાવર્તન પણ કરે? કહો, “તે માત્ર અલ્લાહ જ છે, જે સર્જનની શરૂઆત પણ કરે છે અને તેનું પુનરાવર્તન પણ.” ^(૩૧) પછી તમે આ ક્યા ઊંધા રસ્તા પર ચલાવવામાં આવી રહ્યા છો? ^(૩૨)

- (૪૦) અર્થાત્ આવી ખુલ્લી અને સમજમાં આવે એવા પ્રમાણોથી વાતો સમજાવવામાં આવે છે, પરંતુ જેમણે ન માનવાનો નિર્ણય કરી લીધો છે, તેઓ પોતાના દુરાગ્રહથી કોઈ રીતે માનવાના નથી.
- (૪૧) જન્મના આરંભ વિશે તો મુશ્કેલી માનતા જ હતા કે આ કેવળ અલ્લાહનું કામ છે, તેમના ભાગીદારોમાંથી કોઈની આ કામમાં કોઈ ભાગીદારી નથી. રહું ફરીથી પેદા કરવું, તો સ્પષ્ટ છે કે જે આરંભમાં પેદા કરવાવાળો છે એ જ જન્મના આ કાર્યનું પુનરાવર્તન પણ કરી શકે છે. પરંતુ જે આરંભમાં જ પેદા કરવામાં સમર્થ ન હોય, તે કઈ રીતે જન્મનું પુનરાવર્તન કરવામાં સમર્થ હોઈ શકે છે. આ વાત જો કે સ્પષ્ટરૂપે બુદ્ધિમાં આવવાવાળી વાત છે અને સ્વયં મુશ્કેલીના હૃદયો પણ અંદરથી સાક્ષી આપતા હતા કે વાત તદ્દન સાચી છે, પરંતુ તેમને આનો સ્વીકાર કરવામાં સંકોચ હતો (એટલા માટે) કે તેને માની લીધા પછી આભિરત (પરલોક)નો ઈન્કાર મુશ્કેલ થઈ જાય છે. આ જ કારણ છે કે ઉપરના પ્રશ્નો પર તો અલ્લાહે ફરમાવ્યું કે તેઓ સ્વયં કહેશે કે આ કાર્યો અલ્લાહનાં છે, પરંતુ અહીં તેના બદલે નબી સલ્લ. થી ઈરશાદ થાય છે કે તમે ડંકાની ચોટ પર કહો કે જન્મનો આરંભ કરવાનું અને તેનું પુનરાવર્તન કરવાનું કામ પણ અલ્લાહનું જ છે.
- (૪૨) અર્થાત્ જ્યારે તમારા આરંભનો છેડો પણ અલ્લાહના હાથમાં છે અને અંતનો છેડો પણ તેના જ હાથમાં, તો સ્વયં પોતાના શુભેચ્છક બનીને જરા વિચારો કે છેવટે તમને એ શું સમજાવવામાં આવી રહ્યું છે કે આ બંને છેડાઓની વચ્ચે અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્યને તમારી બંદગીઓ (પૂજા-અર્ચનાઓ) અને નિયાઝમંદીઓ (શ્રદ્ધાભાવ, દાસતા)નો અધિકાર પહોંચી ગયો છે.

قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ ۗ قُلْ اللَّهُ يَهْدِي
لِلْحَقِّ ۗ أَفَمَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ أَحَقُّ أَنْ يُتَّبَعَ أَمْ لَا يَهْدِي إِلَّا
أَنْ يَهْدِيَ ۗ فَمَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ ﴿٣٥﴾ وَمَا يَتَّبِعُ أَكْثَرُهُمْ

(૩૫) એમને પૂછો, તમારા ઠરાવેલા ભાગીદારોમાં કોઈ એવો પણ છે જે સત્ય તરફ માર્ગદર્શન કરતો હોય? (૩૬) — કહો, તે માત્ર અલ્લાહ છે જે સત્ય તરફ માર્ગદર્શન કરે છે. પછી હવે બતાવો, જે સત્ય તરફ

માર્ગદર્શન કરે છે તે આનો વધુ અધિકારી છે કે તેનું અનુસરણ કરવામાં આવે કે પછી તે જે પોતે માર્ગ પામતો નથી, સિવાય કે તેનું માર્ગદર્શન કરવામાં આવે? છેવટે તમને થઈ શું ગયું છે, કેવા ઊંધા ફેંસલા કરો છો? (૩૬) હકીકત એ છે કે તેમના પૈકી ઘણાંખરા લોકો માત્ર અનુમાન અને અટકળ પાછળ ચાલી

(૪૩) આ એક મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન છે કે જેને થોડાક વિસ્તારપૂર્વક સમજવાની જરૂર છે. દુનિયામાં માનવીની જરૂરતોનો વિસ્તાર કેવળ એ જ સીમા સુધી સીમિત નથી કે તેને ખાવા-પીવા, પહેરવા અને જીવન વિતાવવાની સામગ્રી ઉપલબ્ધ હોય અને આફતો, મુસીબતો અને હાનિઓથી તે બચેલો રહે, બહે તેની એક જરૂરત (અને વાસ્તવમાં સૌથી મોટી જરૂરત) એ પણ છે કે તેને દુનિયામાં જીવન વિતાવવાની સાચી પદ્ધતિની ખબર હોય અને તે જાણે કે સ્વયં પોતાના સાથે, પોતાની શક્તિઓ અને યોગ્યતાઓની સાથે, એ સામગ્રી સાથે જે ધરતી પર તેના ઉપયોગમાં છે, એ અસંખ્ય માનવો સાથે જેમનાથી અલગ-અલગ હેસિયતોમાં તેણે વ્યવહાર કરવો પડતો હોય છે, અને સરવાળે સૃષ્ટિની એ વ્યવસ્થાની સાથે જેના આધીન રહીને જ છેવટે તેને કામ કરવાનું હોય છે, તે શું અને કેવી રીતે વ્યવહાર કરે, જેનાથી તેનું જીવન સરવાળે સફળ થાય અને તેની કોશિશો અને મહેનતો ખોટા માર્ગે લાગીને નાશ અને વિનાશના રૂપમાં સામે ન આવે. આ જ સાચી પદ્ધતિનું નામ 'સત્ય' છે અને જે માર્ગદર્શન આ પદ્ધતિ તરફ માનવીને લઈ જાય એ જ 'સત્ય માર્ગદર્શન' છે. હવે કુર્આન તમામ મુશરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)ને અને એ સૌ લોકોને જેઓ પયગંબરની શિક્ષાને માનવાનો ઈન્કાર કરે છે, એ પૂછે છે કે તમે અલ્લાહ સિવાય જેમની બંદગી (પૂજા-અર્ચના, ઉપાસના) કરો છો, તેમાંથી કોઈ છે જે તમારા માટે સત્યનું માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત કરવાનું માધ્યમ અને સાધન બનતો હોય કે બની શકતો હોય? —સ્પષ્ટ છે કે આનો જવાબ 'ના' સિવાય બીજો કોઈ નથી, એટલા માટે કે માનવી અલ્લાહ સિવાય જેમની બંદગી કરે છે, તેઓ બે પ્રકારના છે — એક એ દેવીઓ, દેવતાઓ અને જીવંત કે મૃત મનુષ્યો જેમની પૂજા-અર્ચના કરવામાં આવે છે, તો તેમના તરફ તો માનવીનું રજૂ થવું માત્ર એ હેતુસર હોય છે કે અલૌકિક રીતે તેઓ તેની જરૂરતો પૂરી કરે અને તેને આફતોથી બચાવે. રહું સત્યનું માર્ગદર્શન, તો તે ક્યારેય ન તેમના તરફથી આવ્યું અને ન ક્યારેય કોઈ મુશરિક તેના માટે તેમના તરફ રજૂ થયો અને ન કોઈ મુશરિક એમ કહે છે કે તેના આ ઉપાસ્યો તેને ચરિત્ર, આચરણ, સંસ્કૃતિ, સભ્યતા, અર્થ-વ્યવસ્થા, રાજનીતિ, કાનૂન, ન્યાય વગેરેના નીતિ-નિયમો શિખવાડે છે.

બીજું એ મનુષ્યો, જેમના બનાવેલા સિદ્ધાંતો અને કાનૂનોનું અનુસરણ અને આજ્ઞાપાલન કરવામાં આવે છે, તો તેઓ માર્ગદર્શક તો જરૂર છે, પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે શું ખરેખર તેઓ સત્યના માર્ગદર્શક પણ છે કે હોઈ શકે છે? શું તેમનામાં કોઈનું પણ જ્ઞાન એ તમામ હકીકતો સુધી વ્યાપ્ત છે, જેને જાણવું માનવ-જીવનના સાચા નિયમો બનાવવા માટે જરૂરી છે? શું એમનામાંથી કોઈની દષ્ટિ આ સમગ્ર વિસ્તાર પર ફેલાય છે જેમાં માનવ-જીવનથી

إِلَّا ظَنًّا إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا
يَفْعَلُونَ ﴿٣١﴾ وَمَا كَانَ هَذَا الْقُرْآنُ أَنْ يُفْتَرَىٰ مِنْ دُونِ اللَّهِ
وَلَكِنْ تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصِيلَ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ

રહ્યા છે, (૩૧) જો કે અટકળ સત્યની આવશ્યકતાને જરા પણ પૂરી કરતી નથી. જે કંઈ આ લોકો કરી રહ્યા છે, અલ્લાહ તેને સારી રીતે જાણે છે, (૩૨) અને આ કુર્આન એ વસ્તુ નથી જે અલ્લાહની વહી અને શિક્ષા વિના લખી લેવામાં આવે, બલ્કે આ તો પહેલાં જે કંઈ આવી ચૂક્યું હતું તેની પુષ્ટિ અને 'અલ-કિતાબ'ની

સંબંધિત સમસ્યાઓ ફેલાયેલ છે? શું આમાંથી કોઈ પણ એ નબળાઈઓથી, એ પક્ષપાતો અને પૂર્વગ્રહોથી, એ અંગત અને સામુદાયિક રુચિઓથી, એ સ્વાર્થી અને કામનાઓથી તથા એ વલણો અને ઝુકાવોથી પર છે, જે માનવ-સમાજ માટે ન્યાયપૂર્ણ કાનૂન બનાવવામાં અવરોધરૂપ બને છે. જો જવાબ 'ના'માં છે, અને સ્પષ્ટ છે કે કોઈ ઠીકઠાક ટિમાગવાળો વ્યક્તિ આ પ્રશ્નોનો જવાબ 'હા'માં નથી આપી શકતો, તો છેવટે આ લોકો 'સત્ય-માર્ગદર્શન'ના સ્રોત કેવી રીતે હોઈ શકે છે?

આ જ કારણસર કુર્આન એ પ્રશ્ન કરે છે કે લોકો! તમારા આ ધાર્મિક ઉપાસ્યો અને સાંસ્કૃતિક ઉપાસ્યોમાંથી કોઈ એવો પણ છે, જે સન્માર્ગ તરફ તમારું માર્ગદર્શન કરવાવાળો હોય? ઉપરના પ્રશ્નોની સાથે મળીને એ અંતિમ પ્રશ્ન દીન અને મઝહબ (ધર્મ અને પંથ)ના આખા મામલાનો નિર્ણય કરી દે છે. માનવીની તમામ જરૂરતો બે જ પ્રકારની છે—

એક પ્રકારની જરૂરતો એ છે કે કોઈ તેનો પાલનહાર હોય, કોઈ શરણ આપવાવાળો હોય, કોઈ દુઆઓ સાંભળનાર અને જરૂરતોને પૂરી કરવાવાળો હોય, જેનો હંમેશાનો સહારો આ જગત-વ્યવસ્થાના અશક્ત સહારાઓની વચ્ચે રહીને તે પકડી શકે. આમ, ઉપરના પ્રશ્નોએ નિર્ણય કરી દીધો કે આ જરૂરતને પૂરી કરવાવાળો અલ્લાહ સિવાય કોઈ નથી.

બીજા પ્રકારની જરૂરતો એ છે કે કોઈ એવો માર્ગ બતાવનાર હોય જે દુનિયામાં જીવન વિતાવવાનો સાચો સિદ્ધાંત બતાવે અને જીવન માટે જેણે આપેલા નિયમોનું પાલન સંપૂર્ણ ભરોસા અને સંતોષની સાથે કરી શકાય. આમ, આ અંતિમ પ્રશ્નએ તેનો નિર્ણય પણ કરી દીધો કે એ પણ માત્ર અલ્લાહ જ છે.

આના પછી મમત તથા દુરાગ્રહ અને હઠાગ્રહ સિવાય કોઈ વસ્તુ બાકી રહી જતી નથી, જેના કારણે માનવી શિક્ષક પર આધારિત ધર્મો અને ધર્મવિહિન સાંસ્કૃતિક, નૈતિક ચરિત્ર અને રાજનૈતિક સિદ્ધાંતોથી વળગી રહે.

(૪૪) અર્થાત્ જેમણે ધર્મો ઘડ્યા, જેમણે દર્શનો (ફિલસૂફીઓ) બનાવ્યા અને જેમણે જીવનના નિયમો પ્રસ્તાવિત કર્યા, તેમણે પણ આ બધું જ્ઞાનના આધારે નહીં, બલ્કે અટકળ અને અનુમાનના આધારે કર્યું, અને જેમણે આ ધર્મગુરુઓ અને દુનિયાના નેતાઓનું પાલન કર્યું, તેમણે પણ જાણી-સમજીને નહીં, બલ્કે માત્ર એ અટકળ પર તેમનું પાલન કર્યું કે આવા મોટા-મોટા લોકો જ્યારે આવું કહે છે અને પૂર્વજો અને બાપ-દાદાઓ તેમને માનતા આવી રહ્યા છે, અને એક દુનિયા તેમના પાછળ ચાલી રહી છે, તો તેઓ અવશ્ય બરાબર જ કહેતા હશે.

فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٣٧﴾ أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ ۗ قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ
مِّثْلِهِ ۚ وَادْعُوا مَنِ اسْتَدْعَيْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٣٨﴾
بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعَلَمِهِ ۚ وَلَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ ۗ كَذَلِكَ
كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ ۚ فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الظَّالِمِينَ ﴿٣٩﴾

વિગતવાર સ્પષ્ટતા છે. (૩૭) એમાં કોઈ શંકા નથી કે આ સૃષ્ટિના શાસક તરફથી છે. (૩૮) શું આ લોકો કહે છે કે પયગંબરે આને પોતે રચી લીધું છે? કહો, “જો તમે પોતાના આ આરોપમાં સાચા છો તો એક સૂર: આના જેવી રચી લાવો અને એક ખુદાને છોડીને જેને-જેને બોલાવી શકતા હોવ, મદદમાં બોલાવી લો.” (૩૯) (૩૮) સાચું તો એ છે કે જે વસ્તુ તેમના જ્ઞાનની પહોંચમાં ન આવી અને જેનું પરિજ્ઞામ પણ તેમના સામે નથી આવ્યું, તેને આમણે (અકારણ અટકળો દોડાવીને) ખોટું ઠેરવ્યું. (૩૯) આવી જ રીતે તો તેમના પૂરોગામીઓ પણ ખોટું ઠેરવી ચૂક્યા છે, પછી જોઈ લો, તે અત્યાચારીઓનું શું પરિજ્ઞામ આવ્યું.

(૪૫) ‘જે કંઈ અંગાઉ આવી ચૂક્યું હતું તેની પુષ્ટિ છે’, અર્થાત્ આરંભથી જે સૈદ્ધાંતિક શિક્ષાઓ પયગંબરોના માધ્યમથી માનવીને મોકલવામાં આવતી રહી છે, આ કુર્આન તેનાથી હટીને કોઈ નવી વસ્તુ પ્રસ્તુત કરી રહ્યું નથી, બલકે તેમની જ પુષ્ટિ અને સમર્થન કરી રહ્યું છે. જો આ કોઈ નવીન ધર્મનો પાયો નાખનારની માનસિક ઉપજનું પરિજ્ઞામ હોત, તો આમાં અવશ્ય એ કોશિશ જોવા મળતી કે પ્રાચીન સચ્ચાઈઓની સાથે થોડોક પોતાની નિરાળો રંગ ભેળવીને પોતાની અલગ ઓળખ બનાવી લેવામાં આવે.

‘અલ-કિતાબની વિગતવાર સ્પષ્ટતા છે’, અર્થાત્ એ સૈદ્ધાંતિક શિક્ષાઓને - જે તમામ આકાશી ગ્રંથોનો સાર (અલ-કિતાબ) છે, એમાં ફેલાવીને પ્રમાણો અને સાક્ષીઓની સાથે, સમજણ અને ઉપદેશની સાથે, અર્થઘટન અને સમજૂતીની સાથે અને વ્યવહારિક પરિસ્થિતિઓ પર ચરિતાર્થ કરીને વર્ણન કરવામાં આવેલ છે.

(૪૬) સામાન્ય રીતે લોકો એમ સમજે છે કે આ પડકાર માત્ર કુર્આનની ઉચ્ચ અને અદ્વિતીય ભાષા અને શૈલી અને તેના સાહિત્યિક ગુણોની દૃષ્ટિએ હતો. કુર્આનના મો’જિઝા (ચમત્કાર) હોવા અંગે જે રીતે વાતઓ કરવામાં આવી છે, તેનાથી આ ભ્રમ પેદા થવો કંઈ અસંભવ પણ નથી, પરંતુ કુર્આનનું સ્થાન આનાથી ઉચ્ચ છે કે તે પોતાના અનુપમ અને અદ્ભુત ગુણોના દાવાનો આધાર માત્ર પોતાના શાબ્દિક ગુણો પર રાખે. નિ:સંદેહ, કુર્આન પોતાની ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ અનુપમ છે, પરંતુ એ વાસ્તવિક વસ્તુ જેના આધારે આ કહેવામાં આવ્યું છે કે માનવ-મગજ આવું પુસ્તક લખી શકતું નથી, તેના વિષય અને તેની શિક્ષાઓમાં ચમત્કારના જે-જે પાસાઓ છે અને જે કારણોથી તેનું અલ્લાહ તરફથી હોવું નિશ્ચિત અને માનવીનું આવી રચના પર સમર્થ હોવું અસંભવ છે, તેને સ્વયં કુર્આનમાં જુદા-જુદા પ્રસંગોએ વર્ણન કરી દેવામાં આવ્યું છે અને અમે એવી તમામ જગ્યાઓની સમજૂતી પહેલા પણ કરતા રહ્યા છીએ અને આગળ પણ કરીશું. તેથી અહીં ચર્ચાના લાંબા થવાની આશંકાથી આને અહીં સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

(૪૭) ખોટું ઠેરવવું કાં તો એ આધારે હોઈ શકે છે કે આ લોકોને આ ગ્રંથનું બનાવટી હોવું શોધખોળના આધારે જણવા

وَمِنْهُمْ مَّنْ يُّؤْمِنُ بِهِ وَمِنْهُمْ مَّنْ لَا يُّؤْمِنُ بِهِ ۗ وَرَبُّكَ أَعْلَمُ
 بِالْمُفْسِدِينَ ﴿٤٠﴾ وَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقُلْ لِي عَمَلٌ وَلَكُمْ عَمَلُكُمْ ۗ
 أَنْتُمْ بَرِيئُونَ مِمَّا أَعْمَلُ وَأَنَا بَرِيءٌ مِّمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٤١﴾

(૪૦) એમનામાંથી કેટલાક લોકો ઈમાન લાવશે અને કેટલાક નહીં લાવે, અને તારો રબ એ બગાડ ફેલાવનારાઓને સારી રીતે જાણે છે. (૪૧) જો આ લોકો તને ખોટો ઠેરવે છે તો કહી દે કે, “મારાં કર્મ મારા માટે છે અને તમારાં કર્મ તમારા માટે, જે કંઈ હું કરું છું તેની જવાબદારીથી તમે મુક્ત છો અને જે કંઈ તમે કરી રહ્યા છો તેની જવાબદારીમાંથી હું મુક્ત છું.”

મળ્યું હોત અથવા તો પછી એ આધારે તે ઉચિત હોઈ શકતું હતું કે જે સચ્ચાઈઓ તેમાં વર્ણવવામાં આવી છે અને જે જાણકારીઓ તેમાં આપવામાં આવી છે તે ખોટી પુરવાર થઈ જાય, પરંતુ ખોટું ઠેરવવાના આ બંને કારણોમાંથી કોઈ કારણ અહીં નથી. ન કોઈ વ્યક્તિ એ કહી શકે છે કે તે જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જાણે છે કે આ ગ્રંથને ધરીને અલ્લાહની સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો છે, ન કોઈએ ગૈબ (અદૃશ્ય)ના પરદા પાછળ ઝાંખીને એ જોઈ લીધું છે કે ખરેખર અનેક ખુદાઓ છે અને આ ગ્રંથ અકારણ એક અલ્લાહની જાણકારી આપી રહ્યો છે અથવા વાસ્તવમાં અલ્લાહ અને ફરિશ્તાઓ અને વહી (દિવ્ય પ્રકાશના) વગેરેની કોઈ હકીકત નથી અને આ ગ્રંથમાં અકારણ આ વાર્તા ધરી લેવામાં આવી છે. ન કોઈએ મરીને એ જોઈ લીધું છે કે બીજું જીવન અને તેના હિસાબ-કિતાબ અને બદલા અને સજાના તમામ સમાચારો, જે આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યા છે તે ખોટાં છે. પરંતુ તેમ છતાં ન્યાય સંદેહ અને અટકળના આધારે એટલી જોરદાર રીતે તેને ખોટું ઠેરવવામાં આવે છે કે જાણે જ્ઞાનના આધારે તેને બનાવટી અને ખોટા હોવાની તપાસ કરી લેવામાં આવી છે.

(૪૮) ઈમાન ન લાવનારાઓ વિશે ફરમાવવામાં આવી રહ્યું છે કે, “અલ્લાહ આ બગાડ ફેલાવનારાઓને સારી રીતે જાણે છે.” અર્થાત્ તેઓ દુનિયાનું મોહું તો એ વાતો બનાવીને બંધ કરી શકે છે કે સાહેબ ! અમારી સમજમાં આ વાત આવતી નથી, તેથી અમે શુભ આશયથી તેને નથી માનતા, પરંતુ અલ્લાહ જે મન અને અંતરાત્માના છુપાં ભેદો સુદ્ધાંને જાણે છે, તે આમાંથી એક-એક વ્યક્તિ વિશે જાણે છે કે કઈ-કઈ રીતે તેણે પોતાના દિલ અને દિમાગ પર તાળાં માર્યાં, પોતાને ગફલતોમાં ગૂમ કર્યો, પોતાના અંતરાત્માના અવાજને દબાવ્યો, પોતાના હૃદયમાં સત્યની સાક્ષીને ઉભરવાથી રોકી, પોતાના મનથી સત્યને સ્વીકારવાની ક્ષમતાને મિટાવી, સાંભળીને ન સાંભળ્યું, સમજવા છતાં ન સમજવાની કોશિશ કરી અને સત્યની સામે પોતાનાં પૂર્વગ્રહોને, દુનિયાના હિતોને, અસત્યથી ઉલ્લોલા પોતાના સ્વાર્થોને અને પોતાની મનેચ્છાઓ અને રુચિ-અભિરુચિઓને પ્રાથમિકતા આપી. આ જ કારણસર તેઓ ‘નિર્દોષ પથભ્રષ્ટ’ નથી, બલકે વાસ્તવમાં ઉપદ્રવી છે.

(૪૯) અર્થાત્ અકારણ ઝઘડા અને બહાનાબાજીઓ કરવાની કોઈ જરૂર નથી. જો હું જૂઠી વાતો ધરી રહ્યો છું, તો મારા કાર્યનો હું સ્વયં જવાબદાર છું, તમારા પર તેની કોઈ જવાબદારી નથી, અને જો તમે સાચી વાતને ખોટી ઠેરવી રહ્યા છો, તો મારું કંઈ નથી બગાડી રહ્યા, પોતાનું જ બગાડી રહ્યા છો.

وَمِنْهُمْ مَّنْ يَّسْتَبِعُونَ إِلَيْكَ ۖ أَفَأَنْتَ تُسَبِّحُ الضُّمَمَ وَلَوْ
 كَانُوا لَا يَعْقِلُونَ ﴿٤٣﴾ وَمِنْهُمْ مَّنْ يَّنتَظِرُ إِلَيْكَ ۖ أَفَأَنْتَ
 تَهْدِي الْعُمَىٰ وَلَوْ كَانُوا لَا يُبْصِرُونَ ﴿٤٤﴾ إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ

(૪૨) તેમના પૈકી ઘણા લોકો છે જેઓ તારી વાતો સાંભળે છે, પરંતુ શું તું બહેરાઓને સંભળાવીશ યાહે તેઓ કંઈ પણ સમજતા ન હોય ?^(૪૨) (૪૩) તેમના પૈકી ઘણા લોકો છે જેઓ તને જુએ છે, પરંતુ શું તું

આંધળાઓને માર્ગદર્શન આપીશ, યાહે તેમને કંઈ સૂઝતું ન હોય ?^(૪૩) (૪૪) હકીકત એ છે કે અલ્લાહ

(૫૦) એક સાંભળવું તો એ હોય છે જાણે પશુઓ પણ અવાજ સાંભળી લે છે. બીજું સાંભળવું એ હોય છે જેમાં અર્થ તરફ ધ્યાન હોય અને એ તત્પરતા જોવા મળે કે વાત જો યોગ્ય હશે તો તેને માની લેવામાં આવશે. જે લોકો કોઈ પૂર્વગ્રહમાં ગ્રસ્ત હોય અને જેમણે અગાઉથી નિર્ણય કરી લીધો હોય કે પોતાની પૈતૃક આસ્થાઓ અને પદ્ધતિઓ વિરુદ્ધ તથા પોતાના રુચિઓ અને અભિરુચિઓ વિરુદ્ધ કોઈ વાત, યાહે તે ગમે તેટલી ઉચિત હોય, માનીશું જ નહીં, તેઓ બધું જ સાંભળીને પણ કંઈ નથી સાંભળતા. એ જ પ્રમાણે એ લોકો પણ કંઈ સાંભળતા નથી, જેઓ દુનિયામાં પશુઓની જેમ ગફલતનું જીવન જીવે છે અને ચરવા-ચુગવા સિવાય કોઈ વસ્તુથી રસ નથી ધરાવતા અથવા મનનો આનંદ અને ઈચ્છાઓની પાછળ એવા મગ્ન હોય છે કે તેમને એ વાતની કોઈ ચિંતા જ નથી હોતી કે આપણે આ જે કંઈ કરી રહ્યા છીએ એ સાચું પણ છે કે નહીં. આવા બધા લોકો કાનોથી તો બહેરા નથી હોતા, પરંતુ દિલના બહેરા હોય છે.

(૫૧) અહીં પણ એ જ વાત કહેવામાં આવી છે, જે ઉપરના વાક્યમાં છે. માથાની આંખો ખુલ્લી હોવાથી કોઈ લાભ નથી, તેનાથી તો પશુઓ પણ છેવટે જુએ જ છે. વાસ્તવિક વસ્તુ હૃદયની આંખોનું ખુલ્લું હોવું છે. આ વસ્તુ જો કોઈ વ્યક્તિને પ્રાપ્ત ન હોય, તો તે બધું જ જોઈને પણ કંઈ જ નથી જોતો.

આ બંને આયતોમાં સંબોધન તો નબી સલ્લ. ને છે, પરંતુ નિંદા તેમની કરવામાં આવી રહી છે, જેમની સુધારણા આપ સલ્લ. ઈચ્છતા હતા, અને આ નિંદાનો ઉદ્દેશ્ય પણ કેવળ નિંદા નથી, બલકે વ્યંગનું બાણ એટલા માટે ભોંકવામાં આવી રહ્યું છે કે તેમની નિદ્રાધીન માનવતા તેના ભોંકાવાથી થોડીક જાગે અને તેમનાં કાન અને આંખોથી તેમના હૃદય સુધી જતો માર્ગ ખૂલે, જેથી સર્વથા ઉચિત અને મનને સ્પર્શતી વાત ત્યાં સુધી પહોંચી શકે. આ વર્ણન-શૈલી કંઈક એ પ્રકારની છે જાણે કોઈ ભલો માણસ બગડેલા લોકોની વચ્ચે શ્રેષ્ઠતમ નૈતિક આચરણની સાથે રહેતો હોય અને અત્યંત નિષ્ઠા અને સહાનુભૂતિની સાથે તેમને તેમની એ પતનગ્રસ્ત દશાનું ભાન કરાવી રહ્યો હોય, જેમાં તેઓ પડેલા છે અને ખૂબ યથાર્થતા અને ગંભીરતાથી તેમને સમજાવવાની કોશિશ કરી રહ્યો હોય કે તેમની જીવન-શૈલીમાં શું દોષ છે અને જીવનની સાચી રીત શું છે. પરંતુ કોઈ ન તો તેના પવિત્ર જીવનથી શિક્ષા લે છે, ન તેની આ સહાનુભૂતિપૂર્ણ વાતો તરફ ધ્યાન આપે છે. આ સ્થિતિમાં બરાબર એ સમયે, જ્યારે કે તે એ લોકોને સમજાવવામાં લાગ્યો હોય અને તેઓ તેની વાતોને સાંભળ્યું-ન સાંભળ્યું કરતા જઈ રહ્યા હોય, તેનો કોઈ મિત્ર આવીને તેને કહે કે ભાઈ ! આ તમે કયા બહેરાઓને સંભળાવી રહ્યા છો અને કયા આંધળાઓને રસ્તો બતાવવા માંગો છો, તેમનાં તો હૃદયના કાન બંધ છે અને તેમનાં હૃદયની આંખો ફૂટી ગઈ છે. આ વાત કહેવાથી તેના મિત્રનો આશય એ નહીં હોય કે તે ભલો માણસ પોતાની સુધારાત્મક કોશિશોથી અટકી જાય, બલકે વાસ્તવમાં તેનો હેતુ એ હશે કે કદાચ, આ વ્યંગ અને નિંદાથી જ નિદ્રામાં મદમસ્ત એ લોકોને ભાન આવી જાય.

النَّاسَ شَيْئًا وَلَكِنَّ النَّاسَ أَنْفُسُهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿٣٢﴾ وَيَوْمَ
يَحْشُرُهُمْ كَأَن لَّمْ يَلْبَثُوا إِلَّا سَاعَةً مِّنَ النَّهَارِ يَتَعَارَفُونَ
بَيْنَهُمْ ۗ قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ وَمَا كَانُوا
مُهْتَدِينَ ﴿٣٣﴾ وَإِنَّا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ
فَالْيَنَّا مَرْجِعُهُمْ ثُمَّ اللَّهُ شَهِيدٌ عَلَىٰ مَا يَفْعَلُونَ ﴿٣٤﴾

લોકો ઉપર અત્યાચાર નથી કરતો, લોકો પોતે જ પોતાના પર અત્યાચાર કરે છે. (૪૫) (આજે આ લોકો દુનિયાના જીવનમાં મદમસ્ત છે) અને જે દિવસે અલ્લાહ તેમને એકઠા કરશે તો (આ જ દુનિયાનું જીવન તેમને એવું લાગશે) જાણે આ લોકો માત્ર એક ક્ષણભર એક-બીજા સાથે પરિચય કેળવવા માટે રોકાયા હતા. (૫૩) (તે વખતે પુરવાર થઈ જશે કે) હકીકતમાં ભારે નુકસાનમાં રહ્યા એ લોકો જેમણે અલ્લાહની મુલાકાતને ખોટી ઠેરવી (૫૪) અને કદાપિ તેઓ સન્માર્ગ પર ન હતા. (૪૬) જે ખરાબ પરિણામોથી અમે આમને ડરાવી રહ્યા છીએ, તેનો કોઈ ભાગ અમે તારા જીવતાં દેખાડી દઈએ અથવા તે પહેલાં જ તને ઉઠાવી લઈએ, છેવટે આમને આવવાનું તો અમારા તરફ જ છે અને જે કંઈ આ લોકો કરી રહ્યા છે તેના પર અલ્લાહ સાક્ષી છે.

(૫૨) અર્થાત્ અલ્લાહે તો તેમને કાન પણ આપ્યા છે અને આંખો પણ અને હૃદય પણ. તેણે પોતાના તરફથી કોઈ એવી વસ્તુ તેમને આપવામાં કોઈ કંજૂસી કરી નથી, જે સત્ય અને અસત્યના ભેદને જોવા અને સમજવા માટે જરૂરી હતી, પરંતુ લોકોએ મનેચ્છાઓની બંદગી (ઉપાસના) અને દુનિયાના મોહમાં પડીને પોતે જ પોતાની આંખો ફોડી લીધી છે, પોતાનાં કાન બહેરા કરી લીધા છે અને પોતાના હૃદયોને એટલા વિકૃત કરી નાખ્યા છે કે તેમાં સારા-ખરાબની ઓળખ, સાચા-ખોટાની પરખ અને અંતરાત્માના જીવનનો કોઈ પ્રભાવ બાકી નથી રહ્યો.

(૫૩) અર્થાત્ જ્યારે એક તરફ આખિરતનું શાશ્વત જીવન તેમના સામે હશે અને બીજી તરફ આ લોકો પલટીને પોતાના દુનિયાના જીવન પર નજર નાખશે, તો તેમને ભવિષ્યની તુલનામાં પોતાનો આ ભૂતકાળ ખૂબ જ તુચ્છ લાગશે. તે વખતે તેમને ભાન થશે કે તેમણે પોતાના અગાઉના જીવનમાં થોડી મજા અને ફાયદાઓ માટે પોતાના આ શાશ્વત ભવિષ્યને નષ્ટ કરીને મોટી મૂર્ખતા કરી છે.

(૫૪) અર્થાત્ એ વાતને કે એક દિવસ અલ્લાહની સામે હાજર થવાનું છે.

وَلِكُلِّ أُمَّةٍ رَسُولٌ ۖ فَإِذَا جَاءَ رَسُولُهُمْ قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ
وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿٤٧﴾ وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ
صَادِقِينَ ﴿٤٨﴾ قُلْ لَا أَمْلِكُ لِنَفْسِي ضَرًّا وَلَا نَفْعًا إِلَّا مَا شَاءَ
اللَّهُ ۗ لِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ ۖ إِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ فَلَا يَسْتَأْخِرُونَ
سَاعَةً ۖ وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ ﴿٤٩﴾ قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُهُ

૪૭) દરેક ઉમ્મત (સમુદાય) માટે એક રસૂલ (ઈશદૂત) છે, (૫૦) પછી જ્યારે કોઈ ઉમ્મત પાસે તેનો રસૂલ આવી જાય છે તો તેનો ફેંસલો સંપૂર્ણ ન્યાયપૂર્વક કરી દેવામાં આવે છે અને તેના પર સહેજ પણ અત્યાચાર કરવામાં આવતો નથી. (૪૮) કહે છે, જો તમારી આ ધમકી સાચી હોય તો છેવટે તે ક્યારે પૂરી થશે? (૪૯) કહો, “મારા અધિકારમાં તો સ્વયં મારો નફો-નુકસાન પણ નથી, બધું જ અલ્લાહની ઈચ્છા પર નિર્ભર છે. (૫૦) દરેક ઉમ્મત માટે મહેતલની એક મુદત છે. જ્યારે આ મુદત સમાપ્ત થઈ જાય છે તો કાણભર માટે પણ આગળ-પાછળ થતું નથી.” (૫૦) એમને કહો, ક્યારેય તમે એ પણ વિચાર્યું કે

(૫૫) ‘ઉમ્મત’ શબ્દ અહીં માત્ર ‘જાતિ’ કે ‘કોમ’ના અર્થમાં નથી, બલકે એક રસૂલના આવ્યા પછી તેનો સંદેશ જે-જે લોકો સુધી પહોંચે, તે સૌ તેની ‘ઉમ્મત’ છે. વધુમાં તેના માટે એ પણ જરૂરી નથી કે રસૂલ તેમના વચ્ચે જીવંત હાજર હોય, બલકે રસૂલના પછી પણ જ્યાં સુધી તેની શિક્ષા મોજૂદ રહે અને દરેક વ્યક્તિ માટે એ જાણવું સંભવ હોય કે તેઓ વાસ્તવમાં કઈ વસ્તુની શિક્ષા આપતા હતા, ત્યાં સુધી દુનિયાના સૌ લોકોને તેની ‘ઉમ્મત’ જ સમજવામાં આવશે, અને તેમના પર એ આદેશ લાગુ થશે, જેનો આગળ ઉલ્લેખ કરવામાં આવી રહ્યો છે. આ દૃષ્ટિએ મુહમ્મદ સલ્વ. ના આગમન પછી સમસ્ત દુનિયાના લોકો આપની (મુહમ્મદ સલ્વ. ની) ‘ઉમ્મત’ છે અને ત્યાં સુધી રહેશે જ્યાં સુધી કુર્આન પોતાના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં મોજૂદ છે. આ જ કારણસર આયતમાં એ કહેવામાં નથી આવતું કે ‘દરેક જાતિમાં એક રસૂલ છે’, બલકે કહેવામાં એ આવ્યું કે ‘દરેક ઉમ્મત માટે એક રસૂલ છે.’

(૫૬) અર્થ એ છે કે રસૂલના સંદેશનું કોઈ માનવ-સમૂહ સુધી પહોંચવું જાણે એ સમૂહ પર અલ્લાહની યોજનાનું પૂરું થઈ જવું છે. તેના પછી કેવળ નિર્ણય જ બાકી રહી જાય છે. યોજના માટે વધારે મહેતલની આવશ્યકતા બાકી રહેતી નથી, અને આ નિર્ણય સંપૂર્ણ ન્યાયની સાથે કરવામાં આવે છે. જે લોકો રસૂલની વાત માની લે અને પોતાનું વર્તન બરાબર કરી લે તેમને અલ્લાહની કૃપાના હક્કદાર સમજવામાં આવે છે અને જેઓ તેની વાત ન માને, તેઓ અઝાબ (યાતના)ના હક્કદાર બની જાય છે, ચાહે તે અઝાબ દુનિયા અને આખિરત (પરલોક) બંનેમાં આપવામાં આવે કે માત્ર આખિરતમાં.

(૫૭) અર્થાત્ મેં એ ક્યારે કહ્યું હતું કે આ નિર્ણય હું આપીશ અને ન માનવાવાળાઓને હું અઝાબ આપીશ. તેથી મને શું પૂછો છો કે નિર્ણય આપવાની ધમકી ક્યારે પૂરી થશે. ધમકી તો અલ્લાહે આપી છે, એ જ નિર્ણય કરશે અને તેના જ અધિકારમાં છે કે નિર્ણય ક્યારે કરે અને કયા સ્વરૂપમાં તેને તમારા સામે લાવે.

(૫૮) અર્થ એ છે કે અલ્લાહ ઉતાવળ કરતો નથી. તેની રીત એ નથી કે જે સમયે રસૂલનો સંદેશ કોઈ વ્યક્તિ કે સમૂહને

بَيَاتًا أَوْ نَهَارًا مَاذَا يَسْتَعْجِلُ مِنْهُ الْمُجْرِمُونَ ﴿٥٠﴾ أَلَمْ إِذَا مَا
 وَقَعَ أَمْنْتُمْ بِهِ ط أَلَّنَّ وَقَدْ كُنْتُمْ بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ ﴿٥١﴾ ثُمَّ قِيلَ
 لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ هَلْ تُجْزَوْنَ إِلَّا بِمَا كُنْتُمْ
 تَكْسِبُونَ ﴿٥٢﴾ وَيَسْتَنْبِئُونَكَ أَحَقُّ هُوَ قُلْ إِي وَرَبِّي إِنَّهُ لَحَقٌّ
 وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ ﴿٥٣﴾ وَلَوْ أَنَّ لِكُلِّ نَفْسٍ ظَلَمَتْ مَا فِي
 الْأَرْضِ لَافْتَدَتْ بِهِ ط وَأَسْرُوا الْعِدَامَةَ لِمَارًا أَوْ الْعَذَابِ ه

وَيَسْتَنْبِئُونَكَ أَحَقُّ هُوَ قُلْ إِي وَرَبِّي إِنَّهُ لَحَقٌّ

અલ્લાહની યાતના ઓચિંતી રાત્રે કે દિવસે આવી જાય (તો તમે શું કરી શકો છો?) છેવટે આ એવી કઈ વસ્તુ છે જેના માટે ગુનેગારો ઉતાવળા થાય? (૫૧) શું જ્યારે તે તમારા ઉપર આવી પડે ત્યારે જ તમે તેને માનશો? — હવે બચવા માગો છો? જ્યારે કે તમે પોતે જ તેના જલ્દી આવવા માટે તકાદો કરી રહ્યા હતા! (૫૨) પછી જાલિમોને કહેવામાં આવશે કે હવે કાયમી યાતનાનો સ્વાદ ચાખો, જે કઈ તમે કમાતા રહ્યા છો, તેના બદલા સિવાય અન્ય કયો બદલો તમને આપી શકાય છે? (૫૩) પછી પૂછે છે, શું હકીકતમાં એ સાચું છે જે તમે કહી રહ્યા છો? કહો, “મારા રબના સોગંદ! આ તદ્દન સાચું છે અને તમે એટલું સામર્થ્ય ધરાવતા નથી કે તેને પ્રગટ થતું રોકી શકો.” (રુકૂઅ-૫) (૫૪) જો તે દરેક મનુષ્ય પાસે, જેણે અત્યાચાર કર્યો છે, ધરતીની સમગ્ર દોલત પણ હોય તો આ અઝાબથી બચવા તે તેને ફિદયા (અર્થ-દંડ) તરીકે આપવા માટે તૈયાર થઈ જશે. જ્યારે તેઓ તે અઝાબને જોઈ લેશે તો મનોમન પસ્તાવો કરશે, (૫૬)

પહોંચ્યો, એ જ સમયે જે ઈમાન લઈ આવ્યો બસ, તે તો કૃપાનો હક્કદાર ઠર્યો અને જે કોઈએ તેને માનવાથી ઈન્કાર કર્યો કે સંકોચ કર્યો તેના પર તરત જ અઝાબનો નિર્ણય લાગુ કરી દેવામાં આવ્યો. ના, અલ્લાહની રીત એ છે કે પોતાના સંદેશને પહોંચાડ્યા પછી તે દરેક વ્યક્તિને તેની વ્યક્તિગત હેસિયત અનુસાર અને દરેક સમૂહની તેની સામૂહિક હેસિયત અનુસાર વિચારવા-સમજવા અને સુધરવા માટે પર્યાપ્ત સમય આપે છે. આ મહેતલનો સમયગાળો ક્યારેક-ક્યારેક સદીઓ સુધી લાંબો હોય છે અને એ વાતને અલ્લાહ જ સારી રીતે જાણે છે કે કોને કેટલી મહેતલ મળવી જોઈએ. પછી જ્યારે તે મહેતલ, જે સંપૂર્ણ ન્યાયની સાથે તેના માટે નક્કી કરવામાં આવી હતી, પૂરી થઈ જાય છે અને તે વ્યક્તિ કે સમૂહ પોતાના વિદ્રોહપૂર્ણ વર્તનથી અટકતો નથી, ત્યારે અલ્લાહ તેના પર નિર્ણય લાગુ કરે છે. આ નિર્ણયનો સમય અલ્લાહે નિર્ધારિત કરેલ મુદતથી ન એક પળ પહેલા આવી શકે છે અને ન સમય આવી ગયા પછી એક પળ માટે ટળી શકે છે.

(૫૯) જે વસ્તુને આયુષ્યભર ખોટી ઠેરવતા રહ્યા, જેને જૂઠ સમજીને આખું જીવન ખોટા કાર્યોમાં ખપાવી દીધું અને જેના સમાચાર આપવાવાળા પયગંબરો પર જુદા-જુદા આરોપો લગાવતા રહ્યા, એ જ વસ્તુ જ્યારે તેમની આશાઓથી તદ્દન વિપરીત અચાનક સામે આવીને ઊભી હશે તો તેમના પગ તળેથી જમીન નીકળી જશે. તેમનો અંતરાત્મા

وَقَضَىٰ بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿٥٧﴾ ۞ أَلَا إِنَّ لِلَّهِ مَا فِي
 السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ۗ أَلَا إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا
 يَعْلَمُونَ ﴿٥٨﴾ ۞ هُوَ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٥٩﴾ ۞ يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ
 جَاءَكُمْ مَوْعِظَةٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَشِفَاءٌ لِّمَا فِي الصُّدُورِ ۗ وَهُدًى
 وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ ﴿٦٠﴾ ۞ قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ
 فَلْيَفْرَحُوا ۗ هُوَ خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمَعُونَ ﴿٦١﴾ ۞ قُلْ أَرَأَيْتُمْ مَا أَنزَلَ اللَّهُ

પરંતુ તેમના વચ્ચે સંપૂર્ણ ન્યાયપૂર્વક ફેસલો કરવામાં આવશે, કોઈ અત્યાચાર તેમના પર નહીં થાય. (૫૫) સાંભળો ! આકાશો અને ધરતી ઉપર જે કંઈ છે, અલ્લાહનું છે. સાંભળી લો ! અલ્લાહનો વાયદો સાચો છે, પરંતુ ઘણાંખરા મનુષ્યો જાણતા નથી. (૫૬) તે જ જીવન પ્રદાન કરે છે અને તે જ મૃત્યુ આપે છે અને તેના જ તરફ તમને સૌને પાછા ફરવાનું છે. (૫૭) લોકો ! તમારા પાસે તમારા રબ તરફથી બોધ આવી ગયો છે. આ એ વસ્તુ છે જે હૃદયોના રોગોનો ઈલાજ છે અને જેઓ તેને સ્વીકારી લે તેમના માટે માર્ગદર્શન અને કૃપા છે. (૫૮) હે નબી ! કહો કે, “આ અલ્લાહની કૃપા અને તેની મહેરબાની છે કે આ વસ્તુ તેણે મોકલી, આ માટે તો લોકોએ ખુશી મનાવવી જોઈએ, આ તે બધી વસ્તુઓથી સારી છે જેને લોકો એકઠી કરી રહ્યા છે.” (૫૯) હે નબી ! એમને કહો, “તમે લોકોએ ક્યારેય એ પણ વિચાર્યું છે કે જે રોજી^(૬૦) અલ્લાહે તમારા માટે ઉતારી હતી તેમાંથી તમે પોતે જ તેમને સ્વયં બતાવી દેશે કે જ્યારે હકીકત આ હતી તો જે કંઈ તેઓ દુનિયામાં કરીને આવ્યા છે, તેનું પરિણામ હવે શું આવવાનું છે ! પોતાનો ઈલાજ આપોઆપ નહીં થાય. જીભો બંધ હશે અને લજજા અને સંતાપથી હૃદય અંદરને અંદર બેસતા જઈ રહ્યા હશે. જે વ્યક્તિએ અટકળ અને અનુમાનના સોદા પર પોતાની બધી પૂંજ લગાવી દીધી હોય અને કોઈ શુભેચ્છકની વાત માની જ નહીં, તે દેવાળું નીકળ્યા પછી સ્વયં પોતાના સિવાય અન્ય કોની ફરિયાદ કરી શકે છે ?

(૬૦) ઉર્દૂ (અને ગુજરાતી) ભાષામાં ‘રિઝ્ક’ માત્ર ખાવા-પીવાની વસ્તુઓ માટે જ બોલવામાં આવે છે. આ જ કારણસર લોકો સમજે છે કે અહીં પકડ કેવળ એ કથનની કરવામાં આવી છે, જે દસ્તરખાન (એ કાપડ જેના પર ખાવાનું ખાવામાં આવે છે)ની નાનીસરખી દુનિયામાં ધાર્મિક સંસ્કારો કે રીત-રિવાજના આધારે લોકોએ બનાવી નાખેલ છે. આ ભ્રમમાં અજ્ઞાની અને સામાન્ય લોકો જ નથી, વિદ્વાનો સુદ્ધાં છે. જો કે અરબી ભાષામાં ‘રિઝ્ક’ (આજીવિકા, રોજી) કેવળ ભોજન અને ખાવા-પીવાની વસ્તુઓ સુધી સીમિત નથી, બલકે તે દાન-પ્રદાન અને ભાગ્યના અથર્મા પણ સામાન્ય રીતે પ્રયુક્ત થાય છે. અલ્લાહે જે કંઈ દુનિયામાં માનવીને આપ્યું છે, તે બધું જ ‘રિઝ્ક’ (રોજી) છે, ત્યાં સુધી કે સંતાન પણ ‘રિઝ્ક’ છે. અસ્માઉરિજાલ (રિવાયત કરનારાઓથી છે, તે બધું જ

لَكُمْ مِّن رِّزْقٍ فَجَعَلْتُمْ مِّنْهُ حَرَامًا وَحَلَالًا ۗ قُلْ اللَّهُ آذِنَ لَكُمْ

કોઈને હરામ અને કોઈને હલાલ ઠેરવી દીધી !”^(૬૧) એમને પૂછો, “અલ્લાહે તમને આની પરવાનગી

‘રિઝ્ક’ (રોજી) છે, ત્યાં સુધી કે સંતાન પણ ‘રિઝ્ક’ છે. અસ્માઉરિજાલ (રિવાયત કરનારાઓથી સંબંધિત જ્ઞાન)ના પુસ્તકોમાં મોટાભાગે રિવાયત કરનારાઓ (વર્ણનકર્તાઓ)ના નામ ‘રિઝ્ક’ અને ‘રુઝૈક’ અને ‘રિઝ્કુલ્લાહ’ મળે છે, જેનો અર્થ લગભગ એ જ છે જે ઉર્દૂ (અને ગુજરાતી)માં ‘અલ્લાહે આપેલ’ થાય છે. પ્રસિદ્ધ હુઆ છે — *اللَّهُمَّ ارْزُقْنَا الْحَقَّ وَالرِّزْقَ الْبَارِعًا* (અમારા પર સત્ય ખોલી દે અને અમને તેના પાલનનું સૌભાગ્ય પ્રદાન કર.) રૂઢિપ્રયોગમાં બોલવામાં આવે છે કે *رَزَقْتُكَ* (અમુક વ્યક્તિને જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે.) હદીસમાં છે કે અલ્લાહત્તઆલા પ્રત્યેક ગર્ભવતીના પેટમાં એક ફરિશ્તી મોકલે છે અને તે પેદા થનારનું ‘રિઝ્ક’ અને તેના આયુષ્યની મુદત અને તેનું કાર્ય લખી દે છે. સ્પષ્ટ છે કે અહીં ‘રિઝ્ક’થી તાત્પર્ય માત્ર એ ભોજન નથી જે એ બાળકને આગળ મળવાનું છે, બલકે એ બધું જ છે જે તેને દુનિયામાં આપવામાં આવશે. સ્વયં કુર્આનમાં છે કે, *رَزَقْنَاهُمْ كُنُفًى* (જે કંઈ અમે તેમને આપ્યું છે તેમાંથી ખર્ચ કરે છે.) આમ, રોજીને માત્ર દસ્તરખાનની સીમાઓ સુધી સીમિત સમજવી અને એ વિચાર રાખવો કે અલ્લાહને કેવળ એ પાબંદીઓ અને સ્વતંત્રતાઓ પર વાંધો છે જે ખાવા-પીવાની વસ્તુઓના મામલામાં લોકોએ પોતાની રીતે અપનાવી લીધી છે, તો એ મોટી ભૂલ છે અને આ કોઈ સામાન્ય ભૂલ નથી. આના કારણે અલ્લાહના દીન (ધર્મ)ની એક ખૂબ મોટી સૈદ્ધાંતિક શિક્ષા લોકોની નજરથી ઓઝલ થઈ ગઈ છે. આ એ જ ભૂલનું તો પરિણામ છે કે ખાવા-પીવાની વસ્તુઓમાં હલાલ (વૈધ) અને હરામ (અવૈધ) જાઈઝ (ઉચિત) અને નાજાઈઝ (અનુચિત)નો મામલાને તો એક દીની (ધાર્મિક) મામલો સમજવામાં આવે છે, પરંતુ સભ્યતાના વ્યાપક મામલાઓમાં જો આ નિયમ નક્કી કરી લેવામાં આવે કે માનવી સ્વયં પોતાના માટે સીમાઓ નિર્ધારિત કરવાનો અધિકાર રાખે છે અને આ જ આધારે અલ્લાહ અને તેના ગ્રંથથી બેનિયાઝ (નિરપેક્ષ) થઈને કાનૂન-ઘડતરનું કાર્ય કરવામાં આવે, તો સામાન્ય લોકોની વાત તો બાજુ પર, દીની આલિમો (ધાર્મિક વિદ્વાનો), શરીઅત (ઈસ્લામી કાનૂન)ના આધારે ફતવા (ધર્મદર્શ) આપવાવાળાં, કુર્આનના વિવરણ-કર્તાઓ અને હદીસના વિશેષજ્ઞો સુદ્ધાંને એ વાતનો અહેસાસ નથી હોતો કે એ વસ્તુ પણ એ જ રીતે દીનથી ટકરાય છે, જે રીતે ખાવા-પીવાની વસ્તુઓમાં અલ્લાહની શરીઅતથી સ્વતંત્ર થઈને જાઈઝ અને નાજાઈઝની સીમાઓ પોતાની રીતે નિર્ધારિત કરી લેવી.

(૬૧) અર્થાત્ તમને કંઈ ભાન પણ છે કે આ કેટલો મોટો વિદ્રોહપૂર્ણ ગુનો છે, જે તમે કરી રહ્યા છો. રોજી અલ્લાહની છે અને તમે સ્વયં અલ્લાહનાં છો, પછી આ અધિકાર છેવટે તમને ક્યાંથી મળી ગયો કે અલ્લાહની મિલકતમાં પોતાના ઉપયોગ અને ફાયદા માટે સ્વયં પ્રતિબંધો નિર્ધારિત કરો. મામૂલી નોકર જો એ દાવો કરે કે માલિકના માલમાં પોતાના ઉપયોગ અને અધિકારની સીમાઓ તેને સ્વયં નિશ્ચિત કરી લેવાનો અધિકાર છે અને આ મામલામાં માલિકને બોલવાની મૂળથી કોઈ જરૂર નથી, તો તેના વિશે તમારો શું અભિપ્રાય છે? તમારો પોતાનો નોકર જો તમારા ઘરમાં અને તમારા ઘરની બધી વસ્તુઓમાં પોતાના કાર્ય અને ઉપયોગ માટે આ સ્વતંત્રતા અને સ્વાધિકારનો દાવો કરે, તો તમે તેના સાથે શું વ્યવહાર કરશો? — એ નોકરનો મામલો તો અલગ જ છે, જે મૂળથી એ જ નથી માનતો કે તે કોઈનો નોકર છે અને કોઈ તેનો માલિક પણ છે અને આ કોઈ અન્યનો માલ છે જે તેના ઉપયોગમાં છે. આવા બદમાશ લૂંટારાની સ્થિતિ પર અહીં ચર્ચા નથી થઈ રહી. અહીં પ્રશ્ન એ નોકરની સ્થિતિનો

أَمْ عَلَى اللَّهِ تَفَتَرُونَ ﴿٥٠﴾ وَمَا ظَنُّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبِ
يَوْمَ الْقِيَامَةِ ۗ إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا
يَشْكُرُونَ ﴿٥١﴾ وَمَا تَكُونُ فِي شَأْنٍ وَمَا تَتْلُوا مِنْهُ مِنْ قُرْآنٍ وَلَا تَحِ
تَعْبَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا إِذْ تُفِيضُونَ فِيهِ ۗ
وَمَا يَعْزُبُ عَنْ رَبِّكَ مِنْ مِثْقَالِ ذَرَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ

આપી હતી? કે તમે અલ્લાહ પર જૂઠ ઘડી રહ્યા છો? ” (૬૦) જે લોકો અલ્લાહ પર જૂઠ ઘડે છે તેમનું શું માનવું છે કે કયામતના દિવસે તેમના સાથે કેવો વ્યવહાર થશે? અલ્લાહ તો લોકો પર દયા-દૃષ્ટિ રાખે છે, પરંતુ મોટાભાગે લોકો એવા છે જેઓ કૃતજ્ઞતા બતાવતા નથી. (૬૧) હે નબી! તમે જે સ્થિતિમાં પણ હોવ છો અને કુર્આનમાંથી જે કંઈ પણ સંભળાવો છો, અને લોકો! તમે પણ જે કંઈ કરો છો, તે બધા સમયે અમે તમને જોતા રહીએ છીએ. કોઈ કણ બરાબર વસ્તુ આકાશ અને ધરતીમાં એવી છે, જે સ્વયં માની રહ્યો છે કે તે કોઈનો નોકર છે અને એ પણ માને છે કે માલ તેનો જ છે જેનો તે નોકર છે અને પછી કહે છે કે આ માલમાં પોતાના ઉપયોગની સીમાઓ નિશ્ચિત કરી લેવાનો અધિકાર મને પોતાની રીતે જ પ્રાપ્ત છે અને માલિકને કંઈ પૂછવાની જરૂર નથી.

(૬૨) અર્થાત્ તમારી આ સ્થિતિ માત્ર એ જ રૂપમાં સાચી હોઈ શકતી હતી કે માલિકે સ્વયં તમને અધિકાર આપી દીધો હોત કે મારા માલનો તમે જે રીતે ઈચ્છો એ રીતે ઉપયોગ કરો, પોતાના કાર્ય અને ઉપયોગની સીમાઓ, કાનૂન, નિયમો — બધું જ બનાવી લેવાના તમામ અધિકારો મેં તમને સુપ્રત કરી દીધા. હવે પ્રશ્ન એ છે કે શું તમારા પાસે વાસ્તવમાં તેનું કોઈ પ્રમાણ-પત્ર છે કે માલિકે એ અધિકારો તમને આપી દીધા છે? અથવા તમે કોઈ પ્રમાણ-પત્ર વગર એ દાવો કરી રહ્યા છો કે તે તમામ અધિકારો તમને સુપ્રત કરી ચૂક્યો છે? જો પહેલી સ્થિતિ છે તો કૃપા કરીને એ પ્રમાણ-પત્ર બતાવો, નહિં તો બીજી સ્થિતિમાં એ સ્પષ્ટ વાત છે કે તમે વિદ્રોહ પર જૂઠ અને જૂઠી વાત ઘડવાનો વધારાનો ગુનો કરી રહ્યા છો. જૂઠ ઘડવાના ત્રણ સ્વરૂપો છે —

એક એ કે કોઈ વ્યક્તિ એમ કહે કે આ અધિકારો અલ્લાહે માનવીઓને સુપ્રત કરી દીધા છે,

બીજું એ કે તે કહે કે અલ્લાહનું આ કામ નથી કે અમારા માટે કાનૂન અને શરીઅત નિર્ધારિત કરે, ત્રીજું એ કે તે હલાલ અને હરામના એ આદેશોને અલ્લાહથી જોડે, જો કે પ્રમાણમાં તે અલ્લાહનો કોઈ ગ્રંથ પ્રસ્તુત ન કરી શકે.

(૬૩) અર્થાત્ આ તો માલિકની ખૂબ મોટી કૃપા છે કે તે નોકરને સ્વયં બતાવે છે કે મારા ઘરમાં અને મારા માલમાં અને સ્વયં પોતાના વિશે તું કંઈ કાર્ય-પદ્ધતિ અપનાવીશ તો મારી પ્રસન્નતા અને ઈનામ અને ઉન્નતિથી સંપન્ન થઈશ અને કંઈ પદ્ધતિને અપનાવવાથી મારો પ્રકોપ અને સજા અને પતનનું કારણ બનીશ, પરંતુ ઘણા મૂર્ખ નોકરો એવા છે, જેઓ કૃપા પર આભાર વ્યક્ત કરતા નથી, જાણે તેમના નજીક થવું એ જોઈતું હતું કે માલિક તેમને પોતાના ઘરમાં લાવીને છોડી દેતો અને બધો માલ તેના અધિકારમાં આપી દીધા પછી છુપાઈને જોતો રહેતો કે કયો નોકર શું કરે છે, પછી જે પણ તેની મરજી વિરુદ્ધ, જેનું કોઈ નોકરને જ્ઞાન નથી, કોઈ કામ કરતો તો તેને તે સજા

وَلَا أَصْغَرَ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْبَرَ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ ﴿٦١﴾
 أُولِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٦٢﴾ الَّذِينَ آمَنُوا
 وَكَانُوا يَتَّقُونَ ﴿٦٣﴾ لَهُمُ الْبُشْرَى فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ لَا
 تَبْدِيلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ﴿٦٤﴾ وَلَا يَحْزَنُكَ
 قَوْلُهُمْ إِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا هُوَ السَّبِيعُ الْعَلِيمُ ﴿٦٥﴾
 أَلَا إِنَّ لِلَّهِ
 مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَتَّبِعُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ
 دُونِ اللَّهِ شُرَكَاءَ إِنَّ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ ﴿٦٦﴾

નથી, ન નાની કે મોટી, જે તારા રબની નજરથી છૂપાયેલ હોય અને એક સ્મજ પત્રકમાં નોંધાયેલ ન હોય. (૬૧) (૬૨-૬૩) સાંભળો ! જેઓ અલ્લાહના મિત્રો છે, જેઓ ઈમાન લાવ્યા અને જેમણે તકવા (સંયમ અને અલ્લાહથી ડર)નો માર્ગ અપનાવ્યો તેમના માટે કોઈ ભય અને દુઃખનો અવકાશ નથી. (૬૪) દુનિયા અને આખિરત (પરલોક) બંને જિંદગીઓમાં તેમના માટે ખુશખબર જ ખુશખબર છે. અલ્લાહની વાતો બદલાઈ શકતી નથી. આ જ મોટી સફળતા છે. (૬૫) હે નબી ! આ લોકો જે વાતો તારા વિશે બનાવે છે તે તને દુઃખી ન કરે, સન્માન અને પ્રતિષ્ઠા સંપૂર્ણપણે અલ્લાહના અધિકારમાં છે અને તે બધું જ સાંભળે અને જાણે છે. (૬૬) જાણી લો ! આકાશોના વસનારા હોય કે ધરતીના, સૌ અલ્લાહના આધીન છે, અને જે લોકો અલ્લાહ સિવાય કેટલાક (પોતે ઘડી કાઢેલા) ભાગીદારોને પોકારી રહ્યા છે, તેઓ નર્યા ભ્રમ અને અટકળના અનુયાયીઓ છે અને માત્ર અનુમાનથી કામ કરી રહ્યા છે.

આપી દેતો, જો કે જો માલિકે પોતાના નોકરોને એટલી કઠિન પરીક્ષામાં નાખ્યા હોત તો તેમાંથી કોઈનું પણ સજાથી બચી જવું સંભવ ન હોત.

(૬૪) અહીં આ વાતનો ઉલ્લેખ કરવાનો હેતુ નબી સલ્લ.ને સાંત્વના આપવી અને નબી સલ્લ.ના વિરોધીઓને સચેત કરવાનો છે. એક બાજુ નબી સલ્લ.ને કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે સત્યના સંદેશના પ્રચાર અને અલ્લાહના બંદાઓની સુધારણામાં જે તન્મયતા અને દૃઢતા અને જે ધૈર્ય અને સહનશીલતાથી તમે કામ કરી રહ્યા છો, તે અમારી નજરમાં છે. એવું નથી કે આ જોખમથી ભરેલા કાર્ય પર લગાવીને અમે તમને તમારા હાલ પર છોડી દીધા હોય, જે કંઈ તમે કરી રહ્યા છો તે પણ અમે જોઈ રહ્યા છીએ અને જે કંઈ તમારા સાથે થઈ રહ્યું છે તેનાથી અમે અજાણ નથી. બીજી બાજુ નબી સલ્લ.ના વિરોધીઓને સચેત કરવામાં આવી રહ્યા છે કે સત્યના એક આવાહક અને માનવોના શુભેચ્છકનાં સુધારણાના પ્રયત્નોમાં અવરોધ ઊભા કરીને તમે ક્યાંક એમ ન સમજી લેજો કે કોઈ તમારાં કૃત્યોને જોવાવાળું નથી અને ક્યારેય તમારા કરતૂકોની પૂછપરછ નહીં થાય. સાવધાન રહો, તે બધું જે તમે કરી રહ્યા છો, અલ્લાહના દફતરમાં લખવામાં આવી રહ્યું છે.

هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا وَإِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَسْمَعُونَ ﴿٤٧﴾ قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا

તે અલ્લાહ જ છે જેણે તમારા માટે રાત બનાવી કે જેથી તેમાં શાંતિ પ્રાપ્ત કરો અને દિવસને પ્રકાશિત બનાવ્યો. આમાં નિશાનીઓ છે એ લોકો માટે જેઓ (ખુલ્લા કાનથી પયગંબરના સંદેશને) સાંભળે છે. (૬૫) (૬૮) લોકોએ કહી દીધું કે અલ્લાહે કોઈને પુત્ર બનાવ્યો

(૬૫) આ એક એવો વિષય છે, જે સ્પષ્ટતા માંગે છે, જેને ખૂબ જ ટૂંકા શબ્દોમાં વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. દાર્શનિક જિજ્ઞાસા, જેનો હેતુ એ જાણવાનો છે કે આ સૃષ્ટિમાં પ્રત્યક્ષરૂપે જે કંઈ આપણે જોઈએ છીએ અને અનુભવીએ છીએ, તેના પાછળ કોઈ હકીકત છે કે નહીં, અને છે તો તે શું છે. દુનિયામાં એ સૌ લોકો માટે, જેઓ વહી (દિવ્ય પ્રકાશના) અને 'ઇલહામ' (અંતઃપ્રેરણા)થી સીધું સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા નથી, ધર્મ વિશે મત બનાવવાનું એક માત્ર સાધન દાર્શનિક જિજ્ઞાસા છે. કોઈપણ વ્યક્તિ, ચાહે તે અનીશ્વરવાદ અપનાવે કે શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ) કે ખુદાપરસ્તી (ઈશ્વરવાદ), છેવટે એક-ને-એક પ્રકારે દાર્શનિક જિજ્ઞાસા વગર ધર્મ વિશે કોઈ પરિણામ પર પહોંચી નથી શકતો, અને પયગંબરોએ જે ધર્મ પ્રસ્તુત કર્યો છે, તેની તપાસ પણ જો થઈ શકે છે તો એ જ રીતે થઈ શકે છે કે માણસ યથાશક્તિ દાર્શનિક ચિંતન-મનન કરીને સંતોષ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે કે પયગંબર આપણને સૃષ્ટિની પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓના પાછળ જે હકીકત છુપાયેલ છે તેની જાણકારી આપી રહ્યો છે, તે દિલમાં ઉતરે છે કે નહીં. આ જિજ્ઞાસાનું સાચું કે ખોટું હોવું સમગ્રપણે જિજ્ઞાસાની રીત પર નિર્ભર છે. તેના ખોટા હોવાથી ખોટો મત અને સાચી હોય તો સાચો મત બને છે. હવે જરા સમીક્ષા કરીને જુઓ કે દુનિયામાં ખુદા-ખુદા સમૂહોએ આ જિજ્ઞાસા માટે કઈ-કઈ પદ્ધતિ અપનાવી છે—

મુશ્કરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)એ સંપૂર્ણપણે અંધશ્રદ્ધા પર પોતાની શોધનો પાયો મૂક્યો છે.

સંન્યાસીઓ-તપસ્વીઓ અને યોગીઓએ જો કે સાધનાનો ઢોંગ રચ્યો છે અને દાવો કર્યો છે કે અમે પ્રત્યક્ષના પાછળ જાંખીને પરીક્ષનું અવલોકન કરી લઈએ છીએ, પરંતુ સાચું એ છે કે તેમણે પોતાની આ શોધનો પાયો અટકળ પર મૂક્યો છે. તેઓ સાધના વાસ્તવમાં પોતાની અટકળની કરે છે અને જે કંઈ તેઓ કહે છે કે અમને દેખાઈ રહ્યું છે. તેની વાસ્તવિકતા તેના સિવાય બીજી કોઈ નથી કે અટકળથી જે વિચારો તેમણે બનાવી લીધા છે, તેના પર જ ધ્યાનને જમાવી દેવાથી અને પછી તેના પર મનનું દબાણ નાખવાથી તેમને એ જ વિચાર ચાલતા-ફરતા દેખાવા લાગે છે.

પરંપરાગત દાર્શનિકોએ 'ક્રિયાસ' (તર્ક, અનુમાન)ને શોધનો આધાર બનાવ્યો છે, જે વાસ્તવમાં અટકળ જ છે, પરંતુ આ અટકળની અપંગતાનો અનુભવ કરીને તેમણે તાર્કિક પ્રમાણ અને કૃત્રિમ બૌદ્ધિકતાની કાખઘોડી પર તેને ચલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તેનું નામ ક્રિયાસ (તર્કવાદ) આપી દીધું છે:

વૈજ્ઞાનિકોએ જો કે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં શોધ માટે જ્ઞાનાત્મક પદ્ધતિ અપનાવી, પરંતુ અલૌકિક સીમાઓમાં પગ મૂકતાં જ તેઓ પણ જ્ઞાનાત્મક પદ્ધતિઓને છોડીને અટકળ-અનુમાન અને તાર્કિક પ્રમાણના પાછળ ચાલી નીકળ્યા.

પછી આ બધા સમૂહોના અંધવિશ્વાસો અને અટકળોને કોઈ-ને-કોઈ પૂર્વગ્રહનો રોગ પણ લાગી ગયો, જેણે તેમને બીજાની વાત ન સાંભળવા અને પોતાના જ પસંદગીના માર્ગ પર વળવા અને વળી ગયા પછી વળેલા રહેવા માટે વિવશ કરી દીધા.

કુર્આન 'જિહાસા'ની આ પદ્ધતિને મૂળ રૂપે ખોટી ઠેરવે છે. તે કહે છે કે તમારી પથબચતાનું મૂળ કારણ એ જ છે કે તમે સત્યની શોધનો આધાર તર્ક અને અનુમાન તથા અટકળ પર મૂકો છો અને પછી પૂર્વગ્રહના કારણે કોઈની બધી રીતે ઉચિત વાત સાંભળવા માટે તૈયાર થતા નથી. આ જ બમણી ભૂલનું પરિણામ એ છે કે તમારા માટે સ્વયં સચ્ચાઈને પામી લેવું તો અસંભવ હતું જ, પયગંબરો દ્વારા લાવેલ દીન (ધર્મ)ને જાંચી-તપાસીને સાચા મત પર પહોંચવું પણ અસંભવ બની ગયું. તેની સરખામણીમાં કુર્આન દાર્શનિક શોધ માટે સાચી જ્ઞાનાત્મક અને બુદ્ધિગમ્ય રીત એ બતાવે છે કે પહેલા તમે એ લોકોનું વર્ણન ખુલ્લા કાનોથી, પક્ષપાત કે પૂર્વગ્રહ વિના સાંભળો, જેઓ દાવો કરે છે કે અમે અટકળ કે સાધનાના આધારે નહીં, બલકે 'જ્ઞાન'ના આધારે તમને બતાવી રહ્યા છીએ કે હકીકત આ છે. પછી સૃષ્ટિમાં જે નિશાનીઓ તમારા જોવામાં અને અનુભવમાં આવે છે તેના પર વિચાર કરો, તેમની સાક્ષીઓને એક-પછી-એક કમવાર જુઓ અને શોધતા જાઓ કે આ પ્રત્યક્ષના પાછળ જે હકીકતનો નિર્દેશ આ લોકો કરી રહ્યા છે, તેના તરફ સંકેત કરવાવાળી નિશાનીઓ તમને આ પ્રત્યક્ષમાં મળે છે કે નહીં. જો એવી નિશાનીઓ દેખાય અને સંકેત પણ સ્પષ્ટ હોય, તો પછી કોઈ કારણ નથી કે તમે અકારણ એ લોકોને ખોટા ઠેરવો જેમનું વર્ણન પુરાવાત્મક-વિશ્લેષણની સાક્ષીઓ મુજબ જોવા મળી રહ્યું છે. — આ જ પદ્ધતિ ઈસ્લામી દર્શનનો આધાર છે, જેને છોડીને અફસોસ છે કે મુસ્લિમ દાર્શનિકો પણ પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલના પદ્ધતિઓ પર ચાલી નીકળ્યા. કુર્આનમાં ઠેક-ઠેકાણે ન માત્ર આ વિચાર-પદ્ધતિ પર પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું છે, બલકે સ્વયં સૃષ્ટિની નિશાનીઓને પ્રસ્તુત કરીને તેનાથી નિષ્કર્ષ કાઢવા અને વાસ્તવિકતા સુધી પહોંચવાની જાણે વિધિસર ટ્રેઈનિંગ આપવામાં આવી છે, જેથી વિચારવા અને શોધવાની આ રીત મનમાં બેસી જાય. આમ, આ આયતમાં પણ ઉદાહરણના રૂપમાં માત્ર બે નિશાનીઓ તરફ ધ્યાન આકર્ષિત કરાવવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ રાત અને દિવસ. રાત અને દિવસનું આ પરિવર્તન વાસ્તવમાં સૂર્ય અને ધરતીના સંબંધોમાં અત્યંત નિયમસર ફેરફારના કારણે થાય છે. આ એક વિશ્વવ્યાપી વ્યવસ્થાપક અને સમગ્ર સૃષ્ટિ પર પ્રભુત્વશાળી સત્તા ધરાવનાર શાસકના અસ્તિત્વની સ્પષ્ટ નિશાની છે. આમાં સ્પષ્ટ તત્વદર્શિતા અને સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય પણ જોવા મળે છે, કેમ કે પૃથ્વી પર સ્થિત તમામ વસ્તુઓનાં હિતો આ જ રાત અને દિવસના આવવા-જવાની સાથે જોડાયેલ છે. આમાં સ્પષ્ટ રબુબિયત (પ્રભુતા) અને કૃપા અને પાલનહારીની નિશાનીઓ પણ જોવા મળે છે, કેમ કે આનાથી એ પ્રમાણ મળે છે કે જેણે ધરતી પર સ્થિત આ વસ્તુઓ પેદા કરી છે, તે સ્વયં જ તેમના અસ્તિત્વની જરૂરતો પણ પૂરી કરે છે. આનાથી એ જાણકારી પણ મળે છે કે તે વિશ્વવ્યાપી વ્યવસ્થાપક એક જ છે અને એ પણ કે તે રમતિયાળ નથી, બલકે તત્વદર્શી છે અને સ-ઉદ્દેશ્ય કામ કરે છે, અને એ પણ કે એ જ ઉપકારક અને મુરબ્બી (સંરક્ષક અને પ્રશિક્ષક) હોવાની હેસિયતે ઈબાદત (ઉપાસના અને આજ્ઞાપાલન)નો અધિકારી છે, અને રાત અને દિવસના આવવા-જવા હેઠળ જે કોઈ પણ છે, તે રબ (માલિક અને પાલનહાર) નહીં, બલકે મરબૂબ (જેનું પાલન કરવામાં આવે તે) છે, સ્વામી નહીં, બલકે દાસ છે. આ દૃઢ સાક્ષીઓની તુલનામાં મુશ્રિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)એ અટકળથી જે ધર્મો ઘડી રાખ્યા છે, તે છેવટે કેવી રીતે સાચા હોઈ શકે છે?

سُبْحٰنَهُ ۙ هُوَ الْغَنِيُّ ۙ لَهُ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ ۗ اِنْ عِنْدَكُمْ
 مِنْ سُلْطٰنٍ بِهٰذَا ۗ اَتَقُولُوْنَ عَلٰى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُوْنَ ﴿۷۰﴾ قُلْ اِنَّ الَّذِيْنَ
 يَفْتَرُوْنَ عَلٰى اللّٰهِ الْكٰذِبُ لَا يُفْلِحُوْنَ ﴿۷۱﴾ مَتَاعٌ فِى الدُّنْيَا ثُمَّ اِلَيْنَا
 مَرْجِعُهُمْ ثُمَّ نُنزِقُهُمُ الْعَذَابَ الشَّدِيْدَ بِمَا كَانُوْا يَكْفُرُوْنَ ﴿۷۲﴾

છે. (૬૯) સુબ્હાનલ્લાહ! (૬૦) તે તો બેનિયાઝ (નિરપેક્ષ) છે, આકાશો અને ધરતીમાં જે કંઈ છે બધું જ તેની મિલકત છે. (૬૧) તમારા પાસે આ કથન માટે છેવટે શું પ્રમાણ છે? શું તમે અલ્લાહ વિષે એ વાતો કહો છો જે તમારા જ્ઞાનમાં નથી? (૬૨) હે નબી! કહી દો કે જે લોકો અલ્લાહ પર જૂઠો આરોપ મૂકે છે, તેઓ કદાપિ સફળતા પામી શકતા નથી. (૭૦) અલ્પકાલીન દુનિયાની જિંદગીમાં મજા કરી લો, પછી અમારા તરફ તેમને પાછા ફરવાનું છે, પછી અમે આ કુફ (ઈન્કાર)ના બદલામાં, જે તેઓ કરી રહ્યા છે, તેમને સખત યાતનાનો સ્વાદ ચખાડીશું. (૭૧-૭૨) ઉપરની આયતોમાં લોકોની એ અજ્ઞાનતા પર નિંદા કરવામાં આવી હતી કે પોતાના ધર્મનો પાયો જ્ઞાનના બદલે અટકળ-અનુમાન પર રાખ્યો છે અને પછી કોઈ વૈજ્ઞાનિક રીતે એ તપાસવાનો પણ પ્રયત્ન નથી કરતા કે અમે જે ધર્મ પર ચાલી રહ્યા છીએ, તેનું કોઈ પ્રમાણ પણ છે કે નહીં. હવે આ જ અનુસંધાનમાં ઈસાઈઓ (ખ્રિસ્તીઓ) અને કેટલાક અન્ય ધર્મવાળાઓની એ અણસમજ પર ઠપકો કરવામાં આવ્યો છે કે તેમણે અટકળથી કોઈને અલ્લાહનો પુત્ર ઠરાવી લીધો.

(૬૭) 'સુબ્હાનલ્લાહ'નું વાક્ય આશ્ચર્યના રૂપે અને ક્યારેક વિસ્મય પ્રગટ કરવા માટે પણ બોલવામાં આવે છે અને ક્યારેક તેનાથી તાત્પર્ય તેનો વાસ્તવિક અર્થ હોય છે, અર્થાત્ એ કે 'અલ્લાહ દરેક પ્રકારની ત્રુટિ-ખામીથી પર અને પવિત્ર છે.' અહીં આ વાક્ય બંને અર્થ આપી રહ્યું છે. લોકોના એ કથન પર વિસ્મય વ્યક્ત કરવો પણ અપેક્ષિત છે અને તેમની વાતના જવાબમાં એ કહેવું પણ અપેક્ષિત છે કે અલ્લાહ તો ત્રુટિહીન અને ખામીરહિત છે, તેના તરફ પુત્રનો સંબંધ જોડવો કેવી રીતે સાચું હોઈ શકે છે.

(૬૮) અહીં તેમના આ કથનના ખંડનમાં ત્રણ વાતો કહેવામાં આવી છે —
 એક એ કે અલ્લાહ ત્રુટિહીન અને ખામીરહિત છે.
 બીજું એ કે તે નિરપેક્ષ અને નિસ્પૃહ છે.
 ત્રીજું એ કે આકાશ અને ધરતીની તમામ સ્થિત વસ્તુઓ તેની મિલકત છે. આ સંક્ષિપ્ત ઉત્તર થોડીક સમજૂતીની સાથે સરળતાથી સમજમાં આવી શકે છે :
 સ્પષ્ટ છે કે પુત્ર કાં તો સગો હોઈ શકે છે, કે દત્તક લીધેલો. જો આ લોકો કોઈને અલ્લાહનો સગો પુત્ર ઠરાવે છે, તો તેનો અર્થ એ છે કે અલ્લાહને એવો જીવધારી સમજે છે જે વ્યક્તિગત રૂપે નશ્વર હોય છે અને જેના અસ્તિત્વની નિરંતરતા તેના સિવાય સ્થાપિત નથી રહી શકતી કે તેની કોઈ જાતિ હોય અને એ જાતિથી કોઈ તેનું જોડુ હોય અને આ બંનેના જાતીય મિલનથી તેમનું કોઈ સંતાન હોય, જેના દ્વારા તેમનું વંશીય અસ્તિત્વ અને તેનું કાર્ય બાકી રહે;

۞

وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ نُوحٍ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ يٰقَوْمِ إِن كَانَ كَبُرَ
عَلَيْكُمْ مَّقَامِي وَتَذَكِيرِي بآيَاتِ اللَّهِ فَعَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْتُ
فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُنْ أَمْرُكُمْ عَلَيْكُمْ غُمَّةً

આમને નૂહ^(૯૯)નો કિસ્સો સંભળાવો, તે સમયનો કિસ્સો જ્યારે તેણે પોતાની કોમને કહ્યું હતું, 'હે કોમના ભાઈઓ ! જો મારું તમારા વચ્ચે રહેવું અને અલ્લાહની આયતોને સંભળાવી-સંભળાવીને તમને ગફલતમાંથી જગાવવું તમારા માટે અસહ્ય થઈ ગયું છે, તો મારો ભરોસો અલ્લાહ પર છે, તમે તમારા ઠરાવેલાં ભાગીદારોને સાથે લઈ એક સર્વસંમત નિર્ણય કરી લો અને જે યોજના તમારી દષ્ટિમાં હોય તેને બરાબર સમજી-વિચારી લો, જેથી તેનું કોઈ પાસું તમારી નજરથી છુપાયેલ ન રહે, પછી મારા અને જો આ લોકો એ અર્થમાં અલ્લાહનો પુત્ર ઠરાવે છે કે તેણે કોઈ વ્યક્તિને દત્તક બનાવ્યો છે, તો આ બે સ્થિતિથી ખાલી નથી, કાં તો તેમણે અલ્લાહને એ મનુષ્ય જેવો સમજ્યો છે જે નિઃસંતાન હોવાને કારણે પોતાની જાતિના કોઈ વ્યક્તિને એટલા માટે પુત્ર બનાવે છે કે તે તેનો વારસદાર હોય, અને નિઃસંતાન રહી જવાના કારણે જે નુકસાન તેને પહોંચી રહ્યું છે, ભલે નામ માત્ર માટે જ, તેની કંઈક અંશે પૂર્તિ કરી દે; અથવા તો પછી તેમનો વિચાર એ છે કે અલ્લાહ પણ મનુષ્યની જેમ ભાવનાત્મક પ્રવૃત્તિ રાખે છે અને પોતાના અસંખ્ય બંદાઓમાંથી કોઈ એકની સાથે તેને કંઈક એવો પ્રેમ થઈ ગયો છે કે તેણે તેને પુત્ર બનાવી લીધો છે. આ ત્રણેય સ્વરૂપોમાંથી જે સ્વરૂપ પણ હોય, છેવટે આ વિશ્વાસ કે આસ્થાની મૌલિક ધારણાઓમાં અલ્લાહ પર ઘણા દોષો, ઘણી નબળાઈઓ, ઘણી ખામીઓ અને ત્રુટિઓ અને ઘણી જરૂરતોનાં આરોપો લાગેલાં છે. આ જ કારણસર પહેલા વાક્યમાં કહેવામાં આવ્યું કે અલ્લાહ એ તમામ દોષો, ખામીઓ-ત્રુટિઓ અને નબળાઈઓથી પવિત્ર છે, જે તમે તેનાથી જોડી રહ્યા છો. બીજા વાક્યમાં કહેવામાં આવ્યું કે તે એ જરૂરતોથી પણ નિરપેક્ષ અને નિઃસ્પૃહ છે જેના કારણે નશ્વર મનુષ્યોને સંતાનની કે પુત્ર બનાવવાની જરૂર પડે છે, અને ત્રીજા વાક્યમાં સાફ કહી દેવામાં આવ્યું કે ધરતી અને આકાશમાં સૌ અલ્લાહના બંદા અને તેની મિલકત છે, તેમાં કોઈની સાથે પણ અલ્લાહનો એવો કોઈ વિશેષ અંગત સંબંધ નથી કે સૌને છોડીને તેને તે પોતાનો પુત્ર કે એક-માત્ર પુત્ર કે ઉત્તરાધિકારી ઘોષિત કરી દે. ગુણોના આધારે નિઃશંક અલ્લાહ કેટલાક લોકોને બીજાઓની તુલનામાં વધારે પ્રિય રાખે છે, પરંતુ એ પ્રેમનો અર્થ એ નથી કે કોઈ બંદાને બંદગીની જગ્યાએથી ઉઠાવીને ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)માં ભાગીદાર હોવાનું પદ આપી દેવામાં આવે. વધારેમાં વધારે આ પ્રેમનો તકાદો બસ એ છે જે આનાથી પહેલાની એક આપતમાં વર્ણવી દેવામાં આવેલ છે કે 'જેઓ ઈમાન લાવ્યા અને જેમણે સંયમ અને ઈશભયનું વલણ અપનાવ્યું તેમના માટે કોઈ ભય અને દુઃખનો અવકાશ નથી, દુનિયા અને આખિરત બંનેમાં તેમના માટે ખુશખબર જ ખુશખબર છે.'

(૯૯) અહીં સુધી તો આ લોકોને બધી રીતે ઉચિત પ્રમાણો અને હદયને સ્પર્શ કરનારાં ઉપદેશોની સાથે સમજાવવામાં આવ્યા હતા કે તેમની આસ્થાઓ, વિચારો અને રીતોમાં ભૂલ શું છે, અને તે કેમ ખોટાં છે અને તેની સરખામણીમાં સાચો રસ્તો શું છે અને તે કેમ સાચો છે? હવે તેમની એ કાર્ય-પદ્ધતિ તરફ ધ્યાન જામ છે, જે તેઓ તેને સીધા-સીધા અને સાફ-સાફ સમજાવવા અને બતાવવાના જવાબમાં અપનાવી રહ્યા હતા. દસ-અગિયાર

ثُمَّ اقْضُوا إِلَيَّ وَلَا تُنظِرُونِ ﴿٦٠﴾ فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَمَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ
 أَجْرٍ إِنْ أَجِرْتُمْ إِلَّا عَلَى اللَّهِ وَأَمِرتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُسْلِمِينَ ﴿٦١﴾
 فَكَذَّبُوهُ فَانجَيْنَاهُ وَمَنْ مَعَهُ فِي الْفُلْكِ وَجَعَلْنَاهُمْ خَلِيفَ
 وَأَغْرَقْنَا الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ
 الْمُنذَرِينَ ﴿٦٢﴾ ثُمَّ بَعَثْنَا مِنْ بَعْدِهِ رَسُولًا إِلَى قَوْمِهِمْ

વિરુદ્ધ તેને અમલમાં મૂકો અને મને કદાપિ મહેતલ ન આપો. (૬૦) (૭૨) તમે મારા ઉપદેશથી મોહું ફેરવ્યું (તો મારું શું નુકસાન કર્યું), હું તમારા પાસેથી કોઈ બદલો માગતો ન હતો, મારો બદલો તો અલ્લાહના શિરે છે, અને મને હુકમ આપવામાં આવ્યો છે કે (ચાહે કોઈ માને કે ન માને) હું પોતે મુસ્લિમ (અલ્લાહનો આજ્ઞાકારી) બનીને રહું.” (૭૩) — તેમણે તેને ખોટો ઠેરવ્યો અને પરિણામ એ આવ્યું કે અમે તેને અને એ લોકોને જેઓ તેના સાથે નૌકામાં હતા, બચાવી લીધા અને તેમને જ ધરતીમાં ઉત્તરાધિકારી બનાવ્યા અને એ સૌને ગરકાવ કરી દીધા જેમણે અમારી આયતોને ખોટી ઠેરવી હતી. પછી જોઈ લો કે જેમને ચેતવવામાં આવ્યા હતા (અને તેમ છતાં જેઓ માન્યા નહીં) તેમનું પરિણામ શું આવ્યું? (૭૪) ત્યારબાદ નૂહ પછી અમે જુદા-જુદા પયગંબરોને તેમની કોમો તરફ મોકલ્યા અને

વર્ષથી તેમનું વર્તન એ હતું કે તેઓ, આ બધી રીતે ઉચિત આલોચના અને સાચા માર્ગદર્શન પર વિચાર કરીને પોતાની પથભ્રષ્ટતાઓ પર પુનર્દૃષ્ટિ નાખીને તેમાં સુધારણા કરવાના બદલે ઊલટા એ વ્યક્તિના પ્રાણના દુશ્મન બની ગયા હતા, જે આ વાતોને પોતાના કોઈ અંગત સ્વાર્થ માટે નહીં, બલકે તેમની જ ભલાઈ માટે પ્રસ્તુત કરી રહ્યો હતો. તેઓ તર્ક અને દલીલનો જવાબ પથ્થરોથી અને ઉપદેશોનો જવાબ અપશબ્દોથી આપી રહ્યા હતા. પોતાની વસ્તીમાં આવા વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ તેમના માટે અત્યંત અપ્રિય, બલકે અસહ્ય થઈ ગયું હતું, જે ખોટાને ખોટું કહેવાવાળો હોય અને સાચી વાત બતાવવાની કોશિશ કરતો હોય. તેમની માંગ એ હતી કે અમે-સૌ આંધળાઓની વચ્ચે જે આંખોવાળો જોવા મળે છે, તે અમારી આંખો ખોલવાના બદલે પોતાની આંખો જ બંધ કરી લે, નહિં તો અમે બળજબરીથી તેની આંખો ફોડી નાખીશું, જેથી જોવા જેવી વસ્તુ અમારી જમીન પર જોવા ન મળે. આ પદ્ધતિ જે તેમણે અપનાવી રાખી હતી તેના પર વધારે કંઈ કહેવાને બદલે અલ્લાહ પોતાના પયગંબરને આદેશ આપે છે કે તેમને નૂહનો અહેવાલ સંભળાવી દો. એ જ અહેવાલમાં તેઓ પોતાના અને તમારા મામલાનો જવાબ પણ પ્રાપ્ત કરી લેશે.

(૭૦) આ પડકાર હતો કે હું મારા કામથી અટકીશ નહીં, તમે મારા વિરુદ્ધ જે કંઈ કરવા ઈચ્છો છો, કરી નાખો. મારો ભરોસો અલ્લાહ પર છે. (તુલના માટે જુઓ, સૂર: હૂદ, આયત-૫૫)

فَجَاءَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا بِمَا كَذَّبُوا بِهِ مِنْ قَبْلُ ط
 كَذَلِكَ نَطْبَعُ عَلَى قُلُوبِ الْمُعْتَدِينَ ۝ ثُمَّ بَعَثْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ
 مُوسَىٰ وَهَارُونَ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ بِآيَاتِنَا فَاسْتَكْبَرُوا وَكَانُوا قَوْمًا
 مُّجْرِمِينَ ۝ فَلَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِنَا قَالُوا إِنَّ هَذَا لَسِحْرٌ
 مُّبِينٌ ۝ قَالَ مُوسَىٰ اتَّقُوا لَوْنَ لِلْحَقِّ لَمَّا جَاءَكُمْ ط اَسِحْرٌ هَذَا ط

તેઓ તેમના પાસે સ્પષ્ટ નિશાનીઓ લઈને આવ્યા, પરંતુ જે વસ્તુને તેમણે પહેલાં ખોટી ઠેરવી હતી તેને

ફરીથી માની જ નહીં. આવી રીતે અમે હદ વટાવી જનારાઓના હૃદયો પર મહોર મારી દઈએ છીએ. (૭૧)

(૭૫) પછી તેમના (૭૨) બાદ અમે મૂસા અને હારૂનને અમારી નિશાનીઓ સાથે ફિરઔન અને તેના સરદારો તરફ મોકલ્યા, પરંતુ તેમણે પોતાની મોટાઈનો ઘમંડ કર્યો (૭૩) અને તેઓ ગુનેગાર લોકો હતા.

(૭૬) પછી જ્યારે અમારા પાસેથી સત્ય તેમના સામે આવ્યું તો તેમણે કહી દીધું કે આ તો ખુલ્લો જાદૂ છે. (૭૪)

(૭૭) મૂસાએ કહ્યું “તમે સત્યને આવું કહો છો જ્યારે કે તે તમારા સામે આવી ગયું? શું આ જાદૂ છે?

તેઓ તેમના પાસે સ્પષ્ટ નિશાનીઓ લઈને આવ્યા, પરંતુ જે વસ્તુને તેમણે પહેલાં ખોટી ઠેરવી હતી તેને ફરીથી માની જ નહીં. આવી રીતે અમે હદ વટાવી જનારાઓના હૃદયો પર મહોર મારી દઈએ છીએ. (૭૧)

(૭૧) સીમાનું ઉલ્લંઘન કરવાવાળા એ લોકો છે, જેઓ એક વાર ભૂલ કરી લીધા પછી ફરી પોતાની વાતનો પક્ષ પાત, દુરાગ્રહ અને હઠધર્મીના કારણે પોતાની એ જ ભૂલ પર અટલ રહે છે અને જે વાતને માનવાનો એક વાર ઈન્કાર કરી ચૂક્યા છે, તેને ફરી કંઈ સમજાવવા અને બધી રીતે કોઈ ઉચિત તર્ક અને પ્રમાણથી પણ નથી માનતા. આવા લોકો પર છેવટે અલ્લાહની એવી ફિટકાર પડે છે કે તેમને પછી ક્યારેય સીધા માર્ગ પર આવવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી.

(૭૨) આ પ્રસંગે એ નોંધોને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખવામાં આવે જે અમે સૂર: આ'રાફ (આયત ૧૦૦ થી ૧૭૧ સુધી)માં હઝરત મૂસા અલૈ. અને ફિરઔનના અહેવાલ પર લખી છે. જે વાતોની સમજૂતી ત્યાં કરવામાં આવી ચૂકી છે, તેને અહીં પુનરાવર્તિત કરવામાં આવતી નથી.

(૭૩) અર્થાત્ તેમણે પોતાના ધન અને સત્તા અને સુખ-વૈભવના નશામાં ચૂર થઈને પોતાને બંદગીના સ્થાનેથી ઉચ્ચ સમજી લીધા અને આજ્ઞાપાલનમાં માથું ઝુકાવવાને બદલે અકડાઈ બતાવી.

(૭૪) અર્થાત્ હઝરત મૂસા અલૈ.નો સંદેશ સાંભળીને એ જ બધું કહ્યું, જે મક્કાના કાફિરોએ મુહમ્મદ અલૈ.નો સંદેશ સાંભળીને કહ્યું હતું કે “આ વ્યક્તિ તો સ્પષ્ટ જાદુગર છે.” (જુઓ આ જ સૂર: યુનુસની બીજી આયત)

અહીં સમગ્ર કમને દૃષ્ટિમાં રાખવાથી એ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે હઝરત મૂસા અને હારૂન અલૈ. પણ વાસ્તવમાં એ જ સેવા પર નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા, જેના પર હઝરત નૂહ અલૈ. અને તેમના પછી તમામ પયગંબરો, હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. સુધી નિયુક્ત કરવામાં આવતા રહ્યા છે. આ સૂર:માં આરંભથી જ એક વિષય ચાલતો આવી રહ્યો છે અને તે એ છે કે માત્ર અલ્લાહ રબ્બુલ આલમીન (સર્વ સૃષ્ટિઓનો માલિક અને પાલનહાર)ને પોતાનો રબ અને ઉપાસ્ય માનો અને એ સ્વીકાર કરો કે તમને આ જીવન પછી બીજા જીવનમાં અલ્લાહની સામે

وَلَا يُفْلِحُ السَّحْرُونَ ﴿١٠﴾ قَالُوا أَجِئْنَا لِنَتْلِفَتَنَا عَمَّا وَجَدْنَا عَلَيْهِ

જો કે જાદુગરો સફળતા પામતા નથી.”^(૭૫) (૭૮) તેમણે જવાબમાં કહ્યું, “શું તું એટલા માટે આવ્યો છે કે અમને એ માર્ગથી ફેરવી દે, જેના પર અમે અમારા બાપ-દાદાઓને જોયા છે, અને ધરતીમાં મોટાઈ તમારા

થવાનું છે અને પોતાનાં કર્મોનો હિસાબ આપવાનો છે. પછી જે લોકો પયગંબરના આ આમંત્રણને માનવાનો ઈન્કાર કરી રહ્યા છે, તેમને સમજાવવામાં આવી રહ્યું છે કે ન કેવળ તમારી સફળતાનો, બલકે તમામ માનવોની સફળતાનો આધાર આ જ માર્ગદર્શનને પ્રદર્શ કરવા પર રહ્યો છે. આ જ આ સૂરનો કેન્દ્રીય વિષય છે, અને આ સંદર્ભમાં જ્યારે ઐતિહાસિક પુરાવાઓના રૂપમાં બીજા પયગંબરોનો ઉલ્લેખ થયો છે, તો અનિવાર્ય રૂપે તેનો અર્થ એ જ છે કે જે સંદેશ આ સૂરમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યો છે, એ જ એ તમામ પયગંબરોનો સંદેશ હતો અને તેને જ લઈને હઝરત મૂસા અને હારૂન અલૈ. પણ ફિરઝોન અને તેની જાતિના સરદારોની પાસે ગયા હતા: જો ઘટના એ હોત, જે કેટલાક લોકોએ અનુમાન કર્યું છે કે હઝરત મૂસા અને હારૂન અલૈ. નું મિશન એક વિશેષ જાતિને બીજી જાતિની ગુલામીથી મુક્ત કરાવવાનું હતું, તો આ સંદર્ભમાં આ ઘટનાને ઐતિહાસિક ઉદાહરણના રૂપમાં પ્રસ્તુત કરવું તદ્દન અસંબંધિત હોત. એમાં સંદેહ નથી કે આ બંને પયગંબરોના મિશનનો એક ભાગ એ પણ હતો કે બની ઈસરાઈલ (એક મુસ્લિમ જાતિ)ને એક કાફિર (અધર્મી) જાતિના કબજામાંથી (જો તેઓ પોતાના કુક પર કાયમ રહે તો) મુક્તિ અપાવે. પરંતુ આ એક ગૌણ ઉદ્દેશ્ય હતો, ન કે મોકલવાનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય. મૂળ ઉદ્દેશ્ય તો એ જ હતો જે કુર્આન અનુસાર તમામ પયગંબરોને મોકલવાનો ઉદ્દેશ્ય રહ્યો છે અને સૂર: નાઝિઆતમાં જેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ પણ કરી દેવામાં આવ્યો છે કે, ﴿قُلْ إِنِّي أُمِّيٌّ كَمَا كُنْتُمْ إِنِّي أَنَا فِي سُبُلِ الْوَسِيلَةِ إِلَىٰ رَبِّي﴾ (ફિરઝોની પાસે જાઓ, કેમ કે તે બંદગીની સીમા પાર કરી ગયો છે, અને તેને કહો કે શું તું એના માટે તૈયાર છે કે સુધરી જાય અને હું તારા રબ તરફ તારું માર્ગદર્શન કરું તો તું તેનાથી ડરે ?) પરંતુ ફિરઝોન અને તેના દરબારીઓએ એ સંદેશને અપનાવ્યો નહીં અને છેવટે હઝરત મૂસા અલૈ.ને એ જ કરવું પડ્યું કે પોતાની મુસ્લિમ જાતિને તેના કબજામાંથી કાઢીને લઈ જાય, તેથી તેમના મિશનનો આ જ ભાગ ઈતિહાસમાં ઉભરીને આવ્યો અને કુર્આનમાં પણ તેને એવી જ રીતે ઉભારીને પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યો જેમ કે તે ઈતિહાસમાં ખરેખર છે. જે વ્યક્તિ કુર્આનના વિસ્તૃત વિવરણને તેના ‘સંપૂર્ણ’થી અલગ કરીને જોવાની ભૂલ ન કરતો હોય, બલકે તેને ‘સંપૂર્ણ’ અંતર્ગત કરીને જોતો અને સમજતો હોય, તે ક્યારેય એ ભ્રમમાં નથી પડી શકતો કે એક જાતિની મુક્તિ કોઈ નબીને મોકલવાનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય હોઈ શકે છે અને સત્ય-ધર્મનું આહવાન માત્ર તેનો એક ગૌણ ઉદ્દેશ્ય હોઈ શકે છે.

(૭૫) અર્થ એ છે કે પ્રત્યક્ષમાં જાદૂ અને મોજિજા (ચમત્કાર)ની વચ્ચે જે એકરૂપતા હોય છે તેના આધારે તમે લોકોએ તેને નિ:સંકોચ જાદૂ ઠેરવી દીધું, પરંતુ મૂર્ખ લોકો ! તમે એ ન જોયું કે જાદુગર કયા પ્રકારનાં ચરિત્ર અને આચરણના લોકો હોય છે અને કયા ઉદ્દેશ્યો માટે જાદૂ કરતા હોય છે. શું કોઈ જાદુગરનું એ જ કામ હોય છે કે નિ:સ્વાર્થ અને બેધડક એક તાનાશાહ શાસકના દરબારમાં આવે અને તેની પથભ્રષ્ટા પર ઠપકો આપે અને ખુદાપરસ્તી (ઈશપરાયણતા) અને મનની પવિત્રતા અપનાવવાનું આહવાન કરે ? તમારા ત્યાં કોઈ જાદુગર આવ્યો હોત તો કોણ જાણે કેટલી સલામીઓ આપતો, કેટલી ખુશામદો અને સ્તુતિ-ગાન ગાતો અને પછી પોતાનો તમાશો બતાવી દીધા પછી માંગવા માટે હાથ ફેલાવી દેતો — આ સમગ્ર વિષયને કેવળ એક વાક્યમાં સમેટી લેવામાં આવ્યો છે કે જાદુગર સફળતા પ્રાપ્ત કરવાવાળા માણસો નથી હોતા.

اَبَاءَنَا وَتَكُونَ لَكُمَا الْكِبْرِيَاءُ فِي الْأَرْضِ ط وَمَا نَحْنُ لَكُمَا بِمُؤْمِنِينَ ﴿٧٤﴾
 وَقَالَ فِرْعَوْنُ ائْتُونِي بِكُلِّ سِحْرِ عَلِيمٍ ﴿٧٥﴾ فَلَمَّا جَاءَ السَّحَرَةُ
 قَالَ لَهُمْ مُوسَى اأَلْقُوا مَا أَنْتُمْ مُلْقُونَ ﴿٧٦﴾ فَلَمَّا أَلْقَوْا قَالَ
 مُوسَى مَا جِئْتُمْ بِهِ السِّحْرُ ط إِنَّ اللَّهَ سَيُبْطِلُهُ ط إِنَّ اللَّهَ لَا يُصْلِحُ
 عَمَلَ الْمُفْسِدِينَ ﴿٧٧﴾ وَيُحِقُّ اللَّهُ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْبَاطِلُونَ ﴿٧٨﴾ ﴿٧٤﴾

બંનેની સ્થાપિત થઈ જાય? ^(૭૪) તમારી વાત તો અમે માનવાના નથી.” (૭૮) અને ફિરઓને (પોતાના માણસોને) કહ્યું; “દરેક જાદુ-વિદ્યાના પ્રવીણ જાદુગરોને મારા સમક્ષ હાજર કરો.” (૮૦) જ્યારે જાદુગરો આવી ગયા તો મૂસાએ તેમને કહ્યું, “તમારે જે ફેંકવું હોય, ફેંકો.” (૮૧) પછી જ્યારે તેમણે પોતાની જાદુ કરેલી વસ્તુઓ ફેંકી દીધી તો મૂસાએ કહ્યું, “આ તમે જે કંઈ ફેંક્યું છે તે જાદૂ છે. ^(૭૭) અલ્લાહ હમણાં જ તેને વ્યર્થ કરી દે છે. બગાડ ફેલાવનારાઓના કામને અલ્લાહ સુધરવા દેતો નથી (૮૨) અને અલ્લાહ પોતાના ફરમાનો વડે સત્યને સત્ય કરી દેખાડે છે, ચાહે ગુનેગારોને તે ગમે તેટલું અપ્રિય હોય.” (રુકૂઅ-૮)

(૭૬) સ્પષ્ટ છે કે જો હઝરત મૂસા અને હાઝન અલૈ.ની અસલ માંગ બની ઈસરાઈલની મુક્તિની હોત, તો ફિરઓન અને તેના દરબારીઓએ એ ભય વ્યક્ત કરવાની કોઈ જરૂર નહોતી કે આ બંને મહાનુભાવોનો સંદેશ ફેલાવાથી મિસર (ઈજિપ્ત)ની ધરતીનો ધર્મ બદલાઈ જશે અને દેશમાં અમારા બદલે તેમની મોટાઈ સ્થાપિત થઈ જશે. તેમના આ ભયનું કારણ તો એ જ હતું કે હઝરત મૂસા અલૈ. મિસરવાસીઓને અલ્લાહની બંદગી તરફ આહવાન કરી રહ્યા હતા અને તેનાથી એ શિર્કયુક્ત વ્યવસ્થા જોખમમાં હતી, જેના પર ફિરઓનની બાદશાહી અને તેમના સરદારોની સરદારી અને ધાર્મિક આગેવાનોની આગેવાની સ્થાપિત હતી. (જૂઓ સૂર: આ'રાફ, નોંધ-૮૮; સૂર: મુ'મિન, નોંધ-૪૩)

(૭૭) અર્થાત્ જાદૂ એ નહોતું જે મેં બતાવ્યું હતું, જાદૂ એ છે જે તમે બતાવી રહ્યા છો.

فَمَا أَمَّنَ لِمُوسَى إِلَّا ذُرِّيَّتُهُ مِّن قَوْمِهِ عَلَى خَوْفٍ مِّن فِرْعَوْنَ
وَمَلَأِبَهُمْ أَن يَفْتِنَهُمْ ۗ وَإِنَّ فِرْعَوْنَ لَعَالٍ فِي الْأَرْضِ ۗ وَإِنَّهُ

(૮૩) (પછી જુઓ કે) મૂસાને તેની કોમના થોડાંક નવયુવકો^(૭૮) સિવાય કોઈએ ન માન્યો,^(૭૯)

ફિરઓનના ડરથી અને સ્વયં પોતાની જાતિના આગેવાનોની બીકથી (જેમને ભય હતો કે) ફિરઓન તેમને યાતના આપશે અને હકીકત એ છે કે ફિરઓનને દેશમાં વર્યસ્વ પ્રાપ્ત હતું અને તે એ
(૭૮) મૂળ અરબીમાં શબ્દ 'ઝુરિયહ' પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ 'સંતાન' છે. અમે આનો અનુવાદ 'નવયુવાન' કર્યો છે. વાસ્તવમાં આ વિશેષ શબ્દના ઉપયોગથી જે વાત કુઆન-મજ્દ વર્ણવવા માગે છે, તે એ છે કે એ જોખમથી ભરપૂર સમયમાં સત્યનો સાથ આપવા અને સત્યના ધ્વજવાહકને પોતાનો માર્ગદર્શક માની લેવાનું સાહસ કેટલાક કિશોરો અને કિશોરીઓએ તો કર્યું, પરંતુ માતાઓ અને પિતાઓ અને જાતિના પ્રૌઢ લોકોને આનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત ન થયું. તેમના પર તેમનું હિત, સ્વાર્થ અને દુનિયાના લાભો કંઈક એવી રીતે છવાયેલા રહ્યા કે તેઓ એવા સત્યનો સાથ આપવા તૈયાર ન થયા, જેનો માર્ગ તેમને સંકટોથી ભરેલો દેખાઈ રહ્યો હતો, બહે તેઓ તો ઊલટા નવયુવાનોને જ રોકતા રહ્યા કે મૂસાના નજીક ન જાઓ, નહિં તો તમે પોતે પણ ફિરઓનના પ્રકોપના ભોગ બનશો અને અમારા પર પણ આફત આવશે.

આ વાત મુખ્યરૂપે કુઆનિ ઉભારીને એટલા માટે પ્રસ્તુત કરેલ છે કે મક્કાની વસ્તીમાંથી પણ હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. સાથ આપવા માટે શરૂઆતમાં જે લોકો આગળ વધ્યા હતા, તેઓ જાતિના મોટા-વૃદ્ધો અને પ્રૌઢ લોકો નહોતા, બહે કેટલાક સાહસિક નવયુવાનો જ હતા. હઝરત અલી બિન અબી તાલીબ, જાકર તય્યાર, જુબૈર, તલહા, સાદ બિન અબી વક્કાસ, મુસ્અબ બિન ઉમૈર, અબ્દુલ્લાહ બિન મસઉદ રદિ. જેવા લોકો ઈસ્લામ કબૂલ કરતી વખતે ૨૦ વર્ષથી ઓછી વયના હતા. હઝરત અબ્દુરરહમાન બિન ઔફ, બિલાલ અને સુહૈબ રદિ. ની વય ૩૦ અને ૫૦ ની વચ્ચે હતી. હઝરત અબૂ ઉબૈદા બિન જરહિ, ઝૈદ બિન હારિસા, ઉસ્માન બિન અફફાન અને ઉમર ફારૂક રદિ. ૩૦ થી ૩૫ વર્ષની વચ્ચેની વયના હતા. તેમનાથી વધારે આષેડ ઉંમર હઝરત અબૂબક રદિ. ની હતી અને તેમની વય પણ ઈમાન લાવવાના સમયે ૩૮ વર્ષથી વધારે નહોતી. આરંભિક મુસલમાનોમાં કેવળ એક સહાબીનું નામ આપણને મળે છે, જેમની વય નબી સલ્લ. થી વધારે હતી, અર્થાત્ હઝરત ઉબૈદા બિન હારિસ મુત્તલબી, અને સંભવતઃ આખા સમૂહમાં એક જ સહાબી હુઝૂર સલ્લ. ની વયના હતા, અર્થાત્ હઝરત અમ્માર બિન યાસિર રદિ. .

(૭૯) મૂળ અરબીમાં 'ફ-મા આમન લિ-મૂસા' ના શબ્દો છે. આનાથી કેટલાક લોકોને સંદેહ થયો કે કદાચ બની ઈસરાઈલ બધા જ કાફિર (ઈન્કાર કરનારા) હતા અને આરંભમાં તેમાંથી માત્ર કેટલાક લોકો ઈમાન લાવ્યા. પરંતુ અરબી વ્યાકરણમાં ઈમાનની સાથે જયારે અરબી ભાષાનો વર્ણ 'લામ' સંબંધિત સર્વનામના રૂપમાં પ્રયુક્ત થાય છે, તો તે સામાન્ય રીતે આજ્ઞાપાલન અને સમર્પણનો અર્થ દર્શાવે છે, અર્થાત્ કોઈની વાત માનવી અને તેના કહેવા પર ચાલવું. વાસ્તવમાં આ શબ્દોનો અર્થ એ છે કે કેટલાક નવયુવાનોને છોડીને બની ઈસરાઈલની આખી જાતિમાંથી કોઈપણ એ વાત પર તૈયાર ન થયા કે હઝરત મૂસા અલૈ. ને પોતાના માર્ગદર્શન અને વડા માનીને તેમનું અનુસરણ અપનાવી લેતા. વધુમાં, પછીના વાક્યએ આ વાતને સ્પષ્ટ કરી દીધી કે તેમનાં આ વર્તનનું મૂળ કારણ

لَيْنَ الْمُسْرِفِينَ ﴿٧٧﴾ وَقَالَ مُوسَىٰ يُقَوْمِ إِنِ كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ
فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُوا إِنِ كُنْتُمْ مُسْلِمِينَ ﴿٧٨﴾ فَقَالُوا عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْنَا
رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً لِّلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ ﴿٧٩﴾ وَنَجِّنَا بِرَحْمَتِكَ مِنَ
الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ ﴿٨٠﴾ وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ وَأَخِيهِ أَن تَبَوَّأَا

લોકોમાંથી હતો જેઓ કોઈ હદ પર રોકાતા નથી. (૮૪) મૂસાએ પોતાની કોમને કહ્યું કે “લોકો! જો તમે હકીકતમાં અલ્લાહ પર ઈમાન ધરાવતા હોવ તો તેના પર ભરોસો કરો જો તમે મુસલમાન છો.” (૮૧)

(૮૫) તેમણે જવાબ આપ્યો, (૮૨) “અમે અલ્લાહ પર જ ભરોસો કર્યો, હે અમારા રબ ! અમને અત્યાચારી લોકો માટે ફિત્નો (૮૩) ન બનાવ (૮૬) અને પોતાની કૃપાથી અમને કાફિરો (અધર્મીઓ) થી મુક્તિ આપ.” (૮૭) અને અમે મૂસા અને તેના ભાઈને નિર્દેશ કર્યો, “મિસરમાં થોડાંક મકાન

એ નહોતું કે તેમને હઝરત મૂસા અલૈ. ના સાથા અને તેમના સંદેશના સત્ય હોવામાં કોઈ સંદેહ હતો, બલ્કે આનું કારણ માત્ર એ હતું કે તેઓ અને મુખ્યરૂપે તેમનાં વડીલો હઝરત મૂસા અલૈ. નો સાથ આપીને પોતાને ફિરઅૌનની કૂરતાના જોખમમાં નાખવા માટે તૈયાર નહોતા. [આ જ વાત તરફ સૂર: આ'રાફની આ-૧૨૯ અર્થાત્ 'તારા આગમન પહેલા પણ અમને સતાવવામાં આવતા હતા'] માં પણ સંકેત કરવામાં આવ્યો છે અને આનું વિવરણ બાઈબલના પુસ્તક (Exodus 6:20-21) માં જોઈ શકાય છે.

(૮૦) મૂળ અરબીમાં શબ્દ ‘મુસ્રિફીન’ પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ છે સીમા પાર કરી જવાવાળો, પરંતુ આ શાબ્દિક અનુવાદથી તેનો મૂળ આત્મા ઝળકતો નથી. ‘મુસ્રિફીન’થી અભિપ્રેત વાસ્તવમાં એ લોકો છે, જેઓ પોતાનો સ્વાર્થ પૂરો કરવા માટે કોઈ બરાબમાં બરાબ રીત અપનાવવાથી પણ સંકોચ નથી કરતા, કોઈ અત્યાચાર અને કોઈ દુષ્ચરિત્ર અને કોઈ પાશવતા અને બર્બરતા કરવાથી પણ નથી ચૂકતા, પોતાની ઈચ્છાઓની પાછળ દરેક પ્રકારનાં અતિરેક સુધી જઈ શકે છે. આમના માટે કોઈ સીમા નથી, જેના પર જઈને તેઓ અટકી જાય.

(૮૧) સ્પષ્ટ છે કે આ શબ્દો કોઈ કાફિર (ઈન્કાર કરનાર)ને સંબોધિત કરીને કહી શકાતા નથી. હઝરત મૂસા અલૈ. નું આ કથન સાફ બતાવી રહ્યું છે કે બની ઈસરાઈલની આખી જાતિ તે વખતે મુસલમાન હતી અને હઝરત મૂસા તેમને એ ઉપદેશ આપી રહ્યા હતા કે જો તમે વાસ્તવમાં મુસલમાન છો, જેમ કે તમારો દાવો છે, તો ફિરઅૌનની શક્તિથી ભયભીત ન થાઓ, બલ્કે અલ્લાહની શક્તિ પર ભરોસો કરો.

(૮૨) આ ઉત્તર એ નવયુવાનોનો હતો, જેઓ હઝરત મૂસા અલૈ. નો સાથ આપવા માટે તૈયાર થયા હતા. અહીં ‘કાલૂ’ (તેમણે જવાબ આપ્યો) થી અભિપ્રેત જાતિ નહીં, બલ્કે ‘ઝુરિયત’ (કેટલાક નવયુવાનો) છે, જેમ કે પ્રસંગ દર્શાવી રહેલ છે.

(૮૩) એ સાચા ઈમાનવાળા નવયુવાનોની આ દુઆ કે ‘અમને અત્યાચારી લોકો માટે ફિત્નો ન બનાવ’ ખૂબ જ વ્યાપક અર્થ ધરાવે છે. પથભ્રષ્ટતાના ચારે તરફ વર્ચસ્વ અને પ્રભુત્વની સ્થિતિમાં જ્યારે કેટલાક લોકો સત્યની સ્થાપના માટે ઉઠે છે, તો તેમને જુદા-જુદા પ્રકારના અત્યાચારીઓનો સામનો કરવો પડતો હોય છે અને એ સત્યનું

لِقَوْمِكُمَا بِمِصْرَ بُيُوتًا وَاجْعَلُوا بُيُوتَكُمْ قِبْلَةً وَأَقِيبُوا الصَّلَاةَ ۗ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ ﴿۱۰﴾ وَقَالَ مُوسَى رَبَّنَا إِنَّكَ آتَيْتَ

પોતાની કોમ માટે પ્રાપ્ત કરી લો અને પોતાના આ મકાનોને કિબ્લા બનાવી લો અને નમાઝ કાયમ કરો (૮૪) અને ઈમાનવાળાઓને ખુશખબર આપી દો. (૮૫) (૮૮) મૂસાએ (૮૯) દુઆ કરી, ‘હે અમારા રબ ! તેં

આહવાન કરવાવાળાની પ્રત્યેક નિષ્ફળતા, દરેક મુસીબત, દરેક ભૂલ, દરેક પ્રકારની નબળાઈ અને દરેક કમી એ જુદા-જુદા સમૂહો માટે વિવિધ રૂપમાં ‘ફિત્નો’ બની જાય છે, અને તેઓ તેને તેમના અસત્ય પર હોવાની દલીલ ઠરાવવા લાગે છે. આમ, આ ખૂબ વ્યાપક દુઆ હતી, જે હઝરત મૂસા અલૈ. ના આ સાથીઓએ માંગી હતી કે હે અલ્લાહ અમારા પર એવી કૃપા કર કે અમે અત્યાચારીઓ માટે ‘ફિત્નો’ (અજમાયશ) બનીને ન રહી જઈએ, અર્થાત્ અમને ભૂલોથી, નબળાઈઓથી, કમીઓથી બચાવ અને અમારી કોશિશને દુનિયામાં વૃદ્ધિ પ્રદાન કર, જેથી અમારું અસ્તિત્વ તારા બંદાઓ માટે ભલાઈનું કારણ બને, ન કે અત્યાચારીઓ માટે દુષ્ટતાનું સાધન.

(૮૪) આ આયતના અર્થમાં વિવરણકર્તાઓ વચ્ચે મતભેદ છે. તેના શબ્દો પર અને એ વાતાવરણ પર, જેમાં આ શબ્દો કહેવામાં આવ્યા છે, વિચાર કરવાથી મેં એ સમજ્યું છે કે કદાચ મિસરમાં સત્તાધારી પક્ષે હિંસા કરીને અને સ્વયં બની ઈસરાઈલની પોતાની ઈમાની નબળાઈના કારણે ઈસરાઈલી અને મિસરી મુસલમાનોના ત્યાં જમાઅતથી નમાઝની વ્યવસ્થા સમાપ્ત થઈ ચૂકી હતી, અને આ તેમની એકતાના વિખરાવાનું અને તેમના ધાર્મિક આત્મા પર મૃત્યુ છવાઈ જવાનું મોટું કારણ હતું. તેથી હઝરત મૂસા અલૈ. ને આદેશ આપવામાં આવ્યો કે આ વ્યવસ્થાને નવેસરથી સ્થાપીત કરે અને મિસરમાં કેટલાક મકાનો આ ઉદ્દેશ્ય માટે પ્રાપ્ત કરી લે અથવા બનાવી લે કે ત્યાં સામૂહિક રૂપે નમાઝ અદા કરી શકાય. કેમ કે એક બગડી ગયેલ અને વેરવિખેર મુસલમાન જાતિમાં ધાર્મિક ચેતનાને ફરીથી જીવંત કરવા અને તેની વેરવિખેર શક્તિને નવેસરથી બહાલ કરવા માટે ઈસ્લામી ઢંગથી જે કોશિશ પણ કરવામાં આવશે તેનું પહેલું પગલું અનિવાર્યરૂપે એ જ હશે કે તેમાં જમાઅતની સાથે નમાઝની વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવામાં આવે. આ મકાનોને કિબ્લા ઠરાવવાનો અર્થ મારી દૃષ્ટિએ એ છે કે આ મકાનોને સમગ્ર જાતિ માટે કેન્દ્ર અને સુરક્ષા-સ્થળ ઠરાવવામાં આવે, અને તેના પછી જ ‘નમાઝ સ્થાપિત કરો’ કહેવાનો અર્થ એ છે કે અલગ-અલગ, પોત-પોતાની જગ્યાએ નમાઝ પઢી લેવાના બદલે લોકો એ નિર્ધારિત સ્થાનો પર એકત્ર થઈને નમાઝ પઢવાનું રાખે, કેમ કે કુર્આનના પારિભાષિક શબ્દકોષમાં ‘નમાઝ સ્થાપિત કરવું’ જે વસ્તુનું નામ છે, તેના અર્થમાં અનિવાર્યરૂપે જમાઅતથી નમાઝ સામેલ છે.

(૮૫) અર્થાત્ ઈમાનવાળાઓ પર નિરાશા, દહેશત અને હતોત્સાહની જે મનોદશા હાલ છવાયેલી છે, તેને દૂર કરો, તેમને આંશાવાન બનાવો, તેમની હિંમત બંધાવો અને તેમનું મનોબળ ઊંચું કરો, ‘ખુશખબર’ આપવાના શબ્દમાં આ બધા અર્થ સામેલ છે.

(૮૬) ઉપરની આયતો હઝરત મૂસા અલૈ. ના આહવાનના આરંભિક કાળથી સંબંધિત છે અને આ દુઆ મિસરમાં નિવાસના તદ્દન અંતિમ સમયની છે. વચ્ચે કટલાય વર્ષોનું લાંબુ અંતર છે, જેના વિસ્તૃત વિવરણને અહીં છોડી દેવામાં આવ્યું છે. બીજી જગ્યાઓએ કુર્આન-મજીદમાં આ વચ્ચેના કાળનું વિગતવાર વિવરણ જોવા મળે છે.

فِرْعَوْنَ وَمَلَآءِ زِينَةَ وَأَمْوَالًا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا رَبَّنَا لِيُضِلُّوَا
عَنْ سَبِيلِكَ ۗ رَبَّنَا اطْمِسْ عَلٰى اَمْوَالِهِمْ وَاشْدُدْ عَلٰى قُلُوْبِهِمْ
فَلَا يُؤْمِنُوَا حَتَّىٰ يَرُوَا الْعَذَابَ الْاَلِيمَ ﴿٧٩﴾ قَالَ قَدْ اُجِيبَتْ
دَعْوَتُكُمْ اَفَاَسْتَقِيْمًا وَلَا تَتَّبِعَنَّ سَبِيْلَ الَّذِيْنَ لَا يَعْزُبُوْنَ ﴿٨٠﴾

ફિરૌન અને તેના સરદારોને દુનિયાની જિંદગીમાં વૈભવ^(૭૯) અને ધન-દોલત^(૮૦) વડે નવાજ્યા છે. હે રબ ! શું આ એટલા માટે છે કે તેઓ લોકોને તારા માર્ગથી ભટકાવે ? હે રબ ! તેમનું ધન નષ્ટ કરી દે અને તેમના હૃદયો પર એવી મહોર મારી દે કે ઈમાન ન લાવે જ્યાં સુધી પીડાકારી યાતના ન જોઈ લે.”^(૮૦)
(૮૮) અલ્લાહે જવાબમાં ફરમાવ્યું, “તમારા બંનેની દુઆ કબૂલ કરવામાં આવી. મક્કમરહો અને એ લોકોના માર્ગનું કદાપિ અનુસરણ ન કરો જેઓ જ્ઞાન ધરાવતા નથી.”^(૮૦)

(૮૭) અર્થાત્ ઠાઠ-માઠ, વૈભવ તેમજ સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાની એ કીર્તિ, જેના કારણે દુનિયા તેમના તરફ અને તેમની રીત-ભાત તરફ આકૃષ્ટ છે અને દરેક વ્યક્તિનું હૃદય યાહે છે કે તે એવો જ બની જાય, જેવાં તેઓ છે.

(૮૮) અર્થાત્ સંસાધનો, જેની વિપુલતાના કારણે તેઓ પોતાની યોજનાઓને વ્યવહારમાં લાવવા માટે દરેક પ્રકારની સગવડો ધરાવે છે અને જેના અભાવના કારણે સત્યવાદીઓ પોતાની યોજનાઓને વ્યવહારમાં લાવવાથી વિવશ રહે છે.

(૮૯) જેમ કે હમણા અમે બતાવી ચૂક્યા છીએ, આ દુઆ હઝરત મૂસા અલૈ. એ મિસરમાં નિવાસના જમાનામાં તદ્દન અંતિમ સમયે કરી હતી અને એ સમયે કરી હતી, જ્યારે એક પછી એક નિશાનીઓને જોઈ લીધા અને દીન (ધર્મ)નું પ્રમાણ પૂરું થઈ ગયા પછી પણ ફિરૌન અને તેના દરબારીઓ સત્યની દુશ્મની પર સંપૂર્ણપણે જામેલા રહ્યા. આવા પ્રસંગે પયગંબર જે બદ્દુઆ (શ્રાપ) કરે છે, તે તદ્દન એ જ હોય છે, જે કુફ (ઈન્કાર અને અધર્મ) પર જીદ કરવાવાળા વિશે સ્વયં અલ્લાહનો નિર્ણય હોય છે, અર્થાત્ એ કે હવે તેમને ઈમાનનું સૌભાગ્ય પ્રદાન કરવામાં ન આવે.

(૯૦) જે લોકો હકીકતને નથી જાણતા અને અલ્લાહની વિવેકશીલતાને નથી સમજતા, તેઓ અસત્યની તુલનામાં સત્યની નબળાઈ અને સત્યની સ્થાપના કરવાની કોશિશ કરનારાઓની નિરંતર નિષ્ફળતાઓ અને અસત્યના આગેવાનોના ઠાઠ-માઠ અને તેમની સાંસારિક ઉન્નતિ જોઈને એ વિચાર કરવા લાગે છે કે કદાચ અલ્લાહને આ જ મંજૂર છે કે તેનાથી વિદ્રોહ કરનારાઓ દુનિયા પર છવાયેલા રહે અને કદાચ સર્વથા સત્ય અલ્લાહે સ્વયં જ અસત્યની તુલનામાં સત્યનું સમર્થન કરવાનું ન ઈચ્છ્યું. પછી એ મૂર્ખ લોકો છેવટે પોતાની દુર્ભાવનાઓના આધારે એ નિષ્કર્ષ કાઢી લે છે કે સત્ય સ્થાપિત કરવાની કોશિશ નકામી છે અને હવે યોગ્ય એ જ છે કે આ થોડાઘણી દીનદારી (ધાર્મિકતા) પર રાજ થઈને બેસી રહેવામાં આવે, જેની અનુમતિ કુફ (અધર્મ) અને ફિસ્ક (અવજ્ઞા)ના શાસનમાં મળી રહી હોય. આ આયતમાં અલ્લાહે હઝરત મૂસા અલૈ.ને અને તેમનું અનુસરણ કરવાવાળાઓને આ જ ભૂલથી બચવાની તાકીદ કરી છે. અલ્લાહના ઈરશાદનો હેતુ એ છે કે ધૈર્યની સાથે આ જ પ્રતિકૃષ્ટ

وَجَوْرًا بِنِيِّ إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ فَاتَّبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ وَجُنُودًا بَغْيًا
وَعَدُوا ۖ حَتَّىٰ إِذَا دَرَكَهُ الْغَرَقُ ۖ قَالَ آمَنْتُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا الَّذِي
آمَنْتُ بِهِ بَنُوءَا إِسْرَائِيلَ وَأَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ ﴿٥٠﴾ أَلَمْ تَرَ أَنَّهُ
قَبْلُ وَكُنْتَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ ﴿٥١﴾ فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِبَدَنِكَ لِتَكُونَ
لِمَنْ خَلَقَ آيَةً ۖ وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ عَنِ أَيْتِنَا لَغٰفِلُونَ ﴿٥٢﴾

પરિસ્થિતિઓમાં કામ કર્યા જાઓ, ક્યાંક એવું ન થાય કે તમને પણ એ જ ભ્રમ થઈ જાય, જે આવી પરિસ્થિતિઓમાં અજ્ઞાનીઓ અને મૂર્ખ લોકોને સામાન્ય રીતે થઈ જતો હોય છે.

(૮૯) ‘બાઈબલ’માં આ ઘટનાનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ ‘તલમૂદ’માં ચોખ્ખા શબ્દોમાં લખેલું છે કે ડૂબતી વખતે ફિરઓનને કહ્યું, “હું તારા પર ઈમાન લાવું છું, હે ખુદાવંદ ! તારા સિવાય કોઈ ખુદા (ઈશ્વર) નથી.”

(૯૦) આજ સુધી એ સ્થાન સીના દ્વીપકલ્પના પશ્ચિમી તટ પર સ્થિત છે, જ્યાં ફિરઓનની લાશ સમુદ્રમાં તરતી જોવા મળી હતી. આને વર્તમાનમાં ‘જબલે ફિરઓન’ (Pharaoh's Mount) કહે છે અને તેના જ નજીક એક ગરમ સ્રોત છે, જેને સ્થાનિક આબાદીએ ‘હમ્મામે-ફિરઓન’ (Pharaoh's Bath)નું નામ આપ્યું છે. એ સ્થળ ‘Abu Zenimah’ (ઈજિપ્ત)થી અમુક માઈલ ઉપર ઉત્તર તરફ આવેલું છે અને તે પ્રદેશના નિવાસીઓ તેનો જ નિર્દેશ કરે છે કે ફિરઓનની લાશ અહીં જ પડેલી મળી હતી.

જો આ ડૂબવાવાળો એ જ ફિરઓન મન્ફતા છે, જેને આજનાં સંશોધને મૂસા અલૈ.ના સમયનો ફિરઓન બતાવેલ છે, તો તેની લાશ આજ સુધી કાહીરા (ઈજિપ્ત)ના સંગ્રહાલયમાં છે. ઈ.સ. ૧૮૦૭માં સર ગ્રાફ્ટન ઈલિયટ સ્મિથ (Sir Grafton E. Smith)એ તેની મમી પરથી જ્યારે પટ્ટીઓ ખોલી હતી તો તેની લાશ પર મીઠાનું એક પડ જામેલું જોવા મળ્યું હતું, જે ખારા પાણીમાં તેના ડૂબવાની એક સ્પષ્ટ નિશાની હતી.

(૯૩) અર્થાત્ અમે તો શિક્ષાપ્રદ નિશાનીઓ બતાવતા જ જઈશું, જો કે મોટાભાગના લોકોની સ્થિતિ એ છે કે કોઈ મોટામાં મોટી શિક્ષાપ્રદ નિશાનીને જોઈને પણ તેમની આંખો ખુલતી નથી.

પરિસ્થિતિઓમાં કામ કર્યા જાઓ, ક્યાંક એવું ન થાય કે તમને પણ એ જ ભ્રમ થઈ જાય, જે આવી પરિસ્થિતિઓમાં અજ્ઞાનીઓ અને મૂર્ખ લોકોને સામાન્ય રીતે થઈ જતો હોય છે.

(૮૯) ‘બાઈબલ’માં આ ઘટનાનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ ‘તલમૂદ’માં ચોખ્ખા શબ્દોમાં લખેલું છે કે ડૂબતી વખતે ફિરઓનને કહ્યું, “હું તારા પર ઈમાન લાવું છું, હે ખુદાવંદ ! તારા સિવાય કોઈ ખુદા (ઈશ્વર) નથી.”

(૯૦) આજ સુધી એ સ્થાન સીના દ્વીપકલ્પના પશ્ચિમી તટ પર સ્થિત છે, જ્યાં ફિરઓનની લાશ સમુદ્રમાં તરતી જોવા મળી હતી. આને વર્તમાનમાં ‘જબલે ફિરઓન’ (Pharaoh's Mount) કહે છે અને તેના જ નજીક એક ગરમ સ્રોત છે, જેને સ્થાનિક આબાદીએ ‘હમ્મામે-ફિરઓન’ (Pharaoh's Bath)નું નામ આપ્યું છે. એ સ્થળ ‘Abu Zenimah’ (ઈજિપ્ત)થી અમુક માઈલ ઉપર ઉત્તર તરફ આવેલું છે અને તે પ્રદેશના નિવાસીઓ તેનો જ નિર્દેશ કરે છે કે ફિરઓનની લાશ અહીં જ પડેલી મળી હતી.

જો આ ડૂબવાવાળો એ જ ફિરઓન મન્ફતા છે, જેને આજનાં સંશોધને મૂસા અલૈ.ના સમયનો ફિરઓન બતાવેલ છે, તો તેની લાશ આજ સુધી કાહીરા (ઈજિપ્ત)ના સંગ્રહાલયમાં છે. ઈ.સ. ૧૮૦૭માં સર ગ્રાફ્ટન ઈલિયટ સ્મિથ (Sir Grafton E. Smith)એ તેની મમી પરથી જ્યારે પટ્ટીઓ ખોલી હતી તો તેની લાશ પર મીઠાનું એક પડ જામેલું જોવા મળ્યું હતું, જે ખારા પાણીમાં તેના ડૂબવાની એક સ્પષ્ટ નિશાની હતી.

(૯૩) અર્થાત્ અમે તો શિક્ષાપ્રદ નિશાનીઓ બતાવતા જ જઈશું, જો કે મોટાભાગના લોકોની સ્થિતિ એ છે કે કોઈ મોટામાં મોટી શિક્ષાપ્રદ નિશાનીને જોઈને પણ તેમની આંખો ખુલતી નથી.

وَلَقَدْ بَوَّأْنَا بَيْنِي إِسْرَائِيلَ مُبَوَّأً صِدْقٍ وَرَزَقْنَاهُمْ مِّنَ
 الطَّيِّبَاتِ ۗ فَمَا اخْتَلَفُوا حَتَّىٰ جَاءَهُمُ الْعِلْمُ ۗ إِنَّ رَبَّكَ يَقْضِي
 بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ ﴿٧٣﴾ فَإِنْ كُنْتَ فِي
 شَكٍّ مِّمَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ فَسْأَلِ الَّذِينَ يُقْرَأُونَ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكَ ۗ
 لَقَدْ جَاءَكَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ ﴿٧٤﴾ وَلَا
 تَكُونَنَّ مِنَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ فَتَكُونُونَ مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴿٧٥﴾

(૯૩) અમે બની ઈસરાઈલને ઘણું સારું ઠેકાણું આપ્યું^(૯૩) અને ઘણી ઉત્તમ જીવન-સામગ્રી તેમને પ્રદાન કરી. પછી તેમણે એક-બીજા સાથે મતભેદ ન કર્યો, પરંતુ તે વખતે જ્યારે જ્ઞાન તેમના પાસે આવી ચૂક્યું હતું. ^(૯૪) નિશ્ચિતરૂપે તારો રબ કયામતના દિવસે તેમના વચ્ચે એ વસ્તુનો નિર્ણય કરી દેશે જેમાં તેઓ મતભેદ કરતા રહ્યા છે. (૯૪) હવે જો તને એ માર્ગદર્શન બાબતમાં સહેજ પણ શંકા હોય, જે અમે તારા ઉપર ઉતાર્યું છે, તો એ લોકોને પૂછી લે જેઓ પહેલાંથી ગ્રંથ પઢી રહ્યા છે. હકીકતમાં આ તારા પાસે સત્ય જ આવ્યું છે તારા રબ તરફથી, તેથી તું શંકા કરનારાઓ પૈકીનો ન થા (૯૫) અને એ લોકોમાં સામેલ ન થા, જેમણે અલ્લાહની આયતોને ખોટી ઠેરવી છે, નહીં તો તું નુકસાન ભોગવનારાઓમાંથી હોઈશ. ^(૯૬)

(૯૪) અર્થાત્ મિસર (ઈજિપ્ત)થી નીકળ્યા પછી ફલસ્તિન (પેલેસ્ટાઈન)ની ભૂમિ.

(૯૫) અર્થ એ છે કે પાછળથી તેમણે પોતાના ધર્મમાં જે મતભેદ ઊભા કર્યા અને નવા-નવા ધર્મો (અને પંથો) કાઢ્યા, તેનું કારણ એ નહોતું કે તેમને હકીકતનું જ્ઞાન આપવામાં નહોતું આવ્યું અને ન જાણવાના કારણે તેમણે વિવશ થઈને આવું કર્યું; બલકે વાસ્તવમાં આ બધું તેમના પોતાના મનની દુષ્ટતાનું પરિણામ હતું. અલ્લાહ તરફથી તો તેમને સ્પષ્ટરૂપે બતાવી દેવામાં આવ્યું હતું કે સાચો ધર્મ આ છે, આ તેના નિયમો છે, આ તેના તકાદાઓ અને માંગણીઓ છે, આ કુફ (અધર્મ) અને ઈસ્લામ વચ્ચેના ફરકને સ્પષ્ટ કરનારી સીમાઓ છે, આજ્ઞાપાલન આને કહે છે, અવજ્ઞા આનું નામ છે, આ વસ્તુઓની પૂછપરછ અલ્લાહના ત્યાં થવાની છે અને આ એ નિયમો છે જેના પર દુનિયામાં તમારા જીવનની સ્થાપના થવી જોઈએ. પરંતુ આ સ્પષ્ટ નિર્દેશો પછી પણ તેમણે એક ધર્મના અનેક ધર્મો બનાવી નાખ્યા અને અલ્લાહે આપેલ આધારોને છોડીને કેટલાક બીજા આધારો પર પોતાના ધાર્મિક ફિરકાઓ (ધર્મો, સંપ્રદાયો, પંથો)ની ઈમારતો ઊભી કરી દીધી.

(૯૬) આ સંબોધન દેખીતી રીતે નબી સલ્વ.ને છે, પરંતુ વાસ્તવમાં એ લોકોને સંભળાવવું અપેક્ષિત છે, જેઓ આપના સંદેશમાં સંદેહ કરી રહ્યા હતા, અને ગ્રંથવાળાઓનો સંદર્ભ એટલા માટે આપવામાં આવ્યો છે કે આરબ પ્રદેશના સામાન્ય લોકો તો આકાશી ગ્રંથોના જ્ઞાનથી અનભિજ્ઞ હતા, તેમના માટે આ અવાજ એક નવો અવાજ હતો, પરંતુ ગ્રંથવાળાઓ (એહલે-કિતાબ)ના આલિમો (ધાર્મિક વિદ્વાનો)માંથી જે લોકો દીનદાર (ધાર્મિક) અને

إِنَّ الَّذِينَ حَقَّتْ عَلَيْهِمْ كَلِمَتُ رَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٧١﴾ وَلَوْ
جَاءَهُمْ كُلُّ آيَةٍ حَتَّى يَرَوْا الْعَذَابَ الْأَلِيمَ ﴿٧٢﴾ فَلَوْلَا كَانَتْ
قَرِيَةً أَمَّتْ فَنَفَعَهَا إِيْمَانُهَا إِلَّا قَوْمَ يُونُسَ لَبَا أَمْنُوا
كَشَفْنَا عَنْهُمْ عَذَابَ الْخِزْيِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَتَّعْنَاهُمْ

૯૬-૯૭) હકીકત તો એ છે કે જે લોકો પર તારા રબનો કોલ સાચો ઠર્યો છે, ^(૯૭) તેમના સામે ચાહે કોઈ પણ નિશાની આવી જાય, તેઓ કદાપિ ઈમાન લાવતા નથી જ્યાં સુધી પીડાકારી યાતના સામે આવતી ન જોઈ લે. (૯૮) પછી શું આવું કોઈ ઉદાહરણ છે કે એક વસ્તી યાતના જોઈને ઈમાન લાવી હોય અને તેનું ઈમાન લાવવું તેના માટે લાભદાયક પુરવાર થયું હોય? યૂનુસની કોમ સિવાય ^(૯૯) (આનું કોઈ ઉદાહરણ નથી), તે કોમ જ્યારે ઈમાન લઈ આવી હતી તો, અલબત્ત અમે તેના ઉપરથી દુનિયાના જીવનમાં નામોશીનો અઝાબ (યાતના) ટાળી દીધો હતો ^(૯૯) અને તેને એક (નિશ્ચિત) સમય સુધી જીવનથી ન્યાયપ્રિય હતા, તેઓ આ વાતની પુષ્ટિ કરી શકતા હતા કે જે વસ્તુ તરફ કુર્આન બોલાવી રહ્યું છે, તે એ જ વસ્તુ છે જેના તરફ તમામ અશાઉના પયગંબરો બોલાવતા રહ્યા છે.

(૯૭) અર્થાત્ આ વચન કે જે લોકો સ્વયં સત્યના અભિલાષી નથી હોતા અને જેઓ પોતાનાં હૃદય પર જીદ, પૂર્વગ્રહ અને હઠાગ્રહના તાળા ચઢાવી રાખે છે, અને જેઓ દુનિયાના મોહમાં મગ્ન અને પરિણામથી નિશ્ચિત હોય છે, તેમને ઈમાનનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી.

(૯૮) હઝરત યૂનુસ અલૈ. (જેમનું નામ બાઈબલમાં 'Jonah' છે અને જેમનો સમય ઈ.સ. પૂર્વે 860-784 ના વચ્ચે બતાવવામાં આવે છે) જો કે ઈસ્રાઈલી પયગંબર હતા, પરંતુ તેમને અશૂરવાળાઓ (Assyrians)ના માર્ગદર્શન માટે ઈરાક મોકલવામાં આવ્યા હતા અને આ જ આધારે અશૂરવાળાને અહીં 'યૂનુસની જાતિ' કહેવામાં આવેલ છે. આ જાતિનું કેન્દ્ર તે સમયે 'નૈનવા'નું પ્રસિદ્ધ નગર હતું, જેના ફેલાયેલાં ખંડેરો આજ સુધી દજલા નદીના પૂર્વીય કિનારા પર વર્તમાન નગર 'મોસૂલ'ના બરાબર સામે જોવા મળે છે, અને આ જ વિસ્તારમાં 'યૂનુસ નબી' (Prophet Jonah) નામનું સ્થળ (ટિકરો) પણ છે. આ જાતિના ઉચ્ચાનનું અનુમાન તેનાથી થઈ શકે છે કે તેની રાજધાની 'નૈનવા' લગભગ સાઈઈ માઈલના અંતરમાં ફેલાયેલી હતી.

(૯૯) કુર્આનમાં આ કિસ્સા તરફ ત્રણ ઠેકાણો સંકેત કરવામાં આવ્યો છે, કોઈ વિસ્તૃત વિવરણ આપવામાં આવ્યું નથી. (જુઓ સૂર: અંબિયા, આયત ૮૭-૮૮; સૂર: સાફફાત, આયત ૧૩૯-૧૪૮; સૂર: કલમ, આયત ૪૮-૫૦) તેથી વિશ્વાસની સાથે કહી શકાતું નથી કે આ જાતિ કયા મુખ્ય કારણોના આધારે અલ્લાહના એ નિયમથી મુક્ત રાખવામાં આવી કે અઝાબ (યાતના)નો નિર્ણય થઈ ગયા પછી કોઈનું ઈમાન લાવવું લાભપ્રદ નથી હોતું. તેમ છતાં કુર્આનના સંકેત અને હઝરત યૂનુસ અલૈ. ના સહીફા (ગ્રંથ)ના વિસ્તૃત વિવરણો પર વિચાર કરવાથી એ જ વાત સાચી જણાય છે જે કુર્આના વિવરણકર્તાઓએ નોંધેલ છે કે અઝાબની સૂચના આપ્યા પછી અલ્લાહ ત્આલાની પરવાનગી વગર હઝરત યૂનુસ અલૈ. પોતાની જગ્યા છોડીને ચાલ્યા ગયા હતા, તેથી જ્યારે

إِلَىٰ حِينٍ ﴿٩٨﴾ وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مِنَ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعًا
 أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّىٰ يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ ﴿٩٩﴾ وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ

લાભાન્વિત થવાની તક આપી દીધી હતી. ^(૯૮) જો તારા રબની ઈચ્છા આ હોત (કે ધરતીમાં બધા

જ મોમિન અને આજ્ઞાકિત જ હોય) તો બધા જ ધરતીવાસીઓ ઈમાન લાવી ચૂક્યા હોત. ^(૧૦૧) પછી શું તું

લોકોને મજબૂર કરીશ કે તેઓ મોમિન (ઈમાનવાળા) થઈ જાય? ^(૧૦૨) (૧૦૦) કોઈ મનુષ્ય અલ્લાહના

અજ્ઞાબની નિશાનીઓ જોઈને અશૂરવાળાઓએ તૌબા અને ઈસ્તગફાર (માફી અને પ્રાયશ્ચિત) કર્યા તો અલ્લાહે તેમને માફ કરી દીધા. કુર્આન-મજીદમાં અલ્લાહત્તઆલાના કાનૂનના જે નિયમો વર્ણન કરવામાં આવ્યા છે, તેમાંથી એક સ્થાઈ કલમ એ પણ છે કે અલ્લાહ કોઈ જાતિને ત્યાં સુધી અજ્ઞાબ નથી આપતો, જ્યાં સુધી તેના પર પોતાની યોજના પૂરી કરી લેતો નથી. આમ, જ્યારે પયગંબરે એ જાતિની મહેતલની અંતિમ ક્ષણો સુધી રસૂલ (ઈશદૂત) હોવાંની જવાબદારી પૂરી ન કરી અને અલ્લાહે નિર્ધારિત કરેલ સમયથી પહેલા પોતે જ પોતાની જગ્યાએથી હટી ગયો, તો અલ્લાહના ન્યાયે એ જાતિને અજ્ઞાબ આપવું/ઉચિત ન માન્યું, કેમ કે યોજના પૂરી કરવાની કાનૂની શરત પૂરી થઈ નહોતી. (સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: સાફફાત, નોંધ-૮૫)

(૧૦૦) જ્યારે આ જાતિ ઈમાન લઈ આવી તો તેના આયુષ્યની મહેતલ વધારી દેવાંમાં આવી. પાછળથી તેણે ફરી આચાર-વિચારની પથબ્રજતાઓ અપનાવવાનું શરૂ કર્યું. નાહૂમ નબી (Prophet Nahum, ઈ.સ.પૂર્વે 720-698)એ તેમને સેચત કર્યા, પરંતુ કોઈ અસર ન થઈ. પછી સફનિયાહ નબી (Prophet Zephaniah ઈ.સ.પૂર્વે 640-609)એ તેમને અંતિમ ચેતવણી આપી. તેની પણ કોઈ અસર ન થઈ. છેવટે ઈ.સ.પૂર્વે ૬૧૨ના લગભગ સમયમાં અલ્લાહે મેડિયાવાળાઓ (Medians, ગ્રીક)ને તેમના પર થોપી દીધા. તેમણે આખા શહેરને બાળીને રાખ કરી નાખ્યું. 'અશૂર'નો બાદશાહ પોતે પોતાના મહેલમાં પોતાને આગ લગાવીને બળી મર્યો અને તેના સાથે જ અશૂરી રાજ્ય અને સભ્યતા પણ હંમેશ માટે સમાપ્ત થઈ ગયા. વર્તમાન યુગમાં પુરાતત્ત્વનાં જે ખોદકામો થયા છે, તેમાં આગ લાગવાનાં ચિહ્નો પણ મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

(૧૦૧) અર્થાત્ જો અલ્લાહની ઈચ્છા એ હોત કે તેની ધરતીમાં ઈન્કાર અને અવજ્ઞાનું મૂળથી કોઈ અસ્તિત્વ જ ન હોય તો તેના માટે કુદરતી શક્તિથી કામ લઈને આવું કરી નાખવું કંઈ મુશ્કેલ નહોતું. પરંતુ માનવોને પેદા કરવામાં જે વિવેકપૂર્ણ ઉદ્દેશ્ય તેના સામે છે, તે આ કુદરતી શક્તિના ઉપયોગથી સમાપ્ત થઈ જાય છે. તેથી અલ્લાહ પોતે જ માનવોને ઈમાન લાવવા કે ન લાવવા તથા આજ્ઞાપાલન કરવા કે ન કરવામાં સ્વતંત્ર રાખવા માગે છે.

(૧૦૨) આનો અર્થ એ નથી કે નબી સલ્લ. લોકોને બળજબરીથી ઈમાનવાળા બનાવવા ઈચ્છતા હતા અને અલ્લાહ આપ સલ્લ.ને આવું કરવાથી રોકી રહ્યો હતો. અહીં સંબોધન પ્રત્યક્ષ રૂપે આપ સલ્લ.થી જ છે, પરંતુ સંબોધનનું રૂપ વાસ્તવમાં સંદેશ અને આમંત્રણનો ઈન્કાર કરનારાઓ તરફ છે અને કહેવાનો હેતુ એ છે કે લોકો! પ્રમાણ અને તર્કથી માર્ગદર્શન અને પંથબ્રજતાનો ભેદ ખોલીને મૂકી દેવા અને સીધો માર્ગ સાફ-સાફ બતાવી દેવાનો જે હક્ક હતો તે તો અમારા પયગંબરે સંપૂર્ણપણે અદા કરી દીધો છે. હવે જો તમે પોતે સીધા માર્ગવાળા બનવા નથી માગતા અને તમારું સીધા માર્ગ પર આવવું ફક્ત તેના પર જ નિભર છે કે કોઈ તમને બળજબરીથી સીધા માર્ગ પર લાવે, તો તમને જાણ હોવી જોઈએ કે પયગંબરના સુપ્રત આ કામ કરવામાં નથી આવ્યું, ન અલ્લાહને આવું બળજબરીપૂર્વકનું ઈમાન અપેક્ષિત છે.

أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَيَجْعَلُ الرَّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ ﴿١٠٠﴾
 قُلْ أَنْظِرُوا مَاذَا فِي السَّبُوتِ وَالْأَرْضِ ط وَمَا تُغْنِي الْآيَاتُ
 وَالنُّذُرُ عَنْ قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٠١﴾ فَهَلْ يَنْتَظِرُونَ إِلَّا مِثْلَ

- હુકમ વિના ઈમાન નથી લાવી શકતો, ^(૧૦૩) અને અલ્લાહનો નિયમ એ છે કે જે લોકો બુદ્ધિનો ઉપયોગ નથી કરતા તે તેમના ઉપર ગંદકી નાખી દે છે. ^(૧૦૪) (૧૦૧) એમને કહો, “ધરતી અને આકાશમાં જે કંઈ છે તેને આંખો ખોલીને જુઓ.” અને જે લોકો ઈમાન લાવવા જ નથી માગતા તેમના માટે નિશાનીઓ અને ચેતવણીઓ છેવટે શું લાભપ્રદ થઈ શકે છે? ^(૧૦૫) (૧૦૨) હવે આ લોકો તેના સિવાય કંઈ વસ્તુની પ્રતીક્ષામાં છે કે એ જ ખરાબ દિવસો જુએ, ^(૧૦૬) (૧૦૩) અર્થાત્ દુનિયાની તમામ અન્ય કૃપાઓની જેમ ઈમાનની કૃપા પ્રાપ્ત કરવી પણ અલ્લાહની અનુમતિ પર નિર્ભર છે. કોઈ વ્યક્તિ ન આ કૃપાને અલ્લાહની અનુમતિ વગર સ્વયં પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને ન કોઈ વ્યક્તિના વશમાં આ છે કે જેને ચાહે આ કૃપા પ્રદાન કરી દે. તેથી પયગંબર જો સાચા દિલથી એ ઈચ્છે પણ કે લોકોને ઈમાનવાળા બનાવી દે, તો નથી બનાવી શકતા. તેના માટે અલ્લાહની અનુમતિ અને તેનું પ્રેરણા આપવું આવશ્યક છે.
- (૧૦૪) અહીં સ્પષ્ટરૂપે બતાવી દેવામાં આવ્યું છે કે અલ્લાહની અનુમતિ અને તેનું સૌભાગ્ય કોઈ આંધળું વિતરણ નથી કે કોઈપણ વિવેક વગર અને કોઈ યોગ્ય નિયમ વગર આમ જ જેને ઈચ્છ્યું તેને ઈમાનની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાની તક આપી દીધી અને જેને ઈચ્છ્યું આ તકથી વંચિત કરી દીધો. બલ્કે આનો એક અત્યંત વિવેકપૂર્ણ નિયમ છે, અને તે એ છે કે જે વ્યક્તિ હકીકતની શોધમાં પૂર્વગ્રહરહિત અને બિનપક્ષપાતપૂર્ણ રીતે પોતાની બુદ્ધિનો બરાબર ઉપયોગ કરે છે તેના માટે તો અલ્લાહ તરફથી હકીકત સુધી પહોંચવાનાં સાધનો તેની કોશિશ અને અભિલાષાના પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ કરાવી દેવામાં આવે છે, અને તેને જ સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું અને ઈમાન લાવવાનું સૌભાગ્ય પ્રદાન કરવામાં આવે છે. રહ્યા એ લોકો, જેઓ સત્યની અભિલાષા જ નથી રાખતા અને જેઓ પોતાની બુદ્ધિને પૂર્વગ્રહો અને પક્ષપાતના ફંદામાં ફસાવીને રાખે છે, અથવા મૂળથી સત્યની શોધમાં તેનો ઉપયોગ જ નથી કરતા, તો તેમના માટે અલ્લાહના ભાગ્ય-લેખમાં અજ્ઞાનતા અને પથભ્રષ્ટતા અને ખોટું જોવાની ગંદકીઓ સિવાય બીજું કંઈ નથી. તેઓ પોતાને એ જ ગંદકીઓને પાત્ર બનાવે છે અને આ જ તેમનાં ભાગ્યમાં લખી લેવામાં આવે છે.
- (૧૦૫) આ તેમની એ માંગનો અંતિમ અને નિર્ણાયક જવાબ છે, જે તેઓ ઈમાન લાવવા માટે શરતના રૂપમાં પ્રસ્તુત કરતા હતા કે અમને કોઈ નિશાની બતાવવામાં આવે, જેનાથી અમને વિશ્વાસ થઈ જાય કે તમારી પયગંબરી સાચી છે. આના ઉત્તરમાં ફરમાવવામાં આવી રહ્યું છે કે જો તમારા અંદર સત્યની ઈચ્છા અને સત્ય અપનાવવાની તત્પરતા હોય તો તે અસંખ્ય નિશાનીઓ જે ધરતી અને આકાશમાં દરેક બાજુ ફેલાયેલી છે, તમને મુહમ્મદ સલ્લ. ના સંદેશની સચ્ચાઈ પર સંતુષ્ટ કરવા માટે પર્યાપ્તથી પણ વધારે છે. માત્ર આંખો ખોલીને તેને જોવાની જરૂર છે, પરંતુ જો આ ઈચ્છા અને તત્પરતા તમારામાં નથી તો પછી કોઈ નિશાની પણ, ભલે ને તે ગમે તેટલી વિચિત્ર અને અનોખી હોય, તમને ઈમાનની કૃપાથી સંપન્ન નથી કરી શકતી. દરેક મોજિબા

أَيُّامِ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِهِمْ ۖ قُلْ فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ
 الْمُنْتَظِرِينَ ﴿١٠٣﴾ ثُمَّ نُنَجِّي رُسُلَنَا وَالَّذِينَ آمَنُوا كَذَلِكَ ۖ حَقًّا
 عَلَيْنَا نُنَجِ الْمُؤْمِنِينَ ﴿١٠٤﴾ قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِن كُنْتُمْ فِي شَكٍّ
 مِنْ دِينِي فَلَا أَعْبُدُ الَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ أَعْبُدُ
 اللَّهَ الَّذِي يَتَوَقَّكُمْ ۖ وَأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ ﴿١٠٥﴾

જે તેમના પહેલાં થઈ ગયેલા લોકો જોઈ ચૂક્યા છે? આમને કહો, “સારું રાહ જુઓ, હું પણ તમારા સાથે રાહ જોઉં છું.” (૧૦૩) પછી (જ્યારે આવો સમય આવે છે તો) અમે પોતાના રસૂલોને અને એ લોકોને બચાવી લઈએ છીએ જેઓ ઈમાન લાવ્યા હોય. અમારી આ જ રીત છે. અમારા પર આ ફરજ છે કે અમે ઈમાનવાળાઓને બચાવી લઈએ. (રુક્કઅ-૧૦) (૧૦૪) હે નબી! કહી દો કે, ^(૧૦૩) “લોકો! જો તમે હજુ મારા દીન (ધર્મ)ની બાબતમાં કોઈ શંકામાં છો, તો સાંભળી લો કે તમે અલ્લાહ સિવાય જેમની બંદગી કરો છો, હું તેમની બંદગી નથી કરતો, બલકે માત્ર એ જ અલ્લાહની બંદગી કરું છું, જેના અધિકારમાં તમારું મત્સ્ય છે. ^(૧૦૪) મને આદેશ આપવામાં આવ્યો છે કે હું ઈમાન લાવનારાઓ પૈકીનો હોઉં,

(ચમત્કાર)ને જોઈને તમે ફિરઝોન અને તેની કોમના સરદારોની જેમ કહેશો કે આ તો જાદૂ છે. આ રોગમાં જે લોકો સપડાયેલા હોય છે તેમની આંખો કેવળ ત્યારે જ ખૂલતી હોય છે, જ્યારે અલ્લાહનો પ્રકોપ પોતાની ભયાનક પકડની સાથે તેમના પર તૂટી પડે છે, જે રીતે ફિરઝોનની આંખો ડૂબતી વખતે ખૂલી હતી. પરંતુ ધરપકડ વખતે જે તૌબા (પ્રાયશ્ચિત) કરવામાં આવે, તેનું કોઈ મૂલ્ય નથી.

(૧૦૬) જે વિષયથી પ્રવચનનો આરંભ કરવામાં આવ્યો હતો, તેના પર જ હવે પ્રવચનનું સમાપન કરવામાં આવી રહ્યું છે. તુલના માટે આરંભિક આયતોમાં વર્ણિત વિષય પર પુનઃ એક દૃષ્ટિપાત કરી લેવામાં આવે.

(૧૦૭) મૂળ અરબી શબ્દ ‘ય-ત-વફફાકુમ’ છે, જેનો શાબ્દિક અર્થ છે — જે તમને મૃત્યુ આપે છે. પરંતુ આ શાબ્દિક અનુવાદથી મૂળ ભાવ પ્રગટ થતો નથી. આ કથનનો મૂળ ભાવ એ છે કે, ‘તે જેના કબજામાં તમારા પ્રાણ છે, જે તમારા પર એવી પૂર્ણ અધિકાર ધરાવતી સત્તા ધરાવે છે કે તેની જ મરજી પર તમારું જીવન પૂરેપૂરું નિર્ભર છે અને તમારું મૃત્યુ પણ. હું કેવળ તેની ઉપાસના અને તેની જ બંદગી (પૂજા-અર્ચના) અને ગુલામી અને તેના જ આજ્ઞાપાલનને માનું છું.’ અહીં એટલું વધારે સમજી લેવું જરૂરી છે કે મક્કાના મુશરિકો (અનેકેધરવાદીઓ) પણ એ હકીકતને માનતા હતા કે મૃત્યુ ફક્ત સર્વ જગતોનાં માલિક અને પાલનહાર અલ્લાહના અધિકારમાં છે. તેથી આ વર્ણનનો હેતુ બતાવવા માટે અલ્લાહત્તઆલાના અસંખ્ય ગુણોની સાથે એક વિશેષ ગુણ કે ‘એ જે તમને મૃત્યુ આપે છે’ અહીં એટલા માટે પસંદ કરવામાં આવેલ છે કે પોતાનો અભિપ્રાય બતાવવાની સાથે-સાથે તેના સાચા હોવાનું પ્રમાણ પણ આપી દેવામાં આવે. પછી ભાષાનું સૌંદર્ય એ પણ છે કે ‘એ જે મને મૃત્યુ આપવાવાળો છે’ કહેવાને બદલે ‘એ જે તમને મૃત્યુ આપે છે’ ફરમાવ્યું. [જેનાથી એ અર્થ-નીકળે કે મારે જ નહીં,

وَأَنْ أَقِمَّ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا ۖ وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿١٥﴾
 وَلَا تَدْعُ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُكَ وَلَا يَضُرُّكَ ۚ فَإِنْ فَعَلْتَ
 فَإِنَّكَ إِذَا مِنَ الظَّالِمِينَ ﴿١٦﴾ وَإِنْ يَمَسُّكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ
 لَهُ إِلَّا هُوَ ۚ وَإِنْ يُرِدْكَ بِخَيْرٍ فَلَا رَادَّ لِفَضْلِهِ ۗ يُصِيبُ
 بِهِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ ۗ وَهُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ ﴿١٧﴾

અને મને આદેશ આપવામાં આવ્યો છે કે તું એકાગ્ર થઈને પોતાને દૃઢતાપૂર્વક આ દીન (ધર્મ) ઉપર કાયમ કરી દે, (૧૦૫) અને કદાપિ મુશ્રિકો પૈકીનો ન થા, (૧૦૬) અને અલ્લાહને છોડીને કોઈ એવી હસ્તીને ન પોકાર જે તને ન તો ફાયદો પહોંચાડી શકે છે, ન નુકસાન. જો તું આમ કરીશ તો અત્યાચારીઓ પૈકીનો હોઈશ. (૧૦૭) જો અલ્લાહ તને કોઈ આપત્તિમાં નાખે તો સ્વયં તેના સિવાય કોઈ નથી જે આ આપત્તિને ટાળી દે અને જો તે તારા પક્ષમાં કોઈ ભલાઈનો ઈરાદો કરે, તો તેની કૃપાને બદલનાર પણ કોઈ નથી. તે પોતાના બંદાઓ પૈકી જેને ચાહે છે પોતાની કૃપા પ્રદાન કરે છે અને તે ક્ષમા કરનાર અને દયાળુ છે.”

તમારે પણ તેની બંદગી કરવી જોઈએ અને તમે એ ભૂલ કરી રહ્યા છો કે તેના સિવાય બીજાઓની બંદગી કર્યે જાઓ છો.] આમ, એક જ શબ્દમાં વાત કહેવાનો ઉદ્દેશ્ય, દલીલનો ઉદ્દેશ્ય અને આમંત્રણનો ઉદ્દેશ્ય - ત્રણેય ફાયદાઓ એકત્ર કરી દેવામાં આવ્યા છે.

(૧૦૮) આ માંગની તીવ્રતા ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. આનાં મૂળ શબ્દો છે ‘અકિમ્ વજ-હ-ક લિદીન હનીફા.’ ‘અકીમ્ વજ-હ-ક’ નો શાબ્દિક અર્થ છે ‘પોતાનો ચહેરો જમાવી દો.’ અર્થાત્ તારો ચહેરો એક જ બાજુ સ્થિર હોય. ડગમગતો અને હાલતો-ફરતો ન હોય. ક્યારેક પાછળ અને ક્યારેક આગળ અને ક્યારે જમણી બાજુ અને ક્યારે ડાબી બાજુ ન વળતો હોય. તદ્દન નાકની સીધમાં એ જ માર્ગ પર નજરો જમાવીને ચાલ, જે તને બતાવી દેવામાં આવેલ છે. આ બંધન પોતાનામાં મૂબ જ ચુસ્ત હતું, પરંતુ તેના પર પણ અટકવામાં ન આવ્યું, તેના પર એક વધુ બંધન ‘હનીફા’ને વધારી દેવામાં આવ્યું. ‘હનીફ’ તેને કહે છે જે બધી બાજુઓથી પાછો વળીને એક તરફ થઈ ગયો હોય. આમ, માંગ એ છે કે આ દીન (ધર્મ)ને, અલ્લાહની બંદગીની આ પદ્ધતિને, જીવનના આ વલણને, ઈબાદત (ઉપાસના), બંદગી (પૂજા-અર્ચના), ગુલામી (દાસતા), આજ્ઞાપાલન, અનુપાલન, બધું જ માત્ર સૃષ્ટિઓના માલિક અને પાલનહાર અલ્લાહ માટે જ કરવામાં આવે. એવી એકાગ્રતા અપનાવીને કે કોઈ અન્ય પદ્ધતિ તરફ સહેજપણ વલણ કે ઝુકાવ ન હોય.

(૧૦૯) અર્થાત્ એ લોકોમાં કદાપિ સામેલ ન થાઓ, જેઓ અલ્લાહની જાતમાં, તેના ગુણોમાં, તેના હક્કોમાં અને તેના અધિકારોમાં કોઈપણ પ્રકારે ગૈરુલ્લાહ (અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્ય)ને ભાગીદાર બનાવે છે. તેથી માંગ માત્ર

قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ ۖ فَمَنِ اهْتَدَىٰ فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ ۖ وَمَنْ ضَلَّٰ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا ۗ وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِوَكِيلٍ ﴿١٠٧﴾ وَاتَّبِعْ مَا يُوحَىٰ إِلَيْكَ وَاصْبِرْ حَتَّىٰ يَحْكُمَ اللَّهُ ۗ وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ ﴿١٠٨﴾

ع
١٠٧

સન-માર્ગ અપનાવે, તેનું સન્માર્ગ પર ચાલવું તેના જ માટે લાભદાયક છે અને જે પથબ્રષ્ટ રહે તેની પથબ્રષ્ટતા તેના જ માટે વિનાશકારી છે, અને હું તમારા પર કોઈ રખેવાળ નથી.” (૧૦૮) અને હે નબી! તમે એ માર્ગદર્શનનું અનુસરણ કરતા રહો, જે તમારા તરફ વહી મારફતે મોકલવામાં આવી રહ્યું છે અને ધૈર્ય રાખો ત્યાં સુધી કે અલ્લાહ ફેસલો કરી દે, અને એ જ સૌથી શ્રેષ્ઠ ફેસલો કરનાર છે. (રુકૂઅ-૧૧)

એ સ્વીકૃતિમાં નથી કે વિશુદ્ધ તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)નો માર્ગ પૂરી મક્કમતાથી અપનાવો, બલકે એ નિષેધાત્મક રૂપમાં પણ છે કે એ લોકોથી અલગ થઈ જાઓ, જેઓ કોઈપણ સ્વરૂપમાં અને કોઈપણ ઢંગથી શિર્ક કરે છે. વિશ્વાસમાં જ નહીં, બલકે વ્યવહારમાં; વ્યક્તિગત જીવનની પદ્ધતિમાં જ નહીં, બલકે સામૂહિક જીવન-વ્યવસ્થામાં પણ; ઈલાહતગાહો અને ઉપાસનાઘરો અને પૂજાઘરોમાં જ નહીં, બલકે શાળાઓ અને મદ્રસાઓમાં પણ, અદાલતોમાં પણ, કાનૂન-ઘડતરના સભાગૃહોમાં પણ, રાજકીય સદનોમાં પણ, આર્થિક અને નાણાકીય બજારોમાં પણ. તાત્પર્ય એ કે દરેક જગ્યાએ એ લોકોની પદ્ધતિથી પોતાની પદ્ધતિ અલગ કરી લો, જેમણે પોતાના આચાર-વિચારની આખી જીવન-વ્યવસ્થા ખુદાપરસ્તી (ઈશનિઝા) અને બિનખુદાપરસ્તી (ઈશનિઝાવિહિન)ના ભેગસેળ પર સ્થાપિત કરી રાખી છે — ઉપરાંત, માંગ માત્ર ખુલ્લા શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)થી જ બચવાની નથી, બલકે છૂપા શિર્કથી પણ સંપૂર્ણપણે સખતાઈથી બચવાની છે. બલકે છૂપું શિર્ક તો વધારે ભયાનક છે અને તેનાથી સાવધાન રહેવાની વધારે આવશ્યકતા છે. કેટલાક અણસમજ લોકો ‘છૂપાં શિર્ક’ને હલકું શિર્ક સમજે છે અને તેમનું માનવું એ છે કે આનો મામલો એટલો મહત્વપૂર્ણ નથી, જેટલો ખુલ્લા શિર્કનો છે. જો કે ‘છૂપા’નો અર્થ ‘હલકું’ નથી, બલકે છૂપાયેલું છે, [અને દરેક વ્યક્તિ જાણે છે કે ગુપ્ત બીમારીઓ એ બીમારીઓથી વધારે ઘાતક સાબિત થાય છે જેના ચિકિત્સા તદ્દન સ્પષ્ટ હોય.] જે શિર્કને દરેક વ્યક્તિ એક જ નજરે જોતાં જ કહી દે કે આ શિર્ક છે, તેનાથી તો તૌહીદવાળા (એકેશ્વરવાદી) ધર્મની ટક્કર તદ્દન સ્પષ્ટ છે, પરંતુ જે શિર્કને સમજવા માટે ઊંડી નજર અને તૌહીદના તકાદાઓની ગહન સમજ જોઈએ, તે પોતાનાં અદ્દશ્ય મૂળ દીન (ધર્મ)ની વ્યવસ્થામાં એ રીતે ફેલાવે છે કે તૌહીદને માનનારાં સામાન્ય લોકોને તેની ખબર સુદ્ધાં નથી હોતી અને ધીમે-ધીમે ખબર ન પડે એવી રીતે દીનના આત્માને ખાઈ જાય છે કે ક્યાંય જોખમનું એલામ વાગવાની નોબત સુદ્ધાં નથી આવતી.

૧૧. ૬૬

પરિચય

ઉત્તરાણકાળ:

આ સૂર:ના વિષય ઉપર વિચાર કરતાં એવું લાગે છે કે આ એ જ કાળમાં અવતરિત થઈ હશે, જેમાં સૂર: યુનુસ અવતરિત થઈ હતી. અસંભવ નથી કે તેના સાથે આગળ-પાછળ જ અવતરિત થઈ હોય, કેમ કે પ્રવચનનો વિષય એ જ છે, પણ ડરાવવાની અને ચેતવણીની શૈલી તેનાથી વધુ તીવ્ર છે. હદીસમાં આવે છે કે હઝરત અબૂબક રદિ. એ પયગંબર સલ્લ.ને નિવેદન કર્યું, “હું જોઉં છું કે આપ વૃદ્ધ થતાં જઈ રહ્યા છો. તેનું શું કારણ છે?” જવાબમાં નબી સલ્લ. એ ફરમાવ્યું, **لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ** “મને સૂર: ૬૬ અને તેના જેવા જ વિષયવાળી સૂર:ઓએ વૃદ્ધ કરી દીધો છે.” આનાથી અંદાજ લગાવી શકાય છે કે એ જમાનો પયગંબર સલ્લ. માટે કેટલો મુશ્કેલીભર્યો હશે, જ્યારે કે એક બાજુ કુરૈશના કાફિરો (વિરોધીઓ) પોતાના તમામ શસ્ત્રો વડે સત્યના આ સંદેશને કચડી નાખવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા અને બીજી બાજુ અલ્લાહ તરફથી નિરંતર આ ચેતવણીઓ ઊતરી રહી હતી. આ સંજોગોમાં આપ સલ્લ.ને દરેક ક્ષણે એ આશંકા ક્ષીણ કરી રહી હશે કે કયાંક અલ્લાહે આપેલી મહેતલ સમાપ્ત ન થઈ જાય અને તે છેલ્લી ઘડી ન આવી જાય, જ્યારે કે અલ્લાહ કોઈ કોમને પ્રકોપમાં ઝડપી લેવાનો નિર્ણય કરી લે છે. હકીકત તો એ છે કે આ સૂર:નું પઠન કરતી વખતે કંઈક એવું લાગે છે કે, જાણે એક પૂરનો બંધ તૂટવાની અણી પર છે અને ગફલતમાં પડેલી એ વસ્તીને, જે આ પૂરનો ભોગ બનવાની છે, અંતિમ ચેતવણી આપવામાં આવી રહી છે.

વિષય અને અર્થાઓ:

પ્રવચનનો વિષય, જેમ કે ઉપર વર્ણવી દેવામાં આવ્યો છે, એ જ છે જે સૂર: યુનુસનો છે, અર્થાત્ આહવાન્, તાકીદ અને શિખામણ તથા ચેતવણી. પરંતુ તફાવત એ છે કે સૂર: યુનુસની સરખામણીમાં અહીં આમંત્રણ સંક્ષિપ્તમાં છે. તાકીદ અને શિખામણની શૈલીમાં દલીલોનું જોર ઓછું છે અને ઉપદેશ વધારે છે અને ચેતવણી વિગતવાર છે અને જોરદાર પણ છે.

આહવાન્ એ છે કે પયગંબરની વાત માનો, શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)ને ત્યજી દો, સૌની બંદગી છોડીને અલ્લાહના બંદા બનો અને પોતાના દુનિયાના જીવનની બધી વ્યવસ્થા આખિરતની ભાવના પર સ્થાપિત કરો.

તાકીદ અને શિખામણ એ છે કે દુનિયાના જીવનના બાહ્ય પાસાઓ પર ભરોસો કરીને જે કોમોએ અલ્લાહના પયગંબરોના આમંત્રણને ઠુકરાવેલ છે, તે આ પહેલાં ખૂબ ખરાબ પરિણામ ભોગવી ચૂકી છે. હવે શું જરૂરી છે કે તમે પણ એ જ માર્ગે ચાલો, જેને ઈતિહાસના અવિરત અનુભવો નિશ્ચિત રૂપે વિનાશનો માર્ગ પુરવાર કરી ચૂક્યા છે.

ચેતવણી એ છે કે અઝાબ (યાતના)ના આગમનમાં જે વિલંબ થઈ રહ્યો છે તે હકીકતમાં એક મહેતલ છે જે અલ્લાહ પોતાની કૃપાથી તમને આપી રહ્યો છે. આ મુદત દરમ્યાન જો તમે નહીં સુધરો તો એ યાતના, જે કોઈના ટાળવાથી ટળશે નહીં અને ઈમાનવાળાઓના મુઠ્ઠીભર જૂથને છોડીને તમારી આખી કોમનું નામોનિશાન મિટાવી દેશે.

આ વિષયને સ્પષ્ટ કરવા પ્રત્યક્ષ સંબોધનને બદલે નૂહની કોમ, આદ, સમૂદ, લૂતની કોમ, મદયનના લોકો અને ફિરઝોનની કોમના વૃત્તાંતોનો વધુ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ વૃત્તાંતોમાં મુખ્યરૂપે જે વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે, તે એ છે કે અલ્લાહ જ્યારે ફેસલો કરવા પર આવી જાય છે, તો પછી નિષ્પક્ષ અને સ્પષ્ટ નિર્ણય કરે છે. તેમાં કોઈના સાથે સહેજ પણ ઘૂટછાટ કરવામાં આવતી નથી. તે વખતે એ જોવામાં નથી આવતું કે કોણ કોનો પુત્ર અને કોનો સંબંધી છે. કૃપા માત્ર તેના જ ભાગ્યમાં આવે છે જે સન્માર્ગ ઉપર આવી ગયો હોય, નહીં તો અલ્લાહના પ્રકોપથી ન કોઈ પયગંબરનો પુત્ર બચે છે, ન કોઈ પયગંબરની પત્ની. એટલું જ નહીં, બલ્કે જ્યારે ઈમાન અને કુફ્રનો સ્પષ્ટ ફેસલો થઈ રહ્યો હોય, તો દીનનો સ્વભાવ એ ચાહે છે કે સ્વયં મોમિન (ઈમાનવાળો) પણ પિતા-પુત્ર અને પતિ-પત્નીના સંબંધોને ભૂલી જાય અને અલ્લાહના ન્યાયની તલવારની જેમ સંપૂર્ણ નિષ્પક્ષ બની સત્યના એક માત્ર સગપણ સિવાય દરેક સગપણને કાપી નાખે. આવા પ્રસંગે લોહી અને વંશના સગપણોનો થોડોક પણ ખ્યાલ કરવો ઈસ્લામના આત્માથી વિપરીત છે. આ જ એ શિક્ષણ હતું, જેનું પૂરેપૂરું પ્રદર્શન ત્રણ-ચાર વર્ષ પછી મક્કાના મુહાજિર (હિજરત કરનારા) મુસલમાનોએ બદના યુદ્ધ પ્રસંગે કરીને દેખાડ્યું.

રુકૂઅ-૧૦

૧૧. ૬૬ (મક્કા)

આયત-૧૨૩

سُورَةُ هُودٍ مَكِّيَّةٌ (۱۱) ﴿۱۱﴾

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الرَّحْمٰنِ كِتٰبٌ اُحْكِمَتْ اٰیٰتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِیْمٍ خَبِیْرٍ ۝۱
 اِلَّا تَعْبُدُوْا اِلَّا اللّٰهَ اِنِّیْ لَكُمْ مِنْهُ نَذِیْرٌ وَّ بَشِیْرٌ ۝۲ وَاَنْ اَسْتَغْفِرُوْا
 رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوْا اِلَیْهِ یُمِیِّتْكُمْ مَّتَاعًا حَسَنًا اِلٰی اَجَلٍ مُّسَمًّی ۝۳

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

(૧) અલિફ-લામ-રા. ફરમાન છે, ^(૧) જેની આયતો સુદઢ અને સ્પષ્ટતાપૂર્વક વર્ણવવામાં આવી છે, ^(૨) એક તત્વદર્શી અને માહિતગાર હસ્તી તરફથી, (૨) કે તમે બંદગી ન કરો, પરંતુ માત્ર અલ્લાહની. હું તેના તરફથી તમને ચેતવણી આપનાર પણ છું અને ખુશખબર આપનાર પણ, (૩) અને એ કે તમે પોતાના રબ પાસે માફી માગો અને તેના તરફ પાછા ફરો તો તે એક ખાસ મુદત સુધી તમને ઉત્તમ જીવન-સામગ્રી આપશે ^(૩)

(૧) 'કિતાબ' શબ્દનો અનુવાદ વર્ણન-શૈલીને જોતાં 'ફરમાન' (અધ્યાદેશ) કરવામાં આવ્યો છે. અરબી ભાષામાં આ શબ્દ 'પુસ્તક' (ગ્રંથ) અને 'લેખ'ના અર્થમાં જ નથી આવતો, બલકે 'આદેશ' અને 'શાહી ફરમાન' ના અર્થમાં પણ આવે છે, અને સ્વયં કુર્આનમાં પણ ઘણા પ્રસંગોએ આ શબ્દ આ જ અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે.

(૨) અર્થાત્ આ ફરમાનમાં જે વાતો વર્ણવવામાં આવી છે, તે દઢ અને અટલ છે, ખૂબ સમ્રમાણ અને સંતુલિત છે અને તેનો એક શબ્દ પણ એવો નથી, જે વાસ્તવિકતાથી ઓછો કે વધારે હોય. વધુમાં આ આયતો વિગતવાર પણ છે. એમાં એક-એક વાત ખોલી-ખોલીને સ્પષ્ટરૂપે કહેવામાં આવી છે. વર્ણનમાં ન કોઈ ગૂંચ છે, ન કોઈ અસ્પષ્ટતા.

(૩) અર્થાત્ દુનિયામાં તમારા રોકાવા માટે જે સમય નિશ્ચિત છે, ત્યાં સુધી તે તમને ખરાબ રીતે નહીં, બલકે સારી રીતે રાખશે, તેની ને'મતો (કૃપાઓ) તમારા પર વરસશે, તેની બરકતો (સમૃદ્ધિઓ)થી તમે લાભાન્વિત થશો, સમૃદ્ધ અને સંપન્ન રહેશો. જીવનમાં સુખ-ચેન નસીબ થશે. અપમાન અને તિરસ્કારની સાથે નહીં, બલકે માન-સન્માનની સાથે જીવશો. આ જ વિષય સૂર: નહલ, આયત-૮૭માં પણ આવ્યો છે. આનાથી લોકોની એ સામાન્ય ગેરસમજને દૂર કરવું અભિપ્રેત છે, જે શૈતાને દરેક અણસમજ દુનિયાપ્રેમી માણસના કાનમાં ફૂંકી રાખી છે કે ખુદાપરસ્તી (ઈશનિષા) અને સચ્ચાઈ અને જવાબદારીની સભાનતાની રીત અપનાવવાથી વ્યક્તિની આખિરત (પરલોક) બનતી હોય તો ભલે બને, પરંતુ દુનિયા અવશ્ય બગડી જાય છે. અલ્લાહ તેના ખંડનમાં ફરમાવે છે કે - આખિરતની જેમ આ દુનિયાનું વાસ્તવિક સન્માન અને સફળતા પણ એવા જ લોકો માટે છે, જેઓ સાચી ખુદાપરસ્તીની સાથે ભલી રીતે જીવન વિતાવે. ['મતાએ હસન' અર્થાત્ સારી જીવન-સામગ્રી

وَيُوتُ كُلَّ ذِي فَضْلٍ فَضْلَهُ ۗ وَإِن تَوَلَّوْا فَإِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ
 يَوْمٍ كَبِيرٍ ۝ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ ۗ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ۝ ۙ أَلَا إِنَّهُمْ
 يَتُوبُونَ صُدُورَهُمْ لَيَسْتَخْفُوا مِنَّنَّ ۗ أَلَا جِنَّةٌ يَسْتَعْشُونَ ثِيَابَهُمْ ۙ
 يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ ۗ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ۝

અને પ્રત્યેક શ્રેષ્ઠને તેની શ્રેષ્ઠતા પ્રદાન કરશે. (૪) પરંતુ જો તમે વિમુખ થાઓ છો, તો હું તમારા માટે એક અત્યંત ભયંકર દિવસની યાતનાથી ડરું છું. (૪) તમને સૌને અલ્લાહ તરફ પાછા ફરવાનું છે અને તે બધું જ કરી શકે છે. (૫) જુઓ, આ લોકો પોતાની છાતીઓ ફેરવે છે, જેથી તેનાથી છૂપાઈ જાય. (૫) ખબરદાર ! જ્યારે આ લોકો વસ્ત્રોથી સ્વયં પોતાને ઢાંકે છે, ત્યારે અલ્લાહ તેઓ જે છૂપાવે છે તેને પણ જાણે છે અને જાહેરને પણ. તે તો એ રહસ્યોથી પણ વાકેફ છે જે છાતીઓમાં છે.

- (૪) અર્થાત્ જે વ્યક્તિ ચરિત્ર અને વ્યવહારમાં જેટલો પણ આગળ વધશે, અલ્લાહ તેને એટલું જ મોટું સ્થાન આપશે. જે વ્યક્તિ પણ પોતાના ચરિત્ર અને આચરણથી પોતાને જે શ્રેષ્ઠતાને પાત્ર સાબિત કરી દેશે, તે શ્રેષ્ઠતા તેને અવશ્ય આપવામાં આવશે.
- (૫) મક્કામાં જ્યારે નબી સલ્લ.ના સંદેશની ચર્ચા થઈ તો ઘણા લોકો ત્યાં એવા હતા, જેઓ વિરોધમાં તો કંઈ વધારે સક્રિય નહોતા, પરંતુ આપના સંદેશથી ખૂબ નારાજ હતા. એ લોકોનું વલણ એ હતું કે આપથી દૂર ભાગતા હતા, આપની કોઈ વાતને સાંભળવા માટે તૈયાર નહોતા, ક્યાંક આપને બેસેલા જોતા તો ઊલટા પગે પાછા ફરી જતા, દૂરથી આપને જોતા તો દિશા બદલી નાખતા અથવા કપડાંની આડમાં મોઢું છુપાવી લેતા, જેથી તેમનાથી આપનો આમનો-સામનો ન થઈ જાય અને આપ તેમને સંબોધિત કરીને કંઈ પોતાની વાતો કહેવા ન લાગે. આ જ પ્રકારનાં લોકો તરફ અહીં સંકેત કરવામાં આવ્યો છે કે આ લોકો સત્યનો સામનો કરવાથી ગભરાય છે અને શાહ મૃગની જેમ મોઢું છુપાવીને એમ સમજે છે કે તે હકીકત જ અદૃશ્ય થઈ ગઈ જેનાથી તેમણે મોઢું છુપાવ્યું છે, જો કે હકીકત પોતાની જગ્યાએ યથાવત છે અને તે એ પણ જોઈ રહ્યો છે કે આ મૂર્ખ લોકો આનાથી બચવા માટે મોઢું છુપાવીને બેસ્યા છે.

وَمَامِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا وَيَعْلَمُ مُسْتَقَرَّهَا

وَمُسْتَوْدَعَهَا كُلُّ فِي كِتَابٍ مُبِينٍ ① وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ
السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ
لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا ② وَلَئِنْ قُلْتُمْ إِنَّكُمْ مَبْعُوثُونَ مِنْ

(૬) ધરતી ઉપર ચાલનાર કોઈ પ્રાણી એવું નથી જેની રોજી અલ્લાહના શિરે ન હોય અને જેના વિષે તે ન

જાણતો હોય કે ક્યાં તે રહે છે, અને ક્યાં તેને સોંપવામાં આવે છે, (૬) બધું જ એક સ્પષ્ટ પત્રકમાં નોંધાયેલું
છે, (૭) અને એ જ છે જેણે આકાશો અને ધરતીને છ દિવસમાં પેદા કર્યા — જ્યારે કે આ પહેલાં તેનું અર્શ
(રાજ-સિંહાસન) પાણી પર હતું (૭) — જેથી તમારી પરીક્ષા કરે કે તમારામાં કોણ વધુ સારા કર્મ કરનાર
છે. (૮) હવે જો હે નબી ! તમે કહો છો કે લોકો ! મૃત્યુ પછી તમને બીજી વાર ઉઠાવવામાં આવશો, તો ઈન્કાર

(૬) અર્થાત્ જે અલ્લાહના જ્ઞાનની સ્થિતિ એ છે કે એક-એક નાના પક્ષીના માળાની અને એક-એક કીડાના દરની તેને
ખબર છે અને તે તેની જ જગ્યાએ તેને જીવન-સામગ્રી પહોંચાડી રહ્યો છે અને જેને દરેક પળની ખબર છે કે ક્યુ
પ્રાણી ક્યાં રહે છે અને ક્યાં પોતાનાં પ્રાણ આપી દે છે, તેના વિશે જો તમે એવું માનો છો કે આ રીતે મોહું છુપાવી-
છુપાવીને કે કાનોમાં આંગળીઓ ખોસીને કે આંખો પર પરદો નાખીને તમે તેની પકડથી બચી જશો, તો તમે ખૂબ
અણસમજ છો. સત્ય તરફ બોલાવનારથી તમે મોહું છુપાવી પણ લીધું, તો છેવટે તેનાથી શું મળવાનું છે ? શું
અલ્લાહથી પણ તમે છૂપાઈ ગયા ? શું અલ્લાહ એ નથી જોઈ રહ્યો કે એક વ્યક્તિ તમને સાચી વાત બતાવવામાં
લાગેલો છે અને તમે એ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છો કે કોઈપણ રીતે તેની કોઈ વાત તમારા કાનમાં પડવા ન પામે ?

(૭) આ મૂળ વિષયથી હટીને વચ્ચે એક વાક્ય કહેવામાં આવેલ છે, જે કદાચ લોકોના એ પ્રશ્નના જવાબમાં
ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે આકાશ અને ધરતી જો પહેલા ન હતા અને પાછળથી પેદા કરવામાં આવ્યા, તો પહેલા
શું હતું ? આ પ્રશ્નને અહીં નકલ કર્યા વગર તેનો જવાબ ટૂંકા વાક્યમાં આપવામાં આવ્યો છે કે પહેલા પાણી હતું.
આપણે નથી કહી શકતા કે આ પાણીથી શું તાત્પર્ય છે ? એ જ પાણી જેને આપણે આ નામથી જાણીએ છીએ ? કે
પછી આ શબ્દ રૂપક તરીકે પદાર્થ (Matter)ની એ પ્રવાહી સ્થિતિ માટે પ્રયુક્ત કરવામાં આવેલ છે, જે વર્તમાન
રૂપમાં પરિવર્તિત થતાં પહેલા હતી ? રહ્યું એ કથન કે અલ્લાહનું અર્શ (રાજ-સિંહાસન) પહેલા પાણી પર હતું, તો
એનો અર્થ અમારી સમજમાં એ આવે છે કે અલ્લાહનું સામ્રાજ્ય પાણી પર હતું.

(૮) આ કથનનો અર્થ એ છે કે અલ્લાહે ધરતી અને આકાશને એટલા માટે પેદા કર્યા કે તમને (અર્થાત્ માનવીને) પેદા
કરવું અભિપ્રેત હતું અને તમને એટલા માટે પેદા કર્યા કે તમારા પર નૈતિક જવાબદારીનો બોજ નાખવામાં આવે,
તમને ખિલાફત (પ્રતિનિધિત્વ)ના અધિકારો આપવામાં આવે અને પછી જોવામાં આવે કે કોણ આ અધિકારોને
અને આ નૈતિક જવાબદારીઓના ભારને કેવી રીતે સંભાળે છે. જો આ સર્જનના ભીતરમાં આ ઉદ્દેશ્ય ન હોત, જો
અધિકારોને સુપ્રત કર્યા પછી પણ કોઈ પરીક્ષાનો, કોઈ પૂછપરછનો અને હિસાબ-કિતાબનો તેમજ કોઈ બદલા કે
સજાનો કોઈ પ્રશ્ન ઊભો ન થવાનો હોત અને જો માનવીને નૈતિક જવાબદારી ઉઠાવનાર હોવા છતાં આમ જ

بَعْدِ الْمَوْتِ لَيَقُولَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ ﴿٦﴾
 وَلَيْنَ آخَرًا عَنْهُمْ الْعَذَابُ إِلَىٰ أُمَّةٍ مَّعْدُودَةٍ لَّيَقُولَنَّ مَا
 يَجْحِبُهَا ۗ إِلَّا يَوْمَ يَأْتِيهِمْ لَيْسَ مَصْرُوفًا عَنْهُمْ وَحَاقَ بِهِمْ
 مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِءُونَ ﴿٧﴾ وَلَيْنَ آذِقْنَا الْإِنْسَانَ مِنَّا رَحْمَةً ثُمَّ نَكَّرْنَا
 نَزْعَهَا مِنْهُ ۗ إِنَّهُ لَيَكُوفُ كُفُورًا ﴿٨﴾ وَلَيْنَ آذِقْنَاهُ نَعْبَاءَ بَعْدَ
 صَرَآءٍ مَّسَّتْهُ لَيَقُولَنَّ ذَهَبَ السَّيِّئَاتُ عَنِّي ۗ إِنَّهُ لَفَرِحٌ فَخُورٌ ﴿٩﴾

કરનારા તરત જ બોલી ઊઠે છે કે આ તો સ્પષ્ટ જાદૂ છે, (૮) અને જો અમે એક નિયત સમય સુધી તેમની સજાને ટાળી દઈએ છીએ, તો તેઓ કહેવા લાગે છે કે છેવટે કઈ વસ્તુએ તેને રોકી રાખી છે? સાંભળો, જે દિવસે એ સજાનો સમય આવી જશે તો તેને કોઈના ટાળ્યે ટાળી શકાશે નહીં અને એ જ વસ્તુ આવીને તેમને ઘેરી લેશે જેની તેઓ મજાક ઉડાવી રહ્યા છે. (રુકૂઅ-૧) (૯) જો ક્યારેક અમે મનુષ્યને પોતાની કૃપા વડે નવાજ્યા પછી પાછો તેને તેનાથી વંચિત કરી દઈએ છીએ તો તે નિરાશ થાય છે અને અપકાર કરવા લાગે છે, (૧૦) અને જો તે આપત્તિ પછી જે તેના ઉપર આવી હતી, અમે તેને ને'મતનો સ્વાદ ચખાડીએ છીએ તો કહે છે કે મારી તો બધી આપત્તિઓ દૂર થઈ ગઈ, પછી તે ફુલાય છે અને ધમંડ કરવા લાગે છે. (૧૦)

વ્યર્થ મૃત્યુ પામીને માટી જ બની જવાતું હોત, તો પછી પેદા કરવાનું આ સમગ્ર કાર્ય એક નિરર્થક રમત હતું અને અસ્તિત્વના આ તમામ તમાશાની કોઈ હેસિયત નિરર્થક કાર્ય સિવાય કંઈ ન હોત.

(૯) અર્થાત્ આ લોકોની મૂર્ખતાની સ્થિતિ એ છે કે સૃષ્ટિને એક રમત રમનારનું માટીનું ઘર અને પોતાને તેના મનને બહેલાવવાનું રમકડું સમજી બેસ્યા છે, અને મૂર્ખતાભર્યા વિચારોમાં એટલા મગ્ન છે કે જ્યારે તમે તેમને જીવનના આ કારખાનાનો ગંભીર ઉદ્દેશ્ય અને સ્વયં તેમના અસ્તિત્વનો ઉદ્દેશ્ય સમજાવો છો, તો ઠહા-મશ્કરી કરે છે અને તમને મહેણાં મારે છે કે આ વ્યક્તિ તો જાદૂ જેવી વાતો કરે છે.

(૧૦) આ માનવીની બાલિશતા, ઉપરચોટિયાપણું અને સંકીર્ણતા તેમજ વિચારહીનતાની સ્થિતિ છે, જેનો અનુભવ જીવનમાં વારંવાર થતો રહે છે અને સામાન્ય રીતે લોકો પોતાના હિસાબથી લઈને સ્વયં પોતાના અંદર પણ તેનો અનુભવે કરી શકે છે. આજે સમૃદ્ધ અને બળવાન છે તો અકડાઈ દાખવી રહ્યા છે, ધમંડ કરી રહ્યા છે, પીળિયાગ્રસ્તને બધે પીળું જ દેખાય છે અને ધ્યાન સુદ્ધાં નથી જતું કે ક્યારેક આ વસંત પર પાનખર પણ આવી શકે છે. કાલે કોઈ આપત્તિના ચક્કરમાં આવી ગયા તો વિહ્વળ થઈ ગયા અને આજીજી કરવા લાગ્યા, તદ્દન નિરાશ થઈ ગયા અને વધારે રોષે ભરાયા તો અલ્લાહને ગાળો બોલીને અને તેની ખુદાઈ પર વ્યંગ કરીને દુ:ખનો ભાર હળવો કરવા લાગ્યા. પછી જ્યારે ખરાબ સમય વિતી ગયો અને સારા દિવસો આવ્યા, તો એ જ અકડાઈ, એ જ બડાઈઓ અને કૃપાઓના નશામાં એ જ મદમસ્તીઓ ફરી શરૂ થઈ ગઈ.

إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ۗ أُولَٰئِكَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ
وَأَجْرٌ كَبِيرٌ ۝ فَلَعَلَّكَ تَارِكٌ بَعْضَ مَا يُوحَىٰ إِلَيْكَ وَضَائِقٌ بِهِ
صَدْرُكَ ۚ أَنْ يَقُولُوا ۖ لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ كِتَابٌ أَوْ جَاءَ مَعَهُ مَلَكٌ ۗ

આ દોષથી મુક્ત જો કોઈ છે તો માત્ર એ જ લોકો જેઓ ધૈર્યવાન^(૧૧) અને સત્કર્મીઓ છે, અને તેઓ જ છે જેમના માટે ક્ષમા પણ છે અને મોટું વળતર પણ.^(૧૨) તો હે પયગંબર ! ક્યાંક એવું ન થાય કે તમે આ વસ્તુઓમાંથી કોઈ વસ્તુને (વર્ણન કરવાથી) ચૂકી જાઓ, જે તમારા તરફ વહી કરવામાં આવી રહી છે અને આ વાત ઉપર તમારું હૃદય દુઃખી થાય કે તેઓ કહેશે, “આ વ્યક્તિ પર કોઈ બજાનો શા માટે ઉતારવામાં ન આવ્યો ?” અથવા એ કે, “આની સાથે કોઈ ફરિશ્તો કેમ ન આવ્યો ?”

માનવીના આ અધમ દુર્ગુણનો અહીં ઉલ્લેખ કેમ થઈ રહ્યો છે ? આનો ઉદ્દેશ્ય ખૂબ સૂક્ષ્મ શૈલીમાં લોકોને આના પર સચેત કરવાનો છે કે આજે શાંતિના વાતાવરણમાં જ્યારે અમારો પયગંબર તમને સચેત કરે છે કે અલ્લાહની અવજા કરતા રહેશો તો તમારા પર અઝાબ (યાતના) આવશે, અને તમે તેની આ વાત સાંભળીને જોરથી ઠકો કરો છો અને કહો છો કે, ‘પાગલ ! જોતો નથી અમારા પર કૃપાઓની વર્ષા થઈ રહી છે, દરેક બાજુ અમારી કીર્તિની પતાકાઓ લહેરાઈ રહી છે, આવા સમયે તને ભર બપોરે એ સ્વપ્ન કેવી રીતે દેખાઈ ગયું કે કોઈ અઝાબ અમારા પર તૂટવાવાળો છે,’ તો વાસ્તવમાં પયગંબરના ઉપદેશોના જવાબમાં તમારી આ ઠક્કા-મશકરી એ જ અધમ દુર્ગુણનું અત્યંત ઘૃણાસ્પદ પ્રદર્શન છે. અલ્લાહ તો તમારી આ પથભ્રષ્ટતાઓ અને દુષ્કર્મો છતાં માત્ર પોતાની દયા અને કૃપાથી તમારી સજામાં વિલંબ કરી રહ્યો છે, જેથી તમે કોઈપણ રીતે સુધરી જાઓ, પરંતુ તમે આ મહેતલના સમયમાં એ વિચારી રહ્યા છો કે અમારી ખુશહાલી કેવા મજબૂત આધારો પર સ્થાપિત છે અને અમારું આ ઉપવન કેવું સદાબહાર છે કે તેના પર પાનખર આવવાનું કોઈ જોખમ જ નથી.

(૧૧) અહીં ‘સબ્ર’ (ધૈર્ય)ના એક વધુ અર્થ પર પ્રકાશ પડે છે. ‘સબ્ર’ની વિશેષતા એ બાલીશતાની વિરોધી છે, જેનો ઉલ્લેખ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે. ‘સબ્ર’ કરવાવાળો વ્યક્તિ એ છે, જે સમયની બદલાતી પરિસ્થિતિમાં પોતાના વિચારોના સંતુલનને યથાવત રાખે. સમયની પ્રત્યેક ચાલથી પ્રભાવિત થઈને પોતાના સ્વભાવનો રંગ બદલતો ન રહે, બલકે એક બધી રીતે ઉચિત અને સાચા વલણ પર દરેક સ્થિતિમાં કાયમ રહે. જો ક્યારેક પરિસ્થિતિઓ અનુકૂળ હોય અને ધન, શક્તિ અને પ્રસિદ્ધિના શિખરે પર ચઢતો જઈ રહ્યો હોય તો મોટાઈના નશામાં મસ્ત બનીને બહેકવા ન લાગે અને જો કોઈ અન્ય સમયે આફતો અને મુશ્કેલીઓની ચક્કી તેને પીસી નાખી રહી હોય તો પોતાની માનવતાને તેમાં નષ્ટ ન થવા દે. અલ્લાહ તરફથી પરીક્ષા, ચાહે સંપન્નતાના રૂપમાં આવે કે આપત્તિના રૂપમાં, બંને દશાઓમાં તેની નમ્રતા અને સહનશીલતા પોતાની સ્થિતિ પર કાયમ રહે અને તેનું પાત્ર કોઈ વસ્તુની પણ ઓછી કે વધારે માત્રાથી છલકાઈ ન જાય.

(૧૨) અર્થાત્ અલ્લાહ એવા લોકોની ભૂલોને માફ પણ કરે છે અને તેમની ભલાઈઓ પર બદલો પણ આપે છે.

إِنَّمَا أَنْتَ نَذِيرٌ ط وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ ﴿١٣﴾ أَمْ يَقُولُونَ
 افْتَرَاهُ ط قُلْ فَآتُوا بِعَشْرِ سُوْرٍ مِّثْلِهِ مُفْتَرِيْتٍ وَّادْعُوا مَنِ
 اسْتَكْبَرْتُمْ مِّنْ دُونِ اللَّهِ إِن كُنْتُمْ صَادِقِيْنَ ﴿١٤﴾

તમે તો માત્ર ચેતવનારા છો, પછી દરેક વસ્તુ અલ્લાહના હવાલે છે. (૧૩) શું આ લોકો કહે છે કે નબીએ આ ગ્રંથ પોતે ઘડી કાઢ્યો છે? કહો, “સારું, જો આ વાત છે તો આના જેવી દસ સૂર:ઓ તમે ઘડી લાવો અને અલ્લાહ સિવાય બીજા જે-જે (તમારાં ઉપાસ્યો) છે તેમને મદદમાં બોલાવી શકતા હોવ, બોલાવી લો, જો તમે (તેમને ઉપાસ્ય સમજવામાં) સાચા છો.

(૧૩) આ કથનનો અર્થ સમજવા માટે એ પરિસ્થિતિઓને દષ્ટિમાં રાખવી જોઈએ, જેમાં આ કહેવામાં આવ્યું કે ‘મક્કા એક એવા કબીલાની રાજધાની છે જે સમગ્ર આરબ પ્રદેશ પર પોતાની ધાર્મિક સત્તા, પોતાના ધન અને વેપાર તેમજ પોતાના રાજકીય દબદબાના કારણે છવાયેલ છે. બરાબર એ સ્થિતિમાં, જ્યારે કે આ લોકો પોતાના શિખરે છે, આ વસ્તીનો એક વ્યક્તિ ઉઠે છે અને જાહેરમાં એલાન કરે છે કે જે ધર્મના તમે ગુરુ છો, તે સંપૂર્ણપણે પથભ્રષ્ટતા છે. રહેણી-કરણીની જે વ્યવસ્થાના તમે સરદાર છો, તે પોતાના મૂળમાંથી સડી ગયેલી-ક્ષીણ વ્યવસ્થા છે. અલ્લાહનો અઝાબ તમારા પર તૂટી પડવા તૈયાર છે અને તમારા માટે તેનાથી બચવાનો કોઈ ઉપાય તેના સિવાય નથી કે સત્ય-ધર્મ અને એ કલ્યાણકારી વ્યવસ્થાને અપનાવી લો, જે હું અલ્લાહ તરફથી તમારા સમક્ષ પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છું. એ વ્યક્તિની સાથે તેનું પવિત્ર આચરણ અને તેની યથાચોગ્ય વાતો સિવાય કોઈ એવી અસાધારણ વસ્તુ નથી, જેનાથી સામાન્ય લોકો તેને અલ્લાહ તરફથી મોકલેલ સમજે અને આસપાસની પરિસ્થિતિઓમાં પણ ધર્મ અને નૈતિકતા તેમજ સભ્યતાની ઊંડી પાયાની ખરાબીઓ સિવાય કોઈ એવી પ્રત્યક્ષ નિશાની નથી, જે અઝાબના આવવાનો નિર્દેશ કરતી હોય. બલ્કે આનાથી વિપરીત તમામ ખુલ્લી નિશાનીઓ એ જ પ્રગટ કરી રહી છે કે આ લોકો પર અલ્લાહની (અને તેમની શ્રદ્ધા અનુસાર દેવતાઓની) મોટી કૃપા છે, અને જે કંઈ તેઓ કરી રહ્યા છે, બરાબર કરી રહ્યા છે. આવી પરિસ્થિતિઓમાં આ વાત કહેવાનું પરિણામ એ હોય છે અને આના સિવાય બીજું કંઈ હોઈ પણ શકતું નથી કે કેટલાક ખૂબ જ સાચા દિમાગવાળા અને સચ્ચાઈ સુધી પહોંચવાવાળા લોકો સિવાય વસ્તીના સૌ લોકો તેના પાછળ પડી જાય છે. કોઈ અત્યાચાર અને અન્યાય કરીને તેને દબાવવા માગે છે, કોઈ જૂઠા આરોપો અને તુચ્છ વાંધાઓથી તેને બદનામ કરવાની કોશિશ કરે છે, કોઈ પૂર્વગ્રહના કારણે મોહું ફેરવી લઈને તેની હિંમત તોડી નાખે છે અને કોઈ મજાક-મશકરી કરીને, મહેણા મારીને અને ઠહો કરીને તેની વાતોને હવામાં ઉડાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આવું અભિવાદન, જે કેટલાય વર્ષો સુધી એ વ્યક્તિના સંદેશનું થતું રહે છે, તે કેટલું દિલને તોડી નાખનારું અને નિરાશજનક હોઈ શકે છે એ સ્પષ્ટ છે. બસ આ જ સ્થિતિ છે, જેમાં અલ્લાહ પોતાના પયગંબરની હિંમત બંધાવવા માટે તાકીદ કરે છે કે સારી પરિસ્થિતિઓમાં ફૂલાઈ જવું અને ખરાબ પરિસ્થિતિઓમાં નિરાશ થઈ જવું બાલીશ લોકોનું કામ છે. અમારી દષ્ટિમાં મૂલ્યવાન વ્યક્તિ એ છે, જે સદાચારી હોય અને સદાચારના માર્ગ પર ધૈર્ય, મક્કમતા અને સાહસની સાથે ચાલવાવાળો હોય. તેથી જે પૂર્વગ્રહથી, જે વિમુખતાથી, જે ઠહા-મશકરીથી અને જે અજ્ઞાનતાપૂર્ણ વાંધાઓથી તમારો સામનો કરવામાં આવી રહ્યો છે, તેના કારણે તમારાં કદમ જરાપણ ડગમગવા ન જોઈએ. જે હકીકતો તમારા પર વહી

فَالَمْ يَسْتَجِيبُوا لَكُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّمَا أُنزِلَ بِعِلْمِ اللَّهِ وَأَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ ۚ فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ ﴿١٧﴾ مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا

જાણી લો કે આ અલ્લાહના જ્ઞાન સાથે અવતરિત થયો છે અને એ કે અલ્લાહ સિવાય કોઈ સાચો ઉપાસ્ય નથી. પછી શું તમે (આ સાચી વાત આગળ) માથું ઝુકાવો છો ?”^(૧૫) (૧૫) જે લોકો માત્ર આ દુનિયાનું જીવન

(દિવ્ય પ્રકાશના) દ્વારા ખોલવામાં આવી છે, તેને બતાવવામાં અને એલાન કરવામાં તેમજ તેના તરફ બોલાવવામાં તમને સહેજપણ સંકોચ ન થવો જોઈએ. તમારા હૃદયમાં એ વિચાર આવવો પણ ન જોઈએ કે અમુક વાત કેવી રીતે કહ્યું, જ્યારે કે લોકો સાંભળતાં જ તેની હાંસી ઉડાવવા લાગે છે અને અમુક વાસ્તવિકતાને કેવી રીતે વ્યક્ત કરું, જ્યારે કે કોઈ તેને સાંભળવા સુદ્ધાં તૈયાર નથી. કોઈ માને કે ન માને, તમે જેને સાચું માનો છો તેને જરાપણ વધાર્યા-ઘટાડ્યા વગર અને નિર્ભય થઈને વર્ણવતા જાઓ, આગળ બધો મામલો અલ્લાહને સુપ્રત છે.

(૧૪) અહીં એક જ દલીલથી કુર્આનનું અલ્લાહની વાણી હોવાનું પ્રમાણ આપી દેવામાં આવ્યું છે અને તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)નું પ્રમાણ પણ. દલીલનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે—

૧. — જો તમારા મતે આ માનવ-વાણી છે, તો મનુષ્ય આવી વાણીમાં સક્ષમ હોવો જોઈએ, તેથી તમારો એ દાવો કે મેં આને ઘડી લીધું છે, માત્ર એ જ સ્વરૂપમાં સાચો હોઈ શકે છે કે તમે આવું એક પુસ્તક લખીને બતાવો, પરંતુ જો મારા વારંવાર પડકાર કરવા છતાં પણ તમે સૌ મળીને તેનું ઉદાહરણ પ્રસ્તુત નથી કર શકતા, તો મારો આ દાવો સાચો છે કે હું આ ગ્રંથનો લેખક નથી, બલ્કે આ અલ્લાહના જ્ઞાનથી અવતરિત થયેલ છે.

૨. — પછી જેમ કે આ ગ્રંથમાં તમારા ઉપાસ્યોનો પણ સ્પષ્ટ વિરોધ કરવામાં આવ્યો છે અને સાફ-સાફ કહેવામાં આવ્યું છે કે તેમની ઉપાસના અને પૂજા-અર્ચના છોડી દો, કેમ કે ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)માં તેમની કોઈ ભાગીદારી નથી, તો જરૂરત છે કે તમારા ઉપાસ્યોએ પણ (જો ખરેખર તેમનામાં કોઈ શક્તિ છે તો) મારા દાવાને જૂઠ સાબિત કરવા અને આ ગ્રંથનું ઉદાહરણ પ્રસ્તુત કરવામાં તમારી સહાયતા કરવી જોઈએ, પરંતુ જો તેઓ આ નિર્ણયની પળે પણ તમારી સહાયતા નથી કરતા અને તમારા અંદર કોઈ એવી શક્તિ કૂંકતા નથી કે તમે આ ગ્રંથ જેવો ગ્રંથ પ્રસ્તુત કરો, તો આનાથી સ્પષ્ટરૂપે સાબિત થઈ જાય છે કે તમે અકારણ તેમને ઉપાસ્યો બનાવી રાખ્યા છે, નહિ તો વાસ્તવમાં તેમનામાં કોઈ ક્ષમતા અને ઈશ્વરત્વનો ગુણ લેશમાત્ર પણ નથી, જેના કારણે તેઓ ઉપાસ્ય હોવાના અધિકારી હોય.

આ આયતથી એક એ વાતની પણ જાણકારી મળે છે કે આ સૂર: અવતરિત થવાના ક્રમની દૃષ્ટિએ સૂર: યૂનુસથી પહેલાની છે. અહીં દસ સૂર:ઓ બનાવીને લાવવાનો પડકાર આપવામાં આવ્યો છે અને જ્યારે તેઓ તેનો જવાબ ન આપી શકે તો પછી સૂર: યૂનુસમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સારું, એક જ સૂર: આના જેવી લખીને લાવો. (સૂર: યૂનુસ, આયત-૩૮)

وَزَيَّنَّتْهَا نُوفٍ إِلَيْهِمْ أَعْمَالُهُمْ فِيهَا وَهُمْ فِيهَا لَا يُبْخَسُونَ ﴿١٥﴾
 أُولَئِكَ الَّذِينَ لَيْسَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ إِلَّا النَّارُ ۗ وَحَبِطَ مَا صَنَعُوا
 فِيهَا وَبِطُلٌ مَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٦﴾ أَمْ مَنْ كَانَ عَلَى بَيْنَةٍ مِّنْ رَبِّهِ

અને તેના વૈભવના ખૂબ અભિલાષી છે, ^(૧૫) તેમના કરેલા કર્મોનું ફળ અમે અહીં જ તેમને આપી દઈએ છીએ અને તેમાં તેમના સાથે કોઈ કસર રાખવામાં આવતી નથી, (૧૬) પરંતુ આખિરતમાં આવા લોકો માટે આગ સિવાય કંઈ નથી. ^(૧૬) (ત્યાં ખબર પડી જશે કે) જે કંઈ તેમણે દુનિયામાં બનાવ્યું, તે બધું માટીમાં મળી ગયું અને હવે તેમનું બધું જ કર્યું-કરાવ્યું મિથ્યા છે. (૧૭) પછી વળી એ મનુષ્ય, જે પોતાના

(૧૫) વાતના ક્રમમાં આ વાત એ અનુસંધાનથી કહેવામાં આવી છે કે કુર્આનના સંદેશને જે પ્રકારના લોકો એ વખતે રદ કરી રહ્યા હતા અને આજે પણ રદ કરી રહ્યા છે, તેઓ મોટાભાગે એ જ લોકો હતા અને છે, જેમના મનો-મસ્તિષ્કમાં દુનિયાનો મોહ છવાયેલો છે. અલ્લાહના સંદેશને રદ કરવા માટે જે દલીલબાજીઓ તેઓ કરે છે, તે બધી તો પછીની વસ્તુઓ છે. પહેલી વસ્તુ જે આ ઈન્કારનું મૂળ કારણ છે, તે તેમના મનનો એ નિર્ણય છે કે દુનિયા અને તેના ભૌતિક લાભોથી પર કોઈ વસ્તુ મૂલ્યવાન નથી અને એ કે આ લાભોથી ફાયદો ઉઠાવવા માટે તેમને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ.

(૧૬) અર્થાત્ જેની દૃષ્ટિમાં કેવળ દુનિયા અને તેનો લાભ હોય, તે પોતાની દુનિયા બનાવવાની જેવી કોશિશ અહીં કરશે, એવું જ ફળ તેને અહીં મળી જશે. પરંતુ જ્યારે કે આખિરત તેની દૃષ્ટિમાં નથી અને તેના માટે તેણે કોઈ કોશિશ પણ કરી નથી, તો કોઈ કારણ નથી કે દુનિયા પ્રાપ્ત કરવાની તેની કોશિશોનું ફળ આખિરત સુધી ચાલે. ત્યાં ફળ પ્રાપ્ત કરવાની સંભાવના તો કેવળ એ જ સ્વરૂપમાં હોઈ શકે છે જ્યારે કે દુનિયામાં માણસની કોશિશો એ કાર્યો માટે હોય જે આખિરતમાં પણ લાભપ્રદ હોય. ઉદાહરણ રૂપે, જો એક વ્યક્તિ ઈચ્છે છે કે એક ભવ્ય મકાન તેને રહેવા માટે મળે અને તે તેના માટે એ ઉપાયોને વ્યવહારમાં લાવે છે, જેનાથી અહીં મકાન બનતા હોય છે, તો અવશ્ય એક ભવ્ય મહેલ બનીને તૈયાર થઈ જશે અને તેની કોઈ એક ઈંટ માત્ર એ કારણે જામવાથી ઈન્કાર નહીં કરે કે એક કાફિર તેને જામવાની કોશિશ કરી રહ્યો છે, પરંતુ એ વ્યક્તિને પોતાનો આ મહેલ અને તેની બધી સામગ્રી મૃત્યુની અંતિમ હેડકીની સાથે જ આ દુનિયામાં છોડી દેવી પડશે અને તેની કોઈ વસ્તુ પણ તે પોતાના સાથે બીજી દુનિયામાં નહીં લઈ જઈ શકે. જો તેણે આખિરતમાં મહેલ તૈયાર કરવા માટે કંઈપણ નથી કર્યું તો કોઈ ઉચિત કારણ નથી કે તેનો આ મહેલ ત્યાં તેના સાથે સ્થાનાંતરિત થાય. ત્યાં કોઈ મહેલ જો તે પ્રાપ્ત કરી શકે છે તો કેવળ એ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત કરી શકે છે જ્યારે કે દુનિયામાં તેની કોશિશ એ કાર્યોમાં હોય જેનાથી અલ્લાહના કાનૂન અનુસાર આખિરતનો મહેલ બનતો હોય છે.

હવે પ્રશ્ન એ કરી શકાય છે કે આ દલીલનો તકાદો તો માત્ર એટલો જ છે કે ત્યાં તેને કોઈ મહેલ ન મળે. પરંતુ આ કેવી વાત છે કે ત્યાં મહેલના બદલે તેને આગ મળશે? તેનો જવાબ એ છે (અને આ કુર્આનનો જ જવાબ છે, જે વિભિન્ન પ્રસંગોએ તેણે આપ્યો છે) કે જે વ્યક્તિ આખિરતને અવગણીને કેવળ દુનિયા માટે કામ કરે છે તે અનિવાર્ય રૂપે અને સ્વભાવિક રીતે એવી રીતોથી કામ કરે છે, જેનાથી આખિરતમાં મહેલના બદલે આગનો ફૂંડ તૈયાર થાય છે. (જુઓ, સૂર: યૂનુસ, નોંધ ૧૨)

وَيَعْلُوهُ شَاهِدٌ مِّنْهُ وَمِنْ قَبْلِهِ كَتَبَ مُوسَىٰ إِمَامًا وَرَحْمَةً ط
 أُولَٰئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ ط وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِ مِنَ الْأَحْزَابِ فَالنَّارُ
 مَوْعِدُهُ ۗ فَلَا تَكُ فِي مِرْيَةٍ مِّنْهُ ۗ إِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ وَلَكِنَّ
 أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٤﴾ وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ

રબ તરફથી એક સ્પષ્ટ સાક્ષી ધરાવતો હતો, ^(૧૦) ત્યારપછી એક સાક્ષી પણ રબ તરફથી (એ સાક્ષીના

સમર્થનમાં) આવી ગયો, ^(૧૧) અને પહેલાંથી મૂસાનો ગ્રંથ પણ માર્ગદર્શક અને કૃપાના સ્વરૂપમાં આવેલ મોજૂદ હતો (શું તે પણ દુનિયાપ્રેમીઓની જેમ આનો ઈન્કાર કરી શકે છે?) આવા લોકો તો આના પર ઈમાન જ લાવશે, ^(૧૨) અને માનવ-જૂથોમાંથી જે કોઈ આનો ઈન્કાર કરે તો તેના માટે જે જગ્યાનો વાયદો છે, તે દોજબ છે. તો હે નબી ! તમે આ વસ્તુ વિષે કોઈ શંકામાં ન પડશો, આ સત્ય છે તમારા રબ તરફથી, પરંતુ મોટા ભાગના લોકો માનતા નથી, (૧૮) અને તેનાથી વધુ અત્યાચારી બીજો કોણ હશે

(૧૭) અર્થાત્ જેને સ્વયં પોતાના અસ્તિત્વમાં તથા ધરતી અને આકાશની રચનામાં અને સૃષ્ટિની વ્યવસ્થામાં એ વાતની ખુલ્લી સાક્ષી મળી રહી હતી કે આ દુનિયાને પેદા કરવાવાળો, સ્વામી, પાલનહાર તેમજ શાસક અને સર્વસત્તાધીશ કેવળ એક અલ્લાહ છે અને પછી એ જ સાક્ષીઓને જોઈને જેનું હૃદય એ સાક્ષી પણ પહેલાથી જ આપી રહ્યું હતું કે આ જીવન પછી કોઈ બીજું જીવન અવશ્ય હોવું જોઈએ, જેમાં મનુષ્ય પોતાના અલ્લાહને પોતાનાં કાર્યોનો હિસાબ આપે અને પોતે કરેલા કર્મોનો બદલો કે સજા પ્રાપ્ત કરે..

(૧૮) અર્થાત્ કુર્આન; જેણે આવીને એ સ્વભાવિક અને બૌદ્ધિક સાક્ષીનું સમર્થન કર્યું અને તેને બતાવ્યું કે ખરેખર આ સત્ય એ જ છે, જેની નિશાની દુનિયા અને સ્વયં પોતાનામાં તેં જોઈ છે.

(૧૯) વાતના ક્રમને જોતાં આ આયતનો અર્થ તો એ જ છે કે જે લોકો દુનિયાના જીવનના પ્રત્યક્ષ પાસા પર અને તેના સૌંદર્ય અને રમણીયતા પર મોહિત છે, તેમના માટે તો કુર્આનના સંદેશને રદ કરી દેવું સરળ છે, પરંતુ તે વ્યક્તિ જે પોતાની હસ્તીમાં અને સૃષ્ટિની વ્યવસ્થામાં પહેલાથી જ તૌહીદ અને આખિરતની સ્પષ્ટ સાક્ષી જોઈ રહ્યો હતો, વધુમાં કુર્આને આવીને બરાબર એ જ વાત કહી જેની સાક્ષી તે પહેલાથી પોતાના ભીતરમાં જોઈ રહ્યો હતો અને બહાર પણ, અને પછી તેની વધારે પુષ્ટિ કુર્આનથી પહેલાં આવેલ આકાશી ગ્રંથોમાં પણ તેને મળી ગઈ, છેવટે તે કેવી રીતે આટલી જોરદાર સાક્ષીઓ તરફથી આંખો બંધ કરીને આ ઈન્કાર કરનારાઓના અવાજમાં અવાજ મેળવી દેનારો હોઈ શકે છે? આ કથનથી એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે નબી સલ્લ. કુર્આન અવતરિત થતાં પહેલા પરોક્ષ પર ઈમાન લાવવાની મંજિલથી પસાર થઈ ચૂક્યા હતા. જે રીતે સૂર: અન્આમમાં હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. વિશે બતાવવામાં આવ્યું છે કે નબી (પયગંબર) બનતા પહેલા સૃષ્ટિની નિશાનીઓને જોઈને તેઓ તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)ને જાણી ચૂક્યા હતા, એ જ રીતે આ આયત સાફ બતાવી રહી છે કે નબી સલ્લ.એ પણ ચિંતન-મનન કરીને આ હકીકતને પામી લીધી હતી અને તે પછી કુર્આને આવીને તેની ન માત્ર પુષ્ટિ અને સમર્થન કર્યું, બલકે આપને હકીકતનું સીધે-સીધું જ્ઞાન પણ આપી દીધું.

كَذِبًا ۖ أُولَٰئِكَ يُعْرَضُونَ عَلَىٰ رَبِّهِمْ وَيَقُولُ الْأَشْهَادُ هَٰؤُلَاءِ
 الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَىٰ رَبِّهِمْ ۗ إِلَّا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ ﴿١٨﴾
 الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا ۖ وَهُمْ
 بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ ﴿١٩﴾ أُولَٰئِكَ لَمْ يَكُونُوا مُعْجِزِينَ فِي
 الْأَرْضِ وَمَا كَانَ لَهُمْ مِّنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ أَوْلِيَاءٍ ۗ يُضَعِفُ لَهُمْ
 الْعَذَابَ ۖ مَا كَانُوا يَسْتَطِيعُونَ السَّمْعَ وَمَا كَانُوا يُبْصِرُونَ ﴿٢٠﴾

અર્થાત્

જે અલ્લાહ પર જૂઠ ઘડે? (૧૯) આવા લોકો પોતાના રબ સમક્ષ રજૂ થશે અને સાક્ષીઓ કહેશે કે આ છે એ લોકો જેમણે પોતાના રબ પર જૂઠ ઘડ્યું હતું. સાંભળો, અલ્લાહનો ધિક્કાર છે અત્યાચારીઓ પર, (૨૧) (૧૯) — એ અત્યાચારીઓ પર (૨૨) જેઓ અલ્લાહના માર્ગથી લોકોને રોકે છે, તેના માર્ગને વિકૃત કરવા માગે છે (૨૩) અને આખિરતનો ઈન્કાર કરે છે. (૨૦) તેઓ ધરતી પર (૨૪) અલ્લાહને વિવશ કરનારા ન હતા અને ન તો અલ્લાહના મુકાબલામાં તેમનો કોઈ મદદગાર હતો. તેમને હવે બમણી યાતના આપવામાં આવશે. (૨૫) તેઓ ન કોઈનું સાંભળી જ શકતા હતા અને ન તેમને પોતાને જ કંઈ સૂઝતું હતું.

(૨૦) અર્થાત્ એમ કહે કે અલ્લાહની સાથે ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ) અને બંદગી કરાવવાના અધિકારમાં બીજાઓ પણ ભાગીદાર છે, અથવા એમ કહે કે અલ્લાહને પોતાના બંદાઓના માર્ગદર્શન અને પથભ્રષ્ટતામાં કોઈ રસ નથી અને તેણે કોઈ ગ્રંથ અને કોઈ પયગંબર આપણા માર્ગદર્શન માટે મોકલેલ નથી, બલકે આપણને સ્વતંત્ર છોડી દીધા છે કે જે પદ્ધતિ ઈચ્છીએ પોતાના જીવન માટે અપનાવી લઈએ, અથવા એમ કહે કે અલ્લાહે આપણને આમ જ રમત-ગમતના રૂપમાં પેદા કર્યા છે અને આમ જ આપણને સમાપ્ત કરી નાખશે, કોઈ જવાબ આપણે તેના સામે આપવાનો નથી તથા કોઈ બદલો મળવાનો નથી અને કોઈ સજા થવાની નથી.

- (૨૧) વર્ણનશૈલી સ્પષ્ટ બતાવી રહી છે કે આ વાત આખિરત (પરલોક)માં તેમને રજૂ કરતી વખતે કહેવામાં આવશે.
- (૨૨) આ એક જરૂરી વાત છે, જે સંદર્ભથી હટીને કહેવામાં આવી રહી છે કે જે અત્યાચારીઓ પર ત્યાં અલ્લાહની ફિક્કારનું એલાન થશે, તે એ જ લોકો હશે જેઓ આજે દુનિયામાં આ કૃત્યો કરી રહ્યા છે.
- (૨૩) અર્થાત્ તેઓ એ સન્માર્ગને, જે તેમના સામે પ્રસ્તુત કરવામાં આવી રહ્યો છે, પસંદ નથી કરતા અને ઈચ્છે છે કે આ માર્ગ કંઈક તેમની મનેચ્છાઓ અને તેમનાં અજ્ઞાનતાપૂર્ણ પૂર્વગ્રહો અને તેમની અંધશ્રદ્ધાઓ અનુસાર વિકૃત થઈ જાય, તો તેઓ તેનો સ્વીકાર કરશે.
- (૨૪) આ ફરી આખિરતનું વર્ણન છે.
- (૨૫) એક અઝાબ (યાતના) સ્વયં પથભ્રષ્ટ થવાનો, બીજો અઝાબ બીજાઓને પથભ્રષ્ટ કરવાનો અને પછીની પેઢીઓ માટે પથભ્રષ્ટતાની વિરાસત છોડવાનો.

أُولَئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا
يَفْتَرُونَ ﴿٣١﴾ لَا جَزَاءَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ هُمْ الْأَخْسَرُونَ ﴿٣٢﴾ إِنَّ
الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَآخَبْتُوا إِلَىٰ رَبِّهِمْ ۗ أُولَئِكَ أَصْحَابُ
الْجَنَّةِ ۗ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٣٣﴾ مَثَلُ الْفَرِيقَيْنِ كَالْأَعْمَىٰ وَالْأَصْمَىٰ
وَالْبَصِيرِ وَالسَّبِيعِ ۗ هَلْ يَسْتَوِينَ مَثَلًا ۗ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ ﴿٣٤﴾

(૨૧) આ તે લોકો છે, જેમણે સ્વયં પોતાને નુકસાનમાં નાખ્યા અને તે બધું જ તેમનાથી ગુમ થઈ ગયું જે તેમણે ઘડી રાખ્યું હતું. (૨૨) અનિવાર્ય છે કે તેઓ જ આખિરતમાં સૌથી વધારે નુકસાનમાં રહે. (૨૩) રહ્યા એ લોકો જેઓ ઈમાન લાવ્યા અને જેમણે સદ્કાર્યો કર્યા અને પોતાના રબના જ થઈને રહ્યા, તો નિશ્ચિતપણે તેઓ જતની લોકો છે અને જતમાં તેઓ હંમેશાં રહેશે. (૨૪) આ બંને પક્ષોનું દષ્ટાંત એવું છે જાણે એક મનુષ્ય તો હોય આંધળો, બહેરો અને બીજો હોય દેખતો અને સાંભળતો, શું આ બંને સમાન હોઈ શકે છે? (૨૫) શું તમે (આ દષ્ટાંતથી) કોઈ બોધ ગ્રહણ કરતા નથી? (રુકૂઅ-૨)

(૨૬) અર્થાત્ તે તમામ સિદ્ધાંતો ગૂમ થઈ ગયા, જે તેમણે અલ્લાહ અને સૃષ્ટિ તેમજ પોતાની હસ્તી વિશે ઘડી રાખ્યા હતા, અને તે બધા ભરોસાઓ પણ જૂઠા નીકળ્યા, જે તેમણે પોતાના ઉપાસ્યો અને ભલામણકર્તાઓ તેમજ વાલી-સંરક્ષકો પર કરી રાખ્યા હતા, અને તે બધા અનુમાનો પણ ખોટા સિદ્ધ થઈ ગયા જે તેમણે મૃત્યુ પછીના જીવન વિશે નિશ્ચિત કરી રાખ્યા હતા.

(૨૭) અહીં આખિરતની દુનિયાનું વર્ણન સમાપ્ત થયું.

(૨૮) અર્થાત્ શું આ બંનેનો વ્યવહાર અને છેવટે બંનેનું પરિણામ એક સમાન હોઈ શકે છે? સ્પષ્ટ છે કે જે વ્યક્તિ ન પોતે માર્ગ જુએ છે અને ન કોઈ એવા વ્યક્તિની વાત જ સાંભળે છે જે તેને માર્ગ બતાવી રહ્યો હોય, તે અવશ્ય ક્યાંક ઠોકર ખાશે અને ક્યાંક કોઈ મોટી દુર્ઘટનાનો ભોગ બનશે. આનાથી વિપરીત, જે વ્યક્તિ સ્વયં પણ માર્ગ જોઈ રહ્યો હોય અને કોઈ માર્ગ જાણવાવાળાથી પણ ફાયદો ઉઠાવી રહ્યો હોય, તે અવશ્ય પોતાની મંજિલ પર સફળતા પહોંચી જશે. બસ, આ જ અંતર એ લોકોના વચ્ચે પણ છે, જેમનામાંથી એક પોતાની આંખોથી પણ સૃષ્ટિમાં સચ્ચાઈઓની નિશાનીઓ જુએ છે અને અલ્લાહે મોકલેલ માર્ગદર્શકોની વાત પણ સાંભળે છે, અને બીજો વ્યક્તિ ન પોતાના હૃદયની આંખો ખૂલવી રાખે છે કે અલ્લાહની નિશાનીઓ તેને દેખાય અને ન પયગંબરોની વાત સાંભળે છે. કેવી રીતે સંભવ છે કે જીવનમાં આ બંનેના વર્તન-વ્યવહાર એક સમાન હોય અને પછી શું કારણ છે કે છેવટે તેમના પરિણામમાં પણ અંતર ન હોય?

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ إِنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُّبِينٌ ﴿٦٥﴾
 أَنْ لَا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ ۖ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمِ
 الْيَوْمِ ﴿٦٦﴾ فَقَالَ الْهَالِكُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ مَا تَرَكُ إِلَّا
 بَشَرًا مِثْلَنَا وَمَا تَرَكُ أَتَّبِعَكَ إِلَّا الَّذِينَ هُمْ أَرَادْنَا بِأَدْبَى
 الرَّأْيِ ۗ وَمَا نَرَىٰ لَكُمْ عَلَيْنَا مِنْ فَضْلٍ بَلْ نَظُنُّكُمْ
 كَذِبِينَ ﴿٦٧﴾ قَالَ يُقَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِّن رَّبِّي

સૂર: ૧૧, ૬૬ (૨૫) અને આવી જ પરિસ્થિતિ હતી જ્યારે) અમે નૂહને તેની કોમ તરફ મોકલ્યો હતો. (૨૬) (તેણે કહ્યું), “હું તમને સ્પષ્ટ ચેતવણી આપું છું (૨૬) કે અલ્લાહ સિવાય કોઈની બંદગી ન કરો, નહીં તો મને ડર છે કે તમારા ઉપર એક દિવસે પીડાકારી અઝાબ આવશે.” (૨૭) જવાબમાં તેની કોમના આગેવાનો, જેમણે તેની વાત માનવાનો ઇન્કાર કરી દીધો હતો, બોલ્યા, “અમારી દૃષ્ટિએ તો તમે એ સિવાય કંઈ નથી કે બસ માત્ર એક મનુષ્ય છો અમારા જેવા (૨૮) અને અમે જોઈ રહ્યા છીએ કે અમારી કોમમાંથી માત્ર એ લોકોએ, જેઓ અમારા ત્યાં નીચ હતા, વિના વિચાર્યે તમારું અનુસરણ અપનાવી લીધું છે (૨૯) અને અમે કોઈ પણ વસ્તુ એવી જોતા નથી, જેમાં તમે લોકો અમારાથી સહેજ પણ ચઢિયાતા હોવ, (૩૦) બલકે અમે તો તમને જૂઠા સમજીએ છીએ.” (૨૮) તેણે કહ્યું, “હે મારી કોમના ભાઈઓ ! થોડું વિચારો તો ખરા કે જો હું પોતાના રબ તરફથી એક સ્પષ્ટ સાક્ષી પર કાયમ હતો (૨૯) ઉચિત છે કે આ અવસરે સૂર: આ'રાફ, આયત ૫૪-૫૮ ની નોંધો પણ નજર સમક્ષ રહે.

(૩૦) આ જ વાત છે, જે આ સૂર:ના આરંભમાં હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.ના મોઢેથી કહેવામાં આવેલ છે.

(૩૧) એ જ અજ્ઞાનતાપૂર્ણ વાંધો, જે મક્કાના લોકો હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.ના વિરોધમાં સામે લાવતા હતા કે જે વ્યક્તિ અમારા જેવો જ એક સામાન્ય માનવી છે, ખાય-પીવે છે, હરે-ફરે છે, ઊંધે છે અને જાગે છે, પત્ની-બાળકો રાખે છે, છેવટે અમે કેવી રીતે માની લઈએ કે તે અલ્લાહ તરફથી પયગંબર નિયુક્ત થઈને આવ્યો છે.

(૩૨) આ પણ એ જ વાત છે, જે મક્કાના મોટા લોકો અને ઉચ્ચ વર્ગના લોકો હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. વિશે કહેતા હતા કે તેમના સાથે કોણ છે, કાં તો તરંગી અને કમઅક્કલ છોકરાઓ છે જેમને દુનિયાનો કોઈ અનુભવ નથી, અથવા કેટલાક ગુલામો (દાસ) અને દલિત વર્ગના લોકો છે, જેઓ બુદ્ધિથી ખાલી અને વિશ્વાસના નબળા હોય છે. (જુઓ, સૂર: અન્આમ, નોંધ ૩૪-૩૭ અને સૂર: યૂનુસ, નોંધ ૭૮)

(૩૩) અર્થાત્ આ જે તમે કહો છો કે અમારા પર અલ્લાહની કૃપા છે અને તેની રહમત છે અને એ લોકો જેઓ અલ્લાહના પ્રકોપમાં ગ્રસ્ત છે જેમણે અમારો માર્ગ નથી અપનાવ્યો, તો તેની કોઈ નિશાની અમને દેખાતી નથી. કૃપા જો છે તો અમારા પર છે કે ધન-દોલત અને નોકર-ચાકર ધરાવીએ છીએ અને એક દુનિયા અમારા નેતૃત્વને માની રહી છે. તમે નાદાર લોકો છેવટે કઈ વસ્તુમાં અમારાથી ચઢિયાતા છો કે તમને અલ્લાહના પ્રિય સમજવામાં આવે.

وَأْتِنِي رَحْمَةً مِّنْ عِنْدِي فَعَبِّتْ عَلَيْكُمْ ط أَنْزِلْ مَكُتُوبَهَا
وَأَنْتُمْ لَهَا كَرِهُونَ ﴿٣٨﴾ وَيَقُومِ لَّا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مَالًا ط إِنْ
أَجْرِي إِلَّا عَلَى اللَّهِ وَمَا أَنَا بِطَارِدِ الَّذِينَ آمَنُوا ط إِنَّهُمْ مُّلقُوا
رَبَّهُمْ وَلَكِنِّي أَرْكُمُ قَوْمًا تَجْهَلُونَ ﴿٣٩﴾ وَيَقُومِ مَن يَنْصُرُنِي
مِنَ اللَّهِ إِنْ طَرَدْتُهُمْ ط أَفَلَا تَذَكَّرُونَ ﴿٤٠﴾ وَلَا أَقُولُ لَكُمْ

અને પછી તેણે મને પોતાની વિશિષ્ટ 'રહમત'થી પણ નવાજ્યો, (૩૮) પરંતુ તે તમને ન દેખાઈ, તો છેવટે મારા પાસે શું સાધન છે કે તમે માનવા ન ચાહો તો પણ અમે બળજબરીથી તેને તમારા માથે થોપી દઈએ? (૨૯) અને હે મારી કોમના ભાઈઓ! હું આ કાર્ય બદલ તમારા પાસેથી કોઈ માલ નથી માગતો, (૩૯) મારો બદલો તો અલ્લાહના શિરે છે અને હું તે લોકોને કાઢી મૂકવાનો પણ નથી જેમણે મારી વાત માની છે. તેઓ પોતે જ પોતાના રબ સમક્ષ જવાના છે, (૩૯) પરંતુ હું જોઉં છું કે તમે લોકો અજ્ઞાનતા આચરી રહ્યા છો, (૩૦) અને હે મારી કોમ! જો હું આ લોકોને ધુત્કારી કાઢું તો અલ્લાહની પકડથી મને કોણ બચાવવા આવશે? તમને લોકોને શું આટલી વાત પણ સમજમાં આવતી નથી? (૩૧) અને હું તમને નથી કહેતો કે

(૩૪) આ એ જ વાત છે, જે હમણા અગાઉની આયતોમાં હજારત મુહમ્મદ સલ્લ. ના મોઢેથી કહેવડાવવામાં આવી ચૂકી છે કે પહેલા સ્વયં દુનિયામાં અને પોતાનામાં અલ્લાહની નિશાનીઓ જોઈને તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)ની હકીકત સુધી પહોંચી ચૂક્યો હતો, પછી અલ્લાહે પોતાની 'રહમત' (વહી)થી મને નવાજ્યો અને એ હકીકતોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મને પ્રદાન કરવામાં આવ્યું, જેના પર મારું હૃદય પહેલાથી જ સાક્ષી આપી રહ્યું હતું. આનાથી એ જાણવા મળ્યું કે તમામ પયગંબરો નબી થતા પહેલા પોતાના ચિંતન-મનનથી પરોક્ષ પર ઈમાન પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલા હોતા હતા, પછી અલ્લાહ તેમને પયગંબરીનું પદ પ્રદાન કરતી વખતે પ્રત્યક્ષ પર ઈમાન પ્રદાન કરતો હતો.

(૩૫) અર્થાત્ હું એક નિઃસ્વાર્થ શુભેચ્છક છું. પોતાના કોઈ સ્વાર્થ માટે નહીં, બલ્કે તમારા ભલા માટે આ બધા કષ્ટો અને તકલીફો સહન કરી રહ્યો છું. તમે કોઈ એવા અંગત સ્વાર્થ તરફ અંગૂલિનિર્દેશ નથી કરી શકતા, જે આ સાચી વાતનો સંદેશ આપવામાં અને તેના માટે તનતોડ કોશિશ કરવામાં અને મુસીબતો સહન કરવામાં મારા સામે હોય. (જુઓ, સૂર: મ' મિનૂન, નોંધ ૭૦; સૂર: યા-સીન, નોંધ ૧૭; સૂર: શૂરા, નોંધ ૪૧)

(૩૬) અર્થાત્ તેમનું મૂલ્ય જે કંઈ પણ છે, તે તેમના રબ (માલિક અને પાલનહાર)ને ખબર છે અને તેના સામે જ જઈને તે ખુલશે. જો તેઓ કીમતી હીરા છે, તો મારા અને તમારા ફેંકી દેવાથી પથ્થર નહીં થઈ જાય અને જો તેઓ મૂલ્યહીન પથ્થર છે, તો તેના માલિકને અધિકાર છે કે તેમને જ્યાં ઈચ્છે ત્યાં ફેંકે.

عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلَا أَقُولُ إِنِّي مَلَكٌ وَلَا
 أَقُولُ لِلَّذِينَ تَزْدَرِي أَعْيُنُكُمْ لَنْ يُؤْتِيَهُمُ اللَّهُ خَيْرًا ۖ اللَّهُ أَعْلَمُ
 بِمَا فِي أَنْفُسِهِمْ ۗ إِنِّي إِذَا لَبِنَ الظُّلُمِينَ ﴿٣٦﴾ قَالُوا يُنُوحُ قَدْ جَدَلْتَنَا
 فَأَكْثَرْتَ جِدَالَنَا فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الصّٰدِقِينَ ﴿٣٧﴾ قَالَ
 إِنَّمَا يَأْتِيَكُمْ بِهِ اللَّهُ إِنْ شَاءَ وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ ﴿٣٨﴾ وَلَا يَنْفَعُكُمْ
 نُصْحِي إِنْ أَرَدْتُ أَنْ أُنصَحَ لَكُمْ إِنْ كَانَ اللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يُغْوِيَكُمْ ۖ

મારા પાસે અલ્લાહના ખજાના છે, ન એમ કહું છું કે હું અદૃશ્યનું જ્ઞાન ધરાવું છું, ન મારો આ દાવો છે કે હું ફરિશ્તો છું^(૩૬) અને એ પણ હું કહી શકતો નથી કે જે લોકોને તમારી આંખો ધૂણાથી જુએ છે, તેમને અલ્લાહે કોઈ ભલાઈ નથી આપી. તેમના મનની હાલત અલ્લાહ જ વધુ સારી રીતે જાણે છે. જો હું આમ કહું તો જાલિમ હોઈશ.” (૩૨) છેવટે એ લોકોએ કહ્યું, “હે નૂહ! તમે અમારા સાથે ઝઘડો કર્યો અને ખૂબ કરી લીધો, હવે તો બસ એ યાતના લઈ આવો જેની તમે અમને ધમકી આપો છો, જો સાચા છો.” (૩૩) નૂહે જવાબ આપ્યો, “એ તો અલ્લાહ જ લાવશે, જો ચાહશે તો, અને તમે એટલું સામર્થ્ય ધરાવતા નથી કે તેને અટકાવી દો. (૩૪) હવે જો હું તમારું થોડું ભલું કરવા પણ ચાહું, તો મારી શુભેચ્છા તમને કોઈ લાભ આપી શકતી નથી, જ્યારે કે અલ્લાહે જ તમને ભટકાવી દેવાનો ઈરાદો કરી લીધો હોય.”^(૩૫)

(૩૭) આ એ વાતનો જવાબ છે, જે વિરોધીઓએ કહી હતી કે અમને તો બસ તમે અમારા જેવા જ મનુષ્ય દેખાવ છો. આના પર નૂહ અલૈ. કહે છે કે, ખરેખર હું એક મનુષ્ય જ છું. મેં મનુષ્ય સિવાય કંઈ અન્ય હોવાનો દાવો ક્યારેય કર્યો હતો કે તમે મારા પર આ વાંધો ઉઠાવો છો. મારો દાવો જે કંઈ છે, તે તો માત્ર એ છે કે અલ્લાહે મને જ્ઞાન અને કર્મનો સીધો માર્ગ બતાવ્યો છે. તેની પરીક્ષા તમે જે રીતે ઈચ્છો, કરી લો, પરંતુ આ દાવાની પરીક્ષાની આ કઈ રીત છે કે ક્યારેક તમે મને પરીક્ષાની જાણકારી પૂછો છો અને ક્યારેક એવી-એવી જુદી-જુદી માંગણીઓ કરો છો કે જાણે અલ્લાહના ખજાનાઓની બધી ચાવીઓ મારા પાસે છે અને ક્યારેક એ વાત અંગે વાંધો ઉઠાવો છો કે હું માનવીઓની જેમ ખાઉં-પીવું છું અને હરુ-ફરું છું, જાણે મેં ફરિશ્તા હોવાનો દાવો કર્યો હતો. જે વ્યક્તિએ વિશ્વાસ, ચરિત્ર અને સભ્યતામાં સાચા માર્ગદર્શનનો દાવો કર્યો છે, તેનાથી આ વસ્તુઓ વિશે જે ઈચ્છો, એ પૂછો, પરંતુ તમે વિચિત્ર લોકો છો કે તેને પૂછો છો કે અમુક માણસોની ભેંસ પાંડો જણશે કે પાડી, જાણે માનવ-જીવન માટે ચરિત્ર અને સભ્યતાનો સાચો નિયમ બતાવવાનો સંબંધ ભેંસના ગર્ભથી હોય! (જુઓ, સૂર:અનુઆમ, નોંધ ૩૧-૩૨)

(૩૮) અર્થાત્ જો અલ્લાહે તમારો હઠાગ્રહ, દુષ્ટતા અને ભલાઈથી નફરત જોઈને એ નિર્ણય કરી લીધો છે કે તમને સીધા માર્ગનું સૌભાગ્ય ન આપે અને જે રસ્તાઓમાં તમે સ્વયં ભટકવા માગો છો, તેમાં જ તમને ભટકવા દે, તો હવે તમારી ભલાઈ માટે મારો કોઈ પ્રયત્ન સફળ નથી થઈ શકતો.

هُورُبُّكُمْ ۖ وَالْيَهُ تَرْجَعُونَ ﴿٣٦﴾ أَمْ يَقُولُونَ ۖ أَفْتَرَاهُ ۗ قُلْ إِنِ افْتَرَيْتُهُ
 فَعَلَىٰ أَجْرَامِي ۖ وَأَنَا بَرِيءٌ ۖ مِمَّا تَجْرِمُونَ ﴿٣٧﴾ وَأَوْحَىٰ إِلَىٰ نُوْحٍ أَنَّهُ لَنْ
 يُؤْمِنَ مِنْ قَوْمِكَ إِلَّا مَنْ قَدْ آمَنَ ۖ فَلَا تَبْتَئِسْ بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ ﴿٣٨﴾
 وَاصْنَعِ الْفُلَكَ بِأَعْيُنِنَا ۖ وَوَحِينَا ۖ وَلَا تَخَاطَبُنِي فِي الدِّينِ ۖ ظَلَمُوا ۗ

એ જ તમારો રબ છે અને તેના જ તરફ તમારે પાછા ફરવાનું છે.” (૩૫) હે નબી ! શું આ લોકો કહે છે કે આ વ્યક્તિએ આ બધું પોતે ઘડી કાઢ્યું છે? આમને કહો, “જો મેં પોતે જ આ બધું ઘડી કાઢ્યું છે તો મારા ઉપર આ ગુનાની જવાબદારી છે અને જે ગુનો તમે કરી રહ્યા છો, તેની જવાબદારીથી હું મુક્ત છું.” (૩૬) (રુકૂઅ-૩) (૩૬) નૂહ ઉપર વહી મોકલવામાં આવી કે તમારી કોમમાંથી જે લોકો ઈમાન લાવ્યા, બસ તેઓ લાવી ચૂક્યા, હવે કોઈ માનવાવાળું નથી. તેમના કરતુકો પર દુઃખી થવાનું છોડો (૩૭) અને અમારી દેખરેખમાં અમારી વહી અનુસાર એક હોડી બનાવવાનું શરૂ કરી દો અને જુઓ, જે લોકોએ અત્યાચાર કર્યો છે, તેમના માટે મારા પાસે કોઈ ભલામણ ન કરજો.

(૩૮) વર્ણનશૈલીથી એવું લાગે છે કે નબી સલ્વ.ના મુખથી હઝરત નૂહ અલૈ.નો આ અહેવાલ સાંભળતાં વિરોધીઓએ વાંધો ઉઠાવ્યો હશે કે મુહમ્મદ આ અહેવાલો બનાવી-બનાવીને એટલા માટે પ્રસ્તુત કરે છે કે તેમને અમારા પર લાગુ પાડે. જે પ્રહારો તેઓ સીધા અમારા પર કરવા નથી માગતા, તેમના માટે એક વાર્તા ઘડે છે અને આ રીતે ‘બીજાઓની વાતો’ના રૂપમાં અમારા પર પ્રહાર કરે છે, તેથી વાતના આ કમને તોડીને તેમના વાંધાઓનો જવાબ આ વાક્યમાં આપવામાં આવ્યો. સાચું તો એ છે કે અધમ પ્રકારના લોકોના દિમાગો હંમેશા ખરાબ પાસા તરફ જાય છે અને સારા પાસાથી તેમને કોઈ રુચિ નથી હોતી કે વાતના સારા પાસા પર તેમની નજર જઈ શકે. એક માણસે જો કોઈ સૂઝબૂઝની વાત કહી છે અથવા તે તમને કોઈ લાભપ્રદ શિક્ષા આપી રહ્યો છે અથવા તમારી કોઈ ભૂલ પર તમને સચેત કરી રહ્યો છે, તો તેનાથી લાભ ઉઠાવો અને પોતાની સુધારણા કરો, પરંતુ અધમ માણસ હંમેશા આમાં બૂરાઈનું કોઈ પાસુ શોધશે, જેનાથી વિવેક અને ઉપદેશ પર પાણી ફેરવી નાખશે અને ન માત્ર સ્વયં પોતાની બૂરાઈ પર કાયમ રહે, બલ્કે કહેવાવાળાના શિરે પણ ઊલટી કેટલીક બુરાઈ લગાવી દે. સારામાં સારો ઉપદેશ પણ નષ્ટ કરી નાખી શકાય છે, જો સાંભળનાર તેને શુભેચ્છાના બદલે ‘પ્રહાર’ના અર્થમાં લઈ લે અને તેનું દિમાગ પોતાની ભૂલને માનવા અને અનુભવવાના બદલે ખરાબ માનવા તરફ વળી જાય. પછી આ પ્રકારના લોકો હંમેશા પોતાના ચિંતનનો આધાર એક દુન્યવી દુર્ભાવના પર મૂકે છે. જે વાતના સાચા હોવા અને બનાવટી હોવાની એક જેવી સંભાવના હોય, પરંતુ એ બરાબર તમારી સ્થિતિ પર લાગુ થઈ રહી હોય અને તેમાં તમારી કોઈ ભૂલનો નિર્દેશ હોય, તો તમે એક સમજદાર માણસ હશો જો તેને એક સાચી વાત સમજીને તેના બોધદાયક પાસાથી લાભ ઉઠાવશો, અને માત્ર એક દુર્ભાવનાપ્રસ્ત અને વિકૃત માણસ હશો જો કોઈ પ્રમાણ વગર એ આરોપ લગાવી દેશો કે કહેવાવાળાએ માત્ર અમારા પર લાગુ કરવા માટે આ વાર્તા ઘડી લીધી છે. આથી જ આ કહેવામાં આવ્યું કે જો વાર્તા મેં ઘડી લીધી છે, તો મારા ગુનાનો હું જવાબદાર છું, પરંતુ જે ગુનો તમે કરી રહ્યા છો, તે તો પોતાની જગ્યાએ કાયમ છે અને તેની જવાબદારીમાં તમે જ પકડાશો, ન કે હું.

إِنَّهُمْ مُّعْرِقُونَ ﴿٦٧﴾ وَيَصْنَعُ الْفُلْكَ وَكَلَّمَا مَرَّ عَلَيْهِ مَلَأَ مِنْ قَوْمِهِ
سَخِرُوا مِنْهُ ۗ قَالَ إِنْ تَسْخَرُوا مِنِّي فَأَنَا تَسْخِرُ مِنْكُمْ كَمَا تَسْخَرُونَ ﴿٦٨﴾
فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ ۗ مَنْ يَأْتِيهِ عَذَابٌ يُخْزِيهِ وَيَحِلُّ عَلَيْهِ عَذَابٌ مُّقِيمٌ ﴿٦٩﴾

તે બધાં જ હવે ડૂબવાવાળા છે. (૬૭) (૩૮) નૂહ હોડી બનાવી રહ્યો હતો અને તેની કોમના આગેવાનો પૈકી જે કોઈ તેના પાસેથી પસાર થતો હતો, તે તેની મજાક ઉડાવતો હતો. તેણે કહ્યું; “જો તમે અમારા પર હસો છો તો અમે પણ તમારા પર હસી રહ્યા છીએ. (૩૯) ખૂબ જલ્દી જ તમને પોતાને જ ખબર પડી જશે કે કોના પર એ યાતના આવે છે જે તેને ફજેત કરી નાખશે અને કોના પર તે આફત તૂટી પડે છે જે ટાળ્યે નહીં ટળે.” (૬૮)

(૪૦) આનાથી જાણવા મળે છે કે જ્યારે પયગંબરનો સંદેશ કોઈ કોમને પહોંચી જાય, તો તેને માત્ર એ સમય સુધી મહેતલ મળે છે, જ્યાં સુધી તેમાં અમુક ભલા માણસોના નીકળી આવવાની સંભાવના જોવા મળતી હોય, પરંતુ જ્યારે તેના ભલા લોકો સૌ નીકળી આવે છે અને તે કેવળ ખરાબ લોકોનો જ સમૂહ બનીને રહી જાય છે, તો અલ્લાહ એ કોમને પછી કોઈ મહેતલ નથી આપતો અને તેની ‘રહમત’ (દયા)નો તકાદો એ જ હોય છે કે સરેલા ફળોના એ ટોપલાને દૂર ફેંકી દેવામાં આવે, જેથી તે સારા ફળોને પણ સડાવી ન દે. પછી તેના પર દયા ખાવી આખી દુનિયાની સાથે અને આવનારી માનવ-પેઢીઓની સાથે ફૂરતા છે.

(૪૧) આ એક અનોખો મામલો છે, જેના પર વિચાર કરવાથી જણાય છે કે માનવી દુનિયાના બાહ્યથી કેટલો ધોકો ખાય છે. જ્યારે નૂહ અલૈ. નદીથી ખૂબ દૂર સૂકી જમીન પર પોતાની નૌકા બનાવી રહ્યા હશે, તો ખરેખર લોકોને આ ખૂબ હાસ્યાસ્પદ કાર્ય લાગતું હશે અને તેઓ હસી-હસીને કહેતા હશે કે ભાઈસાહેબનું ગાંડપણ તો જુઓ, હવે તેઓ સૂકી જમીન પર નૌકા ચલાવશે ! તે વખતે કોઈને સ્વપ્નમાં પણ એ વાત આવી શકતી નહીં હોય કે થોડાક દિવસો પછી ખરેખર અહીં નૌકા ચાલશે. તેઓ આ કાર્યને હઝરત નૂહ અલૈ.ના દિમાગની ખરાબીનું એક ખુલ્લું પ્રમાણ સમજી રહ્યા હશે અને એક-બીજાને કહેતા હશે કે જો તમને પહેલાં આ વ્યક્તિના ગાંડપણમાં કોઈ સંદેહ હતો, તો લો, હવે પોતાની આંખોથી જોઈ લો કે આ વ્યક્તિ શું કરી રહ્યો છે ! પરંતુ જે વ્યક્તિ હકીકતનું જ્ઞાન ધરાવતો હતો અને જેને ખબર હતી કે કાલે અહીં નૌકાની શું જરૂરત પડવાની છે, તેને એ લોકોની અજ્ઞાનતા અને બેપરવાઈ પર અને પછી તેમની મૂર્ખતાપૂર્ણ નિશ્ચિતતા પર ઊલટું હસવું આવતું હશે અને તે કહેતો હશે કે કેટલા મૂર્ખ છે આ લોકો કે આફત તેમના માથા પર ફરી રહી છે, હું તેમને સાવધાન કરી ચૂક્યો છું કે બસ તે આવતી જ હશે અન તેમની આંખો સામે તેનાથી બચવાની તૈયારી પણ કરી રહ્યો છું, પરંતુ આ લોકો નિશ્ચિત બેસ્યા છે અને ઊલટો મને પાગલ સમજી રહ્યા છે. આ મામલાને જો વ્યાપક રીતે જોવામાં આવે તો જણાશે કે દુનિયાના પ્રત્યક્ષ અને પ્રગટ પાસાની દૃષ્ટિએ શાણપણ-ડહાપણ અને મૂર્ખતાની જે કસોટી બનાવવામાં આવે છે, તે એ કસોટીથી કેટલી ભિન્ન હોય છે જે વાસ્તવિક જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તૈયાર થાય છે. ઉપરછલ્લી અને ટૂંકી દૃષ્ટિ રાખનાર વ્યક્તિ જે વસ્તુને ખૂબ શાણપણ અને ડહાપણ સમજે છે, તે વાસ્તવિકતાને જોવાવાળા વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ મૂર્ખતા હોય છે, અને પ્રત્યક્ષ જોવાવાળાની દૃષ્ટિએ જે વસ્તુ તદ્દન નકામી, સ્પષ્ટ ગાંડપણ અને નર્ચો ઉપહાસ હોય છે, વાસ્તવિકતા જોવાવાળા વ્યક્તિ માટે એ જ પૂર્ણ વિવેક, અત્યંત ગંભીરતા અને બુદ્ધિની અપેક્ષાએ તદ્દન અનુકૂળ હોય છે.

إِنَّ رَبِّي لَغَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٣١﴾ وَهِيَ تَجْرِي بِهِمْ فِي مَوْجٍ كَالْجِبَالِ تَوَّادِي
 نُوحٌ ابْنُهُ وَكَانَ فِي مَعْزِلٍ يُبَيِّنُ أَرْكَبَ مَعْنَا وَلَا تَكُنْ مَعَ الْكَافِرِينَ ﴿٣٢﴾
 قَالَ سَأُوْتِي إِلَى جَبَلٍ يَعْصِمُنِي مِنَ الْمَاءِ ط قَالَ لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ
 مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِلَّا مَنْ رَحِمَ وَحَالَ بَيْنَهُمَا الْمَوْجُ فَكَانَ مِنَ الْمُغْرَقِينَ ﴿٣٣﴾
 وَقِيلَ يَا رَأْسُ ابْلِغِي مَاءَكُمْ وَيَسْبَأْ أَقْلِعِي وَغِيضَ الْمَاءِ وَقُصِيَ
 الْأَمْرُ وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ وَقِيلَ بُعْدًا لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ ﴿٣٤﴾

મારો રબ મોટો ક્ષમાશીલ અને દયાળુ છે. (૪૨) નૌકા આ લોકોને લઈને ચાલતી જઈ રહી હતી અને એક-એક મોજું પર્વત સમાન ઊઠી રહ્યું હતું. નૂહનો પુત્ર દૂર અંતરે હતો. નૂહે પોકારીને કહ્યું, “બેટા ! અમારા સાથે સવાર થઈ જા, કાફિરો સાથે ન રહેજે.” (૪૩) તેણે વળતો જવાબ આપ્યો, “હું હમણાં એક પર્વત પર ચઢી જવાનો છું જે મને પાણીથી બચાવી લેશે.” નૂહે કહ્યું, “આજે કોઈ વસ્તુ અલ્લાહના આદેશથી બચાવનાર નથી, સિવાય કે અલ્લાહ જ કોઈના પર દયા કરે.” એટલામાં એક મોજું બંનેના વચ્ચે આડબની ગયું અને તે પણ ડૂબનારાઓમાં સામેલ થઈ ગયો. (૪૪) આદેશ થયો, “હે ધરતી ! પોતાનું બધું પાણી ગળી જા અને હે આકાશ ! થોભી જા.” આમ, પાણી ધરતીમાં ઊતરી ગયું, ફેંસલો ચૂકાવી દેવામાં આવ્યો, નૌકા જૂદી પર થોભી ગઈ, (૪૬) અને કહી દેવામાં આવ્યું કે દૂર થઈ જાલિમોની કોમ ! (૪૫) આ છે ઈમાનવાળાઓની સાચી શાન. તેઓ કાર્યકારણ-જગતમાં તમામ ઉપાયો પ્રાકૃતિક નિયમ મુજબ એ જ રીતે અપનાવે છે, જે રીતે દુનિયાવાળા અપનાવે છે. પરંતુ તેમનો ભરોસો આ ઉપાયો પર નહીં, બલકે અલ્લાહ પર હોય છે અને તેઓ સારી રીતે સમજે છે કે તેનો કોઈ ઉપાય ન તો બરાબર શરૂ થઈ શકે છે, ન બરાબર ચાલી શકે છે અને ન અંતિમ અપેક્ષા સુધી પહોંચી શકે છે, જ્યાં સુધી અલ્લાહની કૃપા અને તેની દયા-અનુકંપા સામેલ ન થઈ જાય.

(૪૬) ‘જૂદી’ પહાડ કુર્દિસ્તાનના ક્ષેત્રમાં ‘ઉમર દ્વીપકલ્પ’ના ઉત્તર-પૂર્વ ભાગમાં આવેલ છે. બાઈબલમાં આ નૌકાના થોભવાની જગ્યા અરારાત પહાડ (Mount Ararat) બતાવવામાં આવેલ છે, જે આરમીનિયાના એક પહાડનું નામ પણ છે અને એક પર્વત-શ્રૃંખલાનું નામ પણ. ‘અરારાત’નો અર્થ પણ ‘પર્વત-શ્રૃંખલા’ છે અને તે આરમીનિયાના ઉચ્ચ સ્તરથી શરૂ થઈને દક્ષિણમાં કુર્દિસ્તાન સુધી જાય છે અને ‘જૂદી’ પહાડ આ જ શ્રૃંખલાનો એક પહાડ છે, જે આજે પણ ‘જૂદી’ના નામથી જ પ્રસિદ્ધ છે. પ્રાચીન ઇતિહાસમાં નૌકાના થોભવાની આ જ જગ્યા બતાવવામાં આવી છે. તેથી ઈસા મસીહથી ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલા બેબિલોનના એક ધર્મ-ગુરુ Berasus એ પ્રાચીન કિલદાની નોંધોના આધારે પોતાના દેશનો જે ઇતિહાસ લખ્યો છે, તેમાં નૂહ ~~જૂદી~~ ની નૌકાના થોભવાની જગ્યા ‘જૂદી’ જ બતાવી છે. એરિસ્ટોટલનો શિષ્ય Abydenus પણ પોતાના ઇતિહાસમાં આની પુષ્ટિ કરે છે. તેના સાથે તે પોતાના સમયની પરિસ્થિતિનું વર્ણન કરે છે કે ઈરાકમાં ઘણા લોકોની પાસે આ નૌકાના ટુકડાઓ સુરક્ષિત છે, જેને તેઓ ઘોળી-ઘોળીને બીમારોને પીવડાવે છે.

وَتَأَذَىٰ نُوْحٍ رَبِّهٖ فَقَالَ رَبِّ إِنِّي مِنَ أَهْلِیْ وَإِنَّ وَعْدَكَ الْحَقُّ
وَأَنْتَ أَحْكَمُ الْحٰكِمِیْنَ ﴿۶۶﴾ قَالَ یٰنُوْحُ إِنَّهٗ لَیْسَ مِنْ أَهْلِکَ ؕ

(૪૫) નૂહે પોતાના રબને પોકાર્યો. કહ્યું, ‘‘હે રબ ! મારો પુત્ર મારા ઘરવાળાઓમાંથી છે અને તારો વાયદો સાચો છે’’^(૫૭) અને તું સૌ સત્તાધીશોથી મોટો અને ઉત્તમ સત્તાધીશ છે.’’^(૫૮) (૪૬) જવાબમાં

ફરમાવવામાં આવ્યું, ‘‘હે નૂહ ! તે તારા ઘરવાળાઓમાંથી નથી, એ તો એક બગડી ગયેલું કાર્ય છે,’’^(૫૯)

આ તોફાન, જેનો ઉલ્લેખ અહીં કરવામાં આવ્યો છે, વિશ્વવ્યાપી તોફાન હતું, અથવા એ વિશેષ ક્ષેત્રમાં આવ્યું હતું જ્યાં નૂહ ~~જ્યાં~~ ની કોમ આબાદ હતી ? આ એક એવો પ્રશ્ન છે, જેનો નિર્ણય આજ સુધી નથી થયો. ઇસરાઈલી નોંધોના આધારે સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે આ તોફાન સંપૂર્ણ ભૂ-મંડળ પર આવ્યું હતું. (Genesis 7:18-24) પરંતુ કુર્આનમાં આ વાત ક્યાંય કહેવામાં આવી નથી. કુર્આનના સંકેતોથી એ અવશ્ય જાણવા મળે છે કે પાછળની માનવ-પેઢીઓ એ જ લોકોનાં સંતાનોથી છે, જેમને નૂહના તોફાનથી બચાવી લેવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ આનાથી એ અનિવાર્ય નથી થતું કે તોફાન આખી પૃથ્વી પર આવ્યું હોય, કેમ કે આ વાત એ રીતે પણ સાચી હોઈ શકે છે કે તે સમય સુધી આદમની સંતાનની આબાદી એ જ ક્ષેત્ર સુધી સીમિત રહી હોય, જ્યાં તોફાન આવ્યું હતું અને તોફાન પછી જે પેઢીઓ પેદા થઈ હોય, તે ધીમે-ધીમે સમગ્ર દુનિયામાં પ્રસરી ગઈ હોય. આ દષ્ટિકોણની પુષ્ટિ બે વસ્તુઓથી થાય છે. એક એ કે દજલા અને ફુરાત (નદીઓ)ની ધરતી પર તો એક જોરદાર તોફાનનું પ્રમાણ ઐતિહાસિક નોંધોથી, પુરાતત્ત્વથી અને ધરતીના પડોથી મળે છે, પરંતુ ધરતીના તમામ ભાગોમાં એવું કોઈ પ્રમાણ નથી મળતું, જેનાથી કોઈ વિશ્વવ્યાપી તોફાનનો વિશ્વાસ કરી શકાય. બીજું એ કે આ ધરતીની મોટાભાગની કોમોમાં એક મોટા તોફાનની નોંધો પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવી રહી છે, ત્યાં સુધી કે ઓસ્ટ્રેલિયા, અમેરિકા અને ન્યૂ ગિની જેવા ખૂબ દૂરના દેશોની જૂની નોંધોમાં પણ આનો ઉલ્લેખ મળે છે. આનાથી એ નિષ્કર્ષ કાઢી શકાય છે કે કોઈક સમયે આ બધી કોમોના વડવાઓ એક જ ક્ષેત્રમાં આબાદ હશે, જ્યાં આ તોફાન આવ્યું હતું અને પછી જ્યારે તેમની પેઢીઓ ધરતીના વિભિન્ન ભાગોમાં પ્રસરી તો આ નોંધો તેમના સાથે ગઈ. (જુઓ, સૂર:આ’રાફ, નોંધ ૪૭)

(૪૭) અર્થાત્ તે વાયદો કર્યો હતો કે મારા ઘરવાળાઓને આ વિનાશથી બચાવી લઈશ, તો મારો પુત્ર પણ મારા ઘરવાળાઓમાંથી જ છે, તેથી તેને પણ બચાવી લે.

(૪૮) અર્થાત્ તારો નિર્ણય અંતિમ નિર્ણય છે, જેની કોઈ અપીલ નથી, અને તું જે પણ નિર્ણય કરે છે, સંપૂર્ણપણે જ્ઞાન અને પૂર્ણ ન્યાયની સાથે કરે છે.

(૪૯) આ એવું જ છે, જાણે એક વ્યક્તિના શરીરનું કોઈ અંગ સડી ગયું હોય અને ડોક્ટરોએ તેને કાપીને ફેંકી દેવાનો નિર્ણય કર્યો હોય. હવે એ રોગી ડોક્ટરને કહે છે કે આ તો મારા શરીરનો એક ભાગ છે, તેને કેમ કાપો છો ? અને ડોક્ટર તેના જવાબમાં કહે છે કે આ તમારા શરીરનું અંગ રહ્યું નથી, કેમ કે તે સડી ગયું છે. આમ, એક સદાચારી પિતાને તેના અયોગ્ય પુત્ર વિશે એમ કહેવું કે આ પુત્ર તમારા ઘરવાળાઓમાંથી નથી, આ તો એક બગડી ગયેલ કાર્ય છે, તેનો અર્થ એ છે કે તમે આના પાલન-પોષણમાં જે મહેનત કરી, તે વ્યર્થ થઈ ગઈ અને આ કાર્ય બગડી ગયું. હવે આ બગડી ગયેલ વ્યક્તિ તમારા નેક અને સદાચારી પરિવારનો માણસ નથી. તે તમારા વંશનો એક સભ્ય હોય તો ભલે હોય, પરંતુ તમારા નૈતિક પરિવારથી તેનો કોઈ સંબંધ નથી, અને આજે જે નિર્ણય કરવામાં આવી રહ્યો છે તે કોઈ વંશીય કે જાતિગત વિવાદનો નથી, બલકે કુફ (અધર્મ) અને ઈમાનના વિવાદનો નિર્ણય છે, જેમાં ફક્ત ભલા લોકોને બચાવી લેવામાં આવશે અને ખરાબ લોકોને નષ્ટ કરી દેવામાં આવશે.

إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرٌ صَالِحٌ ۖ فَلَا تَسْأَلْنِ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ ۗ إِنِّي أَعِظُكَ
 أَنْ تَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ ﴿٥٧﴾ قَالَ رَبِّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ أَنْ أَسْأَلَكَ مَا
 لَيْسَ لِي بِهِ عِلْمٌ ۗ وَإِلَّا تَغْفِرْ لِي وَتَرْحَمْنِي أَكُن مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴿٥٨﴾

તેથી તું એ વાતની મને પ્રાર્થના ન કર જેની હકીકત તું નથી જાણતો. હું તને શિખામણ આપું છું કે પોતાને અજ્ઞાનીઓ જેવો ન બનાવી લે. ”(૫૦) (૪૭) નૂહે તરત જ અરજ કરી, “હે મારા રબ ! હું તારું શરણ માગું છું, તેનાથી કે એ વસ્તુ તારા પાસે માગું જેનું મને જ્ઞાન નથી. ”(૫૦) જો તેં મને માફ ન કર્યો અને દયા ન કરી તો હું બરબાદ થઈ જઈશ. ”(૫૧)

(૫૦) આ કથનને જોઈને કોઈ વ્યક્તિ એમ ન વિચારે કે હઝરત નૂહ અલૈ.ના અંદર ઈમાનની કંમી હતી અથવા તેમના ઈમાનમાં અજ્ઞાનતાનો કોઈ અંશ હતો. વાસ્તવિક વાત એ છે કે પયગંબર પણ મનુષ્ય જ હોય છે અને કોઈપણ મનુષ્ય તેનું સામર્થ્ય નથી ધરાવતો કે હંમેશા એ ઉચ્ચતમ્ આદર્શ પર કાયમ રહે, જે ઈમાનવાળા માટે નિર્ધારિત કરવામાં આવેલ છે. ક્યારેક-ક્યારેક સંવેદનશીલ મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રસંગે પયગંબર જેવો સર્વશ્રેષ્ઠ અને ઉચ્ચતમ્ મનુષ્ય પણ થોડી વાર માટે પોતાની માનવીય નબળાઈથી પ્રભાવિત થઈ જાય છે, પરંતુ જેવું તેને ભાન થાય છે અથવા અલ્લાહ તરફથી સભાન કરવામાં આવે છે કે તેનું પગલું અપેક્ષિત સ્તરથી નીચે જઈ રહ્યું છે, તે તરત જ તૌબા (પ્રાયશ્ચિત) કરે છે અને પોતાની ભૂલને સુધારવામાં તેને એક પળ માટે પણ સંકોચ નથી થતો. હઝરત નૂહ અલૈ.ની નૈતિક શ્રેષ્ઠતાનું આનાથી મોટું પ્રમાણ બીજું શું હોઈ શકે છે કે હજુ યુવાન પુત્ર આંખોની સામે ડૂબ્યો છે અને એ દશ્યથી કાળજું મોઢે આવી જઈ રહ્યું છે, પરંતુ જ્યારે અલ્લાહ સચેત કરે છે કે જે પુત્રએ સત્યને છોડીને અસત્યનો સાથ આપ્યો, તેને માત્ર એટલા માટે પોતાનો સમજવો કે તે તમારાથી પેદા થયો છે, કેવળ એક અજ્ઞાનતાભરી ભાવના છે, તો તેઓ તરત જ પોતાના હૃદયના જખમથી બેપરવા થઈને એ ચિંતનશૈલી તરફ પાછા વળે છે, જે ઈસ્લામનો તકાદો છે.

(૫૦અ) અર્થાત્ એવી દુઆ (પ્રાર્થના) કરું, જેના સાચા હોવાનું મને જ્ઞાન નથી.

(૫૧) નૂહ અલૈ.ના પુત્રના આ કિસ્સાનું વર્ણન કરીને અલ્લાહ ખૂબ અસરકારક શૈલીમાં એ બતાવ્યું છે કે તેનો ન્યાય કેટલો બિનપક્ષપાતી તથા તેનો હુકમ કેટલો સંપૂર્ણ અને નિર્ણાયક હોય છે. મક્કાના મુશ્શરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ) એમ સમજતા હતા કે અમે ઈચ્છીએ એવાં કામ કરીએ, પરંતુ અમારા પર અલ્લાહનો પ્રકોપ નથી આવી શકતો, કેમ કે અમે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.ના સંતાનો છીએ અને અમુક-અમુક દેવી-દેવતાઓથી અમારો સંબંધ છે. યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓના પણ કંઈક આવા જ અનુમાનો હતા અને છે, અને કેટલાક ભટકી ગયેલા મુસલમાનો પણ આવા પ્રકારના જૂઠા ભરોસાઓ પર આશ્રય કરીને બેસ્યા છે કે અમે ફલાણા હઝરતની સંતાન અને ફલાણા હઝરતનું દામન પકડેલ છે. તેમની ભલામણ અમને અલ્લાહના ન્યાયથી બચાવી લેશે. પરંતુ અહીં એ દશ્ય બતાવવામાં આવ્યું છે કે એક મહાન પયગંબર પોતાની આંખોની સામે પોતાના જિગરના ટુકડાને ડૂબતો જુએ છે અને વિહ્વળ થઈને પુત્રની માફી માટે પ્રાર્થના કરે છે, પરંતુ અલ્લાહના દરબારથી ઊલટો તેના પર ઠપકો પડે છે અને પિતાની પયગંબરી પણ એક દુષ્કર્મી પુત્રને અઝાબ (યાતના)થી બચાવી ન શકી.

يُقَوْمٍ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا ۖ إِنِ اجْتَبَىٰ إِلَّا عَلَىٰ الَّذِي فَطَرَنِي ۗ أَفَلَا
تَعْقِلُونَ ﴿٥٩﴾ وَيُقَوْمٍ اسْتَغْفِرُوا لَكُمْ ثُمَّ تُوْبُوا إِلَيْهِ يُرْسِلِ السَّمَاءَ
عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا وَيَزِدْكُمْ قُوَّةً إِلَىٰ قُوَّتِكُمْ وَلَا تَتَوَلَّوْا حُجْرَمِينَ ﴿٦٠﴾

(૫૧) હે મારી કોમના ભાઈઓ ! આ કામ માટે હું તમારા પાસેથી કોઈ બદલો ઇચ્છતો નથી, મારો બદલો તો તેના શિરે છે જેણે મને પેદા કર્યો છે. શું તમે બુદ્ધિથી સહેજ પણ કામ લેતા નથી ?^(૫૯)
(૫૨) અને હે મારી કોમના લોકો ! પોતાના રબથી માફી માગો, પછી તેના તરફ પાછા ફરો, તે તમારા ઉપર આકાશના દ્વાર ખોલી દેશે અને તમારી વર્તમાન શક્તિમાં વધુ શક્તિનો વધારો કરશે.^(૬૦) ગુનેગાર બનીને (બંદગીથી) મોહું ન ફેરવો.”

(૫૬) આ ખૂબ જ અર્થપૂર્ણ વાક્ય છે, જેમાં એક મોટી દલીલ સમેટી લેવામાં આવી છે. આનો અર્થ એ છે કે મારી વાતને જે રીતે ઉપરછલ્લી રીતે તમે અવગણી રહ્યા છો અને તેના પર ગંભીરતાથી વિચાર નથી કરતા, તે એ વાતનું પ્રમાણ છે કે તમે લોકો બુદ્ધિથી કામ નથી લેતા, નહિં તો જો તમે બુદ્ધિથી કામ લેવાવાળા હોત તો જરૂર વિચારતા કે જે વ્યક્તિ પોતાની કોઈ અંગત જરૂરત વગર પ્રચાર-પ્રસાર અને ઉપદેશની આ બધી પરેશાનીઓ સહન કરી રહ્યો છે, જેની આ દોડધૂપમાં તમે કોઈ અંગત કે પારિવારિક સ્વાર્થનો લેશમાત્ર અંશ પણ જોતા નથી, તે અવશ્ય પોતાના પાસે માનવા અને વિશ્વાસ કરવાનો કોઈ એવો આધાર અને અંતરાત્માના સંતોષનું કોઈ એવું કારણ રાખે છે, જેનાથી તેણે પોતાનાં સુખ-વૈભવ છોડીને, પોતાની દુનિયા બનાવવાની ચિંતાથી મુક્ત થઈને પોતાને આ જોખમમાં નાખ્યો છે કે સદીઓથી જડ થઈ ગયેલી અને પ્રચલિત માન્યતાઓ અને જીવન વિતાવવાની રીત-રસમો વિરુદ્ધ અવાજ ઉઠાવે અને તેના કારણે દુનિયાભરની દુશ્મની વહોરી લે. આવા વ્યક્તિની વાત ઓછામાં ઓછી એટલી મહત્વહીન તો નથી હોઈ શકતી કે કંઈપણ સમજ્યા-વિચાર્યા વગર તેને આમ જ ટાળી દેવામાં આવે અને તેના પર ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર-મનન કરવાનું કોઈ કષ્ટ પણ લેવામાં ન આવે.

(૫૭) આ એ જ વાત છે, જે આ સૂર:ની આરંભિક આયત-૩ માં હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. થી કહેવડાવવામાં આવી હતી કે, ‘પોતાના રબથી માફી માગો અને તેના તરફ પાછા ફરો, તો તે તમને ઉત્તમ જીવન-સામગ્રી પ્રદાન કરશે.’ આનાથી ખ્યાલ આવે છે કે આખિરતમાં જ નહીં, બલ્કે દુનિયામાં પણ કોમોના ભાગ્યનો ઉતાર-ચઢાવ નૈતિક આધારો પર જ થાય છે. અલ્લાહ, જે આ દુનિયા પર શાસન કરી રહ્યો છે, તે નૈતિક નિયમો પર આધારિત છે, ન કે એ પ્રાકૃતિક નિયમો પર જે નૈતિક ભલાઈ અને બૂરાઈના ભેદથી ખાલી હોય. આ વાત ઘણી જગ્યાઓએ કુર્આનમાં કહેવામાં આવી છે કે જ્યારે એક કોમની પાસે પયગંબરના માધ્યમથી અલ્લાહનો સંદેશ પહોંચી જાય છે, તો તેનું ભાગ્ય એ સંદેશ પર નિર્ભર થઈ જાય છે. જો તે તેનો સ્વીકાર કરી લે છે, તો અલ્લાહ તેના પર પોતાની કૃપાઓ અને બરકતો (નિરંતર વધતી જતી સમૃદ્ધિ)નાં દ્વાર ખોલી દે છે. જો રદ કરી દે છે, તો તેને નષ્ટ કરી દેવામાં આવે છે. આ જાણે એક કલમ છે એ નૈતિક કાનૂનની, જેના પર અલ્લાહ મનુષ્યની સાથે મામલો કરી રહ્યો છે. એ જ પ્રમાણે એ કાનૂનની એક કલમ એ પણ છે કે જે કોમ દુનિયાની સમૃદ્ધિથી ધોકો ખાઈને અત્યાચાર અને અવજ્ઞાના રસ્તા પર ચાલી નીકળે છે, તેનો અંજામ વિનાશ છે. પરંતુ બરાબર એ સમયે, જ્યારે કે તે પોતાના એ

قَالُوا يَهُودُ مَا جِئْتَنَا بِبَيِّنَةٍ وَمَا نَحْنُ بِتَارِكِي آلِهَتِنَا عَنْ
 قَوْلِكَ وَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ ﴿٥٧﴾ إِنَّ تَقْوُلَ إِلَّا اعْتَرَاكَ بَعْضُ
 آلِهَتِنَا بِسُوءٍ ط قَالَ إِنِّي أُشْهِدُ اللَّهَ وَاشْهَدُوا أَنِّي بَرِيءٌ مِّمَّا
 تُشْرِكُونَ ﴿٥٨﴾ مِنْ دُونِهِ فَكَيْدُونِي جَمِيعًا ثُمَّ لَا تُنظِرُونَ ﴿٥٩﴾

તેમણે જવાબ આપ્યો, “હે યૂદ ! તું અમારા પાસે કોઈ સ્પષ્ટ નિશાની લઈને આવ્યો નથી, (૫૮) અને તારા કહેવાથી અમે અમારા ઉપાસ્યોને છોડી શકતા નથી, અને તારા પર અમે ઈમાન લાવવાના નથી. (૫૪) અમે તો એમ સમજીએ છીએ કે તારા ઉપર અમારા ઉપાસ્યોમાંથી કોઈનો શ્રાપ લાગી ગયો છે.” (૫૯) યૂદે કહ્યું, “હું અલ્લાહની સાક્ષી રજૂ કરું છું (૬૦) અને તમે સાક્ષી રહો કે આ જે અલ્લાહ સિવાય બીજાઓને તમે ખુદાઈમાં ભાગીદાર ઠેરવી રાખ્યા છે, તેમનાથી હું વિમુખ છું. (૬૧) (૫૫) તમે સૌ ભેગા મળીને મારા વિરુદ્ધ પોતાની કરણીમાં કયાશ ન રાખશો અને મને સહેજ પણ મહેતલ ન આપો, (૬૨)

ખરાબ પરિણામ તરફ પૂરપાટ ચાલી જઈ રહી હોય છે, જો તે પોતાની ભૂલનો અહેસાસ કરી લે અને અવજા છોડીને અલ્લાહની બંદગી તરફ પાછી ફરે, તો તેનું ભાગ્ય બદલાઈ જાય છે, કર્મની તેની મહેતલ વધારી દેવામાં આવે છે અને ભવિષ્યમાં તેના માટે અઝાબ (યાતના)ના બદલે ઈનામ, ઉન્નતિ અને પ્રતિષ્ઠાનો નિર્ણય લખી લેવામાં આવે છે.

- (૫૮) અર્થાત્ એવી કોઈ ખુલ્લી નિશાની અથવા એવું કોઈ ખૂલ્લું પ્રમાણ, જેનાથી અમે કોઈપણ સંદેહ વગર જાણી લઈએ કે અલ્લાહે તને મોકલ્યો છે અને જે વાત તું પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છે, તે સત્ય છે.
- (૫૯) અર્થાત્ તે કોઈ દેવી કે દેવતા કે કોઈ હઝરતના આસ્તાના (સ્થાનક) પર ગુસ્તાખી (ઘૂષ્ટતા) કરી હશે, તેની સજા છે, જે તું ભોગવી રહ્યો છે કે બહેકી-બહેકી વાતો કરવા લાગ્યો છે અને એ વસ્તીઓ જેમાં તું માન-સન્માનની સાથે રહેતો હતો, આજે ત્યાં ગાળો અને પથ્થરોથી તારો સત્કાર થઈ રહ્યો છે.
- (૬૦) અર્થાત્ તમે કહો છો કે હું કોઈ સાક્ષી લઈને નથી આવ્યો, જો કે નાની-નાની સાક્ષીઓ પ્રસ્તુત કરવાને બદલે હું તો સૌથી મોટી સાક્ષી એ અલ્લાહની પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છું, જે પોતાની પૂર્ણ ખુદાઈ (સંપ્રભુત્વ)ની સાથે સૃષ્ટિના દરેક ભાગ અને પ્રભા-ભવ્યતામાં એ વાતની સાક્ષી આપી રહ્યો છે કે જે હકીકત મેં તમારા સામે વર્ણવી છે, તે સરાસર સત્ય છે, તેમાં જૂઠનો અંશ માત્ર પણ નથી અને જે માન્યતાઓ-ધારણાઓ તમે ઘડી લીધી છે તે તદ્દન જૂઠી છે, તેમાં સચ્ચાઈ જરા પણ નથી.
- (૬૧) આ તેમની એ વાતનો જવાબ છે કે તારા કહેવાથી અમે અમારા ઉપાસ્યોને છોડવા માટે તૈયાર નથી. ફરમાવ્યું, મારો પણ આ નિર્ણય સાંભળી લો કે તમારા આ ઉપાસ્યોથી હું તદ્દન વિમુખ છું.
- (૬૨) આ તેમના એ વાક્યનો જવાબ છે કે અમારા ઉપાસ્યોની તમારા પર માર પડી છે. (તુલના માટે જુઓ, સૂર: યૂનુસ, આયત-૭૧)

إِنِّي تَوَكَّلْتُ عَلَى اللَّهِ رَبِّي وَرَبِّكُمْ ۗ مَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ
بِعَاصِيَّتِهَا ۗ إِنَّ رَبِّي عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿٥٦﴾ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقَدْ
أَبْلَغْتُكُمْ مَّا أُرْسِلْتُ بِهِ إِلَيْكُمْ ۗ وَيَسْتَخْلِفُ رَبِّي قَوْمًا
غَيْرَكُمْ ۗ وَلَا تَطْرُقُونَهُ شَيْئًا ۗ إِنَّ رَبِّي عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَفِيظٌ ﴿٥٧﴾
وَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا نَجَّيْنَا هُودًا وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا ۗ
وَنَجَّيْنَاهُمْ مِّنْ عَذَابٍ غَلِيظٍ ﴿٥٨﴾ وَتِلْكَ عَادٌ ۖ جَحَدُوا بِآيَاتِ
رَبِّهِمْ وَعَصَوْا رُسُلَهُ ۖ وَاتَّبَعُوا أَمْرَ كُلِّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ ﴿٥٩﴾

જેની ચોટલી તેના હાથમાં ન હોય. નિ:સંદેહ મારો રબ સીધા માર્ગ ઉપર છે. (૫૭) જો તમે મોઢું ફેરવતા હોવ તો ફેરવી લો, જે સંદેશ આપીને મને તમારા પાસે મોકલવામાં આવ્યો હતો, તે હું તમને પહોંચાડી ચૂક્યો છું. હવે મારો રબ તમારા સ્થાને બીજી કોમને ઉઠાવશે અને તમે તેનું કંઈ નહીં બગાડી શકો. (૫૮) નિ:શંક મારો રબ દરેક વસ્તુ પર દેખરેખ રાખે છે. (૫૯) પછી જ્યારે અમારો આદેશ આવી ગયો તો અમે અમારી કૃપાથી હુદને અને તે લોકોને જેઓ તેના સાથે ઈમાન લાવ્યા હતા, છુટકારો અપાવી દીધો અને એક ભારે યાતનામાંથી તેમને બચાવી લીધા. (૫૯) આ છે આદ ! પોતાના રબની આયતોનો તેમણે ઈન્કાર કર્યો, તેના રસૂલોની વાત ન માની (૬૦) અને દરેક નિર્દયી-કૂર સત્યના દુશ્મનના પાછળ ચાલતા રહ્યા.

(૬૩) અર્થાત્ એ જે કંઈ કરે છે, સાચું કરે છે. તેનું દરેક કાર્ય સીધું છે. તેના ત્યાં અંધેર નગરી નથી, બલકે તે સરાસર સત્ય અને ન્યાયની સાથે પોતાનું શાસન કરી રહ્યો છે. એ કોઈપણ રીતે સંભવ નથી કે તમે પથબ્રષ્ટ અને દુરાચારી હોવ અને પછી સફળતા મળે અને હું સાચો અને ભલો માણસ હોઉં અને પછી નુકસાનમાં રહું.

(૬૪) આ તેમની એ વાતનો જવાબ છે કે અમે તારા પર ઈમાન લાવવાના નથી.

(૬૫) જો કે તેમના પાસે એક જ રસૂલ (ઈશદૂત) આવ્યો હતો, પરંતુ જે વસ્તુ તરફ તેણે આમંત્રણ આપ્યું હતું તે એ જ એક આમંત્રણ હતું, જે હંમેશા દરેક યુગ અને દરેક કોમમાં અલ્લાહના રસૂલો પ્રસ્તુત કરતા રહ્યા છે. તેથી એક રસૂલની વાત ન માનવાને તમામ રસૂલોની અવજા કહેવામાં આવ્યું.

وَاتَّبِعُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا لَعْنَةً وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ ۗ أَلَا إِنَّ عَادًا
 كَفَرُوا رَبَّهُمْ ۗ أَلَا بُعِدًا لِعَادٍ قَوْمِ هُودٍ ۖ وَإِلَى ثَمُودَ أَخَاهُمْ
 ضِلْحَاءَ قَالَ يَقَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ ۗ
 هُوَ أَنشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا فَاسْتَغْفِرُوا لَهُمْ

છેવટે આ દુનિયામાં પણ તેમના ઉપર ફિટકાર પડી અને ક્યામતના દિવસે પણ. સાંભળો ! આદે પોતાના રબ સાથે કુફ કર્યું. સાંભળો, દૂર ફેંકી દેવામાં આવ્યા આદ, હૂદની કોમના લોકો. (રુકૂઅ-૫) (૬૧) અને સમૂદના તરફ અમે તેમના ભાઈ સાલેહને મોકલ્યો. (૬૬) તેણે કહ્યું, ‘હે મારી કોમના લોકો ! અલ્લાહની બંદગી કરો. તેના સિવાય તમારો બીજો કોઈ ખુદા નથી. એ જ છે જેણે તમને ધરતીમાંથી પેદા કર્યા છે અને અહીં તમને વસાવ્યા છે, (૬૭) આથી તમે તેનાથી માફી માગો (૬૮) અને

(૬૬) સૂર: આ'રાફ, આયત ૭૩-૮૪ની નોંધો નજર સમક્ષ રહે.

(૬૭) આ દલીલ છે એ દાવાની, જે પહેલા વાક્યમાં કરવામાં આવ્યો હતો કે અલ્લાહ સિવાય તમારો કોઈ ખુદા અને કોઈ વાસ્તવિક ઉપાસ્ય નથી. મુશ્શરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ) સ્વયં પણ આ વાતને માનતા હતા કે તેમને પેદા કરવાવાળો અલ્લાહ જ છે. આ જ સ્વીકૃત હકીકત પર દલીલનો આધાર તૈયાર કરીને હઝરત સાલેહ તેમને સમજાવે છે કે જ્યારે એ અલ્લાહ જ છે, જેણે ધરતીના નિર્જીવ પદાર્થોના મિશ્રણથી તમને આ માનવ-અસ્તિત્વ પ્રદાન કર્યું અને એ પણ અલ્લાહ જ છે, જેણે ધરતીમાં તમને આબાદ કર્યા, તો પછી અલ્લાહ સિવાય ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ) બીજા કોની હોઈ શકે છે, અને કોઈ અન્યને આ અધિકાર કેવી રીતે પ્રાપ્ત હોઈ શકે છે કે તમે તેની બંદગી અને ઉપાસના કરો.

(૬૮) અર્થાત્ અત્યાર સુધી જે તમે બીજાઓની ઉપાસના અને બંદગી કરતા રહ્યા છો, એ ગુનાની પોતાના રબથી માફી માગો.

تَوْبُوا إِلَيْهِ ۗ إِنَّ رَبِّي قَرِيبٌ مُّجِيبٌ ﴿٦١﴾ قَالُوا يُضْلِحُ قَد
كُنْتَ فِينَا مَرْجُوًّا قَبْلَ هَذَا أَتَنْهَانَا أَنْ نَعْبُدَ مَا

તેના તરફ પાછા ફરો, નિ:શંક મારો રબ નિકટ છે અને તે પ્રાર્થનાઓનો જવાબ આપવાવાળો છે.”^(૬૧)

(૬૨) તેમણે કહ્યું, “હે સાલેહ ! આ અગાઉ તું અમારા દરમ્યાન એવો મનુષ્ય હતો જેનાથી ઘણી અપેક્ષાઓ રાખવામાં આવતી હતી.^(૬૦) શું તું અમને એ ઉપાસ્યોની પૂજાથી રોકવા માગે છે જેની પૂજા

(૬૯) આ મુશ્શરિકોના એક ખૂબ મોટા ભ્રમનું વિવરણ છે, જે સામાન્ય રીતે એ સૌમાં જોવા મળે છે અને એ મહત્વપૂર્ણ કારણોમાંથી એક છે જેમણે દરેક યુગમાં માનવીને શિક્ક (અનેકેશ્વરવાદ)માં પ્રસ્ત કર્યો છે. આ લોકો અલ્લાહને પોતાના રાજા-મહારાજાઓ અને બાદશાહોની જેમ સમજે છે, જેઓ પ્રજાથી દૂર પોતાના મહેલોમાં મોજમજ કરતા હોય છે, જેમના દરબાર સુધી આમ જનતામાંથી કોઈની પહોંચ નથી થઈ શકતી અને જેમની હજૂરમાં કોઈ દરખાસ્ત પહોંચાડવા માટે પણ અને તેનો જવાબ પ્રાપ્ત કરવા માટે પણ દરબારમાં નિકટવર્તી લોકોમાંથી કોઈનું દામન પકડવું પડે છે. આ ખોટી માન્યતા અને વિચારના કારણે આ લોકો એવું સમજે છે અને હોશિયાર લોકોએ તેમને એવું સમજાવવાની કોશિશ પણ કરી છે કે ખુદાવંદે-આલમ (સૂચિના પ્રભુ-પાલનહાર)નો પવિત્ર આસ્તાના (સ્થાનક) સામાન્ય જનતાની પહોંચથી ખૂબ દૂર છે. તેના દરબાર સુધી વળી સામાન્ય માણસની પહોંચ કેવી રીતે હોઈ શકે છે? ત્યાં સુધી દુઆઓનું પહોંચવું અને પછી તેનો જવાબ મળવો તો કોઈપણ રીતે સંભવ જ નથી હોઈ શકતું, જ્યાં સુધી કે પવિત્ર ‘રૂલો’ (આત્માઓ)નો ‘વસીલો’ (માધ્યમ) શોધવામાં ન આવે, અને એ ધર્મ-ગુરુઓ અને ધાર્મિક પદો પર બિરાજમાનની સેવાઓ પ્રાપ્ત કરવામાં ન આવે, જેઓ ઉપર સુધી નજ-નિયાઓ (બેટસોગાદો અને ચઢાવાઓ) અને અરજીઓ પહોંચાડવાના રંગ-ઢંગ જાણે છે. આ જ એક ભ્રમ છે, જેણે બંદા અને અલ્લાહ વચ્ચે અનેક નાના-મોટા ઉપાસ્યો અને ભલામણ-કર્તાઓની એક મોટી ભીડ ઊભી કરી દીધી છે. હઝરત સાલેહ અલૈ. અજ્ઞાનતાની આ સમગ્ર માયાજાળને કેવળ બે શબ્દોથી તોડી નાખે છે. એક એ કે અલ્લાહ સમીપ છે, બીજું એ કે તે દુઆઓ-પ્રાર્થનાઓનો જવાબ આપવાવાળો છે. અર્થાત્ તમારો એ વિચાર અને માન્યતા પણ ખોટી છે કે તે તમારાથી દૂર છે અને એ પણ ખોટું છે કે તમે સીધે-સીધા તેને પોકારીને પોતાની દુઆઓનો જવાબ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તમારામાંથી એક-એક વ્યક્તિ પોતાના પાસે જ તેને પામી શકે છે, તેનાથી ગૂપચૂપ વાર્તાલાપ પણ કરી શકે છે, પોતાની અરજીઓ સીધે-સીધા તેના સામે રજૂ કરી શકે છે અને પછી તે સીધે-સીધા પોતાના દરેક બંદાની દુઆઓનો જવાબ પણ સ્વયં આપે છે. આમ, જ્યારે સૂચિના શાસકનો આમ દરબાર દરેક સમયે, પ્રત્યેક વ્યક્તિ માટે ખૂલ્લો છે અને તે દરેક વ્યક્તિના નિકટ જ છે, તો આ તમે કઈ મૂર્ખતામાં પડ્યા છો કે તેના માટે ‘વાસ્તા’ અને ‘વસીલા’ (માધ્યમો) શોધતા ફરો છો? (જુઓ, સૂર: બકરહ, નોંધ ૧૮૮)

(૭૦) અર્થાત્ તમારા વિવેક, બુદ્ધિમત્તા, સૂઝબૂઝ, ગંભીરતા અને શાલીનતા તેમજ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વને જોઈને અમે એ આંશાઓ રાખીને બેસ્યા હતા કે મોટા માણસ બનશો, પોતાની દુનિયા બરાબર બનાવશો અને અમને પણ બીજી કોમો અને કબીલાઓની સરખામણીમાં તમારી સૂઝબૂઝથી લાભ ઉઠાવવાની તક મળશે. પરંતુ તમે આ તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ) અને આખિરત (પરલોક)નો નવો રાગ છેડીને તો અમારી બધી આશાઓ પર પાણી ફેરવી દીધું. યાદ રહે કે આવા જ વિચારો હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. વિશે પણ આપની કોમના લોકોમાં જોવા મળતા હતા. તેઓ પણ પયગંબર બન્યા પહેલા આપ સલ્લ. ની શ્રેષ્ઠ યોગ્યતાઓને માનતા હતા અને પોતાના નજીક એમ

يَعْبُدُ آبَاؤَنَا وَإِنَّا لَفِي شَكِّ مِمَّا تَدْعُونَآ إِلَيْهِ مُرِيبٌ ﴿٦١﴾
 قَالَ يَقَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِّن رَّبِّي
 وَآتَيْتَنِي مِثْلَهُ رَحْمَةً فَمَنْ يَتَضَرَّرُ مِنِّي مِنَ اللَّهِ إِنْ عَصَيْتُهُ ۗ

અમારા બાપ-દાદાઓ કરતા હતા? (૭૧) તું જે પદ્ધતિ તરફ અમને બોલાવી રહ્યો છે તેના વિષે અમને મોટી શંકા છે, જેણે અમને મૂઝવણમાં નાખી દીધા છે.” (૭૨) (૬૩) સાલેહે કહ્યું, “હે મારી કોમના ભાઈઓ ! તમે કંઈ એ વાત પર પણ વિચાર કર્યો કે જો હું મારા રબ તરફથી એક સ્પષ્ટ પુરાવો ધરાવતો હતો, અને પછી તેણે પોતાની કૃપાથી પણ મને નવાજી દીધો, તો તે પછી અલ્લાહની પકડથી મને કોણ બચાવશે, જો હું તેની અવજા કરું ?

સમજતા હતા કે આ માણસ એક ખૂબ મોટો વેપારી બનશે અને તેની કુશાગ્ર બુદ્ધિથી અમને પણ ઘણો ફાયદો પહોંચશે, પરંતુ જ્યારે તેમની આશાઓથી વિપરીત આપ સલ્લ.એ તૌહીદ અને આખિરત તેમજ ઉચ્ચ નૈતિક ગુણો તરફ બોલાવવાનું શરૂ કરી દીધું, તો તેઓ આપથી ન કેવળ નિરાશ થયા, બલ્કે આપથી ઘૃણા કરવા લાગી ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે સારો-ભલો કામનો માણસ હતો, અલ્લાહ જાણે આને શું ઉન્માદ વળગી ગયો કે પોતાનું જીવન પર બરબાદ કર્યું અને અમારી આશાઓ પર પણ પાણી ફેરવી દીધું.

- (૭૧) આ જાણે દલીલ છે એ વાતની કે આ ઉપાસ્યો શા માટે ઉપાસનાના અધિકારી છે ? [કિમ કે બાપ-દાદાઓ ના સમયથી તેમની ઉપાસના થતી આવી છે તેથી] તેમની ઉપાસના છોડી શકાય એમ નથી.
- (૭૨) આ સંદેહ અને આ દ્વિધા કંઈ વાતની હતી ? તેની કોઈ સ્પષ્ટતા અહીં કરવામાં આવી નથી. આનું કારણ એ છે કે ઉલજન અને દ્વિધામાં તો બધા જ પડી ગયા હતા, પરંતુ દરેકની ઉલજન અલગ પ્રકારની હતી. આ સત્ય-સંદેશની વિશેષતાઓમાંથી છે કે જ્યારે તે ઉઠે છે તો લોકોના હૃદયનું ચેન છીનવાઈ જાય છે અને એક સામાન્ય બેચેની ઊભી થઈ જાય છે. જો કે દરેકની ભાવનાઓ એક-બીજાથી અલગ હોય છે, પરંતુ આ બેચેનીમાં સૌને કંઈને કંઈ હિસ્સો મળીને જરૂર રહે છે. આનાથી પહેલા જે ચેનની સાથે લોકો પોતાની પથભ્રષ્ટતાઓમાં પડેલા રહેતા હતા અને ક્યારેય એ વિચારવાની જરૂરત અનુભવતા જ નહોતા કે અમે શું કરી રહ્યા છીએ, એ ચેન આ સંદેશ ઉઠવા પછી બાકી નથી રહેતું, અને નથી રહી શકતું. અજ્ઞાનતાપૂર્ણ વ્યવસ્થાની નબળાઈઓ પર સત્યનું આહવાન કરવાવાળાની નિષ્પક્ષ આલોચના, સત્ય સાબિત કરવા માટે તેની જોરદાર અને દિલમાં ઉતરી જાય એવી દલીલો, વધુમાં તેનું ઉચ્ચ ચરિત્ર, તેનો સંકલ્પ, તેની સહનશીલતા, તેના મનની સૌજન્યશીલતા, તેનું અત્યંત સાચું અને સચ્ચાઈથી ભરેલું વલણ તેમજ તેનું ખૂબ જ તત્ત્વદર્શિતા અને ડહાપણભર્યું જ્ઞાન; જેની છાપ મોટામાં મોટા હકામતી વિરોધીના હૃદય પર પણ પડી જાય છે, પછી તત્કાલીન સમાજમાંથી સર્વોત્તમ તત્ત્વોનું તેનાથી પ્રભાવિત થતા જવું અને તેમનાં જીવનમાં સત્ય-સંદેશના પ્રભાવથી અસાધારણ ક્રાંતિનું આવી જવું; આ બધી વસ્તુઓ મળીને એ સૌ લોકોનાં હૃદયને બેચેન કરી નાખે છે, જેઓ સત્ય આવી ગયા પછી પુરાણી અજ્ઞાનતાની બોલબાલા યથાવત રાખવા માગે છે.

فَمَا تَزِيدُونَنِي غَيْرَ تَخْسِيرٍ ﴿٣٣﴾ وَيَقَوْمِ هَذِهِ نَاقَةُ اللَّهِ لَكُمْ آيَةٌ
 فَذُرُّوهَا تَأْكُلْ فِي أَرْضِ اللَّهِ وَلَا تَمَسُّوهَا بِسُوءٍ فَيَأْخُذَكُمْ عَذَابٌ
 قَرِيبٌ ﴿٣٤﴾ فَعَقَرُوهَا فَقَالَ تَمَتَّعُوا فِي دَارِكُمْ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ ذَٰلِكَ وَعَدٌ
 غَيْرٌ مَّكْذُوبٍ ﴿٣٥﴾ فَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا نَجَّيْنَا طَلِحًا وَالَّذِينَ آمَنُوا
 مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَمِنْ خِزْيِ يَوْمِئِذٍ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْقَوِيُّ الْعَزِيزُ ﴿٣٦﴾
 وَأَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جُثَمِينَ ﴿٣٧﴾

તમે મારા શું કામ આવી શકો છો, સિવાય એ કે મને વધુ નુકસાનમાં નાખી દો, (૬૪) અને હે મારી કોમના લોકો ! જુઓ, અલ્લાહની આ ઊંટણી તમારા માટે એક નિશાની છે. તેને અલ્લાહની ધરતી ઉપર ચરવા માટે છૂટી મૂકી દો. તેને સહેજ પણ ન છેડશો, નહીં તો કંઈ વધારે વાર નહીં લાગે અને તમારા ઉપર અલ્લાહની આપત્તિ આવી જશે. (૬૫) પરંતુ તેમણે ઊંટણીને મારી નાખી. તેના ઉપર સાલેહે તેમને સચેત કરી દીધા કે, “બસ, હવે વધુ ત્રણ દિવસ પોતાના ઘરોમાં રહી લો અને આ એવી મુદત છે જે જૂઠી સાબિત નહીં થાય.” (૬૬) અંતે જ્યારે અમારા નિર્ણયનો સમય આવી ગયો તો અમે પોતાની કૃપાથી સાલેહ અને એ લોકોને જેઓ તેના સાથે ઈમાન લાવ્યા હતા, બચાવી લીધા અને એ દિવસની ફજેતીમાંથી તેમને સુરક્ષિત રાખ્યા. (૬૭) નિ:શંક તારો રબ જ હકીકતમાં શક્તિશાળી અને સર્વોપરી છે. (૬૭) રહ્યા એ લોકો જેમણે અત્યાચાર કર્યો હતો, તો એક તીવ્ર ધડાકાએ તેમને ઝડપી લીધા અને તેઓ પોતાની વસ્તીઓમાં એવા નિશ્ચેત અને નિષ્ક્રિય પડેલા રહી ગયા

(૭૩) અર્થાત્ જો હું મારા વિવેક વિરુદ્ધ અને એ જ્ઞાન વિરુદ્ધ, જે અલ્લાહે મને પ્રદાન કર્યા છે, કેવળ તમને પ્રસન્ન કરવા માટે પથભ્રષ્ટાનો રસ્તો અપનાવી લઉં, તો એટલું જ નહીં કે અલ્લાહની પકડથી તમે મને બચાવી નહીં શકો, બલ્કે તમારા કારણે મારો અપરાધ અનેકગણો થઈ જશે અને અલ્લાહ મને આ વાતની વધારે સજા આપશે કે મેં તમને સીધો માર્ગ બતાવવાના બદલે તમને જાણીજોઈને ઊલટા વધારે પથભ્રષ્ટ કરી દીધા.

(૭૪) સીના દ્વીપકલ્પના સંદર્ભમાં જે નોંધો મશહૂર છે તેનાથી જાણકારી મળે છે કે જ્યારે સમૂદ પર અઝાબ આવ્યો, તો હઝરત સાલેહ عليه السلام હિજરત કરીને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા હતા. તેથી હઝરત મૂસા عليه السلام વાળા પહાડના નજીક જ એક પહાડીનું નામ ‘નબી સાલેહ’ છે અને કહેવામાં આવે છે કે આ જ જગ્યા આપના રોકાવાની જગ્યા હતી.

كَانَ لَمْ يَغْنَوْا فِيهَا ۚ الْآ إِنَّ ثَمُودًا كَفَرُوا رَبَّهُمْ ۗ أَلَا بُعْدًا
 لِثَمُودَ ۗ وَقَدْ جَاءَتْ رُسُلَنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَى قَالُوا
 سَلَامًا ۗ قَالَ سَلَامٌ فَمَا لَبِثَ أَنْ جَاءَ بِعِجْلٍ حَنِينٍ ۗ فَلَمَّا رَأَى
 أَيْدِيَهُمْ لَا تَصِلُ إِلَيْهِ نَكِرَهُمْ وَأَوْجَسَ مِنْهُمْ خِيفَةً ۗ قَالُوا
 لَا تَخَفْ إِنَّا أُرْسِلْنَا إِلَى قَوْمِ لُوطٍ ۗ وَامْرَأَتُهُ قَابِيلَةُ

સમૂદના પોતાના રબ સાથે કુફ કર્યું. સાંભળો, દૂર ફેંકી દેવામાં આવ્યા સમૂદ! (રુકૂઅ - ૬) (૬૮) અને જુઓ, ઈબ્રાહીમ પાસે અમારા ફરિશ્તાઓ ખુશખબર લઈને પહોંચ્યા. કહ્યું, “તમારા ઉપર સલામ થાય.” ઈબ્રાહીમે જવાબ આપ્યો કે “તમારા ઉપર પણ સલામ થાય.” પછી થોડીક વારમાં ઈબ્રાહીમ એક શેકેલું વાછરું (તેમનાં મહેમાનગતિ માટે) લઈ આવ્યો. (૭૦) પરંતુ જ્યારે જોયું કે તેમના હાથ ભોજન તરફ નથી વધતા, (૭૫) તો તે તેમના વિષે શંકામાં પડી ગયો અને હૃદયમાં તેમનાથી ડર અનુભવવા લાગ્યો. (૭૬) તેમણે કહ્યું, “ડરો નહીં, અમે તો લૂતની કોમ તરફ મોકલવામાં આવ્યા છીએ.” (૭૯) ઈબ્રાહીમની પત્ની પણ ઊભી હતી.

(૭૫) આનાથી જાણકારી મળે છે કે ફરિશ્તાઓ હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.ના ત્યાં માનવ-રૂપમાં પહોંચ્યા હતા અને આરંભમાં તેમણે પોતાનો પરિચય નહોતો કરાવ્યો, તેથી હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.એ વિચાર્યું કે આ કોઈ અજનબી મહેમાન છે અને તેમના આવતાં જ તરત તેમના સત્કારનો પ્રબંધ કર્યો.

(૭૫અ) આનાથી હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.ને ખબર પડી કે આ ફરિશ્તાઓ છે.

(૭૬) કેટલાક વિવરણકર્તાઓના નજીક આ ડર એ કારણે હતો કે જ્યારે આ અજનબી નવા આવનારાઓએ ભોજન લેવામાં સંકોચ કર્યો, તો હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.ને તેમની નિયત પર સંદેહ થવા લાગ્યો અને એ વિચારીને ડરી ગયા કે આ કોઈ દુશ્મનીના ઈરાદાથી નથી આવ્યા ને, કેમ કે આરબ પ્રદેશમાં જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ કોઈનો સત્કાર સ્વીકારવાથી ઈન્કાર કરતો તો તેનાથી એમ સમજવામાં આવતું હતું કે એ મહેમાનની હેસિયતથી નથી આવ્યો, બલકે હત્યા અને લૂટફાટની નિયતથી આવ્યો છે. પરંતુ પછીની આયત આ સ્પષ્ટતાનું સમર્થન નથી કરતી.

(૭૭) આ વર્ણનશૈલીથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભોજન તરફ તેમના હાથ આગળ ન વધાવથી જ હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. સમજી ગયા હતા કે આ ફરિશ્તાઓ છે અને કેમ કે ફરિશ્તાઓનું ખુલ્લુંખુલ્લા માનવ-રૂપમાં આવવું અસાધારણ પરિસ્થિતિઓમાં જ બનતું હોય છે, તેથી હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.ને ડર જે વાતનો લાગ્યો હતો તે વાસ્તવમાં એ હતો કે ક્યાંક આપના ઘરવાળાઓથી કે આપની વસ્તીના લોકોથી કે સ્વયં પોતાનાથી કોઈ એવી ભૂલ તો નથી ગઈ, જેના પર પકડ માટે ફરિશ્તાઓ આ જ રૂપમાં મોકલવામાં આવ્યા છે. જો વાત એ હોત જે કેટલાક વિવરણકર્તાઓએ સમજી છે, તો ફરિશ્તાઓ એમ કહેતા કે ‘ડરો નહીં, અમે તમારા રબના મોકલેલા ફરિશ્તાઓ છીએ.’ પરંતુ જ્યારે તેમણે આપનો ડર દૂર કરવા માટે કહ્યું કે, ‘અમે તો લૂતની કોમ તરફ

فَصَحَّكَتْ فَبَشَّرْنَاهَا بِإِسْحَقَ ۖ وَمِنْ وَرَاءِ إِسْحَقَ يَعْقُوبَ ﴿٤١﴾
 قَالَتْ لِيُوَيْلَتِي ۖ أَلِدُ وَأَنَا عَجُوزٌ وَهَذَا بَعْلِي شَيْخًا ۖ إِنَّ هَذَا
 لَشَيْءٌ عَجِيبٌ ﴿٤٢﴾ قَالُوا اتَّعَجِبِينَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ رَحِمَتُ اللَّهِ
 وَبَرَكَتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ ۖ إِنَّهُ حَمِيدٌ مَجِيدٌ ﴿٤٣﴾

તે આ સાંભળીને હસી પડી. ^(૭૨) પછી અમે તેને ઈસ્હાકની અને ઈસ્હાક પછી યાકૂબની ખુશખબર આપી. ^(૭૩) (૭૨) તે બોલી, ‘‘હાય મારું દુભાગ્ય ! ^(૭૪) શું હવે મારે ત્યાં સંતાન થશે જ્યારે હું ઘરડી ડોશી થઈ ગઈ અને મારો પતિ પણ વૃદ્ધ થઈ ગયો ? ^(૭૫) આ તો ઘણી વિચિત્ર વાત છે. ’’ (૭૩) ફરિશ્તાઓએ કહ્યું, ‘‘અલ્લાહના આદેશ પર આશ્ચર્ય કરો છો ? ^(૭૬) ઈબ્રાહીમના કુટુંબીજનો ! તમારા પર તો અલ્લાહની કૃપા અને તેની બરકતો છે અને નિ:શંક અલ્લાહ ખૂબ પ્રશંસનીય અને મહાન ગૌરવશાળી છે. ’’

મોકલવામાં આવ્યા છીએ, ’ તો આનાથી ખ્યાલ આવે છે કે તેમનું ફરિશ્તા હોવું તો હજરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. જાણી ગયા હતા, અલબત્ત પરેશાની એ વાતની હતી કે આ લોકો આ પરીક્ષા અને અજમાયશના રૂપમાં જો પધાર્યા છે તો છેવટે એ દુર્ભાગી કોણ છે, જેના પર આફત આવવાની છે.

(૭૮) આનાથી જાણ થાય છે કે ફરિશ્તાઓના માનવ-રૂપમાં આવવાના સમાચાર સાંભળતાં જ આખું ઘર પરેશાન થઈ ગયું હતું અને હજરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. ની પત્ની પણ ગભરાયેલી બહાર નીકળી આવી હતી. પછી જ્યારે તેમણે આ સાંભળી લીધું કે તેમના ઘર પર કે તેમની વસ્તી પર કોઈ આફત આવવાની નથી, ત્યારે ક્યાંક તેમના જીવમાં જીવ આવ્યો અને તે ખુશ થઈ ગઈ.

(૭૯) ફરિશ્તાઓએ હજરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. ના બદલે હજરત સારાને એ ખુશખબર એટલા માટે સંભળાવી કે તેના પહેલા હજરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. ના ત્યાં તો તેમની બીજી પત્ની હજરત હાજરાથી હજરત ઈસ્માઈલ અલૈ. પેદા થઈ ચૂક્યા હતા, પરંતુ હજરત સારા ત્યાં સુધી નિ:સંતાન હતી, અને તેના કારણે તેમનું જ હૃદય દુ:ખી હતું. તેમના આ દુ:ખને દૂર કરવા માટે ફરિશ્તાઓએ માત્ર તેમને એ જ ખુશખબર ન સંભળાવી કે તમારા ત્યાં ઈસ્હાક જેવો અત્યંત પ્રતિષ્ઠિત પુત્ર પેદા થશે, બલ્કે એ પણ બતાવ્યું કે આ પુત્ર પછી પૌત્ર પણ હજરત યાકૂબ અલૈ. જેવા મહાન નબી થશે.

(૮૦) આનો અર્થ એ નથી કે હજરત સારા વાસ્તવમાં આના પર ખુશ થવાને બદલે ઊલટું આને કમભાગ્ય સમજતી હતી, બલ્કે વાસ્તવમાં આ એ પ્રકારના શબ્દોમાંથી છે કે જે સ્ત્રીઓ સામાન્ય રીતે આશ્ચર્યના પ્રસંગોમાં બોલતી હોય છે અને તેનો આશય શાબ્દિક રીતે જે અર્થ થાય છે એ નથી હોતો, બલ્કે તેનો અર્થ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરવાનો હોય છે.

(૮૧) બાઈબલથી જાણકારી મળે છે કે હજરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. ની વય તે વખતે ૧૦૦ વર્ષ અને હજરત સારાની વય ૯૦ વર્ષની હતી.

(૮૨) અર્થ એ છે કે જો કે સ્વભાવિક રીતે આ વયમાં માનવીના ત્યાં સંતાન થતું નથી, પરંતુ અલ્લાહની કુદરતથી આવું થવું કંઈ અસંભવ પણ નથી, અને જ્યારે કે આ ખુશખબર તમને અલ્લાહ તરફથી આપવામાં આવી રહી છે, તો કોઈ કારણ નથી કે તમારા જેવી ઈમાનવાળી સ્ત્રી આના પર આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરે.

فَلَمَّا ذَهَبَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ الرَّوْعُ وَجَاءَتْهُ الْبُشْرَىٰ يُجَادِلُنَا فِي قَوْمِ
لُوطٍ ۗ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَكَلِيمٌ ۝ أَوَأَمْنَيْبٌ ۙ يَا إِبْرَاهِيمُ ۚ أَعْرِضْ عَنْ
هَذَا ۚ إِنَّهُ قَدْ جَاءَ أَمْرُ رَبِّكَ ۚ وَإِنَّهُمْ لَأْتِيهِمْ عَذَابٌ غَيْرُ مَرْدُودٍ ۝

(૭૪) પછી જ્યારે ઈબ્રાહીમની ગભરામણ દૂર થઈ અને (સંતાનની ખુશખબરથી) તેનું હૃદય ખુશ થઈ ગયું તો તેણે લૂતની કોમ વિષે અમારા સાથે ઝઘડો શરૂ કર્યો. (૭૫) હકીકતમાં ઈબ્રાહીમ ખૂબ જ સહનશીલ અને નરમ દિલનો માણસ હતો અને દરેક હાલતમાં અમારા તરફ રજૂ થતો હતો.

(૭૬) (અંતે અમારા ફરિશ્તાઓએ તેને કહ્યું), ‘‘હે ઈબ્રાહીમ ! આવું ન કર, તમારા રબનો આદેશ થઈ ચૂક્યો છે અને હવે એ લોકો ઉપર તે યાતના આવીને રહેશે જે કોઈના ટાળવાથી ટળી શકતી નથી.’’

(૮૩) ‘ઝઘડો’ શબ્દ આ પ્રસંગે એ અત્યધિક પ્રેમ અને લાડના સંબંધને વ્યક્ત કરે છે, જે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. પોતાના અલ્લાહની સાથે રાખતા હતા. આ શબ્દથી એ ચિત્ર આંખોની સામે આવી જાય છે કે બંદા અને અલ્લાહની વચ્ચે ખૂબ લાંબો વાદ-વિવાદ ચાલતો રહે છે. બંદો આગ્રહ કરી રહ્યો છે કે કોઈપણ રીતે લૂત અલૈ.ની કોમ પરથી અઝાબ (યાતના)ને ટાળી દેવામાં આવે. અલ્લાહ જવાબમાં કહી રહ્યો છે કે આ કોમ ભલાઈ અને નેકીથી તદ્દન ખાલી થઈ ચૂકી છે અને તેના ગુનાઓ એ હદને પાર કરી ચૂક્યા છે કે તેને હવે કોઈ મહેતલ આપી શકાય એમ નથી. પરંતુ બંદો છે કે એમ જ કહેતો જઈ રહ્યો છે કે, ‘પાલનહાર ! જો કંઈ થોડી-ઘણી ભલાઈ પણ તેમાં બાકી છે તો તેને હજુ વધારે મહેતલ આપી દે, કદાચ કે તે ભલાઈ ફળદાયક હોય.’ બાઈબલમાં આ ઝઘડાની થોડીક સ્પષ્ટતા પણ કરવામાં આવી છે, પરંતુ કુર્આનનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન પોતાનામાં તેનાથી વધારે વ્યાપક અર્થ ધરાવે છે. (તુલના માટે જુઓ, Genesis 18: 23-32)

(૮૪) વર્ણનના આ ક્રમમાં હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.ની આ ઘટના, મુખ્યરૂપે લૂત અલૈ.ની કોમના કિસ્સાની ભૂમિકાના રૂપમાં, જે સંદર્ભમાં વર્ણવવામાં આવેલ છે, તેને સમજવા માટે નીચેની બે વાતોને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખો —

(૧) — સંબોધન કુરૈશના લોકોને છે, જેઓ હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.ની સંતાન હોવાના કારણે એ ધર્મડામાં પડેલા હતા કે અમારા પર અલ્લાહનો પ્રકોપ કેવી રીતે આવી શકે છે. આ ખોટા અહંકારને તોડવા માટે પહેલા તો તેમને એ દૃશ્ય બતાવવામાં આવ્યું કે હઝરત નૂહ અલૈ. જેવા મહાન પયગંબર પોતાની આંખો સામે પોતાના જિગરના ટુકડાને ડૂબતા જોઈ રહ્યા છે અને વિઠ્ઠળ થઈને અલ્લાહથી દુઆ કરે છે કે તેમના પુત્રને બચાવી લેવામાં આવે, પરંતુ કેવળ એટલું જ નહીં કે તેમની ભલામણ પુત્રના કંઈ કામ ન લાગી, બલ્કે આ ભલામણ પર પિતાને ઊલટો ઠપકો સાંભળવો પડે છે. તેના પછી હવે આ બીજું દૃશ્ય સ્વયં હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.નું બતાવવામાં આવે છે કે એક તરફ તો તેમના પર અસીમ કૃપાઓ છે અને ખૂબ જ પ્રેમથી તેમનો ઉલ્લેખ થઈ રહ્યો છે, પણ બીજી તરફ જ્યારે એ જ ઈબ્રાહીમ અલૈ. ન્યાયના મામલામાં હસ્તક્ષેપ કરે છે, તો તેમના એ આગ્રહ અને પ્રાર્થના છતાં અલ્લાહ ગુનેગાર કોમના મામલામાં તેમની ભલામણને રદ કરી દે છે.

(૨) — આ પ્રવચનમાં એ વાત પણ કુરૈશના મનમાં બેસાડવાની છે કે અલ્લાહનો એ ‘બદલાનો કાનૂન’, જેનાથી આ લોકો તદ્દન નીડર અને નિશ્ચિત બેસેલા હતા, કેવી રીતે ઈતિહાસના દરમ્યાન કમશ: અને વિધિસર સામે આવતો રહે છે. એક તરફ હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. છે, જેમને અલ્લાહ તેમની સત્યપ્રિયતા અને કર્મોનો બદલો એ

وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا لَوْطًا سَيِّئًا بِهِمْ وَضَاقَ بِهِمْ ذَرْعًا وَقَالَ هَذَا
 يَوْمٌ عَصِيبٌ ۝ وَجَاءَهُ قَوْمُهُ يُهْرَعُونَ إِلَيْهِ ۖ وَمِنْ قَبْلُ كَانُوا
 يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ ۖ قَالَ يُقَوْمِ هُوَ لَاءِ بَنَاتِي هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ فَاتَّقُوا
 اللَّهَ وَلَا تَخْزُونِ فِي ضَيْفِي ۖ أَلَيْسَ مِنْكُمْ رَجُلٌ رَشِيدٌ ۝

અને જ્યારે અમારા ફરિશ્તાઓ લૂતના પાસે પહોંચ્યા^(૮૫) તો તેમના આગમનથી તે ખૂબ ગભરાયો અને દિલગીર થયો અને કહેવા લાગ્યો કે આજે મોટી મુસીબતનો દિવસ છે.^(૮૬) (૭૮) તે મહેમાનોનું આવવું હતું કે તેની કોમના લોકો એકદમ તેના ઘર તરફ દોડી ગયા. પહેલાંથી જ તેઓ આવા કુકર્મોથી ટેવાયેલા હતા. લૂતે તેમને કહ્યું, “ભાઈઓ ! આ મારી દીકરીઓ મોજૂદ છે, તેઓ તમારા માટે વધુ શુદ્ધ છે,^(૮૭) જરા અલ્લાહથી ડરો અને મારા મહેમાનોના મામલામાં મને અપમાનિત ન કરો. શું તમારામાં કોઈ ભલો માણસ નથી ?”

આપે છે કે તેમની વાંઝણી પત્નીથી હજરત ઈસ્હાક અલૈ. પેદા થાય છે, પછી તેમના ત્યાં હજરત યાકૂબ અલૈ. નો જન્મ થાય છે અને તેમનાથી બની ઈસરાઈલનો ભવ્ય વંશવેલો ચાલે છે, જેમની મોટાઈના ડંકા સદીઓ સુધી એ જ ફલસ્તિન (પેલેસ્ટાઈન) અને શામ (સીરિયા)માં વાગતા રહ્યા, જ્યાં હજરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. એક ઘરવિહોણા-નિરાશ્રીતની હેસિયતે આવીને આબાદ થયા હતા. બીજી તરફ હજરત લૂત અલૈ.ની કોમ છે, જે આ જ ભૂ-ભાગના એક હિસ્સામાં પોતાના સુખ-વૈભવમાં મગ્ન અને પોતાનાં કુકર્મોમાં મસ્ત છે અને હજરત લૂત અલૈ.ના ઉપદેશોને ચપટીઓમાં ઉડાવી રહી છે. પરંતુ જે ઈતિહાસને હજરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.ના વંશથી એક ખૂબ સૌભાગ્યશાળી-કલ્યાણકારી અને સમૃદ્ધ કોમને ઉઠાવવાનો નિર્ણય કરવામાં આવે છે, બરાબર એ જ ઈતિહાસ છે, જ્યારે આ કુકર્મો કોમને દુનિયાથી નેસ્ત-નાબૂદ કરી દેવાનું ફરમાન લાગુ થાય છે અને તેને એવી શિક્ષાપ્રદ રીતે વિનષ્ટ કરી દેવામાં આવે છે કે આજે તેની વસ્તીઓનું ચિહ્ન સુદ્ધાં શોધ્યે મળતું નથી.

(૮૫) સૂર: આ'રાફ, આયત ૭૩-૮૪ની નોંધો નજર સમક્ષ રહે.

(૮૬) આ કિસ્સાનું જે વિવરણ કુર્આન-મજીદમાં આવ્યું છે, તેને જોવાથી એ વાત ખૂલીને સામે આવે છે કે આ ફરિશ્તાઓ સુંદર છોકરાઓના રૂપમાં હજરત લૂત અલૈ.ના ત્યાં પહોંચ્યા હતા અને હજરત લૂત અલૈ.એ વાતથી અજાણ હતા કે આ ફરિશ્તાઓ છે. આ જ કારણ હતું કે આ મહેમાનોના આગમનથી આપ ખૂબ પરેશાન થયા અને ચિંતિત થઈ ગયા. પોતાની કોમને જાણતા હતા કે તે કેવી દુષ્ચરિત્ર અને કેટલી નિર્લજ્જ થઈ ચૂકી છે.

(૮૭) બની શકે છે કે હજરત લૂત અલૈ.નો સંકેત કોમની છોકરીઓ તરફ હોય, કેમ કે પયગંબર પોતાની કોમ માટે પિતા સમાન હોય છે અને કોમની છોકરીઓ તેની દષ્ટિમાં પોતાની પુત્રીઓની જેમ હોય છે, અને એ પણ સંભવ છે કે આપનો સંકેત સ્વયં પોતાની પુત્રીઓ તરફ હોય. જે હોય તે, બંને સ્વરૂપોમાં એ વિચારવાનું કોઈ કારણ નથી કે હજરત લૂત અલૈ.એ તેમના સામે પોતાની પુત્રીઓને વ્યભિચાર માટે પ્રસ્તુત કરી હશે. ‘આ તમારા માટે વધારે શુદ્ધ છે’ વાક્ય એવો ખોટો અર્થ લેવાનો અવકાશ આપતું નથી. હજરત લૂત અલૈ.નો આશય સ્પષ્ટરૂપે એ હતો કે પોતાની કામવાસનાને એ સ્વાભાવિક અને વૈધ રીતે પૂરી કરો, જે અલ્લાહે નિર્ધારિત કરી છે અને તેના માટે સ્ત્રીઓનો અભાવ નથી.

قَالُوا لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا لَنَا فِي بَنَاتِكُمْ مِنْ حَقٍّ ۖ وَإِنَّكَ لَتَعْلَمُ
مَا نُرِيدُ ۗ قَالَ لَوْ أَنَّ لِي بِكُمْ قُوَّةٌ أَوْ آوِي إِلَىٰ رُكْنٍ شَدِيدٍ ﴿٥٨﴾
قَالُوا يَلُوْطُ إِتْنَا رُسُلٌ رَبِّكَ لَنْ يَّصْلُوَا إِلَيْكَ فَاسْرِ بِأَهْلِكَ
بِقِطْعٍ مِّنَ اللَّيْلِ وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ إِلَّا أُمَّرَاتَكَ ۗ

શબ્દોના અર્થો: (૭૯) તેમણે જવાબ આપ્યો, “તને તો ખબર જ છે કે તારી દીકરીઓમા અમારો કોઈ હિસ્સો નથી, (૮૦) અને તું એ પણ જાણે છે કે અમે શું ઈચ્છીએ છીએ.” (૮૦) લૂતે કહ્યું, “કદાચ મારા પાસે એટલી શક્તિ

હોત કે તમને સીધા કરી નાખતો અથવા કોઈ મજબૂત સહારો જ હોત કે તેનું શરણ મેળવી લેતો.” (૮૧) ત્યારે ફરિશ્તાઓએ તેને કહ્યું, “અમે તારા રબના મોકલેલા ફરિશ્તાઓ છીએ. આ લોકો તારું

કંઈ બગાડી નહીં શકે. બસ, તું થોડી રાત બાકી હોય ત્યારે પોતાના ઘરવાળાઓને લઈને નીકળી જા, અને જુઓ, તમારામાંથી કોઈ વ્યક્તિ પાછળ ફરીને ન જુએ, (૮૧) પરંતુ તારી પત્ની (સાથે નહીં આવે)

શબ્દોના અર્થો: (૮૮) આ વાક્ય એ લોકોના અંદરનું ચિત્ર ખેંચે છે કે તેઓ નીચતા અને દુરાચરણમાં કેટલા ડૂબી ગયા હતા. વાત ફક્ત

એ સીમા સુધી જ રહી નહોતી કે તેઓ પ્રકૃતિ અને પવિત્રતાના માર્ગથી હટીને એક ગંદા અપ્રાકૃતિકમાર્ગ પર ચાલી નીકળ્યા હતા, બહે નોબત ત્યાં સુધી પહોંચી ગઈ હતી કે તેમની બધી રુચિ અને તમામ દિલચસ્પીઓ હવે એ જ ગંદા રસ્તામાં જ હતી. તેમના મનમાં હવે તલપ એ ગંદકીની જ રહી ગઈ હતી અને તેઓ પ્રકૃતિ અને પવિત્રતાના માર્ગ વિશે એ કહેવામાં કોઈ શરમ અનુભવતા નહોતા કે આ માર્ગ તો અમારા માટે બન્યો જ નથી. ચરિત્રની આવી પડતી અને મનના બગાડનો એ દરજ્જો છે, જેનાથી ઓછા કોઈ દરજ્જા માટે વિચારી શકાતું નથી. એ વ્યક્તિનો મામલો તો ખૂબ હળવો છે, જે માત્ર મનની નબળાઈને કારણે હરામ (અવૈધ)માં પડી જતો હોય, પરંતુ હલાલ (વૈધ)ને ઈચ્છવા યોગ્ય અને હરામને બચવા યોગ્ય વસ્તુ સમજતો હોય, આવો વ્યક્તિ ક્યારેક સુધરી પણ શકતો હોય છે અને ન સુધરે તો પણ વધારેમાં વધારે એટલું જ કહી શકાય છે કે તે એક બગડેલો માણસ છે. પરંતુ જ્યારે કોઈ વ્યક્તિની બધી રુચિ-અભિરુચિઓ માત્ર હરામમાં જ હોય અને તે સમજે કે હલાલ તેના માટે છે જ નહીં, તો તેનો સમાવેશ મનુષ્યોમાં નથી થઈ શકતો. તે વાસ્તવમાં એક ગંદો કીડો છે, જે ગંદકીમાં જ ઉછરે છે અને પવિત્રતા અને શુદ્ધતાથી તેના સ્વભાવને કોઈ મેળ ખાતો નથી. આવા કીડાઓ જો કોઈ સફાઈપ્રિય વ્યક્તિના ઘરમાં પેદા થઈ જાય, તો તે પહેલી ફુરસદે ફીનાઈલ નાખીને તેના અસ્તિત્વથી પોતાના ઘરને પવિત્ર અને સુરક્ષિત કરી લે છે. તો પછી અદલાહ પોતાની ઘરતી પર આવા ગંદા કીડાઓના સમૂહને કેવી રીતે સહન કરી શકે છે!

(૮૯) અર્થ એ છે કે હવે તમને લોકોને બસ એ ચિંતા હોવી જોઈએ કે કોઈપણ રીતે જલ્દીમાં જલ્દી આ વિસ્તારમાંથી નીકળી જાઓ. ક્યાંક એવું ન થાય કે પાછળ શોરબકોર અને ધડાકાઓના અવાજો સાંભળીને રસ્તામાં થોભી જાઓ અને જે વિસ્તાર અજાબ માટે નિર્ધારિત કરી દેવામાં આવ્યો છે, તેમાં અજાબનો સમય આવી ગયા પછી પણ તમારામાંથી કોઈ રોકાયેલો રહી જાય.

إِنَّهُ مُصِيبُهَا مَا أَصَابَهُمْ ط إِنَّ مَوْعِدَهُمُ الصُّبْحُ ط أَلَيْسَ الصُّبْحُ
 بِقَرِيبٍ ﴿٥٠﴾ فَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا جَعَلْنَا عَلَيْهَا سَافِلَهَا وَأَمْطَرْنَا
 عَلَيْهَا حِجَارَةً مِّن سِجِّيلٍ ﴿٥١﴾ مِّنْضُودٍ ﴿٥٢﴾ مُسَوَّمَةً عِندَ رَبِّكَ ط وَمَا
 هِيَ مِنَ الظَّالِمِينَ بِبَعِيدٍ ﴿٥٣﴾ وَإِلَى مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا ط قَالَ ﴿٥٤﴾
 يٰقَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُم مِّنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ ط وَلَا تَتَّقُوا الْبِكْيَالَ
 وَالْبِزَانَ إِنَّ إِلَهِي أَرْكَمُ بِخَيْرٍ وَإِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ مُُّحِيطٍ ﴿٥٥﴾

કેમ કે તેના પર પણ એ જ વીતવાનું છે જે આ લોકો પર વીતશે. (૯૦) તેમના વિનાશ માટે સવારનો સમય

નક્કી છે — સવાર થવામાં હવે વાર જ કેટલી છે !” (૮૨) પછી જ્યારે અમારા ફેંસલાનો સમય આવી પહોંચ્યો તો અમે તે વસ્તીને ઊલટાવી દીધી અને તેના ઉપર પંકવેલી માટીના પથ્થરો નિરંતર વરસાવ્યા, (૯૧) (૮૩) જેમાંનો દરેક પથ્થર તારા રબને ત્યાંથી નિશાનીવાળો હતો (૯૨) અને અત્યાચારીઓથી આ સજા સહેજ પણ દૂર નથી. (૯૩) (રુકૂઅ-૭) (૮૪) અને મદયનવાળાઓ તરફ અમે તેમના ભાઈ શુએબને મોકલ્યો. (૯૪) તેણે કહ્યું, “હે મારી કોમના લોકો ! અલ્લાહની બંદગી કરો, તેના સિવાય તમારો કોઈ ઉપાસ્ય નથી અને તોલ-માપમાં કમી ન કરો. આજે હું તમને સારી સ્થિતિમાં જોઈ રહ્યો છું, પરંતુ મને ડર છે કે કાલે તમારા ઉપર એવો દિવસ આવશે જેની યાતના સૌને ઘેરી વળશે,

(૯૦) આ ત્રીજી શિક્ષાપ્રદ ઘટના છે, જે આ સૂર:માં લોકોને શિક્ષા આપવા માટે વર્ણવવામાં આવી છે કે તમને કોઈ બુરુર્ગ (સંત-મહાત્મા)નો સંબંધ અને કોઈ બુરુર્ગની ભલામણ પોતાના ગુનાઓની સજાથી બચાવી શકતી નથી.

(૯૧) કદાચ આ અજાબ એક મોટા ભૂકંપ અને જ્વાળામુખી ફાટવાના રૂપમાં આવ્યો હતો. ભૂકંપે તેમની વસ્તીઓને ઉપરતળે કરી દીધી અને જ્વાળામુખી પદાર્થોના ફાટવાથી તેમના ઉપર જોરથી પથ્થરમારો થયો. પાકેલી માટીના પથ્થરોથી તાતપર્ય કદાચ એ પથ્થરોવાળી માટી છે, જે જ્વાળામુખીવાળા ક્ષેત્રોમાં જમીનના પેટાળના તાપમાન અને લાવાના પ્રભાવથી પથ્થરોનું રૂપ ધારણ કરી લે છે. આજ સુધી ‘લૂત સાગર’ (Lot Sea)ના દક્ષિણ અને પૂર્વના ક્ષેત્રમાં આ (જ્વાળામુખી)ના ફાટવાની નિશાનીઓ દરેક બાજુ જોવા મળે છે.

(૯૨) અર્થાત્ દરેક પથ્થરને અલ્લાહ તરફથી નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો કે તેણે વિનાશનું કાર્ય કરવાનું છે અને કયા પથ્થરે કયા ગુનેગાર પર પડવાનું છે.

(૯૩) અર્થાત્ આજે જે લોકો અત્યાચારના આ વલણ પર ચાલી રહ્યા છે, તેઓ પણ આ અજાબને પોતાનાથી દૂર ન સમજે. અજાબ જો હજારત લૂત અલૈ.ની કોમ પર આવી શકતો હતો, તો આમના પર પણ આવી શકે છે. અલ્લાહને ન લૂત અલૈ.ની કોમ વિવશ કરી શકી હતી, ન આ લોકો કરી શકે છે.

(૯૪) સૂર: આ’રાફ, રુકૂઅ ૧૧ની નોંધો દષ્ટિમાં રહે.

وَيَقَوْمٍ أَوْفُوا الْبِكْيَالَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ وَلَا تَبْخُسُوا
 النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ ﴿٨٥﴾ بَقِيَّتُ
 اللَّهِ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ۗ وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفِيظٍ ﴿٨٦﴾
 قَالُوا يُشْعَبُ أَصْلُوكَ تَأْمُرُكَ أَنْ نَتْرُكَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا أَوْ

વસ્તુઓમાં નુકસાન ન કરો અને ધરતી ઉપર બગાડ ફેલાવતા ન ફરો. (૮૬) અલ્લાહની આપેલી બચત તમારા માટે વધુ સારી છે જો તમે ઈમાનવાળા છો, અને અંતે તો હું તમારા પર કોઈ દેખરેખ રાખનાર નથી.” (૮૭) તેમણે જવાબ આપ્યો, “હે શુએબ ! શું તારી નમાઝ તને એવું શીખવાડે છે (૮૬) કે અમે તે બધા ઉપાસ્યોને છોડી દઈએ જેમની પૂજા અમારા બાપ-દાદાઓ કરતા હતા ? અથવા એ કે અમને

(૮૫) અર્થાત્ મારું કોઈ જોર તમારા પર નથી. હું તો બસ એક ભલું ચાહનાર શુભેચ્છક છું. વધારેમાં વધારે એટલું જ કરી શકું છું કે તમને સમજાવી દઉં. આગળ તમને અધિકાર છે, ચાહે માનો, ચાહે ન માનો. પ્રશ્ન મારી પૂછપરછથી ડરવાનો કે ન ડરવાનો નથી, મૂળ વસ્તુ અલ્લાહની પૂછપરછ છે, જેનો જો તમને કંઈ ડર હોય તો પોતાન આ કૃત્યોથી અટકી જાઓ.

(૮૬) આ વાસ્તવમાં એક વ્યંગાત્મક વાક્ય છે, જેનો આત્મા આજે પણ તમે પ્રત્યેક એ સમાજમાં જોશો, જે અલ્લાહથી બેપરવા તથા બૂરાઈ અને દુરાચારમાં ડૂબેલો જોશો. કેમ કે નમાઝ દીનદારી (ધાર્મિકતા)નું સૌથી પહેલું અને સૌથી મુખ્ય પ્રતીક છે, અને દીનદારીને અવજ્ઞાકારી અને દુષ્ચરિત્ર લોકો એક ખતરનાક, બલ્કે સૌથી વધારે ખતરનાક રોગ સમજે છે, તેથી નમાઝને આવા લોકોના સમાજમાં ઈબાદત (ઉપાસના)ના બદલે એક રોગના ચિહ્નના રૂપમાં ઓળખવામાં આવે છે. કોઈ વ્યક્તિને પોતાના વચ્ચે નમાઝ પઢતો જોઈને તેમને તરત એવું પ્રતીત થવા લાગે છે કે આ વ્યક્તિ પર ‘દીનદારીના રોગ’નો હુમલો થઈ ગયો છે. પછી આ લોકો દીનદારીની એ વિશેષતાને પણ જાણે છે કે આ વસ્તુ જે વ્યક્તિમાં પેદા થઈ જાય છે, તે ફક્ત પોતાના સદ્કાર્યો પર જ સંતુષ્ટ નથી રહેતો, બલ્કે બીજાઓને પણ સુધારવાની કોશિશ કરે છે, તેમજ અધર્મ અને અનૈતિકતા પર કંઈ કહ્યા વગર તેનાથી રહેવાતું નથી. તેથી નમાઝ પર તેમની બેચેની કેવળ એ જ હેસિયતે નહીં થતી કે તેમના એક ભાઈ પર દીનદારીનો હુમલો થયો છે, બલ્કે તેના સાથે જ તેમને એ ચિંતા પણ લાગી જાય છે કે હવે ખૂબ જ જલ્દી નૈતિકતા અને સદ્કાર્યોનો ઉપદેશ શરૂ થવાનો છે અને સામૂહિક જીવનના દરેક પાસામાં કીડા કાઢવાનો એક કદી સમાપ્ત ન થનાર કમ શરૂ થવાનો છે. આ જ કારણ છે કે આવા સમાજમાં નમાઝ સૌથી વધારે વ્યંગ અને ઉપહાસનું લક્ષ્ય બને છે, અને જો ક્યાંક નમાઝી વ્યક્તિ બરાબર એ જ આશંકાઓ અનુસાર જે તેની નમાઝથી પહેલા ઊભી થઈ ચૂકી હતી, બૂરાઈઓની આલોચના અને ભલાઈઓનો પ્રચાર પણ શરૂ કરી દે, ત્યારે તો નમાઝને એ જ રીતે ગાળો ભાંડવામાં આવે છે કે જાણે આ બધી આફત તેણે જ લાવેલી છે.

أَنْ تَفْعَلَ فِي أَمْوَالِنَا مَا نَشَاءُ ۖ إِنَّكَ لَأَنْتَ الْحَلِيمُ الرَّشِيدُ ﴿٤٦﴾
 قَالَ يَقَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِّن رَّبِّي وَرَزَقَنِي مِنْهُ
 رِزْقًا حَسَنًا ۖ وَمَا أُرِيدُ أَنْ أُخَالِفَكُمْ إِلَىٰ مَا أَنهَكُمُ عَنْهُ ۗ

અમારા માલમાંથી અમારી ઈચ્છાનુસાર કંઈ ખર્ચ કરવાનો અધિકાર ન હોય ?^(૯૦) બસ તું જ એકલો સહિષ્ણુ અને સત્યનિષ્ઠ માણસ રહી ગયો છે !” (૮૮) શુએબે કહ્યું, “ભાઈઓ ! તમે પોતે જ વિચારો કે જો હું પોતાના રબ તરફથી એક સ્પષ્ટ સાક્ષી પર હતો અને પછી તેણે મને પોતાના પાસેથી ઉત્તમ રોજી પણ પ્રદાન કરી,^(૯૧) (તો તે પછી હું તમારી પથભ્રષ્ટતાઓ અને હરામખોરીઓમાં તમારો સાથ કઈ રીતે આપી શકું છું ?) અને હું કદાપિ એવું નથી ઈચ્છતો કે જે વાતોથી હું તમને રોકું છું, (૯૨) આ ઈસ્લામની સામે અજ્ઞાનતા (બિનઈસ્લામ)ના દષ્ટિકોણની પૂર્ણ અભિવ્યક્તિ છે. ઈસ્લામનો દષ્ટિકોણ એ છે કે અલ્લાહની બંદગી સિવાય જે પદ્ધતિ છે, તે ખોટી છે અને તેનું અનુસરણ ન કરવું જોઈએ, કેમ કે કોઈ અન્ય પદ્ધતિ માટે બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને આકાશી ગ્રંથોમાં કોઈ દલીલ નથી, અને એ કે અલ્લાહની બંદગી કેવળ એક સીમિત પાર્શ્વિક ક્ષેત્રમાં જ ન હોવી જોઈએ, બલકે સભ્યતા, સામાજિક ક્ષેત્ર, આર્થિક ક્ષેત્ર, રાજનીતિ, તાત્પર્ય એ કે જીવનના તમામ વિભાગોમાં થવી જોઈએ, એટલા માટે કે દુનિયામાં માનવીની પાસે જે કંઈ પણ છે, અલ્લાહનું જ છે અને માનવી કોઈ વસ્તુ પર પણ અલ્લાહની ઈચ્છાથી મુક્ત થઈને અબાધિત રીતે ઉપભોગનો અધિકાર નથી રાખતો. તેના વિરુદ્ધ અજ્ઞાનતાનો દષ્ટિકોણ એ છે કે બાપ-દાદાથી જે પદ્ધતિ ચાલી આવી રહી હોય, માનવીએ તેનું જ પાલન કરવું જોઈએ અને તેના પાલન માટે એ દલીલ સિવાય કોઈ અન્ય દલીલની આવશ્યકતા નથી કે તે બાપ-દાદાની પદ્ધતિ છે, તેના સાથે એ કે દીન અને ધર્મનો સંબંધ માત્ર પૂજા-પાઠથી છે, રહ્યા અમારા જીવનના સાંસારિક મામલાઓ, તો તેમાં અમને પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ કે જે રીતે ઈચ્છીએ, કામ કરીએ.

(૮૮) ‘રિઝ્ક’ (રોજી) શબ્દ અહીં બે જુદા-જુદા અર્થ આપી રહ્યો છે. આનો એક અર્થ તો એ સત્ય-જ્ઞાન છે, જે અલ્લાહ તરફથી આપવામાં આવ્યું હોય અને બીજો અર્થ એ જ છે જે સામાન્ય રીતે આ શબ્દથી સમજવામાં આવે છે, અર્થાત્ એ સાધનો જે જીવન વિતાવવા માટે અલ્લાહ પોતાના બંદાઓને આપે છે. પહેલા અર્થની દૃષ્ટિએ આ આયત એ જ વિષયને અદા કરી રહી છે, જે આ સૂર:માં હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ., હઝરત નૂહ અને હઝરત સાલેહ અલૈ.ના મુખેથી અદા થતો આવી રહ્યો છે કે નુબૂવ્વતથી પહેલાં પણ હું મારા રબ તરફથી સત્યની ખુલ્લી-ખુલ્લી સાક્ષી મારા અંદર અને સૃષ્ટિની નિશાનીઓમાં જોઈ રહ્યો હતો, અને તેના પછી મારા રબે પ્રત્યક્ષ રૂપે સત્ય-જ્ઞાન પણ મને આપી દીધું. હવે મારા માટે એ કેવી રીતે સંભવ છે કે જાણીજોઈને એ પથભ્રષ્ટતાઓ અને દુષ્કર્મોમાં તમારો સાથ આપું, જેમાં તમે ગ્રસ્ત છો, અને બીજા અર્થની દૃષ્ટિએ આ આયત એ વ્યંગનો જવાબ છે જે એ લોકોએ હઝરત શુએબ અલૈ.ને આપ્યો હતો કે ‘બસ તમે જ તો એક સહિષ્ણુ અને સત્યનિષ્ઠ વ્યક્તિ રહી ગયા છો.’ આ ઉગ્ર અને કટુ આક્રમણનો આ ઠંડો જવાબ આપવામાં આવ્યો છે કે ભાઈઓ ! જો મારા રબે મને સત્યને ઓળખવાની સૂઝબૂઝ પણ આપી હોય અને હલાલ રોજી પણ આપી હોય, તો છેવટે તમારા વ્યંગ કરવાથી આ કૃપા અવકૃપા કેવી રીતે થઈ જશે ? અંતે મારા માટે આ હલાલ કેવી રીતે હોઈ શકે છે કે જ્યારે અલ્લાહ મારા પર આ કૃપા કરી છે, તો હું તમારી પથભ્રષ્ટતાઓ અને હરામખોરીઓને સત્ય અને હલાલ કહીને તેની કૃતચ્છતા કરું ?

اِنْ اُرِيْدُ اِلَّا الْاِصْلَاحَ مَا اسْتَطَعْتُ ۗ وَمَا تَوْفِيْقِي اِلَّا
 بِاللّٰهِ ۗ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَاِلَيْهِ اُنِيْبٌ ﴿٧٧﴾ وَيَقُوْمُ لَا يَجْرِمَنَّكُمْ
 شِقَاقِيْ اَنْ يُصِيبَكُمْ مِّثْلُ مَا اَصَابَ قَوْمَ نُوْحٍ اَوْ قَوْمَ
 هُوْدٍ اَوْ قَوْمَ صَالِحٍ ۗ وَمَا قَوْمُ لُوْطٍ مِّنْكُمْ بِبَعِيْدٍ ﴿٧٨﴾
 وَاسْتَغْفِرْ وَاَرْبَابَكُمْ ثُمَّ تُوْبُوْا اِلَيْهِ ۗ اِنَّ رَبِّيْ رَحِيْمٌ وَّدُوْدٌ ﴿٧٩﴾

તેનું હું પોતે જ આચરણ કરું. ^(૮૯) હું તો સુધારણા કરવા ચાહું છું જ્યાં સુધી મારી શક્તિ હોય, અને આ જે કંઈ હું કરવા માગું છું તે બધી વસ્તુઓ અલ્લાહના યોગદાન ઉપર નિર્ભર છે. તેના પર જ મેં ભરોસો કર્યો અને દરેક મામલામાં તેના જ તરફ રજૂ થાઉં છું. (૮૯) અને હે મારી કોમના ભાઈઓ ! મારા વિરુદ્ધ તમારો હઠાગ્રહ તમને ક્યાંક એ સ્થિતિએ ન પહોંચાડી દે કે છેવટે તમારા ઉપર પણ એ જ યાતના આવીને રહે જે નૂહ કે હૂદ કે સાલેહની કોમ ઉપર આવી હતી, અને લૂતની કોમ તો તમારાથી કંઈ વધુ દૂર પણ નથી. ^(૧૦૦) (૯૦) જુઓ, પોતાના રબથી માફી માગો અને તેના તરફ પાછા ફરો, નિ:સંદેહ મારો રબ દયાળુ છે અને પોતાના પેદા કરેલા સર્જનોને પ્રેમ કરે છે. ^(૧૦૧)

(૮૯) અર્થાત્ મારી સચ્ચાઈનું તમે એ વાતથી અનુમાન કરી શકો છો કે જે કંઈ બીજાઓને કહું છું તેના પર સ્વયં અમલ કરું છું. જો હું તમને અલ્લાહ સિવાય બીજાઓના આસ્તાનોઓ (સ્થાનકો)થી રોકતો અને પોતે કોઈ આસ્તાનોનો મુજાવર (પૂજારી) બની બેસ્યો હોત તો નિ:સંદેહ તમે આ કહી શકતા હતા કે પોતાની 'પીરી' (ધાર્મિક ધંધા)ને ચમકાવવા માટે બીજાઓની દુકાનોની શાખ ખરાબ કરવા માગું છું. જો હું તમને હરામ (અવૈધ)નો માલ ખાવાની મનાઈ કરતો અને સ્વયં પોતાના વેપારમાં બેઈમાનીઓ કરી રહ્યો હોત તો અવશ્ય તમે એ શંકા કરી શકતા હતા કે હું મારી શાખ જમાવવા માટે પ્રમાણિકતાનો ઢોલ પીટી રહ્યો છું. પરંતુ તમે જુઓ છો કે હું સ્વયં એ બૂરાઈઓથી બચું છું જેનાથી તમને મનાઈ કરું છું. મારું પોતાનું જીવન એ ડાઘાઓથી પવિત્ર છે જેનાથી તમને પવિત્ર જોવા માગું છું. મેં મારા માટે પણ એ જ પદ્ધતિને પસંદ કરી છે જેના તરફ તમને બોલાવી રહ્યો છું. આ વસ્તુ એ વાતની સાક્ષી માટે પર્યાપ્ત છે કે હું મારા આ આમંત્રણમાં સાચો છું.

(૧૦૦) અર્થાત્ હઝરત લૂત અલૈ. ની કોમની ઘટના તો હજુ તાજી જ છે અને તમારા નજીકના જ ક્ષેત્રમાં ઘટિત થઈ ચૂકી છે, કદાચ તે વખતે હઝરત લૂત અલૈ. ની કોમના વિનાશ પર છસો-સાતસો વર્ષથી વધારે વિત્યા નહોતા અને ભૌગોલિક સ્થિતિને જોતાં પણ હઝરત શુઅબ અલૈ. ની કોમનો દેશ એ ક્ષેત્રથી તદ્દન જોડાયેલો હતો, જ્યાં હઝરત લૂત અલૈ. ની કોમ રહેતી હતી.

(૧૦૧) અર્થાત્ અલ્લાહ નિષ્કર અને પાષાણહૃદયી નથી. તેને પોતે પેદા કરેલ જીવધારીઓથી કોઈ દુશ્મની નથી કે અકારણ સજા આપવાને જ તેનું મન ચાહે અને પોતાના બંદાઓને મારી-મારીને જ તે પ્રસન્ન થાય. તમે લોકો પોતાના વિદ્રોહમાં જ્યારે સીમા પાર કરી જાઓ છો અને કોઈ રીતે બગાડ ફેલાવવાથી અટકતા નથી, ત્યારે તે તમને સજા આપે છે, નહિં તો તેની સ્થિતિ તો એ છે કે તમે ચાહે ગમે તેટલા ગુનાઓ કરી ચૂક્યા હોવ, જ્યારે

قَالُوا يُشْعِبُ مَا نَفَقَهُ كَثِيرًا مِّمَّا تَقُولُ وَإِنَّا لَنَرُكَ فِينَا ضَعِيفًا ۚ وَلَوْلَا رَهْطُكَ لَرَجَمْنَاكَ وَمَا أَنتَ

(૮૧) તેમણે જવાબ આપ્યો, “હે શુઐબ! તારી ઘણી વાતો તો અમારી સમજમાં જ આવતી નથી, (૧૦૨)

અને અમે જોઈએ છીએ કે તું અમારા વચ્ચે એક નિર્બળ વ્યક્તિ છે, તારી બિરાદરી ન હોત તો અમે તને ક્યારનોય પથ્થરો મારીને ખતમ કરી નાખ્યો હોત, તારી તાકાત તો એટલી નથી કે

પણ પોતાનાં કર્મો પર પશ્ચાતાપ કરીને તેના તરફ પાછા વળશો, તેની દયાને પોતાના માટે ફેલાયેલી જોશો, કેમ કે પોતાની પેદા કરેલ વસ્તુઓથી તે અપાર પ્રેમ રાખે છે. આ વિષયને નબી સલ્લ.એ બે અત્યંત સૂક્ષ્મ ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ કરેલ છે. એક ઉદાહરણ તો આપ સલ્લ.એ એ આપ્યું છે કે જો તમારામાંથી કોઈ વ્યક્તિનું ઊંટ એક સપાટ મેદાનમાં ખોવાઈ ગયું હોય અને તેના ખાવા-પીવાનો સામાન પણ એ જ ઊંટ પર હોય અને તે માણસ તેને શોધી-શોધીને પરેશાન થઈ ગયો હોય, ત્યાં સુધી કે જીવનથી નિરાશ થઈને એક વૃક્ષ નીચે ઊંઘી ગયો હોય અને બરાબર એ સ્થિતિમાં એકાએક તે જુએ કે તેનું ઊંટ સામે ઊભું છે, તો તે વખતે જે કંઈ ખુશી તેને થશે, તેનાથી અને કગણી વધારે ખુશી અલ્લાહને પોતાના ભટકી ગયેલા બંદાના પાછા વળવાથી થાય છે. બીજું ઉદાહરણ તેનાથી પણ વધારે અસરકારક છે. હઝરત ઉમર રદિ. ફરમાવે છે કે એક વાર નબી સલ્લ.ની સેવામાં કેટલાક યુદ્ધકેદીઓ પકડાઈને આવ્યા. તેમાં એક મહિલા પણ હતી, જેનું દૂધ પીતું બાળક ગૂમ થઈ ગયું હતું અને તે મમતાની મારી એવી બેચેન હતી કે જે બાળકને જોતી, તેને છાતીએ વળગાડીને દૂધ પીવડાવવા લાગતી હતી. નબી સલ્લ.એ તેની દંશા જોઈને અમને લોકોને પૂછ્યું, “શું તમે લોકો એ આશા રાખી શકો છો કે આ માતા પોતાના બાળકને સ્વયં પોતાના હાથે આગમાં ફેંકી દેશે?” અમે કહ્યું, “કદાપિ નહીં, સ્વયં ફેંકવું તો દૂરની વાત છે, તે પોતે તેમાં પડી રહ્યું હોય તો આ પોતાની હદ સુધી તો તેને બચાવવામાં કોઈ કસર નહીં છોડે.” નબી સલ્લ.એ ફરમાવ્યું, **اللَّهُ رَحِيمٌ بَعَادُونَ هَلْ يَبُولُهُمْ** (અલ્લાહની દયા પોતાના બંદાઓ પર એનાથી અને કગણી વધારે છે જે આ મહિલા પોતાના બાળક માટે રાખે છે.)

અને, આમ પણ વિચાર કરવાથી આ વાત બરાબર સમજમાં આવી શકે છે. એ અલ્લાહ જ તો છે જેણે બાળકોના પાલન-પોષણ માટે માતા-પિતાનાં હૃદયમાં પ્રેમ પેદા કર્યો છે, નહિં તો સાચું એ છે કે જો અલ્લાહ એ પ્રેમને પેદા ન કરતો, તો માતા-પિતાથી વધીને બાળકોનો કોઈ શત્રુ ન હોત, કેમ કે સૌથી વધારે તેઓ તેમના માટે જ કષ્ટદાયક હોય છે. હવે દરેક વ્યક્તિ સ્વયં સમજી શકે છે કે જે અલ્લાહ માતાના પ્રેમ અને પિતાના સ્નેહને પેદા કરવાવાળો છે, સ્વયં તેના અંદર પોતાના બંદાઓ માટે કેટલો અપાર પ્રેમ હશે.

(૧૦૨) આ સમજમાં ન આવવું કંઈ એટલા માટે નહોતું કે હઝરત શુઐબ અલૈ. કોઈ અન્ય ભાષામાં વાત કરતા હતા અથવા તેમની વાતો ખૂબ જ અસ્પષ્ટ અને જટિલ હતી. વાતો તો બધી સાફ અને સીધી જ હતી અને એ જ ભાષામાં કરવામાં આવતી હતી જે આ લોકો બોલતા હતા, પરંતુ તેમના મનનું બીબું એટલું વિકૃત થઈ ચૂક્યું હતું કે હઝરત શુઐબ અલૈ.ની સીધી વાતો કોઈ રીતે તેમાં ઉતરી શકતી નહોતી. સીધી વાત છે કે જે લોકો પૂર્વગ્રહ અને મનેચ્છાની ગુલામીમાં કટ્ટરતાની સાથે ગ્રસ્ત હોય છે અને કોઈ વિશેષ વિચારધારા પર પરિપક્વ થઈ ચૂક્યા હોય છે, તેઓ એક તો કોઈ એવી વાત સાંભળી જ શકતા નથી જે તેમના વિચારોથી અલગ હોય અને જો સાંભળી પણ લે તો તેમની સમજમાં નથી આવતું કે આ કંઈ દુનિયાની વાતો કરવામાં આવી રહી છે.

عَلَيْنَا بِعَزِيزٍ ۝ قَالَ يَقَوْمِ أَرَهْطِي أَعَزُّ عَلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ ۖ
 وَاتَّخَذْتُمُوهُ وَرَاءَكُمْ ظَهْرِيًّا ۚ إِنَّ رَبِّي بِمَا تَعْمَلُونَ مُحِيطٌ ۝
 وَيَقَوْمِ اعْمَلُوا عَلَى مَكَانَتِكُمْ إِنِّي عَامِلٌ ۖ سَوْفَ تَعْلَمُونَ ۗ مَنْ
 يَأْتِيهِ عَذَابٌ يُخْزِيهِ وَمَنْ هُوَ كَاذِبٌ ۖ وَارْتَقِبُوا إِنِّي مَعَكُمْ رَقِيبٌ ۝
 وَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا نَجَّيْنَا شُعَيْبًا وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا
 وَأَخَذَتِ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جُثَيِّينَ ۝
 كَانُوا لَمْ يَغْتَبُوا فِيهَا ۖ آلَا بُعْدًا لِلَّذِينَ كَفَرُوا أَلَمْ يَكْفُرُوا
 بِاللَّهِ عِ

અમને ભારે પડે.” (૧૦૩) (૯૨) શુએબે કહ્યું, “ભાઈઓ ! શું મારી બિરાદરી તમારા માટે અલ્લાહ કરતાં વધુ ભારે છે કે તમે (બિરાદરીનો તો ડર રાખ્યો અને) અલ્લાહને સાવ પીઠ પાછળ મૂકી દીધો ? જાણી લો કે તમે જે કંઈ કરી રહ્યા છો તે અલ્લાહની પકડથી દૂર નથી. (૯૩) હે મારી કોમના લોકો ! તમે પોતાની રીતે કામ કર્યે જાઓ અને હું મારી રીતે કામ કરતો રહીશ, ખૂબ જલ્દી જ તમને જણાઈ જશે કે કોના ઉપર અપમાનજનક અઝાબ (યાતના) આવે છે અને કોણ જૂઠો છે. તમે પણ રાહ જુઓ અને હું પણ તમારા સાથે રાહ જોઉં છું.” (૯૪) છેવટે જ્યારે અમારા ફેંસલાનો સમય આવી ગયો તો અમે પોતાની કૃપાથી શુએબ અને તેના સાથી ઈમાનવાળાઓને બચાવી લીધા અને જે લોકોએ અત્યાચાર કર્યો હતો તેમને એક ભારે ધડાકાએ એવા ઝડપી લીધા કે તેઓ પોતાના ઘરોમાં હલન-ચલન વગર પડેલા-ને-પડેલા રહી ગયા, (૯૫) જાણે તેઓ ક્યારેય ત્યાં વસ્યા જ ન હતા. સાંભળો, મદયનવાળાને પણ દૂર ફેંકી દેવામાં આવ્યા, જેવી રીતે સમૂદને ફેંકી દેવામાં આવ્યા હતા. (રુકૂઅ-૮)

(૧૦૩) એ વાત નજર સમક્ષ રહે કે બરાબર આ જ સ્થિતિ આ આયતોના અવતરિત થતી વખતે મક્કામાં જોવા મળતી હતી. એ સમયે કુરૈશના લોકો પણ આ જ રીતે હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.ના લોહીના તરસ્યા થઈ રહ્યા હતા અને ઈચ્છતા હતા કે આપના જીવનને સમાપ્ત કરી નાખે, પરંતુ માત્ર એ કારણે આપના ઉપર હાથ નાખવાથી ડરતા હતા કે બનૂ હાશિમ આપના મદદગાર હતા. આમ, હઝરત શુએબ અલૈ. અને તેમની કોમનો કિસ્સો બરાબર કુરૈશ અને હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.ના માંમલામાં ફિટ કરતાં બતાવવામાં આવી રહ્યો છે અને આગળ હઝરત શુએબ અલૈ.નો જે અત્યંત શિક્ષાપ્રદ જવાબ નોંધવામાં આવ્યો છે, તેમાં એ અર્થ છુપાયેલ છે કે કુરૈશના લોકો! તમને પણ મુહમ્મદ (સલ્લ.) તરફથી આ જ જવાબ છે.

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا وَسُلْطٰنٍ مُّبِينٍ ﴿٩٧﴾ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ
 وَمَلَائِيهِ فَاتَّبَعُوا أَمْرَ فِرْعَوْنَ ۖ وَمَا أَمْرُ فِرْعَوْنَ بِرَشِيدٍ ﴿٩٨﴾
 يَقْدُمُ قَوْمَهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فَأَوْرَدَهُمُ النَّارَ ۖ وَبِئْسَ الْوِرْدُ
 الْمَوْرُودُ ﴿٩٩﴾ وَأَتَّبَعُوا فِي هٰذِهِ لَعْنَةً وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ ۖ بِئْسَ الرِّفْدُ
 الْمَرْفُودُ ﴿١٠٠﴾ ذٰلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْقُرٰى نَقُصُّهُ عَلَيْكَ مِنْهَا قَائِمٌ
 وَحَصِيْدٌ ﴿١٠١﴾ وَمَا ظَلَمْنَهُمْ وَلٰكِنْ ظَلَمُوْا أَنْفُسَهُمْ
 فَمَا أَغْنَتْ عَنْهُمْ آلِهَتُهُمُ الَّتِي يَدْعُوْنَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ
 مِنْ شَيْءٍ لَّهَا جَآءَ أَمْرُ رَبِّكَ ۖ وَمَا زَادُوْهُمْ غَيْرَ تَتْبِيْبٍ ﴿١٠٢﴾

(૯૬-૯૭) અને મૂસાને અમે પોતાની સ્પષ્ટ નિશાનીઓ અને નિયુક્તિની ખુલ્લી સનંદ સાથે ફિરઝૌન અને તેના રાજ્યના આગેવાનો તરફ મોકલ્યો, પરંતુ તેમણે ફિરઝૌનના આદેશનું પાલન કર્યું, જો કે ફિરઝૌનનો આદેશ સત્ય પર આધારિત ન હતો. (૯૮) ક્યામતના દિવસે તે પોતાની કોમના આગળ-આગળ હશે અને પોતાના નેતૃત્વમાં તેમને દોજખ તરફ લઈ જશે. (૧૦૦) પહોંચવાની કેવી ખરાબ જગ્યા છે આ, જ્યાં કોઈ પહોંચે ! (૯૯) અને એ લોકો પર દુનિયામાં પણ ફિટકાર પડી અને ક્યામતના દિવસે પણ પડશે. કેવો ખરાબ બદલો છે આ, જે કોઈને મળે ! (૧૦૦) આ કેટલીક વસ્તીઓના વૃત્તાંતો છે જે અમે તમને સંભળાવી રહ્યા છીએ. તેમાંથી કેટલીક હજુ પણ ઊભી છે અને કેટલીકની ફસલ કપાઈ ચૂકી છે. (૧૦૧) અમે તેમના ઉપર જુલમ નથી કર્યો, તેમણે પોતે જ પોતાના પર જુલમ કર્યો અને જ્યારે અલ્લાહનો હુકમ આવી ગયો તો તેમના એ ઉપાસ્યો, જેમને તેઓ અલ્લાહને છોડીને પોકારતા હતા, તેમના કોઈ કામ ન આવી શક્યા અને તેમણે વિનાશ અને બરબાદી સિવાય તેમને કોઈ ફાયદો ન પહોંચાડ્યો.

(૧૦૪) આ આયતથી અને કુર્આન-મજીદની અન્ય સ્પષ્ટતાઓથી જાણ થાય છે કે જે લોકો દુનિયામાં કોઈ કોમ કે સમૂહના નેતા હોય છે, તેઓ જ ક્યામતના દિવસે પણ તેમના નેતા હશે. જો તેઓ દુનિયામાં નેકી અને સચ્ચાઈ અને સત્ય તરફ માર્ગદર્શન કરે છે, તો જે લોકોએ તેમનું અહીં પાલન કર્યું છે, તેઓ ક્યામતના દિવસે તેમના જ ઝંડા હેઠળ એકત્ર થશે અને તેમના નેતૃત્વમાં જન્મ તરફ જશે, અને જો તેઓ દુનિયામાં કોઈ પથભ્રષ્ટતા, કોઈ દુરાચાર કે કોઈ એવા માર્ગ તરફ લોકોને બોલાવે છે જે સત્ય-ધર્મનો માર્ગ નથી, તો જે લોકો અહીં તેમના પાછળ ચાલી રહ્યા છે, તેઓ ત્યાં પણ તેમના પાછળ હશે અને તેમનાં જ નેતૃત્વમાં જહન્મની દિશા પકડશે. આ જ

وَكَذَلِكَ أَخْذُ رَبِّكَ إِذَا أَخَذَ الْقُرَىٰ وَهِيَ ظَالِمَةٌ ۖ إِنَّ أَخْذَهُ
 أَلِيمٌ شَدِيدٌ ﴿١٠٢﴾ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّمَن خَافَ عَذَابَ
 الْآخِرَةِ ۖ ذَلِكَ يَوْمٌ مَّجْمُوعٌ لَّهُ النَّاسُ وَذَلِكَ يَوْمٌ
 مَّشْهُودٌ ﴿١٠٣﴾ وَمَا تُؤَخِّرُهُ إِلَّا لِأَجَلٍ مُّعَدُّودٍ ﴿١٠٤﴾ يَوْمَ يَأْتِ لَا تَكَلَّمُ

અને જ્યારે તારો રબ કોઈ અત્યાચારી વસ્તીને પકડમાં લે છે તો પછી તેની પકડ આવી જ હોય છે,

સાચું તો એ છે કે તેની પકડ ઘણી સખત અને પીડાકારી હોય છે. (૧૦૩) હકીકત એ છે કે આમાં એક નિશાની છે એ દરેક વ્યક્તિ માટે જે આખિરતના અઝાબનો ડર રાખે. (૧૦૪) અમે તેને લાવવામાં કંઈ વધુ મોડું નથી કરી રહ્યા, બસ એક ગણેલી મુદત તેના માટે નિશ્ચિત છે. (૧૦૫) જ્યારે તે આવશે,

આ જ વિષયની અભિવ્યક્તિ નબી સલ્લ.ના એ કથનમાં જોવા મળે છે કે, امرؤ القيس حامل لواء مشوراء الجاهلية الى النار, (ક્યામતના દિવસે અજ્ઞાનતાકાળના કાવ્યનો ઝંડો ઈમરઉલ કેસના હાથમાં રહેશે અને આરબ પ્રદેશના અજ્ઞાનતાકાળના તમામ કવિઓ (શાયરો) તેના જ નેતૃત્વમાં જહન્નમનો રસ્તો પકડશે.) હવે આ દૃશ્યને દરેક વ્યક્તિની પોતાની કલ્પના તેની આંખોની સામે ખેંચી શકે છે કે આ બંને પ્રકારના સરઘસો કઈ શાનથી પોતાની મંજિલ તરફ જશે. સ્પષ્ટ છે કે જે નેતાઓએ દુનિયામાં લોકોને પથભ્રષ્ટ કર્યા અને ભટકાવ્યા અને સત્યથી વિરુદ્ધ રસ્તાઓ પર ચલાવ્યા છે, તેમનું અનુસરણ કરવાવાળાં જ્યારે પોતાની આંખોથી જોઈ લેશે કે આ અત્યાચારીઓ અમને કયા ભયાનક અંજામ તરફ ખેંચી લઈ આવ્યા છે, તો તેઓ પોતાની બધી મુસીબતોના જવાબદાર આમને જ સમજશે અને તેમનું સરઘસ એ શાનથી જહન્નમના રસ્તા પર વધી રહ્યું હશે કે આગળ-આગળ તેઓ હશે અને પાછળ-પાછળ તેમનું અનુસરણ કરવાવાળાઓની ભીડ તેમને ગાળી બોલતી અને તેમના પર ધિક્કાર વરસાવતી જઈ રહી હશે. તેનાથી વિપરીત, જે લોકોના નેતૃત્વએ લોકોને કૃપાઓથી ભરપૂર જન્મતના અધિકારી બનાવ્યા હશે, તેમનું અનુસરણ કરવાવાળા પોતાનો સારો અંજામ જોઈને પોતાના નેતાઓને દુઆઓ આપતાં અને તેમના પર પ્રશંસાઓના ફૂલ વરસાવતા ચાલશે.

(૧૦૫) અર્થાત્ ઈતિહાસની આ ઘટનાઓમાં એક એવી નિશાની છે, જેના પર જો માનવી વિચાર કરે તો તેને વિશ્વાસ થઈ જશે કે આખિરત (પરલોક)નો અઝાબ (યાતના) અવશ્ય આવવાનો છે અને તેના વિશે પયગંબરોએ આપેલ સમાચાર સાચા છે, તેના સાથે આ જ નિશાનીથી તે એ પણ જાણી શકે છે કે આખિરતનો અઝાબ કેવો કઠોર હશે અને આ જાણકારી તેના મનમાં ડર ઉત્પન્ન કરીને તેને સીધો કરી નાખશે.

હવે રહી એ વાત કે ઈતિહાસમાં એ કઈ વસ્તુ છે, જેને આખિરત અને તેના અઝાબની નિશાની કહી શકાય છે, તો પ્રત્યેક એ માણસ તેને સરળતાથી સમજી શકે છે, જે ઈતિહાસને માત્ર ઘટનાઓનો સંગ્રહ જ ન સમજતો હોય, બલ્કે આ ઘટનાઓની દલીલો પર પણ કંઈક વિચાર કરતો હોય અને તેનાથી નિષ્કર્ષ પણ કાઢવાનો અભ્યાસ હોય. હજારો વર્ષના માનવ-ઈતિહાસમાં કોમો-જાતિઓ અને સમુદાયોનું ઉઠવું અને પતનગ્રસ્ત થવું

نَفْسٍ إِلَّا بِإِذْنِهِ ۗ فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ ﴿١٠٤﴾ فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُّوا
فَفِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ ﴿١٠٥﴾ خُلِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ

તો કોઈને વાત કરવાની મગદૂર નહીં હોય, સિવાય કે અલ્લાહની અનુમતિથી કંઈક હશે. (૧૦૬) પછી અમુક લોકો

તે દિવસે દુભાગી હશે અને અમુક ભાગ્યશાળી. (૧૦૬-૧૦૭) જેઓ દુભાગી હશે તેઓ દોજખમાં હશે (જ્યાં ગરમી અને તરસની તીવ્રતાથી) તેઓ હાંફશે અને ફૂંકાડા મારશે અને આ જ હાલતમાં તેઓ હંમેશાં

નિરંતરતાથી અને નિયમાનુસાર થતું રહ્યું છે, અને વધુમાં આ પતનગ્રસ્ત થવામાં અને ઉઠવામાં સ્પષ્ટરૂપે જે રીતે

કેટલાક નૈતિક કારણો કામ કરે છે અને પતનગ્રસ્ત થવાવાળી કોમો જે-જે પ્રકારનાં શિક્ષાપ્રદ સ્વરૂપોમાં પતનગ્રસ્ત થઈ છે, આ બધું એ સચ્ચાઈ તરફ ખુલ્લો સંકેત છે કે માનવી આ સૃષ્ટિમાં એક એવા શાસનને આધીન છે જે માત્ર આંધળા ભૌતિક નિયમો પર શાસન નથી કરી રહ્યું, બલકે પોતાનો એક યથાયોગ્ય નૈતિક કાનૂન પણ ધરાવે છે, જેના અનુસાર તે નૈતિકતાની એક વિશેષ સીમાથી ઉપર રહેવાવાળાઓને પુરસ્કાર આપે છે, અને તેનાથી નીચે ઉતરવાવાળાઓને થોડાક સમય સુધી ઢીલ આપતું રહે છે, અને જ્યારે તેઓ તેનાથી ખૂબ નીચે ચાલ્યા જાય છે તો તેમને પાડીને એવો ફેંકે છે કે તેઓ પછી એક શિક્ષાપ્રદ ગાથા બનીને રહી જાય છે. આ ઘટનાઓનું હંમેશા એક કમની સાથે ઘટિત થતા રહેવું આ મામલામાં સંદેહ કરવાનો જરાપણ અવકાશ નથી છોડતો કે સજા આપવી અને ઈનામ આપવું સૃષ્ટિના આ શાસનનો એક સ્થાઈ નિયમ છે.

વધુમાં તે અઝાબ (યાતના) જુદી-જુદી કોમો પર આવ્યો છે, તેમના પર વધારે વિચાર કરવાથી એ અંદાજ પણ આવે છે કે ન્યાય અનુસાર સજા અને ઈનામના નિયમના જે નૈતિક તકાદાઓ છે, તે એક સીમા સુધી આ અઝાબોથી અવશ્ય પૂરા થયા છે, પરંતુ મોટાભાગે હજુ તે અધૂરા છે, કેમ કે દુનિયામાં જે અઝાબ આવ્યો તેણે માત્ર એ પેઢીને પકડી, જે અઝાબના સમયે હયાત હતી. રહી એ પેઢીઓ, જે દુષ્ટતાઓના બીજ વાવીને અને અત્યાચાર અને દુષ્કર્મોનો પાક તૈયાર કરીને લણણીથી પહેલા જ દુનિયાથી વિદાય થઈ ચૂકી હતી, અને જેમના કરતૂકોની સજા પછીની પેઢીઓને ભોગવવી પડી, તે તો જાણે સજા અને ઈનામના નિયમની પ્રક્રિયાથી સાફ બચી નીકળી છે. હવે જો આપણે ઈતિહાસના અધ્યયનથી સૃષ્ટિના શાસનના સ્વભાવને બરાબર સમજી ચૂક્યા છીએ, તો આપણું આ અધ્યયન જ એ વાતની સાક્ષી આપવા માટે પર્યાપ્ત છે કે બુદ્ધિ અને ન્યાયના પ્રકાશમાં બદલાના આ નિયમના જે નૈતિક તકાદાઓ હજુ અધૂરા છે, તેને પૂરા કરવા માટે આ ન્યાયી શાસન નિશ્ચિતરૂપે ફરી એક બીજી દુનિયાનું સર્જન કરશે અને ત્યાં અત્યાચારીઓને તેમના કરતૂકોનો પૂરેપૂરો બદલો આપવામાં આવશે અને એ બદલો દુનિયાના આ અઝાબોથી પણ વધારે કઠોર હશે. (જુઓ, સૂર: આ'રાફ, નોંધ ૨૦; સૂર: યૂનુસ, નોંધ ૧૦)

(૧૦૬) અર્થાત્ આ મૂર્ખ લોકો પોતાની જગ્યાએ એ ભરોસામાં છે કે અમુક હઝરતો (કે સંતો-મહાત્માઓ) અમારી ભલામણ કરીને અમને બચાવી લેશે અને તેમની વાત ટાળવામાં નહીં આવે, જો કે અલ્લાહના પ્રતાપી ન્યાયાલયમાં કોઈ મોટામાં મોટા વ્યક્તિ અને કોઈ પ્રતિષ્ઠિતથી પ્રતિષ્ઠિત ફરિશ્તાને પણ દમ મારવાની મજાલ સુદ્ધાં નહીં હોય, અને જો કોઈ કંઈ કહી પણ શકશે તો ત્યારે, જ્યારે કે સર્વોચ્ચ શાસક સ્વયં તેને કંઈ અરજ કરવાની પરવાનગી આપી દે. આમ, જે લોકો પોતાના સ્વયં ઘડેલા ઉપાસ્યોની 'શફાઅત' (ભલામણ) પર ભરોસો કરીને બેસ્યા છે, તેમને ત્યાં ભારે નિરાશાનો સામનો કરવો પડશે.

السَّمُوتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ ط إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِّمَا
 يُرِيدُ ۝ وَأَمَّا الَّذِينَ سُعِدُوا ففِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ
 السَّمُوتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ ط عَطَاءٌ غَيْرٌ مَّجْدُودٍ ۝
 فَلَا تَكُ فِي مَرِيَّةٍ مِّمَّا يَعْبُدُ هَؤُلَاءِ ط مَا يَعْبُدُونَ إِلَّا كَمَا يَعْبُدُ
 آبَاؤُهُمْ مِّنْ قَبْلُ ط وَإِنَّا لَمَوْفُوهُم نَصِيبُهُمْ غَيْرَ مَنقُوصٍ ۝

રહેશે, જ્યાં સુધી આકાશો અને ધરતી કાયમ છે, (૧૦૯) સિવાય એ કે તારો રબ કંઈ બીજું ચાહે. નિ:શંક તારો રબ સંપૂર્ણ અધિકાર ધરાવે છે કે ચાહે તે કરે. (૧૦૮) રહ્યા એ લોકો જેઓ સૌભાગ્યશાળી નીકળશે, તો તેઓ જન્મતમાં જશે અને ત્યાં હંમેશાં રહેશે, જ્યાં સુધી આકાશો અને ધરતી કાયમ છે, સિવાય એ કે તારો રબ કંઈ બીજું ચાહે. (૧૦૯) એવી બક્ષિશ તેમને મળશે જેનો કમ ક્યારેય સમાપ્ત નહીં થાય. (૧૦૮) પછી હે નબી ! તું એ ઉપાસ્યો તરફથી કોઈ શંકામાં ન રહેજે જેમની આ લોકો ઉપાસના કરી રહ્યા છે. આ તો (માત્ર આંધળું અનુકરણ કરીને) એવી જ રીતે પૂજાપાઠ કરી રહ્યા છે જેવી રીતે પહેલાં તેમના બાપ-દાદાઓ કરતા હતા, (૧૧૦) અને અમે તેમનો હિસ્સો તેમને પૂરેપૂરો આપીશું કોઈ પણ જાતની કાપ-કસર વગર. (રુકૂઅ-૯)

(૧૦૭) આ શબ્દોથી કાં તો આખિરત (પરલોક)ની દુનિયાના આકાશ અને ધરતી તાત્પર્ય છે, અથવા તો પછી કેવળ રૂઢિપ્રયોગના રૂપમાં તેમને 'હંમેશા-હંમેશા'ના અર્થમાં પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે. જે હોય તે, વર્તમાન ધરતી અને આકાશ તો તાત્પર્ય નથી હોઈ શકતા, કેમ કે કુર્આનના વર્ણનના પ્રકાશમાં તેમને કયામતના દિવસે બદલી નાખવામાં આવશે અને અહીં જે ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ થઈ રહ્યો છે, તે કયામત પછી ઘટિત થવાવાળી છે.

(૧૦૮) અર્થાત્ કોઈ અન્ય શક્તિ તો એવી છે જ નહીં, જે આ લોકોને આ હંમેશા-હંમેશાના અઝાબ (યાતના)થી બચાવી શકે. અલબત્ત, જો અલ્લાહ સ્વયં જ કોઈના પરિણામને બદલવા ઈચ્છે અથવા કોઈને હંમેશા-હંમેશાનો અઝાબ આપવાને બદલે એક મુદત સુધી અઝાબ આપીને માફ કરી દેવાનો નિર્ણય કરે, તો તેને આવું કરવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર છે, કેમ કે પોતાના નિયમોને તે પોતે જ બંનાવવાવાળો છે, કોઈ સર્વોપરી નિયમ એવો નથી જે તેના અધિકારોને સીમિત કરી દેતો હોય.

(૧૦૯) અર્થાત્ તેમનું જન્મતમાં રોકાવું પણ કોઈ એવા સર્વોપરી નિયમ પર નિર્ભર નથી, જેણે અલ્લાહને એવું કરવા માટે વિવશ કરી રાખ્યો હોય, બલકે તે સંપૂર્ણપણે અલ્લાહની કૃપા હશે કે તે તેમને ત્યાં રાખશે. જો તે તેમનું ભાગ્ય પણ બદલવા ઈચ્છે તો તેને બદલવાનો પૂરો અધિકાર પ્રાપ્ત છે.

(૧૧૦) આનો અર્થ એ નથી કે નબી સલ્લ. ખરેખર એ ઉપાસ્યો તરફથી કોઈ સંદેહમાં હતા, બલકે વાસ્તવમાં આ વાતો નબી સલ્લ.ને સંબોધિત કરીને સામાન્ય લોકોને સંભળાવવામાં આવી રહી છે. અર્થ એ છે કે કોઈ સમજબૂજ રાખનાર વ્યક્તિએ સંદેહમાં ન રહેવું જોઈએ કે આ લોકો જેઓ આ ઉપાસ્યોની ઉપાસના કરવામાં અને

وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَاخْتَلَفَ فِيهِ ط وَ لَوْ لَا كَلِمَةٌ
 سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ ط وَإِنَّهُمْ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ
 مُرِيبٍ ۝ وَإِنَّ كَلِمًا لَلَّهَا لِيُؤْفِيَهُمْ رَبُّكَ أَعْمَالَهُمْ ط إِنَّهُ بِمَا
 يَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ۝ فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ وَلَا

અમે આ પહેલા મૂસાને પણ ગ્રંથ આપી ચૂક્યા છીએ અને તેના વિષે પણ મતભેદ કરવામાં આવ્યો હતો, (જેવી રીતે આજે આ ગ્રંથ વિષે કરવામાં આવી રહ્યો છે જે તમને આપવામાં આવ્યો છે) (૧૧૦) જો તારા રબ તરફથી એક વાત પહેલાંથી જ નિશ્ચિત કરી દેવામાં આવી ન હોત તો એ મતભેદ કરનારાઓ વચ્ચે ક્યારનોય ફેંસલો ચૂકાવી દેવામાં આવ્યો હોત. (૧૧૧) એ હકીકત છે કે આ લોકો આ બાબતમાં શંકા અને દ્વિધામાં પડેલા છે, (૧૧૧) અને એ પણ હકીકત છે કે તારો રબ તેમને તેમના કર્મોનો પૂરેપૂરો બદલો આપીને રહેશે, નિ:શંક તે તેમના સર્વ કરતૂકોથી વાકેફ છે. (૧૧૨) પછી હે નબી ! તમે અને તમારા એ સાથીઓ, જેઓ (કુફ અને વિદ્રોહથી ઈમાન અને આજ્ઞાપાલન તરફ) પાછા આવ્યા છે, બરાબર સન્માર્ગ પર મક્કમ રહો જેમ કે તમને આદેશ આપવામાં આવ્યો છે, અને બંદગીની મર્યાદાનું

તેમનાથી દુઆઓ માંગવામાં લાગેલા છે, તો છેવટે કંઈક તો તેમણે જોયું હશે જેના કારણે તેઓ તેમનાથી લાભની આશાઓ રાખે છે. સાચું તો એ છે. કે આ ઉપાસનાઓ, ભેટ અને ચઢાવાઓ અને દુઆઓ (પ્રાર્થનાઓ) કોઈ જ્ઞાન, કોઈ અનુભવ અને કોઈ વાસ્તવિક નિરીક્ષણના આધારે નહીં, બલ્કે બધું જ નર્વા આંધળા અનુકરણના કારણે થઈ રહ્યું છે. છેવટે આ જ આસ્તાનાઓ (સ્થાનકો) અગાઉની કોમોના ત્યાં પણ હતા અને આવી જ તેમની કરામતો તેમનામાં પણ પ્રચલિત હતી, પરંતુ જ્યારે અલ્લાહનો અઝાબ આવ્યો તો તે બધી નષ્ટ થઈ ગઈ અને આ આસ્તાનાઓ એમને એમ રહી ગયા.

(૧૧૧) અર્થાત્ આ કોઈ નવી વાત નથી કે આજે આ કુર્આન વિશે વિભિન્ન લોકો અલગ-અલગ પ્રકારની ગૂસપૂસ કરી રહ્યા છે, બલ્કે આનાથી પહેલા જ્યારે મૂસા અલૈ.ને ગ્રંથ આપવામાં આવ્યો હતો, તો તેના વિશે પણ આવા જ અલગ-અલગ મત વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા હતા, તેથી હે મુહમ્મદ સલ્લ. ! તમે આ જોઈને નિરાશ અને હતોત્સાહ ન થાઓ કે આવી સીધી-સીધી અને સાફ વાતો કુર્આનમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવી રહી છે અને તેમ છતાં લોકો તેનો સ્વીકાર કરતા નથી.

(૧૧૨) આ વાક્ય પણ નબી સલ્લ. અને ઈમાનવાળાઓને સંતુષ્ટ કરવા અને ધૈર્ય દાખવવા માટે કહેવામાં આવ્યું છે. અર્થ એ છે કે તમે એ વાત માટે બેચેન ન થાઓ કે જે લોકો આ કુર્આન વિશે મતભેદ કરી રહ્યા છે, તેમનો નિર્ણય જલ્દીથી આપી દેવામાં આવે. અલ્લાહ અગાઉથી જ એ નક્કી કરી ચૂક્યો છે કે નિર્ણય નિશ્ચિત સમયથી પહેલા કરવામાં નહીં આવે અને એ કે દુનિયાના લોકો નિર્ણય માંગવામાં જે ઉતાવળ કરે છે, અલ્લાહ નિર્ણય કરી દેવામાં ઉતાવળ નહીં કરે.

تَطْعَوَاتٍ إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿١١٣﴾ وَلَا تَرَكُنُوا إِلَى الَّذِينَ
ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ ۖ وَمَا لَكُم مِّن دُونِ اللَّهِ مِن أَوْلِيَاءٍ ثُمَّ لَا
تُنصَرُونَ ﴿١١٤﴾ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفِي النَّهَارِ وَزُلْفًا مِّنَ اللَّيْلِ ۚ إِنَّ
الْحَسَنَاتِ يُدْهَبُ السَّيِّئَاتِ ۚ ذَلِكَ ذِكْرَىٰ لِلذَّاكِرِينَ ﴿١١٥﴾ وَأَصْبِرْ
فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ ﴿١١٦﴾ فَلَوْلَا كَانَ مِنَ الْقُرُونِ
مِن قَبْلِكُمْ أُولُوا بَقِيَّةً يَنْهَوْنَ عَنِ الْفَسَادِ فِي الْأَرْضِ إِلَّا قَلِيلًا

ઉલ્લંઘન ન કરો. જે કંઈ તમે કરી રહ્યા છો તેના પર તમારો રબ નજર રાખે છે. (૧૧૩) આ અત્યાચારીઓ તરફ સહેજ પણ ન ઝૂકશો, નહીં તો જહાનમની લયેટમાં આવી જશો અને તમને કોઈ એવો મિત્ર અને સંરક્ષક નહીં મળે જે અલ્લાહથી તમને બચાવી શકે અને ક્યાંયથી તમને મદદ નહીં પહોંચે, (૧૧૪) અને જુઓ, નમાઝ કાયમ કરો દિવસના બંને છેડા પર, અને થોડી રાત પસાર થયા બાદ. ^(૧૧૩) વાસ્તવમાં ભલાઈઓ બૂરાઈઓને દૂર કરી દે છે, ^(૧૧૪) આ એક અનુસ્મરણ છે એ લોકો માટે જેઓ અલ્લાહને યાદ રાખનારા છે, (૧૧૫) અને ધૈર્ય રાખ, અલ્લાહ સત્કર્મ કરનારાઓનો બદલો ક્યારેય વ્યર્થ જવા દેતો નથી. (૧૧૬) પછી શા માટે એ કોમોમાં, જે તમારા અગાઉ થઈ ચૂકી છે, એવા ભલા માણસો ન રહ્યા જેઓ લોકોને ધરતી ઉપર બગાડ પેદા કરવાથી અટકાવતા? આવા લોકો નીકળ્યા

(૧૧૩) 'દિવસના બંને છેડા પર'થી તાત્પર્ય સવાર (સૂર્યોદય પહેલા) અને મગરિબ (સૂર્યસ્ત પછી) છે અને 'થોડી રાત પસાર થયા બાદ'થી તાત્પર્ય 'ઈશા' (સૂર્યસ્ત પછીની લાલિમા સમાપ્ત થઈ જાય તે પછી)નો સમય છે. આનાથી જાણકારી મળે છે કે આ કથન એ વખતનું છે, જ્યારે નમાઝ માટે હજુ પાંચ સમય નિશ્ચિત કરવામાં આવેલ નહોતા. મે'રાજની ઘટના આના પછી બની, જેમાં પાંચ સમયની નમાઝ 'ફર્જ' (અનિવાર્ય) થઈ. (નમાઝના સમયોના વિવરણ માટે જુઓ, સૂર: બની ઈસરાઈલ, નોંધ ૯૫; સૂર: તા-હા, નોંધ ૧૧૧ અને સૂર: રૂમ, નોંધ ૧૨૪)

(૧૧૪) અર્થાત્ જે બૂરાઈઓ દુનિયામાં ફેલાયેલી છે અને જે બૂરાઈઓ તમારા સાથે આ સત્ય-સંદેશની દુશ્મનીમાં આચરવામાં આવી રહી છે, આ બધાને દૂર કરવાની ખરી રીત એ છે કે તમે સ્વયં વધારેમાં વધારે નેક અને સદાચારી બનો અને પોતાની નેકી અને ભલાઈથી બૂરાઈને પરાજિત કરો, અને તમને નેક અને સદાચારી બનાવવાનું સર્વોત્તમ સાધન આ નમાઝ છે, જે તમારા અંદર એવાં ગુણો પેદા કરશે, જેનાથી તમે બૂરાઈના આ સુનિયોજિત તોફાનનો ન કેવળ સામનો કરી શકશો, બલકે તેને દૂર કરીને દુનિયામાં વ્યવહારિક રૂપે ભલાઈઓને અને સારી વાતોની વ્યવસ્થા પણ સ્થાપિત કરી શકશો.

هَسِّنْ أُنْجَيْنَا مِنْهُمْ ۝ وَاتَّبِعِ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَا أُنْتَرَفُوا فِيهِ وَكَانُوا
مُجْرِمِينَ ﴿١١٧﴾ وَمَا كَانَ رَبُّكَ لِيُهْلِكَ الْقُرَى بِظُلْمٍ وَأَهْلِهَا
مُصْلِحُونَ ﴿١١٨﴾ وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً

તો પણ ઘણા થોડાં, જેમને અમે એ કોમોમાંથી બચાવી લીધા, નહિં તો જાલિમ લોકો તો એ જ મોજ-મજા પાછળ પડ્યા રહ્યા જેના સાધનો તેમને પુષ્કળ પ્રમાણમાં આપવામાં આવ્યા હતા અને તેઓ ગુનેગાર બનીને રહ્યા. (૧૧૭) તારો રબ એવો નથી કે વસ્તીઓને અકારણ નષ્ટ કરી દે, જો કે તેના નિવાસીઓ સુધારણા કરનારા હોય. (૧૧૮) નિ:શંક જો તારો રબ ઈચ્છતો તો સૌ મનુષ્યોને એક જ જૂથ બનાવી (૧૧૫) આ આયતોમાં [અઝાબની પકડમાં આવનારી કોમોના વૃત્તાંત પર] સમીક્ષા કરતાં ફરમાવવામાં આવે છે કે અગાઉના માનવ-ઈતિહાસમાં જેટલી પણ કોમો નષ્ટ થઈ છે, એ સૌને જે વસ્તુએ પતનગ્રસ્ત કરી, તે એ હતી કે જ્યારે અલ્લાહે તેમને પોતાની કૃપાઓથી માલામાલ કર્યા, તો તેઓ સમૃદ્ધિના નશામાં મસ્ત થઈને ધરતીમાં બગાડ ફેલાવવા લાગી અને તેમનો સામૂહિક સ્વભાવ એટલો બગડી ગયો કે કાં તો તેમના અંદર એવા નેક લોકો બાકી રહ્યા જ નહીં, જે તેમને બૂરાઈઓથી રોકતા, અથવા જો કેટલાક લોકો એવા નીકળ્યા પણ તો તેઓ એટલા ઓછા હતા અને તેમનો અવાજ એટલો કમજોર હતો કે તેમના રોકવાથી બગાડ રોકાઈ ન શક્યો. આ જ વસ્તુ છે, જેના કારણે છેવટે આ કોમો અલ્લાહના પ્રકોપનો ભોગ બની, નહિં તો અલ્લાહને પોતાના બંદાઓથી કોઈ દુશ્મની નથી કે તેઓ તો સારા કાર્યો કરી રહ્યા હોય અને અલ્લાહ તેમને અકારણ અઝાબ (યાતના)માં નાખી દે. આ કથનથી અહીં ત્રણ વાતો મનમાં બેસાડવી અપેક્ષિત છે.

એક એ કે પ્રત્યેક સામાજિક વ્યવસ્થામાં એવા નેક અને સદાચારી લોકોનું હોવું જરૂરી છે, જેઓ ભલાઈ તરફ બોલાવવાવાળા અને બૂરાઈથી રોકવાવાળા હોય, એટલા માટે કે ભલાઈ જ એ વસ્તુ છે જે વાસ્તવમાં અલ્લાહને અપેક્ષિત છે અને લોકોનાં અનિષ્ટ અને દુષ્ટતાઓને જો અલ્લાહ સહન પણ કરે છે, તો એ ભલાઈ માટે કરે છે જે તેમના અંદર જોવા મળતી હોય અને ત્યાં સુધી જ સહન કરે છે જ્યાં સુધી તેમના અંદર ભલાઈની સંભાવના બાકી રહે. પરંતુ જ્યારે કોઈ માનવ-સમૂહ ભલા અને સારા લોકોથી ખાલી થઈ જાય અને તેમાં માત્ર ભ્રષ્ટ અને ખરાબ લોકો જ બાકી રહી જાય, અથવા ભલા અને સારા લોકો હોય પણ તેમ છતાં કોઈ તેમનું સાંભળે નહીં, અને આખે-આખી કોમ નૈતિક બગાડના રસ્તા પર આગળ વધતી જાય, તો પછી અલ્લાહનો અઝાબ તેમના માથે એ રીતે ચક્કર લગાવવા માંડે છે, જાણે પૂરા દિવસોની ગર્ભવતી વિશે કંઈ કહી શકાતું નથી કે ક્યારે તે બચ્યું જણી દે!

બીજું એ કે કોમ પોતાના વચ્ચે એવા લોકોને સહેવા માટે તૈયાર ન હોય, જેઓ તેને બૂરાઈઓથી રોકતા હોય અને ભલાઈઓ તરફ બોલાવતા હોય, તો સમજી લો કે તેના ખરાબ દિવસો નજીક આવી ગયા છે, કેમ કે હવે તે પોતે જ પોતાના જીવની દુશ્મન બની ગઈ છે.

ત્રીજું એ કે એક કોમના અઝાબમાં પડવા કે ન પડવાનો અંતિમ નિર્ણય જે વસ્તુ પર નિર્ભર હોય છે, તે એ છે કે તેમાં ભલાઈની ધોકાર પર દોડીને જોડાઈ જનારા કેટલી હદે છે. જો તેના અંદર એવા લોકો એટલી સંખ્યામાં

وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ ﴿١١٨﴾ إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ ط وَلِلذِّكِّ خَلْقُهُمْ ط
وَمَتَّكَ كَلِمَةَ رَبِّكَ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ ﴿١١٩﴾

શક્તો હતો, પરંતુ હવે તો તેઓ જુદા-જુદા માર્ગો ઉપર જ ચાલતા રહેશે (૧૧૮) અને પથભ્રષ્ટ થવાથી માત્ર એ લોકો જ બચશે જેમના પર તારા રબની કૃપા છે. આ જ (પસંદગીની અને સ્વીકારવાની સ્વતંત્રતા અને પરીક્ષા) માટે તો તેણે એમને પેદા કર્યા હતા, ^(૧૧૯) અને તારા રબની એ વાત પૂરી થઈ ગઈ જે તેણે કહી હતી કે હું જહન્નમને જિત્તાતો અને મનુષ્યો બંનેથી ભરી દઈશ.

નીકળી આવે, જેઓ બગાડને નાબૂદ કરવા અને કલ્યાણકારી વ્યવસ્થાને સ્થાપિત કરવા માટે પર્યાપ્ત હોય તો તેના પર સાર્વત્રિક અજાબ મોકલવામાં નથી આવતો, બલકે એ ભલા અને સારા લોકોને સ્થિતિ સુધારવાની તક આપવામાં આવે છે. પરંતુ નિરંતર કોશિશો પછી પણ તેમાંથી એટલા માણસો નથી નીકળતા, જેઓ સુધારણા માટે પર્યાપ્ત હોઈ શકે અને એ કોમ પોતાના ખોળામાંથી અમુક હીરાઓ ફેંકી દીધા પછી પોતાના વર્તન-વ્યવહારથી સાબિત કરી દે છે કે હવે તેના પાસે કોલસા જ કોલસા બાકી રહી ગયા છે, તો પછી કંઈ વધારે વિલંબ નથી થતો કે એ ભક્તી સળગાવી દેવામાં આવે છે, જે આ કોલસાઓને ફૂંકીને ભસ્મ કરી નાખે.

(૧૧૬) આ એ સંદેહનો જવાબ છે, જે સામાન્ય રીતે એવા પ્રસંગોએ ભાગ્યના નામે પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે. ઉપર અગાઉની કોમોના વિનાશનું જે કારણ બતાવવામાં આવ્યું છે, તેના પર એ વાંધો ઊભો કરી શકાય છે કે તેમાં ભલા અને સારા લોકોનું ન રહેવું અથવા ઓછું હોવું પણ તો છેવટે અલ્લાહની ઈચ્છાથી જ હતું, તો પછી તેનો આરોપ એ કોમો પર કેમ મૂકવામાં આવે? શા માટે અલ્લાહે તેમનામાં ઘણા લોકો પેદા ન કરી દીધા? આના જવાબમાં ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે અલ્લાહની ઈચ્છા માનવી વિશે એ છે જ નહીં કે તેને નૈસર્ગિક રીતે એક અગાઉથી નિશ્ચિત રસ્તાનો પાબંદ બનાવી દેવામાં આવે, જેનાથી હટીને તે ચાલી જ ન શકે. જો આ જ તેની ઈચ્છા હોત તો પછી ઈમાનનું આમંત્રણ, પયગંબરોને મોકલવું અને ગ્રંથોનું અવતરણ, આ બધાની આવશ્યકતા જ શું હતી, બધા માનવો તેના આશંકિત અને ઈમાનવાળા જ પેદા થતા અને કુફ્ર (સત્યનો ઈન્કાર કે અધર્મ) તથા અવજ્ઞાની મૂળથી જ કોઈ સંભાવના જ ન હોત. પરંતુ માનવી વિશે અલ્લાહની જે ઈચ્છા છે, તે વાસ્તવમાં એ છે કે તેને પસંદ કરવા અને અપનાવવાની સ્વતંત્રતા પ્રદાન કરવામાં આવે, તેને પોતાની પસંદ અનુસાર અલગ-અલગ રસ્તાઓ પર ચાલવાની શક્તિ આપવામાં આવે, તેના સામે જન્મત (સ્વર્ગ) અને જહન્નમ (નર્ક) બંનેના માર્ગો ખોલી દેવામાં આવે, અને પછી પ્રત્યેક વ્યક્તિ અને દરેક માનવ-સમૂહને અવસર આપવામાં આવે કે તે તેમાંથી જે માર્ગને પણ પોતાના માટે પસંદ કરે, તેના પર ચાલી શકે, જેથી દરેક જે કંઈ મેળવે, પોતાની કોશિશ અને કમાણીના પરિણામસ્વરૂપ મેળવે. આમ, જ્યારે આ સ્કીમ, જેના હેઠળ માનવીને પેદા કરવામાં આવ્યો છે, પસંદ કરવાની સ્વતંત્રતા અને કુફ્ર અને ઈમાનને અપનાવવાની સ્વતંત્રતાના નિયમ પર આધારિત છે, તો એ કેવી રીતે બની શકે કે કોઈ કોમ સ્વયં તો આગળ વધવા ઈચ્છે બૂરાઈનનું માર્ગ અને અલ્લાહ બળજબરીથી તેને ભલાઈના માર્ગે વાળી દે.

وَكُلًّا نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُثَبِّتُ بِهِ فُؤَادَكَ ۖ
 وَجَاءَكَ فِي هَذِهِ الْحَقُّ وَمَوْعِظَةٌ وَذِكْرٌ لِلْمُؤْمِنِينَ ﴿١٢٠﴾ وَقُلْ
 لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ احْمَلُوا عَلَىٰ مَكَانَتِكُمْ ۗ إِنَّا عَمِلُونَ ﴿١٢١﴾
 وَانْتَظِرُوا ۗ إِنَّا مُنْتَظِرُونَ ﴿١٢٢﴾ وَاللَّهُ غَيْبِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ
 وَإِلَيْهِ يُرْجَعُ الْأَمْرُ كُلُّهُ فَاعْبُدْهُ وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِ ۗ
 وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿١٢٣﴾

ع

(૧૨૦) અને હે નબી ! આ પયગંબરોના કિસ્સાઓ જે અમે તમને સંભળાવીએ છીએ, તે એ વસ્તુઓ છે જેમના વડે અમે તમારા હૃદય સુદઢ કરીએ છીએ. તેમાંથી તમને સત્યનું જ્ઞાન મળ્યું અને ઈમાન લાવનારાઓને શિખામણ અને જાગૃતિ પ્રાપ્ત થઈ. (૧૨૧) રહ્યા એ લોકો જેઓ ઈમાન નથી લાવતા, તો તેમને કહી દો કે તમે પોતાની રીતે કામ કરતા રહો અને અમે પોતાની રીતે કરતા જઈએ છીએ, (૧૨૨) પરિણામની તમે પણ રાહ જુઓ અને અમે પણ રાહ જોઈ રહ્યા છીએ. (૧૨૩) આકાશો અને ધરતીમાં જે કંઈ છૂપાયેલું છે બધું અલ્લાહના અધિકારમાં છે અને બધા મામલા તેના તરફ જ રજૂ કરવામાં આવે છે. તો હે નબી ! તું તેની બંદગી કર અને તેના પર જ ભરોસો રાખ, જે કંઈ તમે લોકો કરી રહ્યા છો તારો રબ તેનાથી અજાણ નથી. ^(૧૧૭) (રુકૂઅ-૧૦)

(૧૧૭) અર્થાત્ કુફ (ઈન્કાર, અધર્મ) અને ઈસ્લામ (સત્ય-ધર્મ)ના આ સંઘર્ષના બંને પક્ષકારો જે કંઈ કરી રહ્યા છે, તે બધું વાસ્તવમાં અલ્લાહની નજરમાં છે. અહીં તત્વદર્શિતા અને ડહાપણ, સહનશીલતા અને નમ્રતાના આધારે વિલંબ તો અવશ્ય છે, પણ અંધેર નથી. જે લોકો સુધારણાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, તેઓ વિશ્વાસ કરે કે તેમની મહેનતો બરબાદ નહીં જાય અને એ લોકો પણ જેઓ બગાડ પેદા કરવા અને તેને બાકી રાખવામાં લાગેલા છે, જેઓ સુધારણાની કોશિશ કરવાવાળાઓ પર અત્યાચાર અને અન્યાય કરી રહ્યા છે અને જેમણે પોતાની બધી શક્તિ એ પ્રયાસમાં લગાવી દીધી છે કે સુધારણાનું આ કાર્ય કોઈપણ રીતે ચાલી ન શકે, તેમને પણ સચેત રહેવું જોઈએ કે તેમનાં આ બધા કરતૂકો અલ્લાહના જ્ઞાનમાં છે અને તેમની સજા તેમને અવશ્ય ભોગવવી પડશે.

૧૨. યૂસુફ

પરિચય

ઉતરાણકાળ અને તેનું કારણ:

આ સૂર:ના વિષયથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આં પણ મક્કા-કાળના અંતિમ સમયમાં અવતરિત થઈ હશે, જ્યારે કુરૈશના લોકો એ સમસ્યા પર વિચાર કરી રહ્યા હતા કે પયગંબર સલ્લ.ને કતલ કરી નાખે કે દેશનિકાલ કરે કે પછી કેદ કરી લે. તે સમયે મક્કાના કેટલાક કાફિરોએ (વિધર્મીઓએ - સંભવત: યહૂદીઓના ઇશારે) પયગંબર સલ્લ.ની પરીક્ષા કરવા આપને પ્રશ્ન કર્યો કે બની ઇસરાઈલના મિસર જવાનું કારણ શું હતું? અલ્લાહે કેવળ એટલું જ ન કર્યું કે તરત એ જ ક્ષણે હઝરત યૂસુફ અલૈ.નું પૂરેપૂરું વૃતાંત આપની જબાન પર વહેતું કરી દીધું, બલકે વધુમાં એ પણ કર્યું કે આ પ્રસંગને કુરૈશના એ વર્તન સાથે પણ સાંકળી દીધો, જે તેઓ હઝરત યૂસુફ અલૈ.ના ભાઈઓની જેમ હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. સાથે કરી રહ્યા હતા.

અવતરિત થવાનો ઉદ્દેશ્ય:

આમ, આ કિસ્સો બે મહત્વના હેતુઓ માટે ઉતારવામાં આવ્યો હતો:

એક એ કે હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.ના પયગંબર હોવાનું પ્રમાણ અને એ પણ વિરોધીઓનું પોતાનું મહોં-માગ્યું પ્રમાણ આપવામાં આવે.

બીજું એ કે કુરૈશના સરદારોને એ બતાવવામાં આવે કે આજે તમે પોતાના ભાઈ સાથે એવું જ વર્તન કરી રહ્યા છો, જે હઝરત યૂસુફ અલૈ.ના ભાઈઓએ તેમના સાથે દાખવ્યું હતું, પરંતુ જેવી રીતે તેઓ અલ્લાહની ઈચ્છા સામે લડવામાં સફળ ન થયા અને છેવટે એ જ ભાઈના પગમાં પડી ગયા જેને તેમણે ક્યારેક અત્યંત નિર્દયતાપૂર્વક કૂવામાં ફેંકી દીધા હતા, એ જ રીતે તમારી કોશિશો પણ અલ્લાહની યુક્તિઓ સામે સફળ નહીં થઈ શકે અને એક દિવસે તમારે પણ પોતાના આ જ ભાઈથી દયા અને મહેરબાનીની ભીખ માગવી પડશે, જેને આજે તમે મિટાવી દેવા સક્કિય છો.

હકીકત તો એ છે કે હઝરત યૂસુફ અલૈ.ના પ્રસંગને હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. અને કુરૈશના મામલા પર લાગુ પાડીને કુર્આન-મજીદે જાણે એક સ્પષ્ટ આગાહી કરી દીધી હતી, જેને આગામી દસ વર્ષની ઘટનાઓએ એક-એક કરીને સાચી કરીને દેખાડી દીધી.

ચર્ચાઓ અને સમસ્યાઓ:

આ બે પાસા તો આ સૂર:માં ઉદ્દેશ્યની હેસિયત ધરાવે છે. [આ ઉપરાંત] કુર્આન-મજીદ આ આખા પ્રસંગમાં એ વાત પણ સ્પષ્ટ કરીને દેખાડે છે કે હઝરત ઇબ્રાહીમ અલૈ., હઝરત ઇસ્હાક અલૈ., હઝરત યાકૂબ અલૈ. અને હઝરત યૂસુફ અલૈ.નું આમંત્રણ પણ એ જ હતું જે આજે હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. આપી રહ્યા છે.

પછી તે એક તરફ હઝરત યાકૂબ અલૈ. અને હઝરત યૂસુફ અલૈ.ના ચરિત્ર અને બીજી તરફ તેમના ભાઈઓ, વેપારીઓના કાફલા, ઈજીપ્તના શાસક, તેની પત્ની, ઈજીપ્તના રાજાની રાણીઓ અને તેના સત્તાવાળાઓના ચરિત્ર એક-બીજાના સામે મૂકી દે છે, [જેથી લોકો જોઈ લે કે] અલ્લાહની બંદગી અને આખિરત

(પરલોક)માં હિસાબ-કિતાબ પર આસ્થા અને વિશ્વાસથી બનતા ચરિત્રો કેવાં હોય છે અને દુનિયાપરસ્તી તથા અલ્લાહ (ઈશ્વર) અને આખિરત (પરલોક)થી બેપરવાઈના બીબામાં ઢળીને તૈયાર થતાં ચરિત્રોની સ્થિતિ શું હોય છે? પછી આ પ્રસંગથી કુર્આનિ-હકીમ એક વધુ ઊંડી સચ્ચાઈ પણ માણસના મનમાં બેસાડે છે, અને તે એ છે કે અલ્લાહ જેને ઉચ્ચ કરવા માગે છે, આખી દુનિયા મળીને પણ તેને નીચે પાડી નથી શકતી, બલ્કે દુનિયા જે યુક્તિને તેને નીચે પાડવાની ખૂબ અકસીર અને નિશ્ચિત યુક્તિ સમજીને અપનાવે છે, અલ્લાહ એ જ યુક્તિમાંથી તેના ઉચ્ચ થવાની રીતો કાઢી આપે છે.

ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક પરિસ્થિતિઓ :

આ પ્રસંગને સમજવા માટે જરૂરી છે કે સંક્ષિપ્તમાં તેના વિષે કેટલીક ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક જાણકારી પણ વાચકોની દૃષ્ટિ સમક્ષ રહે.

બાઈબલના ઉલ્લેખ મુજબ હઝરત યાકૂબ ~~જે~~ ના બાર પુત્રો ચાર પત્નીઓથી હતા. હઝરત યૂસુફ ~~જે~~ અને તેમના નાના ભાઈ બિન યમીન એક પત્નીથી અને બાકીના દસ ભાઈઓ બીજી પત્નીઓથી હતા. ફલસ્તિન (પેલેસ્ટાઈન)માં હઝરત યાકૂબ ~~જે~~ નું રહેઠાણ હિબરૂન (Hebron, આજનું અલ-ખૈલ)ની ખીણમાં હતું, ઉપરાંત તેમની થોડીક જમીન સેકિમ (Shechem, આજના નાબુલુસ)માં પણ હતી. બાઈબલના વિદ્વાનોના સંશોધનને જો સારું મानी લઈએ તો હઝરત યૂસુફ ~~જે~~ નો જન્મ ઈ.સ. પૂર્વે ૧૯૦૬ ના આસપાસ થયો. સ્વપ્ન જોવાની અને પછી કૂવામાં નાખી દેવાની ઘટના (તેમની ૧૭ વર્ષની ઉંમરમાં) ઘટી. જે કૂવામાં તેમને ફેંકી દેવામાં આવ્યા તે બાઈબલ અને તલમૂદના કથનો અનુસાર સેકિમના ઉત્તરમાં દૂતન (Dothan, આજના દુસાન) નજીક આવેલ હતો અને જે કાફલાએ તેમને કૂવામાંથી કાઢ્યા તે જલઆદ (Gilead, Trans-Jordan, જોર્ડનના પૂર્વ)થી આવી રહ્યો હતો અને ઈજીપ્ત તરફ જઈ રહ્યો હતો. — ઈજીપ્ત ઉપર એ જમાનામાં પંદરમા વંશનું શાસન હતું જે ઈજીપ્તના ઇતિહાસમાં ભરવાડ બાદશાહો (Hyksos Kings)ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ લોકો આરબોના વંશમાંથી હતા તથા પેલેસ્ટાઈન અને સીરિયાથી ઈજીપ્ત જઈને બે હજાર વર્ષ ઈ.સ. પૂર્વના આસપાસના જમાનામાં ઈજીપ્તના રાજ્ય ઉપર કબ્જો જમાવી બેઠા હતા. આ જ કારણ બન્યું કે એમના શાસનમાં હઝરત યૂસુફ ~~જે~~ને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાની તક મળી અને પછી બની ઈસરાઈલને હાથોહાથ લેવામાં આવ્યા, કેમ કે તેઓ એ વિદેશી શાસકોના વંશના હતા. ઈ.સ. પૂર્વે ૧૫મી સદીના અંત સુધી આ લોકોનો ઈજીપ્ત ઉપર કબ્જો રહ્યો અને એમના જમાનામાં દેશની બધી જ સત્તા વ્યવહારિક રીતે બની ઈસરાઈલના હાથમાં રહી. એ જ જમાના તરફ સૂર:માઈદા, આયત-૨૦ માં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે કે “તેણે તમારામાં પયગંબરો પેદા કર્યા અને તમને શાસક બનાવ્યા.” તે પછી હિક્સુસ શાસન (Hyksos Kings)નો તમ્નો ઉલટાવીને એક અત્યંત કૂર કિબ્તી વંશનો પરિવાર સત્તામાં આવી ગયો અને તેણે બની ઈસરાઈલ ઉપર એ અત્યાચારોનો અવિરત સિલસિલો શરૂ કર્યો, જેનો ઉલ્લેખ હઝરત મૂસા ~~જે~~ ના પ્રસંગમાં થયો છે. — આ ભરવાડ બાદશાહોએ ઈજીપ્તના દેવતાઓનો સ્વીકાર કર્યો ન હતો. આ જ કારણ છે કે કુર્આન-મજીદ હઝરત યૂસુફ ~~જે~~ ના સમકાલીન બાદશાહને ‘ફિરઓન’ (Pharaohs) નામથી યાદ કરતું નથી, કેમ કે ‘ફિરઓન’ ઈજીપ્તનો ધાર્મિક પારિભાષિક શબ્દ હતો અને આ લોકો ઈજીપ્તના ધર્મને માનવાવાળા ન હતા.

હઝરત યુસુફ અલૈ. ૩૦ વર્ષની ઉંમરમાં દેશના શાસક બન્યા અને ૮૦ વર્ષ સુધી એકલા જ આખા ઈજીપ્ત પર શાસન કરતા રહ્યા. પોતાના શાસનકાળના નવમા કે દસમા વર્ષે તેમણે હઝરત યાકૂબ અલૈ.ને પોતાના સમગ્ર કુટુંબ સાથે પેલેસ્ટાઈનથી ઈજીપ્ત બોલાવી લીધા અને તે પ્રદેશમાં વસાવ્યા જે દિમયાત અને કાહિરા (કેરો)ના વચ્ચે આવેલું છે. બાઈબલમાં આ પ્રદેશનું નામ જુશન અથવા ગુશન (Goshen) દર્શાવવામાં આવ્યું છે. હઝરત મૂસા અલૈ.ના જમાના સુધી આ લોકો એ જ પ્રદેશમાં આબાદ રહ્યા. બાઈબલમાં ઉલ્લેખ છે કે હઝરત યુસુફ

૧૧૦ વર્ષની ઉંમરે અવસાન પામ્યા અને અવસાન વખતે બની ઈસરાઈલને વસિયત કરી કે જ્યારે તમે આ દેશથી નીકળો તો મારા હાડકાં પોતાના સાથે લઈને જાઓ.

સુક્ર-૧૨

૧૨. યૂસુફ (મક્કા)

આયત-૧૧૧

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الرَّكَفِ تِلْكَ آيَةُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ ① إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا
لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ② نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا
أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا الْقُرْآنَ ③ وَإِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمِينًا
الْغٰفِلِينَ ④ إِذْ قَالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

(૧) અલિફ-લામ-રા. આ એ ગ્રંથની આયતો છે જે પોતાનો ઉદ્દેશ્ય સ્પષ્ટપણે વર્ણવે છે. (૨) અમે આને અવતરિત કર્યો છે કુર્આન^(૧) બનાવીને અરબી ભાષામાં, જેથી તમે (અરબવાસીઓ) આને સારી રીતે સમજી શકો. (૩) હે નબી ! અમે આ કુર્આન તમારા તરફ વહી કરીને શ્રેષ્ઠ શૈલીમાં ઘટનાઓ અને તથ્યો તમારા સમક્ષ વર્ણન કરીએ છીએ, નહીં તો આ પહેલાં તો (આ વસ્તુઓથી) તમે તદ્દન અજાણ હતા. (૪) આ એ સમયનું વર્ણન છે જ્યારે યૂસુફે પોતાના પિતાને કહ્યું, ‘પિતાજી! મેં સ્વપ્ન

(૧) કુર્આનનો વાસ્તવિક અર્થ છે ‘પઢવું’ (પઠન કરવું). અરબીમાં ક્રિયાને કોઈ વસ્તુ માટે જ્યારે નામના રૂપમાં પ્રયુક્ત કરવામાં આવે છે, તો તેનાથી એ અર્થ નીકળે છે કે એ વસ્તુની અંદર ક્રિયાનો અર્થ પોતાની પૂર્ણતાએ પહોંચેલો છે. આમ, આ ગ્રંથનું નામ ‘કુર્આન’ (પઢવું) રાખવાનો અર્થ એ છે કે આ સામાન્ય અને અસામાન્ય અર્થાત્ સૌ લોકો માટે પઢવા માટે છે અને વધારેમાં વધારે પઢવામાં આવતી વસ્તુ છે.

(૨) આનો અર્થ એ નથી કે આ ગ્રંથ મુખ્ય રૂપે આરબો માટે જ અવતરિત કરવામાં આવ્યો છે, બલકે આ વાક્યનો વાસ્તવિક હેતુ એ બતાવવાનો છે કે, ‘હે આરબવાસીઓ ! તમને આ વાતો કોઈ યૂનાની કે ઈરાની ભાષામાં તો સંભળાવવામાં આવતી નથી, તમારી પોતાની ભાષામાં છે, તેથી તમે ન તો એ મજબૂરી બતાવી શકો છો કે આ વાતો અમારી સમજમાં આવતી નથી અને ન એ સંભવ છે કે આ ગ્રંથમાં જે યમત્કારિક પાસાઓ છે, જે તેના અલ્લાહના કલામ (વાણી) હોવાની સાક્ષી આપે છે, તે તમારી નજરોથી છૂપા રહી જાય.’

(૩) મક્કાના ઈન્કાર કરનારાઓમાંથી કેટલાક લોકોએ નબી સલ્વ. ની પરીક્ષા લેવા માટે, બલકે પોતાના નજીક આપનો ભ્રમ ખોલવા માટે કદાચ યહૂદીઓના ઈશારા પર, આપની સામે અચાનક એ પ્રશ્ન મૂકી દીધો હતો કે બની ઈસરાઈલના મિસર (ઈજિપ્ત) પહોંચવાનું કારણ શું હતું. આ જ આધારે તેમના જવાબમાં બની ઈસરાઈલના ઈતિહાસનો અધ્યાય સામે લાવતા પહેલા પ્રસ્તાવનારૂપમાં આ વાક્ય આવી ગયું છે કે હે મુહમ્મદ સલ્વ. ! તમે આ

كَوْكَبًا وَالشَّمْسِ وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَجِدِينَ ﴿٣﴾ قَالَ يُبْتَلَىٰ لَا
 تَقْصُصْ رُءْيَاكَ عَلَىٰ إِخْوَتِكَ فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْدًا ۗ إِنَّ الشَّيْطَانَ
 لِلْإِنْسَانِ عَدُوٌّ مُّبِينٌ ﴿٤﴾ وَكَذَلِكَ يَجْتَبِيكَ رَبُّكَ وَيُعَلِّمُكَ مِنْ
 تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ وَيُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَعَلَىٰ آلِ يَعْقُوبَ كَمَا أَتَمَّهَا
 عَلَىٰ أَبَوَيْكَ مِنْ قَبْلُ ۖ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ ۗ إِنَّ رَبَّكَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿٦﴾

જોયું છે કે અગિયાર તારાઓ છે અને સૂર્ય તથા ચંદ્ર છે અને તેઓ મને સિજદો કરી રહ્યા છે.” (૫) જવાબમાં તેના પિતાએ કહ્યું, “બેટા ! પોતાનું આ સ્વપ્ન પોતાના ભાઈઓને ન સંભળાવતો; નહીં તો તેઓ તને તકલીફ પહોંચાડવા માટે પાછળ પડી જશે.”^(૫) હકીકત એ છે કે શૈતાન મનુષ્યનો ખુલ્લો દુશ્મન છે, (૬) અને આવું જ થશે (જેવું તે સ્વપ્નમાં જોયું છે કે) તારો રબ તને (પોતાના કામ માટે) પસંદ કરી લેશે^(૬) અને તને વાતોના મૂળ સુધી પહોંચતા શીખવાડશે^(૬) અને તારા પર અને યાકૂબના સંતાનો પર પોતાની નેઅમતો (કૃપાઓ) એવી જ રીતે પૂરી કરશે જેવી રીતે આ પહેલાં તે તારા પૂર્વજો ઈબ્રાહીમ અને ઈસ્હાક પર કરી ચૂક્યો છે, નિ:શંક તારો રબ (પ્રભુ) સર્વજ્ઞ અને તત્ત્વદર્શી છે.”^(૭) (રુકૂઅ-૧)

ઘટનાઓથી અજાણ હતા, વાસ્તવમાં આ અમે છીએ જે વહી દ્વારા તમને આની જાણકારી આપી રહ્યા છીએ. પ્રત્યક્ષ રૂપે તો આ વાક્યમાં સંબોધન નબી સલ્લ.ને છે, પરંતુ વાસ્તવમાં સંબોધન એ વીરોધીઓને છે જેમને વિશ્વાસ ન હતો કે આપને વહી દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

(૪) હઝર યૂસુફ અલૈ.ના દસ ભાઈઓ બીજી માતાથી હતા અને એક તેમનાથી નાનો અને તેમનો સગો ભાઈ હતો. અહીં એ જ દસ ભાઈઓ તાત્પર્ય છે, જેઓ બીજી માતાથી હતા. હઝરત યાકૂબ અલૈ.ને ખબર હતી કે આ સાવકા ભાઈઓ યૂસુફથી ઈર્ષ્યા કરે છે અને ચરિત્રની દૃષ્ટિએ પણ એવા સારા નથી કે પોતાનો સ્વાર્થ કાંઠવા માટે કોઈ અનુચિત કાર્યવાહી કરવામાં તેમને સંકોચ થાય, તેથી તેમણે પોતાના નેક પુત્રને સચેત કરી દીધો કે આમનાથી હોશિયાર રહેજો. સ્વપ્નનો સ્પષ્ટ અર્થ એ હતો કે સૂર્યથી તાત્પર્ય હઝરત યાકૂબ અલૈ., ચંદ્રથી તાત્પર્ય તેમની પત્ની (હઝરત યૂસુફ અલૈ.ની સાવકી માતા) અને અગિયાર તારાઓથી તાત્પર્ય અગિયાર ભાઈઓ છે.

(૫) અર્થાત્ નબી (પયગંબર) બનાવશે.

(૬) મૂળ અરબીમાં ‘તાવીલીલ અહાદીસ’ના શબ્દો પ્રયુક્ત થયા છે, જેનો અર્થ માત્ર સ્વપ્નનું ફળ બતાવવાનું જ્ઞાન નથી, જેમ કે અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે, બલ્કે આનો અર્થ એ છે કે અલ્લાહ તને મામલાઓને સમજવા અને સચ્ચાઈ સુધી પહોંચવાની શિક્ષા આપશે અને એ સૂઝબૂઝ તને આપશે જેનાથી તું દરેક મામલાના ઊંડાણ સુધી ઉતરવા અને તેના મૂળને પામી લેવા યોગ્ય બની જઈશ.

(૭) બાઈબલ અને તલમૂદનું વર્ણન કુઆનિના આ વર્ણનથી ભિન્ન છે. તેનું વર્ણન એ છે કે હઝરત યાકૂબ અલૈ.એ સ્વપ્ન સાંભળીને પુત્રને ખૂબ ધમકાવ્યો અને કહ્યું, સારું, હવે તું એ સ્વપ્ન જોવા લાગ્યો છે કે હું અને તારી માતા અને તારા

لَقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَإِخْوَتِهِ آيَاتٍ لِّلسَّائِلِينَ ۝٤٠ إِذْ قَالَ الْيُوسُفُ
وَإِخْوَةُ أَحَبُّ إِلَيَّ أَيْنَا مِمَّا وَنَحْنُ عُصْبَةٌ ۚ إِنَّ آبَاءَنَا لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ۝٤١
اقتُلُوا يُوسُفَ أَوْ اطْرَحُوهُ أَرْضًا يَبْحُلُ لَكُمْ وَجَهُ أَبِيكُمْ وَتَكُونُوا

(૭) હકીકત એ છે કે યૂસુફ અને તેના ભાઈઓના કિસ્સામાં આ પ્રશ્નકર્તાઓ માટે મોટી નિશાનીઓ છે. (૮) આ કિસ્સો એમ શરૂ થાય છે કે તેના ભાઈઓએ પરસ્પર કહ્યું, “આ યૂસુફ અને તેનો ભાઈ”^(૯) બંને આપણા પિતાને આપણા બધા કરતાં વધારે વહાલા છે, જો કે આપણે એક આખું જૂથ છીએ. સારી વાત તો એ છે કે આપણા પિતા તદ્દન બહેકી ગયા છે. ^(૯) (૯) ચાલો યૂસુફને મારી નાખો અથવા તેને ક્યાંક ફેંકી દો જેથી તમારા પિતાનું ધ્યાન માત્ર તમારા તરફ જ થઈ જાય. આ કામ કર્યા પછી

બધા ભાઈઓ તેને સિજદો (દંડવત્) કરશે. પરંતુ જરા વિચાર કરવાથી સરળતાથી એ વાત સમજમાં આવી શકે છે કે હઝરત યાકૂબ અલૈ. ના પયગંબરીવાળા આચરણથી કુર્આનનું વર્ણન વધારે યોગ્ય અને બંધબેસતું લાગે છે, ન કે બાઈબલ અને તલમૂદનું. હઝરત યૂસુફ અલૈ. એ સ્વપ્નનું વર્ણન કર્યું હતું, પોતાની કોઈ અભિલાષા અને ઈચ્છાનું વર્ણન નહોતું કર્યું. સ્વપ્ન જો સાચું હતું અને સ્પષ્ટ છે કે હઝરત યાકૂબ અલૈ. એ તેનો જે મતલબ કાઢ્યો હતો તે સાચું સ્વપ્ન સમજીને જ કાઢ્યો હતો, તો તેનો ખુલ્લો અર્થ એ હતો કે આ યૂસુફ અલૈ. ની ઈચ્છા નહોતી, બલકે અલ્લાહના ભાગ્યનો નિર્ણય હતો કે એ સમયે તેમને આ ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત થાય. વધુમાં, શું એક પયગંબર તો દૂરની વાત છે, એક સમજદાર માણસનું પણ આ કામ હોઈ શકે છે કે આવી વાત પર ખરાબ લગાડે અને સ્વપ્ન જોવાવાળાને ઊલટો ઠપકો આપે? અને શું સજ્જન પિતા એવો પણ હોઈ શકે છે, જે પોતાના જ પુત્રની ભાવિ ઉન્નતિની શુભ-સુચના સાંભળીને ખુશ થવાને બદલે ઊલટો ઈર્ષ્યાથી બળી જાય?

(૮) આનાથી તાત્પર્ય હઝરત યૂસુફ અલૈ. ના સગા ભાઈ બિન યમીન છે, જેઓ તેમનાથી ઘણા વર્ષ નાના હતા. તેમના જન્મના સમયે તેમની માતાનું અવસાન થઈ ગયું હતું. આ જ કારણ હતું કે હઝરત યાકૂબ અલૈ. આ બંને માતા વગરના બાળકોનું વધારે ધ્યાન રાખતા હતા. ઉપરાંત, આ પ્રેમનું કારણ એ પણ હતું કે તેમના તમામ સંતાનોમાં માત્ર એક હઝરત યૂસુફ અલૈ. જ એવા હતા, જેમનામાં તેમને સમજદારી અને સૌભાગ્યના લક્ષણો દેખાઈ રહ્યા હતા. ઉપર હઝરત યૂસુફ અલૈ. નું સ્વપ્ન સાંભળીને તેમણે જે કંઈ ફરમાવ્યું તેનાથી સાફ ખ્યાલ આવે છે કે તેઓ પોતાના આ પુત્રની અદ્ભુત ક્ષમતાઓને સારી રીતે જાણતા હતા. બીજી બાજુ એ દસ મોટા પુત્રોના આચરણની જે દશા હતી, તેનો અંદાજ પણ આગળની ઘટનાઓથી થઈ જાય છે. ઉપરાંત, કેવી રીતે આશા કરી શકાય છે કે એક નેક માણસ એવી સંતાનથી ખુશ રહી શકે, પરંતુ વિચિત્રતા એ છે કે બાઈબલમાં યૂસુફ અલૈ. ના ભાઈઓની અદેખાઈનું એવું કારણ વર્ણવવામાં આવ્યું છે, જેનાથી ઊલટો આરોપ યૂસુફ અલૈ. પર આવે છે. તેનું વર્ણન છે કે હઝરત યૂસુફ અલૈ. ભાઈઓની ચાડીઓ પિતાથી કર્યા કરતા હતા, આ કારણે ભાઈઓ તેમનાથી નારાજ હતા.

(૯) આ વાક્યના ભાવને સમજવા માટે ગામડાઓમાં રહેતા કબીલાઓ અને જૂથોમાં રહેતા લોકોનાં જીવનની પરિસ્થિતિઓને સામે રાખવી જોઈએ. જ્યાં કોઈ રાજ્ય નથી હોતું અને સ્વતંત્ર કબીલાઓ અને બિરાદરીઓ એક-બીજાના આસપાસ આબાદ હોય છે, ત્યાં એક વ્યક્તિની શક્તિ એ વાત પર નિર્ભર કરે છે કે તેના પોતાના પુત્રો, પૌત્રો, ભાઈઓ, ભત્રીજાઓની સંખ્યા મોટી હોય, જેઓ સમય આવવા પર તેમના જાન અને માલ અને

مِنْ بَعْدِهِ قَوْمًا صَالِحِينَ ⑨ قَالَ قَائِلٌ مِّنْهُمْ لَا تَقْتُلُوا
 يُوسُفَ وَالْقَوْهَ فِي غَيْبَتِ الْجُبِّ يَلْتَقِطُهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ إِنْ
 كُنْتُمْ فَعِيلِينَ ⑩ قَالُوا يَا أَبَانَا مَا لَكَ لَا تَأْمَنَّا عَلَى يُوسُفَ
 وَإِنَّا لَهُ لَنَصِحُونَ ⑪ أَرْسَلَهُ مَعَنَا غَدًا يَرْتَعِ وَيَلْعَبُ
 وَإِنَّا لَهُ لَنَحْفُظُونَ ⑫ قَالَ إِنِّي لَيَحْزُنُنِي أَنَّ تَذْهَبُوا بِهِ

સદાચારી બનીને રહેજો.”^(૧૦) (૧૦) આના પર તેમનામાંથી એક બોલ્યો, “યૂસુફને મારી ન નાખો, જો

કંઈ કરવું જ હોય તો તેને કોઈ અવાવરા કૂવામાં નાખી દો, કોઈ પસાર થતો કાફલો તેને કાઢીને લઈ

જશે.” (૧૧) આ પ્રસ્તાવ પર તેમણે જઈને પોતાના પિતાને કહ્યું, “પિતાજી! શું વાત છે કે આપ યૂસુફની

બાબતમાં અમારા પર ભરોસો કરતા નથી, જો કે અમે તેના સાચા શુભેચ્છકો છીએ? કાલે તેને અમારા

સાથે મોકલી આપો, કંઈક ખાઈ-પી લેશે^(૧૦) (૧૨) અને રમત-ગમતથી પણ દિલ બહેલાવશે. અમે તેની

સંભાળ રાખવા માટે છીએ જ.”^(૧૧) (૧૩) પિતાએ કહ્યું, “તમારું તેને લઈ જવું મારા માટે દુઃખની વાત

આબરૂની રક્ષા માટે તેનો સાથ આપી શકે. આવી સ્થિતિમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકોની તુલનામાં સ્વાભાવિક રીતે તે

વ્યક્તિને એ યુવાન પુત્રો વધારે પ્રિય હોય છે, જેઓ દુશ્મનોનો સામનો કરવામાં કામ આવી શકતા હોય. આ

કારણસર આ ભાઈઓએ કહ્યું કે અમારા પિતાની બુદ્ધિ ઘડપણમાં સાઠે ગઈ છે. આપણા યુવાન પુત્રોનો જથ્થો,

જે ખરાબ સમયે તેમના કામ આવી શકે છે, તેમને એટલા પ્રિય નથી જેટલા આ નાના-નાના બાળકો, જે તેમના

કોઈ કામ લાગી શકતા નથી, બલકે ઊલટા પોતે જ સુરક્ષાના મોહતાજ છે.

(૧૦) આ વાક્ય એ લોકોની માનસિકતા પર ભરપૂર પ્રકાશ નાખે છે, જેઓ પોતાને મનેચ્છાઓના સુપ્રત કરી દેવાની સાથે ઈમાન અને નેકીથી પણ કંઈક સંબંધ જોડી રાખે છે. આવા લોકોની નીતિ-રીતિ એ હોય છે કે જો ક્યારેક મન તેમનાથી કોઈ ખરાબ કાર્યનો તકાદો કરે છે, તો તેઓ ઈમાનના તકાદાઓને સ્થગિત કરીને પહેલા મનનો તકાદો પૂરો કરવામાં લાગી જાય છે, અને જો અંતરાત્મા અંદરથી ડંખ મારે છે તો તેને એમ કહીને સાંતવના આપવાની કોશિશ કરે છે કે જરા ધીરજ ધર, આ અનિવાર્ય અપરાધ જેનાથી અમારું કામ અટકેલું છે, પૂરું કરી નાખવા દે, પછી જો અલ્લાહે ચાહ્યું તો અમે પ્રાયશ્ચિત કરીને એવાં જ નેક અને સદાચારી બની જઈશું, જેવાં તું જોવા માગે છે.

(૧૦અ) આપણા રૂઢિપ્રયોગમાં બાળક જો જંગલમાં ચાલી-ફરીને કંઈક ફળો તોડે છે અને ખાતો ફરે છે, તો તેના માટે પ્રેમથી આપણે આ પ્રકારનાં શબ્દો બોલીએ છીએ.

(૧૧) અ વર્ણન પણ બાઈબલ અને તલમૂદના વર્ણનથી ભિન્ન છે. તેમનું વર્ણન એ છે કે યૂસુફના ભાઈઓ પોતાના ઢોર ચરાવવા માટે સિક્કીમ તરફ ગયા હતા અને તેમના પાછળ સ્વયં હઝરત યાકૂબે તેમને શોધવા માટે હઝરત યૂસુફને મોકલ્યા હતા, પરંતુ આ વાત માની શકાય એમ નથી કે હઝરત યાકૂબે હઝરત યૂસુફ પ્રત્યે તેમની અદેખાઈ જાણવા છતાં તેમને સ્વયં પોતાના હાથે મોતના મોઢામાં મોકલ્યા હોય. તેથી કુર્આનનું વર્ણન જ પરિસ્થિતિને વધારે અનુકૂળ પ્રતીત થાય છે.

وَأَخَافُ أَنْ يَأْكُلَهُ الذِّبَابُ وَأَنْتُمْ عَنْهُ غَفْلُونَ ﴿١٣﴾ قَالُوا لَيْنَ أَكَلَهُ
 الذِّبَابُ وَنَحْنُ عُصْبَةٌ إِنَّآ إِذآ لَلْخٰسِرُونَ ﴿١٤﴾ فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ وَآجْمَعُوا
 أَنْ يَجْعَلُوهُ فِي غَيْبَتِ الْجُبِّ ۗ وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ لَتُنَبِّئَنَّهُمْ بِأَمْرِهِمْ
 هَذَا وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ ﴿١٥﴾ وَجَاءُوا آبَاهُمْ عِشَاءً يَبْكَونَ ﴿١٦﴾ قَالُوا
 يَا أَبَانَا إِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ وَتَرَكْنَا يُوسُفَ عِنْدَ مَتَاعِنَا فَأَكَلَهُ
 الذِّبَابُ ۗ وَمَا أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَّنَا وَلَوْ كُنَّا صٰدِقِينَ ﴿١٧﴾ وَجَاءَهُ وَعَلَى
 قَمِيصِهِ بِدَمٍ كٰذِبٍ ۖ قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْرًا ۖ

الْقَابِلِينَ

હોય છે અને મને ડર છે કે ક્યાંક તેને વરુ ફાડી ન ખાય જ્યારે તમે તેના તરફ બેધ્યાન હોવ.” (૧૪) તેમણે જવાબ આપ્યો, “જો અમારા હોવા છતાં તેને વરુ ફાડી ખાય જ્યારે કે અમે એક જથ્થો છીએ, તો અમે સાવ નકામા હોઈશું.” (૧૫) આવી રીતે આગ્રહ કરીને જ્યારે તેઓ તેને લઈ ગયા અને તેમણે નક્કી કરી લીધું કે તેને એક અવાવરા કૂવામાં છોડી દઈએ, તો અમે યૂસુફને વહી મોકલી, “એક સમય આવશે જ્યારે તું આ લોકોને તેમની આ હરકત યાદ અપાવીશ, આ લોકો પોતાના કાર્યના પરિણામોથી બેખબર છે.” (૧૬) સાંજે તેઓ રોતા-ધોતા પોતાના પિતા પાસે આવ્યા (૧૭) અને કહ્યું, “પિતાજી ! અમે દોડની હરીફાઈમાં લાગેલા હતા અને યૂસુફને અમે અમારા સામાન પાસે છોડી દીધો હતો કે એટલામાં વરુ આવીને તેને ખાઈ ગયો. આપ અમારી વાતનો વિશ્વાસ નહીં કરો ચાહે અમે સાચા જ હોઈએ.” (૧૮) અને તેઓ યૂસુફના ખમીસ ઉપર ખોટે-ખોટું લોહી લગાડીને આવ્યા હતા. આ સાંભળીને તેમના પિતાએ કહ્યું, “બલકે તમારા મનએ તમારા માટે એક મોટા કામને સરળ બનાવી દીધું. સારું, ધૈર્ય રાખીશ, ~~وَلَتُنَبِّئَنَّهُمْ~~ ના શબ્દો કંઈક એ રીતે આવ્યાં છે કે તેના ત્રણ અર્થ નીકળે છે, અને ત્રણેય બરાબર હોય એવું લાગે છે –

એક એ કે અમે યૂસુફને એ સાંત્વના આપી રહ્યા હતા અને તેના ભાઈઓને કંઈ ખબર ન હતી કે તેના પર વહી કરવામાં આવી રહી છે. બીજું એ કે તું એવી પરિસ્થિતિઓમાં તેમની આ હરકત યાદ દેવડાવીશ, જ્યાં તારા હોવા અંગે તેઓ વિચારી પણ નહીં શકતા હોય. ત્રીજું એ કે આજે આ લોકો સમજ્યા-વિચાર્યા વગર એક કૃત્ય કરી રહ્યા છે અને નથી જાણતા કે આગળ આનાં પરિણામો શું નીકળવાનાં છે.

ભાઈબલ અને તલમૂદ આ વિવરણથી ખાલી છે કે તે વખતે અલ્લાહ તરફથી હજરત યૂસુફ અલૈ. ને કોઈ સાંત્વના પણ આપવામાં આવી હતી. તેના બદલે તલમૂદમાં જે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે એ છે કે જ્યારે હજરત યૂસુફ અલૈ. ને કૂવામાં નાખવામાં આવ્યા તો તેમણે ખૂબ રડારોળ કરી અને ખૂબ થીસો પાડી-પાડીને તેમણે ભાઈઓને

فَصَبِّرْ بِحَمِيلٍ ط وَاللَّهُ الْمُسْتَعَانُ عَلَىٰ مَا تَصِفُونَ ﴿١٨﴾ وَجَاءَتْ
سَيَّارَةٌ فَأَرْسَلُوا وَارِدَهُمْ فَأَدْلَىٰ دَلْوَةً ط قَالَ يُبَشِّرِي هَذَا
غُلْمٌ ط وَأَسْرُوءٌ بِضَاعَةٌ ط وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَعْمَلُونَ ﴿١٩﴾ وَشَرَوْهُ
بِثَنِينَ نَحْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ ؕ وَكَانُوا فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ ﴿٢٠﴾

ખૂબ સારું ધૈર્ય રાખીશ, ^(૧૩) જે વાત તમે બનાવી રહ્યા છો તેના પર અલ્લાહ પાસેથી જ મદદ માગી શકાય છે. ^(૧૮) (૧૮) બીજી તરફ એક કાફલો આવ્યો અને તેણે પોતાના પાણી ભરવાવાળાને પાણી લાવવા માટે મોકલ્યો. પાણી ભરવાવાળાએ જેવી કૂવામાં ડોલ નાંખી તો (યૂસુફને જોઈને) બોલી ઊઠ્યો, “ખુશખબર છે, અહીં તો એક છોકરો છે.” એ લોકોએ તેને વેપારનો માલ સમજીને સંતાડી દીધો, જો કે જે કંઈ તેઓ કરી રહ્યા હતા અલ્લાહ તેનાથી વાકેફ હતો. (૨૦) અંતે તેમણે થોડી જ કિંમતમાં અમુક દિરહમના બદલામાં તેને વેચી નાખ્યો ^(૧૫) અને તેઓ તેની કંઈ વધારે કિંમત ઉપજે તેવી આશા રાખતા નહોતા. (સૂફઅ-૨)

વિનંતી કરી. કુર્આનનું વર્ણન વાંચ્યો તો લાગશે કે એક એવા નવયુવાનનું વર્ણન થઈ રહ્યું છે, જેની ગણતરી આગળ ચાલીને માનવ-ઈતિહાસના મહાન વ્યક્તિઓમાં થવાની છે. તલમૂદને વાંચ્યો તો કંઈક એવી છબી સામે આવશે કે જંગલમાં કેટલાક ગ્રામવાસીઓ એક છોકરાને કૂવામાં ફેંકી રહ્યા છે અને તે એવું જ કરી રહ્યો હતો જે દરેક છોકરો અવા પ્રસંગે કરતો હોય છે.

(૧૩) મૂળભૂત રીતે ‘સબરુન્ જમીલ’ના શબ્દો પ્રયુક્ત થયા છે, જેનો શાબ્દિક અનુવાદ ‘સારું ધૈર્ય’ થઈ શકે છે. આનાથી તાત્પર્ય એવું ધૈર્ય છે, જેમાં તકરાર ન હોય, કોઈફરિયાદ ન હોય, રોવું-ધોવું ન હોય, ઠંડા હૃદયે આ આફતને સહન કરવામાં આવે, જે એક સહનશીલ અને વિહાનહૃદયી વ્યક્તિ પર આવી પડી હોય.

(૧૪) બાઈબલ અને તલમૂદ અહીં હઝરત યાકૂબ અલૈ.ની પ્રતિક્રિયાનું ચિત્ર કંઈક એ રીતે ખેંચે છે, જે કોઈ સામાન્ય પિતાની પ્રતિક્રિયાઓથી સહેજપણ ભિન્ન નથી. બાઈબલનું વર્ણન એ છે કે “ત્યારે યાકૂબે પોતાના કપડાં ફાડી નાખ્યા અને ટાટિયુ જાડું કપડું પોતાની કમરથી બાંધી દીધું અને કેટલાય દિવસો સુધી પોતાના પુત્ર માટે માતમ કરતો રહ્યો.” અને તલમૂદનું વર્ણન છે કે “યાકૂબ પુત્રના ખમીસને ઓળખી લેતાં જ ઊંધા મોઢે જમીન પર પડી ગયો અને ઘણા સમય સુધી બેભાન થઈને પડી રહ્યો, પછી ઊભા થઈને ખૂબ જોરથી ચીસ પાડી કે હા, આ મારા પુત્રનું જ ખમીસ છે... અને તે વર્ષો સુધી યૂસુફનું માતમ કરતો રહ્યો.” આ ચિત્રમાં હઝરત યાકૂબ અલૈ. એ બધું જ કરતા દેખાય છે જે દરેક પિતા આવા પ્રસંગે કરશે, પરંતુ કુર્આન જે ચિત્ર પ્રસ્તુત કરી રહ્યું છે તેનાથી આપણા સામે એક એવા અસાધારણ વ્યક્તિનું ચિત્ર સામે આવે છે, જે સંપૂર્ણપણે સહનશીલ અને પ્રતિષ્ઠિત છે. આટલા મોટા દુ:ખદ સમાચાર સાંભળીને પણ પોતાના મગજનું સંતુલન નથી ખોતા, પોતાની સૂઝબૂઝથી મામલાના સ્વરૂપને બરાબર જાણી જાય છે કે આ એક બનાવટી વાત છે જે આ ઈર્ષ્યા રાખવાવાળા પુત્રોએ ઘડીને પ્રસ્તુત કરી છે અને પછી વિશાળહૃદયી માણસની જેમ ધૈર્ય ધારણ કરે છે અને અલ્લાહ પર ભરોસો કરે છે.

(૧૫) આ મામલાનું સાદું સ્વરૂપ એ લાગે છે કે હઝરત યૂસુફ અલૈ.ના ભાઈ હઝરત યૂસુફ અલૈ.ને કૂવામાં ફેંકીને ચાલ્યા

وَقَالَ الَّذِي اشْتَرَاهُ مِنْ مِصْرَ لِامْرَأَتِهِ أَكْرِمِي مَثْوَاهُ عَسَىٰ
 أَنْ يَنْفَعَنَا أَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَدًا ۗ وَكَذَلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الْأَرْضِ
 وَلِنُعَلِّمَهُ مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ ۗ وَاللَّهُ غَالِبٌ عَلَىٰ أَمْرِهِ

(૨૧) મિસરના જે માણસે તેને ખરીદ્યો^(૧૬) તેણે પોતાની પત્ની^(૧૭)ને કહ્યું, “આને સારી રીતે રાખજે, અશક્ય નથી કે આ આપણા માટે લાભદાયક પુરવાર થાય અથવા આપણે આને પુત્ર બનાવી લઈએ.”^(૧૮) આવી રીતે અમે યૂસુફ માટે એ ધરતી પર પગ જમાવવાનો માર્ગ કાઢ્યો અને તેને મામલાઓને સમજવાની

ગયા હતા. પછી કાફલાવાળાઓએ આવીને તેમને ત્યાંથી કાઢ્યા અને મિસર (ઈજિપ્ત) લઈ જઈને વેચી નાખ્યા. પરંતુ બાઈબલનું વર્ણન [આનાથી અલગ છે અને તેમાં વિરોધાભાસ પણ જોવા મળે છે. જુઓ Genesis. 37: 25-28. નોંધપાત્ર વાત એ છે કે તલમૂદનું વર્ણન બાઈબલના વર્ણનથી ભિન્ન છે.]

(૧૬) બાઈબલમાં એ વ્યક્તિનું નામ ‘ફોતીફાર’ લખ્યું છે. કુર્આન-મજીદ આગળ ચાલીને તેને ‘અઝીઝ’ની ઉપાધિથી યાદ કરે છે, અને પછી એક અન્ય પ્રસંગે આ જ ઉપાધિ હઝરત યૂસુફ અલૈ. માટે પણ પ્રયુક્ત કરે છે. આનાથી જાણ થાય છે કે આ વ્યક્તિ મિસરમાં કોઈ ખૂબ મોટો હોદ્દેદાર કે પદાધિકારી હતો, કેમ કે ‘અઝીઝ’નો અર્થ છે એવો સત્તાધારી વ્યક્તિ જેનો વિરોધ કરી શકાતો ન હોય. બાઈબલ અને તલમૂદનું વર્ણન છે કે તે શાહી બોડીગાર્ડોનો અધિકારી હતો અને ઈબને જરીર હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ રદિ. થી રિવાયત કરે છે કે તે શાહી ખજાનાનો અધિકારી હતો.

(૧૭) તલમૂદમાં આ મહિલાનું નામ ‘ઝુલૈખા’ (Zelicha) લખ્યું છે અને અહીંથી આ નામ મુસલમાનોની રિવાયતોમાં પ્રસિદ્ધ થયું. પરંતુ આ જે આપણા ત્યાં પ્રસિદ્ધ છે કે પછી એ સ્ત્રીથી હઝરત યૂસુફ અલૈ. ના નિકાહ થયા, તેનો કોઈ આધાર નથી, ન તો કુર્આનમાં અને ન ઈસરાઈલી ઇતિહાસમાં. સાચું તો એ છે કે એક પયગંબરના પદથી આ વાત ખૂબ નિમ્ત સ્તરની છે કે તે કોઈ એવી સ્ત્રીથી નિકાહ કરે જેની ખરાબ ચાલચલગતનો તેમને પોતાને અંગત રીતે અનુભવ થઈ ગયો હોય. કુર્આન-મજીદમાં એ મૂળ નિયમ બતાવવામાં આવ્યો છે કે — **الَّتِي يَتَّخِذُهَا زَوْجًا** ‘નાપાક (ચરિત્રહીન) સ્ત્રીઓ નાપાક (ચરિત્રહીન) પુરુષો માટે છે અને નાપાક પુરુષો નાપાક સ્ત્રીઓ માટે. પાક (શુદ્ધ-ચરિત્ર) સ્ત્રીઓ પાક (શુદ્ધ-ચરિત્ર) પુરુષો માટે છે અને પાક પુરુષો પાક સ્ત્રીઓ માટે.’ (સૂર: નૂર, ૨૬)

(૧૮) તલમૂદનું વર્ણન એ છે કે તે વખતે હઝરત યૂસુફ અલૈ.ની વય ૧૮ વર્ષની હતી અને ફોતીફાર તેમના મહાન વ્યક્તિત્વને જોઈને જ સમજી ગયો હતો કે આ યુવાન ગુલામ નથી, બલ્કે કોઈ કુલીન પરિવારની આંખોનો તારો છે, જેને પરિસ્થિતિઓ અહીં ખેંચી લાવી છે. તેથી જ્યારે તે તેમને ખરીદી રહ્યો હતો, એ જ વખતે તેણે સોદાગરોને કહી દીધું હતું કે આ ગુલામ તો લાગતો નથી, મને સંદેહ થાય છે કે કદાચ તમે આને ક્યાંકથી ચોરીને લાવ્યા છો. આ જ આધારે ફોતીફારે તેમનાથી ગુલામો જેવો વ્યવહાર ન કર્યો, બલ્કે તેમને પોતાના ઘર અને પોતાની બધી સંપત્તિનો અધિકારી બનાવી દીધો, જેમ કે બાઈબલનું વર્ણન છે. (જુઓ, Genesis. 37:6)

وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٣١﴾ وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ آتَيْنَاهُ حُكْمًا
وَعِلْمًا ۗ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ ﴿٣٢﴾ وَرَأَوْنَاهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا
عَنْ نَفْسِهِ وَغَلَّقَتِ الْأَبْوَابَ وَقَالَتْ هَيْت لَكَ ۗ قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ
إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ ۗ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ ﴿٣٣﴾ وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ ۗ

અલ્લાહની વ્યવસ્થાની વ્યવસ્થા કરી. (૧૮) અલ્લાહ પોતાનું કાર્ય કરીને રહે છે, પરંતુ મોટા ભાગના લોકો જાણતા

નથી, (૨૨) અને જ્યારે તે પૂર્ણ યુવાવસ્થાએ પહોંચ્યો તો અમે તેને નિર્ણયશક્તિ અને જ્ઞાન પ્રદાન કર્યા, (૨૦) આવી રીતે અમે સદાચારીઓને બદલો આપીએ છીએ. (૨૩) જે સ્ત્રીના ઘરમાં તે હતો, તે તેના પર પ્રેમજાળ પાથરવા લાગી અને એક દિવસે દરવાજા બંધ કરીને બોલી, “આવી જા.” યૂસુફે કહ્યું, “અલ્લાહની પનાહ! મારાં રબે” (૨૧) તો મને સારી પ્રતિષ્ઠા અને દરજજા પ્રદાન કર્યો (અને હું આ કાર્ય કરું).

આવા અત્યાચારીઓ ક્યારેય સફળતા પામી શકતા નથી.” (૨૪) તે તેના તરફ આગળ વધી અને યૂસુફે (૧૯) હઝરત યૂસુફ અલૈ. નું ત્યાં સુધીનું જીવન કિનાન (Canaan) ના જંગલોમાં વિચરતું અને રેવડ ચરાવનારાઓના વાતાવરણમાં પસાર થયું હતું. અહીં તેમને જે શિક્ષા-દીક્ષા પ્રાપ્ત થઈ હતી તેમાં ગ્રામવાસીઓના જીવનની વિશેષતાઓ અને ઈબ્રાહીમી પરિવારની ખુદાપરસ્તી (ઈશપરાયણતા) અને દીનદારી (ધાર્મિકતા) બંનેના તત્ત્વો અવશ્ય સામેલ હતા, પરંતુ અલ્લાહ તે વખતના સૌથી સત્ય અને પ્રગતિશીલ દેશ અર્થાત્ મિસરમાં તેમનાથી જે કામ લેવા માગતો હતો અને તેના માટે જે જાણકારી, જે અનુભવ અને જે સૂઝબૂઝની આવશ્યકતા હતી, તેને પોષવાની કોઈ તક પહેલાંના ગ્રામ્ય-જીવનમાં ન હતી, તેથી અલ્લાહે પોતાના પૂર્ણ સામર્થ્યથી એ પ્રબંધ કર્યો કે તેમને મિસરના શાસનના એક મોટા અધિકારીના ત્યાં પહોંચાડી દીધા અને તેણે તેમની અસાધારણ ક્ષમતાઓને જોઈને તેમને પોતાના ઘર અને પોતાની જાગીરના પૂર્ણ અધિકારી બનાવી દીધા. આ રીતે એ તકો ઊભી થઈ ગઈ કે તેમની એ તમામ યોગ્યતાઓ સંપૂર્ણપણે ફૂલી-ફાલી શકે, જે અત્યાર સુધી વ્યવહારમાં આવી નહોતી અને તેમને એક નાની જાગીરની વ્યવસ્થાથી એ અનુભવ પ્રાપ્ત થઈ જાય, જે આગળ એક મોટા રાજ્યની વ્યવસ્થાનું સંચાલન કરવામાં જરૂરી હતો. આ જ વિષય તરફ આ આયતમાં સંકેત કરવામાં આવ્યો છે.

(૨૦) કુર્આનની ભાષામાં આ શબ્દોનો અર્થ સામાન્ય રીતે ‘નુબૂવ્વત’ (પયગંબરી) પ્રદાન કરવું થાય છે. મૂળભૂત રીતે ‘હુકમ’ શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ ‘નિર્ણય-શક્તિ’ પણ છે, ‘સત્તા’ પણ છે, તેથી અલ્લાહ તરફથી કોઈ બંદાને ‘હુકમ’ પ્રદાન કરવાનો અર્થ એ થયો કે અલ્લાહે તેને માનવ-જીવનના મામલામાં નિર્ણય કરવાની ક્ષમતા પણ આપી અને અધિકારો પણ આપ્યા. રહું ‘જ્ઞાન’, તો તેનાથી તાત્પર્ય સત્યનું એ વિશેષ જ્ઞાન છે, જે પયગંબરોને વહી (દિવ્ય પ્રકાશના) દ્વારા સીધે-સીધી રીતે આપવામાં આવે છે.

(૨૧) સામાન્ય રીતે વિવરણકર્તાઓ અને અનુવાદકોએ એમ સમજ્યું છે કે અહીં ‘મારા રબ’નો શબ્દ હઝરત યૂસુફ અલૈ. એ તે વ્યક્તિ માટે વાપર્યો છે, જેની તેઓ તે વખતે નોકરી કરી રહ્યા હતા અને તેમના આ જવાબનો અર્થ એ હતો કે મારા માલિકે તો મને આવી રીતે રાખ્યો છે, તો પછી હું આ નિમકહરામી કેવી રીતે કરી શકું છું કે તેની પત્નીથી વ્યભિચાર કરું. પરંતુ મને આ અનુવાદ અને સ્પષ્ટતાથી સખત મતભેદ છે. જો કે અરબી ભાષાની

وَهُمْ بِهَا لَوْلَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ كَذَلِكَ لِنَصْرِفَ عَنْهُ السُّوءَ وَالْفَحْشَاءَ
إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلَصِينَ ﴿۲۲﴾ وَاسْتَبَقَا الْبَابَ وَقَدَّتْ قَمِيصَهُ

પણ તેના તરફ આગળ વધ્યો હતો, જો પોતાના રબની બુરહાન (પ્રમાણ) જોઈ ન લેતો. (૨૨) આવું થયું, જેથી અમે તેનાથી બૂરાઈ અને અશ્લીલતા દૂર કરી દઈએ. (૨૩) હકીકતમાં તે અમારા યુનદાબંદાઓ પૈકીનો

હતો. (૨૫) છેવટે યૂસુફ અને તે આગળ-પાછળ દરવાજા તરફ દોડ્યા અને તેણે પાછળથી યૂસુફનું ખમીસ

દર્શિએ આ અર્થ લેવાનો અવકાશ છે, કેમ કે અરબી ભાષામાં 'રબ' શબ્દ 'માલિક' (સ્વામી)ના અર્થમાં પણ

પ્રયુક્ત થાય છે; પરંતુ આ વાત એક પયગંબરના ગૌરવથી નિમ્ન સ્તરની છે કે તે એક ગુનાથી બચવા માટે

અલ્લાહના બદલે કોઈ બંદાનો લિહાજ કરે અને કુર્આનમાં આનું કોઈ ઉદાહરણ પણ જોવા મળતું નથી કે કોઈ

પયગંબરે અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્યને પોતાનો 'રબ' કહ્યો હોય. આગળ ચાલીને આયત ૪૧, ૪૨ અને ૫૦ માં

આપણે જોઈએ છીએ કે હઝરત યૂસુફ અલૈ. પોતાના અને મિસરવાસીઓના મતનું આ અંતર વારંવાર સ્પષ્ટ કરે

છે કે તેમનો 'રબ' તો અલ્લાહ છે અને મિસરવાસીઓએ બંદાઓને પોતાના 'રબ' બનાવી રાખ્યા છે. પછી

જ્યારે આયતના શબ્દોમાં આ અર્થ લેવાનો પણ અવકાશ છે કે હઝરત યૂસુફ અલૈ.એ 'રબ્બી' (મારો રબ) કહીને

તેનાથી તાત્પર્ય અલ્લાહની જાત લીધેલ હોય, તો શું કારણ છે કે આપણે એક એવા અર્થને અપનાવીએ, જેમાં

સ્પષ્ટરૂપે એક પયગંબરના ગૌરવ વિરુદ્ધ ત્રુટિપૂર્ણ ભાવ નીકળતો હોય.

(૨૨) 'બુરહાન'નો અર્થ છે પ્રમાણ અને દલીલ. રબની બુરહાનથી તાત્પર્ય અલ્લાહે સુઝાડેલ એ દલીલ છે, જેના

આધારે હઝરત યૂસુફ અલૈ.ના અંતરાત્માએ તેમના મનને એ વાત મનાવડાવી લીધી કે આ મહિલાના ભોગ-

વિલાસિતાના આમંત્રણનો સ્વીકાર કરવો તારા માટે યોગ્ય નથી, અને આ પ્રમાણ હતું શું? આને અગાઉના

વાક્યમાં બતાવવામાં આવી ચૂક્યું છે, અર્થાત્ એ કે 'મારા રબે તો મને આ ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠા પ્રદાન કરેલ છે,

અને હું આવું ખરાબ કાર્ય કરું. આવા અત્યાચારીઓને સફળતા મળતી નથી.' આ જ એ સત્યની દલીલ હતી,

જેણે હઝરત યૂસુફ અલૈ.ને આ ઉભરતી યુવાનીની સ્થિતિમાં આવા સંવેદનશીલ પ્રસંગે દલીલથી બચાવી રાખ્યા.

વધુમાં એ જે ફરમાવ્યું કે, 'યૂસુફ પણ તેના તરફ આગળ વધતો, જો પોતાના રબની બુરહાન જોઈ ન લેતો', તો

આનાથી પયગંબરોનાં પાવન ચરિત્રની હકીકત પર પણ સંપૂર્ણ પ્રકાશ પડે છે. પયગંબરના નિર્દોષ હોવાનો અર્થ

એ નથી કે તેમનાથી ગુનો, ચૂક અને ભૂલ કરવાની શક્તિ અને ક્ષમતા છીનવી લેવામાં આવી છે, ત્યાં સુધી કે

તેમનાથી ગુનાનું ન થવું, તેમના વશમાં રહ્યું જ નથી; બલકે આનો અર્થ એ છે કે પયગંબર, જો કે ગુનો કરવાનું

સામર્થ્ય રાખે છે, પરંતુ મનુષ્ય હોવાના તમામ ગુણો રાખવા છતાં તથા તમામ માનવીય ભાવનાઓ અને

લાગણીઓ, અનુભૂતિઓ અને ઈચ્છાઓ રાખવા છતાં પણ તેઓ એવા શાલીન, એવા નેક-દિલ અને ભલા

તેમજ ખુદાતરસ (ઈશપરાયણ) હોય છે કે જાણીજોઈને કદાપિ ગુનાનો ઈરાદો નથી કરતા. તેઓ પોતાના

અંતરાત્મામાં પોતાના રબનાં એવાં-એવાં જોરદાર પ્રમાણો અને દલીલો રાખે છે કે તેના સામે મનેચ્છાઓ કદી

સફળ થઈ શકતી નથી અને જો અજાણતામાં તેમનાથી કોઈ ચૂક થઈ જાય છે, તો અલ્લાહ તરત જ સ્પષ્ટ વહી દ્વારા

તેની સુધારણા કરી નાખે છે.

(૨૩) આ કથનના બે અર્થ હોઈ શકે છે -
એક એ કે તેના રબના પ્રમાણને જોવું અને ગુનાથી બચી જવું અમારા આપેલ સૌભાગ્ય અને માર્ગદર્શનથી થયું,

مِنْ دُبُرٍ وَالْفَيَا سَيِّدَهَا لَدَا الْبَابِ قَالَتْ مَا جَزَاءُ مَنْ أَرَادَ بِأَهْلِكَ
سُوًّا إِلَّا أَنْ يُسْجَنَ أَوْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿٢٥﴾ قَالَ هِيَ رَاوَدْتَنِي عَنْ
نَفْسِي وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِّنْ أَهْلِهَا ۗ إِنْ كَانَ قَمِيصُهُ قُدَّ مِنْ قَبْلِ

બેચીને) ફાડી નાખ્યું. દરવાજા પર બંનેએ તેના પતિને હાજર જોયો. તેને જોતાં જ સ્ત્રી કહેવા લાગી,
“શું સજા છે એ માણસની જે તારી ઘરવાળી પર દાનત બગાડે? એ સિવાય બીજી કઈ સજા હોઈ શકે
છે કે તેને કેદ કરવામાં આવે અથવા તેને ભારે યાતના આપવામાં આવે?” (૨૬) યૂસુફે કહ્યું,
“આ જ મને ફસાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહી હતી.” એ સ્ત્રીના પોતાના કુટુંબીજનોમાંથી એક
વ્યક્તિએ (અનુમાનથી) સાક્ષી આપી, (૨૭) “જો યૂસુફનું ખમીસ આગળથી ફાટ્યું હોય તો સ્ત્રી સાચી છે

કેમ કે અમે અમારા એ યુનંદા બંદાઓમાંથી બૂરાઈ અને અશ્લીલતાને દૂર કરવા માગતા હતા.

બીજો અર્થ એ પણ લઈ શકાય છે, અને આ વધારે ગહન અર્થ છે કે હઝરત યૂસુફ અલૈ. સાથે આ જે મામલો બન્યો,
તો એ પણ વાસ્તવમાં તેમના પ્રશિક્ષણના સંદર્ભમાં એક જરૂરી તબક્કો હતો. તેમના મનની પવિત્રતાને
ચરમસીમા સુધી પહોંચાડવા માટે અલ્લાહની દૃષ્ટિમાં એ આવશ્યક હતું કે તેમના સામે ગુનાની એક એવી
સંવેદનશીલ તક આવે અને એ પરીક્ષાના સમયે તેઓ પોતાના સંકલ્પને પૂરેપૂરી શક્તિ, સંયમ અને અલ્લાહના
ડરના પલ્લામાં નાખીને પોતાના મનના ખરાબ વલણોને હંમેશ માટે નિશ્ચિતરૂપે પરાજીત કરી દે. મુખ્યરૂપે આ
વિશેષ પ્રશિક્ષણ-પદ્ધતિને અપનાવવાનું મહત્ત્વ અને જરૂરત એ નૈતિક વાતાવરણને દૃષ્ટિમાં રાખવાથી
સરળતાથી સમજમાં આવી શકે છે, જે તે સમયના મિસર (ઇજિપ્ત)ના સમાજમાં જોવા મળતું હતું. આગળ આયત
૩૦ થી ૩૫ માં એ વાતાવરણની જે એક હળવી ઝાંખી બતાવવામાં આવી છે, તેનાથી અનુમાન થાય છે કે તે
વખતે ‘સભ્ય’ મિસરમાં સામાન્યરૂપે અને તેના ઉચ્ચ વર્ગમાં વિશેષરૂપે યૌન (જાતીય) સ્વતંત્રતા લગભગ એ જ
સ્તરની હતી, જે સ્તરે આપણે આપણા સમયના પશ્ચિમી દેશોના લોકો અને પશ્ચિમી સંસ્કૃતિથી પ્રભાવિત વર્ગોને
જોઈ રહ્યા છીએ. હઝરત યૂસુફ અલૈ.ને આવા બગાડેલા લોકોમાં રહીને કામ કરવાનું હતું અને કામ પણ એક
સાધારણ વ્યક્તિના રૂપમાં નહીં, બલકે દેશના શાસકના રૂપમાં કરવાનું હતું. હવે એ સ્પષ્ટ છે કે જે ઉચ્ચ વર્ગની
સ્ત્રીઓ સ્વરૂપવાન ગુલામની સામે પોતાનું રૂપ પાથરી રહી હતી, તેણીઓ એક યુવાન અને સુંદર શાસકને
ફસાવવા અને બગાડવા માટે શું-શું ન કરતી ! આનું જ નિવારણ અલ્લાહે આ-રીતે કરવાયું કે એક બાજુ તો
શરૂમાં આ પરીક્ષામાંથી પસાર કરીને હઝરત યૂસુફ અલૈ.ને પ્રતિબદ્ધ કરી દીધા અને બીજી બાજુ સ્વયં મિસરની
સ્ત્રીઓને પણ તેમનાથી નિરાશ કરીને તેમના બધા કિત્તાઓ (ઉપદ્રવો)નો દરવાજો બંધ કરી દીધો.

(૨૪) આનાથી પરિસ્થિતિ એ સમજમાં આવે છે કે ઘરના માલિકની સાથે સ્વયં એ મહિલાના ભાઈબંધોમાંથી પણ કોઈ
આવ્યું હશે અને તેણે આ વિવાદ સાંભળીને કહ્યું હશે કે જ્યારે આ બંને એક-બીજા પર આરોપ લગાવે છે અને
ઘટના-સ્થળે કોઈ સાક્ષી નથી, તો સાંયોગિક પુરાવાથી આ મામલાની તપાસ આ રીતે થઈ શકે છે. આ સાક્ષીએ
અનુમાનથી જે પુરાવા તરફ ધ્યાન અપાવ્યું છે, તે સરાસર એક બુદ્ધિસંગત પુરાવો છે અને તેને જોવાથી એક જ

فَصَدَقْتُ وَهُوَ مِنَ الْكٰذِبِيْنَ ﴿٣١﴾ وَاِنْ كَانَ قَوْمِيْصُهُ قَدْ مِنْ دُبْرِ
فَكَذَّبْتُ وَهُوَ مِنَ الصّٰدِقِيْنَ ﴿٣٢﴾ فَلَمَّا رَا قَوْمِيْصُهُ قَدْ مِنْ دُبْرِ قَالَ
اِنَّهُ مِنْ كَيْدِ كُنَّ ؕ اِنَّ كَيْدَ كُنَّ عَظِيْمٌ ﴿٣٣﴾ يُّوسُفُ اَعْرِضْ
عَنْ هٰذٰلِكَ وَاَسْتَغْفِرْ لِيْذَنْبِكَ ؕ اِنَّكَ كُنْتَ مِنَ الْخٰطِيْئِيْنَ ﴿٣٤﴾

અને આ જૂઠી, (૨૭) અને જો તેનું ખમીસ પાછળથી ફાટ્યું હોય તો સ્ત્રી જૂઠી છે અને આ સાચો. (૨૫)

(૨૮) જ્યારે પતિએ જોયું કે યૂસુફનું ખમીસ પાછળથી ફાટ્યું છે તો તેણે કહ્યું, “આ સ્ત્રીઓની ચાલાકીઓ છે, ખરેખર ગજબનાક હોય છે તમારી ચાલો. (૨૯) યૂસુફ! આ મામલાને જવા દે (અર્થાત્ દરગુજર કરી દે) અને હે સ્ત્રી! તું પોતાના ગુનાની માફી માંગ, તું જ હકીકતમાં ગુનેગાર હતી.” (૨૫બ) (રુકૂઅ-૩)

નજરમાં ખબર પડી જાય છે કે આ વ્યક્તિ મામલાને સમજવાવાળો અને અનુભવી માણસ હતો, જે મામલાનું સ્વરૂપ સામે આવતાં જ તેના ઊંડાણ સુધી પહોંચી ગયો.

(૨૫) અર્થ એ છે કે જો યૂસુફનું ખમીસ સામેથી ફાટ્યું હોય તો આ એ વાતની સ્પષ્ટ નિશાની છે કે પહેલ યૂસુફ તરફથી કરવામાં આવી હતી અને સ્ત્રી પોતાને બચાવવા માટે સંઘર્ષ કરી રહી હતી, પરંતુ જો યૂસુફનું ખમીસ પાછળથી ફાટ્યું છે તો તેનાથી એ સાબિત થાય છે કે સ્ત્રી તેના પાછળ પડેલી હતી અને યૂસુફ તેનાથી બચીને નીકળી જવા માગતો હતો. આ ઉપરાંત, એક વધારે સાંયોગિક પુરાવો પણ આ પુરાવામાં છુપાયેલો હતો, તે એ કે એ સાક્ષીએ ધ્યાન ફક્ત હઝરત યૂસુફ અલૈ.ના ખમીસ તરફ જ અપાવ્યું. આનાથી સ્પષ્ટ થઈ ગયું કે સ્ત્રીના શરીર કે તેના વસ્ત્રો પર આકર્ષકતાનું કોઈ નિશાન મૂળથી જોવા જ મળતું નહોતું, જો આ કેસ બળાત્કારના ઈરાદાનો હોત તો સ્ત્રી પર તેના સ્પષ્ટ ચિહ્નો જોવા મળતા.

(૨૫અ) બાઈબલમાં આ પ્રસંગનું વર્ણન જે વિકૃત રીતે કરવામાં આવ્યું છે, તેને જુઓ –

“ત્યારે એ સ્ત્રીએ તેનાં કપડાં ફાડીને કહ્યું, મારા સાથે સૂઈ જા. તે પોતાનાં કપડાં તેના હાથમાં છોડીને ભાગ્યો અને બહાર નીકળી ગયો. જ્યારે તેણે જોયું કે તે પોતાના કપડાં તેના હાથમાં છોડીને ભાગી ગયો તો તેણે પોતાના ઘરના માણસોને બોલાવીને તેમને કહ્યું કે જુઓ, તે એક ઈબરાની (Hebrew)ને અમારાથી મજાક કરવા માટે અમારા પાસે લઈ આવ્યો છે. તે મારા સાથે સૂઈ જવા માટે અંદર વૂસી આવ્યો અને હું ઊંચા અવાજથી ચીસો પાડવા લાગી. જ્યારે તેણે જોયું કે હું જોર-જોરથી ચીસો પાડી રહી છું, તો પોતાના કપડાં મારા પાસે મૂકીને ભાગી ગયો અને બહાર નીકળી ગયો, અને તેણે તેનાં કપડાં તેના માલિકના ઘરે પાછા ફરતા સુધી પોતાના પાસે રાખી મૂક્યા... જ્યારે તેના માલિકે પોતાની પત્નીની એ વાતો, જે તેણે તેને કહી હતી, સાંભળી લીધી કે તારા ગુલામે મારાથી આવું-આવું કર્યું, તો તેનો ગુસ્સો ભડકી ઉઠ્યો અને યૂસુફના માલિકે તેને લઈને કેદખાનામાં જ્યાં બાદશાહના કેદીઓ બંધ હતા, નાખી દીધો.” (Genesis, 39:12-16, 19-20)

આ વિચિત્ર નોંધનો સાર એ છે કે હઝરત યૂસુફ અલૈ.ના શરીર પર પોશાક કંઈક એવા પ્રકારનો હતો કે સુલૈખાએ તેના પર હાથ નાખ્યો અને એ આખો પોશાક આપોઆપ ઉતરીને તેના હાથમાં આવી ગયો. પછી મજાની વાત એ છે કે હઝરત યૂસુફ અલૈ.એ પોશાક તેના પાસે મૂકીને આમ જ નગ્ન ભાગી નીકળ્યા અને તેમનો પોશાક (અર્થાત્

وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَنْ نَفْسِهِ ۗ
 قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا ۗ إِنَّا لَنَرَاهَا فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ﴿٣٠﴾ فَلَمَّا سَمِعَتْ
 بِمَكْرِهِنَّ أَرْسَلَتْ إِلَيْهِنَّ وَأَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَّكًا وَأَتَتْ كُلَّ وَاحِدَةٍ
 مِّنْهُنَّ سِكِّينًا وَقَالَتِ اخْرُجْ عَلَيْهِنَّ ۗ فَلَمَّا رَأَيْنَهُ أَكْبَرْنَهُ وَقَطَّعْنَ
 أَيْدِيَهُنَّ وَقُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا هَذَا بَشَرًا ۗ إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ ﴿٣١﴾

શહેરની સ્ત્રીઓ પરસ્પર ચર્ચા કરવા લાગી, ‘અઝીઝ’^(૨૫૫)ની પત્ની પોતાના નવયુવાન ગુલામની પાછળ પડેલી છે, પ્રેમે તેને બેકાબૂ કરી દીધી છે, અમારા નજીક તો તે સાવ ભૂલ કરી રહી છે.’ (૩૧) તેણે જ્યારે તેમની ધૂર્તતાભરી વાતો સાંભળી તો તેમને બોલાવી મંગાવી અને તેમના માટે ગાવ-તકિયાવાળી મહેફિલ સજાવી^(૨૬) અને સત્કારમાં સૌના આગળ એક-એક છરી મૂકી દીધી (પછી બરાબર એ જ સમયે જ્યારે તેણીઓ ફળો કાપી-કાપીને ખાઈ રહી હતી) તેણે યૂસુફને ઈશારો કર્યો કે તેમના સામે નીકળી આવ. જ્યારે એ સ્ત્રીઓની નજરો તેના પર પડી તો તેણીઓ દંગ રહી ગઈ અને પોતાના હાથ કાપી બેસી અને સહસા બોલી ઊઠી, ‘અલ્લાહની પનાહ! આ વ્યક્તિ મનુષ્ય નથી, આ તો કોઈ બુરૂર્ગ ફરિશ્તો છે.’

તેમની ભૂલનો સ્પષ્ટ પુરાવો) એ સ્ત્રીના પાસે જ રહી ગયો. આના પછી હઝરત યૂસુફ અલૈના અપરાધી હોવામાં છેવટે કોણ શંકા કરી શકતું હતું.

આ તો છે બાઈબલની નોંધ. રહી તલમૂદ, તો તેનું વર્ણન એ છે કે કોતીકારે જ્યારે પોતાની પત્નીથી ફરિયાદ સાંભળી તો તેણે યૂસુફને ખૂબ માર ખવડાવ્યો, પછી તેના વિરુદ્ધ અદાલતમાં ફરિયાદ દાખલ કરી અને અદાલતના અધિકારીઓએ હઝરત યૂસુફના ખમીસનું નિરીક્ષણ કરીને નિર્ણય કર્યો કે ભૂલ સ્ત્રીની છે, કેમ કે ખમીસ પાછળથી ફાટ્યું છે, ન કે આગળથી. પરંતુ એ વાત પ્રત્યેક બુદ્ધિ રાખનાર વ્યક્તિ થોડો ઘણો વિચાર કરવાથી સરળતાથી સમજી શકે છે કે કુઆનનો ઉલ્લેખ તલમૂદના ઉલ્લેખની તુલનામાં અનુમાનથી વધારે નજીક છે. છેવટે કેવી રીતે માની લેવામાં આવે કે આવી એક મોટો પદાધિકારી પોતાની પત્ની પર પોતાના ગુલામના હાથ નાખવાના મામલાને પોતે જ અદાલતમાં લઈ ગયો હોય.

આ એક અત્યંત સ્પષ્ટ નમૂનો છે કુઆન અને ઈસરાઈલી ઉલ્લેખના અંતરનું, જેનાથી પશ્ચિમી દેશોના ઈસ્લામ-વિરોધી વિદ્વાનોના એ આરોપનું નિરર્થક હોવું સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે હઝરત મુહમ્મદ અલૈ:એ આ કિસ્સાઓ બની ઈસરાઈલથી નકલ કરી લીધા છે. સાચું એ છે કે કુઆને તો તેમને સુધારેલ છે અને મૂળ ઘટના દુનિયાને બતાવી છે.

(૨૫૫) ‘અઝીઝ’ એ વ્યક્તિનું નામ નહોતું, બલ્કે મિસરમાં કોઈ મોટા સત્તાધિકારી વ્યક્તિ માટે પદવીના રૂપમાં પ્રયુક્ત કરવામાં આવતું હતું.

(૨૬) અર્થાત્ એવી સભા, જેમાં મહેમાનો માટે તકિયા લાગેલા હતા. મિસરના પુરાતત્ત્વોથી પણ આની પુષ્ટિ થાય છે કે આ સભાઓમાં તકિયાઓનો ઘણો ઉપયોગ થતો હતો. બાઈબલમાં આ સત્કારનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી. અલબત્ત,

قَالَتْ فَذَلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَنِي فِيهِ ط وَلَقَدْ رَاوَدتُّهُ عَنِ نَفْسِهِ
فَاسْتَعْصَمَ ط وَلَئِن لَّمْ يَفْعَلْ مَا أَمُرُهُ لَيَسْجَنَنَّ وَلَيَكُونًا مِّنَ
الصُّعْرِيِّنَ ﴿٢١﴾ قَالَ رَبِّ السِّجْنُ أَحَبُّ إِلَيَّ مِمَّا يَدْعُونَنِي إِلَيْهِ ؕ
وَأَلَّا تَصْرِفَ عَنِّي كَيْدَهُنَّ أَصْبُ إِلَيْهِنَّ وَأَكُن مِّنَ الْجَاهِلِينَ ﴿٢٢﴾

અઝીઝની પત્નીએ કહ્યું, “જોઈ લીધું ! આ છે એ માણસ, જેના મામલામાં તમે મારા પર વાતો બનાવતી હતી. નિ:શંક મેં આને રીઝવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ આ બચી નીકળ્યો, જો તે મારું કહ્યું નહીં માને તો કેદ કરવામાં આવશે અને ઘણો અપમાનિત થશે.”^(૨૦) (૩૩) યૂસુફે કહ્યું, “હે મારા રબ ! હું એ કામ કરું જે આ લોકો મારા પાસે કરાવવા માગે છે તેની સરખામણીમાં કેદ મને મંજૂર છે અને જો તેં તેમની ચાલોને મારાથી દૂર ન કરી તો હું તેમની જાળમાં ફસાઈ જઈશ અને અજ્ઞાનીઓમાં સામેલ થઈ જઈશ.”^(૨૧)

તલમૂદમાં આ ઘટનાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ તે કુર્આનથી ઘણું અલગ છે. કુર્આનના વર્ણનમાં જે જીવન, જે આત્મા, જે સ્વાભાવિકતા અને નૈતિકતા જોવા મળે છે, તેનાથી તલમૂદનું વર્ણન તદ્દન ખાલી છે.

(૨૦) આનાથી ખ્યાલ આવે છે કે તે વખતે મિસરના ઉચ્ચ વર્ગોની નૈતિક હાલત શું હતી. સ્પષ્ટ છે કે અઝીઝની પત્નીએ જે સ્ત્રીઓને બોલાવી હશે, તે દરબારીઓ, ધનવાનો અને મોટા પદાધિકારીઓના ઘરની વહુઓ જ હશે. આ વિશિષ્ટ મહિલાઓની સામે તે પોતાના પ્રિય નવયુવાનને રજૂ કરે છે અને તેની સુંદર યુવાનીને બતાવીને તેમને મનાવવાની કોશિશ કરે છે કે આવા સુંદર નવયુવાન પર હું વારી ન જતી તો છેવટે શું કરતી. પછી આ મોટા ઘરોની વહુ-દીકરીઓ સ્વયં પણ પોતાના વ્યવહારથી જાણે આ વાતની પુષ્ટિ કરે છે કે સાચે જ આમાંથી દરેક આવા સંજોગોમાં એવું જ કરતી જે અઝીઝની પત્નીએ કર્યું. વધુમાં સભ્ય મહિલાઓની આ ભરી સભામાં પ્રતિષ્ઠિત મેજબાનને જાહેરમાં પોતાના આ ઈરાદાને પ્રગટ કરતાં કોઈ શરમ અનુભવાતી નથી કે જો તેનો સુંદર ગુલામ તેની વાસનાનું રમકડું બનવા માટે તૈયાર ન થયો, તો તે તેને જેલભેગો કરાવી દેશે. આ બધું જ એ વાત દર્શાવે છે કે યુરોપ, અમેરિકા અને તેમના પૂર્વીય અનુપાલકો આજે સ્ત્રીઓની જે સ્વતંત્રતા અને નિર્ભિકતાને વીસમી સદીની પ્રગતિનો ચમત્કાર સમજી રહ્યા છે, તે કોઈ નવી વસ્તુ નથી, ખૂબ જૂની વસ્તુ છે. સેંકડો વર્ષ પહેલાં મિસર (ઈજિપ્ત)માં આ એ ચરમસીમા પર જોવા મળતી હતી, જેવી આજે આ ‘પ્રગતિશીલ યુગ’માં જોવા મળે છે.

(૨૧) આ આયતો આપણા સામે એ પરિસ્થિતિનું એક અનોખું ચિત્ર પ્રસ્તુત કરે છે, જેમાં તે વખતે હઝરત યૂસુફ અલૈ. સપડાયા હતા. રાત-દિવસના ચોવીસ કલાક આપ એ જોખમમાં પસાર કરી રહ્યા છે કે ક્યારેક એક પળ માટે પણ જો ઈરાદાનું બંધન જરા ઢીલું પડી જાય તો ગુનાના આ અસંખ્ય દરવાજાઓમાંથી કોઈમાં પ્રવેશ કરી શકે છે, જે આપની પ્રતીક્ષામાં દરેક બાજુ ખુલ્લા છે. આ સ્થિતિમાં આ ખુદાપરસ્ત (ઈશનિષ્ઠ) નવયુવાન જે સફળતાથી આ શૈતાની ઉત્તેરણાઓનો સામનો કરે છે, તે પોતાનામાં કંઈ ઓછું પ્રશંસનીય નથી, પરંતુ મનને કાબૂમાં રાખવાના આ આશ્ચર્યજનક કાર્યની સાથે આત્મબોધ અને વૈચારિક પવિત્રતાની વધારાની ઉપલબ્ધિ એ છે કે તેના પર પણ તેમના હૃદયમાં ક્યારેય અહંકારપૂર્ણ વિચાર નથી આવતો કે વાહ રે હું ! કેવું દૃઢ છે મારું ચરિત્ર, કે આવી-આવી રૂપવાન અને યુવાન મહિલાઓ મારા પર પાગલ છે અને તેમ છતાં મારા પગ લપસતા નથી. તેના બદલે તેઓ

وَقَالَ الْآخِرُ إِنِّي أَرِنِي أَحْمِلُ فَوْقَ رَأْسِي خُبْرًا تَأْكُلُ الطَّيْرُ مِنْهُ ۗ
 نَبِّئْنَا بِتَأْوِيلِهِ ۗ إِنَّا نَرَاكَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ ﴿٣٦﴾ قَالَ لَا يَأْتِيكُمَا
 طَعَامٌ تُرْزَقِينَ إِلَّا نَبَأْتُكُمَا بِتَأْوِيلِهِ قَبْلَ أَنْ يَأْتِيَكُمَا ۗ ذَلِكُمَا مِمَّا
 عَلَّمَنِي رَبِّي ۗ إِنِّي تَرَكْتُ مِلَّةَ قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ
 كَافِرُونَ ﴿٣٧﴾ وَاتَّبَعْتُ مِلَّةَ آبَائِي إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ ۗ مَا
 كَانَ لَنَا أَنْ نُشْرِكَ بِاللَّهِ مِنْ شَيْءٍ ۗ ذَلِكُمْ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ عَلَيْنَا

બીજાએ કહ્યું, “મેં જોયું કે મારા માથા પર રોટલાં મૂકેલા છે અને પક્ષીઓ તેને ખાઈ રહ્યા છે.” બંનેએ કહ્યું, “અમને આનું સ્વપ્નફળ બતાવો, અમે જોઈએ છીએ કે તમે એક સદાચારી માણસ છો.” (૩૬) (૩૭) યૂસુફે કહ્યું, “અહીં જે ખાવાનું તમને મળતું રહે છે તેના આવતા પહેલાં હું તમને આ સ્વપ્નોનું ફળ બતાવીશ. આ એ જ્ઞાનોમાંથી છે જે મારા રબે મને પ્રદાન કરેલ છે. સાચું તો એ છે કે મેં એ લોકોનો માર્ગ છોડીને, જેઓ અલ્લાહ પર ઈમાન લાવતા નથી અને આખિરતનો ઈન્કાર કરે છે, (૩૮) પોતાના વડવાઓ ઈબ્રાહીમ, ઈસ્હાક, યાકૂબનો માર્ગ અપનાવ્યો છે. આપણું આ કામ નથી કે અલ્લાહ સાથે કોઈને ભાગીદાર ઠેરવીએ. હકીકતમાં આ અલ્લાહની દયા છે આપણા ઉપર

(૩૭) આનાથી અનુમાન કરી શકાય છે કે જેલમાં હજરત યૂસુફ અલૈ.ને કઈ દષ્ટિથી જોવામાં આવતા હતા. ઉપર જે ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવી ચૂક્યો છે તેને દષ્ટિમાં રાખવાથી એ વાત આશ્ચર્યજનક નથી રહેતી કે આ બે કેદીઓએ છેવટે હજરત યૂસુફ અલૈ.ને જ આવીને પોતાના સ્વપ્નોનું ફળ કેમ પૂછ્યું અને તેમની સેવામાં શ્રદ્ધા-ભાવ કેમ પ્રસ્તુત કર્યો કે, ‘ઈન્ના નરા-ક મિનલ્ મુહ-સિનીન’ (અમે જોઈએ છીએ કે તમે એક નેક માણસ છો). જેલમાં અને બહાર સૌ જાણતા હતા કે આ વ્યક્તિ કોઈ ગુનેગાર નથી, બલકે અત્યંત સદાચારી માણસ છે, કઠોરમાં કઠોર પરીક્ષાઓમાં પોતાના ઈશભય અને સંયમનું પ્રમાણ આપી ચૂક્યો છે, આજે આખા દેશમાં આનાથી વધારે ભલો માણસ કોઈ નથી, ત્યાં સુધી કે દેશના ધર્મ-ગુરુઓમાં પણ તેનું ઉદાહરણ નથી મળતું. આ જ કારણ છે કે ન કેવળ કેદીઓ તેમને શ્રદ્ધા-ભાવથી જોતા હતા, બલકે કેદખાનાના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓ સુદ્ધાં તેમનાથી શ્રદ્ધા રાખવા લાગ્યા હતા. તેથી બાઈબલમાં છે કે, ‘કેદખાનાના જેલરે બધા કેદીઓને, જેઓ કેદમાં હતા, યૂસુફના હાથમાં સોંપ્યા, જે કંઈ તેઓ કરતા તેના જ આદેશથી કરતા હતા અને જેલર બધા કાર્યોથી, જે તેના હાથમાં હતા, નિશ્ચિત હતો.’ (Genesis, 39: 22-23)

وَعَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ ﴿٣٨﴾ يَصَاحِبِي
 السِّجْنِ ۚ أَرْبَابٌ مُّتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمِ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ ﴿٣٩﴾ مَا
 تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا أَسْمَاءٌ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ مَا
 أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ ۗ إِنْ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ ۗ أَمَرَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا
 إِيَّاهُ ۗ ذَٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٤٠﴾
 يَصَاحِبِي السِّجْنِ ۚ أَمَّا أَحَدُكُمَا فَيَسْقِي رَبَّهُ خَمْرًا ۚ وَأَمَّا الْآخَرُ فَيُصَلِّبُ
 فَتَأْكُلُ الطَّيْرُ مِنْ رَأْسِهِ ۗ قُضِيَ الْأَمْرُ الَّذِي فِيهِ تَسْتَفْتِينَ ﴿٤١﴾

અને તમામ મનુષ્યો ઉપર (કે તેણે પોતાના સિવાય કોઈના બંદા આપણને બનાવ્યા નથી) પરંતુ મોટા ભાગના લોકો આત્મારી થતા નથી. (૩૮) હે કેદખાનાના સાથીઓ ! તમે પોતે જ વિચારો કે ઘણાં જુદા-જુદા રબ (માલિક અને પાલનહાર) સારા છે કે તે એક અલ્લાહ, જે સૌના ઉપર વર્યસ્વ ધરાવે છે ? (૪૦) તેને છોડીને તમે જેની બંદગી કરી રહ્યા છો, તેઓ તેના સિવાય કંઈ જ નથી કે, બસ થોડા નામો છે જે તમે અને તમારા બાપ-દાદાઓએ રાખી લીધા છે, અલ્લાહે તેમના માટે કોઈ પ્રમાણ-પત્ર નથી ઉતાર્યું. સાર્વભૌમત્વ (શાસન-સત્તા) અલ્લાહ સિવાય કોઈના માટે નથી. તેનો આદેશ છે કે તેના સિવાય તમે કોઈની બંદગી ન કરો. આ જ સાવ સીધી જીવન-પદ્ધતિ છે, પરંતુ મોટાભાગના લોકો જાણતા નથી. (૪૧) હે જેલના સાથીઓ ! તમારાં સ્વપ્રનું ફળ એ છે કે તમારામાંથી એક તો પોતાના રબ (મિસરના રાજા) ^(૩૩૫)ને શરાબ પીવડાવશે, રહ્યો બીજો તો તેને શૂળીએ ચઢાવવામાં આવશે અને પક્ષીઓ તેનું માથું ચૂંથી ખાશે. ફેંસલો થઈ ગયો એ વાતનો જે તમે પૂછી રહ્યા હતા. ^(૩૩)

(૩૩૫) આયત ૨૩ ની સાથે આ આયતને મેળવીને પઢવામાં આવે તો સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે હઝરત યૂસુફ અલૈ. એ જ્યારે 'મારો રબ' કહ્યું હતું, તો તેનાથી તાત્પર્ય અલ્લાહની જાત હતી અને જ્યારે મિસરના બાદશાહના શુલામથી કહ્યું કે તું પોતાના રબને શરાબ પીવડાવીશ, તો તેનાથી તાત્પર્ય મિસરનો બાંદશાહ હતો, કેમ કે તે મિસરના બાદશાહને જ પોતાનો રબ સમજતો હતો.

(૩૪) આ પ્રવચન, જે આ સમગ્ર પ્રસંગનો આત્મા છે અને સ્વયં કુર્આનમાં પણ તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)ના શ્રેષ્ઠતમ પ્રવચનોમાંથી છે, તેના પર આમ જ ઉપરછલ્લી રીતે પસાર ન થઈ જવું જોઈએ. તેના ઘણા પાસાઓ એવાં છે, જેના પર ધ્યાન આપવા અને ચિંતન-મનન કરવાની જરૂર છે —

(૧) — આ પહેલો પ્રસંગ છે, જ્યારે કે હઝરત યૂસુફ અલૈ. આપણને સત્ય-ધર્મનો પ્રચાર કરતા જોવા મળે છે. આનાથી પહેલા તેમના જીવનની દાસ્તાનના જે પ્રકરણો કુર્આને પ્રસ્તુત કર્યા છે, તેમાં કેવળ શ્રેષ્ઠ ચરિત્રના વિભિન્ન ગુણો જુદા-જુદા તબક્કાઓમાં ઉભરતા રહ્યા છે, પરંતુ પ્રચારનું કોઈ ચિહ્ન ત્યાં જોવા મળતું નથી.

આનાથી સાબિત થાય છે કે શરૂઆતનાં તબક્કાઓ કેવળ તૈયારી અને દ્રેઈનિગનાં હતા, પુયગંબરે હોવાનું કાર્ય વ્યવહારિક રૂપે હવે જેલના તબક્કામાં તેમને સુપ્રત કરવામાં આવેલ છે અને પયગંબરની હેસિયતે આ તેમનો પહેલો ઉપદેશ છે, જેમાં તેમણે દીન (ધર્મ) તરફ બોલાવ્યા છે.

(૨) — આ પણ પહેલો જ અવસર છે કે તેમણે લોકોની સામે પોતાની હકીકત પ્રગટ કરી. આનાથી પહેલાં આપણે જોઈએ છીએ કે તેઓ ખૂબ ધૈર્ય અને કૃતજ્ઞતાની સાથે પ્રત્યેક એ સ્થિતિનો સ્વીકાર કરતા હતા, જે તેમના સામે આવી. કોઈ પ્રસંગે પણ તેમણે બાપ-દાદાનું નામ લઈને પોતાને આ પરિસ્થિતિઓમાંથી નીકળવાની કોશિશ નથી કરી, જેનો તેઓ પાછલા ચાર-પાંચ વર્ષથી સામનો કરી રહ્યા હતા. પરંતુ હવે તેમણે કેવળ દીન (ધર્મ)ના પ્રચાર-પ્રસાર માટે આ હકીકતથી પરદો ઉઠાવ્યો કે હું કોઈ નવો અને નિરાળો દીન પ્રસ્તુત નથી કરી રહ્યો, બલ્કે મારો સંબંધ તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)ના સંદેશનાં એ વિશ્વવ્યાપી આંદોલનથી છે, જેના ઇમામો (નાયકો) હઝરત ઇબ્રાહીમ, ઈસ્હાક અને યાકૂબ અલૈ. છે.

(૩) — પોતાનાં સ્વપ્રોનું ફળ પૂછનારાઓને જવાબ આપતાં આપ જે રીતે તેમની વાતમાંથી પોતાની વાત કહેવાની તક કાઢીને તેમના સામે પોતાનો દીન પ્રસ્તુત કરવાનું શરૂ કરી દે છે, તેનાથી એ શિક્ષા મળે છે કે વાસ્તવમાં કોઈ વ્યક્તિના હૃદયમાં જો પ્રચારની ધુન સમાયેલ હોય અને તે સૂઝબૂઝ પણ ધરાવતો હોય, તો કેવી ઉત્તમ રીતે તે વાતની દિશા પોતાના સંદેશ તરફ ફેરવી શકે છે.

(૪) — આનાથી એ પણ જાણી શકાય છે કે લોકોની સામે દીનનું આમંત્રણ પ્રસ્તુત કરવાની સાચી પદ્ધતિ શું છે. હઝરત યુસુફ અલૈ. તરત જ દીનના વિસ્તૃત નિયમો અને કાયદાઓ પ્રસ્તુત કરવાનું શરૂ નથી કરી દેતા, બલ્કે તેમના સામે દીનના એ આરંભિક બિંદુઓને પ્રસ્તુત કરે છે, જ્યાંથી સત્યવાદીઓનો માર્ગ અસત્યવાદીઓના માર્ગથી અલગ થાય છે, અર્થાત્ તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ) અને શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ) વચ્ચે ભેદ. પછી એ ભેદને તેઓ એવી બુદ્ધિગમ્ય રીતે સ્પષ્ટ કરે છે કે સામાન્ય બુદ્ધિ ધરાવતો કોઈ વ્યક્તિ તેને અનુભવ્યા વગર રહી શકતો નથી. મુખ્યરૂપે જે લોકો એ વખતે તેમના સામે હતા તેમના મનો-મસ્તિષ્કમાં તો તીરની જેમ આ વાત ઉતરી ગઈ હશે, કેમ કે તેઓ નોકરી કરતા ગુલામો હતા અને પોતાના હૃદયના ઊંડાણમાં આ વાતને બરાબર અનુભવી શકતા હતા કે એક માલિકના ગુલામ હોવું સારું છે કે ઘણાં માલિકોના ગુલામ હોવું, અને સમગ્ર જગતના માલિકની ગુલામી સારી છે કે બંદાઓની બંદગી. પછી તેઓ એ પણ નથી કહેતા કે પોતાનો દીન (ધર્મ) છોડો અને મારા દીનમાં આવી જાઓ, બલ્કે એક અનોખી રીતે તેમને કહે છે કે જુઓ, અલ્લાહની આ કેટલી મોટી કૃપા છે કે તેણે પોતાના સિવાય આપણને કોઈના બંદા નથી બનાવ્યા, પરંતુ લોકો તેના કૃતજ્ઞ અને આભારી નથી બનતા અને અકારણ સ્વયં ધડી-ઘડીને પોતાના રબ બનાવે છે અને તેમની બંદગી કરે છે. પછી તેઓ પોતાના સંબોધિત લોકોના દીનની આલોચના પણ કરે છે, પરંતુ અત્યંત યોગ્ય રીતે અને દિલ દુઃખાવાની દરેક રીતથી બચીને. બસ, એટલું કહેવાને પર્યાપ્ત સમજે છે કે આ ઉપાસ્યો જેમાંથી કોઈને તમે અન્નદાતા, કોઈને કૃપાઓ અને સુખસામગ્રી આપવાવાળો પ્રભુ, કોઈને ધરતીનો સ્વામી અને કોઈને ધનનો સ્વામી કે સ્વાસ્થ્ય અને રોગનો અધિકારી વગેરે કહો છો, આ બધા કેવળ નામો જ છે. આ નામોની પાછળ કોઈ વાસ્તવિક અન્નદાતા, પ્રભુ, સ્વામી અને રબ નથી. વાસ્તવિક સ્વામી સર્વોચ્ચ અલ્લાહ છે, જેને તમે પણ સૃષ્ટિનો સર્જનહાર અને પાલનહાર માનો છો અને તેણે આમાંથી કોઈને ખુદાઈ (પ્રભુતા) ચલાવવા અને બંદગી કરાવવાનું કોઈ પ્રમાણ નથી ઉતાર્યું. તેણે તો સત્તાના બધા અધિકારો પોતાના જ માટે વિશિષ્ટ કરી રાખ્યા છે અને તેનો આદેશ છે કે તેના સિવાય કોઈની બંદગી ન કરો.

(૫) — આનાથી એ પણ અનુમાન લગાવી શકાય છે કે હઝરત યુસુફ અલૈ. એ જેલના જીવનના આ આઠ-દસ વર્ષ કેવી રીતે પસાર કર્યા હશે. લોકો સમજે છે કે કુર્આનમાં, કેમ કે તેમના એક જ ઉપદેશનો ઉલ્લેખ છે, તેથી તેમણે કેવળ એક જ વાર દીનના આમંત્રણ માટે મોહું ખોલ્યું હતું. પરંતુ પહેલી વાત તો એક એ છે કે પયગંબર વિશે એ અનુમાન કરવું જ મોટી દુર્ભાવના છે કે તેઓ પોતાના વાસ્તવિક કાર્યથી બેપરવા હશે. પછી જે વ્યક્તિના પ્રચારની ધુનની એ સ્થિતિ હતી કે બે

وَقَالَ لِلَّذِي ظَنَّ أَنَّهُ نَاجٍ مِّنْهُمَا اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ فَأَنَسَهُ
الشَّيْطَانُ ذِكْرَ رَبِّهِ فَلَبِثَ فِي السِّجْنِ بِضْعَ سِنِينَ ﴿٤٣﴾ وَقَالَ
الْمَلِكُ إِنِّي أَرَى سَبْعَ بَقَرَاتٍ سِمَانٍ يَأْكُلُهُنَّ سَبْعُ عِجَافٍ

(૪૨) પછી તેમનામાંથી જેના વિષે ધારણા હતી કે છૂટી જશે, તેને યૂસુફે કહ્યું કે, “પોતાના રબ (મિસરના રાજા) પાસે મારો ઉલ્લેખ કરજે.” પરંતુ શૈતાને તેને એવો ગફલતમાં નાખ્યો કે તે પોતાના રબ (મિસરના રાજા) પાસે તેનો ઉલ્લેખ કરવાનું ભૂલી ગયો અને યૂસુફ કેટલાય વર્ષ કેદખાનામાં પડ્યો રહ્યો. (૩૫) (રુકૂઅ-૫) (૪૩) એક દિવસ (૩૬) બાદશાહે કહ્યું, ‘મેં સ્વપ્નમાં જોયું છે કે સાત હૃષ્ટપુષ્ટ ગાયો છે, ~~_____~~ વ્યક્તિઓ સ્વપ્નનું ફળ પૂછે છે અને તેઓ આ અવસરનો લાભ ઉઠાવીને દીનનો પ્રચાર શરૂ કરી દે છે, તેના વિશે એવું કેવી રીતે વિચારી શકાય છે કે તેણે જેલના આ અમુક વર્ષો મૌન જ વિતાવી દીધા હશે.

(૩૫) આ જગ્યાની સ્પષ્ટતા અમુક વિવરણકર્તાઓએ એ કરી છે કે, ‘શૈતાને હઝરત યૂસુફ અલૈ.ને પોતાના રબ (અર્થાત્ અલ્લાહ)ની યાદથી ગાફેલ કરી દીધા અને તેમણે એક બંદાથી ઇચ્છ્યું કે તે પોતાના રબ (મિસરના બાદશાહ) સામે તેમનો ઉલ્લેખ કરીને તેમની મુક્તિની કોશિશ કરે, તેથી અલ્લાહે તેમને આ સજા આપી કે તેઓ કેટલાક વર્ષો સુધી જેલમાં પડ્યા રહે.’ વાસ્તવમાં આ વિવરણ તદ્દન ખોટું છે. સાચું એ જ છે કે **فَأَنَسَهُ الشَّيْطَانُ ذِكْرَ رَبِّهِ** (પરંતુ શૈતાને તેને પોતાના માલિક સામે હઝરત યૂસુફનો ઉલ્લેખ કરવાનું ભુલાવી દીધું), મૂળ અરબી આયતમાં ‘હૂ’ અને ‘હી’ (તેના)ના સર્વનામો એ વ્યક્તિ માટે પ્રયુક્ત થયા છે, જેના વિશે હઝરત યૂસુફ અલૈ.નું અનુમાન હતું કે તેને મુક્તિ મળવાની છે અને આ આયતનો અર્થ એ છે કે, ‘શૈતાને તેને, અર્થાત્ જેને મુક્તિ મળવાની હતી, પોતાના માલિક સામે હઝરત યૂસુફ અલૈ.નો ઉલ્લેખ કરવાનું ભુલાવી દીધું.’ આ સંદર્ભમાં એક હદીસ પણ પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે કે નબી સલ્વ.એ ફરમાવ્યું, ‘જો યૂસુફ અલૈ.એ આ વાત ન કહી હોત, જે તેમણે કહી, તો તેઓ કેદમાં કેટલાય વર્ષો ન પડ્યા રહ્યા હોત.” પરંતુ અલ્લામા ઈબ્ને કસીર ફરમાવે છે કે, ‘આ હદીસ જેટલી રીતે રિવાયત કરવામાં આવી છે, તે તમામ ઝઈફ (નબળી) છે. કેટલીક રીતોથી આ ‘મરફૂઅ’ રિવાયત કરવામાં આવી છે અને તેમાં સુફિયાન બિન વકીઅ અને ઈબ્રાહીમ બિન યઝીદ રાવી (વર્ણનકર્તા) છે, જેઓ બંને અવિશ્વસનીય છે, અને કેટલીક રીતોથી આ ‘મુર્સલ’ છે, અને આવા મામલાઓમાં ‘મુર્સલ’નો વિશ્વાસ કરી શકાય નહીં.” આ ઉપરાંત, સંદર્ભને જોતાં પણ એ વાત સમજમાં આવે એવી નથી કે એક પીડિત વ્યક્તિનું પોતાની મુક્તિ માટે દુનિયાના ઉપાયો કરવા અલ્લાહથી બેપરવાઈ અને અલ્લાહ પર ભરોસોના અભાવનું પ્રમાણ માની લેવામાં આવ્યું હશે.

(૩૬) વચ્ચે ઘણા વર્ષોની કેદના સમયનો અહેવાલ છોડીને હવે વર્ણનનો સંબંધ એ જગ્યાથી જોડવામાં આવે છે, જ્યાંથી હઝરત યૂસુફ અલૈ.ની સાંસારિક ઉન્નતિ શરૂ થઈ.

મરફૂઅ: કોઈ સહાબી કે કોઈ તાબઈ કે કોઈ પણ વ્યક્તિ નબી અકરમ સલ્વ.નું નામ લઈને હદીસ વર્ણવે તે હદીસ ‘મરફૂઅ’ છે, ચાહે તેની સનદ લગાતાર હોય કે ન હોય. જો હદીસની સનદ લગાતાર ન હોય તો ‘ઝઈફ’ ગણાશે. જો સનદ લગાતાર હોય તો તેના રિવાયત કરનારાઓના દરજ્જાના વિલાજથી તે ‘સહીહ’ કે ‘હસન’ કહેવાશે. **મુર્સલ**: એવી હદીસ જેની સનદના કમમાં તાબઈ અને નબી અકરમ સલ્વ.ની વચ્ચે સહાબીનો ઉલ્લેખ ન હોય. (અનુ.)

وَسَبَّحَ سُنْبُلَاتٍ خُضْرٍ وَأَخْرَى يَبْسُطٍ ۖ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ أَفْتُونِي فِي رُءْيَايَ
 إِنَّ كُنْتُمْ لِلرُّءْيَا تَعْبُرُونَ ﴿٣٣﴾ قَالُوا أَصْغَاتُ أَحْلَامٍ ۗ وَمَا مَحْنُ
 بِتَأْوِيلِ الْأَحْلَامِ بِعَلِيَيْنَ ﴿٣٤﴾ وَقَالَ الَّذِي نَجَا مِنْهُمَا وَادَّكَرَ بَعْدَ
 أُمَّةٍ أَنَا أُنَبِّئُكُمْ بِتَأْوِيلِهِ فَأَرْسِلُونِ ﴿٣٥﴾ يُوسُفُ أَيُّهَا الصِّدِّيقُ أَفْتِنَا
 فِي سَبْعِ بَقَرَاتٍ سِمَانٍ يَأْكُلُهُنَّ سَبْعُ عِجَافٍ وَسَبْعِ سُنبُلَاتٍ
 خُضْرٍ وَأَخْرَى يَبْسُطٍ ۗ لَعَلِّي أَرْجِعُ إِلَى النَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿٣٦﴾

જેને સાત દૂબળી ગાયો ખાઈ રહી છે અને અનાજના સાત ડૂંડા લીલા છે અને બીજા સાત સૂકા. હે દરબારીઓ ! મને આ સ્વપ્નનું ફળ બતાવો, જો તમે સ્વપ્નનો અર્થ સમજતા હોવ.”^(૩૩) (૪૪) લોકોએ કહ્યું, “આ તો ગૂંચવણભર્યા સ્વપ્નની વાતો છે અને અમે આ પ્રકારના સ્વપ્નનો અર્થ નથી જાણતા.” (૪૫) તે બે કેદીઓમાંથી જે બચી ગયો હતો, અને તેને ઘણા લાંબા સમય પછી હવે વાત યાદ આવી, તેણે કહ્યું, “હું તમને લોકોને આ સ્વપ્નના ફળ બતાવું છું, મને જરા (કેદખાનામાં યૂસુફ પાસે) મોકલી આપો.”^(૩૬) (૪૬) તેણે જઈને કહ્યું, “યૂસુફ, હે સાક્ષાત સત્યનિષ્ઠ !^(૩૬) મને આ સ્વપ્નનો અર્થ બતાવ કે સાત હજુપુષ્ટ ગાયો છે, જેને સાત દૂબળી ગાયો ખાઈ રહી છે અને સાત ડૂંડા લીલા છે અને સાત સૂકા, કદાચ હું એ લોકો પાસે પાછો જાઉં અને કદાચ તેઓ જાણી લે.”^(૪૦)

(૩૭) બાઈબલ અને તલમૂદનું વર્ણન છે કે આ સ્વપ્નથી બાદશાહ ખૂબ જ પરેશાન થઈ ગયો હતો અને તેણે જાહેર એલાન દ્વારા પોતાના દેશના તમામ બુદ્ધિજીવીઓ, જ્યોતિષીઓ, ધર્મ-ગુરુઓ અને જાદુગરોને એકત્ર કરીને આ સૌના સામે આ પ્રશ્ન મૂક્યો હતો.

(૩૮) કુઆનિ અહીં સંક્ષિપ્તથી કામ લીધું છે. બાઈબલ અને તલમૂદથી આનું વિવરણ એ જાણવા મળે છે (અને અનુમાન પણ કહે છે કે જરૂર આવું થયું હશે) કે આ શરાબ પીવડાવનાર સરદારે યૂસુફની પરિસ્થિતિઓનું વર્ણન બાદશાહ સામે કર્યું અને જેલમાં તેના સ્વપ્ન અને તેના સાથીના સ્વપ્નનો જેવો સાચો અર્થ તેમણે બતાવ્યો હતો, તેનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો અને કહ્યું કે હું તેને આનો અર્થ પૂછીને આવું છું, મને જેલમાં તેનાથી મળવાની અનુમતિ આપવામાં આવે.

(૩૯) અરબીમાં શબ્દ ‘સિદીક’ પ્રયુક્ત થયો છે, જે અરબી ભાષામાં સચ્ચાઈ અને સત્યનિષ્ઠાના ઉચ્ચતમ્ દરજ્જા માટે પ્રયુક્ત થાય છે, તેનાથી અંદાજ કરી શકાય છે કે જેલમાં રોકાણ સમયે એ વ્યક્તિએ યૂસુફના નિષ્કલંક આચરણથી કેટલો ઊંડો પ્રભાવ ગ્રહણ કર્યો હતો અને આ પ્રભાવ આટલો લાંબો સમય વિત્યો હોવા છતાં કેટલ દૃઢ હતો. (‘સિદીક’ની વધારે સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: નિસા, ત્રીંધ ૯૯)

(૪૦) અર્થાત્ આપનો દરજ્જો અને મહત્વ જાણી લે અને તેમને ભાન થાય કે કઈ શ્રેણીના વ્યક્તિને તેમણે ક્યાં બંધ કરી રાખ્યો છે અને આ રીતે મને મારા એ વાયદાને પૂરો કરવાની તક મળી જાય, જે મેં આપની સાથે કેદના સમય વખતે કર્યો હતો.

مَا بَأْسَ النَّسْوَةِ الَّتِي قَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ ۖ إِنَّ رَبِّي بِكَيْدِهِنَّ
 عَلِيمٌ ﴿٥٠﴾ قَالَ مَا خَطْبُكُمْ إِذْ رَأَوْتُنَّ يُوسُفَ عَنْ نَفْسِهِ ۖ
 قُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا عَلِمْنَا عَلَيْهِ مِنْ سُوءٍ ۖ قَالَتِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ
 اإِنِّي حَصَّصْتُ الْخُبْرَ ۚ إِنَّا رَأَوْنَاهُ عَنْ نَفْسِهِ وَإِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ ﴿٥١﴾

મામલો છે જેમણે પોતાના હાથ કાપી નાખ્યા હતા? મારો રબ તો તેમની ચાલાકીઓથી વાકેફ જ છે. ”^(૪૩) (૫૧) એટલે બાદશાહે એ સ્ત્રીઓથી જાણકારી મેળવી, ^(૪૪) “તમારો શું અનુભવ છે તે વખતનો જ્યારે તમે યૂસુફને રીઝવવાની કોશિશ કરી હતી?” સૌએ એકી અવાજે કહ્યું, “અલ્લાહનું શરણ! અમે તો તેનામાં બૂરાઈનો અંશ સુદ્ધાં ન જોયો.” અઝીઝની પત્ની બોલી ઊઠી, “હવે સત્ય સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે, તે હું જ હતી જેણે તેને ફોસલાવવાની કોશિશ કરી હતી, નિ:શંક તે તદ્દન સાચો છે.”^(૪૫)

દષ્ટિમાં રાખો અને પછી જુઓ કે કુઆન તેમના જેલમાંથી નીકળવા અને બાદશાહથી મળવાની ઘટનાને કેટલા ગૌરવ અને માન-સન્માન અને સ્વાભિમાનની સાથે પ્રસ્તુત કરે છે. હવે એ નિર્ણય કરવો પ્રત્યેક દષ્ટિવાનનું પોતાનું કામ છે કે આ બંને ચિત્રોમાંથી કયું ચિત્ર પયગંબરના દરજ્જાથી વધારે મળતું આવે છે.

(૪૩) અર્થાત્ જ્યાં સુધી મારા રબનો મામલો છે, તેને તો પહેલાથી જ મારા નિર્દોષ હોવાની સ્થિતિની ખબર છે, પરંતુ તમારા રબને મારી મુક્તિથી પહેલા એ મામલાની પૂરી તપાસ કરી લેવી જોઈએ, જેના કારણે મને જેલમાં નાખવામાં આવ્યો હતો, કેમ કે હું કોઈ સંદેહ અને કોઈ ભ્રમનું કલંક લઈને દુનિયાની સામે આવવા નથી માગતો. મને મુક્ત કરવો છે તો પહેલા સૌની સામે એ સાબિત થવું જોઈએ કે હું નિર્દોષ હતો. ખરા દોષી તમારા રાજ્યના કર્તાહર્તા અને કર્મચારીઓ હતા, જેમણે પોતાની પત્નીઓની ચરિત્રહીનતાની સજા મારી શાલીનતાને આપી.

આ માંગને હઝરત યૂસુફ અલૈ. જે શબ્દોમાં પ્રસ્તુત કરે છે, તેનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મિસરનો બાદશાહ આ સમગ્ર ઘટનાને પહેલાથી જાણતો હતો, જે અઝીઝની પત્ની તરફથી મિજબાનીના પ્રસંગે બની હતી, બલકે તે એવી પ્રસિદ્ધ ઘટના હતી કે તેના તરફ માત્ર એક ઈશારો જ પર્યાપ્ત હતો.

વધુમાં, આ માંગમાં હઝરત યૂસુફ અલૈ. મિસરના અઝીઝની પત્નીને છોડીને કેવળ હાથ કાપવાવાળી સ્ત્રીઓનો ઉલ્લેખ પર્યાપ્ત સમજે છે. આ તેમના અત્યંત સૌજન્યશીલતાનો એક વધુ પુરાવો છે. આ સ્ત્રીએ તેમના સાથે ચાહે ગમે તેટલી બૂરાઈ કરી હોય, તેમ છતાં તેના પતિનો તેમના પર ઉપકાર હતો, તેથી તેમને ન ઈચ્છ્યું કે તેની પ્રતિષ્ઠાને સ્વયં કોઈ હાનિ પહોંચાડે.

(૪૪) સંભવ છે કે શાહી મહેલમાં એ તમામ સ્ત્રીઓને એકત્ર કરીને આ સાક્ષી લેવામાં આવી હોય અને એ પણ સંભવ છે કે બાદશાહે કોઈ ખાસ વિશ્વસનીય વ્યક્તિને મોકલીને એક-એક કરીને તેમનાથી જાણકારી મેળવી હોય.

(૪૫) અનુમાન કરી શકાય છે કે આ સાક્ષીઓએ કેવી રીતે આઠ-નવ વર્ષ પહેલાની ઘટનાઓને તાજા કરી દીધી હશે, કેવી રીતે હઝરત યૂસુફ અલૈ.નું વ્યક્તિત્વ કેદના ગુમનામીના લાંબા સમયગાળામાંથી નીકળીને એકાએક ફરી ઉપર આવી ગયું હશે, અને કેવી રીતે મિસરના તમામ ઉચ્ચ વર્ગના લોકો, પ્રતિષ્ઠિત લોકો, મધ્યમ વર્ગીય લોકો

ذٰلِكَ لِيَعْلَمَ اَنِّي لَمْ اَخْنُهُ بِالْغَيْبِ وَاَنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِي كَيْدَ الْخٰتِئِيْنَ ﴿٥٢﴾

وَمَا اَبْرِيْ نَفْسِيْ ۚ اِنَّ النَّفْسَ لَا مَارَةَ بِالسُّوْءِ اِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّيْ ۗ ط

اِنَّ رَبِّيْ غَفُوْرٌ رَّحِيْمٌ ﴿٥٣﴾ وَقَالَ الْمَلِكُ اَتْتُوْنِيْ بِهٖ اَسْتَخْلِصُهٗ

لِنَفْسِيْ ۚ فَلَمَّا كَلَمَهٗ قَالَ اِنَّكَ الْيَوْمَ لَدَيْنَا مَكِيْنٌ اَمِيْنٌ ﴿٥٤﴾

قَالَ اجْعَلْنِيْ عَلٰى خَزَايِنِ الْاَرْضِ ۚ اِنِّيْ حَفِيْظٌ عَلِيْمٌ ﴿٥٥﴾

الْحٰتِئِيْنَ

અને સામાન્ય લોકો સુધી આપની નૈતિક શાખ સ્થાપિત થઈ ગઈ હશે. આનાપછી એ વાત જરાપણ આશ્ચર્યજનક નથી રહેતી કે હઝરત યૂસુફ અલૈ. એ બાદશાહથી મુલાકાતના પ્રસંગે ધરતીના ખજાનાઓ પોતાને સુપ્રત કરવાની માંગ કેવી નિર્મિકતા અને નિઃસંકોચપણે કરી દીધી અને બાદશાહે શા માટે તેનો નિઃસંકોચ સ્વીકાર કરી લીધો. (૫૨) આ વાત કદાચ હઝરત યૂસુફ અલૈ. એ એ સમયે કહી હશે, જ્યારે જેલમાં આપને તપાસના પરિણામના સમાચાર આપવામાં આવ્યા હશે. કેટલાક વિવરણકર્તાઓ આ વાક્યને હઝરત યૂસુફ અલૈ.નું નહીં, બલકે અઝીઝની પત્નીના કથનનો એક અંશ બતાવે છે. તેમની દલીલ એ છે કે આ વાક્ય અઝીઝની પત્નીના કથન પછી તરત જ આવ્યું છે અને વચ્ચે કોઈ શબ્દ એવો નથી અને ન એવો કોઈ સંકેત જોવા મળે છે, જેનાથી એમ સમજવામાં આવે કે, ‘ઇન્નહુ લ-મિન-સ્સાદિકીન’ (નિઃશંક, એ તદ્દન સાચો છે) પર અઝીઝની પત્નીનું કથન સમાપ્ત થઈ ગયું અને પછીની વાત હઝરત યૂસુફ અલૈ.ના મોઢેથી અદા થઈ, જો કે અહીં વર્ણન-શૈલી પોતાનામાં એક મોટો સંકેત છે કે જેના હોવાથી કોઈ અન્ય સંકેતની જરૂર રહેતી નથી. પહેલું વાક્ય તો નિશ્ચિતપણે અઝીઝની પત્નીના મોઢાનું લાગે છે, પરંતુ શું ખીજું વાક્ય પણ તેની હેસિયત અનુસાર દેખાયું છે? અહીં તો વાણીની શૈલી સાંકેત બતાવી રહી છે કે આને કહેવાવાળા હઝરત યૂસુફ અલૈ. છે, ન કે મિસરના અઝીઝની પત્ની. આ વાણીમાં જે વિશાળહૃદયતા, જે સૌજન્યશીલતા, જે વિનમ્રતા અને જે ખુદાતરસી (ઈશપરાયણતા) બોલી રહી છે, તે સ્વયં સાક્ષી છે કે આ વાક્ય એ મોઢાથી નીકળેલું નથી હોઈ શકતું, જેનાથી ‘હે-ત-લ-ક’ (આવી જા) નીકળ્યું હતું. (૫૩) આ બાદશાહે તરફથી જાણે એક સ્પષ્ટ સંકેત હતો કે આપને દરેક જવાબદારીનું પદ સુપ્રત કરી શકાય છે. (૫૪) આનાથી પહેલા જે કંઈ સ્પષ્ટતાઓ અને વિવરણ આવી ચૂક્યા છે, તેના પ્રકાશમાં જોવામાં આવે તો સ્પષ્ટ દેખાય

અને સામાન્ય લોકો સુધી આપની નૈતિક શાખ સ્થાપિત થઈ ગઈ હશે. આનાપછી એ વાત જરાપણ આશ્ચર્યજનક નથી રહેતી કે હઝરત યૂસુફ અલૈ. એ બાદશાહથી મુલાકાતના પ્રસંગે ધરતીના ખજાનાઓ પોતાને સુપ્રત કરવાની માંગ કેવી નિર્મિકતા અને નિઃસંકોચપણે કરી દીધી અને બાદશાહે શા માટે તેનો નિઃસંકોચ સ્વીકાર કરી લીધો.

(૫૨) આ વાત કદાચ હઝરત યૂસુફ અલૈ. એ એ સમયે કહી હશે, જ્યારે જેલમાં આપને તપાસના પરિણામના સમાચાર આપવામાં આવ્યા હશે. કેટલાક વિવરણકર્તાઓ આ વાક્યને હઝરત યૂસુફ અલૈ.નું નહીં, બલકે અઝીઝની પત્નીના કથનનો એક અંશ બતાવે છે. તેમની દલીલ એ છે કે આ વાક્ય અઝીઝની પત્નીના કથન પછી તરત જ આવ્યું છે અને વચ્ચે કોઈ શબ્દ એવો નથી અને ન એવો કોઈ સંકેત જોવા મળે છે, જેનાથી એમ સમજવામાં આવે કે, ‘ઇન્નહુ લ-મિન-સ્સાદિકીન’ (નિઃશંક, એ તદ્દન સાચો છે) પર અઝીઝની પત્નીનું કથન સમાપ્ત થઈ ગયું અને પછીની વાત હઝરત યૂસુફ અલૈ.ના મોઢેથી અદા થઈ, જો કે અહીં વર્ણન-શૈલી પોતાનામાં એક મોટો સંકેત છે કે જેના હોવાથી કોઈ અન્ય સંકેતની જરૂર રહેતી નથી. પહેલું વાક્ય તો નિશ્ચિતપણે અઝીઝની પત્નીના મોઢાનું લાગે છે, પરંતુ શું ખીજું વાક્ય પણ તેની હેસિયત અનુસાર દેખાયું છે? અહીં તો વાણીની શૈલી સાંકેત બતાવી રહી છે કે આને કહેવાવાળા હઝરત યૂસુફ અલૈ. છે, ન કે મિસરના અઝીઝની પત્ની. આ વાણીમાં જે વિશાળહૃદયતા, જે સૌજન્યશીલતા, જે વિનમ્રતા અને જે ખુદાતરસી (ઈશપરાયણતા) બોલી રહી છે, તે સ્વયં સાક્ષી છે કે આ વાક્ય એ મોઢાથી નીકળેલું નથી હોઈ શકતું, જેનાથી ‘હે-ત-લ-ક’ (આવી જા) નીકળ્યું હતું.

(૫૩) આ બાદશાહે તરફથી જાણે એક સ્પષ્ટ સંકેત હતો કે આપને દરેક જવાબદારીનું પદ સુપ્રત કરી શકાય છે. (૫૪) આનાથી પહેલા જે કંઈ સ્પષ્ટતાઓ અને વિવરણ આવી ચૂક્યા છે, તેના પ્રકાશમાં જોવામાં આવે તો સ્પષ્ટ દેખાય

છે કે આ કોઈ નોકરીનું આવેદન-પત્ર નહોતું, બલ્કે વાસ્તવમાં આ એ ક્રાંતિના દરવાજા ખોલવાનો અંતિમ પ્રહાર હતો, જે હઝરત યુસુફ અલૈ.ની નૈતિક શક્તિથી પાછલા દસ-બાર વર્ષમાં વિકસિત થઈને પ્રગટ થવા માટે તૈયાર થઈ ચૂકી હતી, અને જેના દરવાજાને ખોલવા માટે કેવળ એક થપાટની જરૂર હતી. હઝરત યુસુફ અલૈ. પરીક્ષાઓના એક લાંબા ક્રમમાંથી પસાર થઈને આવી રહ્યા હતા. આ પરીક્ષાઓમાં તેમણે સાબિત કરી બતાવ્યું હતું કે તેઓ અમાનત, સચ્ચાઈ, જ્ઞાન, આત્મ-સંયમ, સહનશીલતા, સૂઝબૂઝ અને મામલાઓને સમજવામાં ઓછામાં ઓછા પોતાના યુગના લોકોની વચ્ચે તો પોતાનું દષ્ટાંત નથી રાખતા. તેમનું રક્ષણ કરનાર અને જ્ઞાની હોવું હવે કેવળ એક દાવો ન હતો, બલ્કે એક પ્રમાણિત ઘટના હતી, જેના પર સામાન્ય અને વિશિષ્ટ, જનતા અને બાદશાહ સૌ ઈમાન લાવી ચૂક્યા હતા. હવે જો કંઈ કસર બાકી હતી તો તે માત્ર એટલી હતી કે હઝરત યુસુફ અલૈ. સ્વયં શાસનના એ અધિકારોને પોતાના હાથમાં લેવા માટે રાજ થઈ જાય, જેના માટે બાદશાહ અને તેના દરબારીઓ સારી રીતે જાણી ચૂક્યા હતા કે તેમનાથી વધારે યોગ્ય વ્યક્તિ બીજો કોઈ નથી. તેથી આ એ કમી હતી જે તેમણે પોતાના આ વાક્યથી પૂરી કરી દીધી અને તેમની જીભથી આ માંગના નીકળતાં જ બાદશાહ અને તેની કાઉન્સિલે તેને હૃદયપૂર્વક માની લીધી.

આ અધિકારો, જે હઝરત યુસુફ અલૈ.એ માંગ્યા અને તેમને સુપ્રત કરવામાં આવ્યા. તેમનું સ્વરૂપ શું હતું? ન જાણવાવાળા અહીં ‘ધરતીના ખજાના’ના શબ્દો અને આગળ ચાલીને અનાજ-વિતરણનો ઉલ્લેખ કરીને અનુમાન લગાવે છે કે કદાચ આ કોષાધ્યક્ષ કે માલસામાનનો અધિકારી કે દુષ્કાળ કમિશ્નર કે નાણા-મંત્રી કે ખાદ્યમંત્રી જેવું કોઈ પદ હશે, પરંતુ કુર્આન, બાઈબલ, તલમૂદની સર્વમાન્ય સાક્ષી છે કે વાસ્તવમાં હઝરત યુસુફ અલૈ.ને મિસરના સામ્રાજ્યના સર્વેસર્વા (રોમન પરિભાષામાં ડિક્ટેટર) બનાવવામાં આવ્યા હતા, અને દેશને બનાવવું-બગાડવું બધું જ તેમના અધિકારમાં આપી દેવામાં આવ્યું હતું. કુર્આન કહે છે કે હઝરત યાકૂબ અલૈ. જ્યારે મિસર પહોંચે છે, તે વખતે યુસુફ અલૈ. શાસન કરી રહ્યા હતા. (وَرَفَعْنَا قُرْبَانُكَ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ فَهُوَ مُكَذِّبُكَ) અર્થાત્ તેણે પોતાના માતા-પિતાને ઉઠાવીને પોતાની પાસે સિંહાસન પર બેસાડી દીધા.) યુસુફ ના પોતાના મોઢેથી નીકળેલું આ વાક્ય કુર્આનમાં નોંધવામાં આવ્યું છે કે **لَقَدْ آتَيْنَاكَ فِيهَا حِكْمًا وَمَا يُخَالِفُ بِمَا جَاءَكَ مِنَ الْمُلُوكِ لِمَنْ تَشَاءُ** (હે મારા રબ ! તેં મને સત્તા પ્રદાન કરી.) ખ્યાલાની ચોરીના પ્રસંગે સરકારી કર્મચારીઓ હઝરત યુસુફ અલૈ. ના ખ્યાલાને બાદશાહનો ખ્યાલો કહે છે (لَقَدْ آتَيْنَاكَ فِيهَا حِكْمًا وَمَا يُخَالِفُ بِمَا جَاءَكَ مِنَ الْمُلُوكِ لِمَنْ تَشَاءُ) અને અલ્લાહ મિસર પર તેમની સત્તાનું વર્ણન આ રીતે કરે છે કે આખા મિસરની ભૂમિ તેમની હતી (وَرَفَعْنَا قُرْبَانُكَ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ فَهُوَ مُكَذِّبُكَ). રહી બાઈબલ, તો તે સાક્ષી આપે છે કે ફિરઓને હઝરત યુસુફ અલૈ.ને કહ્યું,

“તેથી તું મારા ઘરનો સર્વેસર્વા હોઈશ અને મારી તમામ પ્રજા તારા આદેશ પર ચાલશે, કેવળ સિંહાસનનો સ્વામી હોવાના કારણે હું શ્રેષ્ઠતમ્ હોઈશ. જુઓ, હું તને સમગ્ર મિસરનો શાસક બનાવું છું... અને તારી આજ્ઞા વિના કોઈ વ્યક્તિ આ આખા મિસરમાં પોતાનો હાથ કે પગ હલાવી નહીં શકે અને ફિરઓને યુસુફનું નામ ઝઠિનાત ફઅનિયહ (દુનિયાને મુક્તિ અપાવનાર) રાખ્યું.” (Genesis, 41:39-45)

અને, તલમૂદ કહે છે કે યુસુફના ભાઈઓએ મિસરથી પાછા જઈને પોતાના પિતાને મિસરના શાસક (યુસુફ)ની પ્રશંસા કરતા વર્ણન કર્યું—

“પોતાના દેશના રહેવાસીઓ પર તેની સત્તા સર્વોચ્ચ છે. તેના આદેશ પર તેઓ નીકળે છે અને તેના જ આદેશ પર તેઓ પ્રવેશ કરે છે. તેની જીભ આખા દેશ પર રાજ કરે છે. કોઈ મામલામાં ફિરઓનના આદેશની જરૂર નથી હોતી.”

બીજો પ્રશ્ન એ છે કે હઝરત યુસુફ અલૈ.એ આ અધિકારો ક્યા ઉદ્દેશ્યોથી માંગ્યા હતા? એક કાફિર હકૂમત (ધર્મહીન શાસન)ની વ્યવસ્થાને તેના કુફયુક્ત નિયમો અને કાનૂન પર જ ચલાવવા માટે અથવા દેશની સંસ્કૃતિ, નૈતિક અને રાજકીય વ્યવસ્થાને ઈસ્લામ અનુસાર ઢાળી દેવા માટે? આ પ્રશ્નોનો સૌથી સારો ઉત્તર એ છે જે અલ્લામા જમખશરીએ પોતાની તફસીર (વિવરણ) ‘કશ્શાફ’માં આપ્યો છે, તેઓ લખે છે—

“હઝરત યુસુફે **لَقَدْ آتَيْنَاكَ فِيهَا حِكْمًا وَمَا يُخَالِفُ بِمَا جَاءَكَ مِنَ الْمُلُوكِ لِمَنْ تَشَاءُ** (મને ધરતીના ખજાના આપો) જે ફરમાવ્યું, તો તેનાથી તેમનો ઉદ્દેશ્ય કેવળ એ હતો કે તેમને અલ્લાહના આદેશોને લાગુ કરવા અને સત્ય સ્થાપિત કરવા અને ન્યાયના પ્રસારનો અવસર મળી જાય અને તેઓ એ કાર્યને પૂરું કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરી લે જેના માટે પયગંબરોને મોકલવામાં આવે છે. તેમણે બાદશાહીના

وَكَذَلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الْأَرْضِ ۖ يَتَّبِعُوا مِنْهَا حَيْثُ يَشَاءُ ط
نُصِيبُ بِرَحْمَتِنَا مَنْ نَشَاءُ وَلَا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ ﴿۵۱﴾

(૫૬) આવી રીતે અમે તે ભૂમિમાં યૂસુફ માટે સત્તાનો માર્ગ મોકળો કર્યો, તેને પૂર્ણ અધિકાર પ્રાપ્ત હતો કે તેમાં જ્યાં ઇચ્છે ત્યાં પોતાનું સ્થાન બનાવે. (૫૮) અમે અમારી કૃપા, જેને ઇચ્છીએ છીએ પ્રદાન કરીએ છીએ.

સદાચારી લોકોનો બદલો અમારા ત્યાં વ્યર્થ જતો નથી,

મોહ અને દુનિયાની લાલચમાં આ માંગ કરી ન હતી, બલ્કે એ જાણતા હોવા છતાં કરી હતી કે કોઈ બીજો વ્યક્તિ તેમના સિવાય એવો નથી, જે આ કાર્યને પૂરું કરી શકે.”

અને, સાચું એ છે કે આ પ્રશ્ન વાસ્તવમાં એક વધારે પ્રશ્ન ઊભો કરે છે, જે આનાથી પણ વધારે મહત્વપૂર્ણ અને મૌલિક પ્રશ્ન છે, અને તે એ છે કે હઝરત યૂસુફ અલૈ. શું પયગંબર પણ હતા કે નહીં? જો પયગંબર હતા, તો શું કુર્આનમાં આપણને પયગંબરીની આ જ ધારણા મળે છે કે ઈસ્લામનું આમંત્રણ આપનાર સ્વયં કુફની વ્યવસ્થાને કુફના નિયમો પર ચલાવવા માટે પોતાની સેવાઓ પ્રસ્તુત કરે? બલ્કે આ પ્રશ્ન આના પર જ સમાપ્ત થતો નથી, આનાથી પણ વધારે સૂક્ષ્મ અને કઠોર એક બીજા પ્રશ્ન પર જઈને અટકે છે, અર્થાત્ એ કે હઝરત યૂસુફ અલૈ. એક સત્યવાદી માણસ પણ હતા કે નહીં? જો સત્યવાદી હતા તો શું એક સત્યવાદી વ્યક્તિનું આ જ કાર્ય છે કે જેલમાં તો તે પોતાની પયગંબરીના આમંત્રણની શરૂઆત એ પ્રશ્નથી કરે કે ‘અનેક રબ સારા છે કે તે એક અલ્લાહ જે સૌ પર પ્રભુત્વશાળી છે’ અને વારંવાર મિસરવાસીઓ પર પણ સ્પષ્ટ કરી દે કે તમારા આ અનેક અલગ-અલગ સ્વયં ઘરેલા ખુદાઓમાંથી એક આ મિસરનો બાદશાહ પણ છે અને સાફ-સાફ પોતાના મિશનની મૂળભૂત આસ્થા એ બતાવે કે ‘શાસન-સત્તાનો અધિકાર એક અલ્લાહ સિવાય કોઈના માટે નથી’, પરંતુ જ્યારે વ્યવહારિક પરીક્ષાની ઘડી આવે તો એ જ વ્યક્તિ સ્વયં એ શાસન-વ્યવસ્થાનો સેવક, બલ્કે વ્યવસ્થાપક, સુરક્ષા કરવાવાળો અને મદદગાર સુદ્ધાં બની જાય, જે મિસરના બાદશાહની ખુદાઈ (પ્રભુતા)માં ચાલી રહી હતી અને જેની મૂળભૂત વિચારધારા હતી કે ‘શાસન-સત્તાના અધિકારો અલ્લાહ માટે નથી, બલ્કે બાદશાહ માટે છે.’*

(૪૮) અર્થાત્ હવે મિસરની સમગ્ર ધરતી તેની હતી. તેની દરેક જગ્યાને તે પોતાની જગ્યા કહી શકતો હતો. ત્યાં કોઈ ખૂણો પણ એવો રહ્યો ન હતો, જે તેને રોકી શકતો હોય. આ જાણે એ પૂર્ણ પ્રભુત્વ અને સર્વવ્યાપી સત્તાનું વર્ણન છે

★ હકીકત એ છે કે આ જગ્યાના વિવરણમાં પતનના જમાનાના મુસલમાનોએ કંઈક એવી માનસિકતાનું પ્રદર્શન કર્યું છે, જે ક્યારેક યહૂદીઓની વિશેષતા હતી. આ તો યહૂદીઓની દશા હતી કે જ્યારે તેઓ માનસિક અને નૈતિક પતનમાં ગ્રસ્ત થયા તો અગાઉના ઇતિહાસમાં જે-જે બુદ્ધિગર્ભ (મહાનુભાવો)ના વ્યક્તિત્વો તેમને ઊંચાઈ પર ચઢવાનો પાઠ આપતા હતા, તે સૌને તેઓ નીચે પાડીને પોતાના સ્થાને ઉતારી લાવતા, જેથી પોતાના માટે હજુ વધારે પતનગ્રસ્ત થવાનું બહાનું ઊભું કરે. અફસોસ કે આવું જ કંઈક મુસલમાનોએ પણ કર્યું. તેમને કાફિર સરકારોની ચાકરી કરવી હતી. પરંતુ આ પતનમાં જતાં ઈસ્લામ અને તેના ધ્વજવાહકોની ઊંચાઈ જોઈને તેમનું શરમ આવી, તેથી આ શરમને દૂર કરવા અને પોતાના અંતરાત્માને રાજ કરવા માટે આ લોકો પોતાના સાથે આ મહાનતમ્ પયગંબરોને પણ કુફ (અધર્મ)ની ચાકરીની પાઈમાં લઈ પડ્યા, જેમનું જીવન વાસ્તવમાં તેમને એ શીખ આપી રહ્યું હતું કે જો કોઈ દેશમાં એક અને માત્ર એક સાહસિક અને નિહર મોમિન પણ નિષ્ઠાપૂર્ણ ઈસ્લામી ચરિત્ર અને ઈમાનનું વ્યવહારિક શાણપણ અને બુદ્ધિમત્તા ધરાવતો હોય તો તે એકલો પોતાના અનન્ય આચરણ અને પોતાની વિવેકશીલતાના જોરે ઈસ્લામી ક્રાંતિ આણી શકે છે, અને એ કે મોમિનની નૈતિક શક્તિ (એ શરતે કે તે તેનો ઉપયોગ જાણતો હોય અને તેના ઉપયોગનો ઈરાદો પણ રાખતો હોય તો) સૈનિક-બળ અને શસ્ત્રો અને સાધન-સામગ્રી વગર પણ દેશો જીતી શકે છે અને સલ્તનતોને આધીન કરી લે છે. (તફ્હીમુલકુર્આન, ભા-૨, સૂર: યૂસુફ, નોંધ ૪૭અ) (અનુ.)

وَلَا جُرْأَلْ خَيْرٌ لِلَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ ﴿٥٧﴾ وَجَاءَ أَخُوهُ
يُوسُفَ فَدَخَلُوا عَلَيْهِ فَعَرَفَهُمْ وَهُمْ لَهُ مُنْكَرُونَ ﴿٥٨﴾

(૫૭) અને આભિરતનો બદલો એ લોકો માટે વધુ સારો છે જેઓ ઈમાન લઈ આવ્યા અને અલ્લાહથી ડરીને કામ કરતા રહ્યા. ^(૫૭) (રુકૂઅ-૭) (૫૮) યૂસુફના ભાઈઓ મિસર આવ્યા અને તેના ત્યાં હાજર થયા. ^(૫૮) તેણે તેમને ઓળખી લીધા, પરંતુ તેઓ તેને જાણતા ન હતા. ^(૫૯)

જે હઝરત યૂસુફ અલૈ.ને એ દેશ પર પ્રાપ્ત હતી. પુરાણા વિવરણકર્તાઓ પણ આ આયતનું આ જ વિવરણ લખે છે. તેથી ઈબને ઝૈદના સંદર્ભથી અલ્લામા ઈબને જરીર તબરીએ પોતાના વિવરણમાં આનો અર્થ બતાવ્યો છે કે, “અમે યૂસુફને એ તમામ વસ્તુઓનો માલિક બનાવી દીધો, જે મિસરમાં હતી, દુનિયાના એ હિસ્સામાં તે જ્યાં જે કંઈ ઈચ્છતો કરી શકતો હતો, તે ધરતી તેના હવાલે કરી દેવામાં આવી હતી, ત્યાં સુધી કે જો તે ઈચ્છતો કે ફિરઝોનને પોતાના આધીન કરી લે અને સ્વયં તેનાથી ઉપર થઈ જાય તો પણ કરી શકતો હતો.” બીજું કથન અલ્લામા ઈબને જરીર તબરીએ મુજાહિદનું નોંધ્યું છે, જેઓ મોટા વિવરણકર્તાઓમાંથી છે. તેમનું માનવું છે કે મિસરના બાદશાહે યૂસુફ અલૈ. ના હાથ પર ઈસ્લામ સ્વીકારી લીધો હતો.

(૪૯) આ ચેતવણી છે એ વાત પર કે કોઈ વ્યક્તિ દુનિયાના શાસન અને સત્તાને ભલાઈ અને સદ્કાર્યોનો અસલી બદલો અને વાસ્તવિક અપેક્ષિત બદલો ન સમજી બેસે, બલકે સાવધાન રહે કે સર્વોત્તમ બદલો અને એ બદલો જે ઈમાનવાળાઓને અપેક્ષિત હોવો જોઈએ, તે એ છે જે અલ્લાહ આભિરતમાં પ્રદાન કરશે.

(૫૦) અહીં ફરી સાત-આઠ વર્ષની ઘટનાઓને વચ્ચે છોડીને વર્ષાન-કમને એ જગ્યાએ જોડી દેવામાં આવેલ છે, જ્યાંથી બની ઈસરાઈલના મિસર જવા અને હઝરત યાકૂબ અલૈ.ને પોતાના ખોવાઈ ગયેલા પુત્રના સમાચાર મળવાની શરૂઆત થાય છે. વચ્ચે જે ઘટનાઓ છોડી દેવામાં આવી છે, તેનો સાર એ છે કે સ્વપ્રવાળી ભવિષ્યવાણી અનુસાર હઝરત યૂસુફ અલૈ.ના શાસનના પહેલા સાત વર્ષ મિસરમાં ખૂબ જ સમૃદ્ધિના વિત્યા અને એ દિવસોમાં તેમણે આવનારાં દુષ્કાળ માટે એ બધા ઉપાયો કરી લીધા, જેની સલાહ બાદશાહના સ્વપ્રનું ફળ બતાવતી વખતે તેઓ આપી ચૂક્યા હતા. તે પછી દુષ્કાળનો ગાળો શરૂ થયો અને આ દુષ્કાળ કેવળ મિસરમાં જ ન હતો, બલકે આસપાસના દેશો પણ તેની લપેટમાં આવી ગયા હતા. શામ (સીરિયા), ફલસ્તિન (પેલેસ્ટાઈન), પૂર્વ જોર્ડન, ઉત્તર આરબ બધી જગ્યાએ અકાળ પડ્યો હતો. આ પરિસ્થિતિમાં હઝરત યૂસુફ અલૈ.ની સૂઝબૂઝવાળા પ્રબંધના કારણે કેવળ મિસર જ એક અવો દેશ હતો, જ્યાં દુષ્કાળ પછી પણ અનાજનો પુષ્કળ જથ્થો હતો. તેથી પાહોસી દેશોના લોકો વિવશ થઈને અનાજ પ્રાપ્ત કરવા માટે મિસર તરફ વળ્યા. આ જ એ અવસર હતો, જ્યારે ફલસ્તિનથી હઝરત યૂસુફ અલૈ.ના ભાઈઓ અનાજ ખરીદવા માટે મિસર પહોંચ્યા, કદાચ હઝરત યૂસુફ અલૈ.એ અનાજની યોજના એ રીતે બનાવી હશે કે બહારની દુનિયામાં વિશેષ અનુમતિ-પત્રો વગર અને વિશેષ માત્રાથી વધારે અનાજ જઈ શકતું નહીં હોય. આ કારણે જ્યારે યૂસુફ અલૈ.ના ભાઈઓએ વિદેશથી આવીને અનાજ પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છ્યું હશે, તો તેમને તેના માટે વિશેષ અનુમતિ-પત્ર પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર પડી હશે અને આ રીતે હઝરત યૂસુફ અલૈ. ની સામે તેમને હાજર થવાની આવશ્યકતા પડી હશે.

(૫૧) હઝરત યૂસુફ અલૈ.ના ભાઈઓનું તેમને ન ઓળખવું કંઈ અસંભવ નથી. જે વખતે તેમણે આપને કૂવામાં ફેંક્યા હતા, તે વખતે આપ માત્ર સત્તર વર્ષના યુવાન હતા અને હવે આપની ઉંમર ૩૯ વર્ષના લગભગ હતી. આટલી

وَلَبَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهَّازِهِمْ قَالَ ائْتُونِي بِأَخٍ لَّكُمْ مِّنْ أَبِيكُمْ ؕ أَلَا تَرَوْنَ أَنِّي أُوْفِي الْكَيْلَ وَأَنَا خَيْرُ الْمُنْزِلِينَ ﴿٥٩﴾ فَإِنْ لَّمْ تَأْتُونِي بِهِ فَلَا كَيْلَ لَكُمْ عِنْدِي وَلَا تَقْرَبُونِ ﴿٦٠﴾ قَالُوا سَنُرَاوِدُ عَنْهُ أَبَاهُ وَإِنَّا لَفِعْلُونَ ﴿٦١﴾ وَقَالَ لِفِتْيَانِهِ اجْعَلُوا بِضَاعَتَهُمْ فِي رِحَالِهِمْ لَعَلَّهُمْ يَعْرِفُونَهَا إِذَا انْقَلَبُوا إِلَىٰ أَهْلِهِمْ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ﴿٦٢﴾ فَلَبَّا رَجَعُوا إِلَىٰ أَبِيهِمْ قَالُوا يَا أَبَانَا مُنِعَ مِنَّا الْكَيْلُ فَأرْسِلْ مَعَنَا أَخَانًا نَّكْتُلُ وَإِنَّا لَهُ لَحَفِظُونَ ﴿٦٣﴾ قَالَ هَلْ أَمْنُكُمْ عَلَيْهِ إِلَّا كَمَا أَمْنُتُكُمْ

પહી જ્યારે તેણે તેમનો સામાન તૈયાર કરાવી દીધો તો જતી વખતે તેમને કહ્યું, “તમારા

ઓરમાન ભાઈને મારા પાસે લાવજો. જોતા નથી કે હું કેવી રીતે માપ ભરીને આપું છું અને કેવો સારો

અતિથિ-સત્કાર કરવાવાળો છું. (૬૦) જો તમે તેને નહીં લાવો તો મારા પાસે તમારા માટે કોઈ અનાજ

નથી, બલકે તમે મારા નજીક પણ ફરકશો નહીં.” (૬૧) તેમણે કહ્યું, “અમે પ્રયત્ન કરીશું કે પિતાજી

તેને મોકલવા માટે રાજી થઈ જાય, અને અમે આવું જરૂર કરીશું.” (૬૨) યૂસુફે પોતાના ગુલામોને

ઈશારો કર્યો કે, ‘આ લોકોએ અનાજના બદલામાં જે માલ આપ્યો છે, તે યૂપયાપ તેમના સામાનમાં જ

મૂકી દો.’ યૂસુફે આવું એ આશાએ કર્યું કે ઘરે પહોંચીને તેઓ પોતાનો પાછો મેળવેલ માલ ઓળખી જશે

(અથવા આ ઉદારતા બદલ આભારી થશે) અને અશક્ય નથી કે ફરી પાછા આવે. (૬૩) જ્યારે તેઓ

પોતાના પિતાના પાસે ગયા તો કહ્યું, “પિતાજી! હવે પછી અમને અનાજ આપવાનો ઈન્કાર કરી

દેવામાં આવ્યો છે, તેથી આપ અમારા ભાઈને અમારા સાથે મોકલી દો જેથી અમે અનાજ લઈને

આવીએ, અને તેની સુરક્ષાના અમે જવાબદાર છીએ.” (૬૪) પિતાએ જવાબ આપ્યો, “શું હું તેના

મામલામાં તમારા પર એવો જ વિશ્વાસ કરું જેવો આ પહેલાં તેના ભાઈના મામલામાં કરી ચૂક્યો છું?

લાંબી મુદત માણસને ઘણી રીતે બદલી નાખે છે. વધુમાં, આ તો તેમણે વિચાર્યું નહીં હોય કે જે ભાઈને તેઓ

કૂવામાં ફેંકી આવ્યા હતા, તે આજે મિસરનો સર્વેસર્વા હશે.”

(૫૨) સંક્ષિપ્તમાં હોવાને કારણે કદાચ કોઈને સમજવામાં એ મુશ્કેલી થાય કે હજરત યૂસુફ અલૈ. જ્યારે પોતાને તેમના સામે

જાહેર કરવા નહોતા માંગતા, તો પછી તેમના ઓરમાન ભાઈનો ઉલ્લેખ કેવી રીતે આવી ગયો અને તેને લાવવા પર

આટલો આગ્રહ કરવાનો અર્થ શું હતો, કેમ કે આ રીતે તો ભેદ ખૂલી શકતો હતો, પરંતુ થોડો વિચાર કરવાથી વાત

સાફ સમજમાં આવી જાય છે. દુષ્કાળના કારણે ત્યાં અનાજ પર નિયંત્રણ હતું અને દરેક વ્યક્તિ એક નિશ્ચિત માત્રામાં

જ અનાજ લઈ શકતો હતો. અનાજ લેવા માટે આ દસ ભાઈઓ આવ્યા હતા, પરંતુ તેઓ પોતાના પિતા

عَلَىٰ أَخِيهِ مِنْ قَبْلُ ۖ قَالَ اللَّهُ خَيْرٌ حِفْظًا ۖ وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّحِمِينَ ﴿٦٣﴾
 وَلَمَّا فَتَحُوا مَتَاعَهُمْ وَجَدُوا بِضَاعَتَهُمْ رُدَّتْ إِلَيْهِمْ ۖ قَالُوا
 يَا بَنَاتَنَا مَا نَبِغِي ۖ هَذِهِ بِضَاعَتُنَا رُدَّتْ إِلَيْنَا ۖ وَنَمِيرُ أَهْلَنَا
 وَنَحْفَظُ أَخَانَنَا وَتَزَادُ كَيْلَ بَعِيرٍ ۖ ذَٰلِكَ كَيْلٌ يَسِيرٌ ﴿٦٤﴾ قَالَ لَنْ
 أُرْسِلَهُ مَعَكُمْ حَتَّىٰ تُؤْتُوا مَوْثِقًا مِنَ اللَّهِ لَتَأْتُنَّنِي بِهِ إِلَّا أَنْ
 يُحَاطَ بِكُمْ ۗ فَلَمَّا آتَوْهُ مَوْثِقَهُمْ قَالَ اللَّهُ عَلَىٰ مَا نَقُولُ وَكِيلٌ ﴿٦٥﴾

અલ્લાહ જ સારું રક્ષણ કરવાવાળો છે અને તે સૌથી મોટો દયાળુ છે.” (૬૫) પછી જ્યારે તેમણે પોતાનો સામાન ખોલ્યો તો જોયું કે તેમનો માલ પણ તેમને પાછો આપી દેવામાં આવ્યો છે. આ જોઈને તેઓ પોકારી ઊઠ્યા, “પિતાજી! બીજું આપણને શું જોઈએ! જુઓ, આ આપણો માલ પણ આપણને પરત કરી દેવામાં આવ્યો છે. બસ હવે અમે જઈશું અને આપણા કુટુંબીજનો માટે અનાજ લઈ આવીશું, અમારા ભાઈની રક્ષા પણ કરીશું અને એક ઊંટ ભરીને બીજું વધારે પણ લઈ આવીશું, આટલા અનાજનો વધારો સહેલાઈથી થઈ જશે.” (૬૬) તેમના પિતાએ કહ્યું, “હું કદાપિ તેને તમારા સાથે નહીં મોકલું, જ્યાં સુધી તમે અલ્લાહના નામથી મને વચન ન આપી દો કે તેને મારા પાસે જરૂર પાછો લઈને આવશો, સિવાય કે તમને ઘેરી જ લેવામાં આવે.” જ્યારે તેમણે તેને પોત-પોતાના વચન આપી દીધા તો તેણે કહ્યું, “જુઓ, આપણી આ વાત પર અલ્લાહ દેખરેખ રાખનાર છે.”

અને પોતાના અગિયારમા ભાઈનો હિસ્સો પણ માંગતા હતા. આના પર હઝરત યુસુફ અલૈ.એ કહ્યું હશે કે તમારા પિતાના સ્વયં ન આવવાનું આ કારણ તો યોગ્ય હોઈ શકે છે તેઓ ખૂબ જ વૃદ્ધ અને નેત્રહીન છે, પરંતુ ભાઈના ન આવવાનું શું યોગ્ય કારણ હોઈ શકે છે? તેમણે ઉત્તરમાં બતાવ્યું હશે કે તે અમારો ઓરમાન ભાઈ છે અને અમુક કારણોસર અમારા પિતાજી તેને અમારા સાથે મોકલવામાં સંકોચ કરે છે. ત્યારે હઝરત યુસુફ અલૈ.એ ફરમાવ્યું હશે કે ભલે, અત્યારે તો અમે તમારી વાત પર વિશ્વાસ કરીને તમને પૂરું અનાજ આપી દઈએ છીએ, પરંતુ હવે પછી જો તમે તેને સાથે ન લાવ્યા, તો તમારો વિશ્વાસ જતો રહેશે અને તમને અહીંથી કોઈ અનાજ મળી નહીં શકે. આ રાજકીય ધમકીની સાથે આપ અલૈ.એ તેમને પોતાના ઉપકાર અને સારા સત્કારથી પણ આકર્ષવાનો પ્રયત્ન કર્યો, કેમ કે દિલ પોતાના નાના ભાઈને જોવા અને ઘરની પરિસ્થિતિ જાણવા માટે વ્યાકૂળ હતું. મામલાનું આ એક સરળ સ્વરૂપ છે, જે જરા વિચાર કરવાથી આપોઆપ સમજમાં આવી જાય છે. આ સ્વરૂપમાં બાઈબલની એ અતિશયોક્તિપૂર્ણ વાર્તા પર વિશ્વાસ કરવાની કોઈ જરૂર નથી, જે Genesis, 42-43 માં વધારીને પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે.

وَقَالَ يَبْنَیَّ لَا تَدْخُلُوا مِنِّی بَابٍ وَاحِدٍ وَادْخُلُوا مِنِّی أَبْوَابٍ
 مُتَفَرِّقَةٍ ۖ وَمَا أُغْنِی عَنْکُمْ مِّنَ اللَّهِ مِن شَیْءٍ ۖ إِنِ الْحُكْمُ إِلَّا
 لِلَّهِ ۖ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ ۖ وَعَلَيْهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ ﴿۱۷﴾ وَلَمَّا
 دَخَلُوا مِنْ حَیْثُ أَمَرَهُمْ أَبُوهُم ۖ مَا كَانَ يُغْنِی عَنْهُمْ مِّنَ اللَّهِ
 مِن شَیْءٍ إِلَّا حَاجَةً فِي نَفْسٍ یَّعْقُوبَ قَضَاهَا ۖ وَإِنَّهُ
 لَدُوٌّ عَلِیْمٌ لِّمَا عَلَّمْنَاهُ وَلَکِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا یَعْلَمُونَ ﴿۱۸﴾

(૬૭) પછી તેણે કહ્યું, “મારા દીકરાઓ ! મિસરના પાટનગરમાં એક દરવાજામાંથી દાખલ ન થજો, બલકે જુદા-જુદા દરવાજાઓમાંથી જજો, (૧૭) પરંતુ હું અલ્લાહની મરજીથી તમને નથી બચાવી શકતો. આદેશ તેના સિવાય કોઈનો ચાલતો નથી. તેના પર જ મેં ભરોસો કર્યો અને જેને પણ ભરોસો કરવો હોય, તેના પર કરે.” (૬૮) અને બન્યું પણ એવું જ કે જ્યારે તેઓ પોતાના પિતાની સલાહ મુજબ નગરમાં (જુદા-જુદા દરવાજાઓમાંથી) દાખલ થયા તો તેનું આ સાવચેતીભર્યું પગલું અલ્લાહની મરજી સામે કોઈ કામ ન આવી શક્યું. હા, બસ યાકૂબના હૃદયમાં જે એક ખટકો હતો તેને દૂર કરવા માટે તેણે પોતાનાથી બનતી કોશિશ કરી લીધી. નિ:શંક તે અમારા આપેલા જ્ઞાનના લીધે જાણકાર હતો, પરંતુ મોટા ભાગના લોકો મામલાની સચ્ચાઈને જાણતા નથી. (૧૮) (૩૬અ-૮)

(૫૩) આનાથી અંદાજ આવે છે કે હઝરત યુસુફ અલૈ.ના પછી તેમના ભાઈને મોકલતી વખતે હઝરત યાકૂબ અલૈ.ના દિલ પર શું વિતી રહી હશે. જો કે અલ્લાહ પર ભરોસો હતો તથા ધૈર્ય અને સમર્પણમાં તેમનું સ્થાન ખૂબ જ ઉચ્ચ હતું. તેમ છતાં પણ તેઓ હતા તો માનવી જ ને ! જુદી-જુદી જાતની આશંકાઓ દિલમાં આવતી હશે અને રહી-રહીને એ વિચારથી ધ્રુજી ઉઠતા હશે કે અલ્લાહ જાણે, હવે આ છોકરાનો ચહેરો પણ જોઈ શકીશ કે નહીં ! આથી જ તેઓ ઈચ્છતા હતા કે પોતાની હદ સુધી સાવધાની વર્તવામાં કોઈ કસર રાખવામાં ન આવે. આ સાવધાનીપૂર્ણ સલાહ કે મિસરની રાજધાનીમાં આ સૌ ભાઈઓ એક દરવાજાથી ન જાય એ રાજકીય પરિસ્થિતિઓ પર વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ સમજમાં આવી જાય છે, જે તે વખતે જોવા મળતી હતી. આ લોકો મિસરના રાજ્યની સીમા પર સ્વતંત્ર કબીલાવાળાં ક્ષેત્રમાં રહેતા હતા. મિસરવાસીઓ એ વિસ્તારના લોકોને એ જ શંકાની નજરથી જોતા હશે, જે નજરથી ભારતની બ્રિટિશ સરકાર સ્વતંત્ર સીમાવર્તી ક્ષેત્રોને જોતી રહી છે. હઝરત યાકૂબ અલૈ.ને આશંકા થઈ હશે કે આ દુષ્કાળના સમયમાં જો આ લોકો એક જથ્થો બનીને મિસરમાં પ્રવેશ કરશે, તો કદાચ તેમના પર સંદેહ કરવામાં આવે અને એવું વિચારવામાં આવે કે આ અહીં લૂંટફાટના હેતુથી આવ્યા છે. પાછલી આયતમાં હઝરત યાકૂબ અલૈ.નું એ કથન કે, ‘સિવાય કે તમને ઘેરી જ લેવામાં આવે’ આ વિષય તરફ સ્વયં સંકેત કરી રહ્યું છે કે આ સલાહ રાજકીય કારણોસર હતી.

(૫૪) આનો અર્થ એ છે કે ઉપાય કરવા અને અલ્લાહ પર ભરોસો રાખવા વચ્ચે આ બરાબરનું સંતુલન, જે તમે હઝરત

وَلَمَّا دَخَلُوا عَلَى يُوسُفَ أَوَىٰ إِلَيْهِ أَخَاهُ قَالَ إِنِّي أَنَا أَخُوكَ
فَلَا تَبْتَئِسْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٦٩﴾ فَلَمَّا جَهَّزَهُم بِمَجَّازِهِمْ
جَعَلَ السَّقَايَةَ فِي رَحْلِ أَخِيهِ ثُمَّ أَذَّنَ مُؤَذِّنٌ أَيُّهَا الْعِزُّرُ

(૬૯) આ લોકો યૂસુફ સમક્ષ પહોંચ્યા તો તેણે પોતાના ભાઈને પોતાના પાસે અલગ બોલાવી લીધો અને તેને બતાવી દીધું કે, “હું તારો એ જ ભાઈ છું (જે ખોવાઈ ગયો હતો) હવે તું એ વાતોનું દુ:ખ ન રાખ જે આ લોકો કરતા રહ્યા છે.”^(૫૫) (૭૦) જ્યારે યૂસુફ આ ભાઈઓનો સામાન ભરાવવા લાગ્યો તો તેણે પોતાના ભાઈના સામાનમાં પોતાનો વાટકો મૂકી દીધો.^(૫૬) પછી એક પોકારનારાએ પોકારીને કહ્યું,

યાકૂબ અલૈ. ॥ ઉપરોક્ત કથનમાં જુઓ છે, એ વાસ્તવમાં સત્ય-જ્ઞાનની એ કૃપાનું ફળ હતું, જે અલ્લાહની મહેરબાનીથી તેમના પર થઈ હતી. એક બાજુ તેઓ આ કાર્ય-કારણ જગતના નિયમો અનુસાર તમામ એવા ઉપાયો કરે છે, જે બુદ્ધિ, ચિંતન અને અનુભવના આધારે અપનાવવું સંભવ હતું. પુત્રોને તેમનો પહેલો ગુનો યાદ દેવડાવીને ઠપકો આપે છે, જેથી તેઓ ફરીથી એવો જ ગુનો કરવાની હિંમત ન કરે. તેમના પાસેથી અલ્લાહના નામ પર વચન લે છે કે ઓરમાન ભાઈની રક્ષા કરશે અને તત્કાલીન રાજકીય પરિસ્થિતિઓને જોતાં જે સાવધાનીપૂર્ણ ઉપાયની જરૂરત અનુભવાય છે તેને પણ અપનાવવાનો આદેશ આપે છે, જેથી પોતાની હદ સુધી કોઈ બાહ્ય કારણ પણ એવા ન રહેવા દેવામાં આવે, જે એ લોકો માટે ઘેરાઈ જવાનું કારણ બને. પરંતુ બીજી બાજુ પ્રત્યેક ક્ષણ એ વાત દૈજિમાં છે અને તેને વારંવાર પ્રગટ પણ કરે છે કે કોઈ ‘માનવીય ઉપાય’ અલ્લાહની ઈચ્છાને લાગુ થવાથી રોકી શકતો નથી. વાસ્તવમાં સુરક્ષા અલ્લાહની સુરક્ષા છે, અને ભરોસો પોતાના ઉપાયો પર નહીં, બલ્કે અલ્લાહની જ કૃપા પર હોવો જોઈએ. આ સાચું સંતુલન પોતાની વાતોમાં અને પોતાના કાર્યોમાં કેવળ એ જ વ્યક્તિ સ્થાપિત કરી શકે છે, જે વાસ્તવિક જ્ઞાન ધરાવતો હોય, જે એ પણ જાણતો હોય કે દુનિયાના જીવનના પ્રત્યક્ષ પાસામાં અલ્લાહે બનાવેલ પ્રકૃતિ માનવી પાસે કયા પ્રકારની કોશિશ અને કાર્યનો તકાદો કરે છે, અને તેનાથી પણ વાકેફ હોય કે આ પ્રત્યક્ષની પાછળ જે હકીકત છુપાયેલ છે તેના આધારે મૂળ પ્રભુત્વશાળી શક્તિ કઈ છે અને તેના હોવા છતાં પોતાની કોશિશ અને અમલ પર માનવીનો ભરોસો કેટલો નિરાધાર છે. આ જ એ વાત છે જેને મોટાભાગના લોકો સમજતા નથી. આમાંથી જેના મન પર પ્રત્યક્ષ છવાયેલ રહે છે, તે અલ્લાહ પર ભરોસો કરવાથી બેપરવા થઈને ઉપાયોને જ સર્વસ્વ સમજી બેસે છે અને જેના હૃદય પર પરીક્ષ છવાઈ જાય છે તે ઉપાયોથી બેપરવા થઈને નર્યા ભરોસાના જોરે જીવનની ગાડીને ચલાવવા માગે છે.

(૫૫) આ વાક્યમાં એ આખી દાસ્તાન છે, જે ૨૧-૨૨ વર્ષ પછી બંને સગા ભાઈઓના મિલન વખતે સામે આવી હશે. હઝરત યૂસુફ અલૈ.એ બતાવ્યું હશે કે તેઓ કેવા સંજોગોમાંથી પસાર થઈને આ પદ પર પહોંચ્યા. બિન યમીને સંભળાવ્યું હશે કે તેમના પછી ઓરમાન ભાઈઓએ તેમના સાથે શું-શું દુર્વ્યવહાર કર્યો. પછી હઝરત યૂસુફ અલૈ.એ ભાઈને સાંત્વના આપી હશે કે હવે તમે મારા પાસે જ રહેશો, આ અત્યાચારીઓના પંજામાં તમને ફરીથી જવા નહીં દઉં. અસંભવ નથી કે આ જ પ્રસંગે બંને ભાઈઓમાં એ પણ નક્કી થઈ ગયું હોય કે બિન યમીનને મિસરમાં રોકી રાખવા માટે શું યુક્તિ કરવામાં આવશે, જેનાથી એ પરદો પડેલો રહે જેને હઝરત યૂસુફ અલૈ. આવશ્યકતા અનુસાર હજુ નાખી રાખવા માગતા હતા.

(૫૬) વાટકો મૂકી દેવાનું કામ સંભવતઃ હઝરત યૂસુફ અલૈ.એ પોતાના ભાઈની અનુમતિથી અને તેની જાણમાં લાવીને

إِنَّكُمْ لَسْرِقُونَ ﴿٤٠﴾ قَالُوا وَقَبِلُوا عَلَيْهِمْ مَاذَا تَفْقِدُونَ ﴿٤١﴾
 قَالُوا تَفْقِدُ صُوَاعَ الْمَلِكِ وَلِمَن جَاءَ بِهِ حِمْلُ بَعِيرٍ وَأَنَا بِهِ
 زَعِيمٌ ﴿٤٢﴾ قَالُوا تَاللَّهِ لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا جِئْنَا لِنُفْسِدَ فِي الْأَرْضِ
 وَمَا كُنَّا سَرِقِينَ ﴿٤٣﴾ قَالُوا فَمَا جَزَاءُؤُهُ إِنْ كُنْتُمْ كَذِبِينَ ﴿٤٤﴾ قَالُوا
 جَزَاءُؤُهُ مَنْ وَجِدَ فِي رَحْلِهِ فَهُوَ جَزَاءُؤُهُ ۖ كَذَلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ ﴿٤٥﴾

“હે કાફલાવાળાઓ ! તમે લોકો ચોર છો.” (૭૧) તેમણે તરત જ ફરીને પૂછ્યું, “તમારી કઈ વસ્તુ ખોવાઈ ગઈ?” (૭૨) સરકારી કર્મચારીઓએ કહ્યું, “બાદશાહનું માપિયું અમને મળતું નથી.” (અને તેમના ઉપરીએ કહ્યું), “જે વ્યક્તિ લાવીને આપશે તેના માટે એક ઊંટભાર ઈનામ છે, તેની હું ખાત્રી આપું છું.” (૭૩) એ ભાઈઓએ કહ્યું, “અલ્લાહના સોગંદ ! તમે લોકો સારી રીતે જાણો છો કે અમે આ દેશમાં બગાડ કરવા નથી આવ્યા અને અમે ચોરીઓ કરનારા લોકો નથી.” (૭૪) તેમણે કહ્યું, “ભલે, જો તમારી વાત ખોટી નીકળી તો ચોરની શી સજા છે?” (૭૫) તેમણે કહ્યું, “તેની સજા ? જેના સામાનમાંથી વસ્તુ નીકળે તેને પોતાને જ સજા તરીકે રાખી લેવામાં આવે. અમારે ત્યાં તો આવા અત્યાચારીઓને સજા આપવાની આ જ પદ્ધતિ છે.” (૭૬)

કરવામાં આવ્યું હતું, જેમ કે આનાથી અગાઉની આયત સંકેત કરી રહી છે. હજરત યૂસુફ અલૈ. પોતાના મુદતોથી છૂટા પડી ગયેલ ભાઈને એ અત્યાચારી ઓરમાન ભાઈઓના પંજામાંથી છોડાવવા માગતા હતા. ભાઈ સ્વયં પણ એ અત્યાચારીઓની સાથે પાછો ફરવા ઇચ્છતો નહીં હોય, પરંતુ બાહ્ય રીતે આપનું તેને રોકવું અને તેનું રોકાઈ જવું તેના વગર સંભવ નહોતું કે હજરત યૂસુફ અલૈ. પોતાના વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરાવી દેતા અને આ પ્રસંગે પરિચય કરાવી દેવો હિતમાં નહોતું. તેથી બંને ભાઈઓમાં પરામર્શ થયો હશે કે તેને રોકવાની યુક્તિ કરવામાં આવે. જો કે થોડી વાર માટે તેમાં ભાઈની બેઈજજતી હતી કે તેના પર ચોરીનો ડાઘ લાગતો હતો, પરંતુ પછી આ ડાઘ એ રીતે સરળતાથી ધોવાઈ શકતો હતો કે બંને ભાઈઓ અસલ મામલાને દુનિયા પર જાહેર કરી દે.

(૫૭) આ આયતમાં અને પછીની આયતોમાં પણ ક્યાંય એવો સંકેત જોવા મળતો નથી, જેનાથી એ અનુમાન કરી શકાય કે સ્વયં હજરત યૂસુફ અલૈ. એ પોતાના કર્મચારીઓને આ રહસ્યમાં સામેલ કર્યા હતા અને તેમને સ્વયં એ શિખવાડવામાં આવ્યું હતું કે કાફલાવાળાઓ પર જૂઠું આરોપ લગાવો. ઘટનાનું સાદું સ્વરૂપ, જે સમજમાં આવે છે તે એ છે કે વાટકો ચુપકેથી મૂકી દેવામાં આવ્યો હશે. પછી જ્યારે સરકારી કર્મચારીઓને તે મળ્યો નહીં હોય, તો અનુમાન કર્યું હશે કે હોય ન હોય, આ કામ એ જ કાફલાવાળાઓમાંથી કોઈનું છે, જે અહીં રોકાયા હતા.

(૫૮) ધ્યાન રહે કે આ ભાઈઓ ઈબ્રાહીમી વંશના લોકો હતા, તેથી તેમણે ચોરીના મામલામાં જે કાનૂન બતાવ્યો તે ઈબ્રાહીમી શરીઅત (ધર્મવિધાન)નો કાનૂન હતો, અર્થાત્ એ કે ચોરને એ વ્યક્તિની ગુલામીમાં આપી દેવામાં આવે, જેનો માલ તેણે ચોર્યો હોય.

فَبَدَأَ بِأَوْعِيَّتِهِمْ قَبْلَ وِعَاءِ آخِيهِ ثُمَّ اسْتَخْرَجَهَا مِنْ وِعَاءِ آخِيهِ ط
 كَذَلِكَ كِدْنَا لِيُوسُفَ ط مَا كَانَ لِيَأْخُذَ أَخَاهُ فِي دِينِ الْمَلِكِ إِلَّا أَنْ
 يَشَاءَ اللَّهُ ط نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَن نَّشَاءُ ط وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ ﴿٤٦﴾

(૭૬) ત્યારે યૂસુફે પોતાના ભાઈના પહેલાં તેમના થેલાંઓની તલાશી લેવાની શરૂ કરી, પછી પોતાના ભાઈના થેલામાંથી પોતાની ખોવાયેલી વસ્તુ શોધી કાઢી - આ રીતે અમે યૂસુફની મદદ પોતાની યુક્તિથી કરી. ^(૫૯) તેનું આ કામ ન હતું કે બાદશાહના દીન (અર્થાત્ મિસરના શાહી કાનૂન)માં પોતાના ભાઈને પકડતો, સિવાય એ કે અલ્લાહ જ આવું યાહે. ^(૬૦) અમે જેના દરજ્જાઓ યાહીએ છીએ વધારી દઈએ છીએ, અને એક જ્ઞાન ધરાવનાર એવો છે જે દરેક જ્ઞાન ધરાવનારથી ઉચ્ચતર છે.

(૫૯) અહીં જે વાતને હજરત યૂસુફ અલૈ.ની સહાયતાને પ્રત્યક્ષરૂપે અલ્લાહની યુક્તિ કહેવામાં આવેલ છે, તે એ વાત છે કે સરકારી કર્મચારીઓએ પ્રચલન વિરુદ્ધ સ્વયં સંદિગ્ધ આરોપીઓથી ચોરીની સજા પૂછી. તેમણે એ સજા બતાવી, જે ઈબ્રાહીમી શરીઅત અનુસાર ચોરને આપવામાં આવતી હતી. પછીની આયત પણ સ્પષ્ટ દર્શાવી રહી છે કે અલ્લાહની આ યુક્તિથી તાત્પર્ય આ જ છે.

(૬૦) અર્થાત્ એ વાત હજરત યૂસુફ અલૈ.ની પયગંબરીના ગૌરવના અનુકૂળ નહોતી કે તેઓ પોતાના એક અંગત મામલામાં મિસરના બાદશાહના કાનૂન પર અમલ કરતા. પોતાના ભાઈને રોકી રાખવા માટે તેમણે સ્વયં જે યુક્તિ કરી હતી તેમાં એ કમી રહી ગઈ હતી કે ભાઈને રોકી તો શકાતો હતો, પરંતુ મિસરના બાદશાહના દંડ-વિધાનથી કામ લેવું પડતું અને આ એ પયગંબરના ગૌરવને અનુકૂળ નહોતું, જેણે શાસનના અધિકારો બિનઈસ્લામી કાનૂનોની જગ્યાએ ઈસ્લામી શરીઅત લાગુ કરવા માટે પોતાના હાથમાં લીધા હતા. પરંતુ અલ્લાહ ઈચ્છતો તો પોતાના પયગંબરને એ ખરાબ ભૂલનો ભોગ બનવા દેતો, પરંતુ તેણે એ પસંદ ન કર્યું કે આ ડાઘ તેના દામન પર રહી જાય. તેથી તેણે સીધી-સીધી યુક્તિથી એ રસ્તો કાઢી આખો કે સંયોગથી હજરત યૂસુફ અલૈ.ના ભાઈઓને ચોરની સજા પૂછી લેવામાં આવી અને તેમણે તેના માટે ઈબ્રાહીમી શરીઅતનો કાનૂન બતાવી દીધો. આ જ એ વસ્તુ છે, જેને પછીની બે આયતોમાં અલ્લાહે પોતાના ઉપકાર અને પોતાની જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા બતાવી છે. અહીં કેટલીક વાતો વધારે સ્પષ્ટતા માંગે છે, જેને અમે ટૂંકમાં વર્ણવીશું -

(૧) - સામાન્ય રીતે આ આયતનો અનુવાદ એ કરવામાં આવે છે કે, ‘‘યૂસુફ બાદશાહના કાનૂન અનુસાર પોતાના ભાઈને પકડી શકતો ન હતો.’’ અર્થાત્ **لَمَّا كَانَتْ لَيْلَىٰ** (તેનું એ કામ ન હતું કે પકડતો)ને અનુવાદકો અને તફસીરવેત્તાઓ ‘અશક્તિ’ના અર્થમાં લે છે, ન કે ખોટું હોવા અને અયોગ્ય હોવાના અર્થમાં. પરંતુ એક તો આ અનુવાદ અને તફસીર (વિવરણ) અરબી રૂઢિપ્રયોગ અને કુર્આની-પ્રયોગ બંને દૃષ્ટિએ બરાબર નથી, કેમ કે અરબીમાં સામાન્ય રીતે **لَمَّا كَانَتْ لَيْلَىٰ** નો અર્થ **لَمَّا كَانَتْ لَيْلَىٰ** (તેણે એવું કરવાનું નહોતું), **لَمَّا كَانَتْ لَيْلَىٰ** (તે તેના માટે યોગ્ય નહોતું), **لَمَّا كَانَتْ لَيْلَىٰ** (તેનું એ કર્તવ્ય નહોતું) વગેરે અર્થમાં આવે છે અને કુર્આનમાં પણ આ મોટાભાગે આ જ અર્થમાં આવેલ છે. જેમ કે **لَمَّا كَانَتْ لَيْلَىٰ** (અલ્લાહનું આ કામ નથી કે કોઈને પુત્ર બનાવે. - સૂર: મરયમ, ૩૫), **لَمَّا كَانَتْ لَيْلَىٰ** (આપણું આ કામ નથી કે અલ્લાહ સાથે કોઈને ભાગીદાર બનાવીએ. - સૂર:

યુસુફ, ૩૯), مَا كَانَتِ اللَّيْلُ تَكُونُ عَلَى الْقَيْبِ (પરંતુ અલ્લાહની આ રીત નથી કે તમને ગેબ (અદૃશ્ય)ની વાતો જણાવી દે. - સૂર: આલે ઈમરાન, ૧૭૯) مَا كَانَتِ اللَّيْلُ تَكُونُ عَلَى الْقَيْبِ (પરંતુ અલ્લાહ એવો નથી કે તમારા ઈમાનને વ્યર્થ કરી દે. - સૂર: બકરહ, ૧૪૩) مَا كَانَتِ اللَّيْلُ تَكُونُ عَلَى الْقَيْبِ (પણ અલ્લાહનું કામ એ ન હતું કે તેમના ઉપર અત્યાચાર કરતો. - સૂર: તૌબા, ૭૦) مَا كَانَتِ اللَّيْلُ تَكُونُ عَلَى الْقَيْبِ (અલ્લાહ ઈમાનવાળાઓને તે સ્થિતિમાં કદાપિ નહીં રહેવા દે જેમાં તમે લોકો અત્યારે જોવા મળો છો. - સૂર: આલે ઈમરાન, ૧૭૯), બીજું કે આ અનુવાદથી વાત પણ તદ્દન નિરર્થક બની જાય છે. બાદશાહના કાનૂનમાં ચોરને ન પકડી શકવાનું છેવટે કારણ શું હોઈ શકે છે? શું દુનિયામાં ક્યારેય કોઈ રાજ્ય એવું પણ રહ્યું છે, જેનો કાનૂન ચોરને પકડવાની પરવાનગી ન આપતો હોય?

(૨) - અલ્લાહે શાહી કાનૂન માટે 'બાદશાહનો કાનૂન'ના શબ્દો પ્રયુક્ત કરીને સ્વયં એ અર્થ તરફ સંકેત કરી દીધો છે, જે كَانَتِ اللَّيْلُ تَكُونُ عَلَى الْقَيْبِ (તેનું કામ એન હતું કે... પકડતો)થી લેવામાં આવવો જોઈએ. સ્પષ્ટ છે કે અલ્લાહનો પયગંબર ધરતીમાં 'અલ્લાહનો દીન (કાનૂન) લાગુ કરવા માટે મોકલવામાં આવ્યો હતો, ન કે 'બાદશાહના દીન (કાનૂન)ને લાગુ કરવા માટે. જો પરિસ્થિતિની મજબૂરીથી તેના રાજ્યમાં તે વખતે સંપૂર્ણપણે 'બાદશાહના દીન'ની જગ્યાએ 'અલ્લાહનો દીન' લાગુ થઈ શક્યો ન હતો, તો પણ ઓછામાં ઓછું પયગંબરનું પોતાનું કામ તો એ ન હતું કે પોતાના એક અંગત મામલામાં બાદશાહના કાનૂન પર અમલ કરે, તેથી હઝરત યુસુફ અલૈ.નું બાદશાહના કાનૂન અનુસાર પોતાના ભાઈને ન પકડવું એટલા માટે નહોતું કે બાદશાહના કાનૂનમાં આવું કરવાનો અવકાશ ન હતો, બલ્કે આનું કારણ કેવળ એ હતું કે પયગંબર હોવાની હેસિયતે પોતાની અંગત હદ સુધી અલ્લાહના દીન પર અમલ કરવો તેમનું કર્તવ્ય હતું અને બાદશાહના કાનૂનનું અનુસરણ તેમના માટે નિશ્ચિતરૂપે તદ્દન અયોગ્ય હતું.

(૩) - દેશના કાનૂન માટે 'દીન' શબ્દ પ્રયુક્ત કરીને અલ્લાહે 'દીન'ના અર્થની વ્યાપકતાને સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ કરી દીધી છે. આનાથી એ લોકોની 'દીન'ની ધારણાના મૂળ કપાઈ જાય છે, જેઓ પયગંબરોના સંદેશ અને તેના આમંત્રણને માત્ર સામાન્ય મઝહબી (ધાર્મિક) અર્થોમાં એક અલ્લાહની પૂજા કરાવવા અને કેવળ કેટલીક મઝહબી રસમો અને આસ્થાઓની પાબંદી કરાવી લેવા સુધી સીમિત સમજે છે, અને એવું માને છે કે માનવ-સભ્યતા, રાજકારણ, આર્થિક વ્યવસ્થા, અદાલત, કાનૂન અને એવા જ દુનિયાના બીજા મામલાઓનો કોઈ સંબંધ 'દીન' સાથે નથી, અથવા જો છે તો પણ આ મામલાઓ વિશે 'દીન'નું માર્ગદર્શન કેવળ ઐચ્છિક ભલામણો અને પ્રસ્તાવો છે, જેના પર જો અમલ થઈ જાય તો સારું છે, નહિં તો માનવીઓ માટે પોતાના બનાવેલાં નીતિ-નિયમો અને વિધાન અપનાવી લેવામાં કોઈ વાંધો નથી. અહીં અલ્લાહ સફ બતાવી રહ્યો છે કે જે રીતે નમાઝ, રોઝા અને હજ 'દીન' છે, એ જ રીતે એ કાનૂન પણ 'દીન' છે જેના પર સમાજની વ્યવસ્થા અને દેશનું પ્રશાસન ચલાવવામાં આવે છે.

(૪) - એ સાચું છે કે તે સમય સુધી મિસરના પ્રશાસનમાં 'બાદશાહનો કાનૂન' જ લાગુ હતો અને હઝરત યુસુફ અલૈ. સ્વયં પોતાના હાથે તેને લાગુ કરી રહ્યા હતા, પરંતુ આનો અર્થ કદાપિ એ નથી કે આપ તેને જારી રાખવા માગતા હતા. હકીકત એ છે કે હઝરત યુસુફ અલૈ.ને તો અલ્લાહના દીનને જારી કરવા માટે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા અને આ જ તેમનું પયગંબરીનું મિશન હતું અને તેમના શાસનનો ઉદ્દેશ્ય હતો, પરંતુ એક દેશની વ્યવસ્થા વ્યવહારિક રૂપે એક દિવસમાં બદલાઈ જતી નથી. સ્વયં નબી સલ્લ.ને પણ આરબની જીવન-વ્યવસ્થામાં સંપૂર્ણ પરિવર્તન લાવવા માટે નવ-દસ વર્ષ લાગ્યા હતા. આ દરમિયાન વહાલા નબી સલ્લ.ના પોતાના શાસનમાં અમુક વર્ષ દારૂબંધી ન રહી, વ્યાજની આપ-લે થતી રહેતી હતી. અજ્ઞાનતાનો વારસાનો કાનૂન પણ ચાલુ રહ્યો. નિકાહ અને તલાકના જૂના કાનૂન પણ બાકી રહ્યા, ખોટા પ્રકારના ખરીદ-વેચાણના હરામ (અવૈધ) સ્વરૂપો પણ ચાલતા રહ્યા તેમજ ફોજદારી અને દિવાની ઈસ્લામી કાનૂનો પણ પહેલા દિવસથી જ પૂરી રીતે લાગુ નહોતા થઈ ગયા. આમ, જો હઝરત યુસુફ અલૈ.ના શાસનમાં શરૂના આઠ-નવ વર્ષ સુધી અગાઉની મિસરની બાદશાહીનાં કેટલાક કાનૂનો ચાલતા રહ્યા હોય તો તેમાં આશ્ચર્યની શું વાત છે. રહી એ વાત

قَالُوا إِنْ يَسْرِقْ فَقَدْ سَرِقَ أَخٌ لَّهُ مِنْ قَبْلُ ۖ فَاسْرَهَا
يُوسُفُ فِي نَفْسِهِ وَلَمْ يُبْدِهَا لَهُمْ ۚ قَالَ أَنْتُمْ شَرٌّ مَكَانًا ۚ
وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا تَصِفُونَ ﴿٧٧﴾ قَالُوا يَا أَيُّهَا الْعَزِيزُ إِنَّ لَهُ لَهَ آبَا
شَيْخًا كَبِيرًا فَخُذْ أَحَدَنَا مَكَانَهُ ۚ إِنَّا نُرَاكَ مِنَ الْحَسِينِينَ ﴿٧٨﴾

(૭૭) એ ભાઈઓએ કહ્યું, “આ ચોરી કરે તો કોઈ આશ્ચર્યની વાત પણ નથી, આ પહેલાં આનો ભાઈ (યૂસુફ) પણ ચોરી કરી ચૂક્યો છે.”^(૬૧) યૂસુફ તેમની આ વાત સાંભળી ગળી ગયો. હકીકત તેમના સામે જાહેર ન કરી, બસ (મનમાં-ને-મનમાં) આટલું કહી રહી ગયો કે, “ઘણા જ દુષ્ટ છો તમે લોકો, (મારા મોઢા-મોઢ મારા પર) જે આરોપ તમે મૂકી રહ્યા છો તેની હકીકત અલ્લાહ સારી રીતે જાણે છે.” (૭૮) તેમણે કહ્યું, “હે સત્તાધારી સરદાર (અઝીઝ^(૬૨)) ! આનો પિતા ઘણો વૃદ્ધ માણસ છે, તેના બદલે આપ અમારામાંથી કોઈને રાખી લો, અમે આપને ખૂબ સજ્જન માણસ જોઈએ છીએ.”

કે જ્યારે દેશમાં બાદશાહનો કાનૂન જારી હતો જ, તો છેવટે હઝરત યૂસુફ અલૈ.ને પોતાની જાત માટે તેના પર અમલ કરવામાં કેમ તેમના ગૌરવને અનુકૂળ નહોતું. તો આ પ્રશ્ન પણ નબી સલ્લ.ની પદ્ધતિ પર વિચાર કરવાથી સરળતાથી હલ થઈ જાય છે. નબી સલ્લ.ના શાસનના આરંભિક તબક્કામાં જ્યાં સુધી ઈસ્લામી કાનૂન જારી થયા નહોતા, લોકો જૂની પદ્ધતિ અનુસાર શરાબ પીતા રહ્યા, પરંતુ શું હુઝૂર સલ્લ.એ પણ શરાબ પીધી? લોકો વ્યાજની લેવડ-દેવડ કરતા હતા, પરંતુ શું આપ સલ્લ.એ પણ વ્યાજની લેવડ-દેવડ કરી? લોકો ‘મુતઆ’ (નિર્ધારિત મુદતના લગ્ન) કરતા રહ્યા અને બે સગી બહેનોને પત્ની બનાવતા રહ્યા, પરંતુ શું હુઝૂર સલ્લ.એ પણ આવું કર્યું? આનાથી જાણ થાય છે કે ઈસ્લામનું આમંત્રણ આપનારનું વ્યવહારિક મજબૂરીઓના કારણે ઈસ્લામી આદેશોને લાગુ કરવામાં કમશ: કામ કરવું એક વાત છે અને તેનું સ્વયં આ ક્રમિક પદ્ધતિથી કામ કરવા દરમ્યાન વચ્ચેના સમયમાં અજ્ઞાનતાના રીતિ-નીતિ પર અમલ કરવો બીજી વાત. ક્રમિક પદ્ધતિથી કામ કરવાના સમયમાં જે છૂટછાટ પ્રાપ્ત થાય છે તે બીજાઓને પ્રાપ્ત થાય છે, આમંત્રણ આપનારનું પોતાનું એ કામ નથી કે સ્વયં એ નીતિ-રીતિમાંથી કોઈના પર અમલ કરે, જેને નાબૂદ કરવા માટે તેને લગાવવામાં આવેલ છે.

(૬૧) આ તેમણે પોતાની શરમને દૂર કરવા માટે કહ્યું. પહેલા કહી ચૂક્યા હતા કે અમે લોકો ચોર નથી. હવે જ્યારે જોયું કે માલ અમારા ભાઈના થેલામાંથી મળ્યો છે, તો તરત જ એક જૂઠી વાત બનાવીને પોતાને એ ભાઈથી અલગ કરી લીધા અને તેના સાથે તેમના પહેલા ભાઈને પણ લેપેટી લીધો. આનાથી અંદાજ આવે છે કે હઝરત યૂસુફ અલૈ.ના પાછળ બિન યમીનની સાથે આ ભાઈઓનું વર્તન શું રહ્યું હશે અને કયા કારણે તેની અને હઝરત યૂસુફ અલૈ.ની એ ઈચ્છા હશે કે તે તેમના સાથે ન જાય.

(૬૨) અહીં હઝરત યૂસુફ અલૈ. માટે ‘અઝીઝ’ શબ્દ જે પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે, માત્ર તેના આધારે વિવરણ-કર્તાઓએ અનુમાન કરી લીધું કે હઝરત યૂસુફ અલૈ.ને એ જ પદ પર નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા, જેના પર આનાથી પહેલા સુલૈમાનો પતિ નિયુક્ત હતો, પછી તેના પર કેટલાક બીજા અનુમાનો કરવામાં આવ્યા કે પાછલો

قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ أَنْ نَأْخُذَ إِلَّا مَنْ وَجَدْنَا مَمْتَاعًا عِنْدَهُ إِتَابًا إِذَا
لَظَلِمُونَ ﴿٧٩﴾ فَلَبَّأَسْتَيْسُوا مِنْهُ خَلَصُوا نَجِيًّا ۖ قَالَ كَبِيرُهُمْ
أَلَمْ تَعْلَمُوا أَنَّ آبَاءَكُمْ قَدْ أَخَذَ عَلَيْكُمْ مَوْثِقًا مِنَ

(૭૯) યૂસુફે કહ્યું, “અલ્લાહનું શરણ! બીજા કોઈ વ્યક્તિને અમે કેવી રીતે રાખી શકીએ છીએ? જેના પાસે અમે અમારો માલ જોયો છે^(૬૩) તેને છોડીને બીજાને રાખીશું તો અમે જાલિમ હોઈશું.” (રુકૂઅ-૯)

(૮૦) જ્યારે તેઓ યૂસુફથી નિરાશ થઈ ગયા તો એક ખૂણામાં જઈને પરસ્પર સલાહ-મસલત કરવા લાગ્યા. તેમનામાં જે સૌથી મોટો હતો તે બોલ્યો, “તમે જાણતા નથી કે તમારા પિતા તમારા પાસેથી

અઝીઝ અવસાન પામ્યો હતો, હઝરત યૂસુફ અલૈ. ને તેની જગ્યાએ નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા. રુલૈખા નવેસરથી ચમત્કારથી યુવાન થઈ ગઈ અને મિસરના બાદશાહે તેની વિધવા અર્થાત્ રુલૈખાથી હઝરત યૂસુફ અલૈ. ના નિકાહ કરાવી નાખ્યા હતા. હદ એ છે કે પહેલી રાત્માં હઝરત યૂસુફ અલૈ. અને રુલૈખાની વચ્ચે જે વાતો થઈ, એ સુદ્ધાં કોઈકે માધ્યમથી આપણા વિવરણકર્તાઓ સુધી પહોંચી ગઈ, જો કે આ બધી વાતો માત્ર ભ્રમ છે. ‘અઝીઝ’ શબ્દ વિશે અમે નોંધ-૨ પબ માં સ્પષ્ટ કરી ચૂક્યા છીએ કે મિસરમાં આ શબ્દ કોઈ વિશેષ પદ માટે ન હતો, બલ્કે કેવળ ‘સત્તાધીશ’ના અર્થમાં પ્રયુક્ત કરવામાં આવતો હતો. કદાચ મિસરમાં મોટા લોકો માટે આ પ્રકારનો કોઈ શબ્દ પ્રચલનમાં હતો, જે રીતે આપણા દેશમાં ‘સરકાર’ શબ્દ બોલવામાં આવે છે. આનો જ અનુવાદ કુર્આન-મજીદમાં ‘અઝીઝ’ કરવામાં આવ્યો છે. રહ્યું રુલૈખાથી હઝરત યૂસુફ અલૈ. ના નિકાહ, તો આ વાતનો આધાર કેવળ એ છે કે બાઈબલ અને તલમૂદમાં ફોતીફરઅની પુત્રી આસનાયથી તેમના નિકાહની નોંધ વર્ણવવામાં આવેલ છે અને રુલૈખાના પતિનું નામ ફોતીફર હતું. આ વસ્તુઓ ઇસરાઈલી નોંધોથી નક્કલ થતી વિવરણકર્તાઓ સુધી પહોંચી અને જેમ કે દંતકથાઓનો નિયમ છે, ફોતીફર અસરળતાથી ફોતીફર બની ગયો, પુત્રીની જગ્યા પત્નીને મળી ગઈ અને પત્ની તો રુલૈખા જ હતી. તેથી તેનાથી હઝરત યૂસુફ અલૈ. ના નિકાહ કરવા માટે ફોતીફરને મારી નાખવામાં આવ્યો, અને આ રીતે ‘યૂસુફ-રુલૈખા’ની રચના પૂર્ણ થઈ ગઈ.

(૬૩) સાવધાની જુઓ કે ‘ચોર’ નથી કહેતા, બલ્કે એમ કહે છે કે ‘જેના પાસે અમે અમારો માલ જોયો છે’. આના જ માટે શરીઅતમાં ‘તૌરિયા’ શબ્દ પ્રયુક્ત થાય છે; અર્થાત્ સચ્ચાઈ પર પરદો નાખવો અથવા સચ્ચાઈને છુપાવવી. જ્યારે કોઈ પીડિતને અત્યાચારીથી બચાવવા અથવા કોઈ મોટા અત્યાચારને દૂર કરવાનું કોઈ સ્વરૂપ આના સિવાય અન્ય કોઈ ન હોય કે સચ્ચાઈ વિરુદ્ધ કોઈ વાત કહેવામાં આવે અથવા સચ્ચાઈના વિરુદ્ધ કોઈ બહાનુ કરવામાં આવે, તો આવી સ્થિતિમાં એક પરહેઝગાર (અલ્લાહનો ડર રાખનાર, સંયમી) વ્યક્તિ ખુલ્લું જૂઠ્ઠું બોલવાથી બચતાં-એવી વાત કહેવા કે એવા ઉપાયો કરવાની કોશિશ કરશે, જેનાથી સચ્ચાઈને છુપાવીને બૂરાઈને દૂર કરી શકાય. આવું કરવું શરીઅત અને નૈતિકતા બંનેમાં હલાલ (વૈધ) છે, શરત એ છે કે કેવળ કામ કાઢવા માટે આવું કરવામાં ન આવે, બલ્કે કોઈ મોટી બૂરાઈને દૂર કરવાની હોય. હવે જુઓ કે આ આખા મામલામાં હઝરત યૂસુફ અલૈ. એ કેવી રીતે ‘જાઈઝ તૌરિયા’ની શરતો પૂરી કરી છે. ભાઈની મરજીથી તેના સામાનમાં વાટકો મૂકી દીધો, પરંતુ કર્મચારીઓને એ ન કહ્યું કે આનાં પર ચોરીનો આરોપ મૂકો. પછી જ્યારે સરકારી કર્મચારીઓ

اللَّهُ وَمِنْ قَبْلُ مَا فَرَّطْتُمْ فِي يُوسُفَ ۖ فَلَنْ أَبْرَحَ الْأَرْضَ
 حَتَّىٰ يَأْذَنَ لِي أَبِي أَوْ يَحْكَمَ اللَّهُ لِي ۗ وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ ﴿٧٩﴾ اِرْجِعُوا
 إِلَىٰ آبَائِكُمْ فَقُولُوا يَا أَبَانَا إِنَّ ابْنَكَ سَرَقَ ۖ وَمَا شَهِدْنَا إِلَّا بِمَا
 عَلَّمْنَا وَمَا كُنَّا لِلْغَيْبِ حَافِظِينَ ﴿٨٠﴾ وَسَأَلِ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا
 فِيهَا وَالْعِيرَ الَّتِي أَقْبَلْنَا فِيهَا ۗ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ ﴿٨١﴾

અલ્લાહના નામ ઉપર પાકું વચન લઈ ચૂક્યા છે ? અને આનાથી પહેલાં યુસુફના મામલામાં તમે જે કરી ચૂક્યા છો તે પણ તમને ખબર છે. હવે હું તો અહીંથી કદાપિ જઈશ નહીં જ્યાં સુધી મારા પિતા મને પરવાનગી ન આપે, અથવા પછી અલ્લાહ જ મારા માટે કોઈ ફેંસલો ફરમાવી દે, કેમ કે તે સૌથી સારો ફેંસલો કરનાર છે. (૮૧) તમે જઈને પોતાના પિતાને કહો, “પિતાજી ! આપના પુત્રએ ચોરી કરી છે. અમે તેને ચોરી કરતો જોયો નથી, જે કંઈ અમને ખબર પડી છે, બસ એ જ અમે કહી રહ્યા છીએ, અને અદૃશ્ય તો અમારી નજરમાં હતું નહીં. (૮૨) આપ એ વસ્તીના લોકોને પૂછી જુઓ જ્યાં અમે હતા. એ કાફલાથી જાણકારી મેળવી લો જેના સાથે અમે આવ્યા છીએ. અમે અમારા નિવેદનમાં તદ્દન સાચા છીએ.”

ચોરીના આરોપમાં એ લોકોને પકડી લાવ્યા, તો યુપત્યાપ ઊભા થઈને તેની તલાશી લઈ લીધી. પછી હવે જ્યારે આ ભાઈઓએ કહ્યું કે બિન યમીનની જગ્યાએ અમારામાંથી કોઈને રાખી લો, તો તેના જવાબમાં પણ બસ તેમની જ વાત તેમના પર ઊલટાવી દીધી કે તમારો પોતાનો નિર્ણય એ હતો કે જેના સામાનમાંથી તમારો માલ નીકળે, તેને જ રાખી લેવામાં આવે, તો હવે તમારા સામે બિન યમીનના સામાનમાંથી અમારો માલ નીકળ્યો છે અને તેને જ અમે રાખી લઈએ છીએ. બીજાને તેની જગ્યાએ કેવી રીતે રાખી શકીએ છીએ ? આ પ્રકારની ‘તૌરિયા’ના ઉદાહરણો સ્વંય નબી સલ્લ. ના યુદ્ધોમાં પણ મળે છે અને કોઈ દલીલથી પણ તેને નૈતિક રીતે દોષપૂર્ણ કહી શકાય એમ નથી.

قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْرًا ۖ فَصَبِّرْ ۖ بَصِيرًا ۖ عَسَى اللَّهُ
 أَنْ يَأْتِيَنِي بِهِمْ جَمِيعًا ۖ إِنَّهُ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ ﴿٧٣﴾ وَتَوَلَّى عَنْهُمْ
 وَقَالَ يَا سَفَى عَلَى يُونُسَ ۖ وَابْيَضَّتْ عَيْنُهُ مِنَ الْحُزَنِ
 فَهُوَ كَظِيمٌ ﴿٧٤﴾ قَالُوا تَاللَّهِ تَفْتُوا ۖ تَذَكَّرُ يُونُسَ ۖ حَتَّى تَكُونَ
 حَرَضًا أَوْ تَكُونَ مِنَ الْهَالِكِينَ ﴿٧٥﴾ قَالَ إِنَّمَا أَشْكُوا بَثْنِي وَحُزْنِي
 إِلَى اللَّهِ وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٧٦﴾ يُبَيِّنُ آدْهُبُوا
 فَتَحَسَّسُوا مِنْ يُونُسَ ۖ وَأَخِيهِ وَلَا تَأَيْسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ ۖ
 إِنَّهُ لَا يَأْتِسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ ﴿٧٧﴾

(૮૩) પિતાએ આ વાત સાંભળીને કહ્યું, “હકીકતમાં તમારા મનએ તમારા માટે એક બીજી મોટી વાત સરળ બનાવી દીધી.” (૮૪) ભલે, આના પર પણ ધૈર્ય રાખીશ અને સારી રીતે ધૈર્ય રાખીશ. અશક્ય નથી કે અલ્લાહ આ સૌને મારા સાથે મેળવી આપે. તે બધું જ જાણે છે અને તેના બધા કામ તત્ત્વદર્શિતા પર આધારિત છે.” (૮૫) પછી તે તેમના તરફથી મોઢું ફેરવીને બેસી ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે, “હાય યૂસુફ!” — તે મનોમન ખૂબ દુઃખથી ઘુંટાઈ રહ્યો હતો અને તેની આંખો સફેદ પડી ગઈ હતી — (૮૬) પુત્રોએ કહ્યું, “અલ્લાહના સોગંદ! તમે તો બસ યૂસુફને જ યાદ કર્યા કરો છો. સ્થિતિ ત્યાં પહોંચી ગઈ છે કે તેના રંજમાં તમે પોતાને ઓગાળી નાખશો અથવા પોતાનો જીવ આપી દેશો.” (૮૭) તેણે કહ્યું, “હું મારી પરેશાની અને પોતાના સંતાપની ફરિયાદ અલ્લાહ સિવાય કોઈને નથી કરતો, અને અલ્લાહને જેવો હું જાણું છું, તમે નથી જાણતા. (૮૮) મારા બાળકો! જઈને યૂસુફ અને તેના ભાઈની શોધ કરો, અલ્લાહની કૃપાથી નિરાશ ન થાઓ, તેની કૃપાથી તો માત્ર કાફિરો જ નિરાશ થતા હોય છે.”

(૮૪) અર્થાત્ તમારા નજીક એમ સમજી લેવું ખૂબ સરળ છે કે મારો પુત્ર, જેના સદાચરણને હું સારી રીતે જાણું છું, એક વાટકાની ચોરી કરી શકે છે. પહેલા તમારા માટે પોતાના એક ભાઈને જાણીજોઈને ગૂમ કરી દેવો અને તેના ખમીસ પર ખોટેખોટું લોહી લગાવીને લઈ આવવું ખૂબ સરળ કામ થઈ ગયું હતું, હવે એક બીજા ભાઈને વાસ્તવમાં ચોર માની લેવું અને મને આવીને તેના સમાચાર આપવા પણ એવું જ સરળ થઈ ગયું.

فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَيْهِ قَالُوا يَا أَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسَّنَا وَأَهْلَنَا الضُّرُّ
 وَجِئْنَا بِبِضَاعَةٍ مُزْجَاةٍ فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ وَتَصَدَّقْ عَلَيْنَا ۗ
 إِنَّ اللَّهَ يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ ﴿٨٨﴾ قَالَ هَلْ عَلِمْتُمْ مَّا فَعَلْتُمْ
 بِيُوسُفَ وَأَخِيهِ إِذْ أَنْتُمْ جَاهِلُونَ ﴿٨٩﴾ قَالُوا ءِ إِنَّكَ لَأَنْتَ
 يُوسُفَ ۗ قَالَ أَنَا يُوسُفَ وَهَذَا أَخِي ۖ قَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا ۗ إِنَّهُ
 مَنْ يَتَّقِ وَيَصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ ﴿٩٠﴾ قَالُوا
 تَاللَّهِ لَقَدْ آتَيْنَاكَ اللَّهُ عَلَيْنَا وَإِنْ كُنَّا لَخَطِئِينَ ﴿٩١﴾ قَالَ لَا تَثْرِيْبَ
 عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ ۗ يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ ۖ وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّحِيمِينَ ﴿٩٢﴾

જયારે આ લોકો મિસર જઈ યૂસુફ સમક્ષ હાજર થયા તો તેમણે નિવેદન કર્યું, “હે સત્તાધારી સરદાર ! અમે અને અમારા ઘરવાળા મોટી મુસીબતમાં પડેલા છીએ અને અમે તુચ્છ જેવી મૂડી લઈને આવ્યા છીએ. તમે અમને ભરપૂર અનાજ આપો અને અમને દાન આપો.” (૮૮) અલ્લાહ દાન આપનારાઓને બદલો આપે છે.” (૮૯) (આ સાંભળીને યૂસુફથી રહેવાયું નહીં) તેણે કહ્યું, “તમને એ પણ કંઈ ખબર છે કે તમે યૂસુફ અને તેના ભાઈના સાથે શું કર્યું હતું, જ્યારે તમે મૂર્ખ હતા?” (૯૦) તેઓ ચોંકીને બોલ્યા, “અરે ! શું તમે યૂસુફ છો?” તેણે કહ્યું, “હા, હું યૂસુફ છું અને આ મારો ભાઈ છે. અલ્લાહે અમારા પર ઉપકાર કર્યો. સત્ય એ છે કે જો કોઈ તકવા (અલ્લાહનો ડર અને સંયમ) અને ધૈર્યથી કામ લે તો અલ્લાહને ત્યાં આવા સદાચારી લોકોનો બદલો વ્યર્થ જતો નથી.” (૯૧) તેમણે કહ્યું, “અલ્લાહના સોગંદ ! તમને અલ્લાહે અમારા ઉપર શ્રેષ્ઠતા આપી અને ખરેખર અમે ગુનેગાર હતા.” (૯૨) તેણે જવાબ આપ્યો, “આજે તમારા પર કોઈ પકડ નથી, અલ્લાહ તમને માફ કરે, તે સૌથી વધીને દયા કરવાવાળો છે.

(૬૫) અર્થાત્ અમારા આ નિવેદન પર જે કંઈ તમે આપશો, તે જાણો તમારું દાન હશે. એ અનાજની કિંમતમાં જે પૂંજી અમે પ્રસ્તુત કરી રહ્યા છીએ, તે તો નિશ્ચિતપણે એ યોગ્ય નથી કે અમને એટલું અનાજ આપવામાં આવે, જે અમારી જરૂરત માટે પર્યાપ્ત હોય.

إِذْهَبُوا بِقَبِيصِي هَذَا فَالْقُوَّةُ عَلَى وَجْهِ أَبِي يَأْتِ بِصِيْرًا ۖ وَأَتُونِي
 بِأَهْلِكُمْ أَجْمَعِينَ ﴿٦٣﴾ وَلَمَّا فَصَلَتِ الْعَيْرُ قَالَ أَبُوهُمْ إِنِّي لَأَجِدُ
 رِيْحَ يُوْسُفَ لَوْلَا أَنْ تُفِئِدُونِ ﴿٦٤﴾ قَالُوا تَاللَّهِ إِنَّكَ لَفِي ضَلَالِكَ
 الْقَدِيمِ ﴿٦٥﴾ فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ أَلْقَاهُ عَلَى وَجْهِهِ فَارْتَدَّ
 بِصِيْرًا ۖ قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ ۖ إِنِّي أَخْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٦٦﴾

(૮૩) જાઓ, મારું આ ખમીસ લઈ જાઓ અને મારા પિતાના ચહેરા પર નાખી દો. તેમની દષ્ટિ પાછી આવી જશે અને પોતાના બધા ઘરવાળાઓને મારા પાસે લઈ આવો.” (રૂકૂઅ-૧૦) (૮૪) જ્યારે આ કાફલો (મિસરથી) રવાના થયો તો તેમના પિતાએ (કિન્-આનમાં) કહ્યું, “હું યૂસુફની સુગંધ અનુભવી રહ્યો છું, (૬૬) તમે લોકો ક્યાંક એમ ન કહેવા લાગો કે ઘડપણના કારણે મારી બુદ્ધિ સાથે ગઈ છે.” (૮૫) ઘરવાળાઓ બોલ્યા, “અલ્લાહના સોગંદ ! તમે હજુ પણ પોતાની એ જ જૂની ઘેલછામાં પડેલા છો.” (૬૭) (૮૬) પછી જ્યારે ખુશખબર લાવનાર આવ્યો તો તેણે યૂસુફનું ખમીસ યાકૂબના ચહેરા પર નાખી દીધું અને અચાનક તેની દષ્ટિ પાછી આવી ગઈ. ત્યારે તેણે કહ્યું, “હું તમને કહેતો નહોતો, હું અલ્લાહ તરફથી એ બધું જાણું છું જે તમે નથી જાણતા.”

(૬૬) આનાથી પયગંબરોની અસાધારણ ક્ષમતાઓનો ખ્યાલ આવે છે કે હજુ કાફલો હઝરત યૂસુફ અલૈ.નું ખમીસ લઈને મિસરથી નીકળ્યો છે અને આ બાજુ સેંકડો માઈલ દૂરના અંતરે હઝરત યાકૂબ અલૈ. તેની મહેંક પામી લે છે, પરંતુ આનાથી એ પણ જાણ થાય છે કે પયગંબરોની આ પ્રતિભાઓ કંઈ તેમની અંગત નહોતી, બલકે અલ્લાહના પ્રદાન કરવાથી તેમને મળી હતી અને અલ્લાહ જ્યારે અને જેટલી ઈચ્છે છે, તેમને કામ કરવાની તક આપે છે. હઝરત યૂસુફ અલૈ. વર્ષો સુધી મિસરમાં રહ્યા અને ક્યારેય હઝરત યાકૂબ અલૈ.ને તેમની સુગંધ ન આવી, પરંતુ હવે એકાએક અંતર્જાનની તીવ્રતાની એ સ્થિતિ થઈ ગઈ કે હજુ તેમનું ખમીસ મિસરથી નીકળ્યું છે અને ત્યાં તેમની સુગંધ આવવાની શરૂ થઈ ગઈ. — અહીં આ ઉલ્લેખ પણ રુચિપૂર્ણ રહેશે કે એક બાજુ કુર્આન હઝરત યાકૂબ અલૈ.ને આ પયગંબરી ગૌરવની સાથે પ્રસ્તુત કરી રહ્યું છે અને બીજી બાજુ બની ઈસરાઈલ તેમને એવા રંગમાં બતાવે છે જેમ કે આરબનો દરેક મામૂલી બહુ (ગ્રામવાસી) હોઈ શકે છે. (જુઓ, બાઈબલ, Genesis, 45:26-27)

(૬૭) આનાથી જાણ થાય છે કે આખા પરિવારમાં હઝરત યૂસુફ અલૈ. સિવાય કોઈ પોતાના પિતાની કદર જાણવાવાળો ન હતો અને હઝરત યાકૂબ અલૈ. સ્વયં પણ આ લોકોના માનસિક અને નૈતિક પંતનથી નિરાશ હતા. ઘરના દીપકનો પ્રકાશ બહાર ફેલાઈ રહ્યો હતો, પરંતુ સ્વયં ઘરવાળા અંધકારમાં હતા અને તેમની નજરમાં તેઓ એક ઠીકરાથી વધારે કંઈ ન હતા. પ્રકૃતિની આ દુ:ખદ સ્થિતિનો ઇતિહાસના અનેક મહાનુભાવોને સામનો કરવો પડ્યો છે.

قَالُوا يَا أَبَانَا اسْتَغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا إِنَّا كُنَّا خُطِيئِينَ ﴿٤٦﴾ قَالَ سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ
لَكُمْ رَبِّي إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ ﴿٤٧﴾ فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَى يُوسُفَ

(૯૭) બધા બોલી ઊઠ્યા, “પિતાજી ! તમે અમારા ગુનાઓની માફી માટે દુઆ કરો, સાથે જ અમે ગુનેગાર હતા.” (૯૮) તેણે કહ્યું, “હું મારા રબને તમારા માટે માફીની દુઆ કરીશ, તે મોટો માફ કરનાર અને દયાળુ છે.” (૯૯) પછી જ્યારે આ લોકો યૂસુફ પાસે પહોંચ્યા તો^(૯૯) તેણે પોતાના બાઈબલનું વર્ણન છે કે પરિવારના બધા લોકો, જેઓ આ પ્રસંગે, દઉં હતા. આ સંખ્યામાં બીજા ઘરોની એ છોકરીઓને ગણવામાં નથી આવી, જે હઝરત યાકૂબ અલૈ.ના ત્યાં લગ્ન કરીને આવી હતી. તે વખતે હઝરત યાકૂબ અલૈ.ની ઉંમર ૧૩૦ વર્ષ હતી અને તે પછી તેઓ મિસરમાં ૧૭ વર્ષ જીવિત રહ્યા.

આ પ્રસંગે એક વિદ્યાર્થીના મનમાં એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે બની ઈસરાઈલે જ્યારે મિસરમાં પ્રવેશ કર્યો, તો હઝરત યાકૂબ અલૈ. સહિત તેમની સંખ્યા ૬૮ હતી અને જ્યારે લગભગ પાંચસો વર્ષ પછી તેઓ મિસરમાંથી નીકળ્યા તો તેઓ લાખોની સંખ્યામાં હતા. બાઈબલની નોંધ છે કે મિસરથી નીકળ્યાના બે વર્ષ પછી સીનાઈના જંગલોમાં હઝરત મૂસા અલૈ.એ તેમની જે જનગણના કરાવી હતી, તેમાં માત્ર યુદ્ધને યોગ્ય પુરુષોની સંખ્યા ૬૦૩૫૫૦ હતી. આનો અર્થ એ છે કે સ્ત્રીઓ, પુરુષો, બાળકો સૌ મળીને તેઓ ઓછામાં ઓછા ૨૦ લાખ હશે. શું કોઈ હિસાબથી પાંચસો વર્ષમાં ૬૮ માણસોની આટલી સંતાન હોઈ શકે છે ? આ પ્રશ્ન પર વિચાર કરવાથી એક મહત્ત્વપૂર્ણ હકીકત સામે આવે છે. સ્પષ્ટ છે કે પાંચસો વર્ષમાં એક પરિવાર તો આટલો નથી વધી શકતો, પરંતુ બની ઈસરાઈલ પયગંબરોની સંતાન હતી. તેમના નાયક હઝરત યૂસુફ અલૈ., જેમના કારણે મિસરમાં તેમના કદમ જામ્યા, સ્વયં પયગંબર હતા. તેમના પછી ચાર-પાંચ સદી સુધી રાજ્ય-સત્તા આ જ લોકોના હાથમાં રહી. આ દરમ્યાન નિશ્ચિતરૂપે તેમણે મિસરમાં ઈસ્લામનો ખૂબ પ્રચાર કર્યો હશે. મિસરવાસીઓમાંથી જે લોકોએ ઈસ્લામ સ્વીકાર્યો હશે તેમનો ધર્મ જ નહીં, બલકે તેમની સંસ્કૃતિ, સભ્યતા અને રહેણી-કરણી બિનમુસ્લિમ મિસરવાસીઓથી અલગ અને બની ઈસરાઈલના રંગમાં રંગાઈ ગઈ હશે, અને તેના પરિણામે મિસરવાસીઓએ એ સૌને ‘અજનબી’ (વિદેશી) ઠરાવ્યા હશે. આ જ કારણ છે કે જ્યારે મિસરમાં ‘રાષ્ટ્રવાદ’નું તોફાન ઉઠ્યું તો અત્યાચાર માત્ર બની ઈસરાઈલ પર ન થયો, બલકે મિસરવાસી મુસલમાનો પણ તેમના સાથે જ સમાનરૂપે લપેટી લેવામાં આવ્યા અને જ્યારે બની ઈસરાઈલે દેશ છોડ્યો તો મિસરવાસી મુસલમાનો પણ તેમના સાથે જ નીકળી ગયા અને એ સૌની ગણતરી ઈસરાઈલીઓમાં જ થવા લાગી.

મારા આ અનુમાનની પુષ્ટિ બાઈબલના ઘણા સંકેતોથી થાય છે. ઉદાહરણરૂપે ‘Exodus’માં જ્યાં બની ઈસરાઈલના મિસરથી નીકળવાની સ્થિતિનું વર્ણન થયું છે, બાઈબલનો લેખક કહે છે, “તેમના સાથે એક મિશ્રિત સમૂહ પણ આવી ગયો.” (12:38) એ જ રીતે ‘Numbers’માં તે ફરી કહે છે કે, “જે મિશ્રિત ભીડ એ લોકોમાંથી હતી, તેઓ જુદા-જુદા પ્રકારનાં લોભ કરવા લાગી.” (11:4) પછી ધીમે-ધીમે આ બિન-ઈસરાઈલી મુસલમાનો માટે ‘અજનબી’ અને ‘પરદેશી’ના પારિભાષિક શબ્દો પ્રયુક્ત થવા લાગ્યા. તેથી તૌરાતમાં હઝરત મૂસા અલૈ.ને જે આદેશો આપવામાં આવ્યા, તેમાંથી આપણને આ સ્પષ્ટીકરણ મળે છે —

“તમારા માટે અને એ પરદેશી માટે જે તમારામાં રહે છે, પેઢી દર પેઢી હંમેશા એક જ કાનૂન રહેશે. ખુદાવંદના આગળ પરદેશી પણ એવાં જ હોય જેવાં તમે છો, તમારા માટે અને પરદેશીઓ માટે, જે તમારા સાથે રહે છે, એક

أَوَى إِلَيْهِ أَبِيهِ وَقَالَ ادْخُلُوا مِصْرَ إِن شَاءَ اللَّهُ أَمِينٌ ﴿٩٩﴾ وَرَفَعَ
 أَبِيهِ عَلَى الْعَرْشِ وَخَرُّوا لَهُ سُجَّدًا ۖ وَقَالَ يَا بَنِي هَذَا تَأْوِيلُ رُءْيَايَ
 مِنْ قَبْلُ ۚ قَدْ جَعَلْنَا لِرَبِّي حَقًّا ۖ وَقَدْ أَحْسَنَ بِي إِذْ أَخْرَجَنِي مِنَ السِّجْنِ
 وَجَاءَ بِكُمْ مِنَ الْبَدْوِ مِنْ بَعْدِ أَنْ نَزَغَ الشَّيْطَانُ بَيْنِي وَبَيْنَ
 إِخْوَتِي ۖ إِنَّ رَبِّي لَطِيفٌ لِّمَا يَشَاءُ ۖ إِنَّهُ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ ﴿١٠٠﴾

માતા-પિતાને પોતાના સાથે બેસાડી લીધા^(૯૯) અને (પોતાના સૌ કુટુંબીજનોને) કહ્યું, “ચાલો, હવે શહેરમાં ચાલો, અલ્લાહે ઈચ્છ્યું તો સુખ-શાંતિથી રહેશો.” (૧૦૦) (શહેરમાં દાખલ થયા પછી) તેણે પોતાના માતા-પિતાને ઉઠાવીને પોતાના પાસે સિંહાસન પર બેસાડ્યા અને બધા જ તેના આગળ એકદમ સિજદામાં ઝૂકી ગયા.^(૧૦૦) યૂસુફે કહ્યું, “પિતાજી ! આ સ્વપ્નજન છે મારા એ સ્વપ્નનું, જે મેં પહેલા જોયું હતું. મારા રબે તેને હકીકત બનાવી દીધું. તેનો ઉપકાર છે કે તેણે મને કેદખાનામાંથી છોડાવ્યો અને આપ લોકોને રણમાંથી લાવીને મારા સાથે મેળાપ કરાવ્યો, જો કે શૈતાન મારા અને મારા ભાઈઓ વચ્ચે બગાડ પેદા કરી ચૂક્યો હતો. હકીકત એ છે કે મારો રબ અનુભવી ન શકાય તેવી યુક્તિઓ વડે પોતાની મરજી પૂરી કરે છે, નિ:શંક તે સર્વજ્ઞ અને તત્ત્વદર્શી છે.

જ શરીર અત અને એક જ કાનૂન હોય.” (Numbers, 15:15-16)

“જે વ્યક્તિ નિર્ભય થઈને પાપ કરે, ચાહે દેશી હોય કે પરદેશી, તે ખુદાવંદનો અનાદર કરે છે. તે વ્યક્તિને પોતાના લોકોમાંથી કાપી નાખવામાં આવશે.” (Numbers, 15:30)

“ચાહે ભાઈ-ભાઈનો મામલો હોય કે પરદેશીનો, તમે તેમનો નિર્ણય ન્યાયની સાથે કરજો.”

(Deuteronomy, 1:16)

હવે એ જાણી લેવું કઠિન નથી કે અલ્લાહના ગ્રંથમાં બિન-ઈસરાઈલીઓ માટે એ મૂળ શબ્દ કયો પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો, જેને અનુવાદકોએ ‘પરદેશી’ બનાવીને મૂકી દીધો.

(૯૯) તલમૂદમાં લખ્યું છે કે જ્યારે હઝરત યાકૂબ અલૈ. ના આવવાના સમાચાર રાજધાનીમાં પહોંચ્યા તો હઝરત યૂસુફ અલૈ. રાજધાના મોટા-મોટા સરદારો, પદાધિકારીઓ અને સૈન્ય વગેરેને લઈને તેમના સ્વાગત માટે નીકળ્યા અને પૂરી શાનથી તેમને શહેરમાં લાવ્યા. એ દિવસે ત્યાં ઉજવણીનો દિવસ હતો. સ્ત્રીઓ, પુરુષો, બાળકો સૌ એ સરઘસને જોવા માટે એકત્ર થઈ ગયા હતા અને આખા દેશમાં ખુશીની લહેર દોડી ગઈ હતી.

(૧૦૦) આ શબ્દ ‘સિજદા’થી ઘણા લોકોને ભ્રમ થયો છે, ત્યાં સુધી કે એક સમૂહે તો આને જ પ્રમાણ બનાવીને બાદશાહો અને પીરો માટે ‘સજદએ તહિયત’ (સાષ્ટાંગ નમસ્કાર) અને આદરના સિજદાને હલાલ (વૈધ) હોવું સાબિત કરી દીધું. બીજા લોકોને આ પરેશાનીથી બચવા માટે આનું એ સ્પષ્ટીકરણ કરવું પડ્યું કે અગાઉની શરીર અતોમાં માત્ર ઈબાદતનો સિજદો અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્ય માટે હરામ (અવૈધ) હતો. બાકી રહ્યો એ સિજદો, જે ઈબાદતની

رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنِي مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ
فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنْتَ وَرَبِّي فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ

(૧૦૧) હે મારા રબ ! તેં મને રાજ્ય પ્રદાન કર્યું અને મને મામલાઓના મૂળ સુધી પહોંચવાનું શીખવાડ્યું. ધરતી અને આકાશોના સર્જક ! તું જ દુનિયા અને આખિરતેમાં મારો સંરક્ષક છે, ભાવનાથી ખાલી હોય, તો તે અલ્લાહ સિવાય બીજાઓને પણ કરી શકાતો હતો, અલબત્ત મુહમ્મદી શરીઅતમાં દરેક પ્રકારનો સિજદો અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્ય માટે હરામ કરી દેવામાં આવ્યો. પરંતુ બધા ભ્રમ વાસ્તવમાં એ કારણે પેદા થયા છે કે શબ્દ 'સિજદા'ને વર્તમાન ઈસ્લામી પરિભાષાનો સમાનાર્થી સમજી લેવામાં આવ્યો, અર્થાત્ હાથ, ઘૂંટણ અને માથું ધરતી પર ટેકવવું. જો કે 'સિજદા'નો મૂળ અર્થ માત્ર સુકવું છે અને અહીં આ શબ્દ આ જ અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે. પૂરાણી સભ્યતામાં આ પ્રચલન હતું. (અને આજે પણ કેટલાક દેશોમાં આનો રિવાજ છે) કે કોઈનો આભાર અદા કરવા માટે અથવા કોઈનું સ્વાગત કરવા માટે અથવા કેવળ સલામ કરવા માટે છાતી પર હાથ મૂકીને અમુક હદ સુધી આગળની તરફ સુકતા હતા. આ સુકવા માટે અરબીમાં 'સુજૂદ' અને અંગ્રેજીમાં 'Bow' શબ્દો પ્રયુક્ત કરવામાં આવે છે. બાઈબલમાં આના ઘણા ઉદાહરણો આપણને મળે છે કે પ્રાચીનકાળમાં આ રીત શિષ્ટાચાર અને સભ્યતામાં સામેલ હતી. તેથી હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. વિશે એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે તેમણે પોતાના તંબુ તરફ ત્રણ માણસોને આવતા જોયા તો તેઓ તેમના સ્વાગત માટે દોડ્યા અને જમીન સુધી ઝૂક્યા. અરબી બાઈબલ (Genesis 18:32)માં આ પ્રસંગે જે શબ્દો પ્રયુક્ત થયા છે, તે આ પ્રમાણે છે — *للمانظر كض لاستقبالهم من باب الخيمة وسجد إلى الأرض* — આ ઉપરાંત બીજા ઘણા ઉદાહરણો બાઈબલમાં એવા મળે છે કે જેનાથી સાફ જાણ થાય છે કે આ 'સિજદા' શબ્દનો અર્થ એ છે જ નહીં, જે અત્યારે ઈસ્લામી પરિભાષામાં શબ્દ 'સિજદા' માટે સમજવામાં આવે છે.

જે લોકોએ મામલાની આ હકીકતને જાણ્યા વગર આના સ્પષ્ટીકરણ પર ઉપરછલ્લી રીતે એ લખી દીધું કે અગાઉની શરીઅતોમાં અલ્લાહ સિવાય બીજાઓને આદરનો સિજદો કરવો કે અભિવાદનનો સિજદો કરવો હલાલ હતું, તેમણે માત્ર ખોટી વાત કહી છે. જો સિજદાથી તાત્પર્ય એ વસ્તુ હોય જેને ઈસ્લામી પરિભાષામાં 'સિજદો' કહેવામાં આવે છે, તો તે અલ્લાહે મોકલેલ કોઈ શરીઅતમાં ક્યારેય અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્ય માટે હલાલ નથી રહ્યો. બાઈબલમાં ઉલ્લેખ થયો છે કે બેબિલોનની કેદના સમયે જ્યારે આખસવેરિસ (Ahasuerus) બાદશાહે હામાનને પોતાનો સૌથી મોટો અધિકારી બનાવ્યો અને આદેશ આપ્યો કે બધા લોકો તેને આદરનો સિજદો કરતા રહે, તો મુર્દકી (Mordecai)એ, જે બની ઈસરાઈલના વલીઓ (સંતો)માંથી હતા, આ આદેશ માનવાનો ઈન્કાર કરી દીધો. (અસ્તર - Esther, 3:1-2) તલમૂદમાં આ ઘટનાની સ્પષ્ટતા કરતાં આનું જે વિવરણ આપવામાં આવ્યું છે તે વાંચવા યોગ્ય છે —

“બાદશાહના કર્મચારીઓએ કહ્યું : છેવટે તું કેમ હામાનને સિજદો કરવાથી ઈન્કાર કરે છે ? અમે પણ માણસ છીએ, પરંતુ શાહી આદેશ માનીએ છીએ. તેણે જવાબ આપ્યો : તમે લોકો મૂર્ખ છો. શું એક નશ્વર માનવી જે કાલે માટીમાં મળી જવાનો છે, એ યોગ્ય હોઈ શકે છે કે તેની મોટાઈને માની લેવામાં આવે ? શું હું તેને સિજદો કરું, જે એક સ્ત્રીના પેટથી પેદા થયો, કાલે બાળક હતો, આજે યુવાન છે, કાલે વૃદ્ધ થઈ જશે અને કાલ પછીના દિવસે મરી

تَوَفَّنِي مُسْلِمًا وَأَلْحَقْنِي بِالصَّالِحِينَ ﴿١٠١﴾ ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ
 نُوحِيهِ إِلَيْكَ ۚ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ أَجْمَعُوا أَمْرَهُمْ وَهُمْ
 يَمْكُرُونَ ﴿١٠٢﴾ وَمَا أَكْثَرُ النَّاسِ وَلَوْ حَرَصْتَ بِمُؤْمِنِينَ ﴿١٠٣﴾

મારો અંત ઈસ્લામ ઉપર કર અને છેવટે મને સાલેહીન (સદાચારીઓ) સાથે મેળવી દે.”^(૧૦૧) (૧૦૨) હે પયગંબર ! આ કિસ્સો અદૃશ્યની ખબરોમાંથી છે-જે અમે તમારા ઉપર વહી કરી રહ્યા છીએ, નહીં તો તમે તે વખતે હાજર ન હતા, જ્યારે યૂસુફના ભાઈઓએ એક-બીજા સાથે મળીને કાવતરું રચ્યું હતું. (૧૦૩) પરંતુ તમે ત્યાં ગમે તેટલું ઈચ્છો, તેમના પૈકી મોટા ભાગના લોકો માનવાના નથી.^(૧૦૨)

જશે? ના, હું તો એ શાશ્વત અનાદિ ઈશ્વર (અલ્લાહ)ના જ સામે જૂકીશ, જે જીવંત સત્તા અને સૌને સંભાળનાર અને સ્થાયી રાખનાર છે; તે જે સૃષ્ટિનો સર્જનહાર અને શાસક છે, હું તો બસ તેના જ સામે જૂકીશ, અન્ય કોઈના સામે નહીં.” (The Talmud Selections by H. Polano, p. 172)

(૭૧) આ થોડાક વાક્યો, જે આ પ્રસંગે હઝરત યૂસુફ અલૈ. ના મુખથી નીકળે છે, આપણા સામે એક સાચા ઈમાનવાળાના આચરણનું અદ્ભુત મનમોહક ચિત્ર પ્રસ્તુત કરે છે. આપ જીવનના અસાધારણ ઉતાર-ચઢાવમાંથી પસાર થઈને દુનિયાની ઉન્નતિના સૌથી ઉચ્ચ સ્થાન પર પહોંચી ગયા છે. આપની ઈર્ષ્યા રાખવાવાળા એ ભાઈઓ, જેઓ આપને મારી નાખવા માંગતા હતા, આપના શાહી સિંહાસનની સામે માથું નમાવીને ઊભા હતા. આ પ્રસંગ દુનિયાના પ્રચલન અનુસાર ઘમંડ કરવા તેમજ વ્યંગ અને મહેણા-ટોણાના તીર વરસાવવાનો હતો, પરંતુ એક સાચો મુદાપરસ્ત (ઈશનિષ્ઠ) વ્યક્તિ આ પ્રસંગે કંઈક બીજું જ ચિત્ર પ્રસ્તુત કરે છે. તે પોતાની આ ઉન્નતિ પર ઘમંડ કરવાને બદલે સાક્ષાત્ શુક (આભાર) બની જાય છે. તે ઈર્ષ્યા રાખવાવાળા ભાઈઓ વિરુદ્ધ ફરિયાદનો એક શબ્દ મુખથી નથી કાઢતો, બલકે તેમની સ્પષ્ટતા સ્વયં જ એ રીતે રજૂ કરે છે કે શૈતાને મારા અને તેમના વચ્ચે બૂરાઈ નાખી દીધી હતી. થોડાક શબ્દોમાં આ બધું કહી દીધા પછી સંહસા પોતાના અલ્લાહ સામે જૂકી જાય છે. તેની ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારની મહેરબાનીઓ પર તેના પ્રત્યે આભાર વ્યક્ત કરે છે અને અંતે અલ્લાહથી માંગે છે. તો એ કે દુનિયામાં જ્યાં સુધી જીવંત રહું, તારી બંદગી અને ગુલામી પર અડગ અને અટલ રહું અને જ્યારે આ દુનિયાથી વિદાય થાઉં તો મને સદાચારી બંદાઓની સાથે સામેલ કરી દેવામાં આવે. કેટલો ઉચ્ચ અને પવિત્ર છે આચરણનો આ નમૂનો !

(૭૨) અર્થાત્ આ લોકોની હઠધર્મી પણ વિચિત્ર છે. તમારી નુબૂવ્વત (પયગંબરી)ની પરીક્ષા માટે ખૂબ સમજ-વિચારીને અને પરામર્શ કરીને જે માંગાણીઓ તેમણે કરી હતી, તેને તમે ભરી સભામાં તત્કાળ પૂરી કરી દીધી. હવે કદાચ તમે આશા કરતા હશો કે આના પછી તો તેમને એ જાણી લેવામાં કોઈ સંકોચ નહીં હોય કે તમે આ કુર્આન સ્વયં નથી ઘડી લેતા, બલકે ખરેખર તમારા પર વહી આવે છે. પરંતુ વિશ્વાસ કરો કે આ લોકો હજુ પણ નહીં માને, અને પોતાના ઈન્કાર પર અટલ રહેવા માટે કોઈ બીજું બહાનુ શોધી કાઢશે. જો કે દેખીતી રીતે સંબોધન અહીં આપ સલ્વ.ને જ છે, પરંતુ આનો મૂળ આશય [આપની પયગંબરીનો ઈન્કાર કરનારાઓને તેમની] હઠધર્મી પર સચેત કરવાનો છે.

وَمَا تَسْأَلُهُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ ۗ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ ﴿١٠٣﴾ وَكَانَ فِي
مِنْ آيَةٍ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ يَمُرُّونَ عَلَيْهَا وَهُمْ عَنْهَا مُعْرِضُونَ ﴿١٠٤﴾

ઉપરની ચેતવણી પછી આ બીજી અતિસૂક્ષ્મ ચેતવણી છે, જેમાં નિદાનું પાસુ ઓછું અને સમજાવવાનું પાસું વધારે છે. આ વાત પણ દેખીતી રીતે નબી સલ્લ.ને કહેવામાં આવી છે, પરંતુ વાસ્તવમાં સંબોધિત કાફિરો (ઇન્કાર કરનારાઓ)નો સમૂહ છે અને તેમને એ સમજાવવું અભિપ્રેત છે કે અલ્લાહના બંદાઓ ! વિચાર કરો, તમારો આ હકાગ્રહ કેટલો ખોટો છે. જો પયગંબરે પોતાના કોઈ અંગત ફાયદા માટે પ્રચાર અને પ્રસારનું આ કાર્ય ચાલુ કર્યું હોત, તો નિશ્ચિતપણે તમારા માટે આ કહેવાની તક હતી કે અમે આ સ્વાર્થી વ્યક્તિની વાત કેમ માનીએ, પરંતુ તમે જોઈ રહ્યા છો કે આ માણસ નિઃસ્વાર્થ છે, તમારી અને દુનિયાભરની ભલાઈ માટે ઉપદેશ કરી રહ્યો છે અને તેમાં તેનો પોતાનો કોઈ લાભ છુપાયેલ નથી, પછી તેનો સામનો આ હકાગ્રહથી કરવામાં છેવટે શું સાર્થકતા છે ?

- (૭૩) ઉપરની ચેતવણી પછી આ બીજી અતિસૂક્ષ્મ ચેતવણી છે, જેમાં નિદાનું પાસુ ઓછું અને સમજાવવાનું પાસું વધારે છે. આ વાત પણ દેખીતી રીતે નબી સલ્લ.ને કહેવામાં આવી છે, પરંતુ વાસ્તવમાં સંબોધિત કાફિરો (ઇન્કાર કરનારાઓ)નો સમૂહ છે અને તેમને એ સમજાવવું અભિપ્રેત છે કે અલ્લાહના બંદાઓ ! વિચાર કરો, તમારો આ હકાગ્રહ કેટલો ખોટો છે. જો પયગંબરે પોતાના કોઈ અંગત ફાયદા માટે પ્રચાર અને પ્રસારનું આ કાર્ય ચાલુ કર્યું હોત, તો નિશ્ચિતપણે તમારા માટે આ કહેવાની તક હતી કે અમે આ સ્વાર્થી વ્યક્તિની વાત કેમ માનીએ, પરંતુ તમે જોઈ રહ્યા છો કે આ માણસ નિઃસ્વાર્થ છે, તમારી અને દુનિયાભરની ભલાઈ માટે ઉપદેશ કરી રહ્યો છે અને તેમાં તેનો પોતાનો કોઈ લાભ છુપાયેલ નથી, પછી તેનો સામનો આ હકાગ્રહથી કરવામાં છેવટે શું સાર્થકતા છે ?
- (૭૪) ઉપરની અગિયાર રુકૂઓમાં હઝરત યૂસુફ અલૈ.નો કિસ્સો સમાપ્ત થઈ ગયો. જો અલ્લાહની વહીનો ઉદ્દેશ્ય માગ કિસ્સો સંભળાવવાનો હોત, તો આ જ જગ્યાએ પ્રવચન સમાપ્ત થઈ જવું જોઈતું હતું, પરંતુ અહીં તો કિસ્સો કોઈક ઉદ્દેશ્ય માટે સંભળાવવામાં આવે છે. તેથી લોકોની માંગ પર હઝરત યૂસુફ અલૈ.નો કિસ્સો જ્યારે સંભળાવી દેવામાં આવ્યો તો તેને સમાપ્ત કરતાં જ અમુક વાક્યો પોતાના આશયના પણ કહી દેવામાં આવ્યા અને ખૂબ જ સંક્ષિપ્તમાં આ થોડા વાક્યોમાં જ ઉપદેશ અને સંદેશનો આખો વિષય સમેટી લેવામાં આવ્યો.
- (૭૫) આનો ઉદ્દેશ્ય લોકોને તેમની ગફલતથી સાવધાન કરવાના છે. ધરતી અને આકાશની દરેક વસ્તુ પોતાનામાં એક વસ્તુ જ નથી, બલકે એક નિશાની પણ છે, જે સચ્ચાઈ તરફ સંકેત કરી રહી છે. જે ઉદ્દેશ્ય માટે માનવીને ચેતનાની સાથે વિચારવાવાળું મગજ પણ આપવામાં આવ્યું છે, તે કેવળ એ જ સીમા સુધી જ નથી કે માનવી આ વસ્તુઓને જુએ અને તેનો ઉપયોગ અને ઉપભોગ કેવી રીતે કરવો જાણે, બલકે વાસ્તવિક ઉદ્દેશ્ય એ છે કે માનવી સત્યની શોધ કરે અને આ નિશાનીઓ દ્વારા તેની જાણકારી મેળવે. આ જ મામલામાં મોટાભાગના લોકો ગફલત વર્તી રહ્યા છે અને આ જ ગફલત છે જેણે તેને ગુમરાહી (પથભ્રષ્ટતા)માં નાખી રાખ્યા છે. જો હૃદયો પર આ તાળુ મારી દેવામાં ન આવ્યું હોત તો પયગંબરોની વાતને સમજવું અને તેમના માર્ગદર્શનથી લાભ ઉઠાવવું લોકો માટે આટલું મુશ્કેલ ન થઈ જતું.

وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهْمًا ۗ وَهُمْ مُشْرِكُونَ ﴿١٠٧﴾ أَفَأَمِنُوا أَنْ تَأْتِيَهُمْ غَاشِيَةٌ مِّنْ عَذَابِ اللَّهِ أَوْ تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ ﴿١٠٨﴾ قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُوا إِلَى اللَّهِ عَلَىٰ

وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهْمًا ۗ وَهُمْ مُشْرِكُونَ ﴿١٠٧﴾ أَفَأَمِنُوا أَنْ تَأْتِيَهُمْ غَاشِيَةٌ مِّنْ عَذَابِ اللَّهِ أَوْ تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ ﴿١٠٨﴾ قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُوا إِلَى اللَّهِ عَلَىٰ

તેમનામાંથી મોટા ભાગના અલ્લાહને માને છે પરંતુ એવી રીતે કે તેના સાથે બીજાઓને ભાગીદાર ઠેરવે છે. (૧૦૭) શું તેઓ નિશ્ચિંત છે કે અલ્લાહની યાતનાની કોઈ મુસીબત તેમને ઝડપી નહીં લે અથવા અજ્ઞાણતામાં કયામતની ઘડી ઓચિંતી તેમના ઉપર આવી નહીં જાય? (૧૦૮) તમે તેમને સ્પષ્ટ કહી દો કે, “મારો માર્ગ તો આ છે, હું અલ્લાહ તરફ બોલાવું છું, — હું પોતે પણ સંપૂર્ણ પ્રકાશમાં પોતાનો

- (૭૬) આ સ્વાભાવિક પરિણામ છે, એ ગફલતનું જેના તરફ ઉપરના વાક્યમાં સંકેત કરવામાં આવ્યો છે. જ્યારે લોકોએ માર્ગની નિશાનીઓથી આંખો બંધ કરી તો સીધા માર્ગથી હટી ગયા અને પોતાના આસપાસની ઝાડીઓમાં ફસાઈને રહી ગયા. આના પર પણ ઓછા માનવીઓ એવા છે, જેઓ મંજિલને તદ્દન જ ગૂમ કરી ચૂક્યા હોય અને જેમને આ વાતથી તદ્દન ઈન્કાર હોય કે અલ્લાહ તેમને પેદા કરનાર અને રોજ આપનાર છે. મોટાભાગના માનવીઓ જે પથભ્રષ્ટતામાં પડેલા છે, તે અલ્લાહના ઈન્કારની પથભ્રષ્ટતા નથી, બલ્કે શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)ની પથભ્રષ્ટતા છે. આ પથભ્રષ્ટતા કદાપિ પેદા ન થતી જો ધરતી અને આકાશની આ નિશાનીઓને શિક્ષા પ્રાપ્ત કરવાવાળી દૃષ્ટિથી જોવામાં આવતી, જે દરેક જગ્યાએ અને દરેક પળ એ વાતની જાણકારી આપી રહી છે કે ઈશ્વર (અલ્લાહ) કેવળ એક છે.
- (૭૭) આનો હેતુ લોકોને સાવધાન કરવાનો છે કે જીવનની મહેતલને લાંબી સમજીને અને વર્તમાનની શાંતિને બાકી રહેવાવાળી સમજીને પરિણામની ચિંતાને કોઈ આવનારા સમય માટે ટાળો નહીં. કોઈપણ માનવીની પાસે એ વાતની કોઈ બાંહેધરી નથી કે તેના જીવન ની મહેતલ અમુક સમય સુધી નિશ્ચિતરૂપે બાકી રહેશે, તેથી કોઈ ચિંતા કરવી છે તો હમણા કરી લો.

بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي ط وَسُبْحَانَ اللَّهِ وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿١٨﴾
 وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رَجُلًا نُوحِيَ إِلَيْهِمْ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى ط
 أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ
 قَبْلِهِمْ ط وَلَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا ط أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿١٩﴾

માર્ગ જોઈ રહ્યો છું અને મારા સાથીઓ પણ, અને અલ્લાહ પવિત્ર છે^(૧૮) અને ઉચ્ચ છે, અને શિક્ક કરનારાઓથી મારો કોઈ સંબંધ નથી.” (૧૦૮) હે પયગંબર ! તમારા પહેલાં અમે જે પયગંબરો મોકલ્યા હતા, તેઓ બધા પણ મનુષ્ય જ હતા અને આ જ વસ્તીઓના રહેનારાઓમાંથી હતા અને તેમના જ તરફ અમે વહી મોકલતા રહ્યા છીએ. પછી શું આ લોકો ધરતી ઉપર હર્યા-ફર્યા નથી કે એ કોમોનો અંજામ તેમને ન દેખાયો, જે તેમના પહેલાં થઈ ગઈ છે? ચોક્કસ જ, આખિરતનું ઘર એ લોકો માટે ખૂબ વધારે સારું છે જેમણે (પયગંબરોની વાત માનીને) તકવાનો (અલ્લાહથી ડરવાનો, સંયમનો) માર્ગ અપનાવ્યો. શું હજુ પણ તમે લોકો નહીં સમજો?^(૧૯) (અગાઉના પયગંબરો સાથે પણ આમ જ થતું રહ્યું છે કે તેઓ મુદતો સુધી શિખામણ આપતા રહ્યા અને લોકો માન્યા જ નહીં.)

(૭૮) અર્થાત્ એ વાતોમાં પવિત્ર જેને તેનાથી જોડવામાં આવી રહી છે, એ નબળાઈઓથી પવિત્ર જે પ્રત્યેક શિક્કયુક્ત વિશ્વાસના આધારે અનિવાર્યરૂપે તેનાથી જોડવામાં આવે છે, એ તુટિઓ, દોષો, ભૂલો અને બૂરાઈઓથી પવિત્ર જેને તેનાથી જોડી દેવું શિક્કનું તાર્કિક પરિણામ છે.

(૭૯) અહીં એક મોટા વિષયને બે-ત્રણ વાક્યોમાં સમેટી લેવામાં આવ્યો છે. આને જો કોઈ વિસ્તૃત વાક્યમાં વર્ણવવામાં આવે તો એમ કહી શકાય છે કે, “આ લોકો તમારી વાત તરફ એટલા માટે ધ્યાન નથી આપતા કે જે વ્યક્તિ કાલે તેમના શહેરમાં પેદા થયો અને તેમના જ વચ્ચે બાળકથી યુવાન અને યુવાનથી વૃદ્ધ થયો, તેના વિશે એ કેવી રીતે માની લઈએ કે એકાએક એક દિવસ અલ્લાહે તેને પોતાનો સંદેશવાહક નિયુક્ત કરી દીધો.” પરંતુ આ કોઈ અનોખી વાત નથી કે જેનો દુનિયામાં પહેલી વાર તેમને જ સામનો કરવો પડ્યો હોય. આનાથી પહેલા અલ્લાહ પોતાના પયગંબરો મોકલી ચૂક્યો છે અને તે સૌ મનુષ્ય જ હતા. પછી એ પણ ક્યારેય નથી થયું કે અચાનક એક અજનબી વ્યક્તિ કોઈ શહેરમાં પ્રગટ થઈ ગયો હોય અને તેણે કહ્યું હોય કે મને પયગંબર બનાવીને મોકલવામાં આવ્યો છે, બલ્કે જે લોકોને પણ માનવીઓની સુધારણા માટે ઉઠાવવામાં આવ્યા, તે સૌ તેમની પોતાની જ વસ્તીઓના રહેવાવાળા હતા. હઝરત ઈસા મસીહ, મૂસા, ઈબ્રાહીમ, નૂહ અલૈ. છેવટે કોણ હતા? હવે તમે સ્વયં જ જોઈ લો કે જે કોમોએ આ લોકોની સુધારણાના સંદેશનો સ્વીકાર ન કર્યો અને પોતાની નિરાધાર કલ્પનાઓ અને નિરંકુશ ઈચ્છાઓના પાછળ ચાલતી રહી તેનો અંજામ શું આવ્યો? તમે પોતે પોતાના વેપારી પ્રવાસોમાં આદ, સમૂદ, મદયન અને લૂતની કોમો વગેરેના વિનષ્ટ થયેલા ક્ષેત્રોમાંથી પસાર થતા રહ્યા છો.

حَتَّىٰ إِذَا اسْتَيْسَسَ الرُّسُلُ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِبُوا جَاءَهُمْ
 نَصْرُنَا فَنُجِّيَ مَنْ نَشَاءُ ۗ وَلَا يُرَدُّ بَأْسُنَا عَنِ الْقَوْمِ
 الْمُجْرِمِينَ ﴿١٠﴾ لَقَدْ كَانَ فِي قَصصِهِمْ عِبْرَةٌ لِأُولِي الْأَلْبَابِ ۗ
 مَا كَانَ حَدِيثًا يُفْتَرَىٰ وَلَكِن تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ
 وَتَفْصِيلَ كُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿١١﴾

ત્યાં સુધી કે જ્યારે પયગંબરો લોકોથી નિરાશ થઈ ગયા અને લોકોએ પણ સમજી લીધું કે તેમના સાથે જૂઠ બોલવામાં આવ્યું હતું, તો એકાએક જ અમારી મદદ પયગંબરોને પહોંચી ગઈ. પછી જ્યારે આવો વખત આવી જાય છે તો અમારો નિયમ એ છે કે જેને અમે ચાહીએ છીએ, બચાવી લઈએ છીએ અને ગુનેગારો ઉપરથી તો અમારી યાતનાને ટાળી શકાતી જ નથી. (૧૧૧) પુરોગામીઓના આ કિસ્સાઓમાં બુદ્ધિ અને ચેતના રાખવાવાળા લોકો માટે બોધપાઠ છે. આ જે કંઈ કુર્આનમાં વર્ણવવામાં આવી રહ્યું છે એ ઘડી કાઢેલી વાતો નથી, બલકે જે ગ્રંથો આના પહેલાં આવી ચૂક્યા છે તેમની જ પુષ્ટિ છે અને દરેક વસ્તુનું વિગતવાર વર્ણન^(૧૦) અને ઈમાન લાવનારાઓ માટે માર્ગદર્શન અને કૃપા. (સુકૂઅ-૧૨)

શું ત્યાં તમને કોઈ બોધપાઠ નથી મળતો? આ અંજામ જે તેમણે દુનિયામાં જોયો, એ જ સમાચાર તો આપી રહ્યો છે કે આખિરત (પરલોક)માં તેઓ આનાથી વધારે ખરાબ પરિણામ જોશે અને એ કે જે લોકોએ દુનિયામાં પોતાની સુધારણા કરી લીધી, તેઓ માત્ર દુનિયામાં જ સારા ન રહ્યા, બલકે આખિરતમાં તેમનું પરિણામ આનાથી પણ વધારે સારું હશે.

(૧૦) અર્થાત્ પ્રત્યેક એ વસ્તુનું વિવરણ, જે માનવીના માર્ગદર્શન અને નિર્દેશ માટે આવશ્યક છે. કેટલાક લોકો 'દરેક વસ્તુનું વિગતવાર વર્ણન'થી તાત્પર્ય અકારણ દુનિયાભરની વસ્તુઓનું વર્ણન લઈ લે છે અને પછી તેમના સામે એ પરેશાની આવે છે કે કુર્આનમાં જંગલો અને ચિકિત્સા (મેડિકલ) અને ગણિત અને બીજા જ્ઞાન અને વિદ્યાઓ-કળાઓ વિશે કોઈ વર્ણન નથી મળતું, અને બીજા કેટલાક લોકો બળજબરીથી દરેક વિદ્યા અને કળાનું વર્ણન કુર્આનમાંથી કાઢવા લાગે છે.

૧૩. અર્-રઝૂદ

પરિચય

નામ:

આયત-૧૩ ના વાક્ય **سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ رَبَّنَا إِنَّا أَسْأَلُكَ بِرَحْمَتِكَ وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ عَذَابِكَ** (વાદળોની ગર્જના તેની પ્રશંસાસહ તેની પવિત્રતાનું વર્ણન કરે છે અને ફરિશ્તાઓ તેના ભયથી ધ્રુજતા-ધ્રુજતા તેની તસ્બીહ કરે છે.) ના શબ્દ 'અર્-રઝૂદ' (વાદળની ગર્જના)ને આ સૂર:નું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ નામનો અર્થ એ નથી કે આ સૂર:માં વાદળની ગર્જનાના મુદ્દાની ચર્ચા કરવામાં આવી છે, બલકે તે પ્રતીક રૂપે સ્પષ્ટતા કરે છે કે આ એ સૂર: છે જેમાં 'અર્-રઝૂદ' શબ્દ આવ્યો છે અથવા જેમાં 'રઝૂદ'નો ઉલ્લેખ થયો છે.

ઉત્તરાણકાળ:

આયત ૨૭ થી ૩૧ અને આયત ૩૮ થી ૪૩ના વિષયો સાબિત કરે છે કે આ એ જ ગાળાની સૂર: છે, જેમાં સૂર: યૂનુસ, સૂર: હૂદ અને સૂર: આ'રાફ અવતરિત થઈ છે, અર્થાત્ મક્કામાં નિવાસનો અંતિમ કાળ. વર્ણન-શૈલીથી સ્પષ્ટ થઈ રહ્યું છે કે ઈસ્લામનું આમંત્રણ આપવાનું કાર્ય કરતાં પયગંબર સલ્લ. ને એક લાંબી મુદ્દત વિતી ગઈ છે, વિરોધીઓ આપને પરેશાન કરવા અને આપના મિશનને નિષ્ફળ બનાવવા વિવિધ ચાલબાજીઓ કરી રહ્યા છે, ઈમાનવાળાઓ વારંવાર એ ઈચ્છાઓ કરી રહ્યા છે કે કદાચ ! કોઈ ચમત્કાર દેખાડીને પણ આ લોકોને સન્માર્ગે લાવવામાં આવે, અને અલ્લાહ મુસલમાનોને સમજાવી રહ્યો છે કે ઈમાનનો માર્ગ બતાવવાની આ રીત અમારા ત્યાં પ્રચલિત નથી અને જો સત્યના દુશ્મનોને ઢીલ આપવામાં આવી રહી છે, તો આ બાબત એવી નથી કે જેનાથી તમે ગભરાઈ જાઓ. પછી આયત-૩૧ દ્વારા એ પણ જાણવા મળે છે કે કાફિરો (વિરોધીઓ)ના હઠાઝાહનું વારંવાર એવું પ્રદર્શન થઈ ચૂક્યું છે, જેના પછી એમ કહેવું તદ્દન ઉચિત લાગે છે કે જો કબરોમાંથી મડદાં પણ ઊઠીને આવી જાય, તો પણ આ લોકો નહીં માને, બલકે આ ઘટનાનું પણ કોઈ-ને-કોઈ અર્થઘટન કરી નાખશે. આ બધી બાબતો પરથી એવું જ લાગે છે કે આ સૂર: મક્કી યુગના છેલ્લા તબક્કામાં અવતરિત થઈ હશે.

કેન્દ્રીય વિષય:

સૂર:નો ઉદ્દેશ્ય પહેલી જ આયતમાં રજૂ કરી દેવામાં આવ્યો છે, અર્થાત્ હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. જે કંઈ પ્રસ્તુત કરી રહ્યા છે એ જ સત્ય છે, પરંતુ એ લોકોની ભૂલ છે કે તેઓ તેને નથી માનતા. આખું પ્રવચન આ જ કેન્દ્રીય વિષયના આસપાસ ફરે છે. આ અંગે વારંવાર જુદી-જુદી રીતે તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ), આખિરત (પરલોક) અને રિસાલત (ઈશદૂતત્વ)નું સત્ય હોવું પુરવાર કરવામાં આવ્યું છે. તેના પર ઈમાન લાવવાના નૈતિક અને આધ્યાત્મિક લાભોની સમજ આપવામાં આવી છે, તેમને ન માનવાનું નુકસાન બતાવવામાં આવ્યું છે અને એ વાત ગળે ઊતારવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે કે કુફ (ઈન્કાર) સંપૂર્ણપણે અજ્ઞાનતા અને મૂર્ખતા છે. પછી આ સમગ્ર વર્ણનનો હેતુ ફક્ત મગજને સંતુષ્ટ કરવાનો જ નથી, બલકે હૃદયોને ઈમાન તરફ આકૃષ્ટ કરવાનો પણ છે, તેથી તાર્કિક પ્રમાણોથી કામ લેવામાં આવ્યું નથી, બલકે એક-એક પ્રમાણ અને એક-એક પુરાવો રજૂ કર્યા

પછી થોભીને જુદી-જુદી રીતે ડરાવવામાં અને ધમકાવવામાં આવ્યા, પ્રેરણા અને પ્રેમથી સમજાવવામાં આવ્યા છે, જેથી નાસમજ લોકો પોતાના અજ્ઞાનતાપૂર્ણ હઠાગ્રહને ત્યજી દે.

પ્રવચન દરમ્યાન ઠેક-ઠેકાણે વિરોધીઓના વાંધાઓનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના તેના જવાબો આપવામાં આવ્યા છે અને એ સંદેહોનું નિવારણ કરવામાં આવ્યું છે જે હઝરત મુહમ્મદસલ્વ.ના સંદેશ અને આમંત્રણ અંગે લોકોના મનમાં પ્રવર્તતા હતા, કે પછી વિરોધીઓ દ્વારા નાપવામાં આવતા હતા. આ ઉપરાંત ઈમાનવાળાઓને પણ, જેઓ ઘણા વર્ષોનાં લાંબા અને કઠિન સંઘર્ષનાં કારણે થાકી જઈ રહ્યા હતા અને બેચેનીપૂર્વક ગૈબી (અદૃશ્ય) સહાયતાની રાહ જોઈ રહ્યા હતા, સાંત્વના આપવામાં આવી છે.

રુકૂઅ-૬

૧૩. અર્-રઅદ (મક્કા)

આયત-૪૩

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الْمَرَاتِلِكْ اَيْتُ الْكِتَابِ وَالَّذِي اُنزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ الْحَقُّ
وَلَكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ ① اللّٰهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَوَاتِ بِغَيْرِ

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

(૧) અલિફ-લામ-મીમ-રા. આ અલ્લાહના ગ્રંથની આયતો છે, અને જે કંઈ તમારા રબ તરફથી તમારા પર અવતરિત કરવામાં આવ્યું છે એ તદ્દન સત્ય છે, પરંતુ (તમારી કોમના) મોટા ભાગના લોકો માની રહ્યા નથી. (૨) તે અલ્લાહ જ છે જેણે આકાશોને એવા આધારો વિના કાયમ કર્યા જે તમને દેખાતા

(૧) આ સૂર:ની આ પ્રસ્તાવના છે, જેમાં વાતનો ઉદ્દેશ્ય થોડાક શબ્દોમાં બતાવી દેવામાં આવ્યો છે. સંબોધન નબી સલ્વ. ને છે અને આપને સંબોધિત કરતાં અલ્લાહ ફરમાવે છે કે હે નબી ! તમારી કોમના મોટાભાગના લોકો આ શિક્ષાને સ્વીકારવાનો ઈન્કાર કરી રહ્યા છે, પરંતુ સાચું તો એ છે કે આને અમે તમારા પર અવતરિત કરેલ છે, અને આ જ સત્ય છે, ચાહે લોકો આને માને કે ન માને. આ સંક્ષિપ્ત પ્રસ્તાવના પછી મૂળ પ્રવચન શરૂ થઈ જાય છે, જેમાં ઈન્કાર કરનારાઓને એ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે કે આ શિક્ષા કેમ સત્ય છે અને તેના વિશે તેમનું વલણ કેટલું ખોટું છે. આ પ્રવચનને સમજવા માટે શરૂઆતથી જ એ વાત સામે રહેવી જોઈએ કે નબી સલ્વ. તે વખતે જે વસ્તુ તરફ લોકોને બોલાવી રહ્યા હતા, તે ત્રણ મૂળભૂત વાતો પર આધારિત હતી— એક એ કે ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ) સંપૂર્ણપણે અલ્લાહની છે, તેથી તેના સિવાય કોઈ બંદગી અને ઈબાદતનો અધિકારી નથી.

બીજું એ કે આ જીવન પછી એક બીજું જીવન છે, જેમાં તમારે પોતાનાં કર્મોનો જવાબ આપવો પડશે.

ત્રીજું એ કે હું અલ્લાહનો રસૂલ (ઈશદૂત) છું અને જે કંઈ પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છું, મારા તરફથી નહીં, બલ્કે અલ્લાહ તરફથી પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છું.

આ ત્રણ વાતો છે, જેને માનવાથી લોકો ઈન્કાર કરી રહ્યા હતા, આને જ આ પ્રવચનમાં વારંવાર જુદી-જુદી રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે અને આના જ વિશે લોકોના સંદેહો અને તેમના વાંધાઓને દૂર કરવામાં આવ્યા છે.

عَمَدٍ تَرَوْنَهَا ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَىٰ الْعَرْشِ وَسَحَّرَ الشَّمْسَ
وَالْقَمَرَ كُلًّا يَجْرِئُ لِآجَلٍ مُّسَمًّى ۖ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ يُفَصِّلُ

હોય, (૨) પછી તે પોતાના રાજ-સિંહાસન પર બિરાજમાન થયો, (૩) અને તેણે સૂર્ય અને ચંદ્રને એક

કાનૂનને તાબે કર્યા. (૪) આ આખી વ્યવસ્થાની પ્રત્યેક વસ્તુ એક નિર્ધારિત સમય સુધી ચાલી

(૨) બીજા શબ્દોમાં આકાશોને અનુભવી અને દેખી ન શકાય એવા આધારો પર સ્થાપિત કર્યા. પ્રત્યક્ષરૂપે કોઈ વસ્તુ વિશાળ વાતાવરણમાં એવી નથી, જેણે આ અમાપ અવકાશ-મંડળને પકડી રાખ્યું હોય, પરંતુ એક અચળ અને અદૃશ્ય શક્તિ એવી છે, જેણે દરેકને તેના સ્થાન અને ભ્રમણ-કક્ષામાં પકડી રાખી છે અને આ વિશાળકાય મંડળને ધરતી પર અથવા એક-બીજા પર પડવા નથી દેતી.

(૩) આની સમજૂતી માટે જુઓ સૂર: આ'રાફ, નોંધ ૪૧. સંક્ષિપ્તમાં અહીં એટલો સંકેત પર્યાપ્ત છે કે 'અર્શ' (રાજ-સિંહાસન, સૃષ્ટિના શાસનનું કેન્દ્ર) પર અલ્લાહના બિરાજમાન થવાને કુર્આનમાં ઠેક-ઠેકાણે જે ઉદ્દેશ્ય માટે વર્ણવવામાં આવેલ છે, તે એ છે કે અલ્લાહે આ સૃષ્ટિને કેવળ પેદા જ કરી દીધી નથી, બલકે તે સ્વયં આ સામ્રાજ્ય પર શાસન કરી રહ્યો છે. અસ્તિત્વમાં આવેલ આ જગત કંઈ આપમેળે ચાલવાવાળું કારખાનું નથી, જેમ કે ઘણા અજ્ઞાનીઓ સમજે છે અને ન વિભિન્ન ખુદાઓ (ભગવાનો, દેવી-દેવતાઓ)નું આશ્રય-સ્થાન છે, જેમ કે ઘણા અજ્ઞાનીઓ સમજી બેસ્યા છે, બલકે આ એક નિયમિત વ્યવસ્થા છે, જેને તેનો સર્જનહાર સ્વયં ચલાવી રહ્યો છે.

(૪) અહીં એ વાત ધ્યાનમાં રહેવી જોઈએ કે સંબોધન એ કોમને છે જે અલ્લાહની હસ્તીનો ઈન્કાર નથી કરતી, ન તેના સર્જનહાર હોવાનો ઈન્કાર કરે છે અને ન એ કલ્પના રાખતી હતી કે આ બધા કાર્યો જે અહીં વર્ણવવામાં આવી રહ્યા છે, અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્યના છે. તેથી સ્વતઃ એ વાતનું પ્રમાણ લાવવાની જરૂરત ન સમજવામાં આવી કે ખરેખર અલ્લાહે જ આકાશોને સ્થાપિત કર્યા છે અને તેણે જ સૂર્ય અને ચંદ્રને એક નિયમના પાબંદ બનાવ્યા છે, બલકે આ ઘટનાઓને, જેને સંબોધિત લોકો પોતે જ માનતા હતા, એક બીજી વાતનું પ્રમાણ બતાવવામાં આવેલ છે અને તે એ છે કે અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્ય સૃષ્ટિની આ વ્યવસ્થામાં સત્તાધારી નથી જે ઉપાસ્ય બનાવી દેવાનો હક્કદાર હોય. રહ્યો એ પ્રશ્ન કે જે વ્યક્તિ મૂળથી અલ્લાહની હસ્તીને અને તેના સર્જનહાર હોવાને અને વ્યવસ્થાપક હોવાને જ માનતો ન હોય, તેના સામે આ પ્રમાણ કેવી રીતે લાભપ્રદ હોઈ શકે છે? તો આનો જવાબ એ છે કે અલ્લાહ મુશ્કરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)ની સામે તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)ને સાબિત કરવા માટે જે દલીલ આપે છે એ જ દલીલ અલ્લાહનો ઈન્કાર કરનારાઓ (નાસ્તિકો)ની સામે અલ્લાહના અસ્તિત્વને સાબિત કરવા માટે પણ પર્યાપ્ત છે. તૌહીદની સમગ્ર દલીલ એ આધાર પર છે કે ધરતીથી લઈને આકાશો સુધી સમગ્ર સૃષ્ટિ એક પૂર્ણ વ્યવસ્થા છે અને આ સમગ્ર વ્યવસ્થા એક સુદૃઢ કાનૂન હેઠળ ચાલી રહી છે, જેમાં દરેક બાજુ એક સર્વવ્યાપી સત્તા, ખામીરહિત તત્ત્વદર્શિતા અને અચળ જ્ઞાનની નિશાનીઓ દેખાય છે. આ નિશાનીઓ જે રીતે એ વાતની પુષ્ટિ કરે છે કે આ વ્યવસ્થાના અસંખ્ય શાસકો નથી, એ જ રીતે એ વાતની પણ પુષ્ટિ કરે છે કે આ વ્યવસ્થાનો શાસક એક છે. વ્યવસ્થાની કલ્પના એક વ્યવસ્થાપક વગર, કાનૂની કલ્પના એક શાસક વગર, તત્ત્વદર્શિતાની કલ્પના એક તત્ત્વદર્શી વગર, જ્ઞાનની કલ્પના એક જ્ઞાની વગર અને સૌથી મુખ્ય એ કે રચનાની કલ્પના એક રચયિતા વગર માત્ર એ વ્યક્તિ કરી શકે છે, જે હઠધર્મી હોય અથવા તે વ્યક્તિ જેની બુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ હોય.

الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ بِلِقَاءِ رَبِّكُمْ تُوقِنُونَ ﴿٥﴾ وَهُوَ الَّذِي مَدَّ الْأَرْضَ وَجَعَلَ فِيهَا رِوَاسِيَ وَأَنْهَارًا وَمِنْ كُلِّ الشَّجَرِ جَعَلَ فِيهَا زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ

રહી છે, ^(૫) અને અલ્લાહ જ આ સમગ્ર કાર્યનું નિયમન કરી રહ્યો છે. તે નિશાનીઓ ખોલી-ખોલીને વણવિ છે, ^(૬) કદાચ તમે પોતાના રબની મુલાકાતનો વિશ્વાસ કરો. ^(૭)

(૩) અને એ જ છે જેણે આ ધરતી ફેલાવી રાખી છે, તેમાં પર્વતોના ખૂંટા ખોસી રાખ્યા છે અને નદીઓ વહેવડાવી દીધી છે. તેણે જ દરેક પ્રકારના ફળોની જોડીઓ પેદા કરી છે અને એ જ દિવસ ઉપર

(૫) અર્થાત્ આ વ્યવસ્થા માત્ર એ જ વાતની સાક્ષી નથી આપી રહી કે એક સર્વવ્યાપી સત્તા તેનો શાસક છે અને એક જબરજસ્ત તત્ત્વદર્શિતા તેમાં કામ કરી રહી છે, બલ્કે તેના તમામ ભાગો અને તેમાં કામ કરતી તમામ શક્તિઓ એ વાત પર પણ સાક્ષી છે કે આ વ્યવસ્થામાં કોઈ વસ્તુ અવિનાશી નથી. દરેક વસ્તુ માટે એક સમય નિર્ધારિત છે, જે તેના અંત સુધી ચાલે છે અને જ્યારે તેનો સમય પૂરો થઈ જાય છે તો નષ્ટ પામે છે. આ સચ્ચાઈ જે રીતે આ વ્યવસ્થાના એક-એક ભાગના મામલામાં સાચી છે, એ જ રીતે આ સમગ્ર વ્યવસ્થા માટે પણ સાચી છે. આ પ્રકૃતિ-જગતનું આખું માળખું એ બતાવી રહ્યું છે કે આ શાશ્વત નથી, આના માટે પણ કોઈ સમય અવશ્ય નિશ્ચિત છે જ્યારે તે સમાપ્ત થઈ જશે અને તેની જગ્યાએ બીજી દુનિયા અસ્તિત્વમાં આવશે. તેથી કયામત, જેના આવવાના સમાચાર આપવામાં આવ્યા છે, તેનું આવવું અસંભવ નથી, બલ્કે ન આવવું અસંભવ છે.

(૬) અર્થાત્ એ વાતની નિશાનીઓ કે અલ્લાહના પયગંબર સલ્લ. જે હકીકતોના સમાચાર આપી રહ્યા છે, તે વાસ્તવમાં સત્ય પર આધારિત છે. સૂષ્ટિમાં દરેક બાજુ તેની સાક્ષી આપવાવાળી નિશાનીઓ જોવા મળે છે. જો લોકો આંખો ખોલીને જુએ તો તેમને દેખાશે કે કુર્આનમાં જે-જે વાતો પર ઈમાન લાવવાનું આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું છે, ધરતી અને આકાશોમાં ફેલાયેલ અસંખ્ય નિશાનીઓ તેની પુષ્ટિ કરી રહી છે.

(૭) ઉપર સૂષ્ટિની જે નિશાનીઓને સાક્ષીના રૂપમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે, તેની એ સાક્ષી તો તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે આ દુનિયાને પેદા કરવાવાળો અને વ્યવસ્થા ચલાવવાવાળો એક જ છે, પરંતુ એ વાત કે મૃત્યુ પછી બીજું જીવન અને અલ્લાહની અદાલતમાં મનુષ્યની હાજરી તથા ઈનામ અને સજા વિશે અલ્લાહના પયગંબર સલ્લ. એ જે સમાચાર આપ્યા છે, તેના સાચા હોવા પર પણ આ જ નિશાનીઓ સાક્ષી આપી રહી છે, થોડુંક છૂપું છે, અને વધારે ધ્યાન આપવાથી સમજમાં આવે છે. તેથી પહેલી હકીકત પર સચેત કરવાની આવશ્યકતા સમજવામાં ન આવી, કેમ કે સાંભળનાર કેવળ દલીલી સાંભળીને જ સમજી શકે છે કે તેનાથી શું સાબિત થાય છે. અલબત્ત, બીજી હકીકત પર મુખ્યરૂપે સચેત કરવામાં આવેલ છે કે પોતાના રબ (માલિક અને પાલનહાર)ની મુલાકાતનો વિશ્વાસ પણ તમને આ જ નિશાનીઓ પર વિચાર કરવાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ઉપર દર્શાવેલ નિશાનીઓથી આખિરત (પરલોક)નું પ્રમાણ બે પ્રકારે મળે છે—

એક એ કે જ્યારે આપણે આકાશોની રચના તેમજ સૂર્ય અને ચંદ્રના નિયમન પર વિચાર કરીએ છીએ તો આપણું હૃદય એ સાક્ષી આપે છે કે જે અલ્લાહે આ વિશાળ અવકાશ-મંડળનું સર્જન કર્યું છે અને જેનું સામર્થ્ય આટલા મોટા-મોટા ગ્રહોને નભમંડળમાં પરિભ્રમણ કરાવી રહ્યું છે, તેના માટે માનવ-જાતિને મૃત્યુ પછી પુનઃ પેદા કરવું જરા પણ મુશ્કેલ નથી.

يُغْشَى اللَّيْلَ النَّهَارُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿٣﴾

રાતને ઢાંકી દે છે. (૮) આ વસ્તુઓમાં મોટી નિશાનીઓ છે એ લોકો માટે જેઓ ચિંતન-મનનથી કામ લે છે.

બીજું એ કે આ જ અવકાશી વ્યવસ્થાથી આપણને એ સાક્ષી પણ મળે છે કે આનો સર્જનહાર સંપૂર્ણ-સર્વાંગ

તત્ત્વદર્શી છે અને તેની તત્ત્વદર્શિતાથી એ શિખર પર જણાય છે કે તે માનવીને એક બુદ્ધિશાળી, ચેતનાવાળો, તથા અધિકાર-સંપત્ત અને ઈરાદાવાળું સર્જન બનાવ્યા પછી, અને પોતાની ધરતીની અસંખ્ય વસ્તુઓ પર ઉપભોગની શક્તિ પ્રદાન કર્યા પછી, તેના જીવનના કાર્યોનો હિસાબ ન લે, તેના અત્યાચારીઓની પૂછપરછ અને પીડિતોની ફરિયાદ સાંભળીને ન્યાય ન કરે, તેના સદાચારીઓને બદલો અને તેના દુરાચારીઓને સજા ન આપે, અને તેને ક્યારેય એ પૂછે જ નહીં કે જે મૂલ્યવાન અમાનતો મેં તને સુપ્રત કરી હતી તેના સાથે તે શું વ્યવહાર કર્યો. એક અંધ રાજા તો નિ:શંક પોતાના રાજ્યના મામલાઓ પોતાના કાર્યકર્તાઓને હવાલે કરીને ગફલતની નિદ્રામાં પોઢી શકે છે, પરંતુ એક તત્ત્વદર્શી અને સર્વજ્ઞાનીથી આવી ભૂલચૂક અને ગફલતની આશા કરી શકાતી નથી.

આમ, આકાશોનું અવલોકન આપણને ન કેવળ આખિરતની સંભાવનાની વાતને મનાવી લે છે, બલકે તેના હોવાનો વિશ્વાસ પણ પેદા કરે છે.

(૮) આકાશના ગ્રહો પછી આ પૃથ્વી તરફ ધ્યાન આકૃષ્ટ કરાવવામાં આવે છે અને અહીં પણ અલ્લાહની શક્તિ અને તત્ત્વદર્શિતાની નિશાનીઓથી એ જ બંને સચ્ચાઈઓ (તૌહીદ અને આખીરત) પર સાક્ષી ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવેલ છે, જેના પર પાછલી આયતોમાં આકાશી દુનિયાની નિશાનીઓથી સાક્ષી ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવી હતી. આ દલીલોનો સાર આ પ્રમાણે છે—

(૧) — આકાશના ગ્રહોની સાથે પૃથ્વીનો સંબંધ, પૃથ્વીની સાથે સૂર્ય અને ચંદ્રનો સંબંધ, પૃથ્વીના અસંખ્ય પ્રાણીઓની જરૂરતો સાથે પહાડો અને નદીઓનો સંબંધ, આ તમામ વસ્તુઓ એ વાતની સ્પષ્ટ સાક્ષી આપે છે કે આમને ન તો અલગ-અલગ ખુદાઓએ બનાવ્યા છે અને ન અલગ-અલગ અધિકારવાળા ખુદાઓ તેમની વ્યવસ્થા કરી રહ્યા છે. જો આવું હોત તો આ તમામ વસ્તુઓમાં પરસ્પર આટલો સુમેળ અને સુસંગતતા, સામંજસ્ય અને સમન્વય તેમજ અનુકૂલન પેદા થઈ શકતા ન હતા, અને ન બરાબર સ્થાપિત રહી શકતા હતા. અલગ-અલગ ખુદાઓ માટે એ કેવી રીતે સંભવ હતું કે તેઓ મળીને સમગ્ર સૃષ્ટિ માટે સર્જન અને પ્રબંધની એવી યોજના બનાવી લેતા, જેની દરેક વસ્તુ પૃથ્વીથી લઈને આકાશો સુધી એક-બીજાની સાથે સુમેળ સાધતી જાય, અને ક્યારેય તેમના હેતુઓ અને હિતો વચ્ચે ટકરાવ ન થાય.

(૨) — આટલા મોટા પૃથ્વી ગ્રહનું વિશાળ આકાશ-મંડળમાં લટકી રહેવું, તેના સ્તર પર આટલા મોટા-મોટા પહાડોનું ઉભરી આવવું, તેની છાતી પર એવી-એવી જબરજસ્ત નદીઓનું વહેવું, તેના ખોળામાં જુદા-જુદા પ્રકારનાં અસંખ્ય વૃક્ષોનું ઉછરવું અને નિરંતર અત્યંત નિયમબદ્ધ રીતે રાત-દિવસ આશ્ચર્યચકિત કરી દેનારી નિશાનીઓનું છવાઈ જવું, આ બધી વસ્તુઓ એ અલ્લાહની શક્તિ અને સામર્થ્ય પર સાક્ષી છે, જેણે તેમને પેદા કર્યા છે. આવા સર્વશક્તિમાન વિશે એવું વિચારવું કે તે માનવીને મૃત્યુ પછી ફરીથી જીવન પ્રદાન નથી કરી શકતો, બુદ્ધિ અને સમજદારીની નહીં, મૂર્ખતા અને અણસમજની દલીલ છે.

(૩) — પૃથ્વીની રચનામાં, તેના પર પહાડોની ઉત્પત્તિમાં, પહાડોથી નદીઓના વહેવાની વ્યવસ્થા કરવામાં, ફળોના દરેક પ્રકારમાં બબ્બે પ્રકારનાં ફળ પેદા કરવામાં તથા રાત પછી દિવસ અને દિવસ પછી રાતના વિધિસર આવવા-જવામાં જે અસંખ્ય તત્ત્વદર્શિતાઓ તેમજ હેતુ અને હિતો જોવા મળે છે, તે પોકારી-પોકારીને સાક્ષી

وَإِنْ تَعَجَبَ فَعَجَبٌ قَوْلُهُمْ ء إِذَا كُنَّا تُرَابًا ء إِنَّا لَفِي خَلْقٍ
جَدِيدٍ ء أُولَئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ ء وَأُولَئِكَ الْأَعْلَىٰ فِى
أَعْنَاقِهِمْ ء وَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ ء هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ⑤
وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِ وَقَدْ خَلَقْتَ مِنْ قَبْلِهِمْ
الْبَاطِلَ ⑥ وَإِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ لِّلنَّاسِ عَلَىٰ ظُلْمِهِمْ ء

(૫) હવે જો તમારે આશ્ચર્ય પામવું હોય તો આશ્ચર્ય પામવા લાયક લોકોનું આ કથન છે કે, “જ્યારે અમે મૃત્યુ પામીને માટી થઈ જઈશું તો શું અમે નવેસરથી પેદા કરવામાં આવીશું?” આ એ લોકો છે જેમણે પોતાના રબ સાથે કુફ કર્યું છે. (૧૩) આ એ લોકો છે જેમના ગળામાં તોક પડેલી છે. (૧૪) આ લોકો જહન્નમી છે અને જહન્નમમાં હંમેશા રહેશે. (૬) આ લોકો ભલાઈથી પહેલાં બૂરાઈ માટે ઉતાવળ કરી રહ્યા છે, (૧૫) જો કે આમના પહેલા (જે લોકો આ રસ્તે ચાલ્યા છે તેમના પર અલ્લાહના પ્રકોપના) શિક્ષાપ્રદ દંષ્ટાંતો આવી ચૂક્યા છે. સાચું તો એ છે કે તારો રબ લોકોના અતિરેક છતાં તેમનાં સાથે દરગુજરથી કામ લે છે, માનવીય આદતો, વલણો અને સ્વભાવોમાં આટલી ભિન્નતા કેમ જોવા મળે છે. જેમ કે આગળ ચાલીને આ જ સૂર:માં ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે, જો અલ્લાહ ઇચ્છતો તો સૌ મનુષ્યોને એક સમાન બનાવી શકતો હતો, પરંતુ જે તત્ત્વદર્શિતા પર અલ્લાહે આ સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું છે તે સમરૂપતાનો નહીં, બલકે ભિન્નતા અને રંગારંગીનો તકાદો કરે છે, સૌને એકરૂપ બનાવી દીધા પછી તો જગતની આ સમગ્ર ઊથલ-પાથલ જ નિરર્થક બનીને રહી જતી.

(૧૨) અર્થાત્ તેમનો આભિરત (પરલોક)નો ઈન્કાર વાસ્તવમાં અલ્લાહ અને તેની શક્તિ અને તત્ત્વદર્શિતાથી ઈન્કાર છે. આ લોકો કેવળ એટલું જ નથી કહેતા કે અમારું માટીમાં મળી ગયા પછી ફરીથી પેદા થવું અસંભવ છે, બલકે તેમના આ જ કથનમાં એ વિચાર પણ જોવા મળે છે કે અલ્લાહનું શરણ ! એ ખુદા વિવશ, નાદાન અને મૂર્ખ છે જેણે તેમને પેદા કર્યાં છે.

(૧૩) ‘ગળામાં તોક પડેલ’ હોવું કેદીની નિશાની છે. આ લોકોની ગરદનોમાં તોક પડેલ હોવાનો અર્થ એ છે કે આ લોકો પોતાની અજ્ઞાનતાના, પોતાની હઠધર્મીના, પોતાની મનેચ્છાઓના અને પોતાના પૂર્વજોના આંધળા અનુકરણના કેદી બનેલાં છે. આ લોકો સ્વતંત્રતાપૂર્વક વિચાર કરતા નથી, તેમને તેમનાં પૂર્વજોએ એવા જકડી રાખ્યા છે કે આ લોકો આભિરતને નથી માની શકતા, જો કે તેનું માનવું સર્વથા બુદ્ધિસંગત અને યથાયોગ્ય છે, અને આભિરતના ઈન્કાર પર અટલ છે, જો કે તે સર્વથા અનુચિત છે.

(૧૪) મક્કાના કાફિરો (ઈસ્લામ-વિરોધીઓ) નહીં સલ્લ. ને કહેતા હતા કે જો તમે ખરેખર નબી છો અને તમે જોઈ રહ્યા છો કે અમે તમને ખોટા ઠેરવી દીધા છે, તો હવે છેવટે અમારા પર એ અજાબ (યાતના) આવી જતો કેમ નથી, જેની તમે અમને ધમકીઓ આપી રહ્યા છો? તેના આવવામાં અકારણ વિલંબ કેમ થઈ રહ્યો છે? ક્યારેક તેઓ પડકારરૂપ શબ્દોમાં કહેતા કે, ‘હે અમારા રબ ! અમારો હિસાબ તું હમણા જ કરી દે, કયામત સુધી બાકી ન રાખ.’ (સૂર: સોદ, આ. ૧૬) અને ક્યારેક કહેતા કે, ‘હે અલ્લાહ ! જો આ વાતો જે મુહમ્મદ પ્રસ્તુત કરી રહ્યા

وَإِنَّ رَبَّكَ لَشَدِيدُ الْعِقَابِ ۝ وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا
 أَنْزَلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِّن رَّبِّهِ ۖ إِنَّمَا أَنْتَ مُنذِرٌ وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ ۝
 اللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَحْبِلُ كُلُّ أُنثَىٰ وَمَا تَغِيصُ الْأَرْحَامُ وَمَا

અને એ પણ સાચું છે કે તારો રબ કઠોર સજા આપનાર છે. (૭) આ લોકો જેમણે તમારી વાત સાંભળવાનો ઈન્કાર કરી દીધો છે, કહે છે કે, “આ વ્યક્તિ પર તેના રબ તરફથી કોઈ નિશાની કેમ ન ઊતરી?”^(૧૫) – તમે તો માત્ર ચેતવણી આપનાર છો, અને દરેક કોમ માટે એક માર્ગદર્શક છે.^(૧૬) (રુકૂઅ-૧) (૮) અલ્લાહ એક-એક ગર્ભવતીના પેટથી વાકેફ છે. જે કંઈ તેમાં બને છે, તેને પણ તે જાણે છે અને જે કંઈ તેમાં છે, સાચી છે અને તારા તરફથી જ છે, તો અમારા પર આકાશમાંથી પથ્થરો વરસાવી દે અથવા કોઈ પીડાદાયક અઝાબ ઉતારી દે.” (સૂર: અન્ફાલ, આ. ૩૨) આ આયતમાં વિરોધીઓની આ જ વાતોનો જવાબ આપવામાં આવ્યો છે કે આ મૂર્ખ લોકો ભલાઈથી પહેલા બૂરાઈ માંગે છે, અલ્લાહ તરફથી તેમને સુખરવાની જે મહેતલ આપવામાં આવી રહી છે, તેનાથી લાભ ઉઠાવવાને બદલે માંગ કરી રહ્યા છે કે આ મહેતલને જલ્દી સમાપ્ત કરી દેવામાં આવે અને તેમના વિદ્રોહી વર્તનની તરત જ પકડ કરવામાં આવે.

(૧૫) નિશાનીથી તેમનું તાત્પર્ય એવી નિશાની હતી, જેને જોઈને તેમને વિશ્વાસ થઈ જાય કે મુહમ્મદ (સલ્લ.) અલ્લાહના રસૂલ છે. તેઓ આપની વાતને તેની સત્યતાના પ્રમાણોથી સમજવા તૈયાર નહોતા. તેઓ આપના પવિત્ર આચરણથી શિક્ષા ગ્રહણ કરવા તૈયાર નહોતા. તેઓ એ પ્રભાવશાળી પરિવર્તનથી કોઈ નિષ્કર્ષ કાઢવા તૈયાર નહોતા, જે આપની શિક્ષાના પ્રભાવથી આપના સહાબાના જીવનમાં પેદા થઈ રહ્યું હતું. તેઓ એ તર્કસંગત પ્રમાણો પર પણ વિચાર કરવા તૈયાર નહોતા, જે તેમનાં શિર્કયુક્ત ધર્મ અને તેમની અજ્ઞાનતાપૂર્ણ અંધ-શ્રદ્ધાઓની ભૂલો બતાવવા માટે કુર્આનમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવી રહ્યા હતા. આ તમામ વસ્તુઓને છોડીને તેઓ ઈચ્છતા હતા કે તેમને કોઈ ચમત્કાર બતાવવામાં આવે, જેની કસોટી પર તેઓ મુહમ્મદ (સલ્લ.) ની રિસાલતને તપાસી શકે.

(૧૬) આ તેમની માંગનો સંક્ષિપ્ત જવાબ છે, જે સીધે-સીધા તેમને આપવાને બદલે અલ્લાહે પોતાના પયગંબરને સંબોધિત કરીને આપ્યો છે. આનો અર્થ એ છે કે હે નબી! તમે એ ચિંતામાં ન પડો કે આ લોકોને સંતુષ્ટ કરવા માટે છેવટે કયો ચમત્કાર બતાવવામાં આવે. તમારું કામ દરેકને સંતુષ્ટ કરી દેવાનું નથી. તમારું કામ તો કેવળ એ છે કે ગફલતમાં નિદ્રાધીન લોકોને સચેત કરી દો અને તેમને ખોટું વર્તન અપનાવવાના ખરાબ પરિણામથી સાવધાન કરી દો. આ સેવા અમે દરેક યુગમાં, દરેક કોમમાં, એકને એક માર્ગદર્શક નિયુક્ત કરીને લીધી છે. હવે આ જ સેવા તમારા પાસેથી લેવામાં આવી રહી છે. આના પછી જેનું મન ચાહે, આંખો ખોલે અને જેનું મન ચાહે ગફલતમાં પડી રહે. આ સંક્ષિપ્ત જવાબ આપીને અલ્લાહ તેમની માંગ તરફથી રૂબ ફેરવી લે છે અને તેમને સચેત કરે છે કે તમે કોઈ અંધેર નગરીમાં નથી રહેતા, જ્યાં કોઈ ચોપટ રાજાનું રાજ હોય. તમારો સામનો એક એવા ખુદાથી છે, જે તમારામાંથી એક-એક વ્યક્તિને એ સમયથી જાણે છે, જ્યારે કે તમે તમારી માતાઓના પેટમાં બની રહ્યા હતા, અને જીવનભર તમારી એક-એક હરકત પર નજર રાખે છે. તેના ત્યાં તમારાં ભાગ્યનો નિર્ણય નિષ્પક્ષ અને સ્પષ્ટ ન્યાયની સાથે તમારા ગુણોના હિસાબથી થાય છે, અને ધરતી અને આકાશમાં કોઈ શક્તિ એવી નથી, જે તેના નિર્ણયોને પ્રભાવિત કરી શકે.

تَزَادُ ط وَكُلُّ شَيْءٍ عِنْدَهُ بِمِقْدَارٍ ۝۸ عِلْمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ
 الْكَبِيرِ الْمُتَعَالِ ۝۹ سَوَاءٌ مِّنْكُمْ مَّنْ أَسَرَ الْقَوْلَ وَمَنْ جَهَرَ بِهِ
 وَمَنْ هُوَ مُسْتَخْفٍ بِاللَّيْلِ وَسَارِبٌ بِالنَّهَارِ ۝۱۰ لَهُ مُعَقِّبَاتٌ مِّنْ
 بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ ط إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا
 بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ ط وَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ سُوءًا فَلَا
 مَرَدَّ لَهُ ء وَمَا لَهُمْ مِّنْ دُونِهِ مِنْ وَّالٍ ۝۱۱ هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ الْبَرْقَ

વધારો-ઘટાડો થાય છે તેની પણ તે જાણકારી રાખે છે. ^(૧૦) દરેક વસ્તુ માટે તેને ત્યાં એક પ્રમાણ નિયત છે.

(૯) તે છૂપી અને જાહેર, દરેક વસ્તુને જાણે છે. તે મહાન છે અને દરેક સંજોગોમાં સર્વોપરી રહેનાર છે.

(૧૦) તમારામાંથી કોઈ વ્યક્તિ ચાહે મોટેથી વાત કરે કે ધીમેથી, અને કોઈ રાતના અંધકારમાં છૂપાયેલ હોય અથવા દિવસના પ્રકાશમાં ચાલી રહી હોય, તેના માટે બધું સરખું છે. (૧૧) દરેક મનુષ્યની આગળ અને પાછળ તેના નિયુક્ત કરેલા નિરીક્ષકો લાગેલા છે, જેઓ અલ્લાહના આદેશથી તેની દેખરેખ રાખી રહ્યા છે. ^(૧૧) હકીકત એ છે કે અલ્લાહ કોઈ કોમની હાલત ત્યાં સુધી બદલતો નથી જ્યાં સુધી તે સ્વયં પોતાના લક્ષણો બદલી નાખતી નથી, અને જ્યારે અલ્લાહ કોઈ કોમની બરબાદી લાવવાનો નિર્ણય કરી લે તો પછી તે કોઈના ટાળ્યે ટાળી શકાતી નથી, ન અલ્લાહના મુકાબલામાં આવી કોમનો કોઈ સમર્થક અને સહાયક હોઈ શકે છે. ^(૧૨)

(૧૨) એ જ છે જે તમારા સામે વીજળીઓ ચમકાવે છે જેને જોઈને તમને

(૧૩) આનાથી તાત્પર્ય એ છે કે માતાઓના ગર્ભમાં બાળકના અંગ, તેની શક્તિઓ અને યોગ્યતાઓ તેમજ તેની

ક્ષમતાઓમાં જે કંઈ ઘટાડો કે વધારો થાય છે, અલ્લાહના સીધા નિરીક્ષણમાં થાય છે.

(૧૪) અર્થાત્ વાત કેવળ એટલી જ નથી કે અલ્લાહ દરેક વ્યક્તિને દરેક સ્થિતિમાં સીધો સ્વયં જોઈ રહ્યો છે અને તેની

તમામ ગતિવિધિઓને જાણે છે, બલ્કે તેનાથી આગળ એ કે અલ્લાહના નિયુક્ત કરેલાં નિરીક્ષકો પણ દરેક

વ્યક્તિની સાથે લાગેલા છે અને તેના જીવનના બધા કાર્યોનો રેકર્ડ સુરક્ષિત રાખતા રહે છે. આ હકીકતને

વર્ણવવાનો હેતુ એ છે કે આવા ખુદાની ખુદાઈમાં જે લોકો એમ સમજતાં જીવન વિતાવે છે કે તેમને લગામ

વગરના ઊંટની જેમ ધરતી પર છોડી દેવામાં આવ્યા છે અને કોઈ નથી જેના સામે તેઓ પોતાના કર્મો માટે

ઉત્તરદાયી હોય, તેઓ વાસ્તવમાં પોતાની આફત સ્વયં નોતરે છે.

(૧૫) અર્થાત્ એ ગેરસમજમાં ન રહ્યો કે અલ્લાહના ત્યાં કોઈ પીર કે ફકીર (સંત-સાધુ) કે કોઈ બુરુર્ગ (સંત-મહાત્મા) કે કોઈ જિનાત કે ફરિશ્તો એવો શક્તિશાળી છે કે તમે ચાહે ગમે તે કરતા રહો, તે તમારી નજ-નિયાઓ (બેટ અને ચઢાવાઓ)ની રુશવત લઈને તમને તમારાં દુષ્કર્મોની સજાથી બચાવી લેશે.

خَوْفًا وَطَبَعًا وَيُنشِئُ السَّحَابَ الثِّقَالَ ۝ وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ
بِحَمْدِهِ وَالْمَلَائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ ۚ وَيُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ فَيُصِيبُ
بِهَا مَنْ يَشَاءُ وَهُمْ يُجَادِلُونَ فِي اللَّهِ ۚ وَهُوَ شَدِيدُ الْحَالِ ۝ لَهُ
دَعْوَةُ الْحَقِّ ۖ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَسْتَجِيبُونَ لَهُمْ

અને આશાઓ પણ બંધાય છે. તે જ છે જે પાણીથી લદાયેલા વાદળો ઉઠાવે છે, (૧૩) વાદળોની ગર્જના તેની પ્રશંસાની સાથે તેની પવિત્રતાનું વર્ણન કરે છે^(૨૦) અને ફરિશ્તાઓ તેના ભયથી ધ્રુજતા-ધ્રુજતાં તેની તસ્બીહ કરે છે.^(૨૧) તે કડાકા બોલાવતી વીજળીઓને મોકલે છે અને (ક્યારેક) તેમને જેના ઉપર ચાહે છે બરાબર એ જ હાલતમાં પાડી દે છે જ્યારે લોકો અલ્લાહ વિષે ઝઘડી રહ્યા હોય છે. વાસ્તવમાં તેની ચાલ ઘણી જબરજસ્ત છે.^(૨૨) (૧૪) તેને જ પોકારવું સત્ય છે.^(૨૩) રહી એ બીજી હસ્તીઓ, તેને (અલ્લાહને) છોડીને જેમને આ લોકો પોકારે છે, તે તેમની પ્રાર્થનાઓનો કોઈ જવાબ નથી આપી શકતી. તેમને

(૨૦) અર્થાત્ વાદળોની ગર્જનાઓ એ સ્પષ્ટ કરે છે કે જે અલ્લાહે આ હવાઓ ચલાવી, આ વરાળ ઉઠાવી, આ ઘટાટોપ વાદળો એકઠા કર્યા, આ વીજળીને વરસાદનું સાધન બનાવ્યું અને આ રીતે ધરતીને પ્રાણીઓ વગેરે માટે પાણી ઉપલબ્ધ કરાવવાનો પ્રબંધ કર્યો, તે દરેક દોષ અને ખામીથી પવિત્ર છે, પોતાની તત્ત્વદર્શિતા અને સામર્થ્યમાં પૂર્ણ છે, પોતાના ગુણોમાં દોષરહિત અને પોતાની ખુદાઈ (પ્રભુતા)માં એકલો છે, તેનો કોઈ ભાગીદાર નથી. પશુઓની જેમ સાંભળવાવાળા તો આ વાદળોમાં માત્ર ગર્જનાનો અવાજ જ સાંભળે છે, પરંતુ જેઓ સભાનતાના કાન ધરાવે છે તેઓ વાદળોની જીભથી તૌહીદ (ઈશ્વર એક હોવા)નું એલાન સાંભળે છે.

(૨૧) ફરિશ્તાઓના અલ્લાહના પ્રતાપથી ધ્રુજવા અને 'તસ્બીહ' (ગુણગાન) કરવાનો ઉલ્લેખ મુખ્યરૂપે અહીં એટલા માટે કરવામાં આવ્યો કે મુશ્રિકો (એકેશ્વરવાદીઓ) દરેક યુગમાં ફરિશ્તાઓ (દેવદૂતો)ને દેવતા અને ઉપાસ્ય બનાવતા રહ્યા છે અને તેમની માન્યતા એ રહી છે કે તેઓ અલ્લાહની સાથે તેની ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)માં સામેલ છે. આ મિથ્યા માન્યતાના ખંડન માટે ફરમાવવામાં આવ્યું કે તે સર્વોચ્ચ સત્તામાં અલ્લાહના ભાગીદાર નથી, બલ્કે આજ્ઞાપાલક સેવક છે અને પોતાના સ્વામીના પ્રતાપથી ધ્રુજતાં તેની તસ્બીહ કરી રહ્યા છે.

(૨૨) અર્થાત્ તેના પાસે અગણિત હથિયારો છે અને તે જે સમયે જેના વિરુદ્ધ જે હથિયારથી ચાહે, એવી રીતે કામ લઈ શકે છે કે પ્રહારના એક ક્ષણ પહેલા પણ તેને ખબર નથી હોતી કે કઈ બાજુથી ક્યાં પ્રહાર થવાનો છે. આવી સામર્થ્યવાન હસ્તી વિશે આ રીતે સમજ્યા-વિચાર્યા વગર જે લોકો ઊલટી-સીધી વાતો કરે છે, તેમને કોણ બુદ્ધિશાળી કહી શકે છે.

(૨૩) પોકારવાથી તાત્પર્ય પોતાની જરૂરતોમાં સહાયતા માટે પોકારવું છે. અર્થ એ છે કે જરૂરત પૂરી કરવા અને કષ્ટ દૂર કરવાના બધા અધિકારો તેના જ હાથમાં છે, તેથી કેવળ તેનાથી જ હુઆઓ અને પ્રાર્થનાઓ કરવું ઉચિત છે.

بَشِيءٍ إِلَّا كَبَاسِطٍ كَفِيهِ إِلَى الْمَاءِ لِيَبْلُغَ فَاهُ وَمَا هُوَ بِبَالِغِهِ ۗ
 وَمَا دُعَاءُ الْكٰفِرِيْنَ اِلَّا فِي ضَلٰلٍ ۗ ۝۱۳ وَ لِلّٰهِ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمٰوٰتِ
 وَالْاَرْضِ طَوْعًا وَّ كَرْهًا وَّ ظَلَمَهُمُ بِالْغُدُوِّ وَّ الْاَصَالِ ۝۱۴ قُلْ مَنْ
 رَبُّ السَّمٰوٰتِ وَّ الْاَرْضِ ۗ قُلِ اللّٰهُ ۗ قُلْ اَفَاَتَّخِذْتُمْ مِنْ دُوْنِهٖ اَوْلِيَاءَ
 لَا يَمْلِكُوْنَ لِاَنْفُسِهِمْ نَفْعًا وَّ لَا ضَرًّا ۗ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْاَعْمٰى

السَّجْدَةِ

પોકારવું તો એવું છે જેમ કે કોઈ મનુષ્ય પાણી તરફ હાથ ફેલાવીને તેને વિનંતી કરે કે તું મારા મોઢા સુધી પહોંચી જા, જો કે પાણી તેના સુધી પહોંચવાનું નથી. બસ, આ જ રીતે કાફિરોની પ્રાર્થનાઓ પણ કંઈ નથી પરંતુ એક તીર કોઈ લક્ષ્ય વિનાનું. (૧૫) તે તો એક અલ્લાહ જ છે જેને ધરતી અને આકાશોની પ્રત્યેક વસ્તુ ઈચ્છા-અનિચ્છાએ સિજદો કરી રહી છે^(૧૩) અને બધી વસ્તુઓના પડછાયા સવાર-સાંજ તેના આગળ ઝૂકે છે.^(૧૪) (૧૬) આમને પૂછો, આકાશ અને ધરતીનો રબ કોણ છે?— કહો, અલ્લાહ.^(૧૬) પછી એમને કહો કે જ્યારે હકીકત આ છે, તો શું તમે તેને છોડીને એવા ઉપાસ્યોને પોતાના કાર્યસાધક ઠેરવી લીધા જેઓ સ્વયં પોતાના માટે પણ કોઈ નફા-નુકસાનનો અધિકાર ધરાવતા નથી? કહો, શું આંધળો

(૨૪) 'સિજદા'થી તાત્પર્ય આજ્ઞાપાલનમાં ઝૂકવું, આદેશનું પાલન કરવું અને પોતાને સમર્પિત કરી દેવું છે. ધરતી અને આકાશની દરેક વસ્તુ એ અર્થમાં સિજદો કરી રહી છે કે તે સૌ તેના કાનૂનનું પાલન કરનારી છે અને તેની ઈચ્છાથી વાળ બરાબર પણ ઉદંડતા નથી અપનાવતી. ઈમાનવાળો તેના સામે ખુશી અને લગાવથી ઝૂકે છે અને કાફિર (અધર્મી)ને મજબૂર થઈને ઝૂકવું પડે છે, કેમ કે અલ્લાહના પ્રાકૃતિક નિયમથી હટવું તેની શક્તિની બહાર છે.

(૨૫) પડછાયાનું સિજદો કરવાથી તાત્પર્ય એ છે કે વસ્તુઓના પડછાયાઓનું સવાર અને સાંજના સમયે પશ્ચિમ અને પૂર્વ તરફ પડવું એ વાતની નિશાની છે કે આ તમામ વસ્તુઓ કોઈના આદેશનું પાલન કરવાવાળી અને કોઈના કાનૂનથી બંધાયેલ છે.

(૨૬) સ્પષ્ટ રહે કે એ લોકો સ્વયં આ વાતને માનતા હતા કે ધરતી અને આકાશોનો રબ (માલિક અને પાલનહાર) અલ્લાહ છે અને તેઓ આ પ્રશ્નનો જવાબ ઈન્કારના રૂપમાં આપી શક્તા ન હતા, કેમ કે આ ઈન્કાર સ્વયં તેમના પોતાના વિશ્વાસ વિરુદ્ધ હતો. પરંતુ નબી સલ્વ.ના પૂછવા પર તેઓ 'હા'ના સ્વરૂપે પણ તેનો જવાબ આપવાથી દૂર ભાગતા હતા, કેમ કે 'હા' કહ્યા પછી તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)નું માનવું અનિવાર્ય થઈ જતું હતું અને શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ) માટે કોઈ ઉચિત આધાર બાકી રહેતો ન હતો, તેથી પોતાના દષ્ટિકોણની નબળાઈનો અનુભવ કરીને તેઓ આ પ્રશ્નના જવાબમાં ચૂપ થઈ જતા હતા. આ જ કારણ છે કે કુર્આનમાં ઠેક-ઠેકાણે અલ્લાહ નબી સલ્વ.ને ફરમાવે છે કે આમને પૂછો, "ધરતી અને આકાશોને પેદા કરવાવાળો કોણ છે? સૃષ્ટિનો રબ કોણ છે? તમને રોજી આપવાવાળો કોણ છે?" પછી આદેશ આપે છે કે તમે સ્વયં કહો કે અલ્લાહ, અને તેના પછી એ દલીલ આપે છે કે જ્યારે આ બધા કાર્યો અલ્લાહના છે, તો છેવટે આ બીજા કોણ છે, જેમની તમે બંદગી (પૂજા-અર્ચના અને ઉપાસના) કરી રહ્યા છો?

وَالْبَصِيرُ ۗ أَمْ هَلْ تُسْتَوَى الظُّلُمَاتُ وَالنُّورُ ۗ أَمْ جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ
خَلَقُوا كَخَلْقِهِ فَتَشَابَهُ الْخَلْقُ عَلَيْهِمْ ۗ قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ ۗ
وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ ﴿١٧﴾ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَةٌ

અને આંખોવાળો સમાન હોય છે? ^(૨૭) શું પ્રકાશ અને અંધકાર સરખા હોય છે? ^(૨૮) અને જો આવું નથી તો શું તેમના ઠેરવેલા ભાગીદારોએ પણ અલ્લાહની જેમ કંઈ પેદા કર્યું છે કે તેના કારણે તેમના પર સર્જનની બાબત શંકાસ્પદ થઈ ગઈ છે? ^(૨૯) — કહો, દરેક વસ્તુનો પેદા કરનાર માત્ર અલ્લાહ છે અને તે અદ્વિતીય છે, સૌના ઉપર વરચસ્વ ધરાવનાર. ^(૩૦)

(૧૭) અલ્લાહે આકાશમાંથી પાણી વરસાવ્યું અને દરેક નદી-નાળું પોતાની ગુંજાશ મુજબ તેને

(૨૭) આંધળાથી તાત્પર્ય એ વ્યક્તિ છે, જેના સામે સૃષ્ટિમાં દરેક બાજુ અલ્લાહ એક હોવાની નિશાનીઓ અને સાક્ષીઓ ફેલાયેલી છે, પરંતુ તે તેમાંથી કોઈ વસ્તુને પણ જોઈ નથી રહ્યો; અને આંખોવાળાથી તાત્પર્ય એ છે જેના માટે સૃષ્ટિના કણ-કણ અને દરેક પાંદડામાં સર્જનહારની ઓળખનો અંબાર છે. અલ્લાહના આ પ્રશ્નનો અર્થ એ છે કે અક્કલના આંધળાઓ! જો તમને કંઈ નથી સૂઝતું તો છેવટે જોવાવાળી આંખો રાખવાવાળો પોતાની આંખો કેવી રીતે ફોડી શકે છે? જે વ્યક્તિ સચ્ચાઈને સ્પષ્ટ જોઈ રહ્યો છે તેના માટે કેવી રીતે સંભવ છે કે તે ન જોવાવાળાઓની જેમ ઠોકરો ખાતો ફેરે?

(૨૮) પ્રકાશથી તાત્પર્ય સત્યના જ્ઞાનનો એ પ્રકાશ છે, જે નબી સલ્લ. અને આપનું અનુસરણ કરવાવાળાઓને પ્રાપ્ત હતો અને અંધકારથી તાત્પર્ય અજ્ઞાનતાનો એ અંધકાર છે, જેમાં ઈન્કાર કરનારાઓ ભટકી રહ્યા છે. પ્રશ્નનો અર્થ એ છે કે જેને પ્રકાશ મળી ચૂક્યો છે તે કેવી રીતે પોતાનો દીપક બુઝાવીને અંધકારમાં ઠોકરો ખાવાનું કબૂલ કરી શકે છે? તમે જો 'નૂર' (પ્રકાશ)ની કદર નથી જાણતા, તો ભલે ન જાણો, પરંતુ જેણે તેને પામી લીધું છે, જે પ્રકાશ અને અંધકારના ભેદને જાણી ચૂક્યો છે, જે દિવસના અજવાળામાં સીધો રસ્તો સાફ જોઈ રહ્યો છે, તે પ્રકાશને છોડીને અંધકારમાં ભટકતા ફરવા માટે કેવી રીતે તૈયાર થઈ શકે છે?

(૨૯) આ પ્રશ્નનો અર્થ એ છે કે જો દુનિયામાં કેટલીક વસ્તુઓ અલ્લાહે પેદા કરી હોત અને કેટલીક બીજાઓએ, અને એ જાણકારી મેળવવી મુશ્કેલ હતી કે અલ્લાહનું સર્જનનું કાર્ય કયું છે અને બીજાનું કયું, ત્યારે તો વાસ્તવમાં શિક્ષક માટે કોઈ ઉચિત આધાર હોઈ શકતો હતો, પરંતુ જ્યારે આ મુશ્કેલો સ્વયં માને છે કે તેમના ઉપાસ્યોમાંથી કોઈએ એક તણખલું અને એક વાળ પણ પેદા કર્યો નથી અને જ્યારે તેઓ સ્વયં માને છે કે પેદા કરવામાં આ બનાવટી ખુદાઓનો લેશમાત્ર હિસ્સો નથી, તો પછી આ બનાવટી ઉપાસ્યોને પેદા કરવાવાળાના અધિકારો અને તેના હક્કોમાં છેવટે કયા આધારે ભાગીદાર ઠરાવી લેવામાં આવ્યા?

(૩૦) મૂળ અરબીમાં શબ્દ 'કહ્દાર' પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ છે — 'એ હસ્તી જે પોતાના જોર પર બધા પર આદેશ ચલાવે અને સૌને આધીન કરીને રાખે.' એ વાત કે 'અલ્લાહ જ દરેક વસ્તુનો પેદા કરવાવાળો છે' મૂશ્કેલો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)એ પોતે માની લીધેલી હકીકત છે, આનાથી તેમને ક્યારેય ઈન્કાર ન હતો, અને એ વાત કે 'તે એકલો છે અને કહ્દાર છે' સ્વીકાર કરવાનું વાસ્તવિક પરિણામ છે, જેનાથી ઈન્કાર કરવો, પહેલી હકીકતને માની લીધા પછી, કોઈપણ બુદ્ધિ રાખનાર વ્યક્તિ માટે સંભવ નથી, એટલા માટે કે જે દરેક વસ્તુને પેદા

بِقَدْرِهَا فَاحْتَمِلِ السَّيْلُ زَبَدًا رَابِيًا ۖ وَمِمَّا يُوقِدُونَ عَلَيْهِ فِي
النَّارِ ابْتِغَاءَ حِلْيَةٍ أَوْ مَتَاعٍ زَبَدٌ مِّثْلَهُ ۗ كَذَلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ
الْحَقِّي وَالْبَاطِلَ ۗ فَأَمَّا الزَّبَدُ فَيَذْهَبُ جُفَاءً ۗ وَأَمَّا مَا يَنْفَعُ
النَّاسَ فَيَمْكُتُ فِي الْأَرْضِ ۗ كَذَلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ ﴿١٤﴾

લઈને ચાલી નીકળ્યું. પછી જ્યારે પૂર આવ્યું તો સપાટી પર ફીણ પણ આવી ગયા, ^(૩૧) અને આવા જ ફીણ એ ધાતુઓમાં પણ ઉભરાય છે જેમને ઘરેણાં અને વાસણો વગેરે બનાવવા માટે લોકો પીગળાવે છે. ^(૩૨) આ જ ઉદાહરણ વડે અલ્લાહ સત્ય અને અસત્યના મામલાને સ્પષ્ટ કરે છે. જે ફીણ છે તે ઊડી જાય છે અને જે વસ્તુ મનુષ્ય માટે ફાયદાકારક છે તે ધરતી પર રહી જાય છે. આવી રીતે અલ્લાહ ઉદાહરણો દ્વારા પોતાની વાત સમજાવે છે.

કરવાવાળો છે તે અનિવાર્યરૂપે એકલો અને એક છે, કેમ કે બીજી જે વસ્તુ પણ છે તે તેની જ પેદા કરેલ છે. તો પછી એ કેવી રીતે બની શકે છે કે કોઈ પેદા કરેલ વસ્તુ પોતાને પેદા કરનારની જાત કે તેના ગુણો કે તેના અધિકારો કે તેના હક્કોમાં તેની ભાગીદાર હોય? એ જ રીતે એ અનિવાર્યરૂપે 'કહ્દાર' પણ છે, કેમ કે પેદા કરેલ વસ્તુઓનું પોતાને પેદા કરનારના આધીન બનીને રહેવું સ્વયં સર્જન હોવાની ધારણામાં સામેલ છે. જો પેદા કરનારને પૂર્ણ આધીપત્ય પ્રાપ્ત ન હોય તો તે પેદા જ કેવી રીતે કરી શકે છે. આમ, જે વ્યક્તિ અલ્લાહને પેદા કરનાર માનતો હોય તેના માટે આ બે વિશુદ્ધ બૌદ્ધિક અને તાર્કિક પરિણામોથી ઈન્કાર કરવો સંભવ નથી અને તેના પછી એ વાત સર્વથા અનુચિત કરે છે કે કોઈ વ્યક્તિ પેદા કરનારને છોડીને 'પેદા કરવામાં આવેલ'ની બંદગી (પૂજા-અર્ચના અને ઉપાસના) કરે અને પ્રભુત્વશાળીને છોડીને આધીનને મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા માટે પોકારે.

(૩૧) આ ઉદાહરણમાં એ જ્ઞાનને, જે નબી સલ્વ. પર વહી દ્વારા અવતરિત કરવામાં આવ્યું હતું, આકાશી વર્ષા કહેવામાં આવેલ છે અને ઈમાન લાવવાવાળા ભલી પ્રકૃતિવાળાઓને એ નદી અને સ્રોતો જેવા ઠરાવવામાં આવ્યા છે, જેઓ પોત-પોતાની ગુંજાશ અનુસાર દયાની વર્ષાથી પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવીને ચાલી નીકળે છે અને એ ઊથલ-પાથલ અને ઉપદ્રવને, જે ઈસ્લામી આંદોલન વિરુદ્ધ ઈન્કાર કરનારાઓ અને વિરોધીઓએ પેદા કરે રાખેલ હતું; એ ફીણ અને તણખલાથી દષ્ટાંત આપવામાં આવેલ છે, જે હંમેશા પૂર આવતાં જ ઉપલી સપાટી પર પોતાની ઉછળ-કૂદ બતાવવાનું શરૂ કરી દે છે.

(૩૨) અર્થાત્ ભક્તિ જે કામ માટે ગરમ કરવામાં આવે છે, તે તો છે વિશુદ્ધ ધાતુને તપાવીને ઉપયોગી બનાવવા માટે, પરંતુ આ કામ જ્યારે પણ કરવામાં આવે છે, મેલ અવશ્ય ઉભરી આવે છે અને એવી રીતે ઉભરી આવે છે કે થોડીક વાર સુધી સપાટી પર બસ એ જ દેખાતો રહે છે.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي
 هدانا لهذا
 الذي كنا
 لنهتدوا
 لولا ان
 هدانا
 الله
 لانا
 لولم
 يردنا
 الى
 هذا
 الدين
 لولم
 يردنا
 الى
 هذا
 الدين

لِلَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ الْحُسْنَىٰ وَالَّذِينَ لَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُ
 لَوْ اَنَّ لَهُمْ مَّا فِي الْاَرْضِ جَمِيعًا وَمِثْلَهُ مَعَهُ لَافْتَدَوْا بِهِ
 اُولٰٓئِكَ لَهُمْ سُوءُ الْحِسَابِ وَمَا لَهُمْ جَهَنَّمَ وَاَنْتَ السَّابِقُ ۝۱۸

(૧૮) જે લોકોએ પોતાના રબનું આમંત્રણ સ્વીકારી લીધું, તેમના માટે ભલાઈ છે અને જેમણે તેને સ્વીકાર્યું નહીં, તેઓ જો ધરતીની બધી જ દોલતના પણ માલિક હોય અને એટલી જ બીજી મેળવી લે, તો તેઓ અલ્લાહની પકડથી બચવા માટે આ બધી ફિદયા (અર્થ-દંડ)માં આપી દેવા માટે તૈયાર થઈ જશે. ^(૩૩) આં તે લોકો છે જેમના પાસેથી ખરાબ રીતે હિસાબ લેવામાં આવશે ^(૩૪) અને તેમનું ઠેકાણું જહનમ છે, ઘણું જ ખરાબ ઠેકાણું. (રુકૂઅ-૨)

(૩૩) અર્થાત્ તે વખતે તેમના પર એવી મુસીબત પડશે કે તેઓ પોતાનો જીવ છોડાવવા માટે દુનિયા અને તેમાં રહેલી તમામ દોલત આપી દેવામાં પણ સંકોચ નહીં કરે.

(૩૪) ખરાબ હિસાબ લેવા અથવા કઠોર હિસાબ લેવાનો અર્થ એ છે કે વ્યક્તિની કોઈ ભૂલ અને કોઈ ચૂકને પણ માફ કરવામાં ન આવે, કોઈ ભૂલને, જે તેણે કરી હોય, પૂછપરછ વગર છોડવામાં ન આવે.

કુર્આન આપણને બતાવે છે કે અલ્લાહ આ પ્રકારની પૂછપરછ પોતાના એ બંદાઓથી કરશે જેઓ તેના દ્રોહી બનીને દુનિયામાં રહ્યા છે. તેનાથી વિપરીત, જેમણે પોતાના અલ્લાહ સાથે વફાદારી કરી છે અને તેના આદેશોનું પાલન કરતા રહ્યા છે, તેમનાથી ‘હિસાબે યસીર’ એટલે કે હળવો હિસાબ લેવામાં આવશે, તેમની સેવાઓની સાપેક્ષમાં તેમની ભૂલોથી દરગુજર કરવામાં આવશે અને તેમના કુલ કર્મોની ભલાઈને ધ્યાનમાં રાખીને તેમની ઘણીબધી ભૂલોથી ઉપેક્ષા કરી દેવામાં આવશે. આની વધારે સમજૂતી એ હદીસથી થાય છે જે હઝરત આઈશા રદિ. થી અબુ દાઉદમાં નોંધવામાં આવી છે. હઝરત આઈશા રદિ. ફરમાવે છે કે મેં અરજ કરી, હે અલ્લાહના રસૂલ સલ્લ. ! મારા નજીક કિતાબુલ્લાહ (કુર્આન)ની સૌથી વધારે ડરાવનાર આયત એ છે જેમાં કહેવામાં આવેલ છે કે **مَنْ كَفَرَ بَعْدَ إِيمَانِهِ** (જે વ્યક્તિ કોઈ બૂરાઈ કરશે તે તેની સજા પામશે. - સૂર: નિસા, આ. ૧૨૩) આના પર હુઝૂર સલ્લ. એ ફરમાવ્યું, “આઈશા ! શું તમને ખબર નથી કે અલ્લાહના આજ્ઞાપાલક બંદાઓને દુનિયામાં જે તકલીફ પણ પડે છે, ત્યાં સુધી કે જો કોઈ કાંટો પણ તેને વાગે છે, તો અલ્લાહ તેને તેના કોઈને કોઈ ગુનાની સજા ઠરાવીને દુનિયામાં જ તેનો હિસાબ સાફ કરી દે છે? આખિરતમાં તો જેનાથી પણ હિસાબ-કિતાબ થશે, તે સજા પામીને રહેશે.” હઝરત આઈશા રદિ. એ અરજ કરી, “તો પછી અલ્લાહના આ કથનનો અર્થ શું છે કે જેની કર્મનોંધ તેના જમણા હાથમાં આપવામાં આવશે તેનાથી હળવો હિસાબ લેવામાં આવશે.” (સૂર: અલ-ઈન્શીકાક, આ. ૭-૮) નબી સલ્લ. એ જવાબ આપ્યો, “આનાથી તાત્પર્ય છે સુનાવણી. (અર્થાત્ તેની ભલાઈઓની સાથે તેની બૂરાઈઓ પણ અલ્લાહ સામે અવશ્ય રજૂ થશે.) પરંતુ જેનાથી પૂછપરછ થઈ, તે તો બસ સમજી લો કે માર્યો ગયો. - આનું ઉદાહરણ એવું છે જેમ કે એક વ્યક્તિ પોતાના વફાદાર અને આજ્ઞાપાલક કર્મચારીની નાની-નાની ભૂલો માટે ક્યારેય કઠોર પકડ નથી કરતો, બલકે તેના મોટા-મોટા કસૂરોને પણ તેની સેવાઓને જોતાં માફ કરી દે છે. પરંતુ જો કોઈ કર્મચારીનો દ્રોહ અને બેઈમાની સાબિત થઈ જાય તો તેની કોઈ સેવા ધ્યાન આપવા યોગ્ય નથી રહેતી અને તેની નાની-મોટી બધી ભૂલો ગણતરીમાં આવી જાય છે.”

وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا زَكَاةً وَسِرًّا وَعَلَانِيَةً وَيَدْرءُونَ
بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةِ أُولَئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِ ﴿٣٧﴾ جَنَّتٍ عَدْنٍ
يَدْخُلُونَهَا وَمَنْ صَلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ وَأَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ
وَالْمَلَائِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِمْ مِنْ كُلِّ بَابٍ ﴿٣٨﴾ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ بِمَا

નમાઝ કાયમ કરે છે, અમારી આપેલ રોજમાંથી જાહેરમાં અને છૂપી રીતે ખર્ચ કરે છે અને બૂરાઈને ભલાઈથી દૂર કરે છે. (૩૭) આખિરતનું ઘર આ જ લોકો માટે છે, (૨૩-૨૪) એટલે કે એવા બાગો જે તેમનાં કાયમી રહેઠાણ હશે. તેઓ પોતે પણ તેમાં દાખલ થશે અને તેમના બાપ-દાદા અને તેમની પત્નીઓ અને તેમની સંતાનમાંથી જે-જે સદાચારી છે, તેઓ પણ તેમના સાથે ત્યાં જશે. ફરિશ્તાઓ દરેક બાજુથી તેમના સ્વાગત માટે આવશે અને તેમને કહેશે, “તમારા પર સલામતી છે, (૩૮) તમે દુનિયામાં જે દષ્ટિએ ઈમાનવાળાઓનું આખું જીવન વાસ્તવમાં સબ્ર (ધૈર્ય)નું જીવન છે, કેમ કે તે અલ્લાહની પ્રસન્નતાની આશા પર અને આખિરતના સ્થાયી પરિણામોની ઉમ્મીદ પર આ દુનિયામાં આત્મ-સંયમથી કામ લે છે અને ગુના તરફ મનના દરેક ઝુકાવનો ધૈર્યની સાથે સામનો કરે છે.

(૪૦) અર્થાત્ તેઓ બૂરાઈના સામે બૂરાઈ નથી કરતા, બલ્કે ભલાઈ કરે છે. તેઓ બૂરાઈનો સામનો બૂરાઈથી નહીં, બલ્કે ભલાઈથી કરે છે. કોઈ તેમના પર ચાહે ગમે તેટલો અત્યાચાર કરે, તેઓ જવાબમાં અત્યાચાર નહીં, બલ્કે ન્યાય જ કરે છે. કોઈ તેમના વિરુદ્ધ ગમે તેટલું જૂઠ બોલે, તેના ઉત્તરમાં તેઓ સાચું જ બોલે છે. કોઈ તેમના સાથે ચાહે ગમે તેટલી બેઈમાન કરે, તેઓ જવાબમાં ઈમાનદારીથી જ કામ લે છે. આ જ અર્થમાં એ હદીસ, જેમાં નબી સલ્વ.એ ફરમાવ્યું, “તમે પોતાના વર્તનને લોકોનાં વર્તનના આધીન બનાવીને ન રાખો. એ કહેવું ખોટું છે કે જો લોકો ભલાઈ કરશે તો અમે ભલાઈ કરીશું અને લોકો અત્યાચાર કરશે તો અમે પણ અત્યાચાર કરીશું. તમે પોતાને એક નિયમના પાબંદ બનાવો. જો લોકો નેકી કરે તો તમે નેકી કરો, અને જો લોકો તમારા સાથે દુર્વ્યવહાર કરે તો તમે અત્યાચાર ન કરો.” આ જ અર્થમાં એ હદીસ, જેમાં નબી સલ્વ.એ ફરમાવ્યું કે, “મારા રબે મને નવ વાતોનો આદેશ આપ્યો છે.” આમાંથી ચાર વાતો આપ સલ્વ.એ એ ફરમાવી કે, “...હું ચાહે કોઈનાથી ખુશ હોઉં કે નારાજ દરેક સ્થિતિમાં ન્યાયની વાત કહું, જે મારો હક્ક મારે હું તેનો હક્ક અદા કરું, જે મને વંચિત કરે હું તેને પ્રદાન કરું, અને જે મારા પર અત્યાચાર કરે હું તેને માફ કરી દઉં.” અને, આ જ અર્થમાં છે એ હદીસ, જેમાં નબી સલ્વ.એ ફરમાવ્યું કે, “જે તારા સાથે બેઈમાની કરે, તું તેનાથી બેઈમાની ન કર.” અને, આ જ અર્થમાં છે હઝરત ઉમર રદિ.નું આ કથન કે, “જે વ્યક્તિ તારા સાથે વ્યવહાર કરવામાં અલ્લાહથી નથી ડરતો, તેને સજા આપવાની સૌથી સારી રીત એ છે કે તું તેના સાથે અલ્લાહથી ડરીને વ્યવહાર કર.”

(૪૧) આનો અર્થ કેવળ એ જ નથી કે ફરિશ્તાઓ દરેક બાજુથી આવી-આવીને તેમને ‘સલામ’ (શાંતિ અને સલામતીની દુઆ) કહેશે, બલ્કે એ પણ છે કે ફરિશ્તાઓ તેમને એ વાતની ખુશખબર આપશે કે હવે તમે એવી જગ્યાએ આવી ગયા છો, જ્યાં તમારા માટે સલામતી જ સલામતી છે. હવે અહીં તમે દરેક આફતથી, દરેક કષ્ટથી અને દરેક પ્રકારના જોખમ અને આંશકાથી સુરક્ષિત છો. (વધુ માહિતી માટે જુઓ, સૂર: હિજ, નોંધ ૨૯)

صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ ﴿٣٣﴾ وَالَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ
 بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ
 فِي الْأَرْضِ ۗ أُولَٰئِكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ ﴿٣٤﴾ اللَّهُ
 يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ ۗ وَفَرِحُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا
 وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا مَتَاعٌ ﴿٣٥﴾ وَيَقُولُ الَّذِينَ
 كَفَرُوا

રીતે ધૈર્યથી કામ લીધું તેના કારણે આજે તમે આના અધિકારી થયા છો.”— પછી કેવું સુંદર છે આ આખિરતનું ઘર! (૨૫) રહ્યા એ લોકો જેઓ અલ્લાહ સાથેના કરારને મજબૂત બાંધી લીધા પછી તોડી નાખે છે, જેઓ એ સંબંધોને કાપી નાખે છે જેને અલ્લાહે જોડવાનો આદેશ આપ્યો છે અને જેઓ ધરતી પર બગાડ ફેલાવે છે, તેઓ ધિક્કારને પાત્ર છે અને તેમના માટે આખિરતમાં ઘણું જ ખરાબ ઠેકાણું છે. (૨૬) અલ્લાહ જેને ચાહે છે વિપુલ રોજી આપે છે અને જેને ચાહે છે બાંધી રોજી આપે છે. (૨૭) આ લોકો દુનિયાના જીવનમાં મગ્ન છે, જો કે દુનિયાનું જીવન આખિરતની તુલનામાં અલ્પ સુખ-સામગ્રી સિવાય કંઈ નથી. (રુકૂઅ-૩) (૨૭) આ લોકો, જેમણે (હઝરત મુહમ્મદ ﷺ ની પયગંબરીને માનવાનો) ઈન્કાર કરી દીધો છે, કહે છે,

(૪૨) આ આયતની પશ્ચાદભૂમિ એ છે કે સામાન્ય અજ્ઞાનીઓની જેમ મક્કાના કાફિરો (ઈન્કાર કરવાવાળાં) પણ આસ્થા અને આચરણના ગુણ-દોષ જોવાને બદલે અમીરી-ગરીબીની દૃષ્ટિએ માણસોના મૂલ્ય અને મહત્ત્વનો હિસાબ લગાવતા હતા. તેમનું માનવું એ હતું કે જેને દુનિયામાં સુખ-વૈભવની ખૂબ સામગ્રી મળી રહી છે તે અલ્લાહનો પ્રિય છે, ચાહે તે ગમે તેટલો પથભ્રષ્ટ અને દુરાચારી કેમ ન હોય અને જે ગરીબ છે તે અલ્લાહના પ્રકોપનો શિકાર છે, ચાહે તે ગમે તેટલો નેક હોય. આ જ આધારે તેઓ કુરૈશના સરદારોને નબી સલ્વ. ના ગરીબ સાથીઓ પર મહત્ત્વ આપતા હતા, અને કહેતા હતા કે જુઓ, અલ્લાહ કોના સાથે છે. આના પર સચેત કરવામાં આવી રહ્યા છે કે રોજીનું ઓછું-વધારે હોવાનો મામલો અલ્લાહના એક અન્ય કાનૂનથી સંબંધ ધરાવે છે, જેમાં અસંખ્ય બીજા હેતુઓ અને હિતોની દૃષ્ટિએ કોઈને વધારે પ્રદાન કરવામાં આવે છે અને કોઈને ઓછું. આ કોઈ માપદંડ નથી, જેના લિહાજથી મનુષ્યોના નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ગુણ-દોષનો નિર્ણય કરવામાં આવે. મનુષ્યો વચ્ચે દરજ્જાઓમાં અંતરનો વાસ્તવિક આધાર તેમજ તેમના સૌભાગ્ય અને દુર્ભાગ્યનું ખરું માપદંડ એ છે કે કોણે આચાર-વિચારનો સાચો માર્ગ અપનાવ્યો છે અને કોણે ખોટો, કોણે સદ્ગુણો અપનાવ્યા અને કોણે દુર્ગુણો. પરંતુ અણસમજ અને મૂર્ખ લોકો આના બદલે એ જુએ છે કે કોને ધનદોલત વધારે મળી છે અને કોને ઓછી.

كَفَرُوا وَلَا أَنْزَلَ عَلَيْهِ آيَةً مِنْ رَبِّهِ ۖ قُلْ إِنْ اللَّهُ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ
وَيَهْدِي إِلَىٰ إِلَهِهِ مَنْ أَنْابَ ۗ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ
بِذِكْرِ اللَّهِ ۖ الْأَيْدِي كِرِ اللَّهُ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ ۗ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا
الصَّالِحَاتِ طُوبَىٰ لَهُمْ وَحَسُنَ مَا بَدَأَ ۗ كَذَلِكَ أَرْسَلْنَاكَ فِي أُمَّةٍ

“આ વ્યક્તિ પર તેના રબ તરફથી કોઈ નિશાની કેમ ન ઊતરી.”^(૪૩) — કહો, અલ્લાહ જેને યાહે છે ભટકાવી દે છે અને પોતાના તરફ આવવાનો માર્ગ તેને જ દેખાડે છે જે તેના તરફ વળે.^(૪૪) (૨૮) આવા જ લોકો છે તેઓ, જેમણે (આ નબીનો સંદેશ) માની લીધો છે અને તેમના હૃદયોને અલ્લાહના સ્મરણથી સંતોષ પ્રાપ્ત થાય છે. ખબરદાર રહો, અલ્લાહનું સ્મરણ જ એ વસ્તુ છે જેનાથી હૃદયોને સંતોષ પ્રાપ્ત થતો હોય છે. (૨૯) પછી જે લોકોએ સત્યનો સંદેશ માન્યો અને સત્કાર્યો કર્યા, તેઓ સદ્ભાગી છે અને તેમના માટે સારું પરિણામ છે. (૩૦) હે નબી ! આવી જ શાનથી અમે તમને રસૂલ બનાવીને મોકલ્યા,^(૪૫)

(૪૩) આયત-૭ માં આ પ્રશ્નનો જે જવાબ આપવામાં આવી ચૂક્યો છે તેને સામે રાખવામાં આવે. હવે પુનઃ તેમના આ જ વાંધાને નકલ કરીને એક અન્ય રીતે તેનો જવાબ આપવામાં આવી રહ્યો છે.

(૪૪) અર્થાત્ જે અલ્લાહ તરફ સ્વયં પાછો નથી વળતો અને તેનાથી વિમુખતા અપનાવે છે, તેને બળજબરીથી સન્માર્ગ બતાવવાની રીત અલ્લાહના ત્યાં પ્રચલિત નથી. તે એવા માણસને એ જ માર્ગમાં ભટકવાની પ્રેરણા આપી દે છે, જેમાં તે સ્વયં ભટકવા યાહે છે. એ જ બધા કારણો, જે સન્માર્ગના અભિલાષી કોઈ માણસ માટે સન્માર્ગ પામવાનાં કારણો બને છે, એક પથભ્રષ્ટતાના અભિલાષી માણસ માટે પથભ્રષ્ટતાનાં કારણો બનાવી દેવામાં આવે છે. પ્રકાશિત દીપ પણ તેના સામે આવે છે, તો માર્ગ બતાવવાના બદલે તેની આંખોને આંજી દેવાનું કામ આપે છે. આ જ અર્થ છે અલ્લાહ દ્વારા કોઈ માણસને પથભ્રષ્ટ કરવાનો.

નિશાનીની માંગનો આ જવાબ પોતાની ઉચ્ચ ભાષા-શૈલીના હિસાબે અનુપમ છે. તેઓ કહેતા હતા કે કોઈ નિશાની બતાવો, તો અમને તમારી સચ્ચાઈનો વિશ્વાસ થાય. જવાબમાં કહેવામાં આવ્યું કે મૂર્ખ લોકો ! તમને સન્માર્ગ ન મળવાનું મૂળ કારણ નિશાનીઓનો અભાવ નથી, બલકે તમારી પોતાના માર્ગદર્શનની અભિલાષાનો અભાવ છે. નિશાનીઓ તો દરેક બાજુ અસંખ્ય ફેલાયેલી છે, પરંતુ તેમાંથી કોઈપણ તમારા માટે માર્ગની નિશાની નથી બનતી, કેમ કે તમે અલ્લાહના માર્ગ પર જવાના ઈચ્છુક જ નથી. હવે જો કોઈ અન્ય નિશાની આવે, તો તે તમારા માટે કેવી રીતે લાભપ્રદ હોઈ શકે છે ? તમે ફરિયાદ કરો છો કે કોઈ નિશાની બતાવવામાં નથી આવી, પરંતુ જેઓ અલ્લાહના માર્ગના ઈચ્છુક છે, તેમને નિશાનીઓ નજર આવી રહી છે અને તેઓ તેને જોઈ-જોઈને સન્માર્ગ પામી રહ્યા છે.

(૪૫) અર્થાત્ કોઈ એવી નિશાની વગર, જેની આ લોકો માંગણી કરે છે.

قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهَا أُمَمٌ لَاتَتَلَّوْا عَلَيْهِمُ الَّذِي أَوْحَيْنَا
 إِلَيْكَ وَهُمْ يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمَنِ ۖ قُلْ هُوَ رَبِّي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ
 عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ مَتَابِ ﴿٣٠﴾ وَلَوْ أَنَّ قُرْآنًا سُيِّرَتْ بِهِ
 الْجِبَالُ أَوْ قُطِعَتْ بِهِ الْأَرْضُ أَوْ كَلِمَةٌ بِهِ السَّمَوَاتُ ۖ بَلْ لِلَّهِ

એક એવી કોમમાં જેના પહેલાં ઘણી કોમો થઈ ચૂકી છે, જેથી તમે આ લોકોને એ સંદેશ સંભળાવો જે એમ તમારા ઉપર અવતરિત કર્યો છે, એ સ્થિતિમાં કે જ્યારે આ લોકો પોતાના અત્યંત દયાળુ અલલાહના ઈન્કાર કરનારા બનેલા છે. (૩૦) તેમને કહો કે એ જ મારો રબ છે, તેના સિવાય કોઈ ઉપાસ્ય નથી, તેના પર જ મેં ભરોસો કર્યો અને એ જ મારું આશ્રય-સ્થાન છે, (૩૧) અને શું થઈ જતું જો કોઈ એવું કુર્આન અવતરિત કરી દેવામાં આવ્યું હોત જેની શક્તિથી પર્વતો ચાલવા લાગતા, અથવા ધરતી ફાટી જતી અથવા મડદાં કબરોમાંથી બહાર આવીને બોલવા લાગતા? (૩૨) (આ પ્રકારની નિશાનીઓ દેખાડી દેવાનું

(૪૬) અર્થાત્ તેની બંદગી (ઉપાસના)થી વિમુખ થઈ ગયા છે. તેના ગુણો, અધિકારો અને હક્કોમાં બીજાઓને તેના ભાગીદાર બનાવી રહ્યા છે અને તેની ને'મતો (કૃપાઓ) અંગે બીજાઓનો આભાર વ્યક્ત કરી રહ્યા છે.

(૪૭) આ આયતને સમજવા માટે એ વાત દષ્ટિમાં રહેવી જરૂરી છે કે આમાં સંબોધન કાફિરો (ઈન્કાર કરનારાઓ)ને નથી, બલ્કે મુસલમાનોને છે. મુસલમાનો જ્યારે કાફિરો તરફથી વારંવાર નિશાનીઓની માંગ સાંભળતા હતા, તો તેમનાં મનમાં બેચેની પેદા થતી હતી કે કદાચ, આ લોકોને કોઈ એવી નિશાની બતાવી દેવામાં આવતી, જેનાથી આ લોકો માની જતા. પછી જ્યારે તેઓ અનુભવતા હતા કે આ પ્રકારની કોઈ નિશાનીના ન આવવાના કારણે કાફિરોને નબી સલ્લ.ની રિસાલત (ઈશદૂતત્વ) વિશે લોકોના મનમાં સંદેહ પેદા કરવાની તક મળી રહી છે, તો તેમની આ બેચેની ઓર વધી જતી હતી. આના પર મુસલમાનોને ફરમાવવામાં આવી રહ્યું છે કે જો કુર્આનની કોઈ સૂર:ની સાથે એવી નિશાનીઓ એકાએક બતાવી દેવામાં આવતી, તો શું વાસ્તવમાં તમે એમ સમજો છો કે આ લોકો ઈમાન લઈ આવતા? શું તમને આમનાથી એ આશા છે કે આ લોકો સત્ય ગ્રહણ કરવા માટે તદ્દન તૈયાર બેસ્યા છે, કેવળ એક નિશાની પ્રગટ થવાની વાર છે? જે લોકોને કુર્આનની શિક્ષામાં, સૃષ્ટિની નિશાનીઓમાં, પયગંબરના પવિત્ર જીવનમાં, પયગંબરના સાથીઓના જીવનમાં આવેલ પરિવર્તનમાં સત્યની જ્યોતિ ન દેખાઈ, શું તમે સમજો છો કે તેઓ પહાડોના ચાલવા અને ધરતીના ફાટવા અને મડદાઓના કબરોમાંથી નીકળી આવવામાં નિશાની પામી લેશે.

الْأَمْرُ جَمِيعًا أَفَلَمْ يَأْيَسِ الَّذِينَ آمَنُوا أَنْ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ
 لَهَدَى النَّاسَ جَمِيعًا وَلَا يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا تُصِيبُهُم بِمَا
 صَنَعُوا قَارِعَةٌ أَوْ تَحُلُّ قَرِيبًا مِّن دَارِهِمْ حَتَّى يَأْتِيَ وَعْدُ اللَّهِ
 إِنَّ اللَّهَ لَا يُخْلِفُ الْبِعَادَ ﴿٣١﴾ وَلَقَدْ اسْتَهْزَيْ بِرُسُلٍ مِّن قَبْلِكَ
 فَأَمَلَيْتُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا ثُمَّ أَخَذْتُهُمْ فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ ﴿٣٢﴾

સહેજ પણ મુશ્કેલ નથી) બલ્કે તમામ અધિકારો અલ્લાહના હાથમાં છે. (૩૧) પછી શું ઈમાનવાળાં (હજુ પણ ઈન્કાર કરનારાઓની માગણીના જવાબમાં કોઈ નિશાની પ્રગટ થવાની આશામાં બેસેલા છે અને તેઓ એ જાણીને) નિરાશ નથી થઈ ગયા કે જો અલ્લાહ ઈચ્છતો તો સૌ મનુષ્યોને માર્ગદર્શન આપી દેતો ? (૩૨) જે લોકોએ અલ્લાહ સાથે કુફર (ઈન્કાર)નું વલણ અપનાવી રાખ્યું છે તેમના પર તેમના કરતૂકોના કારણે કોઈને કોઈ આફત આવતી જ રહે છે, અથવા તેમના ઘરની નજીક ક્યાંક ઊતરી પડે છે. આ કમ ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી કે અલ્લાહનો વાયદો પૂરો થઈ જાય. નિશ્ચિતપણે અલ્લાહ પોતાના વાયદાના વિરુદ્ધ નથી કરતો. (રુકૂઅ-૪) (૩૨) તમારા પહેલાં પણ અનેક રસૂલોની મજાક ઉડાવવામાં આવી છે, પરંતુ મેં હંમેશા ઈન્કાર કરનારાઓને ઢીલ આપી અને છેવટે તેમને પકડી લીધા, પછી જોઈ લો કે મારી સજા કેવી કઠોર હતી.

(૪૮) અર્થાત્ નિશાનીઓને ન બતાવવાનું મૂળ કારણ એ નથી કે અલ્લાહ તેમને બતાવવાનું સામર્થ્ય નથી રાખતો, બલ્કે મૂળ કારણ એ છે કે આ રીતોથી કામ લેવું અલ્લાહની યોજનાના વિરુદ્ધ છે, એટલા માટે કે વાસ્તવિક હેતુ તો માર્ગદર્શન છે, ન કે એક પયગંબરની પયગંબરીને મનાવડાવી લેવું, અને માર્ગદર્શન તેના વગર સંભવ નથી કે લોકોના ચિંતન અને વિવેકની સુધારણા થાય.

(૪૯) અર્થાત્ જો સમજબૂઝ વગર માત્ર અભાનાવસ્થામાં ઈમાન અપેક્ષિત હોત, તો તેના માટે નિશાનીઓ બતાવવાના સંકોચની આવશ્યકતા શું હતી. આ કામ તો એ રીતે પણ થઈ શકતું હતું કે અલ્લાહ તમામ મનુષ્યોને ઈમાનવાળા જ બનાવીને પેદા કરી દેતો.

أَمَّنْ هُوَ قَائِمٌ عَلَى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ ۗ وَجَعَلُوا لِلَّهِ
شُرَكَاءَ ۗ قُلْ سَمُّوهُمْ ۗ أَمْ تُنَبِّئُونَهُ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِي
الْأَرْضِ أَمْ بِظَاهِرٍ مِّنَ الْقَوْلِ ۗ بَلْ زَيْنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا

અમન હોવાનો અર્થ એ છે કે તેઓ તેઓના કૃત્યોને કારણે પાપી થયા છે અને તેઓ તેઓના કૃત્યોને કારણે પાપી થયા છે. (૩૩) પછી શું તે જે દરેક જીવધારીની કમાણી પર નજર રાખે છે^(૫૦) (તેના સામે આ દુ:સાહસ કરવામાં આવી રહ્યું છે કે^(૫૧)) લોકોએ તેના કેટલાક ભાગીદારો ઠેરવી રાખ્યા છે? હે નબી! આમને કહો, (જો ખરેખર તેઓ અલ્લાહે પોતે બનાવેલા ભાગીદારો છે તો) જરા તેમના નામ આપો કે તેઓ કોણ છે? — શું તમે અલ્લાહને એક નવી વાતની ખબર આપી રહ્યા છો, જેને તે જાણતો ન હોય કે પોતાની ધરતીમાં છે? કે પછી તમે લોકો બસ, જે મોઢામાં આવે એ બોલી નાખો છો?^(૫૨) હકીકત એ છે કે જે લોકોએ સત્ય-સંદેશને

(૫૦) અર્થાત્ જે એક-એક વ્યક્તિની સ્થિતિને અલગ-અલગ જાણે છે અને જેની નજરથી ન કોઈ નેક વ્યક્તિની નેકી છુપાયેલી છે, ન કોઈ ખરાબ માણસની બૂરાઈ.

(૫૧) દુ:સાહસ એ કે તેનાં સમકક્ષ બનાવવામાં આવે છે, તેની જાત અને ગુણો અને અધિકારોમાં તેણે પેદા કરેલ વસ્તુઓને ભાગીદાર ઠરાવવામાં આવી રહી છે અને તેની ખુદાઈ (પ્રભુતા)માં રહીને લોકો એમ સમજી રહ્યા છે કે અમે જે કંઈ ઈચ્છીએ કરીએ, અમારાથી કોઈ પૂછપરછ કરનાર નથી.

(૫૨) અર્થાત્ તેના ભાગીદારો જે તમે બનાવી રાખ્યા છે, તેમના મામલામાં ત્રણ જ સ્વરૂપો હોઈ શકે છે — એક એ કે તમારા પાસે કોઈ પ્રમાણિત માહિતી આવી હોય કે અલ્લાહે અમુક-અમુક હસ્તીઓને પોતાના ગુણો કે અધિકારો કે હક્કોમાં ભાગીદાર ઠરાવ્યા છે. જો આ સ્વરૂપ છે, તો જરા કૃપા કરીને અમને પણ બતાવો કે તેઓ કોણ-કોણ લોકો છે અને તેમને અલ્લાહની સાથે ભાગીદાર નિયુક્ત કરવાની જાણકારી તમને લોકોને કયા માધ્યમથી પ્રાપ્ત થઈ છે.

બીજું સંભવિત સ્વરૂપ એ છે કે અલ્લાહને સ્વયં ખબર નથી કે ધરતીમાં કેટલાક લોકો તેના ભાગીદાર બની ગયા છે અને હવે તમે તેને આ સમાચાર આપવા નીકળ્યા છો. જો આ વાત છે, તો સ્પષ્ટરૂપે પોતાની આ સ્થિતિનો એકરાર કરો, પછી અમે જોઈ લઈશું કે દુનિયામાં કેટલા આવા મૂર્ખ લોકો નીકળે છે, જેઓ તમારી આ તદ્દન નિરર્થક પદ્ધતિના અનુસરણ પર સ્થાયી રહે છે.

પરંતુ જો આ બંને વાતો નથી, તો પછી ત્રીજું જ સ્વરૂપ બાકી રહી જાય છે, અને તે એ છે કે તમે કોઈપણ પ્રમાણ વગર અને કોઈપણ દલીલ વગર, આમ જ, જેને ઈચ્છો છો અલ્લાહનો રિશ્તેદાર ઠરાવી લો છો, જેને ઈચ્છો છો દાતા અને ફરિયાદ સાંભળનાર કહી દો છો અને જેના વિશે ઈચ્છો છો દાવો કરી દો છો કે અમુક ક્ષેત્રના સુલતાન ફલાણા સાહેબ છે અને અમુક કામો અમુક હજરત (મહાનુભાવ)ના સમર્થન અને સહાયતાથી પૂરાં થાય છે.

مَكْرَهُمْ وَصُدُّوا عَنِ السَّبِيلِ ط وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ
 هَادٍ ۝۳۳ لَهُمْ عَذَابٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَشَقُّ ؕ
 وَمَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَّاقٍ ۝۳۴ مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعِدَ الْمُتَّقُونَ ط
 تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ط أَكْهَأَ دَائِمٌ وَظَلَّهَا ط تِلْكَ عُقْبَى

માનવાનો ઈન્કાર કર્યો છે, તેમના માટે તેમની પૂર્તતાઓને^(૫૩) આકર્ષક બનાવી દેવામાં આવી છે અને તેમને સન્માર્ગથી રોકી દેવામાં આવ્યા છે.^(૫૪) પછી જેને અલ્લાહ પથભ્રષ્ટતામાં નાખી દે તેને કોઈ રસ્તો બતાવનાર નથી. (૩૪) આવા લોકો માટે દુનિયાના જીવનમાં જ યાતના છે, અને આખિરતની યાતના તેનાથી પણ વધુ કઠોર છે. કોઈ એવો નથી, જે તેમને અલ્લાહથી બચાવનાર હોય. (૩૫) અલ્લાહથી ડરનાર-સંયમી મનુષ્યો માટે જે જન્મતનો વાયદો કરવામાં આવ્યો છે, તેની શાન એ છે કે તેની નીચે નહેરો વહી રહી છે, તેના ફળો હંમેશા રહેવાવાળા છે અને તેનો છાંયડો પણ સ્થાયી. આ પરિણામ છે
 (૫૩) આ શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)ને 'પૂર્તતા' (ઠગાઈ) કહેવાનું એક કારણ એ છે કે વાસ્તવમાં જે આકાશી ગ્રહો કે ફરિશ્તાઓ કે આત્માઓ કે બુરૂજ માણસો (સંતો-માહત્માઓ)ને 'ખુદાઈ' (ઈશ્વરીય) ગુણો અને અધિકારોના ધારક ઠરાવવામાં આવ્યા છે, અને જેમને અલ્લાહના વિશિષ્ટ હક્કોમાં ભાગીદાર બનાવી લેવામાં આવ્યા છે, તેમાંથી કોઈએ પણ ક્યારેય ન આં ગુણો અને અધિકારોનો દાવો કર્યો છે, ન એ હક્કોની માંગ કરી છે અને ન લોકોને એ શિક્ષા આપી છે કે તમે અમારા આગળ બંદગી (ઉપાસના)ની રસમો અને વિધિઓ અદા કરો, અમે તમારાં કામો બનાવીશું. આ તો ચાલાક માણસોનું કામ છે કે તેમણે સામાન્ય લોકો પર પોતાની ખુદાઈ (પ્રભુતા)નો સિક્કો જમાવવા માટે અને તેમની કમાણીઓમાં ભાગ પડાવવા માટે કેટલાક બનાવટી ખુદાઓ ઘડી લીધા છે, લોકોને તેમના અકીદતમંદ (શ્રદ્ધાળુઓ) બનાવ્યા અને પોતાને કોઈને કોઈ રૂપમાં તેમના પ્રતિનિધિ ઠરાવીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાનું શરૂ કરી દીધું. બીજું કારણ શિર્કને 'પૂર્તતા' કહેવાનું એ છે કે વાસ્તવમાં આ મનનો એક ધોકો છે અને એક ચોર દરવાજો છે, જેના વડે માણસ દુનિયાપરસ્તી માટે, નૈતિક બંધનોથી બચવા માટે અને જવાબદારીવિહોણું જીવન જીવવા માટે પલાયનનો રસ્તો કાઢે છે. ત્રીજું કારણ, જેના આધારે મુશ્કરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)ના વર્તનને 'પૂર્તતા' કહેવામાં આવેલ છે, આગળ આવે છે.

(૫૪) આ માનવ-પ્રકૃતિ છે કે જ્યારે મનુષ્ય એક વસ્તુની તુલનામાં બીજી વસ્તુને અપનાવે છે, તો તે પોતાના મનને સંતુષ્ટ કરવા માટે અને લોકોને પોતાના સાચા જ હોવાનો વિશ્વાસ અપાવવા માટે પોતે અપનાવેલ વસ્તુને દરેક પ્રકારનું પ્રમાણ અને દલીલ ઉપલબ્ધ કરાવીને સાબિત કરવાની કોશિશ કરે છે, અને પોતે રદ કરેલ વસ્તુના વિરુદ્ધ દરેક પ્રકારની વાતો બનાવવાની શરૂ કરી દે છે. આ જ કારણસર ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે તેમણે સત્ય-સંદેશનો સ્વીકાર કરવાનો ઈન્કાર કર્યો, તો પ્રાકૃતિક કાનૂન અનુસાર તેમના માટે તેમની પથભ્રષ્ટતા અને એ પથભ્રષ્ટતા પર મક્કમ રહેવા માટે તેમની પૂર્તતા (ઠગાઈ)ને આકર્ષક અને મોહક બનાવી દેવામાં આવી અને એ જ પ્રાકૃતિક કાનૂન અનુસાર આ લોકોને સન્માર્ગ પર આવવાથી રોકી દેવામાં આવ્યા.

الَّذِينَ اتَّقَوْا ۗ وَعُقِبِيَ الْكَافِرِينَ النَّارُ ﴿٣٥﴾ وَالَّذِينَ اتَيْنَهُمُ الْكِتَابَ
 يَفْرَحُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمِنَ الْأَحْزَابِ مَنْ يُنْكِرُ بَعْضَهُ قُلْ
 إِنَّمَا أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللَّهَ وَلَا أُشْرِكَ بِهِ ۗ إِلَيْهِ أَدْعُوا وَإِلَيْهِ
 مَأْبُ ۗ وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ حُكْمًا عَرَبِيًّا ۗ وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ
 بَعْدَ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ ۗ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَّلِيٍّ وَلَا وَاقٍ ﴿٣٦﴾ ۝
 وَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِّن قَبْلِكَ وَجَعَلْنَا لَهُمْ آزْوَاجًا وَذُرِّيَّةً ۗ

અલ્લાહથી ડરવાવાળા અને સંયમી લોકોનું, અને સત્યનો ઈન્કાર કરનારાઓનું પરિણામ એ છે કે તેમના માટે દોજખની આગ છે. (૩૬) હે નબી ! જે લોકોને અમે અગાઉ ગ્રંથ આપ્યો હતો, તેઓ આ ગ્રંથથી, જે અમે તમારા પર ઉતાર્યો છે, ખુશ છે અને વિવિધ જૂથોમાં કેટલાક લોકો એવા પણ છે જેઓ તેની કેટલીક વાતોને નથી માનતા. તમે સ્પષ્ટ કહી દો, “મને તો માત્ર અલ્લાહની બંદગીનો જ આદેશ આપવામાં આવ્યો છે અને એનાથી મનાઈ કરવામાં આવી છે કે કોઈને તેના સાથે ભાગીદાર ઠેરવું. આથી હું તેના તરફ જ આમંત્રણ આપું છું અને તેના જ તરફ મારે પાછા ફરવાનું છે.” (૩૭) આ જ આદેશ સાથે અમે અરબીમાં આ ફરમાન તમારા પર ઉતાર્યું છે. હવે જો તમે આ જ્ઞાન છતાં જે તમારા પાસે આવી ચૂક્યું છે, લોકોની ઈચ્છાઓનું અનુસરણ કર્યું તો અલ્લાહની સામે ન તમારો કોઈ સમર્થક કે સહાયક છે અને ન તો કોઈ તેની પકડથી તમને બચાવી શકે છે. (રુકૂઅ-૫) (૩૮) તમારા પહેલાં પણ અમે અનેક રસૂલો મોકલી ચૂક્યા છીએ અને તેમને અમે પત્ની-બાળકોવાળા જ બનાવ્યા હતા. (૫૬)

(૫૫) આ એક વિશેષ વાતનો જવાબ છે, જે તે સમયે કાફિરો (વિરોધીઓ) તરફથી કહેવામાં આવી રહી હતી. તેઓ કહેતા હતા કે જો આ ‘સાહેબ’ ખરેખર એ શિક્ષણ લઈને આવ્યા છે, જે અગાઉના પયગંબરો લાવ્યા હતા, જેમ કે આમનો દાવો છે, તો છેવટે શું વાત છે કે યહૂદીઓ અને ઈસાઈઓ (ખ્રિસ્તીઓ), જેઓ અગાઉના પયગંબરોના અનુયાયીઓ છે, આગળ વધીને આનું સ્વાગત નથી કરતા. આના પર ફરમાવવામાં આવી રહ્યું છે કે તેમાંથી કેટલાક લોકો આના પર ખુશ છે અને કેટલાક નાખુશ, પરંતુ એ નબી ! ચાહે કોઈ ખુશ હોય કે નાખુશ, તમે સ્પષ્ટ કહી દો કે મને તો અલ્લાહ તરફથી આ શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે અને હું હંમેશા આનું જ પાલન કરીશ.

(૫૬) આ એક અન્ય વાંધાનો જવાબ છે, જે નબી સલ્વ. પર ઉઠાવવામાં આવતો હતો. તેઓ કહેતા હતા કે આ ખરો નબી છે, જે પત્ની અને બાળકો રાખે છે ! વળી પયગંબરોનો પણ મનેચ્છાઓથી કોઈ સંબંધ હોઈ શકે છે ! જો કે કુરૈશના લોકો સ્વયં હઝરત ઈબ્રાહીમ અને ઈસ્માઈલ અલૈ. ની સંતાન હોવા પર ગર્વ કરતા હતા.

وَمَا كَانَ لِرَسُولٍ أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ لِكُلِّ آجَلٍ
كِتَابٍ ۝ يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ ۞ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ ۝

અને કોઈ રસૂલની એ શક્તિ ન હતી કે અલ્લાહની આજ્ઞા વિના કોઈ નિશાની પોતે લાવી બતાવતો. ^(૫૭)

દરેક યુગ માટે એક ગ્રંથ છે. (૩૯) અલ્લાહ જે કંઈ ઇચ્છે છે, નષ્ટ કરી દે છે અને જે વસ્તુને ઇચ્છે છે કાયમ રાખે છે. 'ઉમ્મુલ કિતાબ' (મૂળ ગ્રંથ) તેના જ પાસે છે, ^(૫૮)

(૫૭) આ પણ એક વાંધાનો જવાબ છે. વિરોધીઓ કહેતા હતા કે મૂસા (અલૈ.) સફેદ ચળકતો હાથ અને ડંડો લાવ્યા હતા. ઈસા મસીહ (અલૈ.) આંધળાઓને આંખોવાળા અને કુષ્ઠ-રોગીઓને તંદુરસ્ત બનાવી દેતા હતા. સાલેહે (અલૈ.) ઊંટણીની નિશાની બતાવી હતી. તમે શું નિશાની લઈને આવ્યા છો? આનો જવાબ એ આપવામાં આવ્યો છે કે જે નબીએ જે વસ્તુ પણ બતાવી છે, પોતાના અધિકાર અને પોતાની શક્તિથી નથી બતાવી. અલ્લાહે જે સમયે, જેના માધ્યમથી, જે કંઈ પ્રગટ કરવાનું યોગ્ય સમજ્યું તે પ્રગટ થયું. હવે જો અલ્લાહનો હેતુ હશે તો જે કંઈ તે ઇચ્છશે, બતાવી દેશે. પયગંબર સ્વયં કોઈ 'ખુદાઈ' (ઈશ્વરીય) અધિકારના દાવેદાર નથી કે તમે તેનાથી નિશાની બતાવવાની માંગણી કરો છો.

(૫૮) આ પણ વિરોધીઓના એક વાંધાનો જવાબ છે. તેઓ કહેતા હતા કે અગાઉ આવેલાં ગ્રંથો જ્યારે મોજૂદ હતા, તો આ નવા ગ્રંથની શું જરૂર હતી? તમે કહો છો, તેમાં ભેળસેળ કરી દેવામાં આવી છે, હવે તે નિરસ્ત (રદબાતલ) છે અને આ નવા ગ્રંથના પાલનનો આદેશ આપવામાં આવ્યો છે, પરંતુ અલ્લાહના ગ્રંથમાં ભેળસેળ કેવી રીતે કરી શકાય છે? અલ્લાહે તેની રક્ષા કેમ ન કરો? અને કોઈ ઈશ્વરીય ગ્રંથ નિરસ્ત કેવી રીતે થઈ શકે છે? તમે કહો છો કે આ એ જ અલ્લાહનો ગ્રંથ છે, જેણે તૌરાત અને ઈજ્જલ અવતરિત કરેલા હતા, પરંતુ આ શું વાત છે કે તમારી પદ્ધતિ તૌરાતના અમુક આદેશોના વિરુદ્ધ છે? જેમ કે કેટલીક વસ્તુઓ, જેને તૌરાતવાળા હરામ (અવૈધ) કહે છે, તમે તેને હલાલ (વૈધ) સમજીને ખાઓ છો. આ વાંધાઓનાં જવાબો પછીની સૂર:ઓમાં વધારે વિગતવાર આપવામાં આવ્યા છે. અહીં તેનો કેવળ સંક્ષિપ્તમાં સર્વત્રાહી જવાબ આપીને છોડી દેવામાં આવેલ છે.

'ઉમ્મુલ કિતાબ' નો અર્થ છે 'મૂળ ગ્રંથ', અર્થાત્ એ સ્ત્રોત, જેનાથી તમામ અવકાશી ગ્રંથો અને પુસ્તકો નીકળ્યા છે.

وَإِنْ مَّا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ فَإِمَّا عَلَيْكَ
الْبَلْغُ وَعَلَيْنَا الْحِسَابُ ﴿٨٠﴾ أَوْلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَأْتِي الْأَرْضَ نَنْقُصُهَا
مِنْ أَظْرَافِهَا ط وَاللَّهُ يَحْكُمُ لَا مُعَقِّبَ لِحُكْمِهِ ط وَهُوَ سَرِيعُ الْحِسَابِ ﴿٨١﴾

(૪૦) અને હે નબી ! જે ખરાબ પરિણામની ધમકી અમે આ લોકોને આપી રહ્યા છીએ, તેનો કોઈ ભાગ ચાહે તમારા જીવતાં દેખાડી દઈએ અથવા તેના પ્રગટ થતાં પહેલાં અમે તમને ઉઠાવી લઈએ, દરેક સંજોગોમાં તમારું કામ માત્ર સંદેશ પહોંચાડી દેવાનું છે અને હિસાબ લેવાનું કામ અમારું છે. (૫૯)
(૪૧) શું આ લોકો જોતા નથી કે અમે આ ભૂ-ભાગ ઉપર વધતા આવી રહ્યા છીએ અને આનું વર્તુળ દરેક બાજુથી નાનું કરતા જઈ રહ્યા છીએ ? (૬૦) અલ્લાહ શાસન કરી રહ્યો છે, કોઈ તેના નિર્ણયો ઉપર પુનર્વિચારણા કરવાવાળો નથી અને તેને હિસાબ લેતાં કંઈ વાર લાગતી નથી.

(૫૯) અર્થ એ છે કે તમે એ ચિંતામાં ન પડો કે જે લોકોએ તમારા આ સત્ય-સંદેશને ખોટો ઠેરવી દીધો છે, તેમનું પરિણામ શું આવે છે અને ક્યારે તે સામે આવે છે. તમારા સુપ્રત જે કામ કરવામાં આવ્યું છે તેને સંપૂર્ણ એકાગ્રતાથી કર્યે જાઓ અને નિર્ણય અમારા પર છોડી દો. અહીં પ્રત્યક્ષરૂપે તો સંબોધન નબી સલ્લ.ને છે, પરંતુ વાસ્તવમાં વાત એ વિરોધીને સંભળાવવી અપેક્ષિત છે, જેઓ પડકારભરી શૈલીમાં વારંવાર નબી સલ્લ.ને કહેતા હતા કે અમારા પર જે સંકટની ધમકીઓ તમે અમને આપ્યા કરો છો, છેવટે તે કેમ આવી જતું નથી ?

(૬૦) અર્થાત્ શું તમારા વિરોધીઓને દેખાઈ રહ્યું નથી કે ઈસ્લામનો પ્રભાવ આરબ ભૂ-ભાગના ખૂણે-ખૂણે ફેલાતો જઈ રહ્યો છે અને ચારે બાજુથી આ લોકો પર ઘેરો તંગ થતો જઈ રહ્યો છે. આ તેમના સંકટ અને આફતની નિશાનીઓ નથી તો શું છે ?

وَقَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فِ اللَّهِ الْبَكْرُ جَمِيعًا ۖ يَعْلَمُ مَا
 تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ ۖ وَسَيَعْلَمُ الْكُفْرَ لِمَنْ عُقِبِيَ الدَّارِ ﴿٤١﴾
 وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَسْتَ مُرْسَلًا ۖ قُلْ كَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا
 بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ ۗ وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ ﴿٤٢﴾

સત્યના અભાવને કારણે તેઓ પહેલાં જે લોકો થઈ ગયા છે, તેઓ પણ મોટી-મોટી ચાલો ચાલી ચૂક્યા છે, (૪૧) પરંતુ વાસ્તવિક નિષ્ણાયિક ચાલ તો સંપૂર્ણપણે અલ્લાહના જ હાથમાં છે. તે જાણે છે કે કોણ શું કમાણી કરી રહ્યો છે, અને ખૂબ જલ્દીથી સત્યના આ ઈન્કાર કરનારાઓ જોઈ લેશે કે પરિણામ કોનું સારું આવે છે. (૪૨) આ ઈન્કાર કરનારાઓ કહે છે કે તમે અલ્લાહના મોકલેલ નથી. કહો, “મારા અને તમારા વચ્ચે અલ્લાહની સાક્ષી પૂરતી છે અને પછી દરેક એ મનુષ્યની સાક્ષી જે આકાશી ગ્રંથનું જ્ઞાન ધરાવે છે.” (૪૩) (રુક્કુઅ-૬)

- (૬૧) અર્થાત્ આજે આ કોઈ નવી વાત નથી કે સત્યના અવાજને દબાવવા માટે જૂઠું, ધોકો અને અત્યાચારના હથિયારો પ્રયુક્ત થઈ રહ્યા છે. પાછલા ઇતિહાસમાં વારંવાર આવી જ ચાલબાજીઓથી સત્યના સંદેશને પરાજિત કરવાની કોશિશો કરવામાં આવી ચૂકી છે.
- (૬૨) અર્થાત્ દરેક એ વ્યક્તિ, જે વાસ્તવમાં આકાશી (દિવ્ય) ગ્રંથોનું જ્ઞાન રાખે છે, એ વાતની સાક્ષી આપશે કે જે કંઈ હું પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છું તે એ જ શિક્ષા છે જે અગાઉના પયગંબરો અને ઈશદૂતો લઈને આવ્યા હતા.

૧૪. ઈબ્રાહીમ

પરિચય

નામ :

આયત-૩૫ ના વાક્ય **فَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي آتَانَا هَذَا وَمَا كُنَّا لَهُ شَاكِرِينَ** (યાદ કરો એ સમય જ્યારે ઈબ્રાહીમને દુઆ કરી હતી, “પાલનહાર ! આ શહેર (અર્થાત્ મક્કા)ને શાંતિનું શહેર બનાવ)થી આ સૂર:નું નામ લેવામાં આવ્યું છે. આ નામનો અર્થ એ નથી કે આ સૂર:માં હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.ની આત્મકથાનું વર્ણન થયું છે, બલકે આ પણ મોટાભાગની સૂર:ઓની જેમ પ્રતીક રૂપે છે, અર્થાત્ એ સૂર: જેમાં હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. નો ઉલ્લેખ થયો છે.

ઉત્તરાણકાળ :

સામાન્ય વર્ણનશૈલી મક્કી યુગના છેલ્લા તબક્કાની સૂર:ઓ જેવી છે. સૂર: રઅદ જે જમાનામાં અવતરિત થઈ છે તેની નજીકના જ જમાનામાં ઊતરેલી સૂર: લાગે છે. વિશેષરૂપે આયત-૧૩ના શબ્દો **وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُزْءًا لَّيَسَّرَ لَهَا الْآيَاتُ وَالْحِكْمَ وَالزُّبُرَ** (ઈન્કાર કરનારાઓએ પોતાના રસૂલોને કહ્યું કે કાં તો તમારે અમારી મિલલત (પંથ)માં પાછા આવવું પડશે નહીં તો અમે તમને પોતાના દેશની બહાર કાઢી મૂકીશું.)નો સ્પષ્ટ સંકેત એ તરફ છે કે મક્કામાં તે વખતે મુસલમાનો પર અત્યાચાર અને ત્રાસ તેની ચરમસીમાએ પહોંચી ગયા હતા અને મક્કાવાસીઓ અગાઉની કાફિર કોમોની જેમ પોતાના ત્યાંના ઈમાનવાળાઓને શહેરમાંથી બહાર કાઢી મૂકવા કટિબદ્ધ થઈ ગયા હતા. આથી જ તેમને એ ધમકી સંભળાવવામાં આવી, જે તેમના જ જેવું વલણ અપનાવનારી અગાઉની કોમોને આપવામાં આવી હતી કે **وَلَا تَجْعَلُوا لِلدِّينِ عَدُوًّا كَفَرًا** (અમે જુલ્મીઓનો નાશ કરીને જ રહીશું. આ-૧૩) અને ઈમાનવાળાઓને એ જ સાંત્વના આપવામાં આવી, જે તેમના પુરોગામીઓને આપવામાં આવતી રહી છે કે **وَلَا تَجْعَلُوا لِلدِّينِ عَدُوًّا كَفَرًا** (અમે આ અત્યાચારીઓને નષ્ટ કર્યા પછી તમને જ આ ભૂમિમાં વસવાટ કરાવીશું. આ-૧૪).

આવી જ રીતે અંતિમ આયતોની શૈલી પણ એ જ દર્શાવે છે કે આ સૂર: મક્કી યુગના છેલ્લા તબક્કા સાથે સંબંધિત છે.

કેન્દ્રીય વિષય અને ઉદ્દેશ્ય :

જે લોકો પયગંબર સલ્લ.ની રિસાલત (ઈશદૂતત્વ)ને માનવાનો ઈન્કાર કરી રહ્યા હતા અને આપ સલ્લ.ના સંદેશને નિષ્ફળ બનાવવા માટે દરેક પ્રકારની ખરાબમાં ખરાબ ચાલબાજીઓ કરી રહ્યા હતા, તેમને સમજાવવામાં આવ્યા અને ચેતવણી આપવામાં આવી, પરંતુ ઉપદેશની સરખામણીમાં આ સૂર:માં ચેતવણી, નિંદા અને ધાક-ધમકીની શૈલી વધુ ધારદાર છે. તેનું કારણ એ છે કે સમજાવવાનો-ઉપદેશ આપવાનો હક્ક પહેલાંની સૂર:ઓમાં સુયોગ્ય રીતે અદા કરવામાં આવી ચૂક્યો હતો અને તેમ છતાં કુરૈશના કાફિરોનો હઠાગ્રહ, દુશ્મનાવટ, વિરોધ, દુષ્ટતા અને અત્યાચાર રોજ-બ-રોજ વધતાં જ જઈ રહ્યા હતા.

કુફ્ર-૭

૧૪. ઈબ્રાહીમ (મક્કી)

આયત-૫૨

سُورَةُ اِبْرٰهِيْمَ مَكِّيَّةٌ (۱۴) or اِبْرٰهِيْمَ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

الرَّكْبَ كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ ۗ
 بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ ۝۱ اللّٰهُ الَّذِي لَهُ مَا فِي
 السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ۗ وَوَيْلٌ لِّلْكَافِرِيْنَ مِنْ عَذَابٍ شَدِيْدٍ ۝۲

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

(૧) અલિફ-લામ-રા. હે પયગંબર ! આ એક ગ્રંથ છે, જેને અમે તમારા પર અવતરિત કર્યો છે, જેથી તમે લોકોને અંધકારમાંથી કાઢીને પ્રકાશમાં લાવો, તેમના રબની સદ્-પ્રેરણાથી, એ અલ્લાહના માર્ગ પર, (૧) જે પ્રભુત્વશાળી અને સ્વયં પ્રશંસાપાત્ર છે (૨) અને ધરતી અને આકાશોની તમામ વસ્તુઓનો માલિક છે, અને કઠોર વિનાશકારી સજા છે સત્ય ગ્રહણ કરવાથી ઈન્કાર કરનારાઓ માટે

(૧) અર્થાત્ અંધકારમાંથી કાઢીને પ્રકાશમાં લાવવાનો અર્થ શૈતાની રસ્તાઓથી હટાવીને અલ્લાહના માર્ગ પર લાવવું છે. બીજા શબ્દોમાં પ્રત્યેક એ વ્યક્તિ, જે અલ્લાહના માર્ગ પર નથી, તે વાસ્તવમાં અજ્ઞાનતાના અંધકારમાં ભટકી રહ્યો છે, ચાહે તે પોતાને ગમે તેટલો આધુનિક વિચારોનો સમજતો હોય અને પોતાના દાવામાં ગમે તેટલો જ્ઞાનના પ્રકાશથી ઝગમગતો હોય. આનાથી વિપરીત, જેણે અલ્લાહનો માર્ગ પામી લીધો, તે જ્ઞાનના પ્રકાશમાં આવી ગયો, ભલે તે એક નિરક્ષર ગ્રામવાસી જ કેમ ન હોય.

વધુમાં એ જે ફરમાવ્યું કે તમે આમને પોતાના રબ (માલિક અને પાલનહાર)ની 'તૌફીક' (સદ્-પ્રેરણા)થી અલ્લાહના માર્ગ પર લાવો, તો તેમાં વાસ્તવમાં એ હકીકત તરફ સંકેત છે કે કોઈ પ્રચારક, ચાહે તે પયગંબર જ કેમ ન હોય, સન્માર્ગ પ્રસ્તુત કરી દેવાથી વધારે કંઈ કરી શકતો નથી. કોઈને આ માર્ગ પર લઈ આવવું તેના વશમાં નથી. આ બધું સરાસર અલ્લાહની સદ્-પ્રેરણા અને તેની મરજી પર નિર્ભર છે. અલ્લાહ કોઈને સદ્-પ્રેરણા આપે તો તેને માર્ગદર્શન મળી શકે છે, નહિં તો પયગંબર જેવો પૂર્ણ પ્રચારક પોતાનું બધું જોર લગાવીને પણ તેને માર્ગદર્શન આપી શકતો નથી. રહી અલ્લાહની 'તૌફીક', તો તેનો કાનૂન તદ્દન અલગ છે, જેને કુર્આનમાં વિભિન્ન જગ્યાઓએ સ્પષ્ટતાપૂર્વક વર્ણવી દેવામાં આવેલ છે. આનાથી સ્પષ્ટ જાણ થાય છે કે અલ્લાહ તરફથી માર્ગદર્શનની 'તૌફીક' તેને જ મળે છે, જે સ્વયં માર્ગદર્શનનો અભિલાષી હોય, જે જીદ અને હઠધર્મી તેમજ પૂર્વગ્રહથી પર હોય. પોતાના મનનો બંદો અને પોતાની ઈચ્છાઓનો ગુલામ ન હોય. ખુલ્લી આંખોથી જુએ, ખુલ્લા કાનોથી સાંભળે, સાફ દિમાગથી સમજે-વિચારે અને સાચી વાતોને કોઈપણ પક્ષપાત વગર માને.

(૨) મૂળ અરબી શબ્દ 'હમીદ' પ્રયુક્ત થયો છે. 'હમીદ' આમ તો 'મહમૂદ'નો જ સમાનાર્થી શબ્દ છે, પરંતુ બંને

وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ ۖ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿١٠﴾ وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ
بِآيَاتِنَا أَنْ أَخْرِجْ قَوْمَكَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ ۖ وَذَكَّرَهُمْ بِأَسْمِ اللَّهِ ۖ

અને જેને ચાહે છે માર્ગદર્શન પ્રદાન કરે છે, (૯) તે સર્વોપરી અને તત્ત્વદર્શી છે. (૧૦) (૫) અમે આનાથી પહેલાં મૂસાને પણ પોતાની નિશાનીઓ સાથે મોકલી ચૂક્યા છીએ. તેને પણ અમે આદેશ આપ્યો હતો કે પોતાની કોમને અંધકારમાંથી કાઢીને પ્રકાશમાં લાવો અને તેમને ઈલાહી (ઈશ્વરીય) ઈતિહાસના (૯) બોધપ્રદ કિસ્સાઓ સંભળાવીને શિખામણ આપો.

બીજો અર્થ એ છે કે અલ્લાહે માત્ર મોજિબા (ચમત્કાર) બતાવવા માટે ક્યારેય એવું નથી કર્યું કે રસૂલ (ઈશદૂત)ને તો મોકલ્યા આરબ પ્રદેશમાં (કે ભારતમાં) અને વાણી સંભળાવે ચીની કે જાપાની ભાષામાં. આ પ્રકારના ચમત્કારો બતાવવા અને લોકોની અજાયબપ્રિયતાની માનસિકતાની તૃપ્તિની અપેક્ષાએ અલ્લાહની દૃષ્ટિએ શિક્ષા અને શિખામણ તથા સમજણ અને સમજૂતીનું વધારે મહત્ત્વ છે, જેના માટે જરૂરી હતું કે એક કોમને એ જ ભાષામાં સંદેશ પહોંચાડવામાં આવે, જેને તે સમજતી હોય.

- (૬) અર્થાત્ પયગંબર પ્રચાર-પ્રસાર અને સમજાવવાનું તમામ કાર્ય એ જ ભાષામાં કરે છે, જેને આખી કોમ સમજે છે, તેમ છતાં સૌને માર્ગદર્શનનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી, કેમ કે કોઈ વાણી અને સંદેશનું માત્ર સામાન્ય લોકોની સમજમાં આવે એવાં હોવાથી અનિવાર્ય થઈ જતું નથી કે બધા સાંભળનારાઓ તેને માની જાય. માર્ગદર્શન અને પથભ્રષ્ટતાની લગામ છેવટે અલ્લાહના હાથમાં છે. એ જ જેને ઈચ્છે છે, પોતાની આ વાણી દ્વારા માર્ગ બતાવે છે અને જેના માટે ઈચ્છે છે એ જ વાણીને ઊલ્ટી પથભ્રષ્ટતાનું કારણ બનાવી દે છે.
- (૭) અર્થાત્ લોકોનું પોતાની રીતે માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત કરી લેવું કે ભટકી જવું તો એ આધારે સંભવ નથી કે તેઓ પૂર્ણરૂપે સ્વતંત્ર નથી, બલ્કે અલ્લાહની સર્વોપરિતાને આધીન છે. પરંતુ અલ્લાહ પોતાની આ સર્વોપરિતાને અંધાધૂંધ પ્રયુક્ત નથી કરતો કે આમ જ કોઈ ઉચિત કારણ વગર જેને ઈચ્છે માર્ગદર્શન પ્રદાન કરી દે અને જેને ઈચ્છે અકારણ ભટકાવી દે. તે સર્વોપરી હોવાની સાથે તત્ત્વદર્શી અને સર્વજ્ઞ પણ છે. તેના ત્યાંથી જેને માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત થાય છે, ઉચિત કારણોથી પ્રાપ્ત થાય છે અને જેને સન્માર્ગથી વંચિત કરીને ભટકવા માટે છોડી દેવામાં આવે છે, તે સ્વયંની પોતાની અજ્ઞાનતાપ્રિયતાના કારણે આવા વ્યવહારને પાત્ર બને છે.
- (૮) મૂળ અરબીમાં શબ્દ 'અય્યામ' પ્રયુક્ત થયો છે, જે અરબીના પારિભાષિક શબ્દકોષમાં યાદગાર ઐતિહાસિક ઘટનાઓ માટે બોલવામાં આવે છે. 'અય્યામિલ્લાહ' (ઈશ્વરીય ઈતિહાસ)થી તાત્પર્ય માનવ-ઈતિહાસના એ મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રકરણો છે, જેમાં અલ્લાહે (ઈશ્વરે) વિતેલા સમયની કોમો અને મોટી-મોટી વ્યક્તિઓને તેમના કર્મો અનુસાર ઈનામ કે સજા આપેલ છે.

إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ ۝ وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ
 اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ أَنْجَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ
 يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ وَيَدُبُّونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ
 نِسَاءَكُمْ ۗ وَفِي ذَلِكَ بَلَاءٌ مِّنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ ۝ وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ
 لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ ۝

આ કિસ્સાઓમાં મોટી નિશાનીઓ છે^(૯) એ દરેક મનુષ્ય માટે જે ધૈર્ય રાખનાર અને શુક કરનાર હોય.^(૧૦)

(૬) યાદ કરો જ્યારે મૂસાએ પોતાની કોમને કહ્યું, “અલ્લાહના એ ઉપકારને યાદ રાખો જે તેણે તમારા પર કર્યો છે, તેણે તમને ફિરઓનવાળાઓથી છોડાવ્યા જે તમને સખત તકલીફો આપતા હતા, તમારા પુત્રોને મારી નાખતા હતા અને તમારી પુત્રીઓને જીવતી રહેવા દેતાં હતા, તેમાં તમારા રબ તરફથી તમારી મોટી પરીક્ષા હતી. (રુકૂઅ-૧) (૭) અને યાદ રાખો, તમારા રબે ચેતવી દીધા હતા કે જો આભારી^(૧૧) બનશો તો હું તમને હજુ ખૂબ વધારે પ્રદાન કરીશ અને જો ને’મતોનો ઈન્કાર કરશો તો મારી સજા ઘણી સખત છે.”^(૧૨)

(૯) અર્થાત્ આ ઐતિહાસિક ઘટનાઓમાં એવી નિશાનીઓ જોવા મળે છે, જેનાથી કોઈ વ્યક્તિ અલ્લાહના એક હોવાની ધારણાઓના સત્ય હોવાનું પ્રમાણ પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને એ હકીકતની પણ અસંખ્ય સાક્ષીઓ મેળવી શકે છે કે ‘બદલો આપવાનો કાનૂન’ એક વિશ્વવ્યાપી કાનૂન છે અને તે પૂર્ણરૂપે સત્ય અને અસત્યના બૌદ્ધિક અને નૈતિક ભેદ પર આધારિત છે, અને તેના તકાદાઓ પૂરા કરવા માટે એક બીજી દુનિયા અર્થાત્ આખિરત (પરલોક)ની દુનિયા અનિવાર્ય છે. તેના સાથે આ ઘટનાઓમાં એ નિશાનીઓ પણ છે, જેનાથી કોઈ વ્યક્તિ અસત્ય આસ્થાઓ અને માન્યતાઓ પર જીવનની ઈમારત ઉઠાવવાના દુષ્પરિણામોને જાણી શકે છે અને તેનાથી બોધ ગ્રહણ કરી શકે છે.

(૧૦) અર્થાત્ આ નિશાનીઓ તો પોતાની જગ્યાએ છે જ, પરંતુ તેનાથી લાભ ઉઠાવવો માત્ર એ જ લોકોનું કામ છે, જેઓ અલ્લાહની પરીક્ષાઓમાં ધૈર્ય અને સાહસની સાથે પસાર થવાવાળા અને અલ્લાહની ને’મતો (કૃપાઓ)ને બરાબર અનુભવીને તેનો સાચો આભાર વ્યક્ત કરનારા હોય. બાલિશ, સંકીર્ણ અને કિન્નાખોર તથા અપકારી અને નિમકહરામ લોકોને, જો આ નિશાનીઓની અનુભૂતિ થઈ પણ જાય તો પણ તેમની નૈતિક નબળાઈઓ તેમની આ અનુભૂતિથી ફાયદો ઉઠાવવા નથી દેતી.

(૧૧) અર્થાત્ જો અમારી ને’મતો (કૃપાઓ)નો હક્ક ઓળખીને તેનો સાચો ઉપયોગ કરશો અને અમારા આદેશોની સામે ઉદ્દગતા નહીં કરો અને અહંકાર નહીં બતાવો, અને અમારો ઉપકાર માનીને અમારા આજ્ઞાપાલક બનીને રહેશો.

(૧૨) આ વિષયનું પ્રવચન બાઈબલના પુસ્તક ‘પુનર્નિયમ’ (Deuteronomy)માં સવિસ્તાર ટાંકવામાં આવેલ છે. આ પ્રવચનમાં હજારત મૂસા અલૈ. પોતાના દેહાવસાનથી થોડાક દિવસો પહેલા બની ઈસરાઈલને તેમનાં

وَقَالَ مُوسَىٰ إِنَّ تَكْفُرًا أَنتُمْ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا فَإِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ حَمِيدٌ

(૮) અને મૂસાએ કહ્યું, “જો તમે કુફર કરો અને ધરતીના બધા જ રહેવાસીઓ પણ કાફિર થઈ જાય તો અલ્લાહ બેનિયાઝ (નિસ્પૃહ, નિરપેક્ષ છે) અને પોતાની જાતમાં સ્વયં પ્રશંસિત છે.”^(૧૩)

ઈતિહાસની બધી મહત્વપૂર્ણ ઘટનાઓને યાદ દેવડાવે છે, પછી તૌરાતના એ તમામ આદેશોને દોહરાવે છે, જે અલ્લાહે તેમના દ્વારા બની ઈસરાઈલને મોકલ્યા હતા. પછી એક લાંબું પ્રવચન આપે છે, જેમાં બતાવે છે કે જો તેમણે પોતાના રબ (પ્રભુ-પાલનહાર)નું આજ્ઞાપાલન કર્યું, તો તેમને કેવાં-કેવાં ઈનામો પ્રદાન કરવામાં આવશે અને જો અવજ્ઞાનું વલણ અપનાવશે, તો તેમને કેવી કઠોર સજા આપવામાં આવશે. આ પ્રવચન પુસ્તક Deuteronomy નાં પ્રકરણ ૪, ૬, ૮, ૧૦, ૧૧ અને ૨૮-૩૦ માં ફેલાયેલ છે અને તેની કેટલીક જગ્યાઓ અત્યંત પ્રભાવશાળી અને બોધદાયક છે. ઉદાહરણરૂપે તેના અમુક વાક્યો અમે અહીં નકલ કરીએ છીએ, જેનાથી આખા પ્રવચનનું અનુમાન લગાવી શકાય છે.

“સાંભળ, હે ઈસરાઈલ ! ખુદાવંદ (પ્રભુ) આપણો પ્રભુ એક જ પ્રભુ છે. તું પોતાના સમગ્ર પ્રાણ અને સમગ્ર શક્તિની સાથે પોતાના પ્રભુ સાથે પ્રેમ રાખ, અને આ વાતો, જેનો આદેશ આજે હું તને આપું છું, તારા હૃદયમાં અંકિત રહે, અને તું તેમને પોતાની સંતાનના મનમાં બેસાડજે અને ઘરમાં બેસીને અને માર્ગ પર ચાલતાં અને ઊંઘતાં અને ઉઠતાં તેમની ચર્ચા કરજે.” (Deuteronomy, 6:4-7)

“જો તું ખુદાવંદ પોતાના પ્રભુની વાતને એકનિષ્ઠાથી માનીને તેના બધા આદેશો પર, જે આજના દિવસે હું તને આપું છું, કાળજીથી અમલ કરીશ, તો તારો પ્રભુ દુનિયાની બધી કોમોથી વધારે તને શ્રેષ્ઠ કરશે, અને જો તું ખુદાવંદ પોતાના પ્રભુની વાત સાંભળે તો આ બધી બરકતો (નિરંતર વધતી જતી સમૃદ્ધિઓ) તારા પર અવતરિત થશે અને તને મળશે. શહેરમાં પણ તું ધન્ય હોઈશ અને ખેતરમાં પણ ધન્ય... ખુદાવંદ તારા દુશ્મનોને, જે તારા પર હુમલો કરે, તારા રૂબરૂ પરાજય અપાવશે...” (Deuteronomy, 28:1-13)

“પરંતુ જો તું આવું ન કરે કે ખુદાવંદ પોતાના પ્રભુની વાત સાંભળીને તેના બધા આદેશો અને નિયમો પર, જે આજના દિવસે હું તને આપું છું, કાળજીથી અમલ કરે, તો આ બધા અભિશાપો તારા પર વરસશે અને તને લાગશે. શહેરમાં પણ તું તિરસ્કૃત હોઈશ અને ખેતરમાં પણ તિરસ્કૃત... ખુદાવંદ એ બધા કામોમાં, જેને તું હાથ લગાવીશ, શ્રાપ અને ફિટકાર અને ચિંતાઓને તારા પર અવતરિત કરશે... આફત તારાથી લપેટાયલી રહેશે... આકાશ, જે તારા માથા પર છે, પીત્તળનું અને ધરતી, જે તારા નીચે છે, લોખંડની બની જશે... ખુદાવંદ તને તારા દુશ્મનોની સામે પરાજય અપાવશે. તું તેમના સામના માટે તો એક જ રસ્તાથી જઈશ, પરંતુ તેમના સામે સાત-સાત રસ્તાઓથી ભાગીશ... સ્ત્રીથી લગ્ન તો તું કરીશ, પરંતુ બીજો તેનાથી સહવાસ કરશે. તું ઘર બનાવીશ, પરંતુ તેમાં વસી નહીં શકે. દ્રાક્ષનો બગીચો તો તું લગાવીશ, પરંતુ તેનું ફળ તું નહીં ખાઈ શકે. તારો બળદ તારી આંખોની સામે ઝબેહ કરી નાખવામાં આવશે... ભૂખ્યો અને તરસ્થો અને નગ્ન અને બધી વસ્તુઓથી વંચિત થઈને તું પોતાના એ દુશ્મનોની સેવા કરીશ, જેને ખુદાવંદ તારા વિરુદ્ધ મોકલશે અને દુશ્મનો તારી ગરદન પર ધૂસરી મૂકશે, જ્યાં સુધી તેઓ તારો નાશ ન કરી નાખે... ખુદાવંદ તને ધરતીના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી તમામ કોમોમાં વેરવિખેર કરી નાખશે.” (Deuteronomy, 28:15-64)

(૧૩) આ જગ્યાએ હઝરત મૂસા અલૈ. અને તેમની કોમના મામલા તરફ આ થોડો સંકેત કરવાનો હેતુ મક્કાવાસીઓને એ બતાવવાનો છે કે અલ્લાહ જ્યારે કોઈ કોમ પર ઉપકાર કરે છે અને જવાબમાં તે કોમ નિમકહરામી અને ઉદ્દંડતા

قَالَتْ رُسُلُهُمْ أَفِى اللّٰهِ شَكٌّ فَاطِرِ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ ۗ يَدْعُوْكُمْ
لِيَغْفِرَ لَكُمْ ۗ مِّنْ ذُنُوْبِكُمْ وَيُؤَخَّرَكُمْ ۗ اِلٰى اَجَلٍ مُّسَمًّى ۗ قَالُوْا
اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُنَا ۗ تُرِيْدُوْنَ اَنْ تَصُدُّوْنَا عَمَّا كَانَ يَعْبُدُ
اَبَاؤُنَا فَاتُّوْنَا بِسُلْطٰنٍ مُّبِيْنٍ ۝۱۰ قَالَتْ لَهُمْ رُسُلُهُمْ اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا

તેમના રસૂલોએ કહ્યું, “શું અલ્લાહ વિષે શંકા છે જે આકાશો અને ધરતીનો સર્જક છે? (૧૦) તે તમને બોલાવી રહ્યો છે જેથી તમારી ભૂલો માફ કરે અને તમને એક નિશ્ચિત સમય સુધી મહેતલ આપે.” (૧૧) તેમણે જવાબ આપ્યો, “તમે કંઈ જ નથી, બલકે એવા જ મનુષ્ય, જેવા અમે છીએ. (૧૨) તમે અમને એ હસ્તીઓની બંદગીથી રોકવા માગો છો જેમની બંદગી બાપ-દાદા (ના જમાના)થી થતી આવી રહી છે. ભલે, તો લાવો કોઈ સ્પષ્ટ સંનંદ.” (૧૩) (૧૧) તેમના રસૂલોએ તેમને કહ્યું, “હકીકતમાં અમે

(૧૭) રસૂલો (ઈશદૂતો)એ આ વાત એટલા માટે કહી કે દરેક યુગના મુશ્વરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ) અલ્લાહની હસ્તીને માનતા હતા અને એનો પણ સ્વીકાર કરતા હતા કે ધરતી અને આકાશોનો સર્જનહાર એ જ છે. આના જ આધારે રસૂલોએ ફરમાવ્યું કે છેવટે તમને સંદેહ કઈ વસ્તુમાં છે? અમે જે વસ્તુ તરફ તમને આમંત્રણ આપીએ છીએ, તે તેના સિવાય અન્ય શું છે કે આકાશો અને ધરતીનો સર્જનહાર અલ્લાહ તમારી બંદગી (ઉપાસના)નો વાસ્તવિક હક્કદાર છે. પછી અલ્લાહ વિશે તમને શું સંદેહ છે?

(૧૮) ‘નિશ્ચિત સમય’થી તાત્પર્ય લોકોના મૃત્યુનો સમય પણ હોઈ શકે છે અને કયામત પણ. જ્યાં સુધી કોમોનો સંબંધ છે, તેમના ઉદયમાન થવા અને પતનગ્રસ્ત થવા માટે અલ્લાહના ત્યાં મુદત તેમનાં ગુણોની શરતની સાથે નિર્ધારિત હોય છે. એક સારી કોમ જો પોતાના અંદર બગાડ ઊભો કરી દે તો તેના કાર્યની મુદત ઘટાડી દેવામાં આવે છે અને તેને નષ્ટ કરી દેવામાં આવે છે, અને એક બગડેલી કોમ જો પોતાનાં દુર્ગુણોને સદ્ગુણોથી બદલી નાખે તો તેના કાર્યની મુદત વધારી દેવામાં આવે છે, ત્યાં સુધી કે તે કયામત સુધી પણ લાંબી હોઈ શકે છે. આ જ વિષય તરફ સૂર: રઅદની આયત-૧૧ સંકેત કરે છે કે અલ્લાહ કોઈ કોમની હાલતને ત્યાં સુધી નથી બદલતો, જ્યાં સુધી તે પોતાના ગુણોને ન બદલી નાખે.

(૧૯) તેમનો આશય એ હતો કે તમે દરેક રીતે તદ્દન અમારા જેવા મનુષ્ય જ દેખાવ છો, ખાઓ છો, પીવો છો, ઊંઘો છો, પત્ની-બાળકો રાખો છો, ભૂખ-તરસ, બીમારી, સુખ-દુઃખ, ઠંડી-ગરમી, દરેક વસ્તુની અનુભૂતિમાં અને પ્રત્યેક માનવીય નબળાઈમાં અમારા જેવા જ છો. તમારામાં કોઈ અસાધારણ વાત અમને દેખાતી નથી, જેના આધારે અમે એ માની લઈએ કે તમે કોઈ પહોંચેલા માણસ છો અને અલ્લાહ તમારાથી વાતો કરે છે અને ફરિશ્તાઓ તમારા પાસે આવે છે.

(૨૦) અર્થાત્ કોઈ એવું પ્રમાણ, જેને અમે આંખોથી જોઈએ અને હાથોથી સ્પર્શ કરીએ અને જેનાથી અમને વિશ્વાસ થઈ જાય કે ખરેખર અલ્લાહે તમને મોકલ્યા છે અને આ સંદેશ જે તમે લાવ્યા છો, અલ્લાહનો જ સંદેશ છે.

بَشَرٌ مِّثْلَكُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَمُنُّ عَلَىٰ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ ۗ وَمَا
 كَانَ لَنَا أَنْ نَأْتِيَكُمْ بِسُلْطَنٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ ۗ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ
 الْمُؤْمِنُونَ ۝ وَمَا لَنَا إِلَّا أَنْتَ كُلَّ عَلِيٍّ وَاللَّهُ وَقَدْ هَدَيْنَا سُبُلَنَا
 وَلَنْصَبِرَنَّ عَلَىٰ مَا أذَيْتُمُونَا ۗ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ ۝
 وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِرُسُلِهِمْ لَنُخْرِجَنَّكُمْ مِّنْ أَرْضِنَا أَوْ
 لَتَعُوذُنَّ فِي مِلَّتِنَا فَأَوْحَىٰ إِلَيْهِمْ رَبُّهُمْ لَنُهْلِكَنَّ الظَّالِمِينَ ۝

કશું નથી, બલકે તમારા જ જેવા મનુષ્ય. પરંતુ અલ્લાહ પોતાના બંદાઓમાંથી જેને યાહે છે નવાજે છે^(૨૧) અને આ અમારા અધિકારમાં નથી કે તમને કોઈ સનંદ લાવીને આપીએ. સનંદ તો અલ્લાહના જ આદેશથી આવી શકે છે અને ઈમાનવાળાઓએ અલ્લાહ પર જ ભરોસો કરવો જોઈએ, (૧૨) અને અમે અલ્લાહ પર કેમ ભરોસો ન કરીએ, જ્યારે કે અમારા જીવનના માર્ગોમાં તેણે અમારું માર્ગદર્શન કર્યું છે? જે પીડાઓ તમે અમને આપી રહ્યા છો તે બદલ અમે ધૈર્ય રાખીશું, અને ભરોસો કરનારાઓનો ભરોસો અલ્લાહ પર જ હોવો જોઈએ. (રુકૂઅ-૨) (૧૩) છેવટે ઈન્કાર કરનારાઓએ પોતાના રસૂલોને કહી દીધું, “કાં તો તમારે અમારી મિલ્લત (પંથ)માં પાછા આવવું પડશે,^(૨૨) નહીં તો અમે તમને અમારા દેશમાંથી કાઢી મૂકીશું.” ત્યારે તેમના રબે તેમના પર વહી મોકલી કે, “અમે આ અત્યાચારીઓને નષ્ટ કરી દઈશું

(૨૧) અર્થાત્ નિઃસંદેહ અમે છીએ તો મનુષ્ય, પરંતુ અલ્લાહે તમારા વચ્ચે અમને જ સત્ય-જ્ઞાન અને પૂર્ણ વિવેક પ્રદાન કરવા માટે પસંદ કર્યા છે. આમાં અમારા વશની કોઈ વાત નથી. આ તો અલ્લાહના અધિકારોનો મામલો છે. તે પોતાના બંદાઓમાંથી જેને જે કંઈ ઇચ્છે, આપે. અમે ન એ કહી શકીએ છીએ કે જે કંઈ અમારા પાસે આવ્યું છે, તે તમારા પાસે મોકલાવી દઈએ અને ન એ જ કરી શકીએ છીએ કે જે સચ્ચાઈઓ અમારા પર પ્રગટ થઈ છે, તેનાથી આંખો બંધ કરી દઈએ.

(૨૨) આનો અર્થ એ નથી કે પયગંબરો પયગંબરીના પદ પર બિરાજમાન થતાં પહેલા પોતાની પથભ્રષ્ટ કોમોની મિલ્લત (પંથ)માં સામેલ રહેતા હતા, બલકે આનો અર્થ એ છે કે પયગંબરીથી પહેલા તેઓ એક પ્રકારનું મૌન જીવન જીવ્યા કરતા હતા, કોઈ દીન (ધર્મ)નો પ્રચાર નહોતા કરતા અને કોઈ પ્રચલિત ધર્મનું ખંડન નહોતા કરતા, તેથી તેમની કોમ એવું સમજતી હતી કે તેઓ અમારી મિલ્લતમાં જ છે અને પયગંબરીનું કાર્ય શરૂ કરી દીધા પછી તેમના પર એ આરોપ મૂકવામાં આવતો હતો કે તેઓ બાપ-દાદાની ‘મિલ્લત’માંથી નીકળી ગયા છે. જો કે તેઓ પયગંબરીથી પહેલા પણ ક્યારેય મુશ્રિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)ની ‘મિલ્લત’માં સામેલ થયા નહોતા કે તેનાથી નીકળવાનો આરોપ તેમના પર મૂકી શકાતો.

وَلَنْسُكِنَنَّكُمْ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِهِمْ ۖ ذَٰلِكَ لِمَنْ خَافَ مَقَامِي
 وَخَافَ وَعِيدِ ۝۱۳ ۖ وَاسْتَفْتَحُوا وَخَابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ ۝۱۴
 ۖ وَرَأَيْهِ جَهَنَّمَ وَيُسْقَىٰ مِنْ مَّاءٍ صَدِيدٍ ۝۱۵ ۖ يَتَجَرَّعُهُ وَلَا يَكَادُ
 يُسِيغُهُ وَيَأْتِيهِ الْمَوْتُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ وَمَا هُوَ بِمَيِّتٍ ۖ وَمِنْ
 وَرَأَيْهِ عَذَابٌ غَلِيظٌ ۝۱۶ ۖ مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ أَعْمَالُهُمْ
 كَرَمَادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ ۖ لَا يَقْدِرُونَ عَلَيْهَا

અને તેમના પછી તમને ધરતીમાં આબાદ કરીશું. (૧૪) આ ઈનામ છે તેનું, જે મારા સામે જવાબ આપવાનો ભય રાખતો હોય અને જે મારી ધમકીથી ડરતો હોય.” (૧૫) તેમણે ફેંસલો માગ્યો હતો (તો આ રીતે તેમનો ફેંસલો થયો) અને દરેક અત્યાચારી, સત્યનો દુશ્મન પરાજિત થયો, (૧૬) ત્યાર પછી આગળ તેના માટે જહન્નમ છે. ત્યાં તેને પરુ સાથે ભળેલાં લોહી જેવું પાણી પીવા માટે આપવામાં આવશે જેને તે જબરજસ્તીથી ગળાથી ઉતારવાની કોશિશ કરશે (૧૭) અને મુશ્કેલીથી જ ઉતારી શકશે. મૃત્યુ ચોમેરથી તેના ઉપર છવાયેલું રહેશે, પરંતુ તે મરી નહીં શકે અને આગળ એક સખત યાતના તેના જીવને લાગેલી રહેશે. (૧૮) જે લોકોએ પોતાના રબ સાથે કુફ (ઈન્કાર) કર્યું છે તેમના કર્મોનું ઉદાહરણ એ રાખ જેવું છે, જેને એક તોફાની દિવસની આંધીએ ઉડાવી દીધી હોય. તેઓ પોતાના કરેલાં કર્મોનું

(૨૩) અર્થાત્ ગભરાવ નહીં, આ લોકો કહે છે કે તમે આ દેશમાં નથી રહી શકતા, પરંતુ અમે કહીએ છીએ કે હવે આ લોકો આ ભૂ-ભાગમાં રહી નહીં શકે. હવે તો જે તમને માનશે, એ જ અહીં રહેશે.

(૨૪) ધ્યાનમાં રહે કે અહીં આ ઐતિહાસિક વર્ણનના રૂપમાં ખરેખર મક્કાના ઈન્કાર કરનારાઓને એ વાતોનો જવાબ આપવામાં આવી રહ્યો છે, જે તેઓ નબી સલ્લ.ને કર્યા કરતા હતા. પ્રત્યક્ષમાં ઉલ્લેખ અગાઉના પયગંબરો અને તેમની કોમોની ઘટનાઓનો છે, પરંતુ લાગુ પડી રહ્યો છે તે એ પરિસ્થિતિઓ પર, જે આ સૂરના અવતરિત થતી વખતે સામે આવી રહી હતી. આ જગ્યાએ મક્કાના વિરોધીને, બલ્કે આરબ મુશ્રિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)ને જાણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સચેત કરી દેવામાં આવ્યા કે તમારું ભવિષ્ય હવે એ વર્તન પર નિર્ભર છે, જે મુહમ્મદ સલ્લ.ના આમંત્રણની અપેક્ષાએ તમે અપનાવશો. જો તેનો સ્વીકાર કરી લેશો તો આરબ ભૂ-ભાગમાં રહી શકશો અને જો તેને રદ કરી દેશો તો અહીંથી તમારું નામ-નિશાન સુદ્ધાં મિટાવી દેવામાં આવશે. આમ, આ વાતને ઐતિહાસિક ઘટનાઓએ એક સ્વયં-સિદ્ધ સચ્ચાઈ બનાવી દીધી. આ ભવિષ્યવાણી પર પૂરા પંદર વર્ષ પણ નહોતા વિત્યા કે આરબ ભૂ-ભાગમાં એક પણ મુશ્રિક બાકી ન રહ્યો.

كَسَبُوا عَلَىٰ شَيْءٍ ۗ ذٰلِكَ هُوَ الصَّلٰۤىٕ الْبَعِيْدُ ﴿١٨﴾ اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ خَلَقَ
السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّ ۗ اِنْ يَّشَآءُ يُّذِهِّبْكُمْ وَيَاْتِ بِخَلْقٍ جَدِيْدٍ ﴿١٩﴾

કોઈ ફળ પામી નહીં શકે. (૧૮) આ જ અંતિમ કક્ષાની પથબ્રજતા છે. (૧૯) શું તમે જોતા નથી કે અલ્લાહે આકાશો અને ધરતીના સર્જનને સત્ય પર સ્થાપિત કરેલ છે? (૨૦) તે ઈચ્છે તો તમને લોકોને લઈ જાય અને એક નવી સૃષ્ટિ તમારી જગ્યાએ લઈ આવે.

(૨૫) અર્થાત્ જે લોકોએ પોતાના રબની સાથે નિમકહરામી, બેવફાઈ, સ્વચ્છંદતા તેમજ અવજ્ઞા અને વિદ્રોહનું વલણ અપનાવ્યું તથા આજ્ઞાપાલન અને બંદગીની એ રીત અપનાવવાનો ઈન્કાર કરી દીધો, જેનું આમંત્રણ પયગંબરો લઈને આવ્યા છે, તેમના જીવનની સમગ્ર ઉપલબ્ધિઓ અને જીવનભરના બધા કર્મોની પૂંજી છેવટે એવી નિરર્થક અને નકામી પુરવાર થશે, જેમ કે રાખનો ઢગલો હતો જે એકઠો થઈ-થઈને લાંબા સમયમાં મોટો ભારે ટીલો બની ગયો હતો, પરંતુ માત્ર એક જ દિવસની આંધીએ તેને એવી રીતે ઉડાવી દીધો કે તેનો એક-એક કણ વિખેરાઈને રહી ગયો. નજરને ધોકો આપનારી તેમની સભ્યતા, તેમની ભવ્ય સંસ્કૃતિ, અચરજમાં મૂકી દેનાર તેમનાં ઉદ્યોગો, તેમની જબરજસ્ત હકૂમતો, તેમની આલીશાન યુનિવર્સિટીઓ, તેમનાં કળા અને વિજ્ઞાન તથા ખૂબસૂરત અને ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યના અગાધ ભંડારો, ત્યાં સુધી કે તેમની ઉપાસનાઓ અને તેમની બાહ્ય નેકીઓ અને તેમના મોટા-મોટા સખાવતી અને જન-હિતના કાર્યો પણ, જેના પર તેઓ દુનિયામાં ધમંડ કરે છે, બધા જ છેવટે રાખનો એક ઢગલો જ સાબિત થશે, જેને કયામતના દિવસે આંધી તદ્દન સાફ કરી નાખશે અને આખિરતમાં તેનો એક કણ પણ તેમના પાસે એ યોગ્ય નહીં રહે કે તેને અલ્લાહની તુલામાં મૂકીને કંઈ વજન પામી શકે.

(૨૬) આ દલીલ છે એ દાવાની, જે ઉપર કરવામાં આવ્યો છે. અર્થ એ છે કે આ વાતને સાંભળીને તમને આશ્ચર્ય કેમ થાય છે? શું તમે જોતા નથી કે આ ધરતી અને આકાશને પેદા કરવાનું ભવ્ય કારખાનું સત્ય પર સ્થાપિત થયું છે, ન કે અસત્ય પર? અહીં જે વસ્તુ હકીકત અને વાસ્તવિકતા પર આધારિત ન હોય, બલ્કે કેવળ એક નિરાધાર અનુમાન અને અટકળ પર જેનો પાયો મૂકી દેવામાં આવ્યો હોય, તેને કોઈ મજબૂતી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. તેના માટે સ્થાયીત્વની કોઈ સંભાવના નથી. તેના ભરોસા પર કામ કરનારો ક્યારેય પોતાના ભરોસામાં સફળ થઈ શકતો નથી. જે વ્યક્તિ પાણી પર નિશાન બનાવે અને રેત પર મહેલ બનાવે, અને જો તે એવી આશા રાખે છે કે તેનું નિશાન બાકી રહેશે અને તેનો મહેલ ઊભો રહેશે, તો તેની આ આશા ક્યારેય પૂરી થઈ શકતી નથી, કેમ કે પાણીની એ હકીકત નથી કે તે નિશાન કબૂલ કરે અને રેતની એ હકીકત નથી કે તે ઈમારતો માટે મજબૂત પાયો બની શકે. તેથી સચ્ચાઈ અને હકીકતને અવગણીને જે વ્યક્તિ જૂઠી આશાઓ પર પોતાના કર્મોનો પાયો મૂકે તેણે નિષ્ફળ થવું જ જોઈએ. આ વાત જો તમારી સમજમાં આવે છે, તો પછી આ સાંભળીને તમને આશ્ચર્ય કેમ થાય છે કે અલ્લાહની આ સૃષ્ટિમાં જે વ્યક્તિ પોતાને અલ્લાહની બંદગી અને આજ્ઞાપાલનથી સ્વતંત્ર સમજીને કામ કરશે, અથવા અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્યની ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)ને માનીને (જેની હકીકતમાં કોઈ ખુદાઈ નથી) જીવન વિતાવશે, તેમના જીવનનું બધું કર્યું-કરાવ્યું વ્યર્થ થઈ જશે? જ્યારે સચ્ચાઈ આ નથી કે માનવી અહીં સ્વાવલંબી હોય કે અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્યનો બંદો હોય તો આ જૂઠ પર, વાસ્તવિકતા વિરુદ્ધ આ કલ્પના પર પોતાનાં આચાર-વિચારની આખી વ્યવસ્થાનો આધાર રાખવાવાળો માનવી તમારા મતે પાણી પર નિશાન દોરવાવાળા મૂર્ખ વ્યક્તિ જેવું પરિણામ નહીં જુએ તો તેના માટે અન્ય કેવા પરિણામની તમે આશા રાખો છો?

الْمُرِّ إِنَّ اللَّهَ وَعَدَاكُمْ وَعَدَا الْحَقِّ وَوَعَدَاتِكُمْ فَأَخْلَفْتُمْ ۖ وَمَا كَانَ
لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَنٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي ۗ فَلَا تَلْمُزُونِي
وَلَوْ مَوًّا أَنْفُسَكُمْ ۖ مَا آتَاكُمْ بِمُضِرِّ حُكْمٍ وَمَا أَنْتُمْ بِمُضِرِّ خِيٍّ ۖ إِنِّي كَفَرْتُ
بِمَا أَشْرَكْتُمُونَ مِنْ قَبْلُ ۖ إِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿٣٧﴾

જે વાયદા તમારા સાથે કર્યા હતા, તે બધા જ સાચા હતા અને મેં જેટલા વાયદા કર્યા, તેમાંથી કોઈ પણ પૂરો ન કર્યો. (૩૦) મારું તમારા પર કોઈ જોર તો હતું નહીં, મેં આના સિવાય કંઈ કર્યું નથી કે પોતાના માર્ગ તરફ તમને બોલાવ્યા અને તમે મારા આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો. (૩૧) હવે મારી નિંદા ન કરો, પોતાની જ નિંદા કરો. અહીં ન હું તમારી ફરિયાદ સાંભળી શકું છું અને ન તમે મારી. આના પહેલાં જે તમે મને ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)માં ભાગીદાર બનાવી રાખ્યો હતો, (૩૨) હું તેની જવાબદારીથી મુક્ત છું, આવા અત્યાચારીઓ માટે તો પીડાકારી સજા નિશ્ચિત છે.”

(૩૦) અર્થાત્ તમારા તમામ વાંધાઓ-ફરિયાદો ત્યાં સુધી તો તદ્દન સાચા છે કે અલ્લાહ સાચો હતો અને હું જૂઠો હતો. આ હકીકતનો મને કદાપિ ઈન્કાર નથી. અલ્લાહના વાયદાઓ અને તેની ચેતવણીઓ તમે જોઈ જ રહ્યા છો કે તેમાંથી દરેક વાત યથાવત સાચી નીકળી, અને હું સ્વયં માનું છું કે જે ભરોસાઓ મેં તમને અપાવ્યા, જે ફાયદાઓની લાભ્ય તમને આપી, જે સુંદર આશાઓ ની જાળમાં મેં તમને ફસાવ્યા, અને સૌથી વધુ એ વિશ્વાસ જે તમને અપાવ્યો કે એક તો આખિરત-વાખિરત કંઈ છે જ નહીં, બધું માત્ર બકવાટ અને છળકપટ છે, અને હોય તો પણ અમુક બુઝૂર્ગ (પીર-ફકીર, સંત-મહાત્મા)ની મદદથી તમે સાફ બચી નીકળશો, બસ તેમની સેવામાં નઓ-નિયાઝ (બેટસોગાદ-ચઢાવા)ની રુશ્વતો આપતા રહો અને પછી જે ઈચ્છો એ કરતા રહો, નજાત (મુક્તિ)ની જવાબદારી તેમની. આ બધી વાતો જે હું તમને કહેતો રહ્યો અને મારા એજન્ટો દ્વારા કહેવડાવતો રહ્યો, એ બધું માત્ર ધોકો અને છેતરપિંડી હતું.

(૩૧) અર્થાત્ જો તમે લોકો આ સાબિત કરી શકો છો કે તમે સ્વયં સીધા માર્ગ પર ચાલવા માગતા હતા અને મેં બળજબરીથી તમારો હાથ પકડીને તમને ખોટા માર્ગ પર ખેંચી લીધા, તો અવશ્ય તેને સામે લઈ આવો. જે ચોરની સજા, એ મારી પણ. પરંતુ તમે સ્વયં માનશો કે સચ્ચાઈ આ નથી. મેં એનાથી વધારે કંઈ નથી કર્યું કે સત્યના સંદેશની સામે અસત્યનો પોતાનો સંદેશ તમારા સામે મૂકી દીધો. સચ્ચાઈની સામે જૂઠ તરફ તમને બોલાવ્યા, ભલાઈની સામે બૂરાઈ તરફ તમને પોકાર્યા. માનવા અને ન માનવાના તમામ અધિકારો તમને લોકોને જ પ્રાપ્ત હતા. મારા પાસે તમને મજબૂર કરવાની કોઈ શક્તિ નહોતી. હવે મારા આ આહવાનની જવાબદારી તો નિ:સંદેહ હું પોતે છું અને તેની સજા પણ પ્રાપ્ત કરી રહ્યો છું; પરંતુ તમે જો તેના તરફ તીવ્રતાથી વળ્યા, તેની જવાબદારી તમે મારા પર કેમ નાખી રહ્યા છો. પોતાની ખોટી પસંદગી અને પોતાના અધિકારના ખોટા ઉપયોગની જવાબદારી તો તમારે સ્વયં જ ઉઠાવવી જોઈએ.

(૩૨) અહીં ફરી આસ્થાના શિર્કની સામે શિર્કના સ્થાયી પ્રકાર, અર્થાત્ અમલી (વ્યવહારિક) શિર્કના અસ્તિત્વનું એક પ્રમાણ મળે છે. સ્પષ્ટ વાત છે કે અકીદા (આસ્થા)ની હેસિયતે તો શૈતાનને કોઈપણ ન ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)માં

مِنْ قَرَارٍ ۞ يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا

જમીનમાંથી ઉખાડીને ફેંકી દેવામાં આવે છે, તેના માટે કોઈ સ્થાયિત્વ નથી. (૨૭) અલ્લાહ પર ઈમાન લાવનારાઓને અલ્લાહ એક પાક (પવિત્ર) અને પ્રમાણિત વચનના આધારે, દુનિયા

(૩૮) બીજા શબ્દોમાં આનો અર્થ એ થયો કે અસત્ય આસ્થા કે ધારણા હકીકતો વિરુદ્ધ છે, તેથી પ્રકૃતિનો નિયમ ક્યાંય પણ સુમેળ નથી રાખતો. સૃષ્ટિનું પ્રત્યેક કણ તેને ખોટી ઠેરવે છે. ધરતી અને આકાશની દરેક વસ્તુ તેનું ખંડન કરે છે. જમીનમાં તેનું બીજ વાવવાની કોશિશ કરવામાં આવે તો તે તેને બહાર ઓકી નાખવા માટે તૈયાર રહે છે. આકાશની તરફ તેની શાખાઓ વધવા ચાહે તો તે તેને નીચે ધકેલે છે. માનવીને જો પરીક્ષા માટે પસંદગીની સ્વતંત્રતા અને કાર્યની મહેતલ આપવામાં ન આવી હોત તો આ અપલક્ષણું વૃક્ષ ક્યાંય ઊગાવવામાં જ ન આવતું. પરંતુ અલ્લાહે મનુષ્યોને પોતાના વલણ અનુસાર કામ કરવાનો અવસર આપ્યો છે, તેથી જે મૂર્ખ લોકો પ્રકૃતિના નિયમથી લડી-ઝઘડીને આ વૃક્ષ ઊગાવવાની કોશિશ કરે છે, તેમના જોર મારવાથી જમીન તેને થોડીઘણી જગ્યા આપી દે છે, હવા અને પાણીથી કંઈ-ને-કંઈ ભોજન પણ તેને મળી જાય છે અને વાતાવરણ પણ તેની શાખાઓને ફેલાવા માટે અનિચ્છાએ કંઈક અવસર આપવા માટે તૈયાર થઈ જાય છે, પરંતુ જ્યાં સુધી આ વૃક્ષ લાગેલું રહે છે, કડવા અને ઝેરીલા ફળો આપતું રહે છે અને પરિસ્થિતિઓના બદલાતાં જ ઘટનાઓનો એક ફટકો તેને મૂળથી ઉખાડી ફેંકે છે.

‘કલ્મએ તૈયિબા’ અને ‘કલ્મએ ખબીસા’ના આ ભેદને દરેક એ વ્યક્તિ સરળતાથી સમજી શકે છે, જે દુનિયાના ધાર્મિક, નૈતિક, વૈચારિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું અધ્યયન કરે, તે જોશે કે ઇતિહાસના આરંભથી આજ સુધી ‘કલ્મએ તૈયિબા’ તો એક જ રહ્યો છે, પરંતુ ‘કલ્મએ ખબીસા’ અસંખ્ય પેદા થઈ ચૂક્યા છે. ‘કલ્મએ તૈયિબા’ને ક્યારેય મૂળથી ઉખાડી શકાયું નથી, પરંતુ ‘કલ્મએ ખબીસા’ની યાદી હજારો મૃત કલ્માઓના નામોથી ભરેલી પડી છે, ત્યાં સુધી કે તેમાંથી ઘણાની સ્થિતિ એ છે કે આજે ઇતિહાસના પૃષ્ઠો સિવાય ક્યાંય તેમનું નામો-નિશાન સુદ્ધાં જોવા મળતું નથી. પોતાના સમયમાં જે કલ્માઓનું ખૂબ ભારે જોર અને શોરબકોર રહ્યો છે, આજે તેમનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે તો લોકો આશ્ચર્યચકિત રહી જાય કે ક્યારેક માનવી આવી-આવી મૂર્ખતાઓને પણ માનતો રહ્યો છે. ઉપરાંત, ‘કલ્મએ તૈયિબા’ને જ્યારે, જે વ્યક્તિએ કે જે કોમે પણ સાચા અર્થમાં અપનાવ્યો, તેની સુવાસથી તેનું વાતાવરણ મહેકી ઉઠ્યું અને તેની બરકતોથી માત્ર એ વ્યક્તિ કે કોમે જ લાભ ન ઉઠાવ્યો, બલકે તેના આસપાસની દુનિયા પણ તેનાથી સમૃદ્ધ થઈ ગઈ. પરંતુ કોઈ ‘કલ્મએ ખબીસા’એ જ્યાં જે વ્યક્તિગત કે સામૂહિક જીવનમાં જડ પકડી, તેની દુર્ગંધથી આખું વાતાવરણ દૂષિત થઈ ગયું અને તેના કાંટાઓના જખમથી ન તેનો માનવાવાળો શાંતિથી રહ્યો, ન કોઈ એવો વ્યક્તિ જેને તેનો સામનો કરવો પડ્યો હોય.

આ અનંસંધાનમાં એ વાત પણ સમજી લેવી જોઈએ કે અહીં ઉદાહરણ આપીને એ જ વિષયને સમજાવવામાં આવ્યો છે, જે ઉપરની આયત-૧૮માં આ રીતે વર્ણવવામાં આવ્યો હતો કે, “પોતાના રબનો ઈન્કાર કરનારાઓનું ઉદાહરણ એ રાખ જેવું છે, જેને એક તાફોની દિવસની આંધીએ ઉડાવી દીધી હોય.” અને આ જ વિષય આનાથી પહેલા સૂર: રઅદ, આયત-૧૭માં એક બીજી શૈલીમાં પૂર અને પીગળાવેલ ધાતુઓનું ઉદાહરણ આપીને દર્શાવવામાં આવી ચૂક્યો છે.

وَفِي الْأَخِرَةِ ۖ وَيُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ ۖ وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ ﴿٤٦﴾
 أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا نِعْمَتَ اللَّهِ كُفْرًا وَأَحَلُّوا قَوْمَهُمْ دَارَ
 الْبَوَارِ ﴿٤٧﴾ جَهَنَّمَ ۖ يَصَلُّونَهَا ۖ وَبِئْسَ الْقَرَارُ ﴿٤٨﴾ وَجَعَلُوا لِلَّهِ
 أَنْدَادًا لِيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِهِ ۖ قُلْ تَمَتَّعُوا فَإِنَّ مَصِيرَكُمْ إِلَى
 النَّارِ ﴿٤٩﴾ قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُنْفِقُوا

અને આખિરત બંનેમાં દલતા પ્રદાન કરે છે, (૩૯) અને અત્યાચારીઓને અલ્લાહ ભટકાવી દે છે. (૪૦)

અલ્લાહને અધિકાર છે જે ચાહે કરે. (રુકૂઅ-૪) (૨૮) તમે જોયા એ લોકોને જેમણે અલ્લાહની ને'મત (કૃપા) મેળવી અને તેને અપકાર વડે બદલી નાખી અને (પોતાના સાથે) પોતાની કોમને પણ વિનાશની ગતિમાં ઝોંકી દીધી - (૨૯) અર્થાત્ જહનમ, જેમાં તેમને બાળવામાં આવશે અને તે સૌથી ખરાબ ઠેકાણું છે - (૩૦) અને અલ્લાહના કેટલાક સમકક્ષ ઘડી કાઢ્યા જેથી તેઓ તેમને અલ્લાહના માર્ગથી ભટકાવી દે ? એમને કહો : ભલે, મજા કરી લો, છેવટે તમારે પાછા ફરીને જવું તો દોજખમાં જ છે. (૩૧) હે

પયગંબર ! મારા જે બંદાઓ ઈમાન લાવ્યા છે તેમને કહી દો કે નમાઝ કાયમ કરે અને જે કંઈ એમ તેમને

(૩૮) અર્થાત્ દુનિયામાં આ કલ્યાનાં કારણે એક સુદૃઢ દૃષ્ટિકોણ, એક મજબૂત વૈચારિક વ્યવસ્થા અને એક સર્વગ્રાહી વિચારધારા અને સિદ્ધાંત મળે છે, જે દરેક ગૂંચને ખોલવા અને પ્રત્યેક કોયડાને ઉકેલવા માટે માસ્ટર-કી (ગુરુ ચાવી)ની હેસિયત રાખે છે. આચરણની દૃઢતા અને ચરિત્રની પવિત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે, જેને સમયનું પરિવર્તન ડગમગાવી શકતું નથી. જીવનના એવા અટલ નિયમો મળે છે, જે એક બાજુ તેમના દિલને શાંતિ અને મગજને સંતોષ પ્રદાન કરે છે અને બીજી બાજુ તેમને કોશિશ અને કર્મના માર્ગોમાં ભટકવા, ઠોકરો ખાવા અને રંગ બદલતા રહેવાનો ભોગ બનવાથી બચાવે છે. વધુમાં, જ્યારે તેઓ મૃત્યુની સીમા પાર કરીને આખિરત (પરલોક)ની દુનિયાની સીમાઓમાં પગ મૂકે છે, તો ત્યાં કોઈપણ પ્રકારની મુશ્કેલી અને પરેશાની તેમને થતી નથી, કેમ કે ત્યાં બધું જ તેમની આશાઓના તદ્દન અનુરૂપ હોય છે. તેઓ એ દુનિયામાં એ રીતે પ્રવેશ કરે છે, જાણે તેના પ્રચલન અને રીત-રસમને પહેલાથી જ જાણતા હતા ! ત્યાં કોઈ તબક્કો એવો સામે નથી આવતો, જેની તેમને અગાઉથી જાણકારી આપી દેવામાં ન આવી હોય અને જેના માટે તેમણે સમયથી પહેલા તૈયારી કરી રાખી ન હોય. તેથી ત્યાં દરેક મંજિલથી તેઓ પૂર્ણ મક્કમતાની સાથે પસાર થાય છે. તેમની સ્થિતિ ત્યાં એ કાફિરો (ઈન્કાર કરનારાઓ, અધર્મીઓ)થી તદ્દન અલગ હોય છે, જેમને મરતાં જ પોતાની આશાઓના તદ્દન વિપરીત એક બીજી જ પરિસ્થિતિનો અચાનક સામનો કરવો પડે છે.

(૪૦) અર્થાત્ જે અત્યાચારીઓ 'કલ્મએ તૈયિબા'ને છોડીને 'કલ્મએ ખબીસા'નું પાલન કરે છે, અલ્લાહ તેમનાં મનને દૂષિત અને તેમની કોશિશોને નિરર્થક કરી દે છે. તેઓ કોઈ પાસામાં પણ આચાર-વિચારનો સાચો માર્ગ પામી શકતા નથી. તેમનું કોઈપણ તીર લક્ષ્ય પર બેસતું નથી.

هٰذَا رِزْقُهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً مِّن قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا بَيْعٌ فِيهِ
وَلَا خِلاَءٌ ﴿٧٩﴾ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَأَنْزَلَ مِنَ
السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَّكُمْ ۗ وَسَخَّرَ لَكُمُ
الْفُلْكَ لِتَجْرِيَ فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ ۗ وَسَخَّرَ لَكُمُ الْأَنْهَارَ ﴿٨٠﴾ وَسَخَّرَ
لَكُمُ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ دَائِبَيْنِ ۗ وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ ﴿٨١﴾

આખું છે તેમાંથી જાહેર અને ખાનગીમાં (બલાઈના માર્ગમાં) ખર્ચ કરે^(૭૯) તે પહેલાં કે એ દિવસ આવે જેમાં ન ખરીદ-વેચાણ થશે અને ન મિત્રતા જ થઈ શકશે.^(૮૦) (૭૯) અલ્લાહ એ જ તો છે^(૮૦) જેણે ધરતી અને આકાશોનું સર્જન કર્યું અને આકાશમાંથી પાણી વરસાવ્યું, પછી તેના વડે તમને આજીવિકા પહોંચાડવા માટે વિવિધ પ્રકારના ફળો પેદા કર્યા, જેણે નૌકાને તમારા માટે આધીન કરી કે સમુદ્રમાં તેના આદેશથી ચાલે અને નદીઓને તમારા માટે સાધી, (૮૦) જેણે સૂર્ય અને ચંદ્રને તમારા માટે વશમાં કર્યા કે અવિરત ચાલી રહ્યા છે અને રાત અને દિવસને તમારા માટે કામે લગાડ્યા.^(૮૧)

(૪૧) અર્થ એ છે કે ઇમાનવાળાઓની રીત કાફિરો (ઈન્કાર કરનારાઓ)ની રીતથી અલગ હોવી જોઈએ. તેઓ તો આભાર વ્યક્ત કરનારાં છે. તેમણે આભારી જ બની રહેવું જોઈએ અને આભાર વ્યક્ત કરવાનું વ્યવહારિક સ્વરૂપ એ છે કે નમાઝ સ્થાપિત કરે અને અલ્લાહના માર્ગમાં પોતાનું ધન ખર્ચ કરે.

(૪૨) અર્થાત્ ન તો ત્યાં કંઈ આપી-અપાવીને જ નજાત (મુક્તિ) ખરીદી શકાશે અને ન કોઈની મિત્રતા કામ લાગશે કે તે તમને અલ્લાહની પકડથી બચાવી લે.

(૪૩) અર્થાત્ એ અલ્લાહ, જેની ને'મત (કૃપા)નો અપકાર કરવામાં આવી રહ્યો છે, જેની બંદગી અને આજ્ઞાપાલનથી મોઢું ફેરવવામાં આવી રહ્યું છે, જેના સાથે બળજબરીથી ભાગીદારો બનાવવામાં આવી રહ્યા છે, તે એ જ તો છે જેના આ અને આ ઉપકારો છે.

(૪૪) 'તમારા માટે કામે લાગડ્યા'ને સામાન્ય રીતે લોકો ભૂલથી 'તમારા આધીન કરી દીધા'ના અર્થમાં લઈ લે છે અને પછી આ વિષયની આમતોથી જાત-જાતના અર્થ કાઢવા લાગે છે, ત્યાં સુધી કે કેટલાક લોકો તો ત્યાં સુધી સમજી બેસ્યા છે કે આ આમતો અનુસાર આકાશો અને ધરતીને આધીન બનાવવું માનવીનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય છે, જો કે માનવી માટે આ બધી વસ્તુઓને કેળવવા કે કામે લગાડવાનો અર્થ એના સિવાય કંઈ નથી કે અલ્લાહે તેમને એવા કાનૂનોના પાબંદ બનાવી રાખ્યા છે, જેના કારણે તેઓ માનવી માટે લાભપ્રદ બની ગયા છે. નૌકા જો પ્રકૃતિના અમુક વિશેષ કાનૂનોની પાબંદ ન હોત તો માનવી ક્યારેય સમુદ્રનો પ્રવાસ ન કરી શકતો. નદીઓ જો વિશેષ કાનૂનોના બંધનમાં બંધાયેલ ન હોત તો ક્યારેય તેમાંથી નહેરો કાઢી ન શકાતી. સૂર્ય અને ચંદ્ર તથા દિવસ અને રાત જો નિયમોમાં જકડાયેલા ન હોત તો અહીં જીવન સંભવ જ ન હોત, ન તો એક ફૂલતી-ફાલતી માનવ-સંસ્કૃતિ અસ્તિત્વમાં આવી શકતી.

وَأَتَّكُم مِّن كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ ۗ وَإِن تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تَحْصُوهَا ۗ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ ﴿٣٤﴾ وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ ﴿٣٥﴾ رَبِّ إِنَّهُنَّ أَضْلَلْنَ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ ۗ فَمَنْ تَبِعَنِي فَإِنَّهُ مِنِّي ۗ وَمَنْ عَصَانِي فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿٣٦﴾ رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ

જેણે તમને એ બધું જ આપ્યું જે તમે માગ્યું. (૩૪) જો તમે અલ્લાહની ને'મતો (કૃપાઓ)ની ગણતરી કરવા ચાહો તો નથી ગણી શકતા. હકીકત તો એ છે કે મનુષ્ય મોટો અન્યાયી અને અપકારી છે. (રુકૂઅ-૫) (૩૫) યાદ કરો એ સમય જ્યારે ઇબ્રાહીમે દુઆ કરી હતી કે, (૩૬) “પાલનહાર ! આ શહેરને શાંતિનું શહેર બનાવ તથા મને અને મારા સંતાનોને મૂર્તિપૂજથી બચાવ. (૩૬) પાલનહાર ! આ મૂર્તિઓએ અનેકોને પથભ્રષ્ટ કર્યા છે, (૩૭) (શક્ય છે કે મારા સંતાનોને પણ આ પથભ્રષ્ટ કરી દે, એટલા માટે તેમનામાંથી) જે મારી પદ્ધતિ પર ચાલે, તે મારો છે અને જે મારાથી વિરુદ્ધ પદ્ધતિ અપનાવે તો ચોક્કસ જ તું માફ કરનાર અને દયાળુ છે. (૩૮) (૩૯) પાલનહાર ! મેં એક નિર્જળ અને બિન-ખેડાણ

- (૪૫) અર્થાત્ તમારા સ્વભાવની દરેક માંગ પૂરી કરી, તમારા જીવન માટે જે કંઈ જોઈતું હતું, ઉપલબ્ધ કરાવ્યું. તમને જીવંત રાખવા માટે અને તમારા વિકાસ માટે જે-જે સાધનોની જરૂર હતી, બધું જ ઉપલબ્ધ કરાવી દીધું.
- (૪૬) સામાન્ય ઉપકારોનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી એ વિશેષ ઉપકારોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવી રહ્યો છે, જે અલ્લાહે કુરૈશ પર કર્યા હતા, અને તેના સાથે એ પણ બતાવવામાં આવી રહ્યું છે કે તમારા પિતા ઇબ્રાહીમ (અલૈ.)ને અહીં લાવીને કઈ અભિલાષાઓની સાથે તમને વસાવ્યા હતા, તેમની દુઆઓના જવાબમાં કેવા-કેવા ઉપકારો અમે તમારા પર કર્યા અને હવે તમે પોતાના પિતાની અભિલાષાઓ અને પોતાના રબના ઉપકારોનો જવાબ કઈ પથભ્રષ્ટતાઓ અને દુષ્કર્મોથી આપી રહ્યા છો.
- (૪૭) અર્થાત્ મક્કા.
- (૪૮) અર્થાત્ અલ્લાહની બંદગીથી ફેરવીને પોતાના તરફ આકર્ષિત કર્યા છે. આ લાક્ષણિક વાણી છે. મૂર્તિઓ અનેકોની પથભ્રષ્ટતાનું કારણ બની છે, તેથી પથભ્રષ્ટ કરવાના કાર્યને તેનાથી જોડી દવામાં આવ્યું છે.
- (૪૯) આ હઝરત ઇબ્રાહીમ અલૈ.ની અત્યપિક નમ્રતા અને માનવ-જાતિ પ્રત્યે તેમનો ઊંડો પ્રેમ છે કે તેઓ કોઈપણ સ્થિતિમાં માનવીને અલ્લાહના અઝાબ (યાતના)માં પકડાતો નથી જોઈ શકતા, બલકે અંતિમ સમય સુધી માફ કરી દેવાની વિનંતી કરતા રહે છે — રોજના મામલામાં તો તેમણે ત્યાં સુધી કહી દેવામાં સંકોચ ન કર્યો કે — ‘અને તેના નિવાસીઓને ફળોની રોજ પ્રદાન કર, તેમને જેઓ ઈમાન લાવ્યા અલ્લાહ પર અને આખિરત

ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا
 الصَّلَاةَ فَاجْعَلْ أَفِيدَةً مِّنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ وَارْزُقْهُمْ
 مِّنَ الشَّجَرِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ ﴿٣٨﴾ رَبَّنَا إِنَّكَ تَعْلَمُ مَا نُخْفِي وَمَا
 نُعْلِنُ ۗ وَمَا يَخْفَىٰ عَلَى اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ ﴿٣٩﴾
 الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبَرِ إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ ۗ إِنَّ رَبِّي
 لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ ﴿٤٠﴾ رَبِّ اجْعَلْنِي مُقِيمَ الصَّلَاةِ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي ۗ

ખીણમાં મારા સંતાનોમાંથી એક હિસ્સાને તારા પ્રતિષ્ઠિત ઘર (કા'બા) પાસે લાવીને વસાવ્યા છે. પાલનહાર ! આવું મેં એટલા માટે કર્યું છે કે આ લોકો અહીં નમાઝ કાયમ કરે, તેથી તું લોકોના હૃદયોને તેમના મોહિત બનાવ અને તેમને ખાવા માટે ફળો આપ, ^(૩૮) કદાચ આ લોકો આભારી બને. (૩૮) પાલનહાર ! તું જાણે છે જે કંઈ અમે છુપાવીએ છીએ અને જે કંઈ જાહેર કરીએ છીએ. ^(૩૯) — અને ^(૪૦) નિ:શંક અલ્લાહથી કંઈ પણ છુપાયેલું નથી, ન ધરતીમાં, ન આકાશોમાં — (૩૯) ખૂબ આભાર છે એ અલ્લાહનો જેણે મને આ ઘડપણમાં ઇસ્માઈલ અને ઇસ્હાક જેવા પુત્રો આપ્યા, સાચું તો એ છે કે મારો રબ દુઆ જરૂર સાંભળે છે. (૪૦) હે મારા રબ ! મને નમાઝ કાયમ કરવાવાળો બનાવ અને મારા સંતાનોમાંથી

(પરલોક)ના દિવસ પર... (સૂર: બકરહ, ૧૨૯) — પરંતુ જ્યાં આખીરતની પકડનો પ્રશ્ન આવ્યો, ત્યાં તેમની જીભથી એ ન નીકળ્યું કે જેઓ મારી પદ્ધતિના વિરુદ્ધ ચાલે તેને સજા આપી દેજો, બલકે કહ્યું તો એ કહ્યું કે તેમના મામલામાં શું કહ્યું, તું માફ કરવાવાળો અને દયાળુ છે, અને આ કંઈ પોતાની જ સંતાન સાથે આ સાક્ષાત્ દયા અને પ્રેમ-સ્વરૂપ વ્યક્તિનું વિશેષ વલણ નથી, બલકે જ્યારે ફરિશ્તાઓ લૂતની કોમ જેવી કુકર્મી કોમને નષ્ટ કરવા જઈ રહ્યા હતા, તે વખતે પણ અલ્લાહ ખૂબ પ્રેમભર્યા અંદાજમાં ફરમાવે છે કે 'ઇબ્રાહીમ અમારાથી ઝઘડવા લાગ્યો.' (સૂર: હુદ, ૭૪) આ જ સ્થિતિ હઝરત ઈસા ~~જી~~ ની છે કે જ્યારે અલ્લાહ તેમના રૂબરૂ ઈસાઈઓ (ખ્રિસ્તીઓ)ની પથભ્રષ્ટતા સાબિત કરી દે છે તો તેઓ અરજ કરે છે કે, 'જો હુજૂર તેમને સજા આપે તો તેઓ તમારા બંદાઓ છે અને જો માફ કરી દો તો તમે પ્રભુત્વશાળી અને તત્વદર્શી છો.' (સૂર: માઈદા, ૧૧૮)

- (૫૦) આ એ જ દુઆની બરકત છે કે પહેલા આખું અરબસ્તાન મક્કા તરફ હજજ અને ઉમરા માટે ખેંચાઈને આવતું હતું, અને હવે દુનિયાભરના લોકો ખેંચાઈ-ખેંચાઈને ત્યાં જાય છે. વધુમાં આ પણ એ જ દુઆની બરકત છે કે દરેક સમયમાં દરેક પ્રકારના ફળ, અનાજ અને રોજીની બીજી સાધન-સામગ્રી ત્યાં પહોંચતી રહે છે, જો કે આ નિર્જન અને વેરાન ખીણમાં જનવરો માટે ચારો સુદ્ધાં પેદા થતો નથી.
- (૫૧) અર્થાત્ હે અલ્લાહ ! જે કંઈ હું જીભથી કહી રહ્યો છું તે પણ તું સાંભળી રહ્યો છે અને જે ભાવનાઓ મારા મનમાં છુપાયેલી છે તેને પણ તું જાણે છે.
- (૫૨) આ સંદર્ભથી હટીને વચ્ચે આવી ગયેલ એક વાત છે, જે અલ્લાહે હઝરત ઇબ્રાહીમ ~~જી~~ ના કથનની પુષ્ટિમાં કહી છે.

رَبَّنَا وَتَقَبَّلْ دُعَاءِ ﴿٥٠﴾ رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ
 يَقُومُ الْحِسَابُ ﴿٥١﴾ وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ ﴿٥٢﴾
 إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ ﴿٥٣﴾ مُهْطِعِينَ مُقْبِعِي
 رُءُوسِهِمْ لَا يَرْتَدُّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ ۗ وَأَفِئْتُهُمْ هَوَاءٍ ﴿٥٤﴾ وَأَنْذِرِ
 النَّاسَ يَوْمَ يَأْتِيهِمُ الْعَذَابُ فَيَقُولُ الَّذِينَ ظَلَمُوا رَبَّنَا آخِرْنَا
 إِلَىٰ آجَلٍ قَرِيبٍ ۖ لَنْ نَجِدَ دَعْوَتَكَ وَنَتَّبِعَ الرَّسُولَ ۖ أَوْلَمْ تَكُونُوا
 أَقْسَبْتُمْ مِّنْ قَبْلِ مَا لَكُم مِّنْ زَوَالٍ ﴿٥٥﴾ وَسَكَنْتُمْ فِي مَسْكِنِ الَّذِينَ

પણ (એવા લોકો ઉઠાવ, જેઓ આ કામ કરે). પાલનહાર ! મારી દુઆ કબૂલ કર. (૪૧) પાલનહાર ! મને અને મારા માતા-પિતાને અને સૌ ઈમાન લાવનારાઓને તે દિવસે માફ કરી દેજે જ્યારે હિસાબ લેવામાં આવશે.” (૫૩) (રુકૂઅ-૬) (૪૨) હવે આ જાલિમ લોકો જે કંઈ કરી રહ્યા છે, તમે અલ્લાહને તેનાથી બેખબર ન સમજો. અલ્લાહ તો તેમને ટાળી રહ્યો છે, એ દિવસ માટે જ્યારે હાલત એ હશે કે આંખો ફાટેલી-ને-ફાટેલી રહી ગઈ છે. (૪૩) માથું ઊંચું કરી ભાગતા જઈ રહ્યા છે, નજરો ઉપર ચોટેલી છે (૫૪) અને હૃદયો બેસી જઈ રહ્યા છે. (૪૪) હે પયગંબર ! એ દિવસથી તમે તેમને ડરાવી દો જ્યારે અઝાબ તેમને આવીને પકડશે. તે વખતે આ જાલિમો કહેશે કે, “હે અમારા રબ ! અમને થોડી વધુ મહેતલ આપી દે, અમે તારા સંદેશને સ્વીકારીશું અને રસૂલોનું અનુસરણ કરીશું.” (પરંતુ તેમને ચોખ્ખો જવાબ આપી દેવામાં આવશે કે) “શું તમે એ જ લોકો નથી જેઓ આ અગાઉ સોગંદ ખાઈ-ખાઈને કહેતા હતા કે અમારું પતન તો ક્યારેય થવાનું જ નથી ? (૪૫) જો કે તમે એ કોમોની વસ્તીઓમાં રહી

(૫૩) હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.એ માફ કરવાની આ દુઆમાં પોતાના પિતાને એ વાયદાના આધારે સામેલ કરી લીધા હતા, જે તેમણે વતનથી નીકળતી વખતે કર્યો હતો કે, ‘હું મારા પાલનહારથે માફની દુઆ કરીશ.’ (સૂર: મરયમ, ૪૭) પરંતુ પાછળથી જ્યારે તેમને ભાન થયું કે એ તો અલ્લાહનો દુશ્મન હતો, તો તેમણે તેનાથી સાફ પોતાને વિમુક્ત કરી દીધા. (સૂર: તૌબા, ૧૧૪)

(૫૪) અર્થાત્ ક્યામતનું જે મુજાવી નાખનાર દૃશ્ય તેમના સામે હશે, તેને એ રીતે એકી-ટશે જોઈ રહ્યા હશે, જાણે તેમની આંખો પથરાઈ ગઈ છે, ન પાંપણ ઝપકશે, ન નજર હટશે.

ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ وَتَبَيَّنَ لَكُمْ كَيْفَ فَعَلْنَا بِهِمْ وَضَرَبْنَا لَكُمْ
 الْأَمْثَالَ ﴿٤٥﴾ وَقَدْ مَكَرُوا مَكْرَهُمْ وَعِنْدَ اللَّهِ مَكْرُهُمْ ط وَإِنْ
 كَانَ مَكْرُهُمْ لِتَزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ ﴿٤٦﴾ فَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ مُخْلِفًا
 وَعْدَهُ رُسُلَهُ ط إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ ﴿٤٧﴾ يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ
 غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَوَاتُ وَبَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ ﴿٤٨﴾

ચૂક્યા હતા, જેમણે પોતાના ઉપર પોતે જ જુલમ કર્યો હતો અને જોઈ ચૂક્યા હતા કે અમે તેમના સાથે શું વર્તન કર્યું અને તેમના ઉદાહરણો આપી-આપીને અમે તમને સમજાવી પણ ચૂક્યા હતા. (૪૬) તેમણે તેમની બધી જ ચાલો ચાલી જોઈ, પરંતુ તેમની દરેક ચાલનો તોડ અલ્લાહ પાસે હતો, જો કે તેમની ચાલો એવી ભયંકર હતી કે પર્વતો તેમનાથી ખસી જાય. (૪૭) પછી હે પયગંબર ! તમે કદાપિ એવું ન વિચારો કે અલ્લાહ ક્યારેય પોતાના રસૂલો સાથે કરેલા વાયદાઓ વિરુદ્ધ વર્તશે. (૪૮) અલ્લાહ અપાર શક્તિશાળી છે અને બદલો લેનાર છે. (૪૮) ડરાવો તેમને એ દિવસથી, જ્યારે ધરતી અને આકાશોને બદલીને કંઈના કંઈ બનાવી નાખવામાં આવશે (૪૯) અને બધા જ એક અને સર્વશક્તિશાળી અલ્લાહ સમક્ષ ખુલ્લા હાજર થઈ જશે.

(૫૫) અર્થાત્ તમે એ પણ જોઈ ચૂક્યા હતા કે તમારા પહેલાની કોમોએ ખુદાઈ (ઈશ્વરીય) કાનૂનો વિરુદ્ધ ચાલવાના પરિણામોથી બચવા અને પયગંબરોના આમંત્રણને નિષ્ફળ બનાવવા માટે કેવી-કેવી જબરજસ્ત ચાલો ચાલી અને એ પણ જોઈ ચૂક્યા હતા કે અલ્લાહની એક જ ચાલથી તેઓ કેવી રીતે પરાજિત થઈ ગયા. તેમ છતાં તમે સત્ય વિરુદ્ધ ચાલબાજીઓ કરવાથી અટક્યા નહીં અને એમ સમજતા રહ્યા કે તમારી ચાલો અવશ્ય સફળ થશે.

(૫૬) આ વાક્યમાં સંબોધન પ્રત્યક્ષરૂપે નબી સલ્લ.ને છે, પરંતુ વાસ્તવમાં સંભળાવવું આપના વિરોધીઓને છે. તેમને એ બતાવવામાં આવી રહ્યું છે કે અલ્લાહે પહેલા પણ પોતાના રસૂલો (ઈશદૂતો) સાથે જે વાયદાઓ કર્યા હતાં, તે પૂરા કર્યા અને તેમના વિરોધીઓને નીચું દેખાડ્યું અને અત્યારે પણ જે વાયદો તે પોતાના રસૂલ મુહમ્મદ સલ્લ. સાથે કરી રહ્યો છે, તેને પણ પૂરો કરશે અને એ લોકોને નષ્ટ-વિનષ્ટ કરી નાખશે જેઓ તેમનો વિરોધ કરી રહ્યા છે.

(૫૭) આ આયતથી અને કુર્આનના અન્ય સંકેતોથી જાણ થાય છે કે કયામતમાં ધરતી અને આકાશ તદ્દન નાશ નહીં પામે, બલકે કેવળ પ્રકૃતિની વર્તમાન વ્યવસ્થાને ઊલટપૂલટ કરી દેવામાં આવશે. તેના પછી પહેલા સૂર (રશાશિગા)ને ફૂંકવા અને બીજા સૂરને ફૂંકવાની વચ્ચે એક વિશેષ મુદતમાં, જેને અલ્લાહ જ જાણે છે, ધરતી અને આકાશોના વર્તમાન રૂપ-સ્વરૂપને બદલી નાખવામાં આવશે અને એક બીજી પ્રાકૃતિક-વ્યવસ્થા, પ્રકૃતિના અન્ય નિયમોની સાથે બનાવી દેવામાં આવશે. એ આખિરત (પરલોક) હશે. પછી બીજા સૂરના ફૂંકવાની સાથે જ તમામ એ માનવીઓને, જેઓ આદમના જન્મથી લઈને કયામત સુધી પેદા થયા હતા, નવેસરથી જીવંત કરવામાં આવશે અને અલ્લાહ સમક્ષ રજૂ થશે. આનું જ નામ કુર્આની ભાષામાં 'હશ્ર' છે, જેનો અર્થ સમેટવું અને એકત્ર

وَتَرَى الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ مُّقْرَنِينَ فِي الْأَصْفَادِ ﴿٦٩﴾ سَرَّابِيلُهُمْ مِّنْ
 قَطْرَانٍ وَتَغْشَىٰ وُجُوهُهُمْ النَّارُ ﴿٧٠﴾ لِيَجْزِيَ اللَّهُ كُلَّ نَفْسٍ مَّا
 كَسَبَتْ ۗ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ ﴿٧١﴾ هَذَا بَلَاغٌ لِلنَّاسِ وَلِيُنذَرُوا بِهِ
 وَلِيَعْلَمُوا أَنَّمَا هُوَ إِلَهٌُ وَاحِدٌ وَلِيَذَّكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ ﴿٧٢﴾

સર્રાબિલુહુમ્ મિન્ન કાટ્રાનિન વા તગ્શી વુજુહુહુમ્ નારુ લિજઝી અલ્લાહુ કલ્લ નફસિન મા કસબત્ત ઇન્ અલ્લાહુ સરિયુ અલ્હસાબિ હઝા બલાગુ લિલ્નાસિ વલિનુન્દરુ વા બિહી વલિયુઅલ્બાબિ આમ્મા હુવ્ અલ્લાહુ વાહિદુ વલિયુઝકરુ ઓલુવ્ અલ્બાબિ (૪૯) એ દિવસે તમે ગુનેગારોને જોશો કે સાંકળોમાં હાથ-પગ જકડાયેલા હશે, (૫૦) ડામર^(૫૦)ના વસ્રો પહેરેલા હશે અને આગની જ્વાળાઓ તેમના ચહેરાઓ ઉપર છવાઈ રહી હશે. (૫૧) આવું એટલા માટે થશે કે અલ્લાહ દરેક વ્યક્તિને તેના કર્મોનો બદલો આપે. અલ્લાહને હિસાબ લેતાં કંઈ વાર નથી લાગતી. (૫૨) આ એક સંદેશ છે સમગ્ર માનવ-જાત માટે, અને એટલા માટે આ મોકલવામાં આવેલ છે કે તેમને આના દ્વારા ચેતવી દેવામાં આવે અને તેઓ જાણી લે કે હકીકતમાં અલ્લાહ બસ એક જ છે અને જે લોકો બુદ્ધિ રાખે છે, તેઓ ભાનમાં આવી જાય. (રુકૂઅ-૭)

કરવું છે. કુર્આનના સંકેતો અને હદીસોની સમજૂતીઓમાં એ સાબિત છે કે 'હશ્ર' આ જ ધરતી પર ઊભું થશે, અહીં જ અદાલત સ્થાપિત થશે, અહીં મીઝાન (તુલા) લગાવવામાં આવશે અને ધરતીનો ઝથડો ધરતી પર જ નિપટાવવામાં આવશે. તેના સાથે જ એ પણ કુર્આન અને હદીસથી સાબિત છે કે આપણું એ બીજું જીવન, જેમાં આ મામલાઓ સામે આવશે, માત્ર આધ્યાત્મિક નહીં, બલ્કે બરાબર એ જ રીતે શરીર અને આત્માની સાથે આપણને જીવંત કરવામાં આવશે, જે રીતે આજે જીવંત છીએ અને દરેક વ્યક્તિ બરાબર એ જ વ્યક્તિત્વની સાથે ત્યાં હાજર હશે, જેને લઈને તે દુનિયાથી વિદાય થયો હતો.

(૫૮) કેટલાક અનુવાદકો અને વિવરણકર્તાઓએ 'કતિરાન'નો અર્થ ગંધક અને અમુક લોકોએ પીગળેલું તાંબુ બતાવ્યો છે, પરંતુ વાસ્તવમાં અરબી ભાષામાં 'કતિરાન' શબ્દ ડામર અને તારકીલ માટે પ્રયુક્ત થાય છે.

૧૫. અલ-હિજૂર

પરિચય

નામ:

આયત નં. ૮૦માં 'હિજૂર' શબ્દ આવ્યો છે, જેના ઉપરથી જ આ સૂર:નું નામ આપી દેવામાં આવ્યું છે.

ઉતરાણકાળ:

વિષય અને વર્ણનશૈલીથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે આ સૂર:નો ઉતરાણકાળ સૂર: ઈબ્રાહીમના ઉતરાણકાળના નજીક જ છે. તેની પશ્ચાદ્ભૂમિમાં બે વસ્તુઓ અત્યંત સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે : એક એ કે પયગંબર સલ્લ. ને સંદેશ પહોંચાડવાનું કાર્ય કરતાં એક સમય પસાર થઈ ચૂક્યો છે અને સંબોધિત કોમનો નિરંતર હઠાગ્રહ, ઠહા-મશ્કરી, અવરોધ અને અત્યાચાર પોતાની હદ વટાવી ચૂક્યાં છે, તેના પછી હવે સમજાવવાનો અવકાશ ઓછો અને ચેતવણી અને ધમકીનો અવકાશ વધારે છે. બીજું એ કે પોતાની કોમના કુફ (ઈન્કાર), હઠાગ્રહ અને અવરોધના પહાડોને તોડતાં-તોડતાં પયગંબર સલ્લ. થાકતાં જઈ રહ્યા છે અને દિલ તૂટવાની સ્થિતિ વારંવાર આપના ઉપર છવાઈ જઈ રહી છે, જેને જોઈને અલ્લાહત્આલા આપને સાંત્વના આપી રહ્યો છે અને આપની હિંમત બંધાવી રહ્યો છે.

ચર્ચાઓ અને કેન્દ્રીય વિષય:

આ જ બે વિષયો આ સૂર:માં વર્ણવવામાં આવ્યા છે. એક એ કે ચેતવણી એ લોકોને, જેઓ નબી સલ્લ. ના આમંત્રણનો ઈન્કાર કરી રહ્યા હતા અને આપની ઠેકડી ઉડાવતા અને આપના કામમાં જાત-જાતના અવરોધો ઊભા કરતા હતા, અને બીજું એ કે નબી સલ્લ. ને સાંત્વના અને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આનો અર્થ એ નથી કે આ સૂર: શિખામણ અને ઉપદેશથી ખાલી છે. કુર્આનમાં ક્યાંય પણ અલ્લાહત્આલાએ માત્ર ચેતવણી અથવા ધાક-ધમકીથી જ કામ નથી લીધું, કઠોરમાં કઠોર ધમકીઓ અને નિંદાઓ વચ્ચે પણ તે શિખામણ અને ઉપદેશ કરવામાં કમી નથી કરતો. આથી આ સૂર:માં પણ એક બાજુ તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)ની દલીલો તરફ સંક્ષિપ્ત સંકેતો કરવામાં આવ્યા છે અને બીજી તરફ આદમ અને ઈબલીસ (શૈતાન)નો કિસ્સો સંભળાવીને બોધ આપવામાં આવ્યો છે.

રુકૂઅ-૬

૧૫. અલ-હિજર (મક્કા)

આયત-૯૯

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (15) سُوْرَةُ الْحَجْرِ مَكِّيَّةٌ (15) ۞

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الرَّحْمَةُ تِلْكَ آيَاتِ الْكِتَابِ وَقُرْآنٍ مُّبِينٍ ①

رُبَّمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوِ كَانُوا مُسْلِمِينَ ②

ذُرَّهُمْ يَأْكُلُوا وَيَتَمَتَّعُوا وَيُلْهِيهِمُ الْأَمَلُ فَسَوْفَ
يَعْلَمُونَ ③ وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ
مَّعْلُومٌ ④ مَا تَسْبِقُ مِنْ أُمَّةٍ أَجَلَهَا وَمَا يَسْتَأْخِرُونَ ⑤

الْحَجْرَةُ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (15)

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

(૧) અલિફ-લામ-રા. આ આયતો છે અલ્લાહના ગ્રંથ અને સ્પષ્ટ કુર્આનની. ^(૧) (૨) અશક્ય નથી કે એક સમય એ આવી જાય જ્યારે એ જ લોકો જેમણે આજે (ઈસ્લામના સંદેશને સ્વીકારવાનો) ઈન્કાર કરી દીધો છે, પસ્તાવો કરી-કરીને કહેશે કે કદાચ અમે આજ્ઞાપાલનમાં માથું ઝુકાવી દીધું હોત! (૩) છોડો એમને ખાય-પીએ, મજા કરે અને ગર્હલતમાં નાખી રાખે એમને જૂઠી આશા. ખૂબ જલ્દી જ તેમને ખબર પડી જશે. (૪) અમે આ અગાઉ જે વસ્તીને પણ નષ્ટ કરી છે તેના માટે કામ કરવાની એક ચોક્કસ મુદત લખી દેવામાં આવી હતી. ^(૨) (૫) કોઈ કોમ ન તો પોતાના નિશ્ચિત સમય પહેલાં નષ્ટ થઈ શકે છે, ન તો તેના પછી બચી શકે છે.

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

- (૧) આ એ સૂર:ની સંક્ષિપ્ત પરિચય આપતી પ્રસ્તાવના છે, જેના તરત પછી મૂળ વિષય પર પ્રવચન શરૂ થઈ જાય છે. કુર્આન માટે 'સુબીન' શબ્દ વિશેષણના રૂપમાં પ્રયુક્ત થયો છે. આનો અર્થ એ છે કે આ આયતો એ કુર્આનની છે જે પોતાનો ઉદ્દેશ્ય સ્પષ્ટ પ્રગટ કરે છે.
- (૨) અર્થ એ છે કે કુફ (ઈન્કાર) કરતાં તરત જ અમે ક્યારેય કોઈ કોમને પણ પકડી લીધી નથી, પછી આ મૂર્ખ લોકો કેમ એ ભ્રમમાં પડેલા છે કે નબીની સાથે ખોટું ઠેરવવાનું અને હાંસી ઉડાવવાનું જે વલણ તેમણે અપનાવી રાખ્યું છે, તેના પર તેમને હજુ સુધી સજા આપવામાં આવી નથી, તેથી આ પયગંબર મૂળથી પયગંબર છે જ નહીં. અમારો નિયમ એ છે કે અમે દરેક કોમ માટે પહેલાથી જ એક વાત નક્કી કરી લઈએ છીએ કે તેને સાંભળવા, સમજવા અને સુધરવા માટે આટલી મહેતલ આપવામાં આવશે, અને એ હદ સુધી તેમની દુષ્ટતાઓ અને અધમતાઓ પછી પણ સંપૂર્ણ ધૈર્યની સાથે તેને પોતાની મનમાની કરવાની તક આપવામાં આવતી રહેશે. આ મહેતલ જ્યાં સુધી

وَقَالُوا يَا أَيُّهَا الَّذِي نُزِّلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ إِنَّكَ لَمَجْنُونٌ ⑤ لَوْ مَا تَأْتِينَا
بِالْمَلَكَةِ إِن كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ ⑥ مَا نُنزِّلُ الْمَلَكَةَ إِلَّا بِالْحَقِّ
وَمَا كَانُوا إِذَا مُنْظَرِينَ ⑧ إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَفِظُونَ ⑨

(૬) આ લોકો કહે છે, “હે એ મનુષ્ય, જેના ઉપર આ ઝિક અવતરિત^(૬) કર્યું છે, ^(૭) ચોક્કસ તું દીવાનો છે. (૭) જો તું સાચો છે તો અમારા સમક્ષ ફરિશ્તાઓ કેમ નથી લઈ આવતો ?” (૮) – અમે ફરિશ્તાઓને આમ જ નથી ઉતારી દેતા. તેઓ જ્યારે ઉતરે છે ત્યારે સત્ય સાથે ઉતરે છે, અને પછી લોકોને મહેતલ આપવામાં નથી આવતી. ^(૯) (૯) રહ્યું આ ઝિક, તો આને અમે ઉતાર્યું છે અને અમે પોતે જ તેના રક્ષક છીએ. ^(૧૦)

બાકી રહે છે અને અમારી નિર્ધારિત સીમા જે સમય સુધી નથી આવતી, અમે ઢીલ આપતા રહીએ છીએ (કર્મની મહેતલની સમજૂતી માટે જુઓ સૂર: ઈબ્રાહીમ, નોંધ ૧૮)

- (૩) ‘ઝિક’ શબ્દ કુર્આનમાં પરિભાષાના રૂપમાં ઈશવાણી માટે પ્રયુક્ત થયો છે, જે સંપૂર્ણપણે સદુપદેશ બનીને આવે છે. પહેલા જેટલા ગ્રંથો પયગંબર પર અવતરિત થયા છે, તે બધા પણ ‘ઝિક’ હતા અને આ કુર્આન પણ ‘ઝિક’ છે. ઝિકનો વાસ્તવિક અર્થ ‘યાદ દેવડાવવું’, ‘સાવધાન કરવું’ અને ‘શિખામણ આપવી’ થાય છે.
- (૪) આ વાક્ય એ લોકો વ્યંગના રૂપમાં કહેતા હતા. તેઓ તો એ માનતા જ નહોતા કે આ ઝિક નબી સલ્લ. પર અવતરિત થયું છે, ન તો આ માન્યા પછી તેઓ આપને દીવાના કહી શકતા હતા. વાસ્તવમાં તેમના કહેવાનો અર્થ એ હતો કે, “હે એ માણસ, જેનો દાવો એ છે કે મારા પર ઝિક અવતરિત થયું છે.” આ એ જ પ્રકારની વાત છે જેમ કે ફિરઝીને હઝરત મૂસા અલૈ.નો સંદેશ સાંભળ્યા પછી પોતાના દરબારીઓને કહી હતી કે, “આ પયગંબર સાહેબ, જેમને તમારા લોકો તરફ મોકલવામાં આવ્યા છે, તેમનું ટિમાગ બરાબર નથી.”
- (૫) અર્થાત્ ફરિશ્તાઓ કેવળ તમાશો બતાવવામાં માટે ઉતારવામાં આવતા નથી કે જ્યારે કોઈ કોમે કહ્યું કે બોલાવો ફરિશ્તાઓને, અને તેઓ તરત જ હાજર થઈ જાય, ન તો ફરિશ્તાઓ એ ઉદ્દેશ્ય માટે મોકલવામાં આવે છે કે તેઓ આવીને લોકોની સામે સચ્ચાઈને પ્રગટ કરે અને ગૈબ (અદૃશ્ય)ના પરદાઓ હટાવીને એ બધું બતાવી દે, જેના પર ઈમાન લાવવાનું આમંત્રણ પયગંબરોએ આપ્યું છે. ફરિશ્તાઓને મોકલવાનો સમય તો એ અંતિમ સમય હોય છે, જ્યારે કોઈ કોમનો નિર્ણય કરી દેવાનો ઈરાદો કરી લેવામાં આવે છે. એ સમયે બસ ફેંસલો ચૂકવી દેવામાં આવે છે, એ નથી કહેવામાં આવતું કે હવે ઈમાન લાવો તો છોડી દઈશું. ઈમાન લાવવાની જેટલી મહેતલ પણ છે, એ સમય સુધી છે જ્યાં સુધી કે સચ્ચાઈ પ્રગટ નથી થઈ જતી, તેના પ્રગટ થઈ ગયા પછી ઈમાન લાવવાનો શું અર્થ! ‘સત્ય સાથે ઉતરે છે’નો અર્થ ‘સત્ય લઈને ઉતરવું’ છે, અર્થાત્ તેઓ એટલા માટે આવે છે કે અસત્યને નષ્ટ કરીને સત્યને તેની જગ્યાએ સ્થાપિત કરી દે, અથવા બીજા શબ્દોમાં એમ સમજો કે તેઓ અલ્લાહના સત્ય પર આધારિત નિર્ણયો લઈને આવે છે અને તેને લાગુ કરીને છોડે છે.
- (૬) અર્થાત્ આ ‘ઝિક’, જેને લાવવાવાળાને તમે ‘મજનૂન’ (દીવાનો) કહી રહ્યા છો, તે અમે અવતરિત કરેલ છે, તેણે સ્વયં નથી ઘડી નાખ્યું. તેથી એ અપશબ્દો એમને નહીં, અમને કહેવામાં આવ્યા છે અને એ વિચાર તમે તમારા

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي شَيْخِ الْأَوَّلِينَ ۝ وَمَا يَأْتِيهِمْ
 مِنْ رَسُولٍ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِءُونَ ۝ كَذَلِكَ نَسُكُّهُ فِي قُلُوبِ
 الْمُجْرِمِينَ ۝ لَا يُؤْمِنُونَ بِهِ وَقَدْ خَلَتْ سُنَّةُ الْأَوَّلِينَ ۝
 وَلَوْ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَابًا مِنَ السَّمَاءِ فَظَلُّوا فِيهِ يَعْرُجُونَ ۝
 لَقَالُوا إِنَّمَا سُكَّرَتْ أَبْصَارُنَا بَلْ نَحْنُ قَوْمٌ مَسْحُورُونَ ۝

હવે અમે તમારા પહેલાં થઈ ગયેલી ઘણી કોમોમાં રસૂલ મોકલી ચૂક્યા છીએ. (૧૦) હે નબી ! અમે તમારા પહેલાં થઈ ગયેલી ઘણી કોમોમાં રસૂલ મોકલી ચૂક્યા છીએ. (૧૧) ક્યારેય એવું નથી બન્યું કે તેમના પાસે કોઈ રસૂલ આવ્યો હોય અને તેમણે તેની હાંસી ન ઉડાવી હોય. (૧૨) ગુનેગારોના હૃદયોમાં તો અમે આ 'ઝિક'ને આવી જ રીતે (વાંસની જેમ) પસાર કરીએ છીએ. (૧૩) તેઓ આના ઉપર ઈમાન લાવ્યા નથી કરતા. (૧૪) પ્રાચીન કાળથી જ આ પ્રકારના લોકોની આ જ રીત ચાલી આવી રહી છે. (૧૪-૧૫) જો અમે તેમના ઉપર આકાશનું કોઈ દ્વાર ખોલી દેતા અને તેઓ ધોળા દિવસે તેમાં ચઢવા પણ લાગતા, તો પણ તેઓ એ જ કહેતા કે અમારી આંખોને ધોખો થઈ રહ્યો છે, બલ્કે અમારા પર જાદૂ કરી દેવામાં આવ્યું છે. (રુકૂઅ-૧)

મનમાંથી કાઢી નાખો કે તમે આ 'ઝિક'નું કંઈ બગાડી શકશો. આ સીધેસીધું અમારી સુરક્ષામાં છે, ન તમારા નષ્ટ કરવાથી નષ્ટ થઈ શકશે, ન તમારા દબાવવાથી દબાઈ શકશે, ન તમારાં મહેણાં-ટોણાં અને વાંધાઓથી તેનું મૂલ્ય ઘટી શકશે, ન તમારા રોકાવાથી તેનો સંદેશ રોકાઈ શકશે, ન આમાં વધારો-ઘટાડો અને પરિવર્તન કરવાનો ક્યારેય કોઈને અવસર મળી શકશે.

- (૭) અરબી મૂળ આયતમાં પ્રયુક્ત શબ્દ 'નસ્લુકુ-હૂ'માં 'હૂ' સર્વનામ છે, જેને મોટાભાગે અનુવાદકો અને વિવરણકર્તાઓએ હાંસીના સાથે પ્રયુક્ત માન્યો છે અને 'લા-યૂઅ્મિનૂ-ન બિ-હી' શબ્દના સર્વનામ 'હી'ને ઝિકના સ્થાને પ્રયુક્ત માન્યો છે અને તેનાથી ભાવ એ લીધો છે કે - 'અમે આ જ રીતે આ મજાકને ગુનેગારોના હૃદયોમાં દાખલ કરીએ છીએ અને તેઓ આ 'ઝિક' પર ઈમાન નથી લાવતા.' જો કે વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ આમાં કોઈ દોષ નથી, પરંતુ અમારા મતે વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ પણ વધારે સાચું એ છે કે બંને સર્વનામો 'ઝિક'ના સ્થાને પ્રયુક્ત માનવામાં આવે. 'સ-લ-ક' શબ્દનો અર્થ અરબી ભાષામાં કોઈ વસ્તુને બીજી વસ્તુમાં ચલાવવા, પસાર કરવા અને પરોવવાનો થાય છે, જેમ કે દોરાને સોઈના કાણામાંથી પસાર કરવું. આમ, આયતનો અર્થ એ છે કે ઈમાનવાળાઓના અંદર તો આ ઝિક હૃદયની ઠંડક અને આત્માનું ભોજન બનીને અવતરિત થાય છે, પરંતુ ગુનેગારોનાં હૃદયમાં આ 'દારૂગોળા પર લાગેલ દીવેટ' બનીને વાગે છે અને તેમના અંદર તેને સાંભળીને એવી આગ ભડકી ઉઠે છે, જાણે કે એક ગરમ સળિયો હતો જે છાતીના પાર થઈ ગયો.

وَلَقَدْ جَعَلْنَا فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا وَزَيَّنَّاهَا لِلنَّاظِرِينَ ﴿١٧﴾ وَحَفِظْنَاهَا
مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ رَّجِيمٍ ﴿١٨﴾ إِلَّا مَنْ اسْتَرَقَ السَّمْعَ فَاتَّبَعَهُ

(૧૬) આ અમારું જ કામ છે કે આકાશમાં અમે ઘણાં મજબૂત કિલ્લાઓ^(૧૭) બનાવ્યા, તેને જોવાવાળાઓ માટે (તારાઓ વડે) સુશોભિત^(૧૮) કર્યા, (૧૭) અને દરેક મરદૂદ (તિરસ્કૃત) શૈતાનથી તેમને સુરક્ષિત કરી દીધા.^(૧૯) (૧૮) કોઈ શૈતાન તેમાં રસ્તો પામી શકતો નથી, સિવાય કે ગુપચુપ કંઈક સાંભળી લે,^(૨૦)

(૮) મૂળ શબ્દ ‘બુરૂજ’ પ્રયુક્ત થયો છે, જે બુરજ (કિલ્લા)નું બહુવચન છે. ‘બુર્જ’ અરબી ભાષામાં કિલ્લા, મહેલ અને મજબૂત ઈમારતને કહે છે. પ્રાચીન ખગોળશાસ્ત્રમાં ‘બુર્જ’ શબ્દ પરિભાષામાં એ બાર માળ માટે પ્રયુક્ત થતો હતો, જેના પર સૂર્યની ધરીને વિભાજિત કરવામાં આવી હતી. આ કારણે અમુક વિવરણકર્તાઓએ એ સમજ્યું કે કુર્આનનો સંકેત આ જ ‘બુરૂજ’ તરફ છે. કેટલાક બીજા વિવરણકર્તાઓએ આનાથી તાત્પર્ય ગ્રહો લીધા છે, પરંતુ પછીના વિષય પર વિચાર કરવાથી એવું સમજામાં આવે છે કે કદાચ આનાથી તાત્પર્ય ઉચ્ચ-લોકના એ ક્ષેત્રો છે, જેમાંથી પ્રત્યેક ક્ષેત્રને અત્યંત સુદૃઢ સીમાઓએ બીજા ક્ષેત્રથી અલગ કરી રાખી રાખ્યો છે. જો કે આ સીમાઓ આ વિશાળ અને વિસ્તૃત વાતાવરણમાં અદૃશ્ય રીતે ખેંચવામાં આવી છે, પરંતુ તેને પાર કરીને કોઈ વસ્તુનું એક ક્ષેત્રથી બીજા ક્ષેત્રમાં ચાલ્યા જવું ખૂબ જ મુશ્કેલ છે. આ અર્થની દૃષ્ટિએ અમે ‘બુરૂજ’ને સુરક્ષિત ક્ષેત્રો (Fortified Sphere)ના અર્થમાં લેવું વધારે સાચું સમજાએ છીએ.

(૯) અર્થાત્ દરેક ક્ષેત્રમાં કોઈ-ને-કોઈ પ્રકાશિત ગ્રહ કે તારો મૂકી દીધો અને આ રીતે સમગ્ર દુનિયા ઝગમગી ઉઠી. બીજા શબ્દોમાં અમે આ અપાર સૃષ્ટિને એક ભયાનક ખંડેર બનાવીને નથી મૂકી દીધી, બલ્કે એક એવી સુંદર દુનિયા બનાવી, જેમાં ચોતરફ નજરને પોતાની તરફ આકર્ષિત કરતા દૃશ્યો ફેલાયેલા છે. આ કારીગરીમાં કેવળ એક મહાન રચયિતાની રચના અને એક પ્રબળ તત્વદર્શીની તત્વદર્શિતા જ નથી દેખાતી, બલ્કે એક પૂર્ણ અને ઉચ્ચ કોટિની પવિત્ર રુચિ રાખનાર કલાકારની કળા પણ પ્રદર્શિત થઈ રહી છે. આ જ વિષય એક અન્ય જગ્યાએ આ રીતે આવ્યો છે — **لَقَدْ جَعَلْنَا السَّمَاءَ سَدًّا لِّمَنْ يَّرْتَفِعُ السَّمْعَ أَلَّا يَسْمَعَ كَلِمَاتٍ يَخْفَا لِيُذِينَ** “જે વસ્તુ પણ તેણે બનાવી (ખૂબ) ઉમદા બનાવી.” (સૂર: સજદહ, આ. ૭)

(૧૦) અર્થાત્ જે રીતે ધરતીના બીજા પ્રાણીઓ ધરતીના હિસ્સામાં કેદ છે, એ જ રીતે જિન્નાતો અને શૈતાનો પણ આ જ હિસ્સામાં કેદ છે. ઉચ્ચ-લોક સુધી તેમની પહોંચ નથી. આનાથી વાસ્તવમાં લોકોની એ સામાન્ય ભ્રમણાને દૂર કરવાનો હેતુ છે, જેમાં પહેલા પણ સામાન્ય લોકો પડેલા હતા અને આજે પણ છે. તેઓ સમજે છે કે શૈતાન અને તેની સંતાન માટે આખી સૃષ્ટિ ખાલી પડેલી છે, જ્યાં સુધી તેઓ ઊડી શકે છે. કુર્આન આના જવાબમાં બતાવે છે કે શૈતાનો એક વિશેષ સીમાથી આગળ નથી જઈ શકતા. તેમને અસીમ ઉડાણ ભરવાની શક્તિ કદાપિ આપવામાં આવી નથી.

(૧૧) અર્થાત્ એ શૈતાન, જે પોતાના સાથીઓને ગૈબ (અદૃશ્ય)ની જાણકારીઓ લાવીને આપવાની કોશિશ કરે છે, જેમની મદદથી ઘણા જ્યોતિષીઓ, યોગીઓ, તાંત્રિકો અને જૂઠા સંતો પરોક્ષ-જ્ઞાનનો ઢોંગ રચતા રહે છે. તેમના પાસે વાસ્તવમાં પરોક્ષ-જ્ઞાનના સાંધનો જરાપણ નથી, તેઓ કંઈ ગુપચુપ સાંભળી લેવાની કોશિશ અવશ્ય કરે છે, કેમ કે તેમની બનાવટ માનવીઓની તુલનામાં ફરિશ્તાઓની બનાવટથી કંઈક વધારે નજીક છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેમને જાણવા કંઈ મળતું નથી.

شَهَابٌ مُّبِينٌ ﴿١٨﴾ وَالْأَرْضُ مَدَدْنَهَا وَالْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِي

અને જ્યારે તે છૂપી રીતે સાંભળવાનો પ્રયત્ન કરે છે તો એક પ્રકાશિત જવાબો તેનો પીછો કરે છે. (૧૨)

(૧૮-૨૦) અમે ધરતીને ફેલાવી, તેમાં પર્વતો જમાવ્યા, તેમાં દરેક પ્રકારની વનસ્પતિ દરેક રીતે યોગ્ય

(૧૨) મૂળ અરબી આયતમાં 'શહાબે મુબીન' શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ 'પ્રકાશિત જવાબો' છે. બીજા જગ્યાએ

કુર્આન-મજીદમાં આના માટે 'શિહાબે સાકિબ'નો શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે, અર્થાત્ 'અંધકારને ભેદવાવાળી

જવાબો.' આનાથી તાત્પર્ય જરૂરી નથી કે તે તૂટવાવાળો તારો જ હોય, જેને આપણી ભાષામાં પારિભાષિક રૂપે

'શિહાબે સાકિબ' (ઉલ્કાપિંડ) કહેવામાં આવે છે. સંભવ છે કે આ કોઈ અન્ય પ્રકારનાં કિરણો હોય, જેમ કે

અંતરીક્ષમાંથી પૃથ્વીના વાયુમંડળમાં પ્રવેશતા શક્તિશાળી ભેદક કિરણો (Cosmic Rays) અથવા તેનાથી પણ

વધારે તીવ્ર કોઈ અન્ય પ્રકારની વસ્તુઓ, જે હજુ આપણા જ્ઞાનમાં ન આવી હોય અને એ પણ સંભવ છે કે આ જ

ઉલ્કા-પિંડ અભિપ્રેત હોય જેને ક્યારેક-ક્યારેક આપણી આંખો પૃથ્વી તરફ પડતાં જુએ છે. વર્તમાન યુગના

(વૈજ્ઞાનિક) નિરીક્ષણોથી એ જાણકારી પ્રાપ્ત થઈ છે કે દૂરબીનથી દેખાતા ઉલ્કા-પિંડ, જે વિશાળ અંતરિક્ષથી

પૃથ્વી તરફ આવતા દેખાય છે, તેમની સંખ્યાનું પ્રમાણ ૧૦ અબજ પ્રતિદિન છે, જેમાંથી આશરે બે કરોડ દરરોજ

પૃથ્વીના ઉપરના ક્ષેત્ર (વાતાવરણ)માં પ્રવેશ કરે છે અને મુશ્કેલીથી કોઈ એક પૃથ્વીના વાતાવરણ સુધી પહોંચી

શકે છે. તેની ગતિ બાહ્ય અંતરિક્ષમાં ઓછાવત્તા અંશે ૨૬ માઈલ પ્રતિ સેકન્ડ હોય છે અને ક્યારેક-ક્યારેક ૫૦

માઈલ પ્રતિ સેકન્ડ સુધી જોવા મળી છે. વારંવાર એવું પણ થયું છે કે નરી આંખોએ પણ તૂટતા તારાઓની

અસામાન્ય વર્ષા જોઈ છે. આમ, આ વસ્તુ રેકર્ડ પર છે કે ૧૩ નવેમ્બર ઈ. ૧૮૩૩ના દિવસે ઉત્તર અમેરિકાના

પૂર્વીય ક્ષેત્રમાં કેવળ એક સ્થાને અડધી રાત્રિથી લઈને સવાર સુધી બે લાખ ઉલ્કા-પિંડો પડતા જોવામાં આવ્યા.

(એન્સાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા, ભાગ-૧૫, પૃ. ૩૩૭-૩૩૮ અને પૃ. ૧૧૫) શક્ય છે કે આ જ વર્ષા ઉચ્ચ લોક

તરફ શૈતાનોના ઊડવામાં અવરોધ બનતી હોય, કેમ કે પૃથ્વીના વાતાવરણથી પસાર થઈને વિસ્તૃત

વાતાવરણમાં એક હજાર અબજ પ્રતિદિનના પ્રમાણથી તૂટતા તારાઓની વર્ષા તેમના માટે આ વાતાવરણને પાર

કરવું તદ્દન અસંભવ બનાવી દેતી હશે.

આનાથી કંઈક અંશે એ 'સુરક્ષિત કિલ્લાઓ'ની રૂપરેખાનું અનુમાન પણ લગાવી શકાય છે, જેનો ઉલ્લેખ ઉપર

થયો છે. જોવામાં વાતાવરણ તદ્દન સ્વચ્છ-ચોખ્ખું અને પારદર્શી છે, જેમાં ક્યાંય કોઈ દીવાલ કે છત બનેલી

દેખાતી નથી, પરંતુ અલ્લાહે આ જ વાતાવરણમાં વિભિન્ન ક્ષેત્રોને કંઈક એવી અદૃશ્ય દીવાલોથી ઘેરી રાખ્યા છે,

જે એક ક્ષેત્રને બીજા ક્ષેત્રોની આફતોથી બચાવી રાખે છે. આ એ જ દીવાલોની બરકત છે કે જે ઉલ્કા-પિંડો એક

હજાર અબજ પ્રતિદિનના પ્રમાણથી પૃથ્વી તરફ પડે છે, તે સૌ બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે અને મુશ્કેલીથી કોઈ એક

જમીનના સ્તર સુધી પહોંચી શકે છે. દુનિયામાં ઉલ્કા-પિંડો (Meteorites)ના જે નમૂનાઓ જોવા મળે છે અને

દુનિયાના મ્યુઝીયમોમાં મોજૂદ છે, તેમાંથી સૌથી મોટો ૬૪૫ પાઉન્ડનો એક પથ્થર છે જે પડીને ૧૧ ફૂટ જમીનમાં

ખૂંપી ગયો હતો. આ ઉપરાંત, એક જગ્યાએ ૩૬/ ટનનો એક લોખંડનો ટુકડો જોવા મળ્યો છે, જેનું ત્યાં હોવાનું

કારણ વૈજ્ઞાનિકો એ સિવાય બીજું કંઈ બતાવી શકતા નથી કે આ પણ આકાશમાંથી પડ્યો છે. માની લો કે જો

પૃથ્વીના વાતાવરણની સીમાઓને મજબૂત દીવાલોથી ઢાંકી લેવામાં ન આવી હોત તો આ તૂટતા તારાઓની વર્ષા

પૃથ્વીની શું દશા કરી. નાખતા ? આ જ એ દીવાલો છે, જેને કુર્આન-મજીદે 'બુરૂજ' (સુરક્ષિત કિલ્લાઓ)ના

શબ્દથી પારિભાષિત કરેલ છે.

وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَّوْزُونٍ ۝۱۹ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا
مَعَايِشَ وَمَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرِزْقَيْنٍ ۝۲۰ وَإِنْ مِّنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا
خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزِّلُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَّعْلُومٍ ۝۲۱ وَأَرْسَلْنَا الرِّيحَ لَوَاحِجٍ
فَآتِرًا لِّلنَّامِ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَاسْقَيْنَاكُمُوهُ ۝۲۲ وَمَا أَنْتُمْ لَهُ بِمُحْزِنِينَ ۝۲۳

અને ચોક્કસ પ્રમાણમાં ઊગાડી, ^(૧૩) અને તેમાં આજીવિકાના સાધનો ઉપલબ્ધ કર્યા, તમારા માટે પણ અને એ અસંખ્ય પ્રાણીઓ માટે પણ, જેમને રોજી પૂરી પાડનારા તમે નથી. (૨૧) કોઈ વસ્તુ એવી નથી જેના ભંડારો અમારા પાસે ન હોય, અને જે વસ્તુને પણ અમે ઉતારીએ છીએ એક નિશ્ચિત માત્રામાં ઉતારીએ છીએ. ^(૧૪) (૨૨) ફળદાયી હવાઓને અમે જ મોકલીએ છીએ, પછી આકાશમાંથી પાણી વરસાવીએ છીએ, અને એ પાણીથી તમને સંતૃપ્ત કરીએ છીએ. આ દોલતના ખજાનચી તમે નથી.

(૧૩) આનાથી અલ્લાહના સામર્થ્ય અને તેની તત્વદર્શિતાના મહત્વની એક વધુ નિશાની તરફ ધ્યાન આકર્ષિત કરવામાં આવ્યું છે. વનસ્પતિની પ્રત્યેક જાતમાં વંશના વધવા-ફેલાવાની એટલી પ્રબળ શક્તિ છે કે જો કેવળ તેના એક છોડના વંશને જમીનમાં ફૂલવા-ફાલવાની તક મળી જતી તો થોડાક વર્ષ પછી ધરતી પર બસ એ જ દેખાતો, કોઈ અન્ય જાતની વનસ્પતિ માટે કોઈ જગ્યા ન રહેતી, પરંતુ આ એક તત્વદર્શી અને સર્વશક્તિમાનની સુઆયોજિત વ્યવસ્થા છે, જેના અનુસાર અસંખ્ય પ્રકારની વનસ્પતિઓ આ ધરતી પર ઊગી રહી છે અને દરેક જાતની ઉપજ પોતાની એક વિશેષ સીમા સુધી પહોંચીને રોકાઈ જાય છે. આ જ દૃશ્યનું એક અન્ય પાસુ એ છે કે દરેક જાતનું પરિમાણ, તેની ફેલાવો, ઉન્નતિ અને વિકાસની એક સીમા નિશ્ચિત છે, જેનું ઉલ્લંઘન વનસ્પતિની કોઈ જાત કરી શકતી નથી. સ્પષ્ટ જણાય છે કે કોઈએ પ્રત્યેક વૃક્ષ, દરેક છોડ અને દરેક વેલ માટે પ્રમાણ, કદ, પાંદડા અને ફૂલ તેમજ તેની ઉપજની એક માત્રા સંપૂર્ણપણે માપી-તોલીને અને હિસાબ અને ગણતરીની સાથે નિશ્ચિત કરી રાખી છે.

(૧૪) અહીં એ હકીકત અંગે સચેત કર્યા છે કે આ મામલો માત્ર વનસ્પતિ સાથે જ વિશિષ્ટ નથી, બલકે તમામ વસ્તુઓના મામલામાં સામાન્ય છે. હવા, પાણી, પ્રકાશ, ગરમી, ઠંડી, જડ-પદાર્થ, વૃક્ષ અને છોડ, પશુ-પક્ષી, તાત્પર્ય એ કે દરેક વસ્તુ, દરેક જાત, દરેક લિંગ અને દરેક શક્તિ માટે એક સીમા નિશ્ચિત છે, જેના પર તે થોભી ગયેલ છે અને એક માત્રા નિર્ધારિત છે જેનાથી ન તે ઘટે છે, ન વધે છે. આ જ નિશ્ચિત પ્રમાણ અને ઉચ્ચ કોટિના વિવેકપૂર્ણ પ્રમાણનો જ ચમત્કાર છે કે જમીનથી લઈને આકાશો સુધી આખી સૃષ્ટિ-વ્યવસ્થામાં આ સંતુલન અને સમાન અનુપાત જોવા મળી રહ્યું છે. જો આ સૃષ્ટિ એક સંયોગવશ ઘટના હોત કે અનેક ખુદાઓની કારીગરી અને કાર્યશીલતાનું પરિણામ હોત, તો કેવી રીતે સંભવ હતું કે અસંખ્ય અલગ-અલગ વસ્તુઓ અને શક્તિઓની વચ્ચે આવું પૂર્ણ સંતુલન અને સમાન અનુપાત સ્થાપિત થતું અને નિરંતર સ્થાપિત રહી શકતું?

وَاِنَّا لَنَعْنُ نَحْيٰ وَنُمِيْتُ وَنَحْنُ الْوَارِثُونَ ﴿٣٣﴾ وَلَقَدْ عَلِمْنَا الْمُسْتَقْدِمِينَ
 مِنْكُمْ وَلَقَدْ عَلِمْنَا الْمُسْتَأْخِرِينَ ﴿٣٤﴾ وَاِنَّ رَبَّكَ هُوَ يَحْشُرُهُمْ اِنَّهٗ
 حَكِيْمٌ عَلِيْمٌ ﴿٣٥﴾ وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِّنْ حَمَإٍ مَّسْنُوْنٍ ﴿٣٦﴾

જીવન અને મૃત્યુ અમે આપીએ છીએ અને અમે જ બધાના વારસદાર થવાના છીએ. (૧૫)

(૨૪) પહેલાં જે લોકો તમારામાં થઈ ગયા છે, તેમને પણ અમે જોઈ લીધા છે અને પછીથી આવનારાઓ પણ અમારી નજરોમાં છે. (૨૫) નિ:શંક, તમારો રબ એ સૌને એકત્ર કરશે, તે તત્ત્વદર્શી પણ છે અને

સર્વજ્ઞ પણ. (૨૬) (રુકૂઅ-૨) (૨૬) અમે મનુષ્યને કોહવાયેલી માટીના સૂકા ગારામાંથી બનાવ્યો, (૧૭)

(૨૭) અને તેના પહેલા અમે જિન્નાતોને આગની ઝાળમાંથી પેદા કરી ચૂક્યા હતા. (૧૮)

(૧૫) અર્થાત્ તમારા પછી અમે જ બાકી રહેવાવાળા છીએ. તમને જે કંઈ પણ મળેલું છે, માત્ર અસ્થાયી અને હંગામી ઉપયોગ માટે મળેલું છે. છેવટે અમારી આપેલ દરેક વસ્તુને આમ જ છોડીને તમે ખાલી હાથ વિદાય થઈ જશો અને આ તમામ વસ્તુઓ યથાવત અમારા ખજાનામાં રહી જશે.

(૧૬) અર્થાત્ તેની તત્ત્વદર્શિતા એ તકાદો કરે છે કે તે સૌને એકત્ર કરે અને તેનું જ્ઞાન સૌ પર એ રીતે વ્યાપ્ત છે કે કોઈ જીવ તેનાથી છૂટી નથી શકતો, બલકે કોઈ આગળના-પાછળના મનુષ્યની ધૂળનો કોઈ કણ પણ તેનાથી ગૂમ નથી થઈ શકતો. તેથી જે વ્યક્તિ આખિરતના જીવનને અસંભવ સમજે છે, તે અલ્લાહના ગુણો, તેની તત્ત્વદર્શિતાથી અજાણ છે અને જે વ્યક્તિ આશ્ચર્યથી પૂછે છે કે, “જ્યારે મૃત્યુ પછી અમારા શરીરનો કણ-કણ વિખેરાઈ જશે તો અમને કેવી રીતે પુન: પેદા કરવામાં આવશે?” તે અલ્લાહના સર્વજ્ઞતાના ગુણને નથી જાણતો.

(૧૭) અહીં કુર્આન એ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે કે મનુષ્ય પાશવિક અવસ્થાઓથી પ્રગતિ કરીને મનુષ્યતાની સીમામાં નથી આવ્યો, જેમ કે નવયુગના ડાર્વિનવાદથી પ્રભાવિત કુર્આનના ટીકાકારો સાબિત કરવાની કોશિશ કરી રહ્યા છે, બલકે તેની સૃષ્ટિની શરૂઆત સીધે-સીધા જમીનના પદાર્થોથી થઈ છે, જેની સ્થિતિને અલ્લાહે કોહવાયેલી સૂકી માટીના શબ્દોમાં વર્ણવી છે. મૂળ અરબી આયતમાં ‘હમ-અ’ શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે, જેનાથી અભિપ્રેત એવું કાળું કીચડ જેનાં અંદર ગંધ પેદા થઈ ચૂકી હોય, અથવા બીજા શબ્દોમાં સત્ત્વ ઉભરી આવ્યું હોય. મૂળ અરબીમાં ‘મસનૂન’ શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે, જેના બે અર્થ છે. એક અર્થ છે એવી કોહવાયેલી માટી જેમાં સડવાના કારણે ચીકાશ પેદા થઈ ગઈ હોય. બીજો અર્થ છે ‘કાલબ’ (આકૃતિ)માં ઢળેલ, જેને એક વિશિષ્ટ રૂપ આપી દેવામાં આવ્યું હોય. મૂળ અરબીમાં ‘સલસાલ’ શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ એવો ગારો છે જે સૂકાઈ ગયા પછી વાગવા લાગે. આ શબ્દ સ્પષ્ટ કરે છે કે સત્ત્વ ઉભરી આવેલ માટીનું એક પૂતળું બનાવવામાં આવ્યું હતું, જે બની ગયા પછી શુષ્ક થયું અને પછી તેના અંદર પ્રાણ ફૂંકવામાં આવ્યો.

(૧૮) ‘સમૂમ’ ગરમ હવાને કહે છે, અને ‘નાર’ (આગ)ને ‘સમૂમ’થી જોડી દેવાની સ્થિતિમાં તેનો અર્થ આગના બદલે તીવ્ર ઉષ્ણતા (ગરમી) થઈ જાય છે. આનાથી એ જગ્યાઓની સમજૂતી થઈ જાય છે, જ્યાં કુર્આન-મજ્હદમાં એ ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે જિન્નાતોને આગથી પેદા કરવામાં આવ્યા છે.

وَالْحَيَّانَ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نَارِ السَّمُومِ ﴿٢٤﴾ وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ
 لِلْمَلِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِّنْ صَلْصَالٍ مِّنْ حَمَإٍ مَّسْنُونٍ ﴿٢٥﴾ فَإِذَا
 سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُّوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ ﴿٢٦﴾ فَسَجَدَ
 الْمَلَكَةُ كُلُّهُمْ أَسْجُودًا ﴿٢٧﴾ إِلَّا إِبْلِيسَ ط أَيَّ أَنْ يَكُونَ

(૨૮) પછી યાદ કરો એ પ્રસંગને જ્યારે કે તમારા રબે ફરિશ્તાઓને કહ્યું, “હું કોહવાયેલી માટીના સૂકા ગારામાંથી એક બશર (મનુષ્ય) પેદા કરી રહ્યો છું. (૨૯) જ્યારે હું તેને સંપૂર્ણ બનાવી લઉં અને તેમાં પોતાની રૂહથી કંઈક ફૂંકી દઉં^(૨૬) તો તમે સૌ, તેના આગળ સિજદામાં પડી જાઓ.” (૩૦) આમ બધા જ ફરિશ્તાઓએ સિજદો કર્યો, (૩૧) સિવાય ઈબલીસના કે તેણે સિજદો કરનારાઓને સાથ આપવાનો ઈન્કાર કરી દીધો.^(૨૭) (૩૨) રબે પૂછ્યું, “હે ઈબલીસ ! તને શું થયું કે તેં સિજદો કરનારાઓનો સાથ ન

(૧૯) આનાથી જાણ થાય છે કે મનુષ્યના અંદર જે ‘રૂહ’ (પ્રાણ) ફૂંકવામાં આવેલ છે, તે વાસ્તવમાં ‘સિકાતે-ઈલાહી’ (ઈશ્વરીય ગુણો)નું એક પ્રતિબિંબ અથવા તેની છાયા છે. જીવન, જ્ઞાન, સામર્થ્ય, નિશ્ચય, અધિકાર અને બીજા જેટલી વિશેષતાઓ મનુષ્યમાં જોવા મળે છે, જેના યોગનું જ નામ રૂહ છે, તે વાસ્તવમાં અલ્લાહનાં જ ગુણોનું એક આછું પ્રતિબિંબ છે, જે આ માટીના બનેલ શરીર પર નાખવામાં આવેલ છે, અને આ જ પ્રતિબિંબના કારણે મનુષ્ય પૃથ્વી પર અલ્લાહનો ખલીફા (પ્રતિનિધિ) અને ફરિશ્તાઓ સહિત તમામ વસ્તુઓનો ‘મસ્જૂદ’ (જેને સિજદો કરવામાં આવે) ઠર્યો છે. આમ તો પ્રત્યેક એ ગુણ, જે જીવધારીઓમાં જોવા મળે છે, તેનો સ્રોત અલ્લાહનો જ કોઈ-ને-કોઈ ગુણ છે, જેમ કે હદીસમાં છે કે *كُلُّ شَيْءٍ خَلَقَهُ اللَّهُ لِيَعْبُدَهُ أَيُّهَا الْمَلِكُ فَكُلُّهُمَا فَعْبُدُهُمَا ذَاتَ الْوَجْهِ وَالْأَلْوَانِ بِأَلْوَانِهِمْ لِيَعْبُدَهُ الرَّبُّ الْعَلِيمُ* (અલ્લાહે રહમતને એકસો ભાગમાં વહેંચી, પછી તેમાંથી ૯૯ ભાગ પોતાના પાસે રાખ્યા અને માત્ર એક ભાગ ધરતી પર ઉતાર્યો. આ એ જ એક ભાગની બરકત છે, જેના કારણે જીવધારીઓ પરસ્પર એક-બીજા પર દયા કરે છે, ત્યાં સુધી કે જો એક જાનવર પોતાના બચ્ચા પરથી પોતાની ખરી ઉઠાવે છે, જેથી તેને હાનિ ન પહોંચે, તો એ પણ હકીકતમાં દયા અને કૃપાના એ જ ભાગની અસર છે. — બુખારી, મુસ્લિમ) પરંતુ જે વસ્તુ મનુષ્યને બીજા જીવધારીઓથી શ્રેષ્ઠ બનાવે છે, તે એ છે કે જે વ્યાપકતાંમની સાથે અલ્લાહના ગુણોનું પ્રતિબિંબ તેના પર નાખવામાં આવ્યું છે, તેનાથી કોઈ બીજા જીવધારીને આભૂષિત કરવામાં આવેલ નથી.

આ એક એવો સૂક્ષ્મ વિષય છે, જેને સમજવા માટે સહેજ પણ ભૂલ જો મનુષ્ય કરી નાખે, તો એ ભ્રમનો ભોગ બની શકે છે કે અલ્લાહના ગુણોમાંથી એક ભાગ પામવો ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)ના કોઈ અંશને પામી લેવા સમાન છે, જો કે ખુદાઈ આનાથી ખૂબ પર અને ઉચ્ચતર છે કે કોઈ જીવધારી તેનાથી લેશમાત્ર પણ કંઈ પામી શકે.

(૨૦) તુલના માટે કુર્આનની સૂર: બકરહ, રુકૂઅ-૪; સૂર: નિસા, આ. ૧૧૬-૧૨૬ તેમજ સૂર: આ'રાફ, આ. ૧૧-૨૫ નજરમાં રહે. તેના સાથે અમારી એ નોંધો પર એક દષ્ટિપાત કરી લેવામાં આવે, જે આ જગ્યાઓએ લખવામાં આવેલ છે.

مَعَ السَّجِدِينَ ﴿٣١﴾ قَالَ يَا بَلِيسُ مَا لَكَ إِلَّا تَكُونَ مَعَ السَّجِدِينَ ﴿٣٢﴾
 قَالَ لَمْ أَكُنْ لِأَسْجُدَ لِبَشَرٍ خَلَقْتَهُ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمِيمٍ مَسْنُونٍ ﴿٣٣﴾
 قَالَ فَاحْرُجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ ﴿٣٤﴾ وَإِنَّ عَلَيْكَ اللَّعْنَةَ إِلَى يَوْمِ
 الدِّينِ ﴿٣٥﴾ قَالَ رَبِّ فَأَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمٍ يُبْعَثُونَ ﴿٣٦﴾ قَالَ فَإِنَّكَ مِنَ
 الْمُنْظَرِينَ ﴿٣٧﴾ إِلَى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ ﴿٣٨﴾ قَالَ رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي
 لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَلَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ ﴿٣٩﴾ إِلَّا عِبَادَكَ
 مِنْهُمْ الْمُخْلِصِينَ ﴿٤٠﴾ قَالَ هَذَا صِرَاطٌ عَلَيَّ مُسْتَقِيمٌ ﴿٤١﴾

આખો ?” (૩૩) તેણે કહ્યું, “ મારું આ કામ નથી કે હું એ મનુષ્યને સિજદો કરું જેને તે કોહવાયેલી માટીના સૂકા ગારામાંથી પેદા કર્યો છે.” (૩૪) રબે કહ્યું, “ સારું, તું નીકળી જા અહીંથી, કેમ કે તું મરદૂદ (ધિક્કાર પામેલો) છે, (૩૫) અને હવે બદલાના દિવસ સુધી તારા ઉપર ફિટકાર છે.”^(૨૧) (૩૬) તેણે કહ્યું, “ મારા રબ ! આ જ વાત છે તો પછી મને એ દિવસ સુધી મહેતલ આપ, જ્યારે કે સૌ મનુષ્યોને બીજાવાર ઉઠાવવામાં આવશે.” (૩૭-૩૮) ફરમાવ્યું, “ સારું, તને મહેતલ આપવામાં આવે છે. એ દિવસ સુધી જેનો સમય અમને ખબર છે.” (૩૯-૪૦) તે બોલ્યો, “ મારા રબ ! જેવી રીતે તેં મને બહેકાવ્યો એવી જ રીતે હવે હું ધરતી પર તેમના માટે પ્રલોભનો પેદા કરીને તે સૌને બહેકાવી દઈશ,^(૨૨) સિવાય તારા એ બંદાઓને, જેમને તેં એમના પૈકી વિશિષ્ટ કરી લીધા હોય.” (૪૧) ફરમાવ્યું, “ આ માર્ગ છે જે સીધો મારા સુધી પહોંચે છે.”^(૨૩)

(૨૧) અર્થાત્ કયામત સુધી તારા પર ફિટકાર પડતી રહેશે. તે પછી જ્યારે બદલાનો દિવસ સ્થાપિત થશે તો તને તારી અવજ્ઞાઓની સજા આપવામાં આવશે.

(૨૨) અર્થાત્ જે રીતે તેં આ તુચ્છ અને નિમ્નસ્તરના પ્રાણીને સિજદો કરવાનો આદેશ આપીને મને વિવશ કરી દીધો કે તારો આદેશ ન માનું, એ જ રીતે હવે હું આ મનુષ્યો માટે દુનિયાને એવી પ્રલોભક બનાવી દઈશ કે આ સૌ તેનાથી ધોકો ખાઈને તારા અવજ્ઞાકારી બની જશે. બીજા શબ્દોમાં ઈબલીસના કહેવાનો મતલબ એ હતો કે હું ધરતીના જીવન અને તેની લિજ્જતો અને તેના ક્ષણિક લાભો અને હિતોને મનુષ્ય માટે એવા પ્રિય બનાવી દઈશ કે તેઓ ઉત્તરદાયિત્વ અને તેની જવાબદારીઓ અને આખિરતની પૂછપરછને ભૂલી જશે તેમજ સ્વયં તને પણ કાં તો ભુલાવી દેશે અથવા તને યાદ રાખવા છતાં તારા આદેશો વિરુદ્ધ કાર્ય કરશે.

(૨૩) મૂળ અરબી વાક્ય **لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ** પ્રયુક્ત થયું છે, જેના બે અર્થ હોઈ શકે છે. એક અર્થ એ જે અમે અનુવાદમાં વર્ણવ્યો છે અને બીજો અર્થ એ છે કે **لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ** (આ વાત બરાબર છે, હું પણ તેનો પાબંદ રહીશ.)

إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطٰنٌ إِلَّا مَن اتَّبَعَكَ مِنَ
الْغٰوِيْنَ ﴿١٣﴾ وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِيْنَ ﴿١٤﴾ لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ

અલ્લાહના આ આજ્ઞાઓને અનુસરણ કરીને, જે તારું કંઈ જોર ચાલશે નહીં. તારું જોર તો માત્ર એ બહેકી ગયેલા લોકો પર ચાલશે જેઓ તારું અનુસરણ કરે, (૧૩) અને એ સૌના માટે જહન્નમની સજાની ધમકી છે. (૧૪) આ જહન્નમ (જેનાથી ઈબલીસના અનુયાયીઓને ડરાવવામાં આવ્યા છે) તેના સાત દરવાજાઓ છે,

(૨૪) આ વાક્યના પણ બે અર્થ છે. એક એ, જે અનુવાદમાં અપનાવવામાં આવ્યો છે અને બીજો અર્થ એ કે મારા બંદાઓ (અર્થાત્ સામાન્ય મનુષ્યો) પર તને કોઈ અધિકાર પ્રાપ્ત નહીં હોય કે તું તેમને બળજબરીથી અવજાકારી બનાવી દે, અલબત્ત જે પોતે જ બહેકી ગયેલા હોય અને સ્વયં જ તારું પાલન કરવા ઈચ્છે, તેમને તારા માર્ગ પર જવા માટે છોડી દેવામાં આવશે; તેમને અમે બળજબરીથી તેનાથી રોકવાનો પ્રયત્ન નહીં કરીએ.

પહેલા અર્થની દૃષ્ટિએ વિષયનો સાર એ હશે કે, 'બંદગી (આજ્ઞાપાલન)ની રીત અલ્લાહ સુધી પહોંચવાનો સીધો માર્ગ છે. જે લોકો આ માર્ગને અપનાવી લેશે, તેમના પર શૈતાનનું જોર નહીં ચાલે, તેમને અલ્લાહ પોતાના માટે વિશિષ્ટ કરી લેશે, અને શૈતાન પોતે પણ એકરાર કરી ચૂક્યો છે કે તેઓ તેના ફંદામાં નહીં ફસાય. અલબત્ત જે લોકો પોતે બંદગીથી વિમુખ થઈને પોતાની સફળતા અને સૌભાગ્યનો માર્ગ ગૂમ કરી દેશે, તેઓ ઈબલીસના હાથ લાગી જશે, અને પછી જે-જે તરફ તેમને ફરેલ આપીને લઈ જવા માગશે, તેઓ તેના પાછળ ભટકતા અને દૂરથી દૂર નીકળતા ચાલ્યા જશે.

બીજા અર્થની દૃષ્ટિએ આ પ્રવચનનો સાર એ હશે કે શૈતાને મનુષ્યને બહેકાવવા માટે પોતાની કાર્ય-પદ્ધતિ એ બતાવી છે કે તે ધરતીના જીવનને તેમના માટે આકર્ષક બનાવીને તેમને અલ્લાહથી ગાફેલ અને બંદગીના માર્ગથી વિમુખ કરશે. અલ્લાહે આની પુષ્ટિ કરતાં ફરમાવ્યું કે આ શરત મેં માની લીધી, અને તેની સમજૂતી કરતાં એ વાત પણ સ્પષ્ટ કરી દીધી કે તને માત્ર ફરેલ કરવાનો જ અધિકાર આપવામાં આવી રહ્યો છે, એ અધિકાર આપવામાં આવી રહ્યો નથી કે તું હાથ પકડીને તેમને બળજબરીથી પોતાના માર્ગ તરફ ખેંચી લઈ જાય. શૈતાને પોતાની નોટિસથી એ બંદાઓને અલગ કર્યા જેમને અલ્લાહ પોતાના માટે વિશિષ્ટ કરી લે. આનાથી એ ભ્રમ પેદા થઈ રહ્યો હતો કે કદાચ અલ્લાહ કોઈ યોગ્ય કારણ વગર આમ જ જેને ઈચ્છશે વિશિષ્ટ કરી લેશે અને તે શૈતાનની પકડથી બચી જશે. અલ્લાહે એમ કહીને વાત સ્પષ્ટ કરી દીધી કે જે પોતે બહેકી ગયેલો હશે, તે તારું અનુસરણ કરશે. બીજા શબ્દોમાં જે બહેકી ગયેલો નહીં હોય, એ જ તારું પાલન નહીં કરે, અને એ જ અમારો એ વિશિષ્ટ બંદો હશે જેને અમે વિશિષ્ટરૂપે અમારો કરી લઈશું.

(૨૫) આ જગ્યાએ આ પ્રસંગ જે ઉદ્દેશ્ય માટે વર્ણવવામાં આવ્યો છે તેને સમજવા માટે જરૂરી છે કે પ્રસંગ અને સ્પષ્ટરૂપે સંદર્ભને પણ મનમાં બેસાડી લેવામાં આવે. પહેલા અને બીજા રુકૂઅના વિષય પર વિચાર કરવાથી એ વાત સ્પષ્ટરૂપે સમજામાં આવે છે કે વાણીના આ ક્રમમાં આદમ અને ઈબલીસનો આ પ્રસંગ વર્ણવવાનો ઉદ્દેશ્ય ઈન્કાર કરનારાઓને એ હકીકત પર સાવધાન કરવાનો છે કે તમે પોતાના હંમેશાના દુશ્મન શૈતાનના ફંદામાં ફસાઈ ગયા છો અને એ અધ:પતનમાં ગ્રસ્ત થતા જઈ રહ્યા છો, જેમાં તે પોતાના દ્વેષ-ભાવથી તમને ગ્રસ્ત કરવા ઈચ્છે છે. આનાથી વિપરીત, આ પથગંબર તમને તેના ફંદામાંથી કાઢીને એ ઉચ્ચતા તરફ લઈ જવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યો

لِكُلِّ بَابٍ مِّنْهُمْ جُزْءٌ مَّقْسُومٌ ﴿٤٧﴾ إِنَّ الْبُتِّيْنَ فِي جَنَّتٍ ﴿٤٨﴾
 وَعِيُونَ ﴿٤٩﴾ أَدْخُلُوهَا بِسَلَامٍ أَمِينٍ ﴿٥٠﴾ وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ
 مِّنْ غَلٍّ إِخْوَانًا عَلَى سُرُرٍ مُّتَقَابِلِينَ ﴿٥١﴾ لَا يَمَسُّهُمْ فِيهَا نَصَبٌ

દરેક દરવાજા માટે તેમાંથી એક ભાગ નિશ્ચિત કરી દેવામાં આવ્યો છે. ^(૨૬)(રુકૂઅ-૩) (૪૫-૪૬) આનાથી વિપરીત અલ્લાહથી ડરનારા લોકો ^(૨૭) ભાગો અને ઝરણાઓમાં હશે અને તેમને કહેવામાં આવશે કે “દાખલ થઈ જાઓ આમાં સલામતીપૂર્વક, કોઈ પણ ભય અને જોખમ વિના.” (૪૭) તેમના હૃદયોમાં જે થોડોઘણો પણ દોષ-ખામી અને કપટ હશે તેને અમે કાઢી નાખીશું. તેઓ એક-બીજાના ભાઈ-ભાઈ બનીને સામ-સામે આસનો પર બિરાજશે. (૪૮) ત્યાં તેમને કોઈ પરિશ્રમ કરવાની જરૂર નહીં પડે અને

છે, જે વાસ્તવમાં મનુષ્ય હોવાની હેસિયતે તમારી સ્વાભાવિક જગ્યા છે, પરંતુ તમે વિચિત્ર મૂર્ખ લોકો છો કે પોતાના શત્રુને મિત્ર અને પોતાના શુભેચ્છકને શત્રુ સમજી રહ્યા છો.

આના સાથે એ હકીકત પણ આ પ્રસંગથી તેમના પર સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે કે તમારા માટે નિજાત (મુક્તિ)નો માર્ગ કેવળ એક છે, અને તે અલ્લાહની બંદગી છે. આ માર્ગને છોડીને તમે જે માર્ગ પર પણ જશો, તે શૈતાનનો માર્ગ છે, જે સીધો જહન્નમ તરફ જાય છે.

ત્રીજી વાત, જે આ પ્રસંગ દ્વારા તેમને સમજાવવામાં આવી છે, એ છે કે પોતાની આ ભૂલના જવાબદાર તમે પોતે છો. શૈતાનનું કોઈ કામ તેનાથી વધારે નથી કે તે પ્રત્યક્ષ દુન્યવી જીવનથી તમને ધોકો આપીને તમને બંદગીના માર્ગથી હટાવવાની કોશિશ કરે છે. તેનાથી ધોકો ખાવો તમારું પોતાનું કાર્ય છે, જેની કોઈ જવાબદારી તમારા પોતાના સિવાય કોઈ બીજા પર નથી. (આની વધુ સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: ઈબ્રાહીમ, આ. ૨૨, નોંધ ૩૧)

(૨૬) જહન્નમના આ દરવાજાઓ એ પથભ્રષ્ટાઓ અને અવજ્ઞાઓની દૃષ્ટિએ છે, જેના પર ચાલીને વ્યક્તિ પોતાના માટે દોજખનો માર્ગ ખોલે છે, જેમ કે કોઈ વ્યક્તિ અનીશ્વરવાદના માર્ગથી દોજખ તરફ જાય છે, કોઈ શિક્ક (અનેકેશ્વરવાદ)ના માર્ગથી, કોઈ નિકાક (દંભ)ના માર્ગથી, કોઈ મનેચ્છાઓની ગુલામી, ફિસ્ક-વ-કુજૂર (અવજ્ઞા અને દુરાચાર)ના માર્ગથી, કોઈ અન્યાય, અત્યાચાર અને જીવધારીઓને સતાવવાના માર્ગથી, કોઈ પથભ્રષ્ટાના પ્રચાર અને કુફ (અધર્મ)ને સ્થાપિત કરવાના માર્ગથી તેમજ કોઈ નિર્લજ્જતા અને ભૂરાઈના માર્ગથી, જે વ્યક્તિની જે વિશેષતા વધારે ઉભરેલી હશે એ જ દૃષ્ટિથી જહન્નમ તરફ જવા માટે તેનો માર્ગ નિશ્ચિત હશે.

(૨૭) અર્થાત્ એ લોકો, જેઓ શૈતાનના અનુપાલનથી બચેલા રહ્યા હોય અને જેમણે અલ્લાહથી ડરીને તેનો ગુલામ બનીને જીવન વિતાવ્યું હોય.

(૨૮) અર્થાત્ નેક (સદાચારી) લોકોની વચ્ચે પરસ્પરની ગેરસમજોના આધારે દુનિયામાં જો કંઈક મનભેદ પેદા થઈ ગયો હશે તો જન્મતમાં પ્રવેશ કરતા સમયે તે દૂર થઈ જશે, અને તેમનાં હૃદય એક-બીજા તરફથી તદ્દન સાફ કરી દેવામાં આવશે. (વધારે સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: આ'રાફ, નોંધ ૩૨)

وَمَا هُمْ مِنْهَا بِمُخْرَجِينَ ﴿٧٨﴾ نَبِيِّ عِبَادِي آتَىٰ آتَا الْغَفُورِ
الرَّحِيمِ ﴿٧٩﴾ وَأَنَّ عَذَابِي هُوَ الْعَذَابُ الْأَلِيمُ ﴿٨٠﴾ وَنَبِيَّهُمْ عَنْ
ضَيْفٍ إِبْرَاهِيمَ ﴿٨١﴾ إِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلِّطْنَا قَالِ إِنَّا
مِنْكُمْ وَجَلُونَ ﴿٨٢﴾ قَالُوا لَا تَوْجَلْ إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلْمٍ عَلَيْمِ ﴿٨٣﴾

سَلِّطْنَا

ન તો તેમને ત્યાંથી કાઢવામાં આવશે. (૪૯) હે નબી ! મારા બંદાઓને ખબર આપી દો કે હું ઘણો માફ કરનાર અને દયાળુ છું, (૫૦) પરંતુ તેના સાથે મારી યાતના પણ અત્યંત પીડાકારી યાતના છે; (૫૧) અને એમને જરા ઈબ્રાહીમના મહેમાનોનો કિસ્સો સંભળાવો. (૫૨) જ્યારે તેઓ આવ્યા તેને ત્યાં અને કહ્યું, “સલામ થાય તમારા પર !” તો એણે કહ્યું, “અમને તમારાથી ડર લાગે છે.” (૫૩) તેમણે જવાબ આપ્યો, “ડરો નહીં, અમે તમને એક ખૂબ સમજુ દીકરાની ખુશખબર આપીએ છીએ.” (૫૪)

(૨૯) આની સમજૂતી એ હદીસથી થાય છે, જેમાં નબી સલ્લ. એ સમાચાર આપ્યા છે કે ان تصحوا ولا ان تصحوا ولا ان تصحوا (જમતીઓને કહી દેવામાં આવશે કે હવે તમે હંમેશા સ્વસ્થ રહેશો, કદી બીમાર નહીં પડો, અને હવે તમે હંમેશા જીવિત રહેશો, કદી તમને મૃત્યુ નહીં આવે, અને હવે તમે હંમેશા યુવાન રહેશો, કદી તમને ઘડપણ નહીં આવે, અને હવે તમે હંમેશા અહીં જ રહેશો, કદી ક્યૂ કરવાની તમને જરૂર નહીં પડે.) આની વધારે સ્પષ્ટતા એ આંચતો અને હદીસોથી થાય છે, જેમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે જન્મતાં મનુષ્યને પોતાના ખાવા-પીવા અને પોતાની જરૂરતો ઉપલબ્ધ કરવા માટે કોઈ પરિશ્રમ નહીં કરવો પડે, બધું જ તેને કોઈપણ શ્રમ અને કષ્ટ વગર મળશે.

(૩૦) અહીં હજરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. અને તેમના પછી તરત જ હજરત લૂત અલૈ.ની કોમનો કિસ્સો જે હેતુથી સંભળાવવામાં આવી રહ્યો છે, તેને સમજવા માટે આ સૂર:ની આરંભિક આયતોને દષ્ટિ સમક્ષ રાખવાની જરૂર છે. આંચતો ૭-૮ માં મક્કાના કાફિરોનું એ કથન નોંધવામાં આવ્યું છે કે તેઓ નબી સલ્લ.ને કહેતા હતા કે “જો તમે સાચા નબી છો તો અમારા સામે ફરિશ્તાઓને લઈ કેમ આવતા નથી?” આનો સંક્ષિપ્ત ઉત્તર ત્યાં માત્ર એટલું કહીને છોડી દેવામાં આવ્યો હતો કે, “ફરિશ્તાઓને અમે આમ જ નથી ઉતારી દેતા, તેમને તો જ્યારે અમે મોકલીએ છીએ, સત્યની સાથે મોકલીએ છીએ.” હવે આનો વિસ્તૃત ઉત્તર અહીં આ બંને કિસ્સાઓના રૂપમાં આપવામાં આવી રહ્યો છે. અહીં તેમને બતાવવામાં આવી રહ્યું છે કે એક ‘સત્ય’ તો એ છે, જેને લઈને ફરિશ્તાઓ ઈબ્રાહીમ અલૈ.ની પાસે આવ્યા હતા અને બીજું ‘સત્ય’ એ છે જેને લઈને તેઓ હજરત લૂત અલૈ.ની કોમની પાસે પહોંચ્યા હતા. હવે તમે સ્વયં જોઈ લો કે તમારા પાસે આમાંથી કયું સત્ય લઈને ફરિશ્તાઓ આવી શકે છે? સ્પષ્ટ છે કે ઈબ્રાહીમવાળા ‘સત્ય’ને યોગ્ય તો તમે નથી. હવે શું એ ‘સત્ય’ની સાથે ફરિશ્તાઓને બોલાવવા માંગો છો, જેને લઈને તેઓ હજરત લૂત સલ્લ.ની કોમના ત્યાં પહોંચ્યા હતા?

(૩૧) તુલના માટે જુઓ, સૂર: હૂદ, આ. ૭૦-૮૩ નોંધ સહિત.

(૩૨) અર્થાત્ હજરત ઈસ્હાક અલૈ.ના જન્મની ખુશખબર, જેમ કે સૂર: હૂદમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

قَالَ أَبَشِّرْهُم بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ ﴿٥٣﴾ قَالُوا
 بِشِّرْ نَا بِالْحَقِّ فَلَا تَكُن مِّنَ الْقٰنِطِيْنَ ﴿٥٤﴾ قَالَ وَمَنْ يَّقْنُظُ مِنْ
 رَّحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ ﴿٥٥﴾ قَالَ فَمَا خَطْبُكُمْ أَيُّهَا الْمُرْسَلُونَ ﴿٥٦﴾
 قَالُوا إِنَّا أُرْسِلْنَا إِلَىٰ قَوْمٍ مُّجْرِمِينَ ﴿٥٧﴾ إِلَّا آلَ لُوطٍ إِنَّا
 لَمُنَجِّوهُمْ أَجْمَعِينَ ﴿٥٨﴾ إِلَّا امْرَأَتَهُ قَدَرْنَا ۗ إِنَّا لَمِنَ الْغٰثِرِينَ ﴿٥٩﴾
 فَلَمَّا جَاءَ آلَ لُوطٍ الْمُرْسَلُونَ ﴿٦٠﴾ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ مُّنْكَرُونَ ﴿٦١﴾

(૫૪) ઇબ્રાહીમે કહ્યું, “શું તમે આ ઘડપણમાં મને સંતાનની સૂચના આપો છો? થોડું વિચારો તો ખરા, આ કેવી સૂચના તમે મને આપી રહ્યા છો?” (૫૫) તેમણે-જવાબ આપ્યો “અમે તમને સાચી શૂભ-સૂચના આપી રહ્યા છીએ, તમે નિરાશ ન થાઓ.” (૫૬) ઇબ્રાહીમે કહ્યું, “પોતાના રબની કૃપાથી નિરાશ તો પથબ્રહ્મ લોકો જ થતા હોય છે.” (૫૭) પછી ઇબ્રાહીમે પૂછ્યું, “હે અલ્લાહના મોકલેલાઓ ! એ અભિયાન શું છે, જેના માટે તમે લોકો અહીં પધાર્યા છો?” (૫૮) તેઓ બોલ્યા, “અમે એક ગુનેગાર કોમ તરફ મોકલવામાં આવ્યા છીએ.” (૫૯) (૫૯-૬૦) કેવળ લૂતના કુટુંબીજનો તેમાં અપવાદ છે, તે બધાને અમે બચાવી લઈશું, સિવાય તેની પત્નીના જેના માટે (અલ્લાહ ફરમાવે છે કે) અમે નિર્મિત કરી દીધું છે કે તે પાછળ રહી જનારાઓમાં સામેલ રહેશે.” (રુકૂઅ-૪) (૬૧-૬૨) પછી જયારે આ ફરિશ્તાઓ લૂતને ત્યાં પહોંચ્યા (૬૩) તો તેણે કહ્યું, “તમે લોકો અજાણ્યા લાગો છો.” (૬૪)

(૩૩) હઝરત ઇબ્રાહીમ અલૈ.ના પ્રશ્નથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ફરિશ્તાઓનું માનવ-રૂપમાં આવવું હંમેશા અસાધારણ પરિસ્થિતિમાં જ થતું હોય છે અને કોઈ મોટું અભિયાન જ હોય છે, જેના પર તેમને મોકલવામાં આવે છે.

(૩૪) આ સંક્ષિપ્ત સંકેત સ્પષ્ટરૂપે બતાવી રહ્યો છે કે હઝરત લૂત અલૈ.ની કોમના ગુનાઓનું કાટલું તે વખતે એટલું ભરાઈ ગયું હતું કે હઝરત ઇબ્રાહીમ અલૈ. જેવા સચેત વ્યક્તિની સામે તેમનું નામ લેવાની જરા પણ જરૂર નહોતી. બસ ‘એક ગુનેગાર કોમ’ કહી દેવું તદ્દન પર્યાપ્ત હતું.

(૩૫) તુલના માટે જુઓ, સૂર: આ’રાફ, આ. ૭૩-૮૪ અને સૂર: હૂદ, આ. ૭૦-૮૩.

(૩૬) અહીં આવાત અત્યંત સંક્ષિપ્તમાં કહેવામાં આવી છે. સૂર: હૂદમાં આનું વિવરણ એ આપવામાં આવ્યું છે કે આ લોકોના આવવાથી હઝરત લૂત અલૈ. ખૂબ જ ગભરાઈ ગયા અને તેમનું દિલ ખૂબ જ તંગ થઈ ગયું અને તેમને જોતા વેંત પોતાના દિલમાં કહેવા લાગ્યા કે આજે ખૂબ કઠિન સમય આવી ગયો છે. આ ગભરાટનું કારણ, જે કુર્આનના વર્ણનથી સંકેતમાં અને રિવાયતોથી સ્પષ્ટ જણાય છે, એ છે કે આ ફરિશ્તાઓ અત્યંત સુંદર કિશોરોના રૂપમાં લૂત અલૈ.ના ત્યાં પહોંચ્યા હતા અને તેઓ પોતાની કોમની બદમાશીને જાણતા હતા, તેથી આપ ખૂબ પરેશાન થયા કે આવેલા મહેમાનોને પાછા મોકલી શકાતા નથી અને તેમને એ બદમાશોથી બચાવવા પણ મુશ્કેલ છે.

قَالُوا بَلْ جُنُنُكَ بِمَا كَانُوا فِيهِ يَمْتَرُونَ ﴿١٣﴾ وَآتَيْنَكَ بِالْحَقِّ
 وَإِنَّا لَصَادِقُونَ ﴿١٤﴾ فَأَسْرِ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ وَاتَّبِعْ
 أَدْبَارَهُمْ وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ وَامْضُوا حَيْثُ
 تُؤْمَرُونَ ﴿١٥﴾ وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَلِكَ الْأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هُوَلَاءِ
 مَقْطُوعٌ مُصْبِحِينَ ﴿١٦﴾ وَجَاءَ أَهْلَ الْبَدْيَيْنَةِ يَسْتَبْشِرُونَ ﴿١٧﴾ قَالَ
 إِنَّ هُوَلَاءِ ضِيفَىٰ فَلَا تَفْضَحُونِ ﴿١٨﴾ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَلَا تَخْزُونِ ﴿١٩﴾

(૬૩) તેમણે જવાબ આપ્યો, “નહીં, બલ્કે અમે એ જ વસ્તુ લઈને આવ્યા છીએ, જેના આવવા વિષે આ લોકો શંકા કરી રહ્યા હતા. (૬૪) અમે તમને સાચું કહીએ છીએ કે અમે સત્યની સાથે તમારા પાસે આવ્યા છીએ, (૬૫) આથી હવે તમે થોડી રાત બાકી હોય ત્યારે પોતાના કુટુંબીજનોને લઈને નીકળી જાઓ અને પોતે તેમના પાછળ-પાછળ ચાલો. (૬૬) તમારામાંથી કોઈ પાછળ ફરીને ન જુએ. (૬૬) બસ, સીધા ચાલ્યા જાઓ, જે તરફ જવાનો તમને આદેશ આપવામાં આવી રહ્યો છે.” અને તેને અમે અમારો નિર્ણય પહોંચાડી દીધો કે સવાર પડતાં સુધી આ લોકોના જડમૂળ કાપી નાખવામાં આવશે. (૬૭) એવામાં શહેરના લોકો આનંદવિભોર થઈને લૂતનાં ઘરે ચઢી આવ્યા. (૬૮) લૂતે કહ્યું, “ભાઈઓ! આ મારા મહેમાનો છે, મારી ફજેતી ન કરો, (૬૯) અલ્લાહથી ડરો, મને અપમાનિત ન કરો.”

(૩૭) અર્થાત્ એ ઉદ્દેશ્યથી પોતાના ઘરવાળાઓની પાછળ ચાલો કે તેમાંથી કોઈ રોકાવા ન પામે.

(૩૮) આનો એ અર્થ નથી કે પલટીને જોતાં જ તમે પથ્થરના બાંની જશો, જેમ કે બાઈબલમાં વર્ણન છે, બલ્કે આનો અર્થ એ છે કે પાછળના અવાજો અને શોરબકોર સાંભળીને તમાશો જોવા માટે ઊભા ન થઈ જજો. આ ન તો તમાશો જોવાનો સમય છે અને ન ગુનેગાર કોમના વિનાશ પર આંસુઓ વહાવવાનો. એક પણ પંજા જો તમે યાતનો પ્રસ્ત કોમના ક્ષેત્રમાં શ્વાસ લઈ લીધો, તો અસંભવ નથી કે તમને પણ આ વિનાશની વર્ષાથી કંઈક નુકસાન પહોંચી જાય.

(૩૯) આનાથી અનુમાન કરી શકાય છે કે એ કોમનું દુષ્ચરિત્ર કઈ સીમા સુધી પહોંચી ચૂક્યું હતું. વસ્તીના એક વ્યક્તિના ત્યાં અમુક સુંદર મહેમાનોનું આવી જવું એ વાત માટે પર્યાપ્ત હતું કે તેના ઘર પર લર્કગાઓની એક ભીડ દોડી પડે અને ખુલ્લુંખુલ્લા તેઓ તેનાથી માંગ કરે કે પોતાના મહેમાનોને કુર્મ માટે અમારા હવાલે કરી દો. તેમની આખી વસ્તીમાં કોઈ એવો વ્યક્તિ બાકી રહ્યો નહોતો, જે આ હરકતો વિરુદ્ધ અવાજ ઉઠાવતો અને ન તેમની કોમમાં કોઈ નૈતિક ચેતના શેષ રહી જવા પામી હતી, જેનાથી લોકોને ખુલ્લુંખુલ્લા આ અતિરેકો કરતાં કોઈ શરમનો અનુભવ થતો. હઝરત લૂત અલૈ. જેવા પાવન અને પવિત્ર વ્યક્તિ અને નૈતિક શિક્ષા આપવાવાળાના ઘર પર પણ જ્યારે બદમાશોનો હુમલો આવી નિડરતાની સાથે થઈ શકતો હતો, તો અનુમાન લગાવી શકાય છે કે સામાન્ય માણસોની સાથે એ વસ્તીઓમાં શું-શું થઈ રહ્યું હશે.

قَالُوا أَوَلَمْ نَنْهَكَ عَنِ الْعَالِيَيْنَ ﴿٦٠﴾ قَالَ هَؤُلَاءِ بَنَاتِي إِنْ كُنْتُمْ
 فَعِلِينَ ﴿٦١﴾ لَعَنُوكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْبَهُونَ ﴿٦٢﴾ فَأَخَذْتَهُمُ
 الصَّيْحَةَ مُشْرِقِينَ ﴿٦٣﴾ فَجَعَلْنَا عَالِيَهَا سَافِلَهَا وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ
 حِجَارَةً مِّن سِجِّيلٍ ﴿٦٤﴾ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْمُتَوَسِّمِينَ ﴿٦٥﴾

તેઓ બોલ્યા, “ શું અમે વારંવાર તમને મનાઈ નથી કરી ચૂક્યા કે આખી દુનિયાના ઠેકેદાર ન બનો?” (૭૧) લૂતે (વિવશ થઈને) કહ્યું, “જો તમને કંઈ કરવું જ હોય તો આ મારી પુત્રીઓ મોજૂદ છે.” (૭૨) તારા પ્રાણના સોગંદ, હે નબી! તે વખતે તેમના પર જાણે એક નશો છવાયેલો હતો જેમાં તેઓ પોતાની સીમા વટાવી રહ્યા હતા. (૭૩) છેવટે પોહ ફાટતાં જ તેમને એક ભયંકર ધડાકાએ આવી ઝડપી લીધા (૭૪) અને અમે તે વસ્તીને ઉપર-તળે કરીને મૂકી દીધી અને તેમના ઉપર પાકેલી માટીના પથ્થરોની વર્ષા વરસાવી દીધી. (૭૫) આ કિસ્સામાં મોટી નિશાનીઓ છે એ લોકો માટે જેઓ સૂઝ-બૂઝ રાખનારા છે,

આની સમજૂતી સૂર: હૂદની નોંધ ૮૭માં કરવામાં આવી ચૂકી છે. અહીં માત્ર એટલો સંકેત પર્યાપ્ત છે કે આ શબ્દો એક સજ્જન વ્યક્તિની જીભ પર એવા સમયે આવ્યા છે, જ્યારે કે તે તદ્દન તંગ આવી ચૂક્યો હતો અને બદમાશ લોકો તેની બધી ફરિયાદો અને આર્તનાદોથી બેપરવા થઈને તેના મહેમાનો પર તૂટી પડી રહ્યા હતા — આ પ્રસંગે એક વાતને સ્પષ્ટ કરી દેવી જરૂરી છે. સૂર: હૂદમાં ઘટના જે ક્રમથી વર્ણવવામાં આવી છે, તેમાં એ સ્પષ્ટતા છે કે હઝરત લૂત અલૈ.ને બદમાશોના આ હુમલા સુધી ખબર નહોતી કે તેમનાં મહેમાનો વાસ્તવમાં ફરિશ્તા છે, તેઓ ત્યાં સુધી એ જ સમજી રહ્યા હતા કે આ અમુક મુસાફર છોકરાઓ છે, જેઓ તેમના ત્યાં આવીને રોકાયા છે. તેમણે પોતાના ફરિશ્તા હોવાની હકીકત એ સમયે ખોલી, જ્યારે બદમાશોની ભીડ મહેમાનોના નિવાસ-સ્થાન પર દોડી પડી અને હઝરત લૂત અલૈ.એ તડપીને ફરમાવ્યું, “કદાચ, મને તમારો સામનો કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત હોત અથવા મારો કોઈ સહારો હોત, જેની હું સહાયતા લેતો.” આના પછી ફરિશ્તાઓએ તેમને કહ્યું કે હવે તમે પોતાના ઘરવાળાઓને લઈને અહીંથી નીકળી જાઓ અને અમને આમનાથી નિપટવા માટે છોડી દો. ઘટનાઓના આ ક્રમને દષ્ટિમાં રાખવાથી સંપૂર્ણ અંદાજ આવી શકે છે કે હઝરત લૂત અલૈ.એ આ શબ્દો કઈ કઠિન ઘડીમાં વિવશ થઈને કહ્યા હતા. આ સૂર:માં ઘટનાઓને ક્રમવાર વર્ણવવામાં આવી રહી નથી, બલ્કે એ વિશેષ પાસાને મુખ્યરૂપે સ્પષ્ટ કરવું અભિપ્રેત છે જેને મનમાં બેસાડવા માટે જ આ કિસ્સો અહીં નોંધવામાં આવ્યો છે, તેથી એક સામાન્ય વાચકને અહીં એ ભ્રમ ઊભો થાય છે કે ફરિશ્તાઓ શરૂઆતમાં પોતાનો પરિચય હઝરત લૂત અલૈ.ને આપી ચૂક્યા હતા અને હવે પોતાના મહેમાનોની આબરૂ બચાવવા માટે તેમની આ બધી ફરિયાદો અને આર્તનાદો માત્ર એક નાટકીય શૈલીની હતી.

(૪૧) આ પાકેલી માટીના પથ્થરો, સંભવ છે કે ઉલ્કા-પિંડ જેવાં હોય અને એ પણ સંભવ છે કે જ્વાળામુખીય વિસ્ફોટકો (Volcanic Eruption)ના કારણે જમીનથી નીકળીને ઉડ્યા હોય અને પછી તેમના પર વરસાદની જેમ વરસી ગયા હોય અને એ પણ સંભવ છે કે કોઈ તીવ્ર આંધીએ આ પથ્થરમારો કર્યો હોય.

وَإِنَّهَا لَيْسَ لَهَا مُمْقِنٌ ۝٤١ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ ۝٤٢ وَإِنْ كَانَ
 أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ لَظَالِمِينَ ۝٤٣ فَانْتَقَبْنَا مِنْهُمْ ۝٤٤ وَإِنَّهَا لِبِأَمَامٍ مُّبِينٍ ۝٤٥
 وَلَقَدْ كَذَّبَ أَصْحَابُ الْحِجْرِ الْمُرْسَلِينَ ۝٤٦ وَأَتَيْنَهُمْ آيَاتِنَا فَكَانُوا
 عَنْهَا مُعْرِضِينَ ۝٤٧ وَكَانُوا يَتَحَتُّونَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا أَمِينِينَ ۝٤٨

જાહેર રસ્તા પર સ્થિત છે. (૭૬-૭૭) અને તે વિસ્તાર (જ્યાં આ કિસ્સો બન્યો હતો) જાહેર રસ્તા પર સ્થિત છે. (૭૮-૭૯) અને એકાવાળા (૭૯) અત્યાચારી હતા, તો જોઈ લોકે અમે પણ તેમનાથી બદલો લીધો અને આ બંને કોમોના ઉજ્જડ પ્રદેશો ખુલ્લા માર્ગ પર આવેલા છે. (૮૦) હિજર (૮૦) ના લોકો પણ રસૂલોને ખોટા ઠેરવી ચૂક્યા છે. (૮૧) અમે અમારી આયતો તેમના પાસે મોકલી, અમારી નિશાનીઓ તેમને દેખાડી, પરંતુ તેઓ બધાની અવગણના કરતા રહ્યા. (૮૨) તેઓ પર્વતો કોતરી-કોતરીને મકાનો બનાવતા હતા અને પોતાની જગ્યાએ તદ્દન નિર્ભિક અને નિશ્ચિંત હતા.

(૪૨) અર્થાત્ હિજાઝ (મક્કાનો આસપાસના પ્રદેશ)થી શામ (સીરિયા) અને ઈરાકથી મિસર (ઈજિપ્ત) જતાં આ નાશ પામેલ ક્ષેત્ર આવેલ છે, અને સામાન્ય રીતે કાફલાઓના લોકો વિનાશની એ નિશાનીઓને જુએ છે, જે આ સમગ્ર ક્ષેત્રમાં આ જ સુધી દેખાય છે. આ ક્ષેત્ર મૃતસાગર (Dead Sea)ના પૂર્વ અને દક્ષિણમાં સ્થિત છે, અને મુખ્યરૂપે તેના દક્ષિણ ભાગ વિશે ભૂગોળશાસ્ત્રીઓનું કહેવું છે કે આ જગ્યા એટલી નિર્જન અને અવાવરી છે, જેનું દષ્ટાંત ધરતી પર ક્યાંય બીજે જોવા મળ્યું નથી.

(૪૩) અર્થાત્ હજરત શુઅેબ અલૈ.ની કોમના લોકો. એ કોમનું નામ 'બની મદયાન' (Midianites) હતું. મદયાન તેમની રાજધાનીને પણ કહેતા હતા અને તેમના સમગ્ર પ્રદેશને પણ. રહું એકા, તો આ તબૂકનું પ્રાચીન નામ હતું. આ શબ્દનો અર્થ ઘનઘોર જંગલ છે. આજકાલ 'એકા' એક પહાડી વહેણા (ઝરણા)નું નામ છે, જે 'જબલુલ્-લૌઝ'થી 'અફલ' ખાડીમાં આવીને પડે છે.

(૪૪) મદયાન અને એકાવાળાઓનું ક્ષેત્ર પણ હિજાઝથી પેલેસ્ટાઈન અને સીરિયા જતા રસ્તામાં આવે છે.

(૪૫) આ સમૂહ કોમની રાજધાની હતી અને તેના ખંડેરો મદીનાના ઉત્તર-પશ્ચિમમાં વર્તમાન શહેર 'અલ-ઉલા'થી અમુક માઈલ દૂર આવેલ છે. મદીનાથી તબૂક જતાં આ જગ્યા મુખ્ય માર્ગ પર મળે છે અને કાફલાઓ આ ખીણમાં થઈને પસાર થાય છે, પરંતુ નબી સલ્વ.ના આદેશ અનુસાર કોઈ અહીં થોભતું નથી. આઠમી સદી હિજરીમાં ઈબ્ને બતૂતા હજની યાત્રાએ જતાં અહીં પહોંચ્યો હતો. તે લખે છે કે, "અહીં લાલ રંગના પહાડોમાં સમૂહ કોમની ઈમારતો આવેલી છે, જે તેમણે પર્વતોને કાપી-કાપીને તેના અંદર બનાવી હતી. ઊનના વેલ-બુકાઓ હજુ પણ એટલા તાજા છે, જાણે આજે બનાવેલા હોય ! આ મકાનોમાં અત્યારે પણ સડેલાં-કોહવાયેલાં માનવ-હાડકાઓ પડેલા મળે છે." (અને વધુ વિગત માટે જુઓ, સૂર: આ'રાફ, નોંધ ૫૭)

فَأَخَذْتَهُمُ الصَّيْعَةَ مُصْبِحِينَ ﴿٧٤﴾ فَمَا أَغْلَىٰ عَنْهُمْ مَّا كَانُوا
يَكْسِبُونَ ﴿٧٥﴾ وَمَا خَلَقْنَا السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا
بِالْحَقِّ ۗ وَإِنَّ السَّاعَةَ لَأْتِيَةٌ فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَبِيلِ ﴿٧٦﴾ إِنَّ
رَبَّكَ هُوَ الْخَلْقُ الْعَلِيمُ ﴿٧٧﴾ وَلَقَدْ آتَيْنَكَ سَبْعًا مِّنَ الْمَثَانِي

(૮૩-૮૪) છેવટે એક ભયંકર ધડાકાએ તેમને સવાર થતાં આવી ઝડપ્યા અને તેમની કમાણી તેમના કોઈ કામ ન આવી. (૭૬) (૮૫) અમે ધરતી અને આકાશોને અને તે બધામાં મોજૂદ તમામ વસ્તુઓને સત્ય સિવાય અન્ય કોઈ આધાર પર પેદા કરેલ નથી, (૭૭) અને નિર્ણયની વડી ચોક્કસ આવવાની છે. તો હે નબી! તમે (આમની ઘૃષ્ટતાઓ પર) સજજનતા પૂર્વક ક્ષમાથી કામ લો. (૮૬) નિ:શંક, તમારો રબસૌની સર્જક છે અને બધું જ જાણે છે. (૮૭) અમે તમને સાત એવી આયતો આપી છે જે વારંવાર પુનરાવર્તનને લાયક છે, (૭૯)

(૪૬) અર્થાત્ તેમના એ પથ્થરના મકાનો, જે તેમણે પહાડોને કાપી-કાપીને તેમના અંદર બનાવ્યા હતા, તેમની જરા પણ રક્ષા કરી ન શક્યા.

(૪૭) આ વાત નબી સલ્લ.ના સંતોષ અને સાંત્વના માટે ફરમાવવામાં આવી રહી છે. આનો અર્થ એ છે કે અત્યારે પ્રત્યક્ષમાં અસત્યનું જે વર્ચસ્વ તમે જોઈ રહ્યા છો અને સત્યના માર્ગમાં જે મુશ્કેલીઓ અને આપત્તિઓનો તમને સામનો કરવો પડી રહ્યો છે, તેનાથી ગભરાવ નહીં. આ એક હંગામી સ્થિતિ છે, સ્થાયી અને હંમેશા રહેવાવાળી સ્થિતિ નથી, એટલા માટે કે ધરતી અને આકાશની આ આખી વ્યવસ્થાનું નિર્માણ સત્ય પર થયું છે, ન કે અસત્ય પર. સૃષ્ટિની પ્રકૃતિ સત્યથી સુમેળ અને સુસંગતતા રાખે છે, ન કે અસત્યથી. તેથી અહીં જો સ્થિરતા-દૃઢતા, સ્થાયીત્વ અને નિત્યતા છે તો સત્ય માટે છે, ન કે અસત્ય માટે. (વિગત માટે જુઓ, સૂર: ઇબ્રાહીમ, નોંધ ૨૫, ૨૬, ૩૫-૩૬)

(૪૮) અર્થાત્ સર્જનહાર હોવાની હેસિયતે તે પોતાની સૃષ્ટિ પર સંપૂર્ણ વર્ચસ્વ અને કબજો ધરાવે છે. તેણે પેદા કરેલ કોઈ પ્રાણીમાં એ શક્તિ નથી કે તેની પકડથી બચી શકે, અને તેના સાથે તે પૂરેપૂરી ખબર રાખવાવાળો પણ છે. જે કંઈ આ લોકોની સુધારણા માટે તમે કરી રહ્યા છો, તેને પણ તે જાણે છે અને જે યુક્તિઓથી આ લોકો તમારા સુધારણાના પ્રયત્નોને નિષ્ફળ બનાવવાની કોશિશ કરી રહ્યા છે, તેની પણ તેને જાણકારી છે. તેથી તમારે ગભરાવાની અને અધીરાબનવાની જરૂર નથી. નિશ્ચિત રહો કે સમય આવ્યે બરાબર ન્યાય અનુસાર કેંસલો ચૂકાવી દેવામાં આવશે.

(૪૯) અર્થાત્ સૂર: ફાતિહાની આયતો. જો કે કેટલાક લોકોએ આનાથી તાત્પર્ય એ સાત મોટી-મોટી સૂર:ઓ પણ લીધી છે, જેમાં બસો આયતો છે, અર્થાત્ સૂર: અલ-બકરહ, આલે ઇમરાન, અન્-નિસા, અલ-માઈદા, અલ-અન્-આમ, અલ-આ'રાફ અને યૂનુસ કે અલ-અન્ફાલ કે અત્-તૌબા. પરંતુ પૂરોગામી મોટા આલિમોની બહુમતી એ વાત પર સંમત છે કે આનાથી સૂર: ફાતિહા જ અભિપ્રેત છે, બલ્કે ઇમામ બુખારી રહ.એ બે 'મરફૂઅ'* રિવાયતો પણ આ વાતના પુરાવારૂપે રજૂ કરી છે કે સ્વયં નબી સલ્લ.એ **سبع من المثاني** (સાત વારંવાર દોહરાવવામાં આવતી આયતો)થી તાત્પર્ય સૂર: ફાતિહા બતાવેલ છે.

* કોઈ સહાબી રસૂલુલ્લાહ સલ્લ.નું નામ લઈને હદીસ વર્ણવે તે હદીસને 'મરફૂઅ' હદીસ કહે છે.

وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ ﴿٥٧﴾ لَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِ
 أَزْوَاجًا مِنْهُمْ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ
 لِلْمُؤْمِنِينَ ﴿٥٨﴾ وَقُلْ إِنِّي أَنَا النَّذِيرُ الْمُبِينُ ﴿٥٩﴾ كَمَا أَنزَلْنَا

અને તમને મહાન કુઆન પ્રદાન કર્યું છે. ^(૫૭) (૮૮) તમે દુનિયાની એ દોલત તરફ આંખ ઉઠાવીને પણ ન જુઓ, જે અમે તેમના પૈકી જુદા-જુદા પ્રકારના લોકોને આપી રાખી છે, અને ન તેમની સ્થિતિ જોઈને મનોમન દુઃખી થાઓ. ^(૫૮) તેમને છોડીને ઈમાન લાવનારાઓ તરફ ઝુકો (૮૯) અને (ન માનનારાઓને) કહી દો, “હું તો સ્પષ્ટપણે સચેત કરનાર છું.” (૯૦-૯૧) આ એ જ પ્રકારની ચેતવણી છે, જેવી અમે તે

(૫૦) આ વાત નબી સલ્લ. અને આપના સાથીઓના સંતોષ અને સાંત્વના માટે ફરમાવવામાં આવી છે. એક સમય એ હતો, જ્યારે નબી સલ્લ. અને આપના સાથીઓ સૌ નિર્ધનતામાં ગ્રસ્ત હતા. નુબૂલ્લતના કામોની ભારે જવાબદારીઓ સંભાળતા જ નબી સલ્લ. નો વેપાર લગભગ સમાપ્ત થઈ ચૂક્યો હતો અને હઝરત ખદીજા રદિ. ની મૂડી પણ દસ-બાર વર્ષની મુદતમાં સમાપ્ત થઈ ચૂકી હતી. મુસલમાનોમાંથી અમુક કિશોરાવસ્થાના નવયુવાનો હતા જેમને ઘરોમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હતા, કેટલાક ઉઘમી અને વેપારીઓ હતા જેમનાં કારોબાર આર્થિક બહિષ્કારની નિરંતર મારથી તદ્દન બેસી ગયા હતા અને કેટલાક બિચારા પહેલાથી જ ગુલામ અને ગરીબ હતા જેમની કોઈ આર્થિક હેસિયત નહોતી. આના પર વધારે એ કે નબી સલ્લ. સહિત તમામ મુસલમાનો મક્કા અને આસપાસની વસ્તીઓમાં અત્યંત દમન અને ત્રાસનું જીવન જીવી રહ્યા હતા. દરેક બાજુથી મહેણા-ટોણા સાંભળવા પડતા હતા, દરેક જગ્યાએ અપમાન, અનાદર અને ઉપહાસનું લક્ષ્ય બનેલા હતા. માનસિક અને આધ્યાત્મિક તકલીફોની સાથે શારીરિક પીડાઓથી પણ કોઈ બચેલું રહ્યું નહોતું. બીજા બાજુ કુરૈશના સરદારો દુનિયાની ને'મતોથી માલામાલ અને દરેક પ્રકારની સમૃદ્ધિમાં મગ્ન હતા. આ પરિસ્થિતિઓમાં ફરમાવવામાં આવી રહ્યું છે કે તમે હતોત્સાહ કેમ થાઓ છો, તમને તો અમે એ પૂંજ આપી છે જેની સરખામણીમાં દુનિયાની બધી ને'મતો તુચ્છ છે. ગર્વ કરવા યોગ્ય તમારી આ નૈતિક અને બૌદ્ધિક પૂંજ છે, ન કે એ લોકોની ભૌતિક ધનદોલત, જે જાત-જાતની હરામ રીતોથી કમાઈ રહ્યા છે અને ભાત-ભાતના હરામ માર્ગોમાં આ કમાણીને ઉડાવી રહ્યા છે, અને છેવટે તેઓ તદ્દન નિર્ધન અને કંગાળ બનીને પોતાના રબની સામે હાજર થવાના છે.

(૫૧) અર્થાત્ તેમની આ દશા પર દુઃખી ન થાઓ કે પોતાના શુભેચ્છકને શત્રુ સમજી રહ્યા છે અને પોતાની પથબ્રષ્ટતાઓ અને નૈતિક બૂરાઈઓને પોતાની ખૂબીઓ સમજી રહ્યા છે, સ્વયં એ રસ્તા પર જઈ રહ્યા છે અને પોતાની આખી કોમને તેના પર લઈ જઈ રહ્યા છે, જેનું નિશ્ચિત પરિણામ વિનાશ છે; અને જે વ્યક્તિ આને સલામતીનો માર્ગ બતાવી રહ્યો છે, તેની સુધારણાની કોશિશોને નિષ્ફળ બનાવવા માટે એડીઓટીનું જોર લગાવી દે છે.

عَلَى الْمُتَسِّبِينَ ۝ الَّذِينَ جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِينَ ۝ ۹۱ فَوَرَبِّكَ
لَنَسْأَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ ۝ ۹۲ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ ۝ ۹۳ فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ ۝

શબ્દોના અર્થો અને વાક્યોના અર્થો સમજાવવા માટે આ પાના પર સૂચનાઓ આપવામાં આવી છે.

ફાટફૂટ નાખનારાઓ તરફ મોકલી હતી, જેમણે પોતાના કુર્આનને ટુકડે-ટુકડા કરી નાખ્યું છે. (૫૨)

(૯૨-૯૩) તો સોગંદ છે તારા રબના ! અમે ચોક્કસ એ સૌને પૂછીશું કે તમે શું કરતા રહ્યા છો ?

(૯૪) પછી હે નબી ! જે વસ્તુનો તમને આદેશ આપવામાં આવી રહ્યો છે, તેને છડેચોક કહી દો અને

શબ્દોના અર્થો અને વાક્યોના અર્થો સમજાવવા માટે આ પાના પર સૂચનાઓ આપવામાં આવી છે.

(૫૨) આ જૂથથી તાત્પર્ય યહૂદીઓ છે. તેમને **مُتَسِّبِينَ** (ફાટફૂટ નાખવાવાળા) એ અર્થમાં કહેવામાં આવ્યા છે કે તેમણે દીન (ધર્મ)ને ટુકડે-ટુકડા કરી નાખ્યો, તેની અમુક વાતોને માની અને અમુકને ન માની, અને તેમાં જાત-જાતનો વધારો અને ઘટાડો કરીને સેંકડો સંપ્રદાય બનાવી નાખ્યા. તેમના 'કુર્આન'થી તાત્પર્ય 'તૌરાત' છે, જે તેમને એ જ રીતે આપવામાં આવી હતી જે રીતે ઉમ્મતે મુહમ્મદી (પયગંબર હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ.ના સમુદાય)ને કુર્આન આપવામાં આવેલ છે અને આ 'કુર્આન'ને ટુકડે-ટુકડા કરી નાખવાથી અભિપ્રેત એ જ કામ છે જેને સૂર: બકરહ, આ. ૮૫માં આ રીતે વર્ણવવામાં આવેલ છે કે **أَنكُتُوا بِمِغْوَالِكُمُوسُ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِهِ** (શું તમે અલ્લાહના પ્રંથની કેટલીક વાતો પર ઈમાન લાવો છો અને કેટલીકનો ઇન્કાર કરો છો ?) પછી એ જે ફરમાવ્યું કે આ ચેતવણી જે આજે તમને આપવામાં આવી રહી છે, આ એવી જ ચેતવણી છે જેવી તમારાથી પહેલા યહૂદીઓને આપવામાં આવી ચૂકી છે, તો આનો હેતુ વાસ્તવમાં યહૂદીઓની હાલતથી બોધપાઠ આપવાનો છે. અર્થ એ છે કે યહૂદીઓએ અલ્લાહે મોકલેલ ચેતવણીઓથી ગફલત કરીને જે પરિણામ જોવું છે, તે તમારી આંખોની સામે છે. હવે વિચારી લો, શું તમે પણ એ જ પરિણામ જોવા માગો છો ?

وَأَعْرَضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ ﴿٩٧﴾ إِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ ﴿٩٥﴾ الَّذِينَ
يَجْعَلُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ ۚ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ ﴿٩٦﴾ وَلَقَدْ نَعْلَمُ
أَنَّكَ يَظُنُّ صَدْرُكَ بِمَا يَقُولُونَ ﴿٩٤﴾ فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَكُنْ
مِنَ السَّاجِدِينَ ﴿٩٨﴾ وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّىٰ يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ ﴿٩٩﴾

શિર્ક કરનારાઓની સહેજ પણ પરવા ન કરો. (૯૫-૯૬) તમારા તરફથી અમે તે હાંસી ઉડાવનારાઓની ખબર લઈ નાખવા માટે પૂરતા છીએ જેઓ અલ્લાહ સાથે બીજાઓને પણ ખુદા ઠેરવે છે. ટૂંક સમયમાં તેમને ખબર પડી જશે. (૯૭) અમને ખબર છે કે જે વાતો આ લોકો તમારા માટે બનાવે છે, તેનાથી તમારા હૃદયને ભારે દુઃખ પહોંચે છે. (૯૮) (આનો ઈલાજ એ છે કે) પોતાના રબની પ્રશંસા સાથે તેની તસ્બીહ (પવિત્રતાનો જાપ) કરો, તેના આગળ સિજદો કરો, (૯૯) અને તે અંતિમ ઘડી સુધી પોતાના રબની બંદગી કરતા રહો જેનું આવવું નિશ્ચિત છે. ^(૫૩) (રુકૂઅ-૬)

(૫૩) અર્થાત્ સત્યના પ્રચાર અને સુધારણાના પ્રયાસોમાં જે આપત્તિઓ અને મુશ્કેલીઓની તમને સામનો કરવો પડે છે, તેના સામનાની શક્તિ જો તમને મળી શકે છે તો માત્ર નમાઝ અને રબની બંદગી પર મક્કમ રહેવાથી જ મળી શકે છે. આ જ વસ્તુ તમને સાંત્વના પણ આપશે, તમારામાં ધૈર્ય પણ પેદા કરશે, તમારું મનોબળ પણ વધારશે અને તમને એ યોગ્ય પણ બનાવી દેશે કે દુનિયાભરની નિંદાઓ અને અવરોધોની સામે એ સેવા પર અટલ રહો, જેને કરવામાં તમારા રબની પ્રસન્નતા છે.

૧૬. અન્-નહલ

પરિચય

નામ:

આયત-૬૮ના શબ્દ **لَا يَأْتِيكُمُ الْمَوْتُ إِذْ أَنْتُمْ رَاغِبُونَ إِلَى الْمَوْتِ** થી આ સૂર:નું નામ લેવામાં આવ્યું છે. 'નહલ' શબ્દનો અર્થ છે — મધમાખી. આ પણ પ્રતીક માત્ર છે, ચર્ચાના વિષયનું શીર્ષક નથી.

ઉત્તરાણકાળ:

ઘણાં આંતરિક પુરાવાઓ પરથી આના ઉત્તરાણકાળ પર પ્રકાશ પડે છે. જેમ કે આયત ૪૧ના વાક્ય **لَا يَأْتِيكُمُ الْمَوْتُ إِذْ أَنْتُمْ رَاغِبُونَ إِلَى الْمَوْتِ** (જે લોકો અત્યાચાર સહન કર્યા પછી અલ્લાહ માટે હિજરત કરી ગયા)થી સ્પષ્ટપણે જણાય છે કે તે વખતે હબ્શાની હિજરતની ઘટના બની ચૂકી હતી. આયત ૧૦૬ **لَا يَأْتِيكُمُ الْمَوْتُ إِذْ أَنْتُمْ رَاغِبُونَ إِلَى الْمَوْتِ** (જે વ્યક્તિ ઈમાન લાવ્યા પછી કુફ કરે)થી જણાય છે કે તે વખતે અન્યાય અને અત્યાચારે ઉગ્ર રૂપ ધારણ કરી લીધું હતું અને એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ ગયો હતો કે જો કોઈ વ્યક્તિ અસહ્ય યાતનાથી વિવશ થઈને કુફ (અધર્મ)ના શબ્દો બોલી દે તો તેનો શું આદેશ છે.

આ. ૧૧૨-૧૧૪ **لَا يَأْتِيكُمُ الْمَوْتُ إِذْ أَنْتُمْ رَاغِبُونَ إِلَى الْمَوْتِ** નો સંકેત સ્પષ્ટપણે એ તરફ છે કે મક્કામાં જે ભારે દુષ્કાળ પડ્યો હતો, તે સૂર:ના અવતરણ વખતે સમાપ્ત થઈ ગયો હતો. — આ સૂર:માં એક આયત ૧૧૫ એવી છે, જેનો હવાલો સૂર: અન્-આમની આયત ૧૧૮માં આપવામાં આવ્યો છે અને બીજી આયત (૧૧૮) એવી છે, જેમાં સૂર: અન્-આમની આયત ૧૪૬નો હવાલો આપવામાં આવ્યો છે. આ એ વાતનો પુરાવો છે કે આ બંને સૂર:ઓનો ઉત્તરાણકાળ નજીક-નજીક છે.

આ પુરાવાઓથી જણાય છે કે આ સૂર:નો ઉત્તરાણકાળ પણ મક્કી યુગનો છેલ્લો તબક્કો જ છે.

શીર્ષક અને કેન્દ્રીય વિષય:

શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)નું ખંડન, તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)નું સમર્થન, પયગંબરના સંદેશ અને આમંત્રણને ન માનવાના માઠાં પરિણામો અંગે ચેતવણી તેમજ ઉપદેશ, અને સત્યના વિરોધ તથા તેના માર્ગમાં અવરોધ ઊભો કરવા બદલ ચેતવણી અને ઠપકો.

ચર્ચાઓ:

સૂર:ની શરૂઆત કોઈ પૂર્વભૂમિકા વગર અચાનક એક ચેતવણીરૂપ વાક્ય સાથે થાય છે. મક્કાના કાફિરો વારંવાર કહેતા હતા કે, “જ્યારે અમે તમને ખોટા ઠેરવી ચૂક્યા છીએ અને ખુલ્લેઆમ તમારો વિરોધ કરી રહ્યા છીએ, તો છેવટે અલ્લાહનો એ અઝાબ (યાતના) શા માટે આવી જતો નથી, જેની તમે અમને ધમકીઓ આપો છો?” આ અંગે ફરમાવ્યું કે મૂખાઓ! અલ્લાહનો અઝાબ તો તમારા માથા ઉપર આવીને ઊભો છે. હવે તેના તૂટી પડવા માટે ઉતાવળ ન કરો, બલ્કે જે થોડીક મહેતલ બાકી છે તેનો લાભ લઈને વાતને સમજવાનો પ્રયાસ કરો. તેના પછી તરત જ સમજાવવા માટે પ્રવચન શરૂ થઈ જાય છે અને નીચેના વિષયો એક પછી એક વારંવાર આવવા લાગે છે:

- (૧) હૃદયસ્પર્શી દલીલો તથા સૃષ્ટિની અને માનવીની પોતાની નિશાનીઓના સ્પષ્ટ પુરાવાઓ દ્વારા સમજાવવામાં આવે છે કે શિર્ક અસત્ય છે અને તૌહીદ જ સત્ય છે.
- (૨) ઈન્કાર કરનારાઓના વાંધાઓ, શંકાઓ, દુરાગ્રહ અને બહાનાઓનો એક-એક કરીને જવાબ આપવામાં આવે છે.
- (૩) અસત્યનો આગ્રહ અને સત્યની સરખામણીમાં ધમંડ વ્યક્ત કરવાના ખરાબ પરિણામોથી ડરાવવામાં આવી રહ્યા છે.
- (૪) એ નૈતિક અને વ્યવહારૂ પરિવર્તનોને સંક્ષિપ્તમાં, પણ હૃદયંગમ શૈલીમાં વર્ણવવામાં આવે છે, જે હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. દ્વારા લાવવામાં આવેલ દીન (ધર્મ) માનવ-જીવનમાં લાવવા માગે છે.
- (૫) નબી સલ્લ. અને આપના સાથીઓને સાંત્વના આપવામાં આવે છે અને સાથે-સાથે એ પણ બતાવવામાં આવે છે કે કાફિરોના અવરોધો અને અત્યાચારોની સામે તેમનું વલણ કેવું હોવું જોઈએ.

રુકૂઅ-૧૬

૧૬. અન્-નહલ (મક્કા)

આયત-૧૨૮

سُورَةُ النَّحْلِ مَكِّيَّةٌ (١٦) اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

اٰتٰی اَمْرُ اللّٰهِ فَلَا تَسْتَعْجِلُوْهُ ۗ سُبْحٰنَهُ وَتَعٰلٰی عَمَّا يُشْرِكُوْنَ ۝۱
يُنزِّلُ الْمَلٰٓئِكَةَ بِالرُّوْحِ مِنْ اَمْرٍۙ عَلٰی مَنْ يَّشَآءُ مِنْ عِبَادٍۙ اَنْ

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

(૧) આવી ગયો અલ્લાહનો ફેસલો, ^(૧) હવે તેના માટે ઉતાવળ ન કરો. પવિત્ર છે તે અને ઉચ્ચતર છે એ શિર્કથી જે આ લોકો કરી રહ્યા છે. ^(૨) (૨) તે આ રૂહ^(૩)ને પોતાના જે બંદા પર ઈચ્છે છે, પોતાના હુકમથી

(૧) અર્થાત્ બસ, એ આવી જ ગયો છે — તેના પ્રગટ થવા અને લાગુ થવાનો સમય નજીક આવી ગયો છે — આ વાતને ભૂતકાળમાં અથવા તો તેના અત્યંત વિશ્વસનીય અને ખૂબ જ નિકટ હોવાની કલ્પના અપાવવા માટે ફરમાવવામાં આવ્યું અથવા તો પછી એટલા માટે કે કુરૈશના વિરોધીઓની ઉદ્દગતા અને દુરાચારનું કાટલું છલકાઈ ગયું હતું અને અંતિમ નિર્ણાયક પગલું ઉઠાવવાનો સમય આવી ગયો હતો.

પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે આ 'ફેસલો' શું હતો અને કયા રૂપમાં આવ્યો? અમે એ સમજીએ છીએ (અલ્લાહ વધારે ઉત્તમ જાણે છે) કે આ ફેસલાથી તાત્પર્ય નબી સલ્લ.ની મક્કાથી હિજરત છે, જેનો આદેશ થોડાક સમય પછી જ આપવામાં આવ્યો. કુર્આન પઠવાથી જાણવા મળે છે કે નબીને જે લોકોની વચ્ચે મોકલવામાં આવે છે, તેમનો દુરાગ્રહ અને ઈન્કાર અંતિમ સીમા સુધી પહોંચી જાય ત્યારે જ તેને હિજરતનો આદેશ આપવામાં આવે છે અને આ આદેશ તેમના ભાગ્યનો નિર્ણય કરી દે છે. તેના પછી કાં તો તેમના પર વિનાશક અઝાબ (યાતના) આવી જાય છે અથવા તો પછી નબી અને તેને માનવાવાળાઓના હાથે તેમના જડમૂળ કાપીને મૂકી દેવામાં આવે છે. આ જ વાત ઇતિહાસમાંથી જાણવા મળે છે. હિજરત જ્યારે થઈ, તો મક્કાના વિરોધીઓ સમજ્યા કે ફેસલો તેમના પક્ષમાં છે. પરંતુ આઠ-દસ વર્ષના અંદર જ દુનિયાએ જોઈ લીધું કે ન કેવળ મક્કા, બલકે આખા આરબ ભૂભાગમાંથી, કુફ્ર (અધર્મ) અને શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)ના મૂળ ઉપાડીને ફેંકી દેવામાં આવ્યા.

(૨) અર્થ એ છે કે અલ્લાહના આ ફેસલા ને લાગુ કરવામાં તમારા વારંવારના પડકાર છતાં હજુ સુધી જે વિલંબ થતો રહ્યો છે, તેનું કારણ કદાપિ એ નથી, જે તમે સમજી રહ્યા છો, અર્થાત્ એ કે અમારો નબી જે કંઈ કહી રહ્યો છે, ખોટું કહી રહ્યો છે અને તમારો અનેકેશ્વરવાદી ધર્મ જ સત્ય છે. અલ્લાહ આનાથી ઉચ્ચતર અને પવિત્રતમ છે કે કોઈ તેનો ભાગીદાર હોય.

(૩) 'રૂહ'થી તાત્પર્ય છે 'નુબૂવ્વતની રૂહ' અને 'વહી' છે, જેનાથી પરિપૂર્ણ થઈને નબી કાર્ય કરે છે અને વાતો કરે છે. આ વહી અને આ પયગંબરોવાળી સ્પિરિટ નૈતિક જીવનમાં એ જ સ્થાન ધરાવે છે જે પ્રાકૃતિક જીવનમાં 'રૂહ'નું સ્થાન છે, તેથી 'કુર્આન'માં ઘણી જગ્યાઓએ તેના માટે 'રૂહ'નો શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે. આ જ હકીકતને ન સમજવાના કારણે ઈસાઈઓ (ખ્રિસ્તીઓ)એ 'રુહુલ કુદુસ' (Holy Ghost)ને 'ત્રણ ખુદાઓ'માંથી એક ખુદા બનાવી દીધો.

أَنْذِرُوا أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاتَّقُونِ ﴿١﴾ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ
بِالْحَقِّ ۗ تَعْلَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿٢﴾ خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا
هُوَ خَصِيمٌ مُّبِينٌ ﴿٣﴾ وَالْإِنْعَامَ خَلَقَهَا ۗ لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ

ફરિશ્તાઓ મારફત ઉતારી દે છે^(૧) (એ માર્ગદર્શન સાથે કે લોકોને) “ચેતવી દો, મારા સિવાય કોઈ તમારો ઉપાસ્ય નથી, તેથી તમે મારાથી જ ડરો.”^(૨) (૩) તેણે આકાશો અને ધરતીને સત્યપૂર્વક પેદા કર્યા છે, તે ઘણો જ ઉચ્ચતર છે એ શિર્કથી જે આ લોકો કરે છે.^(૩) (૪) તેણે મનુષ્યને નાના ટીપામાંથી પેદા કર્યો અને જોત-જોતમાં તે સ્પષ્ટપણે ઝઘડાખોર હસ્તી બની ગયો.^(૪) (૫) તેણે પશુઓ પેદા કર્યા જેમાં તમારા માટે

- (૪) ફેંસલો માંગવા માટે વિરોધીઓ જે પડકાર આપી રહ્યા હતા, તેના પાછળ હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.ની નુબૂવ્વતનો ઇન્કાર પણ હતો, તેથી શિર્કના ખંડનની સાથે અને તેના તરત પછી આપની નુબૂવ્વતના પ્રમાણો આપવામાં આવ્યા. તેઓ કહેતા હતા કે આ બનાવટી વાતો છે જે આ માણસ બનાવી રહ્યો છે. અલ્લાહ તેના જવાબમાં ફરમાવે છે કે, ના - આ અમારી મોકલેલ ‘રૂહ’ છે જેનાથી પરિપૂર્ણ થઈને આ માણસ નુબૂવ્વત (નું કાર્ય) કરી રહ્યો છે. પછી એ જે ફરમાવ્યું કે પોતાના જે બંદા પર અલ્લાહ ઈચ્છે છે, આ ‘રૂહ’ ઉતારે છે, તો આ વિરોધીઓના એ વાંધાઓનો જવાબ છે, જે તેઓ નબી સલ્લ. વિશે ઉઠાવતા હતા કે જો અલ્લાહને નબી જ મોકલવો હતો તો શું તે બસ મુહમ્મદ બિન અબ્દુલ્લાહ જ આ કામ માટે બાકી રહી ગયો હતો ! આના જવાબમાં કહેવામાં આવે છે કે અલ્લાહ પોતાના કામને સ્વયં જાણે છે, તમારા પાસેથી સલાહ લેવાની જરૂર નથી, તે પોતાના બંદાઓમાંથી જેને યોગ્ય સમજે છે, પોતાની રીતે પોતાના કામ માટે પસંદ કરી લે છે.
- (૫) આ વાક્યથી એ હકીકત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી કે નુબૂવ્વતની રૂહ જ્યાં જે માનવી પર પણ ઉતરી છે, આ જ એક સંદેશ લઈને આવી છે કે ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ) માત્ર એક અલ્લાહની છે અને બસ, એ જ એકલો એ વાતનો અધિકારી છે કે તેનાથી ડરવામાં આવે અને તેની અવજાથી બચવામાં આવે.
- (૬) બીજા શબ્દોમાં આનો અર્થ એ છે કે શિર્કનો ઇન્કાર કરવો અને તૌહીદનો સ્વીકાર કરવો, જેનું આમંત્રણ અલ્લાહનાં પયગંબરો આપે છે, તેની જ સાક્ષી ધરતી અને આકાશના આખા સર્જનનું કારખાનું આપી રહ્યું છે. આ કારખાનું કોઈ કાલ્પનિક ગોરબધંધો નથી, બલકે એક સંપૂર્ણપણે સત્ય પર આધારિત વ્યવસ્થા છે. આમાં તમે જે તરફ ઈચ્છો નજર ઉઠાવીને જોઈ લો, શિર્કની સાક્ષી ક્યાંયથી નહીં મળે. તેના પછી સૂચિની નિશાનીઓથી અને સ્વયં માનવીના પોતાના અસ્તિત્વથી એ સાક્ષીઓ પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે, જે એક તરફ તૌહીદના અને બીજી તરફ રિસાલત (ઈશદૂતત્વ)ના પ્રમાણો ઉપલબ્ધ કરાવે છે.
- (૭) આના બે અર્થ હોઈ શકે છે, અને સંભવતઃ બંને અભિપ્રેત છે. એક એ કે અલ્લાહે વીર્યના તુચ્છ બિંદુથી એ મનુષ્ય પેદા કર્યો, જે ચર્ચા અને તર્ક-વિતર્કની યોગ્યતા ધરાવે છે અને પોતાના ઉદ્દેશ્ય માટે દલીલો પ્રસ્તુત કરી શકે છે. બીજું એ કે જે મનુષ્યને અલ્લાહે વીર્ય જેવી તુચ્છ વસ્તુથી પેદા કર્યો છે, તેના સ્વાભિમાનનો ઊભરો તો જુઓ કે તે સ્વયં અલ્લાહની સામે ઝઘડવા પર ઉતરી આવ્યો છે.

وَمَنَافِعُ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ ۝ وَلَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرِيحُونَ
وَحِينَ تَسْرَحُونَ ۝ وَتَحْمِلُ أَثْقَالَكُمْ إِلَىٰ بَلَدٍ لَّمْ تَكُونُوا بَالِغِيهِ
إِلَّا بِشِقِّ الْأَنْفُسِ ۚ إِنَّ رَبَّكُمْ لَرَءُوفٌ رَّحِيمٌ ۝ وَالْخَيْلَ
وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً ۚ وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ ۝
وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ وَمِنْهَا جَائِرٌ ۚ وَلَوْ شَاءَ

અવધારણાઓ અને અન્ય અર્થોનો અર્થ આપવાનો પ્રયત્ન કરવાનો આ અભિપ્રાય છે.

પોશાક પણ છે અને ખોરાક પણ, અને જાત-જાતના અન્ય ફાયદાઓ પણ. (૬) તેમાં તમારા માટે સુંદરતા છે, જ્યારે કે સવારે તમે તેમને ચરવા માટે મોકલો છો અને જ્યારે સાંજે તેમને પાછા લાવો છો. (૭) તેઓ તમારા માટે ભાર વહન કરીને એવા-એવા સ્થળો સુધી લઈ જાય છે, જ્યાં તમે ભારે પરિશ્રમ વિના પહોંચી શકતા નથી. સાચું તો એ છે કે તમારો રબ ખૂબ દયાળુ અને મહેરબાન છે. (૮) તેણે ઘોડા અને ખચ્ચર અને ગધેડા પેદા કર્યાં, જેથી તમે તેમના ઉપર સવારી કરો અને તેઓ તમારા જીવનની શોભા બને. તે બીજી ઘણી વસ્તુઓ (તમારા લાભ માટે) પેદા કરે છે જેનું તમને જ્ઞાન સુદ્ધાં નથી, (૯) અને અલ્લાહના જ શિરે છે સન્માર્ગ બતાવવો જ્યારે કે અવળા માર્ગો પણ મોજૂદ છે. (૧૦) જો તે ચાહતો તો તમને

(૮) અર્થાત્ ઘણી એવી વસ્તુઓ છે, જે માનવીની ભલાઈ માટે કામ કરી રહી છે અને માનવીને ખબર સુદ્ધાં નથી કે ક્યાં-ક્યાં કેટલાં સેવકો તેની સેવામાં લાગેલાં છે અને શું સેવા કરી રહ્યા છે.

(૯) તૌહીદ (એકશ્વરવાદ) અને રહમત (દયા) અને રબ (પ્રભુ-પાલનહાર) હોવાનાં પ્રમાણો પ્રસ્તુત કરતાં અહીં સંકેતોમાં નુબૂવતનું એક પ્રમાણ પ્રસ્તુત કરી દેવામાં આવ્યું છે. આ દલીલનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન આ પ્રમાણે છે - દુનિયામાં માનવી માટે આચાર-વિચારનાં અનેક અલગ-અલગ માર્ગો સંભવ છે અને વ્યવહારમાં જોવા મળે છે. આમાંથી સાચા દૈશિકોણ અને સાચી કાર્ય-પદ્ધતિને જાણવું માનવીની સૌથી મોટી જરૂરત છે, બલકે ખરી મૌલિક જરૂરત આ જ છે, કેમ કે આ જરૂરત જો પૂરી ન થાય તો તેનો અર્થ એ છે કે માણસનું આખું જીવન નિષ્ફળ થઈ ગયું. હવે વિચારો કે જે અલ્લાહે તમારા પાશવી જીવનની પ્રત્યેક જરૂરત પૂરી કરી છે, શું તેનાથી તમે એ આશા રાખો છો કે તેણે તમારા માનવીય જીવનની આ સૌથી મોટી અને વાસ્તવિક આવશ્યકતાને પૂરી કરવાનો પ્રબંધ નહીં કર્યો હોય? આ જ પ્રબંધ તો છે, જે નુબૂવત દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. જો તમે નુબૂવતને નથી માનતા તો બતાવો કે તમારા વિચારમાં અલ્લાહે માનવીના માર્ગદર્શન માટે બીજો કયો પ્રબંધ કર્યો છે? આના જવાબમાં ન તમે એ કહી શકો છો કે અલ્લાહે અમને માર્ગ શોધી લેવા માટે બુદ્ધિ અને વિચારવાની શક્તિ આપી છે, કેમ કે માનવીય બુદ્ધિ અને વિચારોએ પહેલાથી જ અસંખ્ય અલગ-અલગ માર્ગો શોધી કાઢ્યા છે, જે સીધા માર્ગની સાચી શોધમાં તેની નિષ્ફળતાનું ખુલ્લું પ્રમાણ છે અને ન તો તમે એ કહી શકો છો કે અલ્લાહે અમારા માર્ગદર્શનનો કોઈ પ્રબંધ નથી કર્યો, કેમ કે અલ્લાહની સાથે આનાથી વધારે ખોટી ધારણા બીજી કોઈ હોઈ શકતી નથી કે તે જાનવર હોવાની હેસિયતે તો તમારું પાલન-પોષણ અને તમારા ઉછરવા-વધવાનો આટલો વ્યાપક અને પૂર્ણ પ્રબંધ કરે, પરંતુ માનવી હોવાની હેસિયતે તમને આમ જ અંધકારમાં ભટકવા અને ઠોકરો ખાવા માટે છોડી દે.

لَهْدِكُمْ أَجْمَعِينَ ۙ هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لَكُمْ مِنْهُ شَرَابٌ ۙ
 وَمِنْهُ شَجَرٌ فِيهِ تُسِيمُونَ ۝ يُنْبِتُ لَكُمْ بِهِ الزَّرْعَ وَالزَّيْتُونَ
 وَالتَّخَيْلَ وَالْأَعْنَابَ وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ ۚ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً
 لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ۝ وَسَخَّرَ لَكُمْ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ ۚ

સૌને માર્ગદર્શન આપી દેતો. (૧૦) (રુકૂઅ-૧) એ જ છે જેણે આકાશમાંથી તમારા માટે પાણી વરસાવ્યું જેનાથી તમે પોતે પણ સંતૃપ્ત થાવ છો અને તમારા પશુઓ માટે પણ ઘાસચારો પેદા થાય છે. (૧૧) તે આ પાણી વડે ખેતીઓ ઊગાડે છે અને જૈતૂન અને બજૂર અને દ્રાક્ષ અને જાત-જાતના બીજા ફળો પેદા કરે છે. આમાં એક મોટી નિશાની છે, એ લોકો માટે જેઓ ચિંતન-મનન કરે છે. (૧૨) તેણે તમારી ભલાઈ માટે રાત અને દિવસને તથા સૂર્ય અને ચંદ્રને આધીન કરેલા છે

(૧૦) અર્થાત્ જો કે એ પણ સંભવ હતું કે અલ્લાહ પોતાની આ જવાબદારીને (જે માનવ-જાતિના માર્ગદર્શન માટે તેણે સ્વયં પોતે જ લઈ લીધી છે) એ રીતે અદા કરતો કે તમામ માનવીઓને જન્મજાત બીજા તમામ અધિકારહીન પ્રાણીઓની જેમ સીધા માર્ગ પર નાખી દેતો, પરંતુ આ તેની મરજીનો તકાદો ન હતો. તેની મરજી એક એવા અધિકારવાળા પ્રાણીને અસ્તિત્વમાં લાવવાનો તકાદો કરતી હતી, જે પોતાની પરંદ અને પોતાની વરણીથી સાચા અને ખોટા, દરેક પ્રકારના માર્ગો પર જવાની સ્વતંત્રતા રાખતો હોય. એ જ સ્વતંત્રતાના ઉપયોગ માટે તેને જ્ઞાનના સાધનો આપવામાં આવ્યા, બુદ્ધિ અને વિચારની ક્ષમતાઓ આપવામાં આવી, ઈચ્છા અને ઈરાદાની શક્તિ પ્રદાન કરવામાં આવી, પોતાના અંદર અને બહારની અસંખ્ય વસ્તુઓના ઉપભોગના અધિકારો આપવામાં આવ્યા તેમજ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષમાં દરેક બાજુ અગણિત એવા સાધનો મૂકી દીધા, જે તેના માટે સન્માર્ગ અને પથભ્રષ્ટતા બંનેનું કારણ બની શકે છે. આ બધું જ વ્યર્થ થઈ જતું, જો તેને જન્મજાત સીધા માર્ગ પર ચાલવાવાળો બનાવી દેવામાં આવતો અને પ્રગતિના એ સર્વોચ્ચ દરજ્જાઓ સુધી પણ માનવીનું પહોંચવું સંભવ ન રહેતું, જે કેવળ સ્વતંત્રતાના સાચા ઉપયોગના પરિણામે જ તેને મળી શકે છે. તેથી અલ્લાહે માનવીના માર્ગદર્શન માટે ફરજિયાત માર્ગ બતાવવાની રીત છોડીને રિસાલત (ઈશદૂતત્વ)ની રીત અપનાવી, જેથી માનવી સ્વતંત્ર પણ રહે અને તેની પરીક્ષાનો હેતુ પણ પૂરો થાય અને સીધો માર્ગ અત્યંત યોગ્ય રીતે તેના સામે પ્રસ્તુત કરી દેવામાં આવે.

وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ بِأَمْرِ رَبِّهِ ۗ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿١٣﴾
 وَمَا ذَرَأْنَا لَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ ۗ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً
 لِّقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ ﴿١٤﴾ وَهُوَ الَّذِي سَخَّرَ الْبَحْرَ لِتَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا
 طَرِيًّا وَتَسْتَخْرِجُوا مِنْهُ حِلْيَةً تَلْبَسُونَهَا ۗ وَتَرَى الْفُلْكَ
 مَوَاجِرَ فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ ۗ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿١٥﴾
 وَأَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ وَأَنْهَارًا

અને બધા તારાઓ પણ તેના જ આદેશથી આધીન છે. આમાં ઘણી નિશાનીઓ છે, એ લોકો માટે જેઓ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે, (૧૩) અને આ જે અનેક રંગબેરંગી વસ્તુઓ તેણે તમારા માટે ધરતીમાં પેદા કરી રાખી છે, આમાં પણ ચોક્કસ નિશાની છે એ લોકો માટે જેઓ બોધ ગ્રહણ કરનારા છે. (૧૪) એ જ છે, જેણે તમારા માટે સમુદ્રને કામે લગાડેલો છે, જેથી તમે તેમાંથી તાજું માંસ લઈને ખાઓ અને તેમાંથી શ્રંગારની એ વસ્તુઓ કાઢો જેને તમે પહેરો છો. તમે જુઓ છો કે નૌકા સમુદ્રની છાતી ચીરીને ચાલે છે. આ બધું એટલા માટે છે કે તમે પોતાના રબની કૃપા શોધો^(૧૧) અને તેના કૃતજ્ઞ બનો. (૧૫) તેણે ધરતીમાં પર્વતોના ખૂંટા ખોસી દીધા જેથી ધરતી તમને લઈને ગબડી ન પડે.^(૧૨)

(૧૧) અર્થાત્ હલાલ (વેધ) રીતોથી પોતાની રોજી પ્રાપ્ત કરવાની કોશિશ કરો.

(૧૨) આનાથી જાણ થાય છે કે જમીનની સપાટી પર પહાડોના ઉઠવાનો ખરો લાભ એ છે કે તેના કારણે પૃથ્વીના ભ્રમણ કરવામાં અને તેની ગતિમાં નિયંત્રણ પેદા થાય છે. કુર્આન-મજીદમાં ઘણી જગ્યાઓએ પહાડોની આ લાભકારિતાને ઉભારીને બતાવવામાં આવેલ છે, જેનાથી અમે એમ સમજીએ છીએ કે બીજા તમામ લાભો ગૌણ છે અને વાસ્તવિક લાભ આ જ છે કે પૃથ્વીની ગતિને અનિયંત્રિત થવાથી બચાવીને નિયંત્રિત (Regulate) કરવાની છે.

وَسَبِيلًا لَّعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ﴿١٥﴾ وَعَلَيْتُمْ وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ ﴿١٦﴾

તેણે નદીઓ વહેવડાવી અને કુદરતી રસ્તાઓ બનાવ્યા^(૧૩) જેથી તમે માર્ગ પામો. (૧૬) તેણે ધરતીમાં રસ્તો બતાવનારી નિશાનીઓ મૂકી દીધી,^(૧૪) અને તારાઓમાંથી પણ લોકો માર્ગ પામે છે.^(૧૫)

(૧૩) અર્થાત્ એ માર્ગો, જે નદી-નાળાઓ અને સમુદ્રોની સાથે બનતા જાય છે, આ પ્રાકૃતિક માર્ગોનું મહત્ત્વ મુખ્યરૂપે પહાડી ક્ષેત્રોમાં અનુભવાય છે, જો કે મેદાની ક્ષેત્રોમાં પણ તે કંઈ ઓછા મહત્ત્વના નથી.

(૧૪) અર્થાત્ અલ્લાહે આખી જમીનને તદ્દન એક સમાન બનાવીને નથી મૂકી દીધી, બલ્કે દરેક ક્ષેત્રને અલગ-અલગ મુખ્ય ચિહ્નો (Landmarks) થી સ્પષ્ટ કરી દીધું. આના અનેક લાભોની સાથે એક લાભ એ પણ છે કે માણસ પોતાના માર્ગ અને પોતાની મંજિલને અલગ ઓળખી લે છે. આ કૃપાનું મહત્ત્વ માણસને ત્યારે જ સમજાય છે, જ્યારે તેને ક્યારેક એવા રણવિસ્તારોમાં જવાનો પ્રસંગ બન્યો હોય, જ્યાં આ પ્રકારનાં સ્પષ્ટ નિશાનો લગભગ અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને માણસ દરેક સમયે ભટકી જવાનું જોખમ અનુભવે છે. આનાથી પણ વધારે સમુદ્રી યાત્રામાં માણસને આ જોરદાર કૃપાની અનુભૂતિ થાય છે, કેમ કે ત્યાં માર્ગનાં નિશાનો તદ્દન ગાયબ હોય છે, પરંતુ જંગલો અને સમુદ્રોમાં પણ અલ્લાહે માનવીના માર્ગદર્શનનો એક પ્રાકૃતિક પ્રબંધ કરી રાખ્યો છે, અને તે છે તારાઓ, જેને જોઈ-જોઈને માનવી પ્રાચીનતમ સમયથી આજ સુધી પોતાના માર્ગની જાણકારી મેળવી રહ્યો છે.

અહીં ફરી અલ્લાહના એક હોવા, તેના 'રહીમ' (દયાળુ) અને 'રબ' (પ્રભુ-પાલનહાર) હોવાની દલીલોની વચ્ચે એક સૂક્ષ્મ સંકેત રિસાલત (ઈશદૂતત્વ) તરફ કરી દેવામાં આવ્યો છે. આ જગ્યાને પઢતાં મન આપોઆપ એ વિષય તરફ આકૃષ્ટ થઈ જાય છે કે જે અલ્લાહે તમારા ભૌતિક જીવનમાં તમારા માર્ગદર્શન માટે આ બધી વ્યવસ્થાઓ કરી છે, શું તે તમારા નૈતિક જીવનથી એટલો બેપરવા હોઈ શકે છે કે અહીં તમને માર્ગ બતાવવાની કોઈ વ્યવસ્થા ન કરે. સ્પષ્ટ છે કે ભૌતિક જીવનમાં ભટકી જવાની મોટામાં મોટી હાનિ પણ નૈતિક જીવનમાં ભટકવાની હાનિથી ખૂબ ઓછી છે. પછી જે 'રહીમ' અને 'રબ'ને આપણા ભૌતિક કલ્યાણની આટલી ચિંતા છે કે પહાડોમાં આપણા માટે માર્ગો બનાવે છે, મેદાનોમાં માર્ગોની નિશાનીઓ ઊભી કરી દે છે, જંગલો અને સમુદ્રોમાં આપણને સફરની સાચી દિશા બતાવવા આકાશોમાં દીપકો જલાવે છે, તેનાથી એ ખોટી ધારણા કેવી રીતે કરી શકાય છે કે તેણે આપણી નૈતિક ભલાઈ માટે કોઈ માર્ગ નહીં બનાવ્યો હોય, એ માર્ગને સ્પષ્ટ કરવા કોઈ નિશાન ઊભું નહીં કર્યું હોય અને તેને સાફ-સાફ બતાવવા માટે કોઈ ઝગમગતો દીપક પ્રકાશિત ન કરી દીધો હોય?

(૧૫) અહીં સુધી દુનિયાની અને માનવીના પોતાનામાં રહેલી ઘણી નિશાનીઓ, જે એક-એક કરીને વર્ણવવામાં આવી છે, તેનાથી મનમાં એ બેસાડવું અભિપ્રેત છે કે માનવી પોતાના અસ્તિત્વથી લઈને ધરતી અને આકાશના ખૂણે-ખૂણા સુધી ગમે તે બાજુ નજર દોડાવીને જોઈ લે, દરેક વસ્તુ પયગંબરના વર્ણનની પુષ્ટિ કરી રહી છે અને ક્યાંયથી પણ શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)ના - અને સાથે-સાથે નાસ્તિકતાના પણ - સમર્થનમાં કોઈ સાક્ષી નથી મળતી. આ તમામ વસ્તુઓ સ્પષ્ટ સાક્ષી આપી રહી છે કે એક જ સત્તાએ સર્જનની આ યોજના વિચારી છે. તેણે જ પોતાની યોજના અનુસાર આ તમામ વસ્તુઓને ડિઝાઈન કરી છે, તેણે જ આ ડિઝાઈન પર આમને પેદા કરેલ છે, એ જ હર પળ આ દુનિયામાં નીત-નવી વસ્તુઓ બનાવી-બનાવીને એ રીતે લાવી રહ્યો છે કે સામૂહિક સ્કીમ અને તેની વ્યવસ્થામાં સહેજપણ ફરક નથી પડતો અને એ જ ધરતીથી લઈને આકાશો સુધી આ ભવ્ય કારખાનાંને ચલાવી રહ્યો છે. એક મૂર્ખ કે એક હઠાપ્રદી વ્યક્તિ સિવાય બીજો કોણ એ કહી શકે છે કે આ બધું એક આકસ્મિક ઘટના છે? અથવા એ કે આ અત્યંત વ્યવસ્થિત, સુસંગત-સુસંબદ્ધ અને સંતુલિત સૃષ્ટિના અલગ-અલગ કાર્યો અથવા ભિન્ન-ભિન્ન ભાગો જુદા-જુદા ખુદાઓના બનાવેલા અને જુદા-જુદા ખુદાઓના પ્રબંધમાં છે?

أَمْ مَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ ﴿١٦﴾ وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا
تَحْصُوهَا ۗ إِنَّ اللَّهَ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٧﴾ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تُسْرُؤُونَ وَمَا تُعْلِنُونَ ﴿١٨﴾

અને તેઓ જેઓ કંઈ પણ પેદા નથી કરતા, બંને સમાન છે? (૧૭) શું તમે ભાનમાં આવતા નથી? (૧૮) જો તમે અલ્લાહની કૃપાઓને ગણવા ચાહો તો ગણી નથી શકતા. હકીકત એ છે કે તે ઘણો જ ક્ષમાશીલ અને દયાળુ છે, (૧૭) (૧૮) જો કે તે તમારા જાહેરથી પણ વાકેફ છે અને છુપાથી પણ, (૧૮)

(૧૬) અર્થાત્ જો તમે એમ માનો છો (જેમ કે વાસ્તવમાં મક્કાના કાફિરો પણ માનતા હતા અને દુનિયાના બીજા મુશ્કરિકો પણ માને છે) કે પેદા કરવાવાળો અલ્લાહ જ છે અને આ સૃષ્ટિમાં તમારા ઠરાવેલા ભાગીદારોમાંથી કોઈએ કંઈપણ પેદા કર્યું નથી, તો પછી કેવી રીતે બની શકે છે કે પેદા કરવાવાળાએ પેદા કરેલ વ્યવસ્થામાં પેદા ન કરનારાઓની હેસિયત સ્વયં પેદા કરવાવાળાના સમાન કે કોઈપણ રીતે તેના સમકક્ષ હોય? કેવી રીતે સંભવ છે કે પોતાની પેદા કરેલ સૃષ્ટિમાં જે અધિકારો પેદા કરવાવાળાના છે, એ જ આ પેદા ન કરનારાઓને પણ પ્રાપ્ત હોય, જેમણે પેદા નથી કર્યું? કેવી રીતે વિચારી શકાય છે કે પેદા કરવાવાળા અને પેદા ન કરનારાઓના ગુણો એક જેવા હશે અથવા તેઓ એક જાતિના લોકો હશે, ત્યાં સુધી કે તેમના વચ્ચે પિતા અને સંતાનનો સંબંધ હશે?

(૧૭) પહેલા અને બીજા વાક્યની વચ્ચે એક આખી વાર્તા અકથિત છોડી દીધી છે, એટલા માટે કે તે એટલી સ્પષ્ટ છે કે તેના વર્ણનની જરૂર નથી. આના તરફ માત્ર એ સૂક્ષ્મ સંકેત પર્યાપ્ત છે કે અલ્લાહના અસંખ્ય ઉપકારોનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી તરત જ તેના ક્ષમાશીલ અને દયાળુ હોવાનો ઉલ્લેખ કરી દેવામાં આવે. આનાથી જાણ થઈ જાય છે કે જે માનવીનો વાળ સુદ્ધાં અલ્લાહના ઉપકારોમાં બંધાયેલો છે, તે પોતાના ઉપકારકની કૃપાઓનો જવાબ કેવી-કેવી નિમકહરામીઓ, બેવફાઈઓ, ગદારીઓ અને ઉદ્દંડતાઓથી આપી રહ્યો છે અને પછી તેનો ઉપકારક કેવો દયાળુ અને સહનશીલ છે કે આ તમામ કૃત્યો છતાં તે વર્ષો-વર્ષ એક નિમકહરામ માણસને અને સદીઓ સુધી એક વિદ્રોહી કોમને પોતાની કૃપાઓ આપતો રહે છે. અહીં એવા લોકોને જોઈ શકાય છે, જેઓ ખુલ્લુંખુલ્લા પેદા કરવાવાળાની હસ્તીનો જ ઈન્કાર કરે છે અને તેમ છતાં કૃપાઓથી સંપન્ન થતા જઈ રહ્યા છે. એવા લોકો પણ જોવા મળે છે, જેઓ પેદા કરવાવાળાની જાત, ગુણો, અધિકારો અને હક્કો, બધામાં પેદા કરવાવાળા સિવાય અન્ય હસ્તીઓને તેના ભાગીદાર ઠરાવી રહ્યા છે અને ઈનામ આપનારની બક્ષિસોનો આભાર માનવાને બદલે ઈનામ ન આપનારાઓનો આભાર માની રહ્યા છે, તેમ છતાં કૃપાઓ પ્રદાન કરનારના હાથ કૃપાઓ પ્રદાન કરવાથી નથી રોકાતા. એવા લોકો પણ છે, જેઓ પેદા કરવાવાળાને પેદા કરનાર અને કૃપાઓ પ્રદાન કરવાવાળાને કૃપાઓ પ્રદાન કરનાર માનવા છતાં તેના સામે ઉદ્દંડતા અને અવજાને જ પોતાની જીવન-રીતિ અને તેના આજ્ઞાપાલનથી આઝાદીને પોતાનો પંથ બનાવી રાખે છે, તેમ છતાં જીવનભર તેના અગણિત ઉપકારોનો ક્રમ તેમના પર ચાલુ રહે છે.

(૧૮) અર્થાત્ કોઈ મૂર્ખ વ્યક્તિ એમ ન સમજે કે અલ્લાહનો ઈન્કાર, શિર્ક અને અવજાના છતાં કૃપાઓનો ક્રમ બંધ ન થવો કંઈ એ કારણ છે કે અલ્લાહને લોકોના કરતૂકોની ખબર નથી. આ કોઈ બંધ આંખોની વહેંચણી અને ખોટી સમ્ભાવત નથી, જે અજાણતાના કારણે થઈ રહી હોય. આ તો એ ઉદારતા અને દરગુજર છે, જે ગુનેગારોના ગુમ્મ રહસ્યો, બલ્કે દિલમાં છુપાયેલ નિયતો સુદ્ધાંને જાણવા છતાં કરવામાં આવી રહી છે અને આ એ દાનશીલતા અને વિશાળ-હૃદયતા છે, જે કેવળ સૃષ્ટિઓના રબને શોભાસ્પદ છે.

وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ ﴿٢٠﴾
 أَمْوَاتٌ غَيْرٌ أَحْيَاءٍ ۖ وَمَا يَشْعُرُونَ ۗ أَلَيْسَ يُبْعَثُونَ ﴿٢١﴾ إِلَهُكُمْ
 إِلَهٌ وَاحِدٌ ۖ فَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ قُلُوبُهُمْ مُنْكَرَةٌ

(૨૦) અને એ બીજી હસ્તીઓ, જેમને અલ્લાહને છોડીને લોકો પોકારે છે, તેઓ કોઈ પણ વસ્તુને પેદા કરવાવાળા નથી, બલકે પોતે જ સર્જિત છે. (૨૧) નિર્જીવ છે નહીં કે સજીવ, અને તેમને સહેજ પણ ખબર નથી કે તેમને ક્યારે (પુન: જીવંત કરીને) ઉઠાવવામાં આવશે. ^(૧૯)(રૂકૂઅ-૨) (૨૨) તમારો ઉપાસ્ય બસ એક જ ઉપાસ્ય છે. પરંતુ જે લોકો આખિરત (પરલોક)ને માનતા નથી તેમના હૃદયોમાં ઈન્કાર વસીને

(૧૯) આ શબ્દ સ્પષ્ટરૂપે કહી રહ્યા છે કે અહીં મુખ્યરૂપે જે બનાવટી ઉપાસ્યોનું ખંડન કરવામાં આવી રહ્યું છે, તે ફરિશ્તાઓ કે જિન્નાત કે શૈતાન કે લાકડા-પથ્થરની મૂર્તિઓ નથી, બલકે એ મનુષ્યો છે જેમનું મૃત્યુ થઈ ચૂક્યું છે, એટલા માટે કે ફરિશ્તાઓ અને શૈતાન તો જીવંત છે, તેમના પર 'મૃત છે, ન કે જીવંત'ના શબ્દોનો પ્રયોગ નથી થઈ શકતો, અને લાકડા-પથ્થરની મૂર્તિઓના મામલામાં પુન: જીવંત કરીને ઉઠાવવાનો કોઈ પ્રયત્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી. તેથી 'તેમને કંઈ ખબર નથી કે તેમને ક્યારે ફરીથી ઉઠાવવામાં આવશે'ના શબ્દો આમને પણ વિવાદથી પર કરી દે છે. હવે અનિવાર્ય રૂપે આ આયતમાં 'એ બીજી હસ્તીઓ, જેમને અલ્લાહને છોડીને લોકો પોકારે છે'થી તાત્પર્ય એ નબીઓ, વલીઓ, શહીદો અને સદાચારીઓ અને બીજા અસાધારણ મનુષ્યો જ છે, જેમને કટ્ટર લોકો દાતા, મુશ્કિલ-કુશા (મુશ્કેલીઓને દૂર કરનાર), ગરીબ-નવાઝ (ગરીબોને પ્રદાન કરનાર), ફરિયાદ-રસ (ફરિયાદો સાંભળનાર), ગંજ-બક્ષ (ખજાનાઓનો માલિક) અને કોણ જાણે શું-શું માનીને પોતાની જરૂરતોને પૂરી કરવા માટે પોકારવાનું શરૂ કરી દે છે. આના જવાબમાં જો કોઈ એમ કહે કે અરબસ્તાનમાં આ પ્રકારના ઉપાસ્યો જોવા મળતા ન હતા, તો અમે કહીશું કે આ આરબ અજ્ઞાનતાના ઈતિહાસને ન જાણવાનું પ્રમાણ છે. કોણ ભણેલો-ગણેલો માણસ નથી જાણતો કે આરબ પ્રદેશના ઘણા કબીલાઓ રબીઆ, ગસ્સાન, કલ્બ, તગલિબ, કુજાઆ, કિનાના, હર્સ, કાબ, કિન્દા વગેરેમાં મોટાભાગના યહૂદીઓ અને ઈસાઈઓ જોવા મળતા હતા અને આ બંને ધર્મો ખરાબ રીતે નબીઓ, વલીઓ અને શહીદોની પૂજા કરતાં હતા. વધુમાં આરબ મુશ્કરિકોમાંથી મોટાભાગના નહીં તો ઘણા ઉપાસ્યો એ મૃત મનુષ્યો જ હતા, જેમને પછીની પેઢીઓએ ખુદા બનાવી લીધા હતા. જુમ્હારીમાં ઈબને અબ્બાસ رضي الله عنه ની રિવાયત છે કે વદ, સુવાઅ, યગૂસ, યહીક, નક્ક આ બધા સદાચારી લોકોના નામ છે, જેમના પછીના લોકોએ તેમની મૂર્તિઓ બનાવી લીધી. હઝરત આઈશા رضي الله عنها ની રિવાયત છે કે ઈસાફ અને નાઈલા બંને મનુષ્યો હતા. આ જ પ્રકારની રિવાયત લાત, મનાત અને ઉઝ્જા વિશે પણ છે અને મુશ્કરિકોની એ માન્યતા પણ રિવાયતોમાં આવે છે કે લાત અને ઉઝ્જા અલ્લાહના એવા પ્રિય હતા કે અલ્લાહમિયાં ઠંડીની ઋતુ લાતને ત્યાં અને ગરમીની ઋતુ ઉઝ્જાને ત્યાં વિતાવતા હતા. سُبْحَانَكَ وَبِحَمْدِكَ يَا كَرِيمُ (અલ્લાહ દુર્ગુણોથી પવિત્ર અને સર્વોચ્ચ છે, જે આ લોકો વણવે છે.)

وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ ﴿٢٢﴾ لَا جَرَمَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ ۗ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْتَكْبِرِينَ ﴿٢٣﴾ وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ مَآذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ ۗ قَالُوا آسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ ﴿٢٤﴾ لِيَحْبِلُوا أَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ ۗ وَمِنْ أَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ ۗ أَلَا سَاءَ مَا يَزِرُونَ ﴿٢٥﴾ قَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَأَتَىٰ فُجُورُهُمْ

રહી ગયો છે અને તેઓ અહંકારમાં પડી ગયા છે. (૨૦) (૨૩) અલ્લાહ નિશ્ચિતપણે તેમના સૌ કરતૂકો જાણે છે, છૂપા પણ અને જાહેર પણ. તે એ લોકોને કદાપિ પસંદ કરતો નથી જેઓ અહંકારમાં પડેલા હોય, (૨૪) અને જ્યારે (૨૫) કોઈ તેમને પૂછે છે કે તમારા રબે આ કઈ વસ્તુ અવતરિત કરી છે તો કહે છે, “અરે, એ તો અગાઉના સમયની પુરાણી વાર્તાઓ છે.” (૨૬) (૨૫) આ વાતો તેઓ એટલા માટે કરે છે કે કયામતના દિવસે તેઓ પોતાના બોજ પણ પૂરેપૂરા ઉઠાવે અને સાથે-સાથે થોડાંક એ લોકોના બોજ પણ ઉઠાવે, જેમને આ લોકો અજ્ઞાનતાના કારણે પથભ્રષ્ટ કરી રહ્યા છે. જુઓ ! કેવી ભારે જવાબદારી છે, જે આ લોકો પોતાના માથે લઈ રહ્યા છે. (રુકૂઅ-૩) (૨૬) આમના પહેલાં પણ ઘણા લોકો (સત્યને નીચું દેખાડવા) આવી જ દગાબાજીઓ કરી ચૂક્યા છે, તો જોઈ લો કે અલ્લાહે તેમની દગાબાજીઓની

- (૨૦) અર્થાત્ આખિરતના ઈન્કારે એટલા બેજવાબદાર, નિશ્ચિત અને દુનિયાના જીવનમાં મગ્ન કરી નાખ્યા છે કે હવે સચ્ચાઈનો ઈન્કાર કરી દેવાનો તેમને કોઈ સંકોચ રહ્યો નથી, સચ્ચાઈનું તેમના હૃદયમાં કોઈ મૂલ્ય બાકી રહ્યું નથી, કોઈપણ નૈતિક બંધનને પોતાના મન પર સહન કરવા માટે તેઓ તૈયાર નથી અને તેમને એ શોધબોળ કરવાની પરવા જ રહી નથી કે જે પદ્ધતિ પર તેઓ ચાલી રહ્યા છે, તે સત્ય પણ છે કે નહીં.
- (૨૧) અહીંથી પ્રવચનની દિશા બીજી તરફ થઈ જાય છે. નબી સલ્લ.ના આમંત્રણની સામે જે દુષ્ટતાઓ મક્કાના કાફિરો આચરી રહ્યા હતા, જે દલીલો આપના વિરુદ્ધ પ્રસ્તુત કરી રહ્યા હતા, જે બહાનાબાજી ઈમાન ન લાવવા માટે ઘડી રહ્યા હતા, જે વાંધાઓ આપના પર ઉઠાવતા જઈ રહ્યા હતા, તેમની નોંધ એક-એક કરીને લેવામાં આવે છે અને તેમને સંમજાવવામાં આવે છે, ઠપકો આપવામાં આવે છે અને તેમને શિષ્યામણ આપવામાં આવે છે.
- (૨૨) નબી સલ્લ.ના સંદેશની ચર્ચા હવે આસપાસના પ્રદેશોમાં ફેલાઈ તો મક્કાના લોકો જ્યાં પણ જતા હતા, તેમને પૂછવામાં આવતું હતું કે તમારા ત્યાં જે સાહેબ પયગંબર બનીને ઊભા થયા છે, તેઓ શું શિક્ષા આપી રહ્યા છે ? કુર્આન કયા પ્રકારનો ગ્રંથ છે ? તેના વિષયો શું છે ? વગેરે. આ પ્રકારના પ્રશ્નોનો જવાબ મક્કાના કાફિરો હંમેશા એવા શબ્દોમાં આપતા હતા, જેનાથી પૂછવાવાળાના દિલમાં નબી સલ્લ. અને આપ દ્વારા લાવવામાં આવેલ ગ્રંથ વિશે કોઈ-ને-કોઈ સંદેહ પેદા થઈ જાય, અથવા ઓછામાં ઓછું તેને આપથી અને આપની નુબૂલ્લતના મામલામાં કોઈરુચિ બાકી ન રહે.

اللَّهُ بُنْيَانَهُمْ مِنَ الْقَوَاعِدِ فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِنْ فَوْقِهِمْ وَأَتَاهُمُ
 الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ ﴿٣١﴾ ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يُخْزِيهِمْ
 وَيَقُولُ آيِنَ شُرَكَائِيَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تُشَاقِقُونَ فِيهِمْ ط قَالَ الَّذِينَ
 أُوتُوا الْعِلْمَ إِنَّ الْخِزْيَ الْيَوْمَ وَالسُّوءَ عَلَى الْكَافِرِينَ ﴿٣٢﴾ الَّذِينَ
 تَتَوَفَّوهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنفُسِهِمْ ص فَالْقُوا السَّلَامَ مَا كُنَّا نَعْبَلُ
 مِنْ سُوءٍ ط بَلَى إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٣٣﴾ فَادْخُلُوا
 أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا ط فَلَيْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ ﴿٣٤﴾

અન-નહલ સૂરાના આ વર્ણનમાં આ વાક્યની વચ્ચે એક સૂક્ષ્મ શૂન્ય છે, જેને સાંભળનારની બુદ્ધિ થોડા વિચારથી સ્વયં ભરી શકે

ઈમારતને મૂળમાંથી ઉખાડી ફેંકી અને તેની છત ઉપરથી તેમના માથે આવી પડી અને એવી દિશામાંથી યાતનો આવી, જે તરફથી તેના આવવાની તેમને કલ્પના સુદ્ધાં ન હતી. (૨૭) પછી કયામતના દિવસે અલ્લાહ તેમને ફજેત કરશે અને તેમને કહેશે, “બતાવો, હવે ક્યાં છે મારા એ ભાગીદારો જેમના માટે તમે (સત્યવાદીઓ સાથે) ઝઘડા કર્યા કરતા હતા?”— જે લોકોને^(૨૩) દુનિયામાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત હતું તેઓ કહેશે, “આજે અપમાન અને દુભાગ્ય છે કાફિરો (ઈન્કાર કરનારાઓ) માટે.” (૨૮) હા,^(૨૪) એ જ ઈન્કાર કરનારાઓ માટે, જેઓ પોતાના પર જ અત્યાચાર કરતાં જ્યારે ફરિશ્તાઓના હાથોમાં કેદ પકડાય છે^(૨૫) તો (વિદ્રોહ છોડીને) તરત શરણે આવી જાય છે અને કહે છે, “અમે તો કોઈ ગુનો કરી રહ્યા નહોતા.” ફરિશ્તાઓ જવાબ આપે છે, “નહોતા કેમ કરતા ! અલ્લાહ તમારા કરતૂકોને ખૂબ જાણે છે. (૨૯) હવે જાઓ, જહન્નમના દરવાજાઓમાં ઘૂસી જાઓ, ત્યાં જ તમારે હંમેશા રહેવાનું છે.”^(૨૬) બસ, સાચું તો એ છે કે ઘણું જ ખરાબ ઠેકાણું છે અહંકારીઓ માટે.

અન-નહલ સૂરાના આ વર્ણનમાં આ વાક્યની વચ્ચે એક સૂક્ષ્મ શૂન્ય છે, જેને સાંભળનારની બુદ્ધિ થોડા વિચારથી સ્વયં ભરી શકે

(૨૩) પહેલા વાક્ય અને આ વાક્યની વચ્ચે એક સૂક્ષ્મ શૂન્ય છે, જેને સાંભળનારની બુદ્ધિ થોડા વિચારથી સ્વયં ભરી શકે છે. આનું વિવરણ એ છે કે જ્યારે અલ્લાહ આ પ્રશ્ન કરશે, તો હશ્રના આખા મેદાનમાં એક સન્નાટો છવાઈ જશે, કાફિરો અને મુશ્કરિકોના મોઢાં બંધ થઈ જશે. તેમના પાસે આ પ્રશ્નનો કોઈ જવાબ નહીં હોય, તેથી તેઓ તદ્દન મૌન ધારણ કરી લેશે અને જ્ઞાનીઓની વચ્ચે પરસ્પર આ વાતો થશે.

(૨૪) આ વાક્ય ‘જ્ઞાનવાળાઓ’ની વાતોમાં વૃદ્ધિ કરતાં અલ્લાહ સ્વયં સ્પષ્ટતારૂપે કહી રહ્યો છે. આ ‘જ્ઞાનવાળાઓ’નું કથન નથી.

(૨૫) અર્થાત્ જ્યારે મૃત્યુના સમયે ફરિશ્તાઓ તેમની આત્માઓ શરીરમાંથી કાઢીને પોતાના કબજામાં લઈ લે છે.

(૨૬) આ આયત અને આના પછીની આયત, જેમાં રૂહ (આત્મા)ને કબજે કરી લીધા પછી અલ્લાહથી ડરનારા લોકો અને ફરિશ્તાઓની વાતચીતનો ઉલ્લેખ છે, કુર્આન-મજીદની એ ઘણીબધી આયતોમાંથી એક છે જે સ્પષ્ટરૂપે

કબરના અઝાબ (યાતના) અને સવાબ (પુણ્ય)નું પ્રમાણ પ્રસ્તુત કરે છે. હદીસમાં 'કબ્ર'નો શબ્દ 'આલમે બરઝખ'ના અર્થમાં પણ પ્રયુક્ત થયો છે અને આનાથી તાત્પર્ય એ દુનિયા છે, જેમાં મૃત્યુની અંતિમ હેડકીથી લઈને મૃત્યુ પછી ઉઠાવવામાં આવે તેના પહેલા ઝટકા સુધી માનવ-આત્માઓ રહેશે. હદીસનો ઈન્કાર કરનારાઓનો આના પર દુરાગ્રહ છે કે આ સ્થિતિ તદ્દન સુષુપ્ત અવસ્થા છે, જેમાં કોઈ અનુભૂતિ અને ચેતના નહીં હોય અને કોઈપણ પ્રકારનો અઝાબ કે સવાબ નહીં હોય. પરંતુ અહીં જુઓ કે કાફિરોની આત્માઓને જ્યારે કબજે કરવામાં આવે છે, તો તેઓ મૃત્યુની સીમાના પારની સ્થિતિ તદ્દન પોતાની અપેક્ષાઓથી વિપરીત જોઈને સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, અને તરત સલામ ઠોકીને ફરિશ્તાઓને વિશ્વાસ અપાવવાની કોશિશ કરે છે કે અમે કોઈ ખરાબ કામ કરી રહ્યા નહોતા. જવાબમાં ફરિશ્તાઓ તેમને ઠપકો આપે છે અને જહન્નમમાં નાંખી દેવાની પહેલી સૂચના આપે છે. બીજા બાજુ અલ્લાહનો ડર રાખનારાઓની આત્માઓને જ્યારે કબજે કરવામાં આવે છે, તો ફરિશ્તાઓ તેમને સલામ કરે છે અને જન્મતી હોવાની પહેલાથી મુબારકબાદ આપે છે. શું 'બરઝખ'ના જીવનની અનુભૂતિ, ચેતના, અઝાબ અને સવાબના આનાથી વધારે સ્પષ્ટ પ્રમાણની જરૂર છે? આનાથી મળતો વિષય સૂર: નિસા, આ.૯૭માં આવી ચૂક્યો છે, જ્યાં હિજરત ન કરનારા મુસલમાનોની આત્માને કબજે કર્યા પછી ફરિશ્તાઓની વાતચીતનો ઉલ્લેખ છે, અને આ બધાથી વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બરઝખના અઝાબને ખોલીને સૂર: મોમિન, આ.૪૫-૪૬માં વર્ણવેલ છે, જ્યાં અલ્લાહ ફિરઝોન અને ફિરઝોનવાળાઓ વિશે ફરમાવે છે કે, 'એક કઠોર અઝાબે તેમને ઘેરી રાખ્યા છે, અર્થાત્ સવાર અને સાંજ તેમને આગની સામે રજૂ કરવામાં આવે છે, પછી જ્યારે કયામતની ઘડી આવી જશે તો આદેશ આપવામાં આવશે કે ફિરઝોનવાળાઓને કઠોરમાં કઠોર અઝાબમાં દાખલ કરો.'

હકીકત એ છે કે કુર્આન અને હદીસ, બંનેથી મૃત્યુ અને કયામતની વચ્ચેની અવસ્થાનું એક જ ચિત્ર સામે આવે છે, અને તે એ છે કે મૃત્યુ કેવળ શરીર અને આત્માના અલગ થઈ જવાનું નામ છે, ન કે તદ્દન અસ્તિત્વહીન થઈ જવાનું. શરીરથી અલગ થઈ ગયા પછી આત્મા સમાપ્ત થઈ જતો નથી, બલ્કે એ સમગ્ર વ્યક્તિત્વની સાથે જીવિત રહે છે, જે દુનિયામાં જીવનના અનુભવો અને માનસિક અને નૈતિક સંયોજનથી બનેલ હતું. આ સ્થિતિમાં રૂહ (આત્મા)ની ચેતના, અનુભૂતિ, નિરીક્ષણ અને અનુભવોની સ્થિતિ સ્વપ્નોથી મળતી હોય છે. એક ગુનેગાર રૂહથી ફરિશ્તાઓની પૂછપરછ અને પછી તેનું અઝાબ (યાતના) અને પીડામાં પડી જવું અને દોષખની સામે તેને રજૂ કરવું, બધું જ એ સ્થિતિ જેવું હોય છે જે એક હત્યાના અપરાધી પર ફાંસીની તારીખથી એક દિવસ પહેલા એક બીલામણા સ્વપ્નના રૂપમાં વિતતું હશે. એ જ પ્રમાણે એક પવિત્ર રૂહનું સ્વાગત અને પછી તેનું જન્મતની ખુશખબર સાંભળવું અને પછી તેનું જન્મતની હવાઓ અને ખુશબૂઓથી આંનદિત થવું, આ બધું પણ એ કર્મચારીનાં સ્વપ્નથી મળતું આવતું હશે, જે સોરી કામગીરી પછી સરકારી આમંત્રણ પર હેડ-ક્વાર્ટરમાં હાજર થયો હોય અને મુલાકાતના વાયદાની તારીખથી એક દિવસ પહેલા ભાવી ઈનામોની આશાઓથી ભરપૂર એક સોહામણું સ્વપ્ન જોઈ રહ્યો હોય. આ સ્વપ્ન બીજા સૂર (રણશિંગું)ના ફૂંકાતાં જ એકી સાથે વિખેરાઈ જશે અને એકાએક હશ્રના મેદાનમાં પોતાને શરીર અને રૂહ (આત્મા)ની સાથે જીવંત જોઈને ગુનેગારો અચ્ચંકિત થઈને કહેશે કે, **لَا يَسْتَأْذِنُ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ أَن يَحْبِسَ رُوحَهُمْ إِلَّا الَّذِينَ يَفْعَلُونَ ذَلِكَ ذِكْرًا** (અરે, આ કોણ અમને અમારા શયનખંડોમાંથી ઉઠાવીને લાવ્યું? - સૂર: યા-સીન, ૫૨) પરંતુ ઈમાનવાળાઓ પૂર્ણ સંતોષથી કહેશે કે, **وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُدْخِلَنَّهُمْ رُوحَهُمْ فِي أَجْسَادِهِمْ وَمَا لَهُمْ فِيهَا مِن مَّوَدَعٍ** (આ એ જ વસ્તુ છે, જેનો રહમાને (પરમ્ કૃપાળુ અલ્લાહે) વાયદો કર્યો હતો, અને રસૂલો (ઈશદૂતો)ની વાત સાચી હતી. - સૂર: યા-સીન, ૫૨) ગુનેગારો તત્કાળ એવું અનુભવશે કે તેઓ સૂવાની જગ્યાએ (જ્યાં મૃત્યુની શૈયા પર તેમણે દુનિયામાં જીવ આપ્યો હતો) કદાચ કંઈક એક કલાક ઊંઘ્યા હશે અને હવે અચાનક આ ઘટનાથી આંખ ખુલતાં જ ક્યાંક ભાગતા જઈ રહ્યા છે. પરંતુ ઈમાનવાળાં હૃદયની દૃઢતાની સાથે કહેશે કે, **لَقَدْ لَبِئْتُمْ فِي كِتَابِ اللَّهِ أَكْرَبًا** (આ એ જ હશ્રનો દિવસ છે, પણ તમે જાણતા ન હતા." (સૂર: રૂમ, ૫૬)

وَقِيلَ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا مَاذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ ۖ قَالُوا خَيْرًا ۗ لِلَّذِينَ
 أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ ۗ وَلَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ ۗ وَلَنِعْمَ
 دَارُ الْمُتَّقِينَ ﴿٣٥﴾ جَنَّاتٌ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا يُجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ
 لَهُمْ فِيهَا مَا يَشَاءُونَ ۗ كَذَلِكَ يَجْزِي اللَّهُ الْمُتَّقِينَ ﴿٣٦﴾ الَّذِينَ
 تَتَوَفَّوهُمْ الْمَلَائِكَةُ طَيِّبِينَ ۖ يَقُولُونَ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ ۖ ادْخُلُوا
 الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٣٧﴾ هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ

(૩૦) બીજી તરફ જ્યારે અલ્લાહથી ડર રાખનારા બંદાઓને પૂછવામાં આવે છે કે તે કઈ વસ્તુ છે જે તમારા રબ તરફથી અવતરિત થઈ છે? તો તેઓ જવાબ આપે છે, “સર્વશ્રેષ્ઠ વસ્તુ અવતરિત થઈ છે.”^(૨૭) આવા સદાચારીઓ માટે આ દુનિયામાં પણ ભલાઈ છે અને આખિરત (પરલોક)નું ઘર તો ચોક્કસ જ તેમના માટે વધુ સારું છે. ખૂબ સારું ઘર છે સંયમી લોકોનું, (૩૧) સદૈવ રહેઠાણની જગતો, જેમાં તેઓ દાખલ થશે, નીચે નહેરો વહી રહી હશે અને બધું જ ત્યાં તદ્દન તેમની ઇચ્છા અનુસાર હશે.^(૨૮) આ વળતર આપે છે અલ્લાહ સંયમી લોકોને, (૩૨) એ સંયમી લોકોને જેમની આત્માઓ પવિત્ર સ્થિતિમાં જ્યારે ફરિશ્તાઓ કાઢે છે તો કહે છે, “સલામ થાય તમારા પર, જાઓ જગતમાં પોતાના કર્મોના બદલામાં.” (૩૩) હે નબી! હવે જો આ લોકો પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છે તો આ સિવાય હવે

(૨૭) અર્થાત્ મક્કાથી બહારના લોકો જ્યારે અલ્લાહનો ડર રાખવાવાળાં અને સાચા લોકોને નબી સલ્લ. અને આપ દ્વારા લાવેલ શિક્ષાઓ વિશે પ્રશ્ન કરે છે, તો તેમનો જવાબ જૂઠા અને બેઈમાન વિરોધીઓના જવાબથી તદ્દન ભિન્ન રહેતો હતો. તેઓ જૂઠો પ્રચાર નહોતા કરતા, તેઓ લોકોને બહેકાવવા અને ભ્રમિત કરવાની કોશિશ નહોતા કરતા. તેઓ હુઝૂર સલ્લ.ની અને આપ સલ્લ. દ્વારા લાવવામાં આવેલ શિક્ષાની પ્રશંસા કરે છે અને લોકોને સાચી સ્થિતિથી વાકેફ કરાવતા હતા.

(૨૮) આ છે જગતનો સાચો પરિચય. ત્યાં માનવી જે કંઈ ઇચ્છશે, એ જ તેને મળશે અને કોઈ વસ્તુ તેની મરજી અને પસંદના વિરુદ્ધ નહીં હોય. દુનિયામાં કોઈ ધનવાન, કોઈ મોટો અમીર, કોઈ મોટામાં મોટા બાદશાહને પણ આ ને’મત (કૃપા) ક્યારેય મળી નથી, ન અહીં તેને પામવાની કોઈ સંભાવના છે. પરંતુ જગતના પ્રત્યેક નિવાસીને રાહત અને મુશીની આ પરાકાષ્ટા પ્રાપ્ત હશે કે તેના જીવનમાં હંમેશા દરેક બાજુ બધું જ તદ્દન તેની ઇચ્છા અને પસંદ અનુસાર હશે. તેના દરેક અરમાન પૂરા થશે, તેની દરેક મનોકામના પૂરી થશે, તેની દરેક અભિલાષા પૂરી થશે, તેની દરેક ચાહત વ્યવહારમાં આવીને રહેશે.

تَاتِيهِمُ الْمَلِيكَةُ أَوْ يَأْتِي أَمْرُ رَبِّكَ ۖ كَذَلِكَ فَعَلَ الَّذِينَ مِنْ
 قَبْلِهِمْ ۖ وَمَا ظَلَمَهُمُ اللَّهُ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿٣٠﴾
 فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا عَمِلُوا وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ
 يَسْتَهْزِءُونَ ﴿٣١﴾ وَقَالَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا عَبَدْنَا مِنْ
 دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ مِّمَّنْ وَلَا آبَاءُنَا وَلَا حَرَمْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ ۗ
 كَذَلِكَ فَعَلَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ ۗ فَهَلْ عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ
 الْمُبِينُ ﴿٣٥﴾ وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ

શું બાકી રહી ગયું છે કે ફરિશ્તાઓ જ આવી પહોંચે, અથવા તારા રબનો ફેંસલો જ લાગુ થઈ જાય? (૨૯)

આવી જ ઘૃષ્ટતા આમના પહેલાંના ઘણા લોકો કરી ચૂક્યા છે. પછી જે કંઈ તેમના સાથે થયું તે તેમના પર અલ્લાહનો અત્યાચાર ન હતો, બલકે તેમનો પોતાનો અત્યાચાર હતો જે તેમણે સ્વયં પોતાના પર કર્યો.

(૩૪) તેમના કરતૂતોના માકાં પરિણામો છેવટે તેમના માથે આવી પડ્યા અને એ જ વસ્તુ તેમના ઉપર છવાઈને રહી જેની તેઓ હાંસી ઉડાવ્યા કરતા હતા. (રૂકૂઅ-૪) (૩૫) આ મુશ્કરિકો કહે છે, “જો અલ્લાહ ઈચ્છતો તો ન અમે અને ન અમારા બાપ-દાદા તેના સિવાય કોઈ બીજાની બંદગી કરતા અને ન તેના આદેશ વિના કોઈ વસ્તુ હરામ ઠેરવતા.” (૩૦) આવા જ બહાનાઓ તેમના પહેલાંના લોકો પણ બનાવતા (૩૧) રહ્યા છે. તો શું રસૂલો પર સ્પષ્ટ વાત પહોંચાડી દેવા સિવાય કોઈ અન્ય જવાબદારી પણ છે? (૩૬) અમે દરેક ઉમ્મતમાં એક રસૂલ મોકલી દીધો અને તેના મારફત બધાને ચેતવી દીધા કે, “અલ્લાહની બંદગી

(૨૯) આ કેટલીક વાતો ઉપદેશ અને ચેતવણીના રૂપમાં કહેવામાં આવી રહી છે. અર્થ એ છે કે જ્યાં સુધી સમજાવવાનો સંબંધ હતો, અમે એક-એક સચ્ચાઈ સંપૂર્ણપણે ખોલીને સમજાવી દીધી છે. દલીલોથી તેનું પ્રમાણ આપી દીધું. સમગ્ર સૃષ્ટિ-વ્યવસ્થાથી તેની સાક્ષીઓ પ્રસ્તુત કરી દીધી. કોઈ સમજદાર માણસ માટે શર્ક (અનેકેશ્વરવાદ) પર જમેલા રહેવાનો કોઈ અવકાશ બાકી નથી છોડ્યો. હવે આ લોકો એક સીધી-સાદી વાતને માની લેવામાં કેમ સંકોચ કરી રહ્યા છે? શું એ વાતની રાહ જોઈ રહ્યા છે કે મૃત્યુનો ફરિશ્તો સામે આવીને ઊભો થઈ જાય, તો જીવનની અંતિમ પળોમાં માનશે? કે અલ્લાહનો અંજાબ (યાતના) માથા પર આવી જાય તો તેનો પહેલો પ્રહાર ખાઈ લીધા પછી માનશે?

(૩૦) મુશ્કરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)ના આ દુરાગ્રહનો સૂર: અન્-આમ, આ. ૧૪૮-૧૪૯માં પણ ઉલ્લેખ કરીને તેનો જવાબ આપવામાં આવ્યો છે. તે જગ્યાઓ અને તેની નીંધો જો દષ્ટિમાં રહે તો સમજવામાં વધારે આસાની રહેશે.

(જુઓ, સૂર: અન્-આમ, નીંધ ૧૨૪-૧૨૬)

(૩૧) અર્થાત્ આ કોઈ નવી વાત નથી કે આજે તમે લોકો અલ્લાહની ઈચ્છાને પોતાની પથભ્રષ્ટતા અને દુષ્કર્મ માટે

وَأَجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ ۗ فَمِنْهُمْ مَّنْ هَدَى اللَّهُ وَمِنْهُمْ مَّنْ
حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ ۖ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ
كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ ﴿٣٨﴾ إِنَّ تَحْرِيضَ عَلَىٰ هُدَاهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا

કરો અને તાંગૂતની બંદગીથી બચો. (૩૨) ત્યારપછી આમનામાંથી કોઈને અલ્લાહે માર્ગદર્શન પ્રદાન કર્યું અને કોઈના પર પથભ્રષ્ટતા છવાઈ ગઈ. (૩૩) પછી જરા ધરતી પર હરી-ફરીને જોઈ લો કે ખોટું ઠેરવનારાઓનો શું અંજામ આવી ચૂક્યો છે (૩૪) - (૩૭) હે નબી ! તમે ચાહે તેમના માર્ગદર્શન માટે ગમે

દલીલો બનાવી રહ્યા છો. આ તો ખૂબ જૂની દલીલ, જેને હંમેશાથી બગડેલા લોકો પોતાની અંતરાત્માને ધોકો આપવા અને ઉપદેશકોનું મોઢું બંધ કરવા માટે પ્રયુક્ત કરતા રહ્યા છે. આ મુશ્કરિકોની હકધર્મોનો પહેલો જવાબ છે. આ જવાબનો ખરો આનંદ ઉઠાવવા માટે એ વાત મનમાં રહેવી જરૂરી છે કે હજુ થોડીક પંક્તિઓ પહેલા મુશ્કરિકોના એ પ્રચારનો ઉલ્લેખ આવી ચૂક્યો છે, જે તેઓ કુર્આન વિરુદ્ધ એમ કહી-કહીને કર્યા કરતા હતા કે, 'અરે આ તો જૂના જમાનાની ચવાઈ ગયેલ વાર્તાઓ છે.' જાણે તેમને નબી સલ્લ. થી વાંધો એ હતો કે આ સાહેબ નવી વાત કઈ લાવ્યા છે, એ જ જૂની વાતો દોહરાવી રહ્યા છે, જે નૂહના તોફાનના સમયથી લઈને આજ સુધી હજારો વાર કહેવામાં આવી ચૂકી છે. આના જવાબમાં અહીં તેમની દલીલ (જેને તેઓ ખૂબ જોરદાર દલીલ સમજીને પ્રસ્તુત કરતા હતા), તેનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી આ સૂક્ષ્મ સંકેત કરવામાં આવ્યો છે કે, લોકો ! તમે પણ ક્યાં મોડર્ન છો ! આ શાનદાર દલીલ જે તમે લાવ્યા છો, તેમાં નિશ્ચિતપણે કોઈ મૌલિકતા નથી. એ જ ચવાઈ ગયેલી વાતો છે, જે હજારો વર્ષથી પથભ્રષ્ટલોકો કહેતા આવી રહ્યા છે, અને તમે પણ તેને જ દોહરાવી દીધી છે.

(૩૨) અર્થાત્ તમે પોતાના શિર્ક અને મનમાની રીતે હરામ (અવૈધ) અને હલાલ (વૈધ) બનાવવાના પક્ષમાં અમારી ઈચ્છાને કેવી રીતે વૈધતાની સનદ બનાવી શકો છો, જ્યારે કે અમે દરેક ઉમ્મત (સમુદાય)માં અમારા રસૂલો (ઈશદૂતો) મોકલ્યા અને તેમના દ્વારા લોકોને સાફ-સાફ બતાવી દીધું કે તમારું કામ માત્ર અમારી બંદગી કરવાનું છે, 'તાગૂત' (હદ વટાવી ગયેલાં અવજાકારીઓ)ની બંદગી માટે તમને પેદા કરવામાં આવ્યા નથી. આ રીતે જ્યારે કે અમે પહેલાથી જ સંવંધા ઉચિત માધ્યમોથી તમને બતાવી ચૂક્યા છીએ કે તમારી આ પથભ્રષ્ટતાઓને અમારી સ્વીકૃતિ (કે પ્રસન્નતા) પ્રાપ્ત નથી, તો તેના પછી અમારી ઈચ્છાની આડલઈને તમારું પોતાની પથભ્રષ્ટતાઓને સાચું ઠેરવવાનો સ્પષ્ટ અર્થ એ જ છે કે તમે ઈચ્છતા હતા કે અમે સમજાવનારા રસૂલો મોકલવાને બદલે, એવા રસૂલો મોકલતા જે હાથ પકડીને તમને ખોટા માર્ગોથી ખેંચી લેતા અને બળજબરીથી તમને સીધા માર્ગ પર ચલાવતા. (ઈચ્છા અને સ્વીકૃતિના ભેદને સમજવા માટે જુઓ, સૂર: અન્-આમ, નોંધ ૮૦; સૂર: ઝુમર, નોંધ ૨૦)

(૩૩) અર્થાત્ દરેક પયગંબરના અવ્યા પછી તેની કોમ બે ભાગોમાં વહેંચાઈ ગઈ. કેટલાકે તેની વાત માની (અને આ માની લેવું અલ્લાહની કૃપાથી હતું) અને કેટલાક પોતાની પથભ્રષ્ટતા પર અટલ રહ્યા. (વધારે સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: અન્-આમ, નોંધ ૨૮)

(૩૪) અર્થાત્ તપાસ માટે અનુભવથી વધારે વિશ્વસનીય કસોટી બીજી કોઈ નથી. હવે તમે સ્વયં જોઈ લો કે માનવ-ઈતિહાસના વારંવારના અનુભવો શું સાબિત કરી રહ્યા છે? અલ્લાહનો અજાબ (યાતના) ફિરઓન અને

يَهْدِي مَنْ يُضِلُّ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ ﴿٣٤﴾ وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ
 أَيْمَانِهِمْ لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مِنْ يَمُوتُ ۖ بَلَىٰ وَعْدًا عَلَيْهِ حَقًّا
 وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٣٥﴾ لِيُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي
 يُخْتَلِفُونَ فِيهِ وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّهُمْ كَانُوا كَذِبِينَ ﴿٣٦﴾

તેટલા ઉત્સુક હોવ, પરંતુ અલ્લાહ જેને ભટકાવી દે છે પછી તેને માર્ગદર્શન નથી. આપતો અને આવા લોકોની મદદ કોઈ કરી શકતું નથી. (૩૮) આ લોકો અલ્લાહના નામથી મોટી-મોટી સોગંદો ખાઈને કહે છે કે, “અલ્લાહ કોઈ મૃત્યુ પામનારને પુનઃ જીવંત કરીને નહીં ઉઠાવે.” – કેમ નહીં ઉઠાવે? આ તો એક વાયદો છે, જેને પૂરો કરવાનો તેણે પોતાના માટે અનિવાર્ય કરી લીધું છે, પરંતુ મોટાભાગના લોકો જાણતા નથી, (૩૯) અને આવું થવું એટલા માટે જરૂરી છે કે અલ્લાહ તેમના સામે એ હકીકતને ખોલી દે જેના વિશે આ લોકો મતભેદ કરી રહ્યા છે અને સત્યનો ઈન્કાર કરનારાઓને ખબર પડી જાય કે તેઓ જૂઠા હતા. (૩૫)

ફિરઔનવાળાઓ પર આવ્યો કે મૂસા અલૈ. અને બની ઈસરાઈલ પર? સાલેહ અલૈ. ને ખોટો ઠેરવનારાઓ પર આવ્યો કે તેને માંનવાવાળાઓ પર? હૂદ અલૈ. અને નૂહ અલૈ. અને બીજા પયગંબરોનો ઈન્કાર કરનારાઓ પર આવ્યો કે ઈમાનવાળાઓ પર? શું ખરેખર આ ઐતિહાસિક અનુભવોથી એ જ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે જે લોકોને અમારી ઈચ્છાએ શિક્ક આચરવા અને શરીરત બનાવવાની તક આપી હતી, તેમને અમારી પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત હતી? આનાથી વિપરીત, એ ઘટનાઓ તો સ્પષ્ટરૂપે સાબિત કરી રહી છે કે સમજાવવા અને ઉપદેશ આપવા છતાં જે લોકો આ પથભ્રષ્ટતાઓ પર આગ્રહ કરે છે, તેમને અમારી ઈચ્છા એ હદ સુધી ગુનાઓ આચરવાનો અવસર આપતી જાય છે અને પછી તેમની નૌકા જ્યારે બરાબર ભરાઈ જાય તો તેને ડૂબાડી દે છે.

(૩૫) મૃત્યુ પછીના જીવન અને હશ્રના સ્થાપિત થવાની આ બૌદ્ધિક અને નૈતિક આવશ્યકતા છે. દુનિયામાં જ્યારથી માનવી પેદા થયો છે, સત્ય વિશે અસંખ્ય મતભેદો ઊભા થયા છે. આ જ મતભેદોના આધારે પેઢીઓ અને કોમો અને પરિવારોમાં ફાટફૂટ પડી છે. આના જ આધારે વિભિન્ન દષ્ટિકોણ રાખનારાઓએ પોતાના અલગ ધર્મો, અલગ સમાજો, અલગ સંસ્કૃતિઓ બનાવી કે અપનાવી છે. એક-એક દષ્ટિકોણના સમર્થન અને તરફેણમાં હજારો-લાખો માણસોએ જુદા-જુદા સમયોમાં પ્રાણ, ધન-સંપત્તિ, આબરૂ, દરેક વસ્તુની બાજી લગાવી દીધી છે અને અનેક પ્રસંગોએ આ જુદી-જુદી વિચારધારાઓ અને દષ્ટિકોણોના સમર્થકોમાં એવી જોરદાર ખેંચતાણ થઈ છે કે એકે બીજાને તદ્દન નેસ્તનાબૂદ કરી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને નષ્ટ થનારાએ નષ્ટ થતાં-થતાં પણ પોતાનો વિચાર નથી છોડ્યો. બુદ્ધિ ઈચ્છે છે કે આવા મહત્વપૂર્ણ અને ગંભીર મતભેદો વિશે ક્યારેક તો સાચી અને નિશ્ચિતરૂપે જાણકારી પ્રાપ્ત થાય કે વાસ્તવમાં તેમના દરમ્યાન સત્ય શું હતું અને અસત્ય શું? સીધા માર્ગ પર કોણ હતું અને વિકૃત માર્ગ પર કોણ? આ દુનિયામાં તો કોઈ સંભાવના આ પરદાના ઉઠવાની દેખાતી નથી. આ દુનિયાની વ્યવસ્થા જ કંઈક એવી છે કે આમાં વાસ્તવિકતા પરથી પરદો ઉઠી શકતો નથી, તેથી બુદ્ધિના આ તકાદાને પૂરો કરવા માટે અવશ્ય એક બીજી જ દુનિયા જોઈએ.

إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴿٣٠﴾
 وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمُوا لَنُبَوِّئَنَّهُمْ
 فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً ۖ وَالْآخِرَةُ أَكْبَرُ لَوْ كَانُوا
 يَعْلَمُونَ ﴿٣١﴾ الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ ﴿٣٢﴾

અમને કોઈ વસ્તુને અસ્તિત્વમાં લાવવા માટે આનાથી વધુ કંઈ કરવું પડતું નથી કે તેને આજ્ઞા આપીએ કે, 'થઈ જા' અને બસ, તે થઈ જાય છે. (૩૦) (રહી તેની શક્યતા તો) અમને કોઈ વસ્તુને અસ્તિત્વમાં લાવવા માટે આનાથી વધુ કંઈ કરવું પડતું નથી કે તેને આજ્ઞા આપીએ કે, 'થઈ જા' અને બસ, તે થઈ જાય છે. (૩૦) (રુક્મ-૫) (૪૧) જે લોકો અત્યાચાર સહન કર્યા પછી અલ્લાહ માટે હિજરત કરી ગયા છે, તેમને અમે દુનિયામાં જ સારું ઠેકાણું આપીશું અને આખિરતનો બદલો તો ઘણો મોટો છે. (૩૧) કદાચ, જાણી લે (૪૨) એ અત્યાચાર સહન કરનારાઓ જેમણે ધૈર્યથી કામ લીધું છે અને જેઓ પોતાના રબના ભરોસે કામ કરી રહ્યા છે (કે કેવું સરસ પરિણામ તેમની રાહ જોઈ રહ્યું છે).

અને, આ કેવળ બુદ્ધિનો જ તકાદો નથી, બલકે નૈતિકતાનો પણ તકાદો છે, કેમ કે આ મતભેદો અને આ સંઘર્ષોમાં ઘણા જૂથોએ ભાગ લીધો છે. કોઈએ અત્યાચાર કર્યો છે અને કોઈએ સહ્યો છે. કોઈએ કુરબાનીઓ આપી છે અને કોઈએ કુરબાનીઓને વસૂલ કરી છે. દરેકે પોતાના દષ્ટિકોણ અનુસાર એક નૈતિક દર્શન અને એક નૈતિક પદ્ધતિ અપનાવી છે અને તેનાથી અબજો-અબજો માનવીઓનાં જીવન સારા કે ખરાબ રૂપમાં પ્રભાવિત થયાં છે. છેવટે કોઈ સમય તો હોવો જોઈએ, જ્યારે કે આ સૌનું નૈતિક પરિણામ ઈનામ કે સજાના રૂપમાં સામે આવે. આ દુનિયાની વ્યવસ્થા જો સાચા અને પૂર્ણ નૈતિક પરિણામોને સામે નથી લાવી શકતી, તો એક બીજી દુનિયા હોવી જોઈએ જ્યાં આ પરિણામો સામે આવી શકે.

(૩૬) અર્થાત્ લોકો સમજે છે કે મૃત્યુ પછી ફરીથી પેદા કરવું અને આગળ-પાછળના તમામ માનવીઓને એક જ સમયમાં જીવિત કરી દેવા કોઈ ખૂબ જ કઠિન કાર્ય છે, જો કે અલ્લાહની શક્તિ અને સામર્થ્યની સ્થિતિ એ છે કે તે પોતાના કોઈ ઈરાદાને પૂરો કરવા માટે કોઈ સાધન-સામગ્રી, કોઈ કારણ, કોઈ માધ્યમ અને પરિસ્થિતિઓની કોઈ અનુકૂળતાનો મોહતાજ નથી. તેનો પ્રત્યેક ઈરાદો માત્ર તેના આદેશથી પૂરો થઈ જાય છે. તેનો આદેશ જ સંસાધનોને અસ્તિત્વમાં લાવે છે. તેના આદેશથી જ સાધનો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તેનો આદેશ જ તેની ઈચ્છાના તદ્દન અનુરૂપ પરિસ્થિતિઓને જન્મ આપે છે. અત્યારે જે દુનિયા છે, તે પણ કેવળ તેના આદેશથી જ અસ્તિત્વમાં આવી છે અને બીજી દુનિયા પણ તત્કાળ-ક્ષણભરમાં તેના માત્ર એક આદેશથી પ્રગટ થઈ શકે છે.

(૩૭) આ સંકેત છે એ મુહાજિરો તરફ, જેઓ શત્રુઓના અસહ્ય અત્યાચારોથી તંગ આવીને મક્કાથી હબશા (ઈથોપિયા) તરફ હિજરત કરી ગયા હતા. આખિરત (પરલોક)નો ઈન્કાર કરનારાઓની વાતનો જવાબ આપ્યા પછી એકાએક હબશાના મુહાજિરોનો ઉલ્લેખ કરી દેવામાં એક સૂક્ષ્મ વાત છુપાયેલ છે. આનો હેતુ મક્કાના શત્રુઓને સચેત કરવાનો છે કે અત્યાચારીઓ ! આ અત્યાચારો કર્યા પછી હવે તમે એમ સમજો છો કે ક્યારેય તમારી પૂછપરછ કરવાનો અને પીડિતોની ફરિયાદ સાંભળવાનો સમય જ નહીં આવે.

તેમના સામે તે એ પ્રકારનું વલણ અને વર્તન કરીને બતાવે જે આ 'ઝિક'વાળાઓને શોભાસ્પદ છે. જે માની લે તેમને જીવનના દરેક વિભાગ અને પ્રત્યેક પાસા વિશે આંદેશો-નિર્દેશો આપે. તેમના સામે સ્વયં પોતાના જીવનને નમૂનો બનાવીને પ્રસ્તુત કરે અને તેમને વ્યક્તિગત અને સામૂહિક પ્રશિક્ષણ આપીને સમગ્ર દુનિયાની સામે એક એવા સમાજને દૃષ્ટાંતરૂપ મૂકી દે, જેની આખી સામાજિક વ્યવસ્થા 'ઝિક'ના ઉદ્દેશ્યની સમજૂતી અને સ્પષ્ટતા હોય.

આ આયત જે રીતે નુબૂવત (પયગંબરી)ના એ ઈન્કાર કરનારાઓ માટે અંતિમ પ્રમાણ હતી, જે અલ્લાહના

'ઝિક'ને મનુષ્યના માધ્યમથી આવવાને માનતા નહોતા, એ જ રીતે આજે આ હદીસના એ ઈન્કાર કરનારાઓ માટે અંતિમ પ્રમાણ છે, જે નબીની સમજૂતી અને સ્પષ્ટતા વગર કેવળ 'ઝિક'ને જ લેવા માગે છે. તેઓ ચાહે એ વાતને માનતા હોય કે નબીએ સમજૂતી અને સ્પષ્ટતા કંઈપણ કર્યું નહોતું, માત્ર 'ઝિક' જ પ્રસ્તુત કરી દીધું હતું, અથવા તેને માનતા હોય કે માનવાને લાયક માત્ર 'ઝિક' છે, ન કે નબીની સમજૂતી અને સ્પષ્ટતા, અથવા તેને માનતા હોય કે હવે આપણા માટે કેવળ 'ઝિક' જ પર્યાપ્ત છે, નબીની સમજૂતી અને સ્પષ્ટતાની જરૂર નથી, અથવા એ વાતને માનતા હોય કે હવે માત્ર 'ઝિક' જ વિશ્વસનીય હાલતમાં બાકી રહી ગયું છે, નબીની સમજૂતી અને સ્પષ્ટતા તો બાકી જ રહી નથી અથવા બાકી છે પણ, તો તે વિશ્વસનીય નથી. તાત્પર્ય એ છે કે આ ચારેય વાતોમાંથી જે વાતને પણ તેઓ માનતા હોય, તેમનું વલણ છેવટે કુર્આનની આ આયતથી ટકરાય છે.

જો તેઓ પહેલી વાતને માને છે, તો તેનો અર્થ એ છે કે નબીએ એ ઉદ્દેશ્યને જ સમાપ્ત કરી દીધો જેના માટે 'ઝિક'ને ફરિશ્તાઓ દ્વારા મોકલવાનો કે સીધે-સીધા લોકો સુધી પહોંચાડી દેવાને બદલે તેને પ્રચારનું સાધન બનાવવામાં આવ્યું હતું.

અને જો તેઓ બીજી કે ત્રીજી વાતને માને છે, તો તેનો અર્થ એ છે કે અલ્લાહે (અલ્લાહનું શરણ) આ વ્યર્થ કાર્ય કર્યું કે પોતાના 'ઝિક'ને એક નબી દ્વારા મોકલ્યું, કેમ કે નબીના આગમનનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય પણ એ જ છે જે નબી વગર કેવળ 'ઝિક'ના છપાયેલ સ્વરૂપમાં ઉતારવાનો હોઈ શકતો હતો.

અને જો તેઓ ચોથી વાતને માને છે, વાસ્તવમાં આ કુર્આન અને મુહમ્મદ સલ્લ.ની નુબૂવત (પયગંબરી) બંનેના રદ અને નિરસ્ત થઈ જવાનું એલાન છે, જેના પછી જો કોઈ સર્વથા ઉચિત પંથ કે માન્યતા બાકી રહી જાય છે, તો તે માત્ર એ લોકોનો પંથ કે માન્યતા છે જેઓ એક નવી નુબૂવત અને નવી વહી (દિવ્ય પ્રકાશના)ને માને છે, એટલા માટે કે આ આયતમાં અલ્લાહ સ્વયં કુર્આન-મજ્હદને અવતરિત કરવાના ઉદ્દેશ્યને પૂરો કરવા માટે નબીની સમજૂતી અને સ્પષ્ટતાને અનિવાર્ય ઠરાવી રહ્યો છે, અને નબીની જરૂરત જ એ રીતે સિદ્ધ કરી રહ્યો છે કે તે 'ઝિક'ના ઉદ્દેશ્યને સ્પષ્ટ કરે. હવે જો હદીસનો ઈન્કાર કરનારાઓની એ વાત સાચી છે કે નબીની સમજૂતી અને સ્પષ્ટતા દુનિયામાં બાકી નથી રહી, તો તેના બે પરિણામો ખુલ્લા છે -

પહેલું પરિણામ એ છે કે અનુસરણના નમૂનાની હેસિયતે મુહમ્મદ સલ્લ.ની નુબૂવત સમાપ્ત થઈ ગઈ અને આપણો સંબંધ મુહમ્મદ સલ્લ.ની સાથે કેવળ એ રીતે રહી ગયો જે રીતે હૂદ અને સાલેહ અને શુઐબ અલૈ.ની સાથે છે કે આપણે તેમની પુષ્ટિ કરીએ છીએ અને તેમના પર ઈમાન લાવીએ છીએ, પરંતુ તેમનો કોઈ આદર્શ આપણા પાસે નથી, જેનું આપણે પાલન કરીએ. આ વસ્તુ નવી નુબૂવતની જરૂરત આપોઆપ સાબિત કરી દે છે, માત્ર કોઈ મૂર્ખ વ્યક્તિ જ આના પછી નુબૂવતના અંત પર આગ્રહ કરી શકે છે.

બીજું પરિણામ એ છે કે એકલું કુર્આન નબીની સમજૂતી અને સ્પષ્ટતા વગર સ્વયં પોતાને મોકલનારના કથન અનુસાર માર્ગ પામવા માટે અપર્યાપ્ત છે, તેથી કુર્આનને માનવાવાળા, ચાહે ગમે તેટલા જોરશોરથી, ચીસો પાડી-પાડીને તેને આપોઆપ પર્યાપ્ત કહી દે, 'યુસ્ત દાવાના સમર્થનમાં યુસ્ત સાક્ષીઓ'ની વાત કદાપિ ચાલી શકતી નથી અને એક નવા ગ્રંથના અવતરિત થવાની જરૂરત આપોઆપ સ્વયં કુર્આન અનુસાર સાબિત થઈ જાય છે. અલ્લાહ તેમને નષ્ટ કરે, આ રીતે આ લોકો વાસ્તવમાં હદીસના ઈન્કાર દ્વારા દીનની જડમૂળ ખોદી રહ્યા છે.

أَوْ يَأْخُذَهُمْ فِي تَقْلِبِهِمْ فَمَا هُمْ بِمُعْجِزِينَ ﴿٣٧﴾ أَوْ يَأْخُذَهُمْ عَلَى
 تَخَوُّفٍ ۖ فَإِنَّ رَبَّكُمْ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ ﴿٣٨﴾ أَوْلَمْ يَرَوْا إِلَىٰ مَا خَلَقَ
 اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ يَتَفَيَّؤُا ظِلَالُهُ عَنِ الْيَمِينِ وَالشِّمَالِ سُجَّدًا لِلَّهِ
 وَهُمْ ذُخْرُونَ ﴿٣٩﴾ وَاللَّهُ يَسْجُدُ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ
 مِنْ دَابَّةٍ وَالْبَلِيكَةِ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ ﴿٤٠﴾ يَخَافُونَ رَبَّهُمْ
 مِّنْ فَوْقِهِمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ ﴿٤١﴾ وَقَالَ اللَّهُ لَا تَتَّخِذُوا
 الْهَيْئِ ائْتِنِينَ ۗ اِمَّا هُوَ الْوَالِدُ ۗ فَايَّٰى فَا رَهْبُونَ ﴿٤٢﴾ وَلَهُ مَا

તેમને ઝડપી લે, અથવા એવી હાલતમાં તેમને પકડે જ્યારે તેમને પોતાને આવનારી આપત્તિનો ખટકો લાગેલો હોય અને તેઓ તેનાથી બચવાની ચિંતામાં સચેત હોય? તે જે કંઈ પણ કરવા ચાહે, આ લોકો તેને વિવશ કરવાની તાકાત નથી રાખતા. હકીકત એ છે કે તમારો રબ ખૂબ જ નમ્ર અને દયાળુ છે, (૪૮) અને શું આ લોકો અલ્લાહની પેદા કરેલી કોઈ વસ્તુને પણ જોતા નથી કે તેનો પડછાયો કેવી રીતે અલ્લાહ સમક્ષ સિજદો કરતાં જમણે અને ડાબે પડે છે? (૪૧) બધા જ આવી રીતે વિનમ્રતા પ્રગટ કરી રહ્યા છે. (૪૯) ધરતી અને આકાશોમાં જેટલા પણ સજીવો છે અને બધા જ ફરિશ્તાઓ, સૌ અલ્લાહના આગળ સિજદો કરે છે. (૪૨) તેઓ કદાપિ ઘમંડ નથી કરતા, (૫૦) પોતાના રબથી જે તેમના ઉપર છે, ડરે છે અને જે કંઈ આદેશ આપવામાં આવે છે તે અનુસાર જ કામ કરે છે. (રુકૂઅ-૬) (૫૧) અલ્લાહનો આદેશ છે કે “બે ખુદા ન બનાવી લો, (૪૩) ખુદા તો બસ એક જ છે, આથી તમે મારાથી જ ડરો.” (૫૨) તેનું જ છે એ બધું જે (૪૧) અર્થાત્ તમામ દેહધારી વસ્તુઓના પડછાયો એ વાતની નિશાની છે કે પહાડ હોય કે વૃક્ષ, જાનવર હોય કે મનુષ્ય, બધા જ એક સર્વગ્રાહી કાનૂનની પકડમાં જકડાયેલ છે, સૌના માથા પર બંદગીનું નિશાન લાગેલું છે. ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)માં કોઈનો કોઈ નાનો સરખો ભાગ નથી. પડછાયો પડવો એ વસ્તુના ભૌતિક હોવાની ખુલ્લી નિશાની છે, અને ભૌતિક હોવું બંદા અને સર્જન હોવાનું ખુલ્લું પ્રમાણ છે.

(૪૨) અર્થાત્ ધરતીની જ નહીં, આકાશોની પણ એ તમામ હસ્તીઓ, જેને પ્રાચીન સમયથી લઈને આજ સુધી લોકો દેવી, દેવતા અને અલ્લાહના સંબંધીઓ ઠરાવતા આવ્યા છે, વાસ્તવમાં ગુલામ અને આધીન છે. આમાંથી પણ કોઈનો ખુદાઈમાં ભાગ નથી.

તેના સાથે આ આયતમાંથી એક સંકેત એ તરફ પણ નીકળી આવ્યો કે જીવધારીઓ પૃથ્વીમાં જ નથી, બલકે ઉચ્ચ લોકના ગ્રહોમાં પણ છે.

(૪૩) બે ખુદાઓ (ઉપાસ્યો)ના ખંડનમાં બેથી વધારે ખુદાઓનું ખંડન આપોઆપ સામેલ છે.

فِي السَّبُوتِ وَالْأَرْضِ وَلَهُ الدِّينُ وَاصِبًا ۖ أَفَغَيْرَ اللَّهِ تَتَّقُونَ ﴿٥٢﴾
 وَمَا بِكُمْ مِّنْ نَّعْمَةٍ فَمِنَ اللَّهِ ثُمَّ إِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فَإِلَيْهِ
 تَجْرُونَ ﴿٥٣﴾ ثُمَّ إِذَا كُشِفَ الضُّرُّ عَنْكُمْ إِذَا فَرِيقٌ مِّنْكُمْ
 بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ ﴿٥٤﴾ لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَهُمْ ۖ فَتَمْتَعُوا بِهِمْ
 فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ ﴿٥٥﴾ وَيَجْعَلُونَ لِمَا لَا يَعْلَمُونَ نَصِيبًا مِّمَّا رَزَقْنَاهُمْ ۗ ط

આકાશોમાં છે અને જે કંઈ ધરતીમાં છે અને વિશુદ્ધ રૂપે માત્ર તેનો જ દીન (ધર્મ, સમગ્ર સૃષ્ટિમાં) ચાલી રહ્યો છે. ^(૫૨) પછી શું અલ્લાહને છોડીને તમે કોઈ બીજાનો ડર રાખશો ? ^(૫૩) તમને જે ને અમ્મત (કૃપા) પણ પ્રાપ્ત છે, અલ્લાહ તરફથી જ છે. પછી જ્યારે કોઈ કઠિન સમય તમારા પર આવે છે, તો તમે લોકો સ્વયં પોતાની ફરિયાદો લઈને તેના જ તરફ દોડો છો. ^(૫૪) પરંતુ જ્યારે અલ્લાહ એ સમય ટાળી દે છે તો એકાએક તમારામાંથી એક જૂથ (આ મહેરબાની માટે કૃતજ્ઞતા દર્શાવવામાં) પોતાના રબના સાથે બીજાઓને ભાગીદાર બનાવવા લાગે છે, ^(૫૫) જેથી અલ્લાહના ઉપકાર પ્રત્યે કૃતઘ્નતા કરે. ભલે, મજા કરી લો, ટૂંક સમયમાં તમને ખબર પડી જશે. (૫૬) આ લોકો, જેમની વાસ્તવિકતાથી પરિચિત નથી, ^(૫૬) તેમનાં હિસ્સા અમારી આપેલી રોજીમાંથી નિશ્ચિત કરે છે. ^(૫૬) —

(૪૪) બીજા શબ્દોમાં તેના જ આજ્ઞાપાલન પર જીવનના આખા કારખાનાની વ્યવસ્થા સ્થાપિત છે.

(૪૫) બીજા શબ્દોમાં શું અલ્લાહના બદલે કોઈ અન્યનો ડર અને કોઈ અન્યની નારાજગીથી બચવાની ભાવના તમારા જીવન-વ્યવસ્થાનો આધાર બનશે ?

(૪૬) અર્થાત્ આ તૌહીદ (એકશ્વરવાદ)ની એક સ્પષ્ટ સાક્ષી તમારા અંદર રહેલી છે. મોટી આફતના સમયે જ્યારે તમામ મનઘડંત વિચારોનો કાટ દૂર થઈ જાય છે, તો થોડી વાર માટે તમારી મૂળ પ્રકૃતિ ઉભરી આવે છે, જે અલ્લાહ સિવાય કોઈ ઈલાહ (પૂજ્ય, ઉપાસ્ય), કોઈ રબ (પ્રભુ-પાલનહાર) અને કોઈ સાર્વભૌમ માલિકને નથી જાણતી. (વધારે સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: અનૂઆમ, નોંધ ૨૯-૪૧)

(૪૭) અર્થાત્ અલ્લાહના આભારની સાથે-સાથે કોઈ બુલુર્ગ કે દેવી-દેવતાના આભારની પણ નિયાઝ (માનતા) માનવાનું અને નજ (ચઢાવો) ચઢાવવાનું શરૂ કરી દે છે, અને પોતાની વાતથી એ પ્રગટ કરે છે કે તેના નજીક અલ્લાહની આ મહેરબાનીમાં એ 'હઝરત' (મહાનુભાવ)ની મહેરબાનીની પણ દખલ હતી, બલકે અલ્લાહ કદાપિ મહેરબાની ન કરતો, જો એ 'હઝરત' મહેરબાન થઈને અલ્લાહને મહેરબાની કરવા પર તૈયાર ન કરતા.

(૪૮) અર્થાત્ જેમના વિશે જ્ઞાનના કોઈ પ્રમાણિક માધ્યમથી તેમને એ ખબર ન પડી કે અલ્લાહમિયાંએ તેમને ખરેખર અલ્લાહના ભાગીદાર નિયુક્ત કરી રાખ્યા છે અને પોતાની ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)ના કામોમાંથી કેટલાક કામો અથવા પોતાના સામ્રાજ્યના ક્ષેત્રોમાંથી કેટલાક ક્ષેત્રો તેમને સુપ્રત કરી રાખ્યા છે.

(૪૯) અર્થાત્ તેમની નજ (ચઢાવો), નિયાઝ (માનતા) અને ભેટસોગાદો માટે પોતાની આવકો અને પોતાની જમીનોની ઉપજમાંથી એક નિશ્ચિત હિસ્સો અલગ કાઢી રાખે છે.

تَالِهٖ لَتُسْئَلَنَ عَمَّا كُنْتُمْ تَفْتَرُونَ ﴿١٦﴾ وَيَجْعَلُونَ لِلّٰهِ الْبَنَاتِ
 سُبْحٰنَهُ ۗ وَلَهُمْ مَّا يَشْتَهُونَ ﴿١٧﴾ وَاِذَا بُشِّرَ اَحَدُهُمْ بِالْاُنْثٰى ظَلَّ
 وَجْهَهُ مُسْوَدًّا وَّهُوَ كَظِيْمٌ ﴿١٨﴾ يَتَوَارٰى مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوءِ مَا
 بُشِّرَ بِهٖ ۗ اَيْمَسِيْكُهُ عَلٰى هُوْنٍ اَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ ۗ اَلَا سَاءَ مَا
 يَحْكُمُوْنَ ﴿١٩﴾ لِلَّذِيْنَ لَا يُؤْمِنُوْنَ بِالْاٰخِرَةِ مَثَلُ السُّوٓءِ ۗ وَلِلّٰهِ الْمَثَلُ
 الْاَعْلٰى ۗ وَهُوَ الْعَزِيْزُ الْحَكِيْمُ ﴿٢٠﴾ وَاَلُوْا يَوٰا اِخْذُ اللّٰهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ
 مَّا تَرَكَ عَلَيَّهَا مِنْ دَآبَّةٍ ۗ وَلٰكِنْ يُؤْخِرُهُمْ اِلٰى اَجَلٍ مُّسَمًّى ۗ
 فَاِذَا جَآءَ اَجَلُهُمْ لَا يَسْتَاْخِرُوْنَ سَاعَةً ۗ وَلَا يَسْتَقْدِمُوْنَ ﴿٢١﴾

અલ્લાહના સોગંદ ! ચોક્કસ તમને પૂછવામાં આવશે કે આ જૂઠ તમે કેવી રીતે ઘડી કાઢ્યા હતા ? (૫૭) આ લોકો અલ્લાહ માટે પુત્રીઓ ઠરાવે છે, ^(૫૭) સુબહાનલ્લાહ ! (પવિત્ર છે અલ્લાહ) અને તેમના માટે તે જે તેઓ પોતે ઇચ્છે ? ^(૫૮) જ્યારે તેમનામાંથી કોઈને પુત્રીના જન્મની ખુશખબર આપવામાં આવે છે તો તેના ચહેરા પર કાલિમા છવાઈ જાય છે અને તે બસ લોહીનો ઘૂંટ પીને રહી જાય છે. (૫૯) લોકોથી છુપાતો ફરે છે કે આ અશુભ સમાચાર પછી કોઈને શું મોઢું દેખાડે. વિચારે છે કે અપમાનની સાથે આ પુત્રીને રાખી લે કે માટીમાં દાટી દે ? જુઓ, કેવા ખરાબ નિર્ણયો છે, જે આ લોકો અલ્લાહ વિષે લગાવે છે. ^(૬૦) (૬૦) ખરાબ ગુણોથી વિભૂષિત કરવાને લાયક તો છે એ લોકો, જેઓ આખિરતમાં વિશ્વાસ ધરાવતા નથી. રહ્યો અલ્લાહ, તો તેના માટે તો સૌથી શ્રેષ્ઠ ગુણો છે, તે જ તો સૌના ઉપર પ્રભુત્વશાળી અને તત્ત્વદર્શિતામાં પરિપૂર્ણ છે. (રુકૂઅ-૭) (૬૧) જો અલ્લાહ લોકોને તેમના અતિરેક પર તત્કાળ પકડતો રહેતો હોત, તો ધરતીના પટ પર કોઈ જીવધારીને ન છોડતો. પરંતુ તે સૌને એક નિશ્ચિત સમય સુધી મહેતલ આપે છે, પછી જ્યારે તે સમય આવી જાય છે તો તેનાથી કોઈ એક ક્ષણમાત્ર પણ આગળ-પાછળ થઈ શકતો નથી.

(૫૦) આરબ મુશ્શરિકોના ઉપાસ્યોમાં દેવતાઓ ઓછા હતા અને દેવીઓ વધારે હતી, અને આ દેવીઓ વિશે તેમની માન્યતા એ હતી કે તે ખુદાની પુત્રીઓ છે. એ જ પ્રમાણે ફરિશ્તાઓને પણ તેઓ ખુદાની પુત્રીઓ માનતા હતા.

(૫૧) અર્થાત્ પુત્રો.

(૫૨) અર્થાત્ પોતાના માટે જે પુત્રીને આ લોકો આટલો બધો અનાદર અને શરમનું કારણ સમજે છે, તેને જ અલ્લાહ માટે નિઃસંકોચ પસંદ કરી લે છે, એનાથી હટીને કે અલ્લાહ માટે સંતાન ઠરાવવું પોતાનામાં એક સખત અજ્ઞાનતા અને ઘૃષ્ટતા છે. આરબ મુશ્શરિકોના આ કૃત્ય પર અહીં એ મુખ્ય બાબતે પકડ એટલા માટે કરવામાં આવી છે કે

وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ مَا يَكْرَهُونَ وَتَصِفُ أَلْسِنَتُهُمُ الْكَذِبَ أَنَّ
 لَهُمُ الْحُسْنَى ۗ لَا جَرَمَ أَنَّ لَهُمُ النَّارَ وَأَنَّهُمْ مُّفْرَطُونَ ﴿٦٢﴾ تَاللَّهِ
 لَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَىٰ أُمَمٍ مِّن قَبْلِكَ فَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ
 أَعْمَالَهُمْ فَهُوَ وَلِيُّهُمْ الْيَوْمَ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿٦٣﴾ وَمَا
 أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ ۗ
 وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٦٤﴾ وَاللَّهُ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً

અલ્લાહને તેમની કલ્પનાની નીચતા સ્પષ્ટ કરવામાં આવે અને એ બતાવવામાં આવે કે શિર્કયુક્ત (અનેકેશ્વરવાદી) આસ્થાઓ અને માન્યતાઓએ અલ્લાહના મામલામાં તેમને કેટલા નિર્ભય અને અશિષ્ટ બનાવી દીધા છે અને તેઓ કેટલા ભાવનાશૂન્ય અને બુદ્ધિહીન બની ચૂક્યા છે કે આ પ્રકારની વાતો કરતાં કોઈ અનૈતિકતા અને અરુચિનો અનુભવ પણ નથી કરતા.

(૬૨) આજે આ લોકો એ વસ્તુઓ અલ્લાહ માટે ઠેરવી રહ્યા છે, જે સ્વયં પોતાના માટે તેમને પસંદ નથી, અને જૂઠાંબોલે છે તેમની જબાનો કે તેમના માટે તો સારું જ સારું છે. તેમના માટે તો એક જ વસ્તુ છે અને તે છે દોષબની આગ. અવશ્ય આ લોકોને સૌથી પહેલા તેમાં પહોંચાડવામાં આવશે. (૬૩) અલ્લાહના સોગંદ, હે નબી ! તમારા પહેલાં પણ ઘણી કોમોમાં અમે રસૂલો મોકલી ચૂક્યા છીએ (અને પહેલાં પણ આ જ થતું રહ્યું છે કે) શૈતાને તેમના ખરાબ કરતૂકો તેમને સુંદર બનાવીને દેખાડ્યા (અને રસૂલોની વાત તેમણે માની જ નહીં). એ જ શૈતાન આજે આ લોકોનો પણ સંરક્ષક બનેલો છે અને આ લોકો દુઃખદાયી સજાને પાત્ર બની રહ્યા છે. (૬૪) અમે આ ગ્રંથ તમારા પર એટલા માટે ઉતાર્યો છે કે તમે એ મતભેદોની સત્યતા તેમના સામે સ્પષ્ટ કરી દો જેમાં તેઓ ગ્રસ્ત છે. આ ગ્રંથ માર્ગદર્શન અને કૃપા બનીને ઉતર્યો છે એ લોકો માટે જેઓ એને માની લે. (૬૫) (તમે દરેક વર્ષાઋતુમાં જુઓ છોકે) અલ્લાહે આકાશમાંથી પાણી વરસાવ્યું

અલ્લાહ વિશે તેમની કલ્પનાની નીચતા સ્પષ્ટ કરવામાં આવે અને એ બતાવવામાં આવે કે શિર્કયુક્ત (અનેકેશ્વરવાદી) આસ્થાઓ અને માન્યતાઓએ અલ્લાહના મામલામાં તેમને કેટલા નિર્ભય અને અશિષ્ટ બનાવી દીધા છે અને તેઓ કેટલા ભાવનાશૂન્ય અને બુદ્ધિહીન બની ચૂક્યા છે કે આ પ્રકારની વાતો કરતાં કોઈ અનૈતિકતા અને અરુચિનો અનુભવ પણ નથી કરતા.

(૬૩) બીજા શબ્દોમાં આ ગ્રંથના અવતરિત થવાથી આ લોકોને એ વાતનો ઉત્તમ અવસર મળ્યો છે કે અંધશ્રદ્ધાઓ અને અંધાનુકરણના વિચારોના આધારે જે અસંખ્ય જુદા-જુદા પંથો અને ધર્મોમાં આ લોકો વહેંચાઈ ગયા છે, તેના બદલે સચ્ચાઈના એક એવા મજબૂત આધારને પામી લે, જેના પર આ સૌ સહમત હોઈ શકે. હવે જે લોકો એટલા મૂર્ખ છે કે આ ને 'મત (કૃપા)ના આવી ગયા પછી પણ પોતાની અગાઉની સ્થિતિને જ પ્રાથમિકતા આપી રહ્યા છે, તેઓ વિનાશ અને અપમાન સિવાય અન્ય કોઈ પરિણામ જોવાના નથી. હવે તો સીધો માર્ગ એ જ પામશે અને એ જ બરકતો અને દયાથી સંપન્ન થશે જે આ ગ્રંથને માની લેશે.

فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا ۗ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَسْمَعُونَ ﴿١٥﴾
 وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً ۗ نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِ مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ
 وَدَمٍ لَبَنًا خَالِصًا سَائِغًا لِلشَّرِبِ ۗ بَيْنَ ۖ ﴿١٦﴾ وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ
 تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا ۗ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿١٧﴾

અને એકાએક નિર્જલ પડેલી જમીનમાં તેના વડે પ્રાણ નાખી દીધા. નિશ્ચિતપણે આમાં એક નિશાની છે

સાંભળનારાઓ માટે, ^(૧૩૩)(રુકૂઅ-૮) (૬૬) અને તમારા માટે પશુઓમાં પણ એક બોધપાઠ રહેલો છે.

તેમના પેટમાંથી ગોબર અને લોહીના વચ્ચેથી અમે એક વસ્તુ તમને પીવડાવીએ છીએ, અર્થાત્ શુદ્ધ દૂધ, ^(૧૪) જે પીનારાઓ માટે અત્યંત રુચિકર છે. (૬૭) (આવી જ રીતે) ખજૂરના વૃક્ષો અને દ્રાક્ષનાં વેલાઓમાંથી પણ અમે એક વસ્તુ તમને પીવડાવીએ છીએ, જેને તમે માદક પણ બનાવી લો છો અને શુદ્ધ રોજી પણ. ^(૧૫) નિ:શંક આમાં એક નિશાની છે બુદ્ધિથી કામ કરનારાઓ માટે,

અને તમારા માટે પશુઓમાં પણ એક બોધપાઠ રહેલો છે.

(૧૩૩) અર્થાત્ એ દશ્ય દર વર્ષે તમારી આંખોની સામે પસાર થાય છે કે જમીન તદ્દન સપાટ મેદાનની જેમ પડેલી છે, જીવનની કોઈ નિશાની જોવા મળતી નથી, ન ઘાસફૂસ છે, ન વેલા અને ફળ છે, ન ફૂલ-પાંદડાઓ અને ન કોઈ પ્રકારના જીવ-જંતુઓ. એટલામાં વર્ષાની ઋતુ આવી અને એક-બે ટીપાં પડતાં એ જ જમીનમાંથી જીવનનો અણસાર દેખાવા માંડે છે. જમીનના પડોમાં દબાયેલ અસંખ્ય મૂળ એકાએક જીવી ઉઠવા અને દરેકના અંદરથી એ જ વનસ્પતિ ફરી ફટી નીકળી, જે પાછલી વર્ષામાં પેદા થયા પછી મરી ચૂકી હતી. અસંખ્ય કીડા-મકોડાઓ, જેમનું નામ-નિશાન સુદ્ધાં ગરમીનો મોસમમાં બાકી રહ્યું નહોતું, એકાએક ફરી એ જ રંગ-રૂપમાં પ્રગટ થઈ ગયા જે રીતે પાછલી વર્ષામાં જોવા મળ્યા હતા. આ બધું પોતાના જીવનમાં તમે વારંવાર જુઓ છો અને તેમ છતાં તમને નબીના મોઢેથી એ સાંભળીને આશ્ચર્ય થાય છે કે અલ્લાહ તમામ મનુષ્યોને મૃત્યુ પછી ફરીથી જીવંત કરશે. આ આશ્ચર્યનું કારણ એ સિવાય બીજું શું છે કે તમારું જોવું બુદ્ધિહીન જેવું છે. તમે સૃષ્ટિના ચમત્કારોને તો જુઓ છો; પરંતુ તેના પાછળ પેદા કરનારાનું સામર્થ્ય અને તત્ત્વદર્શિતાની નિશાનીઓને નથી જોતા, નહિ તો એ સંભવ ન હતું કે નબીની વાત સાંભળીને તમારું હૃદય પોકારી ન ઉઠે કે ખરેખર આ નિશાનીઓ તેની વાતની પુષ્ટિ કરી રહી છે.

(૧૪) 'ગોબર અને લોહીના વચ્ચે'નો અર્થ એ છે કે જાનવર જે ભોજન ખાય છે તેનાથી એક તરફ તો લોહી બને છે અને બીજી તરફ મળ, પરંતુ આ જ જાનવરોની માદાઓમાં એ જ ભોજનથી એક ત્રીજી વસ્તુ પણ પેદા થાય છે, જે ગુણ, રંગ અને સુગંધ, લાભ અને હેતુમાં એ બંનેથી તદ્દન ભિન્ન છે. વધુમાં મુખ્યરૂપે ઢોરોમાં એ વસ્તુની ઉપજ એટલી વધારે હોય છે કે તેઓ પોતાના બચ્ચાઓની જરૂરત પૂરી કર્યા પછી મનુષ્યો માટે પણ આ સૌથી ઉત્તમ ભોજન ભારે માત્રામાં ઉપલબ્ધ કરાવે છે.

(૧૫) આમાં એક હળવો સંકેત એ વિષય તરફ પણ છે કે ફળોના આ રસમાં એ તત્ત્વ પણ છે, જે માનવી માટે જીવનદાયી ભોજન બની શકે છે અને એ તત્ત્વ પણ છે, જે સડીને આલ્કોહોલમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે. હવે માનવીની પોતાની પસંદગી પર નિર્ભર છે કે તે આ સ્ત્રોતથી પવિત્ર રોજી પ્રાપ્ત કરે છે કે બુદ્ધિ અને વિવેકને સમાપ્ત કરી દેવાવાળી શરાબ. એક અન્ય નાનો સંકેત શરાબના હરામ હોવા તરફ બીજો પણ છે કે તે પવિત્ર રોજી નથી.

وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنِ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا
يَعْرِشُونَ ﴿١٦﴾ ثُمَّ كُلِّي مِنْ كُلِّ الشَّمْرَةِ فَاَسْلُكِي سُبُلَ رَبِّكِ ذُلُلًا ۗ

(૬૮) અને જુઓ, તમારા રબે મધમાખી પર આ વાત વહી કરી દીધી કે^(૧૬) પર્વતોમાં અને વૃક્ષોમાં અને ટટ્ટીઓ પર ચઢાવેલ વેલાઓમાં પોતાના મધપૂડા બનાવ (૬૯) અને દરેક પ્રકારના ફૂલોનો રસ ચૂસ અને પોતાના રબે સુગમ કરેલ માર્ગો પર ચાલ્યા કર.^(૧૭)

(૫૬) 'વહી' શબ્દનો અર્થ છે ગુમ અને સૂક્ષ્મ સંકેત કે પ્રેરણા, જેને સંકેત કે પ્રેરણા કરવાવાળા અને પામવાવાળા સિવાય કોઈ બીજું અનુભવી શકતું નથી. આ જ અનુસંધાનથી આ શબ્દ 'ઇલ્કા' (દિવ્યમાં વાત નાખી દેવા) અને 'ઇલ્કામ' (ગુમ શિક્ષા અને ઉપદેશ)ના અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય છે. અલ્લાહ પોતાની પેદા કરેલ વસ્તુઓને જે શિક્ષા આપે છે, તે કોઈ મક્તબ (પ્રાથમિક શાળા) કે દર્સગાહ (શાળા)માં આપવામાં આવતી નથી, બલકે એક સૂક્ષ્મ પદ્ધતિઓથી આપવામાં આવે છે કે દેખીતી રીતે કોઈ શિક્ષા આપતું કે કોઈ શિક્ષા લેતું જોવાતું નથી, તેથી આને કુર્આનમાં 'વહી', 'ઇલ્કામ' અને 'ઇલ્કા'નું નામ આપવામાં આવ્યું છે. હવે ત્રણેય શબ્દો અલગ-અલગ પરિભાષાવાળા શબ્દોનું રૂપ લઈ ચૂક્યા છે. 'વહી' શબ્દ પયગંબરો માટે મુખ્ય થઈ ચૂક્યો છે. 'ઇલ્કામ' શબ્દને ઔલિયા અને ખાસ બંદાઓ માટે વિશેષ કરી લેવામાં આવ્યો છે અને 'ઇલ્કા' મોટાભાગે આમ છે. પરંતુ કુર્આનમાં આ પારિભાષિક શબ્દોમાં ભેદ જોવા મળતો નથી. અહીં આકાશો અને ધરતી અને ફરિશ્તાઓ પર પણ 'વહી' થાય છે, [જુઓ કમવાર સૂર: હા-મીમ-સજદહ, સૂર: ઝિલઝાલ અને સૂર: અનફાલ. એ જ રીતે] મધમાખીને પણ તેનું બધું કામ 'વહી' (સ્વાભાવિક શિક્ષા) દ્વારા શિખવાડવામાં આવે છે, જેમ કે આ આયતમાં તમે જોઈ રહ્યા છો અને આ 'વહી' માત્ર મધમાખી સુધી સીમિત નથી. માછલીને તરવાનું, પક્ષીને ઊડવાનું અને નવજાત બાળકને દૂધ પીવાનું પણ અલ્લાહની 'વહી' જ શિખવાડે છે. વધુમાં માનવીને ચિંતન-મનન અને જાંચ-પડતાલ અને શોધ વગર જે સાચો ઉકેલ કે સાચો મત કે સાચો વિચાર અને સાચા કાર્યનો માર્ગ સૂઝાડવામાં આવે છે, તે પણ 'વહી' છે وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ آلِ مُوسَىٰ أَنِ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْكَاهِنَ (અને અમે વહી કરી મૂસાની માતા તરફ કે આને મૂકી દો... -સૂર: કસસ, ૭), અને આ 'વહી'થી કોઈપણ મનુષ્ય વંચિત નથી. દુનિયામાં જેટલાં પણ સંશોધનો અને જેટલાં લાભપ્રદ આવિષ્કારો થયા છે, મોટા-મોટા રાજનીતિજ્ઞો, વિજેતાઓ, ચિંતકો અને લેખકોએ જે લાભદાયક કાર્યો કર્યાં છે, એ સૌમાં આ 'વહી'ની કાર્યશીલતા જોવા મળે છે, બલકે સામાન્ય લોકોને દરરોજ એ પ્રકારના અનુભવો થતા રહે છે કે ક્યારેક બેઠાં-બેઠાં મનમાં એક વાત આવી અથવા કોઈ ઉપાય સૂઝી ગયો અથવા સપનામાં કંઈક જોઈ લીધું અને પછી અનુભવથી જાણ થઈ કે તે એક સાચું માર્ગદર્શન હતું, જે 'ગૈબ' (અદૃશ્ય)થી તેમને પ્રાપ્ત થયું હતું. આ ઘણાબધા પ્રકારોમાંથી એક વિશેષ પ્રકારની 'વહી' એ છે, જે નબીઓ-પયગંબરોને પ્રદાન કરવામાં આવે છે અને આ 'વહી' પોતાની વિશેષતાઓમાં બીજા પ્રકારોથી તદ્દન ભિન્ન હોય છે. આમાં 'વહી' જેના પર કરવામાં આવી છે તે પૂર્ણ સભાન હોય છે કે આ 'વહી' અલ્લાહ તરફથી આવી રહી છે. તેને તેના અલ્લાહ તરફથી હોવાનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હોય છે. તેમાં આસ્થાઓ, આદેશો, કાનૂનો અને માર્ગદર્શનો સામેલ હોય છે અને તેને અવતરિત કરવાનો ઉદ્દેશ્ય એ હોય છે કે નબી તેના દ્વારા માનવ-જાતિનું માર્ગદર્શન કરે.

(૫૭) 'રબના સુગમ કરેલાં માર્ગો'નો સંકેત એ આખી વ્યવસ્થા અને વ્યવહારિક પદ્ધતિ તરફ છે, જેના પર મધમાખીઓનો એક સમૂહ કામ કરે છે. તેના મધપૂડાઓની બનાવટ, તેના સમૂહનું સંગઠન, તેના અલગ-અલગ કામ કરનારાઓમાં કાર્યનું વિભાજન, ભોજન ઉપલબ્ધ કરાવવા માટે તેમનું નિરંતર આવવું-જવું, તેમનું

يَخْرُجُ مِنْ بُطُونِهَا شَرَابٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ ۗ
 إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿١٩﴾ وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ ثُمَّ
 يَتَوَفَّاكُمْ ۗ وَمِنْكُمْ مَّنْ يُرَدُّ إِلَىٰ أَرْدَلِ الْعُمرِ لِكَيْ لَا يَعْلَمَ

એક રંગબેરંગી શરબત નીકળે છે જેમાં 'શિક્ષા' (રોગ-નિવારણ) છે લોકો માટે. ^(૧૯) નિ:શંક, આમાં પણ એક નિશાની છે એ લોકો માટે જેઓ ચિંતન-મનન કરે છે, ^(૧૯) (૭૦) અને જુઓ, અલ્લાહે તમને પેદા કર્યા, પછી તે તમને મૃત્યુ આપે છે ^(૨૦) અને તમારામાંથી કોઈને સૌથી ખરાબ ઉંમરે પહોંચાડી દેવામાં આવે

નિયમિત રૂપે મધ બનાવી-બનાવીને સંગ્રહ કરતા જવું, આ બધા એ માર્ગો છે, જેને તેમના કાર્ય માટે તેમના રબે એ રીતે સુગમ કરી દીધેલ છે કે તેમને ક્યારેય વિચારવા અને સમજવાની જરૂર નથી પડતી. બસ, એક નિશ્ચિત વ્યવસ્થા છે, જેના પર એક નિર્ધારિત પદ્ધતિ પર સાકરના આ અસંખ્ય નાના-નાના કારખાનાઓ હજારો વર્ષથી કામ કર્યે જાય છે.

(૫૮) મધનું એક લાભપ્રદ અને સ્વાદિષ્ટ ખાદ્ય પદાર્થ હોવું તો સ્પષ્ટ છે, તેથી તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં નથી આવ્યો, અલબત્ત તેમાં રોગનું નિવારણ કરવું એક છૂપો ગુણ છે, તેથી તેનાથી માહિતગાર કરી દેવામાં આવ્યા.

(૫૯) કાફિરો (ઈન્કાર કરનારાઓ) અને મુશ્શરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ) બે જ વાતોના કારણે તમારો વિરોધ કરી રહ્યા હતા. એક આખિરત (પરલોક) અને બીજું તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ). હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.ના સંદેશના આ જ બે ભાગોને સત્ય સાબિત કરવા માટે અહીં સૃષ્ટિની નિશાનીઓ તરફ ધ્યાન આકર્ષિત કરવામાં આવ્યું છે. કહેવાનો હેતુ એ છે કે પોતાના આસપાસની દુનિયા પર નજર નાખીને જોઈ લો, આ નિશાનીઓ દરેક જગ્યાએ જોવા મળે છે, નબીની વાતની પુષ્ટિ કરી રહી છે કે પછી તમારી અંધશ્રદ્ધાઓ અને કાલ્પનિક વાતોની? નબી કહે છે કે તમને મૃત્યુ પછી ફરીથી ઉઠાવવામાં આવશે. તમે તેને વિચિત્ર અને અસંભવિત વાત કહી રહ્યા છો, પરંતુ જમીન દરેક વર્ષની ઋતુમાં એ વાતનું પ્રમાણ આપે છે કે સર્જનનું પુનરાવર્તન ન કેવળ સંભવ છે, બલકે દરરોજ તમારી આંખોની સામે થઈ રહ્યું છે. નબી કહે છે કે આ સૃષ્ટિ ખુદાવિહિન નથી. તમારાં નાસ્તિકો આ વાતને તર્કહીન દાવો કહે છે, પરંતુ ઢોરોની બનાવટ, ખજૂરો અને દ્રાક્ષની બનાવટ, મધમાખીની બનાવટ સાક્ષી આપી રહી છે કે એક તત્ત્વદર્શી અને દયાળુ રબે આ વસ્તુઓને ડિઝાઈન કરી છે, નહિં તો કેવી રીતે સંભવ હતું કે આટલા પશુઓ અને આટલા વૃક્ષો અને આટલી માખીઓ મળીને માનવી માટે આવી-આવી સરસ, સ્વાદિષ્ટ અને લાભપ્રદ વસ્તુઓ વિધિવંત પેદા કરતા રહેતા. નબી કહે છે કે અલ્લાહ સિવાય કોઈ તમારી પૂજા અને ગુણગાન તેમજ આભાર અને કૃતજ્ઞતાનો અધિકારી નથી. તમારાં મુશ્શરિકો આના પર ભવાં ચઢાવે છે અને પોતાના અસંખ્ય ઉપાસ્યોની નજા-વ-નિયાઝ (માનતા અને ચઢાવો) કરવાનો આગ્રહ કરે છે, પરંતુ તમે પોતે જ બતાવો કે આ દૂધ અને આ ખજૂરો અને આ દ્રાક્ષ અને આ મધ જે તમારા માટે સૌથી સારું ભોજન છે, અલ્લાહ સિવાય બીજા કોઈની આપેલ કૃપાઓ છે? કયા દેવી-દેવતા કે વલીએ તમને રોજી પહોંચાડવાની આ વ્યવસ્થા કરી છે?

(૬૦) અર્થાત્ હકીકત કેવળ એટલી જ નથી કે તમારું પાલન-પોષણ કરવું અને તમને આજીવિકા પૂરી પાડવી, આ બધી વ્યવસ્થા અલ્લાહના હાથમાં છે, બલકે હકીકત એ પણ છે કે તમારું જીવન અને મૃત્યુ બંને અલ્લાહના કબજામાં છે.

بَعْدَ عِلْمٍ شَيْئًا ۖ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ قَدِيرٌ ﴿٤١﴾ وَاللَّهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ
عَلَى بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ ۗ فَمَا الَّذِينَ فُضِّلُوا بِرِزْقِي رِزْقِهِمْ عَلَى
مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَهُمْ فِيهِ سَوَاءٌ ۗ أَفَبِعَنبَةِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ ﴿٤٢﴾

છે, જેથી બધું જ જાણ્યા પછી ફરી કંઈ ન જાણે. (૪૧) હકીકત એ છે કે અલ્લાહ જ જ્ઞાનમાં પણ પૂર્ણ છે અને સામર્થ્યમાં પણ. (રુકૂઅ-૯) (૭૧) પછી જુઓ, અલ્લાહે તમારામાંથી કેટલાકને કેટલાક ઉપર રોજીમાં શ્રેષ્ઠતા પ્રદાન કરી છે. પછી જે લોકોને આ શ્રેષ્ઠતા પ્રદાન કરવામાં આવી છે તેઓ એવા નથી કે પોતાની રોજી પોતાના સેવકોને આપી દેતા હોય, જેથી બંને આ રોજીમાં બરાબરના હિસ્સેદાર બની જાય. તો શું અલ્લાહનો જ ઉપકાર માનવાથી આ લોકોને ઈન્કાર છે? (૪૨)

(૬૧) અર્થાત્ આ જ્ઞાન, જેના પર તમે ગર્વ કરો છો અને જેના કારણે ધરતીના અન્ય સર્જનો પર તમને શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત છે, એ પણ અલ્લાહનું જ પ્રદાન છે. તમે પોતાની આંખોથી આ શિક્ષાપ્રદ દૃશ્ય જોતા રહો છો કે જ્યારે કોઈ માનવીને અલ્લાહ ખૂબ લાંબુ આયુષ્ય આપી દે છે, તો એ જ વ્યક્તિ જે ક્યારેક યુવાનીમાં બીજાઓને સમજદારી શિખવાડતો હતો, કઈ રીતે માંસનો એક લોચો બનીને રહી જાય છે, જેને પોતાના તન-મનનું પણ ભાન નથી રહેતું.

(૬૨) આજના સમયમાં આ આયતથી જે ચિત્ર-વિચિત્ર અર્થ કાઢવામાં આવ્યા છે, તે આ બાબતનું સૌથી ખરાબ ઉદાહરણ છે કે કુર્આની આયતને તેના સંદર્ભ અને પૂર્વાપર સંબંધથી અલગ કરીને એક-એક આયતના અલગ અર્થ લેવાથી કેવી-કેવી નિરર્થક વાતોનાં દરવાજાઓ ખૂલી જાય છે. લોકોએ આ આયતને ઈસ્લામના આર્થિક દર્શનનું મૂળ અને આર્થિક નિયમની એક મહત્વપૂર્ણ કલમ ઠરાવી છે. તેમના નજીક આયતનો હેતુ એ છે કે જે લોકોને અલ્લાહે રોજીમાં શ્રેષ્ઠતા આપી હોય, તેમણે પોતાની રોજી પોતાના નોકરો અને ગુલામો તરફ અવશ્ય ફેરવી દેવી જોઈએ. જો ફેરવી નહીં દો તો અલ્લાહની ને'મત (કૃપા)નો ઈન્કાર કરનાર ઠરશો, જો કે આ સમગ્ર વાર્તા-ક્રમમાં આર્થિક કાનૂનના વર્ણનની મૂળથી કોઈ વાત જ નથી. વધારામાં આખું પ્રવચન શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)ના ખંડન અને તીહીદને સાબિત કરવા માટે ચાલી રહ્યું છે, અને આગળ પણ અવિરત આ જ વિષય ચાલી રહ્યો છે. આ વાતની વચ્ચે એકાએક આર્થિક કાનૂનની એક કલમનો ઉલ્લેખ કરી દેવાનું છેવટે શું તાત્પર્ય છે? આયતને તેના સંદર્ભ અને પૂર્વાપર સંબંધમાં રાખીને જોવામાં આવે તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે અહીં આનાથી તદ્દન વિપરીત વિષય ચાલી રહ્યો છે. અહીં દલીલ એ આપવામાં આવી છે કે તમે સ્વયં પોતાના ધનમાં પોતાના ગુલામો અને નોકરોને જ્યારે બરાબરનું પદ નથી આપતા - જો કે આ ધન અલ્લાહે પ્રદાન કરેલ છે - તો છેવટે કેવી રીતે એ વાત તમે સાચી સમજો છો કે જે ઉપકારો અલ્લાહે તમારા પર કર્યા છે, તેના આભાર-પ્રદર્શનમાં અલ્લાહની સાથે તેના અધિકાર-વિહિન ગુલામોને પણ ભાગીદાર બનાવી લો અને પોતાની જગ્યાએ એમ સમજી બેસો કે અધિકારો અને હક્કોમાં અલ્લાહના આ ગુલામો પણ બરાબરના ભાગીદાર છે? તદ્દન આ જ દલીલ, આ જ વિષયથી સૂર: રુમ, આ. ૨૮માં આપવામાં આવેલ છે. બંને આયતોની તુલના કરવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે બંનેમાં એક જ ઉદ્દેશ્ય માટે એક જ ઉદાહરણથી દલીલ આપવામાં આવી છે અને આમાંથી પ્રત્યેક બીજાની સમજૂતી કરી રહી છે. કદાચ લોકોને આ ભ્રમ وَالَّذِينَ كَفَرُوا يَكْفُرُونَ ના શબ્દોથી થયો છે. તેમણે ઉદાહરણ પછી તરત જ આ વાક્ય જોઈને વિચાર કર્યો કે હોય ન હોય, આનો અર્થ આ જ હશે કે પોતાના આધીન લોકો તરફ રોજીનું ન ફેરવવું જ અલ્લાહની કૃપાનો ઈન્કાર છે, જો

وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ
 بَنِينَ وَحَفَدَةً وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ ۗ أَلَيْسَ الْبَاطِلُ يُؤْمِنُونَ
 وَبِعَمَتِ اللّٰهِ هُمْ يَكْفُرُونَ ﴿٤٧﴾ وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مَا لَا
 يَمْلِكُ لَهُمْ رِزْقًا مِنَ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ شَيْئًا وَلَا يَسْتَطِيعُونَ ﴿٤٨﴾
 فَلَا تَصْرَبُوا لِلّٰهِ الْأَمْثَالَ ۗ إِنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٤٩﴾

(૭૨) અને એ અલ્લાહ જ છે, જેણે તમારા માટે તમારી સહજાતીય પત્નીઓ બનાવી અને તેણે જ આ પત્નીઓથી તમને પુત્રો-પૌત્રો આપ્યા અને સારી-સારી વસ્તુઓ તમને ખાવા માટે આપી, પછી શું આ લોકો (આ બધું જોવા અને જાણવા છતાં પણ) અસત્યને માને છે^(૬૩) અને અલ્લાહના ઉપકારનો ઈન્કાર કરે છે^(૬૪) (૭૩) અને અલ્લાહને છોડીને તેમને પૂજે છે જેમના હાથમાં ન આકાશોમાંથી તેમને કંઈપણ રોજી આપવાનું છે, ન ધરતીમાંથી અને ન તો આ કાર્ય તેઓ કરી જ શકે છે? (૭૪) તેથી અલ્લાહ માટે દૃષ્ટાંતો ન ઘડો.^(૬૫) અલ્લાહ જાણે છે, તમે નથી જાણતા.

કે જે વ્યક્તિ કુર્આનમાં થોડીક પણ નજર રાખે છે તે એ વાતને જાણે છે કે અલ્લાહની કૃપાઓનો આભાર અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્ય માટે પ્રગટ કરવો આ ગ્રંથની નજરમાં અલ્લાહની કૃપાઓનો ઈન્કાર છે.

(૬૩) 'અસત્યને માને છે' - અર્થાત્ આ લોકો નિરાધાર અને અવાસ્તવિક આસ્થા રાખે છે કે તેમના ભાગ્યને બનાવવું અને બગાડવું, તેમની મુશ્કેલી (મનોકામનાઓ) પૂરી કરવી અને દુઆઓ સાંભળવી, તેમને સંતાન આપવી અને તેમને રોજગાર અપાવવો, તેમના કેસ જીતાડવા અને તેમને બીમારીઓથી બચાવવું અમુક દેવી-દેવતાઓ અને જિન્નાતો અને આગળ-પાછળના બુઝુર્ગોના અધિકારમાં છે.

(૬૪) આમ તો મક્કાના મુશ્શરિકો એ વાતનો ઈન્કાર નહોતા કરતા કે આ બધી કૃપાઓ અલ્લાહે પ્રદાન કરેલ છે. આ કૃપાઓ પર અલ્લાહનો આભાર માનવાનો પણ તેમને ઈન્કાર નહોતો. પરંતુ તેઓ ભૂલ એ કરતા હતા કે આ કૃપાઓ પર અલ્લાહના કૃતજ્ઞ બનવાની સાથે-સાથે તેઓ એ ઘણીબધી હસ્તીઓનો પણ આભાર વાણી અને વર્તનથી અંદા કરતા હતા, જેમને તેમણે કોઈ દલીલ અને પ્રમાણ વગર આ કૃપા પ્રદાન કરવામાં ભાગીદાર બનાવી રાખ્યા હતા. આ જ વસ્તુને કુર્આન 'અલ્લાહના ઉપકારનો ઈન્કાર' ઠેરવે છે. કુર્આનમાં આ વાત એક સર્વસ્વીકૃત નિયમના રૂપમાં દર્શાવવામાં આવી છે કે ઉપકારો માટે ઉપકારકનો આભાર માનવાને બદલે જેણે ઉપકાર કર્યો નથી તેનો આભાર માનવો, વાસ્તવમાં ઉપકારકના ઉપકારનો ઈન્કાર કરવું છે. એ જ પ્રમાણે કુર્આન એ વાત પણ સિદ્ધાંતના રૂપમાં દર્શાવે છે કે ઉપકાર કરનાર વિશે કોઈપણ દલીલ અને પ્રમાણ વગર એ વિચારી લેવું કે તેણે સ્વયં પોતાની દયા અને કૃપાથી આ ઉપકાર નથી કર્યો, બલકે અમુક વ્યક્તિના કારણે કે અમુકની વાતનું માન રાખીને કે અમુકની ભલામણથી કે અમુકના હસ્તક્ષેપથી કર્યો છે, એ પણ વાસ્તવમાં તેના ઉપકારનો ઈન્કાર જ છે.

(૬૫) 'અલ્લાહ માટે દૃષ્ટાંતો ન ઘડો' - અર્થાત્ અલ્લાહને દુનિયાના બાદશાહો અને રાજા-મહારાજાઓ પર અનુમાનિત ન કરો કે જે રીતે કોઈ વ્યક્તિ તેમના હજુરિયાઓ અને દરબારના નિકટવર્તી કાર્યકરો વગર તેમના સુધી પોતાની અરજ અને ઉદ્દેશ્ય નથી પહોંચાડી શકતો, એ જ રીતે અલ્લાહ વિશે પણ તમે એ વિચારવા લાગો કે તે

ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا عَبْدًا مَمْلُوكًا لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ وَمَنْ رَزَقْنَاهُ
مِمَّا رَزَقْنَا حَسَنًا فَهُوَ يَنْفِقُ مِنْهُ سِرًّا وَجَهْرًا ۗ هَلْ يَسْتَوُونَ ۗ
الْحَمْدُ لِلَّهِ ۗ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٥٧﴾ وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا
رَّجُلَيْنِ أَحَدُهُمَا أَبْكَمُ لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ وَهُوَ كَلٌّ عَلَى مَوْلَاهُ ۗ

અલ્લાહના મહાકૃપાથી આ પાઠ્ય પુસ્તકમાં આ કાવ્યોના અર્થો અને અર્થોના અર્થોને સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

(૭૫) અલ્લાહ એક દૃષ્ટાંત આપે છે. (૫૫) એક તો છે ગુલામ જે બીજાના આધીન છે અને પોતે કોઈ અધિકાર ધરાવતો નથી. બીજો વ્યક્તિ એ છે જેને અમે પોતાના તરફથી ઉમદા રોજી આપી છે અને તે તેમાંથી છૂપી રીતે અને જાહેરમાં ખૂબ ખર્ચ કરે છે. બતાવો, શું આ બંને સરખા છે? અલ-હમ્દુલિલ્લાહ (૫૭)! પરંતુ મોટા ભાગે લોકો (આ સીધી-સાદી વાત) જાણતા નથી. (૫૬) (૭૬) અલ્લાહ એક બીજું દૃષ્ટાંત આપે છે. બે માણસો છે. એક મૂંગો-બહેરો છે, કોઈ કામ નથી કરી શકતો, પોતાના માલિક માટે બોજારૂપ છે, જ્યાં અલ્લાહના મહાકૃપાથી આ પાઠ્ય પુસ્તકમાં આ કાવ્યોના અર્થો અને અર્થોના અર્થોને સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. પોતાના શાહી મહેલમાં ફરિશ્તાઓ, વલીઓ અને બીજા નિકટવર્તી લોકો દરમ્યાન ટોળે વળીને બેસ્યો છે અને કોઈપણ વ્યક્તિનું કોઈ કામ આ માધ્યમો વગર તેના ત્યાં થઈ શકતું નથી.

(૬૬) અર્થાત્ જો દૃષ્ટાંતોથી જ વાત સમજવી છે, તો અલ્લાહ સાચા દૃષ્ટાંતોથી તમને હકીકત સમજાવે છે. તમે જે દૃષ્ટાંતો આપી રહ્યા છો, તે ખોટાં છે, તેથી તમે તેનાથી ખોટાં નિષ્કર્ષો કાઢી બેસો છો.

(૬૭) પ્રશ્નો અને 'અલ-હમ્દુલિલ્લાહ'ની વચ્ચે એક સૂક્ષ્મ શૂન્યાવકાશ છે, જેને ભરવા માટે સ્વયં શબ્દ 'અલ-હમ્દુલિલ્લાહ'માં જ સ્પષ્ટ સંકેત છે. સ્પષ્ટ છે કે નબીના મુખથી એ પ્રશ્ન સાંભળીને મુશ્કરિકો માટે તેનો જવાબ આપવો તો કોઈપણ રીતે શક્ય નહોતું કે બંને સમાન છે. અનિવાર્યરૂપે આના જવાબમાં કોઈએ સ્પષ્ટ સ્વીકાર કર્યો હશે કે ખરેખર, બંને સમાન નથી અને કોઈએ એ ડરથી મૌન સાધી લીધું હશે કે સ્વીકારાત્મક જવાબ આપવાની સ્થિતિમાં તેના તાર્કિક પરિણામોનો પણ સ્વીકાર કરવો પડશે અને તેનાથી આપોઆપ શિક્કનું ખંડન થઈ જશે. તેથી નબીએ બંનેનો જવાબ જોઈને ફરમાવ્યું, 'અલ-હમ્દુલિલ્લાહ' (સર્વ પ્રશંસા અલ્લાહ માટે છે, અલ્લાહનો આભાર). સ્વીકાર કરનારાઓના સ્વીકાર પર પણ 'અલ-હમ્દુલિલ્લાહ' અને મૌન રહેનારાઓના મૌન પર પણ 'અલ-હમ્દુલિલ્લાહ'. પહેલી સ્થિતિમાં આનો અર્થ એ થયો કે 'અલ્લાહનો આભાર છે, આટલી વાત તો તમારી સમજમાં આવી.' બીજી સ્થિતિમાં આનો અર્થ એ છે કે, 'ચૂપ થઈ ગયા? અલ્લાહનો આભાર છે, પોતાની તમામ હકધર્મીઓ છતાં બંનેને સમાન કહી દેવાનું સાહસ તમે પણ ન કરી શક્યા.

(૬૮) અર્થાત્ આ પછી પણ તેઓ માનવો વચ્ચે સ્પષ્ટપણે અધિકારસહિત અને અધિકારવિહિન અંતરનો અનુભવ કરે છે અને આ અંતરને ધ્યાનમાં રાખીને જ બંને સાથે જુદું-જુદું વર્તન અપનાવે છે, તેમ છતાં પણ તેઓ એવા અજ્ઞાની અને મૂર્ખ બનેલા છે કે સર્જનહાર અને સર્જનનું અંતર તેમની સમજમાં નથી આવતું. સર્જનહારની જાત, તેના ગુણો, તેનાં હક્કો અને અધિકારો, બધામાં સર્જકને તેનો ભાગીદાર સમજી રહ્યા છે અને સર્જકની સાથે પણ એ જ વલણ અપનાવે છે જે માત્ર સર્જનહારની સાથે જ અપનાવી શકાય છે. આં કાર્ય-કારણના જગતમાં કોઈ વસ્તુ માંગવી હોય તો ઘરના માલિકથી માંગીશું, ન કે ઘરના ગુલામ કે નોકર-ચાકરથી. પરંતુ કૃપાઓ અને મહેર-બાનીઓના સ્રોતથી જરૂરતો માંગવી હોય તો સૃષ્ટિના માલિકને છોડીને તેના બંદાઓની સામે હાથ ફેલાવી દેશે.

أَيَّنَمَا يُوجِّهُهُ لَا يَأْتِ بِخَيْرٍ ۖ هَلْ يَسْتَوِي هُوَ وَمَنْ يَأْمُرُ
 بِالْعَدْلِ ۖ وَهُوَ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿١٠﴾ وَاللَّهُ غَيْبِ السَّمَوَاتِ
 وَالْأَرْضِ ۖ وَمَا أَمْرُ السَّاعَةِ إِلَّا كَلَمْحِ الْبَصَرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ ۖ
 إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿١١﴾ وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ
 أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا ۖ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ

પણ તે તેને મોકલે, તેનાથી કોઈ સારું કામ બની ન શકે. બીજો માણસ એવો છે જે ન્યાયની આજ્ઞા આપે છે અને પોતે સીધા માર્ગ ઉપર કાયમ છે. બતાવો, શું આ બંને સરખા છે? ^(૧૦) (રુકૂઅ-૧૦) (૭૭) અને ધરતી અને આકાશોની છૂપી હકીકતોનું જ્ઞાન તો અલ્લાહને જ છે, ^(૧૧) અને કયામત ઘટિત થવાનો મામલો કોઈ સમય નહીં લે, પરંતુ બસ એટલો જ કે વ્યક્તિની આંખ પલકારો લઈ લે, બલકે એનાથી પણ કંઈક ઓછો. ^(૧૧) હકીકત એ છે કે અલ્લાહ બધું જ કરી શકે છે. (૭૮) અલ્લાહે તમને તમારી માતાઓના પેટમાંથી કાઢ્યા એવી હાલતમાં કે તમે કંઈ નહોતા જાણતા. તેણે તમને કાન આપ્યા, આંખો આપી અને

(૬૯) પહેલા દૃષ્ટાંતમાં અલ્લાહ તથા કૃત્રિમ અને કાલ્પનિક ઉપાસ્યોના ફરકને માત્ર અધિકાર અને અધિકારવિહિનતાની દૃષ્ટિથી સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો હતો, હવે આ બીજા દૃષ્ટાંતમાં એ જ ફરકને વધારે ખોલીને ગુણોની દૃષ્ટિથી દર્શાવવામાં આવ્યો છે. અર્થ એ છે કે અલ્લાહ અને આ કૃત્રિમ-કાલ્પનિક ઉપાસ્યો વચ્ચેનો ફરક માત્ર એટલો જ નથી કે એક અધિકારવાળો સ્વામી છે અને બીજો અધિકારવિહિન ગુલામ, બલકે વધારામાં એ ફરક પણ છે કે આ ગુલામ ન તમારી પોકારને સાંભળે છે, ન તેનો જવાબ આપી શકે છે, ન તો કોઈ કામ પોતાની રીતે કરી શકે છે. તેના જીવનનો બધો આધાર તેના માલિકની જાત પર છે અને માલિક જો કોઈ કામ તેના પર છોડી દે તો તે કંઈ પણ કરી શકતો નથી. તેનાથી વિપરીત, માલિકની સ્થિતિ એ છે કે તે કેવળ બોલવાવાળો જ નથી, બલકે એવો બોલવાવાળો છે, જેમાં તત્વદર્શિતા છે, દુનિયાને ન્યાયનો આદેશ આપે છે અને અધિકારયુક્ત કર્તા જ નથી, સત્યને અનુરૂપ કર્તા છે, જે કંઈ કરે છે સચ્ચાઈ અને શુદ્ધતાની સાથે કરે છે, બતાવો, આ કંઈ બુદ્ધિમત્તા છે કે તમે આવા માલિકને તેના ગુલામ અને નોકરના સમાન સમજી રહ્યા છો?

(૭૦) પછીના વાક્યથી જણાય છે કે આ વાસ્તવમાં જવાબ છે મક્કાના કાફિરોના એ પ્રશ્નનો, જે તેઓ હંમેશા નબી સલ્લ.ને કર્યા કરતા હતા કે જો ખરેખર કયામત આવવાની છે, જેના તમે અમને સમાચાર આપો છો, તો છેવટે એ કંઈ તારીખે આવશે. અહીં તેમના પ્રશ્નનો ઉલ્લેખ કર્યા વગર તેનો જવાબ આપવામાં આવી રહ્યો છે.

(૭૧) અર્થાત્ કયામત ધીમે-ધીમે કોઈ લાંબી મુદતમાં ઘટિત નહીં થાય, ન તેના આવતાં પહેલા તમે દૂરથી તેને આવતી જોશો કે સાવધાન થઈ જાઓ અને તેના માટે કંઈક તૈયારી કરી શકો. તે તો કોઈક દિવસ અચાનક, પલકવારમાં, બલકે તેનાથી પણ ઓછા સમયમાં આવી જશે. તેથી જેને વિચાર કરવો હોય, ગંભીરતાથી વિચાર કરે અને પોતાના વલણ વિશે જે નિર્ણય પણ કરવો હોય, જલ્દી કરી લે. કોઈએ એ ભરોસે ન રહેવું જોઈએ કે હજુ તો

وَالْأَفْئِدَةَ ۖ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٩٧﴾ أَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّرَاتٍ
فِي جَوْ السَّمَاءِ ۖ مَا يُمْسِكُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ ۗ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ
يُؤْمِنُونَ ﴿٩٨﴾ وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ بُيُوتِكُمْ سَكَنًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ
جُلُودِ الْأَنْعَامِ بُيُوتًا تَسْتَخِفُّونَهَا يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَيَوْمَ إِقَامَتِكُمْ ۖ

વિચારનારા હૃદય આપ્યા^(૯૭) જેથી તમે આભારી બંનો. ^(૯૭) (૭૮) શું આ લોકોએ ક્યારેય પક્ષીઓને નથી જોયા કે આકાશના વાતાવરણમાં કેવી રીતે આજ્ઞાધીન છે? અલ્લાહ સિવાય કોણે તેમને ટેકવી રાખ્યા છે? આમાં ઘણી નિશાનીઓ છે એ લોકો માટે જેઓ ઈમાન લાવે છે. (૮૦) અલ્લાહે તમારા ઘરોને તમારા માટે શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાની જગ્યા બનાવી. તેણે પશુઓના ચામડામાંથી તમારા માટે એવા મકાન નિર્માણ કર્યા, ^(૯૮) જેમને તમે મુસાફરી અને રોકાણ બંને પરિસ્થિતિઓમાં હળવા જુઓ છો. ^(૯૮)

ક્યામત દૂર છે, જ્યારે આવવા લાગશે તો અલ્લાહથી મામલો બરાબર કરી લઈશું. — તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)ની વચ્ચે એકાએક ક્યામતનો આ ઉલ્લેખ એટલા માટે કરવામાં આવ્યો છે કે લોકો તૌહીદ અને શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)ની વચ્ચે કોઈ એક આસ્થાની પસંદગીના પ્રશ્નને માત્ર એક સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્ન ન સમજી બેસે. તેમને એ ભાન થવું જોઈએ કે એક નિર્ણયની ઘડી કોઈ અજ્ઞાત સમયે અચાનક આવી જવાવાળી છે અને એ સમયે આ જ પસંદગીના સાચા કે ખોટા હોવા પર માણસની સફળતા અને નિષ્ફળતાનો આધાર હશે. આ ચેતવણી પછી ફરી પ્રવચનનો એ જ ક્રમ શરૂ થઈ જાય છે, જે ઉપરથી ચાલતો આવી રહ્યો હતો.

(૭૨) અર્થાત્ તે સાધનો અને માધ્યમો, જેનાથી દુનિયામાં તમે દરેક પ્રકારની જાણકારી મેળવી અને તમે એ કાબેલ બન્યા કે દુનિયાના કામો ચલાવી શકો. માનવીનું બાળક જન્મના સમયે જેટલું વિવશ અને અજાણ હોય છે, એટલું કોઈ જાનવરનું બચ્ચું નથી હોતું. પરંતુ આ કેવળ અલ્લાહે પ્રદાન કરેલ (સાંભળવા, જોવા અને વિચારવાના) જ્ઞાનના સાધનો જ છે, જેના કારણે તે પ્રગતિ કરીને દુનિયાની તમામ વસ્તુઓ પર શાસન કરવા યોગ્ય બની જાય છે.

(૭૩) અર્થાત્ એ અલ્લાહના કૃતજ્ઞ, જેણે આ મૂલ્યવાન ને'મતો (કૃપાઓ) પ્રદાન કરી છે. આ ને'મતોની તેનાથી વધારે કૃતજ્ઞતા અને અપકાર બીજો શું હોઈ શકે છે કે આ કાનોથી માણસ બધું જ સાંભળે, પરંતુ એક અલ્લાહની જ વાત ન સાંભળે. આ આંખોથી બધું જ જુએ, પરંતુ એક અલ્લાહની આયતો (નિશાનીઓ)ને જ ન જુએ અને આ દિમાગથી બધું જ વિચારે, પરંતુ એક જ વાત ન વિચારે કે મારો એ ઉપકારક કોણ છે જેણે આ ને'મતો મને પ્રદાન કરી છે.

(૭૪) અર્થાત્ ચામડાના તંબુઓ, જેનું ચલણ આરબ પ્રદેશમાં ખૂબ છે.

(૭૫) અર્થાત્ જ્યારે કૂચ કરવા માગો છો, તો તેમને સરળતાથી વાળીને ઉઠાવી લો છો અને જ્યારે રોકાણ કરવા માગો છો તો સરળતાથી તેને ખોલીને ડેરો જમાવી લો છો.

وَمِنْ أَصْوَابِهَا وَأَوْبَارِهَا وَأَشْعَارِهَا أَثَاثًا وَمَتَاعًا إِلَى
 حِينٍ ﴿٧٩﴾ وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ فِيهَا خَلْقَ ظِلَالًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ
 الْجِبَالِ آكِنَاتًا وَجَعَلَ لَكُمْ سَرَائِيلَ تَقِيكُمْ الْحَرَّ
 وَسَرَائِيلَ تَقِيكُمْ بَأْسَكُمْ ۗ كَذَلِكَ يُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ
 لَعَلَّكُمْ تُسْلِمُونَ ﴿٨٠﴾ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلْغُ الْمُبِينُ ﴿٨١﴾

તેણે પશુઓની રુંવાટી અને ઊન અને વાળમાંથી તમારા માટે પહેરવાની અને વપરાશની ઘણી વસ્તુઓ પેદા કરી દીધી, જે જીવનની નિશ્ચિત મુદત સુધી તમારા કામ આવે છે. (૮૧) તેણે પોતાની પેદા કરેલી અનેક વસ્તુઓ વડે તમારા માટે છાંયડાની વ્યવસ્થા કરી, પહાડોમાં તમારા માટે આશ્રય-સ્થાનો બનાવ્યા અને તમને એવા પોશાક આપ્યા, જે તમને ગરમીથી બચાવે છે, ^(૭૯) અને બીજા કેટલાક પોશાક જે પરસ્પરના યુદ્ધમાં તમારું રક્ષણ કરે છે. ^(૮૦) આવી રીતે તે તમારા ઉપર પોતાની ને'મતો (કૃપાઓ) પૂરી કરે છે ^(૮૧) જેથી કદાચ કે તમે આજ્ઞાંકિત બનો. (૮૨) હવે જો આ લોકો મોહું ફેરવે છે તો હે નબી ! તમારા પર સ્પષ્ટતા પૂર્વક સંદેશ પહોંચાડી દેવા સિવાય બીજી કોઈ જવાબદારી નથી.

(૭૯) ઠંડીથી બચાવવાનો ઉલ્લેખ કાં તો એટલા માટે નથી કર્યો કે ગરમીમાં કપડાંનો ઉપયોગ માનવીય સંસ્કૃતિની પરાકાષ્ટા છે અને આનો ઉલ્લેખ કરી દીધા પછી આરંભિક વાતોના ઉલ્લેખની કોઈ આવશ્યકતા નથી રહેતી, અથવા તો પછી તેને મુખ્યરૂપે એટલા માટે દર્શાવેલ છે કે જે દેશોમાં ખૂબ જ વિઘાતક ગરમ હવાઓ ચાલે છે, ત્યાં ઠંડીનાં પોશાકથી પણ વધીને ગરીમીનાં પોશાકનું મહત્ત્વ હોય છે. આવા દેશોમાં જો માણસ માથું, કાન, ગરદન અને આખું શરીર સારી રીતે ઢાંકીને ન નીકળે તો ગરમ હવા તેને બાળીને મૂકી દે, બલકે ક્યારેક તો આંખોને છોડીને આંખો ચહેરો લપેટી લેવો પડે છે.

(૭૭) અર્થતિ કવચ.

(૭૮) ને'મત (કૃપા)ના પરિપૂર્ણ થવાથી તાત્પર્ય એ છે કે અલ્લાહ જીવનના દરેક પાસામાં માનવીની જરૂરતોના એક-એક વિભાગનું નિરીક્ષણ કરી લે છે અને પછી એક-એક જરૂરતને પૂરી કરવાની વ્યવસ્થા કરે છે, જેમ કે આ જ મામલાને લો કે બાહ્ય પ્રભાવોથી માણસના શરીરની રક્ષાની જરૂરત હતી. તેનાં માટે અલ્લાહે કેવા-કેવા પાસાથી કેટ-કેટલી અને કેવી-કેવી સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરી, તેને વિસ્તારમાં જઈને જો કોઈ લખવા બેસે તો એક આખું પુસ્તક તૈયાર થઈ જાય. આ જાણે પોશાક અને મકાનના રૂપમાં અલ્લાહની ને'મતોની પૂર્તિ છે, અથવા જેમ કે ભોજનના મામલાને લો - તેના માટે કેટલા મોટા પ્રમાણમાં, કેવી-કેવી નવી વસ્તુઓની સાથે, કેવી-કેવી નાની-નાની જરૂરતોને ધ્યાનમાં રાખીને અલ્લાહે અપાર સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરી, તેનું જો કોઈ નિરીક્ષણ કરવા બેસે તો કદાચ ભોજનના જુદા-જુદા પ્રકાર અને ખાદ્ય-સામગ્રીની યાદી જ એક મોટું પુસ્તક બની જાય. આ જાણે ભોજનના મામલામાં અલ્લાહની ને'મતનું પૂર્ણ થવું છે. આ જ રીતે જો માનવ-જીવનના એક-એક વિભાગનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો જાણવા મળશે કે દરેક ભાગમાં અલ્લાહે આપણા પર પોતાની ને'મતો પરિપૂર્ણ કરી રાખી છે.

يَعْرِفُونَ نِعْمَتَ اللَّهِ ثُمَّ يُنْكِرُونَهَا وَأَكْثَرُهُمُ الْكٰفِرُونَ ﴿٧٣﴾
 وَيَوْمَ نَبْعَثُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا ثُمَّ لَا يُؤْذَنُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا وَلَا
 هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ ﴿٧٤﴾ وَإِذَا رَأَى الَّذِينَ ظَلَمُوا الْعَذَابَ فَلَا يُخَفِّفُ
 عَنْهُمْ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ ﴿٧٥﴾ وَإِذَا رَأَى الَّذِينَ أَشْرَكُوا شَرَكَاءَهُمْ
 قَالُوا رَبَّنَا هَؤُلَاءِ شُرَكَائُنَا الَّذِينَ كُنَّا نَدْعُوا مِنْ دُونِكَ ۗ

(૮૩) આ લોકો અલ્લાહના ઉપકારને ઓળખે છે, પછી તેનો ઈન્કાર કરે છે, (૭૩) અને તેમના પૈકી મોટાભાગના લોકો એવા છે, જેઓ સત્યને માનવા તૈયાર નથી. (રુકૂઅ-૧૧) (૮૪) (આમને કંઈ ભાન પણ છે કે એ દિવસે શું થશે) જ્યારે અમે દરેક ઉમ્મતમાંથી એક સાક્ષી (૭૪) ઊભો કરીશું, પછી કાફિરોને ન તો દલિલો રજૂ કરવાની તક આપવામાં આવશે, (૭૫) ન તેમનાથી 'તૌબા' અને 'ઈસ્તિગફાર'ની માગણી કરવામાં આવશે. (૭૫) અત્યાચારી લોકો જ્યારે એક વાર યાતના જોઈ લેશે, તો ત્યારબાદ ન તો તેમની યાતનામાં કોઈ ઘટાડો કરવામાં આવશે અને ન તેમને ક્ષણભરની મહેતલ આપવામાં આવશે, (૮૬) અને જ્યારે એ લોકો, જેમણે દુનિયામાં શિર્ક કર્યું હતું, પોતાના ઠરાવેલા ભાગીદારોને જોશે તો કહેશે, "હે પાલનહાર ! આ જ છે અમારા એ ભાગીદારો જેમને અમે તને છોડીને પોકાર્યા કરતા હતા."

(૭૮) ઈન્કારથી તાત્પર્ય એ જ કાર્ય-પદ્ધતિ છે, જેનો અમે અગાઉ ઉલ્લેખ કરી ચૂક્યા છીએ. મક્કાના ઈન્કાર કરનારા લોકો એ વાતનો ઈન્કાર નહોતા કરતા કે આ બધા ઉપકારો અલ્લાહે તેમના પર કર્યા છે, પરંતુ તેમની આસ્થા એ હતી કે અલ્લાહે આ ઉપકારો તેમનાં બુઝુર્ગો અને દેવતાઓના હસ્તક્ષેપથી કર્યા છે અને એ જ આધારે તેઓ એ ઉપકારોનો આભાર અલ્લાહની સાથે, બલ્કે કંઈક અંશે અલ્લાહથી વધીને, એ વચેટિયાઓ પ્રત્યે વ્યક્ત કરતા હતા. આ જ કૃત્યને અલ્લાહ ને'મતનો ઈન્કાર, અપકાર અને કૃતઘનતાનું નામ આપે છે.

(૮૦) અર્થાત્ એ ઉમ્મત (સમુદાય)નો પયગંબર કે કોઈ એવો માણસ જેણે પયગંબરના વિત્તી ગયા પછી એ ઉમ્મતને તૌહીદ અને વિશુદ્ધ ખુદાપરસ્તી (ઈશનિષા)નું આહવાન કર્યું હોય, શિર્ક અને શિર્કયુક્ત અંધશ્રદ્ધાઓ અને રીત-રસમો પર સચેત કર્યા હોય અને કયામતના દિવસના ઉત્તરદાયિત્વથી સાવધાન કર્યા હોય... તે આ વાતની સાક્ષી આપશે કે મેં સત્યનો સંદેશ એ લોકોને પહોંચાડી દીધો હતો, તેથી જે કંઈ તેમણે કર્યું તે ન જાણવાના કારણે નહીં, બલ્કે જાણી-સમજીને કર્યું.

(૮૧) એ અર્થ નથી કે તેમને પોતાના બચાવની અનુમતિ આપવામાં નહીં આવે, બલ્કે અર્થ એ છે કે તેમનાં ગુનાઓ એવી સ્પષ્ટ, ઈન્કાર ન કરવા યોગ્ય અને ખુલ્લી ગવાહીઓથી સાબિત કરી દેવામાં આવશે કે તેમના માટે બચાવ કે સફાઈ પ્રસ્તુત કરવાનો કોઈ અવકાશ નહીં રહે.

(૮૨) અર્થાત્ તે સમયે તેમને એ કહેવામાં નહીં આવે કે હવે પોતાના રબથી પોતાનાં ગુનાઓની માફી માંગી લો, કેમ કે તે નિર્ણયનો સમય હશે, માફી માંગવાનો સમય વિત્તી ગયો હશે. કુર્આન અને હદીસ બંને આ મામલામાં સ્પષ્ટ

فَالْقَوَا إِلَيْهِمُ الْقَوْلُ إِنَّكُمْ لَكَاذِبُونَ ﴿٤٦﴾ وَالْقَوَا إِلَى اللَّهِ يَوْمَئِذٍ
السَّلَامَ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿٤٧﴾ الَّذِينَ كَفَرُوا
وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ ذُنُوبُهُمْ عَذَابٌ آفٍ وَمَا كَانُوا
يُفْسِدُونَ ﴿٤٨﴾ وَيَوْمَ نَبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مِّنْ

આ સાંભળી તેમના એ ઉપાસ્યો તેમને ચોખ્ખો જવાબ આપશે કે, “તમે જૂઠાં છો.”^(૪૬) (૮૭) તે વખતે આ સૌ અલ્લાહ સમક્ષ ઝૂકી પડશે અને તેમની ઉપજાવી કાઢેલી એ બધી જૂઠી વાતો ભાગી જશે, જે તેઓ દુનિયામાં કરતા રહ્યા હતા.^(૪૭) (૮૮) જે લોકોએ પોતે કુફરનો માર્ગ અપનાવ્યો અને બીજાઓને અલ્લાહના માર્ગથી રોક્યા, તેમને અમે યાતના પર યાતના આપીશું^(૪૮) એ બગાડના બદલામાં, જે તેઓ દુનિયામાં પેદા કરતા રહ્યા. (૮૯) હે નબી ! આમને એ દિવસથી ચેતવી દો) જ્યારે અમે દરેક ઉમ્મત (સમુદાય)માંથી સ્વયં તેમનામાંથી જ એક સાક્ષી ઊભો કરીશું, જે તેમના સામે સાક્ષી આપશે,

શબ્દોમાં કહે છે કે તૌબા અને ઇસ્તિગ્ફાર (પ્રાયશ્ચિત અને માફી)ની જગ્યા દુનિયા છે, ન કે આખિરત (પરલોક), અને દુનિયામાં પણ આનો અવસર માત્ર એ સમય સુધી છે, જ્યાં સુધી મૃત્યુની નિશાનીઓ સામે નથી આવી જતી. મૃત્યુની હદમાં પ્રવેશ કરતાં જ માણસના અમલ (કર્મ)ની મહેતલ સમાપ્ત થઈ જાય છે અને ફક્ત ઇનામ અને સજા પ્રાપ્ત કરવાનો અવસર જ બાકી રહી જાય છે.

(૮૩) આનો અર્થ એ નથી કે તેઓ પોતે સ્વયં આ ઘટનાનો ઇન્કાર કરશે કે મુશ્કરિકો તેમને જરૂરતો પૂરી કરવા અને મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા પોકાર્યા કરતા હતા, બલકે વાસ્તવમાં તેઓ આ ઘટના વિશે પોતાના જ્ઞાન અને માહિતી અને તેના પર પોતાની અનુમતિ અને જવાબદારીનો ઇન્કાર કરશે, તેઓ કહેશે કે અમે ક્યારેય તમને એ કહ્યું નહોતું કે તમે અલ્લાહને છોડીને અમને પોકાર્યા કરો, ન અમે તમારા આ કૃત્ય પર રાજી હતા, બલકે અમને તો જાણ સુદાં નહોતી કે તમે અમને પોકારી રહ્યા છો. તમે જો અમને દુઆઓને સાંભળનાર, પોકારનો જવાબ આપનાર અને ફરિયાદો પર વિચાર કરનાર ઠેરવ્યા હતા, તો એ નિશ્ચિતરૂપે એક જૂઠી વાત હતી, જે તમે ઘડી લીધી હતી અને તેના જવાબદાર તમે પોતે છો. હવે અમને જવાબદારીમાં લપેટવાની કોશિશ કેમ કરો છો.

(૮૪) અર્થાત્ એ સૌ ખોટા સાબિત થઈ જશે. જે-જે સહારાઓ પર તેમણે દુનિયામાં ભરોસો કરી રાખ્યો હતો, તે બધા જ ગૂમ થઈ જશે. કોઈ ફરિયાદ સાંભળવાવાળાને ત્યાં ફરિયાદ સાંભળવા માટે હાજર નહીં જુએ. કોઈ મુશ્કેલી દૂર કરવાવાળો તેની મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે નહીં મળે. કોઈ આગળ આવીને એ કહેવાવાળો ન હતો કે આ મારા વસીલા (માધ્યમ)થી હતા, તેમને કંઈ કહેવામાં ન આવે.

(૮૫) અર્થાત્ એક અજાબ (યાતના) સ્વયં કુફર કરવાનો અને બીજો અજાબ બીજાઓને અલ્લાહના માર્ગથી રોકવાનો.

أَنْفُسِهِمْ وَجِئْنَا بِكَ شَهِيدًا عَلَىٰ هَؤُلَاءِ ۖ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ
 الْكِتَابَ تَبْيَانًا لِّلْكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ ﴿٨٩﴾
 إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَائِي ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ

અને આ લોકો સામે સાક્ષી આપવા અમે તમને લાવીશું, અને (આ એ જ સાક્ષીની તૈયારી છે કે) અમે આ ગ્રંથ તમારા પર અવતરિત કરી દીધો છે, જે દરેક વસ્તુની સાફ-સાફ સ્પષ્ટતા કરવાવાળો છે^(૮૬) અને માર્ગદર્શન અને કૃપા અને ખુશખબર છે એ લોકો માટે, જેમણે આજ્ઞાપાલનમાં માથું ઝૂકાવી દીધું છે.^(૮૭) (રૂકૂઅ-૧૨) (૯૦) અલ્લાહ અદ્દલ (ન્યાય) અને એહસાન (ઉપકાર અને ભલાઈ) કરવા અને

(૮૬) અર્થાત્ પ્રત્યેક એવી વસ્તુનું સ્પષ્ટીકરણ, જેના પર સન્માર્ગનું મળવું, ન મળવું અને સફળતા-નિષ્ફળતા નિર્ભર છે, જેને જાણવું સન્માર્ગ માટે જરૂરી છે, જેનાથી સત્ય અને અસત્યનો ભેદ સ્પષ્ટ થાય છે — ભૂલથી લોકો **يُرِيدُوا كَلِمَاتٍ** અને તેની સમાનાર્થી આપતોનો અર્થ એ લે છે કે કુર્આનમાં બધું જ દર્શાવી દેવામાં આવ્યું છે. પછી તેઓ તેને નિભાવવા માટે કુર્આનથી વિજ્ઞાન અને કળાઓના ચિત્ર-વિચિત્ર વિષયો કાઢવાનો પ્રયત્ન શરૂ કરી દે છે.

(૮૭) અર્થાત્ જે લોકો આજે આ ગ્રંથને માની લેશે અને આજ્ઞાપાલનનો માર્ગ અપનાવશે, તેમને આ ગ્રંથ જીવનના દરેક મામલામાં સાચો માર્ગ બતાવશે, અને તેના અનુપાલનના કારણે તેમના પર અલ્લાહની કૃપાઓ હશે અને તેમને આ ગ્રંથ ખુશખબર આપશે કે નિર્ણયના દિવસે અલ્લાહની અદાલતથી તેઓ સફળ થઈને નીકળશે. આનાથી વિપરીત જે લોકો આને નહીં માને, તેઓ કેવળ એટલું જ નહીં કે માર્ગદર્શન અને દયાથી વંચિત રહેશે, બલકે કયામતના દિવસે જ્યારે અલ્લાહના પયગંબર તેમના સામે સાક્ષી આપવા માટે ઊભા થશે, તો આ જ દસ્તાવેજ તેમના વિરુદ્ધ એક મજબૂત પ્રમાણ હશે, કેમ કે પયગંબર એ સાબિત કરી દેશે કે તેણે એ વસ્તુ તેમને પહોંચાડી દીધી હતી, જેમાં સત્ય અને અસત્યનો ભેદ ખોલીને મૂકી દેવામાં આવેલ હતો.

عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ ۖ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ ﴿٦٠﴾

સગાઓ સાથે સદ્વર્તવિનો હુકમ આપે છે^(૬૦) અને બૂરાઈ અને અશ્લીલતા અને અત્યાચાર અને અતિરેકની મનાઈ કરે છે.^(૬૦) તે તમને શિખામણ આપે છે જેથી તમે બોધ ગ્રહણ કરો.

(૮૮) આ સંક્ષિપ્ત વાક્યમાં ત્રણ એવી વસ્તુઓનો આદેશ આપવામાં આવ્યો છે, જેના પર સમગ્ર માનવ-સમાજના બરાબર હોવાનો આધાર છે :

પહેલી વસ્તુ 'અદ્દલ' છે, જેની કલ્પના બે સ્થાયી હકીકતોનું મિશ્રણ છે. એક એ કે લોકોના પરસ્પરના હક્કોમાં એક સંતુલન અને સપ્રમાણતા પેદા થાય. બીજું એ કે પ્રત્યેકને તેનો હક્ક બિનપક્ષપાતપૂર્ણ રીતે આપવામાં આવે. 'ઉદ્દ' (અને ગુજરાતી) ભાષામાં આ અર્થને 'ઈન્સાફ' શબ્દથી અદા કરવામાં આવે છે, પરંતુ આ શબ્દ ગેરસમજ પેદા કરવાવાળો છે. આનાથી અકારણ એ કલ્પના ઊભી થાય છે કે બે માણસો વચ્ચે હક્કોની વહેંચણી અડધા-અડધાના આધારે હોય, અને પછી આનાથી જ 'અદ્દલ'નો અર્થ હક્કોની સમાન વહેંચણી સમજી લેવામાં આવેલ છે, જે સરાસર પ્રકૃતિના વિરુદ્ધ છે. વાસ્તવમાં 'અદ્દલ' જે વસ્તુનો તકાદો કરે છે તે સંતુલન અને સપ્રમાણતા છે, ન કે સમાનતા. કેટલીક બાબતોમાં નિ:સંદેહ 'અદ્દલ' સમાજના લોકોની વચ્ચે સમાનતા ઈચ્છે છે, જેમ કે નાગરિક અધિકારોમાં. પરંતુ કેટલીક બાબતોમાં સમાનતા 'અદ્દલ'ના તદ્દન વિરુદ્ધ છે, જેમ કે માતા-પિતા અને સંતાન વચ્ચે સામાજિક અને નૈતિક સમાનતા તથા ઉચ્ચ શ્રેણીની સેવા કરવાવાળા અને નિમ્ન સ્તરની સેવા કરનારાઓના મહેનતાણા વચ્ચે સમાનતા. આમ, અલ્લાહે જે વસ્તુનો હુકમ આવ્યો છે તે હક્કોમાં સમાનતા નહીં, બલકે સપ્રમાણતા અને સંતુલન છે, અને આ આદેશનો તકાદો એ છે કે દરેક વ્યક્તિને તેના નૈતિક, સામાજિક, આર્થિક, કાનૂની અને રાજનૈતિક તેમજ સાંસ્કૃતિક હક્કો સંપૂર્ણ પ્રમાણિકતાથી અદા કરવામાં આવે.

બીજી વસ્તુ 'એહસાન' છે, જેનાથી તાત્પર્ય સદ્વ્યવહાર, વિશાળદૃઢય, સહાનુભૂતિપૂર્ણ વલણ, સહિષ્ણુતા, સદ્ચરિત્ર, દરગુજર, પરસ્પર ઉદારતા, એક-બીજાનો આદર, બીજાઓને તેમના હક્કથી વધારે આપવું, અને સ્વયં પોતાના હક્કથી કંઈક ઓછા પર રાજી થઈ જવું. આ 'ઈન્સાફ'થી વધારે એક વસ્તુ છે, જેનું મહત્ત્વ સામૂહિક જીવનમાં 'અદ્દલ'થી પણ વધારે છે. 'અદ્દલ' જો સમાજનો આધાર છે, તો 'એહસાન' તેનું સૌંદર્ય અને તેની પરિપૂર્ણતા છે. 'અદ્દલ' જો સમાજને અસંતોષ અને કટુતાઓથી બચાવે છે, તો 'એહસાન' તેમાં આનંદ અને મધુરતા ભરી દે છે. કોઈ સમાજ ફક્ત એ આધારે ઊભો નથી રહી શકતો કે તેનો પ્રત્યેક વ્યક્તિ હંમેશા માપી-તોલીને જોતો રહે કે તેનો શું હક્ક છે અને તેને વસૂલ કરીને જ છોડે, અને બીજાનો કેટલો હક્ક છે અને તેને બસ એટલો જ આપી દે. આવા એક જડ, હિસાબ-કિતાબમાં અક્કડ સમાજમાં સંઘર્ષ તો નહીં થાય, પરંતુ પ્રેમ, આભાર-પ્રદર્શન અને કૃતજ્ઞતા, ઉદારતા, ત્યાગ, બલિદાન, નિષ્ઠા અને બીજાનું ભલું ઈચ્છવાની ભાવના જેવા મૂલ્યોથી તે વંચિત રહેશે, જે ખરેખર જીવનમાં માધુર્ય અને મીઠાશ પેદા કરનારા અને સામૂહિક ગુણોને વિકસિત કરનારા મૂલ્યો છે.

ત્રીજી વસ્તુ, જેનો આ આયતમાં આદેશ આપવામાં આવ્યો છે, 'સિલહ-રહમી' (રિશ્તાઓ-સંબંધોને જોડવું) છે, જે સગાઓના મામલામાં 'એહસાન' (ઉપકાર, દયા)નું એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ નિર્ધારિત કરે છે. આનો અર્થ માત્ર એ નથી કે માણસ પોતાના સગાઓની સાથે સદ્વ્યવહાર કરે, બલકે આનો અર્થ એ પણ છે કે પ્રત્યેક સમર્થ વ્યક્તિ પોતાના ધનમાં માત્ર પોતાની જાત અને પોતાનાં પત્ની-બાળકોનો જ હક્ક ન સમજે; બલકે પોતાનાં સગાઓનાં હક્કનો પણ સ્વીકાર કરે. અલ્લાહની શરીઅત દરેક પરિવારના સંપત્તિ લોકોને એ વાત માટે જવાબદાર ઠેરવે છે કે તે પોતાના પરિવારના લોકોને ભૂખ્યા અને નિ:વસ્ત્ર ન છોડે.

(૮૯) ઉપરની ત્રણ ભલાઈઓની સામે અલ્લાહ ત્રણ બૂરાઈઓથી રોકે છે, જે જુદી-જુદી હેસિયતમાં એક-એક વ્યક્તિને

وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ وَلَا تَنْقُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا
 وَقَدْ جَعَلْتُمُ اللَّهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلًا ۖ إِنَّ اللَّهَ يُعَلِّمُ مَا تَفْعَلُونَ ﴿١٦٠﴾ وَلَا
 تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَقَظَتْ غَزْلَهَا مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ أَنْكَاثًا ۖ تَتَّخِذُونَ أَيْمَانَكُمْ
 دَخَلًا بَيْنَكُمْ أَنْ تَكُونَ أُمَّةٌ هِيَ أَرْبَىٰ مِنْ أُمَّةٍ ۗ إِنَّمَا يَبْلُوكُمُ اللَّهُ بِهِ ۖ

કોઈ કરાર કર્યો હોય અને પોતાની સોગંદોને પાકી કર્યા પછી તોડી ન નાખો, જ્યારે કે તમે અલ્લાહને પોતાના ઉપર સાક્ષી બનાવી ચૂક્યા છો. અલ્લાહ તમારા બધા જ કાર્યોની ખબર રાખે છે. (૯૨) તમારી હાલત એ સ્ત્રી જેવી ન થઈ જાય, જેણે પોતે જ પોતાની મહેનતથી સૂતર કાંત્યું અને પછી જાતે જ તેને ટુકડે-ટુકડા કરી નાખ્યું. (૯૦) તમે પોતાની સોગંદોને પરસ્પરના મામલાઓમાં ચાલબાજી અને ધોખાબાજીનું સાધન બનાવો છો, જેથી એક કોમ બીજી કોમથી વધીને લાભો મેળવે, જો કે અલ્લાહ એ કોલ-કરાર

અને સામૂહિકરૂપે આખા સમાજને નષ્ટ કરવાવાળી છે. —

પહેલી વસ્તુ ‘ફહશ’ (અશ્લીલતા) છે, જેમાં તમામ નીચ અને નિર્લજ્જ કાર્યો આવી જાય છે. પ્રત્યેક એ બૂરાઈ જે પોતાનામાં અત્યંત ખરાબ હોય, ‘ફહશ’ છે, જેમ કે કંજૂસી, વ્યભિચાર, નગ્નતા, સમર્થિગિકતા, જે સ્ત્રીઓથી લગ્ન હરામ (અવૈધ) છે તેમના સાથે લગ્ન કરવા, ચોરી, દારૂ પીવો, ભીખ માંગવી, ગાળો બોલવી અને ખરાબ ભાષામાં વાત કરવી વગેરે. એ જ પ્રમાણે ખુલ્લુંખુલ્લા ખરાબ અને બિભત્સ કાર્યો કરવા અને બૂરાઈઓને ફેલાવવી પણ ‘ફહશ’ છે, જેમ કે જૂઠો પ્રોપેગન્ડા, આરોપ મૂકવો, છૂપાં દોષોનો પ્રચાર, વ્યભિચાર પર ઉત્પ્રેરિત કરતા નાટકો, ફિલ્મો (અને સીરિયલો), વાર્તાઓ (અને કાવ્યો-શાયરીઓ, નવલકથાઓ), નગ્ન ચિત્રો, મહિલાઓનું બની-ઠનીને સૌની સામે આવવું, ખુલ્લેઆમ પુરુષો અને સ્ત્રીઓની વચ્ચે રોકટોક વગર મેળ-મિલાપ થવા અને સ્ટેજ પર સ્ત્રીઓનું નૃત્ય કરવું અને નખરાઓ અને અદાઓનું પ્રદર્શન કરવું વગેરે. બીજી વસ્તુ ‘મુન્કર’ (બૂરાઈ) છે, જેનાથી તાત્પર્ય દરેક એ બૂરાઈ છે, જેને માનવીઓ સામાન્ય રીતે ખરાબ સમજતા હોય, હંમેશાથી ખરાબ કહેતા રહ્યા હોય અને તમામ આકાશી શરીરો (દિવ્ય ધર્મશાસ્ત્રો)એ જેની મનાઈ કરી હોય. ત્રીજી વસ્તુ ‘બગ્ય’ (અતિરેક, ઉદ્દંડતા) છે, જેનો અર્થ પોતાની સીમાથી આગળ વધી જવું અને બીજાઓના હક્કોનું હનન કરવું છે, ભલે ને એ હક્કો અલ્લાહના હોય કે તેના બંદાઓના.

(૯૦) અહીં ક્રમવાર ત્રણ પ્રકારનાં કરારો (કે પ્રતિજ્ઞાઓ)નો તેમના મહત્વની દૃષ્ટિએ અલગ-અલગ ઉલ્લેખ કરીને તેના પાલનનો આદેશ આપવામાં આવ્યો છે. એક એ કરાર, જે વ્યક્તિએ અલ્લાહ સાથે કર્યો હોય, અને આ પોતાના મહત્વની દૃષ્ટિએ સૌથી વધારે છે. બીજો એ કરાર, જે એક વ્યક્તિએ કે સમૂહે બીજા વ્યક્તિ કે સમૂહ સાથે કર્યો હોય અને તેના પર અલ્લાહના સોગંદ બાધા હોય અથવા કોઈને કોઈ સ્વરૂપે અલ્લાહનું નામ લઈને પોતાના વચનના દૃઢ હોવાનો વિશ્વાસ અપાવ્યો હોય. આ બીજા દરજ્જાનું મહત્વ ધરાવે છે. ત્રીજો એ કરાર, જે અલ્લાહનું નામ લીધા વગર કરવામાં આવ્યો હોય. આનું મહત્વ ઉપરના બંને પ્રકારો પછી છે, પરંતુ પાબંદી આ બધાની જરૂરી છે અને તેનું ઉલ્લંઘન કરવું આમાંથી કોઈના માટે પણ જાઈઝ (યોગ્ય) નથી.

وَلْيَبَيِّنَنَّ لَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَا كُنتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ ﴿٤٩﴾ وَأَوْشَاءَ اللَّهُ

દ્વારા તમને અજમાયશમાં નાખે છે, ^(૯૧) અને ચોક્કસપણે તે ક્યામતના દિવસે તમારા બધા જ મતભેદોની હકીકત તમારા ઉપર ખોલી દેશે. ^(૯૨) (૮૩) જો અલ્લાહની મરજી એ હોત (કે તમારામાં કોઈ મતભેદ

(૮૧) અહીં મુખ્યત્વે વચન-ભંગ કરવાના એ સૌથી ખરાબ સ્વરૂપની નિંદા કરવામાં આવી છે, જે દુનિયામાં સૌથી વધારે બગાડ પેદા કરવાનું કારણ હોય છે, અને જેને મોટા-મોટા ઉચ્ચ દરજ્જાવાળા લોકો પણ પુણ્યનું કામ સમજીને કરે છે અને પોતાની કોમની પ્રશંસાઓ પ્રાપ્ત કરે છે. કોમો અને સમૂહોના રાજકીય, આર્થિક અને ધાર્મિક ટકરાવોમાં આ હંમેશા થતું રહેતું હોય છે કે એક કોમનો નેતા એક સમયમાં બીજી કોમથી એક સમજૂતી કરે છે અને બીજા સમયે માત્ર પોતાના કોમી લાભો અને હિતો માટે કાં તો તેને જાહેરમાં તોડી નાખે છે, અથવા તો પરદા પાછળથી તેના વિરુદ્ધ આચરણ કરીને અનુચિત લાભ ઉઠાવે છે. આ કૃત્યો એવા-એવા લોકો સુદ્ધાં કરી નાખતા હોય છે, જેઓ પોતાના અંગત જીવનમાં મોટા સત્યવાદી હોય છે, અને આ કૃત્યો પર માત્ર એટલું જ નહીં કે તેમની આખી કોમમાંથી નિંદાનો કોઈ અવાજ ઉઠતો નથી, બલકે દરેક બાજુથી તેમને શાબાશી આપવામાં આવે છે અને એ પ્રકારની ચાલબાજીઓને 'અદ્ભુત ડિપ્લોમેસી' સમજવામાં આવે છે. અલ્લાહ આના પર સચેત કરે છે કે દરેક સમજૂતી અને કોલ-કરાર વસ્તવમાં સમજૂતી અને કોલ-કરાર કરનાર વ્યક્તિ અને કોમના ચરિત્ર અને તેની પ્રમાણિકતાની પરીક્ષા છે, અને જે લોકો આ પરીક્ષામાં નિષ્ફળ રહેશે તેઓ અલ્લાહની અદાલતમાં પકડથી બચી શકશે નહીં.

(૮૨) અર્થાત્ આ નિર્ણય તો ક્યામતના દિવસે જ થશે કે જે મતભેદોના કારણે તમારા વચ્ચે સંઘર્ષ થઈ રહ્યો છે તેમાં સત્ય પર કોણ છે અને અસત્ય પર કોણ, પરંતુ છેવટે, ભલે કોઈ પૂર્ણરૂપે સત્ય પર જ કેમ ન હોય અને તેનો દુશ્મન તદ્દન પથભ્રષ્ટ અને અસત્યવાદી જ કેમ ન હોય, તેના માટે આ કોઈપણ રીતે સાચું નથી હોઈ શકતું કે તે પોતાના પથભ્રષ્ટ દુશ્મનની સામે વચન-ભંગ કરવા, જૂઠું બોલવા, ધોકો આપવાના હથિયારોનો ઉપયોગ કરે. જો તે આવું કરશે તો ક્યામતના દિવસે અલ્લાહની પરીક્ષામાં નિષ્ફળ રહેશે, કેમ કે સત્યવાદિતા માત્ર સિદ્ધાંત અને ઉદ્દેશ્યમાં જ સચ્ચાઈની માંગ નથી કરતી, કામ કરવાની પદ્ધતિ અને સાધનોમાં પણ સચ્ચાઈ ઈચ્છે છે. આ વાત મુખ્યત્વે એ ધાર્મિક સમૂહોને સચેત કરવા માટે કહેવામાં આવી રહી છે, જેઓ હંમેશા એ ભ્રમમાં પડેલા હોય છે કે અમે તો અલ્લાહના પક્ષકાર છીએ અને અમારા સામેનો પક્ષકાર અલ્લાહનો દ્રોહી છે, તેથી અમને હક્ક પહોંચે છે કે તેને જે પદ્ધતિથી પણ સંભવ હોય, હાનિ પહોંચાડીએ, અમારા પર એવો કોઈ પ્રતિબંધ નથી કે અલ્લાહના વિદ્રોહીઓની સાથે વ્યવહાર કરવામાં પણ સચ્ચાઈ, અમાનતદારી અને વચનોને નિભાવવાનું ધ્યાન રાખીએ. તદ્દન આ જ વાત હતી, જે આરબ પ્રદેશના યહૂદીઓ કલા કરતા હતા કે ^{لَا يَأْتِيكُمُ الْيَقِينُ إِلَّا بَوَدِّعِكُمْ} અર્થાત્ આરબ મુશ્શરિકો વિશે અમારા પર કોઈ પ્રતિબંધ નથી, તેમના સાથે દરેક પ્રકારની અપ્રમાણિકતા આચરી શકાય છે, જે ચાલબાજી અને યુક્તિથી પણ અલ્લાહના પ્રિય લોકોનું ભલું થાય અને કાફિરો (વિરોધીઓ)ને નુકસાન પહોંચે, તે તદ્દન સાચું છે, તેના પર અમારી કોઈ પકડ નહીં થાય.

لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ ۗ وَلِتُسْئَلَنْ عَمَّا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٩٣﴾ وَلَا تَتَّخِذُوا
 أَيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ فَتَزِلَّ قَدَمٌ بَعْدَ ثُبُوتِهَا وَتَذُوقُوا
 السُّوءَ بِمَا صَدَدْتُمْ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ ۗ وَلَكُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿٩٤﴾

ન હોય) તો તે તમને સૌને એક જ ઉમ્મત (સમુદાય) બનાવી દેતો, ^(૯૩) પરંતુ તે જેને યાહે છે પથભ્રષ્ટતામાં નાખી દે છે અને જેને યાહે છે સીધો માર્ગ દેખાડી દે છે, ^(૯૪) અને અવશ્ય તમારાથી તમારા કર્મોની પૂછપરછ થઈને રહેશે. (૯૪) (અને હે મુસલમાનો !) તમે પોતાની સોગંદોને પરસ્પર એક-બીજાને છેતરવાનું સાધન ન બનાવી લેજો. ક્યાંક એવું ન થાય કે કોઈ કદમ જામ્યા પછી ઉખાડી જાય, ^(૯૫) અને તમે એ અપરાધના બદલામાં કે તમે લોકોને અલ્લાહના માર્ગથી રોક્યા, ખરાબ પરિણામ જુઓ અને કઠોર સજા ભોગવો. ^(૯૬)

(૯૩) આ અગાઉના વિષયોની વધારે સ્પષ્ટતા છે. આનો અર્થ એ છે કે જો કોઈ પોતાને અલ્લાહનો પક્ષકાર સમજીને સારી અને ખરાબ કોઈપણ પદ્ધતિથી પોતાના ધર્મને (જેને તે અલ્લાહનો ધર્મ સમજી રહ્યો છે) ફેલાવો કરવા અને બીજા ધર્મોનો નાશ કરવાની કોશિશ કરે છે, તો તેનું આ કૃત્ય પૂર્ણરૂપે અલ્લાહની ઈચ્છાના વિરુદ્ધ છે, કેમ કે જો અલ્લાહની ઈચ્છા ખરેખર આ હોત કે માનવીથી મતભેદનો અધિકાર છીનવી લેવામાં આવે, અને ઈચ્છા-અનિચ્છાએ બધા મનુષ્યોને એક જ ધર્મનું અનુસરણ કરવાવાળા બનાવી દેવામાં આવે, તો તેના માટે અલ્લાહને પોતાના તથાકથિત પક્ષકારોની અને તેમની નિંદનીય ચાલબાજીઓથી મદદ લેવાની કોઈ જરૂર નહોતી. આ કામ તો તે સ્વયં પોતાના સામર્થ્યના બળે કરી શકતો હતો. તે સૌને મોમિન અને આજ્ઞાકિત પેદા કરી દેતો તથા કુફ (અધર્મ) અને અવજ્ઞાની શક્તિ છીનવી લેતો. પછી કોની મજાલ હતી કે ઈમાન અને આજ્ઞાપાલનના માર્ગથી વાળ બરાબર પણ હટી શકતો ?

(૯૪) અર્થાત્ માનવીને અપનાવવા અને પસંદ કરવાની સ્વતંત્રતા અલ્લાહે પોતે જ આપી છે, તેથી માનવીઓના માર્ગો દુનિયામાં અલગ-અલગ છે. કોઈ પથભ્રષ્ટતા તરફ જવા માંગે છે અને અલ્લાહ તેના માટે પથભ્રષ્ટતાના સાધનો ઉપલબ્ધ કરે છે, અને કોઈ સન્માર્ગની અભિલાષા કરે છે અને અલ્લાહ તેના માટે માર્ગ પામવાની વ્યવસ્થા કરી દે છે.

(૯૫) અર્થાત્ એવું ન થાય કે કોઈ વ્યક્તિ ઈસ્લામની સચ્ચાઈને માની લીધા પછી માત્ર તમારા દુરાચારને જોઈને આ દીન (ઈસ્લામ ધર્મ)થી ઘૃણા કરવા લાગી જાય અને એ કારણસર તે ઈમાનવાળાઓના સમૂહમાં સામેલ થવાથી રોકાઈ જાય કે આ સમૂહના જે લોકોથી તેનો સંબંધ રહ્યો છે, તેમને ચરિત્ર અને આચરણમાં તેણે કાફિરો (વિરોધીઓ)થી જરાપણ ભિન્ન ન જોયા હોય.

(૯૬) અર્થાત્ એ કારારને, જે તમે અલ્લાહના નામે કર્યો હોય, અથવા અલ્લાહના દીન (ધર્મ)ના પ્રતિનિધિ હોવાની હેસિયતે કર્યો હોય.

وَلَا تَشْتَرُوا بِعَهْدِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلًا ۖ إِنَّمَا عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرٌ لِّكُمْ إِن كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٩٥﴾ مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ ۗ وَلَنَجْزِيَنَّهُ الَّذِينَ صَبَرُوا أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٩٦﴾ مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيٰوةً طَيِّبَةً ۗ

અલ્લાહના કરારને નજીવા લાભના બદલામાં વેચી ન નાખો, ^(૯૫) જે કંઈ અલ્લાહ પાસે છે તે તમારા માટે વધુ સારું છે, જો તમે જાણો. (૯૬) જે કંઈ તમારા પાસે છે તે ખર્ચ થઈ જવાનું છે અને જે કંઈ અલ્લાહ પાસે છે એ જ બાકી રહેનાર છે, અને અમે ધૈર્યથી કામ લેનારાઓને ^(૯૬) જરૂર તેમના વળતર તેમના સર્વશ્રેષ્ઠ કર્મો અનુસાર આપીશું. (૯૭) જે વ્યક્તિ પણ સદ્કાર્ય કરશે, યાહે તે પુરુષ હોય કે સ્ત્રી, શરત એ છે કે તે હોય મોમિન, તેને અમે દુનિયામાં શુદ્ધ અને પવિત્ર જીવન જીવાડીશું ^(૯૯)

અલ્લાહના કરારને નજીવા લાભના બદલામાં વેચી ન નાખો, જે કંઈ અલ્લાહ પાસે છે તે તમારા માટે વધુ સારું છે, જો તમે જાણો. જે કંઈ તમારા પાસે છે તે ખર્ચ થઈ જવાનું છે અને જે કંઈ અલ્લાહ પાસે છે એ જ બાકી રહેનાર છે, અને અમે ધૈર્યથી કામ લેનારાઓને જરૂર તેમના વળતર તેમના સર્વશ્રેષ્ઠ કર્મો અનુસાર આપીશું. જે વ્યક્તિ પણ સદ્કાર્ય કરશે, યાહે તે પુરુષ હોય કે સ્ત્રી, શરત એ છે કે તે હોય મોમિન, તેને અમે દુનિયામાં શુદ્ધ અને પવિત્ર જીવન જીવાડીશું.

(૯૭) એ અર્થ નથી કે તેને મોટા લાભના બદલામાં વેચી શકો છો, બલકે અર્થ એ છે કે દુનિયાનો જે લાભ પણ છે તે અલ્લાહના કરારના મૂલ્યની સામે અલ્પ છે. તેથી આ મૂલ્યવાન વસ્તુને એ નાની વસ્તુના બદલામાં વેચવું છેવટે નુકસાનનો સોદો છે.

(૯૮) 'ધૈર્યથી કામ લેનારાઓને' અર્થાત્ એ લોકોને, જેઓ દરેક પ્રકારના લોભ અને ઈચ્છા અને મનોકામનાઓની સામે સત્ય અને સચ્ચાઈ પર અટલ રહ્યા, દરેક એ નુકસાનને સહન કરી લે જે આ દુનિયામાં સત્ય અપનાવવાથી પહોંચતું હોય, દરેક એ લાભને ઠુકરાવી દે જે દુનિયામાં હરામ (અવૈધ) પદ્ધતિઓ અપનાવવાથી પ્રાપ્ત થઈ શકતો હોય અને ઉત્તમ કર્મના લાભદાયક પરિણામો માટે ત્યાં સુધી રાહ જોવા તૈયાર હોય જે વર્તમાન સાંસારિક જીવન સમાપ્ત થઈ ગયા પછી બીજી દુનિયામાં આવવાના છે.

(૯૯) આ આયતમાં 'મુસ્લિમ' અને 'કાફિર' બંને સમૂહોના એ તમામ સંકીર્ણ અને અધીરા લોકોની ગેરસમજ દૂર કરવામાં આવી છે, જેઓ એમ સમજે છે કે સચ્ચાઈ, પ્રમાણિકતા અને સંયમનું વલણ અપનાવવાથી માણસની આખિરત (પરલોક) યાહે બની જતી હોય, પરંતુ તેની દુનિયા અવશ્ય બગડી જાય છે. અલ્લાહ તેમના જવાબમાં ફમાવે છે કે તમારો આ વિચાર ખોટો છે. આ સાચા વલણથી માત્ર આખિરત જ નથી બનતી, બલકે દુનિયા પણ બને છે. જે લોકો વાસ્તવમાં ઈમાનદાર, પવિત્ર અને વ્યવહારમાં સાચા હોય છે તેમનું સાંસારિક જીવન પણ બેઈમાન અને દુષ્કર્મી લોકોની તુલનામાં સ્પષ્ટરૂપે સારું રહે છે. જે શાખ અને સાચી પ્રતિષ્ઠા પોતાના નિષ્કલંક આચરણના કારણે તેમને પ્રાપ્ત થાય છે, તે બીજા લોકોને પ્રાપ્ત થતી નથી. જે સાચી અને પવિત્ર સફળતાઓ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે તે એ લોકોને નથી મળતી જેમની દરેક સફળતા ગંદી અને ઘુણાસ્પદ પદ્ધતિઓનું પરિણામ હોય છે. તેઓ ઝુંપડીમાં રહેનારા અને ચટાઈ પર સૂઈ જનારા હોવા છતાં હૃદયના જે સંતોષ અને અંતરાત્માની જે શીતળતાથી ભરેલા હોય છે, તેનો કોઈ મામૂલી અંશ પણ મહેલોમાં રહેનારાં અવજાકારી અને અત્યાચારીઓ નથી પામી શકતા.

وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٩٤﴾ فَإِذَا قَرَأْتَ
 الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ ﴿٩٥﴾ إِنَّهُ لَيْسَ لَهُ
 سُلْطَانٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ ﴿٩٦﴾ إِنَّمَا
 سُلْطَانُهُ عَلَى الَّذِينَ يَتَوَلَّوْنَهُ وَالَّذِينَ هُمْ بِهِ مُشْرِكُونَ ﴿٩٧﴾

અને (આખિરતમાં) આવા લોકોને વળતર તેમના સર્વશ્રેષ્ઠ કર્મો મુજબ આપીશું. (૯૮) પછી જ્યારે તમે કુર્આન પઢવા લાગો તો ચિક્કારેલા શૈતાનથી અલ્લાહનું શરણ માંગવાનું રાખો. (૯૯) તેને એ લોકો પર વર્ચસ્વ પ્રાપ્ત થતું નથી, જેઓ ઈમાન લાવે છે અને પોતાના રબ પર ભરોસો કરે છે. (૧૦૦) તેનું જોર તો એ જ લોકો પર ચાલે છે, જેઓ તેને પોતાનો સંરક્ષક બનાવે છે અને તેના બહેકાવવાથી શિક્ક કરે છે. (રુકૂઅ-૧૩)

(૧૦૦) અર્થાત્ આખિરતમાં તેમનો દરજ્જો તેમનાં ઉત્તમ કર્મોની દૃષ્ટિએ નિશ્ચિત થશે. બીજા શબ્દોમાં જે માણસે દુનિયામાં નાની-મોટી દરેક પ્રકારની નેકીઓ કરી હશે, તેને એ ઉચ્ચ દરજ્જો આપવામાં આવશે, જેનો તે પોતાની મોટામાં-મોટી નેકીની દૃષ્ટિએ અધિકારી હશે.

(૧૦૧) આનો અર્થ માત્ર એટલો નથી કે બસ, જાભથી **لَا يُلَاقِيكَ إِلَىٰ الْمَوْلَانِ الْمُرْتَدُونَ** (હું શરણ માંગું છું અલ્લાહનું તિરસ્કૃત શૈતાનથી) કહેવામાં આવે, બલ્કે તેના સાથે વાસ્તવમાં મનમાં એ ઈચ્છા અને વ્યવહારિક રૂપે એ પ્રયત્ન પણ હોવો જોઈએ કે માણસ કુર્આન પઢતી વખતે શૈતાનના પથભ્રષ્ટ કરનારા વસવસાઓ (ભ્રમણાઓ)થી બચેલો રહે, ખોટા અને અનુચિત સંદેહોમાં ન પડે, કુર્આનની દરેક વાતને તેના સાચા પ્રકાશમાં જુએ અને પોતે ઘડેલા સિદ્ધાંતો કે બહારથી પ્રાપ્ત કરેલ વિચારોનાં મિશ્રણથી કુર્આનના શબ્દોને એ અર્થ ન આપવા લાગે, જે અલ્લાહની મરજી અને ઉદ્દેશ્યના વિરુદ્ધ હોય. તેના સાથે માણસના હૃદયમાં એ ભાવના-પણ હોવી જોઈએ કે શૈતાન સૌથી વધારે જે વસ્તુના પાછળ પડે છે, તે આ જ છે કે આદમની સંતાન કુર્આનથી માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત કરવા ન પામે. આ જ કારણ છે કે માણસ જ્યારે આ ગ્રંથ તરફ વળે છે, તો શૈતાન તેને બહેકાવવા, માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત કરવાથી રોકવા તેમજ વિચાર અને સમજના ખોટા માર્ગો પર નાખી દેવા માટે એડીચોટીનું જોર લગાવી દે છે. તેથી માણસે આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરતી વખતે અત્યંત સાવચેત રહેવું જોઈએ અને હંમેશા અલ્લાહથી માંગતા રહેવું જોઈએ કે શૈતાનની ધૂસણખોરી અને તેનો હુમલો ક્યાંક તેને આ માર્ગદર્શન-સ્ત્રોતના લાભથી વંચિત ન કરી દે, કેમ કે જેણે અહીંથી માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત ન કર્યું, પછી તે ક્યાંયથી માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત નહીં કરી શકે, અને જે આ ગ્રંથથી પથભ્રષ્ટતા લઈ બેસ્યો તેને પછી દુનિયાની કોઈ વસ્તુ પથભ્રષ્ટતાઓના ચક્કરથી બહાર કાઢી નહીં શકે. આ વાતક્રિમમાં આ આયત એ ઉદ્દેશ્ય માટે આવી છે કે આગળ ચાલીને એ વાંધાઓનો જવાબ આપવામાં આવી રહ્યો છે, જે મક્કાના મુશ્શરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ) કુર્આન વિશે ઉઠાવતા હતા. તેથી પહેલા પ્રસ્તાવના સ્વરૂપે એ ફરમાવવામાં આવ્યું કે કુર્આનને તેના મૂળ પ્રકાશમાં કેવળ એ જ વ્યક્તિ જોઈ શકે છે, જે શૈતાનના પથભ્રષ્ટ કરી દેનારા વસવસાઓ (શંકા-કુશંકાઓ)થી સાવચેત હોય, અને તેનાથી બચતા રહેવા માટે અલ્લાહનું શરણ માંગે, નહિ તો શૈતાન ક્યારેય માણસને એ યોગ્ય રહેવા દેતો નથી કે તે સીધી રીતે કુર્આનને અને તેની વાતોને સમજી શકે.

رَبِّكَ بِالْحَقِّ لِيُثَبِّتَ الَّذِينَ آمَنُوا وَهُدًى وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ ﴿١٠٣﴾
 وَلَقَدْ نَعَلْنَا أَنَّهُمْ يَقُولُونَ إِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ ۖ لِّسَانُ الَّذِي
 يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ أَعْجِبِي ۖ وَهَذَا لِسَانٌ عَرَبِيٌّ مُّبِينٌ ﴿١٠٤﴾ إِنَّ الَّذِينَ لَا
 يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ ۖ لَا يَهْدِيهِمُ اللَّهُ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿١٠٥﴾

સુદઢ કરે^(૧૦૩) અને આજ્ઞાકિતોને જીવનના મામલાઓમાં સન્માર્ગ દેખાડે^(૧૦૪) અને તેમને સફળતા અને સૌભાગ્યની ખુશખબર આપે.^(૧૦૫) (૧૦૩) અમને ખબર છે કે આ લોકો તમારા વિશે કહે છે કે આ માણસને એક વ્યક્તિ શિખાવે-ભણાવે છે,^(૧૦૬) જો કે તેનો સંકેત જે વ્યક્તિ તરફ છે તેની ભાષા અજબી (બિનઅરબી) છે અને આ શુદ્ધ અરબી ભાષા છે. (૧૦૪) હકીકત એ છે કે જે લોકો અલ્લાહની આયતોને નથી માનતા, અલ્લાહ તેમને ક્યારેય પણ સાચી વાત સુધી પહોંચવાની સદ્બુદ્ધિ નથી આપતો અને આવા લોકો માટે પીડાકારી યાતના છે.

(૧૦૪) અર્થાત્ તેનું આ વાણીને કમશ: લઈને આવવા અને એક જ સમયમાં બધું જ ન લઈ આવવાનું કારણ એ નથી કે અલ્લાહના જ્ઞાન અને વિવેકમાં કોઈ કમી છે; જેમ કે તમે પોતાની મૂર્ખતાથી સમજી લીધું છે, બલ્કે આનું કારણ એ છે કે માનવીની સમજવાની શક્તિ અને નિષ્કર્ષ કાઢવાની શક્તિમાં કમી છે, જેના કારણે તે એક સમયમાં બધી વાતને ન સમજી શકે છે અને ન એક જ સમયે સમજેલી વાતમાં દંઢ બની શકે છે. તેથી અલ્લાહની તત્વદર્શિતાએ આ વાતનો તકાદો કર્યો કે 'રુહુલ કુદુસ' આ વાણીને થોડી-થોડી કરીને લાવે; ક્યારેક સંક્ષેપથી કામ લે અને ક્યારેક વિસ્તારથી, ક્યારેક એક રીતે વાતને સમજાવે અને ક્યારેક બીજી રીતથી, ક્યારેક એક વર્ણન-શૈલી અપનાવે અને ક્યારેક બીજી, અને એક જ વાતને વારંવાર મનમાં બેસાડવાની કોશિશ કરે, જેથી જુદી-જુદી યોગ્યતાઓ અને ક્ષમતાઓ ધરાવતા સત્યના અભિલાષી લોકો ઈમાન લાવી શકે અને ઈમાન લાવ્યા પછી જ્ઞાન અને વિશ્વાસ તેમજ સમજ-બૂઝમાં સુદઢ બની શકે.

(૧૦૫) આ એ થોડું-થોડું કરીને અવતરિત કરવાનું બીજું કારણ છે, અર્થાત્ એ કે જે લોકો ઈમાન લાવીને આજ્ઞા-પાલનના માર્ગ પર ચાલી રહ્યા છે, તેમને ઈસ્લામી આહવાનના કાર્યમાં અને જીવનમાં આવતી સમસ્યાઓમાં, જે પ્રસંગે જે પ્રકારનાં નિર્દેશો જોઈએ, તે સમયસર આપી દેવામાં આવે. સ્પષ્ટ છે કે ન તેને સમયથી પહેલા મોકલવું ઉચિત હોઈ શકે છે અને ન એક જ સમયમાં તમામ આદેશોનું આપી દેવું લાભપ્રદ છે.

(૧૦૬) આ આનું ત્રીજું કારણ છે, અર્થાત્ એ કે આજ્ઞાકિતોને જે અવરોધો અને વિરોધોનો સામનો કરવો પડી રહ્યો છે અને જે રીતે તેમને સંતાવવામાં અને તંગ કરવામાં આવી રહ્યા છે અને ઈસ્લામી આહવાનના કાર્યમાં મુશ્કેલીઓના જે પહાડો રસ્તાની રુકાવટ બની રહ્યા છે, તેના કારણે તેઓ વારંવાર એ વાતના મોહતાજ છે કે ખુશખબરોથી તેમની હિંમત બંધાવવામાં આવતી રહે, અને તેમને અંતિમ પરિણામોનો વિશ્વાસ આપવામાં આવતો રહે, જેથી તેઓ આજ્ઞાઓથી ભરેલા રહે અને તેમનું મનોબળ તૂટવા ન પામે.

(૧૦૭) રિવાયતો (નોંધો)માં જુદા-જુદા વ્યક્તિઓ વિશે દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે મક્કાના કાફિરો તેમનામાંથી કોઈ એક

إِنَّمَا يَفْتَرِي الْكَذِبَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ ۖ وَأُولَٰئِكَ
 هُمُ الْكَافِرُونَ ﴿١٠٥﴾ مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أُكْرِهَ
 وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا
 فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللَّهِ ۖ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿١٠٦﴾ ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ
 اسْتَحَبُّوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى الْآخِرَةِ ۗ وَأَنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي

વિશે અનુમાન લગાવતા હતા. એક રિવાયતમાં તેનું નામ 'જબ્ર' બતાવવામાં આવ્યું છે, જે આબિર બિન હઝરમીનો એક રોમન ગુલામ હતો. બીજી રિવાયતમાં હુવૈતબ બિન અબ્દુલઉરુઆના એક ગુલામનું નામ લેવામાં આવ્યું છે, જેને આલશ કે યચીશ કહેતા હતા. એક અન્ય રિવાયતમાં 'યસાર'નું નામ લેવામાં આવ્યું છે, જેનું ઉપનામ અબૂ હુકૈલા હતું અને જે મક્કાની એક મહિલાનો યહૂદી ગુલામ હતો. એક બીજી રિવાયત બલઆન કે બલઆમ નામે એક રોમન ગુલામ વિશે છે. જે હોય તે, આમાંથી ગમે તે હોય, મક્કાનાં કાફિરોએ માત્ર એ જોઈને કે એક માણસ તૌરાત અને ઈજિલ વાંચે છે અને મુહમ્મદ (સલ્વ.)ની તેનાથી મુલાકાત છે, તેમજ નિ:સંકોચ એ આરોપ ઘડી લીધો કે આ કુર્આનને વાસ્તવમાં એ રચી રહ્યો છે, અને મુહમ્મદ (સલ્વ.) તેને પોતાના તરફથી અલ્લાહનું નામ લઈ-લઈને પ્રસ્તુત કરી રહ્યા છે. આનાથી ન કેવળ એ અનુમાન લગાવી શકાય છે કે વહાલા નબી સલ્વ. ના વિરોધીઓ આપના વિરુદ્ધ જૂઠઘડવામાં કેટલા બેશરમ હતા, બલકે એ શિક્ષા પણ મળે છે કે લોકો પોતાના સમયનાં લોકોનું મહત્ત્વ પારખવામાં કેટલા અન્યાયી હોય છે. આં લોકોની સામે માનવ-ઈતિહાસનું એક એવું મહાન વ્યક્તિત્વ હતું, જેનું ઉદ્દાહરણ ન એ સમયે દુનિયાભરમાં ક્યાંય જોવા મળતું હતું અને ન આજે સુધી જોવા મળ્યું છે, પરંતુ આ બુદ્ધિના આંખળાઓને તેની તુલનામાં એક અજમી (બિનઆરબ) ગુલામ, જે કંઈક તૌરાત અને ઈજિલ વાંચી લેતો હતો; વધારે યોગ્ય લાગી રહ્યો હતો અને તેઓ વિચારી રહ્યા હતા કે આ અણમોલ મોતી આ કોલંસાથી ચમક પ્રાપ્ત કરી રહ્યો છે.

(૧૦૫) જૂઠી વાતો પચગંબર નથી ઘડતો, બલકે જૂઠ એ લોકો ઘડી રહ્યા છે, જેઓ અલ્લાહની આયતોને નથી માનતા, ^(૧૦૫) તેઓ જ હકીકતમાં જૂઠાં છે. (૧૦૬) જે વ્યક્તિ ઈમાન લાવ્યા પછી કુફ (ઈન્કાર) કરે (તેને જો) મજબૂર કરવામાં આવ્યો હોય અને તેનું હૃદય ઈમાન પર સંતુષ્ટ હોય (ત્યારે તો ઠીક), પરંતુ જેણે રાજીખુશીથી કુફ (અધર્મ)નો સ્વીકાર કરી લીધો તેના પર અલ્લાહનો પ્રકોપ છે અને આવા સૌ લોકો માટે મોટી યાતના છે. ^(૧૦૬) (૧૦૭) આ એટલા માટે કે તેમણે આબિરત (પરલોક)ની સરખામણીમાં દુનિયા (આલોક)નું જીવન પસંદ કરી લીધું, અને અલ્લાહનો નિયમ છે કે તે એ લોકોને

(૧૦૮) બીજો અનુવાદ આ આયતનો એ પણ હોઈ શકે છે કે 'જૂઠ તો એ લોકો ઘડ્યા કરે છે જેઓ અલ્લાહની આયતો પર ઈમાન નથી લાવતાં.'

(૧૦૯) આ આયતમાં એ મુસલમાનોના મામલા અંગે વાત કરવામાં આવી છે, જેમના પર તે વખતે અત્યાચારના પહાડ તોડવામાં આવી રહ્યા હતા અને અસહ્ય પીડાઓ આપી-આપીને કુફ પર મજબૂર કરવામાં આવી રહ્યા હતા.

الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ ﴿١٤﴾ أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ
 وَسَمِعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ ۗ وَأُولَئِكَ هُمُ الْغٰفِلُونَ ﴿١٥﴾ لَا جَرَمَ
 لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ هُمْ الْخٰسِرُونَ ﴿١٦﴾ ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا

નજાતનો માર્ગ નથી દેખાડતો, જેઓ તેની ને'મતને જૂઠી ઠેરવે. (૧૦૮) આ એ લોકો છે, જેમનાં હૃદયો અને કાનો અને આંખો પર અલ્લાહે મહોર મારી દીધી છે, આ લોકો ગફલતમાં ડૂબી ગયા છે. (૧૦૮) અનિવાર્ય છે કે આખિરતમાં આ જ લોકો નુકસાનમાં રહે. (૧૧૦) (૧૧૦) આનાથી વિપરીત જે લોકોની હાલત એ છે કે

તેમને બતાવવામાં આવ્યું છે કે જો તમે ક્યારેક જુલ્મથી મજબૂર થઈને માત્ર પ્રાણ બચાવવા કુફ્રના બોલ જીભથી અદા કરી દો અને તમારું હૃદય કુફ્રની આસ્થાથી સુરક્ષિત હોય, તો માફ કરી દેવામાં આવશે, પરંતુ હૃદયથી તમે કુફ્રનો સ્વીકાર કરી લીધો, તો દુનિયામાં ભલે પ્રાણ બચાવી લો, અલ્લાહના અઝાબથી બચી નહીં શકો.

આનો એ અર્થ નથી કે પ્રાણ બચાવવા માટે કુફ્રના બોલ કહી દેવા જોઈએ, બલકે આ કેવળ છૂટ છે. જો ઈમાન હૃદયમાં રાખીને માણસ મજબૂર થઈને આવું કહી દે તો પડક નહીં થાય, નહિં તો શ્રેષ્ઠ દરજ્જો તો એ જ છે કે ચાહે માણસના શરીરના ટુકડે-ટુકડા કરી નાખવામાં આવે, છેવટે તે સત્યના બોલનું જ એલાન કરતો રહે. બંને પ્રકારના ઉદાહરણો નબી સલ્લ.ના મુબારક કાળમાં જોવા મળે છે. એક તરફ ખબ્બાબ બિન અરત રદિ. છે, જેમને આગના અંગારાઓ પર સૂવડાવવામાં આવ્યા, ત્યાં સુધી કે તેમના શરીરની ચરબી પીગળવાથી આગ બુઝાઈ ગઈ, પરંતુ તેઓ દૃઢતાપૂર્વક ઈમાન પર અટલ રહ્યા. બિલાલ હબશી રદિ. છે, જેમને લોખંડનું કવચ પહેરાવીને ધગધગતા તડકામાં ઊભા કરી દેવામાં આવ્યા, પછી ગરમ રેત પર સૂવડાવીને ઘસડવામાં આવ્યા, પરંતુ તેઓ 'અહદ-અહદ' (અલ્લાહ એક છે, અલ્લાહ એક છે) જ કહેતા રહ્યા. હબીબ બિન ઝૈદ બિન આસિમ છે, જેમના શરીરનું એક-એક અંગ મુસલિમહ કઝ્ઝાબના આદેશથી કાપવામાં આવતું હતું અને પછી માંગ કરવામાં આવતી હતી કે મુસલિમહને નબી માની લે, પરંતુ દરેક વખતે તેઓ તેની રિસાલત (ઈશદૂતત્વ)ના દાવાની સાક્ષી આપવાનો ઈન્કાર કરતા હતા, ત્યાં સુધી કે આ જ સ્થિતિમાં કપાઈ-કપાઈને તેમણે જાન આપી દીધી. બીજી બાજુ અમ્માર બિન યાસિર રદિ. છે, જેમની આંખોની સામે તેમના માતા-પિતાને કઠોર યાતના આપીને શહીદ કરી દેવામાં આવ્યા, પછી તેમને એટલી અસહ્ય પીડા આપવામાં આવી કે છેવટે તેમણે જીવ બચાવવા માટે એ બધું કહી દીધું જે કાફિરો તેમના પાસે કહેવડાવવા માંગતા હતા. પછી જ્યારે તેઓ રડતાં-રડતાં નબી સલ્લ.ની સેવામાં ઉપસ્થિત થયા અને કહ્યું, *يٰرَسُولَ اللَّهِ مَا نَرَىٰ فِي قُلُوبِنَا مِنْ شَيْءٍ إِلَّا الْإِسْلَامَ* (હિ અલ્લાહના રસૂલ ! મને છોડવામાં ન આવ્યો, જ્યાં સુધી કે મેં આપને ખરાબ અને તેમના ઉપાસ્યોને સારા ન કહી દીધા.) નબી સલ્લ. એ પૂછ્યું, *فَمَا كَفَرْتُمْ* (તમારા હૃદયની શું સ્થિતિ છે?) કહ્યું, *مُطِئْتُمْ بِإِسْلَامِي* (ઈમાન પર સંપૂર્ણપણે સંતુષ્ટ.) આના પર હુઝૂર સલ્લ. એ ફરમાવ્યું, *كَلِمَاتُكُمْ* (જો તેઓ ફરી આ પ્રકારનો અત્યાચાર કરે તો તમે ફરી આ જ વાતો કહી દેજો.)

(૧૧૦) આ વાક્યો એ લોકો વિશે કહેવામાં આવ્યા છે, જેમણે ઈમાનનો માર્ગ કઠિન જોઈને તેનાથી પાછા વળી ગયા હતા અને ફરી પોતાની કાફિર અને મુશ્કરિક કોમમાં જઈ મળ્યા હતા.

مِنْ بَعْدِ مَا فُتِنُوا ثُمَّ جَاهِدُوا وَصَبِرُوا ۗ إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا
 لَغَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٠﴾ يَوْمَ تَأْتِي كُلُّ نَفْسٍ مُجَادِلٌ عَنْ نَفْسِهَا وَتُوْفَىٰ بِ
 كُلِّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ وَهَمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿١١﴾ وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا
 قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ
 فَكَفَرَتْ بِأَنْعَمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا
 يَصْنَعُونَ ﴿١٢﴾ وَلَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْهُمْ فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَهُمُ
 الْعَذَابُ وَهُمْ ظَالِمُونَ ﴿١٣﴾ فَكُلُوا مِنْ رِزْقِكُمْ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا

જયારે (ઈમાન લાવવાના કારણે) તેમને સતાવવામાં આવ્યા, તો તેમણે ઘરબાર છોડી દીધા, હિજરત કરી, અલ્લાહના માર્ગમાં મુશ્કેલીઓ વેઠી અને ધૈર્યથી કામ લીધું, ^(૧૧) તેમના માટે નિ:સંદેહ તારો રબ ક્ષમાશીલ અને દયાળુ છે. (રુકૂઅ-૧૪) (૧૧૧) (આ બધાનો ફેસલો એ દિવસે થશે) જયારે દરેક મનુષ્ય પોતાના જ બચાવની ચિંતામાં લાગેલો હશે અને દરેકને તેના કર્મોનો બદલો પૂરે-પૂરો આપવામાં આવશે અને કોઈના ઉપર રજભાર પણ અત્યાચાર અને અન્યાય થવા નહીં પામે. (૧૧૨) અલ્લાહ એક વસ્તીનું દષ્ટાંત આપે છે. તે શાંતિ અને સંતોષનું જીવન વિતાવી રહી હતી અને બધી બાજુએથી તેને પુષ્કળ રોજી પહોંચી રહી હતી કે તેણે અલ્લાહની ને'મતોની નાશુકી (કૃતઘ્નતા, નિમકહરામી) શરૂ કરી દીધી. ત્યારે અલ્લાહે તેના રહેવાસીઓને તેમના કરતૂકોની એ મજા ચખાડી કે ભૂખ અને ભયની મુસીબતો તેમના ઉપર છવાઈ ગઈ.-(૧૧૩) તેમના પાસે તેમની પોતાની કોમમાંથી એક રસૂલ આવ્યો, પરંતુ તેમણે તેને ખોટો ઠેરવ્યો. છેવટે યાતનાએ તેમને ઝડપી લીધા જયારે કે તેઓ અત્યાચારી થઈ ગયા હતા. ^(૧૧૨) (૧૧૪) પછી હે લોકો ! અલ્લાહે જે કંઈ હલાલ (વૈધ) અને શુદ્ધ રોજી તમને પ્રદાન કરી છે તેને ખાઓ

(૧૧૧) સંકેત છે હબશાના મુહાજિરો તરફ.

(૧૧૨) અહીં જે વસ્તીનું ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે, તેનો કોઈ અંગૂલી-નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી. ન વિવરણકર્તા એ નક્કી કરી શક્યા છે કે આ કઈ વસ્તી છે. પ્રત્યક્ષમાં ઈબ્ને અબ્બાસ રદિ.નું જ કથન સાચું લાગે છે કે અહીં સ્વયં મક્કાનું નામ લીધા વગર ઉદાહરણરૂપે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ વિવરણ અનુસાર ભય અને ભૂખની જે આફતના છવાઈ જવાનો અહીં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેનાથી તાત્પર્ય એ દુષ્કાળ છે, જે નબી સલ્વ.ને મોકલ્યા પછી એક સમય સુધી મક્કાવાસીઓ પર છવાયેલો રહ્યો.

وَأَشْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ إِنَّ كُفْرَكُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ ﴿١١٣﴾ إِمَّا حَرَمَ
 عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالْدَّمَ وَالْحَمَّ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهْلَ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ ؕ
 فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١١٤﴾ وَلَا
 تَقُولُوا لِلْمَا تَصِفُ أَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ هَذَا حَلَلٌ وَهَذَا حَرَامٌ
 لَتَفْتَرُوا عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ ۗ إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ
 الْكَذِبَ لَا يُفْلِحُونَ ﴿١١٥﴾ مَتَاعٌ قَلِيلٌ ۖ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿١١٦﴾

અને અલ્લાહના ઉપકારનો આભાર માનો^(૧૧૩) જો તમે હકીકતમાં તેની જ ઉપાસના કરનારા છો.^(૧૧૪)

(૧૧૫) અલ્લાહે જે કંઈ તમારા માટે હરામ (અવૈધ) ઠેરવ્યું છે તે છે મુડદાલ અને લોહી અને ડુક્કરનું માંસ અને એ પશુ જેના પર અલ્લાહ સિવાય કોઈ બીજાનું નામ લેવામાં આવ્યું હોય. અલબત્ત ભૂખથી મજબૂર અને વ્યગ્ર થઈને જો કોઈ આ વસ્તુઓ ખાઈ લે, સિવાય એ કે તે અલ્લાહના કાનૂનનું ઉલ્લંઘન કરવાનો ઈચ્છુક હોય અથવા જરૂરતની હદથી આગળ વધી જનારો હોય, તો નિ:શંક અલ્લાહ ક્ષમાશીલ અને દયાળુ છે,^(૧૧૫) (૧૧૬) અને આ જે તમારી જબાનો જૂઠાં નિર્ણયો લગાવ્યા કરે છે કે આ વસ્તુ હલાલ છે અને તે હરામ, તો આ પ્રકારના નિર્ણયો લગાવીને અલ્લાહ પર જૂઠ ન બાંધો.^(૧૧૬) જે લોકો અલ્લાહ પર જૂઠ ઘડે છે તેઓ કદાપિ સફળતા પામી શકતા નથી. (૧૧૭) દુનિયાની મોજ-મજા થોડા દિવસની છે. છેવટે તેમના માટે દુ:ખદાયી સજા છે.

(૧૧૭) આનાથી જાણ થાય છે કે આ સૂર:ના અવતરિત થવાના સમયે એ દુષ્કાળ સમાપ્ત થઈ ગયો હતો, જેના તરફ ઉપર સંકેત આવી ચૂક્યો છે.

(૧૧૪) અર્થાત્ ખરેખર જો તમે અલ્લાહની બંદગીને સ્વીકારો છો, જેમ કે તમારો દાવો છે, તો હરામ (અવૈધ) અને હલાલ (વૈધ) કરવાના અધિકારી ન બનો. જે રોજને અલ્લાહે હલાલ અને પવિત્ર ઠેરવી છે, તેને ખાઓ અને કૃતજ્ઞતાં દશાવો અને જે કંઈ અલ્લાહના કાનૂનમાં હરામ અને અપવિત્ર છે, તેનાથી બચો.

(૧૧૫) આ આદેશ સૂર: બકરહ, આ. ૧૭૩; સૂર: માઈદા, આ. ૩ અને સૂર: અનુઆમ, આ. ૧૧૮માં પણ આવી ચૂક્યો છે.

(૧૧૬) આ આયત સ્પષ્ટરૂપે કહે છે કે અલ્લાહ સિવાય હલાલ અને હરામનો અધિકાર કોઈને પણ નથી, અથવા બીજા શબ્દોમાં કાનૂન બનાવનાર માત્ર અલ્લાહ છે. બીજો જે વ્યક્તિ પણ જાઈઝ (કાયદેસર) અને નાજાઈઝ (ગેરકાયદેસર)નો નિર્ણય કરવાનું દુ:સાહસ કરશે, તે પોતાની સીમાનું ઉલ્લંઘન કરશે, સિવાય તેના કે તે અલ્લાહના કાનૂનોને પ્રમાણ માનીને તેના આદેશોથી નિષ્કર્ષ કાઢીને એમ કહે કે અમુક વસ્તુઓ કે અમુક કાર્યો ઉચિત છે અને અમુક અનુચિત.

وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا مَا قَصَصْنَا عَلَيْكَ مِنْ
 قَبْلَ ۚ وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿١١٨﴾
 ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ عَمِلُوا السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابُوا مِنْ
 بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا ۗ إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١١٩﴾

(૧૧૮) તે વસ્તુઓ^(૧૧૭) અમે ખાસ કરીને યહૂદીઓ માટે હરામ ઠેરવી હતી, જેનો ઉલ્લેખ આ પહેલાં અમે તમારા સામે કરી ચૂક્યા છીએ^(૧૧૬) અને આ તેમના પર અમારો અત્યાચાર ન હતો, બલકે તેમનો પોતાનો જ અત્યાચાર હતો જે તેઓ પોતાના પર કરી રહ્યા હતા. (૧૧૯) અલબત્ત જે લોકોએ અજ્ઞાનતાના કારણે ખરાબ કાર્ય કર્યું અને પછી તૌબા (ક્ષમા અને પ્રાયશ્ચિત) કરીને પોતાનું વર્તન સુધારી લીધું તો નિશ્ચિત રૂપે તૌબા અને સુધારણા પછી તારો રબ તેમના માટે ક્ષમાશીલ અને દયાળુ છે. (રુકૂઅ-૧૫)

આપખુદ રીતે હરામ અને હલાલ ઠેરવી દેવાને અલ્લાહ પર જૂઠ અને જૂઠ ઘડવું એટલા માટે ફરમાવવામાં આવ્યું કે જે વ્યક્તિ આ પ્રકારના આદેશ કરે છે, તેનું આ કાર્ય બે સ્થિતિઓથી ખાલી નથી. કાં તો તે એ વાતનો દાવો કરે છે કે જેને તે ઈશ્વરીય ગ્રંથના પ્રમાણથી બેનિયાઝ (નિરપેક્ષ) થઈને હલાલ કે હરામ કહી રહ્યો છે, તેને અલ્લાહે હલાલ કે હરામ ઠેરવ્યું છે, અથવા તેનો દાવો એ છે કે અલ્લાહે હલાલ અને હરામના અધિકારોથી પોતાને દૂર કરીને માનવીને સ્વયં પોતાની પસંદનો કાનૂન બનાવી લેવા માટે સ્વતંત્ર છોડી દીધો છે. આમાંથી જે દાવો-પણ તે કરે, અનિવાર્ય રૂપે જૂઠ અને અલ્લાહ પર જૂઠ ઘડવું છે.

(૧૧૭) આ આખો ફકરો એ વાંધાઓના જવાબમાં છે, જે ઉપરોક્ત આદેશ પર ઉઠાવવામાં આવી રહ્યા હતા. મક્કાના કાફિરોનો પહેલો વાંધો એ હતો કે બની ઈસરાઈલની શરીઅતમાં તો બીજી પણ ઘણી વસ્તુઓ હરામ છે, જેને તમે હલાલ કરી રાખી છે. જો એ શરીઅત અલ્લાહ તરફથી હતી, તો તમે પોતે તેનું ઉલ્લંઘન કરી રહ્યા છો, અને જો તે પણ અલ્લાહ તરફથી હતી અને આ તમારી શરીઅત પણ અલ્લાહ તરફથી છે, તો 'નેમાં આ મતભેદ કેવો છે? બીજો વાંધો એ હતો કે બની ઈસરાઈલની શરીઅતમાં 'સબ્ત' (શનિવાર)ના હરામ હોવાનો જે કાનૂન હતો તેને પણ તમે ઉડાવી દીધો છે. આ તમારું પોતાનું આપખુદીવાળુ કાર્ય છે કે અલ્લાહે જ પોતાની બે શરીઅતોમાં બે પરસ્પર વિરોધી આદેશો આપી રાખ્યા છે?

(૧૧૮) સંકેત છે સૂર: અન્-આમની આયત ૧૪૬ તરફ, જેમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે યહૂદીઓ પર તેમની અવજાઓના કારણે મુખ્યત્વે કઈ-કઈ વસ્તુઓ હરામ કરવામાં આવી હતી.

આ જગ્યાએ એક મુશ્કેલી સામે આવે છે. સૂર: નહલની આ આયતમાં સૂર: અન્-આમની એક આયતનો સંદર્ભ આપવામાં આવ્યો છે, જેનાથી જાણ થાય છે કે સૂર: અન્-આમ આનાથી પહેલા અવતરિત થઈ ચૂકી હતી, પરંતુ એક જગ્યાએ સૂર: અન્-આમમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, "છેવટે શું કારણ છે કે તમે હલાલ વસ્તુઓ ન ખાઓ, જેના પર અલ્લાહનું નામ લેવામાં આવ્યું હોય? જો કે...." (આ. ૧૧૯) આમાં સૂર: નહલ તરફ સ્પષ્ટ સંકેત છે, કેમ કે મક્કી સૂર:ઓમાં સૂર: અન્-આમ સિવાય આ જ એક સૂર: છે, જેમાં હરામ વસ્તુઓનું વિવરણ આપવામાં આવ્યું છે. હવે પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે આમાંથી કઈ સૂર: પહેલા અવતરિત થઈ હતી, અને કઈ

إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ حَنِيفًا وَلَمْ يَكُ مِنَ
 الْمُشْرِكِينَ ﴿١٦﴾ شَاكِرًا لِأَنْعُمِهِ ۖ اجْتَبَاهُ وَهَدَاهُ إِلَى صِرَاطٍ
 مُسْتَقِيمٍ ﴿١٧﴾ وَآتَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً ۖ وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ
 الصَّالِحِينَ ﴿١٨﴾ ثُمَّ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ أَنْ اتَّبِعْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا
 وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿١٩﴾ إِمَّا جُعِلَ السَّبْتُ عَلَى الَّذِينَ

અલ્લાહનો આજ્ઞાકિત અને એકાગ્ર. તે કયારેય પણ મુશ્કરિક ન હતો, (૧૨૧) અલ્લાહની ને'મતોનો આભાર વ્યક્ત કરવાવાળો હતો. અલ્લાહે તેને પસંદ કરી લીધો અને સીધો માર્ગ દેખાડ્યો, (૧૨૨) દુનિયામાં તેને ભલાઈ આપી અને આખિરતમાં તે નિશ્ચિત રૂપે સદાચારી લોકોમાંથી હશે. (૧૨૩) પછી અમે તમારા તરફ આ વહી મોકલી કે એકાગ્ર થઈને ઈબ્રાહીમના પંથ પર ચાલો અને તે મુશ્કરિકોમાંથી ન હતો. (૧૨૪) રહ્યો સબ્ત (શનિવાર), તો તે અમે એ લોકો પર થોપ્યો હતો

પછી? અમારા મતે આનો સાચો જવાબ એ છે કે પહેલા સૂર: નહલ અવતરિત થઈ હતી, જેનો ઉલ્લેખ સૂર: અન-આમની ઉપરોક્ત આયતમાં કરવામાં આવ્યો છે. પાછળથી કોઈ પ્રસંગે મક્કાના કાફિરોએ સૂર: નહલની આ આયતો પર એ વાંધાઓ ઉઠાવ્યા, જે હમણા અમે વર્ણવી ચૂક્યા છીએ, તે વખતે સૂર: અન-આમ અવતરિત થઈ ચૂકી હતી. તેથી તેમને જવાબ આપવામાં આવ્યો કે અમે અગાઉ અર્થાત્ સૂર: અન-આમમાં બતાવી ચૂક્યા છીએ કે યહૂદીઓ પર કેટલીક વસ્તુઓ મુખ્યત્વે હરામ કરવામાં આવી હતી, અને આ વાંધો સૂર: નહલ પર ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો, તેથી આનો જવાબ પણ સૂર: નહલમાં જ આપવામાં આવ્યો.

(૧૧૮) અર્થાત્ એ એકલો માણસ પોતાનામાં એક ઉમ્મત (સમુદાય) હતો. જ્યારે દુનિયામાં કોઈ મુસલમાન નહોતો, તો એક તરફ તેણે એકલાએ ઈસ્લામનો ધ્વજ ઉઠાવી રાખ્યો હતો અને બીજી તરફ આખી દુનિયાએ કુફનો ઝંડો ઉઠાવી રાખ્યો હતો. અલ્લાહના એ એકલા બંદાએ એ કાર્ય કર્યું જે ઉમ્મતે (આખા સમુદાયે) કરવાનું હતું. તે એક વ્યક્તિ ન હતો, બલકે એક આખી સંસ્થા હતો.

(૧૨૦) આ વાંધો ઉઠાવનારાઓના પહેલા વાંધાનો જવાબ છે. આ જવાબના બે ભાગ છે—

એક એ કે અલ્લાહની શરીઅતમાં વિરોધાભાસ નથી, જેમ કે તમે યહૂદીઓના ધાર્મિક કાનૂન અને મુહમ્મદી શરીઅતના દેખીતા અંતરને જોઈને અનુમાન કરો છો, બલકે વાસ્તવમાં યહૂદીઓને મુખ્યત્વે તેમની અવજાઓના બદલામાં કેટલીક ને'મતો (કૃપાઓ)થી વંચિત કરવામાં આવ્યા હતા, જેનાથી બીજા લોકોને વંચિત કરવાનું કોઈ કારણ નથી.

બીજો ભાગ એ છે કે હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.ને જે પદ્ધતિનું અનુસરણ કરવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો છે, તે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.ની પદ્ધતિ છે, અને તમને ખબર છે કે ઈબ્રાહીમી મિલ્લતમાં એ વસ્તુઓ હરામ ન હતી, જે યહૂદીઓના ત્યાં હરામ છે, જેમ કે યહૂદીઓ ઊંટ નથી ખાતા, પરંતુ ઈબ્રાહીમી મિલ્લતમાં તે હલાલ હતું.

اٰخْتَلَفُوْا فِيْهِ ۗ وَاِنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فَيٰمَ
كَانُوْا فِيْهِ يَخْتَلِفُوْنَ ﴿۱۲۳﴾ اُدْعُ اِلَى سَبِيْلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ

જેમણે તેના આદેશોમાં મતભેદ કર્યો, (૧૨૩) અને નિશ્ચિત રૂપે તારો રબ કયામતના દિવસે આ બધી વાતોનો ફેસલો કરી દેશે, જેમાં તેઓ મતભેદ કરતા રહ્યા છે. (૧૨૫) હે નબી ! પોતાના રબના માર્ગ તરફ બોલાવો હિકમત (વિવેકબુદ્ધિ અને તત્ત્વદર્શિતા) અને ઉત્તમ

યહૂદીઓના ત્યાં શાહમૂગ, બતક અને સસલું વગેરે હરામ છે, પરંતુ ઇબ્રાહીમી મિલ્લતમાં આ બધી વસ્તુઓ હલાલ હતી. આ જવાબની સાથે-સાથે મક્કાના કાફિરોને એ વાત પર પણ સચેત કરી દેવામાં આવ્યા છે કે ન તમને ઇબ્રાહીમથી કોઈ સંબંધ છે, ન યહૂદીઓને, કેમ કે તમે બંને શિર્ક કરી રહ્યા છો. ઇબ્રાહીમી મિલ્લતનું સાચું અનુસરણ કરવાવાળા જો કોઈ છે તો તે આ નબી અને તેમના સાથીઓ છે, જેમની આસ્થાઓ અને અમલમાં શિર્કનો અંશ સુદ્ધાં નથી જોવા મળતો.

(૧૨૧) આ મક્કાના કાફિરોના બીજા વાંધાનો જવાબ છે. આમાં એ બતાવવાની જરૂર નહોતી કે 'સબ્ત' (શનિવાર) પણ યહૂદીઓ માટે મુખ્ય હતો અને ઇબ્રાહીમી મિલ્લતમાં 'સબ્ત'ના હરામ હોવાનું કોઈ અસ્તિત્વ નહોતું, કેમ કે આ વાતને સ્વયં મક્કાના કાફિરો પણ જાણતા હતા. તેથી માત્ર એટલા જ સંકેતને પર્યાપ્ત સમજવામાં આવ્યું કે યહૂદીઓના ત્યાં 'સબ્ત'ના કાનૂનમાં જે કઠિનાઈઓ તમે જુઓ છો, તે આરંભમાં નહોતી, બલ્કે તે પાછળથી યહૂદીઓની દુષ્ટતાઓ અને અવજ્ઞાઓના કારણે તેમના પર લાગુ કરી દેવામાં આવી હતી. કુર્આન-મજીદના આ સંકેતને વ્યક્તિ સારી રીતે નથી સમજી શકતો, જ્યાં સુધી કે તે એક બાજુ બાઈબલની એ જગ્યાઓને ન જુએ, જ્યાં 'સબ્ત'ના આદેશનો ઉલ્લેખ છે. (જેમ કે - Exodus, 20:8-11, 23:12-13, 31:1-17, 35:23 અને Numbers 15: 32-36) અને બીજી બાજુ એ દુ:સાહસોને ન જાણતો હોય, જે યહૂદીઓ 'સબ્ત'ના હરામ હોવાના પ્રતિબંધોને તોડવામાં બતાવતા હતા. (જેમ કે - Jeremiah 17:21-27 અને Ezekiel 10:18-24)

وَالْمَوْعِظَةُ الْحَسَنَةُ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ ۗ إِنَّ رَبَّكَ
هُوَ أَعْلَمُ مِمَّنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ ﴿١٢٥﴾

શિખામણ સાથે ^(૧૨૨) અને લોકો સાથે ચર્ચા અને સંવાદ કરો એવી રીતે જે શ્રેષ્ઠ હોય. ^(૧૨૩) તમારો રબ જ વધુ સારી રીતે જાણે છે કે કોણ તેના માર્ગથી ભટકી ગયો છે અને કોણ સન્માર્ગ ઉપર છે,

(૧૨૨) અર્થાત્ આમંત્રણ આપવામાં બે વસ્તુઓને ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ — એક હિકમત, બીજી સારી શિખામણ.

‘હિકમત’નો અર્થ એ છે કે મૂર્ખ લોકોની જેમ અંધાધૂંધ પ્રચાર કરવામાં ન આવે, બલ્કે બુદ્ધિમત્તા અને સૂઝબૂઝની સાથે સામેવાણાની મનોવૃત્તિ, યોગ્યતા અને પરિસ્થિતિને સમજીને, તેના સાથે પ્રસંગ અને અવસરને જોઈને વાત કરવામાં આવે. દરેક પ્રકારના લોકોને એક જ લાકડીએ હાંકવામાં ન આવે. જે વ્યક્તિ કે સમૂહનો મામલો હોય, પહેલા તેના રોગની જાણકારી મેળવવામાં આવે, પછી એવી દલીલોથી તેનો ઈલાજ કરવામાં આવે, જે તેના મનો-મસ્તિષ્કના ઊંડાણમાંથી તેના રોગનું મૂળ બહાર કાઢી શકતી હોય.

‘સારી શિખામણ’ કે ‘સદુપદેશ’ના બે અર્થ છે —

એક એ કે સામેવાણાને માત્ર દલીલોથી જ સંતુષ્ટ કરવાને પર્યાપ્ત સમજવામાં ન આવે, બલ્કે તેની ભાવનાઓને પણ અપીલ કરવામાં આવે. બૂરાઈઓ અને પથભ્રષ્ટતાઓને કેવળ તર્ક આપીને રદ કરવામાં ન આવે, બલ્કે માનવીની પ્રકૃતિમાં તેમના માટે જે જન્મજાત ઘૂણા જોવા મળે છે, તેને પણ ઉભારવામાં આવે અને તેના દુષ્પરિણામોથી ડરાવવામાં આવે. માર્ગદર્શન અને સદ્કાર્યોનું ઔચિત્ય તેમજ ખૂબીને માત્ર તાર્કિક આધારો પર સાબિત કરવામાં ન આવે, બલ્કે તેનાં પ્રત્યે રસ અને રુચિ પણ પેદા કરવામાં આવે.

બીજો અર્થ એ છે કે શિખામણ એવી પદ્ધતિથી કરવામાં આવે, જેમાંથી સહાનુભૂતિ અને હિતેચ્છુ હોવાની ભાવના ટપકતી હોય. સામેવાળો એ ન સમજે કે શિખામણ આપવાવાળો તેને તુચ્છ અને હીન સમજી રહ્યો છે અને પોતાની શ્રેષ્ઠતાની ભાવનાથી આનંદ લઈ રહ્યો છે, બલ્કે તેને એ અનુભૂતિ થાય કે શિખામણ આપવાવાળાના હૃદયમાં તેની સુધારણા માટે એક તડપ છે અને તે ખરેખર તેની ભલાઈ ચાહે છે.

(૧૨૩) અર્થાત્ તેનું સ્વરૂપ માત્ર મનાઝરાબાજી (હંદ, તાર્કિક વાદવિવાદ), બૌદ્ધિક કુસ્તી અને માનસિક દંગલનું ન હોય. આમાં હઠાગ્રહ, આરોપ-પ્રત્યારોપ, પ્રહારો અને મહેણા-ટોણા ન હોય. આનો હેતુ સામેવાળા દુશ્મનને મૌન કરી દેવાનો અને પોતાની વાક્યપટુતાનો ડંકો વગાડી દેવાનો ન હોય, બલ્કે તેમાં માધુર્ય અને મીઠાશ હોય, ઉચ્ચ પ્રકારનું શાલીન ચરિત્ર હોય, સર્વથા ઉચિત અને હૃદયંગમ દલીલો હોય. સામેવાળાના અંતરમાં દુરાગ્રહ અને વાતની ગૂંચ અને હઠધર્મ પેદા ન થવા દેવામાં આવે. સીધી-સાદી રીતે વાતને સમજાવવાની કોશિશ કરવામાં આવે, અને જ્યારે એવું પ્રતીત થાય કે તે હઠાગ્રહ અને દલીલબાજી પર ઉતરી આવ્યો છે, તો તેને તેના હાલ પર છોડી દેવામાં આવે, જેથી તે પથભ્રષ્ટતામાં વધારે દૂર ન નીકળી જાય.

وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ ط وَلَئِنْ
 صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ ﴿١٣٦﴾ وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ
 وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِي ضَيْقٍ مِّمَّا يَمْكُرُونَ ﴿١٣٧﴾
 إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ ﴿١٣٨﴾

(૧૨૬) અને જો તમે લોકો બદલો લો, તો બસ એટલો જ લઈ લો જેટલો તમારા પર અત્યાચાર કરવામાં આવ્યો હોય, પરંતુ જો તમે ધૈર્ય રાખો તો નિ:સંદેહ આ ધૈર્ય રાખનારાઓના જ હિતમાં વધુ સારું છે. (૧૨૭) હે નબી ! ધૈર્યથી કામ કર્યે જાઓ — અને તમારું આ ધૈર્ય અલ્લાહની જ પ્રેરણાથી છે — આ લોકોની હરકતોથી દુ:ખી ન થાઓ અને ન તો તેમની ચાલબાજીઓથી તમારું હૃદય દુભાય. (૧૨૮) અલ્લાહ એ લોકોના સાથે છે, જેઓ (તેનો) ડર રાખે છે અને જેઓ ઉત્તમ રીતે વર્તે છે. ^(૧૨૪) (રુકૂઅ-૧૬)

(૧૨૪) અર્થાત્ જેઓ અલ્લાહથી ડરીને દરેક પ્રકારની ખરાબ રીતોથી બચે છે અને હંમેશા નેક વલણ પર અટલ રહે છે. બીજા લોકો તેના સાથે ચાહે ગમે તેટલી બૂરાઈ કરે, તેઓ તેનો જવાબ બૂરાઈથી નહીં, બલકે ભલાઈથી જ આપતા જાય છે.

૧૭. બની ઈસરાઈલ

પરિચય

નામ:

આ સૂર:ની આયત ૪ના વાક્ય **وَقَضَيْنَا إِلَيْنِ ذِكْرَ آيَاتِنَا فِي الْكِتَابِ** થી લેવામાં આવ્યું છે. આ નામ પણ કુર્આનની મોટા ભાગની સૂર:ઓની જેમ માત્ર પ્રતીક રૂપે રાખવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ:

પહેલી જ આયત એ વાતનો નિર્દેશ કરી દે છે કે આ સૂર: મેઝરાજના પ્રસંગે, અર્થાત્ મક્કી કાળના અંતિમ તબક્કામાં અવતરિત થઈ હતી. મેઝરાજની ઘટના હદીસ (પયગંબર સલ્લ.ના કથનો) અને સીરત (પયગંબર સલ્લ.ના જીવન-ચરિત્ર)ની મોટા ભાગની રિવાયતો પ્રમાણે હિજરતના એક વર્ષ અગાઉ બન્યો હતો.

પશ્ચાદ્ભૂમિ:

તે વખતે નબી સલ્લ.ને તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)નો પ્રચાર કરતાં ૧૨ વર્ષ વિતી ગયા હતાં. વિરોધીઓએ ઊભા કરેલ તમામ અવરોધો છતાં આપ સલ્લ.નો પોકાર અરબસ્તાનના ખૂણે-ખૂણે પહોંચી ગયો હતો. હવે એ સમય નજીક આવી ગયો હતો, જ્યારે આપ સલ્લ. ને મક્કાથી મદીના પ્રસ્થાન કરવા અને છૂટાછવાયા મુસલમાનોને એકત્ર કરીને ઈસ્લામના સિદ્ધાંતો પર એક રાજ્ય સ્થાપિત કરવાની તક મળવાની હતી. આ સંજોગોમાં મેઝરાજનો પ્રસંગ બન્યો અને ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી નબી સલ્લ. એ આ સંદેશ દુનિયાને સંભળાવ્યો.

વિષય અને ચર્ચાઓ:

આ સૂર:માં ચેતવણી, સમજણ અને શિખામણ અને શિક્ષણ, ત્રણેયને એક સંતુલિત શૈલીમાં એકત્ર કરી દેવામાં આવ્યાં છે:

ચેતવણી મક્કાના કાફિરો (વિરોધીઓ)ને આપવામાં આવી છે કે બની ઈસરાઈલ અને બીજી કોમોના અંજામથી બોધપાઠ લો અને આ સંદેશને સ્વીકારી લો, નહીં તો વિનષ્ટ કરી દેવામાં આવશો. તેની સાથે જ બની ઈસરાઈલને પણ, જેમને હિજરત પછી ટૂંક સમયમાં જ વહી (દિવ્ય પ્રકાશના) દ્વારા સંબોધિત કરવામાં આવવાના હતા, આ ચેતવણી આપવામાં આવી છે કે અગાઉ જે સજાઓ તમને મળી ચૂકી છે તેના પરથી પદાર્થપાઠ ગ્રહણ કરો અને હવે જે તક હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.ને પયગંબર બનાવવાથી તમને મળી રહી છે તેનો લાભ લો. આ અંતિમ તક પણ જો તમે ગુમાવી દેશો તો દુ:ખદાયક પરિણામ ભોગવશો.

સમજણ અને શિખામણની શૈલીમાં ખૂબ જ હૃદયસ્પર્શી રીતે બતાવવામાં આવ્યું છે કે મનુષ્યના સૌભાગ્ય અને દુર્ભાગ્ય તેમજ સફળતા અને નિષ્ફળતાનો આધાર હકીકતમાં કઈ વસ્તુઓ પર છે. તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ), આખિરત (પરલોક), નબૂવ્વત (ઈશદૂતત્વ) અને કુર્આનના સાચા હોવાની દલીલો આપવામાં આવી છે. તે શંકાઓનું નિવારણ કરવામાં આવ્યું છે, જે આ પાયાની હકીકતો વિષે મક્કાના કાફિરો (વિરોધીઓ) તરફથી પ્રસ્તુત કરવામાં આવતી હતી.

શિક્ષણની શૈલીમાં નૈતિકતા અને સત્યતાના એ મહત્વના સિદ્ધાંતો વર્ણવવામાં આવ્યા છે, જેના ઉપર.

જીવન-વ્યવસ્થાની સ્થાપના કરવાનો હેતુ નબી સલ્લ. ના આહવાન્ સમક્ષ હતો. આ જાણે ઈસ્લામનો ઘોષણા-પત્ર હતો, જે ઈસ્લામી રાજ્યની સ્થાપનાના એક વર્ષ પહેલાં આરબો સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો.

આ બધી વાતો સાથે પયગંબર સલ્લ. ને આદેશ આપવામાં આવ્યો છે કે મુશ્કેલીઓના આ તોફાનમાં દંઢતાપૂર્વક પોતાની નીતિ પર અડગ રહો અને કુફ્ર સાથે સમાધાનનો વિચાર સુદ્ધાં ન કરો. ઉપરાંત મુસલમાનોને બતાવવામાં આવ્યું છે કે પૂરેપૂરા ધૈર્યથી અને શાંતિપૂર્વક પરિસ્થિતિનો સામનો કરતા રહો તેમજ પ્રચાર અને સુધારણાના કાર્યમાં પોતાની ભાવનાઓને કાબૂમાં રાખો. આ અંગે પોતાની સુધારણા અને આત્મ-શુદ્ધિ માટે તેમને નમાઝનો નુસખો બતાવવામાં આવ્યો. રિવાયતો પરથી જણાય છે કે આ પહેલો પ્રસંગ છે જ્યારે પાંચ વખતની નમાઝ સમયની પાબંદીની સાથે મુસલમાનો પર અનિવાર્ય કરવામાં આવી.

કુકુમ-૧૨

૧૭. બની ઈસરાઈલ (મક્કી)

આયત-૧૧૧

بِأَنفُسِكُمْ أَفَرَأَيْتُمْ لِكَيْفَ كُنَّا نُمَكِّنُكُم بِالْأَرْضِ وَالْبَحْرِ وَلِتُذْمَرَنَا بِمَا كُنَّا نَعْمَلُ ۗ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

(૧) ۗ وَتَذَمَّرُوا بِمَا كُنَّا نَعْمَلُ ۗ

سُبْحٰنَ الَّذِي اَسْرٰى بِعَبْدِهٖ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ
 اِلَى الْمَسْجِدِ الْاَقْصَا الَّذِي بَرَكْنَا حَوْلَهٗ لِنُرِيَهٗ مِنْ اٰيٰتِنَا ۗ اِنَّهٗ
 هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيْرُ ① وَاْتَيْنَا مُوسٰى الْكِتٰبَ وَجَعَلْنٰهٗ

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

(૧) પવિત્ર છે તે, જે લઈ ગયો એક રાત્રે પોતાના બંદાને મસ્જિદે હરામથી દૂરની તે મસ્જિદ સુધી, જેના માહોલને તેણે બરકત આપી છે, જેથી તેને પોતાની કેટલીક નિશાનીઓ દેખાડે. (૨) હકીકતમાં એ જ છે બધું સાંભળવાવાળો અને જોવાવાળો. (૩) અમે આ પહેલાં મૂસાને ગ્રંથ આપ્યો હતો અને તેને બની

(૧) આ એ જ ઘટના છે, જે પરિભાષામાં ‘મેઝરાહ’ અને ‘ઈસરા’ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. મોટાભાગની અને વિશ્વસનીય રિવાયતો (નોંધ)ના પ્રકાશમાં આ ઘટના હિજરતથી એક વર્ષ પહેલા બની હતી. હદીસ અને સીરત (પયગંબર સલ્લ. ના જીવન-ચરિત્ર)ના પુસ્તકોમાં આ ઘટનાનું વિવરણ ઘણાં સહાબીઓથી નોંધવામાં આવ્યું છે, જેની સંખ્યા ૨૫ સુધી પહોંચે છે. કુર્આન-મજીદ અહીં કેવળ ‘મસ્જિદે-હરામ’ (અર્થાત્ બૈતુલ્લાહ, કાબા)થી ‘મસ્જિદે-અક્સા’ (અર્થાત્ બૈતુલ મક્દિસ) સુધી નબી સલ્લ. ના જવાનો ઉલ્લેખ કરે છે અને આ યાત્રાનો ઉદ્દેશ્ય એ બતાવે છે કે અલ્લાહ પોતાના બંદાને પોતાની કેટલીક નિશાનીઓ બતાવવા માગતો હતો. આનાથી વધારે કોઈ વિવરણ કુર્આનમાં જોવા મળતું નથી. હદીસમાં જે વિવરણો મળે છે તેનો સાર એ છે કે રાતના સમયે જિબ્રઈલ અલૈ. નબી સલ્લ. ને ઉઠાડીને મસ્જિદે-હરામથી મસ્જિદે-અક્સા સુધી ‘બુરાક’ પર લઈ ગયા. ત્યાં આપ એ નબીઓની સાથે નમાઝ અદા કરી, પછી તેઓ આપને ઉચ્ચ લોકની દુનિયા તરફ લઈ ગયા અને ત્યાં અલગ-અલગ આકાશી પડોમાં જુદા-જુદા પ્રતિષ્ઠિત નબીઓથી મુલાકાતો થઈ. ત્યાં આપને જન્મ અને દોજખ પણ બતાવવામાં આવી. અંતે આપ અત્યંત ઊંચાઈઓ સુધી પહોંચીને પોતાના રબના હજૂર ઉપસ્થિત થયા અને આ હાજરીના અવસરે બીજા મહત્ત્વના નિર્દેશો ઉપરાંત આપને પાંચ સમયની નમાઝોના ‘ફર્જ’ (ફરજિયાત) કરવાનો આદેશ થયો. તેના પછી આપ બૈતુલ-મક્દિસ તરફ પાછા વળ્યા અને ત્યાંથી મસ્જિદે-હરામ પરત આવ્યા.

હદીસમાં જોવા મળતા આ વિવરણો કુર્આનના વિરુદ્ધ નથી, બલકે તેના વર્ણનને વધારે વિસ્તૃત કરવામાં આવેલ છે, અને સ્પષ્ટ છે કે વિસ્તૃત વિવરણને કુર્આનના વિરુદ્ધ કહીને રદ કરી શકાતું નથી.

આ યાત્રાની સ્થિતિ શું હતી? આ ઊંઘમાં બન્યું હતું કે જાગૃતાવસ્થામાં? હુજૂર સલ્લ. સ્વયં પોતે જ તશરીફ લઈ ગયા હતા કે પોતાની જગ્યાએ બેઠા-બેઠા માત્ર આધ્યાત્મિક સ્વરૂપમાં આપને આ બતાવી દેવામાં આવ્યું હતું? આ પ્રશ્નોનો જવાબ કુર્આન-મજીદના શબ્દો સ્વયં આપી રહ્યા છે — ‘પવિત્ર છે તે જે લઈ ગયો’થી વર્ણનની શરૂઆત

هُدًى لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ إِلَّا تَنَجَّدُوا مِنْ دُونِي وَكَيْلًا ۝
 ذُرِّيَّةً مِنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ ۖ إِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا ۝

ઈસરાઈલનાં માર્ગદર્શનનું માધ્યમ બનાવ્યો હતો, (૨) એ તાકીદ સાથે કે મારા સિવાય કોઈને પોતાનો વકીલ ન બનાવજો. (૩) તમે તે લોકોના સંતાનો છો જેમને અમે નૂહના સાથે નૌકામાં સવાર કર્યા હતા; (૪) અને નૂહ એક કૃતજ્ઞ બંદો હતો.

કરવી સ્વયં બતાવી રહ્યું છે કે આ કોઈ ખૂબ મોટી અસાધારણ ઘટના હતી, જે અલ્લાહના સામર્થ્યથી ઘટિત થઈ. સ્પષ્ટ છે કે સ્વપ્નમાં કોઈ માણસનું આ પ્રકારની વસ્તુઓને જોઈ લેવું કે 'કશ્ફ' (અંતઃસ્ફુરણા) સ્વરૂપે જોવું એ મહત્ત્વ નથી રાખતું કે તેને વર્ણવવા માટે આ પ્રસ્તાવનાની આવશ્યકતા હોય કે તમામ નળબાઈઓ અને ખરાબીઓથી પવિત્ર છે એ જાત જેણે પોતાના બંદાને આ સ્વપ્ન બતાવ્યું કે 'કશ્ફ'માં આ બધું બતાવ્યું. પછી એ શબ્દો પણ કે 'એક રાત્રિએ પોતાના બંદાને લઈ ગયો' સશરીર યાત્રાનો સ્પષ્ટ સંકેત આપી રહ્યા છે. સ્વપ્નમાં યાત્રા કે કશ્ફની સ્થિતિમાં સફર માટે આ શબ્દો કોઈપણ રીતે યોગ્ય હોઈ શકતા નથી. તેથી આપણા માટે એ માન્યા સિવાય કોઈ રસ્તો નથી કે આ માત્ર આધ્યાત્મિક અનુભવ ન હતો, બલ્કે એક સશરીર યાત્રા અને આંખો દ્વારા પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ હતું, જે અલ્લાહે નબી સલ્લ.ને કરાવ્યું.

હવે જો એક રાતમાં વિમાન વગર મક્કાથી બૈતુલ-મક્રદિસ જવું અને આવવું અલ્લાહના સામર્થ્યથી સંભવ હતું, તો આ બીજા વિવેરણોને પણ અસંભવ નથી કહી શકાતા, જે હદીસમાં વર્ણવવામાં આવેલ છે. સંભવ અને અસંભવનો વિવાદ તો માત્ર એ સ્વપ્નમાં પેદા થાય છે, જ્યારે કે કોઈ જીવના પોતાના અધિકારથી કરવાનો મામલો વિચારાધીન હોય. પરંતુ જ્યારે ઉલ્લેખ એ વાતનો હોય કે અલ્લાહે અમુક કાર્ય કર્યું, તો પછી સંભવ હોવાનો પ્રશ્ન એ જ વ્યક્તિ ઉઠાવી શકે છે, જેને અલ્લાહના સર્વશક્તિમાન હોવાનો વિશ્વાસ ન હોય.

સાથી વાત, જે મેઝ્રાજના સંદર્ભમાં સમજી લેવી જોઈએ, તે એ છે કે નબીઓ અલૈ. માંથી દરેકને અલ્લાહે તેમના પદની દૃષ્ટિએ આકાશો અને ધરતીની વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરાવ્યું છે અને ભૌતિક આવરણોને વચ્ચેથી હટાવીને આંખોથી એ વસ્તુઓ બતાવી છે, જેના પર અદૃશ્ય પર ઈમાનનું આમંત્રણ આપવા માટે તેમને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા, જેથી તેમનું સ્થાન એક દાર્શનિકના સ્થાનથી તદ્દન ભિન્ન થઈ જાય. દાર્શનિક જે કંઈપણ કહે છે તે કલ્પના અને અનુમાનના આધારે કહે છે. તે સ્વયં જો પોતાની હેસિયત જાણી લે તો ક્યારેય પોતાના કોઈ અંગત અભિપ્રાયની સચ્ચાઈની સાક્ષી નહીં આપે, પરંતુ પયગંબરો જે કંઈ કહે છે, તે સીધા જ્ઞાન અને પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણના આધારે કહે છે.

- (૨) સૂરનો વાસ્તવિક ઉદ્દેશ્ય મક્કાના કાફિરોને સચેત કરવાનો છે. શરૂઆતમાં મેઝ્રાજનો ઉલ્લેખ કેવળ એ ઉદ્દેશ્ય માટે કરવામાં આવ્યો છે કે સામેના લોકોને બતાવી દેવામાં આવે કે આ વાતો તમને એ માણસ કહી રહ્યો છે, જે હમણાં-હમણાં અલ્લાહની નિશાનીઓ જોઈને આવી રહ્યો છે. આના પછી બની ઈસરાઈલના ઈતિહાસથી બોધપાઠ અપાવવામાં આવે છે કે અલ્લાહ તરફથી ગ્રંથ મેળવનારાઓ જ્યારે અલ્લાહની સામે માથું ઊંચકે છે, તો જુઓ કે પછી તેમને કેવી સજા આપવામાં આવે છે.
- (૩) વકીલ, અર્થાત્ વિશ્વાસ અને ભરોસાની ધંરી, જેના પર ભરોસો કરવામાં આવે, જેના સુપ્રત પોતાના મામલાઓ કરી દેવામાં આવે, જેના તરફ માર્ગદર્શન અને સહાયતા ઈચ્છવા માટે રજૂ થવામાં આવે.
- (૪) અર્થાત્ નૂહ અને તેમના સાથીઓની સંતાન હોવાની હેસિયતે તમને આ જ વાત શોભાસ્પદ છે કે તમે કેવળ એક

وَقَضَيْنَا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ فِي الْأَرْضِ
مَرَّتَيْنِ وَلَتَعْلُنَّ عُلُوقًا كَبِيرًا ﴿٤﴾ فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ أُولَاهُمَا بَعَثْنَا
عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَنَا أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ فَجَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِ
وَكَانَ وَعْدًا مَّفْعُولًا ﴿٥﴾ ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمُ الْكُرَّةَ عَلَيْهِمْ

અલ્લાહને જ પોતાનો વકીલ બનાવો, કેમ કે જેની તમે સંતાન છો તેઓ અલ્લાહને જ વકીલ બનાવવાને કારણે તોફાનના વિનાશથી બચ્યા હતા. (૪) પછી અમે અમારા ગ્રંથ^(૫)માં બની ઇસરાઈલને એ વાત પર પણ ચેતવી દીધા હતા કે તમે ધરતી પર બે વખત મોટો બગાડ પેદા કરશો અને ખૂબ વિદ્રોહ કરશો. (૫) છેવટે જ્યારે તેમાંથી પહેલા વિદ્રોહનો પ્રસંગ બન્યો, તો હે બની ઇસરાઈલ ! અમે તમારા મુકાબલામાં અમારા એવા બંદાઓને ઉઠાવ્યા, જેઓ ઘણા જ બળવાન હતા અને તેઓ તમારા દેશમાં ઘૂસીને દરેક જગ્યાએ ફેલાઈ ગયા. આ એક વાયદો હતો જે પૂરો થઈને જ રહેવાનો હતો. (૬) (૬) ત્યારબાદ અમે તમને તેમના પર વર્ચસ્વની તક આપી દીધી.

અલ્લાહને જ પોતાનો વકીલ બનાવો, કેમ કે જેની તમે સંતાન છો તેઓ અલ્લાહને જ વકીલ બનાવવાને કારણે તોફાનના વિનાશથી બચ્યા હતા.

- (૫) 'ગ્રંથ'થી તાત્પર્ય અહીં તૌરાત નથી, બલકે આકાશી સહીફાઓ (ગ્રંથો)નો સંગ્રહ છે, જેના માટે કુર્આનમાં પારિભાષિક રૂપે 'અલ-કિતાબ' શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે.
- (૬) બાઈબલના પવિત્ર ગ્રંથોના સંગ્રહમાં આ ચેતવણીઓ અલગ-અલગ સ્થાનો પર મળે છે. પહેલા બગાડ અને તેના દુષ્પરિણામો અંગે બની ઇસરાઈલને Psalms (ઝબૂર, ગીતશાસ્ત્ર), Isaiah (યશાયા), Jeremiah (યર્મિયા) અને Ezekiel (યર્મિયાની)માં સચેત કરવામાં આવ્યા છે અને બીજા બગાડ અને તેની કઠોર સજાની ભવિષ્યવાણી હઝરત ઈસા મસીહ^(૭)એ કરી છે, જે Matthew (માથ્થી) અને Luke (લૂક)ની ઈજિલોમાં છે. પહેલા બગાડ વિશે જુઓ — ગીતશાસ્ત્ર : ૧૦૬:૩૪-૪૧; યશાયા : ૧:૪-૫, ૨૧-૨૪, ૨:૬-૮, ૩:૧૬-૨૬, ૮:૭, ૩૦:૯-૧૪; યર્મિયા : ૨:૫-૨૮, ૩:૬-૯, ૫:૧-૯, ૧૫-૧૭, ૭:૩૩-૩૪, ૧૫:૨-૩; યર્મિયાની : ૨૨:૩-૧૬ અને બીજા બગાડ માટે જુઓ — માથ્થી : ૨૩:૩૭-૩૮, ૨૪:૨; લૂક : ૨૩:૨૮-૩૦.
- (૭) આનાથી તાત્પર્ય એ ભયાનક વિનાશ છે, જે આશૂરી (Assyrians) અને બેબિલોનવાળા (Babylonians)ના હાથે બની ઇસરાઈલ પર આવ્યો. તેમના એક રાજ્ય, 'સલ્તનતે ઈસરાઈલ' પર અલ્લાહનો પ્રકોપ આશૂરીના આક્રમણના સ્વરૂપમાં તૂટ્યો અને ઈ.સ.પૂર્વે ૭૨૧માં આશૂરના બર્બર શાસક સારગોને (Sargon) આ રાજ્યને સમાપ્ત કરી દીધું. હજારો ઈસરાઈલીઓને મારી નાખવામાં આવ્યા. ૨૭ હજારથી વધારે પ્રભાવશાળી (ઈસરાઈલી) વ્યક્તિઓને દેશનિકાલ કરી દેવામાં આવ્યા. બની ઇસરાઈલના બીજા રાજ્ય 'સલ્તનતે યહૂદીયા'ને તો પહેલા આશૂરીઓએ પોતાના આધીન કરી લીધું, પછી ઈ.સ.પૂર્વે ૫૮૭માં બેબિલોનના બાદશાહ બુક્ષ નક્ષએ તેને નેસ્તનાબૂદ કરી નાખ્યું. યરૂશલમ અને હૈકલે સુલૈમાનીને એ રીતે ધ્વસ્ત કરી નાખ્યા કે તેની એક દીવાલ પણ પોતાની જગ્યાએ ઊભી ન રહી.

وَأَمَدَدْنَكُمْ بِأَمْوَالٍ وَبَنِينَ وَجَعَلْنَاكُمْ أَكْثَرَ نَفِيرًا ۖ إِنَّ أَحْسَنُكُمْ
 أَحْسَنُكُمْ لِأَنْفُسِكُمْ ۗ وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا ۗ فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ
 لِيَسْؤَوْا وَجُوهَكُمْ وَلِيَدْخُلُوا الْمَسْجِدَ كَمَا دَخَلُوهُ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَلِيُتَبِّرُوا مَا
 عَاؤُوا تَتَبِيرًا ۗ عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَنْ يُرِيحَكُمْ ۗ وَإِنْ عُذْتُمْ عُدْنَا ۗ وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ

وَقِيلَ لِمَ

અને તમને ધન અને સંતાનો વડે મદદ કરી અને તમારી સંખ્યા પહેલાં કરતાં વધારી દીધી. (૭) જુઓ, તમે ભલાઈ કરી તો તે તમારા પોતાના માટે જ ભલાઈ હતી અને ભૂરાઈ કરી તો તે તમારી પોતાની જાત માટે ભૂરાઈ નીવડી. પછી જ્યારે બીજા વાયદાનો સમય આવ્યો તો અમે બીજા દુશ્મનોને તમારા ઉપર પ્રભુત્વ આપી દીધું, જેથી તેઓ તમારા ચહેરા બગાડી દે અને મસ્જિદ (બૈતુલ-મકદિસ)માં એવી જ રીતે ધૂસી જાય જેવી રીતે અગાઉના દુશ્મનો ધૂસ્યા હતા અને જે વસ્તુ પર તેમનો હાથ પડે, તેનો નાશ કરીને મૂકી દે (૭) - (૮) શક્ય છે કે હવે તમારો રબ તમારા પર દયા કરે, પરંતુ જો તમે ફરીથી પોતાના પાછલાં

(૮) આ સંકેત છે એ મહેતલ તરફ, જે યહૂદીઓ (અર્થાત્ યહૂદીયાવાસીઓ)ને તેમના અલ્લાહ તરફ પાછા વળવાને કારણે બેબિલોનની ધરપકડથી મુક્તિ પછી આપવામાં આવી. આ મુક્તિ એ જ ઈરાની વિજેતા સાઈરસ (ખારસ કે ખુસરો) દ્વારા મળી, જેણે ઈ.સ. પૂર્વે ૫૩૯માં બેબિલોનને જીતી લીધું અને તેના બીજા જ વર્ષે ફરમાન જારી કરી દીધું કે બની ઈસરાઈલને સ્વદેશ પાછા જવા અને ત્યાં ફરીથી આબાદ થવાની જાહેર પરવાનગી છે. તેણે યહૂદીઓને ‘હૈકલે સુલૈમાની’નું ફરીથી નિર્માણ કરવાની અનુમતિ પણ આપી. આમ, હજજી નબી (Prophet Haggai), ઝકરિયા નબી (Prophet Zechariah) અને સરદાર કાહિન યશૂઅ (Joshua)ની દેખરેખમાં પવિત્ર હૈકલનું નવેસરથી નિર્માણ થયું. પછી. ઈ.સ. પૂર્વે ૪૫૮માં દેશનિકાલ કરી દેવામાં આવેલ એક જૂથની સાથે હઝરત ઉઝૈર (Ezra) યહૂદિયા પહોંચ્યા અને ઈરાનના શાહ અરતખશશતા (અરટાક્સરસાહ, કે અર્દશેર, Artaxerxes)એ એક ફરમાન દ્વારા તેમને બની ઈસરાઈલની ધાર્મિક શિક્ષા અને સુધારણાના તેમજ તેમના પર શરીરત અનુસાર વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવાના જવાબદાર બનાવી દીધા. (એઝરા, ૮:૨૫-૨૬) આ ફરમાનથી ફાયદો ઉઠાવીને હઝરત ઉઝૈરે પચગંબર મૂસાના ધર્મના નવીનીકરણનું ખૂબ મોટું કાર્ય પૂર્ણ કર્યું. તેમણે યહૂદી કોમના તમામ ભલા અને સારા લોકોને દરેક બાજુથી એકત્ર કરીને એક સુદૃઢ વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરી. કોમનું વ્યાપક અને સર્વગ્રાહી નવનિર્માણ અને સુધારણા કરી અને તેમના પાસેથી નવેસરથી અલ્લાહની બંદગી અને તેના કાનૂનના અનુસરણનું વચન લીધું. ઈ.સ. પૂર્વે ૪૪૫માં નહમિયાહ (Nehemiah)ના નેતૃત્વમાં દેશ-નિકાલ કરી દેવામાં આવેલ એક અન્ય જૂથ યહૂદિયા પાછું ફર્યું અને ઈરાનના શાહે નહમિયાહને યરૂશલમનો રાજયાધિકારી નિયુક્ત કરીને એ વાતની મંજૂરી આપી કે તેઓ નગરકોટનું નિર્માણ કરે. આમ, દોઢસો વર્ષ પછી બૈતુલ-મકદિસ ફરીથી આબાદ થયું અને તે યહૂદી ધર્મ અને સભ્યતાનું કેન્દ્ર બની ગયું.

(૯) આ બીજા બગાડનો આરંભ હઝરત ઈસા મસીહના જન્મથી કંઈક પોણી સદી પહેલા તે વખતે શરૂ થયો, જ્યારે આ યહૂદીઓના અંદરથી ધાર્મિક આત્મા ફરીથી સમાપ્ત થતો ગયો અને તેનું સ્થાન વિશુદ્ધ દુનિયાપરસ્તી (ભૌતિકવાદ) અને નિષ્પ્રાણ આડંબરે લઈ લીધું હતું. તે કાળમાં સામાન્ય યહૂદીઓ અને તેમના ધર્મગુરુઓની જે

لِكْفِرِينَ حَصِيرًا ۝ إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ
وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا كَبِيرًا ۝
وَأَنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا ۝

વર્તનનું પુનરાવર્તન કર્યું તો અમે પણ ફરી પોતાની સજાનું પુનરાવર્તન કરીશું, અને કૃપાનો ઈન્કાર કરનારા લોકો માટે અમે જહન્નમને કેદખાનું બનાવી રાખ્યું છે. ^(૧૦) (૮) હકીકત એ છે કે આ કુર્આન એ માર્ગ દેખાડે છે જે તદ્દન સીધો છે. જે લોકો આને માનીને સારા કાર્યો કરવા લાગે તેમને એ ખુશખબર આપે છે કે તેમના માટે મોટો બદલો છે (૧૦) અને જે લોકો આખિરતને ન માને, તેમને આ ખબર આપે છે કે તેમના માટે અમે દુઃખદાયી યાતના તૈયાર કરી રાખી છે. ^(૧૧) (રુકૂઅ-૧)

દશા હતી તેનું સાચા અનુમાન માટે એ આલોચનાઓનું અધ્યયન કરવું જોઈએ, જે ઈસા મસીહ જે એ પોતાના પ્રવચનોમાં તેમના પર કરી છે. આ તમામ પ્રવચનો ચાર ઈજલો (Gospels)માં છે. ઉપરાંત, આનું અનુમાન કરવા માટે એ વાત પૂરતી છે કે આ કોમની આંખોની સામે હજરત યાહ્યા જે જેવા પવિત્ર વ્યક્તિનું માથું કલમ કરવામાં આવ્યું, પરંતુ એક અવાજ પણ આ મોટા અત્યાચાર વિરુદ્ધ ન ઉઠ્યો અને આખી કોમના ધર્મગુરુઓએ ઈસા મસીહ જે માટે મૃત્યુ-દંડની સજાની માંગ કરી, પરંતુ થોડાઘણા સાચા માણસો સિવાય કોઈ ન હતું જે આ દુર્ભાગ્ય પર શોક મનાવતું. આ બગાડની સજા તેમને રોમન રાજ્યના વિનાશ સર્જનારા આકમણના રૂપમાં મળી. સને ૭૦ ઈસ્વીમાં ટેટુસે (Titus) તલવારના જોરે યરૂશલમને જીતી લીધું. આ પ્રસંગે કરવામાં આવેલ નરસંહારમાં ૧૩૩૦૦૦ લોકો માર્યા ગયાં, ૬૭૦૦૦ લોકોને પકડીને ગુલામ બનાવવામાં આવ્યા. હજારો માણસોને પકડી-પકડીને ઈજિપ્તની ખાણોમાં કામ કરવા માટે મોકલી દેવામાં આવ્યા. હજારો માણસોને પકડીને અલગ-અલગ નગરોમાં મોકલવામાં આવ્યા, જ્યાં એમ્ફિથિએટરો અને કોલોઝીયમ (Amphitheatre, Colosseum - પ્રાચીન રોમન અર્ધ-ગોળાકાર ગેલેરીઓ અને પ્રેક્ષકાગાર)માં જંગલી જાનવરોના ફાડી ખાવા માટે કે તલવારબાજીના ખેલનો ભોગ બનવા માટે તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે.

યરૂશલમના શહેર અને હૈકલને ધ્વસ્ત કરીને જમીનદોસ્ત કરી દેવામાં આવ્યા. તેના પછી ફલસ્તિનથી યહૂદીઓના પ્રભાવ અને સત્તાને એવી રીતે ધૂળ ભેગી કરી દેવામાં આવી કે બે હજાર વર્ષ સુધી ફરી માથું ઉંચકવાની તક ન મળી, અને યરૂશલમના પવિત્ર હૈકલનું ફરી નિર્માણ ન થઈ શક્યું.

(૧૦) આ સમગ્ર પ્રવચનમાં જો કે સંબોધન મક્કાના કાકિરોને છે, તેમ છતાં તેમને સચેત કરવા માટે અહીં બની ઈસરાઈલના ઇતિહાસના કેટલાક શિક્ષાપ્રદ પુરાવાઓ પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યા હતા, તેથી પ્રસંગથી હતીને વચ્ચે આ એક વાક્ય પ્રયુક્ત થયું છે, જેમાં બની ઈસરાઈલને સંબોધિત કરીને કહેવામાં આવ્યું, જેથી એ સુધારાત્મક પ્રવચનો માટે પ્રસ્તાવનાનું કામ આપે, જેની નોબત એક જ વર્ષ પછી મદીનામાં આવવાની હતી.

(૧૧) અર્થ એ છે કે જે વ્યક્તિ કે જૂથ કે કોમ આ કુર્આનની ચેતવણી અને શિખામણથી સીધા માર્ગ પર ન આવે, તેને ફરી એ સજા માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ, જે બની ઈસરાઈલે ભોગવી છે.

وَيَدْعُ الْإِنْسَانَ بِالشَّرِّ دُعَاءَهُ بِالْخَيْرِ ۖ وَكَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا ۝ وَجَعَلْنَا
 اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ آيَاتَيْنِ فَمَحْوًا آيَةَ اللَّيْلِ وَجَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً
 لِّتَبْتَغُوا فَضْلًا مِّن رَّبِّكُمْ ۚ وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ ۚ
 وَكُلَّ شَيْءٍ فَصَّلْنَاهُ تَفْصِيلًا ۝

(૧૧) મનુષ્ય બૂરાઈ એવી રીતે માગે છે જેવી રીતે ભલાઈ માંગવી જોઈએ. મનુષ્ય ઘણો જ ઉતાવળો પુરવાર થયો છે. (૧૨) જુઓ, અમે રાત અને દિવસને બે નિશાનીઓ બનાવી છે. રાતની નિશાનીને અમે પ્રકાશહીન બનાવી અને દિવસની નિશાનીને અમે પ્રકાશિત કરી દીધી, જેથી તમે પોતાના રબની કૃપા શોધી શકો અને મહિનાઓ અને વર્ષનો હિસાબ જાણી શકો. આવી જ રીતે અમે દરેક વસ્તુને અલગ-અલગ જુદી પાડીને રાખી છે. (૧૩) દરેક મનુષ્યનો શુકન અમે તેના ગળામાં લટકાવી રાખ્યો છે

(૧૨) આ જવાબ છે મકાના કાફિરો (અધર્મીઓ)ની એ મૂર્ખતાભરી વાતોનો, જે તેઓ વારંવાર નબી સલ્વ.ને કહેતા હતા કે બસ લઈ આવો એ અઝાબ, જેનાથી તમે અમને ડરાવ્યા કરો છો. ઉપરના વર્ણન પછી તરત આ વાક્યનો ઉપયોગ કરવાનો હેતુ એ વાત અંગે સચેત કરવાનો છે કે મૂર્ખાઓ! ભલાઈ માંગવાના બદલે અઝાબ માંગો છો? તમને કંઈ અંદાજ પણ છે કે અલ્લાહનો અઝાબ જ્યારે કોઈ કોમ પર આવે છે, તો તેની શું દર્દશા થાય છે? આના સાથે આ વાક્યમાં એક સૂક્ષ્મ ચેતવણી મુસલમાનો માટે પણ હતી, જે કાફિરોના અન્યાય અને અત્યાચાર અને તેમના હકામ્મલથી તંગ આવીને ક્યારેક-ક્યારેક તેમના માટે અઝાબના આંવી જવાની દુઆ કરવા લાગતા હતા, જો કે હજુ કાફિરોમાં ઘણા એ લોકો હતા જેઓ આગળ ચાલીને ઈમાન લાવવાવાળા અને દુનિયાભરમાં ઈસ્લામનો ધ્વજ ઊંચો કરવાવાળા હતા. આના પર અલ્લાહ ફરમાવે છે કે મનુષ્ય ખૂબ અધીરો (ઉતાવળો) હોય છે, દરેક એવી વસ્તુ માંગવા લાગે છે, જેની જે-તે સમયે તે જરૂરત અનુભવે છે, જો કે પાછળથી સ્વયં અનુભવ તેને બતાવી દે છે કે જો તે વખતે તેની દુઆનો સ્વીકાર કરી લેવામાં આવતો, તો તે તેના હિતમાં સારી ન હોત.

(૧૩) અર્થ એ છે કે મતભેદોથી ગભરાઈને એકરૂપતા અને સામ્યતા માટે બેચેન ન થાઓ. આ દુનિયાનું આખું કારખાનું જ ભિન્નતા, તફાવત અને વિવિધતાના કારણે ચાલી રહ્યું છે. જેમ કે તમારા સામે સૌથી ઉભરીને આવતી નિશાની રાત અને દિવસ છે, જે દરરોજ તમારા સામે આવે છે. જુઓ કે તેની ભિન્નતાઓમાં મહાન હિતો છે. જો તમારા પર હંમેશા માટે એક જ સ્થિતિ છવાયેલી રહેતી તો શું અસ્તિત્વની આ ઊંચલ-પાથલ ચાલી શકતી હતી? આમ, જે રીતે તમે જોઈ રહ્યા છો કે પ્રકૃતિ-જગતમાં ભેદ, અંતરંત્યા વિવિધતાની સાથે અસંખ્ય હિતો સંકળાયેલા છે, એ જ રીતે માનવ સ્વભાવો, વિચારો અને વલણોમાં પણ જે ભેદ અને અંતર જોવા મળે છે, તેમાં પણ મહાન હિતો છે.

(૧૪) અર્થાત્ દરેક માનવીનું ભાગ્ય અને દુર્ભાગ્ય અને તેના પરિણામની ભલાઈ અને બૂરાઈનાં કારણો સ્વયં તેની પોતાની જાતમાં છે. પોતાના ગુણો, પોતાના ચરિત્ર અને આચરણ તેમજ પોતાનાં નિર્ણય અને પસંદગીના ઉપયોગથી તે પોતે જ પોતાને સૌભાગ્યનો અધિકારી પણ બનાવે છે અને દુર્ભાગ્યનો પણ. એ મૂર્ખતાની વાત છે કે માણસ પોતાના ભાગ્યનું શુકન બહાર લેતો ફરે અને પોતાના દુર્ભાગ્યનો જવાબદાર બહારના કારણોને ઠરાવે.

وُخْرِجْ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنشُورًا ۝۱۳ اِقْرَأْ كِتَابَكَ ط
 كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا ۝۱۴ مَنِ اهْتَدَىٰ فَإِنَّمَا
 يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ ۚ وَمَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا ط وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ
 وِزْرَ أُخْرَى ط وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولًا ۝۱۵ وَإِذَا
 أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا فَحَقَّ

અને કયામતના દિવસે અમે એક લખાણ તેના માટે કાઢીશું જેને તે ઉઘાડા પુસ્તકની જેમ જોશે (૧૪) વાંચ પોતાની કર્મનોંધ, આજે પોતાનો હિસાબ કરવા માટે તું પોતે જ પૂરતો છે. (૧૫) જે કોઈ સન્માર્ગે અપનાવે, તેનું સન્માર્ગે ચાલવું તેના પોતાના માટે જ લાભદાયક છે, અને જે પથભ્રષ્ટ થાય તેની પથભ્રષ્ટતાનું પરિણામ તેના પર જ છે. ^(૧૩) કોઈ બોજ ઉપાડનાર બીજાનો બોજ નહીં ઉપાડે, ^(૧૪) અને અમે યાતના આપનારા નથી જ્યાં સુધી કે (લોકોને સત્ય-અસત્યનો ભેદ સમજાવવા) એક પયગંબર ન મોકલી દઈએ. ^(૧૫) (૧૬) જ્યારે અમે કોઈ વસ્તીનો નાશ કરવાનો ઈરાદો કરીએ છીએ તો તેના સુખ-સંપત્તિ અને સમૃદ્ધ લોકોને આદેશ આપીએ છીએ અને તેઓ તેમાં અવજ્ઞાઓ કરવા લાગે છે, ત્યારે યાતનાનો ફેંસલો તે

(૧૫) અર્થાત્ સીધો માર્ગ અપનાવીને કોઈ વ્યક્તિ અલ્લાહ પર કે રસૂલ કે સુધારકી પર કોઈ ઉપકાર નથી કરતો, બલ્કે સ્વયં પોતાના જ હિતમાં ભલું કરે છે, અને એ જ રીતે પથભ્રષ્ટતા અપનાવીને કે તેના પર આગ્રહ કરીને તે કોઈનું કંઈ નથી બગાડતો, પોતાનું જ નુકસાન કરે છે.

(૧૬) અર્થ એ છે કે દરેક માનવી પોતાનું એક સ્થાયી દાયિત્વ ધરાવે છે અને પોતાની અંગત હેસિયતમાં અલ્લાહની સામે જવાબદાર છે. આ અંગત દાયિત્વમાં કોઈ અન્ય વ્યક્તિ તેના સાથે સામેલ નથી. દુનિયામાં ચાહે ગમે તેટલા લોકો, ગમે તેટલી કોમો અને ગમે તેટલા વંશો અને પેઢીઓ એક કામ કે કાર્યની એક પદ્ધતિમાં સામેલ હોય, છેવટે અલ્લાહની અંતિમ અદાલતમાં એ સંયુક્ત કાર્યનું વિશ્લેષણ કરીને એક-એક વ્યક્તિની અંગત જવાબદારીને છાંટી લેવામાં આવશે અને તેને જે કંઈ દંડ કે ઈનામ મળશે, તે કાર્યનું મળશે જેનો તે સ્વયં પોતાની અંગત હેસિયતે જવાબદાર હશે. આ ન્યાયની તુલામાં ન એ સંભવ હશે કે બીજાઓની આફત તેના પર નાખી દેવામાં આવે અને ન એ સંભવ હશે કે તેના કૃત્યોનાં પાપનો બોજ કોઈ અન્ય પર પડી જાય.

(૧૭) આ એક બીજી સૈદ્ધાંતિક હકીકત છે, જેને કુર્આન વારંવાર અલગ-અલગ રીતે મનુષ્યના મનમાં બેસાડવાની કોશિશ કરે છે. તેની સમજૂતી એ છે કે અલ્લાહની ન્યાય-વ્યવસ્થામાં પયગંબર એક મૂળભૂત મહત્ત્વ ધરાવે છે. પયગંબર અને તેના દ્વારા લાવવામાં આવેલ સંદેશ જ બંદાઓ પર અલ્લાહનું પ્રમાણ છે. આ પ્રમાણ સ્થાપિત ન થાય તો બંદાઓને અઝાબ આપવું ન્યાયના વિરુદ્ધ હશે, કેમ કે આ સ્થિતિમાં તેઓ મજબૂરી રજૂ કરી શકશે કે અમને બતાવવામાં જ આવ્યું નહોતું, પછી હવે અમારી આ પકડ કેમ? પરંતુ જ્યારે આ પ્રમાણ સ્થાપિત થઈ જાય, તો તેના પછી ન્યાયનો તકાદો એ જ છે કે એ લોકોને સજા આપવામાં આવે, જેમણે અલ્લાહે મોકલેલ સંદેશથી મોઢું ફેરવ્યું હોય અથવા તેને પામીને પછી તેનાથી પાછા હટ્યા હોય.

عَلَيْهَا الْقَوْلُ فَدَمَّرْنَاهَا تَدْمِيرًا ﴿١٧﴾ وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنَ الْقُرُونِ
 مِنْ بَعْدِ نُوحٍ ۗ وَكَفَى بِرَبِّكَ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا ﴿١٨﴾
 مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ جَجَلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ ثُمَّ
 جَعَلْنَا لَهُ جَهَنَّمَ ۖ يَصْلَاهَا مَذْمُومًا مَدْحُورًا ﴿١٩﴾ وَمَنْ أَرَادَ
 الْآخِرَةَ وَسَعَى لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ

લાગુ પડી જાય છે અને અમે તેને બરબાદ કરીને મૂકી દઈએ છીએ. (૧૭) જોઈ લો, કેટલીય પેઢીઓ

છે, જે નૂહ પછી અમારા આદેશથી નાશ પામી. તારો રબ પોતાના બંદાઓના ગુનાઓથી સંપૂર્ણપણે માહિતગાર છે અને બધું જ જોઈ રહ્યો છે. (૧૮) જે કોઈ (આ દુનિયામાં) તત્કાળ પ્રાપ્ત થનારા લાભો (૧૯) મેળવવાની ઈચ્છા રાખતો હોય, તેને અમે અહીં જ આપી દઈએ છીએ જે કંઈ પણ જેને આપવા માગીએ, પછી તેના ભાગ્યમાં જહનમ લખી દઈએ છીએ જેને તે તાપશે તિરસ્કૃત અને દયાથી વંચિત થઈને. (૨૦)

(૧૯) અને જે આખિરતની ઈચ્છા રાખતો હોય અને તેના માટે પ્રયત્ન કરે જેવો કે તેના માટે પ્રયત્ન કરવો

(૧૮) આ આયતમાં 'આદેશ'થી તાત્પર્ય પ્રકૃતિનો આદેશ અને કુદરતનો કાનૂન છે. અર્થાત્ પ્રાકૃતિક રૂપે હંમેશા એવું થાય છે કે જ્યારે કોઈ કોમનો વિનાશ આવવાનો હોય છે તો તેના સંપત્ત અને સમૃદ્ધ લોકો અવજ્ઞાકારી બની જાય છે. નષ્ટ કરવાના ઈરાદાનો અર્થ એ નથી કે અલ્લાહ આમ જ કોઈ નિરપરાધ અને નિર્દોષ વસ્તીને નષ્ટ કરવાનો ઈરાદો કરી લે છે, બલ્કે આનો અર્થ એ છે કે જ્યારે કોઈ માનવ-વસ્તી બૂરાઈના માર્ગે ચાલી નીકળે છે અને અલ્લાહ ફેંસલો કરી લે છે કે તેને નષ્ટ કરવાની છે, તો આ નિર્ણય આ રીતે પ્રગટ થાય છે.

વાસ્તવમાં જે હકીકત પર આ આયતમાં સચેત કરવામાં આવ્યા છે, તે એ છે કે એક સમાજને છેવટે જે વસ્તુ નષ્ટ કરે છે, તે તેના ખાતા-પીતા, સંપત્ત વ્યક્તિઓ અને ઉચ્ચ વર્ગોનો બગાડ છે. જ્યારે કોઈ કોમનો વિનાશ આવવાનો હોય છે, તો તેના ધનવાન અને પ્રભાવી લોકો અવજ્ઞા કરવા પર ઉતરી આવે છે, અન્યાય, અત્યાચાર, દુરાચરણ અને દુષ્ટતા કરવા લાગે છે અને છેવટે આ જ બગાડ આખી કોમને લઈ ડૂબે છે. તેથી જો સમાજ પોતે પોતાનો દુશ્મન ન હોય, તો તેણે ચિંતા કરવી જોઈએ કે તેના ત્યાં સત્તા અને શાસનની લગામ તેમજ આર્થિક ધન-સંપત્તિની ચાવીઓ મૂર્ખ અને નાદાન તેમજ દુરાચારી લોકોના હાથોમાં ન જાય.

(૧૯) મૂળ 'આજિલા' શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ છે તત્કાળ મળવાવાળી વસ્તુ, અને પરિભાષામાં કુર્આન-મજીદ આ શબ્દને દુનિયા માટે પ્રયુક્ત કરે છે, જેના લાભ અને ફળ આ જ જીવનમાં મળી જાય છે. તેનો વિરોધી શબ્દ 'આખિરત' છે, જેના લાભ અને ફળને મૃત્યુ પછી બીજા જીવન સુધી સ્થગિત કરી દેવામાં આવેલ છે.

(૨૦) અર્થ એ છે કે જે વ્યક્તિ પોતાની કોશિશોનું લક્ષ્ય કેવળ દુનિયા અને તેની સફળતાઓને જ બનાવે છે, તેને કંઈપણ મળશે, બસ દુનિયામાં જ મળી જશે; આખિરતમાં તે કંઈ પ્રાપ્ત કરી શકશે નહીં, બલ્કે વધારામાં દુનિયાપરસ્તી તેમજ આખિરતની પૂછપરછ અને ઉત્તરાદયિત્વથી બેપરવાઈ તેના વર્તન-વ્યવહારને મૂળથી એવા ખોટા કરીને મૂકી દેશે કે આખિરતમાં તે ઊલટાનો જહનમને પાત્ર બનશે.

مَشْكُورًا ۱۹ ﴿كُلًّا نُمِدُّ هَؤُلَاءِ وَهَؤُلَاءِ مِنْ عَطَاءِ رَبِّكَ ۖ وَمَا
كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ مَحْظُورًا ۲۰﴾ أَنْظُرْ كَيْفَ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ
عَلَى بَعْضٍ ۖ وَلَلْآخِرَةُ أَكْبَرُ دَرَجَاتٍ وَأَكْبَرُ تَفْضِيلًا ۲۱﴾

જોઈએ, અને હોય તે મોમિન (ઈમાનવાળો), તો એવા દરેક મુનબ્ધના પ્રયત્નોની કદર કરવામાં આવશે. (૨૧) (૨૦) આમને પણ અને તેમને પણ, બંને પક્ષકારોને અમે (દુનિયામાં) જીવન-નિર્વાહ માટેની સામગ્રી આપતા જઈએ છીએ, આ તારા રબનું પ્રદાન છે, અને તારા રબનું પ્રદાન રોકનાર કોઈ નથી. (૨૨) (૨૧) પરંતુ જોઈ લો, દુનિયામાં જ અમે એક જૂથને બીજા જૂથ પર કેવી શ્રેષ્ઠતા આપી રાખી છે, અને આખિરતમાં તેના દરજ્જાઓ તેનાથી પણ વધારે હશે, અને તેની શ્રેષ્ઠતા એક-બીજાથી વધીને હશે. (૨૩)

- (૨૧) અર્થાત્ તેના કામની કદર કરવામાં આવશે, તથા જેટલી અને જેવી કોશિશો પણ તેણે આખિરતની સફળતા માટે કરી હશે, તેનું ફળ તે અવશ્ય પામશે.
- (૨૨) અર્થાત્ દુનિયામાં રોજી અને જીવન-નિર્વાહની સામગ્રી દુનિયાને પ્રેમ કરનારાઓને પણ મળી રહી છે અને આખિરતની અભિલાષા કરનારાઓને પણ. પ્રદાન અલ્લાહનું છે, કોઈ અન્યનું નથી: ન દુનિયાથી પ્રેમ કરનારાઓમાં એ શક્તિ છે કે આખિરતની અભિલાષા કરનારાઓને રોજીથી વંચિત કરી દે, અને ન આખિરતની અભિલાષા કરનારાઓ એ શક્તિ ધરાવે છે કે દુનિયાથી પ્રેમ કરનારાઓ સુધી અલ્લાહની કૃપાઓ પહોંચવા ન દે.
- (૨૩) અર્થાત્ દુનિયામાં જ આ અંતર સામે આવી જાય છે કે આખિરતની અભિલાષા રાખવાવાળા લોકો દુનિયાથી પ્રેમ રાખવાવાળાઓ પર શ્રેષ્ઠતા રાખે છે. આ શ્રેષ્ઠતા એ પાસાથી નથી કે આમના ભોજન, પોશાક, મકાન અને સવારીઓ તેમજ સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાના ઠાઠમાઠ તેમનાથી વધારે છે, બલ્કે એ પાસાથી છે કે આ લોકો જે કંઈ મેળવે છે સચ્ચાઈ, પ્રમાણિકતા અને અમાનતની સાથે મેળવે છે અને તેઓ જે કંઈ મેળવે છે અત્યાચાર, બેઈમાની અને જાત-જાતની હરામખોરીઓથી મેળવી રહ્યા છે. ઉપરાંત, આમને જે કંઈ મળે છે, તે સંતુલનથી ખર્ચ થાય છે. આમાંથી હક્કદારોનાં હક્ક અદા થાય છે, આમાંથી માંગવાવાળા અને વંચિતોનો હિસ્સો નીકળે છે અને આમાંથી અલ્લાહની પ્રસન્નતા માટે બીજા ભલાઈના કાર્યો પર પણ ધન ખર્ચવામાં આવે છે. આનાથી વિપરીત, દુનિયાપ્રેમીને જે કંઈ મળે છે, તે મોટાભાગે ભોગવિલાસ, દુરાચાર અને ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારના બગાડ પેદા કરનારાં, બગાડ ફેલાવનારાં કાર્યોમાં પાણીની જેમ વહાવવામાં આવે છે. એ જ રીતે તમામ હેસિયતોથી આખિરતના અભિલાષીઓનું જીવન ઈશભય અને ચરિત્રની પવિત્રતાનો એવો આદર્શ હોય છે, જે થીગડું લાગેલા કપડાં અને ઝુંપડીઓમાં પણ એટલું ચમકતું દેખાય છે કે દુનિયાપ્રેમીઓનું જીવન તેની સરખામણીમાં ખુલ્લી આંખવાળા પ્રત્યેક વ્યક્તિને અંધકારમય દેખાય છે.

لَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَتَقْعُدَ مَذْمُومًا مَّخْذُولًا ﴿٢٢﴾ وَقَضَىٰ
 رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا ۗ إِنَّمَا يُبَلِّغَنَّ عِندَكَ
 الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَيْهِمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفٍّ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ
 لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا ﴿٢٣﴾ وَاخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ
 وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيْنِي صَغِيرًا ﴿٢٤﴾ رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا فِي
 نُفُوسِكُمْ ۗ إِنَّ تَكُونُوا صَالِحِينَ فَإِنَّهُ كَانَ لِلأَوَّابِينَ غَفُورًا ﴿٢٥﴾

તુ અલ્લાહ સાથે કોઈ બીજો મા'બૂદ (ઉપાસ્ય) ન બનાવ, (૨૨) નહીં તો તિરસ્કૃત અને નિ:સહાય બેસેલો રહી. જઈશ. (રૂકૂઅ-૨) (૨૩) તારા રબે ફેંસલો કરી દીધો (૨૪) છે કે તમે કોઈની ઈબાદત (ઉપાસના) ન કરો, પરંતુ કેવળ તેની. (૨૫) માતા-પિતા સાથે સારો વ્યવહાર કરો. જો તમારા પાસે તેમાંથી કોઈ એક, અથવા બંને, વૃદ્ધ થઈને રહે તો તેમને ઊંડકારો પણ ન કહો, ન તો તેમને ધુત્કારીને જવાબ આપો, બલકે તેમના સાથે આદરપૂર્વક વાત કરો, (૨૬) અને નમ્રતા અને મહેરબાની સાથે તેમના સામે નમીને રહો અને આ હુઆ કર્યા કરો કે, “પાલનહાર! આમના પર દયા કર જે રીતે તેમણે મમતા અને સ્નેહપૂર્વક મને બાળપણમાં ઉછેર્યો હતો.” (૨૭) તમારો રબ ખૂબ સારી રીતે જાણે છે કે તમારા હૃદયમાં શું છે. જો તમે સદાચારી બનીને રહો તો તે એવા સૌ લોકો માટે ક્ષમા કરવાવાળો છે,

(૨૪) આ વાક્યનો બીજો અનુવાદ એ પણ હોઈ શકે છે કે અલ્લાહની સાથે કોઈ અન્ય ખુદા ન ઘડો અથવા કોઈ અન્યને ખુદા ન ઠેરવો.

(૨૫) અહીં એ મોટા-મોટા મૌલિક નિયમો પ્રસ્તુત કરવામાં આવી રહ્યા છે, જેના પર ઈસ્લામ સમગ્ર માનવ-જીવનની વ્યવસ્થાની ઈમારત સ્થાપિત કરવા માગે છે. આ જાણે નબી સલ્લ.ના સંદેશનું ચાર્ટર છે, જેને મક્કી યુગના અંત અને આગામી મદની યુગના આરંભ બિંદુમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું. આ પ્રસંગે સૂર: અન્-આમની આયત ૧૫૨-૧૫૫ અને તેની નોંધો પર પણ એક દષ્ટિપાત કરી લેવો લાભદાયી હશે.

(૨૬) આનો અર્થ માત્ર એ જ નથી કે અલ્લાહ સિવાય કોઈની ઉપાસના અને પૂજા-અર્ચના ન કરો, બલકે એ પણ છે કે બંદગી અને ગુલામી અને કોઈપણ પ્રકારના ખચકાટ કે આનાકાની વગર આજ્ઞાપાલન માત્ર તેનું જ કરો, તેના જ આદેશને આદેશ માનો અને તેના જ કાનૂનને કાનૂન માનો અને તેના સિવાય કોઈના સાર્વભૌમત્વનો સ્વીકાર ન કરો. આ કેવળ એક ધાર્મિક વિશ્વાસ અને માત્ર વ્યક્તિગત વર્તન માટે માર્ગદર્શન જ નથી, બલકે સમગ્ર નૈતિક, સાંસ્કૃતિક અને રાજનૈતિક વ્યવસ્થાની આધારશિલા પણ છે, જે મદીના-તૈયિબા પહોંચીને નબી સલ્લ.એ વ્યવહારિક રૂપે સ્થાપિત કરી.

وَاتِذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَلَا تَبْدِرُوا
 تَبْدِيرًا ﴿١٦﴾ إِنَّ الْمُبْدِرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيْطَانِ ط وَكَانَ
 الشَّيْطَانُ لِرَبِّهِ كَفُورًا ﴿١٧﴾ وَإِنَّمَا تَعْرِضَنَّ عَنْهُمْ أَبْتِغَاءَ رَحْمَةٍ مِّنْ
 رَبِّكَ تَرْجُوهَا فَقُلْ لَهُمْ قَوْلًا مَّيْسُورًا ﴿١٨﴾ وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ

જેઓ પોતાની ભૂલોથી સચેત થઈને બંદગીના માર્ગે પાછા ફરે. (૧૬) સગાને તેનો હક્ક આપો અને ગરીબ અને મુસાફરને તેનો હક્ક. ફુજૂલ ખર્ચ ન કરો, (૨૭) ફુજૂલ ખર્ચ કરનારાં લોકો શૈતાનના ભાઈ છે, અને શૈતાન પોતાના રબનો કૃતદ્ધ છે. (૨૮) જો તમારે તેમને (અર્થાત્ જરૂરતમંદ સગાઓ, ગરીબો, મુસાફરોને) ટાળવા હોય, એ કારણે કે હજુ તમે અલ્લાહની એ કૃપાને જેના તમે ઉમેદવાર છો, શોધી રહ્યા છો, તો તેમને નમ્ર જવાબ આપી દો. (૨૯) ન તો પોતાનો હાથ ઓક સાથે બાંધી રાખો અને ન તેને તદ્દન અડધા કરો. (૨૭) આ આયતમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે અલ્લાહ પછી મનુષ્યોમાં સૌથી પહેલો હક્ક માતા-પિતાનો છે. સંતાનને માતા-પિતાના આજ્ઞાકિત, સેવક અને શિષ્યાચારી હોવું જોઈએ. સમાજનું સામૂહિક ચરિત્ર એવું હોવું જોઈએ, જે સંતાનને માતા-પિતાથી બેપરવા બનાવનાર ન હોય, બલ્કે તેમનો આભારી અને તેમના માન-સન્માનનો પાબંદ બનાવે અને ઘડપણમાં એ જ રીતે તેમની સેવા કરવાનું શિખવાડે જે રીતે બાળપણમાં તેઓ તેમનું પાલન-પોષણ અને લાડ-પ્યાર કરી ચૂક્યા છે. આ આયત પણ કેવળ એક નૈતિક પ્રસ્તાવ નથી, બલ્કે આના જ આધારે પછી માતા-પિતાના શરઈ (ઈસ્લામી કાનૂની) હક્ક અને અધિકારો સુનિશ્ચિત કરવામાં આવ્યા અને જેનું વિસ્તૃત વિવરણ આપણને હદીસ અને ફિક્હ (ઈસ્લામી ધર્મશાસ્ત્ર)માં જોવા મળે છે. તેના સાથે ઈસ્લામી સમાજના માનસિક અને નૈતિક પ્રશિક્ષણમાં તેમજ મુસલમાનોના સાંસ્કૃતિક શિષ્યાચારમાં માતા-પિતાના આદર અને આજ્ઞાપાલન અને તેમનાં હક્કોની દેખરેખ અને કાળજીને એક મહત્વપૂર્ણ ભાગની હેસિયતે સામેલ કરવામાં આવ્યો. આ વસ્તુઓએ હંમેશા-હંમેશ માટે એ નિયમ નિર્ધારિત કરી દીધો કે ઈસ્લામી રાજ્ય પોતાના કાનૂનો અને વહીવટી આદેશો અને શિક્ષણ-નીતિ દ્વારા પરિવારની સંસ્થાને સુદૃઢ અને સુરક્ષિત કરવાનો પ્રયાસ કરશે, ન કે તેને અશક્ત બનાવવાનો.

(૨૮) આ ત્રણ કલમોનો હેતુ એ છે કે માણસ પોતાની કમાણી અને પોતાના ધનને માત્ર પોતાના માટે જ વિશિષ્ટ ન કરી લે, બલ્કે પોતાની જરૂરતો સંતુલનની સાથે પૂરી કર્યા પછી પોતાના સગા-વહાલાઓ, પાડોસીઓ અને અન્ય જરૂરતમંદોના હક્કો પણ અદા કરે. સામાજિક જીવનમાં સહયોગ, સહાનુભૂતિ અને હક્કોને ઓળખવા અને તેને અદા કરવાની ભાવના એ રીતે કાર્યરત રહે કે જો વ્યક્તિ કોઈની સેવા ન કરી શકતો હોય તો તેનાથી માફી માંગે અને અલ્લાહથી 'ફઝલ' (રોજી)ની પ્રાર્થના કરે, જેથી તે અલ્લાહના બંદાઓની સેવા કરવા માટે યોગ્ય બને. ઈસ્લામી કાનૂનની આ કલમો પણ માત્ર વ્યક્તિગત ચરિત્રનું શિક્ષણ જ ન હતું, બલ્કે આગળ ચાલીને મદીના-તૈયિબાના સમાજ અને રાજ્યમાં આના જ આધારે અનિવાર્ય સદકાઓ (દાન-સખાવતો) અને સ્વૈચ્છિક સદકાઓના આદેશ આપવામાં આવ્યા, વસિયત અને વિરાસત અને વક્ફની પદ્ધતિઓ નિર્ધારિત કરવામાં

مَعْلُوتًا إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسِطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا
مَحْسُورًا ﴿٢٩﴾ إِنَّ رَبَّكَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَيَقْدِرُ ۗ إِنَّهُ كَانَ
بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا ﴿٣٠﴾ وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ ۗ

છૂટો જ મૂકી દો કે જેથી નિંદાપાત્ર અને લાચાર બનીને રહી જાઓ. (૨૯) (૩૦) તારો રબ જેના માટે ચાહે છે, રોજી વિશાળ કરી દે છે અને જેના માટે ચાહે છે, તંગ કરી દે છે. તે પોતાના બંદાઓની સ્થિતિની ખબર રાખે છે અને તેમને જોઈ રહ્યો છે. (૩૦) (રૂકૂઅ-૩) (૩૧) પોતાના સંતાનની નિર્ધનતાના ભયથી હત્યા ન કરો, આવી, અનાથોના હક્કોની રક્ષાનો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો, દરેક વસ્તી પર મુસાફરોનો એ હક્ક સુનિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો કે ઓછામાં ઓછા ત્રણ દિવસ સુધી તેનો સત્કાર કરવામાં આવે.

(૨૯) હાથ બાંધવાથી અભિપ્રેત છે કંજૂસી કરવી અને તેને છૂટો મૂકી દેવાથી અભિપ્રેત છે ફુજૂલખર્ચ (નકામો, વ્યર્થ ખર્ચ) કરવો. કલમ-૪ની સાથે કલમ-૬ના આ વાક્યને મેળવીને પઢવામાં આવે તો હેતુ સ્પષ્ટરૂપે જાણવા મળે છે કે લોકોમાં એટલું સંતુલન હોવું જોઈએ કે તેઓ ન કંજૂસ બનીને ધનદોલતના ભ્રમણને રોકે અને ન ફુજૂલખર્ચ કરનાર બનીને પોતાની આર્થિક શક્તિ નષ્ટ કરે. આનાથી વિપરીત, તેમના અંદર સંતુલનની એવી સાચી ચેતના હંમેશા રહેવી જોઈએ કે તેઓ યોગ્ય અને જરૂરી ખર્ચથી અટકે પણ નહીં અને અનુચિત ખર્ચની ખરાબીઓમાં પડ્યા પણ રહે નહીં - આ કલમો પણ માત્ર નૈતિક શિક્ષણ અને વ્યક્તિગત નિર્દેશો સુધી સીમિત નથી, બલકે આ કલમો સ્પષ્ટ સંકેત એ વાત તરફ કરી રહી છે કે એક ભલા સમાજે નૈતિક પ્રશિક્ષણ, સામૂહિક દબાણ અને કાનૂની પ્રતિબંધો દ્વારા અનુચિત રીતે ધન-સંપત્તિ ખર્ચ કરવાની દેખરેખ રાખવી જોઈએ. આમ, આગળ ચાલીને મદીના-તૈયિબાના રાજ્યમાં આ બંને કલમોના હેતુઓની સાચી ભાવના જુદી-જુદી વ્યવહારિક પદ્ધતિઓ દ્વારા દર્શાવવામાં આવી. એક બાજુ ફુજૂલખર્ચ અને ભોગ-વિલાસના ઘણા પ્રકારો અને સ્વરૂપોને કાનૂની રીતે હરામ (અવૈધ) કરી દેવામાં આવ્યા, બીજી બાજુ પરોક્ષ કાનૂની ઉપાયોથી ધન-સંપત્તિના અનુચિત ખર્ચને અટકાવવામાં આવ્યો. ત્રીજી બાજુ સામાજિક સુધારણા દ્વારા એ ઘણાબધા રીત-રિવાજો, રસમો અને પ્રથાઓને સમામ કરી દેવામાં આવી, જેમાં ફુજૂલખર્ચ કરવામાં આવતો હતો, વધુમાં સરકારને એ અધિકારો આપવામાં આવ્યા કે ફુજૂલખર્ચના મુખ્ય સ્વરૂપો અને પ્રકારોને પોતાના વહીવટી આદેશો દ્વારા રોકી દે. એ જ રીતે ઝકાત અને સદકાઓ અંગેના આદેશો આપીને કંજૂસીનું જોર પણ તોડી નાખવામાં આવ્યું અને એ વાતની સંભાવનાઓને બાકી રહેવા દેવામાં ન આવી કે લોકો ધન-સંપત્તિ રોકીને તેના ભ્રમણને રોકી દે.

(૩૦) અલ્લાહે પોતાના બંદાઓ વચ્ચે રોજી કે આજીવિકા આપવામાં ઓછા-વત્તાનો ભેદ રાખ્યો છે. માનવી તેના હેતુઓને નથી સમજી શકતો, તેથી રોજી આપવાની પ્રાકૃતિક વ્યવસ્થામાં માનવીએ પોતાની બનાવટી યુક્તિઓથી હસ્તક્ષેપ ન કરવો જોઈએ. સ્વાભાવિક અસમાનતાને કૃત્રિમ સમાનતામાં બદલવું કે આ અસમાનતાને પ્રાકૃતિક સીમાઓથી આગળ વધારીને અન્યાયની હદ સુધી પહોંચાડી દેવી, બંને સમાનરૂપે ખોટું છે. એક સાચી આર્થિક વ્યવસ્થા એ જ છે જે અલ્લાહે બનાવેલ રોજી આપવાના નિયમથી સૌથી વધારે નજીક હોય. આ વાક્યમાં પ્રાકૃતિક કાનૂનના જે નિયમ તરફ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો, તેના કારણે મદીનાનાં સુધારાત્મક કાર્યક્રમમાં એ વિચાર મૂળથી કોઈપણ રીતે પ્રચલિત ન બની શક્યો કે રોજી અને રોજીના સાધનોમાં તફાવત અને

مَنْ نَزَقْتَهُمْ وَإِيَّاكُمْ ط إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطَاً كَبِيرًا ﴿٣١﴾
 وَلَا تَقْرَبُوا الزَّيْنَىٰ إِنَّهُ كَانَ فَاجِشَةً ط وَسَاءَ سَبِيلًا ﴿٣٢﴾

અમે તેમને પણ રોજી આપીશું અને તમને પણ. હકીકતમાં તેમની હત્યા એક ઘોર અપરાધ છે. (૩૧)

(૩૨) વ્યભિચારના નજીક ન ફરકો. તે ઘણું જ ખરાબ કૃત્ય છે અને ઘણો જ ખરાબ માર્ગ. (૩૨)

અમે તેમને પણ રોજી આપીશું અને તમને પણ. હકીકતમાં તેમની હત્યા એક ઘોર અપરાધ છે. (૩૧)

અંતર સ્વયં કોઈ બૂરાઈ છે, જેને દૂર કરવું અને વર્ગવિહિન સમાજનું નિર્માણ કરવું કોઈપણ દરજ્જામાં પણ અપેક્ષિત હોય. આનાથી વિપરીત, મદીના-તૈયિબામાં માનવ-સભ્યતાને સભ્ય બુનિયાદો પર સ્થાપિત કરવા માટે કાર્ય કરવાનો જે રસ્તો અપનાવવામાં આવ્યો, તે એ હતો કે અલ્લાહની પ્રકૃતિએ મનુષ્યો દરમ્યાન જે તફાવત રાખ્યો છે, તેને મૂળ પ્રાકૃતિક સ્થિતિ પર યથાવત રાખવામાં આવે અને ઉપર આપવામાં આવેલ નિર્દેશો અનુસાર સમાજના ચરિત્ર અને પ્રચલન અને વ્યવહારિક કાનૂનની એ રીતે સુધારણા કરી નાખવામાં આવે કે રોજીનો ફરક અને તફાવત કોઈ અન્યાય, અત્યાચારનું કારણ બનવાને બદલે એ અસંખ્ય નૈતિક, આધ્યાત્મિક અને સાંસ્કૃતિક લાભો અને બરકતોનું સાધન બની જાય, જેના માટે જ વાસ્તવમાં સૃષ્ટિના સર્જનહારે પોતાના બંદાઓની વચ્ચે આ તફાવત રાખ્યો છે.

(૩૧) પ્રાચીન કાળમાં બાળકોની હત્યા અને ગર્ભપાતનું કારણ ગરીબીનો ડર હતો અને આજે એ ડર એક ત્રીજા પ્રચલન અર્થાત્ ગર્ભ-નિરોધ તરફ દુનિયાને ધકેલી રહ્યો છે. પરંતુ ઈસ્લામી કાનૂનની આ કલમ માનવીને એ નિર્દેશ આપે છે કે તે ખાવાવાળાઓને ઘટાડવાની વિધ્વંસાત્મક કાર્યવાહી છોડીને એ રચનાત્મક પ્રયાસોમાં પોતાની શક્તિઓ અને યોગ્યતાઓ લગાવે, જેનાથી અલ્લાહે બનાવેલ પ્રાકૃતિક નિયમો અનુસાર રોજીમાં વધારો થતો હોય છે. એ હકીકતને કદાપિ ન ભૂલો કે રોજી પહોંચાડવાનો પ્રબંધ તેના હાથમાં નથી, બલ્કે એ અલ્લાહના હાથમાં છે જેણે તેને ધરતીમાં વસાવ્યો છે, જે રીતે તે પહેલા આવવાવાળાઓને રોજી આપતો રહ્યો છે, પછી આવવાવાળાઓને પણ આપશે. ઈતિહાસનો અનુભવ પણ એ જ બતાવી રહ્યો છે કે દુનિયાના જુદા-જુદા દેશોમાં ખાવાવાળી વસ્તી જેટલી વધતી ગઈ છે, એટલી જ, બલ્કે મોટાભાગે તેનાથી ખૂબ વધારે આર્થિક સાધનો વ્યાપક થતા જઈ રહ્યા છે. તેથી અલ્લાહની સર્જનથી સંબંધિત વ્યવસ્થામાં માનવીનો અનુચિત હસ્તક્ષેપ મૂર્ખતા સિવાય બીજું કંઈ નથી. આ એ જ શિક્ષણનું પરિણામ છે કે કુર્આનના અવતરણ-કાળથી લઈને આજ સુધી કોઈ કાળમાં પણ મુસલમાનોમાં પોતાના વંશની હત્યાનું કોઈ આમ પ્રચલન પેદા થઈ શક્યું નથી.

(૩૨) 'વ્યભિચાર (ઝિના)ના નજીક ન ફરકો' — આ આદેશ દરેક વ્યક્તિ માટે પણ છે અને આખા સમાજ માટે પણ. વ્યક્તિઓ માટે આ આદેશનો અર્થ એ છે કે તેઓ ન કેવળ વ્યભિચારના કાર્યથી બચવા પર જ સંતુષ્ટ ન થઈ જાય, બલ્કે વ્યભિચાર પર ઉત્પ્રેરિત કરવાવાળી વસ્તુઓ અને વ્યભિચારથી નજીક કરવાવાળી આરંભિક ઉત્પ્રેરણાઓથી પણ દૂર રહે. રહ્યો સમાજ, તો આ આદેશ અનુસાર તેનું કર્તવ્ય એ છે કે તે સામાજિક જીવનમાં વ્યભિચાર, વ્યભિચાર પર પ્રેરિત કરનારી વસ્તુઓ અને વ્યભિચારના કારણોને યથાસંભવ રીતે અટકાવે.

وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ
وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ ۗ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا ۝ (૩૪) وَأَوْفُوا الْكَيْلَ إِذَا كِلْتُمْ
وَزِنُوا بِالْقِسْطِ أَيْسَ الْمُسْتَقِيمِ ۗ ذَٰلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا ۝ (૩૫)

(૩૪) અનાથના માલની નજીક ન ફરકો, પરંતુ ઉત્તમ રીતે, ત્યાં સુધી કે તે યુવાન વયે પહોંચી જાય. (૩૫)

વચનનું પાલન કરો. નિ:શંક, વચન વિષે તમારે જવાબ આપવો પડશે. (૩૫) માપીને આપો તો પૂરું ભરીને આપો, અને તોલો તો સાચા ત્રાજવાથી તોલો. (૩૦) આ સારી પદ્ધતિ છે અને પરિણામની દૃષ્ટિએ પણ આ જ વધુ સારું છે. (૩૧)

(૩૮) આ પણ માત્ર એક નૈતિક શિક્ષા જ ન હતી, બલકે આગળ ચાલીને જ્યારે ઇસ્લામી રાજ્યની સ્થાપના થઈ, તો અનાથોના અધિકારોની રક્ષા માટે વહીવટી અને કાનૂની, બંને પ્રકારનાં ઉપાયો અપનાવવામાં આવ્યા. ત્યારબાદ તેનાથી જ એ વિસ્તૃત નિયમ બનાવવામાં આવ્યો કે ઇસ્લામી રાજ્ય પોતાના એ તમામ નાગરિકોના હિતોનું રક્ષક છે, જે પોતાના હિતોની રક્ષા સ્વયં ન કરી શકે. નબી સલ્લ.નો એ ઇરશાદ કે **أَكْفَلُوا الْوَالِدِ الْوَالِدَ** “હું પ્રત્યેક એ વ્યક્તિનો સંરક્ષક છું, જેનો કોઈ સંરક્ષક ન હોય.” એ જ તરફ સંકેત કરે છે અને આ ઇસ્લામી કાનૂનના એક વ્યાપક અધ્યાયનો આધાર છે.

(૩૯) આ પણ માત્ર વ્યક્તિગત વર્તનથી સંબંધિત એક કલમ ન હતી, બલકે જ્યારે ઇસ્લામી રાજ્યની સ્થાપના થઈ, તો તેને જ આખી કોમના આંતરિક અને બાહ્ય રાજનીતિની આધારશિલા ઠરાવવામાં આવી.

(૪૦) આ આદેશ પણ માત્ર લોકોના મૂળ મામલાઓ સુધી સીમિત ન રહ્યો, બલકે ઇસ્લામી રાજ્યના સ્થાપિત થયા પછી એ વાત રાજ્યના કર્તવ્યમાં સામેલ થઈ ગઈ કે તે મંડીઓ અને બજારોમાં બાટ અને માપિયાઓનું નિરીક્ષણ કરે અને ઓછું તોલવા-માપવાના કૃત્યને બળપૂર્વક બંધ કરી દે. વધુમાં આનાથી જ એ વ્યાપક નિયમ પણ બનાવવામાં આવ્યો કે વેપાર અને વાણિજ્યિક લેવડ-દેવડમાં દરેક પ્રકારની બેઈમાનીઓ અને હક મારવાના રસ્તાઓ બંધ કરવા રાજ્યની જવાબદારીઓમાંથી છે.

(૪૧) અર્થાત્ દુનિયામાં પણ અને આખિરતમાં પણ. દુનિયામાં આનું પરિણામ એટલા માટે સારું છે કે આનાથી પરસ્પર વિશ્વાસ ઊભો થાય છે, વેચાણ કરનાર અને ખરીદનાર, બંને એક-બીજા પર ભરોસો કરે છે, અને આ વસ્તુ છેવટે વેપારના વિકાસ અને સામાન્ય ખુશહાલીનું કારણ બને છે. રહી આખિરત, તો ત્યાં પરિણામની ભલાઈનો બધો આધાર જ ઈમાન અને ખુદાતરસી (ઈશનિહા) પર છે.

وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ ۗ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ
 أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا ﴿٣٦﴾ وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا ۚ إِنَّكَ لَنْ
 تَخْرِقَ الْأَرْضَ وَلَنْ تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولًا ﴿٣٧﴾ كُلُّ ذَلِكَ كَانَ سَيِّئُهُ
 عِنْدَ رَبِّكَ مَكْرُوهًا ﴿٣٨﴾ ذَلِكَ هِيَ آوْحَىٰ إِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ ۗ وَلَا
 تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَتُلْقَىٰ فِي جَهَنَّمَ مَلُومًا مَّدْحُورًا ﴿٣٩﴾ أَفَأَصْفُكُمْ
 رَبُّكُم بِالْبَنِينَ وَالنَّحْدَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ إِنَّا نَاطِقٌ ۗ إِنَّكُمْ لَتَقُولُونَ قَوْلًا عَظِيمًا ﴿٤٠﴾

વસ્તુનું જ્ઞાન ન હોય. નિ:શંક આંખ, કાન અને હૃદય બધાની પૂછપરછ થવાની છે. (૩૬) જમીનમાં અકડાઈને ન ચાલો, તમે ન જમીનને ફાડી શકો છો, ન તો પર્વતોની ઊંચાઈએ પહોંચી શકો છો. (૩૭) આ કાર્યોમાંથી દરેકનું ખરાબ પાસું તારા રબના નજીક નાપસંદ છે. (૩૮) આ એ તત્ત્વદર્શિતાની વાતો છે જે તારા રબે તારા પર વહી કરી છે, અને જુઓ અલ્લાહ સાથે બીજો કોઈ ઉપાસ્ય ન બનાવી બેસ, નહીં તો તને જહન્નમમાં નાખી દેવામાં આવશે નિંદાપાત્ર અને દરેક ભલાઈથી વંચિત કરીને (૪૦) કેવી વિચિત્ર વાત છે કે તમારા રબે તો તમને પુત્રોથી નવાજ્યા અને સ્વયં પોતાના માટે ફરિશ્તાઓને પુત્રીઓ બનાવી લીધી? ભારે જૂઠી વાત છે જે તમે લોકો તમારા મોઢેથી બોલો છો. (રૂકૂઅ-૪)

(૪૨) આ કથનનો હેતુ એ છે કે લોકો પોતાના વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનમાં અટકળ-અનુમાનના બદલે 'જ્ઞાન'નું અનુસરણ કરે. ઇસ્લામી સમાજમાં આ હેતુને વ્યાપક રીતે નીતિમત્તામાં, કાનૂનમાં, રાજકારણ અને રાજ્યની વ્યવસ્થામાં, જ્ઞાન અને વિદ્યામાં તેમજ શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં, ટૂંકમાં જીવનના દરેક વિભાગમાં લાગુ કરવામાં આવ્યો અને એ અસંખ્ય દોષોથી આચાર-વિચારને સુરક્ષિત કરી દેવામાં આવ્યા, જે જ્ઞાનના બદલે અટકળ અને અનુમાનનું પાલન કરવાથી માનવ-જીવનમાં પ્રગટ થાય છે.

(૪૩) અર્થ એ છે કે બળ-પ્રયોગ કરવાવાળા કૂર વ્યક્તિઓ અને અહંકાર કરનારાઓનાં વલાણ અને વર્તનથી બચો. આ આદેશ પણ દરેક વ્યક્તિના વલાણ અને કોમી નીતિ બંને પર સમાનરૂપે વ્યાપ્ત છે.

(૪૪) અર્થાત્ આમાંથી જે વસ્તુની પણ મનાઈ કરવામાં આવી છે, તેનું કરવું અલ્લાહને અપ્રિય છે, અથવા બીજા શબ્દોમાં આ આદેશોમાંથી જેનું પણ ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે તે અપ્રિય છે.

(૪૫) દેખીતી રીતે તો સંબોધન નબી સલ્લ. ને છે, પરંતુ વાસ્તવમાં આ ફરમાનમાં સંબોધન દરેક વ્યક્તિને છે. અર્થ એ છે કે હે માનવી! તું આ કાર્ય ન કર.

وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِي هَذَا الْقُرْآنِ لِيَذَّكَّرُوا وَمَا يَزِيدُهُمْ إِلَّا
 نُفُورًا ﴿٣١﴾ قُلْ لَوْ كَانَ مَعَهُ آلِهَةٌ كَمَا يَقُولُونَ إِذًا لَابْتَغُوا إِلَيَّ
 الْعَرْشَ سَبِيلًا ﴿٣٢﴾ سُبْحٰنَهُ وَتَعَالَىٰ عَمَّا يُقُولُونَ ﴿٣٣﴾
 تَسْبِيحٌ لَهُ السَّمَوٰتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ ۗ

(૪૧) અમે આ કુર્આનમાં જુદી-જુદી રીતે લોકોને સમજાવ્યા કે ભાનમાં આવે, પરંતુ તેઓ સત્યથી વધુને વધુ દૂર જ ભાગતા જઈ રહ્યા છે. (૪૨) હે નબી ! આમને કહો કે જો અલ્લાહ સાથે બીજા ઉપાસ્યો પણ હોત, જેમ કે આ લોકો કહે છે, તો તેઓ અર્શના માલિકના સ્થાને પહોંચવાની જરૂર કોશિશ કરતા. (૪૩) પવિત્ર છે તે અને ખૂબ ઉચ્ચ છે, એ વાતોથી જે આ લોકો કહી રહ્યા છે. (૪૪) તેની પવિત્રતા તો સાતેય આકાશો અને ધરતી અને તે સર્વ વસ્તુઓ વર્ણવી રહી છે જે આકાશો અને ધરતીમાં છે.

(૪૬) સમજૂતી માટે જુઓ - સૂર: નહલ, આ, ૫૭-૫૮, નોંધો સહિત.

(૪૭) અર્થાત્ તેઓ સ્વયં અર્શ (રાજ-સિંહાસન)ના માલિક બનવાની કોશિશ કરતા, એટલા માટે કે કેટલીક હસ્તીઓનું ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)માં ભાગીદાર હોવું બે સ્થિતિથી ખાલી નથી હોઈ શકતું. કાં તો એ સૌ પોત-પોતાની જગ્યાએ સ્થાયી ખુદા હોય અથવા આમાંથી એક મૂળ ખુદા હોય અને બાકીના તેના બંદાઓ હોય, જેમને ખુદાઈમાં કંઈક અધિકારો આપી રાખ્યા હોય. પહેલી સ્થિતિમાં એ કોઈપણ રીતે સંભવ ન હતું કે આ સૌ સ્વતંત્ર અને સ્વાયત્ત ખુદાઓ હંમેશા, દરેક મામલામાં, એક-બીજાના ઈરાદાની સાથે અનુકૂલન કરીને આ અમાપ સૃષ્ટિની વ્યવસ્થાને આટલા પરિપૂર્ણ સમન્વય, સમાનતા અને સંતુલન અને સપ્રમાણતાની સાથે ચલાવી શકતા. અનિવાર્ય હતું કે તેમની યોજનાઓ અને ઈરાદાઓમાં ડગલે-ને-પગલે ટકરાવ થતો અને દરેક પોતાની ખુદાઈ બીજા ખુદાઓના સહયોગ વગર ચાલતી ન જોઈને એ પ્રયત્ન કરતો કે તે એકલો આખી સૃષ્ટિનો માલિક બની જાય. રહી બીજી સ્થિતિ, તો બંદાઓની ક્ષમતા અને સામર્થ્ય, ખુદાઈ-અધિકારો તો દૂરની વાત છે, ખુદાઈના જરાપણ અંશને પણ સહન કરી શકતું નથી. જો ક્યાંક કોઈ મખ્લૂક (સર્જન) તરફ થોડી પણ ખુદાઈ હસ્તાંતરિત કરી દેવામાં આવતી, તો તે ફાટી જતી, થોડીક ક્ષણો માટે પણ બંદો બનીને રહેવા માટે રાજી ન રહેતી અને તરત જ 'જગત-સ્વામી' બનવાની ચિંતા શરૂ કરી દેતી.

(૪૮) અર્થાત્ સમગ્ર સૃષ્ટિ અને તેની દરેક વસ્તુ પોતાના પૂર્ણ અસ્તિત્વથી એ સત્યની સાક્ષી આપી રહી છે કે જેણે તેનું સર્જન કર્યું છે અને જે તેનું પાલન-પોષણ અને તેની દેખભાળ કરી રહ્યો છે, તેની જાત દરેક ત્રુટિ અને ખામી અને નબળાઈથી પર છે અને તે તેનાથી તદ્દન પવિત્ર છે કે ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)માં કોઈ તેનો ભાગીદાર હોય.

أَدْبَارِهِمْ نُفُورًا ﴿٧٣﴾ نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَسْتَبْعُونَ بِهِ إِذْ يَسْتَبْعُونَ
 إِلَيْكَ وَإِذْ هُمْ نَجْوَىٰ إِذْ يَقُولُ الظَّالِمُونَ إِنَّا تَتَّبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا
 مَسْحُورًا ﴿٧٤﴾ أَنْظِرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الْأَمْغَالَ فَضَلُّوا فَلَا
 يَسْتَطِيعُونَ سَبِيلًا ﴿٧٥﴾ وَقَالُوا ۗ إِذَا كُنَّا عِظَامًا وَرُفَاتًا ۗ إِنَّا
 لَبَعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا ﴿٧٦﴾ قُلْ كُونُوا حِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا ۗ

તેઓ ધૃષ્ટાથી મોઢું ફેરવી લે છે. ^(૫૨) (૪૭) અમને ખબર છે કે જ્યારે તેઓ કાન દઈને તમારી વાત સાંભળે છે તો હકીકતમાં શું સાંભળે છે, અને જ્યારે બેસીને પરસ્પર ગુસપુસ કરે છે તો શું કહે છે. આ અત્યાચારીઓ પરસ્પર કહે છે કે આ તો એક જાદૂની અસર પામેલો માણસ છે જેના પાછળ તમે લોકો જઈ રહ્યા છો ^(૫૩) (૪૮) જુઓ, કેવી વાતો છે જે આ લોકો તમારા પર બનાવે છે, આ લોકો ભટકી ગયા છે, તેમને માર્ગ જડતી નથી. ^(૫૪) (૪૯) તેઓ કહે છે, “જ્યારે અમે કેવળ હાડકાં અને માટી બની જઈશું તો શું અમને નવેસરથી પેદા કરીને ઉઠાવવામાં આવશે?” (૫૦) આમને કહો, “તમે પથ્થર કે લોખંડ પણ થઈ જાઓ,

આ સંદેશને ધ્યાન આપવા યોગ્ય નથી સમજી શકતો. તેના કાનના પરદાથી તો આ અવાજ ટકરાઈ-ટકરાઈને હંમેશા પાછી વળી જતી હશે, ક્યારેય હૃદય સુધી પહોંચવાનો માર્ગ જ નહીં પામે. આ જ મનોવૈજ્ઞાનિક હકીકતને અલ્લાહ આ શબ્દોમાં વણવે છે કે જે આખિરતને નથી માનતો, અમે તેના હૃદય અને તેના કાન કુર્આનના સંદેશ માટે બંધ કરી દઈએ છીએ, અર્થાત્ આ અમારો પ્રાકૃતિક નિયમ છે, જે તેના પર આ રીતે લાગુ થાય છે.

(૫૨) અર્થાત્ તેમને એ વાત ખૂબ જ અપ્રિય હતી કે તમે બસ એક અલ્લાહને જ માલિક અને સર્વોપરી શાસક ઠેરવો છો, તેમણે બતાવેલ બીજા પ્રભુઓનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી કરતા. તેઓ કહે છે કે આ વિચિત્ર માણસ છે, જેના નજીક ઈલ્મ-ગૈબ (પરોક્ષ-જ્ઞાન) છે તો અલ્લાહને, સામર્થ્ય છે તો અલ્લાહનું, અધિકાર છે તો બસ એક અલ્લાહને જ. છેવટે આ અમારા આસ્તાનાવાળા (સ્થાનકોવાળા) પણ કોઈ વસ્તુ છે કે નહીં, જેમના ત્યાંથી અમને સંતાન મળે છે, બીમારોને તંદુરસ્તી મળે છે, વેપાર ચમકે છે અને મોં માંગી કામનાઓ પૂરી થાય છે.

(૫૩) આ સંકેત છે એ વાતો તરફ, જે મક્કાના કાફિર સરદારો પરસ્પર કર્યા કરતા હતા. તેમની હાલત એ હતી કે છુપાઈ-છુપાઈને કુર્આન સાંભળતા અને પછી પરસ્પર સલાહ-મસ્લત કરતા હતા કે આનો તોડ શું હોવો જોઈએ. ક્યારે-ક્યારેક તેમને પોતાના જ માણસોમાંથી કોઈના પર સંદેહ પણ થઈ જતો હતો કે કદાચ આ માણસ કુર્આન સાંભળીને કંઈક પ્રભાવિત થઈ ગયો છે, તેથી તેઓ બધા મળીને તેને સમજાવતા હતા કે, અરે - તમે કોના ચક્કરમાં આવી રહ્યા છો, આ માણસ તો જાદૂની અસરવાળો છે, અર્થાત્ કોઈ દુશ્મને તેના પર જાદૂ કરી દીધું છે, તેથી બહેકી-બહેકી વાતો કરવા લાગ્યો છે.

(૫૪) અર્થાત્ આ લોકો તમારા માટે કોઈ એક અભિપ્રાય પ્રગટ નથી કરતા, બલ્કે જુદા-જુદા સમયે તદ્દન અલગ-અલગ

أَوْ خَلْقًا مِّمَّا يَكْبُرُ فِي صُدُورِكُمْ ۖ فَسَيَقُولُونَ مَن يُعِيدُنَا ۖ
 قُلِ الَّذِي فَطَرَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ ۖ فَسَيُنْغِضُونَ إِلَيْكَ رُءُوسَهُمْ
 وَيَقُولُونَ مَتَى هُوَ ۖ قُلْ عَسَىٰ أَن يَكُونَ قَرِيبًا ﴿٥١﴾ يَوْمَ
 يَدْعُوكُمْ فَتَسْتَجِيبُونَ بِحَمْدِهِ وَتَظُنُّونَ إِن لَّبِئْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا ﴿٥٢﴾

અથવા તેનાથી પણ વધુ કઠણ કોઈ વસ્તુ જે તમારા મતે જીવતી થવા માટે અશક્ય હોય” (તો પણ તમે ઊઠીને રહેશો). તેઓ ચોક્કસ પૂછશે, “કોણ છે તે જે અમને ફરીથી જીવનની તરફ પલટાવીને લાવશે?” જવાબમાં કહો, “એ જ જેણે પહેલી વખત તમને પેદા કર્યા.” — તેઓ માથાં હલાવી-હલાવીને પૂછશે, “સારું, તો આ થશે ક્યારે?” તમે કહો, “એમાં શું નવાઈ કે તે સમય નજીક જ આવી પહોંચ્યો હોય. (૫૨) જે દિવસે તે તમને પોકારશે તો તમે તેની પ્રશંસા કરતાં-કરતાં તેની પોકારના જવાબમાં નીકળી આવશો અને તમારી ધારણા તે વખતે એ હશે કે બસ, થોડી વાર જ આ હાલતમાં પડી રહ્યા છીએ.”^(૫૨) (રુકૂઅ-૫)

અને ઊલટી વાતો કહે છે. ક્યારે કહે છે કે તમે સ્વયં જાદુગર છો, ક્યારેક કહે છે કે તમારા પર કોઈ બીજાએ જાદુ કરી દીધું છે. ક્યારેક કહે છે કે તમે કવિ છો, ક્યારેક કહે છે કે તમે ઉન્મત અને પાગલ છો. તેમની આ પરસ્પર વિરોધી વાતો સ્વયં એ વાતનું પ્રમાણ છે કે હકીકતની તેમને ખબર નથી, નહિં તો સ્પષ્ટ છે કે તેઓ દરરોજ એક નવી વાત વહેતી કરવાને બદલે એક જ નિશ્ચિત અભિપ્રાય પ્રગટ કરતા, તેના સાથે જ આનાથી એ પણ જાણ થાય છે કે તેઓ સ્વયં પોતાની કોઈ વાત પર સંતુષ્ટ નથી. એક આરોપ મુકે છે, પછી પોતે જ અનુભવે છે કે આ લાગુ નથી પડતું. તેના પછી બીજો આરોપ મુકે છે અને તેને પણ લાગુ પડતો ન જોઈને એક ત્રીજો આરોપ ઘડી લે છે. આ રીતે દરેક નવો આરોપ તેમના પહેલા આરોપનું ખંડન કરી દે છે અને તેનાથી ખ્યાલ આવે છે કે સચ્ચાઈથી તેમને કંઈ લેવા-દેવા નથી, માત્ર દુશ્મનીના કારણે એકથી વધીને એક જૂઠ ઘડતા જઈ રહ્યા છે.

(૫૫) પ્રયુક્ત અરબી શબ્દ ‘ઈગાઝ’ નો અર્થ છે, માથાને ઉપરથી નીચે અને નીચેથી ઉપર તરફ હલાવવું, જે રીતે આશ્ચર્ય પ્રગટ કરવા માટે કે મજાક ઉડાવવા માટે માણસ કરે છે.

(૫૬) અર્થાત્ દુનિયામાં મૃત્યુના સમયથી લઈને ક્યામતમાં ઉઠવાના સમય સુધીની મુદત તમને અમુક કલાકોથી વધારે નહીં લાગે. તમે એ વખતે એવું સમજશો કે અમે થોડીક વાર ઊંઘતા પડી રહ્યા હતા કે એકાએક ‘મહ્શર’ (ઉઠાડવાના અર્થાત્ ક્યામત)ના આ શોરબકોરે અમને જગાડી દીધા — અને એ જે ફરમાવ્યું કે તમે અલ્લાહની પ્રશંસા કરતાં-કરતાં ઊભા થઈ જશો, તો આનો અર્થ એ છે કે મોમિન અને કાફિર દરેકની જીભ પર એ વખતે અલ્લાહની પ્રશંસા હશે. ઈમાનવાળાની જીભ પર એટલા માટે કે પહેલા જીવનમાં તેમની આસ્થા, વિશ્વાસ અને તેમનો ‘વઝીફો’ (નિરંતર જાપ) આજ હતો અને કાફિર (અધર્મી)ની જીભ પર એટલા માટે કે તેની પ્રકૃતિમાં આ જ વસ્તુ હતી, પરંતુ પોતાની મૂર્ખતાથી તેણે તેના પર પરદો નાખી રાખ્યો હતો. હવે નવેસરથી જીવન પ્રાપ્ત કરવાના સમયે બધા કૃત્રિમ પરદાઓ હટી જશે અને મૂળ પ્રકૃતિની સાક્ષી અનિચ્છાએ જ તેની જીભ પર જારી થઈ જશે.

وَقُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ ۖ إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنْزِعُ بَيْنَهُمْ ۖ
 إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوًّا مُّبِينًا ﴿٥٣﴾ رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِكُمْ ۖ
 إِنَّ يَشَأْ يَرْحَمْكُمْ أَوْ أِنْ يَشَأْ يُعَذِّبْكُمْ ۖ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ وَكِيلًا ﴿٥٤﴾

(૫૩) અને હે નબી! મારા બંદાઓને^(૫૩) કહી દો કે જીભથી એવી વાત કહે જે ઉત્તમ હોય. ^(૫૪) હકીકતમાં એ શૈતાન છે, જે મનુષ્યો વચ્ચે બગાડ નાખવાની કોશિશ કરે છે. હકીકત એ છે કે શૈતાન મનુષ્યનો ખુલ્લો દુશ્મન છે. ^(૫૪) (૫૪) તમારો રબ તમારી હાલતને સારી રીતે જાણે છે. તે યાહે તો તમારા પર દયા કરે અને યાહે તો તમને અઝાબ આપે, ^(૫૫) અને હે નબી! અમે તમને લોકો પર રખેવાળ બનાવીને નથી મોકલ્યા. ^(૫૫)

(૫૭) અર્થાત્ ઈમાનવાળા બંદાઓને.

(૫૮) અર્થાત્ કાફિરો અને મુશ્કરિકો અને પોતાના દીન (ધર્મ)ના વિરોધીઓથી વાતચીત અને ચર્ચા અને વાદ-વિવાદમાં તીખી ભાષામાં અને અતિશયોક્તિ અને અતિરેકથી કામ ન લે. વિરોધીઓ યાહે ગમે તેટલી અપ્રિય વાત કરે, મુસલમાનોએ કોઈપણ સંજોગોમાં ન તો કોઈ વાત સચ્ચાઈથી વિરુદ્ધ બોલવી જોઈએ, ન ગુસ્સામાં હદ વટાવીને અશિષ્ટ વાતોનો જવાબ અશિષ્ટ વાતોથી આપવો જોઈએ. તેમણે ઠંડા દિમાગથી એ જ વાત કહેવી જોઈએ જે યોગ્ય હોય, સત્ય પર આધારિત હોય અને તેમના સંદેશના ગૌરવયુક્ત સ્થાન અને પ્રતિષ્ઠાના અનુરૂપ હોય.

(૫૯) અર્થાત્ જો ક્યારેક તમને વિરોધીઓની વાતનો જવાબ આપતી વખતે ગુસ્સાની આગ પોતાના ભીતર ભડકતી હોય એવું પ્રતીત થાય અને મિજાજ આપોઆપ ઉત્તજિત થતો હોય એવું લાગે, તો તરત જ સમજી લો કે આ શૈતાન છે જે તમને ઉશ્કેરી રહ્યો છે, જેથી દીનના આમંત્રણનું કામ ખરાબ થઈ જાય. તેની કોશિશ એ હોય છે કે તમે પણ પોતાના વિરોધીઓની જેમ સુધારણાનું કાર્ય છોડીને એ જ ઝઘડા અને બગાડમાં લાગી જાઓ, જેમાં તે લોકોને ફસાવી રાખવા માંગે છે.

(૬૦) અર્થાત્ ઈમાનવાળાઓના મોઢા પર ક્યારેય એવા દાવાઓ ન આવવા જોઈએ કે અમે જન્મતી છીએ અને અમુક વ્યક્તિઓ કે જૂથો જહન્નમી છે. આ વાતનો નિર્ણય અલ્લાહના અધિકારમાં છે. એ જ સૌ મનુષ્યોનું પ્રગટ અને છૂપું તેમજ તેમનાં વર્તમાન અને ભવિષ્યને જાણે છે. તેને જ એ નિર્ણય કરવાનો છે કે કોના પર દયા કરે અને કોને અઝાબ (યાતના) આપે. મનુષ્ય સૈદ્ધાંતિક હેસિયતે તો અવશ્ય એ કહેવાનો અધિકાર રાખે છે કે અલ્લાહના ગ્રંથના પ્રકાશમાં કયા પ્રકારનાં મનુષ્યો દયાના હક્કદાર છે અને કયા પ્રકારનાં મનુષ્યો અઝાબના હક્કદાર, પરંતુ કોઈને એ કહેવાનો હક્ક નથી કે અમુક વ્યક્તિને અઝાબ આપવામાં આવશે અને અમુક વ્યક્તિને માફ કરી દેવામાં આવશે. સંભવતઃ આ શિખામણ એટલા માટે કરવામાં આવી છે કે ક્યારેક-ક્યારેક કાફિરો (વિરોધીઓ)ના અત્યાચારથી તંગ આવીને મુસલમાનોની જીભથી એવા વાક્યો નીકળી જતા હશે કે તમે જહન્નમમાં જશો અથવા તમને અલ્લાહ અઝાબ આપશે.

(૬૧) અર્થાત્ પયગંબરનું કામ માત્ર દાવત (આમંત્રણ) આપવાનું છે. લોકોનાં ભાગ્ય તેમના હાથમાં આપી દેવામાં અવ્યા નથી કે તે કોઈના પક્ષમાં દયાનો અને કોઈના પક્ષમાં અઝાબનો નિર્ણય કરતો ફરે. આનો એ અર્થ નથી કે સ્વયં નબી સલ્લ. થી આ પ્રકારની કોઈ ભૂલ થઈ હતી, જેના કારણે અલ્લાહે આપને આનાથી સચેત કર્યાં, બલકે

أُولَئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَىٰ رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ
 وَيَرْجُونَ رَحْمَتَهُ وَيَخَافُونَ عَذَابَهُ ۖ إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ كَانَ
 مُحْدَوْرًا ﴿٥٧﴾ وَإِنَّ مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا نَحْنُ مُهْلِكُوهَا قَبْلَ يَوْمِ الْقِيَامَةِ
 أَوْ مُعَذِّبُوهَا عَذَابًا شَدِيدًا ۖ كَانَ ذَٰلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا ﴿٥٨﴾
 وَمَا مَنَعَنَا أَنْ نُرْسِلَ بِالْآيَاتِ إِلَّا أَنْ كَذَّبَ بِهَا الْأَوَّلُونَ ۖ

(૫૭) જેમને આ લોકો પોકારે છે, તેઓ તો સ્વયં પોતાના રબની હજૂરમાં પહોંચ પ્રાપ્ત કરવા માટેનું સાધન શોધી રહ્યા છે કે કોણ તેનાથી વધુ સમીપ થઈ જાય અને તેઓ તેની દયાના ઉમેદવાર છે અને તેના અઝાબ (યાતના)થી ભયભીત છે. ^(૫૭) હકીકત તો એ છે કે તારા રબનો અઝાબ છે જ ડરવાને લાયક, (૫૮) અને કોઈ વસ્તી એવી નથી, જેને અમે કયામત પહેલાં નષ્ટ ન કરીએ અથવા કઠોર અઝાબ ન આપીએ, ^(૫૮) આ અલ્લાહના લેખમાં લખેલું છે, (૫૯) અને અમને નિશાનીઓ ^(૫૯) મોકલવાથી નથી રોક્યા, પરંતુ એ વાતે કે આમના પહેલાંના લોકો તેનો ઈન્કાર કરી ચૂક્યા છે.

મદદ માંગવી, પોતાની વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ ઈબાદત (ઉપાસના) જ છે. ગૈરુલ્લાહ (અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્ય)થી વિનંતી કે નિવેદન કરવાવાળો એવો જ ગુનેગાર છે, જેવો એક ‘મૂર્તિપૂજક’ ગુનેગાર છે, તેના સાથે એ પણ જાણવા મળ્યું કે અલ્લાહ સિવાય કોઈને પણ કોઈ અધિકાર પ્રાપ્ત નથી, ન કોઈ બીજો કોઈ આફતને ટાળી શકે છે, ન કોઈની ખરાબ દશાને સારી દશામાં બદલી શકે છે. આ પ્રકારનો વિશ્વાસ અલ્લાહ સિવાય જે હસ્તી વિશે પણ રાખવામાં આવે, છેવટે એક શિર્કયુક્ત (અનેકેશ્વરવાદી) વિશ્વાસ છે.

(૬૫) આ શબ્દ સ્વયં સાક્ષી આપી રહ્યો છે કે મુશ્કરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)ના જે ઉપાસ્યો અને વસીલાઓ (વચેટિયાઓ)નો અહીં ઉલ્લેખ કરવામાં આવી રહ્યો છે, તેનાથી તાત્પર્ય પથ્થરની મૂર્તિઓ નથી, બલકે કાં તો ફરિશ્તાઓ છે અથવા વિતેલા જમાનાના બુરૂર્ગ (મહાન) લોકો. અર્થ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એ છે કે નબી હોય કે વલી, કે ફરિશ્તાઓ, કોઈનું પણ એ સામર્થ્ય નથી કે તમારી દુઆઓ સાંભળે અને તમારી મદદે પહોંચે. તમે જરૂરતો પૂરી કરવા માટે તેમને માધ્યમ બનાવી રહ્યા છો અને તેની દશા એ છે કે તેઓ સ્વયં અલ્લાહની દયાના ઉમેદવાર છે અને તેના અઝાબથી ડરવાવાળા છે અને તેનું વધારેમાં વધારે સાનિધ્ય પ્રાપ્ત કરવાના સાધનો શોધી રહ્યા છે.

(૬૬) અર્થાત્ હંમેશા-હંમેશનું જીવન કોઈને પ્રાપ્ત નથી. દરેક વસ્તીને કાં તો સ્વાભાવિક મોતે મરવાનું છે, કે અલ્લાહના અઝાબથી નાશ પામવાનું છે. તમે ક્યા ભ્રમમાં પડી ગયા કે અમારી આ વસ્તીઓ હંમેશા ઊભી રહેશે?

(૬૭) અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ મો’જિઝા (ચમત્કાર), જે નુબૂલ્વત (પયગંબરી)ના પ્રમાણના રૂપમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવે, જેની માંગ કુરૈશના કાફિરો (વિરોધીઓ) વારંવાર નબી સલ્લ.ને કર્યા કરતા હતા..

وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِي الْقُرْآنِ ط وَنُحُوفُهُمْ ۖ فَمَا يَزِيدُهُمْ إِلَّا
طَغْيَانًا كَبِيرًا ﴿١٠﴾ وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا ۖ
إِلَّا إِبْلِيسَ ط قَالَ ۖ اسْجُدْ لِمَنْ خَلَقْتَ طِينًا ﴿١١﴾ قَالَ أَرَأَيْتَكَ

તમને દેખાડ્યું છે, ^(૭૧) તેને અને એ વૃક્ષને જેના પર કુર્આનમાં ફિટકાર કરવામાં આવી છે, ^(૭૨) અમે એ લોકો માટે બસ, એક પરીક્ષા બનાવીને મૂકી દીધા. ^(૭૩) અમે તેમને નિરંતર ચેતવણી આપતા જઈ રહ્યા છીએ, પરંતુ દરેક ચેતવણી તેમના વિદ્રોહમાં જ વધારો કર્યે જાય છે, (રુકૂઅ-૬) (૬૧) અને યાદ કરો જ્યારે કે અમે ફરિશ્તાઓને કહ્યું કે આદમને સિજદો કરો, તો બધાએ સિજદો કર્યો, પરંતુ ઈબ્લીસે ન કર્યો. ^(૭૪)

તેણે કહ્યું, “શું હું તેને સિજદો કરું જેને તેં માટીથી બનાવ્યો છે?” (૬૨) પછી તે બોલ્યો, “જુઓ તો ખરા, ^(૭૫) સંકેત છે મે’રાજ તરફ. આના માટે અહીં ‘રુયા’ શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે, તે ‘સ્વપ્ન’ના અર્થમાં નહીં, બલ્કે આંખોથી જોવાના અર્થમાં છે. સ્પષ્ટ છે કે જો તે માત્ર સ્વપ્ન હોત અને નબી સલ્લ.એ તેને સ્વપ્નના રૂપમાં કાફિરોની સામે વર્ણન કર્યું હોત, તો કોઈ કારણ ન હતું કે તે તેમના માટે પરીક્ષા બની જતું. એકથી એક અનોખા સ્વપ્નો જોવામાં આવે છે અને લોકોની સામે વર્ણવવામાં પણ આવે છે, પરંતુ તે કોઈના માટે પણ એવા અચરજની વસ્તુ નથી હોતી કે લોકો તેના કારણે સ્વપ્ન જોનારની મજાક ઉડાવે અને તેના પર જૂઠા દાવા અને ઉન્માદનો આરોપ મૂકવા લાગે.

(૭૨) અર્થાત્ ‘ઝક્કૂમ’, જેના વિશે કુર્આનમાં જાણકારી આપવામાં આવી છે કે તે જહન્નમના તળિયે પેદા થશે અને જહન્નમવાસીઓએ તેને ખાવું પડશે. આના પર ફિટકાર કરવાથી તાત્પર્ય તેનું અલ્લાહની દયાથી દૂર હોવું છે અર્થાત્ તે અલ્લાહની દયાની નિશાની નથી કે તેને પોતાની મહેરબાનીના કારણે અલ્લાહે લોકોને ખાવા માટે પેદા કર્યું હોય, બલ્કે તે અલ્લાહના ફિટકારની નિશાની છે, જેને શાપિત લોકો માટે તેણે પેદા કરેલ છે, જેથી તેઓ ભૂખથી તરફડીને તેના પર મોહું નાખે અને વધારે તકલીફ ભોગવે. સૂર: દુબાન, આ. ૪૩-૪૪માં એ વૃક્ષની જે સમજૂતી આપવામાં આવી છે, તે એ જ છે કે જહન્નમવાસી જ્યારે તેને ખાશે તો તે તેમના પેટમાં એવી આગ લગાવશે, જાણે પેટમાં પાણી ઊકળી રહ્યું હોય.

(૭૩) અર્થાત્ અમે તેમની ભલાઈ માટે તમને મે’રાજનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવ્યો, જેથી તમારા જેવા સાદિક (સાચા) અને અમીન (અમાનતદાર) વ્યક્તિ દ્વારા આ લોકોને સાચી-સાચી વાતો જાણવા મળે, અને તેઓ સચેત થઈને સીધા માર્ગ પર આવી જાય, પરંતુ આ લોકોએ ઊલટી તેની મજાક ઉડાવી. અમે તમારા દ્વારા આમને સચેત કર્યા કે અહીંની દુષ્ટતાઓ છેવટે તમને ‘ઝક્કૂમ’ના કોળિયા ખવડાવીને રહેશે, પરંતુ તેમણે આના પર ઠહો કર્યો અને કહેવા લાગ્યા : જરા આં માણસને જુઓ, એક બાજુ કહે છે કે જહન્નમમાં ભયાનક આગ ભડકી રહી હશે અને બીજી બાજુ સમાચાર આપે છે કે ત્યાં વૃક્ષ ઊગશે !

(૭૪) તુલના માટે જુઓ સૂર: બકરહ, આ. ૩૦-૩૯, સૂર: નિસા, આ. ૧૧૭, ૧૨૧, સૂર: આ’રાફ, આ. ૧૧-૨૫, સૂર: હિજ, આ. ૨૬-૪૨ અને સૂર: ઈબ્રાહીમ, આ. ૨૨.

આ વર્ણન-ક્રમમાં આ પ્રસંગ વાસ્તવમાં એ વાતને મનમાં બેસાડવા માટે વર્ણવવામાં આવી રહ્યો છે કે અલ્લાહની સામે આ કાફિરોની આ ઉદંડતા અને ચેતવણીઓથી આમની બેપરવાઈ અને વિકૃત રસ્તો અપનાવી લેવું અને આ

هَذَا الَّذِي كَرَّمْتَ عَلَيَّ ذَلِيلًا أَخْرَجْتَنِي إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لِأُحْتَبِكَ
 ذُرِّيَّةً إِلَّا قَلِيلًا ﴿٣٢﴾ قَالَ أَذْهَبُ فَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ فَإِنَّ جَهَنَّمَ
 جَزَاءُكُمْ جَزَاءً مَوْفُورًا ﴿٣٣﴾ وَاسْتَفْزِرُ مَنْ اسْتَطَعَتْ مِنْهُمْ
 بِصَوْتِكَ وَأَجْلِبُ عَلَيْهِمُ بِخَيْلِكَ وَرَجِلِكَ وَشَارِكُهُمْ فِي الْأَمْوَالِ

શું આ તેના લાયક હતો કે તે એને મારા પર શ્રેષ્ઠતા આપી? જો તું મને કયામતના દિવસ સુધી મહેતલ આપે તો હું તેના આખા વંશનાં મૂળ ઉખાડી નાખું, (૩૨) માત્ર થોડા જ લોકો મારાથી બચી શકશે.” (૬૩) અલ્લાહે ફરમાવ્યું, “ભલે તો જા, આમાંથી જે કોઈ તારું અનુસરણ કરે, તારા સહિત એ સૌના માટે જહન્નમ જ ભરપૂર બદલો છે. (૬૪) તું જેને-જેને પોતાના આમંત્રણથી લપસાવી શકે છે, લપસાવી લે, (૬૫) તેમના પર પોતાના સવાર અને સિપાઈઓ ચઢાવી લાવ, (૬૬) ધન અને સંતાનમાં તેમના સાથે ભાગીદારી કર, (૬૮)

વલણ પર આમનો દુરાગ્રહ બરાબર એ શૈતાનનું અનુસરણ છે, જે શરૂઆતથી માનવીનો દુશ્મન છે, અને આ વલણને અપનાવીને વાસ્તવમાં આ લોકો એ જાળમાં ફસાઈ રહ્યા છે જેમાં આદમની સંતાનને ફસાવીને નષ્ટ કરી દેવા માટે શૈતાને માનવ-ઈતિહાસના આરંભમાં જ પડકાર કર્યો હતો.

- (૭૫) ‘મૂળ ઉખાડી નાખું’ અર્થાત્ તેમના પગ સલામતીના માર્ગથી ઉખાડી ફેંકું. અરબી શબ્દ احتساقનો ખરો અર્થ કોઈ વસ્તુને મૂળથી ઉખાડી નાખવાનો છે. માનવીની વાસ્તવિક હેસિયત અલ્લાહના ‘ખલીફા’ (નાયબ)ની છે, જેનો તકાદી આજ્ઞાપાલનમાં અડગ રહેવાનો છે, તેથી આ જગ્યાએથી તેમનું હટી જવું તદ્દન એવું છે, જાણે કોઈ વૃક્ષને મૂળથી ઉખાડી ફેંકવું.
- (૭૬) મૂળ શબ્દ الجذور પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ ‘ઠંઠા-મશ્કરી’ છે, અર્થાત્ કોઈને તુચ્છ અને નબળો જોઈને તેને વહાવી લઈ જવો અથવા તેના પગ લપસાવી દેવા.
- (૭૭) આ વાક્યમાં શૈતાનને એ ડાકૂ જેવો બતાવવામાં આવ્યો છે, જે કોઈ વસ્તી પર પોતાના સવાર અને પાયદળ સિપાઈઓને ચઢાવી લાવે અને તેમને નિર્દેશ કરતો જાય કે અહીં લૂટો, પેલી બાજુ છાપો મારો અને ત્યાં ઉપદ્રવ ફેલાવો. શૈતાનના સવારો અને સિપાઈઓથી તાત્પર્ય એ બધા જિન્નાતો અને માનવીઓ છે જેઓ અસંખ્ય જુદા-જુદા રૂપો અને પરિસ્થિતિઓમાં ઈબ્લીસના મિશનની સેવા કરી રહ્યા છે.
- (૭૮) આ એક મોટું અૂથપૂર્ણ વાક્ય છે, જેમાં શૈતાન અને તેના અનુયાયીઓના પારસ્પારિક સંબંધનું આખું ચિત્ર ખેંચવામાં આવ્યું છે, જે વ્યક્તિ ધન કમાવવા અને તેને ખર્ચ કરવામાં શૈતાનના નિર્દેશો પર ચાલે છે, તેના સાથે જાણે શૈતાન મફતમાં સામેલ થઈ ગયો છે. પરિશ્રમમાં તેનો કોઈ ભાગ નથી, ગુનાઓ અને પાપ અને ખોટા કામોના દુષ્પરિણામોમાં તે ભાગીદાર નથી, પરંતુ તેના નિર્દેશો પર આ મૂર્ખ વ્યક્તિ એ રીતે ચાલી રહ્યો છે, જાણે તેના વેપારમાં તે સરખા હીસ્સાનો ભાગીદાર, બલ્કે મુખ્ય ભાગીદાર છે. એ જ પ્રમાણે સંતાન તો માણસની પોતાની હોય છે અને તેના પાલન-પોષણમાં બધી મહેનત માણસ પોતે કરે છે, પરંતુ શૈતાનના નિર્દેશો પર તે એ સંતાનને પથભ્રષ્ટા અને દુરાચારનું પ્રશિક્ષણ એ રીતે આપે છે, જાણે એ સંતાનનો તે એકલો પિતા નથી, બલ્કે શૈતાન પણ પિતા હોવામાં તેનો ભાગીદાર છે.

وَالْأَوْلَادِ وَعَدُّهُمْ ۖ وَمَا يَعِدُّهُمْ الشَّيْطَانُ إِلَّا عُرْوًا ۗ إِنَّ عِبَادِي
لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ ۖ وَكَفَى بِرَبِّكَ وَكِيلًا ۗ رَبُّكُمْ الَّذِي يُزَيِّجُ
لَكُمْ الْفُلْكَ فِي الْبَحْرِ لِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ ۗ إِنَّهُ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا ۝

અને તેમને વાયદાઓની જાળમાં ફાંસી લે (૯૯) - અને શૈતાનના વાયદા એક છે તરપિંડી સિવાય બીજું કંઈ નથી. (૬૫) નિ:શંક મારા બંદાઓ પર તને કોઈ પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત થશે નહીં, (૯૦) અને ભરોસો કરવા માટે તારો રબ જ પૂરતો છે. (૬૬) તમારો (સાચો) રબ તો એ છે જે સમુદ્રોમાં તમારી નૌકા ચલાવે છે, (૯૨) જેથી તમે તેની મહેરબાની (રોજી) શોધો. (૯૩) હકીકત એ છે કે તે તમારી સ્થિતિ પર ઘણો જ મહેરબાન છે.

(૭૯) અર્થાત્ તેમને ખોટી ઉમ્મીદો અપાવ, તેમને જૂઠા આશાઓના ચક્કરમાં નાખ, તેમને ફરેબ આપ.

(૮૦) આના બે અર્થ છે, અને બંને પોતાની જગ્યાએ સાચા છે. એક એ કે મારા બંદાઓ, અર્થાત્ મનુષ્યો પર તને એ અધિકાર પ્રાપ્ત નહીં હોય કે તું તેમને બળજબરીથી પોતાના માર્ગ પર ખેંચી લઈ જાય. તને માત્ર લલચાવવા અને ફોસલાવવા અને ખોટી સલાહ આપવા અને જૂઠા વાયદાઓ કરવાનો અધિકાર આપવામાં આવે છે, પરંતુ તારી વાતનો સ્વીકાર કરવો કે ન કરવો એ બંદાઓનું પોતાનું કામ હશે. તારો એવો કાબૂ તેમના પર નહીં હોય કે તેઓ તારા માર્ગ પર જવા ઈચ્છે કે ન ઈચ્છે, છેવટે તું હાથ પકડીને તેમને ઘસડીને લઈ જાય. બીજો અર્થ એ છે કે મારા મુખ્ય બંદાઓ, અર્થાત્ નેક લોકો પર તારું જોર નહીં ચાલે, નિર્બળ અને ઈરાદાના કમજોર લોકો તારા વાયદાઓથી અવશ્ય ધોકો ખાશે, પરંતુ જે લોકો મારી બંદગી પર અટલ હશે તેઓ તારા કાબૂમાં નહીં આવી શકે.

(૮૧) અર્થાત્ જે લોકો અલ્લાહ પર ભરોસો કરે, અને જેમનો ભરોસો તેના જ નિર્દેશ અને પ્રેરણા અને મદદ પર હોય, તેમનો ભરોસો કદાપિ ખોટો સાબિત નહીં થાય. તેમને કોઈ અન્ય સહારાની જરૂર નહીં હોય. અલ્લાહ તેમના માર્ગદર્શન માટે પણ પૂરતો હશે અને તેમની મદદ અને સહારા માટે પણ. અલબત્ત, જેમનો ભરોસો પોતાની શક્તિ પર હોય અથવા અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્ય પર હોય, તેઓ આ પરીક્ષામાંથી સુકુશળ પસાર થઈ નહીં શકે.

(૮૨) ઉપરના વર્ણન-કમથી આનો સંબંધ સમજવા માટે આ. ૬૧ થી ૭૦માં વર્ણન કરવામાં આવેલ આરંભિક વિષય પર ફરી એક દૃષ્ટિપાત કરી લેવામાં આવે. તેમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે ઈબ્લીસ પહેલા દિવસથી આદમની સંતાનના પાછળ પડેલો છે, જેથી તેને અભિલાષાઓ અને કામનાઓ તેમજ જૂઠા વાયદાઓની જાળમાં ફસાવીને સીધા માર્ગથી હટાવી દે અને એ સાબિત કરી દે કે તે એ શ્રેષ્ઠતાનો અધિકારી નથી જે તેને અલ્લાહે પ્રદાન કરેલ છે. આ જોબમથી જો કોઈ વસ્તુ માનવીને બચાવી શકે છે, તો તે કેવળ એ છે કે માનવી પોતાના રબની બંદગી પર અટલ રહે તથા માર્ગદર્શન અને મદદ માટે તેના જ તરફ વળે અને તેને જ પોતાનો વકીલ (ભરોસાનો આધાર) બનાવે. આના સિવાય બીજો જે માર્ગ પણ માનવી અપનાવશે, તે શૈતાનના ફંદાઓથી નહીં બચી શકે.

આ પ્રવચનથી એ વાત આપોઆપ નીકળી આવી કે જે લોકો તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)ના આમંત્રણને રદ કરી રહ્યા છે અને શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ) પર આગ્રહ કરી રહ્યા છે, તેઓ વાસ્તવમાં પોતે જ પોતાના વિનાશનો આગ્રહ કરી રહ્યા છે. આ જ અનુસંધાનથી અહીં તૌહીદને સાબિત કરવામાં આવી રહ્યું છે અને શિર્કનું ખંડન કરવામાં આવી રહ્યું છે.

(૮૩) અર્થાત્ એ આર્થિક, સાંસ્કૃતિક અને બૌદ્ધિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક લાભોને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરો, જે સમગ્રી પ્રવાસોથી પ્રાપ્ત થાય છે.

وَإِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فِي الْبَحْرِ ضَلَّ مَنْ تَدْعُونَ إِلَّا إِلَٰهًا فَلَمَّا
 نَجَّيْكُمْ إِلَى الْبَرِّ أَعْرَضْتُمْ ۗ وَكَانَ الْإِنْسَانُ كَفُورًا ﴿٦٧﴾
 أَفَأَمِنْتُمْ أَنْ يَمْحِصَ بِكُمْ جَانِبَ الْبَرِّ أَوْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ
 حَاصِبًا ثُمَّ لَا تَجِدُوا لَكُمْ وَكِيلًا ﴿٦٨﴾ أَمْ أَمِنْتُمْ أَنْ يُعِيدَ كُمْ
 فِيهِ تَارَةً أُخْرَى فَيُرْسِلَ عَلَيْكُمْ قَاصِفًا مِنَ الرِّيحِ فَيُغْرِقَكُم
 بِمَا كَفَرْتُمْ ۗ ثُمَّ لَا تَجِدُوا لَكُمْ عَلَيْنَا بِهِ تَبِيعًا ﴿٦٩﴾

(૬૭) જ્યારે સમુદ્રમાં તમારા પર મુસીબત આવે છે તો તે એકના સિવાય બીજા જેને-જેને તમે પોકારો છો, તે બધા જ ગુમ થઈ જાય છે. (૬૮) પરંતુ જ્યારે તે તમને બચાવીને જમીન પર પહોંચાડી દે છે તો તમે તેનાથી વિમુખ થઈ જાઓ છો. મનુષ્ય વાસ્તવમાં ઘણો જ અપકારી છે. (૬૯) સારું, તો શું તમે એ વાતથી તદ્દન ડરતા નથી કે ખુદા ક્યારેક જમીન પર જ તમને ધરતીમાં ખૂંપાવી દે અથવા તમારા ઉપર પથ્થરો વરસાવતી આંધી મોકલી દે અને તમે તેનાથી બચાવનાર કોઈ મદદગાર ન મેળવી શકો? (૬૯) અને શું તમને એનો ભય નથી કે અલ્લાહ ફરી કોઈ સમયે સમુદ્રમાં તમને લઈ જાય અને તમારી કૃતદ્દનતાના બદલામાં તમારા ઉપર પ્રચંડ તોફાની હવા મોકલીને તમને ડૂબાડી દે અને તમને એવો કોઈ ન મળે જે તેને તમારા આ અંજામ વિષે પૂછતાછ કરી શકે? —

(૮૪) અર્થાત્ આ એ વાતનું પ્રમાણ છે કે તમારી મૂળ પ્રકૃતિ એક અલ્લાહ સિવાય કોઈ રબ (પ્રભુ-પાલનહાર)ને નથી જાણતી અને તમારા પોતાના દૃઢ્યના ઊંડાણમાં એ ચેતના છે કે લાભ અને હાનિના વાસ્તવિક અધિકારોનો સ્વામી બસ એ જ એક છે, નહિ તો છેવટે આનું શું કારણ છે કે જે ખરો સમય મદદ આપવાનો છે, તે વખતે તમને એક અલ્લાહ સિવાય કોઈ બીજો મદદગાર નથી સૂઝતો? (વધારે વિગત માટે જુઓ, સૂર: યૂનુસ, નોંધ ૩૧)

وَإِنْ كَادُوا لَيَفْتِنُونَكَ عَنِ الَّذِي أُوحِيَٰنَا إِلَيْكَ لِتَفْتَرِي
 عَلَيْنَا غَيْرَةَ ۗ وَإِذَا لَا تَخَذُوكَ خَلِيلًا ﴿٧٣﴾ وَلَوْلَا أَنْ ثَبَّتْنَاكَ لَقَدْ
 كِدَّتْ تَرْتِكُنَ إِلَيْهِمْ شَيْئًا قَلِيلًا ﴿٧٤﴾ إِذَا لَا أَدْقُنَاكَ ضِعْفَ
 الْحَيٰوةِ وَضِعْفَ الْمَمٰتِ ثُمَّ لَا تَجِدُكَ عَلَيْنَا نَصِيرًا ﴿٧٥﴾ وَإِنْ
 كَادُوا لَيَسْتَفِزُّوكَ مِنَ الْأَرْضِ لِيُخْرِجُوكَ مِنْهَا وَإِذَا لَا

તરફથી કોઈ વાત ઘડી કાઢે. (૭૩) હે પયગંબર ! આ લોકોએ એ પ્રયાસમાં કોઈ કયાશ નથી રાખી કે તમને ફિત્ના (આપત્તિ)માં નાખીને આ વહીથી ફેરવી નાખે જે અમે તમારા તરફ મોકલી છે, જેથી તમે અમારા નામે પોતાના તરફથી કોઈ વાત ઘડી કાઢો. (૭૪) જો તમે આવું કર્યું હોત તો તેઓ જરૂર તમને પોતાના મિત્ર બનાવી લેતા, (૭૫) અને એ અશકય ન હતું કે જો અમે તમને મક્કમ ન રાખતા તો તમે તેમના તરફ થોડાક ઝૂકી પણ જતા. (૭૬) પણ જો તમે આવું કર્યું હોત તો અમે તમને દુનિયામાં પણ બમણી યાતનાનો સ્વાદ ચખાડ્યો હોત અને આખિરતમાં પણ બમણી યાતનાનો, પછી અમારા સામે તમે કોઈ મદદગાર ન મેળવી શક્યા હોત, (૭૬) અને આ લોકો એ માટે પણ ભારે તત્પર રહ્યા છે કે તમારા કદમ આ ધરતી પરથી ઉખાડી

(૭૭) આ એ પરિસ્થિતિઓ તરફ સંકેત છે, જેનો પાછલા દસ-બાર વર્ષથી નબી સલ્લ.ને મક્કામાં સામનો કરવો પડી રહ્યો હતો. મક્કાના કાફિરો એ વાત પર ઉતરી આવ્યા હતા કે ગમે તે થાય, આપને તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)ના આ આમંત્રણથી હટાવી દે, જેને આપ પ્રસ્તુત કરી રહ્યા હતા, અને કોઈ-ને-કોઈ રીતે આપને મજબૂર કરી દે કે આપ તેમના શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ) અને અજ્ઞાનતાના રીત-રિવાજોથી કંઈ-ને-કંઈ સમાધાન કરી લે. આ હેતુસર તેમણે આપને અજમાયશમાં નાખવાનો દરેક સંભવ પ્રયાસ કર્યો, ધોકો પણ આપ્યો, લાલચ પણ આપી, ધમકીઓ પણ આપી, જૂઠા પ્રચારનું તોફાન પણ ઊભું કર્યું, અત્યાચાર અને હિંસા પણ આચરી, આર્થિક દબાણ નાખ્યું, સામાજિક બહિષ્કાર પણ કર્યો અને એ બધું જ કરી નાખ્યું, જે કોઈ માણસના સંકલ્પને તોડી નાખવા માટે કરી શકાતું હતું.

(૮૮) અલ્લાહ આ સમગ્ર કાર્યવાહી પર સમીક્ષા કરતાં બે વાતો ફરમાવી રહ્યો છે. એક એ કે જો તમે સત્યને સત્ય જાણી લીધા પછી અસત્યથી કોઈ સમાધાન કરી લેતા તો આ અગડેલી કોમ તો અવશ્ય તમારાથી ખુશ થઈ જતી, પરંતુ અલ્લાહનો પ્રકોપ તમારા પર ભડકી ઉઠતો અને તમને દુનિયા અને આખિરત બંનેમાં બમણી સજા આપવામાં આવતી. બીજી એ કે માનવી, ચાહે તે પયગંબર જ કેમ ન હોય, સ્વયં પોતાના બળે અસત્યના આ તોફાનોનો સામનો નથી કરી શકતો, જ્યાં સુધી અલ્લાહની મદદ અને તેની તૌફીક (પ્રેરણા) તેના સાથે ન હોય. આ સંપૂર્ણપણે અલ્લાહને પ્રદાન કરેલ ધૈર્ય અને દૃઢતા હતી કે જેના કારણે નબી સલ્લ. સત્ય અને સચ્ચાઈની નીતિ પર પહોંચીને જેમ અડગ રહ્યા અને કોઈ આંધી આપને વાળ બરાબર પણ પોતાની જગ્યાથી હટાવી ન શકી.

يَلْبَثُونَ خَلْفَكَ إِلَّا قَلِيلًا ﴿٥٩﴾ سُنَّةً مِّنْ قَدْ أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنْ
رُّسُلِنَا وَلَا تَجِدُ لِسُنَّتِنَا تَحْوِيلًا ﴿٦٠﴾ أَقِمِ الصَّلَاةَ لِلدُّلُوكِ الشَّمْسِ

દે અને તમને અહીંથી કાઢી મૂકે, પરંતુ જો તેઓ આવું કરશે તો તમારા પછી તેઓ સ્વયં અહીં સહેજ પણ વધુ સમય રહી શકશે નહીં. ^(૯૯) (૭૭) આ અમારી હંમેશની કાર્ય-પદ્ધતિ રહી છે, જે અમે એ બધા જ રસૂલો (ઈશદૂતો)ના મામલામાં અમલમાં મૂકી છે, જેમને અમે તમારા પહેલાં મોકલ્યા હતા, ^(૯૦) અને અમારી કાર્ય-પદ્ધતિમાં તમે કોઈ ફેરફાર નહીં જુઓ. (રુકૂઆં-૮) (૭૮) નમાઝ કાયમ કરો, ^(૯૧)

(૮૮) આ સ્પષ્ટ ભવિષ્યવાણી છે, જે તે વખતે તો માત્ર એક ધમકી દેખાઈ રહી હતી, પરંતુ દસ-અગિયાર વર્ષની અંદર જ શબ્દસઃ સારી સાબિત થઈ ગઈ. આ સૂરના અવતરણને એક જ વર્ષ પસાર થયું હતું કે મક્કાના કાફિરોએ નબી સલ્લ. ને વતનથી નીકળી જવા વિવશ કરી દીધા અને તેના પર આઠ વર્ષથી વધારે વિત્યા નહોતા કે આપ સલ્લ. એ વિજેતાના રૂપમાં મક્કા-મુઅઝ્જમામાં પ્રવેશ કર્યો અને પછી બે વર્ષની અંદર આરબ પ્રદેશની ભૂમિ મુશ્શરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)ના અસ્તિત્વથી મુક્ત કરી દેવામાં આવી. પછી જે પણ એ દેશમાં રહ્યો, મુસલમાન બનીને રહ્યો, મુશ્શરિક બનીને ત્યાં રોકાઈ ન શક્યો.

(૯૦) અર્થાત્ તમામ પયગંબરોની સાથે અલ્લાહનો આ જ મામલો રહ્યો છે કે જે કોમે તેમની હત્યા કરી કે દેશનિકાલ કર્યો, પછી તે વધારે વાર સુધી પોતાની જગ્યાએ રોકાઈ ન શકી. પછી કાં તો અલ્લાહના અજાબે (યાતનાએ) તેને નષ્ટ કરી દીધી અથવા કોઈ દુશ્મન-કોમને તેના પર થોપી દીધી અથવા સ્વયં એ જ પયગંબરનું અનુસરણ કરનારાઓના તેમને આધીન બનાવી દેવામાં આવ્યા.

(૯૧) પરેશાનીઓ અને આફતોના આ તોફાનનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી તરત જ નમાઝ કાયમ કરવાનો આદેશ આપીને અલ્લાહે એ સૂક્ષ્મ સંકેત આપ્યો છે કે એ પૈયઁ અને દઢતા, જે આ પરિસ્થિતિઓમાં એક ઈમાનવાળાને જોઈએ છે, નમાઝ કાયમ કરવાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

إِلَىٰ عَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنِ الْفَجْرِ ۖ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا ﴿٥﴾

સૂર્યના ઢળવાથી^(૯૩) લઈને રાતના અંધારા સુધી^(૯૩) અને ફજ (સવાર)ના કુર્આનને પણ જરૂરી બનાવી લો,^(૯૪) કેમ કે ફજનું કુર્આન મશહૂદ (જેના પર સાક્ષી આપવામાં આવી હોય) હોય છે,^(૯૫)

(૯૨) **دُولُ الشَّمْسِ** નો અનુવાદ અમે 'સૂર્યના ઢળવા' કર્યો છે. જો કે અમુક સહાબા અને તાબેઈને 'દુલૂક'થી તાત્પર્ય ડુબવું પણ બતાવ્યો છે, પરંતુ મોટાભાગના લોકોનો મત એ જ છે કે આનાથી તાત્પર્ય સૂર્યનું બપોરથી ઢળી જવું છે. હઝરત ઉમર, ઈબ્ને ઉમર, અનસ બિન માલિક રદિ., અબૂ બર્જા અસલમી, હસન બસરી, શાવી, અતા, મુજાહિદ રહ. અને એક રિવાયત અનુસાર ઈબ્ને અબ્બાસ રદિ. પણ આને સ્વીકારે છે. ઈમામ મુહમ્મદ બાકર અને ઈમામ જાફર સાદિક રહ.થી પણ આ જ કથન વર્ણવવામાં આવેલ છે, બલ્કે કેટલીક હદીસોમાં સ્વયં નબી સલ્લ.થી પણ 'દુલૂકે શમ્સ'ની આ જ વ્યાખ્યા નોંધવામાં આવી છે, જો કે તેની સનદ કંઈ વધારે મજબૂત નથી.

(૯૩) કેટલાકના મતે 'રાત્રિનો સંપૂર્ણ અંધકાર' અને કેટલાક આને અડધી રાત સમજે છે. જો પહેલા કથનને માની લેવામાં આવે તો આનાથી તાત્પર્ય 'ઈશા'ની શરૂઆતનો સમય થશે અને જો બીજા કથનને સાચું માનવામાં આવે તો પછી આ સંકેત 'ઈશા'ના અંતિમ સમય તરફ છે. 'સૂર્ય ઢળવાથી લઈને રાતના અંધારા સુધી'માં સુહરથી લઈને ઈશા સુધીની ચારેય નમાઝો આવી જાય છે.

(૯૪) 'ફજના કુર્આન'થી તાત્પર્ય ફજની નમાઝમાં કુર્આન પઢવું છે. કુર્આન-મજીદમાં નમાઝ માટે ક્યાંક તો 'સલાત' શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે અને ક્યાંક તેના જુદા-જુદા ભાગોમાંથી કોઈ એક ભાગનું નામ લઈને તાત્પર્ય આખી નમાઝ છે, જેમ કે - તસ્બીહ (ગુણગાન), હમ્દ (પ્રશંસા), ઝિક્ર (અનુસ્મરણ), કિયામ (ઊભા રહેવું), રુકૂઅ (જૂકવું), સુજૂદ (દંડવત્) વગેરે. એ જ પ્રમાણે અહીં ફજના સમયે કુર્આન પઢવાનો અર્થ કેવળ કુર્આન પઢવું નથી, બલ્કે નમાઝમાં કુર્આન પઢવું છે. આ રીતે કુર્આન-મજીદે પરોક્ષ રીતે એ સંકેત કરી દીધો છે કે નમાઝ કયા ભાગોનો સમૂહ હોવો જોઈએ અને આ જ સંકેતોના નિર્દેશનમાં નબી સલ્લ.એ નમાઝનું એ સ્વરૂપ નિર્ધારિત કર્યું, જે મુસલમાનોમાં પ્રચલિત છે.

(૯૫) ફજના કુર્આનના 'મશહૂદ' હોવાનો અર્થ એ છે કે અલ્લાહના ફરિશ્તાઓ તેના સાક્ષી બને છે, જેમ કે હદીસોમાં સાફ-સાફ વર્ણવવામાં આવેલ છે. આમ તો ફરિશ્તાઓ દરેક નમાઝ અને પ્રત્યેક નેકી (ભલાઈ)ના સાક્ષી છે, પરંતુ જ્યારે વિશેષરૂપે ફજની નમાઝની 'કિરાઅત' (કુર્આનનું પઠન) પર તેમની સાક્ષીનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તો આનો સ્પષ્ટ અર્થ એ છે કે તેને એક વિશેષ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત છે. આ જ કારણસર નબી સલ્લ.એ ફજની નમાઝમાં લાંબી 'કિરાઅત' કરવાની રીત અપનાવી.

આ આયતમાં સંક્ષિપ્તરૂપે બતાવવામાં આવ્યું છે કે પાંચ સમયની નમાઝ, જે મે'રાજના પ્રસંગે ફર્જ (ફરજિયાત) કરવામાં આવી હતી, તેના સમયોનું નિર્ધારણ કેવી રીતે કરવામાં આવે. આદેશ થયો કે એક નમાઝ તો સૂર્ય નીકળતા પહેલાં પઢી લેવામાં આવે, અને બાકીની નમાઝો સૂર્ય ઢળ્યા પછીથી રાતના અંધારા સુધી પઢવામાં આવે. પછી આ આદેશની સ્પષ્ટતા માટે હઝરત જિબ્રઈલ અલૈ.ને મોકલવામાં આવ્યા, જેમણે નમાઝના નિશ્ચિત સમયોની શિક્ષા નબી સલ્લ.ને આપી. આમ, અબૂ દાઉદ અને તિર્મિઝીમાં હઝરત ઈબ્ને અબ્બાસ રદિ.ની રિવાયતમાં સ્પષ્ટરૂપે આનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

وَمِنَ اللَّيْلِ فَسَبَّحْهُ بِهَا فَافِي لَيْلِكَ عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا
مُّجُودًا ﴿٤٩﴾ وَقُلْ رَبِّ أَدْخِلْنِي مُدْخَلَ صِدْقٍ وَأَخْرِجْنِي مُخْرَجَ صِدْقٍ

(૭૯) અને રાત્રે 'તહજજુદ' પઢો, (૯૯) આ તમારા માટે 'નફ્લ' (૯૭) છે, અશક્ય નથી કે તમારો રબ તમને 'મકામે મહમૂદ' (૯૮) (પ્રશંસિત સ્થાન) પર આસનાધીન કરી દે, (૮૦) અને દુઆ કરો કે પાલનહાર ! મને જ્યાં પણ તું લઈ જાય, સત્યની સાથે લઈ જા અને જ્યાંથી પણ કાઢે, સત્યની સાથે કાઢ (૯૯)

નમાઝના સમયોના નિર્ધારણમાં એક મહત્વપૂર્ણ હેતુ એ પણ છે કે સૂર્યના પૂજારીઓના ઉપાસનાના સમયથી બચવામાં આવે. સૂર્ય દરેક યુગમાં મુશ્કરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)નો સૌથી મોટો અથવા ખૂબ મોટો ઉપાસ્ય રહ્યો છે, અને તેના નીકળવા અને ડૂબવાનો સમય વિશેષરૂપે તેની ઉપાસનાનો સમય રહ્યો છે; તેથી આ સમયોમાં તો નમાઝ પઢવું હરામ (અવૈધ) કરી દેવામાં આવ્યું. આ ઉપરાંત, સૂર્યની પૂજા મોટાભાગે તે શિખર પર આવે ત્યારે કરવામાં આવતી હોય છે, તેથી ઇસ્લામમાં આદેશ આપવામાં આવ્યો કે તમે દિવસની નમાઝો સૂર્યના ઢબ્યા પછી પઢવાનું શરૂ કરો અને સવારની નમાઝ સૂર્ય નીકળે એ પહેલાં પઢી લેવાનું રાખો. આ હેતુને નબી સલ્લ.એ સ્વયં ઘણી હદીસોમાં દર્શાવ્યો છે.

- (૮૬) 'તહજજુદ'નો અર્થ છે ઊંઘ તોડીને ઉઠવું. રાતના સમયે 'તહજજુદ' કરવાનો અર્થ એ છે કે રાતના અમુક ભાગમાં ઊંઘી લીધા પછી ઉઠીને નમાઝ પઢવામાં આવે.
- (૮૭) 'નફ્લ'નો અર્થ છે 'ફર્જ' (ફરજિયાત) ઉપરાંત. આનાથી આપોઆપ એ સંકેત નીકળે છે કે એ પાંચ નમાઝો, જેના સમયોના નિર્ધારણનો પહેલી આયતમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો, અને છઠ્ઠી નમાઝ, ફર્જ ઉપરાંતની છે.
- (૮૮) અર્થાત્ દુનિયા અને આખિરતમાં તમને એવા સ્થાન પર પહોંચાડી દે, જ્યાં તમે સૌના લોકપ્રિય બનીને રહો, દરેક બાજુથી તમારા પર પ્રેમભાવ અને પ્રશંસાની વર્ષા થાય અને તમારી હસ્તી એક પ્રશંસનીય હસ્તી બનીને રહે. આજે તમારા વિરોધીઓ તમારો સત્કાર ગાળો અને નિંદાઓથી કરી રહ્યા છે અને દેશભરમાં તમને બદનામ કરવા માટે તેમણે જૂઠા આરોપોનું એક તોફાન મચાવી રાખ્યું છે, પરંતુ એ સમય દૂર નથી જ્યારે કે દુનિયા તમારી પ્રશંસાઓથી ગૂંચ ઉઠશે અને આખિરતમાં પણ તમે તમામ સર્જનોનાં પ્રિય બનીને રહેશો. કયામતના દિવસે નબી સલ્લ.નું 'શફાઅત' (ભલામણ)ના સ્થાન પર ઊભા થવું પણ આ જ પ્રશંસનીય સ્થાનનો એક ભાગ છે.
- (૮૯) આ દુઆની તાકીદથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે હિજરતનો સમય હવે તદ્દન નજીક આવી ગયો હતો, તેથી ફરમાવ્યું કે તમારી દુઆ એ હોવી જોઈએ કે સચ્ચાઈનો પાલવ કોઈપણ સ્થિતિમાં તમારાથી છૂટે નહીં, જ્યાંથી પણ નીકળો, સચ્ચાઈની સાથે નીકળો અને જ્યાં પણ જાઓ, સચ્ચાઈની સાથે જાઓ.

وَأَجْعَلْ لِي مِنْ لَدُنْكَ سُلْطٰنًا نَّصِيْرًا ﴿١٠٠﴾ وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ
الْبٰطِلُ ۗ إِنَّ الْبٰطِلَ كَانَ زَهُوْقًا ﴿١٠١﴾ وَنُنزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ

અને પોતાના તરફથી એક સત્તાને મારી સહાયક બનાવી દે, ^(૧૦૦) (૮૧) અને ઘોષણા કરી દો, “સત્ય આવી ગયું અને અસત્ય નાશ પામ્યું, અસત્ય તો નાશ પામવાનું જ છે.” ^(૧૦૧) (૮૨) અમે આ કુર્આનના ઉત્તરવાના ક્રમમાં એ બધું ઉતારી રહ્યા છીએ જે માનવાવાળાઓ માટે તો શિક્ષા (રોગ-નિવારણ)

(૧૦૦) અર્થાત્ કાં તો મને સ્વયં સત્તા પ્રદાન કર અથવા કોઈ શાસનને મારું સહાયક બનાવી દે, જેથી તેની શક્તિથી હું દુનિયામાં આ બગાડને દૂર કરી શકું, નિર્લજ્જતા અને પાપના આ પૂરને રોકી શકું અને તારા ન્યાયના કાનૂનને લાગુ કરી શકું. આ જ સમજૂતી છે આ આયતની, જે હસન બસરી અને કતાદા રહ. એ કરી છે અને આને જ ઈબ્ને જરીર અને ઈબ્ને કસીર રહ. જેવા મહાન તફસીરવેત્તાઓએ અપનાવી છે અને આનું જ સમર્થન નબી સલ્લ. ની આ હદીસ કરે છે કે **عَبَّاسُ بْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ** قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ **إِنَّ اللَّهَ لَيُرِي غِيْبَ السُّلْطَانِ مَا لَا يَرِي غِيْبَ الْقُرْآنِ** “અલ્લાહ ત્આલા શાસનની શક્તિથી એ વસ્તુઓને નાબૂદ કરે છે, જેની નાબૂદી કુર્આનથી નથી કરતો.” આનાથી જણાય છે કે ઈસ્લામ દુનિયામાં જે સુધારણા ઈચ્છે છે તે માત્ર ઉપદેશોથી નથી થઈ શકતી, બલ્કે તેને વ્યવહારમાં લાવવા માટે રાજકીય શક્તિ પણ આવશ્યક છે. વધુમાં, જ્યારે કે આ દુઆ અલ્લાહ ત્આલાએ પોતાની નબીને સ્વયં શિખવાડી છે, તો તેનાથી એ પણ સાબિત થયું કે દીન (ધર્મ)ની સ્થાપના કરવા અને શરીઅત અને અલ્લાહની હદોને લાગુ કરવા માટે સત્તા ઈચ્છવી અને તેને પ્રાપ્ત કરવાની કોશિશ કરવી ન કેવળ જાઈઝ (યોગ્ય) છે, બલ્કે અપેક્ષિત અને પ્રશંસનીય છે.

(૧૦૧) આ ઘોષણા એ સમયે કરવામાં આવી, જ્યારે કે મુસલમાનો ખૂબ જ અસહાય અને પીડિત અવસ્થામાં મક્કા અને મક્કાના આસપાસના ભાગોમાં જીવન વિતાવી રહ્યા હતા. આવા સમયે આ વિચિત્ર એલાન લોકોને માત્ર બકવાસ પ્રતીત થયું. પરંતુ આના પછી માત્ર નવ વર્ષ જ પસાર થયા હતા કે નબી સલ્લ. આ જ શહેર મક્કામાં વિજેતાના રૂપમાં દાખલ થયા અને આપ સલ્લ. એ કાબામાં જઈને એ અસત્યનો નાશ કરી નાખ્યો, જેને ત્રણસો-સાઈઠ મૂર્તિઓના સ્વરૂપમાં ત્યાં સજાવીને રાખવામાં આવ્યું હતું. બુખારીમાં હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન મસૂદીદ રદિ.નું વર્ણન છે કે મક્કા-વિજયના દિવસે નબી સલ્લ. કાબાની મૂર્તિઓને પ્રહાર કરી રહ્યા હતા અને આપની જીભ પર આ શબ્દો જારી હતા કે **جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبٰطِلُ ۗ إِنَّ الْبٰطِلَ كَانَ زَهُوْقًا**. **جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبٰطِلُ ۗ إِنَّ الْبٰطِلَ كَانَ زَهُوْقًا**. “સત્ય આવી ગયું અને અસત્ય નાશ પામ્યું, અસત્ય તો નાશ પામવા માટે જ છે. સત્ય આવી ગયું અને અસત્ય ન તો પેદા થશે અને ન પાછું ફરશે.”

وَرَحْمَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ ۝ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا ﴿١٧﴾ وَإِذَا
 أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنْسَانِ أَعْرَضَ وَنَأَى بِجَانِبِهِ ۗ وَإِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ
 كَانَ يَكُونُ سَآءًا ﴿١٨﴾ قُلْ كُلُّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ ۖ فَرَبُّكُمْ أَعْلَمُ
 بِمَنْ هُوَ أَهْدَى سَبِيلًا ﴿١٩﴾ وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ ۖ قُلِ الرُّوحُ

અને રહમત (દયા અને કૃપા) છે, પરંતુ અત્યાચારીઓ માટે નુકસાન સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુમાં વધારો નથી કરતું. ^(૧૦૨) (૮૩) મનુષ્યની સ્થિતિ એ છે કે જ્યારે અમે તેને કૃપા પ્રદાન કરીએ છીએ તો અકડાઈ કરે છે અને પીઠ ફેરવી લે છે અને જ્યારે જરા મુસીબતમાં પડે છે તો નિરાશ થવા લાગે છે. (૮૪) હે નબી! એ લોકોને કહી દો કે “દરેક પોતાની પદ્ધતિ પર ચાલી રહ્યો છે, હવે તે તમારો રબ જ વધુ સારી રીતે જાણે છે કે સીધા માર્ગ પર કોણ છે.” (રુકૂઅ-૯) (૮૫) આ લોકો તમને રૂહ વિષે પૂછે છે. કહો, “આ રૂહ

(૧૦૨) અર્થાત્ જે લોકો આ કુર્આનને પોતાનું માર્ગદર્શક અને પોતાના માટે કાનૂનનો ગ્રંથ માની લે, તેમના માટે તો આ અલ્લાહની દયા અને તેમના તમામ માનસિક, આત્મિક, નૈતિક અને સાંસ્કૃતિક રોગોનો ઇલાજ છે. પરંતુ જે અત્યાચારી લોકો આને રદ કરી દે, તેમને આ કુર્આન એ સ્થિતિમાં નથી રહેવા દેતું જેના પર તેઓ તેના અવતરણથી કે તેને જાણ્યા પહેલા હતા, બલ્કે આ તેમને ઊલટું તેનાથી વધારે નુકસાનમાં નાખી દે છે. આનું કારણ એ છે કે પહેલા આ નુકસાન માત્ર અજ્ઞાનતાનું નુકસાન હતું, પરંતુ જ્યારે કુર્આન તેમના સામે આવી ગયું અને તેણે સત્ય અને અસત્ય વચ્ચેનો ભેદ ખોલીને મૂકી દીધો, તો તેમના પર અલ્લાહનું પ્રમાણ પૂરું થઈ ગયું. હવે જો તેઓ આને રદ કરીને પથભ્રષ્ટતા પર આગ્રહ કરે છે તો તેનો અર્થ એ છે કે તેઓ અજ્ઞાની નહીં, બલ્કે અત્યાચારી અને અસત્યવાદી અને સત્યથી દૂર છે. હવે તેમની સ્થિતિ, જેર અને અમૂત બંનેને જોઈને જેર પસંદ કરનારી હોય છે. હવે તેમની પથભ્રષ્ટતાના તેઓ સંપૂર્ણ જવાબદાર અને દરેક ગુના જે તેના પછી તેઓ કરે, તેની પૂરી સજાને તેઓ પાત્ર છે. આ નુકસાન અજ્ઞાનતાનું નહીં, બલ્કે વિદ્રોહનું નુકસાન છે, જે અજ્ઞાનતાના નુકસાન કરતાં વધારે હોવું જોઈએ. આ જ વાત છે, જે નબી સલ્લલ્લે એ એક અત્યંત સંક્ષિપ્ત અર્થપૂર્ણ વાક્યમાં બયાન કરેલા છે કે, **القرآن حجة لك او عليك** “કુર્આન કાં તો તારા પક્ષમાં પ્રમાણ છે, અથવા તો પછી તારા વિરુદ્ધ પ્રમાણ.”

مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا ﴿١٥﴾ وَلَيْسَ شِئْنَا
لَنُدْهَبَنَّ بِالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ ثُمَّ لَا تَجِدُكَ بِهِ عَلَيْنَا وَكِيلًا ﴿١٦﴾
إِلَّا رَحْمَةً مِّنْ رَبِّكَ ۗ إِنَّ فَضْلَهُ كَانَ عَلَيْكَ كَبِيرًا ﴿١٧﴾

મારા રબના આદેશથી આવે છે, પરંતુ તમે લોકોએ જ્ઞાનનો થોડો જ ભાગ મેળવ્યો છે, (૧૦૩) (૮૬) અને હે પયગંબર ! અમે ઈચ્છીએ તો એ બધું જ તમારા પાસેથી છીનવી લઈએ જે અમે વહી દ્વારા તમને આપ્યું છે, પછી તમે અમારા મુકાબલામાં કોઈ મદદગાર નહીં મેળવી શકો જે તેને પાછું અપાવી શકે. (૮૭) આ તો જે કંઈ મળ્યું છે, તમારા રબની કૃપાથી મળ્યું છે, હકીકત એ છે કે તમારા પર તેની મોટી કૃપા છે. (૧૦૪)

(૧૦૩) સામાન્ય રીતે એમ સમજવામાં આવે છે કે અહીં 'રૂહ'થી તાત્પર્ય પ્રાણ છે, અર્થાત્ લોકોએ નબી સલ્લ.ને જીવનના પ્રાણ વિશે પૂછ્યું હતું કે તેની હકીકત શું છે અને તેનો જવાબ એ આપવામાં આવ્યો કે તે અલ્લાહના આદેશથી આવે છે, પરંતુ વર્ણન-ક્રમને દૃષ્ટિમાં રાખીને જોવામાં આવે, જે સ્પષ્ટરૂપે પ્રતીત થાય છે કે અહીં 'રૂહ'થી તાત્પર્ય નુબૂવત (પયગંબરી)ની રૂહ અથવા વહી (દિવ્ય પ્રકાશના) છે. મુશ્રિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)નો પ્રશ્ન વાસ્તવમાં એ હતો કે આ કુર્આન તમે ક્યાંથી લાવો છો ? આના પર અલ્લાહ ફરમાવે છે કે હે મુહમ્મદ ! આમને બતાવી દો કે આ 'રૂહ' મારા રબના આદેશથી આવે છે, પરંતુ તમે લોકોને એટલું ઓછું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે કે તમે માનવ-રચિત વાણી અને રબ્બાની (રબની) વહી દ્વારા અવતરિત વાણી વચ્ચેનો ભેદ નથી સમજતા અને આ વાણી પર એ સંદેહ કરો છો કે આને કોઈ માનવી ઘડી રહ્યો છે. કુર્આન-મજીદમાં બીજા કેટલાક સ્થાનો પર પણ આ વિષય લગભગ આ જ શબ્દોમાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે. (જુઓ - સૂર: નહલ, આ. ૨; સૂર: મોમિન, આ. ૧૫, સર: શૂરા, આ. ૫૨) પૂરોગામી વિદ્વાનોમાંથી ઈબ્ને અબ્બાસ રદિ., કતાદા અને હસન બસરી રદિ.એ પણ આ જ સમજૂતીનો સ્વીકાર કર્યો છે અને 'રૂહુલ મઆની'ના લેખક હસન બસરી અને કતાદા રહ.નું એ કથન નોંધે છે કે, રૂહથી તાત્પર્ય જિબ્રઈલ છે; અને પ્રશ્ન વાસ્તવમાં એ હતો કે તે કેવી રીતે ઉતરે છે અને કેવી રીતે નબી સલ્લ.ના હૃદય પર વહી ઉતારવામાં આવે છે."

(૧૦૪) સંબોધન પ્રત્યક્ષરૂપે તો નબી સલ્લ.ને છે, પરંતુ હેતુ બરેબર કાફિરો (વિરોધીઓ)ને સંભળાવવાનું છે કે આ વાણી પયગંબરે નથી ઘડી, બલકે અમે પ્રદાન કરી છે અને જો અમે આને છીનવી લઈએ તો ન પયગંબરની એ શક્તિ છે કે તે આવી વાણી લખીને લાવી શકે અને ન કોઈ અન્ય શક્તિ એવી છે જે તેને એક ચમત્કારિક ગ્રંથ પ્રસ્તુત કરવાના યોગ્ય બનાવી શકે.

قُلْ لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ إِنِّي أَخْتَارُكُمْ لِعِبَادَتِي وَآتَاكُمْ بِالتَّوْرَةِ فِيهَا نُورٌ وَنُورٌ
 لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا ﴿١٧﴾ وَلَقَدْ صَرَّفْنَا
 لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ فَأَبَى أَكْثَرُ النَّاسِ إِلَّا كُفُورًا ﴿١٨﴾

(૮૮) કહી દો કે જો મનુષ્યો અને જિનાતો બધા જ મળીને આ કુર્આન જેવી કોઈ વસ્તુ લાવવાનો પ્રયત્ન કરે, તો નહીં લાવી શકે, ચાહે તેઓ બધા એક-બીજાના મદદગાર કેમ ન હોય. ^(૧૦૫) (૮૯) અમે આ કુર્આનમાં લોકોને જુદી-જુદી રીતે સમજાવ્યા, પરંતુ મોટા ભાગના લોકો ઈન્કાર પર જ અક્કડ રહ્યા

(૧૦૫) આ પડકાર કુર્આન-મજીદમાં ચાર અન્ય જગ્યાએ આપવામાં આવ્યો છે. સૂર: બકરહ, આ. ૨૩-૨૪, સૂર: યૂનુસ, આ. ૩૮, સૂર: હૂદ, આ. ૧૩ અને સૂર: તૂર, આ. ૩૩-૩૪. આ તમામ જગ્યાઓએ આ વાત કાફિરો (વિરોધીઓ)ના એ આરોપના જવાબમાં કહેવામાં આવી છે કે મુહમ્મદ (સલ્લ.) એ સ્વયં આ કુર્આન લખ્યું છે અને અકારણ તેઓ આને અલ્લાહની વાણી બનાવીને પ્રસ્તુત કરી રહ્યા છે. વધુમાં સૂર: યૂનુસની આ. ૧૬માં આ જ આરોપનું ખંડન કરતાં એ પણ ફરમાવ્યું કે, “હે મુહમ્મદ સલ્લ. ! આમને કહો કે જો અલ્લાહે એ ન ઈચ્છ્યું હોત કે હું આ કુર્આન તમને સંભળાવું, તો હું કદાપિ સંભળાવી શકતો ન હતો, બલ્કે અલ્લાહ તમને આની ખબર સુઝાં ન આપતો. છેવટે હું તમારા વચ્ચે એક આયુષ્ય પસાર કરી ચૂક્યો છું, શું તમે આટલું પણ નથી સમજતા?” આ આયતોમાં કુર્આનના ઈશવાણી હોવાની જે દલીલ આપવામાં આવી છે, તે વાસ્તવમાં ત્રણ દલીલોનો સમૂહ છે — એક એ કે આ કુર્આન પોતાની ભાષા, વર્ણન-શૈલી, તર્કની પદ્ધતિ, વિષયો અને ચર્ચાઓ, શિક્ષાઓ અને પરીક્ષણની જાણકારીઓની દૃષ્ટિએ એક મો'જિહા (ચમત્કાર) છે, જેનું ઉદાહરણ લાવવું માનવીના સામર્થ્યની બહાર છે. તમે કહો છો કે આને એક માનવીએ ઘડ્યું છે, પરંતુ અમે કહીએ છીએ કે તમામ દુનિયાના માનવીઓ મળીને પણ આ શાનના ગ્રંથની રચના નથી કરી શકતા, બલ્કે જો એ જિનાતો, જેમને મુશ્શરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)એ પોતાના ઉપાસ્ય બનાવી રાખ્યા છે, અને તેમના ઉપાસ્ય હોવા અંગે આ ગ્રંથ ખુલ્લુંખુલ્લા પ્રહાર કરી રહ્યો છે, કુર્આનનો ઈન્કાર કરનારાઓની સહાયતા માટે એકઠા થઈ જાય, તો તેઓ પણ એમને એ યોગ્ય નથી બનાવી શકતા કે કુર્આન જેવો શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ લખીને આ પડકારને રદ કરી શકે. બીજું એ કે મુહમ્મદ સલ્લ. આ કુર્આન અવતરિત થયું એ પહેલાં ચાળીસ વર્ષ તમારા વચ્ચે રહી ચૂક્યા છે. શું પયગંબરીનો દાવો કરવાના એક દિવસ પહેલાં પણ ક્યારેય તમે તેમના મોઢેથી આ પ્રકારની વાણી અને આ સમસ્યાઓ અને વિષયો પર આધારિત વાણી સાંભળી હતી? જો નહોતી સાંભળી અને નિશ્ચિતરૂપે નહોતી સાંભળી, તો શું આ વાત તમારી સમજમાં આવે છે કે કોઈ વ્યક્તિની ભાષા, વિચાર, જાણકારીઓ અને વર્ણન-શૈલીમાં એકાએક પરિવર્તન થઈ શકે છે? ત્રીજું એ કે મુહમ્મદ સલ્લ. ના મોઢેથી તમે કુર્આન સાંભળ્યો છો અને બીજી વાતો પણ અને પ્રવચનો પણ સાંભળ્યો છો; કુર્આનની વાણી અને મુહમ્મદ સલ્લ. II પોતાની વાણીમાં ભાષા અને શૈલીનું એટલું મોટું અંતર છે કે ભાષા અને સાહિત્યનો કોઈ પણ નિપુણ આલોચક એ કહેવાની હિંમત નથી કરી શકતો કે આ બંને એક જ વ્યક્તિની વાણીઓ હોઈ શકે છે. (સમજૂતી માટે જુઓ-સૂર: યૂનુસ, આ. ૧૬ નોંધ ૨૧ સહિત)

وَقَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الْأَرْضِ يَنْبُوعًا ۝
 أَوْ تَكُونَ لَكَ جَنَّةٌ مِّنْ مَّخِيلٍ وَعَيْنٍ فَتُفَجِّرَ الْأَنْهَارَ خِلَالَهَا
 تَفْجِيرًا ۝ أَوْ تَسْقِطَ السَّمَاءَ كَمَا زَعَمْتِ عَلَيْنَا كَسَفًا أَوْ تَأْتِي
 بِاللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ قَبِيلًا ۝ أَوْ يَكُونَ لَكَ بَيْتٌ مِّنْ زُخْرَفٍ أَوْ
 تَرُقَىٰ فِي السَّمَاءِ ط وَلَنْ نُؤْمِنَ بِرُقِيِّكَ حَتَّىٰ تُنَزِّلَ عَلَيْنَا كِتَابًا
 نَّقْرُؤُهُ ۝ قُلْ سُبْحَانَ رَبِّيَ هَلْ كُنْتُ إِلَّا بَشَرًا رَسُولًا ۝

અને તેમણે કહ્યું, “અમે તારી વાત નહીં માનીએ, જ્યાં સુધી તું અમારા માટે જમીનને ફાડીને એક ઝરણું ન વહેવડાવી દે (૯૧) અથવા તારા માટે ખજૂર અને દ્રાક્ષનો એક બગીચો પેદા થઈ જાય અને તું તેમાં નહેરો વહેવડાવી દે (૯૨) અથવા તું આકાશના ટુકડે-ટુકડા કરીને અમારા ઉપર પાડી દે, જેમ કે તારો દાવો છે અથવા અલ્લાહ અને ફરિશ્તાઓને રૂબરૂ અમારા સામે લઈ આવે (૯૩) અથવા તારા માટે સોનાનું એક ઘર બની જાય, અથવા તું આકાશમાં ચઢી જાય અને તારા ચઢવાનો પણ અમે વિશ્વાસ નહીં કરીએ, જ્યાં સુધી તું અમારા પર એક એવું લખાણ ન ઉતારી લાવે જે અમે વાંચીએ.” — હે પયગંબર ! આમને કહો, “પવિત્ર છે મારો પાલનહાર, શું હું એક સંદેશો લાવનાર મનુષ્ય સિવાય બીજું પણ કંઈ છું?” (૧૦૬) (રુકૂઅ-૧૦)

(૧૦૬) મો'જિબ્લા (ચમત્કાર)ની માંગનો એક જવાબ આનાથી પહેલાં આ. ૫૯ وَمَا كُنَّا أَنْ نُرْسِلَ بِالْآيَاتِ “અને અમને નિશાનીઓ મોકલવાથી નથી રોક્યા...”માં આવી ચૂક્યો છે. હવે અહીં આ જ માંગનો બીજો જવાબ આપવામાં આવ્યો છે. આ સંક્ષિપ્ત જવાબની સાહિત્યિક અલંકારિક શૈલી પ્રશંસાથી પર છે. વિરોધીઓની વિચિત્ર માંગણીઓનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી તેમને બસ એ જવાબ આપીને છોડી દેવામાં આવ્યા કે, ‘આમને કહો, પવિત્ર છે મારો પાલનહાર. શું હું એક સંદેશો આપનાર મનુષ્ય સિવાય બીજું કંઈ છું?’ અર્થાત્ મૂર્ખ લોકો ! શું મેં અલ્લાહ હોવાનો દાવો કર્યો હતો કે તમે આ માંગણી મારા પાસે કરવા લાગ્યા ? મેં ક્યારે કહ્યું હતું કે હું સર્વશક્તિમાન છું ? મેં ક્યારે કહ્યું હતું કે ધરતી અને આકાશ પર માટું શાસન ચાલી રહ્યું છે ? મારો દાવો તો પહેલા દિવસથી એ જ હતો કે હું અલ્લાહ તરફથી સંદેશ લાવનાર એક મનુષ્ય છું. તમને તપાસ કરવી છે તો મારા સંદેશની તપાસ કરો. ઈમાન લાવવું છે તો આ સંદેશની સચ્ચાઈ અને યથાર્થતા જોઈને ઈમાન લાવો. ઈન્કાર કરવો: હોય તો આ સંદેશમાં કોઈ કમી કાઢીને બતાવો. આ બધું છોડીને તમે મારાથી આ શું માંગણી કરવા લાગ્યા કે ધરતીને ફાડો અને આકાશને પાડી દો ? છેવટે પયગંબરીનો આવા કાર્યોથી શું સંબંધ છે ?

وَمَا مَنَعَ النَّاسَ أَنْ يُؤْمِنُوا إِذْ جَاءَهُمُ الْهُدَىٰ إِلَّا أَنْ قَالُوا
 أَبَعَثَ اللَّهُ بَشْرًا رَسُولًا ﴿٩٤﴾ قُلْ لَوْ كَانَ فِي الْأَرْضِ
 مَلَائِكَةٌ مُّسَبِّحِينَ لَنَزَّلْنَا عَلَيْهِم مِّنَ السَّمَاءِ مَلَكًا رَسُولًا ﴿٩٥﴾
 قُلْ كَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ ۗ إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ

લોકો સમક્ષ જ્યારે પણ માર્ગદર્શન આવ્યું તો તેના પર ઈમાન લાવતાં તેમને કોઈ વસ્તુએ ન રોક્યા, પરંતુ તેમના આ જ કથને કે “શું અલ્લાહે મનુષ્યને પયગંબર બનાવીને મોકલી દીધો?”^(૧૦૭) (૯૫) એમને કહો, “ જો ધરતી પર ફરિશ્તાઓ સંતોષથી ચાલી-ફરી રહ્યા હોત તો અમે ચોક્કસ આકાશમાંથી કોઈ ફરિશ્તાને જ તેમના માટે પયગંબર બનાવીને મોકલતા.^(૧૦૮) (૯૬) હે નબી ! આમને કહી દો કે મારા અને તમારા વચ્ચે બસ એક અલ્લાહની જ સાક્ષી પૂરતી છે. તે પોતાના બંદાઓની (૧૦૭) અર્થાત્ દરેક યુગમાં અજ્ઞાની લોકો એ જ ભ્રમમાં રહ્યા છે કે મનુષ્ય ક્યારેય પયગંબર નથી હોઈ શકતો. એટલા માટે જ્યારે રસૂલ (ઈશદૂત) આવ્યો તો તેમણે એ જોઈને કે તે ખાય છે, પીવે છે, પત્ની-બાળકો રાખે છે, હાડકા-માંસનો બનેલો છે, નિર્ણય કરી દીધો કે આ પયગંબર નથી, મનુષ્ય છે; અને જ્યારે તેનું અવસાન થઈ ગયું તો એક મુદત પછી તેના શ્રદ્ધાળુઓમાં એવા લોકો પેદા થવાના શરૂ થવા લાગ્યા કે તે મનુષ્ય ન હતો, પયગંબર હતો. આમ, કોઈએ તેને ખુદા બનાવી લીધો, કોઈએ તેને ખુદાનો પુત્ર બનાવી લીધો અને કોઈએ કહ્યું કે ખુદા તેના અંદર પ્રવેશ કરી ગયો હતો. તાત્પર્ય એ કે મનુષ્યત્વ અને પયગંબરીનું એક સાથે એકત્ર થઈ જવું અજ્ઞાનીઓ માટે હંમેશ માટે એક કોયડો બનેલો રહ્યો.

(૧૦૮) અર્થાત્ પયગંબરનું કાર્ય કેવળ એટલું જ નથી કે આવીને સંદેશ સંભળાવી દે, બલકે તેનું કાર્ય એ પણ છે કે આ સંદેશ અનુસાર માનવ-જીવનની સુધારણા કરે. તેણે માનવીય પરિસ્થિતિઓમાં એ સંદેશના નિયમોને લાગુ કરવાનું હોય છે. તેણે સ્વયં પોતાના જીવનમાં આ નિયમોનું વ્યવહારિક પ્રદર્શન કરવાનું હોય છે. તેણે એ અસંખ્ય જુદા-જુદા માનવીઓના મનની ઉલ્લાસને સુલઝાવવાની હોય છે, જેઓ તેના સંદેશને સાંભળવાની અને સમજવાની કોશિશ કરે છે. તેણે માનવાવાળાઓને સંગઠિત અને પ્રશિક્ષિત કરવાના હોય છે, જેથી એ સંદેશની શિક્ષાઓ અનુસાર એક સમાજની રચના થાય. તેણે ઈન્કાર અને વિરોધ અને અવરોધ પેદા કરનારાઓના સામના માટે અનથક પ્રયત્ન કરવાનો હોય છે, જેથી બગાડનું સમર્થન કરવાવાળી શક્તિઓને પીછેહઠક કરાવી શકાય અને એ સુધારણા સામે આવી શકે જેના માટે અલ્લાહે પોતાનો પયગંબર મોકલ્યો છે. આ બધા કાર્યો, જ્યારે કે મનુષ્યોમાં જ કરવાના છે, તો તેમના માટે મનુષ્યને નહીં તો બીજા કોને મોકલવામાં આવતો ? ફરિશ્તો તો વધારેમાં વધારે બસ એ જ કરતો કે આવતો અને સંદેશ પહોંચાડીને ચાલ્યો જતો. મનુષ્યોમાં મનુષ્યની જેમ રહીને મનુષ્ય જેવા કાર્યો કરવાં અને પછી માનવીય જીવનમાં અલ્લાહની ઈચ્છા અનુસાર સુધારણા કરીને બતાવી દેવી કોઈ ફરિશ્તાની શક્તિનું કામ ન હતું. તેના માટે તો એક મનુષ્ય જ ઉચિત હોઈ શકતો હતો.

حَبِيرًا بَصِيرًا ﴿٦٧﴾ وَمَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ ۖ وَمَنْ يُضِلِلْ فَلَنْ
تَجِدَ لَهُمْ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِهِ ۗ وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَى
وُجُوهِهِمْ عُمِّيًّا وَبُكْبًا ۖ وَصُمَّآ ۖ مَا وُهِمَ جَهَنَّمَ ۗ كُلَّمَا خَبَتْ
زِدْنَاهُمْ سَعِيرًا ﴿٦٨﴾ ذَلِكَ جَزَاءُ هُم بِأَنَّهُمْ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا وَقَالُوا
إِذَا كُنَّا عِظَامًا وَرُفَاتًا ۖ إِنَّا لَبَعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا ﴿٦٩﴾ أَوَلَمْ
يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ قَادِرٌ عَلَىٰ أَنْ

હાલતની અબર રાખે છે અને બધું જ જોઈ રહ્યો છે. (૧૦૯) (૮૭) જેને અલ્લાહ માર્ગદર્શન પ્રદાન કરે એ જ માર્ગદર્શન પામી શકે છે, અને જેને તે પથભ્રષ્ટતામાં નાખી દે, તો તેના સિવાય આવા લોકો માટે તું કોઈ સમર્થક અને સહાયક નથી મેળવી શકતો. (૧૧૦) એ લોકોને અમે કયામતના દિવસે ઊંધા મોઢે ખેંચી લાવીશું આંધળા, મૂંગા અને બહેરા. (૧૧૧) તેમનું ઠેકાણું જહન્નમ છે. જ્યારે પણ તેની આગ મંદ પડવા લાગશે અમે તેને વધારે ભડકાવી દઈશું. (૮૮) આ બદલો છે તેમની એ કરણીનો કે તેમણે અમારી આયતોનો ઈન્કાર કર્યો અને કહ્યું, “શું જ્યારે અમે માત્ર હાડકાં અને માટી થઈ જઈશું તો નવેસરથી અમને પેદા કરીને ઊભા કરવામાં આવશે?” (૮૯) શું તેમને એ ન સૂચ્યું કે જે અલ્લાહે ધરતી અને આકાશોને પેદા કર્યા છે તે તેમના જેવાઓને પેદા કરવાનું સામર્થ્ય જરૂર ધરાવે છે ?

(૧૦૮) અર્થાત્ જે રીતે હું તમને સમજાવી રહ્યો છું અને તમારી સ્થિતિમાં સુધારણા માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું, તેને પણ અલ્લાહ જાણે છે. જે-જે કંઈ તમે મારા વિરોધમાં કરી રહ્યા છો તેને પણ અલ્લાહ જોઈ રહ્યો છે. નિર્ણય છેવટે તેણે જ કરવાનો છે, એટલા માટે બસ તેનું જ જાણવું અને જોવું પર્યાપ છે.

(૧૧૦) અર્થાત્ જેની પથભ્રષ્ટતા અને હઠામ્હા ના કારણે અલ્લાહે તેમને માર્ગ બતાવવાના દરવાજાઓ બંધ કરી દીધા હોય અને જેને અલ્લાહે જ આ પથભ્રષ્ટતાઓ તરફ ધકેલી દીધા હોય જેના તરફ તે જવા માંગતો હતો, તો હવે બીજું કોણ છે જે તેને સીધા માર્ગ પર લાવી શકે ? અલ્લાહનો નિયમ એ નથી કે જે પોતે ભટકવા ઈચ્છે તેને બળજબરીથી માર્ગ બતાવે, અને કોઈ બીજી હસ્તીમાં એ શક્તિ નથી કે લોકોનાં હૃદય બદલી નાખે.

(૧૧૧) અર્થાત્ જે રીતે તેઓ આ દુનિયાના બનીને રહ્યા કે ન સત્ય જોતા હતા, ન સત્યને સાંભળતા હતા અને ન તો સત્ય બોલતા હતા, એ જ રીતે તેઓ કયામતમાં ઉઠાવવામાં આવશે.

يَخْلُقْ مِثْلَهُمْ وَجَعَلْ لَهُمْ أَجَلًا لَا رَيْبَ فِيهِ ۗ فَآبَى الظَّالِمُونَ
 إِلَّا كُفُورًا ﴿٩٩﴾ قُلْ لَوْ أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّي إِذًا
 لَأَمْسَكْتُمْ خَشْيَةَ الْإِنْفَاقِ ۗ وَكَانَ الْإِنْسَانُ قَتُورًا ﴿١٠٠﴾ وَلَقَدْ
 آتَيْنَا مُوسَى تِسْعَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ فَسَأَلَ بَيْنِي إِسْرَائِيلَ إِذْ
 جَاءَهُمْ فَقَالَ لَهُ فِرْعَوْنُ إِنِّي لَأَظُنُّكَ يُمُوسَىٰ مَسْحُورًا ﴿١٠١﴾

તેણે તેમના હથ (મહાપ્રલય) માટે એક સમય નિશ્ચિત કરી રાખ્યો છે જેનું આવવું ચોક્કસ છે, પરંતુ જાલિમોનો આગ્રહ છે કે તેઓ ઈન્કાર જ કરશે. (૧૦૦) હે પયગંબર ! આમને કહો, “જો ક્યાંક મારા રબની કૃપાના ખજાના તમારા કબજામાં હોત તો તમે ખર્ચ થઈ જવાના ડરથી જરૂર તેમને રોકી રાખતા. વાસ્તવમાં મનુષ્ય ખૂબ સંકુચિત મનનો છે. (૧૦૧) (રુકૂઅ-૧૧) અમે મૂસાને નવ નિશાનીઓ આપી હતી, જે સ્પષ્ટપણે દેખાઈ રહી હતી. (૧૦૨) હવે આ તમે સ્વયં બની ઈસરાઈલને પૂછી લો કે જ્યારે મૂસા તેમને ત્યાં આવ્યા તો ફિરઓને આ જ કહ્યું હતું ને કે, “હે મૂસા ! હું સમજું છું કે તું જરૂર એક જાદૂની અસર પામેલો મનુષ્ય છે.” (૧૦૩)

(૧૧૨) આ સંકેત એ જ વિષય તરફ છે, જે આનાથી પહેલાં રુકૂઅ-૬ ની આયત-૫૫ માં આવી ચૂક્યો છે. મક્કાના મુશ્રિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ) જે મનોવૈજ્ઞાનિક કારણોસર નબી સલ્લ.ની પયગબરીનો ઈન્કાર કરતા હતા, તેમાંથી એક મહત્વપૂર્ણ કારણ એ હતું કે આ રીતે તેમને આપનું મહત્વ અને મહાનતાને માનવી પડતી હતી અને પોતાના કોઈ સમકાલીન અને પોતાના જેવા જ કોઈ વ્યક્તિની મહાનતાનો સ્વીકાર કરવા માટે મનુષ્ય ખૂબ મુશ્કેલીથી તૈયાર થાય છે. આના પર ફરમાવવામાં આવી રહ્યું છે કે જે લોકોની કંજૂસીની હાલત એ છે કે કોઈના વાસ્તવિક પદને સ્વીકાર કરતાં પણ તેમનું દિલ દુઃખે છે, તેમને જો કોઈ ક્યાંક અલ્લાહે પોતાની દયાના ખજાનાઓની ચાવીઓ સુપ્રત કરી દીધી હોત, તો તેઓ કોઈને કાણી પાઈ પણ ન આપતા.

(૧૧૩) સ્પષ્ટ છે કે અહીં ફરી મક્કાના કાફિરોની ચમત્કારોની માંગણીનો જવાબ આપવામાં આવ્યો છે અને આ ત્રીજો જવાબ છે. કાફિરો કહેતા હતા કે અમે તમારા પર ઈમાન નહીં લાવીએ, જ્યાં સુધી તમે આ અને આ કામ કરીને ન બતાવો. જવાબમાં તેમને કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે તમારાથી પહેલાં ફિરઓનને આવા જ ખુલ્લા ચમત્કારો, એક-બે નહીં, નિરંતર બતાવવામાં આવ્યા હતા. પછી તમને ખબર છે કે જે માનવા નહોતો માગતો તેણે તેમને જોઈને શું કહ્યું? અને એ પણ ખબર છે કે જ્યારે તેણે ચમત્કારોને જોઈને પણ નબીને ખોટો ઠેરવ્યો, તો તેનું પરિણામ શું આવ્યું? એ નવ નિશાનીઓનું વિવરણ, જેનો ઉલ્લેખ અહીં કરવામાં આવ્યો છે, આનાથી પહેલાં સૂર: આ'રાફમાં આવી ચૂક્યું છે.

(૧૧૪) આ એ જ ઉપાધિ છે, જે મક્કાના મુશ્રિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ) નબી સલ્લ.ને આપતા હતા. આ જ સૂર:ની આયત-૪૭ માં તેમનું એ કથન આવી ચૂક્યું છે કે, ‘તમે તો એક જાદૂની અસર પામેલા માણસની પાછળ ચાલી

قَالَ لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا أَنْزَلَ هَؤُلَاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ بِصَايِرٍ ۗ وَإِنِّي لَأَكْتُبُكَ يَفْرَعُونَ

શબ્દો: ૧૦૨) મૂસાએ તેના જવાબમાં કહ્યું, “તું સાંરી રીતે જાણે છે કે આ બુદ્ધિમત્તા વધારનાર નિશાનીઓ ધરતી અને આકાશોના રબ સિવાય કોઈએ ઉતારી નથી, (૧૧૫) અને મારો ખ્યાલ એ છે કે હે ફિરઓન! તું જઈ રહ્યા છો.’ હવે તેમને બતાવવામાં આવી રહ્યું છે કે બરાબર આ જ ઉપાધિ ફિરઓને હઝરત મૂસા અલૈ. ને આપી હતી.

આ જગ્યાએ એક ગૌણ વાત બીજી પણ છે, જેના તરફ અમે સંકેત કરી દેવો જરૂરી સમજીએ છીએ. વર્તમાન સમયમાં હદીસનો ઈન્કાર કરનારાઓએ હદીસો પર વાંધાઓ ઉઠાવ્યા છે, તેમાં એક વાંધો એ છે કે હદીસ અનુસાર એક વાર નબી સલ્લ. પર જાદૂની અસર થઈ ગઈ હતી, જો કે કુર્આન અનુસાર કાફિરોનો નબી સલ્લ. પર આ જૂઠા આરોપ હતો કે આપ જાદૂની અસર પામેલા માણસ છો. હદીસનો ઈન્કાર કરવાવાળા કહે છે કે આ રીતે હદીસની રિવાયત કરવાવાળાઓએ કુર્આનને ખોટું ઠેરવ્યું અને મક્કાના કાફિરોની પુષ્ટિ કરી છે. પરંતુ અહીં જુઓ કે બરાબર એ જ રીતે કુર્આન અનુસાર હઝરત મૂસા અલૈ. પર પણ ફિરઓનનો એ જૂઠા આરોપ હતો કે આપ એક જાદૂની અસર પામેલા માણસ છો, અને પછી કુર્આન સ્વયં સૂર: તા-હામાં કહે છે કે, ‘જ્યારે જાદૂગરોએ પોતાનાં જાદૂના મંત્ર-તંત્ર અને વસ્તુઓ ફેંકી તો એકાએક તેમના જાદૂથી મૂસાને એવું પ્રતીત થવા લાગ્યું કે તેમની લાઠીઓ અને રસ્સીઓ દોડી રહી છે. તેથી મૂસા પોતાના મનમાં કંઈક ડરી ગયો.’ શું આ શબ્દો સ્પષ્ટ રૂપે એ વાતનું પ્રમાણ પ્રસ્તુત નથી કરી રહ્યા કે હઝરત મૂસા અલૈ.એ વખતે જાદૂથી પ્રભાવિત થઈ ગયા હતા? અને શું આના વિશે પણ હદીસનો ઈન્કાર કરનારાઓ એ કહેવા માટે તૈયાર છે કે અહીં કુર્આને સ્વયં પોતાને ખોટું ઠેરવેલ છે અને ફિરઓનના જૂઠા આરોપની પુષ્ટિ કરી છે? — વાસ્તવમાં આ પ્રકારનાં વાંધાઓ ઉઠાવનારાઓને એ ખબર નથી કે મક્કાના કાફિરો અને ફિરઓન કયા અર્થમાં નબી સલ્લ. અને હઝરત મૂસા અલૈ.ને જાદૂની અસર પામેલા કહેતા હતા. તેમનું તાત્પર્ય એ હતું કે કોઈ દુશ્મને જાદૂ કરીને તેમને પાગલ બનાવી દીધા છે અને આ જ પાગલપનના પ્રભાવમાં આ નુબૂવ્વતનો દાવો કરે છે અને એક વિચિત્ર સંદેશ સંભળાવે છે. કુર્આન તેમનાં આ જ આરોપને જૂઠા ઠેરવે છે. રહ્યું થોડાક સમય માટે કોઈ વ્યક્તિના શરીર કે શરીરની કોઈ ઈન્દ્રિયનું જાદૂથી પ્રભાવિત થઈ જવું, તો આ તદ્દન એવું જ છે જાણે કોઈ વ્યક્તિને પથ્થર મારવાથી ઈજા થઈ જાય. આ વસ્તુનો ન કાફિરોએ આરોપ લગાવ્યો હતો, ન કુર્આને આનું ખંડન કર્યું અને ન આ પ્રકારના કોઈ ક્ષણિક પ્રભાવથી નબીનાં પદ પર કોઈ આંચ આવે છે. નબી પર જો ઝેરનો પ્રભાવ થઈ શકતો હતો, નબી જો ઘાયલ થઈ શકતો હતો, તો તેના પર જાદૂની અસર પણ થઈ શકતી હતી, આનાથી નુબૂવ્વતના પદ પર આંચ આવવાનું કારણ શું હોઈ શકે છે. નુબૂવ્વતના પદમાં જો કોઈ પ્રતિકૂળ પ્રભાવ હોઈ શકે છે, તો એ વાત કે નબીની માનસિક અને બૌદ્ધિક શક્તિઓ જાદૂથી પ્રભાવિત થઈ જાય, ત્યાં સુધી કે તેનું કામ અને તેની વાણી બધું જ જાદૂના પ્રભાવમાં થવાં લાગે. સત્યના વિરોધીઓ હઝરત મૂસા અલૈ. અને નબી સલ્લ. પર આ જ આરોપ લગાવતા હતા અને આનું જ ખંડન કુર્આને કર્યું છે.

(૧૧૫) આ વાત હઝરત મૂસા અલૈ.એ એટલા માટે ફરમાવી કે એક આખા દેશમાં દુષ્કાળ પડી જવો અને લાખો વર્ગ માઈલમાં ફેલાયેલા વિસ્તારમાં દેડકાઓનું એક આફતની જેમ નીકળવું અથવા આખા દેશનાં અન્ન-ભંડારોમાં

مَثُورًا ﴿١٧﴾ فَأَرَادَ أَنْ يَنْتَفِرَهُمْ مِنَ الْأَرْضِ فَأَغْرَقْنَاهُ وَمَنْ
مَعَهُ جَمِيعًا ﴿١٨﴾ وَقُلْنَا مَنْ بَعْدَهُ لِبَنِيِّ إِسْرَائِيلَ اسْكُنُوا الْأَرْضَ
فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ جِئْنَا بِكُمْ لَفِيفًا ﴿١٩﴾ وَبِالْحَقِّ أَنْزَلْنَاهُ

દુભાગી માણસ છે. ^(૧૧૯) (૧૦૩) છેવટે ફિરઓને નિશ્ચય કર્યો કે મૂસા અને બની ઇસરાઈલને ધરતીમાંથી ઉખાડી ફેંકે, પરંતુ અમે તેને અને તેના સાથીઓને ભેગા ડૂબાડી દીધા (૧૦૪) અને ત્યાર પછી બની ઇસરાઈલને કહ્યું કે હવે તમે ધરતી પર વસવાટ કરો, ^(૧૧૯) પછી જ્યારે આખિરતના વાયદાનો સમય પૂરો થશે તો અમે તમને સૌને એક સાથે લાવીને હાજર કરીશું. (૧૦૫) આ કુર્આનને અમે સત્ય

જીવાત પડી જવી અને એવી જ બીજી સામાન્ય આફતો કોઈ જાદૂગરના જાદૂ કે કોઈ વ્યક્તિની શક્તિની કરામતથી પેદા નથી થઈ શકતી. જાદૂગર કેવળ એક હદ સુધી એક સમૂહની આંખો પર જાદૂ કરીને તેમને કંઈક કરામતો બતાવી શકે છે અને તે પણ વાસ્તવિક નથી હોતી, બલકે નજરનો ધોકો હોય છે. વધુમાં જ્યારે કે દરેક આફતના ઉત્તરવાના પહેલાં હઝરત મૂસા અલૈ. ફિરઓનને નોટિસ આપતા હતા કે જો તું પોતાની જીવંત અટક્યો નહીં તો આ આફત તારા રાજ્ય પર થોપી દેવામાં આવશે, અને બરાબર વર્ણન અનુસાર એ જ આફત આખા રાજ્ય પર આવી જતી હતી, તો આ સ્વરૂપમાં કેવળ એક પાગલ કે કોઈ કટ્ટર હઠધર્મી માણસ જ એ કહી શકતો હતો કે આ આફતોનું ઉત્તરવું આકાશી અને ધરતીના રબ સિવાય કોઈ અન્યના કામનું પરિણામ છે.

(૧૧૬) અર્થાત્ હું તો જાદૂની અસર પામેલો નથી, પરંતુ તું અવશ્ય દુભાગી છે. તારું આ ઈશ્વરીય નિશાનીઓને વારંવાર જોઈ લીધા પછી પણ પોતાની જીવંત અટલ રહેવું સાફ બતાવી રહ્યું છે કે તારો વિનાશ આવી ગયો છે.

(૧૧૭) આ છે વાસ્તવિક તાત્પર્ય આ પ્રસંગને વર્ણવવાનું. મક્કાના મુશરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ) એ ચિંતામાં હતા કે મુસલમાનોને અને નબી સલ્લ.ને અરબ પ્રદેશની ધરતીથી મિટાવી દે. આના પર તેમને એ સંભળાવવામાં આવી રહ્યું છે કે આવું જ કંઈક ફિરઓને હઝરત મૂસા અલૈ. અને બની ઇસરાઈલની સાથે કરવા માગતો હતો, પરંતુ થયું એ કે ફિરઓન અને તેના સાથીઓને મિટાવી દેવામાં આવ્યા અને ધરતી પર હઝરત મૂસા અલૈ. અને મૂસા અલૈ.નું અનુસરણ કરવાવાળાઓને વસાવવામાં આવ્યા. હવે જો આ વલણ પર તમે ચાલશો તો તમારું પરિણામ આનાથી કંઈ અલગ નહીં હોય.

وَقْرَأْنَا

وَبِالْحَقِّ نَزَّلْ ط وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا مُبَشِّرًا وَنَذِيرًا ﴿١٥﴾ وَقْرَأْنَا
 فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا ﴿١٦﴾ قُلْ
 آمِنُوا بِهِ أَوْ لَا تُؤْمِنُوا ط إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهِ إِذَا
 يُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ يَخِرُّونَ لِلْأَذْقَانِ سُجَّدًا ﴿١٧﴾ وَيَقُولُونَ سُبْحٰنَ رَبِّنَا

સાથે અવતરિત કર્યો છે અને સત્ય સાથે જ અવતરિત થયો છે, અને હે પયગંબર ! તમને અમે આના સિવાય બીજા કોઈ કામ માટે નથી મોકલ્યા કે (જે માની લે તેને) ખુશખબર આપી દો અને (જે ન માને તેને) સચેત કરી દો, ^(૧૧૮) (૧૦૬) અને આ કુર્આનને અમે થોડું-થોડું કરીને અવતરિત કર્યું છે, જેથી એને તમે થોભી-થોભીને લોકોને સંભળાવો, અને આને અમે (પ્રસંગોપાત) કમશ: અવતરિત કર્યું છે. ^(૧૧૯) (૧૦૭) હે પયગંબર ! તે લોકોને કહી દો કે તમે આને માનો કે ન માનો, જે લોકોને આ પહેલાં જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે ^(૧૨૦) તેમને જ્યારે આ સંભળાવવામાં આવે છે તો તેઓ ઊંધા મોઢે સિજદામાં પડી જાય છે (૧૦૮) અને પોકારી ઉઠે છે, “પવિત્ર છે અમારો રબ (માલિક અને પાલનહાર) !

(૧૧૮) અર્થાત્ તમારા શિરે એ કામ કરવામાં આવ્યું નથી કે જે લોકો કુર્આનની શિક્ષાઓને તપાસીને સત્ય અને અસત્યનો નિર્ણય કરવા માટે તૈયાર નથી, તેમને તમે સ્રોત કાઢીને અને ભાગ ઊગાડીને અને આકાશ ફાડીને કોઈ-ને-કોઈ રીતે ઈમાનવાળા બનાવવાની કોશિશ કરો, બલ્કે તમારું કામ કેવળ એ છે કે લોકોની સામે સત્ય વાત મૂકી દો અને પછી તેમને સાફ-સાફ કહી દો કે જે તેને માનશે, તે પોતાનું જ ભલું કરશે અને જે નહીં માને, તે ખરાબ પરિણામ જોશે.

(૧૧૯) આ વિરોધીઓના એ સંદેશનો જવાબ છે કે અલ્લાહને સંદેશ મોકલવો હતો તો આખો સંદેશ એક જ સમયે કેમ મોકલી દેવામાં ન આવ્યો, આ છેવટે થોભી-થોભીને સંદેશ કેમ મોકલવામાં આવી રહ્યો છે? શું અલ્લાહને પણ મનુષ્યોની જેમ વિચારી-વિચારીને વાત કરવાની જરૂર પડે છે? (આ સંદેશના વિગતવાર જવાબ માટે જુઓ, સૂર: નહલ, નોંધ ૧૦૩-૧૦૭)

(૧૨૦) અર્થાત્ એ એહલે-કિતાબ (યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ), જેઓ આકાશી ગ્રંથોની શિક્ષાઓને જાણે છે અને તેમની વર્ણન-શૈલીને ઓળખે છે.

إِنْ كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَبَفْعُولًا ﴿١٧﴾ وَيَخْرُونَ لِلْأَذْقَانِ يَبْكُونَ
 وَيَزِيدُهُمْ خُشُوعًا ﴿١٨﴾ قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ ۗ أَيًّا مَا
 تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ ۗ وَلَا تَجْهَرُوا بِصَلَاتِكُمْ وَلَا تَخَافُ

તેનો વાયદો તો પૂરો થવાનો જ હતો. (૧૦૯) અને તેઓ ઊંધા મોઢે રડતાં-રડતાં પડી જાય છે અને તેને સાંભળીને તેમની વિનમ્રતા ખૂબ વધી જાય છે. (૧૧૦) હે પયગંબર! આમને કહો, “અલ્લાહ કહીને પોકારો કે રહમાન (પરમ્ કૃપાળુ) કહીને, જે નામથી પોકારો તેના માટે બધા ઉત્તમ જ નામો છે.” (૧૧૩) અને પોતાની નમાઝ ન બહુ ઊંચા અવાજે પઢો

- (૧૨૧) અર્થાત્ કુર્આનને સાંભળીને તેઓ તરત સમજી જાય છે કે જે નબીના આગમનનો વાયદો અગાઉના નબીઓના ગ્રંથોમાં કરવામાં આવ્યો હતો તે આવી ગયો છે.
- (૧૨૨) એહલે-કિતાબના સદાચારી લોકોનો ઉલ્લેખ કુર્આન-મજીદમાં ઘણી જગ્યાઓએ કરવામાં આવ્યો છે, જેમ કે સૂર: આલે ઈમરાન; આ. ૧૧૩-૧૧૫ અને સૂર: માઈદા, આ. ૮૨-૮૫.
- (૧૨૩) આ જવાબ છે મક્કાના મુશ્શરિકોના એ વાંધાનો કે પેદા કરવાવાળા માટે ‘અલ્લાહ’નું નામ તો અમે સાંભળ્યું હતું, પરંતુ આ ‘રહમાન’નું નામ તમે ક્યાંથી કાઢ્યું? તેમના ત્યાં અલ્લાહ માટે આ નામ પ્રચલિત ન હતું, તેથી તેઓ આના પર મોઢું વાંકું કરતા હતા.

بِهَا وَابْتِغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا ﴿١٧﴾ وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ
 يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ
 وَلِيٌّ مِنَ الذُّلِّ وَكَبِيرًا ﴿١٨﴾

ع

અને ન તો બહુ ધીમા અવાજે, આ બંને વચ્ચે મધ્યમ પ્રકારનો લહેજો (સ્વર) અપનાવો, (૧૨૪) (૧૧૧) અને કહો, “પ્રશંસા છે એ અલ્લાહ માટે જેણે ન કોઈને પુત્ર બનાવ્યો, ન કોઈ બાદશાહીમાં તેનો ભાગીદાર છે અને ન તે વિવશ છે કે કોઈ તેનો મદદગાર હોય.” (૧૨૫) અને તેની મહાનતા વર્ણવો, ઉચ્ચ કોટિની મહાનતા. (૩૬અ-૧૨)

(૧૨૪) ઈબ્ને અબ્બાસે રદિ.નું વર્ણન છે કે મક્કામાં જ્યારે નબી સલ્લ. કે બીજા સહાબા નમાઝ પઢતી વખતે ઊંચા અવાજથી કુઆનિ પઢતા હતા, તો કાફિરો બૂમો પાડતા હતા અને ક્યારેક ગાળોની વર્ષા શરૂ કરી દેતા હતા. આના પર આદેશ થયો કે ન તો એટલા જોરથી પઢો કે કાફિરો સાંભળીને તૂટી પડે અને ન એટલું ધીમું પઢો કે તમારા પોતાના સાથીઓ પણ સાંભળી ન શકે. આ આદેશ કેવળ એ જ પરિસ્થિતિઓ માટે હતો. મદીનામાં જ્યારે પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ, તો આ આદેશ બાકી ન રહ્યો. અલબત્ત, જો ક્યારેક મુસલમાનોને મક્કા જેવી પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો પડે, તેમને આ જ આદેશ અનુસાર અમલ કરવો જોઈએ.

(૧૨૫) આ વાક્યમાં એક સૂક્ષ્મ વ્યંગ છે એ મુશ્કરિકોની માન્યતાઓ પર જેઓ જુદા-જુદા દેવતાઓ અને બુદ્ધુર્ગ વ્યક્તિઓ (મહાત્માઓ) વિશે એ સમજતા હતા કે અલ્લાહે પોતાની ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)ના અલગ-અલગ વિભાગો અથવા પોતાના સામ્રાજ્યના જુદા-જુદા ક્ષેત્રોને તેમના પ્રબંધમાં આપી રાખ્યા છે. આ નિરર્થક માન્યતાનો સ્પષ્ટ અર્થ એ છે કે અલ્લાહ સ્વયં પોતાની ખુદાઈનો ભાર સંભાળવામાં વિવશ છે, એટલા માટે તે પોતાના સહયોગીઓ શોધી રહ્યો છે. આ જ આધારે ફરમાવવામાં આવ્યું કે અલ્લાહ વિવશ નથી કે તેને કોઈક નાયબો અને સહાયકોની જરૂર હોય.

૧૮. અલ-કહ્ફ

પરિચય

નામ:

આ સૂર:નું નામ તેની આયત-૯ **أَمْ حَسِبْتُمْ أَنَّ الْأَخْطَبَ الْكُفَّيْبَ وَالرُّؤُوسِ** થી લેવામાં આવ્યું છે. આ નામનો અર્થ એ છે કે એ સૂર: જેમાં 'કહ્ફ' શબ્દ આવ્યો છે.

ઉત્તરાણકાળ:

અહીંથી એ સૂર:ઓનો આરંભ થાય છે, જે મક્કી જીવનના ત્રીજા તબક્કામાં અવતરિત થઈ છે. આ તબક્કો લગભગ પાંચ નબવીની શરૂ થઈને લગભગ દસ નબવી સુધી ચાલે છે. આ તબક્કામાં કુરૈશીઓએ પયગંબર સલ્લ. અને આપના આંદોલન અને મુસલમાનોના સમુદાયને દબાવવા માટે ઠઠ્ઠા-મશ્કરી, મજાક, વાંધાઓ, આક્ષેપો, ધમકી અને અપપ્રચારથી આગળ વધીને અત્યાચાર અને દમન અને મારપીટ અને આર્થિક દબાણના હથિયારોનો પૂરી કઠોરતાથી ઉપયોગ કર્યો.

સૂર:કહ્ફના વિષય પર વિચાર કરવાથી એમ લાગે છે કે આ ત્રીજા તબક્કાની શરૂઆતમાં અવતરિત થઈ હશે, જ્યારે અત્યાચાર અને વિરોધમાં તીવ્રતા તો આવી ગઈ હતી, પરંતુ હજુ હબશાની હિજરત થઈ ન હતી. તે વખતે જે મુસલમાનોને પરેશાન કરવામાં આવી રહ્યા હતા, તેમને અસ્લાબે-કહ્ફ (ગુફાવાળાઓ)નો કિસ્સો સંભળાવવામાં આવ્યો, જેથી તેમનામાં સાહસ પેદા થાય અને તેમને ખબર પડે કે ઈમાનવાળાઓ પોતાનું ઈમાન બચાવવા માટે આનાથી પહેલાં શું-શું કરી ચૂક્યા છે.

વિષય અને ચર્ચાઓ:

આ સૂર: મક્કાના મુશ્શરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)ના ત્રણ પ્રશ્નોના જવાબમાં અવતરિત થઈ છે, જે તેમણે પયગંબર સલ્લ. ની પરીક્ષા કરવા માટે એહલે કિતાબ (ગ્રંથવાળાઓ, અર્થાત્ યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ)ની સલાહ-મસ્લતથી આપની સામે રજૂ કર્યા હતા — અસ્લાબે-કહ્ફ કોણ હતા? બિઝરના કિસ્સાની હકીકત શું છે? અને, જીલકરનૈનનો શું કિસ્સો છે? આ ત્રણે કિસ્સાઓ યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓના ઇતિહાસથી સંબંધિત હતા. હિજાઝમાં આ અંગેની કોઈ ચર્ચા ન હતી, પણ અલ્લાહે માત્ર એટલું જ નહીં કે પોતાના પયગંબરના મોઢેથી તેમના પ્રશ્નોના પૂરેપૂરા જવાબો આપ્યા, બલકે તેમણે પૂછેલા ત્રણે કિસ્સાઓને એ પરિસ્થિતિ પર લાગૂ કરીને દેખાડી દીધા, જે તે સમયે મક્કામાં કુફ અને ઈસ્લામ વચ્ચે જોવા મળતી હતી.

(૧) અસ્લાબે-કહ્ફ (ગુફાવાળા) વિષે બતાવ્યું કે તેઓ એ જ તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)ને માનનારા હતા, જેનું આમંત્રણ આ કુર્આન આપી રહ્યું છે અને તેમની હાલત મક્કાના મુક્રીબર પીડિત મુસલમાનોની હાલત કરતાં અને તેમની કોમનું વલણ કુરૈશના કાફિર (અધર્મી) લોકોના વલણ કરતાં સહેજ પણ જૂદું ન હતું. પછી આ જ કિસ્સાથી ઈમાનવાળાઓને એ બોધ આપ્યો કે જો કાફિરોનું પ્રભુત્વ ખૂબ વધારે હોય અને એક ઈમાનવાળાને અત્યાચારી સમાજમાં શ્વાસ લેવા સુદ્ધાંની મહેતલ આપવામાં આવતી ન હોય, તો પણ તેણે અસત્ય આગળ માથું ન નમાવવું જોઈએ, ચાહે તેના માટે તેને ઘરબાર, બાલ-બચ્ચાં બધું જ છોડી દેવું પડે.

(૨) કહ્ફવાળાના કિસ્સાથી માર્ગ કાઢીને એ અત્યાચાર અને અન્યાયની તથા અપમાન અને

અનાદરની ચર્ચા શરૂ કરી દેવામાં આવી, જે મક્કાના સરદારો મુસલમાનો પર કરી રહ્યા હતા. આ અંગે એક તરફ નબી સલ્લ.ને આદેશ આપવામાં આવ્યો કે ન તો આ જાલિમો સાથે કોઈપણ જાતનું સમાધાન કરો અને ન પોતાના ગરીબ સાથીઓની સરખામણીમાં આ મોટા-મોટા લોકોને કોઈ મહત્વ આપો. બીજી તરફ એ સરદારોને ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો કે પોતાના થોડાક દિવસોના જીવનના ભોગવિલાસ પર ફુલાશો નહીં, બલકે એ ભલાઈઓની અભિયાન કરો, જે સ્થાયી અને સદૈવ રહેવાની છે.

(૩) આ જ વાતના અનુસંધાનમાં ખિઝર અને મૂસા અલૈ.નો કિસ્સો કંઈક એવી શૈલીમાં સંભળાવવામાં આવ્યો છે કે તેમાં કાફિરો (અધર્મીઓ)ના પ્રશ્નોના જવાબો પણ હતા અને ઈમાનવાળાઓ માટે સાંત્વનાની સામગ્રી પણ. આ કિસ્સામાં વાસ્તવમાં જે બોધ આપવામાં આવ્યો છે તે એ છે કે અલ્લાહની મશિયત (ઈશ્વરેચ્છા)નું આ કારખાનું જે પ્રકારની ઉપયોગિતા અને વ્યવહારિતા પર ચાલી રહ્યું છે તે તમારી નજરોથી છૂપું છે, તેથી તમે દરેક વાત પર હેરાન થાઓ છો કે આલું કેમ બન્યું? આ શું થઈ ગયું? જ્યારે કે જો પરદો ઉંચકી લેવામાં આવે તો તમને પોતાને જણાઈ જશે કે અહીં જે કંઈ બની રહ્યું છે, બરાબર બની રહ્યું છે.

(૪) આ પછી જુલકરનૈનનો કિસ્સો વર્ણવવામાં આવે છે અને તેમાં પ્રશ્ન પૂછનારાઓને એ બોધપાઠ આપવામાં આવે છે કે તમે તો આટલી મામૂલી-મામૂલી સરદારીઓ પર ફૂલાઈ રહ્યા છો, જ્યારે કે જુલકરનૈન એટલો મોટો શાસક અને એટલો જબરદસ્ત વિજેતા અને એટલા ભવ્ય સાધનોનો માલિક હોવા છતાં પોતાની હકીકતને ભૂલ્યો ન હતો અને પોતાના સર્જનહારની સામે હંમેશા માથું ઝુકાવી રાખતો હતો.

અંતમાં ફરીથી એ જ વાતો દોહરાવી દેવામાં આવી છે જે શરૂઆતમાં કહેવામાં આવી છે, અર્થાત્ એ કે તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ) અને આમિરત (પરલોક) સંપૂર્ણપણે સત્ય છે અને તમારી પોતાની ભલાઈ એમાં છે કે તેને માનો.

સુકુઅ-૧૨

૧૮. અલ-કહફ (મક્કી)

આયત-૧૧૦

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا ۝
 قِيمًا لِيُنذِرَ بَأْسًا شَدِيدًا مِمَّنْ لَدُنْهُ وَيُبَشِّرَ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ
 يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا حَسَنًا ۝ مَا كَثُرِينَ فِيهِ أَبَدًا ۝
 وَيُنذِرَ الَّذِينَ قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا ۝ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ وَلَا
 لِأَبَائِهِمْ ۝ كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ ۝ إِنَّ يَقُولُونَ إِلَّا كَذِبًا ۝

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

(૧) પ્રશંસા અલ્લાહ માટે છે, જેણે પોતાના બંદા પર આ ગ્રંથ અવતરિત કર્યો અને તેમાં કોઈ વિકૃતિ ન રાખી. (૨) તદ્દન સીધી વાત કહેનારો ગ્રંથ, જેથી તે લોકોને અલ્લાહની સખત યાતનાથી ચેતવી દે અને ઈમાન લાવીને સત્કર્મ કરનારાઓને ખુશખબર આપી દે કે તેમના માટે સારું વળતર છે, (૩) જેમાં તેઓ હંમેશા રહેશે, (૪) અને એ લોકોને ડરાવી દે જેઓ કહે છે કે અલ્લાહે કોઈને પુત્ર બનાવ્યો છે. (૫) આ વાતનું ન તેમને કોઈ જ્ઞાન છે અને ન તેમના બાપ-દાદાઓને હતું. (૬) મોટી વાત છે, જે તેમના મુખમાંથી નીકળે છે, તેઓ કેવળ જૂઠ્ઠા બોલે છે.

- (૧) અર્થાત ન આમાં કોઈ મૂંઝવણવાળી વાત છે, જે સમજમાં ન આવી શકે અને ન કોઈ વાત સત્ય અને સચ્ચાઈના સીધા માર્ગથી હટેલી છે, જેને માનવામાં કોઈ સત્યવાદી વ્યક્તિને સંકોચ થાય.
- (૨) અર્થાત્ જેઓ અલ્લાહની સંતાન ઠેરવે છે. આમાં ખ્રિસ્તીઓ પણ સામેલ છે અને યહૂદીઓ પણ, અને આરબ મુશ્શરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ) પણ.
- (૩) અર્થાત્ તેમનું એ કથન કે અમુક અલ્લાહનો પુત્ર છે કે અમુકને અલ્લાહે પુત્ર બનાવી લીધો છે, કંઈ એ કારણસર નથી કે તેમને અલ્લાહના ત્યાં સંતાન હોવા કે અલ્લાહ દ્વારા કોઈને સંતાન બનાવવવાની ખબર છે, બલકે કેવળ પોતાની આસ્થાની અતિશયોક્તિમાં તેઓ એક મનમાન્યો આદેશ લગાવી બેસ્યા છે અને તેમને જરાપણ ભાન નથી કે તેઓ કેવી ભારે પથભ્રષ્ટાની વાત કહી રહ્યાં છે અને કેટલી મોટી ઘૃષ્ટતા અને આરોપ છે જે રબ્બુલ આલમીન (સૃષ્ટિઓના માલિક અને પાલનહાર) પર મૂકી રહ્યા છે.

فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَّفْسِكَ عَلَىٰ آثَارِهِمْ إِن لَّمْ يُؤْمِنُوا بِهَذَا الْحَدِيثِ
 آسَفًا ﴿٧﴾ إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَّهَا لِيَبْلُوَهُمُ آيَاتِهِمْ
 أَحْسَنُ عَمَلًا ﴿٨﴾ وَإِنَّا لَجَاعِلُونَ مَا عَلَيْهَا صَعِيدًا جُرُزًا ﴿٩﴾

(૬) સારું, તો હે પયગંબર ! કદાચ તમે આમના પાછળ દુ:ખના માર્યા પોતાના પ્રાણ ખોઈ બેસવાના છો, જો તેઓ આ શિક્ષણ પર ઈમાન ન લાવે. (૭) હકીકત એ છે કે આ જે કંઈ સાજ-સામાન પણ ધરતી પર છે તેને અમે ધરતીની શોભા બનાવ્યો છે, જેથી આ લોકોની પરીક્ષા કરીએ કે આ લોકોમાં કોણ સારા કર્મ કરનારો છે. (૮) છેવટે આ બધાને અમે એક સપાટ મેદાન બનાવી દેવાના છીએ. (૯)

(૪) આ સંકેત છે એ સ્થિતિ તરફ, જેમાં તે વખતે નબી સલ્લ. ગ્રસ્ત હતા. આનાથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે આપનું દુ:ખ એ તકલીફોના કારણે ન હતું જે આપને અને આપના સાથીઓને આપવામાં આવી રહી હતી, બલ્કે જે વસ્તુ આપને અંદરથી દુ:ખી કરી રહી હતી તે એ હતી કે આપ પોતાની કોમને પથભ્રષ્ટા અને નૈતિક પતનમાંથી બહાર કાઢવા માંગતા હતા અને તે કોઈપણ રીતે બહાર નીકળવા તૈયાર થતી નહોતી. આપને વિશ્વાસ હતો કે આ પથભ્રષ્ટાનું અનિવાર્ય પરિણામ વિનાશ અને અલ્લાહનો અઝાબ (યાતના) છે. આપ તેમને આનાથી બચવા માટે પોતાનાં દિવસ-રાત એક કરી રહ્યા હતા, પરંતુ તેમને આગ્રહ એ હતો કે તેઓ અલ્લાહના અઝાબના ભોગ બનીને જ રહેશે. પોતાની આ મનોસ્થિતિને નબી સલ્લ. સ્વયં એક હદીસમાં આ રીતે વર્ણવે છે કે, “મારું અને તમારાં લોકોનું દષ્ટાંત એ વ્યક્તિ જેવું છે, જેણે આગ સળગાવી પ્રકાશ માટે, પરંતુ પતંગિયા છે કે તેના પર તૂટી પડે છે બળી મરવા માટે. તે કોશિશ કરે છે કે આ કોઈપણ રીતે આગથી બચી જાય, પરંતુ પતંગિયાઓ તેની એક પણ ચાલવા નથી દેતા. આવી જ સ્થિતિ મારી છે કે હું તમને હાથ પકડી-પકડીને ખેંચી રહ્યો છું અને તમે છો કે આગમાં પડી રહ્યા છો.” (બુખારી અને મુસ્લિમ, તુલના માટે જુઓ સૂર: શૂઅરા, આ. ૩) આ આયતમાં દેખીતી રીતે તો વાત એટલી ફરમાવવામાં આવી છે કે તમે પોતાના પ્રાણ તેમના પાછળ ખોઈ નાખશો, પરંતુ એમાં જ સૂક્ષ્મ રીતે આપને સાંત્વના પણ આપી દેવામાં આવી કે તેમના ઈમાન ન લાવવાની જવાબદારી તમારા પર નથી, તેથી તમે કેમ પોતાને રંજ અને દુ:ખમાં ઘોળી રહ્યા છો ? તમારું કામ કેવળ ખુશખબર આપવાનું અને ડરાવવાનું છે. લોકોને ઈમાનવાળા બનાવી દેવા એ તમારું કામ નથી, તેથી તમે બસ પ્રચારની પોતાની જવાબદારી અદા કરતા જાઓ. જે માની લે તેને ખુશખબર સંભળાવી દો. જે ન માને તેને ખરાબ પરિણામથી સચેત કરી દો.

(૫) પહેલી આયતનું સંબોધન નબી સલ્લ. ને હતું અને આ બંને આયતોનું સંબોધન કાફિરોને કરવામાં આવ્યું છે. નબી સલ્લ. ને સાંત્વનાના અમુક શબ્દો કહી દીધા પછી હવે આપનો ઈન્કાર કરનારાઓને સંબોધિત કર્યા વગર આ સંભળાવવામાં આવી રહ્યું છે કે આ સરોસામાન જે ધરતી પર તમે જુઓ છો અને જેના આકર્ષણ પર તમે મોહિત થઈ રહ્યા છો, આ એક હંગામી શોભા છે જે માત્ર તમને પરીક્ષામાં નાખવા માટે ઉપલબ્ધ કરવામાં આવી છે. તમે એ ભ્રમમાં પડેલા છો કે આ બધું અમે તમારા સુખ-વૈભવ માટે ઉપલબ્ધ કરાવ્યું છે; તેથી તમે જીવનની મજા લૂંટવા સિવાય અન્ય કોઈ ઉદ્દેશ્ય તરફ ધ્યાન આપતા નથી, અને એટલા માટે તમે કોઈ સમજાવનારની વાત પર કાન પણ ધરતા નથી. પરંતુ સાચું તો એ છે કે આ સુખ-વૈભવની સામગ્રી નથી, બલ્કે પરીક્ષાની સાધન-સામગ્રી છે, જેના વચ્ચે તમને મૂકીને એ જોવામાં આવી રહ્યું છે કે તમારામાંથી કોણ પોતાની હકીકતને ભુલાવીને

۞ اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ اَصْحَابِ الْكَهْفِ وَالرَّقِيْمِ ۙ كَانُوْا مِنْ اٰیٰتِنَا عَجَبًا ۝
 اِذْ اٰوٰی الْفِتْيَةُ اِلَى الْكَهْفِ فَقَالُوْا رَبَّنَا اٰتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَّهَبْ لَنَا
 مِنْ اٰمْرِنَا رَشَدًا ۝ فَضَرَبْنَا عَلٰی اٰذَانِهِمْ فِی الْكَهْفِ سِنِيْنَ
 عَدَدًا ۝ ثُمَّ بَعَثْنٰهُمْ لِنَعْلَمَ اٰیُّ الْحِزْبِیْنَ اَحْصٰی لِمَا لَبِثُوْا اَمَدًا ۝

(૯) શું તમે સમજો છો કે ગુફા^(૯) અને શિલાલેખ^(૧૦) વાળા અમારી કોઈ મોટી અદ્ભૂત નિશાનીઓમાંથી હતા? (૧૦) જ્યારે તે કેટલાક નવયુવાનોએ ગુફામાં આશ્રય મેળવ્યો અને તેમણે કહ્યું કે, “હે પાલનહાર ! અમને પોતાની વિશિષ્ટ કૃપા પ્રદાન કર અને અમારો મામલો સુધારી દે.” (૧૧) તો અમે તેમને એ જ ગુફામાં થપથપાવીને વર્ષો સુધી ગાઢ નિદ્રામાં સૂવડાવી દીધા, (૧૨) પછી અમે તેમને ઉઠાડ્યા જેથી જોઈએ કે તેમના બે જૂથોમાંથી કોણ પોતાના રોકાણની મુદતની સાચી ગણતરી કરે છે.” (રુકૂઅ-૧)

લુલાવીને દુનિયાની મન-મોહકતાઓમાં ગૂમ થઈ જાય છે અને કોણ પોતાના મૂળ સ્થાન (રબની બંદગી)ને યાદ રાખીને સાચા વલણ પર કાયમ રહે છે. જે દિવસે આ પરીક્ષા સમાપ્ત થઈ જશે, એ જ દિવસે એશોઆરામની આ ચાદર ઊલટાવી દેવામાં આવશે અને આ ધરતી એક સપાટ મેદાન સિવાય કંઈ નહીં રહે.

(૬) અરબી ભાષામાં ‘કહફ’ લાંબી-પહોળી ગુફાને કહે છે અને ‘ગાર’ શબ્દ સાંકડી ગુફા માટે પ્રયુક્ત થાય છે, પરંતુ ઉર્દૂ-હિન્દી અને ગુજરાતી ભાષામાં ‘ગાર’ અને ‘કહફ’ સમાનાર્થી છે.

(૭) અરબી શબ્દ ‘અર-રકીમ’ના અર્થમાં મતભેદ છે. અમુક સહાબા અને તાબેઈનથી નોંધવામાં આવ્યું છે કે આ એ વસ્તીનું નામ છે, જ્યાં આ ઘટના ઘટી હતી અને તે એલા (અકબા, Aylah) અને ફલસ્તિન (પેલેસ્ટાઈન)ની વચ્ચે આવેલું છે, અને કેટલાક જૂના વિવરણકર્તાઓ કહે છે કે આનાથી તાત્પર્ય એ શિલાલેખ છે, જે એ ગુફા પર કહફવાળાઓની યાદગારમાં લગાવવામાં આવ્યો હતો. મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદે પોતાની તફસીર ‘તર્જુમાનુલ કુર્આન’માં પહેલા અર્થને પ્રાથમિકતા આપી છે અને એ મત વ્યક્ત કર્યો છે કે આ એ જ સ્થાન છે, જેને બાઈબલના પુસ્તક Joshua (18:27)માં ‘રકમ’ અથવા ‘રાકિમ’ કહેવામાં આવેલ છે, પછી તેઓ તેને નિબતીઓ (Nabateans)ના પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક કેન્દ્ર પેટ્રા (Petra)નું પ્રાચીન નામ બતાવે છે. પરંતુ તેમણે એ વાત પર ધ્યાન નથી આપ્યું કે Joshua પુસ્તકમાં ‘રકમ’ કે ‘રાકિમ’નો ઉલ્લેખ બની બિન યમીનના વારસાના સંદર્ભમાં આવેલ છે અને સ્વયં એ જ પુસ્તક અનુસાર આ કબીલાના અવશેષોનો વિસ્તાર જોર્ડન નદી અને લૂત સાગર (Dead Sea)ના પશ્ચિમમાં આવેલો હતો, જેમાં પેટ્રાના હોવાની કોઈ સંભાવના નથી. પેટ્રાના ખંડેરો જે વિસ્તારમાં જોવા મળ્યા છે તેના અને બની બિન યમીનના અવશેષોની વચ્ચે તો ‘યહૂદાહ’ અને ‘અદૂમિયા’નું આખું ક્ષેત્ર રુકાવટ બનેલું હતું. આ જ આધારે વર્તમાન યુગના પુરાતત્ત્વ વિશેષજ્ઞોએ એ વાત માનવામાં ખૂબ સંકોચ દર્શાવ્યો છે કે પેટ્રા અને રાકિમ એક વસ્તુ છે. (જુઓ - એન્સાઈક્લોપીડિયા ઓફ બ્રિટાનિકા, ૧૯૪૬, ભા-૧૭, પૃ. ૬૫૮) અમારા મતે સાચી વાત એ જ લાગે છે કે રકીમથી તાત્પર્ય શિલાલેખ છે.

(૮) અર્થાત્ શું તમે એ અલ્લાહના સામર્થ્યથી, જેણે ધરતી અને આકાશોનું સર્જન કર્યું છે, એ વાતને અસંભવ સમજો

نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ نَبَأَهُم بِالْحَقِّ إِنَّهُمْ فِتْيَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ

(૧૩) અમે તેમનો અસલ કિસ્સો તમને સંભળાવીએ છીએ. (૯) તેઓ કેટલાક નવયુવાનો હતા જેઓ પોતાના રબ પર ઈમાન લઈ આવ્યા હતા

છો કે તે કેટલાક માણસોને બસો-ત્રણસો વર્ષો સુધી સૂવાડી રાખે અને પછી એવા જ યુવાન અને સ્વસ્થ જગાડીને ઉઠાવે જેવા તેઓ સૂઈ ગયા હતા? જો સૂર્ય અને ચંદ્ર અને ધરતીના સર્જન પર તમે ક્યારેક વિચાર કર્યો હોત તો તમે કદાપિ એ ન વિચારતા કે અલ્લાહ માટે આ કોઈ મોટું મુશ્કેલ કામ છે.

- (૯) આ પ્રસંગની સૌથી પ્રાચીન સાક્ષી શામ (સીરિયા) ના એક ખ્રીસ્તી પાદરી જેમ્સ સરોજ (Jacob of Sarug) ના પ્રવચનોમાં જોવા મળે છે, જે સુરયાની (Syriac) ભાષામાં લખવામાં આવ્યા હતા. આ માણસ કહ્ફવાળાઓના અવસાનના અમુક વર્ષો પછી ઈ.સ. ૪૫૨ માં જન્મ્યો હતો અને તેણે આશરે ઈ.સ. ૪૭૪માં પોતાના આ પ્રવચનોનું સંકલન કરી નાખ્યું હતું. આ જ સુરયાની નોંધ એક તરફ આપણા આરંભિક કાળના તફસીરવેત્તાઓને પહોંચી, જેને ઈબને જરીર તબરીએ જુદા-જુદા પ્રમાણો સાથે પોતાની તફસીરમાં નોંધી છે અને બીજી તરફ યુરોપ પહોંચી, જ્યાં યૂનાની અને લેટિન ભાષાઓમાં તેના અનુવાદો અને સાર પ્રકાશિત થયા. ગિબ્બને (Gibbon) પોતાના પુસ્તક 'The Decline and Fall of the Roman Empire' ના પ્રકરણ-૩૩માં 'The Seven Sleepers' ના શીર્ષક હેઠળ આ સ્ત્રોતોથી આ કિસ્સાનો જે સાર આપ્યો છે, તે આપણા તફસીરવેત્તાઓની નોંધોથી એટલો મળતો છે કે બંને કિસ્સાઓ મોટાભાગે એક જ સ્ત્રોતથી નીકળ્યા હોય એવું પ્રતીત થાય છે. જેમ કે જે બાદશાહના અત્યાચારથી ભાગીને કહ્ફવાળાઓએ ગુફામાં આશ્રય લીધો હતો, આપણા તફસીરવેત્તાઓ તેનું નામ 'દક્યનુસ' કે 'દક્યાનુસ' (Decanus) કે 'ડક્યુસ' (Decaus) બતાવે છે અને ગિબ્બન કહે છે કે તે કેસર ડિસિયસ (Decuis) હતું. જે નગરમાં આ ઘટના બની તેનું નામ આપણા તફસીરવેત્તાઓ અફસુસ (Aphesus) કે અફસોસ (Aphesos) લખે છે, અને ગિબ્બન તેનું નામ ઈફેસુસ (Ephesus) બતાવે છે, જે નાના એશિયા (Asia Minor) ના પશ્ચિમી તટ પર રોમનોનું સૌથી મોટું શહેર અને પ્રસિદ્ધ બંદર હતું. ઉપરાંત, જે બાદશાહના યુગમાં કહ્ફવાળા જાગ્યા, તેનું નામ આપણા તફસીરવેત્તાઓ તેટુસિસ (Tezusius) લખે છે અને ગિબ્બન કહે છે કે તેમના ઉઠવાની ઘટના કેસર થિયુડોસિયસ (Theodosius) ના દ્વિતીયના કાળમાં બની, જે રોમન સામ્રાજ્યના ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકારી લીધા પછી ઈ.સ. ૪૦૮ થી ૪૫૦ સુધી રોમનો કેસર રહ્યો. બંને વર્ણનોમાં સમાનતા હોવાની હદ એ છે કે કહ્ફવાળાઓએ જાગ્યા પછી પોતાના જે સાથીને ભોજન લેવા માટે શહેર મોકલ્યો હતો, તેનું નામ આપણા તફસીરવેત્તાઓ 'યમલીખા' (Jamblich) બતાવે છે અને ગિબ્બન તેને 'યમલીખુસ' (Jamblichus) લખે છે. કિસ્સાનું વિવરણ બંને રિવાયતો (નોંધો) માં એક સમાન છે. આના અનુસાર ગુફામાં આ લોકોના રહેવાની મુદત લગભગ ૧૯૬ વર્ષ થાય છે. અમુક પ્રાચ્યવિદ્યાશાસ્ત્રીઓએ આ કિસ્સાને કહ્ફવાળાઓના કિસ્સા જેવો માનવાથી એ આધારે ઈન્કાર કરી દીધો છે કે આગળ કુર્આન તેમના ગુફામાં રહેવાની મુદત ૩૦૦ વર્ષ બતાવી રહ્યું છે, પરંતુ આનો જવાબ નોંધ-૨૫ માં આપી દીધો છે.
- આ સુરયાની નોંધ અને કુર્આનના વર્ણનમાં થોડોક આંશિક મતભેદ પણ છે, જેને આધાર બનાવીને ગિબ્બને નબી સલ્લ. પર 'અજ્ઞાનતા'નો આરોપ લગાવ્યો છે, જો કે જે નોંધ પર ભરોસો કરીને તે આટલું મોટું સાહસ કરી રહ્યો છે તેના વિશે તે સ્વયં માને છે કે તે આ ઘટનાના ત્રીસ-ચાલીસ વર્ષ પછી શામ (સીરિયા) ના એક માણસે લખી છે અને આટલી મુદતમાં મૌખિક નોંધોના એક દેશમાંથી બીજા દેશ સુધી પહોંચવામાં કંઈ-ને-કંઈ ફરક થઈ જતો હોય છે.

وَزِدْنَهُمْ هُدًى ۱۳ وَرَبَطْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ إِذْ قَامُوا فَقَالُوا رَبُّنَا
 رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ لَنْ نَدْعُوا مِنْ دُونِهَا لَقَدْ قُلْنَا
 إِذَا شَطَطًا ۱۴ هُوَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَالِمُ الْغُيُوبِ ۱۵
 عَلَيْهِمْ بِسُلْطَنٍ بَيِّنٍ ۱۶ فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا ۱۷
 وَإِذْ اعْتزَلْتُمُوهُمْ وَمَا يُعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ فَأَوْا إِلَى الْكَهْفِ
 يَنْشُرْ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيَهَيِّئْ لَكُمْ مِنْ أَمْرِكُمْ مَرْفَقًا ۱۸

અભિવૃદ્ધિ આપી હતી. (૧૪) અમે તેમના હૃદય એ વખતે સુદૃઢ કરી દીધા, જ્યારે તેઓ ઉઠ્યા અને તેમણે ધોષણા કરી દીધી કે, “અમારો રબ તો બસ એ જ છે, જે આકાશો અને ધરતીનો રબ છે. અમે તેને છોડીને કોઈ બીજા ઉપાસ્યને નહીં પોકારીએ. જો અમે આવું કરીએ તો અમે તદ્દન અનુચિત વાત કહીશું.” (૧૫) (પછી તેમણે પરસ્પર એકબીજાને કહ્યું) “આ આપણી કોમ તો સૃષ્ટિના પાલનહારને છોડીને બીજા ખુદાઓ (ઉપાસ્યો) બનાવી બેસી છે. આ લોકો તેમના ઉપાસ્યો હોવા માટે કોઈ સ્પષ્ટ દલીલ કેમ નથી લાવતા? છેવટે એ માણસથી વધારે અત્યાચારી બીજો કોણ હોઈ શકે છે જે અલ્લાહ પર જૂઠી વાતનું આરોપણ કરે? (૧૬) હવે જ્યારે કે તમે તેમનાથી અને અલ્લાહ સિવાય તેમના ઉપાસ્યોથી સંબંધ તોડી ચૂક્યા છો તો ચાલો હવે ફલાણી ગુફામાં જઈ શરણ મેળવો.” (૧૭) તમારો રબ તમારા પર પોતાની કૃપાનો પાલવ ફેલાવી દેશે અને તમારા કામ માટે જરૂરી સાજ-સામાન ઉપલબ્ધ કરાવી દેશે.

આ પ્રકારની એક નોંધ અનુસાર એ વિચાર કરવો કે તેનો એક-એક અક્ષર સાચો છે અને તેનાથી કોઈ અંશમાં મતભેદ થવો અવશ્ય કુર્આનની જ ભૂલ છે, માત્ર એ હકથર્મી લોકોને શોભા આપે છે, જેઓ ધાર્મિક પક્ષપાતમાં બુદ્ધિના મામૂલી તકાદાઓ સુદાંને પીઠ પાછળ નાખી દે છે.

(૧૦) અર્થાત્ જ્યારે તેઓ હૃદયપૂર્વક ઈમાન લઈ આવ્યા તો અલ્લાહે તેમનાં માર્ગદર્શનમાં અભિવૃદ્ધિ કરી અને તેમને એ સૌભાગ્ય પ્રદાન કર્યું કે સત્ય અને સચ્ચાઈ પર અડગ રહે અને પોતાને જોખમમાં નાખી લેવાનું સહન કરી લે, પરંતુ અસત્ય સામે માથું ન ઝુકાવે. નોંધોથી જણાય છે કે આ નવયુવાનો આરંભિક કાળના હઝરત ઈસા (ઈસા ખ્રીસ્ત) ના અનુયાયીઓમાંથી હતા અને રોમન સામ્રાજ્યની પ્રજા હતા, જે તે વખતે મુશ્કરિક (અનેકેશ્વરવાદી) હતી અને તૌહીદપરસ્તો (એકેશ્વરવાદીઓ)ની કઠોર દુશ્મન બની ગઈ હતી.

(૧૧) જે કાળમાં આ ખુદાપરસ્ત (ઈશપરાયણ) યુવાનોને વસ્તીમાંથી ભાગીને પહાડોમાં આશ્રય લેવો પડ્યો હતો, તે વખતે શહેર ઈફેસુસ (Ephesus) નાના એશિયા (Asia Minor)માં મૂર્તિપૂજા અને જાદુગરીનું સૌથી મોટું કેન્દ્ર હતું. ત્યાં ડાયના (Diana) દેવીનું એક ભવ્ય મંદિર હતું, જેની ખ્યાતિ આખી દુનિયામાં ફેલાયેલી હતી અને દૂર-દૂરથી લોકો તેની પૂજા માટે આવતા હતા. ત્યાંના જાદુગરો, ભૂવાઓ, આમિલ, જ્યોતિષી અને તાવીજ અને

وَتَرَى الشَّمْسَ إِذَا طَلَعَتْ تَزْوُرُ عَنْ كَهْفِهِمْ ذَاتَ الْيَمِينِ
وَإِذَا غَرَبَتْ تَقْرِضُهُمْ ذَاتَ الشِّمَالِ وَهُمْ فِي فَجْوَةٍ مِّنْهُ ۗ
ذَٰلِكَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ ۗ مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ ۗ وَمَنْ يُضِلِّ
فَلَنْ تَجِدَ لَهُ وَلِيًّا مُّرْشِدًا ۝١٦ وَتَحْسَبُهُمْ آيِقَاتًا وَهُمْ رُقُودٌ ۗ
وَنُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشِّمَالِ ۗ وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ

અલ્લાહની આજ્ઞાઓને અમલમાં લાવવાથી જોઈએ તેમની ગુફામાં જોતા (૧૨) તો તેમને એવું નજર આવતું કે સૂર્ય જ્યારે નીકળે છે તો તેમની ગુફાને ઊંડીને જમણી બાજુ ચઢી જાય છે અને જ્યારે ડૂબે છે તો તેમનાથી બચીને ડાબી બાજુ ઉતરી જાય છે અને તેઓ છે કે ગુફાની અંદર એક વિશાળ જગ્યામાં પડેલા છે. (૧૩) આ અલ્લાહની નિશાનીઓમાંથી એક છે, જેને અલ્લાહ માર્ગદર્શન આપે એ જ માર્ગદર્શન પામવાવાળો છે અને જેને અલ્લાહ ભટકાવી દે તેના માટે તેમ કોઈ માર્ગદર્શક મિત્ર મેળવી શકતા નથી. (રુકૂઅ-૨) (૧૮) તેમ તેમને જોઈને એમ સમજ્યા હોત કે તેઓ જાગી રહ્યા છે, જો કે તેઓ સૂઈ રહ્યા હતા. અમે તેમને ડાબે-જમણે પાસા ફેરવતાં રહેતા હતા (૧૪) અને

મંત્રેલા માદળિયા લખવાવાળા દુનિયાભરમાં મશહૂર હતા. શામ (સીરિયા) અને ફલસ્તિન (પેલેસ્ટાઈન) અને મિસર (ઈજિપ્ત) સુધી તેમનો વેપાર ચાલતો હતો અને એ વેપારમાં યહૂદીઓનો પણ સારો એવો હિસ્સો હતો, જે પોતાની કળાને હઝરત સુલૈમાન અલૈ.ની સાથે જોડતા હતા. (જુઓ - એન્સાઈક્લોપીડિયા ઓફ બિબલિકલ લિટરેચર, શીર્ષક Ephesus) શિર્ક (અંનેકેશ્વરવાદ) અને અંધશ્રદ્ધાના એ વાતાવરણમાં તૌહીદપરસ્ત (ઈશ્વરપરાયણ) લોકોની જે દશા થઈ રહી હતી, તેનું અનુમાન કહ્ફવાળાઓના એ વાક્યથી કરી શકાય છે, જે આગળની આયતોમાં આવી રહ્યું છે કે, “જો તેમનો હાથ અમારા પર પડી ગયો હોત તો બસ અમારા પર પથ્થરમારો જ કરી નાખશે અથવા તો પછી બળજબરીથી પોતાના સમુદાયમાં પાછા લઈ જશે.”

(૧૨) વચ્ચેથી આ વર્ણન છોડી દેવામાં આવ્યું છે કે આ પારસ્પારિક સમજૂતી અનુસાર આ લોકો નગરથી નીકળીને પહાડોની વચ્ચે એક ગુફામાં જઈ છુપાયા, જેથી સંગસાર કરી નાખવા અથવા પોતાના પૂર્વજોના અગાઉના પંથ પર પાછા જવા માટે વિવશ કરવાથી બચી જાય.

(૧૩) અર્થાત્ તેમની ગુફાનું મુખ ઉત્તર તરફ હતું, જેના કારણે સૂર્યનો પ્રકાશ ગમે તે ઋતુમાં પણ અંદર પહોંચતો ન હતો અને બહારથી પસાર થવાવાળો એ જોઈ શકતો ન હતો કે અંદર કોણ છે.

(૧૪) અર્થાત્ જો કોઈ બહારથી ઝાંકીને જોતો, તો પણ આ સાત માણસોને ક્યારેક-ક્યારેક પાસાઓ લેતા રહેવાના કારણે તે એ અંદાજ લગાવતો કે આ લોકો બસ આમ જ આડા પડ્યા છે, સૂઈ ગયા નથી.

ذَرَأَعِيهِ بِالْوَصِيدِ ۖ لَوِاطَلَعْتَ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتَ مِنْهُمْ فِرَارًا
 وَكَلِمَاتٍ مِنْهُمْ رُعْبًا ۝ ۱۸ ۚ وَكَذَلِكَ بَعَثْنَاهُمْ لِيَتَسَاءَلُوا
 بَيْنَهُمْ ۖ قَالَ قَائِلٌ مِّنْهُمْ كَمْ لَبِئْتُمْ ۖ قَالُوا لَبِئْنَا يَوْمًا أَوْ
 بَعْضَ يَوْمٍ ۖ قَالُوا رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا لَبِئْتُمْ ۖ فَابْعَثُوا
 أَحَدَكُمْ بِوَرِقِكُمْ هَذِهِ إِلَى الْمَدِينَةِ فَلْيَنْظُرْ أَيُّهَا أَزْكى طَعَامًا
 فَلْيَأْتِكُمْ بِرِزْقٍ مِّنْهُ وَلْيَتَلَطَّفْ ۚ وَلَا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ أَحَدًا ۝ ۱۹
 إِنَّهُمْ إِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ يَرَّجُمُوكُمْ أَوْ يُعِيدُوكُمْ فِي مِلَّتِهِمْ
 وَلَنْ تُفْلِحُوا إِذًا أَبَدًا ۝ ۲۰ ۚ وَكَذَلِكَ أَعَثَّرْنَا عَلَيْهِمْ لِيَعْلَمُوا أَنَّ

જોઈએ તેમની પાસેથી કોઈ એક વાત જાણવાની હોય તો તેમની પાસેથી પૂછવાની જોઈએ. તેમની પાસેથી પૂછવાની જોઈએ. તેમની પાસેથી પૂછવાની જોઈએ.

તેમનો કૂતરો ગુફાના મુખ આગળ હાથ પહોળા કરીને બેઠો હતો. જો તમે ક્યાંક ડોકિયું કરીને તેમને જોતા તો ઊલટા પગે નાસી જતા અને તમારા પર તેમના દશ્યથી ભય છવાઈ જતો, (૧૮) અને આ જ અદ્ભૂત ચમત્કારથી અમે તેમને ઊભા કરી દીધા (૧૯) જેથી જરા પરસ્પર પૂછપરછ કરે. તેમના પૈકી એકે પૂછ્યું, “કહો, કેટલી વાર આ સ્થિતિમાં રહ્યા?” બીજાઓએ કહ્યું, “કદાચ આખો દિવસ અથવા તેનાથી પણ થોડું ઓછું રહ્યા હોઈશું.” પછી તેઓ બોલ્યા, “અલ્લાહ જ વધુ સારી રીતે જાણે છે કે આપણો કેટલો સમય આ સ્થિતિમાં પસાર થયો. ચાલો, હવે આપણામાંથી કોઈને ચાંદીનો આ સિક્કો આપીને શહેર મોકલીએ અને તે જુએ કે સૌથી સારું ખાવાનું ક્યાં મળે છે. ત્યાંથી તે થોડું ખાવાનું લઈ આવે અને તેણે જરા સાવધાનીથી કામ કરવું જોઈએ, એવું ન થાય કે તે કોઈને આપણા અહીં હોવાની વાત જણાવી બેસે. (૨૦) જો ક્યાંક એ લોકોના હાથે પકડાઈ ગયા તો બસ સંગસાર* જ કરી નાખશે, અથવા પછી બળજબરીપૂર્વક પોતાના સમુદાયમાં પાછા લઈ જશે, અને આવું થશે તો આપણે ક્યારેય સફળતા પામી શકીશું નહીં.” — (૨૧) આવી રીતે અમે શહેરવાસીઓને તેમની હાલતથી અવગત

(૧૫) અર્થાત્ પહોડોના અંદર અંધારી ગુફામાં કેટલાક માણસોનું આ રીતે હોવું અને આગળ કૂતરાનું બેસેલું હોવું એક એવું ભયાનક દશ્ય પ્રસ્તુત કરતું કે ડોકિયું કરીને જોવાવાળો તેમને ડાકૂ સમજીને ભાગી જતા હતા અને આ એક મોટું કારણ હતું, જેના કારણે એ લોકોની હાલત પર આટલી મુદત સુધી પરદો પડેલો રહ્યો. કોઈને એ સાહસ ન થયું કે અંદર જોઈને ક્યારેક અસલ મામલાથી માહિતગાર થતો.

(૧૬) અર્થાત્ જેવા અદ્ભૂત રીતે તેમને સૂવડાવવામાં આવ્યા હતા અને દુનિયાને તેમની સ્થિતિથી અજાણ રાખવામાં આવી હતી, એવો જ પ્રકૃતિનો આ અદ્ભૂત ચમત્કાર તેમનું એક લાંબી મુદત પછી જાગવું પણ હતું.

★ પથ્થરો મારીને મારી નાખવું. (અનુ.)

وَعَدَ اللَّهُ حَقًّا وَوَأَنَّ السَّاعَةَ لَا رَيْبَ فِيهَا ۖ إِذْ يَتَنَزَّ عُرُونُ
بَيْنَهُمْ أَمْرُهُمْ فَقَالُوا ابْنُوا عَلَيْهِم بُنْيَانًا ۗ رَبُّهُمْ أَعْلَمُ بِهِمْ ۗ

કરાવી દીધા, ^(૧૭) જેથી લોકો જાણી લે કે અલ્લાહનો વાયદો સાચો છે અને એ કે કયામતની ઘડી નિ:સંદેહ આવીને રહેશે. ^(૧૮) (પરંતુ જરા વિચારો કે જ્યારે વિચારવાની મૂળ વાત આ હતી) તે વખતે તેઓ અંદરો-અંદર આ વાત માટે ઝઘડી રહ્યા હતા કે આમના (ગુફાવાળાઓ) સાથે શું કરવામાં આવે. કેટલાક લોકોએ કહ્યું, “આમના ઉપર એક દીવાલ ચણી દો, આમનો રબ જ એમના મામલાને વધુ સારી રીતે જાણે છે.” ^(૧૯)

(૧૭) અર્થાત્ જ્યારે એ વ્યક્તિ ખાવાનું ખરીદવા શહેર ગયો, તો દુનિયા બદલાઈ ચૂકી હતી. મૂર્તિપૂજક રોમને ખ્રિસ્તી બને એક સમય પસાર થઈ ચૂક્યો હતો. ભાષા, સભ્યતા, સંસ્કૃતિ, પહેરવેશ દરેક વસ્તુમાં સ્પષ્ટ ફરક આવી ગયો હતો. બસો વર્ષ પહેલાનો આ વ્યક્તિ પોતાના દેખાવ, પોશાક, ભાષા, દરેક વસ્તુની દૃષ્ટિએ તત્કાળ એક તમાશો બની ગયો, અને જ્યારે તેણે કેસર રિસિયસના કાળનો સિક્કો ખાવાનું ખરીદવા માટે પ્રસ્તુત કર્યો, તો દુકાનવાળાની આંખો ફાટેલી-ફાટેલી રહી ગઈ. સુરયાની નોંધ મુજબ દુકાનવાળાને તેના પર શંકા થઈ કે કદાચ તે કોઈ પ્રાચીન સમયનો છુપાવેલો ખજાનો કાઢી લાવ્યો છે. આમ, તેણે આસપાસના લોકોને આના તરફ ધ્યાન અપાવ્યું અને અંતે એ વ્યક્તિને શાસનાધિકારીની સામે રજૂ કરવામાં આવ્યો. ત્યાં જઈને એ મામલો ખૂલ્યો કે આ માણસ તો ઈસા મસીહ ~~જે~~ ના એ અનુયાયીઓમાંથી છે, જેઓ બસો વર્ષ પહેલા પોતાનું ઈમાન બંધાવવા માટે ભાગી નીકળ્યા હતા. આ સમાચાર જોત-જોતામાં શહેરની ખ્રિસ્તી આબાદીમાં ફેલાઈ ગયા અને શાસનાધિકારીઓની સાથે લોકોની એક ભીડ ગુફા પર પહોંચી ગઈ. હવે જ્યારે ગુફાવાળાઓને ખબર પડી કે તેઓ બસો વર્ષ પછી ઊઘીને ઉઠ્યા છે, તો તેઓ પોતાના ખ્રિસ્તી ભાઈઓને સલામ કરીને સૂઈ ગયા અને તેમનાં પ્રાણ ઊડી ગયા.

(૧૮) સુરયાની નોંધો અનુસાર તે વખતે ત્યાં કયામત અને આખિરત (પરલોક)ના પ્રશ્ન પર જોરશોરથી ચર્ચા છેડાઈ ગઈ હતી. જો કે રોમન સામ્રાજ્યના પ્રભાવથી સામાન્ય લોકો મસીહી મતનો સ્વીકાર કરી ચૂક્યા હતા, જેની મૂળભૂત-આસ્થાઓમાં આખિરતની આસ્થા પણ સામેલ હતી, પરંતુ હજુ સુધી શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ) અને મૂર્તિપૂજા તથા યૂનાની દર્શનની અસર વધારે શક્તિશાળી હતી, જેના કારણે ઘણા લોકો આખિરતનો ઈન્કાર અથવા ઓછામાં ઓછું તેના હોવામાં શંકા કરતા હતા. ઉપરાંત, આ શંકા અને ઈન્કારને સૌથી વધારે જે વસ્તુ બળ પૂરું પાડી રહી હતી તે એ હતી કે ઈફેસુસમાં યહૂદીઓની મોટી આબાદી હતી અને તેમનામાંથી એક સંપ્રદાય (જેને સુદૂકી કહેવામાં આવતો હતો) આખિરતનો ખુલ્લુંખુલ્લા ઈન્કાર કરતો હતો. આ જૂથ અલ્લાહના ગ્રંથ (અર્થાત્ તૌરાત)માંથી આખિરતના ઈન્કારનું પ્રમાણ લાવતો હતો અને મસીહી આલિમો (ધાર્મિક વિદ્વાનો)ની પાસે તેની તુલનામાં દૃઢ પ્રમાણ ન હતું. આ જ કારણસર આખિરતનો ઈન્કાર કરનારાઓનું પલ્લું ભારે રહેતું હતું અને આખિરત પર ઈમાન લાવનારાઓ પણ શંકા અને દ્વિધામાં પડતા જઈ રહ્યા હતા. બરાબર આ સમયે કહફવાળાઓના ઉઠવાની આ ઘટના બની અને તેણે મૃત્યુ પછી ઉઠાવવામાં આવવાનું એક ઈન્કાર ન કરી શકાય એવું યોગ્ય પ્રમાણ ઉપલબ્ધ કરાવ્યું.

(૧૯) વર્ણનશૈલી બતાવી રહી છે કે આ નેક ખ્રિસ્તીઓનું કથન હતું. તેમનો મત એ હતો કે કહફવાળા જે રીતે ગુફામાં સૂતેલા છે, એ જ રીતે તેમને સૂતેલા રહેવા દો અને ગુફાનું મુખ બંધ કરી દો. તેમનો રબ વધારે સારી રીતે જાણે છે કે આ લોકો કોણ છે, ક્યા દરજ્જાના છે અને કેવા બદલાના અધિકારી છે.

قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَىٰ أَمْرِهِمْ لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِم مَّسْجِدًا ﴿٢١﴾
 سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةٌ رَّابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ ۖ وَيَقُولُونَ خَمْسَةٌ
 سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَجْمًا بِالْغَيْبِ ۖ وَيَقُولُونَ سَبْعَةٌ وَثَامِنُهُمْ

પરંતુ જે લોકો તેમના મામલાઓ પર પ્રભુત્વ ધરાવતા હતા, (૨૦) તેમણે કહ્યું, “અમે તો તેમના ઉપર એક ઈબાદતગાહ બનાવીશું.” (૨૧) (૨૨) કેટલાક લોકો કહેશે કે તેઓ ત્રણ હતા અને ચોથો તેમનો કૂતરો હતો

અને કેટલાક બીજા કહી દેશે કે પાંચ હતા અને છઠ્ઠો તેમનો કૂતરો હતો. આ સૌ ઉત્પટાંગ વાત કહે છે.

(૨૦) પાંચમી સદીના મધ્ય સુધી પહોંચતા-પહોંચતા સામાન્ય ખ્રિસ્તીઓમાં અને વિશેષરૂપે રોમન કેથોલિક ચર્ચમાં શિક્ક (અનેકેથરવાદ) અને ઔલિયાપરસ્તી (સંતો-મહાત્માઓની પૂજા) અને કબરપરસ્તીનું ઘણું જોર હતું. કહ્ફવાળાઓના ઉઠવાના થોડાક વર્ષો પહેલાં ઈ.સ. ૪૩૧માં સમગ્ર ખ્રિસ્તી દુનિયાના ધર્મગુરુઓની એક કાઉન્સિલ આ જ ઈફેસુસ નામની જગ્યાએ યોજાઈ ચૂકી હતી, જેમાં ઈસા મસીહના ખુદા (ઈશ્વર) હોવાની અને હઝરત મરયમના ‘ખુદાની માતા’ હોવાની આસ્થા ચર્ચની સરકારી આસ્થા ઘોષિત કરવામાં આવી હતી. આ ઈતિહાસને દષ્ટિમાં રાખવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે **الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَىٰ أَمْرِهِمْ** (જે લોકો તેમના મામલાઓમાં પ્રભુત્વશાળી હતા)થી તાત્પર્ય એ લોકો હતા, જેઓ ઈસા મસીહના સાથી અનુયાયીઓની જગ્યાએ તે વખતે ખ્રિસ્તી જનતાના ધર્મગુરુઓ અને માર્ગદર્શક બનેલા હતા. આ જ લોકો વાસ્તવમાં શિક્કના ઝંડાધારીઓ હતા અને તેમણે જ નિર્ણય કર્યો કે કહ્ફવાળાઓનો મકબરો બનાવીને તેનાથી ઉપાસના-ગૃહ બનાવવામાં આવે.

(૨૧) મુસલમાનોમાંથી કેટલાક લોકોએ કુર્આન-મજ્હદની આ આયતનો તદ્દન ઊલટો અર્થ લીધો છે. તેઓ આને દલીલ ઠેરવીને સદાચારીઓની કબરો પર ઈમારતો અને મસ્જિદો બનાવવાને જાઈજાઈ (વેધ) ઠેરવે છે, જ્યારે કે અહીં કુર્આન તેમની આ પથભ્રષ્ટતા તરફ સંકેત કરી રહ્યું છે કે જે નિશાની આ જાલિમોને મૃત્યુ પછી ઉઠાવવામાં આવવાનો અને આખિરતની સંભાવનાનો વિશ્વાસ અપાવવા માટે બતાવવામાં આવી હતી, તેને આમણે ખુદાએ આપેલ શિક્ક કરવાની એક તક સમજી અને વિચાર કર્યો કે ચાલો, બીજા કેટલા વલીઓ (સંતો) પૂજા-પાઠ માટે હાથ લાગી ગયા. વધુમાં છેવટે આ આયતથી નેક લોકોની કબરો પર મસ્જિદો બનાવવામાં કેવી રીતે દલીલ લાવી શકાય છે, જ્યારે કે નબી સલ્લ.ના એ પ્રકારના કેટલાય કથનો તેના નિષેધમાં છે કે, “અલ્લાહે ફિટકાર કર્યો છે, કબરોની ઝૂંપારત (દર્શન) કરવાવાળી સ્ત્રીઓ પર અને કબરો પર મસ્જિદો બનાવનારાઓ અને દીપક જલાવનારાઓ પર.” (અહમદ, તિર્મિઝી, અબૂ દાઉદ વગેરે)

નબી સલ્લ.ના આ પ્રકારના સ્પષ્ટ કથનો હોવા છતાં કોણ ખુદાતરસ (ઈશપરાયણ) વ્યક્તિ એ સાહસ કરી શકે છે કે કુર્આન-મજ્હદમાં ખ્રિસ્તી પાદરીઓ અને રોમન શાસકોના જે પથભ્રષ્ટ કાર્યનો વાર્તાના રૂપમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેને તદ્દન એ જ કાર્ય કરવા માટે દલીલ અને પ્રમાણ બતાવે? — આ અવસરે એ વાતનો ઉલ્લેખ પણ લાભપ્રદ રહશે કે ઈ.સ. ૧૮૩૪માં રેવરેંડ ટી. અરંડલે (R.T.Arundell) ‘નાના એશિયાની શોધ (Discoveries of Asia Minor)ના નામથી પોતાના અનુભવો લખ્યા છે. તેમાં તે દર્શાવે છે કે પ્રાચીન નગર ઈફેસુસના ખુડેરોમાં મળેલ એક પહાડી પર હઝરત મરયમ અને ‘સાત યુવાનો’ (અર્થાત્ કહ્ફવાળા)ના મકબરાઓના ચિત્રો જોવાં મળ્યા છે.

كَلْبُهُمْ ط قُلْ رَبِّيَ أَعْلَمُ بِعَدَّتِهِمْ مَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا قَلِيلٌ ۖ فَلَا
 تُمَارِ فِيهِمْ إِلَّا مِرَاءً ظَاهِرًا ۖ وَلَا تَسْتَفْتِ فِيهِمْ مِنْهُمْ أَحَدًا ۗ
 وَلَا تَقُولَنَّ لِيْ سَائِيءٍ إِنَّيْ فَاعِلٌ ذٰلِكَ عَدَاۗءٌ ۗ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللّٰهُ ۗ
 وَإِذْ كُرِّرَبَّكَ إِذَا نَسِيْتِ وَقُلْ عَسَىٰ أَنْ يَهْدِيَنِي رَّبِّي لِأَقْرَبِ مِنْ

કેટલાક અન્ય લોકો કહે છે કે સાત હતા અને આઠમો તેમનો કૂતરો હતો. (૨૩) કહો, મારો રબ જ વધુ સારી રીતે જાણે છે કે તેઓ કેટલા હતા. થોડાક જ લોકો તેમની સાચી સંખ્યા જાણે છે. તેથી ઉપરછલ્લી વાતથી વધારે તેમની સંખ્યાની બાબતમાં આ લોકો સાથે ચર્ચા ન કરો, અને ન તેમના વિષે કોઈને કંઈ પૂછો (૨૩) (રુકૂઅ-૩) (૨૩) અને જુઓ, કોઈ પણ વસ્તુ વિષે ક્યારેય પણ એમ ન કહો કે હું કાલે આ કામ કરી દઈશ. (૨૪) (તમે કશું નથી કરી શકતા) સિવાય એ કે અલ્લાહ ચાહે. જો ભૂલથી આવી વાત મોઢામાંથી

(૨૨) આનાથી જણાય છે કે આ ઘટનાના પોણા ત્રણસો વર્ષ પછી, કુર્આન અવતરિત થઈ રહ્યું હતું એ સમયમાં, તેના વિગતવાર વિવરણ જાણવા વિશે જુદી-જુદી વાર્તાઓ ખ્રિસ્તીઓમાં પ્રચલિત હતી અને સામાન્ય રીતે પ્રમાણિત જાણકારીઓ લોકોની પાસે નહોતી. સ્પષ્ટ છે કે તે પ્રિન્ટિંગ-પ્રેસનો યુગ ન હતો કે જે પુસ્તકોમાં તેના વિશે સાપેક્ષ રીતે વધારે સાચી જાણકારીઓ જોવા મળતી હતી, તે સામાન્ય રીતે પ્રકાશિત થતા. ઘટનાઓ મોટાભાગે મૌખિક રીતે ફેલાતી હતી અને સમય વિતવાની સાથે તેની ઘણી વિગતો દંતકથા બનતી જતી હતી, તેમ છતાં ત્રીજા કથનને અલ્લાહે રદ નથી કર્યું, તેથી એ અનુમાન કરી શકાય છે કે સાચી સંખ્યા સાત જ હતી.

(૨૩) અર્થ એ છે કે મૂળ વસ્તુ તેમની સંખ્યા નથી, બલકે મૂળ વસ્તુ એ બોધ હતો જે આ કિસ્સામાંથી મળે છે. આનાથી એ બોધ મળે છે કે એક સાચા ઈમાનવાળાએ કોઈપણ સ્થિતિમાં સત્યથી મોઢું ફેરવવા કે અસત્યના સામે માથું નમાવવા માટે તૈયાર ન થવું જોઈએ. આનાથી એ બોધ મળે છે કે મોમિનનો ભરોસો દુનિયાના સાધનો પર નહીં, બલકે અલ્લાહ પર હોવો જોઈએ અને હક્કપરસ્તી (સત્ય-નિષ્ઠા) માટે પ્રત્યક્ષરૂપે કોઈ અનુકૂળતાની સ્થિતિ જોવા ન મળતી હોય, તો પણ અલ્લાહના ભરોસા પર સત્ય-માર્ગ પર કદમ ઉઠાવી દેવું જોઈએ. આનાથી એ બોધ મળે છે કે જે 'પ્રચલિત નીતિ-રીતિ'ને લોકો 'પ્રાકૃતિક નિયમ' સમજે છે અને વિચાર કરે છે કે આ નિયમના વિરુદ્ધ દુનિયામાં કંઈ નથી થઈ શકતું, અલ્લાહ વાસ્તવમાં તેના માટે બંધાયેલો નથી, તે જ્યારે અને જ્યાં ઈચ્છે આ પ્રચલનને બદલીને જે અસાધારણ કાર્ય પણ કરવાનું ઈચ્છે, કરી શકે છે. તેના માટે આ કંઈક મોઢું કાર્ય નથી કે કોઈને બસો વર્ષ સુધી સૂવડાવીને એ રીતે ઉઠાડીને બેસાડી દે કે જાણે તે થોડાક કલાકો જ ઊંઘ્યો છે અને તેની વય, રૂપ-રંગ, પોશાક, સ્વાસ્થ્ય, તાત્પર્ય એ કે કોઈ વસ્તુ પર પણ આ વિતેલા સમયનો કોઈ પ્રભાવ ન હોય. આનાથી એ બોધ મળે છે કે માનવ-જાતિની તમામ આગળ-પાછળની પેઢીઓને એક જ સમયે જીવંત કરીને ઊભી કરી દેવી, જેના સમાચાર નબીઓ અને આકાશી ગ્રંથોએ આપ્યા છે, અલ્લાહની શક્તિ અને તેના સામર્થ્યથી પર નથી. આનાથી એ બોધ મળે છે કે અજ્ઞાની મનુષ્યો કેવી રીતે હંમેશા અલ્લાહની નિશાનીઓને પોતાની શિક્ષાનું માધ્યમ બનાવવાને બદલે ઊલટાના વધારે પથબ્રજતાનું માધ્યમ બનાવતા રહ્યા છે. કહ્ફવાળાઓનો જે ચમત્કાર

هَذَا رَشْدًا ﴿٢٤﴾ وَلَبِئْسَ مَا فِي كُفْرِهِمْ تَلْكَ مِائَةٌ سِنِينَ وَازْدَادُوا تَسْعًا ﴿٢٥﴾

નીકળી જાય તો તરત પોતાના રબને યાદ કરો અને કહો, “આશા છે કે મારો રબ આ મામલામાં સીધા માર્ગથી વધુ નજીકની વાત તરફ મારું માર્ગદર્શન કરી દેશે.”^(૨૪) – (૨૫) અને તેઓ પોતાની ગુફામાં ત્રણસો વર્ષ રહ્યા, અને (કેટલાક લોકો મુદત ગણવામાં) નવ વર્ષ વધારે આગળ વધી ગયા છે.^(૨૫)

અલ્લાહે એટલા માટે બતાવ્યો હતો કે લોકો તેનાથી આભિરત (પરલોક)નો વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરે, બરાબર એ જ નિશાનીને તેમણે એ સમજી કે અલ્લાહે તેમને પોતાના કેટલાક વધારે ‘વલીઓ’ (સંત-મહાત્માઓ) પૂજવા માટે મોકલી દીધા – આ છે એ મૂળ બોધ, જે વ્યક્તિએ આ કિસ્સાથી લેવો જોઈએ અને આમાં ધ્યાન આપવા યોગ્ય આ જ વાતો છે. આનાથી ધ્યાન હટાવીને એ તપાસમાં લાગી જવું કે કહફવાળાઓ કેટલા હતા અને કેટલા નહોતા અને તેમનાં નામ શું-શું હતા અને તેમનો કૂતરો કયા રંગનો હતો, આ એ લોકોનું કામ છે જેઓ હાઈને છોડીને છોતરાથી યુચિ રાખે છે. એટલા માટે જ અલ્લાહે નબી સલ્લ. ને અને આપના માધ્યમથી ઈમાનવાળાઓને એ બોધ આપ્યો કે જો બીજા લોકો આ પ્રકારની અસંબંધિત ચર્ચાઓ શરૂ કરી દે, તો પણ તમે તેમાં ન ઉલગો, ન આવા પ્રશ્નોની પાછળ પડીને પોતાનો સમય વેડફો, બલકે પોતાનું ધ્યાન માત્ર કામની વાત પર જમાવી રાખો. આ જ કારણ છે કે અલ્લાહે સ્વયં તેમની સાચી સંખ્યા બતાવી નથી, જેથી નકામો શોખ રાખનારાઓને કંઈ ન મળે.

(૨૪) આ સંદર્ભથી હટીને એક વાક્ય છે, જે અગાઉની આયતના વિષયને દૃષ્ટિમાં રાખીને કહેવામાં આવ્યું છે. પાછલી આયતમાં આદેશ આપવામાં આવ્યો હતો કે કહફવાળાઓની સાચી સંખ્યાનું જ્ઞાન અલ્લાહને છે અને તેની તપાસ કરવી એક બિનજરૂરી કામ છે, તેથી અકારણ એક બિનજરૂરી વાતની શોધમાં લાગવાથી બંધો અને તેના વિશે કોઈથી ચર્ચા ન કરો. આ ક્રમમાં આગળની વાત કહેતાં પહેલાં સંદર્ભથી હટીને એક અન્ય નિર્દેશ પણ નબી સલ્લ. અને ઈમાનવાળાઓને આપવામાં આવ્યો અને તે એ કે તમે ક્યારેય દાવો કરીને એ ન કહી દેજો કે હું કાલે અમુક કાર્ય કરી દઈશો. તમને શું ખબર કે તમે એ કાર્ય કરી શકશો કે નહીં, ન તમને અદૃશ્યનું જ્ઞાન છે અને ન તમે પોતાનાં કાર્યોમાં એટલો અધિકાર ધરાવો છો કે જે ઈચ્છો એ કરી શકો. તેથી જો ક્યારેક ઈજ્જાતામાં આવી વાત મોઢેથી નીકળી પણ જાય, તો તરત સચેત થઈને અલ્લાહને યાદ કરો અને ‘ઈન્શા-અલ્લાહ’ (જો અલ્લાહે ઈચ્છ્યું) કહેવાનું રાખો. તેના સાથે તમે એ પણ નથી જાણતા કે જે કાર્ય કરવાનું તમે કહી રહ્યા છો, તેમાં ભલાઈ પણ છે કે કોઈ બીજું કાર્ય તેનાથી વધારે સારું છે? તેથી અલ્લાહ પર ભરોસો કરીને એમ કહેવાનું રાખો કે આશા છે કે મારો રબ આ મામલામાં સાચી વાત કે યોગ્ય વર્તન તરફ મારું માર્ગદર્શન કરી દેશે.

(૨૫) આ વાક્યનો સંબંધ અમારા મતે સંદર્ભથી હટીને આવેલ વાક્યથી પહેલાના વાક્યથી છે, અર્થાત્ વર્ષન-ક્રમ એમ છે કે, “કેટલાક લોકો કહેશે તેઓ ત્રણ હતા અને ચોથો તેમનો કૂતરો હતો... અને કેટલાક લોકો કહે છે કે તેઓ પોતાની ગુફામાં ત્રણસો વર્ષ રહ્યા અને કેટલાક લોકો આ મુદતની ગણતરીમાં નવ વર્ષ વધારે વધી ગયા છે.” આ વાક્યમાં ત્રણસો વર્ષ અને ત્રણસો નવ વર્ષની સંખ્યા જે વર્ણવવામાં આવી છે, અમારા વિચારથી આ વાસ્તવમાં લોકોના કથનની કાલ્પનિક વાત છે, ન કે અલ્લાહનું પોતાનું કથન; અને તેના માટે એ દલીલ છે કે પછીના વાક્યમાં અલ્લાહ સ્વયં ફરમાવી રહ્યો છે કે તમે કહો, અલ્લાહ વધારે સારી રીતે જાણે છે કે તેઓ કેટલો સમય રહ્યા. જો ત્રણસો નવની સંખ્યા અલ્લાહે પોતે વર્ણવી હોત તો તેના પછી આ વાક્ય કહેવાનો કોઈ અર્થ નહોતો. આ જ દલીલના આધારે હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ રદિ. એ પણ આ જ અર્થ લીધો છે કે આ અલ્લાહનું કથન નથી, બલકે લોકોના કથનની કાલ્પનિક વાત છે.

قُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا لَبِئْتُوا ۚ لَهُ غَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ۖ أَبْصِرْ بِهِ
 وَأَسْمِعْ ۖ مَا لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا يُشْرِكُ فِي حُكْمِهِ أَحَدًا ﴿٢٦﴾
 وَأَنْتُمْ مِمَّا أُوْحِيَ إِلَيْكَ مِنْ كِتَابِ رَبِّكَ ۚ لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهِ ۗ
 وَلَنْ تَجِدَ مِنْ دُونِهِ مُلْتَحَدًا ﴿٢٧﴾ وَأَصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ

(૨૬) તમે કહો, અલ્લાહ તેમના રોકાણની મુદત વધુ જાણે છે, (૨૫૫) આકાશો અને ધરતીના તમામ છૂપા અહેવાલોની તેને જ ખબર છે, કેવો સરસ છે તે જોવાવાળો અને સાંભળવાવાળો ! (ધરતી અને આકાશોમાં રહેલ ચીજો અને જીવોની) દેખરેખ રાખનાર તેના સિવાય કોઈ નથી, અને તે પોતાના શાસનમાં કોઈને ભાગીદાર નથી બનાવતો. (૨૭) હે નબી ! (૨૬) તમારા રબના ગ્રંથમાંથી જે કંઈ તમારા પર વહી કરવામાં આવ્યું છે તેને (યથાવત) સંભળાવી દો, કોઈ તેના ફરમાનોને બદલવાનું સામર્થ્ય ધરાવતો નથી. (અને જો તમે કોઈના માટે આમાં ફેરફાર કરશો તો) તેનાથી બચીને ભાગવા માટે કોઈ આશ્રય-સ્થાન નહીં મેળવો, (૨૭) (૨૮) અને પોતાના હૃદયને એ લોકોના સામ્નિધ્ય પર સંતુષ્ટ રાખો, (૨૫૫) અર્થાત્ કહફવાળાઓની સંખ્યાની જેમ તેમનાં રોકાણની મુદત વિશે પણ લોકોના વચ્ચે મતભેદ છે, પરંતુ તમારે તેની તપાસમાં પડવાની જરૂર નથી. અલ્લાહ જ જાણે છે કે તેઓ કેટલી મુદત સુધી આ સ્થિતિમાં રહ્યા.

(૨૬) કહફવાળાઓનો કિસ્સો સમાપ્ત કર્યા પછી હવે અહીં બીજા વિષયનો આરંભ થઈ રહ્યો છે અને તેમાં પરિસ્થિતિઓની સમીક્ષા છે, જેનો તે સમયે મક્કામાં મુસલમાનોને સામનો કરવો પડી રહ્યો હતો.

(૨૭) આનો અર્થ એ નથી કે 'મઆઝ-અલ્લાહ' (અલ્લાહનું શરણ) એ સમયે નબી સલ્લ. મક્કાના કાફિરો (વિધર્મીઓ) માટે કુર્આનમાં કંઈક ફેરફાર કરી દેવા અને કુરૈશના સરદારો સાથે થોડાક વધારા-ઘટાડા પર સમાધાન કરી લેવાનું વિચારી રહ્યા હતા અને અલ્લાહ આપને આનાથી મનાઈ કરી રહ્યો હતો, બલ્કે વાસ્તવમાં સંબોધન મક્કાના કાફિરો તરફ છે, જો કે પ્રત્યક્ષરૂપે સંબોધન નબી સલ્લ. ને છે. કાફિરોને એ બતાવવું અભિપ્રેત છે કે મુહમ્મદ અલ્લાહની વાણીમાં પોતાના તરફથી કોઈ વધારો કે ઘટાડો કરવાનો અધિકાર નથી ધરાવતા. તેમનું કામ તો બસ એ છે કે જે કંઈ અલ્લાહે અવતરિત કર્યું છે, તેને કંઈપણ વધારો-ઘટાડો કર્યા વગર પહોંચાડી દે. તમને માનવું છે તો આ આખા દીન (ધર્મ)ને જેવો છે તેવો માનો, જે સૃષ્ટિના સ્વામી તરફથી પ્રસ્તુત કરવામાં આવી રહ્યો છે, અને નથી માનવો તો શોખથી ન માનો, પરંતુ એ આશા કોઈપણ હાલતમાં ન રાખો કે તમને ખુશ કરવા માટે આ દીન (ધર્મ)માં તમારી ઈચ્છાઓ અનુસાર કોઈ સંશોધન કરવામાં આવશે, યાદે તે સામાન્ય આંશિક સંશોધન જ કેમ ન હોય. આ જવાબ છે એ માંગણીનો, જે કાફિરો તરફથી વારંવાર કરવામાં આવતી હતી કે એવી તો શું જીદ છે કે અમે તમારી આખી વાત માની લઈએ. છેવટે કંઈક તો અમારા બાપ-દાદાઓના ધર્મની આસ્થાઓ અને રીત-રિવાજો અને પરંપરાઓના પ્રચલનને ધ્યાનમાં રાખો, થોડુંક તમે અમારું માની લો, કંઈક અમે તમારું માની લઈએ. આના પર આ સમાધાન થઈ શકે છે અને બિરાદરી ફાટફૂટથી બચી શકે છે. કુર્આનમાં આની માંગણીનો ઘણા સ્થાનો પર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે અને આનો સાચો જવાબ આપવામાં આવ્યો છે. ઉદાહરણરૂપે,

يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدْوَةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ
عَنَّهُمْ ؕ تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ؕ وَلَا تُطْعَمَنَ مِنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ

જેઓ પોતાના રબની પ્રસન્નતાના ઈચ્છુક બનીને સવાર-સાંજ તેને પોકારે છે, અને તેમનાથી કદાપિ નજર ન ફેરવો. શું તમે દુનિયાની શોભા પસંદ કરો છો? ^(૨૮) કોઈ એવા મનુષ્યનું અનુસરણ ન કરો, ^(૨૯) જેના હૃદયને અમે અમારી યાદ (સ્મરણ)થી ગાફેલ કરી દીધું છે અને જેણે પોતાના મનની ઈચ્છાઓનું

وَأَن تَكُنْ عَلَيْهِمْ إِتْنَا نَجِيبٌ ۖ قَالَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ لِقَاءَنَا إِنَّا وَبَّيْنَا عَنْهُمُ هَذَا أَوْ بَرَأَيْنَاهُ ۖ
“જ્યારે અમારી આયતો સાફ-સાફ તેમને સંભળાવવામાં આવે છે, તો એ લોકો, જેઓ ક્યારેક અમારા સામે હાજર થવાની આશા નથી રાખતા, કહે છે કે આના બદલે કોઈ બીજું કુઆનિલાવો અથવા આમાં કંઈક ફેરફાર કરો.”

(૨૮) ઈબ્ને અબ્બાસ રદિ.ની રિવાયત અનુસાર, કુરૈશના સરદારો નબી સલ્લ.ને કહેતા હતા કે આ બિલાલ અને સુહૈબ અને અમ્માર અને ખબ્બાબ અને ઈબ્ને મસ્'ઉદ રદિ. જેવા નિર્ધન લોકો, જે તમારા સાથે બેસે છે, તેમના સાથે અમે નથી બેસી શકતા. આમને હટાવો, તો અમે તમારી સભાઓમાં આવી શકીએ છીએ અને જાણી શકીએ છીએ કે તમે શું કરવા માગો છો. આના પર અલ્લાહે નબી સલ્લ.ને ફરમાવ્યું કે જે લોકો અલ્લાહની પ્રસન્નતા માટે તમારા પાસે એકત્ર થયા છે અને રાત-દિવસ પોતાના રબને યાદ કરે છે, તેમના સાથ પર પોતાના હૃદયને સંતુષ્ટ રાખો અને તેમનાથી કદાપિ દષ્ટિ ન ફેરવો. શું તમે આ નિષ્ઠાવાન વ્યક્તિઓને છોડીને એ ઈચ્છો છો કે દુનિયાના ઠાઠ-માઠ રાખનારાં લોકો તમારા પાસે બેસે? આ વાક્યમાં પણ પ્રત્યક્ષ સંબોધન નબી સલ્લ.ને છે, પરંતુ વાસ્તવમાં કુરૈશના સરદારોને સંભળાવવું અભિપ્રેત છે કે તમારી આ દેખાડાની શાન-શૌકત, જેના પર તમે ફુલાઈ રહ્યા છો, અલ્લાહ અને તેના રસૂલ (ઈશદૂત)ની નજરમાં કોઈ મૂલ્ય ધરાવતી નથી. તમારાથી એ નિર્ધન લોકો વધારે મૂલ્યવાન છે, જેમનાં હૃદયમાં નિષ્ઠા છે અને જેઓ પોતાના રબની યાદથી ક્યારેય ગાફેલ નથી રહેતા. તદ્દન આ જ મામલો હઝરત નૂહ અલૈ. અને તેમની કોમના સરદારોની વચ્ચે પણ સામે આવ્યો હતો. તેઓ હઝરત નૂહ અલૈ.ને કહેતા હતા કે **وَمَا كَرِهَتِ الْجِبْتُ إِذْ أُتِيَتْ بِالْحَقِّ وَأَنَّ هَذَا صِرَاطٌ مُّسْتَقِيمٌ** “અમે તો એ જોઈએ છીએ કે અમારામાંથી જેઓ તુષ્ક છે, તેઓ કંઈપણ વિચાર્યા-સમજ્યા વગર તમારા પાછળ લાગી ગયા છે.” અને હઝરત નૂહ અલૈ.નો જવાબ એ હતો કે **مَا أَكْبَارُ لِلدِّينِ أَمْثَلُ** “હું ઈમાનવાળાઓને ધુત્કારી શકતો નથી.” અને **وَكَأَنَّهُمْ يُلَاقُونَ رَبَّهُمْ أَيُّبًا كَرِيمًا** “જે લોકોને તમે તુષ્ક નજરથી જુઓ છો, હું તેમના વિશે નથી કહી શકતો કે અલ્લાહે તેમને કોઈ ભલાઈ આપી નથી.” (સૂર: હૂદ, આ. ૨૭, ૨૮, ૩૧ અને સૂર: અન્-આમ, આ. ૫૨ અને સૂર: હિજ, આ. ૮૮.)

(૨૯) અર્થાત્ તેની વાત ન માનો, તેના સામે માથું ન ઝુકાવો, તેની ઈચ્છા પૂરી ન કરો અને તેના કહેવા પર ન ચાલો. અહીં ‘ઈતાઅત’ (અનુસરણ) શબ્દ પોતાના વ્યાપક અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે.

عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا ﴿٣٠﴾ وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ ۗ إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ

અનુસરણ અપનાવી લીધું છે અને જેની કાર્ય-પદ્ધતિ અસંતુલિત છે. ^(૩૦) (૨૮) સ્પષ્ટપણે કહી દો કે આ સત્ય છે તમારા રબ તરફથી, હવે જેનું મન ચાહે માની લે અને જેનું મન ચાહે ઈન્કાર કરી દે. ^(૩૧) અમે

- (૩૦) કહફક્રમાં હક નો એક અર્થ તો એ છે, જે અમે અનુવાદમાં અપનાવ્યો છે, અને બીજો અર્થ એ છે કે, ‘જે સત્યને પાછળ છોડીને અને નૈતિક સીમાઓનું ઉલ્લંઘન કરીને નિરંકુશ ચાલવાવાળો છે.’ બંને સ્વરૂપોનું પરિણામ એક જ છે. જે વ્યક્તિ અલ્લાહને ભૂલીને પોતાના ‘નફસ’ (મન)નો ગુલામ બની જાય છે તેના દરેક કાર્યમાં અસંતુલન પેદા થઈ જાય છે અને તેને સીમાઓનું કોઈ ભાન સુદ્ધાં નથી રહેતું. આવા વ્યક્તિનું અનુસરણ કરવાનો અર્થ એ છે કે અનુસરણ કરવાવાળો પોતે પણ સીમાઓનું ધ્યાન ન રાખે અને આગળ નીકળી જાય અને જેનું અનુસરણ કરવામાં આવે તે (નેતા) જે-જે ખીણમાં ભટકે, તેમાં જ અનુસરણ કરવાવાળો પણ ભટકતો ચાલ્યો જાય.
- (૩૧) અહીં પહોંચીને સ્પષ્ટરૂપે સમજમાં આવી જાય છે કે કહફવાળાઓનો કિસ્સો સંભળાવ્યા પછી આ વાક્યો કયા આશયથી કહેવામાં આવ્યા છે. કહફવાળાઓની જે ઘટના ઉપર આવેલ છે, તેમાં એ બતાવવામાં આવ્યું હતું કે તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ) પર ઈમાન લાવ્યા પછી તેમણે કઈ રીતે ઉઠીને નિર્ભયતાથી વાત કહી દીધી કે, ‘‘અમારો રબ તો બસ એ છે જે આકાશો અને ધરતીનો રબ છે.’’ અને પછી કઈ રીતે તેઓ પોતાની પ્રથભ્રષ્ટ કોમ સાથે કોઈપણ પ્રકારના સમાધાન માટે તૈયાર ન થયા, બલકે તેમણે ઠઠ સંકલ્પની સાથે કહ્યું કે, ‘‘અમે તેના સિવાય કોઈ અન્ય ઈશ્વર (ઉપાસ્ય)ને નહીં પોકારીએ, જો અમે આવું કરીએ તો અત્યંત ખોટી વાત કરીશું.’’ અને કઈ રીતે તેમણે પોતાની કોમ અને તેના ઉપાસ્યોને છોડીને કોઈપણ સહારા વગર અને કોઈપણ સામગ્રી વગર એક ગુફામાં જતા રહેવું સ્વીકાર કરી લીધું, પરંતુ એ વાતનો સ્વીકાર ન કર્યો કે સત્યથી વાળ બરાબર પણ હટીને પોતાની કોમ સાથે સમાધાન કરી લેતા. પછી જ્યારે આ લોકો જાગ્યા તો પણ તેમને ચિંતા થઈ તો એ વાતની કે જો અલ્લાહ ન કરે, અમારી કોમ અમને પોતાના સમુદાય તરફ પાછા લઈ જવામાં સફળ થઈ ગઈ તો અમે ક્યારેય સફળતા પ્રાપ્ત નહીં કરી શકીએ. આ ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી હવે નબી સલ્લ.ને સંબોધિત કરીને કહેવામાં આવી રહ્યું છે – અને સંભળાવવું અભિપ્રેત વાસ્તવમાં ઈસ્લામના વિરોધીઓને છે - કે, આ મુશ્રિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ) અને સત્યનો ઈન્કાર કરનારાઓ સાથે સમાધાનની ચર્ચાને કોઈ સ્થાન જ નથી. જે સત્ય અલ્લાહ તરફથી આવ્યું છે, તેને કોઈપણ ઘટાડા-વધારા વગર, જેવું છે તેવું તેમના સામે પ્રસ્તુત કરી દો. માનતા હોય તો માને, નથી માનતા તો સ્વયં દુષ્પરિણામ ભોગવશે. જેમણે માની લીધું છે, ચાહે તેઓ કિશોરવયના નવયુવાનો હોય કે નિર્ધન વ્યક્તિ કે ગુલામ અને મજૂર, છેવટે તેઓ જ બહુમૂલ્ય હીરા છે, તેમને જ અહીં પ્રિય રાખવામાં આવશે અને તેમને છોડીને મોટા-મોટા સરદારો અને ધનવાનોની કોઈ પરવા કરવામાં નહીં આવે, જેઓ દુનિયાની શાન-શૌકત ચાહે ગમે તેટલી રાખતા હોય, પરંતુ છે તો અલ્લાહથી ગાફેલ અને પોતાની મનેચ્છાના ગુલામ.

لِلظَّالِمِينَ تَارًا ۖ أَحَاطَ بِهِمْ سُرَادِقُهَا ۖ وَإِنْ يَسْتَعِيثُوا
يُغَاثُوا بِمَاءٍ كَالْمُهْلِ يَشْوِي الْوُجُوهَ ۚ بِئْسَ الشَّرَابُ ۗ
وَسَاءَتْ مُرْتَفَقًا ۗ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ إِنَّا لَا
نُضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا ۗ أُولَٰئِكَ لَهُمْ جَنَّاتٌ عَدْنٌ تَجْرِي
مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ يُجَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَيَلْبَسُونَ ثِيَابًا

(ઇન્કાર કરનારાં) જાલિમો માટે એક આગ તૈયાર કરી રાખી છે, જેની જવાળાઓ તેમને વેરામાં લઈ ચૂકી છે. (૩૨) ત્યાં જો તેઓ પાણી માગશે તો એવા પાણી વડે તેમનું આતિથ્ય કરવામાં આવશે જે તેલના કીટા જેવું હશે (૩૩) અને તેમના મોઢાં બાળી નાખશે, સૌથી ખરાબ પીણું અને ઘણું જ ખરાબ આરામ-ગૃહ ! (૩૦) રહ્યાં એ લોકો જેઓ માની લે અને સત્કર્મો કરે, તો ચોક્કસ અમે સદાચારીઓના વળતર વ્યર્થ કરતા નથી. (૩૧) તેમના માટે સદાબહાર જન્મતો છે જેના નીચે નહેરો વહી રહી હશે, ત્યાં તેમને સોનાના કંગનો વડે આભૂષિત કરવામાં આવશે. (૩૪) ઝીણા રેશમ અને અતલસ (અત્યંત કીમતી રેશમી વસ્ત્ર)

(૩૨) અરબી શબ્દ 'સુરાદિક'નો મૂળ અર્થ છે તંબુની ટાટ કે કપડાની દીવાલો, જે કોઈ તંબુના ચારે તરફ લગાવવામાં આવે છે. પરંતુ જહન્નમની અનુરૂપતાને સામે રાખીને જોવામાં આવે તો પ્રતીત થાય છે કે 'સુરાદિક'થી તાત્પર્ય તેની એ બાહ્ય સીમાઓ છે જ્યાં સુધી તેની જવાળાઓ પહોંચે અને તેની ગરમીની અસર થાય. આયતમાં ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે, "તેના સુરાદિકે તેને વેરામાં લઈ લીધેલ છે." કેટલાક લોકોએ તેને ભવિષ્યના અર્થમાં લીધેલ છે, અર્થાત્ તેઓ આનો અર્થ એ સમજે છે કે આખિરતની દુનિયામાં જહન્નમના પરદાઓ તેને ઘેરી લેશે, પરંતુ અમે આનો અર્થ એ સમજીએ છીએ કે સત્યથી મોઢું ફેરવનારા જાલિમો અહીંથી જ જહન્નમની લપેટમાં આવી ચૂક્યા છે અને આનાથી બચીને ભાગીને નીકળવું તેમના માટે સંભવ નથી.

(૩૩) શબ્દકોષમાં 'મુહ્લ'ના જુદા-જુદા અર્થ બતાવવામાં આવ્યા છે. કેટલાક લોકો આનો અર્થ 'તેલનો કીટો' બતાવે છે. કેટલાકના મતે આ શબ્દ 'લાવા'ના અર્થમાં આવે છે, અર્થાત્ ધરતીનાં એ તત્ત્વો જે ગરમીમાં તીવ્રતાથી પીગળી ગયા હોય. કેટલાકના નજીક આનાથી તાત્પર્ય પીગળેલી ધાતુ છે અને કેટલાક કહે છે કે આનો અર્થ પડ અને લોહી છે.

(૩૪) પ્રાચીન સમયમાં બાદશાહ સોનાના કંગન પહેરતા હતા. જન્મતવાળાઓને જે વસ્તુઓ પહેરાવવામાં આવશે તેમાં આનો ઉલ્લેખ કરવાનો હેતુ એ બતાવવાનો છે કે ત્યાં તેમને શાહી પોશાક પહેરાવવામાં આવશે. એક કાફિર (ઇન્કાર કરનાર) અને ફાસિક (અવજ્ઞાકારી) બાદશાહ ત્યાં અપમાનિત અને તિરસ્કૃત હશે અને એક મોમિન અને સદાચારી મજૂર ત્યાં બાદશાહ જેવી શાન-શૌકતથી રહેશે.

خُضْرًا مِّنْ سُنْدُسٍ وَاسْتَبْرَقٍ مُّتَّكِينٍ فِيهَا عَلَى الْأَرْآئِكِ ط نِعْمَ
 الثَّوَابُ ط وَحَسَنَتْ مَرْ تَفَقَّأً ۝۳۱ وَأَضْرَبَ لَهُمْ مَثَلًا رَّجُلَيْنِ ۝
 جَعَلْنَا لِأَحَدِهِمَا جَنَّتَيْنِ مِنْ أَعْنَابٍ وَحَفَفْنَاهُمَا بِنَخْلٍ
 وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمَا زُرْعًا ۝۳۲ كَلَّمَا الْجَنَّتَيْنِ آتَتْهُمَا وَلَمَّ

અને દીબા (પાતળા રેશમી કાપડ)ના લીલા પોશાક પહેરશે અને ઉચ્ચ આસનો^(૩૫) પર ગાવતક્રિયા લગાવીને બેસશે. સૌથી શ્રેષ્ઠ બદલો અને ઉચ્ચ કક્ષાનું રહેઠાણ! (રુકૂઅ-૪) (૩૨) હે નબી! એમના સામે એક દષ્ટાંત રજૂ કરો.^(૩૬) બે માણસો હતા. તેમનામાંથી એકને અમે દ્રાક્ષના બે બગીચા આપ્યા અને તેમની ચોતરફ ખજૂરના વૃક્ષોની વાડ લગાવી અને તેમની વચ્ચે ખેતીની જમીન રાખી. (૩૩) બંને બગીચાઓ ખૂબ ફૂલ્યા-ફાલ્યા અને ફળદાર થવામાં તેમણે જરાપણ કસર ન રાખી.

અને તેમની વચ્ચે ખેતીની જમીન રાખી. (૩૩) બંને બગીચાઓ ખૂબ ફૂલ્યા-ફાલ્યા અને ફળદાર થવામાં તેમણે જરાપણ કસર ન રાખી.

(૩૫) અરબી શબ્દ 'અરાઈક' બહુવચન છે 'અરીકા'નો. 'અરીકા' અરબી ભાષામાં એવા ત્રણ (સિંહાસન)ને કહે છે જેના પર છત્ર લગાવેલું હોય. આનાથી પણ એ વિચાર પેદા કરવાનો હેતુ છે કે ત્યાં દરેક જમતી શાહી ત્રણ પર બેસેલો હશે.

(૩૬) આ ઉદાહરણની સુસંગતતા સમજવા માટે પાછલા રુકૂઅની એ આયત દષ્ટિમાં રહેલી જોઈએ, જેમાં મક્કાના અહંકારી સરદારોની એ વ્હાતનો જવાબ આપવામાં આવ્યો છે કે અમે નિર્ધન મુસલમાનોની સાથે આવીને નથી બેસી શકતા, તેમને હટાવી દેવામાં આવે તો અમે આવીને સાંભળીશું કે તમે શું કહેવા માગો છો. આ જગ્યાએ એ ઉદાહરણ પણ સામે રહે, જે સૂર: અલ-કહમ, આ. ૧૭-૩૩માં આપવામાં આવ્યું છે, તેના સામે સૂર: મરયમ, આ. ૭૩-૭૪, સૂર: મુ'મિનૂન, આ. ૫૫-૬૧, સૂર: સબા, આ. ૩૪-૩૬ અને સૂર: હા-મીમ-સજ્દહ, આ. ૪૯-૫૦ પર એક નજર નાખી લેવામાં આવે.

تَظَلَّمَ مِنْهُ شَيْئًا ۙ وَفَجَّرْنَا خِلْفَهَا نَهْرًا ۗ ﴿٣١﴾ وَكَانَ لَهُ ثَمْرٌ ۗ فَقَالَ
 لِصَاحِبِهِ وَهُوَ يُحَاوِرُهُ أَنَا أَكْثَرُ مِنْكَ مَالًا وَأَعَزُّ نَفَرًا ۗ ﴿٣٢﴾ وَدَخَلَ
 جَنَّتَهُ وَهُوَ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ ۗ قَالَ مَا أَظُنُّ أَن تَبِيدَ هَذِهِ أَبَدًا ۗ ﴿٣٣﴾
 وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً ۙ وَلَئِن رُّدِدْتُ إِلَىٰ رَبِّي لَأَجِدَنَّ خَيْرًا
 مِّنْهَا مُنْقَلَبًا ۗ ﴿٣٤﴾ قَالَ لَهُ صَاحِبُهُ وَهُوَ يُحَاوِرُهُ أَكَفَرْتَ بِالَّذِي
 خَلَقَكَ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ سَوَّكَ رَجُلًا ۗ ﴿٣٥﴾

એ બગીચાઓમાં અમે એક નહેર વહેવડાવી દીધી (૩૪) અને તેને ખૂબ લાભ પ્રાપ્ત થયો. આ બધું મેળવીને એક દિવસે તે પોતાના પાડોશી સાથે વાત કરતાં બોલ્યો, “હું તારાથી વધુ ધનવાન છું અને તારાથી વધારે શક્તિશાળી માનવ-બળ ધરાવું છું.” (૩૫) પછી તે પોતાના બગીચામાં દાખલ થયો (૩૬) અને સ્વયં પોતાના હકમાં અત્યાચારી બનીને કહેવા લાગ્યો, “હું નથી સમજતો કે આ ધન ક્યારેય નાશ પામશે, (૩૬) અને મને આશા નથી કે ક્યામતની ઘડી ક્યારેય આવશે, તેમ છતાં જો ક્યારેય મને મારા રબ તરફ પાછો લઈ જવામાં પણ આવ્યો તો ચોક્કસ આનાથી પણ વધુ ભવ્ય સ્થાન પામીશ.” (૩૭) તેના પાડોશીએ તેના સાથે વાત કરતાં તેને કહ્યું, “શું તું કુફ (કૂતબતા) કરે છે એ હસ્તી સાથે જેણે તને માટીમાંથી અને પછી વીર્યથી પેદા કર્યો અને તને એક સંપૂર્ણ મનુષ્ય બનાવીને ઊભો કર્યો? (૩૮)

- (૩૭) અર્થાત્ જે બગીચાઓને તે પોતાની જમત સમજી રહ્યો હતો. તુચ્છ સ્વભાવના લોકો, જેમને દુનિયામાં કંઈક સુખ-વૈભવ મળી જાય છે, હંમેશા એ ભ્રમમાં પડી જાય છે કે તેમને દુનિયામાં જ જમત મળી ચૂકી છે, હવે બીજી કંઈ જમત છે જેને પ્રાપ્ત કરવાની તેઓ ચિંતા કરે.
- (૩૮) અર્થાત્ જો માની લો કોઈ બીજું જીવન છે પણ, તો હું ત્યાં આનાથી પણ વધારે સંપન્ન રહીશ, કેમ કે અહીં મારું સંપન્ન થવું એ વાતનું પ્રમાણ છે કે હું અલ્લાહનો વહાલો અને તેનો પ્રિય છું.
- (૩૯) જો કે એ વ્યક્તિએ અલ્લાહની હસ્તીનો ઈન્કાર નહોતો કર્યો, બલ્કે ‘તેમ છતાં જો ક્યારેક મને પોતાના રબની પાસે પાછો લઈ જવામાં પણ આવ્યો’ના શબ્દો બતાવે છે કે તે અલ્લાહના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરતો હતો. પરંતુ તેના પછી પણ તેના પાડોશીએ તેને અલ્લાહના ઈન્કારનો ગુનેગાર ઠેરવી દીધો. આનું કારણ એ છે કે અલ્લાહનો ઈન્કાર માત્ર અલ્લાહની હસ્તીના ઈન્કારનું નામ નથી, બલ્કે અહંકાર, ઘમંડ, ગર્વ અને મદ તેમજ આખિરતનો ઈન્કાર પણ અલ્લાહથી કુફ (ઈન્કાર) જ છે. જેણે એમ સમજી લીધું કે બસ, હું જ હું છું, મારું ધન અને મારી શાન-શૌકત કોઈની દેણ નથી, બલ્કે મારી શક્તિ અને યોગ્યતાનું ફળ છે, અને મારું ધન સમાપ્ત થવાનું નથી, કોઈ તેને મારાથી છીનવી લેવાવાળો નથી અને મારે કોઈની સામે હિસાબ આપવાનો નથી, તે જો અલ્લાહને માને પણ છે

هُنَالِكَ الْوَلَايَةُ لِلَّهِ الْحَقِّ ۖ هُوَ خَيْرٌ ثَوَابًا وَخَيْرٌ عُقْبًا ﴿٣٨﴾
 وَاضْرَبْ لَهُمْ مَثَلًا الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ
 فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ فَأَصْبَحَ هَشِيمًا تَذْرُوهُ الرِّيحُ ۗ
 وَكَانَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ مُّقْتَدِرًا ﴿٣٩﴾ ۝ الْأَمْثَالُ وَالْبَنُونَ زِيْعَةُ
 الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ۗ وَالْبَقِيَّةُ الصَّلٰحٰتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا
 وَخَيْرٌ أَمَلًا ﴿٤٠﴾ وَيَوْمَ نُسَيِّرُ الْجِبَالَ وَتَرَى الْأَرْضَ بَارِزَةً ۖ

તે વખતે ખબર પડી કે કામ બનાવવાનો બધો અધિકાર પરમ્ સત્ય અલ્લાહ માટે જ છે. ઈનામ એ જ શ્રેષ્ઠ છે, જે તે પ્રદાન કરે અને પરિણામ એ જ સારું છે, જે તે દેખાડે. (રુકૂમ-૫) (૪૫) અને હે નબી ! આમને દુનિયાના જીવનની હકીકત એ દૃષ્ટાંત વડે સમજાવો કે આજે અમે આકાશમાંથી પાણી વરસાવી દીધું તો ધરતીની વનસ્પતિ ખૂબ ગીચ થઈ ગઈ અને કાલે એ જ વનસ્પતિ ભૂસું બનીને રહી ગઈ, જેને હવાઓ ઉડાવીને ફેરે છે. અલ્લાહ દરેક વસ્તુ પર પ્રભુત્વ ધરાવે છે. (૪૬) આ ધન અને આ સંતાનો માત્ર દુનિયાના જીવનની એક હંગામી સજાવટ છે. હકીકતમાં તો બાકી રહી જનાર સદ્કાર્યો જ તારા રબના સમીપ પરિણામની દૃષ્ટિએ વધુ સારા છે અને તેનાથી જ સારી આશા રાખી શકાય છે. (૪૭) ચિંતા એ દિવસની થવી જોઈએ જ્યારે અમે પર્વતોને ચલાવીશું, (૪૮) અને તમે ધરતીને સાવ નગન જોશો, (૪૯)

(૪૧) અર્થાત્ તે જીવન પણ આપે છે અને મૃત્યુ પણ. તે ઉન્નતિ પણ આપે છે અને પતન પણ. તેના આદેશથી વસંત પણ આવે છે અને પાનખર પણ આવી જાય છે. જો આજે તમને સુખ-વૈભવ અને સંપત્તા પ્રાપ્ત છે, તો એ ધોકામાં ન રહો કે આ સ્થિતિ હંમેશા રહેશે. જે અલ્લાહના આદેશથી આ બધું તમને મળ્યું છે, તેના જ આદેશથી બધું તમારાથી છીનવી પણ શકે છે.

(૪૨) અર્થાત્ જ્યારે જમીનની પકડ ઢીલી પડી જશે અને પર્વતો એ રીતે ચાલવા લાગશે જે રીતે વાદળો ચાલે છે. આ સ્થિતિનું વર્ણન એક અન્ય સ્થાને કુર્આનમાં આ રીતે કરવામાં આવ્યું છે وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْمِلُ دُخَانًا فَتَأْكُلُ الْأَرْضُ الْمَنبُوتَ ۗ “તમે પર્વતોને જુઓ છો અને સમજો છો કે આ સુદૃઢ જામેલા છે, પરંતુ તે ચાલશે એ રીતે જે રીતે વાદળો ચાલે છે.” (સૂર: નમ્લ, આ. ૮૮)

(૪૩) અર્થાત્ તેના પર કોઈ હરિયાળી અને ઈમારત બાકી નહીં રહે, તદ્દન એક સપાટ મેદાન બની જશે. આ એ જ વાત છે, જે આ સૂર:ના આરંભમાં કહેવામાં આવી હતી કે, “જે કંઈ આ ધરતી પર છે તેને અમે લોકોની પરીક્ષા માટે હંગામી સજાવટની સામગ્રી બનાવેલ છે. એક સમય આવશે જ્યારે આ તદ્દન એક નિર્જળ અને હરિયાળી વગરનું રણ બનીને રહી જશે.”

وَحَشْرُهُمْ فَلَمْ نُغَادِرْ مِنْهُمْ أَحَدًا ﴿٣٧﴾ وَعَرَضُوا عَلَى
 رَبِّكَ صَفًّا لَقَدْ جِئْتُمُونَا كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ بَلْ
 زَعَمْتُمْ أَلَّنْ نَجْعَلَ لَكُمْ مَوْعِدًا ﴿٣٨﴾ وَوَضِعَ الْكِتَابِ فَتَرَى
 الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ يُوَيْلِنَا مَا لِي هَذَا
 الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا
 وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَدًا ﴿٣٩﴾

અને અમે તમામ મનુષ્યોને એવી રીતે ઘેરીને એકત્ર કરીશું કે (અનુગામીઓ અને પુરોગામીઓ પૈકી) એક પણ બાકી નહીં રહે, (૪૮) અને બધા જ તમારા રબની હજૂરમાં કતારબદ્ધ રજૂ કરવામાં આવશે — લો જોઈ લો, આવી ગયાને તમે અમારા પાસે, એવી જ રીતે જેવી રીતે અમે તમને પહેલી વખત પેદા કર્યા હતા. (૪૫) તમે તો એમ સમજ્યું હતું કે અમે તમારા માટે કોઈ વાયદાનો સમય નિર્ધારિત જ કર્યો નથી (૪૮) અને કર્મપત્રક સામે મૂકી દેવામાં આવશે. તે વખતે તમે જોશો કે અપરાધી લોકો પોતાના જીવન-પુસ્તકમાં અંકિત નોંધોથી ડરી રહ્યા હશે અને કહેતા હશે, “હાય, અમારું દુર્ભાગ્ય ! આ કેવું પુસ્તક છે કે જેમાં અમારું કોઈ નાનું-મોટું કૃત્ય એવું નથી જે આમાં નોંધાઈ ન ગયું હોય.” જે કાંઈ પણ તેમણે કર્યું હતું તે બધું જ પોતાના સામે જોશે અને તારો રબ કોઈના પર સહેજ પણ જુલ્મ નહીં કરે. (૪૯) (સુફઅ-૬)

- (૪૪) અર્થાત્ દરેક વ્યક્તિ જે આદમથી લઈને કયામતની અંતિમ ઘડી સુધી પેદા થયો છે, ચાહે માતાના પેટથી નીકળીને તેણે એક જ શ્વાસ લીધો હોય, તે વખતે ફરીથી પેદા કરવામાં આવશે અને સૌને એક જ સમયે એકત્ર કરી દેવામાં આવશે.
- (૪૫) અર્થાત્ તે વખતે આબિરતનો ઈન્કાર કરનારાઓને કહેવામાં આવશે કે જુઓ, નબીઓએ આપેલ સમાચાર સાચા સાબિત થયાં ને ! તેઓ તમને બતાવતા હતા કે જે રીતે અલ્લાહે તમને પહેલી વાર પેદા કર્યા છે, એ જ રીતે ફરીથી પેદા કરશે, પરંતુ તમે તેને માનવાનો ઈન્કાર કરતાં હતા. બતાવો; હવે ફરીથી તમે પેદા થઈ ગયા કે નહીં.
- (૪૬) અર્થાત્ એવું કદાપિ નહીં થાય કે કોઈએ ગુનો ન કર્યો હોય અને તે અકારણ તેના કર્મ-પત્રકમાં લખી લેવામાં આવે અને ન એવું થશે કે માણસને તેના ગુનાથી વંધીને સજા આપવામાં આવે કે નિર્દોષને પકડીને સજા આપી દેવામાં આવે.

وَاذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوْا لِاٰدَمَ فَسَجَدُوْۤا اِلَّاۤ اِبْلِیْسَ ۗ كَانَ
 مِنَ الْاٰیۜنِ فَفَسَقَ عَنْ اَمْرِ رَبِّهِ ۗ اَفَتَتَّخِذُوْنَہٗ وَدَرِیۜتۡہٗۤ اَوْلِیَآءَ
 مِنْ دُوۡنِیْ وَہُمۡ لَکُمْ عَدُوٌّ ۗ بئْسَ لِلظَّٰلِمِیۜنَ بَدَلًا ۝۷۰

(૫૦) યાદ કરો, જ્યારે અમે ફરિશ્તાઓને કહ્યું કે આદમને સિજદો કરો તો તેમણે સિજદો કર્યો, પરંતુ ઇબ્લીસે ન કર્યો, ^(૫૦) તે જિનાતોમાંથી હતો, તેથી પોતાના રબના આજ્ઞાપાલનમાંથી નીકળી ગયો. ^(૫૦) હવે શું તમે મને છોડીને તેને અને તેની સંતતિને પોતાનો સંરક્ષક બનાવો છો, જો કે તેઓ તમારા શત્રુઓ છે? ઘણો જ ખરાબ વિકલ્પ છે જેને અત્યાચારી લોકો અપનાવી રહ્યા છે.

(૪૭) આ વર્ણન-ક્રમમાં આદમ અને ઇબ્લીસના કિસ્સા તરફ સંકેત કરવાનો હેતુ પથભ્રષ્ટ લોકોને તેમની આ મૂર્ખતા પર સચેત કરવાનો છે કે તેઓ પોતાના દયાળુ અને કૃપાળુ પાલનહાર તથા હિતેચ્છુ પયગંબરોને છોડીને પોતાના એ હંમેશના શત્રુના ફંદામાં ફસાઈ રહ્યા છે, જે પહેલા દિવસે આદિકાળથી તેમના વિરુદ્ધ દેખ-ભાવ રાખે છે.

(૪૮) અર્થાત્ ઇબ્લીસ ફરિશ્તાઓમાંથી ન હતો, બલ્કે જિનાતોમાંથી હતો, તેથી આજ્ઞાપાલનથી બહાર નીકળી જવું તેના માટે સંભવ બન્યું. ફરિશ્તાઓ વિશે કુર્આન સ્પષ્ટ કરે છે કે તેઓ સ્વાભાવિક રૂપે આજ્ઞાપાલક છે - **اِنَّ الْمَلٰٓئِكَةَ لَتَرۜوۡنَ اٰیٰتِیۡنَا** “અલ્લાહ જે આદેશ પણ તેમને આપે તેઓ તેની અવજ્ઞા નથી કરતા અને એ જ કરે છે જેનો તેમને આદેશ આપવામાં આવે છે.” (સૂર: તહરીમ, આ. ૬) **وَلَا یَسۜرۜوۡنَ اِلَیۡکَ اِلَّا بِاِذۜنِیۡنَا** “તેઓ વિદ્રોહ નથી કરતા, પોતાના રબથી જે તેમના ઉપર છે, ડરે છે અને એ જ કરે છે જેનો તેમને આદેશ આપવામાં આવે છે.” (સૂર: નહલ, આ. ૫૦) આનાથી વિપરીત, જિનાતો મનુષ્યોની જેમ એક અધિકાર રાખનાર પ્રાણી છે, જેને જન્મજાત આજ્ઞાપાલક બનાવવામાં આવ્યા નથી, બલ્કે કુફ (ઈન્કાર) અને ઈમાન તેમજ આજ્ઞાપાલન અને અવજ્ઞા, બંનેની ક્ષમતા પ્રદાન કરવામાં આવેલ છે. આ હકીકતને અહીં ખોલવામાં આવી છે કે ઇબ્લીસ જિનાતોમાંથી હતો, તેથી તેણે સ્વયં પોતાના અધિકારથી અવજ્ઞાનો રસ્તો અપનાવ્યો. આ સ્પષ્ટીકરણ એ તમામ ભ્રમણાઓને દૂર કરી દે છે, જે સામાન્ય રૂપે લોકોમાં જોવા મળે છે કે ઇબ્લીસ ફરિશ્તાઓમાંથી હતો અને ફરિશ્તો પણ કોઈ સાધારણ નહીં, બલ્કે ફરિશ્તાઓનો ગુરુ. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: હિજ, આ. ૨૭ અને સૂર: જિન, આ. ૧૩-૧૫)

રહ્યો એ પ્રશ્ન કે જ્યારે ઇબ્લીસ ફરિશ્તાઓમાંથી ન હતો, તો પછી કુર્આનની આ વર્ણનશૈલી કેવી રીતે સાચી હોઈ શકે છે કે અમે ફરિશ્તાઓને કહ્યું કે, “આદમને સિજદો કરો, તો એ સૌએ સિજદો કર્યો, પરંતુ ઇબ્લીસે ન કર્યો.” આનો જવાબ એ છે કે ફરિશ્તાઓને આદેશ આપવાનો અર્થ એ હતો કે ધરતીના એ તમામ જીવો પણ આજ્ઞાપાલક બની જાય જે પૃથ્વી પર ફરિશ્તાઓના પ્રબંધમાં આબાદ છે. આમ, ફરિશ્તાઓની સાથે આ સૌ જીવો પણ સિજદામાં પડી ગયા, પરંતુ ઇબ્લીસે તેમનો સાથ આપવાથી ઈન્કાર કરી દીધો. (‘ઇબ્લીસ’ શબ્દના અર્થ માટે જુઓ, સૂર: અલ-મુ’મિનૂન, આ. ૭૩)

مَا أَشْهَدُهُمْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَا خَلَقَ أَنْفُسِهِمْ ۖ وَمَا
 كُنْتُ مُتَّخِذَ الْمُضِلِّينَ عَضُدًا ۗ وَيَوْمَ يَقُولُ نَادُوا شُرَكَائِيَ الَّذِينَ
 زَعَمْتُمْ فَادْعُوهُمْ فَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُمْ وَجَعَلْنَا بَيْنَهُم مَّوْبِقًا ۝

સુબહાનલ્લાહી અમ્મા (૫૧) મેં આકાશો અને ધરતીને પેદા કરતી વખતે તેમને બોલાવ્યા ન હતા અને ન સ્વયં તેમને જ પેદા કરતી વખતે તેમને સામેલ કર્યા હતા, (૪૯) મારું આ કામ નથી કે પથભ્રષ્ટ કરનારાઓને પોતાના મદદગાર બનાવું. (૫૨) પછી શું કરશે આ લોકો તે દિવસે જ્યારે તેમનો રબ તેમને કહેશે કે પોકારો, હવે એ હસ્તીઓને જેમને તમે મારા ભાગીદાર સમજી બેસ્યા હતા. (૫૦) આ લોકો તેમને પોકારશે, પરંતુ તેઓ તેમની મદદે નહીં આવે અને અમે તેમના વચ્ચે એક જ વિનાશનો સંયુક્ત ખાડો તૈયાર કરી દઈશું. (૫૧)

(૪૯) અર્થ એ છે કે આ શૈતાનો છેવટે તમારા આજ્ઞાપાલન અને તમારી ગુલામીના અધિકારી કેવી રીતે બની ગયા ? ગુલામીનો અધિકારી તો કેવળ પેદા કરવાવાળો જ હોઈ શકે છે અને આ શૈતાનોની સ્થિતિ એ છે કે આકાશ અને ધરતીના સર્જનમાં સામેલ થવું દૂરની વાત છે, આ તો સ્વયં પેદા કરવામાં આવેલ છે.

(૫૦) અહીં ફરી એ જ નિયમનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, જેનું વર્ણન આંનાથી પહેલા કુર્આનમાં ઘણા સ્થાનોએ કરવામાં આવી ચૂક્યું છે કે અલ્લાહના આદેશો અને તેના નિર્દેશોને છોડીને કોઈ અન્યના આદેશો અને નિર્દેશોનો સ્વીકાર કરવો વાસ્તવમાં તેને ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)માં અલ્લાહનો ભાગીદાર ઠરાવવું છે, ચાહે વ્યક્તિ એ બીજાને મોઢેથી અલ્લાહનો ભાગીદાર ઠેરવતો હોય કે ન ઠેરવતો હોય, બલ્કે જો વ્યક્તિ એ બીજા હસ્તીઓને ધિક્કારતાં પણ અલ્લાહના આદેશની તુલનામાં તેમના આદેશોનું પાલન કરી રહ્યો હોય, તો પણ તે શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)નો ગુનેગાર છે. આમ, શૈતાનોના મામલામાં તમે સ્પષ્ટરૂપે જોઈ રહ્યા છો કે દુનિયામાં દરેક તેમને ધિક્કારે છે, પરંતુ આ ધિક્કાર છતાં જે લોકો તેમનું અનુપાલન કરે છે, કુર્આન એ બધા પર આરોપ મૂકે છે કે તમે શૈતાનોને અલ્લાહના ભાગીદાર બનાવી રાખ્યા છે. આ શિર્ક આસ્થા પર આધારિત નહીં, બલ્કે વ્યવહારિક છે અને કુર્આન આને પણ શિર્ક કહે છે. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ - સૂર: અનૂ-નિસા, નોંધ ૯૧, ૧૪૫; સૂર: અનૂઆમ, નોંધ ૮૭, ૧૦૭; સૂર: અત્-તૌબા, નોંધ ૩૧; સૂર: ઈબ્રાહીમ, નોંધ ૩૨; સૂર: મરયમ, નોંધ ૨૭; સૂર: અલ-મુ'મિનૂન, નોંધ ૪૧; સૂર: અલ-કુરકાન, નોંધ ૫૬; સૂર: અલ-કસસ, નોંધ ૮૬; સૂર: સબા, નોંધ ૫૯-૬૩; સૂર: યા-સીન, નોંધ ૫૩; સૂર: અશ્-શૂરા, નોંધ ૩૮; સૂર: અલ-જાસિયા, નોંધ ૩૦)

(૫૧) તફસીરવેત્તાઓએ આ આયતના બે અર્થ બતાવ્યાં છે. એક એ જે ઉપર અમે અનુવાદમાં લીધો છે અને બીજો અર્થ એ છે કે, “અમે આમના વચ્ચે દુશ્મની નાખી દઈશું.” અર્થાત્ દુનિયામાં આમના વચ્ચે જે મિત્રતા હતી, આખિરતમાં એ કઠોર દુશ્મનીમાં પરિવર્તિત થઈ જશે.

وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ ذُكِّرَ بِآيَاتِ رَبِّهِ فَأَعْرَضَ عَنْهَا وَنَسِيَ مَا
 قَدَّمَتْ يَدَاہُ ۖ إِنَّا جَعَلْنَا عَلَىٰ قُلُوبِهِمُ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي
 آذَانِهِمْ وَقْرًا ۖ وَإِنْ تَدْعُهُمْ إِلَى الْهُدَىٰ فَلَنْ يَهْتَدُوا إِذًا
 أَبَدًا ۝ وَرَبُّكَ الْغَفُورُ ذُو الرَّحْمَةِ ۖ لَوْ يُؤَاخِذُهُمْ بِمَا كَسَبُوا
 لَعَجَل لَهُمُ الْعَذَابُ ۖ بَلْ لَهُمْ مَوْعِدٌ لَّنْ يَجِدُوا مِنْ دُونِهِ مَوْئِلًا ۝

(૫૭) અને એ માણસથી વધારે જાલિમ બીજો કોણ છે, જેને તેના રબની આયતો સંભળાવીને ઉપદેશ આપવામાં આવે અને તે તેનાથી મોઢું ફેરવે અને એ ખરાબ પરિણામને ભૂલી જાય જેની તૈયારી તેણે પોતે પોતાના હાથે કરી છે? (જે લોકોએ આ વલણ અપનાવ્યું છે) તેમના હૃદયો પર અમે ગલેફ ચઢાવી દીધા છે, જે તેમને કુર્આનની વાત નથી સમજવા દેતા, અને તેમના કાન અમે સૂન કરી દીધા છે. તમે તેમને સન્માર્ગ તરફ ગમે તેટલા બોલાવો, તેઓ આ હાલતમાં ક્યારેય સન્માર્ગ નહીં પામે. ^(૫૭) (૫૮) તારો રબ મોટો ક્ષમાશીલ અને દયાળુ છે. તે તેમના કરતૂકો પર તેમને પકડવા ચાહતો તો જલ્દી જ યાતના મોકલી દેતો. પરંતુ તેમના માટે વાયદાનો એક સમય નિશ્ચિત છે અને તેનાથી બચીને ભાગી નીકળવાનો કોઈ માર્ગ આ લોકો નહીં મેળવે. ^(૫૮)

બીજો અર્થ એ છે કે જો તેમને અજાબ જ જોવો મંજૂર છે, તો પયગંબરથી તેની માંગણી ન કરો, કેમ કે પયગંબર અજાબ આપવા માટે નહીં, બલકે અજાબથી પહેલા માત્ર સચેત કરવા માટે મોકલવામાં આવે છે.

(૫૪) અર્થાત્ જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ સમૂહ દલીલ અને પ્રમાણ તેમજ હિતકારક શિખામણની સામે ઝઘડા પર ઉતરી આવે છે અને સત્યનો સામનો જૂઠું અને ચાલબાજી અને છળકપટના હથિયારોથી કરવા લાગે છે અને પોતાના કરતૂકોનું ખરાબ પરિણામ જોતાં પહેલા કોઈ સમજાવટથી પોતાની ભૂલ માનવા માટે તૈયાર નથી થતો, તો પછી અલ્લાહ તેના હૃદય પર તાજું મારી દે છે અને તેના કાન સત્યના દરેક અવાજ માટે બહેરા કરી નાખે છે. આવા લોકો ઉપદેશોથી માનતા નથી, બલકે વિનાશની ખાઈમાં પડીને જ તેમને વિશ્વાસ થાય છે કે તે વિનાશ હતો જેના માર્ગ તરફ તેઓ આગળ વધતા જઈ રહ્યા હતા.

(૫૫) અર્થાત્ અલ્લાહની આ રીત નથી કે જે સમયે કોઈનાથી ભૂલ થાય એ જ વખતે પકડીને સજા આપી દે. એ તેના દયાળુ હોવાનો તકાદો છે કે ગુનેગારોને પકડવામાં તે ઉતાવળથી કામ નથી લેતો અને ઘણી મુદતો તેમને સુધરવાનો અવસર આપતો રહે છે, પરંતુ ખૂબ મૂર્ખ છે એ લોકો જેઓ આ ઢીલને ખોટા અર્થમાં લે છે અને એવું માનવા લાગે છે કે તેઓ ચાહે ગમે તે કરતા રહે, તેમનાથી ક્યારેય પૂછપરછ નહીં થાય.

મિસરથી નીકળ્યા પછી તેમનો બધો સમય સીના અને તીહ (Sinai and At-Tilt ના રણ)માં વિત્યો. તેથી આ રિવાયત સ્વીકાર યોગ્ય નથી. અલબત્ત, જ્યારે આપણે સ્વયં આ કિસ્સાના વિવરણ પર વિચાર કરીએ છીએ તો બે વાતો સ્પષ્ટરૂપે સમજમાં આવે છે. એક એ કે આ જાત-અનુભવો હઝરત મૂસા અલૈ.ને તેમની નુબૂવ્વત (પયગંબરી)ના આરંભિક યુગમાં કરાવવામાં આવ્યા હશે, કેમ કે નુબૂવ્વતના આરંભમાં પયગંબરોને આ પ્રકારની શિક્ષા-દીક્ષાની આવશ્યકતા પડતી હોય છે. બીજું એ કે હઝરત મૂસા અલૈ.ને આ જાત-અનુભવોની જરૂરતની અનુભૂતિ ત્યારે થઈ હશે, જ્યારે બની ઈસરાઈલને પણ એ જ પ્રકારની પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરવો પડી રહ્યો હશે, જેનો સામનો મક્કા-મુઅઝ્જમાના મુસલમાનો કરી રહ્યા હતા. આ બે કારણોથી અમારું અનુમાન એ છે (સાચી જાણકારી અલ્લાહને જ છે) કે આ ઘટનાનો સંબંધ એ કાળથી છે, જ્યારે મિસરમાં બની ઈસરાઈલ પર ફિરઝૌનના અત્યાચારનો ક્રમ ચાલુ હતો અને કુરૈશના સરદારોની જેમ ફિરઝૌન અને તેના દરબારીઓ પણ અઝાબ (યાતના)માં વિલંબ થતો જોઈને એ સમજી રહ્યા હતા કે ઉપર કોઈ નથી, જે તેનાથી પૂછપરછ કરવાવાળો હોય અને મક્કાના પીડિત મુસલમાનોની જેમ મિસરના પીડિત મુસલમાનો પણ બેચેન થઈને પૂછી રહ્યા હતા કે હે અલ્લાહ ! આ અત્યાચારીઓ પર ઈનામોની અને અમારા પર આફતોની આ વર્ષા ક્યાં સુધી ? ત્યાં સુધી કે સ્વયં હઝરત મૂસા અલૈ.એ પોકારી ઉઠ્યા કે, ‘હે પાલનહાર ! તેં ફિરઝૌન અને તેના દરબારીઓને દુનિયાના જીવનમાં ખૂબ શાન-શૌકત અને ધનદોલત આપી રાખ્યા છે. હે પાલનહાર ! શું આ એટલા માટે કે તેઓ દુનિયાને તારા માર્ગથી ભટકાવી દે.’

જો અમારું આ અનુમાન સાચું હોય તો પછી એ વિચાર કરી શકાય છે કે કદાચ હઝરત મૂસા અલૈ.નો આ પ્રવાસ સૂદાન તરફ હતો અને ‘મજમઉલ-બહરૈન’થી તાત્પર્ય જ્યાં સૂદાનનાં વર્તમાન શહેર ખાર્ટૂમના નજીક એ નાઈલ નદીની બે શાખાઓ ‘બહરુલ અબયઝ’ (White Nile) અને બહરુલ અઝરક’ (Blue Nile) આવીને મળે છે. હઝરત મૂસા અલૈ.એ પોતાનું આખું જીવન જે ક્ષેત્રોમાં વિતાવ્યું છે તેમાં આ એક સ્થાન સિવાય અન્ય કોઈ ‘મજમઉલ-બહરૈન’ (બે નદીઓનો સંગમ) જોવા મળતો નથી.

બાઈબલ આ ઘટના વિશે તદ્દન મૌન છે. અલબત્ત, તલમૂદમાં આનો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ તે તેને હઝરત મૂસા અલૈ.ના બદલે રબ્બી યહૂ હાનાન બિન લેવી. (Rabbi Jochanan, the son of Levi)થી જોડી દે છે અને તેનું વર્ણન એ છે કે ઉલ્લેખિત રબ્બીની આ ઘટના હઝરત ઈલ્યાસ અલૈ. સાથે બની હતી, જેમને દુનિયાથી જીવંત ઉઠાવી લીધા પછી ફરિશ્તાઓમાં સામેલ કરી લેવામાં આવ્યા છે અને દુનિયાના પ્રબંધના કાર્યમાં લગાવી દેવામાં આવ્યા છે. (The Talmud Selection by H. Polano, pp. 313-16) સંભવ છે કે હિજરત પહેલાંની ઘણી ઘટનાઓની જેમ આ ઘટના બની ઈસરાઈલના ત્યાં પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં સુરક્ષિત ન રહી હોય અને સદીઓ પછી તેમણે કિસ્સાની કડીઓ ક્યાંથી ક્યાં લઈ જઈને જોડી દીધી હોય. તલમૂદની આ જ નોંધથી પ્રભાવિત થઈને મુસલમાનોમાંથી કેટલાક લોકોએ એમ કહી દીધું કે કુર્આનમાં આ જગ્યાએ મૂસા (અલૈ.)થી તાત્પર્ય હઝરત મૂસા અલૈ. નહીં, બલ્કે કોઈ અન્ય મૂસા છે, પરંતુ ન તો તલમૂદની આ નોંધને અનિવાર્યરૂપે સાચો ઇતિહાસ કહી શકાય છે, ન આપણા માટે એ વિચાર કરવા યોગ્ય કારણ છે કે કુર્આનમાં કોઈ અન્ય મંદ-બુદ્ધિવાળા મૂસાનો ઉલ્લેખ આ રીતે કરવામાં આવ્યો હશે અને પછી જ્યારે વિશ્વસનીય હદીસોમાં હઝરત ઉબઈ બિન કાબ રદિ.ની એ રિવાયત જોવા મળે છે કે સ્વયં નબી સલ્વ.એ આ કિસ્સાની સ્પષ્ટતા કરતાં મૂસાથી તાત્પર્ય બની ઈસરાઈલના પયગંબર હઝરત મૂસા અલૈ.ને બતાવેલ છે, તો કોઈ મુસલમાન માટે તલમૂદનું વર્ણન ધ્યાન આપવા યોગ્ય નથી રહેતું.

પશ્ચિમના પ્રાચ્યવિદો (Orientalists)એ પોતાની આદત મુજબ કુર્આન-મજ્હદના આ કિસ્સાના પણ સ્ત્રોતોની શોધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને ત્રણ કિસ્સાઓ પર આંગળી મૂકી દીધી કે આ છે એ જગ્યાઓ જ્યાંથી મુહમ્મદ સલ્વ.એ નકલ કરીને આ કિસ્સો બનાવી લીધો અને પછી દાવો કરી દીધો કે આ તો મારા પર વહી દ્વારા અવતરિત થયેલ છે — એક, ગલગા મેશની વાર્તા (The Gilgamesh Epic), બીજી, સિકન્દરનામા-એ-સુરયાની (The Alexander

Romance) અને ત્રીજી, એ યહૂદી રિવાયત (The Jewish Legend of Elijah and Rabbi Joshua ben Levi), જેનો અમે ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે. પરંતુ આ દુષ્ટ-કુભાવવાળા લોકો જ્ઞાનના નામે જે સંશોધન કરે છે, તેમાં પહેલા પોતાની રીતે એ નક્કી કરી લે છે કે ગમે તેમ, પણ કુર્આનને અલ્લાહે અવતરિત કરેલ તો માનવું નથી, હવે ક્યાંકથી તો એ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ કરાવવું જરૂરી છે કે જે કંઈ મુહમ્મદ સલ્લ. એ તેમાં પ્રસ્તુત કર્યું છે, તે અમુક-અમુક સ્થાનોથી ચોરાવેલા વિષયો અને જાણકારીઓ છે. સંશોધનની આ પદ્ધતિમાં આ લોકો એટલી ઘૃષ્ટતાની સાથે ખેંચ-તાણ કરીને જમીન-આકાશના બે છેડાઓને મેળવે છે કે સ્વાભાવિક જ ઘૃષ્ટા થવા લાગે છે અને વ્યક્તિએ વિવશ થઈને કહેવું પડે છે કે જો આનું જ નામ વૈજ્ઞાનિક સંશોધન છે તો ધિક્કાર છે આ જ્ઞાન પર અને આ સંશોધન પર. આમના આ પક્ષપાતપૂર્ણ જૂઠ્ઠો પરદો તદ્દન ચીરાઈ જાય જો કોઈ જ્ઞાનનો અભિલાષી વ્યક્તિ તેમના પાસેથી માત્ર ચાર વાતોનો જવાબ માંગે —

એક એ કે તમારા પાસે એ વાતનું શું પ્રમાણ છે, જેના આધારે તમે બે-ચાર પ્રાચીન પુસ્તકોમાં કુર્આનના કોઈ વર્ણનથી મળતો વિષય જોઈને એ દાવો કરી દો છો કે કુર્આનનું વર્ણન અનિવાર્યરૂપે એ જ પુસ્તકોમાંથી લેવામાં આવ્યું છે?

બીજું એ કે વિભિન્ન ભાષાઓના જેટલાં પુસ્તકોને તમે લોકોએ કુર્આન-મજ્હદના કિસ્સાઓ અને બીજા વર્ણનોનો સ્ત્રોત બતાવ્યો છે, જો યાદી બનાવવામાં આવે તો સારી-એવી એક લાયબ્રેરીની યાદી તૈયાર થઈ જાય. શું એવી કોઈ લાયબ્રેરી મક્કામાં તે સમયે મોજૂદ હતી અને અલગ-અલગ ભાષાઓના અનુવાદકો બેસેલા હતા જેઓ મુહમ્મદ સલ્લ. ને સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરાવી રહ્યા હતા? જો આવું નથી અને તમારો બધો આધાર એ બે-ત્રણ પ્રવાસો પર છે જે નબી સલ્લ. એ નુબૂવ્વતથી કેટલાય વર્ષો પહેલાં આરબ પ્રદેશથી બહાર કર્યા હતા, તો પ્રશ્ન એ છે કે છેવટે આ વેપારી પ્રવાસોમાં વહાલા નબી સલ્લ. કેટલી લાયબ્રેરીઓમાંથી નકલ કરી કે યાદ કરી લાવ્યા હતા? અને નુબૂવ્વતની ઘોષણાના એક દિવસ પહેલા સુધી પણ વહાલા નબી સલ્લ. ની આવી જાણકારીઓનું કોઈ નિશાન આપની વાતચીતમાં જોવા ન મળવાનું શું ઉચિત કારણ છે? ત્રીજું એ કે મક્કાના વિધર્મીઓ અને યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ, સૌ તમારી જેમ જ એ સંશોધનમાં હતા કે મુહમ્મદ સલ્લ. આ વિષયો ક્યાંથી લાવે છે. શું તમે બતાવી શકો છો કે હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. ના સમકાલીન વ્યક્તિઓને આ વિચાર કે લખાણની ચોરી (Plagiarize) ની જાણકારીની ખબર ન મળવાનું શું કારણ છે? તેમને તો વારંવાર પડકાર કરવામાં આવી રહ્યો હતો કે આ કુર્આન અલ્લાહ તરફથી અવતરિત કરવામાં આવ્યું છે, વહી સિવાય આનો બીજો કોઈ સ્ત્રોત નથી. જો તમે આને માનવીય વાણી કહો છો તો સાબિત કરો કે માનવી આવી વાણી બોલી શકે છે. આ પડકારે નબી સલ્લ. ના સમકાલીન દુશ્મનોની કમર તોડીને મૂકી દીધી, પરંતુ તેઓ એક પણ એવા સ્ત્રોતની માહિતી આપી શક્યા નહીં, જેનાથી કોઈ સૂઝબૂઝવાળો વ્યક્તિ કુર્આન બીજા સ્ત્રોતથી નકલ કરેલ હોવાની વાત પર વિશ્વાસ કરતો, વિશ્વાસની વાત તો દૂર, તે તેના પર શંકા પણ કરી શકતો. પ્રશ્ન એ છે કે સમકાલીન વ્યક્તિઓ આની માહિતી મેળવવામાં નિષ્ફળ કેમ રહ્યા અને હજાર-બારસો વર્ષ પછી આજે વિરોધીઓને એમાં કેવી રીતે સફળતા મળી રહી છે?

અંતિમ અને સૌથી મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન એ છે કે એ વાતની સંભાવના તો છે ને કે કુર્આન અલ્લાહે અવતરિત કરેલ હોય અને તે અગાઉના ઈતિહાસની એ જ ઘટનાઓની સાચી જાણકારીઓ આપી રહ્યું હોય જે અન્ય લોકો સુધી સદીઓના સમયગાળામાં મૌખિક રિવાયતોથી બગડતી-બગડતી પહોંચી હોય અને વાર્તાઓમાં સ્થાન બનાવી લીધું હોય. આ સંભાવનાને ક્યા ઉચિત પ્રમાણના આધારે તદ્દન વાર્તામાંથી જ કાઢી નાખવામાં આવી અને શા માટે માત્ર આ જ એક સંભાવનાને વાર્તા અને સંશોધનનો આધાર ઘોષિત કરી દેવામાં આવી કે કુર્આન એ કિસ્સાઓથી જ લેવામાં આવ્યું હોય જે લોકોની પાસે મૌખિક રિવાયતો અને કિસ્સા-કહાણીઓના રૂપમાં મોજૂદ હતા? શું ધાર્મિક પક્ષપાત અને વૈમનસ્ય સિવાય આ પ્રાથમિકતાનું બીજું કોઈ કારણ બતાવી શકાય છે?

આ પ્રશ્નો પર જે વ્યક્તિ પણ વિચાર કરશે, તે એ નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યા વગર નહીં રહી શકે કે પ્રાચ્ય-વિદ્યા વિશેષજ્ઞોએ 'જ્ઞાન'ના નામે જે કંઈ પ્રસ્તુત કર્યું છે, તે વાસ્તવમાં કોઈ વિચારશીલ વિદ્યાર્થી માટે ધ્યાન આપવા યોગ્ય નથી.

حَوْثُهُمَا فَأَتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ سَرَبًا ۝ فَلَمَّا جَاوَزَا قَالَ
 لِفَتَاهُ إِنِّي آتٍ بِغَدَاءَةٍ لَقَدْ لَقِينَا مِنْ سَفَرِنَا هَذَا نَصَبًا ۝ قَالَ
 أَرَأَيْتَ إِذْ أَوَيْنَا إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي نَسِيتُ الْحَوْتَ وَمَا
 أَنْسِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانَ أَنْ أَدْكُرَهُ ۗ وَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ
 عَجَبًا ۝ قَالَ ذَلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِ ۗ فَارْتَدَّا عَلَىٰ آثَارِهِمَا
 قَصَصًا ۝ فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا اتَّيَّنَهُ رَحْمَةٌ مِنْ عِنْدِنَا
 وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا ۝ قَالَ لَهُ مُوسَىٰ هَلْ أَتَّبِعُكَ عَلَىٰ أَنْ
 تُعَلِّمَنِي مِمَّا عُلِّمْتَ رُشْدًا ۝ قَالَ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ

પહોંચ્યા તો પોતાની માછલીથી ગાફેલ થઈ ગયા અને તે નીકળીને એવી રીતે નદીમાં સરકી ગઈ જાણે કે કોઈ સુરંગ બનાવેલી હોય. (૬૨) આગળ ચાલીને મૂસાએ પોતાના સેવકને કહ્યું, “લાવો મારો નાસ્તો, આજની મુસાફરીમાં તો અમે ખરાબ રીતે થાકી ગયા છીએ.” (૬૩) સેવકે કહ્યું, “તમે જોયું ! આ શું થયું ? જ્યારે આપણે એ ખડક પાસે રોકાયા હતા તે વખતે મને માછલીનું ધ્યાન ન રહ્યું અને શૈતાને મને એવો ગફલતમાં નાખી દીધો કે હું તેનો ઉલ્લેખ (તમારાથી કરવાનું) ભૂલી ગયો. માછલી તો વિચિત્ર રીતે નીકળીને નદીમાં ચાલી ગઈ.” (૬૪) મૂસાએ કહ્યું, “ આ જ તો અમે શોધી રહ્યા હતા.”^(૫૮) આમ, તેઓ બંને પોતાના પગલાંના નિશાન પર પાછા ફર્યા (૬૫) અને ત્યાં તેમણે અમારા બંદાઓમાંથી એકને જોયો, જેને અમે અમારી કૃપા પ્રદાન કરી હતી અને પોતાના તરફથી એક વિશિષ્ટ જ્ઞાન પ્રદાન કર્યું હતું.^(૫૯) (૬૬) મૂસાએ તેને કહ્યું, “શું હું તમારા સાથે રહી શકું છું, જેથી તમે મને પણ એ બુદ્ધિમતાનું શિક્ષણ આપો જે તમને શીખવાડવામાં આવ્યું છે?” (૬૭) તેણે જવાબ આપ્યો, “તમે મારા સાથે ધીરજ

(૫૮) અર્થાત્ અપેક્ષિત સ્થાન જ્યાં પહોંચવાનું હતું, તેની આ નિશાની તો આપણને બતાવવામાં આવી હતી. આનાથી આપોઆપ એ સંકેત મળે છે કે હઝરત મૂસા અલૈ.ની આ મુસાફરી અલ્લાહની આજ્ઞાથી હતી અને તેના અપેક્ષિત સ્થાનની નિશાની એ જ બતાવવામાં આવી હતી કે જ્યાં તેમના નાસ્તાની માછલી ગૂમ થઈ જાય, એ જ જગ્યા એ બંદાની મુલાકાતની છે જેનાથી મળવા માટે તેમને મોકલવામાં આવ્યા હતા.

(૫૯) આ બંદાનું નામ વિશ્વસનીય હદીસોમાં ‘ખિજ’ બતાવવામાં આવ્યું છે. તેથી એ લોકોના કથનો ધ્યાન આપવા

صَبْرًا ۞ وَكَيْفَ تَصْبِرُ عَلَىٰ مَا لَمْ تُحِطْ بِهِ خُبْرًا ۞ قَالَ
 سَتَجِدُنِي إِن شَاءَ اللَّهُ صَابِرًا وَلَا أَعْصِي لَكَ أَمْرًا ۞ قَالَ فَإِنِ
 اتَّبَعْتَنِي فَلَا تَسْأَلْنِي عَنْ شَيْءٍ حَتَّىٰ أُحْدِثَ لَكَ مِنْهُ ذِكْرًا ۞ ۞
 فَانطَلَقَا ۞ حَتَّىٰ إِذَا رَكِبَا فِي السَّفِينَةِ خَرَقَهَا ۞ قَالَ أَخَرْتَهَا لِتُغْرِقَ
 أَهْلَهَا ۞ لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا إِمْرًا ۞ قَالَ أَلَمْ أَقُلْ إِنَّكَ لَن تَسْتَطِيعَ
 مَعِيَ صَبْرًا ۞ قَالَ لَا تُوَاخِذْنِي بِمَا نَسِيتُ وَلَا تُرْهِقْنِي مِنْ
 أَمْرِي عُسْرًا ۞ فَانطَلَقَا ۞ حَتَّىٰ إِذَا لَقِيَا غُلَامًا فَقَتَلَهُ ۞ قَالَ

નથી રાખી શકતા, (૬૮) અને જે વસ્તુની તમને ખબર ન હોય છેવટે તમે તેના માટે ધીરજ રાખી પણ કેવી રીતે શકો છો? (૬૯) મૂસાએ કહ્યું, “ઈન્શા-અલ્લાહ (જો અલ્લાહે ચાહ્યું) ! તમે મને ધીરજવાળો જોશો અને હું કોઈ પણ મામલામાં તમારી અવજા નહીં કરું.” (૭૦) તેણે કહ્યું, “બલે, જો તમે મારા સાથે આવો છો તો મને કોઈ વાત ન પૂછતા જ્યાં સુધી હું પોતે તેનો ઉલ્લેખ તમારા સમક્ષ ન કરું. (રુકૂઅ-૯) (૭૧) હવે તે બંને રવાના થયા, ત્યાં સુધી કે તેઓ એક હોડીમાં સવાર થઈ ગયા તો તે માણસે હોડીમાં કાણું પાડી દીધું. મૂસાએ કહ્યું, “તમે તેમાં કાણું પાડી દીધું જેથી હોડીમાંના બધાને ડૂબાડી દો? આ તો તમે ગંભીર કૃત્ય કરી નાખ્યું.” (૭૨) તેણે કહ્યું, “મેં તમને નહોતું કહ્યું કે તમે મારા સાથે ધીરજ નહીં રાખી શકો?” (૭૩) મૂસાએ કહ્યું, “ભૂલ-ચૂક પર મારી પકડ ન કરશો. મારી બાબતમાં તમે સહેજ સખ્તાઈથી કામ ન લો.” (૭૪) પછી તે બંને ચાલ્યા, ત્યાં સુધી કે તેમને એક છોકરો મળ્યો અને તે માણસે તેને મારી

યોગ્ય નથી, જેઓ ઈસરાઈલી રિવાયતો (નોંધો)થી પ્રભાવિત થઈને હઝરત ઈલયાસ અલૈ-ની સાથે આંકિસ્સાને જોડે છે. તેમનું આ કથન ન કેવળ એ કારણસર ખોટું છે કે નબી સલ્લ.ના કથનથી ટકરાય છે, બલકે એ કારણસર પણ તદ્દન જૂઠ છે કે હઝરત ઈલયાસ અલૈ. હઝરત મૂસા અલૈ.ના ઘણા વર્ષો પછી પેદા થયા છે.

હઝરત મૂસા અલૈ.ના સેવકનું નામ પણ કુર્આનમાં બતાવવામાં આવ્યું નથી. અલબત્ત, કેટલીક રિવાયતોમાં ઉલ્લેખ છે કે તેઓ હઝરત યૂશઅબિન નૂન હતા, જેઓ પાછળથી હઝરત મૂસા અલૈ.ના ખલીફા (નાયબ) બન્યા.

أَقْتَلْتِ نَفْسًا زَكِيَّةً بِغَيْرِ نَفْسٍ ۗ لَقَدْ جِئْتِ شَيْئًا نُكْرًا ﴿٤٧﴾

قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكَ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا ﴿٤٨﴾ قَالَ إِنْ

سَأَلْتُكَ عَنْ شَيْءٍ بَعْدَهَا فَلَا تُصَحِّبْنِي ۗ قَدْ بَلَغْتَ مِنْ لَدُنِّي عُذْرًا ﴿٤٩﴾

فَانْطَلَقَا ۗ حَتَّىٰ إِذَا أَتَيَا أَهْلَ قَرْيَةٍ اسْتَطَعَبَا أَهْلَهَا فَأَبَوْا أَنْ

يُضَيِّفُوهُمَا فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدُ أَنْ يَنْقَضَ فَأَقَامَهُ ۗ

قَالَ لَوْ شِئْتَ لَتَّخَذْتَ عَلَيْهِ أَجْرًا ﴿٥٠﴾ قَالَ هَذَا فِرَاقُ بَيْنِي

وَبَيْنِكَ ۗ سَأُنَبِّئُكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا ﴿٥١﴾ أَمَّا

السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسْكِينٍ يَعْمَلُونَ فِي الْبَحْرِ فَأَرَدْتُ أَنْ

أَعِيبَهَا وَكَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَصْبًا ﴿٥٢﴾ وَأَمَّا

الْغُلَامُ فَكَانَ أَبُوهُمَا مُؤْمِنِينَ فَأَخْبَيْنَا أَنْ يُرْهِقَهُمَا طُغْيَانًا وَكُفْرًا ﴿٥٣﴾

الذکر والکونین

નાખ્યો. મૂસાએ કહ્યું, “તમે એક નિર્દોષનો જીવ લઈ લીધો, જો કે તેણે કોઈનું ખૂન કર્યું ન હતું? આ કામ તો તમે ઘણું જ ખરાબ કર્યું છે. (૭૫) તેણે કહ્યું, “મેં તમને કહ્યું ન હતું કે તમે મારા સાથે ધીરજ નથી રાખી શકતા?” (૭૬) મૂસાએ કહ્યું, “હવે પછી જો હું તમને કંઈ પૂછું તો તમે મને સાથે ન રાખજો. લો, હવે તો મારા તરફથી તમને કારણ મળી ગયું.” (૭૭) પછી તેઓ આગળ ચાલ્યા, ત્યાં સુધી કે એક વસ્તીમાં પહોંચ્યા અને ત્યાંના લોકો પાસે ભોજન માગ્યું. પરંતુ તેમણે આ બંનેની મહેમાનગતિ કરવાનો ઈન્કાર કરી દીધો. ત્યાં તેમણે એક દીવાલ જોઈ જે પડવા જેવી થઈ ગઈ હતી. એ માણસે તે દીવાલ ફરીથી ઊભી કરી આપી. મૂસાએ કહ્યું, “જો તમે ઈચ્છતા તો આ કામની મજૂરી મેળવી શકતા હતા.” (૭૮) તેણે કહ્યું, “બસ મારો-તમારો સંગાથ પૂરો થયો. હવે હું તમને એ વાતોની હકીકત બતાવું છું, જેના માટે તમે ધીરજ ન રાખી શક્યા. (૭૯) તે હોડીનો મામલો એ છે કે તે કેટલાક ગરીબ માણસોની હતી, જેઓ નદીમાં મહેનત-મજૂરી કરતા હતા. મેં ઈચ્છ્યું કે તેને ખામીવાળી કરી દઉં, કેમ કે આગળ એક એવા બાદશાહનું ક્ષેત્ર હતું જે કોઈપણ હોડી બળજબરીથી છીનવી લેતો હતો. (૮૦) રહ્યો તે છોકરો, તો તેના માતા-પિતા ઈમાનવાળા હતા, અમને એ શંકા થઈ કે આ છોકરો પોતાના વિદ્રોહ અને કુફરી તેમને દુ:ખ આપશે.

فَارَدْنَا أَنْ يُّبَدِّلَهُمَا رَبُّهُمَا خَيْرًا مِّنْهُ زَكْوَةً وَأَقْرَبَ رُحْمًا ۝
 وَأَمَّا الْجِدَارُ فَكَانَ لِغُلَامَيْنِ يَتِيمَيْنِ فِي الْمَدِينَةِ وَكَانَ تَحْتَهُ
 كَنْزٌ لَهُمَا وَكَانَ أَبُوهُمَا صَالِحًا فَأَرَادَ رَبُّكَ أَنْ يَبْلُغَا
 أَشُدَّهُمَا وَيَسْتَخْرِجَا كَنْزَهُمَا ۗ رَحْمَةً مِّنْ رَبِّكَ ۗ وَمَا
 فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِي ۗ ذٰلِكَ تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا ۝ ٨ ۚ

તેમનો રબ તેના બદલામાં તેમને એવી સંતાન આપે, જે ચારિત્ર્યમાં પણ તેનાથી વધુ સારી હોય અને જેનાથી એની પણ આશા હોય કે રિશ્તા-નાતાના હક અદા કરશે, (૮૨) અને આ દીવાલનો મામલો એ છે કે તે બે અનાથ છોકરાઓની છે, જેઓ આ શહેરમાં રહે છે. આ દીવાલના નીચે આ છોકરાઓ માટે એક ખજાનો દટાયેલો છે અને તેમનો પિતા એક સદાચારી મનુષ્ય હતો. તેથી તમારા રબે ઈચ્છ્યું કે આ બંને છોકરાઓ પુખ્ત વયના થાય અને પોતાનો ખજાનો કાઢી લે. આ તમારા રબની કૃપાના કારણે કરવામાં આવ્યું છે, કંઈ મારા પોતાના અધિકારથી નથી કરી દીધું. આ છે હકીકત એ વાતોની જેના માટે તમે ધીરજ ન રાખી શક્યા.” (૨૦) (સુકૂઅ-૧૦)

(૬૦) આ કિસ્સામાં એક મોટી ગૂંચવણ છે, જેને દૂર કરવી ખૂબ જરૂરી છે. હઝરત બિજ્જએ આ ત્રણ કાર્યો જે તેમણે કર્યા છે, તેમાંથી ત્રીજું કાર્ય તો ભલે, શરીરતથી ટકરાતું નથી, પરંતુ પહેલા બંને કાર્યો નિશ્ચિતરૂપે એ આદેશોથી ટકરાય છે, જે માનવતાના આરંભિક કાળથી આજ સુધી તમામ આકાશી શરીરતો (ધર્મ-વિધાનો)માં સામેલ રહ્યા છે. કોઈપણ શરીરત કોઈ મનુષ્યને એ પરવાનગી આપતી નથી કે કોઈની મિલ્કતને ખરાબ કરી દે અને કોઈ જીવને કોઈ ગુના વગર મારી નાખે, ત્યાં સુધી કે જો કોઈ માનવીને ઈલલાહ (ઈશ્વરીય સંકેત) દ્વારા જાણ થઈ જાય કે એક નૌકાને આગળ જઈને એક છીનવી લેનાર અત્યાચારી વ્યક્તિ છીનવી લેશે અને કોઈ છોકરો મોટો થઈને વિદ્રોહી અને વિધર્મી નીકળશે, તો પણ તેના માટે અલ્લાહે મોકલેલ શરીરતોમાંથી કોઈ શરીરત અનુસાર એ હલાલ (વૈધ) નથી કે તે પોતાના આ ‘ઈલલામી’ (ઈશ્વરીય સંકેતના રૂપમાં મળેલ) જ્ઞાનના આધારે નૌકામાં કાણું કરી દે અને એક નિર્દોષ છોકરાને મારી નાખે. આના જવાબમાં એ કહેવું કે હઝરત બિજ્જએ આ બંને કાર્યો અલ્લાહના આદેશથી કર્યા હતા, ખરેખર આ ગૂંચવણને જરા પણ દૂર નથી કરતું. પ્રશ્ન એ નથી કે હઝરત બિજ્જએ આ કાર્યો કોના આદેશથી કર્યા હતા. આનું અલ્લાહના આદેશથી હોવું તો નિશ્ચિતરૂપે સાબિત છે, કેમ કે હઝરત બિજ્જ સ્વયં ફરમાવે છે કે તેમનાં આ કાર્યો તેમના અધિકારથી નથી, બલ્કે અલ્લાહની દયા તેના માટે પ્રેરક બની છે અને આની પુષ્ટિ અલ્લાહ સ્વયં કરી ચૂક્યો છે કે હઝરત બિજ્જને અલ્લાહ તરફથી એક વિશિષ્ટ જ્ઞાન પ્રાપ્ત હતું. આમ, એ વાત તો દરેક શંકા અને ભ્રમથી પર છે કે આ કાર્યો અલ્લાહના આદેશથી કરવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ મૂળ પ્રશ્ન, જે અહીં ઊભો થાય છે તે એ છે કે અલ્લાહના આ આદેશો કયા પ્રકારના હતા? સ્પષ્ટ છે કે આ શરઈ આદેશો ન હતા, કેમ કે ઈલાહી શરીરતો (ઈશ્વરીય ધર્મ-વિધાનો)ના જે મૂળભૂત સિદ્ધાંતો કુર્આન અને

આનાથી પહેલાંના આકાશી ગ્રંથોથી પ્રમાણિત છે, તેમાં ક્યારેય કોઈ માનવી માટે એ અવકાશ રાખવામાં નથી આવ્યો કે તે ગુનો સાબિત થયા વગર વ્યક્તિને મારી નાખે. તેથી અનિવાર્યરૂપે એ માનવું પડશે કે આ આદેશો પોતાના સ્વરૂપમાં અલ્લાહના એ પ્રાકૃતિક આદેશોથી મળતા છે, જેના અંતર્ગત દુનિયામાં પ્રત્યેક ક્ષણ કોઈને બીમાર કરી નાખવામાં આવે છે અને કોઈને તંદુરસ્ત કરવામાં આવે છે, કોઈને મૃત્યુ આપવામાં આવે છે અને કોઈને જીવન આપવામાં આવે છે, કોઈને નષ્ટ કરવામાં આવે છે અને કોઈને કૃપાઓ પ્રદાન કરવામાં આવે છે. હવે જો આ પ્રાકૃતિક આદેશો છે, તો આના સંબોધિત કેવળ ફરિશ્તાઓ જ હોઈ શકે છે, જેમના વિશે શરઈ રીતે હલાલ (વૈધ) હોવા કે હરામ (અવૈધ) હોવાનો કોઈ પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી, કેમ કે તેઓ અંગત અધિકાર વગર માત્ર અલ્લાહના આદેશોનું પાલન કરે છે. રહ્યો માનવી, તો ચાહે તે ઈરાદા વગર કોઈ પ્રાકૃતિક આદેશને લાગુ કરવાનું સાધન બને અને ચાહે ઈલહામી રીતે આ પ્રકારનું કોઈ અદશ્યનું જ્ઞાન અને આદેશ મેળવીને તેને વ્યવહારમાં લાવે, છેવટે તે ગુનેગાર હોવાથી નથી બચી શકતો, જો એ કાર્ય જે તેણે કર્યું છે કોઈ શરઈ આદેશોથી ટકરાતું હોય, એટલા માટે કે માનવી એ હેસિયતે કે તે માનવી છે, શરઈ આદેશોને કરવા માટે મજબૂર છે અને શરીઅતના નિયમોમાં ક્યાંય એ અવકાશ જોવા નથી મળતો કે કોઈ માનવી માટે કેવળ એ કારણસર શરઈ આદેશોમાંથી કોઈ આદેશનું ઉલ્લંઘન કરવાનું હલાલ (વૈધ) હોય કે તેને ઈલહામ (ઈશ્વરસય સંકેત) દ્વારા આ આદેશના ઉલ્લંઘનનો આદેશ મળ્યો છે, અને અદશ્યના જ્ઞાન દ્વારા આ ઉલ્લંઘનનો હેતુ બતાવવામાં આવ્યો છે.

આ એક એવી વાત છે, જેના પર ન કેવળ શરીઅતના તમામ આલિમો (ઈસ્લામી વિદ્વાનો) સંમત છે, બલ્કે મહાન સૂફીઓ પણ એકમત થઈને વાત કહે છે. આમ, અલ્લામા આલૂસીએ વિસ્તારથી અબ્દુલ બહાબ શેરાની, મુહીઉદ્દીન ઈબ્ને અરબી, મુજદ્દિદ અલ્ફ-સાની, શૈખ અબ્દુલ કાદિર જીલાની, જુનૈદ બગદાદી, સરિય્યા સક્તી અબુલ હુસૈન અન્-નૂરી, અબૂ સરીદ ખરોઝ, અબ્દુલ અબ્બાસ અહમદ દનયૌરી અને ઈમામ ગઝાલી રહ. જેવા પ્રખ્યાત મહાનુભાવોના કથનો નકલ કરીને એ સાબિત કર્યું છે કે સૂફીઓના નજીક પણ કોઈ એવા ઈલહામ પર અમલ કરવો સ્વયં ઈલહામવાળાઓ માટે પણ હલાલ (વૈધ) નથી, જે શરઈ નસ (કુર્આન અને હદીસના સ્પષ્ટ આદેશ)ના વિરુદ્ધ હોય. (રૂહુલ-મઆની, ભા-૧૬, પૃ. ૧૬-૧૭) હવે શું આપણે માંની લઈએ કે આ નિયમનો કેવળ એક જ વ્યક્તિને અપવાદ માની લેવામાં આવ્યો છે અને તે છે હઝરત બિજ? કે પછી એમ સમજીએ કે બિજ કોઈ મનુષ્ય ન હતા, બલ્કે અલ્લાહના એ બંદાઓમાંથી હતા જેઓ અલ્લાહની ઈચ્છા અનુસાર (ન કે અલ્લાહની શરીઅત અનુસાર) કામ કરે છે? પહેલા સ્વરૂપને આપણે માની લેતા, જો કુર્આન ચોખ્ખા શબ્દોમાં એમ કહી દેતું કે એ 'બંદો' જેના પાસે હઝરત મૂસા આ પ્રશિક્ષણ માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા, મનુષ્ય હતા. પરંતુ કુર્આન તેનું મનુષ્ય હોવાનું સ્પષ્ટ કરતું નથી, બલ્કે કેવળ **وَإِنَّكَ لَأَنْتَ الْبَشَرُ الْأَشْبَهُ** (અમારા બંદાઓમાંથી એક બંદો)ના શબ્દો કહે છે, જે સ્પષ્ટ છે કે એ બંદાના મનુષ્ય હોવા માટે અનિવાર્ય નથી. કુર્આન-મજીદમાં ઘણી જગ્યાઓએ ફરિશ્તાઓ માટે પણ આ શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે, ઉદાહરણરૂપે જુઓ સૂર: અંબિયા, આ. ૨૬, સૂર: ઝુબરુફ, આ. ૧૮. ઉપરાંત, કોઈ સહીહ હદીસમાં નબી સલ્લ. થી પણ કોઈ એવું કથન નકલ કરવામાં આવ્યું નથી, જેને સ્પષ્ટરૂપે હઝરત બિજને માનવ-જાતિના એક વ્યક્તિ કહેવામાં આવેલ હોય. આ વિશે અત્યંત પ્રમાણિત રિવાયતો એ છે, જે સઈદ બિન ઝુબૈર, ઈબ્ને અબ્બાસ, ઉબઈ બિન કાબ રદિ. થી વર્ણવવામાં આવેલ છે અને જે વહાલા રસૂલ સલ્લ. થી રિવાયતની સનદથી હદીસના ઈમામોને પહોંચી છે. આમાં હઝરત બિજ માટે માત્ર **بَشَرٌ** શબ્દ આવ્યો છે, જે આમ તો પુરુષ મનુષ્યો માટે પ્રયુક્ત થાય છે, પરંતુ મનુષ્યો માટે વિશેષ નથી. આમ, સ્વયં કુર્આનમાં આ શબ્દ જિનાતો માટે પ્રયુક્ત થઈ ચૂક્યો છે, જેમ કે સૂર: જિનાતમાં કહેવામાં આવ્યું છે **وَإِنَّهَا لَكُلٌّ مِنَ الْأَنْسِ وَالْإِنْسِ وَالْجِنِّ وَالْإِنْسِ وَالْجِنِّ وَالْإِنْسِ وَالْجِنِّ وَالْإِنْسِ وَالْجِنِّ** (અને એ કે મનુષ્યોમાંથી કેટલાક લોકો જિનાતોમાંથી કેટલાક લોકોનું શરણ માગતા હતા.) ઉપરાંત એ દેખીતું છે કે જિનાત કે ફરિશ્તાઓ કે કોઈ અદશ્ય અસ્તિત્વ જ્યારે મનુષ્યોની સામે આવશે તો માનવ-રૂપમાં જ આવશે અને આ સ્થિતિમાં તેને મનુષ્ય કે માણસ જ કહેવામાં આવશે. હઝરત મરંયમની સામે જ્યારે ફરિશ્તો આવ્યો હતો, તો કુર્આન આ ઘટનાને આ રીતે વર્ણવે છે કે **فَتَكَلَّمْنَا بِهَا**

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْقُرْنَيْنِ ط قُلْ سَأَتْلُوا عَلَيْكُمْ مِنْهُ ذِكْرًا ﴿١٧﴾

(૮૩) અને હે નબી ! આ લોકો તમને જુલ્કરનૈન વિષે પૂછે છે. ^(૧૧) આમને કહો, હું તેની કેટલીક વાતો તમને સંભળાવું છું. ^(૧૨)

આમ, નબી સલ્લ.નું એ કથન કે, 'ત્યાં તેમણે એક પુરુષને જોયો' એ હઝરત બિજના મનુષ્ય હોવાની સ્પષ્ટ દલીલ નથી બનતી. આના પછી આપણા માટે આ ગૂંચવણને દૂર કરવાની માત્ર આ જ એક ઉપાય બાકી રહી જાય છે કે આપણે 'બિજ'ને મનુષ્ય ન માનીએ, બલકે ફરિશ્તાઓમાંથી અથવા અલ્લાહના કોઈ અન્ય એવા જીવોમાંથી સમજાએ, જે શરીરોમાંથી પાબંદ નથી, બલકે અલ્લાહની ઈચ્છાને પૂરી કરવાવાળા કાર્યકર્તા છે. પૂરોગામી-ઓમાંથી કેટલાક વિદ્વાનોએ પણ આ જ મત પ્રદર્શિત કર્યો છે, જેને ઇબ્ને કસીરે પોતાની તફસીરમાં માવરદીના સંદર્ભથી નોંધેલ છે.

(૬૧) **وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْقُرْنَيْنِ** (અને) શબ્દ સંયોજકના રૂપમાં અગાઉના કિસ્સાને જોડી રહ્યો છે. આનાથી આપોઆપ એ સંકેત મળે છે કે મૂસા અને બિજનો કિસ્સો પણ લોકોના પ્રશ્નના જ જવાબમાં સંભળાવવામાં આવ્યો છે અને આ વાત અમારા આ અનુમાનનું સમર્થન કરે છે કે આ સૂર:ના આ ત્રણેય મહત્વપૂર્ણ કિસ્સાઓ વાસ્તવમાં મક્કાના કાફિરો (વિધર્મીઓ)એ અહલ-કિતાબ (યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ)ના પરામર્શથી પરીક્ષા લેવાના ઉદ્દેશ્યથી પૂછ્યા હતા.

(૬૨) આ વિષયમાં પ્રાચીન કાળથી અત્યાર સુધી મતભેદ જોવા મળે છે કે, 'જુલ્કરનૈન' જેનો ઉલ્લેખ અહીં કરવામાં આવી રહ્યો છે, કોણ હતા. પ્રાચીન કાળમાં સામાન્ય રીતે તફસીરવેત્તાઓનો જુકાવ સિકન્દર તરફ હતો, પરંતુ કુર્આનમાં આમના જે ગુણો અને વિશેષતાઓ વર્ણવવામાં આવે છે, તે ભાગ્યે જ સિકન્દર પર લાગુ થાય છે. વર્તમાન યુગમાં ઐતિહાસિક સંશોધનોના આધારે તફસીરવેત્તાઓનો જુકાવ મોટાભાગે ઈરાનના શાસક ખુરસ (ખુસરો કે સાઈરસ, Cyrus) તરફ છે. અને આ ઘણું કરીને અનુમાનની વધારે નજીક છે. પરંતુ હજુ સુધી વિશ્વાસની સાથે કોઈપણ વ્યક્તિત્વ વિશે કહી શકાય એમ નથી.

કુર્આન-મજીદ જે રીતે તેનો ઉલ્લેખ કરે છે, તેનાથી આપણને ચાર વાતો સ્પષ્ટરૂપે જાણવા મળે છે —

(૧) — તેની ઉપાધિ જુલ્કરનૈન (શાબ્દિક અર્થ બે શીંગડાવાળો) ઓછામાં ઓછી યહૂદીઓમાં, જેમના ઈશારાથી કાફિરોએ તેના વિશે નબી સલ્લ.ને પ્રશ્ન કર્યો હતો, અવશ્ય પરિચિત હોવી જોઈએ. તેથી અનિવાર્યરૂપે આપણને તેની માહિતી મેળવવા માટે ઈસરાઈલી સાહિત્ય તરફ ધ્યાન આપવું પડશે કે તે 'બે શીંગડાવાળા'ની હેસિયતે કયા વ્યક્તિ કે રાજ્યને માનતા હતા.

(૨) — તે અવશ્ય કોઈ મોટો શાસક કે વિજેતા હોવો જોઈએ, જે પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધીનો વિજેતા હોય અને ત્રીજી તરફ ઉત્તર અને દક્ષિણમાં પણ વિજયોનો ક્રમ ફેલાયેલો હોય. કુર્આન અવતરિત થયું એ પહેલાં અમુક જ લોકો આવા થયા છે અને અનિવાર્યરૂપે તેમનામાંથી જ કોઈમાં તેની અન્ય વિશેષતાઓ આપણે શોધવી પડશે.

(૩) — તે અવશ્ય કોઈ એવો શાસક હોવો જોઈએ, જેણે પોતાના રાજ્યને યાજૂજ અને માજૂજના હુમલાઓથી બચાવવા માટે કોઈ પહાડી માર્ગ કે ખીણ પર એક મજબૂત દીવાલ બનાવી હશે. આ નિશાનીની શોધ માટે આપણે એ પણ જાણકારી મેળવવી પડશે કે યાજૂજ અને માજૂજથી તાત્પર્ય કઈ કોમો છે અને વધુમાં એ પણ જોવું પડશે કે તેમના ક્ષેત્રથી મળેલી કઈ દીવાલ ક્યારેક દુનિયામાં બનાવવામાં આવી છે અને તે કોણે બનાવી છે.

إِنَّا مَكَّنَّا لَهُ فِي الْأَرْضِ وَآتَيْنَاهُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ سَبَبًا ﴿٧٧﴾ فَاتَّبَعَ
سَبَبًا ﴿٧٨﴾ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَغْرِبَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَغْرُبُ فِي عَيْنٍ

(૮૪) અમે તેને ધરતીમાં સત્તા પ્રદાન કરી હતી અને તેને દરેક પ્રકારની સાધન-સામગ્રી આપી હતી.

(૮૫) તેણે (પહેલા પશ્ચિમ તરફ એક કૂચની) તૈયારી કરી, (૮૬) ત્યાં સુધી કે જ્યારે તે સૂરજના

(૪) - તેમાં ઉપરના ગુણોની સાથે એક એ ગુણ પણ હોવો જોઈએ કે તે ખુદાપરસ્ત (ઈશપરાયણ) અને ન્યાયપ્રિય શાસક હોય, કેમ કે કુર્આન અહીં સૌથી વધારે તેના આ જ ગુણોને ઉભારે છે.

આમાંથી પહેલી નિશાની સરળતાથી ખુસર પર લાગુ કરી શકાય છે, કેમ કે બાઈબલના પુસ્તક 'દારિયેલ' (Danial)માં પયગંબર દાનિયાલનું જે સ્વપ્ન વર્ણવવામાં આવ્યું છે તેમાં તે યૂનાનીઓના ઉત્થાન પહેલાં મીડિયા અને ફારસ (Media and Persia)ના સંયુક્ત શાસકને એક મેદા (થેટા)ના રૂપમાં જુએ છે, જેના બે શિંગડા હતા. યહૂદીઓમાં આ 'બે શિંગડાવાળા'ની ખૂબ ચર્ચા હતી, કેમ કે તેની જ ટક્કરે અંતે બેબિલોન રાજ્યાના ટુકડા-ટુકડા કરી નાખ્યા અને બની ઈસરાઈલને કેદના જીવનથી મુક્તિ અપાવી. (સૂર: બની ઈસરાઈલ, નોંધ ૮) બીજી નિશાની મોટાભાગે તેના પર લાગુ થાય છે, પરંતુ પૂર્ણરૂપે નહીં. તેના વિજયો નિ:શંક પશ્ચિમમાં નાના એશિયા (Asia Minor) અને સીરિયાની સીમાઓ સુધી અને પૂર્વમાં બલ્ખ સુધી ફેલાયા, પરંતુ ઉત્તર અને દક્ષિણમાં તેના મોટા અભિયાનની જાણકારી હજુ સુધી ઇતિહાસમાં મળી નથી, જો કે કુર્આન સ્પષ્ટરૂપે એક ત્રીજા અભિયાનનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેમ છતાં આ અભિયાન થયું હોય એ અસંભવ નથી, કેમ કે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ખૂસનું રાજ્ય ઉત્તરમાં કોકેશિયા (Caucasia) સુધી ફેલાયેલું હતું. ત્રીજી નિશાની વિશે એ તો મોટાભાગે શોધી કાઢવામાં આવ્યું છે કે યાજૂજ-માજૂજથી તાત્પર્ય રશિયા અને ઉત્તર ચીનના એ કબીલાઓ છે, જે તાતારી, મંગોલ, હૂણ અને સીથિયનના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને પ્રાચીન કાળથી સભ્ય દેશો પર હુમલાઓ કરતાં રહ્યા છે. તેના સાથે એ પણ જાણકારી છે કે તેમનાં હુમલાઓથી બચવા માટે કોકેશિયાના દક્ષિણ ભાગમાં દરબંદ અને દાર્યાલના નિર્માણ કાર્ય કરવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ એ હજુ સુધી સાબિત નથી થઈ શક્યું કે ખૂસે જ આ નિર્માણ કાર્યો કરાવ્યા હતા. છેલ્લી નિશાની જૂના સમયના પ્રસિદ્ધ વિજેતાઓમાંથી જો કોઈના પર લાગુ કરી શકાતી હોય તો તે ખૂસ જ છે, કેમ કે તેના દુશ્મનો સુદ્ધાંએ તેના ન્યાયની પ્રશંસા કરી છે અને બાઈબલના પુસ્તક 'એઝરા' (Ezra) એ વાત પર સાક્ષી છે કે તે નિશ્ચિતપણે એક ખુદાપરસ્ત (ઈશપરાયણ) અને ખુદાતરસ (ઈશનિષ્ઠ) બાદશાહ હતો, જેણે બની ઈસરાઈલને તેની ખુદાપરસ્તીના આધારે જ બેબિલોનની કેદથી મુક્ત કર્યા અને એક અલ્લાહની ઇબાદત (ઉપાસના) માટે બૈતુલ-મુકદ્દિસમાં ફરીથી 'હેકલે-સુલૈમાની'ના નિર્માણનો આદેશ આપ્યો. આ આધારે આપણે એ તો અવશ્ય માનીએ છીએ કે કુર્આનના અવતરિત થતાં પહેલાં દુનિયાના જેટલા પ્રસિદ્ધ વિજેતાઓ થયા છે તેમાંથી ખૂસમાં જ 'ઝલકરનૈન'ની નિશાનીઓ વધારે જોવા મળતી હતી, પરંતુ ચોક્કસપણે તેને જ ઝલકરનૈન ઘોષિત કરી દેવા માટે હજુ બીજી વધારે સાક્ષીઓની આવશ્યકતા છે. તેમ છતાં બીજો કોઈ વિજેતા કુર્આને બતાવેલ નિશાનીઓ પર એટલો પણ સુસંગત નથી, જેટલો ખૂસ છે. ઇતિહાસ માટે ફક્ત એટલો ઉલ્લેખ પયામિ છે કે ખૂસ એક ઈરાની શાસક હતો, જેની ઉન્નતિ ઈ.સ. પૂર્વે ૫૪૮ના આસપાસના સમયમાં શરૂ થઈ. તેના કેટલાક વર્ષોની મુદ્દતમાં મીડિયા (અલ-જિબાલ, Media) અને લીડિયા (Lydia, નાના એશિયા)ના રાજ્યોને કાબૂમાં કર્યા પછી ઈ.સ. પૂર્વે ૫૩૮માં બેબિલોનને પણ જીતી લીધું, જેના

حَمَّةٍ ۖ وَوَجَدَ عِنْدَهَا قَوْمًا ۚ قُلْنَا يَا الْقُرْنَيْنِ إِمَّا أَنْ تُعَذِّبَ وَإِمَّا
 أَنْ تَتَّخِذَ فِيهِمْ حُسْنًا ﴿٤٧﴾ قَالَ إِمَّا مِنْ ظَلَمٍ فَسَوْفَ نَعَذِّبُهُ ثُمَّ
 يُرَدُّ إِلَىٰ رَبِّهِ فَيُعَذِّبُهُ عَذَابًا نَكْرًا ﴿٤٨﴾ وَإِمَّا مِنْ أَمْنٍ وَعَمَلٍ صَالِحًا

અસ્ત થવાની હદ સુધી પહોંચી ગયો તો^(૬૩) તેણે સૂર્યને એક કાળા પાણીમાં ડૂબતો જોયો^(૬૪) અને ત્યાં તેને એક કોમ મળી. અમે કહ્યું, “હે જુલકરનૈન ! તને એ સામર્થ્ય પણ પ્રાપ્ત છે કે તેમને તકલીફ પહોંચાડે અને એ પણ કે તેમના સાથે સદ્વર્તન કરે.”^(૬૫) (૮૭) તેણે કહ્યું, “જે તેમનામાંથી જુલમ કરશે તેને અમે સજા આપીશું, પછી તે પોતાના રબ તરફ પાછો લાવવામાં આવશે અને તે તેને વધુ સખત યાતના આપશે (૮૮) અને જે તેમનામાંથી ઈમાન લાવશે અને સદ્કાર્ય કરશે,

પછી કોઈ શક્તિ તેના માર્ગમાં અવરોધરૂપ ન રહી. તેના વિજયોનો કમ સિંધ અને સુગદ (વર્તમાન તુર્કસ્તાન)થી લઈને એક તરફ મિસર (ઈજિપ્ત) અને લીબિયા સુધી અને બીજી તરફ ગ્રેસ અને મેસેડોનિયા સુધી ફેલાઈ ગયો અને ઉત્તરમાં તેનું રાજ્ય કોકેશિયા અને ખ્વારિઝ્મ સુધી વિસ્તરી ગયું. વ્યવહારિક રૂપે એ સમય સુધીનું આખું સભ્ય જગત તેના આધીન હતું.

(૬૩) ‘સૂર્ય અસ્ત થવાની સીમા’થી તાત્પર્ય, જેમ કે ઈબ્ને કસીરે લખ્યું છે કે, “એ ભૂભાગમાં ચાલતો-ચાલતો તેના દૂર-સુદૂરના સ્થાન સુધી પહોંચી ગયો, જે સૂર્યના અસ્ત થવાની દિશા (પશ્ચિમ) તરફ હતું, ન કે સૂર્ય અસ્ત થવાની જગ્યા. તાત્પર્ય એ છે કે તે પશ્ચિમ તરફ એક-પછી-એક દેશ જીતતો-જીતતો ભૂભાગના અંતિમ છેડા સુધી પહોંચી ગયો, જેના આગળ સમુદ્ર હતો.

(૬૪) અર્થાત્ ત્યાં સૂર્ય અસ્ત થવાના સમયે એવું લાગતું હતું કે સૂર્ય સમુદ્રની કાળાશ લઈને ડહોળાયેલા પાણીમાં ડૂબી રહ્યો છે. જો વાસ્તવમાં જુલકરનૈનથી તાત્પર્ય ખૂરસ (Cyrus) જ છે તો આ નાના એશિયાનો પશ્ચિમી તટ-પ્રદેશ હશે, જ્યાં એજિયન સમુદ્ર (Aegean Sea) નાની-નાની ખાડીઓનું રૂપ ધારણ કરી લે છે. આ અનુમાનની પુષ્ટિ એ વાત પણ કરે છે કે કુર્આન અહીં ‘બહ્’ના બદલે ‘એન’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે, જે સમુદ્રના બદલે ‘તળાવ’ કે ‘ખાડી’ માટે જ વધારે સાચા રૂપમાં બોલી શકાય છે.

(૬૫) અનિવાર્ય નથી કે અલ્લાહે આ વાત સીધે-સીધા ‘વહી’ (દિવ્ય પ્રકાશના) કે ‘ઇલહામ’ (દિવ્ય અંતઃસ્ફૂરણા) દ્વારા જ જુલકરનૈનને સંબોધિત કરીને કહી હોય, ત્યાં સુધી કે તેનાથી જુલકરનૈનનું પયગંબર કે ‘મુહદસ’ (એવો વ્યક્તિ જેને અલ્લાહ તરફથી પ્રેરણા મળતી હોય) હોવું અનિવાર્ય થઈ જાય, બલકે આ કથન વસ્તુ-સ્થિતિ અંતર્ગત પણ હોઈ શકે છે, અને આ જ અનુમાન કરવા યોગ્ય છે. જુલકરનૈને તે સમયે વિજેતા થઈને એ ક્ષેત્ર પર કબજો કરી લીધો હતો. પરાજિત કોમ તેના આધીન હતી. અલ્લાહે આ વસ્તુ-સ્થિતિમાં તેની અંતરાત્માની સામે આ પ્રશ્ન મૂકી દીધો કે આ તારી પરીક્ષાની ઘડી છે. આ કોમ તારા આગળ વિવશ છે. તું અત્યાચાર કરવા માગે તો કરી શકે છે અને સજજનતાનો વ્યવહાર કરવા માગે તો એ પણ તારા અધિકારમાં છે.

فَلَهُ جَزَاءُ الْحُسْنَى ۗ وَسَنَقُولُ لَهُ مِنْ أَمْرِنَا يُسْرًا ۝٨٧ ثُمَّ اتَّبَعَ سَبَبًا ۝٨٨
 حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَطْلِعَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَطَّلُعُ عَلَىٰ قَوْمٍ لَمْ يَجْعَلْ
 لَهُمْ مِنْ دُونِهَا سِتْرًا ۝٨٩ كَذَلِكَ ۖ وَقَدْ أَحَطْنَا بِمَا لَدَيْهِ
 خُبْرًا ۝٩٠ ثُمَّ اتَّبَعَ سَبَبًا ۝٩١ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ بَيْنَ السَّدَّيْنِ وَجَدَ مِنْ
 دُونِهَا قَوْمًا ۖ لَّا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ قَوْلًا ۝٩٢ قَالُوا يَا زُنَيْنَ

તેના માટે સારો બદલો છે અને અમે તેને સરળ આદેશો આપીશું.” (૮૯) પછી તેણે (એક બીજી કૂચની) તૈયારી કરી, (૯૦) ત્યાં સુધી કે સૂર્યના નીકળવાની હદ સુધી પહોંચી ગયો. ત્યાં તેણે જોયું કે સૂર્ય એક એવી કોમ ઉપર નીકળી રહ્યો હતો જેના માટે તડકાથી બચવાની કોઈ વ્યવસ્થા અમે કરી નથી. (૯૧) આ દશા હતી તેમની અને ઝુલ્કરનૈન પાસે જે કંઈ હતું, તે અમે જાણતા હતા. (૯૨) ફરી તેણે (એક કૂચની) તૈયારી કરી, (૯૩) ત્યાં સુધી કે જ્યારે બે પર્વતોની વચ્ચે પહોંચ્યો (૯૪) તો તેને તેના પાસે એક કોમ મળી જે ભાગ્યે જ કોઈ વાત સમજતી હતી. (૯૫) (૯૪) એ લોકોએ કહ્યું, “હે ઝુલ્કરનૈન !

- (૬૬) અર્થાત્ એ દેશોને જીતતો પૂર્વ તરફ એવા ક્ષેત્રો સુધી પહોંચી ગયો, જ્યાં સભ્ય જગતની સીમા સમાપ્ત થઈ ગઈ હતી અને આગળ એવી જંગલી કોમોનું ક્ષેત્ર હતું, જે ઈમારતો બનાવવાની વાત તો દૂર, તંબુઓ સુદ્ધાં બનાવવાનું જાણતી નહોતી.
- (૬૭) આગળ આનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવી રહ્યો છે કે આ બંને પહાડોની પેલે પાર યાજૂજ-માજૂજનું ક્ષેત્ર હતું, તેથી નિશ્ચિતપણે આ પહાડોથી તાત્પર્ય કોકેશિયાના પહાડોની એ શ્રૃંખલા જ હોઈ શકે છે, જે કાસ્પિયન સમુદ્ર અને મૃત સાગરની વચ્ચે આવેલ છે.
- (૬૮) અર્થાત્ તેની ભાષા ઝુલ્કરનૈન અને તેના સાથીઓ માટે મહદ્અંશે તદ્દન અપરિચિત હતી. અત્યંત જંગલી હોવાના કારણે ન કોઈ તેમની ભાષાને જાણતું હતું અને ન તેઓ કોઈ બીજી ભાષાને જાણતા હતા.

إِنَّ يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ مُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ فَهَلْ نَجْعَلْ لَكَ
 خَرْجًا عَلَىٰ أَنْ تَجْعَلَ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ سَدًّا ﴿٩٦﴾ قَالَ مَا مَكَّنِّي
 فِيهِ رَبِّي خَيْرٌ فَأَعِينُونِي بِقُوَّةٍ أَجْعَلْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ رَدْمًا ﴿٩٧﴾
 أَتُوتِي زُبْرَ الْحَدِيدِ ط حَتَّىٰ إِذَا سَاوَىٰ بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ قَالَ
 انْفُخُوا ط حَتَّىٰ إِذَا جَعَلَهُ نَارًا ۖ قَالَ أَتُوتِي أَفْرِغْ عَلَيْهِ قِطْرًا ﴿٩٨﴾
 فَمَا اسْطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا ﴿٩٩﴾

યાજૂજ અને માજૂજ^(૯૬) આ ધરતી પર ઉપદ્રવ અને ઉત્પાત કરે છે, તો શું અમે તને કોઈ ટેક્ષ આ કામ માટે આપીએ કે તું અમારા અને તેમના વચ્ચે એક બંધ બાંધી આપે?" (૯૫) તેણે કહ્યું, "જે કંઈ મારા રબે મને આપેલું છે તે ઘણું છે. તમે બસ મહેનત દ્વારા મારી મદદ કરો, હું તમારા અને તેમના વચ્ચે એક બંધ બાંધી આપું છું. ^(૯૬) (૯૬) મને લોખંડની ચાદરો લાવી આપો." છેવટે જ્યારે બંને પર્વતો વચ્ચેની ખાલી જગ્યા તેણે પૂરી દીધી તો લોકોને કહ્યું કે હવે આગ સળગાવો, ત્યાં સુધી કે જ્યારે (આ લોખંડની દીવાલ) તદ્દન આગ જેવી લાલ થઈ ગઈ તો તેણે કહ્યું, "લાવો, હવે હું તેના પર ઓગાળેલું ત્રાંબુ રેડીશ." (૯૭) (આ બંધ એવો હતો કે) યાજૂજ-માજૂજ તેના ઉપર ચઢીને પણ આવી શકતા ન હતા અને તેમાં બાકોરું પાડવું તેમના માટે તેનાથી પણ વધુ મુશ્કેલ હતું.

- (૯૬) યાજૂજ-માજૂજથી તાત્પર્ય, જેમ કે ઉપરની નોંધ-૬૨માં સંકેત કરી દેવામાં આવ્યો છે, એશિયાના ઉત્તર-પૂર્વ ક્ષેત્રની એ કોમો છે, જે પ્રાચીન કાળથી સભ્ય દેશો પર લૂંટમાર માટે હુમલાઓ કરતી રહી છે, અને જેની આંધી ઉઠીને સમયાંતરે એશિયા અને યુરોપ બંનેનું રૂખ કરતી રહી છે. બાઈબલના પુસ્તક 'ઊત્પત્તિ' (Genesis, ૩-૧૦)માં તેમને હઝરત નૂહ ~~ના~~ પુત્ર યાફ્સ (Japheth)ના વંશમાં બતાવવામાં આવેલ છે અને આ જ કથન મુસલમાન ઇતિહાસકારોનું પણ છે. હિઝકીએલ (Ezekiel)ના પુસ્તક (૩-૩૮, ૩૯)માં તેમનું ક્ષેત્ર રશિયા અને તૌબલ (વર્તમાન તૌબાલસક, Tubalsek) અને મસ્ક (Meshech, વર્તમાન Moscow) બતાવવામાં આવેલ છે. ઇસરાઈલી ઇતિહાસકાર યૂસીફોસ (Josephus) આનાથી તાત્પર્ય સીથિયન (Scythian) કોમ લે છે, જેનું ક્ષેત્ર કાળા સાગર (Black Sea)ના ઉત્તર અને પૂર્વમાં આવેલું હતું. જરૂમ (Jerome)ના કથન અનુસાર માજૂજ કોકેશિયા (Caucasia)ના ઉત્તરમાં ખિઝર સાગર (Caspian Sea)ના નજીક આબાદ હતા.
- (૭૦) અર્થાત્ શાસક હોવાની હેસિયતે મારું કર્તવ્ય છે કે મારી જનતાને લૂંટમાર કરનારાઓના હુમલાઓથી બચાવું. આ કાર્ય માટે તમારા પર અલગથી ટેક્ષ લગાવવો મારા માટે હલાલ (વૈધ) નથી. દેશનો જે ખજાનો અલ્લાહે મારા સુપ્રત કર્યો છે, તે આ સેવા માટે પચામિ છે. અલબત્ત, હાથ-પગની મહેનતથી તમારે મારી મદદ કરવી પડશે.

قَالَ هَذَا رَحْمَةٌ مِّن رَّبِّي ۖ فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّي جَعَلَهُ دَكَّاءَ ۗ
 وَكَانَ وَعْدُ رَبِّي حَقًّا ۝^(૧૪) وَتَرَكْنَا بَعْضَهُمْ يَوْمَئِذٍ يَمُوجُ فِي
 بَعْضٍ وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَجَمَعْنَاهُمْ جَمْعًا ۝^(૧૫) وَعَرَضْنَا جَهَنَّمَ
 يَوْمَئِذٍ لِلْكَافِرِينَ عَرْضًا ۝^(૧૬) الَّذِينَ كَانَتْ أَعْيُنُهُمْ فِي غِطَاءٍ عَنِ
 ذِكْرِي وَكَانُوا لَا يَسْتَطِيعُونَ سَمْعًا ۝^(૧૭) أَفَحَسِبَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَلَّا

۝^(૧૭)

(૮૮) જુલકરનેને કહ્યું, “આ મારા રબની કૃપા છે. પરંતુ જ્યારે મારા રબના વાયદાનો સમય આવશે તો તે તેને ધૂળ ભેગી કરી દેશે,^(૧૪) અને મારા રબનો વાયદો સાચો છે,”^(૧૫) (૮૯) અને એ દિવસે^(૧૬) અમે લોકોને છોડી દઈશું કે (સમુદ્રના મોજાઓની જેમ) એકબીજાથી બંધનમબંધ્યા કરે અને ‘સૂર’ (રણશિંગુ) ફૂંકવામાં આવશે અને અમે સૌ મનુષ્યોને એક સાથે ભેગા કરીશું (૧૦૦) અને તે દિવસ હશે જ્યારે જહન્નમને કાફિરો સામે લાવીશું, (૧૦૧) તે કાફિરો સામે જેઓ મારી શિખામણ તરફ આંધળા બનેલા હતા અને કશું સાંભળવા માટે તૈયાર જ ન હતા. (રુકૂઅ-૧૧) (૧૦૨) તો શું^(૧૭) આ લોકો,

(૭૧) અર્થાત્ આમ તો મેં મારી શક્તિ અનુસાર ખૂબ મજબૂત દીવાલ બનાવી છે, પરંતુ આ અવિનાશી નથી. જ્યાં સુધી અલ્લાહની મરજી છે, આ યથાવત રહેશે અને જ્યારે સમય આવશે, જે અલ્લાહે તેના વિનાશ માટે નિર્ધારિત કરી રાખ્યો છે, તો પછી તેને ટુકડે-ટુકડા થવાથી કોઈ વસ્તુ બચાવી શકશે નહીં. ‘વાયદાનો સમય’ બેવડો અર્થ દર્શાવે છે. આનાથી તાત્પર્ય એ દીવાલના વિનાશનો સમય પણ છે અને એ ઘડી પણ જે અલ્લાહે દરેક વસ્તુનાં મૃત્યુ અને નાશ માટે નિશ્ચિત કરી દીધી છે, અર્થાત્ ક્યાંમત.

(૭૨) અહીં પહોંચીને જુલકરનેનનો કિસ્સો સંખ્યાત્મક થઈ જાય છે. આ કિસ્સો, આમ તો મક્કાના કાફિરો (વિધર્મીઓ)ની પરીક્ષા લેવાવાળા પ્રશ્ન પર સંભળાવવામાં આવ્યો છે, પરંતુ કહફવાળાના કિસ્સા અને હઝરત મૂસા^(૭૩) અને ખિજના કિસ્સાની જેમ આનો પણ કુઅનિ પોતાના નિયમ અનુસાર પોતાના ઉદ્દેશ્ય માટે સંપૂર્ણ ઉપયોગ કર્યો છે. આમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે જુલકરનેન જેની મહાનતાની સ્થિતિ તમે અહલે-કિતાબ પાસેથી સાંભળી છે, કેવળ એક વિજેતા જ ન હતો, બલકે તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ) અને આખિરતને માનવાવાળો હતો, ન્યાય અને ઈન્સાફ તેમજ ઉદારતાનાં મૂલ્યોને વ્યવહારમાં લાવવાવાળો હતો, અને તમારા લોકોની જેમ હીન સ્વભાવવાળો ન હતો કે નાની-સરખી સરદારી મળી અને સમજી બેસ્યા કે અમે જેવા છીએ, એવા બીજા ક્યાં !

(૭૩) અર્થાત્ ક્યામતનો દિવસ. જુલકરનેને જે સંકેત ક્યામતના સાચા વાયદા તરફ કર્યો હતો, તેને જધ્યાનમાં રાખીને આ વાક્યો તેના કથનને આગળ વધારતા કહેવામાં આવી રહ્યા છે.

(૭૪) આ આખી સૂર:નું સમાપન છે, તેથી બધી રીતે તેની સાર્થકતા જુલકરનેનના કિસ્સામાં નહીં, બલકે સૂર:ના આખા વિષયમાં શોધવી જોઈએ. સૂર:ના વિષયનો સાર એ છે કે નબી સલ્લ. પોતાની કોમને શિક્ક (અનેકેશ્વરવાદ) છોડીને તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ) અપનાવવા તેમજ દુનિયાનો પ્રેમ છોડીને આખિરત (પરલોક) પર વિશ્વાસનું આમંત્રણ

أَنْ يَتَّخِذُوا عِبَادِي مِنْ دُونِ أَوْلِيَاءٍ ۗ إِنَّا أَعْتَدْنَا جَهَنَّمَ
 لِلْكَافِرِينَ نُزُلًا ﴿١٠٣﴾ قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا ﴿١٠٤﴾ الَّذِينَ
 ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ
 صُنْعًا ﴿١٠٥﴾ أُولَئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ وَلِقَائِهِ فَحَبِطَتْ
 أَعْمَالُهُمْ فَلَا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزَنًا ﴿١٠٦﴾ ذَلِكَ جَزَاءُ هُمْ

જેમણે ઈન્કાર કર્યો છે, એ વિચાર રાખે છે કે મને છોડીને મારા બંધાઓને પોતાના કર્તા-હર્તા બનાવી
 લે ?^(૧૦૩) અમે આવા કાફિરોની મહેમાનગતિ માટે જહન્નમ તૈયાર કરી રાખી છે. (૧૦૩) હે નબી !
 આમને કહો, શું અમે તમને બતાવીએ કે પોતાના કર્મોમાં સૌથી વધુ નિષ્ફળ અને નિરાશ લોકો કોણ છે ?
 (૧૦૪) તેઓ કે દુનિયાના જીવનમાં જેમની બધી દોડધામ અને કોશિશો સીધા માર્ગથી ભટકેલી રહી^(૧૦૫)
 અને તેઓ સમજતા રહ્યા કે તેઓ બધું જ બરાબર કરી રહ્યા છે. (૧૦૫) આ તે લોકો છે, જેમણે પોતાના

આપી રહ્યા હતા, પરંતુ કોમના મોટ-મોટા સરદારો પોતાના ધન અને શાન-શૌકતના ધમંડમાં ન કેવળ આપના
 આમંત્રણ રદ કરી રહ્યા હતા, બલ્કે એ થોડાક સત્ય-નિષ્ઠ વ્યક્તિઓને પણ, જેમણે આ આમંત્રણનો સ્વીકાર કરી
 લીધો હતો, અત્યાચાર અને હિંસા તેમજ અપમાન અને તિરસ્કારનો ભોગ બનાવી રહ્યા હતા. આના પર આ
 આખું પ્રવચન વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું, જે સૂરની શરૂઆતથી લઈને અહીં સુધી ચાલતું આવી રહ્યું છે, અને આ જ
 પ્રવચનના તબક્કાઓમાં એક-એક કરીને એ ત્રણ કિસ્સાઓને પણ, જેની માહિતી કાફિરો (વિરોધીઓ)એ
 પરીક્ષા લેવા માટે મેળવી હતી, સાચા સ્થાન પર નગીનાઓની જેમ જડી લેવામાં આવ્યા. હવે પ્રવચન સમાપ્ત
 કરતાં ફરી વાણીની દિશા એ જ ઉદ્દેશ્ય તરફ ફેરવવામાં આવી રહી છે, જેને પ્રવચનના આરંભમાં પ્રસ્તુત કરવામાં
 આવ્યો હતો, અને જેના પર રુકૂઅ જ થી ૮ (આયત ૩૨-૫૯) સુધી લગાતાર વાતો કરવામાં આવી ચૂકી છે.

(૭૫) અર્થાત્ શું આ બધું સાંભળ્યા પછી પણ તેમનો વિચાર એ જ છે અને તેઓ એમ સમજે છે કે આ વલણ તેમના માટે લાભપ્રદ હશે ?

(૭૬) આ આયતના બે અર્થ હોઈ શકે છે. એક એ જે અમે અનુવાદમાં અપનાવ્યો છે અને બીજો એ છે કે 'જેમની બધી દોડધામ અને કોશિશો દુનિયાના જીવનમાં જ ગૂમ થઈને રહી ગઈ, અર્થાત્ જે કંઈપણ કર્યું, અલ્લાહથી ભેપરવા અને આખિરતથી નિશ્ચિત થઈને માત્ર દુનિયા માટે કર્યું. દુનિયાના જીવનને જ જીવન સમજ્યું. દુનિયાની સફળતાઓ અને સંપત્તિઓને જ પોતાનો ધ્યેય બનાવ્યો. અલ્લાહની હસ્તીને જો માની તો પણ એ વાતની ક્યારેય ચિંતા ન કરી કે તેની પ્રસન્નતા શું છે અને આપણે ક્યારેય તેના સામે જઈને આપણા કર્મોનો હિસાબ પણ આપવાનો છે. પોતાને માત્ર એક સ્વતંત્ર અને સ્વચ્છંદ, બિનજવાબદાર બુદ્ધિ ધરાવનાર જાનવર સમજતા રહ્યા, જેના માટે દુનિયાના આ ગૌચરથી લાભ ઉઠાવવા સિવાય બીજું કોઈ કામ નથી.

جَهَنَّمَ بِمَا كَفَرُوا وَاتَّخَذُوا آيَتِي وَرُسُلِي هُزُوًا ﴿١٥﴾ إِنَّ الَّذِينَ
 آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلًا ﴿١٦﴾

રબની આયતોને માનવાનો ઇન્કાર કર્યો અને તેની હજૂરમાં રજૂ થવાનો વિશ્વાસ ન કર્યો. તેથી તેમના બધા જ કર્મો વ્યર્થ થઈ ગયા, ક્યામતના દિવસે અમે તેમને કોઈ વજન નહીં આપીએ. ^(૧૦)
 (૧૦૬) તેમનો બદલો જહનમ છે એ કુફ (ઇન્કાર)ના બદલામાં જે તેમણે આચર્યું અને એ મજાકના બદલામાં, જે તેઓ મારી આયતો અને મારા રસૂલો (ઇશદૂતો) સાથે કરતા રહ્યા. (૧૦૭) અલબત્ત, તે લોકો જેઓ ઈમાન લાવ્યા અને જેમણે સદ્કાર્યો કર્યા, તેમના આતિથ્ય માટે ફિરદૌસ ^(૧૦૮)ના બાગો હશે,

(૭૭) અર્થાત્ આ પ્રકારનાં લોકોએ દુનિયામાં ચાહે ગમે તેટલા મોટા કારનામાઓ કર્યા હોય, છેવટે દુનિયાની સમાપ્તિની સાથે જ સમાપ્ત થઈ જશે, પોતાનાં મહેલો અને કોઠીઓ, પોતાની યુનિવર્સિટીઓ અને લાયબ્રેરીઓ, પોતાનાં કારખાનાઓ અને વર્કશોપ્સ, પોતાની સડકો અને રેલ્વે, પોતાનાં આવિષ્કારો અને ઉદ્યોગ-ધંધાઓ, પોતાનાં જ્ઞાન અને કળાઓ તેમજ આર્ટ-ગેલેરીઓ અને અન્ય એ વસ્તુઓ જેના પર તેઓ ગર્વ કરે છે, તેમાંથી તો કોઈ વસ્તુ પણ પોતાના સાથે લઈને તેઓ અલ્લાહના ત્યાં પહોંચશે નહીં કે અલ્લાહની તુલામાં તેને મૂકી શકે. ત્યાં તો જે વસ્તુ બાકી રહેવાવાળી છે, તે માત્ર કર્મોનો ઉદ્દેશ્ય અને કર્મોનું ફળ છે. હવે જો કોઈના સારા ઉદ્દેશ્યો દુનિયા સુધી સીમિત હતા અને તેના પરિણામો પણ તેમને દુનિયામાં જોઈતા હતા અને દુનિયામાં તેઓ પોતાનાં અમલના પરિણામો જોઈ ચૂક્યા, તો તેમનું બધું કર્યું-કરાવ્યું નાશવંત દુનિયાની સાથે જ નષ્ટ થઈ ગયું. આખિરત (પરલોક)માં જે કંઈ પ્રસ્તુત કરીને તે જો કોઈ વજન પામી શકે છે, તે તો અવશ્ય કોઈ એવું કાર્ય હોવું જોઈએ, જે તેણે અલ્લાહની પ્રસન્નતા માટે કર્યું હોય, તેના આદેશોનું પાલન કરીને કર્યું હોય અને એ પરિણામોને ધ્યેય બનાવી લીધું હોય, જે આખિરતમાં પ્રાપ્ત થવાનું છે. આવું કોઈ કાર્ય જો તેના હિસાબમાં નથી, તો એ તમામ દોડપૂપ નિ:શંક વ્યર્થ ગઈ જે તેણે દુનિયામાં કરી હતી.

(૭૮) સમજૂતી માટે જુઓ - સૂર: મુ'મિનૂન, નોંધ ૧૦.

خَلِيدَيْنَ فِيهَا لَا يَبْعُونَ عَنْهَا حِوَلًا ﴿١٧٨﴾ قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مَدَادًا
 لَكَلِمَتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَدَ كَلِمَتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا
 بِمِثْلِهِ مَدَدًا ﴿١٧٩﴾ قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ
 إِلَهُ وَاحِدٌ فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا
 وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا ﴿١٨٠﴾

۱۸
 ۱۷
 ۱۶

જેમાં તેઓ હંમેશાં રહેશે, અને ક્યારેય તે જગ્યાએથી નીકળીને ક્યાંય જવાનું તેમને મન નહીં થાય. (૧૦૮) હે નબી ! કહો કે જો સમુદ્ર મારા રબની વાતો (૮૦) લખવા માટે શાહી બની જાય તો તે સમાપ્ત થઈ જાય, પણ મારા રબની વાતો સમાપ્ત ન થાય, બલકે આટલી જ શાહી અમે બીજી લઈ આવીએ તો તે પણ પર્યાપ્ત ન હોય. (૧૧૦) હે નબી ! કહો કે હું તો એક મનુષ્ય છું તમારા જ જેવો, મારા તરફ વહી મોકલવામાં આવે છે કે તમારો અલ્લાહ બસ એક જ અલ્લાહ છે, તેથી જે કોઈ પોતાના રબ (પ્રભુ-પાલનહાર)ની મુલાકાતનો ઉમેદવાર હોય તેણે ભલાં કાર્યો કરવા જોઈએ અને બંદગીમાં પોતાના રબ સાથે કોઈ બીજાને ભાગીદાર ન બનાવવો જોઈએ. (રુકૂઅ-૧૨)

(૭૯) અર્થાત્ એ સ્થિતિથી વધારે ઉત્તમ અન્ય કોઈ સ્થિતિ હશે જ નહીં કે જન્મતના જીવનને તેનાથી બદલી નાખવા માટે તેમનાં હૃદયોમાં કોઈ ઈચ્છા પેદા થાય.

(૮૦) 'અલ્લાહની વાતો'થી તાત્પર્ય તેનાં કાર્યો અને કૌશલ્ય અને સામર્થ્યની અદ્ભુત વાતો અને તત્ત્વદર્શિતા-બુદ્ધિમત્તા અને ડહાપણ છે. સમજૂતી માટે જુઓ - સૂર: લુકમાન, નોંધ ૪૯.

૧૯. મરયમ

પરિચય

નામ:

આ સૂર:નું નામ આયત **مَرْيَمُ الْقُرْآنِ** (આ ગ્રંથમાં મરયમના અહેવાલનું વર્ણન કરો. - આ. ૧૬) થી લેવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ:

આ સૂર:ના અવતરિત થવાનો સમય હબશાની હિજરત પહેલાંનો છે. આધારભૂત કથનો ઉપરથી જણાય છે કે મુસલમાન હિજરતીઓને જ્યારે નજજશીના દરબારમાં બોલાવવામાં આવ્યા હતા, ત્યારે હઝરત જાફર રદિ. એ આ જ સૂર: ભર્યા દરબારમાં તિલાવત કરી હતી.

ઐતિહાસિક પશ્ચાદ્ભૂમિ:

આ સૂર:નું અવતરણ એ ગાળામાં થયું હતું, જ્યારે કુરૈશના સરદારો મજાક કરીને, ઉપહાસ કરીને, પ્રલોભનો આપીને, ડરાવી-ધમકાવીને અને જૂઠા આરોપોનો પ્રચાર કરીને ઈસ્લામી આંદોલનને દબાવવામાં નિષ્ફળ થઈ ગયા તો તેઓ અત્યાચાર અને હિંસા, મારપીટ અને આર્થિક દબાણનાં શસ્ત્રોનો ઉપયોગ શરૂ કરવા લાગ્યા હતા. દરેક કબીલાના લોકોએ પોત-પોતાના કબીલાના નવમુસ્લિમોને હેરાન કર્યા અને જુદી-જુદી રીતે પજવીને તેમને ઈસ્લામ છોડવા માટે મજબૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ સંદર્ભે ખાસ કરીને ગરીબો અને એ ગુલામો અને સેવકોને, જેઓ કુરૈશના આધીન બનીને રહેતા હતા, અત્યંત ખરાબ રીતે પીડવામાં આવ્યા. આ સ્થિતિ જ્યારે અસહ્ય બની ગઈ, તો રજબ, આમુલ ફિલ (હાથીવાળા પ્રસંગ)ના ૪૫ મા વર્ષે (સન ૫ નબવી)માં નબી સલ્લ.ની પરવાનગીથી મોટાભાગના મુસલમાનો મક્કાથી હબશા હિજરત કરી ગયા. પહેલાં અગિયાર પુરુષો અને ચાર મહિલાઓ હબશા જવા નીકળ્યા. કુરૈશના લોકોએ સમુદ્ર-તટ સુધી તેમનો પીછો કર્યો, પણ સદ્ભાગ્યે શુએબના અંદર પર તેમને હબશા જવા માટે સમયસર નૌકા મળી ગઈ અને તેઓ કેદ પકડાતાં બચી ગયા. ત્યારપછી અમુક મહિનાના અંદર થોડાંક બીજા લોકોએ હિજરત કરી, ત્યાં સુધી કે ૫૩ પુરુષો, ૧૧ મહિલાઓ અને ૭ બિનકુરૈશ મુસલમાનો હબશામાં એકત્ર થઈ ગયા અને મક્કામાં નબી સલ્લ. સાથે માત્ર ૪૦ માણસો રહી ગયા.

આ હિજરતથી મક્કાના દરેક ઘરમાં હાહાકાર મચી ગયો હતો, કેમ કે કુરૈશના નાના-મોટા કુટુંબમાંથી કોઈ એવું ન હતું જેનાં યુવાનો આ મુહાજિરો (નિરાશ્રિતો)માં સામેલ ન હોય. તેથી કોઈ ઘર એવું ન હતું જે આ ઘટનાથી પ્રભાવિત ન થયું હોય. કેટલાક લોકો આના કારણે ઈસ્લામના વિરોધમાં પહેલાં કરતાં વધુ ઉગ્ર બની ગયા અને અમુકના હૃદયો પર આની એવી અસર થઈ કે તેઓ છેવટે મુસલમાન બની ગયા. હઝરત ઉમર રદિ.ના ઈસ્લામ-વિરોધ પર પહેલ-વહેલો ઘા આજ બનાવથી લાગ્યો હતો.

આ હિજરત પછી કુરૈશના સરદારો ભેગા થયા અને તેમણે નક્કી કર્યું કે અબ્દુલ્લાહ બિન અબી રબીઆ (અબૂ જહલની માતાનો પુત્ર) અને અમ્ર બિન આસને ઘણી કીમતી ભેટ-સોગાદો લઈને હબશા મોકલવામાં આવે અને આ લોકો ગમે તેમ કરીને નજજશીને એ વાત પર રાજી કરે કે તે મુહાજિરોને મક્કા પાછા મોકલી

આપે. આમ, કુરૈશના આ બંને નિષ્ણાંત રાજકારણી-એલચીઓ મુસલમાનોનો પીછો કરતાં હબશા પહોંચ્યા. પ્રથમ તેમણે નજજાશીના દરબારીઓને ખૂબ ભેટ-સોગાદો વહેંચીને બધાને પોતાના મિશનના સમર્થન માટે રાજી કરી લીધાં, પછી નજજાશીને મળ્યા અને તેને કીમતી ભેટો આપીને તે મુહાજિરોને પરત મોકલવા નિવેદન કર્યું, જેનું તેના દરબારીઓએ ભરપૂર સમર્થન કર્યું. પરંતુ નજજાશીએ ગુસ્સે થઈને કહ્યું કે “આવી રીતે તો હું તેમને સોંપીશ નહીં. જે લોકોએ બીજા દેશને છોડીને મારા દેશ પર ભરોસો કર્યો અને અહીં શરણ લેવા માટે આવ્યા, તેમનાથી હું વિશ્વાસઘાત કરી શકતો નથી. સૌપ્રથમ હું તેમને બોલાવીને તપાસ કરીશ કે આ લોકો તેમના વિષે જે કંઈ કહે છે તેની હકીકત શું છે.” આમ નજજાશીએ અલ્લાહના રસૂલ સલ્લ. ના સાથીઓને પોતાના દરબારમાં તેડાવ્યા. નજજાશીનો સંદેશ મળતાં મુહાજિરો એકઠા થયા અને તેમણે પરસ્પર સલાહ-મસ્લતથી એક-સાથે મળીને નિર્ણય કર્યો કે નબી સલ્લ.એ જે શિક્ષા આપી છે, આપણે તો એને જ કંઈ પણ વધ-ઘટ કર્યા વિના સામે મૂકી દઈશું, ભલે નજજાશી આપણને રાખે કે કાઢી મૂકે. તેઓ દરબારમાં પહોંચ્યા તો નજજાશીએ પ્રશ્ન કરતાં હઝરત જાફર બિન અબી તાલિબ રહિ.એ તત્કાળ એક પ્રવચન કરીને આરબોની અજ્ઞાનતાની સ્થિતિ, હુજૂર સલ્લ.ને નબી બનાવવું, ઈસ્લામની શિક્ષાઓ અને મુસલમાનો પર કુરૈશના અત્યાચારોને ખોલી-ખોલીને વર્ણવ્યા. નજજાશીએ આ પ્રવચન સાંભળીને કહ્યું કે જરા મને એ કલામ (વાણી) સંભળાવો, જે તમે કહો છો કે અલ્લાહ તરફથી તમારા નબી પર અવતરિત થયેલ છે. હઝરત જાફર રહિ.એ જવાબમાં સૂર: મરયમનો એ આરંભિક ભાગ સંભળાવ્યો, જે હઝરત યાહ્યા અને હઝરત ઈસા થી સંબંધિત છે. નજજાશી તેને સાંભળતો રહ્યો અને રડતો રહ્યો, ત્યાં સુધી કે તેની દાઢી ભીંજાઈ ગઈ. જ્યારે હઝરત જાફર રહિ.એ તિલાવત (પઠન) પૂરી કરી તો તેણે કહ્યું, “નિ:સંદેહ, આ વાણી અને જે કંઈ ઈસા અલૈ. લાવ્યા હતા બંને એક જ સ્રોતમાંથી નીકળ્યા છે. અલ્લાહના સોગંદ ! હું તમને આ લોકોને નહીં સોંપું.”

બીજા દિવસે અમ્ર બિન આસે નજજાશીને કહ્યું, “આ લોકોને બોલાવીને જરા એ તો પૂછો કે મરયમના પુત્ર ઈસા વિષે તેમની આસ્થા શું છે? આ લોકો તેમના વિષે એક મોટી (ભયાનક) વાત કહે છે.” નજજાશીએ ફરીવાર મુહાજિરોને બોલાવ્યા અને જ્યારે અમ્ર બિન આસ દ્વારા કરવામાં આવેલ પ્રશ્ન તેમના સામે દોહરાવ્યો તો જાફર બિન અબી તાલિબ રહિ.એ ઊભા થઈને નિ:સંકોચ કહ્યું કે, “તેઓ અલ્લાહના બંદા અને તેના રસૂલ છે અને તેના તરફથી એક રૂહ અને એક કલિમા (નિશાની) છે જે અલ્લાહે કુંવારી મરયમ પર નાખી.” નજજાશીએ સાંભળીને એક તણખલું જમીન પરથી ઉપાડ્યું અને કહ્યું, “અલ્લાહના સોગંદ ! જે કંઈ તમે કહ્યું, ઈસા તેનાથી આ તણખલા જેટલા પણ વધારે ન હતા.” તે પછી નજજાશીએ કુરૈશની મોકલેલી બધી ભેટ-સોગાદો એમ કહીને પરત કરી દીધી કે હું લાંચ લેતો નથી અને મુહાજિરોને કહ્યું કે તમે નિશ્ચિત બનીને રહો.

વિષય અને ચર્ચાઓ:

આ ઐતિહાસિક પશ્ચાદ્ભૂમિને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને જ્યારે આપણે આ સૂર:ને જોઈએ છીએ તો તેમાં પ્રથમ વાત ઉભરીને આપણા સામે એ આવે છે કે જો કે મુસલમાનો જુલમના ભોગ બનીને શરણાર્થી જૂથના રૂપમાં પોતાનું વતન છોડીને બીજા દેશમાં જઈ રહ્યા હતા, તેમ છતાં આ સ્થિતિમાં પણ અલ્લાહે તેમને દીન (ધર્મ)ની બાબતમાં સહેજ પણ આળખંપાળ, ખુશામત, અહંભાવ સંતોષવાની કે મિથ્યાચારની તાલીમ ન આપી, બલકે જતી વખતે સફરના ભાથા તરીકે આ સૂર: તેમના સાથે કરી, જેથી ખ્રિસ્તીઓના દેશમાં ઈસા અલૈ.ની તદ્દન સાચી

હેસિયત પ્રસ્તુત કરે અને તેમના અલ્લાહના પુત્ર હોવાનો સ્પષ્ટપણે ઈન્કાર કરી દે.

આયત ૧ થી ૪૦ સુધી હઝરત યાહ્યા અને ઈસાના પ્રસંગો સંભળાવ્યા પછી ફરી તેનાથી આગળની આયતોમાં પ્રવર્તમાન સંજોગોના સંદર્ભમાં હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.નો પ્રસંગ સંભળાવવામાં આવ્યો છે, કેમ કે આવા જ સંજોગોમાં તેઓ પણ પોતાના પિતા અને પરિવાર અને દેશવાસીઓના અત્યાચારોથી તંગ આવીને વતનથી નીકળી પડ્યા હતા. આનાથી મક્કાના કાફિરો (અધર્મીઓ)ને એ બોધ આપવામાં આવ્યો છે કે આજે હિજરત કરનારા મુસલમાનો હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.ની સ્થિતિમાં છે અને તમે લોકો એ જાલિમોની ભૂમિકામાં છો, જેમણે તેમને ઘરથી કાઢી મૂક્યા હતા. બીજા બાજુ મુહાજિરોને એ શુભસૂચના આપવામાં આવી છે કે જે રીતે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. વતનથી નીકળીને બરબાદ ન થયા, બલકે વધુ ઉન્નતિ પામ્યા, એવું જ શુભ પરિણામ તમારી પ્રતીક્ષા કરી રહ્યું છે.

આ પછી બીજા પયગંબરોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં એ દર્શાવવું અભિપ્રેત છે કે બધા જ પયગંબરો એ જ દીન (ધર્મ) લઈને આવ્યા હતા, જે હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ. લાવ્યા છે. પરંતુ પયગંબરોના ગયા પછી તેમના સમુદાયો બગડતા રહ્યા છે અને આજે જુદા-જુદા સમુદાયોમાં જે પથભ્રષ્ટતાઓ જોવા મળે છે, તે એ જ બગાડનું પરિણામ છે.

આયત ૬૭ થી અંત સુધી મક્કાના કાફિરો (ઈસ્લામના શત્રુઓ)ની પથભ્રષ્ટતાની કઠોર નિંદા કરવામાં આવી છે અને કલામ (વાણી)નું સમાપન કરતાં ઈમાનવાળાઓને ખુશખબર આપવામાં આવી છે કે સત્યના દુશ્મનોના બધાં જ પ્રયત્નો છતાં અંતે તમે જ લોકપ્રિય બનીને રહેશો.

રુકૂઅ-૬

૧૯. મરયમ (મક્કી)

આયત-૯૯

سُورَةُ مَرْيَمَ (۱۹) مَكِّيَّةٌ (۳۳) نُوْحًا

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

کَهِیَعَصَّ ① ذِکْرُ رَحْمَتِ رَبِّکَ عَبْدَہٗ زَکْرِیَّا ② اِذْ تَاذٰی رَبُّہٗ
 نِدَآءً خَفِیًّا ③ قَالَ رَبِّ اِنِّیْ وَهَنْ الْعِظْمُ مِنِّیْ وَاَسْتَعَلَّ
 الرَّاسُ شَیْبًا وَّلَمْ اَکُنْ بِدُعَآئِکَ رَبِّ شَقِیًّا ④ وَاِنِّیْ خِفْتُ

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

(૧) કાફ-હા-યા-ઐન-સાદ, (૨-૩) વર્ણન છે^(૧) એ કૃપાનું જે તારા રબે (માલિક અને પાલનહાર) પોતાના બંધા ઝકરિયા^(૨) પર કરી હતી, જ્યારે તેણે પોતાના રબને યુપચાપ પોકાર્યો. (૪) તેણે નિવેદન કર્યું, “હે પાલનહાર ! મારા હાડકાં સુધ્ધાં ક્ષીણ થઈ ગયાં છે અને માથું વૃદ્ધત્વથી સફેદ થઈ ગયું છે. હે પાલનહાર ! હું ક્યારેય તારા પાસે દુઆ માગીને નિરાશ નથી થયો. (૫) મને મારા પાછળ મારા

(૧) તુલના માટે સૂર: આલે ઈમરાન, આયત ૩૧-૪૧ નજરમાં રહે, જેમાં આ પ્રસંગ બીજા શબ્દોમાં વર્ણવવામાં આવી ચુક્યો છે.

(૨) આ હઝરત ઝકરિયા, જેમનું વર્ણન થઈ રહ્યું છે, હઝરત હાઝનના પરિવારમાંથી હતા. તેમની સ્થિતિ બરાબર સમજવા માટે જરૂરી છે કે બની ઈસરાઈલના પુરોહિતવાદ (Priesthood)ને સારી રીતે. સમજી લેવામાં આવે. ફલસ્તીન (પેલેસ્ટાઈન) પર કબજો કરી બની ઈસરાઈલે દેશની વ્યવસ્થા એ રીતે કરી હતી કે હઝરત યાકૂબની સંતાનના બાર કબીલાઓમાં તો આખા દેશને વહેંચી નાખવામાં આવ્યો અને તેરમા કબીલા (અર્થાત્ લાવી બિન યાકૂબના કુટુંબ, Levites)ને ધાર્મિક સેવાઓ માટે વિશિષ્ટ કરી લેવામાં આવ્યો. પછી બની લાવીમાંથી પણ અસલ એ પરિવાર જે ‘મફ્દિસની આગળ ધૂપ-લોબાન સળગાવવાની સેવા’ અને ‘સૌથી વધારે પવિત્ર વસ્તુઓને પાવન બનાવવાનું કામ’ કરતા હતા, બાકીના બીજા બની લાવી મફ્દિસના અંદર જઈ શકતા નહોતા, બલ્કે ખુદાવંદના ઘરની સેવા વખતે પરસાળો અને કોઠરીઓમાં કામ કરતા હતા, ‘સબ્ત’ (શનિવાર)ના દિવસે અને ઈદોના પ્રસંગોમાં અગ્નિમાં આહૂતિઓ આપતા હતા, અને મફ્દિસના નિરીક્ષણમાં બની હાઝનને મદદ કરતા હતા.

‘બની હાઝન’ના ચોવીસ પરિવાર હતા, જે એક-પછી-એક વારા પ્રમાણે મફ્દિસની સેવા માટે હાજર થતા હતા. એ જ પરિવારોમાંથી એક ‘અબયાહ’નો પરિવાર હતો, જેના સરદાર હઝરત ઝકરિયા હતા. પોતાના પરિવારના વારાના દિવસે આ જ મફ્દિસમાં જતા અને અને ખુદાવંદના હજૂર ધૂપ-લોબાન સળગાવવાની સેવા પૂરી કરતા હતા. (વિગત માટે જુઓ, બાઈબલના પુસ્તક Chronicles, Part-1, Ch. 23, 24)

الْمَوَالِي مِنْ وَرَائِي وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ
 وَلِيًّا ۝ يَرْثُنِي وَيَرِثُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ ۝ وَاجْعَلْهُ رَبِّ رَضِيًّا ۝
 يُزَكِّرِيَا إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ اسْمُهُ يَحْيَىٰ ۝ لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ
 سَمِيًّا ۝ قَالَ رَبِّ أَنَّى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا
 وَقَدْ بَلَغْتُ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا ۝ قَالَ كَذَلِكَ ۝ قَالَ رَبُّكَ هُوَ عَلَيَّ
 هَيِّنٌ وَقَدْ خَلَقْتُكَ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ تَكُ شَيْئًا ۝ قَالَ رَبِّ اجْعَلْ
 لِي آيَةً ۝ قَالَ آيَتُكَ إِلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلَاثَ لَيَالٍ سَوِيًّا ۝

ભાઈ-બંધુઓની ભૂરાઈઓનો ડર છે, (૬) અને મારી પત્ની વાંઝણી છે. (૬) તું મને પોતાની વિશિષ્ટ કૃપાથી એક ઉત્તરાધિકારી પ્રદાન કરી દે, જે મારો વારસ પણ હોય અને યાકૂબના ખાનદાનનો વારસો પણ મેળવે, (૭) અને હે પાલનહાર ! તેને એક પસંદગીપાત્ર મનુષ્ય બનાવ. (૭) (જવાબ આપવામાં આવ્યો) “હે ઝકરિયા ! અમે તને એક પુત્રની ખુશખબર આપીએ છીએ જેનું નામ યાહ્યા હશે. અમે આ નામનો કોઈ માણસ આ પહેલા પેદા કર્યો નથી.” (૮) કહ્યું, “પાલનહાર ! મારે ત્યાં કેવી રીતે પુત્ર થશે, જ્યારે કે મારી પત્ની વાંઝણી છે અને હું વૃદ્ધ થઈને દુર્બળ થઈ ગયો છું ?” (૮) જવાબ મળ્યો, “આવું જ થશે. તારો રબ ફરમાવે છે કે આ તો મારા માટે નાની-સરખી વાત છે. છેવટે આ પહેલાં તો હું તને પેદા કરી ચૂક્યો છું જ્યારે તું કંઈ જ ન હતો.” (૯) (૧૦) ઝકરિયાએ કહ્યું, “પાલનહાર ! મારા માટે કોઈ નિશાની નિશ્ચિત કરી દે.” ફરમાવ્યું, “તારા માટે નિશાની એ છે કે તું સતત ત્રણ દિવસ લોકો સાથે વાત નહીં કરી શકે.”

- (૩) અર્થ એ છે કે ‘અબયાહ’ના પરિવારમાં મારા પછી કોઈ એવો દેખાતો નથી, જે ધાર્મિક અને નૈતિક હેસિયતે આ પદના યોગ્ય હોય, જેને મેં સંભાળી રાખેલ છે. આગળ જે પેઢી આવતી દેખાઈ રહી છે, તેના લક્ષણો બગડેલા છે.
- (૪) અર્થાત્ મને કેવળ મારા અંગતનો જ વારસદાર ન જોઈએ, બલકે યાકૂબના પરિવારની ભલાઈઓનો વારસદાર પણ જોઈએ.
- (૫) Luke ની ઈજીલમાં શબ્દો આ પ્રમાણે છે : “તારા પરિવારમાં કોઈનું આ નામ નથી.” (૧:૬૧)
- (૬) અર્થાત્ તારા વૃદ્ધ થવા અને તારી પત્નીના વાંઝણી હોવા છતાં તારા ત્યાં પુત્રનો જન્મ થશે, હઝરત ઝકરિયાના આ પ્રશ્ન અને ફરિશ્તાના જવાબને નજરમાં રાખી, કેમ કે આગળ ચાલીને હઝરત મરયમના કિસ્સામાં ફરી આ જ વિષય આવી રહ્યો છે અને આનો અર્થ જે અહીં છે, એ જ ત્યાં પણ હોવો જોઈએ.

فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ مِنَ الْبَحْرَابِ فَأَوْحَى إِلَيْهِمْ أَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً
وَعَشِيًّا ۝ لِيَحْيِيَ خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ ۖ وَاتَّبِعْهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا ۝

(૧૧) તેથી તે મેહરાબમાંથી^(૯) નીકળીને પોતાની કોમના સામે આવ્યો અને તેણે ઈશારાથી તેમને સૂચના આપી કે સવાર-સાંજ તસ્બીહ કરો. (૧૨) “હે યાહ્યા ! અલ્લાહના ગ્રંથને મજબૂતી પૂર્વક પકડી લે.”^(૧૦) અમે તેને બાળપણમાં જ ‘હુકમ’થી^(૧૦) નવાજ્યો.

(૭) ‘મેહરાબ’ની વ્યાખ્યા માટે જુઓ, સૂર: આલે ઈમરાન, નોંધ ૩૬.

(૮) આ ઘટનાનું જે વિવરણ Luke ની ઈજીલમાં દર્શાવ્યું છે, તેના મખૂપ્ય અંશ અમે અહીં નકલ કરીએ છીએ, જેથી લોકોની સામે કુર્આનની રિવાયતોની સાથે મસીહી રિવાયત પણ રહે. વચ્ચે કોષ્ટકના વાક્યો અમારા પોતાના છે : “યહૂદીઓના બાદશાહ હીરોદેસ (Herod)ના કાળમાં અબિયાહના દળમાં ઝકરિયા નામનો એક પાદરી હતો અને તેની પત્ની હાઝનના વંશની હતી અને તેનું નામ ઈલીશિબા (Elizabeth) હતું અને તેને કોઈ સંતાન ન હતી, કેમ કે ઈલીશિબા વાંઝણી હતી અને તે બંને વૃદ્ધ હતા.... એવું થયું કે જ્યોતિષના નિયમાનુસાર તેના નામની ચિદ્દી નીકળી કે ખુદાવંદના મફ્દિસમાં જઈને ધૂપ-લોબાન સળગાવે, અને લોકોનો આખો સમૂહ ધૂપ-લોબાન સળગાવતી વખતે બહાર દુઆ કરી રહ્યો હતો કે ખુદાવંદનો ફરિશ્તો ધૂપ-લોબાનની કુરબાનગાહની જમણી તરફ ઊભેલો દેખાયો, અને ઝકરિયા તેને જોઈને ગભરાયો અને તેના પર ભય છવાઈ ગયો. પરંતુ ફરિશ્તાએ તેને કહ્યું, હે ઝકરિયા ! ડર નહીં, કેમ કે તારી દુઆ સાંભળી લેવામાં આવી છે, (હઝરત ઝકરિયા ~~જી~~ ની દુઆનો ઉલ્લેખ બાઈબલમાં ક્યાંય નથી) અને તારા માટે તારી પત્ની ઈલીશિબાને પુત્ર થશે. તું તેનું નામ યુહન્ના (અર્થાત્ યાહ્યા) રાખજે... તે ખુદાવંદના હજૂરમાં ભુઝૂર્ગ હશે (સૂર: આલે ઈમરાનમાં આના માટે ~~الْحَيُّ~~ શબ્દનો ઉપયોગ થયો છે) અને કદાપિ ન મય (એક પ્રકારની શરાબ) અને ન કોઈ અન્ય શરાબ પીશે. (કુર્ફ) અને પોતાની માતાના ગર્ભમાંથી જ રૂહુલ-કુદુસથી ભરાઈ જશે. (~~الْحَيُّ~~) અને ઘણા બની ઈસરાઈલને ખુદાવંદ તરફ જે તેમનો ખુદા છે, ફેરવશે...”

“ઝકરિયાએ ફરિશ્તાને કહ્યું, હું આ વાતને કઈ રીતે જાણું? કેમ કે હું વૃદ્ધ છું અને મારી પત્ની વૃદ્ધા છે. ફરિશ્તાએ તેને કહ્યું : હું જિબ્રઈલ છું.. જુઓ, જે દિવસ સુધી આ વાત ઘટિત ન થઈ જાય તું યૂપ રહીશ અને બોલી નહીં શકે, એટલા માટે કે તે મારી વાતોનો, જે પોતાના સમય પર પૂરી થશે, વિશ્વાસ ન કર્યો. (આ વર્ણન કુર્આનથી અલગ છે) અને લોકો ઝકરિયાની રાહ જોતા અને આશ્ચર્ય કરતા હતા કે તેને મફ્દિસમાં કેમ વાર લાગી. જ્યારે તે બહાર આવ્યો તો તેમનાથી બોલી ન શક્યો. તેઓ સમજી ગયા કે તેણે મફ્દિસમાં કંઈ દિવ્ય-દર્શન કર્યું છે. તે તેમના સાથે ઈશારાઓથી જ વાતો કરતો રહ્યો, કેમ કે મૂંગો જ રહ્યો.” (Luke 1: 5-22)

(૯) વચ્ચે એ વિવરણ છોડી દેવામાં આવ્યું છે કે અલ્લાહના એ આદેશ મુજબ હઝરત યાહ્યા પેદા થયા અને યુવાનીએ પહોંચ્યા. હવે એ બતાવાઈ રહ્યું છે કે તે મિશન શું હતું, જે નુબૂવ્વતના પદ પર બેસાડતી વખતે તેમને સુપ્રત કરવામાં આવ્યું હતું, અર્થાત્ એ કે તેઓ તૌરાત પર દઢતાથી કાયમ થાય અને બની ઈસરાઈલને તેના પર કાયમ કરવાની કોશિશ કરે.

(૧૦) ‘હુકમ’, અર્થાત્ નિર્ણયની શક્તિ, ઈજ્તિહાદ (સાચો નિષ્કર્ષ કાઢવા)ની શક્તિ, દીન (ધર્મ)ની ઊંડી સમજ, મામલાઓમાં સાચો મત બનાવવાની ક્ષમતા અને અલ્લાહ તરફથી મામલાઓમાં નિર્ણય આપવાનો અધિકાર.

وَحَنَانًا مِّن لَّدُنَّا وَزَكَاةً ۚ وَكَانَ تَقِيًّا ﴿١٣﴾ وَبَرًّا بِوَالِدَيْهِ وَلَمْ يَكُنْ
جَبَّارًا عَصِيًّا ﴿١٤﴾ وَسَلَامٌ عَلَيْهِ يَوْمَ وُلِدِهِ وَيَوْمَ مَمُوتِهِ وَيَوْمَ يُبْعَثُ حَيًّا ﴿١٥﴾

(૧૩) અને પોતાના તરફથી તેને નમ્રતા^(૧૧) અને પવિત્રતા પ્રદાન કરી અને તે ખૂબ સંયમી (૧૪) અને પોતાના માતા-પિતાના હક્કોને ઓળખવાવાળો હતો, તે ઉદ્દંડ ન હતો અને ન અવજાકારી. (૧૫) સલામ તેના પર, જે દિવસે કે તે જન્મ્યો અને જે દિવસે તે મૃત્યુ પામે અને જે દિવસે તેને જીવતો કરીને ઉઠાવવામાં આવે.^(૧૨) (રુકૂઅ-૧)

(૧૧) મૂળભૂત રીતે ‘હનાન’ શબ્દ વપરાયો છે, જે મોટાભાગે મમતાનો સમાનાર્થી છે. અર્થાત્ માતાને જે અત્યંત પ્રેમ પોતાની સંતાન પર હોય છે, તે પ્રેમ હઝરત યાહ્યા અલૈ. ના દિલમાં અલ્લાહના બંદાઓ માટે પેદા કરવામાં આવ્યો હતો.

(૧૨) હઝરત યાહ્યા અલૈ. ની જે પરિસ્થિતિનું વર્ણન જુદી-જુદી ઈજલોમાં વિખેરાયેલું જોવા મળે છે, તેને એકત્ર કરીને અમે અહીં તેમના પવિત્ર જીવનની એક રૂપરેખા પ્રસ્તુત કરીએ છીએ, જેમાં સૂર: આલે ઈમરાન અને આ સૂર:ના સંક્ષિપ્ત સંકેતોને સ્પષ્ટ કરી શકાશે.

Luke ના વર્ણન અનુસાર હઝરત યાહ્યા અલૈ. હઝરત ઈસા અલૈ. થી છ મહિના મોટા હતા. લગભગ ૩૦ વર્ષની વયે નુબૂવ્વતના પદ પર વ્યવહારિક રૂપે બિરાજમાન થયા અને યુહન્ના (John) ની નોંધ અનુસાર તેમણે જોર્ડનના પૂર્વ વિસ્તારમાં અલ્લાહ તરફ બોલાવવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું. તેઓ કહેતા હતા –

“હું નિર્જન સ્થાનમાં એક પોકારનારનો અવાજ છું કે તમે ખુદાવંદના માર્ગને સીધો કરો.” (John, 1:23) મરકૂસ (Mark) નું વર્ણન છે કે તેઓ લોકોની પાસે ગુનાઓની તૌબા (ક્ષમાયચના) કરાવતા હતા અને તૌબા કરનારાઓને ‘બાપ્તિસ્મા’નો સંસ્કાર (ધર્મની દીક્ષા) આપતા હતા, અર્થાત્ તૌબા પછી સ્નાન કરાવતા હતા, જેથી આત્મા અને શરીર બંને પવિત્ર થઈ જાય. યહૂદિયા અને યરૂશલમના મોટાભાગના લોકો તેમના બ્રહ્મણું થઈ ગયા હતા અને તેમના પાસે જઈને ‘બાપ્તિસ્મા’ લેતાં હતા. (Mark, 1:4-5) આ જ આધારે તેમનું નામ યુહન્ના બાપ્તિસ્મા આપનાર (John, the Baptist) પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું હતું. સામાન્ય રીતે બની ઈસરાઈલ તેમની પયગંબરીનો સ્વીકાર કરી ચૂક્યા હતા. (Mathew, 21:26) ઈસા મસીહ અલૈ. નું કથન હતું કે, “જે સ્ત્રીઓથી જન્મ્યા છે, તેમાં યુહન્ના બાપ્તિસ્મા આપનારથી મોટું કોઈ નથી થયું. (Mathew, 11:11) તેઓ ઊંટના વાળનો પોશાક પહેરતા હતા અને ચામડાનો પટ્ટો કંમરથી બાંધેલો રાખતા હતા અને તેમનું ભોજન તીડ અને જંગલી મધ હતું. (Mathew, 3:4) આ આંડબર વગરના જીવનની સાથે તેઓ પોકાર કરતા ફરતા હતા કે, “તૌબા કરો, કેમ કે આકાશની બાદશાહી સમીપ આવી ગઈ છે.” (Mathew, 3:2) અર્થાત્ ઈસા મસીહ અલૈ. ની નુબૂવ્વતની શરૂઆત થવાની છે: આ જ આધારે તેમને સામાન્ય રીતે હઝરત ઈસા મસીહ અલૈ. ના ‘અરહાસ’ (પુષ્ટી કરનાર) કહેવામાં આવે છે, અને આ જ વાત તેમના વિશે કુર્આનમાં કહેવામાં આવી છે કે – **مُصَدِّقًا لِّمَا كَانُوا فِيهَا يَسْتَكْبِرُونَ** “તેઓ લોકોને રોઝા અને નમાઝનું પ્રોત્સાહન આપતા હતા.” (સૂર: આલે ઈમરાન, ૪) તેઓ લોકોને કહેતા હતા કે, “જેના પાસે બે ખમીસ હોય, તેઓ તેને જેના પાસે ન હોય, આપી દે અને જેના પાસે ભોજન હોય, તે પણ આવું કરે.” (Luke, 3:10) બની ઈસરાઈલના બ્રગડેલા ધાર્મિક વિદ્વાનો ‘ફરેસી’ અને ‘સદૂકી’ (Pharisees and

وَقِيلَ لَهَا

وَأذْكَرُ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ اتَّيَبَتْ مِنْ أَهْلِهَا مَكَائًا
شَرِيفًا ۖ فَاتَّخَذَتْ مِنْ دُونِهِمْ حِجَابًا فَأَرْسَلْنَا إِلَيْهَا رُوحَنَا
فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا ۗ قَالَتْ إِنِّي أَعُوذُ بِالرَّحْمَنِ مِنْكَ إِنْ
كُنْتُ تَقِيًّا ۗ قَالَ إِنَّمَا أَنَا رَسُولُ رَبِّكِ لِأَهَبَ لَكِ غُلَامًا زَكِيًّا ۗ

અલ્લાહની આજ્ઞા મુજબ તેને પોતાના લોકોથી અલગ

(૧૬) અને હે નબી ! આ ગ્રંથમાં મરયમનો અહેવાલ વર્ણવો, (૧૩) જ્યારે તે પોતાના લોકોથી અલગ થઈને પૂર્વની તરફ ખૂણો પકડીને બેસી હતી (૧૭) અને પરદો નાખીને તેમનાથી છૂપાઈ બેસી હતી. (૧૪)

આ હાલતમાં અમે તેના પાસે અમારી રૂહને (અર્થાત્ ફરિશ્તાને) મોકલ્યો અને તે તેના સામે એક સંપૂર્ણ મનુષ્યના રૂપમાં પ્રગટ થઈ ગયો. (૧૮) મરયમ એકાએક બોલી ઉઠી કે, “જો તું અલ્લાહનો ડર રાખનાર કોઈ માણસ હોય, તો હું તારાથી દયાળુ અલ્લાહનું શરણ માગું છું” (૧૯) તેણે કહ્યું, “હું તો તારા રબનો મોકલેલો છું અને એટલા માટે મોકલવામાં આવ્યો છું કે તને એક પવિત્ર છોકરો આપું.”

અલ્લાહની આજ્ઞા મુજબ તેને પોતાના લોકોથી અલગ

Sadducees) તેમના પાસે બાપ્તિસ્મા લેવા આવ્યા તો ઠપકો આપીને ફરમાવ્યું, “હે સાપના બચ્ચાઓ ! તમને કોણે બતાવી દીધું કે આવનાર પ્રકોપથી ભાગો ? ... પોતાના દિલોમાં એ કહેવાનો વિચાર ન કરો કે અબ્રાહમ અમારો પિતા છે .... હવે વૃક્ષોના મૂળ પર ફૂલાડી મૂકેલી છે, તેથી જે વૃક્ષ સારા ફળ નથી આપતું, તેને કાપી નાખવામાં આવે છે અને આગમાં નાખી દેવામાં આવે છે. (Mathew, 3:7-10)

તેમના જમાનામાં યહૂદી શાસક હેરોડ એન્ટીપાસ (Herod Antipas), જેના રાજ્યમાં તેઓ સત્યનું આમંત્રણ આપતા હતા, માથાથી પગ સુધી રોમન સભ્યતામાં ડૂબેલો હતો અને તેના કારણે આખા દેશમાં બૂરાઈ, અશ્લીલતા અને બદકારી ફેલાઈ રહી હતી. તેણે સ્વયં પોતાના ભાઈ ફિલિપની પત્ની હીરોદયાસ (Herodias)ને પોતાના ઘરમાં રાખી મૂકી હતી. હઝરત યાહ્યાએ આ અંગે હેરોડની નિંદા કરી અને તેના દુરાચાર વિરુદ્ધ અવાજ ઉઠાવ્યો. આ ગુનાસર હેરોડે તેમની ધરપકડ કરીને જેલમાં મોકલી દીધા, અને છેવટે એ જ કુકર્મી સ્ત્રીના કહેવા પર તેની નાચવાવાળી પુત્રીએ જ્યારે એ દુર્ભાગીથી હઝરત યાહ્યાનું માથું માંગ્યું, તો તેણે જેલમાંથી તેમનું માથું કપાવીને મંગાવ્યું અને એક થાળમાં મૂકાવીને એ નાચવાવાળી સ્ત્રીને ભેટ કરી દીધું. (Mathew, 14:3-12, Mark, 6:17:29, Luke, 3:19-20)

- (૧૩) તુલના માટે જુઓ, સૂર: આલે ઈમરાન, નોંધ ૪૨ અને ૫૫; સૂર: અન્-નિસા, નોંધ ૧૯૦-૧૯૧.
- (૧૪) સૂર: આલે ઈમરાનમાં [બીજી વાતોની સાથે એ પણ] બતાવી દેવામાં આવ્યું છે કે હઝરત મરયમ બૈતુલ-મક્કિસના એક મેહરાબમાં એકાંતવાસી બની ગયા હતા. હવે અહીં એ બતાવવામાં આવી રહ્યું છે કે એ મેહરાબ, જેમાં હઝરત મરયમ એકાંતવાસી હતા, બૈતુલ-મક્કિસના પૂર્વ ભાગમાં આવેલ હતી અને તેમણે એકાંતવાસીઓના સામાન્ય ચલણ અનુસાર એક પરદો લટકાવીને પોતાને જોવાવાળાઓની નજરોથી સુરક્ષિત કરી લીધા હતા. જે લોકોએ માત્ર બાઈબલથી સમાનતા માટે પૂર્વ ભાગથી તાત્પર્ય નાસરા (Nazareth) લીધું છે તેમણે ભૂલ કરી છે, કેમ કે નાસરા યરૂશલમના ઉત્તરમાં છે, ન કે પૂર્વમાં.

فَاجَاءَهَا الْمَخَاضُ إِلَى جِذْعِ النَّخْلَةِ ۖ قَالَتْ يَلَيْتَنِي
 مِنْ قَبْلُ هَذَا وَكُنْتُ نَسِيًا مِّنْسِيًّا ﴿٢٣﴾ فَنَادَاهَا مِنْ
 تَحْتِهَا أَلَا تَحْزَنِي قَدْ جَعَلَ رَبُّكِ تَحْتَكِ سَرِيًّا ﴿٢٤﴾ وَهَزَّتْ
 إِلَيْكِ بِجِذْعِ النَّخْلَةِ تُسْقِطُ عَلَيْكَ رَطْبًا جَنِيًّا ﴿٢٥﴾ فَكُلِي وَاشْرَبِي
 وَقَرِّي عَيْنًا ۖ فَإِمَّا تَرَيِنَّ مِنَ الْبَشَرِ أَحَدًا ۖ فَقُولِي إِنِّي
 نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا فَلَنْ أُكَلِّمَ الْيَوْمَ إِنْسِيًّا ﴿٢٦﴾

(૨૩) પછી પ્રસૂતિની પીડાએ તેને એક ખજૂરના વૃક્ષ નીચે પહોંચાડી દીધી. તે કહેવા લાગી, “કદાચ, હું એ પહેલાં જ મરી જતી અને મારું નામ-નિશાન ન રહેતું.”^(૧૭) (૨૪-૨૫) ફરિશ્તાઓએ પંગાતથી તેને પોકારીને કહ્યું, “દુ:ખી ન થા, તારા રબે તારા નીચે એક ઝરણું વહેવડાવી દીધું છે અને તું સહેજ આ વૃક્ષના થડને હલાવ, તારા ઉપર તાજી ખજૂરો ટપકી પડશે. (૨૬) પછી તું ખા અને પી અને પોતાની આંખો ઠંડી કર. પછી જો કોઈ મનુષ્ય તને દેખાય તો તેને કહી દે કે મેં રહમાન (પરમ્ કૃપાળુ અલ્લાહ) માટે રોઝા (ઉપવાસ)ની માનતા રાખી છે, તેથી આજે હું કોઈના સાથે નહીં બોલું.”^(૧૮)

થાય, કોમના મહેશા-ટોશા અને સામાન્ય બદનામીથી તો બચી શકે. આ ઘટના તા પોતાનામાં એ વાતની ખૂબ મોટી દલીલ છે કે હઝરત ઈસા પિતા વગર જન્મ્યા હતા. જો તે પરણિત હોત અને પતિથી જ તેમના ત્યાં બાળક જન્મી રહ્યું હોત તો કોઈ કારણ ન હતું કે પિયર અને સાસર, બધાને છોડી-છાડીને પ્રસૂતિ માટે એકલા એક દૂરના સ્થળે ચાલી આવતા.

(૧૭) આ શબ્દોથી એ પરેશાનીનું અનુમાન લગાવી શકાય છે, જેમાં હઝરત મરયમ તે વખતે સપડાયા હતા. આ વાણીના પ્રસંગ પર વિચાર કરવામાં આવે તો જાણ થાય છે કે હઝરત મરયમના મોઢેથી આ શબ્દો પ્રસૂતિ-પીડાના કારણે નહોતા નીકળ્યા, બલ્કે એ ચિંતા તેમને ખાતી જઈ રહી હતી કે અલ્લાહે જે ખતરનાક પરીક્ષામાં તેમને નાખ્યા છે, તેમાંથી કોઈપણ રીતે સકુશળ નીકળી જાય. ગર્ભને અત્યાર સુધી કોઈપણ રીતે છુપાવી લીધો, હવે આ બાળકને ક્યાં લઈ જાય, જે પિતા વગર પેદા થયો છે. આ જ કારણસર તે ગર્ભસ્થ હાલતમાં એકલા દૂરના સ્થળે ચાલી ગયા હતા, જ્યારે કે તેમની માતા અને પરિવારના લોકો વતનમાં મોજૂદ હતા.

(૧૮) અર્થ એ છે કે બાળકના મામલામાં તને કંઈ બોલવાની જરૂર નથી. તેના જન્મ પર જે કોઈને પણ વાંધો હોય, તેનો જવાબ હવે અમારા શિરે છે. (સ્પષ્ટ રહે કે બની ઈસરાઈલમાં મૌન રહેવાનો રોઝો (ઉપવાસ) રાખવાનું ચલણ હતું.) આ શબ્દો પણ સ્પષ્ટ બતાવી રહ્યા છે કે હઝરત મરયમને ખરી પરેશાની શું હતી. તેના સાથે એ વાત પણ વિચારવા લાયક છે કે પરણિત છોકરીના ત્યાં પહેલું બાળક જો દુનિયાના પ્રચલન મુજબ પેદા થાય તો છેવટે તેને મૌનનો રોઝો રાખવાની શું જરૂર હોઈ શકે છે ?

فَاتَتْ بِهِ قَوْمَهَا تَحْبِلُهُ قَالُوا يَمْزِمْ لَقَدْ جِئْتِ شَيْئًا فَرِيًّا ﴿٢٥﴾
 يَاخْتِ هُرُونَ مَا كَانَ أَبُوكَ أَمْرًا سَوْءٍ وَمَا كَانَتْ أُمَّكَ بَغِيًّا ﴿٢٦﴾
 فَأَشَارَتْ إِلَيْهِ قَالُوا كَيْفَ نُكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا ﴿٢٧﴾

(૨૭) પછી તે આ બાળકને લઈને પોતાની કોમમાં આવી. લોકો કહેવા લાગ્યા, ‘હે મરયમ! આ તો તેં ઘોર પ્રાપ કરી નાખ્યું. (૨૮) હે હાડનની બહેન! ^(૧૯) ન તારો પિતા કોઈ ખરાબ માણસ હતો, અને ન તારી માતા જ કુકર્મી સ્ત્રી હતી.’ ^(૨૦) (૨૯) મરયમે બાળક તરફ ઇશારો કરી દીધો. લોકોએ કહ્યું, ‘અમે આનાથી શું વાત કરીએ જે પારણામાં પડેલું એક બાળક છે?’ ^(૨૦)

(૧૯) આ શબ્દોના બે અર્થ હોઈ શકે છે. એક એ કે તેને પ્રત્યક્ષ અર્થમાં લેવામાં આવે અને એમ સમજવામાં આવે કે હઝરત મરયમનો કોઈ ભાઈ હાડન નામનો હોય. બીજો એ કે અરબી રૂઢિપ્રયોગ અનુસાર ‘હાડનની બહેન’નો અર્થ ‘હાડનના પરિવારની પુત્રી’ લેવામાં આવે, કેમ કે અરબીમાં આ એક પ્રચલિત શૈલી છે. જેમ કે મુઝર કબીલાના માણસને ‘હે મુઝરના ભાઈ’ અને હમદાન કબીલાના માણસને ‘હે હમદાનના ભાઈ’ કહીને પોકારે છે. પહેલા અર્થના પક્ષમાં પ્રાથમિકતાની દલીલ એ છે કે કેટલીક રિવાયતોમાં સ્વયં નબી સલ્લ. થી આ જ અર્થ નોંધવામાં આવેલ છે અને બીજા અર્થના સમર્થનમાં દલીલ એ છે કે પરિસ્થિતિ આ વાતનો તકાદો કરે છે, કેમ કે આ ઘટનાથી કોમમાં બેચેની ઊભી થઈ ગઈ હતી, તેના કારણે દેખીતી રીતે એવું પ્રતીત થતું નહોતું કે હાડન નામના અજાણ્યા માણસની કુંવારી બહેન ખોળામાં બાળક લઈને આવી હતી, બલ્કે જે વસ્તુએ લોકોની ભીડને હઝરત મરયમના ચારે તરફ એકઠી કરી દીધી હતી, તે એ જ હોઈ શકતી હતી કે બની ઇસરાઈલના ખૂબ જ પવિત્ર પરિવાર, હાડનના પરિવારની એક યુવતી આ સ્થિતિમાં જોવા મળી. જો કે એક મરફૂઅ હદીસ (એ હદીસ જે નબી સલ્લ. થી સંબંધિત હોય) હોય તો કોઈ બીજો અર્થ સૈદ્ધાંતિક રૂપે ધ્યાન આપવા યોગ્ય નથી હોઈ શકતો, પરંતુ હદીસોના સંગ્રહ મુસ્લિમ, નસઈ, તિરમિઝી વગેરેમાં આ હદીસ જે શબ્દોમાં નોંધવામાં આવી છે, તેનાથી આ અર્થ નથી નીકળતો કે આ શબ્દોનો અર્થ અનિવાર્યરૂપે ‘હાડનની બહેન’ જ છે. મુગીરા બિન શોબા રદિ. ની સામે એ વાંધો મૂકવામાં આવ્યો કે કુર્આનમાં હઝરત મરયમને હાડનની બહેન કહેવામાં આવેલ છે, જો કે હાડન અલૈ. તેમનાથી સેંકડો વર્ષ પહેલા વિતી ગયા હતા. હઝરત મુગીરા રદિ. તેમના વાંધાનો જવાબ ન આપી શક્યા અને તેમણે આવીને નબી સલ્લ. ની સામે આ પ્રસંગ દોહરાવ્યો. આના પર હુઝૂર સલ્લ. એ ફરમાવ્યું કે, ‘તમે એ જવાબ કેમ ન આપ્યો કે બની ઇસરાઈલ પોતાના નામ નબીઓ અને ભલા લોકોના નામથી રાખતા હતા.’ નબી સલ્લ. ના આ કથનથી કેવળ એ વાત નીકળે છે કે નિરુત્તર થવાને બદલે આ જવાબ આપીને વાંધાને સમાપ્ત કરી શકાતો હતો.

(૧૯અ) જે લોકો હઝરત ઈસા અલૈ. ના ચમત્કારિક જન્મનો ઈન્કાર કરે છે, તેઓ છેવટે એ વાતનું શું યોગ્ય કારણ બતાવી શકે છે કે હઝરત મરયમનું બાળક લઈને આવવા પર કોમ કેમ ચિડાઈ ગઈ અને તેમના પર વ્યંગ અને નિંદાની વર્ષા કેમ વરસાવી?

(૨૦) કુર્આનના અર્થોમાં બગાડ પેદા કરનારાઓએ આ આયતનો અર્થ લીધો છે કે, ‘અમે આનાથી શું વાત કરીએ, જે આજકાળનું બાળક છે?’ અર્થાત્ તેમના નજીક આ વાતચીત હઝરત ઈસા ની યુવાનીમાં થઈ અને બની

قَالَ إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ ۖ آتَنِي الْكِتَابَ وَجَعَلَنِي نَبِيًّا ۖ وَجَعَلَنِي
مُبْرَكًا آيِنَ مَا كُنْتُ ۖ وَأَوْصَنِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ
حَيًّا ۖ وَبَرًّا بِوَالِدَتِي ۖ وَلَمْ يَجْعَلْنِي جَبَّارًا شَقِيًّا ۖ وَالسَّلَامُ
عَلَيَّ يَوْمَ وُلِدْتُ وَيَوْمَ أَمُوتُ وَيَوْمَ أُبْعَثُ حَيًّا ۖ

૩૦) બાળક બોલી ઉઠ્યો, “હું અલ્લાહનો બંદો છું. (૨૦૫) તેણે મને ગ્રંથ આપ્યો અને પયગંબર બનાવ્યો (૩૧) અને બરકતવાળો બનાવ્યો જ્યાં પણ રહું, અને નમાઝ અને ઝકાતની પાબંદીનો હુકમ આપ્યો જ્યાં સુધી હું જીવતો રહું (૩૨) અને પોતાની માતાના હક્ક અદા કરનાર બનાવ્યો, (૨૦૬) અને મને ઉદંડ અને દુર્ભાગી નથી બનાવ્યો. (૩૩) સલામ છે મારા પર જ્યારે કે હું જન્મ્યો અને જ્યારે કે હું મૃત્યુ પામું અને જ્યારે કે જીવતો કરીને ઉઠાડવામાં આવું.” (૨૧)

ઈસરાઈલના વડીલો-વૃદ્ધોએ કહ્યું કે અમે એ છોકરા સાથે શું વાત કરીએ, જે કાલે અમારા સામે પારણામાં પડેલો હતો? પરંતુ જે માણસ સંદર્ભ અને પ્રસંગને સામે રાખીને આના પર વિચાર કરશે, તેને ખ્યાલ આવી જશે કે આ માત્ર એક નકામી વાત છે, જે મો'જિઝા (ચમત્કાર)થી બચવા માટે કરવામાં આવી છે; બીજું કંઈ નહીં તો અત્યાચારીઓએ એ જ વિચાર્યું હોત કે જે વાત પર વાંધો ઊભો કરવા માટે એ લોકો આવ્યા હતા, તે તો બાળકના જન્મના સમયે બની હતી, ન કે તેના યુવાન થવાના સમયે. આ ઉપરાંત, સૂર: આલે ઈમરાનની આયત ૪૬ અને સૂર: માઈદાની આયત ૧૧૦ બંને આ વાતને સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ કરે છે કે હઝરત ઈસા અલૈ.એ આ વાતચીત યુવાનીમાં નહીં, બલ્કે પારણામાં એક નવજાત શિશુની હેસિયતથી જ કરી હતી.

(૨૦અ) આ હતી એ નિશાની, જેનો ઉલ્લેખ આનાથી પહેલા આયત-૨૧માં કરવામાં આવ્યો હતો. નવજાત શિશુએ પારણામાં જ બોલવાનું શરૂ કરી દીધું, જેનાથી સૌ લોકો સામે સ્પષ્ટ થઈ ગયું કે તે કોઈ ગુનાનું પરિણામ નથી, બલ્કે એક મો'જિઝો (દિવ્ય ચમત્કાર) છે, જે અલ્લાહે બતાવ્યો છે.

(૨૦બ) એ નથી ફરમાવ્યું કે માતા-પિતાના હક્ક અદા કરવાવાળો, માત્ર ‘માતાનો હક્ક અદા કરવાવાળો’ ફરમાવ્યું છે. આ પણ એ વાતની દલીલ છે કે હઝરત ઈસા અલૈ.ના કોઈ પિતા ન હતા અને તેનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ એ છે કે કુર્આનમાં દરેક જગ્યાએ તેમને ‘ઈસા ઈબને મરયમ’ કહેવામાં આવ્યા છે.

(૨૧) આ છે એ ‘નિશાની’, જે હઝરત ઈસા અલૈ.ની જાતમાં બની ઈસરાઈલની સામે પ્રસ્તુત કરવામાં આવી. અલ્લાહ બની ઈસરાઈલને તેમના લગાતાર દુરાચારોની શિક્ષાપ્રદ સજા આપતા પહેલાં તેમના પર પ્રમાણ સ્થાપિત કરવા માંગતો હતો. તેના માટે તેણે આ યુક્તિ કરી કે બની હાઝનની એક એવી નેક અને દીનદાર (ધાર્મિક) છોકરીને, જે બૈતુલ-મક્કદિસમાં એકાંતવાસી અને હઝરત ઝકરિયાના પ્રશિક્ષણમાં હતી, કુંવારાપણાની સ્થિતિમાં ગર્ભવતી કરી દીધી, જેથી જ્યારે તે બાળક લઈને આવે તો આખી કોમમાં હલચલ ઊભી થઈ જાય અને લોકોનું ધ્યાન એકી સાથે તેમના તરફ આકૃષ્ટ થઈ જાય. પછી આ યુક્તિના પરિણામે જ્યારે આ ભીડ હઝરત મરયમ પર તૂટી પડી તો અલ્લાહ એ નવા બાળકથી વાતચીત કરાવી, જેથી જ્યારે આ જ બાળક મોટો થઈને નુબૂવ્વતના પદ પર બિરાજે

ذٰلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ ؕ قَوْلَ الْحَقِّ الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ ﴿٣٤﴾ مَا كَانَ
 لِلّٰهِ اَنْ يَّتَّخِذَ مِنْ وَّلَدٍ ۗ سُبْحٰنَهُ ؕ اِذَا قَضٰى اَمْرًا فَاِذَا يَأْتِي قَوْلٌ لَّهٗ كُنْ
 فَيَكُوْنُ ﴿٣٥﴾ وَاِنَّ اللّٰهَ رَبِّيْ وَرَبُّكُمْ فَاَعْبُدُوْهُ ؕ هٰذَا صِرَاطٌ مُّسْتَقِيْمٌ ﴿٣٦﴾

અલ્લાહના પુત્ર હોવાનો દાવો કરવો એ અશક્ય છે. આ જ કારણ છે કે જ્યારે યુવાન થઈને હઝરત ઈસા

(૩૪) આ છે મરયમનો પુત્ર ઈસા અને આ છે તેના વિષેની સાચી વાત, જેમાં લોકો સંદેહ કરી રહ્યા છે.
 (૩૫) અલ્લાહનું આ કામ નથી કે કોઈને પુત્ર બનાવે. તે પવિત્ર હસ્તી છે. તે જ્યારે કોઈ વાતનો નિર્ણય
 કરે છે ત્યારે કહે છે કે 'થઈ જા' અને બસ, તે થઈ જાય છે. (૩૬) (અને ઈસાએ કહ્યું હતું કે)
 "અલ્લાહ મારો રબ (પ્રભુ) પણ છે અને તમારો રબ પણ, તો તમે તેની જ ઉપાસના કરો, આ જ સીધો
 માર્ગ છે." (૩૭)

અલ્લાહના પુત્ર હોવાનો દાવો કરવો એ અશક્ય છે. આ જ કારણ છે કે જ્યારે યુવાન થઈને હઝરત ઈસા

તો કોમમાં હજારો લોકો એ વાતની સાક્ષી આપવાવાળા મોજૂદ રહે કે તેના વ્યક્તિત્વમાં તેઓ અલ્લાહનો એક

અચરજમાં મૂકી દેનારો મો'જિઓ (ચમત્કાર) જોઈ ચૂક્યા છે. આ જ કારણ છે કે જ્યારે યુવાન થઈને હઝરત ઈસા
 એ નુબૂલ્વતનું કાર્ય શરૂ કર્યું ત્યારે આ કોમે ન કેવળ ઈન્કાર કર્યો, બલકે તેમના જીવની દુશ્મન બની ગઈ અને
 તેમની માતા પર વ્યભિચારનો આરોપ મૂકવાથી પણ ન ચૂકી, તો અલ્લાહે તેમને એવી સજા આપી જે કોઈ કોમને
 આપવામાં આવી નથી. (વધારે સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: આલે ઈમરાન, નોંધ ૪૪ અને ૫૩, સૂર: અન્-નિસા,
 નોંધ ૨૧૨-૨૧૩, સૂર: અલ-અંબિયા, નોંધ ૮૮, ૮૯, ૯૦, સૂર: અલ-મુ'મિનૂન, નોંધ ૪૩)

(૨૨) અહીં સુધી જે વાત ઈસાઈઓ (ખ્રિસ્તીઓ)ની સામે સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે, તે એ છે કે હઝરત ઈસા અલૈ. વિશે
 અલ્લાહના પુત્ર હોવાની જે આસ્થા તેમણે અપનાવી રાખી છે, તે જૂઠું છે. જે રીતે એક મો'જિઝાથી હઝરત યાહ્યા
 અલૈ.ના જન્મએ તેમને અલ્લાહનો પુત્ર નથી બનાવી દીધો, એ જ રીતે એક બીજા મો'જિઝાથી હઝરત ઈસા
 અલૈ.નો જન્મ પણ એ વાતનું પ્રમાણ નથી કે મઆઝ-અલ્લાહ (અલ્લાહનું શરણ) તેમને અલ્લાહનો પુત્ર ઠેરવી
 લેવામાં આવે. ઈસાઈઓની પોતાની નોંધોમાં પણ એ વાત છે કે હઝરત યાહ્યા અને હઝરત ઈસા અલૈ., બંને એક
 પ્રકારના મો'જિઝાથી પેદા થયા હતા. એ રીતે Luke ની ઈજીલમાં ફુઆનની જેમ જ આ બંને મો'જિઝાનો ઉલ્લેખ
 એક વર્ણન-ક્રમમાં કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ આ ઈસાઈઓની અતિશયોક્તિ છે કે તેઓ એક મો'જિઝાથી પેદા
 થવાવાળાને અલ્લાહનો બંદો કહે છે અને બીજા મો'જિઝાથી પેદા થવાવાળાને અલ્લાહનો પુત્ર બનાવી બેસ્યા છે.

(૨૩) અહીં ઈસાઈઓને બતાવવામાં આવ્યું છે કે હઝરત ઈસા અલૈ.નો સંદેશ પણ એ જ હતો, જે બીજા તમામ નબીઓ
 લઈને આવ્યા હતા. તેમણે એ સિવાય બીજું કંઈ શિખવાડ્યું નહોતું કે માત્ર એક અલ્લાહની બંદગી કરવામાં
 આવે. હવે આ જે તમે તેમને બંદાને બદલે ખુદા બનાવી લીધા છે અને તેમને ઈબાદતમાં અલ્લાહની સાથે
 ભાગીદાર બનાવી રહ્યા છો, આ તમારી પોતાને ઘડેલી વસ્તુ છે. તમારા પેશવા (નેતા)ની આ શિક્ષા કદાપિ
 નહોતી. (વધારે સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: આલે ઈમરાન, નોંધ ૬૮, સૂર: માઈદા, નોંધ ૧૦૦-૧૦૧, ૧૩૦,
 સૂર: ઝુખરુફ, નોંધ ૫૭-૫૮)

فَاخْتَلَفَ الْأَحْزَابُ مِنْ بَيْنِهِمْ ۖ فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ
 مَشْهَدِ يَوْمٍ عَظِيمٍ ﴿٣٤﴾ أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصِرْ ۗ يَوْمَ يَأْتُونَنَا
 لَكِنِ الظَّالِمُونَ الْيَوْمَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ﴿٣٥﴾ وَأَنْذِرْهُمْ يَوْمَ
 الْحَسْرَةِ إِذْ قُضِيَ الْأَمْرُ ۖ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ وَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٣٦﴾
 إِنَّا نَحْنُ نَرِثُ الْأَرْضَ وَمَنْ عَلَيْهَا وَإِلَيْنَا يُرْجَعُونَ ﴿٣٧﴾

(૩૭) પરંતુ પછી જુદા-જુદા જૂથો^(૨૪) પરસ્પર મતભેદ કરવા લાગ્યા, તેથી જે લોકોએ કુફ (ઈન્કાર) કર્યું તેમના માટે તે સમય ભારે બરબાદીનો હશે જ્યારે તેઓ એક મોટો દિવસ જોશે. (૩૮) જ્યારે તેઓ અમારા સમક્ષ હાજર થશે, તે દિવસે તો તેમના કાન પણ બરાબર સાંભળી રહ્યા હશે અને તેમની આંખો પણ બરાબર જોતી હશે, પરંતુ આજે આ અત્યાચારીઓ ખુલ્લી પથભ્રષ્ટતામાં પડેલા છે. (૩૯) હે નબી! આ હાલતમાં જ્યારે આ લોકો ગાફેલ છે અને ઈમાન નથી લાવી રહ્યા, એમને એ દિવસથી ડરાવી દો જ્યારે કે ફેંસલો કરી દેવામાં આવશે અને પસ્તાવા સિવાય કોઈ ઉપાય નહીં હોય. (૪૦) અંતે તો અમે જ ધરતી અને તેની સમગ્ર વસ્તુઓના વારસ થઈશું અને સૌને અમારા તરફ જ પાછા ફેરવવામાં આવશે.^(૨૫) (રુકૂઅ-૨)

(૨૪) અર્થાત્ ઈસાઈઓ (ખ્રિસ્તીઓ)ના જૂથો.

(૨૫) અહીં એ પ્રવચન સમાપ્ત થાય છે, જે ઈસાઈઓને સંભળાવવા માટે અવતરિત કરવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રવચનના મહિમાનું અનુમાન ત્યારે જ થઈ શકે છે, જ્યારે વ્યક્તિ તેનું પઠન કરતા સમયે એ ઐતિહાસિક પશ્ચાદ્ભૂમિને નજરમાં રાખે, જે અમે આ સૂર:ની પ્રસ્તાવનામાં વર્ણવેલ છે. આ પ્રવચન એ પ્રસંગે અવતરિત થયું હતું, જ્યારે મક્કાના પીડિત મુસલમાનો એક ઈસાઈ રાજ્યમાં આશ્રય લેવા માટે જઈ રહ્યા હતા અને એ ઉદ્દેશ્ય માટે અવતરિત કરવામાં આવ્યું હતું કે જ્યારે ત્યાં ઈસા મસીહ વિશે ઈસ્લામી આસ્થાઓનો પ્રશ્ન ઊઠે, તો આ 'સરકારી નિવેદન' ઈસાઈઓને સંભળાવી દેવામાં આવે. આનાથી વધારે બીજું કયું પ્રમાણ હોઈ શકે છે કે ઈસ્લામે મુસલમાનોને કોઈપણ સ્થિતિમાં સત્ય અને સચ્ચાઈના મામલામાં લચક બતાવવાનું નથી શિખવાડ્યું. વધુમાં એ સાચા મુસલમાનો, જે હબશા તરફ હિજરત કરી ગયા હતા, તેમના ઈમાનની શક્તિ પણ આશ્ચર્યજનક હતી કે તેમણે શાહી દરબારની વચ્ચે એવા સંવેદનશીલ પ્રસંગે ઊભા થઈને આ પ્રવચન સંભળાવી દીધું, જ્યારે કે નજજાશીના તમામ દરબારીઓ રુશવત ખાઈને તેમને તેમના દુશ્મનોના હવાલે કરવા માટે તૈયાર બેસ્યા હતા. તે વખતે એ વાતનું પૂરેપૂરું જોખમ હતું કે ઈસાઈયતના પાયાની આસ્થાઓ પર ઈસ્લામની આ નિર્ભેળ અને સ્પષ્ટ સમીક્ષા સાંભળીને નજજાશી પણ નારાજ થઈ જશે અને એ પીડિત મુસલમાનોને કુરૈશના કસાઈઓના હવાલે કરી દેશે, પરંતુ તેમ છતાં તેમણે સત્યની વાણી પ્રસ્તુત કરવામાં જરાપણ સંકોચ ન બતાવ્યો.

وَأَذْكُرُ فِي الْكِتَابِ إِبْرَاهِيمَ ۖ إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا ۗ إِذْ قَالَ
 لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِي عَنْكَ
 شَيْئًا ۗ يَا أَبَتِ إِنِّي قَدْ جَاءَنِي مِنَ الْعِلْمِ مَا لَمْ يَأْتِكَ فَاتَّبِعْنِي
 أَهْدِكَ صِرَاطًا سَوِيًّا ۗ يَا أَبَتِ لَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ ۗ إِنَّ الشَّيْطَانَ
 كَانَ لِلرَّحْمَنِ عَصِيًّا ۗ يَا أَبَتِ إِنِّي أَخَافُ أَنْ يَمَسَّكَ عَذَابٌ مِّن

(૪૧) અને આ ગ્રંથમાં ઇબ્રાહીમના પ્રસંગનું વર્ણન કરો, ^(૨૯) નિ:શંક તે એક સત્યનિષ્ઠ મનુષ્ય અને એક પયગંબર હતો. (૪૨) (આમને જરા એ પ્રસંગની યાદ અપાવો) જ્યારે તેણે પોતાના પિતાને કહ્યું કે, “પિતાજી ! તમે શા માટે એ વસ્તુઓની પૂજા કરો છો જે ન સાંભળે છે, ન જુએ છે અને ન તમારું કોઈ કામ પાર પાડી શકે છે? (૪૩) પિતાજી ! મારા પાસે એક એવું જ્ઞાન આવ્યું છે જે તમારા પાસે નથી આવ્યું, તમે મારા પાછળ ચાલો, હું આપને સીધો માર્ગ બતાવીશ. (૪૪) પિતાજી ! તમે શૈતાનની ઇબાદત ન કરો. ^(૩૦) શૈતાન તો રહમાન (કૃપાળુ અલ્લાહ)નો અવજાકારી છે. (૪૫) પિતાજી ! મને ડર છે કે ક્યાંક

(૨૬) અહીંથી સંબોધનની દિશા મક્કાવાળાઓ તરફ ફરી રહી છે, જેમણે પોતાના નવયુવાન પુત્રો, ભાઈઓ અને અન્ય રિશ્તેદારોને પણ એ જ રીતે ખુદાપરસ્તી (ઈશ્વરાધારતા)ના અપરાધમાં ઘર છોડવા માટે મજબૂર કરી દીધા હતા, જે રીતે હઝરત ઇબ્રાહીમ અલૈ.ને તેમના પિતા અને ભાઈબંધોએ દેશથી બહાર કાઢી મૂક્યા હતા. આ ઉદ્દેશ્ય માટે બીજા પયગંબરોને છોડીને વિશેષરૂપે હઝરત ઇબ્રાહીમ અલૈ.ના કિસ્સાની પસંદગી એટલા માટે કરવામાં આવી કે કુરૈશના લોકો તેમને પોતાના પેશવા (વડવા) માનતા હતા અને તેમની જ સંતાન હોવા અંગે આરબ પ્રદેશમાં ગર્વ કરતા હતા.

(૨૭) મૂળ અરબી શબ્દ છે **عَصِيًّا** અર્થાત્ શૈતાનની ઇબાદત (ઉપાસના) ન કરો. જો કે હઝરત ઇબ્રાહીમ અલૈ.ના પિતા અને કોમના બીજા લોકો મૂર્તિઓની ઉપાસના કરતા હતા, પરંતુ આજ્ઞાપાલન તેઓ શૈતાનનું કરી રહ્યા હતા, તેથી હઝરત ઇબ્રાહીમ અલૈ.એ તેમના આ શૈતાનના આજ્ઞાપાલનને પણ શૈતાનની ઇબાદત ઠેરવ્યું. આનાથી જાણ થાય છે કે ઇબાદત માત્ર પૂજા-અર્ચનાનું જ નામ નથી, બલકે આજ્ઞાપાલનનું નામ પણ છે. તેના સાથે જ આનાથી એ પણ જાણ થઈ કે જો કોઈ વ્યક્તિ કોઈને ધિક્કારતા હોવા છતાં તેની બંદગી (ઉપાસના) કરે, તો તે તેની ઇબાદતનો ગુનેગાર છે, કેમ કે શૈતાન છેવટે કોઈપણ યુગમાં લોકોનો ઉપાસ્ય (પ્રચલિત અર્થમાં) નથી રહ્યો, બલકે તેના નામ પર દરેક સમયે લોકો ધિક્કારતા જ રહ્યા છે. (જુઓ, સૂર: અલ-કહફ, નોંધ ૪૯-૫૦)

الرَّحْمَنَ فَتَكُونُ لِلشَّيْطَانِ وَلِيًّا ﴿٣٥﴾ قَالَ أَرَأَيْتَ إِنْ كَانَتْ عَنِّي
 إِلَهَتِي يَا بُرْهِيْمُ ؕ لَئِنْ لَمْ تَنْتَه لَأَرْجُمَنَّكَ وَاهْجُرْنِي مَلِيًّا ﴿٣٦﴾
 قَالَ سَلِّمْ عَلَيَّ ؕ سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي ؕ إِنَّهُ كَانَ بِي حَفِيًّا ﴿٣٧﴾
 وَأَعْتَزِلْ كُمْ وَمَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَأَدْعُوا رَبِّي ۗ عَسَىٰ آلَا
 أَكُونُ بِدُعَاءِ رَبِّي شَقِيًّا ﴿٣٨﴾ فَلَبَّا أَعْتَزَلَهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ مِنْ
 دُونِ اللَّهِ ۗ وَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ ۗ وَكُلًّا جَعَلْنَا نَبِيًّا ﴿٣٩﴾
 وَوَهَبْنَا لَهُم مِّن رَّحْمَتِنَا وَجَعَلْنَا لَهُمْ لِسَانَ صِدْقٍ عَلِيًّا ﴿٤٠﴾

તમે રહમાનના અઝાબમાં સપડાઈ ન જાઓ અને શૈતાનના સાથી બનીને રહો.” (૪૬) પિતાએ કહ્યું,
 “ઈબ્રાહીમ ! શું તું મારા ઉપાસ્યોથી વિમુખ થઈ ગયો છે ? જો તું આમ કરવાનું નહીં છોડે તો હું તને
 સંગસાર કરી નાખીશ (પથ્થરોથી મારી નાખીશ.) (૪૭) બસ, તું હંમેશ માટે મારાથી અલગ થઈ જા.”
 ઈબ્રાહીમે કહ્યું, “સલામ તમને, હું મારા રબને દુઆ કરીશ કે તમને માફ કરી દે, ^(૨૭) મારો રબ મારા પર
 ઘણો જ મહેરબાન છે. (૪૮) હું તમને લોકોને પણ છોડું છું અને એ હસ્તીઓને પણ, જેમને તમે લોકો
 અલ્લાહને છોડીને પોકારો છો. હું તો મારા રબને જ પોકારીશ, આશા છે કે હું મારા રબને પોકારીને
 નિષ્ફળ નહીં રહું.” (૪૯) પછી જ્યારે તે એ લોકોથી અને અલ્લાહ સિવાયના ઉપાસ્યોથી અલગ થઈ
 ગયો તો અમે તેને ઈસ્હાક અને યાકૂબ જેવી સંતાન આપી અને દરેકને પયગંબર બનાવ્યો (૫૦) અને
 તેમને મારી કૃપા આપી અને તેમને સાચી ખ્યાતિ પ્રદાન કરી. ^(૨૮) (રુકૂઅ-૩)

(૨૭) સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: અત્-તૌબા, નોંધ ૧૧૨.

(૨૮) આ સાંત્વનાના શબ્દો છે એ મુહાજિરો માટે, જેઓ ઘરથી નીકળવા માટે મજબૂર થયા હતા. તેમને બતાવવામાં
 આવી રહ્યું છે કે જે રીતે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. પોતાના પરિવારથી કપાઈને નષ્ટ ન થયા, બલ્કે ઊલટા
 સફળતાના શિખરે પહોંચીને રહ્યા, એ જ રીતે તમે પણ નષ્ટ નહીં થાઓ, બલ્કે એ સન્માન પ્રાપ્ત કરશો જેને
 અજ્ઞાનતામાં પડેલા કુરૈશના કાફિરો વિચારી પણ શકતા નથી.

وَأَذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مُوسَىٰ إِنَّهُ كَانَ مُخْلَصًا وَكَانَ رَسُولًا نَّبِيًّا ﴿٥١﴾
وَتَأْتِيهِ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ الْأَيْمَنِ وَقَرَّبَهُ نَجِيًّا ﴿٥٢﴾ وَوَهَبْنَا لَهُ

(૫૧) અને આ ગ્રંથમાં મૂસાનું વર્ણન કરો. તે એક યુનદો^(૨૯) મનુષ્ય હતો અને રસૂલ નબી^(૩૦) હતો. (૫૨) અમે તેને તૂરની જમણી બાજુથી બોલાવ્યો^(૩૧) અને રહસ્યની વાતોથી તેને

(૨૯) મૂળ અરબી શબ્દ 'મુખ્લાસ' પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ 'ખાલિસ (વિશિષ્ટ) કરવામાં આવેલ' થાય છે. અર્થ એ છે કે હઝરત મૂસા અલૈ. એક એવા વ્યક્તિ હતા, જેમને અલ્લાહે વિશેષરૂપે પોતાના બનાવી લીધા હતા.

(૩૦) 'રસૂલ'નો અર્થ છે 'મોકલવામાં આવેલ.' કુર્આનમાં આ શબ્દ કાં તો એ ફરિશ્તાઓ માટે પ્રયુક્ત થયો છે, જેમને અલ્લાહ તરફથી કોઈ વિશેષ કાર્ય માટે મોકલવામાં આવે છે અથવા તો પછી એ મનુષ્યોને આ નામથી યાદ કરવામાં આવ્યા છે, જેમને અલ્લાહ પોતાના બંદાઓ તરફ પોતાનો સંદેશ પહોંચાડવા માટે નિયુક્ત કરે. 'નબી'ના અર્થ વિશે ભાષા-વિશેષજ્ઞોમાં મતભેદ છે. કેટલાક આને 'નબા'થી બનેલો કહે છે, જેનો અર્થ છે 'સમાચાર', અને આ મૂળ અર્થની દૃષ્ટિએ 'નબી'નો અર્થ 'સમાચાર આપનાર' થાય છે. કેટલાકના નજીક આ 'નબૂ'થી નીકળ્યો છે, અર્થાત્ ઉંચાઈ અને બુલંદી, અને આ અર્થની દૃષ્ટિએ 'નબી'નો અર્થ છે 'ઉચ્ચ અને મહાન પદવાળો'. ઝોહરીએ કસઈથી એક ત્રીજું કથન પણ નોંધ્યું છે, અને તે એ છે કે આ શબ્દ વાસ્તવમાં 'નબઈ' છે, જેનો અર્થ 'રીત' કે 'પદ્ધતિ' અને 'રસ્તો' થાય છે, અને અંબિયા (પયગંબરો)ને 'નબી' એટલા માટે કહેવામાં આવ્યા છે કે તેઓ અલ્લાહ તરફ જવાનો રસ્તો છે. આમ, કોઈ વ્યક્તિને 'રસૂલ-નબી' કહેવાનો અર્થ કાં તો 'ઉચ્ચ પદવાળો પયગંબર' છે અથવા 'અલ્લાહ તરફથી સમાચાર આપનાર પયગંબર' અથવા તો પછી 'એ પયગંબર જે અલ્લાહનો રસ્તો બતાવનાર' છે. કુર્આન-મજીદમાં આ બંને શબ્દો સામાન્ય રૂપે પ્રયુક્ત થયા છે. એ રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે એક જ વ્યક્તિને ક્યાંક માત્ર 'રસૂલ' કહેવામાં આવેલ છે અને ક્યાંક માત્ર 'નબી', અને ક્યાંક 'રસૂલ' અને 'નબી' એક સાથે. પરંતુ કેટલીક જગ્યાઓએ 'રસૂલ' અને 'નબી'ના શબ્દો એ રીતે પણ પ્રયુક્ત થયા છે, જેનાથી વ્યક્ત થાય છે કે આ બંનેમાં પદના કે કામના કે કામના સ્વરૂપને જોતાં કોઈ પારિભાષિક અંતર છે. જેમ કે સૂર: હજ, આયત પૃષ્ઠમાં ફરમાવવામાં આવ્યું કે, "અમે નથી મોકલ્યો તમારાથી પહેલા કોઈ રસૂલ અને ન કોઈ નબી, પરંતુ..." આ શબ્દ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે 'રસૂલ' અને 'નબી' બે જુદા-જુદા પારિભાષિક શબ્દો છે, જેમના વચ્ચે અર્થનું કોઈ સ્પષ્ટ અંતર અવશ્ય છે. પરંતુ સત્ય તો એ છે કે નિશ્ચિત પ્રમાણોની સાથે કોઈ પણ નબી અને રસૂલની અલગ-અલગ હેસિયતોને નિશ્ચિત કરી શક્યું નથી. વધારેમાં વધારે જે વાત વિશ્વાસથી કહી શકાય છે, તે એ છે કે રસૂલનો શબ્દ નબીની તુલનામાં વિશિષ્ટ છે, અર્થાત્ દરેક રસૂલ નબી પણ હોય છે, પરંતુ દરેક નબી રસૂલ નથી હોતો, અથવા બીજા શબ્દોમાં નબીઓમાંથી રસૂલ શબ્દ એ મહાન હસ્તીઓ માટે બોલવામાં આવ્યો છે, જેમને સામાન્ય નબીઓની સરખામણીમાં વધારે મહત્ત્વપૂર્ણ પદ સોંપવામાં આવ્યું હતું. આનું જ સમર્થન એ હદીસથી પણ થાય છે, જે ઈમામ અહમદે હઝરત અબૂ ઉમામા રદિ. થી અને હાકિમે હઝરત અબૂઝર રદિ. થી નોંધી છે કે નબી સલ્લ. ને રસૂલોની સંખ્યા પૂછવામાં આવી, તો આપ સલ્લ. એ ૩૧૩ કે ૩૧૫ બતાવી અને નબીઓની સંખ્યા પૂછવામાં આવી, તો આપ સલ્લ. એ એક લાખ ચોવીસ હજાર બતાવી. જો કે આ હદીસની સનદો ઝઈફ (કમજોર) છે, પરંતુ કેટલીય સનદોથી એક વાતનું નોંધાવું તેની કમજોરીને મહદ્ અંશે દૂર કરી દે છે.

مِنْ رَحْمَتِنَا آخَاهُ هَارُونَ نَبِيًّا ﴿٥٣﴾ وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ
 إسمَاعِيلَ إِنَّهٗ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَكَانَ رَسُولًا نَّبِيًّا ﴿٥٤﴾ وَكَانَ
 يَأْمُرُ أَهْلَهُ بِالصَّلٰوةِ وَالزَّكٰوةِ وَكَانَ عِنْدَ رَبِّهِ مَرْضِيًّا ﴿٥٥﴾
 وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِدْرِيسَ إِنَّهٗ كَانَ صِدِّيقًا نَّبِيًّا ﴿٥٦﴾

સામિખ્ય પ્રદાન કર્યું, ^(૩૨) (૫૩) અને પોતાની કૃપાથી તેના ભાઈ હારૂનને નબી બનાવીને તેને (સહાયક તરીકે) આપ્યો, (૫૪) અને આ ગ્રંથમાં ઈસ્માઈલનું વર્ણન કરો. તે વચનનો સાચો હતો અને રસૂલ-નબી હતો. (૫૫) તે પોતાના કુટુંબીજનોને નમાઝ અને ઝકાતની આજ્ઞા કરતો હતો અને પોતાના રબની નજીક એક પસંદગી પામેલો મનુષ્ય હતો, (૫૬) અને આ ગ્રંથમાં ઈદ્રીસનું ^(૩૩) વર્ણન કરો. તે એક સત્યનિષ્ઠ મનુષ્ય અને એક નબી હતો

વખતે એ માર્ગથી પસાર થઈ રહ્યા હતા, જે તૂર પહાડના દક્ષિણ બાજુથી જાય છે અને દક્ષિણ બાજુથી જોઈ શકાય તૂરને જુઓ તો તેની જમણી બાજુ પૂર્વ અને ડાબી બાજુ પશ્ચિમ હશે, તેથી હઝરત મૂસા અલૈ. ના સંબંધે તૂરના પૂર્વીય છેડાને 'જમણી' બાજુ ફરમાવ્યું, નહિં તો સ્પષ્ટ છે કે પોતાની રીતે પહાડની કોઈ જમણી કે ડાબી દિશા નથી હોતી.

(૩૨) સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: અન-નિસા, નોંધ ૨૦૬.

(૩૩) હઝરત ઈદ્રીસ અલૈ. વિશે મતભેદ છે. કેટલાકના નજીક તેઓ બની ઈસરાઈલમાંથી કોઈ નબી હતા, પરંતુ મોટાભાગના લોકો એ તરફ ગયા છે કે હઝરત નૂહ અલૈ. થી પણ પહેલા વિતી ગયા છે. નબી સલ્વ. થી કોઈ સહીહ હદીસ આપણને એવી નથી મળી, જેનાથી તેમના વ્યક્તિત્વના નિર્ધારણમાં કોઈ સહાયતા મળતી હોય. અલબત્ત, કુર્આનનો એક સંકેત એનું સમર્થન કરે છે કે તેઓ હઝરત નૂહ અલૈ. થી પહેલાના છે, કેમ કે પછીની આયતમાં એ ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે આ નબી (જેમનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ચૂક્યો છે) આદમની સંતાન, નૂહની સંતાન, ઈબ્રાહીમની સંતાન અને ઈસરાઈલની સંતાનમાંથી છે. સ્પષ્ટ છે કે હઝરત યાહ્યા, ઈસા અને મૂસા અલૈ. તો બની ઈસરાઈલમાંથી છે, હઝરત ઈસ્માઈલ, હઝરત ઈસ્હાક અને હઝરત યાકૂબ અલૈ. હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. ની સંતાનમાંથી છે અને હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. હઝરત નૂહ અલૈ. ની સંતાનમાંથી છે. આના પછી માગ હઝરત ઈદ્રીસ અલૈ. જ રહી જાય છે, જેમના વિશે એ સમજી શકાય છે કે આદમની સંતાનમાંથી છે. વિવરણ-કર્તાઓનો સામાન્ય વિચાર એ છે કે બાઈબલમાં જે બુઝૂર્ગનું નામ હનોક (Enoch) બતાવવામાં આવ્યું છે, એ જ હઝરત ઈદ્રીસ અલૈ. છે. આમના વિશે બાઈબલમાં વર્ણન આ પ્રમાણે છે — “અને હનોક ૬૫ વર્ષનો હતો, જ્યારે તેનાથી મતૂસેલહ (Methuselah)નો જન્મ થયો અને મતૂસેલહના જન્મ પછી હનોક ૩૦૦ વર્ષ સુધી ખુદાની સાથે-સાથે ચાલતો રહ્યો... અને તે અદૃશ્ય થઈ ગયો, કેમ કે ખુદાએ તેને ઉઠાવી લીધો.” (Genesis, 5:21-24)

તલમૂદની ઈસરાઈલી રિવાયતોમાં તેમનો અહેવાલ વધારે વિસ્તૃત બતાવવામાં આવેલ છે. તેનો સાર એ છે કે હઝરત નૂહ અલૈ. થી પહેલા જ્યારે આદમ અલૈ. ની સંતાનમાં બગાડની શરૂઆત થઈ, તો અલ્લાહના ફરિશ્તાઓ હનોકને, જે લોકોથી અલગ રહીને સંન્યાસી જીવન વિતાવી રહ્યા હતા, પોકાર્યો કે, “હે હનોક ! ઉઠો,

بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضَاعُوا الصَّلَاةَ وَاتَّبَعُوا الشَّهْوَاتِ فَسَوْفَ
 يَلْقَوْنَ غِيَاً ۝٩٦ إِلَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَأُولَٰئِكَ
 يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظْلَمُونَ شَيْئًا ۝٩٧ جَنَّتِ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدَ
 الرَّحْمَنُ عِبَادَةَ بِالْغَيْبِ ۖ إِنَّهُ كَانَ وَعْدُهُ مَأْتِيًا ۝٩٨ لَا يَسْمَعُونَ
 فِيهَا لَغْوًا إِلَّا سَلْمًا ۖ وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَعَشِيًّا ۝٩٩

તેમના પછી એ બગડેલાં અને પતિત લોકો તેમના ઉત્તરાધિકારી થયા જેમણે નમાઝને બરબાદ કરી નાખી^(૯૫) અને મનેચ્છાઓના પાછળ ચાલ્યા,^(૯૬) તેથી હવે નજીક છે કે તેઓ ભટકવાનું પરિણામ ભોગવે, (૬૦) અલબત્ત જેઓ તૌબા (પસ્ચાતાપ) કરી લે અને ઈમાન લઈ આવે અને સદાચાર અપનાવે, તેઓ જન્મતમાં દાખલ થશે અને રજત્માર પણ તેમનો હક્ક માર્યો નહીં જાય. (૬૧) તેમના માટે હંમેશા રહેનારી જન્મતો છે જેમનો રહમાને પોતાના બંદાઓ સાથે પરોક્ષ વાયદો કરેલો છે^(૯૭) અને નિશ્ચિત રૂપે આ વાયદો પૂરો થઈને જ રહેવાનો છે. (૬૨) ત્યાં તેઓ કોઈ બેહુદી વાત નહીં સાંભળે, જે કંઈ સાંભળશે સારું જ સાંભળશે^(૯૮) અને તેમની રોજ તેમને બરાબર સવાર-સાંજ મળતી રહેશે.

(૩૫) અર્થાત્ નમાઝ પઢવાનું છોડી દીધું અથવા નમાઝથી ગફલત અને બેપરવાઈ કરવા લાગ્યા. આ દરેક ઉમ્મત (સમુદાય)ના પતન અને પડતીનું પહેલું ડગલું છે. નમાઝ એ સર્વપ્રથમ સંપર્ક છે, જે મોમિનનો જીવંત અને વ્યવહારુ સંબંધ અલ્લાહની સાથે રાત અને દિવસ જોડી રાખે છે અને તેને ખુદાપરસ્તી (ઈશ્વરપરાયણતા)ના કેન્દ્ર અને તેની ધરીથી દૂર થવા દેતી નથી. આ બંધન તૂટતાં જ માણસ અલ્લાહથી દૂર અને દૂર થતો જાય છે, ત્યાં સુધી કે વ્યવહારિક સંબંધથી પસાર થઈને તેનો કાલ્પનિક સંબંધ પણ અલ્લાહ સાથે બાકી રહેતો નથી. તેથી અલ્લાહે અહીં આ વાત એક મૂળ સિદ્ધાંતના રૂપમાં કહી છે કે અગાઉના નબીઓની ઉમ્મતોમાં બગાડની શરૂઆત નમાઝના નષ્ટ કરવાથી થઈ છે.

(૩૬) આ અલ્લાહથી સંબંધના અભાવ અને તેના ન હોવાનું અનિવાર્ય પરિણામ છે. નમાઝના નષ્ટ થવાથી દિલ અલ્લાહની મદદથી ગાફેલ રહેવા લાગ્યા, તો જેમ-જેમ આ ગફલત વધતી ગઈ, મનેચ્છાઓની ગુલામીમાં પણ વધારો થતો ગયો, ત્યાં સુધી કે તેમનાં ચરિત્ર અને વ્યવહારોનો દરેક ભાગ અલ્લાહના આદેશોના બદલે પોતાની મનમાની રીતોનો પાલન બનીને રહ્યો.

(૩૭) અર્થાત્ જેનો વાયદો રહમાને (પરમ્ કૃપાળુ અલ્લાહે) એ સ્થિતિમાં કર્યો છે કે એ જન્મતો તેમની નજરોથી ઓઝલ છે.

(૩૮) મૂળ અરબી શબ્દ 'સલામ' પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ છે 'દોષ અને ત્રુટિથી મુક્ત'. જન્મતમાં જેને 'મતો (કૃપાઓ) માનવીને મેળશે, તેમાંથી એક મોટી ને'મત એ હશે કે ત્યાં કોઈ નિર્લજ્જ, અશિષ્ટ, નિરર્થક અને ગંદી વાત સાંભળવા નહીં મળે. ત્યાંનો આખો સમાજ એક સ્વચ્છ અને ગંભીર અને પવિત્ર સમાજ હશે, જેનો દરેક વ્યક્તિ સજ્જન હશે. ત્યાંના રહેવાવાળાઓને પીઠ પાછળની બૂરાઈઓ અને ગાળો અને ગંદા ગીતો અને અન્ય ખરાબ

تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي نُورِثُ مِنْ عِبَادِنَا مَنْ كَانَ تَقِيًّا ﴿٣٧﴾ وَمَا
 نَنْزِلُ إِلَّا بِأَمْرِ رَبِّكَ ۗ لَهُ مَا بَيْنَ أَيْدِينَا وَمَا خَلْفَنَا
 وَمَا بَيْنَ ذَلِكَ ۗ وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا ﴿٣٨﴾ رَبُّ السَّمَوَاتِ
 وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا فَاعْبُدْهُ وَاصْطَبِرْ لِعِبَادَتِهِ ۗ هَلْ

(૬૩) આ છે એ જન્મત જેનો વારસ અમે પોતાના બંદાઓમાંથી તેને બનાવીશું, જે સંયમી બનીને રહ્યો છે. (૬૪) હે પયગંબર ! અમે તમારા રબની આજ્ઞા વિના ઉતરતા નથી. ^(૩૭) જે કંઈ અમારા આગળ છે અને જે કંઈ પાછળ છે અને જે કંઈ તેના વચ્ચે છે, દરેક વસ્તુનો માલિક તે જ છે, અને તમારો રબ ભૂલવાવાળો નથી. (૬૫) તે રબ છે આકાશોનો અને ધરતીનો અને તે તમામ વસ્તુઓનો જે આકાશો અને ધરતીના વચ્ચે છે, તેથી તમે તેની બંદગી કરો અને તેની જ બંદગી પર દૃઢ રહો. ^(૩૮) શું છે કોઈ

અવાજો સાંભળવાથી સંપૂર્ણ મુક્તિ મળી જશે. ત્યાં વ્યક્તિ જે કંઈ સાંભળશે તે ભલી અને યોગ્ય અને સારી અને સાચી વાતો સાંભળશે. આ ને 'મતનું મૂલ્ય એ જ માણસ સમજી શકે છે, જે આ દુનિયામાં ખરેખર એક પવિત્ર અને સ્વચ્છ સ્વભાવ અને રુચિ ધરાવતો હોય, કેમ કે એ જ વ્યક્તિ એ અનુભવી શકે છે કે માણસ માટે એક એવી ગંદી સોસાયટીમાં રહેવું કેટલી મોટી મુસીબત છે, જ્યાં કોઈપણ સમયે તેના કાન જૂઠ, ગીબત, બગાડ, ઉપદ્રવ, દુષ્ટતા, ગંદકી અને વાસનામય વાતોથી બચી શકતા ન હોય.

(૩૯) આ આખો ફકરો સંદર્ભથી હટીને એ વર્ણન-ક્રમને સમાપ્ત કરીને બીજા વર્ણન-ક્રમને શરૂ કરતા પહેલા આવી ગયો છે. આ શૈલી બતાવી રહી છે કે આ સૂર: ઘણા સમય પછી એક એવા સમયે ઉતરી છે, જ્યારે કે નબી સલ્લ. અને આપના સહાબા ખૂબ સંકટભરી પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થઈ રહ્યા હતા. નબી સલ્લ. ને અને આપના સહાબીઓને દરેક સમયે વહીનો ઈતેજાર છે, જેથી તેનાથી નિર્દેશ પણ મળે અને સાંત્વના પણ. જેમ-જેમ વહી આવવામાં વિલંબ થઈ રહ્યો છે, તેમની બેચેની વધતી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં જિબ્રિલ અલૈ. ફરિશ્તાઓના ટોળા સાથે પધારે છે. પહેલા એ ફરમાન સાંભળાવે છે, જે સમયની આવશ્યકતાની દૃષ્ટિએ તત્કાળ જોઈતું હતું, પછી આગળ વધતા પહેલાં અલ્લાહના ઈશારાથી એવી વાતો પોતાના તરફથી કહે છે જેમાં આટલી વાર સુધી પોતાના હાજર ન થવાની મજબૂરી પણ છે, અલ્લાહ તરફથી સાંત્વનાની વાત પણ છે અને તેના સાથે સબ્ર (ધૈર્ય)નો આદેશ પણ. આ કેવળ ઈશવાણીની આંતરિક સાક્ષી જ નથી, બલકે ઘણી રિવાયતો પણ આની પુષ્ટિ કરે છે, જેને ઈબ્ને જરીર, ઈબ્ને કસીર અને રૂહુલ-મઆનીના લેખક વગેરે પણ આ આયતની તફસીર (વિવરણ)માં નોંધી છે.

(૪૦) અર્થાત્ તેની બંદગીના માર્ગ પર દૃઢતાથી ચાલો અને આ માર્ગમાં જે મુશ્કેલીઓ અને આપત્તિઓ પણ આવે, તેનો ધૈર્યની સાથે સામનો કરો. જો તેના તરફથી યાદ કરવામાં, મદદ કરવામાં અને સાંત્વના આપવામાં કંઈક વિલંબ થઈ જાય તો તેનાથી ગભરાવ નહીં. એક આજ્ઞાકિત બંદાની જેમ દરેક હાલતમાં તેની ઈચ્છા પર રાજી રહો અને પૂરેપૂરા સંકલ્પની સાથે એ સેવા કરતા રહો, જે એક બંદા અને રસૂલની હેસિયતે તમારા સુપ્રત કરવામાં આવી છે.

تَعَلَّمْ لَهُ سَمِيًّا ۝ وَيَقُولُ الْإِنْسَانُ إِذَا مَا مِثُّ لَسَوْفَ ۝
 أُخْرِجُ حَيًّا ۝ ۶۶ ۝ أَوَلَا يَذْكُرُ الْإِنْسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ
 يَكْ شَيْئًا ۝ ۶۷ ۝ فَوَرَبِّكَ لَنَحْشُرَنَّهُمْ وَالشَّيَاطِينَ ثُمَّ لَنُحْضِرَنَّهُمْ
 حَوْلَ جَهَنَّمَ جِثِيًّا ۝ ۶۸ ۝ ثُمَّ لَنَنْزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ أَيُّهُمْ أَشَدُّ
 عَلَى الرَّحْمَنِ عِتِيًّا ۝ ۶۹ ۝ ثُمَّ لَنَحْنُ أَعْلَمُ بِالَّذِينَ هُمْ أَوْلَىٰ بِهَا
 صِلِيًّا ۝ ۷۰ ۝ وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا ۝ كَانَ عَلَىٰ رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا ۝ ۷۱ ۝

હસ્તી તમારી જાણમાં તેની સમોવડી ?^(૬૬) (રુકૂઅ-૪) (૬૬) મનુષ્ય કહે છે કે શું વાસ્તવમાં જ્યારે હું મરી ગયો હોઈશ તો ફરીથી જીવતો કરીને કાઢી લાવવામાં આવીશ ? (૬૭) શું મનુષ્યને યાદ નથી આવતું કે અમે અગાઉ તેને પેદા કરી ચૂક્યા છીએ, જ્યારે તે કંઈ જ ન હતો ? (૬૮) તારા રબના સોગંદ ! અમે અવશ્ય આ બધાને અને તેમના સાથે શૈતાનોને પણ^(૬૯) ઘેરી લાવીશું, પછી જહનમના ફરતે તેમને ઘૂંટણીએ પાડી દઈશું. (૬૯) પછી પ્રત્યેક જૂથમાંથી દરેક તે માણસને જુદો કાઢી લઈશું જે રહમાનના સામે વધુ વિદ્રોહી બનેલો હતો.^(૭૦) (૭૦) પછી અમે એ જાણીએ છીએ કે તેમનામાંથી કોણ જહનમમાં ઝોંકી દેવાને સૌથી વધુ પાત્ર છે. (૭૧) તમારામાંથી કોઈ એવો નથી જેને જહનમ પર પહોંચવાનું ન હોય.^(૭૧) આ તો એક નિર્ધારિત કરેલી વાત છે જેને પૂરી કરવી તારા રબના શિરે છે.

(૪૧) મૂળ શબ્દ 'સમી' પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ 'સમાન નામ' થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે અલ્લાહ તો ઈલાહ (ઉપાસ્ય) છે, શું કોઈ બીજો 'ઈલાહ' પણ તમારી જાણકારીમાં છે ? જો નથી અને તમે જાણો છો કે નથી, તો પછી તમારા માટે તેના સિવાય બીજો રસ્તો જ કયો છે કે તેની બંદગી કરો અને તેના આદેશના બંદા બનીને રહો ?

(૪૨) અર્થાત્ એ શૈતાનોને, જેમનાં આ લોકો ચેલા બનેલા છે અને જેમના શિખાવવામાં આવીને તેમને એમ સમજી લીધું છે કે જીવન જે કંઈ પણ છે, બસ આ જ દુનિયાનું જીવન છે, તેના પછી કોઈ બીજું જીવન નથી, જ્યાં આપણે અલ્લાહ સમક્ષ હાજર થવાનું હોય અને પોતાના કર્મોનો હિસાબ આપવાનો હોય.

(૪૩) અર્થાત્ વિદ્રોહી જૂથનો નેતા.

(૪૪) 'વારિદ' હોવાનો અર્થ કેટલીક રિવાયતોમાં 'દાખલ થવા'નો કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ આમાંથી કોઈની પણ સનદ નબી સલ્લ. સુધી વિશ્વસનીય માધ્યમોથી પહોંચતી નથી, અને વધુમાં આ વાત કુર્આન-મજીદ અને એ ઘણી હદીસોના પણ વિરુદ્ધ છે, જેમાં સદાચારી ઈમાનવાળાઓને દોજખમાં જવાનું સંપૂર્ણપણે નકારવામાં આવેલ છે. આ ઉપરાંત, શબ્દો-કોષમાં પણ 'વારિદ' હોવામાં દાખલ થવું સામેલ નથી. તેથી આનો સાચો અર્થ એ જ છે કે જહનમ પરથી પસાર તો સૌને થવાનું છે, પરંતુ જેમ કે પછીની આયત બતાવી રહી છે કે તકવાવાળા (અલ્લાહથી ડરવાવાળા-સંયમી) લોકોને તેનાથી બચાવી લેવામાં આવશે અને અત્યાચારીઓને તેમાં ઝોંકી દેવામાં આવશે.

ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا ۝٧٢
 عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا ۝٧٣
 الْفَرِيقَيْنِ خَيْرٌ مَّقَامًا وَأَحْسَنُ نَدِيًّا ۝٧٤
 وَمَنْ قَرَنَ هُمْ أَحْسَنُ أَثَاثًا وَرِعْيًا ۝٧٥ قُلْ مَنْ كَانَ فِي الضَّلَالَةِ
 فَلْيَبْدُدْ لَهُ الرَّحْمَنُ مَدَدًا ۝٧٦ حَتَّىٰ إِذَا رَأَوْا مَا يُوعَدُونَ ۝٧٧
 إِمَّا الْعَذَابَ ۝٧٨ وَإِمَّا السَّاعَةَ ۝٧٩ فَسَيَعْلَمُونَ ۝٨٠ مَنْ هُوَ شَرٌّ مَكَانًا وَأَضْعَفُ جُنْدًا ۝٨١

(૭૨) પછી અમે એ લોકોને બચાવી લઈશું જેઓ (દુનિયામાં) તકવાવાળા હતા અને જાલિમોને તેમાં જ પડેલા છોડી દઈશું. (૭૩) આ લોકોને જ્યારે અમારી સ્પષ્ટ આયતો સંભળાવવામાં આવે છે તો ઈન્કાર કરનારાઓ ઈમાન લાવનારાઓને કહે છે, “બતાવો, આપણા બંને જૂથોમાંથી કોણ વધુ સારી સ્થિતિમાં છે અને કોની સભાઓ વધુ શાનદાર છે?” (૭૪) જો કે આમના પહેલાં અમે કેટલીય એવી કોમોને નષ્ટ કરી ચૂક્યા છીએ જેઓ આમના કરતાં વધુ સાધન-સંપત્તિ હતી અને બાહ્ય ઠાઠ-માઠમાં આમનાથી ચઢિયાતી હતી. (૭૫) આમને કહો, જે માણસ પથભ્રષ્ટતામાં પડેલો હોય છે તેને રહમાન ઢીલ આપતો હોય છે, ત્યાં સુધી કે જ્યારે આવા લોકો તે વસ્તુ જોઈ લે છે જેનો વાયદો તેમનાથી કરવામાં આવ્યો છે — ચાહે તે અલ્લાહની યાતના હોય કે કયામતની ઘડી — ત્યારે તેમને ખબર પડી જાય છે કે કોની સ્થિતિ ખરાબ છે અને કોનું જૂથ નબળું.

(૪૫) મક્કાના કાફિરો (વિધર્મીઓ)ની દલીલ એ હતી કે જોઈ લો, દુનિયામાં કોને અલ્લાહની મહેરબાની અને તેની કૃપાઓથી નવાજવામાં આવી રહ્યા છે? કોના ઘર ભવ્ય છે? કોનું જીવન-ધોરણ વધારે ઉચ્ચ છે? કોઈની સભાઓ વધારે ઠાઠ-માઠથી જામે છે? જો આ બધું અમને મળ્યું છે અને તમે આનાથી વંચિત છો, તો પોતે જ વિચારી લો કે છેવટે એ કેવી રીતે સંભવ હતું કે અમે અસત્ય પર હોઈએ અને આ રીતે મોજમજા ઉડાવતા અને તમે સત્ય પર હોવ અને આ રીતે દબાયેલા અને કચડાયેલા રહેતા? (વધારે સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: અલ-કહફ, નોંધ ૩૭-૩૮)

وَيَزِيدُ اللَّهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدًى ط وَالْبَقِيَّةُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ
رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ مَّرَدًّا ۝ اَفْرَأَيْتَ الَّذِي كَفَرَ بِآيَاتِنَا وَقَالَ
لَأُوتِيَنَّ مَالًا وَوَلَدًا ۝ أَظَلَعَ الْغَيْبِ أَمِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ
عَهْدًا ۝ كَلَّا ۝ سَنَكْتُبُ مَا يَقُولُ وَنَمُدُّ لَهُ مِنَ الْعَذَابِ مَدًّا ۝

વડલાહ તેમને સન્માર્ગ અપનાવે છે, અલ્લાહ તેમને સન્માર્ગ પર ચાલવામાં આગળ વધારે છે^(૧૬) અને બાકી રહેનારા સદ્કાર્યો જ તારા રબના સમીપ બદલા અને પરિણામની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે. (૧૭) પછી તે જોયો એ માણસને જે અમારી આયતોને માનવાનો ઈન્કાર કરે છે અને કહે છે કે મને તો સંપત્તિ અને સંતતિ આપવામાં આવતી જ રહેશે? ^(૧૭) (૧૮) શું તેને ગૈબ (અદૃશ્ય)ની જાણ થઈ ગઈ છે અથવા તેણે રહમાન પાસેથી કોઈ વચન લઈ રાખ્યું છે? — (૧૮) કદાપિ નહીં, જે કંઈ લવારો આ કરે છે તેને અમે લખી લઈશું^(૧૮) અને તેના માટે સજામાં ખૂબ વધારો કરીશું.

- (૪૬) અર્થાત્ દરેક પરીક્ષાના સમયે અલ્લાહ તેમને સાચો નિર્ણય કરવા અને સાચો માર્ગ અપનાવવાનું સૌભાગ્ય પ્રદાન કરે છે, તેમને ભૂરાઈઓ અને ભૂલથી બચાવે છે અને તેના દિશા-નિર્દેશ અને માર્ગદર્શનથી તેઓ બરાબર સીધા માર્ગ પર આગળ વધતા ચાલ્યા જાય છે.
- (૪૭) અર્થાત્ એ કહે છે કે તમે મને ગમે તેટલો પથભ્રષ્ટ અને દુરાચારી કહેતા રહો અને અલ્લાહના અઝાબ (યાતના)ની ધમકી આપતા રહો, હું તો આજે પણ તમારાથી વધારે સમૃદ્ધ છું અને આગળ પણ મારા પર કૃપાઓની વર્ષા થતી રહેશે. મારી દોલત જુઓ, મારો રૂઆબ જુઓ, મારું રાજ્ય જુઓ, મારા નામાંકિત પુત્રોને જુઓ, મારા જીવનમાં છેવટે તમને ક્યાં એ નિશાનીઓ જોવા મળે છે કે હું અલ્લાહના પ્રકોપનો ભોગ બની ગયો છું? — આ મક્કામાં કોઈ એક વ્યક્તિના વિચારો ન હતા, બલકે મક્કાના કાફિરોમાં દરેક આગેવાન અને સરદાર આ જ ભ્રમમાં પડેલો હતો.
- (૪૮) અર્થાત્ તેના અપરાધોના રેકર્ડમાં તેની આ અહંકારપૂર્ણ વાણી પણ સામેલ કરી લેવામાં આવશે અને તેનો સ્વાદ તેણે ચાખવો પડશે.

وَنَرُّهُ مَا يَقُولُ وَيَأْتِينَا فَرْدًا ﴿٤٠﴾ وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَةً لِيَكُونُوا لَهُمْ عِزًّا ﴿٤١﴾ كَلَّا ۖ سَيَكْفُرُونَ بِعِبَادَتِهِمْ وَيَكُونُونَ عَلَيْهِمْ ضِدًّا ﴿٤٢﴾ أَلَمْ تَرَ أَنَّا أَرْسَلْنَا الشَّيَاطِينَ عَلَى الْكُفْرِينَ ﴿٤٣﴾ تَوَزُّؤَهُمْ أَرْأَىٰ ﴿٤٤﴾ فَلَا تَعْجَلْ عَلَيْهِمْ ۖ إِنَّمَا نَعُدُّ لَهُمْ عَدًّا ﴿٤٥﴾ يَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّقِينَ إِلَى الرَّحْمَنِ وَفْدًا ﴿٤٦﴾ وَنَسُوقُ الْمُبْرِمِينَ إِلَىٰ

(૮૦) જે સાધન-સંપત્તિ અને લાવલશકરની આ વાત કરી રહ્યો છે, તે બધું અમારા પાસે રહી જશે અને આ એકલો અમારા સમક્ષ હાજર થશે. (૮૧) આ લોકોએ અલ્લાહને છોડીને પોતાના કેટલાક ઉપાસ્યો બનાવી રાખ્યા છે કે તેઓ તેમના મદદગાર થશે. (૮૨) કોઈ મદદગાર નહીં થાય, તે બધા તેમની બંદગીનો ઇન્કાર કરશે (૮૩) અને ઊલટાના તેમના વિરોધી બની જશે. (રુકૂઅ-૫) (૮૩) શું તમે જોતા નથી કે અમે સત્યના ઇન્કાર કરનારાઓ તરફ શૈતાનો છોડી રાખ્યા છે, જેઓ તેમને વધુને વધુ (સત્યના વિરોધ માટે) ઉશ્કેરી રહ્યા છે? (૮૪) સાચું, તું હવે તેમના પર યાતનાના આગમન માટે પરેશાન ન થા. અમે એમના દિવસ ગણી રહ્યા છીએ. (૮૫) તે દિવસ આવવાનો છે, જ્યારે અલ્લાહથી ડરવાવાળા લોકોને અમે મહેમાનોની જેમ રહમાન (પરમ્ દયાળુ) સામે રજૂ કરીશું, (૮૬) અને ગુનેગારોને તરસ્યા

(૪૯) મૂબ અરબી શબ્દ 'ઇઝ્ઝા' પ્રયુક્ત થયો છે, અર્થાત્ તેઓ તેના માટે ઇજ્જતનું કારણ હોય. પરંતુ ઇજ્જતથી તાત્પર્ય અરબી ભાષામાં કોઈ માણસનું એવું શક્તિશાળી અને જબરજસ્ત હોવું થાય છે કે તેના પર કોઈ હાથ ન નાખી શકે, અને એક માણસનું બીજા માણસ માટે ઇજ્જતનું કારણ બનવાનો અર્થ એ થાય છે કે તે તેની હિમાયત કરતો હોય, જેના કારણે તેનો કોઈ વિરોધી તેના તરફ આંખ ઉઠાવીને ન જોઈ શકે.

(૫૦) અર્થાત્ તેઓ કહેશે કે ન અમે ક્યારેય આમને કહ્યું હતું કે અમારી ઉપાસના કરો અને ન અમને એ ખબર હતી કે આ મૂર્ખ લોકો અમારી ઉપાસના કરી રહ્યાં છે.

(૫૧) અર્થ એ છે કે આમના અતિરેકો પર તમે અધીરા ન બનો, તેમનો અંત નજીક આવી ગયો છે. ઘડો ભરાઈ ગયો છે.

• અલ્લાહે આપેલ મહેતલના અમુક દિવસ જ બાકી છે, તેને પૂરા થઈ જવા દો.

وقالوا

جَهَنَّمَ وَرِدًّا ۞ لَا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا ۞ وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا ۞ لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا إِدًّا ۞ تَكَادُ السَّمَوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ وَتَنْشَقُّ الْأَرْضُ وَتَخِرُّ الْجِبَالُ هَدًّا ۞ أَنْ دَعَوْا لِلرَّحْمَنِ وَلَدًا ۞ وَمَا يَنْبَغِي لِلرَّحْمَنِ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا ۞ إِنَّ كُلَّ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ إِلَّا آتَى الرَّحْمَنِ عَبْدًا ۞ لَقَدْ أَحْصَاهُمْ وَعَدَّهُمْ عَدًّا ۞ وَكُلُّهُمْ آتِيهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَرْدًا ۞

જાનવરોની જેમ જહનમ તરફ હંકારી જઈશું, (૮૭) તે વખતે લોકો કોઈ ભલામણ લાવવા માટે સમર્થ નહીં હોય, સિવાય તેના કે જેણે રહમાન તરફથી પરવાનગી મેળવી લીધી હોય. (૮૮) તેઓ કહે છે કે રહમાને કોઈને પુત્ર બનાવ્યો છે - (૮૯) ભારે બેહુદી વાત છે જે તમે ઘડી લાવ્યા છો. (૯૦-૯૧) નજીક છે કે આકાશ ફાટી જાય, ધરતી ચીરાઈ જાય અને પર્વતો ટુકડે-ટુકડા થઈ જાય એ વાત પર કે લોકોએ રહમાન માટે સંતાન હોવાનો દાવો કર્યો. (૯૨) રહમાનની એ શાન નથી કે તે કોઈને પુત્ર બનાવે. (૯૩) આકાશો અને ધરતીના અંદર જે પણ છે તમામ તેના સમક્ષ બંદાની હેસિયતે રજૂ થવાના છે. (૯૪) બધા ઉપર તે છવાયેલો છે અને તેણે તેમને ગણી રાખ્યા છે. (૯૫) સૌ કયામતના દિવસે એક-એક કરીને તેના સમક્ષ હાજર થશે.

(૫૨) અર્થાત્ 'સિફારીશ' (ભલામણ) તેના જ પક્ષમાં હશે, જેણે પરવાનગી પ્રાપ્ત કરી હોય, અને એ જ સિફારીશ કરી શકશે, જેને પરવાનગી મળી હોય. આયતના શબ્દો એવા છે, જે બંને પાસાઓ પર સમાનરૂપે પ્રકાશ નાખે છે. એ વાત કે ભલામણ માત્ર તેના જ પક્ષમાં થઈ શકશે, જેણે રહમાન (પરમ્ કૃપાળુ અલ્લાહ)થી પરવાનગી પ્રાપ્ત કરી લીધી હોય, આનો અર્થ એ છે કે જેણે દુનિયામાં ઈમાન લાવીને અને અલ્લાહથી થોડોક સંબંધ સ્થાપિત કરીને પોતાને અલ્લાહની કામ અને માફીનો હકદાર બનાવી લીધો હોય, અને એ વાત કે ભલામણ એ જ કરી શકશે, જેને પરવાનગી મળી હોય, આનો અર્થ એ છે કે લોકોએ જે-જે વ્યક્તિઓને પોતાની શફાઅત (ભલામણ) કરાવનાર અને સિફારીશી (ભલામણકર્તા) સમજી લીધા છે, તેઓ સિફારીશ કરવાનો અધિકાર રાખતા નહીં હોય, બલકે અલ્લાહ સ્વયં જેને પરવાનગી આપશે, એ જ ભલામણ માટે મોહું ખોલી શકશે.

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ
 وُدًّا ﴿٩٦﴾ فَإِنَّمَا يَسَّرْنَاهُ بِلِسَانِكَ لِتُبَشِّرَ بِهِ الْمُتَّقِينَ وَتُنذِرَ بِهِ
 قَوْمًا لُدًّا ﴿٩٧﴾ وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُم مِّن قَرْنٍ هَلْ تُحِسُّ
 مِنْهُمْ مِّنْ أَحَدٍ أَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِكْزًا ﴿٩٨﴾

﴿٩٨﴾

સદ્ગુણવાળાઓના સારાં કાર્યોને કારણે તેઓને સદ્કાર્ય કરી રહ્યા છે, ખૂબ જલ્દી રહમાન તેમના માટે હૃદયોમાં પ્રેમ પેદા કરી દેશે. (૯૬) પછી હે પયગંબર ! આ કુર્આનને અમે સરળ બનાવીને તમારી ભાષામાં એટલા માટે ઉતાર્યું છે કે તમે પરહેજગારો (સંયમી લોકો)ને ખુશખબર આપી દો અને હકથર્મી લોકોને ડરાવી દો. (૯૮) આમના પહેલાં કેટલીય કોમોને અમે નષ્ટ કરી ચૂક્યા છીએ, પછી આજે કયાંય તમે તેમનું ચિહ્ન જુઓ છો અથવા તેમનો ભણકારો પણ કયાંય સંભળાય છે? (રુકૂઅ-૬)

સદ્ગુણવાળાઓના સારાં કાર્યોને કારણે તેઓને સદ્કાર્ય કરી રહ્યા છે, ખૂબ જલ્દી રહમાન તેમના માટે હૃદયોમાં પ્રેમ પેદા કરી દેશે. (૯૬) પછી હે પયગંબર ! આ કુર્આનને અમે સરળ બનાવીને તમારી ભાષામાં એટલા માટે ઉતાર્યું છે કે તમે પરહેજગારો (સંયમી લોકો)ને ખુશખબર આપી દો અને હકથર્મી લોકોને ડરાવી દો. (૯૮) આમના પહેલાં કેટલીય કોમોને અમે નષ્ટ કરી ચૂક્યા છીએ, પછી આજે કયાંય તમે તેમનું ચિહ્ન જુઓ છો અથવા તેમનો ભણકારો પણ કયાંય સંભળાય છે? (રુકૂઅ-૬)

(૫૩) અર્થાત્ આજે મક્કાની શેરીઓમાં તેમને અપમાનિત કરવામાં આવી રહ્યા છે, પરંતુ આ સ્થિતિ વધારે દિવસોસુધી રહેવાવાળી નથી. નજીક છે એ સમય, જ્યારે પોતાના ભલા અને સારા ચરિત્રના કારણે તેઓ દુનિયાના પ્રિય બનીને રહેશે. મન તેમના તરફ ખેંચાશે, દુનિયા તેમના રસ્તામાં આંખો બિછાવશે. અવજ્ઞા, ધમંડ, પોતાની મોટાઈ, જૂઠ અને છેતરપિંડીના જોરે જે સરદારી અને નેતૃત્વ ચાલતા હોય, તે ગરદનોને ભલે ઝુકાવી લે, હૃદયોને જીતી નથી શકતા. આનાથી વિપરીત, જે લોકો સચ્ચાઈ, પ્રમાણિકતા, નિસ્વાર્થ અને સદ્ચરિત્રની સાથે સીધા માર્ગ તરફ બોલાવે, તેમનાથી દુનિયા શરૂઆતમાં ભલે ગભરાય, છેવટે તેઓ હૃદયોને મોહી લે છે અને બેઈમાન લોકોનું જૂઠ વધારે સમય સુધી તેમનો માર્ગ રોકી નથી શકતું.

૨૦. તા-હા

પરિચય

ઉતરાણકાળ:

આ સૂર:નો ઉતરાણકાળ સૂર: મરયમની નજીકના જમાનાનો જ છે. શક્ય છે કે આ હબશા તરફ હિજરતના સમયે કે તે પછી ઉતરી હોય. ગમે તે હોય, એ વાત ચોક્કસ છે કે હજરત ઉમર રદિ.ના ઈસ્લામ સ્વીકાર પહેલાં આ સૂર: અવતરિત થઈ ચૂકી હતી, કેમ કે તેમની બહેન ફાતિમા બિન્તે ખત્તાબ રદિ.ના ઘરે આ જ સૂર: પઢીને તેઓ મુસલમાન થયા હતા અને આ હબશાની હિજરતના થોડા સમય પછીની જ ઘટના છે.

વિષય અને ચર્ચા:

સૂર:ની શરૂઆત આ રીતે થાય છે કે, હે મુહમ્મદ ! આ કુર્આન તમારા પર કંઈ એટલા માટે ઉતારવામાં આવ્યું નથી કે વિના કારણે તમને તકલીફમાં મૂકી દેવામાં આવે. તમારા પાસે એ માગણી પણ નથી કે હઠાગ્રહી લોકોના હૃદયમાં ઈમાન પેદા કરી દેખાડો. આ તો ફક્ત એક શિખામણ અને અનુસ્મરણ છે, જેથી જેના હૃદયમાં અલ્લાહનો ડર છે તે સાંભળીને સુધરી જાય.

આ પૂર્વભૂમિકા પછી અચાનક હજરત મૂસા અલૈ.નો પ્રસંગ શરૂ કરી દેવામાં આવ્યો છે. જે વાતાવરણમાં આ પ્રસંગ સંભળાવવામાં આવ્યો છે, ત્યારના સંજોગોથી મળીને આ પ્રસંગ મક્કાવાસીઓથી કંઈક બીજી જ વાતો કરતો દેખાય છે, જે તેના શબ્દોથી નહીં, બલ્કે તેના સાર-સંદર્ભથી પ્રગટ થઈ રહી છે. આ વાતોની સ્પષ્ટતા પહેલાં એ વાત સારી રીતે સમજી લો કે આરબપ્રદેશમાં યહૂદીઓની મોટી સંખ્યા અને આરબો પર યહૂદીઓની બૌદ્ધિક અને વૈચારિક શ્રેષ્ઠતાના કારણે, તેની સાથે રોમ અને હબશા અને ખ્રિસ્તી રાજ્યોના પ્રભાવના કારણે પણ, આરબોમાં સામાન્ય રીતે હજરત મૂસા અલૈ.ને અલ્લાહના નબી (પયગંબર) માનવામાં આવતા હતા. આ હકીકતને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને જુઓ કે તે કંઈ વાતો છે, જે આ કિસ્સાના સંદર્ભમાં મક્કાવાસીઓને બતાવવામાં આવી છે:

(૧) અલ્લાહ કોઈને નુબૂવ્વત (કોઈ સામાન્ય ઘોષણા સાથે) પ્રદાન કરતો નથી. નુબૂવ્વત તો જેને પણ આપવામાં આવી છે, કંઈક એ રીતે ગુપ્તતાપૂર્વક આપવામાં આવી છે, જેમ કે હજરત મૂસા અલૈ.ને આપવામાં આવી હતી. હવે તમને કેમ એ વાત પર આશ્ચર્ય છે કે હજરત મુહમ્મદ સલ્લ. એકાએક નબી બનીને તમારા સામે આવી ગયા.

(૨) જે વાત આજે હજરત મુહમ્મદ સલ્લ. પ્રસ્તુત કરી રહ્યા છે, (અર્થાત્ તૌહીદ અને આખિરત) તદ્દન એ જ વાત નુબૂવ્વતના પદે નિયુક્ત કરતી વખતે અલ્લાહે હજરત મૂસા અલૈ.ને શિખવાડી હતી.

(૩) વળી જે રીતે આજે હજરત મુહમ્મદ સલ્લ.ને કોઈ સાધન-સામગ્રી અને લશ્કર વિના એકલા જ કુરૈશના સામે સત્ય-સંદેશના આમંત્રણના ધ્વજવાહક બનાવીને ઊભા કરી દેવામાં આવ્યા છે, તદ્દન એ જ રીતે હજરત મૂસા અલૈ.ને પણ એકાએક એટલા મોટા કામ પર લગાવી દેવામાં આવ્યા હતા કે જઈને ફિરઝૌન જેવા વિદ્રોહી બાદશાહને વિદ્રોહથી રોકાઈ જવાનું કહે. કોઈ લશ્કર તેમના સાથે મોકલવામાં આવ્યું ન હતું.

(૪) જે વાંધાઓ, શંકાઓ અને આરોપ, છેતરપિંડી અને અત્યાચારના દાવપેચ મક્કાવાળા આજે હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.ના સામે પ્રયુક્ત કરી રહ્યા છે, તેનાથી વધારે એ જ તમામ હથિયારોનો ફિરઝોને હઝરત મૂસા સલ્લ.ના સામે ઉપયોગ કર્યો હતો. પછી જોઈ લો કે કઈ રીતે તે પોતાની તમામ ચાલબાજીઓમાં નિષ્ફળ રહ્યો અને અંતે કોણે વર્ચસ્વ મેળવ્યું. આ સંદર્ભમાં સ્વયં મુસલમાનોને પણ એક નિઃશબ્દ સાંત્વના આપવામાં આવી છે કે પોતાની લાચારી અને નિઃસહાયતા છતાં તમે જ વર્ચસ્વ પ્રાપ્ત કરશો. તેના સાથે મુસલમાનો સામે મિસર (ઈજીપ્ત)ના જાદુગરોનું દષ્ટાંત પણ પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે સત્ય તેમના સામે ખૂલી ગયું તો તેઓ નિડરતાથી તેના પર ઈમાન લઈ આવ્યા અને પછી ફિરઝોનનો બદલો લેવાનો ડર તેમને જરા પણ ઈમાનના માર્ગથી ચલિત ન કરી શક્યો.

(૫) અંતે બની ઈસરાઈલના ઈતિહાસમાંથી એક દાખલો રજૂ કરીને એ પણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે દેવતાઓ અને ઉપાસ્યો ઘડી કાઢવાની શરૂઆત કેટલી હાસ્યાસ્પદ રીતે થાય છે અને એ કે અલ્લાહના નબીઓ આ ઘૃણાસ્પદ વસ્તુનું નામનિશાન સુદ્ધાં બાકી રાખવાની તરફેણમાં ક્યારેય રહ્યા નથી. તો આજે આ શિર્ક અને મૂર્તિપૂજાનો જે વિરોધ હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. કરી રહ્યા છે તે નુબૂવ્વતના ઈતિહાસમાં કોઈ પહેલો પ્રસંગ નથી.

આમ, હઝરત મૂસા અલૈ.નો કિસ્સો સંભળાવીને એ તમામ બાબતો સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવી છે જે તે વખતે તેમના અને નબી સલ્લ. વચ્ચેના પારસ્પારિક સંઘર્ષ સાથે સંબંધિત હતી. ત્યારપછી એક ટૂંકો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે કે છેવટે આ કુર્આન એક ઉપદેશ અને અનુસ્મરણ છે, આને ધ્યાનથી સાંભળશો તો પોતાનું જ ભવું કરશો, નહીં માનો તો તમે પોતે જ માઠાં પરિણામ ભોગવશો. ત્યારપછી હઝરત આદમ અલૈ.નો પ્રસંગ વર્ણવીને એ વાત સમજાવવામાં આવી છે કે જે માર્ગ પર તમે લોકો ચાલી રહ્યા છો તે વાસ્તવમાં શૈતાનનું અનુસરણ છે. ભૂલ અને તેનો દુરાગ્રહ એ પોતાના પગ પર કુહાડી મારવું છે, જેનું નુકસાન વ્યક્તિએ પોતે જ ભોગવવું પડશે, કોઈબીજાનું કશું બગડશે નહીં. અંતે નબી સલ્લ. અને મુસલમાનોને સમજાવવામાં આવ્યા છે કે અલ્લાહ કોઈ કોમને તેના કુફ્ર અને ઈન્કાર પર તરત જ પકડી લેતો નથી, બલકે સુધરવાની પૂરતી મહેતલ આપે છે. તેથી ગભરાવ નહીં, ધૈર્યપૂર્વક આ લોકોના અત્યાચારો સહન કર્યે જાઓ અને ઉપદેશ આપવાની ફરજ બજાવતા રહો. આ જ સંદર્ભમાં નમાઝની તાકીદ કરવામાં આવી છે, જેથી ઈમાનવાળાઓમાં ધૈર્ય, સહનશક્તિ, અલ્લાહ પર ભરોસો, તેના ફેંસલા પર સંતોષ અને આત્મ-નિરીક્ષણ માટેના એ ગુણો પેદા થાય, જે સત્યના આમંત્રણની સેવા માટે અપેક્ષિત છે.

કુરઆન-૮

૨૦. તા-હા (મક્કા)

આયત-૧૩૫

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ظَهْرًا ۝ مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَى ۝ إِلَّا تَذَكُّرًا لِّمَنْ
يَخْشَى ۝ تَنْزِيلًا مِّمَّنْ خَلَقَ الْأَرْضَ وَالسَّمَوَاتِ الْعُلَى ۝
الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى ۝ لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي
الْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَمَا تَحْتَ الثَّرَى ۝ وَإِنْ تَجْهَرُ بِالْقَوْلِ

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

- (૧) તા-હા ! (૨) અમે આ કુઆન તમારા પર એટલા માટે નથી ઉતાર્યું કે તમે મુસીબતમાં મૂકાઈ જાઓ. (૩) આ તો એક અનુસ્મરણ છે પ્રત્યેક એ વ્યક્તિ માટે જે ડરે. (૪) અવતરિત કરવામાં આવ્યું છે એ હસ્તી તરફથી જેણે સર્જન કર્યું છે ધરતીનું અને ઉચ્ચ આકાશોનું. (૫) તે રહમાન (પરમ્ કૃપાળુ) (સૃષ્ટિના) રાજ-સિંહાસન પર બિરાજમાન છે. (૬) માલિક છે એ બધી વસ્તુઓનો જે આકાશો અને ધરતીમાં છે અને જે ધરતી અને આકાશના વચ્ચે છે અને જે માટીના નીચે છે. (૭) તમે ચાહે પોકારીને

- (૧) અર્થાત્ હે નબી ! આ કુઆનને અવતરિત કરીને અમે કોઈ અસંભવ કાર્ય તમારાથી લેવા નથી માંગતા. તમારા સુપ્રત એ સેવા કરવામાં નથી આવી કે જે લોકો માનવા નથી માગતા તેમને મનાવીને છોડો અને જેમનાં હૃદય ઈમાન માટે બંધ થઈ ચૂક્યા છે, તેમના અંદર ઈમાન ઉતારીને જ રહો. આ તો બસ એક ચેતવણી અને અનુસ્મરણ છે, અને એટલા માટે મોકલવામાં આવેલ છે કે જેના હૃદયમાં અલ્લાહનો થોડોક પણ ડર હોય, તે આને સાંભળીને ભાનમાં આવી જાય. હવે જો અમુક લોકો એવા છે, જેમને અલ્લાહનો કોઈ ડર નથી અને જેમને આની કોઈ પરવા નથી કે સત્ય શું છે અને અસત્ય શું, તેમના પાછળ પડવાની તમને કોઈ આવશ્યકતા નથી.
- (૨) અર્થાત્ પેદા કર્યા પછી ક્યાંક જઈને ઊંઘી નથી ગયો, બલ્કે પોતે પોતાની સૃષ્ટિનો સમગ્ર પ્રબંધ ચલાવી રહ્યો છે, સ્વયં આ અપાર રાજ્ય પર શાસન કરી રહ્યો છે, તે માત્ર પેદા કરવાવાળો જ નથી, બલ્કે વ્યવહારિક રીતે તેનું જ શાસન પણ છે.

فَإِنَّهُ يَعْلَمُ السِّرَّ وَأَخْفَى ۚ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ ط لَهُ الْأَسْمَاءُ
الْحُسْنَى ۙ وَهَلْ آتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى ۙ ۙ إِذْ رَأَى نَارًا فَقَالَ
لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا الْعَلِيِّ اتِيكُمْ مِّنْهَا بِقَبَسٍ
أَوْ آجِدُ عَلَى النَّارِ هُدًى ۙ فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ يُمُوسَى ۙ ۙ
إِنِّي آنَا رَبُّكَ فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ ۗ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طَوًى ۙ ۙ

وقت لازم

તમારી વાતો કહો, તે તો ચુકેથી કહેલી વાત, બલ્કે તેનાથી વધુ છૂપી વાત પણ જાણે છે. (૮) તે અલ્લાહ છે, તેના સિવાય કોઈ ઉપાસ્ય નથી, તેના માટે સર્વોત્તમ નામો છે, (૯) અને તમને મૂસાની કોઈ ખબર પણ પહોંચી છે? (૧૦) જ્યારે કે તેણે એક આગ જોઈ^(૧૦) અને પોતાના ઘરના લોકોને કહ્યું, “સહેજ થોભો, મેં એક આગ જોઈ છે, કદાચ તમારા માટે એકાદ અંગારો લઈ આવું અથવા આ આગ વડે મને (રસ્તા વિષે) કોઈ માર્ગદર્શન મળી જાય.”^(૧૧) (૧૧-૧૨) ત્યાં પહોંચ્યો તો પોકારવામાં આવ્યો, “હે મૂસા! હું જ તારો રબ (માલિક અને પાલનહાર) છું, પગરખાં ઉતારી નાખ.”^(૧૨)

- (૩) અર્થાત્ કંઈ જરૂરી નથી કે જે અત્યાચાર અને અતિરેક તમારા અને તમારા સાથીઓ પર થઈ રહ્યો છે, તેના પર તમે ઊંચા અવાજથી જ ફરિયાદ કરો. અલ્લાહને સારી રીતે ખબર છે કે તમારા પર શું વિતી રહ્યું છે. તે તમારા હૃદયોની પોકાર સુદ્ધાં સાંભળી રહ્યો છે.
- (૪) અર્થાત્ તે સર્વોત્તમ ગુણોનો માલિક છે.
- (૫) આ એ સમયનો પ્રસંગ છે, જ્યારે હઝરત મૂસા અલૈ. અમુક વર્ષ મદ્યનમાં દેશ-નિકાલનું જીવન વિતાવ્યા પછી પોતાની પત્નીને (જેનાથી મદ્યનમાં જ લગ્ન થયા હતા) લઈને મિસર (ઈજિપ્ત) તરફ પાછા જઈ રહ્યા હતા.
- (૬) એવું પ્રતીત થાય છે કે આ રાત્રિનો સમય અને ઠંડીની ઋતુ હશે. હઝરત મૂસા અલૈ. સીના નામના દ્વીપકલ્પના દક્ષિણના ક્ષેત્રમાંથી પસાર થઈ રહ્યા હતા. દૂરથી એક આગ જોઈને તેમણે વિચાર કર્યો કે કાં તો ત્યાંથી થોડીઘણી આગ મળી જશે, જેથી પત્ની-બાળકોને રાતભર ગરમ રાખવાનો બંદોબસ્ત થઈ જાય, અથવા ઓછામાં ઓછું ત્યાંથી ખબર પડી જશે કે આગળ રસ્તો કઈ તરફ જાય છે. વિચાર્યું હતું દુનિયાનો રસ્તો મળી જશે અને ત્યાં મળી ગયો આખિરત (પરલોક)નો રસ્તો.
- (૭) કદાચ આ ઘટનાના કારણે યહૂદીઓમાં એ શરઈ મામલો બની ગયો કે પગરખા પહેરીને નમાઝ પઢવી જાઈઝ (ધાર્મિક રીતે યોગ્ય) નથી. નબી સલ્લ.એ આ ભ્રમને દૂર કરવા માટે ફરમાવ્યું, “યહૂદીઓથી વિપરીત કર્મ કરો, કેમ કે તેઓ પગરખા અને ચામડાના મોજા પહેરીને નમાઝ નથી પઢતા.” (અબૂ દાઉદ) આનો અર્થ એ નથી કે હંમેશા પગરખા પહેરીને જ નમાઝ પઢવી જોઈએ, બલ્કે મતલબ એ છે કે આવું કરવું જાઈઝ છે, તેથી બંને રીતે અમલ કરો. (આ સંદર્ભમાં એ વાત ઉલ્લેખનીય છે કે મસ્જિદે-નબવીમાં ચટાઈ સુદ્ધાંનું ફર્શ ન હતું, બલ્કે કાંકરીઓ બિછાવેલ હતી, તેથી આ હદીસથી અને આ પ્રકારની બીજી હદીસોથી દલીલો લઈને જો કોઈ માણસ

وَإِنَّا اخْتَرْنَاكَ فَاسْتَبَحْنَا لِمَا يُوحَىٰ ﴿١٣﴾ إِنِّي آتَاكَ اللَّهُ لَوْلَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا
 فَاعْبُدْنِي ﴿١٤﴾ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي ﴿١٥﴾ إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ
 أُخْفِيهَا لِتُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا تَسْعَىٰ ﴿١٦﴾ فَلَا يَصُدُّكَ عَنْهَا مَن

તું પવિત્ર ખીણ તુવા^(૮) માં છે (૧૩) અને મેં તને ચૂંટી લીધો છે. સાંભળ, જે કંઈ વહી કરવામાં આવે છે. (૧૪) હું જ અલ્લાહ છું, મારા સિવાય કોઈ ઉપાસ્ય નથી, તો તું મારી જ બંદગી કર અને મારા સ્મરણ માટે નમાઝ કાયમ કર. ^(૯) (૧૫) કયામતની ઘડી અવશ્ય આવવાની છે. હું તેનો સમય ગુપ્ત રાખવા માગું છું, જેથી દરેક મનુષ્ય પોતાના પ્રયત્નો મુજબ બદલો મેળવે. ^(૧૦) (૧૬) તેથી કોઈ એવો માણસ જે

આજની મસ્જિદોના ફર્શ પર પગરખા લઈ જવા માગે તો એ બરાબર નહીં હોય. અલબત્ત, ઘાસ પર કે ખુલ્લા મેદાનમાં પગરખા પહેરીને નમાઝ પઢી શકાય છે. રહ્યા એ લોકો, જેઓ મેદાનમાં જનાઝાની નમાઝ પઢતી વખતે પગરખા ઉતારી નાખવાનો આગ્રહ કરે છે, તેઓ વાસ્તવમાં શરીઅતના આદેશોથી અજાણ છે.

(૮) સામાન્ય રીતે એમ સમજવામાં આવે છે કે ‘તુવા’ એ ખીણનું નામ હતું, પરંતુ કેટલાક તફસીરવેત્તાઓએ ‘તુવાની પવિત્ર ખીણ’નો અર્થ એ પણ બતાવ્યો છે કે ‘એ ખીણ જે એક પળ માટે પવિત્ર કરી દેવામાં આવી હોય.’

(૯) અહીં નમાઝના મૂળ ઉદ્દેશ્ય પર પ્રકાશ નાખવામાં આવ્યો છે કે માણસ અલ્લાહથી ગાફેલ ન થઈ જાય. આ ગફલતથી બચેલા રહેવા અને અલ્લાહથી માણસનો સંબંધ જોડાયેલો રાખવા માટે સૌથી મોટું સાધન નમાઝ છે, જે દરરોજ કેટલીય વાર માણસને દુનિયાની દોડધામથી હટાવીને અલ્લાહ તરફ લઈ જાય છે. કેટલાક લોકોએ આનો એ અર્થ પણ લીધો છે કે નમાઝ કાયમ કર, જેથી હું તને યાદ કરું, જેમ કે બીજી જગ્યાએ ફરમાવ્યું, “મને યાદ કરો, હું તમને યાદ કરીશ.” (સૂર: બકરહ, ૧૫૨)

તેના સાથે આ આયતથી એ મામલો પણ નીકળે છે કે જે માણસ ભૂલી જાય, તેને જ્યારે પણ યાદ આવી જાય, નમાઝ અદા કરી લેવી જોઈએ. હદીસમાં હઝરત અનસ રદિ. થી રિવાયત કરવામાં આવેલ છે કે નબી સલ્લ. એ ફરમાવ્યું, *من نسى صلاة فليصلها اذا ذكرها لا تكللها الاكلك.* “જે માણસ કોઈ સમયની નમાઝ ભૂલી ગયો હોય, તેણે તે જ્યારે યાદ આવે ત્યારે પઢી લેવી જોઈએ. આના સિવાય આનો કોઈ કફરો (પ્રાયશ્ચિત) નથી.” (બુખારી, મુસ્લિમ, અહમદ)

(૧૦) તૌહીદ (એકશ્વરવાદ) પછી નબીઓની શિક્ષાની બીજી સચ્ચાઈ આખિરત છે. અહીં ન માત્ર આ સચ્ચાઈનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, બલકે તેના ઉદ્દેશ્ય પર પણ પ્રકાશ નાખવામાં આવ્યો છે. આ ઈતેજરની ઘડી એટલા માટે આવશે કે દરેક વ્યક્તિએ દુનિયામાં જે કોશિશ કરી છે, તેનો બદલો આખિરતમાં મેળવે, અને તેના સમયને પણ એટલા માટે છુપાવવામાં આવ્યો છે કે પરીક્ષાનો ઉદ્દેશ્ય પૂરો થઈ શકે. જેને પરિણામની કોઈ ચિંતા હોય, તેને હંમેશા આ ઘડીનો ખટકો લાગેલો રહે અને આ ખટકો તેને દુર્મર્ગે જવાથી બચાવતો રહે, અને જે દુનિયામાં ગૂમ રહેવા માગતો હોય તે એ વિચારમાં મગ્ન રહે કે કયામત હજુ કયાંય દૂર-દૂર પણ આવતી દેખાતી નથી.

لَا يُؤْمِنُ بِهَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَتَرْدَى ﴿١٦﴾ وَمَا تِلْكَ بِبَيْبِيعِكَ
 يُمُوسَى ﴿١٧﴾ قَالَ هِيَ عَصَائِي ۚ أَتَوَكُّؤُا عَلَيْهَا وَأَهْسُ بِهَا عَلَى
 غَمِّي وَلِي فِيهَا مَا رَبُّ أُخْرَى ﴿١٨﴾ قَالَ أَلْقِهَا يُمُوسَى ﴿١٩﴾ فَالْقَهَا
 فَإِذَا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعَى ﴿٢٠﴾ قَالَ خُذْهَا وَلَا تَخَفْ ۗ سَنُعِيدُهَا
 سِيرَتَهَا الْأُولَى ﴿٢١﴾ وَاضْمُمْ يَدَكَ إِلَى جَنَاحِكَ تَخْرُجْ بَيْضَاءَ
 مِنْ غَيْرِ سُوءٍ آيَةً أُخْرَى ﴿٢٢﴾ لِيُرِيكَ مِنْ آيَاتِنَا الْكُبْرَى ﴿٢٣﴾

તેના પર ઈમાન નથી લાવતો અને પોતાની મનેચ્છાઓનો બંદો બની ગયો છે, તને એ કાણની ચિંતાથી ન રોકી દે, નહીં તો તું વિનાશમાં પડી જઈશ - (૧૭) અને હે મૂસા ! આ તારા હાથમાં શું છે ?”^(૧૬) (૧૮) મૂસાએ જવાબ આપ્યો, “આ મારી લાઠી છે, તેનો ટેકો લઈને હું ચાલું છું, આનાથી મારી બકરીઓ માટે પાંદડાં ખેરવું છું, બીજા પણ ઘણા કામ છે જે આનાથી લઈ છું.”^(૧૭) (૧૯) ફરમાવ્યું, “ફેંકી દે આને મૂસા.” (૨૦) તેણે ફેંકી દીધી અને એકાએક તે એક સાપ હતો જે દોડી રહ્યો હતો. (૨૧) ફરમાવ્યું, “પકડી લે એને અને ડર નહીં, અમે એને ફરી એવી જ કરી દઈશું જેવી એ હતી, (૨૨-૨૩) અને જરા તારો હાથ બગલમાં દબાવ, ચળકતો નીકળશે કોઈ તકલીફ વગર.”^(૧૮) આ બીજી નિશાની છે. કેમ કે અમે તને અમારી મોટી નિશાનીઓ દેખાડવાના છીએ.

(૧૧) આ પ્રશ્ન જાણકારી મેળવવા માટે નહોતો. આ તો અલ્લાહને પણ ખબર હતી કે હજરત મૂસા અલૈ.ના હાથમાં લાઠી છે. પૂછવાનો હેતુ એ હતો કે લાઠીનું લાઠી હોવું હજરત મૂસા અલૈ.ના મનમાં બરાબર બેસી જાય અને પછી તેઓ અલ્લાહની કુદરતનો ચમત્કાર જુએ.

(૧૨) આમ તો જવાબમાં માત્ર એટલું કહી દેવું પૂરતું હતું કે આ લાઠી છે. પરંતુ હજરત મૂસા અલૈ.એ આ પ્રશ્નનો જે લાંબો જવાબ આપ્યો તે તેમની એ સમયની દિલની હાલતનું એક રોચક ચિત્ર પ્રસ્તુત કરે છે. વાસ્તવમાં વાત એ છે કે જ્યારે માણસને કોઈ ખૂબ મોટા માણસથી વાત કરવાનો અવસર મળે છે, તો તે પોતાની વાતને લાંબી કરવાની કોશિશ કરે છે, જેથી તેને વધારે વાર સુધી તેના સાથે વાત કરવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય.

(૧૩) અર્થાત્ એવો ચમકતો હશે જાણે સૂર્ય હોય, પરંતુ તમને તેનાથી કોઈ તકલીફ નહીં થાય. બાઈબલમાં ‘ચમકતો હાથ’નો એક બીજો અર્થ વર્ણવવામાં આવ્યો છે, જે ત્યાંથી નીકળીને આપણી તફસીરોમાં પણ પ્રચલિત થઈ ગયો. તે એ કે હજરત મૂસા અલૈ.એ જ્યારે બગલમાં હાથ નાખીને બહાર કાઢ્યો તો આખો હાથ સફેદ ડાઘ (કોઢ)ના રોગીની જેમ સફેદ હતો. પછી જ્યારે ફરીથી તેને બગલમાં નાખ્યો તો તે અસલી હાલતમાં થઈ ગયો. આ મોજિ’ઝા (ચમત્કાર)નો આ જ અર્થ તલમૂદમાં પણ વર્ણવવામાં આવ્યો છે અને તેનું કારણ એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે ફિરઔનને સફેદ ડાઘની બીમારી હતી, જેને તેણે છુપાવી રાખી હતી, તેથી તેના સામે આ મો’જિઝો પ્રસ્તુત

إِذْ هَبَّ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَىٰ ﴿٣٧﴾ قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي ﴿٣٨﴾
وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي ﴿٣٩﴾ وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِّنْ لِّسَانِي ﴿٤٠﴾ يَفْقَهُوا قَوْلِي ﴿٤١﴾

(૨૪) હવે તું ફિરઔન પાસે જા, તે વિદ્રોહી થઈ ગયો છે.” (રુકૂઅ-૧) (૨૫) મૂસાએ કહ્યું, “પાલનહાર! મારી છાતી ખોલી દે” (૨૬) અને મારા કામને મારા માટે સરળ બનાવી દે (૨૭-૨૮) અને મારી જીભની ગાંઠ ઉકેલી દે, જેથી લોકો મારી વાત સમજી શકે, (૨૯)

કરવામાં આવ્યો કે જો, આ રીતે અચાનક સફેદ ડાઘનો રોગ પણ થાય છે અને દૂર પણ થઈ જાય છે. પરંતુ પ્રથમ તો માનવીની રુચિ આનાથી ઘૂણા કરે છે કે કોઈ પયગંબરને સફેદ ડાઘનો ચમત્કાર આપીને એક બાદશાહના દરબારમાં મોકલવામાં આવે. બીજું, જો ફિરઔનને સફેદ ડાઘની છૂપી બીમારી હતી, તો ‘ચમકતો હાથ’ માત્ર તેના પોતાના માટે ચમત્કાર હોઈ શકતો હતો, તેના દરબારીઓ પર આ ચમત્કારની શું અસર થતી? તેથી સારી વાત એ જ છે, જે અમે ઉપર વર્ણવી છે કે એ હાથમાં સૂર્ય જેવી ચમક પેદા થઈ જતી હતી, જેને જોઈને આંખો અંજાઈ જાય. પ્રાચીન તફસીરવેત્તાઓમાંથી પણ ઘણાએ આનો અર્થ આ જ કર્યો છે.

(૧૪) અર્થાત્ મારા મનમાં આ મહાન પદને સંભાળવાની હિંમત પેદા કરી દે અને મારું મનોબળ વધારી દે, કેમ કે આ એક ખૂબ મોટું કામ હજરત મૂસા અલૈ. ના સુપ્રત કરવામાં આવી રહ્યું હતું, જેના માટે સાહસ અને સહનશીલતાની જરૂરત હતી, તેથી આપ અલૈ.એ દુઆ કરી કે મને એ ધૈર્ય, અડગતા, સહનશીલતા, નિર્ભિકતા અને એ સંકલ્પ પ્રદાન કર, જે આના માટે જોઈએ.

(૧૫) બાઈબલમાં આની જે સમજૂતી મળે છે, તે એ છે કે હજરત મૂસા અલૈ.એ નિવેદન કર્યું કે, “હે ખુદાવંદ! હું ફસીહ (ખૂબ સારો વક્તા) નથી, ન પહેલા હતો અને ન જ્યારથી તે તારા બંદાથી વાર્તાલાપ કર્યો, બલ્કે અટકી-અટકીને બોલું છું અને મારી જીભ મંદ છે.” (Exodus 4: 10) પરંતુ તલમૂદમાં આનો એક લાંબો કિસ્સો વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આમાં એ ઉલ્લેખ છે બાળપણમાં હજરત મૂસા અલૈ. ફિરઔનના ઘરે ઉછરી રહ્યા હતા, એક દિવસે ફિરઔના માથાનો તાજ ઉતારીને પોતાના માથા પર મૂકી દીધો. આના પર એ પ્રશ્ન ઊભો થઈ ગયો કે આ બાળકે આ કાર્ય જાણીજોઈને કર્યું છે કે આ માત્ર એક બાળસહજ કામ છે. છેવટે એ પ્રસ્તાવ મૂકવામાં આવ્યો કે બાળકની સામે સોનું અને આગ બંને એક સાથે મૂકવામાં આવે. એ રીતે બંને વસ્તુઓ લાવીને સામે મૂકવામાં આવી અને હજરત મૂસા અલૈ.એ ઉઠાવીને આગ મોઢામાં મૂકી દીધી. આ રીતે તેમના પ્રાણ તો બચી ગયા, પરંતુ તેમની જીભમાં હંમેશા માટે તોતડાપણું આવી ગયું. આ જ કિસ્સો ઈસરાઈલી રિવાયતોથી નીકળીને આપણા ત્યાં તફસીરવેત્તાઓમાં પ્રચલિત થઈ ગયો. પરંતુ બુદ્ધિ આને માનવાનો ઈન્કાર કરે છે, એટલા માટે કે જો બાળકે આગ પર હાથ માર્યો પણ હોય તો એ કોઈપણ રીતે સંભવ નથી કે તે અંગારો ઉઠાવીને મોઢામાં મૂકી શકે. બાળક તો આગની બળતરા અનુભવતાં જ હાથ ખેંચી લે છે. મોઢામાં લઈ જવાની નોબત જ કેવી રીતે આવી શકે છે? કુર્આનના શબ્દોથી જે વાત અમારી સમજમાં આવે છે તે એ છે કે હજરત મૂસા અલૈ. પોતાના અંદર પ્રવચન આપવાની યોગ્યતા જોતા નહોતા અને તેમને ભય હતો કે નુબુવ્વત (પયગંબરી)ના દાવિત્વને નિભાવવા માટે જો પ્રવચનની જરૂરત ક્યારેક સામે આવી જાય (જેનો તેમને ત્યાં સુધી તો કોઈ અવસર મળ્યો નહોતો), તો તેમના સ્વભાવમાં રહેલો સંકોચ અવરોધ બની જશે. તેથી તેમણે દુઆ કરી કે હે અલ્લાહ! મારી જીભની ગાંઠને ખોલી દે, જેથી હું સારી રીતે મારી વાત લોકો સમક્ષ મૂકી શકું. આ જ વસ્તુ હતી, જેનો ફિરઔને એક વાર તેમને ટોણો

وَأَجْعَلْ لِّي وَزِيرًا مِّنْ أَهْلِي ۗ ۞۱۹ هُرُونَ أَخِي ۞۲۰ اشدُّ بِهٖ أَرْمِي ۞۲۱
 وَأَشْرِكُهُ فِي أَمْرِي ۞۲۲ كَيْ نُسَبِّحَكَ كَثِيرًا ۞۲۳ وَنَذْكُرَكَ كَثِيرًا ۞۲۴
 إِنَّكَ كُنْتَ بِنَا بَصِيرًا ۞۲۵ قَالَ قَدْ أُوتِيتَ سُؤْلَكَ يَا مُوسَىٰ ۞۲۶
 وَلَقَدْ مَنَّآ عَلَىٰكَ مَرَّةً أُخْرَىٰ ۞۲۷ إِذْ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّكَ مَا
 يُوحَىٰ ۞۲۸ أَنِ اقْذِفِيهِ فِي التَّابُوتِ فَاقْذِ فِيهِ فِي الْيَمِّ فَلْيُلْقِهِ

અને મારા માટે મારા પોતાના કુટુંબમાંથી એક વજીર નિયુક્ત કરી દે. (૩૦-૩૧) હાડન, જે મારો ભાઈ છે, (૩૨) તેના વડે મારા હાથ મજબૂત કર (૩૨) અને તેને મારા કામમાં સાથીદાર બનાવી દે, (૩૩-૩૪) જેથી અમે તારી ખૂબ પવિત્રતા વર્ણવીએ અને તારી ખૂબ જ ચર્ચા કરીએ. (૩૫) તું હંમેશાં અમારા પર દેખરેખ રાખતો રહ્યો છે.” (૩૬) ફરમાવ્યું, “આપી દેવામાં આવ્યું જે તેં માગ્યું, હે મૂસા ! (૩૭) અમે ફરી એકવાર તારા પર ઉપકાર કર્યો.” (૩૮) યાદ કરો એ સમય જ્યારે અમે તારી માતાને ઈશારો કર્યો, (૩૯) એવો ઈશારો કે જે વહી દ્વારા જ કરવામાં આવે છે કે આ બાળકને સંદૂકમાં મૂકી દે

માર્યો હતો કે لَا يَكْفُرُ بِكُفْرَانِهِ “આ માણસ તો પોતાની વાત પણ બરાબર કહી શકતો નથી.” (સૂર: યુખરુફ, ૫૨) અને આ જ નબળાઈ હતી, જેને અનુભવીને હઝરત મૂસા અલૈ.એ પોતાના મોટા ભાઈ હઝરત હાડનને સહાયકના રૂપમાં માંગ્યા. સૂર: કસસમાં તેમનું આ કથન નોંધવામાં **وَأَخِي هُرُونَ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسًا قَارِئًا بِآيَاتِنَا** “મારો ભાઈ હાડન મારાથી વધારે બોલવાવાળો છે. તેને મારા સાથે સહાયકના રૂપમાં મોકલ.” (આ. ૩૪) આગળ ચાલીને જાણ થાય છે કે હઝરત મૂસા અલૈ.ની આ નબળાઈ દૂર થઈ ગઈ હતી અને તેઓ ખૂબ જોરદાર પ્રવચન કરવા લાગ્યા હતા. આમ, કુર્આન અને બાઈબલમાં તેમના પછીના યુગના જે પ્રવચનો જોવા મળે છે, તે સારા વક્તા હોવા અને ભાષાના સૌંદર્ય અને પ્રવાહની સાક્ષી આપે છે. એ વાત બુદ્ધિથી પ્રતિકૂળ છે કે અલ્લાહ કોઈ તોતડા માણસને પોતાનો રસૂલ (ઈશદૂત) નિયુક્ત કરે. રસૂલો હંમેશા રંગ-રૂપ, વ્યક્તિત્વ અને યોગ્યતાઓની દૃષ્ટિએ અતિ ઉત્તમ લોકો થયા છે, જેમના વ્યક્તિત્વું બાહ્ય અને અંદરનું દરેક પાસું હૃદયો અને નજરોને પ્રભાવિત કરનાર હતું. કોઈ રસૂલ દોષની સાથે મોકલવામાં નથી આવ્યો અને ન મોકલી શકાતો હતો, જેના કારણે તે લોકોમાં મજાક બની જાય, અથવા તેને ઘૃણા અને તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે.

(૧૬) બાઈબલની રિવાયત અનુસાર હઝરત હાડન અલૈ. હઝરત મૂસા અલૈ. થી ત્રણ વર્ષ મોટા હતા. (Exodus, 7:7)

(૧૭) આના પછી અલ્લાહ ત્આલા હઝરત મૂસા અલૈ.ને એક-એક કરીને એ ઉપકારો યાદ દેવાડાવે છે, જે જન્મથી લઈને એ સમય સુધી તેણે તેમના પર કર્યા. આ ઘટનાઓનું વિવરણ સૂર: કસસમાં છે. અહીં માત્ર સંકેત કરવામાં આવેલ છે, જેનો હેતુ હઝરત મૂસા અલૈ.ને એ અનુભૂતિ કરાવવાનો છે કે તમને એ જ કામ માટે પેદા કરવામાં આવ્યા છે અને એ જ કામ માટે આજ સુધી વિશેષરૂપે સરકારી નિરીક્ષણમાં તમારું પાલન-પોષણ કરવામાં આવ્યું છે, જેના પર હવે તમને નિયુક્ત કરવામાં આવી રહ્યા છે.

الْيَوْمَ بِالسَّاحِلِ يَأْخُذُهُ عَدُوٌّ لِي وَعَدُوٌّ لَهُ ۗ وَالْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةٌ
 مِّمِّي ۗ وَلِتُصْنَعَ عَلَى عَيْنِي ﴿٣٨﴾ إِذْ تَمْشِي أُخْتُكَ فَتَقُولُ هَلْ أَدُلُّكُمْ
 عَلَى مَن يَكْفُلُهُ ۗ فَرَجَعْنَاكَ إِلَى أُمِّكَ كَيْ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَلَا تَحْزَنَ ۗ
 وَقَتَلْتَ نَفْسًا فَنَجَّيْنَاكَ مِنَ الْغَمِّ وَفَتَنَّاكَ فُتُونًا ۗ فَلَبِثْتَ سِنِينَ
 فِي أَهْلِ مَدْيَنَ ۗ ثُمَّ جِئْتَ عَلَى قَدَرٍ يُّمُوسَى ﴿٣٩﴾ وَاصْطَنَعْتُكَ
 لِنَفْسِي ﴿٤٠﴾ إِذْ هَبَّ آتَاكَ وَأَخُوكَ بِآيَتِي وَلَا تَنبِيَا فِي ذِكْرِي ﴿٤١﴾ إِذْ هَبَّا
 إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَى ﴿٤٢﴾ فَقَوْلَا لَهُ قَوْلًا لَّيِّنًا لَّعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَحْشَى ﴿٤٣﴾

અને સંદૂકને નદીમાં છોડી દે. નદી તેને કાંઠા ઉપર ફેંકી દેશે અને તેને મારો દુશ્મન અને આ બાળકનો દુશ્મન ઉઠાવી લેશે.” “મેં મારા તરફથી તારા ઉપર પ્રેમ નાખી દીધો અને એવો પ્રબંધ કર્યો કે તું મારી દેખરેખ હેઠળ ઉછેર પામે. (૪૦) યાદ કર જ્યારે કે તારી બહેન ચાલી રહી હતી, પછી જઈને કહે છે, હું તમને તેનું ઠેકાણું બતાવું જે આ બાળકનું પાલન-પોષણ સારી રીતે કરે? (૧૦૩) આ રીતે અમે તને ફરીથી તારી માતા પાસે પહોંચાડી દીધો, જેથી તેની આંખ ઠરે અને તે દુઃખી ન થાય, અને (એ પણ યાદ કર કે) તે એક માણસની હત્યા કરી નાખી હતી, અમે તને એ મુસીબતમાંથી બહાર કાઢ્યો અને તને વિભિન્ન પરીક્ષાઓમાંથી પસાર કર્યો અને તું મદયનના લોકો વચ્ચે ઘણા વર્ષો સુધી રોકાયો. પછી હવે તું પોતાના યોગ્ય સમયે આવી ગયો છે, હે મૂસા! (૪૧) મેં તને મારા કામનો બનાવી લીધો છે. (૪૨) જા, તું અને તારો ભાઈ મારી નિશાનીઓ સાથે; અને જુઓ, તમે મારી યાદમાં સહેજપણ ગફલત ન કરજો. (૪૩) જાઓ તમે બંને ફિરઓન પાસે કેમ કે તે વિદ્રોહી થઈ ગયો છે. (૪૪) તેના સાથે નરમાશથી વાત કરજો, કદાચ તે શિખામણ સ્વીકારે અથવા ડરી જાય.” (૧૦૮)

- (૧૦૩) અર્થાત્ નદીના કિનારે ટોકરીની સાથે ચાલી રહી હતી. પછી જ્યારે ફિરઓનના ઘરવાળાઓએ બાળકને ઉઠાવી લીધું ને ત્યાં તેના માટે સેવિકાની જરૂર પડી, તો હઝરત મૂસા અલૈ.ની બહેને જઈને તેમને આ વાત કહી.
- (૧૦૮) માણસના સીધા માર્ગ પર આવવાના બે જ સ્વરૂપો છે. કાં તો તે સમજાવવાથી સંતુષ્ટ થઈને સાચો માર્ગ અપનાવી લે છે અથવા ખરાબ પરિણામથી ડરીને સીધો થઈ જાય છે.

قَالَا رَبَّنَا إِنَّنَا نَخَافُ أَنْ يُفْرِطَ عَلَيْنَا أَوْ أَنْ يَطْغَى ﴿٧٥﴾
 قَالَ لَا تَخَافَا إِنِّي مَعَكُمَا أَسْمَعُ وَأَرَى ﴿٧٦﴾ فَاتَّبِعْهُ فَقُولَا إِنَّا
 رَسُولَا رَبِّكَ فَأَرْسِلْ مَعَنَا بِنْتِي إِسْرَائِيلَ ۖ وَلَا تَعَذِّبْهُمْ ۖ ط
 قَدْ جِئْنَاكَ بِبِأَيَّةٍ مِّنْ رَبِّكَ ۖ وَالسَّلَامُ عَلَيَّ مَنِ اتَّبَعَ الْهُدَى ﴿٧٧﴾
 إِنَّا قَدْ أُوحِيَ إِلَيْنَا أَنَّ الْعَذَابَ عَلَى مَن كَذَّبَ وَتَوَلَّى ﴿٧٨﴾

(૪૫) બંનેએ (૧૮૫) અરજ કરી, “પાલનહાર ! અમને આશંકા છે કે તે અમારા સાથે અતિરેક કરશે અથવા મારવા પર ઊતરી આવશે.” (૪૬) ફરમાવ્યું, “ડરો નહીં, હું તમારા સાથે છું, બધું જ સાંભળી અને જોઈ રહ્યો છું. (૪૭) જાઓ તેના પાસે અને કહો કે અમે તારા રબના મોકલેલા છીએ. બની ઇસરાઈલને અમારા સાથે આવવા માટે છોડી દે અને તેમને તકલીફ ન પહોંચાડ. અમે તારા પાસે તારા રબની નિશાની લઈને આવ્યા છીએ અને સલામતી છે તેના માટે જે સીધા માર્ગને અનુસરે. (૪૮) અમને વહી દ્વારા બતાવવામાં આવ્યું છે કે અઝાબ (યાતના) છે તેના માટે જે ઇન્કાર કરે અને મોહું ફેરવે.” (૧૯)

(૧૮૫) એવું લાગે છે કે આ એ સમયની વાત છે, જ્યારે હઝરત મૂસા અલૈ. મિસર (ઇજિપ્ત) પહોંચી ગયા અને હઝરત હારૂન અલૈ. વ્યવહારિક રૂપે તેમના કાર્યોમાં સામેલ થઈ ગયા. તે વખતે ફિરઓનની પાસે જતાં પહેલાં બંનેએ અલ્લાહ સામે આ નિવેદન કર્યું હશે.

(૧૯) આ ઘટનાને બાઈબલ અને તલમૂદમાં જે રીતે વર્ણવવામાં આવી છે તેના પર પણ એક નજર નાખી લો, જેથી અંદાજ આવે કે કુર્આન-મજ્હદ પયગંબરોનો કઈ શાનથી ઉલ્લેખ કરે છે અને બની ઇસરાઈલની રિવાયતોમાં તેમને કેવા ચિત્રિત કરવામાં આવ્યા છે. બાઈબલનું વર્ણન છે કે પહેલી વાર જ્યારે અલ્લાહે મૂસા અલૈ. ને કહ્યું કે, “હવે હું તને ફિરઓનની પાસે મોકલું છું કે તું મારી કોમ બની ઇસરાઈલને મિસરથી કાઢી લાવે.” તો હઝરત મૂસાએ જવાબમાં કહ્યું, “હું કોણ છું કે ફિરઓન પાસે જાઉં અને બની ઇસરાઈલને મિસરથી કાઢી લાવું?” (Exodus 3:11) પછી અલ્લાહે હઝરત મૂસાને ઘણા સમજાવ્યા, તેમને સાંત્વના આપી, મો’જિઝા (ચમત્કારો) આપ્યા, પરંતુ હઝરત મૂસાએ ફરી કહ્યું તો એ જ કહ્યું કે, “હે ખુદાવંદ ! હું તને આજીજી કરું છું કોઈ અન્યના હાથે જેને તું ચાહે આ સંદેશ મોકલ.” (Exodus 4:13) તલમૂદની રિવાયત આનાથી પણ બે ડગલા આગળ જાય છે. તેનું વર્ણન છે કે અલ્લાહ અને હઝરત મૂસાની વચ્ચે સાત દિવસ સુધી આ જ વાત પર વાદ-વિવાદ થતો રહ્યો. આના પર અલ્લાહ નારાજ થઈ ગયો અને તેણે પયગંબરીમાં તેમના સાથે હઝરત હારૂનને સામેલ કરી દીધા અને હઝરત મૂસાની સંતાનને વંચિત કરીને ‘કહાનત’ (અર્થાત્ જયોતિષ-વિદ્યા)નું પંદ હઝરત હારૂનની સંતાનને આપી દીધું — આ ગ્રંથો છે, જેમના વિશે નિર્લજ્જ લોકો કહે છે કે કુર્આનમાં આમાંથી આ કિસ્સાઓ નકલ કરી નાખવામાં આવ્યા છે.

رَبِّي فِي كِتَابٍ لَا يَضِلُّ رَبِّي وَلَا يَنْسَى ۝ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ
 مَهْدًا وَوَسَّلَكَ لَكُم فِيهَا سُبُلًا وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً ط
 فَأَخْرَجْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِّن نَّبَاتٍ شَتَّى ۝ كُلُوا وَارْعَوْا أَنْعَامَكُمْ ط

હતી?”^(૨૩) (૫૨) મૂસાએ કહ્યું, “તેનું જ્ઞાન મારા રબ પાસે એક લખાણમાં સુરક્ષિત છે. મારો રબ ન ચૂકે છે, ન ભૂલે છે.”^(૨૪) – (૫૩) એ જ^(૨૬) જેણે તમારા માટે ધરતીનું પાથરણું પાથર્યું અને તેમાં તમારા ચાલવા માટે રસ્તાઓ બનાવ્યા અને ઉપરથી પાણી વરસાવ્યું, પછી તેના દ્વારા જુદા-જુદા પ્રકારની પેદાશો કાઢી. (૫૪) ખાઓ અને પોતાના પશુઓને પણ ચરાવો.

આ અદ્ભુત સંક્ષિપ્ત વાક્યમાં હજારત મૂસા અલૈ. એ કેવળ એ જ નથી બતાવ્યું કે તેમનો રબ કોણ છે, બલકે એ પણ બતાવી દીધું છે કે એ શા માટે રબ છે અને કેમ તેના સિવાય કોઈ અન્યને રબ માની શકાતો નથી.

તેના સાથે આ નાના-સરખા વાક્યમાં હજારત મૂસા અલૈ. એ સાંકેતિકરૂપે રિસાલત (ઈશદૂતત્વ)નું પ્રમાણ પણ પ્રસ્તુત કરી દીધું, જેને માનવાનો ફિરઔન ઈન્કાર કરતો હતો. તેમની દલીલમાં એ સંકેત જોવા મળે છે કે અલ્લાહ, જે સમગ્ર સૃષ્ટિનો માર્ગદર્શક છે અને જે દરેક વસ્તુને તેની હાલત અને જરૂરત અનુસાર માર્ગ બતાવી રહ્યો છે, તેના વૈશ્વિક માર્ગદર્શક હોવાનો અનિવાર્ય તકાદો એ છે કે તે માનવીના ચેતનાપૂર્ણ જીવન માટે પણ માર્ગદર્શનનો પ્રબંધ કરે.

(૨૪) અર્થાત્ જો વાત આ જ છે કે જેણે દરેક વસ્તુને તેની રચના પ્રદાન કરી અને જીવનમાં કામ કરવાનો માર્ગ દેખાડ્યો, તેના સિવાય કોઈ અન્ય રબ નથી, તો આ આપણાં-સૌના બાપ-દાદાઓ જેઓ સેંકડો વર્ષથી પેઢી-દર-પેઢી બીજા રબોની બંદગી કરતા આવી રહ્યા છે, તેમની તમારા નજીક શું સ્થિતિ છે? શું એ બધા ગુમરાહ અને પથભ્રષ્ટ હતા? શું એ બધા અજાબ (યાતના)ના હકદાર હતા? બની શકે છે કે ફિરઔને આ પ્રશ્ન અજ્ઞાનતાવશ કર્યો હોય અને સંભવ છે કે દુષ્ટતાના કારણે કર્યો હોય અને એ પણ શક્ય છે કે આમાં બંને વાતો સામેલ હોય.

(૨૫) આ એક અત્યંત બુદ્ધિમતાભર્યો જવાબ છે, જે હજારત મૂસા અલૈ. એ એ સમયે આપ્યો અને આનાથી પ્રચાર-પ્રસારની નીતિનું એક ખૂબ સરસ શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે. ફિરઔનના પ્રશ્નનો હેતુ સાંભળનાર અને તેના માધ્યમથી આખી કોમના મનમાં પક્ષપાત અને પૂર્વગ્રહની આગ ભડકાવવાનો હતો, પરંતુ હજારત મૂસા અલૈ. એ અત્યંત સૂઝ-બૂઝથી એવો ઉત્તર આપ્યો, જે પોતાનામાં સાચો પણ હતો અને તેના સાથે-સાથે તેણે ફિરઔનના બધા ઝેરીલા દાંત પણ તોડી નાખ્યા. આપ અલૈ. એ ફરમાવ્યું કે એ લોકો જેવા પણ હતા પોતાનું કામ કરીને અલ્લાહના ત્યાં જઈ ચૂક્યા છે. તેમનો આખો રેકર્ડ અલ્લાહની પાસે સુરક્ષિત છે. તેમના સાથે જે મામલો અલ્લાહે કરવાનો છે, તેને એ જાણે છે, મને અને તમને, તેમની નહીં, પોતાની ચિંતા કરવી જોઈએ.

(૨૬) વર્ણનશૈલીથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે હજારત મૂસા અલૈ. નો જવાબ ‘ન ભૂલે છે’ પર સમાપ્ત થઈ ગયો, અને અહીંથી આયત-૫૫ સુધીનું આખું વાક્ય અલ્લાહ તરફથી સમજૂતી અને સ્મરણના રૂપમાં આવ્યું છે. કુર્આનમાં આ પ્રકારનાં ઉદાહરણો ઘણા જોવા મળે છે.

إِنَّ فِي ذَلِكِ لَآيَاتٍ لِّأُولِي النُّهَى ﴿٥٣﴾ مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَفِيهَا
 نُعِيدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى ﴿٥٤﴾ وَلَقَدْ أَرَيْنَاهُ آيَاتِنَا
 كُلَّهَا فَكَذَّبَ وَأَبَى ﴿٥٥﴾ قَالَ أَجِئْتَنَا لِتُخْرِجَنَا مِنْ أَرْضِنَا

નિ:શંક, આમાં ઘણી નિશાનીઓ છે બુદ્ધિ રાખનારાઓ માટે. ^(૨૦)(રુકૂઅ-૨) (૫૫) આ જ ધરતીથી અમે તમારું સર્જન કર્યું છે, આમાં જ તમને પાછા લઈ જઈશું અને આમાંથી જ તમને ફરીવાર કાઢીશું. ^(૨૧)(૫૬) અમે ફિરઔનને અમારી બધી જ નિશાનીઓ ^(૨૨) દેખાડી, પરંતુ તે ખોટું ઠેરવતો ગયો અને ન માન્યો. (૫૭) કહેવા લાગ્યો, ‘હે મૂસા ! શું તું અમારા પાસે એટલા માટે આવ્યો છે કે પોતાના જાદૂના

સ્પષ્ટ રહે કે આ વાક્યનો સંબંધ માત્ર નજીકમાં આવેલ વાક્ય ‘મારો રબ ન ચૂકે છે, ન ભૂલે છે’ સાથે જ નથી, બલકે હઝરત મૂસા અલૈ-ની આખી વાત સાથે છે, જે رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ حَيَاةً ‘આપણો રબ એ છે જેણે દરેક વસ્તુને તેની રચના આપી’થી શરૂ થયો છે.

(૨૭) અર્થાત્ જે લોકો સદ્બુદ્ધિથી કામ લઈને સત્ય શોધવા માંગે છે, તેઓ આ નિશાનીઓની સહાયતાથી સત્યની મંજિલ સુધી પહોંચવાનો રસ્તો જાણી શકે છે.

(૨૮) અર્થાત્ દરેક મનુષ્યને અનિવાર્યરૂપે ત્રણ તબક્કાઓમાંથી પાસર થવાનું છે. એક તબક્કો વર્તમાન જગતમાં જન્મથી લઈને મૃત્યુ સુધીનો, બીજો તબક્કો મૃત્યુથી લઈને કયામત સુધીનો અને ત્રીજો તબક્કો કયામતના દિવસે ફરી જીવંત થયા પછીનો. આ ત્રણેય તબક્કાઓ આ આયત અનુસાર આ જ ધરતી પર પસાર થવાના છે.

(૨૯) અર્થાત્ દુનિયાના અને મનુષ્યોના પોતાના અંદરના પ્રમાણોની પોતાની નિશાનીઓ પણ અને એ મો’જિઝા (ચમત્કારો) પણ, જે હઝરત મૂસા અલૈ-ને આપવામાં આવ્યા હતા.

بِسْحَرِكَ يُمُوسَى ۝ فَلَمَّا تَيَّبْنَاكَ بِسِحْرِ مِثْلِهِ فَأَجْعَلْ بَيْنَنَا وَبَيْنَكَ
مَوْعِدًا لَا نُخْلِفُهُ نَحْنُ وَلَا أَنْتَ مَكَاثًا سُوًى ۝ قَالَ مَوْعِدُكُمْ
يَوْمَ الزَّيْنَةِ وَأَنْ يُحْشَرَ النَّاسُ ضُحًى ۝ فَتَوَلَّى فِرْعَوْنُ فَجَمَعَ

જોરે અમને અમારા દેશમાંથી કાઢી મૂકે? (૩૦) (૫૮) સારું, અમે પણ તારા મુકાબલા માટે એવો જ જાદૂ લાવીએ છીએ. નક્કી કરી લે ક્યારે અને ક્યાં મુકાબલો કરવો છે. ન અમે આ પ્રસ્તાવથી ફરી જઈશું, ન તું ફરજે, ખુલ્લા મેદાનમાં સામે આવી જા.” (૫૯) મૂસાએ કહ્યું, “ઉત્સવનો દિવસ નક્કી રહ્યો અને દિવસ ચઢતાં લોકો એકઠા થાય.” (૬૦) ફિરઓને પાછા ફરીને પોતાના બધા દાવ-પેચ એકઠા કર્યા

(૩૦) જાદૂથી તાત્પર્ય લાઠી અને પદે-બેઝા (સફેદ ચમકતો હાથ)નો ચમત્કાર છે, જે સૂર: આ'રાફ અને સૂર: શુઅરાના વિવરણો અનુસાર હઝરત મૂસા અલૈ.એ પહેલી જ મુલાકાત વખતે ભર્યા દરબારમાં પ્રસ્તુત કર્યા હતા. આ ચમત્કારને જોઈને ફિરઓન પર જે ભયની સ્થિતિ છવાઈ, તેનું અનુમાન તેના આ જ વાક્યથી કરી શકાય છે કે, “તું તારા જાદૂના જોરથી અમને અમારા દેશમાંથી બહાર કાઢી મૂકવા માંગે છે.” દુનિયાના ઇતિહાસમાં ન પહેલા ક્યારેય આ ઘટના બની હતી કે અને ન પછી ક્યારેય બની કે કોઈ જાદુગરે પોતાના જાદૂના જોરથી કોઈ દેશ છુટ્યો હોય. ફિરઓનના પોતાના દેશમાં સેંકડો-હજારો જાદુગરો હતા, જેઓ તમાશો બતાવી-બતાવીને ઈનામ માટે હાથ ફેલાવતા ફરતા હતા. તેથી ફિરઓનનું એક તરફ એમ કહેવું કે તું જાદુગર છે અને બીજી તરફ એ આશંકા વ્યક્ત કરવી કે તું મારું રાજ્ય છીનવી લેવા માંગે છે, સ્પષ્ટરૂપે ભયની સ્થિતિ છે. વાસ્તવમાં તે હઝરત મૂસા અલૈ.ના બુદ્ધિસંગત અને તર્કસંગત પ્રવચન અને પછી તેમના ચમત્કારો જોઈને એ સમજી ગયો હતો કે ન કેવળ તેના દરબારી, બલકે તેની જ જનતાના પણ સામાન્ય અને ખાસ દરેક દરજજાના લોકો તેનાથી પ્રભાવિત થયા વગર રહી શકશે નહીં. તેથી તેણે જૂઠ, પ્રપંચ અને પૂર્વગ્રહને ઉભારીને કામ કાઢવાની કોશિશ શરૂ કરી દીધી. (વધારે સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: અલ-આ'રાફ, નોંધ ૮૭-૮૯, યૂનુસ, નોંધ ૭૫) આ જગ્યાએ એ વાત પણ દૃષ્ટિમાં રહેવી જોઈએ કે દરેક યુગમાં સત્તાધારી વ્યક્તિઓએ સત્યનું આમંત્રણ આપનારાઓ પર આ જ આરોપ મૂક્યો છે કે તેઓ ખરેખર સત્તાના ભૂખ્યા છે અને બધી વાતો આ જ ઉદ્દેશ્ય માટે કરી રહ્યા છે. આના ઉદાહરણો માટે જુઓ, સૂર: અલ-આ'રાફ, આ. ૧૧૦-૧૨૩, સૂર: યૂનુસ, આ. ૭૮, સૂર: અલ-મુ'મિનૂન, આ. ૨૪.

(૩૧) ફિરઓનનો ઉદ્દેશ્ય એ હતો કે એક વાર જાદુગરોથી લાઠીઓ અને રસ્તીઓના સાપ બનાવીને બતાવી દઈ, તો મૂસાના મો'જિઝા (ચમત્કારો)નો જે પ્રભાવ લોકોના મન પર થયો છે તે દૂર થઈ જશે. આ જ હઝરત મૂસા અલૈ.ની મનની ઈચ્છા હતી: તેમણે ફરમાવ્યું કે અલગ કોઈ દિવસ અને જગ્યા નક્કી કરવાની જરૂર શું છે. ઉત્સવનો દિવસ નજીક છે, જેમાં આખા દેશના લોકો રાજધાનીમાં ખેંચાઈને આવી જાય છે. ત્યાં મેળાના મેદાનમાં મુકાબલો થઈ જાય, જેથી આખી કોમ જોઈ લે, અને સમય પણ દિવસના સંપૂર્ણ પ્રકાશનો હોવો જોઈએ, જેથી શંકા-કુશંકા માટે કોઈ અવકાશ ન રહે.

كَيْدَهُ ثُمَّ آتَى ﴿٣٠﴾ قَالَ لَهُمْ مُوسَى وَيْلَكُمْ لَا تَفْتَرُوا عَلَى اللَّهِ
كَذِبًا فَيُسْحِتَكُمْ بِعَذَابٍ ۗ وَقَدْ خَابَ مَنِ افْتَرَى ﴿٣١﴾
فَتَنَازَعُوا أَمْرَهُم بَيْنَهُمْ وَأَسْرُوا النَّجْوَى ﴿٣٢﴾ قَالُوا إِنَّ هَٰذِهِ

આવી ગયો. (૩૨) મૂસાએ (યોગ્ય સમયે હરીફ જૂથને સંબોધીને) કહ્યું, (૩૩) “ભાગ્યના ફૂટેલાઓ! જૂઠા આરોપો ન મૂકો અલ્લાહ પર, (૩૪) નહીં તો તે એક સખત યાતનાથી તમારું સત્યાનાશ વાળી દેશે. જેણે પણ જૂઠ ઘડ્યું, તે નિષ્ફળ થયો.” (૬૨) આ સાંભળી તેમના અંદર વિવાદ પડ્યો અને તેઓ ચુપકે-ચુપકે અંદરોઅંદર મસલત કરવા લાગ્યા. (૩૫) (૬૩) છેવટે કેટલાક

(૩૨) ફિરઔન અને તેના દરબારીઓની નજરમાં આ મુકાબલાનું મહત્વ એ હતું કે તેઓ આના જ ફેંસલા પર પોતાના ભાગ્યનો ફેંસલો નિર્ભર સમજી રહ્યા હતા. આખા દેશમાં માણસોને દોડાવી દેવામાં આવ્યા કે જ્યાં-જ્યાં કોઈ દક્ષ જાદુગર હોય, તેને લઈ આવે. એ જ રીતે સામાન્ય લોકોને પણ એકઠા થવા માટે વિશેષરૂપે ઉભારવામાં આવ્યા, જેથી પોતાની આંખોથી જાદૂના ચમત્કારો જોઈને મૂસાની લાઠીના રૂઆબથી સુરક્ષિત થઈ જાય. (જુઓ, સૂર: શુઆરા, આ. ૩૪-૫૧) આ જગ્યાએ એ સચ્ચાઈ સામે રહેલી જોઈએ કે મિસર (ઈજિપ્ત)ના શાહી પરિવાર અને સરદારોના વર્ગનો ધર્મ સામાન્ય લોકોના ધર્મથી ઘણો અલગ હતો. (જુઓ, Toynbee: A Study of History: Somervell's Abridgment Vols. I-VI, pp. 31-32) આ ઉપરાંત, મિસરમાં આનાથી પહેલા જે ધાર્મિક ક્રાંતિઓ થઈ છે, તેના કારણે ત્યાંની વસ્તીમાં અનેક એવા તત્વો પેદા થઈ ચૂક્યા હતા, જેઓ અનેકેશ્વરવાદી ધર્મની તુલનામાં એકેશ્વરવાદી ધર્મને પ્રાધાન્યતા આપતા હતા, અથવા આપી શકતા હતા, જેમ કે સ્વયં બની ઈસરાઈલ અને તેમના સહધર્મી લોકો વસ્તીનો ઓછામાં ઓછો ૧૦% ભાગ હતા. આના ઉપરાંત એ ધાર્મિક ક્રાંતિને હજુ પૂરા દોઢસો વર્ષ પણ નહોતા વિત્યા, જે ફિરઔન Amenophis IV અથવા Akhenaton (1377-1360 ઈ.સ. પૂર્વે)એ રાજ્યની સહાયતાથી કરી હતી, જેમાં તમામ ઉપાસ્યોને સમાપ્ત કરીને કેવળ એક ઉપાસ્ય ‘આતૂન’ (Aton) બાકી રાખ્યો હતો. જો કે આ ક્રાંતિને પાછળથી સત્તાના જોરે જ ઉથલાવી દેવામાં આવી, પરંતુ કંઈ-ને-કંઈ પોતાની અસરો તે પણ છોડીને ગઈ હતી. આ પરિસ્થિતિઓને નજરમાં રાખવામાં આવે, તો ફિરઔનનો એ ગભરાટ સારી રીતે સમજમાં આવી જાય છે, જે તે અવસરે તેને થયો હતો.

(૩૩) આ સંબોધન સામાન્ય લોકોને ન હતું, જેમણે હજુ હઝરત મૂસા અલૈ. વિશે એ નિર્ણય કરવાનો હતો કે શું તેઓ મો’જિઝા બતાવે છે કે જાદૂ, બલકે સંબોધન ફિરઔન અને તેના દરબારીઓને હતું, જેઓ તેમને જાદુગર ઠેરવતા હતા.

(૩૪) અર્થાત્ આ મો’જિઝાને જાદૂ અને તેને બતાવનાર પયગંબરને જૂઠો જાદુગર ન ઠેરવો.

(૩૫) આનાથી જાણ થાય છે કે એ લોકો પોતાના દિલોમાં પોતાની નબળાઈને સ્વયં અનુભવી રહ્યા હતા. તેમને ખબર હતી કે હઝરત મૂસા અલૈ. એ જે કંઈ બતાવ્યું હતું, તે જાદૂ ન હતું. તેઓ પહેલાથી જ આ મુકાબલામાં ડરતા-ડરતા અને સંકોચ કરતા આવ્યા હતા અને જ્યારે બરાબર સમયે હઝરત મૂસા અલૈ. એ તેમને લલકારીને સચેત કર્યા, તો તેમનો ઈરાદો એકાએક ડગમગી ગયો. તેમના અંદર મતભેદ એ બાબતે થયો હશે કે શું આ મોટા તહેવારના પ્રસંગે, જ્યારે કે આખા દેશમાંથી આવેલા લોકો એકત્ર છે, ખુલ્લા મેદાનમાં અને દિવસના સંપૂર્ણ પ્રકાશમાં આ

لَسِحْرِنِ يُرِيدِنِ أَنْ يُخْرِجَكُم مِّنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِمَا
وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثْلَى ﴿٦٣﴾ فَأَجْمِعُوا كَيْدَكُمْ
ثُمَّ اتَّبِعُوا صَفَاءً ۚ وَقَدْ أَفْلَحَ الْيَوْمَ مَنِ اسْتَعْلَى ﴿٦٤﴾

લોકોએ કહ્યું, ^(૬૩) “આ બંને તો માત્ર જાદુગરો છે. એમનો આશય તો એ છે કે પોતાના જાદુના જોરે તમને તમારી ધરતીમાંથી બેદબલ કરી દે અને તમારી આદર્શ જીવનપદ્ધતિને નાબૂદ કરી દે. ^(૬૪) પોતાની બધી યુક્તિઓ આજે ભેગી કરી લો અને એક બનીને મેદાનમાં આવો. ^(૬૫) બસ એમ સમજી લો કે આજે જેને વર્યસ્વ મળ્યું તે જ જીતી ગયો.”

મુકાબલો કરવો યોગ્ય છે કે નહીં. જો અહીં આપણે હારી ગયા અને સૌની સામે જાદૂ અને મો'જિઝા (દિવ્ય ચમત્કાર)ની વચ્ચેનો ફરક સ્પષ્ટ થઈ ગયો, તો પછી વાત સંભાળ્યે પણ નહીં સંભાળી શકાય.

(૩૬) અને, આ કહેનારાઓ અનિવાર્યરૂપે ફિરઓનની પાર્ટીના એ માથાફરેલ લોકો હશે, જેઓ હજરત મૂસા عليه السلام ના વિરોધમાં દરેક બાજી ભેલી લેવા માટે તૈયાર હતા. અનુભવી અને સૂઝ-બૂઝ રાખનારા લોકો પગલું આગળ વધારતા સંકોચ કરી રહ્યા હશે અને આ માથાફરેલ જોશીલા લોકો કહેતા હશે કે અકારણનું ડહાપણ છોડી દો અને મન મજબૂત કરીને મુકાબલો કરી નાખો.

(૩૭) અર્થાત્ એ લોકો બે વાતો પર નિર્ભર હતા — એક એ કે જો જાદુગરો પણ મૂસાની જેમ લાકીઓથી સાપ બનાવીને બતાવી દેશે, તો મૂસાનું જાદૂ હોવું ભરેલી સભામાં સાબિત થઈ જશે. બીજું એ કે તે પૂર્વગ્રહની આગ ભડકાવીને શાસકોને આંધળો જોશ અપાવવા માગતા હતા અને એ ભય તેમને બતાવી રહ્યા હતા કે મૂસાનું વર્યસ્વશાળી બની જવું તમારા હાથોમાંથી દેશના નીકળી જવા અને તમારી આદર્શ (Ideal) જીવન-પદ્ધતિના સમાપ્ત થઈ જવા સમાન છે. તેઓ દેશના પ્રભાવી લોકોને ડરાવી રહ્યા હતા કે જો મૂસાના હાથમાં સત્તા આવી ગઈ, તો આ તમારી સંસ્કૃતિ અને આ તમારી કળા, અને આ તમારી સુંદર સભ્યતા અને આ તમારું મનોરંજન અને આ તમારી સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા (જેના શાનદાર નમૂનાઓ હજરત યૂસુફ عليه السلام ના જમાનાની સ્ત્રીઓ પ્રસ્તુત કરી ચૂકી હતી), તાત્પર્ય એ કે એ બધું જ જેના વગર જીવનની કોઈ મજા નથી, નષ્ટ થઈને રહી જશે. આના પછી તો નર્પા 'પુરોહિતવાદ' (Priesthood)ની બોલબાલા હશે, જેને સહન કરવાથી સારું તો મરી જવું છે.

(૩૮) અર્થાત્ આમના મુકાબલામાં એક સંયુક્ત મોરચો પ્રસ્તુત કરો. જો આ સમયે તમારા વચ્ચે પરસ્પર ફાટકૂટ પડી ગઈ અને બરાબર મુકાબલા વખતે ભરી સભાની સામે આ સંકોચ અને ગુસપુસ થવા લાગી, તો હમણા જ હવા ઉખડી જશે અને લોકો સમજી જશે કે તમે પોતે પોતાના સત્ય પર હોવાનો વિશ્વાસ નથી રાંખતા, બલકે દિલોમાં ચોર લઈને મુકાબલા માટે આવ્યા છો.

قَالُوا يُمُوسَىٰ إِمَّا أَنْ تُلْقَىٰ وَإِمَّا أَنْ نَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَلْقَىٰ ﴿٤٥﴾
 قَالَ بَلْ أَلْقَوَاءَ فَإِذَا جِبَالُهُمْ وَعِصِيُّهُمْ يُخَيَّلُ إِلَيْهِ مِنْ
 سِحْرِهِمْ أَنَّهَا تَسْعَىٰ ﴿٤٦﴾ فَأَوْجَسَ فِي نَفْسِهِ خِيفَةً مُّوسَىٰ ﴿٤٧﴾ قُلْنَا
 لَا تَخَفْ إِنَّكَ أَنْتَ الْأَعْلَىٰ ﴿٤٨﴾ وَالْقَىٰ مَا فِي يَمِينِكَ تَلْقَفُ مَا

જાદુગરો બોલ્યા, (૪૫) “મૂસા ! તમે ફેંકો છો કે પહેલાં અમે ફેંકીએ ?” (૪૬) મૂસાએ કહ્યું, “ના, તમે જ ફેંકો.” એકાએક તેમના દોરડાં અને તેમની લાઠીઓ તેમના જાદૂના જોરે મૂસાને દોડતા લાગવા માંડ્યા, (૪૭) અને મૂસા પોતાના મનમાં ડરી ગયો. (૪૮) અમે કહ્યું, “ડર નહીં, તું જ વિજયી રહીશ. (૪૯) ફેંક, જે કંઈ તારા હાથમાં છે. હમણાં જ આમની બધી બનાવટી વસ્તુઓને

- (૩૯) વચ્ચેનું એ વિવરણ છોડી દેવામાં આવ્યું કે આના પર ફિરઔનના પાર્ટીવાળાઓમાં વિશ્વાસ બહાલ થઈ ગયો અને મુકાબલો શરૂ કરવાનો નિર્ણય કરીને જાદુગરોને આદેશ આપી દેવામાં આવ્યો કે મેદાનમાં ઉતરી આવે.
- (૪૦) સૂર: આ'રાફમાં બતાવવામાં આવ્યું હતું કે **فَلَمَّا أَلْقَوْا سَحَابًا مِّنَ النَّارِ وَشُعُرَةٌ مِّنَ الْحَدِيدِ** “જ્યારે તેમણે તેમણે પોતાની યુક્તિઓ-સાધનો ફેંક્યા તો લોકોની નજરો પર જાદૂ કરી દીધું અને તેમના પર ભય છવાઈ ગયો.” (આ. ૧૧૬) અહીં બતાવવામાં આવી રહ્યું છે કે આ અસર માત્ર સામાન્ય લોકો પર જ નહોતી થઈ, બલ્કે સ્વયં હઝરત મૂસા અલૈ. પણ જાદૂની અસરથી પ્રભાવિત થયા હતા. માત્ર તેમની આંખોએ જ એ અનુભવ્યું નહોતું, બલ્કે તેમના મન પર પણ એ પ્રભાવ પડ્યો કે લાઠીઓ અને રસ્સીઓ સાપ બનીને દોડી રહી છે.
- (૪૧) એવું પ્રતીત થાય છે કે જેવો જ હઝરત મૂસા અલૈ. ના મોઢેથી ‘ફેંકો’ શબ્દ નીકળ્યો, જાદુગરોએ એકી સાથે પોતાની લાઠીઓ અને રસ્સીઓ તેમના તરફ ફેંકી દીધી અને અચાનક એવું દેખાયું કે સેંકડો સાપ દોડતા તેમના તરફ આવી રહ્યા છે. આ દૃશ્યથી તત્કાળ જો હઝરત મૂસા અલૈ. એ એક ભય પોતાના અંદર અનુભવ્યો હોય તો આ કોઈ વિચિત્ર વાત નથી. માનવી છેવટે માનવી જ હોય છે, ચાહે પયગંબર જ કેમ ન હોય, માનવીયતાના તકાદાઓ તેનાથી અલગ નથી હોઈ શકતા. આ ઉપરાંત, એ પણ સંભવ છે કે તે વખતે હઝરત મૂસા અલૈ. ને એ ડર લાગ્યો હોય કે મો'જિઝાથી આટલું મળતું દૃશ્ય જોઈને સામાન્ય લોકો અવશ્ય ફિત્ના (અજમાયશ) માં પડી જશે. અહીં એ વાત પણ નોંધપાત્ર છે કે કુઆન અહીં એ વાતની પુષ્ટિ કરી રહ્યું છે કે સામાન્ય માનવીઓની જેમ પયગંબર પણ જાદૂથી પ્રભાવિત થઈ શકે છે. જો કે જાદુગર તેની નુબૂલ્વત (પયગંબરી) છીનવી લેવાની કે તેના ઉપર અવતરિત થતી વહી (દિવ્ય પ્રકાશના)માં અવરોધ નાખી દેવાની કે જાદૂના પ્રભાવથી તેને ગુમરાહ (પથભ્રષ્ટ) કરી દેવાની શક્તિ નથી ધરાવતો, પરંતુ બધું મળીને થોડાક સમય માટે તેની ઈંદ્રિયો પર કંઈક પ્રભાવ અવશ્ય નાખી શકે છે. આનાથી એ લોકોના વિચારની ભૂલ સામે આવી જાય છે, જેઓ હદીસોમાં નબી સલ્લ. પર જાદૂના પ્રભાવ હોવાની રિવાયતો વાંચીને ન માત્ર એ રિવાયતોને ખોટી ઠેરવે છે, બલ્કે તેનાથી આગળ વધીને તમામ હદીસોને અવિશ્વસનીય ઠરાવવા લાગે છે.

صَنَعُوا ۖ إِنَّمَا صَنَعُوا كَيْدٌ سِحْرٌ ۖ وَلَا يُفْلِحُ السَّاحِرُ حَيْثُ
 آتَى ۖ فَالْقِي السَّحْرَةَ سُجَّدًا قَالُوا أَمَّا بِرَبِّ هُرُونَ وَمُوسَى ۖ
 قَالَ أَمْتُمْ لَهُ قَبْلَ أَنْ آذَنَ لَكُمْ ۖ إِنَّهُ لَكَبِيرُكُمُ الَّذِي

ગળી જશે. (૪૨) આ જે કંઈ બનાવીને લાવ્યા છે તે તો જાદુગરનો ફરેબ છે, અને જાદુગર કદી સફળ થઈ શકતા નથી, ભલે તે ગમે તે શાનથી આવે. (૭૦) છેવટે એ જ થયું કે બધા જ જાદુગરોને સિજદામાં નાખી દેવામાં આવ્યા, (૪૩) અને પોકારી ઉઠ્યા, “માની લીધો અમે હારન અને મૂસાના રબને.” (૪૪) (૭૧) ફિરઓને કહ્યું, “તમે તેના પર ઈમાન લઈ આવ્યા, એ પહેલાં કે હું તમને તેની પરવાનગી આપતો ?

(૪૨) બની શકે છે કે મો’જિજાથી જે અજગર પેદા થયો હતો, તે એ તમામ લાઠીઓ અને રસ્સીઓને જ ગળી ગયો હોય, જે સાપ બનેલી દેખાઈ રહી હતી, પરંતુ જે શબ્દોમાં અહીં અને બીજી જગ્યાઓએ કુર્આનમાં આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ થયો છે, તેનાથી પ્રત્યક્ષરૂપે તો એ અનુમાન થાય છે કે તેણે લાઠીઓ અને રસ્સીઓને નથી ગળી, બલ્કે એ જાદૂના પ્રભાવને નિષ્ક્રિય કરી દીધો, જેના કારણે તે સાપ બનેલી દેખાઈ રહી હતી. સૂર: આ’રાફ અને સૂર: શુઆરામાં શબ્દો આ પ્રમાણે છે કે تَلْقَى السَّحْرَةَ سُجَّدًا “જે જૂઠ્ઠાં તેઓ બનાવી રહ્યા હતા તેને ગળી જઈ રહ્યો હતો.” અને અહીં શબ્દો આ છે تَلْقَى السَّحْرَةَ سُجَّدًا “તે ગળી જશે એ વસ્તુને જે તેમણે બનાવી રાખી છે.” હવે એ સ્પષ્ટ છે કે તેમનું જૂઠ્ઠાં અને તેમની બનાવટ લાઠીઓ અને રસ્સીઓ ન હતી, બલ્કે એ જાદૂ હતો જેના કારણે તે સાપ બનેલી દેખાઈ રહી હતી.

(૪૩) અર્થાત્ જ્યારે તેમણે હઝરત મૂસા અલૈ.ની લાઠીનો ચમત્કાર જોયો તો તેમને તત્કાલ વિશ્વાસ થઈ ગયો કે તે નિશ્ચિતરૂપે મો’જિજો (દિવ્ય ચમત્કાર) છે: તેમની કળાની વસ્તુ કદાપિ નથી. તેથી તેઓ એ રીતે એક સાથે અચાનક સિજદામાં પડી ગયા જાણે કોઈએ ઉઠાવી-ઉઠાવીને તેમને પાડી દીધા હોય !

(૪૪) આનો અર્થ એ છે કે ત્યાં સોને બખર હતી કે આ મુકાબલો કયા આધારે થઈ રહ્યો હતો. આખી સભામાં કોઈ એ ભ્રમમાં ન હતું કે મુકાબલો મૂસા અને જાદુગરોના કરતબનો થઈ રહ્યો છે અને ફેંસલો એ વાતનો થવાનો છે કે કોનું કરતબ જોરદાર છે. બધા જાણતા હતા કે એક તરફ હઝરત મૂસા અલૈ. પોતાને અલ્લાહ, ધરતી અને આકાશને પેદા કરવાવાળાના પયગંબરની હેસિયતે પ્રસ્તુત કરી રહ્યા છે અને પોતાની પયગંબરીના પ્રયાસમાં દાવો કરી રહ્યા છે કે તેમની લાઠી મો’જિજા (દિવ્ય ચમત્કાર)ના રૂપમાં ખરેખર અજગર બની જાય છે અને બીજી તરફ જાદુગરોને ખુલ્લેઆમ બોલાવીને ફિરઓને એ સાબિત કરવા માગે છે કે લાઠીથી અજગર બની જવું મો’જિજો નથી, બલ્કે માત્ર જાદૂનું કરતબ છે. બીજા શબ્દોમાં ત્યાં ફિરઓને અને જાદુગર અને બધા શ્રોતાઓ, સામાન્ય અને ખાસ લોકો, મો’જિજા અને જાદૂ વચ્ચેનો ફરક જાણતા હતા અને પરીક્ષા એ વાતની થઈ રહી હતી કે હઝરત મૂસા જે કંઈ બતાવી રહ્યા છે, એ જાદૂનો પ્રકાર છે કે એ મો’જિજાનો પ્રકાર, જે સમગ્ર સૃષ્ટિઓના રબ (માલિક અને પાલનહાર)ની કુદરતના ચમત્કાર સિવાય અન્ય કોઈ શક્તિથી બતાવી શકાતો નથી. આ જ કારણ છે કે જાદુગરોએ પોતાના જાદૂને પરાજિત થતું જોઈને એ ન કહ્યું કે, “અમે માની લીધું, મૂસા અમારાથી વધારે કુશળ છે.” બલ્કે તેમને તરત જ વિશ્વાસ થઈ ગયો કે હઝરત મૂસા વાસ્તવમાં સમગ્ર સૃષ્ટિઓના રબ અલ્લાહના સાચા પયગંબર છે, અને તેઓ પોકારી ઉઠ્યા કે અમે એ અલ્લાહને માની ગયા જેના પયગંબરની હેસિયતે હઝરત મૂસા

عَلَيْكُمْ السَّحَرَاءُ فَلَا قَطِّعَنَّ أَيْدِيَكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ مِّنْ خِلَافٍ
وَلَا وَصَلِبَتِكُمْ فِي جُدُوعِ النَّخْلِ وَلَتَعْلَمَنَّ أَيُّنَا أَشَدُّ عَذَابًا
وَأَبْقَى ۖ قَالُوا لَنْ نُؤْتِرَكَ عَلَىٰ مَا جَاءَنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالَّذِي

મબર પડી ગઈ કે આ તમારો ગુરુ છે, જેણે તમને જાદુ-વિદ્યા શિખવાડી હતી. (૪૫) સારું, હવે હું તમારા હાથ-પગ વિપરીત બાજુએથી કપાવું છું (૪૬) અને ખજૂરીના થડો પર તમને શૂળી આપું છું. (૪૭) પછી તમને જણાઈ જશે કે અમારા બંનેમાંથી કોની યાતના વધુ કઠોર અને વધુ મુદત સુધી રહેનારી છે (૪૮) (અર્થાત્ હું તમને વધુ કઠોર સજા આપી શકું છું કે મૂસા). (૭૨) જાદુગરોએ જવાબ આપ્યો, “સોગંદ છે એ હસ્તીના

અને હારન આવ્યા છે. આનાથી અનુમાન કરી શકાય છે કે સામાન્ય લોકો પર આ પરાજયની શું-શું અસરો થઈ હશે અને પછી આખા દેશ પર તેનો કેવો પ્રબળ પ્રભાવ પડ્યો હશે. ફિરઝીને દેશના સૌથી મોટા કેન્દ્રીય બેળામાં આ મુકાબલો એ આશાએ કરાવ્યો હતો કે જ્યારે મિસર (ઇજિપ્ત)ના ખૂણે-ખૂણેથી આવેલા લોકો પોતાની આંખોથી જોઈ લેશે કે લાઠીથી સાપ બનાવી દેવું મૂસાની કોઈ અનોખી ઉપલબ્ધિ નથી, દરેક જાદુગર આ કરતબ બતાવી શકે છે, તો મૂસાની હવા ઉખડી જશે. પરંતુ તેની આ ચાલ તેના પર જ ઊલટી પડી અને ગામે-ગામથી આવેલા લોકોની સામે સ્વયં જાદુગરોએ જ મળીને એ વાતની પુષ્ટિ કરી દીધી કે મૂસા જે કંઈ બતાવી રહ્યા છે, તે તેમની કળાની કોઈ વાત નથી, બલકે ખરેખર મો'જિઓ છે, જે માત્ર અલ્લાહનો પયગંબર જ બતાવી શકે છે.

(૪૫) સૂર: આ'રાફમાં શબ્દો આ પ્રમાણે છે **فَلَا قَطِّعَنَّ أَيْدِيَكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ مِّنْ خِلَافٍ** “આ એક ષડયંત્ર છે, જે તમે લોકોએ રાજધાનીમાં સાંઠ-ગાંઠ કરીને બનાવ્યું છે, જેથી રાજ્યમાંથી તેના માલિકોને બેદખલ કરી દો.” અહીં આ વાતનું વધારે વિવરણ એ આપવામાં આવ્યું છે કે તમારા વચ્ચે માત્ર સાંઠ-ગાંઠ જ નથી, બલકે એવું લાગે છે કે આ મૂસા વાસ્તવમાં તમારો સરદાર અને ગુરુ છે, તમે મો'જિઓથી હાર નથી માની, બલકે પોતાના ગુરુથી હાર માની છે અને તમે પરસ્પર એ નક્કી કરીને આવ્યા છો કે પોતાના ગુરુનું વર્ચસ્વ સાબિત કરીને અને તેને તેની પયગંબરીનું પ્રમાણ બનાવીને અહીં રાજકીય ક્રાંતિ પેદા કરી દો.

(૪૬) અર્થાત્ એક તરફનો હાથ અને બીજી તરફનો પગ.

(૪૭) સલીબ કે શૂળી આપવાની જૂની રીત એ હતી કે એક લાંબો લાકડાનો લકો લઈને જમીનમાં રોપી દેતા હતા અથવા કોઈ જૂના ઝાડના થડનો આ હેતુ માટે ઉપયોગ કરતા હતા અને તેના ઉપરના છેડા પર એક લાકડાનો તજો આડો કરીને બાંધી દેતા હતા, પછી અપરાધીને ઉપર ચઢાવીને તેના બંને હાથ ફેલાવીને આડા તજાની સાથે ખિલાઓ ઠોકી દેતા હતા. આ રીતે અપરાધી તજાના જોરે લટકી જતો હતો અને કલાકો સુધી તડપી-તડપીને જાન આપી દેતો હતો. શૂળી આપવામાં આવેલ આ અપરાધીઓને કેટલાક સમય સુધી આમ જ લટકાવી રાખવામાં આવતા હતા, જેથી લોકો તેમને જોઈ-જોઈને બોધ ગ્રહણ કરે.

(૪૮) આ હારેલી બાજી જીતી લેવા માટે ફિરઝીનનો અંતિમ દાવ હતો. તે ઈચ્છતો હતો કે જાદુગરોને અત્યંત ભયાનક સજાથી ડરાવીને તેમનાથી એ મનાવી લે કે વાસ્તવમાં આ તેમની અને મૂસાની મિલીબગત હતી. પરંતુ જાદુગરોના સંકલ્પ અને મક્કમતાએ તેનો આ દાવ પણ ઊલટાવી દીધો. તેમણે આટલી ભયાનક સજા સહન

فَطَرْنَا فَاقْضِ مَا أَنْتَ قَاضٍ ۖ إِنَّمَا تَقْضِي هَذِهِ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا ۗ
 إِنَّا أَمْنَا بِرَبِّنَا لِيَغْفِرَ لَنَا خَطِيئَاتِنَا وَمَا أَكْرَهْتَنَا عَلَيْهِ مِنَ
 السَّحْرِ ۗ وَاللَّهُ خَيْرٌ وَأَبْقَى ۗ إِنَّهُ مِنْ يَأْتِ رَبَّهُ مُجْرِمًا فَإِنَّ لَهُ
 جَهَنَّمَ ۗ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيَى ۗ وَمَنْ يُاتِهِ مَوْتًا قَدْ عَمِلَ
 الصَّالِحَاتِ فَأُولَئِكَ لَهُمُ الدَّرَجَاتُ الْعُلَى ۗ جَنَّاتُ عَدْنٍ تَجْرِي
 مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا ۗ وَذَلِكَ جَزَاءُ مَنْ تَزَكَّى ۗ

જેણે અમને પેદા કર્યા છે, એ કદાપિ નથી થઈ શકતું કે અમે સ્પષ્ટ નિશાનીઓ સામે આવી જાય પછી પણ (સત્ય પર) તને પસંદગી આપીએ. (૧૩) તું જે કંઈ કરવા ચાહે કરી લે. તું વધુમાં વધુ બસ આ જ દુનિયાની જિંદગીનો ફેંસલો કરી શકે છે. (૧૩) અમે તો અમારા રબ પર ઈમાન લઈ આવ્યા, જેથી તે અમારી ભૂલો માફ કરી દે અને આ જાદુ-વિદ્યાથી, જેના માટે તે અમને મજબૂર કર્યા હતા, દરગુજર ફરમાવે. અલ્લાહ જ સારો છે અને એ જ બાકી રહેવાવાળો છે.” — (૧૪) હકીકત તો એ (૧૦) છે કે જે ગુનેગાર બનીને પોતાના રબ સમક્ષ હાજર થશે તેના માટે જહનમ છે જેમાં તે ન જીવશે, ન મરશે, (૧૧) (૧૫) અને જે તેના સમક્ષ ઈમાનવાળાની હેસિયતે હાજર થશે, જેણે સદ્કાર્યો કર્યા હશે, એવા સૌ લોકો માટે ઉચ્ચ દરજ્જાઓ છે, (૧૬) સદાબહાર બગીચાઓ છે, જેમના નીચે નહેરો વહી રહી હશે. તેમાં તેઓ હંમેશાં રહેશે. આ બદલો છે એ માણસનો જે પવિત્રતા અપનાવે. (રુકૂઅ-૩)

કરવા માટે તૈયાર થઈને દુનિયાભરને એ વિશ્વાસ અપાવી દીધો કે ષડયંત્રનો આરોપ માત્ર બગડેલી વાત બનાવી લેવા માટે એક નિર્લજ્જ રાજકીય ચાલના રૂપમાં ઘડવામાં આવ્યો છે અને વાસ્તવિકતા એ જ છે કે તેઓ સાચા દિલથી હઝરત મૂસા ની નુબૂવત પર ઈમાન લઈ આવ્યા છે.

- (૪૯) બીજો અનુવાદ આ આયતનો એ પણ થઈ શકે છે કે, “ આ કદાપિ નથી થઈ શકતું કે અમે એ પ્રકાશિત નિશાનીઓની સરખામણીમાં, જે અમારા સામે આવી ચૂકી છે, અને એ હસ્તીની સરખામણીમાં, જેણે અમને પેદા કર્યા છે, તને પ્રાથમિકતા આપીએ.”
- (૫૦) આ જાદુગરોની વાત પર અલ્લાહની પોતાની વાત છે. વર્ણન-શૈલી સ્વયં બતાવી રહી છે કે આ વાક્ય જાદુગરોના કથનનો ભાગ નથી.
- (૫૧) અર્થાત્ મૃત્યુ અને જીવનની વચ્ચે લટકતો રહેશે, ન મૃત્યુ આવશે કે તેની તકલીફી અને આપત્તિનો અંત કરી દે અને ન જીવનનો કોઈ રસ તેને પ્રાપ્ત થશે કે જીવનને મૃત્યુ પર પ્રાથમિકતા આપી શકે. જીવનથી નિરાશ હશે, પરંતુ મૃત્યુ નસીબ નહીં થાય. મરવા ઈચ્છશે, પરંતુ મરી નહીં શકે. કુર્આનમાં દોજખના યાતનાઓના જેટલા વિવરણો આપવામાં આવ્યા છે, તેમાં સૌથી વધારે ભયાનક અઝાબનું સ્વરૂપ આ જ છે, જેની કલ્પનાથી આત્મા ધ્રુજી ઉઠે છે.

وَلَقَدْ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنِ اسْرِ بِعِبَادِي قَاصِرِبْ لَهُمْ
طَرِيقًا فِي الْبَحْرِ يَبَسًا لَا تَخَفْ دَرَكًا وَلَا تَخْشَى ۖ فَاتَّبَعَهُمْ
فِرْعَوْنُ بِجُنُودِهِ فَغَشِيَهُمْ مِنَ الْيَمِّ مَا غَشِيَهُمْ ۗ

(૭૭) અમે^(૫૨) મૂસા પર વહી મોકલી કે હવે રાતોરાત મારા બંદાઓને લઈને ચાલી નીકળ અને તેમના માટે સમુદ્રમાંથી સૂકો રસ્તો બનાવી લે, ^(૫૩) તને કોઈનો પીછો કરવાનો સહેજ પણ ડર ન હોય અને ન તો (સમુદ્ર વચ્ચેથી પસાર થતી વખતે) ડર લાગે. (૭૮) પાછળથી ફિરઝૌન પોતાનું લશ્કર લઈને પહોંચ્યો અને પછી સમુદ્ર તેમના ઉપર છવાઈ ગયો જેવી રીતે છવાઈ જવાનું આવશ્યક હતું.^(૫૪)

(૫૨) વચ્ચે એ પરિસ્થિતિઓનું વિવરણ આપવામાં આવ્યું છે, જે તેના પછી મિસર (ઇજિપ્ત)ના લાંબા સમય સુધી રોકાવાના જમાનામાં સામે આવી, હવે એ સમયનો ઉલ્લેખ શરૂ થાય છે, જ્યારે હઝરત મૂસા અલૈ.ને આદેશ થયો કે બની ઈસરાઈલને લઈને મિસરથી નીકળી જાઓ.

(૫૩) આનો સાર એ છે કે અલ્લાહે છેવટે એક રાત નિશ્ચિત કરી દીધી, જેમાં તમામ ઈસરાઈલી અને બિન-ઈસરાઈલી મુસલમાનોએ (જેમના માટે 'મારા બંદાઓ'ના વ્યાપક શબ્દો પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે) મિસરના દરેક ભાગમાંથી હિજરત માટે નીકળી પડવાનું હતું. આ સૌ લોકો એક નિર્ધારિત સ્થાને એકત્ર થઈને કાફલા સ્વરૂપે રવાના થઈ ગયા. એ જમાનામાં સુએઝ નહેર નહોતી. રાતા સમુદ્રથી રોમના સમુદ્ર સુધીનો આખો વિસ્તાર ખુલ્લો હતો, પરંતુ આ વિસ્તારના તમામ માર્ગો પર સૈનિક છાવણીઓ હતી, જેમાંથી સકુશળ પસાર થઈ શકાય એમ નહોતું. તેથી હઝરત મૂસા અલૈ.એ રાતા સમુદ્ર તરફ જતો રસ્તો અપનાવ્યો. સંભવતઃ તેમનો વિચાર એ હતો કે સમુદ્રના કિનારે-કિનારે ચાલીને સીના દ્વીપકલ્પ તરફ નીકળી જવાય. પરંતુ એ તરફથી ફિરઝૌન એક ભારે સૈન્ય લઈને પીછો કરતો બરાબર એ અવસરે આવી પહોંચ્યો, જ્યારે કે આ કાફલો હજુ સમુદ્રના તટ પર જ હતો. સૂર: શુઅરામાં વર્ણન છે કે મુહાજિરોનો કાફલો ફિરઝૌનના સૈન્ય અને સમુદ્રની વચ્ચે તદ્દન ઘેરાઈ ચૂક્યો હતો. બરાબર એ જ વખતે અલ્લાહે હઝરત મૂસા અલૈ.ને આદેશ કર્યો, "أَوَلَمْ نَجْعَلْ لَكَ فِى الْبَحْرِ طَرِيقًا" "પોતાની લાઠી સમુદ્ર પર માર." "فَأَنفَلِكُمْ كُلًّا مِزَابًا وَجِيءَ بِكُلِّ قَوْمٍ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ" "તત્કાળ સમુદ્ર ફાટી ગયો અને તેનો દરેક ટુકડો એક મોટા ટીલાની જેમ ઊભો થઈ ગયો." અને વચ્ચે માત્ર એટલું જ નહીં કે કાફલાના પસાર થઈ જવાનો રસ્તો નીકળી આવ્યો, બલ્કે વચ્ચેનો આ ભાગ ઉપરની આયત અનુસાર સૂકાઈને કોરી સડક સમાન બની ગયો. (વધારે સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: શુઅરા, નોંધ ૪૭)

(૫૪) સૂર: શુઅરામાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે મુહાજિરોના પસાર થઈ ગયા પછી તરત જ ફિરઝૌન પોતાના સૈન્ય સહિત સમુદ્રના એ વચ્ચેના રસ્તામાં ઉતરી આવ્યો. (આ. ૬૪-૬૬) અહીં વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે સમુદ્રએ તેને અને તેના સૈન્યને પકડી લીધા. (આ ઘટનાની વધુ સમજૂતી સૂર: બકરહ, આ. ૫૦ અને સૂર: યૂનુસ, આ. ૯૦-૯૨માં વર્ણવવામાં આવેલ છે.)

وَأَضَلَّ فِرْعَوْنَ قَوْمَهُ وَمَا هَدَى ۝٤٩ يَبْنِي إِسْرَائِيلَ قَدْ أَنْجَيْنَاكَ
مِّنْ عَدُوِّكَ ۖ وَوَعَدْنَاكَ جَانِبَ الطُّورِ الْأَيْمَنِ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ
الْمَنَّ وَالسَّلْوَى ۝٥٠ كُلُوا مِن طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَلَا تَطْغَوْا
فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي ۖ وَمَنْ يَحْلِلْ عَلَيْهِ غَضَبِي فَقَدْ هَوَى ۝٥١

(૭૯) ફિરઓને પોતાની કોમને પથભ્રષ્ટ જ કરી હતી, કોઈ સાચું માર્ગદર્શન કર્યું ન હતું. (૫૦) હે બની ઇસરાઈલ! (૫૧) અમે તમને તમારા દુશ્મનથી મુક્તિ અપાવી અને તૂરની જમણી બાજુએ (૫૨) તમારા હાજર થવા માટે સમય નિશ્ચિત કર્યો (૫૩) અને તમારા પર મન અને સલ્વા ઉતાર્યા (૫૪) (૮૧) ખાઓ અમારી આપેલી શુદ્ધ અને પવિત્ર રોજી અને તેને ખાઈને વિદ્રોહી ન બનો, નહીં તો તમારા પર મારો પ્રકોપ તૂટી પડશે, અને જેના પર મારો પ્રકોપ તૂટી પડ્યો, તે પછી નાશ પામીને જ રહ્યો.

(૫૫) ખૂબ સૂક્ષ્મ શૈલીમાં મક્કાના કાફિરોને સચેત કરવામાં આવી રહ્યા છે કે તમારા સરદારો અને નેતાઓ પણ તમને એ જ માર્ગ લઈ જઈ રહ્યા છે, જેના પર ફિરઓન પોતાની કોમને લઈ જઈ રહ્યો હતો. હવે તમે સ્વયં જોઈ લો કે આ કોઈ સાચું માર્ગદર્શન ન હતું. બાઈબલના પુસ્તક Exodusમાં આ કિસ્સાનું જે વિવરણ દર્શાવ્યું છે, તેનું અવલોકન કરો અને કુઆનના વર્ણનથી તેની તુલના કરો, તો એ લોકોના જૂઠ્ઠાની હકીકત સ્પષ્ટ થઈ જશે, જેઓ કહે છે કે કુઆનમાં આ કિસ્સાઓ બની ઇસરાઈલથી નકલ કરી લેવામાં આવ્યા છે. બાઈબલના વર્ણનોમાં ન માત્ર એ કે આ કિસ્સાનો સમગ્ર આત્મા ખરાબ રીતે નષ્ટ કરી દેવામાં આવ્યો છે, બલકે તેમાં વિરોધાભાસ પણ જોવા મળે છે. (જુઓ પુસ્તક, Exodus, 4:2-5, 5:2-3, 7:8-12, 14:15-16, 21-22)

(૫૬) સમુદ્રને પાર કરવાથી લઈને સીના પર્વતની તળેટીમાં પહોંચવા સુધીની વાર્તા વચ્ચે છોડી દેવામાં આવી છે. આનું વિવરણ સૂર: આ'રાફ, આયતો ૧૩૦-૧૪૭માં આવી ચૂક્યું છે.

(૫૭) અર્થાત્ તૂરના પૂર્વની તળેટીમાં..

(૫૮) સૂર: બકરહ, આયત ૪૭-૫૯ અને સૂર: આ'રાફ, આયત ૧૪૨-૧૪૭માં વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે અલ્લાહે બની ઇસરાઈલને શરીઅતનો માર્ગદર્શન-પત્ર પ્રદાન કરવા માટે ચાળીસ દિવસની મુદત નિશ્ચિત કરી હતી, જેના પછી હઝરત મૂસા અલૈ. ને પથરની તપ્તીઓ પર લખેલા આદેશો આપવામાં આવ્યા.

(૫૯) મન અને સલવાના વિસ્તૃત વિવરણ માટે જુઓ, સૂર: બકરહ, નોંધ ૭૩, સૂર: આ'રાફ, નોંધ ૧૧૯. બાઈબલનું વર્ણન છે કે મિસરથી નીકળ્યા પછી જ્યારે બની ઇસરાઈલ સીનાના વેરાન પ્રદેશમાં એલિયમ અને સીનાની વચ્ચેથી પસાર થઈ રહ્યા હતા અને ભોજનના ભંડાર સમાપ્ત થઈને ઉપવાસની નોબત આવી ગઈ હતી, તે વખતે મન અને સલવાનું અવતરવું શરૂ થયું અને ફલસ્તીન (પેલેસ્ટાઈન)ના આબાદ ક્ષેત્રમાં પહોંચવા સુધી પૂરા ચાળીસ વર્ષ આ ક્રમ ચાલુ રહ્યો. (Exodus, Ch. 16, Numbers, Ch. 11:7-9, Joshua, 5:12) પુસ્તક Exodusમાં મન અને સલવાની સ્થિતિ આ પ્રમાણે વર્ણવવામાં આવી છે.

وَإِنِّي لَعَفَّارٌ لِّمَن تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا ثُمَّ اهْتَدَى ﴿٢٠﴾ وَمَا
أَعْجَلَك عَنْ قَوْمِكَ يَمُوسَى ﴿٢١﴾ قَالَ هُمْ أَوْلَاءِ عَلَىٰ أَثَرِي وَعَجَلْتُ

અલબત્ત, જે તૌબા કરી લે અને ઈમાન લાવે અને ભલા કાર્યો કરે, પછી સીધો ચાલતો રહે, તેના માટે હું ઘણો દરગુજર કરવાવાળો છું. (૨૦) અને (૨૧) કઈ વસ્તુ તમને પોતાની કોમથી પહેલા લઈ આવી, (૨૨) હું મૂસા? (૨૪) તેણે અરજ કરી, “તેઓ બસ મારા પાછળ આવી જ રહ્યા છે. હું ઉતાવળ

“અને થયું એવું કે સાંજે એટલાં તીતર (ને મળતા પક્ષીઓ) આવ્યા કે તેમના તંબુઓને ઢાંકી દીધા, અને સવારે તંબુઓના આસપાસ ઝાકળ પડેલું હતું, અને જ્યારે તે ઝાકળ જે પડ્યું હતું સૂકાઈ ગયું તો શું જોઈએ છીએ કે મરુભૂમિમાં નાના-નાના, ગોળ-ગોળ, જેમ કે હિમના દાણા હોય છે, જમીન પર પડેલા છે. બની ઈસરાઈલ તેને જોઈને પરસ્પર કહેવા લાગ્યા - મન? કેમ કે તેઓ નહોતા જાણતા કે તે શું છે.” (Ch. 16:13-15)

“અને બની ઈસરાઈલે તેનું નામ ‘મન’ રાખ્યું અને તે ધાણાના બીજના જેવું સફેદ અને તેનો સ્વાદ મધની બનેલ પાતળી ભાખરી જેવો હતો.” (16)

Numbers માં તેની વધારે સમજૂતી આ પ્રમાણે જોવા મળે છે—

“લોકો આમ-તેમ જઈને તેને એકત્ર કરતા અને તેને ચક્કીમાં પીસતા અથવા ખાંડણીમાં કૂટી લેતા હતા. પછી તેને હાંડીઓમાં ઉકાળીને રોટીઓ બનાવતા હતા. આનો સ્વાદ તાજાં તેલ જેવો હતો, અને રાત્રે જ્યારે લશ્કરી છાવણીમાં ઝાકળ પડતું તો તેના સાથે ‘મન’ પણ પડતું હતું.” (11:8-9) આ પણ એક મો’જિઓ (દિવ્ય ચમત્કાર) હતો, કેમ કે ૪૦ વર્ષ પછી જ્યારે બની ઈસરાઈલ માટે ભોજનના પ્રાકૃતિક સાધન ઉપલબ્ધ કરાવી દેવામાં આવ્યા, તો આ કમ બંધ કરી દેવામાં આવ્યો. હવે ન આ ક્ષેત્રમાં તીતર (જેવા પક્ષીઓની) એ વિપુલતા છે, ન ‘મન’ જ ક્યાંય જોવા મળે છે. સંશોધન અને અન્વેષણ કરનારાઓ આ ક્ષેત્રોની ભરપૂર તપાસ કરી નાખી છે જ્યાં બાઈબલના વર્ણન અનુસાર બની ઈસરાઈલ ચાળીસ વર્ષ સુધી જંગલ-જંગલ ફરતા રહ્યા હતા, ‘મન’ તેમને ક્યાંય ન મળ્યું. અલબત્ત, વેપારી લોકો ખરીદનારાઓને મૂર્ખ બનાવવા માટે ‘મન’નો હલવો જરૂર વેચતા ફરે છે.

(૬૦) અર્થાત્ માફી માટે ચાર શરતો છે. એક તૌબા (પ્રાયશ્ચિત), અર્થાત્ વિદ્રોહ અને અવજ્ઞા કે શિર્ક અને કુફૂથી અટકી જવું. બીજી ઈમાન અર્થાત્ અલ્લાહ અને રસૂલ અને ગ્રંથ અને આખિરત (પરલોક)ને સાચા દિલથી માની લેવું. ત્રીજી સદ્કાર્યો અર્થાત્ અલ્લાહ અને રસૂલના આદેશો અનુસાર સારા કાર્યો કરવા. ચોથી એહતદા અર્થાત્ સીધા માર્ગ પર અડગ થઈ જવું અને પછી ખોટા માર્ગ પર ન જવું.

(૬૧) અહીંથી વર્ણન-કમ એ ઘટના સાથે જોડાઈ જાય છે, જે હમણા ઉપર વર્ણવવામાં આવેલ છે, અર્થાત્ બની ઈસરાઈલ સાથે એ વાયદો કરવામાં આવ્યો હતો કે તમે તૂર (પહાડ)ની જમણી બાજુ રોકાઓ અને ચાળીસ દિવસની મુદત વિતી ગયા પછી તમને માર્ગદર્શન-પત્ર આપવામાં આવશે. હવે એ અવસરનો ઉલ્લેખ શરૂ થાય છે, જ્યારે હઝરત મૂસા અલૈ. તૂરની તળેટીમાં બની ઈસરાઈલને છોડીને શરીઅતના આદેશ લેવા માટે તૂર પહાડ પર ગયા.

(૬૨) અલ્લાહના આ કથનથી જાણ થાય છે કે હઝરત મૂસા અલૈ. પોતાની કોમને રસ્તામાં જ છોડીને પોતાના રબની મુલાકાતના શોખમાં આગળ નીકળી ગયા હતા. તૂરની તરફ ઐમનમાં, જ્યાંનો વાયદો બની ઈસરાઈલ સાથે

إِلَيْكَ رَبِّ لِتَرْضَى ﴿٨٧﴾ قَالَ فَإِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَكَ مِنْ بَعْدِكَ

કરીને તારી હજૂરમાં આવી ગયો છું હે મારા રબ ! જેથી તું મારાથી પ્રસન્ન થઈ જાય.” (૮૫) ફરમાવ્યું, “ભલે, તો. સાંભળો, અમે તમારા પાછળ તમારી કોમને અજમાયશમાં મૂકી દીધી અને સામરી^(૮૬)એ કરવામાં આવ્યો હતો, હજૂ કાફલો પહોંચ્યો પણ ન હતો કે હઝરત મૂસા અલૈ. એકલા રવાના થઈ ગયા અને હાજરી આપી દીધી. આ પ્રસંગે જે મામલાઓ અલ્લાહ અને બંદા વચ્ચે થયા તેનું વિવરણ સૂર: આ’રાફ, આયતો ૧૪૨-૧૪૭માં આવેલ છે. અહીં એ ઘટનાઓના માત્ર એ ભાગનું વર્ણન કરવામાં આવી રહ્યું છે, જે બની ઈસરાઈલ દ્વારા વાહરડાની પૂજાથી સંબંધિત છે. આના વર્ણનનો હેતુ મક્કાના કાફિરોને એ બતાવવાનો છે કે એક કોમમાં મૂર્તિપૂજાના પ્રચલનનો આરંભ કઈ રીતે થતો હોય છે અને અલ્લાહના પયગંબર આ કિત્લા (ઉપદ્રવ)ને પોતાની કોમમાં માથું ઉંચકતો જોઈને કેવા બેચેન થતા હોય છે.

(૬૩) આ વ્યક્તિનું નામ નથી, બલ્કે સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ જાણે કોઈ-ને-કોઈ સંબંધ જ દર્શાવે છે. મૂળ અરબી શબ્દ ‘સામિરિયુ’માં છેલ્લો અરબી અક્ષર ‘યા’ સંબંધ માટે વપરાય છે, તેનાથી સંબંધ ચાહે કોઈ કબીલાનો હોય કે વંશનો કે કોઈ જગ્યાનો હોય. વધુમાં, કુર્આન જે રીતે ‘અસ્સામરી’ કહીને તેનો ઉલ્લેખ કરી રહ્યું છે, તેનાથી એવું પણ પ્રતીત થાય છે કે તે સમયે ‘સામરી’ કબીલા કે વંશ કે જગ્યાના ઘણા લોકો મોજૂદ હતા, જેમાંથી એક વિશેષ ‘સામરી’ એ માણસ હતો, જેણે બની ઈસરાઈલમાં સોનાના વાહરડાની પૂજા પ્રચલિત કરી. આનાથી વધારે કોઈ સમજૂતી કુર્આનની આ જગ્યાની સમજૂતી માટે વાસ્તવમાં આવશ્યક નથી, પરંતુ આ જગ્યા એ મહત્વપૂર્ણ જગ્યાઓમાંથી છે, જ્યાં ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ અને વિશેષરૂપે પૂર્વના દેશોના ઇતિહાસ-ભાષા વગેરેના પશ્ચિમી નિષ્ણાતો (Western Orientalists)એ કુર્આન પર આલોચનાની અતિશયોક્તિ કરી નાખી છે. તેઓ કહે છે કે આ મઆઝ-અલ્લાહ ! (અલ્લાહનું શરણ), કુર્આનના લેખકની અજ્ઞાનતાનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ છે, એટલા માટે કે ઈસરાઈલી રાજ્યની રાજ્યાની સામરિયા (Samaritans)નું નિર્માણ આ ઘટનાની કેટલીય સદીઓ પછી ઈ.સ. પૂર્વે ૮૨૫ના નજીકના જમાનામાં થયું. ત્યારબાદ તેના પણ કેટલીય સદીઓ પછી ઈસરાઈલીઓ અને બિન-ઈસરાઈલીઓની એ મિશ્રિત પેઢી પેદા થઈ, જેણે ‘સામરિયા’ (Samaritans)ના નામથી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી. તેમનો વિચાર છે કે આ સામરિયાઓમાં બીજી શિક્કયુક્ત (અનેકેશ્વરવાદી) બિદઅતો (અધાર્મિક બાબતો)ની સાથે-સાથે સુવર્ણ વાહરડાની પૂજાનો પણ રિવાજ હતો અને યહૂદીઓ દ્વારા હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ. એ આ વાંત સાંભળી લીધી હશે, તેથી તેમણે લઈ જઈને તેનો સંબંધ હઝરત મૂસાના યુગથી જોડી દીધો અને આ કિસ્સો ઘડી લીધો કે ત્યાં સુવર્ણ વાહરડાની પૂજાનો રિવાજ શરૂ કરનારો વ્યક્તિ એક ‘સામરી’ હતો. સંભવતઃ સંશોધન અને અન્વેષણનો દાંવો કરનારાઓનું અનુમાન એ છે કે પ્રાચીન સમયમાં એક નામનો એક જ વ્યક્તિ કે કબીલો કે સ્થળ કહેવાતા હતા, અને એક-નામના બે કે વધારે વ્યક્તિઓ કે કબીલાઓ કે સ્થળોના હોવા અંગે નિશ્ચિતરૂપે કોઈ સંભાવના નહોતી, જો કે સુમેરી (Sumerians) પ્રાચીન ઇતિહાસની એક ખૂબ પ્રસિદ્ધ કોમ હતી, જે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.ના કાળમાં ઈરાક અને તેના આસપાસના ક્ષેત્રોમાં છવાયેલી હતી અને એ વાતની ખૂબ શક્યતા છે કે હઝરત મૂસા અલૈ.ના યુગમાં આ કોમના અથવા તેની કોઈ શાખાના લોકો મિસર (ઈજિપ્ત)માં ‘સામરી’ (Sumerians) કહેવાતા હોય, પછી સ્વયં એ ‘સામરિયા’ મૂળને પણ જોડી લો, જેના વિશે ઉત્તર ફલસ્તીન (પેલેસ્ટાઈન)ના લોકો પાછળથી ‘સામરી’ (Samiris) કહેવાવા લાગ્યા. બાઈબલનું વર્ણન છે કે ઈસરાઈલ રાજ્યના શાસક ઉમરીએ એક ‘સમર’ (Shemer કે Sumer) નામના માણસ પાસેથી પહાડ

وَأَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ ﴿٥٥﴾ فَرَجَعَ مُوسَىٰ إِلَىٰ قَوْمِهِ غَضْبَانَ أَسِفًا ۚ
 قَالَ يَاقَوْمِ أَلَمْ يَعِدْكُمْ رَبُّكُمْ وَعَدًّا حَسَنًا ۚ أَفَطَالَ عَلَيْكُمُ
 الْعَهْدُ أَمْ أَرَدْتُمْ أَن يَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبٌ مِّن رَّبِّكُمْ فَأَخْلَفْتُمُ
 مَّوعِدِي ﴿٥٦﴾ قَالُوا مَا أَخْلَفْنَا مَوْعِدَكَ بِمَلِكِنَا وَلَكِنَّا حَمَلْنَا أَوْزَارًا ۚ

તેમને ભટકાવી દીધા? (૬૫) (૮૬) મૂસા સખત ગુસ્સા અને દુઃખની હાલતમાં પોતાની કોમ તરફ પાછો ફર્યો. જઈને તેણે કહ્યું, “હે મારી કોમના લોકો ! શું તમારા રબે તમારા સાથે સારાં વાયદાઓ નહોતા કર્યા? (૬૫) શું તમને લાંબી મુદત વીતી ગઈ છે? (૬૫) કે પછી તમે પોતાના રબનો પ્રકોપ જ પોતાના પર લાવવા ચાહતા હતા કે તમે મારા સાથે વચનભંગ કર્યો?” (૬૬) (૮૭) તેમણે જવાબ આપ્યો, “અમે આપના સાથે વચન-ભંગ કંઈ અમારી મરજીથી નથી કર્યો, વાત એમ હતી કે લોકોના ઘરેણાંનાં ભોજથી

ખરીદો હતો, જેના પર તેણે પાછળથી પોતાની રાજધાની બનાવી, અને પહાડના અંગાઉના માલિકનું નામ ‘સમર’ હતું, તેથી આ શહેરનું નામ ‘સામરિયા’ રાખવામાં આવ્યું. (King, 16:24) આનાથી સામરિયાના અસ્તિત્વમાં આવવાથી પહેલા ‘સમર’ નામના લોકો જોવા મળતા હતા અને તેમનાથી સંબંધ જોડીને તેમની પેઢી કે કબીલાનું નામ ‘સામરી’ અને જગ્યાઓનું નામ ‘સામરિયા’ હોવું ઓછામાં ઓછું સંભવ અવશ્ય હતું.

- (૬૫) અર્થાત્ સોનાનું વાછરું બનાવીને તેમને તેની પૂજામાં લગાવી દીધા.
- (૬૪) “સારો વાયદો નહોતો કર્યો” અનુવાદ પણ થઈ શકે છે. મૂળમાં જે અનુવાદ અમે અપનાવ્યો છે, તેનો અર્થ એ છે કે આજ સુધી તમારા રબે તમારા સાથે જેટલી ભલાઈઓનો વાયદો પણ કર્યો છે, તે સૌ તમને મળતી રહી છે. તમને મિસરથી સકુશળ કાઢ્યા, ગુલામીથી મુક્તિ અપાવી, તમારા દુશ્મનને નેસ્ત-નાબૂદ કરી નાખ્યો. તમારા માટે જંગલો અને પહાડી વિસ્તારોમાં છાંયડો અને ભોજનનો પ્રબંધ કર્યો. શું આ બધા સારાં વાયદાઓ પૂરા નથી થયા? બીજા અનુવાદનો અર્થ એ હશે કે તમને શરીરઅત અને આદેશ-પત્ર પ્રદાન કરવાનો જે વાયદો કરવામાં આવ્યો હતો, શું તમારા નજીક તે કોઈ શ્રેય અને ભલાઈનો વાયદો નહોતો?
- (૬૫) બીજો અનુવાદ એ પણ થઈ શકે છે કે શું વાયદો પૂરો થવામાં ખૂબ વિલંબ થઈ ગયો કે તમે અધીરા થઈ ગયા? પહેલા અનુવાદનો અર્થ એ થશે કે તમારા પર અલ્લાહ હમણા જે મહાન ઉપકાર કરી ચૂક્યો છે, શું તેને કંઈ વધારે સમય વિતી ચૂક્યો છે કે તમે તેને ભૂલી ગયા? બીજા અનુવાદનો અર્થ સ્પષ્ટ છે કે આદેશ-પત્ર પ્રદાન કરવાનો જે વાયદો કરવામાં આવ્યો હતો, તેને પૂરો થવામાં કંઈ વિલંબ તો નથી થયો, જેને તમે પોતાના માટે કારણ અને બહાનું બનાવી શકો.
- (૬૬) આનાથી તાત્પર્ય એ વાયદો છે, જે દરેક કોમ પોતાના પયગંબરથી કરે છે. તેના આજ્ઞાપાલનનો વાયદો, તેણે આપેલ આદેશો પર અડગ રહેવાનો વાયદો, અલ્લાહ સિવાય કોઈની બંદગી (ઉપાસના) ન કરવાનો વાયદો.

مِنْ زِينَةِ الْقَوْمِ فَقَذَفْنَاهَا فَكَذَلِكَ أَلْقَى السَّامِرِيُّ ۖ فَأَخْرَجَ
لَهُمْ عَجَلًا جَسَدًا لَهُ خُورٌ فَقَالُوا هَذَا إِلَهُكُمْ وَإِلَهُ مُوسَى
فَنَسِي ۖ أَفَلَا يَرَوْنَ إِلَّا يَرْجِعُ إِلَيْهِمْ قَوْلًا ۖ وَلَا يَمْلِكُ لَهُمْ

અમે લદાઈ ગયા હતા અને અમે બસ તેમને ફેંકી (૬૭) દીધા હતા” – પછી (૬૮) આવી જ રીતે સામરીએ પણ કંઈક નાખ્યું (૮૮) અને તેમના માટે વાછરડાની એક મૂર્તિ બનાવીને કાઢી લાવ્યો, જેમાંથી બળદ જેવો અવાજ નીકળતો હતો. લોકો પોકારી ઉઠ્યા, “આ જ છે તમારો ખુદા (ઉપાસ્ય) અને મૂસાનો ખુદા, મૂસા આને ભૂલી ગયો.” (૮૮) શું તેઓ જોતા ન હતા કે ન તે તેમની વાતનો જવાબ આપે છે અને ન

(૬૭) આ એ લોકોનું બહાનું હતું, જેઓ સામરીના ફિત્ના (ઉપદ્રવ)નો ભોગ બન્યાં. તેમનું કહેવું એ હતું કે અમે ધરેણા ફેંકી દીધા હતા. ન અમારી કોઈ નિયત વાછરડું બનાવવાની હતી, ન અમને ખબર હતી કે શું બનવાનું છે. આના પછી જે મામલો સામે આવ્યો, તે હતું જ કંઈક એવું કે તેને જોઈને અમે અનાયાસ શિક (અનેકેશ્વરવાદ)માં પડી ગયા. “લોકોના ધરેણાઓના બોજથી અમે લદાઈ ગયા હતા”નો સીધો અર્થ તો એ હતો કે અમારા પુરુષો અને સ્ત્રીઓએ મિસરના રિવાજો અનુસાર જે ભારે-ભારે ધરેણાઓ પહેરી રાખ્યા હતા, તે આ જંગલ-જંગલ ફરવામાં બોજ બની ગયા હતા અને અમે પરેશાન હતા કે આ બોજને ક્યાં સુધી લાદીને ફરીએ. પરંતુ બાઈબલનું વર્ણન છે કે આ ધરેણાઓ મિસરથી નીકળતી વખતે દરેક ઈસરાઈલી કુટુંબની સ્ત્રીઓ અને પુરુષોએ પોતાના મિસર પાડોસી પ્રાસેથી માંગીને લઈ ગયા હતા અને એ રીતે દરેક પોતાના પાડોસીને લૂંટીને રાતો-રાત હિજરત માટે નીકળી પડ્યો હતો, અને આ બધું અલ્લાહના આદેશના પ્રકાશમાં હઝરત મૂસા અલૈ.ના કહેવા પર થયું હતું. (Exodus, 3:14-22, 11:2-3 અને 12:35-36) આપતના બીજા ટુકડા “અને અમે બસ તેને ફેંકી દીધા હતા”નો અર્થ અમારી સમજમાં એ આવે છે કે જ્યારે પોતાના ધરેણાઓને લાદીને ફરવાથી લોકો તંગ આવી ગયા હશે, તો પરસ્પર મસ્લતથી એ વાત નક્કી થઈ શકે કે બધાનાં ધરેણાઓ એક જગ્યાએ એકઠા કરી લેવામાં આવે અને એ નોંધી લેવામાં આવે કે કોનું કેટલું સોનું અને કોની કેટલી ચાંદી છે, અને પછી તેને ગાળીને ઈટો (બિસ્કીટના સ્વરૂપમાં) અને છડાઓના સ્વરૂપમાં ઢાળી લેવામાં આવે, જેથી કોમના બધા સામાનની સાથે ગૃધેડાઓ અને બળદો પર તેમને લાદીને ચાલી શકાય. આમ, આ પ્રસ્તાવ અનુસાર દરેક વ્યક્તિ પોતાના ધરેણાઓ લાવીને ઢગલામાં ફેંકતો રહ્યો હશે.

(૬૮) અહીંથી આપત-૯૧ના અંત સુધીના વાક્યો પર વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ જાણ થાય છે કે કોમનો જવાબ ‘ફેંકી દીધા હતા’ પર સમાપ્ત થઈ ગયો છે અને પછીનું વિવરણ અલ્લાહ સ્વયં બતાવી રહ્યો છે. આનાથી હકીકતની ખબર પડે છે કે લોકો સામે આવેલ ફિત્નાથી અજાણ પોત-પોતાના ધરેણાઓ લાવી-લાવીને ઢગલો કરતા ગયા અને સામરી સાહેબ પણ તેમાં સામેલ હતા. પાછળથી ધરેણાઓ ગાળવાની સેવા સામરી સાહેબે પોતાના શિરે લઈ લીધી અને કંઈક એવી ચાલ ચાલી કે સોનાની ઈટો કે છડા બનાવવાને બદલે એક વાછરડાની મૂર્તિ ભઠ્ઠીમાંથી પ્રગટ થઈ, જેમાંથી બળદ જેવો અવાજ નીકળતો હતો. આ રીતે સામરીએ કોમને પોકો આપ્યો કે હું તો માત્ર સોનાને ગાળવાનો ગુનેગાર છું, આ તમારો ખુદા આપોઆપ આ રૂપમાં પ્રગટ થઈ ગયો છે.

صَرًّا وَلَا نَفْعًا ۖ وَقَدْ قَالَ لَهُمْ هُرُونُ مِنْ قَبْلِ يَقَوْمِ إِمَّا
فُتِنْتُمْ بِهِ ۗ وَإِنَّ رَبَّكُمُ الرَّحْمَنُ فَاتَّبِعُونِي وَأَطِيعُوا أَمْرِي ۖ قَالُوا
لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَكِيفِينَ حَتَّىٰ يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَىٰ ۖ قَالَ يَهْرُونَ
مَا مَنَعَكَ إِذْ رَأَيْتَهُمْ ضَلُّوا ۖ أَأَلَّا تَتَّبِعَنِ ۗ أَفَعَصَيْتَ أَمْرِي ۖ

તેમના નફા-નુકસાનનો કોઈ અધિકાર ધરાવે છે? (રૂકૂઅ-૪) (૯૦) હાડન (મૂસાના આગમન) પહેલાં જ તેમને કહી ચૂક્યો હતો કે, “લોકો! તમે આના કારણે કિત્તામાં પડી ગયા છો, તમારો રબ તો ‘રહમાન’ (અત્યંત કૃપાળુ અલ્લાહ) છે, તેથી તમે મારું અનુસરણ કરો અને મારી વાત માનો.” (૯૧) પરંતુ તેમણે તેને કહી દીધું કે, “અમે તો આની જ પૂજા કરતાં રહીશું જ્યાં સુધી મૂસા અમારાં પાસે પાછો ન આવી જાય.” (૯૨-૯૩) મૂસા (કોમને ઠપકો આપ્યા પછી હાડનના તરફ ફર્યો અને) બોલ્યો, “હાડન! બાઈબલ આનાથી વિપરીત હઝરત હાડન અલૈ. પર આરોપ મૂકે છે કે વાહરડાનું બનવું અને તેને ઉપાસ્ય ઠરાવવાનું મહાપાપ તેમણે જ આચર્યું હતું. (Exodus, 32:1-5)

વધારે સંભાવના એ છે કે બની ઈસરાઈલના ત્યાં આ ખોટી નોંધ એ કારણસર પ્રચલિત થઈ હોય કે સામરીનું નામ પણ હાડન જ હોય અને પછીના લોકોએ આ હાડનને પયગંબર હાડન અલૈ.ની સાથે ભેળસેળ કરી નાખ્યું હોય. પરંતુ આજે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ અને પૂર્વના દેશોના ઇતિહાસ-ભાષા વગેરેના પશ્ચિમી નિષ્ણાતોનો આગ્રહ છે કે કુઆને અહીં પણ ચોક્કસ ભૂલ કરી છે, વાહરડાને ખુદા તેમના પવિત્ર પયગંબરે જ બનાવ્યો હતો અને તેમના હાથથી આ કલંકને સાફ કરીને કુઆને એક ઉપકાર નહીં, બલકે ઊલટી ભૂલ કરી છે. આ છે એ લોકોના હકામ્મલની સ્થિતિ! અને તેમને દેખાતું નથી કે આ પ્રકરણમાં કેટલીક પંક્તિઓ આગળ ચાલીને સ્વયં બાઈબલ પોતાના ખોટા વર્ણનનું રહસ્ય કેવી રીતે ખોલી રહ્યું છે. આ પ્રકરણની અંતિમ દસ આયતોમાં બાઈબલ એ વર્ણવે છે કે હઝરત મૂસા એ તેના પછી પણ લાવી (Levites)ને એકત્ર કર્યા અને અલ્લાહનો એ આદેશ સંભળાવ્યો કે જે લોકોએ શિક્ક (અનેકેશ્વરવાદ)નું મહાપાપ કર્યું છે, તેમને કતલ કરી નાખવામાં આવે. આમ, એ દિવસે ત્રણ હજાર માણસોને કતલ કરી નાખવામાં આવ્યા. હવે પ્રશ્ન એ છે કે હઝરત હાડનને શા માટે છોડી દેવામાં આવ્યા? જો તેઓ જ ગુના (કે પાપ)નો પાયો નાખનારા હતા, તો તેમને આ કત્લેઆમથી કેવી રીતે માફ કરી શકાતા હતા? આગળ ચાલીને વર્ણન કરવામાં આવે છે કે મૂસાએ ખુદાવંદની પાસે જઈને અરજ કરી કે હવે બની ઈસરાઈલના પાપને માફ કરી દે, નહિં તો મારું નામ તારા ગ્રંથમાંથી મિટાવી દે. આના પર અલ્લાહે જવાબ આપ્યો કે જેણે મારો ગુનો કર્યો છે, હું તેનું જ નામ મારા ગ્રંથમાંથી મિટાવીશ, પરંતુ અમે જોઈએ છીએ કે હઝરત હાડનનું નામ મિટાવવામાં ન આવ્યું, બલકે આનાથી વિપરીત તેમને અને તેમની સંતાનને બની ઈસરાઈલમાં સૌથી ઉચ્ચ પદ અર્થાત્ બની લાવીની સરદારી અને મફ્દિસની ‘કહાનત’ (પુરોહિત કે પાદરી)નું પદ પ્રદાન કરવામાં આવ્યું. (Numbers, 18:1-7) શું બાઈબલનો આ આંતરિક પુરાવો સ્વયં તેના પોતાના અગાઉના વર્ણનનું ખંડન અને કુઆનના વર્ણનની પુષ્ટિ નથી કરી રહ્યો?

قَالَ يَبْنَؤُمَّ لَا تَأْخُذْ بِلِحْيَتِي وَلَا بِرَأْسِي ۗ إِنِّي خَشِيتُ أَنْ
تَقُولَ فَرَّقْتَ بَيْنَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَلَمْ تَرْقُبْ قَوْلِي ﴿٩٧﴾ قَالَ فَمَا
خَطْبُكَ يُسَامِرِي ﴿٩٨﴾ قَالَ بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهِ فَقَبَضْتُ

તમે જ્યારે જોયું હતું કે આ લોકો પથભ્રષ્ટ થઈ રહ્યા છે તો કઈ વસ્તુએ તમારો હાથ પકડ્યો હતો કે મારી પંદ્રતિ પર અમલ ન કરો? શું તમે મારા આદેશનું ઉલ્લંઘન કર્યું?" (૯૭) હાડને જવાબ આપ્યો, "હે મારા માડીજાયા! મારી દાઢી ન પકડ, નં મારા માથાના વાળ ખેંચ, (૯૭) મને એ વાતનો ડર હતો કે તું આવીને કહીશ કે તમે બની ઈસ્રાઈલમાં ફાટકૂટ પડાવી અને મારી વાતનો ખ્યાલ ન કર્યો." (૯૮) મૂસાએ કહ્યું, "અને સામરી! તારો શું મામલો છે?" (૯૯) તેણે જવાબ આપ્યો, "મેં તે વસ્તુ જોઈ જે આ લોકોને ન

- (૭૦) આદેશથી તાત્પર્ય એ આદેશ છે, જે પહાડ પર જતી વખતે અને પોતાની જગ્યાએ હઝરત હાડને અલૈ.ને બની ઈસરાઈલની સરદારી સુપ્રત કરતી વખતે હઝરત મૂસા અલૈ.એ આપ્યો હતો. સૂર: આ'રાફ, આયત-૧૪૨માં એ વાત આવી ચૂકી છે કે હઝરત મૂસા અલૈ.એ જતી વખતે પોતાના ભાઈ હાડને અલૈ.ને કહ્યું કે તમે મારી કોમમાં મારું પ્રતિનિધિત્વ કરો અને જુઓ, સુધારણા કરજો, બગાડ પેદા કરનારાઓની પદ્ધતિનું પાલન ન કરજો.
- (૭૧) આ આયતોના અનુવાદમાં અમે એ વાતને ધ્યાનમાં રાખી છે કે હઝરત મૂસા અલૈ. નાના ભાઈ હતા, પરંતુ પદના હિસાબથી મોટા હતા અને હઝરત હાડને અલૈ. મોટા ભાઈ હતા, પરંતુ પદના હિસાબથી નાના હતા.
- (૭૨) હઝરત હાડને અલૈ.ના આ જવાબનો એ અર્થ કદાપિ નથી કે કોમનું એક રહેવું તેના સીધા માર્ગ પર રહેવાથી વધારે મહત્ત્વ ધરાવે છે અને એકતા ચાહે તે શર્ક પર જ કેમ ન હોય, ફાટકૂટથી ઉત્તમ છે. આ આયતનો આ અર્થ જો કોઈ વ્યક્તિ લેશે તો કુર્આનથી માર્ગદર્શનના બદલે પથભ્રષ્ટતા લેશે. હઝરત હાડને અલૈ.ની આખી વાત સમજવા માટે આ આયતને સૂર: આ'રાફની આયત ૧૫૦ની સાથે મેળવીને વાંચવી જોઈએ, જ્યાં હઝરત હાડને અલૈ. ફરમાવે છે કે, "મારી માતાના પુત્ર! આ લોકોએ મને દબાવી લીધો અને નજીક હતું કે મને મારી નાખતા: તેથી તું દુશ્મનોને મારા પર હસવાની તક ન આપ અને એ અત્યાચારી સમૂહમાં મારી ગણતી ન કર." આનાથી વસ્તુસ્થિતિનું એ ચિત્ર સામે આવે છે કે હઝરત હાડને અલૈ.એ લોકોને આ પથભ્રષ્ટતાથી રોકવાની ભરપૂર કોશિશ કરી, પરંતુ તેમણે આપના વિરુદ્ધ ભારે વિવાદ ઊભો કરી દીધો અને આપને મારી નાખવા માટે તૈયાર થઈ ગયા. મજબૂર થઈને આપ એ આશંકાથી ચૂપ થઈ ગયા કે ક્યાંક હઝરત મૂસા અલૈ.ના આવતાં પહેલાં પરસ્પર લડાઈ શરૂ ન થઈ જાય અને તેઓ પાછળથી આવીને ફરિયાદ કરે કે તમે જો આ સ્થિતિને પહોંચી વળી શકતા નહોતા, તો તમે મામલાને આ હદ સુધી કેમ બગાડવા દીધો? મારા અવવાની રાહ કેમ ન જોઈ? સૂર: આ'રાફવાળી આયતના અંતિમ વાક્યથી એ પણ જાણ થાય છે કે કોમમાં બંને ભાઈઓના દુશ્મનોની એક સંખ્યા મોજૂદ હતી.

قَبْضَةً مِّنْ أَثَرِ الرَّسُولِ فَنَبَذْنَاهَا وَكَذَلِكَ سَوَّلْتِ لِي نَفْسِي ﴿٦٦﴾
 قَالَ فَاذْهَبْ فَإِنَّ لَكَ فِي الْحَيَاةِ أَنْ تَقُولَ لَا مِسَاسَ
 وَإِنَّ لَكَ مَوْعِدًا لَّنْ يُخْلَفَهُ ۗ وَانظُرْ إِلَى إِلٰهِكَ الَّذِي ظَلْتَ
 عَلَيْهِ عَاكِفًا لَنُحَرِّقَنَّهُ ثُمَّ لَنَنْسِفَنَّهُ فِي الْيَمِّ نَسْفًا ﴿٦٧﴾

દેખાઈ, તેથી મેં રસૂલના પદ-ચિહ્નોથી એક મુઠ્ઠી માટી ઉઠાવી લીધી અને તેને નાખી દીધી. મને મારા મનએ કંઈક આવું જ સુઝાડ્યું. (૬૭) મૂસાએ કહ્યું, “સારું, હવે તું જા, હવે જીવનભર તારે આ જ બોલતા રહેવાનું છે કે મને અડકશો નહીં” અને તારા માટે પૂછપરછનો એક સમય નિશ્ચિત છે, જે તારા પરથી ક્યારેય નહીં ટળે અને જો, પોતાના આ ખુદાને જેના પર તું મોહિત થયેલો હતો, હવે અમે તેને બાળી મૂકીશું અને ટુકડે-ટુકડા કરીને નદીમાં વહાવી દઈશું.

(૭૩) આ આયતની તફસીર (વિવરણ)માં એક અનોખી ખેંચતાણ કરવામાં આવી છે. પરંતુ વર્ણન-ક્રમમાં આને મૂકીને જોઈએ તો ખૂબ સરળતાથી વાત સમજમાં આવી જશે કે સામરી એક બગાડ પેદા કરનાર વ્યક્તિ હતો, જેણે ખૂબ સમજ-વિચારીને-એક જબરજસ્ત છેતરપિંડીની સ્કીમ તૈયાર કરી હતી. તેણે માત્ર એ જ નહોતું કર્યું કે સોનાનું વાછરું બનાવીને તેમાં કોઈક યુક્તિથી બળદ જેવો અવાજ તેમાં પેદા કરી દીધો હતો અને આખી કોમના અજાની અને નાસમજ લોકોને ધોકામાં નાખી દીધા, બલકે આના પર એ ઘૃષ્ટતા પણ કરી કે સ્વયં હઝરત મૂસા અલૈ.ની સામે એક પ્રપંચયુક્ત દાસ્તાન ઘડીને મૂકી દીધી. તેણે દાવો કર્યો કે મને એ બધું દેખાયું, જે બીજાઓને દેખાતું નહોતું અને સાથે-સાથે એ વાર્તા પણ ઘડી લીધી કે રસૂલના પદ-ચિહ્નની એક મુઠ્ઠીભર માટીથી આ ચમત્કાર થયો છે. રસૂલથી તાત્પર્ય સંભવ છે કે ફરિશ્તા જિબ્રઈલ અલૈ. જ હોય, જેમ કે પ્રાચીન તફસીરવેત્તાઓએ સમજ્યું છે, પરંતુ સંભવતઃ તાત્પર્ય સ્વયં હઝરત મૂસા અલૈ. છે. સામરી એક પૂર્વ માણસ હતો, તેણે હઝરત મૂસા અલૈ.ને પણ પોતાની ચાલની જાળમાં ફસાવવા ચાહ્યા અને તેમને કહ્યું કે શ્રીમાન ! આ આપના પગની ધૂળની બરકત છે કે મેં જ્યારે તેને ગાયેલા સોનામાં નાખી તો આ ભવ્ય વાછરું તેનાથી પ્રગટ થયું. તે આ રીતે હઝરત મૂસા અલૈ.ને માનસિક લાંચ આપવા માંગતો હતો, જેથી તેઓ તેને પોતાના પગના નિશાનની માટીનો ચમત્કાર સમજીને ફૂલાઈ જાય. કુર્આન આ સમગ્ર મામલાને સામરીના છળકપટના રૂપમાં જ પ્રસ્તુત કરી રહ્યું છે, પોતાના તરફથી ઘટનાના રૂપમાં વર્ણન નથી કરી રહ્યું કે આનાથી કોઈ પરેશાની પેદા થતી હોય.

(૭૪) અર્થાત્ કેવળ એ જ નહીં કે જીવનભર માટે સમાજથી તેના સંબંધો તોડી નાખવામાં આવ્યા અને તેને અછૂત બનાવીને મૂકી દેવામાં આવ્યો, બલકે એ જવાબદારી પણ તેના પર નાખવામાં આવી કે દરેક વ્યક્તિને તે પોતે પોતાના અછૂતપણાને બતાવે અને દૂરથી જ લોકોને સૂચિત કરતો રહે કે હું અછૂત છું, મને હાથ ન લગાવજો.

إِنَّمَا إِلَهُكُمُ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ ۖ وَسِعَ كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا ﴿٩٨﴾
 كَذَلِكَ نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ مَا قَدْ سَبَقَ ۗ وَقَدْ آتَيْنَاكَ
 مِنْ لَدُنَّا ذِكْرًا ﴿٩٩﴾ مَنْ أَعْرَضَ عَنْهُ فَإِنَّهُ يَحْمِلُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ
 وِزْرًا ﴿١٠٠﴾ خَلِيدَيْنِ فِيهِ ۖ وَسَاءَ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ حِمْلًا ﴿١٠١﴾

હજરત મૂસા અલૈ. નો કિસ્સો સમાપ્ત કરીને હવે ફરી પ્રવચનની દિશા એ વિષય તરફ વળે છે, જેનાથી સૂર:નો આરંભ થયો હતો. આગળ વધતાં પહેલા એક વાર પાછા વળીને સૂર:ની આરંભિક આયતોને પઢી લો, જેના પછી એકાએક જ હજરત મૂસા અલૈ. નો કિસ્સો શરૂ થઈ ગયો હતો. આનાથી તમારી સમજમાં સારી રીતે એ વાત આવી જશે કે સૂર:માં મૂળ વાર્તાનો વિષય શું છે, વચ્ચે હજરત મૂસા અલૈ. નો કિસ્સો શા માટે વર્ણવવામાં આવ્યો છે, અને હવે કિસ્સો સમાપ્ત કરીને કેવી રીતે પ્રવચન પોતાના વિષય તરફ પાછું ફરી રહ્યું છે.

(૯૯) અર્થાત્ આ કુર્આન જેના વિશે સૂર:ના આરંભમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે તે કોઈ અસંભવ કામ તમારાથી લેવા અને વ્યર્થ પરેશાનીમાં નાખવા માટે અવતરિત કરવામાં નથી આવ્યું, આ તો એક અનુસ્મરણ અને નસીહત (શિખામણ) છે દરેક એ વ્યક્તિ માટે જેના હૃદયમાં અલ્લાહનો કંઈક ડર હોય.

(૧૦૦) આમાં પહેલી વાત તો એ બતાવવામાં આવી છે કે જે વ્યક્તિ નસીહતના આ સબક (બોધપાઠ)થી અર્થાત્ કુર્આનથી મોઢું ફેરવશે, તે કોઈ બીજાનું નહીં, બલકે પોતાનું જ નુકસાન કરશે. બીજી વાત એ બતાવવામાં આવી કે કોઈ વ્યક્તિ, જેને કુર્આનની આ નસીહત પહોંચે અને પછી તે તેને સ્વીકારવાથી દૂર ભાગે, આખિરતમાં સજા પામવાથી નથી બચી શકતો. આયતના શબ્દો સામાન્ય છે. કોઈ કોમ, કોઈ દેશ અને કોઈ સમય માટે વિશેષ નથી.

(૧૦૧) આમાં પહેલી વાત તો એ બતાવવામાં આવી છે કે જે વ્યક્તિ નસીહતના આ સબક (બોધપાઠ)થી અર્થાત્ કુર્આનથી મોઢું ફેરવશે, તે કોઈ બીજાનું નહીં, બલકે પોતાનું જ નુકસાન કરશે. બીજી વાત એ બતાવવામાં આવી કે કોઈ વ્યક્તિ, જેને કુર્આનની આ નસીહત પહોંચે અને પછી તે તેને સ્વીકારવાથી દૂર ભાગે, આખિરતમાં સજા પામવાથી નથી બચી શકતો. આયતના શબ્દો સામાન્ય છે. કોઈ કોમ, કોઈ દેશ અને કોઈ સમય માટે વિશેષ નથી.

(૧૦૨) આમાં પહેલી વાત તો એ બતાવવામાં આવી છે કે જે વ્યક્તિ નસીહતના આ સબક (બોધપાઠ)થી અર્થાત્ કુર્આનથી મોઢું ફેરવશે, તે કોઈ બીજાનું નહીં, બલકે પોતાનું જ નુકસાન કરશે. બીજી વાત એ બતાવવામાં આવી કે કોઈ વ્યક્તિ, જેને કુર્આનની આ નસીહત પહોંચે અને પછી તે તેને સ્વીકારવાથી દૂર ભાગે, આખિરતમાં સજા પામવાથી નથી બચી શકતો. આયતના શબ્દો સામાન્ય છે. કોઈ કોમ, કોઈ દેશ અને કોઈ સમય માટે વિશેષ નથી.

(૧૦૩) આમાં પહેલી વાત તો એ બતાવવામાં આવી છે કે જે વ્યક્તિ નસીહતના આ સબક (બોધપાઠ)થી અર્થાત્ કુર્આનથી મોઢું ફેરવશે, તે કોઈ બીજાનું નહીં, બલકે પોતાનું જ નુકસાન કરશે. બીજી વાત એ બતાવવામાં આવી કે કોઈ વ્યક્તિ, જેને કુર્આનની આ નસીહત પહોંચે અને પછી તે તેને સ્વીકારવાથી દૂર ભાગે, આખિરતમાં સજા પામવાથી નથી બચી શકતો. આયતના શબ્દો સામાન્ય છે. કોઈ કોમ, કોઈ દેશ અને કોઈ સમય માટે વિશેષ નથી.

يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ وَنَحْشُرُ الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ زُرْقًا ﴿١٠٢﴾
يَتَخَفَتُونَ بَيْنَهُمْ إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا عَشْرًا ﴿١٠٣﴾ نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا

(૧૦૨) તે દિવસે જ્યારે રણશિંગું ફૂકવામાં આવશે^(૧૦૨) અને અમે ગુનેગારોને એ હાલતમાં ઘેરીને લાવીશું કે તેમની આંખો (ભયના કારણે) પથરાઈ ગઈ હશે,^(૧૦૩) એકબીજાને ચુપકે-ચુપકે કહેશે કે, “દુનિયામાં માંડ તમે કંઈ દસ દિવસ વિતાવ્યા હશે”^(૧૦૪) - (૧૦૪) અમને^(૧૦૪) બરાબર ખબર છે કે

(૭૮) ‘સૂર’ અર્થાત્ રણશિંગું, શંકુ આકારનું વાદ્ય, બ્યૂગલ, ટ્રમ્પેટ, કોર્નાટ, ધમણવાદ્ય. આજકાલ આનો વિકલ્પ બ્યૂગલ છે. અલ્લાહ પોતાની સૃષ્ટિની વ્યવસ્થાને સમજાવવા માટે એવા શબ્દો અને પરિભાષાઓનો ઉપયોગ કરે છે, જેનો સ્વયં માનવ-જીવનમાં તેનાથી જ મળતી વ્યવસ્થા માટે ઉપયોગ થાય છે. આ શબ્દો અને પરિભાષાઓના ઉપયોગથી અભિપ્રેત આપણા વિચારને મૂળ વસ્તુથી નજીક લઈ જવું છે, ન એ કે આપણે અલ્લાહના રાજ્યની વ્યવસ્થાની અલગ-અલગ વસ્તુઓને તદ્દન એ સીમિત અર્થોમાં લઈએ અને એ સીમિત સ્વરૂપોમાં વસ્તુઓને સમજી લઈએ, જેવી કે તે આપણા જીવનમાં જોવા મળે છે. પ્રાચીન સમયથી લઈને આજ સુધી લોકોને એકઠા કરવા અને મહત્વની વાતોની જાહેરાત કરવા માટે કોઈ-ને-કોઈ એવી વસ્તુને ફૂકવામાં આવે છે, જે ‘શિંગું’ કે ‘બ્યૂગલ’થી મળતી આવતી હોય છે. અલ્લાહ બતાવે છે કે આવી જ એક વસ્તુ કયામતના દિવસે ફૂકવામાં આવશે, જેનું સ્વરૂપ આપણા રણશિંગા જેવું હશે.

(૭૯) મૂળ શબ્દ ‘ઝરક’ પ્રયુક્ત થયો છે, જે ‘અઝરક’નું બહુવચન છે. કેટલાક લોકોએ આનો અર્થ એ લીધો છે કે એ લોકો પોતે ‘અઝરક’ (ભૂરા કે આસમાની રંગના) થઈ જશે, કેમ કે ભય અને દહેશતના માર્યાતેમનું લોહી સૂકાઈ જશે અને કેટલાક બીજા લોકોએ આ શબ્દને ‘અઝરકુલ એન’ (ભૂરી આંખો)ના અર્થમાં લીધો છે અને તેઓ આનો અર્થ એ કરે છે કે અતિશય ભયના કારણે તેમની આંખો પથરાઈ જશે. જ્યારે કોઈ માંણસની આંખ બે-નૂર (દાંજીલીન) થઈ જાય છે, તો તેની આંખનો રંગ ફીકો પડી જાય છે.

(૮૦) બીજો અર્થ એ પણ હોઈ શકે છે કે, “મૃત્યુ પછીથી લઈને આજ સુધી તમને મુશ્કેલીથી જ દસ દિવસ વિત્યા હશે.” કુર્આન-મજીદની બીજી જગ્યાઓએથી જણાય છે કે કયામતના દિવસે લોકો પોતાના દુનિયાના જીવન વિશે પણ એ અનુમાન કરશે કે તે ખૂબ ઓછું હતું, (જુઓ, સૂર: મુ’મિનૂન, આ. ૧૧૨-૧૧૩) અને મૃત્યુથી લઈને કયામત સુધી જે સમય વિત્યો હશે, તેના વિશે પણ તેમના અનુમાનો કંઈક આવા જ હશે. (જુઓ, સૂર: રૂમ, આ. ૫૫-૫૬) આ જુદા-જુદા સ્પષ્ટીકરણોથી સાબિત થાય છે કે દુનિયાનું જીવન અને બરજખ (મૃત્યુ પછી અને પરલોકમાં હિસાબ-કિતાબ પહેલાની રોકાવાની જગ્યા)નું જીવન, બંનેને તેઓ ખૂબ નાનું સમજશે.

(૮૧) સંદર્ભથી હટીને વચ્ચે આવેલ એક વાક્ય છે, જે પ્રવચનની વચ્ચે સાંભળનારાઓનો એ સંદેહ દૂર કરવા માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે છેવટે એ સમયે હજ્રના મેદાનમાં ભાગી રહેલા લોકો ચુપકે-ચુપકે જે વાતો કરશે, તે આજે અહીં કેમ વર્ણવવામાં આવી રહી છે.

يَقُولُونَ إِذْ يَقُولُ أَمْثَلُهُمْ طَرِيقَةً إِن لَّيْتُمْ إِلَّا يَوْمًا ۝
 وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبِّي نَسْفًا ۝
 صَفْصَفًا ۝ لَا تَرَى فِيهَا عِوَجًا وَلَا أَمْتًا ۝ يَوْمَ يَدَّبُّ الدَّاعِيَ

શું વાતો કરી રહ્યા હશે. (અમે એ પણ જાણીએ છીએ કે) તે વખતે તેમનામાંથી જે વધારે સાવચેતીથી અનુમાન કરનાર હશે તે કહેશે કે નહીં, તમારું દુનિયાનું જીવન બસ, માત્ર એક દિવસનું હતું. (રુકૂઅ-૫) (૧૦૫) આ લોકો^(૨) તમને પૂછે છે કે છેવટે એ દિવસે આ પર્વતો ક્યાં ચાલ્યા જશે? કહો કે મારો રબ તેમને ધૂળ બનાવીને ઉડાવી દેશે, (૧૦૬) અને ધરતીને એવું સપાટ મેદાન બનાવી દેશે (૧૦૭) કે તેમાં તમે કોઈ વળ અને કરચલી નહીં જુઓ.^(૩) - (૧૦૮) તે દિવસે સૌ લોકો પોકારનારની પોકાર સાંભળી

(૮૨) આ પણ સંદર્ભથી હટીને વચ્ચે આવેલ એક વાક્ય છે, જે પ્રવચનના વચ્ચે કોઈ સાંભળનારના પ્રશ્ન અંગે કહેવામાં આવેલ છે. એવું પ્રતીત થાય છે કે કોઈએ મજાક માટે આ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો હશે કે કયામતનું જે ચિત્ર તમે બતાવી રહ્યા છો, તેનાથી એવું લાગે છે કે દુનિયાબરના લોકો કોઈ સપાટ મેદાનમાં ભાગતા જઈ રહ્યા હશે, છેવટે આ મોટા-મોટા પહાડો તે વખતે ક્યાં જતા રહેશે? આ પ્રશ્નના અવસરને સમજવા માટે એ વાતાવરણને દષ્ટિમાં રાખો, જેમાં આ પ્રવચન આપવામાં આવી રહ્યું હતું. મક્કા જે જગ્યાએ આવેલું છે, તેની સ્થિતિ એક હોજ સમાન છે, જેની ચારે બાજુ ઊંચા-ઊંચા પહાડો છે. પ્રશ્ન કરવાવાળાએ આ જ પહાડો તરફ સંકેત કરીને આ વાત કહી હશે.

(૮૩) આખિરત (પરલોક)ની દુનિયામાં ધરતીનું જ નવું રૂપ બનશે, તેને કુર્આન-મજીદમાં જુદા-જુદા અવસરે વર્ણવવામાં આવેલ છે; જેમ કે સૂર: ઈન્શિકાક, આયત-૩, સૂર: ઈન્ફિતાર, આયત-૩, સૂર: તકવીર, આયત-૬ અને સૂર: તા-હાની આ આયત. આ બધી આયતોને સામે રાખવાથી જે રૂપ મનમાં ઉભરે છે તે એ છે કે આખિરતની દુનિયામાં સંપૂર્ણ ભૂમંડળ સમુદ્રોને પૂરીને, પહાડોને તોડીને, ઊંચી-નીચી જગ્યાઓને સમતળ કરીને અને જંગલોને સાફ કરીને એક દડાની જેમ બનાવી દેવામાં આવશે. આ જ એ સ્વરૂપ છે જેના વિશે સૂર: ઈબ્રાહીમ, આયત-૪૮માં ફરમાવ્યું છે **يَوْمَ يُبَدِّلُ الْأَرْضَ غُرًّا كَأَرْضِ** “એ દિવસે, જ્યારે કે ધરતીને બદલીને કંઈ-ને-કંઈ કરી દેવામાં આવશે.” અને આ જ પૃથ્વીનું એ રૂપ હશે, જેના પર હથ્થ કાયમ થશે અને અલ્લાહ તઆલા અદાલત સ્થાપિત કરશે. પછી તેનું અંતિમ અને શાશ્વત રૂપ એ બનાવી દેવામાં આવશે, જેને સૂર: સુમર, આયત-૭૪માં આ રીતે વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે, “પરહેઝગાર લોકો કહેશે કે આભાર છે એ અલ્લાહનો જેણે અમારા સાથે કરેલા વાયદાઓ પૂરા કર્યા અને અમને ધરતીના વારસ બનાવી દીધા. અમે એ જન્મતમાં જ્યાં ઈચ્છીએ અમારી જગ્યા બનાવી શકીએ છીએ. આમ, સર્વશ્રેષ્ઠ બદલો છે અમલ કરવાવાળાઓ માટે.” આનાથી જાણ થાય છે કે છેવટે આ આખા ભૂમંડળને જન્મત બનાવી દેવામાં આવશે અને અલ્લાહના નેક અને ભલા બંદાઓ આના વારસ હશે. (સ્પષ્ટ રહે કે સહાબા અને તાબેઈનમાંથી ઈબને અબ્બાસ **رضي الله عنه** અને કતાદા **رضي الله عنه** પણ એ વાતનો સ્વીકાર કરે છે કે જન્મત આ જ ધરતી પર હશે અને સૂર: નજ્મની આયત **وَعِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهَىٰ وَعِنْدَهَا جَنَّةُ النَّارِ** નો અર્થ એ બતાવે છે કે આનાથી તાત્પર્ય એ જન્મત છે જેમાં અચારે શહીદોની આત્માઓને રાખવામાં આવે છે.)

لَا عِوَجَ لَهُ ۖ وَخَشَعَتِ الْأَصْوَاتُ لِلرَّحْمَنِ فَلَا تَسْمَعُ إِلَّا
 هَمْسًا ﴿١٨﴾ يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ
 وَرَضِيَ لَهُ قَوْلًا ﴿١٩﴾ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا
 يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا ﴿٢٠﴾ وَعَنْتِ الْأَوْجُوهُ لِلرَّحْمَنِ الْقَيُّومِ ۖ وَقَدْ خَابَ

કોઈ સહેજ પણ અકકાઈ દાખવી શકશે નહીં, અવાજો રહમાન (પરમ્ કૃપાળુ અલ્લાહ) સામે દબાઈ જશે, એક સરસર અવાજ^(૧૮) સિવાય તમે કશું નહીં સાંભળો. (૧૦૮) તે દિવસે ભલામણ કામ નહીં લાગે, સિવાય કે રહમાન આની કોઈને પરવાનગી આપે અને તેની વાત સાંભળવી પસંદ કરે^(૧૯) — (૧૧૦) તે લોકોની આગળ-પાછળની બધી જ હકીકત જાણે છે અને બીજાઓને તેનું પૂરું જ્ઞાન નથી^(૨૦) — (૧૧૧) લોકોના માથાં તે જીવંત અને કાયમ રહેવાવાળા સામે ઝૂકી જશે. નિષ્ફળ થશે, જેણે તે વખતે

(૮૪) તાત્પર્ય એ છે કે ત્યાં કોઈ અંવાજ, ચાલવાવાળાઓના પગલાના ધીમા અવાજ સિવાય અને ચુપકે-ચુપકે વાત કરનારાઓની ગુસપુસ સિવાય, નહીં સંભળાય. એક ગભરાટભર્યો માહોલ હશે.

(૮૫) આ આયતના બે અનુવાદ હોઈ શકે છે. એક એ જે ઉપર કરવામાં આવ્યો છે. બીજો એ કે, “એ દિવસે શફાઅત (ભલામણ) કામ નહીં લાગે, સિવાય તેના કે કોઈના પક્ષમાં રહમાન આની અનુમતિ આપે અને તેના માટે વાત સાંભળવા માટે રાજી હોય.” શબ્દો એટલા વ્યાપક છે કે જે બંને અર્થ રાખે છે અને સચ્ચાઈ પણ એ જ છે કે કયામતના દિવસે કોઈને દમ મારવા સુદ્ધાંનું સાહસ નહીં હોય, ક્યાં એ કે કોઈ ભલામણ કરવા માટે પોતાની રીતે મોઢું ખોલે ! ભલામણ એ જ કરી શકશે, જેને અલ્લાહ બોલવાની પરવાનગી આપે અને ભલામણ તેના જ પક્ષમાં કરી શકશે જેના માટે અલ્લાહના દરબારમાંથી ભલામણ કરવાની પરવાનગી મળી જાય. આ બંને વાતો કુર્આનમાં ઘણી જગ્યાઓએ ખોલીને બતાવી દેવામાં આવી છે. (જુઓ, સૂર: બકરહ, આ. ૨૫૫, સૂર: નબા, આ. ૩૮, સૂર: અંબિયા, આ. ૨૮, સૂર: નજમ, આ. ૨૬)

(૮૬) અહીં કારણ બતાવવામાં આવ્યું છે કે ભલામણ પર આ પાબંદી કેમ છે. ફરિશ્તાઓ હોય કે પયગંબર કે વલી, કોઈને પણ એ ખબર નથી અને ખબર પડી શકતી નથી કે કોનો રેકર્ડ કેવો છે, કોણ દુનિયામાં શું કરતો રહ્યો છે. આનાથી વિપરીત, અલ્લાહને દરેકના પાછલા કારનામાઓ અને કરતૂતોનું પણ જ્ઞાન છે, અને તે એ પણ જાણે છે કે અત્યારે તેનું વલણ શું છે. આવી સ્થિતિમાં એ કેવી રીતે બની શકે છે કે ફરિશ્તાઓ, પયગંબરો અને ભલા લોકોને ભલામણની ખુલ્લી છૂટ આપી દેવામાં આવે અને દરેક જેના હકમાં જે ભલામણ ઈચ્છે કરી દે. તેથી ભલામણની સાચી, ઉચિત અને ન્યાય-સંગત પદ્ધતિ એ જ હોઈ શકે છે, જે આ આયતમાં વર્ણવવામાં આવેલ છે. અર્થાત્ એ કે ભલામણ કરવાવાળા ભલામણ કરતાં પહેલા પરવાનગી માંગશે અને જેના પક્ષમાં અલ્લાહ તેમને બોલવાની પરવાનગી આપશે કેવળ તેના જ હકમાં તેઓ ભલામણ કરી શકશે. ઉપરાંત, ભલામણ માટે શરત એ હશે કે તે ઉચિત અને ન્યાય-સંગત હોય, જેમ કે અલ્લાહનો એ ઈરશાદ કે وَقَالَ صَوَاتُ “અને જે યોગ્ય વાત કહે” સ્પષ્ટ કરી રહ્યો છે.

مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا ۝ وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا
يَخْفُ ظُلْمًا وَلَا هَضْبًا ۝ وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا وَصَرَّفْنَا
فِيهِ مِنَ الْوَعِيدِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ أَوْ يُحْدِثُ لَهُمْ ذِكْرًا ۝ فَتَعَلَى
اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ ۝ وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُقْضَىٰ

અત્યાચારના ગુનાનો બોજ ઉઠાવેલો હશે (૧૧૨) અને કોઈ અન્યાય કે હક્ક માર્યા જવાનો સહેજ પણ ભય નહીં હોય તે માણસને, જે સદ્કાર્ય કરે અને તેના સાથે તે ઈમાનવાળો પણ હોય, ^(૯૭) (૧૧૩) અને હે નબી ! આ જ રીતે અમે આને અરબી કુર્આન બનાવીને અવતરિત કર્યું છે ^(૯૮) અને આમાં વિભિન્ન રીતે ચેતવણીઓ આપી છે, કદાચ આ લોકો અવળા રસ્તે ચાલવાથી બચે અથવા તેમનામાં કંઈક સભાનતાના લક્ષણો આના કારણે પેદા થાય. ^(૯૯) (૧૧૪) પછી સર્વોચ્ચ છે અલ્લાહ, વાસ્તવિક સમ્રાટ, ^(૧૦૦) અને જુઓ, કુર્આન પઢવામાં ઉતાવળ ન કરો,

(૮૭) અર્થાત્ ત્યાં નિર્ણય દરેક માનવીના ગુણો (Merit)ના આધારે થશે. જે વ્યક્તિ કોઈ અત્યાચારના પાપનો બોજ ઉઠાવીને આવશે, ચાહે તેણે અત્યાચાર પોતાના અલ્લાહના હક્કો પર કર્યો હોય કે અલ્લાહના બંદાઓના હક્કો પર કે સ્વયં પોતાની જાત પર, છેવટે આ વસ્તુ તેને સંકળતાનો ચહેરો જોવા નહીં દે. બીજી બાજુ જે લોકો ઈમાન અને સદ્કાર્યો (માત્ર સદ્કાર્યો જ નહીં, બલકે ઈમાનની સાથે સદ્કાર્યો અને માત્ર ઈમાન જ નહીં, બલકે સદ્કાર્યોની સાથે ઈમાન) લઈને આવશે, તેમના માટે ત્યાં ન તો એ વાતનો કોઈ ભય છે કે તેમના પર અત્યાચાર થશે, અર્થાત્ અકારણ, દોષ વગર તેમને સજા આપવામાં આવશે અને ન એ વાતનું કોઈ જોખમ છે કે તેમના કર્મ-કરાવ્યા પર પાણી ફેરવી દેવામાં આવશે, અર્થાત્ તેમના જાઈજ (ઉચિત) હક્કોને મારવામાં આવશે.

(૮૮) અર્થાત્ આવા જ વિષયો, શિક્ષાઓ અને ઉપદેશોથી ભરપૂર. આનો સંકેત એ તમામ વિષયો તરફ છે, જે કુર્આનમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે, ન કે માત્ર નજીકના વિષય તરફ જે ઉપરવાળી આયતોમાં વર્ણન થયેલ છે અને તેના વર્ણનનો ક્રમ એ આયતો સાથે જોડાય છે, જે કુર્આન વિશે સૂર:ની શરૂઆતમાં અને પછી હઝરત મૂસા ~~રહી~~ના કિસ્સાના અંતે ઈરશાદ ફરમાવવામાં આવી છે. અર્થ એ છે કે એ 'તઝકિરા' (અનુસ્મરણ), જે તમારા તરફ મોકલવામાં આવેલ છે અને એ 'ઝિક' (અનુસ્મરણ) જે અમે વિશેષરૂપે અમારા ત્યાંથી તમને આપેલ છે, આ ગૌરવશાળી અને પ્રતાપવાન 'તઝકિરા' અને 'ઝિક' છે.

(૮૯) અર્થાત્ પોતાની ગફલતથી સચેત થાય, અને તેમને કંઈક એ વાતનું ભાન થાય કે કયા માર્ગોમાં ભટકતા ચાલ્યા જઈ રહ્યા છે અને આ પથભ્રષ્ટતાનું પરિણામ શું છે.

(૯૦) આ પ્રકારના વાક્ય કુર્આનમાં સામાન્ય રીતે એક પ્રવચનના સમાપન કરતી વખતે કહેવામાં આવે છે અને હેતુ એ હોય છે કે વાણીનું સમાપન અલ્લાહ ત્આલાની 'હમ્દ-વ-સના' (પ્રશંસા અને ગુણગાન) પર થાય. શૈલી અને પ્રસંગ અને સંદર્ભ પર વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટરૂપે જાણ થાય છે કે અહીં એક પ્રવચન સમાપ્ત થઈ ગયું અને ~~وَلَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ~~ થી બીજું પ્રવચન શરૂ થાય છે.

إِلَيْكَ وَحْيُهُ، وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا ﴿١٧﴾ وَلَقَدْ عَاهَدْنَا إِلَىٰ آدَمَ مِنْ

જ્યાં સુધી તમારા તરફ તેની વહી પૂર્ણતાએ ન પહોંચી જાય અને દુઆ કરો કે હે પાલનહાર ! મને વધુ જ્ઞાન પ્રદાન કર. ^(૧૭) (૧૧૫) અમે ^(૧૮) આ પહેલાં આદમને એક આદેશ આપ્યો હતો, ^(૧૯) પરંતુ તે ભૂલી ગયો અને

(૮૧) એ શું વાત હતી, જેના પર આ ચેતવણી આપવામાં આવી, તેને સ્વયં ચેતવણીના શબ્દો જ સ્પષ્ટ કરી રહ્યા છે.

નબી સલ્લ. વહીનો સંદેશ પ્રાપ્ત કરતી વખતે તેને યાદ કરવા અને જીભથી દોહરાવવાની કોશિશ ફરમાવી રહ્યા હશે, જેના કારણે આપ સલ્લ.નું ધ્યાન વારંવાર વિચલિત થઈ જતું હશે, વહી અપનાવવાના ક્રમમાં અવરોધ આવી રહ્યો હશે. સંદેશને સાંભળવા પર પૂરું ધ્યાન કેન્દ્રિત થઈ રહ્યું નહીં હોય. આ સ્થિતિને જોઈને આપને આદેશ આપવામાં આવ્યો કે આપ વહી અવતરિત થાય ત્યારે તેને યાદ ફરમાવવાની કોશિશ ન કરો.

આનાથી ખ્યાલ આવે છે કે સૂર: તા-હાનો આ ભાગ આરંભિક સમયની વહીઓમાંથી છે. આરંભમાં જ્યારે કે નબી સલ્લ.ને વહી ગ્રહણ કરવાની આદત હજુ સારી રીતે પડી નહોતી, આપથી ઘણી વાર આવું કામ થઈ ગયું છે અને દરેક પ્રસંગે કોઈ-ને-કોઈ વાક્ય આના પર આપને સચેત કરવા માટે અલ્લાહ તરફથી કહેવામાં આવ્યું છે. (જુઓ, સૂર: કિયામા, આ. ૧૬-૧૮ અને સૂર: આ'લા, આ. ૬) પાછળથી જ્યારે આપને વહીના સંદેશોને ગ્રહણ કરવાની સારી રીતે નિપુણતા પ્રાપ્ત થઈ ગઈ, તો આ પ્રકારની સ્થિતિઓ આપ પર પેદા થવાની બંધ થઈ ગઈ. આ જ કારણસર પછીની સૂર:ઓમાં આવી કોઈ ચેતવણી આપણને નથી મળતી.

(૮૨) અહીંથી એક અલગ પ્રવચનનો આરંભ થાય છે. ઉપરના પ્રવચનથી આ વિષયને મળતી ઘણી વાતો છે. જેમ કે— (૧) — એ ભૂલાઈ ગયેલ પાઠ જેને કુર્આન યાદ દેવડાવી રહ્યું છે, એ જ પાઠ છે જે માનવ-જાતિને તેમના જન્મના આરંભમાં આપવામાં આવ્યો હતો અને જેને યાદ દેવડાવતા રહેવાનું અલ્લાહે વચન આપ્યું હતું અને જેને યાદ દેવડાવવા માટે કુર્આનથી પહેલા પણ વારંવાર 'ઝિક' આવતા રહ્યા છે.

(૨) — માનવી એ પાઠને શૈતાનના બહેકાવવાથી વારંવાર ભૂલી જાય છે. સૌપ્રથમ ભૂલ તેના પહેલા માત-પિતાથી થઈ હતી અને તેના પછી તેનો કમ નિરંતર ચાલુ છે. તેથી જ માનવી એ વાતનો મોહતાજ છે કે તેને વારંવાર યાદ દેવડાવવામાં આવતું રહે.

(૩) — એ વાત કે માનવીનું સૌભાગ્ય અને દુર્ભાગ્ય તદ્દન એ વ્યવહાર પર નિર્ભર છે, જે અલ્લાહના મોકલેલ આ 'ઝિક'ની સાથે એ કરશે, જે તદ્દન શરૂઆતમાં જ સ્પષ્ટરૂપે બતાવી દેવામાં આવ્યું હતું.

(૪) — એક વસ્તુ છે ભૂલ, સંકલ્પની કમી અને ઈરાદાની કમજોરી, જેના કારણે માનવી પોતાના હંમેશાના દુશ્મન - શૈતાનના બહેકાવામાં આવી જાય છે અને ભૂલ કરી બેસે છે. આની માફી થઈ શકે છે. શરત એ છે કે માનવીને ભૂલનું ભાન થતાં જ પોતાના વર્તનની સુધારણા કરી લે અને વિમુખતા છોડીને આજ્ઞાપાલન તરફ પાછો વળી જાય. બીજી વસ્તુ છે એ વિદ્રોહ અને ઉદ્વેગ અને સમજી-વિચારીને અલ્લાહના મુકાબલામાં શૈતાનની બંદગી, જેમ કે ફિર'અૈન અને સામરીએ કર્યું. આ વસ્તુ માટે ક્ષમાની કોઈ સંભાવના નથી.

(૮૩) આદમ અલૈ.નો કિસ્સો આ પહેલા સૂર: બકરહ, સૂર: આ'રાફ (બે જગ્યાએ), સૂર: હિજ, સૂર: બની ઈસરાઈલ અને સૂર: કહફમાં આવી ચૂક્યો છે. આ સાતમો પ્રસંગ છે, જ્યારે કે આને દોહરાવવામાં આવી રહ્યો છે. દરેક જગ્યાએ વર્ણન-ક્રમથી આની સુસંગતતા અલગ છે, અને દરેક જગ્યાએ આ જ સુસંગતતાની દૃષ્ટિએ કિસ્સાની વિગત જુદી-જુદી રીતે વર્ણવવામાં આવેલ છે. કિસ્સાના જે ભાગો, એક જગ્યાના વિષયથી સુસંગતતા રાખે છે, તે એ જ જગ્યાએ વર્ણવવામાં આવેલ છે, બીજી જગ્યાએ તે નહીં મળે, અથવા વર્ણન-શૈલીમાં થોડોક ફરક હશે.

قَبْلَ فَنَفْسِيْ وَكَمْ مَجْدَلَةٌ عَزَمًا ۝۱۱۵ وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ ۙ
 اسْجُدُوْا لِاٰدَمَ فَسَجَدُوْۤا اِلَّا اِبٰلٰیۤسَ ۙ اَبٰی ۝۱۱۶ فَقُلْنَا
 يٰۤاٰدَمُ اِنَّ هٰذَا عَدُوٌّ لَّكَ وَلِزَوْجِكَ فَلَا يُخْرِجَنَّكَ مِّنْ
 الْجَنَّةِ فَتَشْقٰی ۝۱۱۷ اِنَّ لَكَ اَلًا تَجُوْعُ فِيْهَا وَلَا تَعْرِی ۝۱۱۸

અમે તેનામાં સંકલ્પ ન જોયો. ^(૯૪) (રુકૂઅ-૬) (૧૧૬) યાદ કરો એ સમય, જ્યારે અમે ફરિશ્તાઓને કહ્યું હતું કે આદમને સિજદો કરો. એ બધાએ તો સિજદો કર્યો, પરંતુ એક ઈબલીસ હતો કે ઈન્કાર કરી બેસ્યો. (૧૧૭) આથી અમે આદમ ^(૯૫) ને કહ્યું, “જુઓ, આ તમારો અને તમારી પત્નીનો શત્રુ છે, ^(૯૬) એવું ન બને કે આ તમને જન્મતમાંથી કઢાવી મૂકે ^(૯૭) અને તમે મુસીબતમાં મૂકાઈ જાઓ. (૧૧૮) અહીં તો તમને આ સુખ-સુવિધાઓ પ્રાપ્ત છે કે ન ભૂખ્યા રહો છો, ન તો નગ્ન,

(૯૪) જાણ થઈ કે પાછળથી આદમ અલૈ. થી આ આદેશની જે અવહેલના થઈ તે જાણીજોઈને ઉદ્દત્તાના કારણે નહીં, બલ્કે ગફલત અને ભૂલમાં પડી જવા અને સંકલ્પ અને ઈરાદાની કમજોરીમાં પડી જવાના કારણે થઈ હતી. અહીં આ વાતના ઉલ્લેખનો હેતુ વાસ્તવમાં એ બતાવવાનો છે કે આદમ અલૈ. ની એ માનવીય કમજોરી શું હતી, જેના સામે આવવાના કારણે માત્ર તેઓ જ નહીં, બલ્કે તેમની સંતાન પણ અલ્લાહની અગાઉથી ચેતવણીઓ છતાં પોતાના દુશ્મનના ફેંદામાં ફસાઈ અને ફસાતી રહી છે.

(૯૫) અહીં એ મૂળ ઉદ્દેશ્ય વર્ણવવામાં આવેલ નથી, જે આદમ અલૈ. ને આપવામાં આવ્યો હતો, અર્થાત્ એ કે ‘આ વિશેષ વૃક્ષનું ફળ ન ખાજો’. અહીં બતાવવાની ખરેખર વાત માત્ર એ છે કે માનવી કેવી રીતે અલ્લાહના અગાઉથી ચેતવણી આપવા અને સમજાવવા છતાં પોતાના પરિચિત દુશ્મનના ફોસલાવવાથી અને કપટથી પ્રભાવિત થઈને ખોટા માર્ગે ચાલી નીકળે છે, તેથી અલ્લાહે વાસ્તવિક આદેશનો ઉલ્લેખ કરવાને બદલે અહીં એ સમજાવટનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જે આ આદેશની સાથે હઝરત આદમ અલૈ. ને કરવામાં આવ્યો હતો.

(૯૬) દુશ્મનીનું પ્રદર્શન એ જ સમયે થઈ ચૂક્યું હતું. આદમ અને હવ્વા અલૈ. સ્વયં જોઈ ચૂક્યા હતા કે ઈબલીસે તેમને સિજદો કરવાનો ઈન્કાર કર્યો છે અને સાફ-સાફ એમ કહીને કર્યો છે કે, ‘હું આનાથી શ્રેષ્ઠ છું, તે મને આગથી પેદા કર્યો છે અને આને માટીથી’. (સૂર: આ’રાફ, આયત-૧૨, સૂર: સોદ, આયત-૭૬) વધુમાં તેણે આટલા પર જ સંતોષ ન માન્યો, બલ્કે અલ્લાહથી તેણે મહેતલ પણ માંગી કે મને મારી શ્રેષ્ઠતા અને તેની અયોગ્યતા સાબિત કરવાની તક આપો; હું તેને બહેકાવીને તમને બતાવી દઈશ કે કેવો છે આ તમારો ખલીફા ! તેથી અલ્લાહે જ્યારે એ ફરમાવ્યું કે આ તમારો શત્રુ છે, તો આ માત્ર અદ્દેશમાં આપેલ હુકમ ન હતો, બલ્કે આ એવી વસ્તુ હતી જેને સમય પર જ પોતાની આંખોથી બંને પતિ-પત્ની જોઈ ચૂક્યા અને પોતાના કાનોથી સાંભળી ચૂક્યા હતા.

(૯૭) આ રીતે એ પણ બંનેને બતાવી દેવામાં આવ્યું કે જો આના બહેકાવામાં આવીને તમે આદેશ વિરુદ્ધ કાર્ય કર્યું, તો જન્મમાં રહી નહીં શકો અને એ તમામ ને’મતો તમારાથી છીનવી લેવામાં આવશે, જે તમને અહીં પ્રાપ્ત છે.

وَعَصَىٰ آدَمَ رَبَّهُ فَغَوَىٰ ﴿١٢١﴾ ثُمَّ اجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَتَابَ عَلَيْهِ
 وَهَدَىٰ ﴿١٢٢﴾ قَالَ اهْبِطَا مِنْهَا جَمِيعًا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ
 فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنِ اتَّبَعَ هُدَايَ فَلَا يَضِلُّ وَلَا
 يَشْقَىٰ ﴿١٢٣﴾ وَمَنْ أَعْرَضَ عَن ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا

આદમને પોતાના રબની અવજા કરી અને સીધા માર્ગથી ભટકી ગયો. ^(૧૨૨) (૧૨૨) પછી તેના રબે તેને ચૂંટી લીધો ^(૧૦૩) અને તેની તૌબા (પ્રાયશ્ચિત) સ્વીકારી લીધી અને તેને માર્ગદર્શન પ્રદાન કર્યું, ^(૧૦૪) (૧૨૩) અને ફરમાવ્યું, “તમે બંને (પક્ષો, અર્થાત્ મનુષ્ય અને શૈતાન) અહીંથી ઉતરી જાઓ. તમે એકબીજાના દુશ્મન રહેશો. હવે જો મારા તરફથી તમને કોઈ માર્ગદર્શન મળે, તો જે કોઈ મારા આ માર્ગદર્શનનું અનુસરણ કરશે, તે ન ભટકશે, ન દુભાગ્યનો ભોગ બનશે, (૧૨૪) અને જે મારા ‘ઝિક’ (શિખામણના પાઠ)થી મોઢું ફેરવશે, તેના માટે દુનિયામાં જીવન તંગ હશે ^(૧૦૫)

(૧૦૨) અહીં એ માનવીય કમજોરીની હકીકતને સમજી લેવી જોઈએ, જે આદમ અલૈ. થી જાહેર થઈ. અલ્લાહને તેઓ પોતાનો સર્જનહાર અને રબ સમજતા હતા અને દિલથી માનતા હતા. જન્મમાં તેમને જે સુખ-સુવિધાઓ પ્રાપ્ત હતા તેનો અનુભવ તેમને પોતાને દરેક પળ થઈ રહ્યો હતો. શૈતાનના દ્વેષ અને વેરભાવનો પણ તેમને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ ચૂક્યો હતો અને અલ્લાહ પણ તેમને આના વિશે સચેત કરી ચૂક્યો હતો. આ બધી વાતો છતાં જ્યારે શૈતાને તેમને એક ભલું ચાહનાર મહેરબાન અને હિતેચ્છુ મિત્રના વેશમાં આવીને એક ઉત્તમ સ્થિતિ (શાશ્વત જીવન અને અનંત રાજ્ય)ની લાલચ આપી, તો તેઓ તેની લાલચની સરખામણીમાં અટલ ન રહી શક્યા અને લપસી પડ્યા. સંકલ્પની આ એ નબળાઈ છે, જે માનવીથી શરૂઆતમાં જ જાહેર થઈ અને પાછળથી કોઈ સમય એવો નથી વિત્યો, જ્યારે કે આ નળબાઈ તેનામાં જોવા ન મળી હોય.

(૧૦૩) અર્થાત્ શૈતાનની જેમ દરબારમાંથી ધૂતકારીને કાઢી મૂકવામાં ન આવ્યા, આજ્ઞાપાલનની કોશિશમાં નિષ્ફળ થઈને જ્યાં પડી ગયા હતા ત્યાં જ તેમને પડેલા છોડી દેવામાં ન આવ્યા, બલ્કે ઉઠાવીને ફરીથી પોતાના પાસે બોલાવી લીધા અને પોતાની સેવા માટે ચૂંટી લીધા.

(૧૦૪) અર્થાત્ કેવળ માફ જ ન કર્યા, બલ્કે ભવિષ્ય માટે સન્માર્ગ પણ બતાવ્યો અને તેના પર ચાલવાની રીત પણ શિખવાડી.

(૧૦૫) દુનિયામાં તંગ જીવન હોવાનો અર્થ એ નથી કે તે કંગાળ થઈ જશે, બલ્કે આનો અર્થ એ છે કે અહીં તેને ચેન નહીં મળે. કરોડપતિ પણ હશે તો બેચેન રહેશે, ખૂબ મોટા રાજ્યનો શાસક પણ હશે તો વિક્લબતા અને અસંતોષથી મુક્તિ નહીં મેળવી શકે. તેની દુનિયાની સફળતાઓ હજારો પ્રકારની અવૈધ યુક્તિઓ નું પરિણામ હશે, જેના કારણે પોતાના અંતરાત્માથી લઈને આસપાસના આખા સામૂહિક વાતાવરણ સુદ્ધાં, દરેક વસ્તુની સાથે તેનો નિરંતર સંઘર્ષ ચાલતો રહેશે, જે તેને ક્યારેય શાંતિ, સંતોષ અને આનંદથી લાભાન્વિત થવા નહીં દે.

وَمَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى ﴿١٣٧﴾ قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِي أَعْمَى
وَقَدْ كُنْتُ بَصِيرًا ﴿١٣٨﴾ قَالَ كَذَلِكَ أَتَتْكَ آيَاتُنَا فَنَسِيْتَهَا ۗ

અને કયામતના દિવસે અમે તેને આંધળો ઉઠાવીશું. (૧૦૬) - (૧૨૫) તે કહેશે, “પાલનહાર ! દુનિયામાં તો હું આંખોવાળો હતો, અહીં મને આંધળો શા માટે ઉઠાવ્યો ?” (૧૨૬) અલ્લાહ ફરમાવશે, “હા, આવી જ રીતે તેં અમારી આયતોને, જ્યારે તે તારા પાસે આવી હતી, ભુલાવી દીધી હતી, (૧૦૬) અહીં આદમ અલૈ.નો કિસ્સો સમાપ્ત થાય છે. આ કિસ્સો એ રીતે અહીં અને કુર્આનની બીજી જગ્યાઓએ વર્ણવવામાં આવ્યો છે, તેના પર વિચાર કરવાથી હું એમ સમજું છું (અલ્લાહ વધારે શ્રેષ્ઠ જાણે છે) કે ધરતીની મૂળ ખિલાફત (અલ્લાહનું પ્રતિનિધિત્વ) એ જ હતી, જે આદમ અલૈ.ને આરંભમાં જન્મમાં આપવામાં આવી હતી. ત્યાં અલ્લાહના ખલીફાને એ શાનથી મૂકવામાં આવ્યો હતો કે તેના ખાવા-પીવા અને પહેરવા-રહેવાની બધી વ્યવસ્થા સરકારના શિરે હતી અને સેવકો (ફરિશ્તાઓ) તેના આદેશને આધીન હતા, પરંતુ આ પદ પર સ્થાયી નિયુક્તિ કરતાં પહેલાં પરીક્ષા લેવી જરૂરી સમજવામાં આવી, જેથી ઉમેદવારની ક્ષમતાઓની સ્થિતિ સામે આવે. આમ, પરીક્ષા લેવામાં આવી અને જે વાત સામે આવી તે એ હતી કે આ ઉમેદવાર લોભ-લાલચથી પ્રભાવિત થઈને વિચલિત થઈ જાય છે, આજ્ઞાપાલનના સંકલ્પ પર તે ટક નથી રહેતો અને તેના જ્ઞાન પર ભૂલ-ચૂક પ્રભાવી થઈ જાય છે. આ પરીક્ષા પછી આદમ અલૈ. અને તેમની સંતાનને સ્થાયી ખિલાફત પર નિયુક્ત કરવાને બદલે પરીક્ષણ-હેતુ (Trial) ખિલાફત આપવામાં આવી અને અજમાયશ માટે એક મુદત (જે કયામત પર સમાપ્ત થશે) નિશ્ચિત કરી દેવામાં આવી. આ પરીક્ષા-કાળમાં ઉમેદવારો માટે રોજી-રોટીની સરકારી વ્યવસ્થા સમાપ્ત કરી દેવામાં આવી. હવે પોતાની રોજી-રોટીની વ્યવસ્થા તેમણે પોતે કરવાની છે, અલબત્ત ધરતી અને તેની અન્ય વસ્તુઓ પર તેમના અધિકારો યથાવત છે. પરીક્ષા એ વાતની છે કે અધિકારો રાખવા છતાં તેઓ આજ્ઞાપાલન કરે છે કે નહીં, અને જો ભૂલ થઈ જાય છે કે લોભ-લાલચના દબાણમાં આવીને વિચલિત થાય છે, તો ચેતવણી, યાદગીરી અને શિક્ષાનો પ્રભાવ અપનાવીને સુધારણા કરે છે કે નહીં. આ પરીક્ષણ-હેતુ ખિલાફત દરમ્યાન દરેકના કામની પદ્ધતિનો રેકર્ડ સુરક્ષિત રહેશે અને હિસાબના દિવસે જે લોકો સફળ હશે તેમને જ ફરી સ્થાયી ખિલાફત, એ શાન્ત જીવન અને અનંત રાજ્યની સાથે, જેની લાલચ આપીને શૈતાને આદેશના વિરુદ્ધ કામ કરાવ્યું હતું, પ્રદાન કરવામાં આવશે. તે વખતે આ સમગ્ર ધરતીને જન્મ બનાવી દેવામાં આવશે અને તેના વારસ અલ્લાહના એ નેક બંદાઓ હશે, જેમણે પરીક્ષણ-હેતુ ખિલાફતમાં આજ્ઞાપાલન પર કાયમ રહીને, અથવા ભૂલ થઈ ગયા પછી છેવટે આજ્ઞાપાલન તરફ પાછા વળીને પોતાની યોગ્યતા સાબિત કરી દીધી હશે. જન્મતના આ જીવનને જે લોકો માત્ર ખાવા-પીવા અને અકડાઈભર્યું-અહંકારયુક્ત જીવન સમજે છે તેમનો વિચાર સાચો નથી. ત્યાં નિરંતર ઉન્નતિ થતી રહેશે, કોઈપણ પ્રકારના પતનના જોખમ વગર, અને ત્યાં અલ્લાહની ખિલાફતના ભવ્ય કાર્યો માનવી કરશે, કોઈપણ પ્રકારની નિષ્ફળતાનું મોઢું જોયા વગર. પરંતુ આ પ્રગતિઓ અને એ સેવાઓ વિશે વિચારવું આપણા માટે એટલું જ મુશ્કેલ છે, જેટલું એક બાળક માટે એ વિચારવું મુશ્કેલ હોય છે કે મોટો થઈને જ્યારે તે લગ્ન કરશે, તો દાંપત્ય જીવનનું સ્વરૂપ શું હશે ? એટલા માટે કુર્આનમાં જન્મતના જીવનની માત્ર એ જ લિજ્જતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જેનું આપણે આ દુનિયાની લિજ્જતો પર વિચાર કરીને અનુમાન લગાવી શકીએ છીએ. આદમ

وَكَذَلِكَ الْيَوْمَ تُنسى ﴿١٠٩﴾ وَكَذَلِكَ نُجْزِي مَنْ أَسْرَفَ وَلَمْ
 يُؤْمِنْ بِآيَاتِ رَبِّهِ ط وَلَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَشَدُّ وَأَبْغَى ﴿١١٠﴾ أَفَلَمْ يَهْدِ
 لَهُمْ كَمَا أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِّنَ الْقُرُونِ يَمْشُونَ فِي مَسْكِينَهُمْ ط

એવી જ રીતે આજે તું ભુલાવવામાં આવી રહ્યો છે.”⁽¹⁰⁹⁾ – (૧૨૭) આવી રીતે અમે હદથી આગળ વધી જનારાઓ અને પોતાના રબની આયતોને ન માનનારાઓને (દુનિયામાં) બદલો આપીએ છીએ,⁽¹⁰⁰⁾ અને આખિરતની યાતના વધારે કઠોર અને વધારે સ્થાયી છે. (૧૨૮) પછી શું આ લોકોને⁽¹⁰⁰⁾ (ઇતિહાસના આ બોધપાઠમાંથી) કોઈ માર્ગદર્શન ન મળ્યું કે આમના પહેલાં કેટલીય કોમોને અમે નષ્ટ

અને હવ્યા અલૈ. નો કિસ્સો બાઈબલના પુસ્તક Genesis (2:7-25, 3:1-23) માં જે રીતે વર્ણવવામાં આવ્યો છે, તેને જો કુર્આનના આ વર્ણનની સરખામણીમાં જોવામાં આવે તો એ લોકોની પૂર્વગ્રહયુક્ત મનોવૃત્તિ પર આશ્ચર્ય થશે, જેઓ એમ કહેતા શરમ નથી અનુભવતા કે કુર્આનમાં આ કિસ્સાઓ બની ઈસરાઈલથી નકલ કરી લેવામાં આવ્યા છે.

(૧૦૭) ક્યામતના દિવસે નવા જીવનના આરંભથી લઈને જહન્નમમાં દાખલ થવા સુધી જે જુદી-જુદી સ્થિતિઓનો સામનો ગુનેગારોએ કરવાનો હશે તેને કુર્આનમાં અલગ-અલગ પ્રસંગે અલગ-અલગ વર્ણવવામાં આવેલ છે. એક સ્થિતિ આ છે : “તું આ વસ્તુથી ગફલતમાં પડેલો હતો. હવે અમે તારા આગળથી પરદો હટાવી દીધો છે. આજે તારી નજરો ખૂબ તેજ છે.” અર્થાત્ તને બરાબર દેખાઈ રહ્યું છે. (સૂર: કોફ, આ. ૨૨) બીજી સ્થિતિ આ છે : “અલ્લાહ તો તેને ટાળી રહ્યો છે એ દિવસ માટે જ્યારે હાલત એ હશે કે આંખો ફાટેલી-ને-ફાટેલી રહી ગઈ છે, માથાં ઉઠાવીને ભાગતા જઈ રહ્યા છે, નજરો ઉપર અટકેલી છે અને હૃદય છે કે ઉડતા જઈ રહ્યા છે.” (સૂર: ઈબ્રાહીમ, આ. ૪૩) ત્રીજી સ્થિતિ આ છે : “ક્યામતના દિવસે અમે એક લખાણ તેના માટે કાઢીશું જેને તે ઉઘાડા પુસ્તકની જેમ જોશે – વાંચ પોતાની કર્મનોંધ, આજે પોતાનો હિસાબ કરવા માટે તું પોતે જ પૂરતો છે.” (સૂર: બની ઈસરાઈલ, આ. ૧૩-૧૪) અને આ જ સ્થિતિઓમાંથી એક આ પણ છે, જે આ આયતમાં વર્ણવવામાં આવેલ છે. એવું લાગે છે કે અલ્લાહની કુદરતથી આ લોકો આખિરત (પરલોક)ના ભયાનક દેશ્યો અને પોતાના કર્મોના દુષ્પરિણામોને તો બરાબર જોશે, પરંતુ બસ તેમની આંખોની દૃષ્ટિ આ બધું જ જોવા માટે હશે. બાકી બીજી હેસિયતોથી તેમની હાલત આંધળા જેવી હશે, જેનો ન કોઈ હાથ પકડીને ચાલનાર હશે, ન જેને કંઈ સૂજ પડતી હશે કે ક્યાં જાય અને પોતાની જરૂરતો ક્યાંથી પૂરી કરે. આ જ સ્થિતિને આ શબ્દોમાં વર્ણવવામાં આવે છે કે, “જે રીતે તેં અમારી આયતોને ભુલાવી દીધી હતી, એ જ રીતે આજે તને ભુલાવવામાં આવી રહ્યો છે.” અર્થાત્ આજે કોઈ પરવા કરવામાં નહીં આવે કે તું ક્યાં-ક્યાં ઠોકરો ખાઈને પડે છે અને કેવી-કેવી વંચિતતાઓને સહન કરી રહ્યો છે, કોઈ તારો હાથ નહીં પકડે.

(૧૦૮) સંકેત છે એ ‘તંગ જીવન’ તરફ, જે અલ્લાહના ‘ઝિક’ અર્થાત્ તેનો ગ્રંથ અને તેણે મોકલેલ શિખામણ-પાઠથી મોહું ફેરવનારાઓને દુનિયામાં વ્યતીત કરાવવામાં આવે છે.

(૧૦૯) સંકેત છે મક્કાવાસીઓ તરફ, જેમને એ સમયે સંબોધિત કરવામાં આવી રહ્યા હતા.

إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ ﴿١٧٠﴾ وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ ﴿١٧١﴾
 لَكَانَ لِرِزَامًا وَآجَلٌ مُّسَمًّى ﴿١٧٢﴾ فَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ
 رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا ۖ وَمِنْ آنَاءِ اللَّيْلِ
 فَسَبِّحْ ۖ وَأَطْرَافَ النَّهَارِ لَعَلَّكَ تَرْضَىٰ ﴿١٧٣﴾ وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ

કરી ચૂક્યા છીએ, જેમની (વેરાન) વસ્તીઓમાં આજે આ લોકો હરેફરે છે ? હકીકતમાં આમાં^(૧૧૦) ઘણી નિશાનીઓ છે એ લોકો માટે જેઓ સદ્બુદ્ધિ ધરાવે છે. (રુકૂઅ-૭) (૧૨૮) જો તારા રબ તરફથી અગાઉ એક વાત નિશ્ચિત કરી દેવામાં ન આવી હોત અને મહેતલ માટે એક મુદત ઠેરવી દેવામાં ન આવી હોત તો જરૂરથી તેમનો પણ ફેંસલો ચૂકાવી દેવાયો હોત. (૧૩૦) તેથી હે નબી ! જે વાતો આ લોકો બનાવે છે, તેના પર ધૈર્યથી કામ લો અને પોતાના રબની પ્રશંસા સાથે તેની તસ્બીહ (પવિત્રતાનો જાપ) કરો સૂર્યોદય પહેલાં અને સૂર્યાસ્ત પહેલાં, અને રાતની ઘડીઓમાં પણ તસ્બીહ કરો અને દિવસના કિનારાઓ પર પણ, ^(૧૧૧) કદાચ કે તમે ખુશ થઈ જાઓ. ^(૧૧૨) (૧૩૧) અને આંખ ઉઠાવીને પણ ન જુઓ. (૧૧૦) અર્થાત્ ઇતિહાસના આ બોધપાઠમાં, પ્રાચીન ખંડેરોને જોવામાં અને માનવ-વંશના આ અનુભવમાં.

(૧૧૧) અર્થાત્ અલ્લાહ તેમના માટે મહેતલની એક મુદત નિશ્ચિત કરી ચૂક્યો છે, તેથી તેણે આપેલ આ મહેતલ દરમ્યાન આ લોકો જે કંઈ તમારા સાથે કરે, તેને તમારે ધૈર્યની સાથે સહન કરવાનું રહેશે. આ ધૈર્ય અને સહનશીલતાની શક્તિ તમને નમાઝથી મળશે, જેને તમારે એ સમયોમાં પાબંદીની સાથે અદા કરવી જોઈએ. 'રબની પ્રશંસા અને ગુણગાનની સાથે તેની તસ્બીહ' કરવાથી તાત્પર્ય નમાઝ છે, જેમ કે આગળ ચાલીને સ્વયં કહી દીધું, "પોતાના ધરવાળાઓને નમાઝની તાકીદ કરો અને પોતે પણ તેના પાબંદ રહો."

નમાઝના સમયો તરફ અહીં પણ સ્પષ્ટ સંકેત કરી દેવામાં આવ્યો છે. સૂર્યોદય પહેલા 'ફજ્'ની નમાઝ, સૂર્યાસ્ત પહેલા 'અઝ્'ની નમાઝ અને રાત્રિના સમયોમાં 'ઈશા' અને 'તહજજુદ'ની નમાઝ. રહ્યા દિવસના કિનારા, તો તે ત્રણ જ હોઈ શકે છે. એક કિનારો સવાર છે, બીજો કિનારો સૂર્ય ઢળે ત્યારે અને ત્રીજો કિનારો સાંજ. આમ, દિવસના કિનારાઓથી તાત્પર્ય ફજ્, સુહૂર અને મગરિબની નમાઝ જ હોઈ શકે છે. (સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: હુદ, નોંધ ૧૧૩, સૂર: બની ઇસરાઈલ, નોંધ ૯૧-૯૭, સૂર: રૂમ, નોંધ ૨૪, સૂર: અલ-મુ'મિન, નોંધ ૭૪)

(૧૧૨) આના બે અર્થ હોઈ શકે છે, અને સંભવત: બંને અભિપ્રેત છે.

એક એ કે તમે પોતાની વર્તમાન સ્થિતિ પર રાજી થઈ જાઓ, જેમાં પોતાના મિશન માટે તમને જાત-જાતની અપ્રિય વાતો સહન કરવી પડી રહી છે અને અલ્લાહના એ નિર્ણય પર રાજી થઈ જાઓ કે તમારા પર અકારણ અત્યાચાર અને અતિરેક કરનારાઓને અત્યારે સજા આપવામાં નહીં આવે.

બીજો અર્થ એ છે કે તમે જરા આ કામ કરીને તો જુઓ, આનું પરિણામ એ આવશે જેનાથી તમારું દિલ ખુશ થઈ જશે. આ બીજો અર્થ કુર્આનમાં ઘણી જગ્યાઓએ જુદી-જુદી રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવેલ છે. (ઉદાહરણરૂપે જુઓ, સૂર: બની ઇસરાઈલ, આ. ૭૯ અને સૂર: અઝ્-સુહા, આ. ૪-૫)

إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ زَهْرَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا
لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ ۗ وَرِزْقُ رَبِّكَ خَيْرٌ وَأَبْقَىٰ ﴿١١٣﴾ وَأَمْرٌ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ
وَأَصْطَبِرْ عَلَيْهَا ۗ لَا نَسْأَلُكَ رِزْقًا ۗ نَحْنُ نَرْزُقُكَ ۗ وَالْعَاقِبَةُ
لِلتَّقْوَىٰ ﴿١١٤﴾ وَقَالُوا لَوْلَا يَأْتِينَا بِآيَةٍ مِّن رَّبِّهِ ۗ أَوَلَمْ تَأْتِهِم

દુનિયાના જીવનના એ ઠાઠ-માઠને, જે અમે આમાંથી વિવિધ પ્રકારના લોકોને આપી રાખ્યો છે. તે તો અમે તેમને પરીક્ષામાં નાખવા માટે આપ્યો છે, અને તારા રબની આપેલી હલાલ (વૈધ) રોજી (૧૧૩) જ વધુ સારી અને બાકી રહેનારી છે. (૧૩૨) પોતાના કુટુંબીજનોને નમાઝની તાકીદ કરો (૧૧૪) અને પોતે પણ તેના પાબંદ રહો. અમે તમારાથી કોઈ રોજી નથી ચાહતા, રોજી તો અમે જ તમને આપી રહ્યા છીએ અને પરિણામની ભલાઈ તો તકવા (ધર્મ-પરાયણતા) માટે જ છે. (૧૧૫) (૧૩૩) તેઓ કહે છે કે આ માણસ પોતાના રબ તરફથી કોઈ નિશાની (ચમત્કાર) કેમ નથી લાવતો? અને શું તેમના પાસે

(૧૧૩) મૂળ અરબી શબ્દ 'રિઝ્ક'નો અનુવાદ અમે 'હલાલ રોજી' કર્યો છે, કેમ કે અલ્લાહે ક્યાંય પણ હરામ ધનને 'રબની રોજી' નથી કહ્યું. અર્થ એ છે કે તમારું અને તમારા ઈમાનવાળા સાથીઓનું કામ એ નથી કે આ અવજાકારી-દુષ્કર્મીઓ હરામ (અવૈધ) રીતે ધન સમેટી-સમેટીને પોતાના જીવનમાં જે પ્રત્યક્ષ ચમક-દમક પેદા કરી લે છે તેને લાલચુ નજરથી જુઓ. જે પવિત્ર રોજી તમે પોતાના પરિશ્રમથી કમાવો છો, તે ચાહે ગમે તેટલી ઓછી હોય, સાચા અને ઈમાનદાર લોકો માટે એ જ ઉત્તમ છે અને એમાં જ ભલાઈ છે, જે દુનિયાથી આખિરત (પરલોક) સુધી બાકી રહેવાવાળી છે.

(૧૧૪) તમારા પત્ની-બાળકો અને કુટુંબીજનો પણ પોતાની તંગી અને દુદ્દશાની સરખામણીમાં આ હરામખોરોને એશઆરામ અને મોજમજા કરતા જોઈને હતાશ ન થાય, તેમને કહો કે નમાઝ પઢો, આ વસ્તુ તેમના વિચાર અને કલ્પિને બદલી નાખશે. તેઓ પવિત્ર રોજી પર ધૈર્યથી કામ કરવાવાળા અને સંતોષ કરવાવાળા બની જશે અને એ ભલાઈને, જે ઈમાન અને તકવા (ઈશભય)થી પ્રાપ્ત થાય છે, એ એશઆરામ અને મોજમજા પર પ્રાધાન્યતા આપતા થઈ જશે, જે અવજા, દુષ્કર્મ અને દુનિયાપરસ્તીથી પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧૧૫) અર્થાત્ અમે નમાઝ પઢવાનું તમને એટલા માટે નથી કહેતા કે આનાથી અમારો કોઈ ફાયદો છે. ફાયદો તમારો પોતાનો જ છે અને તે એ છે કે તમારામાં તકવા (ઈશભય) પેદા થશે, જે દુનિયા અને આખિરત (પરલોક) બંનેમાં અંતિમ અને સ્થાયી સફળતાનું માધ્યમ છે.

بَيِّنَةٌ مَا فِي الصُّحُفِ الْأُولَى ﴿٣٣﴾ وَلَوْ أَنَّا أَهْلَكْنَاهُمْ بِعَذَابٍ مِّنْ
 قَبْلِهِ لَقَالُوا رَبَّنَا لَوْلَا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ آيَاتِكَ مِنْ
 قَبْلِ أَنْ نُنزِّلَ وَمُخْزَى ﴿٣٤﴾ قُلْ كُلُّ مُتَرَبِّصٍ فَتَرَبِّصُوا ۗ فَسَتَعْلَمُونَ
 مَنِ اصْطَبَّ الصِّرَاطِ السَّوِيِّ وَمَنِ اهْتَدَى ﴿٣٥﴾

ع
 ۱۲

અગાઉના સહીફાઓ (દિવ્ય પુસ્તિકાઓ)ની તમામ શિક્ષાઓનું સ્પષ્ટ વર્ણન નથી આવી ગયું? ^(૧૧૬)
 (૧૩૪) જો અમે તેના આગમન પહેલાં આમને કોઈ યાતનાથી નષ્ટ કરી દીધા હોત તો પછી આ જ લોકો
 કહેતા કે હે અમારા પાલનહાર! તેં અમારા પાસે કોઈ રસૂલ (ઈશદૂત) શા માટે ન મોકલ્યો કે અપમાનિત
 અને તિરસ્કૃત થતાં પહેલાં જ અમે તારી આયતોનું અનુસરણ અપનાવી લેતા? (૧૩૫) હે પયગંબર!
 આમને કહો, દરેક પરિણામની રાહ જોઈ રહ્યો છે, ^(૧૧૭) તો હવે રાહ જુઓ, ટૂંક સમયમાં તમને જણાઈ
 જશે કે કોણ સીધા માર્ગ પર ચાલનારા છે અને કોણ માર્ગદર્શન પામેલા છે. (રૂકૂઅ-૮)

(૧૧૬) અર્થાત્ શું આ કોઈ ઓછો ચમત્કાર છે કે તેમનામાંથી જ એક નિરક્ષર વ્યક્તિએ એ ગ્રંથ પ્રસ્તુત કર્યો, જેમાં
 શરૂઆતથી લઈને અત્યાર સુધીના તમામ આકાશી ગ્રંથોના વિષયો અને શિક્ષાઓનો સાર કાઢીને મૂકી દેવામાં
 આવ્યો છે. માનવીના માર્ગદર્શન અને નિર્દેશન માટે એ ગ્રંથોમાં જે કંઈ હતું, તે બધું ન માત્ર એ કે તેમાં એકત્ર
 કરી દેવામાં આવ્યું છે, બલકે તેને એવું ખોલીને સ્પષ્ટ પણ કરી દેવામાં આવ્યું છે કે રણમાં રહેવાવાળા બહુઓ
 સુદ્ધાં પણ તેને સમજીને લાભ ઉઠાવી શકે છે.

(૧૧૭) અર્થાત્ જ્યારથી આ આહવાન તમારા શહેરમાં ઉઠ્યું છે, ન કેવળ આ શહેરનો, બલકે આસપાસના ક્ષેત્રનો
 પણ, દરેક વ્યક્તિ રાહ જોઈ રહ્યો છે કે તેનું પરિણામ છેવટે શું આવે છે.

૨૧. અલ-અંબિયા

પરિચય

નામ :

આ સૂર:માં ઘણા પયગંબરોનો નિરંતર ઉલ્લેખ થયો છે, તેથી આનું નામ 'અલ-અંબિયા' રાખવામાં આવ્યું. વિષયની દૃષ્ટિએ સૂર:નું આ શીર્ષક નથી, બલકે ફક્ત સૂર:ને ઓળખવા માટેનું લક્ષણ માત્ર છે.

ઉત્તરાણકાળ :

વિષય અને વર્ણન-શૈલી બંનેથી એ જ જણાય છે કે આના અવતરણનો સમય મક્કાનો મધ્યવર્તી તબક્કો અર્થાત્ અમારાકાળ-વિભાજનની દૃષ્ટિએ પયગંબર (હઝરત મુહમ્મદ) સલ્લ. ના મક્કી જીવનનો ત્રીજો તબક્કો છે.

વિષય :

આ સૂર:માં એ સંઘર્ષ વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે, જે પયગંબર સલ્લ. અને કુરૈશના સરદારો વચ્ચે ચાલી રહ્યો હતો. તેઓ વ્હાલા નબી સલ્લ.ના રિસાલતના દાવા અને આપના તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)ના આમંત્રણ અને આખિરત (પરલોક)ના સંદેશ અંગે જે સંદેહો અને આરોપો પ્રસ્તુત કરતા હતા, તેનો જવાબ આપવામાં આવ્યો છે. તેમના તરફથી આપ સલ્લ.ના વિરોધમાં જે ચાલબાજીઓ ચાલવામાં આવી રહી હતી, તે બદલ ધમકી આપવામાં આવી છે અને એ કૃત્યોનાં માઠાં પરિણામોથી સચેત કરવામાં આવ્યા છે અને અંતે તેમને એ ભાન કરાવવામાં આવ્યું છે કે જે વ્યક્તિને તમે પોતાના માટે સંકટ અને મુસીબત સમજી રહ્યા છો તે વાસ્તવમાં તમારા માટે કૃપા બનીને આવ્યો છે.

પ્રવચન દરમ્યાન ખાસ કરીને જે બાબતોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે આ છે —

(૧) મક્કાના વિધર્મીઓની એ ખોટી ધારણા કે મનુષ્ય કદાપી પયગંબર નથી હોઈ શકતો અને તેના આધારે તેમનું હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.ને પયગંબર માનવાથી ઈન્કાર કરવું — આ કુધારણાનું વિગતવાર ખંડન કરવામાં આવ્યું છે.

(૨) તેમના દ્વારા આપ સલ્લ. પર અને કુર્આન પર વિવિધ અને વિરોધાભાસી આક્ષેપો કરવાં અને કોઈ એક વાત પર મક્કમ ન રહેવું — તેના પર સંક્ષિપ્તમાં છતાં ખૂબ જોરદાર અને અર્થસભર રીતે પકડ કરવામાં આવી છે.

(૩) તેમનો એ ખ્યાલ કે જીવન એક રમત માત્ર છે, જે થોડાંક દિવસ રમીને પછી આમ જ ખતમ થઈ જશે (તેનો કોઈ હિસાબ-કિતાબ નથી) — તેનો ખૂબ જ અસરકારક શૈલીમાં રદિયો આપવામાં આવ્યો છે.

(૪) શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ) પર તેમનો દુરાગ્રહ અને તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ) વિરુદ્ધ તેમનો અજ્ઞાનતાપૂર્ણ પૂર્વગ્રહ — તેની સુધારણા માટે ટૂંકમાં છતાં મહત્વપૂર્ણ અને ચિત્તાકર્ષક દલીલો આપવામાં આવી છે.

(પ) તેમનો એ ભ્રમ કે નબી (ઈશદૂત)ને વારંવાર ખોટા ઠેરવવા છતાં જ્યારે તેમના પર અઝાબ (યાતના) નથી આવતો, તો ચોક્કસપણે પયગંબર જૂઠા છે અને અલ્લાહના અઝાબની ધમકીઓ માત્ર પોકળ ધમકીઓ જ છે — તેને દલીલોથી અને ઉપદેશ દ્વારા બંને રીતે દૂર કરવાની કોશિશ કરવામાં આવી છે.

ત્યારપછી પયગંબરોની જીવનચર્યાના મહત્વપૂર્ણ બનાવોમાંથી કેટલાક ઉદાહરણો પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યા છે, જેનાથી એ સમજાવવાનો આશય છે કે એ તમામ પયગંબરો જે માનવ-ઈતિહાસમાં અલ્લાહ તરફથી આવ્યા હતા, મનુષ્ય હતા. ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ) અને પ્રભુતાનો તેમનામાં રજબાર પણ અંશ ન હતો. તેના સાથે આ જ ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંતોથી બે વાતો વધારે સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે — એક એ કે પયગંબરો પર જાત-જાતની મુસીબતો અને સંકટો આવ્યા છે અને તેમના વિરોધીઓએ પણ તેમને બરબાદ કરવાના પ્રયત્નો કર્યા છે, પરંતુ છેવટે અલ્લાહ તરફથી અસાધારણ રીતે તેમની મદદ કરવામાં આવી છે. બીજું એ કે તમામ પયગંબરોનો દીન (ધર્મ) એક જ હતો અને તે એ જ દીન હતો, જે હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. પ્રસ્તુત કરી રહ્યા છે. માનવ-જાતનો મૂળ ધર્મ આ જ છે અને શેષ જેટલાં ધર્મો દુનિયામાં બન્યા છે, તે કેવળ પથભ્રષ્ટ મનુષ્યોએ ઊભી કરેલ ફાટફૂટ અને વિભાજનો છે.

અંતે દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે માનવીની મુક્તિનો આધાર આ જ દીનનું અનુસરણ અપનાવવા પર છે (અને તેનું અવતરણ તો સાક્ષાત્ કૃપા છે.)

રુકૂઅ-૭

૨૧. અલ-અંબિયા (મક્કી)

આયત-૧૧૨

سُورَةُ الْأَنْبِيَاءِ مَكِّيَّةٌ (۲۱) اَلْاَنْبِيَاءِ (۲۱) سُورَةُ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

اِقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ مُّعْرِضُونَ ①

مَا يَأْتِيهِمْ مِّنْ ذِكْرٍ مِّن رَّبِّهِمْ مُّحَدَّثٍ إِلَّا اسْتَمَعُوهُ وَهُمْ
يَلْعَبُونَ ② لَا هِيَءَ قُلُوبُهُمْ ط وَأَسْرُوا النَّجْوَى ۝ الَّذِينَ ظَلَمُوا ۝

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

(૧) નજીક આવી ગયો છે લોકોના હિસાબનો સમય^(૧) અને તેઓ છે કે ગફલતમાં વિમુખ બનેલા છે. ^(૨) (૨) તેમના પાસે જે નવીન ઉપદેશ પણ તેમના રબ તરફથી આવે છે, ^(૩) તેને અનિચ્છાએ સાંભળે છે અને રમતમાં પડ્યા રહે છે, ^(૪) (૩) હૃદય એમના (બીજી જ ચિંતાઓમાં) ડૂબેલા છે, અને જાલિમો એકબીજા સાથે ગુસપુસ કરે છે કે,

- (૧) અભિપ્રેત છે કયામતનું નજીક હોવું, અર્થાત્ હવે એ સમય દૂર નથી, જ્યારે લોકોને પોતાના હિસાબ આપવા માટે પોતાના રબ (પ્રભુ-પાલનહાર) સમક્ષ હાજર થવું પડશે. હજરત મુહમ્મદ સલ્લ.ને મોકલવું એ વાતની ઓળખ છે કે માનવ-જાતિનો ઈતિહાસ પોતાના અંતિમ ચરણમાં દાખલ થઈ ચૂક્યો છે. આ જ વિષય છે જેને નબી સલ્લ.એ એક હદીસમાં વર્ણવ્યો છે. આપ સલ્લ.એ પોતાની બે આંગળીઓ ઊભી કરીને ફરમાવ્યું, **بُعِدَتْ أَدَاوُ السَّاعَةِ كَمَا تَرَى**, “મને એવા સમયે મોકલવામાં આવ્યો છે કે હું અને કયામત આ બે આંગળીઓની જેમ છીએ.” અર્થાત્ મારા પછી બસ બયામત જ છે. સુધરવું હોય તો મારા આમંત્રણ પર સુધરી જાઓ. માર્ગ બતાવનાર, ખુશખબર આપનાર અને અઝાબ (યાતના)થી ડરાવનાર કોઈ બીજો આવવાનો નથી.
- (૨) અર્થાત્ કોઈપણ ચેતવણી તરફ ધ્યાન આપતા નથી, ન પોતે વિચારે છે કે અમારો અંજામ શું આવશે અને ન એ પયગંબરની વાત સાંભળે છે જે તેમને સાવધાન કરવાની કોશિશ કરી રહ્યો છે.
- (૩) અર્થાત્ કુર્આનની દરેક નવી સૂર: જે હજરત મુહમ્મદ સલ્લ. પર અવતરિત થાય છે અને તેમને સંભળાવવામાં આવે છે.
- (૪) અરબી શબ્દો **وَهُمْ يَلْعَبُونَ** ના બે અર્થ હોઈ શકે છે. એક એ જે ઉપર અનુવાદમાં અપનાવવામાં આવ્યો છે અને તેમાં રમતથી તાત્પર્ય આ જ જીવનની રમત છે, જેને અલ્લાહ અને આખિરત (પરલોક)થી બેપરવા લોકો રમવામાં લાગેલા છે. બીજો અર્થ એ છે કે તેઓ આને ગંભીરતાથી નથી સાંભળતા, બલકે ખેલ અને મજાકના રૂપમાં સાંભળે છે.

هَلْ هَذَا إِلَّا بَشْرٌ مِّثْلُكُمْ ۖ أَفَتَأْتُونَ السَّحَرَ وَأَنْتُمْ
تُبْصِرُونَ ﴿٣﴾ قُلْ رَبِّي يَعْلَمُ الْقَوْلَ فِي السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ
وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿٤﴾ بَلْ قَالُوا أَضْغَاثُ أَحْلَامٍ بَلِ افْتَرَاهُ
بَلْ هُوَ شَاعِرٌ ۗ فَلْيَأْتِنَا بِآيَةٍ كَمَا أُرْسِلَ الْأَوْلُونَ ﴿٥﴾

“આ માણસ છેવટે તમારા જેવો એક મનુષ્ય તો છે, પછી શું તમે દેખતી આંખે જાદૂના ફંદામાં ફસાઈ જશો?”^(૪) (૪) રસૂલે કહ્યું, “મારો રબ એ દરેક વાતને જાણે છે જે આકાશ અને ધરતીમાં કરવામાં આવે, તે સાંભળનાર અને જાણનાર છે.”^(૫) (૫) તેઓ કહે છે, “બલ્કે આ અસંબદ્ધ સ્વપ્નો છે, બલ્કે આ તેનું ઉપજાવી કાઢેલું છે, બલ્કે આ માણસ કવિ છે,^(૬) નહીં તો આ લાવે કોઈ નિશાની જેવી રીતે પુરાણા જમાનાના રસૂલો નિશાનીઓ સાથે મોકલવામાં આવ્યા હતા.”

(૫) મૂળ અરબીનો અનુવાદ ‘ફસાતા જાઓ છો’ પણ હોઈ શકે છે અને બંને અર્થ સાચા છે. મક્કાના કાફિરોના એ મોટા-મોટા સરદારો પરસ્પર પોતાની બેઠકો અને સભાઓમાં ગુસપુસ કર્યા કરતા હતા, જેને નબી સલ્વ.ના આમંત્રણનો સામનો કરવાની ખૂબ ચિંતા લાગેલી હતી. તેઓ કહેતા હતા કે આ માણસ છેવટે પયગંબર તો હોઈ નથી શકતો, કેમ કે આપણા જેવો જ માણસ છે. અલબત્ત, આ વ્યક્તિની વાતોમાં અને તેના વ્યક્તિત્વમાં એક જાદૂ છે કે જે તેની વાત કાન લગાવીને સાંભળે છે અને તેના નજીક જાય છે, તે તેના પર મોહિત થઈ જાય છે. તેથી જો પોતાની કુશળતા ઈચ્છે છો, તો ન તેની સાંભળો, ન તેનાથી મેળ-મેળાપ રાખો, કેમ કે તેની વાતો સાંભળવી અને તેના નજીક જવું જાણે આંખો દેખ્યા જાદૂના ફંદામાં ફસાઈ જવું છે. જે વસ્તુના કારણે તેઓ નબી સલ્વ. પર ‘જાદૂ’નો આરોપ લગાવતા હતા, તેના અમુક ઉદાહરણો નબી સલ્વ.ના જીવનના પ્રાચીનતમ લેખક મુહમ્મદ બિન ઈસ્હાક (મૃ. ૧૫૨ હિ.)એ વર્ણવ્યા છે. (ઉદાહરણરૂપે જુઓ, સૂર: હા-મીમ-સજદહની તફસીરની ભૂમિકામાં ઉતબા બિન રબીઆનું વૃત્તાંત.)

(૬) અર્થાત્ રસૂલે ક્યારેય આ જૂઠા પ્રોપેગન્ડા અને ગુસપુસના આ અભિયાનનો જવાબ એના સિવાય નથી આપ્યો કે ‘તમે લોકો જે કંઈ વાતો બનાવો છો, બધું અલ્લાહ સાંભળે અને જાણે છે, ચાહે જોરથી કહો, ચાહે ચુપકે-ચુપકે કાનોમાં ફૂંકો.’ તેઓ ક્યારેય અન્યાયી દુશ્મનોના મુકાલબામાં એવો જ જવાબ આપવા પર ન ઉતરી આવ્યા.

(૭) આની પૃષ્ઠભૂમિ એ છે કે નબી સલ્વ.ના આમંત્રણની અસર જ્યારે ફેલાવા લાગી, તો મક્કાના સરદારોએ પરસ્પર મસ્લત કરીને એ નક્કી કર્યું કે આપની સામે પ્રોપેગન્ડાનું એક અભિયાન શરૂ કરવામાં આવે અને દરેક એ વ્યક્તિને, જે મક્કામાં ઝ્યારત (દર્શન) માટે આવે, આપના વિરુદ્ધ તેને પહેલાથી જ એટલો ભ્રમિત કરી દેવામાં આવે કે તે આપની વાત સાંભળવા માટે તૈયાર જ ન થાય. આ અભિયાન આમ તો બારેય મહિના ચાલતું રહેતું હતું, પરંતુ વિશેષરૂપે હજના સમયે વધારેમાં વધારે માણસોને ફેલાવી દેવામાં આવતા હતા, જેઓ તમામ બહારના ઝ્યારત કરનારાઓના તંબુઓમાં પહોંચીને તેમને સચેત કરતા ફરતા હતા કે અહીં આવો-આવો એક માણસ છે, તેનાથી સાવધાન રહેજો. આ વાતોમાં જાત-જાતની વાતો બનાવવામાં આવતી હતી. ક્યારેક

مَا آمَنَتْ قَبْلَهُمْ مِنْ قَرِيْبَةٍ أَهْلَكْنَاهَا ۖ أَفَهُمْ يُؤْمِنُونَ ﴿٩٩﴾ وَمَا
 أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ إِلَّا رِجَالًا نُّوحِي إِلَيْهِمْ فَسْأَلُوا أَهْلَ الدِّكْرِ إِنْ
 كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿١٠٠﴾ وَمَا جَعَلْنَاهُمْ جَسَدًا إِلَّا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ

(૬) જો કે આમનાથી પહેલાં કોઈ વસ્તી પણ, જેને અમે નષ્ટ કરી, ઈમાન ન લાવી. હવે શું આ લોકો ઈમાન લાવશે? (૯) અને હે નબી ! તમારા પહેલાં પણ અમે મનુષ્યોને જ રસૂલ બનાવીને મોકલ્યા હતા, જેમના પર અમે વહી (પ્રકાશના) મોકલતા હતા. (૯) તમે લોકો જો જ્ઞાન ધરાવતા ન હોવ તો ગ્રંથ-વાળાઓને પૂછી લો. (૧૦) (૮) એ રસૂલોને અમે કોઈ એવા શરીર આપ્યા ન હતા કે તેઓ ભોજન ન લેતા

કહેવામાં આવતું કે એ વ્યક્તિ જાદુગર છે. ક્યારેક કહેવામાં આવતું કે એક કલામ (વાણી) તેણે પોતે ઘડી રાખ્યો છે અને કહે છે અલ્લાહની વાણી છે. ક્યારેક કહેવામાં આવતું કે અરે, આ વાણી શું છે, પાગલોના પાગલપનના ગંદા વિચારોનો પૂળો છે. ક્યારેક કહેવામાં આવતું કે કવિઓ જેવા વિચારો અને રસહીન વાતો છે, જેનું નામ તેણે 'કલામે-ઇલાહી' (ઈશવાણી) રાખ્યું છે. પરંતુ આ જૂઠા પ્રચારનું પરિણામ જે કંઈ આવ્યું, તે એ હતું કે નબી સલ્લ.નું નામ તેમણે પોતે દેશના ખૂણે-ખૂણે પહોંચાડી દીધું. દરેક વ્યક્તિના મનમાં એક પ્રશ્ન પેદા થઈ ગયો કે છેવટે ખબર તો પડે કે એ કોણ માણસ એવો છે જેના વિરુદ્ધ આ તોફાન ઊભું થઈ ગયું છે? અને તે શું કહે છે? આ રીતે કેટલાય લોકો આપની પાસે પોતાની રીતે પહોંચ્યા અને આપના આમંત્રણથી પ્રભાવિત થઈને આપનું અનુસરણ કરવાવાળા બની ગયા. જેનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ તુકૈલ બિન દૌસી છે. (આમના વિસ્તૃત વૃત્તાંત માટે જુઓ, સીરત ઈબ્ને હિશામ, ભા-૨, પૃ. ૨૨-૨૪)

(૮) આ સંક્ષિપ્ત વાક્યમાં નિશાનીની માંગનો જે જવાબ આપવામાં આવ્યો છે, તેમાં ત્રણ વિષય છે —

એક એ કે તમે અગાઉના રસૂલો (ઈશદૂતો) જેવી નિશાનીઓ માંગો છો, પરંતુ એ ભૂલી જાઓ છો કે હઠાગ્રહી લોકો એ નિશાનીઓને જોઈને પણ ઈમાન લાવ્યા ન હતા.

બીજું એ કે તમે નિશાનીની માંગ તો કરો છો, પરંતુ એ યાદ નથી રાખતા કે જે કોમે પણ સ્પષ્ટ મો'જિઝા (દિવ્ય ચમત્કાર) આંખોથી જોઈ લીધા પછી ઈમાન લાવવાનો ઈન્કાર કર્યો છે, તે પછી નષ્ટ થયા વગર રહી નથી.

ત્રીજું એ કે તમારા મોઢાની માંગેલી નિશાની ન મોકલવી એ તો અલ્લાહની તમારા પર મોટી કૃપા છે. અત્યાર સુધી તમે ઈન્કાર પર ઈન્કાર કરતા રહ્યા અને અઝાબ (યાતના)માં પકડાયા નહીં. શું હવે નિશાની એટલા માટે માંગો છો કે એ કોમો જેવો અંજામ જુઓ, જે નિશાનીઓ જોઈને પણ ઈમાન ન લાવી અને નષ્ટ કરી દેવામાં આવી?

(૯) આ જવાબ છે તેમના એ કથનનો કે, “આ માણસ તમારા જેવો માણસ તો છે.” તેઓ નબી સલ્લ.ને મનુષ્ય હોવાની એ વાતનું પ્રમાણ સમજતા હતા કે આપ નબી (પયગંબર) નથી હોઈ શકતા. જવાબ આપવામાં આવ્યો કે અગાઉના સમયના જે લોકોને તમે પોતે માનો છો કે તેઓ અલ્લાહ તરફથી મોકલવામાં આવ્યા હતા, તે સૌ પણ મનુષ્ય જ હતા અને મનુષ્ય હોવાની સ્થિતિમાં જ તેમના પર અલ્લાહની વહી આવી હતી. (વધુ વિગત માટે જુઓ, સૂર: યા-સીન, નોંધ ૧૧)

(૧૦) અર્થાત્ આ યહૂદીઓ, જેઓ આજે ઈસ્લામની દુશ્મનીમાં તમારી 'હા' માં 'હા' મિલાવી રહ્યા છે અને તમને વિરોધના દાવપેચ શિખવાડતા રહે છે, તેમને જ પૂછી લો કે મૂસા અને બની ઈસરાઈલના બીજા નબી કોણ હતા? મનુષ્ય જ હતા કે કોઈ અન્ય જીવ?

وَمَا كَانُوا خُلِيَّةِينَ ۝۸ ثُمَّ صَدَقْنَاهُمُ الْوَعْدَ فَأَنْجَيْنَاهُمْ وَمَنْ نَشَاءُ وَأَهْلَكْنَا الْمُسْرِفِينَ ۝۹ لَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ كِتَابًا فِيهِ ذِكْرُكُمْ ۝۱۰ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ۝۱۱ وَكَمْ قَصَبْنَا مِنْ قَرْيَةٍ كَانَتْ عَلٰى ظَالِمَةٍ وَأَنْشَأْنَا بَعْدَهَا قَوْمًا آخَرِينَ ۝۱۲ فَلَمَّا أَحْسَسُوا بِأَسَٰئِنَا إِذَا هُمْ مِنْهَا يَرِي كُضُؤنَ ۝۱۳ لَا تَرَىٰ كُضُؤًا وَارْجِعُوا إِلَىٰ مَا أُتْرِفْتُمْ

હોય અને ન તેઓ હંમેશાં જીવંત રહેનારા હતા. (૮) પછી જોઈ લો કે અંતે અમે તેમના સાથે પોતાના વાયદા પૂરા કર્યા અને તેમને તથા જેને-જેને અમે ઈચ્છ્યું, બચાવી લીધા અને હદથી વધી જનારાઓને નષ્ટ કરી દીધા. ^(૧૧) (૧૦) લોકો! અમે તમારા તરફ એક એવો ગ્રંથ મોકલ્યો છે જેમાં તમારો જ ઉલ્લેખ છે, શું તમે સમજતા નથી? ^(૧૨) (રુકૂઅ-૧) (૧૧) કેટલીય અત્યાચારી વસ્તીઓ છે જેમને અમે બરબાદ કરી મૂકી અને તેમના પછી બીજી કોઈ કોમ ઉઠાવી. (૧૨) જ્યારે તેમને અમારી યાતનાનો અનુભવ થયો ^(૧૩) તો લાગ્યા ત્યાંથી ભાગવા. (૧૩) (કહેવામાં આવ્યું), “ભાગો નહીં, જાઓ પોતાના એ જ ઘરો અને

(૧૧) અર્થાત્ પાછલા ઇતિહાસનો પાઠ માત્ર એટલું જ નથી બતાવતો કે પહેલા જે રસૂલો મોકલવામાં આવ્યા હતા તેઓ મનુષ્ય હતા, બલકે એ પણ બતાવે છે કે તેમની સહાયતા અને સમર્થનના તેમજ તેમનો વિરોધ કરનારાઓને નષ્ટ કરી દેવાના જેટલા વાયદાઓ અલ્લાહે તેમનાથી કર્યા હતા, તે બધા પૂરા થયા અને દરેક એ કોમ નષ્ટ થઈ જેણે તેમને નીચા દેખાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. હવે તમે પોતાનું પરિણામ પોતે જ વિચારી લો.

(૧૨) આ સર્વગ્રાહી જવાબ છે મક્કાના કાફિરોની એ અવિચારી વાતોનો જે તેઓ કુર્આન અને હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. વિશે કહેતા હતા કે આ શાયરી છે, આ જાદૂ છે, આ વિખરાયેલા સ્વપ્નો છે, આ મનઘડત વાર્તાઓ છે વગેરે. આના માટે કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે આ ગ્રંથમાં છેવટે એ કઈ અનોખી વાત છે, જે તમારી સમજમાં ન આવતી હોય, જેના કારણે તેના વિશે તમે આટલા પરસ્પર વિરોધી અભિપ્રાયો આપી રહ્યા છો. તેમાં તો તમારો પોતાનો ઉલ્લેખ છે. તમારી જ માનસિકતા અને તમારા જ જીવનનાં મામલાઓ પર ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તમારી જ પ્રકૃતિ અને રચના તેમજ આરંભ અને અંત પર ચર્ચા છે, તમારા જ વાતાવરણથી એ નિશાનીઓ પસંદ કરી-કરીને પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે, જે વાસ્તવિકતા તરફ સંકેત કરી રહી છે અને તમારા જ નૈતિક ગુણોમાંથી સારી વાતો અને બૂરાઈઓનું અંતર ખોલીને બતાવવામાં આવી રહ્યું છે, જેના સાચા હોવા પર તમારો પોતાનો અંતરાત્મા સાક્ષી આપે છે. આ બધી વાતોમાં કઈ વસ્તુ એવી ગૂંચવાયેલી અને જટિલ છે કે તેને સમજવાથી તમારી બુદ્ધિ વિવશ હોય?

(૧૩) અર્થાત્ જ્યારે અલ્લાહનો અઝાબ (યાતના) માથા પર આવી ગયો અને તેમને ખબર પડી ગઈ કે આવી ગઈ આફત!

فِيهِ وَمَسْكِينِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَسْأَلُونَ ﴿١٣﴾ قَالُوا يَوْمَئِذٍ إِنَّا كُنَّا
ظَالِمِينَ ﴿١٤﴾ فَمَا زَالَتْ تِلْكَ دَعْوَاهُمْ حَتَّى جَعَلْنَاهُمْ حَصِيدًا
مُجْدِبِينَ ﴿١٥﴾ وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا الْعِبِيدِينَ ﴿١٦﴾
لَوْ أَرَدْنَا أَنْ نَتَّخِذَ لَهَوًّا لَّا نَتَّخِذُهُ مِنْ لَدُنَّا ۗ إِنَّ كُنَّا فَعِيلِينَ ﴿١٧﴾
بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ فَيَدْمَغُهُ فَإِذَا هُوَ زَاهِقٌ ۖ وَلَكُمْ

વૈભવ-વિલાસના સાધનોમાં જ્યાં તમે મોજ-મજા કરી રહ્યા હતા, કદાચ તમને પૂછવામાં આવે.”^(૧૪)

(૧૪) કહેવા લાગ્યા, “હાય અમારું દુર્ભાગ્ય ! નિ:શંક અમે દોષિત હતા.” (૧૫) અને તેઓ આ જ પોકારતા રહ્યા, ત્યાં સુધી કે અમે તેમને વાઢેલા ખેતર બનાવી દીધા, જીવનની એક ચિંગારી સુદ્ધાં તેમનામાં ન રહી. (૧૬) અમે આ આકાશ અને ધરતીને અને જે કંઈ તેમાં છે, કંઈ રમત માટે નથી બનાવ્યું.^(૧૭) (૧૭) જો અમે કોઈ રમકડું બનાવવા ચાહતા અને માત્ર એવું જ કંઈક અમારે કરવું હોત તો પોતાના પાસેથી જ કરી લેતા.^(૧૮) (૧૮) પરંતુ અમે તો અસત્ય પર સત્યનો ફટકો લગાવીએ છીએ જે તેનું માથું ભાંગી નાખે છે અને તે જોત-જોતામાં નાશ પામે છે અને તમારા માટે વિનાશ છે એ વાતોના

(૧૪) આના ઘણા અર્થ હોઈ શકે છે, જેમ કે જરા આ અઝાબનું સારી રીતે અવલોકન કરો, જેથી કાલે કોઈ તેના વિશે પૂછે તો બરાબર બતાવી શકો. પોતાના એ જ ઠાઠ-માઠ જમાવીને ફરીથી સભાઓ ગરમ કરો, કદાચ અત્યારે પણ તમારાં નોકર-ચાકર હાથ બાંધીને પૂછે કે હુજૂર ! શું હુકમ છે. પોતાની એ જ કાઉન્સિલો અને કમિટીઓ જમાવીને બેસો, કદાચ હજુ પણ તમારી ડહાપણભરી સલાહો અને વિવેકપૂર્ણ અભિપ્રાયોથી લાભ ઉઠાવવા દુનિયા હાજર હોય.

(૧૫) આ સમીક્ષા છે તેમના એ જીવન-સિદ્ધાંતની, જેના કારણે તેઓ નબી સલ્લ.ના આમંત્રણ પર ધ્યાન આપતા નહોતા. તેમનો વિચાર એ હતો કે માનવીને દુનિયામાં બસ આમ જ સ્વતંત્ર છોડી દેવામાં આવ્યો છે. જે કંઈ ઈચ્છે, કરે અને જે રીતે ચાહે, જીવે. કોઈ પૂછપરછ તેનાથી થવાની નથી, બધાને બસ આમ જ નષ્ટ થઈ જવાનું છે. કોઈ બીજું જીવન નથી, જેમાં ભલાઈનો બદલો અને બૂરાઈની સજા હોય. આ વિચાર વાસ્તવમાં એ વાતનો સમાનાર્થી છે કે સૃષ્ટિની આ સમગ્ર વ્યવસ્થા માત્ર કોઈ રમત કરનારની રમત છે, જેનો કોઈ ગંભીર ઉદ્દેશ્ય નથી અને આ વિચાર પયગંબરના આમંત્રણથી તેમની બેપરવાઈનું મૂળ કારણ હતું.

(૧૬) અર્થાત્ અમને રમવું હોત તો રમકડાં બનાવીને અમે પોતે જ રમી લેતા. આ સ્થિતિમાં આ અતિરેક તો કદાપિ કરવામાં ન આવતો કે અકારણ એક ચેતના રાખનાર, એક વિવેકશીલ, કર્તવ્યનિષ્ઠ સજીવને પેદા કરી નાખવામાં આવતો, તેના દરમ્યાન સત્ય અને અસત્યનો આ સંઘર્ષ અને ખેંચતાણ કરાવવામાં આવતા અને કેવળ પોતાની મજા અને મનોરંજન માટે અમે નેક બંદાઓને કારણ વગર મુશ્કેલીઓમાં નાખતા. તમારા અલ્લાહે આ દુનિયા રોમન અખાડા (Coloseum)ના રૂપમાં નથી બનાવી કે બંદાઓને જંગલી પ્રાણીઓથી લેડાવીને અને તેમનું માંસ ખેંચાવીને ખુશીથી ઠક્કો લગાવે.

الْوَيْلُ مِمَّا تَصِفُونَ ﴿١٨﴾ وَلَهُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ط وَمَنْ
عِنْدَهُ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَلَا يَسْتَحْسِرُونَ ﴿١٩﴾
يَسْبَحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ ﴿٢٠﴾ أَمْ اتَّخَذُوا إِلَهًا مِّنَ
الْأَرْضِ

કારણે જે તમે બનાવો છો. ^(૧૭) (૧૮) ધરતી અને આકાશોમાં જે કોઈ મખ્લૂક (સર્જનો) છે તે અલ્લાહની છે, ^(૧૮) અને જે (ફરિશ્તાઓ) તેના પાસે છે, ^(૧૯) તેઓ ન પોતાને મોટા સમજીને તેની બંદગીથી મોઢું ફેરવે છે અને ન બિન્ન થાય છે. ^(૨૦) (૨૦) રાત અને દિવસ તેની તસ્બીહ (પવિત્રતાનો જાપ) કરતાં રહે છે, થાકતા નથી. (૨૧) શું આ લોકોના બનાવેલા દુનિયાના ઉપાસ્યો એવા છે કે (નિર્જીવને સજીવ કરી)

(૧૭) અર્થાત્ અમારી આ દુનિયા એક ગંભીર વ્યવસ્થા છે, જેમાં કોઈ અસત્ય વસ્તુ ટકી નથી શકતી. અસત્ય અહીં જ્યારે પણ માથું ઊંચકે છે, સત્યથી તેનો ટકરાવ થતો રહે છે અને છેવટે અસત્ય નાશ પામીને જ રહે છે. આ દુનિયાને જો તમે થીએટર (મનોરંજનગૃહ) સમજીને જીવશો અથવા સત્ય વિરુદ્ધ અસત્યના સિદ્ધાંતો પર કામ કરશો, તો તમારું પોતાનું પરિણામ વિનાશ હશે. માનવ-જાતિનો ઇતિહાસ ઉઠાવીને જોઈ લો કે અસત્યના સિદ્ધાંતો પર કામ કરનારી કોમો એક-પછી-એક કેવા પરિણામમાં સપડાતી રહી છે. વધુમાં એ કેવી બુદ્ધિમત્તા છે કે જ્યારે સમજાવવાવાળો સમજાવે તો તેની મજાક ઉડાવો અને જ્યારે પોતાનાં જ કરતૂકોના પરિણામો અલ્લાહના અઝાબ (યાતના)ના રૂપમાં માથા પર આવી જાય તો ચીસો પાડવા લાગો કે 'હાય, અમારું દુભાગ્ય ! નિ:સંદેહ અમે દોષિત હતા.'

(૧૮) અહીંથી તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)ના પક્ષમાં અને શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)ના ખંડનમાં ચર્ચા શરૂ થાય છે, જે નબી સલ્લ. અને મક્કાના મુશ્રિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)ની વચ્ચે વિવાદનું મૂળ કારણ હતું. હવે મુશ્રિકોને એ બતાવવામાં આવી રહ્યું છે કે સૃષ્ટિની આ વ્યવસ્થા જેમાં તમે જીવી રહ્યા છો, તેની હકીકત એ છે કે આ સંપૂર્ણ વ્યવસ્થાને પેદા કરવાવાળો, સ્વામી, શાસક અને રબ (પ્રભુ-પાલનહાર) માત્ર એક અલ્લાહ છે, અને આ સત્યની તુલનામાં અસત્ય એ છે કે તેને અનેક ખુદાઓ (ઉપાસ્યો)નો સંયુક્ત શાસક સમજવામાં આવે, અથવા એવું માનવામાં આવે કે એક મોટા ખુદાની ખુદાઈ (પ્રભુતા)માં બીજા નાના-નાના ખુદાઓનો પણ કંઈક હસ્તક્ષેપ છે.

(૧૯) અર્થાત્ એ જ ફરિશ્તાઓ, જેમને આરબ પ્રદેશના મુશ્રિકોએ અલ્લાહની સંતાન સમજીને કે ખુદાઈમાં ભાગીદાર સમજીને ઉપાસ્ય બનાવી લીધા હતા.

(૨૦) અર્થાત્ અલ્લાહની બંદગી કરવી તેમને અપ્રિય પણ નથી કે અનિચ્છાએ બંદગી કરતા-કરતા તેઓ થાકી જતા હોય. વાસ્તવમાં મૂળ અરબી શબ્દ **لَا يَفْتُرُونَ** પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે. આમાં ખૂબ વધારે થાકનો ભાવ જોવા મળે છે અને આનાથી તાત્પર્ય એવો થાય છે જે કોઈ અપ્રિય કામ કરવાના કારણે લાગે છે.

هُمْ يُنْشِرُونَ ﴿٢١﴾ لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلُ اللَّهِ لَفَسَدَتَا ۗ فَسُبْحَانَ اللَّهِ
رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ ﴿٢٢﴾ لَا يُسْئَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْئَلُونَ ﴿٢٣﴾

ઉઠાવીને ઊભો કરતા હોય ?^(૨૧) (૨૨) જો આકાશ અને ધરતીમાં એક અલ્લાહ સિવાય બીજા ઉપાસ્યો પણ હોત તો (ધરતી અને આકાશ) બંનેનું વ્યવસ્થા-તંત્ર બગડી જતું.^(૨૨) તો પવિત્ર અને ઉચ્ચ છે અલ્લાહ, અર્શ (રાજ-સિંહાસન)નો માલિક,^(૨૩) તે વાતોથી જે આ લોકો બનાવી રહ્યા છે. (૨૩) તે પોતાના કાર્યો માટે (કોઈના સામે) ઉત્તરદાયી નથી અને સૌ ઉત્તરદાયી છે.

(૨૧) વાસ્તવમાં મૂળ અરબી શબ્દ 'યુન્-શિરૂન' પ્રયુક્ત થયો છે, જેની ઉત્પત્તિ 'ઈનશાર'થી થઈ છે. 'ઈનશાર'નો અર્થ છે, 'નિર્જીવ પડેલી વસ્તુને સજીવ કરીને ઊભી કરી દેવી.' જો કે આ શબ્દને કુર્આન-મજીદમાં સામાન્યરૂપે મૃત્યુ પછી જીવન માટે પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ પારિભાષિક અર્થ ઉપરાંત મૂળ શાબ્દિક અર્થની દૃષ્ટિએ આ નિર્જીવ વસ્તુઓમાં પ્રાણ ફૂંકી દેવા માટે પ્રયુક્ત થાય છે તેમજ સંદર્ભ અને પૂર્વાપર સંબંધને જોતાં અમે સમજીએ છીએ કે આ શબ્દ અહીં આ જ અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે હસ્તીઓને આમણે 'ખુદા' (પ્રભુ-ઉપાસ્ય) બનાવી રાખી છે, શું તેમનામાં કોઈ એવી હસ્તી છે જે નિર્જીવમાં જીવન પેદા કરતી હોય? જો એક અલ્લાહ સિવાય કોઈનામાં આ શક્તિ નથી — અને આરબ મુશ્શરિકો સ્વયં માનતા હતા કે કોઈનામાં આ શક્તિ નથી — તો પછી તેઓ તેમને ખુદા અને ઉપાસ્ય શા માટે માની રહ્યા છે?

(૨૨) દલીલ આપવાની આ રીત સાદી પણ છે અને ખૂબ ઊંડી પણ. સાદી વાત, જેને એક મોટી-મોટી વાતને સમજી શકે એવો માણસ પણ સરળતાથી સમજી શકે છે, તે એ છે કે એક મામૂલી ઘરની વ્યવસ્થા પણ ચાર દિવસ કુશળતાથી નથી ચાલી શકતી, જો તે ઘરના બે માલિક હોય; અને ઊંડી વાત એ છે કે સૃષ્ટિની આખી વ્યવસ્થા, ધરતીના પડોથી લઈને દૂર-દૂર સુધીના ગ્રહો સુધી, એક સર્વવ્યાપી કાનૂન અનુસાર ચાલી રહી છે. આ વ્યવસ્થા એક પળ માટે પણ સ્થિર રહી શકતી નથી, જો આની અસંખ્ય વિભિન્ન શક્તિઓ અને અગણિતવસ્તુઓની વચ્ચે પ્રમાણ, સંતુલન, સાંમજસ્ય અને સહયોગ ન હોય, અને આ બધું એના વગર સંભવ નથી કે કોઈ અટલ અને પ્રભુત્વશાળી અને જબરજસ્ત કાનૂન આ અગણિત વસ્તુઓ અને શક્તિઓને પૂર્ણ સુસંગતતાની સાથે પરસ્પર સહયોગ કરતા રહેવા માટે વિવશ ન કરી રહ્યો હોય. હવે એ કેવી રીતે વિચારી શકાય છે કે અનેક તાનાશાહોના શાસનમાં એક કાનૂન આ નિયમબદ્ધતાની સાથે નિયમ-અનુસાર ચાલી શકે? વ્યવસ્થાનું હોવું સ્વયં જ અનિવાર્ય ઠરાવે છે કે વ્યવસ્થાપક પણ એક જ હોય. કાનૂન અને વિધાનનું સર્વવ્યાપી હોવું સ્વયં જ એ વાત પર સાક્ષી છે કે અધિકાર એક જ સાર્વભૌમત્વ અને સત્તામાં કેન્દ્રિત છે, અને તે જુદા-જુદા શાસકોમાં વહેંચાયેલ નથી. (વધારે સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: બની ઈસરાઈલ, નોંધ ૪૭, સૂર: અલ-મુ'મિનૂન, નોંધ ૮૫)

(૨૩) મૂળ અરબીમાં 'રબ્બુલ અર્શ' પ્રયુક્ત થયેલ છે, જેનો અર્થ છે સમગ્ર જગતના રાજસિંહાસનનો માલિક, અર્થાત્ સૃષ્ટિના રાજ્યના સિંહાસનનો સ્વામી.

أَمِ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ ۗ هَذَا ذِكْرٌ
 مَنْ مَعِيَ وَذِكْرٌ مَنْ قَبْلِي ۗ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ الْحَقَّ
 فَهُمْ مُعْرِضُونَ ﴿٢٣﴾ وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا
 نُوحِيَ إِلَيْهِ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ ﴿٢٤﴾ وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ
 وَلَدًا سُبْحٰنَهُ ۗ بَلْ عِبَادٌ مُكْرَمُونَ ﴿٢٥﴾ لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ
 بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ ﴿٢٦﴾ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا

(૨૪) શું તેને છોડીને આ લોકોએ બીજા ઉપાસ્યો બનાવી લીધા છે ? હે પયગંબર ! આમને કહો કે
 “લાવો પોતાની દલીલ, આ ગ્રંથ પણ મોજૂદ છે જેમાં મારા જમાનાના લોકો માટે ઉપદેશ છે અને એ
 ગ્રંથો પણ મોજૂદ છે જેમાં મારા પહેલાના લોકો માટે ઉપદેશ હતો.”^(૨૪) પરંતુ આમાંથી મોટા ભાગના
 લોકો વાસ્તવિકતાથી અનભિજ્ઞ છે, તેથી વિમુખ થયેલા છે.^(૨૫) (૨૫) અમે તમારા પહેલાં જે રસૂલ પણ
 મોકલ્યો છે, તેને આ જ વહી મોકલી છે કે મારા સિવાય કોઈ ઉપાસ્ય નથી, પછી તમે લોકો મારી જ
 ઉપાસના કરો. (૨૬) આ લોકો કહે છે, “રહમાન (પરમ્ કૃપાળુ ઈશ્વર) સંતાન ધરાવે છે.”^(૨૬) પવિત્ર
 અને ઉચ્ચ છે અલ્લાહ, તેઓ (અર્થાત્ ફરિશ્તાઓ) તો બંદાઓ છે જેમને આદર-સન્માન આપવામાં
 આવ્યા છે. (૨૭) તેના હજૂર આગળ વધીને બોલતા નથી અને માત્ર તેના આદેશ પર અમલ કરે છે.
 (૨૮) જે કંઈ તેમના સામે છે તેને પણ તે જાણે છે અને જે કંઈ તેમનાથી છૂપાયેલું છે તેની પણ તે ખબર

(૨૪) પહેલી બે દલીલો બુદ્ધિસંગત હતી અને આ દલીલ ઐતિહાસિક છે. આનો અર્થ એ છે કે આજ સુધી જેટલા ગ્રંથો
 પણ અલ્લાહ તરફથી દુનિયામાં કોઈ દેશમાં કોઈ કોમના પયગંબર પર અવતરિત થયેલ છે, તેમાંથી કોઈમાં પણ
 એ કાઢીને બતાવી દો કે એક અલ્લાહ, ધરતી અને આકાશના સર્જનહાર સિવાય કોઈ બીજો પણ ખુદાઈ
 (ઈશ્વરત્વ)માં લેશમાત્ર ભાગીદાર છે અને કોઈ અન્યને પણ બંદગી (પૂજા-અર્ચના) અને ઇબાદત (ઉપાસના)નો
 હક્ક પહોંચે છે. વધુમાં, આ કેવો ધર્મ તમે લોકોએ બનાવી રાખ્યો છે, જેના સમર્થનમાં ન બુદ્ધિથી કોઈ દલીલ મળે
 છે અને ન આકાશી ગ્રંથો તેના માટે કોઈ સાક્ષી આપે છે..

(૨૫) અર્થાત્ પયગંબરની વાત પર આમનું ધ્યાન આપવું જ્ઞાન પર નહીં, બલકે અજ્ઞાન પર આધારિત છે. સત્યથી
 અજાણ છે, તેથી સમજાવવાવાળાની વાતને ધ્યાન આપવા યોગ્ય નથી સમજતા.

(૨૬) અહીં ફરી ફરિશ્તાઓનો જ ઉલ્લેખ છે, જેમને આરબ મુશ્શરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ) અલ્લાહની પુત્રીઓ કહેતા
 હતા. પછીના પ્રવચનથી આ વાત સ્વયં સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنْ ارْتَضَىٰ وَهُمْ مِّنْ خَشِيَّتِهِ مُشْفِقُونَ ﴿٢٨﴾
 وَمَنْ يَقُلْ مِنْهُمْ إِنِّي إِلَهٌ مِّنْ دُونِهِ فَذَلِكُنَّ نَجْرِيهِ جَهَنَّمَ ط كَذَلِكَ
 نَجْرِي الظَّالِمِينَ ﴿٢٩﴾ أَوَلَمْ يَرِ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ

રાખે છે. તેઓ કોઈની ભલામણ કરતા નથી, સિવાય તેના, જેના માટે ભલામણ સાંભળવા માટે અલ્લાહ રાજી હોય, અને તેઓ તેના ભયથી ડરતા રહે છે, (૨૮) અને જો તેમના પૈકી કોઈ કહી દે કે અલ્લાહ ઉપરાંત હું પણ એક ખુદા (ઉપાસ્ય) છું, તો તેને અમે જહનમની સજા આપીએ, અમારે ત્યાં અત્યાચારીઓ માટે આ જ બદલો છે. (રુકૂઅ-૨) (૩૦) શું એ લોકો, જેમણે (પયગંબરની વાત માનવાનો) ઈન્કાર કરી દીધો છે, વિચાર કરતા નથી કે આ બધા આકાશો અને ધરતી એકબીજા સાથે જોડાયેલા

(૨૭) મુશ્કરિકો ફરિશ્તાઓને બે કારણસર ઉપાસ્ય બનાવતા હતા. એક એ કે તેમના નજીક તેઓ અલ્લાહની સંતાન હતા, બીજું એ કે તેઓ તેમની પૂજા (અને ખુશામદ) કરીને તેમને અલ્લાહના ત્યાં પોતાના 'શફાઅત કરનાર, ભલામણ કરનાર) બનાવવા ઈચ્છતા હતા. "અને એવું કહે છે કે આ અલ્લાહના ત્યાં અમારા ભલામણ-કર્તા છે." (સૂર: યૂનુસ, આ. ૧૮) "અમે તો તેમની ઈબાદત માત્ર એટલા માટે કરીએ છીએ કે તેઓ અલ્લાહ સુધી અમારી પહોંચ કરાવી દે." (સૂર: સુમર, આ. ૩૯) આ આયતોમાં બંને કારણોનું ખંડન કરી દેવામાં આવ્યું છે. આ જગ્યાએ એ વાત પણ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે કે કુર્આન સામાન્યરૂપે શફાઅત (ભલામણ)ના શિર્કયુક્ત અકીદા (આસ્થા)ને રદ કરતાં એ હકીકત પર ભાર મૂકે છે કે જેમને તમે ભલામણ-કર્તા ઠરાવો છો, તેઓ ગૈબ (અદશ્ય)નું જ્ઞાન નથી ધરાવતા અને એ કે અલ્લાહ એ વાતોને પણ જાણે છે જે તેમના સામે છે અને એ વાતોને પણ જે તેમનાથી ઓઝલ છે. આનાથી એ વાત સમજવાની છે કે છેવટે તેમને ભલામણ કરવાનો અબાધિત અને શરતવિહિન અધિકાર કેવી રીતે પ્રાપ્ત હોઈ શકે છે, જ્યારે કે તેઓ દરેક વ્યક્તિના આગળ-પાછળની અને જાહેર અને છૂપી દરેક સ્થિતિઓને નથી જાણતા. તેથી ચાહે ફરિશ્તાઓ હોય કે નબી અને સદાચારી લોકો, દરેકનો ભલામણ કરવાનો અધિકાર અનિવાર્યરૂપે એ શરતની સાથે જોડાયેલ છે કે અલ્લાહ તેમને કોઈના પક્ષમાં શફાઅત કરવાની પરવાનગી આપે. પોતાની રીતે દરેક સારા અને ખરાબ વ્યક્તિની શફાઅત કરી દેવાનો કોઈપણ વ્યક્તિ અધિકાર ધરાવતો નથી, અને જ્યારે શફાઅત સાંભળવી કે ન સાંભળવી અને તેનો સ્વીકાર કરવો કે ન કરવો તદ્દન અલ્લાહની મરજી પર નિર્ભર છે, તો એવા અધિકારવિહિન શફાઅત કરનારાઓ એ યોગ્ય કેવી રીતે હોઈ શકે છે કે તેમના આગળ માથા ઝુકાવી દેવામાં આવે અને માંગવા માટે હાથ ફેલાવી દેવામાં આવે. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: તા-હા, નોંધ ૮૫-૮૬)

كَانَتْ أَرْضًا مَّوَدَّةً بَيْنَ يَدَيْهِ ۖ وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ ۖ^ط
 أَفَلَا يُؤْمِنُونَ ۝^{٣٠} وَجَعَلْنَا فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ
 بِهِمْ ۖ وَجَعَلْنَا فِيهَا فِجَاجًا سُبُلًا لَّعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ ۝^{٣١}
 وَجَعَلْنَا السَّيَّءَ سَفًّا مَّحْفُوظًا ۖ وَهُمْ عَنْ آيَاتِنَا
 مُعْرِضُونَ ۝^{٣٢} وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ ۖ^ط

હતા, પછી અમે તેમને અલગ કર્યા, ^(૨૮) અને પાણી વડે દરેક સજીવ વસ્તુ પેદા કરી? ^(૨૯) શું તેઓ (અમારી આ સર્જન-શક્તિને) સ્વીકારતા નથી? (૩૧) અને અમે ધરતીમાં પર્વતો જમાવી દીધા જેથી તે તેમને લઈને ગબડી ન પડે, ^(૩૦) અને તેમાં પહોળા રસ્તાઓ બનાવી દીધા, ^(૩૧) કદાચ લોકો પોતાનો રસ્તો જાણી લે ^(૩૨) (૩૨) અને અમે આકાશને એક સુરક્ષિત છત બનાવી દીધું, ^(૩૩) પરંતુ આ લોકો છે કે સૃષ્ટિની નિશાનીઓ તરફ ધ્યાન ^(૩૩) જ આપતા નથી, (૩૩) અને એ અલલાહ જ છે, જેણે રાત અને દિવસ બનાવ્યા અને સૂર્ય

(૨૮) મૂળ અરબીમાં 'ર-ત-ક' અને 'ફ-ત-ક' શબ્દો પ્રયુક્ત થયા છે. 'ર-ત-ક'નો અર્થ છે એકત્ર થવું, એક-બીજાથી જોડાયેલા હોવું, મળેલું હોવું; અને 'ફ-ત-ક'નો અર્થ છે ફાડવું અને અલગ કરવું. પ્રત્યક્ષરૂપે આ શબ્દોથી જે વાત સમજમાં આવે છે, તે એ છે કે સૃષ્ટિનું આરંભિક રૂપ એક પિંડ કે ગદ્દા (Mass) જેવું હતું. પાછળથી તેને અલગ-અલગ ભાગોમાં વિભાજિત કરીને ધરતી અને બીજા અંતરિક્ષના ગ્રહો અલગ-અલગ દુનિયાઓના સ્વરૂપમાં બનાવવામાં આવ્યા. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: હા-મીમ-સજદહ, નોંધ ૧૩-૧૫)

(૨૯) આનાથી જે અર્થ સમજમાં આવે છે, તે એ છે કે પાણીને અલલાહે જીવન-સાધન અને જીવનનું મૂળ તત્ત્વ બનાવ્યું. તેમાં જ અને તેનાથી જ જીવનનો આરંભ કર્યો. બીજી જગ્યાએ આ અર્થને આ શબ્દોમાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે, وَأَلْقَيْنَا الْمَاءَ بَيْنَ يَدَيْهِ ۖ وَأَنبَتْنَا مِنْهُ نَبَاتًا رَّكَابًا ۖ "અને અલલાહે દરેક જીવધારીનું પાણીથી સર્જન કર્યું." (સૂર: નૂર, આ. ૪૫)

(૩૦) આની સમજૂતી સૂર: નહલ, નોંધ ૧૨ માં આવી ચૂકી છે.

(૩૧) અર્થાત્ પહાડોની વચ્ચે એવા સાંકડા રસ્તાઓ અને ઘાટ મૂકી દીધા તેમજ નદીઓ કાઢી, જેના કારણે પહાડી વિસ્તારોમાંથી પસાર થવા અને ધરતીના એક ભાગથી બીજા ભાગ તરફ પાર કરવાના રસ્તાઓ નીકળી આવે છે. એ જ રીતે ધરતીના બીજા ભાગોની બનાવટ પણ એવી રાખી છે કે એક વિસ્તારથી બીજા વિસ્તાર સુધી પહોંચવા માટે માર્ગ બની જાય છે અથવા બનાવી શકાય છે.

(૩૨) બહુઅર્થી વાક્ય છે. એ અર્થ પણ છે કે લોકો ધરતીમાં ચાલવા માટે માર્ગ પામે અને એ પણ કે તેઓ આ તત્ત્વદર્શિતા અને આ કૌશલ્ય અને આ પ્રબંધને જોઈને સત્ય સુધી પહોંચવાનો માર્ગ પામી લે.

(૩૩) સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: હિજ, નોંધ ૮, ૧૦-૧૨.

(૩૪) અર્થાત્ એ નિશાનીઓ તરફ, જે આકાશીમાં છે.

كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ ﴿٣١﴾ وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِّن قَبْلِكَ الْخَلْدَ

અને ચંદ્રને પેદા કર્યાં. સૌ એક-એક 'ફલક' (કક્ષા)માં તરી રહ્યા છે, (૩૧) (૩૪) અને હે પયગંબર ! (૩૬) અમરત્વ તો અમે તમારા પહેલાં પણ કોઈ મનુષ્ય માટે નથી રાખ્યું.

(૩૫) મૂળ અરબી શબ્દ 'કુલ્લુન' અને 'યસૂ-હબૂન' શબ્દો પ્રયુક્ત થયા છે, જેનાં અર્થ બતાવે છે કે આનાથી અભિપ્રેત માત્ર સૂર્ય અને ચંદ્ર જ નથી, બલકે બીજા આકાશી ગ્રહો, અર્થાત્ તારા અને નક્ષત્રો પણ છે, નહિં તો બહુવચનના બદલે દ્વિવચનનો શબ્દ પ્રયુક્ત કરવામાં આવતો. 'ફલક' જે ફારસીના 'ચરખ' અને 'ગર્દૂ'નો તદ્દન સમાનાર્થી છે, અરબી ભાષામાં આકાશના પરિચિત પ્રચલિત નામોમાંથી છે. 'બધા એક-એક ફલક (કક્ષા)માં તરી રહ્યા છે'થી બે વાતો સ્પષ્ટરૂપે સમાજમાં આવે છે. એક એ કે આ બધા તારાઓ એક જ 'ફલક'માં નથી, બલકે દરેકનું 'ફલક' અલગ છે. બીજી એ કે 'ફલક' કોઈ એવી વસ્તુ નથી, જેમાં આ તારાઓ ખૂંટાઓની જેમ જડેલા હોય અને તે સ્વયં તેમને લઈને ફરી રહ્યું હોય, બલકે તે કોઈ તરલ વસ્તુ છે અથવા શૂન્યાવકાશ અથવા વાયુમંડળ જેવી વસ્તુ છે, જેમાં આ તારાઓની ગતિ તરવાની ક્રિયાથી સમાનતા રાખે છે. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: યા-સીન, નોંધ ૩૭) પ્રાચીન સમયમાં લોકો માટે આકાશ અને જમીનના 'ર-ત-ક' અને 'ફ-ત-ક' અને પાણીથી દરેક જીવંત વસ્તુ પેદા કરવાનો અને તારાઓના એક-એક 'ફલક'માં તરવાનો અર્થ કંઈક બીજો હતો. વર્તમાન સમયમાં Physics (ભૌતિક-વિજ્ઞાન), Biology (જીવ-વિજ્ઞાન) અને Astronomy (ખગોળ-વિજ્ઞાન)ની નવી જાણકારીઓ આપણા માટે આનો અર્થ કંઈક બીજો કરી દીધો છે અને કહી શકતા નથી કે આગળ ચાલીને માનવીને જે જાણકારીઓ પ્રાપ્ત થવાની છે, તે આ શબ્દોના કયા અર્થો પર પ્રકાશ પાડશે. જે હોય તે, વર્તમાન કાળનો માનવી આ ત્રણેય આયતોને તદ્દન પોતાની આધુનિકતમ જાણકારીઓ અનુસાર જુએ છે.

આ જગ્યાએ એ વાત પણ સમજી લેવી જોઈએ કે **وَلَمَّا مَنَّ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ** (ધરતી અને આકાશમાં જે કંઈ પણ છે, અલ્લાહનું છે. - આ. ૧૮) થી લઈને **كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ** (અમારા ત્યાં જાલિમોને આવો જ બદલો છે - આ. ૨૯, અને **أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا اللَّيْلَ لَكُلِّ قَوْمٍ لَيْلًا وَمَا جَعَلْنَا اللَّيْلَ لَكُلِّ قَوْمٍ نَهَارًا** (શું એ લોકો જેમણે નબીની વાત માનવાથી... - આ. ૩૦) થી લઈને **كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ** (એક-એક ફલકમાં તરી રહ્યા છે. - આ. ૩૩) સુધી જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે, તેમાં તૌહીદ (એકશ્વરવાદ) માટે સકારાત્મક દલીલો આપવામાં આવી છે. ઉદ્દેશ્ય એ છે કે સૃષ્ટિની આ વ્યવસ્થા જે તમારા સામે છે, શું આમાં કયાંય સર્વ સૃષ્ટિઓના સ્વામી એક અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્યનું પણ કોઈ કૌશલ્ય દેખાય છે? શું આ વ્યવસ્થા એકથી વધારે ખુદાઓ (પ્રભુઓ, ઉપાસ્યો)ની ભાગીદારમાં બની શકતી હતી અને નિયમબદ્ધ ચાલી શકતી હતી? શું આ તત્ત્વદર્શિતાપૂર્ણ વ્યવસ્થા વિશે કોઈ સમજદાર વ્યક્તિ એ વિચારી શકે છે કે આ એક રમત કરનારની રમત છે અને તેણે માત્ર મનોરંજન માટે કેટલીક ઢીંગલીઓ બનાવી છે, જેનાથી થોડોક સમય રમીને બસ આમ જ તેને માટીમાં મેળવી દેશે? આ બધું પોતાની આંખોથી જોઈ રહ્યા છો અને છતાં પણ નબીની વાતનો ઈન્કાર કરો છો? તમને દેખાતું નથી કે ધરતી અને આકાશની એક-એક વસ્તુ એ તૌહીદની સાક્ષી આપી રહી છે, જે નબી તમારા સામે પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છે? આ નિશાનીઓ હોવા છતાં તમે કહો છો કે **كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ** (આ નબી કોઈ નિશાની લઈને આવે). શું નબીના તૌહીદના આમંત્રણના સત્ય હોવા પર સાક્ષી આપવા માટે આ નિશાનીઓ પૂરતી નથી?

(૩૬) અહીંથી ફરી પ્રવચન-ક્રમ એ સંઘર્ષ તરફ વળે છે, જે નબી સલ્લ. અને આપના વિરોધીઓની વચ્ચે ચાલી રહ્યો હતો.

أَفَأَيْنَ مِتَّ فَهُمُ الْخَالِدُونَ ﴿٣٣﴾ كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ ط
وَتَبْلُوكُمْ بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً ط وَالْيَنَّا تُرْجَعُونَ ﴿٣٤﴾ وَإِذَا رَأَى
الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّا يَتَّخِذُونَكَ إِلَّا هُزُؤًا ط أَهَذَا الَّذِي يَذْكُرُ

જો તમે મરી ગયા તો શું આ લોકો સદૈવ જીવતા રહેવાના છે ? (૩૫) દરેક સજીવે મૃત્યુનો સ્વાદ ચાખવાનો છે, ^(૩૩) અને અમે સારી અને ખરાબ પરિસ્થિતિઓમાં મૂકીને તમારા સૌની પરીક્ષા કરી રહ્યા છીએ. ^(૩૪) છેવટે તમારે અમારા જ તરફ પાછા ફરવાનું છે. (૩૬) આ સત્યનો ઈન્કાર કરનારાઓ જ્યારે તમને જુએ છે તો તમારી મજાક બનાવી લે છે. કહે છે, “શું આ છે એ વ્યક્તિ જે તમારા ઉપાસ્યોની ચર્ચા

(૩૭) આ નાનો-સરખો જવાબ છે, એ તમામ ધમકીઓ, બદ્-દુઆઓ (શ્રાપ), મહેણા-ટોણા અને ગાળો તેમજ હત્યાના કાવતરાઓનો, જેનાથી હંમેશા નબી સલ્લ.નો સત્કાર કરવામાં આવતો હતો. એક તરફ કુરૈશના દિગ્ગજ લોકો હતા જેઓ દરરોજ આપને આ પ્રચારના ભયાનક પરિણામોની ધમકીઓ આપતા રહેતા હતા અને તેમાંથી કેટલાક જોશીલા વિરોધીઓ બેસી-બેસીને એ અવસરનો વિચાર કરતા હતા કે કોઈપણ રીતે આપનું કામ તમામ કરી નાખે. બીજી તરફ દરેક એ ઘર, જેનો કોઈ વ્યક્તિ ઈસ્લામ સ્વીકારી લેતો હતો, આપનું દુશ્મન બની જતું હતું, તેની સ્ત્રીઓ આપને ચોંમેરથી ઘેરી-ઘેરીને મહેણા-ટોણા મારતી અને બદ્-દુઆઓ આપતી હતી, અને તેના પુરુષો આપને બીવડાવતા ફરતા હતા, મુખ્યરૂપે હબ્શાની હિજરત પછી તો આખા મક્કામાં ઘરોમાં હાહાકાર મચી ગયો હતો, કેમ કે ભાગ્યે જ કોઈ એવું કુટુંબ બચીને રહી ગયું હતું કે જેના કોઈ છોકરા કે છોકરીએ હિજરત ન કરી હોય. આ સૌ લોકો નબી સલ્લ.ના નામને લક્ષ્ય બનાવતા હતા કે આ વ્યક્તિએ અમારા ઘરોને બરબાદ કર્યા છે. આ જ વાતોનો જવાબ આ આયતમાં આપવામાં આવ્યો છે અને તેના સાથે નબી સલ્લ. ને પણ તાકીદ કરવામાં આવી છે કે તમે આમની પરવા કર્યા વગર નિડર થઈને પોતાનું કામ કર્યે જાઓ.

(૩૮) અર્થાત્ રાહત અને રંજ, ગરીબી અને અમીરી, વચસ્વ અને પરાધીનતા, શક્તિ અને કમજોરી, સ્વાસ્થ્ય અને બીમારી - તાત્પર્ય એ કે તમામ વિભિન્ન પરિસ્થિતિઓમાં તમારા લોકોની પરીક્ષા લેવામાં આવી રહી છે, જેથી જોઈએ કે તમે સારી સ્થિતિમાં ધમંડી, અત્યાચારી, અલ્લાહને ભુલાવી દેનારા, મનેચ્છાના બંદા તો નથી બની જતા ને, અને ખરાબ સ્થિતિમાં હતોત્સાહની સાથે હલકી અને તુચ્છ રીતો અને નાજાઈઝ (અનુચિત) રસ્તાઓ અપનાવવા તો નથી લાગતા ને. તેથી કોઈ બુદ્ધિમાન વ્યક્તિને આ વિભિન્ન પરિસ્થિતિઓને સમજવામાં ભૂલ કરવી ન જોઈએ. જે સ્થિતિનો પણ તેને સામનો કરવાનો આવે, તેણે પરીક્ષા અને અજમાયશના પાસાને દષ્ટિમાં રાખવો જોઈએ અને તેમાંથી સકુશળ પસાર થવાની કોશિશ કરવી જોઈએ. એ માત્ર એક મૂર્ખ અને નાદાન માણસનું કામ છે કે જ્યારે સારી સ્થિતિમાં આવે તો ફિરઔન બની જાય અને જ્યારે ખરાબ સ્થિતિનો સામનો કરવાનો આવે તો માથે હાથ દઈને બેસી જાય.

الِهَاتِكُمْ ۚ وَهُمْ بِذِكْرِ الرَّحْمٰنِ هُمْ كٰفِرُوْنَ ﴿٣٦﴾ خُلِقَ الْاِنْسَانُ مِنْ
عَجَلٍ ۗ سَاوِرِيْكُمْ اِيْتِيْ فَلَا تَسْتَعْجِلُوْنَ ﴿٣٧﴾ وَيَقُوْلُوْنَ مَتٰى هٰذَا
الْوَعْدُ اِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِيْنَ ﴿٣٨﴾ لَوْ يَعْلَمُ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا حِيْنَ لَا
يَكْفُوْنَ عَنْ وُجُوْهِهِمُ النَّارَ وَلَا عَنْ ظُهُورِهِمْ وَلَا هُمْ يُنصَرُوْنَ ﴿٣٩﴾

કયા કરે છે?''^(૩૬) અને તેમની પોતાની દશા એ છે કે રહમાન (કૃપાળુ અલ્લાહ)નું નામ લેવાનો ઈન્કાર કરનારા છે.^(૩૭) (૩૭) મનુષ્ય ઉતાવળો પેદા કરવામાં આવ્યો છે.^(૩૮) હમણાં જ હું તમને પોતાની નિશાનીઓ દેખાડી દઉં છું, મારા સાથે ઉતાવળ ન કરો.^(૩૯) (૩૮) આ લોકો કહે છે, “છેવટે આ ધમકી ક્યારે પૂરી થશે જો તમે સાચા છો?” (૩૯) કદાચ, આ કાફિરોને તે સમયનું કંઈ જ્ઞાન હોત કે જ્યારે તેઓ ન તો પોતાના મોઢાં આગથી બચાવી શકશે, ન પોતાની પીઠો અને ન એમને ક્યાંયથી મદદ પહોંચશે.

(૩૮) અર્થાત્ બૂરાઈની સાથે તેમનો ઉલ્લેખ કરે છે. અહીં વધુ એટલી વાત સમજી લેવી જોઈએ કે આ વાક્ય તેમની મજાકનો વિષય નથી બતાવી રહ્યો, બલ્કે મજાક ઉડાવવાને કારણે અન્ય બુનિયાદ પર પ્રકાશ નાખી રહ્યો છે. સ્પષ્ટ છે કે આ વાક્ય પોતાનામાં કોઈ મજાકનો વિષય નથી. મજાક તો તેઓ બીજા જ શબ્દોમાં ઉડાવતા હશે અને કંઈક બીજા જ પ્રકારના મહેણા-ટોણા મારતા હશે. અલબત્ત, આ ગુસ્સો જે કારણે કાઢવામાં આવતો હતો તે એ હતું કે પયગંબર તેમણે સ્વયં ઘડેલા ખુદાઓ (ઉપાસ્યો)ની ખુદાઈનું ખંડન કરતા હતા.

(૪૦) અર્થાત્ મૂર્તિઓ અને બનાવટી ખુદાઓ (ઉપાસ્યો)નો વિરોધ તો તેમને એટલો અપ્રિય છે કે તેનો બદલો લેવા માટે તમારી મજાક ઉડાવે છે અને તમને અપમાનિત કરે છે, પરંતુ તેમને સ્વયં પોતાની સ્થિતિ પર શરમ નથી આવતી કે અલ્લાહથી ફરેલા છે અને તેનો ઉલ્લેખ સાંભળીને ગુસ્સાથી ભરાઈ જાય છે.

(૪૧) મૂળ અરબીમાં خُلِقَ الْاِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ શબ્દો વપરાયા છે, જેનો શાબ્દિક અર્થ છે ‘માનવીને ઉતાવળથી બનાવવામાં આવ્યો છે કે પેદા કરવામાં આવ્યો છે.’ પરંતુ આ શાબ્દિક અર્થ વાક્યનો મૂળ હેતુ નથી. જે રીતે આપણે આપણી ભાષામાં કહીએ છીએ કે અમુક માણસ બુદ્ધિનો બૂઠો છે અને અમુક માણસ અક્ષરોનો બનેલો છે, એવી જ રીતે અરબીમાં કહે છે કે તે અમુક વસ્તુથી પેદા કરવામાં આવ્યો છે. અર્થ એ હોય છે કે અમુક વસ્તુ તેના ખમીરમાં છે. આ જ વાત જેને અહીં خُلِقَ الْاِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ કહીને અદા કરવામાં આવી છે. બીજી જગ્યાએ وَكَانَ الْاِنْسَانُ كٰفِرًا (માનવી ખૂબ જ ઉતાવળો છે.) (સૂર: બની ઈસરાઈલ, આ. ૧૧) ના શબ્દોમાં વર્ણવવામાં આવી છે.

(૪૨) પછીનું પ્રવચન સાક બતાવી રહ્યું છે કે અહીં ‘નિશાનીઓ’થી શું તાત્પર્ય છે. એ લોકો જે દ્વાતોની મજાક ઉડાવતા હતા, તેમાંથી એક અલ્લાહના અજાબ (યાતના) અને ક્યામત અને જહન્નમનો વિષય પણ હતો. તેઓ કહેતા હતા કે આ માણસ વારંવાર આપણને ડરાવે છે કે મારો ઈન્કાર કરશો તો અલ્લાહનો અજાબ તૂટી પડશે અને ક્યામતમાં તમારા પર આ વિતરશે અને તમને લોકોને આ રીતે જહન્નમનું ઈંધણ બનાવવામાં આવશે, પરંતુ અમે દરરોજ ઈન્કાર કરીએ છીએ અને કોઈ રોકટોક વગર ફરી રહ્યા છીએ, ન કોઈ અજાબ આવતો દેખાય છે અને ન કોઈ ક્યામત જ તૂટી પડી રહી છે. આનો જ જવાબ આ આયતોમાં આપવામાં આવ્યો છે:

بَلْ تَأْتِيهِمْ بَغْتَةً فَتَبْهَتُهُمْ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ رَدَّهَا وَلَا هُمْ
 يُنظَرُونَ ﴿٤٠﴾ وَلَقَدْ اسْتَهْزَيْتَ بِرُسُلٍ مِّن قَبْلِكَ فَحَاقَ بِالَّذِينَ
 سَخِرُوا مِنْهُمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِءُونَ ﴿٤١﴾ قُلْ مَنْ يَكْلَأُكُمْ
 بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ مِنَ الرَّحْمَنِ ۗ بَلْ هُمْ عَنْ ذِكْرِ رَبِّهِمْ مُعْرِضُونَ ﴿٤٢﴾
 أَمْ لَهُم آلِهَةٌ تَمْنَعُهُمْ مِّن دُونِنَا ۚ لَا يَسْتَطِيعُونَ نَصْرَ
 أَنفُسِهِمْ وَلَا هُمْ مِمَّا يُصْحَبُونَ ﴿٤٣﴾ بَلْ مَتَّعْنَا هَؤُلَاءِ وَآبَاءَهُمْ
 حَتَّى طَالَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ ۗ أَفَلَا يَرَوْنَ أَنَّا نَأْتِي الْأَرْضَ

(૪૦) તે આફત અચાનક આવશે અને તેમને એવી રીતે એકાએક ઝડપી લેશે કે તેઓ એને ન તો દૂર કરી શકશે અને ન એમને ક્ષણભર મહેતલ જ મળી શકશે. (૪૧) હાંસી તો તમારા પહેલાં પણ રસૂલોની ઉડાવાઈ ચૂકી છે, પરંતુ તેમની હાંસી ઉડાવનારા એ જ વસ્તુમાં ઘેરાઈને રહ્યા જેની તેઓ હાંસી ઉડાવી રહ્યા હતા. (સુક્ક-૩) (૪૨) હે પયગંબર ! આમને કહો, “કોણ છે જે રાત્રે કે દિવસે તમને રહમાન (પરમ્ કૃપાળુ અલ્લાહ)થી બચાવી શકતો હોય?”^(૪૩) પરંતુ આ લોકો પોતાના રબની શિખામણથી મોહું ફેરવી રહ્યા છે. (૪૩) શું આ લોકો કંઈક એવા ઉપાસ્યો ધરાવે છે જે અમારા મુકાબલામાં તેમનું સમર્થન કરે? તેઓ તો ન પોતાની મદદ કરી શકે છે અને ન અમારું સમર્થન તેમને પ્રાપ્ત છે. (૪૪) મૂળ વાત એ છે કે આ લોકોને અને એમના બાપ-દાદાઓને અમે જીવન-સામગ્રી આપતા ગયા ત્યાં સુધી કે તેમને ઘણો લાંબો કાળ વિતી ગયો.^(૪૪) પરંતુ શું આમને દેખાતું નથી કે અમે ધરતીને

(૪૩) અર્થાત્ જો અચાનક દિવસે કે રાત્રે કોઈક સમયે અલ્લાહનો જબરજસ્ત હાથ તમારા પર પડી જાય તો છેવટે એ કયો શક્તિશાળી સમર્થક અને સહાયક છે, જે તેની પકડથી તમને બચાવી શકે.

(૪૪) અર્થાત્ અમારી આ મહેરબાની અને પાલન-પોષણથી આ લોકો એ ભ્રમમાં પડી ગયા છે કે આ બધું તેમનો કોઈ અંગત હક્ક છે, જેને છીનવાવાળો કોઈ નથી. પોતાની ખુશહાલીઓ અને સરદારીઓને આ લોકો અનંશ્વર સમજવા લાગે છે અને એવા મગ્ન બની ગયા છે કે આમને એ વિચાર સુદ્ધાં નથી આવતો કે ઉપર કોઈ ખુદા (પ્રભુ-પાલનહાર) પણ છે, જે તેમના ભાગ્યને બનાવવા અને બગાડવામાં સમર્થ છે.

تَنْقُصَهَا مِنْ أَطْرَافِهَا ۖ أَفَهُمُ الْغَالِبُونَ ﴿٣٧﴾ قُلْ إِنَّمَا
 أَنْذَرُكُمْ بِالْوَحْيِ ۖ وَلَا يَسْمَعُ الصُّمُّ الدُّعَاءَ إِذَا مَا
 يُنذَرُونَ ﴿٣٨﴾ وَلَئِنْ مَسَّتْهُمْ نَفْحَةٌ مِّنْ عَذَابِ رَبِّكَ لَيَقُولُنَّ
 يُوَيْلَنَا إِنَّا كُنَّا ضَالِّينَ ﴿٣٩﴾ وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ
 الْقِيَامَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا ۖ وَإِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِّنْ

જુદી-જુદી દિશાઓથી ઘટાડતા આવી રહ્યા છીએ? (૩૭) પછી શું આ લોકો વિજયી થઈ જશે? (૩૮) એમને કહી દો કે “હું તો વહી (દિવ્ય પ્રકાશના)ના આધારે તમને ચેતવી રહ્યો છું” – પરંતુ બહેરાઓ પોકાર સાંભળતા નથી, જ્યારે કે તેમને સાવધાન કરવામાં આવે, (૩૯) અને જો તારા રબની યાતના સહેજ પણ એમને સ્પર્શ કરી જાય (૪૦) તો તરત જ ચીસ પાડી ઊઠે કે હાય અમારું દુભાગ્ય ! નિ:શંક અમે દોષિત હતા. (૪૧) ક્યામતના દિવસે અમે સાચેસાચું વજન કરનારાં ત્રાજવાં મૂકી દઈશું. પછી કોઈ વ્યક્તિ પર રજ બરાબર પણ અત્યાચાર નહીં થાય. જે કોઈનું રાઈના દાણા બરાબર પણ કંઈ

- (૪૫) આ વિષય આનાથી પહેલાં સૂર: ૨અદ, આ. ૪૧માં આવી ચૂક્યો છે અને ત્યાં અમેઆની સમજૂતી પણ આપી ચૂક્યા છીએ. (જુઓ, નોંધ ૬૦) અહીં આ સંદર્ભમાં આ એક અન્ય અર્થ પણ આપી રહ્યો છે, તે એ કે ધરતીમાં દરેક બાજુ એક પ્રભુત્વશાળી શક્તિનું કાર્ય અને નિયંત્રણની આ નિશાનીઓ દેખાય છે કે અચાનક ક્યારેક દુષ્કાળના રૂપમાં, ક્યારેક પૂરના રૂપમાં, ક્યારેક ધરતીકંપના રૂપમાં, ક્યારેક ઠંડી કે ગરમીના રૂપમાં અને ક્યારેક કોઈ અન્ય રૂપમાં કોઈ આફત એવી આવી જાય છે, જે માનવીના બધા કર્યા-કરાવ્યા પર પાણી ફેરવી દે છે. હજારો-લાખો માણસો મરી જાય છે, વસ્તીઓ ઉજડી જાય છે, લહેરાતી ખેતીઓ નાશ પામે છે, ઉપજો ઘટી જાય છે, વેપારમાં મંદી આવી જાય છે; તાત્પર્ય એ કે માનવીના જીવન-સાધનોમાં ક્યારેક કોઈ એક બાજુથી કમી આવી જાય છે અને ક્યારેક કોઈ બીજી બાજુથી, અને માનવી પોતાનું બધું જોર લગાવીને પણ આ નુકસાનોને રોકી શકતો નથી. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: અસ્-સજદ, નોં ૩૩)
- (૪૬) અર્થાત્ જ્યારે કે આમના જીવનના તમામ જીવન-સંસાધનો અમારા હાથમાં છે, જે વસ્તુને ચાહીએ, ઘટાડી દઈએ અને જેને ચાહીએ, રોકી લઈએ. તો શું આ એટલું જોર રાખે છે કે અમારા મુકાબલામાં વર્ગસ્વશાળી થઈ જાય અને અમારી પકડથી બચી નીકળે? શું આ નિશાનીઓ તેમને આ જ સંતોષ આપી રહી છે કે તમારી શક્તિ ન સમાપ્ત થવાની છે અને ન તમારો એશઆરામ સમાપ્ત થવાનો છે અને તમને કોઈ પકડવાવાળું નથી.
- (૪૭) એ જ અઝાબ (યાતના) જેના માટે આ લોકો ઉતાવળ કરે છે અને મજાકના રૂપમાં કહે છે કે લાવો ને એ અઝાબ, કેમ તે તૂટી પડતો નથી?

خَرَدَلٍ آتَيْنَاهَا ط وَكَفَىٰ بِنَا حُسْبَيْنٍ ﴿٧٠﴾ وَلَقَدْ آتَيْنَا
مُوسَىٰ وَهَارُونَ الْفُرْقَانَ وَضِيَاءً وَذِكْرًا لِّلْمُتَّقِينَ ﴿٧١﴾

કર્ચુ-કરાવ્યું હશે તેને અમે સામે લઈ આવીશું અને હિસાબ કરવા માટે અમે પૂરતા છીએ. (૪૮)

(૪૮) પહેલાં^(૪૯) અમે મૂસા અને હારૂનને ફરકાન અને પ્રકાશ અને ઢિક^(૫૦) પ્રદાન કરી ચૂક્યા છીએ,

(૪૮) સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: અલ-આ'રાફ, નોંધ ૮-૯. આપણા માટે એ સમજવું કઠિન છે કે એ ત્રાજવું કેવું હશે. જે હોય તે, એ કોઈ એવી વસ્તુ હશે જે ભૌતિક પદાર્થોને તોલવાના બદલે માનવીના નૈતિક ગુણો અને કાર્યો તેમજ તેની નેકી અને બદીને તોલશે અને બરાબર વજન કરીને બતાવી દેશે કે નૈતિક દષ્ટિએ કયા વ્યક્તિનું શું સ્થાન છે. નેક (સદાચારી) છે તો કેટલો નેક છે અને ખરાબ છે તો કેટલો ખરાબ. અલ્લાહે તેના માટે આપણી ભાષાના બીજા શબ્દોને છોડીને 'ત્રાજવા'નો શબ્દ કાં તો એટલા માટે પસંદ કર્યો છે કે તેની સ્થિતિ ત્રાજવાથી મળતી હશે, અથવા આ પસંદગીનો હેતુ એ વિચાર મનમાં બેસાડવાનો છે કે જે રીતે એક ત્રાજવાના પલ્લાં બે વસ્તુઓના વજનનો ફરક બરાબર બતાવી દે છે, એ જ રીતે આપણા ન્યાયનું ત્રાજવું પણ દરેક માનવીના જીવનની કામગીરીને જાંચીને જરાપણ વધારો-ઘટાડો કર્યા વગર બતાવી દેશે કે તેમાં નેકીનું પાસું વધારે છે કે બદીનું.

(૪૯) અહીંથી પયગંબરોના ઉલ્લેખનો આરંભ થાય છે અને નિરંતર ઘણા પયગંબરોના જીવનની વિસ્તૃત કે સંક્ષિપ્ત ઘટનાઓ તરફ સંકેત કરવામાં આવે છે. આ ઉલ્લેખ જે પ્રસંગમાં આવ્યો છે તેના પર વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ જાણ થાય છે કે આનાથી અભિપ્રેત નીચે લખેલ વાતોને મનમાં બેસાડવું છે—

એક એ કે અગાઉના તમામ પયગંબરો પણ મનુષ્ય જ હતા, કોઈ અનોખું સર્જન નહોતા. ઇતિહાસમાં આ કોઈ નવી ઘટના આજે પહેલી વાર જ ઘટિત થઈ નથી કે એક માનવીને રસૂલ બનાવીને મોકલવામાં આવ્યો છે.

બીજું એ કે પહેલાંના પયગંબરો પણ આ જ કામ માટે આવ્યા હતા, જે કામ હઝરત મુહમ્મદ સલ્વ. કરી રહ્યા છે. આ જ તેમનું મિશન હતું અને આ જ તેમની શિક્ષા હતી.

ત્રીજું એ કે પયગંબરોની સાથે અલ્લાહનો વિશિષ્ટ મામલો રહ્યો છે. મોટી-મોટી મુસીબતોમાંથી તેઓ પસાર થયા છે. વર્ષો સુધી મુસીબતોમાં ગ્રસ્ત રહ્યા છે, વ્યક્તિગત અને અંગત મુસીબતોમાં પણ અને પોતાના વિરોધીઓએ નાખેલી મુસીબતોમાં પણ, પરંતુ છેવટે અલ્લાહની સહાયતા અને સમર્થન તેમને પ્રાપ્ત થયું છે, તેણે પોતાની દયા અને કૃપા તેમને પ્રદાન કરી છે, તેમની દુઆઓને કબૂલ કરી છે, તેમની તકલીફોને દૂર કરી છે, તેમના વિરોધીઓને નીચું ઢેખાડ્યું છે અને ચમત્કારિક રૂપે તેમની મદદ કરી છે.

ચોથું એ કે અલ્લાહના પ્રિય અને તેના દરબારમાં પ્રિય અને સ્વીકૃત હોવા છતાં તેમજ તેના તરફથી મોટી-મોટી આશ્ચર્યજનક શક્તિઓને પામવા છતાં, હતા તો તેઓ બંદા અને મનુષ્ય જ. ઇલાહ હોવાનું પદ (ઈશ્વરત્વ કે ઉપાસ્ય હોવાનું પદ) તેમાંથી કોઈને પ્રાપ્ત ન હતું. અભિપ્રાય અને નિર્ણયમાં તેમનાથી ભૂલ પણ થઈ જતી હતી, તેઓ બીમાર પણ થતા હતા, તેમને અજમાયશોમાં પણ નાખવામાં આવતા હતા, ત્યાં સુધી કે કસૂર પણ તેમનાથી થઈ જતા હતા અને તેના પર અલ્લાહ તરફથી પકડ પણ થતી હતી.

(૫૦) ત્રણેય શબ્દો તૌરાત (ઈશ્વરપ્રથ)ની પ્રશંસામાં પ્રયુક્ત થયા છે, અર્થાત્ તે સત્ય અને અસત્યનો ભેદ બતાવનાર કસોટી હતો, તે માનવીને જીવનનો સીધો માર્ગ બતાવનાર પ્રકાશ હતો અને આ આદમની સંતાનને તેનો ભૂલાઈ ગયેલો સબક યાદ દેવડાવનાર શિખામણ હતી.

الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُم بِالْغَيْبِ وَهُمْ مِّنَ السَّاعَةِ مُشْفِقُونَ ﴿٧٩﴾
 وَهَذَا ذِكْرٌ مُّبْرَكٍ أَنزَلْنَاهُ أَفَأَنْتُمْ لَهُ مُنْكَرُونَ ﴿٨٠﴾ وَلَقَدْ عَلَّمْنَا
 آتِينَآ إِبْرَاهِيمَ رُشْدَاهُ مِن قَبْلُ وَكُنَّا بِهِ عَلِيمِينَ ﴿٨١﴾

એ અલ્લાહનો ડર રાખવાવાળા લોકોની ભલાઈ માટે, (૭૯) જેઓ જોયા વિના પોતાના રબથી ડરે અને જેમને (હિસાબની) એ ઘડી (૮૦) નો ખટકો લાગેલો હોય, (૫૦) અને હવે આ મુબારક 'ઝિક' અમે (તમારા માટે) ઉતારેલ છે, પછી શું તમે આનો સ્વીકાર કરવાનો ઈન્કાર કરો છો? (રૂકૂઅ-૪) (૫૧) તેના પણ પહેલાં અમે ઈબ્રાહીમને તેની વિવેકબુદ્ધિ પ્રદાન કરી હતી અને અમે તેને સારી રીતે (૫૩) જાણતા હતા.

- (૫૧) અર્થાત્ આમ તો મોકલવામાં આવી હતી એ તમામ મનુષ્યો માટે, પરંતુ આનાથી લાભ વ્યવહારિક રૂપે એ જ લોકો ઉઠાવી શકતા હતા, જેમનામાં આ ગુણો મોજૂદ હોય.
- (૫૨) જેનો હમણા ઉપર ઉલ્લેખ થઈ ચૂક્યો છે, અર્થાત્ કયામત.
- (૫૩) 'વિવેકબુદ્ધિ' અમે પ્રયુક્ત અરબી શબ્દ 'રુશ્દ'નો અનુવાદ કર્યો છે, જેનો અર્થ છે, 'સાચા-ખોટામાં ભેદ કરીને સાચી વાત કે પદ્ધતિને અપનાવવી અને ખોટી વાત કે પદ્ધતિથી બચવું.' આ અર્થની દૃષ્ટિએ 'રુશ્દ'નો અનુવાદ 'સદાચાર' પણ હોઈ શકે છે, પરંતુ કેમ કે 'રુશ્દ' શબ્દ માત્ર સદાચારને જ નહીં, બલકે એ સદાચારને પ્રગટ કરે છે, જે પરિણામ હોય સાચા ચિંતન અને સદ્બુદ્ધિના ઉપયોગનું. તેથી અમે 'વિવેકબુદ્ધિ' શબ્દને આના અર્થથી વધારે નજીક સમજ્યો છે. "ઈબ્રાહીમને તેની સાચી વિવેકબુદ્ધિ પ્રદાન કરી" અર્થાત્ જે વિવેકબુદ્ધિ તેમને મળી હતી, તે અમારી પ્રદાન કરેલી હતી. "અમે સારી રીતે જાણતા હતા" અર્થાત્ અમારી આ દેશ કોઈ આંધળી વહેંચણી નહોતી. અમને ખબર હતી કે તે કેવા માણસ છે, તેથી અમે તેમને પ્રદાન કરી. "اللَّهُ كَلَّمَكَ فِي لَيْلٍ رَبَّاكَ" "અલ્લાહ સારી રીતે જાણે છે કે પોતાની પયગંબરી કોને સુપ્રત કરે." (સૂર: અલ-અનુઆમ, આ. ૧૨૪) આમાં એક સૂક્ષ્મ સંકેત છે કુરૈશના સરદારોના એ વાંધા તરફ, જે તેઓ નબી સલ્લ. પર ઉઠાવતા હતા. તેઓ કહ્યા કરતા હતા કે છેવટે આ માણસમાં કઈ 'સોનાની પાંખો' લાગેલી છે કે અલ્લાહ અમને છોડીને તેને રિસાલત (પયગંબરી)ના પદ પર નિયુક્ત કરે. આનો જવાબ જુદી-જુદી જગ્યાઓએ કુર્આન-મજીદમાં અલગ-અલગ રીતે આપવામાં આવ્યો છે. અહીં માત્ર આ સૂક્ષ્મ સંકેત પર જ સંતોષ માનવામાં આવ્યો છે કે આ જ પ્રશ્ન હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. વિશે પણ હોઈ શકતો હતો. પૂછી શકાતું હતું કે આખા ઈરાક દેશમાં એક ઈબ્રાહીમ (અલૈ.)ને જ શા માટે આ ને'મત (કૃપા) પ્રદાન કરવામાં આવી, પરંતુ અમે જાણતા હતા કે ઈબ્રાહીમ (અલૈ.)માં શું યોગ્યતા છે, તેથી તેમની આખી કોમમાંથી તેમને આ ને'મત માટે પસંદ કરવામાં આવ્યા.
- હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.ના પવિત્ર જીવનનાં અનેક પાસા આનાથી પહેલા સૂર: અલ-બકરહ, આ. ૧૨૪-૧૪૧, ૨૫૮-૨૬૦, અલ-અનુઆમ, આ. ૭૪-૮૧, અત્-તૌબા, આ. ૧૧૪, હુદ, આ. ૬૯-૭૬, ઈબ્રાહીમ, આ. ૩૫-૪૧, અલ-હિજ, આ. ૫૧-૬૦, અન્-નહલ, આ. ૧૨૦-૧૨૩ માં આવી ચૂક્યા છે, જેના પર એક દૃષ્ટિપાત કરી લેવો લાભદાયી રહેશે.

إذ قال لإبيهِ وَقَوْمِهِ مَا هَذِهِ السَّمَائِيلُ الَّتِي أَنْتُمْ لَهَا عُكْفُونَ ﴿٥١﴾
 قَالُوا وَجَدْنَا آبَاءَنَا لَهَا عِبِدِينَ ﴿٥٢﴾ قَالَ لَقَدْ كُنْتُمْ أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ
 فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ﴿٥٣﴾ قَالُوا أَجِئْتَنَا بِالْحَقِّ أَمْ أَنْتَ مِنَ اللَّاعِبِينَ ﴿٥٤﴾
 قَالَ بَلْ رَبُّكُمْ رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ الَّذِي فَطَرَهُنَّ ۗ وَأَنَا
 عَلَىٰ ذُلِكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ ﴿٥٥﴾ وَتَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ بَعْدَ

વડલ્લાહના નામને લઈને તેઓએ આ પોતાના પિતા અને પોતાની કોમને કહ્યું હતું કે, “આ મૂર્તિઓ કેવી છે જેના તમે મોહિત થઈ રહ્યા છો?” (૫૩) તેમણે જવાબ આપ્યો, “અમે અમારા બાપ-દાદાઓને તેમની પૂજા કરતા જોયા છે.” (૫૪) તેણે કહ્યું, “તમે પણ પથબ્રષ્ટ છો અને તમારા બાપ-દાદાઓ પણ સ્પષ્ટપણે પથબ્રષ્ટતામાં પડેલા હતા.” (૫૫) તેમણે કહ્યું, “શું તું અમારા સમક્ષ પોતાના અસલી વિચારો દર્શાવી રહ્યો છે કે મજાક કરે છે?” (૫૬) તેણે જવાબ આપ્યો, “નહીં, બલકે વાસ્તવમાં તમારો રબ એ જ છે જે ધરતી અને આકાશનો રબ અને તેમને પેદા કરવાવાળો છે. આના પર હું તમારા સમક્ષ સાક્ષી આપું છું, (૫૭) અને અલ્લાહના સોગંદ ! હું તમારી ગેરહાજરીમાં ચોક્કસ તમારી

(૫૪) અજે ઘટનાનો આગળ ઉલ્લેખ કરવામાં આવી રહ્યો છે, તેને વાંચતા પહેલા પોતાના મનમાં એ વાત તાજી કરી લો કે કુરૈશના લોકો હજરત ઈબ્રાહીમ عليه السلام ની સંતાન હતા. કાબાનું નિર્માણ તેમણે જ કર્યું હતું. આખા આરબ પ્રદેશમાં કાબાની કેન્દ્રીયતા તેમના જ કારણે સ્થાપિત હતી અને કુરૈશનો બધો ભ્રમ એટલા માટે બંધાયેલો હતો કે તેઓ ઈબ્રાહીમની સંતાન છે અને ઈબ્રાહીમી કાબાના મુજાવર (વ્યવસ્થાપક) છે. આજે આ જમાનામાં અને આરબ પ્રદેશથી દૂર-સુદૂરના માહોલમાં તો હજરત ઈબ્રાહીમનો આ કિસ્સો માત્ર એક શિક્ષાપ્રદ ઐતિહાસિક ઘટના જ લાગે છે, પરંતુ જે જમાનામાં અને માહોલમાં સૌથી પહેલા આ કહેવામાં આવ્યું હતું, તેને દષ્ટિમાં રાખીને જુઓ તો પ્રતીત ધરે કે કુરૈશના ધર્મ અને તેમના પુરોહિતવાદ પર આ કેટલો મોટો પ્રહાર હતો, જે બરાબર તેના મૂળમાં જઈને લાગ્યો હતો.

(૫૫) આ વાક્યનો શાબ્દિક અનુવાદ એ ધરે કે, “શું તું અમારા સામે સત્ય પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છે કે રમત રમે છે?” પરંતુ વાસ્તવિક અર્થ એ જ છે, જે ઉપર આપવામાં આવ્યો છે. આ લોકોને પોતાના ધર્મ અંગે સત્ય હોવાની એવી લાગણી હતી કે તેઓ એ વિચારવા માટે પણ તૈયાર નહોતા કે આ વાતો કોઈ વ્યક્તિ ગંભીરતાપૂર્વક કરી શકે છે. તેથી તેમણે કહ્યું કે આ તમે માત્ર મજાક અને ખેલ કરી રહ્યા છો કે વાસ્તવમાં તમારા આવા જ વિચારો છે.

أَنْ تُولُّوا مُدْبِرِينَ ﴿٤٨﴾ فَجَعَلَهُمْ جُذُءًا إِلَّا كَبِيرًا لَهُمْ لَعَلَّهُمْ
 إِلَيْهِ يَرْجِعُونَ ﴿٤٩﴾ قَالُوا مَنْ فَعَلَ هَذَا بِالْهَيْتِنَا إِنَّهُ لَمِنَ
 الظَّالِمِينَ ﴿٥٠﴾ قَالُوا سَمِعْنَا فَتًى يَذُكُرُهُمْ يُقَالُ لَهُ إِبْرَاهِيمُ ﴿٥١﴾
 قَالُوا فَأْتُوا بِهِ عَلَى أَعْيُنِ النَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَشْهَدُونَ ﴿٥٢﴾ قَالُوا
 أَنْتَ فَعَلْتَ هَذَا بِالْهَيْتِنَا يَا إِبْرَاهِيمُ ﴿٥٣﴾ قَالَ بَلْ فَعَلَهُ

- મૂર્તિઓને જોઈ લઈશ.”^(૫૮) (૫૮) આથી તેણે તેમના ટુકડા-ટુકડા કરી નાખ્યા^(૫૯) અને માત્ર તેમની મોટી (મૂર્તિ)ને છોડી દીધી જેથી કદાચ તેઓ તેના સમક્ષ રજૂ થાય.^(૫૯) (૫૯) તેમણે આવીને મૂર્તિઓની આ દશા જોઈ તો કહેવા લાગ્યા, “અમારા ખુદાઓની આ દશા કોણે કરી નાખી? ખૂબ જ જાલિમ હતો તે.” (૬૦) (કેટલાક લોકો) બોલ્યા, “અમે એક નવયુવાનને તેમની ચર્ચા કરતો જોયો હતો જેનું નામ ઈબ્રાહીમ છે.” (૬૧) તેમણે કહ્યું, “તો પકડી લાવો તેને સૌના સામે, જેથી લોકો જોઈ લે (કે તેની કેવી ખબર લેવામાં આવે છે).”^(૬૨) (૬૨) (ઈબ્રાહીમના આવી ગયા પછી) તેમણે પૂછ્યું, “કેમ ઈબ્રાહીમ! તે અમારા ખુદાઓ સાથે આ કૃત્ય કર્યું છે?” (૬૩) તેણે જવાબ આપ્યો, “બલ્કે આ બધું તો તેમના
- (૫૬) અર્થાત્ જો તમે દલીલોના આધારે વાત નથી સમજતા, તો હું વ્યવહારિકરૂપે તમને બતાવી દઈશ કે આ વિવશ છે, આમના પાસે કોઈ અધિકાર નથી અને આમને ખુદા (પ્રભુ અને ઉપાસ્ય) બનાવવું ખોટું છે. રહી એ વાત કે વ્યવહારિક અનુભવો અને અવલોકનથી આ વાત તેઓ કઈ રીતે સાબિત કરશે, તો આની કોઈ વિગત હજરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.એ તે વખતે આપી નહીં.
- (૫૭) અર્થાત્ તક જોઈને, જ્યારે કે પૂજારી અને મુજાવર હાજર નહોતા, હજરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.તેમના મુખ્ય મંદિરમાં ઘૂસી ગયા અને બધી મૂર્તિઓને તોડી નાખી.
- (૫૮) ‘તેના તરફ’નો સંકેત મોટી મૂર્તિ તરફ પણ હોઈ શકે છે અને સ્વયં હજરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. તરફ પણ. જો પહેલી વાત હોય તો આ હજરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. તરફથી તેમની આસ્થાઓ પર એક પ્રકારનો વ્યંગ છે, અર્થાત્ જો તેમના નજીક ખરેખર આ ખુદા છે, તો તેમણે પોતાના મોટા ખુદા વિશે એ સંદેહ હોવો જોઈએ કે કદાચ મોટા સાહેબ આ નાના સાહેબોની કોઈ વાત પર ગુસ્સે ભરાયાં હોય અને બધાનું કચૂમર બનાવી નાખ્યું હોય, અથવા તો પછી મોટા સાહેબને એ પૂછો કે હુજૂર! તમારી હાજરીમાં આ શું થયું?
- (૫૯) આ જાણે હજરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.ની પોતાની જ ઈચ્છા હતી, કેમ કે તેઓ પણ ઈચ્છતા હતા કે વાત કેવળ પુરોહિતો અને પૂજારીઓની સામે જ ન થાય, બલ્કે સામાન્ય લોકો પણ હાજર હોય અને સૌ જોઈ લે કે આ મૂર્તિઓ, જેને તેમની જરૂરતો પૂરી કરનાર બનાવીને મૂકવામાં આવી છે, કેટલી વિવશ છે અને સ્વયં પુરોહિતો પણ તેને શું સમજે છે. એ જ પ્રમાણે પૂજારીઓથી પણ એ જ મૂર્ખતા થઈ, જે ફિરઔનથી થઈ હતી. તેણે પણ જાદુગરોથી હજરત મૂસા અલૈ.નો મુકાબલો કરાવવા માટે દેશભરના લોકોની ભીડ એકત્ર કરી હતી અને આમણે પણ હજરત

كَبِيرُهُمْ هَذَا فَسَأَلُوهُمْ إِنْ كَانُوا يَنْطِقُونَ ﴿٤٣﴾ فَرَجَعُوا إِلَىٰ
أَنْفُسِهِمْ فَقَالُوا إِنَّكُمْ أَنْتُمُ الظَّالِمُونَ ﴿٤٤﴾ ثُمَّ نَكِسُوا عَلَىٰ

આ સરદારે કર્યું છે, એમને જ પૂછી જુઓ જો તેઓ બોલતા હોય.”^(૬૦) (૬૪) આ સાંભળીને તેઓ પોતાની અંતરાત્મા તરફ વળ્યા અને (મનોમન) કહેવા લાગ્યા, “વાસ્તવમાં તમે પોતે જ

ઇબ્રાહીમ અલૈ. નો કેસ સાંભળવા માટે સામાન્ય લોકોને એકત્ર કરી લીધા. ત્યાં હજરત મૂસા અલૈ. ને સૌની સામે એ સાબિત કરવાનો અવસર મળી ગયો કે જે કંઈ તેઓ લાવ્યા છે, તે જાદૂ નથી, મો'જિજા (દિવ્ય ચમત્કાર) છે અને અહીં હજરત ઇબ્રાહીમ અલૈ. ને તેમના શત્રુઓએ જાતે જ એ અવસર ઉપલબ્ધ કરાવી દીધો કે તેઓ સામાન્ય લોકોની સામે તેમની છેતરપિંડીના જાદૂની પોલ ખોલી દે.

(૬૦) આ અંતિમ વાક્ય સ્વયં સ્પષ્ટ કરી રહ્યું છે કે પહેલા વાક્યમાં હજરત ઇબ્રાહીમ અલૈ. એ મૂર્તિઓને તોડવાના આ કાર્યને મોટી મૂર્તિથી જોડી દીધું છે, આનાથી તેમનો હેતુ જૂઠ બોલવાનો ન હતો, બલકે તેઓ પોતાના વિરોધીઓની સામે દલીલ પ્રસ્તુત કરીને તેમને મનાવવા ઇચ્છતા હતા. આ વાત તેમણે એટલા માટે કહી હતી કે એ લોકો જવાબમાં સ્વયં આનો સ્વીકાર કરે કે તેમના આ ઉપાસ્યો તદ્દન વિવશ છે અને તેમનાથી કોઈ કામની આશા કરી શકાતી નથી. આવા પ્રસંગે એક માણસ દલીલ પ્રસ્તુત કરવા માટે યથાર્થથી વિપરીત જે વાત કહે છે, તેને જૂઠ કહી શકાતું નથી, કેમ કે ન તે જૂઠની નિયતથી આવી વાત કહે છે અને ન તેને સાંભળનારાઓ જ તેને જૂઠ સમજે છે. કહેવાવાળો તેને દલીલ સાબિત કરવા માટે કહે છે અને સાંભળનાર પણ તેને એ જ અર્થમાં લે છે.

દુર્ભાગ્યવશ હદીસની એક રિવાયતમાં આ વાત આવી ગઈ છે કે હજરત ઇબ્રાહીમ અલૈ. પોતાના જીવનમાં ત્રણ વાર જૂઠ બોલ્યા છે. આમાંથી એક ‘જૂઠ’ તો આ છે અને બીજું ‘જૂઠ’ સૂર: સાફફાતમાં હજરત ઇબ્રાહીમ અલૈ. નું કથન ‘ઇમ્ની સકીમ’ (અર્થાત્ મારી તબિયત ખરાબ છે) છે અને ત્રીજું ‘જૂઠ’ તેમનું પોતાની પત્નીને બહેન કહેવું છે, જેનો ઉલ્લેખ કુર્આનમાં નહીં, બલકે બાઇબલના પુસ્તક ‘ઉત્પત્તિ’ (Genesis)માં છે. પરંતુ આ હદીસ માત્ર એ કારણસર વાંધાજનક નથી કે આ એક નબીને જૂઠો બતાવે છે, બલકે એટલા માટે પણ ખોટી છે કે આમાં જે ત્રણ ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે ત્રણેય વિચાર-યોગ્ય છે. આમાંથી એક ‘જૂઠ’ની સ્થિતિ હમણા ઉપર તમે જોઈ ચૂક્યા છો કે એક મામૂલી સૂઝબૂઝવાળો વ્યક્તિ પણ આ સંદર્ભ અને પૃષ્ઠભૂમિમાં હજરત ઇબ્રાહીમ અલૈ. ના આ કથન પર ‘જૂઠ’ શબ્દને ચરિતાર્થ નથી કરી શકતો, તો એ તો અસંભવ છે કે આપણે નબી સલ્લ. થી મઆઝ-અલ્લાહ (અલ્લાહનું શરણ) આ નાસમજીની વાત કહેવાની આશા કરીએ. રહ્યું ‘ઇમ્ની સકીમ’ (મારી તબિયત ખરાબ છે)વાળી ઘટના, તો તેનું જૂઠ હોવું સાબિત નથી થઈ શકતું, જ્યાં સુધી એ સાબિત ન થઈ જાય કે હજરત ઇબ્રાહીમ અલૈ. ખરેખર તે વખતે તદ્દન તંદુરસ્ત હતા અને કોઈ નાની-સરખી ફરિયાદ પણ તેમને નહોતી. આ વાત કુર્આનમાં ન ક્યાંય વર્ણવવામાં આવી છે અને ન તો હદીસની આ રિવાયત સિવાય બીજી પ્રમાણિત રિવાયતમાં આનો ઉલ્લેખ છે. હવે રહી જાય છે પત્નીને બહેન કહેવાની ઘટના, તો તે પોતાનામાં એવી નિરર્થક વાત છે કે એક માણસ આને સાંભળતાં જ એમ કહી દેશે કે આવું કદાપિ બની શકતું નથી. કિસ્સો એ વખતનો બતાવવામાં આવે છે જ્યારે હજરત ઇબ્રાહીમ અલૈ. પોતાની પત્ની હજરત સારા અલૈ. ની સાથે મિસર ગયા હતા. બાઇબલ અનુસાર તે વખતે હજરત ઇબ્રાહીમ અલૈ. ની વય ૭૫ વર્ષ અને હજરત સારા અલૈ. ની વય ૬૫ વર્ષથી થોડીક વધારે હતી, અને આ વયમાં હજરત ઇબ્રાહીમ અલૈ. ને એ ભય હોય છે કે મિસરનો રાજા આ સ્વરૂપવાન મહિલાને પ્રાપ્ત કરવા માટે મને કતલ કરી નાખશે.

رُءُوسِهِمْ ۖ لَقَدْ عَلِمْتَمَا هُوَ لَا يَنْطِقُونَ ﴿٥٥﴾ قَالَ أَفَتَعْبُدُونَ
 مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُكُمْ شَيْئًا وَلَا يَضُرُّكُمْ ﴿٥٦﴾ أَفِ لَكُمْ
 وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿٥٧﴾ قَالُوا حَرِّقُوهُ
 وَانصُرُوا آلِهَتَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ فاعِلِينَ ﴿٥٨﴾ قُلْنَا يَنَارُ كُونِي بَرْدًا
 وَسَلْبًا عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ ﴿٥٩﴾ وَأَرَادُوا بِهِ كَيْدًا فَجَعَلْنَاهُمُ الْأَخْسَرِينَ ﴿٦٠﴾

જાલિમ છો.” (૬૫) પરંતુ ફરી તેમની મતિ ફરી ગઈ^(૬૧) અને બોલ્યા, “તું જાણે છે કે આ બોલતા નથી.” (૬૬) ઈબ્રાહીમે કહ્યું, “પછી શું તમે અલ્લાહને ઈબ્રાહીમને એ વસ્તુઓને પૂજી રહ્યા છો જે ન તમને લાભ પહોંચાડવા સમર્થ છે, ન નુકસાન? (૬૭) ધિક્કાર છે તમારા પર અને તમારા આ ઉપાસ્યો પર જેમની તમે અલ્લાહને ઈબ્રાહીમને પૂજા કરી રહ્યા છો. શું તમે સહેજ પણ બુદ્ધિ ધરાવતા નથી?” (૬૮) તેમણે કહ્યું, “બાળી મૂકો આને અને સમર્થન કરો પોતાના આ ઉપાસ્યોની જો તમારે કંઈ કરવું હોય.” (૬૯) અમે કહ્યું, “હે આગ! ઠંડી થઈ જા અને સલામતી બની જા ઈબ્રાહીમ પર.”^(૬૨) (૭૦) તેઓ ચાહતા હતા કે ઈબ્રાહીમ સાથે બૂરાઈ કરે, પરંતુ અમે તેમને ખૂબ ખરાબ રીતે નિષ્ફળ બનાવી દીધા.

આમ, તેઓ પત્નીને કહે છે કે જ્યારે મિસરના લોકો તમને પકડીને બાદશાહની પાસે લઈ જવા લાગે તો તમે પણ મને પોતાનો ભાઈ બતાવજો અને હું પણ તમને પોતાની બહેન બતાવીશ, જેથી મારા પ્રાણ તો બચી જાય. (Genesis, Ch. 12) હદીસની આ વિચાર-યોગ્ય નોંધમાં ત્રીજા ‘જૂઠ’નો આધાર આ જ સ્પષ્ટરૂપે નિરર્થક ઈસરાઈલી નોંધ પર છે. શું એ કોઈ ઉચિત વાત છે કે જે હદીસના મતન (મૂળ શબ્દો)માં આવી વાતો હોય, તેને પણ આપણે નબી સલ્વ.થી જોડવા માત્ર એટલા માટે આગ્રહ કરીએ કે તેની સનદ મજરૂહ (ત્રુટિપૂર્ણ) નથી, અને હદીસ-શાસ્ત્રના એ નિયમને તદ્દન નજરમાં જ ન રાખીએ કે કોઈ નોંધની સનદની મજબૂતીથી એ જરૂરી નથી કે તેનું મૂળ ચાહે ગમે તેટલું વાંધાજનક હોય, તેમ છતાં તેને સાચી માની લેવામાં આવે. આવી અતિશયોક્તિઓ પછી મામલાને બગાડીને એ બીજી અતિશયોક્તિ સુધી પહોંચાડી દે છે, જેનું પ્રદર્શન હદીસના ઈન્કાર કરનારાઓ કરી રહ્યા છે. (સમજૂતી માટે જુઓ મારું પુસ્તક ‘રસાઈલ વ મસાઈલ’ ઉર્દૂ, ભા-૨, પૃ. ૩૫-૩૯)

- (૬૧) કેટલાક લોકોએ આયતના આ ટુકડાનો અર્થ એ લીધો છે કે તેમણે શરમથી માથાં ઝુકાવી લીધા, પરંતુ સંદર્ભ અને વર્ણન-શૈલી આ અર્થને સ્વીકારવાથી ઈન્કાર કરે છે. સાચો અર્થ એ છે કે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.નો જવાબ સાંભળતાં જ પહેલા તો તેમણે પોતાનાં હૃદયોમાં વિચાર્યું કે ખરેખર જાલિમ તો તમે પોતે છો, પરંતુ તેના પછી તરત જ તેમના પર જીદ અને અજ્ઞાનતા સવાર થઈ ગઈ અને જેમ કે જીદની વિશેષતા છે, તેના સવાર થતાં જ તેમની બુદ્ધિ મારી ગઈ, દિમાગો સીધું વિચારતા-વિચારતા એકાએક ઊલટું વિચારવા લાગ્યા.
- (૬૨) શબ્દો સ્પષ્ટરૂપે બતાવી રહ્યા છે અને પ્રસંગ અને સંદર્ભ પણ આ અર્થની પુષ્ટિ કરી રહ્યા છે કે તેમણે ખરેખર આ નિર્ણય પર અમલ કર્યો અને જ્યારે આગનો ઠૂંડ તૈયાર કરીને તેમણે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.ને તેમાં ફેંકી દીધા ત્યારે

وَنَجَّيْنَاهُ وَلَوْ كُنَّا إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَرَكْنَا فِيهَا لِلْعَالَمِينَ ﴿٤١﴾
 وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ ط وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً ط وَكُلًّا جَعَلْنَا صَالِحِينَ ﴿٤٢﴾
 وَجَعَلْنَاهُمْ آيَةً يُهَدُونَ بِأَمْرِنَا وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ

અલ્લાહને આગને આદેશ આપ્યો કે તે ઇબ્રાહીમ અલૈ. માટે ઠંડી થઈ જાય અને બિનહાનિકારક બની જાય. પરંતુ સ્પષ્ટરૂપે આ પણ એ મો'જિઝાઓ (દિવ્ય ચમત્કારો)માંથી એક છે, જે કુર્આનમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે. જો કોઈ માણસ આ મો'જિઝાનો એટલા માટે બીજો અર્થ લે છે કે તેના નજીક અલ્લાહ માટે પણ જગતની વ્યવસ્થાના સામાન્ય નિયમ (Routine)થી હટીને કોઈ અસામાન્ય કામ કરવું સંભવ નથી, તો છેવટે તે અલ્લાહને માનવાની જ તકલીફ કેમ ઉઠાવે છે; અને જો તે આ પ્રકારના અર્થ એટલા માટે કાઢે છે કે આધુનિક-કાળના કથિત બુદ્ધિજીવીઓ આવી વાતો માનવા માટે તૈયાર નથી, તો અમે તેને પૂછીએ છીએ કે હે અલ્લાહના બંદા! તારા પર આ જવાબદારી કોણે નાખી હતી કે તું કોઈપણ રીતે તેમને મનાવીને જ છોડે? જે વ્યક્તિ કુર્આનને, જેવું તે છે, માનવા માટે તૈયાર નથી, તેને તેની હાલત પર છોડી દો. તેને મનાવવા માટે કુર્આનને તેના વિચારો અનુસાર ઢાળવાનો પ્રયત્ન કરવો, જ્યારે કે કુર્આનનાં શબ્દો ડગલે-ને-પગલે આ રીતે ઢળી જવાનો વિરોધ કરી રહ્યા હોય, છેવટે કયા પ્રકારનો પ્રચાર છે અને કયો બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ આને જાઈઝ (ઉચિત) સમજી શકે છે? (વધુ વિગત માટે જુઓ, સૂર: અન્-કબૂત, નોંધ ૩૯)

(૬૩) બાઈબલના વર્ણન અનુસાર હઝરત ઇબ્રાહીમ અલૈ.ના બે ભાઈઓ હતા — નહ્દર અને હારાન. હઝરત લૂત અલૈ. હારાનના પુત્ર હતા. (Genesis, 11:26) સૂર: અન્-કબૂતમાં હઝરત ઇબ્રાહીમનો જે ઉલ્લેખ થયો છે, તેનાથી દેખીતી રીતે તો એ જ ખ્યાલ આવે છે કે તેમની કોમમાંથી માત્ર એક હઝરત લૂત અલૈ. જ તેમના પર ઈમાન લાવ્યા હતા. (જુઓ, આ. ૨૬)

(૬૪) અર્થાત્ શામ (સીરિયા) અને ફલસ્તિન (પેલેસ્ટાઈન)નો ભૂભાગ. તેની બરકતો (સમૃદ્ધિ અને ઉગ્રતિ) ભૌતિક પણ છે અને આધ્યાત્મિક પણ. ભૌતિક દૃષ્ટિએ તે દુનિયાના સૌથી ફળદ્રુપ અને ઉપજાઉ ક્ષેત્રોમાંથી છે અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ તે બે હજાર વર્ષ સુધી પયગંબરોના આગમનનું સ્થાન રહ્યું. દુનિયાના કોઈ અન્ય ભાગમાં આટલી મોટી સંખ્યામાં પયગંબરો મોકલવામાં નથી આવ્યા.

(૬૫) અર્થાત્ પુત્ર પછી પૌત્ર પણ એવો થયો જેને નુબૂવત (પયગંબરી)નું પદ પ્રદાન કરવામાં આવ્યું.

وَإِقَامَ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءَ الزَّكَاةِ ۚ وَكَانُوا لَنَا عِبِيدِينَ ﴿٤٧﴾
 وَلَوْ كُنَّا أَعْيُنُهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَنَجْمِينَ ۖ مِنَ الْقَرِيَةِ الَّتِي
 كَانَتْ تَعْمَلُ الْخَبِيثَ ط إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمَ سَوَاءٍ
 فَسَقِينَ ﴿٤٨﴾ وَأَدْخَلْنَاهُ فِي رَحْمَتِنَا ۖ إِنَّهُ مِنَ الصَّالِحِينَ ﴿٤٩﴾

અને નમાઝ કાયમ કરવાનો અને ઝકાત આપવાનો આદેશ આપ્યો, અને તેઓ અમારી બંદગી કરનારા હતા. (૪૭) અને લૂતને અમે હુકમ અને ઇલ્મ પ્રદાન કર્યા (૪૮) અને તેને એ વસ્તીમાંથી બચાવીને કાઢી લાવ્યા જે કુકર્મો કરતી હતી - હકીકતમાં તે ઘણી જ દુષ્ટ, અવજ્ઞાકારી કોમ હતી - (૪૯) અને લૂતને અમે પોતાની કૃપામાં દાખલ કર્યો, તે સદાચારી લોકો પૈકી હતો. (રુકૂઅ-૫)

(૬૬) હઝરત ઇબ્રાહીમ عليه السلام ના જીવનની આ મહત્વની ઘટનાનો બાઈબલમાં કોઈ ઉલ્લેખ નથી, બલકે તેમના જીવનના ઈરાકી કાળની કોઈપણ ઘટના આ પુસ્તકમાં સ્થાન પામી શકી નથી. નમરૂદથી તેમનો ટકરાવ, પિતા અને કોમથી તેમનો સંઘર્ષ, મૂર્તિપૂજા વિરુદ્ધ તેમની ભરપૂર કોશિશ, આગમાં નાખવાનો પ્રસંગ અને અંતે દેશને છોડવા પર વિવશ થવું, આમાંથી કોઈ વસ્તુ બાઈબલના પુસ્તક 'ઉત્પત્તિ' (Genesis)ના લેખકની નજરમાં ધ્યાન આપવા યોગ્ય નહોતી. તે માત્ર તેમની હિજરતનો ઉલ્લેખ કરે છે, પરંતુ તે પણ એ રીતે કે જાણે એક પરિવાર રોજી-રોટીની શોધમાં એક દેશ છોડીને બીજા દેશમાં જઈને વસી રહ્યો છે. - તલમૂદમાં અલબત્ત હઝરત ઇબ્રાહીમ عليه السلام ના જીવનના ઈરાકી કાળના એવા ઘણા વિવરણો મળે છે, જે કુર્આનમાં જુદી-જુદી જગ્યાઓએ વર્ણવવામાં આવ્યા છે. (H. Polano : The Talmud Selections, London, pp. 30-42) પરંતુ બંનેની તુલના કરવાથી ન માત્ર એ કે કિસ્સાના મહત્વપૂર્ણ ભાગોમાં સ્પષ્ટ અંતર જોવા મળે છે, બલકે એક વ્યક્તિ સ્પષ્ટરૂપે એ અનુભવી શકે છે કે તલમૂદનું વર્ણન મોટાભાગે અસંગત અને અનુમાનથી વિરુદ્ધ વાતોથી ભરેલું છે અને આનાથી વિપરીત કુર્આન તદ્દન સ્પષ્ટરૂપે હઝરત ઇબ્રાહીમ عليه السلام ના જીવનની મહત્વપૂર્ણ ઘટનાઓને પ્રસ્તુત કરે છે, જેમાં કોઈ વ્યર્થ વાત જોવા મળતી નથી. જે વ્યક્તિ પણ કુર્આન અને તલમૂદના આ વર્ણનોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરશે તેના પર એ લોકોની ભૂલ પૂરેપૂરી ખૂલી જશે, જેઓ એમ સમજે છે કે કુર્આનને બાઈબલ અને યહૂદી સાહિત્યમાંથી વાતો લઈને સંકલિત કરવામાં આવ્યું છે.

(૬૭) 'હુકમ' અને 'ઇલ્મ' પ્રદાન કરવું સામાન્ય રીતે કુર્આન-મજહદમાં નુબૂવ્વત પદ પ્રદાન કરવાના સમાનાર્થી હોય છે. 'હુકમ'થી તાત્પર્ય તત્વદર્શિતા પણ છે, નિર્ણય કરવાની સાચી નિર્ણય-શક્તિ પણ અને અલ્લાહ તરફથી સત્તા (Authority) પ્રાપ્ત થવી પણ. રહું 'ઇલ્મ', તો આનાથી તાત્પર્ય સત્યનું એ જ્ઞાન છે, જે વહી (દિવ્ય પ્રકાશના) દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવ્યું હોય. હઝરત લૂત عليه السلام વિશે વધુ સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: અલ-આ'રાફ, આ. ૮૦-૮૪, સૂર: હૂદ, આ. ૬૯-૮૩, સૂર: અલ-હિજ, આ. ૫૭-૭૬.

وَنُوحًا إِذْ نَادَى مِنْ قَبْلُ فَاسْتَجَبْنَا لَهُ فَنَجَّيْنَاهُ وَأَهْلَهُ مِنَ
الْكَرْبِ الْعَظِيمِ ﴿٤٦﴾ وَنَصْرَنَاهُ مِنَ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا
إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمَ سَوْءٍ فَأَغْرَقْنَاهُمْ أَجْمَعِينَ ﴿٤٧﴾ وَدَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ
إِذْ يَحْكُمْنَ فِي الْحَرْثِ إِذْ نَفَسَتْ فِيهِ غَمَمُ الْقَوْمِ ۗ وَكُنَّا
لِحُكْمِهِمْ شَاهِدِينَ ﴿٤٨﴾ فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ ۗ وَكُلًّا آتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا ۗ

અને આ જ કૃપા અમે નૂહને પ્રદાન કરી. યાદ કરો જ્યારે કે આ બધા પહેલાં તેણે અમને પોકાર્યા હતા. (૪૬) અમે તેની દુઆ કબૂલ કરી અને તેને અને તેના કુટુંબીજનોને મોટી પીડા (૪૭) માંથી મુક્તિ આપી (૪૭) અને એ કોમના મુકાબલામાં તેની મદદ કરી, જેણે અમારી આયતોને ખોટી ઠેરવી હતી. તેઓ ઘણા દુષ્ટ લોકો હતા, તેથી અમે તેમને સૌને ડૂબાડી દીધા, (૪૮) અને આ જ કૃપા વડે અમે દાઉદ અને સુલેમાનને નવાજ્યા. યાદ કરો એ પ્રસંગ, જ્યારે કે તે બંને એક ખેતરના મુકદ્દમામાં ફેંસલો કરી રહ્યા હતા, જેમાં રાતના સમયે બીજા લોકોના બકરા પેસી ગયા હતા, અને અમે પોતે તેમની અદાલત જોઈ રહ્યા હતા. (૪૯) ત્યારે અમે સાચો ફેંસલો સુલેમાનને સમજાવી દીધો, જો કે તત્ત્વદર્શિતા અને જ્ઞાન અમે બંનેને આપ્યા હતા. (૫૦)

(૬૮) સંકેત છે હઝરત નૂહ અલૈ. ની એ દુઆ તરફ, જે એક લાંબી મુદત સુધી પોતાની કોમની સુધારણા માટે નિરંતર કોશિશ કર્યા પછી છેવટે થાકીને તેમણે માંગી હતી કે **إِنِّي مُغْرَقٌ مَقْتُولٌ** "પાલનહાર ! હું ઢારી ગયો છું, હવે મારી મદદ કર." (સૂર: અલ-કમર, આ. ૧૦) અને **رَبِّ لَا تَذَرْنِي عَلَى الْغُرَىٰ مِنَ الْكَلْبِ** "પાલનહાર ! ધરતી પર એક પણ સત્યનો ઈન્કાર કરનારને ન છોડ." (સૂર: નૂહ, આ. ૨૬)

(૬૯) 'મોટી પીડા'થી તાત્પર્ય કાં તો એક દુરાચારી કોમની વચ્ચે જીવન વિતાવવાની પીડા છે અથવા તોફાન. હઝરત નૂહ અલૈ. ના કિસ્સાના વિસ્તૃત વિવરણ માટે જુઓ, સૂર: અલ-આ'રાફ, આ. ૫૯-૬૪, સૂર: યુનુસ, આ. ૭૧-૭૩, સૂર: હૂદ, આ. ૨૫-૪૮, સૂર: બની ઈસરાઈલ, આ. ૩.

(૭૦) આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ બાઈબલમાં નથી અને યહૂદી સાહિત્યમાં પણ આપણને આનું કોઈ ચિહ્ન નથી મળ્યું. મુસ્લિમ વિવરણકર્તાઓએ આની જે સમજૂતી આપી છે, તે એ છે કે એક વ્યક્તિના ખેતરમાં બીજા વ્યક્તિની બકરીઓ રાત્રિના સમયે ઘૂસી ગઈ હતી. તેણે હઝરત દાઉદ અલૈ. ના ત્યાં દાવો કર્યો. તેમણે નિર્ણય કર્યો કે તેની બકરીઓ ધીનવીને આને આપી દેવામાં આવે. હઝરત સુલૈમાન અલૈ. એ આનાથી મતભેદ કર્યો અને એ અભિપ્રાય આપ્યો કે બકરીઓ ત્યાં સુધી ખેતરવાળા પાસે રહે, જ્યાં સુધી બકરીવાળો તેના ખેતરને ફરીથી તૈયાર ન કરી દે. આના વિશે અલ્લાહ ફરમાવી રહ્યો છે કે આ નિર્ણય અમે સુલૈમાનને સમજાવ્યો હતો, પરંતુ મુકદ્દમાનું આ વિવરણ કુર્આનમાં વર્ણવવામાં આવ્યું નથી અને ન કોઈ હદીસમાં નબી સલ્વ. થી સમજૂતી ઉલ્લેખિત છે, તેથી એમ કહી શકાતું નથી કે આ પ્રકારના મુકદ્દમામાં આ જ સિદ્ધ ઈસ્લામી કાનૂન છે. આ જ કારણ છે કે ઈસ્લામી

وَسَخَّرْنَا مَعَ دَاوُدَ الْجِبَالَ يُسَبِّحْنَ وَالطَّيْرَ وَكُنَّا فَاعِلِينَ ﴿٤٩﴾
وَعَلَّمْنَاهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَّكُمْ لِنُحْصِنَكُمْ مِنْ بَأْسِكُمْ ۗ فَهَلْ

દાઉદના સાથે અમે પર્વતો અને પક્ષીઓને કામે લગાડી દીધા હતા, જેઓ તસ્બીહ (ગુણગાન) કરતા હતા. (૭૧) આ કામને કરવાવાળા અમે જ હતા (૮૦) અને અમે તેને તમારા ફાયદા માટે બખ્તર બનાવવાનો હુન્નર શિખવાડી દીધો હતો, જેથી તમને એકબીજાના પ્રહાર સામે રક્ષણ આપે, (૭૨) પછી શું કુકલા (ધર્મશાસ્ત્રીઓ)ની વચ્ચે આ વાતમાં ખતભેદ પડી ગયો છે કે જો કોઈના ખેતરને બીજા વ્યક્તિના પશુઓ ખરાબ કરી નાખે તો કોઈ દંડ લાગશે કે નહીં અને લાગશે તો કયા સ્વરૂપમાં લાગશે અને કયા સ્વરૂપમાં નહીં. તેના સાથે એ પણ કે નુકસાનીના વળતરનું સ્વરૂપ શું હશે? આ સંદર્ભને જોતાં હઝરત દાઉદ અને સુલૈમાન અલૈ.ની આ મુખ્ય ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરવાનો હેતુ મનમાં એ વાત બેસાડવાનો છે કે અંબિયા અલૈ. પયગંબર હોવા અને અલ્લાહ તરફથી અસાધારણ શક્તિઓ અને ક્ષમતાઓ પ્રાપ્ત થતી હોવા છતાં મનુષ્ય જ હતા, ઉલૂહિયત (ઈશ્વરત્વ, પૂજ્ય કે ઉપાસ્ય)નો લેશમાત્ર અંશ તેમનામાં ન હતો. આ મુકદ્દમામાં હઝરત દાઉદ અલૈ.નું માર્ગદર્શન વહી દ્વારા કરવામાં ન આવ્યું અને તેઓ નિર્ણય કરવામાં ભૂલ કરી ગયા, હઝરત સુલૈમાન અલૈ.નું માર્ગદર્શન કરવામાં આવ્યું અને તેમણે સાચો નિર્ણય કર્યો, જો કે નબી બંને હતા. આગળ એ બંને મહાનુભાવોની જે નિપુણતાઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે પણ આ જ વાત સમજાવવા માટે છે કે આ પ્રકૃતિએ આપેલ નિપુણતાઓ હતી અને આ પ્રકારની નિપુણતાઓ કોઈને ખુદા (પ્રભુ-પૂજ્ય) નથી બનાવી દેતી. તેના સાથે જ આ આયતથી અદાલતના નિયમની જાણકારી મળે છે કે જો બે જજ એક મુકદ્દમાનો નિર્ણય કરે અને બંનેના નિર્ણયો ભિન્ન હોય, તો જો કે સાચો નિર્ણય એક જ હશે, પરંતુ બંને સત્ય પર હશે, એ શરતે કે નિર્ણય કરવાની અનિવાર્ય યોગ્યતા બંનેમાં હોવી જોઈએ, તેમાંથી કોઈપણ અજ્ઞાનતા અને અનુભવહીનતાની સાથે નિર્ણય કરવા બેસી ન જાય. નબી સલ્લ.એ પોતાની હદીસોમાં આ વાતને વધારે ખોલીને કહી છે. (જુઓ, અબ્ર બિન આસ ની રિવાયત બુખારી શરીફમાં અને હઝરત બુરૈદા રદિ.ની રિવાયત ઈબ્ને માજા અને અબૂ દાઉદમાં.)

(૭૧) અહીં ‘દાઉદની સાથે’ શબ્દો પ્રયુક્ત થયા છે, ન કે ‘દાઉદ માટે’, અર્થાત્ દાઉદ અલૈ. ‘માટે નહીં’ બલકે ‘તેમના સાથે’ પહાડો અને પક્ષીઓને કેળવવામાં આવ્યા હતા અને આ કેળવવાનો સાર એ હતો કે તેઓ પણ હઝરત દાઉદ અલૈ.ની સાથે અલ્લાહની તસ્બીહ (ગુણગાન) કરતા હતા. આ જ વાત સૂર: સોદ (આ. ૧૮-૧૯)માં અને સૂર: સબા (આ. ૧૦)માં પણ વર્ણવવામાં આવી છે. આ કથનોથી જે વાત સમજમાં આવે છે, તે એ છે કે હઝરત દાઉદ અલૈ. જ્યારે અલ્લાહની પ્રશંસાના ગીત ગાતા હતા, તો તેમના ઊંચા અને સુરીલા અવાજથી પહાડો ગૂંજી ઉઠતા હતા, પક્ષીઓ અટકી જતા હતા અને એક માહોલ બંધાઈ જતો હતો. આ અર્થની પુષ્ટિ એ હદીસથી થાય છે, જેમાં ઉલ્લેખ થયો છે કે એક વાર હઝરત અબૂ મૂસા અશૂઅરી રદિ., જેઓ અસાધારણ રૂપે સારા અવાજવાળા મહાનુભાવ હતા, કુર્આનની તિલાવત (પઠન) કરી રહ્યા હતા. નબી સલ્લ. ત્યાંથી પસાર થયા, તો તેમનો અવાજ સાંભળીને ઊભા થઈ ગયા અને ઘણી વાર સુધી સાંભળતા રહ્યા. જ્યારે તેઓ સમાપ્ત કરી ચૂક્યા તો આપ સલ્લ. એ ફરમાવ્યું, **لَقَدْ أَوَى مَرْمَرًا مِنْ مَرْمَرٍ آل دَاوُدَ** “આ વ્યક્તિને દાઉદના મધુર સ્વરનો એક ભાગ મળેલો છે.”

(૭૨) સૂર: સબામાં વધારે વિવરણ આ છે : “અને અમે લોખંડને તેના માટે નરમ કરી દીધું (અને તેને નિર્દેશ કર્યો કે)

أَنْتُمْ شَكِرُونَ ﴿١٥﴾ وَلِسْلَيْنِ الرِّيحِ عَاصِفَةً تَجْرِي بِأَمْرِ إِلَى
الْأَرْضِ الَّتِي بَرَكْنَا فِيهَا وَكُنَّا بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمِينَ ﴿١٦﴾

તમે કૃતજ્ઞ છો? (૧૫) અને સુલૈમાન માટે અમે તેજ હવાને કામે લગાડી દીધી હતી જે તેના આદેશથી એ ભૂમિ તરફ વહેતી હતી, જેમાં અમે બરકતો મૂકી છે, (૧૬) અમે દરેક વસ્તુનું જ્ઞાન ધરાવતા છતાં.

સંપૂર્ણ કવચ બનાવ અને બરાબર અંદાજથી કડીઓ જોડ.” (આ. ૧૦-૧૧) આનાથી જાણ થાય છે કે અલ્લાહે હઝરત દાઉદ અલૈ.ને લોખંડના ઉપયોગનું સામર્થ્ય પ્રદાન કર્યું હતું અને મુખ્ય રૂપે યુદ્ધના કામો માટે કવચ (બખર) બનાવવાની રીત શિખવાડી હતી. વર્તમાન સમયનો ઇતિહાસ અને જમાનાઓની શોધો બતાવે છે કે દુનિયામાં લોખંડનો ઉપયોગ (Iron Age) ઈ.સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ થી ૧૦૦૦ની વચ્ચે શરૂ થયો છે અને આ જ હઝરત દાઉદ અલૈ.નો જમાનો છે. સ્વાભાવિક વાત છે કે હઝરત દાઉદ એ સૌથી પહેલા અને સૌથી વધારે આ નવીન આવિષ્કારનો યુદ્ધકીય ઉદ્દેશ્યો માટે ઉપયોગ કર્યો હશે, કેમ કે થોડી જ મુદત પહેલા આસપાસની દુશ્મન કોમોએ આ જ લોખંડના હથિયારોથી તેમની કોમનું જીવવું મુશ્કેલ કરી નાખ્યું હતું.

(૭૩) હઝરત દાઉદ અલૈ. વિશે વધુ વિગત માટે જુઓ, સૂર: બકરહ, આ. ૨૫૧, સૂર: બની ઈસરાઈલ, નોંધ ૭, ૬૩.
(૭૪) આનું જે વિવરણ સૂર: સબા (આ. ૧૨ અને સૂર: સોદ, આ. ૩૬)માં આવ્યું છે, તેનાથી જાણ થાય છે કે ‘હવા’ને હઝરત સુલૈમાન અલૈ. માટે એ રીતે આધીન કરી દેવામાં આવી હતી કે તેમના રાજ્યથી એક મહિનાના અંતર સુધીની જગ્યાઓનો સફર સરળતાથી કરી શકાતો હતો. જવામાં પણ હંમેશાં તેમની મરજી અનુસાર અનુકૂળ હવા મળતી હતી અને પરત આવતી વખતે પણ. બાઈબલ અને નવા ઐતિહાસિક સંશોધનોથી આ વિષય પર જે પ્રકાશ પડે છે, તે એ છે કે હઝરત સુલૈમાન અલૈ. એ પોતાના શાસનકાળમાં ખૂબ મોટા સ્તરે સમુદ્રી વેપારનો ક્રમ શરૂ કર્યો હતો. એક તરફ ઈસયૂન જાબિર (Ezion-geber)થી તેમનું વેપારી જહાજ રાતા સમુદ્રમાં યમન અને બીજા દક્ષિણી અને પૂર્વી દેશો તરફ જતા હતા અને બીજી તરફ રોમન સાગરની બંદરગાહોથી તેમનો વહાણોનો કાફલો (જેને બાઈબલમાં ‘તરસીસ’ - Thar-shish Naval Fleet કહેવામાં આવેલ છે) પશ્ચિમી દેશો તરફ જતો હતો. ઈસયૂન-જાબિરમાં તેમના સમયની શાનદાર ભઠ્ઠી મળી છે, તેના જેવી કોઈ ભઠ્ઠી પશ્ચિમી એશિયા અને મધ્ય-પૂર્વમાં હજુ સુધી મળી નથી. પુરાતત્ત્વ વિભાગના વિશેષજ્ઞોનું અનુમાન છે કે અહીં અદવમંના અરબા (Arabah in Edom) વિસ્તારની ખાણોમાં કાચું લોખંડ અને તાંબુ લાવવામાં આવતું હતું, અને આ ભઠ્ઠીમાં પીગળાવીને તેનો બીજા કામો ઉપરાંત જહાજ બનાવવામાં પણ ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. આનાથી કુર્આન-મજ્હદની એ આયતના અર્થ પર પ્રકાશ પડે છે, જે સૂર: સબામાં હઝરત સુલૈમાન અલૈ. વિશે આવી છે કે, “અને અમે તેના માટે પિગાળેલી ધાતુનો સ્રોત વહાવી દીધો.” તેના સાથે આ ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિને નજરમાં રાખવાથી એ વાત પણ સમજમાં આવી જાય છે કે હઝરત સુલૈમાન અલૈ. માટે એક મહિનાના અંતર સુધી હવાની ગતિને કેળવવાનો શું અર્થ છે? તે જમાનામાં સમુદ્રી યાત્રાઓનો બધો આધાર અનુકૂળ હવા મળવા પર હતો અને હઝરત સુલૈમાન અલૈ. પર અલ્લાહની આ વિશેષ કૃપા હતી કે તે હંમેશા તેમના બંને સમુદ્રી કાફલાઓને તેમની મરજી અનુસાર મળતી હતી. તેમ છતાં જો હવા પર હઝરત સુલૈમાન અલૈ. ને આદેશ ચલાવવાનો કોઈ અધિકાર આપવામાં આવ્યો હોય, જેમ કે ‘તેના આદેશથી ચાલતી હતી’ના પ્રત્યક્ષ શબ્દોથી ખ્યાલ આવે છે, તો આ અલ્લાહના સામર્થ્યથી પર નથી.

وَمِنَ الشَّيْطَانِ مَنْ يَغْوُ صَوْنًا لَهُ وَيَعْمَلُونَ عَمَلًا دُونَ ذَلِكَ
وَكُنَّا لَهُمْ حَفِظِينَ ﴿٧٢﴾ وَأَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسْنِي الصُّرُ
وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّحِيمِينَ ﴿٧٣﴾ فَاسْتَجَبْنَا لَهُ فَكَشَفْنَا مَا بِهِ مِنْ ضُرِّ

અલ્લાહનાં આશીર્વાદો અને સહાયતાઓને કારણે તેઓને તેમની પાસેથી બચાવવામાં આવ્યા હતા.

(૮૨) અને શૈતાનોમાંથી અમે એવા ઘણાને તેના આધીન કરી દીધા હતા જેઓ તેના માટે ડૂબકીઓ મારતા અને તે ઉપરાંત બીજા કાર્યો કરતા હતા. આ બધાની દેખભાળ રાખનાર અમે જ હતા, (૭૫)

(૮૩) અને આ જ (વિવેકબુદ્ધિ તથા તત્ત્વદર્શિતા અને જ્ઞાનની કૃપા) અમે એયૂબ (૭૨) ને આપી હતી. યાદ કરો જ્યારે કે તેણે પોતાના રબને પોકાર્યો, “મને બીમારી લાગુ પડી છે અને તું દયાળુઓમાં સૌથી વધારે દયાળુ (૭૨) છે.” (૮૪) અમે તેની દુઆ કબૂલ કરી અને તેને જે તકલીફ હતી તેને દૂર કરી દીધી, (૭૮) અને

(૭૫) આનું વિવરણ સૂર: સબાની આયતો ૧૨-૧૮માં આવેલ છે, અલબત્ત આમાં ‘શૈતાનો’ના બદલે ‘જિન્નાતો’નો શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે. વર્તમાન કાળના તફસીરવેત્તાઓ એ સાબિત કરવા માટે એડીઓટીનું જોર લગાવી દે છે કે એ જિન્નાતો અને શૈતાનો, જેમને હઝરત સુલૈમાન અલૈ. માટે આધીન કરી દેવામાં આવ્યા હતા, મનુષ્ય હતા અને આસપાસની કોમોમાંથી ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ માત્ર એટલું જ નહીં કે કુર્આનના શબ્દોમાં તેમના આ નવા અર્થ માટે કોઈ અવકાશ નથી, બલકે કુર્આનમાં જ્યાં-જ્યાં પણ આ કિસ્સો વર્ણવવામાં આવ્યો છે, ત્યાંનો સંદર્ભ અને વર્ણન-શૈલી આ નવા અર્થને અપનાવવાનો સાફ ઇન્કાર કરે છે. હઝરત સુલૈમાન અલૈ. માટે ઇમારતો બનાવનારાં જો મનુષ્ય જ હતા, તો છેવટે આ તેમની કઈ વિશેષતા હતી, જેને આ શાનથી કુર્આન-મજીદમાં વર્ણવવામાં આવેલ છે. ઇજિપ્તના પીરામીડોથી લઈને ન્યૂયોર્કની ગગનચૂંબી ઇમારતો સુધાં કઈ વસ્તુને મનુષ્યએ નથી બનાવી, અને કયા બાદશાહ અને ધનવાન કે ધના સેઠ માટે તે ‘જિન્નાત’ અને ‘શૈતાન’ ઉપલબ્ધ નથી થયા, જે તમે હઝરત સુલૈમાન માટે ઉપલબ્ધ કરાવી રહ્યા છો?

(૭૬) હઝરત એયૂબ અલૈ. ના વ્યક્તિત્વ, કાળ, રાષ્ટ્રીયતા દરેક વસ્તુ વિશે મતભેદ છે. આ સંદર્ભમાં વધારેમાં વધારે વિશ્વસનીય સાક્ષી જો કોઈ છે તો એ છે કે યસઈયાહ (Isaiah) નબી અને હિઝ્કીએલ (Ezekiel) નબીના પુસ્તકોમાં તેમનો ઉલ્લેખ થયો છે, અને આ પુસ્તકો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વધારે પ્રમાણિત છે. યસઈયાહ નબી આઠમી સદી અને હિઝ્કીએલ નબી છઠ્ઠી સદી ઈ.સ. પૂર્વે થયા છે, તેથી એ વાત નિશ્ચિત છે કે હઝરત એયૂબ અલૈ. ઈ.સ. પૂર્વે નવમી સદી કે તેનાથી પહેલાના બુઝુર્ગ છે. રહી તેમની રાષ્ટ્રીયતા, તો સૂર: નિસા, આ. ૧૬૩ અને સૂર: અન્આમ, આ. ૮૪માં જે પ્રકારે ઉલ્લેખ થયો છે, તેનાથી અનુમાન તો એ થાય છે કે તેઓ બની ઇસરાઈલમાંથી જ હતા, પરંતુ બહબ બિન મુનબ્બિહનું આ કથન પણ કંઈક અનુમાનથી પર નથી કે તેઓ હઝરત ઇસ્રાક અલૈ. ના પુત્ર ઈસૂના વંશમાંથી હતા.

(૭૭) દુઆની શૈલી કેટલી સૂક્ષ્મ અને મધુર છે. અત્યંત થોડાંક શબ્દોમાં પોતાની તકલીફનો ઉલ્લેખ કરે છે અને તેના પછી બસ એમ કહીને રહી જાય છે કે ‘તું સૌથી વધારે દયાળુ’ છે. આગળ ન કોઈ ફરિયાદ છે, ન આગ્રહ.

(૭૮) સૂર: સોદની આ. ૪૧-૬૪માં આનું વિવરણ એ છે કે અલ્લાહે તેમને કહ્યું; “પોતાનો પગ મારો, અહીં ઠંડું પાણી મોજૂદ છે સ્નાન કરવા અને પીવા માટે.” આનાથી જાણ થાય છે કે જમીન પર પગ મારતાં જ અલ્લાહે તેમના માટે

وَأَتَيْنَهُ أَهْلَهُ وَمِثْلَهُمْ مَعَهُمْ رَحْمَةً مِّنْ عِنْدِنَا وَذِكْرَىٰ
لِّلْعَبِيدِينَ ﴿٧٧﴾ وَاسْمِعِيلَ ۖ وَإِدْرِيسَ وَذَا الْكِفْلِ ط كُلٌّ مِّنَ الصَّابِرِينَ ﴿٧٨﴾

ન માત્ર તેના કુટુંબીજનો જ તેને આપ્યા, બલકે તેમના સાથે એટલાં જ બીજા પણ આપ્યા, પોતાની વિશેષ કૃપા રૂપે અને એટલા માટે કે આ એક બોધપાઠ હોય બંદગી કરનારાઓ માટે, ^(૭૭) (૮૫) અને આ જ કૃપા ઈસ્માઈલ અને ઈદરીસ ^(૭૮) અને ઝુલકિફલ ^(૮૧) ને આપી કે આ બધા ધૈર્યવાન લોકો હતા,

એક પ્રાકૃતિક સ્રોત જારી કરી દીધો, જેના પાણીમાં એ ગુણ હતો કે તેનાથી સ્નાન કરવાથી અને તેને પીવાથી તેમની બીમારી દૂર થઈ ગઈ. આ ઈલાજ એ વાત તરફ સંકેત કરે છે કે તેમને કોઈ ભારે ચામડીનો રોગ થઈ ગયો હતો અને બાઈબલનું વર્ણન પણ આની પુષ્ટિ કરે છે કે તેમનું શરીર માથાથી પગ સુધી ફોલ્લાઓથી ભરાઈ ગયું હતું. (Job, 2:7)

(૭૯) આ કિસ્સામાં કુર્આન-મજીદ હઝરત ઐયૂબ અલૈ. ને એ શાનથી પ્રસ્તુત કરે છે કે તેઓ સાક્ષાત્ ધૈર્ય નજર આવે છે અને પછી કહે છે કે તેમનું જીવન બંદગી કરનારાઓ (ઉપાસકો) માટે એક આદર્શ છે, પરંતુ બીજી બાજુ બાઈબલનું પુસ્તક 'Book of Job' વાંચો તો ત્યાં તમને એક એવા માણસનું ચિત્ર દેખાશે, જે અલ્લાહના વિરુદ્ધ સાક્ષાત્ ફરિયાદ અને પોતાની મુસીબત પર સાક્ષાત્ ફરિયાદ બનેલો છે. વારંવાર તેના મોઢેથી આ શબ્દો નીકળે છે - "નષ્ટ થાય એ દિવસ જેમાં હું પેદા થયો." "હું ગર્ભમાં જ કેમ મરી ન ગયો." "મેં પેટથી નીકળતાં જ કેમ પ્રાણ આપી ન દીધા?" અને વારંવાર ખુદા વિરુદ્ધ ફરિયાદો કરે છે "સર્વશક્તિમાનના તીરો મારા અંદર લાગેલા છે, મારો આત્મા તેના જ ઝેરને પી રહ્યો છે, ખુદાની ભયાનક વાતો મારા વિરુદ્ધ કતારબદ્ધ છે." "હે આદમની સંતાનના રમેવાળ ! જો મેં ગુનો કર્યો છે તો તારું શું બગાડું છું? તેં મને શા માટે પોતાનું લક્ષ્ય બનાવી લીધો છે, ત્યાં સુધી કે હું મારા પોતાના પર બોજ છું? તું મારો ગુનો કેમ માફ કરતો નથી અને મારો દુરાચાર કેમ દૂર કરી દેતો નથી?" "હું ખુદાથી કહીશ કે મને આરોપી ન કરાવ, મને બતાવ કે તું મારાથી કેમ ઝઘડે છે? શું તને સારું લાગે છે કે અંધેર કરે અને પોતાના હાથે બનાવેલ વસ્તુને તુચ્છ સમજે અને દુષ્ટોના કાવતરાઓને સફળ કરે?" આ પુસ્તક સ્વયં પોતાના મોઢેથી બોલી રહી છે કે આ ન અલ્લાહનો કલામ (ઈશવાણી) છે, ન સ્વયં હઝરત ઐયૂબ અલૈ. નો, બલકે આ હઝરત ઐયૂબ અલૈ. ના જમાનાનું પણ નથી. આના સદીઓ પછી કોઈ વ્યક્તિએ ઐયૂબ અલૈ. ના કિસ્સાને આધાર બનાવીને 'યુસુફ-ઝુલૈખા'ની જેમ વાર્તા લખી છે અને તેમાં ઐયૂબ, અલ-યફઝ તેમાની, સોખી બિલ્દ, નોમાતી ઝોફર, બરાકીલ બોઝીનો પુત્ર અલ-યહૂ, અમુક પાત્રો છે, જેમના મોઢેથી સૃષ્ટિ-વ્યવસ્થા વિશે ખરેખર તે સ્વયં પોતાનો દષ્ટિકોણ વણવિ છે. તેની શાયરી અને તેની વર્ણન-શૈલીની ચાહે ગમે તેટલી પ્રશંસા કરી લો, પરંતુ પવિત્ર પુસ્તકોના સંગ્રહમાં એક આકાશી ગ્રંથની હેસિયતથી તેને સ્થાન આપવાનો કોઈ અર્થ નથી.

(૮૦) સમજુતી માટે જુઓ, સૂર: મરયમ, નોંધ ૩૩.

(૮૧) 'ઝુલકિફલ'નો શાબ્દિક અર્થ છે નસીબ (ભાગ્ય)વાળો અને તેનાથી તાત્પર્ય છે નૈતિક શ્રેષ્ઠતા અને આખિરત (પરલોક)ના બદલાની દષ્ટિએ ભાગ્યશાળી, ન કે દુનિયાના ફાયદાઓ અને લાભોની દષ્ટિએ. આ એ મહાનુભાવનું નામ નથી, બલકે લકબ (ઉપાધિ) છે. કુર્આન-મજીદમાં બે જગ્યાએ આનો ઉલ્લેખ થયો છે અને બંને જગ્યાએ એમને આ જ ઉપાધિથી યાદ કરવામાં આવ્યા છે., નામ નથી લેવામાં આવ્યું. વિવરણકર્તાઓના કથન આ મામલામાં ખૂબ જ ભિન્ન છે કે આ મહાનુભાવ કોણ છે, કયા દેશ અને કોમથી તેમનો સંબંધ છે, અને કયા

وَأَدْخَلْنَاهُمْ فِي رَحْمَتِنَا إِنَّهُمْ مِنَ الصَّالِحِينَ ﴿٢٢﴾ وَذَا النُّونِ إِذْ
 ذَهَبَ مُغَاضِبًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ فَنَادَى فِي الظُّلُمَاتِ
 أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ ﴿٢٣﴾
 فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ الْعَمِّ ﴿٢٤﴾ وَكَذَلِكَ نُهَيِّئُ الْمُؤْمِنِينَ ﴿٢٥﴾

અને તેમને અમે પોતાની કૃપામાં દાખલ કર્યા કેમ કે તેઓ સદાચારીઓમાંથી હતા, (૮૭) અને માછલીવાળાને પણ અમે પ્રતિષ્ઠા પ્રદાન કરી. (૨૨) યાદ કરો જ્યારે કે તે નારાજ થઈને જતો રહ્યો હતો (૨૩) અને સમજ્યો હતો કે અમે આ માટે તેની પકડ કરીશું નહીં. (૨૪) છેવટે તેણે અંધારાઓમાંથી પોકાર કર્યો, (૨૫) “નથી કોઈ અલ્લાહ પણ તું, પવિત્ર અને ઉચ્ચ છે તારી હસ્તી, નિ:શંક મેં ભૂલ કરી.” (૨૬) ત્યારે અમે તેની દુઆ સ્વીકારી અને દુ:ખમાંથી તેને છોડાવ્યો અને આ જ રીતે અમે ઈમાનવાળાઓને બચાવી લઈએ છીએ,

કાળમાં તેઓ થઈ ગયા? તેથી પૂર્ણ વિશ્વાસ અને ભરોસાથી કહી શકાતું નથી કે વાસ્તવમાં આ ક્યા નબી છે. વર્તમાન યુગના તફસીરવેત્તાઓએ પોતાનો ઝુકાવ હિઝકીએલ (Ezekiel) નબી તરફ પ્રગટ કર્યો છે, પરંતુ અમને કોઈ ઉચિત પ્રમાણ એવું નથી મળ્યું, જેના આધારે આ મત બનાવી શકાય, તેમ છતાં જો આના માટે કોઈ પ્રમાણ મળી શકે તો આ મતને પ્રાથમિકતા આપી શકાય છે, કેમ કે બાઈબલના પુસ્તક હિઝકીએલ (Ezekiel)ને જોતાં જાણ થાય છે કે વાસ્તવમાં તેઓ આ પ્રશંસાના અધિકારી છે, જે આ આયતમાં કરવામાં આવેલ છે. (જુઓ, 24:15-27) બાઈબલના પુસ્તક હિઝકીએલ એ પુસ્તકોમાંથી છે, જેને વાંચીને ખરેખર એવું પ્રતીત થાય છે કે આ ઈલહામી કલામ (ઈશવાણી) છે.

- (૮૨) તાત્પર્ય છે હજરત યૂનુસ અલૈ., ક્યાંક એમનું નામ લેવામાં આવ્યું છે અને ક્યાંક ‘ઝૂનૂન’ અને ‘સાહિબુલ હૂત’ અર્થાત્ માછલીવાળાની ઉપાધિઓથી યાદ કરવામાં આવેલ છે. માછલીવાળા તેમને એટલા માટે કહેવામાં નથી આવ્યા કે તેઓ માછલીઓ પકડતા કે વેચતા હતા, બલકે એ કારણસર કે અલ્લાહના આદેશથી એક માછલીએ તેમને ગળી લીધા હતા, જેમ કે સૂર: સાફકાત, આ. ૧૪૨ માં વર્ણવેલ છે. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: યૂનુસ, નોંધ ૯૮-૧૦૦, સૂર: સાફકાત, નોંધ ૭૭-૮૫)
- (૮૩) અર્થાત્ તેઓ પોતાની કોમથી નારાજ થઈને ચાલ્યા ગયા, એનાથી પહેલા કે અલ્લાહ તરફથી હિજરતનો આદેશ આવતો અને તેમના માટે પોતાની ડ્યૂટીની જગ્યાએથી હટવું સાચું હોત.
- (૮૪) તેમણે વિચાર્યું કે આ કોમ પર તો અજાબ (યાતના) આવવાનો છે, હવે મને ચાલીને આશ્રય લેવો જોઈએ, જેથી પોતે અજાબમાં ન ઘેરાઈ જાય. આ વાત પોતાનામાં પકડ કરવા યોગ્ય ન હતી, પરંતુ પયગંબરનું અલ્લાહના આદેશ વગર પોતાની ફરજથી હટી જવું પકડ કરવા યોગ્ય હતું.
- (૮૫) અર્થાત્ માછલીના પેટમાંથી, જેમાં સ્વયં અંધારું હતું અને ઉપરથી સમુદ્રનો અંધકાર તેના ઉપરાંત.

وَزَكَرِيَّا إِذْ نَادَى رَبَّهُ رَبِّ لَا تَذَرْنِي فَرْدًا وَأَنْتَ خَيْرُ الْوَارِثِينَ ﴿٥٧﴾
 فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَوَهَبْنَا لَهُ يَحْيَىٰ وَأَصْلَحْنَا لَهُ زَوْجَهُ ۗ إِنَّهُمْ
 كَانُوا يُسِرُّونَ فِي الْحِيزَاتِ وَيَدْعُونَنَا رَغَبًا وَرَهَبًا ۗ وَكَانُوا
 لَنَا خِشَعِينَ ﴿٥٨﴾ وَالَّتِي أَحْصَيْنَا فَزَجَّهَا فَنَفَخْنَا فِيهَا مِن رُّوحِنَا

(૮૯) અને ઝકરિયાને, જ્યારે કે તેણે પોતાના રબને પોકાર્યો કે, “હે પાલનહાર! મને એકલો ન છોડ, અને ઉત્તમ વારસદાર તો તું જ છે.” (૯૦) પછી અમે તેની દુઆ સ્વીકારી અને તેને યાહ્યા પ્રદાન કર્યો અને તેની પત્નીને તેના માટે લાયક કરી દીધી.^(૯૧) આ લોકો સદ્કાર્યોમાં દોડધામ કરતા હતા અને અમને પ્રેમ અને ડર સાથે પોકારતા હતા, અને અમારા સામે ઝૂકેલા હતા,^(૯૨) (૯૧) અને તે મહિલા જેણે પોતાના સતીત્વની રક્ષા કરી હતી,^(૯૩) અમે તેના ભીતર અમારી રૂઢથી

(૮૬) સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: આલે ઈમરાન, આ. ૩૭-૪૧ નોંધ સહિત, સૂર: મરયમ, આ. ૨-૧૫ નોંધ સહિત. પત્નીને લાયક કરી દેવાથી તાત્પર્ય તેમનું વાંઝિયાપણું દૂર કરી દેવું અને ઘડપણ હોવા છતાં ગંભીર-ધારણ કરવાના યોગ્ય બનાવી દેવું છે. ‘સૌથી ઉત્તમ વારસદાર તો તું જ છે’ અર્થાત્ તું સંતાન ન પણ આપે તો અફસોસ નથી, તારી પવિત્ર જાત વારસ હોવા માટે પૂરતી છે.

(૮૭) આ સંદર્ભમાં નબીઓ (પયગંબરો)નો ઉલ્લેખ જે હેતુ માટે કરવામાં આવ્યો છે, તેને ફરી મનમાં તાજો કરી લો. હઝરત ઝકરિયા અલૈ.ની ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરવાથી મનમાં એ બેસાડવું છે કે આ બધા પયગંબરો માત્ર બંદાઓ અને મનુષ્ય હતા, ખુદાઈ (પ્રભુતા કે ઉપાસ્ય)નો તેમનામાં લેશમાત્ર અંશ ન હતો. બીજાઓને સંતાન પ્રદાન કરવાવાળા ન હતા, બલકે સ્વયં અલ્લાહના આગળ સંતાન માટે હાથ ફેલાવનાર હતા. હઝરત યૂનુસ અલૈ.નો ઉલ્લેખ એટલા માટે કરવામાં આવ્યો કે એક નબી દૃઢ-સંકલ્પનો માલિક હોવા છતાં જ્યારે તેનાથી કસૂર થઈ ગયો તો તેમને પકડી લેવામાં આવ્યા અને જ્યારે તેઓ પોતાના રબના આગળ ઝૂકી ગયા તો તેમના પર કૃપા પણ એવી કરવામાં આવી કે માછલીના પેટથી જીવતા કાઢી લાવવામાં આવ્યા. હઝરત ઐયૂબ અલૈ.નો ઉલ્લેખ એટલા માટે કરવામાં આવ્યો કે નબીનું કોઈ મુસીબતમાં પડી જવું કોઈ અનોખી વાત નથી અને નબી પણ મુસીબતમાં ફસાઈ જાય છે તો અલ્લાહ આગળ જ શિક્ષા (સ્વાસ્થ્ય) માટે હાથ ફેલાવે છે. તે બીજાઓને શિક્ષા આપનાર નહીં, બલકે અલ્લાહથી શિક્ષા માંગવાવાળો હોય છે. ઉપરાંત, આ બધી વાતોની સાથે એક તરફ એ સત્ય પણ મનમાં બેસાડવાનો હેતુ છે કે આ બધા નબીઓ તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)ને માનવાવાળા હતા અને પોતાની જરૂરતો એક અલ્લાહ સિવાય કોઈની સામે લઈ જતાં ન હતા, અને બીજી તરફ એ બતાવવાનો હેતુ છે કે અલ્લાહ હંમેશા અસાધારણરૂપે પોતાના નબીઓની મદદ કરતો રહ્યો છે. શરૂઆતમાં ચાહે ગમે તેવી અજમાયશોનો તેમને સામનો કરવો પડ્યો હોય, પરંતુ છેવટે તેમની દુઆઓ ચમત્કારરૂપે પૂરી થઈ છે.

(૮૮) તાત્પર્ય છે હઝરત મરયમ અલૈ.

وَجَعَلْنَاهَا وَابْنَهَا آيَةً لِلْعَالَمِينَ ﴿٩١﴾ إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً
 وَاحِدَةً ۖ وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ ﴿٩٢﴾ وَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ ۖ
 كُلُّ إِلَيْنَا رِجْعُونَ ﴿٩٣﴾ فَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا يَخَفُ

હુંકયું^(૯૦) અને તેને અને તેના પુત્રને સમગ્ર દુનિયા માટે નિશાની બનાવી દીધા. ^(૯૦) (૯૨) આ તમારી ઉમ્મત હકીકતમાં એક જ ઉમ્મત છે અને હું તમારો રબ છું, તો તમે મારી બંદગી કરો. (૯૩) પરંતુ (આ લોકોની ચાલાકીઓ છે કે) તેમણે પરસ્પર પોતાના દીનને ટુકડે-ટુકડા કરી નાખ્યો. ^(૯૧) - બધાને અમારા તરફ પાછા ફરવાનું છે. (રુકૂઅ-૬) (૯૪) પછી જે સદ્કાર્ય કરશે, એ સ્થિતિમાં કે તે ઈમાનવાળો હોય,

(૯૮) હઝરત આદમ અલૈ. વિશે એ ફરમાવવામાં આવ્યું કે, “હું માટીમાંથી એક મનુષ્ય બનાવી રહ્યો છું. તેથી (હે ફરિશ્તાઓ!) જ્યારે હું તેને પૂરો બનાવી લઉં અને તેમાં મારી રૂહ ફૂંકી દઉં તો તમે તેના આગળ સિજદામાં પડી જશો.” (સૂર: સોદ, આ. ૭૧-૭૨) અને આ જ રૂહ (આત્મા)ની કે મારી આત્માથી ફૂંકી દેવાની વાત હઝરત ઈસા અલૈ. વિશે પણ વિભિન્ન સ્થાનોએ કહેવામાં આવી છે. (જુઓ, સૂર: નિસા, આ. ૧૭૧ અને સૂર: તહરીમ, આ. ૧૨) તેના સાથે એ વાત પણ દષ્ટિમાં રહે કે અલ્લાહ હઝરત ઈસા અલૈ. ના જન્મ અને હઝરત આદમ અલૈ. ના જન્મને એક-બીજાના સમાન ઠેરવે છે, તેથી સૂર: આલે ઈમરાનમાં ફરમાવ્યું: **إِنَّ مَثَلَ عِيسَى عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ**: “ઈસાનું ઉદાહરણ અલ્લાહના નજીક આદમ જેવું છે.” (આ. ૫૯) આ આયતો પર વિચાર કરવાથી એ વાત સમજામાં આવે છે કે નિયમાનુસાર અસ્તિત્વમાં લાવવાને બદલે જ્યારે અલ્લાહ કોઈને સીધી રીતે પોતાના આદેશથી અસ્તિત્વમાં લાવીને જીવન પ્રદાન કરે છે, તો તેને ‘પોતાની રૂહથી ફૂંકવા’ના શબ્દોથી વ્યક્ત કરે છે. આ રૂહ (આત્મા)નો સંબંધ અલ્લાહથી કદાચ એટલા માટે જોડવામાં આવ્યો છે કે તેનું ફૂંકવું ચમત્કારની અસાધારણ સ્થિતિ ધરાવે છે. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: નિસા, નોંધ ૨૧૨-૨૧૩)

(૯૦) અર્થાત્ આ બંને માતા અને પુત્ર ખુદા (પ્રભુ, ઉપાસ્ય) કે ખુદાઈ (પ્રભુતા)માં ભાગીદાર નહોતા, બલકે ખુદાની નિશાનીઓમાંથી એક નિશાની હતા. ‘નિશાની’ તેઓ કયા અર્થમાં હતા તેની સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: મરયમ, નોંધ ૨૧ અને સૂર: મુ’મિનૂન, નોંધ ૪૩.

(૯૧) ‘તમે’નું સંબોધન તમામ મનુષ્યોને છે. અર્થ એ છે કે હે મનુષ્યો! તમે સૌ વાસ્તવમાં એક જ સમુદાય (ઉમ્મત) અને એક જ મિલ્લત (પંથ) હતા, દુનિયામાં જેટલા પણ નબીઓ આવ્યા, તે સૌ એક જ દીન (ધર્મ) લઈને આવ્યા હતા અને તે મૂળ દીન એ હતો કે માત્ર એક અલ્લાહ જ મનુષ્યોનો રબ (પ્રભુ-પાલનહાર) છે અને એકલા અલ્લાહની જ બંદગી (ઉપાસના) અને પૂજા-અર્ચના કરવી જોઈએ. પાછળથી જેટલાં ધર્મો પેદા થયા, તે આ જ દીનને બગાડીને બનાવી લેવામાં આવ્યા. એ વિચારવું કે અમુક નબી (પયગંબર) અમુક ધર્મનો સંસ્થાપક હતો અને અમુક નબીએ અમુક ધર્મનો પાયો નાખ્યો અને માનવતામાં આં સંપ્રદાયો અને ધર્મોનો વિભેદ નબીઓએ નાખેલો છે, માત્ર એક અસત્ય ધારણા છે. અલ્લાહે મોકલેલ નબીઓ અલગ-અલગ ધર્મો નથી બનાવી શકતા અને ન તો એક અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્યની બંદગી શિખવાડી શકે છે.

كُفْرَانَ لِسَعْيِهِ ء وَإِنَّا لَهُ كَاتِبُونَ ﴿٤٣﴾ وَحَرْمٌ عَلَى قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا
 أَنَّهُمْ لَا يَرْجِعُونَ ﴿٤٤﴾ حَتَّىٰ إِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ وَهُمْ
 مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ ﴿٤٥﴾ وَاقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ فَإِذَا هِيَ
 شَاخِصَةٌ أَبْصَارُ الَّذِينَ كَفَرُوا ۖ يَوِيلَنَا قَدْ كُنَّا فِي غَفْلَةٍ مِّنْ

તો તેના કામની ઉપેક્ષા નહીં થાય અને અમે તેને લખી રહ્યા છીએ, (૮૫) અને શક્ય નથી કે જે વસ્તીને અમે નષ્ટ કરી દીધી હોય, તે ફરી પલટી શકે, (૮૬) ત્યાં સુધી કે જ્યારે યાજૂજ અને માજૂજને ખોલી દેવામાં આવશે અને દરેક ઊંચી જગ્યાએથી તેઓ નીકળી પડશે (૮૭) અને સાચા વાયદાના પૂરા થવાનો સમય નજીક આવી પહોંચશે (૮૮) તો એકાએક તેમની આંખો ભયથી ફાટેલી રહી જશે જેમણે કુફ કર્યું હતું. કહેશે, “હાય, અમારું દુભાગ્ય ! અમે આ વસ્તુ તરફ બેદરકાર રહ્યા હતા,

(૮૨) આ આયતના ત્રણ અર્થ છે -

એક એ કે જે કોમ પર એક વાર અલ્લાહનો અજાબ (યાતના) આવી ચૂક્યો હોય, તે ફરી ક્યારેય ઉઠી શકતી નથી. તેનું પુનરુત્થાન અને તેનું નવું જીવન સંભવ નથી. બીજો એ કે નષ્ટ થઈ ગયા પછી ફરી આ સંસારમાં તેનું પાછું વળવું અને તેને ફરીથી પરીક્ષાની તક મળવી અસંભવ છે. ત્રીજો એ કે જે કોમનો દુરાચાર અને સત્યના માર્ગદર્શનની નિરંતર અવહેલના એ હદ સુધી પહોંચી જાય કે અલ્લાહ તરફથી તેના વિનાશનો ફેંસલો થઈ જાય છે, તેને ફરી પાછા વળવા અને તૌબા (ક્ષમાયાચના) અને પ્રાયશ્ચિત કરવાનો અવસર આપવામાં આવતો નથી.

(૮૩) અર્થાત્ કયામત આવવાનો સમય. યાજૂજ-માજૂજની સમજૂતી સૂર: કહ્ફ, નોંધ ૬૨-૬૮માં કરવામાં આવી ચૂકી છે. તેને ખોલી નાખવાનો અર્થ એ છે કે તેઓ દુનિયા પર એવી રીતે તૂટી પડશે, જાણે કોઈ શિકારી જંગલી પ્રાણીને એકાએક પિંજરા કે બંધનમાંથી છોડી દેવામાં આવ્યું હોય. ‘સાચા વાયદાના પૂરા થવાનો સમય નજીક આવી પહોંચશે’નો સંકેત સ્પષ્ટરૂપે એ તરફ છે કે યાજૂજ અને માજૂજનો આ વિશ્વવ્યાપી ઉત્પાત અંતિમ સમયમાં થશે અને તેના પછી તરત જ કયામત આવી જશે. નબી સલ્લ.નું એ કથન આ અર્થને વધારે ખોલી દે છે, જે ઇમામ મુસ્લિમે હુઝૈફા બિન ઉસૈદ અલ-ગિફારીની રિવાયતથી નકલ કરેલ છે કે, “કયામત કાયમ નહીં થાય, જ્યાં સુધી તમે તેનાથી પહેલા દસ નિશાનીઓ ન જોઈ લો : દજ્જાલનો ધૂમાડો, પૃથ્વીનું જાનવર, પશ્ચિમથી સૂર્યનું નીકળવું, મરયમના પુત્ર ઈસાનું ઉતરવું, યાજૂજ અને માજૂજનો ઉત્પાત અને ત્રણ મોટા ‘ખસૂફ’ (જમીનનું ધંસવું - Landslide) - એક પૂર્વમાં, બીજું પશ્ચિમમાં અને ત્રીજું આરબ હીપકલ્પમાં, પછી સૌથી છેલ્લે યમનથી એક તીવ્ર આગ ઉઠશે જે લોકોને મહ્શર (કયામત) તરફ હાંકશે (અર્થાત્ તે પછી કયામત આવશે).” પરંતુ કુર્આન-મજીદ અને હદીસોમાં યાજૂજ અને માજૂજ વિશે જે કંઈ વર્ણવવામાં આવ્યું છે, તેનાથી એ સ્પષ્ટ નથી થતું કે આ બંને મળી જશે અને મળીને દુનિયા પર તૂટી પડશે. બની શકે છે કે કયામતના નજીકના સમયમાં આ બંને પરસ્પર લડી પડે અને પછી તેમની લડાઈ એક વિશ્વવ્યાપી બગાડ અને ઉપદ્રવનું કારણ બની જાય.

هُذَا بَلٌ كُنَّا ظَالِمِينَ ﴿٩٤﴾ إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبٌ
 جَهَنَّمَ ط أَنْتُمْ لَهَا وَرِدُونَ ﴿٩٥﴾ لَوْ كَانَ هُوَ آلَ إِلَهَةٍ مَا وَرَدُوهَا ط
 وَكُلٌّ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٩٦﴾ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَهُمْ فِيهَا لَا يَسْمَعُونَ ﴿٩٧﴾

અલ્લેહને બલ્કે અમે દોષિત હતા. (૯૪) (૯૫) નિ:સંદેહ, તમે અને તમારા એ ઉપાસ્યો જેમને તમે અલ્લાહને છોડીને પૂજો છો, જહનમનું ઈધણ છે, ત્યાં જ તમારે જવાનું છે. (૯૬) (૯૭) જો હકીકતમાં તેઓ ઉપાસ્ય હોત તો ત્યાં ન જતા. હવે સૌને હંમેશાં તેમાં જ રહેવાનું છે. (૧૦૦) ત્યાં તેઓ હાંફતા હશે (૯૯) અને પરિસ્થિતિ એ હશે કે ઘોંઘાટને કારણે કાનથી કોઈ અવાજ પણ નહીં સંભળાય.

(૯૪) ‘બેદરકાર’માં એક પ્રકારની વિવશતા જોવા મળે છે, તેથી તેઓ પોતાની બેદરકારીનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી સ્વયં જ સાફ-સાફ માની લેશે કે અમને નબીઓએ આવીને આ દિવસથી સાવધાન કર્યા હતા, તેથી વાસ્તવમાં અમે બેદરકાર અને અજાણ નહોતા, બલ્કે દોષિત હતા.

(૯૫) રિવાયતોમાં આવ્યું છે કે આ આયત પર અબ્દુલ્લાહ બિન જબઅરાએ વાંધો ઉઠાવ્યો કે આ રીતે માત્ર અમારા જ ઉપાસ્યો નહીં, ઈસા મસીહ અને ઉઝેર અને ફરિશ્તાઓ પણ જહનમમાં જશે, કેમ કે તેમની પણ ઉપાસના કરવામાં આવે છે. આના પર નબી સલ્વ. એ ફરમાવ્યું, **لَعَلَّكُمْ تَعْلَمُونَ أَنَّ دُونَ اللَّهِ هُوَ مَعَهُ مِنْ عِبَادِهِ**. ‘હા, દરેક એ વ્યક્તિ જેણે પસંદ કર્યું કે અલ્લાહના બદલે તેની બંદગી (ઉપાસના) કરવામાં આવે, તે એ લોકોની સાથે હશે, જેમણે તેની બંદગી કરી.’ (આનાથી જાણ થાય છે કે જે લોકોએ અલ્લાહના બંદાઓને ખુદાપરસ્તીની શિક્ષા આપી હતી અને લોકો તેમને જ ઉપાસ્ય બનાવી બેસ્યા અથવા જે બિંચારાઓ એ વાતથી તદન અજાણ છે કે દુનિયામાં તેમની બંદગી કરવામાં આવી રહી છે અને આ કામમાં તેમની ઈચ્છા અને ખુશીનો કોઈ હસ્તક્ષેપ નથી, તેમના જહનમમાં જવાનું કોઈ કારણ નથી, કેમ કે તેઓ આ શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)ના જવાબદાર નથી. અલબત્ત, જેમણે પોતે ઉપાસ્ય બનવાની કોશિશ કરી અને જેનો અલ્લાહના બંદાઓના આ શિર્કમાં હસ્તક્ષેપ છે, તે સૌ પોતાના ઉપાસકોની સાથે જહનમમાં જશે. એ જ રીતે એ લોકો પણ જહનમમાં જશે, જેમણે પોતાના સ્વાર્થો માટે અલ્લાહને છોડીને બીજાઓને ઉપાસ્યો બનાવડાવ્યા, કેમ કે આ સ્વરૂપમાં મુશ્રિકોની સાથે વાસ્તવિક ઉપાસ્ય તેઓ જ ઠરશે, ન કે તેઓ જેમને આ દુષ્ટોએ પ્રત્યક્ષમાં ઉપાસ્ય બનાવડાવ્યા હતા. શૈતાન પણ આ જ શ્રેણીમાં આવે છે. આ ઉપરાંત પથ્થરો અને લાકડા (કે સિમેન્ટ અને માટી)ની મૂર્તિઓ અને પૂજાની અન્ય સાધન-સામગ્રીઓને પણ મુશ્રિકોની સાથે જહનમમાં દાખલ કરવામાં આવશે, જેથી તેઓ તેમના પર જહનમની આગ વધારે તીવ્રતાથી ભડકાવવાનું કારણ બને, અને આ જોઈને તેમને વધારે પીડા થાય કે જેમનાથી તેઓ સિફારિશ (ભલામણ) કરવાની આશા લગાવી બેસ્યા હતા તેઓ ઊલટા તેમના પર અજાબની ભીષણતાનું કારણ બનેલા છે.

(૯૬) મૂળ શબ્દ ‘ઝફીર’ પ્રયુક્ત થયો છે. કઠોર ગરમી, મહેનત અને થાકની હાલતમાં જ્યારે વ્યક્તિ લાંબો શ્વાસ લઈને તેને એક ફૂંકાડાના રૂપમાં કાઢે છે, તો તેને અરબી ભાષામાં ‘ઝફીર’ કહે છે.

إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنَىٰ أُولَٰئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ ﴿١٠١﴾
 لَا يَسْمَعُونَ حَسِيسَهَا ۗ وَهُمْ فِي مَا اشْتَهَتْ أَنفُسُهُمْ خُلْدُونَ ﴿١٠٢﴾
 لَا يَحْزُنُهُمُ الْفَزَعُ الْأَكْبَرُ وَتَتَلَقَّوهُمْ الْمَلَائِكَةُ ۗ هَذَا يَوْمُكُمْ
 الَّذِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ ﴿١٠٣﴾ يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ
 لِلْكُتُبِ ۗ كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ ۗ وَعَدَّا عَلَيْهَا ۗ وَإِنَّا كُنَّا
 فَعِلِينَ ﴿١٠٤﴾ وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِن بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ
 يَرُثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ ﴿١٠٥﴾ إِنَّ فِي هَذَا لَبَلَاغًا لِّقَوْمٍ عٰبِدِينَ ﴿١٠٦﴾

(૧૦૧) રહ્યા એ લોકો, જેમના માટે અમારા તરફથી ભલાઈનો નિર્ણય પહેલાંથી જ થઈ ગયો હશે, તો ચોક્કસ તેમને તેનાથી દૂર રાખવામાં આવશે. ^(૧૦૨) તેનો કોઈ સર-સર અવાજ પણ નહીં સાંભળે અને તેઓ હંમેશાં-હંમેશાં મનગમતી વસ્તુઓ વચ્ચે રહેશે. (૧૦૩) તે અત્યંત ગભરાટનો સમય તેમને સહેજ પણ પરેશાન નહીં કરે ^(૧૦૪) અને ફરિશ્તાઓ આગળ વધીને તેમનું સ્વાગત કરશે કે “આ તમારો તે જ દિવસ છે જેનો તમારાથી વાયદો કરવામાં આવતો હતો.” (૧૦૪) તે દિવસે જ્યારે કે આકાશને અમે તે રીતે લપેટીને મૂકી દઈશું જે રીતે તુમારના પાનાં લપેટી દેવામાં આવે છે. જે રીતે અમે પહેલાં સર્જનનો આરંભ કર્યો હતો, એ જ રીતે અમે ફરી તેનું પુનરાવર્તન કરીશું. આ એક વાયદો છે અમારા શિરે અને આ કામ અમારે ચોક્કસપણે કરવાનું જ છે, (૧૦૫) અને ઝબૂરમાં શિખામણ પછી અમે લખી ચૂક્યા છીએ કે ધરતીના ઉત્તરાધિકારી અમારા સત્કર્મી બંદાઓ હશે, (૧૦૬) આમાં એક મોટી ખબર છે બંદગી કરનારાઓ માટે. ^(૧૦૭)

(૧૦૭) આનાથી તાત્પર્ય એ લોકો છે, જેમણે દુનિયામાં નેકી અને સૌભાગ્યનો માર્ગ અપનાવ્યો.
 (૧૦૮) અર્થાત્ મહ્શરનો દિવસ અને અલ્લાહ સામે રજૂ થવાનો સમય, જે સામાન્ય લોકો માટે અત્યંત ગભરાટ અને પરેશાનીનો સમય હશે, તે વખતે નેક અને સદાચારી લોકો પર એક પ્રકારની શાંતિ છવાયેલ રહેશે, એટલા માટે કે બધું જ તેમની આશાઓના અનુરૂપ થઈ રહ્યું હશે. ઈમાન અને સદ્કાર્યોની જે પૂંજી લઈને તેઓ દુનિયાથી વિદાય થયા હતા, તે એ સમયે અલ્લાહની મહેરબાનીથી તેમની હિંમત બંધાવશે તેમજ ભય અને દુઃખના બદલે તેમનાં હૃદયોમાં એ આશા પેદા કરશે કે ખૂબ જ જલ્દી તેમને પોતાની કોશિશોના સારા પરિણામો મળવાના છે.
 (૧૦૯) આ આયતનો અર્થ કેટલાક લોકો એ લે છે કે દુનિયાના વર્તમાન જીવનમાં ધરતીનો વારસો (અર્થાત્ હુકૂમત અને સત્તા અને ધરતીના સંસાધનોના ઉપયોગનો અધિકાર) માત્ર ભલા લોકોને મળતો હોય છે. પછી આ સર્વમાન્ય નિયમથી તેઓ એ નિષ્કર્ષ કાઢે છે કે ભલા અને બૂરાના અંતરનું માપદંડ ધરતીનો આ જ વારસો છે. જેને આ

વારસો મળે, તે ભલો છે અને જેને ન મળે, તે બૂરો. આ પછી તેઓ આગળ વધીને એ કોમો પર નજર દોડાવે છે, જે દુનિયામાં પહેલાં ધરતીની વારસદાર રહી છે અને આજે આ વારસાની માલિક બનેલી છે. અહીં તેઓ જુએ છે કે ખુદાનો ઈન્કાર કરનારાઓ, મુશરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ), નાસ્તિકો, અવજ્ઞાકારીઓ, દુરાચારીઓ, બધાં આ વારસો અગાઉ પ્રાપ્ત કરતા રહ્યા છે અને આજે પણ પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે. આ જોઈને તેઓ મત બનાવે છે કે કુર્આનનો વર્ણવેલ માન્ય નિયમ તો ખોટો હોઈ શકતો નથી. હવે અનિવાર્યરૂપે ભૂલ જે કંઈ છે તે 'ભલા' અને 'સદાચારી'ના એ અર્થમાં છે જે અત્યાર સુધી મુસલમાનો સમજતા રહ્યા છે. તેથી તેઓ 'સદાચાર'ની એક નવી કલ્પના શોધે છે, જે અનુસાર ધરતીના વારસદાર થવાવાળા બધા લોકો સમાનરૂપે સદાચારી ઠરી શકે, તેનાથી હટીને કે તે હઝરત અંબૂબક અને હઝરત ઉમર ફારૂક رضي الله عنه હોય કે ચંગેઝ અને હલાકુ. આ નવી કલ્પનાની શોધમાં ડાર્વિનનો ઉત્ક્રાંતિ-સિદ્ધાંત તેમનું માર્ગદર્શન કરે છે અને તે કુર્આનની 'સદાચાર'ની ધારણાને ડાર્વિનની ધારણા 'યોગ્યતા' (Fitness)થી લઈ જઈને મળેવી દે છે.

આ નવી વ્યાખ્યા અનુસાર આ આયતનો અર્થ એ ઠરે છે કે કોઈપણ માણસ અને સમૂહ દેશોને જીતવા અને તેમના પર બળ અને શક્તિની સાથે પોતાનું શાસન ચલાવવા અને ધરતીના સંસાધનોનો સફળતાની સાથે ઉપયોગ કરવાની યોગ્યતા રાખતો હોય, એ જ અલ્લાહનો સદાચારી બંદો છે, અને તેનું આ કામ તમામ 'ઈબાદત-ગુઝાર' (બંદગી કરનારાઓ) માટે એક સંદેશ છે કે 'ઈબાદત' એ વસ્તુનું નામ છે જે આ માણસ અને સમૂહ કરી રહ્યો છે. જો આ 'ઈબાદત' તમે નથી કરતા અને પરિણામે ધરતીના વારસાથી વંચિત રહી જાઓ છો, તો ન તમારી ગણતરી 'ભલા લોકો'માં થઈ શકે છે અને ન તમને અલ્લાહનો 'ઈબાદત-ગુઝાર' બંદો કહી શકાય છે.

આ લોકોની આ વ્યાખ્યા કુર્આનની સર્વગ્રાહી શિક્ષાઓની વિરુદ્ધ છે અને સંદર્ભથી પણ સુસંગત નથી. તફસીર (વિવરણ, ટીકા)ના સાચા નિયમોને દષ્ટિમાં રાખીને જોવામાં આવે તો આયતનો અર્થ સ્પષ્ટ છે કે કયામતમાં જ્યારે લોકોને ફરીથી પેદા કરવામાં આવશે, જેનો ઉલ્લેખ આનાથી પહેલાની આયતમાં થયો છે, ધરતીના વારસદાર માત્ર ભલા લોકો હશે અને એ શાશ્વત વ્યવસ્થામાં વર્તમાન જીવનની હંગામી વ્યવસ્થા જેવી સ્થિતિ બાકી નહીં રહે કે ધરતી પર દુરાચારીઓ અને અત્યાચારીઓને પણ વર્ચસ્વ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આ વિષય સૂર: મુ'મિનૂન, આ. ૧૦-૧૧માં પણ વર્ણવવામાં આવ્યો છે અને તેનાથી પણ વધારે ખુલ્લા શબ્દોમાં સૂર: ઝુમરના અંતમાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે, જ્યાં અલ્લાહ કયામતનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી નેક લોકોનું પરિણામ બતાવે છે કે, "અને જે લોકોએ પોતાના રબથી ડરીને તકવા (ઈશનિયા) અપનાવ્યો હતો તેમને જન્મ તરફ ટોળે-ટોળા લઈ જવામાં આવશે, ત્યાં સુધી કે જ્યારે તેઓ ત્યાં પહોંચી જશે તો તેમના માટે જન્મતના દરવાજાઓ ખોલી દેવામાં આવશે અને તેમના વ્યવસ્થાપકો તેમને કહેશે કે સલામ થાય તમને, તમે ખૂબ સારા રહ્યા, આવો, હવે આમાં હંમેશા રહેવા માટે દાખલ થઈ જાઓ અને તેઓ કહેશે કે પ્રશંસા છે એ અલ્લાહની જેણે અમારાથી પોતાનો વાયદો પૂરો કર્યો અને અમને ધરતીના વારસદાર બનાવી દીધા. હવે અમે જન્મતમાં જ્યાં ઈચ્છીએ પોતાની જગ્યા બનાવી શકીએ છીએ. આમ, સૌથી ઉત્તમ બદલો છે કર્મ કરનારાઓ માટે." જુઓ, આ બંને આયતો એક જ વિષયનું વર્ણન કરી રહી છે અને બંને જગ્યાએ ધરતીના વારસાનો સંબંધ આખિરતની દુનિયાથી છે, ન કે આ દુનિયાથી.

હવે ઝબૂરને લો, જેનો સંદર્ભ આ આયતમાં આપવામાં આવ્યો છે. જો કે મૂળ ઝબૂરની પ્રત ક્યાંય ઉપલબ્ધ નથી, તેમ છતાં જે ઝબૂર અત્યારે જોવા મળે છે, તેમાં પણ નેકી, સચ્ચાઈ અને અલ્લાહ પર ભરોસો કરવાના ઉપદેશ પછી કહેવામાં આવ્યું છે — "કેમ કે દુરાચારીઓને કાપી નાખવામાં આવશે, — પરંતુ હલીમ (સહનશીલ) લોકો દેશના વારસદાર હશે — તેમનો વારસો હંમેશ માટે હશે — સદાચારીઓ ધરતીના વારસદાર હશે અને તેમાં હંમેશા વસેલા રહેશે." (ઝબૂર - Psalms, 37:9-10, 11-18-29)

જુઓ અહીં સાચા લોકો માટે ધરતીના શાશ્વત વારસાનો ઉલ્લેખ છે અને દેખીતું છે કે આકાશી પુસ્તકો અનુસાર

مَا تَكْتُمُونَ ﴿١٠﴾ وَإِنْ أَدْرِجِي لَعَلَّهُ فِتْنَةٌ لَكُمْ وَمَتَاعٌ إِلَى
 حِينٍ ﴿١١﴾ قُلْ رَبِّ احْكُم بِالْحَقِّ ط وَرَبُّنَا الرَّحْمَنُ
 الْمُسْتَعَانُ عَلَى مَا تَصِفُونَ ﴿١٢﴾

﴿૧૧﴾

જેનો વાયદો તમારા સાથે કરવામાં આવી રહ્યો છે. ^(૧૦૧) (૧૧૦) અલ્લાહ એ વાતો પણ જાણે છે જે ઊંચા અવાજથી કહેવામાં આવે છે અને એ પણ જે તમે છૂપાવીને કરો છો. ^(૧૦૨) (૧૧૧) હું તો એ સમજું છું કે કદાચ આ (વિલંબ) તમારા માટે એક પરીક્ષા છે ^(૧૦૩) અને તમને એક ખાસ મુદત સુધી મોજ કરવાની તક આપવામાં આવી રહી છે.” (૧૧૨) (છવટે) રસૂલે કહ્યું કે “હે મારા રબ ! સત્યપૂર્વક ફેંસલો કરી દે, અને લોકો ! તમે જે વાતો બનાવો છો તેના મુકાબલામાં અમારો કૃપાળુ માલિક અને પાલનહાર (રબ) જ અમારા માટે મદદનો સહારો છે.” (રુકૂઅ-૭)

જેનો વાયદો તમારા સાથે કરવામાં આવી રહ્યો છે. ^(૧૦૧) (૧૧૦) અલ્લાહ એ વાતો પણ જાણે છે જે ઊંચા અવાજથી કહેવામાં આવે છે અને એ પણ જે તમે છૂપાવીને કરો છો. ^(૧૦૨) (૧૧૧) હું તો એ સમજું છું કે કદાચ આ (વિલંબ) તમારા માટે એક પરીક્ષા છે ^(૧૦૩) અને તમને એક ખાસ મુદત સુધી મોજ કરવાની તક આપવામાં આવી રહી છે.” (૧૧૨) (છવટે) રસૂલે કહ્યું કે “હે મારા રબ ! સત્યપૂર્વક ફેંસલો કરી દે, અને લોકો ! તમે જે વાતો બનાવો છો તેના મુકાબલામાં અમારો કૃપાળુ માલિક અને પાલનહાર (રબ) જ અમારા માટે મદદનો સહારો છે.” (રુકૂઅ-૭)

- (૧૦૧) અર્થાત્ અલ્લાહની પક્ડ, જે રિસાલત (ઈશદૂતત્વ)ને રદ કરી દેવાના સ્વરૂપમાં આવશે, ચાહે કોઈપણ પ્રકારના અઝાબ (યાતના)ના રૂપમાં આવે.
- (૧૦૨) સંકેત છે એ વિરોધી વાતો, ખડયંત્રો અને ગુસપુસ તરફ, જેનો સૂર:ના આરંભમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો. અર્થ એ છે કે એ ભ્રમમાં ન રહો કે આ બધું હવામાં ઊડી ગયું અને ક્યારેય પૂછપરછ નહીં થાય.
- (૧૦૩) અર્થાત્ આ વિલંબ તો એટલા માટે કરવામાં આવી રહ્યો છે કે તમને સુપરવા માટે પર્યાપ્ત મહેતલ આપવામાં આવે, પરંતુ તમે આનાથી એ ભ્રમમાં પડી ગયા કે પયગંબરની બધી વાતો જૂઠી છે, નહિં તો આને ખોટો ઠેરવી દીધા પછી અમને ક્યારનાય પકડી લેવામાં આવ્યા હોત.

૨૨. અલ-હજજ

પરિચય

નામ:

નામ ચોથા રુકૂઅની ૨૭મી આયત $\text{لِيَذْكُرُوا اللّٰهَ اذْ هُمْ يُقْرٰٓءُوْنَ}$ અર્થાત્ “અને લોકોને હજજ માટે જાહેર ઘોષણા કરી દો” થી લેવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ:

આ સૂર:માં મક્કા અને મદીનામાં અવતરિત થયેલ સૂર:ઓની વિશેષતાઓ મિશ્રિત જોવા મળે છે. તેથી જ તફ્સીરવેત્તાઓ (વિવરણકર્તાઓ)માં એ વાત પર મતભેદ પ્રવર્તે છે કે આ સૂર: મક્કી છે કે મદની, પરંતુ મારા મતે આના વિષયો અને વર્ણન-શૈલીનો આ રંગ એ કારણે છે કે આનો એક ભાગ મક્કી કાળના અંતે અને બીજો ભાગ મદની કાળના આરંભમાં ઊતર્યો છે. આથી બંને કાળની વિશેષતાઓ આમાં એકઠી થઈ ગઈ છે.

આરંભિક ભાગનો વિષય અને તેની વર્ણન-શૈલી સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે આ મક્કામાં અવતરિત થયેલ છે અને વધારે શક્યતા એ છે કે મક્કી જીવનના અંતિમ ભાગમાં હિજરતના થોડાંક સમય પહેલાં અવતરિત થઈ હોય. આ ભાગ આયત-૨૪ $\text{وَلَا تَقْرٰٓءُوْا فِیْہِ سُوْرٰتِہٖ اِلَّا مَحْرٰٓمًا}$ અર્થાત્ “તેમને પવિત્ર વાત સ્વીકારવાનું માર્ગદર્શન પ્રદાન કરવામાં આવ્યું અને તેમને પ્રશંસનીય ગુણોથી વિભૂષિત અલ્લાહનો માર્ગ દેખાડવામાં આવ્યો.” પરં સમાપ્ત થાય છે.

ત્યારપછી $\text{وَلَا تَقْرٰٓءُوْا فِیْہِ سُوْرٰتِہٖ اِلَّا مَحْرٰٓمًا}$ અર્થાત્ “જે લોકોએ કુફ કર્યું અને જેઓ (આજે) અલ્લાહના માર્ગથી રોકી રહ્યા છે” થી એકાએક વિષયનો રંગ બદલાઈ જાય છે અને સ્પષ્ટ જણાય છે કે અહીંથી અંત સુધીનો ભાગ મદીના-તય્ચિબામાં ઊતર્યો છે. શક્ય છે કે હિજરત પછી પહેલા જ વર્ષે ઝિલહજજમાં અવતરિત થયો હોય, કેમ કે આયત-૨૫ થી ૪૧ સુધીનો વિષય એ જ વાતનો નિર્દેશ કરે છે અને આયત ૩૯-૪૦ ઉતરવાનું કારણ પણ તેની પુષ્ટિ કરે છે. તે વખતે મુહાજિરો હમણાં-હમણાં જ પોતાના ઘરબાર છોડીને મદીનામાં આવ્યા હતા. હજજના જમાનામાં તેમને પોતાના શહેર અને હજજના ઈજ્તિમાઅ (સંમેલન)ની યાદ આવી રહી હશે અને તે વાત ખૂબ ખૂંચતી હશે કે કુરૈશના મુશ્શરિકોએ તેમના માટે મસ્જિદે-હરામ (મક્કામાં આવેલ પ્રતિષ્ઠિત મસ્જિદ) સુદ્ધાનો માર્ગ બંધ કરી દીધો છે. તે વખતે તેઓ એ વાતની પણ પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હશે કે જે અત્યાચારીઓએ તેમને ઘરોમાંથી કાઢી મૂક્યા, મસ્જિદે-હરામની ઝૂંચારત (દર્શન)થી વંચિત કર્યા અને અલ્લાહનો માર્ગ અપનાવવા બદલ તેમનું જીવન સુદ્ધાં મુશ્કેલ બનાવી દીધું, તેમના વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાની પરવાનગી મળી જાય. આ આયતોના ઉત્તરાણનો આ જ મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રસંગ હતો. આમાં પહેલાં તો હજજનો ઉલ્લેખ કરીને એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે આ મસ્જિદે-હરામનું નિર્માણ એટલા માટે કરવામાં આવ્યું હતું અને હજજની પ્રણાલી એટલા માટે શરૂ કરવામાં આવી હતી કે દુનિયામાં એક માત્ર અલ્લાહની બંદગી કરવામાં આવે, પરંતુ આજે ત્યાં શિર્ક (અનેકસ્વરવાદ) થઈ રહ્યું છે અને એક અલ્લાહની બંદગી કરનારાઓ માટે તેના દ્વાર બંધ કરી દેવામાં આવ્યા છે. ત્યારપછી મુસલમાનોને છૂટ આપી દેવામાં આવી છે કે તેઓ આ અત્યાચારીઓ વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરે અને તેમને ત્યાંથી બેદખલ કરીને દેશમાં તે કલ્યાણકારી વ્યવસ્થાની સ્થાપના કરે જેમાં ભૂરાઈઓ દબાઈ

જાય અને ભલાઈઓ ફેલાય. ઈબ્ને અબ્બાસ, મુજાહિદ, ઉર્વહ બિન ઝુબૈર, ઝૈદ બિન અસ્લમ, મુકાતિલ બિન હૈયાન, કતાદા અને બીજા અગ્રણી વિવરણકર્તાઓ કહે છે કે આ પ્રથમ આયત છે, જેમાં મુસલમાનોને યુદ્ધની પરવાનગી આપવામાં આવી અને હદીસ (પયગંબર સલ્વ.ના કથનો) તથા સીરત (પયગંબર સલ્વ.નું જીવન-ચરિત્ર)ના પુસ્તકોથી પ્રમાણિત છે કે આ પરવાનગી પછી તરત જ કુરૈશ વિરુદ્ધ વ્યવહાર પગલાઓ લેવાનું શરૂ કરી દેવામાં આવ્યું અને પહેલી ચઢાઈની ટુકડી હિ.સ. ૦૨ના સફર મહિનામાં રાતા સમુદ્રના કિનારા તરફ રવાના કરવામાં આવી, જે વદાનની લડાઈ અથવા અબવાની લડાઈના નામે પ્રખ્યાત છે.

વિષય :

આ સૂર:માં ત્રણ સમૂહોને સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે — મક્કાના મુશ્રિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ), દ્વિધામાં પડેલાં મુસલમાનો અને સાચા ઈમાનવાળાઓ. મુશ્રિકોને સંબોધન મક્કાના આરંભમાં કરવામાં આવ્યું અને મદીનામાં તેનો ક્રમ પૂરો થયો. આ સંબોધનમાં તેમને ભારપૂર્વક સચેત કરવામાં આવ્યા છે કે તમે જીવ અને હઠધર્મી સાથે પોતાના નિરાધાર અજ્ઞાનતાપૂર્ણ વિચારોનો આગ્રહ રાખ્યો, અલ્લાહને છોડીને એ ઉપાસ્યો પર ભરોસો કર્યો જેમના પાસે કોઈ તાકાત નથી અને અલ્લાહના રસૂલ (પયગંબર)ને ખોટાં ઠેરવી દીધા. હવે તમારો અંજામ એ જ આવીને રહેશે જે આ પહેલાં આ માર્ગ ચાલનારાઓનો આવી ચૂક્યો છે. પયગંબરને ખોટા ઠેરવીને અને પોતાની કોમના સૌથી સદાચારી માણસોને અત્યાચારનું લક્ષ્ય બનાવીને તમે પોતાનું જ નુકસાન કર્યું છે. આના પરિણામે તમારા પર અલ્લાહનો જે પ્રકોપ ઊતરશે તેનાથી તમારા બનાવટી ઉપાસ્યો તમને નહીં બચાવી શકે. આ ચેતવણી અને ધમકી સાથે શિખામણનું પાસું તદ્દન છોડી દેવામાં આવ્યું નથી. સમગ્ર સૂર:માં ઠેર-ઠેર અનુસ્મરણ અને ઉપદેશ પણ છે અને શિર્ક વિરુદ્ધ તથા તૌહીદ અને આખિરતની તરફેણમાં અસરકારક દલીલો પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે. દ્વિધા અને સંકોચમાં પડેલાં મુસલમાનો, જેમણે અલ્લાહની બંદગી તો અપનાવી લીધી હતી પણ તેના માર્ગમાં કોઈ જોખમ ઉઠાવવા તૈયાર ન હતા, તેમને સંબોધન કરતાં ભારે ઠપકો આપવામાં આવ્યો છે. તેમને કહેવામાં આવ્યું કે આ તમારું કેવું ઈમાન છે કે રાહત, ખુશી અને એશ-આરામ મળે તો અલ્લાહ તમારો માલિક અને પાલનહાર અને તમે તેના બંદા, પરંતુ જેવી અલ્લાહના માર્ગમાં મુસીબતો આવે અને મુશ્કેલીઓ સહન કરવી પડે; તો પછી ન તો અલ્લાહ તમારો માલિક અને પાલનહાર અને ન તમે તેના બંદા. જો કે તમે પોતાના આ વલણ અને વર્તનથી કોઈ એવી મુસીબત, નુકસાન કે દુઃખને ટાળી શકતા નથી, જે અલ્લાહે તમારા ભાગ્યમાં લખી દીધા હોય. ઈમાનવાળાઓને બે રીતે સંબોધવામાં આવ્યા છે. એક સંબોધન એવું છે, જેમાં તેઓ પોતે પણ સંબોધિત છે અને આરબ પ્રદેશના સામાન્ય લોકો પણ, બીજા સંબોધનમાં ઈમાનવાળા જ સંબોધિત છે.

પહેલા સંબોધનમાં મક્કાના મુશ્રિકોની એ વર્તન બદલ પકડ કરવામાં આવી છે કે તેમણે મુસલમાનો ભાટે મસ્જિદ-હરામ (કાબા)નો માર્ગ બંધ કરી દીધો છે, જો કે મસ્જિદ-હરામ તેમની અંગત મિલકત નથી અને તેમને કોઈ વ્યક્તિને હજજથી રોકવાનો અધિકાર નથી. આ વાંધો પોતાના સ્થાને ન માત્ર વાજબી હતો, બલ્કે રાજકીય દૃષ્ટિએ આ કુરૈશ વિરુદ્ધ એક બહુ મોટું શસ્ત્ર પણ હતું. આનાથી આરબોના બીજા તમામ કબીલાઓના મનમાં એ પ્રશ્ન ઊભો કરી દેવામાં આવ્યો કે કુરૈશ 'હરમ' (પ્રતિષ્ઠિત મસ્જિદ)ના સેવક છે કે માલિક? જો આજે પોતાના અંગત વૈમનસ્યના કારણે તેઓ એક જૂથને હજજથી રોકી દે અને તેને સાંખી લેવામાં આવે છે, તો અસંભવ નથી કે કાલે જેના સાથે પણ તેમના સંબંધો બગડે, તેમને તેઓ હરમની હદમાં દાખલ થવાથી રોકી લે

અને તેના માટે હજજ અને ઉમરા બંધ કરી દે. આ જ અનુસંધાનમાં મસ્જિદે-હરામના ઇતિહાસનું વર્ણન કરીને એક તરફ એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે હઝરત ઈબ્રાહીમ (અલૈ.)એ જ્યારે અલ્લાહના આદેશથી આનું નિમાર્ણ કર્યું હતું તો તમામ લોકોને હજજનું આહવાન કર્યું હતું અને ત્યાં પહેલાં દિવસથી સ્થાનિક નિવાસીઓ અને બહારથી આવનારાઓના હક્કો સમાન માની લેવામાં આવ્યા હતા. બીજા બાજુ એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે આ ઘર શિક્ક માટે નહીં, બલકે એક અલ્લાહની બંદગી માટે બનાવવામાં આવ્યું હતું. હવે આ કેવો અત્યાચાર છે કે ત્યાં એક અલ્લાહની બંદગી પર તો પ્રતિબંધ હોય અને મૂર્તિઓની પૂજા માટે પૂરેપૂરી આઝાદી હોય !

બીજા સંબોધનમાં મુસલમાનોને કુરૈશના અત્યાચારનો જવાબ તાકાતથી આપવાની પરવાનગી આપવામાં આવી છે અને તે સાથે તેમને એ પણ બતાવવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે તમને સત્તા પ્રાપ્ત થાય, તો તમારું વલણ કેવું હોવું જોઈએ અને પોતાના રાજ્યમાં તમારે કયા હેતુ માટે કાર્ય કરવું જોઈએ. આ વિષય સૂર:ના વચ્ચે પણ છે અને અંતે પણ. અંતમાં ઈમાનવાળાઓના જૂથ માટે 'મુસ્લિમ' (આજ્ઞાકિત) નામની વિધિવત્ ઘોષણા કરીને એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે હઝરત ઈબ્રાહીમ (અલૈ.)ના સાચા ઉત્તરાધિકારી તો તમે લોકો છો, તમને એ સેવા માટે પસંદ કરી લેવામાં આવ્યા છે કે દુનિયામાં લોકો સામે સત્યની સાક્ષી આપવાના માર્ગ પર ઊભા થઈ જાઓ. હવે તમારે નમાઝની સ્થાપના કરીને, ઝકાત (ફરજિયાત દાન) અને ખૈરાત (ઐચ્છિક દાન) આપીને પોતાના જીવનને ઉત્તમ આદર્શ જીવન બનાવવું જોઈએ અને અલ્લાહના ભરોસે અલ્લાહના 'કલિમા'ને સર્વોપરી કરવા માટે જિહાદ (જાન-માલથી સંઘર્ષ) કરવો જોઈએ.

આ પ્રસંગે સૂર: બકરહ અને સૂર: અન્ફાલની પ્રસ્તાવનાઓ પર પણ દષ્ટિપાત કરી લેવામાં આવે તો સમજવામાં વધુ સરળતા રહેશે.

સૂર-૧૦

૨૨. અલ-હજજ (મદની)

આયત-૭૮

سُورَةُ الْحَجِّ مَدَنِيَّةٌ (۲۲) ۷۸ آيَاتٍ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمۥ ۚ إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ ①
يَوْمَ تَرَوُنَّهَا تُذْهَلُ ۚ كُلُّ مَرْصِعَةٍ عَمَّا أَرَضَعَتْ
وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمْلٍ حَمْلَهَا وَتَرَى النَّاسَ سُكَرَىٰ وَمَا

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

(૧) લોકો ! પોતાના રબના પ્રકોપથી બચો. હકીકત એ છે કે કયામતનો ધરતીકંપ ખૂબ મોટી (ભયંકર) વસ્તુ છે. (૨) જે દિવસે તમે તેને જોશો, સ્થિતિ એ હશે કે દરેક દૂધ પીવડાવનારી પોતાના દૂધ પીતાં બાળકથી ગાફેલ થઈ જશે, (૩) દરેક ગર્ભવતીનો ગર્ભ પડી જશે અને લોકો તમને ઉન્મત્ત દેખાશે, જો કે

- (૧) આ ભૂકંત કયામતની આરંભિક અવસ્થાઓમાંથી છે અને શક્યતા એ છે કે તેનો સમય એ હશે, જ્યારે કે ધરતી એકાએક ઊલટી ફરવાની શરૂ થઈ જશે અને સૂર્ય પૂર્વના બદલે પશ્ચિમથી નીકળશે. આ જ વાત પ્રાચીન તફસીરવેત્તાઓ (વિવરણકર્તાઓ)માંથી અલ-કમા અને શાબીએ વર્ણવી છે; અને આજ વાત એ વિસ્તૃત હદીસથી જાણવા મળે છે, જેમાં નબી સલ્વ.એ બતાવ્યું છે કે સૂર (શશશિંગુ) ફૂંકવાના ત્રણ સમયો છે. પહેલો સૂર સામાન્ય ગભરાટ ઊભો કરી દેશે, બીજો સૂર ફૂંકવાથી બધા મરીને પડી જશે અને ત્રીજો સૂર ફૂંકવાથી સૌ લોકો જીવંત થઈને રબ (માલિક અને પાલનહાર)ની સામે રજૂ થઈ જશે. પછી પહેલા સૂરના ફૂંકવાનું વિસ્તૃત વિવરણ આપતાં નબી સલ્વ. બતાવે છે કે તે સમયે ધરતીની હાલત એ નૌકા જેવી હશે જે મોજાઓની થપાટો ખાઈને ડગમગી રહી હોય અથવા એ લટકતા દીપક જેવી હશે જેને હવાના સપાટાઓ ખરાબ રીતે હચમચાવી રહ્યા હોય. (ઇબને જરીર, તબરાની)
- (૨) આયતમાં ۞ ના બદલે ۞ નો શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે. અરબી ભાષા મુજબ બંનેમાં ફરક એ છે કે ۞ એ સ્ત્રીને કહે છે જે દૂધ પીવડાવનારી હોય અને ۞ એ હાલતમાં બોલાય છે જ્યારે કે એ વ્યવહારિકરૂપે દૂધ પીવડાવી રહી હોય અને બાળકે તેની છાતી મોઢાંમાં લઈ રાખી હોય. આમ, અહીં ચિત્ર એ ખંચવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે કયામતનો ભૂકંપ આવશે, તો માતાઓ પોતાના બાળકોને દૂધ પીવડાવતા-પીવડાવતા છોડીને ભાગી નીકળશે અને કોઈ માતાને એ હોશ નહીં રહે કે તેના લાડલા પર શું વિત્યું.

هُم بِسُكْرَىٰ وَلَٰكِنَّ عَذَابَ اللَّهِ شَدِيدٌ ﴿٣﴾ وَمِنَ النَّاسِ مَن
يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّبِعُ كُلَّ شَيْطَانٍ مَّرِيدٍ ﴿٤﴾ كَتَبَ
عَلَيْهِ أَنَّهُ مِنَ تَوَلَّاهُ فَأَنَّهُ يُضِلُّهُ وَيَهْدِيهِ إِلَىٰ عَذَابِ السَّعِيرِ ﴿٥﴾
يَأْتِيهَا النَّاسُ إِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّنَ الْبَعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ
مِّنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِّنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِّنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ مِّنْ مُّضْغَةٍ مُّخَلَّقَةٍ
وَغَيْرِ مُخَلَّقَةٍ لِّنُبَيِّنَ لَكُمْ ۗ وَنُقَرُّ فِي الْأَرْحَامِ مَا نَشَاءُ إِلَىٰ آجَلٍ مُّسَمًّى

તેઓ નશામાં નહીં હોય, બલકે અલ્લાહનો અઝાબ જ એવો સખત હશે. (૩) કેટલાક લોકો એવા છે જેઓ જ્ઞાન વિના અલ્લાહ વિષે વાદ-વિવાદ કરે છે (૪) અને દરેક વિદ્રોહી શૈતાનનું અનુસરણ કરવા લાગે છે, (૪) જો કે તેના તો ભાગ્યમાં જ આ લખેલું છે કે જે તેને મિત્ર બનાવશે તેને તે પથભ્રષ્ટ કરીને જ રહેશે અને જહન્નમના અઝાબનો રસ્તો દેખાડશે. (૫) લોકો! જો તમને મૃત્યુ પછીના જીવન વિષે કોઈ સંદેહ છે તો તમને જાણ થાય કે અમે તમને માટીથી પેદા કર્યાં છે, પછી વીર્યબિંદુથી, (૬) પછી ગંઠાયેલા લોહીથી, પછી માંસના ટુકડાથી જે આકારવાળો પણ હોય છે અને આકારવિહીન પણ. (૭) (આ અમે એટલા માટે બતાવી રહ્યા છીએ) જેથી તમારા પર હકીકતો સ્પષ્ટ કરીએ. અમે જે (વીર્યબિંદુ)ને ઈચ્છીએ છીએ એક નિશ્ચિત સમય સુધી ગર્ભાશયોમાં રોકી રાખીએ છીએ, પછી તમને એક બાળકના સ્વરૂપમાં કાઢી

- (૩) સ્પષ્ટ રહે કે અહીં આ વાતનો હેતુ કયામતની સ્થિતિનું વર્ણન કરવાનો નથી, બલકે અલ્લાહના અઝાબ (યાતના)નો ડર અપાવીને એ વાતોથી બચવાની તાકીદ કરવાનો છે, જે તેના પ્રકોપના કોરણે થાય છે. તેથી કયામતની સંક્ષિપ્ત સ્થિતિ પછી આગળ વાસ્તવિક હેતુ પર ચર્ચા શરૂ થાય છે.
- (૪) આગળના પ્રવચનથી જાણ થાય છે કે અહીં અલ્લાહ વિશે તેમના જે ઝઘડા પર ચર્ચા કરવામાં આવી રહી છે, તે અલ્લાહની હસ્તી અને તેના અસ્તિત્વ વિશે નહીં, બલકે તેના હક્કો, અધિકારો અને તેણે મોકલેલ શિક્ષાઓ વિશે હતી. નબી સલ્લ. તેમના પાસે તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ) અને આખિરત (પરલોક) મનાવવા ઈચ્છતા હતા અને આના પર જ એ લોકો આપથી ઝઘડો કરતા હતા.
- (૫) આનો અર્થ કાં તો એ છે કે દરેક મનુષ્ય એ તત્ત્વોથી પેદા કરવામાં આવે છે, જે બધા જ જમીનમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે અને આ સંરચનાનો આરંભ વીર્યથી થાય છે, અથવા એ કે માનવ-જાતિનો આરંભ આદમ અલૈ. થી કરવામાં આવ્યો, જેમને સીધેસીધા માટીથી બનાવવામાં આવ્યા હતા અને પછી આગળ માનવ-વંશનો ક્રમ વીર્યથી ચાલ્યો, જેમ કે સૂર: સજદહ, આ. ૭-૮માં ફરમાવવામાં આવ્યું છે.
- (૬) આ સંકેત છે એ વિભિન્ન સ્થિતિઓ તરફ, જેમાંથી માતાના પેટમાં બાળક પસાર થાય છે. તેની એ વિસ્તૃત વાતો વર્ણવવામાં નથી આવી, જે આજકાલ માત્ર શક્તિશાળી સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રોથી જોઈ શકાય છે, બલકે એ મોટા-મોટા

ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لِيَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ ۖ وَمِنْكُمْ مَّنْ يُّتَوَفَّى
 وَمِنْكُمْ مَّنْ يُرَدُّ إِلَىٰ أَرْدَلِ الْعُمُرِ لِكَيْلَا يَعْلَمَ مِنْ بَعْدِ عِلْمٍ
 شَيْئًا ۗ وَتَرَى الْأَرْضَ هَامِدَةً فَاذًا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ
 وَرَبَّتْ ۖ وَأَنْبَتَتْ مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ ۝ ذَلِك بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ
 وَأَنَّهُ يُحْيِي الْمَوْتَىٰ وَأَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ۝ وَأَنَّ السَّاعَةَ

લાવીએ છીએ (પછી તમારું પાલન-પોષણ કરીએ છીએ) જેથી તમે પોતાની યુવાવસ્થાએ પહોંચો, અને તમારામાંથી કોઈને પહેલાં જ પાછો બોલાવી લેવામાં આવે છે અને કોઈને સૌથી ખરાબ વય તરફ વાળી દેવામાં આવે છે, જેથી બધું જાણ્યા પછી પણ કંઈ ન જાણે, (૭) અને તમે જુઓ છો કે ધરતી સૂકી પડેલી છે, પછી જેવો અમે તેના પર મેઘ વરસાવ્યો કે તે એકાએક ખીલી ઊઠી અને ફૂલીફાલી ગઈ અને તેણે દરેક જાતની સુંદર વનસ્પતિઓ બહાર ફેંકવાનું શરૂ કરી દીધું. (૬) આ બધું એ કારણે છે કે અલ્લાહ જ સત્ય છે (૮) અને તે મડદાંઓને જીવતા કરે છે અને તેને દરેક વસ્તુનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત છે, (૭) અને આ (એ વાતનું

સ્પષ્ટ પરિવર્તનોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જેનાથી તે સમયના સામાન્ય ગ્રામવાસીઓ પણ પરિચિત હતા. અર્થાત્ વીર્ય રોકાઈ ગયા પછી આરંભમાં જામી ગયેલા ગંઠાયેલા લોહી સમાન હોય છે, પછી તે માંસના એક ટુકડામાં પરિવર્તિત થાય છે, જેમાં પહેલાથી કોઈ આકાર નથી હોતો અને આગળ ચાલીને માનવ-રૂપ સ્પષ્ટ થતું જાય છે. ગર્ભપાતની અલગ-અલગ અવસ્થાઓમાં માનવીય જન્મના આ બધા તબક્કાઓ લોકોને જોવામાં આવતા હતા, તેથી તેના તરફ જ સંકેત કરવામાં આવ્યો છે. આને સમજવા માટે ભૂણ-જ્ઞાનની વિસ્તૃત શોધોની ન એ સમયે જરૂરત હતી, ન આજે છે.

- (૭) અર્થાત્ ઘડપણની એ સ્થિતિ, જેમાં માનવીને પોતાના શરીરનું ભાન પણ નથી રહેતું. એ જ માનવી જે બીજાઓને સમજ આપતો હતો, વૃદ્ધ થઈને એ દશાએ પહોંચી જાય છે કે બાળક સુદ્ધાં તેની વાતો પર હસવા લાગે છે.
- (૮) આ વર્ણન-ક્રમમાં આ વાક્યના ત્રણ અર્થ થાય છે — એક એ કે અલ્લાહ જ સત્ય છે અને તમારું એ અનુમાન તદ્દન ખોટું છે કે મૃત્યુ પછી પુનઃ જીવનની કોઈ સંભાવના નથી. બીજો એ કે અલ્લાહનું અસ્તિત્વ નર્થુ દાર્શનિકોના વિચારોનું ફળ, સ્વયંભૂ અને પ્રથમ કાર્યકારણ જ નથી, બલકે તે વાસ્તવિક અધિકાર-સંપન્ન, કર્તાહર્તા છે જે પ્રત્યેક ક્ષણ સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા ચલાવી રહ્યો છે. ત્રીજો એ કે એ તે મનમોજી અને રમતિયાળ નથી કે માત્ર બન બહેલાવવા માટે રમકડાં બનાવ્યા અને પછી આમ જ તોડી-ફોડીને માટીમાં મેળવી દે. તે સત્ય છે, તેના બધાં કામ ગંભીર, ઉદ્દેશ્ય સહિત અને તત્ત્વદર્શિતાપૂર્ણ હોય છે.

آيَةٌ لَّا رَيْبَ فِيهَا ۗ وَأَنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ مَنْ فِي الْقُبُورِ ۗ وَمِنْ

પ્રમાણ છે) કે કયામતની ઘડી આવીને રહેશે. એમાં કોઈ શંકાને અવકાશ નથી, અને અલ્લાહ ચોક્કસ તે લોકોને ઉઠાવશે જેઓ કબરોમાં પહોંચી ચૂક્યા છે. (૯) (૮) બીજા કેટલાક લોકો એવા છે

(૯) આ આયતોમાં મનુષ્યના જન્મની જુદી-જુદી સ્થિતિઓ, ધરતી પર વર્ષાના પ્રભાવ અને વનસ્પતિઓની ઉપજની પાંચ સચ્ચાઈઓ તરફ નિર્દેશ કરવાવાળાં પ્રમાણ બતાવવામાં આવ્યા છે -

(૧) એ કે અલ્લાહ જ સત્ય છે,

(૨) એ કે તે મડદાઓને સજીવ કરે છે,

(૩) એ કે તે દરેક વસ્તુનું સામર્થ્ય ધરાવે છે,

(૪) એ કે કયામતની ઘડી આવીને રહેશે,

(૫) એ કે અલ્લાહ અવશ્ય એ સૌ લોકોને સજીવ કરીને ઉઠાવશે જેઓ મરી ચૂક્યા છે.

હવે જુઓ કે આ નિશાનીઓ આ પાંચેય સચ્ચાઈઓ તરફ કઈ રીતે નિર્દેશ કરે છે. સૃષ્ટિની સમગ્ર વ્યવસ્થાને છોડીને માણસ માત્ર પોતાના જન્મ પર જ વિચાર કરે, તો જણાઈ જાય કે એક-એક માનવીની હસ્તીમાં અલ્લાહની વાસ્તવિક અને ખરી યોજના પ્રત્યેક ક્ષણ વ્યવહારિકરૂપે કાર્યરત છે. માણસ જે ખાવાનું ખાય છે, તેમાં કયાંય માનવ-બીજ છોજૂદ નથી હોતું, ન તેમાં કોઈ એવી વસ્તુ હોય છે જે માનવ-મન માટે વિશિષ્ટતાઓ પેદા કરતી હોય. આ ભોજન શરીરમાં જઈને કયાંક વાળ, કયાંક માંસ અને કયાંક હાડકાં બનાવે છે અને એક વિશેષ જગ્યાએ પહોંચીને આ જ એ વીર્યમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે, જેમાં માનવ બનવાની ક્ષમતા ધરાવતા બીજ મોજૂદ હોય છે. આ બીજની વિપુલતાની સ્થિતિ એ છે કે એક સમયમાં એક પુરુષથી જેટલું વીર્ય નીકળે છે, તેમાં કેટલાય કરોડ બીજ હોય છે અને તેમાંથી દરેક સ્ત્રી-અંડકોષથી મળીને માનવી બની જવાની ક્ષમતા રાખે છે, પરંતુ આ કોઈ તત્ત્વદર્શી, સામર્થ્યવાન અને મહાન શાસકનો નિર્ણય છે, જે આ અસંખ્ય ઉમેદવારોમાંથી કોઈ એકને વિશેષ સમયે છાટીને સ્ત્રી-અંડકોષથી મેળાપની તક આપે છે અને આ રીતે ગર્ભ રોકાઈ જાય છે. પછી ગર્ભ રોકાતી વખતે પુરુષના શુક્રાણુ અને સ્ત્રીના અંડકોષ (Egg Cell)ના મળવાથી જે વસ્તુ શરૂઆતમાં બને છે, તે એટલી નાની હોય છે કે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર વગર જોઈ શકાતી નથી. આ નાની-સરખી વસ્તુ નવ મહિના અને થોડાક દિવસોમાં ગર્ભશયની અંદર પોષણ પામીને જે અસંખ્ય તબક્કાઓમાંથી પસાર થઈને જીવતા-જાગતા માનવીનું રૂપ અપનાવે છે, તેમાંથી દરેક તબક્કા પર વિચાર કરો તો તમારું હૃદય સાક્ષી આપશે કે અહીં દરેક ક્ષણ એક તત્ત્વદર્શી ક્રિયાશીલ અલ્લાહનો સમજી-વિચારીને કરેલો નિર્ણય કામ કરી રહ્યો છે. એ નિર્ણય કામ કરે છે કે કોને શું અને કેવો બનાવીને પેદા કરવાનો છે. આ સંરચના કરવા અને રંગ-રૂપ આપવાનું કાર્ય, જે દરરોજ કરોડો સ્ત્રીઓના ગર્ભશયોમાં થઈ રહ્યું છે, તે દરમિયાન ગમે તે સમયે, કોઈપણ તબક્કામાં એક અલ્લાહ સિવાય દુનિયાની કોઈ શક્તિ લેશમાત્ર પણ પ્રભાવી નથી થઈ શકતી. આ બધું જોઈને પણ જો કોઈને આમાં સંદેહ હોય કે અલ્લાહ 'સત્ય' છે અને માત્ર અલ્લાહ જ 'સત્ય' છે, તો નિઃસંદેહ તે બુદ્ધિનો આંધળો છે.

બીજી વાત જે પ્રસ્તુત નિશાનીઓથી સાબિત થાય છે કે, "અલ્લાહ મડદાઓને સજીવ કરે છે." લોકો આંખો ખોલીને જુએ તો તેમને દેખાશે કે તે તો હર પળ મદદાઓને જીવંત કરી રહ્યો છે. જે તત્ત્વોથી તમારું શરીર બન્યું છે અને જે ખોરાકથી તેનું પોષણ થાય છે, તેનું વિશ્લેષણ કરીને જોઈ લો. કોલસો, લોખંડ, ચૂનો, થોડીક તીખી અને ખારી વસ્તુઓ, થોડીક હવા અને એવી જ બીજી વસ્તુઓ છે. આમાંથી કોઈ વસ્તુમાં પણ જીવન અને માનવ-પ્રાણની વિશેષતા મોજૂદ નથી, પરંતુ આ જ મૃત, નિર્જીવ (તત્ત્વો)ને એકત્ર કરીને તમને જીવંત-જાગતું અસ્તિત્વ પ્રદાન કરી દેવામાં આવ્યું છે. આના પછી જરા પોતાની આસપાસની જમીન પર નજર નાખો. અગણિત કેટલાય

النَّاسِ مَنْ يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُنِيرٍ ﴿١٧﴾

જેઓ કોઈ જ્ઞાન^(૧૦) અને માર્ગદર્શન^(૧૧) અને પ્રકાશ આપનાર ગ્રંથ^(૧૨) વિના ગરદન અક્કડ રાખીને,^(૧૩) અલ્લાહ વિષે ઝઘડે છે,

પ્રકારની વસ્તુઓનાં બીજ હતા, જેને હવાઓ અને પક્ષીઓએ ઠેક-ઠેકાણે ફેલાવી દીધાં હતા, અને અસંખ્ય કેટલાય પ્રકારનાં મૂળ હતા, જે ઠેક-ઠેકાણે માટીમાં મળીને પડી રહેલાં હતા, તેમાં ક્યાર્ય પણ વનસ્પતિ-જીવનનું કોઈ ચિહ્ન મોજૂદ નહોતું. તમારા આસપાસની સૂકી ધરતી આ લાખો મૃતકોની કબર બનેલી હતી, પરંતુ જેવું પાણીનું એક ટીપું પડ્યું, દરેક બાજુ જીવન લહેરાવા માંડ્યું, પ્રત્યેક મૃત પડી રહેલું મૂળ પોતાની કબરમાંથી જીવી ઉઠ્યું અને દરેક નિર્જીવ બીજે એક જીવંત છોડનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું. મડદાઓને સજીવ કરવાનું આ કાર્ય દરેક વર્ષમાં તમારી પોતાની આંખોની સામે હોય છે.

ત્રીજી વસ્તુ, જે આ અવલોકનોથી સાબિત થાય છે તે એ છે કે, “અલ્લાહ દરેક વસ્તુનું સામર્થ્ય ધરાવે છે.” સમગ્ર સૃષ્ટિને છોડીને કેવળ પોતાની આ જ જમીનને લો અને જમીનની પણ તમામ હકીકતો અને વાસ્તવિકતાઓને છોડીને માત્ર માનવી અને વનસ્પતિઓનાં જીવન પર નજર નાખીને જોઈ લો. અહીં તેના સામર્થ્યનાં જે ચમત્કારો તમને દેખાય છે, શું તેને જોઈને કોઈ બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ એ વાત કહી શકે છે કે અલ્લાહ બસ એ જ કરી શકે છે, જે આજે અમે તેને કરતા જોઈ રહ્યા છીએ અને કાલે જો તે કંઈક બીજું કરવા માગે તો નથી કરી શકતો?

ચોથી અને પાંચમી વાત, અર્થાત્ એ કે, “ક્યામતની ઘડી આવીને રહેશે” અને એ કે, “અલ્લાહ અવશ્ય એ સૌ લોકોને જીવંત કરીને ઉઠાવશે, જે મરી ચૂક્યા છે.” આ ત્રણ વાતોનું તાર્કિક પરિણામ છે, જે ઉપર વર્ણવવામાં આવેલ છે. અલ્લાહના કાર્યોને તેના સામર્થ્યના પાસાથી જોઈએ તો હૃદય સાક્ષી આપશે કે તે જ્યારે ઇચ્છે ક્યામત લાવી શકે છે અને જ્યારે ઇચ્છે એ સૌ મરવાવાળાઓને ફરીથી સજીવ કરી શકે છે, જેમને પહેલાં તે અનસ્તિત્વથી અસ્તિત્વમાં લાવ્યો હતો, અને જો તેના કાર્યોને તેની તત્ત્વદર્શિતાના પાસાથી જોઈએ તો બુદ્ધિ સાક્ષી આપશે કે આ બંને કાર્યો પણ તે અવશ્ય કરીને રહેશે, કેમ કે એ વાત કોઈપણ રીતે સ્વીકાર-યોગ્ય નથી હોઈ શકતી કે પોતાની આટલી મોટી દુનિયા આટલા સર-સામાન અને આટલા અધિકારોની સાથે માનવીને સુપ્રત કરીને તે ભૂલી ગયો છે, તેનો હિસાબ તે ક્યારેય નહીં લે? શું કોઈ યોગ્ય દિમાગવાળા માણસની બુદ્ધિ સાક્ષી આપી શકે છે કે માનવીના જે ખરાબ કાર્યો સજાથી બચી નીકળ્યા છે, અથવા જે ભૂરાઈઓની પ્રમાણસર સજા તેને નથી મળી શકે, તેની પૂછપરછ માટે ક્યારેય કોઈ અદાલતની સ્થાપના નહીં થાય અને જે ભલાઈઓ પોતાનાં ન્યાયી ઈનામથી વંચિત રહી ગઈ છે, તે હંમેશા વંચિત જ રહેશે? જો આવું નથી તો ક્યામત અને મૃત્યુ પછીનું જીવન તત્ત્વદર્શી અલ્લાહની તત્ત્વદર્શિતાનો એક જરૂરી તકાદો છે, જેનું પૂરું થવું નહીં, બલકે પૂરું ન થવું સર્વથા બુદ્ધિથી પર છે.

(૧૦) અર્થાત્ એ અંગત જાણકારી, જે સીધે-સીધી રીતે જોવાથી અને અનુભવથી પ્રાપ્ત થઈ છે.

(૧૧) અર્થાત્ એ જાણકારી, જે કોઈ તર્ક કે દલીલથી પ્રાપ્ત થાય અથવા કોઈ જ્ઞાન ધરાવનારના દિશા-નિર્દેશથી.

(૧૨) અર્થાત્ એ જાણકારી, જે અલ્લાહે અવતરિત કરેલ ગ્રંથથી પ્રાપ્ત થઈ છે.

(૧૩) આમાં ત્રણ અવસ્થાઓ સામેલ છે —

૧. અજ્ઞાનતાપૂર્ણ આગ્રહ અને હઠધર્મી,

૨. અહંકાર અને અભિમાન, તેમજ

૩. કોઈ સમજાવનારની વાત તરફ ધ્યાન ન આપવું.

ثَانِي عَظْفِهِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ لَهٗ فِي الدُّنْيَا حِزْبٌ وَّوَنَدِيْقُهُ
 يَوْمَ الْقِيَمَةِ عَذَابُ الْحَرِيْقِ ۙ ذٰلِكَ بِمَا قَدَّمْتَ يَدَكَ وَاَنَّ اللّٰهَ
 لَيْسَ بِظَلّٰمٍ لِّلْعٰبِدِيْنَ ۙ وَمِنَ النَّاسِ مَن يَّعْبُدُ اللّٰهَ عَلٰى
 حَرْفٍ ۙ فَاِنْ اَصَابَهُ خَيْرٌ اَطْمَآءًا بِهٖ ۙ وَاِنْ اَصَابَتْهُ فِتْنَةٌ اَنْقَلَبَ
 عَلٰى وَجْهِهٖ ۙ خَسِرَ الدُّنْيَا وَاْلآخِرَةَ ۙ ذٰلِكَ هُوَ الْحُسْرٰى اِنَّ الْبٰسِيْنَ ۙ

જેથી લોકોને અલ્લાહના માર્ગથી ભટકાવી મૂકે. (૧૪) આવા માણસ માટે દુનિયામાં બદનામી છે અને ક્યામતના દિવસે તેને અમે આગની યાતનાની મજા ચખાડીશું. (૧૦) — આ છે તારું એ (ભવિષ્ય) જે તારા પોતાના હાથોએ તારા માટે તૈયાર કર્યું છે, નહીં તો અલ્લાહ પોતાના બંદાઓ પર અત્યાચાર કરવાવાળો નથી, (રુકૂઅ-૧) (૧૧) અને લોકોમાં કોઈ એવો છે જે કિનારા પર રહીને અલ્લાહની બંદગી કરે છે, (૧૨) જો ફાયદો થયો તો સંતુષ્ટ થઈ ગયો અને જો કોઈ આફત આવી ગઈ તો પાછો ફરી ગયો. (૧૩) તેની દુનિયા પણ ગઈ અને આખિરત પણ. આ છે ચોખ્ખું નુકસાન! (૧૦)

(૧૪) પહેલા એ લોકોનો ઉલ્લેખ હતો, જેઓ સ્વયં ભટકી ગયેલા છે, અને આ આયતમાં એ લોકોનો ઉલ્લેખ છે જેઓ સ્વયં ભટકી ગયેલા નથી, બલકે બીજાઓને પણ ભટકાવી દેવા તત્પર રહે છે.

(૧૫) અર્થાત્ કુફ અને ઈસ્લામની સીમા પર ઊભા થઈને બંદગી કરે છે, જે રીતે કોઈ દ્વિધામાં પડેલો માણસ કોઈ લશ્કરના કિનારે ઊભો હોય, જો વિજય થતો જુએ તો સાથે આવી મળે અને પરાજય થતો જુએ તો ચુપકેથી સરકી જાય.

(૧૬) આનાથી અભિપ્રેત છે એ લોકો, જેઓ આચરણમાં કમજોર, આસ્થામાં અસ્થિર અને મનેસ્થાના ગુલામ છે. આ લોકો ઈસ્લામ ગ્રહણ તો કરે છે, પરંતુ લાભની શરત સાથે. તેમનું ઈમાન આ શરતની સાથે પ્રતિબદ્ધિત હોય છે કે અલ્લાહનો દીન (ધર્મ) તેમનાથી કોઈ ત્યાગ-બલિદાનની માંગ ન કરે એ ન દુનિયામાં તેમની કોઈ ઈચ્છા અને અભિલાષા પૂરી થવાથી રહી જાય.

(૧૭) દ્વિધાના શિકાર મુસલમાનોની સ્થિતિ વાસ્તવમાં સૌથી ખરાબ હોય છે. ઈસ્લામનો ઈન્કાર કરનાર જ્યારે એકાગ્ર થઈને ભૌતિક લાભોની પાછળ પડી જાય છે, તો કંઈ-ને-કંઈ બનાવી જ લે છે અને ઈમાનવાળો જ્યારે સંપૂર્ણ ધૈર્ય અને દૃઢતા અને દૃઢ નિશ્ચયથી અને નિરંતરતાથી અલ્લાહના દીન (ધર્મ)નું અનુસરણ કરે છે, તો ઓછામાં ઓછું આખિરતમાં તો છેવટે તેની સફળતા અને સૌભાગ્ય નિશ્ચિત છે, પરંતુ દ્વિધામાં ગ્રસ્ત આ મુસલમાન બધી બાજુથી નિષ્ફળ રહે છે. દુનિયા તરફ લપકે છે તો કંઈ-ને-કંઈ અલ્લાહ અને આખિરતના હોવાની કલ્પના, જે તેના દિલ અને દિમાગના કોઈ ખૂણામાં રહી ગઈ છે, તેનો હાથ ખેંચતી રહે છે અને માત્ર દુનિયાને પ્રાપ્ત કરવા માટે જે એકાગ્રતા અને દૃઢતાની જરૂર છે, તે અવજાકારીની જેમ તેને પ્રાપ્ત નથી હોતી. આખિરતનો વિચાર કરે છે, તો દુનિયાની લાલચ તેને એ બાજુ જવા દેતી નથી. આ રીતે તે દુનિયા પણ ગુમાવે છે અને આખિરત પણ.

يَدْعُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَضُرُّهُ وَمَا لَا نُنْفَعُهُ ۗ ذَلِكَ هُوَ الضَّلَالُ
 الْبَعِيدُ ﴿١٢﴾ يَدْعُوا الْمَنَ ضُرَّةً أَقْرَبَ مِنْ نَفْعِهِ ۗ لَيْبَسَ الْمَوْلَى
 وَلَيْبَسَ الْعَشِيرُ ﴿١٣﴾ إِنَّ اللَّهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا
 الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ۗ إِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ ﴿١٤﴾

પછી તે અલ્લાહને છોડીને તેમને પોકારે છે જેઓ ન તેને નુકસાન પહોંચાડી શકે છે અને ન લાભ. આ છે પથભ્રષ્ટતાની ચરમસીમા ! (૧૩) તે તેમને પોકારે છે જેમનું નુકસાન તેમના લાભ કરતાં વધુ નજીક છે. ^(૧૨) દુષ્ટતમ છે તેનો સ્વામી અને દુષ્ટતમ છે તેનો સાથી. ^(૧૩) (૧૪) (આનાથી વિપરીત) અલ્લાહ તે લોકોને, જેઓ ઈમાન લાવ્યા અને જેમણે સફ્કાર્યો કર્યા, ^(૧૦) નિશ્ચિતપણે એવી જન્મતોમાં દાખલ કરશે જેની નીચે નહેરો વહી રહી હશે. અલ્લાહ કરે છે, જે કંઈ ઈચ્છે છે. ^(૧૧)

- (૧૮) પહેલી આયતમાં એ વાતનું સ્પષ્ટરૂપે ખંડન કરી દીધું છે કે અલ્લાહ સિવાય જેમને ઉપાસ્ય બનાવી લીધા છે, તેઓ કોઈ પ્રકારનો લાભ કે હાનિ પહોંચાડવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે.
- બીજી આયતમાં તેમની હાનિને તેમના લાભથી વધારે નજીક બતાવવામાં આવેલ છે, કેમ કે તેમના પાસે દુઆઓ માંગીને અને તેમના સામે જરૂરતો પૂરી કરવા માટે હાથ ફેલાવીને તે પોતાનું ઈમાન તો તરત જ અને નિશ્ચિતરૂપે ગુમાવી દે છે. રહી એ વાત કે એ લાભ તેને પ્રાપ્ત થાય, જેની આશા પર તેણે તેમને પોકાર્યા હતા, તો સચ્ચાઈ શું છે, આનાથી હટીને પ્રત્યક્ષની દૃષ્ટિએ પણ તે સ્વયં માનશે કે તેની પ્રાપ્તિ ન તો નિશ્ચિત છે અને ન નજીકમાં મળનાર, અને સંભવ છે કે એ આસ્તાના (સ્થાનક) પર તે પોતાનું ઈમાન પણ ભેટ ચઢાવી આવે અને પોતાની ઉમેદ અને ઈચ્છા પણ ન પૂરી કરવા પામે.
- (૧૯) અર્થાત્ જેણે પણ તેને આ રસ્તા પર નાખ્યો, ચાહે તે કોઈ મનુષ્ય હોય કે શૈતાન, તે સૌથી ખરાબ કાર્યસાધક અને સંરક્ષક અને સૌથી ખરાબ મિત્ર અને સાથી છે.
- (૨૦) અર્થાત્ જેમની સ્થિતિ આ દ્વિધા અને અનિશ્ચિતતામાં ગ્રસ્ત મુસલમાનો જેવી નથી, બલકે જેઓ ઠંડા દિલથી ખૂબ સમજ-વિચારીને અલ્લાહ અને રસૂલ અને આખિરતને માનવાનો નિર્ણય કરે છે, પછી સંપૂર્ણ અડગતાની સાથે દરેક સ્થિતિમાં સત્ય માર્ગ પર ચાલતા રહે છે.
- (૨૧) અર્થાત્ અલ્લાહના અધિકારો અસીમ છે. દુનિયામાં, કે આખિરતમાં, અથવા બંને જગ્યાએ, તે જેને જે કંઈ ચાહે છે, આપે છે અને જેનાથી જે કંઈ ચાહે છે, રોકી લે છે. તે આપવા માગે તો કોઈ રોકવાવાળું નથી, ન આપવા માગે તો કોઈ અપાવવાવાળું નથી.

وَالنَّظْرَى وَالْمَجُوسَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا ۗ إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ
الْقِيَامَةِ ۗ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ ۝۱۷۰ أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَن
فِي السَّمَوَاتِ وَمَن فِي الْأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ

ખ્રિસ્તી^(૨૬) અને મજૂસ^(૨૭) અને જેમણે શિર્ક કર્યું^(૨૮) આ સૌના વચ્ચે અલ્લાહ કયામતના દિવસે ફેંસલો કરી દેશે, ^(૨૯) દરેક વસ્તુ અલ્લાહની નજરમાં છે. (૧૮) શું તમે જોતા નથી કે અલ્લાહ સામે સિજદો કરી રહ્યા છે^(૩૦) એ સૌ જેઓ આકાશોમાં છે^(૩૧) અને જેઓ ધરતીમાં છે, સૂર્ય અને ચંદ્ર અને તારાઓ અને પર્વતો

શાખાઓ ફેલાયેલી હતી. આ બીજો સમૂહ પોતાની ફિલસૂફી (દર્શન) અને ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં નિપુણતાઓને કારણે વધારે પ્રસિદ્ધ થયો છે, પરંતુ વધારે સંભાવના એ છે કે અહીં તાત્પર્ય પહેલો સમૂહ છે, કેમ કે બીજો સમૂહ કદાચ કુર્આન અવતરણના જમાનામાં આ નામથી પ્રસિદ્ધ ન હતો.

- (૨૬) સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: અલ-માઈદા, નોંધ ૨૬.
- (૨૭) અર્થાત્ ઈરાનના અગ્નિ-પૂજકો, જેઓ પ્રકાશ અને અંધકારના બે ખુદાઓ માનતા હતા અને પોતાને જરથુષ્ટના અનુપાલક કહેતા હતા. તેમનાં ધર્મ અને આચરણને મઝદકની પથભજતાઓએ ખરાબ રીતે વિકૃત કરીને મૂકી દીધા હતા, ત્યાં સુધી કે સગી બહેનથી લગ્ન સુદ્ધાંનો તેમનામાં રિવાજ થઈ ગયો હતો.
- (૨૮) અર્થાત્ આરબ પ્રદેશ અને બીજા દેશોના મુશ્શરિકો, જેમને ઉપરના જૂથોની જેમ કોઈ વિશેષ નામથી યાદ કરવામાં આવતા ન હતા. કુર્આન-મજીદ તેમને બીજા જૂથોથી અલગ કરવા માટે ‘મુશ્શરિકો’ (અનેકેશ્વરવાદીઓ) અને ‘અલ્લાહી-ન અશ્-રકુ’ (અર્થાત્ જે લોકોએ શિર્ક કર્યું)ના પારિભાષિક નામોથી યાદ કરે છે, જો કે ઈમાનવાળાઓ સિવાય બાકી તમામની આસ્થા અને આચરણમાં શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ) દાખલ થઈ ચૂક્યું હતું.
- (૨૯) અર્થાત્ અલ્લાહ વિશે વિભિન્ન માનવીય જૂથોની વચ્ચે જે ઝઘડો છે, તેનો નિર્ણય આ દુનિયામાં નહીં થાય, બલ્કે કયામતના દિવસે થશે. ત્યાં એ વાતનો નિષ્પક્ષરૂપે અને સ્પષ્ટ નિર્ણય કરી દેવામાં આવશે કે આમાંથી કોણ સત્ય પર છે અને કોણ અસત્ય પર, જો કે એક અર્થની દૃષ્ટિએ આ નિર્ણય આ દુનિયામાં પણ અલ્લાહના પ્રંથો કરતા રહ્યા છે, પરંતુ અહીં નિર્ણયનો શબ્દ ‘ઝઘડો પતાવવા’ અને ‘પક્ષકારો વચ્ચે નિર્ણય કરવા’ના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયેલ છે; જ્યારે કે એકના પક્ષમાં અને બીજાના વિરુદ્ધ વિધિસર ચુકાદો આપી દેવામાં આવે.
- (૩૦) સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: ૨અદ, નોંધ ૨૪-૨૫, સૂર: અન્-નહલ, નોંધ ૪૧-૪૨.
- (૩૧) અર્થાત્ ફરિશ્તાઓ, આકાશી બ્રહ્મો અને એ સમગ્ર સૃષ્ટિ, જે ધરતીથી દૂર બીજી દુનિયાઓમાં છે, ચાહે તે માનવીની જેમ બુદ્ધિવાળા અને અધિકારવાળા હોય કે પશુઓ, વૃક્ષો-વનસ્પતી, પહાડો, નદી અને હવા અને પ્રકાશની જેમ બુદ્ધિહીન અને અધિકારરહિત.

وَالشَّجَرُ وَالذَّوَابُّ وَكَثِيرٌ مِّنَ النَّاسِ ط وَكَثِيرٌ حَقَّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ ط
 وَمَن يُّهِنِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِن مُّكْرِمٍ ط إِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ ﴿١٧﴾

الْقِسْمَةُ

અને વૃક્ષો અને જાનવરો અને ઘણા મનુષ્યો^(૩૨) અને ઘણા એ લોકો પણ જેઓ અઝાબ

(યાતના)ને પાત્ર થઈ ચૂક્યા છે?^(૩૩) અને જેને અલ્લાહ અપમાનિત અને તિરસ્કૃત કરી દે, પછી તેને પ્રતિષ્ઠા આપનાર કોઈ નથી,^(૩૪) અલ્લાહ કરે છે જે કંઈ ચાહે છે.^(૩૫)

(૩૨) અર્થાત્ તેઓ, જેઓ માત્ર મજબૂરીમાં જ નહીં, બલકે ઈરાદાની સાથે અને સ્વેચ્છાપૂર્વક પણ તેને સિજદો કરે છે. તેમની તુલનામાં બીજા માનવ-જૂથો, જેનો પછીના વાક્યમાં ઉલ્લેખ આવી રહ્યો છે, એ છે જે પોતાના ઈરાદાથી અલ્લાહના આગળ ઝુકવાનો ઈન્કાર કરે છે, પરંતુ બીજા અધિકારવિહિન સૃષ્ટિની જેમ તેઓ પણ પ્રકૃતિની પકડથી સ્વતંત્ર નથી અને સૌની સાથે મજબૂરીથી સિજદો કરનારાઓમાં સામેલ છે. આનું અઝાબ (યાતના)ને પાત્ર હોવાનું કારણ એ છે કે તે પોતાના અધિકાર-ક્ષેત્રમાં વિદ્રોહનું વલણ અપનાવે છે.

(૩૩) અર્થ એ છે કે સમગ્ર સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા એ વાત પર સાક્ષી છે કે ધરતીથી આકાશો સુધી એક જ ખુદા (ઈશ્વર)ની ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ) સંપૂર્ણ જોર અને પૂરેપૂરી વ્યાપકતાની સાથે ચાલી રહી છે. ધરતીના એક કણથી લઈને આકાશના મોટા-મોટા ગ્રહો સુધી સૌ એક કાનૂનમાં બંધાયેલા છે, જેનાથી વાળ બરાબર પર હલવાની કોઈની મજાલ નથી. ઈમાનવાળા તો હૃદયથી તેમના સામે માથા ઝુકાવે છે, પરંતુ એ નાસ્તિક જે તેના અસ્તિત્વ સુદ્ધાનો ઈન્કાર કરી રહ્યો છે અને એ અનેકેશ્વરવાદી જે એક-એક અધિકારવિહિન હસ્તીની આગળ ઝુકી રહ્યો છે, તે પણ તેના આદેશોનું પાલન કરવા માટે એ જ રીતે મજબૂર છે, જે રીતે હવા અને પાણી. કોઈ ફરિશ્તા, કોઈ જિન્નાત, કોઈ પયગંબર અને કોઈ વલી (સંત-મહાત્મા) અને કોઈ દેવી કે દેવતાની પાસે ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)નાં ગુણો અને અધિકારોનો લેશમાત્ર અંશ સુદ્ધાં નથી કે તેને ઈશ્વર અને ઉપાસ્ય બનાવવાનું સ્થાન આપવામાં આવે અથવા ખુદાવંદે-આલમ (સમગ્ર જગતના સ્વામી)ના બરાબરનો અથવા તેના સમાન ઠરાવી શકાય. શાસક વગર કોઈ કાનૂન, ઘડવૈયા વગરની કોઈ પ્રકૃતિ, વ્યવસ્થાપક વગર કોઈ વ્યવસ્થા માટે એ સંભવ નથી કે આટલી મોટી સૃષ્ટિને અસ્તિત્વમાં લાવી શકે અને વિધિસર પોતે જ ચલાવતો રહે, તેમજ સામર્થ્ય અને તત્ત્વદર્શિતાના આશ્ચર્યજનક ચમત્કારો બતાવી શકે, જે આ સૃષ્ટિના ખૂણા-ખૂણામાં દરેક બાજુ દેખાઈ રહ્યા છે. સૃષ્ટિનું આ ખુલ્લું પુસ્તક સામે હોવા છતાં પણ જે માણસ પયગંબરોની વાત નથી માનતો અને જુદી-જુદી મનઘડત આસ્થાઓ-ધારણાઓ અપનાવીને અલ્લાહ વિશે ઝઘડે છે, તેનું અસત્ય હોવું આજે પણ એ જ રીતે સિદ્ધ છે, જે રીતે કયામતના દિવસે સિદ્ધ હશે.

(૩૪) અહીં અપમાન અને સન્માનથી તાત્પર્ય સત્ય અને ઈન્કાર અને તેનું પાલન છે, કેમ કે આનું અનિવાર્ય પરિણામ અપમાન અને સન્માનના જ રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. જે માણસ ખુલ્લી અને સ્પષ્ટ સચ્ચાઈઓને આંખો ખોલીને ન જુએ અને સમજાવનારની વાત પણ ન સાંભળે; તે સ્વયં જ અપમાન અને અનાદરને પોતાના તરફ બોલાવી રહ્યો છે, અને અલ્લાહ એ જ વસ્તુ તેના ભાગ્યમાં લખી દે છે જે તેણે સ્વયં માંગી છે. વધુમાં જ્યારે અલ્લાહ જ તેને સત્યના પાલનનું સૌભાગ્ય પ્રદાન ન કર્યું, તો હવે કોણ છે જે તેને સન્માન અને સૌભાગ્ય પ્રદાન કરે.

(૩૫) અહીં 'તિલાવત'નો સિજદો અનિવાર્ય છે, અને સૂર: હજજના આ સિજદા પર બધા ઈસ્લામી વિદ્વાનો સંમત છે. તિલાવતના સિજદાનો હેતુ અને તત્ત્વદર્શિતા અને તેના આદેશો માટે જુઓ, સૂર: આ'રાફ, નોંધ ૧૫૭.

هٰذِهِ خَصْنِ اخْتَصَبُوا فِي رَبِّهِمْ فَالَّذِينَ كَفَرُوا قَطَعَتْ لَهُمْ
 ثِيَابٌ مِّن تَارٍ يُّصَبُّ مِّن فَوْقِ رُءُوسِهِمُ الْحَبِيمُ ﴿١٩﴾ يُصَهَّرُ
 بِهِ مَا فِي بُطُونِهِمْ وَالْجُلُودُ ﴿٢٠﴾ وَلَهُمْ مَّقَامِعٌ مِّن حَدِيدٍ ﴿٢١﴾ كُلَّمَا
 ارَادُوا اَنْ يَّخْرُجُوا مِنْهَا مِنْ غَمٍّ اُعِيدُوا فِيهَا وَذُوقُوا
 عَذَابَ الْحَرِيقِ ﴿٢٢﴾ اِنَّ اللّٰهَ يُدْخِلُ الَّذِيْنَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا
 الصّٰلِحٰتِ جَنَّٰتٍ تَجْرِيْ مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهٰرُ يُجْلَوْنَ فِيْهَا مِنْ
 اَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَّلُؤْلُؤًا وَّلِبَاسُهُمْ فِيْهَا حَرِيْرٌ ﴿٢٣﴾ وَهٰذُوْا اِلٰى

સુરત અલ-હજજના અંતિમ વચ્ચેના આ વચ્ચેના શ્લોકોનો અર્થ સમજાવવાનો છે.

(૧૯-૨૦) આ બે પક્ષો છે જેમના વચ્ચે પોતાના રબ વિષે ઝઘડો છે. (૧૯) એમાંથી એ લોકો જેમણે ઇન્કાર કર્યો, તેમના માટે આગના પોશાક વેતરી નાખવામાં આવ્યા છે, (૨૦) તેમના માથાઓ પર ઉકળતું પાણી રેડવામાં આવશે જેનાથી તેમની ચામડી જ નહીં, પેટના અંદરના ભાગો પણ ગળી જશે, (૨૧) અને તેમની ખબર લઈ નાખવા માટે લોખંડની ગદાઓ હશે. (૨૨) જ્યારે પણ તેઓ ગભરાઈને દોજખમાંથી નીકળવાનો પ્રયત્ન કરશે, ફરી તેમાં જ ધકેલી દેવામાં આવશે કે ચાખો હવે બળવાની સજાની મજા. (રુકૂઅ-૨) (૨૩) (બીજી તરફ) જે લોકો ઈમાન લાવ્યા અને જેમણે સદ્કાર્યો કર્યા, તેમને અલ્લાહ એવી જન્મતોમાં દાખલ કરશે જેના નીચે નહેરો વહી રહી હશે. ત્યાં તેમને સુવર્ણ કંગનો અને મોતીઓથી આભૂષિત કરવામાં આવશે, (૨૪) અને તેમના પોશાકો રેશમના હશે. (૨૪) તેમને પવિત્ર વાત

સુરત અલ-હજજના અંતિમ વચ્ચેના આ વચ્ચેના શ્લોકોનો અર્થ સમજાવવાનો છે.

(૩૬) અહીં અલ્લાહ વિશે ઝઘડો કરનારાં એ તમામ જૂથોને તેમની પુષ્કળ સંખ્યા હોવા છતાં બે પક્ષકારોમાં વિભાજિત કરી દેવામાં આવ્યા છે. એક પક્ષકાર એ, જે પયગંબરોની વાત માનીને અલ્લાહની સાચી બંદગી અપનાવે છે. બીજો પક્ષકાર એ, જે તેમની વાત નથી માનતો અને ઇન્કારનું વલણ અપનાવે છે, ભલે ને તેમના અંદર પરસ્પર ગમે તેટલા મતભેદો હોય અને તેણે ઇન્કારના ગમે તેટલા વિભિન્ન સ્વરૂપો અપનાવી લીધા હોય.

(૩૭) ભવિષ્યમાં જે વસ્તુનું હોવું તદ્દન નિશ્ચિત અને વિશ્વસનીય હોય, તેના પર ભાર મૂકવા માટે આ પ્રકારની શૈલી અપનાવવામાં આવે છે કે જાણે એ થઈ ચૂકી છે. આગના કપડાંથી તાત્પર્ય કદાચ એ જ વસ્તુ છે, જેને સૂર: ઈબ્રાહીમ, આ. ૫૦માં 'સરાબી-લુહુમ મિન્ કતિરાન' (ડામરના કપડાં પહેરેલાં હશે) ફરમાવવામાં આવ્યું છે. (સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: ઈબ્રાહીમ, નોંધ ૫૮)

(૩૮) આનાથી એ વાત સમજવી અપેક્ષિત છે કે તેમને શાહી પોશાક પહેરાવવામાં આવશે. કુર્આન અવતરણ થવાના સમયગાળામાં બાદશાહ અને મોટા-મોટા ધનવાનો સોના અને રત્ન-મણિના ધરેણાઓ પહેરતા હતા અને સ્વયં

الطَّيِّبِ مِنَ الْقَوْلِ ۖ وَهَدُّوا إِلَى صِرَاطِ الْحَمِيدِ ﴿٢٢﴾ إِنَّ الَّذِينَ
كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي
جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءً الْعَاكِفِ فِيهِ وَالْبَادِطِ وَمَن يُرِدْ فِيهِ

સ્વીકારવાનું માર્ગદર્શન પ્રદાન કરવામાં આવ્યું^(૨૯) અને તેમને પ્રશંસનીય ગુણોથી વિભૂષિત અલ્લાહનો માર્ગદેખાડવામાં આવ્યો.^(૩૦) (૨૫) જે લોકોએ કુફ્ર કય્યું^(૩૧) અને જેઓ (આજે) અલ્લાહના માર્ગથી રોકી રહ્યા છે અને એ મસ્જિદે હરામ (પ્રતિષ્ઠિત મસ્જિદ)ની જિયારતમાં અવરોધરૂપ છે,^(૩૨) જેને અમે સૌ લોકો માટે બનાવી છે, જેમાં સ્થાનિક નિવાસીઓ અને બહારથી આવનારાઓના અધિકારો સમાન છે,^(૩૩) (તેમનું વર્તન નિશ્ચિતપણે સજાને પાત્ર છે). આ (મસ્જિદે હરામ)માં જે પણ સચ્ચાઈથી હટીને

આપણા જમાનામાં પણ ભારતના રાજાઓ અને નવાબો આવા ઘરેણાં પહેરતા હતાં.

- (૩૯) જો કે પવિત્ર વાતના શબ્દો સામાન્ય છે, પરંતુ તાત્પર્ય છે એ કલેમાએ-તૈયિબા (પવિત્ર બોલ) અને સાચી આસ્થા, જેને અપનાવવાને કારણે તેઓ ઈમાનવાળા બન્યા.
- (૪૦) અહીં સૂરનો એ ભાગ સમાપ્ત થઈ જાય છે, જે મક્કા-કાળમાં અવતરિત થયો હતો. આ ભાગનો વિષય અને વર્ણન-શૈલી એ જ છે, જે મક્કા-કાળની સૂર:ઓની છે અને આમાં કોઈપણ નિશાની એવી નથી, જેના આધારે એ સંદેહ કરી શકાય કે કદાચ આ આખો ભાગ કે આનો કોઈ ભાગ મદીનામાં અવતરિત થયો હોય.
- (૪૧) અર્થાત્ હજરત મુહમ્મદ સલ્વ.ની દા'વત (આહવાન)ને માનવાનો ઈન્કાર કરી દીધો. આગળનો વિષય સ્પષ્ટ દર્શાવી રહ્યો છે કે આનાથી તાત્પર્ય મક્કાના કાફિરો (વિધર્મીઓ) છે.
- (૪૨) અર્થાત્ હજરત મુહમ્મદ સલ્વ. અને આપનું અનુસરણ કરનારાઓને હજજ અને ઉમરાહ કરવા દેતા નથી.
- (૪૩) અર્થાત્ જે કોઈ માણસ, પરિવાર કે કબીલાની સંપત્તિ નથી, બલકે સાર્વજનિક વક્ફ (અલ્લાહને સમર્પિત અથવા અલ્લાહની મિલકત) છે અને જેની જિયારત (યાત્રા કે દર્શન)થી રોકવાનો કોઈને હક્ક નથી. અહીં ફિક્કહી દૃષ્ટિએ બે પ્રશ્નો ઊભા થાય છે, જેના વિશે ઈસ્લામી ફુકહા (ધર્મશાસ્ત્રીઓ)ની વચ્ચે મતભેદો પેદા થયા છે— એક એ કે 'મસ્જિદે-હરામ'થી તાત્પર્ય શું છે? શું માત્ર મસ્જિદ કે આખું હરમે-મક્કા? બીજો એ કે આમાં 'આફિફ' (રહેવાસી) અને 'બાદ' (બહારથી આવનારાઓ)ના હક્કો સમાન હોવાનો શું અર્થ છે? એક જૂથ કહે છે કે આનાથી તાત્પર્ય માત્ર મસ્જિદ છે, ન કે આખું હરમ, જેમ કે કુર્આનના પ્રત્યક્ષ શબ્દોથી ઝળકે છે, અને આમાં હક્કોના સમાન હોવાથી તાત્પર્ય 'ઈબાદત'ના હક્કમાં સમાનતા છે. આ મતના સમર્થકો કહે છે કે મસ્જિદે-હરામથી આખું હરમ સમજી લેવું અને પછી ત્યાં તમામ હેસિયતોથી ત્યાંના સ્થાનિક રહેવાસીઓ અને બહારથી આવનારાઓના હક્કોને સમાન ઠરાવી લેવું ખોટું છે, કેમ કે મક્કાના મકાનો અને જમીનો પર લોકોની મિલકતો અને વારસાના હક્કો તેમજ વેચાણ અને ઈજારાના હક્કો ઈસ્લામથી પ્રાપ્ત હતા અને ઈસ્લામ પછી પણ કાયમ રહ્યા. તેથી આ સમાનતા માત્ર ઈબાદતના જ મામલામાં છે, ન કે કોઈ અન્ય વસ્તુમાં. આ ઈમામ શાફઈ રહ. અને તેમના સહવિચારક સાથીઓનું કથન છે.

بِالْحَادِثِطَّلَمِ نَذِقُهُ مِنْ عَذَابِ الْيَمِّ ۖ وَإِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ
مَكَانَ الْبَيْتِ أَنْ لَا تُشْرِكَ بِي شَيْئًا وَطَهَّرَ بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ

જુલ્મની રીતે^(૧૪) અપનાવશે તેને અમે પીડાકારી યાતનાની મજા ચંખાડીશું. (રુકૂઅ-૩) (૨૬) યાદ કરો એ સમય, જ્યારે અમે ઈબ્રાહીમ માટે આ ઘર (ખાનએ કા'બા)નું સ્થળ સૂચવ્યું હતું (એ આદેશ સાથે) કે મારા સાથે કોઈ વસ્તુને ભાંગીદાર ન બનાવો, અને મારા ઘરને તવાફ (પરિક્રમા) કરનારાઓ અને

બીજું જૂથ કહે છે કે મસ્જિદે-હરામથી તાત્પર્ય આખું હરમે-મક્કા છે, તેથી કુઆનમાં એક જગ્યાએ નહીં, ઘણી જગ્યાઓએ મસ્જિદે-હરામ બોલીને આખું હરમ ગણવામાં આવ્યું છે, જેમ કે સૂર: બકરહ, આ. ૧૮૬ અને આ. ૧૨૭. તેથી 'મસ્જિદે-હરામ'માં સમાનતાને માત્ર મસ્જિદમાં સમાનતા સુધી સીમિત કરી શકાય નહીં, બલ્કે આ હરમે-મક્કામાં સમાનતા છે. વધુમાં આ જૂથ કહે છે કે આ સમાનતા માત્ર બંદગી, સન્માન અને પ્રતિષ્ઠામાં જ નહીં, બલ્કે હરમે-મક્કામાં તમામ હક્કો વિશે છે. આ ધરતી અલ્લાહ તરફથી સાર્વજનિક 'વક્ક' છે. તેથી તેના પર અને તેની ઈમારતો પર કોઈને માલિકીનો હક્ક નથી. દરેક વ્યક્તિ કોઈપણ જગ્યાએ રોકાઈ શકે છે, કોઈ કોઈને રોકી શકતું નથી. આના પ્રમાણમાં આ લોકો ઘણી હદીસો અને સહાબાના કથનો અને પ્રમાણ પ્રસ્તુત કરે છે. આ રિવાયતોના આધારે ઘણા તાબેઈન આ તરફ ગયા છે અને ફુકહામાંથી ઈમામ માલિક, ઈમામ અબૂ હનીફા, સુફિયાન સૌરી, ઈમામ અહમદ બિન હમ્બલ, અને ઈસ્લાહ બિન રહાવયહ રહ. નો પણ આ જ મત છે કે મક્કાની જમીન વેચવી અને ઓછામાં ઓછું હજજના જમાનામાં મક્કાના મકાનોનું ભાડું જાઈઝ (ઈસ્લામી રીતે કાયદેસર) નથી. અલબત્ત, મોટાભાગના ફુકહાએ મક્કાના મકાનો પર લોકોની માલિકીને માંની છે એ તેમની ઈમારતની હેસિયતે, ન કે જમીનની હેસિયતે, વેચવાને પણ જાઈઝ ઠરાવેલ છે. આ જ મત અલ્લાહનાં ગ્રંથ, અલ્લાહના રસૂલ સલ્વ. ની સુન્નત અને ખુલફાએ-રાશિદીન રદિ. ની સુન્નતથી નજીકનો જણાય છે.

(૪૪) આનાથી તાત્પર્ય પ્રત્યેક એ કાર્ય છે, જે સચ્ચાઈથી હટેલું છે અને અત્યાચારની પરિભાષામાં આવતું હોય, ન કે કોઈ વિશેષ કાર્ય. આ પ્રકારનાં કાર્યો, આમ તો કોઈપણ સ્થિતિમાં ગુનો છે, પરંતુ હરમમાં તેનું આચરણ વધારે મોટો ગુનો છે. આ સામાન્ય ગુનાઓ ઉપરાંત હરમના સન્માન વિશે જે વિશેષ આદેશો છે, તેનું ઉલ્લંઘન કંઈક વધારે આ પરિભાષામાં આવે છે, જેમ કે—

- ૧.— હરમના બહાર જે વ્યક્તિએ કોઈની હત્યા કરી કે કોઈ એવો ગુનો કર્યો, જેના પર સજા જરૂરી થઈ જતી હોય અને પછી તે હરમમાં આશ્રય લે, તો જ્યાં સુધી તે ત્યાં રહે, તેના પર હાથ નાખવામાં નહીં આવે.
- ૨.— ત્યાં યુદ્ધ, લડાઈ અને લોહી વહાવવું હરામ (અવૈધ) છે.
- ૩.— ત્યાંના પ્રાકૃતિક વૃક્ષોને કાપી શકાશે નહીં, ન આપોઆપ ઊગેલી ઘાસને ઉખાડી શકાય છે, ન પક્ષીઓ અને બીજા જાનવરોનો શિકાર કરી શકાય છે.
- ૪.— ત્યાં જમીન પર પડેલી વસ્તુ ઉઠાવવાની મનાઈ છે.
- ૫.— ત્યાં જે વ્યક્તિ પણ હજજ કે ઉમરાહની નિયતથી આવે, તે એહરામ વગર દાખલ થઈ શકતો નથી.

وَالْقَائِيْنَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ ۝۳۱ وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ
رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ ۝۳۲ لِيَشْهَدُوا
مَنَافِعَ لَهُمْ وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَّعْلُومَاتٍ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُم

કયામ (બંદગી માટે ઊભા રહેવું) અને રુક્ૂઅ (ઝૂકવું) અને સિજદો કરનારાઓ માટે પવિત્ર રાખો, (૩૧) (૨૭) અને લોકોને હજજ માટે જાહેર ઘોષણા કરી દો કે તેઓ તમારા પાસે દરેક દૂર-સુદૂરના સ્થળોએથી પગપાળા અને ઊંટો^(૩૨) પર સવાર થઈને આવે^(૩૩) (૨૮) જેથી તેઓ ફાયદાઓ જુએ જે અહીં તેમના માટે રાખવામાં આવ્યા છે, ^(૩૪) અને કેટલાક નિશ્ચિત દિવસોમાં એ જાનવરો પર અલ્લાહનું નામ લે જે તેણે

- (૪૫) અહીં સંબોધન પણ હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ. તરફ છે અને એ જ આદેશનો એક ભાગ છે, જે તેમને કાબાના નિર્માણ વખતે આપવામાં આવ્યો હતો. આ બતાવવાનો હેતુ એ છે કે પહેલા દિવસથી આ ઘર એક અલ્લાહની બંદગી માટે બનાવવામાં આવ્યું હતું અને અલ્લાહના તમામ માનવાવાળાઓને અહીં હજજ માટે આવવાની જાહેર પરવાનગી હતી.
- (૪૬) મૂળ શબ્દ 'ઝમિર' પ્રયુક્ત થયો છે, જે મોટાભાગે દુબળા ઊંટો માટે બોલાય છે. આનાથી એ મુસાફરોનું ચિત્ર ખેંચવાનું અપેક્ષિત છે, જે દૂર-સુદૂરના સ્થળોએથી ચાલી આવી રહ્યા છે અને રસ્તામાં તેમનાં ઊંટ ચારા-પાણી ન મળવાને કારણે દુબળા થઈ ગયા હોય.
- (૪૭) અહીં એ આદેશ સમાપ્ત થઈ જાય છે, જે આરંભમાં હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.ને આપવામાં આવ્યો હતો અને આગળનો આદેશ તેના પર વધારો છે, જે સમજૂતીના રૂપમાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે.
- (૪૮) આનાથી તાત્પર્ય માત્ર ધાર્મિક લાભો જ નથી, બલ્કે દુનિયાનાં લાભો પણ છે. આ એ જ ખાનગી-કાબા અને તેની હજજની બરકત હતી કે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.ના સમયથી લઈને નબી સલ્વ.ના સમય સુધી અહીં હજાર વર્ષની મુદતમાં આરબોને એક એકતા-કેન્દ્ર પ્રાપ્ત રહ્યું, જેણે તેમના આરબ હોવાને કબીલાઓમાં તદ્દન ગૂમ થવાથી બચાવી રાખ્યું. તેમનું કેન્દ્રથી જોડાવા અને હજજ માટે દર વર્ષે દેશના તમામ ભાગોમાંથી આવતા રહેવાના કારણે તેમની ભાષા એક રહી, તેમની સભ્યતા એક રહી, તેમના અંદર આરબ હોવાની સભાનતા બાકી રહી અને તેમને વિચારો, જાણકારીઓ અને રહેણી-કરણીની પદ્ધતિઓના પ્રચારની તકો મળતી રહી. વધુમાં એ પણ આ જ હજજની બરકત હતી કે આરબ પ્રદેશની આ સામાન્ય અશાંતિમાં ઓછામાં ઓછા ચાર મહિનાઓ એવા શાંતિના મળી જતા હતા, જેમાં દેશના કોઈપણ ભાગનો માણસ સફર કરી શકતો હતો અને વેપારી કાફલાઓ સુરક્ષિત પસાર થઈ શકતા હતા. તેથી આરબોના આર્થિક જીવન માટે પણ હજ એક રહમત (કૃપા) હતી. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: આલે ઈમરાન, નોંધ ૮૧-૮૨, અલ-માઈદા, નોંધ ૧૧૩)

مِّنْ بِهِمَةِ الْأَنْعَامِ ۖ فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعِمُوا الْبَائِسَ الْفَقِيرَ ﴿١٨﴾ ثُمَّ
لِيَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَلِيُوفُوا نُدُورَهُمْ ۖ وَلِيَطَّوَفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ ﴿١٩﴾

તેમને આપ્યા છે, (૧૮) પોતે પણ ખાય અને ગરીબ મોહતાજને પણ આપે. (૧૯) (૨૯) પછી પોતાની અસ્વચ્છતાઓ અને ગંદકીને દૂર કરે (૨૦) અને પોતાની માનતાઓ પૂરી કરે (૨૧) અને આ પ્રાચીન ઘરનો તવાફ કરે. (૨૨)

(૪૯) જાનવરોથી તાત્પર્ય ઢોરો છે, અર્થાત્ ઊંટ, ગાય, ઘેટાં, બકરી, જેમ કે સૂર: અન્-આમ, આ. ૧૪૨-૧૪૪માં સ્પષ્ટ વર્ણન થયું છે. તેમના પર અલ્લાહનું નામ લેવાથી તાત્પર્ય અલ્લાહના નામે અને તેનું નામ લઈને તેમને ઝબેહ કરવા છે, જેમ કે પછીનું વાક્ય સ્વયં બતાવી રહ્યું છે. આ વર્ણન-શૈલી અપનાવીને જાણે એ હકીકત પર સાવધાન કરવામાં આવ્યા છે કે અલ્લાહનું નામ લીધા વગર કે અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્યના નામે જાનવરને ઝબેહ કરવું કાફિરો અને મુશ્કરિકોની રીત છે. મુસલમાન જ્યારે પણ જાનવરને ઝબેહ કરશે, અલ્લાહનું નામ લઈને કરશે અને જ્યારે પણ કુરબાની કરશે, અલ્લાહ માટે કરશે.

﴿لِيَقْضُوا تَفَثَهُمْ﴾ 'કેટલાક નિર્ધારિત દિવસો'થી તાત્પર્ય ક્યા દિવસો છે? એમાં મતભેદ છે. એક કથન એ છે કે આનાથી તાત્પર્ય અરબી માહિના ઝિલહજજના પહેલા ૧૦ દિવસ છે. બીજું કથન એ છે કે આનાથી તાત્પર્ય યમ્બુન્-નહર (અર્થાત્ ૧૦ ઝિલહજજ) અને તેના પછીના ત્રણ દિવસ છે. ત્રીજું કથન એ છે કે આનાથી તાત્પર્ય ત્રણ દિવસ છે, યમ્બુન્-નહર અને બે દિવસ તેના પછીના. હનફી અને માલિકી મતમાં આના પર ફતવો (આદેશ) છે.

(૫૦) કેટલાક લોકોએ આ કથનનો એ અર્થ લીધો છે કે ખાવું અને ખવડાવવું બંને અનિવાર્ય છે, કેમ કે અહીં વાત આદેશના રૂપમાં કહેવામાં આવી છે. બીજું જૂથ એ તરફ વળ્યું છે કે ખાવું મુસ્તહબ (ઐચ્છિક) છે અને ખવડાવવું અનિવાર્ય છે. આ મત ઈમામ શાફઈ અને ઈમામ માલિક રહ.નો છે. ત્રીજું જૂથ કહે છે કે ખાવું અને ખવડાવવું બંને 'મુસ્તહબ' છે. ખાવું એટલા માટે મુસ્તહબ છે કે અજાનતાકાળમાં લોકો પોતાની કુરબાની (બલિ)નું માંસ સ્વયં ખાવાનું નિષિદ્ધ સમજતા હતા અને ખવડાવવું એટલા માટે પસંદગીપાત્ર છે કે આમાં ગરીબોની મદદ છે અને તેમનો સહયોગ થાય છે. આ ઈમામ અબૂ હનીફા રહ.નું કથન છે. ગરીબ ફકીરને ખવડાવવા વિશે જે ફરમાવવામાં આવ્યું છે, એનો અર્થ એ નથી કે ધનવાનને ખવડાવી શકાતું નથી. મિત્ર, પાડોસી, સગાવડાલા, ચાહે મોહતાજ ન હોય, તેમ છતાં પણ તેમને કુરબાનીના માંસમાંથી આપવું જાઈએ (યોગ્ય) છે. આ વાત સહાબા કિરામના અમલથી સાબિત છે.

(૫૧) અર્થાત્ યમ્બુન્-નહર (૧૦ ઝિલહજજ)ના દિવસે કુરબાનીથી ફારેગ થઈને એહરામ ખોલી દે, હજામત કરાવે, સ્નાન કરે, અને એ પ્રતિબંધો સમાપ્ત કરી દે જે એહરામની સ્થિતિમાં લાગી ગયા હતા.

(૫૨) અર્થાત્ કોઈપણ નજ (માનતા), જે કોઈએ આ પ્રસંગે માની હોય.

(૫૩) કાબા માટે 'બૈતે અતીક' (પ્રાચીન ઘર)નો શબ્દ ઘણા અર્થ દર્શાવી રહ્યો છે. 'અતીક' અરબી ભાષામાં ત્રણ અર્થ માટે પ્રયુક્ત થાય છે. એક પ્રાચીન, બીજો સ્વતંત્ર જેના પર કોઈની માલિકી ન હોય, ત્રીજો પ્રતિષ્ઠિત અને આદરણીય. આ ત્રણેય અર્થ આ પવિત્ર ઘર માટે સાચા ઠરે છે. 'તવાફ'થી તાત્પર્ય 'તવાફે ઝ્યારત' છે, જે યમ્બુન્-નહરના દિવસે કુરબાની કરવા અને એહરામ ખોલી નાખ્યા પછી કરવામાં આવે છે. આ હજજની વિશેષ વિધિઓમાંથી છે, અને ગંદકી દૂર કરવાના આદેશના તરત જ પછી આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેથી આ કથન એ

ذٰلِكَ ۝ وَمَنْ يُعَظِّمْ حُرْمَتِ اللّٰهِ فَهُوَ خَيْرٌ لّٰهُ عِنْدَ رَبِّهِ ۝ وَاٰجَلَتْ
 لَكُمْ الْاَنْعَامُ اِلَّا مَا يُتْبَلٰى عَلَيْكُمْ فَاٰجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْاَوْثَانِ
 وَاٰجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّوْرِ ۝ حُنْفَاءَ لِلّٰهِ غَيْرٌ مُّشْرِكِيْنَ بِهِ ۝ وَمَنْ
 يُشْرِكْ بِاللّٰهِ فَكَأَنَّمَا خَرَّ مِنَ السَّمَآءِ فَتَخَطَفُهٗ الطَّيْرُ اَوْ سَهْوًا

અલ્લાહના આજ્ઞાઓનું અવગણન કરવાને બદલે, જે કોઈ અલ્લાહને નિર્ધારિત કરેલ પ્રતિબંધોનો આદર કરે, તો આ તેના રબના સમીપ સ્વયં તેના જ માટે વધુ સારું છે, (૫૪) અને તમારા માટે ઢોર હલાલ (વૈધ) કરવામાં આવ્યા, (૫૫) એ વસ્તુઓ સિવાય જે તમને બતાવી દેવામાં આવી છે (૫૬) તો મૂર્તિઓની ગંદકીથી બચો, (૫૭) જૂઠી વાતોથી બચો, (૫૮) (૩૧) એકાગ્રચિત્ત થઈને અલ્લાહના બંદા બનો, તેના સાથે કોઈને ભાગીદાર ન બનાવો. અને જે કોઈ અલ્લાહ સાથે કોઈને ભાગીદાર બનાવે જાણે તે આકાશમાંથી પડી ગયો, હવે કાં તો પક્ષીઓ તેને ઉપાડી લઈ જશે અથવા હવા તેને એવી જગ્યાએ લઈ જઈને ફેંકી દેશે,

- દલીલ છે કે આ તવાફ કુરબાની કરવા અને એહરામ ખોલીને ન્હાઈ-ધોઈ લીધા પછી કરવો જોઈએ.
- (૫૪) દેખીતી રીતે તો આ એક સામાન્ય ઉપદેશ છે (અને તમામ પ્રતિબંધોથી સંબંધિત છે), પરંતુ આ વાર્તા-ક્રમમાં એ પ્રતિબંધો વધારે અભિપ્રેત છે, જે મસ્જિદ-હરામ, હજ અને ઉમરા અને હરમે-મક્કા વિશે નિર્ધારિત કરવામાં આવેલ છે.
- (૫૫) આ પ્રસંગે ઢોરોના હલાલ (વૈધ) હોવાનો ઉલ્લેખ કરવાનો ઉદ્દેશ્ય બે ગેરસમજને દૂર કરવાનો છે. એક એ કે કુરૈશ અને આરબ મુશ્રિકો ‘બહીરા’ અને ‘સાઈબા’ અને ‘વસીલા’ અને ‘હામ’ને પણ અલ્લાહને નિષેધ કરેલ વસ્તુઓમાં ગણતા હતા. તેથી ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે આ તેની નિર્ધારિત પ્રતિબંધિત વસ્તુઓ નથી, બલકે તેણે તમામ ઢોરો હલાલ કર્યા છે. બીજું એ કે એહરામની હાલતમાં જે રીતે શિકાર હરામ (અવૈધ) છે, એ જ રીતે ક્યાંક એ ન સમજી લેવામાં આવે કે ઢોરોને ઝબેહ કરવા અને તેને ખાવું પણ હરામ છે. તેથી બતાવવામાં આવ્યું છે કે આ અલ્લાહને મનાઈ કરેલ વસ્તુઓમાંથી નથી.
- (૫૬) સંકેત છે એ આદેશ તરફ, જે સૂર: અનુઆમ અને સૂર: નહલમાં આપવામાં આવેલ છે કે, “અલ્લાહ જે વસ્તુઓને હરામ કરેલ છે, તે છે મુડદાલ અને લોહી અને ડુક્કરનું માંસ અને એ પશુ જે અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્ય નામે ઝબેહ કરવામાં આવે.” (સૂર: અનુઆમ, આ. ૧૪૫ અને સૂર: અનુ-નહલ, આ. ૧૧૫)
- (૫૭) અર્થાત્ મૂર્તિઓની પૂજાથી એ રીતે બચો, જે રીતે ગંદકીથી માણસ ઘૂણા કરે છે અને દૂર ભાગે છે, જાણે તે અપવિત્રતા અને અશુદ્ધતાથી ભરેલ છે અને નજીક જતાં જ માણસ તેનાથી અપવિત્ર અને ગંદો થઈ જશે.
- (૫૮) આમ તો શબ્દ સામાન્ય છે, અને તેનાથી દરેક જૂઠ, આરોપ અને જૂઠી સાક્ષીનું હોવું સાબિત થાય છે, પરંતુ આ વાર્તા-ક્રમમાં મુખ્યરૂપે સંકેત એ અસત્ય ધારણાઓ, આદેશો, રીત-રિવાજો અને અંધશ્રદ્ધાઓ તરફ છે, જેના પર કુફ (અંધર્મ) અને શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)નો આધાર છે.

بِهِ الرَّحْمٰنُ فِيْ مَكَاٰنٍ سَحِيْقٍ ۝۳۱ ذٰلِكَ ۝ وَمَنْ يُعَظِّمْ شَعَاۤءِرَ اللّٰهِ
فَاِنَّهَا مِنْ تَقْوٰى الْقُلُوْبِ ۝۳۲ لَكُمْ فِيْهَا مَنَافِعُ اِلٰى اَجَلٍ مُّسَمًّى

જ્યાં તેના કુરચેકુરચાં ઊડી જશે. (૫૯) (૩૨) આ છે ખરો મામલો (આને સમજી લો), અને જે અલ્લાહે

નિશ્ચિત કરેલાં 'શઆઈર' (૬૦) (પ્રતીકો)નો આદર કરે તો આ હૃદયોમાં રહેલ 'તકવા' ના કારણે છે. (૬૧)

(૩૩) તમને એક નિશ્ચિત સમય સુધી એનાથી (કુરબાનીના જાનવરોથી) લાભ ઉઠાવવાનો હક્ક છે, (૬૨)

જ્યાં તેના કુરચેકુરચાં ઊડી જશે. (૫૯) (૩૨) આ છે ખરો મામલો (આને સમજી લો), અને જે અલ્લાહે

(૫૯) આ ઉદાહરણમાં આકાશથી તાત્પર્ય છે માનવીની સ્વાભાવિક સ્થિતિ, જેમાં તે એક ખુદા (ઈશ્વર) સિવાય કોઈનો બંદો (દાસ) નથી હોતો અને એકેશ્વરવાદ સિવાય તેની પ્રકૃતિ અન્ય કોઈ ધર્મને નથી જાણતી. જો માનવી પયગંબરોએ આપેલ માર્ગદર્શનનો સ્વીકાર કરી લે, તો તે આ જ સ્વાભાવિક સ્થિતિ પર જ્ઞાન અને વિવેક-દૃષ્ટિની સાથે કાયમ થઈ જાય છે અને આગળ તેની વૃદ્ધિ વધારે ઊંચાઈઓ તરફ થાય છે, ન કે પતન તરફ. પરંતુ શિર્ક (અને માત્ર શિર્ક અર્થાત્ અનેકેશ્વરવાદ જ નહીં, બલ્કે અનીશ્વરવાદ અને નાસ્તિકતા પણ) અપનાવતાં જ તે પોતાની પ્રકૃતિના આકાશથી એકાએક નીચે પડી જાય છે અને પછી તેને બે પરિસ્થિતિઓમાંથી કોઈ એક પરિસ્થિતિનો અવશ્ય સામનો કરવો પડે છે—

એક એ કે શતાન અને પથબ્રષ્ટ કરનારાં માણસો, જેમને આ ઉદાહરણમાં શિકારી પક્ષીઓની ઉપમા આપવામાં આવી છે, તેના તરફ ઝપટે છે અને પ્રત્યેક તેને પકડી લઈ જવાની કોશિશ કરે છે.

બીજી એ કે તેની પોતાની મનેચ્છાઓ અને તેની પોતાની ભાવનાઓ અને વિચારો, જેને હવાથી ઉપમા આપવામાં આવી છે, તેને ઉડાવતા લઈને ફરે છે અને છેવટે તેને કોઈ ઊંડા ખાડામાં લઈ જઈને ફેંકી દે છે.

(૬૦) અર્થાત્ ખુદાપરસ્તી (ઈશપરાયણતા)ની નિશાનીઓ, ચાહે તે આ'માલ (કર્મો) હોય, જેમ કે નમાઝ, રોઝા, હજ વગેરે અથવા વસ્તુઓ હોય, જેમ કે મસ્જિદ કે કુરબાનીના ઊંટ વગેરે. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: અલ-માઈદા, નોંધ ૫)

(૬૧) અર્થાત્ આ આદર હૃદયના તકવા (ઈશભય)નું પરિણામ છે અને એ વાતની નિશાની છે કે માણસના હૃદયમાં કંઈ-ને-કંઈ અલ્લાહનો ડર છે ત્યારે તો તે તેના શઆઈર (પ્રતીકો)નો આદર કરી રહ્યો છે. બીજા શબ્દોમાં જો કોઈ માણસ જાણી-જોઈને અલ્લાહના પ્રતીકોનો અનાદર કરે તો આ એ વાતનું ખુલ્લું પ્રમાણ છે કે તેનું હૃદય અલ્લાહના ડરથી ખાલી થઈ ચૂક્યું છે.

(૬૨) પહેલી આયતમાં અલ્લાહના પ્રતીકોના આદરનો સાર્વજનિક આદેશ આપ્યા પછી આ વાક્ય એક ભમને દૂર કરવા માટે કહેવામાં આવ્યું છે. અલ્લાહના પ્રતીકોમાં કુરબાનીના જાનવરો પણ સામેલ છે. પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે અલ્લાહના પ્રતીકોના આદરનો જે આદેશ ઉપર આપવામાં આવ્યો છે, શું તેનો તકાદો એ છે કે કુરબાનીના જાનવરોને અલ્લાહના ઘર (કાબા) તરફ જ્યારે લઈ જવામાં આવે તો તેમનો કોઈપણ રીતે ઉપયોગ કરવામાં ન આવે? એમના પર સવારી કરવી કે સામાન લાદવો, તેમનું દૂધ પીવું, અલ્લાહના પ્રતીકોના આદરના વિરુદ્ધ તો નથી? આરબ પ્રદેશના લોકોની આવી જ માન્યતા હતી. આ જ ભમને દૂર કરવા માટે અહીં ફરમાવવામાં આવી રહ્યું છે કે કુરબાનીની જગ્યાએ પહોંચવા સુધી તમે આ જાનવરોથી લાભ ઉઠાવી શકો છો, આવું કરવું અલ્લાહના શઆઈર (પ્રતીકો)ના આદરના વિરુદ્ધ નથી.

تُمْ فَحُلُّهَا إِلَى الْبَيْتِ الْعَتِيقِ ۝ وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا ۝
 لِيَذُكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِّنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ ۝
 فَإِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَلَهُ أَسْلِمُوا ۝ وَبَشِّرِ الْخَاشِعِينَ ۝ الَّذِينَ
 إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَالصَّابِرِينَ عَلَىٰ مَا أَصَابَهُمْ

પછી તેમની (કુરબાન કરવાની) જગ્યા એ જ પ્રાચીન ઘરના પાસે છે. (૩૪) (રુકૂઅ-૪) દરેક ઉમ્મત (સમુદાય) માટે અમે કુરબાનીની એક પદ્ધતિ નક્કી કરી દીધી છે, જેથી (તે ઉમ્મતના) લોકો એ પશુઓ પર અલ્લાહનું નામ લે, જે તેણે તેમને આપ્યા છે. (૩૫) (આ જુદી-જુદી પદ્ધતિઓમાં હેતુ એક જ છે) તો પછી તમારો ઉપાસ્ય એક જ ઉપાસ્ય છે અને તેના જ તમે આજ્ઞાંકિત બનો, અને હે નબી ! ખુશખબર આપી દો વિનમ્રતા અપનાવનારાઓને, (૩૫) (૩૫) જેમની સ્થિતિ એ છે કે અલ્લાહનું વર્ણન સાંભળે છે તો તેમના હૃદયો ધ્રુજી ઉઠે છે, જે આપત્તિ પણ તેમના પર આવે છે તેના પર ધૈર્ય રાખે છે, જેમ કે બીજી જગ્યાએ (સૂર: માઈદા, આ. ૯૫)માં ફરમાવ્યું, اذكركم الله انتم وما كنتم تعلمون, અર્થાત્ આ ભેટ કાબા પહોંચાડવામાં આવશે. આનાથી તાત્પર્ય એ નથી કે કાબા પર કે મસ્જિદે-હરામમાં કુરબાની કરવામાં આવે, બલ્કે હરમની સીમાઓની અંદર કુરબાની કરવું અભિપ્રેત છે. આ એક અન્ય પ્રમાણ છે કે કુર્આન કાબા કે અલ્લાહનું ઘર કે મસ્જિદે-હરામ બોલીને સામાન્ય રીતે હરમે-મક્કા કહે છે, ન કે માત્ર એ ઇમારત.

(૩૪) આ આયતથી બે વાતો જાણવા મળી -

એક એ કે કુરબાની (બલિ) અલ્લાહ મોકલેલ તમામ શરીઅતોની ઉપાસના-વ્યવસ્થાનો એક આવશ્યક અંશ રહી છે. ઇબાદતમાં તૌહીદના મૂળભૂત તકાદાઓમાંથી એક એ પણ છે કે માનવીએ જે-જે સ્વરૂપોમાં અલ્લાહને છોડીને અન્યોની ઇબાદત (ઉપાસના-પૂજાઅર્ચના) કરી છે, તે સૌને 'ગૈરુલ્લાહ' માટે મનાઈ કરીને માત્ર અલ્લાહ માટે વિશિષ્ટ કરી દેવામાં આવે. બંદગી અને ઉપાસનાના અન્ય કાર્યોની જેમ માનવી પોતે ઘરેલા ઉપાસ્યો માટે જાનવરોની કુરબાનીઓ પણ કરતો રહ્યો છે અને અલ્લાહની શરીઅતોએ તેમને પણ 'ગૈર' (અન્ય) માટે તદ્દન જ હરામ (અવૈધ) અને અલ્લાહ માટે વાજિબ (અનિવાર્ય) કરી દીધું.

બીજી વાત આ આયતથી એ જાણવા મળી કે ખરી વસ્તુ અલ્લાહના નામે કુરબાની છે, ન કે એ વર્ણન કે કુરબાની ક્યારે કરવામાં આવે, ક્યાં કરવામાં આવે અને કઈ રીતે કરવામાં આવે. આ વિવરણોમાં વિભિન્ન પયગંબરોની શરીઅતોમાં પરિસ્થિતિઓ અનુસાર ફરક રહ્યો છે, પરંતુ સૌનો આત્મા અને સૌનો ઉદ્દેશ્ય એક જ રહ્યો છે.

(૩૫) વાસ્તવમાં શબ્દ 'મુખ્બિતીન' પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ કોઈ એક શબ્દથી સંપૂર્ણપણે વ્યક્ત થતો નથી. આમાં ત્રણ અર્થ સામેલ છે -

૧. - દંભ અને અહંકાર છોડીને અલ્લાહની સામે વિનમ્રતા અપનાવવી.
૨. - તેની બંદગી અને ગુલામી પર સંતુષ્ટ થઈ જવું.
૩. - તેના નિર્ણયો પર રાજી થઈ જવું.

وَالْمُقِيمِي الصَّلَاةِ ۖ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ ﴿٥٥﴾ وَالْبَدَنَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِّنْ شَعَائِرِ اللَّهِ لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ ۗ فَاذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا

નમાઝ કાયમ કરે છે અને જે કંઈ રોજી અમે તેમને આપી છે, તેમાંથી ખર્ચ કરે છે, (૫૫) (૩૬) અને (કુરબાનીના) ઊંટો(૫૬)ને અમે તમારા માટે અલ્લાહના 'શઆઈર'માં સામેલ કર્યા છે, તમારા માટે તેમાં ભલાઈ છે. (૫૮) તેથી તેમને ઊભા રાખીને(૫૯) તેમના પર અલ્લાહનું નામ લો, (૬૦)

(૬૬) અર્થાત્ જે પવિત્ર રોજી અમે તેમને આપી છે, તેમાંથી તેઓ ખર્ચ કરે છે. ખર્ચથી તાત્પર્ય કોઈપણ પ્રકારનો ખર્ચ નથી, બલ્કે પોતાની અને પોતાના ઘરવાળાઓની જાઈઝ (યોગ્ય) જરૂરિયાતો પૂરી કરવી, સગાવહાલાઓ, પાડોસીઓ અને જરૂરતમંદ લોકોની મદદ કરવી, જન-હિતના કાર્યોમાં ભાગ લેવો અને અલ્લાહના કલેમાની બોલબાલા કરવામાં ધનની કુરબાની આપવી અભિપ્રેત છે.

(૬૭) મૂળ શબ્દ 'બુદ્ન' પ્રયુક્ત થયો છે, જે અરબી ભાષામાં ઊંટો માટે વિશેષ છે. પરંતુ નબી સલ્લ. એ કુરબાનીના હુકમમાં ગાયને પણ ઊંટોની સાથે સામેલ કરી લીધી છે. (મુસ્લિમ)

(૬૮) અર્થાત્ તમે તેનાથી વધારેમાં વધારે લાભ ઉઠાવો છો. આ સંકેત છે એ વાત તરફ કે તમારે તેમની કુરબાની કેમ કરવી જોઈએ. માણસ અલ્લાહે આપેલ જે-જે વસ્તુઓથી લાભ ઉઠાવે છે, તેમાંથી દરેકની કુરબાની તેને અલ્લાહના નામે કરવી જોઈએ, ન માત્ર આ પ્રદાન પર કૃતજ્ઞતા દર્શાવવા માટે, બલ્કે અલ્લાહની મહાનતા અને તેના સ્વામિત્વનો સ્વીકાર કરવા માટે પણ. ઈમાન અને ઇસ્લામ મન (નફ્સ)નો ત્યાગ છે. નમાઝ અને રોઝા શરીર અને તેની શક્તિઓની કુરબાની છે. ઝકાત ધન-સંપત્તિની કુરબાની છે. જિહાદ સમય તેમજ શારીરિક-માનસિક ક્ષમતાઓનો ત્યાગ છે. અલ્લાહના માર્ગમાં લડવું પ્રાણની કુરબાની છે. આ બધું એક-એક પ્રકારનું પ્રદાન અને એક-એક પ્રદાનની કૃતજ્ઞતા છે, અર્થાત્ આભાર વ્યક્ત કરવો છે. એ જ પ્રમાણે જાનવરોની કુરબાની પણ આપણા પર આવશ્યક કરવામાં આવી છે, જેથી આપણે અલ્લાહની એ મહાન કૃપા પર તેના પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરીએ અને તેની મહાનતાને માનીએ કે તેણે પોતાના પેદા કરેલ અનેક જાનવરોને આપણા આધીન કરી દીધા અને જેનાથી આપણે અનેક લાભ ઉઠાવીએ છીએ.

(૬૯) સ્પષ્ટ રહે કે ઊંટની કુરબાની તેને ઊભું રાખીને કરવામાં આવે છે. તેના પગને બાંધી દેવામાં આવે છે, પછી તેના હલક (ગળા)માં જોરથી ભાલો મારવામાં આવે છે, જેનાથી લોહીનો એક હુવારો નીકળે છે. પછી જ્યારે ઘણુંબધું લોહી નીકળી જાય છે તો ઊંટ જમીન પર પડી જાય છે. આ જ અર્થ છે - 'સવ્વાફ' (ઊભા કરવા)નો. ઊંટની કુરબાનીની આ પદ્ધતિ હદીસોથી પણ સાબિત છે અને આના જ તરફ કુઆન સંકેત પણ કરી રહ્યું છે ﴿فَاذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا﴾ "જ્યારે તેમની પીઠો જમીન પર ટકી જાય" આવું ત્યારે જ બોલાશે જ્યારે જાનવર ઊભું હોય અને પછી જમીન પર પડે, નહિં તો સૂવડાંવીને કુરબાની કરવાની રીતમાં પીઠ આમ જ જમીન પર ટકેલી હોય છે.

(૭૦) આ શબ્દો ફરીથી એ વાતનું પ્રમાણ ઉપલબ્ધ કરાવે છે કે અલ્લાહનું નામ લીધા વગર ઝબેહ કરવાથી જાનવર હલાલ નથી થતું, તેથી અલ્લાહ તેમને 'ઝબેહ કરો' કહેવાને બદલે 'તેમના પર અલ્લાહનું નામ લો' કરમાવી રહ્યો છે અને આનો અર્થ જાનવરોને ઝબેહ કરવું છે. આનાથી આપોઆપ એ વાત નીકળે છે કે ઇસ્લામી શરીઅતમાં જાનવરોને ઝબેહ કરવાની કોઈ ધારણા અલ્લાહનું નામ લઈને ઝબેહ કરવા સિવાય નથી. ઝબેહ કરતી વખતે ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾ કહેવાની રીત પણ આ જ જગ્યાએથી લેવામાં આવી છે. આયત-૩૬માં ફરમાવવામાં

صَوَافٍ ۚ فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطِعُوا الْقَانِعِ
وَالْمُعْتَرِّطِ ۖ كَذَلِكَ سَخَّرْنَا لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٣٦﴾ لَنْ يَنَالِ
اللَّهُ لُحُومَهَا وَلَا دِمَاءُهَا وَلَكِنْ يَنَالُهُ التَّقْوَىٰ مِنْكُمْ ۗ كَذَلِكَ

અને જ્યારે (કુરબાની થઈ ગયા પછી) તેમના પડખાઓ જમીન પર ટેકવાઈ જાય, ^(૩૬) તો તેમાંથી પોતે પણ-ખાઓ અને તેમને પણ ખવડાવો જેઓ સંતોષ રાખી બેઠા છે અને તેમને પણ જેઓ તેની જરૂરત દર્શાવે. આ જાનવરોને અમે એ રીતે તમારા માટે વશમાં કર્યા છે, જેથી તમે આભાર દર્શાવો. ^(૩૭) (૩૭) ન તેમનું માંસ અલ્લાહને પહોંચે છે, ન લોહી, પરંતુ તેને તમારો 'તકવા' જ પહોંચે છે. ^(૩૮) તેણે એમને

આવું, **لِيَكْفُرُوا بِاللَّهِ عَصَاكُمْ** (તેમના પર અલ્લાહનું નામ લો) અને આયત-૩૭માં ફરમાવ્યું, **كَمْ** (જેથી અલ્લાહ પ્રદાન કરેલ માર્ગદર્શન પર તમે તેની મહાનતાનું વર્ણન કરો.)

કુરબાની કરતી વખતે અલ્લાહનું નામ લેવાની જુદી-જુદી રીતોનો ઉલ્લેખ હદીસોમાં કરવામાં આવ્યો છે, જેમ કે, ૧. — **بِسْمِ اللَّهِ وَاللَّهُ أَكْبَرُ. اللَّهُمَّ مِنْكَ وَلَكَ** (અલ્લાહના નામની સાથે અને અલ્લાહ સૌથી મહાન છે. હે અલ્લાહ! તારો જ માલ છે અને તારા માટે જ હાજર છે.)

૨. — **اللَّهُ أَكْبَرُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ اللَّهُمَّ مِنْكَ وَلَكَ** (અલ્લાહ સૌથી મહાન છે. અલ્લાહ સિવાય કોઈ ઉપાસ્ય નથી. હે અલ્લાહ! તારો જ માલ છે અને તારા માટે જ હાજર છે.)

૩. — **لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ لِلذَّبْحِ فَطَرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ حَقِيقًا وَمَا آكَامِنَ الْمَشْرِ كَلِمَةً إِنَّ صَلَاتِي وَنَسِيحِي وَنَحْيَايَ وَنَحْيَايَ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَبِذَلِكَ أُمِرْتُ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُسْلِمِينَ اللَّهُمَّ مِنْكَ وَلَكَ**

(મેં એકાગ્ર થઈને મારો ચહેરો એ હસ્તી તરફ કરી લીધો, જેણે ધરતી અને આકાશોનું સર્જન કર્યું છે અને હું મુશ્કરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)માંથી નથી. નિ:શંક, મારી નમાઝ અને કુરબાની અને મારું જીવવું-મરવું બધું જ અલ્લાહ રબ્બુલ આલમીન (સૃષ્ટિઓના સર્જનહાર-પાલનહાર અલ્લાહ) માટે છે, તેનો કોઈ ભાગીદાર નથી. આનો જ મને આદેશ આપવામાં આવ્યો છે અને હું આજ્ઞાપાલનની સાથે માથું ઝુકાવનારાઓમાંથી છું. હે અલ્લાહ! તારો જ માલ છે અને તારા જ માટે હાજર છે.)

(૭૧) પીઠનું જમીન પર ટેકવાઈ જવાનો અર્થ માત્ર એટલો જ નથી કે તે જમીન પર પડી જાય, બલકે એ પણ છે કે તે પડીને અટકી જાય, અર્થાત્ તડપવાનું બંધ કરી દે અને પ્રાણ સંપૂર્ણ નીકળી જાય. અબૂ દાઉદ, તિરમિઝી અને મુસ્નદ અહમદમાં નબી સલ્વ.નું એ કથન નોંધવામાં આવ્યું છે કે, “જાનવરથી જે માંસ એ સ્થિતિમાં કાપવામાં આવે કે હજુ તે જીવંત હોય, તે મુડદાલ છે.”

(૭૨) અહીં ફરી સંકેત છે એ વિષય તરફ કે કુરબાનીનો આદેશ શા માટે આપવામાં આવ્યો છે. ફરમાવ્યું, એટલા માટે કે આ કૃતજ્ઞતા છે એ મહાન ને'મત (કૃપા)ની, જે અલ્લાહ દોરોને તમારા વશમાં કરીને તમને પ્રદાન કરી છે.

(૭૩) અજ્ઞાનતા-કાળમાં આરબો જે રીતે મૂર્તિઓના નામે કરવામાં આવેલ કુરબાનીનું માંસ મૂર્તિઓ પર લઈ જઈને ચઢાવતા હતા, એ જ રીતે અલ્લાહના નામે કુરબાનીનું માંસ કાબાની સામે લાવીને મૂકતા અને લોહી તેની દીવાલો પર લગાવતા હતા. તેમના નજીક આ કુરબાની જાણે એટલાં માટે કરવામાં આવતી હતી કે અલ્લાહ સામે

سَخَّرَهَا لَكُمْ لِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَىٰ مَا هَدَيْكُمْ ط وَبَشِّرِ الْمُحْسِنِينَ ﴿٢٤﴾

તમારા માટે એવી રીતે આધીન કર્યા છે જેથી તેણે પ્રદાન કરેલા માર્ગદર્શન માટે તમે તેની મહાનતાનું વર્ણન કરો^(૭૪) અને હે નબી ! ખુશખબર આપી દો સદ્કાર્ય કરનારાઓને.

તેનું લોહી અને માંસ પ્રસ્તુત કરવામાં આવે. આ અજ્ઞાનતાનો પરદો ચાક કરતાં ફરમાવ્યું કે ખરી વસ્તુ જે અલ્લાહ સામે રજૂ થાય છે તે જાનવરનું લોહી અને માંસ નહીં, બલ્કે તમારો તકવા (ઈશ્વરપરાયણતા) છે. પરંતુ તમે કૃપા પ્રત્યે કૃતજ્ઞ-ભાવની સાથે વિશુદ્ધ નિયતથી માત્ર અલ્લાહ માટે કુરબાની કરશો, તો આ ભાવના અને નિયત અને નિષ્કાનું નજરાણું તેના સામે પહોંચી જશે, નહિ તો લોહી અને માંસ અહીં જ પડેલા રહી જશે.

(૭૪) અર્થાત્ દિલથી તેની મહાનતા અને શ્રેષ્ઠતાને માનો અને વ્યવહારથી તેનું એલાન અને તેનું પ્રદર્શન કરો. આ ફરીથી કુરબાનીના આદેશ અને ઉદ્દેશ્ય અને કારણ તરફ સંકેત છે. કુરબાની માત્ર એટલા માટે જ અનિવાર્ય નથી કરવામાં આવી કે આ જાનવરોને વશ કરવાના ઉપકાર પર અલ્લાહ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા છે, બલ્કે એટલા માટે પણ અનિવાર્ય કરવામાં આવી છે કે જેના આ જાનવરો-છે અને જેણે તેમને આપણા માટે વશમાં કર્યા છે તેના માલિકીના અધિકારોને આપણે દિલથી પણ માનીએ અને વ્યવહારથી પણ માનીએ, જેથી આપણી ક્યારેય એ ભૂલ થવા ન પામે કે આ બધું અમારું પોતાનું ધન છે. આ જ વિષયને આ વાક્ય વ્યક્ત કરે છે જે કુરબાની કરતી વખતે બોલવામાં આવે છે કે **اللَّهُمَّ ذَلَّلْهُ لَنَا** અર્થાત્ “હે અલ્લાહ ! તારો જ માલ છે અને તારા માટે જ હાજર છે.” અહીં એ જાણી લેવું જોઈએ કે આ ફકરામાં કુરબાનીનો જે આદેશ આપવામાં આવ્યો છે, તે માત્ર હાજીઓ માટે જ નથી અને માત્ર મક્કામાં હજના જ પ્રસંગે અદા કરવા માટે નથી, બલ્કે સામર્થ્ય રાખનાર તમામ મુસલમાનો માટે સામાન્ય છે, જ્યાં પણ તેઓ હોય, જેથી તેઓ જાનવરોને કેળવવાની ને’મત પર આભાર વ્યક્ત કરવાનું અને અલ્લાહની મહાનતાનું વર્ણન કરવાનું કર્તવ્ય પણ નિભાવે અને સાથે-સાથે પોત-પોતાની જગ્યાઓએ હાજીઓની સાથે થઈ જાય. આ વિષયને ઘણી સહીહ હદીસોમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે અને ઘણી વિશ્વસનીય રિવાયતોથી એ પણ સાબિત છે કે નબી સલ્લ. પોતે મદીના-તૈયિબાના સંપૂર્ણ રોકાણમાં દર વર્ષે બકરી-ઈદના પ્રસંગે કુરબાની કરતા રહ્યા અને મુસલમાનોમાં આપની જ સુન્નતથી આ પદ્ધતિ જારી થઈ. આમ, એ વાત શંકા અને સંદેહોથી પર છે કે બકરી-ઈદના દિવસે જે કુરબાની સામાન્ય મુસલમાનો દુનિયાભરમાં કરે છે, તે નબી સલ્લ.એ જારી કરેલ સુન્નત છે? હા, જો મતભેદ છે તો એ મામલામાં કે શું આ વાજિબ છે કે માત્ર સુન્નત છે? પરંતુ ઉમ્મતના આલિમો (ઈસ્લામી વિદ્વાનો)માંથી કોઈપણ એ વાતને નથી માનતું કે આને સંપૂર્ણપણે છોડી પણ શકાય છે. આ નવી ઉપજ માત્ર આપણા સમયના કેટલાક લોકોને સૂઝી છે, જેમના માટે તેમનું નફસ (મન) જ કુર્આન પણ છે અને સુન્નત પણ.

إِنَّ اللَّهَ يُدْفِعُ عَنِ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ خَوَّانٍ
 كَفُورٍ ﴿٦٨﴾ أَيْنَ لِلَّذِينَ يُقْتَلُونَ بِأَنَّهُمْ ظَلِمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ
 نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ ﴿٦٩﴾ الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا

- (૩૮) નિશ્ચિતપણે, ^(૬૮) અલ્લાહ પ્રતિરક્ષા કરે છે એ લોકો તરફથી જેઓ ઈમાન લાવ્યા છે. ^(૬૯) નિ:શંક, અલ્લાહ કોઈ વિશ્વાસઘાતી, કૃતબને પસંદ નથી કરતો. ^(૭૦) (રુકૂઅ-૫) (૩૯) પરવાનગી આપી દેવામાં આવી એ લોકોને, જેમના વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવામાં આવી રહ્યું છે, કેમ કે તેઓ મજલૂમ છે ^(૬૮) અને અલ્લાહ ચોક્કસ તેમની મદદ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. ^(૭૦) (૪૦) આ એ લોકો છે જેમને પોતાના ઘરોમાંથી નાહક
- (૭૫) અહીંથી પ્રવચનની દિશા એક બીજા વિષય તરફ ફરે છે. આ વર્ણન-કમને સમજવા માટે એ વાત મનમાં તાજી કરી લો કે આ પ્રવચન એ સમયનું છે, જ્યારે હિજરત પછી પહેલી વાર હજની મોસમ આવી હતી. તે વખતે એક બાજુ તો મુહાજિરો અને મદીનાના અન્સાર બંનેને એ વાત અત્યંત અસહ્ય બની રહી હતી કે તેમને હજની ને'મત (કૃપા)થી વંચિત કરી દેવામાં આવ્યા છે. બીજી બાજુ એ વાત પર પણ તેઓ ખૂબ દુ:ખી હતા કે ઘરબાર છોડીને જ્યારે તેઓ મક્કાથી નીકળી ગયા, તો હવે મદીનામાં પણ તેમને ચેનથી બેસવા દેવામાં આવી રહ્યા નથી. આ પ્રસંગે જે પ્રવચન આપવામાં આવ્યું તેના પહેલા ભાગમાં કાબાના નિર્માણ અને હજની પરંપરા અને કુરબાનીની પદ્ધતિ પર વિગતવાર વાતો કરીને બતાવવામાં આવ્યું કે આ બધી વસ્તુઓનો મૂળ હેતુ શું હતો અને અજ્ઞાનતાએ તેમને બગાડીને શું-શું કરી નાખ્યા છે. આ રીતે મુસલમાનોમાં એ ભાવના પેદા કરી દેવામાં આવી કે બદલાની ભાવનાથી નહીં, બંધે સુધારણાની નિયતથી આ પરિસ્થિતિને બદલવા માટે ઉકે. આના પછી હવે બીજા ભાગમાં મુસલમાનોને અત્યાચાર વિરુદ્ધ તલવાર ઉઠાવવાની પરવાનગી આપવામાં આવી રહી છે, જે તેમના પર કરવામાં આવ્યો હતો અને કરવામાં આવી રહ્યો હતો.
- (૭૬) પ્રતિરક્ષાના સંપૂર્ણ શાબ્દિક અર્થને દૈનિમાં રાખીને જોવામાં આવે તો ઈમાનવાળાઓ તરફથી અલ્લાહ દ્વારા પ્રતિરક્ષા કરવાનો અર્થ એ સમજમાં આવે છે કે કુફ અને ઈમાનના સંઘર્ષમાં ઈમાનવાળાં એકલા નથી હોતા, બંધે અલ્લાહ સ્વયં તેમના સાથે એક પક્ષકાર હોય છે. તે તેમનું સમર્થન અને સહયોગ કરે છે, તેમના દુશ્મનોની ચાલોનો તોડ કરે છે અને પીડા પહોંચાડનારની પીડાથી બચાવ કરતો રહે છે.
- (૭૭) અ કારણ છે એ વાતનું કે આ સંઘર્ષમાં અલ્લાહ શા માટે સત્ય-નિષ્ઠીની સાથે એક પક્ષકાર હોય છે, એટલા માટે કે સત્ય વિરુદ્ધ સંઘર્ષ કરવાવાળો બીજો પક્ષકાર વિશ્વાસઘાત કરી રહ્યો છે અને ને'મત (કૃપા)નો અપકાર કરવાવાળો છે. તે દરેક એ અમાનતમાં અપ્રમાણિકતા કરી રહ્યો છે, જે અલ્લાહે તેને સુપ્રત કરી છે, અને દરેક એ ને'મતનો જવાબ અપકારથી આપી રહ્યો છે, જે અલ્લાહે તેને પ્રદાન કરી છે.
- (૭૮) અલ્લાહના માર્ગમાં યુદ્ધ વિશે અવતરિત થયેલ આ સૌપ્રથમ આયત છે. આ આયતમાં માત્ર પરવાનગી આપવામાં આવી હતી. પાછળથી સુર: બકરહ, આયતો ૧૯૦-૧૯૩, ૨૧૬ અને ૨૨૪ ઉતરી, જેમાં યુદ્ધનો આદેશ આપવામાં આવ્યો. આ આદેશોમાં માત્ર અમુક જ મહિનાઓનું અંતર છે. પરવાનગી અમારી શોધ મુજબ ઝિલહજજ, હિ. ૧ માં ઉતરી અને આદેશ બદના યુદ્ધથી થોડાક સમય પહેલા રજબ કે શાબાન હિ. ૨ માં ઉતર્યો.
- (૭૯) અર્થાત્ એ છતાં કે આ થોડાક મુઠ્ઠીભર માણસો છે, અલ્લાહ આમને બધા આરબ મુશ્શરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)

أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ ۖ وَلَوْلَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ
لَهَدَمَتِ صَوَامِعَ وَبِيْعَ وَصَلَوَاتٍ وَمَسْجِدَ يُدُكَّرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ
كَثِيرًا ۗ وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ ۗ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ ﴿٢٠﴾

કાઢી મૂકવામાં આવ્યા, ^(૨૦) માત્ર એ કસૂર માટે કે તેઓ કહેતા હતા, “અમારો રબ અલ્લાહ છે.” ^(૨૧) જો અલ્લાહ લોકોને એકબીજા દ્વારા હટાવતો ન રહે તો ખાનકાહો-મઠી, ગિરજાઘરો અને ઉપાસના-ગૃહો ^(૨૨) અને મસ્જિદો, જેમાં અલ્લાહનું નામ પુષ્કળ લેવામાં આવે છે, તમામ ધ્વસ્ત કરી દેવામાં આવતા. ^(૨૩) અલ્લાહ અવશ્ય એ લોકોની મદદ કરશે જેઓ તેની મદદ કરશે. ^(૨૪) અલ્લાહ અત્યંત શક્તિશાળી અને પ્રભુત્વશાળી છે.

પર પ્રભુત્વશાળી કરી શકે છે. એ વાત દૃષ્ટિમાં રહે કે જે સમયે તલવાર ઉકાવવાની આ પરવાનગી આપવામાં આવી રહી હતી, મુસલમાનોની બધી શક્તિ માત્ર મદીનાના એક મામૂલી ગામ સુધી સીમિત હતી અને મુહાજિરો અને અન્સાર મળીને પણ એક હજારની સંખ્યા સુધી પહોંચતા ન હતા. આ પ્રસંગે આ કથન કે, “અલ્લાહ નિશ્ચિતરૂપે તેમની સહાયતા કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે” અત્યંત પ્રાસંગિક હતું. આમાં મુસલમાનોને સાંત્વના આપવામાં આવી અને શત્રુઓને પણ સચેત કરવામાં આવ્યા કે યાદ રાખો ! તમારો સામનો વાસ્તવમાં આ મુઢીભર મુસલમાનોથી નથી, બલકે અલ્લાહથી છે.

(૮૦) આ આયત સ્પષ્ટ કરે છે કે સૂર: હજનો આ અંશ અવશ્ય હિજરત પછી અવતરિત થયો છે.

(૮૧) જે અત્યારારની સાથે આ લોકોને કાઢી મૂકવામાં આવ્યા તેનું અનુમાન કરવા માટે હજરત સુહૈબ રૂમી, ઉમ્મે સલમા, અબુસલમા અને અથ્યાશ બિન રબીઆ રદિ. વગેરેની કેટલીક ઘટનાઓનું અધ્યયન પર્યાપ્ત હશે.

(૮૨) મૂળ અરબીમાં ‘સવામિહી’ અને ‘બિયઉન’ અને ‘સ-લ-વાતુન’ શબ્દો પ્રયુક્ત થયા છે. ‘સૂમિઆ’ એ જગ્યાને કહે છે, જ્યાં શાહિબ (ભિક્ષુઓ) અને સંન્યાસીઓ અને સંસાર-ત્યાગી ફકીરો (સાધુ-સંતો) રહે છે. ‘બિયઅ’નો શબ્દ અરબી ભાષામાં ખ્રિસ્તીઓના ઉપાસના-ગૃહ માટે વપરાય છે. ‘સ-લ-વાતુન’થી તાત્પર્ય યહૂદીઓની નમાઝ પઠવાની જગ્યા છે. યહૂદીઓના ત્યાં આનું નામ ‘સલૂતા’ હતું, જે સીરિયાની (Aramic) ભાષાનો શબ્દ છે. અસંભવ નથી કે અંગ્રેજી શબ્દ Salute અને Salutation આનાથી જ નીકળીને લેટિનમાં અને પછી અંગ્રેજીમાં પહોંચ્યો હોય.

(૮૩) અર્થાત્ આ અલ્લાહની મોટી કૃપા છે કે તે સમયે-સમયે દુનિયામાં એક સમૂહને બીજા સમૂહ દ્વારા હટાવતો રહે છે, નહિં તો જો એક જ સમૂહને ક્યાંક સત્તાનો પટ્ટો મળી ગયો હોત, તો કિલ્લાઓ, મહેલો, સંસદો અને ઉદ્યોગ અને વેપાર-કેન્દ્રોનો જ નાશ ન કરી દેવામાં આવતો, બલકે ઈબાદતગાહો (ઉપાસના-ગૃહો) સુદ્ધાં તેમના હાથોથી ન બચતી. સૂર: બકરહમાં આ વિષયને આ રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે – “જો અલ્લાહ લોકોને એક-બીજા દ્વારા હટાવતો ન રહેતો, તો ધરતીમાં બગાડ અને ઉપદ્રવ ફેલાઈ જતો, પરંતુ અલ્લાહ દુનિયાવાળાઓ પર ખૂબ મહેરબાની કરવાવાળો છે.” (આ. ૨૫૧)

(૮૪) આ વિષય પર કુર્આન-મજ્દમાં અનેક જગ્યાઓએ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે જે લોકો અલ્લાહના બંદાઓને

الَّذِينَ إِنَّ مَكْنَهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا
 الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ ط وَبِاللَّهِ
 عَاقِبَةُ الْأُمُورِ ﴿٣١﴾ وَإِنْ يُكَذِّبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ
 قَوْمُ نُوحٍ وَعَادٌ وَثَمُودٌ ﴿٣٢﴾ وَقَوْمُ إِبْرَاهِيمَ وَقَوْمُ لُوطٍ ﴿٣٣﴾
 وَأَصْحَابُ مَدْيَنَ ء وَكَذَّبَ مُوسَىٰ لَلْكَافِرِينَ

(૪૧) આ એ લોકો છે, જેમને જો અમે ધરતી પર સત્તા પ્રદાન કરીએ તો તેઓ નમાઝ કાયમ કરશે, ઝકાત આપશે, ભલાઈની આજ્ઞા કરશે અને બૂરાઈથી મનાઈ કરશે, ^(૩૧) અને બધા માંમલાઓમાં પરિણામ અલ્લાહના હાથમાં છે. ^(૩૨) હે નબી ! જો તેઓ (અર્થાત્ કાફિરો, અધર્મીઓ) તમને ખોટા ઠેરવે છે, ^(૩૩) તો તેમના પહેલાં નૂહ અને આદ અને સમૂદની કોમો (૪૩) અને ઈબ્રાહીમની કોમ અને લૂતની કોમ (૪૪) અને મદયનના લોકો પણ ખોટા ઠેરવી ચૂક્યા છે અને મૂસાને પણ ખોટા ઠેરવવામાં આવી ચૂક્યા છે. આ સૌ સત્યનો ઈન્કાર કરનારાઓને મેં પહેલાં મહેતલ આપી,

તીહીદ (એકેશ્વરવાદ) તરફ બોલાવવા અને દીને-હક્ક (સત્ય-ધર્મ)ને સ્થાપિત કરવા તેમજ બૂરાઈની જગ્યાએ ભલાઈને પ્રોત્સાહન આપવાની કોશિશ કરે છે, તેઓ વાસ્તવમાં અલ્લાહના મદદગાર છે, કેમ કે આ અલ્લાહનું કામ છે જેને પૂરું કરવામાં તેઓ અલ્લાહને સાથ આપે છે. (સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: આલે ઈમરાન, નોંધ ૫૦)

(૮૫) અર્થાત્ અલ્લાહના મદદગાર અને તેના સમર્થન અને સહાયતાના હક્કદાર લોકોનાં ગુણ એ છે કે જો દુનિયામાં તેમને શાસન અને સત્તા આપવામાં આવે, તો તેમનું અંગત ચરિત્ર અવજ્ઞા, ઉદ્દૃષ્ટતા તેમજ ગર્વ અને અહંકારના બદલે નમાઝ કાયમ કરવાવાળું હોય; તેમનું ધન ભોગ-વિલાસ અને મનેચ્છાઓની પૂર્તિના બદલે ઝકાત અદા કરવામાં લાગે; તેમનું શાસન નેકીને દબાવવાના બદલે તેને પ્રોત્સાહન આપવાની સેવા કરે અને તેમની શક્તિ બૂરાઈઓને ફેલાવવાને બદલે તેને દબાવવામાં કામ લાગે. આ એક વાક્યમાં ઈસ્લામી શાસનના લક્ષ્ય અને તેના કાર્યકર્તાઓ અને અધિકારીઓનાં ગુણોનું સત્વ કાઢીને મૂકી દેવામાં આવ્યું છે. કોઈ સમજવા માગે તો આ જ એક વાક્યથી સમજી શકે છે કે ઈસ્લામી શાસન વાસ્તવમાં કઈ વસ્તુનું નામ છે.

(૮૬) અર્થાત્ એ નિર્ણય કે ધરતીની વ્યવસ્થા ક્યારે કોને સુપ્રત કરવામાં આવે, વાસ્તવમાં અલ્લાહના જ હાથમાં છે. તેને જ એ શક્તિ પ્રાપ્ત છે કે જેના દબદબાને જોઈને લોકો વિચારતા હોય કે વળી આમને કોણ હલાવી શકે છે તેમને એવા નીચે પારે કે દુનિયા માટે શિક્ષાપ્રદ ઉદાહરણ બની જાય, અને જેમને જોઈને કોઈ અનુમાન પણ ન કરી શકતું હોય કે આ લોકો પણ ક્યારેક ઉઠી શકશે તેમને એવા ઊંચા ઉઠાવે કે દુનિયામાં તેમની પ્રતિષ્ઠા અને મહાનતાનો ડંકો વાગી જાય.

(૮૭) અર્થાત્ મક્કાના કાફિરો (અધર્મીઓ).

ثُمَّ أَخَذْنَاهُمْ ۖ فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ ﴿٣٣﴾ فَكَأَيِّن مِّن قَرْيَةٍ
 أَهْلَكْنَاهَا وَهِيَ ظَالِمَةٌ فِيهَا خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا وَبَنِي
 مُعْتَلَّةٍ وَقَصْرِ مَشِيدٍ ﴿٣٤﴾ أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُون
 لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا ۗ فَإِنَّهَا لَا
 تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِن تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ ﴿٣٥﴾

પછી ઝડપી લીધા. (૩૩) હવે જોઈ લો કે મારી સજા કેવી હતી. (૩૪) કેટલીય ગુનેગાર વસ્તીઓ છે જે અમે નષ્ટ કરી છે અને આજે તે બધી પોતાની છતો પર ઊંધી પડી છે, કેટલાય કૂવાઓ (૩૫) અવાવરાં અને કેટલાય મહેલો ખંડેર બનેલા છે. (૩૬) શું આ લોકો ધરતી ઉપર હયાકિયા નથી કે તેમનાં હૃદય સમજનારા અને તેમનાં કાન સાંભળનારા હોત? હકીકત એ છે કે આંખો આંધળી નથી હોતી, પરંતુ તે હૃદય આંધળા બની જાય છે જે છાતીઓમાં છે. (૩૫)

(૮૮) અર્થાત્ તેમાંથી કોઈ કોમને પણ નબીને ખોટા ઠેરવતાં જ પકડી લેવામાં આવી નહોતી, બલ્કે દરેકને વિચારવા-સમજવા માટે પર્યાપ્ત સમય આપવામાં આવ્યો અને પકડ ત્યારે કરવામાં આવી જ્યારે કે ન્યાયના તકાદાઓ પૂરા થઈ ચૂક્યા હતા. એ જ પ્રમાણે મક્કાના કાફિરો પણ એમ ન સમજે કે તેમના ખરાબ દિવસો આવવામાં જે વિલંબ થઈ રહ્યો છે, તે એ કારણે છે કે પયગંબરની ચેતવણીઓ માત્ર પોકળ ધમકીઓ છે. વાસ્તવમાં આ વિચારવા-સમજવાની મહેતલ છે, જે અલ્લાહ પોતાના નિયમ અનુસાર આપી રહ્યો છે, અને આ મહેતલથી જો તેમણે લાભ ન ઉઠાવ્યો, તો તેમનું પરિણામ પણ એ જ આવીને રહેશે, જે તેમનાથી પહેલાંના લોકોનું આવી ચૂક્યું છે.

(૮૯) મૂળ અરબીમાં શબ્દ 'નકીર' પ્રયુક્ત થયો છે. આ શબ્દના બે અર્થ છે—

એક એ કે કોઈ માણસના ખરાબ વર્તન પર રોષ વ્યક્ત કરવામાં આવે.

બીજું એ કે તેને એવી સજા આપવામાં આવે, જે તેની હાલત ખરાબ કરી નાખે. તેનો હુદિયો બગાડીને મૂકી દેવામાં આવે, કોઈ જુએ તો ઓળખી ન શકે કે આ એ જ માણસ છે. આ બંને અર્થોની દૃષ્ટિએ આ વાક્યનો પૂરેપૂરો અર્થ એ છે કે, “હવે જોઈ લો કે તેમના આ વર્તન પર જ્યારે મારો પ્રકોપ બહુકયો તો પછી મેં તેમની હાલત કેવી ખરાબ કરી નાખી.”

(૯૦) આરબ પ્રદેશમાં કૂવો અને વસ્તી લગભગ સમાનાર્થી છે. કોઈ કબીલાની વસ્તીનું નામ લેવું હોય તો કહે છે, ‘ફલાણા કબીલાનો કૂવો’. એક આરબની સામે જ્યારે એમ કહેવામાં આવે કે કૂવો નકામો પડ્યો છે, તો તેના મનમાં તેનો અર્થ એ આવશે કે વસ્તીઓ ઉજ્જડ પડી છે.

(૯૧) ધ્યાનમાં રહે કે કુર્આન વિજ્ઞાનની ભાષામાં નહીં, બલ્કે સાહિત્યની ભાષામાં વાત કરે છે. અહીં અકારણ મન એ પ્રશ્નમાં ન ઉલ્લી જાય કે ઊંધવાવાળું દિલ ક્યારે વિચારે છે. સાહિત્યિક ભાષામાં ભાવના, વિચાર, બલ્કે મોટાભાગે મગજના તમામ કાર્યો છાતી અને દિલથી જોડી દેવામાં આવે છે, ત્યાં સુધી કે કોઈ વસ્તુના ‘યાદ હોવા’ને પણ એમ કહે છે કે, ‘તે તો મારી છાતીમાં સુરક્ષિત છે.’

وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ ط وَإِنَّ
 يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِّمَّا تَعُدُّونَ ﴿٧٩﴾ وَكَآئِنٍ مِّنْ
 قَرِيَةٍ أَمَلَيْتَ لَهَا وَهِيَ ظَالِمَةٌ ثُمَّ أَخَذْنَاهَا ۖ وَاللَّي
 لَ الْمَصِيئُ ﴿٨٠﴾ قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّمَا آتَاكُم نَذِيرٌ مُّبِينٌ ﴿٨١﴾
 فَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ ﴿٨٢﴾
 وَالَّذِينَ سَعَوْا فِي آيَاتِنَا مُعْجِزِينَ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ ﴿٨٣﴾

- (૪૭) આ લોકો યાતના માટે ઉતાવળ કરી રહ્યા છે. ^(૭૯) અલ્લાહ કદાપિ પોતાના વાયદા વિરુદ્ધ વર્તશે નહીં, પરંતુ તારા રબના ત્યાંનો એક દિવસ તમારી ગણતરીના હજાર વર્ષના બરાબર હોય છે. ^(૮૦)
- (૪૮) કેટલીય વસ્તીઓ છે જે જાલિમ હતી, મેં તેમને પહેલાં મહેતલ આપી, પછી ઝડપી લીધી, અને સૌને પાછા તો મારા જ પાસે આવવાનું છે. (રુક્કા-૬) (૪૯) હે નબી ! કહી દો કે “લોકો ! હું તો તમારા માટે માત્ર એ વ્યક્તિ છું, જે (ખરાબ સમયના આગમન પહેલાં) સ્પષ્ટપણે સાવધાન કરી દેનાર હોય.” ^(૮૧) (૫૦) પછી જેઓ ઈમાન લાવશે અને સદ્કાર્યો કરશે, તેમના માટે ક્ષમા છે અને પ્રતિષ્ઠિત રોજી, ^(૮૨) (૫૧) અને જેઓ અમારી આયતોને નીચું દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરશે, તેઓ દોષખના સાથી છે.
- (૫૨) અર્થાત્ વારંવાર પડકાર આપી રહ્યા છે કે જો તમે સાચા નહીં છો તો કેમ નથી આવી જતો અમારા પર એ અઝાબ (યાતના), જે અલ્લાહે મોકલેલ નબીને ખોટો ઠેરવવા પર આવવો જોઈએ અને જેની ધમકીઓ પણ તમે વારંવાર અમને આપી ચૂક્યા છો.
- (૫૩) અર્થાત્ માનવ-ઈતિહાસમાં અલ્લાહના નિર્ણયો તમારી ઘડીઓ અને જંત્રીઓ અનુસાર નથી થતા કે આજે એક સાચું કે ખોટું વલણ અપનાવ્યું અને તેના સારા કે ખરાબ ફળ સામે આવી ગયા. કોઈ કોઈને જો એમ કહેવામાં આવે કે અમુક પદ્ધતિ અપનાવવાનો અંજામ તમારા વિનાશના રૂપમાં આવશે, તો તે કોમ ખૂબ મૂર્ખ હશે જો જવાબમાં એ તર્ક કરે કે શ્રીમાન ! આ પદ્ધતિને અપનાવ્યે અમને દસ-વીસ કે પચાસ વર્ષ થઈ ચૂક્યા, હજુ સુધી તો અમારું કંઈ બગડ્યું નહીં. ઐતિહાસિક પરિણામો માટે દિવસ અને મહિના અને વર્ષ તો દૂરની વાત છે, સદીઓ પણ કંઈ મોટી વસ્તુ નથી.
- (૫૪) અર્થાત્ હું તમારાં ભાગ્યના નિર્ણયો કરનારો નથી, બલકે માત્ર સાવધાન કરનારો છું. નિર્ણય કરવો એનાથી ધધારે કંઈ નથી કે ખરાબ દિવસ આવવાના પહેલા તમને સચેત કરી દઉં. આગળ નિર્ણય કરવો અલ્લાહનું કામ છે. એ જ નક્કી કરશે કે કોને ક્યાં સુધી મહેતલ આપવાની છે અને ક્યારે કેવા સ્વરૂપમાં તેના પર અઝાબ લાવવાનો છે.
- (૫૫) ‘મગૂફિરત’થી તાત્પર્ય ભૂલો અને નબળાઈઓ અને ત્રુટિઓથી આંખો ફેરવી લેવી અને ક્ષમા કરી દેવું; અને ‘પ્રતિષ્ઠિત રોજી’ના બે અર્થ છે – એક એ કે સારી રોજી આપવામાં આવે, બીજું એ કે ઈજતની સાથે બેસાડીને આપવામાં આવે.

وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى
 الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ ۗ فَيَنْسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ
 يُحْكُمُ اللَّهُ أَيْتَهُ ۗ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿٧٧﴾ لِيَجْعَلَ مَا يُلْقِي
 الشَّيْطَانُ فِتْنَةً لِلَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ ۗ
 وَإِنَّ الظَّالِمِينَ لَفِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ ﴿٧٨﴾ وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ

અને હે નબી ! તમારા પહેલાં અમે ન કોઈ રસૂલ એવો મોકલ્યો છે, ન નબી^(૬૬) (જેના સાથે આ મામલો ન બન્યો હોય કે) જ્યારે તેણે ઈચ્છા કરી,^(૬૭) શૈતાને તેની ઈચ્છામાં ખલેલ પહોંચાડી.^(૬૮) આ રીતે શૈતાન જે અડચણો નાખે છે, અલ્લાહ તેને નષ્ટ કરી નાખે છે અને પોતાની આયતોને મજબૂત બનાવી દે છે,^(૬૯) અલ્લાહ સર્વજ્ઞ અને તત્ત્વદર્શી છે.^(૧૦૦) (૫૩) (તે એટલા માટે આવું થવા દે છે કે) જેથી શૈતાને નાખેલી ખરાબીને અજમાયશ બનાવી દે એ લોકો માટે જેમના હૃદયોને (નિફાકનો અર્થાત્ દંભનો) રોગ લાગેલો છે અને જેમના હૃદય ખોટા છે — હકીકત એ છે કે આ જાલિમ લોકો શત્રુતામાં ઘણા દૂર નીકળી ગયા છે — (૫૪) અને જ્ઞાની લોકો જાણી લે કે આ સત્ય છે તારા રબ તરફથી અને

(૬૬) ‘રસૂલ’ (ઈશ્વર તરફથી મોકલવામાં આવેલ) અને ‘નબી’ (ઈશ્વર તરફથી સમાચાર આપનાર)ના વચ્ચે ભેદની સમજૂતી સુર: મરયમ, નોંધ ૩૦માં કરવામાં આવી ચૂકી છે.

(૬૭) ‘તમન્ના’ શબ્દ અરબીમાં બે અર્થોમાં પ્રયુક્ત થાય છે. એક અર્થ તો એ જ છે, જે ઉર્દૂમાં શબ્દ ‘તમન્ના’નો છે, અર્થાત્ કોઈ વસ્તુની ઈચ્છા કે કામના. બીજો અર્થ ‘તિલાવત’ છે, અર્થાત્ કોઈ વસ્તુનું પઠન કરવું.

(૬૮) ‘તમન્ના’ શબ્દ જો પહેલા અર્થમાં લેવામાં આવે તો અર્થ એ થશે કે શૈતાને તેની ઈચ્છા પૂરી થવામાં અડચણો નાખી અને અવરોધો ઊભા કર્યા. બીજા અર્થમાં લેવામાં આવે તો તાત્પર્ય એ હશે કે જ્યારે પણ તેણે ઈશવાણી (કલામે-ઈલાહી) લોકોને સંભળાવી, શૈતાને તેના વિશે જાત-જાતના સંદેહો અને વાંધાઓ પેદા કર્યા અને વિચિત્ર અર્થ કાઢ્યા, એક સાચા અર્થ સિવાય દરેક પ્રકારના ઊલટા-સીધા અર્થ લોકોને સમજાવ્યા.

(૬૯) પહેલા અર્થની દૃષ્ટિએ આનો અર્થ એ છે કે અલ્લાહ શૈતાને નાખેલ ખલેલ અને વિઘ્નો છતાં છેવટે નબીની ઈચ્છાને (અંતિમ નબી સલ્લ. ની ઈચ્છા આના સિવાય બીજી શું હોઈ શકે છે કે પોતાની કોશિશો ફૂલે-ફાલે અને પોતાનું મિશન આગળ વધે) પૂરી કરે છે અને પોતાની આયતોને (અર્થાત્ એ વાયદાઓને જે તેણે નબી સાથે કર્યા હતા) પાકા અને અટળ વાયદાઓ સાબિત કરી દે છે. બીજા અર્થની દૃષ્ટિએ અર્થ એ નીકળે છે કે શૈતાને નાખેલ સંદેહો અને ઊભા કરેલ વાંધાઓને અલ્લાહ દૂર કરી દે છે અને એક આયત વિશે જે ઉલઝનો તે લોકોનાં મનમાં નાખે છે, તેમને પછીની કોઈ વધારે સ્પષ્ટ આયતથી સાફ કરી દેવામાં આવે છે.

(૧૦૦) અર્થાત્ તે જાણે છે કે શૈતાને ક્યાંથી શું અવરોધ નાખ્યો અને તેનો શું પ્રભાવ થયો, અને તેની તત્ત્વદર્શિતા દરેક શૈતાની ફિત્ના (ઉપદ્રવ)નો ઉપાય કરી લે છે.

أَنَّ الْحَقَّ مِنْ رَبِّكَ فَيُؤْمِنُوا بِهِ فَتُخْبِتَ لَهُ قُلُوبُهُمْ ط
 وَإِنَّ اللَّهَ لَهَادِ الَّذِينَ آمَنُوا إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿١٠٩﴾ وَلَا
 يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي مِرْيَةٍ مِمَّنْهُ حَتَّى تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ

તેઓ આના ઉપર ઈમાન લઈ આવે અને તેમના હૃદય તેના આગળ ઝૂકી જાય, નિ:શંક અલ્લાહ ઈમાન લાવનારાઓને હંમેશા સન્માર્ગ દેખાડી દે છે. ^(૧૦૯) (૫૫) કાફિરો (ઈન્કાર કરનારાઓ) તો તેના તરફથી

શંકામાં પડ્યા રહેશે, ત્યાં સુધી કે કાં તો તેમના પર કયામતની ઘડી અચાનક આવી જાય શંકામાં પડ્યા રહેશે, ત્યાં સુધી કે કાં તો તેમના પર કયામતની ઘડી અચાનક આવી જાય (૧૦૯) અર્થાત્ શૈતાનના આ ઉપદ્રવોને અલ્લાહે લોકોની પરીક્ષા અને સાચાને ખોટાથી અલગ કરવાનું એક સાધન બનાવી દીધું છે. બગડેલી મનોવૃત્તિ ધરાવતાં લોકો આ જ વસ્તુઓના ખોટા નિષ્કર્ષો કાઢે છે અને આ તે લોકોની પથબ્રષ્ટતાનું કારણ બને છે. પવિત્ર મનોવૃત્તિ ધરાવતા લોકોની આ જ વાતો નબી અને અલ્લાહના પ્રંથના સત્ય હોવાનો વિશ્વાસ અપાવે છે અને તેઓ એ મહેસૂસ કરી લે છે કે આ શૈતાનના ઉપદ્રવો છે અને આ વસ્તુ તેમને સંતુષ્ટ કરી દે છે કે આ સંદેશ નિશ્ચિતરૂપે ભલાઈ અને સચ્ચાઈનો સંદેશ છે, નહિં તો શૈતાન આના પર આટલો વ્યથિત અને ઉત્તેજિત ન થતો. નબી સલ્લ.નું આંદોલન જે તબક્કામાં હતું, તેને જોઈને તમામ ખુલ્લી આંખો એ ધોકો ખાઈ રહી હતી કે આપ પોતાના ઉદ્દેશ્યમાં નિષ્ફળ થઈ ગયા છે. જોવાવાળા જે કંઈ જોઈ રહ્યા હતા, તે તો એ જ હતું કે એક માણસ, જેની ઈચ્છા અને અભિલાષા એ હતી કે તેની કોમ તેના પર ઈમાન લાવે, તે તેર વર્ષ (મઆઝ-અલ્લાહ - અલ્લાહનું શરણ) માયું માર્યા પછી છેવટે પોતાના મુઠ્ઠીભર અનુયાયીઓને લઈને વતનની નીકળી જવા મજબૂર થઈ ગયો અને મક્કાના કાફિરો (અધર્મીઓ) વિજયી રહ્યા. આ પરિસ્થિતિમાં જ્યારે લોકો આપના આ નિવેદનને જોતા હતા કે હું અલ્લાહનો પયગંબર છું અને તેની મદદ મારા સાથે છે અને કુર્આનના એ એલાનોને જોતા હતા કે પયગંબરને ખોટો ઠેરવનારી કોમ પર અઝાબ (યાતના) આવી જાય છે, તો તેમને આપની અને કુર્આનની સચ્ચાઈમાં સંદેહ થવા લાગતો હતો, અને આપના વિરોધીઓ આના પર ઉછળી-ઉછળીને વાતો બનાવતા હતા કે ક્યાં ગઈ અલ્લાહની એ મદદ અને શું થયું એ અઝાબની ધમકીઓનું? હવે કેમ નથી આવી જતો એ અઝાબ, જેનાથી અમને ડરાવવામાં આવતા હતા? આ જ વાતોનો જવાબ આનાથી પહેલાની આયતોમાં આપી દેવામાં આવ્યો હતો અને આના જ જવાબમાં આ આયતો પણ અવતરિત થઈ છે. પહેલાની આયતોમાં જવાબની દિશા કાફિરો તરફ હતી અને આ આયતોમાં તેની દિશા એ લોકો તરફ છે, જેઓ શત્રુઓના દુષ્પ્રચારથી પ્રભાવિત થઈ રહ્યા હતા. આખા જવાબનો સાર આ પ્રમાણે છે -

“કોઈ કોમનું પોતાના પયગંબરને ખોટું ઠેરવવું માનવ-ઈતિહાસમાં કોઈ નવી ઘટના નથી. પહેલા પણ આવું જ થતું રહ્યું છે. પછી આ ખોટું ઠેરવવાનું જે પરિણામ આવ્યું તે તમારી આંખોની સામે વિનષ્ટ કોમોના ખંડેરોના રૂપમાં મોજૂદ છે. બોધપાઠ લેવા માંગો તો તેનાથી લઈ શકો છો. રહી એ વાત કે ખોટું ઠેરવતાં જ એ અઝાબ કેમ ન આવી ગયો, જેની ધમકીઓ કુર્આનની ઘણી આયતોમાં આપવામાં આવી હતી, તો છેવટે એવું ક્યારે કહ્યું હતું કે કોઈના ખોટું ઠેરવવાથી તત્કાળ અઝાબ આવી જાય છે અને પયગંબરે એવું ક્યારે કહ્યું હતું કે અઝાબ લાવવો તેનું પોતાનું કામ છે. આનો નિર્ણય તો અલ્લાહના હાથમાં છે અને તે ઉતાવળ કરનાર નથી. મહેતલની આ મુદત જો સદીઓ સુધી પણ લાંબી થઈ જાય તો આ એ વાતનું પ્રમાણ નથી કે તે બધી ધમકીઓ ખાલી ધમકીઓ જ

بُعْتَةً أَوْ يَأْتِيَهُمْ عَذَابٌ يَوْمِ عَقِيمٍ ﴿٥٥﴾ أَلَمْ لِكُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ ط
 يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ ط فَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فِي جَنَّاتِ
 النَّعِيمِ ﴿٥٦﴾ وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَأُولَئِكَ لَهُمْ
 عَذَابٌ مُهِينٌ ﴿٥٧﴾ وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ قَتِلُوا أَوْ

અથવા એક અશુભ^(૧૦૨) દિવસની યાતના આવી જાય. (૫૬) તે દિવસે બાદશાહી અલ્લાહની હશે અને તે તેમના વચ્ચે ફેસલો કરી દેશે. જેઓ ઈમાન રાખવાવાળા અને સત્કર્મો કરનારા હશે, તેઓ ને'મતો (કૃપાઓ)થી ભરપૂર જન્મતોમાં જશે (૫૭) અને જેમણે કુફર (ઈન્કાર) કર્યું હશે અને અમારી આયતોને ખોટી ઠેરવી હશે, તેમના માટે અપમાનજનક યાતના હશે, (રુકૂઅ-૭) (૫૮) અને જે લોકોએ અલ્લાહની રાહમાં હિજરત કરી, પછી કતલ કરી દેવામાં આવ્યાં કે મૃત્યુ પામ્યા, અલ્લાહ તેમને

હતી, જે પયગંબરને ખોટો ઠેરવનાર પર અઝાબ આવવા વિશે આપવામાં આવી હતી. વધુમાં, એ વાત પણ કોઈ નવી નથી કે પયગંબરની ઈચ્છાઓ અને અભિલાષાઓને પૂરી થવામાં અવરોધો આવી જાય કે તેમના આંદોલન વિરુદ્ધ જૂઠા આરોપો અને જાત-જાતના સંદેહો અને વાંધાઓનું એક તોફાન ઊભું થઈ ગયું હોય. આ બધું પણ તમામ અગાઉના પયગંબરોના આંદોલનની સામે થઈ ચૂક્યું છે, પરંતુ છેવટે અલ્લાહ આ શૈતાની ફિત્નાઓ (ઉપદ્રવો)ના મૂળ ઉખેડી નાખે છે, અવરોધો છતાં સત્યના આમંત્રણની અભિવૃદ્ધિ થાય છે અને 'મોહકમ' (સ્પષ્ટ અર્થ ધરાવતી) આયતો દ્વારા વાંધાઓની તિરાડોને ભરી દેવામાં આવે છે. શૈતાન અને તેના ચેલાઓ આ ઉપાયોથી અલ્લાહની આયતોને નીચી દેખાડવા ઈચ્છતા હતા, પરંતુ અલ્લાહ આને જ મનુષ્યોની વચ્ચે સાચા અને ખોટાના ભેદને પારખવાનું સાધન બનાવી દે છે. આ માધ્યમથી સાચો માણસ સત્યના આમંત્રણ તરફ ખેંચાઈને આવે છે અને ખોટા લોકો છંટાઈને અલગ થઈ જાય છે.

(૧૦૨) મૂળ અરબી શબ્દ 'અકીમ' પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો શાબ્દિક અર્થ 'વાંઝણું' થાય છે. દિવસને વાંઝણો કહેવાના બે અર્થ હોઈ શકે છે -

એક એ કે તે એક એવો અશુભ દિવસ હોય, જેમાં કોઈ ઉપાય કામ ન લાગે, દરેક કોશિશ ઊલટી પડે અને દરેક આશા નિરાશામાં બદલાઈ જાય.

બીજું એ કે આ એવો દિવસ હોય, જેના પછી રાત જોવા ન મળે. બંને સ્વરૂપોમાં તાત્પર્ય છે એ દિવસ, જેમાં કોઈ કોમના વિનાશનો નિર્ણય થઈ જાય. જેમ કે જે દિવસે નૂહની કોમ પર તોફાન આવ્યું, તે તેના માટે 'વાંઝણો' દિવસ હતો. એ જ રીતે આદ, સમૂદ અને લૂતની કોમ, મદયનના લોકો અને બીજી બધી વિનાશ પામનારી કોમો માટે અલ્લાહનો અઝાબ આવવાનો દિવસ વાંઝણો સાબિત થયો, કેમ કે એ 'આજ'ના કોઈ 'કાલ'ને તેઓ પછી ફરી ન જોઈ શક્યા અને કોઈ યુક્તિ તેમના માટે સંભવ ન બની, જેનાથી તેઓ પોતાના દુભાગ્યને સુધારી શકતા.

مَا تَوْا لَيَرْزُقَنَّهُمُ اللَّهُ رِزْقًا حَسَنًا ۗ وَإِنَّ اللَّهَ لَهُوَ خَيْرُ
 الرَّزُقِينَ ﴿١٠٣﴾ لِيُدْخِلَهُمْ مُدْخَلَ رِزْوَانِهِ ۗ وَإِنَّ اللَّهَ
 لَعَلِيمٌ حَلِيمٌ ﴿١٠٤﴾ وَمَنْ عَاقَبَ بِمِثْلِ مَا عُوقِبَ
 بِهِ ثُمَّ يُغِي عَلَيْهِ لَيَنْصُرَنَّهُ اللَّهُ ۗ إِنَّ اللَّهَ لَعَفُوفٌ غَفُورٌ ﴿١٠٥﴾

સારી રોજી આપશે, અને નિ:શંક અલ્લાહ સૌથી શ્રેષ્ઠ રોજી આપનાર છે. (૫૯) તે તેમને એવી જગ્યાએ પહોંચાડશે, જેનાથી તેઓ પ્રસન્ન થઈ જશે, નિ:સંદેહ અલ્લાહ સર્વજ્ઞ અને સહનશીલ છે. ^(૧૦૩) (૬૦) આ તો છે તેમનો અંજામ, અને જે કોઈ બદલો લે, એવી જ રીતે જેવી રીતે તેના સાથે કરવામાં આવ્યું, અને પછી તેના પર અતિરેક પણ કરવામાં આવ્યો હોય, તો અલ્લાહ તેની મદદ જરૂર કરશે. ^(૧૦૪) અલ્લાહ ક્ષમા કરવાવાળો અને દરગુજર કરવાવાળો છે. ^(૧૦૫)

(૧૦૩) 'સર્વજ્ઞ' (અલીમ) છે, અર્થાત્ તે જાણે છે કે કોણે વાસ્તવમાં તેના જ માર્ગમાં ઘરબાર છોડ્યા છે અને તે કેવા ઈનામનો હકદાર છે. 'સહનશીલ' છે અર્થાત્ એવા લોકોની નાની-નાની ભૂલો અને નબળાઈઓના કારણે તેમની મોટી-મોટી સેવાઓ અને કુરબાનીઓ પર પાણી ફેરવી દેવાવાળો નથી. તે તેમનાથી દરગુજર ફરમાવશે અને તેમની ભૂલોને માફ કરી દેશે.

(૧૦૪) પહેલા એ પીડિતોનો ઉલ્લેખ હતો, જેઓ અત્યાચારની સામે કોઈ જવાબી કાર્યવાહી ન કરી શક્યા હોય, અને અહીં તેમનો ઉલ્લેખ છે, જેઓ જાલિમોની સામે શક્તિનો પ્રયોગ કરે.

ઈમામ શાફઈ રહ.એ આ આયતમાં એ દલીલ પ્રસ્તુત કરી છે કે 'કિસાસ' (પ્રતિફળ) એ જ રૂપમાં લેવામાં આવશે, જે રૂપમાં અત્યાચાર કરવામાં આવ્યો હોય. જેમ કે કોઈ વ્યક્તિએ જો બીજા વ્યક્તિને ડૂબાડીને માર્યો છે, તો તેને પણ ડૂબાડીને મારવામાં આવશે અને સળગાવીને માર્યો છે, તો તેને પણ સળગાવીને મારવામાં આવશે, પરંતુ હનફી એ વાતને માને છે કે હત્યારાએ હત્યા ચાહે કોઈપણ રૂપમાં કરી હોય, તેનાથી 'કિસાસ' એક ઉચિત રીતે જ લેવામાં આવશે.

(૧૦૫) આ આયતના બે અર્થ હોઈ શકે છે અને સંભવતઃ બંને અપેક્ષિત છે —

એક એ કે અત્યાચારની સામે જે ખુનામરકી કરવામાં આવે તે અલ્લાહના ત્યાં માફ છે, જો કે ખુનામરકી પોતાનામાં કોઈ સારી વસ્તુ નથી.

બીજો એ કે અલ્લાહ, જેના તમે બંદા છો, માફ કરવાવાળો અને દરગુજર કરવાવાળો છે. તેથી તમારે પણ, જ્યાં સુધી તમારી શક્તિમાં હોય, ક્ષમા અને દરગુજરથી કામ લેવું જોઈએ. ઈમાનવાળાઓના ચરિત્રનું આભુષણ એ જ છે કે તે સહનશીલ, વિશાળ-હૃદયી અને ઉદાર હોય. બદલો લેવાનો અધિકાર તેમને અવશ્ય પ્રાપ્ત છે, પરંતુ તદ્દન બદલાની ભાવના પોતાના ઉપર પ્રભાવી કરી દેવી તેમના માટે યોગ્ય નથી.

ذٰلِكَ بِاَنَّ اللّٰهَ يُوَسِّجُ اَللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُوَسِّجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ
 وَاَنَّ اللّٰهَ سَمِيْعٌ بَصِيْرٌ ﴿١٠٩﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّ اللّٰهَ هُوَ الْحَقُّ وَاَنَّ مَا
 يَدْعُوْنَ مِنْ دُوْنِهٖ هُوَ الْبَاطِلُ وَاَنَّ اللّٰهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيْرُ ﴿١١٠﴾ اَلَمْ
 تَرَ اَنَّ اللّٰهَ اَنْزَلَ مِنَ السَّمَآءِ مَآءً فَتُصْبِحُ الْاَرْضُ مُخْضَرَّةً ؕ

(૬૧) આ એટલા માટે^(૧૦૯) કે રાતમાંથી દિવસ અને દિવસમાંથી રાત કાઢનાર અલ્લાહ જ છે,^(૧૦૯) અને તે સાંભળે છે અને જુએ છે.^(૧૦૯) (૬૨) આ એટલા માટે કે અલ્લાહ જ સત્ય છે અને તે બધા અસત્ય છે, જેમને અલ્લાહને છોડીને આ લોકો પોકારે છે,^(૧૦૯) અને અલ્લાહ જ સર્વોપરી અને મહાન છે. (૬૩) શું તમે જોતા નથી કે અલ્લાહ આકાશમાંથી પાણી વરસાવે છે અને તેના કારણે ધરતી લીલીછમ થઈ જાય છે?^(૧૧૦)

(૧૦૬) આ ફકરાનો સંબંધ ઉપરના આખા ફકરાથી છે, ન કે માત્ર નજીકના અંતિમ વાક્યથી. અર્થાત્ કુફ (ઈન્કાર) અને અત્યાચારનું વર્તન અપનાવનારાં પર અઝાબ (યાતના) લાવવો, ઈમાનવાળા અને નેક બંદાઓને ઈનામ આપવું અને પીડિત સત્યનિષ્ઠોની ફરિયાદ સાંભળવી અને શક્તિથી અત્યાચારનો સામનો કરવાવાળાં સત્યનિષ્ઠોની મદદ કરવી, આ બધું કયા કારણથી છે? એટલા માટે કે અલ્લાહનાં ગુણ આ અને આ છે.

(૧૦૭) અર્થાત્ સૃષ્ટિની સમગ્ર વ્યવસ્થાનો શાસક એ જ છે તેમજ રાત અને દિવસનું આવવું-જવું તેના જ કબજામાં છે. આ પ્રત્યક્ષ અર્થની સાથે આ વાક્યમાં એક સૂક્ષ્મ સંકેત એ તરફ પણ છે કે જે અલ્લાહ રાતના અંધકારમાંથી દિવસનો પ્રકાશ કાઢી લાવે છે તેમજ ચમકતા દિવસ પર રાતનો અંધકાર ફેલાવી દે છે, એ જ અલ્લાહ એના પર પણ સામર્થ્ય ધરાવે છે કે આજે જેની સત્તા સૂરજ પર છે, તેના ઢળવા અને ડૂબવાનું દૃશ્ય પણ દુનિયાને જલ્દી બતાવી દે તથા કુફ (અધર્મ) અને અજ્ઞાનતાનો જે અંધકાર અત્યારે સત્ય અને સચ્ચાઈના ઉદયના માર્ગને રોકી રહ્યો છે, તે જોત-જોતામાં તેના આદેશથી છંટાઈ જાય અને તે દિવસ નીકળી આવે જેમાં સચ્ચાઈ અને જ્ઞાન અને મઆરિફત (બોધ)ના નૂર (પ્રકાશ)થી દુનિયા ઝળહળી ઉઠે.

(૧૦૮) અર્થાત્ એ જોવા અને સાંભળવાવાળો અલ્લાહ છે, આંધળો-બહેરો નથી.

(૧૦૯) અર્થાત્ સાચા અધિકારોનો સ્વામી અને વાસ્તવિક રબ (પ્રભુ-પાલનહાર) એ જ છે, તેથી તેની બંદગી કરવાવાળાં હાનિ અને નુકસાનમાં નથી રહી શક્તા અને બીજા તમામ ઉપાસ્યો સંપૂર્ણ અવાસ્તવિક છે. તેમને જે ગુણો અને અધિકારોના સ્વામી સમજી લેવામાં આવ્યા છે, તેની મૂળથી કોઈ હકીકત નથી, તેથી અલ્લાહથી મોઢું ફેરવીને તેના ભરોસા પર જીવવાવાળાં કદાપિ સફળતા અને કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરી શક્તા નથી.

(૧૧૦) અહીં ફરીથી પ્રત્યક્ષ અર્થના પાછળ એક સૂક્ષ્મ સંકેત છુપાયેલ છે. પ્રત્યક્ષ અર્થ તો કેવળ અલ્લાહના સામર્થ્યનું વર્ણન છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ સંકેત આમાં એ છે કે જે રીતે અલ્લાહની વરસાવેલ વર્ષાનો એક છાંટો પડતાં જ તમે જુઓ છો કે સૂકી પડેલી ધરતી એકાએક લહેરાઈ ઉઠે છે; એ જ રીતે આ વહીરૂપી કૃપાની વર્ષા જે આજે થઈ રહી છે, જલ્દી જ તમને એ દૃશ્ય બતાવશે કે આ જ આરબ પ્રદેશનું વેરાન રણ જ્ઞાન અને ચરિત્ર અને સત્ય સંસ્કૃતિનું એ ઉપવન બની જશે, જે આકાશની આંખોએ કદાપિ જોયું નહીં હોય.

إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ ﴿١٣﴾ لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ط وَإِنَّ
 اللَّهَ لَهُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ ﴿١٤﴾ أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَّا فِي الْأَرْضِ ط
 وَالْفُلْكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ ط وَيُمْسِكُ السَّمَاءَ أَنْ تَقَعَ عَلَى
 الْأَرْضِ إِلَّا بِإِذْنِهِ ط إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرءُوفٌ رَحِيمٌ ﴿١٥﴾ وَهُوَ الَّذِي
 أَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ط إِنَّ الْإِنْسَانَ لَكَفُورٌ ﴿١٦﴾

હકીકત તો એ છે કે તે સૂક્ષ્મદર્શી અને ખબર રાખવાવાળો છે. (૧૩) તેનું જ છે જે કંઈ આકાશોમાં છે અને જે કંઈ ધરતીમાં છે, નિ:શંક તે નિરપેક્ષ અને પ્રશંસિત છે. (૧૪) શું તમે નથી જોતા કે તેણે તે બધું તમારા માટે આધીન કરી રાખ્યું છે જે ધરતીમાં છે, અને તેણે જ નૌકાને નિયમની પાબંદ બનાવી છે કે તેના હુકમથી તે સમુદ્રમાં ચાલે છે અને તેણે જ આકાશને એવી રીતે ટેકવી રાખ્યું છે કે તે તેના હુકમ વિના ધરતી પર પડી નથી શકતું? (૧૫) હકીકત એ છે કે અલ્લાહ લોકો પ્રત્યે અત્યંત માયાળુ અને દયાળુ છે. (૧૬) એ જ છે જેણે તમને જીવન પ્રદાન કર્યું છે, એ જ તમને મૃત્યુ આપે છે અને એ જ ફરીથી તમને જીવતા કરશે. હકીકત તો એ છે કે મનુષ્ય સત્યનો મોટો ઈન્કાર કરનાર છે. (૧૬)

‘સૂક્ષ્મદર્શી’ છે, અર્થાત્ અપ્રત્યક્ષરૂપે પોતાનો ઈરાદો પૂરો કરનાર છે. તેની યુક્તિઓ એવી હોય છે કે લોકો તેના આરંભમાં તેના પરિણામો વિશે વિચારી પણ શકતા નથી. લાખો બાળકો દુનિયામાં પેદા થાય છે, કોણ જાણી શકે છે કે આમાંથી કોણ ઈબ્રાહીમ છે, જે ત્રણ-ચતુર્થાંશ દુનિયાના રૂહાની (આધ્યાત્મિક) પેશવા (વડા) હશે અને કોણ ચંગેઝ છે જે એશિયા અને યુરોપને નષ્ટ-વિનષ્ટ કરી નાખશે. સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર જ્યારે બનાવવામાં આવ્યું હતું, તે વખતે કોણ વિચારી શકતું હતું કે હવે અણુબૉમ અને હાઈડ્રોજન બૉમ સુધી વાત પહોંચી જશે. કોલંબસ જ્યારે યાત્રાએ નીકળી રહ્યો હતો, તો કોને ખબર હતી કે આ સંયુક્ત રાજ્ય અમેરિકાની આધારશિલા મૂકવામાં આવી રહી છે. તાત્પર્ય એ કે અલ્લાહની યોજનાઓ એવી સૂક્ષ્મ અને સમજાય નહીં એવી રીતોથી પૂરી થાય છે કે જ્યાં સુધી તે પૂરી ન થઈ જાય, કોઈને ખ્યાલ નથી આવતો કે આ કઈ વસ્તુ માટે કામ થઈ રહ્યું છે. ખબર રાખવાવાળો (ખબીર) છે, અર્થાત્ તે પોતાની દુનિયાની હાલત, હેતુઓ અને જરૂરતોની ખબર રાખે છે અને જાણે છે કે પોતાની ખુદાઈનું કામ કેવી રીતે કરે.

(૧૧૨) એ જ ‘નિરપેક્ષ’ છે, અર્થાત્ માત્ર તેની જ જાત એવી છે, જે કોઈની મોહતાજ નથી (કોઈના પર આધારિત નથી) અને એ જ ‘પ્રશંસિત’ (હમીદ) છે, અર્થાત્ પ્રશંસા અને સ્તુતિ તેના જ માટે છે અને તે પોતાની જાતમાં સ્વયં-પ્રશંસિત છે, ચાહે કોઈ તેની સ્તુતિ કરે કે ન કરે.

(૧૧૩) આકાશથી તાત્પર્ય અહીં સંપૂર્ણ આકાશી-લોક છે, જેની દરેક વસ્તુ પોત-પોતાની જગ્યાએ થોભેલી છે.

(૧૧૪) અર્થાત્ આ બધું જોવા છતાં પણ તમે એ સમ્બાઈનો ઈન્કાર કરતા જઈ રહ્યા છો, જેને પયગંબરોએ પ્રસ્તુત કરેલ છે.

لِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا هُمْ نَاسِكُوهُ فَلَا يُنَازِعُونَكَ فِي الْأَمْرِ وَاذْعُ
 إِلَىٰ رَبِّكَ ۗ إِنَّكَ لَعَلَىٰ هُدًى مُّسْتَقِيمٍ ﴿١٦﴾ وَإِنْ جَدَلُواكَ فَقُلِ اللَّهُ
 أَعْلَمُ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿١٧﴾ اللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كُنْتُمْ
 فِيهِ تَخْتَلِفُونَ ﴿١٨﴾ أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ ۗ

સૂર અલ-હજજના આ અંશમાં આ વાક્યોનો અર્થ એવો છે કે: (૬૭) પ્રત્યેક સમુદાય (૧૧૫) માટે અમે બંદગી (ઉપાસના)ની એક પદ્ધતિ (૧૧૬) નક્કી કરી છે જેનું તે અનુસરણ કરે છે. પછી હે નબી ! તેઓ હવે આ બાબતમાં તમારા સાથે વિવાદ ન કરે (૧૧૭) તમે પોતાના રબ તરફ આમંત્રણ આપો. નિ:શંકતમે સન્માર્ગ પર છો, (૧૧૮) (૬૮) અને જો તેઓ તમારા સાથે વિવાદ કરે તો કહી દો કે “જે કંઈ તમે કરી રહ્યા છો અલ્લાહને તેની બરાબર જાણ છે, (૬૯) અલ્લાહ કયામતના દિવસે તમારા વચ્ચે એ બધી વાતોનો ફેસલો કરી દેશે, જેમાં તમે મતભેદ કરતા રહ્યા છો.” (૭૦) શું તમે નથી જાણતા કે આકાશ અને ધરતીની પ્રત્યેક વસ્તુ અલ્લાહની જાણમાં છે ?

સૂર અલ-હજજના આ અંશમાં આ વાક્યોનો અર્થ એવો છે કે: (૧૧૫) અર્થાત્ દરેક પયગંબરનો સમુદાય.

(૧૧૬) અહીં ‘મન-સ-ક’ અરબી શબ્દ કુરબાનીના અર્થમાં નહીં, બલકે ઈબાદત (ઉપાસના)ની આખી વ્યવસ્થા વિશે છે. આનાથી પહેલા આ જ શબ્દનો અનુવાદ ‘કુરબાનીનો નિયમ’ કરવામાં આવ્યો હતો, કેમ કે ત્યાં પછીનું વાક્ય ‘જેથી લોકો એ જાનવરો પર અલ્લાહનું નામ લે, જે તેણે તેમને પ્રદાન કર્યા છે’ તેના વ્યાપક અર્થમાંથી કેવળ કુરબાની તાત્પર્ય હોવાનું સ્પષ્ટ કરી રહ્યું હતું, પરંતુ અહીં આને માત્ર કુરબાનીના અર્થમાં લેવાનું કોઈ કારણ નથી, બલકે ઈબાદતને પણ જો ‘પરસ્તિશ’ (પૂજા)ના બદલે ‘બંદગી’ના વ્યાપક અર્થમાં લેવામાં આવે તો ઉદ્દેશ્યથી વધારે નિકટ હશે. આમ, ‘મન-સ-ક’ (બંદગીની પદ્ધતિ)નો એ જ અર્થ થઈ જશે જે ‘શરીઅત’ અને ‘મિન્હાજ’નો અર્થ છે, અને આ એ જ વિષયને દોહરાવવું થશે, જે સૂર: માઈદામાં ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે **لِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا هُمْ نَاسِكُوهُ** “અમે તમારામાંથી દરેક માટે એક શરીઅત અને એક કાર્ય-પદ્ધતિ નિશ્ચિત કરી.” (આ. ૪૮)

(૧૧૭) અર્થાત્ જે પ્રમાણે અગાઉના પયગંબર પોત-પોતાના યુગના સમુદાયો માટે ઈબાદતની પદ્ધતિ લાવ્યા હતા, એ જ પ્રમાણે આ યુગના સમુદાય માટે તમે ઈબાદતની પદ્ધતિ લાવ્યા છો. હવે તમારાથી વિવાદ કરવાનો કોઈને અધિકાર નથી, કેમ કે આ યુગ માટે ઈબાદતની સાચી પદ્ધતિ આ જ છે. સૂર: જાસિયામાં આ વિષયને આ રીતે વર્ણવવામાં આવ્યો છે **كَمْ جَعَلْنَاكَ عَلَىٰ شَرِّ ذُرِّيَّتِكَ لَعْنَةً وَأَكْبَرَتَ الْأَكْمَرُ فَآئِبَةً وَالْأَكْمَرُ الْأَكْبَرُ وَأَهُوَ الْأَيْدِيُّ لَا يَكْفُرُونَ** “પછી (બની ઈસરાઈલના પયગંબરો પછી) હે મુહમ્મદ ! અમે તમને દીન (ધર્મ)ના મામલામાં એક શરીઅત (પદ્ધતિ) પર સ્થાપિત કર્યા, તેથી તમે તેનું અનુસરણ કરો અને એ લોકોની ઈચ્છાઓનું અનુસરણ ન કરો, જેઓ જ્ઞાન નથી રાખતા.” (આ. ૧૮) (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: અશ-શૂરા, નોંધ ૨૦)

(૧૧૮) આ વાક્ય એ અર્થને સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ કરી રહ્યું છે, જે પાછલા વાક્યની સમજૂતીમાં હમણા અમે વર્ણવી ચૂક્યા છીએ.

إِنَّ ذَلِكَ فِي كِتَابٍ ۖ إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ ﴿١١٧﴾ وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَمْ يَنْزِلْ بِهِ سُلْطَانًا وَمَا لَيْسَ لَهُمْ بِهِ عِلْمٌ ۖ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ تُصِيرٍ ﴿١١٨﴾ وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ تَعْرِفُ فِي وُجُوهِ الَّذِينَ كَفَرُوا الْمُنْكَرَ ۖ يَكَادُونَ يَسْطُونَ بِالَّذِينَ يَتْلُونَ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا ۖ قُلْ أَفَأَنْتُمْ بَشَرٌ مِمَّنْ ذُكِّرُوا

અહીં જ એક પુસ્તકમાં અંકિત છે. અલ્લાહ માટે આ સહેજ પણ મુશ્કેલ નથી. (૧૧૭) (૭૧) આ લોકો અલ્લાહને છોડી તેમની ઈબાદત કરી રહ્યા છે, જેમના માટે તેણે ન તો કોઈ સનદ ઉતારી છે અને ન તો આ લોકો પોતે તેમના વિષે કોઈ જ્ઞાન ધરાવે છે. (૧૧૮) આ જાલિમો માટે કોઈ સહાયક નથી, (૧૧૯) (૭૨) અને જ્યારે એમને અમારી સ્પષ્ટ આયતો સંભળાવવામાં આવે છે તો તમે જુઓ છો કે સત્યનો ઈન્કાર કરનારાઓના મોઢાં બગડવા લાગે છે અને એવું લાગે છે કે હમણાં જ તેઓ એ લોકો પર તૂટી પડશે, જેઓ તેમને અમારી આયતો સંભળાવે છે. તેમને કહો, “હું બતાવું તમને કે આનાથી વધુ ખરાબ વસ્તુ કઈ છે? (૧૨૨)

(૧૧૮) વર્ણન-કમથી આ ફકરાનો સંબંધ સમજવા માટે આ સૂર:ની આયતો ૫૫-૫૭ નજરમાં રહેવી જોઈએ.

(૧૨૦) અર્થાત્ ન તો અલ્લાહના કોઈ ગ્રંથમાં એ કહેવામાં આવ્યું છે કે અમે ફલાણા-ફલાણાને અમારા સાથે ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)માં ભાગીદાર બનાવી લીધા છે, તેથી મારા સાથે તમે તેમની પણ ઈબાદત કરવાનું રાખો અને ન તેમને કોઈ જ્ઞાનના સાધનથી એ જાણ થઈ છે કે આ લોકો ખરેખર ખુદાઈમાં ભાગીદાર છે અને એ આધારે તેમને ઈબાદતનો હક પહોંચે છે. હવે આ જે ભાત-ભાતના ઉપાસ્યો ઘડી લેવામાં આવ્યા છે અને તેમનાં ગુણો અને અધિકારો વિશે જાત-જાતની આસ્થાઓ ઘડી લેવામાં આવી છે અને તેમના આસ્તાનાઓ (સ્થાનકો) પર માથાં ટેકવવામાં આવી રહ્યા છે અને એ'તિકાફ (એકાંતવાસ) થઈ રહ્યો છે, આ બધું અજ્ઞાનતાપૂર્ણ વિચારોના પાલન સિવાય છેવટે બીજું શું છે?

(૧૨૧) અર્થાત્ આ મૂર્ખ લોકો સમજી રહ્યા છે કે આ ઉપાસ્યો દુનિયા અને આખિરત (પરલોક)માં તેમનાં સહાયકો છે, જો કે વાસ્તવમાં તેમનો કોઈપણ સહાયક નથી. ન તો આ ઉપાસ્યો, કેમ કે આમના પાસે સહાય કરવાની કોઈ શક્તિ નથી અને ન અલ્લાહ, કેમ કે તેનાથી આ વિદ્રોહ કરી ચૂક્યા છે. તેથી પોતાની આ મૂર્ખતાથી પોતે પોતાના ઉપર જ અત્યાચાર કરી રહ્યા છે.

(૧૨૨) અર્થાત્ કલામે-ઈલાહી (ઈશવાણી)ની આયતો સાંભળીને જે ગુસ્સાની બળતરા તમને થાય છે, તેનાથી વધારે તીવ્ર વસ્તુ અથવા એ કે આ આયતોને સંભળાવનારાઓની સાથે જે વધારેમાં વધારે બૂરાઈ તમે કરી શકો છો, તેનાથી વધારે ખરાબ વસ્તુ, જેનો તમારે સામનો કરવાનો છે.

النَّارُ وَعَدَهَا اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا ۖ وَبئْسَ الْمَصِيرُ ﴿٤١﴾ يَا أَيُّهَا
النَّاسُ ضُرِبَ مَثَلٌ فَاستَبِعُوا لَهُ ۖ إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ
دُونِ اللَّهِ لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَابًا وَلَوْ اجْتَبَعُوا لَهُ ۖ وَإِنْ يَسْأَلْهُمْ
الذُّبَابُ شَيْئًا لَا يَسْتَنْقِذُوهُ مِنْهُ ۖ ضَعُفَ الطَّالِبُ وَالْمَطْلُوبُ ﴿٤٢﴾
مَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ ۖ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ ﴿٤٣﴾ اللَّهُ يَصْطَفِي
مِنَ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا وَمِنَ النَّاسِ ۖ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ ﴿٤٤﴾

આગ, અલ્લાહને તેનો જ વાયદો તેમના માટે કરેલો છે, જેઓ સત્યને સ્વીકારવાનો ઈન્કાર કરે, અને તે ઘણું જ ખરાબ ઠેકાણું છે.” (રુકૂઅ-૯) (૭૩) લોકો! એક દષ્ટાંત આપવામાં આવે છે, ધ્યાનથી સાંભળો. જે ઉપાસ્યોને તમે અલ્લાહને છોડીને પોકારો છો, તેઓ સૌ ભેગા મળીને એક માખી પણ પેદા કરવા ચાહે તો નથી કરી શકતા. બલકે જો માખી તેમના પાસેથી કોઈ વસ્તુ ઝૂંટવીને લઈ જાય તો તેઓ તેને છોડાવી પણ નથી શકતા. મદદ માગનારા પણ નિર્બળ અને જેમનાથી મદદ માગવામાં આવે છે, તેઓ પણ નિર્બળ. (૧૨૩) (૭૪) આ લોકોએ અલ્લાહની કદર જ ન જાણી, જેવી રીતે તેને જાણવાનો હક છે. હકીકત એ છે કે શક્તિશાળી અને ઈજજતવાળો તો અલ્લાહ જ છે. (૭૫) હકીકત એ છે કે અલ્લાહ (પોતાના આદેશો પહોંચાડવા માટે) ફરિશ્તાઓમાંથી પણ સંદેશવાહકો પસંદ કરી લે છે અને મનુષ્યોમાંથી પણ. (૧૨૪) તે સાંભળનાર અને જોનાર છે.

(૧૨૩) અર્થાત્ મદદ માંગનારો તો એટલા માટે કોઈ ઉચ્ચ શક્તિ તરફ મદદ પ્રાપ્ત કરવા માટે હાથ ફેલાવે છે કે તે નિર્બળ અને અસહાય છે. પરંતુ આ હેતુ માટે આ લોકો જેમના આગળ હાથ ફેલાવી રહ્યા છે, તેમની નિર્બળતાની સ્થિતિ એ છે કે તેઓ એક માખીથી પણ નિપટી શકતા નથી. હવે વિચારો કે એ લોકોની નિર્બળતાની શું સ્થિતિ હશે, જેઓ સ્વયં પણ નિર્બળ અને અસહાય હોય અને તેમની આશાઓના સહારાઓ પણ નિર્બળ અને અસહાય હોય!

(૧૨૪) અર્થ એ છે કે મુશ્કરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)એ અન્ય પેદા કરવામાં આવેલ વસ્તુઓ અને જીવોમાંથી જે-જે હસ્તીઓને ઉપાસ્ય બનાવ્યા છે, તેમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ફરિશ્તાઓ છે અથવા પયગંબરો; અને આમની હેસિયત પણ એનાથી વધારે કંઈ નથી કે તેઓ અલ્લાહના આદેશોને પહોંચાડવાનું માધ્યમ છે, જેમને તેણે આ સેવા માટે ચૂંટી લીધા છે. માત્ર આ શ્રેષ્ઠતા તેમને ખુદા (ઈશ્વર, પ્રભુ) કે ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ, પ્રભુતા)માં અલ્લાહનો ભાગીદાર બનાવી દેતી નથી.

يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ ۗ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ ﴿٦٦﴾
 يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ وَافْعَلُوا
 الْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿٦٧﴾ وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ ۗ

عَلَّمَ الْأُمُورَ
 الْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ

જે કંઈ લોકોના સામે છે તેને પણ તે જાણે છે અને જે કંઈ તેમનાથી ઓઝલ છે તેને પણ તે જાણે છે, (૧૨૫) અને બધા જ મામલાઓ તેના જ તરફ રજૂ થાય છે. (૧૨૬) (૭૭) હે લોકો જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! રુક્ન (ઝૂકો) અને સિજદો કરો, પોતાના રબની બંદગી કરો અને સદ્કાર્ય કરો, એનાથી જ અપેક્ષા રાખી શકાય છે કે તમને સફળતા (૧૨૭) પ્રાપ્ત થાય. (૭૮) અલ્લાહના માર્ગમાં જિહાદ કરો, જેવી રીતે જિહાદ (૧૨૫) આ વાક્ય કુર્આન-મજીદમાં સામાન્ય રીતે સિફારીશ (ભલામણ)ના શિક્ષ્યુક્ત (અનેકેશ્વરવાદી) આસ્થાને રદ કરવા માટે આવતું હોય છે. તેથી આ જગ્યાએ પાછલા વાક્ય પછી તેને ઈરશાદ ફરમાવવાનો અર્થ એ થયો કે ભલે તમે ફરિશ્તાઓ અને પયગંબરો અને સદાચારીઓને પોતાની રીતે 'હાજતરવા' (જરૂરતો પૂરી કરનાર) અને 'મુરિકલકુશા' (મુશ્કેલીઓ દૂર કરનાર) સમજીને નહીં, બલ્કે અલ્લાહના ત્યાં સિફારીશી (ભલામણકર્તા) સમજીને પણ જો તમે પૂજો છો, તો આ ખોટું છે, કેમ કે બધું જ જોવા અને સાંભળવાવાળો માત્ર અલ્લાહ છે, દરેક વ્યક્તિની પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ સ્થિતિને એ જ જાણે છે, દુનિયાના જાહેર અને છૂપા હિતોથી પણ તે વાકેફ છે, ફરિશ્તાઓ અને પયગંબરો સહિત કોઈ મખ્લૂક (સર્જન)ને પણ બરાબર જાણ નથી કે ક્યારે શું કરવું યોગ્ય છે અને શું કરવું યોગ્ય નથી. તેથી અલ્લાહે પોતાની નિકટવર્તી મખ્લૂક (સર્જન)ને પણ એ હક આપ્યો નથી કે તે તેની પરવાનગી વગર જે સિફારીશ (ભલામણ) ચાહે કરી નાખે અને તેમની ભલામણ કબૂલ થઈ જાય. (૧૨૬) અર્થાત્ કામની યોજના બનાવવી તદ્દન તેના અધિકારમાં છે. સૃષ્ટિના કોઈ નાના કે મોટા મામલાનું આશ્રયસ્થાન કોઈ બીજું નથી કે તેના પાસે તમે પોતાની દરખાસ્તો લઈને જાઓ. દરેક મામલો તેના જ આગળ નિર્ણય માટે રજૂ થવાનો છે. તેથી માંગવા માટે હાથ ફેલાવવો છે તો તેના જ આગળ હાથ ફેલાવો. આ અધિકારહીન હસ્તીઓથી શું માંગો છો, જેઓ સ્વયં પોતાની પણ કોઈ જરૂરત પોતાની રીતે પૂરી કરવાની શક્તિ ધરાવતા નથી. (૧૨૭) અર્થાત્ સફળતાની આશા કરી શકાય છે, તો આ જ વર્તન અપનાવવાથી કરી શકાય છે. પરંતુ જે વ્યક્તિ આ વર્તન અપનાવે, તેને પોતાના અમલ પર ઘમંડ ન હોવું જોઈએ, બલ્કે અલ્લાહની મહેરબાની અને તેની કૃપાથી આશાઓ બાંધવી જોઈએ. તે સફળતા આપે, ત્યારે જ કોઈ વ્યક્તિ સફળતા પામી શકે છે. 'અપેક્ષા રાખી શકાય છે કે તમને સફળતા પ્રાપ્ત થાય.' આ વાક્ય કહેવાનો અર્થ એ નથી કે આ રીતે સફળતા મળવામાં સંદેહ છે, બલ્કે વાસ્તવમાં આ એક શાહી (રાજસ્વી) શૈલી છે. બાદશાહ જો પોતાના કોઈ સેવકને એમ કહે કે અમુક કામ કરો, કદાચ તમને કોઈ પદ મળી જાય, તો સેવકના ઘરે ઢોલ-ત્રાંસા વાગવા લાગે છે, કેમ કે આ સાંકેતિક રૂપે એક વાયદો છે અને એક મહેરબાન સ્વામીથી એ આશા નથી કરી શકાતી કે કોઈ સેવા માટે એક બદલાની આશા તે સ્વયં આપે અને પછી પોતાના વફાદાર સેવકને નિરાશ કરે. ઈમામ શાફઈ અને ઈમામ અહમદ રહ. વગેરેના મતે સૂર: હજની આ આયત પણ સિજદાની આયત છે. પરંતુ ઈમામ અબૂ હનીફા અને ઈમામ માલિક રહ. વગેરે આ જગ્યાએ તિલાવતના સિજદાનો સ્વીકાર કરતા નથી.

هُوَ اجْتَبَكُمْ وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ ط مِلَّةً
 اَيْبِكُمْ اِبْرَاهِيْمَ ط هُوَ سَمُّكُمْ الْمُسْلِمِيْنَ لِمْنْ قَبْلُ وَفِيْ هَذَا

કરવાનો હક છે. (૧૨૮) તેણે તમને પોતાના કામ માટે ચૂંટી લીધા છે, (૧૨૯) અને દીન (ધર્મ)માં તમારા પર કોઈ તંગી નથી રાખી. (૧૩૦) કાયમ થઈ જાઓ પોતાના પિતા ઇબ્રાહીમની મિલ્લત પર. (૧૩૧) અલ્લાહે પહેલાં પણ તમારું નામ 'મુસ્લિમ' રાખ્યું હતું અને આ (કુર્આન)માં પણ

(૧૨૮) 'જિહાદ'થી તાત્પર્ય માત્ર 'કિતાલ' (યુદ્ધ) નથી, બલ્કે આ શબ્દ 'જિદ્દોજહદ' (તનતોડ કોશિશ) અને સંઘર્ષ તેમજ અનથક પ્રયાસના અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય છે. વધુમાં જિહાદ અને મુજાહિદમાં એ અર્થ પણ સામેલ છે કે અવરોધક કેટલીક શક્તિઓ છે, જેનો સામનો કરવામાં આ તનતોડ કોશિશ થવી જોઈએ, અને તેના સાથે 'ફિલ્લાહ' (અલ્લાહના માર્ગમાં)નું બંધન એ નિશ્ચિત કરી દે છે કે અવરોધક શક્તિઓ એ છે જે અલ્લાહની બંદગી (પૂજા-અર્ચના, ઉપાસના) અને તેની પ્રસન્નતા ઇચ્છવામાં તેમજ તેના માર્ગ પર ચાલવામાં અવરોધરૂપ છે અને તનતોડ કોશિશનો ઉદ્દેશ્ય એ છે કે જેમનાં અવરોધોને પરાસ્ત કરીને વ્યક્તિ પોતે પણ અલ્લાહની બરાબર બંદગી કરે અને દુનિયામાં પણ તેનો કલેમા (બોલ) સર્વોચ્ચ અને કુફ (અધર્મ) અને ઇલહાદ (નાસ્તિકતા)ના બોલને નીચો કરવા માટે જાન લગાવી દે. આ સંઘર્ષ અને કોશિશનું પહેલું લક્ષ્ય વ્યક્તિનું પોતાનો 'નફસે-અમ્મારા' (અંતરાત્મા)ની એ પ્રકૃતિ છે, જે વ્યક્તિઓને બૂરાઈ પર ઉત્પ્રેરિત કરે છે. જ્યાં સુધી તેને કાબૂમાં ન કરી લેવામાં આવે, બહારની કોઈપણ કોશિશ અને પ્રયાસ સંભવ નથી. એટલા માટે નબી સલ્લ.એ 'નફસ' સાથેના આ જિહાદને મોટો જિહાદ કહ્યો છે. આના પછી જિહાદનું વ્યાપક ક્ષેત્ર આખી દુનિયા છે, જેમાં કામ કરવાવાળા તમામ વિદ્રોહીઓ, વિદ્રોહને ફેલાવનાર અને વિદ્રોહને પેદા કરનાર શક્તિઓના વિરુદ્ધ મનો-મસ્તિષ્ક અને શરીર અને ધનની તમામ શક્તિઓની સાથે કોશિશ અને પ્રયાસ કરવો જિહાદનો એ હક્ક છે, જેને અદા કરવાની અહીં માંગ કરવામાં આવી રહી છે.

(૧૨૯) અર્થાત્ તમામ માનવ-જાતિમાંથી તમને લોકોને તેની સેવા માટે ચૂંટી લેવામાં આવ્યા છે, જેનો ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ વિષયને કુર્આન-મજીદમાં વિભિન્ન જગ્યાઓએ જુદી-જુદી રીતે વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

(૧૩૦) અર્થાત્ તમારા જીવનને એ તમામ અનુચિત બંધનોથી મુક્ત કરી દેવામાં આવેલ છે, જે અગાઉની ઉમ્મતો (જાતિઓ-સમુદાયો)ના ફકીહો (ધર્મશાસ્ત્રીઓ) અને ફરોશીઓ (યહૂદીઓના ધર્મશાસ્ત્રીઓ) અને પાપાઓ (પોપ વગેરે ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્રીઓ)એ લગાવી દીધા હતા. ન અહીં ચિંતન-મનન પર એ બંધનો છે જે જ્ઞાનના વિકાસમાં અવરોધ હોય અને ન વ્યવહારિક જીવન પર એ બંધનો છે જે સંસ્કૃતિ અને સમાજની પ્રગતિમાં રુકાવટ બને. અહીં જે વિષયને સકારાત્મક શૈલીમાં વર્ણવવામાં આવેલ છે, એ જ સૂર: આ'રાફ, આ. ૧૭માં નકારાત્મક શૈલીમાં ઈરશાદ થયો છે. (સમજૂતી માટે જુઓ, ઉપરની આયત અને નોંધ ૧૧૪-૧૧૫)

(૧૩૧) આમ તો ઈસ્લામને નૂહ અલૈ.ની મિલ્લત, મૂસા અલૈ.ની મિલ્લત અને ઈસા અલૈ.ની મિલ્લત (પંથ) પણ એ જ રીતે કહી શકાય છે, જે રીતે ઇબ્રાહીમ અલૈ.ની મિલ્લત. પરંતુ કુર્આન-મજીદમાં આનો વારંવાર ઇબ્રાહીમ અલૈ.ની મિલ્લત કહીને તેના અનુસરણનું આહવાન ત્રણ કારણોસર કરવામાં આવેલ છે —

એક એ કે કુર્આનના સૌપ્રથમ સંબોધિત આરબવાસીઓ હતા અને તેઓ હઝરત ઇબ્રાહીમ અલૈ.થી જે રીતે પરિચિત હતા, કોઈ અન્યથી ન હતા.

لَيَكُونَنَّ الرَّسُولُ شَهِيدًا عَلَيْكُمْ وَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ ؕ
فَاقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَاعْتَصِمُوا بِاللَّهِ هُوَ مَوْلَاكُمْ ؕ
فَإِنَّمَا الْمَوْلَىٰ وَنِعْمَ النَّصِيرُ ﴿١٧﴾

﴿١٧﴾

તમારું નામ આ જ છે), ^(૧૩૨) જેથી રસૂલ તમારા પર સાક્ષી હોય અને તમે લોકો પર સાક્ષી. ^(૧૩૩) તો નમાઝ કાયમ કરો, ઝકાત આપો અને અલ્લાહથી જોડાઈ જાઓ. ^(૧૩૪) એ છે તમારો સંરક્ષક, ખૂબ જ સારો છે એ સંરક્ષક અને ખૂબ જ સારો છે એ સહાયક! (રુકૂઅ-૧૦)

બીજું કારણ એ છે કે હઝરત ઇબ્રાહીમ અલૈ. જ એ વ્યક્તિ હતા, જેમની બુઝુર્ગી (વડપણ) પર યહૂદી, ખ્રિસ્તી, મુસલમાન, આરબ મુશ્રિકો અને મધ્ય-પૂર્વના સાબી લોકો, સૌ એકમત હતા.

ત્રીજું કારણ એ છે કે હઝરત ઇબ્રાહીમ અલૈ. આ બધી મિલ્લતોના જન્મ પહેલાં થઈ ગયા છે. આ સ્થિતિમાં જ્યારે કુર્આન કહે છે કે આ મિલ્લતોના બદલે ઇબ્રાહીમી મિલ્લતને અપનાવો, તો એ વાસ્તવમાં એ સચ્ચાઈ પર સચેત કરે છે કે જો હઝરત ઇબ્રાહીમ અલૈ. સત્ય અને સીધા માર્ગ પર હતા અને આ મિલ્લતોમાંથી કોઈનું અનુસરણ કરવાવાળા ન હતા, તો પછી અવશ્ય એ જ મિલ્લત મૂળ સત્ય મિલ્લત છે, ન કે આ પછીની મિલ્લતો, અને હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.નું આમંત્રણ એ જ મિલ્લત તરફ છે. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: બકરહ, નોંધ ૧૩૪-૧૩૫, સૂર: આલે ઇમરાન, નોંધ ૫૮-૭૯, સૂર: નહલ, નોંધ ૧૨૦)

(૧૩૨) 'તમારા'માં સંબોધન એ તમામ લોકોને છે, જેઓ માનવ-ઈતિહાસમાં શરૂઆતથી તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ), આખિરત (પરલોક), રિસાલત (ઈશદૂતત્વ) અને અલ્લાહના ગ્રંથો (ઈશગ્રંથો)ને માનવાવાળા રહ્યા છે. કહેવાનો અર્થ એ છે કે સત્યની આ મિલ્લતને માનવાવાળા પહેલા પણ નૂહી, ઇબ્રાહીમી, મૂસવી, મસીહી વગેરે કહેવાતા ન હતા, બલ્કે એમનું નામ 'મુસ્લિમ' (અલ્લાહનો આજ્ઞાકિત) હતું, અને આજે પણ તેઓ 'મુહમ્મદી' નહીં, બલ્કે 'મુસ્લિમ' છે. આ વાતને ન સમજવાના કારણે લોકો માટે એ પ્રશ્ન કોયડો બની ગયો કે હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.નું અનુસરણ કરવાવાળાનું નામ કુર્આનથી પહેલા કયા ગ્રંથમાં 'મુસ્લિમ' રાખવામાં આવ્યું હતું.

(૧૩૩) સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: બકરહ, નોંધ ૧૪૪.

(૧૩૪) અથવા બીજા શબ્દોમાં અલ્લાહનું દામન મજબૂતીથી પકડી લો. માર્ગદર્શન અને જીવનના કાનૂનો પણ તેનાથી જ લો, આજ્ઞાપાલન પણ તેનું જ કરો, ડર પણ તેનો જ રાખો, આજ્ઞાઓ પણ તેનાથી જ બાંધો, મદદ માટે તેના જ આગળ હાથ ફેલાવો અને પોતાના ભરોસા અને વિશ્વાસનો સહારો પણ તેની જ જાતને. બનાવો.

૨૩. અલ-મુ'મિનૂન

પરિચય

નામ:

પ્રથમ આયત **قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ** (ચોક્કસપણે સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે ઈમાન લાવનારાઓએ)થી લેવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ:

વર્ણન-શૈલી અને વિષય, બંનેથી એ જ જણાય છે કે આ સૂર:ના અવતરણનો સમય મક્કાનો મધ્ય-કાળ છે. આયત ૭૫-૭૬થી સ્પષ્ટપણે એ જ પુરાવો મળે છે કે આ મક્કાના એ કારમા દુષ્કાળના જમાનામાં ઊતરી છે, જે પ્રમાણભૂત કથનો અનુસાર આ જ વચગાળાના સમયમાં પડ્યો હતો.

વિષય અને ચર્ચાઓ:

પયગંબર સલ્લ.ના અનુસરણનું આમંત્રણ આ સૂર:નો કેન્દ્રીય વિષય છે અને સમગ્ર પ્રવચન આ જ ધરીની આસપાસ ફરે છે. વાતની શરૂઆત એ રીતે થાય છે કે જે લોકોએ આ પયગંબરની વાત માની લીધી છે, તેમનામાં આ અને આવા ગુણો પેદા થઈ રહ્યા છે અને નિશ્ચિતપણે આવા જ લોકો દુનિયા (આલોક) અને આખિરત (પરલોક)માં સફળતાના અધિકારી છે. ત્યારપછી મનુષ્યના જન્મ, આકાશ અને ધરતીનું સર્જન, વનસ્પતિ અને પશુ-પક્ષીઓનું સર્જન અને સૃષ્ટિની બીજી નિશાનીઓથી તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ) અને આખિરત (પરલોક)ના સત્ય હોવાનાં પ્રમાણો આપવામાં આવ્યા છે, પછી પયગંબરો અલૈ. અને તેમની ઉમ્મતો (સમુદાયો)ના વૃત્તાંતો બતાવીને કેટલીક વાતો શ્રોતાઓને સમજાવવામાં આવી છે—

એક એ કે આજે તમે હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.ના આમંત્રણ અંગે જે સંદેહો કરી રહ્યા છો અને વાંધાઓ ઊભા કરી રહ્યા છો તે કંઈ નવું નથી. અગાઉ પણ દુનિયામાં જે પયગંબરો આવ્યા હતા, તે સૌના સામે પણ તેમના જમાનાના અજ્ઞાનીઓએ આવા જ વાંધાઓ ઊભા કર્યા હતા. હવે જોઈ લો કે ઈતિહાસનો બોધ શું દર્શાવે છે, વાંધાઓ ઊભા કરનારાઓ સત્ય પર હતા કે પયગંબર?

બીજી એ કે તૌહીદ અને આખિરત વિષે જે શિક્ષણ પયગંબર સલ્લ. આપી રહ્યા છે, એ જ શિક્ષણ દરેક યુગના પયગંબરોએ આપ્યું છે.

ત્રીજી એ કે જે કોમોએ પયગંબરોની વાત જ ન સાંભળી, છેવટે તેમનો નાશ થઈને રહ્યો.

ચોથી એ કે અલ્લાહ તરફથી દરેક યુગમાં એક જ દીન (ધર્મ) આવતો રહ્યો છે અને તમામ પયગંબરો એક જ સમુદાય (ઉમ્મત)ના લોકો હતા. તે એક માત્ર ધર્મ સિવાય દુનિયામાં જે અલગ-અલગ ધર્મો તમે લોકો જોઈ રહ્યા છો, તે બધા ધર્મો લોકો દ્વારા ઘડી કાઢેલાં છે.

આ પ્રસંગો પછી લોકોને એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે સાચી વસ્તુ જેના પર અલ્લાહને ત્યાં પ્રિય કે અપ્રિય હોવાનો મૂળ આધાર છે, તે વ્યક્તિનું ઈમાન અને તેની ખુદાતરસી (ઈશપરાયણતા) અને સત્યવાદિતા છે. આ વાતો એટલા માટે કહેવામાં આવી છે કે પયગંબર અલૈ.ના આમંત્રણ સામે તે વખતે જે અવરોધો ઊભા કરવામાં આવી રહ્યા હતા, તેના તમામે-તમામ ધ્વજવાહકો મક્કાના બુઝુર્ગો (વડીલો) અને મોટા-મોટા

આગેવાનો હતા. તેઓ પોતાની રીતે સ્વયં પણ એ ઘમંડ રાખતા હતા અને તેમનાથી પ્રભાવિત લોકો પણ એ આગેવાનો હતા. તેઓ પોતાની રીતે સ્વયં પણ એ ઘમંડ રાખતા હતા અને તેમનાથી પ્રભાવિત લોકો પણ એ ભ્રમમાં ગ્રસ્ત હતા કે ને'મતો (કૃપાઓ)ની વર્ષા જેમના પર થઈ રહી છે, તેમના પર ચોક્કસ અલ્લાહ અને દેવતાઓની મહેરબાની છે. બાકી રહ્યા આ નિર્ધન લોકો, જેઓ મુહમ્મદ સલ્લ.ના સાથે છે, તેમની તો હાલત સ્વયં જ એ દર્શાવી રહી છે કે અલ્લાહ તેમના સાથે નથી અને દેવતાઓની તો ફિટકાર જ તેમના પર પડેલી છે. તે પછી મક્કાવાસીઓને વિભિન્ન રીતે હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.ના પયગંબર હોવા અંગે સંતુષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. પછી તેમને બતાવવામાં આવ્યું કે આ દુષ્કાળ જે તમારા પર આવી પડ્યો છે, તે એક ચેતવણી છે, સારું એ છે કે તેને જોઈને સુધરી જાઓ અને સન્માર્ગ પર આવી જાઓ. તત્પશ્ચાત તેમનું નવેસરથી એ નિશાનીઓ તરફ ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું છે જે સૃષ્ટિ અને સ્વયં તેમના અસ્તિત્વમાં મોજૂદ છે અને અલ્લાહની તૌહીદ અને મૃત્યુ પછી જીવનની સ્પષ્ટ ગવાહી પ્રસ્તુત કરી રહી છે. પછી નબી સલ્લ.ને માર્ગદર્શન આપવામાં આવ્યું છે કે યાહે આ લોકો તમારા વિરુદ્ધ ગમે તેટલું ખરાબ વલણ અપનાવે, તમે ભલી રીતે જ તેનો બચાવ કરજો. શૈતાન ક્યારેય તમને ઉત્તેજિત કરીને બૂરાઈનો જવાબ બૂરાઈથી આપવા તૈયાર ન કરે.

ચર્ચાના અંતે સત્યના વિરોધીઓને આખિરતની પૂછપરછથી ડરાવવામાં આવ્યા છે અને સચેત કરવામાં આવ્યા છે કે સત્યના આમંત્રણ અને તેનું અનુસરણ કરનારાઓ સાથે તમે જે કંઈ કરી રહ્યા છો તેનો સખત હિસાબ તમારા પાસેથી લેવામાં આવશે.

રુકૂઅ-૬

૨૩. અલ-મુ'મિનૂન (મક્કા)

આયત-૧૧૮

سُوْرَةُ الْمُؤْمِنُوْنَ مَكِّيَّةٌ (۲۳) اَلْاٰفَلٰحُ (۱۱۸) وَتُوْرَاتُهَا ۱

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

اَلْمُوْمِنُوْنَ (۱)

قَدْ اَفْلَحَ الْمُؤْمِنُوْنَ ۝ الَّذِيْنَ هُمْ فِيْ صَلَاتِهِمْ خٰشِعُوْنَ ۝

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

(૧) ચોક્કસપણે સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે ઈમાન લાવનારાઓએ^(૧) (૨) જેઓ પોતાની^(૨) નમાઝમાં 'ખુશૂઅ'^(૩) અપનાવે છે,

(૧) 'કદ્ અફ્લહ' (ચક્કસપણે સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે) — વાતનો આરંભ આ શબ્દોથી કરવાની યથાર્થતા ત્યાં સુધી સમજમાં નહીં આવી શકતી, જ્યાં સુધી એ પરિસ્થિતિ દષ્ટિમાં ન રહે, જેમાં આ વાત કરવામાં આવી રહી છે. તે સમયે એક બાજુ ઈસ્લામી સંદેશ અને આમંત્રણના વિરોધી મક્કાના સરદારો હતા, જેમને દુનિયાની સમૃદ્ધિના બધા સંસાધનો ઉપલબ્ધ હતા અને બીજી બાજુ ઈસ્લામી સંદેશના અનુયાયીઓ હતા, જેઓ નિર્ધન અને દુર્દશાગ્રસ્ત હતા અથવા કરી દેવામાં આવ્યા હતા. આ સ્થિતિમાં જ્યારે વાતનો આરંભ આ વાક્યથી કરવામાં આવ્યો કે 'ચોક્કસપણે સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે ઈમાનવાળાઓએ' તો આનાથી આપોઆપ એ અર્થ નીકળે છે કે સફળતા અને નિષ્ફળતાનું તમારું માપદંડ ખોટું છે, તમે પોતાની જે ક્ષણિક અને સીમિત સમૃદ્ધિને સફળતા સમજી રહ્યા છો, તે સફળતા નહીં, બલકે નિષ્ફળતા છે અને હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.ને માનવાવાળાઓને જે તમે નિષ્ફળ સમજી રહ્યા છો, વાસ્તવમાં તેઓ સફળ છે.

(૨) અહીંથી આયત-૮ સુધી ઈમાન લાવનારાઓની જે વિશેષતાઓ વર્ણવવામાં આવી છે, તે જાણે પ્રમાણ છે એ દાવાનું કે તેમણે ઈમાન લાવીને વાસ્તવમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. બીજા શબ્દોમાં જાણે એમ કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે આવા લોકો છેવટે કેમ સફળ ન થાય, જેમના આ અને આવા ગુણો છે.

(૩) 'ખુશૂઅ'નો વાસ્તવિક અર્થ છે કોઈના આગળ ઝૂકી જવું, દબાઈ જવું, વિનમ્રતા અને નરમી બતાવવી. આ સ્થિતિનો સંબંધ હૃદયથી પણ છે અને શરીરની પ્રત્યક્ષ સ્થિતિથી પણ. હૃદયનું 'ખુશૂઅ' એ છે કે વ્યક્તિ કોઈના રૂઆબ અને મહાનતા અને પ્રતાપથી અભિભૂત થઈ જાય અને શરીરનું 'ખુશૂઅ' એ છે કે જ્યારે તે તેના સામે જાય તો માથું ઝૂકી જાય, શરીરના અંગો ઢીલા થઈ જાય, નજર નીચી થઈ જાય, અવાજ દબાઈ જાય અને ભયભીત થવાના લક્ષણો તેના પર ઉભરી આવે. નમાઝમાં 'ખુશૂઅ'થી તાત્પર્ય મન અને શરીરની આ જ સ્થિતિ છે અને આ જ નમાઝનો મૂળ આત્મા છે.

وَالَّذِينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ ﴿٣﴾ وَالَّذِينَ هُمْ لِلزَّكَاةِ
فِعْلُونَ ﴿٤﴾ وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَفِظُونَ ﴿٥﴾ إِلَّا عَلَى
آزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَإِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومِينَ ﴿٦﴾

(૩) નિરર્થક વાતોથી દૂર રહે છે, (૪) ઝકાતની પદ્ધતિ પર અમલ કરે છે, (૫) પોતાની ગુહ્યેન્દ્રિયોની રક્ષા કરે છે, (૬) (૬) સિવાય પોતાની પત્નીઓ અને એ સ્ત્રીઓના જેઓ કાયદેસર તેમની માલિકીમાં હોય, કેમ કે તેમના પર (સુરક્ષિત ન રાખવા બદલ) તેઓ નિંદાને પાત્ર નથી.

(૪) અહીં મૂળ અરબી શબ્દ 'લગ્વ' પ્રયુક્ત થયો છે. 'લગ્વ' દરેક એ વાત અને કામને કહે છે, જે નકામું, નિરર્થક અને વ્યર્થ હોય, જેનો કોઈ ફાયદો ન હોય. આયતનો અર્થ એ છે કે તેઓ વ્યર્થ વાતો તરફ ધ્યાન નથી આપતા. જ્યાં આવી વાતો થઈ રહી હોય કે આવા કાર્યો થઈ રહ્યા હોય ત્યાં જવાથી બચે છે અને જો ક્યાંક તેમનો સામનો થઈ જ જાય તો કતરાઈને નીકળી જાય છે.

(૫) 'ઝકાત આપવા' અને 'ઝકાતની પદ્ધતિના પાબંદ હોવા'માં અર્થની દૃષ્ટિએ ખૂબ અંતર છે. અરબી ભાષામાં 'ઝકાત' શબ્દ બે અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય છે - એક 'પવિત્રતા', બીજો 'વિકાસ અને ઉન્નતિ'. કોઈ વસ્તુની ઉન્નતમાં જે વસ્તુઓ અવરોધરૂપ બનતી હોય તેને દૂર કરવું અને તેના મૂળ તત્વને વિકસિત કરવું. આ બંને વિચારો મળીને 'ઝકાત'ની આખી અવધારણા બનાવે છે. વધુમાં, આ શબ્દ જ્યારે ઈસ્લામી પરિભાષા બને છે, તો તેના બે અર્થ થાય છે - એક એ ધન-સંપત્તિ, જે 'તઝકિયા' (શુદ્ધિ)ના હેતુસર કાઢવામાં આવે. બીજું સ્વયં 'તઝકિયા' (શુદ્ધિ)નું કાર્ય. જો تَزَكَّى كَذَلِكَ કહીશું તો તેનો અર્થ એ થશે કે તેઓ 'તઝકિયા'ના હેતુથી પોતાના ધનનો એક ભાગ આપે છે કે અદા કરે છે. આ રીતે વાત માત્ર ધન આપવા સુધી સીમિત થઈ જાય છે. પરંતુ જો تَزَكَّى كَذَلِكَ કહેવામાં આવે તો આનો અર્થ એક થશે કે તેઓ 'તઝકિયા'નું કાર્ય કરે છે અને આ સ્વરૂપે વાત માત્ર આર્થિકરૂપે ઝકાત અદા કરવા સુધી સીમિત નહીં હોય, બલકે 'તઝકિયાએ નફસ' (મનની શુદ્ધિ), તઝકિયાએ અખ્લાક (ચરિત્રની શુદ્ધિ), તઝકિયાએ ઝિદગી (જીવનની શુદ્ધિ), તઝકિયાએ માલ (ધનની શુદ્ધિ), ટૂંકમાં દરેક પાસાના તઝકિયા સુધી વ્યાપક થઈ જશે; અને તેનાથી વધારે એ કે આનો અર્થ માત્ર પોતાના જ જીવનના તઝકિયા સુધી સીમિત નહીં રહે, બલકે પોતાના આસપાસના જીવનનાં તઝકિયા સુધી ફેલાઈ જશે. આમ, બીજા શબ્દોમાં આ આયતનો અનુવાદ એમ થશે કે 'તેઓ તઝકિયા એટલે કે શુદ્ધિકરણ કરવાવાળા લોકો છે.' અર્થાત્ પોતાને પણ પાક (પવિત્ર) કરે છે અને બીજાઓને પાક કરવાની સેવા પણ કરે છે.

(૬) આના બે અર્થ છે - એક એ કે પોતાના શરીરના લજ્જાસ્પદ ભાગો (ગુહ્યેન્દ્રિયો)ને છુપાવીને રાખે છે, અર્થાત્ નગ્નતાથી બચે છે અને પોતાની ગુહ્યેન્દ્રિયોને બીજાઓની સામે ખોલતા નથી. બીજું એ કે તેઓ પોતાની પવિત્રતાને સુરક્ષિત રાખે છે. અર્થાત્ કામુક ભાવનાઓના સંબંધે સ્વચ્છંદતા નથી બતાવતા અને કામવાસનાના પ્રયોગમાં નિરંકુશ નથી હોતા. (સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: નૂર, નોંધ ૩૦-૩૨)

(૬અ) અર્થાત્ 'લોંડીઓ', જે યુદ્ધમાં પકડાઈને આવે અને યુદ્ધ-કેદીઓના હસ્તાંતર ન થવાની સ્થિતિમાં ઈસ્લામી શાસન તરફથી કોઈની માલિકીમાં આપી દેવામાં આવે.

فَمَنْ ابْتغَىٰ وَرَاءَ ذٰلِكَ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْعٰدُوْنَ ۗ وَالَّذِيْنَ هُمْ

(૭) અલબત્ત જેઓ તે ઉપરાંત કંઈ વધારે ઇચ્છે, તેઓ જ હદથી વધી જનારા છે, (૮) પોતાની

(૭) આ સંદર્ભથી હટીને એક વાત કહેવામાં આવી છે, જે એ ભમને દૂર કરવા માટે છે, જે 'ગુહોન્દ્રિયોની રક્ષા'ના શબ્દથી ઊભો થાય છે. દુનિયામાં પહેલા પણ એમ સમજવામાં આવતું રહ્યું છે અને આજે પણ ઘણા લોકો એ ભમમાં પડેલા છે કે કામ-શક્તિ પોતાનામાં એક બરાબ વસ્તુ છે અને તેના તકાદાઓ પૂરા કરવા, ચાહે જાઈજ (યોગ્ય) પદ્ધતિથી જ કેમ ન હોય, છેવટે નેક (સદાચારી) અને અલ્લાહવાળા (ઈશભક્તો) માટે ઉચિત નથી. આ ભમને બળ મળતું, જો માત્ર એટલું જ કહીને વાત સમાપ્ત કરી દેવામાં આવતી કે સફળતા પ્રાપ્ત ઈમાનવાળાઓ પોતાની ગુહોન્દ્રિયોને બચાવીને રાખે છે, કેમ કે આનો અર્થ એ લઈ શકાતો હતો કે તેઓ લગ્ન-વિવાહથી પણ બચેલા રહે છે. તેથી સંદર્ભથી હટીને એક વાક્ય વધારીને હકીકત સારૂ કરી દેવામાં આવી કે જાઈજ જગ્યાએ પોતાના મનની કામના પૂરી કરવી નિદ્દનીય વસ્તુ નથી, અલબત્ત ગુનો એ છે કે વ્યક્તિ વાસના-પૂર્તિ કરવા માટે આ પ્રચલિત અને વૈધ પદ્ધતિથી આગળ વધી જાય —

વચ્ચે આવેલ આ વાક્યથી કેટલાક આદેશો નીકળે છે, જેને અમે ટૂંકમાં અહીં વર્ણવીએ છીએ —

૧.— ગુહોન્દ્રિયોની સુરક્ષાના સામાન્ય આદેશથી બે પ્રકારની સ્ત્રીઓને અલગ રાખવામાં આવેલ છે — એક અઝ્વાજ (પત્નીઓ), બીજી **مَنْفَعَةٌ** (અર્થાત્ એ સ્ત્રીઓ જે તેમની માલિકીમાં છે). અરબી ભાષાના રૂઢિપ્રયોગ અને કુર્આનના પ્રયોગ બંને એના પર સાક્ષી છે કે 'અઝ્વાજ' એ પત્નીને કહે છે કે જેના સાથે વિધિસર લગ્ન કરવામાં આવેલ છે અને **مَنْفَعَةٌ** 'લોંડી' માટે બોલવામાં આવે છે, અર્થાત્ એ સ્ત્રી જે વ્યક્તિની માલિકીમાં હોય. આમ, આ આયત સ્પષ્ટ રીતે બતાવી દે છે કે પોતાની પરણિતા પત્નીની જેમ માલિકીવાળી લોંડીથી પણ યૌન-સંબંધ વૈધ છે અને તેની વૈધતાનો આધાર 'નિકાહ' (લગ્ન) નહીં, બલકે 'માલિકી' છે. જો આના માટે પણ નિકાહ શરત હોત તો આને 'અઝ્વાજ'થી અલગ વર્ણવવાની કોઈ આવશ્યકતા ન હતી, કેમ કે લગ્ન દ્વારા પ્રાપ્ત હોવાના સ્વરૂપમાં તે પણ 'અઝ્વાજ'માં સામેલ હોત. (આ મામલાને વધારે વિગતવાર જાણવા માટે જુઓ, સૂર: નિસા, નોંધ ૪૪)

૨.— **مَنْفَعَةٌ** માં 'અલા' શબ્દ એ વાતને સ્પષ્ટ કરી દે છે કે સંદર્ભથી હટીને આવેલ આ વાક્યમાં જે કાનૂન બતાવવામાં આવી રહ્યો છે, તેનો સંબંધ માત્ર પુરુષોથી છે. બાકી બધી આયતો **مَنْفَعَةٌ** થી લઈને **مَنْفَعَةٌ** સુધીના સર્વનામો પુલ્લિંગ હોવા છતાં પુરુષ અને સ્ત્રી બંને તેમાં સામેલ છે, કેમ કે અરબી ભાષામાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના યોગનો જ્યારે ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે, તો સર્વનામ પુલ્લિંગ જ વાપરવામાં આવે છે. પરંતુ અહીં **مَنْفَعَةٌ** ના આદેશથી અલગ કરીને **مَنْفَعَةٌ** શબ્દ પ્રયુક્ત કરીને એ વાત સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવી છે કે આ છૂટ પુરુષો માટે છે, ન કે સ્ત્રીઓ માટે. જો 'તેમના પર' કહેવાને બદલે 'તેમનાથી સુરક્ષિત ન રાખવામાં તેઓ નિદ્દનીય નથી' કહેવામાં આવતું, ત્યારે આ આદેશ પણ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બંને પર લાગુ થઈ શકતો હતો.

૩.— 'અલબત્ત જેઓ તે ઉપરાંત કંઈ બીજું ઇચ્છે, તેઓ જ હદથી આગળ વધી જનારા છે' આ વાક્યએ ઉપરોક્ત બંને વૈધ સ્વરૂપો સિવાય કામેચ્છાની તૃપ્તિ કરવાના બધા સ્વરૂપોને હરામ (અવૈધ) કરી દીધા, ચાહે તે 'ઝિના' (વ્યભિચાર) હોય કે લૂત કોમવાળું કુકર્મ (અર્થાત્ સમલૈંગિકતા દ્વારા કામેચ્છાની તૃપ્તિ) અથવા પશુઓથી બદકારી અથવા બીજું કંઈ.

وَقَالُوا

لَا مُنْتَهُمَ وَعَهْدِهِمْ رُءُوفٌ ۝۸ وَالَّذِينَ هُمْ عَلَىٰ صَلَوَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ ۝۹
 أُولَٰئِكَ هُمُ الْوَرِثُونَ ۝۱۰ الَّذِينَ يَرِثُونَ الْفِرْدَوْسَ هُمْ فِيهَا
 خَالِدُونَ ۝۱۱ وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِّنْ طِينٍ ۝۱۲ ثُمَّ
 جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَّكِينٍ ۝۱۳ ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً

અમાનતો અને પોતાના વાયદાઓની કાળજી રાખે છે, (૯) અને પોતાની નમાઝોની રક્ષા કરે છે. (૧૦)

આ જ લોકો એ વારસદારો છે, (૧૧) જેઓ વારસામાં ફિરદૌસ^(૧૦) મેળવશે અને તેમાં હંમેશા રહેશે. (૧૨) અમે મનુષ્યને માટીના સત્ત્વમાંથી બનાવ્યો, (૧૩) પછી તેને એક સુરક્ષિત જગ્યામાં તપકેલા બિંદુમાં પરિવર્તિત કરી દીધું, (૧૪) પછી તે બિંદુને થીજી ગયેલા લોહીનું રૂપ આપ્યું, પછી થીજેલા

(૯) 'અમાનતો'નો શબ્દ ખૂબ વ્યાપક છે એ તમામ અમાનતો માટે, જે સૃષ્ટિના સ્વામી અલ્લાહે કે સમાજે કે વ્યક્તિઓએ કોઈ માણસને સુપ્રત કરી હોય, અને વચનો અને પ્રતિજ્ઞાઓમાં એ બધી સમજૂતીઓ અને વાયદાઓ સામેલ છે, જે માનવી અને અલ્લાહ વચ્ચે કે માણસ અને માણસ વચ્ચે કે કોમ અને કોમ વચ્ચે કરવામાં આવ્યા હોય. મોમિનનો ગુણ એ છે કે તે ક્યારેય અમાનતમાં અપ્રમાણિકતા નહીં કરે અને ક્યારેય પોતાની વાત અને વચનથી ફરશે નહીં.

(૧૦) ઉપર 'ખુશૂ'ના વર્ણનમાં ફરમાવ્યું હતું અને અહીં 'નમાઝો'નો ઉલ્લેખ બહુવચનમાં કરવામાં આવ્યો છે. બંનેમાં અંતર એ છે કે ત્યાં નમાઝનું સ્વરૂપ તાત્પર્ય હતું અને અહીં એક-એક સંમયની નમાઝ અલગ-અલગ તાત્પર્ય છે. 'નમાઝોની સુરક્ષા'નો અર્થ એ છે કે તેઓ નમાઝના સમયો, નમાઝના શિષ્ટાચાર, નમાઝના અરકાન અને જુઝૂવ (સ્તંભો અને ભાગો), સાર એ કે નમાઝથી સંબંધિત દરેક વસ્તુનું સંપૂર્ણ નિરીક્ષણ કરે છે.

(૧૦) 'ફિરદૌસ' જન્મ (સ્વર્ગ) માટે અત્યંત પ્રસિદ્ધ શબ્દ છે, જે મોટાભાગે તમામ માનવીય ભાષાઓમાં સંયુક્ત રૂપે જોવા મળે છે. સંસ્કૃતમાં પ્રદેશા, પ્રાચીન કલદાની ભાષામાં પ્રદેસા, પ્રાચીન ઈરાની (ઝિંદ)માં પેરીવાઈઝાં, હિબ્રુ ભાષામાં પરદેસ, અરબની ભાષામાં પરદીઝ, સુરયાની ભાષામાં ફરદેસૂ, યૂનાની ભાષામાં પારા દાઈસૂસ, લેટિન ભાષામાં પારા ડાઈસિસ અને અરબીમાં ફિરદૌસ. આં શબ્દ આ બધી ભાષાઓમાં એક એવા ભાગ માટે બોલવામાં આવે છે, જેના ચારે તરફ ચાર દિવાલ બનાવેલી હોય, જે ફેલાયેલ હોય, માણસના રોકાવાની જગ્યાથી મળતી આવતી હોય અને તેમાં દરેક પ્રકારના ફળ, મુખ્યરૂપે દ્રાક્ષ જોવા મળતા હોય. કુર્આનમાં આ જુદા-જુદા ભાગોના સમૂહ માટે પ્રયુક્ત થયો છે. (જુઓ, સૂર: કલ્ફ, આ. ૧૦૭) આનાથી જે વિચાર મનમાં આવે છે, તે એ છે કે ફિરદૌસ એક મોટી જગ્યા છે, જેમાં અત્યધિક ભાગ અને ઉપવન અને બગીચાઓ જોવા મળે છે. ઈમાનવાળાઓને ફિરદૌસના વારસ હોવા અંગે સૂર: તા-હા, નોંધ ૮૩ અને સૂર: અંબિયા, નોંધ ૯૯માં પર્યાપ્ત પ્રકાશનાખવામાં આવી ચૂક્યો છે.

(૧૧) આ આયતોમાં ચાર મહત્ત્વપૂર્ણ વિષયો પર વાત કરવામાં આવી છે —
 એક એ કે જે લોકો પણ કુર્આન અને હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.ની વાત માનીને આ ગુણો પોતાના અંદર પેદા કરી લેશે

فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْبُضْغَةَ عِظَابًا فَكَسَوْنَا الْعِظَمَ
لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ ۖ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ ﴿١٤﴾
ثُمَّ إِنَّكُمْ بَعْدَ ذَلِكَ لَمَيِّتُونَ ﴿١٥﴾ ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تُبْعَثُونَ ﴿١٦﴾

લોહીને માંસનો ટુકડો બનાવી દીધો, પછી માંસના ટુકડાના હાડકાં બનાવ્યા, પછી હાડકાંઓ પર માંસ

ચઢાવ્યું, ^(૧૨) પછી તેને એક જુદું જ સર્જન બનાવીને ઊભો કર્યો. ^(૧૩) આમ, ઘણો જ બરકતવાળો છે ^(૧૪)

અલ્લાહ, સૌ કારીગરોથી બહેતર કારીગર. (૧૫) પછી તત્પશ્ચાત તમારે ચોક્કસ મરવાનું છે, (૧૬) પછી કયામતના દિવસે નિશ્ચિતપણે તમે ઉઠાવવામાં આવશો,

અને આ આચરણના પાબંદ થઈ જશે, તેઓ દુનિયા અને આખિરત (પરલોક)માં સફળતા પામશે.

બીજો એ કે સફળતા માત્ર ઈમાનના એકરાર કે માત્ર ચરિત્ર અને વ્યવહારની ખૂબીઓનું પરિણામ નથી, બલ્કે બંનેના એકત્ર હોવાનું પરિણામ છે. ત્રીજો એ કે સફળતા કેવળ સાંસારિક અને ભૌતિક સમૃદ્ધિ અને સીમિત ક્ષણિક સફળતાઓનું નામ નથી, બલ્કે તે એક અત્યંત વ્યાપક ઉત્તમ સ્થિતિનું નામ છે, જે દુનિયા અને આખિરત (પરલોક)માં ચિરકાલીન અને સ્થાયી સફળતા અને સંતોષ માટે પ્રયુક્ત થાય છે.

ચોથો એ કે ઈમાનવાળાઓનાં આ ગુણોને નબી સલ્લ.ના મિશનની સચ્ચાઈ માટે પ્રમાણના રૂપમાં પ્રયુક્ત કરવામાં આવેલ છે અને આ જ વિષય આગળની વાતથી આ આયતોનો સંબંધ સ્થાપિત કરે છે.

(૧૨) સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: હજ, નોંધ ૫, ૬, ૯.

(૧૩) અર્થાત્ આમ તો આ જ અધુ જાનવરોની સંરચનામાં પણ થાય છે, પરંતુ અલ્લાહે આ સંરચના પ્રક્રિયાથી મનુષ્યને એક અન્ય પ્રકારનો પ્રાણી બનાવીને ઊભો કર્યો, જે જાનવરોથી તદ્દન ભિન્ન છે. કોઈપણ વ્યક્તિ બાળકને માતાના ગર્ભાશયમાં ઉછરતું જોઈને એ વિચારી પણ નથી શકતો કે અહીં એક માનવી તૈયાર થઈ રહ્યો છે, જે બહાર જઈને બુદ્ધિ, વિવેક અને કળાના એવા કારનામાઓ બતાવશે અને એવી-એવી અદ્ભુત શક્તિઓ અને ક્ષમતાઓ એનાથી પ્રગટ થશે. ત્યાં તે એક હાડકાં અને માંસનો એક પૂળા સમાન હોય છે, જેમાં પ્રસૂતિની શરૂઆત સુધી જીવનની આરંભિક વિશેષતાઓ સિવાય કંઈ જ નથી હોતું, પરંતુ બહાર આવીને તે વસ્તુ જ કંઈ બીજી જ બની જાય છે, જેનો પેટવાળા ગર્ભસ્થ બાળક સાથે કોઈ મેળ નથી. પછી તે જેમ-જેમ વધતો જાય છે, તેની જાતમાં 'આ કંઈક બીજી જ વસ્તુ' હોવાની સ્થિતિ વધારે સ્પષ્ટ થતી અને વધતી જાય છે.

(૧૪) મૂળ અરબીમાં 'ફ-ત-રબા-કલ્લહુ'ના શબ્દો આવ્યા છે. શબ્દોકોષ અને ભાષાના પ્રયોગોની દૃષ્ટિએ આમાં બે અર્થ જોવા મળે છે — એક એ કે તે અત્યંત પાવન અને પવિત્ર છે. બીજું એ કે તે અત્યંત શુભ અને ભલાઈ અને ગુણોનો માલિક છે. (વધારે સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: ફુરકાન, નોંધ ૧, ૧૯) આ બંને અર્થો અંગે વિચાર કરવામાં આવે, તો એ વાત સંમંજમાં આવી જાય છે કે માનવ-સંરચનાના તબક્કાઓનું વર્ણન કર્યા પછી આ વાક્ય માત્ર એક પ્રશંસાત્મક વાક્ય જ નથી, બલ્કે આ દલીલ પછી દલીલનું પરિણામ છે. આમાં જાણે કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે જે અલ્લાહ માટીના સત્ત્વને વૃદ્ધિ બક્ષીને એક પૂર્ણ માનવની શ્રેણી સુધી પહોંચાડી દે છે, તે આનાથી ક્યાંય વધારે સર્વોપરી છે કે ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)માં કોઈ તેનો ભાગીદાર હોઈ શકે અને તેનાથી ક્યાંય વધારે પ્રતિષ્ઠિત છે કે એ જ માનવને ફરી પેદા ન કરી શકે.

وَلَقَدْ خَلَقْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعَ طَرَائِقَ ۗ وَمَا كُنَّا عَنِ الْخَلْقِ
غُفْلِينَ ﴿١٧﴾ وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِقَدَرٍ فَأَسْكَنَّاهُ فِي

અને તમારા ઉપર અમે સાત રસ્તા બનાવ્યા, (૧૭) સર્જનના કાર્યથી અમે કંઈ અજાણ ન હતા (૧૭) અને આકાશમાંથી અમે યોગ્ય હિસાબ અનુસાર ખાસ માત્રામાં પાણી ઉતાર્યું અને તેને

(૧૫) મૂળ અરબીમાં શબ્દ 'તરાઈક' પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ રસ્તાનો પણ છે અને વર્ગોનો પણ છે. જો પહેલો અર્થ લેવામાં આવે તો કદાચ એનાથી તાત્પર્ય સાત ગ્રહોના ભ્રમણનો માર્ગ છે અને તે વખતનો માનવી સાત ગ્રહોથી જ પરિચિત ન હતો, તેથી સાત રસ્તાઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો. આનો અર્થ એ નથી કે આના સિવાય બીજા રસ્તાઓ નથી; અને જો બીજો અર્થ લેવામાં આવે તો 'સબ-અ-તરાઈક'નો એ જ અર્થ થશે, જે 'સબ-અ-સમાવાતિ તિબાકા (સાત આકાશ ઉપર-નીચે, સૂર: અલ-મુલક, આ.૩)નો અર્થ છે અને એ જે ફરમાવ્યું કે 'તમારા ઉપર' અમે સાત રસ્તાઓ બનાવ્યા, તો આનો એક તો સીધો-સીધો અર્થ એ જ છે, જે પ્રત્યક્ષ શબ્દોમાં મનમાં આવે છે અને બીજો અર્થ એ છે કે તમારાથી પણ વધારે મોટી વસ્તુ અમે આ આકાશો બનાવ્યા છે, જેમ કે સૂર: અલ-મુ'મિન, આ. ૫૭માં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

(૧૬) બીજો અનુવાદ એ પણ થઈ શકે છે — "અને પ્રાણીઓ તરફથી અમે અજાણ ન હતા અથવા નથી." પહેલા અનુવાદની દૃષ્ટિએ આયતનો અર્થ એ છે કે આ બધું જે અમે બનાવ્યું છે, તે બસ આમ જ કોઈ અનાડીના હાથે અલલટપ નથી બની ગયું, બલકે આને એક સમજી-વિચારેલી યોજના અને સંપૂર્ણ જ્ઞાનની સાથે બનાવેલ છે, મહત્વપૂર્ણ નિયમો આમાં કાર્યરત છે, નાનીથી લઈને મોટી સુધી, સૃષ્ટિની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થામાં એક પૂર્ણ સાંમજસ્ય જોવા મળે છે અને આ મહાન જગતમાં દરેક બાજુ એક ઉદ્દેશ્ય દેખાય છે, જે બનાવનારની તત્વદર્શિતા છે. બીજા અનુવાદની દૃષ્ટિએ અર્થ એ થશે કે આ સૃષ્ટિમાં જેટલી પણ વસ્તુઓ અમે પેદા કરી છે, તેની કોઈ જરૂરતથી અમે ગાફેલ અને કોઈ સ્થિતિથી ક્યારેય બેખબર નથી રહ્યા, કોઈ વસ્તુને અમે અમારી યોજના વિરુદ્ધ બનવા અને ચાલવા નથી દીધી. કોઈ વસ્તુની પ્રાકૃતિક આવશ્યકતાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવામાં અમે નિષ્કાળજી નથી દાખવી અને એક-એક કણ અને પાંદડાની હાલતથી અમે માહિતગાર છીએ.

الْأَرْضِ ۖ وَإِنَّا عَلَىٰ ذَهَابِهَا لَقَدِيرُونَ ﴿١٨﴾ فَأَنْشَأْنَا لَكُمْ بِهِ جَنَّتٍ
مِّنْ نَّجِيلٍ وَأَعْنَابٍ لَّكُمْ فِيهَا فَاوَاكِهِ كَثِيرَةٌ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ ﴿١٩﴾
وَشَجَرَةً تَخْرُجُ مِنْ طُورِ سَيْنَاءَ تَنْبُتُ بِالذَّهْنِ وَصِبْغٍ لِلْأَكْلِينَ ﴿٢٠﴾
وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُّسْقِيكُم مِّمَّا فِي بُطُونِهَا

ધરતીમાં થોભાવી દીધું, ^(૧૭) અમે તેને જેવી રીતે ઈચ્છીએ ગાયબ કરી શકીએ છીએ. ^(૧૮) (૧૮) પછી તે પાણી દ્વારા અમે તમારા માટે ખજૂર અને દ્રાક્ષના બગીચાઓ પેદા કરી દીધા, તમારા માટે આ બગીચાઓમાં ઘણાં સ્વાદિષ્ટ ફળો છે ^(૧૯) અને તેમનાથી તમે રોજી મેળવો છો, ^(૨૦) (૨૦) અને તે વૃક્ષ પણ અમે પેદા કર્યું જે સીના પર્વતમાંથી નીકળે છે, ^(૨૧) તેલ પણ લઈ ઊગે છે અને ખાનારાઓ માટે શાક પણ છે, (૨૧) અને હકીકત એ છે કે તમારા માટે ઢોરોમાં પણ એક બોધપાઠ છે. તેમના પેટમાં જે કંઈ છે

(૧૭) આનાથી તાત્પર્ય આમ તો મોસમનો વરસાદ પણ હોઈ શકે છે, પરંતુ આયતના શબ્દો પર વિચાર કરવાથી એક બીજો અર્થ પણ સમજામાં આવે છે અને તે એ છે કે સૃષ્ટિના આરંભમાં જ અલ્લાહે એક જ સમયમાં એટલી માત્રામાં પૃથ્વી પર પાણી ઉતારી દીધું હતું, જે ક્યામત સુધી આ પૃથ્વીની જરૂરતો માટે તેના જ્ઞાન અનુસાર પર્યાપ્ત હતું. એ પાણી જમીનના જ નીચલા ભાગમાં થોભી ગયું, જેનાથી સમુદ્ર અને નદીઓ અસ્તિત્વમાં આવ્યા અને જમીનના નીચે જળ (Sub-soil Water) ઉત્પન્ન થયું. હવે આ એ જ પાણીની ઉલટ-ફેર છે, જે ગરમી, ઠંડી અને હવાઓ દ્વારા થતી રહે છે. આને જ વર્ષાઓ, બરફથી ઢંકાયેલ પહાડો, નદીઓ, ઝરણાઓ અને કૂવાઓ ધરતીના વિભિન્ન ભાગોમાં ફેલાતાં રહે છે અને એ જ અસંખ્ય વસ્તુઓની ઉપજ અને સંરચનામાં સામેલ થાય છે અને પછી હવામાં ભળીને મૂળ ભંડાર તરફ પરત જતું રહે છે. શરૂઆતથી લઈને આજ સુધી પાણીના આ ભંડારમાં ન એક ટીપાની કમી થઈ છે અને ન એક ટીપાની વૃદ્ધિ કરવાની કોઈ જરૂર પડી છે.

(૧૮) અર્થાત્ આને ગાયબ કરી દેવાનું કોઈ એક સ્વરૂપ નથી, બલકે અગણિત સ્વરૂપો સંભવ છે અને એમાંથી જેને અમે જ્યારે ઈચ્છીએ પોતાનું કરીને તમને જીવનના આ સૌથી મહત્વપૂર્ણ સાધનથી વંચિત કરી શકીએ છીએ.

(૧૯) અર્થાત્ ખજૂરો અને દ્રાક્ષ ઉપરાંત પણ જાત-જાતના મેવા અને ફળો.

(૨૦) અર્થાત્ આ બગીચાઓની ઉપજથી જે ફળ, અનાજ, લાકડાં અને અન્ય વસ્તુઓ વિભિન્ન સ્વરૂપોમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તમે પોતાની રોજી પેદા કરો છો. 'મિન્હા તઅકુલૂન'માં 'મિન્હા'નું સર્વનામ જમતો તરફ ફરે છે, ન કે ફળો તરફ; અને 'તઅકુલૂન'નો અર્થ માત્ર એ નથી કે આ બગીચાઓના તમે ફળ ખાઓ છો, બલકે તેમાં કુલ મળીને રોજી પ્રાપ્ત કરવાનો અર્થ સામેલ છે.

(૨૧) તાત્પર્ય છે ઝૈતૂન (જેતૂન), જે રોમ મહાસાગરના આસપાસના ક્ષેત્રોની ઉપજમાં સૌથી વધારે મહત્વપૂર્ણ વસ્તુ છે. 'તૂર સીના'થી આને જોડવાનું કારણ કદાચ એ છે કે એ જ ક્ષેત્ર જેનું સૌથી વધારે પ્રખ્યાત અને સ્પષ્ટ સ્થાન 'તૂર સીના' છે, આ વૃક્ષનું આ અસલી વતન છે.

وَلَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ كَثِيرَةٌ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ ﴿٢١﴾ وَعَلَيْهَا وَعَلَى
 الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ ﴿٢٢﴾ وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ فَقَالَ يٰقَوْمِ
 اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهِ غَيْرُهُ أَفَلَا تَتَّقُونَ ﴿٢٣﴾ فَقَالَ
 الْمَلَأُوا الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ مَا هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ لَا يُرِيدُ

તેમાંથી જ એક વસ્તુ અમે તમને પીવડાવીએ છીએ, (૨૨) અને તમારા માટે તેમાં ઘણા બીજા ફાયદાઓ પણ છે. તેમને તમે ખાઓ છો (૨૨) અને તેમના ઉપર અને નૌકાઓ પર સવાર પણ કરવામાં આવો છો. (૨૩) (સુફૂઅ-૧) (૨૩) અમે નૂહને તેની કોમ તરફ મોકલ્યો. (૨૪) તેણે કહ્યું, “હે મારી કોમના લોકો ! અલ્લાહની બંદગી કરો, તેના સિવાય તમારા માટે કોઈ ઉપાસ્ય નથી, શું તમે ડરતા નથી ?” (૨૫) (૨૪) તેની કોમના જે આગેવાનોએ માનવાનો ઈન્કાર કર્યો, તેઓ કહેવા લાગ્યા કે “આ માણસ કંઈ નથી, પરંતુ એક બશર (મનુષ્ય) તમારા જ જેવો. (૨૬) તેનો આશય એવો છે કે તમારા પર શ્રેષ્ઠતા

- (૨૨) અર્થાત્ દૂધ, જેના વિશે કુર્આનમાં અન્ય જગ્યાએ ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે લોહી અને ગોબરની વચ્ચે આ એક ત્રીજી વસ્તુ છે, જે પશુઓના ભોજનથી પેદા કરી દેવામાં આવે છે. (સૂર: અન્-નહલ, આ. ૬૬)
- (૨૩) પશુઓ અને નૌકાઓનો એક સાથે ઉલ્લેખ કરવાનું કારણ એ છે કે લોકો સવારી અને ભાર વહન કરવા માટે મોટાભાગે ઊંટોનો ઉપયોગ કરતા હતા અને ઊંટોને ‘રણનું જહાજ’ કહેવાની જૂની કહેવત છે.
- (૨૪) તુલના માટે જુઓ, સૂર: અલ-આ’રાફ, આ. ૫૯-૬૪, સૂર: યૂનુસ, આ. ૭૧-૭૩, સૂર: હૂદ, આ. ૨૫-૪૮, સૂર: બની ઈસરાઈલ, આ. ૩, સૂર: અલ-અંબિયા, આ. ૭૬-૭૭.
- (૨૫) અર્થાત્ શું તમે એ વાતથી તદ્દન નિડર છો કે જે તમારો અને સમગ્ર દુનિયાનો માલિક અને શાસક છે, તેના રાજ્યમાં રહીને તેના બદલે બીજાઓની બંદગી (ઉપાસના) અને આજ્ઞાપાલન કરવા અને બીજાઓને અલ્લાહ અને રબ (પ્રભુ-પાલનહાર) માની લેવાના શું પરિણામો આવશે ?
- (૨૬) આ વિચાર તમામ પથભ્રષ્ટ લોકોની સંયુક્ત પથભ્રષ્ટતાઓમાંથી એક છે કે ‘બશર’ (મનુષ્ય) નબી (પયગંબર, ઈશદૂત) નથી હોઈ શકતા, અને નબી બશર નથી હોઈ શકતો. તેથી કુર્આને વારંવાર આ અજ્ઞાનતાપૂર્ણ વિચારનો ઉલ્લેખ કરીને તેનું ખંડન કર્યું છે અને એ વાત ભારપૂર્વક કહી છે કે તમામ નબીઓ મનુષ્ય હતા અને મનુષ્યો માટે મનુષ્ય જ નબી હોવો જોઈએ. (વધુ વિગત માટે જુઓ, સૂર: આલ-આ’રાફ, આ. ૬૩-૬૯, યૂનુસ, આ. ૨, હૂદ, આ. ૨૭-૩૧, યૂસુફ, આ. ૧૦૯, અર-રઅદ, આ. ૩૮, ઈબ્રાહીમ, આ. ૧૦-૧૧, અન્-નહલ, આ. ૪૩, બની ઈસરાઈલ, આ. ૯૪-૯૫, અલ-કહફ, આ. ૧૧૦, અલ-અંબિયા, આ. ૩-૩૪, અલ-મુ’મિનૂન, આ. ૩૩-૩૪, ૪૭, અલ-હુરકાન, આ. ૭, ૨૦, અશ-શૂઅરા, આ. ૧૫૪, ૧૮૬, યા-સીન, આ. ૧૫, હા-મીમ અસ-સજદહ, આ. ૬ નોંધ સહિત.)

أَنْ يَتَفَضَّلَ عَلَيْكُمْ ۖ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَأَنْزَلَ مَلَائِكَةً مِّنْ سَمَوَاتِنَا
 بِهَذَا فِي آبَائِنَا الْأَوْلِيَّيْنَ ﴿٢٣﴾ إِنَّ هُوَ إِلَّا رَجُلٌ بِهِ جِنَّةٌ فَمَا تَبْصُرُوا بِهِ
 حَتَّىٰ حِينٍ ﴿٢٤﴾ قَالَ رَبِّ انصُرْنِي بِمَا كَذَّبُونِ ﴿٢٥﴾ فَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ
 أَنْ اصْنَعْ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا وَّوْحَيْنَا فَإِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ ۗ

પ્રાપ્ત કરે. (૨૩) અલ્લાહને જો મોકલવા જ હોત તો ફરિશ્તાઓ મોકલતો. (૨૩બ) આ વાત તો અમે ક્યારેય

પોતાના બાપ-દાદાના જમાનામાં સાંભળી જ નથી (કે મનુષ્ય રસૂલ બનીને આવે). (૨૫) કંઈ નહીં, બસ આ માણસને સહેજ ગાંડપણ વળગી ગયું છે. થોડોક સમય વધારે રાહ જોઈ લો (કદાચ ઠીક થઈ જાય).” (૨૬) નૂહે કહ્યું, “પાલનહાર! આ લોકોએ મને જે ખોટો ઠેરવ્યો છે, તેના માટે હવે તું જ મારી મદદ કર.” (૨૭) અમે તેના પર વહી મોકલી કે “અમારી દેખરેખ હેઠળ અને અમારી વહી અનુસાર નૌકા તૈયાર કર. પછી જ્યારે અમારો આદેશ આવી જાય અને એ તંદૂર ઊભરાઈ જાય, (૨૮)

(૨૭) આ પણ સત્યના વિરોધીનું સૌથી જૂનું હથિયાર છે કે જે વ્યક્તિ પણ સુધારણા માટેની કોશિશ કરવા ઉઠે તેના પર તરત જ આ આરોપ મૂકી દે છે કે કંઈ નહીં, બસ સત્તાનો ભૂખ્યો છે. આ જ આરોપ ફિરૌનને હઝરત મૂસા અને હાઝન અલૈ. પર લગાવ્યો હતો (સૂર: યુનુસ; આ. ૭૮). આ જ હઝરત ઈસા અલૈ. પર લગાવવામાં આવ્યો કે આ માણસ યહૂદીઓનો બાદશાહ બનવા માંગે છે અને આ જ સંદેહ નબી સલ્લ. વિશે કુરૈશના સરદારોને હતો. સાચી વાત એ છે કે જે લોકો આખું આયુષ્ય દુનિયા અને તેના ભૌતિક લાભો અને તેનો વૈભવ અને પ્રતિષ્ઠા માટે જ પોતાની જાન ખપાવતા રહે છે, તેમના માટે એ વિચારવું અત્યંત કઠિન, બલ્કે અસંભવ હોય છે કે આ જ દુનિયામાં કોઈ માણસ નિષ્ઠા અને નિઃસ્વાર્થ ભાવથી માનવતાની ભલાઈ માટે પણ પોતાની જાન ખપાવી શકે છે. (વધારે સમજૂતી માટે જુઓ, નોંધ ૩૬)

(૨૭બ) આ એ વાતનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ છે કે હઝરત નૂહ અલૈ. ની કોમ અલ્લાહના અસ્તિત્વનો ઈન્કાર નહોતી કરતી અને ન એ વાતનો ઈન્કાર કરતી હતી કે સર્વ જગતોનો પાલનહાર એ જ છે અને બધા ફરિશ્તાઓ તેના આદેશનું પાલન કરવાવાળા છે. આ કોમની મૂળ પથભ્રષ્ટતા શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ) હતી, ન કે અલ્લાહનો ઈન્કાર.

(૨૮) અર્થાત્ મારા તરફથી આ ખોટું ઠેરવવાનો બદલો લે, જેમ કે બીજી જગ્યાએ ફરમાવ્યું, “તેથી નૂહે પોતાના રબને પોકાર્યો કે મને દબાવી લેવામાં આવ્યો છે, હવે તું તેમનાથી બદલો લે.” (સૂર: અલ-કમર, આ. ૧૦)

(૨૯) કેટલાક લોકોએ ‘તંદૂર’નો અર્થ જમીન લીધો છે, કેટલાકે જમીનનો સૌથી ઊંચો ભાગ કહ્યો છે. કેટલાક કહે છે કે ‘ફા-રત્તમૂર’નો અર્થ પરોઢનો ઉદય થવો છે અને કેટલાકના મતે આ ‘તોફાન’ કે ખળભળાટ ગરમ થવા જેવો એક રૂઢિપ્રયોગ છે. પરંતુ કોઈ યોગ્ય કારણ દેખાતું નથી કે કુર્આનના શબ્દોને કારણ વગર કોઈ ઉચિત સંકેતના લાક્ષણિક અર્થમાં લેવામાં આવે, જ્યારે કે પ્રત્યક્ષ અર્થ લેવામાં કોઈ વાંધો નથી. આ શબ્દોને વાંચીને શરૂઆતમાં જે અર્થ મનમાં આવે છે તે એ જ છે કે કોઈ ખાસ ‘તંદૂર’નો અગાઉથી નિર્દેશ કરી દેવામાં આવ્યો હતો કે તોફાનનો આરંભ આના નીચેથી પાણી ઉભરવાથી થશે.

فَأَسْأَلُكَ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ وَأَهْلَكَ إِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ
 الْقَوْلُ مِنْهُمْ ۗ وَلَا تُخَاطَبُنِي فِي الَّذِينَ ظَلَمُوا ۗ إِنَّهُمْ مُّعْرَقُونَ ﴿٢٤﴾
 فَإِذَا اسْتَوَيْتَ أَنْتَ وَمَنْ مَعَكَ عَلَى الْفُلِكِ فَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي
 نَجَّنا مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ ﴿٢٥﴾ وَقُلْ رَبِّ انزِلْنِي مُنزَلًا مُبْرَكًا
 وَأَنْتَ خَيْرُ الْمُنزِلِينَ ﴿٢٦﴾ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ وَإِنْ كُنَّا لَبَّاعِلِينَ ﴿٢٧﴾

તો દરેક પ્રકારના પ્રાણીઓમાંથી એક-એક જોડી લઈને તેમાં સવાર થઈ જા, અને પોતાના ઘરવાળાઓને પણ સાથે લઈ લે, સિવાય તેમના જેમના વિરુદ્ધ પહેલા ફેંસલો થઈ ચૂક્યો છે, અને અત્યાચારીઓ વિષે મને કંઈ ન કહેજે, તેઓ હવે ગરકાવ થવાના છે. (૨૮) પછી જ્યારે તું પોતાના સાથીદારો સાથે નૌકામાં સવાર થઈ જાય તો કહે, આભાર તે અલ્લાહનો જેણે અમને અત્યાચારી લોકોથી છુટકારો અપાવ્યો, (૩૦) (૨૯) અને કહે, પાલનહાર ! મને બરકતવાળી જગ્યા પર ઉતાર અને તું સૌથી ઉત્તમ જગ્યા આપનાર છે. (૩૧) (૩૦) આ પ્રસંગમાં મોટી નિશાનીઓ છે, (૩૨) અને પરીક્ષા તો અમે કરીને જ રહીએ છીએ. (૩૩)

- (૩૦) આ કોઈ કોમના અત્યંત દુરાચાર, તેની નીચતા અને દુષ્ટતાનું પ્રમાણ છે કે તેના વિનાશ પર આભાર વ્યક્ત કરવાનો આદેશ આપવામાં આવે.
- (૩૧) 'ઉતારવા'થી તાત્પર્ય માત્ર ઉતારવું નથી, બલકે અરબી રૂઢિપ્રયોગ અનુસાર એમાં 'આતિથ્ય'નો અર્થ પણ સામેલ છે, જાણે આ દુઆનો અર્થ એ છે કે હે અલ્લાહ ! હવે અમે તારા મહેમાન છીએ અને તું જ અમારો યંજમાન છે.
- (૩૨) અર્થાત્ શિક્ષાપ્રદ વાતો છે, જે એ બતાવે છે કે તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)નું આમંત્રણ આપનાર નબી સત્ય પર હતા અને શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ) પર આગ્રહ કરનારાં કાફિરો અસત્ય પર, અને એ કે આજે એ જ પરિસ્થિતિ મક્કામાં ઊભી થઈ ગઈ છે, જે કોઈક સમયે હઝરત નૂહ અલૈ. અને તેમની કોમના વચ્ચે હતી અને તેનું પરિણામ પણ કંઈ તેનાથી ભિન્ન આવવાનું નથી અને એ કે અલ્લાહના નિર્ણયમાં ચાહે ગમે તેટલો વિલંબ થાય, પરંતુ નિર્ણય છેવટે થઈને રહે છે અને તે અવશ્ય સત્યવાળાઓના પક્ષમાં અને અસત્યવાદીઓના વિરુદ્ધ આવે છે.
- (૩૩) બીજો અનુવાદ એ પણ હોઈ શકે છે કે, 'પરીક્ષા તો અમારે કરવાની જ હતી' અથવા 'પરીક્ષા તો અમારે કરવી જ છે'. ત્રણેય સ્થિતિમાં ઉદ્દેશ્ય એ સચ્ચાઈ પર સચેત કરવાનો છે કે અલ્લાહ કોઈ કોમને પણ પોતાની જમીન અને તેની અગણિત વસ્તુઓ પર સત્તા આપીને બસ આમ જ તેના હાલ પર છોડી દેતો નથી, બલકે તેની પરીક્ષા કરે છે અને જોતો રહે છે કે તે પોતાની સત્તાનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરી રહી છે. હઝરત નૂહ અલૈ. ની કોમના સાથે જે કંઈ થયું, એ જ કાનૂન અનુસાર થયું અને બીજી કોઈ કોમ પણ અલ્લાહની એવી પ્રિય નથી કે તે બસ તેને કૃપાઓ પર હાથ મારવા માટે સ્વતંત્ર છોડી દે. આ મામલાનો દરેકને અવશ્ય સામનો કરવો પડે છે.

ثُمَّ أَنشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْنًا آخَرِينَ ﴿٣١﴾ فَأَرْسَلْنَا فِيهِمْ رَسُولًا
مِّنْهُمْ أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُم مِّنْ إِلَهِ غَيْرُهُ ۗ أَفَلَا تَتَّقُونَ ﴿٣٢﴾
وَقَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِلِقَاءِ الْآخِرَةِ
وَأُتِرْفُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ۗ مَا هَذَا إِلَّا بَشْرٌ مِّثْلُكُمْ ۗ يَأْكُلُ مِمَّا

(૩૧) તેમના પછી અમે એક બીજા યુગની કોમ ઉઠાવી. (૩૨) પછી તેમનામાં સ્વયં તેમની જ કોમની એક રસૂલ મોકલ્યો (જેણે તેમને આમંત્રણ આપ્યું) કે અલ્લાહની બંદગી કરો, તમારા માટે તેના સિવાય અન્ય કોઈ ઉપાસ્ય નથી, શું તમે ડરતા નથી? (રુકૂઅ-૨) (૩૩) તેની કોમના જે આગેવાનોએ માનવાનો ઈન્કાર કર્યો અને આભિરતમાં રજૂ થવાને ખોટું ઠેરવ્યું, જેમને અમે દુનિયાના જીવનમાં સુખી-સંપન્ન બનાવી રાખ્યા હતા, તેઓ કહેવા લાગ્યા, “આ માણસ કંઈ નથી પણ એક મનુષ્ય છે તમારા જ જેવો.

(૩૪) કેટલાક લોકોએ આનાથી તાત્પર્ય હઝરત સાલેહ ની કોમ લીધી છે, કેમ કે આગળ ચાલીને ઉલ્લેખ થઈ રહ્યો છે કે આ કોમ ‘સૈહા’ના અઝાબ (યાતના)થી નષ્ટ કરવામાં આવી અને બીજી જગ્યાઓએ કુર્આનમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે સમૂદ એ કોમ છે, જેના પર આ અઝાબ આવ્યો. (સૂર: હૂદ, આ. ૬૭, અલ-હિજ, આ. ૮૩, અલ-કમર, આ. ૩૧) કેટલાક બીજા લોકો કહે છે કે આ ઉલ્લેખ વાસ્તવમાં આદ કોમનો છે, કેમ કે કુર્આન અનુસાર હઝરત નૂહ ની કોમ પછી આ જ કોમને ઉઠાવવામાં આવી હતી **وَإِذْ كُرُوا إِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءً مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ** “ભૂલી ન જાઓ કે તમારા રબે નૂહની કોમ પછી તમને તેના ઉત્તરાધિકારી બનાવ્યા.” (સૂર: આ'રાફ, આ. ૬૯) સાચી વાત આ જ બીજી લાગે છે, કેમ કે નૂહની કોમ પછીનો સંકેત એના જ તરફ કરવામાં આવ્યો છે. રહુ **صِيحَّة** (સીસ, મોટો અવાજ, શોરબકોર, ભારે કોલાહલ), તો માત્ર આની અનુરૂપતા આ કોમને સમૂદ ઠેરવવા માટે પર્યાપ્ત નથી. એટલા માટે કે આ શબ્દ જે રીતે એ તીવ્ર અવાજ માટે પ્રયુક્ત થાય છે, જે સામાન્ય વિનાશનું કારણ બને, એ જ રીતે એ શોરબકોર, કોલાહલ અને તોફાન માટે પણ પ્રયુક્ત થાય છે, જે સામાન્ય વિનાશ વખતે જોવા મળે છે, ભલે વિનાશનું કારણ ગમે તે હોય.

(૩૫) આ વિશેષતાઓ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. પયગંબરના વિરોધમાં ઉઠવાવાળા અસલ લોકો તેઓ હતા, જેમને કોમની સરદારી મળેલી હતી. આ સૌની સંયુક્ત ગુમરાહી એ હતી કે તેઓ આભિરતનો ઈન્કાર કરનારાં હતા, તેથી અલ્લાહની સામે કોઈ જવાબદારી અને ઉત્તરદાયિત્વનો તેમને ડર ન હતો અને એટલા માટે તેઓ દુનિયાના આ જીવન પર મોહિત હતા અને ભૌતિક સફળતા અને સમૃદ્ધિથી ઉચ્ચતર કોઈ અન્ય મૂલ્યનો સ્વીકાર કરવાવાળા ન હતા, વંધુમાં આ પથભ્રષ્ટતામાં જે વસ્તુએ તેમને તદ્દન ડૂબાડી દીધાં હતા તે સમૃદ્ધિ અને સંપત્તા હતી જેને તેઓ પોતાના સત્ય પર હોવાનું પ્રમાણ સમજતા હતા અને એ માનવા માટે તૈયાર નહોતા કે એ આસ્થા, એ નૈતિક વ્યવસ્થા અને જીવન-પ્રણાલી ખોટી પણ હોઈ શકે છે, જેના પર ચાલીને તેમને દુનિયામાં આ બધી સફળતાઓ મળી રહી છે. માનવ-ઈતિહાસ વારંવાર એ સચ્ચાઈને દોહરાવતો રહ્યો છે કે સત્ય-સંદેશનો વિરોધ કરવાવાળા હંમેશા આ જ ત્રણ વિશેષતાઓના માલિક રહ્યા છે અને આ જ એ સમયનું દર્શ્ય પણ હતું, જ્યારે કે નબી સલ્લ. મક્કામાં સુધારણાની કોશિશ કરી રહ્યા હતા.

تَاكُلُونَ مِنْهُ وَيَشْرَبُونَ ﴿٣٤﴾ وَلَئِنْ أَطَعْتُمْ بَشْرًا
 مِّثْلَكُمْ ۖ إِنَّكُمْ إِذَا الْحُسْرُورُنَّ ﴿٣٥﴾ آيَعِدُكُمْ أَنَّكُمْ إِذَا مِتُّمْ وَكُنْتُمْ
 تُرَابًا وَعِظَامًا أَنَّكُمْ مُخْرَجُونَ ﴿٣٦﴾ هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ لِمَا تُوعَدُونَ ﴿٣٧﴾
 إِنَّ هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ ﴿٣٨﴾

જે કંઈ તમે ખાઓ છો, તે જ આ ખાય છે અને જે કંઈ તમે પીઓ છો, તે જ આ પીએ છે. (૩૪) હવે જો તમે પોતાના જ જેવા એક મનુષ્યનું અનુસરણ સ્વીકારી લીધું તો તમે નુકસાનમાં જ રહ્યા. (૩૫) આ તમને બતાવે છે કે જ્યારે તમે મરીને માટી થઈ જશો અને હાડપિંજર બનીને રહી જશો, તે વખતે તમને (કબરોમાંથી) કાઢવામાં આવશે. (૩૬) અશક્ય, તદ્દન અશક્ય છે આ વાયદો જે તમારા સાથે કરવામાં આવી રહ્યો છે. (૩૭) જીવન કંઈ નથી, પણ માત્ર આ દુનિયાનું જીવન. અહીં જ અમારે મરવાનું અને જીવવાનું છે અને અમે કદાપિ ઉઠાવવામાં આવીશું નહીં.

(૩૬) કેટલાક લોકોએ એ ખોટું સમજી લીધું છે કે આ વાતો એ લોકો પરસ્પર એક-બીજાને કરતા હતા. ના, આ સંબોધન વાસ્તવમાં સામાન્ય લોકોને હતું. કોમના સરદારોને જ્યારે જોખમ લાગ્યું કે સામાન્ય લોકો પયગંબરના પવિત્ર વ્યક્તિત્વ અને મનોહર વાતોથી પ્રભાવિત થઈ જશે અને તેમના પ્રભાવિત થયા પછી અમારી સરદારી તે પછી કોના પર ચાલશે, તો તેમણે આ પ્રવચન કરીને સામાન્ય લોકોને બહેકાવવાનું શરૂ કર્યું, આ એ જ મામલાનું બીજું પાસું છે, જે ઉપર હઝરત નૂહ અલૈ.ની કોમના સરદારોના ઉલ્લેખમાં બતાવવામાં આવ્યું હતું. તેઓ કહેતા હતા કે આ અલ્લાહ તરફથી પયગંબરી-વચગંબરી કંઈ નથી, માત્ર સત્તાની ભૂખ છે જે આ માણસથી આ વાતો કરાવી રહી છે. આ લોકો 'ફરમાવે' છે કે, ભાઈઓ ! જરા વિચાર તો કરો કે છેવટે આ માણસ તમારાથી કઈ વસ્તુમાં અલગ છે, એવો જ હાડ-માંસનો માણસ છે જેવા તમે છો. કોઈ ભેદ આમાં અને તમારામાં નથી. પછી શા માટે આ મોટો બને અને તમે તેની આજ્ઞાનું પાલન કરો ? આ પ્રવચનોમાં એ વાત જાણે કોઈપણ વિવાદ વગર માન્ય હતી કે અમે જે તમારા સરદાર છીએ, તો અમારે તો હોવું જ જોઈએ, અમારા હાડ-માંસ અને ખાવા-પીવાની રીત તરફ જોવાનો પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી. વિવાદમાં અમારી સરદારી નથી, કેમ કે તે તો પોતાની રીતે સ્થાપિત અને સ્વીકૃત છે, અલબત્ત વિવાદ આ નવી સરદારી છે જે હવે સ્થાપિત થતી દેખાઈ રહી છે. આ રીતે આ લોકોની વાત હઝરત નૂહ અલૈ.ની કોમના સરદારોની વાતથી કંઈ વધારે ભિન્ન નહોતી, જેના નજીક આરોપના યોગ્ય જો કોઈ વસ્તુ હતી તો એ 'સત્તાની ભૂખ' હતી, જે કોઈ નવા આવનારાના અંદર અનુભવાય અથવા જેના હોવા પર સંદેહ કરી શકાય. રહ્યું તેમનું પોતાનું પેટ, તો તેઓ સમજતા હતા કે સત્તા ગમે તેમ પણ તેમનું સ્વાભાવિક ભોજન છે જેનાથી જો તે અપચાની હદ સુધી પણ ભરાઈ જાય તો વાંધાજનક નથી.

إِنَّ هُوَ إِلَّا رَجُلٌ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا وَمَا نَحْنُ لَهُ بِمُؤْمِنِينَ ﴿٣٨﴾
 قَالَ رَبِّ انصُرْنِي بِمَا كَذَّبُونِ ﴿٣٩﴾ قَالَ عَمَّا قَلِيلٍ لِيُصِيبَهُنَّ
 نُدُمِينٌ ﴿٤٠﴾ فَأَخَذْتَهُمُ الصَّيْحَةُ بِالْحَقِّ فَجَعَلْنَاهُمْ غُرَابًا ۚ فَبُعْدًا
 لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ ﴿٤١﴾ ثُمَّ أَنشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قُرُونًا آخَرِينَ ﴿٤٢﴾ مَا
 تَسْبِقُ مِنْ أُمَّةٍ أَجَلَهَا وَمَا يَسْتَأْخِرُونَ ﴿٤٣﴾ ثُمَّ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا
 تَتْرَآءُ ۚ كُلَّمَا جَاءَ أُمَّةٌ رَّسُولَهَا كَذَّبُوهُ فَاتَّبَعْنَا بَعْضَهُمْ
 بَعْضًا وَجَعَلْنَاهُمْ آحَادِيثَ ۚ فَبُعْدًا لِلْقَوْمِ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٤٤﴾

(૩૮) આ માણસ અલ્લાહના નામે માત્ર જૂઠ ઘડી રહ્યો છે^(૩૬મ) અને અમે કદાપિ તેને માનવાના નથી.”

(૩૯) રસૂલે કહ્યું, “પાલનહાર ! આ લોકોએ મને જે રીતે ખોટો ઠેરવ્યો છે તેના માટે હવે તું જ મારી મદદ કર.” (૪૦) જવાબમાં કહેવામાં આવ્યું, “નજીક છે એ સમય જ્યારે આ લોકો પોતાની કરણી પર પસ્તાવો કરશે.” (૪૧) અંતે બરાબર સત્ય અનુસાર એક ઓચિંતા મોટા તોફાને તેમને ઝડપી લીધા અને અમે તેમને કચરો^(૩૯) બનાવીને ફેંકી દીધા— દૂર થા અત્યાચારી કોમ ! (૪૨) ત્યારબાદ અમે તેમના પછી બીજી કોમો ઉઠાવી, (૪૩) કોઈ પણ કોમ પોતાના સમય પહેલાં ન તો નાશ પામી અને ન ત્યાર પછી રહી શકી. (૪૪) પછી અમે નિરંતર અમારા રસૂલો મોકલ્યા. જે કોમ પાસે પણ તેનો રસૂલ આવ્યો, તેણે તેને ખોટો ઠેરવ્યો અને અમે એક પછી એક કોમને નષ્ટ કરતા ગયા, ત્યાં સુધી કે તેમને માત્ર દંતકથા જ બનાવી મૂક્યા — ફિટકાર એ લોકો ઉપર જેઓ ઈમાન નથી લાવતા!^(૩૯)

(૩૬અ) આ શબ્દ સ્પષ્ટ કરે છે કે અલ્લાહની હસ્તીના આ લોકો પણ ઈન્કાર કરનારા ન હતા, આમની પણ વાસ્તવિક પથબ્રષ્ટતા શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ) હતી. બીજી જગ્યાઓએ પણ કુર્આન-મજીદમાં આ કોમનો આ જ અપરાધ બતાવવામાં આવ્યો છે. જુઓ સૂર: અલ-આ'રાફ, આ. ૭૦, સૂર: હૂદ, આ. ૫૩-૫૪, સૂર: હા-મીમ અસ્-સજ્દહ, આ. ૧૪, સૂર: અલ-અહકાફ, આ. ૨૧-૨૨.

(૩૭) મૂળમાં અરબી શબ્દ 'ગુસાઅન' પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ છે એ કચરો જે પૂરની સાથે વહેતો-વહેતો આવે છે અને પછી કિનારાઓ પર લાગી-લાગીને સડતો રહે છે.

(૩૮) અથવા બીજા શબ્દોમાં પયગંબરોની વાત નથી માનતા.

ثُمَّ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ وَأَخَاهُ هَارُونَ بِآيَاتِنَا وَسُلْطٰنٍ مُّبِينٍ ﴿٣٥﴾ إِلَىٰ
فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ فَأَسْتَكْبَرُوا وَكَانُوا قَوْمًا عَالِينَ ﴿٣٦﴾ فَقَالُوا أَنُؤْمِنُ
لِبَشَرَيْنِ مِثْلِنَا وَقَوْمُهُمَا لَنَا عِبُدُونَ ﴿٣٧﴾ فَكَذَّبُوهُمَا فَكَانُوا مِنْ
الْمُهْلَكِينَ ﴿٣٨﴾ وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَىٰ الْكِتٰبَ لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ ﴿٣٩﴾

૪૫-૪૬) પછી અમે મૂસા અને તેના ભાઈ હારૂનને પોતાની નિશાનીઓ અને ખુલ્લી સનદ^(૩૫) સાથે ફિરઔન અને તેના સરદારો તરફ મોકલ્યા. પરંતુ તેમણે ઘમંડ કર્યો અને મોટી-મોટી બડાશ મારી. ^(૩૬) (૪૭) કહેવા લાગ્યા, “શું અમે પોતાના જેવા જ બે માણસો પર ઈમાન લઈ આવીએ?” ^(૩૭) અને માણસો પણ તે જેમની કોમ અમારી ગુલામ છે.” ^(૩૮) આમ, તેમણે બંનેને ખોટા ઠેરવ્યા અને તબાહ થવાવાળાઓ સાથે જઈ મળ્યા, ^(૩૯) (૪૮) અને મૂસાને અમે ગ્રંથ આપ્યો, જેથી લોકો તેના દ્વારા માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત કરે,

૪૭) ‘નિશાનીઓ’ પછી ‘ખુલ્લી સનદ’થી તાત્પર્ય કાં તો એ છે કે આ નિશાનીઓનું તેમના સાથે હોવું જ એ વાતનું ખુલ્લું પ્રમાણ હવું કે તેઓ અલ્લાહે મોકલેલ પયગંબરો છે અથવા તો પછી નિશાનીઓથી તાત્પર્ય અસા (લાઠી) સિવાય બીજા એ બધા ચમત્કારો છે, જે મિસર (ઈજિપ્ત)માં બતાવવામાં આવ્યા હતા અને ખુલ્લી સનદથી તાત્પર્ય ‘અસા’ છે, કેમ કે એના દ્વારા જે મો’જિઝા (ચમત્કારો) સામે આવ્યા, તેના પછી તો એ વાત તદ્દન સ્પષ્ટ થઈ ગઈ હતી કે આ બંને ભાઈઓ અલ્લાહ તરફથી નિયુક્ત છે. (વિગત માટે જુઓ, સૂર: અન્-નુબરુફ, નોંધ ૪૩-૪૪.)

૪૮) મૂળ શબ્દો: **عَالِينَ** પ્રયુક્ત થયા છે, જેના બે અર્થ હોઈ શકે છે — એક તો એ કે તેઓ ખૂબ ઘમંડી, જાલિમ અને દમનકારી હતા. બીજો એ કે તેઓ ખૂબ ઉંચા બન્યા અને મિથ્યાભિમાની થયા.

૪૮અ) સમજૂતી માટે જુઓ નોંધ ૨૬.

૪૯) મૂળ શબ્દો છે — ‘જેમની કોમ અમારી ઉપાસક છે.’ અરબી ભાષામાં કોઈનું આજ્ઞાપાલક હોવું અને તેનું ઉપાસક હોવું, બંને લગભગ સમાન અર્થ ધરાવે છે. જે કોઈની બંદગી અને આજ્ઞાપાલન કરે છે તે જાણે તેની ‘ઈબાદત’ (ઉપાસના) કરે છે. આનાથી ખૂબ મહત્વપૂર્ણ પ્રકાશ પડે છે ‘ઈબાદત’ શબ્દના અર્થ પર અને પયગંબરોના એ આમંત્રણ પર કે માત્ર અલ્લાહની ઈબાદત કરવા અને તેના સિવાય દરેકની ઈબાદત છોડી દેવાની તાકીદ જે તેઓ કરતા હતા, તેનો પૂરો અર્થ શું છે. ઈબાદત તેમના નજીક માત્ર પૂજાપાઠ ન હતી. તેમનું આમંત્રણ એ ન હતું કે અલ્લાહની માત્ર પૂજા કરો, બાકી બંદગી અને આજ્ઞાપાલન જેનું ચાહો કરતા રહો, બલકે તેઓ માનવીઓને અલ્લાહના ઉપાસક પણ બનાવવા માગતા હતા અને આજ્ઞાપાલક પણ, અને આ બંને અર્થોની દૃષ્ટિએ બીજાઓની ઈબાદતને ખોટી ઠેરવતા હતા. (વધારે સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: અલ-કહ્ફ, નોંધ ૫૦)

૪૨) હઝરત મૂસા અલૈ. અને ફિરઔનના કિસ્સાના વિસ્તૃત વિવરણ માટે જુઓ, સૂર: અલ-બકરહ, આ. ૪૯-૫૦, સૂર: અલ-આરાફ, આ. ૧૦૩-૧૩૬, સૂર: યૂનુસ, આ. ૭૫-૮૨, સૂર: હૂદ, આ. ૯૬-૯૯, સૂર: બની ઈસરાઈલ, આ. ૧૦૧-૧૦૪, સૂર: તા-હા, આ. ૯-૮૦.

وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ آيَةً وَآوَيْنَهُمَا إِلَىٰ رَبْوَةٍ ذَاتِ قَرَارٍ وَمَعِينٍ ﴿٦٧﴾

(૫૦) અને મરયમના પુત્ર અને તેની માતાને અમે એક નિશાની બનાવ્યા, ^(૫૦) અને તેમને એક ઊંચા સ્થળે રાખ્યા જે શાંતિપૂર્ણ સ્થળ હતું અને ઝરણાં તેમાં વહેતા હતા. ^(૫૦) (રુકૂઅ-૩)

- (૪૩) એ નથી ફરમાવ્યું કે એક નિશાની મરયમના પુત્ર હતા અને એક નિશાની સ્વયં મરયમ, અને એ પણ નથી ફરમાવ્યું કે મરયમના પુત્ર અને તેમની માતાને બે નિશાનીઓ બનાવી, બંને એ ફરમાવ્યું છે કે તેઓ બંને મળીને એક નિશાની બનાવવામાં આવ્યા. આનો અર્થ એના સિવાય શું હોઈ શકે છે કે પિતા વગર મરયમના પુત્રનું પેદા થવું અને પુરુષથી સહવાસ વગર મરયમનું ગર્ભવતી બનવું જ એ વસ્તુ છે, જે આ બંનેને એક નિશાની બનાવે છે. જે લોકો એ વાતનો ઈન્કાર કરે છે કે હઝરત ઈસા પિતા વગર પેદા થયા હતા તેઓ માતા અને પુત્રના એક નિશાની હોવાનું શું કારણ બતાવશે? (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: આલે ઈમરાન, નોંધ ૪૪-૫૩, સૂર: અન્-નિસા, નોંધ ૧૯૦, ૨૧૨-૨૧૩, સૂર: મરયમ, નોંધ ૧૫-૨૨, સૂર: અલ-અંબિયા, નોંધ ૮૯-૯૦)
- (૪૪) જુદા-જુદા લોકોએ આનાથી તાત્પર્ય અલગ-અલગ સ્થળો લીધા છે. કોઈ દમાસ્કસ કહે છે, કોઈ અલ-રમલા, કોઈ બૈતુલ-મક્કિસ અને કોઈ મિસર (ઈજિપ્ત). મસીહી (ખ્રિસ્તી) ઉદ્દેશ્યો અનુસાર હઝરત મરયમ હઝરત ઈસાના જન્મ પછી તેમની રક્ષા માટે બે વાર વતન છોડવા મજબૂર થયા. પહેલા હીરોદેસ બાદશાહ (King Herod)ના કાળમાં તેઓ તેમને મિસર લઈ ગયા, અને તેમના મૃત્યુ સુધી ત્યાં જ રહ્યા. પછી અઝ-ખલાઉસ (Archelaus)ના શાસન-કાળમાં તેમને ગલીલ (Galilee)ના શહેર નાસિરા (Nazareth)માં આશ્રય લેવો પડ્યો. (Mathew, 2:13-23) હવે એ વાત વિશ્વાસથી કહી શકાતી નથી કે કુર્આનનો ઈશારો કઈ જગ્યા તરફ છે. મૂળમાં શબ્દ 'રબવા' પ્રયુક્ત થયો છે. શબ્દકોષમાં 'રબવા' એ ઉચ્ચ સ્થાનને કહે છે જે સમતળ હોય અને પોતાના આસપાસના ક્ષેત્રથી ઊંચું હોય. અરબી આયતમાં 'ઝાતે કરાર' શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે, જેનાથી તાત્પર્ય એ છે કે એ જગ્યાએ બધી વસ્તુઓ ઉપલબ્ધ હોય અને રહેવાવાળો ત્યાં ખુશહાલીનું જીવન વિતાવી શકતો હોય, અને મૂળમાં 'મઈન' શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે, જેનાથી અભિપ્રેત છે વહેતું પાણી અર્થાત્ પ્રવાહિત સ્રોત.

كُلُّ حِزْبٍ مِمَّا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ ﴿٥٣﴾ فَذَرَهُمْ فِي غَمَرَتِهِمْ
 حَتَّىٰ حِينٍ ﴿٥٤﴾ أَيَحْسَبُونَ أَنَّمَا مُمَدُّهُم بِهٖ مِنْ مَّالٍ
 وَبَنِينَ ﴿٥٥﴾ نَسَارِعُ لَهُمْ فِي الْخَيْرِ ۗ بَلْ لَا يَشْعُرُونَ ﴿٥٦﴾

પાસે જે કંઈ છે તેમાં જ તે મગ્ન^(૫૩) છે. — (૫૪) ભલે, તો છોડો તેમને, ડૂબેલા રહે પોતાની ગફલતમાં એક વિશેષ સમય સુધી. ^(૫૫) શું આ લોકો સમજે છે કે અમે જે ધન અને પુત્રો વડે તેમને મદદ આપી રહ્યા છીએ (૫૬) તો જાણે તેમને ભલાઈઓ આપવા માટે સક્રિય છીએ? નહીં, સાચી વાતનું તેમને જ્ઞાન નથી. ^(૫૦)

(૪૮) આ કેવળ ઘટનાનું વર્ણન જ નથી, બલ્કે એ દલીલની એક કડી છે, જે સૂરની શરૂઆતથી ચાલી આવી રહી છે. દલીલનો સાર એ છે કે જ્યારે તમામ પયગંબરો આ જ તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ) અને આખિરત (પરલોક)ની આસ્થાનું શિક્ષણ આપતા રહ્યા છે, તો અનિવાર્યપણે આનાથી સાબિત થાય છે કે માનવ-જાતિનો મૂળ દીન (ધર્મ) આ જ ઈસ્લામ છે અને બીજા તમામ ધર્મો, જે આજે જોવા મળે છે તે સૌ તેના જ વિકૃત સ્વરૂપો છે. હવે જો ભૂલ કરી રહ્યા છે તો એ લોકો છે, જેઓ એ ધર્મોના મોહિત બની રહ્યા છે, ન કે એ જે તેમને છોડીને મૂળ ધર્મ તરફ બોલાવી રહ્યો છે.

(૪૯) પહેલા વાક્ય અને બીજા વાક્યની વચ્ચે એક ખાલી જગ્યા છે, જેને પ્રવચનની પશ્ચાદભૂમિ સ્વયં ભરી રહી છે. પશ્ચાદભૂમિ એ છે કે અલ્લાહનો એક બંદો પાંચ-છ વર્ષથી લોકોને મૂળ ધર્મ તરફ બોલાવી રહ્યો છે, તર્ક અને પ્રમાણોથી વાત સમજાવી રહ્યો છે, તેમ છતાં ન કેવળ એ કે લોકો એ અસત્યમાં મગ્ન છે, જે તેમને વારસામાં મળ્યું છે અને આ સત્યને માની નથી રહ્યા, બલ્કે હાથ ધોઈને સત્યનું આમંત્રણ આપનારાં આ બંદાની પાછળ પડી જાય છે. આ સ્થિતિમાં મૂળ સત્ય-ધર્મના એક હોવા અને પાછળથી ઘડી કાઢેલાં ધર્મોની વાસ્તવિકતાનું વર્ણન કર્યા પછી એમ કહેવું કે, ‘છોડો આમને, ડૂબેલા રહે પોતાની ગફલતમાં’ આપોઆપ એ અર્થનું પ્રમાણ ઉપલબ્ધ કરાવે છે કે ‘ભલે, જો આ લોકો નથી માનતા અને પોતાની પથભ્રષ્ટતાઓમાં જ મગ્ન રહેવા માગે છે, તો તેમને છોડો’. ‘આ ‘છોડો’ કહેવાનો અર્થ આ ગાફેલ અને બેપરવા લોકોને ઝંઝોડવાનો છે, ન કે કંઈ બીજો, અને વધુમાં ‘એક વિશેષ સમય સુધી’ના શબ્દોમાં એક ખૂબ મોટી-ઊંડી ચેતવણી છે જે એ બતાવી રહી છે કે ગફલતમાં ડૂબેલું રહેવું વધારે દિવસો સુધી નહીં રહી શકે, ખૂબ જલ્દી તેમને હકીકતની ખબર પડી જશે.

(૫૦) આ જગ્યાએ સૂરની શરૂઆતની આયતો પર એક નજર નાખી લો. એ જ વિષયને હવે ફરી એક બીજી રીતે દોહરાવવામાં આવી રહ્યો છે. આ લોકો ‘સફળતા અને ભલાઈ’ તેમજ ‘ખુશાહાલી’નો એક સીમિત ભૌતિક વિચાર રાખતા હતા. આમના નજીક ‘સફળતા’ નામ હતું દુનિયાની ધન-સંપત્તિ અને પ્રતિષ્ઠાનું અને દુનિયાની ધન-સંપત્તિ અને પ્રતિષ્ઠા પ્રમાણ હતું સત્ય પર હોવાનું અને અલ્લાહના પ્રિય હોવાનું. આ ભ્રમને, જે વાસ્તવમાં ભૌતિકવાદી દૃષ્ટિકોણ રાખવાવાળાઓની પથભ્રષ્ટાના મહત્વપૂર્ણ પ્રમાણોમાંથી છે, કુર્આનમાં અલગ-અલગ વર્ણવવામાં આવેલ છે. અલગ-અલગ રીતે આનું ખંડન કરવામાં આવેલ છે અને જુદી-જુદી રીતે એ બતાવવામાં આવેલ છે કે વાસ્તવિક તથ્ય શું છે. (ઉદાહરણ માટે જુઓ, સૂર: અલ-બકરહ, આ. ૧૨૬, ૨૧૨, અલ-આરાફ,

إِنَّ الَّذِينَ هُمْ مِنْ خَشِيَةِ رَبِّهِمْ مُشْفِقُونَ ﴿٥٧﴾ وَالَّذِينَ هُمْ
بِآيَاتِ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَ ﴿٥٨﴾ وَالَّذِينَ هُمْ بِرَبِّهِمْ لَا يُشْرِكُونَ ﴿٥٩﴾
وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ مَا آتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ أَنَّهُمْ إِلَىٰ رَبِّهِمْ
رُجِعُونَ ﴿٦٠﴾ أُولَٰئِكَ يُسْرِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَهُمْ لَهَا سَابِقُونَ ﴿٦١﴾

સમસ્ત અલ્લાહના આયતોમાં તો જે લોકો પોતાના રબથી ડરનારા હોય છે, ^(૫૭) (૫૮) જેઓ પોતાના રબની આયતો પર ઈમાન લાવે છે, ^(૫૯) (૫૯) જેઓ પોતાના રબ સાથે કોઈને ભાગીદાર બનાવતા નથી, ^(૬૦) (૬૦) અને જેમની હાલત એવી છે કે આપે છે જે કંઈ પણ આપે છે અને હૃદય તેમના તે વિચારથી ધ્રુજતા રહે છે કે અમારે પોતાના રબ પાસે પાછા ફરવાનું છે, ^(૬૧) (૬૧) તેઓ જ ભલાઈઓ તરફ દોડનારા અને એકબીજાથી આગળ વધીને તેમને પ્રાપ્ત કરનારા છે.

સમસ્ત અલ્લાહના આયતોમાં તો જે લોકો પોતાના રબથી ડરનારા હોય છે, ^(૫૭) (૫૮) જેઓ પોતાના રબની આયતો પર ઈમાન લાવે છે, ^(૫૯) (૫૯) જેઓ પોતાના રબ સાથે કોઈને ભાગીદાર બનાવતા નથી, ^(૬૦) (૬૦) અને જેમની હાલત એવી છે કે આપે છે જે કંઈ પણ આપે છે અને હૃદય તેમના તે વિચારથી ધ્રુજતા રહે છે કે અમારે પોતાના રબ પાસે પાછા ફરવાનું છે, ^(૬૧) (૬૧) તેઓ જ ભલાઈઓ તરફ દોડનારા અને એકબીજાથી આગળ વધીને તેમને પ્રાપ્ત કરનારા છે.

આ. ૩૨, અત્-તૌબા, ૫૫, ૬૮, ૮૫, યુનુસ, આ. ૧૭, હુદ, આ. ૩, ૨૭-૩૧, અર-રમદ, આ. ૬૬, અલ-કહફ, આ. ૨૮, ૩૨-૪૩, ૧૦૩-૧૦૫, મરયમ, આ. ૭૭-૮૦, તા-હા, આ. ૧૩૧-૧૩૨, અલ-અંબિયા, આ. ૪૪ નોંધ સહિત)

- (૫૧) અર્થાત્ તેઓ દુનિયામાં અલ્લાહથી નિર્ભય અને નિશ્ચિત થઈને નથી રહેતા કે જે મનમાં આવે કરતા રહે. આ જ અલ્લાહનો ડર તેમને બૂરાઈઓથી રોકતો રહે છે.
- (૫૨) આયતોથી તાત્પર્ય બંને પ્રકારની આયતો છે, એ પણ જે અલ્લાહ તરફથી તેના પયગંબર પ્રસ્તુત કરે છે અને એ પણ જે માનવીના પોતાના અંદર અને સૃષ્ટિમાં ચોતરફ ફેલાયેલ છે.
- (૫૩) અલ્લાહની આયતો પર ઈમાન લાવ્યા પછી શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ) ન કરવાનો અલગ ઉલ્લેખ કરવાનો અર્થ એ છે કે તેઓ અલ્લાહ માટે પોતાની બંદગી (પૂજા-અર્ચના-ઉપાસના), આજ્ઞાપાલન અને ગુલામીને તંદન વિશુદ્ધ કરી લે છે, તેના સાથે કોઈ અન્યની બંદગીનો લેશમાત્ર અંશ પણ લગાવીને નથી રાખતા.
- (૫૪) અરબી ભાષામાં 'આપવા' (ઈતા-અ)નો શબ્દ માત્ર ધન કે કોઈ ભૌતિક વસ્તુ આપવાના જ અર્થમાં પ્રયુક્ત થતો નથી, બલકે એ વસ્તુઓ આપવા માટે પણ બોલવામાં આવે છે જે ભૌતિક તો નથી હોતી, બીજા પાસાથી યથાર્થતા રાખે છે. તેથી આ 'આપવા'નો અર્થ માત્ર એ જ નથી કે તેઓ અલ્લાહના માર્ગમાં ધન-સંપત્તિ આપે છે, બલકે આના અર્થમાં અલ્લાહની બંદગી અને આજ્ઞાપાલન કરવું પણ સામેલ છે. આ અર્થની દૃષ્ટિએ આયતનો પૂરો અર્થ એ થયો કે તેઓ અલ્લાહના આજ્ઞાપાલનમાં જે ભલાઈઓ પણ કરે છે, જે પણ સેવાઓ આપે છે, જે પણ ત્યાગ અને બલિદાનો આપે છે, તેના પર તેઓ ફૂલાઈ જતા નથી, બલકે પોતાની યથાશક્તિ બધું જ કર્યા પછી પણ ડરતા રહે છે કે અલ્લાહ જાણે, આનો સ્વીકાર થશે કે નહીં. આ આયત બતાવે છે કે એક મોમિન (ઈમાનવાળો) કઈ મનોદશાની સાથે અલ્લાહની બંદગી કરે છે.

وَلَا تُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا وَلَدَيْنَا مَكْتُوبٌ بِأَلْحَقِّ وَهُمْ
 لَا يُظْلَمُونَ ﴿٦٢﴾ بَلْ قُلُوبُهُمْ فِي غَمْرَةٍ مِّنْ هَذَا وَلَهُمْ أَعْمَالٌ مِّنْ
 دُونِ ذَلِكَ هُمْ لَهَا عَمَلُونَ ﴿٦٣﴾ حَتَّىٰ إِذَا أَخَذْنَا مُتْرَفِيهِمْ بِالْعَذَابِ

(૬૨) અમે કોઈ વ્યક્તિને તેની શક્તિથી વધુ કષ્ટ આપતા નથી^(૬૨) અને અમારા પાસે એક પુસ્તક છે જે (દરેકની સ્થિતિ) સાચેસાચી બતાવી દેનારું છે,^(૬૩) અને કોઈ પણ સ્થિતિમાં લોકો સાથે જુલમ (અન્યાય અને અત્યાચાર) કરવામાં નહીં આવે.^(૬૩) (૬૩) પરંતુ આ લોકો આ મામલાથી બેખબર છે,^(૬૪) અને તેમના કર્મો પણ તે પદ્ધતિથી (જેનો ઉલ્લેખ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે) જુદા-જુદા છે. (૬૪) (તેઓ પોતાના આ કરતૂકો કરતા રહેશે) ત્યાં સુધી કે છેવટે અમે જ્યારે તેમના વિલાસી લોકોને યાતનામાં ઝડપી લઈશું,^(૬૫)

(૫૫) પાછલી આયતોમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે ભલાઈઓ લૂટવાવાળા અને પહેલ કરીને તેને પ્રાપ્ત કરનારાં હકીકતમાં કોણ લોકો છે અને તેમની વિશેષતાઓ શું છે. આ વિષય પછી તરત જ એમ કહેવું કે અમે કોઈને તેની શક્તિથી વધારે કષ્ટ આપતા નથી, એ અર્થ રાખે છે કે આ આચરણ, આ ચરિત્ર અને આ વ્યવહાર માનવતાથી પરની કોઈ વસ્તુ નથી. તમારા જેવા જ હાડ-માંસ રાખનાર મનુષ્યો આ વલણ પર ચાલીને બતાવી રહ્યા છે, તેથી તમે એમ નથી કહી શકતા કે તમારા પાસે કોઈ એવી વસ્તુ માંગવામાં આવી રહી છે જે માનવીના સામર્થ્ય અને શક્તિથી બહાર છે.

(૫૬) 'પુસ્તક'નો અર્થ છે 'આ'માલનામું' (કર્મ-પત્રક), જે દરેક વ્યક્તિનું અલગ-અલગ તૈયાર કરવામાં આવી રહ્યું છે, જેમાં તેની એક-એક વાત, એક-એક કૃત્ય, ત્યાં સુધી કે વિચારો અને ઈરાદાઓ સુદ્ધાની એક-એક સ્થિતિ લખવામાં આવી રહી છે. આના જ વિશે સૂર: કહ્કમાં ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે, "અને કર્મ-પત્રક સામે મૂકી દેવામાં આવશે, પછી તમે જોશો કે ગુનેગાર લોકો તેમાં લખેલી વાતોથી ડરી રહ્યા હશે અને કહી રહ્યા હશે કે હાય અમારું દુર્ભાગ્ય! આ કેવું પુસ્તક છે કે અમારી કોઈ નાની કે મોટી હરકત એવી નથી રહી ગઈ જે આમાં અંકિત ન હોય-!" (આ. ૪૯)

(૫૭) અર્થાત્ ન તો કોઈના શિરે કોઈ એવો આરોપ થોપવામાં આવશે, જેના માટે હકીકતમાં તેનો કોઈ કસૂર ન હોય, ન કોઈની કોઈ એવી ભલાઈ રદ કરી નાખવામાં આવશે જેના બદલાનો તે હકીકતમાં હક્કદાર હોય.

(૫૮) અર્થાત્ આનો હેતુ એ છે કે જે કંઈ તેઓ કરી રહ્યા છે, કહી રહ્યા છે અને વિચારી રહ્યા છે, તે બધું જ ક્યાંક અંકિત થઈ રહ્યું છે અને ક્યારેક તેનો હિસાબ થવાનો છે.

(૫૯) 'વિલાસી' અહીં 'મુત્-રફીન'નો અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. 'મુત્-રફીન' વાસ્તવમાં એ લોકોને કહે છે, જેઓ દુનિયાની ધન-દોલતને પ્રાપ્ત કરીને મોજમજા કરી રહ્યા હોય તેમજ અલ્લાહ અને તેના સર્જનોના હક્કોથી ગાફેલ હોય. 'અઝાબ' (યાતના)થી તાત્પર્ય અહીં કદાચ આખિરત (પરલોક)નો અઝાબ નથી, બલકે દુનિયાનો અઝાબ છે, જે આ જ જીવનમાં અન્યાયીઓ અને અત્યાચારીઓને જોવો પડે.

إِذَا هُمْ يَجْرُونَ ﴿٤٠﴾ لَا تَجْرُوا الْيَوْمَ بِإِنِّكُمْ مِنَّا لَا تَتَصَرُّونَ ﴿٤١﴾
 قَدْ كَانَتْ آيَتِي تُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ فَكُنْتُمْ عَلَىٰ آعْقَابِكُمْ
 تَنكِصُونَ ﴿٤٢﴾ مُسْتَكْبِرِينَ ۖ بِهِ سُمِرَآ فَهَجُرُونَ ﴿٤٣﴾ أَفَلَمْ
 يَدَّبَّرُوا الْقَوْلَ أَمْ جَاءَهُمْ مَّآلَمْ يَأْتِ آبَاءَهُمُ الْأَوَّلِينَ ﴿٤٤﴾

તો પછી તેઓ બરાડવાનું શરૂ કરી દેશે^(૬૦) - (૬૫) હવે^(૬૧) બંધ કરો પોતાની ફરિયાદ અને રોકકળ, અમારા તરફથી હવે તમને કોઈ મદદ નથી મળવાની. (૬૬) મારી આયતો સંભળાવવામાં આવતી હતી ત્યારે તમે (રસૂલનો અવાજ સાંભળતાં જ) પાછા પગે ભાગી છૂટતા હતા.^(૬૨) (૬૭) પોતાના અહંકારમાં તેને ધ્યાન પર જ લેતા ન હતા, પોતાના ચોતરાઓમાં તેના વિષે વાતો બનાવતા^(૬૩) અને લવારો કર્યા કરતા હતા. (૬૮) તો શું આ લોકોએ ક્યારેય આ વાણી પર વિચાર નથી કર્યો?^(૬૪) અથવા તે કોઈ એવી વાત લાવ્યો છે જે ક્યારેય તેમના પૂર્વજોના પાસે આવી ન હતી?^(૬૫)

(૬૦) મૂળ અરબી શબ્દ 'જુઆર' વાપરવામાં આવ્યો છે, જે બળદના એ અવાજને કહે છે, જે સખત તકલીફના સમયે નીકળે છે. આ શબ્દ અહીં એ માણસની ફરિયાદ અને રોકકળના અર્થમાં બોલવામાં આવ્યો છે, જે કોઈ દયાને પાત્ર ન હોય. આમાં નિંદા અને વ્યંગનો અંદાજ ધુપાયેલો છે.

(૬૧) અર્થાત્ તે સમયે તેમને કહેવામાં આવશે.

(૬૨) અર્થાત્ તેની વાત સાંભળવી પણ તમને ગમતી ન હતી.

(૬૩) મૂળમાં અરબી શબ્દ 'સામિરન' પ્રયુક્ત થયો છે. 'સમર'નો અર્થ છે રાતના સમયે વાતી-ચીત કરવી, ગપ્પાં મારવા, કિસ્સા-કહાણીઓ કહેવી. ગ્રામ્ય અને મહોલ્લાના જીવનમાં આ રાત્રિઓના ગપ્પાં સામાન્ય રીતે ચોતરાઓમાં થતા હોય છે અને આ જ મક્કાવાસીઓનું પણ પ્રયત્ન હતું.

(૬૪) અર્થાત્ શું તેમના આ વર્તનનું કારણ એ છે કે આ વાણીને તેમણે સમજી જ નથી, એટલા માટે તેઓ આને નથી માનતા? સ્પષ્ટ છે કે આ કારણ નથી. તેઓ તેની એક-એક વાત સારી રીતે સમજે છે અને વિરોધ એટલા માટે કરે છે કે જે કંઈ તે પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છે, તેને માનવા નથી માગતા.

(૬૫) અર્થાત્ શું તેમના ઈન્કારનું કારણ એ છે કે તે એક નિરાળી વસ્તુ પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છે, જેનાથી મનુષ્યનાં કાન ક્યારેય પરિચિત જ થયા નહોતા? સ્પષ્ટ છે કે આ કારણ પણ નથી. અલ્લાહ તરફથી પયગંબરોનું આગમન, ગ્રંથો લઈને આવવું, તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)નું આમંત્રણ આપવું, આખિરત (પરલોક)ની પૂછપરછથી ડરાવવું, આમાંથી કોઈ વસ્તુ પણ એવી નથી, જે ઈતિહાસમાં આજે પહેલી વાર પ્રગટ થઈ હોય. સ્વયં તેમની પોતાની ભૂમિમાં હઝરત ઈબ્રાહીમ અને હઝરત ઈસ્માઈલ અલૈ. આલ્યા, હઝરત હૂદ અને સાલેહ અને શુઝૈબ અલૈ. આલ્યા, તેમના નામો આજ સુધી તેમની જીભો પર છે, તેમને આ લોકો સ્વયં અલ્લાહે મોકલેલાં માને છે અને તેમને એ પણ ખબર છે કે તેઓ મુશ્કરિક (અનેકેશ્વરવાદી) નહોતા, બલકે એક અલ્લાહની બંદગી શિખવાડતા હતા. તેથી વાસ્તવમાં આમના ઈન્કારનું કારણ એ પણ નથી કે તેઓ એક તદ્દન અનોખી વાત સાંભળી રહ્યા છે, જે ક્યારેય

أَمْ لَمْ يَعْرِفُوا رَسُولَهُمْ فَهُمْ لَهُ مُنْكَرُونَ ﴿٦٩﴾ أَمْ يَقُولُونَ بِهِ
 جِنَّةٌ ۚ بَلْ جَاءَهُم بِالْحَقِّ وَأَكْثَرُهُم لِلْحَقِّ كُرْهُونَ ﴿٧٠﴾ وَلَوْ اتَّبَعَ
 الْحَقُّ أَهْوَاءَهُمْ لَفَسَدَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ ۗ ط

(૬૯) અથવા આ લોકો પોતાના રસૂલથી ક્યારેય પરિચિત નહોતા કે (અજાણ્યો માણસ સમજીને) તેનાથી ભડકે છે? (૬૯) (૭૦) અથવા આ લોકો એમ માને છે કે તે મજનૂન છે? (૬૯) નહીં, બલ્કે તે સત્ય લાવ્યો છે અને સત્ય જ તેમની બહુમતીને પસંદ નથી (૭૧) અને સત્ય જો ક્યાંક તેમની ઈચ્છાઓ પાછળ ચાલતું હોત તો ધરતી અને આકાશો અને તેમની બધી જ આબાદીનું વ્યવસ્થા-તંત્ર છિન્ન-ભિન્ન થઈ જતું (૬૯)

સાંભળવામાં જ આવી નહોતી. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: અલ-કુરકાન, નોંધ ૮૪, અસ્-સજદહ, નોંધ ૫, સબા, નોંધ ૩૫)

(૬૬) અર્થાત્ શું અમના ઈન્કાર કરવાનું કારણ એ છે કે એક તદ્દન અજાણી માણસ જેને કદી જાણતા પણ નહોતા, અચાનક તેમના વચ્ચે આવીને ઊભો થઈ ગયો છે અને કહે છે કે મને માની લો. સ્પષ્ટ છે કે આ વાત પણ નથી. જે માણસ આ સંદેશ પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છે તેનાથી અને તેના પવિત્ર-નિર્મળ વ્યક્તિત્વથી તેઓ સંપૂર્ણપણે પરિચિત છે. વધુમાં તેઓ એ પણ જાણે છે કે નુબૂવ્વત (પયગંબરી)ના દાવાથી એક દિવસ પહેલા સુધી પણ કોઈએ તેના મોઢેથી કોઈ એવી વાત સાંભળી નહોતી, જેનાથી એ સંદેહ કરી શકાય કે તેના તરફથી કોઈ દાવાની તૈયારી કરવામાં આવી રહી છે. ઉપરાંત, તેનું જીવન એ વાત પર સાક્ષી છે કે જે કંઈ તેણે બીજાઓને કહ્યું છે, તે તેણે પહેલા સ્વયં કરીને બતાવ્યું છે. આવા પરિચિત અને પારખેલાં વ્યક્તિ વિશે તેઓ કહી શક્તા નથી કે ખબર નહીં, તે કાલે શું સાબિત થાય. (આ સંદર્ભમાં વધુ સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: અલ-અન્-આમ, નોંધ ૨૧, યૂનુસ, નોંધ ૨૧, બની ઈસરાઈલ, નોંધ ૧૦૫)

(૬૭) અર્થાત્ શું તેમના ઈન્કારનું કારણ એ છે કે તેઓ વાસ્તવમાં હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ.ને 'મજનૂન' (ઉન્માદી) સમજે છે? સ્પષ્ટ છે કે આ પણ ખૂબ કારણ નથી, કેમ કે જીભથી તેઓ ચાહે ગમે તે કહેતા રહે, હૃદયોમાં તો તેમનાં શાણપણ અને વિદ્વતાને માને છે. છેવટે એક હઠાગ્રહી અને નિર્લજ્જ માણસ સિવાય કોણ આ વાણીને સાંભળીને એમ કહી શક્તો હોય કે આ કોઈ પાગલની વાણી છે, અને એ માણસના જીવનને જોઈને એ અભિપ્રાય વ્યક્તિ કરી શકે છે કે આ કોઈ સાન-ભાન ગૂમાવી દીધેલ માણસનું જીવન છે? ખૂબ જ વિચિત્ર છે એ ગાંડપણ (અથવા પૌરત્સ્ય-વાદીઓની બકવાસ મુજબ વાઈનો હુમલો), જેમાં માણસની જીભથી કુર્આન જેવી વાણી નીકળે અને જેમાં માણસ એક આંદોલનનું એવું સફળ માર્ગદર્શન કરે કે પોતાના જ દેશનું નહીં, સમગ્ર દુનિયાનું ભાગ્ય બદલી નાખે!

(૬૮) દુનિયામાં મૂર્ખ લોકોનું સામાન્ય રીતે એ વર્તન હોય છે કે જે માણસ તેમને સત્ય કહે છે, તેઓ તેનાથી નારાજ થઈ જાય છે, જાણે તેમનો આશય એ હોય છે કે વાત એ કહેવામાં આવે જે તેમની ઈચ્છા અનુસાર હોય, ન કે એ જે હકીકત અનુસાર હોય. આવા લોકો ક્યારેય એ વિચારવાની તકલીફ નથી લેતા કે હકીકત અને તેમની ઈચ્છાની વચ્ચે જો મતભેદ છે તો આ કસૂર હકીકતનો નહીં, બલ્કે તેમના પોતાના મનનો છે. તેઓ તેનો વિરોધ કરીને તેનું કંઈ બગાડી નહીં શકે. સૃષ્ટિની આ ભવ્ય વ્યવસ્થા જે અટળ તથ્યો પર આધારિત છે, તેમની છત્રછાયામાં રહેતા

بَلْ آتَيْنَهُمْ بِيَدِهِمْ فَهُمْ عَنْ ذِكْرِهِمْ مُعْرِضُونَ ﴿٤١﴾
 تَسَّأَلُهُمْ خَرْجًا فَقَرَأَ جُرْبِكَ خَيْرٌ ۖ وَهُوَ خَيْرُ الرَّزَاقِينَ ﴿٤٢﴾ وَإِنَّكَ
 لَتَدْعُوهُمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿٤٣﴾ وَإِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ

— નહીં, બલ્કે અમે તેમની પોતાનો જ 'ઝિક' તેમના પાસે લાવ્યા છીએ અને તેઓ પોતાના 'ઝિક'થી મોઢું ફેરવી રહ્યા છે. (૭૨) શું તું તેમના પાસેથી કંઈ માગી રહ્યો છે? તારા માટે તો તારા રબનું આપેલું જ વધુ સારું છે, અને તે સર્વશ્રેષ્ઠ રોજી આપનાર છે. (૭૩) તું તો તેમને સન્માર્ગ તરફ બોલાવી રહ્યો છે, (૭૪) પરંતુ જેઓ આખિરતમાં નથી માનતા, માનવો માટે તેના સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી કે પોતાના વિચારો, ઈચ્છાઓ અને કાર્યનીતિને હકીકત અનુસાર બનાવે.

(૬૯) અહીં 'ઝિક' શબ્દના ત્રણ અર્થ હોઈ શકે છે, અને ત્રણેય સાચા બેસે છે —

૧. — 'ઝિક' પ્રકૃતિનાં વર્ણનના અર્થમાં. આ દષ્ટિએ આયતનો અર્થ એ હશે કે અમે તેમની પોતાની જ હકીકત અને પ્રકૃતિ અને તેમની અપેક્ષાઓ તેમના સામે પ્રસ્તુત કરી રહ્યા છીએ, જેથી તેઓ પોતાના આ ભૂલી ગયેલા પાઠને યાદ કરે. પરંતુ તેઓ તેનો સ્વીકાર કરવાથી દૂર ભાગે છે. તેમનું આ ભાગવું કોઈ અસંબંધિત વસ્તુને કારણે નહીં, બલ્કે પોતાના જ 'ઝિક'થી છે.

૨. — 'ઝિક' ઉપદેશના અર્થમાં. આના પ્રકાશમાં આયતની સમજૂતી એ થશે કે જે કંઈ પ્રસ્તુત કરવામાં આવી રહ્યું છે, તે તેમનાં જ ભલા માટે એક ઉપદેશ છે અને તેમનું આ ભાગવું કોઈ અન્ય વસ્તુથી નહીં, પોતાની જ ભલાઈની વાતથી છે.

૩. — 'ઝિક' સન્માન અને પ્રતિષ્ઠાના અર્થમાં. આ અર્થને અપનાવવામાં આવે તો આયતનો ભાવ એ હશે કે અમે એ વસ્તુ તેમના પાસે લાવ્યા છીએ, જેનો આ લોકો સ્વીકાર કરે તો એમને જ સન્માન અને પ્રતિષ્ઠા મળશે. આનાથી તેમનું મોઢું ફેરવવું કોઈ અન્ય વસ્તુથી નહીં, પોતાની જ ઉન્નતિ અને પોતાના જ ઉત્થાનની એક સોનેરી તકથી મોઢું ફેરવવું છે.

(૭૦) આ નબી સલ્લ. ની નુબૂવત (પયગંબરી)ના પક્ષમાં એક વધુ પ્રમાણ છે, અર્થાત્ એ કે આપ પોતાના આ કાર્યમાં તદ્દન નિઃસ્વાર્થ છો. કોઈ વ્યક્તિ ઈમાનદારીની સાથે એ આરોપ લગાવી શકતો નથી કે આપ આ કષ્ટદાયક મહેનત એટલા માટે કરી રહ્યા છો કે કોઈ મનોકામના અને સ્વાર્થ આપની દષ્ટિમાં છે. સરસ વેપાર ચાલી રહ્યો હતો, હવે નિર્ધનતાનો ભોગ બની ગયા. કોમમાં આદરની સાથે જોવામાં આવતા હતા, હવે ગાળો અને પથ્થર ખાઈ રહ્યા છે, એક એવા કઠિન સંઘર્ષમાં પડી ગયા છે કે કોઈ શ્વાસ ચેનથી લેવા દેતો નથી. આના પર વધારે એ કે એવી વાત લઈને ઉઠ્યા છે કે જેના કારણે આખો દેશ દુશ્મન બની ગયો છે, ત્યાં સુધી કે સ્વયં પોતાનાં જ ભાઈબંધુઓ લોહીના તરસ્યા બની ગયા છે.

કોણ કહી શકે છે કે આ એક સ્વાર્થ વ્યક્તિએ કરવાનું કામ છે? આ એ પ્રમાણ છે, જેને કુર્આનમાં ન કેવળ નબી સલ્લ., બલ્કે સામાન્ય રીતે તમામ પયગંબરોની સત્યતાના પ્રમાણમાં વારંવાર પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે. વિગત

عَنِ الصِّرَاطِ لَنُكِبُونَ ﴿٤٧﴾ وَلَوْ رَجَّمُوهُمْ وَكَشَفْنَا مَا بِهِم مِّنْ
 ضُرٍّ لَّالْجُوا فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ ﴿٤٨﴾ وَلَقَدْ أَخَذْنَاهُم بِالْعَذَابِ
 فَمَا اسْتَكْبَرُوا لِرَبِّهِمْ وَمَا يَتَضَرَّعُونَ ﴿٤٩﴾ حَتَّىٰ إِذَا فَتَحْنَا
 عَلَيْهِم بَابًا ذَا عَذَابٍ شَدِيدٍ إِذَا هُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ ﴿٥٠﴾

તેઓ સન્માર્ગથી હટીને ચાલવા માગે છે. (૭૫) જો અમે તેમના પર દયા કરીએ અને એ તકલીફ, જેમાં તેઓ અત્યારે સપડાયા છે, દૂર કરી દઈએ તો આ લોકો પોતાના વિદ્રોહમાં તદ્દન બહેકી જશે. (૭૨) (૭૬) તેમની દશા તો એ છે કે અમે તેમને તકલીફમાં નાખ્યા, છતાં પણ તેઓ પોતાના રબ સમક્ષ ઝૂક્યા નહીં અને ન વિનમ્રતા અપનાવે છે. (૭૭) અલબત્ત, જ્યારે મામલો ત્યાં સુધી પહોંચી જશે કે અમે તેમના પર ભારે યાતનાના દ્વાર ખોલી દઈએ, તો એકાએક તમે જોશો કે આ પરિસ્થિતિમાં તેઓ દરેક 'ખેર' (ભલાઈ)થી હતાશ છે. (૭૭) (રુકૂઅ-૪)

માટે જુઓ, સૂર: અલ-અન્આમ, આ. ૯૦, યૂનુસ, આ. ૭૨, હૂદ, આ. ૨૯, ૫૧, યૂસુફ, આ. ૧૦૪, અલ-કુરકાન, આ. ૫૭, અશ્-શુઅરા, આ. ૧૦૯, ૧૨૭, ૧૪૫, ૧૬૪, ૧૮૦, સબા, આ. ૪૭, યા-સીન, આ. ૨૧, સોદ, આ. ૮૬, અશ્-શૂરા, આ. ૨૩, અન્-નજમ, આ. ૪૦ નોંધો સહિત.

(૭૧) અર્થાત્ આખિરત (પરલોક)ના ઈન્કારે તેમને બિનજવાબદાર અને ઉત્તરદાયિત્વના અહેસાસના અભાવે તેમને નિશ્ચિત બનાવીને મૂકી દીધા છે. જ્યારે તેઓ મૂળથી એ જ નથી સમજતા કે કોઈની સામે પોતાના જીવનના કાર્યોનો હિસાબ પણ આપવાનો છે, તો પછી તેમને તેની શું ચિંતા હોઈ શકે છે કે સત્ય શું છે અને અસત્ય શું? સીધા માર્ગને આ પ્રકારની મનોવૃત્તિના લોકો ન ઈચ્છી શકે છે, ન પામી શકે છે.

(૭૨) સંકેત છે એ તકલીફ અને મુસીબત તરફ, જેમાં તેઓ દુષ્કાળના કારણે પડેલા હતા. યાદ રહે કે નબી સલ્લ.ના કાળમાં મક્કાવાસીઓને બે વાર દુષ્કાળનો સામનો કરવો પડ્યો છે -

એક નુબૂવ્વતના આરંભના થોડાક સમય પછી, બીજો હિજરતના ઘણા વર્ષો પછી, જ્યારે કે સુમામા બિન ઉસાલે યમામાથી મક્કા તરફ અનાજનો પુરવઠો રોકી દીધો હતો. અહીં ઉલ્લેખ પહેલા દુષ્કાળનો છે. આ દુષ્કાળ તરફ મક્કી સૂર:ઓમાં ઘણા સંકેતો મળે છે. ઉદાહરણરૂપે જુઓ, સૂર: અલ-અન્આમ, આ. ૪૨-૪૪, સૂર: અલ-આ'રાફ, આ. ૯૪-૯૯, યૂનુસ, આ. ૧૧, ૧૨, ૨૧, અન્-નહલ, આ. ૧૧૨-૧૧૩, અફ્-દુખાન, આ. ૧૦-૧૬, નોંધો સહિત.

(૭૩) મૂળમાં અરબી શબ્દ 'મુબ્લિસૂન' પ્રયુક્ત થયો છે, જે 'બ-લ-સ' અને 'ઈબલાસ'થી બન્યો છે. આ શબ્દ ઘણા અર્થમાં વપરાય છે. આશ્ચર્યના કારણે દંગ બનીને રહી જવું, ભય અને આતંકના કારણે હતભભ થઈ જવું, રંજ અને દુ:ખના માર્યા હૃદય ભાંગી પડવું, દરેક બાજુથી નિરાશ થઈને હિંમત હારી જવું, અને આનું જ એક પાસું નિરાશા અને નિષ્ફળતાના કારણે મરણિયા (Desperate) બની જવું પણ છે, જેના કારણે શૈતાનનું નામ ઈબલિસ રાખવામાં આવ્યું છે. આ નામમાં એ અર્થ પણ છુપાયેલો છે કે નિરાશા અને નિષ્ફળતા

وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ ۗ قَلِيلًا
 مَّا تَشْكُرُونَ ﴿٥٧﴾ وَهُوَ الَّذِي ذَرَأَكُمْ فِي الْأَرْضِ وَإِلَيْهِ
 تُحْشَرُونَ ﴿٥٨﴾ وَهُوَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ وَلَهُ اخْتِلَافُ اللَّيْلِ
 وَالنَّهَارِ ۗ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿٥٩﴾ بَلْ قَالُوا مِثْلَ مَا قَالَ الْأَوَّلُونَ ﴿٦٠﴾
 قَالُوا ۗ إِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا ۗ إِنَّا لَبَعُوثُونَ ﴿٦١﴾

(૭૮) તે અલ્લાહ જ તો છે, જેણે તમને સાંભળવા અને જોવાની શક્તિઓ આપી અને વિચારવા માટે હૃદય આપ્યા, પરંતુ તમે લોકો ભાગ્યે જ આભારી થાવ છો. (૭૯) એ જ છે જેણે તમને ધરતીમાં ફેલાવી દીધા, અને તેના જ તરફ તમે પાછા એકત્ર કરવામાં આવશો. (૮૦) એ જ જીવન પ્રદાન કરે છે અને એ જ મૃત્યુ આપે છે. રાત અને દિવસનું ભ્રમણ તેના જ કબજા અને સામર્થ્યમાં છે. (૮૧) શું તમારી સમજમાં આ વાત નથી આવતી? (૮૨) પરંતુ આ લોકો એ જ બધું કહે છે જે તેમના પુરોગામીઓ કહી ચૂક્યા છે. (૮૩) તેઓ કહે છે, “શું અમે જ્યારે મરીને માટી થઈ જઈશું અને હાડપિંજર બનીને રહી જઈશું તો ફરીથી અમને જીવતા કરીને ઉઠાવવામાં આવશે?

(Frustration)ના કારણે તેનો ઘવાયેલો અહંકાર એટલો ઉગ્ર થઈ ગયો છે કે હવે તે જાનથી હાથ ધોઈને કોઈપણ બાજી ખેલી નાખવા અને ગમે તે ગુનાને કરી નાખવા તૈયાર થઈ ગયો છે.

(૭૪) અર્થ એ છે કે દુર્ભાગીઓ ! આ આંખ, કાન અને દિલો-દિમાગ તમને એટલા માટે આપવામાં આવ્યા હતા કે તમે તેનાથી બસ એ કામ લો, જે જાનવરો લે છે? શું તેમનો માત્ર એટલો ઉપયોગ છે કે તમે જાનવરોની જેમ શરીર અને મનની માંગોને પૂરી કરવાના સાધનો જ શોધતા રહો? શું એનાથી પણ વધારે કોઈ અપકાર હોઈ શકે છે કે જે આંખોથી બધું જ જોવામાં આવે પરંતુ સચ્ચાઈ તરફ માર્ગદર્શન કરવાવાળાના નિશાન જ ન જોવામાં આવે, જે કાનોથી બધું જ સાંભળવામાં આવે પરંતુ એક શિક્ષાપ્રદ વાતને જ ન સાંભળવામાં આવે અને જે દિલો-દિમાગથી બધું જ વિચારવામાં આવે પરંતુ બસ એ જ વિચારવામાં ન આવે કે મને અસ્તિત્વ કેવી રીતે મળ્યું છે, શા માટે મળ્યું છે અને મારા જીવનનો ઉદ્દેશ્ય શું છે.

(૭૫) જ્ઞાનના સાધનો (જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને વિચારવાની શક્તિ) તેમજ તેના યોગ્ય ઉપયોગથી મનુષ્યની ગફલત પર સચેત કર્યા પછી હવે એ નિશાનીઓ તરફ ધ્યાન અપાવવામાં આવ્યું છે, જેમને જો ખુલ્લી આંખોથી જોવામાં આવે અને જેના નિર્દેશથી જો સાચી રીતે વાતને સમજવામાં આવે અથવા ખુલ્લા કાનોથી કોઈ યોગ્ય દલીલને સાંભળવામાં આવે, તો વ્યક્તિ સત્ય સુધી પહોંચી શકે છે.

(૭૬) સ્પષ્ટ રહે કે અહીં તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ) અને મૃત્યુ પછી જીવન, બંને માટે એક સાથે પ્રમાણ લાવવામાં આવી રહ્યું છે અને આગળ સુધી જે નિશાનીઓ તરફ ધ્યાન અપાવવામાં આવ્યું છે તેનાથી શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)ના ખંડન અને આધિરત (પરલોક)ના ઈન્કારના ખંડન બંને માટે પ્રમાણ ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવી રહ્યું છે.

لَقَدْ وَعدنا مَحْنُ وَاَبَاؤُنَا هَذَا مِنْ قَبْلُ اِنْ هَذَا اِلاَّ اَسَاطِيرُ
 الْاَوَّلِينَ ﴿٧٣﴾ قُلْ لِّمَنِ الْاَرْضُ وَمَنْ فِيهَا اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٧٤﴾
 سَيَقُولُونَ لِلّٰهِ قُلْ اَفَلَا تَذَكَّرُونَ ﴿٧٥﴾ قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمٰوٰتِ
 السَّبْعِ وَرَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيْمِ ﴿٧٦﴾ سَيَقُولُونَ لِلّٰهِ قُلْ اَفَلَا
 تَتَّقُونَ ﴿٧٧﴾ قُلْ مَنْ يَبِيْدُ مَمْلَكَتٍ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ يُجَيِّدُ وَلَا يُجَارُ
 عَلَيْهِ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٧٨﴾ سَيَقُولُونَ لِلّٰهِ قُلْ فَاَنى تُسْحَرُونَ ﴿٧٩﴾

અમે પણ આવા વાયદાઓ બહુ સાંભળ્યા છે અને અમારા પહેલાં અમારા બાપ-દાદા પણ સાંભળતા રહ્યા છે. આ માત્ર પુરાણી કિસ્સા-કહાણીઓ છે.”^(૭૩) (૮૪) આમને કહ્યો, “બતાવો, જો તમે જાણતા હોવ કે આ ધરતી અને તેની સમસ્ત આબાદી કોની છે? (૮૫) આ લોકો જરૂર કહેશે કે અલ્લાહની. કહ્યો કે “પછી તમે કેમ ભાનમાં આવતા નથી?”^(૭૬) (૮૬) આમને પૂછ્યો, “સાતેય આકાશો અને મહાન અર્શ (રાજ-સિંહાસન)નો માલિક કોણ છે?” (૮૭) આ લોકો જરૂર કહેશે, “અલ્લાહ.”^(૭૮) કહ્યો, “પછી તમે કેમ ડરતા નથી?”^(૮૦) (૮૮) આમને કહ્યો, “બતાવો જો તમે જાણતા હોવ કે દરેક વસ્તુ પર સત્તા^(૮૧) કોની છે? અને કોણ છે તે જે શરણ આપે છે અને તેના વિરુદ્ધ કોઈ શરણ આપી શકતું નથી?”

- (૭૭) ધ્યાનમાં રહે કે તેમનું આભિરત (પરલોક)ને અસંભવ સમજવું માત્ર આભિરતનો જ ઈન્કાર ન હતો, અલ્લાહની શક્તિ અને સામર્થ્ય તેમજ તત્ત્વદર્શિતાનો પણ ઈન્કાર હતો.
- (૭૮) અર્થાત્ શા માટે આ વાત નથી સમજતા કે પછી તેના સિવાય કોઈ બંદગીનો હકદાર પણ નથી, અને તેના માટે ધરતીની આ આબાદીને પુનઃ પેદા કરી દેવું પણ કઠીન નથી.
- (૭૯) મૂળ શબ્દ ‘વિલ્લાહ’ પ્રયુક્ત થયો છે, અર્થાત્ ‘આ બધી વસ્તુઓ પણ અલ્લાહની છે.’ અમે અનુવાદમાં ભાષાના સૌંદર્ય માટે આ શૈલી અપનાવી છે.
- (૮૦) અર્થાત્ પછી શા માટે તમને વિદ્રોહ કરતાં અને તેના સિવાય બીજાઓની બંદગી કરતાં ડર નથી લાગતો?
- (૮૧) મૂળ અરબી શબ્દ ‘મ-લ-કૂત’ વપરાયો છે, જેમાં ‘મલિક’ (બાદશાહી) અને ‘મિલક’ (માલિકી) બંને અર્થ સામેલ છે અને તેના સાથે આ અતિશયોક્તિભર્યો શબ્દ છે. આ વિવરણની દૃષ્ટિએ આયતમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ પ્રશ્નનો પૂરો અર્થ એ છે કે, ‘દરેક વસ્તુ પર પૂર્ણ સત્તા કોની છે અને દરેક વસ્તુ પર સંપૂર્ણ માલિકી કોને પ્રાપ્ત છે?’

بَلْ آتَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ ﴿٦٠﴾ مَا اتَّخَذَ اللَّهُ مِنْ وَلَدٍ وَمَا
كَانَ مَعَهُ مِنْ آلٍ إِذَا لَذَهَبَ كُلُّ إِلَهٍ مِمَّا خَلَقَ وَلَعَلَّا بَعْضُهُمْ

અલ્લાહને કોઈને પોતાની સંતાન બનાવી નથી, અને કોઈ બીજો ઉપાસ્ય તેના સાથે નથી. જો આવું હોત તો દરેક ખુદા પોતાની મળૂક (સર્જન)ને લઈને અલગ થઈ જતો અને

(૮૨) મૂળમાં અરબી શબ્દ 'અન્ના તુસ્-હરૂન' છે, જેનો શાબ્દિક અર્થ છે - 'તમારા પર ક્યાંથી જાદૂ કરવામાં આવ્યું છે?' જાદૂની હકીકત એ છે કે તે એક વસ્તુને તેના મૂળ રૂપ અને સાચા સ્વરૂપથી વિપરીત બનાવીને બતાવે છે અને જોવાવાળાના મનમાં એ ખોટો પ્રભાવ ઊભો થાય છે કે એ વસ્તુની હકીકત એ છે જે બનાવટી રીતે જાદુગર પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છે. આમ, આયતમાં જે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે તેનો અર્થ એ છે કે કોણે તમારા પર જાદૂ કરી દીધું છે કે આ બધી વાતો જાણવા છતાં હકીકત તમારી સમજમાં નથી આવતી? પ્રશ્નનું આ સ્વરૂપ વધારે અર્થપૂર્ણ થઈ જાય છે, જ્યારે એ વાત દિલમાં રહે કે કુરૈશના લોકો નબી સલ્લ. પર જાદૂનો આરોપ મૂકતા હતા. આ રીતે જાણે પ્રશ્નના આ જ શબ્દોમાં એ વિષય પણ આવી ગયો કે મૂર્ખાઓ! જે વ્યક્તિ તમને મૂળ હકીકત (એ હકીકત જેને તમારા પોતાના વાંધાઓ અનુસાર હકીકત હોવી જોઈએ) બતાવે છે, તે તો તમને દેખાય છે જાદુગર, અને જે લોકો તમને રાત-દિવસ હકીકતથી વિપરીત વાતો બતાવતા રહે છે, ત્યાં સુધી કે જેમણે તમને સ્પષ્ટ બુદ્ધિ અને તર્ક વિરુદ્ધ, અનુભવ અને અવલોકનના વિરુદ્ધ, તમારી પોતાની સ્વીકારેલ સચ્ચાઈ વિરુદ્ધ સરાસર જૂઠી અને નિરાધાર વાતોને માનવાવાળા બનાવી દીધા છે, તેમના વિશે ક્યારેય તમને એ સંદેહ નથી થતો કે હકીકતમાં જાદુગરો તો તેઓ છે.

(૮૩) અર્થાત્ પોતાના આ કથનમાં જૂઠા કે અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્યને પણ ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વના ગુણો, અધિકારો અને હક્કોમાં અથવા તેનો કોઈ અંશ) પ્રાપ્ત છે, અને પોતાના આ કથનમાં જૂઠા કે મૃત્યુ પછી જીવન સંભવ નથી. તેમનું જૂઠ તેમની પોતાની માનેલી વસ્તુઓથી સાબિત છે. એક બાજુ એમ માનવું કે ધરતી અને આકાશનો માલિક અને સૃષ્ટિની દરેક વસ્તુનો પૂર્ણ અધિકારી (મુખ્તાર) અલ્લાહ છે અને બીજી બાજુ એમ કહેવું કે ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ) એકલી તેની જ નથી, બલ્કે બીજાઓનો પણ (જે અવશ્ય તેના દાસ અને બંદાઓ જ હશે) તેમાં કોઈ હિસ્સો છે, આ બંને વાતો સ્પષ્ટરૂપે એક-બીજાથી ટકરાઈ રહી છે. એ જ પ્રમાણે એક બાજુ એમ કહેવું મને અને આ મહાન સૃષ્ટિને અલ્લાહે પેદા કરી છે અને બીજી બાજુ એમ કહેવું કે અલ્લાહ પોતાની પેદા કરેલ વસ્તુઓને ફરીથી પેદા કરી શકતો નથી, સ્પષ્ટરૂપે બુદ્ધિથી વિરુદ્ધ છે. તેથી તેમની પોતાની માનેલી સચ્ચાઈઓથી એ પ્રમાણિત છે કે શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ) અને આભિરત (પરલોક)નો ઈન્કાર, બંનેય જૂઠી આસ્થાઓ છે, જે તેમણે અપનાવી રાખી છે.

(૮૪) અહીં કોઈને એ ભ્રમ ન થાય કે આ કથન માત્ર ખ્રિસ્તી મતના ખંડનમાં છે. ના, આરબ પ્રદેશના મુશ્શરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ) પોતાના ઉપાસ્યોને અલ્લાહની સંતાન કહેતા હતા અને દુનિયાના મોટાભાગના મુશ્શરિકો આ પથભ્રષ્ટતામાં દરેક સ્થિતિમાં તેમના સાગરીત રહ્યા છે. અહીં આરંભથી જ સંબોધન મક્કાના કાફિરો (અધર્મીઓ) તરફ છે અને અંત સુધી સંપૂર્ણ પ્રવચનમાં સંબોધિત તેઓ જ છે. આ સંદર્ભમાં એકાએક ઈસાઈઓ

عَلَىٰ بَعْضِ ط سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ ﴿٩١﴾ عِلْمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَتَعَلَىٰ
 عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿٩٢﴾ قُلْ رَبِّ إِمَّا تُرِيئِي مَا يُوعَدُونَ ﴿٩٣﴾ رَبِّ فَلَا تَجْعَلْنِي
 فِي الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ ﴿٩٤﴾ وَإِنَّا عَلَىٰ أَنْ نُرِيكَ مَا نَعِدُهُمْ لَقَدِيرُونَ ﴿٩٥﴾

પછી તેઓ એકબીજા પર ચઢાઈ કરતા. (૯૧) પવિત્ર અને ઉચ્ચ છે અલ્લાહ એ તમામ વાતોથી જે આ લોકો બનાવે છે, (૯૨) ખુલ્લા અને છુપાનો જાણવાવાળો, (૯૩) તે ઉચ્ચતર છે એ શિર્કથી જે આ લોકો પ્રસ્તુત કરી રહ્યા છે. (રૂકૂઅ-૫) (૯૩) હે નબી ! દુઆ કરો કે “પાલનહાર ! જે યાતનાની આમને ધમકી આપવામાં આવી રહી છે, તે જો મારી હાજરીમાં તું લાવે, (૯૪) તો હે મારા રબ ! મને આ જાલિમ લોકોમાં સામેલ ન કરજે,” (૯૫) અને સાચું એ છે કે અમે તમારી આંખો સામે જ એ વસ્તુ લઈ આવવાનું પૂર્ણ સામર્થ્ય ધરાવીએ છીએ જેની ધમકી અમે આમને આપી રહ્યા છીએ.

(ખ્રિસ્તીઓ) તરફ વાતનું રૂખ ફરી જવું નિરર્થક છે. અલબત્ત, પ્રસંગોચિત આમાં એ તમામ લોકોની આસ્થાઓનું ખંડન થઈ ગયું છે, જેઓ અલ્લાહથી પોતાના ઉપાસ્યો કે પેશવાઓ (વડવાઓ)નો વંશીય સંબંધ જોડે છે, ચાહે તેઓ ઈસાઈ હોય કે આરબ મુશ્શરિકો કે કોઈ અન્ય.

(૯૫) અર્થાત્ એ કોઈપણ રીતે સંભવ ન હતું કે સૃષ્ટિની જુદી-જુદી શક્તિઓ અને જુદા-જુદા ભાગોનાં સર્જનહાર અને સ્વામી અને અલગ-અલગ ખુદા હોત અને પછી તેમના વચ્ચે એવો પૂર્ણ સહયોગ હોત, જેમ કે તમે સમગ્ર દુનિયાની આ વ્યવસ્થાની અગણિત અને અસંખ્ય વસ્તુઓમાં તેમજ અગણિત તારાઓ અને ગ્રહોમાં જોઈ રહ્યા છો. વ્યવસ્થાની નિયમબદ્ધતા અને વ્યવસ્થાના અંશોનું સામજસ્ય અને સંવાદિતા સત્તાની કેન્દ્રિયતા અને એકત્વનું સ્વેયં પ્રમાણ આપી રહ્યા છે. જો સત્તા વિભાજિત હોત, તો સત્તાધીશોમાં મતભેદ નિશ્ચિતપણે અનિવાર્ય થઈ જતો અને આ મતભેદ તેમના વચ્ચે લડાઈ અને સંઘર્ષ સુધી પહોંચ્યા વગર રહી શકતો ન હતો. આ જ વિષય સૂર: અંબિયા, આ. ૨૨, સૂર: બની ઈસરાઈલ, આ. ૪૨માં વર્ણન થયો છે. (સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: બની ઈસરાઈલ, નોંધ ૪૭, સૂર: અલ-અંબિયા, નોંધ ૩૨)

(૯૬) આમાં એક સૂક્ષ્મ સંકેત છે એ વિશેષ પ્રકારના શિર્ક તરફ, જેણે પહેલા ‘શફાઅત’ (ભલામણ)ના શિર્કયુક્ત અકીદા (આસ્થા)નું અને પછી અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્ય માટે ઈલ્મે-ગૈબ (અદૃશ્યનું જ્ઞાન, علم ما كان وما يكون) જે કંઈ થયું, જે કંઈ થશે તેના જ્ઞાન)નું સ્વરૂપ અપનાવ્યું. આ આયત શિર્કના આ બંને પાસાઓનું ખંડન કરી દે છે. (સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: તા-હા, નોંધ ૮૫-૮૬, અલ-અંબિયા, નોંધ ૨૭)

(૯૭) આનો અર્થ એ નથી કે મઝાહલ્લાહ (અલ્લાનું શરણ) ! એ અઝાબમાં નબી સલ્લ. ના સપડાવાની વાસ્તવમાં કોઈ આશંકા પણ હતી અથવા એ કે જો આપ આ દુઆ ન માંગતા તો આમાં સપડાઈ જતા, બલ્કે આ પ્રકારની વર્ણન-શૈલી એ ધારણા ઉત્પન્ન કરવા માટે અપનાવવામાં આવી છે કે અલ્લાહનો અઝાબ (યાતના) છે જ ડરવા યોગ્ય વસ્તુ. તે એવી ભયાનક વસ્તુ છે કે ગુનેગારોને જ નહીં, નેક લોકોએ પણ પોતાની બધી નેકીઓ છતાં તેનાથી શરણ માંગવી જોઈએ.

إِدْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ السَّيِّئَةِ ۗ نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَصِفُونَ ﴿٩٧﴾
 وَقُلْ رَبِّ أَعُوذُ بِكَ مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيْطَانِ ﴿٩٨﴾ وَأَعُوذُ بِكَ رَبِّ
 أَنْ يَحْضُرُونِ ﴿٩٩﴾ حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ
 ارْجِعُونِ ﴿١٠٠﴾ لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ

હવે અહીં સૂર અલ-મુ'મિનૂનનો અંત આવે છે. આ સૂરના અંતમાં આ વાક્યો આપેલા છે. (૯૬) હે નબી ! બૂરાઈને એવી પદ્ધતિથી દૂર કરો જે ઉત્તમ હોય. જે કંઈ વાતો તેઓ તમારા પર બનાવે છે તેની અમને બરાબર ખબર છે, (૯૭) અને દુઆ કરો કે “પાલનહાર ! હું શૈતાનોની ઉશ્કેરણીઓ સામે તારું શરણ માગું છું, (૯૮) બલ્કે હે મારા રબ ! હું તો એનાથી પણ તારું શરણ માગુ છું કે તેઓ મારા નજીક આવે.” (૯૯) (૧૦૦) (આ લોકો પોતાની કરણીથી અટકવાના નથી) ત્યાં સુધી કે તેમનામાંથી કોઈને મૃત્યુ આવી જશે તો કહેવાનું શરૂ કરશે કે “હે મારા રબ ! મને એ જ દુનિયામાં પાછો મોકલી દે જેને હું છોડીને આવ્યો છું, (૧૦૦) આશા છે કે હવે હું સદ્કાર્ય કરીશ” — કદાપિ નહીં, આ તો બસ

(૯૮) સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: અલ-અન્-આમ, નોંધ ૭૧-૭૨, અલ-આ'રાફ, નોંધ ૧૩૮, ૧૫૦-૧૫૨, યૂનુસ, નોંધ ૩૯, અલ-હિજ, નોંધ ૪૮, અન્-નહલ, નોંધ ૧૨૨-૧૨૪, બની ઈસરાઈલ, નોંધ ૫૮-૬૩, હા-મીમ અસ્-સજદહ, નોંધ ૩૬-૪૧.

(૯૯) મૂળ અરબીમાં ‘રબ્બિર્જિબીન’ શબ્દ છે. અલ્લાહને સંબોધિત કરીને બહુવચનમાં વિનંતી કરવાનું એક કારણ તો એ હોઈ શકે છે કે આ આદર માટે હોય, જેમ કે તમામ ભાષાઓમાં આ રીત છે, અને બીજું કારણ કેટલાક લોકોએ એ પણ વર્ણવ્યું છે કે આ શબ્દ દુઆ (પ્રાર્થના)ને વારંવાર દોહરાવવાનો વિચાર અપાવવા માટે છે, અર્થાત્ તે ‘ઈર્જિબની, ઈર્જિબની’ (મને પાછો મોકલી દે, મને પાછો મોકલી દે)નો અર્થ દર્શાવે છે. આ ઉપરાંત, કેટલાક તફસીરવેત્તાઓ (વિવરણકર્તાઓ)એ એ વિચાર પણ વ્યક્ત કર્યો છે કે ‘રબ્બિ’નું સંબોધન અલ્લાહને છે અને ‘ઈર્જિબીન’નું સંબોધન ફરિશ્તાઓને છે, જેઓ આ ગુનાહિત આત્માને પકડીને લઈ જઈ રહ્યા હશે. અર્થાત્ વાત એ છે કે, “હે મારા રબ ! મને પરત કરી દો.”

(૧૦૦) આ વિષય કુર્આન-મજીદમાં ઘણા સ્થાનોએ આવ્યો છે કે ગુનેગારો મૃત્યુની હદમાં પ્રવેશ કરે ત્યાંથી લઈને આખિરત (પરલોક)માં જહન્નમમાં પહોંચવા સુધી, બલ્કે તેના પછી પણ વારંવાર આ જ ચાચનાઓ કરતા રહેશે કે અમને બસ, એક વાર દુનિયામાં ફરીથી મોકલી દેવામાં આવે, હવે અમારી તૌબા છે (અમે ક્ષમા માગીએ છીએ અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરીએ છીએ), હવે અમે કદી અવજા નહીં કરીએ, હવે અમે સીધા માર્ગે ચાલીશું. (વિગત માટે જુઓ, સૂર: અલ-અન્-આમ, આ. ૨૭-૨૮, અલ-આ'રાફ, આ. ૫૩, ઈબ્રાહીમ, આ. ૪૪-૪૫, અલ-મુ'મિનૂન, આ. ૧૦૫-૧૧૫, અશ્-શુઅરા, આ. ૧૦૨, અસ્-સજદહ, આ. ૧૨-૧૪, ફાતિર, આ. ૩૭, અસ્-સુમર, આ. ૫૮-૫૯, અલ-મુ'મિન, આ. ૧૦-૧૨, અશ્-શુરા, આ. ૪૪, નોંધો સહિત)

(૯૯) અર્થાત્ તેને પાછો મોકલવામાં નહીં આવે. આનું કારણ એ છે કે આ દુનિયામાં ફરીથી પરીક્ષા માટે માનવીને જો પાછો મોકલવામાં આવે, તો અવશ્ય બે સ્વરૂપોમાંથી એક સ્વરૂપ અપનાવવું પડશે, કાં તો તેની સ્મૃતિ અને

هُوَ قَابِلُهَا وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرَزَخُ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ ۝ فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ ۝

એક વાત છે જે તે બકી રહ્યો છે. ^(૯૨) હવે આ સૌ (મરનારાઓ)ના પાછળ એક બરઝખ (આડ) છે બીજા જીવનના દિવસ સુધી. ^(૯૩) (૧૦૧) પછી જેવું રણશિંગું ફૂંકી દેવામાં આવશે, તેમના વચ્ચે કોઈ સંબંધ રહેશે નહીં અને ન તેઓ એકબીજાને પૂછશે. ^(૯૪)

ચેતનામાં એ તમામ વસ્તુઓ સુરક્ષિત હોય, જેનું મૃત્યુ પછી તેણે અવલોકન કર્યું અથવા એ સૌને ભૂલાવીને તેને એવો જ સ્મૃતિ વગરનો પેદા કરવામાં આવે જેવો તે પહેલા જીવનમાં હતો. પહેલા સ્વરૂપમાં પરીક્ષાનો ઉદ્દેશ્ય સમાપ્ત થઈ જાય છે, કેમ કે આ દુનિયામાં તો માનવીની પરીક્ષા છે જ એ વાતની કે તે હકીકતને જોયા-સમજયા વગર પોતાની બુદ્ધિથી સત્યને ઓળખીને તેને માને છે કે નહીં. હવે જો તેને સચ્ચાઈ આંખોથી બતાવી દેવામાં આવે અને ગુનાઓનું પરિણામ વ્યવહારિક રૂપે બતાવીને ગુનાઓને પસંદ કરવાનો માર્ગ પર તેના માટે બંધ કરી દેવામાં આવે, તો પછી પરીક્ષા-સ્થળે તેને મોકલવો વ્યર્થ છે. આના પછી કોણ ઈમાન નહીં લાવે અને કોણ આજ્ઞાપાલનથી મોઢું ફેરવી શકશે? રહું બીજું સ્વરૂપ, તો એ 'અજમાવેલને અજમાવવો' જેવું છે. જે માનવી એક વાર આ જ પરીક્ષામાં નિષ્ફળ થઈ ચૂક્યો હોય, તેને ફરી તદ્દન એવી જ એક વધારે પરીક્ષા આપવા માટે મોકલવો વ્યર્થ છે, કેમ કે તે ફરી એ બધું જ કરશે જેવું પહેલા કરી ચૂક્યો છે. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: અલ-બકરહ, નોંધ ૨૨૮, અલ-અન્આમ, નોંધ ૬, ૧૩૯-૧૪૦, યૂનુસ, નોંધ ૨૬)

(૯૨) એ અનુવાદ પણ થઈ શકે છે કે, 'આ તો હવે તેણે કહેવાનું જ હતું'. અર્થ એ છે કે તેની આ વાત ધ્યાન આપવા યોગ્ય નથી. આફત આવી ગયા પછી હવે તે આવું નહીં કહે તો બીજું શું કહેશે? પરંતુ આ માત્ર કહેવાની વાત છે, પાછો ફરશે તો એ જ બધું કરશે જે કરીને આવ્યો છે. તેથી તેને બકવાદ કરવા દો, પાછા ફરવાનો દરવાજો તેના માટે ખોલી શકાતો નથી.

(૯૩) 'બરઝખ' ફારસી શબ્દ 'પરદા'નું અરબી રૂપ છે. આયતનો અર્થ એ છે કે હવે આમના અને દુનિયાની વચ્ચે એક આડ છે, જે તેમને પાછા જવા નહીં દે અને કયામત સુધી તેઓ દુનિયા અને આખિરત (પરલોક)ની વચ્ચે આ મુદ્દતમાં રોકાયેલા રહેશે.

(૯૪) આનો અર્થ એ નથી કે પિતા, પિતા નહીં રહે અને પુત્ર, પુત્ર નહીં રહે, બલકે અર્થ એ છે કે તે સમયે ન પિતા પુત્રના કામ લાગશે, ન પુત્ર પિતાને. દરેક પોતાની દશામાં કંઈક એવી રીતે જકડાયેલા હશે કે બીજાને પૂછવા સુદ્ધાનું તેમને ભાન નહીં હોય, ક્યાં એ કે તેના સાથે કોઈ સહાનુભૂતિ બતાવી શકે કે તેની કોઈ મદદ કરી શકે! બીજા જગ્યાઓએ આ વિષયને આ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યો છે કે, **وَلَا يَسْأَلُ عَنْ كَيْفَ كُنْتُمْ** "કોઈ ધનિષ્ઠ મિત્ર પોતાના મિત્રને નહીં પૂછે." (અલ-મઆરિજ, આ. ૧૦) અને **وَلَا يَسْأَلُ عَنْ كَيْفَ كُنْتُمْ** "એ દિવસે ગુનેગારનું મન ઈચ્છશે કે પોતાની સંતાન અને પત્ની અને ભાઈ અને પોતાની હિમાયત કરવાવાળા સૌથી નજીકના કુટુંબીજનો અને દુનિયાભરના લોકોને 'ફિદયા' (પ્રતિક્ષણ)માં આપી દે અને પોતાને અઝાબ (યાતના)થી બચાવી લે." (અલ-મઆરિજ, આ. ૧૧-૧૪) અને **وَلَا يَسْأَلُ عَنْ كَيْفَ كُنْتُمْ** "એ દિવસે કે માનવી પોતાના

فَمَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿١٠٢﴾ وَمَنْ خَفَّتْ
 مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ فِي جَهَنَّمَ
 خَالِدُونَ ﴿١٠٣﴾ تَلْفَحُ وُجُوهَهُمُ النَّارُ وَهُمْ فِيهَا كَالِحُونَ ﴿١٠٤﴾ أَلَمْ
 تَكُنْ آيَتِي تُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ فَكُنْتُمْ بِهَا تُكَذِّبُونَ ﴿١٠٥﴾ قَالُوا رَبَّنَا
 غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا وَكُنَّا قَوْمًا ضَالِّينَ ﴿١٠٦﴾ رَبَّنَا أَخْرِجْنَا
 مِنْهَا فَإِنَّا عُدْنَا فَانَّا ظَالِمُونَ ﴿١٠٧﴾ قَالَ احْسَبُوا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونَ ﴿١٠٨﴾

તે વખતે જેમના પલ્લાં ભારે હશે (૧૦૨) તેઓ જ સફળતા પામશે (૧૦૩) અને જેમના પલ્લાં હલકાં હશે, એ જ લોકો હશે જેમણે પોતાને નુકસાનમાં નાખી દીધા. (૧૦૪) આગ તેમના ચહેરાની ચામડીને ચાટી જશે અને તેમના જડબાં બહાર નીકળી આવશે (૧૦૫) — (૧૦૫) “શું તમે એ જ લોકો નથી કે જ્યારે મારી આયતો તમને સંભળાવવામાં આવતી હતી તો તમે તેને ખોટી ઠેરવતા હતા?” (૧૦૬) તેઓ કહેશે, “હે અમારા રબ ! અમારું દુર્ભાગ્ય અમારા પર છવાઈ ગયું હતું, અમે ખરેખર પથભ્રષ્ટ લોકો હતા. (૧૦૭) હે પાલનહાર ! હવે અમને અહીંથી બહાર કાઢી દે. ફરી અમે આવી ભૂલ કરીએ તો અત્યાચારી હોઈશું.” (૧૦૮) અલ્લાહ જવાબ આપશે, “દૂર થઈ જા મારા સામેથી, પડ્યા રહો આમાં જ અને મારી સાથે વાત ન કરો.” (૧૦૯)

ભાઈ અને માતા અને પિતા અને પત્ની અને સંતાનથી ભાગશે. એ દિવસે દરેક વ્યક્તિ પોતાની દશામાં એવો ફસાયેલો હશે કે તેને કોઈનું ભાન નહીં હોય.” (સૂર: અ-બ-સ, આ. ૩૪-૩૭)

- (૧૦૫) અર્થાત્ જેના કદરને લાયક કર્મો વજનદાર હશે, જેમની ભલાઈઓનું પલ્લું બૂરાઈઓના પલ્લાંથી વધારે ભારે હશે.
- (૧૦૬) સૂર:ના આરંભમાં અને પછી આ. ૫૧ થી ૭૭માં સફળતા અને નુકસાનનું જે માપદંડ પ્રસ્તુત કરવામાં આવી ચૂક્યું છે, તેને મનમાં ફરી તાજું કરી લો.
- (૧૦૭) મૂળ અરબી શબ્દ ‘કાલિહૂન’ પ્રયુક્ત થયો છે. ‘કાલિહ’ અરબી ભાષામાં એ ચહેરાને કહે છે, જેની ચામડી અલગ થઈ ગઈ હોય અને દાંત બહાર આવી ગયા હોય, જેમ કે બકરાની શેકેલી મૂંડી (માથું). અબ્દુલ્લાહ બિન મસ્'ઉદ કહ્યું ને કોઈએ ‘કાલિહ’નો અર્થ પૂછ્યો, તો તેમણે કહ્યું, ‘كُلُّ كَرَّالٍ الرَّأْسِ الْمَشِطُ’ “શું તમે શેકેલી મૂંડી નથી જોઈ?”
- (૧૦૮) અર્થાત્ પોતાની મુક્તિ માટે કોઈ વિનંતી ન કરો, પોતાની મજબૂરીઓ પ્રસ્તુત ન કરો. એ અર્થ નથી કે હંમેશા માટે તદ્દન ચૂપ થઈ જાઓ. કેટલીક રિવાયતો (નોંધો)માં આવ્યું છે કે આ તેમની અંતિમ વાતચીત હશે, જેના પછી હંમેશ માટે તેમની જીભો બંધ થઈ જશે. પરંતુ આ વાત પ્રત્યક્ષમાં કુર્આનના વિરુદ્ધ જાય છે, કેમ કે આગળ સ્વયં

إِنَّهٗ كَانَ فَرِيقٍ مِّنْ عِبَادِي يَقُولُونَ رَبَّنَا آمَنَّا فَاغْفِرْ لَنَا
وَارْحَمْنَا وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ ﴿١٠٩﴾ فَاتَّخَذُوا لَهُمْ سَخِرِيًّا حَتَّى
أَنْسَوْكُمْ ذِكْرِي وَكُنْتُمْ مِّنْهُمْ تَضْحَكُونَ ﴿١١٠﴾ إِنِّي جَزَيْتُهُمُ
الْيَوْمَ بِمَا صَبَرُوا ۖ إِنَّهُمْ هُمُ الْفَائِزُونَ ﴿١١١﴾ قُلْ كَمْ
لَبِئْتُمْ فِي الْأَرْضِ عَدَدَ سِنِينَ ﴿١١٢﴾ قَالُوا لَبِئْنَا يَوْمًا أَوْ
بَعْضَ يَوْمٍ فَسَلِ الْعَادِّينَ ﴿١١٣﴾ قُلْ إِنْ لَّبِئْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا
لَّوْ أَنْتُمْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿١١٤﴾ أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّكُمْ خُلِقْتُمْ عَبَثًا

તમે એ જ લોકો તો છો કે મારા કેટલાક બંદાઓ જ્યારે કહેતા હતા કે હે અમારા પાલનહાર ! અમે ઈમાન લાવ્યા, અમને માફ કરી દે, અમારા પર દયા કર, તું બધા જ દયાળુઓ કરતાં સારો દયાળુ છે, (૧૧૦) તો તમે તેમની ઠેકઠી ઉડાવી, ત્યાં સુધી કે તેમના દુરાગ્રહે તમને એ પણ ભુલાવી દીધું કે હું પણ કોઈ છું, અને તમે તેમના ઉપર હસતા રહ્યા. (૧૧૧) આજે તેમના તે સબ (ધિર)નું મેં આ ફળ આપ્યું છે કે તેઓ જ સફળ છે. (૧૧૨) પછી અલ્લાહ તેમને પૂછશે, “બતાવો, ધરતી પર તમે કેટલા વર્ષ રહ્યા ?” (૧૧૩) તેઓ કહેશે, “એક દિવસ અથવા દિવસનો પણ થોડો ભાગ અમે ત્યાં રહ્યા છીએ. (૧૦૦) ગણતરી કરનારાઓને પૂછી લો.” (૧૧૪) કહેવામાં આવશે, “થોડો જ સમય રોકાયા છો ને, અફસોસ ! આ તમે તે વખતે જાણ્યું હોત !” (૧૧૫) શું તમે એમ સમજી લીધું હતું કે અમે તમને વ્યર્થ જ

કુર્આન જ તેમની અને અલ્લાહની વાતચીતની નોંધ કરી રહ્યું છે. તેથી કાં તો આ રિવાયતો ખોટી છે અથવા તો પછી આનો અર્થ એ છે કે આના પછી તેઓ મુક્તિ માટે કોઈ યાચના કે દુઆ નહીં કરી શકે.

(૯૯) ફરી એ જ વિષયને દોહરાવવામાં આવ્યો છે કે સફળતાનો અધિકારી કોણ છે અને નુકસાનને પાત્ર કોણ છે.

(૧૦૦) સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: તા-હા, નોંધ ૮૦.

(૧૦૧) અર્થાત્ દુનિયામાં અમારા પયગંબર તમને બતાવતા રહ્યા કે આ દુનિયાનું જીવન કેવળ પરીક્ષાની થોડીક પળો છે. આને જ અસલ જીવન અને બસ એક જ જીવન ન સમજી લો, અસલ જીવન આખિરત (પરલોક)નું જીવન છે, જ્યાં તમારે હંમેશા રહેવાનું છે. અહીંના ક્ષણિક ફાયદાઓ અને અસ્થાયી લિજ્જતો માટે એ કામ ન કરો, જે આખિરતના શાશ્વત જીવનમાં તમારા ભવિષ્યને બરબાદ કરી નાખનારાં હોય, પરંતુ તે વખતે તમે તેની વાત સાંભળી જ નહીં. હવે પસ્તાવાથી શું ફાયદો ? ભાનમાં આવવાનો સમય તો એ હતો જ્યારે તમે દુનિયાના થોડા દિવસના જીવનની મોજમજા પર અહીંના હંમેશાના જીવનના ફાયદાઓની બલિ ચઢાવી રહ્યા હતા.

وَأَنْتُمْ إِيَّانَا لَا تُرْجَعُونَ ﴿١١٥﴾ فَتَعَلَى اللَّهِ الْمَلِكُ الْحَقُّ ۚ لَا إِلَهَ
 إِلَّا هُوَ ۚ رَبُّ الْعَرْشِ الْكَرِيمِ ﴿١١٦﴾ وَمَنْ يَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ لَا
 بُرْهَانَ لَهُ بِهِ ۚ فَإِنَّمَا حِسَابُهُ عِنْدَ رَبِّهِ ۖ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ ﴿١١٧﴾
 وَقُلْ رَبِّ اغْفِرْ وَارْحَمْ وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّحِيمِينَ ﴿١١٨﴾

પેદા કર્યા છે^(૧૦૩) અને તમારે અમારા તરફ ક્યારેય પાછા ફરવાનું જ નથી?” (૧૧૬) તો ઉચ્ચ અને મહાન છે^(૧૦૩) અલ્લાહ, સાચો સમ્રાટ, કોઈ ઉપાસ્ય નથી તેના સિવાય, માલિક છે મહાન સિંહાસનનો, (૧૧૭) અને જો કોઈ અલ્લાહ સાથે બીજા કોઈ ઉપાસ્યને પોકારે, જેના માટે તેના પાસે કોઈ પ્રમાણ નથી,^(૧૦૪) તો તેનો હિસાબ તેના રબ પાસે છે.^(૧૦૫) આવા કાફિરો (ઈન્કાર કરનારાઓ) કદાપિ સફળતા પામી શકતા નથી.^(૧૦૬) (૧૧૮) હે નબી ! કહો, “હે મારા પાલનહાર ! દરગુજર કર અને દયા કર, તું સૌ દયાળુઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ દયાળુ છે.^(૧૦૭) (રૂકૂઅ-૬)

(૧૦૨) મૂળ અરબી શબ્દ ‘અ-બ-સન’ પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ તો છે ‘રમતના રૂપમાં’ અને બીજો અર્થ છે ‘રમત માટે’. પહેલા સ્વરૂપમાં આયતનો અર્થ આ થશે — શું તમે એવું સમજ્યું હતું કે અમે તમને આમ જ મનોરંજન માટે બનાવી નાખ્યા છે, તમને પેદા કરવાનો કોઈ ઉદ્દેશ્ય અને આશય નથી.” બીજા સ્વરૂપમાં અર્થ એ હશે — “શું તમે એમ સમજતા હતા કે તમને બસ ખેલકૂદ અને મનોરંજન તેમજ બીજા નિરર્થક વ્યસ્તતાઓ માટે પેદા કરવામાં આવ્યા છે, જેનું કદી કોઈ પરિણામ આવવાનું નથી.”

(૧૦૩) અર્થાત્ એનાથી ઉચ્ચ અને સર્વોપરી છે કે તે કોઈ વ્યર્થ કાર્ય કરે, તથા ઉચ્ચ અને સર્વોપરી છે તેનાથી કે તેના બંદાઓ અને તેના આધીન તેની ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)માં તેના ભાગીદાર હોય.

(૧૦૪) બીજો અનુવાદ એ પણ હોઈ શકે છે કે, “જે કોઈ અલ્લાહની સાથે કોઈ અન્ય ઉપાસ્યને પોકારે, તેના માટે પોતાના આ કાર્યના પક્ષમાં કોઈ દલીલ નથી.”

(૧૦૫) અર્થાત્ તે કોઈ હિસાબ-કિતાબ અને પૂછપરછથી બચી નહીં શકે.

(૧૦૬) આ ફરી એ જ વિષયને દોહરાવવામાં આવ્યો છે કે વાસ્તવમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરનારાં કોણ છે અને તેનાથી વંચિત રહેવાવાળા કોણ?

(૧૦૭) અહીં આ દુઆનો સૂક્ષ્મ અર્થ ધ્યાનમાં રહે. હમણા કેટલીક પંક્તિઓમાં ઉપર એ ઉલ્લેખ કરવામાં આવી ચૂક્યો છે કે આખિરત (પરલોક)માં અલ્લાહ, નબી સલ્લ. અને સહાબા કિરામ રહિ. ના દુશ્મનોને માફ કરવાથી એમ કહીને ઈન્કાર કરશે કે મારા જે બંદાઓ આ દુઆ માંગતા હતા, તમે તેની મજાક ઉડાવતા હતા. તેના પછી હવે નબી સલ્લ. ને (અને પછી સહાબા કિરામ રહિ. ને પણ) એ આદેશ આપવામાં આવી રહ્યો છે કે તમે તદ્દન એ જ દુઆ માંગો, જેનો અમે હમણા ઉલ્લેખ કર્યો છે. અમારી સ્પષ્ટ ચેતવણી છતાં હવે જો આ લોકો તમારી મજાક ઉડાવે તો આખિરતમાં પોતાના વિરુદ્ધ જાણે તેઓ પોતે જ એક મજબૂત કેસ તૈયાર કરી દેશે.

૨૪. અન્-નૂર

પરિચય

નામ:

આયત-૩૫ **اَللّٰهُمَّ اِنِّىْ اَسْئَلُكَ اَلْحَيٰةَ اَلْمَعْلُوْمَةَ** અર્થાત્ (અલ્લાહ આકાશો અને ધરતીનું નૂર છે)થી લેવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ:

તેના પર સૌ સહમત છે કે આ સૂર: બની અલ્-મુસ્તલિકની લડાઈ પછી અવતરિત થઈ છે, પરંતુ એ બાબતે મતભેદ છે કે આ લડાઈ હિ.સ. ૦૫માં અહ્જાબની લડાઈ પહેલાં થઈ હતી કે હિ.સ. ૦૬માં અહ્જાબની લડાઈ પછી. સાચી હકીકત શું છે, તેની શોધ શરીઅતના એ મૂળ હેતુને સમજવા માટે પણ જરૂરી છે જે પરદાના આદેશોમાં જોવા મળે છે, કેમ કે આવા આદેશો કુઅનની બે જ સૂર:ઓમાં આવ્યા છે. એક આ સૂર:માં અને બીજી સૂર: અહ્જાબમાં, જે અહ્જાબની લડાઈ વખતે અવતરિત થઈ હતી અને તે અંગે સૌ એકમત છે. આ ઉદ્દેશથી જ્યારે આપણે સંબંધિત રિવાયતો (નોંધો)ની શોધખોળ કરીએ છીએ, તો સાચી વાત એ જ જણાય છે કે આ સૂર: હિ. ૦૬ના ઉત્તરાર્ધમાં સૂર: અહ્જાબના કેટલાય મહિના પછી અવતરિત થઈ છે.

ઐતિહાસિક પશ્ચાદ્ભૂમિ:

જે સંજોગોમાં આ સૂર: ઉતરી છે તે સંક્ષિપ્તમાં આ પ્રમાણે છે—

બદના યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યા પછી આરબ પ્રદેશમાં ઈસ્લામી આંદોલનની જે ઉન્નતિ અને વૃદ્ધિ શરૂ થઈ હતી, તે ખંદક (ખાઈ)ના યુદ્ધ સુધી પહોંચતા-પહોંચતા એટલી હદે આગળ વધી ગઈ હતી કે મુશ્રિકો, યહૂદીઓ, મુનાફિકો (દંભીઓ) અને સ્થિતિ-પરિવર્તનની પ્રતીક્ષા કરતા સૌ કોઈ એવું પ્રતીત કરવા લાગ્યા હતા કે આ નવી ઉભરતી શક્તિને માત્ર હથિયાર અને લશ્કરના જોરે પરાજિત કરી શકાય તેમ નથી. તેથી હવે તેમણે એક નવી યુક્તિ વિચારી અને પોતાની ઈસ્લામ-વિરોધી ગતિવિધિઓની દિશા સૈનિક કાર્યવાહીઓથી હટાવીને નીચતાપૂર્ણ હુમલાઓ અને આંતરિક ષડયંત્રો તરફ ફેરવી દીધી. આ નવી યુક્તિ પ્રથમ વાર હિ.સ. ૦૫ના ઝિલકઅદમાં જોવામાં આવી, જ્યારે કે પયગંબર સલ્વ.એ પુત્ર દત્તક લેવા અને કુટુંબમાં તેને સગા પુત્રનું સ્થાન આપવાના અજ્ઞાનતાકાળના રિવાજને સમાપ્ત કરવા માટે સ્વયં પોતાના દત્તક પુત્ર (હઝરત ઝૈદ રદિ. બિન હારિસા)ની તલાક પામેલી પત્ની (હઝરત ઝૈનબ રદિ. બિન્તે હજૂશ) સાથે નિકાહ કર્યા. આ પ્રસંગે મદીનાના મુનાફિકો દુષ્પ્રચારનું ભારે તોફાન લઈને ઊભા થઈ ગયા અને બહારથી યહૂદીઓ અને મુશ્રિકોએ પણ તેમના સૂરમાં સૂર પુરાવતાં આરોપો ઘડવાનું શરૂ કરી દીધું. આવા નિર્લજ્જ જૂઠ ઘડનારાઓએ પણ નબી સલ્વ. પર તુચ્છ પ્રકારના જૂઠા નૈતિક આરોપો લગાવ્યા.

બીજો હુમલો બની મુસ્તલિકની લડાઈ પ્રસંગે કરવામાં આવ્યો. જ્યારે એક મુહાજિર અને એક અંસારી વચ્ચેના મામૂલી ઝઘડાને મુનાફિકોના સરદાર અબ્દુલ્લાહ બિન ઉબઈએ એક ખૂબ મોટો ફિત્નો (ઉપદ્રવ) બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. આ ઘટનાનું વિવરણ આગળ સૂર: મુનાફિકૂનના પરિચયમાં આવી રહ્યું છે. આ હુમલો પ્રથમ હુમલા કરતા પણ વધારે સંગીન હતો.

આ ઘટના હજુ તાજી જ હતી કે એ જ સફરમાં તેણે એક બીજો ભયાનક ફિત્નો ઊભો કરી દીધો. તે હઝરત

આયશા રહિ. પર આરોપ મૂકવાનો ફિત્નો હતો. આ ઘટનાને સ્વયં તેમના જ મુખે સાંભળો, તેઓ કહે છે કે -

“બની મુસ્તલિકની લડાઈના પ્રસંગે હું આપ સલ્લ. ના સાથે હતી. પરત આવતાં, જ્યારે અમે મદીનાના સમીપ હતા, એક મુકામે રાત્રિના સમયે અલ્લાહના રસૂલ સલ્લ. એ પડાવ નાખ્યો અને હજુ રાતનો કેટલોક ભાગ બાકી હતો કે કૂચની તૈયારીઓ શરૂ થઈ ગઈ. હું ઊઠીને મારી જરૂરત પૂરી કરવા નીકળી અને જ્યારે પાછી ફરવા લાગી તો પડાવના નજીક પહોંચીને મને લાગ્યું કે મારા ગળાનો હાર તૂટીને ક્યાંક પડી ગયો છે. હું તેને શોધવામાં લાગી ગઈ અને એટલામાં કાફલો રવાના થઈ ગયો.

નિયમ એ હતો કે હું કૂચના સમયે મારી પાલખીમાં બેસી જતી હતી અને ચાર માણસો તેને ઉપાડીને ઊંટ પર મૂકી દેતા હતા. અમે સ્ત્રીઓ એ જમાનામાં ખાવા-પીવાની વસ્તુઓની અછતના કારણે ખૂબ દૂબળી-પાતળી હતી. મારી પાલખી ઉપાડતી વખતે લોકોને એવું લાગ્યું જ નહીં કે હું તેમાં નથી. તેઓ અજાણતામાં ખાલી પાલખી ઊંટ પર મૂકીને રવાના થઈ ગયા.

હું જ્યારે હાર લઈને પાછી વળી તો ત્યાં કોઈ ન હતું. છેવટે પોતાની ચાદર ઓઢીને ત્યાં જ સૂઈ ગઈ અને મનમાં એવું વિચાર્યું કે આગળ જઈને જ્યારે આ લોકો મને નહીં જુએ તો તેઓ સ્વયં જ શોધતાં આવી જશે. આ જ સ્થિતિમાં મને ઊંઘ આવી ગઈ. સવારના સમયે હજરત સફવાન બિન મુઅત્તલ સુલમી રહિ. તે જગ્યાએથી પસાર થયા જ્યાં હું સૂઈ રહી હતી અને મને જોતાં જ ઓળખી ગયા, કેમ કે પરદાનો આદેશ આવ્યા પહેલાં તેઓ મને અનેકવાર જોઈ ચૂક્યા હતા. આ સાહેબ બદના યુદ્ધમાં ભાગ લેનારા સહાબીઓ પૈકી હતા. તેમને સવારમાં મોડે સુધી સૂઈ રહેવાની ટેવ હતી. તેથી તેઓ પણ લશ્કરી પડાવની જગ્યાએ ક્યાંક ઊંઘતા રહી ગયા હતા અને હવે ઊઠીને મદીના જઈ રહ્યા હતા.

મને જોઈને તેમણે ઊંટ થોભાવી દીધું અને સહસા તેમના મોઢેથી નીકળી ગયું - “ઈન્ના લિલ્લાહિ વ ઈન્ના ઈલૈહિ રાજિઊન (નિ:શંક અમે અલ્લાહના છીએ અને તેના જ તરફ અમારે પાછા ફરવાનું છે). અલ્લાહના રસૂલ સલ્લ. ના પત્ની અહીં જ રહી ગયા.” આ અવાજથી મારી આંખ ખૂલી ગઈ અને મેં ઊઠીને તરત મારા મોઢા પર ચાદર નાખી દીધી. તેમણે મારા સાથે કોઈ વાત ન કરી, પોતાનું ઊંટ લાવીને મારા પાસે બેસાડી દીધું અને બાજુએ ઊભા રહી ગયા. હું ઊંટ પર સવાર થઈ ગઈ અને તેઓ નાથ પકડીને રવાના થઈ ગયા. બપોરના નજીકના સમયે અમે લશ્કર પાસે પહોંચી ગયા, જ્યારે કે તે હજુ હમણાં એક જગ્યાએ જઈને રોકાયું જ હતું અને લશ્કરવાળાઓને હજુ એ ખબર પડી ન હતી કે હું પાછળ રહી ગઈ છું. આમાં લાંછન લગાવનારાઓએ તો લાંછન લગાવી દીધું અને તેમાં સૌથી મોખરે અબ્દુલ્લાહ બિન ઉબઈ હતો.

પરંતુ હું તેનાથી અજાણ હતી કે મારા પર કેવી-કેવી વાતો બનાવવામાં આવી રહી છે. મદીના પહોંચીને હું બીમાર પડી ગઈ અને લગભગ એક મહિના સુધી પથારી વશ રહી. શહેરમાં આ લાંછનના સમાચારો ઊડી રહ્યા હતા. અલ્લાહના નબી સલ્લ. ના કાને પણ વાત પહોંચી ગઈ હતી, પણ મને કંઈ જ ખબર ન હતી. અલબત્ત જે વસ્તુ મને ખૂંચતી હતી, તે એ કે અલ્લાહના રસૂલનું ધ્યાન મારા તરફ એવું નહોતું, જે બીમારી વખતે રહેતું હતું. છેવટે આપ સલ્લ. ની પરવાનગી લઈને હું મારી માતાના ઘરે જતી રહી, જેથી તે મારી દેખભાળ સારી રીતે કરી શકે.

એક દિવસે રાતના સમયે જરૂરત પૂરી કરવા હું મદીનાની બહાર ગઈ. ત્યાં સુધી અમારા ઘરોમાં શૌચાલય ન હતા અને અમે લોકો જંગલમાં જ જતા હતા. મારા સાથે મિસ્તહ બિન અસાસાની માતા પણ હતા તેમના

મુખેથી જાણવા મળ્યું કે લાંછન લગાવનારા જૂઠા લોકો મારા વિશે કેવી-કેવી વાતો ફેલાવી રહ્યા છે? આ દાસ્તાન સાંભળીને મારું લોહી ઊડી ગયું. એ જરૂરત પણ હું ભૂલી ગઈ, જેના માટે આવી હતી. સીધી ઘરે ગઈ અને આખી રાત રડતાં-રડતાં કાઢી.”

આગળ વાત કરતાં હજરત આઈશા રદિ. કહે છે કે એક દિવસે અલ્લાહના રસૂલ સલ્લ.એ પોતાના ખુત્બા (પ્રવચન)માં ફરમાવ્યું, “મુસલમાનો! કોણ છે જે તે વ્યક્તિના હુમલાઓથી મારી આબરૂ બચાવે, જેણે મારા ઘરના લોકો પર આરોપો મૂકીને મને ખૂબ દુઃખ પહોંચાડ્યું છે. અલ્લાહના સોગંદ! મેં તો મારી પત્નીમાં કોઈ દુર્ગુણ જોયો નથી અને તે માણસમાં પણ નહીં જેના સાથે આ તહોમત મૂકવામાં આવી રહી છે. તે તો ક્યારેય મારી ગેરહાજરીમાં મારા ઘરે આવ્યો પણ નથી.”

આ સાંભળીને ઉસૈદ બિન હુઝૈર રદિ. ઔસના સરદાર (કેટલીક રિવાયતોમાં સઅદ બિન મુઆઝ રદિ.એ ઊભા થઈને કહ્યું, “હે અલ્લાહના રસૂલ! જો તે અમારા કબીલાનો માણસ છે તો અમે તેનું ડોકું ઉડાવી દઈએ અને જો અમારા ભાઈ ખઝરજવાળાઓમાંથી છે તો આપ હુકમ કરો, અમે તેને બજાવી લાવવા તૈયાર છીએ.”

આ સાંભળતાં જ સઅદ બિન ઉબાદહ રદિ., ખઝરજના સરદાર ઊભા થઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યા, “ખોટું કહો છો, તમે હરગિજ તેને મારી નથી શકતા.” જવાબમાં ઉસૈદ બિન હુઝૈર રદિ. કહ્યું કે, “તમે મુનાફિક છો, એટલા માટે મુનાફિકોનો પક્ષ લો છો.” આના પર મસ્જિદે-નબવીમાં ભારે ઉહાપોહ થઈ ગયો, જ્યારે કે અલ્લાહના રસૂલ સલ્લ. મિમ્બર પર મોજૂદ હતા. નજીક હતું કે ઔસ અને ખઝરજ મસ્જિદમાં જ લડી પડતા, પણ અલ્લાહ રસૂલ સલ્લ.એ તેમને ઠંડા પાડ્યા અને પછી મિમ્બર ઉપરથી ઉતરી ગયા.

આ વિગતોથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે અબ્દુલ્લાહ બિન ઉબઈએ આ વાહિયાત વાત ફેલાવીને એક જ તીરથી ઘણા શિકાર કરવાની કોશિશ કરી. એક તરફ તેણે અલ્લાહના રસૂલ સલ્લ. અને હજરત અબૂબક સિદીક રદિ.ની આબરૂ પર હુમલો કર્યો. બીજી તરફ તેણે ઈસ્લામી આંદોલનની ઉચ્ચતમ્ નૈતિક પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડવાની કોશિશ કરી. ત્રીજી તરફ તેણે આ એક એવો તણખો ફેંક્યો હતો કે જો ઈસ્લામે પોતાના અનુયાયીઓની કાયાપલટ ન કરી નાખી હોત તો મુહાજિરો, અન્સારો અને સ્વયં અન્સારના પણ બે કબીલાઓ (ઔસ અને ખઝરજ) પરસ્પર લડી મરતા.

વિષય અને ચર્ચાઓ:

આ હતા એ સંજોગો, જેમાં પ્રથમ હુમલા વખતે સૂર: અહ્જાબની આયતો ૨૮ થી ૭૩ સુધીનું અવતરણ થયું અને બીજા હુમલા વખતે આ સૂર: નૂર ઊતરી. આ પશ્ચાદ્ભૂમિને દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને આ બંને સૂર:ઓનો ક્રમશ: અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તે હિકમત (મૂળ હેતુ) સારી રીતે સમજમાં આવી જાય છે જે આ આદેશોમાં રહેલ છે. મુનાફિકો (દંભીઓ) મુસલમાનોને તે મેદાનમાં હરાવવા માગતા હતા, જે તેમની શ્રેષ્ઠતાનું અસલ મેદાન હતું. અલ્લાહ મુસલમાનોને આ હુમલાઓનો જવાબ આપવા ઉત્પ્રેરિત કરતો, તેના બદલે સંપૂર્ણ ધ્યાન એ શિક્ષા આપવામાં લગાવ્યું કે તમારા સામે નૈતિક મોરચે જ્યાં-જ્યાં પણ અવરોધો છે તેને દૂર કરો અને આ મોરચાને હજુ વધુ મજબૂત કરી લો. હજરત ઝૈનબ રદિ.ના નિકાહના પ્રસંગે જ્યારે મુનાફિકો અને કાફિરો (વિરોધીઓ) તરફથી ઉહાપોહ થયો હતો, તે વખતે સામાજિક સુધારણા સંબંધે એ આદેશો આપવામાં આવ્યા હતાં, જેનો સૂર: અહ્જાબમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. પછી જ્યારે લાંછનની ઘટનાથી મદીનાના સમાજમાં

હલચલ ઊભી થઈ, તો આ સૂર: નૂર નૈતિકતા, સામાજિકતા અને કાયદા-કાનૂનના એવા આદેશો સાથે અવતરિત કરવામાં આવી, જેનો હેતુ એ હતો કે એક તો મુસ્લિમ સમાજને બૂરાઈઓના ઉદ્ભવ અને તેના ફેલાવાથી સુરક્ષિત રાખવામાં આવે અને જો તે પેદા થઈ જાય તો તેનું સંપૂર્ણપણે નિવારણ કરવામાં આવે.

આ આદેશો અને નિર્દેશોને એ જ ક્રમાનુસાર ધ્યાનથી વાંચો, જેના સાથે તે આ સૂર:માં અવતરિત થયા છે, તો ખ્યાલ આવશે કે કુર્આન બરોબર મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રસંગે જ માનવ-જીવનની સુધારણા અને નિર્માણ માટે કેવી રીતે કાનૂની, નૈતિક અને સામાજિક ઉપાયોને એકી સાથે પ્રસ્તાવિત કરે છે. આ આદેશો અને નિર્દેશોના સાથે-સાથે મુનાફિકો અને ઈમાનવાળાઓની એ સ્પષ્ટ નિશાનીઓ પણ વર્ણવી દેવામાં આવી, જેનાથી દરેક મુસલમાન એ જાણી શકે કે સમાજમાં નિખાલસ અને સંનિષ્ઠ ઈમાનવાળાઓ કોણ લોકો છે અને મુનાફિક કોણ છે? બીજી તરફ મુસલમાનોની સામૂહિક શિસ્ત અને અનુશાસનને વધુ યુસ્ત બનાવી દેવામાં આવ્યા. આ સમગ્ર ચર્ચામાં મુખ્ય વાત જોવાની એ છે કે આખી સૂર: નૂર તે કટુતાથી ખાલી છે, જે નિર્લજ્જ અને ઘૃણાસ્પદ હુમલાઓના પ્રતિકારથી જન્મતી હોય છે. આટલી અત્યંત ઉત્તેજનાપૂર્ણ પરિસ્થિતિઓમાં પણ કેટલી શાંતિથી અને ગંભીરતાથી કાયદા બનાવવામાં આવી રહ્યા છે, સુધારણાયુક્ત આદેશો આપવામાં આવી રહ્યા છે, સમજ-બૂઝવાળા અને વિવેકદર્શિતાથી ભરપૂર સૂચનો અને માર્ગદર્શનો અપાઈ રહ્યા છે તથા શિક્ષા તેમજ ઉપદેશો આપવાનો હક્ક અદા થઈ રહ્યો છે.

આનાથી માત્ર એ જ બોધ નથી મળતો કે આપણે ફિત્ના (ઉપદ્રવ અને બગાડ)ના સામે તીવ્રથી અતિ-તીવ્ર ઉત્તેજનાપૂર્ણ પ્રસંગોમાં પણ કેવી રીતે શાંતચિત્તે વિચારપૂર્ણ રીતે, ઉદારતાથી અને વિવેકથી કામ લેવું જોઈએ, બલકે આનાથી એ વાતનું પ્રમાણ પણ મળે છે કે આ કલામ (વાણી) હજરત મુહમ્મદ સલ્વ.નો પોતાનો ઘડેલો નથી, કોઈ એવી હસ્તીનો જ અવતરિત કરેલો છે જે ખૂબ ઉચ્ચ સ્થાનેથી માનવીય પરિસ્થિતિઓ અને મામલાઓને જોઈ રહી છે અને સ્વયં આ પરિસ્થિતિઓ અને મામલાઓથી અપ્રભાવિત રહીને વિશુદ્ધ નિર્દેશ અને માર્ગદર્શન આપવાના પદનો હક્ક અદા કરી રહી છે. જો આ હજરત મુહમ્મદ સલ્વ.નું પોતાનું લખાણ હોત તો આપની અત્યંત ઉચ્ચ દૂરદર્શિતા છતાં આમાં સ્વાભાવિક કટુતાનો થોડો-ઘણો પ્રભાવ તો અવશ્ય જોવા મળતો, જે સ્વયં પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને સન્માન પર નીચ હુમલાઓને સાંભળીને કોઈ સજ્જન માણસની ભાવનાઓમાં અનિવાર્યપણે પેદા થઈ જતી હોય છે.

રુકૂઅ-૯

૨૪. અન્-નૂર (મદની)

આયત-૬૪

سُورَةُ النُّورِ مَدَنِيَّةٌ (۱۱-۲۷) ۲۴ آيات

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

سُورَةٌ أَنْزَلْنَاهَا وَفَرَضْنَاهَا وَأَنْزَلْنَا فِيهَا آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ لَّعَلَّكُمْ
تَذَكَّرُونَ ① الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِائَةً

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

(૧) આ એક સૂર: છે, જેને અમે અવતરિત કરી છે, અને આને અમે અનિવાર્ય કરી છે, અને આમાં અમે સ્પષ્ટ આદેશો ઉતાર્યા છે, ^(૧) કદાચ તમે શિક્ષા ગ્રહણ કરો.

(૨) વ્યભિચારી સ્ત્રી અને વ્યભિચારી પુરુષ બંનેમાંથી દરેકને એકસો કોરડા મારો ^(૨) અને

(૧) આ બધા વાક્યોમાં 'અમે' પર ભાર મૂકેલો છે, અર્થાત્ આને અવતરિત કરનાર કોઈ બીજું નહીં, બલકે 'અમે' છીએ, તેથી આને કોઈ નિર્બળ ઉપદેશકની વાર્તાની જેમ હલકી વસ્તુ ન સમજી લેજો. બીજા વાક્યમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે જે વાતો આ સૂર:માં કહેવામાં આવી છે તે ભલામણો નથી કે તમારું મન કરે તો માનો, નહિ તો જે કંઈ કરવા ઇચ્છો, કરતા રહો; બલકે નિશ્ચિત આદેશો છે, જેનું પાલન અનિવાર્ય છે. જો ઈમાનવાળા છો, તો તેમનું પાલન કરવું તમારું કર્તવ્ય છે. ત્રીજા વાક્યમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે જે આદેશો આ સૂર:માં આપવામાં આવી રહ્યા છે, તેમાં કોઈપણ પ્રકારની અસ્પષ્ટતા નથી. સ્પષ્ટ અને ખુલ્લા આદેશો છે, જેના વિશે તમે એ બહાનું નથી કરી શકતા કે અમુક વાતો અમારી સમજમાં આવી નહોતી, તો અમે તેના પર કેવી રીતે ચાલીએ.

બસ, આ એ પવિત્ર આદેશની પૂર્વભૂમિકા (Preamble) છે, જેના પછી આદેશો શરૂ થઈ જાય છે. આ પૂર્વભૂમિકાની વર્ણન-શૈલી સ્વયં બતાવી રહી છે કે સૂર: નૂરના આદેશોને અલ્લાહત્આલા કેટલું મહત્વ આપીને પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છે. આદેશો આપતી કોઈ અન્ય સૂર:ની પૂર્વભૂમિકા આટલી જોરદાર નથી.

(૨) આ પ્રકરણના કેટલાય કાનૂની, નૈતિક અને ઐતિહાસિક પાસાઓ સમજૂતી કરવી પડે એવા છે, જેનું સમગ્ર વિવરણ જાણ્યા વગર વર્તમાન યુગમાં એક વ્યક્તિ માટે આ ઈલાહી શરીઅત (ઈશ્વરીય વિધાન)ને સમજવું મુશ્કેલ છે. તેથી નીચે અમે તેના વિભિન્ન પાસાઓ પર ક્રમશ: પ્રકાશ નાખીશું:

૧ - 'ઝિના' (વ્યભિચાર)નું નૈતિક દષ્ટિએ બૂરાઈ હોવું કે ધાર્મિક રીતે પાપ હોવું કે સામાજિક દષ્ટિએ અશ્લીલ અને વાંધાજનક હોવું એક એવી વસ્તુ છે, જેના પર પ્રાચીનતમ સમયથી આજ સુધી તમામ માનવ-સમાજો એકમત રહ્યા છે. આ જ કારણ છે કે દરેક યુગમાં માનવ-સમાજોએ લગ્નની રીતની સાથે-સાથે વ્યભિચારને અટકાવવાનો પણ કોઈને-કોઈ સ્વરૂપે પ્રયત્ન અવશ્ય કર્યો છે. અલબત્ત, આ પ્રથાસોના સ્વરૂપોમાં વિભિન્ન કાનૂનો તેમજ નૈતિક અને સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક વ્યવસ્થાઓમાં ફરક રહ્યો છે.

૨ - 'ઝિના' (વ્યભિચાર)ના હરામ (અવૈધ) હોવા પર સંમત થયા પછી મતભેદ જે મામલામાં થયો છે,

તે તેના ગુના, અર્થાત્ કાનૂનની દૃષ્ટિમાં સજાને પાત્ર હોવાનો મામલો છે, અને આ જ એ સ્થાન છે જ્યાંથી ઈસ્લામ અને બીજા ધર્મો અને કાનૂનોનો મતભેદ શરૂ થાય છે. માનવ-સ્વભાવથી નજીક જે સમાજો રહ્યા છે, તેમણે હંમેશા વ્યભિચારને એક ગુનો જ સમજ્યો છે અને તેના માટે કઠોર સજાઓ નક્કી કરી છે, પરંતુ જેમ-જેમ માનવ-સમાજોને સભ્યતા દૂષિત કરતી ગઈ, વલણ નરમ પડતું ગયું છે. આ મામલામાં સૌથી પહેલી નિષ્કાળજી અને બેદરકારી, જે સામાન્ય રીતે વધતી ગઈ, તે એ હતી કે અપરણિત સ્ત્રી-પુરુષોના સ્વેચ્છાએ સંભોગ (Fornication) અને પરણિત સ્ત્રી-પુરુષોના લગ્નેતર સમાગમ (છિનાળપણું, Adultery)માં ભેદ કરીને પહેલા કાર્યને એક મામૂલી ભૂલ અને પછીના કાર્યને દંડનીય અપરાધ ઠેરવવામાં આવ્યું. માત્ર વ્યભિચારની સજા પ્રાચીન મિસર (પ્રાચીન ઈજિપ્ત), બેબિલોન અને અસીરિયા (Assyria)ના કાનૂનમાં ખૂબ હળવી સજા હતી. આ જ કાનૂનને યૂનાન અને રોમે અપનાવ્યો અને તેનાથી જ યહૂદીઓ પણ પ્રભાવિત થઈ ગયા. બાઈબલમાં આ માત્ર એક એવો ગુનો છે, જેનાથી પુરુષ પર કેવળ નાણાકીય દંડ જરૂરી હોય છે. (જુઓ, Exodus, 22: 16,17) હિંદુ મતની પણ લગભગ આ જ સ્થિતિ છે. (જુઓ, મનુસ્મૃતિ, પ્ર-૮, શ્લોક-૩૬૫-૩૬૬) વાસ્તવમાં આ બધા કાનૂનોમાં પરણિત મહિલા સાથે ગેરકાયદેસર સંભોગ જ મૂળ અને મોટો ગુનો હતો, અર્થાત્ એ કે કોઈ વ્યક્તિ, ભલે તે પરણિત હોય કે અપરણિત, કોઈ એવી સ્ત્રીથી સંભોગ કરે જે બીજા વ્યક્તિની પત્ની હોય. આ કૃત્યના ગુના હોવાનો આધાર એ ન હતો કે એક પુરુષ અને સ્ત્રી વ્યભિચાર કરી બેસે, બલકે એ હતો કે એ બંનેએ મળીને એક વ્યક્તિને એ જોખમમાં નાખી દીધો છે કે તેણે કોઈ એવા બાળકનું પોષણ કરવું પડે જે તેનું નથી. જાણે આ 'ઝિના' (વ્યભિચાર) નહીં, બલકે વંશના મિશ્ર થઈ જવાનું જોખમ અને એકના બાળકનું બીજાના ખર્ચ પર ઉછરવું અને તેના વારસદાર થવું વાસ્તવિક ગુનો હતો, જેના કારણે સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને ગુનેગાર સમજવામાં આવતા. ખ્રિસ્તીઓના ત્યાં વ્યભિચાર જો અપરણિત પુરુષ, અપરણિત સ્ત્રી સાથે કરે તો આ પાપ તો છે, પરંતુ દંડનીય ગુનો નથી; અને જો આ કૃત્યનો એક પક્ષકાર પરણિત હોય તો આ ગુનો છે, પરંતુ આને ગુનો બનાવનાર વસ્તુ વાસ્તવમાં વચન-ભંગ છે, ન કે વ્યભિચાર. ઉપરાંત, આ ગુનાની કોઈ સજા તેના સિવાય નથી કે વ્યભિચાર કરનાર પુરુષની પત્ની પોતાના પતિ વિરુદ્ધ વિશ્વાસઘાતનો દાવો કરીને છૂટાછેડાની 'ડિઝી' પ્રાપ્ત કરી લે અને વ્યભિચારિણી સ્ત્રીનો પતિ એક તરફ પોતાની પત્ની પર દાવો કરીને છૂટાછેડાની ડિઝી પ્રાપ્ત કરી લે અને બીજી તરફ એ વ્યક્તિ પાસેથી પણ નુકસાનીના વળતરની રકમ લેવાનો હક્કદાર બને, જેણે તેની પત્નીને ખરાબ કરી.

વર્તમાન યુગના પશ્ચિમી કાનૂન, જેનું પાલન હવે સ્વયં મુસલમાનોના પણ મોટાભાગના દેશો કરી રહ્યા છે, એ જ વિચાર પર આધારિત છે. તેમના નજીક વ્યભિચાર દોષ કે દુરાચાર કે પાપ, ગમે તે હોય, ગુનો તો છેવટે નથી. આને જો કોઈ વસ્તુ ગુનો બનાવી શકે છે, તો તે 'બળજબરી' છે, જ્યારે કે બીજા પક્ષકારની મરજી વિરુદ્ધ બળજબરીથી તેનાથી સંભોગ કરવામાં આવે.

૩ - ઈસ્લામી કાનૂન આ તમામ ધારણાઓથી વિપરીત 'ઝિના' (વ્યભિચાર)ને સ્વયંમાં એક સજાપાત્ર ગુનો ઠેરવે છે અને પરણિત થઈને વ્યભિચાર કરવો તેના નજીક ગુનાની તીવ્રતાને ખૂબ વધારી દે છે, એટલા માટે નહીં કે ગુનેગારે કોઈના સાથે કરેલ વચનનો ભંગ કર્યો અથવા કોઈ બીજાના બિસ્તર પર હાથ નાખ્યો, બલકે એ આધારે કે તેના માટે પોતાની ઈચ્છાઓને પૂરી કરવાનો એક હલાલ (વૈધ) રસ્તો મોજૂદ હતો અને તેમ છતાં તેણે હરામ (અવૈધ) રસ્તાનો ઉપયોગ કર્યો. ઈસ્લામી કાનૂન વ્યભિચારને એ દૃષ્ટિકોણથી જુએ છે કે આ એવું કૃત્ય છે, જેની જો આઝાદી મળી જાય તો એક બાજુ માનવ-જાતિનું અને બીજી બાજુ માનવ-સભ્યતાનું મૂળ ઉપડી જાય.

૪ - ઈસ્લામ માનવ - સમાજને વ્યભિચારના જોખમથી બચાવવા માટે માત્ર કાનૂની સજાના હથિયાર પર જ આધાર નથી રાખતો, બલકે તેના માટે મોટા પ્રમાણમાં સુધારાત્મક તેમજ પ્રતિબંધક અને અવરોધક (Preventive)

ઉપાયો અપનાવે છે, અને આ કાનૂની સજા તેણે માત્ર અંતિમ ઉપાયના રૂપમાં નિર્ધારિત કરેલ છે. આ કાનૂની સજાને નિર્ધારિત કરતાં પહેલા સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના મેળ-મેળાપવાળી રહેણી-કરણીને બંધ કરવામાં આવી, શણગાર સજાને સ્ત્રીઓને બહાર નીકળવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું અને એ કારણો અને સાધનોના દરવાજાઓ બંધ કરી દેવામાં આવ્યા, જે વ્યભિચારના અવસરો અને તેની સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરાવે છે.

૫ — વ્યભિચારને સજાપાત્ર ગુનો તો હિજરી સન ૦૩માં ઠેરવી દેવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ તે વખતે આ એક કાનૂની ગુનો ન હતો, બલ્કે તેની હેસિયત એક સામાજિક અને પારિવારિક ગુના જેવી હતી, જેના પર પરિવારવાળાઓને જ પોતાની રીતે સજા આપવાનો અધિકાર હતો. (જુઓ, સૂર: નિસા, આ. ૧૫-૧૬) તેના પછી આ આદેશ અવતરિત થયો અને તેના અગાઉના આદેશને નિરસ્ત કરીને વ્યભિચારને એક કાનૂની ગુનો, પોલીસ અધિકાર હેઠળનો ગુનો (Cognizable Offence) ઠેરવી દેવામાં આવ્યો.

૬ — આ આયતમાં વ્યભિચારની જે સજા નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે, વાસ્તવમાં 'માત્ર' વ્યભિચારની સજા છે, પરણિત થયા પછી વ્યભિચાર કરવાના ગુનાની સજા નથી, જે ઇસ્લામી કાનૂનની દૃષ્ટિએ અત્યંત ગંભીર ગુનો છે. આ વાત સ્વયં કુર્આનના જ એક ઇશારાથી જાણવા મળે છે કે તે અહીં એ વ્યભિચારની સજાનું વર્ણન કરી રહ્યું છે, જેના બંને પક્ષકારો અપરણિત હોય. (સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: નિસા, નોંધ ૪૬)

૭ — એ વાત કે પરણિત થયા પછી વ્યભિચારની સજા શું છે, કુર્આન-મજીદ નથી બતાવતું, બલ્કે આનું જ્ઞાન આપણને હદીસથી પ્રાપ્ત થાય છે. મોટાભાગે પ્રમાણિત રિવાયતો (નોંધો)થી સાબિત છે કે નબી સલ્લ. એ ન માત્ર કથનના રૂપમાં આની સજા 'રઝ્મ' (પથ્થરો મારી-મારીને સમાપ્ત કરી નાખવું) બતાવી છે, બલ્કે વ્યવહારિક રૂપે આપ સલ્લ. એ કેટલાક કેસોમાં આ જ સજા લાગુ પડા કરી છે.

૮ — 'ઝિના' (વ્યભિચાર)ની કાનૂની પરિભાષા અંગે કુકલા (ઇસ્લામી ધર્મશાસ્ત્રીઓ) વચ્ચે મતભેદ છે. ઇમામ અબૂ હનીફા રહ. ના મતઆનુયાયીઓ આની પરિભાષા એ કરે છે કે, "એક પુરુષનું કોઈ એવી મહિલા સાથે આગળથી સંભોગ કરવું, જે ન તો તેના નિકાહ (લગ્ન)માં હોય અને ન તેની 'બાંદી' (દાસી) હોય અને ન આ મામલામાં શંકાનું કોઈ ઉચિત કારણ હોય કે તેણે પત્ની કે 'બાંદી' સમજીને તેનાથી સંભોગ કર્યો છે." આનાથી વિપરીત ઇમામ શાફઈ રહ. ના મતના અનુયાયીઓ આની પરિભાષા આ રીતે વર્ણવે છે, "ગુમાંગનું એવા ગુમાંગમાં દાખલ કરવું, જે શરીરઅતની દૃષ્ટિએ હરામ (અવૈધ) હોય, પરંતુ સ્વાભાવિક રૂપે જેના તરફ આકર્ષિત થઈ શકાતું હોય." અને ઇમામ માલિક રહ. ના મતના અનુયાયીઓના નજીક આની પરિભાષા એ છે કે, "શરઈ (ઇસ્લામી કાનૂન અનુસાર) હક્ક કે આના જેવા હક્ક વગર આગળ કે પાછળના ગુમાંગોમાં પુરુષ કે સ્ત્રીથી સંભોગ કરવું." આ બંને પરિભાષાઓ અનુસાર 'કૌમે લૂતનું કૃત્ય' (સમલૈંગિકતા) અર્થાત્ કોઈ પુરુષનું કોઈ પુરુષની સાથે લૈંગિક સંબંધ પણ 'ઝિના' સમજવામાં આવશે, પરંતુ સાચી વાત એ જ છે, જે ઇમામ અબૂ હનીફા રહ. ના મતના અનુયાયીઓએ કહી છે.

૯ — કાનૂની દૃષ્ટિએ કોઈ વ્યભિચારને સજાપાત્ર ઠરાવવા માટે કેવળ શિશ્નને પ્રવેશ કરી દેવું પૂરતું છે, આખું અંગ દાખલ કરવું કે પૂર્ણ સંભોગ કરવું તેના માટે જરૂરી નથી. આનાથી વિપરીત જો શિશ્ન દાખલ ન થાય, બલ્કે આનાથી નિમ્ન પ્રકારની અશ્લીલતામાં કોઈ જોડું લિપ્ત જોવા મળે તો આના માટે માત્ર સજા છે. આ સજા જો કોરડાના રૂપમાં હોય તો દસ કોરડાથી વધારે મારી શકાશે નહીં.

૧૦ — કોઈ વ્યક્તિ (પુરુષ કે સ્ત્રી)ને ગુનેગાર ઠરાવવા માટે માત્ર એ વાત પર્યાપ્ત નથી કે તેનાથી 'ઝિના'નું કૃત્ય થઈ ગયું છે, બલ્કે તેના માટે ગુનેગારમાં કેટલીક શરતો જોવા મળતી હોવી જોઈએ. આ શરતો 'ઝિનાએ મહ્ડ' (અપરણિતના વ્યભિચાર, Fornication)ના મામલામાં જુદી છે અને 'ઝિના બાદ એહસાન' (પરણિતના વ્યભિચાર, Adultery)ના મામલામાં જુદી. અપરણિતના વ્યભિચારમાં શરત એ છે કે ગુનેગાર પાગલ ન હોય અને પુષ્પ હોય. જો

પાગલ કે કોઈ બાળકથી આ દુષ્કર્મ થઈ જાય તો તે વ્યભિચારના દંડ-વિધાનમાં નહીં આવે, અને પરણિત સ્ત્રી-પુરુષના વ્યભિચાર માટે બુદ્ધિવાળા અને પુષ્ક ઢોવા ઉપરાંત બીજી પણ કેટલીક શરતો છે —

પહેલી શરત એ છે કે ગુનેગાર સ્વતંત્ર હોય (અર્થાત્ ગુલામ કે દાસ ન હોય).

બીજી શરત એ છે કે ગુનેગાર કાયદેસર રીતે પરણિત હોય.

ત્રીજી શરત એ છે કે તેનું માત્ર લગ્ન જ ન થયું હોય, બલકે લગ્ન પછી સ્પષ્ટરૂપે સંભોગ કરી ચૂક્યો હોય.

ચોથી શરત એ છે કે ગુનેગાર મુસલમાન હોય. આમાં કુકલા (ઈસ્લામી ધર્મશાસ્ત્રીઓ) વચ્ચે મતભેદ છે. ઈમામ શાફઈ, ઈમામ અબૂ યુસુફ અને ઈમામ અહમદ રહ. આને નથી માનતા. તેમના નજીક ઈસ્લામી રાજ્યનો કોઈ પરણિત બિન-મુસ્લિમ પણ જો વ્યભિચાર કરશે, તો 'રઝ્મ' કરવામાં આવશે, પરંતુ ઈમામ અબૂ હનીફા અને ઈમામ માલિક રહ. એ વાત પર સંમત છે કે પરણિત સ્ત્રી-પુરુષ દ્વારા વ્યભિચાર કરવાની સજા 'રઝ્મ' માત્ર મુસલમાનો માટે છે.

૧૧ — વ્યભિચાર કરનારને ગુનેગાર ઠરાવી દેવા માટે એ પણ જરૂરી છે કે તેણે પોતાની સ્વતંત્ર ઈચ્છાથી આ કૃત્ય આચર્યું હોય. બળજબરીથી જો કોઈ વ્યક્તિને આ કૃત્ય કરવા માટે મજબૂર કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે ન ગુનેગાર છે, ન સજાને પાત્ર.

૧૨ — એ વાત પર મુસ્લિમ ઉમ્મત (સમુદાય)ના તમામ કુકલા સંમત છે કે આ વિચારાધીન આયતમાં 'એમને કોરડા મારો'માં સંબોધન સામાન્ય લોકોને નથી, બલકે ઈસ્લામી રાજ્યના અધિકારી અને કાઝી (ન્યાયાધીશ)ને છે.

૧૩ — ઈસ્લામી કાનૂન 'ઝિના'ની સજાને રાજ્યના કાનૂનનો એક ભાગ ઠેરવે છે, તેથી રાજ્યની તમામ પ્રજા પર આ આદેશ લાગુ થશે, ભલે તે મુસ્લિમ હોય કે બિનમુસ્લિમ.

૧૪ — ઈસ્લામ કાનૂન એ અનિવાર્ય નથી સમજતો કે કોઈ વ્યક્તિ પોતાના ગુનાનો સ્વયં સ્વીકાર કરે અથવા જે લોકો કોઈ વ્યક્તિના વ્યભિચારના ગુનાની માહિતી ધરાવતા હોય તેઓ અવશ્ય તેની જાણકારી અધિકારીઓ સુધી પહોંચાડે, અલબત્ત જ્યારે અધિકારીઓને આની જાણ થઈ જાય તો પછી આ ગુના માટે માફીનો કોઈ અવકાશ નથી.

૧૫ — ઈસ્લામી કાનૂનમાં આ ગુનો સમાધાન કરવા યોગ્ય નથી, ન સતીત્વ (કે ઈજ્જત)ના આર્થિક વળતર (બીજા કોઈ પ્રતિફળ)ના સ્વરૂપમાં આપી કે લઈ શકાય છે.

૧૬ — ઈસ્લામી રાજ્ય કોઈ વ્યક્તિના વિરુદ્ધ 'ઝિના'ના ગુનામાં કોઈ કાર્યવાહી નહીં કરે, જ્યાં સુધી તેના ગુનાના પ્રમાણો ન મળી જાય.

૧૭ — વ્યભિચારના ગુનાનું પહેલું સંભવિત પ્રમાણ એ છે કે સાક્ષી તેના પર સ્થાપિત થાય. આના વિશે કાનૂનના મુખ્ય અંશ આ પ્રમાણે છે —

(ક) 'ઝિના' માટે ઓછામાં ઓછા ચાર નજરે જોનાર સાક્ષીઓ હોવા જોઈએ. સાક્ષી વગર કાઝી (ન્યાયાધીશ) માત્ર પોતાની જાણકારીના આધારે ફેસલો કરી શકતો નથી, ભલે તે પોતાની આંખોથી ગુનો થતો જોઈ ચૂક્યો હોય.

(ખ) સાક્ષી એવા લોકો હોવા જોઈએ, જેઓ સાક્ષીના ઈસ્લામી કાનૂન અનુસાર વિશ્વસનીય હોય.

(ગ) સાક્ષીઓએ એ વાતની સાક્ષી આપવી જોઈએ કે તેમણે ગુનેગાર પુરુષ અને સ્ત્રીને બરાબર સંભોગ કરવાની સ્થિતિમાં જોયા છે.

(ઘ) સાક્ષીઓએ એ વાતમાં સંમત હોવું જોઈએ કે તેમણે ક્યારે, ક્યાં, કોને, કોનાથી વ્યભિચાર કરતો જોયો છે. આ પાયાની વાતોમાં મતભેદ તેમની સાક્ષીને અમાન્ય ઠેરવી દે છે.

સાક્ષીની આ શરતો સ્વયં બતાવી રહી છે કે ઈસ્લામી કાનૂનનો આશય એ નથી કે લોકો મીટ માંડીને જોઈ રહ્યા હોય અને દરરોજ લોકોની પીઠો પર કોરડા વરસતા રહે, બલકે તે એવી સ્થિતિમાં જ આ કઠોર સજા આપે છે, જ્યારે કે તમામ પ્રકારનાં સુધારણાના તેમજ પ્રતિબંધક અને અવરોધક ઉપાયો છતાં ઈસ્લામી સમાજમાં કોઈ જોડું એટલું નિર્લજ્જ હોય કે

ચાર-ચાર માણસો તેને ગુનો આચરતાં જોઈ લે.

૧૮ — એ વિશે મતભેદ છે કે શું માત્ર ગર્ભ હોવાની જાણકારી મળવી, જ્યારે કે સ્ત્રીના કોઈ પતિ કે દાસીના કોઈ માલિક વિશે જાણકારી ન હોય, વ્યભિચારના પુરાવા માટે સાંયોગિક પુરાવા (Circumstantial Evidence)ના રૂપમાં પર્યાપ્ત છે કે નહીં? હઝરત ઉમર રદિ. નો મત એ છે કે આ સાક્ષી માટે પર્યાપ્ત છે અને આને જ ઈમામ માલિક રહ. ના મતના અનુયાયીઓએ અપનાવેલ છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે કુકલા ગર્ભને સાંયોગિક પુરાવાના રૂપમાં પર્યાપ્ત નથી સમજતા.

૧૯ — એ વાતમાં પણ મતભેદ છે કે જો વ્યભિચારના સાક્ષીઓમાં મતભેદ થઈ જાય અથવા કોઈ કારણસર તેમની સાક્ષીઓથી ગુનો સાબિત ન થાય, તો શું ઊલટા સાક્ષીઓને જૂઠી સાક્ષીઓની સજા મળશે? કુકલાનું એક જૂથ કહે છે કે આ સ્થિતિમાં તેમને જૂઠા સમજવામાં આવશે અને તેમને ઔશી કોરડાઓની સજા આપવામાં આવશે. બીજું જૂથ કહે છે કે તેમને સજા આપવામાં નહીં આવે, કેમ કે તેઓ સાક્ષીઓની હેસિયતે આવ્યા છે, ન કે વાદી (દાવો કરનાર)ની હેસિયતે, અને જો આ રીતે સાક્ષીઓને સજા આપવામાં આવે તો પછી વ્યભિચારની સાક્ષી મળવાનો દરવાજો જ બંધ થઈ જશે.

૨૦ — સાક્ષી સિવાય બીજી વસ્તુ, જેનાથી વ્યભિચારનો ગુનો સાબિત થઈ શકે છે તે ગુનેગારની પોતાની કબૂલાત (Confession) છે. આ કબૂલાત સ્પષ્ટ અને ખુલ્લા શબ્દોમાં વ્યભિચાર કરવા વિશે હોવી જોઈએ અને અદાલતને સંપૂર્ણ સંતોષ કરી લેવો જોઈએ કે ગુનેગાર કોઈ બાહ્ય દબાણ વગર સ્વયં પૂર્ણ સભાનતાની હાલતમાં આ કબૂલ કરી રહ્યો છે.

૨૧ — વ્યભિચારના કેસોના અગાઉના આધારરૂપ ચુકાદાઓથી એ સાબિત થાય છે કે કબૂલાત કરનાર ગુનેગારથી એ નહીં પૂછવામાં આવે કે તેણે કોનાથી વ્યભિચાર કર્યો, કેમ કે આ રીતે એકના બદલે બેને સજા આપવી પડશે અને શરીરત લોકોને સજાઓ આપવા માટે આતુર નથી. અલબત્ત, જો ગુનેગાર પોતે એ બતાવે કે આ કૃત્યનો બીજો પક્ષકાર ફલાણો છે તો તેને પૂછવામાં આવશે. જો એ પણ કબૂલ કરે તો તેને પણ સજા આપવામાં આવશે, પરંતુ જો તે ઈન્કાર કરી દે તો માત્ર કબૂલ કરનાર જ સજાને પાત્ર થશે.

૨૨ — ગુનાના પુરાવા પછી વ્યભિચારી પુરુષ અને સ્ત્રીને શું સજા આપવામાં આવે, આ મામલામાં કુકલા વચ્ચે મતભેદ છે. જુદા-જુદા કુકલાનો મત આ વિશે નીચે પ્રમાણે છે —

પરણિત પુરુષ-સ્ત્રી માટે 'ઝિના'ની સજા : ઈમામ અહમદ, દાઝીદ, ઝહરી અને ઈસ્લાક બિન રાહવૈહ રહ. ના નજીક એકસો કોરડા લંગાવવા અને તે પછી 'સંગસાર' કરવું (પથ્થરો મારીને સમાપ્ત કરી નાખવું) છે. બાકીના તમામ કુકલા એ વાત પર સંમત છે કે તેમની સજા માત્ર 'સંગસાર' છે. 'રઝમ' અને કોરડાની સજા એકત્ર કરવામાં નહીં આવે.

અપરણિતની સજા : ઈમામ શાફઈ અને ઈમામ અહમદ રહ. વગેરેના નજીક એકસો કોરડા અને એક વર્ષનો દેશનિકાલ, પુરુષ અને સ્ત્રી બંને માટે. ઈમામ માલિક અને ઈમામ ઔઝાઈ રહ. ના નજીક પુરુષ માટે એકસો કોરડા અને એક વર્ષનો દેશનિકાલ, અને સ્ત્રી માટે માત્ર એકસો કોરડા. ઈમામ અબૂ હનીફા રહ. અને તેમના શિષ્યો કહે છે કે આ સ્થિતિમાં વ્યભિચારની સજા પુરુષ અને સ્ત્રી બંને માટે માત્ર એકસો કોરડા છે. આના પર કોઈ બીજી સજા, જેમ કે કેદ કે દેશનિકાલનો વધારો 'હદ' (અર્થાત્ અલ્લાહ દ્વારા નિશ્ચિત સજા) નથી, બલ્કે 'તા'ઝીર' (ન્યાયાધીશ દ્વારા પરિસ્થિતિ અને વિવેક અનુસાર સજા) છે. ન્યાયાધીશ એ જુએ કે ગુનેગાર દુરાચારી છે અથવા ગુનેગાર પુરુષ અને સ્ત્રી બંનેના સંબંધો ખૂબ ઊંડા છે, તો આવશ્યકતાનુસાર તે તેમને દેશનિકાલ પણ કરી શકે છે અને કેદ પણ કરી શકે છે. ('હદ' અને 'તા'ઝીર'માં ફરક એ છે કે 'હદ' એક નિર્ધારિત સજા છે જે ગુનાના પુરાવાની શરતો પૂરી થયા પછી અનિવાર્યરૂપે આપવામાં આવશે અને 'તા'ઝીર' એ સજાને કહે છે જે કાનૂન દ્વારા સજાની માત્રા અને સજાનું સ્વરૂપ તદ્દન નિશ્ચિત ન કરેલ હોય, બલ્કે જેમાં અદાલત કેસની સ્થિતિને જોઈને વધારો-ઘટાડો કરી શકે છે.)

આ જુદા-જુદા મતો (મસ્લકો)માંથી દરેકે અલગ-અલગ હદીસોનો સહારો લીધો છે, પરંતુ આ તમામ હદીસો પર સામૂહિક દષ્ટિ નાખવાથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે ઈમામ અબૂ હનીફા રહ. અને તેમના સાથીઓનો મત જ સાચો છે.

جَلَدَةٍ وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهَا رَافَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ

તેમના ઉપર દયા ખાવાની લાગણી અલ્લાહના દીન (ધર્મ)ના મામલામાં તમારામાં પેદા ન થાય જો તમે

૨૩-કોરડા મારવાની સ્થિતિ વિશે પહેલો સંકેત સ્વયં કુઆનના શબ્દ **وَأَجْلَدٍ** માં મળે છે. **جَلَدٍ** શબ્દ (ચામડી)થી લેવામાં આવ્યો છે. આનાં આ જ અર્થો તમામ ભાષા-વિશેષજ્ઞો અને તફસીરવેત્તાઓએ લીધા છે કે 'ફટકો' એવો હોવો જોઈએ જેની અસર ચામડી સુધી રહે, માંસ સુધી ન પહોંચે. 'ફટકો' માટે ચાહે ચાબુકનો ઉપયોગ કરવામાં આવે કે 'બેદ' (નેતરનો સાટકો), બંને સ્થિતિમાં એ સરેરાશ પ્રકારના હોવા જોઈએ. (સંપૂર્ણ તાકાતથી હાથને તાણીને મારવું ન જોઈએ.) તમામ કુકહા એના પર સંમત છે કે 'ફટકો' ઘા કરીનાખે એવો ન હોવો જોઈએ. પુરુષને ઊભો કરીને મારવો જોઈએ અને સ્ત્રીને બેસાડીને. તીવ્ર ઠંડી અને તીવ્ર ગરમીના સમયે મારવું નિષેધ છે. શિયાળામાં ગરમીના સમયે અને ઉનાળામાં ઠંડા સમયે મારવાનો આદેશ છે. બાંધીને મારવાની પરવાનગી નથી, સિવાય કે ગુનેગાર ભાગવાની કોશિશ કરે. ફટકારવાનું કામ અસંસ્કારી-જંગલી જલ્લાદોથી લેવું ન જોઈએ, બલ્કે જ્ઞાની અને વિવેકી પુરુષોથી આ સેવા લેવી જોઈએ, જેઓ જાણતા હોય કે શરીરતનો તકાદો પૂરો કરવા માટે કેવી રીતે ફટકારવું ઉચિત છે. ગર્ભવતી મહિલાને કોરડાની સજા આપવાની હોય તો બાળક જણ્યા પછી અપવિત્રતાનો સમય વિતી જાય ત્યાં સુધી રાહ જોવી પડશે અને 'રઝમ'ની સજા આપવાની હોય તો જ્યાં સુધી તેના બાળકનું દૂધ છૂટી ન જાય, સજા આપી શકાતી નથી. જો 'ઝિના' સાક્ષીઓથી સાબિત થાય તો ફટકારવાની શરૂઆત સાક્ષીઓ કરશે અને કબૂલાત કરવાને કારણે સજા આપવામાં આવી રહી હોય તો કાઝી (ન્યાયાધીશ) સ્વયં શરૂઆત કરશે, જેથી સાક્ષી પોતાની સાક્ષીને અને ન્યાયાધીશ પોતાના ચુકાદાને રમત ન સમજી બેસે.

૨૪- 'રઝમ'ની સજામાં જ્યારે ગુનેગાર મૃત્યુ પામે તો પછી તેના સાથે સંપૂર્ણ મુસલમાનો જેવો વ્યવહાર કરવામાં આવશે. તેને કફન-દફન કરવામાં આવશે, તેની જનાજાની નમાઝ પઢવામાં આવશે, તેને આદરમાન સાથે મુસલમાનોના કબ્રસ્તાનમાં દફન કરવામાં આવશે, તેના માટે મગફિરત (માફી)ની દુઆ કરવામાં આવશે અને કોઈના માટે જાઈઝ નહીં હોય કે તેનો ઉલ્લેખ બૂરાઈની સાથે કરે.

૨૫- 'મુહર્રમાત' અર્થાત્ એ સ્ત્રીઓ જેમના સાથે નિકાહ કરવું હરામ (અવૈધ) છે, તેમના સાથે વ્યભિચાર કરવા વિશે શરીરતનો કાનૂન સૂર: નિસા, નોંધ ૩૩ માં અને પુરુષથી સમલૈંગિક સંબંધ વિશે શરઈ ફેસલો સૂર: આ'રાફ, નોંધ ૬૮માં બતાવવામાં આવી ચૂક્યો છે.

تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ۚ وَلَيَشْهَدُنَّ عَذَابَهَا طَآئِفَةٌ مِّنَ
 الْمُؤْمِنِينَ ۚ ۝۲۰ الزَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً ۖ وَالزَّانِيَةُ
 لَا يَنْكِحُهَا إِلَّا زَانٍ أَوْ مُشْرِكٌ ۖ وَحُرِّمَ ذَلِكَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ ۝۲۱

અલ્લાહ અને આખિરત (પરલોક)ના દિવસ પર ઈમાન રાખો છો, (૨૦) અને તેમને સજા આપતી વખતે ઈમાનવાળાઓનું એક જૂથ મોજૂદ રહે. (૨૧) (૩) વ્યભિચારી પુરુષ નિકાહ (લગ્ન) ન કરે પરંતુ વ્યભિચારી સ્ત્રી સાથે અથવા મુશ્શરિક (અનેકેશ્વરવાદી) સ્ત્રી સાથે, અને વ્યભિચારી સ્ત્રી સાથે નિકાહ ન કરે પરંતુ વ્યભિચારી પુરુષ અને મુશ્શરિક અને આ હરામ કરી દેવામાં આવ્યું છે, ઈમાનવાળાઓ માટે (૨)

(૩) પ્રથમ વાત, જે આ આયતમાં ધ્યાન આપવાની છે, તે એ છે કે અહીં ફોજદારી કાનૂનને 'અલ્લાહનો દીન' (ઈશ્વરીય ધર્મ) કહેવામાં આવી રહ્યો છે. જાણવા એ મળ્યું કે માત્ર નમાઝ અને રોઝા અને હજજ અને ઝકાત જ 'દીન' નથી, બલકે રાજ્યનો કાનૂન પણ દીન છે. બીજી વસ્તુ, જે ધ્યાન આપવાની છે, તે અલ્લાહની એ ચેતવણી છે કે વ્યભિચારી અને વ્યભિચારિણી પર મારી નિર્ધારિત કરેલ સજા લાગુ કરવામાં ગુનેગાર માટે દયા અને પ્રેમની લાગણી તમારો હાથ રોકે નહીં. કેટલાક તફસીરવેત્તાઓએ આ આયતો અર્થ એ લીધો છે કે ગુનેગારનો ગુનો સાબિત થઈ ગયા પછી છોડી દેવામાં ન આવે અને ન સજામાં ઘટાડો કરવામાં આવે, બલકે પૂરા એકસો કોરડાઓ મારવામાં આવે, અને કેટલાકે એવો અર્થ લીધો છે કે હળવો માર ન મારવામાં આવે, જેની પીડાની કોઈ અનુભૂતિ જ ગુનેગારને ન થાય. આયતના શબ્દો બંને અર્થોને સમાવી લે છે અને આ ઉપરાંત એ હેતુ પણ છે કે વ્યભિચારીને એ જ સજા આપવામાં, જે અલ્લાહે નિર્ધારિત કરી છે, તેને કોઈ અન્ય સજાથી બદલી નાખવામાં ન આવે. કોરડાના બદલે કોઈ અન્ય સજા આપવી, જો દયા અને પ્રેમના કારણે હોય, તો પાપ છે અને જો એ વિચારના આધારે હોય કે કોરડાની સજા એક પાશવી સજા છે, તો આ તદ્દન જ કુફ્ર (અધર્મ) છે.

(૪) અર્થાત્ સજા ખુલ્લેઆમ આપવામાં આવે, જેથી ગુનેગાર અપમાનિત થાય અને બીજા લોકોને બોધ મળે અને આ પાપ મુસ્લિમ સમાજમાં ફેલાવા ન આપે. આનાથી ઈસ્લામની સજા સંબંધી ધારણા પર સ્પષ્ટ પ્રકાશ પડે છે.

(૫) અર્થાત્ એવા વ્યભિચારીના (નિકાહ) માટે, જેણે પોતાના પાપથી તૌબા (ક્ષમા અને પ્રાયશ્ચિત) ન કરી હોય, જો યોગ્ય છે તો વ્યભિચારિણી જ યોગ્ય છે, અથવા તો પછી શિર્ક કરનારી (અનેકેશ્વરવાદી સ્ત્રી). કોઈ નેક ઈમાનવાળી માટે તે યોગ્ય નથી, અને હરામ (અવૈધ) છે ઈમાનવાળાઓ માટે કે તેઓ જાણી-સમજીને પોતાની પુત્રીઓ આવા દુરાચારીઓને આપે. એ જ પ્રમાણે વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓ (જેણે તૌબા ન કરી હોય), માટે જો યોગ્ય છે તો એના જ જેવા વ્યભિચારીઓ, અથવા તો પછી શિર્ક કરનાર પુરુષો. કોઈ નેક ઈમાનવાળા માટે તે યોગ્ય નથી અને હરામ છે ઈમાનવાળાઓ માટે કે જે સ્ત્રીઓના દુષ્કર્મની સ્થિતિ તેમને ખબર હોય, તેમના સાથે તેઓ જાણી-સમજીને નિકાહ કરે. આ આદેશ માત્ર એ જ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ પર લાગુ થાય છે, જેઓ પોતાના દુરાચાર પર કાયમ હોય. જે લોકો તૌબા કરીને પોતાની સુધારણા કરી લે, તેમના પર આ લાગુ નહીં થાય, કેમ કે તૌબા અને સુધારણા પછી 'વ્યભિચારી' હોવાનો દુર્ગુણ તેમના સાથે લાગેલો નથી રહેતો.

વ્યભિચારીની સાથે નિકાહના હરામ હોવાનો અર્થ ઈમામ અહમદ બિન હમ્બલ રહીમ એ એ લીધો છે કે મૂળથી

وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ
فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً
أَبَدًا ۚ وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿٤٧﴾ إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا
مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا ۚ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٤٨﴾

અને જે લોકો ચારિત્ર્યશીલ સ્ત્રીઓ પર આરોપ મૂકે, (૪૭) પછી ચાર સાક્ષીઓ લઈને ન આવે, તેમને એશી કોરડા મારો અને તેમની સાક્ષી કદાપિ ન સ્વીકારો, અને તેઓ પોતે જ ફાસિક (અવજ્ઞાકારી) છે, (૫) સિવાય એ લોકોના જેઓ આ કૃત્ય પછી તૌબા કરી લે અને સુધરી જાય, કેમ કે અલ્લાહ જરૂર (તેમના માટે) ક્ષમાશીલ અને દયાળુ છે, (૬)

નિકાહ થતા જ નથી. પરંતુ સાચું એ છે કે આનાથી તાત્પર્ય માત્ર મનાઈ છે, ન એ કે આ મનાઈના આદેશ વિરુદ્ધ જઈને જો કોઈ નિકાહ કરે તો એ કાયદેસર રીતે નિકાહ જ ન હોય અને આ નિકાહ છતાં બંને પક્ષકારોને વ્યભિચારી સમજવામાં આવે.

એ જ પ્રમાણે આ આયતથી એ નિષ્કર્ષ પણ નથી નીકળતો કે વ્યભિચારી મુસ્લિમના નિકાહ મુશરિક સ્ત્રી સાથે અને મુસ્લિમ વ્યભિચારિણીના નિકાહ મુશરિક પુરુષ સાથે જ યોગ્ય છે. આયતનો ઉદ્દેશ વાસ્તવમાં એ બતાવવાનો છે કે વ્યભિચાર એવું ઘૃણાસ્પદ કૃત્ય છે કે જે વ્યક્તિ મુસલમાન હોવા છતાં આવું કરે, તે એ યોગ્ય નથી રહેતો મુસ્લિમ સમાજના પવિત્ર અને ભલા લોકોથી તેનો સંબંધ હોય. તેણે કાં તો પોતાના જ જેવા વ્યભિચારીઓમાં જવું જોઈએ, અથવા તો પછી એ મુશરિકોમાં, જેઓ મૂળથી અલ્લાહના આદેશોમાં વિશ્વાસ જ રાખતા નથી.

(૫અ) અર્થાત્ વ્યભિચારીનો આરોપ, અને આ જ આદેશ શુદ્ધ ચરિત્ર પુરુષો પર પણ વ્યભિચારનો આરોપ મૂકવાનો છે. શરીઅતની પરિભાષામાં આ આરોપ મૂકવાને 'કઝફ' કહેવામાં આવે છે.

(૬) આ આદેશનો હેતુ એ છે કે સમાજમાં લોકોના અનુચિત અને અવૈધ સંબંધોની ચર્ચાઓ નિશ્ચિતપણે બંધ કરી દેવામાં આવે, કેમ કે આનાથી અસંખ્ય બૂરાઈઓ ફેલાય છે અને તેમાં સૌથી મોટી બૂરાઈ એ છે કે આ રીતે ખબર ન પડે એ રીતે એક સામાન્ય વાસનાપૂર્ણ વાતાવરણ બનતું ચાલ્યું જાય છે. શરીઅત આ વસ્તુને શરૂઆતમાં જ અટકાવી દેવા માગે છે. એક બાજુ તે આદેશ આપે છે કે જો કોઈ વ્યભિચાર કરે અને સાક્ષીઓથી તેમનો ગુનો સાબિત થઈ જાય, તો તેને એવી કઠોર સજા આપો, જે કોઈ અન્ય ગુના માટે આપવામાં નથી આવતી, અને બીજી બાજુ તે નિર્ણય કરે છે કે જે વ્યક્તિ કોઈના પર વ્યભિચારનો આરોપ મૂકે તે કાં તો પુરાવાઓથી પોતાનો આરોપ સાબિત કરે, નહિં તો તેના પર એશી કોરડા વરસાવી દો, જેથી આગળ ક્યારેય તે પોતાના મુખથી એવી વાત પુરાવાઓ વગર કહેવાનું સાહસ ન કરે. માની લો કે જો આરોપ મૂકવાવાળાએ કોઈને પોતાની આંખોથી દુષ્કર્મ કરતા જોઈ લીધો હોય તો પણ તેણે મૌન રહેવું જોઈએ અને બીજાઓ સુધી એ વાતને ન પહોંચાડવી જોઈએ, જેથી ગંદકી જ્યાં છે ત્યાં પડી રહે, આગળ ન ફેલાઈ શકે. અલબત્ત, જો તેના પાસે સાક્ષીઓ મોજૂદ છે, તો સંમાજમાં બીભત્સ ચર્ચાઓ કરવાના બદલે મામલો અધિકારીઓની પાસે લઈ જાય અને અદાલતમાં ગુનેગાર પર ગુનો

સાબિત કરીને તેને સજા અપાવી દે. જે વ્યક્તિ આવી સાક્ષી રજૂ ન કરી શકે, જે તેને 'કઝફ'ના ગુનાથી મુક્ત કરી શકતી હોય, તેના માટે કુર્આને ત્રણ આદેશો આપ્યા છે —

એક એ કે તેને ઝેરી કોરડા મારવામાં આવે.

બીજો એ કે તેની સાક્ષી ક્યારેય સ્વીકાર કરવામાં ન આવે.

ત્રીજો એ કે તે જૂઠી છે. આના પછી કુર્આન કહે છે, **قَالَ اللَّهُ تَعَالَى إِنَّ الَّذِينَ يَدْعُونَكَ لِيَسْئَلُواكَ عَنَّا فَذُرَّهُمْ قُرْآنَهُمْ وَسُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ** "સિવાય એ લોકોના જેઓ આના પછી તૌબા કરે અને સુધારણા કરે કે અલ્લાહ કામાશીલ અને દયાળુ છે." અહીં પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે આ વાક્યમાં તૌબા અને સુધારણાથી જે 'ક્ષમા'નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેનો સંબંધ એ ત્રણેય આદેશોમાંથી કોના સાથે છે? કુકહા (ઈસ્લામી ધર્મશાસ્ત્રીઓ)માં આના પર સંમતિ છે કે પહેલા આદેશથી આનો સંબંધ નથી, અર્થાત્ તૌબાથી 'કઝફ'ની સજા સમાપ્ત નહીં થાય અને ગુનેગારને કોરડાની સજા કોઈપણ સંજોગોમાં આપવામાં આવશે. કુકહા એ વાત પર પણ સંમત છે કે આ ક્ષમાનો સંબંધ અંતિમ આદેશથી છે, અર્થાત્ તૌબા અને સુધારણા પછી ગુનેગાર 'ફાસિક' નહીં રહે અને અલ્લાહ તેને માફ કરી દેશે. હવે રહી જાય છે વચ્ચેનો આદેશ, અર્થાત્ એ કે 'કઝફ કરવાવાળાની સાક્ષી ક્યારેય સ્વીકાર કરવામાં નહીં આવે.' કુકહાની વચ્ચે આના વિશે મતભેદ છે. ઈમામ અબૂ હનીફા રહ.ના અનુયાયીઓ એવું માને છે કે આ વાક્યનો સંબંધ માત્ર અંતિમ આદેશથી છે, અર્થાત્ જે વ્યક્તિ તૌબા અને સુધારણા કરી લેશે તે અલ્લાહ અને લોકોના નજીક 'ફાસિક' (જૂઠો) નહીં રહે, પરંતુ પહેલા બંને આદેશો આના પછી પણ બાકી રહેશે, અર્થાત્ ગુનેગાર પર 'હદ' (સજા) પણ લાગુ કરવામાં આવશે અને હંમેશ માટે તેની સાક્ષી પણ અમાન્ય કરી દેવામાં આવશે. ઈમામ શાફઈ, ઈમામ માલિક અને ઈમામ અહમદ રહ.ના નજીક **إِنَّ السَّيِّئِينَ وَالْمُجْرِمِينَ فِي جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا أُولَئِكَ هُمْ صَرُفًا** "સિવાય તેમના જેઓ તૌબા કરે..."નો સંબંધ પહેલા આદેશથી તો નથી, પરંતુ અંતિમ બંને આદેશોથી છે, અર્થાત્ તૌબા પછી 'કઝફ'ની સજા ભોગવેલ ગુનેગારની સાક્ષી પણ સ્વીકાર કરવામાં આવશે અને તેને 'ફાસિક' પણ સમજવામાં નહીં આવે. આ મામલામાં ઈમામ અબૂ હનીફા રહ.ના અનુયાયીઓનો મત વધારે મજબૂત છે. વ્યક્તિની તૌબાની સ્થિતિ અલ્લાહ સિવાય કોઈ નથી જાણી શકતું. આપણા સામે જે વ્યક્તિ તૌબા કરશે, આપણે તેને એ હદ સુધી તો છૂટ આપી શકીએ છીએ કે તેને 'ફાસિક'ના નામથી યાદ ન કરીએ, પરંતુ એ હદ સુધી છૂટ નથી આપી શકતા કે જેની જીભનો ભરોસો એક વાર જ તો રહ્યો છે, તેના પર ફરી માત્ર એટલા માટે ભરોસો કરવા લાગીએ કે તે આપણા સામે તૌબા કરી રહ્યો છે. આ ઉપરાંત, સ્વયં કુર્આનની વર્ણન-શૈલી પણ એ બતાવી રહી છે કે **إِنَّ السَّيِّئِينَ وَالْمُجْرِمِينَ فِي جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا أُولَئِكَ هُمْ صَرُفًا** "સિવાય તેમનાં જેઓ તૌબા કરે"નો સંબંધ માત્ર **أُولَئِكَ هُمْ صَرُفًا** "આ જ લોકો ફાસિક છે"થી છે, એટલા માટે કે આયતમાં પહેલી બે વાતો આદેશના શબ્દોમાં કહેવામાં આવી છે : "તેમને ઝેરી કોરડા મારો અને તેમની સાક્ષી ક્યારેય સ્વીકારો નહીં", અને ત્રીજી વાત 'માહિતી'ના રૂપમાં કહેવામાં આવી છે : "તેઓ સ્વયં ફાસિક છે". આ ત્રીજી વાત પછી તરત જ એમ કહેવું કે "સિવાય એ લોકોના જેઓ તૌબા કરી લે" સ્વયં બતાવી દે છે કે આ અપવાદનો સંબંધ અંતિમ માહિતીના વાક્યથી છે, ન કે પહેલા આદેશાત્મક વાક્યોથી.

પ્રશ્ન કરી શકાય છે કે **إِنَّ السَّيِّئِينَ وَالْمُجْرِمِينَ فِي جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا أُولَئِكَ هُمْ صَرُفًا** "સિવાય તેમનાં જેઓ તૌબા કરે"નો અપવાદનો સંબંધ છેવટે પહેલા આદેશથી કેમ માની લેવામાં ન આવે? 'કઝફ' છેવટે એક પ્રકારનો અનાદર જ છે. એક વ્યક્તિ આના પછી પોતાની ભૂલ કબૂલ કરી લે, જેના પર આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે તેની માફ માંગી લે અને આગળ માટે આવા કૃત્યથી તૌબા કરી લે, તો છેવટે તેને છોડી મૂકવામાં ન આવે, જ્યારે કે અલ્લાહ સ્વયં આદેશ આપ્યા પછી ફરમાવી રહ્યો છે, ... **إِنَّ السَّيِّئِينَ وَالْمُجْرِمِينَ فِي جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا أُولَئِكَ هُمْ صَرُفًا** "સિવાય એ લોકોના જેઓ તૌબા કરે... તો નિ:શંક અલ્લાહ કામાશીલ અને દયાળુ છે." આ તો એક વિચિત્ર વાત હશે કે અલ્લાહ માફ કરી દે અને બંદાઓ માફ ન કરે.

આનો જવાબ એ છે કે તૌબા વાસ્તવમાં 'તૌબા' શબ્દ કહી દેવાનું નામ નથી, બલકે દિલથી પશ્ચાતાપ અનુભવવો અને સુધારણાની પ્રતિજ્ઞા અને ભલાઈ તરફ પાછા વળવાનું નામ છે, અને આ વસ્તુની સ્થિતિ અલ્લાહ સિવાય કોઈ જાણી

وَالَّذِينَ يَرْمُونَ أَزْوَاجَهُمْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ شُهَدَاءُ إِلَّا أَنفُسُهُمْ
 فَشَهَادَةُ أَحَدِهِمْ أَرْبَعُ شَهَدَاتٍ بِاللَّهِ إِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ ⑥
 وَالْخَامِسَةَ أَنَّ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَيْهِ إِنْ كَانَ مِنَ الْكَاذِبِينَ ⑦ وَيَدْرُؤُ
 عَنْهَا الْعَذَابَ أَنْ تَشْهَدَ أَرْبَعُ شَهَدَاتٍ بِاللَّهِ إِنَّهُ لَمِنَ الْكَاذِبِينَ ⑧
 وَالْخَامِسَةَ أَنَّ غَضَبَ اللَّهِ عَلَيْهَا إِنْ كَانَ مِنَ الصَّادِقِينَ ⑨

અને જે લોકો પોતાની પત્નીઓ પર આરોપ મૂકે (૬) અને તેમના પાસે સ્વયં તેમના સિવાય બીજા કોઈ સાક્ષીઓ ન હોય, તો તેમના પૈકી એક પુરુષની સાક્ષી (એ છે કે તે) ચાર વાર અલ્લાહના સોગંદ ખાઈને સાક્ષી આપે કે તે (પોતાના આરોપમાં) સાચો છે (૭) અને પાંચમી વાર કહે કે તેના પર અલ્લાહની ક્રિટકાર પડે જો તે (પોતાના આરોપમાં) જૂઠો હોય, (૮) અને સ્ત્રી પરથી સજા એ રીતે ટળી શકે છે કે તે ચાર વાર અલ્લાહના સોગંદ ખાઈને સાક્ષી આપે કે આ પુરુષ (પોતાના આરોપમાં) જૂઠો છે, (૯) અને પાંચમી વાર કહે કે તેણી પર અલ્લાહનો પ્રકોપ થાય જો તે (પોતાના આરોપમાં) સાચો હોય. (૧૦)

શકતું નથી; એટલા માટે તૌબાથી દુનિયાની સજાઓ માફ નથી થતી, બલકે માત્ર આખિરતની સજાઓ માફ થાય છે અને એટલા માટે અલ્લાહે એમ નથી ફરમાવ્યું કે જો તે તૌબા કરી લે તો તમે તેને છોડી દો, બલકે એમ ફરમાવ્યું છે કે જે લોકો તૌબા કરી લેશે, હું તેમના માટે ક્ષમાશીલ અને દયાળુ છું. જો તૌબાથી દુનિયાની સજાઓ પણ માફ થવા લાગે તો છેવટે એ કયો ગુનેગાર છે જે સજાથી બચવા માટે તૌબા નહીં કરી લે?

(૬) અર્થાત્ વ્યભિચારનો આરોપ લગાવે.

(૭) આ આયતો પાછલી આયતોના થોડાક સમય પછી અવતરિત થઈ છે. 'કઝફ'ની સજાનો આદેશ જ્યારે આવ્યો તો લોકોમાં એ પ્રશ્ન ઊભો થઈ ગયો કે પરાયા પુરુષ અને સ્ત્રીના દુષ્કર્મને જોઈને તો માણસ ધૈર્ય રાખી શકે છે, સાક્ષીઓ મોજૂદ ન હોય તો જીભ પર તાળું મારી દે અને મામલાથી આંખ આડા કાન કરી લે, પરંતુ જો તે સ્વયં પોતાની પત્નીનું દુષ્કર્મ જોઈ લે તો શું કરે? મારી નાખે, તો ઊલટો તે પોતે દહિત થાય, સાક્ષીઓ શોધવા જાય તો તેમના આવવા સુધી ગુનેગાર થોડો રોકાયેલો રહેશે, ધીરજ ધરે તો છેવટે કેવી રીતે? પછી કેટલાક એવા કેસો વ્યવહારિક રૂપે સામે આવી ગયા, જેમાં પતિઓએ પોતાની આંખોથી આ મામલો જોયો અને નબી સલ્વ.ની પાસે તેની ફરિયાદ લઈ ગયા. આના પર આ આયત અવતરિત થઈ. (બુખારી, મુસ્લિમ, અબૂ દાઉદ)

આમાં મામલાને હલ કરવાની જે પદ્ધતિ બતાવવામાં આવી છે, તેને શરીઅતની ભાષામાં 'લિઆન' કહેવામાં આવે છે. આ આદેશ આવી ગયા પછી નબી સલ્વ.એ જે કેસોનો નિર્ણય કર્યો, તેનું વિગતવાર વર્ણન હદીસોના પુસ્તકોમાં મળે છે, અને એ જ 'લિઆન'ના વિસ્તૃત કાનૂન અને કાર્યવાહીના નિયમોનો સ્રોત છે. નિયમની મુખ્ય કલમો આ પ્રમાણે છે—

૧ — લિઆન ઘરે બેસીને પરસ્પર નથી થઈ શકતો, તેના માટે અદાલતમાં જવું જરૂરી છે.

وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ وَأَنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ حَكِيمٌ ﴿١٠﴾

(૧૦) તમારા પર અલ્લાહની કૃપા અને તેની દયા ન હોત અને એ વાત ન હોત કે અલ્લાહ તૌબા કબૂલ કરનાર અને ડહાપણવાળો છે તો (પત્નીઓ પર આરોપનો મામલો તમને ભારે ગૂંચવણમાં નાખી દેતો). (રુકૂઅ-૧)

અલ્લાહની કૃપા અને તેની દયા ન હોત અને એ વાત ન હોત કે અલ્લાહ તૌબા કબૂલ કરનાર અને ડહાપણવાળો છે તો (પત્નીઓ પર આરોપનો મામલો તમને ભારે ગૂંચવણમાં નાખી દેતો).

૨ — લિઆનની માંગણીનો અધિકાર માત્ર પુરુષ માટે જ નથી, બલકે સ્ત્રી પણ અદાલતમાં આની માંગણી કરી શકે છે, જ્યારે પતિ તેના પર દુષ્કર્મનો આરોપ મૂકે અથવા તેના બાળકના વંશને માનવાનો ઈન્કાર કરે. જો આરોપ લગાવ્યા પછી પતિ સોગંદ ખાવાથી બચે તો ઈમામ અબૂ હનીફા રહ. અને તેમનાં સાથીઓ કહે છે કે તેને કેદ કરી લેવામાં આવશે અને જ્યાં સુધી તે લિઆન ન કરે અથવા પોતાનો આરોપ જૂઠો હોવાનું ન માની લે, તેને છોડવામાં નહીં આવે અને જૂઠ માની લેવાની સ્થિતિમાં તેને 'કઝફ'ની સજા આપવામાં આવશે. આનાથી વિપરીત ઈમામ માલિક, ઈમામ શાફઈ, હસન બિ સાલેહ અને લૈસ બિન સાદ રહ.નો મત એ છે કે લિઆનથી દૂર ભાગવું, સ્વયં જૂઠનો સ્વીકાર કરવો છે. તેથી 'કઝફ'ની સજા અનિવાર્ય થઈ જાય છે. જો પતિ દ્વારા સોગંદ ખાઈ લીધા પછી સ્ત્રી લિઆનથી બચે તો હનફીઓનો મત એ છે કે તેને કેદ કરી લેવામાં આવે અને ત્યાં સુધી છોડવામાં ન આવે, જ્યાં સુધી તે લિઆન ન કરે અથવા વ્યભિચારનો સ્વીકાર ન કરી લે. બીજી બાજુ ઉપર દર્શાવેલ ઈમામો કહે છે કે આ સથિતિમાં તેને 'રઝમ' કરી દેવામાં આવશે (પથ્થરો મારી-મારીને મૃત્યુ-દંડ આપવામાં આવશે). લિઆન થઈ ચૂક્યા પછી સ્ત્રી અને પુરુષ બંને કોઈ સજાને પાત્ર રહેતા નથી. પુરુષ બાળકના વંશનો ઈન્કાર કરે તો બાળક માત્ર માતાનો ગણાશે, ન પિતાથી તેનો કોઈ સંબંધ હશે, ન તેનાથી વારસો મેળવશે. માતા તેની વારસદાર હશે અને બાળક માતાનો વારસદાર હશે. સ્ત્રીને વ્યભિચારિણી અને તેના બાળકને અનૌરસ બાળક કહેવાનો કોઈને અધિકાર નહીં હોય. લિઆન પછી સ્ત્રી અને પુરુષના છૂટાછેડા વિશે ઈમામ શાફઈ રહ. કહે છે કે જે સમયે પુરુષ લિઆનથી ફારેગ થઈ જાય, એ જ સમયે છૂટાછેડા આપોઆપ થઈ જાય છે, યાદે સ્ત્રી જવાબમાં લિઆન કરે કે ન કરે. ઈમામ માલિક રહ. કહે છે કે પુરુષ અને સ્ત્રી લિઆનથી ફારેગ થાય ત્યારે છૂટાછેડા થાય છે અને ઈમામ અબૂ હનીફા રહ. કહે છે કે લિઆનથી છૂટાછેડા આપોઆપ નથી થતા, બલકે અદાલત દ્વારા છૂટાછેડા કરાવવાથી થાય છે. લિઆનથી જે પતિ-પત્ની અલગ થયા હોય, તેમના વિશે ઈમામ માલિક અબૂ યુસુફ, શાફઈ અને અહમદ બિન હમ્બલ રહ. કહે છે કે તેઓ પછી હંમેશા માટે એક-બીજા પર હરામ (અવૈધ) થઈ જાય છે. ફરીથી તેઓ પરસ્પરમાં નિકાહ (લગ્ન) કરવા માગે તો પણ કોઈપણ સ્થિતિમાં નથી કરી શકતા. આનાથી વિપરીત, અબૂ હનીફા અને મુહમ્મદ રહ.નો મત એ છે કે જો પતિ પોતાનું જૂઠ માની લે અને તેના પર 'કઝફ'ની સજા લાગુ થઈ જાય, તો પછી એ બંનેની વચ્ચે ફરીથી નિકાહ થઈ શકે છે.

إِنَّ الَّذِينَ جَاءُوا بِالْإِفْكِ عُصْبَةٌ مِّنْكُمْ ۗ لَا تَحْسَبُوهُ شَرًّا
لَّكُم ۗ بَلْ هُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ ۗ لِكُلِّ امْرِئٍ مِّنْهُمْ مَّا اكْتَسَبَ مِنَ

(૧૧) જે લોકો આ આરોપ ઘડીને લાવ્યા છે^(૯) તે તમારામાંનું જ એક ટોળું છે.^(૧૦) આ ઘટનાને પોતાના માટે બૂરાઈ ન સમજો, બલ્કે આ પણ તમારા માટે ભલાઈ જ છે.^(૧૦) જેણે આમાં જેટલો ભાગ લીધો, તેણે એટલો જ ગુનો એકત્ર કર્યો અને જે વ્યક્તિએ તેની જવાબદારીનો મોટો હિસ્સો

(૮) અહીંથી આયત-૨૬ સુધી એ મામલા પર ચર્ચા થઈ છે, જે ઈતિહાસમાં 'ઇફક' (જૂઠ)ના નામથી પ્રખ્યાત છે અને જે આ સૂર: અવતરિત થવાનું મૂળ કારણ હતું. આને 'ઇફક' (જૂઠ)ના શબ્દથી પારિભાષિત કરવું સ્વયં અલ્લાહ તરફથી આ આરોપનું સંપૂર્ણ ખંડન છે. 'ઇફક'નો અર્થ છે, વાતને ઊલટાવી દેવી, સચ્ચાઈથી વિરુદ્ધ કંઈ-ને-કંઈ બનાવી દેવી. આ જ અર્થની દૃષ્ટિએ આ શબ્દ તદ્દન જૂઠ અને મનઘડતના અર્થમાં બોલવામાં આવે છે અને જો કોઈ આરોપના માટે બોલવામાં આવે તો આનો અર્થ સરાસર બદનક્ષી છે. હઝરત આઈશા રદિ. ફરમાવે છે કે જે સમયે આ આયતો અવતરિત થઈ, તે સમયે નબી સલ્લ. અત્યંત ખુશ હતા. આપ સલ્લ. એ હસતા-હસતા પહેલી વાત જે ફરમાવી તે એ હતી કે, મુબારક આઈશા! અલ્લાહે તમને નિર્દોષ ઘોષિત કરી દીધા છે." અને આના પછી નબી સલ્લ.એ દસ આયતો સંભળાવી (અર્થાત્ આ. ૧૧ થી ૨૧ સુધી). મારી માતાએ કહ્યું કે, ઉઠો અને અલ્લાહના રસૂલનો આભાર માનો. મેં કહ્યું, "હું ન આમનો આભાર માનીશ, ન તમારા બંનેનો, બલ્કે અલ્લાહનો આભાર માનું છું, જેણે મને નિર્દોષ ઠરાવી."

(૯) રિવાયતોમાં માત્ર અમુક માણસોના નામો મળે છે, જેઓ આ અફવાઓ ફેલાવી રહ્યા હતા. અબ્દુલ્લાહ બિન ઉબઈ, જૈદ બિન રફાયા (જેઓ કદાય રફાયા બિન જૈદ યહૂદી મુનાફિકના પુત્ર હતા), મિસ્બાહ બિન ઉસાસા, હસ્સાન બિન સાબિત અને હમ્ના બિન્તે હજૂશ, આમાંથી પહેલા બે મુનાફિક હતા અને બાકીના ત્રણ ઈમાનવાળા હતા, જેઓ ભૂલ અને કમજોરીના કારણે આ ફિત્ના (ઉપદ્રવ)માં પડી ગયા હતા.

(૧૦) અર્થ એ છે કે ગભરાવ નહીં, મુનાફિકોએ તેમની સમજ મુજબ તો આ તમારા પર મોટો પ્રહાર કર્યો છે, પરંતુ ઈન્શા-અલ્લાહ, આ તેમના પર જ ઊલટો પડશે અને તમારા માટે લાભદાયી સાબિત થશે. જેમ કે અમે પ્રસ્તાવનામાં વર્ણવી ચૂક્યા છીએ, મુનાફિકોએ આ તોફાન એટલા માટે મચાવ્યું હતું કે મુસલમાનોને એ મેદાનમાં હરાવે, જે તેમની શ્રેષ્ઠતાનું ખરું મેદાન હતું, અર્થાત્ નૈતિકતા, જેમાં શ્રેષ્ઠ હોવાના કારણે જ તેઓ દરેક મેદાનમાં પોતાના વિરોધીઓથી બાજી લેતા જઈ રહ્યા હતા, પરંતુ અલ્લાહે તેને પણ મુસલમાનો માટે ભલાઈનું કારણ બનાવી દીધું. આ પ્રસંગે એક બાજુ નબી સલ્લ.એ, બીજી બાજુ હઝરત અબૂબક રદિ. અને તેમના કુટુંબી-જનોએ અને ત્રીજી બાજુ સામાન્ય ઈમાનવાળાઓએ જે વલણ અપનાવ્યું હતું, તેનાથી એ વાત દિવસના પ્રકાશની જેમ સાબિત થઈ ગઈ કે આ લોકો બૂરાઈથી કેટલા પવિત્ર, કેવા અનુશાસિત અને ધૈર્યવાન, કેવા ન્યાયપ્રિય અને કયા દરજ્જાના શુદ્ધ-હૃદયી છે. આ રીતે મુનાફિકો જે કંઈ ઈચ્છતા હતા, પરિણામ તેનાથી તદ્દન ઊલટું આવ્યું અને મુસલમાનોની નૈતિક શ્રેષ્ઠતા પહેલાથી વધારે ઉભરીને સામે આવી ગઈ. વધુમાં તેમાં ભલાઈનું એક બીજું પાસું પણ હતું, અને તે એ હતું કે આ ઘટના ઈસ્લામના કાનૂનો, આદેશો અને સભ્યતા સંબંધી નિયમોમાં મોટા વધારાનું કારણ બની ગઈ. આના કારણે મુસલમાનોને અલ્લાહ તરફથી એવું માર્ગદર્શન મળ્યું,

الْإِثْمِ ۗ وَالَّذِي تَوَلَّى كِبْرَهُ مِنْهُمْ لَهُ عَذَابٌ عَظِيمٌ ۝ لَوْلَا إِدْرَاقٌ سَمِعَتْ مُبْتَوِّئَةٌ وَرَبُّهَا النَّارُ وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَأْنُفُسِهِمْ خَيْرًا ۝

પોતાના શિરે લીધો, (૧૧) તેના માટે તો મોટો અજાબ છે. (૧૨) જે વખતે તમે લોકોએ તે સાંભળ્યું હતું, એ જ વખતે શા માટે ઈમાનવાળા પુરુષો અને ઈમાનવાળી સ્ત્રીઓએ પોતાની રીતે સારું અનુમાન ન કર્યું (૧૨)

જેના પર ચાલીને મુસ્લિમ સમાજને હંમેશ માટે ભૂરાઈઓના પેદા થવાથી અને તેના ફેલાવાથી સુરક્ષિત રાખી શકાય છે અને પેદા થઈ જાય તો તેમને સમયસર અટકાવી શકાય છે. તેના સાથે જ આમાં ભલાઈનું પાસું એ પણ હતું કે તમામ મુસલમાનોને એ વાતની સારી રીતે જાણ થઈ ગઈ કે નબી સલ્લ. અદ્દશ્યના જાણકાર નથી, નહિં તો હઝરત આઈશા રદિ.ના મામલામાં આપ મહિના સુધી પરેશાનીમાં શા માટે રહેતા ? આમ, અલ્લાહે પ્રત્યક્ષ અનુભવો અને અવલોકનો દ્વારા મુસલમાનોને એ અતિશયોક્તિથી બચાવવાનો પ્રબંધ કર્યો, જેમાં અકીદા (શ્રદ્ધા)નો આંધળો ઉમંગ મોટાભાગે પોતાના પેશવાઓ (નાયકો)ના મામલામાં લોકોને જકડી નામે છે. અસંભવ નથી કે મહિના સુધી વહી ન મોકલવામાં અલ્લાહની સામે આ પણ એક ઉદ્દેશ્ય રહ્યો હોય. પહેલા દિવસે જ વહી આવી જતી તો આ ફાયદો થઈ શકતો નહીં. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: નમ્લ, નોંધ ૮૩)

- (૧૧) અર્થાત્ અબ્દુલ્લાહ બિન ઉબઈ, જે આ આરોપનો મૂળ ઘડવાવાળો અને ફિત્ના(ઉપદ્રવ)નો ખરો જન્મદાતા હતો.
- (૧૨) બીજો અનુવાદ એ પણ હોઈ શકે છે કે પોતાના લોકો અથવા પોતાની મિલ્લત (સમુદાય) અને પોતાના સમાજના લોકો માટે સારું અનુમાન કેમ ન કર્યું. આયતના શબ્દોમા બંને અર્થ રહેલા છે, અને આ બહુઅર્થી વાક્યના ઉપયોગમાં એક સૂક્ષ્મ વાત છે, જેને ખૂબ સારી રીતે સમજી લેવી જોઈએ. જે બનાવ હઝરત આઈશા અને સફવાન બિન મુઅત્તલ સાથે બન્યો હતો, તે એ જ તો હતો કે કાફલાની એક મહિલા (તેનાથી હતીને કે તેઓ રસૂલુલ્લાહ સલ્લ.ા પત્ની હતા) સંયોગવશ પાછળ રહી ગયા હતા અને કાફલાના જ એક માણસ, જે સ્વયં સંયોગવશ પાછળ રહી ગયા હતા, તેમને જોઈને પોતાના ઊંટને બેસાડી દીધું. હવે જો કોઈ માણસ એમ કહે છે કે મઆઝ-અલ્લાહ ! આ બંને એકલા એક-બીજાને જોઈને ગુનામાં પડી ગયા, તો તેનું આ કહેવું પોતાના દેખીતા શબ્દોની પાછળ બે અન્ય વાતો કહે છે. એક એ કે કહેવાવાળો (ચાહે પુરુષ હોય કે સ્ત્રી) જો સ્વયં એ જગ્યાએ હોત ત ક્યારેય ગુનો કર્યા વગર ન રહેતો. બીજું એ કે જે સમાજથી તે સંબંધ ધરાવે છે, તેની નૈતિક સ્થિતિ વિશે તેનું એ અનુમાન એ છે કે અહીં કોઈપણ મહિલા એવી નથી અને ન કોઈ પુરુષ એવો છે, જેને આ પ્રકારની કોઈ તક મળે અને તે ગુનાથી બચેલો રહી જાય. આ તો એ સ્થિતિમાં છે, જ્યારે કે મામલો માત્ર એક પુરુષ અને એક મહિલાનો હોય; અને માની લો કે જો તે પુરુષ અને મહિલા બંને એક જ જગ્યાના રહેવાવાળા હોય અને આ મહિલા જે સંયોગવશ કાફલાથી છૂટી પડી ગઈ હતી, તે પુરુષના કોઈ મિત્રની કે સગાની, પાડોસીની અથવા કોઈ પરિચિતની પત્ની, બહેન કે પુત્રી હોય તો મામલો વધારે ગંભીર બની જાય છે. આનો અર્થ ત્યારે એ થઈ જાય છે કે કહેવાવાળો સ્વયં પોતાના વિશે પણ અને પોતાના સમાજ વિશે પણ એવો અત્યંત ઘૃણાસ્પદ વિચાર રાખે છે, જેનો સજ્જનતાથી દૂરનો પણ સંબંધ નથી. તેથી અલ્લાહ ફરમાવી રહ્યો છે કે મુસ્લિમ સમાજના જે લોકોએ આ વાત જીભથી કાઢી અથવા આને ઓઘામાં ઓઘું સંદેહ કરવા યોગ્ય સમજી, તેમણે સ્વયં પોતાના મન વિશે પણ ખૂબ જ ખરાબ વિચાર કાયમ કર્યો અને પોતાના સમાજના લોકોને પણ ખૂબ નીચ ચરિત્રવાળા સમજ્યા.

وَقَالُوا هَذَا أَفْكٌ مُّبِينٌ ﴿١٣﴾ لَوْلَا جَاءُوا عَلَيْهِ بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ ؕ فَإِذْ لَمْ يَأْتُوا بِالشُّهَدَاءِ فَأُولَئِكَ عِنْدَ اللَّهِ هُمُ الْكَاذِبُونَ ﴿١٤﴾ وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ لَمَسَّكُمْ فِي مَا أَفَضْتُمْ فِيهِ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿١٥﴾ إِذْ تَلَقَّوْنَهُ بِالسِّنْتِكُمْ وَتَقُولُونَ بِأَفْوَاهِكُمْ مَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ وَتَحْسَبُونَهُ هَيِّنًا ۗ وَهُوَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمٌ ﴿١٦﴾

અને કેમ ન કહી દીધું કે નહીં, આ તો મિથ્યા આરોપ (બદનક્ષી) છે ?^(૧૩) (૧૩) એ લોકો (પોતાના આરોપના પુરાવામાં) ચાર સાક્ષીઓ કેમ ન લાવ્યા ? હવે જ્યારે કે તેઓ સાક્ષી લાવ્યા નથી, અલ્લાહના નજીક તેઓ જ જૂઠા છે.^(૧૪) (૧૪) જો તમારા પર દુનિયા અને આખિરતમાં અલ્લાહની કૃપા અને દયા ન હોત તો જે વાતોમાં તમે પડી ગયા હતા, તેના બદલામાં મોટી વાતના તમને ઝડપી લેતી. (૧૫) (સહેજ વિચાર તો કરો, તે વખતે તમે કેવી ભૂલ કરી રહ્યા હતા) જ્યારે કે તમારી એક જીભથી બીજી જીભ આ જૂઠને આગળ ફેલાવી રહી હતી અને તમે પોતાના મોઢેથી એવું કંઈક કહેતા જઈ રહ્યા હતા, જેના વિષે તમને કોઈ જ્ઞાન ન હતું. તમે આને એક સામાન્ય વાત સમજી રહ્યા હતા, જો કે અલ્લાહની દૃષ્ટિમાં આ મોટી વાત હતી.

(૧૩) અર્થાત્ આ વાત તો વિચારવા લાયક પણ નહોતી. આને તો સાંભળતાં જ દરેક મુસલમાને સરાસર જૂઠ અને મિથ્યા આરોપ કહી દેવું જોઈતું હતું. સંભવ છે કોઈ વ્યક્તિ અહીં એ પ્રશ્ન કરે કે જ્યારે આ વાત હતી, તો સ્વયં અલ્લાહના રસૂલ સલ્લ. અને હઝરત અબૂબક સિદીક રદિ.એ શા માટે પહેલા દિવસે જ આને મોટી ન ઠેરવી દીધી ? અને શા માટે તેમણે આને આટલું મહત્વ આપ્યું ? આનો જવાબ એ છે કે પતિ અને પિતાની સ્થિતિ સામાન્ય લોકોથી તદ્દન ભિન્ન હોય છે. આમ તો એક પતિથી વધારે કોઈ પોતાની પત્નીને નથી જાણી શકતું અને એક સદ્ચરિત્ર અને સુશીલ પત્ની વિશે કોઈ સ્વસ્થ-ચિત્ત પતિ લોકોનાં મિથ્યા આરોપો પર વાસ્તવમાં અવિશ્વાસ નથી કરી શકતો, પરંતુ જો તેની પત્ની પર આરોપ લગાવી દેવામાં આવે તો તે એ મુશ્કેલીમાં પડી જાય છે કે તેને બદનક્ષી કહીને રદ કરી પણ નાખે તો કહેવાવાળાઓની જીભો રોકાશે નહીં, બલ્કે તેઓ આના પર એક વધારે વાત કહેશે કે પત્નીએ પતિની બુદ્ધિ પર કેવો પરદો નાખી રાખ્યો છે. બધું જ કરી રહી છે અને પતિ એમ સમજે છે કે મારી પત્ની ખૂબ સુશીલ છે. આવી જ મુશ્કેલી માતા-પિતાની સામે હોય છે. તે બંને લાચાર હોય છે કે પોતાની પુત્રીની ઈજાત પર ખુલ્લા જૂઠા આરોપના ખંડનમાં જો મોઢું ખોલે પણ તો પુત્રીની સ્થિતિ સ્વચ્છ નથી થતી. કહેવાવાળા એ જ કહેશે કે માતા-પિતા છે, પોતાની પુત્રીનું સમર્થન નહીં કરે તો બીજું શું કરશે. આ જ વસ્તુ હતી, જે પયગંબર સલ્લ. અને હઝરત અબૂબક રદિ. અને ઉમ્મે રુમાન રદિ.ને અંદરોઅંદર દુઃખમાં ઘોળી રહી હતી, નહિં તો વાસ્તવમાં કોઈ સંદેહ તેમને નહોતો. અલ્લાહના રસૂલ સલ્લ. એ તો ખુલ્લામાં જ સાફ ફરમાવી દીધું હતું કે મેં ન તો મારી પત્નીમાં કોઈ બૂરાઈ જોઈ છે અને ન એ વ્યક્તિમાં, જેના વિશે આરોપ મૂકવામાં આવી રહ્યો છે.

(૧૪) 'અલ્લાહના નજીક' અર્થાત્ અલ્લાહના કાનૂનમાં અથવા અલ્લાહના કાનૂન અનુસાર. નહિં તો સ્પષ્ટ છે કે

وَلَوْلَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ قُلْتُمْ مَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَتَكَلَّمَ بِهَذَا سُبْحَانَكَ
هَذَا جَهْتَانٌ عَظِيمٌ ﴿١٧﴾ يَعِظُكُمُ اللَّهُ أَنْ تَعُودُوا لِمِثْلِهِ أَبَدًا إِنْ
كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿١٨﴾ وَيُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآيَاتِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿١٩﴾

(૧૬) કેમ આ સાંભળતા જ તમે કહી ન દીધું કે; “અમને આવી વાત મોઢેથી કાઢવાનું શોભતું નથી, સુબ્હાનલ્લાહ ! (પવિત્ર છે અલ્લાહ) આ તો એક મોટો મિથ્યા આરોપ છે.”^(૧૫) (૧૭) અલ્લાહ તમને શિખામણ આપે છે કે આગળ ક્યારેય આવું કૃત્ય ન કરજો, જો તમે ઈમાનવાળા હોવ. (૧૮) અલ્લાહ તમને સ્પષ્ટ આદેશો આપે છે અને તે સર્વજ્ઞ અને તત્ત્વદર્શી છે.

અલ્લાહના જ્ઞાનમાં તો આરોપ પોતાનામાં જ જૂઠો હતો. આનું જૂઠ હોવું એ વાત પર નિર્ભર નહોતું કે આ લોકો સાક્ષીઓ નથી લાવ્યા. અહીં કોઈ વ્યક્તિને એ ભ્રમ ન થાય કે અહીં આરોપના ખોટા હોવાનું પ્રમાણ અને આધાર માત્ર સાક્ષીની ગેરહાજરીને ઠરાવવામાં આવી રહેલ છે અને મુસલમાનોને કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે તમે પણ કેવળ આ કારણે તેને સ્પષ્ટ બદનક્ષી ઠરાવી દો કે આરોપ મૂકનારાઓ ચાર સાક્ષીઓ નથી લાવ્યા. આ ભ્રમ એ સ્થિતિને દષ્ટિમાં ન રાખવાથી ઊભો થાય છે, જે વાસ્તવમાં ત્યાં સામે આવી હતી. આરોપ મૂકનારાઓએ આરોપ એટલા માટે નહોતો મૂક્યો કે તેમણે અથવા તેમનામાંથી કોઈ વ્યક્તિએ મઆઝ-અલ્લાહ (અલ્લાહનું શરણ), પોતાની આંખોથી એ વાત જોઈ હતી, જે તેઓ મોઢેથી કાઢી રહ્યા હતા, બલકે કેવળ એ આધારે આટલો મોટો આરોપ ઘડી નાખ્યો હતો કે સંયોગવશ-હઝરત આઈશા રદિ. કાફલાથી પાછળ રહી ગયા હતા અને હઝરત સફવાન રદિ. પછી તેમને પોતાના ઊંટ પર સવાર કરીને કાફલામાં લઈ આવ્યા હતા. કોઈ સામાન્ય બુદ્ધિ ધરાવતો માણસ પણ આ પ્રસંગે એવું વિચારી શકતો નહોતો કે હઝરત આઈશા રદિ. નું આ રીતે પાછળ રહી જવું મઆઝ-અલ્લાહ કોઈ પૂર્વયોજનાનું પરિણામ હતું. પૂર્વયોજના કરવાવાળા આ રીતે તો પૂર્વયોજના નથી બનાવતા કે સેનાપતિની પત્ની ચુપકેથી કાફલાના પાછળ એક વ્યક્તિની સાથે રહી જાય અને પછી એ જ વ્યક્તિ તેને પોતાના ઊંટ પર બેસાડીને બુલ્લેઆમ, બરાબર બપોરના સમયે, લઈને સૈન્યના પડાવ પર પહોંચે. આ સ્થિતિ સ્વયં આ બંનેના નિર્દોષ હોવાનું પ્રમાણ બની રહી છે. આ સ્થિતિમાં જો આરોપ મૂકી શકાય એમ હતો તો માત્ર એ આધારે જ મૂકી શકાતો હતો કે કહેવાવાળાએ પોતાની આંખોથી કોઈ મામલો જોયો હોય, નહિ તો પરિસ્થિતિઓ, જેના પર અત્યાચારીઓએ આરોપનો પાયો મૂક્યો હતો, કોઈ શંકાનો અવકાશ રાખતી નહોતી.

(૧૫) આ આયતોથી અને મુખ્યરૂપે અલ્લાહના આ આદેશથી કે ‘મોમિન પુરુષો અને સ્ત્રીઓએ પોતાના જૂથના લોકો માટે સાવું અનુમાન કેમ ન કર્યું’ એ મૂળ નિયમ સામે આવે છે કે મુસ્લિમ સમાજમાં તમામ મામલાઓનો પાયો સારા અનુમાન પર હોવો જોઈએ અને બરાબ અનુમાન માત્ર એ સ્થિતિમાં કરવું જોઈએ, જ્યારે કે તેના માટે કોઈ પ્રમાણિત અને અપેક્ષિત આધાર-પુરાવો હોય. નિયમ એ છે કે દરેક વ્યક્તિ નિર્દોષ છે, જ્યાં સુધી કે તેના ગુનેગાર હોવા અથવા તેના પર આરોપનો સંદેહ કરવા માટે કોઈ ઉચિત કારણ ન હોય, અને દરેક વ્યક્તિ પોતાની વાતમાં સાચો છે, જ્યાં સુધી કે એ વાતનું પ્રમાણ ન હોય કે તે ભરોસાને લાયક નથી.

إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ
عَذَابٌ أَلِيمٌ ۝ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ ۝ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا
تَعْلَمُونَ ۝ وَلَا فَضَّلَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتَهُ وَأَنَّ اللَّهَ رَعُوفٌ
رَحِيمٌ ۝ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا خُطُوبَ الشَّيْطَانِ ۝
وَمَنْ يَتَّبِعْ خُطُوبَ الشَّيْطَانِ فَإِنَّهُ يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ ۝

(૧૯) જે લોકો ઈચ્છે છે કે ઈમાનવાળાઓના જૂથમાં અશ્લીલતા ફેલાય, તેઓ દુનિયા અને આખિરતમાં દુ:ખદાયી સજાને પાત્ર છે. (૧૯) અલ્લાહ જાણે છે અને તમે નથી જાણતા. (૨૦) જો અલ્લાહની કૃપા અને તેની દયા અને મહેરબાની તમારા પર ન હોત અને એ વાત ન હોત કે અલ્લાહ મોટો માયાળુ અને દયાળુ છે (તો આ વસ્તુ જે હમણા તમારા અંદર ફેલાવવામાં આવી હતી, ખૂબ ખરાબ પરિણામો દેખાડી દેતી.) (રુકૂઅ-૨) (૨૧) હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! શૈતાનના પગલે ન ચાલો. તેનું અનુસરણ જે કોઈ કરશે તો તે તેને અશ્લીલતા અને બૂરાઈનો જ આદેશ આપશે, જો અલ્લાહની

(૧૯) પ્રસંગ અને સંદર્ભને જોતાં આયતનો સીધો અર્થ તો એ છે કે જે લોકો આ પ્રકારનાં આરોપોને ઘડીને અને તેનો પ્રચાર કરીને મુસ્લિમ સમાજમાં દુરાચાર ફેલાવવા અને ઉમ્મતે-મુસ્લિમાના ચરિત્ર પર ડાઘ લગાવવાની કોશિશ કરી રહ્યા છે, તેઓ સજાને પાત્ર છે. પરંતુ આયતના શબ્દો અશ્લીલતા ફેલાવવાના તમામ સ્વરૂપો પર વ્યાપ છે. આ શબ્દોનો ઉપયોગ વ્યવહારિક રૂપે વ્યભિચારના અકાઓ સ્થાપિત કરવા માટે પણ થાય છે, અને દુરાચાર પર ઉત્પ્રેરિત કરનારાં અને તેના માટે ભાવનાઓને ભડકાવનારાં કિસ્સાઓ, શાયરીઓ, કવિતાઓ, ગીતો, ચિત્રો અને ખેલતમાશાઓ માટે પણ. તેના સાથે, તે કલબ, હોટલ અને અન્ય સંસ્થાઓ પણ તેના હેઠળ આવી જાય છે, જેમાં સ્ત્રીઓ-પુરુષોના એક સાથે મળીને નાચવું અને મનોરંજન કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. કુર્આન સાફ કહી રહ્યું છે કે આ બધા લોકો ગુનેગાર છે. માત્ર આખિરત (પરલોક)માં જ નહીં, દુનિયામાં પણ તેમને સજા મળવી જોઈએ. તેથી એક ઈસ્લામી રાજ્યનું કર્તવ્ય છે કે અશ્લીલતા ફેલાવતા આવા સાધનો અને માધ્યમોને અટકાવે. તેના કાનૂનમાં એ તમામ કાર્યો સજા-પાત્ર, સંજ્ઞાન ગુનો હોવો જોઈએ (Cognizable Offence, અર્થાત્ એવા કૃત્યો જેના પર હસ્તક્ષેપ કરવાનો પોલીસને પૂરેપૂરો અધિકાર પ્રાપ્ત હોય), જેને કુર્આન અહીં પ્રજા વિરુદ્ધ ગુનો ઠરાવી રહ્યું છે અને એ ફેંસલો કરી રહ્યું છે કે તેના કરવાવાળા સજાને પાત્ર છે.

(૧૭) અર્થાત્ તમે લોકો નથી જાણતા કે આ પ્રકારનાં એક-એક કૃત્યની અસર સમાજમાં ક્યાં-ક્યાં સુધી પહોંચે છે, કેટલા લોકોને પ્રભાવિત કરે છે અને સામૂહિક રૂપે તેનાથી કેટલું નુકસાન સામાજિક જીવનને સહન કરવું પડે છે. આ વસ્તુને અલ્લાહ જ સારી રીતે જાણે છે. તેથી અલ્લાહ પર ભરોસો કરો અને જે બૂરાઈઓ તરફ તે નિર્દેશ કરી રહ્યો છે તેને પોતાની પૂરેપૂરી શક્તિથી દૂર કરવા અને દબાવવાની કોશિશ કરો. આ નાની-નાની વાતો નથી, જેના સાથે ઉદારતા બતાવવામાં આવે. ખરેખર આ મોટી વાતો છે, જેના કરનારાઓને કઠોર સજા મળવી જોઈએ.

وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ مَا زَكَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ
 أَبَدًا ۖ وَلَكِنَّ اللَّهَ يُزَكِّي مَن يَشَاءُ ۗ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿١١﴾ وَلَا
 يَأْتِلُ أُولُوا الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَالسَّعَةِ أَنْ يُؤْتُوا أُولَى الْقُرْبَىٰ
 وَالْمَسْكِينِ وَالْمُهَاجِرِينَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ۗ وَلْيَعْفُوا
 وَلْيَصْفَحُوا ۗ أَلَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ ۗ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿١٢﴾

મહેરબાની અને તેની કૃપા અને દયા તમારા પર ન હોત તો તમારામાંથી કોઈ વ્યક્તિ પવિત્ર ન થઈ શકતો. (૧૧) પરંતુ અલ્લાહ જ જેને ઇચ્છે છે, પવિત્ર કરી દે છે અને અલ્લાહ સાંભળનાર અને જાણનાર છે. (૧૨) તમારામાંથી જે લોકો કૃપાપાત્ર અને સાધન-સંપન્ન છે, તેઓ એ વાતના સોગંદ ન ખાઈ બેસે કે પોતાના સગાઓ, ગરીબો અને અલ્લાહના માર્ગમાં હિજરત કરનારા લોકોની મદદ નહીં કરે, તેમને માફ કરી દેવા જોઈએ અને દરગુજર કરવું જોઈએ. શું તમે નથી ઇચ્છતા કે અલ્લાહ તમને માફ કરે? અને અલ્લાહનો ગુણ એ છે કે તે ક્ષમાશીલ અને દયાળુ છે. (૧૦)

(૧૮) અર્થાત્ શૈતાન તો તમને બૂરાઈની ગંદકીઓમાં લિપ્ત કરવા માટે એ રીતે તત્પર બેસ્યો છે કે જો અલ્લાહ પોતાની મહેરબાની અને કૃપાથી તમને સારા-ખરાબનો ભેદ ન સમજાવે અને તમને સુધારણાનું શિક્ષણ અને તેનું સૌભાગ્ય પ્રદાન ન કરે તો તમારામાંથી કોઈપણ વ્યક્તિ પોતાના જોરે પવિત્ર ન થઈ શકે.

(૧૯) અર્થાત્ એ ઇચ્છા કે તે કોને પવિત્રતા પ્રદાન કરે, અંધાધૂંધ નથી, બલકે જ્ઞાનના આધારે છે. અલ્લાહ જાણે છે કે કોનામાં ભલાઈની તત્પરતા છે અને કોણ બૂરાઈ પ્રત્યે આકર્ષિત છે. આ જ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના આધારે અલ્લાહ નિર્ણય કરે છે કે કોને પવિત્રતા પ્રદાન કરે અને કોને ન કરે.

(૨૦) આ આયત એ મામલામાં ઉતરી છે કે આરોપ મૂકનારાઓમાં જે કોઈ સીધા-સાદા મુસલમાનો સામેલ થઈ ગયા હતા, તેમાંથી એક હઝરત અબૂબક રદિ. ના નજીકના સગા મિસ્તહ બિન અસાસા રદિ. પણ હતા, જેમના પર હઝરત અબૂબક રદિ. હંમેશા ઉપકાર કરતા રહ્યા હતા. આ પીડાદાયક ઘટના પછી હઝરત અબૂબક રદિ. એ સોગંદ ખાઈ લીધા કે હવે તેમના સાથે કોઈ સદ્વ્યવહાર નહીં કરે, કેમ કે તેમણે ન રિશ્તેદારીનો કોઈ ખ્યાલ કર્યો અને ન એ ઉપકારોની કોઈ લાજ રાખી, જે તેઓ જીવનભર તેમના પર અને તેમના પરિવાર પર કરતા રહ્યા હતા. અલ્લાહ આ વાતને પસંદ ન કરી અને આ આયત અવતરિત થઈ અને આને સાંભળતાં જ હઝરત અબૂબક રદિ. એ તરત જ કહ્યું, **بِإِذْنِ اللَّهِ الْاِسْمَاءُ اَنْ تَغْفِرَ لِي يَا رَبِّهَا** "અલ્લાહના સોગંદ! જરૂર અમે ઇચ્છીએ છીએ કે હે અમારા રબ! તું અમારી ભૂલોને માફ ફરમાવે." આમ, આપ રદિ. એ ફરી હઝરત મિસ્તહ રદિ. ની સહાયતા શરૂ કરી દીધી અને પહેલાથી વધારે તેમના પર ઉપકાર કરવા લાગ્યા. હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ રદિ. ની રિવાયત છે કે આ સોગંદ હઝરત અબૂબક રદિ. સિવાય બીજા કેટલાક સહાબાએ પણ ખાઈ લીધા હતા કે જે-જે લોકોએ આ બદનક્ષીમાં ભાગ લીધો છે, તેમની તેઓ કોઈ સહાયતા ન કરે. આ આયત અવતરિત થયા પછી આ સૌ પોતાના વચનથી પાછા વળી ગયા. આ રીતે એ કડવાશ તત્કાળ દૂર થઈ ગઈ, જે આ ફિત્નાએ (ઉપદ્રવે) ફેલાવી દીધી હતી. અહીં

إِنَّ الَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ الْغُفْلَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ لَعُنُوا فِي
الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ ۖ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿٢٣﴾ يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ
أَلْسِنُهُمْ وَأَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٢٤﴾ يَوْمَئِذٍ
يُؤْفِكُهُمُ اللَّهُ دِيْنَهُمُ الْحَقَّ وَيَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ ﴿٢٥﴾

(૨૩) જે લોકો શુદ્ધ-ચરિત્ર, બેખબર^(૨૩) ઈમાનવાળી સ્ત્રીઓ પર આરોપ મૂકે છે, તેમના પર દુનિયા અને આખિરતમાં ફિટકાર કરવામાં આવ્યો અને તેમના માટે મોટી યાતના છે. (૨૪) તેઓ એ દિવસને ભૂલી ન જાય, જ્યારે તેમની પોતાની જાતો અને તેમના પોતાના હાથ-પગ તેમના કૃત્યોની સાક્ષી આપશે.^(૨૪) (૨૫) એ દિવસે અલ્લાહ તે બદલો તેમને ભરપૂર આપશે જેના તેઓ પાત્ર છે અને તેમને જણાઈ જશે કે અલ્લાહ જ સત્ય છે, સાચાને સાચું કરી દેખાડનાર.

એક પ્રશ્ન ઊભો થાય છે જો કોઈ વ્યક્તિ કોઈ વાતની સોગંદ ખાઈ લે, પછી પાછળથી તેને જાણ થાય કે તેમાં ભલાઈ નથી અને તે તેનાથી પાછો વળીને એ વાત અપનાવી લે, જેમાં ભલાઈ છે તો શું તેણે સોગંદ તોડવાનો કફકારો (પ્રાયશ્ચિત) અદા કરવો જોઈએ કે નહીં. કુકહા (ઇસ્લામી ધર્મશાસ્ત્રીઓ)નું એક જૂથ કહે છે કે ભલાઈને અપનાવી લેવી જ સોગંદનો કફકારો છે, આના સિવાય કોઈ અન્ય કફકારાની જરૂર નથી. આ લોકો આ આયતથી અને અમુક હદીસોથી દલીલ ઉપલબ્ધ કરે છે. બીજું જૂથ કહે છે કે સોગંદ તોડવા માટે અલ્લાહ કુર્આન-મજીદમાં એક સ્પષ્ટ અને ખુલ્લો આદેશ અવતરિત કરી ચૂક્યો છે. (સૂર: બકરહ, આ. ૨૨૫, સૂર: માઈદા, આ. ૮૯) જેને આ આયતે ન તો નિરસ્ત કરી છે અને ન સ્પષ્ટ શબ્દોમાં તેના અંદર કોઈ ફેરફાર કર્યો છે. તેથી આ આદેશ પોતાની જગ્યાએ બાકી છે. આમ એક હદીસથી આ વાત સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે કે, “જેણે કોઈ વાતના સોગંદ ખાઈ લીધા હોય, પછી તેને ખબર પડે કે બીજા વાત તેનાથી વધારે સારી છે, તો તેણે આ જ વાત કરવી જોઈએ અને પોતાના સોગંદનો કફકારો અદા કરવો જોઈએ.”

(૨૧) મૂળ અરબી શબ્દ ‘ગાફિલાત’ પ્રયુક્ત થયો છે, જેનાથી તાત્પર્ય એ સીધી-સાદી સુશીલ સ્ત્રીઓ છે, જે છળ-કપટ નથી જાણતી, જેમનાં હૃદય પવિત્ર છે, જેમને કંઈ ખબર નથી કે દુષ્કર્મ શું છે. હદીસમાં આવે છે કે નબી સલ્વ.એ ફરમાવ્યું, શુદ્ધ-ચરિત્ર સ્ત્રીઓ પર આરોપ મૂકવો એ સાત મોટા ગુનાઓમાંથી છે, જે વિનાશક છે.”

(૨૧અ) સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: યા-સીન, નોંધ ૫૫, સૂર: હા-મીમ-સજદહ, નોંધ ૨૫.

الْحَبِيثَاتُ لِلْحَبِيثِينَ وَالْحَبِيثُونَ لِلْحَبِيثَاتِ ۗ وَالطَّيِّبَاتُ
لِلطَّيِّبِينَ وَالطَّيِّبُونَ لِلطَّيِّبَاتِ ۗ أُولَئِكَ مُبَرَّءُونَ مِمَّا يَقُولُونَ ط

નાપાક (ચરિત્રહીન) સ્ત્રીઓ નાપાક પુરુષો માટે છે અને નાપાક પુરુષો નાપાક સ્ત્રીઓ માટે. પાક (શુદ્ધ-ચરિત્ર) સ્ત્રીઓ પાક પુરુષો માટે છે અને પાક પુરુષો પાક સ્ત્રીઓ માટે. તેમના દામન પાક છે તે વાતોથી જે બનાવનારા બનાવે છે, (૨૨)

(૨૨) આ આયતમાં એક સૈદ્ધાંતિક વાત સમજાવવામાં આવી છે કે નાપાકની જોડ નાપાકોથી લાગે છે અને પવિત્ર લોકો પવિત્ર લોકોથી જ સ્વાભાવિક લગાવ રાખે છે. એક દુરાચારી વ્યક્તિ માત્ર એક જ બૂરાઈ નથી કરતો કે બીજા બધી હેસિયતોથી તો તે તદ્દન બરાબર હોય, પરંતુ બસ એક બૂરાઈમાં ફસાયેલો હોય. તેની રીતભાત, આદતો, ખાસિયતો, દરેક વસ્તુમાં ઘણીબધી બૂરાઈઓ હોય છે, જે તેની એક મોટી બૂરાઈને સહારો આપે છે અને પોષતી રહે છે. આ એક મનોવૈજ્ઞાનિક સચ્ચાઈ છે, જેનું તમે હંમેશા માનવ-જીવનમાં અવલોકન કરતા રહો છો. હવે કેવી રીતે તમારી સમજમાં એ વાત આવે છે કે એક પવિત્ર વ્યક્તિ, જેના આખા જીવનને તમે જાણો છો, કોઈ એવી મહિલા સાથે નિભાવ કરે અને વર્ષો સુધી ખૂબ પ્રેમથી નિભાવ કરતો જાય, જે વ્યભિચારિણી હોય? આ વાત એટલા માટે અહીં સમજાવવામાં આવી રહી છે કે આગળ જો કોઈના પર આરોપ લગાવવામાં આવે તો આંધળાઓની જેમ તેને બસ સાંભળતાં જ માની લેવામાં ન આવે, બલકે આંખો ખોલીને જુએ કે કોના પર આરોપ મૂકવામાં આવી રહ્યો છે, શું આરોપ મૂકવામાં આવી રહ્યો છે અને તે આરોપ કોઈપણ રીતે તેના પર લાગુ થાય છે કે નહીં? વાત બંધ બેસતી હોય તો વ્યક્તિ એક હદ સુધી તેને માની શકે છે, અથવા ઓછામાં ઓછું તેને સંભવ અને અપેક્ષિત સમજી શકે છે; પરંતુ એક અનોખી વાત, જેની સચ્ચાઈની પુષ્ટિ કરનાર નિશાનીઓ ક્યાંય જોવા ન મળતી હોય, માત્ર એટલા માટે કેવી રીતે માની લેવામાં આવે કે કોઈ મૂર્ખ કે નાપાક વ્યક્તિએ તેને મોઢામાંથી કાઢેલી છે.

لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ ﴿٢٣﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا
بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَىٰ أَهْلِهَا ۗ

તેમના માટે ક્ષમા છે અને પ્રતિષ્ઠિત રોજી. (રુકૂઅ-૩)(૨૭) હે લોકો, ^(૨૩) જેઓ ઈમાન લાવ્યા છે! પોતાના ઘર સિવાય બીજાઓના ઘરોમાં પ્રવેશ ન કરો જ્યાં સુધી ઘરવાળાઓની પરવાનગી ન મેળવી લો ^(૨૪)

(૨૩) સૂર:ના આરંભમાં જે આદેશ આપવામાં આવ્યા હતા, તે એટલા માટે હતા કે સમાજમાં બૂરાઈ પ્રગટ થઈ જાય, તો તેને અટકાવી કેવી રીતે શકાય. હવે એ આદેશો આપવામાં આવી રહ્યા છે, જેનો ઉદ્દેશ્ય એ છે કે સમાજમાં મૂળથી બૂરાઈઓના જન્મને જ રોકી દેવામાં આવે અને રહેણી-કરણીની રીતભાતની સુધારણા કરીને એ કારણોનું નિવારણ કરી દેવામાં આવે, જેનાથી આ પ્રકારની ખરાબીઓ સામે આવે છે. આ આદેશોનો અભ્યાસ કરતાં પહેલા બે વાતો સારી રીતે મનમાં બેસાડી લેવી જોઈએ—

એક એ કે ‘ઈફક’ (જૂઠ)ની ઘટનાની સમીક્ષા કર્યા પછી તરત જ આ આદેશ આપવો સ્પષ્ટરૂપે એ વાત તરફ નિર્દેશ કરે છે કે અલ્લાહની તપાસમાં રસૂલ સલ્લ. ના પત્ની જેવા શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્વ પર એક ખુલ્લી બદનક્ષીનું આ રીતે સમાજની અંદર ફેલાઈ જવું વાસ્તવમાં અશ્લીલ માહોલની ઉપસ્થિતિનું પરિણામ હતું, અને આ અશ્લીલ માહોલને બદલી નાખવા માટે અલ્લાહની હિકમત (તત્ત્વદર્શિતા)માં આ આદેશોથી વધારે સાચા અને ઉચિત અને પ્રભાવી કોઈ અન્ય ઉપાયો નહોતા, નહિ તો તે આના સિવાય કંઈક બીજા આદેશો આપતો. બીજી વાત, જે આ પ્રસંગે સમજી લેવી જોઈએ તે એ છે કે અલ્લાહની શરીઅત (કાનૂન) કોઈ બૂરાઈને માત્ર હરામ (નિષિદ્ધ) કરી દેવા કે તેને ગુનો બતાવીને તેની સજા નિર્ધારિત કરી દેવા પર સંતોષ નથી કરતી, બલ્કે તે એ કારણોને પણ સમાપ્ત કરી દેવાની ચિંતા કરે છે, જે કોઈ વ્યક્તિને એ બૂરાઈના ભોગ બનવા માટે ઉત્તેરિત કરતા હોય અથવા તેના માટે તકો ઉપલબ્ધ કરાવતા હોય, અથવા તેના માટે મજબૂર કરી દેતા હોય; વધુમાં શરીઅત ગુનાની સાથે ગુનાના કારણો, ગુનાના પ્રેરકબળો તેમજ ગુનાના સાધનો અને માધ્યમો પર પણ પ્રતિબંધો લગાવે છે, જેથી વ્યક્તિને મૂળ ગુનાની અંતિમ સીમા સુધી પહોંચવાના પહેલા ખૂબ દૂર રોકી લેવામાં આવે.

(૨૪) મૂળ શબ્દ ‘હતા-તસ્તાનિસૂ’ પ્રયુક્ત થયો છે. ‘ઈસ્તીનાસ’ની ઉત્પત્તિ ‘ઉન્સ’થી થઈ છે, જે ઉર્દૂ ભાષામાં પણ એ જ અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય છે, જેમ અરબી ભાષામાં પ્રયુક્ત થાય છે. આ ધાતુથી ક્રિયા ‘ઈસ્તીનાસ’નો શબ્દ જ્યારે બોલીશું, તો તેનો અર્થ થશે—ઉન્સ (લગાવ) જાણવો અથવા પોતાનાથી પરિચિત કરવું. આમ, આયતનો ખરો અર્થ એ છે કે, ‘લોકોના ઘરોમાં દાખલ ન થાઓ, જ્યાં સુધી કે તેમને પરિચિત (માનૂસ) ન કરી લો અથવા તેમનો ‘ઉન્સ’ ન જાણી લો, અર્થાત્ એ ન જાણી લો કે તમારું આગમન ઘરવાળાઓને અપ્રિય તો નથી ને, તે પસંદ કરે છે કે તમે તેના ઘરમાં દાખલ થાઓ.

ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُوْنَ ﴿۲۷﴾ فَاِنْ لَّمْ تَجِدُوْا فِيْهَا اَحَدًا
فَلَا تَدْخُلُوْهَا حَتّٰى يُؤْتٰنَ لَكُمْ ؕ وَاِنْ قِيْلَ لَكُمْ اَرْجِعُوْا فَاَرْجِعُوْا

અને ઘરવાળાઓને સલામ ન કરી લો, આ પદ્ધતિ તમારા માટે વધુ સારી છે. આશા છે કે તમે તેનું ધ્યાન રાખશો. ^(૨૭) (૨૮) પછી જો ત્યાં કોઈને (હાજર) ન જુઓ તો પ્રવેશ ન કરો જ્યાં સુધી તમને પરવાનગી આપી દેવામાં ન આવે. ^(૨૯) અને જો તમને કહેવામાં આવે કે પાછા જતા રહો તો પાછા ચાલ્યા જાવ,

(૨૫) અજ્ઞાનતાકાળમાં આરબ લોકોની રીત એ હતી કે તેઓ નિઃસંકોચ એક-બીજાના ઘરમાં ઘૂસી જતા હતા. અલ્લાહે આને સુધારવા માટે આ નિયમ નક્કી કર્યો કે દરેક વ્યક્તિને પોતાના રહેવાની જગ્યામાં એકાંતવાસ (Privacy)નો અધિકાર છે અને કોઈ બીજા વ્યક્તિ માટે વૈધ નથી કે તે તેના એકાંતવાસમાં તેની મરજી અને પરવાનગી વગર વિક્ષેપ નાખે. આ આદેશના અવતરિત થવા પર નબી સલ્લ.એ સમાજમાં પણ જે શિષ્ટાચાર અને નિયમો લાગુ કર્યા, અમે નીચે ક્રમવાર તેનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ —

૧ — હુઝૂર સલ્લ.એ એકાંતવાસના આ અધિકારને માત્ર ઘરોમાં દાખલ થવાના પ્રશ્ન સુધી સીમિત નથી રાખ્યો, બલકે તેને એક સામાન્ય અધિકાર બતાવ્યો, જેના અનુસાર બીજાના ઘરમાં ઝાંકવું, બહારથી નજર નાખવી, ત્યાં સુધી કે બીજાના પત્રને તેની પરવાનગી વગર વાંચવાની પણ મનાઈ છે.

૨ — કુકુહા (ઈસ્લામી ધર્મશાસ્ત્રીઓ)એ નજરના જ આદેશમાં સાંભળવાને પણ સમોલ કરેલ છે, જેમ કે અંધ વ્યક્તિ જો પરવાનગી વગર આવે તો તેની દૃષ્ટિ નહીં પડે, પરંતુ તેના કાન તો ઘરવાળાઓની વાતો પરવાનગી વગર સાંભળશે, આ વસ્તુ પણ નજરની જેમ જ એકાંતવાસના અધિકારમાં અનુચિત હસ્તક્ષેપ છે.

૩ — પરવાનગી લેવાનો આદેશ કેવળ બીજાઓના ઘરમાં જવાની સ્થિતિમાં નથી, બલકે સ્વયં પોતાની માતા અને બહેનોની પાસે જવાની સ્થિતિમાં પણ છે.

૪ — પરવાનગી માંગવાના આદેશથી માત્ર એ સ્થિતિ અપવાદ છે કે કોઈના ઘર પર અચાનક કોઈ મુસીબત આવી પડે, જેમ કે આગ લાગી જાય અથવા કોઈ ઘરમાં ઘૂસી આવે વગેરે. આવા પ્રસંગે સહાયતા માટે પરવાનગી વગર જઈ શકાય છે.

૫ — પરવાનગી માંગવાની સાચી પદ્ધતિ એ હતી કે માણસ પોતાનું નામ બતાવીને પરવાનગી માંગે. પરવાનગી લેવા માટે નબી સલ્લ.એ વધારેમાં વધારે ત્રણ વાર પોકારવાની હદ નિશ્ચિત કરી દીધી અને ફરમાવ્યું કે જો ત્રીજી વાર પોકારવા છતાં જવાબ ન આવે, તો પાછા જતા રહો. (બુખારી, મુસ્લિમ, અબૂ દાઉદ) આ જ નબી સલ્લ.ની પોતાની પણ પદ્ધતિ હતી.

૬ — પરવાનગી કાં તો સ્વયં ઘરવાળાની સાચી છે અથવા તો પછી કોઈ એવા માણસની કે જેના વિશે વ્યક્તિ બરાબર સમજી રહ્યો હોય કે તે ઘરવાળા તરફથી પરવાનગી આપી રહ્યો છે; જેમ કે ઘરનો નોકર કે કોઈ અન્ય જવાબદાર પ્રકારનો માણસ.

૭ — પરવાનગી મેળવવામાં અનુચિત આગ્રહ કરવો, કે પરવાનગી ન મળવાની સ્થિતિમાં દરવાજા પર અડગ થઈને ઊભા થઈ જવું જાઈજ નથી.

(૨૬) અર્થાત્ કોઈના ખાલી ઘરમાં દાખલ થઈ જવું જાઈજ (વૈધ) નથી, સિવાય કે ઘરવાળાએ વ્યક્તિને સ્વયં એ વાતની

هُوَ آزَىٰ لَكُمْ ۖ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ ﴿٢٨﴾ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ
 أَنْ تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ مَسْكُونَةٍ فِيهَا مَتَاعٌ لَكُمْ ۖ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا
 تَبْدُونَ وَمَا تَكْتُمُونَ ﴿٢٩﴾ قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ

આ તમારા માટે વધુ પવિત્ર રીત છે, ^(૨૭) અને જે કંઈ તમે કરો છો અલ્લાહ તેને ખૂબ જાણે છે. (૨૮) અલબત્ત તમારા માટે એમાં કોઈ દોષ નથી કે એવા ઘરોમાં પ્રવેશ કરો જે કોઈના રહેવાની જગ્યા ન હોય અને જેમાં તમારા ફાયદા (અથવા કામ)ની કોઈ વસ્તુ હોય, ^(૨૯) તમે જે કંઈ જાહેર કરો છો અને જે કંઈ છૂપાવો છો, બધાની અલ્લાહને ખબર છે. (૩૦) હે નબી ! ઈમાનવાળા પુરુષોને કહો કે નજરો બચાવીને રાખે ^(૩૧)

પરવાનગી આપી હોય; જેમ કે તેણે તમને કહી દીધું હોય કે જો હું હાજર ન હોઉં તો તમે મારા ઓરડામાં બેસી જજો અથવા તે કોઈ બીજી જગ્યાએ પર હોય અને તમારા સમાચાર મળતાં જ તે કહેવડાવી દે કે તમે ત્યાં બેસો, હું હમણા આવું છું.

(૨૭) અર્થાત્ આના પર ખરાબ ન લગાવવું જોઈએ. એક વ્યક્તિને અધિકાર છે કે તે કોઈનાથી ન મળવા માગે તો ઈન્કાર કરી દે અથવા કોઈ વ્યસ્તતાના કારણે તે મુલાકાત ન કરી શકે તો મજબૂરી દર્શાવે. ‘ઈર્જિજી’ (પાછા જતા રહો)ના આદેશનો કુકહાએ એ અર્થ લીધો છે કે આ સ્થિતિમાં દરવાજાની સામે અડગ થઈને ઊભા થઈ જવાની પરવાનગી નથી, બલકે વ્યક્તિએ ત્યાંથી હટી જવું જોઈએ.

(૨૮) આનાથી તાત્પર્ય છે હોટલ, પથિકાશ્રમ, મહેમાનખાનું, દુકાનો, મુસાફરખાનું વગેરે જ્યાં લોકો માટે દાખલ થવાની સામાન્ય પરવાનગી હોય.

(૨૯) મૂળ અરબીમાં શબ્દ છે **يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ** નો અર્થ છે કોઈ વસ્તુને ઓછી કરવી, ઘટાડવી અને નીચી કરવી. **عَلَيْهِمْ** નો અનુવાદ સામાન્ય રીતે નજર નીચી કરવી અથવા નજર નીચી રાખવી કરવામાં આવે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં આ આદેશનો અર્થ દરેક સમયે નીચે જ જોતાં રહેવું નથી, બલકે સંપૂર્ણ નજર ભરીને ન જોવું અને નજરને જોવા માટે તદ્દન સ્વતંત્ર ન છોડી દેવું છે. આ અર્થ ‘નજર બચાવવા’થી બરાબર અદા થાય છે; અર્થાત્ જે વસ્તુને જોવી ઉચિત ન હોય તેનાથી નજર હટાવી લેવામાં આવે, તેનાથી હટીને કે વ્યક્તિ નજર નીચી કરે, અથવા નજર બચાવીને કોઈ બીજી તરફ લઈ જાય. ‘મિન્ અબ્સારિહીમ’ના આદેશનો અર્થ અહીં તમામ નજરોને બચાવવાનો નથી, બલકે અમુક નજરોને બચાવવાનો છે. બીજા શબ્દોમાં અલ્લાહનો હેતુ એ નથી કે કોઈપણ વસ્તુને નજર ભરીને જોવામાં ન આવે, બલકે તે માત્ર એક વિશેષ મામલામાં નજર પર પાબંદી લગાવવા માગે છે. હવે એ વાતની જાણકારી પ્રસંગ અને સંદર્ભથી મળે છે કે આ પાબંદી જે વસ્તુ પર લગાવવામાં આવી છે તે પુરુષોનું સ્ત્રીઓને જોવું કે બીજા લોકોના ગુપ્તગોપ્ય પર નજર નાખવી, કે અશ્લીલ દેશ્યો પર નજર જમાવવી. અલ્લાહના ગ્રંથના આ આદેશની જે સમજૂતી નબી સલ્લ.એ કરી છે, તેનું વિવરણ નીચે આપવામાં આવી રહ્યું છે —

૧ — વ્યક્તિ માટે એ વાત જાઈઝ નથી કે તે પોતાની પત્ની કે પોતાની મહરમ સ્ત્રીઓ સિવાય કોઈ અન્ય સ્ત્રીને નજર ભરીને જુએ. એક વાર અચાનક નજર પડી જાય તો તે માફ છે, પરંતુ એ માફ નથી કે વ્યક્તિએ પહેલી નજરમાં જ્યાં કોઈ આકર્ષણનો અનુભવ કર્યો હોય, ત્યાં ફરી નજર નાખે. નબી સલ્લ.એ આ પ્રકારે તાકીને, ટગરટગર જોવા અને છૂપી નજરોથી જોવાને આંખનો વ્યભિચાર કહ્યો છે. (બુખારી, મુસ્લિમ, અબૂ દાઉદ)

وَيَحْفَظُوا أَرْوَاجَهُمْ ۚ ذٰلِكَ اَزٰى لِيْ لَهُمْ ۗ اِنَّ اللّٰهَ خَبِيْرٌۢ بِمَا يَصْنَعُوْنَ ﴿۳۰﴾

અને પોતાના ગુપ્તાંગોની રક્ષા કરે, ^(૩૦) આ તેમના માટે વધારે પવિત્ર રીત છે. જે કંઈ તેઓ કરે છે અલ્લાહને તેની ખબર રહે છે.

૨ — આનાથી કોઈને એ ભ્રમન થાય કે સ્ત્રીઓને ખુલ્લા ચહેરે ફરવાની છૂટ હતી, ત્યારે તો નજર નીચી રાખવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો, નહિ તો જો ચહેરાનો પરદો લાગુ કરવામાં આવી ચૂક્યો હતો તો પછી નજર બચાવવા કે ન બચાવવાનો પ્રશ્ન જ ક્યાં હતો. આ દલીલ બૌદ્ધિક રીતે પણ ખોટી છે અને વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ પણ ખોટી. બૌદ્ધિક દૃષ્ટિએ આ એટલા માટે ખોટી છે કે ચહેરાનો પરદો સામાન્ય રીતે પ્રચલિત થઈ ગયા છતાં એવા પ્રસંગો સામે આવી શકે છે, જ્યારે અચાનક કોઈ પુરુષ અને સ્ત્રીનો આંમનો-સામનો થઈ જાય, અને મુસ્લમાન સ્ત્રીઓમાં પરદો પ્રચલિત થઈ ગયા છતાં એવટે બિનમુસ્લિમ સ્ત્રીઓ તો પરદા વગર જ રહેશે, તેથી માત્ર નજરો નીચી રાખવાનો આદેશ એ વાતની દલીલ નથી બની શકતી કે આવશ્યક રૂપે સ્ત્રીઓ ખુલ્લા ચહેરે ફરે અને વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ આ એટલા માટે ખોટું છે કે સૂર: અહઝાબમાં પરદાના આદેશો અવતરિત થયા પછી જે પરદો મુસ્લિમ સમાજમાં પ્રચલિત કરવામાં આવ્યો હતો, તેમાં ચહેરાનો પરદો સામેલ હતો અને નબી સલ્લ.ના મુબારક જમાનામાં આનું પ્રચલિત હોવું ઘણી હદીસોથી સાબિત થાય છે. ઉદાહરણરૂપે, ‘ઇફક’ની ઘટના વિશે હઝરત આઈશા રદિ.નું નિવેદન જુઓ, જે પ્રસ્તાવનામાં આવી ચૂક્યું છે, તેમાં તેઓ ફરમાવે છે કે, ‘તે (અર્થાત્ સફવાન બિન મુઅત્તલ રદિ.) મને જોતાં જ ઓળખી ગયા, કેમ કે પરદાના આદેશોથી પહેલા તે મને જોઈ ચૂક્યા હતા. મને ઓળખીને જ્યારે તેમણે ‘ઇન્ના લિલ્લાહિ વ-ઇન્ના ઇલયહિ રાજિઉન’ બોલ્યા તો તેમના અવાજથી મારી આંખ ખૂલી ગઈ અને મેં મારી ચાદરથી ચહેરો ઢાંકી લીધો.’ (બુખારી, મુસ્લિમ, અહમદ, ઇબને જરીર, સીરત ઇબને હિશામ)

૩ — નજરો નીચી રાખવાના આ આદેશનો અપવાદ માત્ર બે સ્વરૂપો છે, જેમાં કોઈ સ્ત્રીને જોવાની કોઈ જરૂર હોય; જેમ કે કોઈ વ્યક્તિ કોઈ સ્ત્રી સાથે નિકાહ કરવા ઇચ્છતો હોય. આ ઉદ્દેશ્ય માટે રસૂલ સલ્લ.ના ઇરશાદ અનુસાર સ્ત્રીને જોઈ લેવાની ન માત્ર પરવાનગી છે, બલકે આવું કરવું ઓછામાં ઓછું ઇચ્છનીય છે. (અહમદ, તિરમિઝી, નસઈ, ઇબને માજા, દારમી) આનાથી જ કુકલાએ એ નિયમ લીધો છે કે જરૂર પડે તો જોવાના અન્ય સ્વરૂપો પણ જાઈઝ (વૈધ) છે, જેમ કે ગુનેગારની તપાસના સંદર્ભમાં કોઈ સંદિગ્ધ સ્ત્રીને જોવું કે અદાલતમાં સાક્ષી વખતે ન્યાયાધીશનું કોઈ સાક્ષી સ્ત્રીને જોવું અથવા ઇલાજ માટે ડોક્ટરનું બીમાર સ્ત્રીને જોવું વગેરે.

(૩૦) ગુમાંગોની રક્ષાથી તાત્પર્ય માત્ર અવૈધ કામતૃપ્તિથી બચવું નથી, બલકે પોતાના ‘સતર’ને બીજાની સામે ખોલવાથી પણ બચવું છે. પુરુષ માટે ‘સતર’ની સીમાઓ: નબી સલ્લ.એ નાફ (દૂટી)થી ઘૂંટણ સુધી નિર્ધારિત કરેલ છે. (દારકુત્ની, બયહકી) એકલતામાં પણ નગ્ન રહેવાથી મનાઈ કરવામાં આવી છે. તેથી વહાલા નબી સલ્લ.નો ઇરશાદ છે *ایاکم والتعزى فان معکم من لا یفارقکم الا عند الغائط وحین یفضی الرجل الی اهلہ فاستحیوہم واکرمہم* “સાવધાન ! ક્યારેય નગ્ન ન રહો, કેમ કે તમારા સાથે તેઓ છે જેઓ ક્યારેય તમારાથી અલગ થતા નથી (અર્થાત્ ભલાઈ અને કૃપાના ફરિશ્તાઓ), સિવાય તે વખતે જ્યારે તમે જરૂરત પૂરી કરતા હોવ છો અથવા પોતાની પત્નીઓની પાસે જાઓ છો, તેથી તેમનાથી શરમ કરો અને તેમના આદરનું ધ્યાન રાખો.” (તિરમિઝી)

وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ
وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَى

(૩૧) અને હે નબી ! ઈમાનવાળી સ્ત્રીઓને કહી દો કે પોતાની નજરો બચાવીને રાખે^(૩૧) અને પોતાના ગુપ્તાંગોની રક્ષા કરે,^(૩૨) અને પોતાનો^(૩૩) શણગાર ન દેખાડે,^(૩૪) સિવાય તેના જે આપોઆપ

(૩૧) સ્ત્રીઓ માટે પણ નજર નીચી રાખવાનો આદેશ એ જ છે, જે પુરુષો માટે છે, અર્થાત્ તેમણે જાણીજોઈને પરાયા પુરુષોને જોવવું ન જોઈએ, નજર પડી જાય તો હટાવી લેવી જોઈએ, અને બીજાઓના 'સતર'ને જોવાથી બચવું જોઈએ. પરંતુ પુરુષનું સ્ત્રીને જોવાની તુલનામાં સ્ત્રીનું પુરુષને જોવાના મામલામાં આદેશ થોડાં ઘણા અલગ છે. આ સંદર્ભમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ વિભિન્ન હદીસોને એકત્ર કરવાથી જાણવા મળે છે કે સ્ત્રીઓનું પુરુષને જોવાના મામલામાં એટલી સખાઈ નથી, જેટલી પુરુષોનું સ્ત્રીઓને જોવાના મામલામાં છે. એક સભામાં આમને-સામને બેસીને જોવાની મનાઈ કરવામાં આવી છે. રસ્તે ચાલતાં કે દૂરથી કોઈ જાઈજા પ્રકારનો ખેલ-તમાશો જોતાં પુરુષો પર નજર પડી જાય તેની મનાઈ કરવામાં આવી નથી, અને કોઈ વાસ્તવિક જરૂર પડી જાય એ સ્થિતિમાં એક ઘરમાં રહેવું પડે તો જોવામાં કોઈ વાંધો નથી.

(૩૨) અર્થાત્ અવૈધરૂપે કામતૃપ્તિથી બચવામાં આવે અને પોતાના 'સતર'ને બીજાઓની સામે ખોલવાથી પણ. આ મામલામાં સ્ત્રીઓ માટે પણ એ જ આદેશ છે, જે પુરુષ માટે છે, પરંતુ સ્ત્રીના 'સતર'ની સીમાઓ પુરુષોથી અલગ છે. વધુમાં સ્ત્રીઓનું 'સતર' પુરુષો માટે અલગ છે અને સ્ત્રીઓ માટે અલગ. પુરુષો માટે સ્ત્રીનું 'સતર' (છુપાવવા લાયક અંગો) હાથ અને ચહેરા સિવાય તેનું આખું શરીર છે, જેને પતિ સિવાય કોઈ અન્ય પુરુષ, ત્યાં સુધી કે પિતા અને ભાઈની સામે પણ ન ખૂલવું જોઈએ, અને સ્ત્રીએ એવા ઝીણા કે યુસ્ત વસ્ત્રો પણ ન પહેરવા જોઈએ, જેનાથી શરીર અંદરથી ઝળકે અથવા શરીરનો આકાર દેખાય. હઝરત આઈશા રદિ.ની રિવાયત છે કે તેમની બહેન હઝરત અસ્મા બિન્તે અબૂબક અલ્લાહના રસૂલ સલ્લ.ની સામે આવ્યા અને તેમણે ઝીણા કપડાં પહેરેલા હતા. નબી સલ્લ.એ તરત જ મોઢું ફેરવી લીધું અને ફરમાવ્યું, "અસ્મા ! જ્યારે સ્ત્રી પુષ્પ થઈ જાય તો જાઈજા નથી કે ચહેરો અને હાથ સિવાય તેના શરીરનો કોઈ ભાગ દેખાય." (અબૂ દાઉદ) અને સ્ત્રી માટે સ્ત્રીના 'સતર'ની સીમાઓ એ જ છે, જે પુરુષ માટે પુરુષની છે; અર્થાત્ નાફ (દૂટી) અને ઘૂંટણની વચ્ચેનો ભાગ. આનો અર્થ એ નથી કે સ્ત્રીઓની સામે સ્ત્રી અર્ધ-નગ્ન રહે, બલકે અર્થ માત્ર એ છે કે દૂટી અને ઘૂંટણના વચ્ચેનો ભાગ ઢાંકવો 'ફર્જ' (અનિવાર્ય) છે અને બીજા ભાગોનું ઢાંકવું 'ફર્જ' નથી.

(૩૩) એ વાત દષ્ટિમાં રહે કે અલ્લાહની શરીર અત સ્ત્રીઓથી માત્ર એટલી જ માંગ નથી કરતી, જેટલી પુરુષોથી તેણે કરી છે, અર્થાત્ નજર બચાવવી અને ગુહોન્દ્રિયોની રક્ષા કરવી, બલકે તે તેમનાથી કેટલીક બીજા માંગો પણ કરે છે, જે પુરુષોથી તેણે નથી કરી. આનાથી સ્પષ્ટ છે કે આ મામલામાં સ્ત્રી અને પુરુષ સમાન નથી.

(૩૪) 'શણગાર' અમે 'ઝીનત'નો અનુવાદ કર્યો છે, જેના માટે બીજો શબ્દ 'સાજ-સજજા' પણ છે. આમાં ત્રણ વસ્તુઓ સામેલ છે. સુંદર કપડાં, ઘરેણા તથા માથું અને ચહેરો, હાથ અને પગ વગેરેની વિભિન્ન સજાવટ, જે સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ દુનિયામાં કરે છે, જેના માટે વર્તમાન સમયમાં 'મેક-અપ'નો શબ્દ વાપરવામાં આવે છે. આ 'શણગાર' કોને બતાવવામાં આવે, તેનું વિવરણ આગળ આવી રહ્યું છે.

جُؤِبِهِنَّ مَوْلَا يُبْدِيْنَ زَيْنَتْهُنَّ إِلَّا لِبُعُوْلَتِهِنَّ أَوْ آبَائِهِنَّ

પ્રગટ થઈ જાય, ^(૩૫) અને પોતાની છાતીઓ પર પોતાની ઓઢણીઓના પાલવ નાખેલાં રાખે, ^(૩૬) તેઓ

(૩૫) પહેલા વાક્યમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે **لَا يُبْدِيْنَ زَيْنَتْهُنَّ** “તેઓ શણગાર ન બતાવે” અને બીજા વાક્યમાં ‘ઇલ્લા’ (તેના સિવાય) કહીને એ પ્રતિબંધિત આદેશથી જે વસ્તુને અલગ કરવામાં આવી છે, તે છે **مَا كَتَبْنَا** “જે કંઈ સુશોભન-સજાવટ તથા ખૂબસુરતી અને સૌંદર્યમાંથી પ્રગટ થાય કે પ્રગટ થઈ જાય”. આનાથી સ્પષ્ટ અર્થ એ પ્રતીત થાય છે કે સ્ત્રીઓએ સ્વયં તેને પ્રગટ ન કરવું જોઈએ અને ન તેનું પ્રદર્શન કરવું જોઈએ. અલબત્ત, જે આપોઆપ પ્રગટ થઈ જાય (જેમ કે ચાદરનું હવાથી ઊડી જવું અને કોઈ શણગારનું ખૂલી જવું) અથવા જે આપોઆપ પ્રગટ થઈ જાય (જેમ કે એ ચાદર જે ઉપરથી ઓઢવામાં આવે છે, કેમ કે આ ચાદરનું કોઈપણ રીતે છુપાવવું સંભવ નથી અને સ્ત્રીના શરીર પર હોવાને કારણે છેવટે તે પણ પોતાના અંદર એક આકર્ષણ રાખે છે). આના પર અલ્લાહ તરફથી કોઈ પકડ નથી. આયતનો આ અર્થ હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન મસ્'ઉદ રદિ., હસન બસરી, ઈબ્ને સીરીન અને ઇબ્રાહીમ નખઈ રહ.એ બતાવ્યો છે. આનાથી વિપરીત, કેટલાક તફસીરવેત્તાઓએ **مَا يَظْهَرُ الْإِنْسَانُ عَلَى الْعَادَةِ الْجَارِيَةِ** “જેને આદત રૂપે માનવી પ્રગટ કરે છે.” અને પછી તેઓ તેમાં ચહેરા અને હાથોને તેના બધા શણગાર સહિત સામેલ કરી દે છે. આ અર્થ ઈબ્ને અબ્બાસ રદિ. અને તેમનાં શિષ્યોથી નોંધવામાં આવ્યો છે; અને હનફી ફુકહાના એક મોટા જૂથે આનો સ્વીકાર કર્યો છે. (અહકામુલ-કુરઆન, જસ્સાસ, ભા-૩, પૃ.૩૮૮-૩૮૯) પરંતુ અમે એ સમજવામાં તદ્દન અસમર્થ છીએ કે **مَا كَتَبْنَا** (જે પ્રગટ થાય)નો અર્થ **مَا يَظْهَرُ** (જે પ્રગટ કરવામાં આવે) થાય એ અરબી ભાષામાં ક્યા નિયમથી હોઈ શકે છે. ‘પ્રગટ થવા’ અને ‘પ્રગટ કરવા’માં સ્પષ્ટ ફરક છે, અને આપણે જોઈએ છીએ કે કુર્આન સ્પષ્ટરૂપે ‘પ્રગટ કરવા’થી રોકીને ‘પ્રગટ થવા’ના મામલામાં છૂટ આપી રહ્યું છે. આ છૂટને ‘પ્રગટ કરવા’ની હદ સુધી વિસ્તારવું કુર્આનના પણ વિરુદ્ધ છે અને એ ઉલ્લેખોના પણ વિરુદ્ધ છે, જેનાથી સાબિત થાય છે કે નબી સલ્લ.ના જમાનામાં પરદાનો આદેશ આવી ગયા પછી સ્ત્રીઓ ખુલ્લા ચહેરે ફરતી ન હતી; અને પરદાના આદેશમાં ચહેરાનો પરદો સામેલ હતો અને ‘એહરામ’ સિવાય બીજી તમામ સ્થિતિઓમાં ‘નકાબ’ને સ્ત્રીઓના પોશાકનો એક ભાગ બનાવી દીધો હતો. વધુમાં આનાથી પણ વધારે આશ્ચર્યજનક વાત એ છે કે આ છૂટના પક્ષમાં દલીલરૂપે એ વાત પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે કે ચહેરો અને હાથ સ્ત્રીઓના ‘સતર’માં સામેલ નથી, જો કે ‘સતર’ અને ‘પરદા’માં જમીન-આકાશનો ફરક છે. ‘સતર’ તો એ વસ્તુ છે, જેને ‘મહરમ’ પુરુષોની સામે ખોલવું પણ નાજાઈઝ (અનુચિત) છે, રહ્યો ‘પરદો’ તો તે ‘સતર’થી વધારે એક વસ્તુ છે, જેને સ્ત્રીઓ અને ‘ગેરમહરમ’ પુરુષોની વચ્ચે આડ બનાવવામાં આવેલ છે અને આ વાત ‘સતર’ની નહીં, બલકે ‘પરદા’ના આદેશોની છે.

(૩૬) અજ્ઞાનતાકાળમાં સ્ત્રીઓ દુપટ્ટા (ઓઢણી) પ્રત્યે બેદરકાર રહેતી હતી. આ આયતના અવતરિત થયા પછી મુસલમાન સ્ત્રીઓમાં દુપટ્ટાને પ્રચલિત કરવામાં આવ્યો, જેનો ઉદ્દેશ્ય એ ન હતો કે આજકાલની છોકરીઓની જેમ બસ તેને વળ ચઢાવીને ગળાનો હાર બનાવી લેવામાં આવે, બલકે તેનો ઉદ્દેશ્ય એ હતો કે તેને ઓઢીને માથું, કમર, છાતી બધું સારી રીતે ઢાંકી લેવામાં આવે. હઝરત આઈશા રદિ. ફરમાવે છે કે જ્યારે સૂર: નૂર અવતરિત થઈ, તો અલ્લાહના રસૂલ સલ્લ.થી તેને સાંભળીને લોકો પોતાના ઘરો તરફ પલટ્યા અને જઈને તેમણે પોતાની પત્નીઓ, પુત્રીઓ, બહેનોને તેની આયતો સંભળાવી. સ્ત્રીઓએ ઝીણા વસ્ત્રો છોડીને પોતાના જાડાં-જાડાં કપડાં

بُعُولَتِهِنَّ أَوْ آبَائِهِنَّ أَوْ أَبْنَاءِ بُعُولَتِهِنَّ أَوْ إِخْوَانِهِنَّ أَوْ بَنِي إِخْوَانِهِنَّ أَوْ بَنِي أَخَوَاتِهِنَّ أَوْ نِسَائِهِنَّ أَوْ مَا مَلَكَتْ

પોતાનો શણગાર જાહેર ન કરે પરંતુ આ લોકોની સામે^(૩૭) : પતિ, પિતા, પતિઓના પિતાઓ,^(૩૮) પોતાના પુત્રો, પતિઓના પુત્રો,^(૩૯) ભાઈ,^(૪૦) ભાઈઓના પુત્રો,^(૪૧) બહેનોના પુત્રો,^(૪૨) પોતાની પરિચિત સ્ત્રીઓ,^(૪૩)

અલગ કર્યા અને તેના દુપટ્ટાઓ બનાવ્યા. (ઈબ્ને કસીર, ભા-૩, પૃ. ૨૮૪, અબૂ દાઉદ, કિતાબુલ્-લિબાસ) એ વાત કે દુપટ્ટો ઝીણા કપડાંનો ન હોવો જોઈએ, આ આદેશોના સ્વભાવ અને ઉદ્દેશ્ય પર વિચાર કરવાથી આપોઆપ માણસની સમજમાં આવી જાય છે. ઉપરાંત, શરીરતના પ્રવક્તા નબી એ સ્વયં પણ આને સ્પષ્ટ કરી દીધું છે. (જુઓ, અબૂ દાઉદ, કિતાબુલ્-લિબાસમાં દેહયા કલબી રદિ. ની રિવાયત)

- (૩૭) અર્થાત્ જે વર્તુળમાં એક સ્ત્રી પોતાના સંપૂર્ણ શણગાર સાથે સ્વતંત્રતાથી રહી શકે છે, તેમાં આ લોકોનો સમાવેશ થાય છે. આ વર્તુળની બહાર જે લોકો પણ છે, ચાહે તે રિશ્તેદાર હોય કે પારકાં, છેવટે એ સ્ત્રી માટે જાઈઝ નથી કે તે એમના સામે સાજ-શણગારની સાથે રહે.
- (૩૮) પિતાના અર્થમાં માત્ર પિતા જ નથી, બલકે દાદા-પરદાદા અને નાના-પરનાના પણ સામેલ છે, તેથી એક સ્ત્રી પોતાના પિતૃપક્ષ અને માતૃપક્ષ તેમજ પતિના પિતૃપક્ષ અને માતૃપક્ષના આ સૌ વડીલોની સામે એ જ રીતે આવી શકે છે, જે રીતે પોતાના પિતા અને સસરાની સામે આવી શકે છે.
- (૩૯) પુત્રોમાં પૌત્ર-પરપૌત્ર નવાસા-પરનવાસા બધા સામેલ છે અને આ મામલામાં સગા-સાવકાનો કોઈ ફરક નથી. પોતાના સાવકા બાળકોની સંતાનની સામે સ્ત્રી એ જ રીતે સ્વતંત્રતાથી શણગાર પ્રગટ કરી શકે છે, જે રીતે સ્વયં પોતાની સંતાન અને સંતાનની સંતાન સામે કરી શકે છે.
- (૪૦) ભાઈઓમાં સગા અને સાવકા તેમજ સહોદર ભાઈ બધા સામેલ છે.
- (૪૧) ભાઈ-બહેનોથી તાત્પર્ય ત્રણેય પ્રકારનાં ભાઈ-બહેનો છે, અને તેમનાં પુત્રો, પૌત્રો અને નવાસાઓ, બધા તેમની સંતાનના અંતર્ગત આવે છે.
- (૪૨) અહીં રિશ્તેદારોનું વર્તુળ સમાપ્ત થઈ રહ્યું છે અને આગળ બિનરિશ્તેદાર લોકોનો ઉલ્લેખ છે, તેથી આગળ વધતાં પહેલા ત્રણ મામલાઓને બરાબર સમજાવો, કેમ કે આને ન સમજવાથી ઘણી ઉલ્લાસનો ઊભી થઈ શકે છે— પહેલો મામલો એ છે કે કેટલાક લોકો શણગાર પ્રગટ કરવાની સ્વતંત્રતાને માત્ર એ રિશ્તેદારો સુધી સીમિત સમજે છે, જેમનું નામ અહીં લેવામાં આવેલ છે, બાકી બધા લોકોને, ત્યાં સુધી કે કાકા અને સગા મામા સુદ્ધાને એ રિશ્તેદારોમાં ગણે છે, જેનાથી પરદો કરવો જોઈએ, અને દલીલ એ આપે છે કે આમનું નામ કુર્આનમાં લેવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ આ વાત સાચી નથી. સગા કાકા અને મામા તો દૂરની વાત છે, નબી સલ્લ. એ દૂધશરીક કાકા અને મામાથી પણ પરદો કરવાની હઝરત આઈશા રદિ. ને પરવાનગી ન આપી. (સિદાહે સિત્તા અને મુસ્નદ અહમદ) આનાથી જાણ થાય છે કે નબી સલ્લ. એ સ્વયં આ આયતથી એ નિયમ લીધો છે કે જે-જે રિશ્તેદારોથી એક સ્ત્રીના નિકાહ હરામ (અવૈધ) છે, તે સૌ આ જ આયતના આદેશમાં સામેલ છે; જેમ કે કાકા, મામા, જમાઈ અને દૂધશરીક રિશ્તેદારો.

બીજો મામલો એ છે કે જે રિશ્તેદારોથી હંમેશ માટે હરામ હોવાનો સંબંધ ન હોય (અર્થાત્ જેમનાથી એક કુંવારી કે વિધવા સ્ત્રીનો નિકાહ જાઈજા હોય), તેઓ ન તો મહરમ રિશ્તેદારોના આદેશમાં સામેલ છે કે સ્ત્રીઓ નિઃસંકોચ તેમના સામે પોતાના શણગારની સાથે આવે અને ન તદ્દન પારકાઓના આદેશમાં સામેલ છે કે સ્ત્રીઓ તેમનાથી એવો જ સંપૂર્ણ પરદો કરે જેવો પારકાઓથી કરવામાં આવે છે. આ બંને સીમાઓની વચ્ચે ખરેખર શું વર્તન હોવું જોઈએ તે શરીરતમાં નક્કી કરવામાં નથી આવ્યું, કેમ કે આ વસ્તુ નક્કી થઈ શકતી નથી. આની સીમાઓ જુદા-જુદા રિશ્તેદારોના મામલામાં તેમના રિશ્તાઓ, તેમની ઉંમર, સ્ત્રીની ઉંમર, પારિવારિક સંબંધ અને સંપર્કો તેમજ બંને પક્ષકારોની પરિસ્થિતિ (જેમ કે મકાનનું મળેલું હોવું કે જુદા-જુદા મકાનોમાં રહેવું)ની દૃષ્ટિએ અવશ્ય જુદા-જુદી હશે અને હોવી જોઈએ. આ મામલામાં નબી સલ્લ.ની પોતાની રીત જે કંઈ હતી તેનાથી આપણને આ જ માર્ગદર્શન મળે છે. ઘણી હદીસોથી સાબિત છે કે હઝરત અસ્મા બિન્તે અબૂબકર રદિ., જેઓ નબી સલ્લ.ના સાળી હતા, આપની સામે રહેતા હતા અને અંતિમ સમય સુધી આપના અને તેમના વચ્ચે ઓછામાં ઓછું ચહેરા અને હાથોની હદ સુધી કોઈ પરદો નહોતો. (જુઓ, અબૂ દાઉદ, કિતાબુલ્ હજજ, બાબુલ મહરમ, યુઅદિબુ ગુલામહ) એ જ રીતે હઝરત ઉમ્મે હાની રદિ., જેઓ અબૂ તાલિબના સુપુત્રી અને નબી સલ્લ.ના પિતરાઈ બહેન હતા, અંતિમ સમય સુધી હુઝૂર સલ્લ.ના સામે આવતા રહ્યા હતા અને ઓછામાં ઓછું મોઢાં અને ચહેરાનો પરદો તેમણે આપથી ક્યારેય નથી કર્યો. (જુઓ, અબૂ દાઉદ, કિતાબુલ્-સૌમ, બાબુન-ફત્રીયતિ ફિસ્-સૌમિ વર-રુખ્સતુ ફીહિ) બીજી બાજુ આપણે જોઈએ છીએ કે હઝરત ફઝ્લ બિન અબ્બાસ અને અબ્દુલ મુત્તલિબ બિન રબીઆ, જેમના હજુ નિકાહ નહોતા થયા, આ બંને હઝરત ઝૈનબ રદિ.ના મકાન પર હુઝૂર સલ્લ.ની સેવામાં હાજર થતા હતા. હઝરત ઝૈનબ રદિ. ફઝ્લના સગી ફઈના પુત્રી હતા અને અબ્દુલ મુત્તલિબ બિન રબીઆના પિતાથી પણ તેમનો એ જ સંબંધ છે, જે ફઝ્લથી છે. પરંતુ તે આ બંનેની સામે નહોતા જતા અને હુઝૂર સલ્લ.ની ઉપસ્થિતિમાં તેમના સાથે પરદાના પાછળથી વાત કરે છે. (અબૂ દાઉદ, બિતાબુલ ખિરાજ) આ બંને પ્રકારની ઘટનાઓને મેળવીને જોવામાં આવે તો મામલાનું સ્વરૂપ કંઈક એ રીતે સમજમાં આવે છે, જે ઉપર અમે વર્ણવી ચૂક્યા છીએ.

ત્રીજો મામલો એ છે કે જ્યાં રિશ્તાઓમાં શંકા પડી જાય ત્યાં મહરમ રિશ્તેદારથી પણ સાવધાની ખાતર પરદો કરવો જોઈએ.

(૪૩) મૂળ શબ્દ ‘નિસાઈહીન’ પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો શાબ્દિક અનુવાદ છે ‘તેમની સ્ત્રીઓ’. આનાથી તાત્પર્ય કઈ સ્ત્રીઓ છે, આ વિશે હુકહા (ઈસ્લામી ધર્મશાસ્ત્રીઓ) અને તફસીરવેત્તાઓના વિભિન્ન કથનો જોવા મળે છે. એક જૂથ કહે છે કે આનાથી તાત્પર્ય માત્ર મુસલમાન સ્ત્રીઓ છે. બિનમુસ્લિમ સ્ત્રીઓ ચાહે તે ‘જિમ્મી’ હોય કે કોઈ અન્ય પ્રકારની, તેનાથી મુસલમાન સ્ત્રીઓએ એ જ રીતે પરદો કરવો જોઈએ, જે રીતે પુરુષોથી કરવામાં આવે છે. બીજું જૂથ કહે છે કે આનાથી તાત્પર્ય તમામ સ્ત્રીઓ છે. પરંતુ આ વાત સમજમાં નથી આવતી કે જો ખરેખર અલ્લાહનો હેતુ પણ આ જ હતો તો પછી ‘તેમની સ્ત્રીઓ’ કહેવાનો અર્થ શું? આ સ્વરૂપમાં તો માત્ર ‘સ્ત્રીઓ’ કહેવું જોઈતું હતું. ત્રીજો મત એ છે અને આ જ બુદ્ધિસંગત પણ છે અને કુર્આનના શબ્દોથી વધારે નિકટ પણ છે કે આનાથી વાસ્તવમાં તેમના મેળ-મેળાપની સ્ત્રીઓ, તેમની પરિચિત સ્ત્રીઓ, તેમનાથી સંબંધ રાખનાર સ્ત્રીઓ અને તેમના કામકાજમાં ભાગલેનાર સ્ત્રીઓ અભિપ્રેત છે, ચાહે તે મુસ્લિમ હોય કે બિનમુસ્લિમ; અને અપેક્ષિત એ સ્ત્રીઓને એ વર્તુળમાંથી બહાર કાઢવાનું છે, જે કાં તો અજનબી હોય કે તેમના ચરિત્ર અને આચરણની ખબર ન હોય, અથવા જેમની દેખીતી પરિસ્થિતિ સંદિગ્ધ હોય અને તેમના પર ભરોસો ન કરી શકાય. આ મતની પુષ્ટિ એ સારી હદીસોથી થાય છે, જેમાં નબી સલ્લ.ની પવિત્ર પત્નીઓની પાસે જિમ્મી સ્ત્રીઓની હાજરીનો ઉલ્લેખ થયો છે. આ મામલામાં ખરી વસ્તુ, જેનું ધ્યાન રાખવામાં આવશે તે ધાર્મિક મતભેદ નહીં, બલ્કે નૈતિક સ્થિતિ છે.

أَيْمَانُهُنَّ أَوِ التَّبِيعِينَ غَيْرِ أُولَى الْأَرْبَةِ مِنَ الرِّجَالِ
أَوِ الطِّفْلِ الَّذِينَ لَمْ يَظْهَرُوا عَلَى عَوْرَتِ النِّسَاءِ
وَلَا يَضْرِبْنَ بِأَرْجُلِهِنَّ لِيُعْلَمَ مَا يُخْفِينَ مِنْ زِينَتِهِنَّ ط

પોતાના દાસ-દાસીઓ, ^(૪૪) તે આધીન પુરુષો જેઓ કોઈ બીજા પ્રકારનો આશય ધરાવતા ન હોય, ^(૪૫) અને તે બાળકો જેઓ સ્ત્રીઓની છૂપી વાતોથી હજુ માહિતગાર ન થયા હોય, ^(૪૬) તેઓ પોતાના પગ જમીન પર પછાડીને ન ચાલે કે જેથી તેમના શણગાર જે તેમણે છૂપાવી રાખ્યા હોય તેને લોકો જાણી જાય. ^(૪૭)

(૪૪) આ આદેશનો અર્થ સમજવામાં પણ કુકહાની વચ્ચે મતભેદ થયો છે. એક જૂથનું તાત્પર્ય આનાથી માત્ર એ દાસીઓ છે, જેઓ કોઈ સ્ત્રીની માલિકીમાં હોય. આ લોકોની નજીક અલ્લાહના ઈરશાદનો અર્થ એ છે કે દાસી ચાહે મુશ્કરિક (અનેકેશ્વરવાદી) હોય કે અહલે કિતાબ (યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ)માંથી, મુસલમાન સ્ત્રી તેના સામે તો શણગાર પ્રગટ કરી શકે છે, પરંતુ ગુલામ (દાસ) ચાહે તે સ્ત્રીનો પોતાનો ગુલામ જ કેમ ન હોય, પરદાના મામલામાં તેની હેસિયત એ જ છે જે કોઈ સ્વતંત્ર અજનબી પુરુષની છે. આ હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન મસ્જિદ રદિ., મુજાહિદ, હસન બસરી રહ. વગેરે તથા ઈમામ અબૂ હનીફા રહ. નો મત છે. આ બુઝૂર્ગોની દલીલ એ છે કે દાસ માટે તેની માલકણ મહરમ નથી. રહ્યા 'મા-મલકત્ અઈમાનુહુન્ન'ના શબ્દો, તો આ શબ્દો આમ તો સામાન્ય છે, પરંતુ સંદર્ભ અને પ્રસંગ આનો અર્થ દાસીઓ માટે વિશિષ્ટ કરી રહ્યા છે. બીજું જૂથ કહે છે કે આ પરવાનગીમાં દાસી અને ગુલામ બંને સામેલ છે. આ હઝરત આઈશા અને ઉમ્મે સલમા રદિ. અને કેટલાક અહલે બૈતના ઈમામોનો મત છે, અને ઈમામ શાફઈ રહ. નું પ્રસિદ્ધ કથન પણ આ જ છે. તેમની દલીલ માત્ર શબ્દ 'મા-મલકત્ અઈમાનુહુન્ન'ના સામાન્ય હોવાથી નથી, બલકે કેટલીક હદીસોમાં પણ છે.

(૪૫) આ શબ્દોથી પ્રગટ થાય છે કે મહરમ પુરુષો સિવાય બીજા કોઈ પુરુષની સામે એક મુસલમાન સ્ત્રી માત્ર એ સ્વરૂપમાં શણગાર જાહેર કરી શકે છે, જ્યારે કે તેમાં બે ખાસિયતો જોવા મળતી હોય—

એક એ કે તે આધીન હોય અને કોઈના હેઠળ હોય, બીજું એ કે તે ઈચ્છા રાખવાવાળો ન હોય, અર્થાત્ પોતાની વય કે શારીરિક અયોગ્યતા, કે માનસિક નબળાઈ, કે ગરીબી, કે પરાધીનતાના આધારે જેનામાં એ શક્તિ કે સાહસ ન હોય કે ધરવાળાની પત્ની, પુત્રી, બહેન કે માતા વિશે કોઈ ખરાબ નિયત દિલમાં લાવી શકે.

(૪૬) અર્થાત્ જેનામાં હજુ યૌન-ભાવનાઓ વિકસિત ન થઈ હોય. આ પરિભાષા વધારેમાં વધારે દસ-બાર વર્ષની ઉંમર સુધીના બાળકો માટે સાચી છે. આનાથી વધારે વયના બાલકો, ચાહે સગીર હોય, પરંતુ તેમનામાં યૌન-ભાવનાઓ વિકસિત થવાનું શરૂ થઈ જાય છે.

(૪૭) નબી સલ્લ. એ આ આદેશને માત્ર ધરેણાના રણકાર સુધી સીમિત નથી રાખ્યો, બલકે આનાથી એ નિયમ કાઢ્યો છે કે નજર સિવાય ઈન્દ્રિયોને ઉત્તેજિત કરવાવાળી બીજી વસ્તુઓ પણ એ ઉદ્દેશ્યના વિરુદ્ધ છે, જેના માટે અલ્લાહે સ્ત્રીઓને શણગાર પ્રગટ કરવાની મનાઈ કરી છે. તેથી આપ સલ્લ. એ સ્ત્રીઓને આદેશ આપ્યો કે સુગંધ લગાવીને બહાર ન નીકળે. એ જ પ્રમાણે આપ સલ્લ. એ એ વાતને પણ પસંદ નથી કરાવી કે સ્ત્રીઓ જરૂરત વગર પોતાનો અવાજ પુરુષોને સંભળાવે.

وَتُوبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعًا أَيُّهَ الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿٣١﴾

હે ઈમાનવાળાઓ ! તમે સૌ ભેગા મળીને અલ્લાહથી તૌબા કરો, (૪૮) આશા છે કે સફળતા પામશો. (૪૯)

(૪૮) અર્થાત્ એ ભૂલોથી તૌબા (ક્ષમા અને પ્રયાશિત) કરો, જે આ મામલામાં અત્યાર સુધી કરતા રહ્યા છો અને આગળ માટે પોતાના વર્તનની સુધારણા એ નિર્દેશો અનુસાર કરી લો, જે અલ્લાહ અને તેના રસૂલે આપ્યા છે.

(૪૯) આ પ્રસંગે યોગ્ય લાગે છે કે એ અન્ય સુધારાઓનો પણ સાર આપી દેવામાં આવે, જે આ આદેશો અવતરિત થયા પછી કુઆનની રૂહ અનુસાર નબી સલ્લ: એ ઈસ્લામી સમાજમાં પ્રચલિત કર્યા -

૧ - નબી સલ્લ. એ મહરમ રિશ્તેદારોની ગેરહાજરીમાં બીજા લોકોને (યાહે તેઓ રિશ્તેદાર જકેમ ન હોય) કોઈ સ્ત્રીથી એકલા મળવા અને તેના પાસે એકલા બેસવાની મનાઈ ફરમાંવી દીધી. (તિરમિઝી, અહમદ)

૨ - નબી સલ્લ. એ એને પણ જાઈઝ ન રાખ્યું કે કોઈ પુરુષનો હાથ કોઈ ગેરમહરમ સ્ત્રીના શરીરને સ્પર્શે. તેથી આપ સલ્લ. પુરુષોથી તો બૈત (શપથ) હાથમાં હાથ લઈને કરતા હતા, પરંતુ સ્ત્રીથી માત્ર ઔષ્ધિક વચન લેતા હતા અને જ્યારે તેણી વચન આપી ચૂકતી હતી, તો ફરમાવતા, "જાઓ બસ, તમારી બૈત થઈ ગઈ." (અબૂ દાઉદ, કિતાબુલ-બિરાજ)

૩ - નબી સલ્લ. એ સ્ત્રીને મહરમ વગર એકલા કે ગૈરમહરમની સાથે મુસાફરી કરવાની સખાઈથી મનાઈ કરી દીધી. (બુખારી, મુસ્લિમ)

૪ - નબી સલ્લ. એ સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના મિશ્ર થવાથી રોકવાની વ્યવહારિક કોશિશ કરી અને કથનથી તેની મનાઈ ફરમાવી. ઈસ્લામી જીવનમાં જુમ્આની નમાઝ અને જમાઅત સાથે નમાઝ (એક ઈમામની પાછળ સામૂહિક નમાઝ) પઢવાને જે મહત્વ આપ્યું છે તે કોઈ જાણકારથી છૂપું નથી. પરંતુ નબી સલ્લ. એ સ્ત્રીઓ પર જુમ્આ (ની નમાઝ) અનિવાર્ય નથી કરી (અબૂ દાઉદ) અને જમાઅત સાથે નમાઝ પઢવામાં સ્ત્રીઓને સામેલ થવાનું ન માત્ર જરૂરી નથી કર્યું, બલકે આની પરવાનગી આ શબ્દોમાં આપી કે જો તેઓ આવવા ઈચ્છે તો તેમને રોકી નહીં, વધુમાં તેના સાથે એ પણ સ્પષ્ટ કર્યું કે એમના માટે ઘરમાં નમાઝ પઢવું મસ્જિદમાં નમાઝ પઢવાથી વધારે ઉત્તમ છે. (અબૂ દાઉદ) મસ્જિદે-નબવીમાં નબી સલ્લ. એ સ્ત્રીઓના પ્રવેશ માટે એક અલગ દરવાજો વિશિષ્ટ કરી દીધો હતો. (અબૂ દાઉદ, બાબ-એતિઝાલિન્નિસા ફી મસાજિદ) જમાઅતમાં સ્ત્રીઓની સફો (હરોળો) પુરુષોથી પાછળ રાખવામાં આવતી હતી અને નમાઝના અંતે હુઝૂર સલ્લ. સલામ ફેરવ્યા પછી થોડીક વાર રોકાતા હતાં, જેથી પુરુષોના ઉઠતા પહેલા સ્ત્રીઓ ઉઠીને ચાલી જાય. (અહમદ, બુખારી, ઉમ્મે સલમા રદિ. ની રિવાયત) બંને ઈદોની નમાઝોમાં સ્ત્રીઓ સામેલ થતી હતી, પરંતુ તેમની જગ્યા પુરુષોથી અલગ હતી અને નબી સલ્લ. ખુલ્લા પછી સ્ત્રીઓ તરફ જઈને તેમને અલગ ઉપદેશ આપતા. (બુખારી, મુસ્લિમ, ઈબ્ને અબ્બાસ રદિ. ની રિવાયત) આ આદેશોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની એકઠી સભા ઈસ્લામના સ્વભાવથી કેટલું બહુ વિપરીત છે. જે દીન અલ્લાહના ઘરમાં ઈબાદતના પ્રસંગે પણ સ્ત્રીઓ-પુરુષોને એક-બીજામાં ભળવા નથી દેતો, તેના વિશે કોણ વિચારી શકે છે કે તે કોલેજો, કાર્યાલયો, ક્લબો અને સભા-સરઘસોમાં આ જ ભેળસેળને જાઈઝ રાખશે.

૫ - સ્ત્રીઓને અતિરેક વગર શણગાર કરવાની નબી સલ્લ. એ ન માત્ર અનુમતિ આપી છે, બલકે ક્યારેક સ્વયં તેનો આદેશ આપ્યો છે, પરંતુ તેમાં હદ પાર કરી જવાથી ખૂબ કડક રીતે રોકેલ છે. તે વખતે જેવો શણગાર આરબ સ્ત્રીઓમાં પ્રચલિત હતો, તેમાંથી નીચેની વસ્તુઓને નબી સલ્લ. એ નિદનીય અને કોમોના વિનાશનું કારણ બતાવી.

وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ ۗ
 إِنَّ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِيهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ ۗ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ﴿٦٧﴾

(૩૨) તમારામાંથી જે એકાકી કે અવિવાહિત હોય, ^(૫૦) અને તમારા દાસ-દાસીઓમાંથી જે સદાચારી હોય, ^(૫૧) તેમના નિકાહ (લગ્ન) કરી દો. ^(૫૨) જો તેઓ ગરીબ હોય તો અલ્લાહ પોતાની કૃપાથી તેમને સમૃદ્ધ કરી દેશે, ^(૫૩) અલ્લાહ મોટો ઉદાર અને સર્વજ્ઞ છે.

પોતાના વાળમાં બીજા વાળ મેળવીને તેને વધારે લાંબા અને ઘટાદાર બતાવવાની કોશિશ કરવી, શરીરના જુદા-જુદા ભાગો પર છૂંદણા છુંદાવવા (ટિટૂ બનાવવા) અને કૃત્રિમ તલ લગાવવા, વાળ ઉખાડી-ઉખાડીને વિશેષ પ્રકારની ભ્રમરો બનાવવી, અને રૂંવાડા ખેંચી-ખેંચીને ચહેરાને સાફ કરવો, દાંતોને ઘસી-ઘસીને તીક્ષ્ણ અને તેજ બનાવવા, અથવા દાંતોની વચ્ચે કૃત્રિમ જગ્યા કરવી, કેસર કે અન્ય કોસ્મેટિક વસ્તુઓના કૃત્રિમ મિશ્રણને ચહેરા પર ઘસીને લગાવીને ચહેરાનો બનાવટી રંગ પેદા કરવો, વગેરે આદેશો હદીસોના પુસ્તકો સિદાહ સિતા અને મુસ્નદ અહમદમાં હઝરત આઈશા, હઝરત અસ્મા બિન્તે અબૂબક રદિ., હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન મસ્'ઉદ, અબ્દુલ્લાહ બિન ઉમર, અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ અને અમીર મુઆવિયા રદિ. થી વિશ્વસનીય પ્રમાણોની સાથે રિવાયત કરવામાં આવેલ છે.

- (૫૦) મૂળ અરબી શબ્દ 'અયામા' વપરાયો છે. 'અયામા' બહુવચન છે 'અય્યિમ'નું અને 'અય્યિમ દરેક એ પુરુષને કહે છે જેની કોઈ પત્ની ન હોય અને દરેક એ સ્ત્રીને કહે છે જેનો કોઈ પતિ ન હોય. તેથી અમે આનો અનુવાદ 'અવિવાહિત' કર્યો છે.
- (૫૧) અર્થાત્ જેમનું વર્તન તમારા સાથે પણ સારું હોય અને જેમનામાં તમે ક્ષમતા પણ જુઓ કે તેઓ દાંપત્ય જીવન નિભાવશે. માલિકની સાથે દાસ કે દાસીનું વર્તન સારું ન હોય અને જેના સ્વભાવને જોતાં એ આશા પણ ન હોય કે નિકાહ (લગ્ન) થયા પછી પોતાના જીવન-સાથીની સાથે તેનો નિર્વાહ થઈ શકશે, તેના નિકાહ કરી દેવાની જવાબદારી માલિક પર નાખવામાં આવી નથી, કેમ કે આ સ્થિતિમાં તેઓ એક અન્ય વ્યક્તિના જીવનને ખરાબ કરવાનું કારણ બની જશે.
- (૫૨) દેખીતી રીતે અહીં આદેશાત્મક રૂપ જોઈને આલિમો (ઈસ્લામી વિદ્વાનો)ના એક જૂથે એ વિચાર કરી લીધો કે આવું કરવું અનિવાર્ય છે, જો કે મામલાનું સ્વરૂપ સ્વયં બતાવી રહ્યું છે કે આ આદેશ અનિવાર્ય હોવાના અર્થમાં નથી હોઈ શકતો; અને આ જ મોટાભાગના ફુકહા (ઈસ્લામી ધર્મશાસ્ત્રીઓ)નો મત છે કે અલ્લાહનું આ કથન આ કામને અનિવાર્ય નહીં, બલકે ઇચ્છનીય ઠરાવે છે, અર્થાત્ આનો અર્થ વાસ્તવમાં એ છે કે મુસલમાનોને સામાન્ય રીતે એ ચિંતા હોવી જોઈએ કે તેમના સમાજમાં લોકો અપરણિત બેસેલા ન રહે. પરિવાજનો, મિત્રો, પાડોસીઓ, બધા આ મામલામાં રસ દાખવે અને જેનું કોઈ ન હોય, તેને શાસન કે વહીવટીતંત્ર આ કામમાં મદદ કરે.
- (૫૩) આનો એ અર્થ નથી કે જેના પણ નિકાહ થઈ જશે અલ્લાહ તેને ધનવાન બનાવી દેશે, બલકે તાત્પર્ય એ છે કે લોકો આ મામલામાં ખૂબ વધારે ગણતરીબાજ બનીને ન રહી જાય. આમાં છોકરીવાળાઓ માટે પણ માર્ગદર્શન છે કે સદાચારી અને સજ્જન માણસ જો તેમના ત્યાં સંદેશો આપે તો માત્ર તેની ગરીબી જોઈને ઈન્કાર ન કરી દે,

وَلَيْسَتَعْفِيفِ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ نِكَاحًا حَتَّىٰ يُغْنِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ
فَضْلِهِ وَالَّذِينَ يَبْتَغُونَ الْكِتَابَ مِمَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ فَكَاتِبُوهُمْ

(૩૩) અને જેઓ લગ્નની તક ન મેળવી શકે તેમણે શુદ્ધ-ચરિત્રતા અપનાવવી જોઈએ, ત્યાં સુધી કે અલ્લાહ પોતાની કૃપાથી તેમને સંપન્ન કરી દે, ^(૫૪) અને જેના પર તમને સ્વામીત્વનો અધિકાર પ્રાપ્ત હોય તેમાંથી (કે તમારા દાસ-દાસીઓમાંથી) જેઓ 'મુકાતબત'ની વિનંતી કરે ^(૫૫)

છોકરાવાળાને પણ નિર્દેશ છે કે કોઈ નવયુવાનને માત્ર એટલા માટે ન બેસાડી રાખે કે હજુ તે વધારે કમાઈ નથી રહ્યો. અને નવયુવાનોને શિખામણ છે કે વધારે સંપત્તિની રાહ જોવામાં પોતાના નિકાહના મામલાને અકારણ ટાળતા ન રહે. થોડી આવક પણ હોય તો અલ્લાહના ભરોસે નિકાહ કરી નાખવા જોઈએ.

(૫૪) આ આયતોની સૌથી સારી સમજૂતી એ હદીસો છે, જે આ અનુસંધાનમાં નબી સલ્વ. થી ઉલ્લેખિત છે. હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન મસ્'ઉદ રદિ. ની રિવાયત છે કે નબી સલ્વ. એ ફરમાવ્યું, “નવયુવાનો ! તમારામાંથી જે વ્યક્તિ નિકાહ કરી શકતો હોય તેણે કરી લેવા જોઈએ, કેમ કે આ નજરને ખરાબ નજરથી બચાવવા અને વ્યક્તિના શુદ્ધ-ચરિત્રને કાયમ રાખવાનું મોટું સાધન છે. જે સામર્થ્ય ન રાખતો હોય તે રોઝા (ઉપવાસ) રાખે, કેમ કે રોઝા વ્યક્તિના સ્વભાવનો જોશ ઠંડો કરી દે છે.” (બુખારી, મુસ્લિમ) હઝરત અબૂ હુરૈરહ રદિ. રિવાયત કરે છે કે નબી સલ્વ. એ ફરમાવ્યું, “ત્રણ વ્યક્તિઓ છે, જેમની સહાયતા અલ્લાહના શિરે છે — એક એ વ્યક્તિ જે શુદ્ધ-ચરિત્ર રહેવા માટે નિકાહ કરે, બીજો એ મુકાતિબ (એ ગુલામ જે લખાણ કરીને વચન અનુસાર ગુલામીમાંથી મુક્ત થવા માગતો હોય), જે કિતાબત (લખાણ)ની રકમ અંદા કરવાની નિયત રાખે; ત્રીજો એ વ્યક્તિ જે અલ્લાહના માર્ગમાં જિહાદ માટે નીકળે.” (તિરમિઝી, નસઈ, ઇબ્ને માજા, અહમદ. વધારે સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: નિસા, આ. ૨૫)

(૫૫) 'મુકાતબત'નો શાબ્દિક અર્થ તો છે 'લખાણ', પરંતુ પરિભાષામાં આ શબ્દ એ અર્થમાં બોલવામાં આવે છે કે કોઈ ગુલામ (દાસ) કે લોડી (દાસી) પોતાની મુક્તિ માટે પોતાના માલિકને કોઈ વળતર અંદા કરવાનું નિવેદન કરે અને જ્યારે માલિક તેનો સ્વીકાર કરી લે તો બંનેની વચ્ચે શરતોનું લખાણ કરી લેવામાં આવે. ઇસ્લામમાં ગુલામોની મુક્તિ માટે જે સ્વરૂપો બતાવવામાં આવ્યા છે, તેમાંથી એક આ છે.

إِنْ عَلِمْتُمْ فِيهِمْ خَيْرًا ۖ وَأَتَوْهُم مِّن مَّالِ اللَّهِ الَّذِي آتَاكُمْ ۖ
وَلَا تُكْرَهُوا فَتْيَتَكُمْ عَلَىٰ الْبِغَاءِ إِنْ أَرَدْتُمْ مَحْصَنًا لِّتَبْتَغُوا عَرَضَ

તો તેમની સાથે 'મુકાતબત' (૫૬) કરી લો, જો તમને ખબર હોય કે તેમનામાં ભલાઈ છે, (૫૭) અને તેમને એ ધનમાંથી આપો જે અલ્લાહે તમને આપેલ છે, (૫૮) અને પોતાની દાસીઓને પોતાનાં દુનિયાના ફાયદાઓ માટે વેશ્યાવૃત્તિ માટે વિવશ ન કરો, જ્યારે કે તેઓ પોતે શુદ્ધ-ચરિત્ર

(૫૬) આ આયતનો અર્થ કુકહા (ઈસ્લામી ધર્મશાસ્ત્રીઓ)ના એક જૂથે એ લીધો છે કે જ્યારે કોઈ ગુલામ કે લૉડી 'મુકાતબત'ની દરખાસ્ત કરે તો માલિક પર તેનો સ્વીકાર કરવો અનિવાર્ય છે. બીજું જૂથ કહે છે કે આ અનિવાર્ય નથી, બલકે ઈસ્છનીય છે. પહેલું જૂથ કહે છે કે આયતના શબ્દો છે 'તેમનાથી મુકાતબત કરી લો'. આ શબ્દો ખુલ્લું પ્રમાણ ઉપલબ્ધ કરાવે છે કે આ અલ્લાહનો આદેશ છે. બીજા જૂથની દલીલ છે કે અલ્લાહે માત્ર 'તેમના સાથે મુકાતબત કરી લો' નથી ફરમાવ્યું, બલકે ફરમાવ્યું, 'આમના સાથે મુકાતબત કરી લો, જો તેમના અંદર ભલાઈ જુઓ'. આ ભલાઈ જોવાની શરત એવી છે, જેની નિર્ભરતા માલિકના અભિપ્રાય પર છે અને આનું કોઈ નિર્ધારિત માપદંડ નથી, જેને કોઈ અદાલત તપાસ કરી શકે. કાનૂની આદેશની એ શાન નથી હોતી, તેથી આ આદેશને તાકીદ અને નિર્દેશના જ અર્થમાં લેવામાં આવશે, ન કે કાનૂની આદેશના અર્થમાં.

(૫૭) ભલાઈથી તાત્પર્ય ત્રણ વસ્તુઓ છે — એક એ કે ગુલામમાં 'કિતાબત' (મુક્તિના કરાર)ની રકમ અદા કરવાની શક્તિ હોય, અર્થાત્ તે કમાઈને અથવા પરિશ્રમ કરીને પોતાની મુક્તિનું વળતર અદા કરી શકતો હોય. બીજું એ કે તેનામાં એટલી ઈમાનદારી અને સચ્ચાઈ હોય કે તેની વાત પર ભરોસો કરીને સમજૂતી કરી શકાય. ત્રીજું એ કે માલિકને તેનામાં ખરાબ નૈતિક વલણ અથવા ઈસ્લામ અને મુસલમાનો વિરુદ્ધ દુશ્મનીની એવી કટુ ભાવનાઓ જોવા ન મળતી હોય, જેના આધારે એ ભય હોય કે તેની મુક્તિ મુસ્લિમ સમાજ માટે ખતરનાક હશે. એ વાત દૃષ્ટિમાં રહે કે મામલો યુદ્ધ કેદીઓનો પણ હતો, જેમના વિશે આ સાવધાનીઓને ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર હતી.

(૫૮) આ સામાન્ય આદેશ છે, જેનું સંબોધન માલિકથી પણ છે, સામાન્ય મુસલમાનથી પણ અને ઈસ્લામી રાજ્યથી પણ. માલિકોને નિર્દેશ છે કે કરારના મામલામાંથી કંઈક માફ કરી દો. સામાન્ય મુસલમાનને નિર્દેશ છે કે જે 'મુકાતબ' પણ 'કિતાબત' (લેખિત કરાર)ની પોતાની રકમ અદા કરવા માટે તેનાથી મદદની દરખાસ્ત કરે, તે દિલ ખોલીને તેની મદદ કરે. કુર્આન-મજીદમાં જકાતના જે ઉપયોગો બતાવવામાં આવ્યા છે, તેમાંથી એક 'ફિર-રિકાબ' પણ છે, અર્થાત્ 'ગરદનોને ગુલામીમાંથી મુક્ત કરાવવી' (સૂર: તૌબા, આ. ૬૦) અને અલ્લાહના નજીક 'ગરદનનું બંધન ખોલવું' એક મોટી નેકી (પુણ્ય)નું કામ છે. (સૂર: બલદ, આ. ૧૩) ઈસ્લામી રાજ્યને પણ નિર્દેશ છે કે બૈતુલમાલ (રાજ્ય-કોષ)માં જે ઝકાત એકત્ર હોય, તેમાંથી 'મુકાતબ' ગુલામોની મુક્તિ માટે એક ભાગ ખર્ચ કરે. આ પ્રસંગે એ વાત નોંધપાત્ર છે કે જૂના જમાનામાં ગુલામ (દાસ) ત્રણ પ્રકારનાં હતા — એક યુદ્ધ કેદી, બીજા સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓ જેમને પકડી-પકડીને ગુલામ બનાવવામાં આવતા હતા અને વેચી નાખવામાં આવતા હતા, ત્રીજા એ જેઓ પેઢીઓથી ગુલામ ચાલ્યા આવતા હતા.

ઈસ્લામ જ્યારે આવ્યો તો અરબસ્તાન અને અરબસ્તાનથી બહાર આખી દુનિયા આ તમામ પ્રકારના ગુલામોથી ભરેલી હતી અને સમગ્ર આર્થિક અને સામાજિક વ્યવસ્થા મજૂરો અને નોકરોથી વધારે આ ગુલામોના સહારે

الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَمَنْ يُكْرِهْنَنَّ فَإِنَّ اللَّهَ مِنْ بَعْدِ كُرَاهِهِنَّ غَفُورٌ
رَّحِيمٌ ﴿٣١﴾ وَلَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ آيَاتٍ مُبَيِّنَاتٍ وَمَثَلًا مِّن

રહેવા માગતી હોય, ^(૧૯) અને જે કોઈ તેમને વિવશ કરે તો તે બળજબરી પછી અલ્લાહ તેમના માટે માફ કરનાર અને દયાળુ છે. (૩૪) અમે સ્પષ્ટ આદેશો આપતી આયતો તમારા પાસે મોકલી દીધી છે અને તે કોમોના પદાર્થપાઠ આપતા દેશાંતો પણ અમે તમારા સમક્ષ પ્રસ્તુત કરી ચૂક્યા છીએ જે

ચાલી રહી હતી. ઈસ્લામની સામે પહેલો પ્રશ્ન એ હતો કે ગુલામ, જે પહેલાથી ચાલી આવી રહ્યા છે, તેમનું શું કરવામાં આવે? અને બીજો પ્રશ્ન એ હતો કે આગળ માટે ગુલામી-પ્રથાની સમસ્યાનો ઉકેલ શું? પહેલા પ્રશ્નના જવાબમાં ઈસ્લામે એ ન કર્યું કે એક સાથે જૂના જમાનાના તમામ ગુલામો પરથી લોકોની માલિકીના હક્કો સમાપ્ત કરી દીધા, કેમ કે આનાથી ન માત્ર એ કે આખી આર્થિક અને સામાજિક વ્યવસ્થા પાંગળી બની જતી, બલકે અરબસ્તાનને અમેરિકાના ગૃહ-યુદ્ધથી ખૂબ વધારે સખત વિનાશક ગૃહ-યુદ્ધનો સામનો કરવો પડતો, અને તેમ છતાં મૂળ સમસ્યા હલ ન થતી, જે રીતે અમેરિકામાં હલ ન થઈ શકી અને કાળા લોકો (Negroes)ના અપમાનની સમસ્યા છેવટે બાકી રહી ગઈ. સુધારણાની આ મૂર્ખતાપૂર્ણ પદ્ધતિને છોડીને ઈસ્લામે 'ગરદન છોડાવવા' (અર્થાત્ ગુલામ આઝાદ કરવા)નું એક જોરદાર નૈતિક આંદોલન ચલાવ્યું અને ઉપદેશો, પ્રોત્સાહનો, ધાર્મિક આદેશો અને દેશના કાનૂનોના માધ્યમથી લોકોને એ વાત પર પ્રેર્યા કે કાં તો આખિરતની મુક્તિ માટે સ્વેચ્છાપૂર્વક ગુલામોને મુક્ત કરે, અથવા પોતાની ભૂલોના પ્રાયશ્ચિત માટે ધાર્મિક આદેશો અંતર્ગત તેમને મુક્ત કરે અથવા આર્થિક વળતર લઈને તેમને છોડી દે. આ આંદોલનના પરિણામે જ્યાં સુધી પાછલા સમયના ગુલામોનો સંબંધ છે, તેઓ ખુલ્લાએ-રાશિદીન (ઈસ્લામના સત્યનિષ્ઠ ખલીફાઓ)નો કાળ સમાપ્ત થતાં પહેલા જ લગભગ બધા જ મુક્ત થઈ ચૂક્યા હતા. હવે રહી ગઈ આગળની સમસ્યા, એના માટે ઈસ્લામે ગુલામીના આ સ્વરૂપને તો પૂર્ણરૂપે હરામ અને કાનૂન દ્વારા પ્રતિબંધિત કરી દીધું કે કોઈ સ્વતંત્ર માણસને પકડીને ગુલામ બનાવવામાં આવે, વેચવા અને ખરીદવામાં આવે. અલબત્ત, યુદ્ધ-કેદીઓને માત્ર એ સ્વરૂપે ગુલામ બનાવીને રાખવાની પરવાનગી (આદેશ નહીં, બલકે પરવાનગી) આપી, જ્યારે કે તેમનું રાજ્ય આપણા યુદ્ધ-કેદીઓથી તેમની ફેરબદલી કરવા માટે તૈયાર ન હોય અને તેઓ સ્વયં પણ પોતાનો 'ફિદયા' (અર્થ-દંડ) અદા ન કરે. વધુમાં આ ગુલામો માટે એક બાજુ આ મામલાની તક ખૂલ્લી રાખવામાં આવી કે તેઓ પોતાના માલિકોથી વળતર માટે મુકાતબત (લેખિત કરાર) કરીને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી લે અને અને બીજી બાજુ એ તમામ આદેશો તેમની મુક્તિના હક્કમાં મોજૂદ રહે, જે જૂના જમાનાના ગુલામો વિશે હતા. આ હલ છે, જે ઈસ્લામે ગુલામીની સમસ્યાનો કર્યો છે.

(૫૯) આનો અર્થ એ નથી કે જો લૌડીઓ (દાસીઓ) પોતે શુદ્ધ-ચરિત્ર ન રહેવા માગતી હોય તો તેમને વેશ્યાવૃત્તિ પર મજબૂર કરી શકાય છે, બલકે આનો અર્થ એ છે કે જો દાસી પોતે પોતાની ઈચ્છાથી વ્યભિચાર કરી બેસે તો તે પોતાના ગુનાની પોતે જવાબદાર છે, કાનૂન તેના ગુના માટે તેને જ પકડશે, પરંતુ જો તેનો માલિક બળજબરીથી તેને આ વ્યવસાય કરાવે, તો જવાબદારી માલિકની છે અને એને જ પકડવામાં આવશે. રહું 'દુનિયાના લાભો માટે' વાક્ય તો તે વાસ્તવમાં આ આદેશ સાબિત કરવા માટે શરત અને કેદના રૂપમાં પ્રયુક્ત નથી થયું કે જો

માલિક તેની કમાણી નથી ખાઈ રહ્યો તો દાસીને વેશ્યાવૃત્તિ પર મજબૂર કરવામાં તે ગનેગાર નહીં હોય, બલ્કે આનાથી અપેક્ષિત એ કમાણીને પણ હરામ (અવૈધ)ના આદેશમાં સામેલ કરવું છે જે આ અવૈધ બળજબરી દ્વારા પ્રાપ્ત કરવામાં આવી હોય. આ આદેશનો પૂર્ણ ઉદ્દેશ્ય સારી રીતે સમજવા માટે જરૂરી છે કે એ પરિસ્થિતિઓને પણ દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખવામાં આવે, જેમાં આ અવતરિત થયો છે. તે વખતે અરબસ્તાનમાં વેશ્યાવૃત્તિના બે સ્વરૂપો હતા. એક ઘરેલું વ્યવસાય, બીજો વેશ્યાગૃહમાં ચાલતી જાહેર વેશ્યાવૃત્તિ. ઘરેલું વ્યવસાય કરવાવાળી મોટાભાગે સ્વતંત્ર કરવામાં આવેલ દાસીઓ હતી, જેમનો કોઈ વાલી-સંરક્ષક ન હતો અથવા એવી આઝાદ સ્ત્રીઓ હતી, જેમને સહારો આપનાર કોઈ પરિવાર કે કબીલો ન હતો. બીજું સ્વરૂપ, અર્થાત્ જાહેર વેશ્યાવૃત્તિ, પૂર્ણરૂપે દાસીઓ દ્વારા ચાલતી હતી. આની બે રીતો હતી—

એક એ કે લોકો પોતાની યુવાન દાસીઓ પર એક ભારે રકમ લગાવી દેતા હતા કે દર મહિને આટલું કમાઈને અમને આપ્યા કરે અને તે બિચારીઓ વ્યભિચાર કરાવીને તેમની આ માંગ પૂરી કરતી હતી. બીજી રીત એ હતી કે લોકો પોતાની યુવાન-યુવાન સુંદર દાસીઓને કોઠાઓ પર બેસાડી દેતા હતા અને તેમના દરવાજાઓ પર ઝંડા લગાવી દેતા હતા, જેને જોઈને દૂરથી જ ખબર પડી જતી હતી કે ‘જરૂરતમંદ વ્યક્તિ’ ક્યાં પોતાની જરૂરત પૂરી કરી શકે છે. આ સ્ત્રીઓ ‘કલીકિયાત’ કહેવાતી હતી અને તેમનાં ઘર ‘મવાખીર’ના નામથી મશહૂર હતા. મોટા-મોટા ધનવાનોએ આ પ્રકારના ‘કોઠા’ ખોલી રાખ્યા હતા. મુનાફિકોના સરદાર અબ્દુલ્લાહ બિન ઉબઈની આવી જ એક દાસી, જેનું નામ ‘મુઆઝા’ હતું, મુસલમાન થઈ ગઈ અને તેણે તૌબા કરવાની ઇચ્છા કરી. ઇબ્ને ઉબઈએ તેના પર કડકાઈ કરી. તેણે જઈને હઝરત અબુબક રદિ.ને ફરિયાદ કરી. તેમણે મામલો નબી સલ્લ. સુધી પહોંચાડ્યો અને નબી સલ્લ.એ આદેશ આપ્યો કે દાસીને એ જાલિમના કબજામાંથી કાઢી લાવવામાં આવે. (ઇબ્ને જરીર, ભા-૧૮, પૃ.૫૫-૫૮, ૧૦૩-૧૦૪; અલ-ઈસ્તીઆબે ઇબ્ને અબ્દુલ બર, ભા-૨, પૃ.૭૬૨; ઇબ્ને કસીર, ભા-૩, પૃ. ૨૮૮-૨૮૯)

આ જ સમય હતો, જ્યારે અલ્લાહની પાસેથી આ આયત અવતરિત થઈ. આ પૃષ્ઠભૂમિને દૃષ્ટિમાં રાખવામાં આવે, તો સાફ જણાય છે કે મૂળ ઉદ્દેશ્ય માત્ર દાસીઓને વ્યભિચારના ગુના પર મજબૂર કરવાથી રોકવાનો ન હતો, બલ્કે ઇસ્લામી રાજ્યની સીમાઓમાં વેશ્યાવૃત્તિ (Prostitution)ના વેપારને તદ્દન કાનૂન વિરુદ્ધ ઠેરવી દેવાનો છે અને તેના સાથે એ સ્ત્રીઓ માટે માફીનું એલાન પણ છે, જેમનો આ વેપારમાં બળજબરીથી ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય. અલ્લાહ તરફથી આ ફરમાન આવી ગયા પછી નબી સલ્લ.એ એલાન કરી દીધું કે

‘ઇસ્લામમાં વેશ્યાવૃત્તિ માટે કોઈ અવકાશ નથી.’ (અબૂ દાઉદ) બીજો આદેશ, જે નબી સલ્લ.એ આપ્યો તે એ હતો કે વ્યભિચાર દ્વારા પ્રાપ્ત થવાવાળી આવક હરામ (અવૈધ), અપવિત્ર અને સંપૂર્ણપણે નિષિદ્ધ છે. (બુખારી, મુસ્લિમ) ત્રીજો આદેશ નબી સલ્લ.એ એ આપ્યો કે દાસીથી વૈધરૂપે માત્ર હાથ-પગની સેવા લઈ શકાય છે અને માલિક કોઈ એવી રકમ તેના પર લાગુ કે વસૂલ કરી શકતો નથી જેના વિશે તે ન જાણતો હોય કે એ રકમ તે ક્યાંથી અને શું કરીને લાવી છે. (અબૂ દાઉદ, કિતાબુલ-ઇજરા) આ રીતે નબી સલ્લ.એ કુર્આનની આ આયતના હેતુ અનુસાર વેશ્યાવૃત્તિના એ તમામ સ્વરૂપોને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ નાજાઈઝ (ગેરકાયદેસર, અનુચિત) અને કાનૂની રીતે નિષિદ્ધ કરી દીધા, જે તે વખતે અરબસ્તાનમાં પ્રચલિત હતા.

الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ وَمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ ﴿٢٧﴾ اللَّهُ تَوَّابٌ
السَّمُوتِ وَالْأَرْضِ ۖ مَثَلُ نُوْرِهِ كَمِثْلِ شَوْكَةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ
الْمِصْبَاحِ فِي زُجَاجَةٍ ۖ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ

તમારા પહેલાં થઈ ગઈ છે અને એ ઉપદેશો અમે આપી દીધા છે જે ડરનારાઓ માટે હોય છે. ^(૨૭) (રુકૂઅ-૪)

(૩૫) અલ્લાહ ^(૨૮) આકાશો અને ધરતીનું નૂર છે. ^(૨૯) (સૂષ્ટિમાં) તેના નૂરનું દષ્ટાંત એવું છે જેમ કે એક

‘તાક’ (ગોખલા)માં દીવો મૂકેલો હોય, દીવો એક ફાનસમાં હોય, ફાનસની સ્થિતિ એ હોય કે

(૬૦) આ વાક્યનો સંબંધ એ સમગ્ર વાર્તા-કથા છે, જે સૂરના આરંભથી અહીં સુધી ચાલ્યો આવી રહ્યો છે. સ્પષ્ટ આદેશો આપનારી આયતોથી તાત્પર્ય એ આયતો છે, જેમાં ઉપરોક્ત નૈતિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક આદેશો આપવામાં આવ્યા છે. આ આદેશો અને નિર્દેશો પછી કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે અલ્લાહથી ડરીને સીધો માર્ગ અપનાવનારાઓને જે રીતે શિક્ષા આપવામાં આવે છે, તે તો અમે આપી દીધી છે, હવે જો તમે આ શિક્ષા વિરુદ્ધ ચાલશો તો તેનો સ્પષ્ટ અર્થ એ છે કે તમે એ કોમો જેવો અંજામ ઈચ્છો છો જેના શિક્ષાપ્રદ ઉદાહરણો સ્વયં આ જ કુર્આનમાં અમે તમારા સામે પ્રસ્તુત કરી ચૂક્યા છીએ.

(૬૧) અહીંથી વાત મુનાફિકો (દંભી મુસલમાનો) વિશે શરૂ થાય છે, જે ઈસ્લામી સમાજમાં એક-પછી-એક ફિત્નાઓ (બગાડ અને ઉપદ્રવો) ઊભા કરતા જઈ રહ્યા હતા. આ લોકો દેખીતી રીતે મુસલમાનોમાં સામેલ હતા, પરંતુ વાસ્તવમાં તેમની દુનિયાપરસ્તીએ તેમની આંખો આંધળી કરી નાખી હતી અને ઈમાનના દાવા છતાં તેઓ એ નૂર (પ્રકાશ)થી તદન અજાણ હતા, જે કુર્આન અને હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. ના કારણે દુનિયામાં ફેલાઈ રહ્યું હતું. આ પ્રસંગે તેમને સંબોધિત કર્યા વિના તેમના વિશે જે કંઈ કહેવામાં આવી રહ્યું છે તેનાથી અભિપ્રેત ત્રણ મામલાઓ છે —

એક એ કે તેમને સમજાવવામાં આવે,

બીજું એ કે ઈમાન અને નિફાક (દંભ) વચ્ચેના ભેદને સ્પષ્ટરૂપે ખોલીને બતાવી દેવામાં આવે,

ત્રીજું એ કે મુનાફિકોને સ્પષ્ટ ચેતવણી આપવામાં આવે કે અલ્લાહના જે વાયદાઓ ઈમાનવાળાઓ માટે છે, તે માત્ર એ જ લોકોને પહોંચે છે જેઓ સાચા દિલથી ઈમાન લાવે અને પછી એ ઈમાનના તકાદાઓ પૂરા કરે.

(૬૨) ‘આકાશો અને ધરતી’ના શબ્દો કુર્આન-મજીદમાં સામાન્ય રીતે સૂષ્ટિ (કાયનાત)ના અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય છે. તેથી બીજા શબ્દોમાં આયતનો અનુવાદ એ પણ થઈ શકે છે કે અલ્લાહ સંપૂર્ણ સૂષ્ટિનું ‘નૂર’ છે. ‘નૂર’થી તાત્પર્ય એ વસ્તુ છે, જેના કારણે વસ્તુઓ પ્રગટ થાય છે, અર્થાત્ જે આપોઆપ પ્રગટ થાય અને બીજી વસ્તુઓને પ્રગટ કરે. માનવીના મનમાં નૂર અને પ્રકાશનો વાસ્તવિક અર્થ આ જ છે. અલ્લાહ માટે ‘નૂર’ શબ્દનો પ્રયોગ આ જ મૂળ અર્થની દૃષ્ટિથી કરવામાં આવ્યો છે, ન એ અર્થમાં કે મઆઝ-અલ્લાહ (અલ્લાહનું શરણ) તે કોઈ કિરણ છે જે ૧, ૮૬, ૦૦૦ માઈલ પ્રતિ સેકન્ડની ગતિથી ચાલે છે અને આપણી આંખના પરદા પર પડીને મગજના ચક્ષુ-કેન્દ્રને પ્રભાવીત કરે છે. પ્રકાશની આ વિશેષ સ્થિતિ એ અર્થની હકીકતમાં સામેલ નથી, જેના માટે માનવ-મસ્તિષ્કે આ શબ્દ ઘડ્યો છે, બલકે આને આપણે એ પ્રકાશો માટે ઉપયોગ કરીએ છીએ, જે આ ભૌતિક જગતમાં આપણા

مِنْ شَجَرَةٍ مُّبْرَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَّا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ لَّا يَبْسُكُ
زَيْتُهَا يُضَيِّئُ وَلَوْ كُمْ تَمَسَّسَهُ نَارٌ ط نُورٌ عَلَى نُورٍ ط يَهْدِي

જાણે મોતીની જેમ ઝગમગતો તારો, અને તે દીવો જેતૂનના મુબારક^(૬૩) વૃક્ષના તેલથી પ્રકાશિત કરવામાં આવતો હોય, જે ન તો પૂર્વ તરફનો હોય ન પશ્ચિમ તરફનો,^(૬૪) જેનું તેલ આપોઆપ સળગી ઊઠતું હોય, યાહે આગ તેને સ્પર્શે નહીં. (આવી રીતે) પ્રકાશ ઉપર પ્રકાશ (વધવાના બધા જ કારણો અને સાધનો એકત્ર થઈ ગયા હોય).^(૬૫)

અનુભવમાં આવે છે. અલ્લાહ માટે માનવીય ભાષાના જેટલા શબ્દો પણ બોલવામાં આવે છે, તે પોતાના મૂળ અર્થની દૃષ્ટિએ બોલવામાં આવે છે, ન કે તેના ભૌતિક સ્વરૂપોની દૃષ્ટિએ. ઉદાહરણરૂપે, આપણે તેના માટે જોવાનો શબ્દ બોલીએ છીએ. આનો અર્થ એ નથી થતો કે તે માનવીઓ અને પશુઓની જેમ આંખ નામના એક અંગ દ્વારા જુએ છે. એ જ પ્રમાણે 'નૂર' વિશે પણ એ વિચાર કરવો માત્ર એક સીમિત વિચાર છે કે આનો અર્થ કેવળ કિરણના રૂપમાં જોવા મળે છે, જે કોઈ ચમકતા પ્રહથી નીકળીને આંખના પરદા પર પડતું હોય. અલ્લાહ માટે આ શબ્દ આવા સીમિત અર્થમાં નથી, બલ્કે વ્યાપક અર્થમાં છે, અર્થાત્ આ સૃષ્ટિમાં એ જ એક વાસ્તવિક 'પ્રગટીકરણનું કારણ' છે, બાકી અહીં અંધકાર સિવાય કંઈ નથી. બીજી પ્રકાશ આપનાર વસ્તુઓ પણ તેના પ્રદાન કરેલ પ્રકાશથી પ્રકાશિત અને તેજસ્વી છે, નહિં તો તેમના યાસે પોતાનું કંઈ જ નથી, જેનાથી તેઓ આ ચમત્કાર બતાવી શકે. 'નૂર' શબ્દ જ્ઞાન માટે પણ પ્રયુક્ત થાય છે અને તેનાથી વિપરીત અજ્ઞાનતાને અંધકારથી પારિભાષિક કરવામાં આવે છે. અલ્લાહત્ આલા આ અર્થમાં પણ સૃષ્ટિનું 'નૂર' છે કે અહીં હકીકતોનું જ્ઞાન અને સન્માર્ગનું જ્ઞાન જો મળી શકે છે તો તેનાથી જ મળી શકે છે, તેનાથી કૃપા પ્રાપ્ત કર્યા વગર અજ્ઞાનતાનો અંધકાર અને પરિણામે દુર્માર્ગ અને પથભ્રષ્ટતા સિવાય બીજું કંઈ સંભવ નથી.

(૬૩) મુબારક, અર્થાત્ અનેક લાભવાળું, પુષ્કળ ફાયદાવાળું.

(૬૪) અર્થાત્ જે ખુલ્લા મેદાનમાં કે ઊંચી જગ્યાએ સ્થિત હોય, જ્યાં સવારથી સાંજ સુધી તેના પર તડકો પડતો હોય. જેતૂનના આવા વૃક્ષનું તેલ વધારે પાતળું હોય છે અને વધાર તીવ્ર પ્રકાશ આપે છે. માત્ર પૂર્વ તરફના કે માત્ર પશ્ચિમ તરફના વૃક્ષો બીજાઓની સરખામણીમાં ઘટ્ટ તેલ આપે છે અને દીપકમાં તેનો પ્રકાશ હળવો રહે છે.

(૬૫) આ દૃષ્ટાંતમાં દીપકથી અલ્લાહની જ્ઞાતને અને ગોબલાથી સૃષ્ટિની ઉપમા આપવામાં આવી છે, અને જ્ઞાનસથી તાત્પર્ય એ પરદો છે જેમાં સત્ય અને મહાન અલ્લાહે પોતાને દુનિયાની નજરથી છુપાવી રાખેલ છે. જાણે આ પરદો વાસ્તવમાં છુપાવવાનો નહીં, અત્યંત પ્રગટીકરણનો પરદો છે. દુનિયાની નજર તેને જોવાથી એટલા માટે વિવશ છે કે પરદો પારદર્શક છે અને આ પારદર્શી પરદામાંથી પસાર થઈને આવનાર નૂર (પ્રકાશ) એટલું તીવ્ર, વ્યાપક અને આચ્છાદિત છે કે સીમિત શક્તિ રાખનાર નેત્ર-જયોતિઓ તેનું સંજ્ઞાન કરી શકવામાં અસમર્થ છે. રહ્યો એ વિષય કે 'દીપક એક એવા વૃક્ષ જેતૂનના તેલથી પ્રકાશિત કરવામાં આવે, જે ન પૂર્વ તરફનો હોય, ન પશ્ચિમ તરફનો' તો આ માત્ર દીપકના પ્રકાશની પરિપૂર્ણતા અને તેની તીવ્રતાની કલ્પના કરાવવા માટે છે; કેમ કે પ્રાચીન સમયમાં વધારેમાં વધારે પ્રકાશ જેતૂનના તેલના દીપકોથી પ્રાપ્ત કરવામાં આવતો હતો, અને તેમાં સૌથી વધારે પ્રકાશિત દીપક એ રહેતો જે ઉચ્ચ અને ખૂલ્લી જગ્યાના વૃક્ષથી કાઢેલ તેલનો હોય. ઉદ્દેશ્ય કહેવાનો એ છે કે

تُلْهِهِمْ تِجَارَةً وَلَا بَيْعٌ عَن ذِكْرِ اللَّهِ وَاقَامِ الصَّلَاةِ وَآيَتَائِهِ
 الزَّكَاةَ ۖ يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ ﴿٣٧﴾
 لِيَجْزِيََهُمُ اللَّهُ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَيَزِيدَهُم مِّن فَضْلِهِ ۗ وَاللَّهُ
 يَرْزُقُ مَن يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿٣٨﴾ وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَعْمَالُهُمْ

વેપાર અને ખરીદ-વેચાણ અલ્લાહના સ્મરણથી અને નમાઝ કાયમ કરવા અને ઝકાત આપવાથી ગાફલ કરી દેતા નથી. તેઓ એ દિવસથી ડરતા રહે છે, જેમાં હૃદયો ઊલટા થઈ જવાનો અને આંખો પથરાઈ જવાનો સમય આવી જશે, (૩૮) (અને તેઓ આ બધું એટલા માટે કરે છે) કે જેથી અલ્લાહ તેમના ઉત્તમ કર્મોનો બદલો તેમને આપે અને પોતાની વધારે કૃપા પ્રદાન કરે. અલ્લાહ જેને ચાહે છે, બેહિસાબ આપે છે. (૩૯) (૩૮) (આનાથી વિપરીત) જેમણે કુફર કર્યું, (૪૦) તેમના કર્મોનું દષ્ટાંત એવું છે જેમ કે

(૩૮) અહીં એ વિશેષતાઓની સમજૂતી કરી દેવામાં આવી છે, જે અલ્લાહના વિશુદ્ધ નૂરની અનુભૂતિ કરવા અને તેની કૃપાથી લાભ ઉઠાવવા માટે અનિવાર્ય છે. અલ્લાહ સત્યની ને'મત (કૃપા) એ જોઈને આપે છે કે વ્યક્તિના હૃદયમાં તેનો પ્રેમ અને તેનાથી રુચિ તેમજ તેનો ડર અને તેના ઈનામની અભિલાષા અને તેના પ્રકોપથી બચવાની ઈચ્છા મોજૂદ છે; તે દુનિયા-પરસ્તીમાં ગૂમ નથી, બલકે બધી વ્યસ્તતાઓ છતાં તેના હૃદયમાં પોતાના અલ્લાહની યાદ વસેલી રહે છે; તે પતનમાં પડેલો રહેવા નથી માગતો, બલકે એ ઉચ્ચતાને વ્યવહારિક રૂપે અપનાવે છે, જેના તરફ તેનો માલિક માર્ગદર્શન કરે; તે થોડાક દિવસોના આ જીવનના લાભોનો અભિલાષી નથી, બલકે તેની દષ્ટિ આખિરત (પરલોક)ના શાશ્વત જીવન પર જામેલી હોય છે. આ બધું જોઈને નિર્ણય કરવામાં આવે છે કે વ્યક્તિને અલ્લાહના નૂરથી લાભાન્વિત થવાનું સૌભાગ્ય પ્રદાન કરવામાં આવે. પછી જ્યારે અલ્લાહ પ્રદાન કરવાનું નક્કી કરે લે છે તો તેના પ્રદાનની કોઈ સીમા નથી.

(૩૯) અર્થાત્ સત્યની એ શિક્ષાને સાચા હૃદયથી અપનાવવાનો ઈન્કાર કરી દીધો, જે અલ્લાહ તરફથી તેના પયગંબરોએ આપી છે અને જે તે સમયે અલ્લાહના પયગંબર હઝરત મુહમ્મદ સલ્લ. આપી રહ્યા હતા. ઉપરની આયતો સ્વયં બતાવી રહી છે કે અલ્લાહનું નૂર પામવાવાળાઓથી તાત્પર્ય સાચા અને સદાચારી મોમિનો છે. તેથી હવે તેમની તુલનામાં એ લોકોની હાલત બતાવવામાં આવી રહી છે, જે આ નૂરને પામવાના વાસ્તવિક અને એક માત્ર સાધન, અર્થાત્ રસૂલ (ઈશદૂત)ને જ માનવા અને તેનું અનુપાલન કરવાનો ઈન્કાર કરી દે, ચાહે દિલથી ઈન્કાર કરે અને માત્ર જીભથી સ્વીકાર કરતા હોય અથવા દિલ અને જીભ બંનેથી ઈન્કાર કરતા હોય.

كَسَرَ ابِّ بَقِيْعَةٍ يَّحْسَبُهُ الظَّنُّ اَنْ مَّاءً ط حَتَّى اِذَا جَاءَهُ لَمْ يَجِدْهَا شَيْئًا
وَوَجَدَ اللّٰهَ عِنْدَهَا فَوْفَهُ حِسَابًا ط وَاللّٰهُ سَرِيْعُ الْحِسَابِ ﴿٧٠﴾ اَوْ كُظِّلْتِ
فِي بَحْرٍ لُّجِّيٍّ يَّغْشَاهُ مَوْجٌ مِّنْ فَوْقِهِ مَوْجٌ مِّنْ فَوْقِهِ سَحَابٌ ط
ظُلْمَتٌ بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ ط اِذَا اَخْرَجَ يَدَهَا لَمْ يَكِدْ يَرِيْهَا ط

પાણી વિનાના રણમાં મૃગજળ કે તરસ્યો તેને પાણી સમજી રહ્યો હતો, પણ જ્યારે ત્યાં પહોંચ્યો તો કંઈ ન જોયું, બલકે ત્યાં તેણે અલ્લાહને મોજૂદ જોયો જેણે તેનો પૂરેપૂરો હિસાબ ચૂકવી આપ્યો, અને અલ્લાહને હિસાબ લેતાં વાર નથી લાગતી, ^(૭૧) (૪૦) અથવા પછી તેનું દંષ્ટાંત એવું છે જેમ કે ઊંડા સમુદ્રમાં અંધકાર કે તેના ઉપર એક મોજું છવાયેલું છે, તેના ઉપર બીજું એક મોજું અને તેના ઉપર વાદળ, અંધકાર પર અંધકાર છવાયેલો છે. માણસ પોતાનો હાથ કાઢે તો તેને પણ જોઈ ન શકે. ^(૭૨)

(૭૧) આ દંષ્ટાંતમાં એ લોકોની સ્થિતિ વર્ણવવામાં આવી છે, જેઓ કુફ (ઈન્કાર) અને નિફાક (દંભ) છતાં દેખીતી રીતે અમુક સારા કાર્યો પણ કરતા હોય અને સરવાળે આભિરત (પરલોક)ને પણ માનતા હોય અને એ ખોટા વિચારમાં પરેલા હોય કે સાચા ઈમાન, ઈમાનવાળાઓની ખૂબીઓ તેમજ રસૂલ (પયગંબર)નું અનુપાલન અને અનુસરણ વગર તેમના આ કાર્યો આભિરતમાં તેમના માટે કંઈક લાભપ્રદ રહેશે. દંષ્ટાંતના રૂપમાં તેમને બતાવવામાં આવી રહ્યું છે કે તમારા આ કાર્યોની હકીકત મૃગજળથી વધારે નથી. રણમાં ચમકતી રેતીને દૂરથી જોઈને જે રીતે તરસ્યો માણસ એમ સમજે છે કે પાણીનું એક તળાવ લહેરાઈ રહ્યું છે અને મોઢું ઊંચું કરીને તેના તરફ ઉછળતું આવી રહ્યું છે, એ જ રીતે તમે આ કાર્યોના જૂઠા ભરોસા પર મૃત્યુની મંજિલની યાત્રા કરતાં જઈ રહ્યા છો. પરંતુ જે રીતે મૃગજળ તરફ દોડવાવાળો જ્યારે તે જગ્યાએ પહોંચે છે, જ્યાં તેને તળાવ જોવાઈ રહ્યું હતું, તો કંઈ જ પ્રાપ્ત કરતો નથી, એ જ રીતે જ્યારે મૃત્યુની મંજિલમાં દાખલ થઈ જશો, તો તમને ખબર પડી જશે કે અહીં કોઈ એવી વસ્તુ મોજૂદ નથી, જેનાથી તમે કોઈ લાભ ઉઠાવી શકો, બલકે તેનાથી વિપરીત અલ્લાહ તમારા કુફ અને નિફાકનો તેમજ એ દુષ્કર્મોનો, જે તમે આ બનાવટી નેકીઓની સાથે કરી રહ્યા હતા, હિસાબ લેવા અને પૂરેપૂરો બદલો આપવા માટે મોજૂદ છે.

(૭૨) આ દંષ્ટાંતમાં તમામ કુફ કરનારાઓ અને મુનાફિકો (દંભીઓ)ની હાલત વર્ણવવામાં આવી છે, જેનામાં દેખાવની નેકીઓ કરનારાં પણ સામેલ છે. આ સૌના વિશે બતાવવામાં આવી રહ્યું છે કે તેઓ પોતાનું આખું જીવન સંપૂર્ણ અજ્ઞાનતાની હાલતમાં વિતાવી રહ્યા છે, ચાહે તેઓ દુનિયાની પરિભ્રાષાઓમાં કહેવામાં આવે તો 'અલ્લામા-એ-દહર' (સમયના મહાનતમ્ વિદ્વાન) અને જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના ગુરુઓના ગુરુ જ કેમ ન હોય. તેમનું ઉદાહરણ એ વ્યક્તિ જેવું છે, જે કોઈ એવી જગ્યાએ ફસાઈ ગયો હોય, જ્યાં સંપૂર્ણ અંધકાર હોય, પ્રકાશનું એક કિરણ સુદાં ન પહોંચી શકતું હોય.

وَمَنْ لَّمْ يَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُورًا فَمَا لَهُ مِنْ نُورٍ ۝ أَلَمْ تَرَ أَنَّ
 اللَّهُ يُسَبِّحُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالطَّيْرِ صَفِيَّت ۝
 كُلُّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ ۝ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ ۝
 وَ لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ۝ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ ۝ أَلَمْ
 تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُزْجِي سَحَابًا ثُمَّ يُؤَلِّفُ بَيْنَهُ ثُمَّ يَجْعَلُهُ رُكَّامًا
 فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلَالِهِ ۝ وَيُنزِّلُ مِنَ السَّمَاءِ

જેને અલ્લાહ નૂર પ્રદાન ન કરે, તેના માટે પછી કોઈ નૂર નથી. (૧૩) (રુકૂઅ-૫) (૪૧) શું (૭૪) તમે જોતા નથી કે અલ્લાહની તસ્બીહ (ગુણગાન) કરી રહ્યા છે એ સૌ જે આકાશોમાં અને ધરતીમાં છે અને એ પક્ષીઓ જેઓ પાંખો ફેલાવીને ઊડી રહ્યા છે? દરેક પોતાની નમાઝ અને તસ્બીહની પદ્ધતિ જાણે છે, અને આ સૌ જે કંઈ કરે છે અલ્લાહ તેની ખબર રાખે છે. (૪૨) આકાશો અને ધરતીનું રાજ્ય અલ્લાહ માટે જ છે અને તેના જ તરફ સૌને પાછા ફરવાનું છે. (૪૩) શું તમે જોતા નથી કે અલ્લાહ વાદળને ધીમે-ધીમે ચલાવે છે, પછી તેના ટુકડાઓને એકબીજા સાથે જોડે છે, પછી તેને સમેટીને એક ધન વાદળ બનાવી દે છે, પછી તમે જુઓ છો કે ત્યારબાદ તેના વચ્ચેથી વરસાદના ટીપાં ટપકતાં આવે છે અને તે આકાશમાંથી,

(૭૩) અહીં પહોંચીને એ વાસ્તવિક ઉદ્દેશ્ય સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવ્યો છે, જેની ભૂમિકા “અલ્લાહ ધરતી અને આકાશોનું નૂર છે”ના વિષયથી આરંભ કરવામાં આવી હતી. જ્યારે સૃષ્ટિમાં ખરેખર અલ્લાહ સિવાય કોઈ નૂર નથી અને તમામ હકીકતોનું પ્રગટીકરણ એ જ નૂરના કારણે થઈ રહ્યું છે, તો જે વ્યક્તિ અલ્લાહનું ‘નૂર’ ન પામે તે જો પૂર્ણ અંધકારમાં પ્રસ્ત નહીં હોય તો અન્ય શું થશે? ક્યાંય બીજે તો પ્રકાશ મોજૂદ નથી કે તેનાથી એક કિરણ પણ તે પામી શકે.

(૭૪) ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવી ચૂક્યો છે કે અલ્લાહ સંપૂર્ણ સૃષ્ટિનું નૂર છે, પરંતુ આ નૂરની અનુભૂતિનું સૌભાગ્ય માત્ર નેક ઈમાનવાળાઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે, બાકી બધા લોકો આ પૂર્ણ અને વ્યાપક નૂર છવાયેલ હોવા છતાં આંધળાઓની જેમ અંધકારમાં ભટકતા રહે છે. હવે આ નૂર તરફ નિર્દેશ કરવાવાળા અસંખ્ય ચિહ્નોમાંથી માત્ર અમુકને જ નમૂનારૂપે પ્રસ્તુત કરવામાં આવી રહ્યા છે કે દિલની આંખો ખોલીને કોઈ આમને જુએ તો દરેક સમયે, દરેક બાજુ અલ્લાહને કામ કરતા જોઈ શકે છે. પરંતુ જે દિલના આંધળા છે, તેઓ પોતાના માથાની આંખો ફાડી-ફાડીને પણ જુએ છે તો તેમને બાપોલોજી (જીવ-વિજ્ઞાન) અને જૂલોજી (પ્રાણીશાસ્ત્ર) અને ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારના બીજા વિજ્ઞાનો તો બરાબર કામ કરતા દેખાય છે, પરંતુ અલ્લાહ ક્યાંય કામ કરતો જોવાતો નથી.

مِنْ جِبَالٍ فِيهَا مِنْ بَرَدٍ فَيَصِيبُ بِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَصْرِفُهُ عَنِ
 مَنْ يَشَاءُ ۖ يَكَادُ سَنَا بَرْقِهِ يَذْهَبُ بِالْأَبْصَارِ ۝۳۳ يُقَلِّبُ اللَّهُ
 اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ ۗ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ ۝۳۴ وَاللَّهُ خَلَقَ
 كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَّاءٍ ۗ فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ ۗ وَمِنْهُمْ مَنْ
 يَمْشِي عَلَى رِجْلَيْنِ ۗ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى أَرْبَعٍ ۗ يَخْلُقُ اللَّهُ مَا
 يَشَاءُ ۗ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ۝۳۵ لَقَدْ أَنْزَلْنَا آيَاتٍ مُبِينَاتٍ ۗ
 وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ۝۳۶ وَيَقُولُونَ آمَنَّا
 بِاللَّهِ وَبِالرَّسُولِ وَأَطَعْنَا ثُمَّ يَتَوَلَّىٰ فَرِيقٌ مِّنْهُمْ مِّنْ بَعْدِ
 ذَلِكَ ۗ وَمَا أُولَٰئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ ۝۳۷ وَإِذَا دُعُوا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ

તે પર્વતોના કારણે જે તેમાં ઊંચે ઊંઠેલા છે, ^(૭૫) કરા વરસાવે છે, પછી જેને ચાહે છે તેનાથી નુકસાન પહોંચાડે છે અને જેને ચાહે છે તેનાથી બચાવી લે છે. તેની વીજળીની ચમક આંખોને આંજી દે છે. (૪૪) રાત અને દિવસની ઉલટ-ફેર એ જ કરી રહ્યો છે. આમાં એક બોધપાઠ છે આંખોવાળા લોકો માટે, (૪૫) અને અલ્લાહે પ્રત્યેક સજીવને એક પ્રકારના પાણીમાંથી પેદા કર્યો, કોઈ પેટથી ચાલે છે તો કોઈ બે પગ પર અને કોઈ ચાર પગ પર. જે કંઈ તે ચાહે છે પેદા કરે છે, તે દરેક વસ્તુનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. (૪૬) અમે સ્પષ્ટરૂપે સત્ય દર્શાવનારી આયતો ઉતારી દીધી છે. આગળ સીધા રસ્તા તરફ માર્ગદર્શન અલ્લાહ જ જેને ચાહે છે આપે છે. (૪૭) આ લોકો કહે છે કે અમે ઈમાન લાવ્યા અલ્લાહ અને રસૂલ પર અને અમે આજ્ઞાપાલનનો સ્વીકાર કર્યો, પરંતુ આના પછી તેમનામાંથી એક જૂથ (આજ્ઞાપાલનથી) મોઢું ફેરવી જાય છે. આવા લોકો કદાપિ ઈમાનવાળા નથી. ^(૭૬) (૪૮) જ્યારે તેમને બોલાવવામાં આવે છે અલ્લાહ અને રસૂલ તરફ,

- (૭૫) આનાથી તાત્પર્ય ઠંડીથી જામી ગયેલા વાદળો પણ હોઈ શકે છે, જેમને સાંકેતિક રૂપે ‘આકાશનાં પહાડ’ કહેવામાં આવ્યા હોય અને જમીનનાં પહાડ પણ હોઈ શકે છે, જે આકાશમાં બુલંદ છે, જેના શિખરો પર જામેલાં બરફની અસરથી ક્યારેકહવા એટલી ઠંડી થઈ જાય છે કે વાદળો જામવા લાગે છે અને કરાઓના રૂપમાં વર્ષા થવા લાગે છે.
- (૭૬) અર્થાત્ આજ્ઞાપાલનથી મોઢું ફેરવવું તેમના ઈમાનના દાવાનું પોતે જ ખંડન કરી દે છે અને આ હરકતથી એ વાત ખૂલી જાય છે કે તેમણે જૂઠ કહ્યું, જ્યારે કહ્યું કે અમે ઈમાન લાવ્યા અને અમે આજ્ઞાપાલનનો સ્વીકાર કર્યો.

لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ إِذَا فَرِيقٌ مِّنْهُمْ مُّعْرِضُونَ ﴿٧٨﴾ وَإِنْ يَكُنْ
لَهُمُ الْحُكْمُ يَأْتُوا إِلَيْهِ مُذْعِنِينَ ﴿٧٩﴾ أَفِي قُلُوبِهِمْ مَّرَضٌ أَمْ
ارْتَابُوا أَمْ يَخَافُونَ أَنْ يَحْيِفَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَرَسُولُهُ

જેથી રસૂલ તેમના પરસ્પરના મામલાઓનો ફેંસલો કરે^(૭૭) તો તેમાંનું એક જૂથ કતરાઈ જાય છે. ^(૭૮)

(૪૯) અલબત્ત જો સત્ય તેમની તરફેણમાં હોય તો રસૂલના પાસે ખૂબ આજ્ઞાક્રિત બનીને આવી જાય છે. ^(૭૯) (૫૦) શું તેમના હૃદયોને (નિફાક અર્થાત્ દંભ અને કપટાચારનો) રોગ લાગેલો છે ? કે તેઓ શંકામાં પડેલા છે ? કે તેમને એ ભય છે કે અલ્લાહ અને તેનો રસૂલ તેમના સાથે જુલ્મ (અન્યાય) કરશે ?

(૭૭) આ શબ્દો સાફ બતાવે છે કે રસૂલનો ફેંસલો અલ્લાહનો ફેંસલો છે અને તેનો આદેશ અલ્લાહનો આદેશ છે. રસૂલ તરફ બોલાવવું માત્ર રસૂલ તરફ જ બોલાવવું નથી, બલકે અલ્લાહ અને રસૂલ બંને તરફ બોલાવવું છે. તેના સાથે આ આયત અને ઉપરવાળી આયતથી એ વાત નિઃસંદેહ તદ્દન સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે અલ્લાહ અને રસૂલના આજ્ઞાપાલન વગર ઈમાનનો દાવો નિરર્થક છે તેમજ અલ્લાહ અને રસૂલના આજ્ઞાપાલનનો અર્થ તેના સિવાય બીજો કોઈ નથી કે મુસલમાન વ્યક્તિના રૂપમાં અને કોમના રૂપમાં એ કાનૂનની સામે ઝૂકી જાય જે અલ્લાહ અને તેના રસૂલે તેમને આપ્યા છે. (તુલના માટે જુઓ, સૂર: નિસા, આ. ૫૯-૬૧, નોંધ ૮૯-૯૨ સહિત)

(૭૮) સ્પષ્ટ રહે કે આ મામલો માત્ર નબી સલ્વ. ના જીવન માટે જ ન હતો, બલકે આપના પછી જે પણ ઈસ્લામી રાજ્યમાં ન્યાયાધીશના પદ પર હોય અને અલ્લાહના પ્રંથ અને અલ્લાહના રસૂલ (ઈશદૂત)ની સુન્નત (કથન અને આચરણ) અનુસાર ફેંસલો કરે, તેની અદાલતનું સમન્સ વાસ્તવમાં અલ્લાહ અને રસૂલ સલ્વ. ની અદાલતનું સમન્સ છે અને તેનાથી મોઢું ફેરવનાર વાસ્તવમાં તેનાથી નહીં, બલકે અલ્લાહ અને તેના રસૂલથી મોઢું ફેરવનાર છે. આ વિષયની વધારે સમજૂતી સ્વયં નબી સલ્વ. થી એક મુર્સલ^(*) હદીસમાં ઉલ્લેખિત છે, જેને હસન બસરી ડહ્કેએ રિવાયત કરી છે કે “જે વ્યક્તિને મુસલમાનોની અદાલતના અધિકારીઓમાંથી કોઈ અધિકારી તરફ બોલાવવામાં આવે અને તે હાજર ન થાય તો તે જાલિમ છે, તેનો કોઈ અધિકાર નથી.” (અહકામુલ કુરઆન જસ્સાસ, ભા-૩, પૃ. ૪૦૫) બીજા શબ્દોમાં, આવો વ્યક્તિ સજાને પાત્ર પણ છે અને તેના સાથે તેને પણ પાત્ર છે કે તેને અસત્ય પર હોવું સમજીને તેના વિરુદ્ધ એકતરફી ફેંસલો આપી દેવામાં આવે.

(૭૯) આ આયત એ હકીકતને સાફ-સાફ ખોલીને વર્ણવી રહી છે કે જે વ્યક્તિ શરીઅત (ઈસ્લામી કાનૂન)ની લાભપ્રદ વાતોને ખુશી-ખુશી આગળ વધીને લઈ લે, પરંતુ જે કંઈ અલ્લાહની શરીઅતમાં તેના સ્વાર્થો અને ઈચ્છાઓ વિરુદ્ધ હોય તેને રદ કરી દે અને તેની સરખામણીમાં દુનિયાના બીજા કાનૂનોને પ્રાથમિકતા આપે, તે મોચિન નહીં, બલકે મુનાફિક છે, તેના ઈમાનનો દાવો જૂઠો છે, કેમ કે તે ઈમાન અલ્લાહ અને તેના રસૂલ પર નહીં, બલકે પોતાના સ્વાર્થો અને ઈચ્છાઓ પર રાબે છે. આ વર્તનની સાથે અલ્લાહની શરીઅતના કોઈ ભાગને જો તે માની પણ રહ્યો હોય તો અલ્લાહની દૃષ્ટિમાં આ પ્રકારે માનવાનું કોઈ મૂલ્ય અને મહત્વ નથી.

* મુર્સલ હદીસ : એવી હદીસ જેની સનદના કમમાં તાબઈ અને નબી સલ્વ. ના વચ્ચે કોઈ સહાબીનું નામ ન હોય.

بَلْ أُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿٥٠﴾ إِمَّا كَانَ قَوْلَ الْمُؤْمِنِينَ إِذَا
 دُعُوا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ أَنْ يَقُولُوا سَمِعْنَا
 وَأَطَعْنَا ۗ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمفلِحُونَ ﴿٥١﴾ وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ
 وَيَخْشَ اللَّهَ وَيَتَّقْهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ ﴿٥٢﴾ وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ
 جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لِنِ أَمْرِهِمْ لِيَخْرُجَنَّ قُلُوبُ لَا تَقْسِمُوا ۗ

સાચી વાત તો એ છે કે જાલિમ તો આ લોકો પોતે જ છે. (૫૦) (૩૬અ-૬) (૫૧) ઈમાન લાવનારાઓનું કામ તો એ છે કે જ્યારે તેમને અલ્લાહ અને રસૂલ તરફ બોલાવવામાં આવે, જેથી રસૂલ તેમના મામલાઓનો ફેસલો કરે, તો કહે કે અમે સાંભળ્યું અને આજ્ઞાપાલન કર્યું. (૫૨) આવા જ લોકો સફળતા પામવાવાળા છે, અને સફળ તેઓ જ છે જેઓ અલ્લાહ અને રસૂલનું આજ્ઞાપાલન કરે અને અલ્લાહથી ડરે અને તેની અવજાથી બચે. (૫૩) આ (દંભીઓ) અલ્લાહના નામે મોટી-મોટી સોગંદો ખાઈને કહે છે કે “તમે આદેશ આપો તો અમે ઘરોમાંથી નીકળી પડીએ.” તેમને કહો, “સોગંદો ન ખાઓ, તમારા

(૮૦) અર્થાત્ આ કાર્ય-પદ્ધતિના ત્રણ જ કારણો હોઈ શકે છે -

એક એ કે વ્યક્તિ મૂળથી ઈમાન જ લાવ્યો ન હોય અને કપટપૂર્ણ રીતે માત્ર ધોકો આપવા અને મુસ્લિમ સમાજમાં સામેલ હોવાનો અનુચિત ફાયદો ઉઠાવવા માટે મુસલમાન બની ગયો હોય.

બીજું એ કે ઈમાન લાવ્યા પછી પણ તેને આ મામલામાં હજુ સુધી સંદેહ હોય કે રસૂલ (પયગંબર) અલ્લાહનો રસૂલ છે કે નહીં અને કુઆન અલ્લાહનો ગ્રંથ છે કે નહીં અને આખિરત (પરલોક) વાસ્તવમાં આવવાવાળી પણ છે કે માત્ર એક ઘડેલી વાર્તા છે, બલ્કે અલ્લાહ પણ વાસ્તવમાં મોજૂદ છે કે આ પણ એક કલ્પના છે જે કોઈ કારણસર ઘડી લેવામાં આવી છે.

ત્રીજું એ કે તે અલ્લાહને અલ્લાહ અને રસૂલને રસૂલ માનીને પણ તેમનાથી જુલમ (અન્યાય)ની આશંકા રાખતો હોય અને એમ સમજતો હોય કે અલ્લાહના ગ્રંથે ફલાણો આદેશ આપીને તો અમને મુસીબતમાં નાખી દીધા અને અલ્લાહના રસૂલ સલ્લ. ના અમુક કથનો અને અમુક પદ્ધતિ તો અમારા માટે ખૂબ જ હાનિકારક છે.

આ ત્રણેય સ્વરૂપોમાંથી જે સ્વરૂપ પણ હોય, આવા લોકોના જાલિમ હોવામાં કોઈ સંદેહ નથી. આ પ્રકારના વિચારો રાખીને જે વ્યક્તિ મુસલમાનોમાં સામેલ થાય છે, ઈમાનનો દાવો કરે છે અને મુસ્લિમ સમાજનો એક સભ્ય બનીને જુદા-જુદા પ્રકારના નાજાઈઝ (અનુચિત) ફાયદાઓ એ સમાજથી પ્રાપ્ત કરે છે, તે ખૂબ મોટો દગાખોર, વિશ્વાસઘાતી અને પુતારો-ઢોંગ કરનાર છે. તે પોતે પોતાના પર પણ અત્યાચાર કરે છે અને પોતે પોતાને રાત-દિવસ જૂઠ્ઠી નીચ ખાસિયતોની પ્રતિકૃતિ બનાવતો રહે છે અને એ મુસલમાનો પર પણ અત્યાચાર કરે છે જેઓ બાહ્યરૂપે તેના મુસલમાન હોવા પર ભરોસો કરીને તેને પોતાના સમુદાયનું એક અંગ માની લે છે અને પછી તેના સાથે ભિન્ન-ભિન્ન સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, રાજકીય અને નૈતિક સંબંધો સ્થાપિત કરી લે છે.

طَاعَةٌ مَّعْرُوفَةٌ ۖ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿٥٩﴾ قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ
وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ ۚ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْهِ مَا حُمِّلَ وَعَلَيْكُمْ مَّا
حُمِّلْتُمْ ۗ وَإِنْ تُطِيعُوا فَتُهْتَدُوا ۗ وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلْغُ
الْمُبِينُ ﴿٦٠﴾ وَعَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ
لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ ۗ
وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَىٰ لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُم
مِّن بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا ۗ يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا ۗ

આજ્ઞાપાલનની સ્થિતિ ખબર છે, (૬૧) તમારા કૃત્યોથી અલ્લાહ અજાણ નથી. (૬૨) (૫૪) કહો,

“અલ્લાહના આજ્ઞાકિત બનો અને રસૂલના આજ્ઞાકિત બનીને રહો. પરંતુ જો તમે વિમુખ થાઓ છો તો બરાબર સમજી લો કે રસૂલના શિરે જે કર્તવ્યનો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, તેનો જવાબદાર તે છે અને તમારા પર કર્તવ્યનો જે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, તેના જવાબદાર તમે. તેનું આજ્ઞાપાલન કરશો તો તમે પોતે જ માર્ગદર્શન પામશો, નહીં તો રસૂલની જવાબદારી એનાથી વિશેષ સહેજ પણ નથી કે સ્પષ્ટપણે આદેશ પહોંચાડી દે.” (૫૫) અલ્લાહે વચન આપ્યું છે તમારામાંથી એ લોકોને, જેઓ ઈમાન લાવે અને સદ્કાર્ય કરે કે તે તેમને એવી જ રીતે ધરતી પર ખલીફા (નાયબ) બનાવશે જેવી રીતે તેમના અગાઉ થઈ ગયેલા લોકોને બનાવી ચૂક્યો છે. તેમના માટે તેમના એ દીન (ધર્મ)ને મજબૂત બુનિયાદો પર કાયમ કરી દેશે જેને અલ્લાહે તેમના માટે પસંદ કર્યો છે અને તેમની (વર્તમાન) ભયની સ્થિતિને શાંતિમાં બદલી નાખશે. તો તેઓ મારી બંદગી કરે અને મારા સાથે કોઈને ભાગીદાર ન બનાવે, (૬૩) અને જે આના

(૮૧) બીજો અર્થ એ પણ થઈ શકે છે કે ઈમાનવાળાઓથી જે આજ્ઞાપાલન અપેક્ષિત છે તે પ્રસિદ્ધ-પ્રમાણિત અને સ્પષ્ટ આજ્ઞાપાલન છે, જે દરેક પ્રકારના સંદેહથી પર હોય, ન કે એ આજ્ઞાપાલન જેના પર વિશ્વાસ કરવા માટે સોગંદો ખાવાની જરૂર પડે અને તેમ છતાં વિશ્વાસ ન આવી શકે. જે લોકો હકીકતમાં આજ્ઞાકિત હોય છે, તેમનું વર્તન કોઈનાથી છુપું હોતું નથી. દરેક વ્યક્તિ તેમના આચરણને જોઈને અનુભવી લે છે કે આ આજ્ઞાકિત લોકો છે. આમના વિશે કોઈ સંદેહનો અવકાશ નથી હોતો કે એ સંદેહને દૂર કરવા માટે સોગંદો ખાવાની જરૂર પડે.

(૮૨) અર્થાત્ આ ધોકાબાજીઓ લોકોની સામે તો કદાચ ચાલી પણ જાય, પરંતુ અલ્લાહની સામે કેવી રીતે ચાલી શકે છે, જે જાહેર અને છુપી દરેક સ્થિતિ, બલકે હૃદયોમાં છુપાયેલ ઈરાદાઓ અને વિચારો સુદ્ધાંથી વાકેફ છે.

(૮૩) આ કથનનો હેતુ મુનાફિકોને સચેત કરવાનો છે કે અલ્લાહે મુસલમાનોને ખિલાફત આપવાનો જે વાયદો કર્યો છે, તે એ મુસલમાનોથી કર્યો છે, જેઓ ઈમાનના સાચા હોય, ચરિત્ર અને આચરણની દૃષ્ટિએ સદાચારી હોય, અલ્લાહના પ્રિય દીન (ધર્મ)નું અનુસરણ કરવાવાળા હોય અને દરેક પ્રકારના શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)થી પવિત્ર

થઈને અલ્લાહની વિશુદ્ધ બંદગી (ઉપાસના) અને ગુલામી (દાસતા)ને પ્રતિબદ્ધ હોય. આ ગુણોથી ખાલી અને માત્ર મૌખિક ઈમાનના દાવેદાર લોકો ન આ વાયદાને યોગ્ય છે અને ન તો આ તેમને કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી તેઓ આમાં ભાગીદાર હોવાની આશા ન રાખે. કેટલાક લોકો ખિલાફતને માત્ર હુકૂમત અને શાસનના અધિકાર તેમજ પ્રભુત્વ અને સત્તાના અર્થમાં લે છે, પછી આ આયતથી એ નિષ્કર્ષ કાઢે છે કે તેને પણ દુનિયામાં સત્તા પ્રાપ્ત છે તેને ખિલાફત પ્રાપ્ત છે અને તે મોમિન અને સદાચારી અને અલ્લાહના પ્રિય દીન (ધર્મ)નો અનુયાયી તથા અલ્લાહની બંદગી પર અમલ કરવાવાળો અને શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)થી બચવાવાળો છે, અને આના પર વધારે અત્યાચાર એ કરે છે કે પોતાના આ ખોટા નિષ્કર્ષને બરાબર બંધ બેસાડવા માટે ઈમાન, સદાચાર, દીને-હક્ક (સત્ય-ધર્મ), અલ્લાહની ઈબાદત (ઈશ્વરની ઉપાસના) અને શિર્ક, દરેક વસ્તુનો અર્થ બદલીને એવો કંઈક બનાવી નાખે છે, જે તેમની આ વિચારધારા અનુસાર હોય. આ કુર્આનના અર્થોમાં સૌથી ખરાબ બગાડ છે, જે યહૂદી અને ખ્રિસ્તી બગાડોથી પણ બાજુ લઈ ગયો છે. કુર્આન વાસ્તવમાં ખિલાફત અને 'ઈસ્તિખ્લાફ' (ખલીફા બનાવવા)ને ત્રણ વિભિન્ન અર્થોમાં પ્રયુક્ત કરે છે અને દરેક જગ્યાએ પ્રસંગ અને સંદર્ભને જોતાં જણાઈ જાય છે કે ક્યાં, ક્યા અર્થમાં આ શબ્દ બોલવામાં આવ્યો છે —

આનો એક અર્થ છે, “અલ્લાહે આપેલ અધિકારોના વાહક હોવું.” આ અર્થમાં આદમની તમામ સંતાન ધરતીમાં ખલીફા છે.

બીજો અર્થ છે, “અલ્લાહના સાર્વભૌમત્વને માનીને તેના શરઈ આદેશો (ન કે માત્ર પ્રાકૃતિક આદેશો) હેઠળ ખિલાફતના અધિકારોનો ઉપયોગ કરવો.” આ અર્થમાં માત્ર સદાચારી ઈમાનવાળો જ ખલીફા ઠરે છે.

ત્રીજો અર્થ છે, “એક યુગની સત્તાધારી કોમ પછી બીજી કોમનું તેની જગ્યા લેવી.” પહેલા બંને અર્થો અનુસાર ખિલાફત, નાયબપદ (પ્રતિનિધિત્વ)ના અર્થમાં છે અને ખિલાફતના અંતિમ અર્થમાં ‘ઉત્તરાધિકાર’ના અર્થમાં લેવામાં આવેલ છે; અને આ શબ્દના આ બંને અર્થ અરબી ભાષામાં પ્રચલિત છે. હવે જે વ્યક્તિ પણ અહીં આ સંદર્ભમાં ‘ઈસ્તિખ્લાફ’ની આયતને પઢશે, તે એક ક્ષણ માટે પણ આ મામલામાં સંદેહ નથી કરી શકતો કે આ જગ્યાએ ‘ખિલાફત’નો શબ્દ હુકૂમતના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે, જે અલ્લાહના શરઈ હુકૂમ અનુસાર (ન કે પ્રાકૃતિક હુકૂમ અનુસાર) તેના નાયબપદ (પ્રતિનિધિત્વ)નો બરાબર હક્ક અદા કરવાવાળો હોય. તેથી વિધર્મી તો દૂરની વાત છે, ઈસ્લામનો દાવો કરનારાં મુનાફિકો સુદ્ધાંને આ વાયદામાં સામેલ કરવાનો ઈન્કાર કરવામાં આવી રહ્યો છે. તેથી ફરમાવવામાં આવી રહ્યું છે કે આના હક્કદાર માત્ર ઈમાન અને સદ્કાર્યોના ગુણો ધરાવતા લોકો છે. તેથી ખિલાફતના સ્થાપિત થવાનું પરિણામ એ બતાવવામાં આવી રહ્યું છે કે અલ્લાહે પસંદ કરેલ દીન (ધર્મ) અર્થાત્ ઈસ્લામ મજબૂત-બુનિયાદો પર સ્થાપિત થઈ જશે અને એટલા માટે આ ઈનામ પ્રદાન કરવાની શરત એ બતાવવામાં આવી રહી છે કે અલ્લાહની વિશુદ્ધ બંદગી પર કાયમ રહો, જેમાં શિર્કની સહેજ પણ ભેગસેળ ન થવા પામે. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ, સૂર: અંબિયા, નોંધ ૮૯) આ જગ્યાએ એક અન્ય વાત પણ નોંધપાત્ર છે. આ વાયદો પછીના મુસલમાનોનું તો અપ્રત્યક્ષરૂપે પહોંચે છે. પ્રત્યક્ષરૂપે તેનું સંબોધન એ લોકોને હતું, જેઓ નબી સલ્લ.ના સમયમાં મોજૂદ હતા. વાયદો જયારે કરવામાં આવ્યો હતો તે સમયે વાસ્તવમાં મુસલમાનો પર ભયની સ્થિતિ બનેલી હતી અને દીને-ઈસ્લામે હજુ હિજ્રજની ધરતીમાં પણ ઊંડા મૂળ પકડ્યા ન હતા. આના અમુક વર્ષો પછી ભયની સ્થિતિ ન માત્ર શાંતિમાં બદલાઈ ગઈ, બલકે ઈસ્લામ અરબથી નીકળીને એશિયા અને આફ્રિકાના મોટા ભાગ પર છવાઈ ગયો અને તેનાં મૂળ પોતાની જન્મ-ભૂમિમાં જ નહીં, સમગ્ર દુનિયામાં ઊંડા ઉતરી ગયા. આ એ વાતનું ઐતિહાસિક પ્રમાણ છે કે અલ્લાહે પોતાનો વાયદો હઝરત અબૂબક, હઝરત ઉમર અને હઝરત ઉસ્માન ગની રદિ.ના સમયમાં પૂરો કરી દીધો. આના પછી કોઈ ન્યાયપ્રિય વ્યક્તિ ખૂબ મુશ્કેલીથી જ એ વાતમાં શંકા કરી શકે છે કે આ ત્રણેય મહાનુભાવોની ખિલાફતની સ્વયં કુર્આન પુષ્ટિ કરે છે અને તેમના સદાચારી ઈમાનવાળા હોવાની સાક્ષી અલ્લાહ પોતે આપી રહ્યો છે. આમાં જો કોઈને સંદેહ હોય તો ‘નહજુલ

وَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿٥٥﴾ وَأَقِيمُوا
الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ﴿٥٦﴾ لَا
تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ ۗ وَمَا لَهُمُ النَّارُ

પછી કુફર કરે^(૬૪) તો આવા જ લોકો ફાસિક (અવજાકારી) છે. (૫૬) નમાઝ કાયમ કરો, ઝકાત આપો અને રસૂલનું આજ્ઞાપાલન કરો, આશા છે કે તમારા પર દયા કરવામાં આવશે. (૫૭) જે લોકો કુફર કરી રહ્યા છે તેમના વિષે એ ભ્રમમાં ન રહો કે તેઓ ધરતીમાં અલ્લાહને વિવશ કરી દેશે. તેમનું ઠેકાણું જહન્નમ છે

બલાગા'માં હઝરત અલી રદિ. નું એ પ્રવચન વાંચી લે, જે તેમણે હઝરત ઉમર રદિ. ને ઈરાનીઓની સામે સ્વયં જવાથી રોકવા માટે કર્યું હતું. એમાં તેઓ ફરમાવે છે, 'આ કામની અભિવૃદ્ધિ અને ઉન્નતિ કે અવનતિ અને ઘટાડો વિપુલતા અને અલ્પતા પર નિર્ભર નથી. આ તો અલ્લાહનો દીન (ઈશ્વરીય ધર્મ) છે, જેને તેણે ઉન્નતિ પ્રદાન કરી અને અલ્લાહનો આભાર છે, જેનું તેણે સમર્થન અને સહાયતા કરી, ત્યાં સુધી કે આ ઉન્નતિ કરીને આ મંજિલ સુધી પહોંચી ગયો. આપણાથી સ્વયં અલ્લાહ ફરમાવી ચૂક્યો છે કે وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ... 'અલ્લાહે વાયદો કર્યો છે એ લોકોને જેઓ ઈમાન લાવ્યા છે અને જેમણે સદ્કાર્યો કર્યા છે કે તેમને ધરતીમાં અવશ્ય ખલીફા બનાવશે...' અલ્લાહ આ વાયદાને પૂરો કરીને રહેશે અને પોતાના લશ્કરની મદદ જરૂર કરશે. ઈસ્લામમાં 'કચ્ચિમ' (ખલીફા, પ્રમુખ શાસનાધિકારી)નું સ્થાન એવું જ છે, જે મોતીઓના હારમાં 'રિશ્તા' (દોરા, ધાગા)નું સ્થાન છે. 'રિશ્તા' તૂટતાં જ મોતીઓ વિખેરાઈ જાય છે અને કમ તૂટી જાય છે, વિખેરાયા પછી ફરી જમા થવું કઠિન થઈ જાય છે. એમાં સંદેહ નથી કે આરબો સંખ્યામાં ઓછા છે, પરંતુ ઈસ્લામે તેમને સંખ્યામાં વધારે અને સામૂહિકતાએ તેમને સશક્ત બનાવી દીધા છે. તમે અહીં 'કુલ્બ' (એ ખીલો કે ધ્રુવ કે થાંભલો જેની આસપાસ બધું ફરે છે, Pivot, Pole) બનીને બેસી રહો અને અરબસ્તાનની ચક્કીને પોતાના આસપાસ ફેરવતા રહો અને અહીં બેઠા-બેઠા યુદ્ધની આગ ભડકાવતા રહો; નહિ તો તમે જો એક વાર અહીંથી હટી ગયા તો દરેક બાજુથી અરબસ્તાનની વ્યવસ્થા તૂટવાની શરૂ થઈ જશે અને નોબત એ આવી જશે કે તમને સામેના દુશ્મનોની તુલનામાં પાછળના જોખમોની ચિંતા વધારે થશે, અને એ બાજુ ઈરાનીઓ તમારા પર જ નજરો જમાવી દેશે કે આ આરબોનું મૂળ છે. આને કાપી નાખો તો બેડો પાર છે. તેથી તેઓ બધી શક્તિ તમને સમાપ્ત કરી નાખવામાં લગાવી દેશે. રહી એ વાત, જે તમે ફરમાવી છે કે અત્યારે અજમ (બિનઆરબો) ખૂબ ભારે સંખ્યામાં ધસી આવ્યા છે, તો આનો જવાબ એ છે કે આનાથી પહેલા પણ આપણે જે તેમના સાથે લડતા રહ્યા છીએ, તો કંઈ સંખ્યાની વિપુલતાના જોરે લડતા નથી રહ્યા, બલકે અલ્લાહના સમર્થન અને તેની સહાયતાએ જ આજ સુધી આપણને સફળતા અપાવી છે." — જોવાવાળો સ્વયં જોઈ શકે છે કે આ પ્રવચનમાં હઝરત અલી રદિ. કોના પર 'ઈસ્તિખ્લાફ'ની આયતને ચરિતાર્થ કરી રહ્યા છે.

(૮૪) કુફરથી તાત્પર્ય અહીં ને'મતો (કૃપાઓ)નો અપકાર અને કૃતઘ્નતા પણ હોઈ શકે છે અને સત્યનો ઈન્કાર પણ. પહેલો અર્થ એ લોકો પર ચરિતાર્થ થશે, જેઓ ખિલાફતની ને'મત પામ્યા પછી સન્માર્ગથી હટી જાય અને બીજો એ લોકો પર ચરિતાર્થ થશે, જેઓ મુનાફિક હશે, જેઓ અલ્લાહનો આ વાયદો સાંભળી લીધા પછી પણ પોતાનું નિફાકયુક્ત (દંભી, કપટપૂણી) વર્તન ન છોડે.

وَلَبِئْسَ الْبَصِيرَةُ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَيْسَتْ أَدْنَىٰ ذُنُوبِكُمُ الَّذِينَ
 مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ وَالَّذِينَ لَمْ يَبْلُغُوا الْحُلُمَ مِنْكُمْ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ
 مِنْ قَبْلِ صَلَاةِ الْفَجْرِ وَحِينَ تَضَعُونَ ثِيَابَكُمْ مِنَ الظَّهِيرَةِ
 وَمِنْ بَعْدِ صَلَاةِ الْعِشَاءِ ۗ ثَلَاثُ عَوْرَاتٍ لَكُمْ لَيْسَ عَلَيْكُمْ

અને તે ઘણી જ ખરાબ જગ્યા છે. (રુકૂઅ-૭) (૫૮) હે લોકો, ^(૫૫) જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! આવશ્યક છે કે તમારા દાસ-દાસીઓ ^(૫૬) અને તમારા એ બાળકો જેઓ હજુ પુખ્ત બુદ્ધિના થયા નથી, ^(૫૭) ત્રણ સમયે તમારી પરવાનગી મેળવીને તમારા પાસે આવવાનું રાખે : સવારની નમાઝ પહેલાં અને બપોરે જ્યારે કે તમે તમારા કપડાં ઉતારીને મૂકી દો છો, અને ઈશાની નમાઝ પછી. આ ત્રણ સમય તમારા માટે પરદો કરવાના સમય છે. ^(૫૮) આ સિવાય તેઓ વિના પરવાનગીએ આવે તો ન ^(૫૯) (૮૫) અહીંથી ફરી સામાજિક જીવનથી સંબંધિત આદેશોનો કમ શરૂ થાય છે. અસંભવ નથી કે સૂર: નૂરનો આ ભાગ ઉપરના પ્રવચનના થોડાક સમય પછી અવતરિત થયો હોય.

(૮૬) મોટાભાગના તફસીરવેત્તાઓ (વિવરણકર્તાઓ) અને ફુકહા (ધર્મશાસ્ત્રીઓ)ના નજીક આનાથી તાત્પર્ય દાસીઓ અને દાસ બંને છે, કેમ કે આયતમાં સામાન્ય શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે (જે બંને માટે પ્રયુક્ત થાય છે). પરંતુ ઈબને ઉમર રદિ. અને મુજાહિદ રહ. આ આયતમાં અરબી શબ્દ 'મમ્લૂક' તાત્પર્ય માત્ર ગુલામ (દાસ) લે છે અને દાસીઓને આનાથી અલગ કરે છે, જો કે આગળ જે આદેશનો ઉલ્લેખ થયો છે તેને જોતાં આને વિશિષ્ટ કરવાનું કોઈ કારણ દેખાતું નથી. એકાંતના સમયોમાં જે રીતે સ્વયં પોતાના બાળકોનું આવી જવું યોગ્ય નથી, એ જ રીતે દાસી (સેવિકા)નું પણ આવી જવું અયોગ્ય છે.

(૮૭) બીજો અનુવાદ એ પણ થઈ શકે છે કે બાલિગ (પુષ્ક) જેવા સપનાઓ જોવાની ઉંમરે પહોંચ્યા નથી. આનાથી ફુકહાએ છોકરાઓના મામલામાં એહતિલામ (સ્વપ્રદોષ)ને પુષ્ક હોવાની શરૂઆત માની છે અને આના પર સૌ સંમત છે. પરંતુ જે અનુવાદ અમે ઉપર કર્યો છે, તે એ કારણસર પ્રાથમિકતાને યોગ્ય છે કે આ આદેશ છોકરાઓ અને છોકરીઓ બંને માટે છે અને સ્વપ્રદોષને પુષ્ક હોવાની નિશાની ઠેરવી દીધા પછી આદેશ માત્ર છોકરાઓ માટે વિશિષ્ટ થઈ જાય છે, કેમ કે છોકરીના મામલામાં માસિક-ધર્મના દિવસોનો આરંભ 'બાલિગ' હોવાની નિશાની છે, ન કે સ્વપ્રદોષ. તેથી અમારા નજીક આદેશનો હેતુ એ છે કે જ્યાં સુધી ઘરના બાળકો એ ઉંમર સુધી ન પહોંચે, જેમાં તેમના અંદર કામ-ચેતના ઉત્પન્ન થતી હોય છે, તેઓ આ નિયમનું પાલન કરે અને જ્યારે એ ઉંમર સુધી પહોંચી જાય તો પછી તેમના માટે એ આદેશ છે જે આગળ આવી રહ્યો છે.

(૮૮) મૂળ અરબી શબ્દ 'ઔરાત' પ્રયુક્ત થયો છે. અરબીમાં આ શબ્દનો અર્થ 'હસ્તક્ષેપ' અને 'જોખમની જગ્યા' થાય છે, અને એ વસ્તુ માટે પણ આ શબ્દ બોલવામાં આવે છે જેનું ખૂલી જવું માણસ માટે શરમની વાત હોય અથવા જેનું પ્રગટ થઈ જવું તેને અપ્રિય હોય. તેના સાથે આ અર્થમાં પણ આ પ્રયુક્ત થાય છે કે કોઈ વસ્તુ અંસુરક્ષિત હોય. આ તમામ અર્થ પરસ્પર એક-બીજાથી જોડાયેલા છે અને આયતના અર્થમાં કોઈને કોઈ રીતે બધા અર્થ સામેલ છે. આ છે કે આ સમયગાળાઓમાં તમે લોકો એકલા કે પોતાની પત્નીઓની સાથે એવી સ્થિતિઓમાં હોવ

وَلَا عَلَيْهِمْ جُنَاحٌ بَعْدَهُنَّ طُغُفُونَ عَلَيْكُمْ بَعْضُكُمْ عَلَى بَعْضٍ ط
 كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ ط وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿٥٩﴾ وَإِذَا
 بَلَغَ الْأَطْفَالُ مِنْكُمُ الْحُلُمَ فَلْيَسْتَأْذِنُوا كَمَا اسْتَأْذَنَ الَّذِينَ
 مِنْ قَبْلِهِمْ ط كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ ط وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿٦٠﴾

તમારા પર કોઈ ગુનો છે, ન તેમના પર, (૮૯) તમારે એક-બીજા પાસે વારંવાર આવવાનું જ હોય છે. (૯૦)
 આ રીતે અલ્લાહ તમારા માટે પોતાના આદેશોને ખોલી-ખોલીને સ્પષ્ટ કરે છે, અને તે સર્વજ્ઞ અને
 તત્ત્વદર્શી છે, (૫૯) અને જ્યારે તમારા બાળકો પુખ્ત બુદ્ધિએ પહોંચી જાય (૯૧) તો એ જરૂરી છે કે એ જ
 રીતે પરવાનગી લઈને આવવાનું રાખે, જે રીતે તેમના મોટા પરવાનગી લેતા આવ્યા છે. આવી રીતે
 અલ્લાહ પોતાની આયતો તમારા સામે સ્પષ્ટ કરે છે અને તે સર્વજ્ઞ અને તત્ત્વદર્શી છે,
 તમારા પર કોઈ ગુનો છે, ન તેમના પર, (૯૦) તમારે એક-બીજા પાસે વારંવાર આવવાનું જ હોય છે. (૯૦)

છો, જેમાં ઘરના બાળકો અને નોકર-ચાકરોનું અચાનક તમારા પાસે આવી જવું યોગ્ય નથી. તેથી તેમને આ
 નિર્દેશ કરો કે આ ત્રણ સમયગાળાઓમાં જ્યારે તેઓ તમારી એકાંતની જગ્યામાં આવવાં લાગે તો પહેલા
 પરવાનગી લેવાનું રાખે.

(૮૯) અર્થાત્ આ ત્રણ સમયગાળાઓ સિવાય બીજા સમયોમાં અપુષ્ક બાળકો અને ઘરના નોકર-ચાકરો દરેક સમયે
 સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની પાસે તેમના ઓરડામાં અથવા તેમની એકાંતની જગ્યામાં વિના પરવાનગીએ આવી શકે
 છે.

(૯૦) આ કારણ છે એ સામાન્ય પરવાનગીનું, જે ઉપર ઉલ્લેખિત ત્રણ સમયગાળાઓ સિવાય બીજા તમામ
 સમયગાળાઓમાં બાળકો અને નોકર-ચાકરોને વિના પરવાનગી આવવા માટે આપવામાં આવેલ છે. આનાથી
 ફિક્હ (ઈસ્લામી ધર્મશાસ્ત્ર)ના સિદ્ધાંતના એ મામલા પર પ્રકાશ પડે છે કે શરીઅત (ઈસ્લામી કાનૂન)ના
 આદેશોનો એક નિશ્ચિત હેતુ હોય છે અને દરેક આદેશનું કોઈ-ને-કોઈ કારણ અવશ્ય હોય છે, ચાહે તે
 બતાવવામાં આવ્યું હોય કે ન આવ્યું હોય.

(૯૧) અર્થાત્ બાલિગ (પુષ્ક) થઈ જાય, જેમ કે ઉપર નોંધ નં. ૮૭માં દર્શાવવામાં આવી ચૂક્યું છે, છોકરાઓના
 મામલામાં સ્વપ્રદોષ અને છોકરીઓના મામલામાં ઋતુજ્ઞાવના દિવસોની શરૂઆત પુષ્ક હોવાની ઓળખ છે.
 પરંતુ જે છોકરાઓ અને છોકરીઓ કોઈ કારણસર ઘણા સમય સુધી આ શારીરિક પરિવર્તનોથી ખાલી રહી જાય,
 તેમના મામલામાં ફુકહા વચ્ચે મતભેદ છે. ઈમામ શાફઈ, ઈમામ અબૂ યુસુફ, ઈમામ મુહમ્મદ અને ઈમામ
 અહમદ રહ.ના નજીક આ સ્થિતિમાં ૧૫ વર્ષના છોકરા અને છોકરીને પુષ્ક સમજવામાં આવશે, અને ઈમામ
 અબૂ હનીફા રહ.નું પણ એક કથન આના સમર્થનમાં છે. પરંતુ ઈમામ અબૂ હનીફા રહ.નું પ્રસિદ્ધ કથન એ છે કે
 આ સ્થિતિમાં ૧૭ વર્ષની છોકરી અને ૧૮ વર્ષના છોકરાને પુષ્ક સમજવામાં આવશે.

وَالْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَاءِ الَّتِي لَا يَزِجُونَ نِكَاحًا فَلَيْسَ عَلَيْهِنَّ جُنَاحٌ
 أَنْ يَضَعْنَ ثِيَابَهُنَّ غَيْرَ مُتَبَرِّجَاتٍ بِزِينَةٍ ۗ وَأَنْ يَسْتَعْفِفْنَ خَيْرٌ
 لَهُنَّ ۗ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿٦٠﴾ لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْأَعْرَجِ
 حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْمَرِيضِ حَرْجٌ وَلَا عَلَى أَنْفُسِكُمْ أَنْ تَأْكُلُوا مِنْ
 بُيُوتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ آبَائِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أُمَّهَاتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ إِخْوَانِكُمْ

અને જે સ્ત્રીઓ યુવાવસ્થા વટાવી ગઈ હોય, (૬૦) નિકાહ (લગ્ન)ની આશા ન રાખતી હોય, તેઓ જો પોતાની ચાદરો ઉતારીને મૂકી દે, (૬૧) તો તેમના માટે કોઈ ગુનો નથી, એ શરતે કે શણગારનો દેખાવ કરવાવાળી ન હોય. (૬૨) આમ છતાં પણ તેઓ લજજાશીલતાથી વર્તે તો તેમના માટે સારું છે, અલ્લાહ બધું જ સાંભળે અને જાણે છે. (૬૩) કોઈ દોષ નથી જો કોઈ અંધ, કે લંગડો, કે બીમાર (કોઈના ઘરમાંથી ખાઈ લે) અને ન તમારા માટે પણ એમાં કોઈ દોષ છે કે પોતાના ઘરોમાંથી ખાઓ, કે પોતાના બાપ-દાદાઓના ઘરોમાંથી, કે પોતાની માતા-નાનીના ઘરોમાંથી, કે પોતાના ભાઈઓના ઘરોમાંથી, કે

- (૬૨) મૂળ અરબીમાં قَوَاعِدُ النِّسَاءِ ના શબ્દો પ્રયુક્ત થયા છે, અર્થાત્ સ્ત્રીઓમાંથી જે 'બેસી' ચૂકી હોય અથવા બેસેલી સ્ત્રીઓ. આનાથી તાત્પર્ય છે સ્ત્રીનું એ ઉંમર સુધી પહોંચી જવું, જેમાં તે સંતાન પેદા કરવા યોગ્ય ન રહે, તેની પોતાની ઈચ્છાઓ પણ મરી ચૂકી હોય અને તેને જોઈને પુરુષોમાં પણ કોઈ કામ-ભાવના પેદા થઈ શકતી ન હોય. આ જ અર્થ તરફ પછીનું વાક્ય સંકેત કરી રહ્યું છે.
- (૬૩) મૂળ અરબી શબ્દ છે تَعَفُّفٌ (પોતાના કપડાં ઉતારી દે). પરંતુ સ્પષ્ટ છે કે આનું તાત્પર્ય બધા કપડાં ઉતારીને નગ્ન થઈ જવું નથી હોઈ શકતું. તેથી તમામ કુકુદા અને વિવરણકર્તાઓએ એકમત થઈને સર્વસંમતિથી આનાથી તાત્પર્ય એ ચાદરો લીધી છે, જેનાથી શણગાર છુપાવવાનો આદેશ સૂર: અહઝાબની આયત تَعَفُّفٌ (પોતાના ઉપર પોતાની ચાદરોના પાલવ લટકાવી લે. આયત ૫૯)માં આપવામાં આવેલ હતો.
- (૬૪) મૂળ અરબી શબ્દ છે بُيُوتٌ (શણગારનું પ્રદર્શન કરવાવાળી ન હોય). અરબી શબ્દ 'તબરુક'નો અર્થ છે પ્રગટ કરવું અને પ્રદર્શન કરવું. 'બારિજ' એ ખૂલ્લી નૌકા કે જહાજને કહે છે, જેનાં પર છત ન હોય. આ અર્થમાં સ્ત્રી માટે આ શબ્દ એ સમયે બોલાય છે, જ્યારે કે પુરુષોની સામે પોતાના સૌંદર્ય અને પોતાની સાજ-સજજાનું પ્રદર્શન કરે. આમ, આયતનો અર્થ એ છે કે ચાદર ઉતારી દેવાની અનુમતિ એ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓને આપવામાં આવી રહી છે, જેમના અંદર બની-ઠનીને રહેવાનો શોખ બાકી ન રહ્યો હોય અને જેમની કામ-ભાવનાઓ ઠંડી પડી ચૂકી હોય, પરંતુ જો આ આગમાં કોઈ ચિંગારી હજુ બાકી હોય અને તે શણગારના પ્રદર્શનનું સ્વરૂપ અપનાવી રહી હોય, તો પછી આ અનુમતિથી ફાયદો ઉઠાવી શકાતો નથી.

أَوْ بُيُوتِ أَخْوَاتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أَعْمَامِكُمْ أَوْ بُيُوتِ عَمَّاتِكُمْ أَوْ
بُيُوتِ أَخْوَالِكُمْ أَوْ بُيُوتِ خَلَتِكُمْ أَوْ مَا مَلَكَتْكُمْ مَفَاتِحَهُ أَوْ
صَدِيقِكُمْ ۗ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَأْكُلُوا جَمِيعًا أَوْ أَشْتَاتًا ۗ

પોતાની બહેનોના ઘરોમાંથી, કે પોતાના કાકાઓના ઘરોમાંથી, કે પોતાની ફોઈઓના ઘરોમાંથી, કે પોતાના મામાઓના ઘરોમાંથી, કે પોતાની માસીઓના ઘરોમાંથી, કે એ ઘરોમાંથી જેની ચાવીઓ તમારા હવાલે હોય, કે પોતાના મિત્રોના ઘરોમાંથી. ^(૯૫) એમાં પણ કોઈ દોષ નથી કે તમે લોકો ભેગા મળીને ખાઓ કે જુદા-જુદા, ^(૯૬)

(૯૫) આ આયતને સમજવા માટે ત્રણ વાતોને સમજી લેવી આવશ્યક છે —

એક એ કે આયતના બે ભાગ છે. પહેલો ભાગ બીમાર, લંગડો, અંધ અને આ જ પ્રકારનાં અપંગ-લાચાર લોકો વિશે છે, અને બીજો ભાગ સામાન્ય લોકો વિશે.

બીજી એ કે કુર્આનીની નૈતિક શિક્ષાઓના કારણે હરામ (અવૈધ) અને હલાલ (વૈધ) તેમજ જાઈઝ (જેની છૂટ હોય) અને નાજાઈઝ (ગેરકાયદેસર, અનુચિત)માં ફરક કરવાના મામલામાં ઈમાનવાળાઓની ચેતના-શક્તિ ખૂબ સંવેદનશીલ બની ગઈ હતી. ઈબ્ને અબ્બાસ રદિ.ના કથન અનુસાર અલ્લાહે જ્યારે તેમને આદેશ આપ્યો કે, ‘એક-બીજાનો માલ અનુચિત રીતે ન ખાઓ’ તો લોકો એક-બીજાના ત્યાં ભોજન કરવામાં પણ ખૂબ સાવધાની કરવા લાગ્યા હતા, ત્યાં સુધી કે તદ્દન કાનૂની શરતો અનુસાર ઘરવાળાઓના ભોજન-આમંત્રણ અને પરવાનગી જ્યાં સુધી ન હોય, તેઓ સમજતા હતા કે કોઈ સગાવહાલા કે મિત્રના ત્યાં ખાવું પણ નાજાઈઝ છે.

ત્રીજી એ કે આમાં પોતાના ઘરોમાંથી ખાવાનો જે ઉલ્લેખ છે, તે પરવાનગી આપવા માટે નથી, બલકે મનમાં એ બેસાડવા માટે છે કે પોતાના સગાવહાલાઓ અને મિત્રોના ત્યાં ખાવું પણ એવું જ છે, જેમ કે પોતાના ત્યાં ખાવું.

આ ત્રણેય વાતોને સમજી લીધા પછી આયતનો એ અર્થ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે જ્યાં સુધી લાચાર વ્યક્તિનો સંબંધ છે, તે પોતાની ભૂખ દૂર કરવા માટે દરેક ઘર અને દરેક સ્થળેથી ખાઈ શકે છે, તેની લાચારી પોતાનામાં આખા સમાજ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દે છે. તેથી જ્યાંથી તેને ખાવાનું મળે, તે તેના માટે જાઈઝ છે. રહ્યા સામાન્ય લોકો, તો તેમના માટે તેમના પોતાનું ઘર અને એ લોકોનાં ઘર, જેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, સમાન છે. આમાંથી કોઈના ત્યાં ખાવા માટે ઘરવાળાઓની વિધિસર અનુમતિ જરૂરી નથી. વ્યક્તિ જો આમાંથી કોઈના ત્યાં જાય અને ઘરનો માલિક હાજર ન હોય અને તેના પત્ની-બાળકો ખાવાનું પ્રસ્તુત કરે તો તે નિ:સંકોચ ભાવથી ખાઈ શકે છે. મિત્રો વિશે એ વાત ધ્યાનમાં રહે કે તેમનાથી તાત્પર્ય અંતરંગ અને ઘનિષ્ઠ મિત્ર છે.

(૯૬) પ્રાચીન કાળના આરબવાસીઓમાં કેટલાક કબીલાઓની સભ્યતા એ હતી કે દરેક અલગ-અલગ ખાવાનું લઈને બેસે અને ખાય. તેઓ મળીને એક જ જગ્યાએ ખાવાનું ખરાબ સમજતા હતા. આનાથી વિપરીત અમુક કબીલાઓ એકલા ખાવાને ખરાબ સમજતા હતા, ત્યાં સુધી કે ભૂખ્યા રહી જતા હતા જો કોઈ સાથે ખાવાવાળો ન હોય. આ આયત આ જ પ્રકારનાં બંધનોને સમાપ્ત કરવા માટે છે.

فَإِذَا دَخَلْتُمْ بُيُوتًا فَسَلِّمُوا عَلَىٰ أَنفُسِكُمْ تَحِيَّةً مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ
 مُبْرَكَةً طَيِّبَةً ۚ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴿٤٩﴾
 إِمَّا الْيَوْمِ مَنُورَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِذَا كَانُوا مَعَهُ عَلَىٰ
 أَمْرٍ جَامِعٍ لَّمْ يَذْهَبُوا حَتَّىٰ يَسْتَأْذِنُوا ۗ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَأْذِنُونَكَ
 أُولَٰئِكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ۗ فَإِذَا اسْتَأْذَنُوكَ
 لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ فَأَذِنْ لِمَنْ شِئْتَ مِنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمُ اللَّهُ ۗ

અલબત્ત જ્યારે ઘરોમાં પ્રવેશ કરો તો પોતાના લોકોને સલામ કરવાનું રાખો, ભલાઈની દુઆ, અલ્લાહ તરફથી નિશ્ચિત કરવામાં આવેલી, ખૂબ બરકતવાળી અને પવિત્ર. આવી રીતે અલ્લાહ તમારા સામે આયતો વર્ણવે છે, આશા છે કે તમે સૂઝ-બૂઝથી કામ લેશો. (રુકૂઅ-૮) (૬૨) મોમિન^(૬૦) તો હકીકતમાં તેઓ જ છે, જેઓ અલ્લાહ અને તેના રસૂલને હૃદયપૂર્વક માને અને જ્યારે કોઈ સામૂહિક કામના પ્રસંગે રસૂલના સાથે હોય ત્યારે તેનાથી રજા મેળવ્યા વિના ન જાય.^(૬૧) હે નબી ! જે લોકો તમારા પાસે રજા માગે છે તેઓ જ અલ્લાહ અને રસૂલના માનનારા છે, પછી જ્યારે તેઓ પોતાના કોઈ કામ માટે રજા માગે^(૬૨) તો જેને તમે યાહો રજા આપી દેવાનું રાખો^(૬૩) અને એવા લોકો માટે અલ્લાહ પાસે મગફિરત (માફી)ની

- (૯૭) આ અંતિમ આદેશો છે, જે મુસલમાનોને જમાઅત (સામૂહિકતા, સંગઠન)ના અનુશાસનને પહેલાથી વધારે મજબૂત કરી દેવા માટે આપવામાં આવી રહ્યા છે.
- (૯૮) આ જ આદેશ નબી સલ્લ. પછી આપના ઉત્તરાધિકારીઓ અને ઈસ્લામી જમાઅતની વ્યવસ્થાના અમીરો (પ્રમુખો, અધિકારીઓ)નો પણ છે. જ્યારે કોઈ સામૂહિક ઉદ્દેશ્ય માટે મુસલમાનોને એકત્ર કરવામાં આવે, તેનાથી હટીને કે યુદ્ધનો પ્રસંગ હોય અથવા શાંતિની સ્થિતિનો, છેવટે તેમના માટે એ જાઈઝ નથી કે ‘અમીર’ની પરવાનગી વગર પાછા જતા રહે અથવા વિખેરાઈ જાય.
- (૯૯) આમાં એ ચેતવણી છે કે કોઈ વાસ્તવિક આવશ્યકતા વગર પરવાનગી માંગવી તો મૂળથી નાજાઈઝ છે. જાઈઝ હોવાનું પાસું કેવળ એ સ્વરૂપે નીકળે છે, જ્યારે કે જવા માટે કોઈ વાસ્તવિક જરૂરત સામે આવી જાય.
- (૧૦૦) અર્થાત્ જરૂરત બતાવી દીધા પછી પણ પરવાનગી આપવી કે ન આપવી પયગંબરની અને પયગંબર પછી ‘અમીરે જમાઅત’ (સંગઠનના પ્રમુખ)ની મરજી પર નિર્ભર કરે છે. જો તે સમજતો હોય કે સામૂહિક જરૂરત એ વ્યક્તિની અંગત જરૂરતની સરખામણીમાં વધારે મહત્ત્વપૂર્ણ છે, તો તે પૂરેપૂરો અધિકાર રાખે છે કે પરવાનગી ન આપે અને આ સ્થિતિમાં એક મોમિનને તેનાથી કોઈ ફરિયાદ ન હોવી જોઈએ.

إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٦٦﴾ لَا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ
بَيْنَكُمْ كَدُعَاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضًا ۗ قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الَّذِينَ

દુઆ કરવાનું રાખો, ^(૧૦૧) અલ્લાહ નિ:શંક માફી બક્ષનાર અને દયાળુ છે. (૬૩) મુસલમાનો ! પોતાના દરમ્યાન રસૂલના બોલાવવાને પરસ્પર જેમ તમે એકબીજાને બોલાવો છો તેમ ન સમજો. ^(૧૦૨) અલ્લાહ

(૧૦૧) આમાં ફરી ચેતવણી છે કે પરવાનગી માંગવામાં જો જરા પણ બહાનાબાજીની દખલ હોય અથવા સામૂહિક જરૂરતો પર અંગત જરૂરતોને પ્રાથમિકતા આપવાની ભાવના કામ કરી રહી હોય, તો આ એક ગુનો છે. તેથી પયગંબર અને તેના ઉત્તરાધિકારીને માત્ર પરવાનગી આપવા પર જ સંતોષ ન કરવો જોઈએ, બલકે જેને પણ પરવાનગી આપે, તેના સાથે-સાથે એ પણ કહી દે કે અલ્લાહ તમને માફ કરે.

(૧૦૨) મૂળ અરબી શબ્દ 'દુઆ' પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ 'બોલાવવું' પણ છે અને 'દુઆ કરવી' અને 'પોકારવું' પણ છે; અને 'દુઆ-અર-રસૂલ'નો અર્થ રસૂલ (પયગંબર)નું બોલાવવું કે દુઆ કરવું પણ હોઈ શકે છે, અને રસૂલને પોકારવું પણ. આ અલગ-અલગ અર્થોની દૃષ્ટિએ આપતના ત્રણ અર્થ થઈ શકે છે, અને ત્રણેય સાચા અને બુદ્ધિસંગત છે -

૧ - એક એ કે 'રસૂલના બોલાવવાને સામાન્ય લોકોમાંથી કોઈના બોલાવવાની જેમ ન સમજો'. અર્થાત્ રસૂલનું બોલાવવું અસાધારણ મહત્ત્વ રાખે છે. બીજો કોઈ બોલાવે અને તમે જવાબ ન આપો, તો તમને આઝાદી છે, પરંતુ રસૂલ બોલાવે અને તમે ન જાઓ, અથવા મનમાં જરા પણ તંગી અનુભવો તો ઈમાનનું જોખમ છે.

૨ - બીજો એ કે 'રસૂલની દુઆને સામાન્ય લોકોની દુઆ જેવી ન સમજો.' તે તમારાથી ખુશ થઈને દુઆ આપે તો તમારા માટે આનાથી મોટી કોઈ ને'મત (કૃપા) નથી, અને નારાજ થઈને બદ્-દુઆ (શ્રાપ) આપે તો આનાથી વધીને કોઈ દુર્ભાગ્ય નથી.

૩ - ત્રીજો એ કે 'રસૂલને પોકારવું' સામાન્ય લોકોનું એક-બીજાને પોકારવા જેવું ન હોવું જોઈએ. અર્થાત્ તમે સામાન્ય લોકોને જે રીતે તેમનાં નામ લઈને ઊંચા અવાજથી પોકારો છો, એ રીતે અલ્લાહના રસૂલ સલ્લ. ને ન પોકારો. આ મામલામાં તેમનો ખૂબ આદર કરવો જોઈએ, કેમ કે સહેજ પણ અશિષ્ટતા કે અસભ્યતા પણ અલ્લાહના ત્યાં પકડથી બચી શકશે નહીં. આ ત્રણેય અર્થો, આમ તો અર્થની દૃષ્ટિએ સાચા છે, પરંતુ પછીના વિષયની તુલનામાં પહેલો અર્થ જ અનુકૂળ રાખે છે.

يَتَسَلَّلُونَ مِنْكُمْ لِوَاذَاءٍ فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ
 أَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿١٠٣﴾ أَلَا إِنَّ لِلَّهِ مَا
 فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ط قَدْ يَعْلَمُ مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ ط وَيَوْمَ
 يُرْجَعُونَ إِلَيْهِ فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا ط وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿١٠٤﴾

એ લોકોને સારી રીતે જાણે છે જેઓ તમારામાં એવા છે કે એકબીજાની આડ લઈને ચૂપકેથી સરકી જાય છે. (૧૦૩) રસૂલના આદેશનું ઉલ્લંઘન કરનારાઓએ ડરવું જોઈએ કે તેઓ કોઈ 'ફિત્ના'માં ન સપડાઈ જાય (૧૦૪) અથવા તેમના પર દુ:ખદાયી યાતના ન આવી જાય. (૬૪) સાવધાન રહો, આકાશો અને ધરતીમાં જે કંઈ છે, અલ્લાહનું છે. તમે જે આચરણ પણ કરો છો, અલ્લાહ તેને જાણે છે. જે દિવસે લોકોને તેના તરફ પાછા ફેરવવામાં આવશે, તે તેમને બતાવી દેશે કે તેઓ શું-શું કરીને આવ્યા છે. તે દરેક વસ્તુનું જ્ઞાન ધરાવે છે. (રુકૂઅ-૯)

અલ્લાહની પાસે તમારું સર્વ કામ જાય છે અને તે જાણે છે તમારું સર્વ કામ.

(૧૦૩) આ મુનાફિકો (દંભીઓ)ની એક વધુ નિશાની બતાવવામાં આવી છે કે ઈસ્લામની સામૂહિક સેવાઓ માટે જ્યારે બોલાવવામાં આવે છે, તો તેઓ આવી તો જાય છે, કેમ કે તેઓ મુસલમાનોમાં કોઈ-ને-કોઈ કારણસર સામેલ રહેવા માગે છે, પરંતુ આ હાજરી તેમને અત્યંત અપ્રિય હોય છે અને કોઈ-ને-કોઈ રીતે ચુપકેથી-છુપાઈને ભાગી નીકળે છે.

(૧૦૪) ઈમામ જાફર સાદિક રહ.એ 'ફિત્ના'નો મતલબ 'જાલિમોનું પ્રભુત્વ' લીધો છે, અર્થાત્ જો મુસલમાનો અલ્લાહના રસૂલ સલ્વ.ના આદેશોની અવજા કરશે તો તેમના પર અન્યાયી અને અત્યાચારી શાસકોને થોપી દેવામાં આવશે. જે હોય તો, 'ફિત્ના'નું આ પણ એક સ્વરૂપ હોઈ શકે છે અને આના સિવાય બીજા અનેક સ્વરૂપો પણ સંભવ છે; જેમ કે પરસ્પર મતભેદ અને વિભાજન અને ગૃહ-યુદ્ધ, નૈતિક પતન, જમાઅતી વ્યવસ્થાનું છિન્ન-ભિન્ન થવું, આંતરિક ફાટ-ફૂટ અને અરાજકતા તેમજ રાજકીય અને ભૌતિક શક્તિનું તૂટી જવું, પારકાઓના શાસનના આધિન થઈ જવું વગેરે.

